THE
MAHĀBHĀRATA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

VISHNU S SUKTHANKAR†
(Aug 1925—Jan 1943)
S K BELVALKAR
(April 1943—March 1961)
P L VAIDYA
(since April 1961)

WITH THE CO-OPERATION OF

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI†, R N DANDEKAR, S K. DE, F EDGERTON†, A. B GAJENDRAGADKAR†, P V KANE, R D KARMARKAR†, G PARANJPE, V K. RAJAVADE†, N B UTGIKAR†, V P VAIDYA†, VELANKAR, RAGHU VIRA†, M. WINTERNITZ†, R ZIMMERMANN† AND OTHER SCHOLARS

AND ILLUSTRATED FROM ANCIENT MODELS BY

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI

RAJA OF AUNDH

Under the Patronage of the Raja of Aundh, the British Academy, London, the Union Government of the Republic of India, Governments of the States of Maharashtra, West Bengal, Madras, Bihar, Uttara Pradesha, Gwalior, Hyderabad, Mysore, Orissa, and Assam, the Universities of Bombay, Calcutta, Travancore, Poona, and Delhi, the Governments of Burma and Nepal, Several Commercial Firms and Charitable Trusts, UNESCO and other Distinguished Donors

POONA

BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

1966

THE ANUŚĀSANAPARVAN

BEING THE THIRTEENTH BOOK OF THE MAHĀBHĀRATA
THE GREAT EPIC OF INDIA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

RAMACHANDRA NARAYAN DANDEKAR
Professor of Sanskrit, University of Poona

POONA
BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE
1966

Printed out of a subvention

from the International Council for Philosophy

and Humanistic Studies and UNESCO

Printed by Dr R N Dandekar at the Bhandarkar Institute Press, Poona-4

and

Published by Dr R N Dandekar, Hon Secretary of the Institute

CONTENTS OF VOLUME SEVENTEEN

(Anuśāsanaparvan)

Part I

ABBREVIATIONS AND DIACRITICAL SIGNS ... VII

INTRODUCTION ... IX - LXXXV

ADDITIONS AND CORRECTIONS ... LXXXVII - XC

TEXT AND CRITICAL APPARATUS ... 1 - 528

ABBREVIATIONS AND DIACRITICAL SIGNS

add. = adding
addl = additional
adhy , adhys = adhyāya(s)
App = Appendix
Arj = Arjunamiśra
B = Bombay edition of the Mbh (Śaka 1799)
BG = Bhagavadgītā
C = Calcutta ed of the Mbh
chap = chapter(s)
comm = commentary(taries)
cont = continue(s)
corr = corrected, correction
Crit App = Critical Apparatus
Dev = Devabodha
ed = edition
fig = figure(s)
fol = folio(s)
foll = following
fragm = fragment(ary)
hapl = haplographic(ally)
illeg = illegible
inf lin = *infra lineam* (below the line)
ins = insert(s)
int lin = *inter lineas* (between the lines)
interp = interpolate(s)
introd = introduction, introductory
K = Kumbhakonam ed of the Mbh
L = Line
M = Madras edition of the Mbh (by P P S Sastri, 1931–1936)
m *or* marg = marginal(ly)
Mañj = Bhāratamañjarī (Kāvyamālā 64)
Manu = Manusmṛti (ed N S P)
Mbh = Mahābhārata
Nīl. = Nīlakaṇṭha
O-J = Old-Javanese
om. = omit(s), omitting
orig = original(ly)
post = posterior
pr m = *propria manu* (by own hand).
prob = probably
r = repeat(s), repeated
Rām = Rāmāyaṇa (ed N S P)
ref = refer(ence)
resp = respective(ly)
sec m = *secunda manu* (by another hand).
st = stanza(s)
supp = supplementary
sup lin = *supra lineam* (above the line).
transp. = transpose(s), transposition
v = verse
(var) = with variation(s)
v l = varia(e) lectio(nes)

❀ ❀ (in the critical footnotes) enclose citations from commentators

[ ] besides their normal uses, enclose *additions* to MS readings

( ) besides their normal uses, enclose superfluous letters, which should be *omitted* from MS readings

* (superior star) in the text indicates an *emendation*.

* * (in the MS readings) indicate syllables lost through injury to MS.

—— printed below (or along the side-margin of) any part of the constituted text indicates that the reading of it is less than certain

C denotes a "Commentary", prefixed to the abbreviation of the name of a commentator, thus, Cd = Comm of Devabodha, Ca n p s v = Comm. of Arjunamiśra, Nīlakaṇṭha, Paramānanda, Vidyāsāgara and Vādirāja A "p" is added on to denote a "pātha" or variant, thus, Cnp = a pātha mentioned in the Comm. of Nīlakaṇṭha.

INTRODUCTION

The present critical edition of the *Anuśāsanaparvan* is based on the following MSS [1] —

1 N(ORTHERN) RECENSION (19 MSS.)

Maithilī (Videha) Version [V]

V_1 = Darbhanga, Mithila Institute Unnumbered and undated

Bengali Version [B]

B_1 = Santiniketan, Viśvabhāratī Library, No 8. Dated Śaka 1791 (= A. D. 1869)

B_2 = Dacca, University Library, No 515C Dated Śaka 1442 (= A. D 1520).

B_3 = Dacca, University Library, No 4805 Undated.

B_4 = Calcutta, Asiatic Society of Bengal Library, No 4479–5, F 5 Dated Śaka 1739 (= A D 1817)

B_5 = Dacca, University Library, No 733 C Dated Śaka 1735 (= A D 1813).

Devanāgarī Version, sub-divided into

(i) Devanāgarī Version of Nīlakaṇṭha (Dn)

Dn_1 = Poona, the Vishalgad Collection of MSS belonging to the BORI Undated.

Dn_2 = Poona, Bombay (now Maharashtra) Govt Collection (deposited at the BORI), No 29 C of A 1879–80 Dated Samvat 1810 (= A D 1754)

Dn_3 = Poona, Bombay (now Maharashtra) Govt Collection (deposited at the BORI), No 61 of 1871–72 Dated Śaka 1582 (= A D 1660)

[For a more precise characterisation of this MS, see below under "Detailed Account of the Manuscripts" and "Testimonia"]

(ii) Devanāgarī Composite Version (D)

D_1 = Poona, Bombay (now Maharashtra) Govt Collection (deposited at the BORI), No 198 of 1891–95 Undated

D_2 = Poona, Sardesai Collection of the BORI, No 15 Dated Samvat 1828, Śaka 1693 (= A D 1771)

1 A few mistakes have crept in in the Editorial Note, which has been issued with the first two fascicules of the *Anuśāsanaparvan* (Fascicules No 34 and 35) and which contains a list of the MSS used for the constitution of the text of this *parvan* That Note should, therefore, be regarded as having been cancelled and superseded by the list given here

D_3 = London, India Office Library, No 3226 (2137). Dated Samvat 1839 (= A D 1783)

[For a more specific characterisation of D_1, D_2, and D_3, see below under "Detailed Account of the Manuscripts" and "Recensions and Versions" *It is suggested that* these MSS presumably belong to the Kāśmīrī Version (K)]

D_4 = Poona, Kamat Collection of the BORI, No 23. Dated Samvat 1742 (= A D 1686)

D_5 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1046 Undated.

D_6 = Poona, Bombay (now Maharashtra) Govt Collection (deposited at the BORI), No 201 of 1891–95 Undated

D_7 = Poona, Bombay (now Maharashtra) Govt Collection (deposited at the BORI), No 66 of 1882–83 Undated

D_8 = Poona, Bombay (now Maharashtra) Govt Collection (deposited at the BORI), No 566 of 1882–83 Dated Śaka 1616 (= A D 1694).

D_9 = Poona, Bombay (now Maharashtra) Govt Collection (deposited at the BORI), No 202 of 1891–95 Undated.

D_{10} = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1307 Undated

II S(OUTHERN) RECENSION (11 MSS)

Telugu Version [T]

T_1 = Melkote, Yadugiri Yatiraj Math Library Unnumbered and undated.

T_2 = Mysore Govt Oriental Library, No 2455 Dated शुभकृन्नाम सवत्सरं

T_3 = Adyar Library, No XXIV E, 34 Undated

Grantha Version [G]

G_1 = Adyar Library. Unnumbered and undated

G_2 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 11812 Undated

G_3 = Poona, Iyengar Collection of the BORI, No 27 Undated

G_4 = Pudukotah, State Library, No 344 Undated

Malayālam Version [M]

M_1 = Cochin, Avanapparambu Mana Library Unnumbered and undated

M_2 = Cochin, State Library, No 41 Undated

M_3 = Malabar, Ponnorkottu Mana Library Unnumbered and undated

M_4 = Cochin, Paliyam Estate Library, No 6. Dated Kollam 975 (A D 1800).

Commentaries

Ca = Arjunamiśra's *Bhāratārthadīpikā*

Cb = Vimalabodha's *Viṣamaslokī*

Cn = Nīlakaṇṭha's *Bhāratabhāvadīpa*

Cu = A commentary by an unidentified author.

Cv = Vādirāja's *Lakṣālaṃkāra*

Two innovations have been made in connection with the printing of the constituted text of the *Anuśāsanaparvan*

(1) In the right-hand lower corners of the odd number of pages and in the left-hand upper corners of the even number of pages, concordance references are given from M in addition to those from C., B , and K

C (Calcutta edition) = *The Mahābhārata*, Vol IV (from the *Anuśāsanaparvan* to the *Svargārohanaparvan*, and the *Harivaṃśa*), edited by Pandit Nimaichandra Siromani, Pandit Ramagovinda, and Pandit Ramahari Nyaya Panchanana, published by the Asiatic Society of Bengal, Calcutta, 1839 (The *Anuśāsanaparvan*, pp 272.)

B (Bombay edition) = *Mahābhārata* (pothi form), *Anuśāsanaparvan*, litho-printed, published by Ganapat Krishnaji, Bombay, Śaka 1799 (= 1877 A. D)

K (Kumbhakonam edition) = *Śrīman-Mahābhāratam*, a new edition mainly based on the South Indian Texts, with foot-notes and readings, *Anuśāsanaparvan*, edited by T R Krishnacharya and T R Vyasacharya, Bombay, 1909, pp 436.

M (Madras edition) = *The Mahābhārata* (Southern Recension), edited by P P. S. Sastri, Vol XVI *Anuśāsanaparvan* (Part I), Madras, 1935, Vol XVII *Anuśāsanaparvan* (Part II), Madras, 1936 (The text covers 1378 pages)

(2) In the left-hand upper corners of the odd number of pages, titles indicating the subject-matter of the particular chapters are given These titles, however, do not necessarily coincide with the adhyāya-names mentioned in some of the MSS

DETAILED ACCOUNT OF THE MANUSCRIPTS

V1

Darbhanga, Mithila Institute Unnumbered and undated Written on Indian paper, in Maithilī characters, by two different scribes Size $10\frac{1}{2}'' \times 5\frac{1}{2}''$ The first part of the MS contains folios 1^b–140^b, with 9 lines to a page and about 70 letters to a line The second part contains folios 1–64, with 9 lines to a page and about 78 letters to a line The handwriting in the first part is clear and legible The margins for folios 1–40 (in that

D_3 = London, India Office Library, No 3226 (2137). Dated Samvat 1839 (= A D 1783).

[For a more specific characterisation of D_1, D_2, and D_3, see below under "Detailed Account of the Manuscripts" and "Recensions and Versions" It is suggested that these MSS presumably belong to the Kāśmīrī Version (K)]

D_4 = Poona, Kamat Collection of the BORI, No 23. Dated Samvat 1742 (= A D 1686)

D_5 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1046. Undated.

D_6 = Poona, Bombay (now Maharashtra) Govt Collection (deposited at the BORI), No 201 of 1891–95 Undated

D_7 = Poona, Bombay (now Maharashtra) Govt Collection (deposited at the BORI), No 66 of 1882–83 Undated.

D_8 = Poona, Bombay (now Maharashtra) Govt Collection (deposited at the BORI), No 566 of 1882–83 Dated Śaka 1616 (= A D 1694).

D_9 = Poona, Bombay (now Maharashtra) Govt Collection (deposited at the BORI), No 202 of 1891–95 Undated

D_{10} = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1307 Undated

II S(OUTHERN) RECENSION (11 MSS.)

Telugu Version [T]

T_1 = Melkote, Yadugiri Yatiraj Math Library Unnumbered and undated.

T_2 = Mysore Govt Oriental Library, No 2455 Dated शुभकृन्नाम संवत्सरे

T_3 = Adyar Library, No XXIV E, 34. Undated

Grantha Version [G]

G_1 = Adyar Library. Unnumbered and undated

G_2 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 11812 Undated

G_3 = Poona, Iyengar Collection of the BORI, No 27 Undated

G_4 = Pudukotah, State Library, No 344 Undated

Malayālam Version [M]

M_1 = Cochin, Avanapparambu Mana Library Unnumbered and undated.

M_2 = Cochin, State Library, No 41 Undated

M_3 = Malabar, Ponnorkottu Mana Library Unnumbered and undated

M_4 = Cochin, Paliyam Estate Library, No 6. Dated Kollam 975 (A D 1800).

Commentaries

Ca = Arjunamiśra's *Bhāratārthadīpikā*

Cb = Vimalabodha's *Viṣamaślokī*

Cn = Nīlakaṇṭha's *Bhāratabhāvadīpa*

Cu = A commentary by an unidentified author.

Cv = Vādirāja's *Lakṣālamkāra*

Two innovations have been made in connection with the printing of the constituted text of the *Anuśāsanaparvan*

(1) In the right-hand lower corners of the odd number of pages and in the left-hand upper corners of the even number of pages, concordance references are given from M. in addition to those from C, B, and K

C (Calcutta edition) = *The Mahābhārata*, Vol IV (from the *Anuśāsanaparvan* to the *Svargārohanaparvan*, and the *Harivamśa*), edited by Pandit Nimaichandra Siromani, Pandit Ramagovinda, and Pandit Ramahari Nyaya Panchanana, published by the Asiatic Society of Bengal, Calcutta, 1839 (The *Anuśāsanaparvan*, pp 272.)

B (Bombay edition) = *Mahābhārata* (pothi form), *Anuśāsanaparvan*, lithoprinted, published by Ganapat Krishnaji, Bombay, Śaka 1799 (= 1877 A. D)

K (Kumbhakonam edition) = *Śrīman-Mahābhāratam*, a new edition mainly based on the South Indian Texts, with foot-notes and readings, *Anuśāsanaparvan*, edited by T R Krishnacharya and T R Vyasacharya, Bombay, 1909, pp 436

M (Madras edition) = *The Mahābhārata* (Southern Recension), edited by P P. S Sastri, Vol XVI *Anuśāsanaparvan* (Part I), Madras, 1935, Vol XVII *Anuśāsanaparvan* (Part II), Madras, 1936 (The text covers 1378 pages)

(2) In the left-hand upper corners of the odd number of pages, titles indicating the subject-matter of the particular chapters are given These titles, however, do not necessarily coincide with the adhyāya-names mentioned in some of the MSS

DETAILED ACCOUNT OF THE MANUSCRIPTS

V_1

Darbhanga, Mithila Institute Unnumbered and undated Written on Indian paper, in Maithilī characters, by two different scribes Size $10\frac{1}{2}'' \times 5\frac{1}{2}''$ The first part of the MS contains folios 1^b–140^b, with 9 lines to a page and about 70 letters to a line The second part contains folios 1–64, with 9 lines to a page and about 78 letters to a line The handwriting in the first part is clear and legible The margins for folios 1–40 (in that

part) are unruled The handwriting in the second part is slightly inferior The margins for folios 1–64 (in that part) are ruled in double black lines In both the parts, occasional marginal corrections are noted by the same hand The adhy numbers are not given. The MS appears to be old but is in good condition

V_1 has no additional passage peculiar to it, but it shares quite a few such passages either with B Dn $D_{5\ 8}$ (e g 14*, 17* [subst], 94*, 100*) or with B Dn $D_{5\ 8\ 10}$ (e g. 105*, 107*, 189*, 197*) or with B Dn D_{10} (e g 134* [subst.], 135* [subst], 147* [subst], 153*, 178* [subst]) Among the non-haplographical omissions[1] peculiar to this MS may be mentioned 6 47^{d}, 20 23–25, 44 32^{cd}, 60 1^{d}–3^{c}, 61 12^{ef}, 98 11^{ab}, 116 70^{a}, 128 51^{cd}, 132 colophon, and 134 37^{c}–38^{d}. It may also be noted that V_1 non-haplographically omits (with B Dn) 84 col , 93 col , 94 col , and 147 col., (with B_1 [which om the entire 121] S) 121. col, (with Dn) 146 12^{cd}, (with D_{4-9}) 141 col , and (with T_1) 112. 106^{cd}. The portion of the text from 27 91^{e} up to 31. 49^{b} is lost in V_1 on missing folios

B_1

Santiniketan, Viśvabhāratī Library, No 8 Folios 1–205 of which folios 152–155 are missing, written on palm-leaf, in Bengali characters, with 5 lines to a page, size $29\frac{1}{2}'' \times 2''$ The MS is dated Śaka 1791 (= A D 1869), and the name of the scribe is given as Sri Ramatanu Deva Sarman The MS contains only the *Anuśāsana.*

This is the only MS which gives the subst passage 707* There are no other star-passages peculiar to it, but it shares many such passages with V_1, the other MSS. of the B version, and Dn together It may, however, be noted that B_1 shows itself to be distinct from the other MSS of the B version in 24*, 90*, 91*, 182*, 325*, 411*, 608*, 609*, and 621* From 540*, it seems to be close to B_3, from 326* and 496* to B_4; and from 352* and 432* to B_5 Non-haplographical omissions which are found exclusively in B_1 include 10 50^{cd}, 54 15^{cd}, 116 49^{c}–51^{d}, 121–124, 135 112^{e}–114^{d}, 145 23^{cd}, 146 16^{ab}, 153 29^{ab}, and 154. 10^{ef} It is noteworthy that B_1 om (with $D_{5\ 8}$) 6 46^{d}.

B_2

Dacca, University Library, No 515 C Folios 1–242, written on palm-leaf, in Bengali characters, with 4–5 lines to a page, size $26\frac{1}{4}'' \times 2''$ The MS is dated Śaka 1442 (= A D 1520) The name of the scribe is not mentioned The MS is in good condition and contains the whole of the *Anuśāsana* The place where it was found is mentioned as Malatinagar, Bogra

There is no additional passage peculiar to this MS, but it is often seen to go with V_1, the other MSS of the B version, and Dn together, so far as the star-passages

---

[1] Only full *pāda*-omissions are mentioned in this detailed account

are concerned It stands apart from the other B MSS in 383* and 449*, but shows affinity to B_4 in 291* There are only two non haplographical omissions which are peculiar to B_2 They are 127 41^d–42^a and 146 15^{cd} The MS non-haplographically omits (with V_1 Dn D_{10}) 14 col, (with Dn D_{10} $T_{2,3}$ G M_4) 26 28^c–29^b, (with T_1) 112 43^{cd}, and (with V_1 Dn) 128. col

B_3

Dacca, University Library, No 4805 Folios 1–241 (with folio 123 duplicated), written on Indian paper, in Bengali characters, with 8–9 lines to a page, size $21'' \times 4\frac{3}{4}''$ The MS is undated It is in good condition, and contains the entire *Anuśāsanaparvan* The place where it was found has been mentioned as Wazirpur, Barisal.

B_3 does not have any additional passage peculiar to it However, as pointed out above, V_1 B Dn usually go together so far as the star-passages are concerned But, here, only in one case, B_3 differs from the other MSS of the B version, namely, in 180* In 363* and 540*, it shows special affinity to B_1 The following non-haplographical omissions are found exclusively in B_3 4 19, 8 9^{cdef}, 10 38^a–39^b, 17 168^c–171^b, 22 14^e–15^b, 26 40^{ab}, 27 15^{ab}, 49 3^a–4^c, 53 29^{ab}, 55 1, 56 7–8, 64 12^{ab}, 105 32, 109 24, 33–34, 112 47^{cd}, 97^{cd}, 98^{cd}, 117 2^{cd}, 119 16^{cd}, 136 col, and 148 1–6 Besides these, B_3 non-haplographically omits (with V_1 D_5) 74 17^{ab}

B_4

Calcutta, Asiatic Society, Bengal, No 4479–5 F 5 Folios 181, written on Indian paper, in Bengali characters, size $21'' \times 5''$ Two different kinds of paper have been used, one for folios 1–82 and the other for folios 83–181, 10–11 lines to a page in folios 1–82 and 7–8 lines to a page in folios 83–181 The MS, which is complete for the *Anuśāsanaparvan*, is dated Śaka 1739 (= A D 1817) The condition of the MS is good.

Only two additional passages, namely, 49* and 69*, are exclusive to B_4 While, in many other star-passages, it usually stands with the group V_1 B Dn, it shows its distinctness from the other B MSS in 245* and 291*, and its affinity to B_1 in 326* and 496*, and to B_5, in 183* and 201* The non haplographical omissions peculiar to B_4 are 1 17^e–18^b, 10 63, 15 16^c–17^d, 16 27^a–28^b, 62^a–64^b, 74^{bc}, 24 33^c–34^d, 26 41^c–42^d, 28 1, 20^a–21^b, 43 25^a–26^b, 47 12^a–13^b, 63 19^{ab}, 77 17^{cd}, 87 12^{bc}, 90 30^c–31^d, 95 35, 38, 133 13^{ab}, and 153 17^{cd} It shares with D_2 the non-haplographical omission of 53 46^c–47^d, with D_6 of 85 65^c–66^d, and with D_{10} of 77 16

B_5

Dacca, University Library, No 733C Folios 166, written on Indian paper, in Bengali characters, with 13 lines to a page, size $18\frac{3}{4}'' \times 6\frac{1}{2}''$ The MS, which is dated

Śaka 1735 (= A. D. 1813), contains the whole of the *Anuśāsanaparvan*. Its condition is good, and the place where it was found is mentioned as Burdwan, Nalhati.

There is only one star-passage (subst.) peculiar to B_6, and it is 306*. B_6 belongs to the group V_1 B Dn so far as many other star-passages are concerned, but it is to be noted that, from among the B MSS., it stands alone in 406*, 567*, 582*, and 689*, and goes with B_1 in 352* and 432* and with B_4 in 183* and 201*. B_6 has the following non-haplographical omissions peculiar to it: 4. 6^a–8^b, 39^e–41^d, 6. 26^a–28^b, 31^c–33^b, 17. 53^{ab}, 18. 22^c–23^d, 27. 59^d–62^a, 31. 1^c–3^d, 37. 17^a–19^b, 44. 52–53, 50. 24^d–26^e, 68. 19^e–20^d, 75. 14^c–16^b, 76. 1–2, 79. 2–3, 85. 53^c–55^b, 95. 34, 67^{cd}, 107. 45–46, 67^e–70^b, 110. 14^a–15^b, 16–19, 60^c–76^b, 112. 23^b–24^e, 42–43, 128. 19^e–21^b, 129. 1, 137. 24^{ab}; 145. 8–9, and 154. 8^e–9^d. One other non-haplographical omission may be mentioned here: B_6 $D_{1, 2, 4, 9}$ om. 113. 1^{ef}.

Dn1

Poona, Vishalgad Collection of the BORI, No. 241. Folios 361, written on Indian paper, in Devanāgarī characters, with 14 lines to a page and about 32 letters to a line, size $11\frac{1}{2}'' \times 6\frac{7}{8}''$. The MS., which is dated Śaka 1706 (= A. D. 1784), is carefully written and is in good condition. It contains the whole of the *Anuśāsanaparvan* with Nīlakantha's commentary. The name of the scribe is given as Nīlakaṇṭha. MS. No. 240 from the Vishalgad Collection is used for the critical edition of the *Śāntiparvan*, with the siglum D_8.

Dn1 has no additional passage peculiar to it. But Dn, as a whole, shares with V_1 B many additions and substitutions. Dn1 stands apart from Dn2 and Dn3 (sic) in such cases as 332* and 556*. The non-haplographical omissions which are found exclusively in this MS. are: 7. 2^{ab}, 14. 149^{ef}, 16. 72, 53. 38^c–39^b, 55. 23–35, 61. 62^{ab}, 112. 44^{ef}, 113. 25^e–26^b, 128. 49, 134. 31, and 146. 20^{cd}. It goes with Dn3 in the non-haplographical omission of 14. 160^d–161^a and 29. 9^{ed}.

Dn2

Poona, Bombay (now Maharashtra) Government Collection (deposited at the BORI), No. 29C of A. 1879–80. This codex (No. 29), bound in three different bundles, contains all the *parvans* of the *Mahābhārata* (except the *Droṇa*), and the texts of the *Udyoga* (commencing at Sanatsujātīya), the *Sauptika*, the *Strī*, the *Śānti*, the *Anuśāsana*, and the *Mahāprasthānika* are accompanied by Nīlakaṇṭha's commentary. No. 29C contains the last seven *parvans*, from the *Śānti* to the *Svargārohana*, with separate foliation for each *parvan*. The *Anuśāsana*, which is called *Dānadharma*, covers folios 1–378. The MS. is written on paper, in clear and legible Devanāgarī characters, with 16–18 lines to a page and about 30–35 letters to a line for the text and 45–48 letters to a line for the commentary, size $12'' \times 8\frac{1}{4}''$. The margins are ruled with double red lines, and the adhy. and *śloka* numbers are carefully given. The text is written in the middle

of the page, and the commentary above and below the text The dates, which are given after the *Sauptika*, vary between Samvat 1810 (=Śaka 1675 = A D 1753) and Samvat 1815 (= Śaka 1680 = A D 1758) At the end of adhy 28 of the *Śalya*, we find a stanza to the effect that the (particular portion of the) MS was completed by one Rājeśvara on Sunday, Mārgaśīrsa Krṣṇa 11 At the end of the Moksadharma section we read शके १६८० बहुधान्यनामसवत्सरे आषाढ शुद्धे षष्ठी चन्द्रवासरे लेखकभगवानभट्टेन लिखितोय (sic) पुस्तकम् The portion of the MS containing the *Anuśāsanaparvan* (with comm) is said to have been completed by Rājesvara in Śaka 1675 (=A D 1753), Śrāvaṇa Śuddha 8, Somavāsara The handwriting in the concluding five *parvans* differs from that in the *Anuśāsanaparvan*

This codex is used for the critical edition of the *Ādi* as D_1, of the *Udyoga* as Dn_1, of the *Śalya* (adhys 1–28) as D_9 and (adhys 29–64) as D_8, of the *Sauptika* as Dn_3, of the *Śānti* (Mokṣadharma) as Dn_4, of the *Āśvamedhika* as D_3, and of the last four *parvans* from the *Āśramavāsika* to the *Svargārohana* as K_4

There are only two additional passages which are exclusive to Dn_3, namely, 74* and 628* However, as pointed out elsewhere, Dn as a whole often agrees with V_1 B in additions and substitutions In 431*, 476*, 540*, 588*, and 630*, Dn_3 shows itself differing from Dn_1 and Dn_8 (sic) The non-haplographical omissions peculiar to this MS are 77 12^e–13^d, 89 8^e–9^d, 107 20^{ef}, 112 112, 115 8^e–9^e, and 134 33^{cd} The non-haplographical omission of 63 36, which Dn_3 shares with D_3, may also be noted

Dn_8

Poona, Bombay (now Maharashtra) Government Collection (deposited at the BORI), No 61 of 1871–72 Folios 1^b–330^a, written on old Indian paper, in bold and clear Devanāgarī characters, with 12–13 lines to a page and about 45 letters to a line, size $13\frac{1}{2}'' \times 5\frac{1}{2}''$ The margins are ruled in two double black lines The MS is dated Samvat 1717 and Śaka 1582 (= A D 1660-61) It contains the text of the whole *Anuśāsanaparvan* and a commentary extending up to adhy 97 (=Crit Ed adhy 98)

On a cursory examination of this MS it was thought that the commentary contained in it was that of Nīlakantha It was, therefore, regarded as belonging to the Dn version and was given the siglum Dn_8[1] However, a more detailed study of it later showed that the commentary differed substantially from Nīlakantha's This was further confirmed by a comparison of this MS with another identical MS which became available after the text of this *parvan* had been printed off[2] The characterisation of the MS as Dn_8 is thus not correct

---

[1] This misconception was due to the facts (a) that, in the initial portions, the comm did show considerable similarity with Cn and (b) that the text of the *parvan* given in the MS was mostly similar to that adopted by Nīlakantha.

[2] For further details, see "Testimonia, Commentaries Cn"

It must, however, be emphasised that, though the commentary included in this MS. is certainly not that of Nīlakaṇṭha, the text of the *parvan* given in it agrees substantially with Nīlakantha's text There is no additional passage peculiar to this MS , but it is noteworthy that it invariably goes with the other two Dn MSS (and V_1 B and various D MSS) so far as many star-passages (and also all the Appendix passages) are concerned It is still more noteworthy that, in such cases as *565**, *629**, *644**, *689**, *700**, and *705**, this MS agrees with the other two Dn MSS against the MSS of the D version. The text in Dn_3 (sic) thus seems to belong to the Dn version and not to just D version [1] The MS stands apart from Dn_1 and Dn_2 in *52**, *86**, *470**, *480**, and *635** Two other star-passages need to be mentioned here, namely, *247**, which is found in N (except Dn_3) and *248** which is given by S and Dn_3 Dn_3 is peculiar in the following non-haplographical omissions 14 199^{ef}, 24 13^{ab}, 45 16–24, 51. 11, 80. 35^{ab}, and 86 19^{c}–20^{d}. It shares with V_1 B_8 the non-haplographical omission of 74 17^{ab}. But the non-haplographical omission of 10 56, which is peculiar to Dn as a whole, is particularly significant.

D_1

Poona, Bombay (now Maharashtra) Government Collection (deposited at the BORI), No 198 of 1891–95 Folios 419 , written on thin old Indian paper, in bold and clear Devanāgarī characters, with 18 lines to a page and about 45 letters to a line , size $15'' \times 7\frac{1}{2}''$ The margins are ruled with red lines, and double *dandas* in red ink are inserted at the end of the stanzas The colophons also are often written in red ink. There are occasional marginal corrections The MS , which is in a fairly good condition, contains the *Śāntiparvan* and the *Anuśāsanaparvan* The *Śāntiparvan* ends on folio 266, and the *Anusāsanaparvan* begins on folio 267 Folios 38 and 39 and 409 and 410 are numbered together and folios 364, 365, and 366 are missing

There is sufficient ground to presume that D_1 actually belongs to the Kāśmīrī (K) version With D_{2-8}, it forms a separate group within the D version One may even go to the extent of asserting that, so far as peculiar readings, additions, substitutions, and omissions are concerned, D_{1-8} clearly represent almost a distinct version It is also significant that the present MS is included among Nos 182–207 of 1891–95 Some from among these MSS (e g Nos 184, 190, 193, and 198) presumably form parts of a single codex of the *Mahābhārata*, which seems to have been copied from an original Śāradā codex [2] In other words, these particular MSS seem to belong to the K version, that is, they seem to be Devanāgarī transcripts of the Śāradā version They have, indeed, been used as such for the Critical Edition No 184 for the *Āranyaka* as K_4, No 190 for the *Karna* as K_1, No 193 for the *Śalya* as K_3, and No 198 for the *Śānti*.

---

1 The necessary correction in this connection needs to be made in the introductory remark at the beginning of the Critical Notes

2 The confusion in these MSS between त and उ, and न and र would confirm this assumption.

as K_1 It is particularly significant that folios 1–266 of the present MS (that is, No 198) serve as K_1 for the *Śānti* For, this fact clearly suggests that the remaining folios of this MS must also serve as some K MS for the *Anuśāsana* It is further significant that the present MS used for the *Anuśāsana*, at the end, records its date as Samvat 84, which presumably refers to the Saptarṣi-Samvat which prevailed in Kashmir

Notwithstanding all this, this MS is not here designated as belonging to the K version for the following obvious reason One could speak of a K version, that is, of Devanāgarī transcripts of the Śāradā version, only if there had become available a MS (or MSS) of the Śāradā version, by comparison with which it would have been possible to say whether a particular MS represented its Devanāgarī transcript or not No Śāradā MS of the *Anuśāsana* has unfortunately come to hand In the strictest sense, therefore, one cannot speak of a K version of that *parvan* However, as pointed out above, there is sufficiently strong *indirect* evidence which induces one to presume that the present D_1 (and also D_2 and D_3) belong to the K version[1]

There is no additional passage peculiar to this MS, but, against other MSS, it shares, with D_2, 359*, 407* (subst), 477* (subst), 620*, 669*, 685*, 701*, 706*, and 710*, and, with $D_{2,3}$, 365* and 382* D_1 (with $D_{2,3}$) also stands apart from the group D_{4-9} in 219*, 228*, 282*, 619*, 625*, etc The non-haplographical omissions, which are found exclusively in D_1, are 10 19^{a}–20^{b}, 53^{a}–54^{b}, 17 162^{cd}, 20 22^{e}–24^{b}, 39 4^{e}–5^{d}, 55, 29–30, 82 10^{a}–11^{d}, 84 34^{cd}, 51^{b}–52^{a}, 86 4^{cd}, 93 10^{ab}, 95 39^{c}–40^{d}, 68^{ab}, 98 22^{ab}, 103 23^{a}, 105 6^{a}, 109 20^{a}, 116 50^{cd}, 123 4–5, 128 54^{e}–55^{d}, 135 4^{d}, 119, 144 21^{ef}, 151 35^{e}–36^{b}, and 153 16–17 It shares with $D_{2,3}$ (against other MSS) many non-haplographical omissions, such as 14 133^{ab}, 24 26, 26 63^{cd}, 31 52^{ab}, 34 17^{cd}, 40 4^{ef}, 47 32, 51 30^{ab}, 69 13^{e}–15^{b}, 75 31, 77 17^{e}–18^{b}, and 80 36^{ab}. At the same time, it differs from $D_{2,3}$ in 378* and the non-haplographical omission of 21 24^{ab} and 38 26^{e}–27^{b}

D_2

Poona, BORI Mahābhārata Collection, No 15 (now numbered 246) This MS was procured from Dr N G Sardesai of Poona Folios 186, written on tough Indian paper, in clear and bold Devanāgarī characters, with about 15 lines to a page and about 45 letters to a line, size 13″ × 6½″ The margins are ruled with red and black lines with a yellow line between them References and colophons are marked with red pigment This MS forms a part of a complete codex of the Mahābhārata, from which only the *Āśvamedhikaparvan* is missing It is recorded in the codex itself that one Sadānanda Miśra of Kashmir got it copied by different scribes, he himself having copied the *Udyogaparvan* Most of the copying was carried out at Bharatpur[2] The present MS, which contains

[1] For a fuller discussion, see below under "Recensions and Versions"

[2] The *Śalyaparvan* is said to have been copied by one Khuśālīrāma at Mānapur

the entire *Anuśāsanaparvan*, is undated, though, elsewhere in the codex the date is given as Samvat 1828, Śaka 1693 (= A D 1771)[1]

The MS is used for the critical edition of the *Āranyaka* as K_3, of the *Virāṭa* as K_2, of the *Udyoga* as D_1, of the *Bhīsma* as K_2, of the *Drona* as D_1, of the *Karna* as K_4, of the *Śalya* as K_3, of the *Sauptika* as K_6, of the *Strī* as D_2, of the *Śānti* as K_4, of the *Āśramavāsika* as K_2, of the *Mausala* as K_2, of the *Mahāprasthānika* as K_3, and of the *Svargārohana* as K_2

D_2, like D_1, also presumably belongs to the K version Whatever has been said above about D_1 in connection with readings, additions, substitutions, and omissions is applicable with equal relevance also to D_2 There is little doubt that the codex, from which the present MS is derived, is copied from an original codex in Śāradā characters Attention may be drawn, in this context, to two significant points, namely, (1) that this codex was got copied by a person from Kashmir, and (2) that, for the critical edition of as many as eleven *parvans*, MSS from this codex have already been used as K MSS. The present MS must, accordingly, have been a Devanāgarī transcript of a Śāradā MS , but here it has not been designated as a K MS for the same reason as mentioned in respect of D_1

D_2 has 360*, 387* (subst), and 443* exclusive to itself It has the following non-haplographical omissions peculiar to it 1 74^{c}–75^{d} , 6 46^{bcd} , 7 15^{c}–16^{b} , 16 20^{a}–21^{b} , 17. 74^{a}–75^{b}, 87–88 , 20 14^{ab} , 26. 47 , 33 13–14 , 34 14^{cd} , 41 5^{cd} , 43 24^{c}–26^{b} , 48. 12^{e}–15^{d} , 51 19^{cd} , 57 42–44 , 63 3^{ab} , 83 20^{c}–21^{b} , 96 54^{ab} , 99 26^{b}–27^{e} , 105 3^{cd} , 106. 20^{cdef} , 107 23^{ab} , 71, 115^{d}–117^{a} , 131^{c}–132^{b} , 109 21^{cd} , 110 88–89 , 112 66^{ab} , 116. 42^{c}–43^{a}, 48^{c}–51^{b}, 68^{c}–69^{d} , 119 1^{e}–2^{d} , 121 11^{cd} , 126 4 , 127 18^{cd} , 130 23^{ab} , 132 44^{bcd} , 133 33^{c}–34^{d} , 135 62^{cd} , 144 23^{a}–24^{b} , 151 17^{ab}, 31^{cdef}, 34, 35^{cdef}, and 49^{d}–50^{b} Attention has already been drawn to the very close affinity of this MS. to $D_{1, 3}$ It, however, differs from $D_{1, 3}$ in the non-haplographical omission of 15 col , 18 36^{d}–37^{c} , and 63 36.

D_3

London, India Office Library, No 3226 (2137) Folios 78 , written on Indian paper, in Devanāgarī characters of the Kashmir type, with about 33 lines to a page , size $16\frac{1}{4}'' \times 9''$ The margins are clean, and corrections are occasionally made in the text itself by yellow pigment The MS contains four *parvans* of the *Mahābhārata*, namely, the *Ādi* , the *Virāṭa* , the *Bhīṣma* , and the *Anuśāsana* (Dānadharma) from the beginning up to यत्र स्व (in 82 37^{c}) The portion from गेहुस्त (in 82 37^{c}) to the end of the *parvan* is lost on missing folios According to the statements occurring at the end of the *Bhīṣma* and the beginning of the *Anuśāsana* , the MS was written in Samvat 1839 (= A D 1783), by a Brāhmaṇa named Gopāla, residing in Lakṣmīmatha But the writing is not quite uni-

---

1 At the end of the *Śalyaparvan*, the following date is mentioned Ravivāsara, Vaiśākha Śukla 14, Saṁvat 1828,

form throughout the codex The MS is used for the critical edition of the *Ādi* as K1, of the *Virāṭa* as K1, and of the *Bhīsma* as K1.

D3 clearly belongs to the integrated group D1–3 (see under D1 and D2), and can, therefore, be regarded as a K MS The Kāśmīrī origin of this MS becomes quite evident even from its outward form and get up[1] It is also noteworthy that relevant portions from this MS are used as K MSS (in each case as K1) for the constitution of the texts of the *Ādi*, the *Virāṭa*, and the *Bhīṣma* But, for the reason mentioned above, this MS is not designated here as a K MS

Only one additional passage, namely, 3*, is peculiar to D3 It has the following non-haplographical omissions peculiar to it 14 29, 137^{c}–138^{b}, 20 37^{c}–38^{b}, 21 8^{ab}, 34. 16^{bc}, 25^{a}–26^{b}, 35 12^{ab}, 42 27, 43. 25^{c}–26^{b}, 45 21^{c}–22^{b}, 46 8^{cd}, 47 52-58, 52 33^{a}–53 32^{b}, 59 2^{c}–3^{b}, 60 7^{b}, 20^{a}, 62 21, 72 11, 27^{a}, and 74 23^{ab} The close affinity of D3 to D1 2 in the matter of peculiar readings, additions, substitutions, and omissions has already been pointed out It, however, differs from D1 2 in 359* and in the non-haplographical omission of 51 12.

D4

Poona, Mahābhārata Collection of MSS belonging to the BORI, Kamat Collection, No 23 This codex consists of 20 MSS of different *parvans* of the Epic, which belong to different dates and are copied in different hands The MS, which is now being described, contains the *Anuśāsana*, the *Āśvamedhika*, and the *Āśramavāsika*, with separate foliation for each of these *parvans* The *Anuśāsanaparvan* extends over 205 folios On folio 1^{a}, we read त्रयोदश आनुशासनिको पर्व (sic) तस्य अध्याया १४६ श्लोका ७८०० पत्र २०५ The MS is written on Indian paper, in bold Devanāgarī characters, with 13 lines to a page and about 48 letters to a line, size $14'' \times 6\frac{1}{2}''$ The margins are ruled with three or four black lines The *śloka* numbers are given, but adhy numbers are not given At the end of the *Anuśāsana*, the date of the MS is given as Samvat 1732, Śaka 1596 (= A D 1675), Māgha Śukla 2, Ravivāsara

This MS is used for the critical edition of the *Bhīṣma* as K5, of the *Sauptika* as K3, of the *Śānti* as K2, and of the *Āśvamedhika* as K2

There is no additional passage which is peculiar to D4 It is seen that D4–9 often go together so far as the star-passages are concerned (e g 219*, 228*, 282*, 294*, 295*, 366*, 367*, 379*, 380*, 381*, 413*, 415*, 619*, 625*, 627*, 672*, and 679*) The following non-haplographical omissions in D4 may be noted 1 7, 2 21^{c}–22^{b}, 83^{c}–84^{b}, 10 2^{cd}, 9^{c}–10^{b}, 15 25^{cdef}, 16 11^{cd}, 17 90^{c}–91^{b}, 131^{c}–132^{b}, 21 13^{c}–15^{b}, 38 26^{b}, 44 42^{c}–43^{b}, 47 29, 51^{c}–52^{b}, 48 41^{c}–42^{b}, 44^{c}–46^{d}, 51 10^{c}–11^{b}, 54 24^{b}–29^{a}, 55 28, 56 17^{c}–18^{b}, 57 23, 61 12^{abcd}, 62 11^{d}–12^{b}, 64 13^{cd}, 65 15^{a}–16^{b}, 68 13^{cd}, 74 27^{f}, 77 22^{c}–23^{b},

1 For a fuller discussion of this point, see *Critical Ed of the Ādi*., Prolegomena, pp xi–xii

82. 1–27, 88 8^c–9^d, 90 39^a, 95 27^a–30^b, 98 15, 99 15, 31^{cd}, 108 12^e–13^b, 18, 109 15^{ab}, 110 119^{cd}, 137^{cd}, 112 39^b, 70^c–74^b, 114 11^{ab}, 116 57, 118 9, 119 10–11, 121 15^a–22^b, 127 11^c–12^b, 128 44^{cd}, 48^a–49^b, 50^{ab}, 129 26^{cd}, 30, 131 9, 11, 132 4, 50^d–54^a, 142 15^e, 16^c–17^b, 144 49^{ab}, 146 21^c–22^b, 148 3^e–4^b, 151 31^{cd}, 37, 153 38^e–39^e, and 154 2^c–3^b. The MS shares with D$_6$ a number of non-haplographical omissions, such as 2 8^a–9^b, 7 4, 10 6^e–7^e, 27 9^c–10^d, 32 24, 37 18^a–19^b, 51 44, 53 18^e–19^b, and 59 col It shares with D$_9$ the non-haplographical omission of 65 47^{cd} Similarly D$_{4\ 6\ 7\ 9}$ have in common many omissions, such as, for instance, 4 58^{abcd}, 16 13^e–14^b, 17. 41–42, 41 23^a–24^b, 47 33^a–34^b, 51 4^{cd}, 68 4^c–5^d, 72 37^c, 38^d, 80 13^e–14^b, 15–16, 35, 41^c–42^d, 87 6^{ab}, 91 17^{cd}, 104 8, 106 41^{ab}, 107. 67^{cd}, 133 16–35, 39, and 153 30^c–31^b

D$_5$

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1046 Folios 182, written on Indian paper, in Devanāgarī characters, with 12 lines to a page, size 15″ × 6″ The following colophon is found at the end of the MS इति श्रीमन्महाभारते शतसाहस्त्र्या सहितायां वैयासिक्यां आनुशासनिकपर्वणि युधिष्ठिरभीष्मसवादे पञ्चाश तमोध्याय ॥ एतत्पर्वाख्यानानुक्रमणिका ॥ आनुशासनिक पर्व समाप्तम् The MS bears no date.

The additional passages, found exclusively in D$_5$, are 222*, 284*, 293*, 312*, 637*, and 729* In the matter of sharing star-passages, D$_5$ often seems to go either with D$_8$ or with D$_{10}$ For instance, D$_5$ shares 14* and 17* with D$_8$ (and V B Dn) and 596* and 636* with D$_{10}$ D$_5$ is rather profuse in non-haplographical omissions, 2 25, 11 17, 14 53^d–54^d, 140^c–142^b, 161de, 186^{cd}, 15 16^d–18^a, 17 165^{cd}, 23 38^{cd}, 24 7^{cd}, 100^{bcd}, 26 10^{cd}, 35 15^{cd}, 44 32, 48 34^d–36^c, 50 12^f–13^a, 52. 19^e–53 13^b, 54 4^a–5^b, 36^{cd}, 56 5^c–6^e, 57 5–6, 61 75, 62 40^e–41^b, 65 2^{cf}, 22^{ab}, 67 8^{bc}, 78 24^c–25^d, 83 4–35, 86 19, 25^{cd}, 90 30^a–31^b, 95 13^{cd}, 28^{cd}, 101 21^c–22^b, 107 56, 111^a–114^b, 110 60^c, 119 6^d–8^a, 128. 49–50, 134 9–10; 135 86^b–87^b, 148 6^c–36^d, and 151 37^a–38^b In the matter of omissions also, D$_5$ shows affinity to D$_8$ as in the omission (B$_1$ D$_{5\ 8}$) of 6 46^d, or to D$_{8\ 10}$ as in the omission of 27 26–27 and 33 11^{cd} (which are omitted by the entire D version except D$_{5\ 8\ 10}$) It may be further noted that 48 23^{cd} is omitted by D (except D$_5$)

D$_6$

Poona, Bombay (now Maharashtra) Government Collection (deposited at the BORI), No 201 of 1891–95 Folios 1^b–153^b, written on tough Indian paper, in bold and clear Devanāgarī characters, with 15 lines to a page and about 55 letters to a line, size $14\frac{5}{8}$″ × $6\frac{5}{8}$″ The margins are ruled with two red lines The MS, which is undated, contains the whole of the *Anuśāsanaparvan* It would seem that the last folio of this MS. was lost, the portion from नून हृदय मम पार्थिवा (154 22) up to the end of the adhy and

the *parvan* was, therefore, written on the four margins in a different hand, presumably at a later date

D_6 has no additional passage exclusive to itself A reference has already been made to the group D_{4-9} which goes together in many star-passages The following non-haplographical omissions are peculiar to D_6 3 6^d–7^b, 20 12^a–13^b, 21 13^c–14^b, 27 101^b–102^a, 45 11, 48 45^a–46^b, 51 10^c–12^d, 55 25^d, 62 49, 70 2^{ab}, 100 6^{bcde}, and 109. 30^{cd} As pointed out elsewhere, $D_{4\ 6\ 7\ 9}$ have many omissions in common, but, within that group, D_6 seems to show special affinity to D_4 (e g $D_{4\ 6}$ om 7 4, 51 44, 53 18^c–19^b, 59 col) and D_7 (e g $D_{6\ 7}$ om 110 3^{ab}, 112 31^d–32^a, 100^{cd}, 132 50^d, 52^a–54^a) Two other omissions may be noted 85 65^c–66^d which D_6 shares with B_4 and 82. 39^{cd} which it shares with D_9.

D_7

Poona, Bombay (now Maharashtra) Government Collection (deposited at the BORI), No 66 of 1882-83 Folios 1^b–401^b, written on old Indian paper, in clear Devanāgarī characters, with 9 lines to a page and 30-32 letters to a line, size $11\frac{1}{4}'' \times 5''$ The margins are ruled with double black lines, and red pigment is occasionally used to mark the beginnings of adhys or the *uvāca* references No adhy numbers or *śloka* numbers are given The use of *pṛṣṭhamātrās* is quite common The MS, which is undated, contains the whole of the *Anuśāsanaparvan* However, one folio at the end is obviously missing, for, the MS breaks off on fol 401^b with one of the post-colophon concluding verses half finished (व्यासरूपी हरि साक्षात्प्रीयतामिति कीर्तयन् । दद्याद्वेनु).

D_7 has the following star-passages peculiar to it 2*, 46*, 317* (subst), 351*, 542*, and 634* (subst) It generally sticks to the group D_{4-9} in other star-passages The following non-haplographical omissions are found exclusively in this MS 16 8^{cd}, 17 126^d–127^c, 27 101^d–102^b, 93 4^{cd}, 109 42^{ab}, 116 67^d–68^b, 130 33^b, 132 30^c–31^d, 133 63, 143 21, and 149 2^{cd} In other omissions, D_7 seems to stick to the group $D_{4\ 6\ 7\ 9}$ Within that group, again, it is close to D_6 (e g $D_{6\ 7}$ om 110 3^{ab}, 112 31^d–32^a, 100^{cd}, 132 50^d, 52^a–54^a)

D_8

Poona, Bombay (now Maharashtra) Government Collection (deposited at the BORI), No 566 of 1882-83 This is one of the two bundles of MSS, which together comprise all the *parvans* of the *Mahābhārata* (except the *Śānti*) The first bundle, which is numbered 565 of 1882-83, contains the first six *parvans*, from the *Ādi* up to the *Bhīṣma*, while the present bundle contains the *parvans* from the *Droṇa* to the *Svargārohaṇa* (the *Śānti* missing) The foliation for each *parvan* is separate The MS is written on thick country paper, in Devanāgarī characters, with 16 lines to a page and about 44-48 letters to a line, size $15'' \times 6''$ The margins are ruled with double red lines, references and colophons are marked with red pigment, and corrections are indicated

with yellow pigment The writing is uniform throughout, but it is neither neat nor careful. The name of the scribe is given as Ganeśa (son of Tryambaka and grandson of Raghunātha) Puranik At the end of the *Dronaparvan*, Gaṇeśabhatta mentions Nasik as his place of residence The *Anusāsanaparvan* extends over folios 1^b–168^b Though there is no reference to any date at the end of this *parvan*, the *Śalyaparvan* in this bundle is dated Śaka 1619 (= A D 1697) while the *Āśvamedhikaparvan* (in this very bundle) is dated Śaka 1616 (= A D 1694)

Manuscripts from this codex are used for the critical edition of various *parvans*—of the *Ādi* as K_4, of the *Udyoga* as D_8, of the *Bhīsma* as K_3, of the *Drona* as D_6, of the *Śalya* as D_2, of the *Sauptika* as K_2, of the *Strī* , as K_3, and of the last four *parvans* as K_8

D_8 has 288*, 355*, 515*, and 601* as additional passages and 566* as a subst. passage peculiar to itself It seems to show special affinity to D_{10} in 38A*, 50*, 51*, 61*, 83*, and 144* As pointed out elsewhere, in 14* and 17*, D_8 stands close to D_6 among the D MSS The non-haplographical omissions special to D_8 are 26 42–44 , 84. 35^{cd} , 105 54 , 107 125^d–127^a, 110 14^{ab} , 116 28^c–30^b , 122 5^c–6^b , 142 15^{be} , 144 4; and 153 30^{cd} It shares the omission of 6 46^d with B_1 D_6 and of 99 7^{cd} with D_{10} In the omission of 27 26–27 and 33 11^{cd}, D_8 (with D_6 10) stands apart from the other D MSS

D_9

Poona, Bombay (now Maharashtra) Government Collection (deposited at the BORI), No 202 of 1891–95 Folios 1^b–317^a, from which folios 172 and 287–296 are missing , written on old Indian paper, in clear and legible Devanāgarī characters, with 10 lines to a page and about 40 letters to a line , size $10\frac{3}{4}''$–$4\frac{3}{4}''$ The borders are ruled in double black lines Red pigment is used for references and colophons, while yellow pigment is used for corrections The MS , which is undated, contains the whole of the *Anuśāsanaparvan*. No adhy numbers or *śloka* numbers are given

There is no additional passage peculiar to D_9, but, as mentioned elsewhere, this MS has many star-passages in common with D_{4-8} In 87*, it stands clearly separated from the other N MSS The following non-haplographical omissions exclusive to D_9 may be noted 17 66^c–68^b , 24 12^e–14^b , 36 19^a–37 1^b , 40 29^c–30^b , 44 11–12 , 45 14^d–16^b, 47 44^c–46^b , 61 39^c–40^b , 75 18^c–19^b , 84 81 , 90 42^c–44^b , 95 4^a–5^b , 112 8^c–13^d, 105–106 , 131 3–4 , 132 50^a–55^b , and 146 12^d–14^c The group $D_{4\ 6\ 7\ 9}$ have many omissions in common, but it may be noted that D_9 shares with D_4 the non-haplographical omission of 65 47^{cd}, with $D_{6\ 7}$ of 9 2, and with D_8 of 82 39^{cd} D_9 is missing from 692* 9 up to 151 17^d, and from 151 39^e up to the end of adhy 151

D_{10}

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1307 Folios 252 , written on Indian

paper, in Devanāgarī characters, with 13 lines to a page , size $14\frac{1}{2}'' \times 6\frac{1}{2}''$ The following colophon is found at the end हरि ॐ तत्सदिति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्या सहितायां श्रीमदानुशासनिके पर्वणि भीष्मस्वर्गारोहण नाम द्विपञ्चाशद्द्विशततमोध्याय ॥ आनुशासनिक पर्व समाप्तम् ॥

D_{10} has only 234*, 237* (subst), and 340* exclusive to itself But it is a very peculiar MS In the matter of the star-passages as also the Appendix passages, D_{10} is seen to go with N as against the entire S (78 star-passages and 4 Appendix-passages), and with S as against the entire N (of course except D_{10}) (50 star-passages and 15 Appendix-passages) It thus represents a greatly inflated composite version which is influenced by both N and S[1] In App I No 14A, 14B, and 16, and in 115*, 118*, 155*, and 175*, D_{10} stands clearly isolated from the other N MSS On the other hand, there is not a single Appendix passage which S, unaccompanied by D_{10}, has Among the N MSS , D_{10} is close to V_1 B Dn (as testify, for instance, 66*, 134*, 135*, 153*, and 178*) There are also indications of its affinity to D_5 (e g 596* and 636*) and D_8 (e g 38A*, 50*, 51*, 83*, 152*) The non-haplographical omissions peculiar to D_{10} are 2 17^{cd}, 18^{b}, 18^{d} , 10 8^{cdef} , 15 50^{c}–51^{a} , 24 47 , 26 66 , 27 57^{cd}, 59 19^{ab} , 62 29^{e}–30^{b} , 80 22^{cd} , 83 34^{e}–35^{d} , 103 3 , 112 78, 97^{e} , and 145 5^{ab} It is noteworthy that D_{10} does not omit 37 15^{c}–16^{d} which is omitted by all other N MSS , while it non-haplographically omits, with the entire S, 32 18de, 65 48^{cd} , 143 25^{e} , and 150 col

T_1

Melkote, Yadugiri Yatiraj Math Library, unnumbered and undated Folios 235 , written on palm leaves, in Telugu characters, with 11–13 lines to a page and about 88–98 letters to a line , size $19\ 9'' \times 1\ 8''$ The MS contains the last six *parvans* of the Epic (from the *Anuśāsana* to the *Svargārohana*)

The MS is used for the critical edition of the *Āśvamedhika* , the *Āśramavāsika* , the *Mausala* , the *Mahāprasthānika* , and the *Svargārohana* , as T_1 in all the cases

T_1 is a very peculiar MS It has the largest number of star-passages (77) and non-haplographical omissions (894) exclusive to itself It would seem as if T_1 had attempted to present a kind of summarised version of the *Anuśāsana* —on the one hand, by omitting many passages which it considered to be not quite necessary for maintaining the continuity of the narration, and, on the other hand, by supplying some link- passages at such places, where the continuity of the narration was likely to suffer on account of the omissions Of course, it cannot be said to have succeeded in this attempt to any appreciable extent It may be noted that T_1 stands isolated from the other S MSS in 42* (subst), 45*, 241* (subst), 242*, 548* (subst), 551*, and 594* It shares with the entire M version 162*, 163*, and 173* It is seen to go with TG in many star-passages

1 In many ways it is comparable to Kumbh. ed and the version adopted by Cv The fact that the provenance of D_{10} is Tanjore may not be entirely without significance.

(e.g. 48*, 56*, 200*, 211*, 214*, 226*, etc.), but also to stand apart from that group (e.g. 233*, 239*, 240*, 272*, 274*, 276*, 301*, 308*, and 537*). T_1 shares with T_2 the non-haplographical omission of 20. 46^{cd}, with T_3 of 8. 6^{cd} and 99. 11–14, with G_2 of 14. 74 and 75. 27^{ab}, with M_4 of 17. 106^{e}–107^{b} and 111. 20–21, and with the entire M version of 16. col and 107. 23^{cd}. T_1 stands apart from TG in the nonhaplographical omission of 24. 42^{e}–44^{b}, 60. 2–3, and 109. 28^{cd}.

T_2

Mysore, Government Oriental Library, No. 2455. Folios 305, written on palm leaves, in Telugu characters, with 8–11 lines to a page and 61 letters to a line; size $15\frac{1}{2}'' \times 1\frac{3}{4}''$. The MS., which is said to have been completed in the Śubhakṛt Saṃvatsara, contains the entire *Anuśāsanaparvan*.

The following additional passages are peculiar to T_2: 334*, 362*, 385*, and 445*. The MS. shares 185*, 186*, and 188* with G_4. As pointed out elsewhere, TG have many star-passages in common. T_2 has the following non-haplographical omissions exclusive to itself: 2. 10^{c}–12^{d}, 18. 20^{ab}, 24. 82, 26. 35^{e}–38^{b}, 36. 3^{a}–5^{b}, 60. 9^{d}, 74. 13^{ab}, 75. 16^{a}–17^{b}, 95. 27^{a}–28^{a}, 32^{be}, 99. 24^{ab}, 102. 28^{a}–29^{b}, 110. 13, 52^{ab}, 85^{ab}, and 141. 26^{ef}. It shares with T_1 the non-haplographical omission of 20. 46^{cd}, with T_3 of 14. 142^{d}, with G_4 of 18. 23^{cd} and 28^{c}–29^{d}, and with M_4 of 144. 51^{cd}. T_2 stands apart from TG in the non-haplographical omission of 109. 26^{cd}, and from the other MSS. of the T version in that of 8. 6^{cd} and 99. 11–14.

T_3

Madras, Adyar Library, No. XXIV, E 34. Folios 195, written on palm leaves, in Telugu characters, with 12 lines to a page, size $19\frac{1}{2}'' \times 2''$. The MS., which is undated, contains the last six *parvans* of the Epic (namely, from the *Anuśāsana*. to the *Svargārohaṇa*).

T_3 is peculiar in 39*, 418* (subst.), 419*, 420*, 427*, 435*, 437*, 552*, 638*, 666*, 682*, 698*, and 713*. In 466*, it stands isolated from the other S MSS., while in 65* it adheres to the entire G version. The following non-haplographical omissions which are exclusive to T_3 may be noted: 6. 5^{a}–6^{a}, 24. 70^{c}–73^{d}, 26. 18^{e}–19^{a}, 28. 21, 69. 19^{a}–22^{b}, 93. 7^{d}–11^{e}, 97. 2^{be}, 100. 12^{be}, 105. 38^{d}–40^{e}, 52–54, 106. 27^{a}–28^{a}, 107. 12–13, 112. 72–73, 143. 27^{abc}, 151. 27, 40–43, and 153. 28. The MS. shares with T_1 the non-haplographical omission of 8. 6^{cd} and 99. 11–14, with T_2 of 14. 142^{d}, and with G_4 of 14. 68–69 and 69. 29^{a}–32^{b}. In T_3, the portion from वाददद्भ्व in 18. 14^{f} up to वियोता in 20. 20^{d} is lost on a missing folio.

G_1

Madras, Adyar Library, unnumbered and undated. Folios 319, written on palm leaves, in Grantha characters, with 8–9 lines to a page and about 65–70 letters to a

line The MS, which is damaged, contains the whole *Anuśāsanaparvan* Its owner is one Sampatkumaram

There is no additional passage peculiar to G_1, but it is usually seen to go with TG in the matter of star-passages The non-haplographical omissions found exclusively in this MS are 20 25^{d}–27^{e}, 29 2^{c}–3^{d}, 40 50^{e}–52^{b}, 54 31^{c}–33^{b}, 83 16–17, 98 16–18, 99. 17, 110 137^{ab}, 116 19^{c}–24^{d}, 118 4^{b}, 136. 22–23, 143 33^{a}–39^{b}, 147 11^{e}–12^{d}, and 148 10–11 It shares with G_8 the non-haplographical omission of 14–18, 61 23^{c}–28^{b}, 118 10^{cd}, and 122 12^{d}–13^{a}

G_2

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 11812 Folios 332, written on palm leaves, in Grantha characters The MS, which is undated, is incomplete and contains only adhys 1–251

G_2 has only 458* (subst˜) exclusive to itself In 668*, it stands isolated from the other S MSS, while, in 727*, it goes with M_4 in remaining separated from S The following non haplographical omissions are exclusive to G_2 1 32^{a}–33^{b}, 66^{a}–68^{b}, 2 53^{a}–56^{b}, 78^{a}–80^{b}, 14 20^{b}–23^{d}, 54–71, 108^{cd}, 110^{e}–111^{b}, 17 58^{cd}, 18 16^{c}–17^{f}, 18^{e}–56^{d}, 59^{cd}, 26 16^{d}–18^{e}, 57^{a}–58^{b}, 60 23^{c}–24^{d}, 65 3^{e}–4^{d}, 70 34^{ab}, 72 6^{f}–8^{a}, 74 11^{e}–13^{b}, 86 9^{d}–11^{c}, 90 16^{cd}, 97 2^{d}–3^{a}, 99 117 12^{cd}, 144 46^{d}–47^{d}, 145 27, 147 11^{b}–12^{c}, 148. 18^{e}–19^{d}, 152 6^{cd}, 153 26–27, and 154 3^{ef} It shares with T_1 the non-haplographical omission of 14 74 and 75 27^{ab}, with M_8 of 27 28^{ab}, and with the entire M version of 14 54–55 In G_2, the portion from उदकानयने in 91 26^{a} up to सत in 94 3^{d} is lost on a missing folio

G_8

Poona, Mahābhārata Collection of MSS belonging to BORI (presented by Shri Shreenivas Aiyangar of Mysore), No 27 Folios 532, written on palm leaves, in Grantha characters, with 16–22 lines to a page and about 65–75 letters to a line, size 15 2″ × 2 1″ The MS, which is undated, contains the last seven *parvans* of the Epic (namely, from the *Śānti* to the *Svargārohana*)

The MS is used for the critical edition of the *Śānti*, the *Āśvamedhika*, the *Āśramavāsika*, the *Mausala*, the *Mahāprasthānika*, and the *Svargārohana*, as G_1 in all cases

There is no additional passage exclusive to G_8, but that MS is usually seen to stick to the group T G so far as the star-passages are concerned There are also not many non-haplographical omissions exclusive to G_8 The few ones are 8 8^{be}, 92 18^{e}–20^{b}, 100 19^{e}–21^{b}, 101 58–59, 108 2–3, 112 48^{ab}, 116 19^{c}–22^{d}, 24, and 135 13^{ab} It shares with G_1 the non-haplographical omission of 14–18, 61 23^{e}–28^{b}, 118 10^{cd}, and 122 12^{d}–13^{e}, and with G_4 of 47. 36^{c}–38^{b}.

G_4

Pudukkotah, State Library, No 344 Folios 293, written on palm leaves, in Grantha characters, with 9–10 lines to a page and about 60–70 letters to a line The MS, which is undated, contains the whole *Anusāsanaparvan*

G_4 has no additional passage exclusive to itself, but it is usually seen to go with TG in the matter of star-passages Among the non haplographical omissions peculiar to G_4 may be mentioned 17 49–62, 150–51, 18. 32^{cd}, 77 1^{ab}, 91 36^{bc}, 45^{a}, 95 16^{a}–17^{b}, 99 17^{ab}, and 151 40^{c}–42^{b} The MS shares with T_2 the non-haplographical omission of 18 23^{cd} and 28^{e}–29^{d}, with T_3 of 14 68–69 and 69 29^{a}–32^{b}, and with G_3 of 47 36^{c}–38^{b}.

M_1

Cochin, Avanapparambu Mana Library, unnumbered and undated Folios 281, written on palm leaves, in Malayālam characters, with 11 lines to a page and 60 letters to a line The MS contains the whole *Anuśāsanaparvan*

There is no additional passage peculiar to M_1, but it shares with M_{2-3} (against M_4) 16* (subst), 287*, 347*, 386*, 434* (subst), 489*, 528* (subst), 553*, 585* (subst), 639*, and 640* The M version as a whole has 119*, 127*, 142* (subst), and 303* exclusive to itself The non-haplographical omissions peculiar to M_1 are 17 85–86, 77 24, 84 61–62, and 148 4 As in the case of star-passages, so too in that of non-haplographical omissions, M_{1-3} stand together M_1 shares with M_2 the non-haplographical omission of 29 6–7 and 108 15^{ab}, and with M_{2-3} of 2 15^{cd}, 20^{cd}, 20 33, 35^{ab}, 85 47^{ab}, 107 40^{ef}, 110 37^{c}–39^{d}, 40^{d}, 47^{ab}, 56^{d}–57^{c}, 74^{ab}, 112 70^{ab}, and 143 22^{d}

M_2

Cochin, State Library, No 41 Folios 322, written on palm leaves, in Malayālam characters, with 9 lines to a page and 63 letters to a line, size $16\frac{1}{2}'' \times 2\frac{1}{2}''$ Some readings and occasional glosses are recorded on the margins The MS bears no date It contains the whole *Anuśāsanaparvan,* folios 315–322 embodying the *Viṣṇusahasranāmāvali*

M_2 has no additional passage peculiar to it A reference has already been made to the fact that M_{1-3} often stand together in the matter of star-passages as also of non-haplographical omissions M_2 has the smallest number of non-haplographical omissions exclusive to itself They are 74 15^{c}–17^{d} and 143 24^{a} The MS shares with M_1 the non-haplographical omission of 29 6–7 and 108 15^{ab}

M_3

Malabar, Ponnor Kottu Mana Library, unnumbered Folios 345, written on palm leaves, in Malayālam characters, with 8 lines to page and about 63–66 letters to a

line The MS is divided into two parts —the first part consisting of folios 1–162 and the second of folios 163–345 The MS is undated It contains the whole *Anuśāsanaparvan*

M_3 has no additional passage and only three non-haplographical omissions (namely, 40 32[c]–35[b], 61 77, and 108) peculiar to it But it usually goes with the group M_{1-8} in the matter of star-passages and non haplographical omissions It is to be noted that M_3 does not have 192* which all other S MSS have That MS shares with G_3 the non-haplographical omission of 27 28[ab]

M4

Cochin, Paliyam Estate Library, No 6 Folios 196, written on palm leaves, in Malayālam characters, with 11 lines to a page and 70 letters to a line, size $21\frac{1}{2}'' \times 2\frac{1}{4}''$. The MS, which is dated Kollam 975 (= A D 1800), contains only the *Anuśāsanaparvan*

M_4 has only one additional passage peculiar to it, namely 199* It is noteworthy that M_4 stands isolated from the other MSS of the M version, for, it does not have several star passages which M_{1-8} have, such as, 16* (subst), 287*, 347*, 386*, 434* (subst), 489*, 528*, 553*, 585* (subst), 639*, and 640* On the other hand, in 18* (subst), 720* and 724*, M_4 (as against M_{1-8}) goes with TG Of course, as mentioned elsewhere, M, as a whole, has 4 star-passages in common To a certain extent, M_4 may be said to be standing apart from the remaining S MSS, as shown by 54*, 212*, and 632*, which star passages are found in T G M_{1-8}[1] As against this, it (alone from S) goes with the entire N in 28* and 571* The following non-haplographical omissions are peculiar to M_4 14 29[c]–31[b], 78 3[ab], 95 37[b], 101 42[c]–65[a], 107 42–43, 109 26; 112 48[cd], 66[a]–69[b], 82[a]–83[b], 116 57[c]–73[b], 125 8[abc], 135 2, 145 26[e]–27[f], 149 10[b]–13[c], 150 5[cd], 152 2[cd], and 153 14[c]–15[d] and 26[b]–27[e] In the matter of non-haplographical omissions also, M_4 stands apart from the other M MSS, for, it is seen not to omit several passages which are omitted by M_{1-8} However, it should be remembered, in this context, that M, as a whole, has some non-haplographical omissions in common. M_4 shares with T_1 the non-haplographical omission of 17 106[e]–107[b], and with T_2 of 144 51[cd] It (alone from the M version) joins T G in the non-haplographical omission of 107 81[cd], 112 101[cd], and 113 13[cd]

* * *

Besides the above mentioned MSS, which are actually used for the constitution of the text of the *Anuśāsanaparvan*, the following MSS have been fully examined and collated, in connection with the critical edition of this *parvan*

---

1 In 727*, M_4 goes with G_2 in being distinct from the other S MSS

B

(1) Calcutta, University Library, No 1345 (No. 1343–45 in one bundle) Undated

(2) Calcutta, Asiatic Society, No 3635–71–A5

(3) Calcutta, Asiatic Society, No II A 50 (b). Undated

(4) Santiniketan, Viśvabhāratī MSS Collection, No 14 Undated

Dn

(1) Poona, Bhor Collection of the BORI, with Nīlakaṇṭha's commentary Undated

(2) Poona, Bombay (now Maharashtra) Govt Collection (deposited at the BORI), No 242 of 1895–1902, with Nīlakaṇṭha's commentary. Undated

(3) Poona, Kibe Collection of the BORI, with Nīlakaṇṭha's commentary Undated

(4) Poona, Bombay (now Maharashtra) Govt Collection (deposited at the BORI), No 65 of 1902–1907, with Nīlakaṇṭha's commentary (?) Undated

D

(1) Madras, Adyar Library, No 8 B 24 Undated

(2) Madras, Adyar Library, No 10 B 11 Undated

(3) Lahore, D A. V College Library (now transferred to Hoshiarpur, Panjab), No 6765 Undated

(4) Lahore, D A V College Library (now transferred to Hoshiarpur, Panjab), No 2838 Undated.

(5) Poona, Raddi Collection of the BORI Dated A D 1640

(6) Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1118 Dated Samvat 1666 (= A D 1610)

(7) Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1146 Undated

(8) Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1169 Undated

(9) Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1193 Undated

(10) Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1239 Undated

(11) Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1262 Undated

(12) Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1287 Undated

(13) Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1326 Undated

(14) Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1372 Dated Śaka 1625 (= A D 1703)

(15) Poona, B I S Mandal (Paranjpe Collection) Undated

(16) Poona, Bombay (now Maharashtıa) Govt Collection (deposited at the BORI), No 222 of 1887-91. Undated

(17) Poona, Bombay (now Maharashtra) Govt Collection (deposited at the BORI), No 199 of 1891-95 Undated

(18) Poona, Bombay (now Maharashtıa) Govt Collection (deposited at the BORI), No 117 of 1884-87 Dated Samvat 1707 (= A D 1651)

(19) Poona, Bombay (now Mahaıashtra) Govt Collection (deposited at the BORI), No 233 of 1895-1902 Dated Samvat 1646 (= A D 1590)

TESTIMONIA

The testimonia normally utilized for the Critical Edition of the *Mahābhārata* consist of (i) the adaptations of the Epic like the Javanese adaptation *Bhāratam* and the Telugu adaptation *Āndhra Bhāratamu*, (ii) the epitomes in Sanskrit like the *Bhāratamañjarī* of Kṣemendra, the *Bālabhārata* of Amaracandra Sūri, and the *Pāndavacaritra* of Maladhārī Devaprabha, and (iii) the various commentaries on the Epic

(i) *Adaptations*

(a) The Javanese adaptation (*ca* 1000 A D) is an abridged paraphrase of the Sanskrit original in Old Javanese, interspersed with Sanskrit quotations which are usually accompanied by their rendering into the Kawi language The Javanese version of only eight out of the eighteen *parvans* of the *Mahābhārata* has been traced so far These *parvans* are *Ādi*, *Virāṭa*, *Udyoga*, *Bhīṣma*, *Āśramavāsa*, *Mausala*, *Mahāprasthāna*, and *Svargārohana*[1] The Javanese adaptation seems to be entirely unaware

---

[1] In his *Sanskrit in Indonesia* (International Academy of Indian Culture, Nagpur, 1952), J GONDA makes the following observations (pp 27-28) which are relevant in the present context "Fifty years ago, the Dutch scholar HAZEU (*TBG* 44, 289 ff) was of the opinion that the OJav Ādiparwa, which dates from about 1000 A D., shows various traces of being, comparatively speaking, closely related to Kṣemendra's *Bhāratamañjarī* The rashness of his conclusions was brought to light by WULFF (*Den OJav Wirāṭaparwa*, Copenhagen), who, without completely denying the importance of Kṣemendra's work for the ancient Indonesian Mahābhārata version, pointed out that side by side with points of resemblance between the *Bhāratamañjarī* and the OJav Ādi- and Wirātaparwas, many different passages, forms of names etc can be found, in a considerable part of which either Ksemendra and other Indian versions go together, or the latter and the OJav texts As to the cosmographic section of the Bhismaparwa, which I myself subjected to a close examination, it is not an adaptation of a Sanskrit text identical or nearly identical with the printed editions, neither with the Calcutta edition, nor with that of Bombay, nor with that based on South Indian manuscripts It differs from those texts much more than these texts differ from each other, though it is obvious that it, in the main, belongs to the recension of the wide spread subject matter which is represented in the Mahābhārata texts and in the Padma-Purāna (*Aanteekeningen bij het OJav Bhīsmaparwa*, Bandung, 1937) In this treatise and in other portions of the same parwa, as well as in the other parwas and the Brahmānda Purāṇa I, moreover, found that some of the points of difference they show from that Sanskrit text which we use to compare in the first instance, the Javanese text appears to tally with other Indian texts, and among them sometimes also with Ksemendra ("Javanese version of the Bhagavadgītā", *TBG* 1935, 47 ff.)

B

(1) Calcutta, University Library, No 1345 (No. 1343–45 in one bundle) Undated
(2) Calcutta, Asiatic Society, No 3635–71–A5
(3) Calcutta, Asiatic Society, No II A 50 (b) Undated
(4) Santiniketan, Viśvabhāratī MSS Collection, No 14 Undated

Dn

(1) Poona, Bhor Collection of the BORI, with Nīlakaṇṭha's commentary Undated
(2) Poona, Bombay (now Maharashtra) Govt Collection (deposited at the BORI), No 242 of 1895–1902, with Nīlakantha's commentary. Undated
(3) Poona, Kibe Collection of the BORI, with Nīlakaṇṭha's commentary. Undated
(4) Poona, Bombay (now Maharashtra) Govt Collection (deposited at the BORI), No 65 of 1902–1907, with Nīlakaṇṭha's commentary (?) Undated

D

(1) Madras, Adyar Library, No 8 B 24 Undated
(2) Madras, Adyar Library, No 10 B 11 Undated
(3) Lahore, D A. V College Library (now transferred to Hoshiarpur, Panjab), No 6765 Undated
(4) Lahore, D A V. College Library (now transferred to Hoshiarpur, Panjab), No 2838. Undated
(5) *Poona, Raddi Collection of the BORI Dated A D 1640*
(6) Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1118 Dated Samvat 1666 (= A D 1610).
(7) Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1146 Undated
(8) Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1169 Undated
(9) Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1193 Undated
(10) Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1239 Undated
(11) Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1262 Undated
(12) Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1287 Undated
(13) Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1326 Undated
(14) Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1372 Dated Śaka 1625 (= A D 1703)
(15) Poona, B I. S Mandal (Paranjpe Collection) Undated

(16) Poona, Bombay (now Maharashtra) Govt Collection (deposited at the BORI), No 222 of 1887-91 Undated

(17) Poona, Bombay (now Maharashtra) Govt Collection (deposited at the BORI), No 199 of 1891-95 Undated

(18) Poona, Bombay (now Maharashtra) Govt Collection (deposited at the BORI), No 117 of 1884-87 Dated Samvat 1707 (= A D 1651)

(19) Poona, Bombay (now Maharashtra) Govt Collection (deposited at the BORI), No 233 of 1895-1902 Dated Samvat 1646 (= A D 1590)

TESTIMONIA

The testimonia normally utilized for the Critical Edition of the *Mahābhārata* consist of (i) the adaptations of the Epic like the Javanese adaptation *Bhāratam* and the Telugu adaptation *Āndhra Bhāratamu*, (ii) the epitomes in Sanskrit like the *Bhāratamañjarī* of Kṣemendra, the *Bālabhārata* of Amaracandra Sūri, and the *Pāndavacaritra* of Maladhārī Devaprabha, and (iii) the various commentaries on the Epic

(i) *Adaptations*

(a) The Javanese adaptation (*ca* 1000 A D) is an abridged paraphrase of the Sanskrit original in Old Javanese, interspersed with Sanskrit quotations which are usually accompanied by their rendering into the Kawi language The Javanese version of only eight out of the eighteen *parvans* of the *Mahābhārata* has been traced so far These *parvans* are *Ādi*, *Virāṭa*, *Udyoga*, *Bhīsma*, *Āśramavāsa*, *Mausala*, *Mahāprasthāna*, and *Svargārohana*[1] The Javanese adaptation seems to be entirely unaware

[1] In his *Sanskrit in Indonesia* (International Academy of Indian Culture, Nagpur, 1952), J GONDA makes the following observations (pp 27-28) which are relevant in the present context "Fifty years ago, the Dutch scholar HAZEU (*TBG* 44, 289 ff) was of the opinion that the OJav Ādiparwa, which dates from about 1000 A D., shows various traces of being, comparatively speaking, closely related to Kṣemendra's *Bhāratamañjarī* The rashness of his conclusions was brought to light by WULFF (*Den OJav Wirāṭaparwa*, Copenhagen), who, without completely denying the importance of Kṣemendra's work for the ancient Indonesian Mahābhārata version, pointed out that side by side with points of resemblance between the *Bhāratamañjarī* and the OJav Ādi- and Wirāṭaparwas, many different passages, forms of names etc can be found, in a considerable part of which either Kṣemendra and other Indian versions go together, or the latter and the OJav texts As to the cosmographic section of the Bhīṣmaparwa, which I myself subjected to a close examination, it is not an adaptation of a Sanskrit text identical or nearly identical with the printed editions, neither with the Calcutta edition, nor with that of Bombay, nor with that based on South Indian manuscripts It differs from those texts much more than these texts differ from each other, though it is obvious that it, in the main, belongs to the recension of the wide-spread subject matter which is represented in the Mahābhārata texts and in the Padma-Purāna (*Aanteekeningen bij het OJav Bhīsmaparwa*, Bandung, 1937) In this treatise and in other portions of the same parwa, as well as in the other parwas and the Brahmāṇda Purāna I, moreover, found that some of the points of difference they show from that Sanskrit text which we use to compare in the first instance, the Javanese text appears to tally with other Indian texts, and among them sometimes also with Kṣemendra ("Javanese version of the Bhagavadgītā", *TBG* 1935, 47 ff)

of the *Anuśāsanaparvan*, for, even in the Parvasamgraha section, it does not mention that *parvan* The probability of that *parvan* having been included by the Javanese adapters in the *Śāntiparvan*[1] has to be ruled out Had it been so included, the numbers of adhyāyas and *ślokas* of the Javanese version of the *Śāntiparvan* would have been appreciably larger However, as it is, the numbers of adhyāyas and *ślokas* of the *Śānti-parvan* as mentioned in the Javanese Parvasamgraha section are respectively 333 and 14525 as against 337 and 14525 given in the Parvasamgraha section of the Critical Edition, which regards the *Anuśāsanaparvan* as a separate *parvan*

(b) Three different authors are known to have been responsible for the Telugu adaptation of the *Mahābhārata* called *Āndhra Bhāratamu* (*AB*)[2] Nannayabhatta (1000–1060) dealt with the *Ādi*, the *Sabhā*, and a part of the *Āranyaka* (3 *āśvāsas* and 142 verses) Tikkana Somayājī (1200–1280) worked on the remaining fifteen *parvans* beginning with the *Virāṭa*, while Yerrapregada (1280-1350) completed the portion of the *Āranyaka* which had been left unfinished by Nannayabhatta The *Anusāsanaparvan* is treated in the *AB* as an independent *parvan* and not as a part of the *Śāntiparvan*[3], and it is numbered as the thirteenth *parvan* As mentioned above, Tikkana Somayājī, and not Nannayabhatta himself, was the author of the *Anuśāsanaparvan* in the *AB*. However, at the beginning of his adaptation of the Epic, Nannayabhatta gives the *Parvānukra-maṇikā* and the *Parvasamgraha*, in which he mentions the *Anusāsanaparvan* In the *Parvānukramaṇikā*, the *Anuśāsana* is mentioned as the 89th *parvan* This is obviously a reference to the first sub-*parvan* in the *Anuśāsanaparvan*, for, in the *Parvasamgraha*, Nannayabhatta clearly says that the thirteenth *parvan*, namely the *Anuśāsanaparvan*, contains two sub-*parvans*, the first being the *Anusāsana* It is this latter which must have been referred to as the 89th *parvan* In the Crit Ed also (1 2 65), the thirteenth *parvan* is said to consist of two sub-*parvans*, namely, the *Ānuśāsanika* and the [*Bhīṣma*]-*svargārohaṇika*, which are numbered respectively as the 89th and the 90th According to the *Parvasamgraha* given by Nannayabhatta, the thirteenth *parvan* has 12,000 *ślokas* and comprises the following topics (*vṛttāntas*) *sarvadharmaniścaya*, *dānavidhi*, *ācāra-vidhi*, *putrānusāsana*, and *bhīsmasvargārohana*

The *Anuśāsanaparvan* in the *AB* consists of five cantos, each canto having a varying number of sections There are in all 113 sections — the first canto has 21, the second has 23, the third has 19, the fourth has 16, and the fifth and last has 34[4] That

Whereas the OJav Bhagavadgītā at places agrees with the Kashmir recension of the Gītā, the results of a comparison of the former with the quotations found in Alberuni's India were very poor (*op cit*, 48ff) "

1 This has been done, for instance, by Ksemendra

2 Published by V Ramaswami and Sons, Madras, 1924–29

3 This is in keeping with the T version

4 Normally one section corresponds with one adhy in the Epic, though, in some cases, it covers more than one adhy

the *AB* is akin to the S recension[1] becomes evident in several ways For instance, in respect of the Viśvāmitra episode (Crit Ed 3–4), the Indra-Matanga-episode (28–30), and the Vītahavya-episode (31), the *AB* follows the sequence of adhyāyas occurring in the S recension[2] So too, as in the S recension, adhy 5 of the Crit Ed occurs in the *AB* after adhy 6[3] Similarly, the *AB* takes notice of all the additional passages in the S recension which have been relegated to the Appendix in the Crit Ed, except App I, 7 and 7 A (that is, the *Nārada-Mārkandeya-samvāda*) Attention may be specially drawn to the fact that the *AB* adopts the S recension of the *Umā-Maheśvara-samvāda* (App I, No 15)[4] It is understandable that, the *AB* being an adaptation, some of the topics included in the Epic should have been either abridged or even altogether omitted in it But it is certainly strange that the well-known Upamanyu-episode (Crit Ed 14–16), the *Śivasahasranāmastotra* (17), and the *Śivastuti-māhātmya* should not have found place in the *AB*[5] Among the other topics from the Crit Ed, which do not find place in the *AB*, may be mentioned discussion about *karmaphala* (7), the dialogue between the jackal and the monkey (9), the ten-fold *dharma* (13), the *śapatha*-episode (96), the *hastikūṭa* (105), the dialogue between Brhaspati and Yudhiṣthira about the *samsāra*, etc (112–114), the dialogue between Śāṇḍilī and Sumanā (124), and the *vamśānukīrtana* (151) Finally, it may be added, in passing, that when Gangā lamented the death of her son (Crit Ed 13 154 18ff) she was consoled mainly by Kṛṣṇa (and incidentally by Vyāsa 154 33), and not by Krsna Dvaipāyana alone, as has been represented in the *AB*[6]

(ii) *Epitomes*

(a) *Bhāratamañjarī (BM)*[7] of Kṣemendra (ca 1050 A D) regards the *Anuśāsanaparvan* as a part of the *Śāntiparvan* It summarises that *parvan* in 583 stanzas (1218–1800), and the colophon at the end of this group of stanzas reads इति शान्तिपर्वणि

---

[1] One cannot, however, say that, so far as the present *parvan* is concerned, the *AB* is related to the T version particularly closely See foot note 5 below

[2] Namely, 2, 28–30, 3–4, 31

[3] It may be pointed out that the *AB* does not take into account adhy 7 of the Crit Ed

[4] The *AB* ignores all the App passages occurring in N MSS

[5] It is noteworthy that G1 3 om these four adhys, while all T manuscripts have them Does this suggest that Tikkana Somayāji followed the version given in G manuscripts rather than the one given in T manuscripts?

[6] P P S Sastri's remark (*The Mahābhārata*, Southern Recension [that is, Madras Ed], Vol XVII, Part II, Intr., p xviii) that Nannaya does not seem to be familiar with the contents of adhy 58 of Bom. Ed. (= Crit Ed 99) is not correct It is summarised in *AB*, canto 3, sect. 19 Sastri says (*op cit*) 'that the Southern Recension (his?) omits that adhy But actually he himself gives it in his Ed as adhy 86 It is also found in most of the S MSS used for the Crit Ed Cv numbers it as the 85th adhy and gives only its colophon. See below under Cv

[7] Kāvyamālā, 64 pub Nirnayasagar Press, Bombay, 1898

दानधर्मा समाप्ता । समाप्तं शान्तिपर्व It may, however, be pointed out that, in the *BM*, the *Śāntiparvan* (together with the *ānuśāsanikam*) occurs as the thirteenth *parvan*, because the *BM* regards the *Gadāparvan* as a separate *parvan* and counts it as the tenth *parvan* (after the *Salyaparvan* which is the ninth *parvan*) The total number of *parvans* in the *BM* thus remains eighteen The *Anuśāsanaparvan* in the Crit Ed corresponds with topics 94–134 of the *Śāntiparvan* as presented in the *BM*, and the sequence of the narrative in the *BM* is seen to coincide with that in the Crit Ed The affinity of the *BM* with the N recension becomes clear in various ways. For one thing, the *BM* strictly follows the order of adhyāyas in the N recension as against that in the S recension, as, for instance, at adhy 3 It also rejects all the additional passages occurring in S (which are given in App I of the Crit Ed) At the same time, it is noteworthy that, even out of the additional passages occurring in N, the *BM* takes into account only one, namely, App I, No 16

The *BM* is after all an epitome of the *Mahābhārata* Naturally, therefore, many topics occurring in the Crit Ed are not found in the *BM*, while several others are presented in a very much curtailed form Among the former may be mentioned the fruits of various *karmans* (Crit Ed, adhy 7), the ten types of *dharma* (13), the statement by the sages about the importance of *Śivastuti* (18), the views of Pṛthivī, Kāśyapa, Agni, and Mārkaṇḍeya regarding worthy persons (23), the *brahmahatyā*, without the actual killing of a Brāhmaṇa (25), the visit of the sages to Bhīṣma (27), the dialogue between Pṛthivī and Vāsudeva regarding the greatness of the Brāhmaṇas (34), the *pātraparīkṣā* (37), the *atithiyajña* (59), the *dharma* of the Ksatriyas (60), the dialogue between Śakra and Bṛhaspati regarding gift of land (61), the dialogue between Devakī and Nārada about the fruits of the gifts made under different constellations (63), the dialogue between Brahmā and the gods about the site for sacrifice (65), the dialogue between Yama and the Brāhmaṇa about the importance of the gift of sesame (67), the *vratas* and *niyamas* (74), the dialogue between Bṛhaspati and Māndhātṛ about *gomatī-mantra* (75), the dialogue between Saudāsa and Vasiṣṭha about the importance of *gopradāna* (77), the dialogue between Vyāsa and Śuka about the sacredness of cows (80), Brahmā explaining why *goloka* is the best among the *lokas* (82), Agni's disappearance and the connected incidents involving the parrot, the elephant, etc (84), the birth of Bhṛgu, Cyavana, and Kavi (85), the episode of Yama and Śaśabindu (89), the legend regarding the 'invention' of *śrāddha* (91), *upavāsa*, *brahmacarya*, and other aspects of religious discipline (93), the dialogue between Pṛthivī and Vāsudeva about *gṛhastha-dharma* (100), the *mānasa-tīrtha-māhātmya* (111), the explanation of the various features of Śiva's personality (127–28), *bandha* and *mokṣa* (132), *karmavipāka* (133), Umā consulting the rivers before discoursing on *strīdharma* (134), the eulogy of Kṛṣṇa by Bhīṣma (143), the eulogy of Śiva by Vāsudeva (145–46), the relative validity of the *pramāṇas* (147), and the *dharma*–

nirnaya (148-50) Of course, it need hardly be added that the non occurrence of these topics in the *BM* by no means implies that the version of the *Mahābhārata* which Kṣemendra had before him did not contain those topics

As for the condensation of matter, the dialogue between Umā and Maheśvara (126–134) is drastically curtailed in the *BM* Also curtailed are the eulogy of Brāhmanas (33–36) and the Devarājarsi-vamsa (151) In the section on *vivāha-dharmas* (44–49), the *BM* is almost silent on inheritance and partition of property, different types of sons, and mixed castes

Attention may also be drawn to certain other peculiarities which are important from the text-critical point of view The *BM* reads Bhrngāsva for Bhangāśvana (12),[1] Vadanya for Vadānya (19–22),[2] Pañcacūlā for Pañcacūdā (38),[3] Nāsiketa for Nāciketa (70),[4] and Caṇdā for Gaṇdā (94-95)[5] In the *BM* version of the Vipulopākhyāna, Devaśarman is represented to have told Vipula to enter the body of Ruci with a view to being thereby enabled to protect her (*BM* 13 1472) But this almost frustrates the motif of the latter part of the episode According to the Crit Ed (39–43), Vipula takes the decision of entering Ruci's body on his own initiative, and subsequently feels guilty for not having told his teacher about this In the Cyavanopākhyāna, the Cyavana of the *BM* asks the fishermen to sell him and release the fish (13 1495), while, according to the Crit Ed (13 50 25), Cyavana says that he would suffer the same fate as the fish, namely, death or sale There is no mention in the *BM* that Yudhiṣthira had spent fifty nights at Hastināpura[6] before he returned to Kurukṣetra at the beginning of the *uttarāyana*[7] for Bhīṣma's *niryāna* It may also be noted that in the *BM* Bhīṣma says that he has been lying on the bed of arrows for two months (13 1775)[8], as against fifty-eight nights specifically mentioned in the Crit Ed (13 153 27)

(b) In the *Bālabhārata* (*BB*)[9] of Amaracandra Sūri, who was a contemporary of Vīsaladeva of Gujarat (13th century A D), the *Anuśāsanaparvan* is treated as an independent *parvan*, it is numbered as the thirteenth *parvan*[10] It comprises only one

---

[1] Only D1 6–9 read Bhrngāśva

[2] No manuscript is found to read Vadanya.

[3] No manuscript is found to read Pañcacūlā

[4] D1–8 read Nāsiketa(tu)

[5] S (except M1–8) read Caṇdā

[6] Cf Crit. Ed 13 153 5

[7] This is mentioned in *BM* 13 1771

[8] This seems to conform to the computation made by Arjunamiśra (cf K V ABHYANKAR, "The Date and Time of the Bhārata War", *ABORI* 25, 116–136), who takes *Mārgaśīrsa-kṛṣna saptamī* as the date of Bhīṣma's having been struck down by Arjuna and *Māgha-kṛsna aṣṭamī* as that of Bhīṣma's *niryāna* For a fuller discussion of this question, see below

[9] Kāvyamālā, 45 pub Nirnayasagara Press, Bombay, 1894

[10] Cf तद्वापायुषि बालभारतमहाकाव्येऽनुशास्ति कर्म । श्रेयः श्रीसदनं त्रयोदशमिदं पर्व प्रपेदे शमम् (*BB* 13 51)

दानधर्मा समाप्ता । समाप्त शान्तिपर्व It may, however, be pointed out that, in the *BM*, the *Śāntiparvan* (together with the *ānuśāsanikam*) occurs as the thirteenth *parvan*, because the *BM* regards the *Gadāparvan* as a separate *parvan* and counts it as the tenth *parvan* (after the *Śalyaparvan* which is the ninth *parvan*) The total number of *parvans* in the *BM* thus remains eighteen The *Anuśāsanaparvan* in the Crit Ed corresponds with topics 94–134 of the *Śāntiparvan* as presented in the *BM*, and the sequence of the narrative in the *BM* is seen to coincide with that in the Crit Ed The affinity of the *BM* with the N recension becomes clear in various ways For one thing, the *BM* strictly follows the order of adhyāyas in the N recension as against that in the S recension, as, for instance, at adhy 3 It also rejects all the additional passages occurring in S (which are given in App I of the Crit Ed) At the same time, it is noteworthy that, even out of the additional passages occurring in N, the *BM* takes into account only one, namely, App I, No 16.

The *BM* is after all an epitome of the *Mahābhārata* Naturally, therefore, many topics occurring in the Crit Ed are not found in the *BM*, while several others are presented in a very much curtailed form Among the former may be mentioned the fruits of various *karmans* (Crit Ed , adhy 7), the ten types of *dharma* (13), the statement by the sages about the importance of *Śivastuti* (18), the views of Pṛthivī, Kāśyapa, Agni, and Mārkandeya regarding worthy persons (23), the *brahmahatyā*, without the actual killing of a Brāhmaṇa (25), the visit of the sages to Bhīṣma (27), the dialogue between Pṛthivī and Vāsudeva regarding the greatness of the Brāhmaṇas (34), the *pātraparīkṣā* (37), the *atithiyajña* (59), the *dharma* of the Kṣatriyas (60), the dialogue between Śakra and Bṛhaspati regarding gift of land (61), the dialogue between Devakī and Nārada about the fruits of the gifts made under different constellations (63), the dialogue between Brahmā and the gods about the site for sacrifice (65), the dialogue between Yama and the Brāhmaṇa about the importance of the gift of sesame (67), the *vratas* and *niyamas* (74), the dialogue between Bṛhaspati and Māndhātṛ about *gomatī-mantra* (75), the dialogue between Saudāsa and Vasiṣṭha about the importance of *gopradāna* (77), the dialogue between Vyāsa and Śuka about the sacredness of cows (80), Brahmā explaining why *goloka* is the best among the *lokas* (82), Agni's disappearance and the connected incidents involving the parrot, the elephant, etc (84), the birth of Bhṛgu, Cyavana, and Kavi (85), the episode of Yama and Śaśabindu (89), the legend regarding the 'invention' of *śrāddha* (91), *upavāsa*, *brahmacarya*, and other aspects of religious discipline (93), the dialogue between Pṛthivī and Vāsudeva about *gṛhastha-dharma* (100), the *mānasa-tīrtha māhātmya* (111), the explanation of the various features of Śiva's personality (127–28), *bandha* and *mokṣa* (132), *karmavipāka* (133), Umā consulting the rivers before discoursing on *strīdharma* (134), the eulogy of Kṛṣṇa by Bhīṣma (143), the eulogy of Śiva by Vāsudeva (145–46), the relative validity of the *pramāṇas* (147), and the *dharma*-

nirnaya (148-50) Of course, it need hardly be added that the non occurrence of these topics in the *BM* by no means implies that the version of the *Mahābhārata* which Kṣemendra had before him did not contain those topics

As for the condensation of matter, the dialogue between Umā and Mahesvara (126–134) is drastically curtailed in the *BM* Also curtailed are the eulogy of Brāhmanas (33–36) and the Deva-rājarsi-vamsa (151) In the section on *vivāha-dharmas* (44–49), the *BM* is almost silent on inheritance and partition of property, different types of sons, and mixed castes

Attention may also be drawn to certain other peculiarities which are important from the text-critical point of view The *BM* reads Bhrngāśva for Bhangāśvana (12),[1] Vadanya for Vadānya (19–22),[2] Pañcacūlā for Pañcacūdā (38),[3] Nāsiketa for Nāciketa (70),[4] and Candā for Gaṇḍā (94-95)[5] In the *BM* version of the Vipulopākhyāna, Devaśarman is represented to have told Vipula to enter the body of Ruci with a view to being thereby enabled to protect her (*BM* 13 1472) But this almost frustrates the motif of the latter part of the episode According to the Crit Ed (39–43), Vipula takes the decision of entering Ruci's body on his own initiative, and subsequently feels guilty for not having told his teacher about this In the Cyavanopākhyāna, the Cyavana of the *BM* asks the fishermen to sell him and release the fish (13 1495), while, according to the Crit Ed (13 50 25), Cyavana says that he would suffer the same fate as the fish, namely, death or sale There is no mention in the *BM* that Yudhisthira had spent fifty nights at Hastināpura[6] before he returned to Kurukṣetra at the beginning of the *uttarāyana*[7] for Bhīṣma's *niryāna* It may also be noted that in the *BM* Bhīṣma says that he has been lying on the bed of arrows for two months (13 1775)[8], as against fifty-eight nights specifically mentioned in the Crit Ed (13 153 27)

(b) In the *Bālabhārata* (*BB*)[9] of Amaracandra Sūri, who was a contemporary of Vīsaladeva of Gujarat (13th century A D), the *Anuśāsanaparvan* is treated as an independent *parvan*, it is numbered as the thirteenth *parvan*[10] It comprises only one

---

[1] Only D₁ 6–9 read Bhrngāśva

[2] No manuscript is found to read Vadanya.

[3] No manuscript is found to read Pañcacūlā

[4] D1–8 read Nāsiketa(tu)

[5] S (except M1–8) read Candā

[6] Cf Crit. Ed 13 153 5

[7] This is mentioned in *BM* 13 1771

[8] This seems to conform to the computation made by Arjunamiśra (cf K V ABHYANKAR, "The Date and Time of the Bhārata War", *ABORI* 25, 116–136), who takes *Mārgaśīrsa krsna-saptamī* as the date of Bhīṣma's having been struck down by Arjuna and *Māgha-krsna aṣṭamī* as that of Bhīṣma's *niryāna* For a fuller discussion of this question, see below

[9] Kāvyamālā, 45 pub Nirnayasagara Press, Bombay, 1894

[10] Cf तद्वापासुवि बालभारतमहाकाव्येऽनुशास्ति कर्म । श्रेय श्रीसदन त्रयोदशमिदं पर्व प्रपेदे शमम् (*BB* 13 51)

दानधर्मा समाप्ता । समाप्त शान्तिपर्व It may, however, be pointed out that, in the *BM*, the *Śāntiparvan* (together with the *ānuśāsanikam*) occurs as the thirteenth *parvan*, because the *BM* regards the *Gadāparvan* as a separate *parvan* and counts it as the tenth *parvan* (after the *Śalyaparvan* which is the ninth *parvan*) The total number of *parvans* in the *BM* thus remains eighteen The *Anuśāsanaparvan* in the Crit Ed corresponds with topics 94–134 of the *Śāntiparvan* as presented in the *BM*, and the sequence of the narrative in the *BM* is seen to coincide with that in the Crit Ed. The affinity of the *BM* with the N recension becomes clear in various ways For one thing, the *BM* strictly follows the order of adhyāyas in the N recension as against that in the S recension, as, for instance, at adhy 3 It also rejects all the additional passages occurring in S (which are given in App I of the Crit Ed) At the same time, it is noteworthy that, even out of the additional passages occurring in N, the *BM* takes into account only one, namely, App I, No 16.

The *BM* is after all an epitome of the *Mahābhārata* Naturally, therefore, many topics occurring in the Crit Ed are not found in the *BM*, while several others are presented in a very much curtailed form Among the former may be mentioned the fruits of various *karmans* (Crit Ed, adhy 7), the ten types of *dharma* (13), the statement by the sages about the importance of *Śivastuti* (18), the views of Pṛthivī, Kāśyapa, Agni, and Mārkandeya regarding worthy persons (23), the *brahmahatyā*, without the actual killing of a Brāhmaṇa (25), the visit of the sages to Bhīṣma (27), the dialogue between Pṛthivī and Vāsudeva regarding the greatness of the Brāhmaṇas (34), the *pātraparīkṣā* (37), the *atithiyajña* (59), the *dharma* of the Kṣatriyas (60), the dialogue between Śakra and Bṛhaspati regarding gift of land (61), the dialogue between Devakī and Nārada about the fruits of the gifts made under different constellations (63), the dialogue between Brahmā and the gods about the site for sacrifice (65), the dialogue between Yama and the Brāhmaṇa about the importance of the gift of sesame (67), the *vratas* and *niyamas* (74), the dialogue between Bṛhaspati and Māndhātṛ about *gomatī-mantra* (75), the dialogue between Saudāsa and Vasiṣṭha about the importance of *gopradāna* (77), the dialogue between Vyāsa and Śuka about the sacredness of cows (80), Brahmā explaining why *goloka* is the best among the *lokas* (82), Agni's disappearance and the connected incidents involving the parrot, the elephant, etc (84), the birth of Bhṛgu, Cyavana, and Kavi (85), the episode of Yama and Śaśabindu (89), the legend regarding the 'invention' of *śrāddha* (91), *upavāsa*, *brahmacarya*, and other aspects of religious discipline (93), the dialogue between Pṛthivī and Vāsudeva about *gṛhastha-dharma* (100), the *mānasa-tīrtha-māhātmya* (111), the explanation of the various features of Śiva's personality (127–28), *bandha* and *mokṣa* (132), *karmavipāka* (133), Umā consulting the rivers before discoursing on *strīdharma* (134), the eulogy of Kṛṣṇa by Bhīṣma (143), the eulogy of Śiva by Vāsudeva (145–46), the relative validity of the *pramāṇas* (147), and the *dharma*–

nirnaya (148-50) Of course, it need hardly be added that the non occurrence of these topics in the *BM* by no means implies that the version of the *Mahābhārata* which Ksemendra had before him did not contain those topics

As for the condensation of matter, the dialogue between Umā and Maheśvara (126–134) is drastically curtailed in the *BM* Also curtailed are the eulogy of Brāhmanas (33–36) and the Deva rājarṣi-vamsa (151) In the section on *vivāha-dharmas* (44–49), the *BM* is almost silent on inheritance and partition of property, different types of sons, and mixed castes

Attention may also be drawn to certain other peculiarities which are important from the text-critical point of view The *BM* reads Bhrngāsva for Bhangāśvana (12),[1] Vadanya for Vadānya (19–22),[2] Pañcacūlā for Pañcacūdā (38),[3] Nāsiketa for Nāciketa (70),[4] and Candā for Gandā (94-95)[5] In the *BM* version of the Vipulopākhyāna, Devasarman is represented to have told Vipula to enter the body of Ruci with a view to being thereby enabled to protect her (*BM* 13 1472) But this almost frustrates the motif of the latter part of the episode According to the Crit Ed (39–43), Vipula takes the decision of entering Ruci's body on his own initiative, and subsequently feels guilty for not having told his teacher about this In the Cyavanopākhyāna, the Cyavana of the *BM* asks the fishermen to sell him and release the fish (13 1495), while, according to the Crit Ed (13 50 25), Cyavana says that he would suffer the same fate as the fish, namely, death or sale There is no mention in the *BM* that Yudhiṣṭhira had spent fifty nights at Hastināpura[6] before he returned to Kurukṣetra at the beginning of the *uttarāyana*[7] for Bhīṣma's *niryāna* It may also be noted that in the *BM* Bhīṣma says that he has been lying on the bed of arrows for two months (13 1775)[8], as against fifty-eight nights specifically mentioned in the Crit Ed (13 153 27)

(b) In the *Bālabhārata* (*BB*)[9] of Amaracandra Sūri, who was a contemporary of Vīsaladeva of Gujarat (13th century A D), the *Anuśāsanaparvan* is treated as an independent *parvan*, it is numbered as the thirteenth *parvan*[10] It comprises only one

---

[1] Only $D_{4, 6-9}$ read Bhrngāśva

[2] No manuscript is found to read Vadanya.

[3] No manuscript is found to read Pañcacūlā

[4] D_{1-3} read Nāsiketa(tu)

[5] S (except M_{1-3}) read Candā

[6] Cf Crit. Ed 13 153 5

[7] This is mentioned in *BM* 13 1771

[8] This seems to conform to the computation made by Arjunamiśra (cf. K. V ABHYANKAR, "The Date and Time of the Bhārata War", *ABORI* 25, 116–136), who takes *Mārgaśīrsa-krsna saptamī* as the date of Bhīṣma's having been struck down by Arjuna and *Māgha-krsna astamī* as that of Bhīṣma's *niryāna* For a fuller discussion of this question, see below

[9] Kāvyamālā, 45 pub Nirnayasagara Press, Bombay, 1894

[10] Cf सद्भापासुवि बालभारतमहाकाव्येऽनुशास्ति कर्म । श्रेय श्रीसदन त्रयोदशमिदं पर्व प्रपेदे शमम् (*BB* 13 51)

canto which contains fifty-one stanzas The colophon at the end of the canto reads इति श्रीजिनदत्तसूरिशिष्यश्रीमदमरचन्द्रसूरिविरचिते श्रीबालभारतनाम्नि महाकाव्ये वीराङ्केऽनुशासनपर्वणि भीष्मस्वर्गगमनप्रकीर्तनो नामैकचत्वारिंश [1] सर्ग ॥ अनेनैकेन सर्गेण पर्वण्यत्रानुशासने । अनुष्टुभा विनिर्दिष्टा सप्तति षड्भिरुत्तरा [2] The topics from the *Anuśāsanaparvan* of the Crit Ed covered by the *BB* are Yudhiṣṭhira laments the catastrophe for which he believes himself to be responsible, Bhīṣma consoles him by assuring him that omnipotent destiny (*karman*), and not he (Yudhisthira), is responsible for what has happened, Bhīṣma discourses on *sadācāra* (this is, however, of too general a character and has little direct relation to the discourse occurring in the *Anuśāsana*), *dāna*, *śrāddha*, and *tīrthas*, Vāsudeve eulogises Śiva, Yudhiṣṭhira questions Bhīṣma on the nature of the universe (this too is quite general and hardly has any direct relation to the *Anusāsana*), Yudhiṣṭhira goes back to Hastināpura after the *anuśāsana*, he returns to Kurukṣetra, at the beginning of the *uttarāyana*, to be present at Bhīṣma's *niryāna*, Bhīṣma tells him that he has been lying on the *śarasayyā* for two months[3], he bids good bye to Yudhiṣṭhira and his brothers, he addresses his parting solicitation to Dhṛtarāṣṭra and prayer to Kṛṣna, Yudhisthira and others perform the obsequies, Gangā mourns the death of her valiant son (particularly the fact that he met his death at the hands of a person like Śikhaṇḍin), Krsna consoles Gangā, and all people then return home It will be thus seen that the sequence of events as presented in the *BB* agrees substantially with that in the crit ed There are also indications that the author of the *BB* has taken the N recension of the Epic as the basis for his poem

(c) The *Pāndavacaritra* (*PC*)[4] of Maladhāri-Devaprabhasūri (who must have lived before Śaka 1480) does not adopt the *parvan*-arrangement of the *Mahābhārata*. It describes the main episodes of the Epic in eighteen cantos Peculiarly enough, the pre-Bhārata-war events take up two thirds of the *PC* (that is, the first twelve cantos), while the description of the war itself occupies only one canto (namely, the 13th) A separate canto each is given to Jarāsandhavadha (the 14th) and Bhīṣma's *niryāna* (the 15th) In his poem, Devaprabhasūri has boldly introduced various elements of Jaina

---

[1] The numbering of cantos in the *BB* is rather peculiar Up to the end of the *Karṇaparvan*, the cantos are numbered separately in each *parvan* Thus the *Ādi* has cantos 1–12, the *Sabhā* 1–5, the *Vana* (*Āranyaka*) 1–4, the *Virāta* 1–4, the *Udyoga* 1–5, the *Bhīsma* 1–2, the *Drona* 1–4, and the *Karna* 1 Then the *Śalya* (together with the *Gadāyudddha*) and the *Sauptika* are together numbered as the 38th canto (though the stanzas in each of these two *parvans* are numbered separately) The *Strī* has one canto (not serially numbered) Then again the *Śānti* constitutes the 40th canto and the *Anuśāsana* the 41st canto The *Āśvamedhika*, the *Āśramavāsika*, the *Mausala*, the *Prāsthānika*, and the *Svargārohana* toegther form the 42nd canto There are two more cantos – the *Āstikaparvan* (43rd) and the *Kavipraśasti* (44th)

[2] Actually, there are 51 stanzas—48 in *Upajāti* metre 2 in *Śārdūlavikrīḍita*, and 1 in *Vasantatilakā* — together consisting of 580 units of 8 syllables each That would mean 72½ stanzas in *Ānuṣṭubh*

[3] See foot-note 8 on p XXXIII

[4] Kāvyamālā, 93 pub Nirnayasagar Press, Bombay, 1911.

legend and doctrine, as is evidenced by the sixteenth canto[1] The seventeenth canto describes the end of Krsna, and the eighteenth that of Baladeva, Neminātha, and the Pāṇḍavas

The fifteenth canto of the *PC*, which consists of 129 stanzas[2], may be said to correspond roughly with the *Anuśāsanaparvan* The colophon at the end of this canto reads इति मलधारिश्रीदेवप्रभसूरिविरचिते पाण्डवचरिते महाकाव्ये गाङ्गेयस्वर्गगमनवर्णनो नाम पञ्चदश सर्ग The canto opens with Yudhiṣṭhira's setting out for Kurukṣetra to pay his last homage to Bhīṣma, who is represented as being associated with Ācārya Bhadragupta[3] Yudhisthira, who had been feeling disconsolate on account of the grave tragedy which he was instrumental in bringing about, says to Bhīṣma You have already given me instruction on the Rāja-dharma, which I still recollect vividly (st 31)[4] But kindly impart to me further instruction even now as you had done formerly (st 44)[5] Bhīṣma then discourses on *dharma* in its four aspects, namely, *dāna*, *śīla*, *tapas*, and *bhāva* This discourse is more or less independent of the Epic and shows considerable influence of Jaina teachings Incidentally, another interesting point may be mentioned in connection with this discourse While speaking of *tapas*, Bhīṣma says that, if one practised penance with some evil purpose in view, that penance would not conduce to the desired fruit In support of this statement he gives the example of Jayadratha and the *tapas* which he practised with a view to being able to exterminate the Pāndavas but which failed to endow him with the necessary power (62–70) It may be pointed out that no such reference to Jaya-dratha occurs in the constituted text of the *Anuśāsanaparvan* Bhīṣma's subsequent discourse on *yoga* and *vratas* also betrays Jaina influence Again indicative of similar influence is the reference to Bhīṣma's *ārādhanā* (79 ff)[6] The canto ends with the performance of obsequies for Bhīṣma and the return of Yudhiṣṭhira and others to Hasti-nāpura

(iii) *Commentaries*[7]

The following five commentaries were examined in connection with the critical

---

[1] This canto is referred to as नेमिविवाहोपक्रमव्रतकेवलज्ञानवर्णनो नाम षोडश सर्ग It may be observed that the *BB*, though also the work of a Jaina author, does not betray any palpable Jaina influence

[2] These are in *Anuṣṭubh* metre, the last one being in *Śārdūlavikrīḍita*

[3] This is obviously a Jaina motif It seems as if Bhadragupta plays the role of Kṛṣṇa-Dvaipāyana The reference to Bhīṣma as Gāngeya Muni (st 13) or Gāngāyani Muni (st 23) is also noteworthy in this connection

[4] Yudhiṣṭhira actually recapitulates some points from this instruction (st 32–43)

[5] This very well brings out the significance of *anuśāsana*

[6] स्वगुरून्क्षमयामास साधून्साध्वींश्च तत्पर (114) is particularly significant

[7] See V S SUKTHANKAR, "Notes on Mahābhārata Commentators", *ABORI* 17, 185-202 , "Arjuna-miśra", *Dr Modi Memorial Volume*, 565–68 (Both these are reproduced in *Sukthankar Memorial Edition*, Poona, 1944, pp 263–77 , 403–05)

canto which contains fifty-one stanzas The colophon at the end of the canto reads इति श्रीजिनदत्तसूरिशिष्यश्रीमदमरचन्द्रसूरिविरचिते श्रीबालभारतनाम्नि महाकाव्ये वीराङ्केऽनुशासनपर्वणि भीष्मस्वर्गगमनप्रकीर्तनो नामैकचत्वारिंश [1] सर्ग ॥ अनेनैकेन सर्गेण पर्वण्यत्रानुशासने । अनुष्टुभां विनिर्दिष्टा सप्तति षड्भिरुत्तरा [2] The topics from the *Anuśāsanaparvan* of the Crit Ed covered by the *BB* are Yudhiṣṭhira laments the catastrophe for which he believes himself to be responsible, Bhīṣma consoles him by assuring him that omnipotent destiny (*karman*), and not he (Yudhisthira), is responsible for what has happened, Bhīṣma discourses on *sadācāra* (this is, however, of too general a character and has little direct relation to the discourse occurring in the *Anuśāsana*), *dāna*, *śrāddha*, and *tīrthas*, Vāsudeve eulogises Śiva, Yudhiṣṭhira questions Bhīṣma on the nature of the universe (this too is quite general and hardly has any direct relation to the *Anuśāsana*), Yudhisthira goes back to Hastināpura after the *anuśāsana*, he returns to Kuruksetra, at the beginning of the *uttarāyana*, to be present at Bhīsma's *niryāna*, Bhīṣma tells him that he has been lying on the *śaraśayyā* for two months[3], he bids good bye to Yudhiṣṭhira and his brothers, he addresses his parting solicitation to Dhrtarāṣtra and prayer to Krsna, Yudhisthira and others perform the obsequies, Gangā mourns the death of her valiant son (particularly the fact that he met his death at the hands of a person like Śikhaṇḍin), Kṛṣṇa consoles Gangā, and all people then return home It will be thus seen that the sequence of events as presented in the *BB* agrees substantially with that in the crit ed There are also indications that the author of the *BB* has taken the N recension of the Epic as the basis for his poem

(c) The *Pāndavacaritra* (*PC*)[4] of Maladhāri-Devaprabhasūri (who must have lived before Śaka 1480) does not adopt the *parvan*-arrangement of the *Mahābhārata*. It describes the main episodes of the Epic in eighteen cantos Peculiarly enough, the pre-Bhārata-war events take up two thirds of the *PC* (that is, the first twelve cantos), while the description of the war itself occupies only one canto (namely, the 13th) A separate canto each is given to Jarāsandhavadha (the 14th) and Bhīsma's *niryāna* (the 15th) In his poem, Devaprabhasūri has boldly introduced various elements of Jaina

---

[1] The numbering of cantos in the *BB* is rather peculiar Up to the end of the *Karnaparvan*, the cantos are numbered separately in each *parvan* Thus the *Ādi* has cantos 1–12, the *Sabhā* 1–5, the *Vana* (*Āranyaka*) 1–4, the *Virāta* 1–4, the *Udyoga* 1–5, the *Bhīsma* 1–2, the *Drona* 1–4, and the *Karna* 1 Then the *Śalya* (together with the *Gadāyudddha*) and the *Sauptika* are together numbered as the 38th canto (though the stanzas in each of these two *parvans* are numbered separately) The *Strī* has one canto (not serially numbered) Then again the *Śānti* constitutes the 40th canto and the *Anuśāsana* the 41st canto The *Āsvamedhika*, the *Āsramavāsika*, the *Mausala*, the *Prāsthānika*, and the *Svargārohana* toegther form the 42nd canto There are two more cantos – the *Āstikaparvan* (43rd) and the *Kavipraśasti* (44th)

[2] Actually, there are 51 stanzas—48 in *Upajāti* metre, 2 in *Śārdūlavikrīḍita*, and 1 in *Vasantatilakā* — together consisting of 580 units of 8 syllables each That would mean 72½ stanzas in *Anuṣṭubh*

[3] See foot note 8 on p XXXIII

[4] Kāvyamālā, 93 pub Nirnayasagar Press, Bombay, 1911.

legend and doctrine, as is evidenced by the sixteenth canto[1] The seventeenth canto describes the end of Kṛṣṇa, and the eighteenth that of Baladeva, Neminātha, and the Pāṇḍavas

The fifteenth canto of the *PC*, which consists of 129 stanzas[2], may be said to correspond roughly with the *Anuśāsanaparvan* The colophon at the end of this canto reads इति मलधारिश्रीदेवप्रभसूरिविरचिते पाण्डवचरिते महाकाव्ये गाङ्गेयस्वर्गगमनवर्णनो नाम पञ्चदश सर्ग The canto opens with Yudhiṣṭhira's setting out for Kurukṣetra to pay his last homage to Bhīṣma, who is represented as being associated with Ācārya Bhadragupta[3] Yudhisthira, who had been feeling disconsolate on account of the grave tragedy which he was instrumental in bringing about, says to Bhīṣma You have already given me instruction on the Rāja-dharma, which I still recollect vividly (st 31)[4] But kindly impart to me further instruction even now as you had done formerly (st 44)[5] Bhīṣma then discourses on *dharma* in its four aspects, namely, *dāna*, *śīla*, *tapas*, and *bhāva* This discourse is more or less independent of the Epic and shows considerable influence of Jaina teachings Incidentally, another interesting point may be mentioned in connection with this discourse While speaking of *tapas*, Bhīṣma says that, if one practised penance with some evil purpose in view, that penance would not conduce to the desired fruit In support of this statement he gives the example of Jayadratha and the *tapas* which he practised with a view to being able to exterminate the Pāṇḍavas but which failed to endow him with the necessary power (62–70) It may be pointed out that no such reference to Jayadratha occurs in the constituted text of the *Anuśāsanaparvan* Bhīṣma's subsequent discourse on *yoga* and *vratas* also betrays Jaina influence Again indicative of similar influence is the reference to Bhīṣma's *ārādhanā* (79 ff)[6] The canto ends with the performance of obsequies for Bhīṣma and the return of Yudhiṣṭhira and others to Hastināpura

(iii) *Commentaries*[7]

The following five commentaries were examined in connection with the critical

---

[1] This canto is referred to as नेमिविवाहोपक्रमव्रतकेवलज्ञानवर्णनो नाम षोडश सर्ग It may be observed that the *BB*, though also the work of a Jaina author, does not betray any palpable Jaina influence

[2] These are in *Anuṣṭubh* metre, the last one being in *Śārdūlavikrīḍita*.

[3] This is obviously a Jaina motif It seems as if Bhadragupta plays the role of Kṛṣṇa-Dvaipāyana The reference to Bhīṣma as Gāngeya Muni (st 13) or Gāṅgāyani Muni (st. 23) is also noteworthy in this connection.

[4] Yudhiṣṭhira actually recapitulates some points from this instruction (st 32–43)

[5] This very well brings out the significance of *anuśāsana*

[6] स्वगुरूनक्षमयामास साधून्साध्वींश्च तत्पर (114) is particularly significant

[7] See V S SUKTHANKAR, "Notes on Mahābhārata Commentators", *ABORI* 17, 185–202, "Arjuna-miśra", *Dr Modi Memorial Volume*, 565–68 (Both these are reproduced in *Sukthankar Memorial Edition*, Poona, 1944, pp 263–77, 403–05)

edition of the *Anusāsanaparvan* (1) Cb The *Visamaśloki Tīkā* of Vimalabodha (between 1150 A D and 1300 A D)[1], (2) Ca The *Bhāratārthapradīpikā*[2] of Arjunamiśra (*ca* 1450–1500 A D)[3], (3) Cv The *Laksālamkāra* of Vādirāja (*ca* 1571 A D)[4], (4) Cn The *Bhāratabhāvadīpa* of Nīlakantha (*ca* 1680-93 A D)[5], and (5) Cu A commentary whose author remains unidentified[6]

Cb

Vimalabodha's *Visamaślokī* used for the critical edition of the *Anuśāsanaparvan* was derived from the following two manuscripts

(a) Poona, Bombay (now Maharashtra) Government Collection (deposited at the BORI), No 84 of 1869-70 Folios 88, written on paper, in Devanāgarī characters, with 14–15 lines to a page and about 30 letters to a line The handwriting is good and legible The MS is dated Śaka 1724 (= 1802 A D) It begins श्रीगणेशाय नम । जय जगद्व ।

नमो धर्माय महते नम कृष्णाय मायिने ।
नमो व्यासाय गुरवे यैरिद धार्यते जगत् ॥ १ ॥
निघण्टभाष्यनिगमनिरुक्तानि विशेषत ।
वैशपायनटीकादिदेवस्वामिमतानि च ॥ २ ॥
वीक्ष्य व्याख्या विरचिता दुर्घटार्थप्रकाशिनी[7] ।
भवद्विमलबोधेन[8] भारताख्यानवेदिना ॥ ३ ॥
श्रीमहाभारताख्यानदुर्बोधपदबोधिनी ।
टीका विरच्यतेऽस्माभिरादिपर्वक्रमादियम् ॥ ४ ॥

It ends इति श्रीविषमश्लोकी टीका समाप्ता But the comm on the actual Epic ends with the *Āśvamedhikaparvan* (folio 84[b]) This is followed by [श्लोका] आश्चर्यपर्वणो व्याख्यास्यन्ते The comm on the *Āścaryaparvan* goes up to the end of the MS The portion of the *Visamaślokī* dealing with the *Anuśāsanaparvan* covers folios 76[a]–82[b] Before the commencement of that portion there occurs the remark समाप्ता मोक्षधर्माणि श्लोका The portion ends with एते दानधर्मश्लोका

(b) Poona, Bombay (now Maharashtra) Government Collection (deposited at the BORI), No 167 of 1887-91 Folios 67, written on paper, in Devanāgarī chara

---

1 P K GODE, *ABORI* 17, 395–97, 25, 107

2 The name is also given as *Mahābhāratārtha(pra)dīpikā* or *Bhāratasamgrahadīpikā*

3 P K GODE, *Indian Culture* 2, 141–46

4 P K GODE, *ABORI* 17, 203–10 Curiously enough, P P S SASTRI says (*op cit.*, intr, p xxi) that Vādirāja is "the earliest among the MBh commentators so far known to us"

5 P K GODE, *ABORI* 23, 146–61

6 For further details, see below

7 Cb is sometimes known by this name

8 However, at the end of the *Rājadharma* (fol 65[a]), the following colophon occurs इति महार्थगणिको- पाध्यायश्रीविमलबोधकृतौ महाभारतविषमपदतात्पर्यार्थविवरणटीकायां राजधर्मश्लोका समाप्ता

cters, with about 12 lines to a page and about 45 letters to a line The handwriting is bold and legible The MS is undated It begins श्रीगणेशाय नम । नम पितृचरणेभ्य Then follow the four *ślokas* (नमो धर्माय महते etc) occurring in the MS described above It reads वेधसे for मायिने (in 1ᵇ) and दुर्बोधपदभञ्जिका for °बोधिनी (in 4ᵇ) The MS ends (on folio 67ᵃ) with एते आश्वमेधिकश्लोका । श्रीमद्विमलबोधविरचिता समाप्ता (There is no comm on the *Āścaryaparvan* as in the first MS) The portion relating to the *Anuśāsanaparvan* covers folios 59ᵇ–65ᵃ. It is preceded by the remark एते मोक्षधर्मस्था श्लोका and ends with एते दानधर्मश्लोका

Vimalabodha comments only on some parts of adhyāyas 1, 8, 95, again 8, 135, again 95, 106, 129, 143, 24, and 7, in this order The reason for this peculiar order of adhyāyas adopted by Vimalabodha is not easy to imagine Since, however, none of the MSS. examined for the crit ed of the *Anuśāsanaparvan* presents that order, it would be hazardous to suggest that Vimalabodha had before him a version of the Epic which followed that order Vimalabodha seems openly to recognise his debt to Devabodha [1] From the point of view of the text-critical study of the *Mahābhārata*, it may be specially noted that Vimalabodha does not take notice of any passage which has been relegated to the Appendix in the crit ed of the *Anuśāsanaparvan* Only one star passage, namely, 10*, has received his attention. Between the comm on 143 38 and 24 23 there intervenes the comm on Crit Ed 12 245 14 and on the stanza अधिपूरुषमध्यात्ममधिभूतात्म[धि]दैवतम् अधिलोक्या[का]दिविज्ञानमधियज्ञत्वमेव हि, which is not traceable in the Epic Similarly, at the end of his comm on the portion from the *Anuśāsanaparvan*, Vimalabodha comments on the following four stanzas

नियम्य चित्त करणैरुपेत बुद्धौ समाधाय मतिं च जीवे ।
जीव शिवे सर्वगते विमुक्तौ भवेन्नरोऽत्रैव विमुक्तकर्मा ॥
विधार्य चित्त विषयप्रकाराच्छके परस्मिन्विनिवेश्य ।
सत्त्वायतो द्वैतपद विशुद्धं प्रत्यक्षतां याति किमप्यपूर्वाम् ॥
बालाग्रमात्र हृदयस्य मध्ये विश्व देव जातरूप वरेण्यम् ।
तमात्मस्थमनुपश्यन्ति धीरास्तेषा शान्तिस्तत्र नैवेतरेषाम् ॥[2]
प्रशासितार सर्वेषामणीयासमणोरपि ।
अर्काभ स्वप्नधीगम्य तं विद्यात्पुरुप परम् ॥

He adds एते चत्वार श्लोका मोक्षधर्मे पठिता [3] कचिद्दानधर्मेऽपि दृश्यन्ते The *Viṣamaslokī* does not record any significant v l

Ca

The commentary of Arjunamiśra, used for this *parvan*, was copied from a MS which was available in the Raghunath Temple MSS Library, Jammu It is registered

---

[1] Cf वैशंपायनटीकादिदेवस्वामिमतानि च वीक्ष्य (introductory st 2)

[2] Cf *Kaṭha-Up* 5 12

[3] They are, however, not to be found in the *Śāntiparvan*

edition of the *Anusāsanaparvan* (1) Cb The *Visamaśloki Tīkā* of Vimalabodha (between 1150 A D and 1300 A D)[1], (2) Ca The *Bhāratārthapradīpikā*[2] of Arjunamiśra (*ca* 1450–1500 A D)[3], (3) Cv The *Lakṣālaṃkāra* of Vādirāja (*ca* 1571 A D)[4], (4) Cn The *Bhāratabhāvadīpa* of Nīlakantha (*ca* 1680-93 A. D)[5], and (5) Cu A commentary whose author remains unidentified[6]

Cb

Vimalabodha's *Visamaśloki* used for the critical edition of the *Anusāsanaparvan* was derived from the following two manuscripts

(a) Poona, Bombay (now Maharashtra) Government Collection (deposited at the BORI), No 84 of 1869–70 Folios 88, written on paper, in Devanāgarī characters, with 14–15 lines to a page and about 30 letters to a line The handwriting is good and legible The MS is dated Śaka 1724 (= 1802 A D) It begins श्रीगणेशाय नम । जय जगद्व ।

नमो धर्माय महते नम कृष्णाय मायिने ।
नमो व्यासाय गुरवे यैरिद वार्यते जगत् ॥ १ ॥
निघण्टभाष्यनिगमनिरुक्तानि विशेपत ।
वैशपायनटीकादिदेवस्वामिमतानि च ॥ २ ॥
वीक्ष्य व्याख्या विरचिता दुर्घटार्थप्रकाशिनी[7] ।
भवद्विमलबोधेन[8] भारताख्यानवेदिना ॥ ३ ॥
श्रीमहाभारताख्यानदुर्बोधपदबोधिनी ।
टीका विरच्यतेऽस्माभिरादिपर्वक्रमादियम् ॥ ४ ॥

It ends इति श्रीविपमश्लोकी टीका समाप्ता But the comm on the actual Epic ends with the *Āśvamedhikaparvan* (folio 84^b) This is followed by [श्लोका] आश्चर्यपर्वणो व्याख्यास्यन्ते The comm on the *Āscaryaparvan* goes up to the end of the MS The portion of the *Visamaśloki* dealing with the *Anuśāsanaparvan* covers folios 76^a–82^b Before the commencement of that portion there occurs the remark समाप्ता मोक्षधर्माणि श्लोका The portion ends with एते दानधर्मश्लोका

(b) Poona, Bombay (now Maharashtra) Government Collection (deposited at the BORI), No 167 of 1887–91 Folios 67, written on paper, in Devanāgarī chara

---

[1] P K GODE, *ABORI* 17, 395–97, 25, 107

[2] The name is also given as *Mahābhāratārtha(pra)dīpikā* or *Bhāratasaṃgrahadīpikā*

[3] P K GODE, *Indian Culture* 2, 141–46

[4] P K GODE, *ABORI* 17, 203–10 Curiously enough, P P S SASTRI says (*op cit*, intr, p xxi) that Vādirāja is "the earliest among the MBh. commentators so far known to us"

[5] P. K GODE, *ABORI* 23, 146–61

[6] For further details, see below

[7] Cb is sometimes known by this name

[8] However, at the end of the *Rājadharma* (fol 65^a), the following colophon occurs इति महामहोपाध्याय श्रीविमलबोधकृतौ महाभारतविषमपदार्थविवरणटीकायां राजधर्मश्लोका समाप्ता

cters, with about 12 lines to a page and about 45 letters to a line The handwriting is bold and legible The MS is undated It begins श्रीगणेशाय नम । नम पितृचरणेभ्य Then follow the four *ślokas* (नमो धर्माय महते etc) occurring in the MS described above It reads वेधसे for मायिने (in 1[b]) and दुर्बोधपदभञ्जिका for °बोधिनी (in 4[b]) The MS ends (on folio 67[a]) with एते आश्वमेधिकश्लोका । श्रीमद्विमलबोधविरचिता समाप्ता (There is no comm on the *Āścaryaparvan* as in the first MS) The portion relating to the *Anuśāsanaparvan* covers folios 59[b]-65[a]. It is preceded by the remark एते मोक्षधर्मस्था श्लोका and ends with एते दानधर्मश्लोका

Vimalabodha comments only on some parts of adhyāyas 1, 8, 95, again 8, 135, again 95, 106, 129, 143, 24, and 7, in this order The reason for this peculiar order of adhyāyas adopted by Vimalabodha is not easy to imagine Since, however, none of the MSS examined for the crit ed of the *Anuśāsanaparvan* presents that order, it would be hazardous to suggest that Vimalabodha had before him a version of the Epic which followed that order Vimalabodha seems openly to recognise his debt to Devabodha [1] From the point of view of the text-critical study of the *Mahābhārata*, it may be specially noted that Vimalabodha does not take notice of any passage which has been relegated to the Appendix in the crit ed of the *Anuśāsanaparvan* Only one star passage, namely, 10*, has received his attention Between the comm on 143 38 and 24 23 there intervenes the comm on Crit Ed 12 245 14 and on the stanza अधिपूरुषमध्यात्ममधिभूतात्म[धि]दैवतम् अधिलोक्या[का]दिविज्ञानमधियज्ञत्वमेव हि, which is not traceable in the Epic Similarly, at the end of his comm on the portion from the *Anuśāsanaparvan*, Vimalabodha comments on the following four stanzas

नियम्य चित्त करणैरुपेत बुद्धौ समाधाय मतिं च जीवे ।
जीव शिवे सर्वगते विमुक्तौ भवेन्नरोऽत्रैव विमुक्तकर्मा ॥
विधार्य चित्त विषयप्रकाराच्छक्ते परस्मिन्विनिवेश्य ।
सत्त्वायतो द्वैतपद विशुद्धं प्रत्यक्षतां याति किमप्यपूर्वाम् ॥
बालाग्रमात्र हृदयस्य मध्ये विश्व देव जातरूप वरेण्यम् ।
तमात्मस्थमनुपश्यन्ति धीरास्तेषा शान्तिस्तत्र नैवेतरेषाम् ॥[2]
प्रशासितार सर्वेषामणीयांसमणोरपि ।
अर्काभ स्वप्नधीगम्य तं विद्यात्पुरुष परम् ॥

He adds एते चत्वार श्लोका मोक्षधर्मे पठिता [3] क्वचिद्दानधर्मेऽपि दृश्यन्ते The *Viṣamaślokī* does not record any significant v l

Ca

The commentary of Arjunamiśra, used for this *parvan*, was copied from a MS which was available in the Raghunath Temple MSS Library, Jammu It is registered

---

[1] Cf वैशंपायनटीकादिदेवस्वामिमतानि च वीक्ष्य (introductory st 2)

[2] Cf. *Katha-Up* 5 12

[3] They are, however, not to be found in the *Śāntiparvan*

edition of the *Anuśāsanaparvan* (1) Cb The *Viṣamaślokī Ṭīkā* of Vimalabodha (between 1150 A D and 1300 A D)[1], (2) Ca The *Bhāratārthapradīpikā*[2] of Arjunamiśra (*ca* 1450–1500 A D)[3], (3) Cv The *Lakṣālaṃkāra* of Vādirāja (*ca* 1571 A D)[4], (4) Cn The *Bhāratabhāvadīpa* of Nīlakaṇṭha (*ca* 1680-93 A. D)[5], and (5) Cu A commentary whose author remains unidentified [6]

Cb

Vimalabodha's *Viṣamaślokī* used for the critical edition of the *Anuśāsanaparvan* was derived from the following two manuscripts

(a) Poona, Bombay (now Maharashtra) Government Collection (deposited at the BORI), No 84 of 1869–70 Folios 88, written on paper, in Devanāgarī characters, with 14–15 lines to a page and about 30 letters to a line The handwriting is good and legible The MS is dated Śaka 1724 (= 1802 A D) It begins श्रीगणेशाय नम । जय जगदब ।

नमो धर्माय महते नम कृष्णाय मायिने ।
नमो व्यासाय गुरवे येरिद धार्यते जगत् ॥ १ ॥
निघण्टभाष्यनिगमनिरुक्तानि विशेषत ।
वैशापायनटीकादिदेवस्वामिमतानि च ॥ २ ॥
वीक्ष्य व्याख्या विरचिता दुर्घटार्थप्रकाशिनी[7] ।
भवद्विमलबोधेन[8] भारताख्यानवेदिना ॥ ३ ॥
श्रीमहाभारताख्यानदुर्बोधपदबोधिनी ।
टीका विरच्यतेऽस्माभिरादिपर्वकमादियम् ॥ ४ ॥

It ends इति श्रीविषमश्लोकी टीका समाप्ता But the comm on the actual Epic ends with the *Āśvamedhikaparvan* (folio 84^b) This is followed by [श्लोका] आश्चर्यपर्वणो व्याख्यास्यन्ते The comm on the *Āścaryaparvan* goes up to the end of the MS The portion of the *Viṣamaślokī* dealing with the *Anuśāsanaparvan* covers folios 76^a–82^b Before the commencement of that portion there occurs the remark समाप्ता मोक्षधर्माणि श्लोका The portion ends with एते दानधर्मश्लोका

(b) Poona, Bombay (now Maharashtra) Government Collection (deposited at the BORI), No 167 of 1887–91 Folios 67, written on paper, in Devanāgarī chara

1 P K GODE, *ABORI* 17, 395–97, 25, 107

2 The name is also given as *Mahābhāratārtha(pra)dīpikā* or *Bhāratasaṃgrahadīpikā*

3 P K GODE, *Indian Culture* 2, 141–46

4 P K GODE, *ABORI* 17, 203–10 Curiously enough, P P S SASTRI says (*op cit*, intr, p xxi) that Vādirāja is "the earliest among the MBh commentators so far known to us"

5 P K GODE, *ABORI* 23, 146–61

6 For further details, see below

7 Cb is sometimes known by this name

8 However, at the end of the *Rājadharma* (fol 65^a), the following colophon occurs इति महापौराणिकोपाध्यायश्रीविदिकभट्टो महाभारतविषमपदतात्पर्यप्रविवरणटीकायां राजधर्मश्लोका समाप्ता

the *Anuśāsanaparvan*, is based on MS No C1577 in the Mysore Oriental Library.[1] The MS contains the commentary on almost the whole of the *Mahābhārata*. It does not give the text of the Epic.[2] Vādirāja seems to follow a version of the *Mahābhārata* which regards the *Anuśāsanaparvan* as a part of the *Śāntiparvan*. His comm. on the portion comprised in the crit. ed. of the *Anuśāsanaparvan* begins with हरि ॐ and ends with the colophon, इति श्रीमन्महाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्या शान्तिपर्वणि आनुशासनिके भीष्मस्वर्गारोहणं नाम षट्षष्टिद्विशततमोऽध्यायः । इति शान्तिपर्व समाप्तम् । श्रीकृष्णार्पणमस्तु. The adhyāyas in this portion are, however, numbered separately and not in continuation of the preceding portion in the *Śāntiparvan*.[3] It will be seen that, according to Vādirāja, the total number of adhyāyas in this *parvan* is 266. Of course, Vādirāja does not comment on stanzas from each of these adhyāyas. But, curiously enough, even when an adhy. is not commented upon, the colophon in respect of that adhy. is invariably given. Consequently, at several places in Cv, there occur only the colophons, one after another, as, for instance, देवशर्मविपुलोपाख्याने एकोनसप्ततितमोऽध्यायः । विपुलस्वदुष्कृतस्मरणं नाम सप्ततितमोऽध्यायः । OL इति गोदानकीर्तनं नाम सप्तोत्तरशततमोऽध्यायः । इति गोमाहात्म्ये अष्टोत्तरशततमोऽध्यायः । इति नवशततमः । व्यासशुकसंवादे दशशततमः । एकादशशततमः । OL इति ब्राह्मणप्रशंसा नाम षट्पञ्चाशद्विशततमोऽध्यायः । इति ईश्वरप्रशंसा नाम सप्तपञ्चाशद्विशततमोऽध्यायः । इति महेश्वरप्रशंसा नाम अष्टपञ्चाशद्विशततमोऽध्यायः

It cannot be said with certainty that Cv is specially related to any particular recension. The following points need to be noted in this connection. As for the sequence of adhyāyas, Cv seems to read adhy. 31 (of the crit. ed.) before adhy. 5, for, Vādirāja's comm. on 263* 4 and 31. 18[b] occurs immediately before his comm. on adhy. 5.[4] At the same time, Cv on adhyāyas 28-31 occurs after Cv on adhy. 27.[5] The position of Cv in this connection is thus ambiguous.[6] Cv takes notice of most of the additional passages occurring only in the S recension.[7] Similarly, it accepts the version of the *Umā-Maheśvara-saṃvāda* as given in that recension (= crit. ed., App I, No 15). As against this, Cv omits two important additional passages occurring in the S recension, namely, App I, No 3 and 3 A[8] and No 11.[9] Further, it takes into account the following additional passages which occur only in many N manuscripts: App I, No 8 (śyena-kapota-episode: Cv adhy. 60, only colophon), No 14, 14A, and 14B (*dharmanirnaya* according to

[1] The MS is recorded in the *Descriptive Catalogue* of the Library (pub. 1922), p. 155.

[2] A transcript of the MS was got prepared by P. P. S. SASTRI for his own use and was later presented by him to BORI. An edition of Vādirāja's comm. on the *Mahābhārata* is understood to have been recently published by the Ācārya of Udipi Math.

[3] For instance, the colophon at the end of the initial adhy. reads: इत्यानुशासनिकपर्वणि दानधर्मे वादिराजकृतलक्षालंकारटीकायां प्रथमोऽध्यायः.

[4] To this extent, Cv follows the S recension.

[5] In view of this, Cv must be regarded as following the sequence of the N recension. (= of the crit. ed.)

[6] P. P. S. SASTRI's observation (*op. cit.*, intr., p. xv) that here Vādirāja follows the sequence of the N recension cannot accordingly be said to be wholly correct.

[7] As given in App. I of the crit. ed.

[8] These two comprise the *Nārada-Sanatkumāra saṃvāda* and the *Garuḍa-Kaśyapa saṃvāda*.

[9] This comprises the *Rudra Sanatkumāra saṃvāda*.

under the name महाभारतटीका भारतार्थदीपिका, and its number in the Collection is 2539 The MS contains four folios, having about 22 lines to a page and about 44 letters to a line It is written on paper in Devanāgarī characters, and is dated Vikrama Samvat 1707 (= 1651 A D) The MS covers only the portion embodied in the *Anuśāsanaparvan* It begins . ॐ नमो गणपतये ।

अज्ञानतिमिरच्छन्नजगदालोकभानवे । व्यासायानन्दसंदोहशालिने मुनये नम ॥
भट्टसर्वज्ञपादाय प्राचीनोपायसेविने । क्रियतेऽर्जुनमिश्रेण दानधर्मार्थदीपिका ॥[1]

It ends इति श्रीभारताचार्य-अर्जुनमिश्र-कृतौ दानधर्मार्थविवरण समाप्तम् । सवत् १७०७ श्रावण १५ गुरो श्रवणे सिंहार्क .

Arjunamiśra's extensive dependence on the *Visamaslokī* of Vimalabodha becomes quite evident from even a cursory comparison of the two commentaries[2] The order of adhyāyas in which Arjunamiśra gives his comm (1, 14, 8, 95, 106, 129, 143, 24, and 7) is more or less similar to the order adopted by Vimalabodha[3] The stanzas commented upon by the two commentators are also more or less the same Like Vimalabodha, Arjunamiśra also does not notice any passage given in the Appendix of the crit ed of the *Anuśāsanaparvan* The comm on Crit Ed 12 245 14 and on the stanza अधिपौरुषम् etc[4] occurs in Arjunamiśra's comm at the very place where it occurs in Vimalabodha's comm At the end of his comm on the *Anusāsanaparvan*, Arjunamiśra says नियम्य चित्तमित्यादि[दय] चत्वार श्लोका मोक्षधर्मे निविष्टा कश्चिद्दानधर्मेऽपि दृश्यन्ते, तदनुमाने (sic) व्याख्यायन्ते and comments on those four *slokas*[5] The fact that Arjunamiśra has been deeply influenced by Devabodha is clearly reflected in the former's *Bhāratārthapradīpikā*[6] An indication of it is seen in his comm on 95 45 in the present *parvan*[7]

Relevant extracts from Cb and Ca are reproduced in Crit App and Crit Notes of this *parvan*

Cv

Vādirāja's comm , which has been examined for the purpose of the crit ed of

---

[1] It may be noted that, here, Arjunamisra does not mention Devabodha and Vimalabodha, as he does elsewhere In the Introduction to his comm on the *Ādi*, Arjunamisra says वेदव्यासवैशम्पायनदेवबोधविमलबोधसर्वज्ञनारायणशाण्डिल्यमाधवपितृभ्यो नम । श्रीदेवबोधपादादिमतमालोक्य यत्नत । क्रियतेऽर्जुनमिश्रेण भारतार्थप्रदीपिका

[2] Of course, the probability of both Vimalabodha and Arjunamisra having borrowed from a common source (Devabodha ?) cannot be ruled out

[3] It may be noted that Arjunamiśra comments on a stanza from adhy 14, which Vimalabodha does not take into account At the same time, Arjunamiśra does not comment on 135 95, which Vimalabodha has commented upon But, generally, the various observations made above about Vimalabodha are applicable to Arjunamisra also

[4] Vimalabodha reads अधिपूरुषम्

[5] They are reproduced on the preceding page

[6] See, in this connection, crit ed. of the *Śalyaparvan*, Introduction, XL–XLII (together with the foot-notes) It may be noted that Arjunamiśra repeats, at the beginning of his comm on the *Ādi* some of the introductory verses occurring in Devabodha's comm on that *parvan* Also see foot-note 1 above

[7] See crit note on that stanza

the *Anuśāsanaparvan*, is based on MS No C1577 in the Mysore Oriental Library [1] The MS contains the commentary on almost the whole of the *Mahābhārata* It does not give the text of the Epic [2] Vādirāja seems to follow a version of the *Mahābhārata* which regards the *Anusāsanaparvan* as a part of the *Śāntiparvan* His comm on the portion comprised in the crit ed of the *Anusāsanaparvan* begins with हरि ॐ and ends with the colophon, इति श्रीमन्महाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्यां शान्तिपर्वणि आनुशासनिके भीष्मस्वर्गारोहणं नाम षट्षष्टिद्विशततमोऽध्याय । इति शान्तिपर्व समाप्तम् । श्रीकृष्णार्पणमस्तु The adhyāyas in this portion are, however, numbered separately and not in continuation of the preceding portion in the *Śāntiparvan*[3] It will be seen that, according to Vādirāja, the total number of adhyāyas in this *parvan* is 266 Of course, Vādirāja does not comment on stanzas from each of these adhyāyas But, curiously enough, even when an adhy is not commented upon, the colophon in respect of that adhy is invariably given Consequently, at several places in Cv, there occur only the colophons, one after another, as, for instance, देवशर्मविपुलोपाख्याने एकोनसप्ततितमोऽध्याय । विपुलस्वदुष्कृतस्मरणं नाम सप्ततितमोऽध्याय । 01 इति गोदानकीर्तनं नाम सप्तोत्तरशततमोऽध्याय । इति गोमाहात्म्ये अष्टोत्तरशततमोऽध्याय । इति नवशततम । व्यासशुकसंवादे दशशततम । एकादशशततम । 01 इति ब्राह्मणप्रशंसा नाम षट्पञ्चाशद्विशततमोऽध्याय । इति ईश्वरप्रशंसा नाम सप्तपञ्चाशद्विशततमोऽध्याय । इति महेश्वरप्रशंसा नाम अष्टपञ्चाशद्विशततमोऽध्याय

It cannot be said with certainty that Cv is specially related to any particular recension The following points need to be noted in this connection As for the sequence of adhyāyas, Cv seems to read adhy 31 (of the crit ed) before adhy 5, for, Vādirāja's comm on 263* 4 and 31 18^b occurs immediately before his comm on adhy 5 [4] At the same time, Cv on adhyāyas 28–31 occurs after Cv on adhy 27 [5] The position of Cv in this connection is thus ambiguous [6] Cv takes notice of most of the additional passages occurring only in the S recension [7] Similarly, it accepts the version of the *Umā-Maheśvara-saṃvāda* as given in that recension (= crit ed , App I, No 15) As against this, Cv omits two important additional passages occurring in the S recension, namely, App I, No 3 and 3 A[8] and No 11 [9] Further, it takes into account the following additional passages which occur only in many N manuscripts App I, No 8 (syena-kapota-episode Cv adhy 60, only colophon), No 14, 14A, and 14B (*dharmanirnaya* according to

---

[1] The MS is recorded in the *Descriptive Catalogue* of the Library (pub 1922), p 155

[2] A transcript of the MS was got prepared by P P S Sastri for his own use and was later presented by him to BORI. An edition of Vādirāja's comm on the *Mahābhārata* is understood to have been recently published by the Ācārya of Udipi Math

[3] For instance, the colophon at the end of the initial adhy reads इत्यानुशासनिकपर्वणि दानधर्मे वादिराजकृतलक्षालंकारटीकायां प्रथमोऽध्याय

[4] To this extent, Cv follows the S recension.

[5] In view of this, Cv must be regarded as following the sequence of the N recension (= of the crit ed)

[6] P P S Sastri's observation (*op cit* , intr , p xv) that here Vādirāja follows the sequence of the N recension cannot accordingly be said to be wholly correct.

[7] As given in App I of the crit. ed

[8] These two comprise the *Nārada Sanatkumāra saṃvāda* and the *Garuda-Kaśyapa saṃvāda*.

[9] This comprises the *Rudra Sanatkumāra saṃvāda*,

Viṣṇu, Indra, Baladeva, Sūrya, etc. Cv adhy 174–87), No 16 (*vāsudevastuti* Cv adhy 244), and No 18 (*sāvitrījapa, sāvitrīstotra*, etc Cv adhy 248, only colophon). And, finally, what is particularly significant is that Cv mentions some adhyāyas which do not occur either in the S or in the N recension. Such adhyāyas are Cv adhy. 159[1], Cv adhys 216–220,[2] and Cv adhys 225–228[3]. It would thus seem that Cv followed a kind of mixed version of the *Mahābhārata*—a version, that is to say, which had inherited certain characteristics from both the S and the N recensions. So far as the *v l.* are concerned, Cv cannot be said to be recording any significant ones.[4]

Cn

Nīlakaṇṭha's commentary on the *Anuśāsanaparvan*, as printed in the Vulgate[5] and as given in the manuscripts of the Dn version mentioned above, has been consulted in the course of the preparation of the critical edition of this *parvan*. Copious extracts from Cn are given in the Crit App as also in Crit Notes.

Cu

The name of the author of this commentary on the *Anuśāsanaparvan* is not mentioned in any of the following two manuscripts from which it is derived.

(a) Poona, Bombay (now Maharashtra) Government Collection (deposited at the BORI), No 61 of 1871–72. Folios 330, written on old Indian paper, in bold and clear Devanāgarī characters, with 12–13 lines to a page and about 45 letters to a line; size 13½″ × 5½″. The margins are ruled in two double black lines. The MS is dated Samvat 1717 and Śaka 1582 (= 1660–61 A. D.). It contains both the text of the *Anuśāsanaparvan* (which it regards as a part of the *Śāntiparvan*, but the adhyāyas in which it numbers separately) and a commentary by an unnamed author which covers

---

[1] Cv gives only the colophon एकादशीप्रशंसा नाम एकोनषष्टितम. The N recension has an additional passage (App I, No 12) which comprises द्वादशीप्रशंसा. P P S SASTRI's remark (*op cit*, intr, p xix) in this connection is not correct.

[2] These adhyāyas occur roughly between Cv on App I, No 15, line 2926 and on line 2943. Cv adhy 220 is called उमामहेश्वरसंवादे कर्मविपाक'

[3] Only the colophons of these adhyāyas are given. Cv 224 is अन्नदानप्रशसा (which is found in S, that is App I 15), Cv 229 is सुवर्णदानप्रशंसा (which also is found in S), and Cv 230 is भूदानप्रशसा (found in S). In App I, 15, after अन्नदानप्र (Cv 224) occur सुवर्णदानप्र (Cv 229), गोदानप्र, भूदानप्र, कन्यादानप्र, विद्यादानप्र., तिलदानादिप्र., यज्ञप्र, देवपूजाफलम्, and श्राद्धविधि (Cv 230). It is not improbable that Cv 225–228 cover all or some of the topics from गोदानप्र up to देवपूजाफलम्, which are not mentioned elsewhere in Cv. Cv 245 is called भारतस्तुति. This topic is absent in both N and S.

[4] Vādirāja's comm on the *Viṣṇusahasranāmastotra* (Crit Ed 13 135) is published, presumably for the first time, in *ABORI* 46, 81–93. For further information about Vādirāja and his *Lakṣālaṁkāra*, a reference may be made to the introductory note there.

[5] *Śrīman Mahābhāratam*, Part VI, XIII *Anuśāsanaparvan* with the *Bhāratabhāvadīpa* by Nīlakaṇṭha, Chitrashala Press, Poona, First Ed 1933.

only the first 98 adhyāyas The comm ends on folio 245[b], after which only the text is given The MS begins (folio 1[b]) ॐ नम श्रीगुरुगोपालगौरीगणपतिभ्य । राजधर्मश्रवणततपाल्नानुपदमात्यन्तिकी दु खनिवृत्ति It ends (folio 330[a]) इति महाभारते शतमाहस्या सहितायां वैयासिक्यां शान्तिपर्वणि दानधर्मेपूत्तमानुशासने भीष्मस्वर्गारोहणम् । समाप्तमिद शान्तिपर्व [1]

(b) Poona, BORI Mahābhārata Collection, not yet registered and numbered Folios 327, written on paper, in bold and legible Devanāgarī characters, with 12–13 lines to a page and about 48 letters to a line for the text and about 52 letters to a line for the commentary The MS is undated[2] It contains both the text of the *Anuśāsanaparvan* (which, like the MS described above, it regards as a part of the *Śāntiparvan* but the adhyāyas in which it numbers separately) and a commentary by an unnamed author which relates only to the first 98 adhyāyas The comm ends on folio 245[b], after which only the text is given The MS begins (folio 1[b]) ॐ नम श्रीगुरुगोपालगौरीगणपतिभ्य । राजधर्मश्रवणतत्पालनानपदमात्यन्तिकी दु खनिवृत्ति It ends (folio 327[a]) इति महाभारते शतसाहस्र्या सहितायां वैयास[सि]क्यां शान्तिपर्वणि दानधर्मेपूत्तमानुशासने भीष्मस्वर्गारोहणम् । श्रीवासुदेवाय नम [3]

On a cursory reading of the first of these manuscripts, namely (a), which was the only one out of the two MSS that had become available at the time of the constitution of the text of the *Anuśāsanaparvan,* it was felt that it contained the comm of Nīlakaṇṭha [4] That MS was, accordingly, regarded as belonging to the Dn version and was actually used for the constitution of the text of the *Anuśāsanaparvan,* with the siglum Dn3 The second MS, namely (b), became available after the text of the *Anuśāsanaparvan* had been printed off It was found that that MS was almost identical with the MS used for the crit ed as Dn3 [5] A closer examination of these two MSS further showed that the comm given in them was certainly not Nīlakantha's From the many extracts from it, which have been reproduced in the Critical Notes, it will be seen that it differs substantially from Cn The siglum Dn3 assigned to the first of these two MSS is accordingly unwarranted[6] The author of the comm still remains unidentified [7]

---

[1] This MS is designated — wrongly — as Dn3 in the Crit App It may, however, be noted that the text of the *Anuśāsanaparvan* given in this MS agrees substantially with Nīlakantha's text. See the description of the MS under "Detailed Account of the Manuscripts"

[2] It appears that this MS is later than the MS of Cu described above

[3] There is no doubt that both these MSS have been copied from a common source, unless the latter is a copy of the former

[4] In the initial portion, the comm does exhibit considerable similarity to Nīlakaṇṭha's comm

[5] MS (b) does not contain the comm. on 67 4–24, but MS (a) contains it The former MS gives the comm on 70 16–32[b] at two places

[6] Since, however, the text of the *Anuśāsana* given in these MSS is substantially similar to the text adopted by Nīlakaṇṭha, the use of MS (a) as a MS belonging to the Dn version cannot be said to have in any way seriously affected the constitution of the text of the *parvan* See the detailed account of Dn3 on pp XV–XVI

[7] This second MS, namely MS (b), was included in a bundle of the *Mahābhārata* MSS presented to

Generally, Cu seems to adhere to the N recension It takes notice of the additional passages occurring in the N manuscripts but in none of the S manuscripts, namely, App. I, No 4, 5, 6, and 8 [1] It also comments on several star-passages, which occur only in the N manuscripts, such as 10*, 73*, 254*, 337*, 389*, and 401* Similarly, like various N manuscripts, Cu reads adhy 99 after adhy. 57 As against this, however, unlike any of the N manuscripts, it reads adhyāyas 28–31 after adhy 2. This sequence of adhyāyas seems to be influenced by–though it is not identical with–the sequence in the S recension (namely, 2, 28–30, 3–4, 31) A striking feature of Cu may be said to be its detailed comm. on adhyāyas 44–49, which deal with such Dharmaśāstra (Vyavahāra)-topics as *vivāhadharmāh*, *rikthavibhāga*, *varnasamkara*, etc It may also be noted that, unlike other commentaries, Cu quotes extensively from the *Manusmṛti* It also quotes from the *Yājñavalkyasmṛti* and such other works as the *Karmapradīpa* (75 18), the *Nāradīya-Purāna* (77 10), and the *Sūryasiddhānta* (97 9) In the portion dealing with 95 45, Cu shows unmistakable influence of Ca and Cb[2]. Both from the point of view of the textual criticism and of the exegesis of the *Anuśāsanaparvan*, Cu has proved to be quite significant Therefore, many extracts from it have been given in Crit Notes

EXTENT OF THE ANUŚĀSANAPARVAN

The following statements in connection with the extent of the *Anuśāsanaparvan* occur in the *Parvasamgraha* (*PS*) section of the critical edition of the *Ādiparvan*

---

the BORI A study of the various external features of the MSS in the bundle, such as size, material, handwriting, arrangement of the text and the commentary, etc, tended to indicate that they formed a single integrated unit, embodying the text of the entire Epic together with some specific comm throughout. Actually, however, the case was not like this For, the bundle was found to contain *Ādi* (text with Arjunamiśra's comm), *Sabhā* (neither text nor comm), *Āranyaka* (text with Caturbhujamiśra's comm), *Virāta* (text with Śāṇḍilya-Lakṣmana's comm), *Udyoga* (text with Sarvajña-Nārāyana's comm, this MS is similar to the MS in Maharashtra Govt Collection, No 33 of A 1879–80, referred to by SUKTHANKAR in his "Notes on Mahābhārata Commentators"), *Bhīsma* (neither text nor comm), *Drona* (neither text nor comm), *Karṇa.* (only text), *Śalya* (only text), *Gadā.*, *Sauptika.*, *Aisika*, *Strī*, *Viśoka* (in all these, text with Nīlakaṇtha's comm.), *Śānti* (text with Arjunamiśra's comm), *Anuśāsana* (*Śāntiparvani Dānadharmāh*) (text with the comm of an unnamed and unidentified author), *Āśvamedhika* (text with Nīlakantha's comm), *Āśramavāsa* (only text), *Mausala* and *Mahāprasthāna* (in both, text with Nīlakaṇtha's comm), and *Svargārohana* (text with Sarvajña-Nārāyana's comm) It is to be noted that, except in the case of the *Anuśāsana*, wherever the comm has been given the name of the commentator has also been mentioned It would seem that whoever was responsible for getting these MSS copied wanted to have the entire text of the *Mahābhārata* together with such commentaries as had become avilable to him or as he had found particularly helpful in respect of the individual *parvans* Incidentally it may be added that, in the colophon of the *Ādi*., the date of the MS is given as Saṁvat 1822 (= 1766 A D)

1 The first three of these passages are included in Kumbh. Ed.

2 See Crit Note on that stanza

1 2 201–205

अत ऊर्ध्वं तु विज्ञेयमानुशासनमुत्तमम् ।
यत्र प्रकृतिमापन्न श्रुत्वा धर्मविनिश्चयम् ।
भीष्माद्भागीरथीपुत्रात्कुरुराजो युधिष्ठिर ॥ २०१
व्यवहारोऽत्र कार्त्स्न्येन धर्मार्थीयो निदर्शित ।
विविधानां च दानानां फलयोगा पृथग्विधा ॥ २०२
तत्र पात्रविशेषाश्च दानानां च परो विधि ।
आचारविधियोगश्च सत्यस्य च परा गति ॥ २०३
एतत्सुबहुवृत्तान्तमुत्तम चानुशासनम् ।
भीष्मस्यात्रैव सप्राप्ति स्वर्गस्य परिकीर्तिता ॥ २०४
एतत्त्रयोदश पर्व धर्मनिश्चयकारकम् ।
अध्यायाना शत चात्र षट्चत्वारिंशदेव च ।
श्लोकाना तु सहस्राणि षट् सप्तैव शतानि च ॥ २०५

1 2 65

तत पर्व परिज्ञेयमानुशासनिक परम् ।
स्वर्गारोहणिक पर्व ततो भीष्मस्य धीमत ॥ ६५

(a) To begin with, it will be seen that, in the *PS*, the *Anuśāsanaparvan* is regarded as an independent *parvan* (separate from the *Śānti*) and is counted as the thirteenth *parvan* And what is particularly significant is that the MSS of both the N and the S recensions are unanimous in this respect Notwithstanding this, it would seem that there had been in existence a tradition according to which the *Anuśāsana* was regarded as a part— presumably as a sub-*parvan*— of the *Śānti* For instance, two important MSS used for the crit ed of the *Anuśāsana* , namely, D1 2, in their colophons occurring at the end of various adhyāyas, mention *Śānti* as the name of the *parvan* and *Dānadharma* as the name of the first sub-*parvan* A few MSS of the B version also do likewise. But the attitude of D1 2 in this regard is obviously rather halting For, after the last colophon, these MSS conclude with समाप्त चेदमानु(D2 °समनु)शासन[1] पर्व । अस्यान्वाश्वमेधिक पर्व यस्याय प्रतिसंधि॰, etc It must be pointed out that none of the S MSS examined for the crit. ed of the *Anuśāsana* refers to that *parvan* as a part of the *Śānti*[2]

Among the commentaries[3], Cb does not mention the name *Anuśāsana* at all At

---

[1] A correction obviously needs to be made in this statement as it occurs on p 789 of the crit ed by adding नु before (D2 समनु)

[2] On the other hand, T1, 2 G3 M2–4 expressly refer to it, in their final colophons, as an independent (thirteenth) *parvan* called *Ānuśāsanika* Nannaya also is definite about this From among the N MSS, besides D1, 2, D4 5 7–9 refer to this *parvan*, in their final colophons, as an independent *parvan*, calling it *Ānuśāsanika* Only B1 2 mention it, in their final colophons, as being a part of the *Śānti* समाप्त चेद शान्तिपर्वणा [णि]? दानधर्मपर्व । अस्यानन्तरं आश्वमेधिक पर्व भविष्यति । (B1), समाप्तेदं शान्तिपर्वं इति उत्तमानुशासनपर्व च । अस्यानन्तरमाश्वमेधिक (B2)

[3] See above under "Testimonia"

the end of his comm. on the portion corresponding to our *Anuśāsana*, Vimalabodha merely says एते दानधर्मश्लोका, implying thereby that that portion is just a continuation of the preceding portion which he concludes with एते मोक्षधर्मस्था श्लोकाः (or समाप्ता मोक्षधर्मणि श्लोका)[1]. Arjunamiśra also does not mention the name *Anuśāsana*. But there are indications that he regards that *parvan* as a separate *parvan* under the name *Dānadharma*. For one thing, Arjunamiśra's commentary on it begins with *mangalaślokas*[2], wherein the commentator assigns a distinct name to that portion of his commentary. He says क्रियतेऽर्जुनमिश्रेण दानधर्मार्थदीपिका. It may be recalled here that Arjunamiśra's commentary on the Epic is usually known as the भारतार्थदीपिका. Secondly it is not without significance that the MS. of Ca on *Dānadharma* has become available as a separate MS. with separate numbering of folios[3]. The colophon at the end of Cv, examined for the crit. ed. of the present *parvan*, reads इति श्रीमन्महाभारते शतसाहस्रिकाया संहिताया वैयासिक्यां शान्तिपर्वणि आनुशासनिके भीष्मस्वर्गारोहणं नाम षट्षष्टिद्विशततमोऽध्याय. But it is noteworthy that, though Vādirāja regards the *Anuśāsana* as a part of the *Śānti*, he seems to concede the status of that *parvan* as an independent *parvan* by numbering its adhyāyas separately from the *Śānti*. Whatever has been said here about Cv is applicable also to Cu. So far as Cn is concerned, it considers the *Anuśāsana* to be an independent *parvan*.

Kṣemendra's *BM* is quite unequivocal in regarding the *Anuśāsana* as a part of the *Śānti*, for, it not only includes the topics of our *Anuśāsana* in its *Śānti* but also numbers the stanzas dealing with them not separately but in continuation of the preceding portion of the *Śānti*. It would be relevant to add, in this context, that Alberuni (ca. 1030 A.D.)[4] does not mention the *Anuśāsana* in the list of the *parvans* of the *Mahābhārata* as known to him[5]. Presumably, in the Epic known to him, the *Anuśāsana* was included in the *Śānti*[6]. As pointed out elsewhere, the OJav. *Mahābhārata* does not mention the *Anuśāsana* in its *Parvasamgraha*[7].

(b) According to I. 2. 65, the *Anuśāsana* comprises two sub-*parvans*, namely, the

---

[1] Can this fact be understood as confirming the belief that Vimalabodha generally follows the B version of the Epic? Cf. the concluding portion of foot-note 2 on p. XLIII.

[2] Cb has no such *mangalaślokas* for that portion.

[3] See above under "Testimonia: Commentaries: Ca."

[4] He was a contemporary of Kṣemendra.

[5] *Alberuni's India*, ed. SACHAU, Vol. I, p. 133.

[6] Like Kṣemendra, Alberuni counts the *Śānti* as the thirteenth *parvan*. Again, like Kṣemendra, he regards the *Śalya* and the *Gadā* as two separate *parvans*. Curiously enough, Alberuni does not mention the *Ādi* but he has two *parvans*, namely, the *Jalapradānika* and the *Strī*, to correspond to our *Strī*. In Alberuni's list, the *Mausala* (Crit. Ed. 16) is numbered as the 15th and the *Āśramavāsika* (Crit. Ed. 15) as the 16th. The total number of *parvans*, according to Alberuni, however, remains 18.

[7] Could Kṣemendra, who was a contemporary of Alberuni and whose work is said to have influenced the Javanese version, be the source of the tradition which included the *Anuśāsana* in the *Śānti*? But, then, how could one explain the fact that the B version and Vimalabodha also represented that tradition?

Ānuśāsanika and the (*Bhīsma*)*svargārohanika*. Here, too, the evidence of the MSS of both the N and the S recensions, used for the *Ādi*, is unanimous. These two (sub-)*parvans* are respectively numbered as the 89th and the 90th among the hundred (sub-)*parvans* which are traditionally believed to make up the whole *Mahābhārata* (together with its *khilas*). The name of the second sub*parvan* in the *Anuśāsana* is not even slightly in doubt. As for the first sub*parvan*, in view of the unanimous evidence of the N and the S MSS for the *PS*, it should have been named *Ānuśāsanika* in the crit. ed. of the present *parvan*. But it was considered to be proper to give greater credence to the evidence which was available specifically in connection with the *Anuśāsana*. It was found that, at several places in the *Anusāsana*,[1] the two end-versions — the one represented by D1-2 (that is, the K version[2]) on the one hand and the M version on the other[3] — supported *Dānadharma* being the name of the first sub*parvan*.[3] That name was accordingly adopted in the crit. ed.

(c) It is hardly necessary to repeat here the dicta defining the extent of the validity of the *PS* figures for the Crit. Ed. of the *Mahābhārata*.[4] It has already been pointed out that the *PS* figures, though they have the appearance of being correct to the last digit, must be regarded as only approximate, that the evidence of the *PS* has to be regarded as being necessarily of a secondary character, and that agreement or disagreement with the *PS* figures, by itself, can by no means be considered to be any guarantee for the authenticity of a particular MS. or of a particular version.[5] According to the constituted text of the *PS* section of the *Ādi*, the *Anuśāsana* consists of 146 adhyāyas and 6700 *ślokas*. It must, however, be emphasised that the evidence of N and S in regard to this passage (1. 2. 205[cdef]) is not at all unanimous.[6] The critical apparatus relating to that passage may be broadly summarised as follows: (1) All N MSS. agree in giving 146 as the number of adhyāyas; (2) most of the N MSS. give 6700 as the number of *ślokas*[7]; (3) one group of S MSS. gives 156 as the number of adhyāyas, while a slightly larger group of S MSS. gives 256 as the number of adhyāyas[8], and (4) most of the S MSS. give 12000 as the number of *ślokas*. Some of the MSS.

---

1 For instance, in the colophons to adhys. 137 and 147.

2 P. P. S. Sastri's observation (*op. cit.*, intr., p. vii) that all MSS. representative of the S. recension agree in naming the first sub-*parvan* as *Ānuśāsanika* (instead of *Dānadharma*) is not correct.

3 Many other MSS. and Testimonia support the name *Dānadharma* for the first sub-*parvan*.

4 See *Sukthankar Memorial Ed.*, Vol. I, 122–26, 422–30.

5 Cf. crit. ed. of the *Śalyaparvan*, intr., p. xlv.

6 The use of wavy lines at certain places in this passage was certainly expected.

7 A few N MSS. recorded in the Crit. App. give the number of *ślokas* as 7800, while a few others as 6800. No N MS. used for the *PS* gives the number as 8000, as suggested by P. P. S. Sastri (*op. cit.*, intr. p. vii). Also see below.

8 P. P. S. Sastri's remark (*op. cit.*, intr., p. vii) that in *PS* all S MSS. give 156 as the number of adhyāyas is not warranted.

used for the constitution of the text of the *Anuśāsana* give the figures for the number of adhyāyas as follows B8 241 (?), D5 156, D10 T2 8 G4 252, T1 247, G1 3 246, M1 240, M2 248, M3 249, M4 244.[1] D5 also mentions the number of *granthas* as 8000. D7–9 quote the relevant *PS* stanzas.[2] They agree so far as the number of adhyāyas is concerned, but the number of *ślokas*, according to D7, is 7800, and, according to D9, 8800. The other available figures for the number of adhyāyas (and of *ślokas*) are Cv 266, Cal ed 168 (7796), Bom ed 169[3] (7691), Kumbh ed 274, Madras ed 156 (10249 *ślokas* + 40 *vākyas*), *AB* (12000).[4]

It is neither possible nor (as pointed out above) text critically necessary to evolve any harmonious scheme out of this confusingly varied mass of evidence. The number of adhyāyas in the present critical edition of the *Anuśāsanaparvan* is 154 and that of *ślokas* in it is 6536. Out of these *ślokas*, there are 15 *ślokas* (*Anuṣṭubh*) consisting of one line (2 *pādas*) each, 5856 *ślokas* (*Anuṣṭubh*) consisting of two lines (4 *pādas*) each, 340 *ślokas* (*Anuṣṭubh*) consisting of three lines (6 *pādas*) each, 320 *ślokas* (longer metre, usually *Triṣṭubh*) consisting of four lines (4 *pādas*) each, and 5 *ślokas* (longer metre, usually *Triṣṭubh*) consisting of 6 lines (6 *pādas*) each.[5] The divergence between the numbers of adhyāyas and *ślokas* in the critical edition of the *Anuśāsanaparvan* and those mentioned in respect of it in the constituted text of the *PS* (1 2 205) cannot thus be said to be at all great. The critical text of the *Anuśāsana* contains all the topics which the *PS* enumerates as the topics of the *parvan*.[6] Similarly, the *PS* does not seem to include in that *parvan* any topics which are relegated to the Appendix of the critical edition.[7]

---

1 P P S SASTRI's remark (*op cit*, intr, p vii) that the majority of S MSS divide the *parvan* into 252 chapters cannot be substantiated.

2 इत्येतद्बहुवृत्तान्तमानुशासनिकं शुभम् । यत्रोक्ता दानधर्माश्च पर्वण्यस्मिंस्त्रयोदशे । श्रुत्वा यान्स्वस्थतामागाद्धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः । भीष्माद्भागीरथीपुत्रात्सर्वसंदेहहारिणः ॥ एतत्त्रयोदशं पर्व धर्मनिश्चयकारकम् । अध्यायानां शतं चात्र षट्चत्वारिंशदेव च ॥ सप्त (D9 अष्ट) श्लोकसहस्राणि शतान्यष्टौ तथैव च (D9 अष्टश्लोकशतानि च) । व्यासेनोदारमतिना दृष्टो ग्रन्थो महात्मना. D8 quotes only the first two stanzas.

3 The *Mahābhārata* with Nīlakaṇṭha's comm, published by the Chitrashala Press, Poona, shows 168 adhyāyas in the *Anuśāsanaparvan*. The discrepancy between this figure (168) and the number of adhyāyas in the Bom ed (169) is due to the fact that the Bom ed has wrongly numbered the adhy immediately following adhy 149 as adhy 151. This mistake has continued up to the end of the *parvan*.

4 The higher figures in the S and the mixed recensions — particularly for the number of stanzas — are understandable in view of their addl and subst passages.

5 If the word *śloka* was understood to mean 'a unit of measurement of written matter equal to 32 *akṣaras*' (*Sukthankar Mem Ed*, Vol I, p 423), the number of *ślokas* in the crit ed of the *Anuśāsana* (excluding ref, colophons, etc) would be about 6823.

6 Dn2 D1 5 7–9 enumerate the *vṛttāntas* of this *parvan* in their concluding colophons. Of course, several of these *vṛttāntas* are included in the Appendix of the crit ed.

7 The large number and extent of Appendix passages may be said to be a special feature of the critical text of this *parvan*. As pointed out elsewhere, this is due to its peculiar character and position.

RECENSIONS AND VERSIONS

The main principles of the theory and practice of textual criticism, which have to be made operative in the critical editing of the *Mahābhārata*, have by now become more or less stabilized They have also been thoroughly discussed—and their soundness is adequately demonstrated—in the introductions to the various *parvans* of the Critical Edition which have been published so far Nothing further, therefore, needs to be said about those principles, except perhaps that they have been made applicable to the constitution of the text of the *Anuśāsanaparvan* with but a few slight modifications demanded by the peculiar character of that *parvan*

A distinctive feature of the critical edition of the *Anuśāsanaparvan* may be said to be the many and extensive passages which it has been found necessary to relegate to the Appendix. There are 29 such passages, out of which 28 passages (together comprising 5569 lines) are insertions while 1 passage (consisting of 4706 lines) constitutes a substitution[1] The reason for this peculiar characteristic of the critical edition of the *Anuśāsana* is not far to seek The scope and nature of the contents of this *parvan* were such that literally any topic under the sun could be broached and discussed in it. Indeed, the redactors of the Epic, through the ages, seem to have seen in the *Anuśāsana* almost the last opportunity for a free play of their propensities And they must be said to have availed themselves of this opportunity to the fullest extent This has resulted in poor Yudhisthira being represented as putting to his grandsire some of the most elementary questions–often without rhyme or reason Not infrequently, these questions serve as mere excuses for introducing a legend or a doctrine fancied by the redactor, no matter if it has already occurred in an earlier part of the Epic, not once but several times A typical example of this trait is the very lengthy passage which D_{10} S Kumbh ed Madras ed and Cv substitute for the *Umā-Maheśvara-samvāda* (crit ed adhys 126–134) This passage is actually as big as, or perhaps even bigger than, a minor *parvan* of the *Mahābhārata* It must, however, be pointed out that the Appendix passages are not limited to any one of the two recensions Both N and S, either wholly or partially, have indulged in the activity of amplifying the text of the Epic

As a matter of fact, it is mainly through these Appendix passages that N and S may be said to be sharply distinguishing themselves from each other However, while demarcating N and S in respect of the Appendix passages, one point must needs be clearly borne in mind It is this Though, on account of its script, D_{10} is formally regarded as belonging to the Northern recension, it actually represents a highly inflated mixed version which has assimilated the characteristics of both N and S recensions[2]

---

[1] The total number of lines, namely, 10275, is perhaps the largest that has been included in the Appendix to the critical edition of any *parvan*

[2] See above under "Detailed Account of the Manuscripts".

Similar is the case, to a more or less extent, with Kumbh ed (and Cv) Therefore, the sharing by D_{10} of any textual feature with the entire S (as against the entire N) and by Kumbh ed (or Cv) with the entire N (as against the entire S) should not be regarded as in any way affecting the almost exclusive S or N character of that particular feature It will be seen that, so far as the Appendix passages are concerned, S (wholly or partially), as against the entire N, invariably has D_{10} associated with it This fact must not, however, be deemed to prevent those Appendix passages from being regarded as belonging exclusively to the S recension So, too, the Appendix passages found in the entire N, as against the entire S, must be regarded as belonging exclusively to the N recension even though those passages are to be found also in Kumbh ed Similarly, the passages found in N (except D_{10}), as against the entire S, must be regarded as belonging exclusively to the entire N recension[1]

The *subst passage relegated to the Appendix (App I, No 15) belongs exclusively* to the S recension (D_{10} S Kumbh ed Madras ed Cv) The 28 insertions may be classified as follows 4 in the entire N, as against the entire S 241 lines, 3 in the entire N (except D_{10}, D_8 missing), as against the entire S 432 lines, 2 in partial N (including D_{10}), as against the entire S 98 lines, 4 in partial N (without D_{10}), as against the entire S 1237 lines, 14 in the entire S, as against the entire N 3212 lines, and 1 in partial S, against the entire N 349 lines Thus, the entire N (as against the entire S) has 673 lines by way of insertion, while the entire S (as against the entire N) has 3212 lines Incidentally, it may be added that these figures confirm the general finding arrived at after the constitution of the texts of the various *parvans* in the Critical Edition, namely, that the Southern recension is considerably longer than the Northern recension

Though, so far as the Appendix passages are concerned, S invariably has D_{10} associated with it, it is noteworthy that the entire S (as against the entire N) contains as many as 71 star-passages (additions as well as substitutions)[2] which are not found in D_{10} They are 11* (subst), 19*, 20* (subst), 21*, 22* (subst), 23* (subst), 27* (subst), 31* (subst), 32*, 33*, 34* (subst), 40* (subst), 43*, 44*, 59*, 60* (subst), 68* (subst), 191*, 195*, 206*, 229* (subst), 258*, 260*, 262* (subst), 263* (subst), 264* (subst), 265* (subst), 269* (subst), 270* (subst), 271* (subst), 280*, 289*, 300*

---

1 D_{10} is associated with the entire S (against the entire N) in 15 Appendix passages and with partial S (against the entire N) in 1 passage, it goes with the entire N (against the entire S) in 4 passages D_{10} alone is missing in the entire N in 3 Appendix passages Kumbh ed is seen to be associated with D_{10} S (against the entire N) in 13 Appendix passages and with D_{10} and partial S (against the entire N) in 1 passage It agrees with the entire N (against the entire S) in 3 passages Cv agrees with D_{10} S (against the entire N) in 12 Appendix passages and with N (against D_{10} S) in 2 passages

2 The last star passage in the critical edition of the *Anuśāsana* is numbered 729* 626* has been missed – 625* having been followed by 627* 38* is repeated twice (the second 38* should be read, as 38A*). Thus the total number of star passages is actully 729

(subst), 304*, 318*, 324* (subst), 329*, 335*, 336*, 348*, 388* (subst), 397* (subst), 402* (subst), 412*, 414*, 442* (subst), (T_1 om) 453* (subst), (M_4 om) 457* (subst), 459*, 462*, 464*, 491*, 492* (subst), 497*, 500* (subst), 504* (subst), 511*, (M_8 om) 523*, (T_1 om) 530* (subst), 541*, (G_1 om) 543* (subst), 560* (subst), 569*, 572* (subst), 581* (subst), 595*, 597*, 610*, 615*, 624*, and (T_1 G_2 om) 712* (subst)[1] The following 46 star-passages are peculiar to D_{10} S 12* (subst), 13* (subst), 36*, 70*, (T_8 missing) 190* (subst), 193*, 194*, 202*, 210*, 305*, 339*, 343*, 361*, 371*, 372*, 425* (subst), 469*, 472*, 484*, 502* (subst), 507*, 508*, 509*, 517*, 518*, 520*, (M_8 om) 524*, (M_8 om) 525*, 612*, 617*, 622*, 647*, 652*, 653*, 660* (subst), 661* (subst), 663* (subst), 665*, (G_2 om) 670*, 680* (subst), 684*, 686*, 691*, 693*, 718* (subst), and 725*[2] There is no subst passage peculiar to N as a whole. The additional passages found exclusively in the entire N are 6*, 7*, 8*, 37*, 47*, 58*, 72*, 73*, 76*, 81*, 85*, 88*, 93*, 98*, 101*, 104*, 109*, 110*, 111*, 113*, 114*, 122*, 126*, 131*, 133*, (with Kumbh ed) 138*, (with Kumbh ed) 139*, 140*, 151*, 165*, 213*, 223*, 225*, (V_1 missing) 250*, (V_1 missing) 251*, (V_1 missing) 252*, (V_1 missing) 254*, (V_1 missing) 255*, (V_1 missing) 256*, (V_1 missing) 257*, (V_1 missing) 259*, (V_1 missing) 261*, (V_1 missing) 266*, (V_1 missing) 268*, (D_8 om) 273*, 275*, 277*, 297*, 337*, 338*, 349*, 357*, 368*, (D_8 missing) 389*, (D_8 missing) 390*, (D_8 missing) 398*, (D_8 missing) 399*, (D_8 missing) 401*, (D_8 missing) 460*, (D_8 missing) 483*, (D_8 missing) 486*, (D_8 missing) 499*, (D_8 missing) 544*, (D_8 missing) 545*, (D_8 missing) 546*, (D_8 missing) 559*, (D_8 missing) 562*, (D_8 missing) 568*, (D_8 missing) 571*, (D_8 missing) 573*, (D_8 missing) 574*, (D_8 missing , D_7 om) 583*, (D_8 missing) 587*, (D_8 missing) 590*, (D_8 missing) 591*, (D_8 missing) 593*, (D_8 missing) 607*, and (D_8 missing) 611*[3]

As for omissions, there is only one which is peculiar to the entire N (that is, to N [except D_{10}]), namely, 37 15^{e}–36^{d}[4] As against this, S as a whole is characterised by a fairly large number of omissions The omissions which are exclusive to the entire S are 5 23de (hapl) , 32 14^{b}–16^{a} (hapl) , 51 44^{e}–46^{b} (hapl) , 68 1^{ab} , 70 2^{cd} (hapl), 83 47^{a}–49^{b} , 88 6^{a}–8^{b} (hapl), 90 19^{a}–21^{d}, 40^{ab} , 94 23^{ab} , 96 33–35 (hapl), 37 (hapl), 41 (hapl) , (G_3 om) 99 2^{e}–4^{b} , 104 19^{ab} (hapl) , 110 23^{cd} (hapl) , 118 col ,

---

[1] Out of these 71 star passages, 36 are additions and 35 substitutions

[2] Out of these 46 star passages, 36 are additions and 10 substitutions

[3] A special reference may be made to 92*, which is found in the entire N recension and the entire M version In accordance with the usual principles of textual criticism, that passage might have as well been included in the constituted text. But, since the passage occurs in N and M at two different places—in N, after 14 67, and, in M, after 89* following 14 63—it has been treated as a star passage Incidentally, the number of additional passages exclusive to the entire N is 78, to the entire S (without D_{10}) 36, and to D_{10} S 36 The number in N is thus larger than that in S and D_{10} S together

[4] Mention may be made also of the omission of 143 37^{ab} which is exclusive to N (except D_{n2} D_{10}).

119 16^d–18^c, and 121 col The omissions peculiar to D10 S are 32 18de, 65 48^cd, 143. 25^c, and 150 col.

Apart from the exclusive insertions, additions, substitutions, and omissions, in N and S, which demarcate those recensions from each other, there are also numerous peculiar readings which have to be taken into account in this connection A majority of these readings are clearly indicated by the wavy line in the constituted text. It may be remembered that where N (as a whole) and S (as a whole) have mutually divergent readings, the reading given by N is usually shown in the constituted text with a wavy line, while the reading of S is recorded in the critical apparatus Naturally, therefore, the readings of the entire N (as against the entire S), recorded in the critical apparatus, are quite few Some of the readings of this type are [1] N (except D1 2) एकाद् (1 23^a), N (except D1 2) [ए]न दैवत- (14 50^a), N तत्तुल्यमधिक हि वा (B4 हि च, D1–8 तत, D7 तथा) (14 131^b), N (except D1, D3 4 om) धर्मार्जितान् (72 16^c), N (except D1–8) M4 -वत्साम् (72 42^b), N (except D1, D8 missing) ज्वलन (84 57^c), and N (except D1, D8 missing) चेतो (84 58^d) From among the readings recorded in the entire S (as against the entire N), the following few may be noted[2] S सदावर्षमिवांबुद (1 4^d), परवशौ (1 59^a), आत्मप्रदानविधिना (2 65^a), अनुत्तमान् (2 84^d), शुक्रो न जहते वास (5 6^c), कर्म- (6 47^c), स्वर्ग (51 30^d), ततस्त इष्ट्वा त्रिदशा (65 24^a), गोप्रदानां तदा गतिं (70 37^b), पावन धर्मतस्तथा (80 12^d), यश्च स्याद् (90 10^d), गर्हणा- (102. 26^b), सत्रे (106 39^d), जितेंद्रिय (109 27^b), अवैक्लव्यो (110 20^c), धर्मवित् (112 8^d), and ततो बहुगुणं दान (123 2^c) As is but to be expected, there are many readings which are found exclusively in D10 S, such as, for instance, समितिंजय (1 74^d), दीप्यते (81 7^c), ब्राह्मणेभ्यो नमस्कृत्वा (136 2^c), सहस्रबाहुता मेऽस्तु (137 7^c), काश्यपस्य (138 2^b), वसिष्ठ शरण ययु (140 20^d), त्व समाप्स्यसि शोभने (144 40^a), विषाद- (147 24^d), and पुरश्रेष्ठ (152 13^c) Incidentally, a reference may be made to the following few noteworthy cases where with S (as a whole) is associated V1 in reading शतानि (106 14^d) and युगान्ते (110 58), B1 in reading शारिका (112 53^b), B8 in reading कर्मणां (6 9^a), D2 in reading नित्यमेवातिथिस्तव (2 42^b), D6 in reading बीजभाव (90 37^b), D8 in reading अददं (106 8^a), and D9 in reading यत्राभवस्तत्र भवांस् (5 20^c)

A vital deficiency in connection with the critical editing of the *Anuśāsana* has been the non-availability of any MS belonging to the Śāradā (Ś) version In the absence of any Ś MS, it was also not possible to speak, in the strictest sense, of any Kāśmīrī (K) version of this *parvan*, because the K version has been understood to be "a specific Devanāgarī version, closely akin to the Śāradā version and clearly differentiated from the (so-called) Devanāgarī version"[3] "The manuscripts comprising this version must in part be merely Devanāgarī copies of Śāradā originals and may in part represent the version of a province or a region adjoining the Śāradā zone, which it has not been

---

1 For obvious reasons, these have not been adopted in the constituted text.

2 These are mentioned in the crit. app

3 *Crit ed of the Ādiparvan*, Prolegomena, p 48.

possible to localize more precisely "[1] Since no Ś MS had become available for the *Anuśāsana*, there was not available, naturally enough, any *direct* evidence to indicate and confirm the K character of any MS examined for the constitution of the text of this *parvan* It was, therefore, feared that the entire North-western group in the Northern recension would remain unutilised in the critical edition of the *Anuśāsana* Fortunately, however, a fairly substantial amount of *indirect* evidence is available to make it possible for one to presume that the MSS designated in the critical apparatus as D_1, D_2, and D_8 actually belong to the K version[2]

(1) For one thing, D_{1-8} constitute a more or less closely allied group, which stands pointedly isolated from the other MSS belonging to the D version This is clearly manifested by the readings, star-passages, and omissions, which are peculiar to D_{1-8} as against the other D MSS[3] A reference may be made here, by way of illustration, to some of the readings which are exclusive to D_{1-8} D_{1-8} वा न्यय (1 16^{b}), यापन (1, 20^{b}), प्रेरितो वै (1 43^{a}), विश्रुत (2 6^{b}), असक्त सक्तमित्येव (2 75^{e}), [आ]मेय (2 87^{c}), बाणम् (5 2^{c}), धर्मात्मा समशुष्यत (5 7^{d}), पूजयित्वा (5 25^{b}), उच्यते (6 3^{a}), नर (7 11^{b}), विस्मित (7 17^{b}), पुरातन (7 23^{d}), देशयेद् (10 61^{a}), -युक्तेषु (11 18^{a}), वेगेन (12 15^{a}), शकरे (14 1^{b}), चारु-दोष्णश्च वायुश्च (14 17^{a}), छन्दासि विविधानि च (14 20^{d}), दिव्यैर् (14 88^{d}), कव्यवाड् (14 160^{b}), तपसि (15 42^{a}), मत (16 56^{d}), दत्ता (16 60^{c}), मानवो (17 34^{d}), आद्या सिद्धिर्मानसी दर्शने च (18 50^{a}), स तैलेन (21 5^{a}), अप्रत (23 21^{d}), सवर्ती (24 30^{c}), कूर्मोन्मुखे (26 49^{a}), सीता लोष्टुर् (34 24^{b}), हि योषित (38 23^{d}), and many others Some random readings recorded exclusively in the different combinations of two MSS from this group (D_{1-8}) may also be mentioned $D_{1\,2}$ सनि श्रेया (1 82^{c}), संप्रति (8 8^{b}), तथैव च (14 42^{b}), एवमेव (26 31^{d}), दर्शनात् (58 12^{b}), भोक्तारं (60 19^{a}), वेणाट- (78 21^{a}), etc $D_{1\,8}$ सहस्रशिरस प्रभु (14 26^{b}), सर्वदृक् (16 30^{b}), सर्व-वित्ख्यात (17 30^{e}), -सत्वाना (26 57^{c}), देहे (31 30^{d}), मत (33 13^{e}), मृत्यानामथ पचम (37 18^{d}), [ए]वापस् (38 24^{d}), न कृत (43 14^{c}), फल (74 21^{b}), etc $D_{2\,8}$ नैव कार्यं (2 85^{d}), तत्रापि च (10 34^{c}), तत्रापि चैव पुनाणाम् (12 21^{c}), स्वर्ग- (14 39^{d}), वयं च (16 58^{c}), नृत्ततुष्टो (17 49^{e}), महाद्युति (20 34^{d}), -तिलका- (26 43^{a}), गौतम्या (31 18^{c}), सौकल्यम् (48 10^{d}), चापि (60 12^{a}), etc The following star-passages are peculiar to D_1, D_2, and D_8 (in different combinations) D_{1-8} 365* and 382*, $D_{1\,2}$ 359*, 407* (subst), 477* (subst), 620*, 669*, 685*, 701*, 706*, and 710*, $D_{2\,8}$ 378*[4] Some of the omissions which are found exclusively in D_{1-8} are 4 37^{cd} (hapl), 14 31^{c}–32^{b} (hapl), 133^{ab}, 24 16–17 (hapl), 26, 28–29, 25 6 (hapl), 26 63^{d}, 31 52^{ab}, 34 17^{cd}, 40 4^{ef}, 51 30^{ab}, 69 13^{e}–15^{b}, 79 2^{d}–3^{e}, and 80 36^{ab} A few other significant omissions may also be noted $D_{1\,2}$ om 51 12, 135 16^{ab}, and 137 3–5 $D_{1\,8}$ om 15 34^{ab}, 17 168^{cd} (hapl), 18

---

[1] *Crit ed of the Āranyakaparvan*, Introduction, p 21

[2] Also see "Detailed Account of the Manuscripts"

[3] It may be noted that D_8 is available only for the portion from the beginning of the *parvan* up to गंगुख in 82 37

[4] It may be noted that in App I, No 14, $D_{1\,2}$ (D_8 missing) stand distinct from the entire N (except D_{10})

36^d–37^e, and 47 32. $D_{2, 3}$ om 4 52^d–53^a (hapl), 6 37, 21 24^{ab}, 28 21 (hapl), and 38 26^c–27^b

The character of D_{1-3} as a specific group clearly differentiated from the so-called D version is thus firmly established

(2) As for the affinity of D_{1-3} to the Ś version, it may be recalled that these three MSS belong to codices which, unmistakably, are copies of a Śāradā codex In other words, these MSS are derived from what may be justifiably called K codices Consider, for instance, the case of D_1 The one and the same MS in Devanāgarī, namely, BORI No 198 of 1891–95 contains two *parvans* — the *Śānti* and the *Anuśāsana* On the strength of direct evidence (that is, comparison with the available Ś version), it was ascertained that the portion from that MS embodying the *Śānti* was clearly akin to the Śāradā version — that, in other words, it doubtlessly belonged to the K version In fact, it was used as K_1 for the critical edition of the *Śānti* The most natural presumption, therefore, is that the remaining portion of that MS, which contains the *Anuśāsana*, must also be regarded as belonging to the K version [1] The traits of D_2 and D_3, which emphasise the character of those MSS as K MSS, have already been pointed out under "Detailed Account of the Manuscripts" The MSS from the codices, from which D_2 and D_3 are derived, are used as K MSS for the constitution of the texts of different *parvans*

(3) A reference may be made, in this context, also to the affinity in certain respects, which D_{1-3} betray to Ksemendra's *Bhāratamañjarī* (which latter must necessarily be *assumed to have been based on a Ś or a K version of the Epic*) *D_{1-3} are the only* MSS. which, like the *BM*, read the name of Uddālaki's son (crit ed adhy 70) as नासिकेत (तु) So too, like the *BM*, D_1, D_2, and D_3 (singly or collectively), in their colophons, refer to the *Anuśāsana* as forming a part of the *Śānti* [2]

In view of what has been said above, the conclusion seems to be irresistible that D_1, D_2, and D_3 do belong to the K version Indeed, for all practical purposes, they have invariably been treated as K MSS in the critical edition of the *Anusāsana* For instance, the agreement between D_{1-3} on the one hand and M on the other is generally regarded as a vital factor in determining the original reading [3] One thus has the satisfaction that the North-western version of the Epic is duly taken into account while constituting the text of the *Anuśāsana*

---

1 The MSS, BORI Nos 184, 190, and 193 of 1891–95 presumably belong to this very K codex, and are in fact used as K MSS for the critical editions respectively of the *Āranyaka*, the *Karna*, and the *Śalya*

2 Of course, after the last colophon, $D_{1, 2}$ conclude with समाप्तं चेदमानु(D_2 °समनु)शासन पर्व

3 A typical case is 115 6^f, where the reading पर which is supported only by $D_{1, 2}$ $M_{1, 2}$ is accepted in the constituted text Also, see 117 10^{ab}, 37^a

The Maithilī version, which is represented by only one MS, namely, V_1 does not show any significant divergences in readings It has no star-passages peculiar to it, and the non-haplographical omissions, found exclusively in it, are also very few The MSS of the B version too do not have many star-passages exclusive to themselves, but the number of non haplographical omissions peculiar to them is fairly large Of course, B, as a whole, has neither any star-passage nor any omission peculiar to it By and large, B is closely affiliated to V_1 But this fact does not warrant our speaking of any specific North-eastern group (comprising V and B) in the Northern recension, for, the Dn version also usually goes with V_1 B in the matter of readings, star-passages, and omissions[1]

Strictly speaking, only Dn_1 and Dn_2 must be regarded as representing Nīlakaṇṭha's version of the *Anuśāsana*, for, as pointed out elsewhere, the commentary accompanying the text in the MS, which is designated as Dn_3, is found to be not of Nīlakaṇṭha Some of the *v l* peculiar to Dn_3 occur in the extracts from that MS reproduced in the Critical Notes[2] So far as Nīlakantha's version of the *Anuśāsana* (Dn) as a whole is concerned, it has peculiar to it (with Bom ed, Cal ed, Kumbh ed) 470* and (with S) 474* and the omission of 14 160^{d}–161^{a} and 29 9^{cd}

The MSS of the D version generally fall into the following three more or less compact groups (1) D_{1-3}, as has already been shown, belong to the K version (2) D_{10}, which stands last among the D MSS and which, standing on the border, as it were, of N and S, inherits the characteristic features of both N and S, represents a highly inflated mixed version (3) D_{4-9} may then be said to represent the genuine D version Peculiar to this group are 228*, 282*, 294*, 295*, 366*, 367*, 379*, 380*, 381* (subst), 413* (subst), 415*, 619*, 625* (subst), 627* (subst), 656*, 672*, 677* (subst), and 679* and the omission of 33 col, 71 col, 125 17 (hapl), 126 38^{ab} (hapl), 130 47^{ab}, 140 col, and (with V_1) 141 col The following facts, which may be taken to confirm the compactness of this group, should also be noted Exclusive to $D_{4\ 6-9}$ are 63* and (with Dn_3) 331* and the omission of 1 64^{b}–65^{a} (hapl), 66 (hapl), 10 30^{ab}, 47 48^{cd} (hapl.), 54 11^{ab} (hapl ?), (with T_1) 72 32^{cd}, 90 16^{ab}, 91 28^{ab}, 95 64–66 (hapl), 100 21^{ab}, and 146 24^{cd}, and exclusive to $D_{4-7\ 9}$ are 29*, (with $G_{2\ 4}$) 168*, 208*, 216*, 296*, 393*, and 675* and the omission of (with T_1) 8 21^{cd} (hapl), 34 7^{ab} (hapl), 80 25^{ab}, 99 2–3, 101 3^{ab} (hapl ?), and 132 15^{d}–16^{c} (hapl)[3] In adhyāyas 40–43 as also in the lists of *vṛttāntas* given in their concluding remarks after the last colophon, $D_{4\ 6\ 7-9}$ read वपुल (for विपुल)

---

[1] This is exemplified, among other things, by 565*, 629*, 644*, 689*, 700*, and 705*, and by the omission of 83 3^{bc}, 84 col., 93 col, 94 col, and 147 col

[2] However, generally, the text of the *Anuśāsana* in that MS is akin to the one accepted by Nīlakantha

[3] Also noteworthy are 364* and 721* which are peculiar to D_{5-9}, 703* to D_{4-8}, and 728* to $D_{4\ 6\ 7-9}$

However, it must also be pointed out that D_{1-9} have 75*, 77* (subst), 78*, and 196* (subst) and the omission of 14 113^{cd} and 16 65^{ab} exclusive to themselves

In the Southern recension, as in respect of several other *parvans* so too in respect of the *Anusāsana*, T and G are often seen to go together, as witness, among other things, 48*, 52*, 56*, 71*, 200*, 204*, 211*, 214*, 226*, 232*, 408* (subst), 426*, 527*, 578*, 592*, and 606* and the omission of 9 14^{cd}, 23 37^{ab}, and 110 127, while M stands aloof as seen, for instance, from 119*, 127*, 142* (subst), and 303* and the omission of 14 37^{cd}, 54–55, 64–67, 124^{c}–140^{d}, 17 5–23, 27, 45^{a}–47^{b}, 63–64, 73^{c}–74^{b}, 131^{a}–138^{b}, 153–162, 18 58–59, 61 52^{cd}, 74 5^{cd} (hapl), and 112 29–31 (hapl) T_1 (which stands at one end of S) is a peculiar MS and is often isolated from the entire S (as is indicated by several star-passages and omissions which are found exclusively in $T_{2,3}$ GM) Similarly M_4 (which stands at the other end of S) is often seen to go by itself[1] (a particularly striking instance of this being 28* and 571* where M_4 is associated with the entire N as against the entire S)

EMENDATIONS

There are three cases of emendation in the constituted text of the *Anuśāsanaparvan*

(1) 6 36 शक्रस्योदस्य* चरण प्रस्थितो जनमेजय ।
द्विजस्त्रीणा वध कृत्वा किं दैवेन न वारित ॥

This passage is rather difficult from the point of view of both textual criticism and exegesis Let us first consider the text The two recensions, N and S, read 36^{ab} in two different ways The facts that the reading, शक्रस्याथ रथोपस्थे विष्ठितो जनमेजय, is more or less uniform in the S manuscripts and that it yields to at least some kind of interpretation would indicate that that reading was substituted by S for the original reading which had somehow become unintelligible As for the reading in N (which shows some slight variants in individual manuscripts), it may be said that it represents the *textus difficilior* and is, therefore, presumably nearer to the original text The difficulty is, however, created by the second word in 6 36^{a} as read by the different N manuscripts The reading उदाम्य (gerund of *āmayati*, causal of the root *am*, with *ut* ?) is recorded by a majority of N manuscripts (V_1 $B_{2,5}$ D_{4-10}) But that word, particularly when connected with चरण (or शरण or वरण), does not make any sense The same can be said of उद्यस्य (recorded by $D_{1,8}$) उद्गम्य ($B_{1,3,4}$ Dn) is obviously the result of an attempt to substitute a simpler and more commonly used word, but, so far as its meaning is concerned, that word too cannot be suitably fitted into the context The word is, therefore, emended to read उदस्य* With this emendation, the passage (6 36^{ab}) may roughly mean "Having lifted up or pushed away (*udasya*) the foot of Śakra, Janamejaya proceeded (*prasthito*) (with his sacrifice)" This may have a reference to the serpent-sacrifice performed by Jana-

1 See the description of M_4 under "Detailed Account of the Manuscripts"

mejaya It is said that, through fear of death, Takṣaka took refuge in Indra's abode (1 51 5) Indra promised him protection (1 51 7) The great serpent lay on Indra's *uttarīya*, presumably at the latter's feet Greatly enraged, Janamejaya asked his officiating priests to drag Takṣaka down and offer him into the sacrificial fire, if necessary together with Indra (1 51 11) The emended उदस्य* may thus yield some sense It may also be pointed out that उदस्य* could be easily misread as उद्यस्य or even as उदाम्य

One has, however, to confess that all this explanation is by no means satisfactory and that it merely exemplifies the dictum *sthitasya gatiś cintanīyā* It may, indeed, be asked Can this passage be at all understood as alluding to Janamejaya's *sarpasattra* ? In the present adhy of the *Anuśāsanaparvan*, Bhīsma is discussing the relative potency of fate and personal enterprise In the course of this discussion, he quotes the examples of various valiant personages belonging to the past,[1] in whose lives fate had prevailed over personal valour Obviously, therefore, the Janamejaya referred to in 6 36[b] cannot be the Janamejaya who performed the *sarpasattra* The *sarpasattra* was performed very much long after Bhīsma's instruction to Yudhiṣṭhira embodied in the *Anuśāsanaparvan* Moreover, the incident mentioned in 6 36[c] (*dvijastrīnām vadham kṛtvā*) is nowhere mentioned in connection with the episode of the *sarpasattra* As suggested above, the Janamejaya of 6 36[b] must have preceded Yudhiṣṭhira Indeed, he was an ancestor of Yudhiṣṭhira[2] According to the genealogy given in *Harivamśa* 23 109 ff, he was a grandson of Kuru and lived nearly ten generations before Yudhiṣṭhira A brief history of this Janamejaya occurs in *Śatapatha-Br* 13 5 4, *Mahābhārata* 12 146–148, and *Harivamśa* 22 7–12 (Crit Ed) Janamejaya is said to have once become guilty (according to 12 146 3, unknowingly) of *brahmahatyā*[3] As the result of this grave sin, he became *lohagandhin*[4] and was abandoned by his people (*HV* 22 10) The *Harivamśa* adds (22 5–8) that, on account of Garga's curse, Janamejaya lost the *divya ratha*, which Śukra had presented to Yayāti, which, in course of time, had become the property of the Paurava rulers, and which Janamejaya had accordingly inherited[5] Thereupon Janamejaya sought protection

---

[1] Cf the word *purā* occurring in 6 30, 31, 38

[2] On one occasion, Vaiśampāyana tells Janamejaya (of the *sarpasattra* fame)

द्वावृक्षौ तव वंशेऽस्मिन्द्वावेव च परीक्षितौ ।
भीमसेनास्त्रयो राजन्द्वावेव जनमेजयौ ॥ *HV* 23 113 (Crit Ed)

[3] Details regarding this *brahmahatyā* are not to be found anywhere *Śatapatha Br* 13 5 4 1 merly speaks of *pāpakṛtyā* and *brahmahatyā* *HV* 23 9 says that Janamejaya had killed the young son of Garga In 12 146 6[cd], Janamejaya is referred to with the words कर्ता पापस्य महतो भ्रूणहा किमिहागत

[4] That is to say, he began to smell of blood, 12 146 10 says रुधिरस्येव ते गन्धः शवस्येव च दर्शनम् । अशिव शिवसंकाशो मृतो जीवन्निवाटसि

[5] At some places, this *ratha* is said to have been presented to Yayāti by Śakra or Rudra or Brahmā Did the S manuscripts have in mind this association of Janamejaya with the *ratha* presented by Śakra when they read 6 36[ab] as शक्रस्याथ रथोपस्थे विष्ठितो जनमेजय ? Another incident, in which Janamejaya (it is, however, not clear which Janamejaya is intended here) and a chariot are involved, is mentioned in 13 App I 14B lines 16–19 सादिनः कुण्डले दिव्यं याने च जनमेजय । ब्राह्मणाय च गा दत्त्वा गतो लोकाननुत्तमान् But Śakra does not

from the sage Indrota Śaunaka. The latter made him perform an *aśvamedha*. As the result of this sacrifice, Janamejaya is said to have been freed from the sin of *brahmahatyā*.[1] The stanza under consideration (6. 36) seems to refer to this episode. Here a suggestion may be hazarded, namely, that 36[ab] originally read as शक्रस्योतस्य चरण प्रस्थितो जनमेजय. Janamejaya is said (6. 36[c]) to have committed the sin of killing some Brāhmaṇa females. As pointed out in an earlier context, the details of this part of Janamejaya's story are nowhere clearly given. Nevertheless, the words द्विजस्त्रीणा वध कृत्वा could as well be connected with the word भ्रूणहा used by Indrota in 12. 146. 8[d] with reference to Janamejaya.[2] With a view to finding out some means of redeeming himself of this sin, Janamejaya approached Indrota. शक्रस्योतस्य in the reading suggested above may be understood as a paraphrase of इन्द्रोतस्य.[3] The passage (6. 36[abc]) may then be freely translated as follows: "Having committed the sin of killing Brāhmana females, Janamejaya went to or sought refuge at (*prasthito*) the feet (*caranam*) of Śakrota, that is to say, of Indrota."[4] What Bhīṣma wants to convey is that it was on account of his adverse fate that such a valiant and noble person as Janamejaya became culpable for a sin which (according to 12. 146. 3) he had committed quite unwittingly and was thereby reduced to the pathetic condition of having to surrender himself to the mercy of Indrota. It is not unlikely that, in course of time, शक्रस्योतस्य became unintelligible, and was first of all changed to शक्रस्योदस्य (the passage having been misunderstood as alluding to the *sarpasattra* of Janamejaya, the descendant of the Pāṇḍavas). Later उदस्य presumably came to be misread as उदयस्य or उदाम्य or to be altogether changed to उद्गम्य. The S manuscripts got out of the difficulty created by शक्रस्योतस्य by reading 6. 36[ab] quite differently.

(2) 75. 10[c]. At the very outset, it may be pointed out that here a correction needs to be made in the constituted text. It should read क्षितौ राध प्रवह * शश्वदेव.[5] The reading राध प्रवह *, as such, is not given by any manuscript. However, the component -प्रवह

---

figure there. Incidentally it may be added that a more or less similar reference occurs in 12. 226. 24 (सावित्री कुण्डले दिव्ये शरीर जनमेजय) where Janamejaya is said to have surrendered his own body.

[1] In the crit. note on 13. 6. 36, it is said that a reference to Janamejaya's *brahmahatyā* occurs in *Śatapatha-Br.* 13. 5. 3. 5. However, it actually occurs in *Śatapatha Br.* 13. 5. 4. 1. In *Śatapatha Br.* 13. 5. 3. 5, Indrota Śaunaka who made Janamejaya perform the *aśvamedha* has been referred to.

[2] It may be assumed that 12. 146. 3, 8 and 13. 6. 36[c] refer to the same event in the career of Janamejaya who was an ancestor of the Pāndavas. Nīlakantha commenting on 6. 36–37 says: पापमपि तेजीयसां न दोषाय इत्याह शक्रस्योति द्वाभ्याम्। चरण द्विजस्त्रीदूषणरूपं कर्म कृत्वा प्रस्थित इति संबन्ध. Some commentators take — obviously wrongly — Indra to be the perpetrator of द्विजस्त्रीणा वध.

[3] Indrota (Indra + *ūta* from the root *av*) literally means "one protected or favoured by Indra", *śakrasyotasya* (*śakrasya* for *śakrena* — gen. for instr. is not unusual — *ūtasya*) would mean "of one who is protected or favoured by Śakra", that is, of Indrota.

[4] Cf. 12. 146. 7: वरिष्यमाण इन्द्रोत शौनक संशितव्रतम्।
समासाद्योपजग्राह पादयो परिपीडयन्॥

[5] The crit. app. will also have to be modified in accordance with this correction.

(v l प्रवहा) may be regarded as having been supported by manuscripts belonging to almost all versions except G Its authenticity may, therefore, be generally accepted. The difficulty arises in regard to the first member of that compound word रोम्ण (for राध -) occurs in all S manuscripts except T1, but it occurs in none of the N manuscripts Among the N manuscripts, most of the manuscripts belonging to the D version have (as against the other manuscripts of the N recension) ऋक्स- (for राध -)[1] Neither of these two readings, रोम्ण and ऋक्स-, can have been genuine Moreover, neither seems to go well with प्रवह As for the reading preserved in the third group of manuscripts, namely, V1 B Dn D5 10, it (रोध- [रोह]) may be said to have been influenced by the N recension through V1 B Dn and by the S recension through D10[2] It may, therefore, be argued that that reading can be regarded as being nearer to the original reading It may be suggested that 75 10c originally read क्षितौ राध प्रवह शश्वदेव The visarga before प्र of प्रवह is retained by the v l रोह प्रवह in B8 4 Dn1 D5 10 The cows represent the flow (-प्रवह) of food or nourishment (राध -) on the earth in the form of milk Some confusion seems to have arisen because राधस् was a peculiarly Vedic word and was rarely used in the sense of food or nourishment in the post Vedic literature Since this stanza (75 10) related to cows it would be understandable if one thought of ओधस् (= udder) more naturally than राधस्, and read क्षितेरोध प्रवह (क्षिते ओध प्रवह) and then misread क्षिते रोधप्रवह It may be added that the stanza was intended to be of the nature of a *mantra*, and that, therefore, the occurrence in it of a Vedic word like राधस् would be quite appropriate

(3) 75 11c आम्राता मे *ददतीराश्रय त्व[3] The manuscripts give a bewildering variety of v l in respect of this passage The emendation here merely represents the result of an attempt to derive out of that near-chaos a reading which would yield some reasonable sense and which would suit the context and the *mantra* style of the stanza

[After line 2386 in 13 App I No 15, the ref नारद * needs to be inserted though it is not given by any manuscript The reason for this emendation is quite obvious]

CONSPECTUS OF THE ANUŚĀSANAPARVAN[4]

(1)[5] The *Anuśāsanaparvan* opens with Yudhiṣṭhira's declaration that, even after the instruction imparted to him by Bhīṣma (*Śāntiparvan*), he has not been able to regain the peace of mind which he had lost on account of his guilty conscience arising

[1] क्षिताद्दृक्सं- in D4 6–9 presumably represents a misreading of क्षिताद्वृक्सं, and -प्रवाहा in D1–3 of -प्रवहा

[2] It has already been pointed out above that D10 rather belongs to the S recension

[3] In the printed text on p 411, there should have been a wavy line under आम्राता मे

[4] A special feature of the constituted text of this *parvan* is that broad subject-headings are given in the top left hand corner of each odd-numbered page These subject-headings are, however, not necessarily identical with the adhyāyas-names given in some of the manuscripts

[5] This and the following are the numbers of adhyāyas in the crit ed

from the sage Indrota Śaunaka The latter made him perform an *aśvamedha* As the result of this sacrifice, Janamejaya is said to have been freed from the sin of *brahmahatyā*[1] The stanza under consideration (6 36) seems to refer to this episode Here a suggestion may be hazarded, namely, that 36^{ab} originally read as शक्रस्योतस्य चरणं प्रस्थितो जनमेजय Janamejaya is said (6 36^{c}) to have committed the sin of killing some Brāhmaṇa females As pointed out in an earlier context, the details of this part of Janamejaya's story are nowhere clearly given Nevertheless, the words द्विजस्त्रीणां वधं कृत्वा could as well be connected with the word भ्रूणहा used by Indrota in 12 146 8^{d} with reference to Janamejaya[2] With a view to finding out some means of redeeming himself of this sin, Janamejaya approached Indrota शक्रस्योतस्य in the reading suggested above may be understood as a paraphrase of इन्द्रोतस्य[3] The passage (6 36^{abc}) may then be freely translated as follows "Having committed the sin of killing Brāhmana females, Janamejaya went to or sought refuge at (*prasthito*) the feet (*caranam*) of Śakrota, that is to say, of Indrota"[4] What Bhīṣma wants to convey is that it was on account of his adverse fate that such a valiant and noble person as Janamejaya became culpable for a sin which (according to 12 146 3) he had committed quite unwittingly and was thereby reduced to the pathetic condition of having to surrender himself to the mercy of Indrota It is not unlikely that, in course of time, शक्रस्योतस्य became unintelligible, and was first of all changed to शक्रस्योदस्य (the passage having been misunderstood as alluding to the *sarpasattra* of Janamejaya, the descendant of the Pāndavas) Later उदस्य presumably came to be misread as उयस्य or उदाम्य or to be altogether changed to उद्रम्य The S manuscripts got out of the difficulty created by शक्रस्योतस्य by reading 6 36^{ab} quite differently

(2) 75 10^{c} At the very outset, it may be pointed out that here a correction needs to be made in the constituted text It should read क्षितौ राध प्रवह * शश्वदेव[5] The reading राध प्रवह *, as such, is not given by any manuscript However, the component -प्रवह

---

figure there Incidentally it may be added that a more or less similar reference occurs in 12 226 24 (सावित्रीं कुण्डले दिव्ये शरीरं जनमेजयः) where Janamejaya is said to have surrendered his own body

[1] In the crit note on 13 6 36, it is said that a reference to Janamejaya's *brahmahatyā* occurs in *Śatapatha Br* 13 5 3 5 However, it actually occurs in *Śatapatha Br* 13 5 4 1 In *Śatapatha Br* 13 5 3 5, Indrota Śaunaka who made Janamejaya perform the *aśvamedha* has been referred to

[2] It may be assumed that 12 146 3, 8 and 13 6 36^{c} refer to the same event in the career of Janamejaya who was an ancestor of the Pāndavas Nīlakantha commenting on 6 36–37 says पापमपि तेजीयसा न दोषाय इत्याह शक्रस्येति द्वाभ्याम् । चरणं द्विजस्त्रीदूषणरूपं कर्म कृत्वा प्रस्थित इति संबन्धः Some commentators take — obviously wrongly — Indra to be the perpetrator of द्विजस्त्रीणां वध

[3] Indrota (Indra + *ūta* from the root *av*) literally means "one protected or favoured by Indra", *śakrasyotasya* (*śakrasya* for *śakrena* — gen for instr is not unusual — *ūtasya*) would mean "of one who is protected or favoured by Śakra", that is, of Indrota

[4] Cf 12 146 7 वरिष्यमाण इन्द्रोत शौनकं संशितव्रतम् ।
समासाद्योपजग्राह पादयोः परिपीडयन् ॥

[5] The crit app will also have to be modified in accordance with this correction

(v l -प्रवहा) may be regarded as having been supported by manuscripts belonging to almost all versions except G Its authenticity may, therefore, be generally accepted. The difficulty arises in regard to the first member of that compound word रोम्ण (for राध -) occurs in all S manuscripts except T_1, but it occurs in none of the N manuscripts Among the N manuscripts, most of the manuscripts belonging to the D version have (as against the other manuscripts of the N recension) ऋक्स- (for राध -)[1] Neither of these two readings, रोम्ण and ऋक्स-, can have been genuine Moreover, neither seems to go well with प्रवह As for the reading preserved in the third group of manuscripts, namely, V_1 B Dn $D_{6, 10}$, it (रोध- [रोह]) may be said to have been influenced by the N recension through V_1 B Dn and by the S recension through D_{10}[2] It may, therefore, be argued that that reading can be regarded as being nearer to the original reading It may be suggested that 75 10ᶜ originally read क्षितौ राध प्रवह शश्वदेव The *visarga* before प्र of प्रवह is retained by the v l रोह प्रवह in $B_{8\ 4}$ Dn_1 $D_{5\ 10}$ The cows represent the flow (-प्रवह) of food or nourishment (राध -) on the earth in the form of milk Some confusion seems to have arisen because राधस् was a peculiarly Vedic word and was rarely used in the sense of food or nourishment in the post Vedic literature Since this stanza (75 10) related to cows it would be understandable if one thought of ओधस् (=udder) more naturally than राधस्, and read क्षितेरोध प्रवह (क्षिते ओध प्रवह) and then misread क्षिते रोधप्रवह . It may be added that the stanza was intended to be of the nature of a *mantra*, and that, therefore, the occurrence in it of a Vedic word like राधस् would be quite appropriate

(3) 75 11ᶜ आम्राता मे *ददतीराश्रय तु[3] The manuscripts give a bewildering variety of v l in respect of this passage The emendation here merely represents the result of an attempt to derive out of that near-chaos a reading which would yield some reasonable sense and which would suit the context and the *mantra* style of the stanza

[After line 2386 in 13 App I No 15, the ref नारद * needs to be inserted though it is not given by any manuscript The reason for this emendation is quite obvious]

CONSPECTUS OF THE ANUŚĀSANAPARVAN[4]

(1)[5] The *Anuśāsanaparvan* opens with Yudhiṣṭhira's declaration that, even after the instruction imparted to him by Bhīṣma (*Śāntiparvan*), he has not been able to regain the peace of mind which he had lost on account of his guilty conscience arising

---

[1] क्षिताद्दक्स्तं in $D_{4\ 6-9}$ presumably represents a misreading of क्षितावृक्सं , and -प्रवाहा in D_{1-8} of -प्रवहा

[2] It has already been pointed out above that D_{10} rather belongs to the S recension

[3] In the printed text on p 411, there should have been a wavy line under आम्राता मे

[4] A special feature of the constituted text of this *parvan* is that broad subject-headings are given in the top left hand corner of each odd numbered page These subject-headings are, however, not necessarily identical with the adhyāyas-names given in some of the manuscripts.

[5] This and the following are the numbers of adhyāyas in the crit ed

out of the conviction that he alone had been responsible for the tragic catastrophe of war He is particularly unhappy at the pitiable condition to which Bhīṣma has been reduced on account of him Therefore, Bhīsma resumes, so to say, his teaching with a view to bringing solace to Yudhiṣthira's afflicted heart. He tells Yudhiṣthira that no one in the world can follow the dictates of his own free will, that every one is but a tool in the hands of destiny which operates in a very subtle manner To illustrate this universal truth, Bhīṣma narrates to Yudhiṣthira a story in which Gautamī, Mṛtyu, Lubdhaka, Sarpa, and Kāla are involved The old Gautamī's son was bitten by a serpent The fowler wanted to punish the serpent for the infanticide. But Gautamī asked him to leave the serpent alone, arguing that every one had to submit to what was destined for him and that her son was not going to revive even if the serpent was killed The serpent also insisted that when he bit the child he had not acted of his own free will but that Mṛtyu (Death) had impelled him to do so Mṛtyu, on his part, confessed that he too was not independent and that, being subservient to Kāla, he had to see that everything happened as ordained by Kāla or Destiny Bhīṣma emphasises the moral of this story by pointing out to Yudhiṣthira that neither he nor Duryodhana is responsible for what has happened *No one can have avoided what had been destined to happen.* Human beings-indeed, all creatures— are subject to the subtle workings of the omnipotent destiny Thereupon, Yudhiṣthira's perturbed feelings are soothed and he prepares himself to ask further questions to his grandsire (2) Yudhiṣthira asks Bhīṣma "Has any householder conquered Mṛtyu, and, if so, by practising which virtue ?" In reply to this question, Bhīṣma narrates how Sudarśana and Oghavatī, living in Kurukṣetra, had overcome Mṛtyu through the observance of *atithidharma* (hospitality due to guests) He concludes that, for a householder, there is no greater divinity than a guest (3) The next question of Yudhiṣthira relates to the career of the sage Viśvāmitra The state of being a Brāhmaṇa is known to be unattainable by the three lower social orders How was it then that Viśvāmitra, who had been born a Kṣatriya, became a Brāhmaṇa ? Yudhiṣthira incidentally recounts various exploits of Viśvāmitra, such as killing Vasiṣtha's 100 sons, creating *yātudhānas,* founding the race of Kuśikas, adopting Śunahśepa, sponsoring Triśamku, transforming Rambhā, who had disturbed his penance, into a rock, etc , and asks how he could become a Brāhmaṇa in the same life (4) The story of how Viśvāmitra attained *brāhmanya* is told in adhy 4 The sage Ṛcīka had given two separate *carus* to his wife Satyavatī and her mother (Gādhi's wife), by consuming which the former was to have given birth to a Brāhmaṇa and the latter to a Kṣatriya But the *carus* were exchanged , Satyavatī's mother ate up the *caru* in which Ṛcīka had put *brahman* and consequently gave birth to Viśvāmitra, who, through Ṛcīka's favour, became a Brāhmana and a progenitor of a Brāhmaṇa-family The sons of Viśvāmitra who became *gotrakartṛs* are enumerated in the concluding part of this adhy (5) Bhīsma tells Yudhiṣthira that kindliness of feelings, compassion, or sympathy (*anukrośa, ānṛśamsya*) is the greatest of virtues This he illustrates by the story of

a parrot who, instead of abandoning a tree which was drying up, preferred to stay on and languish with the tree which had given him refuge all through (6) The sixth adhy seeks to answer the perpetual question regarding the relative power and efficacy of destiny and human effort Though Bhīṣma seems to be inclined to attach greater weight to *puruṣakāra*, he concludes that success in any enterprise results from the joint operation of good luck and exertion (7) The topic set forth for discussion in this adhy pertains to the fruits of all good deeds One of the points made by Bhīṣma in this connection is that one experiences the fruits of his actions in the same physical form and in the same condition in which he actually performs those actions He also enumerates the fruits of different actions—there being, however, no rational connection between an action and its fruit (8) Bhīṣma speaks of persons who are worthy of worship and salutation He says that he cherishes the Brāhmaṇas more than any other dear and respectable persons The Brāhmaṇas are to the Kṣatriyas what husbands are to wives Incidentally Bhīṣma gives an interesting explanation of why a Ksatriya (and not a Brāhmaṇa) becomes the lord of the earth (9) One who promises gifts to Brāhmanas but fails to implement that promise will have all his hopes rendered barren This teaching is illustrated by the story of the jackal and the ape (10) An interesting point is raised by Yudhiṣthira in this adhy Is one, who imparts instruction to a person belonging to a lower social order, culpable ? Bhīṣma's answer is, of course, in the affirmative He narrates how a Ṛṣi, who instructed a Śūdra in connection with *śrāddha*, lost the fruit of all his penance and was reborn as a Purohita, that is, as a person of a lower status A Brāhmaṇa is bound to come to grief by imparting instruction to a Śūdra or by receiving instruction from a person of a lower order (11) " Where does Śrī (glory) reside ? " Rukmiṇī had asked Śrī herself in the presence of Lord Kṛṣṇa, and Śrī had replied that her abode was the person who was diligent and virtuous and who was endowed with beauty, grace, bravery, learning, industry, devotion, etc

(12) In the twelfth chapter, Yudhiṣthira introduces a strange topic, and that too rather abruptly He asks Bhīṣma " In the act of coition, who derives greater pleasure—man or woman ? " Bhīṣma narrates to him the story of the royal sage Bhangāśvana, who, through Indra's machinations, was transformed into a woman Later, Indra offered to restore to him his manhood, but he preferred to remain a woman, for, he confessed, in the sexual union his pleasure when he was a woman was far greater than when he was a man

(13) If one wishes to have a smooth passage in this and the other world, Bhīṣma tells Yudhiṣthira, one should avoid ten sins, namely, three of the body, four of the speech, and three of the mind (14) Yudhiṣthira entreats Bhīṣma to enumerate the names of Lord Śiva Bhīṣma, on his part, implores Kṛṣṇa to do so Before, however, doing so, Kṛṣṇa tells him how he was privileged to have the direct sight of Śiva when he had been practising penance for a son from his wife Jāmbavatī As a matter of fact, it was Upa-

Bhrgu's words, the Kṣatriya Vītahavya thus became a Brahmarsi Vītahavya's son was Grtsamada Bhīṣma enumerates the descendants of Grtsamada (32) In this adhy., Bhīṣma reports to Yudhiṣthira a dialogue between Nārada and Vāsudeva, by way of answering his question regarding the persons who deserve to be revered According to Nārada, those who worship gods, who are rich in penance and well-versed in Veda, who are sacrificers and teachers, etc — such persons are entitled to respect and worship (33) Answering another question of Yudhisthira, Bhīṣma tells him that reverence to and protection of the Brāhmanas is the foremost duty of a king (34) Continuing he says that the Brāhmanas are really responsible for the security of the country The Brāhmanas have always prevailed over the Ksatriyas, as, for instance, Bhrgus over Tālajanghas, Angirases over Nīpas, and Bharadvājas over Vaitahavyas All knowledge is ensconced in the Brāhmanas When Vāsudeva had asked Mother Earth as to how a householder could remove his sins she had mentioned the service of the Brāhmaṇas as the only remedy (35) A Brāhmana is great by birth He has the power to bless and to curse Bhīsma tells Yudhiṣthira that there are various categories of Brāhmaṇas, such as *simhasattva*, *vyāghrasattva*, etc On account of the absence of Brāhmanas among them, many tribes have become *vrsalas* Indeed, the Brāhmaṇas are the reason why gods are gods, and demons demons (36) Śakra, in the disguise of an ugly decrepit Yati, asked Śambara how he had become foremost among his people Śambara's reply was that he always followed the advice of the Brāhmaṇas and did not entertain any ill feelings for them Incidentally, he further told Śakra that the Brāhmanas attained *siddhi* by means of *tapas*

(37) Yudhisthira again reverts to the question of persons worthy of gifts A stranger or a person who has lived with one for a long time or a person who has come from afar — all the three deserve gifts One should give to a person whatever he desires, but without thereby causing any discomfort to one's dependants Of course, certain types of Brāhmanas are to be deliberately avoided

(38) An interesting topic is broached by Yudhisthira in this adhy , namely, the disposition of women whose frailty has become notorious In this context, Bhīṣma repeats the discourse between Nārada and Pañcacūdā in which the latter had asserted that a woman possessed only blemishes, the most serious of them being her excessive attachment to sexual pleasures (39) Yudhiṣthira seems generally to agree with this view He confirms that women deceive men, that they transform truth into falsehood and *vice versa*, that their conduct is such that the Arthaśāstra may have been modelled on it How is it that, in spite of all this, men are seen to be infatuated by them ? How are women to be restrained and protected ? (40) Bhīṣma also agrees that this view regarding the character of women is correct He then narrates to Yudhiṣthira the episode of Vipula Indra was greatly enamoured by the beauty of Ruci, the wife of Devaśarman Once, when Devaśarman was busy in connection with the performance of a sacrifice, he asked his pupil Vipula to guard Ruci against Indra With a view to being able to do so

effectively, Vipula entered Ruci's body, limb for limb (41) He frightened away Indra when the latter tried to make advances towards Ruci When this was reported to Devaśarman he was pleased with Vipula (42) Later when Vipula was on his way to Campā, he saw a couple engaged in a quarrel in which oaths referring to Vipula's evil fate were uttered He also saw six persons playing dice and uttering similar oaths Vipula suspected that all that was due to the fact that he had not reported to his preceptor his having entered the body of Ruci (43) But, in the end, Devaśarman pardoned his pupil, for, he had done all that in good faith and for a good purpose

(44–46) The next three adhyāyas deal with the rules governing marriage (*vivāha-dharmas*) In this connection, various topics are discussed, such as, types of marriage, bride's age at marriage, negotiations for marriage, *śulka* (in which context Bhīsma narrates how he had brought two maidens as brides for Vicitravīrya), *niyoga*, inheritance, and the desirability of honouring women under any circumstances (47) Further details about the division of patrimony are given here In this connection, various kinds of sons are mentioned (48) The theme of adhy 48 is the *anuloma* and *pratiloma* marriage and the origin and nature of mixed castes In the course of this discussion, Bhīṣma makes the following two points The social order to which one belongs is to be known from one's behaviour Similarly one can elevate oneself in the social order by means of good conduct (49) The various kinds of sons are further discussed Incidentally, the question of the *samskāras* to be performed in respect of *krta*, *kānīna*, and *adhyūdhaja* sons is also mooted and discussed

(50) Yudhiṣṭhira now asks three questions What kind of attachment springs from seeing ? What kind of attachment springs from living together ? What is the blessedness of cows ? Bhīṣma answers all these questions by narrating to Yudhiṣṭhira the Nahuṣa-Cyavana legend While Cyavana was practising penance in water, he developed great friendliness with the fish Once upon a time some fishermen caught in their net Cyavana himself surrounded by the fish The fishermen wanted to recompense for their unconscious guilt But Cyavana refused to desert the fish with whom he had lived so long The whole matter was then referred to Nahuṣa (51) Cyavana asked Nahuṣa to purchase him (together with the fish) from the fishermen by paying an adequate price But whatever price Nahuṣa offered naturally fell absurdly short of the intrinsic worth of the eminent sage Eventually the matter was satisfactorily settled by an ascetic who had come to Nahusa He told Nahuṣa that Brāhmaṇas were verily invaluable, that so too were cows, and that, therefore, a Brāhmaṇa could be exchanged only for a cow Thereupon Nahusa offered to purchase Cyavana for a cow Cyavana was greatly pleased with the deal The adhy ends with the praise of cows by Cyavana

(52) The next five adhyāyas contain the account of Rāma Jāmadagnya Cyavana Bhārgava could foresee the blemish which was going to be attached to his family on

account of the fact that a member of his family would have the temperament of a Kṣatriya He, therefore, wanted to burn up the entire race of Kuśikas who were going to be responsible for this misfortune So he went to Kuśika and told him that he would like to live in his house and observe a vow All arrangements were then made, and Kuśika and his wife dutifully attended to all his needs After a period of twenty-one days, Cyavana suddenly disappeared (53) When Kuśika and his wife returned home after a futile search for him, they found him lying in his bed in their house itself After some time, Cyavana again disappeared and reappeared He set fire to several things But Kuśika did not get enraged by Cyavana's whimsical behaviour On the contrary, he tried to keep everything in readiness for the sage For fifty days Cyavana drove in a chariot to which Kuśika and his wife had been yoked In the end, Cyavana was pleased with the service of the couple and offered them a boon He stopped on the bank of the Gangā and asked Kuśika and his wife to return to the capital They were to come back to him the next day (54) Next morning, having reached the place where Cyavana had left them, they saw a magnificent palace which afforded all kinds of celestial pleasures. They also saw Cyavana sleeping on a golden couch But when they approached him, they found that Cyavana and the couch had disappeared Cyavana thus demonstrated to them that *tapas* was superior to everything else (55) On being asked what all his recent doings really meant, Cyavana told Kuśika that he had wanted to destroy his family in order to avoid the *kulasamkara* that was destined to occur in the family of Bhrgus But Kuśika's exemplary behaviour in the face of the varied annoyance caused by Cyavana had defeated the latter's purpose Cyavana told Kuśika that his grandson would be a Brahmarṣi through the help of Bhrgus (56) Jamadagni of the Bhrgu family would marry the grand-daughter of Kuśika They would give birth to a son — Paraśurāma — who would adopt the Kṣatriya way of life On the other hand, a son would be born to Gādhi of the Kuśika family, namely Viśvāmitra, who was sure to become a Brahmarṣi

(57) Yudhiṣṭhira is remorseful on account of the catastrophic consequences of the war He fears that the Pāṇḍavas will go to hell for this sin He wants to practise penance, and, therefore, seeks Bhīsma's advice Bhīsma tells him about the fruits of different kinds of *tapas*, and more particularly of *dāna*, and finally asks him not to entertain any idea of renunciation (58) The topic which Bhīsma elaborates in this adhy is the different kinds of gifts and their fruits He tells Yudhisthira that *dāna* is the best kind of sacrifice He also tells him that the foremost duty of a Ksatriya is to protect and serve Brāhmaṇas (59) Gift given to a Brāhmana who does not ask for it is indeed far superior to the one given to a Brāhmaṇa who asks for it The firmness of a Kṣatriya is seen in the protection that he offers to others, the firmness of a Brāhmana is seen in not asking for anything even when he is in urgent need (60) Bhīṣma further points out to Yudhisthira that *dāna* is superior to *yajña* in that the former is an end in itself while the latter is merely a means to an end Helping needy Brāhmanas is superior to sacrifices like Rājasūya and Aśvamedha A king has to share a portion of the sins

committed by the subjects who are not well protected. He also enjoys the fruits of a portion of the *punya* of the subjects who are well protected by him

(61) "Which of the various kinds of gifts that are recommended is the best?" To this question of Yudhiṣṭhira, Bhīṣma replies that *bhūmidāna* (gift of land) surpasses all other gifts That is what Bṛhaspati had told Indra (62) Quoting Nārada, Bhīṣma tells Yudhiṣṭhira that food is the best gift which a king can make to a Brāhmaṇa (63) Yudhiṣṭhira now asks Bhīṣma about the constellations under which gifts should be made Recounting to him the conversation between Nārada and Devakī, Bhīṣma explains to Yudhiṣṭhira which specific gifts should be made under which specific constellations and what their fruits would be (64) In this adhy, Bhīṣma quotes the views of various persons regarding the best of the *dānas* (65) Bhīṣma expatiates on the fruits of the gift of shoes, of sesame, of a piece of ground (through the legend of Brahmā giving a piece of ground to gods for the performance of sacrifice), of a house, of cows, of bulls, and of food. (66) He emphasises that no gift is superior to that of food and water (67) On being further asked by Yudhiṣṭhira on the subject, Bhīṣma narrates to him the story of Yama and Śarmin Yama had elaborated to the latter on the theme of various kinds of *dānas* such as of sesame, water, lamps, jewels, and clothes (68) Yudhiṣṭhira again expresses curiosity about *bhūmidāna* Bhīsma says that one should make gifts of the three things denoted by the same word (*go*), namely, cow, earth, and speech Particularly cows should be given away to learned Brāhmaṇas having many sons The person and property of a Brāhmaṇa should never be violated

(69) In confirmation of what he has said in the concluding part of the preceding adhy, Bhīṣma narrates to Yudhisthira how Nṛga suffered ignominy for usurping the property of a Brāhmaṇa — though quite unconsciously A Brāhmaṇa's cow had once strayed among Nṛga's cows, and was through mistake given away to another Brāhmaṇa together with the other cows After Nṛga had died he was made to suffer for this lapse on his part He was condemned to live as a lizard for 1,000 years, at the end of which period he was to be blessed by Vāsudeva and then go to *svarga* (70) Yudhiṣṭhira desires to know from Bhīṣma something more about the fruits of the gift of cows. Bhīṣma narrates to him the legend of Uddālaka, his son Nāciketa, and Yama Once upon a time, Uddālaka being annoyed with his son's carelessness cursed him with the words *yamam paśya* At that very instant, Nāciketa fell down Uddālaka repented, and Nāciketa was revived by means of his father's tears On being asked what had happened in the mean time, Nāciketa told his father that he had gone to the region of Yama Yama had taken him round to the various worlds to which the virtuous became entitled Yama had further told him that the regions which had rivers of milk and ghee were meant for those who gave away *gorasa* He had said that the right kind of cows should be given away to the right kind of people, and at proper time and according to the proper procedure Yama had also explained to Nāciketa the significance of *ghṛta-dhenu*,

tila-dhenu, and *jala-dhenu* (71) With a view to satisfying Yudhisthira's curiosity regarding *goloka*, Bhīsma repeats to him the dialogue which Brahmā and Indra had on that subject (72) On that occasion, Brahmā had described to Indra how *goloka* was to be attained He had also described the various fruits of the gifts of cows (73) He had particularly emphasised that whoever stole a cow knowingly or sold her for profit was liable to dire punishment

(74) Bhīsma describes to Yudhiṣṭhira the fruits accruing from different *vratas*, *niyamas*, *svādhyāya*, etc (75) The subject of this adhy again is *gopradāna* Bhīṣma refers to the dialogue between Māndhātr and Brhaspati in which the latter had laid down the detailed procedure of *gopradāna* Bhīṣma also enumerates various kings who have attained to *svarga* through gifts of cows (76) Continuing the discussion about the gift of cows, Bhīsma tells Yudhisthira of the specific fruits obtainable through the gifts of specific kinds of cows In connection with the gift of *kapilā*, there occur the legends of Śiva's accepting the bull as his emblem and of gods glorifying Śiva as *Paśupati* (77) In the context of the gift of cows is also narrated the story of Vasiṣtha and Saudāsa In reply to Saudāsa's question as to what was the most sacred thing to be recited, Vasiṣtha recited the '*Upanisad* of cows' He spoke of the *gomatī vidyā* and the *gomat mantras* (78) Vasiṣtha further told Saudāsa how cow-dung came to be used by gods and men in purificatory rites He also enumerated the fruits of the gifts of various kinds of cows such as *kapilā, rohinī, śabalā, śvetā, krṣnā, dhūmrā*, etc (79) Continuing Vasiṣtha asserted that there was nothing more meritorious than *godāna* Cows sustained *yajña* by means of the different parts of their body (80) Bhīṣma states that nothing is more sacred than cows, and endorses this statement by pointing out that, in by-gone days, Vyāsa too had impressed this point on Śuka (81) Yudhiṣṭhira now asks Bhīsma about the belief that Śrī resides in cow-dung Bhīṣma tells him of how Śrī wanted to make her home among the cows, how the cows refused to entertain her because she was fickle, how Śrī implored them to accommodate her in any part of their bodies (howsoever repulsive it might be), and how the cows finally relented and permitted her to remain in their dung and urine (82) Bhīsma again speaks of the religious importance of giving away cows Indra once asked Brahmā why the world of cows was situated above the world of gods. Brahmā told him that cows were superior to gods in that they sustained people in various ways Dakṣa's daughter Surabhī (the Mother Cow) practised penance without any ulterior motive in view Brahmā was pleased and granted her a boon that she would be immortal and would live above the three worlds and that her sons and daughters (bulls and cows) would help mankind in various ways

(83) "Why is the gift of gold so much valued?", asks Yudhiṣthira Bhīṣma describes to him how gold originated While performing *śrāddha* on the bank of the Gangā, Bhīṣma happened to show his mastery over all the minute details of the ritual procedure The *pitars* were greatly pleased and asked him to give away gold at *śrāddha*, so that they might be purified. In connection with the giving away of gold, Bhīṣma also narrates

the story of Paraśurāma Paraśurāma had annihilated the Kṣatriya race twenty-one times and had performed Aśvamedha, but had even then not secured the "lightness" of the soul He, therefore, asked the sages as to what was the greatest purifier On behalf of the sages, Vasiṣṭha told him how Śiva's semen (which was *tejas*) once got mixed up with Agni (who also represented *tejas*) At that time, the demon Tāraka was harassing the gods (84) Pārvatī had cursed the gods that they would have no children But Agni was not there when this curse was pronounced So Brahmā told the gods that Agni would procreate from Gangā, through Śiva's semen which had got mixed up with him, Kārttikeya who would destroy Tāraka This legend incidentally accounts for the frogs losing their sense of taste, the elephants having their tongues bent back, the parrots losing their faculty of speech, etc (85) The same legend speaks of the procreation of Bhrgu, of Angiras, and of Kavi — and from these three of the whole population Vasiṣṭha told Paraśurāma that gold too was the child of Agni and was, therefore, most sacred This adhy ends with the enumeration of the fruits of the various kinds of the gift of gold (86) Yudhiṣṭhira asks "How could Tāraka be overpowered when he was supposed to be invulnerable?" Bhīṣma repeats to him the legend which was narrated by Vasiṣṭha to Paraśurāma The *garbha*, which Gangā had borne from Agni and which she had thrown out, was nurtured by Kṛttikās In course of time, this child, called Kārttikeya, became the commander-in-chief of gods and killed Tāraka Bhīṣma goes on to say that gold was born together with Kārttikeya and was, therefore, highly valued

(87) The topic now posed for discussion by Yudhiṣṭhira is the procedure for *śrāddha* The *pitars* are to be worshipped even before the gods are worshipped The fruits of *śrāddhas* performed on different *tithis* are enumerated (88) Yudhiṣṭhira asks "What should be offered to the *pitars*?" In reply, Bhīṣma describes various kinds of oblations (including those of different kinds of meat) and their fruits He adds that sesame constitutes the best offering to the *pitars* (89) Bhīṣma then mentions the *kāmya śrāddhas* as described by Yama to Śaśabindu These are *śrāddhas* performed under specific constellations for the fulfilment of specific desires (90) Continuing the discussion regarding *śrāddhas*, Bhīṣma tells Yudhiṣṭhira that Brāhmaṇas may be appointed to officiate at *śrāddhas* after they have been properly examined In this connection he speaks of three types of Brāhmanas, namely, *panktidūṣa*, *panktipāvana*, and *apānkteya* Bhīṣma also sets forth some other rules regarding *śrāddhas* (91) Yudhiṣṭhira then asks "Who invented *śrāddha*? Which things are to be avoided at *śrāddha*?" Bhīṣma tells him of how Nimi of the Atri family conceived of the idea of *śrāddha* for his son Śrīmat That, of course, constituted an inversion Then Atri explained to Nimi the correct procedure for *śrāddha* (92) Bhīṣma says that the practice of performing *śrāddha* (and *tarpana*) began from that time He also explains through a legend why, at the commencement of a *śrāddha*, an offering is made to Agni He then gives further details about *śrāddha* and *tarpana* (93) Bhīṣma emphasises that a twice-born, even

when he is observing a vow, should not refuse an invitation for *śrāddha* He then explains the concept of *tapas* as also different kinds of *vratas*

(94) In this adhy , Bhīsma makes a comparative statement about the giver and the receiver, illustrating it with the legend of Vṛṣādarbhi and the seven sages. The sages refused to accept charity from Vṛṣādarbhi even when they had been in dire need, for, through *pratigraha*, a Brāhmana lost the fruit of all his *tapas* Enraged at the non-acceptance by the sages of his offer, Vṛṣādarbhi instigated Yātudhānī to overpower them. (95) The seven sages, accompanied by Arundhatī, continued their wandering in search of food They came across a lake full of lotus-stalks Yātudhānī, who was guarding the lake, permitted them to collect the lotus-fibres for eating on the condition that they told her their names Through the knowledge of their names, she wanted to exert some kind of magical influence on the sages Suspecting this, Atri and other Rsis mentioned their names in a cryptic manner Eventually Yātudhānī was struck down and turned to ashes by Śunahsakha who had been accompanying the sages In the mean time, the lotus stalks were stolen away It transpired that Śunahsakha was actually Indra in disguise who wanted to test the sages The *apratigraha* of the latter was the true *dharma* (96) A similar story of how the sages proclaimed the true *dharma* indirectly through the oaths uttered by them is narrated in this adhy Agastya and the other Ṛṣis were going on a pilgrimage, when Agastya once lost his provision of lotus stalks He suspected his colleagues, but they protested their innocence by uttering oaths.

(97) In reply to Yudhiṣṭhira's question as to how the practice of offering shoes and umbrella at *śrāddha* and similar other religious rites originated, Bhīṣma narrates the story of Jamadagni and Reṇukā When, on a certain occasion, Renukā complained that her head and feet were scorched by Sūrya, Jamadagni sought to punish Sūrya (98) But later he relented as the result of Sūrya's entreaties In return for this kindness Sūrya gave Jamadagni shoes and umbrella (99) In this adhy , Bhīṣma tells Yudhiṣṭhira of the fruits of planting groves of trees and digging tanks (100) The theme for discussion in this adhy is the duties of a householder Bhīsma repeats to Yudhiṣṭhira the dialogue between Pṛthvi and Vāsudeva on this subject (101) Yudhisthira now asks about the origin and fruit of the gift of lamps Bhīsma refers to the dialogue between Manu and Suvarna on this subject, wherein Manu had explained to Suvarna, on the basis of the older dialogue between Śukra and Bali, various points in connection with the gifts of plants, flowers, incense, lamps, etc (102) The discussion on the same topic continues, in the course of which Bhīṣma narrates the legend of Nahuṣa Nahuṣa secured the kingship of gods through various kinds of religious practices But this made him arrogant He ill treated the sages Bhrgu and Agastya decided to teach him a lesson (103) Nahusa had given up the pious acts such as the offering of lamps etc He once yoked Agastya to his chariot He even kicked Agastya's head with his left foot. Thereupon Bhrgu, who had entered into Agastya's matted hair, cursed Nahuṣa as the

result of which the latter was turned into a serpent However, he was to regain his lost position on account of his having made offerings of lamps as also through Yudhiṣṭhira's favour (104) The discussion in this adhy concerns the violation of a Brāhmaṇa's possessions Recounting the dialogue between a Caṇḍāla and a Kṣatrabandhu, Bhīṣma points out how a king who had offered in a sacrifice Soma-juice extracted from Soma-plants, on which drops of milk of cows stolen from a Brāhmana had fallen, as also the Brāhmaṇas who had consumed that Soma juice went to hell, because they had become a party — though unconsciously — to the offence of the violation of a Brāhmaṇa's property Other points incidentally made out in this adhy are that one should not sell Soma and that pride (*atimāna*) is the most dangerous of vices. (105) Replying to another question of Yudhiṣṭhira, Bhīṣma tells him that, by means of different religious practices, men go to different worlds after death In this connection, he narrates the legend of Gautama and Vāsava The latter, disguised as king Dhṛtarāṣṭra, explained to Gautama what kind of people became entitled to which worlds (106) Here Bhīṣma emphasises that the highest kind of penance is non-eating (*anaśana*) or fasting Bhagīratha went to the Brahmaloka by practising *anaśana*

(107) Yudhiṣṭhira asks "What makes one long-lived or short lived?" Bhīṣma's answer is that *ācāra* is the root cause of all this Bhīṣma then goes on to explain what constitutes good conduct (108) In this adhy Bhīṣma explains how an elder brother should deal with a younger brother and *vice versa*

(109) Yudhiṣṭhira again reverts to the theme of fasting Bhīṣma answers his various questions on the subject by repeating what Angiras had formerly told him He dilates upon the fruits of fasts—full or partial—observed on specific days (110) Continuing Bhīṣma says that the performance of a sacrifice is not possible for all, but that *upavāsa* brings about fruits similar to those of sacrifice (111) The main topic of this adhy is *tīrthas* Bhīsma tells Yudhiṣṭhira that all *tīrthas* are sacred, but the holiest of all places is the mind where truth is the sacred water He speaks of two kinds of *tīrthas*—spiritual and earthly

(112) Yudhiṣṭhira expresses a desire to know something about metempsychosis. Bhīṣma directs him to Bṛhaspati who has arrived there After honouring Bṛhaspati, Yudhiṣṭhira asks him "Who is man's true friend—one who follows him after death?" Bṛhaspati replies "Man is born alone and dies alone Only his *dharma* follows him after death" He then explains how this happens Yudhiṣṭhira asks "How is semen (*retas*) produced?" Bṛhaspati replies "The elements like *pṛthvī*, water, etc, are gratified with food and generate semen" Thereafter Bṛhaspati explains how *puruṣa* becomes embodied and where he resides after death He also enumerates the different deeds as the result of which man is made to assume different forms in different rebirths (113) Bṛhaspati further tells Yudhiṣṭhira how one may redeem oneself from the consequences of one's sinful acts In this connection, he emphasises the efficacy of

charity, particularly of the offering of food (114) Bṛhaspati concludes his discourse with an indication of the comparative merits of the six "gates of *dharma*", namely, *ahimsā*, Vedic rites, meditation, restraint of senses, penance, and service to the *guru*.

(115) After Bṛhaspati has gone away, Yudhiṣṭhira takes up with Bhīṣma the question of *ahimsā* Bhīṣma tells him of the four kinds of *ahimsā* which need to be practised, namely, *ahimsā* in speech, in thought, in act, and in eating Bhīṣma then speaks of the evil consequences of meat-eating (116) Bhīṣma's discourse on the subject of meat-eating continues He quotes various authorities in support of his view that meat-eating constitutes a great sin, and also enumerates a number of kings who attained to *svarga* through the avoidance of meat-eating (117) At the same time, Bhīṣma mentions the circumstances under which meat may be eaten (118) Replying to a question of Yudhiṣṭhira, Bhīṣma says that those who are born in this world are governed by certain innate tendencies In order to illustrate this point he refers to the dialogue between the Kīta and Kṛṣṇa Dvaipāyana (119) Through Vyāsa's favour as also as the result of religious practices, the Kīta passed to higher orders of life one after another, retaining its memory in each life (120) When the Kīta had become a Brāhmana, Vyāsa told him that one who did good deeds was born in a higher order of life By way of the moral of this story, Bhīṣma tells Yudhiṣṭhira that those who have died in the Kuru-war have faithfully followed their *dharma* and have thereby secured great merit (*punya*) (121–123) "Among these three — learning, penance, and charity— which is the best?" While replying to this question of Yudhisthira, Bhīṣma refers to the dialogue between Vyāsa and Maitreya wherein Vyāsa glorified *dāna* (charity) while Maitreya glorified *tapas* (penance) and *vidyā* (learning) Vyāsa, however, concluded that those who practised *dāna* enjoyed happiness here and hereafter and that the gift of food actually led to Brahmaloka or even to a superior *loka* (124) In this adhy , Bhīṣma, recounting the dialogue of Kaikeyī and Śāṇḍilī, explains how a wife should behave with her husband. (125) Yudhisthira now asks "Which is more efficacious — *sāman* (conciliation) or *dāna*?" Bhīsma replies that it depends on the nature of the person in respect of whom it is to be employed He tells Yudhiṣṭhira the story of the Brāhmana who was seized by a Rakṣas but got himself freed by means of *sāman*

(126) In the next nine adhyāyas, Bhīṣma tells Yudhisthira of Krsṇa's twelve-year *vrata*, of Maheśvara's great prowess, of the doubts which had entered in his consort Umā's mind, and of the dialogue between Umā and Maheśvara While he had been observing his vow, Krṣna showed to the sages the mystery of *vaisnava tejas* In return he desired to hear what the sages had to say (127–133) Nārada began by recounting the dialogue between Umā and Mahesvara, in the course of which Maheśvara had explained to his consort why his third eye had to be produced, why his southern face was terror-inspiring, why his matted hair was tawny and erect, how his throat became blue, why he held a *pināka* in his hand, why he had a bull for his vehicle, and why he lived on the cremation-

ground Then on Umā's entreaty, Maheśvara discoursed on the fivefold *dharma* of a householder, the *dharmas* of the four *varnas*, the *dharma* common to all *varnas*, the forest-dweller's *dharma*, the *dharma* of *munis*, the *āśrama-dharmas*, etc Maheśvara also explained how the degradation and the rise in social order occurred He further answered Umā's questions regarding the bondage of *samsāra*, the meritorious deeds which entitled man to *svarga*, the good and bad conduct, the circumstances which made one intelligent and healthy or otherwise, etc (134) In the end, Maheśvara asked Umā about the duties of a woman (*strīdharma*) Umā consulted the rivers who had come to pay homage to Maheśvara and then expatiated on the subject

(135) Yudhiṣṭhira asks "Who is the one god in the world and which is the highest *dharma*?" Bhīsma replies "Vāsudeva is the one god, and the recitation of the *Viṣnusahasranāmastotra* is the highest *dharma*" The text of the *Visnusahasranāmastotra* is given in this adhy (136) Replying to Yudhiṣṭhira's question as to who deserve to be honoured and worshipped, Bhīṣma says that Brāhmaṇas must be always honoured and worshipped Then follows a eulogy of Brāhmaṇas (137) Through the legend of Vāyu and Kārtavīrya Arjuna, Bhīṣma seeks to establish that a Brāhmaṇa is definitely superior to a Kṣatriya Vāyu tried to impress this point on the mind of Kārtavīrya Arjuna (138) Vāyu glorified Brāhmanas and asked Kārtavīrya Arjuna to realise his own limitations (139) Vāyu narrated to Kārtavīrya the stories of Anga, Pṛthivī, and Kaśyapa, and of Utathya, Bhadrā, and Varuna (140) Vāyu also narrated the stories of Agastya and the burning up of Dānavas, and of Vasiṣṭha and Ādityas (141) Vāyu continued with the stories of Atri and Svarbhānu, and of Cyavana and Aśvins (142) Vāyu concluded with the story of Dhanin and the Brāhmaṇas Eventually Kārtavīrya Arjuna repented and promised always to honour and serve Brāhmaṇas.

(143) Asked by Yudhiṣṭhira as to why Brāhmaṇas are to be worshipped, Bhīṣma tells Yudhiṣṭhira that, as he is gradually losing strength, Kṛṣṇa may be implored to answer his question Then Bhīṣma recites a hymn of praise for Kṛṣṇa (144) Yudhiṣṭhira directs his question to Kṛṣṇa Thereupon Kṛṣṇa glorifies Brāhmaṇas He refers to the talk on this subject which he formerly had with Pradyumna He had described to Pradyumna his encounter with Durvāsas Durvāsas harassed Kṛṣṇa and Rukmiṇī in a variety of ways, but they neither lost their temper nor slackened in their service to the sage In the end, Durvāsas was duly propitiated and granted boons to Kṛṣṇa and Rukmiṇī (145) Yudhiṣṭhira then implores Kṛṣṇa to communicate to him the knowledge which he had acquired from Durvāsas Kṛṣna first enumerates various exploits of Śiva, such as the destruction of Dakṣa's sacrifice, the tearing out of Bhaga's eyes, and the felling of Pūsan's teeth Seeing Śiva's terrific form, all gods began to recite the *Satarudrīya* Then occur references to the destruction by Śiva of the three fortified cities and to the fact that Śiva himself had become Durvāsas (146) Kṛṣṇa recites the glorious names and deeds of Śiva (147) Yudhiṣṭhira now opens up for

discussion, rather abruptly, the subject of the relative validity of the various means of knowledge (*pramānas*) and the Veda (*āgama*) Bhīṣma speaks of the Veda as possessing absolute validity (148) Bhīṣma describes the characteristics and the fates of those who follow *dharma* and those who reject *dharma* — of those who are *sat* and those who are *asat* (149) When Yudhiṣṭhira points out that human effort is not seen necessarily to lead to success nor ethical conduct to prosperity nor learning to happiness, Bhīṣma tells him that *karman* and *svabhāva* are the deciding factors in the matter of whatever happens (150) Continuing, Bhīṣma says that one should go on working with the faith that good deeds will necessarily have good results Kāla is the real motive force, and sees to it that *dharma* does not produce the consequences of *adharma* (151) With reference to Yudhisthira's question as to how one becomes free from sins and other blemishes, Bhīṣma advises him to recite the *daivata vamśa* and the *ṛsi vamśa* at the time of the *samdhyā* prayers These *vamśas*, comprising names of gods, their consorts, divine beings, sacred concepts and entities, rivers, holy places, Ṛṣis, Rājarṣis, etc , are reproduced in this adhy (152) After this enumeration of Devatās and Ṛṣis, Bhīṣma becomes quiet Vyāsa tells Bhīsma that Yudhiṣṭhira and his brothers have regained peace of mind as the result of their grandsire's instruction, and that, therefore, they should be permitted to go back to the capital Bhīṣma blesses the Pāṇḍavas and asks Yudhiṣṭhira to come back to Kurukṣetra in time for his *niryāna* at the beginning of *uttarāyana* Yudhiṣṭhira, accompanied by his brothers, Krsṇa, Dhrtarāṣṭra and Gāndhārī, and others, returns to Hastināpura

(153) Yudhiṣṭhira returns to Kurukṣetra for Bhīṣma's *niryāna* Bhīṣma consoles Dhrtarāṣṭra by telling him that what has happened had been already ordained, and asks him to cherish the Pāndavas as his own sons. He then turns to Krṣna and implores him always to guide and protect the Pāṇḍavas He seeks the Lord's permission to depart from the world (154) Bhīṣma's *niryāna* and the funeral rites are described Yudhiṣṭhira and others proceed to the bank of the Gangā The latter manifests herself and laments the ill luck of her son Bhīṣma, whom even Paraśurāma had not been able to vanquish but who met his death at the hands of a person like Śikhaṇḍin Krsna consoles her by assuring her that Bhīṣma was really a Vasu and that, after his earthly existence, he has rejoined the Vasus Gangā is pacified All people then return home

[The critical constitution of the text of the *Anuśāsanaparvan* has resulted in the isolation of a number of passages (some of them being quite large in extent), which it has been found necessary to include in the Appendix Out of the twenty-nine such passages, twenty-eight are of the nature of insertion These latter may be broadly divided into two classes (a) fifteen insertions, extending over 3561 lines, made by S manuscripts (with which D₅ is invariably associated), and (b) thirteen insertions, extending over 2008 lines, made by N manuscripts For adhyāyas 126–134 of the critical edition (1026 lines), the text of which is constituted on the basis of N manuscripts,

D10 S Kumbh ed Madras ed Cv substitute a passage consisting of 4706 lines A brief indication of the contents of these Appendix-passages is given below

(No 1) 163 lines D10 S Kumbh ed Madras ed Cv ins after 13 8 Eulogy of Brāhmaṇas, Indra Agni-Sūrya-Śacī *saṃvāda*, Madrarāja-Vāsudeva-Vyāsa-*saṃvāda*, greatness of *Yajñapuruṣa* (No 1A) 461 lines D10 S Kumbh ed Madras ed Cv cont Episode of Suparṇa (No 2) 52 lines D10 S Kumbh ed Madras ed Cv ins after 13 11 *Prāyaścitta* for ingratitude, story of Vatsanābha (No 3) 349 lines D10 T G Kumbh ed Madras ed ins after 13 13 · Way of *saṃsāra*, description of *prakṛti*, dialogue between Sanatkumāra and Nārada (about the creation of the universe, the five great elements) (No 3A) 572 lines D10 T G cont M Cv ins after 13 11 Dialogue between Suparṇa and the sages, importance of *bhagavad darsana*

(No 4) 77 lines N Kumbh ed ins after 13 14 84 Eulogy of Mahādeva by Upamanyu's mother (No 5) 78 lines N Kumbh ed ins after 13 14 99 Eulogy of Mahādeva by Upamanyu (No 6) 52 lines V1 B Dn D4–10 Kumbh ed ins after 13 14 153 D8 after 13 14 153[*6] *Śivastava* by Upamanyu

(No 7) 81 lines D10 S Kumbh ed Madras ed Cv ins after 13 22 How Brahmarṣis are born in Vaiśya and Śūdra *yonis* Vyāsa and others (No 7A) 288 lines S Kumbh ed Madras ed Cv cont D10 ins after 13 48 Dialogue between Nārada and Mārkaṇḍeya (about *havya-kavya*, maiden daughter, *dharma* of women, *kuṇḍa-golakas*, mixed *varṇa*, etc)

(No. 8) 78 lines V1 B Dn D6 8 10 ins after 13 32 Fruits derived from the protection of one who seeks succour, Vṛṣadarbha-*kapota*-legend

(No 9) 157 lines D10 S Kumbh ed Madras ed Cv ins after 13 80 Importance of cows, Surabhī and her progeny, all divinities reside in the body of a cow (No 9A) 178 lines D10 S Kumbh ed Madras ed Cv cont Greatness of cows, Phenapa-Sumitra-legend, story of Rantideva (No 9B) 170 lines D10 S Kumbh ed Madras ed Cv cont Dialogue between Vyāsa and Śuka (*gomatī stotra*) (No 10) 500 lines D10 S Kumbh ed Madras ed Cv ins after 13 98 *Parāsara-Smṛti* (Śūdra dharma, Kṣatriya-dharma, Yati dharma, *dharmas* of all *varṇas*) (No 10A) 34 lines D10 S cont Dialogue between Indra and Mātali (about persons deserving worship even from gods) (No 11) 484 lines D10 S ins after 13 110 Dialogue between Sanat-kumāra and Śaṃkara, *adhyātma-vidyā*, *sāṃkhya* and *yoga*

(No 12) 34 lines V1 B Dn D1–7 9 10 ins after 13 111 D8 after 13 110 Fruits of fasting (with reference to the twelve names of Viṣṇu) (No 12A) 20 lines V1 B Dn D8 10 cont D8 ins after 13 111 Beautifying and brightening various limbs (*aṅgavidhi*)

(No 13) 49 lines D10 S Kumbh. ed Madras ed Cv ins. after 13. 124,

Dialogue between Nārada and Puṇḍarīka, *adhyātma-vidyā*, Nārāyaṇa as the Highest Being

(No 14) 561 lines V_1 B Dn D_{5-8} ins after 13 125 $D_{4\ 5}$ Cv after 13 151 D_9 after 13 151 39^{ab} *Dharma-rahasya* stated by various gods like Viṣṇu, Baladeva, Agni, etc (No 14A) 90 lines V_1 B Dn $D_{1\ 2\ 4-9}$ Cv cont Who are to be fed and by whom, *bhojya-abhojya* (No 14B) 87 lines V_1 B Dn $D_{1\ 2\ 4-9}$ Cv cont kings who made gifts to Brāhmanas and thereby attained *svarga*, fruits of various kinds of *dāna*

(No 15) 4706 lines, D_{10} S Kumbh ed Madras ed Cv subst for 13 126–134 Umā-Maheśvara-*saṁvāda* (about different kinds of *dharmas*, *yajña*, inequality in the world, *karmavipāka*, causes of different diseases and of physical and mental deformities, *pāpa* and *prāyaścitta*, *prakṛti* being responsible for all actions, knowledge, memories of various lives, eschatology, *upavāsa*, *tīrthas*, *śauca-aśauca*, *dāna*, *sāṁkhya*, *yoga*, and *mokṣa*, *pāśupata-yoga* and devotion to Śiva, Strī-dharma, etc)

(No 16) 255 lines V_1 B Dn $D_{1\ 2\ 4-9}$ ins after 13 134 Eulogy of Vāsudeva by Śiva, *phalaśruti* of Umā-Maheśvara-*saṁvāda*

(No 17) 23 lines D_{10} S Kumbh. ed Madras ed ins after 13 134 Worship of Nārāyaṇa brings the best blessings

(No 18) 177 lines V_1 B Dn $D_{4\ 5\ 8}$ ins after 13 135 *Mantra-vidhi*, *japa-vidhi*, Rudras, Ādityas, Vināyakas, etc, *sāvitrī-japa* (No 19) 39 lines D_{4-9} ins after 13 148 Description of *mānasa-tīrtha* (No 20) 460 lines D_{4-8} ins after 13 150 Dialogue between the cow Bahulā and the tiger, *dharma* is characterised by truth and straightforwardness]

GENERAL OBSERVATIONS

One thing which strikes the reader of the *Anuśāsanaparvan* rather prominently is the complete lack of any logical order in the arrangement of its subject-matter Several topics have been introduced quite abruptly (e g 73 7, 129 15, 147), and digressions are not uncommon (e g 138 16^{a}–19^{b}) The commentator Nīlakaṇṭha has tried to discover some kind of logical unity in the successive adhyāyas, but his attempt must be said to have failed miserably The presentation of the subject-matter follows the same monotonous pattern throughout the *parvan* Yudhiṣṭhira asks Bhīṣma a question relating to some topic, and Bhīṣma answers it either directly or by narrating an ancient legend or by repeating what some other person had formerly told him about the subject or by recounting the dialogue on that subject of other persons which had taken place in

the past[1] Sometimes Bhīṣma asks Yudhisthira to direct his question to some other person like Bṛhaspati (112–114) or Kṛṣṇa (143–146) Yudhisthira's questions are mostly elementary in character and often show the questioner to be just a simpleton Several questions, again, seem to have been improvised in order that there should be some occasion to introduce a particular legend That is why, in some cases, the legends do not supply appropriate answers to Yudhiṣṭhira's questions (e g 19ff, 118ff, 125) Repetition is a normal feature of this *parvan* Apart from the many repetitions within the *parvan* itself, such as that of the story of the birth of Viśvāmitra and Jamadagni-Jāmadagnya (in 4 and 52–56), the whole Kārttikeya-episode, which has already occurred in the *Śalyaparvan* (43–45), is repeated in the *Anuśāsanaparvan* (83–86) Some other examples of this latter kind of repetition are The story of the birth of Viśvāmitra and Jamadagni-Jāmadagnya (13 4, 52–56), which has already occurred in 3 115–117 and 12 49, the story of Nahuṣa (13 102–103), which has occurred in 5 11–17 and 12 329, and the legend of Asvins and Cyavana (13 141), which has occurred in 3 123 Indeed, the overall impression which this *parvan* produces is that the redactors must have seen in this *parvan* perhaps their last opportunity to introduce into the epic various miscellaneous topics which had occurred to them at the last moment The large number of Appendix passages would seem to confirm such an assumption A reference may be made here also to a couple of other points Several statements in this *parvan* appear to be devoid of any rationale, as, for instance, the statement regarding the various *lokas* and the kind of people who are said to become entitled to those *lokas* (105) or regarding the various kinds of fasts and their fruits (109) But such conventional statements are perhaps not quite unexpected in an epic Incidentally it may be added that quite a few passages in this *parvan* are obscure (e g 1 38, 44 18ff, 108 11, 121 8, 22, 147) and elliptical (e g 44 49^{cd}, 76 7^{b}, 82 23^{a}, 108 5, 109 14, 115. 10^{cd}, 121 9^{ab}).[2]

Turning now from the form to the contents of this *parvan*, one may note some of the points which possess a kind of special interest

(1) An oft-recurring theme in this *parvan* is the eulogy of the Brāhmaṇas (e g. 8, 33-36, 136–142, 144) The Brāhmaṇas alone are said to be worthy of gifts (23), and those who promise them gifts but later refuse to give them anything are said to perpetrate the sin of *brahmahatyā* (25) Emphasis is always placed on the inviolability of the person and the property of a Brāhmaṇa (104) The *brāhmanya* is represented to be most difficult to attain (28–30), though mention is made of some cases in which those who were not born Brāhmaṇas later somehow became Brāhmanas (4, 31) Vāyu had convinced Kārtavīrya Arjuna of the innate greatness of the Brāhmanas by narrating to him various legends (138–142) Bhīsma may be said to clinch the point when he pro-

[1] Reference may be made in this connection to the technique of a *saṁvāda* within a *saṁvāda* adopted in the Epic. A fine example of this is to be seen in 13 101

[2] For the discussion of this and other points mentioned in this section, see Critical Notes

claims that Yudhiṣṭhira is certainly most dear to him but that the Brāhmanas are to him dearer still (8 12) He further says that a Brāhmana is to a Kṣatriya what a husband is to his wife (8 19) In more or less similar strain, Kṛṣna says that, even though he is the great god, he can ill afford to overlook the Brāhmanas (144 9) Such glorification of the Brāhmaṇas, which often occurs out of place, is obviously tendentious and is indicative of the Brahmanic redaction of the Epic

It may be added in this very context that, while speaking of the unmistakable Bhārgava influence on the redaction of the *Mahabhārata*, V S SUKHTANKAR observes[1] that the *Anuśāsanaparvan*, " for some reason that is not yet quite clear, is the richest in Bhārgava material "[2] He draws attention to as many as eleven passages in this *parvan* where the Bhṛgus are either glorified or prominently mentioned The " topic of perennial interest ",[3] namely, the mingled Brāhmana and Kṣatriya parentage of Bhārgavarāma occurs twice (4, 52 56)[4] At two places, reference is made (rather in a far-fetched manner) to Bhārgavarāma's having annihilated the entire Kṣatriya race twenty-one times (14 138 , 83 30)[5] Vītahavya is said to have attained *brāhmanya* merely as the result of Bhṛgu's words (31 54) Only a scion of the Bhṛgu family, Vipula, (and none else) could guard a woman against her innate fascination and frailty (40-43)[6] Bhṛgu, Angiras, and Kavi are represented to have been created as *prajāpatis* (85) Even the vogue of shoes and umbrella is associated with Bhārgava Jamadagni (97) A mention of Cyavana's having ensured a share in Soma for Aśvins is made in adhy 141 And, finally, the Nahusa episode in the *Anuśāsanaparvan* (102-103), as compared with the same episode occurring in the *Udyogaparvan* (11–17) and the *Śāntiparvan* (329), presents a striking illustration of the " Bhṛguisation " of ancient legends

(2) Almost this entire *parvan* is characterised as *Dānadharma-parvan* It has been frequently emphasised that *dāna* is the highest type of *dharma* The legend of Vyāsa and Maitreya (123) seems to be intended to bring out the superiority of *dāna* over learning (*jñāna*) and penance (*tapas*) Many kinds of *dānas* and their fruits have been mentioned, but special stress is laid upon the importance and efficacy of the gift of cows (61–68 , 70–73 , 75–83) Curiously enough, however, the legend of Vṛṣādarbhi and the seven sages (94–96) aims at discouraging *pratigraha* or acceptance of gifts

---

1 " Epic Studies VI The Bhrgus and the Bhārata A Text-historical Study ", *ABORI* 18, 1–76 (particularly 49–56)

2 The reason for this might be that, as indicated elsewhere, this *parvan* offered perhaps the last opportunity for a free play of the redactor's activity

3 Cf , for instance, 52 21

4 From the point of view of the whole Epic, these are respectively the third and the fourth occurrences of that theme

5 Incidentally, these are respectively the ninth and the tenth references in the *Mahābhārata* to this special exploit of Paraśurāma

6 See particularly 13 26.

(3) In this very context may be mentioned the more or less detailed but generally conventional discussions about *śrāddha* (24, 87–93) and fasting (106, 109, 110). A legend is narrated about how the practice of *śrāddha* came into vogue (91) Again, it is in connection with *śrāddha* itself that another interesting legend is narrated about how the use of shoes and umbrella came into vogue (97–98)

(4) Various topics pertaining to *dharma* have been mooted in this *parvan*, but the discussion about them may be said to touch only the fringe of Dharmaśāstra This discussion lacks any kind of method or logical order or even depth There is a cursory treatment of *vivāha-dharmas* (44-46)[1], inheritance (47), types of sons (49)[2], and mixed castes (48) Various kinds of *dharmas*, such as *gārhasthya dharma*, *caturvarna-dharma*, *bhikṣu dharma*, *ṛṣi-dharma*, *vānaprastha dharma*, etc, are described by Maheśvara to Umā (128–131) The *strī-dharma* is explained by Umā to Maheśvara (134) The *ācāra* is dealt with in adhy 107 and adhy 148, and this agrees largely with *Manu*. 2–4[3] *Ahimsā* is specially recommended, with particular emphasis on the non eating of meat (114–117), though exception is made in respect of war and hunting (118) In the course of his discourses, Bhīṣma mentions the names of various teachers of Dharmaśāstra, such as, Manu (88 4, 116 12)[4], Āpastamba, Śankha, Likhita, and Gautama (all these in 65 11), Indra (?) (65 44), Parāśara (65 58), Nārada (116 14), Bṛhaspati (116 15), and Mārkandeya (116 36) An interesting point in connection with the statement of *dharma* in this *parvan* is that, in two passages, true *dharma* is indirectly suggested through the various oaths pronounced by the sages (95–96) Attention may also be drawn to the laudable precept that the practice of *dharma* should be neither publicised nor bargained (148 35)

(5) While the subject of the nature of women is being discussed, mention is specifically made only of feminine frailties (38–39) It is emphasised that women need to be scrupulously guarded (40–43) It is also said that *pātivratya* is the only *dharma* of women

(6) The doctrine of *karman* and *samsāra* is mentioned but not much elaborated (112, 132–33) A peculiar theory is put forth in this connection, namely, that through whichever body one performs particular deeds through that very body he experiences the fruits of those deeds (7 3–4)[5] The motif of the omnipotence of destiny (*kāla*) is quite common (1, 150) Incidentally it may be pointed out that the different *lokas*, which

---

[1] Only five forms of marriage are mentioned in 44. 3–8 See Critical Notes

[2] Twenty kinds of sons are mentioned in 49 5, while *Manu* mentions only twelve See Critical Notes

[3] See Critical Notes

[4] Incidentally it may be pointed out that some of the statements attributed to Manu are not traceable in the present *Manusmṛti* About this and about the other teachers, see Critical Notes

[5] See Critical Notes

men are said to attain as the result of their good deeds, are often represented as abounding in a variety of inelegant sensuous pleasures

(7) The *Anuśāsanaparvan* contains many sections of the nature of *stotras* and *māhātmyas*, such as, for instance, the Śivastava by Upamanyu (14 150–166, preceded by the enumeration of persons who were favoured by Śiva), the *Śivasahasranāmastotra* (17 30–150[b]), the *Visnusahasranāmastotra* (135 14–120), the *Krsnastava* by Bhīṣma (143 6–44), and the *Rudrastava* by Kṛṣṇa (145–146)[1] The *daivata-vaṃśa* and the *ṛṣi-vaṃśa* (151 3–50), which Bhīṣma asks Yudhiṣṭhira to recite daily at both the *saṃdhyā* prayers, may also be mentioned in this very context So too may be mentioned the enumeration of the different *tīrthas* (26 , 105 45–47), which is important also from the point of view of the geography of the epic, and the special eulogy of the Gaṅgā (27) The allegorical description of the *mānasa-tīrtha* (111) is also noteworthy Incidentally, a mention may be made of the long list of kings who attained *svarga* by abstaining from meat-eating (116 65–69), the list of Gṛtsamada's descendants (31 54–62), and the rather lengthy genealogy of Duryodhana (2 5–38)

(8) Among some other topics of miscellaneous interest, occurring in this *parvan*, may be mentioned the relative potency of fate and human effort (6), the relative validity of the *pramānas* (147), and the peculiar question as to who derives greater pleasure from sexual union — man or woman (12) Mention may also be made here of the part presumably played by some kind of mesmerism or hypnotism in the story of Vipula (41 6),[2] the belief that, by knowing the name of a person, one can exercise a kind of magical influence on that person (94 42–43 , 95. 28, etc), and the allegorical description of the two astronomical phenomena (42 18–19, 25)

(9) In 153 11[d], it is said that, when Yudhiṣṭhira set out for Kurukṣetra to be present at Bhīṣma's *niryāna*, he took with him Bhīṣma's sacred fires This would suggest that Bhīsma had set up the sacred fires — in other words, that Bhīṣma was married. The question whether Bhīṣma was married or not has been much debated[3] Those who believe that Bhīṣma was a *naiṣṭhika brahmacārin*, that he had not married at all, point out that there is no clear mention anywhere in the epic of Bhīṣma's marriage On the other hand, Bhīṣma's vow of *brahmacarya* is referred to fairly prominently (1. 94 86–88 , 6. 15 12 , 115 1) But what did this *brahmacarya* actually imply ? When Satyavatī's father hesitated to marry his daughter to Śaṃtanu for fear that, since Bhīṣma had already been anointed *yuvarāja*, the son born to Satyavatī would have no chance to succeed to Śaṃtanu's throne, Bhīṣma nobly vowed that he would not only renounce his right to Śaṃtanu's throne, but that, in order that there should be no trouble

1 The *Śatarudrīya* is mentioned in 145 4 Presumably, not the Vedic *Śatarudrīya* but the following *Rudrastava* is intended here

2 See V S SUKTHANKAR, " Epic Studies VI ", *ABORI* 18, p 50

3 See for instance V V MIRASHI, *Saṃśodhanamuktāvalī* (Marathi), Vol 4, 78–89 , Balacarya KHUPERKAR, " Bhīṣmāce brahmacarya " (Marathi)

of any kind between his progeny and Satyavatī's progeny, he would also observe complete *brahmacarya* His exact words are

अद्य प्रभृति मे दाश ब्रह्मचर्यं भविष्यति ।
अपुत्रस्यापि मे लोका भविष्यन्त्यक्षया भुवि ॥ (1 94 88)

The crucial words here are *adya prabhrti* Those words would suggest that Bhīṣma was already married but that he vowed to observe *brahmacarya*—that is to say, he vowed not to have any sexual relations with his wife—*from that day onwards*[1] In the *Bhīsmaparvan*, Bhīsma is said to have performed thirty Aśvamedhas (6 22 15) And only a married person is entitled to the performance of a Vedic sacrifice It may, however, be argued—and perhaps quite cogently—that Bhīṣma could not have possibly performed such a large number of Aśvamedha sacrifices, for, otherwise, this remarkable feat of his would have been certainly referred to elsewhere in the epic. The mention in 6 22 15, it may be suggested, has to be understood merely as an *arthavāda* Even a doubt may be expressed as to whether Bhīṣma had actually performed any Aśvamedha at all The only well-known Aśvamedha is the one which was performed by Yudhiṣṭhira after his victory in the Bhārata war and which is celebrated in the *Āśvamedhikaparvan* As against this, the fairly well attested reference in 6 22 15 to Bhīṣma's Aśvamedhas cannot be altogether ignored That reference may not be interpreted too literally It is, indeed, plausible that there is some exaggeration in that statement in respect of both the number and the type of sacrifices Nevertheless there should be no difficulty in understanding that statement as implying that Bhīṣma had performed some Vedic sacrifices That reference in conjunction with the reference to the sacred fires set up by Bhīṣma (13 153 11[d]) does possess enough probative value In this connection, attention may also be drawn to what the *Tantravārttika* has to say on Jaimini's *sūtra śiṣṭākope-'viruddham iti cet* (1 3 5)[2] In the *Sabhāparvan*, Śiśupāla is represented to have taunted Bhīṣma that the latter was concealing his impotence under the guise of *brahmacarya* (2 38 24)[3] The real sting of this invective seems to lie in the insinuation that, when Bhīṣma who was married had found that he was impotent, he sought to make a virtue of

---

[1] The *Pāṇḍavacarita* also seems to confirm this, for, Bhīṣma is said to have vowed (1 210) आजन्म-मन्मथोत्पातं ब्रह्मचर्यमतः परम् (अतः परम् is a paraphrase of अद्य प्रभृति) According to the *Bhāratamañjarī*, Bhīsma declared (1 446) श्रेतु ते मत्सुतमय ब्रह्मचारी भवाम्यहम् (भवामि is here significant) The *Bālabhārata* has (1 4 78) आजन्मापि समाचर्यं ब्रह्मचर्यं मया व्रतम् In the *Mahābhārata* itself, Bhīṣma is said to have further proclaimed

न हि जन्मप्रभृत्युक्तं मम किंचिदिहानृतम् ।
यावत्प्राणा ध्रियन्ते वै मम देहसमाश्रिता ॥
तावन्न जनयिष्यामि पित्रे कन्यां प्रयच्छ मे ।
परित्यजाम्यहं राज्यं मैथुनं चापि सर्वशः ॥ (1 988*)

This would also support the assumption that the vow of Bhīṣma implied continence rather than 'unmarriedness' But this passage is found only in the S manuscripts and may, therefore, not be taken into consideration for any critical purpose

[2] This is reproduced in the Critical Notes

[3] Also see 2 38, 2,

necessity by taking the vow of *brahmacarya* As for the absence of any clear mention in the epic of Bhīṣma's marriage, it may be pointed out that such a mention cannot be said to have been quite essential Perhaps it is implied by the reference to the anointing of Bhīṣma as *yuvarāja* (1 94 38)[1] Another piece of evidence is adduced to prove that Bhīṣma was not married At some later stage in the *Sambhava* section of the *Ādiparvan*, Satyavatī is said to have asked Bhīṣma to practise *niyoga* on the two wives of Vicitravīrya and then to get himself consecrated as king and also formally take a wife

> इमे महिष्यौ भ्रातुस्ते काशिराजसुते शुभे ।
> रूपयौवनसपन्न पुत्रकामे च भारत ॥
> तयोरुत्पादयापत्य सतानाय कुलस्य न ।
> मन्नियोगान्महाभाग धर्मं कर्तुमिहार्हसि ॥
> राज्ये चैवाभिषिच्यस्व भारताननुशाधि च ।
> दारांश्च कुरु धर्मेण मा निमज्जी. पितामहान् ॥ (1 97 9–11)

There appears to be some kind of discrepancy in this passage Knowing what one does of the earlier part of the story, one can understand Satyavatī asking Bhīṣma to procreate sons on Vicitravīrya's wives But her main purpose in doing so must have been to ensure that the Bhārata throne remained in the line of Vicitravīrya Her further exhortation to Bhīsma then becomes quite incongruous It is presumably with a view to getting rid of this incongruity that the S manuscripts have substituted 1 1029*[2] The commentator Nīlakaṇṭha explains *dārāṁś ca kuru dharmena* with *brahmacaryasaṁkalpāt prabhṛti*[3] *tyaktān saṁtatyartham angīkuru* It would thus appear that Bhīsma was duly married, that he had set up the sacred fires for the purpose of Vedic rites, but that he later took the vow of strict sexual abstinence with a view to facilitating his father's marriage with Satyavatī The *bhīsmatva* of Bhīsma's vow would perhaps be better appreciated if it were remembered that continence in married state implied greater austerity than not marrying at all[4]

(10) There are four passages in the *Anuśāsanaparvan* which are important from the point of view of the chronology of the Bhārata war

> (a) आगन्तव्य च भवता समये मम पार्थिव ।
> विनिवृत्ते दिनकरे प्रवृत्ते चोत्तरायणे ॥ (152 10)

At the end of his instruction, Bhīṣma asked Yudhiṣṭhira to go back to Hastinā-

---

1 The fact that Bhīsma himself had gone to Satyavatī's father to request him to marry her to Śaṁtanu (1 94 67) would suggest that he (Bhīsma) was then of an age, at which, normally, epic princes were already married

2 Cf राज्यार्थे नाभिषिच्येयं नोपेयां जातु मैथुनम्

3 This is obviously the paraphrase of the words *adya prabhṛti* used by Bhīsma in his *pratijñā* (1 94 88)

4 The description in the *Pāndavacaritra* (1 217 18) is particularly significant in this context. Acclaiming Bhīsma's vow of *brahmacarya*, gods said सर्वेऽपि ज्ञानिनो ब्रूत पृच्छाम खेचरा वयम् । यद्येतद्व्रतमारब्धं केनापि गृहमेधिना ॥ तत्त्वसत्त्वैकनिस्पन्दमयो यद्यमाददे । इदृग्व्रतमतः भीष्म भीष्मस्तेनैष गीयताम्

pura, and to return to Kurukṣetra when the sun started on his northern course — that is to say, at the commencement of the *uttarāyana* which would be the time for his *niryāna*.

(b) उषित्वा शर्वरीः श्रीमान्पञ्चाशन्नगरोत्तमे ।
समय कौरवाग्र्यस्य सस्मार पुरुषर्षभ ॥
स निर्ययौ गजपुराद्याजकै परिवारित ।
दृष्ट्वा निवृत्तमादित्य प्रवृत्त चोत्तरायणम् ॥ (153 5–6)

Yudhiṣṭhira remained in Hastināpura for fifty nights and then left for Kurukṣetra when he saw that *uttarāyana* had commenced

(c) अष्टपञ्चाशतं रात्र्य शयानस्याद्य मे गता ।
शरेषु निशिताग्रेषु यथा वर्षशत तथा ॥ (153 27)

Bhīṣma told Yudhiṣṭhira that he had lain on his bed of arrows for fifty-eight nights

(d) माघोऽय समनुप्राप्तो मास पुण्यो युधिष्ठिर ।
त्रिभागशेष पक्षोऽय शुक्लो भवितुमर्हति ॥ (153 28)

Bhīṣma further added that it was the month of Māgha and that the fortnight was to be regarded as bright.[1]

(a) There is a complete unanimity among various authorities regarding Bhīṣma's having fixed up the commencement of the *uttarāyana* as the proper time for him to abandon his earthly life The third and the fourth passages may help us to determine the date of that event

(b) As for the reference that Yudhiṣṭhira had spent fifty nights in Hastināpura before he remembered the time appointed by Bhīṣma for his *niryāna* and, therefore, set out for Kurukṣetra, there is considerable discrepancy in it First of all, attention may be incidentally drawn to the fact that the use, here, of *pañcāśat* (nom sing) is rather strange The accusative form *pañcāśatam* should have been used to correspond with *śarvarīḥ*[2] But the use of the nominative for the accusative (presumably, *metri causa* in the present instance) may be regarded as a case of epic license The more serious difficulty, however, is that Yudhiṣṭhira could not have lived in Hastināpura for fifty nights before leaving for Kurukṣetra to be present at Bhīṣma's *niryāna* There are two separate references to Yudhiṣṭhira's return to Hastināpura, namely, 12 38 49 and 13 152. 13 The statement in 153 5, coupled with the statement in 153 27, would suggest that Yudhiṣṭhira had gone to Hastināpura immediately after the end of the war Actually, however, after the massacre on the last night of the war, there followed the offerings of water-libations for the dead and other incidents described in the *Strīparvan* Thereafter the Pāndavas and others are said to have remained outside the city for one month

---

[1] For a fuller discussion of this stanza, see below

[2] Cf *kālādhvanor atyantasaṃyoge* (*P* 2 3 5)

for observing *aśauca* (12 1 2) It was at the end of this period that Yudhiṣṭhira returned to Hastināpura (12 38 49) for the *abhiṣeka* (12 40) Later, Yudhiṣṭhira again went to Kurukṣetra for receiving instruction from Bhīṣma (12 48 2 , 50 5 , 55) In view of all this, it is difficult to understand how a period of fifty nights could have elapsed between the day of Yudhiṣṭhira's return to Hastināpura (12 38 49) and the day of his departure for Kurukṣetra for Bhīṣma's *niryāna* (13 153 5) As it is, the context of adhyāyas 152–153 clearly indicates that 153 5 is to be related to 13 152 13 rather than to 12 38 49 And, in that case, the period of fifty nights becomes quite impossible [1] This patent inconsistency is sought to be removed by reading 153 5[ab] as, उषित्वा शर्वरीं श्रीमान्पञ्चाह नगरोत्तमे That would mean that, after the *anuśāsana* by Bhīṣma, Yudhiṣṭhira went back to Hastināpura (152 13) and spent five days (*pañcāham*) and one night (*śarvarīm*) there before again returning to Kurukṣetra at the time of Bhīṣma's *niryāna* This length of time would agree well with the general chronological scheme.[2] But it has to be remembered that the readings शर्वरीं (for शर्वरी) and पञ्चाह (for पञ्चाशत्) were found only in T8 G and could not therefore be adopted in the crit ed , particularly against the combined evidence of D1 2 and M The reading in T8 G is presumably a later improvement intended for the avoidance of the discrepancy implied by the wording of the constituted (original ?) text Incidentally, it may be pointed out that the addition of one *ca* (and perhaps also of some such word as *ekām* to be connected with *śarvarīm*) is to be expected in the reading of T8 G

(c) It is unanimously agreed that Bhīṣma lay on the arrow-bed for fifty-eight nights [3] However, in a rather confusing statement regarding the chronology of war which occurs in his commentary on 6 17 2, Nīlakantha interprets the word *aṣṭapañcāśatam* (in 153 27) to mean forty-two अशत शतहीन यथा स्यात्तथा अष्टपञ्च अष्टपञ्चाशद्रात्रयो व्यतीता इति व्याख्येयम् । विलोमशोधनात् अष्टपञ्चाशदून शत रात्रयो द्वाचत्वारिंशद्रात्रयो व्यतीता इत्यर्थ This he is required to do in order to

---

[1] See Critical Note on 153 5

[2] In this connection, S K BELVALKAR suggests the following other points in his article, "Śarapañjarastha Bhīṣmācāryāñcā Yudhiṣṭhirāsa upadeśa kitī divasa cālalā asāvā ?" (Marathi), *Sahyādri* 29 (5), May 1949, pp 304–308 Bhīṣma lay on the bed of arrows for 58 nights Out of these, during the first 8 nights the war was still going on After the war, 12 days (actually 18 days of war *plus* 12 days = 30 days) were spent by Yudhiṣṭhira and his entourage as days of *aśauca*, and about 3 days must have been spent for the coronation, etc After this period, Yudhiṣṭhira went back to Kurukṣetra to receive instruction from Bhīṣma That must have been about the twenty third day of Bhīṣma's lying on the arrow bed Then began Bhīṣma's instruction as embodied in the *Śāntiparvan* and the *Anuśāsanaparvan*, and it continued up to the fifty third day of Bhīṣma's *śaraśayyā* That means that Bhīṣma's instruction went on for 30 days During the last five days (or nights) which Yudhiṣṭhira spent in Hastināpura (153 5), Bhīṣma continued to lie on his bed of arrows On the other hand, in his rejoinder to BELVALKAR (*Sahyādri* 29 [5], pp 309–311), J S KARANDIKAR insists that the *aśauca* must have been observed for full 30 days after the conclusion of the war, that about 9 days must have been required for the coronation, etc , and that, accordingly, Bhīṣma's instruction to Yudhiṣṭhira must have gone on only for 6 days

[3] The form *rātryaḥ* is to be understood as acc pl

fit in the reference in 153 27 with that in 153 28 The date as mentioned in 153 28 is, according to Nīlakantha, *Māgha-śukla-pañcamī* (*śukla-pañcamī* being indicated by the words, त्रिभागमात्र पक्षोऽयम्) Nīlakaṇtha takes *Mārgaśīrṣa-kṛṣṇa aṣṭamī* as the day on which Bhīṣma was struck down[1] And the interval between *Mārgaśīrṣa-kṛṣṇa aṣṭamī* and *Māgha-śukla-pañcamī* is forty-two days It is, however, noteworthy that where the word *aṣṭapañcāśatam* actully occurs (that is to say, in 153 27), Nīlakaṇtha makes no comment whatsoever Again, as for the date mentioned in 153 28, Nīlakaṇtha says in his commentary on that passage माघोऽयमिति । सौम्य चान्द्र , मासस्य चतुर्भागकरणे सार्धसप्तत्रिभागत्वात् अष्टम्यर्धस्यानतीतत्वेन प्रथमभागस्य विद्यमानत्वात् त्रिभागशेषो भवितुमर्हति इत्यर्थ । तेन अद्य अष्टमी इत्यर्थ That is to say, here Nīlakantha gives up the earlier date proposed by him, namely, *Māgha-śukla-pañcamī* On the whole, therefore, Nīlakaṇtha's statements on this question are palpably inconsistent.

(d) The reference in 153 28 is very important It constitutes a clear-cut statement regarding the date of Bhīṣma's *niryāna* (and of the commencement of the *uttarāyana*) There is no ambiguity about the month, which is *Māgha* The statement पक्षोऽयं शुक्लो भवितुमर्हति is intriguing If the fortnight had actually been bright, Bhīṣma would have clearly said so He would not have said that the *pakṣa* deserved to be regarded as *śukla* The implication seems to be that the *pakṣa*, though not actually *śukla*, deserved to be regarded as *śukla* And the reason for this is suggested by the word *tribhāgaśeṣaḥ* The *pakṣa* was *kṛṣṇa*, but, since three parts of it had still remained — only one part having elapsed — it could as well be regarded as *śukla* (that is, as the continuation of *śukla*)[2] The *kṛṣṇa-pakṣa* was *tribhāgaśeṣa*, that is to say, only one fourth of it had elapsed One fourth of a fortnight is 3 75 days Therefore, the date indicated in 153 28 would corres-

---

[1] For this, Nilakantha seems to depend on the following statement of the *Bhāratasāvitrī* अर्जुनेन हतो भीष्मो माघमासेऽसिताष्टमी This statement is, on the face of it, quite strange Bhīṣma could not have been struck down on *Māgha-kṛṣṇa-aṣṭamī*, if the Bhārata war had commenced (as the *Bhāratasāvitrī* itself says) on *Mārgaśīrṣa-śukla-trayodaśī* हेमन्ते प्रथमे मासे शुक्लपक्षे त्रयोदशी । प्रवृत्तं भारतं युद्धं नक्षत्रं यमदैवतम् (भा सा ६४) *Māgha-kṛṣṇa* (or *śukla* *asite* or *site*) *-aṣṭamī* may be, if at all, the date of Bhīṣma's actual *niryāna* (Of course, it is not even that. Does the tradition of *Māgha śukla aṣṭamī* being regarded as Bhīṣmāṣṭamī owe its origin to this statement?) Further, it is difficult to understand how Nilakantha derives *Mārgaśīrṣa kṛṣṇa-aṣṭamī* from the statement of the *Bhāratasāvitrī* quoted above It may also be added that the reading अर्जुनेन हतो भीष्मो माघ मासेऽसिताष्टमी is found in only one manuscript (B1) of the *Bhāratasāvitrī* out of nearly half a dozen manuscripts collated at BORI The more common reading is फाल्गुन्यां निहतो भीष्म: कृष्णपक्षे च सप्तमी

[2] Why it was necessary to regard that *pakṣa* as *śukla* would become clear from the following statement

शुक्लपक्षे दिवा भूमौ गङ्गाया चोत्तरायणे ।
धन्यास्ते ये मरिष्यन्ति हृदयस्थे जनार्दने ॥

The meaning of *tribhāgaśeṣa* as suggested above is, however, frankly not quite normal. The usual sense of *tribhāga* is a third part It can, of course, be understood as three parts (त्रयाणां भागाना समाहार: त्रिभाग or त्रिभागी) But then the question would still remain why three parts necessarily out of four? The readings त्रिभागमात्र: पक्षोऽयम् (this reading would give a good sense since only a third part of this *pakṣa* has passed, it may be regarded as *śukla* The date would then be *Māgha kṛṣṇa pañcamī*) and त्रिभागशेष: मासोऽयम् are not attested by any manuscripts collated for the crit. ed

for observing *aśauca* (12 1 2) It was at the end of this period that Yudhiṣṭhira returned to Hastināpura (12 38 49) for the *abhiṣeka* (12 40) Later, Yudhiṣṭhira again went to Kurukṣetra for receiving instruction from Bhīṣma (12 48 2, 50 5, 55) In view of all this, it is difficult to understand how a period of fifty nights could have elapsed between the day of Yudhiṣṭhira's return to Hastināpura (12 38 49) and the day of his departure for Kurukṣetra for Bhīṣma's *niryāṇa* (13 153 5) As it is, the context of adhyāyas 152–153 clearly indicates that 153 5 is to be related to 13 152 13 rather than to 12 38 49 And, in that case, the period of fifty nights becomes quite impossible [1] This patent inconsistency is sought to be removed by reading 153 5[ab] as, उषित्वा शर्वरीं श्रीमान्पञ्चाह नगरोत्तमे That would mean that, after the *anuśāsana* by Bhīṣma, Yudhiṣṭhira went back to Hastināpura (152 13) and spent five days (*pañcāham*) and one night (*śarvarīm*) there before again returning to Kurukṣetra at the time of Bhīṣma's *niryāṇa* This length of time would agree well with the general chronological scheme.[2] But it has to be remembered that the readings शर्वरीं (for शर्वरी) and पञ्चाह (for पञ्चाशन्) were found only in T8 G and could not therefore be adopted in the crit ed, particularly against the combined evidence of D1 2 and M The reading in T8 G is presumably a later improvement intended for the avoidance of the discrepancy implied by the wording of the constituted (original ?) text Incidentally, it may be pointed out that the addition of one *ca* (and perhaps also of some such word as *ekām* to be connected with *śarvarīm*) is to be expected in the reading of T8 G

(c) It is unanimously agreed that Bhīṣma lay on the arrow-bed for fifty-eight nights [3] However, in a rather confusing statement regarding the chronology of war which occurs in his commentary on 6 17 2, Nīlakantha interprets the word *aṣṭapañcāśatam* (in 153 27) to mean forty-two अशत शतहीन यथा स्यात्तथा अष्टपञ्च अष्टपञ्चाशद्रात्रयो व्यतीता इति व्याख्येयम्। विलोमशोधनात् अष्टपञ्चाशदून शत रात्रयो द्वाचत्वारिंशद्रात्रयो व्यतीता इत्यर्थ This he is required to do in order to

---

[1] See Critical Note on 153 5

[2] In this connection, S K BELVALKAR suggests the following other points in his article, "Śarapañjarastha Bhīṣmācāryāñcā Yudhiṣṭhirāsa upadeśa kiti divasa cālalā asāvā ?" (Marathi), *Sahyādri* 29 (5), May 1949, pp 304–308 Bhīṣma lay on the bed of arrows for 58 nights Out of these, during the first 8 nights the war was still going on After the war, 12 days (actually 18 days of war *plus* 12 days = 30 days) were spent by Yudhiṣṭhira and his entourage as days of *aśauca*, and about 3 days must have been spent for the coronation, etc After this period, Yudhiṣṭhira went back to Kurukṣetra to receive instruction from Bhīṣma That must have been about the twenty third day of Bhīṣma's lying on the arrow bed Then began Bhīṣma's instruction as embodied in the *Śāntiparvan* and the *Anuśāsanaparvan*, and it continued up to the fifty third day of Bhīṣma's *śaraśayyā* That means that Bhīṣma's instruction went on for 30 days During the last five days (or nights) which Yudhiṣṭhira spent in Hastināpura (153 5), Bhīṣma continued to lie on his bed of arrows On the other hand, in his rejoinder to BELVALKAR (*Sahyādri* 29 [5], pp 309–311), J S KARANDIKAR insists that the *aśauca* must have been observed for full 30 days after the conclusion of the war, that about 9 days must have been required for the coronation, etc, and that, accordingly, Bhīṣma's instruction to Yudhiṣṭhira must have gone on only for 6 days

[3] The form *rātryah* is to be understood as acc pl

fit in the reference in 153 27 with that in 153 28 The date as mentioned in 153 28 is, according to Nilakaṇṭha, *Māgha-śukla pañcamī* (*śukla-pañcamī* being indicated by the words, त्रिभागमात्र पक्षोऽयम्) Nilakaṇtha takes *Mārgaśirsa-kṛṣṇa-aṣṭamī* as the day on which Bhīṣma was struck down [1] And the interval between *Mārgaśirsa-kṛsna aṣṭamī* and *Māgha-śukla-pañcamī* is forty-two days It is, however, noteworthy that where the word *aṣṭapañcāśatam* actully occurs (that is to say, in 153 27), Nilakaṇtha makes no comment whatsoever Again, as for the date mentioned in 153 28, Nilakaṇtha says in his commentary on that passage माघोऽयमिति । सौम्य चान्द्र , मासस्य चतुर्भागकरणे सार्धसप्तत्रिभागत्वात् अष्टम्यर्धस्यानतीतत्वेन प्रथमभागस्य वियमानत्वात् त्रिभागशेषो भवितुमर्हति इत्यर्थ । तेन अद्य अष्टमी इत्यर्थ That is to say, here Nilakaṇtha gives up the earlier date proposed by him, namely, *Māgha-śukla-pañcamī* On the whole, therefore, Nilakaṇṭha's statements on this question are palpably inconsistent.

(d) The reference in 153 28 is very important It constitutes a clear-cut statement regarding the date of Bhīsma's *niryāna* (and of the commencement of the *uttarāyana*) There is no ambiguity about the month, which is *Māgha* The statement पक्षोऽयं शुक्लो भवितुमर्हति is intriguing If the fortnight had actually been bright, Bhīṣma would have clearly said so He would not have said that the *pakṣa* deserved to be regarded as *śukla* The implication seems to be that the *pakṣa*, though not actually *śukla*, deserved to be regarded as *śukla* And the reason for this is suggested by the word *tribhāgaśeṣah* The *pakṣa* was *kṛṣna*, but, since three parts of it had still remained — only one part having elapsed — it could as well be regarded as *śukla* (that is, as the continuation of *śukla*) [2] The *kṛṣna-pakṣa* was *tribhāgaśesa*, that is to say, only one fourth of it had elapsed One fourth of a fortnight is 3 75 days Therefore, the date indicated in 153 28 would corres-

---

[1] For this, Nilakantha seems to depend on the following statement of the *Bhāratasāvitrī* अर्जुनेन हतो भीष्मो मावमासेऽसिताष्टमी This statement is, on the face of it, quite strange Bhīṣma could not have been struck down on *Māgha-krsna-aṣṭamī*, if the Bhārata war had commenced (as the *Bhāratasāvitrī* itself says) on *Mārgaśirsa-śukla-trayodaśī* हेमन्ते प्रथमे मासे शुक्लपक्षे त्रयोदशी । प्रवृत्तं भारतं युद्धं नक्षत्रं यमदैवतम् (भा सा ६४) *Māgha-kṛsna* (or *śukla* *asita* or *sita*) *-aṣṭamī* may be, if at all, the date of Bhīsma's actual *niryāna* (Of course, it is not even that. Does the tradition of *Māgha śukla-aṣṭamī* being regarded as Bhīsmāṣṭamī owe its origin to this statement?) Further, it is difficult to understand how Nilakantha derives *Mārgaśirsa krsna-aṣṭamī* from the statement of the *Bhāratasāvitrī* quoted above It may also be added that the reading अर्जुनेन हतो भीष्मो माघ मासेऽसिताष्टमी is found in only one manuscript (B1) of the *Bhāratasāvitrī* out of nearly half a dozen manuscripts collated at BORI The more common reading is फाल्गुन्यां निहतो भीष्म कृष्णपक्षे च सप्तमी

[2] Why it was necessary to regard that *paksa* as *śukla* would become clear from the following statement

शुक्लपक्षे दिवा भूमौ गङ्गाया चोत्तरायणे ।
धन्यास्ते ये मरिष्यन्ति हृदयस्थे जनार्दने ॥

The meaning of *tribhāgaśesa* as suggested above is, however, frankly not quite normal The usual sense of *tribhāga* is a third part It can, of course, be understood as three parts (त्रयाणा भागाना समाहार त्रिभाग or त्रिभागी) But then the question would still remain why three parts necessarily out of four? The readings त्रिभागमात्र पक्षोऽयम् (this reading would give a good sense since only a third part of this *paksa* has passed, it may be regarded as *śukla* The date would then be *Māgha krsna-pañcamī*) and त्रिभागशेष मासोऽयम् are not attested by any manuscripts collated for the crit. ed

pond to *Māgha-krsna caturthī*. This date would generally fit in with the following chronological scheme. The Bhārata war started on *Mārgaśīrsa-śukla-trayodaśī*. Bhīṣma was struck down on *Mārgaśīrsa-krsna-saptamī* (that is, on the tenth day of the war). Bhīṣma's *niryāna* took place on *Māgha-krsna-caturthī* (that is, fifty-eight nights after *Mārgaśīrsa-krsna-saptamī*) [1]

*   *   *   *

The great *Vānmaya-sattra*, for which the Bhandarkar Oriental Research Institute had got itself initiated over four decades ago, has now been brought to a successful consummation. It is, indeed, my good fortune that I am privileged to offer the *pūrnāhuti* in this *sattra* in the form of the *Anuśāsanaparvan* which is the last *parvan* in the Critical Edition of the *Mahābhārata* to be published by the Institute. I must, however, hasten to add that, like any other sacrifice, the project of the Critical Edition has been a huge co-operative enterprise — a veritable *sambhūya-samutthāna* — and the credit for its fulfilment belongs collectively to all the workers of the Institute, whether academic or non-academic. It is not at all necessary to name and thank these workers individually, for, I know for certain that they have chosen to merge their individual personalities completely into the impersonal personality of the Bhandarkar Institute which they have served with such exemplary devotion through the last so many years. All that I would say on this occasion is that we all fondly cherish the opportunity given us to be associated with this noble work and that we humbly rejoice at the thought that we have been instrumental — to howsoever limited an extent — in the redemption of the pledge which the Institute had taken nearly half a century ago.

It is, nevertheless, my bounden duty to pay, on this occasion, a special tribute of gratitude to the memory of Dr. V. S. SUKTHANKAR, the first General Editor of the *Mahābhārata*. For, have we not been merely following in the trail so finely blazed by him? His immediate successor, Dr. S. K. BELVALKAR, and the present General Editor, Dr. P. L. Vaidya, while maintaining the scholarly standard of the Critical Edition, added substantially to the facilities of its printing and publication. All the three of them have been my revered teachers at one time or another. And, bearing the burden of their many obligations has been and will ever remain one of the proudest privileges of my life.

With the publication of the *Anuśāsanaparvan*, the Critical Edition of the *Mahābhārata* has been concluded. Only one ancillary part of this project, namely, the *Pāda-index*, still remains to be accomplished. It is obviously an enormous task, involving as it does over half a million verse-quarters. But the work on it is, at present, progressing

---

1 It may be emphasised that what has been said above is by no means a full discussion of the whole question of the chronology of the Bhārata war. It is just an attempt generally to explain the chronological allusions occurring in the *Anuśāsanaparvan*.

rapidly at the Institute The Institute is also currently engaged on the critical edition of the *Harivamśa* (which is traditionally regarded as a *khila-parvan* of the *Mahābhārata*) and an Epilogue to the Critical Edition So we can by no means be said to have reached the journey's end Indeed, we have always been guided by the dictum that every such goal reached marks but a stage in man's eternal quest

Bhandarkar O R Institute, Poona
49th Foundation-day,
July 6, 1966

R N Dandekar

ADDITIONS AND CORRECTIONS

[Some of the corrections have been indicated in the Critical Notes Attention may also be pointedly drawn to the modifications in the constituted text, which have been suggested in the Critical Notes Adhy 99 should be read after adhy 57]

Introduction, p XLVII bottom-line add 2 before the foot-note

p 20 2, 40^{a} read °वजेष्यामि

p 44 6 45, crit app, line 6 read B_{8} $_{6}$

p 45 6 46, crit app, line 10 read -पाकेन.

p 47 7 20, crit app, line 4 read 38A*

p 52 8, crit app, col for " After adhy 8 etc," read — After adhy 8, D_{10} S Kumbh ed Madras ed and Cv ins passages given in App I (Nos 1 and 1A)

p 67 : 11 18^{c} read वैश्ये

p 68 11, crit app, col for " After this adhy etc," read — After this adhy, D_{10} S Kumbh ed Madras ed and Cv ins a passage given in App I (No. 2). M cont with a passage given in App I (No 3A)

p 75 : 13, crit app, col : for " After this adhy etc," read : — After this adhy, D_{10} T G Kumbh ed Madras ed ins a passage given in App I (No 3) D_{10} T G cont M ins after App I (No 2) and Cv after 13 14 a passage given in App. I (No 3A)

pp. 88–96 : concordance references read the number of adhy in B as 14 (in the place of 22)

p 88 14 84, crit app, line 8 after N, read Kumbh ed

p 98 14 153, crit app, line 10 after D_{1} $_{4-10}$, read Kumbh. ed

p 101 14 185, crit app, line 6 : read आक्षिप्य

p 107 15 29^{d} read ब्रह्मादिभि

p 107 15 30^{c} read सत्त्व

p 110 15 49, crit app, line 3 . after om, read (hapl)

p 122 : 17 12, crit app, line 5 read चयं

p 129 17 60^{a} read °कालचक्रमेसर्वबन्ध°

p 129 17 56, crit app, line 3 : drop the point after Cnp

p. 133 17 81, crit app, line 7 for T G, read T_{3} $_{5}$ G_{3} $_{4}$

p 158 left-hand corner, stanza ref read 13 19 15

p 173 22, crit app, col for " After this adhy etc ", read — After this adhy, D_{10} S Kumbh ed Madras ed and Cv ins a passage given in App I (No 7) S Kumbh ed Madras ed and Cv cont, D_{10} ins after 13, 48, a passage given in App I (No 7A)

p. 241 left-hand corner, title read ब्राह्मणप्रशसा.
p 276 . 44 37, crit. app, line 9, read ᵉ)
p 278 45 2ᵃ read यापुत्रकस्या°
p. 279 45 5, crit app, line 5 read ᵉ)
p. 283 46 13, crit app, line 3 read (for °री-)
p. 316 53 27ᵈ read सांग्रामिकी
p 335 57, crit app, col. for "After 13 57 etc", read – After 13 57, V1 B Dn D1 2 8, 10 T1 M1-8 Cal ed Bom ed Kumbh. ed read 13 99
p 339 58 33ᶜ read सस्पर्शपरिचर्यस्तु (The relevant crit app should be corrected accordingly).
p 355 61 78ᵉ read गोऽश्ववाहन°
p. 384 69 15ᵇ : read क्षान्तातिवत्सला
p. 408 74 33ᵇ read मया
p. 433 80, crit app, col after S, read Kumbh ed Madras ed and Cv.
p 445 83 35ᵉᶠ This should be dropped (See Crit Note)
p 449 84. 16, crit app, line 8 read [ऽ]भवत्
p 477 90 31, crit app, line 5 read Cnp
p 492 94 19, crit app, lines 2–3 read B1 T G M4 अह्वायेह (for °पीह)
p 513 96 44ᵈ read स्नायीत (See Crit Note)
p 513 96 48ᵃ read धर्मं श्रुतिसमुत्कर्षो (See Crit Note)
p 519 98, crit app, col. for "After 98 etc", read — After 98, D10 S Kumbh ed Madras ed and Cv ins a passage given in App I (No 10) D10 S cont with a passage given in App I (No 10A)
p 519 99, crit app, introductory remark after G3, read V1 B Dn D1 2 8 10 T1 M1-8 Cal ed Bom ed Kumbh ed read this adhy after 13 57
p 538 103 19, crit app, line 8 read देवराट्
p 550 105 39 before this stanza, add the ref धृतराष्ट्र उवाच
p 568 107 75, crit app, line 6 after (for आर्द्र एव), read V1 B Dn न चैवार्द्राणि वासांसि
p 586 109 49ᵈ read वर्पाणां.
p 589 110 9, crit app, line 5 for 10ᶜᶠ, read 10ᶜ–12ᵈ
p 597 110 91ᵈ read °समप्रभ
p 602 110, crit app, col for "After this adhy etc", read — After this adhy, D10 S ins a passage given in App I (No 11), while D8 ins a passage given in App I (No 12)
p 603 111 3ᵇ read धृतिह्रदे
p 605 111, crit app, col for "After 111 etc", read — After 111, V1 B Dn D1-7 9 10 ins, D8 ins after 110, a passage given in App I (No 12) V1 B1 4. 5 Dn D5 10 cont, D8 ins. after 111, a passage given in App I (No. 12A)

p 616 112 96ᶠ read मधु दश
p 640 118 3ᶜ read ब्रूहि.
p 640 118 3ᵈ read ह्यसि
p 640 118 10ᵇ read भय
p 641 118 14ᵈ read वर्तसे
p 650 121 22, crit app, lines 3-4 read न च
p 658 124, crit app, col before S, read D10, after S, read Kumbh ed Madras ed and Cv
p 663 125, crit app, col for "After this adhy etc," read — After this adhy., V1 B Dn D6-8 ins passages given in App I (Nos 14, 14A, and 14B), D4 5 Cv ins them after 151, and D9 after 151 39ᶜᵇ, while after 125, D1 2 ins passages given in App I (Nos. 14A and 14B)
p 663 126, crit app, introductory note, line 2 after S, read Kumbh. ed Madras ed. and Cv
p 703 134, crit app, col, line 8 after S, read Kumbh ed Madras ed
p 703 134, crit app, col, line 9 drop the words, "followed by adhy 151"
p 706 135 27ᵉ read °विदव्यङ्गो
p 711 135 108, crit app, line 3 read नैकजो
p 711 135 109, crit app, line 2 before —ᵈ), read Cvp कपिल कपिरव्यय
p 714 left-hand corner, concordance ref read B 13 149 139
p 715 135, crit app, col, line 14 after Dn, read D4 5 8
p 719 right-hand corner, stanza ref read 13 137 25
p 720 137, crit app, col, line 5 read M1-8 पवनार्जुनसवादे
p 721 138 9, crit app, line 3 after वसति, read Bom ed ह्रासन्त
p 723 139 13, crit app, line 1 drop D10 (occurring before T2 3).
p 723 139 14, crit app, line 4 read ह्रद
p 729 141 8ᵇ read तमोनुदभवच्छशी
p 729 141 8, crit app, line 3 before —ᵃ), read —ᵇ) V1 B Dn3 सोमवत्प्रियदर्शन
p 740 143 30ᵇ read स कला
p 764 148. 30ᶜ read धर्मेणापि°
p 767 150 3ᶜᵈ read धर्मात्माहढ°
p 774 151 39, crit app, lines 4-6 read — After 39ᵃᵇ, D9 reads from line 156 of App I (No 14) up to the end of App I (No 14B)
p 789 left-hand half, line 28 read समाप्त चेदमानु(D2 °समनु)शासन पर्व ।
p 822 Under 3A, read D10 T G cont M ins. after App I (No 2) and Cv after 13 14
p 918 Under 14A, read V1 B Dn D4-9 Cv cont D1 2 ins after 13 125
p 929 App I (No 15), after line 292 read देवतानाम्पीणा च गन्धर्वाणा च रूपत ।
p 1051 Critical Notes, introductory remarks, lines 9-10 read The siglum Dn3 assigned to the manuscript is thus not correct, but it may be pointed out that the

text in the manuscript agrees substantially with the text of the Dn version of the N recension

p 1078 Critical Notes, 57 41, line 7 read — After 13 57, V_1 B Dn $D_{1.2.10}$ T_1 M_{1-8} Cal ed Bom ed Kumbh ed read 13 99

p 1090 Critical Notes, 89 Add at the beginning This adhy. is almost identical with *Vāyu-P* 2 20.

p. 1098 Critical Notes, 99, introductory remark, lines 2–3 read V_1 B Dn $D_{1\ 2\ 8\ 10}$ T_1 M_{1-8} Cal ed Bom ed Kumbh ed. read this adhy after 13 57.

p. 1116 . Critical Notes, 141. 8, line 8 read App , line 3 before — °), read — °) V_1 B Dn_2 सोमवत्प्रियदर्शन .

॥ अनुशासनपर्व ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
शमो बहुविधाकारः सूक्ष्म उक्तः पितामह ।
न च मे हृदये शान्तिरस्ति कृत्वेदमीदृशम् ॥ १
अस्मिन्नर्थे बहुविधा शान्तिरुक्ता त्वयानघ ।

The introductory mantra

1* नारायणं नमस्कृत्य नर चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ।

is found only in N (except V1 B3-5) D1-4 9 read व्यासं and D6 चेद्व्यास (hypermetric) (for चैव) in the second line.

Before the introductory mantra, B1 ins ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॐ, B2 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय, Dn3 ॐ नम: श्रीगुरुगोपालगौरीगण * * *, D1 ॐ नम सरस्वत्यै । श्रीगणेशाय नम: । ॐ नमो नारायणाय नम ।, D2 श्रीगणेशाय नम ।, D3 ॐ स्वस्ति । ॐ नम: श्रीवेदव्यासमहाभारतकर्त्राय सशिष्याय सुतशुकसहिताय नमो नम । मोक्षधर्मादनु दानधर्मं लिख्यामोथ ॐ ।, D4 श्रीगणेशाय नम: ।, D5 श्रीगणेशाय नम । श्रीगुरवे नम ।, D6 श्रीगणेशाय नम । श्रीकृष्णद्वैपायनाय नम , D7

2* य श्वेतत्वमुपागत: कृतयुगे त्रेतायुगे रक्तता ।
युग्मे य कपिल कलौ स भगवान्कृष्णत्वमभ्यागत ।
य वेदान्तविदो वदन्ति मुनयो यो योगिभिर्गीयते ।
स ब्रह्मा यदि वा हरो यदि हरि पायाज्जगद्दुर्गते ।
कृष्णद्वैपायनं व्यास विद्धि नारायण स्वयम् । [5]
कोऽन्यो हि पुण्डरीकाक्षान्महाभारतकृद्भवेत् ।,

D8 श्रीगणेशाय नम: , D9 ॐ नम श्रीपुरुषोत्तमाय ।, D10 श्रीवेदव्यासाय नम: ।

Of the MSS., which om the introductory mantra, V1 B3 begin with ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ।, B4 ॐ नमो गणेशाय ।, B5 ॐ नम: कृष्णाय ॐ ।, T1 श्रीरामा-शुभमस्तु । आनुशासनिक पर्व ।, T2 श्रीगुरुभ्यो नम: ।, T3 शुभमस्तु । श्रीरामचन्द्राय नम ।, G1 हरि ॐ । हरि श्रीगणपतये नम । अविघ्नमस्तु ।, G2 ॐ श्रीमहागणपतये नम ।, M1 हरि: । श्रीगणपतये नम । अविघ्नमस्तु । स्वस्ति श्रीवेदव्यासाय नम ।; M2 हरि: । स्वस्ति श्रीवेदव्यासाय नम: ।, M4 हरि: । श्रीगणपतये नम: । अविघ्नमस्तु ।

After the introductory mantra, D8 ins

3* लक्ष्मीमठनिवासोऽह गोपालाख्यो द्विजोत्तम ।
श्रीकृष्णं तु नमस्कृत्य लिख्यामि मुक्तिकाम्यया ।

Before 1, T2 3 G4 ins

4* शिबिराद्धास्तिनपुर प्राप्य भारत संजय ।
प्रविवेश महाप्राज्ञो धृतराष्ट्रनिवेशनम् ।
शोकेनापहत सूतो विह्वलन्भृशदु खित ।
चिन्तयन्वैशसं घोरं सूतपुत्रस्य पाण्डवै ।

[G4 om line 1 — (L 2) T2 प्रापयिष्यन् (for प्रविवेश) G3 om the post half — (L 3) T3 शूरेन (for शोकेन) T2 शूरेन महताविष्टो (for the prior half) T2 बधुनाशनदु खित , T3 damaged (for the post half) — (L 4) The portion from चिन्तयन् up to सूतपु in the post half is damaged in T3 The portion from शस up to the end of the line is damaged in G4 T2 चिंतया शिबिर घोर (for the prior half)]

On the other hand, Kumbh. ed ins before 1

वैशंपायन ।

5* शरतल्पे महात्मानं शयानमपराजितम् ।
युधिष्ठिर उपागम्य प्रणिपत्येदमब्रवीत् ।

---

1 B5 om the ref. — [a]) D7 T3 धर्मो, T2 दमो (for शमो) B1 शमो बहुविधाकांतं (sic) — [b]) S प्रोक्त (for उक्त) T1 त्वयानघ (for पितामह) B1 सूक्ष्य उक्तं पितामह (sic) — [c]) D3 न तु मे; T G M4 न चैव, M1.2 damaged (for न च मे) T2 काचित् (for शान्तिर्) — [d]) B2 Dn1 n2 D3 9 श्रुत्वा (for कृत्वा) T1 3 G M अस्ति काचि(G4 om) न्ममानघ , T2 शातिरस्ति ममानघ

2 [a]) B1 यस्मिन् (for अ°) — [b]) D1 4-9 प्रोक्ता (for उक्ता) V1 B (except B4) Dn D5 8 10 पिता-

स्वकृते का नु शान्तिः स्याच्छमाद्बहुविधादपि ॥ २
शराचितशरीरं हि तीव्रव्रणमुदीक्ष्य च ।
शर्म नोपलभे वीर दुष्कृतान्येव चिन्तयन् ॥ ३
रुधिरेणावसिक्ताङ्गं प्रस्रवन्तं यथाचलम् ।
त्वां दृष्ट्वा पुरुषव्याघ्र सीदे वर्षास्विवाम्बुजम् ॥ ४
अतः कष्टतरं किं नु मत्कृते यत्पितामहः ।
इमामवस्थां गमितः प्रत्यमित्रै रणाजिरे ।
तथैवान्ये नृपतयः सहपुत्राः सबान्धवाः ॥ ५
वयं हि धार्तराष्ट्राश्च कालमन्युवशानुगाः ।
कृत्वेदं निन्दितं कर्म प्राप्स्यामः कां गतिं नृप ॥ ६
अहं तव ह्यन्तकरः सुहृद्वधकरस्तथा ।
न शान्तिमधिगच्छामि पश्यंस्त्वां दुःखितं क्षितौ ॥ ७

मह, G2 ममानव (for त्वया°) — c) B2 damaged, Dn1 D10 सुकृत (D10 °ते), S स्व(T2 3 G2 4 सु)-कृतात् (for °ते) D2 किं, D9 [ऽ]स्या (for का) B1 मुच्यते कामशाति स्यात्, D4–7 स्वकृतस्य न (D7 °स्यानु) शाति स्यात् — d) Dn2 शमा, D5 6 कृता (for शमाद्) D4 कृता बहुविधा अपि

3 a) V1 शराहित-, B1 D3 S (except G3) शराचितं, D2 शराचित-, D6 शरावित- (for °चित-) Dn2 D1 2 4–10 त्वा (for हि) — b) B1 विदारणम्, D10 तीक्ष्णव्रणम् (for तीव्र°) S ते (for च). — c) V1 B2 (orig) 4 5 Dn3 D1–8 9 शर्मं (for शर्म) T3 नो लभते (for नोपलभे) D1 धीरो, D2 8 देव (for वीर) B1 सं नु नोपलते वीर (sic) — d) Some MSS दुःकृतानि Dn1 चिंतयेत् (for °यन्) D1–8 दुष्कृत स्वं वि(D1 सुवि)चिंतयन्, T1 दुष्कृतान्वनुचिंतयन् (sic)

4 a) D4 [अ]वासिक्तेश्च (for °सिक्ताङ्गं) — b) Dn2 G1 प्रश्र(G1 °स्र)वत, D2 स्रवतं च D3 स्त्ववर्तं च यया तुल्यं (sic), D4–9 श्र(D6 7 स्र)वंतमिव चा(D7 वा)चल — c) D3 त्वं दृष्टा, D6 त्वा दंष्ट्रा (for त्वा दृष्ट्वा) D4, 6 T3 G4 -व्याघ्रं (for -व्याघ्र) — d) D2 8 [अ]बुद (D2 °द), D3 °का D1 सीदे वर्षमिवांबुद ; D10 सदा वर्षास्विवाम्बुदं, S सदावर्षमिवांबुदं

5 a) D4 8 9 M2 3 इत (for अत) B1 चिंत्य, D5 7 9 10 G2 किं तु (for किं नु) D1 (marg, orig as in text) 2 3 राज्येनानेन किं कार्यं — b) D4 तत्कृते V1 B1 D3 5–9 T G पितामह (for °मह) D2 मत्कृतेयं विना मति — c) T2 गमितं — d) T1 प्रत्यमैत्रै — e) V1 B2 3 5 Dn D10 च (for [ए]व) T1 3 अन्योन्यपतयश्चान्ये, T2 G M मन्ये नृपतयश्चान्ये — f) D2 3 समं पुत्रै (for सहपुत्रा) V1 D4 5 7 9 10 S (except G2 3) सपुत्रा सह(D4 7 9 °वं)बांधवा — After 5, N ins

6* मत्कृते निधनं प्राप्ता किं नु कष्टतरं तत ।

[D4 तत्कृते D1 सक्षय (for निधन) Dn2 D10 किं तु, D4 किं न D5 6 मम (for तत)]

6 a) B4 D1–6 8–10 G4 च (for हि) Dn1 धार्तराष्ट्रश्च B1 वय हि धार्तराष्ट्राणा — b) B1 2 (marg) 3–5 Dn3 D4–10 S (except G2) काम (G4 °मं) (for काल-) D2 8 मृत्यु (for -मन्यु-) V1 B (except B5) D (except D1–3) T G -वशगता (for -वशानुगा) — c) B5 कृत्वैवं, D7 9 त्वामिदं, T1 कृत्वैव, T2 3 G M कृत्वैतन् (for कृत्वेद) D1 निर्मित, D7 9 निंदि(D9 °द)ता — d) D1–8 नरकं (for का गतिं) D4–9 पुन (for नृप) — After 6, N ins

7* इद तु धार्तराष्ट्रस्य श्रेयो मन्ये जनाधिप ।
इमामवस्था सम्प्राप्त यदसौ त्वां न पश्यति ।

[(L 1) B4 च (for तु) B1 इद तु निंदित कर्म (for the prior half) D2 मध्ये (for मन्ये) D4–7 9 नराधिप (D4 प) (for जना°) — (L 2) D4 सप्राप्तस् D3 यदासौ, D4 तदसौ (for यदसौ) D1 त्वा (for त्वां)]

7 D4 om 7 — a) Dn1 n2 सोह (for अह) B3 D1 ह्यंतकार, B5 कैरै, D6 8 9 ह्यर्थकर, D7 [अ]नर्थ° (for ह्यन्त°) S सोहमार्तिकरो राजन् (T1 M1. 2 जात, M3 [inf lin] जातु) — b) B5 सुहृदुःख ; D3 सदुष्कृत- (for सुहृद्वध-) — d) Dn1 D2 पश्य त्वा, D3 6 9 पश्यस्त्वा S कुलाश्विरसशितव्रत (T1 °त) — V1 B Dn D1–3 5–10 ins after 7 D4 cont after 7*

8* दुर्योधनो हि समरे सहसैन्य सहानुज ।
निहत क्षत्रधर्मेऽस्मिन्दुरात्मा कुलपांसन ।
न स पश्यति दुष्टात्मा त्वामद्य पतित क्षितौ ।
अत श्रेयो मृत मन्ये नेह जीवितमात्मन ।
अहं हि समरे धीर गमित शत्रुभि क्षयम् । [5]
अभविष्य यदि पुरा सह भ्रातृभिरच्युत ।
न त्वामेवं सुदु खार्तमद्राक्ष सायकार्दितम् ।

भीष्म उवाच ।

परतन्त्रं कथं हेतुमात्मानमनुपश्यसि ।
कर्मण्यस्मिन्महाभाग सूक्ष्मं ह्येतदतीन्द्रियम् ॥ ८
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
संवादं मृत्युगौतम्योः काललुब्धकपन्नगैः ॥ ९
गौतमी नाम कौन्तेय स्थविरा शमसंयुता ।
सर्पेण दष्टं स्वं पुत्रमपश्यद्गतचेतनम् ॥ १०
अथ तं स्नायुपाशेन बद्ध्वा सर्पममर्षितः ।
लुब्धकोऽर्जुनको नाम गौतम्याः समुपानयत् ॥ ११
तां चाब्रवीदयं ते स पुत्रहा पन्नगाधमः ।
ब्रूहि क्षिप्रं महाभागे वध्यतां केन हेतुना ॥ १२
अग्नौ प्रक्षिप्यतामेष च्छिद्यतां खण्डशोऽपि वा ।
न ह्ययं बालहा पापश्चिरं जीवितुमर्हति ॥ १३

गौतम्युवाच ।

विसृजैनमबुद्धिस्त्वं न वध्योऽर्जुनक त्वया ।
को ह्यात्मानं गुरुं कुर्यात्प्राप्तव्ये सति चिन्तयन् ॥ १४

नून हि पापकर्माणो धात्रा सृष्टा स्म हे नृप।
अन्यस्मिन्नपि लोके हि यथा मुच्येम किल्बिषात्।
तथा प्रशाधि मां राजन्मम चेदिच्छसि प्रियम्। [10]

[Dn1 om (hapl) lines 1-3 — (L 1) B2 partly damaged D2 दुर्योधन D4-9 [ऽ]पि (for हि) Dn2 D3 सहसैन्य-, D5 6 ससैन्य स B1 सबांधव, D1-8 सहानुग (D1 °ज) (for °नुज) D4 ससैन्ये स महानुज (for the post half) — (L 2) B4 D1 a-7 9 10 -धर्मेण (for धर्मेऽस्मिन्) V1 B2 -पांशन — (L 3) D3 om स D1 पश्यति D8 धर्मात्मा (for दुष्टात्मा) D9 तामद्य — (L 4) B1.2 नेद, Dn1 वेह (for नेह) D3 corrupt for the post. half — (L 5) B2 partly damaged. D2 अह हि मेद*वीरे (for the prior half) B1 समिश्र (for गमित) — (L 6) Dn2 अच्युत — (L 7) D8 स त्वमेव, D9 अहमेव (for न त्वामेव) D7 तु (for सु-) D1-8 न त्वामेवविं(D1 °व व)ष तान (for the prior half) D1-8 पश्येय, D7 8 अद्राक्ष्य B3 सायकाचित, B5 शायकार्दित — (L 8) B2 partly damaged D1-8 वय (for नून) D7 धर्माणो (for -क°) D4-7 9 स्म वै, D8 स्वय (for स्म हे) — (L 9) B2 5 Dn1 n2 लोके वै, B1 लोकेपि, D4-9 लोकेषु (for लोके हि) B3 मुच्ये स, D4 7 मुच्येत, D6 9 मुच्ये स्म (for मुच्येम) D7 9 किल्बिष — (L 10) D5 यथा (for तथा) D8 मा, D5 मे (for मां) D1-8 वीर (for राजन्) B1 जन्म (for मम) Dn2 प्रिय D1-8 प्राप्त भक्तवत्सल (for the post half)]

8 B5 om. (hapl ?) 8-16 — a) D1-8 परं तत्र; D5-7 9 10 T1.2 G2 M3 4 परतत्र (D7 °त्र) D2 पर (for कथ) — b) B2 partly damaged B1.8 -शोचसि, Dn2 D3-5 -पश्यति V1 आत्मानमसृजत्प्रभु — c) D1 om from ण्यस्मिन् up to न्द्रियम् (in 8d) V1 B1 4 Dn1 n2 कर्मणा (Dn3 णा) हि (for °ण्यस्मिन्) — d) D4-7 9 तद् (for [ए]तद्), D2 8 गतिः सूक्ष्मा हि कर्मणां

9 B5 om 9 (of v 1 8) — c) Dn1 सवादो Dn8 D8 7 -गौतम्या

10 B5 om 10 (of v 1. 8) — a) S काप्यासीत् (for कौन्तेय) — b) T2 स्थवीर V1 B1 T8 G4 श्रम, B2 (marg) दम, D2 8 पुत्र, D7 सम-, G1 8 [आ]गम (for शम) D9 -संयुतं — c) B1 दर्पेण (for स°) D8 दष्टस्त्व (for दष्ट स्वं) — d) V1 B1 8.4 Dn8 D2 10 -चेतसं, Dn1 -चेसन, D8 -चेतस (for -चेतनम्)

11 B5 om 11 (of v 1 8) — a) T1 सा, G2 तस्मात् (hypermetric) (for तं) D10 T8 G4 साधु (for स्नायु-) D1 -पादे यद् (for -पाशेन) — b) Dn1 सर्प्पम् (for सर्पम्) S अमर्षण (T2 G1 2 °ण) (for °र्षित) — c) B1 [ऽ]प्यर्जुनो (for ऽर्जुनको) D8 लुब्धकोर्जुनकानागौ (s10); T2 °कोर्जुननामा तु — d) T1 समुपागमत् (for °नयत्)

12 B5 om 12 (of v 1 8) — a) V1 B (B5 om) Dn G2 स; D2 8 त, D8 तौ (for तां) B1 असत (submetric) (for अय ते स) — c) D2 7 महाभाग (for °भागे) — d) D4 वध्येता (for वध्यतां) T1 हेतिना (for हेतुना)

13 B5 om. 13 (of v 1 8) — a) D5 6 प्रक्षिपताम्, D1 प्रक्षप्यताम् B1 Dn2 एव; T1 2 वैष, T8 मात (for एष) — b) D5 छिंद्यता D4-9 T1 [ऽ]थ (for ऽपि) T2 सर्पस्ते पन्नगाधम — T2 om 13cd — c) Dn2 D1 6 [अ]हं (for [अ]यं) B8 मुच्यता (for बालहा)

14 B5 om 14 (of v 1 8) B4 गौतम (for °मी) — a) D2 अबुद्धिं (for °द्धिस्) B1 तु (for

प्लवन्ते धर्मलघवो लोकेऽम्भसि यथा प्लवाः ।
मज्जन्ति पापगुरवः शस्त्रं स्कन्नमिवोदके ॥ १५
न चामृत्युर्भविता वै हतेऽस्मि-
न्को वात्ययः स्यादहतेऽस्मिञ्जनस्य ।
अस्योत्सर्गे प्राणयुक्तस्य जन्तो-
र्मृत्योर्लोकं को नु गच्छेदनन्तम् ॥ १६

लुब्धक उवाच ।
जानाम्येवं नेह गुणागुणज्ञाः
सर्वे नियुक्ता गुरवो वै भवन्ति ।
स्वस्थस्यैते तूपदेशा भवन्ति
तस्मात्क्षुद्रं सर्पमेनं हनिष्ये ॥ १७
समीप्सन्तः कालयोगं त्यजन्ति

स्व) — ^{b}) N (except B1 D1 2, B5 om) G2 क्षवध्यो (Dn8 °ध्यौ) (for न वध्यो) — ^{c}) D1 गुरु (for गुरुं) B1 रूपाव् (for कुर्यात्) — ^{d}) B1 corrupt, B8 प्राप्तव्येति विचिंतयन्, D5 °व्यमनुचिंतयन्.

15 B5 om 15 (cf v 1 8) — ^{a}) B1 D4–7 9 10 प्लवंति, D2 प्लावंते — ^{b}) G4 लोको Dn2 युवा, D4. 6–9 G4 प्लव B1 तथाम्भसि यथा पुरा — ^{c}) D8 सजंति (for मज्जन्ति) — ^{d}) T1 शास्त्र-, G1 शास्त्रं, G2 वस्त्रं The portion from स्कन्न up to हतेऽस्मि (in 16^{a}) is damaged in G1 B1 कदुम्, B4 क्षुण्णम्, D1 छन्नम्, D2 छिन्नम्, G4 क्लिन्नम् (for स्कन्नम्) D8 शस्त्रं छिन्नैदुवोदके (sic) — After 15, D5–8 10 ins

9* यदि वास्मिंस्तु निहते पन्नगेऽर्जुनक त्वया ।
जीवेदयं बालको मे तन्न मेऽर्जुनक प्रियम् ।

[(L 1) D6–8 च (for वा) D7 निहिते — (L 2) D5 नाम (for न मे)]

16 B5 om 16 (cf v 1 8) — ^{a}) D4 तव, D5 6 8 न वा (for न च) — ^{b}) D6 के D1–3 वा व्यय, D5 वा ह्यत्यय (for वात्यय) D8 अहनस्मिन्, D8 ऊढातास्मिन् (sic) (for अहतेऽस्मिन्) D7 जनस्य च (for जनस्य) — For 16^{ab}, V1 B (B5 om) Dn D10 Cap subst

10* हत्वा चैनं नामृत स्यादयं मे
जीवत्यस्मिन्कोऽस्त्यय स्यादयं ते ।

[(L 1) B1 चैव — (L 2) B8 को नय°, D10 कोन्वय (for कोऽस्त्यय) V1 अनते (for अय ते)]

On the other hand, S (G1 damaged) Cb subst for 16^{ab}

11* नास्यामृतत्वं भविता वै हतेऽस्मि-
ञ्जीवत्यस्मिन्को व्यसु स्यादनन्ते ।

[(L 1) T1 वो तस्मिन्, G3 एव हतेसिन् (for वै हतेऽसिन्) G2 corrupt, Cb नानामृत भवतीद हतेसिन् — (L 2) T1 व्यय, T2 3 G3 4 M4 Cb [s]व्यसु (for व्यसु) T3 अय त (for अनन्ते)]

— ^{c}) T1 अस्योद्वृते (for °त्सर्गे) D10 प्राणमुक्तस्य, Cb पाशमुक्तस्य (for प्राणयुक्तस्य) Dn1 जेतोर् (for जन्तोर्) — ^{d}) T1 G4 मृत्युं लोके, T2 3 G1–3 मृत्युर्लोके, Cb मृत्योर्लोकं (as in text) B2 3 D10 अनत, T G अनते, Cb अनन्तम् (as in text) D1 लोक मृत्यो लोकमिच्छेदनतर, D4–9 मृत्योर्लोके को नु (D5–8 न) गच्छेदनवे, M मृत्युं लोके को नु गच्छेत नाते

17 B5 भीष्म, D4–9 अर्जुन (for लुब्धक) G1 damaged for 17^{ab} — ^{a}) T2 3 G2–4 M1–3 Cb [अ]ह (for [ए]व) D8 नाह, D5 7–9 केन, D6 को न, T1 नैव, G4 ते* (for नेह) T1 M गुणागुणज्ञै° (for °ज्ञा) V1 B1 2 (marg) 3–5 Dn D10 Cb जानास्यहं देवि गुणान्तु (B2 [marg] 3 5 Dn1 n2 °णाग्नु)णज्ञे, D4 जानाम्ये* केन गुणागुणज्ञे — ^{b}) T2 सदार्तियुक्ता, T3 G2–4 सदा युक्ता, M4 सर्वैर्तियुक्ता (for सर्वे नियुक्ता) D4 6 7 9 om वै D1–3 5 वदति (for भवन्ति) V1 B Dn D8 Cb सर्वार्तियु(B1 °वैभिमु)क्ता गुरवो भवति — B4 om. 17^{c}–18^{b} — ^{c}) V1 B1 3 सुस्थस्यैते, B5 स्वस्थ श्चैते, Cb °स्यैते (as in text) Dn8 चोपदेशा, D2 सूप°, D3 क्षुप°, D9 क्षप°, G4 M1–3 उप°, Cb तूप° (as in text) T1 स्वस्थस्य ते सूपदेशा भवति, T3 G1 3 स्वर्गस्य ते (G1 °र्गस्यैते) यूपदेशा भ°, G2 स्वर्गस्य** *यूपदेशो भ° — ^{d}) T1 हुम (for क्षुद्र) G4 om, Cb पापम् (for सर्पम्) B2 D1. 10 T2 3 G2–4 M हुमं, B5 Dn8 एतं, Dn1 (before corr) एव (for एनं) B1 हरिष्ये (for हनिष्ये) D2 3 तस्मादेन क्षुद्रसर्पं हनिष्ये, D4 9 तस्मात्सर्पं क्षुद्रमिमं ह°

18 B4 om 18^{ab} (cf v 1 17) — ^{a}) S (except T3) शममीप्सत (for समीप्सन्त) D2 3 चरति, D4 6 7 9 भजंति (for त्यजन्ति) V1 B (B4 om) Dn D. 3 Cb शमा(B5 °र्मा)र्थित (D3 °न) कालगतिं (Dn1 °त)

सद्यः शुचं त्वर्थविदस्त्यजन्ति ।
श्रेयः क्षयः शोचतां नित्यशो हि
तस्मात्त्याज्यं जहि शोकं हतेऽस्मिन् ॥१८॥

गौतम्युवाच ।

न चैवार्तिर्विद्यतेऽस्मद्विधानां
धर्मारामः सततं सज्जनो हि ।
नित्यायस्तो बालजनो न चास्ति
धर्मो ह्येष प्रभवाम्यस्य नाहम् ॥ १९
न ब्राह्मणानां कोपोऽस्ति कुतः कोपाच्च यातना ।
मार्दवात्क्षम्यतां साधो मुच्यतामेष पन्नगः ॥ २०

लुब्धक उवाच ।

हत्वा लाभः श्रेय एवाव्ययं स्या-
त्सद्यो लाभो बलवद्भिः प्रशस्तः ।
कालाल्लाभो यस्तु सद्यो भवेत
हते श्रेयः कुत्सिते त्वीदृशे स्यात् ॥ २१

गौतम्युवाच ।

कार्थप्राप्तिर्गृह्य शत्रुं निहत्य
का वा शान्तिः प्राप्य शत्रुं नमुक्त्वा ।

वदति, D_1 समीप्सत कालयोगं चरति, D_{10} शमार्थिन कालयोगय भजति —[b]) D_3 corrupt B_2 Cb सद्य शुचस्, $T_{1, 3}$ $G_{1, 3, 4}$ M शुच च सद्य(T_1 सत)स्, T_2 शुचध्र सतस् (sic), G_2 शुचिश्च सत्यस् (for सद्य शुचं) $D_{1, 2, 4-7, 9}$ शोक्र सद्यो व्यर्थ(D_1 क्त)मिम त्यजति, D_{10} शुच च सद्योर्थविदस्त्यजति —[c]) $D_{3, 4-9}$ श्रेयान्, D_{10} S (except T_1) श्रिय (for श्रेय) D_7 शोचितां, D_{10} Cb शोचति (for शोचता) T_1 नित्यमेव, $T_{2, 3}$ नित्यशोभि (for °शो हि) V_1 B Dn_1 n_2 Cb श्रि(B_2 [marg] $_{3, 5}$ Dn_1 n_2 श्रे)य क्षय (B_2 Cb °ये) शोचति नित्यमोहात्, Dn_3 श्रेयान्क्षय शोचति नित्यशो हि, D_2 श्रेयक्षयं सोचिर्ति नित्यशो हि (sic), D_3 नित्यायस्तो श्रेयान्कृतनित्यशो हि —[d]) D_1 om त्याज्यं D_1 लोक (for शोक) T_3 $G_{1, 3}$ गते (for हते) V_1 $B_{1, 3-5}$ Dn D_{10} Cb तस्माच्छुच (Cb स्माच्च त्व) मुच हते (B_1 °चति ते, D_{10} च मृते) भुजगे, B_2 तस्मात्सुत त्वं च हते भुजंगे, G_2 तस्मात्पूज्य त्यज शोक हितेस्मिन्

19 The reference is damaged in G_1 —[a]) V_1 B Dn श्रा(B_1 स्वा)र्तिर्नैव, $D_{5, 10}$ न चैव चार्तिर्, D_9 न चेन्नैव, T_2 न चैवास्मिन्, G_2 न चैवार्त्तं (for न चैवार्तिर्) T_1 M_3 Cb मद्विधाना (for ऽस्मद्वि) —[b]) G_3 धर्मोराम, G_4 धर्मराज (for धर्माराम) $D_{2, 3}$ नोद्विजेत (for सज्जनो हि) V_1 B Dn Cb धर्मात्मन सर्वदा सज्जना हि, D_1 धर्मागम सतत नोद्विजेत —[c]) T_1 corrupt D_2 T_3 G_4 नित्यायस्ते (D_2 स्ता); D_7 °प्यस्तो, G_1 °घस्तो, M_{1-3} यस्तो (for °यस्तो) $D_{4, 7}$ वास्ति, D_{10} T_3 $G_{1, 3, 4}$ M_4 चात्र, T_2 चार्यं, G_2 बाधा (for चास्ति) V_1 B Dn Cb नित्यायस्तो (B_4 °स्यपरस्थो) बालकोप्यस्य (V_1 B_2 [marg] °कोय च) तस्माद् —[d]) D_{10} T $G_{3, 4}$ वेति; $M_{1, 2}$ न्यैति, M_3 न्येति, M_4 ह्येति (for ह्येष) D_2 नित्य, D_{10} $T_{2, 3}$ G_4 नाश (for नाहम्) V_1 B Dn ईशे नाह पन्नगस्य प्रमाथे (B_3 °णाशे), $G_{1, 3}$ धर्मे वैति प्रभवाम्यस्य नाश

20 [b]) B_4 यत (for कुत) B_1 कोपानि (sic), $M_{1, 3}$ कोपोस्ति (for कोपाच्च) $B_{1, 5}$ D_{4-6} T_2 M_4 यातना, Dn_1 n_3 D_9 यातना, D_{1-3} यापनं (for यातना) —[c]) G_2 मार्दवां (for °वात्) M_{1-3} क्षमता (for क्षम्यतां) B_1 मार्दवास्त्व हि न साधो —[d]) $D_{3, 6}$ पन्नगा

21 $G_{1, 3, 4}$ लुब्ध (for लुब्धक) —[a]) D_{4-10} हि- (D_{10} ह)त्वा लो(D_7 ला)भ (for हत्वा लाभः) V_1 B_2 (marg as in text) $_5$ Dn_1 [अ]व्यय स्यात्, T_1 M [अ]प्यहिंस्यात् (for [अ]व्ययं स्यात्) D_{1-3} हत्वा लाभ श्रेयसां (D_1 °स) वाव्ययस्त(D_1 °य त)त्, $T_{2, 3}$ $G_{1, 3, 4}$ हत्वा ला(T_3 G_4 लो)भाच्छ्रेय एवाप्यहिंस्यात् (T_3 G_3 °हिंस्त, G_1 °हिंस, G_4 °हिं ते), G_2 हत्वा लाभाश्रये वाप्यहिंसा —[b]) B_3 सद्यो लाभ्य, $D_{4, 6, 8, 9}$ सद्यो लोभो (for सद्यो लाभो) V_1 B_{2-5} Dn_3 स्याद्धलिभ्य, D_{10} M_4 (sup lin) बलवस्मय, S बलवद्धि (T_1 °द्ध, M_{1-3} °ध्य) (for °वद्भि) Dn_1 n_2 लभ्यो लाभः (Dn_1 °भ्य) स्याद्धलिभ्य प्रशस्त —[c]) D_4 को वा न, $D_{6, 9}$ काला न, D_3 कालेन, T_1 लोभाल्, M_1 कामाल् (for कालाल्) T_1 G_2 $M_{1, 4}$ लोभो (for लाभो) V_1 सर्वो; B_5 Dn_1 n_2 सत्यो, T_1 पथ्यो (for सद्यो). B_3 भवेस्न, D_2 भयेत, G_2 जयेन (for भवेत) —[d]) $D_{1-4, 6-9}$ G_3 त्वीदृश, D_{10} त्वादृशे, T_2 कीदृश, G_1 त्वीदृशो (for त्वीदृशे) V_1 B Dn श्रेयो लाभ कुत्सितेस्मिन्हते (B_2 Dn_1, n_2 °स्मिन्न ते) स्यात्

22 [a]) $B_{1, 2}$ Dn_1 n_2 का नु, T_1 का वा, T_2 कोर्थं (for कार्थ-) $D_{2, 3}$ प्रास-, G_4 गृह- (for गृह्य) $T_{2, 3}$ $G_{3, 4}$ M_3 शत्रून् (for शत्रुं) D_5 निगृह्य (for निहत्य) G_2 कोर्थप्राप्ते गुह्य शत्रूंन्निहत्य (sic) —[b]) V_1 B_{2-5} Dn

कस्मात्सौम्य भुजगे न क्षमेयं
मोक्षं वा किं कारणं नास्य कुर्याम् ॥ २२
लुब्धक उवाच ।
अस्मादेकस्माद्बहवो रक्षितव्या
नैको बहुभ्यो गौतमि रक्षितव्यः ।
कृतागसं धर्मविदस्त्यजन्ति
सरीसृपं पापमिमं जहि त्वम् ॥ २३
गौतम्युवाच ।
नास्मिन्हते पन्नगे पुत्रको मे
संप्राप्स्यते लुब्धक जीवितं वै ।
गुणं चान्यं नास्य वधे प्रपश्ये
तस्मात्सर्प लुब्धक मुञ्च जीवम् ॥ २४
लुब्धक उवाच ।
वृत्रं हत्वा देवराट् श्रेष्ठभाग्वै
यज्ञं हत्वा भागमवाप चैव ।
शूली देवो देववृत्तं कुरु त्वं
क्षिप्रं सर्पं जहि मा भूद्विशङ्का ॥ २५

D8 का कामाप्ति, B1 कामावाप्ति, D1 का वा श्रांति (for का वा शान्ति) D2 प्राप्तं, D8 प्राप्त (for प्राप्य) B8 om, D2 8 तु (for न) D4–10 कार्थप्राप्ति (D5 कथं प्राप्ति, D10 का वा शांति) गृह्य शत्रुं विमुच्य, S का (G2 को) वा प्रीति (T2 प्राप्ति) प्राप्य (T1 °स) शत्रून्विमुक्त्वा (T1 °त्रु विमुक्त्वा, T2 G2 °त्रून्स मुंच्य) — °) D2 8 सौम्याह, D7 सौम्यो (for सौम्य) D2 भुजगे न, T2 M4 भुजगे तु (for भुजगे न) V1 B Dn1 n8 कस्मात्सौम्याह न क्षमेयं (B1 2 5 Dn1 n8 °मे नो) भुजगे (B8 °गं), Dn2 कस्मात्सौम्याह * क्षमेन भुजगो, D5 10 कस्मात्सौम्य (D10 °स्य) भुजगे तत्क्षमेय, T1 तस्मात्साम्ये भुजगेस्मिन्क्षमैव; T8 G1 8 4 तस्मात्सौम्य भुजगे तु क्षमेय, G2 तस्मात्सौम्य भजनी तु क्षमेयो (sic) — d) D8 T1 मोक्षे, G4 मोक्ष्य (sic) G transp वा and किं D1 10 T1 G2 M4 (*sup lin*) कुर्यात्, T8 G1 8 4 कुर्या (for कुर्याम्) V1 B Dn मोक्षार्थं वा कस्य (B4 वाक्यस्य) हेतोर्न कुर्यां (Dn1 °र्यां) — After 22, D4 reads 24 for the first time, repeating it in its proper place

23 D5 transp 23 and 24 T1 व्याध (for लुब्धक) — a) T2 8 G तस्माद् (for अ°) N (except D1 2) एकाद्, T2 एतद्, T8 G4 एतस्माद् (for एक°) — b) B8 रक्षणीय, D8 रक्षितव्यासै (sic) (for रक्षितव्य) — c) S धर्महेतो (T2 °कृत) स्त्र (for °विदस्) B1 यजति (for स्य°) — d) V1 सरीसृप Dn2 D2 10 इद (for इम) S त्यज (for जहि)

24 D4 reads 24 for the first time after 22 D5 transp 23 and 24 D4 (first time) 5 om the ref — a) Dn8 मृते (for हते) D4 (both times) 5 7 9 [s]य (for मे) — b) D5 सम्राप्स्यसे, D9 समाप्त मे, D10 T1 प्राप्स्यत्यय After लुब्धक, T1 reads for the first time from भागा (in 26c) up to पन्नग (in 27b), repeating it in its proper place. B1 जीवितर्थै, D4 (both times) 5 7 9 °त मे (for °तं वै) — G4 damaged for 24cd — c) B1 गुण कोल्प B8 गुणं साल्पं, B4 T1 2 G1–8 M गुण वान्यं (for गुण चान्य) D1–8 स्म पश्ये; D10 प्रपश्येत् (for °श्ये); D4 (both times) 5–9 लाभ न चान्य (D4 [both times] वान्य, D8 न चान्य) नास्य वधाद (D7 °दि) वैमि — d) B5 D9 सर्वं, Dn1 सर्प्य, D6 om (for सर्पं) B4 वीजं (by metathesis), D4 (both times) जीव, D10 चैर्न, T1 दीन (for जीवम्)

25 D9 om 25 (retaining the reference) G4 partly damaged — a) D4 देवराज् (for °राट्) B1 श्रेष्ठतां वै, B8 °भागे, Dn8 श्रेयभाग्वै, D1–8 श्रेष्ठ भागैर्, D4 5 7 8 स्वर्गभाग्वै, D10 T1 M क (T1 ध) र्मं भागी, T2 8 G धर्मभागं (for श्रेष्ठभाग्वै) — b) V1 B1 8 4 Dn8 यज्ञ भित्त्वा, B5 D1 यज्ञं विध्वा, D2 8 यज्ञैरिष्ट्वा, D7 corrupt, D10 T1 G2 M हत्वा यज्ञ (T1 °ज्ञे), T2 8 G1 8 हित्वा यज्ञ, G4 हित्वा वज्र (for यज्ञ हत्वा) D10 भाग्यम्, T G1 8 4 धर्मम् (for भागम्) D8 वा (for च) — c) D8 शूली Dn2 देयो (for देवो) D7 देवदत्त, T1 8 देवस्व, G1 8 देवव्रतं (for °वृत्तं) V1 B1–4 Dn चर स्व, B5 om, T1 8 G1 8 कुरुष्व, G4 damaged (for कुरु स्व) — d) D8 तस्मात् (for क्षिप्रं) Dn1 सर्प्यं; D2 सर्वं (for सर्पं) V1 B1–4 Dn D8 भूत्ते विशाका, D1 भू: स शकरा (sic), D2 8 भू सशका, D5 विचार कुरुष्व, T8 G1 8 4 विशका (for भूद्विशङ्का) B5 तस्माच्छोकं मुच मा भूद्विशाका, D4 6 7 तस्मात्सर्पं जहि मा विचार कुरुष्व

26 D9 G1 om the ref — a) D2 8 प्रोच्यमाणो, (D3 °नो) (for °माना) — b) B1 Dn1 D3 भुजं प्रति

भीष्म उवाच ।

असकृत्प्रोच्यमानापि गौतमी भुजगं प्रति ।
लुब्धकेन महाभागा पापे नैवाकरोन्मतिम् ॥ २६

ईषदुच्छ्वसमानस्तु कृच्छ्रात्संस्तभ्य पन्नगः ।
उत्ससर्ज गिरं मन्दां मानुषीं पाशपीडितः ॥ २७

को न्वर्जुनक दोषोऽत्र विद्यते मम बालिश ।
अस्वतन्त्रं हि मां मृत्युर्विवशं यदचूचुदत् ॥ २८

तस्यायं वचनाद्दष्टो न कोपेन न काम्यया ।
तस्य तत्किल्बिषं लुब्ध विद्यते यदि किल्बिषम् ॥ २९

लुब्धक उवाच ।

यद्यन्यवशगेनेदं कृतं ते पन्नगाशुभम् ।
कारणं वै त्वमप्यत्र तस्मात्त्वमपि किल्बिषी ॥ ३०

मृत्पात्रस्य क्रियायां हि दण्डचक्रादयो यथा ।
कारणत्वे प्रकल्प्यन्ते तथा त्वमपि पन्नग ॥ ३१

किल्बिषी चापि मे वध्यः किल्बिषी चासि पन्नग ।
आत्मानं कारणं ह्यत्र त्वमाख्यासि भुजंगम ॥ ३२

सर्प उवाच ।

सर्वं एते ह्यस्ववशा दण्डचक्रादयो यथा ।

(sic), D10 साथ भारत (for भुजगं प्रति) —^{c}) T1 reads from भागा up to पन्नग (in 27^b) for the first time after लुब्धक (in 24^b) Dn2 D1 T2 महाभाग, D2 महामा*, D3 महाभागे (for °भागा) —^{d}) D1 मा पापे न, D2 8 नैव पापे (by transp), D4-7 9 10 S (T1 both times) सा (G2 ह्) पापे न

27 For the repetition in T1, of v l 26 G3 reads 27^a twice —^{a}) Dn1 D1 2 T3 G1. 8 (first time) उच्छ्वासमानस्, D6 9 (*sup lin* as in text) उत्स्वस°, G2 उत्सय° (for उच्छ्वस°) D8 [ऽ]पि (for तु) G3 (second time) कृच्छ्रात्संस्तभ्यमानस्तु —^{b}) D2 संस्तम्य B4 D8 पन्नगा — G2 om 27^{cd} —^{c}) B5 D1 गिरिं D9 मदा, D10 T2 मंदं, G1 मंदान्

28 Before 28, V1 B1-4 Dn D2 3 5 8 10 T1 ins सर्प उवाच, B5 D1 4 6 7 9 पन्नग उवाच B2 damaged for 28^{ab} —^{a}) G1 8 [ऽ]पि, G4 वा (for नु) D4 6 [अ]र्जुन त्व, D10 चार्जुन B1 कोर्जुनश्च क देवोत्र (sic) —^{b}) V1 यालिश —^{c}) D10 अन्यतन्त्र (for अस्वतन्त्र) D1 7 मा —^{d}) B3 विलेशयम् (for विवशं यद्) D2 मूमुवतु (sic), D4-8 समनूनुदत्, D9 10 T1 2 G समचूचुद(G2 °र)त्, T3 damaged (for यदचू°)

29 ^{a}) G1 8 अस्य (for तस्य) D10 T1 [अ]ह (for [अ]यं) —^{b}) B2 च, D2 om (for the second न) D1 (*sup lin* as in text) कामया —^{c}) D2 8 मद (for लुब्ध) D4-9 न तत्र किल्बिष किंचिद्, G2 तस्य पत्नी विष लुब्ध (sic) —^{d}) D1 8 मन्यसे (for विद्यते) B2 damaged from किल्बिषम् up to त्वमप्यत्र (in 30^c) D10 T1 M बालिश (M3 °श), G1 damaged, G2-4 किंचन (for किल्बिषम्) D2 मन्यसे यद किल्बिषात्, D4-9 विद्यते मम बालिश (= 28^b)

30 B2 damaged up to 30^c The ref is damaged in G1 —^{a}) D4 5 T3 G1 यदन्य°, M1 यद्यस्य (for यद्यन्य) B1 यद्यन्यवश्यगानेद, T2 यद्यप्यन्यवशेनैव —^{b}) G1 damaged D2 8 तत्कृत (for कृतं ते) D7 [अ]बुध, D8 [अ]श्रुत (for [अ]शुभम्) B5 कृतं ते पन्नगी-सुत — D2 om 30^{cd} —^{d}) T1 असि (for अपि) B1 D8 किल्बिषि (B1 °ष)

31 B2 damaged for 31^{abc} —^{a}) D4 5 7-9 तु (for हि) D10 मृत्योरत्र क्रियाया हि — D5 om 31^{cd} T2 om (hapl) 31^c–33^b —^{c}) B1 कारणास्तु; D10 °णस्व, S (except G2, T2 om) °ण च (for °णत्वे) D4 6 10 प्रकल्पते, T1 न कल्प्यते

32 T3 om. 32 (cf. v 1 31) G2 om 32^a–33^b D2 8 M3 om (hapl) 32^{ab} —^{a}) D4 6 न, D7 चा (for च) B5 किल्बिषाचापि वध्य किं — T3 G1 3 4 om 32^{bc} —^{b}) V1 B5 Dn2 D1 M1 चापि, Dn3 चास, D7 वासि (for चासि) V1 पन्नग —^{c}) Dn3 चास्य; D4 6-9 चात्र, D10 T1 M ह्यस्य (for ह्यत्र) —^{d}) D2 4 T1 3 G3 4 M1 समाख्याहि (D4 °सि); D5 ममाख्यासि (for त्वमा°)

33 T3 om 33^{ab} (cf v l. 31) G2 om 33^{ab} (cf v 1 32) D1-10 S (T2 G2 om.) पन्नग (for सर्प) —^{a}) B2 partly damaged B4 एव (for एते) D10 T1 3 G1 3 M [ऽ]न्यव(G3 [ऽ]प्य व)शगा; G4 ह्यवशगा (for ह्यस्ववशा) D4-9 सर्वदा वै (D7 ते) ह्यस्वतंत्रा —^{b}) D5 चक्रदण्डादयो यथा —^{c}) G4 गता (for तथा) D10 कसमाद् (for त°) D10 T2 3 G M वै (for मे) T1 तथा त्वमपि कस्माद्दि —^{d}) D8 T3 G M [ए]व, D7-9 [ए]व (for [ए]ष) V1 B2 5 Dn1 n2 n3 (marg) दोषो (for हेतुर्) D4-6 नैव हता मतस्तव, T1 हेतुर्नैव

2

कस्मात्सौम्य भुजगे न क्षमेयं
मोक्षं वा किं कारणं नास्य कुर्याम् ॥ २२
लुब्धक उवाच ।
अस्मादेकस्माद्बहवो रक्षितव्या
नैको बहुभ्यो गौतमि रक्षितव्यः ।
कृतागसं धर्मविदस्त्यजन्ति
सरीसृपं पापमिमं जहि त्वम् ॥ २३
गौतम्युवाच ।
नास्मिन्हते पन्नगे पुत्रको मे
संप्राप्स्यते लुब्धक जीवितं वै ।
गुणं चान्यं नास्य वधे प्रपश्ये
तस्मात्सर्पं लुब्धक मुञ्च जीवम् ॥ २४
लुब्धक उवाच ।
वृत्रं हत्वा देवराट् श्रेष्ठभाग्वै
यज्ञं हत्वा भागमवाप चैव ।
शूली देवो देववृत्तं कुरु त्वं
क्षिप्रं सर्पं जहि मा भूद्विशङ्का ॥ २५

D8 का कामाप्ति, B1 कामावाप्ति, D1 का वा श्राति (for का वा शान्ति) D2 प्राप्त, D8 प्राप्त (for प्राप्य) B3 om, D2 8 तु (for न-) D4–10 कार्यप्राप्ति (D5 कथ प्राप्ति, D10 का वा शाति) गृह्य शत्रु विमुच्य, S का (G2 को) वा प्रीति (T2 प्राप्ति) प्राप्य (T1 °ह) शत्रून्विमुक्त्वा (T1 °त्रु विमुक्त्वा, T2 G2 °त्रून्न मुच्य) — c) D2 8 सौम्याह, D7 सौम्यो (for सौम्य) D2 भुजगे न, T2 M4 भुजगे तु (for भुजगे न) V1 B Dn1 n8 कस्मात्सौम्याहं न क्षमेय (B1 2 5 Dn1 n8 °मे नो) भुजगे (B3 °गं), Dn2 कस्मात्सौम्याह *क्षमेन भुजगो, D5 10 कस्मात्सौम्य (D10 °म्य) भुजगे तरक्षमेय, T1 तस्मात्साम्ये भुजगेस्मिन्क्षमैव, T3 G1 3 4 तस्मात्सौम्य भुजगे तु क्षमेय, G2 तस्मात्सौम्यं भजनी तु क्षमेयो (sic) — d) D8 T1 मोक्षे, G4 मोक्ष्य (sic) G transp वा and किं D1 10 T1 G2 M4 (*sup lin*) कुर्यात्, T3 G1 3 4 कुर्या (for कुर्याम्) V1 B Dn मोक्षार्थं वा कस्य (B4 वाक्यस्य) हेतोर्न कुर्यां (Dn1 °र्या) — After 22, D4 reads 24 for the first time, repeating it in its proper place

23 D5 transp 23 and 24 T3 व्याध (for लुब्धक) — a) T2 3 G तस्माद् (for अ°) N (except D1 2) एकाद्, T2 एतद्, T3 G4 एतस्माद् (for एक°) — b) B3 रक्षणीय, D3 रक्षितव्यासे (sic) (for रक्षितव्य) — c) S धर्महेतो (T2 °कृत) स्तु (for °विदस्) B1 यजति (for त्य°) — d) V1 सरीसृप Dn2 D2 10 इद (for इम) S त्यज (for जहि)

24 D4 reads 24 for the first time after 22 D5 transp 23 and 24 D4 (first time) 5 om. the ref — a) Dn3 मृते (for हते) D4 (both times) 5 7 9 [s]य (for मे) — b) D5 सम्प्राप्स्यसे, D9 संप्राप्तं मे, D10 T1 प्राप्स्यत्यय After लुब्धक, T1 reads for the first time from भागा (in 26c) up to [illegible] (in 27b), repeating it in its proper place B1 जीवितर्थं, D4 (both times) 5 7 9 °त मे (for °तं वै) — G4 damaged for 24cd — c) B1 गुण कोल्प B3 गुण वाल्प, B4 T1 2 G1–3 M गुण वान्यं (for गुण चान्य) D1–8 स्म पश्ये, D10 प्रपश्येत (for °श्ये), D4 (both times) 5–9 लाभ न वान्य (D4 [both times] वान्य, D8 न चान्य) नास्य वधाद् (D7 दि) वैमि — d) B5 D9 सर्वं, Dn1 सर्प्यं, D6 om (for सर्पं) B4 वीजं (by metathesis), D4 (both times) जीव, D10 चैनं, T1 दीन (for जीवम्)

25 D9 om 25 (retaining the reference) G4 partly damaged — a) D4 देवराज् (for °राट्) B1 श्रेष्ठतां वै, B3 °भागे, Dn3 श्रेयभाग्वै, D1–3 श्रेष्ठ भागैर्, D4 5 7 8 स्वर्गभाग्वै, D10 T1 M क (T1 ध) र्मं भागी, T2 3 G धर्मभागं (for श्रेष्ठभाग्वै) — b) V1 B1 3 4 Dn3 यज्ञ भित्त्वा, B5 D1 यज्ञं विध्वा, D2 8 यज्ञैरिष्ट्वा, D7 corrupt, D10 T1 G2 M हत्वा यज्ञ (T1 °ज्ञे), T2 3 G1 3 हित्वा यज्ञ, G4 हित्वा वज्र (for यज्ञ हत्वा) D10 भाग्यम्, T G1 3 4 धर्मम् (for भागम्) D5 वा (for च) — c) D8 शूली Dn2 देयो (for देवो) D7 देवदत्त, T1 3 देवत्व, G1 3 देववृतं (for °वृत्तं) V1 B1–4 Dn चर त्व, B5 om, T1, 3 G1 3 कुरुष्व, G4 damaged (for कुरु त्व) — d) D3 तस्माद् (for क्षिप्रं) Dn1 सर्प्यं, D2 सर्वं (for सर्पं) V1 B1–4 Dn D3 भूत्ते विशंका, D1 भूः स शंकरा (sic), D2 8 भू सशंका, D5 विचारं कुरुष्व, T3 G1, 3 4 विशंका (for भूद्विशङ्का) B5 तस्माच्छोक मुञ्च मा भूद्विशंका, D4 6 7 तस्मात्सर्पं जहि मा विचारं कुरुष्व

26 D9 G1 om the ref — a) D2 3 प्रोच्यमाणो, (D9 °णो) (for °माना) — b) B1 Dn1 D3 भुजं प्रति

भीष्म उवाच ।

असकृत्प्रोच्यमानापि गौतमी भुजगं प्रति ।
लुब्धकेन महाभागा पापे नैवाकरोन्मतिम् ॥ २६
ईषदुच्छ्वसमानस्तु कृच्छ्रात्संस्तभ्य पन्नगः ।
उत्ससर्ज गिरं मन्दां मानुषीं पाशपीडितः ॥ २७
को न्वर्जुनक दोषोऽत्र विद्यते मम बालिश ।
अस्वतन्त्रं हि मां मृत्युर्विवशं यदचूचुदत् ॥ २८
तस्यायं वचनाद्दष्टो न कोपेन न काम्यया ।
तस्य तत्किल्बिषं लुब्ध विद्यते यदि किल्बिषम् ॥ २९

लुब्धक उवाच ।

यद्यन्यवशगेनेदं कृतं ते पन्नगाशुभम् ।
कारणं वै त्वमप्यत्र तस्मात्त्वमपि किल्बिषी ॥ ३०
मृत्पात्रस्य क्रियायां हि दण्डचक्रादयो यथा ।
कारणत्वे प्रकल्प्यन्ते तथा त्वमपि पन्नग ॥ ३१
किल्बिषी चापि मे वध्यः किल्बिषी चासि पन्नग ।
आत्मानं कारणं ह्यत्र त्वमाख्यासि भुजंगम ॥ ३२

सर्प उवाच ।

सर्वे एते ह्यस्ववशा दण्डचक्रादयो यथा ।

(sic), D10 साथ भारत (for भुजग प्रति) — c) T1 reads from भागा up to पन्नग (in 27b) for the first time after लुब्धक (in 24b) Dn2 D1 T2 महाभाग, D7 महाभा*, D8 महाभागे (for भागा) — d) D1 मा पापे न, D2 8 नैव पापे (by transp), D1-7 9 10 S (T1 both times) सा (G2 ह) पापे न

27 For the repetition in T1, cf v l 26 G8 reads 27a twice — a) Dn1 D1 2 T8 G1. 8 (first time) उच्छ्वासमानस्, D5 9 (*sup lin* as in text) उत्स्वस°, G2 उरस्वय° (for उच्छ्वस°) D8 [s]पि (for तु) G3 (second time) कृच्छ्रात्संस्तम्यमानस्तु — b) D2 संस्तम्य B4 D2 पन्नगा — G2 om 27cd — c) B5 D1 गिरिं D9 मंदा, D10 T2 मंद, G1 मंदान्

28 Before 28, V1 B1-4 Dn D2 3 5 8 10 T1 ins सर्प उवाच, B5 D1 4 6 7 9 पन्नग उवाच B2 damaged for 28ab — a) G1 8 [s]पि, G4 वा (for नु) D4 6 [अ]र्जुन त्व, D10 चार्जुन B1 कोर्जुनश्च क देवोत्र (sic) — b) V1 वालिश — c) D10 अन्यतन्त्र (for अस्वतन्त्र) D1 7 मा — d) B8 विलेशयम् (for विवश यद्) D3 मूमुचत्तु (sic), D4-8 समनूनुदत्, D9 10 T1 2 G समचूचुद(G2 °र)त्, T8 damaged (for यदचू)

29 a) G1 8 अस्य (for तस्य) D10 T1 [अ]ह (for [अ]य) — b) B2 च, D2 om (for the second न) D1 (*sup lin* as in text) कामया — c) D2 8 मर्द (for लुब्ध) D4-9 न तत्र किल्बिष किंचिद्, G2 तस्य पत्नी विषं लुब्ध (sic) — d) D1 8 मन्यसे (for विद्यते) B2 damaged from किल्बिषम् up to त्वमप्यत्र (in 30c) D10 T1 M वालिश (M2 श), G1 damaged, G2-4 किंचन (for किल्बिषम्) D2 मन्यसे यद किल्बिषात्, D4-9 विद्यते मम बालिश (= 28b)

30 B2 damaged up to 30c The ref is damaged in G1 — a) D4 5 T8 G1 यदन्य-, M4 यद्यस्य (for यद्यन्य) B1 यद्यन्यवश्यगानेद, T2 यद्यप्यन्यवशेनैव — b) G1 damaged D2 8 तत्कृत (for कृत ते) D7 [अ]बुध, D8 [अ]श्रुत (for [अ]शुभम्) B5 कृत ते पन्नगी सुत — D2 om 30cd — d) T1 असि (for अपि) B1 D8 किल्बिषि (B1 °ष)

31 B2 damaged for 31abc — a) D4 5 7-9 तु (for हि) D10 मृत्योरत्र क्रियाया हि — D5 om 31cd T2 om (hapl) 31c-33b — c) B1 कारणात्त, D10 °णत्व, S (except G2, T2 om) °ण च (for °णत्वे) D4 6 10 प्रकल्पते; T1 न कल्प्यते

32 T2 om. 32 (cf v l 31) G2 om 32a-33b D2 8 M8 om (hapl) 32ab — a) D4 6 न, D7 वा (for च) B5 किल्बिषाचापि वध्य किं — T8 G1 3 4 om 32bc — b) V1 B5 Dn2 D1' M1 चापि, Dn3 चास्य, D7 वासि (for चासि) V1 पन्नग — c) Dn3 चास्य, D4 6-9 चात्र, D10 T1 M ह्यस्य (for ह्यत्र) — d) D2 4 T1 8 G3 4 M1 समाख्याहि (D4 °सि), D6 ममाख्यासि (for त्वमा°)

33 T2 om 33ab (cf v l 31) G2 om 33ab (cf v l 32) D1-10 S (T2 G2 om) पन्नग (for सर्प) — a) B2 partly damaged B4 एव (for एते) D10 T1 8 G1 3 M [s]न्यव(G3 [s]श्च स)शागा; G4 ह्यवशगा (for ह्यस्ववशा) D4-9 सर्वदा वै (D7 ते) ह्यस्वतंत्रा — b) D5 चक्रदण्डादयो यथा — c) G4 गता (for तथा) D10 कस्माद् (for त°) D10 T2 8 G M वै (for मे) T1 तथा त्वमपि कस्माद्धि — d) D8 T8 G M [ए]व, D7-9 [ए]वं (for [ए]ष) V1 B2 5 Dn1 n2 n3 (marg) दोषो (for हेतुर्) D4-6 नैव हंता मतस्तव, T1 हेतुर्नैव

2

तथाहमपि तस्मान्मे नैष हेतुर्मतस्तव ॥ ३३
अथ वा मतमेतत्ते तेऽप्यन्योन्यप्रयोजकाः ।
कार्यकारणसंदेहो भवत्यन्योन्यचोदनात् ॥ ३४
एवं सति न दोषो मे नास्मि वध्यो न किल्बिषी ।
किल्बिषं समवाये स्यान्मन्यसे यदि किल्बिषम् ॥ ३५

लुब्धक उवाच ।

कारणं यदि न स्याद्वै न कर्ता स्यास्त्वमप्युत ।
विनाशे कारणं त्वं च तस्माद्वध्योऽसि मे मतः ॥ ३६
असत्यपि कृते कार्ये नेह पन्नग लिप्यते ।
तस्मान्नात्रैव हेतुः स्याद्वध्यः किं बहु भाषसे ॥ ३७

सर्प उवाच ।

कार्याभावे क्रिया न स्यात्सत्यसत्यपि कारणे ।
तस्मात्त्वमस्मिन्हेतौ मे वाच्यो हेतुर्विशेषतः ॥ ३८
यद्यहं कारणत्वेन मतो लुब्धक तत्त्वतः ।
अन्यः प्रयोगे स्यादत्र किल्बिषी जन्तुनाशने ॥ ३९

लुब्धक उवाच ।

वध्यस्त्वं मम दुर्बुद्धे बालघाती नृशंसकृत् ।
भाषसे किं बहु पुनर्वध्यः सन्पन्नगाधम ॥ ४०

प्रयोजक, T2 corrupt

34 a) G2 एव (for एतत्) B4 5 अथ वा मन्यसे प्येवं — b) D4 6 8 9 तेभ्योन्योन्य-, D7 तेस्योन्यस्य, D10 S ह्य(T2 8 G1 अ)न्योन्यस्य (for तेऽप्यन्योन्य-) G2 प्रयोजगा — c) B2 om from कार्यकारण up to सति न (in 35a) D7 कार्यं (for कार्य-) D4-10 -सबधो (for संदेहो) — d) D1-8 -कारणात्, D4-10 -योजनात् (for -चोद°) T2 भवत्यन्यत्र चोदना

35 B2 om एव सति न (cf v l 34) — a) T2 8 G transp दोषो and मे — b) B1 वास्मि, D4 T G1 8 4 नास्ति (for नास्मि) T1 वधो (for वध्यो) B8 om (hapl) from न किल्बिषी up to तस्माद्वध्यो (in 36d) — c) V1 किल्बिषी D1-7 9 किल्बिष समवायस्य — d) D1-8 मन्यते (for °से) B1 किल्बिष यदि मन्यसे, B5 यदि मन्यसि किल्यिषी — For 35cd, D10 S subst

12* किल्बिषं मन्यसे हि त्वं वध्यमेवं प्रभाषसे ।

[M4 एव (for एव)]

36 B8 om up to तस्माद्वध्यो (in 36d) (cf v l 35) — a) T1 [अ]सि त्व (for स्याद्वै) — b) D6 7 9 स्यात् (for स्यास्) D1 अच्युत (for अप्युत) — c) V1 Dn1 D8 8 T1 विनाश, Dn2 विना यो (sic), D1 विना मे (for विनाशे) T2 G2-4 कारणत्व (for °ण त्व) — d) D9 [s]स्मि (for ऽसि) D10 S (except G3 4) पन्नग (for मे मत)

37 T1 om 37 — a) D1 [अ]पकृते, D7-9 [अ]प्रकृते (for [अ]पि कृते) B1 समवायि कृते कार्ये, D1-6 असत्ये-प्वकृते कार्ये — b) M1-8 [ए]व (for [इ]ह) D4 लिप्स मे, D5 7 9 लिप्यसे, D6 लिप्ससे, D10 T2 8 G विद्यते, M4 लिप्ससे (for लिप्यते) — c) M1-8 कस्मान् (for त°) B1 D1 8 7-9 नात्रैष, B8 नात्र स, D1-6 त्वं नात्र (for नात्रैव) — d) B2 damaged B5 वध, D1 6 वध्य (for वध्य) V1 Dn M1 मन्यसे (for भाषसे)

38 D1-9 om the ref D10 T G पन्नग (for सर्प) — a) T1 हेत्वभावे (for कार्याभावे) — b) D1 कारणं B8 5 D10 S सत्यं सत्यपि कारणे, D5 तस्मात्सत्यपि का° — c) T8 कस्माद् (for त°) V1 B Dn समे(Dn2 त्वा मे)स्मिन्, D10 T8 G1 3 4 हतेस्मिन् (for त्वमस्मिन्) B1 हेतोर्न, Dn1 D2 हेतो मे (for हेतौ मे) T1 तस्मा द्धतेसिम्हि वै, T2 M °द्धतेस्मिन्हेतोर्मे, G2 °द्धतोसि हतोस्मि (sic) — d) Dn8 वाच्यों हेतुर्वशे यत, D2 नाद्यो हेतुविशेषक, T1 हेतुर्वाच्यो विशेषत

39 Before 39, D1 3 4-9 ins पन्नग उवाच — a) D1 6 7 9 कारणत्व न (for °त्वेन) — b) D1.7 9 यतो (for मतो) T1 मन्यसे लुब्ध तत्त्वत — c) V1 D1-8 अन्य, B6 अन्यत्, D8 अन्य (for अन्य) D10 S (except G3 4) प्रयोक्ता (for °गे) D1-9 अन्य (for अत्र) — d) T2 8 G किं तु (G1 4 नु) जतु विनाशने

40 a) G1 वध्यस् (for व°) Dn2 D8 त (for त्व) T G1-4 M1 3 4 वध्यस्त्व चेतनावत्त्वाद् — b) D3 T G नृशसक (T1 °सवत्) (for °सकृत्) D2 पुत्रघाती नृश सक — c) D2 वभापे (for भाषसे) D10 T1 M1-8 बहुविध; G2 बहुद्य मन् (sic) (for बहु पुनर्) D1-9 प्र(D8 om प्र)भाषसे किं बहुधा — d) T1 त्व (for सन्)

41 B6 D1-10 S पन्नग (for सर्प) — b) T1 अध्वरे

सर्प उवाच ।

यथा हवींषि जुह्वाना मखे वै लुब्धकर्त्विजः ।
न फलं प्राप्नुवन्त्यत्र परलोके तथा ह्यहम् ॥ ४१

भीष्म उवाच ।

तथा ब्रुवति तस्मिंस्तु पन्नगे मृत्युचोदिते ।
आजगाम ततो मृत्युः पन्नगं चाब्रवीदिदम् ॥ ४२
कालेनाहं प्रणुदितः पन्नग त्वामचूचुदम् ।
विनाशहेतुर्नास्य त्वमहं वा प्राणिनः शिशोः ॥ ४३
यथा वायुर्जलधरान्विकर्षति ततस्ततः ।
तद्वज्जलदवत्सर्प कालस्याहं वशानुगः ॥ ४४
सात्त्विका राजसाश्चैव तामसा ये च केचन ।
भावाः कालात्मकाः सर्वे प्रवर्तन्ते हि जन्तुषु ॥ ४५
जङ्गमाः स्थावराश्चैव दिवि वा यदि वा भुवि ।
सर्वे कालात्मकाः सर्प कालात्मकमिदं जगत् ॥ ४६
प्रवृत्तयश्च या लोके तथैव च निवृत्तयः ।
तासां विकृतयो याश्च सर्वं कालात्मकं स्मृतम् ॥ ४७
आदित्यश्चन्द्रमा विष्णुरापो वायुः शतक्रतुः ।
अग्निः खं पृथिवी मित्र ओषध्यो वसवस्तथा ॥ ४८
सरितः सागराश्चैव भावाभावौ च पन्नग ।
सर्वे कालेन सृज्यन्ते ह्रियन्ते च तथा पुनः ॥ ४९

(for मखे वै) T3 मखे लुब्धक ऋत्विज — ^{d}) V1 B1–4 Dn फलयोगे, B6 परलोक, D4 6–9 °लोकात्, D10 T3 8 G M फलयोगात् (for परलोके). V1 T2 G4 ह्यय, D1 G3 वय (for ह्यहम्) T1 तथैव समुदाहृतं

42 D8 T2 3 G1 3 4 om the ref. — ^{b}) D1 चेदिते, D4–9 नोदिते, D10 T3 G M1–3 4 (*sup lin* as in text) -चोदनां, T1 -चोदनात् (for -चोदिते) — ^{c}) D4–9 तदा (for ततो) D9 मृत्युं

43 Before 43, all MSS ins मृत्युरुवाच — ^{a}) D1–3 प्रेरितो वै, T2 G2 M प्रचुदित, T3 G1 3 प्रनु (for प्रणु) V1 B Dn प्रचोदितोऽह कालेन — ^{b}) B1 अचचर्लं, D3 अचूचुदत्, D4–8 अनूनुदं (D7 8 °दन्), D9 अतूतुदं (for अचूचुदम्) T2 पन्नगाधम चूचुदं — ^{c}) D1 विनाश्य, D9 शे (for °श) T1 नान्य स्यात् (for नास्य त्वम्) — ^{d}) V1 B2 (marg as in text) 3 Dn D3 T2 अहं न, D4–7 9 अह च, T1 त्वमह (for अह वा)

44 ^{a}) D10 T G M1–3 बलोपेतो (M1–3 °तान्) (for जलधरान्) M4 यत्र वायुश्चलोपेतो — ^{b}) B1 निकर्षति D4–9 यतस्तत॰, S जलप्रदान् (for ततस्तत॰) — For 44^{cd}, D10 S subst.

13* तद्विधस्त्वद्वशे चाह कालस्य वशगश्चिरम् ।

[G1 partly damaged for the prior half M त्वद्वशे (for तद्वशे) T1 त्वद्विधस्तद्वशश्चाह (for the prior half) T3 G3 कुलस्य (for का) G3 वशग (for °गश्)]

45 ^{b}) D1 7 न (for च) D1 2 केन च, D3 केवळा (for केचन) — ^{c}) T2 भाग्या॰ (for भावा)

Dn1 कालात्मकात् — ^{d}) M1–3 प्रवर्तंति B2–4 Dn D2 T1 ह, M1–3 [इ]ह (for हि) D7 प्रकर्तंते विर्जतु* (sic)

46 ^{a}) D1 4 6 जगमा स्थावराश्चैव — ^{b}) D6 7 9 विविधा (for दिवि वा) D4 5 विविधा दिवि वा भुवि, D10 S (except T1) दिवि वा भुवि वा यदि — ^{c}) G1 damaged D4 (also as in text) सर्पका (hypermetric), T1 सर्वं, G2 सर्वे (for सर्प) — G2 reads 46^{d} twice

47 ^{a}) Dn लोकेऽस्मिन्, G4 वै लोके (for या लोके) D4 गुणवृत्तश्च या लोके (sic), D5 गुणवृत्तयश्च लोके, D6 गुणवृत्त* या लोके — ^{b}) D2 यथा चैव, G2 तदेव च (for तथैव च) B5 निमित्तय (sic) (for निवृ) — ^{c}) D2 3 तथा (for तासां) S (except M1 3) प्र (for वि) D3 G2 गाश्च (for याश्च)

48 ^{a}) D2 आदित्याश्च T1 [अ]प्यग्निर्, G2 अग्निर् (with hiatus) (for विष्णुर्) T3 G1, 3 4 आदित्यश्चार्यमा त्व(T3 °माप्य, G4 मा अ)ग्निर् — ^{c}) B5 D1 7 अग्नि (for अग्नि) T G द्यौश्च (for मित्र) D3 अग्निः खं पृथिवीमत्र; M तथाग्नि पृथिवी द्यौश्च — ^{d}) D6 7 औषध्यो V1 B2–5 Dn पर्जन्यो वसवोदिति॰, B1 नासत्या वासवोदिति, D10 S ओषध्यो म(G3 मा)रुतो दिश॰

49 ^{a}) M4 सरिद्भि॰ (for °त) — ^{b}) V1 Dn1 भावाभावे, D6 भावोभावो — ^{c}) Dn1 सर्व- (for सर्वे) G2 संसृज्य (for सृज्यन्ते) — ^{d}) B3 क्रियते च, D5–9 M संह्रियंते (for ह्रियन्ते च) B2 Dn1 n2 D7 पुन, D2 तस॰ (for तथा) D10 T G संह्रियते पुनस्तथा (D10 °न पुन.)

एवं ज्ञात्वा कथं मां त्वं सदोषं सर्प मन्यसे ।
अथ चैवंगते दोषो मयि त्वमपि दोषवान् ॥ ५०

सर्प उवाच ।

निर्दोषं दोषवन्तं वा न त्वा मृत्यो ब्रवीम्यहम् ।
त्वयाहं चोदित इति ब्रवीम्येतावदेव तु ॥ ५१
यदि काले तु दोषोऽस्ति यदि तत्रापि नेष्यते ।
दोषो नैव परीक्ष्यो मे न ह्यत्राधिकृता वयम् ॥ ५२
निर्मोक्षस्त्वस्य दोषस्य मया कार्यो यथा तथा ।
मृत्यो विदोषः स्यामेव यथा तन्मे प्रयोजनम् ॥ ५३

भीष्म उवाच ।

सर्पोऽथार्जुनकं प्राह श्रुतं ते मृत्युभाषितम् ।
नानागसं मां पाशेन संतापयितुमर्हसि ॥ ५४

लुब्धक उवाच ।

मृत्योः श्रुतं मे वचनं तव चैव भुजंगम ।
नैव तावद्विदोषत्वं भवति त्वयि पन्नग ॥ ५५
मृत्युस्त्वं चैव हेतुर्हि जन्तोरस्य विनाशने ।
उभयं कारणं मन्ये न कारणमकारणम् ॥ ५६
धिङ्मृत्युं च दुरात्मानं क्रूरं दुःखकरं सताम् ।

---

50 T1 om (hapl) 50^{a}–53^{b} —^{a}) D7 एव कृत्वा, M1–3 एतज्जानन्, M4 एतज्ज्ञात्वा (for एवं ज्ञात्वा) D4–6 9 त्व मा (by transp), D7 8 त्वं मा D10 एतज्ज्ञात्वा सदोषं मा, T2 3 G1 3 4 एतज्जानन्कथ मा त्व, G2 एत ज्ञान कथं मा तं (sic) —^{b}) D10 कथं वा, G2 न दोष (for सदोषं) T2 मन्यथा (for °से) —^{c}) V1 B Dn D5 7 8 T3 G M4 दोषे, D8 दोष (for दोषो) —^{d}) Dn2 दोषकान्, D10 °भाक्, T3 °वाक् (for °वान्)

51 T1 om 51 (cf v l 50) —^{a}) D1 निघोषं (sic) (for निर्दोषं) D4–8 वा सदोषं (for दोषवन्तं) Dn2 च, T3 G1 3 4 मा (for वा) B1 निर्दोषं दोषवान्न त्वां, T2 °षं दोषवाश्चैव —^{b}) V1 B2–5 Dn1 n3 D3–7 9 T2 G4 M3 4 न त्वा, B1 तथा, D10 न च (for न त्वा) Dn2 [s]ब्रवीदिद —^{c}) D4 8 om त्वयाह D4 5 8 9 नोदित (for चो) D6 7 नोदित इति ब्रवीम्येव —^{d}) G2 तं (for तु)

52 T1 om 52 (cf v l 50) —^{a}) Dn1 D4–9 [s]ति, D2 [s]पि, D10 T2 G2 न, T3 G1 3 4 M [s]थ (for तु) T3 G1. 3 4 तु (for ऽस्ति) —^{b}) B1 [अ]ति (for [अ]पि) Dn3 शिष्यते, D5 नश्यते (for नेष्यते) —^{c}) D1 दोषे V1 B2 4 Dn3 वै न, B1 D2 3 M1 3 4 नैष (for नैव) Dn1 परीक्ष्ये; D1 7 8 °क्षो, D6 9 परोक्षो, G2 परीक्षे (for परीक्ष्यो) D10 नो (for मे)

53 T1 om 53^{ab} (cf v l 50) —^{a}) D2 निर्दोषस्, G4 निर्मोक्ष (for °क्षस्) D4–6 8 9 G4 तस्य, G2 तत्र (for त्वस्य) T2 3 G1 3 निर्मोक्षस्त(G1 °क्ष त)स्य मोहस्य —^{b}) M1 4 त्वया (for मया) D4–6 कार्यं (for कार्यो) D7 reads तथा twice —^{c}) M1–3 एवम् (for एव) V1 B D (except D1–3) मृत्योरपि (B1. 2 Dn3 °त्यो मयि) न दोष स्याद्, T G M4 मृत्यो तथा (G2 M4 °वा) पि दोष स्याद् (T2 G3 °म्) —^{d}) V1 B Dn इति मेत्र, D4 7–9 एवमेतद्, D5 6 दैवमेतद्, D10 S इत्येतन्मे (M2 °वं मे) (for यथा तन्मे)

54 M1–3 om the ref —^{a}) B1 D4 [s]पि (for ऽथ) —^{b}) D5 मृत मे (for श्रुतं ते) D7 मृदु- (for मृत्यु-) —^{c}) B5 अनागस (for नाना°) T3 M3 4 मा (for मां) D5 पापेन (for पाशेन) —^{d}) D6 7 अर्हति

55 G2 om (hapl) 55–58 —^{a}) B1 5 D2 7 8 G1 M1 4 मृत्यो B1 तद्, B5 D2 8 T2 3 G1 4 ते (for मे) T1 मृत्यो तवैव वचनं —^{c}) D1–10 M [ए]तावता (for [ए]व तावद्) V1 B2–5 Dn अदोषत्वं (B3 °षीय), D1–9 ह्यदोषत्व (for विदो°) B1 नैव भावाददोषत्व —^{d}) Dn2 D7–9 पन्नग (D9 °गे) B5 भविष्यस्त्व च पन्नग, G1 भवती माधि पन्न*

56 G2 om 56 (cf v l. 55) —^{a}) D7 वैव, M4 चेह (for चैव) D2 मृत्युर् (for हेतुर्) —^{b}) V1 Dn वालस्यास्य, D4–6 शिशोरस्य, D7–9 मृत्यो° (sic) (for जन्तो°) D3 विनाशन —T1 om 56^{cd} —^{c}) Dn3 कारणे (for °ण) D10 S (T1 G2 om) जंतोर् (for मन्ये) —^{d}) B1 कारणं किमकारण

57 G2 om 57 (cf v l 55) B2 G4 partly damaged —^{a}) S (G2 om) मृत्युं च धिक् (M4 चापि क)रिष्यामि (T2 °ष्यंति) —^{b}) G1 3 क्रूर- (for क्रूरं) Dn3 क्रूरकरं, D4 6 7 9 दुःखतर (for °कर) D10 T G1 3 नृणा (for सताम्) —^{c}) S (G2

त्वां चैवाहं वधिष्यामि पापं पापस्य कारणम् ॥ ५७

मृत्युरुवाच ।

विवशौ कालवशगावावां तद्दिष्टकारिणौ ।
नावां दोषेण गन्तव्यौ यदि सम्यक्प्रपश्यसि ॥ ५८

लुब्धक उवाच ।

युवामुभौ कालवशौ यदि वै मृत्युपन्नगौ ।
हर्षक्रोधौ कथं स्यातामेतदिच्छामि वेदितुम् ॥ ५९

मृत्युरुवाच ।

याः काश्चिदिह चेष्टाः स्युः सर्वाः कालप्रचोदिताः ।
पूर्वमेवैतदुक्तं हि मया लुब्धक कालतः ॥ ६०

तस्मादुभौ कालवशावावां तद्दिष्टकारिणौ ।
नावां दोषेण गन्तव्यौ त्वया लुब्धक कर्हिचित् ॥ ६१

भीष्म उवाच ।

अथोपगम्य कालस्तु तस्मिन्धर्मार्थसंशये ।
अब्रवीत्पन्नगं मृत्युं लुब्धमर्जुनकं च तम् ॥ ६२

काल उवाच ।

नैवाहं नाप्ययं मृत्युर्नायं लुब्धक पन्नगः ।
किल्बिषी जन्तुमरणे न वयं हि प्रयोजकाः ॥ ६३

अकरोद्यदयं कर्म तन्नोऽर्जुनक चोदकम् ।
प्रणाशहेतुर्नान्योऽस्य वध्यतेऽयं स्वकर्मणा ॥ ६४

---

om) एव हि (for चैवाहं) —^{d}) Dn_2 om , $T_{2\ 3}$ पर, $G_{1.3\ 4}$ पर (for पाप) D_2 कारणे, $D_{4\ 6-9}$ M_4 कारिण (for कारणम्)

58 G_2 om 58 (cf. v l 55) T $G_{1\ 3\ 4}$ M_{1-3} सर्प, M_4 मृत्युसर्पौ [ऊचतु] (for मृत्युर्) —^{a}) D_8 -वशगा —^{b}) B_3 धात्रा, Dn_2 D_3 वाचा, D_1 om (for आवा) V_1 B Dn निर्दिष्ट , D_1 उद्दिष्ट- (for तद्दिष्ट) T_1 -कारकौ, $G_{1\ 3}$ -कारणौ (for -कारिणौ) —^{c}) B_1 Dn_2 न वां, T_1 आवां (for नावां) B_5 मंतव्यौ; $G_{1\ 4}$ हतव्यौ (for गन्तव्यौ) —^{d}) D_9 प्रश- स्यसि (for प्रपश्यसि)

59 G_4 partly damaged —^{a}) D_6 यदि (for उभौ) B परवशौ (for काल) —^{b}) V_1 B_2 (marg as in text) $_{4\ 5}$ Dn यदि मे, G_2 यदिष्टौ (for यदि वै) —^{c}) D_{1-6} हर्षशोकौ (for क्रोधौ) V_1 $B_{1\ 2}$ (marg as in text) $_{3-5}$ Dn यथा (for कथं)

60 B_2 partly damaged T_1 भीष्म (for मृत्युर्) —^{a}) B_2 D_4 काचिद् (for काश्चिद्) B_3 D_5 $T_{2\ 3}$ G M_4 एव (for इह) D_8 स (sic) (for स्यु) V_1 $B_{1.4\ 5}$ Dn या काचिदेव चेष्टा स्यात्, T_1 याश्चिदेव चेष्टा स्यु· (submetric) —^{b}) B_2 D_2 प्रचोदिता; D_{4-8} प्रनो($D_{5\ 6}$ णो)दिता·, D_9 -प्रनोदिता, D_{10} T G -वशानुगा (for -प्रचोदिता) V_1 $B_{1.3\ 4}$ Dn सर्वा का (B_1 सर्वका , Dn_1 सर्वा म)लप्रचोदिता —^{c}) $D_{1\ 2}$ T_2 सर्वम् (for पूर्वम्) B_1 एक तद्; T_3 एव तद् (for एवैतद्) —^{d}) Dn_3 कामत ; D_{10} S तत्त्वत (for कालत·) B_1 मया लुब्ध न कामत·

61 $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ om 61 —^{a}) $D_{4.6}$ अहं, D_5 आवा (for उभौ) M_{1-3} तदुभौ कालवशगाव् —^{b}) V_1 B Dn निर्दिष्ट-, D_1 उद्दिष्ट (for तद्दिष्ट) T_1 -कारकौ (for -कारिणौ) —^{c}) B_4 Dn_1 न वां, D_1 आवा (sic) (for नावा) Dn_1 om दोषेण $B_{1\ 3\ 5}$ मतव्यौ (for गन्तव्यौ) —^{d}) D_{4-6} पुत्रक (for लुब्धक)

62 $T_{1\ 3}$ om the ref —^{a}) D_1 कालात्तु, T_2 कालस्य (for स्तु) —^{b}) T_1 सिद्धये, T_2 (also as in text) -सयुगे (for -सशये) Dn_3 तस्मिन्कर्मार्थ- सशये —^{c}) B_5 om. from मृत्यु up to कृत (in 65^a) D_2 मृत्योर् (for मृत्यु) — D_8 om (hapl ?) 62^d–63^a —^{d}) G_3 तौ (for तम्) V_1 $B_{3\ 4}$ Dn D_2 लुब्ध चा- (D_2 ब्ध वा)र्जुनकं तथा; B_1 D_5 लुब्धक चार्जुनं तथा (D_5 च त), B_2 D_1 G_2 लुब्धकार्जुनक तथा (D_1 च तत्, G_2 च त), $D_{4\ 6}$ लुब्धकमर्जुन च त, D_8 लुब्धकं चार्जुनक च त (hypermetric), D_9 लुब्धकमर्जुनकं च त (hypermetric)

63 B_5 om 63, D_8 om 63^a (for both, cf v l. 62) D_{4-10} $T_{1\ 3}$ M_{1-3} om the ref —^{a}) V_1 B (B_4 om) Dn हि (for [ए]व) T_3 $G_{1\ 3\ 4}$ [अ]य (for [अ]ह) B_1 चाप्ययं, D_7 $G_{2\ 4}$ नाप्यहं (for °यं) —^{b}) B_2 (marg) न च, D_{1-3} नापि, $D_{4\ 5}$ नेमौ; T_1 अय (for नायं) D_{4-6} -पन्नगौ (sic) —^{c}) $D_{4\ 6}$ -करणे (for मरणे)

64 B_5 om. 64 (cf v l. 62) $D_{4\ 6-9}$ om (hapl.) 64^b–65^a —^{b}) B_1 तन्नो चार्जुन, S (except G_3 M_3) तदर्जुनक B_2 चोदक·, B_4 चोदनं, D_{10} T G चोदित (for चोदकम्). —^{c}) V_1 B (B_5 om)

यदनेन कृतं कर्म तेनायं निधनं गतः ।
विनाशहेतुः कर्मास्य सर्वे कर्मवशा वयम् ॥ ६५
कर्मदायादवाँल्लोकः कर्मसंबन्धलक्षणः ।
कर्माणि चोदयन्तीह यथान्योन्यं तथा वयम् ॥ ६६
यथा मृत्पिण्डतः कर्ता कुरुते यद्यदिच्छति ।
एवमात्मकृतं कर्म मानवः प्रतिपद्यते ॥ ६७
यथा छायातपौ नित्यं सुसंबद्धौ निरन्तरम् ।
तथा कर्म च कर्ता च संबद्धावात्मकर्मभिः ॥ ६८
एवं नाहं न वै मृत्युर्न सर्पो न तथा भवान् ।
न चेयं ब्राह्मणी वृद्धा शिशुरेवात्र कारणम् ॥ ६९
तस्मिंस्तथा ब्रुवाणे तु ब्राह्मणी गौतमी नृप ।
स्वकर्मप्रत्ययाँल्लोकान्मत्वार्जुनकमब्रवीत् ॥ ७०
नैव कालो न भुजगो न मृत्युरिह कारणम् ।
स्वकर्मभिरयं बालः कालेन निधनं गतः ॥ ७१
मया च तत्कृतं कर्म येनायं मे मृतः सुतः ।
यातु कालस्तथा मृत्युर्मुञ्चार्जुनक पन्नगम् ॥ ७२

भीष्म उवाच ।

ततो यथागतं जग्मुर्मृत्युः कालोऽथ पन्नगः ।
अभूद्विरोषोऽर्जुनको विशोका चैव गौतमी ॥ ७३
एतच्छ्रुत्वा शमं गच्छ मा भूश्चिन्तापरो नृप ।

Dn विनाश- (for प्रणाश-) D2 3 [ए]षोस्य, G1 3 [अ]न्योस्ति (for [अ]न्योऽस्य) —^{d}) Dn1 य॰ स्व-, D2 3 स्वेन (for ऽयं स्व-)

65 B5 om up to कृतं (in 65^{a}) (cf v l 62) D4, 6–9 om 65^{a} (cf v l 64) T1 om 65–67 —^{a}) D3 यदि तेन (for यदनेन) D5 अकरोद्यदय कर्म —^{c}) D2 विनाशस्य (hypermetric) (for विनाश-) —^{d}) D1–3 सर्वे कर्मवशानुगा

66 T1 om 66 (cf v l 65) D4 6–9 om (hapl) 66 G2 om 66^{a}–68^{b} —^{a}) D10 T3 G1, 3 4 M -दायादको (for °वाँल्ल॰) —^{b}) D10 T3 G1 3 4 M -बधन- (for संबन्ध-) —^{c}) Dn3 कर्मणा (for कर्माणि) D5 हि (for [इ]ह) —^{d}) T2 3 G1 3 4 M1, 3 4 तथा (for यथा) Dn2 [अ]न्योन्या B5 D2 3 10 T2 3 G1 4 M यथा (for तथा) D1–3 वय (sic)

67 T1 om 67 (cf v l 65) G2 om. 67 (cf. v l. 66) —^{a}) M4 मृत्पिण्डक (for °त) —^{d}) M1 3, 4 मानव (for °व) D4–6 कर्ता प्राप्नोति मानव

68 G2 om 68^{ab} (cf. v l. 66) —^{a}) D4 छाया तथा (for छायातपौ) —^{b}) D2 समुद्बद्धौ, T2 स्वय वधौ (for सुसबद्धौ) B3 परस्पर (for निरन्तरम्) —^{c}) D9 om कर्ता च —^{d}) B1 समृद्धावार्धिकर्माभि (sic)

69 ^{a}) Dn2 एव D1–3 च (for the first न) D4, 6–9 [ए]व (for वै) D6 मृत्युं —^{b}) G2 नाहिर् (for सर्पो) —^{c}) T2 3 G1 3 4 [ए]व, G2 [इ]द (for [इ]य) T2 वध्या (for वृद्धा)

70 Before 70, T3 G2 ins भीष्मः॰ —^{a}) D4, 6 तु (for तु) —^{b}) D4–9 तत॰ (for नृप) T2 M1–3 गौतमी ब्राह्मणी नृप —^{c}) D3 विकर्म-, D3 9 अ॰ (for स्व॰)

71 G1 M1 om (hapl) 71^{a}–74^{b} Before 71, all MSS (except G1 M1) ins गौतम्युवाच —^{a}) Dn3 नैव —^{d}) Dn1 विलय (for निधनं)

72 G1 M1 om 72 (cf. v l. 71) —^{a}) B2 [ए]तत् (for तत्) —^{b}) T2 योस्य धर्मे (for येनाय मे) D3 क्षत सुत, D4–9 मृत॰ शिशु॰, D10 T G3 4 M2 3 सुतो मृत (by transp) G2 एकोय ते न मे मृत —^{c}) T2 3 यथा (for यातु) —^{d}) T1 अर्जुन (for [अ]र्जुनक)

73 G1 M1 om 73 (cf v l 71) B2 reads 73 on marg —^{b}) D2 T2 मृत्यु, D3 मृत्यो (for मृत्यु). Dn3 (marg, orig as in text) [ऽ]पि (for ऽथ) —^{c}) V1 B (except B5) Dn T1 2 वि(B1 अ)शोको (for विरोषो) —^{d}) D2 G3 विशोचा, T2 विरोषा (for विशोका) D1–3 चापि, D9 वापि (for चैव)

74 G1 M1 om 74^{ab} (cf v l 71) —^{a}) D2 3 एव (for एतत्) —^{b}) D2 T G2 3 भूय् (for भूश्) V1 B Dn शोकपरो, D10 चिंतागतो (for °परो) — D2 om 74^{c}–75^{d} —^{d}) D7 पुरुषर्षभ, D10 S समितिंजय (for मनुजर्षभ) V1 B1–4 Dn सर्वे गच्छति वै नृप (Dn3 °पा), B5 तान्विद्धि भरतर्षभ

75 D2 om 75 (cf v l 74) —^{a}) V1 B न तत्; Dn1 n2 नैव; Dn3 नैतत्; D4 6 7 9 मनु (for

स्वकर्मप्रत्ययाल्लोकांस्त्रीन्विद्धि मनुजर्षभ ॥ ७४
न तु त्वया कृतं पार्थ नापि दुर्योधनेन वै ।
कालेन तत्कृतं विद्धि विहता येन पार्थिवाः ॥ ७५

वैशंपायन उवाच ।
इत्येतद्वचनं श्रुत्वा बभूव विगतज्वरः ।
युधिष्ठिरो महातेजाः पप्रच्छेदं च धर्मवित् ॥ ७६

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

२

युधिष्ठिर उवाच ।
पितामह महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ।
श्रुतं मे महदाख्यानमिदं मतिमतां वर ॥ १
भूयस्तु श्रोतुमिच्छामि धर्मार्थसहितं नृप ।
कथ्यमानं त्वया किंचित्तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ २
केन मृत्युर्गृहस्थेन धर्ममाश्रित्य निर्जितः ।
इत्येतत्सर्वमाचक्ष्व तत्त्वेन मम पार्थिव ॥ ३

भीष्म उवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
यथा मृत्युर्गृहस्थेन धर्ममाश्रित्य निर्जितः ॥ ४
मनोः प्रजापते राजन्निक्ष्वाकुरभवत्सुतः ।
तस्य पुत्रशतं जज्ञे नृपतेः सूर्यवर्चसः ॥ ५
दशमस्तस्य पुत्रस्तु दशाश्वो नाम भारत ।
माहिष्मत्यामभूद्राजा धर्मात्मा सत्यविक्रमः ॥ ६

न तु) V1 B Dn कर्म (for पार्थ) — b) M1–8 तु (for [अ]पि) S (except T2) च (for वै) — c) D9 10 T1 [ए]तत्, G2 तं (for तत्) D4 6–9 कर्म (for विद्धि) — d) D7 निहिता

76 D2 T2 om the ref — c) B5 महाराज (for °तेजा°) — d) D10 S स (for च)

Colophon — *Parvan name* B1 3–5 D1 2 शांति — *Sub-parvan* V1 B2 4 Dn D1–4 दानधर्म — *Adhy name* V1 B1–3 5 Dn1 n3 गौतमीलुब्धकव्यालमृत्युकाल- (B3 om काल)सवाद , B4 लुब्धकमृत्युसवाद , Dn3 D4–9 गौतम्यर्जुनक(D5 om क)मृत्युकालसवाद°, D1–3 गौतम्यादि(D3 समस्यादि)संवाद , D10 गौतमलुब्धकमृत्यु- कालसवाद°, T2 G1 गौतम्युपाख्यान, G2 4 गौतम्या- ख्यान, G3 गौतमीमृत्यूपाख्यान, M4 गौतमीलुब्धकपन्नग मृत्युकालसवाद° — *Adhy no* (figures, words or both) V1 B2 3 Dn1 n3 D5. 8 10 S 1 (as in text) — *Śloka no* Dn1 81, D4 82

2

1 a) D4 महाप्रज्ञ — b) D4. 7 -विशारद°. — c) D3. 4 श्रुत ते (D4 °त्वा मे) महदाख्यातम् — d) D4 om मति

2 a) B5 Dn3 D1–3 T3 च (for तु) D4–9 भूय- श्चेच्छाम्यहं श्रोतुं — b) B3 5 D4–9 वच (for नृप) — d) D1 तं (for तन्) D1 अर्हति

3 a) B3 यथा, B4 कथ (for केन) D4 मृत्यु T1 गृहस्थैश्च (for °स्थेन) — b) D6 निर्जिता — B5 om (hapl.) 3c–4d — c) G2 [ए]वं (for [ए]तत्) T2 3 G2–4 M1 3 4 धर्मम् (for सर्वम्) D4–6 9 एतत्सर्वं समाचक्ष्व — d) V1 Dn D3 [अ]पि च (for मम) D2 3 तत्त्वेन परिपृच्छत°, S तत्त्वे(M4 °थ्ये)न भरतर्षभ

4 B5 om 4 (cf v l 3) — a) T2 [ए]व (for [अ]पि)

5 For the substitution for 5c–12d in M1–3, cf. v l. 12 — c) V1 तथा (for तस्य) — d) B5 D4. 5 8 9 -तेजस (for -वर्चस)

6 For the substitution in M1–4, cf v l 12 — a) D2 G3 तत्र (for तस्य) D3 पुत्रस्य (for °स्तु) — b) D1–3 विश्रुत , D4–9 नामत (for भारत) — c) Dn1 D4 महिष्मत्याम् D2 3 G3 राजन् (for राजा).

दशाश्वस्य सुतस्त्वासीद्राजा परमधार्मिकः ।
सत्ये तपसि दाने च यस्य नित्यं रतं मनः ॥ ७
मदिराश्व इति ख्यातः पृथिव्यां पृथिवीपतिः ।
धनुर्वेदे च वेदे च निरतो योऽभवत्सदा ॥ ८
मदिराश्वस्य पुत्रस्तु द्युतिमान्नाम पार्थिवः ।
महाभागो महातेजा महासत्त्वो महाबलः ॥ ९
पुत्रो द्युतिमतस्त्वासीत्सुवीरो नाम पार्थिवः ।
धर्मात्मा कोशवांश्चापि देवराज इवापरः ॥ १०
सुवीरस्य तु पुत्रोऽभूत्सर्वसंग्रामदुर्जयः ।
दुर्जयेत्यभिविख्यातः सर्वशास्त्रविशारदः ॥ ११
दुर्जयस्येन्द्रवपुषः पुत्रोऽग्निसदृशद्युतिः ।
दुर्योधनो नाम महान्राजासीद्राजसत्तम ॥ १२
तस्येन्द्रसमवीर्यस्य संग्रामेष्वनिवर्तिनः ।
विषयश्च प्रभावश्च तुल्यमेवाभ्यवर्तत ॥ १३
रत्नैर्धनैश्च पशुभिः सस्यैश्चापि पृथग्विधैः ।
नगरं विषयश्चास्य प्रतिपूर्णं तदाभवत् ॥ १४

---

7 For the substitution in M1-8, cf v l 12 — a) D4-10 T1-8 G1 8 4 M4 च (for तु) T2 दशाश्वस्य सुतस्यापि — d) D4 G2 नित्यरत, D10 T2 नित्यव्रत, T8 G4 नित्य व्रत, G1. 8 सत्यव्रतं (for नित्य रत) Dn1 मम (for मन)

8 For the substitution in M1-8, cf. v l 12 D4 6 om 8a-9b — b) B5 D1-3 पृथिवीपते — c) D5 निरतो (for वेदे च) — d) D5 पृथिव्या (for निरतो) D10 T G M4 यस्य नित्य र(T1 M4 °त्यर)तं मन

9 For the substitution in M1-8, cf v l 12 D4 6 om 9ab (cf v l 8) — a) B5 पुत्रस्य (for °स्तु) — b) D2 9 पार्थिव, D10 T G M4 भारत — c) D1 महाभाग, D8 °भीमो (for °भागो) — d) D4 om (hapl) महासत्त्वो

10 For the substitution in M1-8, cf. v l 12 — a) Dn8 D4 5 T2 च (for तु) — After 10a, V1 B Dn D5 8 ins

14* राजा परमधार्मिक ।
सर्वलोकेषु विख्यात

— b) V1 B2-4 Dn नामत, D2 8 विश्रुत, D4 10 पार्थिव (for °व) — T2 om 10c-12d — c) V1 B Dn कोषवांश् Dn8 D10 T1. 8 G2 M4 [पु]व (for [श्च]पि) G1 8 4 धर्मात्मा भोगवांश्चैव — d) T1 8 G M4 राजराज (for देव°)

11 For the substitution in M1-8, cf v l. 12 T2 om 11 (cf. v l 10) — a) B2 8 D8 च, D4-6 [पु]व (for तु) D10 T1 8 G M4 च राजेंद्र (for तु पुत्रोऽभूत्) — b) D10 T1 8 G M4 पुत्रो युद्धेषु दुर्जय — c) T1 8 G M4 दुर्जयो नाम विख्यात — d) D4 -शस्त्र- (for -शास्त्र) — For 11cd, V1 B (except B5) Dn subst

15* सुदुर्जय इति ख्यात सर्वशस्त्रभृतां वर ।
[V1 B2 (marg) स (for सु-) B8 सर्वशास्त्रभृतां]

12 T2 om 12 (cf v l 10) — a) G4 partly damaged B2 (marg) D1 2 T1 [इ]दु (for [इ]न्द्र) G2 सदृश (for -वपुष) — b) V1 B2-4 Dn D5 10 [s]ग्नि (for ऽग्नि) — d) B8 [अ]भूद् (for [आ]सीद्) B2 5 D8 9 M4 -सत्तम V1 B4 Dn1 n2 राजा राजर्षिसत्तम — For 5c-12d, M1-8 subst

16* इक्ष्वाकोस्तु शतं पुत्रा दशाश्वो दशम स्मृत ।
माहिष्मत्यामभूद्राजा मदिराश्वस्ततोऽभवत् ।
तस्य च द्युतिमान्नाम सुवीरस्तस्य चात्मज ।
दुर्जयस्तस्य तस्यापि दुर्योधन इति स्मृत ।

13 a) V1 -बल (for -सम) B1 -वीरस्य — b) B8 [अ]निवर्तित, M1-8 [अ]पलायिन — c) T G1 2 M प्रतापश् (for प्रभावश्) — d) D1-8 [अ]भ्य(D2 °भि)पद्यत, D10 S [अ]भ्यवर्त(M2 °र्ध)तां (for °वर्तत) — For 13cd, V1 B Dn D5 8 subst

17* विषये वासवस्तस्य सम्यगेव प्रवर्षति ।

14 a) M अन्नैर् (for रत्नैर्) B1 जनैश्च, D1 धनेन, D2-9 धनेन (for धनैश्च) D10 T G अन्नैर्धनैश्च बहुभि (T1 om बहुभि) — b) D10 सरत्नैश्च पृथग्विधै, T1 बहुसैन्यैश्च भारत, T2 8 G M सस्यैरन्यै(G3 रत्नै, M1-8 °र्विप्रै)श्च भारत — c) B2 नगरी B4 विषम, G2 °यं (for °यश्) T1 चापि, G1. 8 तस्य (for चास्य) D1-9 विषये (D1-8. 5 °यो) नगरं चास्य — d) V1 B Dn D1. 5 10 G1. 4 M8 4 प्रति(B2 D5 G1. 4 परि)पूर्णस्, D2 4. 6 T2 परिपूर्णं (for प्रति°) T1 इव, T2 सदा (for तदा) D2 G3 परिपूर्णं तदा भवेत्, T8 G1 परिपूर्णंस्तथाभवत्

न तस्य विषये चाभूत्कृपणो नापि दुर्गतः ।
व्याधितो वा कृशो वापि तस्मिन्नाभूत्नरः कचित् ॥१५
सुदक्षिणो मधुरवागनसूयुर्जितेन्द्रियः ।
धर्मात्मा चानृशंसश्च विक्रान्तोऽथाविकत्थनः ॥ १६
यज्वा वदान्यो मेधावी ब्रह्मण्यः सत्यसंगरः ।
न चावमन्ता दाता च वेदवेदाङ्गपारगः ॥ १७
तं नर्मदा देवनदी पुण्या शीतजला शिवा ।
चकमे पुरुषश्रेष्ठं स्वेन भावेन भारत ॥ १८
तस्य जज्ञे तदा नद्यां कन्या राजीवलोचना ।
नाम्ना सुदर्शना राजन्रूपेण च सुदर्शना ॥ १९
तादृग्रूपा न नारीषु भूतपूर्वा युधिष्ठिर ।
दुर्योधनसुता यादृगभवद्वरवर्णिनी ॥ २०
तामग्निश्चकमे साक्षाद्राजकन्यां सुदर्शनाम् ।
भूत्वा च ब्राह्मणः साक्षाद्वरयामास तं नृपम् ॥ २१

---

15 ^{a}) Dn8 D6 वाभूत्, D1-3 8 चासीत्, T G M1-3 कश्चित्, M4 तस्मिन् (for चाभूत्) — ^{b}) D7-9 वापि, T G1. 3 4 नाम (for नापि) V1 दुष्कृत (for दुर्गत) D4-6 कृपणो वापि दुःखित — M1-3 om 15^{cd} — ^{d}) V1 तस्मिन्मा भून्, D1-3 तथा नाभून्, D4 6-9 तन्वा नाभून् (for तस्मिन्ना°) — For 15^{cd}, T G M4 subst

18* व्याधितो दुर्गतश्चैव पुरुषः प्रत्यदृश्यत ।
[T1 M4 दुर्जनश् (for दुर्गतश्)]

16 ^{a}) D5-7 9 T G M4 स (for सु) — ^{b}) T1 परमायुर् (for अनसूयुर्) — ^{c}) D10 [अ]नृशसस्तु, T2 सत्य (for °सश्च) — ^{d}) D4-7 9 S विक्रान्तो न विकत्थन

17 ^{a}) V1 B1 5 D10 च दांतो, B3 Dn1 वदातो (sic) (for वदान्यो) — ^{b}) G3 4 धृतिमान् (for ब्रह्मण्य) — D10 om 17^{cd} — ^{c}) Dn8 [ए]व (for च) — ^{d}) B4 °वेदात

18 ^{a}) D1 नदी देव (for देवनदी) — D10 om 18^{b} — ^{b}) D1 3 G1 पुण्य, G2 पुण्यं (for पुण्या) M4 शिव (for शीत) — ^{c}) V1 B Dn °व्याघ्र; D9 श्रेष्ठ (for श्रेष्ठ) D10 चकमे देवरूपिणी — D10 om 18^{d} — ^{d}) D1 9 पार्थिव (for भारत)

19 ^{a}) N (except D1-3) M3 तस्या (for तस्य) D2 यज्ञे (for जज्ञे) D4-6 9 सदा (for तदा) D1-3 तस्या (for नद्यां) — ^{b}) D1-9 कमल (for राजीव) — ^{c}) D4 सा हि, D5-9 M नाम, T G चैव (for राजन्)

20 ^{a}) G4 (inf lin as in text) तादृग्विधा (for °रूपा) — ^{b}) G4 M1-3 कदाचन (for युधिष्ठिर) — M1-3 om 20^{cd}

21 After 21^{ab}, S (except T2 3) reads 27^{cd} for the first time, repeating it in its proper place D10 T2 3 ins after 21^{ab} T1 G M after the first occurrence of 27^{cd}

19* सा चाग्निशरणे राज्ञः शुश्रूषाकृतनिश्चया ।
नियुक्ता पितृसंदेशादारिराधयिषुः शिखिम् ।
तस्या मनोरमं रूपं दृष्ट्वा देवो हुताशनः ।
मन्मथेन समाविष्टः पत्नीत्वे यतते मिथः ।
अग्नि: ।
भज मामनवद्याङ्गि कामारकमललोचने । [5]
रम्भोरु मृगशावाक्षि पूर्णचन्द्रनिभानने ।
तवेदं पद्मपत्राक्षं मुखं दृष्ट्वा मनोहरम् ।
भ्रूलताकलितं कान्तमनङ्गो बाधते हि माम् ।
ललाटं चन्द्रलेखाभं शिरोरुहविभूषितम् ।
दृष्ट्वा ते पत्रलेखाङ्कमनङ्गो बाधते भृशम् । [10]
बालातपेनाकुलितं सस्वेदपुलकोद्गमम् ।
बिम्बाधरोष्ठं वदनं विबुद्धमिव पङ्कजम् ।
अतीव चारुविभ्रान्तं मुदमावहते मम ।
दन्तप्राकारनियता वाणी तव सुरक्षिता ।
ताम्रपल्लवसंकाशा जिह्वेयं ते मनोहरा । [15]
समा स्निग्धा सुजाताश्च सहिताश्च द्विजास्तव ।
द्विजप्रिये प्रसीदस्व भज मां सुभगा ह्यसि ।
मनोज्ञं शुक्लतापाङ्गं मुखं तव मनोहरम् ।
स्तनौ ते संहतौ भीरु हाराभरणभूषितौ ।
पक्वबिल्वप्रतीकाशौ कर्कशौ संगमक्षमौ । [20]
गम्भीरनाभिसुभगे भज मां वरवर्णिनि ।
भीष्म ।
सैवमुक्ता विरहिते पावकेन महात्मना ।
ईषदाकम्पिहृदया व्रीडिता वाक्यमब्रवीत् ।
ननु नाम कुलीनानां कन्यकानां विशेषतः ।

दरिद्रश्चासवर्णश्च ममायमिति पार्थिवः ।
न दित्सति सुतां तस्मै तां विप्राय सुदर्शनाम् ॥ २२
ततोऽस्य वितते यज्ञे नष्टोऽभूद्धव्यवाहनः ।
ततो दुर्योधनो राजा वाक्यमाहर्त्विजस्तदा ॥ २३

दुष्कृतं मम किं नु स्याद्भवतां वा द्विजर्षभाः ।
येन नाशं जगामाग्निः कृतं कुपुरुषेष्विव ॥ २४
न ह्यल्पं दुष्कृतं नोऽस्ति येनाग्निर्नाशमागतः ।
भवतां वाथ वा मह्यं तत्त्वेनैतद्विमृश्यताम् ॥ २५

माता पिता प्रभवत. प्रदाने बान्धवाश्च ये । [25]
पाणिग्रहणमन्त्रैश्च हुते चैव विभावसौ ।
सता मध्ये निविष्टाया कन्याया शरणं पति ।
साहं नात्मवशा देव पितरं वरयस्व मे ।
अथ नातिचिरात्कालाद्राजा दुर्योधन किल।
यज्ञसंभारनिपुणान्मन्त्रीनाहूय चोक्तवान् । [30]
यज्ञ यक्ष्येऽहमिति वै संभारा संश्रियन्तु मे ।
तत समाहितस्तस्य यज्ञो ब्राह्मणसत्तमै ।

[(L 1) T2 8 राज्ञे, M1-8 राजा (for राज्ञ) —(L 2) T8 पुत्र- (for पितृ-) —(L 3) M2 तस्मान् (for तस्या) D10 T1 2 G2 8 तस्या म(T1 °स्मान्म)नोहर रूप (for the prior half) — G8 om the ref T2 पति (for अग्नि) —(L 5) G2 काम (for कामात्) —(L 7) M1 2 4 मनोरमं (for °हरम्) —(L 8) M1 2 च (for हि) —(L 9) D10 T1 3 G2 8 -रेखाभ (for -लेखाभ) G2 -विभूषण —(L 10) T1 -रेखाकम् —(L 11) T2 G8 तुलित (for [आ]कु°) T1 सस्वेद, G2 स्वेदेन (for सस्वेद-) —(L 12) D10 T1 2 G1 8 4 बिंबाधरोष्ठ- (for °रोष्ठ). T1.8 प्रबुद्धम्, G4 विवृ° (for विवु°) —(L 13) D10 T2 G मदम् (for सुदम्) — T1 om lines 14-15 —(L 14) T2 G2 8 -प्रकाश- (G2 °र-) (for प्राकार) D10 तन्त्रीप्रकारनियना (for the prior half) —(L 15) T2 G M4 मे (for ते) M4 मनोहरत्व (for °हरा) —(L 16) T1 चले जाता (for सुजाताश्च) T1 द्विजास्तव मनोहरे (for the post. half) —(L 17) M1-8 मा (for मां) —(L 19) D10 सुहृतौ, M1-8 सहितौ (for सहृतौ) T1 पीनौ (for भीरु) T1 G2 M4 वराभरण- (for हारा°) —(L 20) T1 पर्व- (for पक्ष) T1 M -विंब (for -बिल्व-) D10 सगत- (for सगम-) —(L 21) D10 G1 2 4 M2 -नाभि (for नाभि-) — M om the ref —(L 22) D10 G1.4 निर भीता, M1 2 विरहसि (for °हिते) —(L 23) T8 G2 M1-8 ईपदाकप- T1 G1 4 -हृदय (for °या) — Before line 24, G2 ins सुदर्शना —(L 25) G2 प्रदाने बांधनाश्रये (for the post half) —(L 27) M4 सभा- (for सतां) M विसृष्टाया (for निवि°) T1 प्रति (for पति) —(L 28) T1 साहमात्मवशा नैव (for the prior half) — Before line 29, T8 ins भीष्म° —(L 29) T2 transp राजा and कालात् D10 तथा, T2 G8 तदा (for किल) —(L 31) M4 यज्ञ *जिष्येहमिति (for the prior half) —(L 32) D10 T2 G समाहिते (for °हितस्) T1 यज्ञ, T2 G M2 यज्ञे (for यज्ञो)]

— D4 om. 21^{c}–22^{b} — ^{c}) V1 B Dn D10 राजन् (for साक्षाद्) — ^{d}) B1 दर्शयामास (for वर°) B5 D5-9 ता (for तं) D5 7-9 नृप (for नृपम्) — For 21^{cd}, S subst

20* विप्ररूपी हुतवहो नृपं कन्यामयाचत ।

[G2 विप्ररूपो T2 G1 नृप- (for नृप)]

— After the above, S cont

21* न तु राजा प्रदानाय तस्मै भावमकल्पयत् ।

22 D4 om 22^{ab} (cf v l. 21) — ^{b}) D9 मया (for मम) V1 T1 2 पार्थिव — ^{c}) B2 (marg as in text) नादित्सत (for न दित्सति) B1 4 D10 तदा, D8 ततस् (for सुता) B8 5 D1.2 न दि(D1 नादि)त्सत तदा त(D2 °तस्त)स्मै, Dn8 (marg) नादित्सत्स तदा तस्मै, D6-9 नादिशत्स त(D8 स)दा तस्मै — ^{d}) B5 कन्या वै (for विप्राय) — For 22^{cd}, S subst

22* इति तस्मै न वै कन्या दित्साचक्रे नराधिप ।

[M मत्वा (for इति) T1.2 स (for न) T1 2 राजा (for कन्यां) T1 8 मतिं, G2 दीक्षां (for दित्सा) G2 नराधिप]

23 For the substitution for 23^{a}–27^{b} in S, cf v l 27 — ^{c}) V1 B Dn D5 10 सुदुःखितो (for दुर्योधनो) — ^{d}) V1 B2 Dn D4-9 द्विजास्, B1 8 द्विज (for [ऋ]त्विजस्) B5 Dn3 तथा (for तदा)

24 For the substitution in S, cf v l 27 — ^{a}) Some MSS दुःकृत B1 न (for नु) — ^{b}) D9 द्विजर्षभ — ^{c}) D1 नाम (for नाश) D10 गतो वह्नि (for जगामाग्नि) — ^{d}) B3 कृति (for कृत) D1-3 7 [इ]ह (for [इ]व)

25 For the substitution in S, cf v l 27 D5

एतद्राज्ञो वचः श्रुत्वा विप्रास्ते भरतर्षभ ।
नियता वाग्यताश्चैव पावकं शरणं ययुः ॥ २६
तान्दर्शयामास तदा भगवान्हव्यवाहनः ।
स्वं रूपं दीप्तिमत्कृत्वा शरदर्कसमद्युतिः ॥ २७
ततो महात्मा तानाह दहनो ब्राह्मणर्षभान् ।
वरयाम्यात्मनोऽर्थाय दुर्योधनसुतामिति ॥ २८

ततस्ते काल्यमुत्थाय तस्मै राज्ञे न्यवेदयन् ।
ब्राह्मणा विस्मिताः सर्वे यदुक्तं चित्रभानुना ॥ २९
ततः स राजा तच्छ्रुत्वा वचनं ब्रह्मवादिनाम् ।
अवाप्य परमं हर्षं तथेति प्राह बुद्धिमान् ॥ ३०
प्रायाचत नृपः शुल्कं भगवन्तं विभावसुम् ।
नित्यं सांनिध्यमिह ते चित्रभानो भवेदिति ।

om 25 — [a]) D4 6–9 [अ]लु, D10 [अ]न्य (for [अ]ल्प) Some MSS दुष्कृत Dn3 D3 7–9 न, D4 6 च (for नो) — [b]) D4 om भ्रिनां D1–3 7 8 आगमत्, D4 6 आसुयात्, D9 आगतं (for °त) — [c]) B3 5 Dn च (for the first वा) — [d]) V1 B (except B2) Dn3 D6 10 विमृश्यतां

26 For the substitution in S, cf v l 27 — [a]) Dn1, n2 D10 तत्र (for एतद्) — [b]) D7 पुरुषर्षभ (for भरत) — [c]) D7 नियतावतपाश्चैव (sic)

27 [a]) D4–9 तदा तान्दर्शयामास — For 23[c]–27[b], S subst.

23* अथ दीक्षामुपेतस्य यज्ञे तस्य महात्मनः ।
आहितो हवनार्थाय वेद्यामग्निः प्रणश्यत ।
तत स भीतो नृपतिर्भृशं प्रव्यथितेन्द्रिय ।
मन्त्रिणो ब्राह्मणांश्चैव पप्रच्छ किमिदं भवेत् ।
यज्ञे समिद्धो भगवान्नष्टो मे हव्यवाहन । [5]
समन्त्रकुशलैस्तैस्तु ब्राह्मणैर्वेदपारगै ।
अमानुषो विकारोऽयमिति तैरेव बोधित ।
धर्मविघ्नकर वीर नैतत्त्वय्युपपद्यते ।
स्तूयता भगवान्वह्निर्ब्राह्मणैर्वेदपारगै ।
ऋत्विग्भिर्मन्त्रकुशलैर्गीयतां वै हुताशन । [10]
अथ ऋक्सामयजुषां पारगैर्वेदपारगै ।
वेदतत्त्वार्थकुशलै स्तुत स्तोमपुरस्कृतै ।
गुह्येषु नामधेयेषु कीर्त्यमानेषु पावक ।

[(L 1) T1 निद्राम् (for दीक्षाम्) —(L 2) G2 आहूतो (for आहितो) T1 आहितोभूद्धुताशाय (for the prior half) G प्रणश्यति (for त) —(L 3) G स (for स) T1 भृशं प्राप्य जितेंद्रिय (for the post half) —(L 5) T1 समिद्धे —(L 6) T3 G तैर् (for तु) T3 वेदवेदांतपारगै (for the post half) — After line 6, T2 reads line 13 for the first time, repeating it in its proper place T2 om lines 7–9 T3 repeats line 7 after line 9 G3 reads lines 7–9 twice —(L 7) T1 अव, M1–3 अनु- (for एव) —(L 8) M1–3 transp वीर and नैतत् —(L 9) M1, 2 4 हूयतां (for स्तू°) T1 M2 अग्निर् (for वह्निर्) —T3 om lines 10–11 —(L 10) T1 नियत, Kumbh ed यज्यतां (for गीयतां) G1 वा (for वै) —(L 11) T2 M पारगैर्ब्रह्मवादिभि°, Kumbh ed ब्राह्मणैर्वेदपारगै (for the post half) —(L 12) T1 स्तुतिस्तोम-, T2 3 M1–3 स्तुत साम-, M4 स्तुत सोम (for स्तुत स्तोम) Kumbh ed तत सोमपुरस्कृतै (for the post half) —(L 13) T2 (first time) Kumbh ed गुह्यैश्च नामभि सर्वैरर्चितो (Kumbh ed °राहूतो) हव्यवाहन]

—T1 G M read 27[cd] for the first time after 21[ab] — [c]) B1 2 Dn1 D3–5 T1 (both times) 3 G1 (both times) 2 3 (both first time) 4 (both times) M1 (first time) 2 3 (both both times) 4 (second time) स्व, T2 सु (for स्व) — [d]) T1 (second time) om from शरद up to महात्मा (in 28[a]) D1–4 7 9 शा(D7 श)रदार्क (D1 °दाक) (for शरदर्क-) T2 द्युतिं, G3 (first time) M1 2 (both both times) 3 (first time) द्युति (for द्युति)

28 T1 om up to महात्मा (in 28[a]) (cf v l 27) — [a]) D4–9 दहनो, T1 प्रोवाच (for तानाह) — [b]) D4–9 [ऽ]ब्रवीत्तान् (for दहनो) — Before 28[cd], D6 (marg) ins अग्निरुवाच — [c]) T1 2 G M वरये हि, T3 वरिष्ये हि (for वरयामि) — [d]) D10 T1 3 इमां (for इति)

29 [a]) T3 तत् (for ते) V1 B Dn D2 5 10 कल्यम्, M1 3 कार्यम् (for काल्यम्) — T2 om. 29[cd] — [c]) D4–9 विस्मिता ब्राह्मणा सर्वे

30 [a]) Dn1 om स D3 9 सं (for तत्) — [b]) D5 ब्राह्मणस्य वच शुभ — [c]) D4 5 8 9 अवाप (for प्य) T3 च परं (for परमं)

31 [a]) V1 B2 5 Dn2 n3 अयाचत, B1 प्रोवाच त, Dn1 D4–7 T2 3 प्रयाचत, T1 प्रावेदयत् (for प्रायाचत) V1 B1–3 Dn3 T G1 3 4 M तत°, Dn1 n2 G2 च त (for नृप) Dn1 शुल्कं B4 प्रोवाच च वच

तमाह भगवानग्निरेवमस्त्विति पार्थिवम् ॥ ३१
ततः सांनिध्यमद्यापि माहिष्मत्यां विभावसोः ।
दृष्टं हि सहदेवेन दिशो विजयता तदा ॥ ३२
ततस्तां समलंकृत्य कन्यामहतवाससम् ।
ददौ दुर्योधनो राजा पावकाय महात्मने ॥ ३३
प्रतिजग्राह चाग्निस्तां राजपुत्रीं सुदर्शनाम् ।
विधिना वेददृष्टेन वसोर्धारामिवाध्वरे ॥ ३४
तस्या रूपेण शीलेन कुलेन वपुषा श्रिया ।
अभवत्प्रीतिमानग्निर्गर्भं तस्यां समादधे ॥ ३५
तस्यां समभवत्पुत्रो नाम्नाग्नेयः सुदर्शनः ।
शिशुरेवाध्यगात्सर्वं स च ब्रह्म सनातनम् ॥ ३६
अथौघवान्नाम नृपो नृगस्यासीत्पितामहः ।
तस्याप्योघवती कन्या पुत्रश्चौघरथोऽभवत् ॥ ३७
तामोघवान्ददौ तस्मै स्वयमोघवतीं सुताम् ।
सुदर्शनाय विदुषे भार्यार्थे देवरूपिणीम् ॥ ३८
स गृहस्थाश्रमरतस्तया सह सुदर्शनः ।
कुरुक्षेत्रेऽवसद्राजन्नोघवत्या समन्वितः ॥ ३९
गृहस्थश्चावजेष्यामि मृत्युमित्येव स प्रभो ।
प्रतिज्ञामकरोद्धीमान्दीप्ततेजा विशां पते ॥ ४०
तामथौघवतीं राजन्स पावकसुतोऽब्रवीत् ।

श्लक्ष्ण, D10 प्रोवाच वचनं शुल्क — c) T1 M नित्य- (for नित्यं) D1 आधत्स्व (for इह ते) D2 8 नित्यं मे तव सानिध्य — e) D1-9 वह्निर् (for अग्निर्) — f) D8 पार्थिव, G2 भारत

32 For the event, cf 2 28 11-36 — a) V1 B (except B5) Dn8 अत (for तत) T8 अत्रासीन् (for अद्यापि) Dn1 तत सानिध्यमानापि (sic) — b) D6 महिष्मत्या — c) D1-9 तत् (for हि) — d) V1 B Dn D1. 2 10 दिश (for दिशो) B1 विजयते T1. 2 G M च तत्, T8 [अ]भवत् (for तदा)

33 b) Dn1 n2 आहत-, Dn8 आहत- (for अ°) D4 6 7 -वाससा

34 a) B2 8 तामग्नी, Dn1 n2 चाग्निस्तु (for °स्तां) — b) Dn1. n2 राजकन्या (for °पुत्री) — c) D2 देव- (for वेद-) — d) G3 [आ]त्मने (for [अ]ध्वरे)

35 a) D2 तस्यानुरूपेण (hypermetric) — b) B1 देवेन, B3 वयसा, D2 om (for कुलेन) — d) D1 तस्यै, D4 5 10 T G चास्यां (for तस्या) D8 समा ददे (for °दधे) V1 B Dn गर्भं चास्या (Dn8 °स्या) मनो दधे

36 a) B2 damaged, D1 4 7-9 S (except M8) तस्या (for तस्या) — b) D4 6 8 नाम (for नाम्ना) B3 [आ]त्रेय, M1 4 [आ]त्रेय (for [आ]ग्नेय) — After 36ab, V1 B (except B1) Dn D4 5 (repeating it after 39ab) 6-10 ins

24* सुदर्शनस्तु रूपेण पूर्णेन्दुसदृशोपम ।
[B3 तत्गि- (for पूर्णेन्दु-)]

— c) D1 T2 3 G अभ्यगात् (for अध्य°) — d) B1 Dn1 n8 परं, Dn2 पर (for स च)

37 a) Dn2 T1 G1 4 M3 4 अथोघवान्, D1-9 अमोघवान् (for अथौघ°) — b) D1 2 G4 नृपस्य, G1 damaged (for नृगस्य) — c) V1 B Dn D1 10 [अ]थ, D4 5 8 च, D6 9 वा (for [अ]पि) T G1. 8 4 पुत्री, G2 प्राप्य (for कन्या) — d) Dn8 D2 G चोघरथो, D10 चौघरसो, T1 चारुरथो (for चौघ°) D1-9 पुत्रश्चो (D4 7 °श्चौ) घरथो महान्

38 a) B1 अथोघवान्, B3 तामौ° — b) B6 औघवतीं, T1 व्योमवतीं (for ओघ°) T G1-3 M तदा, G4 तथा (for सुताम्) — c) T3 विधिवद् (for विदुषे) — d) B1 भार्याख्ये, Dn1 D2 8 °र्थं (for °र्थे) B2 3 देवरूपिणे

39 a) T -गतस्, G2 -परस् (for रतस्) D1 6-9 स च (D4 6 वै) गृहाश्रमरतो, D5 सा गृहस्थाश्रमरता — b) D1-9 ययौ राजा (for तया सह) — After 39ab, D5 repeats 24* — c) D5 9 G1 [ऽ]वसन् (sic) — d) T1 व्योमवत्या (for ओघ°) M4 समाहित (for समन्वित)

40 a) D2 8 [प्र]त्र, D5 वि, D10 T2 8 G1 3 4 [उ]प (for [अ]व)

41 a) G1 om अथ D1-6 8 9 T G1-3 M1 ब्यो (D5 T2 3 M4 °वो) घवतीं D5 यो हि (for राजन्) — c) G2 अनिर्थान् (for थे) D2 3 प्रतिगृह्य (for °कूल ते) — d) B om न B1 D2 3 कदाचन (for कथं°)

अतिथेः प्रतिकूलं ते न कर्तव्यं कथंचन ॥ ४१
येन येन च तुष्येत नित्यमेव त्वयातिथिः ।
अप्यात्मनः प्रदानेन न ते कार्या विचारणा ॥ ४२
एतद्व्रतं मम सदा हृदि संपरिवर्तते ।
गृहस्थानां हि सुश्रोणि नातिथेर्विद्यते परम् ॥ ४३
प्रमाणं यदि वामोरु वचस्ते मम शोभने ।
इदं वचनमव्यग्रा हृदि त्वं धारयेः सदा ॥ ४४
निष्क्रान्ते मयि कल्याणि तथा संनिहितेऽनघे ।
नातिथिस्तेऽवमन्तव्यः प्रमाणं यद्यहं तव ॥ ४५
तमब्रवीदोघवती यता मूर्ध्नि कृताञ्जलिः ।
न मे त्वद्वचनात्किंचिदकर्तव्यं कथंचन ॥ ४६
जिगीषमाणं तु गृहे तदा मृत्युः सुदर्शनम् ।
पृष्ठतोऽन्वगमद्राजन्रन्ध्रान्वेषी तदा सदा ॥ ४७
इध्मार्थं तु गते तस्मिन्नग्निपुत्रे सुदर्शने ।
अतिथिर्ब्राह्मणः श्रीमांस्तामाहौघवतीं तदा ॥ ४८
आतिथ्यं दत्तमिच्छामि त्वयाद्य वरवर्णिनि ।
प्रमाणं यदि धर्मस्ते गृहस्थाश्रमसंमतः ॥ ४९
इत्युक्ता तेन विप्रेण राजपुत्री यशस्विनी ।
विधिना प्रतिजग्राह वेदोक्तेन विशां पते ॥ ५०
आसनं चैव पाद्यं च तस्मै दत्त्वा द्विजातये ।
प्रोवाचौघवती विप्रं केनार्थः किं ददामि ते ॥ ५१
तामब्रवीत्ततो विप्रो राजपुत्रीं सुदर्शनाम् ।

---

42 a) D6 om one येन D2 8 स (for च) — b) B1 तथा, D8 तव, D5 7 स च, D10 सदा (for त्वया) D3 S नित्यमेवातिथिस्तव, D4 6 8 9 व स चातिथि — c) D8 9 तथा (for अपि) D1 तस्यात्मन प्रदाने ते — d) Dn3 om न D2 8 G4 ते न (by transp)

43 a) T2 M1–3 वृत्तं (for व्रतं) M1–3 हृदि (for मम) — b) D2 M1–3 मम (for हृदि) — c) B Dn1. n2 D4–6 च, M1–3 तु (for हि) — d) B1 भिद्यते (sic) (for वि) G2 वर (for परम्)

44 a) B1 प्रदानं (for प्रमाण) — b) S वचनं (for °स्ते) — c) D2 अव्यग्र्या — d) D4 6 8 9 T3 G4 M हृदा (for हृदि) T2 सं (for त्वं) D1. 5 7 G1–3 धारयेत् (for ये) B4 हृदि त्व धारयिष्यसि, T1 हृदा त्व धारयस्व ह

45 a) Some MSS निःक्रांते — b) T1 G2 न मे (sic); T2 च वै (for ऽनघे) — c) S (except G2) अतिथिर्नावमंतव्य

46 a) T2 G1 3 ततोब्रवीद् Dn1 D7 ओघमती (for °वती) — b) V1 B Dn D10 T1 तथा, D1 (also as in text) गत, D6–9 यतो, T2 G1. 3 4 यत्ता (for यता) — c) S (except G2) तद्वचन B3 om किंचित् — d) B2 5 Dn1. n2 D1 3 6 8 न कर्तव्य (for अक) D4–6 हि किंचन (for कथंचन)

47 a) N (except D1–3) T2 3 G M2 जिगीषमाण (D4. 6 °णा)स् (for माणं) T1 स राजन्, T2 G तु सदा, T3 M तु तदा (for तु गृहे) — b) D2. 3 T2 3 G1 3 4 M4 तथा, T1 M1–3 सदा (for तदा) G3 सुदर्शन — c) Dn3 [ऽ]नुगमद् T1 चैव (for राजन्) — d) D1–9 सदा स(D5 7 9 त)दा, T1 महामते, T2 G1 2 4 M तथा स(M4 त)दा (for तदा सदा)

48 a) D6 नु (for तु) — b) D8 त्वग्नि (for अग्नि) — c) D4 श्री*, T3 भूत्वा (for श्रीमांस्) — d) B5 तव; D1 2 सदा (for तदा) T1 corrupt, G1. 3 स तामोघवतीं तदा

49 a) D5 अतिथिर् (for आतिथ्यं) V1 B Dn D10 कृतम्, D1. 2 दातुम्, T2 G1. 3 4 कर्तुम् (for दत्तम्) — b) D4 6–9 [अ]हं (for [अ]द्य) — c) D8 वा धर्मस्ते (hypermetric), D4–8 ते धर्मो (by transp), T1 M धर्मास्ते — d) D8 T1 M -समता, G2 -सपद- (for -संमत)

50 a) Dn2 n3 D1 3. 6–8 T2 3 G1–3 M3 [उ]क्त्वा (for [उ]क्ता) — b) D8 राजपत्नी (for °पुत्री)

51 b) T1 transp तस्मै and दत्त्वा B4 द्विजाय ये, D2 विशां पते (for द्विजातये) B1 तस्मै नत्वा द्विजाय ये — c) B1 D10 विप्र (for विप्रं) — d) B4 किमर्थं, D10 G1 2 4 केनार्थी, T1 कोर्थस्ते (for केनार्थ) V1 Dn3 T1 M1–3 ददानि (for °मि) D1. 3–9 केनार्थ किं (D5 त) प्रदीयतां

52 a) D4 corrupt. D5–7 9 तदा (for ततो) T1 3 G M4 राजन् (for विप्रो) — b) M4 यशस्विनीं (for सुदर्शनाम्) — T1 om 52cd — c) D8 समार्थं,

त्वया ममार्थः कल्याणि निर्विशङ्के तदाचर ॥ ५२
यदि प्रमाणं धर्मस्ते गृहस्थाश्रमसंमतः ।
प्रदानेनात्मनो राज्ञि कर्तुमर्हसि मे प्रियम् ॥ ५३
तथा संछन्द्यमानोऽन्यैरीप्सितैर्नृपकन्यया ।
नान्यमात्मप्रदानात्स तस्या वव्रे वरं द्विजः ॥ ५४
सा तु राजसुता स्मृत्वा भर्तुर्वचनमादितः ।
तथेति लज्जमाना सा तमुवाच द्विजर्षभम् ॥ ५५
ततो रहः स विप्रर्षिः सा चैवोपविवेश ह ।
संस्मृत्य भर्तुर्वचनं गृहस्थाश्रमकाङ्क्षिणः ॥ ५६
अथेध्मान्समुपादाय स पावकिरुपागमत् ।
मृत्युना रौद्रभावेन नित्यं बन्धुरिवान्वितः ॥ ५७
ततस्त्वाश्रममागम्य स पावकसुतस्तदा ।
तामाजुहावौघवतीं क्वासि यातेति चासकृत् ॥ ५८
तस्मै प्रतिवचः सा तु भर्त्रे न प्रददौ तदा ।
कराभ्यां तेन विप्रेण स्पृष्टा भर्तृव्रता सती ॥ ५९
उच्छिष्टास्मीति मन्वाना लज्जिता भर्तुरेव च ।
तूष्णींभूताभवत्साध्वी न चोवाचाथ किंचन ॥ ६०
अथ तां पुनरेवेदं प्रोवाच स सुदर्शनः ।
क्व सा साध्वी क्व सा याता गरीयः किमतो मम ॥ ६१
पतिव्रता सत्यशीला नित्यं चैवार्जवे रता ।
कथं न प्रत्युदेत्यद्य स्मयमाना यथा पुरा ॥ ६२
उटजस्थस्तु तं विप्रः प्रत्युवाच सुदर्शनम् ।

(for ममा°) — d) D1–9 T2 G निर्विशंकं, D10 T3 M °शंका (for °शङ्के) G1 damaged for तदाचर

53 G2 om 53a–56b — a) T M धर्मास — b) T M -संमता

54 G2 om 54 (cf v l 53) Before 54, D10 ins वैशंपायन उवाच — a) V1 B Dn D10 स तया (B1 °दा), D2 त्वया स, D5–7 M1 2 4 तया सं- (for तथा स) D4 तदा सछद्यमानोन्यैर्, T1 3 तया संचोद्य°, T3 G1 3 4 M3 तया (T3 M3 °था) संछाद्य° — b) D2 -कन्यका (for °या) — c) D4 6 हि, D5 7–9 वै (for स) — d) G1 partly damaged V1 D4 वर (for वरं) D2 द्विज, D4 -द्विजं

55 G2 om 55 (cf v l. 53) — a) D7 तस्य (for स्मृत्वा) — b) D7 स्मृत्वा, D9 तस्य (for भर्तुर्)

56 G2 om 56ab (cf v l 53) — a) Dn1 n2 Cn विहस्य, D1–9 वहि स (for रह स) — b) Dn3 सा वा, T2 स ह (for सा च) B1 Dn1 n2 D10 [अ]थ (for [उ]प-) — d) B3 गृहमाश्रम D1 -काक्षिता, T1, 3 G -कारिण ; T2 -कारण (for -काङ्क्षिण)

57 a) B1 3 D1 5 7 T1 अथेर्ध्मं, D3 corrupt, D9 अथेध्मा, T3 अथेर्धं (sic), G2 आदेशात् (for अथेध्मान्) V1 B3 4 Dn D6 G4 अथेध्मानमुपादाय, D3 अथेध्ममनुपा° — d) T1 निस्य (for नित्य).

58 T1 om 58ab — a) D5 स्वाश्रमम् (for स्वा°) B4 आगत्य — b) V1 B स्व (for स) D7 पावकि (for °क) D2 8 स पावकिरतस्तदा — c) V1 B Dn D10 व्याजहार (for आजुहाव) D9 [ओ]घवती — d) D5 यातेपि (sic) (for °ति) D8 वासकृद्, D1–6 चाब्रवीत् (for चासकृत्)

59 a) D4 6–9 तस्मिन् (for तस्मै) D6 नु (for तु) — b) B1 भद्रे (sic) (for भर्त्रे) D4 प्रति (for न प्र) G1 सदा (for तदा) — d) B3 मृष्टा, D2 दृष्ट्वा, G4 स्पृष्ट्वा (for स्पृष्टा) G4 सदा (for सती)

60 a) T2 न दोषोस्ति (for उच्छिष्टासि) — b) D2 ललिता, T1 वर्जिता (for लज्जिता) — c) D6 1 तूष्णी- (for तूष्णीं-) D3 -भूत्वा (for -भूता) — d) D2 वा (for च) S विप्रकोपाच्च शंकिता

61 a) M [अ]पि (for [इ]द) T G अथ ता कि न्वि (G2 किं स्वि)ति पुन — b) D7 om , T G च (for स) D4 प्रोवाच समदर्शन — c) D1 om क्व सा सा G3 reads क्व सा साध्वी twice V1 B1 4 5 Dn3 D1–8 वा (for the second सा) — T1 om 61d–62a — d) B1 यवीय (for गरीय)

62 T1 om 62a (cf v l 61) T3 om 62ab — a) B1 D4 5 धर्म (for सत्य) — b) V1 चैवार्जिते; D2 देवार्चने — c) M4 नु (for न) B1 2 प्रत्युपैति, D10 प्रवदति (for प्रत्युदेति) D1 om , D2 3 स्म; G1 [अ]स्य (for [अ]द्य) B1 कथ न प्रत्यागच्छेत्स्मा; T1 म

अतिथिं विद्धि संप्राप्तं पावकं ब्राह्मणं च माम् ॥ ६३
अनया छन्द्यमानोऽहं भार्यया तव सत्तम ।
तैस्तैरतिथिसत्कारैरार्जवेऽस्या दृढं मनः ॥ ६४
अनेन विधिना सेयं मामर्चति शुभानना ।
अनुरूपं यदत्राद्य तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ ६५
कूटमुद्गरहस्तस्तु मृत्युस्तं वै समन्वयात् ।
हीनप्रतिज्ञमत्रैनं वधिष्यामीति चिन्तयन् ॥ ६६
सुदर्शनस्तु मनसा कर्मणा चक्षुषा गिरा ।
त्यक्तेर्ष्यस्त्यक्तमन्युश्च स्मयमानोऽब्रवीदिदम् ॥ ६७

सुरतं तेऽस्तु विप्राग्र्य प्रीतिर्हि परमा मम ।
गृहस्थस्य हि धर्मोऽग्र्यः संप्राप्तातिथिपूजनम् ॥ ६८
अतिथिः पूजितो यस्य गृहस्थस्य तु गच्छति ।
नान्यस्तस्मात्परो धर्म इति प्राहुर्मनीषिणः ॥ ६९
प्राणा हि मम दाराश्च यच्चान्यद्विद्यते वसु ।
अतिथिभ्यो मया देयमिति मे व्रतमाहितम् ॥ ७०
निःसंदिग्धं मया वाक्यमेतत्ते समुदाहृतम् ।
तेनाहं विप्र सत्येन स्वयमात्मानमालभे ॥ ७१
पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमम् ।

प्रत्युद्याति च कथं —^{d}) D4 6 पुरा यथा (by transp), G3 M यथापुर, G4 यशस्विनी

63 ^{a}) D2 उटजस्थं (for स्थम्) D5 स्तुवन् (for सु तं) —^{c}) Dn1 विधि (for विद्धि) —^{d}) V1 B2 Dn ब्राह्मणं (Dn2 णे) पावके च मा

64 ^{a}) T1 मन्यमानो, T3 छाद्य° (for छन्द्य°) —^{b}) V1 भार्यायास् B1 भव (for तव) D3 8 T2 G1 3 सुव्रत (for सत्तम) —^{c}) D6 तस्मिन् (for तैस्तैर्) D4 संस्कारैर् (for सत्कारैर्) —^{d}) D1. 7 [अ]नृतं; D3 स्थित (for दृढं) V1 B Dn D5 8 10 ब्रह्मश्चेषा वृता मया, D6 आर्जवेस्याहते मन; D9 °वस्या नृतं मन, T1 यादृशं चार्जवे मन, T2 आर्जवेन भृतो मत, T3 आहत चार्जवे मन, G M1-3 आर्जयेन हृतं म(G1 3 पु)न, M4 °न हृता मम

65 M4 reads 65^{ab} twice —^{a}) D5 य स (for सेयं) S (M4 first time) आत्मप्रदानविधिना —^{b}) V1 B (except B4) Dn D1 5 7 G1 अर्च्छति, D3 अर्चति, M4 (first time) अर्चती (for अर्चति) —^{c}) D1 तु यत्र (for यदत्र) V1 B1-4 Dn D10 अत्रा(D10 °प्य)न्यत्; T2 अत्रापि, G2 अत्रा तु (sic) (for अत्राद्य) —^{d}) V1 B Dn D2 कर्तुम् (for वक्तुम्) D3 4. 6 8 T2 अर्हसि (for °ति)

66 ^{a}) B1 corrupt D3 -हस्ते D8 om., T G1. 3 4 च (for तु) —^{b}) V1 तं मे, S चैनं (for स वै) V1 B (except B4) Dn D1-8 10 समन्वगा(Dn3 शा)त्; T1 °भ्ययात् (for °न्वयात्) D4-9 मृत्युस्तं हंतुमभ्ययात् —^{c}) D1-9 हीनप्रतिज्ञ इत्येव (D2 3 न; D4. 6 8 °व); D10 °ज्ञामात्रैन —^{d}) D5 हनिष्यामि (for वधि)

67 ^{a}) D4-9 च (for तु). —^{b}) D2-9 चक्षुषा कर्मणा गिरा —^{c}) G1 3 corrupt T3 तृस स (for त्यक्तेर्ष्यस्) Dn3 तु (for च)

68 ^{a}) G4 स्वागत (for सुरत) D1 तु (for ऽस्तु) T1 विप्रर्षे (for विप्राग्र्य) D5 सुरते यस्तु विप्राग्र्य —^{b}) D4-6 त्वयि, D7-9 मयि (for मम) —^{c}) V1 D6 om., D5 7 च, T3 G1. 2 4 M1. 3 4 तु (for हि) D4 6 धर्माग्र्य, D5 धर्मज्ञ, G2 धर्मो य, M1 धर्मोग्र (for धर्मोऽग्र्य) —^{d}) D1-3 संप्रोक्तोतिथिपूजनं, D4-9 स प्रोक्तो°, S सप्राप्तोतिथिपूजनात्

69 ^{b}) Dn3 D6 नु (for तु) B3 तिष्ठति, G2 गच्छत (for °ति) —For 69^{ab}, T3 subst.

25* हीनप्रतिज्ञमत्रैक संप्राप्तस्य तु गच्छति ।

—^{d}) D4 6-9 एवमाहुर्, D5 एव प्राहुर् T2 मनीषितं

70 D2 om. 70 —^{a}) D4-8 S च (for हि) —^{b}) D4 ये चान्ये (for यच्चान्यद्) —B2 partly damaged in 70^{c} —^{d}) D3 corrupt. D8 om from समाहितम् up to पृ (in 72^{a})

71 D8 om 71 (cf v l 70) —^{a}) V1 B2-4 Dn D10 यथा, D3 8 इद (for मया) —^{b}) B1 यथा, D2 3 मया (for एतत्) V1 B Dn D1. 10 मे (for ते) —^{c}) G ततो (for तेन) D4 [अ]स्य, D6 9 [अ]द्य (for [अ]हं) D4 सत्वेन (for सत्येन) —^{d}) D7 आलभेत्

72 D8 om पृ (cf. v l 70) —^{b}) Dn1 पंचकं; D4 चन्द्रमा —G1 partly damaged in 72^{c} —^{d}) S चैता(M4 क)स्तथा (for चैव गुणा) D3 6 गुणाश्चैव दिशो दश.

बुद्धिरात्मा मनः कालो दिशश्चैव गुणा दश ॥ ७२
नित्यमेते हि पश्यन्ति देहिनां देहसंश्रिताः ।
सुकृतं दुष्कृतं चापि कर्म धर्मभृतां वर ॥ ७३
यथैषा नानृता वाणी मयाद्य समुदाहृता ।
तेन सत्येन मां देवाः पालयन्तु दहन्तु वा ॥ ७४
ततो नादः समभवद्दिक्षु सर्वासु भारत ।
असकृत्सत्यमित्येव नैतन्मिथ्येति सर्वशः ॥ ७५
उटजात्तु ततस्तस्मान्निश्चक्राम स वै द्विजः ।
वपुषा खं च भूमिं च व्याप्य वायुरिवोद्यतः ॥ ७६
स्वरेण विप्रः शैक्षेण त्रींल्लोकाननुनादयन् ।
उवाच चैनं धर्मज्ञं पूर्वमामन्त्र्य नामतः ॥ ७७
धर्मोऽहमस्मि भद्रं ते जिज्ञासार्थं तवानघ ।
प्राप्तः सत्यं च ते ज्ञात्वा प्रीतिर्मे परमा त्वयि ॥ ७८
विजितश्च त्वया मृत्युर्योऽयं त्वामनुगच्छति ।
रन्ध्रान्वेषी तव सदा त्वया धृत्या वशीकृतः ॥ ७९
न चास्ति शक्तिस्त्रैलोक्ये कस्यचित्पुरुषोत्तम ।
पतिव्रतामिमां साध्वीं तवोद्वीक्षितुमप्युत ॥ ८०
रक्षिता त्वद्गुणैरेषा पतिव्रतगुणैस्तथा ।
अधृष्या यदियं ब्रूयात्तथा तन्नान्यथा भवेत् ॥ ८१
एषा हि तपसा स्वेन संयुक्ता ब्रह्मवादिनी ।

---

73 a) Dn1 n2 D4–9 एव हि, D1–8 एवाभि, S एतानि (for एते हि) — b) D3 om (hapl) देहस B4 -सस्थिता, M1–8 संश्रितं (for °ता) D1 2 4–9 देहिना देहमाश्रिता — c) Some MSS दु कृत B1 चैव, B8 D5 6 10 G1. 8 M1–8 वापि (for चापि) — d) D1–8 G2 ध(G2 क)र्मविदा, T G1 3 4 M4 कर्मवता (for धर्मभृता) M1–8 कर्म त्रिविधमादित

74 a) B2 तथैषा, D4–9 यद्येषा, T2 यथैव, G2 यदैपा, G4 यथेष्टा (for यथैषा) D1 2 व्याहृता, T2 चानृता (for ना°) — b) V1 B (B2 damaged) Dn1 n2 D10 G1 समुदीरिता (for °दाहृता) — c) D1 2 M1. 8 मा, D4–9 मे (for मा)

75 a) G3 वाद (for नाद) G1 समुदभूद् (for समभवद्) D2 ततो नादा समभवन् — B1 corrupt for 75b — c) V1 B Dn M3 4 [ए]व (for [ए]न) D1–7 9 असक्त सत्यमित्येतन् (D1–8 °क्तमित्येव) — d) D4–9 [ए]व (for [ए]तन्) V1 B1 8 Dn D2 3 10 सर्वत (for °श)

76 a) Dn1 उटजं (for °जाद्) G4 पश्चान् (for तस्मान्) — c) B2 Dn1 n2 T1 M2 द्या (for खं) — d) D7 यथा (for व्याप्य) V1 B2 Dn3 D1. 7 9 G2 M1 2 4 [उ]द्धत, B3 [ई]प्सित, B4 D4–6 10 G4 [उ]त्थित, B5 T1 [उ]द्गत, D2 8 स्थित (for [उ]द्यत) T2 व्याप्य वायुरवाप्यत

77 a) D1 2 सुरेण (for स्व°) D2 T1 G श्लक्ष्णेन, D3 शैक्ष्येण, D7 शिष्येण, D10 शाक्ष्येण, T2 शैक्ष्येन (for शैक्षेण) T3 स्वरूपस्वमश्लक्ष्णेन (corrupt) — b) D4 -वादयन् (for -नाद°) — c) D1–3 T1 G2 धर्मज्ञ ; G1 3 4 °ज्ञ (for °ज्ञ) — d) T2 तत्रास्य (for आमन्त्र्य)

78 G2 om. 78a–80b — a) D1–4 6–9 धर्मज्ञ (for भद्रं ते) — b) D1–9 इहागत (for तवानघ) — c) D1–9 प्राप्य (for प्राप्त) D10 त्वा (for ते) B1 भूत्वा (for ज्ञात्वा) — d) D1 प्रीतं (for प्रीतिर्) S (G2 om.) हि (for मे) D1 परम (for °मा) T3 मम (for त्वयि)

79 G2 om 79 (cf. v l 78) — a) D2 8 [ऽ]य (for च) — b) S (G2 om) एप (for योऽय) T1 वाछति (for गच्छति) — d) D6 7 9 वृत्या (for धृत्या)

80 G2 om 80ab (cf v l 78) — a) D6 वा (for च) — b) D1–9 कस्यचित्पुरुपर्षभ — d) Dn1 M1 [उ]दीक्षितुम् (for [उ]द्वी°) G4 अप्यथ, M2 अच्युत (for अप्युत)

81 a) V1 तद्गुणैर्, D1–9 स्वैर्गु° (for त्वद्गु°) M1 2 रक्षितस्त्वाद्गुणैरेषा — b) D2 3 5 M4 पा(D3 प)तिव्रत्य (for पतिव्रत) M3 अपि (for तथा) T G M1 2 पातिव्रत्यगुणाद(M1 2 °णैर)पि — c) B1 corrupt Dn1 T1 8 G2 इद (for इय) T2 धृष्या यत इद ब्रूयाद — d) T G1 3 4 M4 तत्तथा (by transp), G2 स तदा D1–9 तत्तथा न तदन्यथा

82 T3 om 82ab — a) G2 मे (for हि) T1 एषा हि तव सत्येन — b) T2 G1. 3 4 संयु(T2 °य)ता (for °क्ता) D4–8 सयु(D7 °य-, D9 °यु)ता ब्रह्मचारिणी — c) D2 8 पावनार्थं T1 2 G तु; T3 नु, M4 गि (for च) — d) D1 2 सति श्रेया (for

पावनार्थं च लोकस्य सरिच्छ्रेष्ठा भविष्यति ॥ ८२
अर्धेनौघवती नाम त्वामर्धेनानुयास्यति ।
शरीरेण महाभागा योगो ह्यस्या वशे स्थितः ॥ ८३
अनया सह लोकांश्च गन्तासि तपसार्जितान् ।
यत्र नावृत्तिमभ्येति शाश्वतांस्तान्सनातनान् ॥ ८४
अनेन चैव देहेन लोकांस्त्वमभिपत्स्यसे ।
निर्जितश्च त्वया मृत्युरैश्वर्यं च तवोत्तमम् ॥ ८५
पञ्च भूतान्यतिक्रान्तः स्ववीर्याच्च मनोभवः ।
गृहस्थधर्मेणानेन कामक्रोधौ च ते जितौ ॥ ८६
स्नेहो रागश्च तन्द्री च मोहो द्रोहश्च केवलः ।
तव शुश्रूषया राजन्राजपुत्र्या विनिर्जिताः ॥ ८७

भीष्म उवाच ।

शुक्लानां तु सहस्रेण वाजिनां रथमुत्तमम् ।
युक्तं प्रगृह्य भगवान्व्यवसायो जगाम तम् ॥ ८८
मृत्युरात्मा च लोकाश्च जिता भूतानि पञ्च च ।
बुद्धिः कालो मनो व्योम कामक्रोधौ तथैव च ॥ ८९
तस्माद्गृहाश्रमस्थस्य नान्यद्दैवतमस्ति वै ।
ऋतेऽतिथिं नरव्याघ्र मनसैतद्विचारय ॥ ९०

सरिच्छ्रेष्ठा) T3 भविष्यसि (for °ति) — After 82, D5 reads 85^{ab} for the first time, repeating it in its proper place

83 ^{a}) D1. 3 अनेन, T1 अर्थेन (for अर्धेन) — ^{b}) G1 अर्थेन (for अर्धेन) D4-7 9 [उ]प (for [अ]नु) D1 °शास्यति (for यास्यति) — D4 om 83^{c}-84^{b} — ^{c}) D2 महाभागो, G1 भाग — ^{d}) D2 3 यो गार्हस्थ्ये-वशेषि(D2 स्याविशेष)त°, T1. 2 भार्येयं स्ववशे स्थिता

84 D4 om 84^{ab} (cf v l. 83) — ^{ab}) D1-3 5-9 transp लोकाश्च and गन्तासि M1-3 त्व (for [अ]सि) D5 G2 M1. 2 जितान् (for [अ]र्जितान्) — ^{d}) D2 3 पुरुषस्, D3 शाश्वतीस् (for तास्) S अनुत्तमान् (for सनातनान्)

85 D5 reads 85^{ab} for the first time after 82 — ^{a}) D1-3 T2 3 G1 [ए]व च (by transp), D4 5 (second time) 6-9 [ए]व तु (D8 om तु), G2 परि- (for चैव) — ^{b}) B1 अभिपत्स्यसि, B5 यास्यसि, Dn1 D5 (first time) इह पत्स्यसे, D4 9 T2 अभि° (T2 °नु)पत्स्यते, T1 अनुपश्यसि, T3 G2-4 अनुवत्स्यसे (for अभिप) — ^{d}) D2 3 नैव कार्यं (for ऐश्वर्यं च) D1 च तदा, D4-6 ते त(D5 य)था, D7 9 च तथा, D8 तव च (by transp) B4 [उ]दितं (for [उ]त्तमम्)

86 ^{a}) D4 पूर्वं, D8 सर्वं (for पञ्च) B3 [अ]वि क्रम्य (for क्रान्त) — T1 om 86^{bc} — ^{b}) V1 B (except B1) Dn D8 T3 मनोजव, D1-3 °भवान्, D7 9 10 T2 G M4 भवं (for भव) D4 5 स्वद्वी- (D5 स्वं वी)र्याच्च मनोभव — ^{c}) D2 गृहस्थधर्मे नान्येन — ^{d}) B3 त्वया, D10 च तौ, G2 च मे (for च ते)

87 ^{a}) M1 पक्षे (for स्नेहो) B3 यागश्, T1 रोगश् (for रागश्) V1 B5 तद्रा, B3 G4 तन्त्री (for तन्द्री) — ^{b}) D4 9 T1 G M केवलं (for °ल) — ^{c}) Dn3 महान्, D1-3 [अ]न्नेय (for राजन्) ❀ Cn राज-स्त्रियृषिराजत्वाद्राजजामातृत्वाद्वा सबोधनम् । ❀ — ^{d}) B3 T2 3 G M च (for वि) B1 °वर्जिता, D7 9 G2 निर्जिता (for °ता)

88 B2 partly damaged — ^{a}) B1 शुक्राना, B3 शत्रूणा, D3 शुक्ताना (for शुक्लाना) V1 च (for तु) M4 सहस्राणा (for °स्रेण) — ^{b}) B3 वाजिना रथसत्तम — ^{c}) D2 3 युक्त सं, D7 स मुक्तं, D3 9 सयुक्त (for युक्त प्र) D10 S आरुह्य (for प्रगृह्य) B1 बलवान् (for भग°) D4-6 सप्र(D6 स प्र)युक्त गृह्य भवान् — ^{d}) D6 9 हव्यवाहो (for व्यवसायो) V1 B2-5 Dn वासवोप्या(B3 वोश्या)जगाम त, D4 5 हव्यवाहो जगाम ता (D5 ह), D7 8 हव्यवाहाजगाम त, D10 T1. 2 G M यम साक्षाजगाम ह (D10 तत्), T3 साक्षाद्धर्मो जगाम ह

89 T1 om 89 — ^{a}) D1 G1 3 M4 लोकश् — ^{c}) D6 बुद्धि (for बुद्धि) T3 मद क्रोधो, G2 M4 मदो मोह (for मनो व्योम) T2 G1 3 4 मृत्यु कालो मदो (G1 °नो) मोह — ^{d}) D2 कामक्रोधं, T3 मोह कामस्

90 ^{a}) B2 partly damaged D2 T2 तस्माद्गृहस्था (T2 स्था)श्रमस्त, D7 M1 गृहस्थाश्रमस्थश्च (M1 °स्थ) (hypermetric), D9 हाश्रमस्थश्च — ^{b}) D1-9 उच्यते (for अस्ति वै) — ^{c}) D1-5 [ऽ]तिथिर् — ^{d}) D2 मनसैत, G2 °सस्ते (for सैतद्) D7-9 विधारय (for विचा°)

91 ^{a}) V1 B Dn D4 10 T G2 M यदि (for यस्य).

4

अतिथिः पूजितो यस्य ध्यायते मनसा शुभम् ।
न तत्क्रतुशतेनापि तुल्यमाहुर्मनीषिणः ॥ ९१
पात्रं त्वतिथिमासाद्य शीलाढ्यं यो न पूजयेत् ।
स दत्त्वा सुकृतं तस्य क्षपयेत ह्यनर्चितः ॥ ९२
एतत्ते कथितं पुत्र मयाख्यानमनुत्तमम् ।
यथा हि विजितो मृत्युर्गृहस्थेन पुराभवत् ॥ ९३
धन्यं यशस्यमायुष्यमिदमाख्यानमुत्तमम् ।
बुभूषताभिमन्तव्यं सर्वदुश्चरितापहम् ॥ ९४
य इदं कथयेद्विद्वानहन्यहनि भारत ।
सुदर्शनस्य चरितं पुण्याँल्लोकानवाप्नुयात् ॥ ९५

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

३

युधिष्ठिर उवाच ।
ब्राह्मण्यं यदि दुष्प्रापं त्रिभिर्वर्णैर्नराधिप ।
कथं प्राप्तं महाराज क्षत्रियेण महात्मना ॥ १
विश्वामित्रेण धर्मात्मन्ब्राह्मणत्वं नरर्षभ ।
श्रोतुमिच्छामि तत्त्वेन तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ २
तेन ह्यमितवीर्येण वसिष्ठस्य महात्मनः ।
हतं पुत्रशतं सद्यस्तपसा प्रपितामह ॥ ३
यातुधानाश्च बहवो राक्षसास्तिग्मतेजसः ।

— b) S मनसा ध्यायते फल (T2 M शुभ) — c) D7 8 तु (for तत्)

92 a) T1 हि, M4 च (for तु) D2 तु तिथिम् (sic) (for त्वतिथिम्) — b) D10 शीलाढ्यैर् D5 ये — D8 reads 92^{cd} twice — c) D1 3 अदात्तु, D8 अदत्त, D4–7 8 (second time) 9 तत्सर्वं (for स दत्त्वा) B1 Dn2 n3 D1 8 (first time) तस्मै (for तस्य) S सुद- (T2 स्वद-, G3 स द)त्त सुकृ(M1–3 सहु)त वा(T1 चा)-पि — d) V1 B Dn D3 (first time) 10 पुण्यमादाय गच्छति, T1 2 G M4 क(T1 M4 क्ष)पयेदप्यनर्चित

93 a) D4–9 सर्वं (for पुत्र) — b) Dn1 D4. 5 [आ]ख्यातम् — D1 8 10 T1 om (hapl.) 93^{c}–94^{b} — c) Dn1 om हि D4–9 G1. 3 विनिर्जितो (for हि विजितो) — d) G4 भवेत्

94 D1 3 10 T1 om 94^{ab} (cf v l 93) D3 om 94^{ab} — a) Dn1 धन, D5 G4 धर्म्यं, D6 7 धर्मं (for धन्य) — c) D3 8 सत्यमिति (for बुभूषता) B1 [अ]धिगतव्य, B2 4 हि मंतव्य, D8 T2 G1. 3 M [अ]भिपत्तव्य, D10 G3 °वक्तव्य, T1. 3 G4 हि वक्तव्य (for [अ]भिमन्तव्यं) D1 सत्यमित्यभिपत्तव्यं, D4 corrupt, D4–7 9 शुश्रूषताभिपत्तव्य — d) D3 T1 सर्वदुश्चरितावह, D4 6 सर्वंदुरितापहं, D5 सर्वेषां दुरितापहं

95 a) V1 B Dn2 n3 D10 G2 4 M इदं य (by transp), Dn1 इद च, T1 एवं य S नित्यम् (for विद्वान्) — b) S पार्थि(G4 पाड)व (for भारत) — d) D1 पुण्य लोकम्

Colophon om in Dn1 — *Parvan name* B1 3 4 Dn3 D2 शांति — *Sub parvan* V1 B1–4 Dn2 n3 D1. 2 10 T2 M4 दानधर्म — *Adhy name* V1 B1 2 5 Dn2 n3 D1–6 8–10 T2 3 सुदर्शनोपाख्यान, B4 *दर्शनोपाख्यान, D7 G2 सुदर्शनाख्यान, G1 3 मृत्युजये सुदर्शनोपाख्यान, M4 सुदर्शनचरित — *Adhy no* (figures, words or both) V1 B3 D5 10 S 2 (as in text) — *Śloka no* Dn1 94 — After this adhy, Dn3 reads adhys 28–31, and S reads adhys 28–30

3

1 G1 4 partly damaged — a) D3 8 ब्रह्मण्य Some MSS दुःप्राप, B1 Dn1 n3 D1 4–9 दुष्प्राप्यं — c) D5 6 महाभाग

2 a) D4 6 7 9 माहात्म्यं (for धर्मात्मन्) — b) D3 नराधिप (for नरर्षभ) — c) D3 तत्तेन (for तत्त्वेन)

3 D1. 4 om (hapl) 3 D3 transp 3 and 4 — b) B1 2 5 D2 वसिष्ठस्य D3 महात्मना — d) V1 B1 2 5 Dn D4 8 10 [अ]पि; S च (for प्र)

मन्युनाविष्टदेहेन सृष्टाः कालान्तकोपमाः ॥ ४
महान्कुशिकवंशश्च ब्रह्मर्षिशतसंकुलः ।
स्थापितो नरलोकेऽस्मिन्विद्वान्ब्राह्मणसंस्तुतः ॥ ५
ऋचीकस्यात्मजश्चैव शुनःशेपो महातपाः ।
विमोक्षितो महासत्रात्पशुतामभ्युपागतः ॥ ६
हरिश्चन्द्रक्रतौ देवांस्तोषयित्वात्मतेजसा ।
पुत्रतामनुसंप्राप्तो विश्वामित्रस्य धीमतः ॥ ७
नाभिवादयते ज्येष्ठं देवरातं नराधिप ।
पुत्राः पञ्चशताश्चापि शप्ताः श्वपचतां गताः ॥ ८
त्रिशङ्कुर्बन्धुसंत्यक्त इक्ष्वाकुः प्रीतिपूर्वकम् ।
अवाक्शिरा दिवं नीतो दक्षिणामाश्रितो दिशम् ॥ ९
विश्वामित्रस्य विपुला नदी राजर्षिसेविता ।
कौशिकीति शिवा पुण्या ब्रह्मर्षिगणसेविता ॥ १०
तपोविघ्नकरी चैव पञ्चचूडा सुसंमता ।
रम्भा नामाप्सराः शापाद्यस्य शैलत्वमागता ॥ ११
तथैवास्य भयाद्बद्ध्वा वसिष्ठः सलिले पुरा ।
आत्मानं मज्जयामास विपाशः पुनरुत्थितः ॥ १२
तदाप्रभृति पुण्या हि विपाशाभून्महानदी ।

---

4 D3 transp 3 and 4 —^{a}) B1 om च —^{b}) Dn1 -तेजस, D7 -चेतस, M तेजसा (for °स) G2 राक्षसा स्निग्धचेतस —^{c}) T3 मृत्युना (for मन्युना) —^{d}) G2 दृष्टा (for सृष्टा)

5 ^{a}) B1 corrupt. B3 कुलिक, B5 कुक्षिक, D4 6 कुशक D2 तु (for च) D7 महाकुशिकवंशस्य —^{b}) G1. 3 4 महर्षि (for ब्रह्मर्षि) D2 3 ब्रह्मर्षिगणसंस्तुत — D3 om (hapl.) 5^{cd} —^{d}) Dn2 T1 3 G1 3 4 विद्वद् (for विद्वान्) Dn3 -संयुत, G1 M4 -संस्कृत, G4 सस्कृत (for -सस्तुत) D1 4–9 मह(D1 ब्रह्म)र्षिगण सयु(D1 4 °स्तु)त

6 ^{a}) D8 ऋषीकस्य, D10 G2 ऋची(G2 चि)कश्च —^{b}) V1 B1 3 4 Dn3 D4 6 9 शुन शेफो, B3 °फेनो, D7 °शेषो (for शेपो) T1 महायशा (for °तपा) — D3 om. 6^{c}–7^{b} —^{c}) B1 विक्षितोथ, B4 विमोचितो (for क्षितो) D2 10 T1 महासत्त्वात्, T3 °सूत्रात्, G3 °स्राव (for सत्रात्) —^{d}) Dn1. n3 D4 5 7 9 G3 अप्युपागत (for अभ्यु) B1 स पशुत्वमुपागत

7 D3 om 7^{ab} (of v 1 6) T1 om (hapl) 7-8 —^{a}) V1 D2 3 M1 हरिश्चंद्र G1 3 विद्वास् (for देवास्) —^{b}) D3 [आ]त्मतेजस, D4 7–9 महातपा (for [आ]त्मतेजसा) D5 तर्पयित्वा महातपा —^{c}) Dn3 om ता and प्राप्तो D2 3 उत, D7 9 उप (for अनु)

8 T1 om 8 (of v 1 7) —^{a}) B1 D1-3 नाभ्य (D1 °त्य)वादयत, D4 माभिवादयत —^{b}) Dn1 D2 3 T2 देवराजं; D1 T3 देवसानां; D4 देव राज (for देव रात) D3 9 नराधिप —^{c}) D1 7–9 पञ्च(D1 °चा)-शतश्च; T2 पंचदर्श, T3 G M शत (for °शताश्च) V1 B Dn D10 पुत्रा पंचाशदेवापि —^{d}) D10 शप्ता (for शप्ता) D2 3 श्वापदता (for श्वपचता) D4–9 शप्ता पचत्वमागता

9 ^{a}) B1 3 4 D1–6 10 बधुभिस् (D5 °ना) (for °स) G3 संमुक्त (for सत्यक्त) V1 B2 5 Dn त्रिशकुर्बंधुभिर्मुक्त, D7–9 नृशसैर्बंधुभिस्त्यक्त (D7 °क्तम्) —^{b}) Dn1 n3 T1 G3 M ऐक्ष्वाक, D1 इक्ष्वाक, D2 7 9 ऐक्ष्वाकु, D3 एक्ष्वाकु (for इ°) G1 पूर्वक —^{c}) D10 अर्वाक्शिरा G4 दिश (for दिव)

10 ^{a}) D5 वै पुण्या, S (except T1) भगिनी (for विपुला) D2 3 विश्वामित्रा च विपुला, D4 6–9 °मित्राय भगवान् —^{b}) V1 B Dn D5 10 देवर्षि (for राजर्षि) D4 6–9 दीक्षां राजर्षिसेविता — D2 3 T2 om (hapl) 10^{cd}, B3 reads the same on marg —^{c}) V1 B2–5 Dn D10 च, D1 तु (for [इ]ति) T1 G कृता (for शिवा) —^{d}) B2 partly damaged V1 B Dn D10 -सुर (for -गण)

11 ^{b}) B2 partly damaged B1 पंचभूता, M °चूला D4 नु संमता, D5–8 नु सगत (D8 °ता), D9 सुसगत (for °मता) T1 सर्वभूतमनोहरा —^{cd}) T3 G1. 3 transp शापात् and यस्य

12 ^{a}) B1 भयाद्धीमान्, D1–3 भयोद्विग्नो (for भया द्बद्ध्वा) —^{b}) V1 B (except B2) D3 वशिष्ठ. —^{c} N (except D1–3) आत्मान मज्जयच्छ्री(B1 [illegible] —^{d}) D4–9 विपाश समपद्यत

13 T1 om 13–16 —^{a}) B1 इ; D[illegible] (T1 om) सा (for हि) —^{b}) D1 4 6–9 S (T1 om. वै, D2 3 सा; D5 हि (for [अ]भूत्) महानद्य —^{c}) D4 6 विख्यात (for [illegible] V1 B (except B2) D3 वशिष्ठस्य

विख्याता कर्मणा तेन वसिष्ठस्य महात्मनः ॥ १३
वाग्भिश्च भगवान्येन देवसेनाग्रगः प्रभुः ।
स्तुतः प्रीतमनाश्चासीच्छापाच्चैनममोचयत् ॥ १४
ध्रुवस्यौत्तानपादस्य ब्रह्मर्षीणां तथैव च ।
मध्ये ज्वलति यो नित्यमुदीचीमाश्रितो दिशम् ॥ १५
तस्यैतानि च कर्माणि तथान्यानि च कौरव ।
क्षत्रियस्येत्यतो जातमिदं कौतूहलं मम ॥ १६
किमेतदिति तत्त्वेन प्रब्रूहि भरतर्षभ ।
देहान्तरमनासाद्य कथं स ब्राह्मणोऽभवत् ॥ १७
एतत्तत्त्वेन मे राजन्सर्वमाख्यातुमर्हसि ।
मतंगस्य यथातत्त्वं तथैवैतद्ब्रवीहि मे ॥ १८
स्थाने मतंगो ब्राह्मण्यं नालभद्भरतर्षभ ।
चण्डालयोनौ जातो हि कथं ब्राह्मण्यमाप्नुयात् ॥ १९

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

४

भीष्म उवाच ।
श्रूयतां पार्थ तत्त्वेन विश्वामित्रो यथा पुरा ।
ब्राह्मणत्वं गतस्तात ब्रह्मर्षित्वं तथैव च ॥ १
भरतस्यान्वये चैवाजमीढो नाम पार्थिवः ।

---

14 T1 om 14 (cf v l 13) — [a]) T2 G वश्यश्च, T3 वाग्यतो (for वाग्भिश्च) B5 देव (for येन) — [b]) D1 9 -सेनोग्रग, D4-7 -सेना(D4 6 °नो)ग्रज (for सेनाग्रग) — After 14[ab], T2 reads 16 for the first time, repeating it in its proper place — [c]) D7 प्रीति- (for प्रीत) — [d]) T3 M1 2 4 पाशाच्, G पश्चाच् (for शापाच्) B5 D3 8 [ए]वम् (for [ए]नम्) V1 B5 Dn D10 समुचत, B1 असुह्यत, B2 damaged, D7 अशोचयत् (for अमो°)

15 T1 om 15 (cf v l 13) — [a]) B2 damaged V1 B (B2 damaged) Dn1 D2 4-7 9 10 T2 G2 [उ]त्तानपादस्य

16 T1 om 16 (cf v l 13) T2 reads 16 for the first time after 14[ab] — [a]) B3 तथा (for तस्य) — [b]) D3 पितामह (for च कौरव) — [c]) D1 [इ]त्यतो राजन्, D2 8 सतो राजन, D4-9 [अ]द्य ते ज्ञातुम् (for [इ]त्यतो जातम्) — [d]) B4 महत् (for मम) S (T1 om) इति कौ(T2 [first time] G2 M1 2 4 अतिकौ) तूहल हि मे

17 G2 om (hapl) 17–18 — [a]) B1 नीति (for इति) — [d]) T1 तपसा (for कथ स) D7 भवेत् (for ऽभवत्)

18 G4 om 18 (cf v l 17) — [a]) D3 9 om त्त V1 B Dn D10 तात (for राजन्) — [b]) D5 व्याख्यातुम् (for आ°) — T1 om 18[cd] — [d]) G4 [ए]तद् (for [ए]व) D1 8-9 G4 प्र, D2 om, G1 तद् (for [ए]तद्) V2 B Dn G3 वदस्व (for ब्रवीहि)

19 [b]) V1 B1 लेभे (for [अ]लभद्) — [c]) V1 B1 3 4 Dn8 D4 5 चाडाल — [d]) B1 Dn1 n2 आस वान्, T2 3 G1 3 आमुते, G2 4 समुते (for आमुयात्)

Colophon — *Parvan name* B1 3 4 Dn3 D1 2 शाति — *Sub-parvan* B Dn D1-8 10 M4 दानधर्म — *Adhy name* N विश्वामित्रोपाख्यान, T3 सुदर्शनोपाख्यान, G1 ब्राह्मणप्रशसाया विश्वामित्रचरित, G3 ब्राह्मणप्रशसाया विश्वामित्रचरितप्रशसा, M1 3 4 ब्राह्मण्यप्रशसा, M2 विश्वामित्रोपाख्याने ब्राह्मण्यप्रशसा — *Adhy no* (figures, words or both) V1 B3 D. 10 3 (as in text), S 6 — *Sloka no* Dn1 19

4

1 For the birth of Viśvāmitra and Paraśurāma, cf 12 49 3–29, and also H 1 27 17–44 — [d]) Dn3 ब्रह्मर्षित्वे, S (except G2) राजर्षित्व

बभूव भरतश्रेष्ठ यज्वा धर्मभृतां वरः ॥ २
तस्य पुत्रो महानासीज्जह्नुर्नाम नरेश्वरः ।
दुहितृत्वमनुप्राप्ता गङ्गा यस्य महात्मनः ॥ ३
तस्यात्मजस्तुल्यगुणः सिन्धुद्वीपो महायशाः ।
सिन्धुद्वीपाच्च राजर्षिर्बलाकाश्वो महाबलः ॥ ४
वल्लभस्तस्य तनयः साक्षाद्धर्म इवापरः ।
कुशिकस्तस्य तनयः सहस्राक्षसमद्युतिः ॥ ५
कुशिकस्यात्मजः श्रीमान्गाधिर्नाम जनेश्वरः ।
अपुत्रः स महाबाहुर्वनवासमुदावसत् ॥ ६
कन्या जज्ञे सुता तस्य वने निवसतः सतः ।
नाम्ना सत्यवती नाम रूपेणाप्रतिमा भुवि ॥ ७
तां वव्रे भार्गवः श्रीमांश्च्यवनस्यात्मजः प्रभुः ।
ऋचीक इति विख्यातो विपुले तपसि स्थितः ॥ ८
स तां न प्रददौ तस्मै ऋचीकाय महात्मने ।
दरिद्र इति मत्वा वै गाधिः शत्रुनिबर्हणः ॥ ९
प्रत्याख्याय पुनर्यान्तमब्रवीद्राजसत्तमः ।
शुल्कं प्रदीयतां मह्यं ततो वेत्स्यसि मे सुताम् ॥ १०

ऋचीक उवाच ।

किं प्रयच्छामि राजेन्द्र तुभ्यं शुल्कमहं नृप ।
दुहितुर्ब्रूह्यसंसक्तो मात्राभूत्ते विचारणा ॥ ११

---

2 [a]) B1 [अ]नुजश्चैव, D1 2 [अ]न्वये राजन्, D4–6 °ये चापि, S (except G2) वाये वै (for ये चैव) — [b]) D1 6 7 9 ह्रिमीढो, D3 ह्रिमीढो, D4 ह्रिमिटो, D5 ह्रिमीटो, S मि(T1 G1 2 4 मै)थिलो (for [अ]जमीढो) D2 4 7 G4 पार्थिव — T1 om. 2[cd] — [d]) D1–6 9 सर्वे, T2 G सत्य (for यज्वा) B5 D2 वर

3 [b]) D1.7 नरेश्वर, D2 8 महायशा, S (except M4) जनेश्वर (T2 G3 र) (for नरे) — [c]) Dn3 अनुप्राप्य (for °प्राप्ता)

4 [a]) D4.5 7 8 तस्मान्मनोस्, G1 3 4 तस्यात्मना (for त्मजस्) — [b]) B1 महातपा (for यशा) — [c]) D1–7 9 T1 राजर्षेर् — [d]) B5 बलीकाख्यो, M1 बल्काश्वो D1–9 महारथ (for °बल)

5 [a]) D2 T1 G पल्लवस्, T2 M वल्लवस्, T3 पर्व तस् (for वल्लभस्) — D4–7 9 om. (hapl) 5[bc]

6 B5 om 6[a]–8[b] — [a]) B1 देशिकस्य, D7 सुशकस्य (sic) (for कुशिकस्य) D2 8 राजन् (for श्रीमान्) — [b]) M1.4 गाथिर् (for गाधिर्) V1 D1–6 8 9 M1.3 4 नरेश्वर, B3 महायशा, D2 जनेश्वर, T2 G2 महेश्वर (for जने°) — [c]) D2 8 च (for स) V1 B (B5 om) Dn D10 अपुत्र प्रसवे नार्थी — [d]) Dn3 D1–8 8 उपावस(D2 8 विश)त्, T G1.3 4 M उपागमत् (for उदावसत्) D1–7 9 G2 वने वासमुपावस(D5 G3 °गम)त्

7 B5 om 7 (cf. v l 6) — [a]) B1 2 (marg as in text) शुभा, Dn2 D4 5 8 सुतास्, D10 श्रुता (for सुता) T G कन्याकुब्जे तदा (T1 सुता, G2 सता, G4 सुता) तस्य — [b]) T1 G M1 तत (for सत) — [c]) V1 चैव (for नाम) — [d]) D8 [अ]भवत् (for भुवि)

8 B5 om 8[ab] (cf v l 6) — [a]) B1 भास्वर, Dn1 भार्गवि (for °व) — [b]) V1 B1–4 Dn D6 7 10 [आ]त्मसंभव (for °ज प्रभु) — After 8[ab], D2 ins an addl colophon [*Sub-parvan* दानधर्म — *Adhy name* शक्रशुकसंवाद] — [c]) D8 ऋषीक

9 [a]) D4 6 स च ता न, D5 स ता न न, D7 स सुता न, T1 सुता न प्र- (for स ता न प्र) T2 8 G तस्माद् (for तस्मै) — [b]) D8 ऋषीकाय — [c]) S मन्वानो (for मत्वा वै) — [d]) B1 गाधे, M1 4 गाधि D8 शक्र (for शत्रु)

10 [a]) V1 पुरा, S तु त (for पुनर्) Dn1 n2 D8 यातम्; D1 यातुम् (for यान्तम्) D4–7 9 प्रत्याख्यातं पुनर्यातम् — [b]) V1 सभव, D4 G2 4 सत्तम — [c]) V1 B Dn3 शुल्क, Dn1 शुक्र, T1 G4 शुष्क (for शुल्कं) S (except M2) मह्यम् (for मह्य) — [d]) T1 काले (for ततो) B3 4 T1 लप्स्यसि (B3 °ति); Dn D6 वत्स्यसि, D1–5 7–9 प्राप्स्यसि (D5 °ति), T3 द्रक्ष्यसि, G1 3 वेक्ष्यसि, G2 वेत्स्यामि (sic) (for वेत्स्यसि) B2 8 मत्सुता

11 Dn1 ऋषिक, D8 ऋषीक (for ऋचीक) — [a]) D1–3 विप्र(D1 राज)र्षे (for राजेन्द्र) — [b]) D1 तुल्य (for तुभ्य) Dn1 शुक्रम्, D2 शुल्कान्, T1 G4 शुष्कम् (for शुल्कम्) T G इदं (for अह) — [c]) D1 3–5 [अ]संसक्त, T1 समक्तो D3 दुहितुब्रह्मसयुक्त

गाधिरुवाच ।

चन्द्ररश्मिप्रकाशानां हयानां वातरंहसाम् ।
एकतः श्यामकर्णानां सहस्रं देहि भार्गव ॥ १२

भीष्म उवाच ।

ततः स भृगुशार्दूलश्च्यवनस्यात्मजः प्रभुः ।
अब्रवीद्वरुणं देवमादित्यं पतिमम्भसाम् ॥ १३

एकतः श्यामकर्णानां हयानां चन्द्रवर्चसाम् ।
सहस्रं वातवेगानां भिक्षे त्वां देवसत्तम ॥ १४

तथेति वरुणो देव आदित्यो भृगुसत्तमम् ।
उवाच यत्र ते छन्दस्तत्रोत्थास्यन्ति वाजिनः ॥ १५

ध्यातमात्रे ऋचीकेन हयानां चन्द्रवर्चसाम् ।
गङ्गाजलात्समुत्तस्थौ सहस्रं विपुलौजसाम् ॥ १६

अदूरे कन्यकुब्जस्य गङ्गायास्तीरमुत्तमम् ।
अश्वतीर्थं तदद्यापि मानवाः परिचक्षते ॥ १७

तत्तदा गाधये तात सहस्रं वाजिनां शुभम् ।
ऋचीकः प्रददौ प्रीतः शुल्कार्थं जपतां वरः ॥ १८

ततः स विस्मितो राजा गाधिः शापभयेन च ।
ददौ तां समलंकृत्य कन्यां भृगुसुताय वै ॥ १९

जग्राह पाणिं विधिना तस्या ब्रह्मर्षिसत्तमः ।
सा च तं पतिमासाद्य परं हर्षमवाप ह ॥ २०

— ^{d}) V1 B2–5 Dn1 n2 D10 मा भूत्तत्र, B1 Dn3 D8 मा भूत्तेत्र, D4 मत्तोभूत्ते, D6 मात्रा तेभूद्, S मा तेन्या भूद् (for मात्राभूत्ते) — After 11, S ins an addl colophon [*Sub-parvan* M दानधर्म — *Adhy no* S 7]

12 D1 om the ref , D3 विश्वामित्र, M गाथिर् (for गाधिर्) — B5 reads from वातरंहसाम् (in 12^{b}) up to हयाना (in 14^{b}) after पर हर्ष (in 20^{d}) — ^{d}) T2 3 G दिस्स (for देहि) D4 7–9 भारत (for भार्गव)

13 For the sequence in B5, cf v l. 12 T G om the ref — ^{a}) D5 स्म (for स) — ^{b}) V1 [आ]त्मसभव (for °ज प्रभु) — ^{c}) D4 देवश्च S वरुण प्रा(T1 G चा)ब्रवीद्देवम् — ^{d}) D4 चादित्य, G2 आदिश्य

14 For the sequence in B5, cf. v l 12 D5 repeats 14^{ab} after 16^{ab} — ^{a}) D2 वर्णाना (for कर्णाना) — ^{b}) S अश्वा(M हया)ना वातरहसा — D4 6 7 9 om (hapl) 14^{c}–16^{b} — ^{c}) D1–3 वायु- (for वात) S सहस्रमिंदु(G2 °द्र)वर्णाना — ^{d}) D1 त्वा T1 देहि (for देव)

15 D4 6 7 9 om 15 (cf v l 14) — ^{b}) V1 सत्तम (for °मम्) — ^{c}) Dn3 अब्रवीद् (for उवाच) D3 मे (for ते) — ^{d}) T3 तत्र स्थास्यति वाजिन , G2 ततो दास्पति वा°

16 D4 6 7 9 om 16^{ab} (cf v l 14) — ^{a}) Dn1 n2 D1 2 मात्रम् (for -मात्रे) T2 3 G2 3 ऋचीकेन T1 यातमात्रे त्वातशुक्ले, M ट्रकमाने ऋचीकेन — ^{b}) D5 हयाना वातवेगिना —After 16^{ab}, D5 repeats 14^{ab} — ^{c}) D1–3 तोयात् (for -जलात्) S उदतिष्ठत् (for समुत्तस्थौ) — D9 om (hapl) 16^{d}–18^{a} — ^{d}) T1 सहस्र वातरहसां

17 D9 om 17 (cf v l 16) D8 om 17^{ab} — ^{a}) D1–3 न दूरे, M1 अदूर- (for °रे) B1 Dn1 D8 10 T1 कान्यकुब्जस्य, T3 G1–3 M कन्या° (for कन्य°) — ^{b}) B1 3 4 D4 तीर्थम् (for तीरम्) D6–8 गंगाया तीर्थमुत्तमं, S °यास्तीर उ(M2 °रमु)त्तरे (T1 °मे) — ^{c}) D1–6 इति ख्यात (for तदद्यापि) — ^{d}) G1 partly damaged D1 8 10 मानव°, M1 मा पुन , M4 मानवै (for °वा) D2 G2 M2 -चक्ष्यते (for -चक्षते) V1 B Dn मानवै परिचक्ष्यते, D7 प्रथित भुवि भारत

18 D9 om 18^{a} (cf. v l 16) — ^{a}) V1 B Dn D10 T1 ततो वै (T1 वा), T2 3 G M तत्तया (for °दा) M गाथये — ^{b}) D2 शुभा, D3 शुभे — ^{d}) D10 शुल्कार्थे V1 B2 Dn तपता, T2 3 G M व (M1 3 4 द-, M2 न)दता (for जपता) T2 G1 2 वर D1–9 शुल्कार्थं हर्षसंयुत , T1 थं वाजिना वर

19 B3 om 19 G3 4 transp 19^{b} and 19^{d} — ^{b}) M1 3 4 गाधि D2 वै (for च) — ^{c}) D1–9 प्रद(D5 स द)दौ (for ददौ ता) — ^{d}) T2 3 G M ह (for वै) D1–4 6–9 ता कन्या भार्गवाय वै (D3 °वाय ह, D8 °वस्तथा)

20 ^{a}) G1 partly damaged B1 om पाणिं V1 B2–5 Dn D10 विधिवत्पाणिं, D1–3 विधिना पाणिं (by transp) — ^{b}) Dn3 D4 सत्तम — ^{c}) S (except G2) [ए]न (for त) T G वरम् (for पतिम्) — ^{d}) After हर्ष, B reads from वातरहसाम् (in 12^{b}) up to

स तुतोष च विप्रर्षिस्तस्या वृत्तेन भारत ।
छन्दयामास चैवैनां वरेण वरवर्णिनीम् ॥ २१
मात्रे तत्सर्वमाचख्यौ सा कन्या राजसत्तमम् ।
अथ तामब्रवीन्माता सुतां किंचिदवाङ्मुखीम् ॥ २२
ममापि पुत्रि भर्ता ते प्रसादं कर्तुमर्हति ।
अपत्यस्य प्रदानेन समर्थः स महातपाः ॥ २३
ततः सा त्वरितं गत्वा तत्सर्वं प्रत्यवेदयत् ।
मातुश्चिकीर्षितं राजन्नृचीकस्तामथाब्रवीत् ॥ २४
गुणवन्तमपत्यं वै त्वं च सा जनयिष्यथः ।
जनन्यास्तव कल्याणि मा भूद्वै प्रणयोऽन्यथा ॥ २५
तव चैव गुणश्लाघी पुत्र उत्पत्स्यते शुभे ।
अस्मद्वंशकरः श्रीमांस्तव भ्राता च वंशकृत् ॥ २६
ऋतुस्नाता च साश्वत्थं त्वं च वृक्षमुदुम्बरम् ।
परिष्वजेथाः कल्याणि तत इष्टमवाप्स्यथः ॥ २७
चरुद्वयमिदं चैव मन्त्रपूतं शुचिस्मिते ।
त्वं च सा चोपयुञ्जीथा ततः पुत्राववाप्स्यथः ॥ २८
ततः सत्यवती हृष्टा मातरं प्रत्यभाषत ।
यदृचीकेन कथितं तच्चाचख्यौ चरुद्वयम् ॥ २९

हयानां (in 14[b]) B5 D1 च (for ह)

21 [a]) T3 M1.3.4 तुतोष स (by transp) M2 (sup lin) स (for च) V1 B Dn D1.10 ब्रह्मर्षिस् (for विप्र°) T1 G1 तुतोष विप्रस्तस्याश्च (G1 °स्या सद्-), T2 G3.4 तुतोष विप्रर्षिस्तस्या — [b]) T1 साधु (for तस्या) T3 वृत्तेन च (hypermetric) (for वृत्तेन) T2 G1.3.4 सद्वृत्तेन च भारत — [c]) D1 corrupt — After 21, M ins

25* सा च वव्रे वरं तस्मात्पुत्रं ब्रह्मर्षिसत्तमम् ।

22 [a]) G1 partly damaged D6 आचक्षौ (for ख्यौ) — [b]) D1.2.4-9 transp सा and कन्या — [d]) B1 अधोमुखीं, Dn3 D2.6.9 अवाङ्मुखी, T1 अथात्मजे

23 [a]) T1 पुत्राय (for [म]पि पुत्रि) — [b]) D4 अर्हसि — [c]) T1 प्रदाने हि (for नेन) — [d]) Dn1.n2 च (for स) D4 महायशा (for °तपा)

24 [a]) D1.3.4.6.7.9 त्वरिता (for तं) — [b]) G2 प्रत्यचोदयत् (for °वेदयत्)

25 [a]) G4 च पुत्र (for अपत्यं) V1 B1-5 Dn D1.10 T3 सा (for वै) B1 गुणांतरमपत्यं सा, D5-9 गुणवर्यमपत्य सा — [b]) D4-9 [ए]व (for सा) V1 B Dn D10 अचिराज्जनयिष्यति, D1-3 त्व (D2 om त्व) चैव जनयिष्यसि, T1.2 G M4 त्व च सा च (T1 सार्धं, T3 G1 साथ) जनिष्यथ, T3 अंजसाथ जनिष्यथ — T1 om 25[cd] — [c]) D2.3 जनिष्यास् (for जनन्यास्) V1 B Dn D10 मम प्रसादात्कल्याणि — [d]) V1 B Dn D10 ते (for वै) D4 मा भूद्वै प्रणयस्तथ (sic)

26 [a]) V1 तत्र चैव, S तथैव च (for तव चैव) — [b]) D2 तत्सृज्यते (for उत्पत्स्यते) V1 B Dn D10 महान् (for शुभे) — [d]) V1 B Dn D10 सत्यमेतद्ब्रवीमि ते (B1-4 °म्यहं)

27 [a]) B2 D1 [अ]थ सा (D1 वा)श्वत्थ; B3 तु सा°, D4-9 त्व(D4 त)म° (for च सा°) — [b]) D4-9 सा (for त्व) B1.3-5 उद्धुंबरं, D4 उद° — [c]) D7 परिष्वजेथा, G1-3 °जेथां (for °जेथा) — [d]) D6 corrupt V1 Dn D1 एवम्, B5 कामम् (for इष्टम्) V1 D1.2.4.8.10 T1 G1-3 अवाप्स्यथ (for °प्स्यथ)

28 D10 om (hapl) 28 — [a]) B2 partly damaged M4 [ए]ष (for [ए]व) — [b]) S मंत्रयुक्तं (for °पूतं) — [c]) V1 B2.3.5 Dn1 n2 D3 G1 [उ]प भुजीत (G1 °था), B1.4 Dn3 °युजीतं (B1 °त), D1 युंजीथ, D5 °युजीया, D7 °युजाता, D9 °युजाना, T2.3 G3.4 M3.4 °युजाथां, G2 युजापि, M1 °युजाथास् (for °युञ्जीथा) D3 त्व च सा चैव युजीया — [d]) D4 G4 पुत्रम् Dn3 D2 G3 अवाप्स्यथ (D2 था)

29 [a]) Dn3 कृष्णा (for हृष्टा) — [b]) D6 पर्यवारत (for प्रत्यभाषत) — [d]) Dn3 D3.9 तत्त्वाचख्यौ, D7 तथा°, T1 तदा; T2.3 G तद्धा°, M4 यद्धा° (for तच्चा°) D4-6 चर (for चरु) — After 29, T1 ins

26* अथ माता सुता चापि व्यत्यासेन चरुद्वयम् ।
भुक्तवत्यौ महाराज ततो गर्भमुपेयत ।
दृष्ट्वा कदाचित्स्वा भार्यामृचीकस्त्वब्रवीद्वच ।

30 T1 om 30-39 — [b]) B1 तथा (for तदा) — [c]) D4-10 G मूर्ध्नि (for मूर्ध्ना) D8 प्रसन्नाया (for प्रप°) V1 B Dn1 n2 पुत्रि पूर्वौ(B5 °त्रो)-पपन्नायां, Dn3 पुत्रि * पूर्वोत्पन्नाया — [d]) B5 कुरु त्व

तामुवाच ततो माता सुतां सत्यवतीं तदा ।
पुत्रि मूर्ध्ना प्रपन्नायाः कुरुष्व वचनं मम ॥ ३०
भर्त्रा य एष दत्तस्ते चरुर्मन्त्रपुरस्कृतः ।
एतं प्रयच्छ मह्यं त्वं मदीयं त्वं गृहाण च ॥ ३१
व्यत्यासं वृक्षयोश्चापि करवाव शुचिस्मिते ।
यदि प्रमाणं वचनं मम मातुरनिन्दिते ॥ ३२
व्यक्तं भगवता चात्र कृतमेवं भविष्यति ।
ततो मे त्वच्चरौ भावः पादपे च सुमध्यमे ।
कथं विशिष्टो भ्राता ते भवेदित्येव चिन्तय ॥ ३३

तथा च कृतवत्यौ ते माता सत्यवती च सा ।
अथ गर्भावनुप्राप्ते उभे ते वै युधिष्ठिर ॥ ३४
दृष्ट्वा गर्भमनुप्राप्तां भार्यां स च महानृषिः ।
उवाच तां सत्यवतीं दुर्मना भृगुसत्तमः ॥ ३५
व्यत्यासेनोपयुक्तस्ते चरुर्व्यक्तं भविष्यति ।
व्यत्यासः पादपे चापि सुव्यक्तं ते कृतः शुभे ॥ ३६
मया हि विश्वं यद्ब्रह्म त्वच्चरौ संनिवेशितम् ।
क्षत्रवीर्यं च सकलं चरौ तस्या निवेशितम् ॥ ३७
त्रिलोकविख्यातगुणं त्वं विप्रं जनयिष्यसि ।

(for कुरुष्व)

31 T1 om 31 (cf v l 30) — a) B1 भद्रे (for भर्त्रा) — b) D1 चरुं (for चरुर्) — c) Dn2 D1 3 4 6–9 एनं, D2 5 G2 एव (for एत) B2–4 मे पुत्रि (for मह्यं त्व) G4 मह्यमेतत्प्रयच्छ त्व — d) G1 ममाय (for मदीयं)

32 T1 om 32 (cf v l 30) — a) B1 D2 वृत्यास (for व्य°) — b) B5 Dn1 n2 D7 करवाम, D2 8 °वाव (for °वाव) — For 32ab, S (T1 om) subst

27* वृक्षयोरपि व्यत्यास कुर्याव वरवर्णिनि ।

[T2 3 कुर्याच, G °श्व (for °व) M2 -वर्णिनी]

— cd) B2 partly damaged D1 ममनिन्दित — N ins after 32 M4 cont. after 27*

28* स्वमपत्य विशिष्ट हि सर्व इच्छत्यनाविलम् ।

[B1 अनपत्य, Dn1 स्वमपत्य (for °पत्य) B1 om सर्व D4 M4 इच्छति D8 अनाविले]

33 T1 om 33 (cf v l 30) — a) T2 3 G भगवतश् (for °वता) D10 चाह (for चात्र) — b) S (except M4, T1 om) एव (for एव) — c) B1 corrupt. B5 अतो (for ततो) D2 om मे D3 त्ववरौ, D5 7 त्वचरोर्, D8 त्वतरो, G1 त्वचरणौ (hypermetric), G8 त्व चरौ (for त्वच्चरौ) — d) G1 3 पादप (for °पे) — e) T3 यथा (for कथ) D3 भ्राता, G3 माता V1 B2 (marg) Dn D2 3 10 मे (for ते) D1–9 कथ भ्राता विशिष्टस्ते — f) B1 D2 5 [ए]व चिंतये, D1 3 4 6–8 M1 8 चि (D3 om चि) चिंतये (D1 °येत्), T2 3 G M3 4 [ए]व माचिर (for [ए]व चिन्तय) D10 भवेच्चिते च चिंतये

34 T1 om 34 (cf v l 30) — a) D4 कृतकृत्यौ (for °वत्यौ) B8 च (for ते) D2 तथेति कृतवत्यै मे — c) G पृथगू (for अथ) S (T1 om) गर्भम् (for गर्भाव्) D8 -प्राप्ता V1 अथ भार्गवं न प्राप्ते (sic) — d) S (T1 om) तत एव (for उभे ते वै) D1–4 6–9 उभे ते भरतर्षभ

35 T1 om 35 (cf v l 30) — a) D2 M1 -प्राप्त (for प्राप्ता) — b) B2 D5–7 10 M स तु महान्, D1 4 8 9 तु स म°, D2 T2 3 G स भगवान् (for स च महान्) D8 भार्यां स भगवान्पथि — c) Dn3 चैना (hypermetric) (for ता) — d) G1 partly damaged B1 G1 3 सत्तम, D1–9 नदन (for -सत्तम)

36 T1 om 36 (cf v l 30) — a) D2 वृत्यासेन, D8 व्यत्यास्तेन B3 D9 10 -भुक्तस् (for -युक्तस्) — c) D2 वृत्यास D1–9 चैव (for चापि) T2 3 G पादपे चापि (G1 °पस्य च) व्यत्यास (G4 °स) — d) B3 सुव्यक्तस् B1 G4 कृत (for कृत)

37 T1 om 37 (cf v l 30) — b) B1 तुभ्यरौ, D3 *चरौ, M1 3 4 तचरौ (for त्व°) B1 D2 5 7 तन्निवेशितं, T2 3 G निनिवेशित (G4 °त); M1 3 4 ते नि° (for सनि°) — D1–3 om (hapl) 37cd — c) T3 G1 3 4 तत्र (for क्षत्र) D10 क्षत्रवीर्यंश्च सकलश्च, T2 तत्र वीर्यं च चरौ (submetric) — d) D10 निवेशित T2 तस्याश्च विनिवेशित

38 T1 om 38 (cf v l 30) — a) V1 B Dn D7 9 10 G2 M3 त्रैलोक्य (D3 °क्य) (for त्रिलोक) — b) D1–5 क्षत्र, D3 पुत्र (for विप्र) D1 2 [illegible]

सा च क्षत्रं विशिष्टं वै तत एतत्कृतं मया ॥ ३८
व्यत्यासस्तु कृतो यस्मात्त्वया मात्रा तथैव च ।
तस्मात्सा ब्राह्मणश्रेष्ठं माता ते जनयिष्यति ॥ ३९
क्षत्रियं तूग्रकर्माणं त्वं भद्रे जनयिष्यसि ।
न हि ते तत्कृतं साधु मातृस्नेहेन भामिनि ॥ ४०
सा श्रुत्वा शोकसंतप्ता पपात वरवर्णिनी ।
भूमौ सत्यवती राजंश्छिन्नेव रुचिरा लता ॥ ४१
प्रतिलभ्य च सा संज्ञां शिरसा प्रणिपत्य च ।
उवाच भार्या भर्तारं गाधेयी ब्राह्मणर्षभम् ॥ ४२
प्रसादयन्त्यां भार्यायां मयि ब्रह्मविदां वर ।
प्रसादं कुरु विप्रर्षे न मे स्यात्क्षत्रियः सुतः ॥ ४३
कामं ममोग्रकर्मा वै पौत्रो भवितुमर्हति ।
न तु मे स्यात्सुतो ब्रह्मन्नेष मे दीयतां वरः ॥ ४४
एवमस्त्विति होवाच स्वां भार्यां सुमहातपाः ।
ततः सा जनयामास जमदग्निं सुतं शुभम् ॥ ४५
विश्वामित्रं चाजनयद्गाधेर्भार्या यशस्विनी ।
ऋषेः प्रभावाद्राजेन्द्र ब्रह्मर्षिं ब्रह्मवादिनम् ॥ ४६
ततो ब्राह्मणतां यातो विश्वामित्रो महातपाः ।
क्षत्रियः सोऽप्यथ तथा ब्रह्मवंशस्य कारकः ॥ ४७
तस्य पुत्रा महात्मानो ब्रह्मवंशविवर्धनाः ।
तपस्विनो ब्रह्मविदो गोत्रकर्तार एव च ॥ ४८
मधुच्छन्दश्च भगवान्देवरातश्च वीर्यवान् ।

यिष्यति, S (T1 om) येरिति D2 त्व विप्र प्रजनिष्यसि — c) D2 7 9 M क्षत्र-, D4 6 विप्रं, D5 प्रिय (for क्षत्रं) — d) D4 5 7–9 पूर्वम् (for तत) D5 त्वया, G2 4 मम (for मया)

39 T1 om 39 (cf v l 30) — a) B1 D5 च, D4 सु (for तु) — b) B1 मया (for त्वया) G4 माता (for मात्रा) V1 B Dn D2 10 च ते शुभे (V1 भा) (for तथैव च) — B5 om. 39c–41d — c) G1 3 4 सु (for सा) B2 Dn1. n2 D8 ब्राह्मणं (for ण)

40 B5 om 40 (cf. v l 39) — a) D2 8 च (for तु) — b) T2 G3. 4 भद्र D1 4 7 G4 जनयिष्यति — c) G मे (for ते) B1 सद्गृत, D2 दुष्कृतं (for तत्कृत) — d) V1 B (B5 om) Dn D8 भाविं (Dn3 गि)नि, D3 भारत

41 B5 om 41 (cf v l 39) — a) D1–3 त्रस्ता (for श्रुत्वा) D2 8 -संत्रस्ता (for -सतप्ता) — c) T2 G1. 2 4 गतवती (for सत्य°) — d) D1 चिन्नेव, D7 विच्छिन्नेव (hypermetric) (for छिन्नेव) T G छिन्नमूला यथा लता

42 a) D3 प्रत्यलभ्य (sic) (for प्रति) S तत (for च सा) — b) D1–9 [अ]भिप्रणम्य (for प्रणिपत्य) — c) B3. 4 चार्ता (for भार्या) — d) D3 गाधीयी; M गाथेयी V1 B1 2 4 5 Dn D10 भार्गवर्षभ, B3 भरतर्षभ (for ब्राह्मणर्षभम्)

43 a) D1 6 7 प्रसादमत्या भार्याया — b) D7 8 वर — d) D2 3 यथा न (for न मे स्याद्) D6 (before corr) T3 क्षत्रियर्षभ (for क्षत्रिय सुत)

44 a) D9 उग्रोग्र- (for ममोग्र) T1 G1 काममोहो(G1 om हो)ग्रकर्मा वै — b) D10 T1 पुत्रो (for पौत्रो) — c) D6 ननु, T1 3 G M1 4 न च (for न तु)

45 a) D2 भार्यां स्वां, D8 भार्याया, T1 G1 चो-(G1 भो)वाच (for होवाच) — b) D2 उवाच (for स्वां भार्यां) B3 5 D5–7 T1 M4 स (for सु) B5 -यशा (for तपा) D3 स्वामुवाच महातपा — D4 6 10 G2 om (hapl) 45c–47b — d) T1 सुत शुभा, M3 शुभ सुत (by transp) D8 जमदग्निसुत शुभा

46 D4 6 10 G2 om 46 (cf v l 45) — a) D1–3 7–9 च राजानं, T1 2 G1. 3 4 स्वजनयद् (for चाजन°) — b) V1 B Dn D5 T3 गाधि , M गाथेर् (for गाधेर्) G4 भर्वाग् (for भार्या) — c) B2 damaged T1 2 G1 3 4 M1 (inf lin as in text) 2–4 ऋषि- (for ऋषे) V1 B (B2 damaged) Dn D5 7–9 T1 3 G1. 3 4 प्रसादाद् (for प्रभावाद्) — d) B1 विप्रर्षेर्, Dn1. n2 D5 ब्रह्मर्षेर्, Dn3 D2 3 7–9 ब्रह्मर्षि (for °र्षिं) D1 -वादिना

47 D4 6 10 G2 om 47ab (cf v l. 45) — a) D5 प्राप्तो (for यातो) — c) S सक्षपि (for सोऽप्यथ) D1–3 तदा (for तथा) — d) D1 कारत (sic) (for °क)

48 b) D10 T1 वंशस्य (for -वंशवि)

49 For a list of the sons of Viśvāmitra, cf.

5

अक्षीणश्च शकुन्तश्च बभ्रुः कालपथस्तथा ॥ ४९
याज्ञवल्क्यश्च विख्यातस्तथा स्थूणो महाव्रतः ।
उलूको यमदूतश्च तथर्षिः सैन्धवायनः ॥ ५०
कर्णजङ्घश्च भगवान्गालवश्च महानृषिः ।
ऋषिर्वज्रस्तथाख्यातः शालङ्कायन एव च ॥ ५१
लालाख्यो नारदश्चैव तथा कूर्चमुखः स्मृतः ।
वादुलिर्मुसलश्चैव रक्षोग्रीवस्तथैव च ॥ ५२
अङ्घ्रिको नैकभृच्चैव शिलायूपः सितः शुचिः ।
चक्रको मारुतन्तव्यो वातघ्नोऽथाश्वलायनः ॥ ५३
श्यामायनोऽथ गार्ग्यश्च जाबालिः सुश्रुतस्तथा ।
कारीषिरथ संश्रुत्यः परपौरवतन्तवः ॥ ५४
महानृषिश्च कपिलस्तथर्षिस्तारकायनः ।

H 1 27 45–48, R 1 62 8 — [a]) V1 D2 मधुच्छन्दाश् (for °च्छन्दश्) — [b]) G1 partly damaged D2 8 G2 देवराजश् (for °रातश्) — [c]) V1 अक्षिणश्च, D1–5 M अक्षील(M °र)श्च, T G2–4 कुक्षिरत्रि (T3 G3 °त्र), G1 damaged (for अक्षीणश्च) D6–9 अक्षीलश्च सकु(D7 सुकु-, D8 शकु)भश्च — [d]) B3 4 D5 वक्र, D2 बभ्रू, D3 चक्र (for बभ्रु) G2 -वशस् (for -पथस्) D4 6 7 9 व(D7 च)क्र कालापथस्तथा

50 B2 partly damaged — [a]) Dn3 T1 M य (Dn3 या)ज्ञवल्कश्, D1–3 वर्तुवल्कश्, D4, 5 जंतुवक्रश्, D6–9 जतुर्वल्कश्, G1 damaged (for याज्ञवल्क्यश्) — [b]) G1 partly damaged B5 पूर्णो (for स्थूणो) B1 धृतव्रत (for महा°) D1–3 तथा स्थूलापकाघ्नत (D3 °दय), D4–7 9 तथा स्थूलो(D7 9 °णो)दकावृ (D5 °कर्वृ)त, D8 तथा स्थूणोदकस्तथा, T1 तथा ज्ञानघनोरुत, T2 3 G2–4 तथा क्षूण (G2 4 क्षुण्ण) परावत (T3 °वर, G2 °वृत), M1–3 तथा स्थूणोथ काप्थ (M3 °थु), M4 तथा क्षीणोपतायन — T1 om 50[cd] — [c]) T2 3 G यमलक्रश् (for °दूतश्) B1 उलूको वायसो भूश्च — [d]) D6 7 तथार्षि, S (T1 om) तथाक्ष (G2 °पं) (for तथर्षि) B1 सैंधवायनि, D3 °हन, D7 °यन, G2 °नन

51 [a]) V1 B1–4 Dn वल्गुजघश्, B5 वर्ण°, D1 8 कर्णजगद्, D10 वलजघश्, T1 3 G1 3 4 M पर्ण°, T2 कण्व°, G2 पूर्ण° (for कर्ण°) — [c]) D1 7 M4 ऋषि (for ऋषिर्) D10 वक्त्रस् (for वज्रस्) — [d]) V1 Dn1 n2 D4 6–9 T G M1 सालकायन, D5 सर्वाकायर

52 T1 om (hapl) 52 — [a]) B3 4 D10 लालाख्यो, B3 नानाख्यो, B5 D3 ल्लास्यो, Dn1 लीलाख्यो, Dn2 लीलाद्यो, Dn3 लालाख्यो, D1 ल्लीद्यो, D4 5 माकल्पो, D6–9 शा(D5 सा)कल्यो, S (T1 om) ल्लाटो (G2 °दो, M3 °दो) (for लालाख्यो) — [b]) V1 B1 2 5 Dn D7 10 कूर्चामुख, B3 मूर्च° B4 S (T1 om) कूर्म(G2 °र्च)मुख (for कूर्च°) D3 8 तथा, D5–7 9 स्थित (for स्मृत) — [c]) V1 वादुलिर्, B1 वास्कलिर्, B2 (marg as in text) 5 वाकुलिर्, B3 वार्धकिर्, D1 वाद्वलिर्, D2 वाद्व, D3 वाद्; D4 वाक्क°, D5 बाष्कली, D6–10 बाष्कलिर्, T2 3 G1 3 ऊर्ध्व(T2 °र्वा)लिर्, G4 ऊर्ध्वजुर्, M1–3 वाद्वलिर्, M4 वार्द्ध° (for वादु°) V1 B मुषलश्, D2 3 मुसुलश्, D4 6–9 मुश° (for मुस°) G2 ऊर्ध्वली मुसली चैव — D2 3 om (hapl) 52[d]–53[a] — [d]) B2–5 Dn D8 वक्षोग्रीवस् (for रक्षो°)

53 D2 3 om 53[a] (cf v l 52) — [a]) D1 अंह्रिपान्, D4–9 अंगपान् (for अङ्घ्रिको) V1 B2 5 Dn आग्निको नैकद(V1 भृ)क्चैव, D10 T G अग्नि(T2 अद्य, G1 3 जग्नि)वानेकभृत्यश्च, M1 2 4 अंगपो नैकभृत्य(M4 °हृच)श्च, M3 अगपो नैवभृत्यश्च — [b]) D1 शिलायूष, D7 M1–3 °यूप (for °यूप) B1–4 Dn1 n2 D10 T2 शित, D4–7 9 T3 G2 स्थित (for सित) T1 शुभ (for शुचि) D2 3 शिलायूपशुचिस्मित — [c]) B5 om चक्रको B3 वक्रको नामततव्यो; D1, 2 चक्रभौम मरु(D2 °ट)तव्यौ, D4 चक्षुर्भीमतरुंतव्यौ, D5–9 चक्षुर्भीममरुंत(D5 8 °हत्त)व्यौ, D10 चक्रभीमो मरतव्यो, T1 चर्पिता मानमध्वस्था, T2 3 G चक्रलो (T2 °को, G1 °थो) मामव(G1 °वम)तव्यो, M चक्रतो (M4 °को) मानमतव्यो — [d]) B2 (marg as in text) 4 वातघ्नो, D1 2 वा(D2 व)तघ्नो, D10 वातष्यो (for वातघ्नो) V1 स (for ऽथ) D4–9 वातघापश्वलायन, T G M1 वा(T3 या)तक्य श्वे(T1 °ज श्वे, G1 2 4 °त्यश्वे)ताहन, M1–3 वातघ्य (M3 °ड) श्वेतवाहन

54 [a]) D4 6–9 मामायनो वसाभ्य(D1 6 °ग्नि)श्च, D5 सामायनो च साग्निश्च, T1 श्यामायाम्नया गार्ग्यो — [b]) D7 जाबालि, M4 ल (for °लि) B सुश्रुतम्, B1 शुश्रुतस्, T1 स्पुनमस् (for सुश्रुतस्) — T1 om (hapl ?) 54[cd] — [c]) T2 3 G कार्पा(T3 G2 3 °र्पी, G4 °र्पा)रथश्च संश्रुत्य, M1–3 [illegible] — [d]) B1 परपौरवतमत, D1 2 पर पौरव[illegible](D2 °तु)या, D1–3 पर गौरवतन्तया, D10 पर पौरवता तथा,

तथैव चोपगहनस्तथर्षिश्चार्जुनायनः ॥ ५५
मार्गमित्रिर्हिरण्याक्षो जङ्घारिर्बभ्रुवाहनः ।
सूतिर्विभूतिः सूतश्च सुरङ्कश्च तथैव हि ॥ ५६
आराद्धिर्नामयश्चैव चाम्पेयोज्जयनौ तथा ।
नवतन्तुर्बकनखः श्योनरतिरेव च ॥ ५७
श्योरुहश्चारुमत्स्यः शिरीषी चाथ गार्दभिः ।
उज्जयोनिरदापेक्षी नारदी च महानृषिः ।
विश्वामित्रात्मजाः सर्वे मुनयो ब्रह्मवादिनः ॥ ५८
तत्रैष क्षत्रियो राजन्विश्वामित्रो महातपाः ।
ऋचीकेनाहितं ब्रह्म परमेतद्युधिष्ठिर ॥ ५९

T2 3 G गुरवो वरदस्तथा, M खरपो वरतत्व (M4 °दस्तत)

55 [b]) V1 B Dn D10 ताढ(D10 °ल)कायन , D3 तर°, T2 3 G1 3 M तारकायण (for °न) D4 5 9 तथैवर्षि कात्यायन, D6 तथैव ऋषिकात्यायन (hypermetric), D7 ऋषि कात्यायनस्तथा, D8 तथैवर्षिस्त कायन, T1 तथर्षिस्तारकोमय , G2 4 तथा विस्तारकारण — T1 om (hapl) 55[cd] — [c]) D8 मोपगहनस्, D4 7–9 चोपगयनस्, D5 °मयनस्, D6 चौपगमनस्, D10 चोदगयन , T2 3 G रोपगहनस् (for चोप) — [d]) V1 B2 चाप्रतायन , B1 च सुरायन , Dn1 n2 चासुरायण , Dn3 च प्रतापन (for चार्जुनायन) D4–6 तथा ह्यर्जुन कादय , D7–9 तथा ह्यर्जुनकायन , D10 सूर्यर्षिश्चार्जुनायन , T2 3 G तथ(G2–4 °था)र्षिश्चार्जुनोमय (T3 °नो यम)

56 [a]) B4 मार्गसिद्धिर्, Dn1 D10 मार्दमर्षि(D10 °त्रि)र्; Dn2 मादामार्षिर्, D4–9 मार्गसत्रिर्, T1 मित्रो, T2 3 G M3 मार्गम(T2 म)त्रिर्, M4 (sup lin as in text) मात्रमित्रिर् (for मार्ग) T1 ह्मरण्याक्षो — [b]) Dn2 D1 3 जंगारिर्, D4–9 जंघनिर्, G3 जंघारी (for रिर्) V1 B Dn D10 वाभ्रवायणि (B2 5 °ण), T1 M बभ्रुवाहनि , G2 4 चक्रवाहन (for बभ्रु) — [c]) V1 B4 D5–10 भूतिर्, T1 श्रुतिर्, G1 स्यूतिर् (for सूतिर्) D1 G1 3 4 सूतिश्च, D6–9 भूतिश्च, T2 भस्यूति , G2 सूत्रिश्च (for सूतश्च) D2 3 सुतिर्विसू तिश्च तथा, T3 सूतिर्विभूत सूतिश्च — [d]) V1 B2 5 D10 सुरकृच, B1 Dn1 n2 सुरकृत्तु, B3 सुरकृच्च, B4 सुर क्षश्च , Dn3 स्वरकृच्छस्, D1 सुरगुश्च , D4–9 सुरहास्यस्, T2 3 G सुरा(T2 G2 4 रां)गश्च, M4 सुरुगश्च (for सुरङ्कश्च) V1 B2–5 D1–9 T G M4 च (for हि)

57 T1 om. 57[ab] — [a]) M आरालिर् (for द्धिर्) V1 B2–5 Dn अ(V1 B4 5 आ)रालिर्नाचि(B2 [marg] 3 Dn2 वि)कश्चैव, B1 यावालिर्नाचिकश्चैव, D1–3 आ(D1 अ)राविद्या(D2 र्ना)वियश्चैव, D4–9 आराढिध(D7 8 रह्लि)- र्नैगमेयश्च, D10 अनालिर्नाविकश्चैव — [b]) B3 4 चांपेय ज्ञाय(B4 °योजव)नौ तथा, Dn1 D1 चापेयोज्जनयौ तथा; D2 चार्दोयोज्जयनस्तथा, D3 शार्दायोजयनस्तथा, D4–9 देवलो जैमिनिस्तथा, D10 चापेयोज्जयनास्तथा, T2 M चढयोनिर्जयस्तथा, T3 चढयोजनयोस्तथा, G चड(G4 चक्र)- योर्जुनयोस्तथा — [c]) V1 नवतत्तु, B1 नावतंतुर् B3 4 भृकरथ , D5–9 बककर (for °नख) T G2–4 उपा- मतुमंग(T1 °दुर्मग्वि ; G2 °तुवंग , G3 °तुर्म*)शिखि (G2 3 खी), G1 उपमातुर्म***, M उपामतुमंकनखि — [d]) V1 B2 4 D10 स(B4 स)योनयतिर्, B1 5 शयो- नयतिर्, Dn1 n3 सेनयो यतिर्, Dn2 सयनोयतिर्, D1–3 श्रेयो नर(D1 वर)तिर्, M1–3 शयनोरतिर्, M4 शियोन° (for श्योन°) B3 सयो*पतिरेव च, D4–9 श(D7 स)योनिरभिरेव च, T1 श्रियोनिरभिरेव च, T2 3 G3 शियोनिर्ऋतिरेव च, G1 शिखा वा निर्ऋतिरेव च (hypermetric), G2 4 शिवो निभृतिरेव च — After 57, D4 6 7 9 ins 29*

58 D4 6 7 9 om 58[abcd] — [a]) V1 B1 2 4 5 Dn D3 10 श्रमोरुहश्च, B3 अस्तो° (for श्यो°) D3 चाषमत्स्य (for चारु) T G गोरु(T1 गोकुं-, T3 मेरुं , G1 3 मोरु)हश्चारुमत्स्य(T3 °मग)श्च, M शशो- (M4 यगो)रुहश्चोरुमत्स्य — [b]) D1–3 चिर(D1 °रि)- मीढो (D3 ढी), T1 शिरयीको, T2 शिरदीभो, G1 शिखधीभो, G3 शिखयीभो, G4 शिखीयीगो, M शिरि- कीटो (M4 °खीढो) (for शिरीषी च) Dn3 D10 [अ]- पि (D10 °थ) गर्दभि (for [अ]थ गार्दभि) T3 G2 शिखडीभोध गार्दभि — [c]) G1 2 M1 2 4 अजापेक्षी (M4 क्षिर्) (for अदा°) V1 B Dn2 n3 D5 8 ऊर्जे(D5 दुर्ज)योनिर(B4 रु)पेक्षी च, Dn1 D10 ऊर्जयो(D10 उज्जगो)निरुद्रापेक्षी, T G3 4 M3 ऊर्जे(T2 G3 M3 उर्जे)- योनिरजा(T1 °था)पेक्षी — [d]) T1 2 G M4 नारद(T1 °दि)स्तु (for दी च) — D5 ins after 58[cd] D4 6 7 9 after 57

29* एते चान्ये च बहवो महात्मानो जितेन्द्रिया ।
[D7 यतेंद्रिया]

— [f]) S ऋषयो (for मुनयो) D7 वेद (for ब्रह्म)

59 [a]) V1 B Dn D3 10 M3 तथैव, D3 तत्रैव, D4 6 9 सत्रैष, T2 G M1 2 सत्रैव (for तत्रैष) — [b]) D2 3 महायशा , D4 °नृप (for °तपा) — [c]) D2

एतत्ते सर्वमाख्यातं तत्त्वेन भरतर्षभ ।
विश्वामित्रस्य वै जन्म सोमसूर्याग्नितेजसः ॥ ६०

यत्र यत्र च संदेहो भूयस्ते राजसत्तम ।
तत्र तत्र च मां ब्रूहि च्छेत्तास्मि तव संशयान् ॥ ६१

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

५

युधिष्ठिर उवाच ।
आनृशंस्यस्य धर्मस्य गुणान्भक्तजनस्य च ।
श्रोतुमिच्छामि कार्त्स्न्येन तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १
भीष्म उवाच ।
विषये काशिराजस्य ग्रामान्निष्क्रम्य लुब्धकः ।
सविषं काण्डमादाय मृगयामास वै मृगम् ॥ २

तत्र चामिषलुब्धेन लुब्धकेन महावने ।
अविदूरे मृगं दृष्ट्वा बाणः प्रतिसमाहितः ॥ ३
तेन दुर्वारितास्त्रेण निमित्तचपलेषुणा ।
महान्वनतरुर्विद्धो मृगं तत्र जिघांसता ॥ ४
स तीक्ष्णविषदिग्धेन शरेणातिबलात्कृतः ।
उत्सृज्य फलपत्राणि पादपः शोषमागतः ॥ ५

ऋचीकेन हितं ब्रह्म, D5-9 ऋचीकनिह(D1 8 °हि)त ब्रह्म ❀ Cn चरौ पूर्वं ब्रह्मैवाहितम् । अत क्षत्रबीजोद्भवस्यापि ब्राह्मण्यलाभो जात । बीजापेक्षया संस्कारस्य बलवत्त्वात् । तथा हि दावाग्निदग्धेभ्यो वेत्रबीजादिभ्य कदलीकाण्डोत्पत्ति मुदाहरन्ति —

न ब्राह्मण्यं क्षत्रियाद्यैस्तप कोट्यापि लभ्यते ।
विश्वामित्रस्य तथासिर्मात्रा ब्रह्मौदनाशनात् ॥ ❀

— d) T1 सर्वम् (for परम्)

60 c) D10 [पु]व (for वै) T1 राज्ञ, T2 3 G राजन् (for जन्म) — d) D4 6-9 सूर्यसोमाग्नितेजस

61 D9 reads 61cd on marg — c) D1-3 5-9 मे (for मा) — d) T G1 3 4 M4 वक्ता (for च्छेत्ता) B2 D4 6-9 सशय D6 छेत्तासिस्तव सशय

Colophon — *Parvan name* B1-4 Dn3 D4 शाति — *Sub parvan* V1 B Dn D1 2 10 M दानधर्म — *Adhy name* V1 B1 2 4 5 D विश्वामित्रोपाख्यानं, T2 G2 विश्वामित्रवंशकथन, G1 3 विश्वामित्रोत्पत्ति, G4 विश्वामित्रकथन, M विश्वामित्रोपाख्याने विश्वामित्रजनन — *Adhy no* (figures, words or both) B3 4 (as in text), S 8 — *Śloka no* Dn1 61 — After this adhy., S reads adhy 31

5

☞ For this adhy of Jātaka 429 (Mahāsuka-jātaka) S reads this adhy after 13 7

1 D9 reads from the ref up to भक्तज (in 1b) on marg — a) Dn1 D3 4 7 9 G3 आनृशस(D7 °श)स्य V1 B1 2 5 Dn1 n2 D1-3 10 धर्मज्ञ (for °स्य) — c) B3 partly damaged V1 B Dn D10 धर्मज्ञ (for कार्त्स्न्येन)

2 After the ref, V1 B Dn D2 3 5 10 ins

30* अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
वासवस्य च सवाद शुकस्य च महात्मन ।

— b) D4-6 निर्गम्य, D1-9 नि क्रम्य — c) D1-3 बाणम् (for काण्डम्) — d) G4 गमयामास (for मृग) V1 B1 D3 8-9 मृगान्, D2 गृहान् (for मृगम्)

3 a) Dn3 om (hapl) लुब्धेन — b) T1 om (hapl) लुब्धकेन V1 महात्मने, B3 °त्मना (for °वने) — c) D4 क्षविदूर, D6 अतिदूरे, D5-9 अविदूरं, T1 विदूरे च (for अविदूरे) B5 Dn1 n2 D10 G2 4 मृगान् (for मृग) — d) D8 बाल, T2 3 M1-3 प्राण (for बाण)

4 a) T1 तेन मर्मशितास्त्रेण — b) S विफलेषुणा (for चप°) — c) B3 partly damaged Dn1 महाव्रत-, Dn3 D10 °वन, T1 त्मना, T2 3 G M दुरात्मना (for महान्वन-) V1 B1 3-5 Dn D10 तत्र, D4-9 भिन्नो (for विद्धो) — d) V1 B Dn D10 वि(Dn1 वृ)द्धो मृगजिघासया

5 a) Dn3 सुतीक्ष्णं (for स तीक्ष्ण) V1 D7 दग्धेन, G3 -देहेन (for दिग्धेन) — b) V1 B1 5 Dn D2 10 G3

तस्मिन्वृक्षे तथाभूते कोटरेषु चिरोषितः ।
न जहाति शुको वासं तस्य भक्त्या वनस्पतेः ॥ ६
निष्प्रचारो निराहारो ग्लानः शिथिलवागपि ।
कृतज्ञः सह वृक्षेण धर्मात्मा स व्यशुष्यत ॥ ७
तमुदारं महासत्त्वमतिमानुषचेष्टितम् ।
समदुःखसुखं ज्ञात्वा विस्मितः पाकशासनः ॥ ८
ततश्चिन्तामुपगतः शक्रः कथमयं द्विजः ।
तिर्यग्योनावसंभाव्यमानृशंस्यं समास्थितः ॥ ९
अथ वा नात्र चित्रं हीत्यभवद्वासवस्य तु ।
प्राणिनामिह सर्वेषां सर्वं सर्वत्र दृश्यते ॥ १०
ततो ब्राह्मणवेषेण मानुषं रूपमास्थितः ।
अवतीर्य महीं शक्रस्तं पक्षिणमुवाच ह ॥ ११
शुक भोः पक्षिणां श्रेष्ठ दाक्षेयी सुप्रजास्त्वया ।
पृच्छे त्वा शुष्कमेतं वै कस्मान्न त्यजसि द्रुमम् ॥ १२
अथ पृष्टः शुकः प्राह मूर्ध्ना समभिवाद्य तम् ।
स्वागतं देवराजाय विज्ञातस्तपसा मया ॥ १३
ततो दशशताक्षेण साधु साध्विति भाषितम् ।
अहो विज्ञानमित्येवं तपसा पूजितस्ततः ॥ १४

क्षत°, B8 D4.6-9 हृत, D5 तत (for कृत°) — D4 om (hapl) 5ᶜ–6ᵇ — ᶜ) T1 उत्पाठ्य फलपुष्पाणि

6 D4 om 6ᵃᵇ (cf v l 5) — ᵇ) B4 Dn3 D6 7 10 कोटरे सु (for °रेषु) — ᶜ) S शुको न जहते वासं (G4 सम्) — ᵈ) B8 तस्य भक्त्या, D1-8 6-9 भक्त्या तस्य (by transp)

7 ᵃ) G1 partly damaged Some MSS निःप्रचारो — ᵇ) D6 7 म्लान (for ग्लान) D1-9 वाञ्छति, S भाषण (for °वागपि) — ᶜ) D9 कृश सहैव वृक्षेण, S कृतज्ञ स हि धर्मात्मा — ᵈ) S वृक्षेणात्मा (T1 शु) (for धर्मात्मा स) D6 व्यशुच्यत, T2 व्यते (for °ष्यत) V1 B Dn D1-8 7 10 धर्मात्मा सोप्य(D1-8 सम)शुष्यत

8 ᵃ) D4 उदार (for °र) — ᵇ) D6 इति (for अति) — ᶜ) B2 T8 damaged D2 दुःखसमं, D8 दुःखे सुख, D4 5 8 9 -दुःखसह, T2 G1 3 4 -दुःख शुकं (for -दुःखसुखं) V1 B1 3-5 D4-10 दृष्ट्वा (for ज्ञात्वा) — ᵈ) B2 damaged, D1-8 दुःखित (for विस्मित)

9 ᵇ) G1 partly damaged M4 शुक (for शक्र) D4-6 खग (for द्विज) — ᶜ) S (T2 damaged) तिर्यग्योन्याम् (for °नाव्) — ᵈ) V1 B (except B5) Dn अवस्थित, D2 3 G3 समाहित, D4-7 9 G4 °श्रित (for स्थित)

10 T1 om 10 G1 3 om (hapl) 10ᵃ–11ᵇ — ᵃ) D5 अत्र (for अथ) B4 नानु, D1-9 [अ]त्र न (by transp) V1 B2-5 Dn1 n2 D10 चित्य (for चित्रं) — ᵇ) V1 B2-4 Dn1.n2 अभवद्, D4-9 नाभ (for [ह्]त्यभ) D4-9 च (for तु) B5 Dn3 विविधा दृश्यते गति — ᶜ) V1 B2-5 Dn D10 अपि (for इह) — ᵈ) D4 om सर्वं D4 5 G2 सर्वस्य (for °त्र) S (T1 G1 3 om.) पश्यति (for दृश्यते)

11 G1 3 om 11ᵃᵇ (cf v l 10) — ᵃ) V1 B D10 -वेशेण, D2 3 रूपेण, T2 घोषेण (for -वेषेण) — ᵇ) T3 ब्राह्मण (for मानुष) D3 देहम् (for रूपम्)

12 Before 12, D10 T2 3 G1 3 4 ins इन्द्र — ᵃ) D7 कीर (for शुक) — B2 partly damaged for 12ᵇᶜ — ᵇ) V1 B3 5 Dn2 n3 D1-9 T3 M1.4 सुप्रजा (for °जास्) — T1 om. 12ᶜ–14ᵈ — ᶜ) Dn3 D4. 6-9 त्वां (for त्वा) Dn3 पुन त्वं, T2 3 G1-3 एवं तु, M पुत (M4 °क) तु (for एत वै) V1 B Dn1 n2 D2 5 10 G4 पृच्छे त्वा (G4 त्वा) शुकमेन त्व (D2 °वं वै, G4 °वं तु) — ᵈ) D4 त्व (for न) D5 त्यजसि न (by transp), T2 3 G न त्यजसे D6 (also as in text) ध्रुवा (for द्रुमम्)

13 T1 om 13 (cf. v l 12) — ᵇ) B2 समभिपद्य, D1 °वाच्य (for °वाद्य) S (T1 om.) मूर्ध्ना तमभिवाद्य च — ᶜ) V1 B Dn D8 10 राज स्व (for राजाय) — ᵈ) D4 om विज्ञातस्तप D5-9 S (except M2, T1 om) विज्ञात (for °तस्)

14 T1 om 14 (cf v l 12) — ᵇ) D6 om. (hapl) the first साधु D5 भाषित° — ᶜ) D1-8 वैभवम्, D4 6 8 9 किमिदम्, D7 मे भाग्यम् (for विज्ञानम्) D4 इत्येव, S (T1 om) असीति (for इत्येव) — ᵈ) V1 B Dn D8 10 मनसा, D2 तपसा (for °सा) B4 5 सदा (for तत)

15 ᵃ) T2 तद् (for तम्) B5 T1 एनं, T3 G1, 3, 4

तमेवं शुभकर्माणं शुकं परमधार्मिकम् ।
विजानन्नपि तां प्राप्तिं पप्रच्छ बलसूदनः ॥ १५
निष्पत्रमफलं शुष्कमशरण्यं पतत्रिणाम् ।
किमर्थं सेवसे वृक्षं यदा महदिदं वनम् ॥ १६
अन्येऽपि बहवो वृक्षाः पत्रसंछन्नकोटराः ।
शुभाः पर्याप्तसंचारा विद्यन्तेऽस्मिन्महावने ॥ १७
गतायुषमसामर्थ्यं क्षीणसारं हतश्रियम् ।
विमृश्य प्रज्ञया धीर जहीमं ह्यस्थिरं द्रुमम् ॥ १८
तदुपश्रुत्य धर्मात्मा शुकः शक्रेण भाषितम् ।
सुदीर्घमभिनिःश्वस्य दीनो वाक्यमुवाच ह ॥ १९
अनतिक्रमणीयानि दैवतानि शचीपते ।
यत्राभवस्तत्र भवस्तन्निबोध सुराधिप ॥ २०
अस्मिन्नहं द्रुमे जातः साधुभिश्च गुणैर्युतः ।
बालभावे च संगुप्तः शत्रुभिश्च न धर्षितः ॥ २१
किमनुक्रोशवैफल्यमुत्पादयसि मेऽनघ ।
आनृशंस्येऽनुरक्तस्य भक्तस्यानुगतस्य च ॥ २२
अनुक्रोशो हि साधूनां सुमहद्धर्मलक्षणम् ।
अनुक्रोशश्च साधूनां सदा प्रीतिं प्रयच्छति ॥ २३
त्वमेव दैवतैः सर्वैः पृच्छ्यसे धर्मसंशयान् ।
अतस्त्वं देव देवानामाधिपत्ये प्रतिष्ठितः ॥ २४

M1. 3 4 एव (for एवं) — ^{b}) Dn3 शुभ (for शुकं) — ^{c}) D7 मा (for ता) V1 B Dn D5 प्रीतिं, D7 प्राप्तं (for प्राप्तिं) — For 15^{cd}, S subst.

31* जानन्नपि च तत्प्राप्तिं पृच्छते पाकशासन ।
[M तु (for च) M1-3 तत्प्राप्त]

16 ^{a}) Some MSS निष्पत्रम् — ^{b}) Dn3 D8 T2 G1. 3 पतत्रिण (for °त्रिणाम्). — ^{d}) B1 D10 सदा, T1 यथा (for यदा)

17 ^{a}) D1-9 सु- (for ऽपि) — ^{b}) T2 M2 3 -संछिन्न- (for सछन्न-) — ^{d}) D7 स्म (for ऽस्मिन्)

18 ^{a}) D4 गताशुष्कम् (sic), D5-7 9 °युष्कम् (for °युषम्) — ^{b}) T1 M गत (for हत) Dn3 -प्रियं (for -श्रियम्) — ^{c}) V1 B1. 2 4 5 D1. 3 6 (also as in text) विसृज्य (for °श्य) V1 B1 5 Dn3 कीर; D4-10 M4 वीर, G3 धीर (for धीर) — ^{d}) V1 B2 5 Dn स्थविरं, D9 ह्यास्थिर-, T1 स्वस्थिर (for ह्य°) D2 3 जहीमं द्रुममस्थिर

19 Before 19, V1 B Dn D4. 8 10 ins भीष्म उवाच — ^{a}) T2 3 G1-3 तम् (for तद्) — ^{c}) T1 G1 3 स (for सु-) B1-3 Dn1 n2 D10 अति-, Dn3 D4-9 अथ, T1 इव, T2 3 G अपि (for अभि-) Some MSS -निश्वस्य — ^{d}) B1 शुको, D2 दीन- (for दीनो) B2 damaged, S अभाषत (for उवाच ह)

20 ^{a}) B2 partly damaged — ^{c}) V1 B Dn D10 यत्राभवत्तव प्रश्नस्, D9 S यत्राभ(G1 °त्र भ)वस्तत्र भर्वांस् — ^{d}) M1 2 निबोधेदं (for तन्निबोध) Dn3 नराधिप (for सुरा°)

21 ^{a}) D1-9 अहं कुले, S द्रुमवरे (G1 3 4 °ने) (for अहं द्रुमे) — ^{b}) D4 6 वृत, T2 3 G युते (for युत) — ^{c}) V1 B (except B2) Dn D1. 10 T1 G3 -भावेन (for -भावे च) D3 ससुप्त (for सगुप्त) D2 बालाभावे तु सगुप्त — ^{d}) T G1 2 M [अ]प्र- (for न) D1-9 वञ्चित (for धर्षित) G3 4 शत्रुभिश्चाप्य धर्षित — After 21, T1 ins 32*

22 T1 om 22^{ab} — ^{a}) B3 Dn1 n2 D3 10 किम नुक्रोश्य, B4 °मर्थं क्रोश्य (for °नुक्रोश-) D3 4 1 -वैकल्यम्, D6 9 वैकल्पम् (for -वैफल्यम्) — T2 3 G M ins after 22^{ab} T1 after 21

32* अनुरक्तस्य भक्तस्य संस्पृशेत्त च पावकम् ।
[G2 पापक (for पावकम्) M1-3 सस्पृशेत च पातक (for the post half)]

— ^{c}) T1 3 G1 3 4 [ऽ]भि, T2 M वि (for ऽनु). V1 B Dn D10 G2 आनृशस्याभिर(B2 5 Dn1 n2 G2 °यु)क्तस्य; D1-9 आनृशस्येन (D6 also °स्ये च) यु(D7-9 यु)क्तस्य — ^{d}) G1 partly damaged B1 om (hapl.) भक्तस्य V1 B1-4 Dn1 n2 D8 G2 [अ]नन्यगस्य (for [अ]नुगतस्य) G2 सा (for च)

23 ^{a}) B4 G2 च (for हि) — S om (hapl) 23^{bc} — ^{b}) V1 B Dn D10 महद्धर्मस्य लक्षण — ^{c}) D1-4. 6-9 भूतानां (for साधूनां) — ^{d}) B3 महा- (for सदा)

24 ^{b}) V1 पृच्छयते, B4 D4 5 T3 G3. 4 पृच्छसे, D10 T1 2 G2 पृच्छते Dn D3-10 G1. 2 M2 3 सशयात्, D1. 3 संशयं, T2 3 G3 -सशयात् (T3 °यान्); G4 -सचयान् (for -संश°) — ^{c}) D4 6-9 अथ (for अतस्).

नार्हसि त्वं सहस्राक्ष त्याजयित्वेह भक्तितः ।
समर्थमुपजीव्येमं त्यजेयं कथमद्य वै ॥ २५
तस्य वाक्येन सौम्येन हर्षितः पाकशासनः ।
शुकं प्रोवाच धर्मज्ञमानृशंस्येन तोषितः ॥ २६
वरं वृणीष्वेति तदा स च वव्रे वरं शुकः ।
आनृशंस्यपरो नित्यं तस्य वृक्षस्य संभवम् ॥ २७
विदित्वा च दृढां शक्रस्तां शुके शीलसंपदम् ।
प्रीतः क्षिप्रमथो वृक्षममृतेनावसिक्तवान् ॥ २८
ततः फलानि पत्राणि शाखाश्चापि मनोरमाः ।
शुकस्य दृढभक्तित्वाच्छ्रीमत्त्वं चाप स द्रुमः ॥ २९
शुकश्च कर्मणा तेन आनृशंस्यकृतेन ह ।
आयुषोऽन्ते महाराज प्राप शक्रसलोकताम् ॥ ३०
एवमेव मनुष्येन्द्र भक्तिमन्तं समाश्रितः ।
सर्वार्थसिद्धिं लभते शुकं प्राप्य यथा द्रुमः ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

— d) D4 6 आधिपत्य (for °पत्ये)

25 a) V1 B Dn D10 नार्हसे मा ; D7 मार्हसि त्व ; T1 3 G त्वमर्हसि ; T2 M तमर्हति (for नार्हसि त्व) — b) B1 त्यजयित्वा ; D1–3 पूजयित्वा, D4 त्याजयिष्ये (for यित्वा) Dn1 n2 D5 द्रुमं त्याजयितु चिरात्, S (G1 partly damaged) मा योजय(G3 °यि)तु भक्तित — After 25ab, S ins

33* तद्भक्तितस्त्याजयितु न मामर्हसि सत्तम ।
[G2 मद्भक्तितस् T2 3 G1 3 4 अर्हति (for °सि)]

— c) B1 Dn3 समस्थम्, B3 (marg as in text) 5 स्त्रम् (for र्थम्) — d) Dn3 सत्यजेय (hypermetric) (for त्यजेयं) — For 25cd, S subst

34* समस्थमुपजीवन्वै विषमस्थं कथ त्यजेत् ।
[T2 G2 समस्तम्, M2 3 र्थम् (for °स्थम्)]

26 c) V1 B Dn D10 M1–3 धर्मात्मा (for धर्मज्ञम्) — d) B2 G1 partly damaged T1 आनृशंस्ये समाहित

27 b) D5 om च T1 वरं वव्रे स वै शुक — After 27ab, T1 ins

35* पुनर्जीवस्त्वय वृक्षो यदि स्यान्मय्यनुग्रह ।

— c) D3 धर्मस्, T1 देवस् (for नित्य)

28 a) M1 2 तु (for च) S (except T3) शुभा (for दृढां) V1 B Dn D10 भक्तिं (for शक्रस्) — b) Dn3 त्वां (for तां) D5 तदा (for शुके)

— c) G1 partly damaged D4 6 क्षीरम् (for क्षिप्रम्) B5 D10 ततो (for अथो) — d) M1–3 [अ]भिषिक्तवान् (for [अ]वसि°)

29 a) S (except G2) [ऽ]स्य फल (for फलानि) B5 वृष्टानि (sic) (for पत्राणि) — b) T1 [अ]स्य (for [अ]पि) V1 B Dn D10 T G2 4 मनोहरा, G3 °रथा (for रमा) — d) Dn1 n2 D2 3 6 7 G1 श्रीमत्ता, D4 5 8 9 °ता, T2 3 G3 °त्वाच् (for °त्वं) V1 B Dn D4–6 10 T1 प्राप, D3 M4 चापि (for चाप)

30 D2 3 om (hapl) 30–31 B2 partly damaged. — a) D1 6–10 तु, D4 सु, D6 सत् (for च) — b) G1 partly damaged. D1 7 आनृशंस-, D5 अनृशंस्य V1 B Dn2 n3 D4 6 9 -कृतेन वै, T2 कृते रह Dn1 आनृशस्येन तेन वै

31 D2 3 om 31 (cf. v l 30) — a) G2 मनुष्येंद्रं — b) D1, 4–9 T1 उपाश्रित (for समा°)

Colophon om in D2 — *Parvan name* B1 3 4 Dn2 n3 D1 शांति — *Sub-parvan* B Dn1 n3 D1 10 M दानधर्मे — *Adhy name* V1 B2 4 Dn1 n2 D10 शुकवासवसंवाद, B5 D1 शक्रशुकसंवाद, Dn3 शुकव्याससंवाद, D3 7–9 शुकसंवाद ; D4–6 इंद्रशुकसंवाद ; G1 3 आनृशंस्यप्रशंसायां शुकेंद्रसंवाद — *Adhy no* (figures, words or both) B2 3 D10 5 (as in text), S 12 — *Śloka no* Dn1 D4 30 — After this adhy, S reads adhy. 8.

६

युधिष्ठिर उवाच ।
पितामह महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ।
दैवे पुरुषकारे च किंस्विच्छ्रेष्ठतरं भवेत् ॥ १
भीष्म उवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
वसिष्ठस्य च संवादं ब्रह्मणश्च युधिष्ठिर ॥ २
दैवमानुषयोः किंस्वित्कर्मणोः श्रेष्ठमित्युत ।
पुरा वसिष्ठो भगवान्पितामहमपृच्छत ॥ ३
ततः पद्मोद्भवो राजन्देवदेवः पितामहः ।
उवाच मधुरं वाक्यमर्थवद्धेतुभूषितम् ॥ ४
नाबीजं जायते किंचिन्न बीजेन विना फलम् ।
बीजाद्बीजं प्रभवति बीजादेव फलं स्मृतम् ॥ ५
यादृशं वपते बीजं क्षेत्रमासाद्य कर्षकः ।
सुकृते दुष्कृते वापि तादृशं लभते फलम् ॥ ६
यथा बीजं विना क्षेत्रमुप्तं भवति निष्फलम् ।
तथा पुरुषकारेण विना दैवं न सिध्यति ॥ ७
क्षेत्रं पुरुषकारस्तु दैवं बीजमुदाहृतम् ।
क्षेत्रबीजसमायोगात्ततः सस्यं समृध्यते ॥ ८

6

1 T $G_{1, 2}$ M read this adhy after 13 31 —^{b}) V_{1} $D_{4, 7}$ विशारद S विदितास्त्र महाबल —^{c}) $D_{4, 6-9}$ वा (for च) —^{d}) $D_{3, 4, 6}$ किंचित्, D_{5} कच्चित् (for किंस्वित्) $D_{1, 7, 8}$ श्रेष्ठतमं (for °तरं) $B_{2, 3}$ किं श्रेष्ठं भरतर्षभ, T_{1} किं स्याच्छ्रेय पर मत, $T_{2, 3}$ $G_{1, 3, 4}$ M किं स्या(M_{1-3} किंस्वि)च्छ्रेष्ठतमं (G_{1} °रं) मतं, G_{2} किं स्याच्छ्रेष्ठतम मम

2 T_{2} om 2^{ab} —^{c}) Some MSS वशिष्ठस्य D_{7} [अ]पि (for च) —^{d}) T_{1} ब्राह्मणस्य, G_{2} ब्राह्मणश्च (for ब्रह्म°)

3 ^{a}) D_{2} दैवमानुष्ययो , D_{9} °पौरुषयो , D_{10} देवमानु° Dn_{3} $D_{4-6, 9}$ किंचित् (for किंस्वित्) —^{b}) Dn_{3} कर्मण D_{1-3} उच्यते (for इत्युत) D_{4-9} कर्म श्रेष्ठतम (D_{5} °रं) भवेत् —^{c}) Some MSS वशिष्ठो —^{d}) D_{3} स पृच्छति, S उवाच ह (for अपृच्छत)

4 ^{a}) $D_{4, 6-9}$ पद्मभवो T $G_{1, 3, 4}$ देवो, G_{2} om (for राजन्) —^{b}) T G देवानां सभवो निधि , M वेदा($M_{1, 4}$ देवा)ना प्रभवो निधि —^{c}) B_{3} परम (for मधुर) S उवाच सुशुभा (T_{1} °भगां) वाणीं (T_{3} °चं) —^{d}) B_{1} महद्धेतुविभूषित, B_{3} वेदवेदागसयुत, S शुभैस्तां (G_{4} °स्तु) हेतुभिर्युता — After 4, D_{10} S ins

36* ब्रह्मा ।
बीजतो ह्यङ्कुरोत्पत्तिरङ्कुरात्पर्णसंभव ।
पर्णान्नाला प्रसूयन्ते नालात्स्कन्ध प्रसूयते ।
स्कन्धान्निर्वर्तते पुष्प पुष्पान्निर्वर्तते फलम् ।
फलान्निर्वर्तते बीज बीजात्स्यात्संभव पुन ।

[M om the ref —(L 1) D_{10} बीज- (for पर्ण) —(L 2) D_{10} T_{1} $G_{1, 3}$ प्रवर्तते (for प्रसूयन्ते) —(L 3) T_{1} $G_{1, 3}$ निर्वर्त्यते (for °र्तते in both the places) —(L 4) T_{1} $G_{1, 3}$ निर्वर्त्यते D_{10} $G_{1, 3, 4}$ बीजात्तद्, T_{1} बीजत (for बीजात्स्यात्) G_{2} बीजात्तस्य पुन पुन (for the post half)]

5 T_{3} om 5^{a}–6^{a} Before 5, V_{1} B Dn D_{3} ins ब्रह्मोवाच —^{a}) Dn_{1} बीज, D_{10} T_{2} G M [अ]बीजाज् (for [अ]बीज) —^{b}) S (T_{3} om) transp न and बीजेन $D_{4, 6, 7, 9}$ नाबीज जायते क्वचित् —^{c}) S (T_{3} om) भवत्येव (for प्रभवति) —^{d}) S (T_{3} om) नाबी(T_{1} G_{1} निर्बी)जं विद्यते फलं

6 T_{3} om 6^{a} (of v l 5) —^{a}) D_{4} वपने (for वपते) —^{b}) $D_{2, 3}$ कार्ष(D_{3} °र्षि)क , D_{4} कामुक , D_{6-9} कर्षुक (D_{9} °कं), S वापक (for कर्षक) —^{c}) D_{2} दु कृते $B_{2, 3}$ G च (for वा) Dn_{3} D_{4-6} सुकृत दुष्कृत वापि —^{d}) S तादृश फलमश्नुते

7 ^{a}) B_{3} यथा बीजसमायोगात् —^{b}) B_{3} क्षेत्र, D_{4-9} कृष्टं, D_{10} गुप्त, T_{1} वप्य, $T_{2, 3}$ $G_{1, 3, 4}$ M वप्य, G_{2} वन्यं (for उप्तं) $D_{4, 6, 7}$ नि फल —^{c}) B_{3} ... —^{d}) D_{4} दैवेन (for दैव न) D_{4-9} एव (for तथा)

8 D_{7} transp 8 and 9. —^{a}) B_{3} पुरुषकारस्य

कर्मणः फलनिर्वृत्तिं स्वयमश्नाति कारकः ।
प्रत्यक्षं दृश्यते लोके कृतस्याप्यकृतस्य च ॥ ९
शुभेन कर्मणा सौख्यं दुःखं पापेन कर्मणा ।
कृतं सर्वत्र लभते नाकृतं भुज्यते क्वचित् ॥ १०
कृती सर्वत्र लभते प्रतिष्ठां भाग्यविक्षतः ।
अकृती लभते भ्रष्टः क्षते क्षारावसेचनम् ॥ ११
तपसा रूपसौभाग्यं रत्नानि विविधानि च ।
प्राप्यते कर्मणा सर्वं न दैवादकृतात्मना ॥ १२
तथा स्वर्गश्च भोगश्च निष्ठा या च मनीषिता ।
सर्वं पुरुषकारेण कृतेनेहोपपद्यते ॥ १३

ज्योतींषि त्रिदशा नागा यक्षाश्चन्द्रार्कमारुताः ।
सर्वे पुरुषकारेण मानुष्याद्देवतां गताः ॥ १४
अर्थो वा मित्रवर्गो वा ऐश्वर्यं वा कुलान्वितम् ।
श्रीश्चापि दुर्लभा भोक्तुं तथैवाकृतकर्मभिः ॥ १५
शौचेन लभते विप्रः क्षत्रियो विक्रमेण च ।
वैश्यः पुरुषकारेण शूद्रः शुश्रूषया श्रियम् ॥ १६
नादातारं भजन्त्यर्था न क्लीबं नापि निष्क्रियम् ।
नाकर्मशीलं नाशूरं तथा नैवातपस्विनम् ॥ १७
येन लोकास्त्रयः सृष्टा दैत्याः सर्वाश्च देवताः ।
स एष भगवान्विष्णुः समुद्रे तप्यते तपः ॥ १८

G2 (before corr) °कारेण (for °कारस्तु) —[b]) D1 सहोदितं, D2 8 हृ(D8 ह्य)द्योदित (for उदाहृतम्) —[d]) B1 5 शस्य B2–4 D1–8 समृध्यति, D4–9 प्रसिध्यति (for समृध्यते)

9 D7 transp 8 and 9 B2 partly damaged —[a]) B3 S कर्मणां B1 2 5 निर्वृत्त, D2 8 निर्वृत्ति, D4–6 निष्पत्तिं (for निर्वृत्तिं) —[b]) B3 कर्मक, D2, 8 कार्ष(D8 °र्षि)क; D4–9 कर्तु(D5 र्ष)क (for कारक) —[c]) B1 प्रत्यहं (for क्ष) D4–6 चैतत्, D7–9 किंचित् (for लोके) —[d]) B Dn D1 10 [अ]पकृतस्य (for [अ]प्य) G वा (for च)

10 = (var) 11 11* lines 5-6 —[a]) T1 सुखेन (for शुभेन) —[b]) D4–9 दुःखेन (for पापेन) —[c]) V1 B Dn D1 4–9 कृत फल(D1 4 6–9 भव)ति सर्वत्र — M1 reads 10[d]–11[a] twice —[d]) D2 8 लभते (for भुज्यते)

11 For the repetition of 11[a] in M1, cf. v. l. 10 —[b]) D1 प्रकृष्टा, D8 प्रतिष्ठां (for ष्ठां) V1 B Dn D8 10 संयुता (D8 °त), D2 विवक्षत (sic), D4–6 T1, 8 G M1–3 वी(D4 वि)क्षित, T2 M4 वीक्षिता — T1 om 11[cd] —[c]) B8 अकृता, D1–10 T2 G M4 नाकृती, T3 न कृती (for अकृती) B1 भ्रष्ट (for भ्रष्टः) M1–3 नाकृती लभसेनिष्ट —[d]) B3 Dn8 क्षेत्रे (for क्षते)

12 [a]) B4 तरसा Dn2 तमसा (for तपसा) M2 श्रव (for रूप) —[b]) T2 M च धनानि, T3 नियतानि; G1 3 निचयानि (for विविधानि) —[c]) D1–3 कर्मभि (for णा) T1 ब्रह्म (for सर्वं) —[d]) B2 3 D4–9 अकृतात्मभि, D10 S त्मना (for °त्मना) D1 तथा वा नाक्षतात्मभि, D2 3 न तथा ह्यकृतात्मभि

13 [a]) B5 यथा, S दैव (for तथा) V1 Dn1 n3 D1 2 5 8 भोगाश्च (for भोगश्च) —[b]) D10 सा (for या) D1–3 मनीषिणा (for षिता) —[d]) D4–6 8 9 [ए]व (for [इ]ह) V1 B Dn D10 T G2 M4 लभ्यते, G1 3 लक्ष्यते (for पद्यते)

14 [b]) T2 (sup lin) तारका (for मारुता) D1–9 यक्षचन्द्रार्कतारका —[c]) D3 om from रुपकारेण up to तथै (in 15[d]) —[d]) V1 मानुष्या, B2 5 मनुष्या, D2 T G1 3 M4 मानुषा, D6 मनुष्याद् G2 मानुष्या दैवत गता, M1–3 मानुषा दि(M2 दे)वमागता

15 D3 om up to तथै (in 15[d]) (cf. v. l. 14) —[a]) D5 7–9 आर्यो (for अर्थो) B2 मित्रवद्देव (for वर्गो वा) —[b]) D1 2 4–9 तथैश्वर्यं (for ऐश्वर्यं वा) D10 गुणान्वित (for कुला) —[c]) D1 2 4–9 [ए]व (for [अ]पि) T1 भोक्तुम्

16 [b]) V1 B2 4 5 Dn D10 तु, T1 हृ, T2 3 G हि (for च)

17 [a]) T1 भजन्त्यर्थो (for भजन्त्यर्था) —[b]) D3 निष्क्रिय (sic) (for न क्लीब) D2 च (for [अ]पि) —[c]) D4–6 9 तु (D6 नु, D9 च) तथा, D7 हि सदा (for नाशूरं) —[d]) D2 8 न तथैव, T1 तथैवापि, T2 सयैवैव (for तथा नैव) D1–9 [अ]तपस्विन (for °स्विनम्)

18 [a]) G1 ये* लोकत्रया सृष्टा, G4 येन लोकत्रय सृष्ट —[c]) B3 D1–6 8 9 एव (for एष) —[d]) D2

एवं चेत्कर्मफलं न स्यात्सर्वमेवाफलं भवेत् ।
लोको दैवं समालम्ब्य उदासीनो भवेन्न तु ॥ १९
अकृत्वा मानुषं कर्म यो दैवमनुवर्तते ।
वृथा श्राम्यति संप्राप्य पतिं क्लीबमिवाङ्गना ॥ २०
न तथा मानुषे लोके भयमस्ति शुभाशुभे ।
यथा त्रिदशलोके हि भयमल्पेन जायते ॥ २१
कृतः पुरुषकारस्तु दैवमेवानुवर्तते ।
न दैवमकृते किंचित्कस्यचिद्दातुमर्हति ॥ २२
यदा स्थानान्यनित्यानि दृश्यन्ते दैवतेष्वपि ।
कथं कर्म विना दैवं स्थास्यते स्थापयिष्यति ॥ २३
न दैवतानि लोकेऽस्मिन्व्यापारं यान्ति कस्यचित् ।
व्यासङ्गं जनयन्त्युग्रमात्माभिभवशङ्कया ॥ २४
ऋषीणां देवतानां च सदा भवति विग्रहः ।
कस्य वाचा ह्यदैवं स्याद्यतो दैवं प्रवर्तते ॥ २५
कथं चास्य समुत्पत्तिर्यथा दैवं प्रवर्तते ।
एवं त्रिदशलोकेऽपि प्राप्यन्ते बहवश्छलाः ॥ २६
आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः ।
आत्मैव चात्मनः साक्षी कृतस्याप्यकृतस्य च ॥ २७

तप्यता, D4 5 7–9 तपते (for तप्यते)

19 ^{a}) S (except M2, G1 damaged) च (for चेत्) — ^{b}) V1 B8 T3 लभेत् (for भवेत्) — ^{c}) G8 लोका B5 नैव (for दैव) B2 3 Dn1 n2 समालक्ष्य (for °लम्ब्य) D10 लोको दैवसमालम्बाद् — ^{d}) M ह्युदासीनो (for उदा°) D8 [ऽ]भवत् (for भवेन्) Dn8 ननु, D1–9 तत, S यदि (for न तु)

20 ^{b}) D2 8 देवम् (for दैवम्) — G1 om (hapl) 20^c–22^b — ^{c}) B5 तथा (for वृथा) G2–4 भ्राम्यति (for श्रा°) S (G1 om) दुर्मेधा (for संप्राप्य) — ^{d}) D4 6 [अ]गना

21 G1 om 21 (cf v l 20) — ^{b}) D10 T G2–4 M1 3 4 फलम्, M2 बलम् (for भयम्) ❀ Cv यथा अल्पेनापि इहकृतेन कर्मणा त्रिदशलोके फल महत्फल भवति, तथा शुभाशुभे कृते सति मानुषलोके फल नास्ति । तस्मादिह बहुफलादर्शनात्प्रयत्नस्य वैफल्य नाशङ्कनीयमिति भाव । ❀ — ^{c}) D1 4. 5 तथा (for यथा) S (G1 om) Cv वै (for हि) — ^{d}) D1, 2 4 6–9 छलम्, D10 S (G1 om) फलम् (for भयम्) Dn1 n2 D4–9 अन्येन (for अल्पेन)

22 G1 om 22^{ab} (cf. v l 20) — ^{a}) T G2 8 M4 कृत पुरुषकार (G2 °रे) तु — ^{c}) Dn8 (marg as in text) अक्षते, D1–8 Cv अकृतं (for °ते) D4–9 न दैवेन कृत किंचित् ❀ Cv अकृतं पुरुषकृतकर्मणा रहितम् । ❀ — ^{d}) D7 दर्तुम् (for दातुम्) D2 8 9 T1 अर्हसि

23 ^{a}) V1 B1–4 Dn D2 8 10 T G M1 यथा, B5 तथा (for यदा) D4, 8 9 नित्यानि, D7 om (for [अ]नित्यानि) — ^{b}) D4–9 देवतासु (for दैवतेषु) — ^{c}) D2 कृत (for कथं). — ^{d}) V1 B1 2 (marg) 3–5 Dn D1–10 T2 स्यास्यति, T1 G2 4 स्थाप्यते (for स्थास्यते) V1 B1 2 (marg) 3–5 Dn1 n2 D1–8 स्थापयिष्यत, T3 G1 3 °प्यते (for °ष्यति) B2 स्थान प्राप्य भविष्यति

24 ^{a}) Dn8 चैव तानि (for दैवतानि) — ^{b}) M1 व्यापारा (sic) D1 T1 याति (for यान्ति) Dn1 कस्य च, D1 8–9 कर्हिचित् (for कस्य) ❀ Cv व्यापार पुण्यजनने सहायाख्यव्यापारम् । ❀ — ^{c}) B1 व्यापार, T1 M भय सं, T2 8 G1 4 एव स- (for व्यासङ्गं) D1 8 [अ]र्थं (for [उ]ग्रम्) G2 भयं संजनयस्यग्रम्, G8 एवं सजनयस्यु — ^{d}) D2 8 निजाभि- (for आत्माभि) D2 -भय- (for -भव) B5 -काम्यया, Dn8 -कांक्षया (for -शङ्कया) S आत्मनिर्भय (G4 °निर्भर, M °न्यभय)- शंकया

25 ^{a}) D1 2 M8 दैवताना — ^{b}) D4 विग्रहे — ^{c}) T2 8 G M8 [अ]पि (for हि) T1 M1 2 4 कस्य वाचा प्यदेवस्य — ^{d}) T1 यथा (for यतो) T2 8 G1–8 देव (for दैवं)

26 B5 om 26^a–28^b D4 6–10 T1 om (hapl) 26^{ab} — ^{a}) V1 B (B5 om) Dn D5 तस्य; D1–8 वास्य (for चास्य) — G1 partly damaged for 26^{bc} — ^{b}) Dn1 n2 यतो (for यथा) D1–8 यतो दैव (D8 °वे) प्रति स्मृति — ^{c}) S (G1 damaged) यथा (for एव) D1, 2 [ऽ]स्मिन् (for ऽपि) — ^{d}) D8 प्राप्यते V1 B (B5 om) Dn D2 10 गुणा, D4–9 कला (for छला) D1 2 सर्वे चैव हतच्छला, T1 प्राप्यते सुमहत्फलं, T2 8 G M प्राप्यते वा बहुच्छल

27 — (var) 11 11* lines 3–4 B5 om 27 (cf. v l 26) D7 om (hapl) 27^{ab} D4 repeats 27^{ab} after 27 27^{ab} = 6 28 5^{cd} — ^{a}) V1 om हि — ^{b}) D1 रिपुम् (for रिपुर्). D5 आत्मैव ह्यात्मनो

कृतं च विकृतं किंचित्कृते कर्मणि सिध्यति ।
सुकृते दुष्कृतं कर्म न यथार्थं प्रपद्यते ॥ २८
देवानां शरणं पुण्यं सर्वं पुण्यैरवाप्यते ।
पुण्यशीलं नरं प्राप्य किं दैवं प्रकरिष्यति ॥ २९
पुरा ययातिर्विभ्रष्टश्च्यावितः पतितः क्षितौ ।
पुनरारोपितः स्वर्गं दौहित्रैः पुण्यकर्मभिः ॥ ३०
पुरूरवाश्च राजर्षिर्द्विजैरभिहितः पुरा ।
ऐल इत्यभिविख्यातः स्वर्गं प्राप्तो महीपतिः ॥ ३१
अश्वमेधादिभिर्यज्ञैः सत्कृतः कोसलाधिपः ।
महर्षिशापात्सौदासः पुरुषादत्वमागतः ॥ ३२
अश्वत्थामा च रामश्च मुनिपुत्रौ धनुर्धरौ ।
न गच्छतः स्वर्गलोकं सुकृतेनेह कर्मणा ॥ ३३
वसुर्यज्ञशतैरिष्ट्वा द्वितीय इव वासवः ।
मिथ्याभिधानेनैकेन रसातलतलं गतः ॥ ३४
बलिर्वैरोचनिर्बद्धो धर्मपाशेन दैवतैः ।
विष्णोः पुरुषकारेण पातालशयनः कृतः ॥ ३५
शक्रस्योदस्य* चरणं प्रस्थितो जनमेजयः ।
द्विजस्त्रीणां वधं कृत्वा किं दैवेन न वारितः ॥ ३६
अज्ञानाद्ब्राह्मणं हत्वा स्पृष्टो बालवधेन च ।
वैशंपायनविप्रर्षिः किं दैवेन निवारितः ॥ ३७

रिपु — c) D6 आत्मनैव (hypermetric) (for आत्मैव) V1 B (B5 om) D4–10 T1 हि, T2 om (for च) — d) D1–4 8 9 [अ]पकृतस्य (for [अ]प्य°)

28 B5 om 28^{ab} (cf v l 26) D4 6–9 om 28^{ab} — a) V1 B1–4 Dn D6 10 चाप्यकृत, D1 प्रविकृत (for च वि°) — b) S सिध्यते कृत(T2 3 G गुरु)कर्मणा (T1 °ण; M1 3 °णो) — T1 om 28^{cd} — c) Dn1 n2 D4–6 सुकृत, D7 9 स्व(D7 अ)कृत (for सुकृते) D10 S (T1 om) सु(D10 अ)कृत च कृत कर्म — d) D10 G3 अयथार्थं, T2 3 G1, 2 4 अकृतार्थं, M अकृतार्थे (M4 °र्थो) (for न यथार्थं) B8 D4 प्रवर्तते; S (T1 om) विपद्यते (for प्रप°) D5–9 नायथार्थं प्रवर्तते

29 a) B8 प्राप्य (for पुण्यं) — c) V1 पुण्यं शीलं, D10 S (except M8) पुण्यहीन (for शीलं)

30 For the event, cf 1 82–88 — a) Dn3 पुनर् (for पुरा) D4 6 7 विप्रेष्टश्, D9 विप्रैश्च (for विभ्रष्टश्) — b) S च्योमत (for च्यावित) B6 D1–3 5 पातित (for प°) — c) D1–3 स्वर्गे

31 a) S वै (for च) — b) B8 D2 9 T1 M1 3 अभिहत, Dn3 अनिहत, D4 अतिहत (for अभिहित) — B6 om 31^{c}–33^{b} — c) D2 4 ऐड, D5 T2 3 G2 M पेळ (for ऐल)

32 For the event, cf 1 166 B5 om 32 (cf v l 31) — a) D4 अंकै (for यज्ञै) — b) V1 कोपलाधिप; B1–4 Dn1 n3 D4 5 7–10 कोश°; G2 कौस° (for कोस°)

33 B6 om 33^{ab} (cf v l 31) — b) S ऋषि (for मुनि-) D4 8 सुदुर्धरौ (for धनुर्धरौ) ❀ Cv रामो नाम कश्चिन्मुनिपुत्र, न तु परशुरामः । तस्य निर्लेपत्वात् । ❀ — c) T1 2 G1 2 4 M3 4 नागच्छत (T1 °च्छेता) (for न ग°) D1 स्वर्गलोके — d) Dn3 D2 3 5–7 10 स्व (for सु) D4–6 [ए]व (for [इ]ह) T1 दैवसृष्टेन कर्मणा, T2 3 G M वेद(T3 M देव)-दृष्टेन क°

34 Dn3 reads 34 on marg — b) B8 D4–9 भास्कर (for वासव) — After 34^{b}, D3 erroneously reads अश्वत्थामा च — c) B1 मिथ्याभिधाने लोकेन, D4–9 °मानेनैकेन — d) M1 -तलागत (for तल गत) D8 न रसातलतां गत

35 a) D2 बलिर्वैरोचनो बद्धो — b) D4–9 पाशैश्च (for पाशेन) — d) Some MSS पाताळ V1 B (B2 damaged) Dn D10 सदन, D3 -शयने (for °न)

36 T1 om 36–38 — a) V1 B2 5 D2 4–10 [उ]दाम्य; B1 3, 4 Dn [उ]द्रम्य, D1 3 [उ]धस्य (for [उ]दस्य*) D2 शरणं, D5 8 धरण (for चरण) S (T1 om) श(G1 3 च)क्रस्याथ (M °स्य च) रथोपस्थे — b) S (T1 om.) वि(M2 नि)ष्ठितो (for प्रस्थितो) — c) D8 वधे (for वध) — d) D2 3 देवैर्न (for दैवेन) Dn3 (marg) D1, 4 5 8 नि- (for न) S (T1 om) किं स दै(G2 4 दे)वेन वार्यते

37 T1 om 37 (cf v l 36) D2 3 om (hapl) 37 — a) S (T1 om) ब्राह्मणीं M4 गत्वा (for हत्वा) — b) S (T1 om., G1 damaged) स. (for च) — d) V1 B1, 4 Dn D7 9 न (for नि).

गोप्रदानेन मिथ्या च ब्राह्मणेभ्यो महामखे ।
पुरा नृगश्च राजर्षिः कृकलासत्वमागतः ॥ ३८
धुन्धुमारश्च राजर्षिः सत्रेष्वेव जरां गतः ।
प्रीतिदायं परित्यज्य सुष्वाप स गिरिव्रजे ॥ ३९
पाण्डवानां हृतं राज्यं धार्तराष्ट्रैर्महाबलैः ।
पुनः प्रत्याहृतं चैव न दैवाद्भुजसंश्रयात् ॥ ४०
तपोनियमसंयुक्ता मुनयः संशितव्रताः ।
किं ते दैवबलाच्छापमुत्सृजन्ते न कर्मणा ॥ ४१
पापमुत्सृजते लोके सर्वं प्राप्य सुदुर्लभम् ।
लोभमोहसमापन्नं न दैवं त्रायते नरम् ॥ ४२
यथाग्निः पवनोद्धूतः सूक्ष्मोऽपि भवते महान् ।
तथा कर्मसमायुक्तं दैवं साधु विवर्धते ॥ ४३
यथा तैलक्षयाद्दीपः प्रम्लानिमुपगच्छति ।
तथा कर्मक्षयाद्दैवं प्रम्लानिमुपगच्छति ॥ ४४
विपुलमपि धनौघं प्राप्य भोगान्स्त्रियो वा
पुरुष इह न शक्तः कर्महीनोऽपि भोक्तुम् ।
सुनिहितमपि चार्थं दैवतै रक्ष्यमाणं
व्ययगुणमपि साधुं कर्मणा संश्रयन्ते ॥ ४५

---

38 T1 om 38 (cf v l 36) —a) T2 3 G वै (for च) —c) D4–6 तु (for च) S (except M4, T1 om) नृगश्चैव महाराज —d) D1–3 कृकिलासत्वम् (for कृक°)

39 a) V1 धुधुमारस्य, D1 बंधुमारश्च —b) D4 6 जरा ग(D6 °राग)त —c) V1 पितृदायं, Dn1 प्रीतिदाये, T1 स वै गगा, T2 3 G M प्र(M2 3 प्री)तिरग (for प्रीतिदाय) —d) M2 3 च (for स)

40 a) D1 कृत, G2 हि त (for हृत) —b) D1–9 दुरा(D2 महा)त्मभि (for महाबलै) B5 धार्तराष्ट्रेण सगत —c) B1 T1 राज्यं (for चैव) —d) B3 G4 दैवाद्भुत-, T1 °द्भाग्य- (for °द्भुज-)

41 b) D6–9 शसित (for सशित-) —c) Dn1 D7 G1 ते देव-, D1 ते चैव, D3 तदेव (for ते दैव-) T2 3 G M1–3 पापम् (for शापम्) T1 तपसश्च बलात्पापम् —d) D1–4 6–8 उत्सृजंति T1 स्व (for न)

42 a) B3 तपम् (sic) (for पापम्) G2 नृणा (for लोके) T G1, 3 4 M1–3 पापमुत्सृजता नृणा (T1 M1–3 सर्वं), M4 °त्सृज मा धर्मं —b) D2 4 7 9 स्वर्गं, D10 T G धर्मं (for सर्वं) D4 5 9 प्राप्ता, T G प्राहु, M प्राप्य (for प्राप्य) M न (for सु-) —c) D1–3 लोभं मोह B1 D3 9 S वशापन्न, D4 7 वशाच्छापान्, D5 भयाच्छापान् (for समापन्न) —d) D2 4–9 नरान्, D10 नर (for नरम्)

43 a) Dn D1 3 6–9 T1 3 G1 M2 पवनोद्भूत (for °द्धूत) —b) D1 3 सुसूक्ष्मो (hypermetric) (for सूक्ष्मो) D2 लभते, T2 G M भविता (for भवते) V1 B1 3–5 Dn3 D10 सूक्ष्मोपि सुम(B5 हि म)हान्भवेत्, B2 Dn1 n2 T3 सुसूक्ष्मोपि महान्भवेत्, T1 सूक्ष्म एष कृतो महान् —c) V1 T2 यथा (for तथा) D3 -समायुक्ते, T2 G °वृत्तं (for °युक्त) —d) T1 नाम (for साधु) D4 विगर्ह्तो (sic), S (except T1 3) विशिष्यते (for विवर्धते)

44 a) D5 तथा (for यथा) S (except T1) तैलक्षये (for °क्षयाद्) —b) V1 B Dn D3 प्रहासम्, D4–9 प्रशातिम्, D10 T2 3 G2 प्रम्लानम् (for °निम्) D2 4 5 अधि (for उप) T1 प्रहीनमधिगच्छति —B1 3 G3 om (hapl) 44^{cd} —c) S (G3 om) कर्मक्षये —d) V1 B2 4 5 Dn2 n3 D3 प्रहासम्, Dn1 प्रहासम्, D1–6 8 9 प्रग्लानिम्, D10 T2 3 G1 प्रम्लानम् (for °निम्) D7 ग्लानिं समुपगच्छसि, T1 प्रहीनमधिग°

45 a) D10 धनौघान्, T1 धनं वा (for धनौघ) S वाहन वा (for प्राप्य भोगान्) T1 गृहान्वा, T2 3 G गृहं वा (for स्त्रियो वा) D10 om वा —b) D5 om. न V1 B1–3 Dn D2–7 10 T M हि, D8 9 न (for ऽपि) —c) B2 (marg as in text) प्रणिहितमपि च, B3 5 सुनिह(B5 °हि)तपदम्, S सुविहितमपि च (for सुनि) D7 रक्षमाण — After 45c, N Cn ins

37* पुरुष इह महात्मा प्राप्नुते नित्ययुक्त ।

[V1 D2 इव (for इह) D7 प्राप्यते]

— D1 3 4, 6 7 9 om (hapl ?) 45^{d}–46^{d} —d) V1 B (except B1) व्ययगुणम्, D3 10 व्यय(D10 प)गतम्, S द्यु(G3 4 अ)वगुणम् (for व्यय°) B5 अति (for अपि) T1 साक (for साधु) D10 सश्रयंति

46 D1 3 4 6 7 9 om 46 (cf v l 45) —a) D10 G4 दैवलोको —D2 om 46^{bcd} —b) S मनुतनय- (for °तरसु) D8 गृहाणा —c) D10 G त्रिभु

भवति मनुजलोकाद्देवलोको विशिष्टो
बहुतरसुसमृद्ध्या मानुषाणां गृहाणि ।
पितृवनभवनाभं दृश्यते चामराणां
न च फलति विकर्मा जीवलोकेन दैवम् ॥ ४६
व्यपनयति विमार्गं नास्ति दैवे प्रभुत्वं
गुरुमिव कृतमग्र्यं कर्म संयाति दैवम् ।
अनुपहतमदीनं कामकारेण दैवं
नयति पुरुषकारः संचितस्तत्र तत्र ॥ ४७
एतत्ते सर्वमाख्यातं मया वै मुनिसत्तम ।
फलं पुरुषकारस्य सदा संदृश्य तत्त्वतः ॥ ४८
अभ्युत्थानेन दैवस्य समारब्धेन कर्मणा ।
विधिना कर्मणा चैव स्वर्गमार्गमवाप्नुयात् ॥ ४९

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

७

युधिष्ठिर उवाच ।
कर्मणां मे समस्तानां शुभानां भरतर्षभ ।
फलानि महतां श्रेष्ठ प्रब्रूहि परिपृच्छतः ॥ १

भीष्म उवाच ।
रहस्यं यदृषीणां तु तच्छृणुष्व युधिष्ठिर ।
या गतिः प्राप्यते येन प्रेत्यभावे चिरेप्सिता ॥ २

(D10 G2 °भ)वन (for पितृवन) D8 10 वा नराणां, T2 3 M1–3 चापराणां, G M4 वापराणां (G2 णि) (for चामराणा) T1 पितृधनभवनाना दृश्यते वै नराणा — B1 D6 8 om. 46[d] — [d]) T2 3 G M ननु (for न च) T2 3 M हि कर्म (M4 र्मं) (for विकर्मा) B5 तेन, T2 3 G2–4 M1–3 स्वेव, G1 क्षेत्र, M4 देव (for जीव) B6 पाकेन (for लोकेन) T1 ननु फलति हि कर्म प्राकृत दैवयोगात्

47 [a]) B2 partly damaged M2 4 व्यपनयत D1–6 8 9 न (for वि) T1 प्रपत नयत मार्गं (s10) (for व्यपनयति विमार्गं) M1 [क्ष]ति (for [अ]स्ति) T1 G2–4 दैव (for दैवे) G2 वृषत्व (for प्रभुत्व) — [b]) T1 गुरुतर (for °मिव) D3 हतम् (for कृतम्) B1 सजात, D1 5–8 सपाति (for सयाति) — B3 5 Dn om (hapl) 47[c] — [c]) D10 व्यनुवहतम् (s10), G1 damaged, G2–4 अनुवहनम् (for °पहतम्) D4–6 अहीनं (for अदीन) S कर्म (for काम) — V1 om 47[d] — [d]) T1 भजति (for नयति) D4–9 पुरुषकार T2 3 G1 3 न भवति पुरुष क (T2 कश्चित्) (for नयति पुरुषकार) D3–6 8 9 सचित D1 7 यत्र यत्र, D5 6 8 9 यत्र तत्र (for तत्र तत्र) D1 2 नयति पुरुषकार सेवित सत्फलत्व ❀ Cnp गुरुमित्यत्र अनुपहतमदीनं कामकारेण दैवमिति पाठे कामकारेण इच्छया यत्र पुरुषकार संचित, तत्रैव दैवमदीनमनुपहत चेति नयति ज्ञापयतीत्यर्थ । ❀

48 [a]) S आख्यानम् (for ते सर्वम्) — [b]) D10 हि (for वै) D1–9 नृप (for मुनि) S सदृश (G1 कथित) नात्र सशय — [c]) D1 3–7 9. 10 बल (for फल) T1 (sup lin) पुरुषकारश्च — [d]) D4 5 7–9 सम्यक् (for सदा) D3 समृश्य (for संदृश्य) S य पश्यति हि तत्त्वत

49 [a]) D2 3 धर्मस्य (for दैवस्य) T1 अभ्युत्थाने दैवतस्य — [b]) T2 केनचित् (for कर्मणा) B1 G (G1 damaged) M समारभ्य (B1 °राध [s10], M °रभ्य) न केनचित्, D10 °नार्थेन केनचित्, T1 3 रभ्येत केनचित् — [c]) D4–7 9 न विना (for विधिना) D10 तपसा यशसा चैव

Colophon — *Parvan name* B1. 3 Dn3 D1 2 शांति — *Sub-parvan* V1 B Dn3 D1–3 M दानधर्म — *Adhy name* V1 B2 4 5 Dn1 n2 D10 दैवपुरुषकारनिर्देश, B1 पुरुषकारनिर्देश, Dn3 पुरुषकारदर्शन, D1–3 दैवपुरुषकारीय, D4–9 M2–4 कर्मफलनिर्देश, T2 G2 4 वसिष्ठब्रह्मसंवाद, G1 3 दैवकर्मप्रावल्यकथने कर्मणो ज्यायस्त्वकथन — *Adhy no* (figures, words or both) V1 B3 D5 6 (as in text), S 10 — *Śloka no* Dn1 49

7

1 Dn1 om the ref — [a]) V1 B Dn D10 च, T1 तु (for मे) — [b]) S फलि(T1 G1 3 ली, G4 °ला)ना (for शुभाना) — [c]) T2 G भरत (for महतां) D8 श्रेष्ठ, D7 श्रेय (for श्रेष्ठ) — [d]) D10 तद् (for

येन येन शरीरेण यद्यत्कर्म करोति यः ।
तेन तेन शरीरेण तत्तत्फलमुपाश्नुते ॥ ३
यस्यां यस्यामवस्थायां यत्करोति शुभाशुभम् ।
तस्यां तस्यामवस्थायां भुङ्क्ते जन्मनि जन्मनि ॥ ४
न नश्यति कृतं कर्म सदा पञ्चेन्द्रियैरिह ।
ते ह्यस्य साक्षिणो नित्यं षष्ठ आत्मा तथैव च ॥ ५
चक्षुर्दद्यान्मनो दद्याद्वाचं दद्याच्च सूनृताम् ।
अनुव्रजेदुपासीत स यज्ञः पञ्चदक्षिणः ॥ ६
यो दद्यादपरिक्लिष्टमन्नमध्वनि वर्तते ।
श्रान्तायादृष्टपूर्वाय तस्य पुण्यफलं महत् ॥ ७
स्थण्डिले शयमानानां गृहाणि शयनानि च ।
चीरवल्कलसंवीते वासांस्याभरणानि च ॥ ८
वाहनासनयानानि योगात्मनि तपोधने ।
अग्नीनुपशयानस्य राजपौरुषमुच्यते ॥ ९
रसानां प्रतिसंहारे सौभाग्यमनुगच्छति ।
आमिषप्रतिसंहारे पशून्पुत्रांश्च विन्दति ॥ १०
अवाक्शिरास्तु यो लम्बेदुदवासं च यो वसेत् ।
सततं चैकशायी यः स लभेतेप्सितां गतिम् ॥ ११

प्र-) D1-8 परिपृच्छते

2 After the ref., V1 B Dn D4 5 8 ins

38* हन्त ते कथयिष्यामि यन्मा पृच्छसि भारत ।

[B4 फलानि (for हन्त ते) B3 यस्मात् (for यन्मा) D8 यन्मां त्व परिपृच्छसि (for the post half)]

— Dn1 om 2[ab] — [a]) D2 8 transp रहस्य and यद् B2-4 D4-9 च (for तु) — [b]) D1-9 नराधिप (for युधिष्ठिर) — [c]) D2 7 G2 या गतिं, T8 G1 8 गायत्री (for या गति) T1 या गति प्रेत्यभावेपि — [d]) T1 प्राप्यते वै (for प्रेत्यभावे) D1-9 नरोत्तम, M1 चिरेप्सित (for °ता)

3 = 11 11* (lines 1-2), 12 199 4, (var) 15 42 17[abcd], Manu 12 81 G1 partly damaged V1 G4 om (hapl) 3[bc] — [b]) D8 यच्च (for यद्यत्) T1 2 G2 M इ, T8 G8 हि (for य) — [d]) S तत्फल प्रतिपद्यते

4 Cf 12 174 10 D4 6 om 4 — [a]) D8 अवस्था यद् (for °स्थाया) — D1 7 9 om (hapl) 4[bc] — [b]) D5 तत्, T1 G य (for यत्) T1 शुभाशुभे D8 यत्कर्म करोति य (submetric), cf. 3[b] — [d]) S तत्फल प्रतिपद्यते

5 [b]) Dn8 महा-, T G चित्त (G2 4 °त्तं), M कर्तु (for सदा) B4 सह, D1-9 T1 अपि (for इह) — [c]) T1 नान्ये, T2 8 G (G1 damaged) M1 2 4 तानि (for ते हि) — [d]) M1 2 पृष्ठ, M3 पृक्त (for षष्ठ) S शुभाशुभे (T2 °भैः) (for तथैव च)

6 = 3 12* (lines 1-2) — [b]) T1 8 G M सुभाषिता (G2 °त), T2 स्वभाषित (for च सूनृताम्) — [d]) D7 लक्षण (for दक्षिण)

7 = 3 12* (lines 3-4), 13 62 14 — [b]) B5 वर्तिनि, D1 4-6 7 (after corr) 8 9 गच्छते, D2 8 7 (before corr) गच्छति, M1, 8 वर्तिने (for वर्तते) B1, 2 (marg as in text) 8 4 अन्नमध्वप्रवर्तिने — [c]) D2 8 नराय, M1 शाताय (for श्रान्ताय)

8 [a]) V1 B M1-8 स्थण्डिलेषु (M1-8 °ले तु) शयानानां — B1 om (hapl) 8[cd] — [c]) D2 8 चीरे (for चीर)

9 [a]) V1 B Dn T2 8 वाहनानि च यानानि — [b]) B4 तपोवने (for °धने) D4-9 यो नित्यं हि द्विजातये — [c]) B1 अग्नित्रय, T1 अग्नेरुप (for अग्नीनुप) D10 अग्नीनुपासमानस्य — [d]) D4-6 10 T G2-4 M4 राजन्, D7 राजा (for राज-) D1 पौरुष्यम् D4-9 अश्नुते (for उच्यते) V1 B Dn राज्ञ पौरुषमेव च

10 T1 om 10-11 — [a]) V1 D8 -सहारै, T2 8 G -सहारात् (G2 °न्) (for -सहारे) — T2 8 G M1, 2 4 om (hapl.) 10[bc] — [b]) V1 B1-4 Dn8 D1-8 5 अधि, D4 6 उप (for अनु) — [d]) G2 4 भारत (for विन्दति)

11 T1 om 11 (cf v 1 10) — [a]) D1-7 9 च (for तु) B1 गच्छेद् (for लम्बेद्) — [b]) B3 उप वासी, D4 7-9 तोयवासं, D10 M4 उदवासश्च, G3 °पान (for °वास) D1-8 नर (for वसेत्) — [c]) D1-10 S (T1 om) महूकशायी च नरो — [d]) D1-10 स लभेद्, S (T1 om) लभते च (for स लभेत)

12 [a]) D4-9 [अ]पि (for [अ]थ) — [b]) G1 दीप्तम् (for दीपम्) V1 अर्थं (for अस्र) B1 Dn1 प्रति-

पाद्यमासनमेवाथ दीपमन्नं प्रतिश्रयम् ।
दद्यादतिथिपूजार्थं स यज्ञः पञ्चदक्षिणः ॥ १२
वीरासनं वीरशय्यां वीरस्थानमुपासतः ।
अक्षयास्तस्य वै लोकाः सर्वकामगमास्तथा ॥ १३
धनं लभेत दानेन मौनेनाज्ञां विशां पते ।
उपभोगांश्च तपसा ब्रह्मचर्येण जीवितम् ॥ १४
रूपमैश्वर्यमारोग्यमहिंसाफलमश्नुते ।
फलमूलाशिनां राज्यं स्वर्गः पर्णाशिनां तथा ॥ १५
प्रायोपवेशनाद्राज्यं सर्वत्र सुखमुच्यते ।
स्वर्गं सत्येन लभते दीक्षया कुलमुत्तमम् ॥ १६
गवाढ्यः शाकदीक्षायां स्वर्गगामी तृणाशनः ।
स्त्रियस्त्रिषवणं स्नात्वा वायुं पीत्वा क्रतुं लभेत् ॥ १७
सलिलाशी भवेद्यश्च सदाग्निः संस्कृतो द्विजः ।
मरुं साधयतो राज्यं नाकपृष्ठमनाशके ॥ १८
उपवासं च दीक्षां च अभिषेकं च पार्थिव ।
कृत्वा द्वादशवर्षाणि वीरस्थानाद्विशिष्यते ॥ १९
अधीत्य सर्ववेदान्वै सद्यो दुःखात्प्रमुच्यते ।
मानसं हि चरन्धर्मं स्वर्गलोकमवाप्नुयात् ॥ २०

श्रियं, G4 °श्रय — c) M -पूजार्थे

13 a) D2 8 वीरस्य क्षत्रियस्यापि — b) D4-9 वीरासनम् (for वीरस्था°) V1 B1 5 Dn D1 2 4-9 उपागत — c) D4-9 अक्षयाँल्लभते लोकान् — d) B4 सर्वे (for सर्व) B8 -कामगमास्, D4-9 -कामप्रदास्, S -कामा (T1 M °मो)पगास् (for -कामगमास्)

14 a) S प्राप्नोति (for लभेत) D2 8 धन दानेन लभते — b) M मौनाज्ज्ञान (for मौनेनाज्ञा) Dn1 प्रशाम्यते, D4-9 प्रयच्छति (for विशां पते) D1. 2 मौने राज्य (D1 °ज्ञां) प्रदृश्यते — c) V1 D1-3 M1. 8 उपभोगाश् G1 तपमा — d) S जीवित ब्रह्मचर्यया

15 a) D4-9 रूपसौभाग्यमारोग्यम्, T1 रूपमारोग्य मैश्वर्यम् — b) B3 4 D10 T1 उच्यते (for अश्नुते) M4 (sup lin as in text) अहिंसाया फल स्मृत — After 15ab, D1 8-9 read 16c-17b D2 om 15c-16b — c) V1 B Dn D8 -मूलाशिनो (for शिना) D8 राष्ट्र (for राज्यं) D1 4-9 फल फलाशिनां (D5 8 °नो) राज्यं — d) Dn1 स्वर्गा, G4 M1 स्वर्गं T2 8 G1 8 पर्णाशिनस् (for °शिना) V1 B Dn D3 10 भवेत् (for तथा)

16 For the sequence in D1 8-9, cf v l 15 D2 om 16ab (cf v l 15) — a) V1 B Dn D3 10 प्रायोपवेशिनो (B1 D10 °शने) राजन् — After 16a, D5 reads 18d-19a, for the first time, repeating it in its proper place — b) D1 4-9 सर्वत्र फलमश्नुते, T1 दुःखात्पापक्षय तथा — After 16ab, V1 B Dn D10 read 17 — c) D4 5 स्वर्गं लभेत सत्येन; S सत्येन लभते स्वर्गं — d) T1 G M2 उच्यते (for उत्तमम्)

17 For the sequence in D1 8-9, cf. v l 15 V1 B Dn D10 read 17 after 16ab — a) T1 गवाढ्य — b) B1 प्रज्ञागामी, G1 8 स्वर्गकामी (for °गामी) T1 G M1 2 4 तृणाशनात् D1 corrupt, D7 8 सर्वपापप्रणाशन — c) D1 10 त्रिषवणे T G M1 4 स्थितस्त्रि(T1 °तिं त्रि, M4 तिस्त्रि)षवणस्नाने (T1 °नाद्), M2 8 स्त्रियस्त्रिश्वणस्नाने — d) S शतक्रतो (for क्रतु लभेत्)

18 a) S सलिलाशो V1 B Dn D4-10 तु (for च) — b) D5 8 G2 8 सत्कृतो, D10 साश्रितो, G1 damaged, G4 सत्कृत (for संस्कृतो) — c) B1 T2 8 G मरुत्, B2 D1 Cnp मेरु, Dn1 n2 Cn मनु, D2 8 स्वेद (for मरु) D10 M4 साधयते T1 मधुदायी महद्राज्य ❀ Cn मनु गायत्र्यादिमन्त्रम्। पाठान्तरे मेरुसाधन तपोविशेष । ❀ — D5 reads 18d-19a for the first time after 16a — d) B8 T2 8 G2 4 M अनाशने, T1 °शनी, G1 8 शिने

19 For the repetition of 19a in D5, cf v l 18 — a) B1 Dn1 n2 दीक्षायाम्, D1 दीक्षां वा, D8 दीक्षौ च (sic) (for दीक्षां च) — b) B1 चाभिषेक, D1-8 [अ]प्यभि, G1 damaged (for अभि°) — c) D10 कृता, G8 कृत्या (for कृत्वा) T1 तु दश (for द्वा) — d) V1 विशा पते (for विशिष्यते) — After 19, T1 ins 38*

20 T1 om 20 — b) V1 B1 Dn D2-6 8 9 M1-8 वि, D7 हि (for प्र) — D8 10 G M ins after 20ab T1 after 19 T8 cont after 39*

38* तत्पाठधारणात्स्वर्गमर्थज्ञानात्परा गतिम् ।
पितृणानां वेदजपास्स्वर्गमोक्षफलं स्मृतम् ।

[(L 1) T8 तत्त्वार्थ (for तत्पाठ-) G2 स्वर्गो (for स्वर्गम्)]

— G om 20cd — c) T2 8 M एव च (M1 4 य एव,

या दुस्त्यजा दुर्मतिभिर्या न जीर्यति जीर्यतः ।
योऽसौ प्राणान्तिको रोगस्तां तृष्णां त्यजतः सुखम् ॥ २१
यथा धेनुसहस्रेषु वत्सो विन्दति मातरम् ।
एवं पूर्वकृतं कर्म कर्तारमनुगच्छति ॥ २२
अचोद्यमानानि यथा पुष्पाणि च फलानि च ।
स्वकालं नातिवर्तन्ते तथा कर्म पुराकृतम् ॥ २३
जीर्यन्ति जीर्यतः केशा दन्ता जीर्यन्ति जीर्यतः ।
चक्षुःश्रोत्रे च जीर्येते तृष्णैका तु न जीर्यते ॥ २४
येन प्रीणाति पितरं तेन प्रीतः प्रजापतिः ।
प्रीणाति मातरं येन पृथिवी तेन पूजिता ।
येन प्रीणात्युपाध्यायं तेन स्याद्ब्रह्म पूजितम् ॥ २५
सर्वे तस्यादृता धर्मा यस्यैते त्रय आदृताः ।
अनादृतास्तु यस्यैते सर्वास्तस्याफलाः क्रियाः ॥ २६

वैशंपायन उवाच ।

भीष्मस्य तद्वचः श्रुत्वा विस्मिताः कुरुपुंगवाः ।
आसन्प्रहृष्टमनसः प्रीतिमन्तोऽभवंस्तदा ॥ २७
यन्मन्त्रे भवति वृथा प्रयुज्यमाने
यत्सोमे भवति वृथाभिषूयमाणे ।
यच्चाग्नौ भवति वृथाभिहूयमाने
तत्सर्वं भवति वृथाभिधीयमाने ॥ २८

M2 एव हि) चरते धर्मं — d) V1 B2 Dn D2 4-6 उपाश्नुते, B1 3 5 D7-0 अवाप्नुते (for °नुयात्) — After 20, T3 ins

39* तत्परा ये द्विजा लोके तस्य लोका सनातनम् ।

— After the above, T3 cont 38*

21 =1 840* (lines 5-6), 3 2 35, 12 168 45, 268 12, H 1 30 42 — b) D4-6 जीर्यतोपि न जीर्यति (D5 before corr °ते) — c) D1 2 7 प्राणातको Dn1 G2 रागस्, D4 6 7 9 मृत्युस् (for रोगस्)

22 =12 174 16 Pañcatantra, 2 125 — b) B4 विंदेत (for विन्दति) — c) D2-5 8 9 तथा (for एव) D9 पूर्वे, S एव (for पूर्व-) — d) B3 5 M1 4 अभि (for अनु-) D1-3 T1 -विंदति (for गच्छति)

23 = 12 174 12 T1 om 23 — a) B3 प्रचोद्यमानानि, D1-7 9 अनोद्य°, G1 ऋतूद्य° (sic) (for अचोद्य°) T2 3 G पुन (for यथा) — c) Dn3 D1 4 6 7 9 स्व काल D10 अभि, S (T1 om) अनु- (for नाति) B5 स्वकाल नाभिपद्यते — d) B5 यथा (for तथा) D1-3 पुरातनं, S (T1 om) कृत पुरा

24 =Pañcatantra, 5 16 24ab =H 1 30 43ab — a) D3 om (hapl) जीर्यंति — c) D1-3 श्रोत्र च, T1 श्रोत्राणि, G2 -श्रोत्रेषु (for -श्रोत्रे च) D3 T1 जीर्यंते — d) V1 B1-4 Dn D2 5 T2 G2 4 M3 transp तु and न B जीर्यंति T1 तृष्णैका निरुपद्रवा

25 a) D10 G1 3 4 येन प्रीणति पितरस् — b) D7 प्रजायते (for °पति) D4 6 8 तेन प्रीति प्रजापते, T1 तेन प्रीता पितामहा — c) S मातरं (T2 3 G °ता तु) येन प्रीणाति — d) T2 3 अतिथिस्, M अदितिस् (for पृथिवी) T1 G अतिथि(I1 आदित्य)स्तेन पूजित — e) D3 [उ]पाध्याये, G °ध्यायस् (for ध्याय) — f) M [अ]स्य (for स्याद्)

26 = Manu 2 234 — a) T3 पूर्वे (for सर्वे) Dn3 [आ]हृता, D7 [आ]धृता (for [आ]दृता) — b) D5 येन (for यस्य) D1 10 आवृता, D3 आहृता (for आदृता) D8 यस्यैते तत्र आगता — c) D1 अनावृतास् (for °दृतास्)

27 M omitting the ref. reads 27 after 29 — a) V1 B Dn D10 [ए]तद् (for तद्)

28 Before 28, T1 ins भीष्म — a) G4 transp भवति and वृथा D8 भवति हि, D10 यो भवति (for भवति) V1 B Dn D10 [उ]पयुज्यमाने, D1 युयुज्यमाने, D2 8 प्रपूज्य°, D4-6 [अ]भिजप्य, D7-9 [अ]भिपूज्य, G1 प्रयुज्यमानो (for °माने) — b) G4 स्तोम (for सोमे) B1 [अ]भिसूयमाणे, B4 D4-6 °पीयमाने (B4 °णे), D2 यूयमाने, D3 °पूयमाने (sic), D7-9 °पूज्यमाने, D10 G2 3 M4 °पूयमाने, T1 प्रणीयमाने, T2 3 G1 3 प्रसूयमाने (for [अ]भिषूयमाणे) — c) D10 यद्वाग्नौ, T1 ये चान्ये (for यच्चाग्नौ) B5 [अ]धीयमाने, D1 विहूय°, T2 3 G1 3 च हूय°, G4 हूय° (for [अ]भिहूय°) — B5 om (hapl) 28d — d) D9 सर्वं वृथा (hypermetric) (for सर्वं) D7 [अ]भिधीयते, T2 3 G °धीयतेव (for °धीयमाने)

29 b) D1-7 यत्प्रभो, D3 वै द्विज, S भारत (for यद्विभो) — d) D4-9 अन्यत् (for अत) D1 इच्छति,

इत्येतदृषिणा प्रोक्तमुक्तवानस्मि यद्विभो । शुभाशुभफलप्राप्तौ किमतः श्रोतुमिच्छसि ॥ २९

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

८

युधिष्ठिर उवाच ।

के पूज्याः के नमस्कार्याः कान्नमस्यसि भारत ।
एतन्मे सर्वमाचक्ष्व येषां स्पृहयसे नृप ॥ १
उत्तमापद्गतस्यापि यत्र ते वर्तते मनः ।
मनुष्यलोके सर्वस्मिन्यदमुत्रेह चाप्युत ॥ २

भीष्म उवाच ।

स्पृहयामि द्विजातीनां येषां ब्रह्म परं धनम् ।
येषां स्वप्रत्ययः स्वर्गस्तपःस्वाध्यायसाधनः ॥ ३
येषां वृद्धाश्च बालाश्च पितृपैतामहीं धुरम् ।
उद्वहन्ति न सीदन्ति तेषां वै स्पृहयाम्यहम् ॥ ४
विद्यास्वभिविनीतानां दान्तानां मृदुभाषिणाम् ।
श्रुतवृत्तोपपन्नानां सदाक्षरविदां सताम् ॥ ५
संसत्सु वदतां येषां हंसानामिव संघशः ।
मङ्गल्यरूपा रुचिरा दिव्यजीमूतनिःस्वनाः ॥ ६
सम्यगुच्चारिता वाचः श्रूयन्ते हि युधिष्ठिर ।
शुश्रूषमाणे नृपतौ प्रेत्य चेह सुखावहाः ॥ ७

D7-9 अर्हसि (for इच्छसि) — After 29, M reads 27

Colophon — *Parvan name* B1 3 4 Dn3 D1-8 शांति — *Sub-parvan* V1 B Dn D1-8 10 T3 G4 M दानधर्मे — *Adhy name* V1 B1 2 4 5 Dn D10 कर्म (Dn3 om. कर्म) फलिक°, D1-8 कर्मफलनिर्देश, D4-9 कर्मफलं, T2 G1 3 सत्कर्मफलावा(G3 °लप्रा)सिकथनं — *Adhy no* (figures, words or both) V1 Dn1 D5 10 7 (as in text), S 11 — *Śloka no* Dn1 29 — After this adhy, S (except G2 4) reads adhy 5

8

1 c) D1 एत (for एतन्) — d) V1 B Dn D10 येभ्य, D1 3 4-9 केषा, D8 कथां (for येषां) D7-9 [s]नघ (for नृप) — For 1, S subst

40* यथैव ते नमस्कार्या प्रोक्ता शक्रेण मानद ।
तथैव मयि चाचक्ष्व येषा स्पृहयसे नृप ।
[(L 1) T1 तथैव के (for यथैव ते)]

2 b) D3 om. वर्तते — c) T G सर्वत्र (for सर्वस्मिन्) — d) D1-8 चाप्यथ, D4-9 चा(D7 वा)प्यते, T1 वा शुभं, T2 3 G M1-3 चाच्युतं (G2 °त, G4 त) (for चाप्युत) M4 (*sup lin*) यदतर्वेहिरच्युत

3 a) V1 B Dn D10 द्विजातिभ्यो (for तीनां) — b) B4 om (hapl) from येषा (in 3b) up to तेषां (in 4d) B3 बल (for धनम्) — T1 om (hapl) 3cd — c) B5 सु-, D5 (before corr) प्र, D7 च, T2 3 G सं, M1 4 स्म (for स्व) D1 सर्वस् (for स्वर्गस्) — Dn3 om 3d — d) V1 B (B4 om) Dn1 n2 D2 4 7 9 10 -साधन (for °न)

4 B4 om up to तेषा (in 4d) (of v 1 3) — a) V1 Dn D1 2 transp वृद्धाश् and बालाश् — d) V1 B (B4 om) Dn D10 तेभ्यो (for तेषा)

5 a) D2 8 G1 3 [अ]ति (for [अ]भि) — d) D2 8 सदक्षरविदा, D4-9 सदाक्षरवता, S पदाक्षरविदा

6 a) V1 B Dn D10 तात, D3 एषां, D4-9 T2 3 G तेषां (for येषा) — b) D1 (*sup lin* as in text) सगश, D5 8 10 सर्वेश, T2 G1 3 सयतां, G2 4 सशय (G4 य) (for सघश) T1 तेषां वै स्पृहयाम्यह = 4d — After 6ab, T3 ins 41* T1 3 om 6cd — c) D4 5 7 9 T2 G1 3 M रूप- (for -रूपा) — d) V1 B1 4 Dn3 D10 M3 दिव्या, D2 दिवि, D4-9 स्निग्ध, T2 G व्योम्नि (for दिव्य) Some MSS निस्वना

7 a) V1 B (B2 damaged) Dn1 n2 D10 T2 G1 M2 3 उच्चरिता, D4-7 9 उदीरिता (for उच्चा°) T3 G1 3 वाचा (for वाच) — b) Dn3 D5 श्रूयते D10

ये चापि तेषां श्रोतारः सदा सदसि संमताः ।
विज्ञानगुणसंपन्नास्तेषां च स्पृहयाम्यहम् ॥ ८
सुसंस्कृतानि प्रयताः शुचीनि गुणवन्ति च ।
ददत्यन्नानि तृप्त्यर्थं ब्राह्मणेभ्यो युधिष्ठिर ।
ये चापि सततं राजंस्तेषां च स्पृहयाम्यहम् ॥ ९
शक्यं ह्येवाहवे योद्धुं न दातुमनसूयितम् ।
शूरा वीराश्च शतशः सन्ति लोके युधिष्ठिर ।
तेषां संख्यायमानानां दानशूरो विशिष्यते ॥ १०
धन्यः स्यां यद्यहं भूयः सौम्य ब्राह्मणकोऽपि वा ।
कुले जातो धर्मगतिस्तपोविद्यापरायणः ॥ ११
न मे त्वत्तः प्रियतरो लोकेऽस्मिन्पाण्डुनन्दन ।
त्वत्तश्च मे प्रियतरा ब्राह्मणा भरतर्षभ ॥ १२
यथा मम प्रियतरास्त्वत्तो विप्राः कुरूद्वह ।
तेन सत्येन गच्छेयं लोकान्यत्र स शंतनुः ॥ १३
न मे पिता प्रियतरो ब्राह्मणेभ्यस्तथाभवत् ।
न मे पितुः पिता वापि ये चान्येऽपि सुहृज्जनाः ॥ १४

च (for हि) S (G1 damaged) [अ]तिपावना (for युधिष्ठिर) — D4–6 om 7c–8d T1 om 7cd — c) D1–3 नृपते T2 3 G (G1 damaged) शुश्रूषमाणेन नृप — d) S (T1 om, G1 damaged) transp च and [इ]द — M ins after 7 T1 after 7ab T3 after 6ab

41* ज्ञानविज्ञानयुक्तानां तेषां च स्पृहयाम्यहम् ।
[T1 -सपन्नैस् (for -युक्तानां) and वै (for च)]

8 D4–6 om 8 (cf v l 7) — a) D7 वा (for च) Dn3 येषां (for तेषां) T1 ये च तेषा प्रदातार, T2 3 G M येषां च (M ये चैव) तेषा दातार — G3 om. 8bc — b) D1 2 सप्रति, D7–9 ससदि (for सदसि) T1 सगता (for समता) D3 दिव्यजीमूतनिस्वना (= 6d) — d) V1 B Dn D10 तेभ्यश् (for तेषा) T1 वै (for च)

9 D1 2 T2 G3 om (hapl) 9 D4–6 transp 9abcd and 9ef, D1 repeating 9ef in its proper place — a) D9 सुसंस्कृतास्तु G1 2 4 प्रयत (for °ता) — b) D10 शुभानि (for शुचीनि) — B3 om 9cdef — c) G1 partly damaged. B5 G1 2 ददाति, D7 ददति, G4 ददामि D6 om from त्वर्थं up to दातुमन (in 10b) D4 तृप्त्यर्थं, T1 प्रीत्यर्थं (for तृप्त्यर्थं) — e) S (T2 G3 om) ये चापि ते(T3 G1 4 ये)षा दातारस् — f) V1 B1 2 4 5 Dn D8 10 तेभ्यश् (for तेषा)

10 D6 om up to दातुमन (in 10b) (cf v l. 9) D5 om (hapl) 10abcd — a) B5 चैव, D1–3 येन, D10 G2 ते च, T1 2 G1 3 4 ये च, T3 यैश्च (for ह्येव) V1 युद्ध (for योद्धु) D4 7–9 शक्यते चाहवे योद्धुं — b) B2 D1–4 6 8 अनसूयता, B3 °यता, B4 D10 T2 3 G °यितु, B5 M4 °यया, D9 अनुसूयव (for अनसूयितम्) T1 न ये दास्यंत्यनसूयया — c) D4 6–9 वीरा शूराश् (by transp), D10 T3 G1 3 शूरा धीराश् T1 सरसा (for शतश) — e) V1 Dn D10 येषा (for तेषां) D2 8 ये(D8 ते)षा संक्षी(D3 °क्षी)यमानाना — f) D1 विनश्यते, D2 8 न न(D3 प)श्यति (for विशिष्यते)

11 T1 om 11 — a) D1 corrupt, D2 9 मे सौम्यस् (for [अ]हं भूय) D4–9 धन्यस्त्व यदि तुष्येते (D8 °त) — b) D2 8 तुष्येद् (for सौम्य) D1 ह; D2–9 हि (for वा) — c) B1 जाते (for जातो) B D8 10 धर्ममतिस्, D1 2 3 (also) 4–9 अंशुमतिस् (D5 °पि) (for धर्मगतिस्) — d) D2 8 तपोयम (for °विद्या) — For 11, T2 3 G M subst

42* भद्र तु जन्म संप्राप्य भूयो ब्राह्मणको भवेत् ।
बन्धुमध्ये कुले जात सुदुरापमवाप्नुयात् ।
[(L 1) M भय (for भवेद्)]

12 B5 om (hapl) 12–13 — a) T3 G1 3 प्रियतमो — c) B2 partly damaged V1 B (B5 om) Dn D2 10 [अ]पि (for मे) D2 4–9 प्रियतरो, T1 °तमा (for °तरा) — d) S ब्राह्मणा एव (T1 ननु) भारत

13 B5 om 13 (cf v l 12) — a) B1 S च मे (for मम) V1 Dn T1 प्रियतमास् B3–4 D10 यथा प्रियतमास्त्वत्तो, D1–9 त्वत्तश्च मे प्रियतरा — b) D1–7 9 यथा विप्रा, S विप्रा(G1 वीरा)स्त्वत्त (by transp) Dn कुरूत्तम (for कुरूद्वह) B2–4 D10 विप्रा मे कुरूत्तम; D3 ब्राह्मणो भरतर्षभ — c) D6 10 सत्त्वेन (for सत्येन) — d) V1 B1–4 Dn शातनु

14 a) B5 त्वत्त (for पिता) G1 प्रियतमो — b) D2 3 तदा (for तथा) B1 T1 भवेद्; D1–9 T2 3 G भवान् (for [अ]भवत्) — c) Dn3 om (hapl) from

न हि मे वृजिनं किंचिद्विद्यते ब्राह्मणेष्विह ।
अणु वा यदि वा स्थूलं विदितं साधुकर्मभिः ॥ १५
कर्मणा मनसा वापि वाचा वापि परंतप ।
यन्मे कृतं ब्राह्मणेषु तेनाद्य न तपाम्यहम् ॥ १६
ब्रह्मण्य इति मामाहुस्तया वाचास्मि तोषितः ।
एतदेव पवित्रेभ्यः सर्वेभ्यः परमं स्मृतम् ॥ १७
पश्यामि लोकानमलाञ्छुचीन्ब्राह्मणयायिनः ।
तेषु मे तात गन्तव्यमह्नाय च चिराय च ॥ १८
यथा पत्याश्रयो धर्मः स्त्रीणां लोके युधिष्ठिर ।
स देवः सा गतिर्नान्या क्षत्रियस्य तथा द्विजाः ॥ १९
क्षत्रियः शतवर्षी च दशवर्षी च ब्राह्मणः ।
पितापुत्रौ च विज्ञेयौ तयोर्हि ब्राह्मणः पिता ॥ २०
नारी तु पत्यभावे वै देवरं कुरुते पतिम् ।
पृथिवी ब्राह्मणालाभे क्षत्रियं कुरुते पतिम् ॥ २१
पुत्रवच्च ततो रक्ष्या उपास्या गुरुवच्च ते ।
अग्निवच्चोपचर्या वै ब्राह्मणाः कुरुसत्तम ॥ २२

पितु up to चान्ये (in 14[d]) Dn1 प्रियतरा, D5 6 पिता चापि (for पिता वापि) — G2 om (hapl) 14[d]–16[a] — [d]) B2 5 D10 च (for ऽपि)

15 G2 om 15 (cf v l 14) — [a]) S (G2 om) च (for हि) — [b]) D4–9 हि (for [इ]ह) T1 ब्राह्मणेष्विह विद्यते — [c]) B1 अल्प, G4 अणुर् (for अणु) — [d]) B2 damaged, B4 D8 10 विद्यते, D2 विदिते D1–9 पुण्य (for साधु) V1 Dn विद्यते साधुकर्मसु, B3 5 विदित पुण्यलक्ष(B5 कर्म)ण

16 G2 om 16[a] (cf v l 14) — [a]) B2 damaged D1 च (for वा) D6 मनसा कर्मणा वापि — [b]) B1 D1 वाचा चापि, D2 8 तथा वाचा, T1 om, T2 G4 वाचापि च (for वाचा वापि) — [c]) D4–7 9 तन् (for यन्) D10 मत्कृत (for मे कृत) V1 B Dn ब्राह्मणेभ्यस् (for णेषु) — [d]) D6 reads तेनाद्य twice D2 [अ]त्यत, D8 [अ]न्य तु (for [अ]द्य न) D1 वितरामि; T G भवितास्मि (for न तपामि)

17 [a]) Dn2 D1 M3 ब्राह्मण्य D4–6 ब्रा(D7 ब्र) ह्मण्यमिति मा प्राहुस् — [b]) B1 त्वया (for तया) D1–8 विस्मित, T1 भावित, T2 8 G1 2 4 M पावित, G2 पालित (for तोषित) D4–9 तस्य (D6 °या) चैवास्मि विस्मित — [c]) D10 एवं (for एव)

18 [a]) D2 8 अखिलान्, D4–9 विविधान्, T2 G1 3 अतुलान् (for अम) — [b]) D1. 2 शुभान् (for शुचीन्) B2–5 D10 याजिन, T1 8 G M4 तोषणात्, T2 तोषितान् (for यायिन) D4–9 शुभान्ब्राह्मणयोगिन, M1–3 विप्रतोषणपालनात् — [c]) S यत्र तत्र तु गतव्यम् — [d]) G4 तु (for the first च) D7 9 वराय च, T1 सुखाय च, G2 4 विचारय (fo चिराय च)

19 [a]) D5 तथा (for यथा) V1 B2–4 Dn भर्त्रा श्रयो (for पत्या°) — [b]) D6 स्त्रीलोके इ (for स्त्रीणां लोके) — [c]) V1 D4–10 T8 G4 सदैव (for स देव) D2 T1 M4 स, T8 G2 4 हि (for सा) T1 नार्या (for नान्या) T2 पतिरेव गतिर्नार्या, G1 3 सदैव हि गतिर्नार्या — [d]) D1. 4 यथा (for तथा) D4–9 द्विज

20 For 20, cf. Manu 2 135 — [a]) V1 शतवर्षा च, D4–9 T8 G शत(D5 पच)वर्षीयो (for शतवर्षी च) — [b]) V1 दशवर्षा V1 B Dn द्विजोत्तम (Dn8 °मा) (for च ब्राह्मण) D4 5 7–9 ब्राह्मण पंचवार्षिक, D6 corrupt — [c]) B4 D4 6–10 -पुत्रौ तु, G2 च पुत्रो (for -पुत्रौ च) G2 om. विज्ञेयौ D1–8 पितापुत्रौ विजानीयाद् — [d]) B1 D8 10 S (except T1) तस्य (for तयोर्) T1 तु (for हि) Dn1 n2 गुरु (for पिता) D1–7 9 ब्राह्मणस्तु तयो पिता

21 For 21, cf. 12 73 12 — [a]) G1 partly damaged D4–9 पत्युरभावे (for तु पत्य) — D1–7 9 T1 om (hapl) 21[cd] — [c]) T2 8 M1–3 ब्राह्मणालाभात्, G M4 °भावात् (for लाभे) — T2 8 G M ins after 21 T1 after 21[ab]

43* ब्राह्मणानुज्ञया ग्राह्य राज्य च सपुरोहितै ।
तद्रक्षणेन स्वर्गोऽस्य तत्कोपान्नरकोऽक्षय ।

[(L 1) T1 ब्राह्मणानुग्रहाद्ग्राह्य (for the prior half) T1 सपुरोहित, T2 8 G3 समरे हि ते° — (L 2) M स्यात् (for ऽस्य) T1 कोपनान्निरयोक्षय (for the post. half)]

22 [a]) T1 M [ए]व नो, T2 8 G (G1 damaged) [ए]व ते (for ततो) — [b]) S न (for ते) — [c]) D1 [अ]स्ति, D2 8 7–9 ते, D4–6 च (for वै) — [d]) G2 ब्राह्मणान्

23 [a]) T1 सत्यव्रत (for सत सत्य) — [c]) T8

ऋजून्सतः सत्यशीलान्सर्वभूतहिते रतान् ।
आशीविषानिव क्रुद्धान्द्विजानुपचरेत्सदा ॥ २३
तेजसस्तपसश्चैव नित्यं बिभ्येद्युधिष्ठिर ।
उभे चैते परित्याज्ये तेजश्चैव तपस्तथा ॥ २४
व्यवसायस्तयोः शीघ्रमुभयोरेव विद्यते ।
हन्युः क्रुद्धा महाराज ब्राह्मणा ये तपस्विनः ॥ २५
भूयः स्यादुभयं दत्तं ब्राह्मणाद्यदकोपनात् ।
कुर्यादुभयतःशेषं दत्तशेषं न शेषयेत् ॥ २६
दण्डपाणिर्यथा गोषु पालो नित्यं स्थिरो भवेत् ।
ब्राह्मणान्ब्रह्म च तथा क्षत्रियः परिपालयेत् ॥ २७
पितेव पुत्रान्रक्षेथा ब्राह्मणान्ब्रह्मतेजसः ।
गृहे चैषामवेक्षेथाः कच्चिदस्तीह जीवनम् ॥ २८

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

९

युधिष्ठिर उवाच ।
ब्राह्मणानां तु ये लोके प्रतिश्रुत्य पितामह ।
न प्रयच्छन्ति मोहात्ते के भवन्ति महामते ॥ १
एतन्मे तत्त्वतो ब्रूहि धर्मं धर्मभृतां वर ।

G1 3 4 विषाग्निवत् (for °निव) — d) V1 B1-3 Dn परि (for उप) — After 23, T1 ins 44*

24 T1 om 24^{c}–25^{b} — b) D1-9 बिभियास्त्वं, S (T1 om) नित्य बिभ्ये — T2 3 G M ins after 24^{ab} T1 after 23

44* दूरतो मातृवत्पूज्या विप्रदारा सुरक्षया ।
[T1 त्याज्या (for पूज्या) and युधिष्ठिर (for सुरक्षया)]
— T2 3 G om 24^{c}–25^{b} — c) D4 वरे, D5 6 च ते, D10 नैते (for चैते) — d) D1-9 च इ (for तथा)

25 T G om 25^{ab} (cf v l. 24) — a) B2 (marg) Dn3 तथा (for तयो) B1 शक्यम्, B2 (marg) 5 Dn3 शैघ्र्य(Dn3 °घ्र)म् (for शीघ्रम्) — d) T1 चै, T2 3 G1 3 4 M च (for ये) — T2 3 G1 3 M ins after 25 G2 4 after 27^{ab}

45* अकोपनापराधेन भूयो नरकमश्नुते ।

26 T G1. 3 om 26^{a}–27^{b} — a) D4-9 तद् (for स्याद्) M अभयं (for उ°) D1 2 भूयस्तदुदकं दातुं — b) D4-8 ब्रा(D6 ब्र)ह्मणो (D4 5 °णे) यदकोपन (D7 °ना), M ब्राह्मणान्यदि कोपनान् — d) D1 क्रतु (for दत्त-) M1 3 शेषवत् (for °येत्)

27 T G1 3 om 27^{ab} (cf v l 26) — a) V1 B1 2 4 Dn3 गोष्ठ (for गोषु) — b) D5 G2 नित्य- (for नित्य) V1 B Dn D10 हि रक्षयेत्, D1-3 स्थितो भवेत् — After 27^{ab}, G2 4 ins 45* — c) Dn1 n2 ब्राह्मणा, M °णे (for °णान्) D2 चैव (for ब्रह्म) D1 न, D2 3 हि (for च) T G ब्राह्मणेषु स्थित ब्रह्म

28 a) S (except G3 4) रक्षेत (for °था) — b) D4-9 धर्म- (for ब्रह्म) D3 G4 -तेजसा (for °स) V1 B Dn D10 ब्राह्मणान्धर्मचेतस — c) S गृहं (for गृहे) D4 6 चैवम्, D5 तेषाम्, D7 चैकाम् (for चैषाम्) B2 आचक्षेथा, D1 4 6 अवैक्ष्ये(D1 °क्षे)था, G4 अवेक्षेत (for °क्षेथा) — d) V1 B2-4 Dn D3 8 10 किंस्विद्, B1 D4-7 9 किंचिद्, D1 2 T1 G2 4 M1 कश्चिद् (for कच्चिद्) V1 B Dn [इ]ति (for [इ]ह) T1 G1. 2 4 जीवित (for जीवनम्)

Colophon om in D7 — *Parvan name* B1 3 4 Dn3 D1 शांति — *Sub parvan* V1 B Dn D1-4 6 8-10 M दानधर्म — *Adhy name* V1 B1 2 4 5 Dn D1-6 8-10 भीष्मनिश्चय, T2 G1 3 ब्राह्मणप्रशंसा — *Adhy no* (figures, words or both) D5 10 8 (as in text), S 13 — After adhy 8, S ins a passage given in App I (Nos 1 and 1A)

9

1 Before 1, D7 ins

46* दानधर्मेषु मो भीष्म सदैव निश्चयो हि मे ।
— a) B1 D1 5 8 9 च ये, T1 पर (for तु ये) (except D1-8) M2 लोका — b) D3 प्रतिश्रुत्या

प्रतिश्रुत्य दुरात्मानो न प्रयच्छन्ति ये नराः ॥ २
भीष्म उवाच ।
यो न दद्यात्प्रतिश्रुत्य स्वल्पं वा यदि वा बहु ।
आशास्तस्य हताः सर्वाः क्लीबस्येव प्रजाफलम् ॥ ३
यां रात्रिं जायते पापो यां च रात्रिं विनश्यति ।
एतस्मिन्नन्तरे यद्यत्सुकृतं तस्य भारत ।
यच्च तस्य हुतं किंचित्सर्वं तस्योपहन्यते ॥ ४
अत्रैतद्वचनं प्राहुर्धर्मशास्त्रविदो जनाः ।
निशम्य भरतश्रेष्ठ बुद्ध्या परमयुक्तया ॥ ५
अपि चोदाहरन्तीमं धर्मशास्त्रविदो जनाः ।
अश्वानां श्यामकर्णानां सहस्रेण स मुच्यते ॥ ६
अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
सृगालस्य च संवादं वानरस्य च भारत ॥ ७
तौ सखायौ पुरा ह्यास्तां मानुषत्वे परंतप ।
अन्यां योनिं समापन्नौ सार्गालीं वानरीं तथा ॥ ८
ततः परासून्खादन्तं सृगालं वानरोऽब्रवीत् ।
श्मशानमध्ये संप्रेक्ष्य पूर्वजातिमनुस्मरन् ॥ ९
किं त्वया पापकं कर्म कृतं पूर्वं सुदारुणम् ।
यस्त्वं श्मशाने मृतकान्पूतिकानत्सि कुत्सितान् ॥ १०
एवमुक्तः प्रत्युवाच सृगालो वानरं तदा ।

प्रतिश्रुति पितामह (810) — ^{c}) T2 3 G लोभाद् (for मोहात्) — ^{d}) V1 B Dn D10 महाद्युते (for °मते)

2 D5 7 9 om 2 T3 G1 3 4 om 2^{ab} — ^{a}) G2 एतेन (for एतन्मे) — ^{b}) D2 धर्म्यं (for धर्मं) B1 धर्मविदां (for °भृतां) — ^{c}) V1 दुराधर्षा (for °त्मानो) — ^{d}) D8 10 जना (for नरा)

3 ^{b}) Dn3 अल्पं (for स्वल्पं)

4 ^{a}) D8 ज्ञायते (for जा°) V1 B Dn3 D10 जंतुर, Dn1 n2 जीवो (for पापो) — ^{b}) V1 Dn D8 रात्रिं च (by transp), B1 तु रात्रिं T1 मरिष्यति (for विनश्यति) B3 यां रात्रिं न विशिष्यते — ^{c}) M1 2 4 एतयोर् (for °स्मिन्) — After 4^{c}, N ins

47* दत्तं वा भरतर्षभ ।
तपस्तप्तमथो वापि

— ^{f}) V1 सर्वस् (for सर्वं) D4-9 तद् (for तस्य) M -पद्यते (for हन्यते)

5 ^{c}) V1 B5 Dn अथ ; G1 damaged (for अत्र) — D1-3, 7 8 T1 G4 om (hapl) 5^{c}–6^{b} — ^{c}) T3 G1 3 M2-4 निशाम्य — ^{d}) D4-6 बुद्ध्या परमया युत

6 D1-3 7 8 T1 G4 om 6^{ab} (cf v l. 5) D4-6 om. 6 — ^{a}) D9 इतीव (for अपि च) — ^{b}) B1 D9 10 T2 3 G2 3 M धर्मं धर्म- ; B4 सर्वशास्त्र (for धर्मं°) G2 (before corr) -भृतां वर (for विदो जना) — ^{d}) T G1-3 M न, G4 वि (for स) D1 7 मुचते, G1 damaged (for मुच्यते)

7 ^{a}) B2 3 5 च, S (except G2) [अ]पि (for [ए]व) — ^{c}) Some MSS शृगालस्य — ^{d}) D7 8 नरर्षभ, D9 भरतर्षभ (hypermetric), S च सत्तम (for च भारत) D4-6 वानरेण महातप

8 ^{a}) D4-9 M सहायौ (for सखायौ) B5 स्मरतौ तां (for पुरा ह्यास्ता) — ^{b}) D7 8 मनुष्यत्वे (for मानुषत्वे) — ^{c}) V1 योनौ (for योनिं) D4-6 अनुप्राप्तौ, D9 T2 G समुत्पन्नौ (for समापन्नौ) — ^{d}) Some MSS शार्गालीं, D2 सुंगालीं, D4 5 8 शृ(D5 सृ)गालीं (for सार्गालीं) — After 8, T G ins

48* संभाषमाणौ तु तत सख्य तत्र परस्परम् ।

[T1 G2 4 संभाषणात्तत: सख्य (for the prior half) T1 जात, G2 4 तत्र (for सख्य)]

9 ^{a}) D4-6 तथा (for तत) T G1 M2-4 तत पुरा सखाय तं, G3 4 M1 तत पुरा (G4 परं) सहायं तं — ^{b}) Some MSS शृगाल, D8 शृगाले — Calcutta ed repeats 9^{cd} after 11^{ab} — ^{c}) D6 9 स्मशान- M1-3 त (for सं)

10 ^{a}) Dn3 पातक (for पापकं) V1 B Dn D10 पूर्वं (for कर्म) D9 किं त्वया पापकर्मेतत् — ^{b}) D8 कृत (for कृतं) V1 B Dn D10 कर्म (for पूर्वं) — ^{c}) D2 4 6 7 T1 2 G1 3 M1, 2 यत् (for यस्) D6 स्मशाने — ^{d}) D2 प्रेतकान् (for पूति°) Dn3 दारुणान् ; M1 कुत्सिकान् (for °तान्)

11 ^{b}) Some MSS शृगालो — After 11^{ab}, Calcutta ed. repeats 9^{cd} — ^{d}) G1 partly damaged V1 B (except B3) Dn D8-10 उपाहृत, T2 3 G3 M अपाकृतं (for उपा°)

12 ^{a}) B5 पापिनां, Dn1 n2 पापकीं ; D4 5 पातका,

ब्राह्मणस्य प्रतिश्रुत्य न मया तदुपाकृतम् ॥ ११
तत्कृते पापिकां योनिमापन्नोऽस्मि प्लवंगम ।
तस्मादेवंविधं भक्ष्यं भक्षयामि बुभुक्षितः ॥ १२
इत्येतद्ब्रुवतो राजन्ब्राह्मणस्य मया श्रुतम् ।
कथां कथयतः पुण्यां धर्मज्ञस्य पुरातनीम् ॥ १३
श्रुतं चापि मया भूयः कृष्णस्यापि विशां पते ।
कथां कथयतः पूर्वं ब्राह्मणं प्रति पाण्डव ॥ १४
एवमेव च मां नित्यं ब्राह्मणाः संदिशन्ति वै ।
प्रतिश्रुत्य भवेद्देयं नाशा कार्या हि ब्राह्मणैः ॥ १५
ब्राह्मणो ह्याशया पूर्वं कृतया पृथिवीपते ।
सुसमिद्धो यथा दीप्तः पावकस्तद्विधः स्मृतः ॥ १६
यं निरीक्षेत संक्रुद्ध आशया पूर्वजातया ।

D6 7 पापकां (for पापिकां) — ^{b}) D1–9 उपेतो (for आपन्नो) D1 पुरगम — ^{c}) D4 सान्ये (sic) (for भक्ष्यं) — After 12, B4 ins

49* एतन्मया ते कथितं सृगालोऽहं यथाभवम् ।
त्वं तु वानरतां प्राप्तः कर्मणा केन तद्वद ।
वानर उवाच ।
पारक्याणि पुरा लोभात्फलान्यपहृतानि च ।
तेनाहं कर्मदोषेण वानरत्वमुपागतः ।
भीष्म उवाच ।
एवं तौ कथयित्वा तु कर्मदोषान्परस्परम् ।
सृगालो वानरश्चापि प्रतियातौ यथागतम् ।

While Dn D8 10 G4 ins after 12

50* भीष्म उवाच ।
सृगालो वानरं प्राह पुनरेव नृपोत्तम ।
किं त्वया पातकं कर्म कृतं येनासि वानर ।

[(L 1) Some MSS शृगालो Dn3 चाह (for प्राह) Dn1 n2 G4 नरोत्तम (for नृपो°)]

— Dn D8 10 G4 cont T G1–3 M ins after 12

51* स चाप्याह ब्राह्मणानां फलाहारं प्लवंगम ।
तस्मान्न ब्राह्मणस्वं तु हर्तव्यं विदुषा सदा ।
सीमाविवादे मोक्तव्यं दातव्यं च प्रतिश्रुतम् ।

[Before line 1, Dn D8 10 ins वानर उवाच T1 om line 1 — (L 1) Dn D8 10 सदा चाह, M स चाहाह (for स चाप्याह) Dn1 transp ब्राह्मणानां and फलाहारं Dn3 G3 4 प्लुवगम, G1 damaged — (L 2) G2 ब्राह्मणानां (for °णस्व) M1 कर्तव्यं (for ह°) T G1 3 4 सता (for सदा) — (L 3) Dn1 n2 सम (for सीमा-) Dn1 D8?-विवादो, G1 3 -वादेपि (for विवादे) Dn D8 मोक्तव्यो, D10 नोक्तव्यं (for मो°) T1 न चातिवादो वक्तव्यो (for the prior half)]

13 Before 13, V1 B (except B4) Dn D6 8. 10 T G1 3 4 M3 ins भीष्म उवाच — ^{a}) D3 om ब्रुवतो राजन् B4 वदतो, D4 ब्रुवता (for °तो) — ^{b}) D3 om मया — D4 om (hapl) 13^{c}–14^{b} — ^{c}) V1 G3 T2 कथयता (for °यत) D1 G2 पुण्य G1 कथा कथयतां पुण्यां — ^{d}) G1 damaged D9 G2 4 पुरातन, T G2 (after corr) M °तना

14 D4 om 14^{ab} (cf v l 13) — ^{a}) B1 5 Dn1 n2 D10 श्रुतश्च, T2 3 स्मृत (for श्रुत) Dn3 वा (for च) D5 भूय, D6 भूयं (for भूय) — ^{b}) T1 च (for [अ]पि) D7–9 महामते (for विशां पते) D5 6 केशवस्य महामते — T G om 14^{cd} — ^{c}) M3 4 कथा (for कथा) B (except B2) D10 पूर्वां — Dn3 om (hapl) 14^{d}–15^{a} — ^{d}) D1–9 ब्राह्मणान्प्रति भारत (D1 पाण्डव) — Dn1 n2 ins after 14 T G after 14^{ab}

52* न हर्तव्यं विप्रधनं क्षन्तव्यं तेषु नित्यशः ।
बालाश्च नावमन्तव्या दरिद्राः कृपणा अपि ।
[(L 2) Dn2 ये (for च)]

15 Dn3 om 15^{a} (cf v l 14) G1 partly damaged — ^{a}) D1 4–9 [अ]त्र, D2 3 हि (for च) T1 मा (for मां) — ^{b}) V1 प्र, D7 स (for स) D4–6 हि (for वै) — ^{c}) D1 T2 G प्रतिश्रुत — ^{d}) V1 B Dn D8 10 द्विजोत्तमे, D2 3 हि ब्राह्मणे, D1–7 9 द्विजन्मने (for हि ब्राह्मणैः) S आशाकामो हि ब्राह्मण

16 ^{a}) M1–3 [ऽ]त्याशया, M4 [ऽ]स्या° (for ह्या°) D4 पूर्वे — ^{b}) T1 परया (for कृतया) — ^{c}) Dn1 यदा (for यथा) D8 [आ]दित्य (for दीप्त) — ^{d}) B4 पापकस् (for पावकस्)

17 G1 partly damaged — ^{a}) D1–6 निरीक्ष्येत (D6 °ते), D7 9 °क्षेत्तु , S (G1 damaged) °क्षति (for °क्षेत) D5 संमुख्या (for संक्रुद्ध) D3 य निरीक्ष्येत्सुसरब्ध — ^{b}) B3 ***तया, B5 T1 2 G2 4 M पूर्वमातया; D3 पूर्वका द्विजा (sic), D4–6 पूर्वया पुरा,

प्रदहेत हि तं राजन्कक्षमक्षय्यभुग्यथा ॥ १७
स एव हि यदा तुष्टो वचसा प्रतिनन्दति ।
भवत्यगदसंकाशो विषये तस्य भारत ॥ १८
पुत्रान्पौत्रान्पशूंश्चैव बान्धवान्सचिवांस्तथा ।
पुरं जनपदं चैव शान्तिरिष्टेव पुष्यति ॥ १९
एतद्धि परमं तेजो ब्राह्मणस्येह दृश्यते ।
सहस्रकिरणस्येव सवितुर्धरणीतले ॥ २०
तस्माद्दातव्यमेवेह प्रतिश्रुत्य युधिष्ठिर ।
यदीच्छेच्छोभनां जातिं प्राप्तुं भरतसत्तम ॥ २१
ब्राह्मणस्य हि दत्तेन ध्रुवं स्वर्गो ह्यनुत्तमः ।
शक्यं प्राप्तुं विशेषेण दानं हि महती क्रिया ॥ २२
इतो दत्तेन जीवन्ति देवताः पितरस्तथा ।
तस्माद्दानानि देयानि ब्राह्मणेभ्यो विजानता ॥ २३
महद्धि भरतश्रेष्ठ ब्राह्मणस्तीर्थमुच्यते ।
वेलायां न तु कस्यांचिद्गच्छेद्विप्रो ह्यपूजितः ॥ २४

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

D7 पूर्वयद्विज, D8 9 पूर्वया च य, G6 पूर्वया सदा (for जातया) D2 आशया पूर्वया द्विज —c) V1 B Dn D10 प्रदहेच्च; D3 स दहेत, D8 संद° (for प्रद°) M4 प्रदहेदहित राजन् —d) D2 कक्ष्यम् Dn1 D2 8 T1 G1 3 4 अक्षय (for अक्षय्य)

18 a) T2 स चैव च, T3 G सदै(G2 °दे)व च, M1 2 4 स एष हि (for स एव हि) Dn8 सदा, D3 8 10 G3 यथा (for यदा) —b) D2-9 T1 मनसा (for वचसा) D7 प्रतिनादित —c) M1 [अ]गत (for [अ]गद) T3 सत्कारो (for सकाशो) G4 भवत्यागत सत्कारो —d) V1 B4 Dn8 विपरीतस्य भारत

19 a) D1-9 प्रपौत्रांश्च (for पशूंश्चैव) T1 [अ]पि (for [स्]च) —b) G1 partly damaged T1 अपि (for तथा) —d) V1 B4 5 D6-9 [इ]ष्टेन (for [इ]ष्टेव) V1 B4 5 Dn पोषयेत्, D1 4 5 तुष्यति, D2, 8 रक्षति, S पोषति (for पुष्यति) B1 D10 शांतिमिष्टेन जोष(D10 योज)येत्

20 b) G4 विद्यते (for दृश्यते) —c) V1 D3 [इ]ह (for [इ]व)

21 a) V1 एव*, D2 T2 G इत्येव, T1 एवासि (for एवेह) —b) D1 प्रतिश्रुति —B5 om (hapl.) from 21c up to 13 10 5d —c) V1 D4 5, 10 यद् (for यदि) D2 3 परमां; G1 damaged (for शोभना)

22 B5 om 22 (cf. v l 21) —a) Dn8 D7 [इ]ह, D4 5 तु, D8 नु, D8 9 T2 3 G च (for हि) D4-7 9 दानं च (D7 9 तु), D8 दाने तु (for दत्तेन) —b) D4 सर्गो (for स्वर्गो) V1 G2 [अ]नुत्तमं —c) V1 B3 4 Dn1 n3 D3 T1 M1-4 शक्य, Dn8 शक्या, D1-9 स्वर्गं (for शक्य) —d) B3 महता (for °ती) T3 G प्रिया (for क्रिया)

23 B5 om 23 (cf v l 21) —a) B1 विप्र (for इतो) —c) T2 3 G (G1 partly damaged) तस्मादे यानि दानानि —d) M3 ब्राह्मणाना (for °णेभ्यो) T G M1 3 4 ब्राह्मणाना परतप (M1 3 4 विजानता)

24 B5 om 24 (cf. v l. 21) T1 om 24ab —b) T2 M1, 3 4 ब्राह्मणास् D5 मस्मुते; D8 उत्तम (for उच्यते) —c) D3 transp न and तु —d) T1 2 G विप्रो गच्छेदपूजित·

Colophon om. in B5 —*Parvan name* B1, 3 4 Dn8 D1 शांति —*Sub-parvan* V1 B1 3 4 Dn D1-8 M दानधर्म —*Adhy name* V1 B1 2, 4 D M4 सृ-(D3 M4 स)गालवानरसंवाद, T2 ब्रह्मप्रशंसायां सृगाल-वानरसंवादे प्रतिश्रुतदेयविधि —*Adhy no* (figures, words or both) V1 B1 D5 10 9 (as in text), S (G1 partly damaged) 30 —*Śloka no* Dn1 28, D4 23

१०

युधिष्ठिर उवाच ।

मित्रसौहृदभावेन उपदेशं करोति यः ।
जात्यावरस्य राजर्षे दोषस्तस्य भवेन्न वा ॥ १
एतदिच्छामि तत्त्वेन व्याख्यातुं वै पितामह ।
सूक्ष्मा गतिर्हि धर्मस्य यत्र मुह्यन्ति मानवाः ॥ २

भीष्म उवाच ।

अत्र ते वर्तयिष्यामि शृणु राजन्यथागमम् ।
ऋषीणां वदतां पूर्वं श्रुतमासीद्यथा मया ॥ ३
उपदेशो न कर्तव्यो जातिहीनस्य कस्यचित् ।
उपदेशे महान्दोष उपाध्यायस्य भाष्यते ॥ ४
निदर्शनमिदं राजञ्शृणु मे भरतर्षभ ।
दुरुक्तवचने राजन्यथा पूर्वं युधिष्ठिर ।
ब्रह्माश्रमपदे वृत्तं पार्श्वे हिमवतः शुभे ॥ ५
तत्राश्रमपदं पुण्यं नानावृक्षगणायुतम् ।
बहुगुल्मलताकीर्णं मृगद्विजनिषेवितम् ॥ ६
सिद्धचारणसंघुष्टं रम्यं पुष्पितकाननम् ।
व्रतिभिर्बहुभिः कीर्णं तापसैरुपशोभितम् ॥ ७
ब्राह्मणैश्च महाभागैः सूर्यज्वलनसंनिभैः ।
नियमव्रतसंपन्नैः समाकीर्णं तपस्विभिः ।
दीक्षितैर्भरतश्रेष्ठ यताहारैः कृतात्मभिः ॥ ८

10

1 B5 om 1^{a}–5^{d} (cf v l 13 9 21) — ^{a}) B2 8 D5 -सौहार्द- (for -सौहृद-) V1 B1 4 D10 मित्र सौहार्दयोगेन — ^{b}) D3 8 चोपदेश — ^{c}) B8 Dn D8 [अ]धरस्य (for [अ]व°) D2 5 9 10 राजर्षेर् T1 जात्यतरस्य राजर्षे — ^{d}) D4–7 तत्र (for तस्य)

2 B5 om. 2 (cf v l. 1) D4 om 2^{ab} — ^{b}) V1 Dn1 D1–8 व्याख्यात वै, D5 6 त्वयाख्यातं (for व्याख्यातु वै) — ^{c}) G1 partly damaged D6 विप्रस्य (for धर्मस्य)

3 B5 om 3 (cf v l 1) — ^{a}) D1–8 अ(D8 य)त्र ते वर्णं(D1 °र्तं)यिष्येह — ^{b}) V1 B (B5 om) Dn D10 यथाक्रम, D7 °तथं (for °गमम्) T G शृणु मे (T1 त्व) भरतर्षभ — After 3^{ab}, T2 8 G1 3 4 ins

53* दुरुक्तं वचन राजन्यथान्याय यथागतम् ।

— G2 om (hapl) 3^{c}–4^{b} — ^{d}) V1 B (B5 om) Dn1 n2 D7 10 T G (G2 om) पुरा (for मया)

4 B5 om 4 (cf v l 1) G2 om 4^{ab} (cf. v l 3) — ^{b}) T1 जात्या (for जाति-) D2 3 कर्हिचित् (for कस्य°) — ^{c}) D10 उपदेशो G4 महा- (for महान्) — ^{d}) M4 (*sup lin* as in text) उपाध्याय स (for °यस्य) B1 8 भारत, B4 D4 6 8 9 T2 3 M G2 उच्यते, D1. 8 कथ्यते, D5 विद्यते, D7 वोच्यते; T1 चोच्यते (for भाष्यते) D2 G1 3 4 उपाध्याय स उच्य(D2 कथ्य)ते — After 4, S (except M4) ins

54* नाध्यापयेच्छूद्रमिह तथा नैव च याजयेत् ।

5 B5 om 5^{abcd} (cf. v l. 1) — ^{a}) D2 इम (for इदं) — D8 om (hapl) 5^{bc} T1 om. 5^{cd} — ^{c}) D1. 2 तदुक्त- (for दुरुक्त) — ^{e}) D4 5 रम्ये, D7–9 वृद्धे (for वृत्तं)

6 ^{a}) B5 तदाश्रम (for तत्रा°) D2 3 5 रम्य (for पुण्यं) — D4 6 om 6^{b}–7^{c} T1 om 6^{bc} — ^{b}) B5 गणान्वित, D1–3 7–9 समायुत, D5 G2 -गणावृतं (for °युतम्) — ^{c}) V1 B Dn D10 नाना, T3 इह (for बहु-) — ^{d}) D1 3 7–9 नाना (for मृग) D2 नाना द्विजसमाकुलं

7 D4 6 om 7^{abc} (cf v l 6) — ^{a}) D3 सिद्धि (for सिद्ध-) V1 Dn D10 -संयुक्त (for संघुष्टं) D2 सिद्धाचरणसंघुष्टं — ^{b}) D5 M1. 3 रम्य (for रम्यं) D1 पादप (for -काननम्) D3 8 पुण्यं पुष्पितपादप, D7–9 रम्यपादपपुष्पित — T1 om 7^{cd} — ^{c}) M1–3 नियतै (for बहुभि) — ^{d}) V1 B1 4 Dn1 n2 D10 -सेवितं (for -शोभितम्)

8 D10 om 8^{cdef} T1 om 8^{cd} — ^{c}) D1 नियत (for °म) — ^{d}) D8 द्विजातिभि (for तपस्विभि) — B4 transp 8^{ef} and 9^{ab} — ^{f}) D1–9 मिताहारै, T3 जला° (for यता°) B3 5 यतात्मभि (for कृता°)

वेदाध्ययनघोषैश्च नादितं भरतर्षभ ।
वालखिल्यैश्च बहुभिर्यतिभिश्च निषेवितम् ॥ ९
तत्र कश्चित्समुत्साहं कृत्वा शूद्रो दयान्वितः ।
आगतो ह्याश्रमपदं पूजितश्च तपस्विभिः ॥ १०
तांस्तु दृष्ट्वा मुनिगणान्देवकल्पान्महौजसः ।
वहतो विविधा दीक्षाः संप्रहृष्यत भारत ॥ ११
अथास्य बुद्धिरभवत्तपस्ये भरतर्षभ ।
ततोऽब्रवीत्कुलपतिं पादौ संगृह्य भारत ॥ १२
भवत्प्रसादादिच्छामि धर्मं चर्तुं द्विजर्षभ ।
तन्मां त्वं भगवन्वक्तुं प्रव्राजयितुमर्हसि ॥ १३
वर्णावरोऽहं भगवञ्शूद्रो जात्यास्मि सत्तम ।
शुश्रूषां कर्तुमिच्छामि प्रपन्नाय प्रसीद मे ॥ १४

कुलपतिरुवाच ।

न शक्यमिह शूद्रेण लिङ्गमाश्रित्य वर्तितुम् ।
आस्यतां यदि ते बुद्धिः शुश्रूषानिरतो भव ॥ १५

भीष्म उवाच ।

एवमुक्तस्तु मुनिना स शूद्रोऽचिन्तयन्नृप ।
कथमत्र मया कार्यं श्रद्धा धर्मे परा च मे ।
विज्ञातमेवं भवतु करिष्ये प्रियमात्मनः ॥ १६
गत्वाश्रमपदाद्दूरमुटजं कृतवांस्तु सः ।
तत्र वेदिं च भूमिं च देवतायतनानि च ।
निवेश्य भरतश्रेष्ठ नियमस्थोऽभवत्सुखम् ॥ १७

---

9 B4 transp 8ef and 9ab — a) G1 partly damaged V1 B1. 4 Dn D10 तपोध्ययन, B2 5 तद, D1-3 तथा° (for वेदा°) T1 संपद्भैर् (for -घोषैश्च) — T1 om 9bc — b) D4-9 नादितं सर्वतोदिशं, M तं पुरुषर्षभ — D4 om 9c-10b — c) V1 B1 4. 5 Dn1 n3 D7 9 वालिखिल्यैश् (for वाल°) T3 G ऋषिभिर् (for बहुभिर्)

10 D4 om. 10ab (of v 1 9) — a) D10 किंचित् (for कश्चित्) — b) V1 मदान्वित, B1 (marg) 2 4. 5 D1-3 दमा, D5 दयाश्रित, D8-9 [s]हमाश्रित, S मुदान्वि(M1-3 °यु)त (for दयान्वित) — c) D2 6 च (for हि)

11 a) M1-3 स तान् (for तांस्तु) D6 श्रुत्वा (for दृष्ट्वा) — b) G2 महौजसान् — T1 om. 11cd — c) D6-9 ब्रहवो; M4 वहतो (for वहतो) D1 विविधां V1 B Dn D10 विविधा वहतो दीक्षां, D4 5 ब्रहवो विविधा दीक्षां — d) V1 B3-5 Dn D10 M4 सप्र(D10 स प्रा)हृष्यत, B1 D2 3 सम°, B2 damaged, D5 सप्रहृष्य च, D8 °हृष्येत (for हृष्यत)

12 a) D4-5 तरपस्या (for अभवत्) — b) V1 B Dn2 D3-6 8-10 T1. 2 G4 M तापसे, G1-3 स(G2 ता)-पसे (for तपस्ये)

13 a) T G3 4 तव प्रसादाद् (for भवत्प्र°) G2 तव प्रसादमिच्छामि — b) Dn1. n2 वक्तुं, D4-6 8-10 कर्तुं (for चर्तुं) — c) B1. 3 तस्मान्मां (B3 °त्व) (for तन्मां त्व) D3 भवान् (submetric), D4 6 10 भगवान् V1 B Dn3 D1-4, 6-9 भक्तं (for वक्तुं) S तस्मादभिगत त्व मां — d) T1 प्रवाचयितुमर्हसि

14 a) D4-6 विप्रेंद्र (for भगवन्) D3 वर्णाचारोहं भगवान् — b) B4 समत, D1 8-9 धर्मंत (for सत्तम) — d) D5 प्रपन्नोह, T1 प्रसन्नाय, G1 damaged (for प्रप°)

15 c) B1 (marg as in text) D10 S स्मयतां (for आस्यतां) — B5 om. 15d — d) D5 6 शुश्रूषाभिरतो भव — V1 B1-4 Dn D2 4 5 8 10 ins after 15 B5 after 15abc

55* शुश्रूषया परांल्लोकानवाप्स्यसि न संशय ।
[D4 om वाप्स्यसि न संश]

16 D1 3 T G om the ref. — b) T1 भूर्धां (for नृप) — c) G1 partly damaged V1 त्वया (for मया) D10 कार्या, T G शक्य (for कार्यं) — d) B3 5 Dn1 n2 D2 3. 9 श्रद्धा धर्म-, Dn3 श्रुत्वा धर्मं, T1 मते श्रद्धा; T2 3 कृतश्रद्धा; G मतश्रद्धा (for श्रद्धा धर्मे) D1 परागमे (for परा च मे) — T1 om 16ef B2 partly damaged. — e) B1 निष्णातम्, B3 D7-9 विज्ञातुम्, D4 T2 3 G °नम् (for तम्) D4 S (T1 om) एव (for एवं) D2 विज्ञातपूर्वं भवितु (sic)

17 B2 partly damaged — a) T1 तत्र (for गत्वा) D4-9 M4 -पदं (for -पदाद्) D4 5 चान्यद्, D6 चान्यम्, D7 रम्यम्; D8 9 सात (for दूरम्) — b) B2 5 च स, D3 प्रभु (for तु स) — c) V1 B Dn वेदीं (for वेदिं) D4-9 भूमौ (for भूमिं) D10 तत्र वेदीश्च भूमीश्च, T G तत्र भूमिं च वेदिं च — T1 om. (hapl.)

अभिषेकांश्च नियमान्देवतायतनेषु च ।
बलिं च कृत्वा हुत्वा च देवतां चाप्यपूजयत् ॥ १८
संकल्पनियमोपेतः फलाहारो जितेन्द्रियः ।
नित्यं संनिहिताभिश्च ओषधीभिः फलैस्तथा ॥ १९
अतिथीन्पूजयामास यथावत्समुपागतान् ।
एवं हि सुमहान्कालो व्यत्यक्रामत्स तस्य वै ॥ २०
अथास्य मुनिरागच्छत्संगत्या वै तमाश्रमम् ।
संपूज्य स्वागतेनर्षिं विधिवत्पर्यतोषयत् ॥ २१
अनुकूलाः कथाः कृत्वा यथावत्पर्यपृच्छत ।
ऋषिः परमतेजस्वी धर्मात्मा संयतेन्द्रियः ॥ २२
एवं स बहुशस्तस्य शूद्रस्य भरतर्षभ ।
सोऽगच्छदाश्रममृषिः शूद्रं द्रष्टुं नरर्षभ ॥ २३
अथ तं तापसं शूद्रः सोऽब्रवीद्भरतर्षभ ।
पितृकार्यं करिष्यामि तत्र मेऽनुग्रहं कुरु ॥ २४
बाढमित्येव तं विप्र उवाच भरतर्षभ ।
शुचिर्भूत्वा स शूद्रस्तु तस्यर्षेः पाद्यमानयत् ॥ २५
अथ दर्भांश्च वन्याश्च ओषधीर्भरतर्षभ ।
पवित्रमासनं चैव बृसीं च समुपानयत् ॥ २६

17^d–18^a — ^{f}) V1 B Dn D5 10 मुनि, D1–4 6–9 सुखी (for सुखम्)

18 T1 om 18^a (cf v l 17) — ^{a}) D4 सु- (for च) — ^{b}) V1 S देवतायतनानि च — ^{c}) D5 om the first च D4 6 8 9 transp च and कृत्वा T1 कृत्वा भुक्त्वा, M1–3 हुत्वा कृत्वा (by transp) D7 बलिं कृत्वा च बहुधा — ^{d}) D1–9 देवता सोम्य(D1 °त्य) पूजयत्, T1 G2 M दै(T1 G2 दे)वतान्य(G2 °न)भ्य°, T2 3 G1 3 4 देवता अ(G4 ह्य)भ्य°

19 D1 om 19^a–20^b — ^{c}) B2 G1 partly damaged D2 T1 नित्य- (for नित्य) D4–9 सनिहिताभिश् (for °भिश्) V1 Dn1 n2 तु (for च)

20 D1 om 20^{ab} (cf v l. 19) — ^{a}) D4–8 अतिथीन्पूजयित्वा च — ^{b}) D8 यथावत्समुपस्थितान् — ^{c}) V1 om, D1–4 6–9 च (for हि) G4 सुमहत् (for °हान्) — ^{d}) V1 B1 2 4 Dn D8 10 व्यत्य(D8 °ति)क्रामत, D2–5 7–9 व्यतिक्रान्त स, T G व्यतिक्रामत्स (for व्यत्य°) D1 व्यतिक्रान्तमृतस्य वै (sic)

21 G1 partly damaged — ^{a}) D4 om, T2 3 G1 3 तथास्य (for अ°) S (except T1) ऋषिर् (for मुनिर्) — ^{b}) D8 सगत्याय (for °त्या वै) M1 lacuna for वै G4 चैतम् (for वै तम्) V1 तमाश्रय, B1 तथाश्रम, D5 तदा° (for तमा°) — ^{c}) D6 om, G4 स्वागतैरर्षीन् (sic) — ^{d}) V1 Dn समतोषयत्, T1 पर्यपूज° (for पर्यतोष°)

22 ^{a}) D1 om कथा — ^{b}) V1 B Dn D10 यथागतमपृ(B1 3 °ग)च्छत, T1 स धर्मात्मा सयतव्रत (hypermetric) — ^{d}) D1 स्वधर्मा (for धर्मात्मा) V1 B (B2 damaged) Dn D10 संशितव्रत, D4 8 9 संजितेन्द्रिय, T2 नियतेंद्रिय (for सय°) T1 जगाम स्वाश्रम प्रति

23 B2 reads 23 on marg — ^{a}) V1 B1 3 4 Dn1 n2 D1 8 T1 M सु- (for स) — After 23^{ab}, T2 ins 56* B8 D2 om (hapl.) 23^c–25^b D5 om (hapl) 23^c–24^b T3 om (hapl) 23^{cd} G1 partly damaged for 23^{cd} — ^{c}) B5 T1 G M अगच्छद् (for सोऽग°)

24 B8 D2 om 24, D6 om 24^{ab} (for all, cf v l 23) B2 partly damaged — ^{a}) D10 तत् (for तं) — G3 reads 24^{bcd} on marg D4 6 9 om (hapl) 24^c–25^b M3 om. (hapl) 24^c–26^b — After 24, T3 ins 56*

25 B8 D2 om. 25^{ab} (cf. v l 23) D4 6 9 om. 25^{ab}, M3 om 25 (for all, cf v l 24) — ^{b}) G2 4 उवाच स्नेहसयुत — T1 G (G1 partly damaged) ins after 25^{ab} T2 after 23^{ab} T3 after 24

56* अथ ग्राहयितु विप्र शूद्रो नीवारतण्डुलान् ।

[G2 4 विप्र (for विप्र)]

— D10 om (hapl) 25^c–26^b — ^{c}) V1 B1 च (for तु) — For 25^{cd}, G4 subst

57* शुचिर्भूत्वा नमस्कृत्य तस्य पाद्यमथानयत् ।

26 M3 om 26^{ab} (cf v l 24) D10 om 26^{ab} (cf v l 25) D7 om (hapl) 26 — ^{a}) D3 वान्याश्, T1 2 M1 2 4 पात्रीं, T3 पत्राश्, G पात्रीश्; Kumbh ed. वन्याश् (for वन्याश्) D1–6 अथ दर्भान्यवाश्चान्यान् — ^{b}) Dn1 D1–6 औषधीर् (for ओ) — ^{d}) V1 B Dn3 D8 शूर्पी च, D1–6 8 पृथिवीं; D10 बृसीश्च, T2 3 G2–4 मसीं च (for बृसीं च)

अथ दक्षिणमावृत्य बृसीं परमशीर्षिकाम् ।
कृतामन्यायतो दृष्ट्वा ततस्तमृषिरब्रवीत् ॥ २७
कुरुष्वैतां पूर्वशीर्षां भव चोदङ्मुखः शुचिः ।
स च तत्कृतवाञ्शूद्रः सर्वं यदृषिरब्रवीत् ॥ २८
यथोपदिष्टं मेधावी दर्भादींस्तान्यथातथम् ।
हव्यकव्यविधिं कृत्स्नमुक्तं तेन तपस्विना ॥ २९
ऋषिणा पितृकार्ये च स च धर्मपथे स्थितः ।
पितृकार्ये कृते चापि विसृष्टः स जगाम ह ॥ ३०
अथ दीर्घस्य कालस्य स तप्यञ्शूद्रतापसः ।
वने पञ्चत्वमगमत्सुकृतेन च तेन वै ।
अजायत महाराजराजवंशे महाद्युतिः ॥ ३१
तथैव स ऋषिस्तात कालधर्ममवाप्य ह ।
पुरोहितकुले विप्र आजातो भरतर्षभ ॥ ३२
एवं तौ तत्र संभूतावुभौ शूद्रमुनी तदा ।
क्रमेण वर्धितौ चापि विद्यासु कुशलावुभौ ॥ ३३
अथर्ववेदे वेदे च बभूवर्षिः सुनिश्चितः ।
कल्पप्रयोगे चोत्पन्ने ज्योतिषे च परं गतः ।
सख्ये चापि परा प्रीतिस्तयोश्चापि व्यवर्धत ॥ ३४

---

27 B2 reads 27^{ab} on marg — a) D2 आसाद्य, D4 6–9 S आश्रित्य (for आवृत्य) — b) G1 partly damaged D3 9 वृशीं, T2 G1 ब्रसीम् (for बृसीं) D6 चरम , T2 3 G4 M4 अपर (for परम) D8 -शीर्षका V1 B1 3–5 Dn Cn बृषीं (Dn1 n2 सीं) च(B1 प)रमशै र्षिकीं, D5 T1 G2 3 बु(T1 G3 ब्र)सीं पर(T1 श्रि)- मशीर्षकां, D10 बृसीं पश्चिमशीर्षिकीं, M1–3 बृसीमव (M3 °प)रशीर्ष(M1 र्षि)का ❀ Cn बृसीं चरमशैर्षिकी मासनकूर्चं पश्चिमाग्रम् । ❀ — c) B2 G2, 4 कृतम् (for कृताम्) G1 अन्वासतो (for अन्यायतो) — d) V1 B2 3 Dn D5 स शूद्रम् (for ततस्तम्) G4 ततस्त्वृ षिरथाब्रवीत्

28 D3 4 6 7 9 10 om (hapl) 28 — a) T G1–3 M [ए]नां, G4 चैना (hypermetric) (for [ए]ता) — b) V1 B Dn D5 भवाद्य (for भव) T2 3 भवतोदङ्मुख शुचि — d) T1 यथा च (for सर्वं यद्)

29 a) B5 D3 अथ (for यथा) D4–9 [उ]पदिष्टान् — b) V1 B1, 4 Dn1 D10 दर्भज्यादि, B2 3 Dn2 दर्भा घादि, B5 दीक्ष, S (G1 partly damaged) दीनि (for °दींस्तान्) D8 यथायथं, D10 G1 3 तथा (for °तथम्) Dn3 दर्भाज्यादि यथाक्रम — c) D1–3 7–9 हव्ये कव्ये, D4 6 हव्यकव्ये (for कव्य) — d) B3 T1 M1 4 उक्तस् (for उक्त) S यशस्विना (for तप)

30 D4 6–9 om 30^{ab} — a) V1 M4 ऋषीणा (for ऋषिणा) B (except B2) D1–3 -कार्येय, T1 -कार्याणि, M1 2 4 -कार्येण (for कार्ये च) T2 3 G1, 3 ऋषिणा धर्मकार्येषु, G4 दक्षिणा पितृकार्येषु — b) D1 S (except T1) सदा (for स च) B1 कर्म (for धर्म) D1 M4 पथि ; G2 पदे (for पथे) — c) Dn1 पितृकार्यं Dn3 D4 6–10 वा (for च)

31 B2 G1 partly damaged — b) D1–3 सोतप्यन्, D5 8 स तपन्, T1 सुतपा , T3 G1 3 4 संतपन्, G2 संतवान् (sic) (for स तप्यन्) — d) D4 5 9 स्व- (for सु) T2 3 G2 तु तेन, G1 3 4 कृतेन (for च तेन) — f) Dn1 n2 वशे स च, D9 (marg) -वंशे शूद्रो (for राजवंशे)

32 a) T3 G M1 च (for स) T1 भ्रात (for तात) — b) V1 Dn G2 अवाप (for प्य) B1 हि, B4 स , D4–7 9 च (for ह) — c) D1–3 राजन् (for विप्र) — d) B4 अजितो, Dn3 D2 10 M2 स जातो, D3 M1 3 4 सजातो, D5–9 प्र° (for आ) D1–3 7–9 ब्राह्मणर्षभ (for भरतर्षभ). D4 damaged, T G1–3 स जा(T3 G1 3 सजा)तोस्य वशानुग , G4 स जातो ह्यवशानुग

33 b) D4–9 T1 G तथा (for तदा) — c) T1 वार्तितौ (for वर्धितौ) B3 5 तत्र, D4 7 10 वापि (for चापि) — d) D4–9 विद्या(D7 द्या)स्व (for विद्यासु)

34 B2 partly damaged — a) D6 वेद- (for वेदे) — b) V1 B2 Dn सुनिष्ठित , B5 विनिश्चित , D10 स नि° (for सुनि) — c) D6 वा (for च) D6–9 T2 3 G M1 3 4 [उ]त्पन्न , D10 [उ]त्पन्नौ ; T1 तथा (for [उ]त्पन्ने) — d) D4–6 10 T1 परतप (D4 10 प), M1 4 पर गत D7–9 तौ निषेवे परतप — e) V1 B Dn D10 T2 3 G साख्ये चैव, D2 3 तत्रापि च, D7 सख्ये वापि, D8 सांख्ये चापि, M सख्ये चैव (for सख्ये चापि) — f) D6 om [अ]पि B2 3 Dn2 n3 तस्य चैवं, B4 5 D10 तस्य चैव (for तयोश्चापि) D4–9 [अ]भ्यवर्धत, T2 विवर्धिता (for व्यवर्धत) V1 तस्य मेव व्यवर्धित (sic); B1 तस्य चैव व्यवर्तत ; Dn1 तस्य चैवं विवर्धते, D2 3 तयो

पितर्युपरते चापि कृतशौचः स भारत ।
अभिषिक्तः प्रकृतिभी राजपुत्रः स पार्थिवः ।
अभिषिक्तेन स ऋषिरभिषिक्तः पुरोहितः ॥ ३५
स तं पुरोधाय सुखमवसद्भरतर्षभ ।
राज्यं शशास धर्मेण प्रजाश्च परिपालयन् ॥ ३६
पुण्याहवाचने नित्यं धर्मकार्येषु चासकृत् ।
उत्स्मयन्प्राहसच्चापि दृष्ट्वा राजा पुरोहितम् ।
एवं स बहुशो राजन्पुरोधसमुपाहसत् ॥ ३७
लक्षयित्वा पुरोधास्तु बहुशस्तं नराधिपम् ।
उत्स्मयन्तं च सततं दृष्ट्वासौ मन्युमानभूत् ॥ ३८
अथ शून्ये पुरोधास्तु सह राज्ञा समागतः ।
कथाभिरनुकूलाभी राजानमभिरामयत् ॥ ३९
ततोऽब्रवीन्नरेन्द्रं स पुरोधा भरतर्षभ ।
वरमिच्छाम्यहं त्वेकं त्वया दत्तं महाद्युते ॥ ४०

राजोवाच ।

वराणां ते शतं दद्यां किमुतैकं द्विजोत्तम ।
स्नेहाच्च बहुमानाच्च नास्त्यदेयं हि मे तव ॥ ४१

पुरोहित उवाच ।

एकं वै वरमिच्छामि यदि तुष्टोऽसि पार्थिव ।
यद्ददासि महाराज सत्यं तद्वद मानृतम् ॥ ४२

भीष्म उवाच ।

बाढमित्येव तं राजा प्रत्युवाच युधिष्ठिर ।

राजन्नवर्धत

35 ^{a}) D7 10 G2 4 वा (for च) S (G1 damaged) [अ]थ (for [अ]पि) — ^{b}) D1–8 कृतस्नान (for °शौच) V1 B Dn तु पार्थिव (B1 2 °व), D10 सुपार्थिव (for स भारत) — B4 om (hapl) 35^{cd} — ^{d}) D10 तु (for स) — ^{e}) T2 3 G M ऋषिभिर् (for स ऋषिर्) D1–9 अभिषिक्ते तु नृपतावृ, T1 °षेकेन ऋषिभिर्

36 T1 om 36^{ab} — ^{a}) D4 ते (for तं) D2 सुतम् (for सुखम्) — ^{b}) B1 अवदद्, D5 अभजद्, D6 8 अभवद् (for अवसद्) — ^{c}) D1 6 7 T2 G2 4 प्रशास, D4 5 8 9 M4 प्रशासन्, T1 M1–3 प्रशासद् (for शशास)

37 ^{a}) D7 G4 पुण्याहवचने — ^{b}) S (except G4) कृत्येषु (for -कार्येषु) — ^{c}) V1 उत्स्मायन्, B3 उत्स्मयद् (for °यन्) D1 4 6–9 प्राहसश्, D5 G3 प्रहसंश्, G4 प्राह त (for प्राहसच्) — ^{d}) V1 B Dn3 D1 4–7 9 10 पुरोधसं (for °हितम्) — ^{e}) D1 M सु- (for स) D1–3 T1 राजा (for राजन्) — ^{f}) D2 3 T1 पुरोहितम् (for °धसम्) D5 उपाहरद् (for °हसत्) B2 (marg as in text) 3 पुरोधां (B3 °धा) प्राह चाहसन्

38 B3 om 38^a–39^b — ^{a}) S च (for तु) — ^{b}) T1 च (for त) — ^{c}) D4 corrupt D10 उत्स्मयतश्, D5 च राजान, D8–9 हसंत च, T1 ततो दृष्ट्वा (for च सतत) — ^{d}) B4 स दृष्ट्वा, T1 हसंत, T2 3 G M दृष्ट्वा त (for दृष्ट्वासौ) V1 Dn दृष्ट्वासौ मन्युमाविशत्, D1–9 ततो मन्युमुपाविशत् (D5 °हरत्)

39 B3 om 39^{ab} (cf. v l. 38) — ^{a}) T1 तस्य (for शून्ये) — ^{b}) D2 3 समाहित ; D4–9 °गमे, T1 2 G2 4 M °गमत्, T3 G1 3 [अ]भ्युपागमत् (for समागत) — ^{c}) S (except T1) अनुरूपाभी (for °कूलाभी) — ^{d}) V1 B (B2 damaged) Dn1 n3 D10 चाभ्यरामयत्, Dn2 चाभ्यचोदयत्, D2 3 सोभ्यराधयद्, D4 अभिरामयन्, T1 °हर्षयन्, T2 G1 3 M3 °धारयत् (G1 3 °न्), T3 °रोचयन्, G2 °रंजयन्, G4 अनुरंजयन्, M1 2 4 अभिराधयन् (for °रामयत्)

40 ^{a}) T3 नरेंद्रस्तु, G1 damaged, M4 नरेंद्र त — ^{c}) T1 चैवं, T2 G चैकं (for त्वेकं)

41 ^{a}) D1–9 दद्मि (for दद्या) — ^{b}) V1 T3 M किमु च, Dn1 n2 किं वत (for किमुत) D9 ते द्विजोत्तम (hypermetric) (for द्विजो°) — ^{c}) G1 3 वा (for the first च)

42 D1–9 पुरोधा, T1 विप्र (for पुरोहित) — ^{a}) D10 एतद् (for एक) T1 G2 4 M च, T2 3 G1 3 तु (for वै) — ^{b}) D7 यं हि (for यदि) M1–3 तुष्टोसि यदि पार्थिव — T1 om 42^{cd} — ^{c}) D1 ददामि, D3 दधासि, D5 वदामि (for ददासि) V1 B Dn D10 प्रतिजानीहि तावत्त्व — ^{d}) B2 Dn1 n2 सत्यं यद्, D2 3 तत्सत्यं (by transp), T3 G1–3 सयं तद्

43 T G om the ref T1 om 43^{cd} — ^{d}) G1 partly damaged D1 9 अजानन्, T2 G2–4 M अजात (G4 °तु) (for अजानन्) D5 ननु (for न तु) B1

यदि ज्ञास्यामि वक्ष्यामि अजानन्न तु संवदे ॥ ४३
पुरोहित उवाच ।
पुण्याहवाचने नित्यं धर्मकृत्येषु चासकृत् ।
शान्तिहोमेषु च सदा किं त्वं हससि वीक्ष्य माम् ॥ ४४
सव्रीडं वै भवति हि मनो मे हसता त्वया ।
कामया शापितो राजन्नान्यथा वक्तुमर्हसि ॥ ४५
भाव्यं हि कारणेनात्र न ते हास्यमकारणम् ।
कौतूहलं मे सुभृशं तत्त्वेन कथयस्व मे ॥ ४६
राजोवाच ।
एवमुक्ते त्वया विप्र यदवाच्यं भवेदपि ।
अवश्यमेव वक्तव्यं शृणुष्वैकमना द्विज ॥ ४७
पूर्वदेहे यथा वृत्तं तन्निबोध द्विजोत्तम ।
जातिं स्मराम्यहं ब्रह्मन्नवधानेन मे शृणु ॥ ४८
शूद्रोऽहमभवं पूर्वं तापसो भृशसंयुतः ।
ऋषिरुग्रतपास्त्वं च तदाभूर्द्विजसत्तम ॥ ४९
प्रीयता हि तदा ब्रह्मन्ममानुग्रहबुद्धिना ।
पितृकार्ये त्वया पूर्वमुपदेशः कृतोऽनघ ।
बृस्यां दर्भेषु हव्ये च कव्ये च मुनिसत्तम ॥ ५०
एतेन कर्मदोषेण पुरोधास्त्वमजायथाः ।
अहं राजा च विप्रेन्द्र पश्य कालस्य पर्ययम् ।

G2 संविदे, B6 मां वदे; M1 2 संवदे D2 8 अजान श्चेत्कथं वदे (D2 °देत्)

44 D1-3 7 पुरोधा (for पुरोहित) —a) D1, 2 T2 M4 पुण्याहवचने —b) D1 कर्मकार्येषु, D2 8 कर्मकालेषु, D4-9 धर्मकार्येषु, G2 पुण्यकृत्येषु (for धर्म°) D8, 6 वा (for च) —c) B6 T2 8 G M1 3 4 तदा (for सदा) —d) T G1-3 M किं तद्, G4 किंस्विद् (for किं त्व) D4-9 उद्धससि (for त्वं हससि) D1 मा (for माम्)

45 a) T1 पीडित, T2 8 G M व्रीलितं (for सव्रीड) Dn8 हि, D1 4-6 S मे (for वै) Dn8 वै (for हि) D2 8 मनो मम हि सव्रीड, D7 सव्रीड हि मे भवति —b) D1 T1 G2 4 M वै (for मे) D2-9 मनो वै (D2 8 जायते) हसति त्वयि —c) G1 partly damaged B1 D1-3 काम्यया, D10 S स मया (for कामया) T1 चोदितो (for शापितो) D10 स मया श्राविता राजन्

46 a) B2 damaged V1 B1 3-5 Dn D10 सुव्यक्तं कारणं ह्यत्र —b) D2 तं (for ते) —d) D5 तत्तेन (for तत्त्वेन) D1 M वै (for मे)

47 a) T1 G4 उक्तस् —b) G1 partly damaged D4 6 7 9 यद्यवाच्य, T2 8 G2 यदवोचं (for °वाच्य) D4 om. भवेदपि and 47c D2 8 इह (for अपि)

48 a) T1 पूर्वमेव (for °देहे) —b) T1 2 G निबोध द्विजसत्तम —T8 om (hapl.) 48c–49d —c) D2 पूर्वम् (for ब्रह्मन्) —D1 om (hapl) 48d–50a —d) G1 partly damaged D2 शृणुष्व मे (hypermetric) (for मे शृणु) T1 अवधानामिम शृणु

49 D1 T8 om 49 (cf v l 48) B2 G1 partly damaged —a) D7 अभवत् (for अभव) —b) B1 4 5 D10 तापस्ये (for °सो) V1 B1 3 5 Dn8 D5 7 -संयत T1 M तापस्ये धृत(T1 दृढ)निश्चय, T2 G1 3 तापसे (G3 तपस्ये) कृतनिश्चय, G2 4 तापस्ये तत्र निश्चय (G2 °य) —c) B2 तपस्वी (for तपास्त्व) T2 G तु (for च) —d) B3 यदा, G1 3 4 तथा (for तदा) V1 B3 D7 8 G2 M4 [अ]भूद्, G1 3 [अ]हं (for [अ]भूर्) B1 2 5 Dn8 G4 द्विजसत्तम

50 D1 om 50a (cf v l 48) —a) D9 प्रीयतां, T1 प्रार्थितो, G4 सुप्रीतो (for प्रीयता) D4 6 7 9 सदा, D5 मया, T8 G2 तथा (for सदा) D2 प्रीयता हि तदाजेन —b) B5 D5 T1 मया, D2 त्वया (for मम) D8 -बुद्धिमान् (for °ना) —B1 om 50cd —c) D8 T2 G ब्रह्मन् (for पूर्वम्) D2 8 पितृकार्येषु य (D8 व) पूर्वम् —d) S मम (for ऽनघ) —e) V1 B1 4 5 Dn8 बृष्यां; Dn1 दृष्या, D10 वृश्या, M1-3 बृस्या (for बृस्यां) G2 4 दर्भे च (for दर्भेषु) D5 हव्येषु (for हव्ये च) B3 D1 6-8 बृष्यां (D7 8 °इयां) दर्भेषु हव्येषु, D2 8 9 T1 बृश्या (D3 °ष्यां, T1 °स्या) हव्येषु दर्भे(T1 °से)षु, T2 8 G1 3 बृस्या दर्भे च हव्ये च —f) G1 damaged. D2-9 कव्येषु (for कव्ये च) T2 G3 4 द्विज- (for मुनि) B2 3 5 -पुंगव (for सत्तम) T1 दर्भेषु द्विजसत्तम

51 b) D10 om. from त्वमजायथा up to प्रहसे (in 52b) D8 9 त्वमजायिथा, G1 3 समजायथा (for त्वम°) —c) D2 8 च राजा (by transp), D4-9 हि राजा —e) T1 मत्कृतेन हि (hypermetric), M4 °तेपि, Madras ed. त्वत्कृतेन (for मत्कृते हि) D4 [उ]पदेशस्य,

मत्कृते ह्युपदेशेन त्वया प्राप्तमिदं फलम् ॥ ५१
एतस्मात्कारणाद्ब्रह्मन्प्रहसे त्वां द्विजोत्तम ।
न त्वां परिभवन्ब्रह्मन्प्रहसामि गुरुर्भवान् ॥ ५२
विपर्ययेण मे मन्युस्तेन संतप्यते मनः ।
जातिं स्मराम्यहं तुभ्यमतस्त्वां प्रहसामि वै ॥ ५३
एवं तवोग्रं हि तप उपदेशेन नाशितम् ।
पुरोहितत्वमुत्सृज्य यतस्व त्वं पुनर्भवे ॥ ५४
इतस्त्वमधमामन्यां मा योनिं प्राप्स्यसे द्विज ।
गृह्यतां द्रविणं विप्र पूतात्मा भव सत्तम ॥ ५५

भीष्म उवाच ।

ततो विसृष्टो राज्ञा तु विप्रो दानान्यनेकशः ।
ब्राह्मणेभ्यो ददौ वित्तं भूमिं ग्रामांश्च सर्वशः ॥ ५६
कृच्छ्राणि चीर्त्वा च ततो यथोक्तानि द्विजोत्तमः ।
तीर्थानि चाभिगत्वा वै दानानि विविधानि च ॥ ५७
दत्त्वा गाश्चैव विप्राणां पूतात्मा सोऽभवद्द्विजः ।
तमेव चाश्रमं गत्वा चचार विपुलं तपः ॥ ५८
ततः सिद्धिं परां प्राप्तो ब्राह्मणो राजसत्तम ।
संमतश्चाभवत्तेषामाश्रमेऽऽश्रमवासिनाम् ॥ ५९

D6–9 °शश्च (for °शेन) V1 B Dn D5 मत्कृतस्योपदेशस्य, D2 8 T2 8 G मत्कृतेनोपदेशेन — f) B2 damaged V1 B3–5 Dn3 D2 T1 G2 M [अ]वाप्तम्, B1 Dn1 चाप्तम् (for प्राप्तम्) Dn2 त्वया चाप्तमिद कुलं

52 D10 om up to प्रहसे (in 52^{b}) (cf v l 51) B2 G1 partly damaged — a) D3 राजन् (for ब्रह्मन्) — D1 om (hapl) 52^{bc} — b) D2 5 T1 वि(D5 प्र)हसामि, D4 6–9 आहस त्वां, G4 प्रहस्ये त्वा (for °से त्वा) — c) D4, 6–8 G4 M त्वा (for त्वां) D4 6 9 S परिभवाद् (for °वन्) D3 न चापरिभवद्ब्रह्मन् — d) T1 न वदामि, G4 प्रहस्यामि (for °सामि) D3 प्रहसे त्वा द्विजोत्तम

53 D1 om 53^{a}–54^{b} T1 om 53^{ab} — a) Some MSS विपर्ययेन, D7 विपर्यायेण D4–7 9 मन्युस्ते (for मे मन्युस्) — b) G1 8 M स्मयति मे (for संतप्यते) D4–9 येनास्मयत मे मन, T2 8 G2 4 तेन स्मयति मे मति — c) D4–9 विप्र, S ब्रह्मस् (for तुभ्यम्) — d) D4–9 S ततस् (for अतस्) D5 7 [अ]ह (for वै)

54 D1 om 54^{ab} (cf v l 53) — a) S एव तपो गृहीत व (T2 तद्, G2 4 वा) — D1 partly damaged for 54^{cd} — d) G3 यत स (for यतस्व) B4 M1–3 ह्यपुनर्भवे, T1 8 G2 M4 न पुन° (for त्व पुन°)

55 B2 damaged. — a) D2 8 योनिम् (for अन्या) — b) T8 G1 3 4 त्व (for मा) D4–9 प्राप्स्यामि D2 8 अन्या प्राप्स्यसि ब्राह्मण — c) D2–4 6–9 भूरि (for विप्र) — d) B1 T2 भूतात्मा (for पू°) D2 8 सुव्रत (for सत्तम) — After 55, D1 2 7 9 read 64^{ab} for the first time, repeating it in its proper place

56 G1 om (1 hapl) 56^{a}–57^{b} (with the ref) Dn om 56 (retaining the ref) D1 3 4 6 7 9 om 56^{ab} (D1 7 9 om also the ref) After the ref, D3–6 read 64^{ab} for the first time, repeating it in its proper place — a) G3 4 M4 निसृष्टो (for वि°) D2 ततो राज्ञा तु विसृष्टो — b) V1 दानम्, S (except T1, G1 om) धान्यानि (for दानानि) — After 56^{ab}, D8 reads 64^{ab} repeating it in its proper place — d) T1 ग्रामान्भूमिं (by transp) D1 2 4–7 9 स द्विज, M धर्मंत (for सर्वश) D8 भूरि ग्रामाश्च स द्विज

57 G1 om 57^{ab} (cf v l 56) — a) B5 तीर्त्वा (for चीर्त्वा) D4–6 व्रतानि कृत्वा कृच्छ्राणि, S (G1 om) कृच्छ्राणि कृत्वा च तथा (T2 8 G3 °दा) — b) T1 कल्पोक्त वै, G4 तथोक्तानि V1 B Dn D10 द्विजोत्तमं, D1 4 8 9 G3–4 M2 °त्तम — c) V1 B Dn D9 10 T2 8 G [अ]पि (for [अ]भि) D8 स (for वै) D4 corrupt, D5 6 तीर्थानि गत्वा विप्र स (D6 स विप्रो) — d) D2 वै (for च)

58 B2 partly damaged — a) V1 B (B2 damaged) Dn D7 विप्रेभ्य, D10 सर्वेभ्य (for विप्राणा) — b) D3 तदा (for द्विज) — c) V1 न चैव (for तमेव) D7 वा (for च) — d) D2 तत (for तप)

59 a) G1 damaged T G3 4 तप- (for तत) — c) T G सत्तमश् (for समतश्) — d) D2 8 गोश्रमे (for आ°) V1 B Dn D10 आश्रमे वनिवासिनां, D2–4 6 आ(D4 6 सो)श्रमाश्रम

60 c) B5 न च वनस्यमिद हि — d) B किंचिद् (for तस्माद्) V1 जना

एवं प्राप्तो महत्कृच्छ्रमृषिः स नृपसत्तम ।
ब्राह्मणेन न वक्तव्यं तस्माद्वर्णावरे जने ॥ ६०
वर्जयेदुपदेशं च सदैव ब्राह्मणो नृप ।
उपदेशं हि कुर्वाणो द्विजः कृच्छ्रमवाप्नुयात् ॥ ६१
एषितव्यं सदा वाचा नृपेण द्विजसत्तमात् ।
न प्रवक्तव्यमिह हि किंचिद्वर्णावरे जने ॥ ६२
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्यास्त्रयो वर्णा द्विजातयः ।
एतेषु कथयन्राजन्ब्राह्मणो न प्रदुष्यति ॥ ६३
तस्मात्सद्भिर्न वक्तव्यं कस्यचित्किंचिदग्रतः ।
सूक्ष्मा गतिर्हि धर्मस्य दुर्ज्ञेया ह्यकृतात्मभिः ॥ ६४
तस्मान्मौनानि मुनयो दीक्षां कुर्वन्ति चादृताः ।
दुरुक्तस्य भयाद्राजन्नानुभाषन्ति किंचन ॥ ६५
धार्मिका गुणसंपन्नाः सत्यार्जवपरायणाः ।
दुरुक्तवाचाभिहताः प्राप्नुवन्तीह दुष्कृतम् ॥ ६६
उपदेशो न कर्तव्यः कदाचिदपि कस्यचित् ।
उपदेशाद्धि तत्पापं ब्राह्मणः समवाप्नुयात् ॥ ६७
विमृश्य तस्मात्प्राज्ञेन वक्तव्यं धर्ममिच्छता ।
सत्यानृतेन हि कृत उपदेशो हिनस्ति वै ॥ ६८
वक्तव्यमिह पृष्टेन विनिश्चित्य विपर्ययम् ।
स चोपदेशः कर्तव्यो येन धर्ममवाप्नुयात् ॥ ६९
एतत्ते सर्वमाख्यातमुपदेशे कृते सति ।
महान्क्लेशो हि भवति तस्मान्नोपदिशेत्क्वचित् ॥ ७०

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

---

61 B5 Dn1 n2 T3 om (hapl) 61-62 — a) D1-3 देशयेद्, M1 वर्णे (for वर्जे) — b) V1 om, B2 damaged, D1-3 ब्राह्मणं B2 द्विज (for नृप) — d) M1 2 तत (for द्विज)

62 B5 Dn1 n2 T3 om 62 (cf. v l 61) T1 om 62ab — a) V1 B1 2 D8 10 G2 नैषितव्य (D10 G2 °व्य), Dn3 T2 G1 2 4 M नेषि (for एषि°) B4 नैषितव्यं सदाचारा — b) V1 B (B5 om) Dn3 D2 10 S (T1 3 om.) द्विजेन नृपसत्तम — c) D4 om न V1 B1-4 च (for प्र-) S (T3 om) न च प्रव क्तव्यमिह — d) G2 वर्णांतरे (for वर्णावरे) T1 G1 नरे (for जने)

63 B4 om 63 — a) D1-7 9 ब्राह्मण क्षत्रियो वैश्यस् — b) D3 द्विजोत्तमा (for द्विजातय) — d) G2 प्रदुष्यति, G4 प्रदू°, M प्रदुष्यते

64 D1 2 7 9 read 64ab after 55, D3-6 after the ref. in 56, and D8 after 56ab, repeating it here — d) D2 4-9 दुर्विज्ञेया (for दुर्ज्ञेया हि)

65 a) V1 B1 2 4 Dn D1-3 5 T1 G1 3 मौनेन (for मौनानि) T3 G1 2 4 ऋषयो (for मुनयो) — b) B1 दिक्षा (for दीक्षां) D8 वा (for च) B4 [आ]मृता, S [अ]नृते (for [आ]दृता) — d) T2 3 G M [अ]भि (for [अ]नु) V1 B Dn D10 नाभाषते च (V1 हि) किंचन, T1 नाभिभाषंत कर्हिचित्

66 b) V1 B Dn D10 -समन्विता, T G गुणान्विता, M दमान्विता (for परायणा) — c) G1 partly damaged V1 D5 T2 वाचाभिहिता, B1-3 5 °हिते, B4 -वागभिहता, Dn -वाचाभिहिते, D10 °हते (for °हता) — d) D6 7 9 दुःकृतं, S किल्बिष (for दुष्कृतम्)

67 b) V1 अस्य (for अपि) S ह्यज्ञात्वा यस्यकस्यचित् — c) D1-6 यत् (for तत्) D7 9 पात्र (for पाप) — d) D1 3 4 6 7 9 ब्राह्मण समवाप्तवान्

68 a) V1 B D1 2 विमृष्य — b) D7 कर्तव्य (for वक्तव्यं) — G1 damaged for 68cd — c) D1-6 8-10 सत्यादृतेन, T1 अविमर्शेन (for सत्यानृतेन) M3 नि (for हि) — d) V1 B Dn D10 हि (for वै)

69 T1 om 69ab — a) B1 3 4 D10 S (T1 om) अथ (for इह) D1-9 न वक्तव्यमपृष्टेन — b) V1 B Dn D10 विनिश्चय (for विपर्ययम्) — c) T1 M1, 2 सदो(T1 °द्यो)पदेश: कर्तव्यो

70 a) T1 यदेतद् (for एतत्ते) — b) D1 6-8 G2 उपदेश (for देशे) V1 B2 4 Dn3 D10 उपदेशकृतो

११

युधिष्ठिर उवाच ।

कीदृशे पुरुषे तात स्त्रीषु वा भरतर्षभ ।
श्रीः पद्मा वसते नित्यं तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १

भीष्म उवाच ।

अत्र ते वर्तयिष्यामि यथादृष्टं यथाश्रुतम् ।
रुक्मिणी देवकीपुत्रसंनिधौ पर्यपृच्छत ॥ २

नारायणस्याङ्कगतां ज्वलन्तीं
दृष्ट्वा श्रियं पद्मसमानवक्त्राम् ।
कौतूहलाद्विस्मितचारुनेत्रा
पप्रच्छ माता मकरध्वजस्य ॥ ३

कानीह भूतान्युपसेवसे त्वं
संतिष्ठती कानि न सेवसे त्वम् ।
तानि त्रिलोकेश्वरभूतकान्ते
तत्त्वेन मे ब्रूहि महर्षिकन्ये ॥ ४

एवं तदा श्रीरभिभाष्यमाणा
देव्या समक्षं गरुडध्वजस्य ।
उवाच वाक्यं मधुराभिधानं
मनोहरं चन्द्रमुखी प्रसन्ना ॥ ५

वसामि सत्ये सुभगे प्रगल्भे
दक्षे नरे कर्मणि वर्तमाने ।
नाकर्मशीले पुरुषे वसामि
न नास्तिके सांकरिके कृतघ्ने ।

यथा (V1 B2 [marg] मया), B1 3 5 Dn1 n2 °शकृते मया (B1 5 यथा) — d) V1 Dn इह (for क्वचित्)

Colophon — *Parvan name* B1–4 Dn3 D1 3 शांति — *Sub parvan* V1 B Dn1 n2 D1–8 10 M दानधर्म — *Adhy name* V1 B2 (marg) 5 Dn शूद्रमुनिसंवाद , B2 D1–9 दुरुपदिष्टं , B4 वर्णावरोपदेश , D1–3 उप- (D3 °पा)दिष्टं , D9 (addl) अधर्मोपदेशदूषण , D10 दुरुक्त , T2 हीनजात्युपदेशप्रतिषेधे ब्राह्मणशूद्रसंवाद — *Adhy no* (figures, words or both) V1 D5 10 10 (as in text), B2 9 , S 32 — *Śloka no* Dn1 74

11

1 G2 om the ref. — a) D7 जात (for तात) — b) T1 M1–3 पुरुषर्षभ (for भरत°) D8 स्त्रीषु भाविषु भारत — d) G1 partly damaged D1 6 त (for तन्)

2 a) V1 B Dn2 D3 8 5 10 T1 G2 वर्णयिष्यामि , D4 6–9 कथ° (for वर्त°) — b) V1 B Dn D10 T2 8 G यथावृत्त (for यथादृष्ट) — c) M1 3 4 -पुत्र (for -पुत्र) — d) D4–9 -संनिधौ भरतर्षभ

3 a) D6 7 9 [अ]गरतां (for [अ]ङ्कगता) — b) B3 Dn1 n2 G समानवर्णां , B5 -दलायताक्षीं — c) G1 partly damaged D1 8 -वक्त्रा , D10 M4 नेत्रां , T1 नेत्रीं (for नेत्रा)

4 Before 4, B4 ins रुक्मिणी उवाच T1 reads 4a twice — a) T1 (second time) च (for [उ]प) — T1 G2 om (hapl) 4b — b) V1 B Dn D3 10 T2 3 G1 3 M2 संतिष्ठसे (D8 10 °ते) (for °ती) V1 B1, 3 5 Dn1 n2 T2 3 G1 3 4 च (for न) B D1 4–10 M च (for त्वम्) — c) D4–6 T2 3 G कानि (for तानि) T1 G M1 4 त्रिलोकेश्वरि (for °श्वर-) D10 -भूरि , G4 -भूति (for -भूत) — d) G1 partly damaged. D1 [अ]पि (for मे) D10 पयोधि (for महर्षि) Dn1, n2 -कल्पे (for -कन्ये)

5 a) Dn1 भाव्यमाणा , D2 10 G1 2 -भाप (for -भाष्य°) — b) S मात्रा (T1 °तु) समक्ष (G3 °क्ष्य) मकरध्वजस्य — c) T1 रुचिराभिधान (for मधुरा°) — d) B5 मनोभव , G1 3 °मुख , G2 4 °रम (for °हर) Dn2 चद्रमुखि (for °मुखी) Dn3 प्रपन्ना , D1 3 6 प्रतीता (for प्रसन्ना) D2–5 7–9 मनोहर चद्रमुखीं (D4 °खां) प्रतीता (D8 °ता)

6 Before 6, V1 B Dn D5 10 ins श्रीरुवाच — a) G4 वदामि (for वसामि) V1 B3 3 5 Dn D1–9 T2 G4 नित्य , G सत्ये (for सत्ये) D5 सुभग (for °गे) — b) G1 partly damaged T1 रक्षा वरे (for दक्षे

न भिन्नवृत्ते न नृशंसवृत्ते
न चापि चौरे न गुरुष्वसूये ॥ ६
ये चाल्पतेजोबलसत्त्वमारा
हृष्यन्ति कुप्यन्ति च यत्र तत्र ।
न देवि तिष्ठामि तथाविधेषु
नरेषु संसुप्तमनोरथेषु ॥ ७
यश्चात्मनि प्रार्थयते न किंचि-
द्यश्च स्वभावोपहतान्तरात्मा ।
तेष्वल्पसंतोषरतेषु नित्यं
नरेषु नाहं निवसामि देवि ॥ ८
वसामि धर्मशीलेषु धर्मज्ञेषु महात्मसु ।
वृद्धसेविषु दान्तेषु सत्त्वज्ञेषु महात्मसु ॥ ९
स्त्रीषु क्षान्तासु दान्तासु देवद्विजपरासु च ।
वसामि सत्यशीलासु स्वभावनिरतासु च ॥ १०

नरे) — After 6^ab, N ins

58* अक्रोधने देवपरे कृतज्ञे
जितेन्द्रिये नित्यमुदीर्णसत्त्वे ।

[(L 1) B1 corrupt D1-4 6 देवपरे; D7 देवरते (for परे) D4 कृतज्ञ — (L 2) D4 6 नित्येंद्रिये, D7 यतेंद्रिये (for जि°) D1 नित्यमुदीर्घे, D2 8 °मुदार- (for °मुदीर्ण)]

— c) D1 (by corr as in text) नाकर्मशीले — d) D1 सकरिके, G4 सस° (for सांक) — a) M हीन- (for भिन्न) D4 om न नृशंसवृत्ते Dn1 n2 वर्णे (for वृत्ते) — b) Dn3 चापि चौरे, D4-9 स्तेनवृत्ते, T2 3 G चाविनीते, M चापि स्तेने (for चापि चौरे) B5 [अ]सूयौ, T2 3 G M [अ]सूयके (for [अ]सूये) D1-8 मापावने नैव गुरुष्वसूयौ (D2 ये); T1 न चापि हीने चरिते च मायया

7 a) B2 G1 partly damaged T1 वा (for च) D5 सत्त्वे बल (for -तेजोबल) V1 Dn सत्त्वमाना, T3 दर्पसारा (for सत्त्व) — b) G1 damaged Dn1 n2 क्लिश्यति, T1 कुप्यति (for हृष्यन्ति) T1 M रुष्यति, T2 G2-4 तुष्यति, T3 तप्यति (for कुप्यन्ति) D3 T2 3 G2 यत्र (for तत्र) — c) V1 B Dn D2 10 चैव (for देवि) D4 तथाविधेन, D6 विधे नरे (for विधेषु) — d) B5 om, T1 नृपेषु (for नरेषु) V1 om (hapl) ससुप्तमनोरथेषु Dn सगुप्त, D1-3 समात, D4-10 ससक्त, T1 संतुष्ट, T2 3 G1 संक्षिप्त (for ससुप्त)

8 a) D1 2 4-9 [आ]त्मन (for °नि) D9 तु (for न) — b) D4 अस्वच्छ, D7-9 अस्वस्थ (for यश्च स्व) D1 2 यो न स्वभावोपहतोंत(D1 तात)रात्मा; D5 अस्वच्छभावोपहतातरात्मनि — c) V1 ते स्वल्प (for तेष्वल्प) Dn D1-9 T1 परेषु, D10 नतेषु, T2 G2 M करेषु (for -रतेषु) T2 नाह (for नित्य) T3 G1 3.4 तेष्वप्यसतोषकरेषु नाह (G1 नित्य) — d) T1 द्विजेषु (for नरेषु) D1-9 नाह सुतु(D5 न तु)ष्टा (for नरेषु नाह) D1 2 च्याह, T3 G1 3 नित्य (for नाह) V1 B Dn D10 सम्यक् (for देवि) — After 8, D8 ins 61*

9 For the substitution in V1 B Dn D10, cf v l 10 G1 partly damaged for 9^a — b) D5 6 कृतज्ञेषु, G4 धर्मेषु (submetric) (for धर्मज्ञेषु) D2 8 धर्मनित्येषु बधुषु, D7-9 कृतज्ञेषु कृतात्मसु — D4-6 8 om (hapl) 9^cd — c) D1 [अ]दान्तेषु (sic) — d) D7 धर्मज्ञेषु (for सत्त्व°) D1-3 सर्वज्ञेषु कृतात्मसु — After 9, S ins

59* अवन्ध्यकालेषु सदा स्नानशौचरतेषु च ।
ब्रह्मचर्यतपोज्ञानगोद्विजातिप्रियेषु च ।

[(L 1) T1 G दान- (for स्नान-)]

10 a) G1 partly damaged D4 T2 3 G M कान्तासु, D6 T1 शान्तासु (for क्षान्तासु) — b) G4 वेद (for देव) — c) D5 नित्य- (for सत्य) — d) D1-8 विनतासु (for -निर°) — For 10^cd, S subst.

60* विशुद्धगृहभाण्डासु गोधान्याभिरतासु च ।

— V1 B Dn D10 subst. for 9-10 D8 ins after 8

61* स्वधर्मशीलेषु च धर्मवित्सु
वृद्धोपसेवानिरते च दान्ते ।
कृतात्मनि क्षान्तिपरे समर्थे
क्षान्तासु दान्तासु तथाबलासु ।
सत्यस्वभावार्जवसंयुतासु [5]
वसामि देवद्विजपूजितासु ।

[The portion from रते च (in line 2) up to समर्थे (in line 3) is damaged in B2 — (L 3) B3 5 क्षातपरे (for क्षान्ति°) B1 D10 ससत्त्वे, D8 च सत्त्वे (for समर्थे) — (L 5) B5 नित्य (for सत्य) D8 10 -सत्य तासु — (L 6) B1 2 5 Dn पूजिकासु]

प्रकीर्णभाण्डामनवेक्ष्यकारिणीं
सदा च भर्तुः प्रतिकूलवादिनीम् ।
परस्य वेश्माभिरतामलज्जा-
मेवंविधां स्त्रीं परिवर्जयामि ॥ ११
लोलामचोक्षामवलेहिनीं च
व्यपेतधैर्यां कलहप्रियां च ।
निद्राभिभूतां सततं शयाना-
मेवंविधां स्त्रीं परिवर्जयामि ॥ १२
सत्यासु नित्यं प्रियदर्शनासु
सौभाग्ययुक्तासु गुणान्वितासु ।
वसामि नारीषु पतिव्रतासु
कल्याणशीलासु विभूषितासु ॥ १३
यानेषु कन्यासु विभूषणेषु
यज्ञेषु मेघेषु च वृष्टिमत्सु ।
वसामि फुल्लासु च पद्मिनीषु
नक्षत्रवीथीषु च शारदीषु ॥ १४
शैलेषु गोष्ठेषु तथा वनेषु
सरःसु फुल्लोत्पलपङ्कजेषु ।
नदीषु हंसस्वननादितासु
क्रौञ्चावघुष्टस्वरशोभितासु ॥ १५
विस्तीर्णकूलह्रदशोभितासु
तपस्विसिद्धद्विजसेवितासु ।

---

11 ^{a}) D6 प्रतीक्ष्य- (for प्रकीर्ण-) V1 B3. 8 Dn3 D10 अनपेक्ष, B1 Dn1 n2 D8 T1 °पेक्ष्य-, D1. 2 4 °वेक्ष- (for °वेक्ष्य-) G3 -कारणीं (for -कारिणीं) — ^{b}) V1 तु (for च) B8 -वासिनीं, D4 6–9 भाषिणीं, D5 -कारिणीं, T1 -चारिणीं (for वादिनीम्) — ^{c}) G1 partly damaged B8 om. वेश्मा D2 वेश्मो च गताम् (sic) (for वेश्माभिरताम्) — ^{d}) V1 B Dn D10 एवविधा ता, T G सदा शयाना (for एवविधा स्त्रीं)

12 Dn2 D4 6 7 9 om (hapl) 12 — ^{a}) B2 partly damaged. B1 4 5 Dn1 D5 पापाम् (for लोलाम्) B4 अचौक्षाम्, D5 अचोद्याम्, T1 अतोषाम्, T2 G G4 अदाक्षाम्, G1 3 अद°, G2 M अताक्षाम् (for अचो°) B1 अवलेहनीं, D2 T G2 3 M °लेपिनीं, G1 °लेपनीं, G4 °लोपनीं (for °लेहिनीं) V1 Dn3 पापामचोक्षामवलेलिहाना, D8 10 लोलामभक्ष्याम (D10 °क्ष्या त्व)वलेहिनीं सदा — ^{b}) B1 धर्मा, D1–3 -शीला, S -शौचा (for -धैर्यां) — ^{d}) G1 partly damaged V1 B Dn1 n3 D5 8 10 T1 ता (for स्त्रीं)

13 ^{a}) Dn3 D4–6 T1 नित्य (for नित्य) — ^{b}) V1 B3 D6 गणान्वितासु, S बहुश्रुतासु — T1 om (hapl) 13^{cd} — ^{c}) S (T1 om) गुणान्वितासु (for पतिव्रतासु) — ^{d}) B2 reads from सु विभूषितासु up to वसामि फु (in 14^{c}) on marg D4–9 सदास्मि देवि (D8 °वी) (for विभूषितासु)

14 B3 reads up to वसामि फु (in 14^{c}) on marg — ^{a}) G1 partly damaged. Dn3 यामेषु, G3 यान्येषु (for यानेषु) Dn3 कल्यासु (for कन्यासु) B3 विभूषणासु, G2 षितासु (for °षणेषु) — ^{b}) T1 2 G वस्त्रेषु (for यज्ञेषु) B1 तुष्टिमत्सु, D2 वृद्धि° (for वृष्टि°) — ^{c}) D3 om. (hapl) from फुल्लासु up to सरःसु (in 15^{b}) — ^{d}) D4 6 7–9 शारदासु, T8 °देषु (for °दीषु)

15 D8 om up to सरःसु (in 15^{b}) (cf v l 14) — ^{a}) V1 B Dn D10 G2 गजेषु (for शैलेषु) M3 om from गोष्ठेषु up to सेवितासु (in 16^{b}) V1 B Dn1 n2 D8 10 [आ]सनेषु (for वनेषु) — ^{b}) B1 शरत्सु, Dn1 सर स्व, D8 सर प्र, D9 सरत्सु (sic) (for सरःसु) — T1 repeats 15^{c} after 16^{cd} — ^{c}) D8 गोषु च न (for हंसस्वन-) S (M3 om, T1 [first time]) स्वर(T1 °न)सेवितासु (for स्वननादि°) T1 (second time) नदीषु फुल्लार्जुनसङ्कुलतासु — G2 om (hapl) 15^{d} — ^{d}) Dn3 क्रौंचाभिघुष्ट (for °वघुष्ट) B1 D1 2 स्वन (for स्वर) B1 भूषितासु (for शोभितासु) D1 क्रौंचो(D6 °चा) पघुष्टासु च निम्नगासु, D7–9 क्रौंचोपघु(D9 °दु)ष्टास्वननादितासु, T1 क्रौंचीषु मृष्टस्वरनादितासु, T2 3 G1 3 4 M1 क्रौंचान्यपुष्ट(M1 °ष्टा)स्वरनादितासु

16 M3 om 16^{ab} (cf v l 15) — ^{a}) M1 विकीर्ण (for विस्तीर्ण) D2 -कूट (for -कूल) D1–9 द्रुमना दितासु (for ह्रदशोभि) V1 B Dn D10 विकी(Dn3 °स्ती)र्णकूलद्रुमराजितासु — D6 om (hapl) 16^{cd} — ^{b}) B3 partly damaged B5 तपस्विनीषु, Dn1 D1 °स्विसिद्धि (for °स्विसिद्ध) D1 7 8 शोभितासु (for सेवि°) — B2 reads 16^{cd} on marg. — ^{c}) B1 सत्य (for नित्य) B3 स्फुरदुदकासु, D1

वसामि नित्यं सुबहूदकासु
सिंहैर्गजैश्चाकुलितोदकासु ।
मत्ते गजे गोवृषभे नरेन्द्रे
सिंहासने सत्पुरुषे च नित्यम् ॥ १६
यस्मिन्गृहे हूयते हव्यवाहो
गोब्राह्मणश्चार्च्यते देवताश्च ।
काले च पुष्पैर्बलयः क्रियन्ते
तस्मिन्गृहे नित्यमुपैमि वासम् ॥ १७
स्वाध्यायनित्येषु द्विजेषु नित्यं
क्षत्रे च धर्माभिरते सदैव ।
वैश्ये च कृष्याभिरते वसामि
शूद्रे च शुश्रूषणनित्ययुक्ते ॥ १८
नारायणे त्वेकमना वसामि
सर्वेण भावेन शरीरभूता ।
तस्मिन्हि धर्मः सुमहान्निविष्टो
ब्रह्मण्यता चात्र तथा प्रियत्वम् ॥ १९
नाहं शरीरेण वसामि देवि
नैवं मया शक्यमिहाभिधातुम् ।
यस्मिंस्तु भावेन वसामि पुंसि
स वर्धते धर्मयशोर्थकामैः ॥ २०

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

7–9 S स्व बहू, D10 सुबहूदकेषु (for °कासु) — d) G1 partly damaged B1 कुजैश् (for गजैश्) D4 7–9 [उ]त्कालितोदकासु D10 [आ]कुलितोदगासु (for कासु) — After 16cd, T1 repeats 15c — e) D4 6 गजेन्द्रे, M1–3 च नित्य (for नरेन्द्रे) — T1 om 16f — f) V1 B5 Dn1 n2 D4–6 सत्पुरुषेषु, B8 षे चापि (for °षे च)

17 D5 om 17 — a) T1 G हूयति (for °ते) D8 हव्यवाहे — b) T2 3 M गौर् (for गो) D1–8 ब्राह्मण (for °णश्) G2 4 [अ]र्चित (for [अ]र्च्यते) T2 3 G1 3 M देवता (for °ताश्) T1 यस्मिन्गृहे पूजिता ब्राह्मणाश्च — For 17ab, V1 B Dn D10 subst.

62* यस्मिञ्जनो हव्यभुजं जुहोति
गोब्राह्मणं चार्चति देवताश्च ।

[(L 2) Dn2 गोब्राह्मणांश् B4 Dn1 देवता (for °ताश्)] While D4 6–9 subst for 17ab

63* यस्मिन्यज्ञे हूयति हव्यवाहे
गोब्राह्मणाभ्यार्चितदेवतासु ।

[(L 1) D7 पक्षे (for यज्ञे) D6 हव्यवाहो. —(L 2) D6 गोब्राह्मणेष्वर्चित (for °णाभ्यर्चित)]

— c) G1 4 कालेन, M4 कालेय (for काले च) T1 क्रियते (for क्रियन्ते) — d) D10 G1 उपैति (for °मि) D1–4 6–9 तस्मिन्गृहे वासमुपैमि नित्य

18 a) D1–8 -युक्तेषु, S शीलेषु (for नित्येषु) V1 B Dn D8 10 सदा द्विजेषु, T1 द्विजोत्तमेषु (for द्विजेषु नित्य) — b) B5 स्व (for च) S (except T1) तथा (for सदा) D4–6 क्षेत्रेषु सत्याभिरतेषु नित्यं — c) D4–6 वैश्येषु (for वैश्ये च) T1 वार्ताभिरते, G3 कृष्येभि°, M कृष्याग्नि (for कृष्याभि°) — d) G1 partly damaged D4–7 शूद्रेषु (for शूद्रे च) T1 G2–4 नित्ययत्ने, T2 3 M °यत्ते (for नित्ययुक्ते)

19 b) T3 om. (hapl) from सर्वेण (in 19b) to वसामि (in 20c) D4–6 च सर्वभूते, D7–9 शरीरपू (D8 °भू)ते (for भूता) — c) D1–4 6–9 G1 3 अस्मिन् (for त) D5 om हि B4 विशिष्टो (for निविष्टो) — d) B5 ब्रह्मण्यभावोत्र, D8 ब्राह्मण्यता चात्र D5 6 ब्रह्मण्यता च प्रियवादिता च

20 T3 om up to वसामि (in 20c) (cf v 1 19) — a) D4 5 शरीरे नि (for शरीरेण) — b) D1 [ए]त, D2–9 [ए]तन् (for [ए]व) B5 [अ]भिनेतुं, D8 °धार्नं (for धातुम्) — c) V1 B1 2 4 5 Dn D10 भावेन यस्मिन्नि, B3 एवंविधे चैव (for यस्मिंस्तु भावेन) T1 यस्मिन्प्रभावेन वसामि पुंस — d) D1 T2 G4 सवर्धते; M1–3 4 (inf lin as in text) संपद्यते (for स वर्धते) D8 -यशार्थ (for यशोर्थ) D3 -काम (for कामैः)

१२

युधिष्ठिर उवाच ।
स्त्रीपुंसयोः संप्रयोगे स्पर्शः कस्याधिको भवेत् ।
एतन्मे संशयं राजन्यथावद्वक्तुमर्हसि ॥ १
भीष्म उवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
भङ्गाश्वनेन शक्रस्य यथा वैरमभूत्पुरा ॥ २
पुरा भङ्गाश्वनो नाम राजर्षिरतिधार्मिकः ।
अपुत्रः स नरव्याघ्र पुत्रार्थं यज्ञमाहरत् ॥ ३
अग्निष्टुं नाम राजर्षिरिन्द्रद्विष्टं महाबलः ।
प्रायश्चित्तेषु मर्त्यानां पुत्रकामस्य चेष्यते ॥ ४
इन्द्रो ज्ञात्वा तु तं यज्ञं महाभागः सुरेश्वरः ।
अन्तरं तस्य राजर्षेरन्विच्छन्नियतात्मनः ॥ ५
कस्यचित्त्वथ कालस्य मृगयामटतो नृप ।
इदमन्तरमित्येव शक्रो नृपमसोहयत् ॥ ६
एकाश्वेन च राजर्षिर्भ्रान्त इन्द्रेण मोहितः ।
न दिशोऽविन्दत नृपः क्षुत्पिपासार्दितस्तदा ॥ ७

Colophon om in D1 — *Parvan name* B1-4 Dn8 शांति — *Sub-parvan* V1 B Dn D2-7 9 10 M दान धर्म — *Adhy name* V1 B1 2 4 5 Dn D8 8 10 M4 श्री (Dn1 D10 om श्री) रुक्मि (M4 °ग्मि) णीसवाद, D4-7 9 रुक्मिणीकृष्णसंवाद, T2 रुक्मिणीलक्ष्मीसवादे श्रीस्थलकथने, T8 G रुक्मिणीलक्ष्मीसवाद — *Adhy no* (figures, words or both) B3 11 (as in text), D10 10, S 33 — *Śloka no* Dn1 21, D4 20 — After this adhy, S ins a passage given in App I (No 2)

12

1 [a]) B1 पुसो (submetric) (for पुंसयो) — [b]) T1 सुख (for स्पर्श) M4 [ऽ]भवत् (for भवेत्) B8 6 D10 प्रीति क (D10 °तिस्त) स्याधिका भवे (D10 °काभव) त् ❀ Cn स्पर्शो वैषयिकं सुखम् । ❀ — [c]) D1 2 T1 M4 एत (for एतन्) D3 सशयो, G1 damaged (for °य) V1 B2 4 Dn D10 एतस्मिन्संशये राजन् — [d]) D1-8 7 छेत्तुम् (for वक्तुम्)

2 [c]) B1 2 5 Dn भगास्वनेन, D1-8 10 भृ (D10 भ) गाश्वकेन, D4 6-9 भृ (D4 भ) गाश्वेन च, D5 मृगाश्वेनेन (for भङ्गाश्वनेन) — [d]) D1-3 नृप, D4-9 तदा (for पुरा)

3 [a]) B1 2 4 5 Dn भगाम्वनो, D1-3 5-10 भृ (D10 भं) गाश्वको, D4 भगाश्वगो (for °श्वनो) — [b]) D1 देवर्षिर् (for राज) D1 7 8 इति (for ऋति) D3 8 देव (D3 राज) र्षिरभिविश्रुत — [c]) V1 B Dn D10 पुत्रप (for स नर) V1 T8 व्याघ्र — [d]) D1 6 सुप्राप्यं, T1 G M1-8 पुत्रार्थे (for पुत्रार्थं) D1-6 सुप्राप्यं यज्ञ मारभत् — After 3, T2 8 G read 6[cd] for the first time, repeating it in its proper place

4 [a]) T2 8 M8 अग्निष्टुर्, G2 4 °जिन् (for °ष्टु) D1-4 6-9 नृपतिर् (for राजर्षिर्) V1 B Dn Cn अग्निष्टुत स राजर्षिर् ❀ Cn त्रिगुणितोऽग्निष्टोमोऽग्निष्टुत । तत्र ह्यग्निरेव स्तूयते । स च पुत्र ददाति दाशुषे इति मन्त्रवर्णात्पुत्रप्रद क्रतु । स चेन्द्रद्विष्ट । तत्रेन्द्रस्य प्राधान्याभावात् । ❀ — [b]) D10 T G द्विष्टो (for द्विष्ट) D1-9 महाक्रतु (D3 °म) (for °बल) — [c]) D8 प्रायश्चित्येषु, M1 2 °श्चित्तेन — [d]) V1 B Dn D10 कामेषु (for कामस्य) D4-7 9 पुत्रकाम स इज्य (D9 इश्य) ते, D8 °कामे स उच्यते, T1 °कामेषु चेष्टिते

5 [a]) D1 8 [ऽ]पि ज्ञात्वा, T8 ज्ञात्वा च, G1 damaged (for ज्ञात्वा तु) T1 कृत (for तु त) — [b]) D1 अभागश्च, D8 महाभाग, D4-9 अभ्यगात्स, M1-3 अथागम्य, T2 8 G तथा (G2 °दा) गत्य, M4 तथागम्य (for महाभाग) — [d]) M2 3 अभ्यैच्छन्, T1 अन्वै (for अन्वि°) T2 3 G प्र (for नि) M4 T1 अध्यगच्छयतात्मन — After 5, N (except D8) ins

64* न चैवास्यान्तर राजन्स ददर्श महात्मन ।

[Dn8 वै वापि, D10 [ए]व तस्य (for चैवास्य) D1 2 4-9 य (D8 जि) तात्मन (for महा°)]

6 [b]) V1 B Dn D10 मृगया (V1 B3 Dn3 °य) गतवान्नृप, D5 °यायामटन्नृप, T1 °यार्थे गतो नृप, T2 8 G1 3 4 M °यामटते नृप — T2 3 G read 6[cd] for the first time after 3 — [c]) V1 B1 [ए]व

7 [a]) B1 D10 तु, D1 4-9 स (for च) T1 एको

इतश्चेतश्च वै धावञ्श्रमतृष्णार्दितो नृपः ।
सरोऽपश्यत्सुरुचिरं पूर्णं परमवारिणा ।
सोऽवगाह्य सरस्तात पाययामास वाजिनम् ॥ ८
अथ पीतोदकं सोऽश्वं वृक्षे बद्ध्वा नृपोत्तमः ।
अवगाह्य ततः स्नातो राजा स्त्रीत्वमवाप ह ॥ ९
आत्मानं स्त्रीकृतं दृष्ट्वा व्रीडितो नृपसत्तमः ।
चिन्तानुगतसर्वात्मा व्याकुलेन्द्रियचेतनः ॥ १०
आरोहिष्ये कथं त्वश्वं कथं यास्यामि वै पुरम् ।
अग्निष्टुं नाम इष्टं मे पुत्राणां शतमौरसम् ॥ ११
जातं महाबलानां वै तान्प्रवक्ष्यामि किं त्वहम् ।
दारेषु चास्मदीयेषु पौरजानपदेषु च ॥ १२
मृदुत्वं च तनुत्वं च विक्लवत्वं तथैव च ।
स्त्रीगुणा ऋषिभिः प्रोक्ता धर्मतत्त्वार्थदर्शिभिः ।
व्यायामः कर्कशत्वं च वीर्यं च पुरुषे गुणाः ॥ १३
पौरुषं विप्रनष्टं मे स्त्रीत्वं केनापि मेऽभवत् ।
स्त्रीभावात्कथमश्वं तु पुनरारोढुमुत्सहे ॥ १४
महता त्वथ खेदेन आरुह्याश्वं नराधिपः ।
पुनरायात्पुरं तात स्त्रीभूतो नृपसत्तम ॥ १५

सनेथ राजर्षिर् — ^{b}) G4 श्रात (for श्रान्त) — ^{c}) D1 [s]शिर्मत (sic), D4–9 विंदति (for ऽविन्दत) T2 G न दीनो विंदवि नृप (T8 जल) — ^{d}) V1 तथा; D4 5 नृप, D6 8 9 नृप, D7 नृप (for सदा)

8 ^{a}) T1 शनैर् (for च वै) Dn1 n2 D2 9 वै राजन्, D4–6 धावन्स, G1 वै यावत् (for वै धावन्) — ^{b}) V1 Dn3 T2 तृष्णान्वितो (for °र्दितो) D1 3 10 G3 नृप (for नृप) Dn1 n2 D4 श्रमतृष्णान्वितो नृप — ^{c}) D4–7 स (for सु-) D2 8 विपु(D3 °म)ल (for रुचिरं) — ^{d}) D2 8 पूर्वं परमवारिधिं — ^{e}) D2 8 सो(D3 अ)वगाहत (hypermetric) (for गाह्य) M1–3 ततस् (for सरस्) V1 तावत्, B3 तत्र, D10 स्नात (for तात) — ^{f}) D1, 3–9 पाययित्वा च (D1 3 8 9 °त्वाथ) वाजिनं, D10 स्नापयामास वा°

9 B2 damaged for 9^{a} — ^{b}) S transp वृक्षे and बद्ध्वा D2 7 G3, 4 नृपोत्तम — T1 om 9^{cd} — ^{c}) B4 Dn1 तात, D2 9 वारि, M त्वेकां (for स्नातो) — ^{d}) D4 तत्र (for राजा) M च (for ह) V1 B Dn D10 तत्र स्त्रीत्वमवाप्तवान्

10 ^{a}) G1 partly damaged D1–4 6–9 G4 ज्ञात्वा (for दृष्ट्वा) — ^{b}) D4–9 व्रीडितो नृपतिस्तदा, S (except T1) व्रीलितो नृपसत्तम (T2 3 M4 °म·) — ^{c}) D4–9 चिंतामन्वगमत्पापा (D5 °पं, D8 °र्थं), D10 मुपगत सोय — ^{d}) S मानस (for -चेतन) D10 सर्वात्मा व्याकुलेंद्रिय·

11 ^{a}) D2 8 आरोक्ष्यामि, T1 °हिष्ये (for °हिष्ये) B4 च (for तु) D1 4–9 आरोक्ष्यामि कथ ह्य(D1 त्व)श्वं — ^{b}) D1 3 4–9 तां पुरीं, T1 तत्पुरं (for वै पुरम्) — ^{c}) V1 B Dn D8 10 इष्टेनाग्निष्टुता चा(B1, 3 5 Dn3 चा)पि, D1 अग्निष्टुत्वा च यष्टे मे (sic); D2 8 अग्निष्टुता (D3 °ना) त्वयेष्ट्वा मे, D4–6 अग्निष्टोमेन यज्ञेन, D7 9 अश्रुताय च यष्टेन, T1 अग्निष्टुर्नाम चेष्ट मे

12 ^{a}) V1 B Dn D10 मे; G1 damaged (for वै) — ^{b}) G1 partly damaged D1–3 7–9 च (for प्र) D5 [अ]हं (for किं) V1 B4 T G त्वह, D5 कथ (for त्वहम्) D4 6 तान्वक्ष्यास्यहं कथ (submetric) — ^{c}) B2 partly damaged V1 B1, 3–5 Dn D5 10 T2 3 M3 चा(Dn3 वा)त्मकीयेषु, D7 चात्मदाहेषु, D8 9 चात्मदेयेषु (for चास्मदी°) — T2 om. (hapl.) 12^{d}–16^{b}

13 T3 om 13 (cf v l 12) — ^{a}) D1–4 6–9 तनु(D1 त्वन्न)त्व च मृदुत्व च — ^{b}) B3 विक्रूरत्व (for विक्लवत्व) T1 3 G पराधीनत्वमेव च — After 13^{ab}, T3 G ins

65* हावभावादिलावण्यस्त्रीगुणाढ्या कुतूहलम् ।
[T3 G3 4 मावाभावादिलावण्य, G2 माव° (for the prior half) G2 त्रिगुणाद् (for स्त्री°)]

— ^{c}) M ऋषिभि — ^{d}) G1 partly damaged B1 -तत्त्वानु- (for तत्त्वार्थं-) — ^{e}) V1 B Dn D10 व्यायामे, D4 G2 °म- (for °म·)

14 T2 om. 14 (cf v l 12) — ^{a}) G4 पौरुष्यं D2–4 6 T1 G1 3 4 विप्रणष्ट V1 B2 4 Dn D10 वै (for मे) — ^{b}) D3 6–9 [अ]थि (for [अ]पि) D2 3 8 भवेत् (for ऽभवत्) — After 14^{ab}, D4–6 read 16^{cd} for the first time, repeating it in its proper place — ^{c}) V1 B (except B2) Dn1, n2 D1 7–10 T1 पुनर् (for कथम्) V1 B Dn तं, D4–10 च, T1 मे, G4 नु (for तु) — ^{d}) V1 B (except B2) Dn1 n2 D1, 5 7–10 कथम् (for पुनर्) T1 आरोढुं नोत्सहे पुन.

पुत्रा दाराश्च भृत्याश्च पौरजानपदाश्च ते ।
किं न्विदं त्विति विज्ञाय विस्मयं परमं गताः ॥ १६
अथोवाच स राजर्षिः स्त्रीभूतो वदतां वरः ।
मृगयामस्मि निर्यातो बलैः परिवृतो दृढम् ।
उद्भ्रान्तः प्राविशं घोरामटवीं दैवमोहितः ॥ १७
अटव्यां च सुघोरायां तृष्णार्तो नष्टचेतनः ।
सरः सुरुचिरप्रख्यमपश्यं पक्षिभिर्वृतम् ॥ १८
तत्रावगाढः स्त्रीभूतो व्यक्तं दैवान्न संशयः ।
अतृप्त इव पुत्राणां दाराणां च धनस्य च ॥ १९
उवाच पुत्रांश्च ततः स्त्रीभूतः पार्थिवोत्तमः ।
संप्रीत्या भुज्यतां राज्यं वनं यास्यामि पुत्रकाः ।
अभिषिच्य स पुत्राणां शतं राजा वनं गतः ॥ २०
तामाश्रमे स्त्रियं तात तापसोऽभ्यवपद्यत ।
तापसेनास्य पुत्राणामाश्रमेऽप्यभवच्छतम् ॥ २१
अथ सा तान्सुतान्गृह्य पूर्वपुत्रानभाषत ।
पुरुषत्वे सुता यूयं स्त्रीत्वे चेमे शतं सुताः ॥ २२

---

15 T2 om 15 (cf. v 1 12) — [a]) G1 partly damaged V1 B Dn D10 यत्नेन, D1–8 वेगेन (for खेदेन) T1 महत्त्वात्त्वथ खेदस्य — [b]) B2 partly damaged G1 8 नराधिप D2 8 सोऽश्रमारह्य भूपति — [c]) B2 damaged D8 पुरीं (for पुरं) — [d]) V1 B1 2 Dn1 n2 D10 स्त्रीकृतो (for °भूतो) V1 B1 8 Dn D1 8 6–9 T1. 8 सत्तम· (for °म)

16 T2 om 16[ab] (of v 1. 12) — [a]) Dn2 D1. 2 4 6–9 S (except G2, T2 om) पुत्रदारा(D7 °सा)श्च (for पुत्रा दाराश्च) — [b]) B1 8–5 त, T1 ये (for ते) D1–9 पौरजानपदं च तत् — D1–6 read 16[cd] for the first time after 14[ab] — [c]) B1 Dn D1 T2 G1 8 4 M8 स्विद तु, D2 8 इद तु (D8 हि), D4 (both times) न्वेतद्, D5 6 (both both times) 7–9 त्वेतद् (for न्विद तु) — [d]) G1 partly damaged V1 D1 4–6 (last three first time) गत (for गता)

17 [b]) G8 4 वर (for वर) D8 स्त्रीभूतो नृपसत्तम — [c]) V1 B2 Dn1 अह, B8 5 अथ, S चास्मि (for अस्मि) D1 नियतो (for निर्यातो) — [d]) B8 5 ह्यह (for दृढम्) T1 सुघोर प्राविश वनं — T1 om 17[ef] — [e]) D7 प्राविशद्, D8 9 प्राविशद् B2 5 D10 M1 घोरम् (for घोराम्) — [f]) T2 8 G1 8 4 परि- (for दैव-) V1 B Dn D10 -चोदित (for -मोहित)

18 B2 partly damaged for 18[ab] — [a]) G1 partly damaged D7 स (for सु) — [b]) D1. 4. 6–9 M1–8 तृषार्तो (for तृष्णा°) — [c]) D1 सुरुचिरं Dn3 सर सुरुचिर पुण्यम्, D1–9 सर शुचिजलं पुण्यम् — [d]) D8 अगमत्, G1 अपश्यत् (for °श्यं) D1. 2 T1 युतं (for वृतम्) D4–6 अद्राक्ष पक्षिसकुल, D7–9 अपश्य पक्षिसयुत

19 [a]) V1 अत्र, M1–8 4 (*inf lin*) सरो (for तत्र) D7 [अ]वगाह्य, M8 4 °गाढ (for °गाढ) — [b]) V1 B Dn D10 दैवेनाह कृत पुरा (B8 °न) — Before 19[cd], M2–4 ins भीष्म — [cd]) D9 अदस्, T1 अवृत्त (for अतृप्त) D4–8 T2 8 G M2–4 एव (for इव) T1 transp पुत्राणा and दाराणा — For 19[cd], V1 B Dn D10 subst

66* नामगोत्राणि चाभाष्य दाराणा मन्त्रिणा तथा ।

20 [a]) V1 B Dn D10 आ(Dn8 प्रा)ह पुत्रास्तत सोथ — [b]) G1 8 4 पार्थिवोत्तम — [cd]) D9 स्त्री- (for स) D1 lacuna for राज्य वन यास्यामि D2 8 युष्माभिरिह पुत्रका (for 20[d]) — For 20[ef], V1 B Dn D5 10 subst

67* एवमुक्त्वा पुत्रशतं वनमेव जगाम ह ।

While, S subst for 20[ef]

68* स पुत्राणा शत राजा अभिषिच्य वन गत ।
[Before the above, M1–8 ins भीष्म]

21 [a]) B2 partly damaged D3 6 आश्रमी, T1 G चाश्रमे, T2 8 M त्वा° (for आ°) V1 B Dn D5 10 गत्वा चैवाश्रम सा तु — [b]) V1 B Dn D5 10 तापस (Dn3 °से) प्रत्यपद्यत (B1 °द्य च), D1 6 8 9 सेऽभ्य (D8 9 °व)पद्यत, D7 °स्येऽव — [c]) D1 partly damaged. D2 8 तत्रापि चैव पुत्राणाम्, D1 6–9 तापसा चैव पु° — [d]) B2 Dn D6 T8 G1 आश्रमेषु, D1–4 6–9 °मेऽस्य, G2 ह्याश्रमेपि, G3 तापसेषु (for आश्रमेऽपि)

22 [a]) D2 3 सुतान्पूर्वान, G2 प्रगृह्याशु (for सुतान्गृह्य) V1 B Dn D5 10 अथ तानादाय तान्सर्वा(B1 4 D10 °न्पुत्रा)न् — [b]) D1 4 6–9 पूर्वान (for पूर्व) D2 8 गृहीत्वा वाक्यमब्रवीत् — [c]) D1 6 7 8 तथा, D8 यथा (for सुता) — [d]) Dn3 चेमे शत, D1 lacuna, D2 8 चैते हि मे (for चेमे शत)

एकत्र भुज्यतां राज्यं भ्रातृभावेन पुत्रकाः ।
सहिता भ्रातरस्तेऽथ राज्यं बुभुजिरे तदा ॥ २३
तान्दृष्ट्वा भ्रातृभावेन भुञ्जानान्राज्यमुत्तमम् ।
चिन्तयामास देवेन्द्रो मन्युनाभिपरिप्लुतः ।
उपकारोऽस्य राजर्षेः कृतो नापकृतं मया ॥ २४
ततो ब्राह्मणरूपेण देवराजः शतक्रतुः ।
भेदयामास तान्गत्वा नगरं वै नृपात्मजान् ॥ २५
भ्रातॄणां नास्ति सौभ्रात्रं येऽप्येकस्य पितुः सुताः ।
राज्यहेतोर्विवदिताः कश्यपस्य सुरासुराः ॥ २६
यूयं भङ्गाश्वनापत्यास्तापसस्येतरे सुताः ।
कश्यपस्य सुराश्चैव असुराश्च सुतास्तथा ।
युष्माकं पैतृकं राज्यं भुज्यते तापसात्मजैः ॥ २७
इन्द्रेण भेदितास्ते तु युद्धेऽन्योन्यमपातयन् ।
तच्छ्रुत्वा तापसी चापि संतप्ता प्ररुरोद ह ॥ २८
ब्राह्मणच्छद्मनाभ्येत्य तामिन्द्रोऽथान्वपृच्छत ।
केन दुःखेन संतप्ता रोदिषि त्वं वरानने ॥ २९
ब्राह्मणं तु ततो दृष्ट्वा सा स्त्री करुणमब्रवीत् ।
पुत्राणां द्वे शते ब्रह्मन्कालेन विनिपातिते ॥ ३०
अहं राजाभवं विप्र तत्र पुत्रशतं मया ।
समुत्पन्नं सुरूपाणां विक्रान्तानां द्विजोत्तम ॥ ३१
कदाचिन्मृगयां यात उद्भ्रान्तो गहने वने ।
अवगाढश्च सरसि स्त्रीभूतो ब्राह्मणोत्तम ।

---

23 a) D4 एकत्व, M एभिश्च (for एकत्र) — c) D10 तेच (for तेऽथ) — d) G2 4 तथा (for तदा)

24 a) D1 partly damaged. D2 8 तान्दृष्ट्वा तु (D2 om तु) सर्वं भ्रातॄन् — d) V1 B Dn D10 T8 [अ]थ (for [अ]भि) D2 -परिप्लुत — e) B6 उपहारो (for कारो) — f) B2 8 5 [अ]पकृतो (for कृत)

25 a) S (except G2) वेषेण (for रूपेण) — d) B8 गुरुयन्वै, D1-8 नगरे वै, T1 °रे तान्, T2 8 G रेषु, M रे तु (for र वै)

26 a) T1 [ए]व (for [अ]स्ति) B1 D4-6 सौहार्दं (B1 र्यं) (for सौभ्रात्र) — b) D1 यदि, D8 येच D4-7 9 ये तु (for येऽपि) — D2-4 8 om (hapl) 26^{c}–27^{b} — c) D1 **दित्वा, D6 7 9 विविदिता (for विव) — d) V1 B2 4 D9 कस्यपस्य, T2 8 G2-4 M काश्य°, G1 damaged (for कश्य) D1, 5-7 9 सुता पुरा, T1 पुरा सुता (for सुरासुरा)

27 D2-4 8 om 27^{ab} (cf v l 26) — a) Dn1 य यं (for यूयं) V1 B (except B8) Dn भगास्वनापत्यास्, D1 5-7 9 मृगाश्वतनया(D1 कसुता)स्, S भंगाश्वनो(G2 M श्वना, G4 श्विनो)पत्यं — T G om. 27^{cd} — c) V1 कास्यपस्य D1 2 6-9 [अ]सुराश्, D10 सुताश् (for सुराश्) D5 चैव M काश्यपस्य सुताश्चैव — d) D1-9 वि(D4 om वि)बुधाश् (for असुराश्) B4 तु (for च) V1 D10 M2-4 सुरास् (for सुतास्) D1-8 यथा, M सदा (for तथा) — e) D1 पैत्रकं, D8 पैतृकी (for °क)

28 Before 28, T1 ins भीष्म — a) D1-8 [ऽ]त्र, D4 6 वै (for तु) — b) B1 D6 9 अपातयत्, G1 damaged — c) Dn8 एतच्छ्रुत्वा (hypermetric), D4-7 9 श्रुत्वा तु, D8 श्रुत्वापि (for तच्छ्रुत्वा) Dn8 वा (for च) — d) D4 प्रारुरोद T G संतप्ता (T1 रुरोद) भृशदुःखिता

29 a) Dn8 D1 [अ]स्येत्य (for [अ]भ्येत्य) T2 8 G पुनर्ब्राह्मणवेषेण — b) D1 तम् (for ताम्) B8 [अ]न्वगच्छत, D1 4-9 [अ]नुपृच्छ(D4 च्छे)त — cd) T2 8 G संतापं करोषि (for संतप्ता रोदिषि)

30 a) G1 partly damaged D8 ब्राह्मण्य (for °ण) V1 B (except B1) Dn स, D10 om (for तु) — b) T G वचनम् (for करुणम्) — c) B1 विप्र (for ब्रह्मन्)

31 a) D1-9 पूर्वं (for विप्र) — b) T1 तद्धि (for तत्र) Dn2 पूर्वं (for पुत्र-) V1 B Dn D10 T1 मम (for मया) — c) D1-4 6-9 उत्पादित (for समुत्पन्नं) V1 B2-5 Dn1 n8 D7 T2 8 M8 4 Cn स्व, Dn1 स (for सु) ❀ Cn स्वरूपाणां स्वस्येव रूपं येषां तेषाम् । ❀ — d) T2 partly damaged G1, 8 4 M नरोत्तम, G2 नरर्षभ (for द्विजोत्तम) V1 B Dn D10 पुत्राणां ब्राह्मणोत्तम

32 D2 6 8 om (hapl) 32^{abcd} — a) G1 partly damaged T2 मृगयाश्रांत, T8 G2-4 °शावाक्ष (for °या

पुत्रा दाराश्च भृत्याश्च पौरजानपदाश्च ते ।
किं न्विदं त्विति विज्ञाय विस्मयं परमं गताः ॥ १६
अथोवाच स राजर्षिः स्त्रीभूतो वदतां वरः ।
मृगयामस्मि निर्यातो बलैः परिवृतो दृढम् ।
उद्भ्रान्तः प्राविशं घोरामटवीं दैवमोहितः ॥ १७
अटव्यां च सुघोरायां तृष्णार्तो नष्टचेतनः ।
सरः सुरुचिरप्रख्यमपश्यं पक्षिभिर्वृतम् ॥ १८
तत्रावगाढः स्त्रीभूतो व्यक्तं दैवान्न संशयः ।
अतृप्त इव पुत्राणां दाराणां च धनस्य च ॥ १९
उवाच पुत्रांश्च ततः स्त्रीभूतः पार्थिवोत्तमः ।
संप्रीत्या भुज्यतां राज्यं वनं यास्यामि पुत्रकाः ।
अभिषिच्य स पुत्राणां शतं राजा वनं गतः ॥ २०
तामाश्रमे स्त्रियं तात तापसोऽभ्यवपद्यत ।
तापसेनास्य पुत्राणामाश्रमेऽप्यभवच्छतम् ॥ २१
अथ सा तान्सुतान्गृह्य पूर्वपुत्रानभाषत ।
पुरुषत्वे सुता यूयं स्त्रीत्वे चेमे शतं सुताः ॥ २२

---

15 T2 om 15 (cf. v 1 12) — a) G1 partly damaged V1 B Dn D10 यत्नेन, D1–8 वेगेन (for खेदेन) T1 महत्त्वात्त्वथ खेदस्य — b) B2 partly damaged G1 8 नराधिप D2 8 सोऽश्रमारह्य भूपति — c) B2 damaged D8 पुरीं (for पुरं) — d) V1 B1. 2 Dn1 n2 D10 स्त्रीकृतो (for °भूतो) V1 B1 8 Dn D1. 8 5–9 T1 8 सत्तम· (for °म)

16 T2 om 16ab (of v 1 12) — a) Dn2 D1 2 4 6–9 S (except G2, T2 om) पुत्रदारा(D7 °सा)श्च (for पुत्रा दाराश्च) — b) B1 8–5 त, T1 ये (for ते) D1–9 पौरजानपदं च तत् — D4–8 read 16cd for the first time after 14ab — c) B1 Dn D1 T2 G1 8 4 M8 त्विद तु, D2 8 इद तु (D8 हि), D4 (both times) न्वेतद्, D5 6 (both both times) 7–9 त्वेतद् (for न्विद तु) — d) G1 partly damaged V1 D1 4–6 (last three first time) गत (for गता)

17 b) G8 4 वर (for वर) D8 स्त्रीभूतो नृपसत्तम — c) V1 B2 Dn1 अह, B8 5 अथ, S चास्मि (for अस्मि) D4 नियतो (for निर्यातो) — d) B8 5 इह (for दृढम्) T1 सुघोर प्राविश वन — T1 om 17ef — e) D7 प्रादिशद्, D8 9 प्राविशद् B2 5 D10 M1 घोरम् (for घोराम्) — f) T2 8 G1 8 4 परि- (for दैव-) V1 B Dn D10 -चोदित (for -मोहित)

18 B2 partly damaged for 18ab — a) G1 partly damaged D1 स (for सु) — b) D1. 4. 6–9 M1–8 तृषार्तो (for तृष्णा°) — c) D1 सुरुचिरं Dn8 सर सुरुचिर पुण्यम्, D1–9 सर शुचिजल पुण्यम् — d) D3 अगमत्, G2 अपश्यत् (for श्यं) D1 2 T1 युतं (for वृतम्) D4–6 अद्राक्ष पक्षिसकुल, D7–9 अपश्य पक्षिसयुत

19 a) V1 अत्र; M1–8 4 (*inf lin*) सरो (for तत्र) D7 [अ]वगाह्य, M8 4 °गाढ (for °गाढ) — b) V1 B Dn D10 दैवेनाह कृत पुरा (B8 °न) — Before 19cd, M2–4 ins भीष्म — cd) D9 अदस, T1 अवृत्त (for अतृप्त) D4–8 T2 8 G M2–4 एव (for इव) T1 transp पुत्राणा and दाराणा — For 19cd, V1 B Dn D10 subst

66* नामगोत्राणि चाभाष्य दाराणा मन्त्रिणा तथा ।

20 a) V1 B Dn D10 आ(Dn8 प्रा)ह पुत्रास्तत सोऽथ — b) G1 8 4 पार्थिवोत्तम — cd) D9 स्त्री (for स) D1 lacuna for राज्य वन यास्यामि D2 8 युष्माभिरिह पुत्रका (for 20d) — For 20ef, V1 B Dn D5 10 subst

67* एवमुक्त्वा पुत्रशत वनमेव जगाम ह ।

While, S subst for 20ef

68* स पुत्राणा शत राजा अभिषिच्य वनं गत ।
[Before the above, M1–8 ins भीष्म]

21 a) B2 partly damaged D4 6 आश्रमी, T1 G चाश्रमे, T2 8 M स्वा° (for आ) V1 B Dn D5 10 गत्वा चैवाश्रम सा तु — b) V1 B Dn D7 10 तापस (Dn2 °से) प्रत्यपद्यत (B1 °द्य च), D1 6 8 9 °सेऽप्यभ्य (D8 9 व)पद्यत, D7 °सेऽप्यव° — c) D1 partly damaged D2 8 तत्रापि चैव पुत्राणाम्, D1 6–9 तापसा चैव पु° — d) B2 Dn D5 T3 G1 आश्रमेषु, D1–4 6–9 °मेऽस्य, G2 ह्याश्रमेपि, G3 तापसेषु (for आश्रमेऽपि)

22 a) D2 8 सुतान्पूर्वान्, G2 प्रगृह्याशु (for सुता न्गृह्य) V1 B Dn D5 10 अथ साताय तान्सर्वा(B1 4 D10 °न्पुत्रा)न् — b) D1 4 6–9 पूर्वान् (for पूर्व) D2 8 गृहीत्वा वाक्यमब्रवीत् — c) D1 6 7 8 तथा, D8 यथा (for सुता) — d) Dn2 वेमे शत, D1 lacuna, D2 8 चैते हि मे (for चेमे शत)

एकत्र भुज्यतां राज्यं भ्रातृभावेन पुत्रकाः ।
सहिता भ्रातरस्तेऽथ राज्यं बुभुजिरे तदा ॥ २३
तान्दृष्ट्वा भ्रातृभावेन भुञ्जानान्राज्यमुत्तमम् ।
चिन्तयामास देवेन्द्रो मन्युनाभिपरिप्लुतः ।
उपकारोऽस्य राजर्षेः कृतो नापकृतं मया ॥ २४
ततो ब्राह्मणरूपेण देवराजः शतक्रतुः ।
भेदयामास तान्गत्वा नगरं वै नृपात्मजान् ॥ २५
भ्रातृणां नास्ति सौभ्रात्रं येऽप्येकस्य पितुः सुताः ।
राज्यहेतोर्विवदिताः कश्यपस्य सुरासुराः ॥ २६
यूयं भङ्गाश्वनापत्यास्तापसस्येतरे सुताः ।
कश्यपस्य सुराश्चैव असुराश्च सुतास्तथा ।
युष्माकं पैतृकं राज्यं भुज्यते तापसात्मजैः ॥ २७
इन्द्रेण भेदितास्ते तु युद्धेऽन्योन्यमपातयन् ।
तच्छ्रुत्वा तापसी चापि संतप्ता प्ररुरोद ह ॥ २८
ब्राह्मणच्छद्मनाभ्येत्य तामिन्द्रोऽथान्वपृच्छत ।
केन दुःखेन संतप्ता रोदिषि त्वं वरानने ॥ २९
ब्राह्मणं तु ततो दृष्ट्वा सा स्त्री करुणमब्रवीत् ।
पुत्राणां द्वे शते ब्रह्मन्कालेन विनिपातिते ॥ ३०
अहं राजाभवं विप्र तत्र पुत्रशतं मया ।
समुत्पन्नं सुरूपाणां विक्रान्तानां द्विजोत्तम ॥ ३१
कदाचिन्मृगयां यात उद्भ्रान्तो गहने वने ।
अवगाढश्च सरसि स्त्रीभूतो ब्राह्मणोत्तम ।

---

23 ^{a}) D1 एकस्व, M एभिश्च (for एकत्र) —^{c}) D10 तेश्च (for तेऽथ) —^{d}) G2 4 तया (for तदा)

24 ^{a}) D1 partly damaged. D2 8 तान्दृष्ट्वा तु (D2 om तु) समं भ्रातॄन् —^{d}) V1 B Dn D10 T3 [अ]थ (for [अ]भि) D2 परिप्लुत —^{e}) B5 उपहारो (for कारो) —^{f}) B2 3. 5 [अ]पकृतो (for °कृत)

25 ^{a}) S (except G2) वेषेण (for रूपेण) —^{d}) B3 गुरुवन्यै, D1-8 नगरे वै, T1 रे तान्, T2 3 G रेषु, M रे तु (for र वै)

26 ^{a}) T1 [ए]व (for [अ]स्ति) B1 D4-6 सौहार्दं (B1 °र्थं) (for सौभ्रात्र) —^{b}) D1 यदि, D3 येच D4-7 9 ये तु (for येऽपि) — D2-4 8 om. (hapl) 26^c–27^b —^{c}) D1 ** दित्वा, D6 7 9 विविदिता (for विव) —^{d}) V1 B2 4 D6 कस्यपस्य, T2 3 G1-4 M काश्य°, G1 damaged (for कश्य) D1. 5-7 9 सुता पुरा, T1 पुरा सुता (for सुरासुरा)

27 D2-4 8 om 27^{ab} (cf v l 26) —^{a}) Dn1 य य (for यूय) V1 B (except B3) Dn भगास्वनाप त्यास्, D1. 5-7 9 भृगाश्वतनया(D1 कसुता)स्; S भंगाश्व नो(G3 M श्वना, G4 °श्विनो)पत्य — T G om 27^{cd} —^{c}) V1 कास्यपस्य D1. 2 5-9 [अ]सुराश्, D10 सुताश् (for सुराश्) D4 चैव M काश्यपस्य सुताश्चैव —^{d}) D1-9 वि(D4 om वि)बुधाश् (for असुराश्) B4 तु (for च) V1 D10 M2-4 सुरास् (for सुतास्) D1-8 यथा; M तदा (for तथा) —^{e}) D1 पैत्रक, D8 पैतृकी (for °क)

28 Before 28, T1 ins भीष्म· —^{a}) D1-8 [ऽ]त्र, D4 6 वै (for तु) —^{b}) B1 D6 9 अपातयत्, G1 damaged —^{c}) Dn8 एतच्छ्रुत्वा (hypermetric), D4-7 9 श्रुत्वा तु, D8 श्रुत्वापि (for तच्छ्रुत्वा) Dn8 वा (for च) —^{d}) D4 प्रारुरोद T G संतप्ता (T1 रुरोद) भृशदुःखिता

29 ^{a}) Dn8 D1 [अ]त्येत्य (for [अ]भ्येत्य) T2 3 G पुनर्ब्राह्मणवेषेण —^{b}) D1 तम् (for ताम्) B3 [अ]न्वगच्छत, D1 4-9 [अ]नुपृच्छ(D4 च्छे)त —^{cd}) T2 3 G संतापं करोषि (for संतप्ता रोदिषि)

30 ^{a}) G1 partly damaged. D3 ब्राह्मण्यं (for °ण) V1 B (except B1) Dn त, D10 om (for तु) —^{b}) T G वचनम् (for करुणम्) —^{c}) B1 विप्र (for ब्रह्मन्)

31 ^{a}) D1-9 पूर्वं (for विप्र) —^{b}) T1 तद्धि (for तत्र) Dn2 पूर्वं (for पुत्र-) V1 B Dn D10 T1 मम (for मया) —^{c}) D1-4 6-9 उत्पादित (for समुत्पन्नं) V1 B2-5 Dn1 n8 D7 T2 3 M3 4 Cn स्व, Dn1 स (for सु-) ❀ Cn स्वरूपाणां स्वस्येव रूप येषां तेषाम् । ❀ —^{d}) T2 partly damaged G1. 3 4 M नरोत्तम, G2 नरर्षभ (for द्विजोत्तम) V1 B Dn D10 पुत्राणां ब्राह्मणोत्तम

32 D2 3 8 om (hapl) 32^{abcd} —^{a}) G1 partly damaged T2 मृगयाश्रांत, T3 G2-4 शावाक्ष (for °या

पुत्रान्राज्ये प्रतिष्ठाप्य वनमस्मि ततो गतः ॥ ३२
स्त्रियाश्च मे पुत्रशतं तापसेन महात्मना ।
आश्रमे जनितं ब्रह्मन्नीतास्ते नगरं मया ॥ ३३
तेषां च वैरमुत्पन्नं कालयोगेन वै द्विज ।
एतच्छोचामि विप्रेन्द्र दैवेनाभिपरिप्लुता ॥ ३४
इन्द्रस्तां दुःखितां दृष्ट्वा अब्रवीत्परुषं वचः ।
पुरा सुदुःसहं भद्रे मम दुःखं त्वया कृतम् ॥ ३५
इन्द्रद्विष्टेन यजता मामनादृत्य दुर्मते ।
इन्द्रोऽहमस्मि दुर्बुद्धे वैरं ते यातितं मया ॥ ३६
इन्द्रं तु दृष्ट्वा राजर्षिः पादयोः शिरसा गतः ।
प्रसीद त्रिदशश्रेष्ठ पुत्रकामेन स क्रतुः ।
इष्टस्त्रिदशशार्दूल तत्र मे क्षन्तुमर्हसि ॥ ३७
प्रणिपातेन तस्येन्द्रः परितुष्टो वरं ददौ ।
पुत्रा वै कतमे राजञ्जीवन्तु तव शंस मे ।
स्त्रीभूतस्य हि ये जाताः पुरुषस्याथ येऽभवन् ॥ ३८
तापसी तु ततः शक्रमुवाच प्रयताञ्जलिः ।
स्त्रीभूतस्य हि ये जातास्ते मे जीवन्तु वासव ॥ ३९
इन्द्रस्तु विस्मितो हृष्टः स्त्रियं पप्रच्छ तां पुनः ।
पुरुषोत्पादिता ये ते कथं द्वेष्याः सुतास्तव ॥ ४०
स्त्रीभूतस्य हि ये जाताः स्नेहस्तेभ्योऽधिकः कथम् ।

यात) —b) D1 उद्यातो (for उद्भ्रान्तो) —c) S सरोहमवगाढ(M4 °त्र)श्च —d) B6 स्त्री भूत्वा D1 4–7 9 स्त्र भूतोस्मि द्वि(D5 °स्मिन्द्वि)जोत्तम, S °तो द्विजसत्तम —f) D6 अस्मिंस् (for अस्मि)

33 a) D4 स्त्रिया, D6 7 9 स्त्रिया, G4 स्त्रियश् —c) D1 अत्र मे, G1 damaged (for आश्रमे) D2 8 अत्र ते (D8 मे) जनिता ब्रह्मन् —d) Dn1 n2 T2 नीत तन् (for नीतास्ते) D2 तेन वन, D8 ते नगरे T G प्रति (for मया)

34 b) D3–6 8 S दै(D8 T2 8 दे)व- (for काल) M वा (for वै) —c) T2 8 G इच्छामि (for शोचामि) V1 B Dn D10 [अ]ऽ (V1 वै) ब्रह्मन्, D5 M4 रा(M4 [*inf lin*] द्वि)जेंद्र (for विप्रेन्द्र) —d) V1 B Dn D10 समभि- (for [अ]भिपरि) T1 8 G प्लुत (for -प्लुता)

35 a) D2 8 इन्द्रो दृष्ट्वा दुःखिता ताम् —b) D5 अब्रवीत्, D7 T1 प्रा, M [अ]था (for अ)

36 a) D4–9 द्विष्ट च, T1 द्वेषेण (for द्विष्टेन) D2 जपता (for यजता) —b) T G कर्मणा (for दुर्मते) Dn1 n2 Cn मामनाहूय धिष्ठित ❀ Cn अधिष्ठित अधिष्ठितम् । क्रतुनिति शेष । ❀ —c) D3 इन्द्रो दृष्टा दु खिबुद्धे (sic) —d) B1 घानितं, B3 प, Dn2 n3 D5–9 G1 8 पा°, D2 8 प्रापिता (for यातित) G2 वैर ते याति कर्मणा

37 a) V1 B1–5 Dn D2 6 T G दृष्ट्वा तु (by transp), B1 दृष्ट्वा स —d) G1 partly damaged Dn1 पितृ (for पुत्र) G4 सत्कृत (for स क्रतु)

—f) D8 तन्मे त्व, D7 ततस्त्वं मे (hypermetric) (for तत्र मे) —After 37, B4 ins

69* इन्द्र सुरपतिश्चैव वज्रहस्तो महाबल ।
ऐरावतगजारूढ सहस्राक्ष नमोऽस्तु ते ।

38 a) D4–9 तेन (for तस्य) —c) V1 B Dn D2 5 8 10 ते (for वै) B4 कतमो, D5 6 कतमा (for °मे) D4 पुत्राश्चैकतमो राजन् —d) D3 जीवीतु (sic) (for जीवन्तु) D2 8 वत (for तव) D6 से (for मे) V1 B Dn D8 10 जीवन्त्वेतत्प्रचक्ष्व (D8 शस) मे —B1 Dn3 om (hapl) 38e–39b D1 om (hapl) 38e–40d T1 om 38ef D3 reads 38ef twice —e) D8 (second time) [अ]पि (for हि) V1 D4 6 मे (for ये) —f) G1 partly damaged V1 B4 [इ]ह (for [अ]थ) D8 (second time) 4–9 च ते (for ऽभवन्) D2 8 (first time) ते मे जीवतु पुत्रका

39 B1 Dn8 om 39ab, D1 om 39 (for all, cf v l 38) —a) Dn2 तापसा (for °सी) Dn1 तु, D3 4 6–9 च (for तु) —B5 om (hapl) 39c–41f Before 39cd, B1 ins स्त्री उवाच —c) B1 भूतया (for भूतस्य) D2 च, D10 S [ए]व (for हि) V1 B2–4 Dn1 n2 पुत्रास् (for जातास्) —d) D4–9 पै, D10 G [ऽ]मी (for मे)

40 D1 om 40 (cf v l 38) B6 om 40 (cf v l 39) T2 om (hapl) 40a–41b —a) T1 सु (for तु) V1 B (B5 om) Dn3 D5 भूत्वा, Dn1 n2 D2 4 6–9 दृष्ट्वा (for हृष्ट) —b) D5 स्त्रिय (for पुन) —d) D4 om सुतास्तव D3 तु च (for तव)

41 T3 om 41ab (cf v l 40). —a) B1 पुरस

कारणं श्रोतुमिच्छामि तन्मे वक्तुमिहार्हसि ॥ ४१

स्त्र्युवाच ।

स्त्रियास्त्वभ्यधिकः स्नेहो न तथा पुरुषस्य वै ।
तस्मात्ते शक्र जीवन्तु ये जाताः स्त्रीकृतस्य वै ॥ ४२

भीष्म उवाच ।

एवमुक्ते ततस्त्विन्द्रः प्रीतो वाक्यमुवाच ह ।
सर्वे एवेह जीवन्तु पुत्रास्ते सत्यवादिनि ॥ ४३
वरं च वृणु राजेन्द्र यं त्वमिच्छसि सुव्रत ।
पुरुषत्वमथ स्त्रीत्वं मत्तो यदभिकाङ्क्षसि ॥ ४४

स्त्र्युवाच ।

स्त्रीत्वमेव वृणे शक्र प्रसन्ने त्वयि वासव ॥ ४५
एवमुक्तस्तु देवेन्द्रस्तां स्त्रियं प्रत्युवाच ह ।
पुरुषत्वं कथं त्यक्त्वा स्त्रीत्वं रोचयसे विभो ॥ ४६
एवमुक्तः प्रत्युवाच स्त्रीभूतो राजसत्तमः ।
स्त्रियाः पुरुषसंयोगे प्रीतिरभ्यधिका सदा ।
एतस्मात्कारणाच्छक्र स्त्रीत्वमेव वृणोम्यहम् ॥ ४७
रमे चैवाधिकं स्त्रीत्वे सत्यं वै देवसत्तम ।
स्त्रीभावेन हि तुष्टोऽस्मि गम्यतां त्रिदशाधिप ॥ ४८
एवमस्त्विति चोक्त्वा तामापृच्छ्य त्रिदिवं गतः ।
एवं स्त्रिया महाराज अधिका प्रीतिरुच्यते ॥ ४९

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

(for भू) B1 Dn3 G च (for हि) — ^{b}) D1–5 7–9 तेभ्यधिक, D6 तेभ्य (for तेभ्यो) T1 3 G1 2 4 तेभ्यस्तेभ्यधिका कथ, G3 तेभ्यस्ते ह्यधिका कथ — T1 om 41^{cd} — ^{d}) V1 om इह S (T1 om) त्व वक्तुम् (for वक्तुमिह)

42 T2 G2 om the ref. T3 राजा, G1 3 4 तापसी (for स्त्री) — ^{a}) G1 partly damaged Dn1 G1 4 स्त्रियस् D1–8 अभ्यधिक, D7 स्वभ्य (for स्त्वभ्य) D4–6 8 9 स्त्रिय स्व(D8 यस्त)स्याधिक स्नेहो — ^{b}) D3 हि (for वै) — ^{d}) B Dn D1 2 10 कृतस्य मे; D4–9 -कृताश्च मे (for कृतस्य वै) D8 जाता स्त्रीकृतकस्य च

43 S (except M1) om the ref. — ^{a}) V1 B1–4 Dn D3–10 G1 उक्तस् (for उक्ते) B5 एवमुक्तस्तु देवेंद्रस्, T1 स्तस्तपस्त्विंद्रो — ^{b}) T1 वचन ताम् (for प्रीतो वाक्यम्) B5 ता स्त्रियं प्रत्युवाच ह — B1 om 43^{c}–44^{d} — ^{c}) D1–9 एत हि (D7 ह) (for एवेह) — ^{d}) T2 3 G वादिन (for नि)

44 B1 om 44 (cf. v l. 43) — ^{a}) V1 वृत, G1 damaged (for वर) B1 D4 6 8 वृणु(D4 णो)ष्व, T1 3 च शृणु (for च वृणु) — ^{b}) D1 T1 यत् (for य) — ^{c}) V1 om, D1–9 अथो, D10 अत (for अथ) D1 स्त्र.त्वे — ^{d}) V1 -काङ्क्षसे, B (B1 om) Dn D10 -काङ्क्षसे, T3 G2 M कांक्षित; G1 3 -कांक्षति (for सि)

45 G2 4 om the ref T2 3 G1 3 तापसी (for स्त्री) — ^{a}) D2 3 [त्व]स्तु मे (for वृणे) — ^{b}) D2 3 वासवे (for च) V1 B Dn D10 पुरुत्व नेच्छामि वासव

46 ^{a}) M1 2 राजेंद्रस् (for देवेन्द्रस्) — ^{b}) D1–9 तां स्त्रिय प्रत्यभाषत — ^{d}) V1 B2 (marg) Dn चोदयसे, D2 3 त्व (D2 om. त्व) सेवसे (for रोचयसे) T2 प्रभो (for विभो)

47 ^{b}) V1 D2 4 8 9 T3 G3 सत्तम — ^{c}) D8 स्त्रिया, D4–6 8–10 T2 3 G1 3 4 M1–3 स्त्रिय (for स्त्रिया) D1 damaged, S सयोगात् (for °गे) — ^{d}) D4 6 अभ्यधिका (for अभ्य°) T3 G2 तदा (for सदा) — ^{e}) D2 3 अधिक (for कारणात्) T G देव, M राजन् (for शक्र)

48 ^{a}) D1–3 रमे किं च; D4–8 S रमामि च (G1 चा), D9 रमिता च, D10 रेमे चैव (for रमे चैव) B5 [अ]धिके V1 B2 Dn3 रमे चा(Dn3 वा)प्यधिक स्त्रीत्वे, Dn1 n2 रमताम्यधिक स्त्रीत्वे — ^{b}) T1 सुर (for देव) — ^{c}) D5–10 S च (for हि) V1 B Dn1 n3 D4–8 T1 तुष्टास्मि, Dn2 तुष्यामि (for तुष्टोऽस्मि) D1–8 स्त्रीत्व (D8 °त्व)भावेन तुष्टोस्मि — ^{d}) D4 om. (hapl) from त्रि up to तामापृच्छ्य (in 49^{b}) D1–3 गम्यतां त्रिदशेश्वर

49 D4 om. up to तामापृच्छ्य (in 49^{b}) (cf v l. 48) — ^{a}) D1 2 M1 2 तम्, T1 G2 [अ]थ (for ताम्) — ^{b}) D5 6 आपृच्छत्, M आपृष्ट्वा (for °च्छ्य) T1 om त्रि D10 T G ययौ (for गत॰) — Before

10

१३

युधिष्ठिर उवाच ।
किं कर्तव्यं मनुष्येण लोकयात्राहितार्थिना ।
कथं वै लोकयात्रां तु किंशीलश्च समाचरेत् ॥ १
भीष्म उवाच ।
कायेन त्रिविधं कर्म वाचा चापि चतुर्विधम् ।
मनसा त्रिविधं चैव दश कर्मपथांस्त्यजेत् ॥ २
प्राणातिपातं स्तैन्यं च परदारमथापि च ।
त्रीणि पापानि कायेन सर्वतः परिवर्जयेत् ॥ ३
असत्प्रलापं पारुष्यं पैशुन्यमनृतं तथा ।
चत्वारि वाचा राजेन्द्र न जल्पेन्नानुचिन्तयेत् ॥ ४
अनभिध्या परस्वेषु सर्वसत्त्वेषु सौहृदम् ।
कर्मणां फलमस्तीति त्रिविधं मनसा चरेत् ॥ ५
तस्माद्वाक्कायमनसा नाचरेदशुभं नरः ।
शुभाशुभान्याचरन्हि तस्य तस्याश्नुते फलम् ॥ ६

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

49[cd], T1 ins भीष्म — [c]) M1–8 स्त्रियो — [d]) D2 8 ह्यधिका

Colophon om in D1 2 4–9 T1 M4 — *Parvan name* B1–4 Dn3 शांति — *Sub-parvan* V1 B Dn D10 M1–8 दानधर्म — *Adhy name* B1 2 4 5 Dn M1–8 भ(M8 भा)गास्वनो(B1 °सुरो, M1 8 °श्वनो)पाख्यान, D8 भृंगाश्वकोपाख्यानं, T2 इन्द्रस्त्रैंद्रसवादे स्त्रीपुंसयोगे स्त्रिया अधिकप्रीतिकथन — *Adhy no* (figures, words or both) V1 B3 Dn1 12 (as in text), B2 11, T2 8 G M1–8 35 — *Śloka no* Dn1 54, D4 53

13

1 [a]) B6 D10 G मनुष्येंद्र (for °ष्येण) — M1–8 read 1[cd] twice — [c]) D3 हि (for वै) B1 8 लोकयात्रा B1 D8 वै, B8 5 M1–8 (last three second time) च (for तु) D1 4–9 कथं हि (D5 वै) लोकयात्रा वै (D1–6 हि), D10 S (M1–8 first time) श्रेय पर मनुष्येंद्र ❁ Cn लोकयात्रा ऐहिकशिष्टव्यवहार, हित च पारलौकिक श्रेय, तदर्थिना। लोकयात्रा लोकद्वयश्रेय साधनम्। ❁ — [d]) Dn3 M1–8 (last three first time) किंशीलस्तु, D5 कथशील, T1 किं शील च, M1–3 (all second time) कीदर्शी च (for किंशीलश्च)

2 D10 om the ref After the ref, D10 S ins

70* देवे नारायणे भक्ति शकरे साधुपूजया।
ध्यानेनाथ जपै कार्या स्वधर्मे शुचिचेतसा।

[(L 1) T1 वाथ, M वा ह्य- (for साधु) — (L 3) G3 जप कुर्यात् (for जपै कार्या) G2 स्वधर्मे, M °म- (for °र्मे) D10 शुद्ध (for शुचि-)]

— [a]) B2 विविधं, D? 4 6 त्रिदिव (for त्रिविध) D1 8 चैव, D2 पाप, S चापि (for कर्म) — [b]) Dn3 चापि, D1 2 4–9 चैव, T2 3 M [अ]पि च (by transp) — [c]) D8 वैव, D10 S, चापि (for चैव) — [d]) D1 om, G1 शुभ (for दश) D1 2 धर्म (for कर्म) D5 6 8 पथस्त्यजेत्, G1 damaged, M पथ चरेत् D10 T G2–4 शुभ (T2 दश) कर्मफल चरेत् ❁ Cn कर्मपथान् स्वाभाविककर्ममार्गान्। ❁

3 =(var) Śārng P 635 — [a]) V1 D1 प्राणाभि (for °ति) Dn3 D8 T2 8 पात (for पातं) B3 (for °ति) T1 प्राणिस्तैन्य तु, D10 G4 स्तैन्यत्व (for स्तैन्यं च) T1 प्राणि- भूतस्तत स्तैन्य, M1 2 प्राणातिपातन स्तैन्य — [b]) V1 B Dn2 n3 दारान्, D8 दार्यम् (for -दारम्) B1 वा (for च) D4–7 9 पा(D9 प)रदार्यमथापि वा। D10 T G परदाराभिमर्शन — [d]) D1–9 नित्यश, G3 सर्व च (for सर्वत)

4 =(var) Śārng P 636 — [ab]) B4 T1 पैशुन्य पारुष्यम् (by transp) Dn D4–9 T3 M1 4 पैशून्यम् — [c]) G1 partly damaged D10 S (except M8) एतानि (for चत्वारि) — [d]) Dn3 D2 जल्प(D2 °प)न् (for जल्पेन्) D1–8 नापि (for नानु) D1–9 न कुर्यान्नापि चिंतयेत्

5 =(var) Śārng P 634 — [a]) D1 8 G1 M अन (D8 °ना)भिध्या (G4 °ध्य) (for °भिध्या) D1–3 परा र्थेषु (for परस्वेषु) — [b]) T3 मत्य सर्वेषु सौहृद — [d]) G4 स्मरेत् (for चरेत्)

6 [b]) D10 चरेद् (for [आ]च°) — [c]) Dn3 [आ]-

१४

युधिष्ठिर उवाच ।

पितामहेशाय विभो नामान्याचक्ष्व शंभवे ।
बभ्रवे विश्वमायाय महाभाग्यं च तत्त्वतः ॥ १

भीष्म उवाच ।

सुरासुरगुरो देव विष्णो त्वं वक्तुमर्हसि ।
शिवाय विश्वरूपाय यन्मां पृच्छद्युधिष्ठिरः ॥ २

चरति (for रन्हि) — For 6[cd], D_{10} T G subst

71* शुभान्येवाचरल्लोके भक्तो नारायणस्य हि ।
तस्यैव तु पद सूक्ष्म प्रसादादश्नुयात्परम् ।

[(L 1) G_1 partly damaged D_{10} चरल्ँ T_1 शुभानीह चरस्तात (for the prior half) T_1 ह (for हि) — (L 2) G_2 आप्नुयात् (for अश्नु°) T_1 $G_{1\,4}$ पद (for परम्)]

Colophon om in M_1 — *Parvan name* $B_{1\,3\,4}$ Dn_3 D_1 शाति — *Sub parvan* V_1 $B_{1\,2\,4\,5}$ D (except D_5) M_{2-4} दानधर्म — *Adhy name* V_1 B_5 दशपापपरि(V_1 °री)हार, $B_{1\,2}$ Dn M_4 मगास्त्र(M_4 °म्र)नोपाख्यान, B_4 दशधर्मोपाख्यान, T_2 त्रिविधकरण व्यापारकथन — *Adhy no* (figures, words or both) V_1 B_3 13 (as in text), D_5 12, T_1 M_4 35, $T_{2\,3}$ G $M_{2\,3}$ 36 — *Śloka no* Dn_1 6, D_4 59 — After this adhy, D_{10} $T_{2\,3}$ ins a passage given in App I (Nos 3 and 3A)

14

☞ $G_{1\,3}$ om adhys 14–18 T_1 reads this adhy after B 13 160

1 After the ref, N ins

72* त्वयापगेय नामानि श्रुतानीह जगत्पते ।

[$D_{3\,8}$ त्वया मे गदितानीह, D_{4-9} त्वया हि प्रोच्यमानानि (for the prior half) $D_{2\,8}$ नामानि त्रि (for श्रुता नीह) $D_{6\,7\,9}$ जगत्पते V_1 D_8 श्रुतानि ह जगत्पते (for the post half)]

— [a]) $D_{8\,10}$ T_1 पितामहेशस्य विभो (T_1 भोर्); $T_{2\,3}$ $G_{2\,4}$ °मह महेशाय — [b]) $B_{3\,5}$ मे विभो, D_{1-8} शकरे, T_1 शूलिने (for शभवे) — [c]) B_3 रुद्राय, T $G_{2\,4}$ M_4 विदुषे (for बभ्रवे) D_{4-9} विष्णु (for विश्व) V_1 B Dn D_{10} रूपाय (for -मायाय) — [d]) D_2 महाभाग्ये B_1 भारत (for तत्त्वत) — After 1, N ins

73* सुरासुरगुरौ देवे शकरेऽव्यक्तयोनये ।

भीष्म उवाच ।

अशक्तोऽह गुणान्वक्तु महादेवस्य धीमत ।
यो हि सर्वगतो देवो न च सर्वत्र दृश्यते ।
ब्रह्मविष्णुसुरेशाना स्रष्टा य प्रभुरेव च ।
ब्रह्मादय पिशाचान्ता यं हि देवा उपासते । [5]
प्रकृतीना परत्वेन पुरुषस्य च य पर ।
चिन्त्यते यो योगविद्भिर्ऋषिभिस्तत्त्वदर्शिभि ।
अक्षर परम ब्रह्मासच्च सदसच्च य ।
प्रकृतिं पुरुष चैव क्षोभयित्वा स्वतेजसा ।
ब्रह्माणमसृजत्तस्माद्देवदेव प्रजापति । [10]
को हि शक्तो गुणान्वक्तु देवदेवस्य धीमत ।
गर्भजन्मजरायुक्तो मर्त्यो मृत्युसमन्वित ।
को हि शक्तो भव ज्ञातु मद्विध परमेश्वरम् ।
ऋते नारायणात्पुत्र शङ्खचक्रगदाधरात् ।
एष विद्वान्यदुश्रेष्ठो विष्णु परमदुर्जय । [15]
दिव्यचक्षुर्महातेजा वीक्ष्यते योगचक्षुषा ।
रुद्रभक्त्या तु कृष्णेन जगद्व्याप्त महात्मना ।
तं प्रसाद्य तदा देवं बदर्यां किल भारत ।
अर्थात्प्रियतरत्व च सर्वलोकेषु वै तदा ।
प्राप्तवानेव राजेन्द्र सुवर्णाक्षान्महेश्वरात् । [20]
पूर्णं वर्षसहस्र तु तप्तवानेष माधव ।
प्रसाद्य वरद देव चराचरगुरुं शिवम् ।
युगे युगे तु कृष्णेन तोषितो वै महेश्वर ।
भक्त्या परमया राजन्प्रीतश्चैव महात्मन ।
ऐश्वर्यं यादृश तस्य जगद्योनेर्महात्मन । [25]
तदय दृष्टवान्साक्षात्पुत्रार्थे हरिरच्युत ।
यस्मात्परतर चैव नान्य पश्यामि भारत ।
व्याख्यातु देवदेवस्य शक्तो नामान्यशेषत ।
एष शक्तो महाबाहुर्वक्तुं भगवतो गुणान् ।
विभूतिं चैव कार्त्स्न्येन सत्यां माहेश्वरीं नृप । [30]

१३

युधिष्ठिर उवाच ।
किं कर्तव्यं मनुष्येण लोकयात्राहितार्थिना ।
कथं वै लोकयात्रां तु किंशीलश्च समाचरेत् ॥ १
भीष्म उवाच ।
कायेन त्रिविधं कर्म वाचा चापि चतुर्विधम् ।
मनसा त्रिविधं चैव दश कर्मपथांस्त्यजेत् ॥ २
प्राणातिपातं स्तैन्यं च परदारमथापि च ।
त्रीणि पापानि कायेन सर्वतः परिवर्जयेत् ॥ ३
असत्प्रलापं पारुष्यं पैशुन्यमनृतं तथा ।
चत्वारि वाचा राजेन्द्र न जल्पेन्नानुचिन्तयेत् ॥ ४
अनभिध्या परस्वेषु सर्वसत्त्वेषु सौहृदम् ।
कर्मणां फलमस्तीति त्रिविधं मनसा चरेत् ॥ ५
तस्माद्वाक्कायमनसा नाचरेदशुभं नरः ।
शुभाशुभान्याचरन्हि तस्य तस्याश्नुते फलम् ॥ ६

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

49^{cd}, T1 ins भीष्म — ^{c}) M1-8 स्त्रियो — ^{d}) D2 8 ह्यधिका

Colophon om in D1 2 4-9 T1 M4 — *Parvan name* B1-4 Dn3 शाति — *Sub-parvan* V1 B Dn D10 M1-8 दानधर्म — *Adhy name* B1 2 4 5 Dn M1-3 भं(M8 भा)गास्वनो(B1 °सुरो-, M1 8 श्वनो)पाख्यान, D8 भृगाश्वकोपाख्यान, T2 इंद्रस्वेंद्रसवादे स्त्रीपुसयोगे स्त्रिया अधिकप्रीतिकथन — *Adhy no* (figures, words or both) V1 B3 Dn1 12 (as in text), B2 11, T2 8 G M1-3 35 — *Śloka no* Dn1 54, D4 53

13

1 ^{a}) B5 D10 G मनुष्येंद्र (for °ष्येण) — M1-8 read 1^{cd} twice — ^{c}) D3 हि (for वै) B1 8 लोकयात्रा B1 D8 वै, B3 5 M1-8 (last three second time) च (for तु) D1 4-9 कथ हि (D5 वै) लोकयात्रा वै (D1-6 हि), D10 S (M1-8 first time) श्रेय पर मनुष्येंद्र ❀ Cn लोकयात्रा ऐहिकशिष्टव्यवहार, हित च पारलौकिक श्रेय, तदर्थिना । लोकयात्रां लोकद्वयश्रेयसाधनम् । ❀ — ^{d}) Dn3 M1-8 (last three first time) किंशिलस्तु, D5 कथशील, T1 किं शलि च, M1-3 (all second time) कीदर्शी च (for किंशिलश्च)

2 D10 om the ref After the ref, D10 S ins

70* देवे नारायणे भक्ति शकरे साधुपूजया ।
ध्यानेनाथ जपै कार्या स्वधर्मे शुचिचेतसा ।

[(L 1) T1 नाथ, M वा इु- (for साधु) — (L 2) G2 जप कुर्यात् (for जपै कार्या) G2 स्वधर्मे, M °म (for °र्मे) D10 शुद्ध (for शुचि-)]

— ^{a}) B2 विविधं, D5 4 6 त्रिदिव (for त्रिविध) D1 8 चैव, D2 पाप, S चापि (for कर्म) — ^{b}) Dn3 वापि, D1 2 4-9 चैव, T2 8 M [अ]पि च (by transp) — ^{c}) D6 वैव, D10 S चापि (for चैव) — ^{d}) D1 om, G1 शुभ (for दश) D1 2 धर्म (for कर्म) D5 6 8 पथस्त्यजेत्, G1 damaged, M पथ चरेत् D10 T G2-4 शुभ (T2 दश) कर्मफलं चरेत् ❀ Cn कर्मपथान् स्वाभाविककर्ममार्गान् । ❀

3 = (var) Śārṅg P 635 — ^{a}) V1 D1 प्राणाभि (for °ति) Dn3 D8 T2 8 पात (for -पातं) B5 स्तैन्यं तु, D10 G4 स्तैन्यस्व (for स्तैन्य च) T1 प्राणिभूतस्तत स्तैन्यं, M1 2 प्राणातिपातन स्तैन्य — ^{b}) V1 B Dn2 ns दारान्, D8 दार्यम् (for दारम्) B1 वा (for च) D4-7 9 पा(D9 प)रदार्यमथापि वा; D10 T G परदाराभिमर्शन — ^{d}) D1-9 नित्यश, G4 सर्व च (for सर्वत)

4 = (var) Śārṅg P 636 — ^{ab}) B4 T1 पैशुन्य पारुष्यम् (by transp) Dn D1-9 T8 M1 4 पैशुन्यम् — ^{c}) G1 partly damaged D10 S (except M8) एतानि (for चत्वारि) — ^{d}) Dn8 D2 जल्प(D2 °प)न्न (for जल्पेन्) D1-8 नापि (for नानु) D1-0 न कुर्यान्नापि चिंतयेत्

5 = (var) Śārṅg P 634 — ^{a}) D1 2 G1 M अन (D8 °ना)भिध्या (G4 °ध्य) (for °भिध्या) D1-9 परा थेंपु (for परस्वेपु) — ^{b}) T3 सत्य सर्वेपु सौहृदं — ^{d}) G4 स्मरेत् (for चरेत्)

6 ^{b}) D10 चरेद् (for [आ]च°) — ^{c}) Dn3 [आ]

१४

युधिष्ठिर उवाच ।

पितामहेशाय विभो नामान्याचक्ष्व शंभवे ।
बभ्रवे विश्वमायाय महाभाग्यं च तत्त्वतः ॥ १

भीष्म उवाच ।

सुरासुरगुरो देव विष्णो त्वं वक्तुमर्हसि ।
शिवाय विश्वरूपाय यन्मां पृच्छद्युधिष्ठिरः ॥ २

चरति (for °रन्हि) — For 6^cd^, D10 T G subst

71* शुभान्येवाचरल्लोके भक्तो नारायणस्य हि ।
तस्यैव तु पदं सूक्ष्म प्रसादादश्नुयात्परम् ।

[(L 1) G1 partly damaged D10 चरल्ँ T1 शुभानीह चरस्तात (for the prior half) T1 ह (for हि) — (L 2) G2 आप्नुयात (for अश्नु°) T1 G1 4 पद (for परम्)]

Colophon om in M1 — *Parvan name* B1 3 4 Dn3 D1 शांति — *Sub parvan* V1 B1 2 4 5 D (except D5) M2–4 दानधर्म — *Adhy name* V1 B5 दशपापपरि(V1 री)हार , B1 2 Dn M4 मंगास्त्र(M4 °श्व)नोपाख्यान , B4 दशधर्मोपाख्यान , T2 त्रिविधकरणव्यापारकथन — *Adhy no* (figures, words or both) V1 B3 13 (as in text), D5 12 , T1 M4 35 , T2 3 G M2 3 36 — *Śloka no* Dn1 6 , D4 59 — After this adhy, D10 T2 3 ins a passage given in App I (Nos 3 and 3A)

14

☞ G1 3 om adhys 14–18 T1 reads this adhy after B 13 160

1 After the ref , N ins

72* त्वयापगेय नामानि श्रुतानीह जगत्पते ।

[D2 3 त्वया मे गदितानीह, D4–9 त्वया हि प्रोच्यमानानि (for the prior half) D2 3 नामानि त्रि (for श्रुतानीह) D6 7 9 जगत्पते V1 D3 श्रुतानि ह जगत्पते (for the post half)]

— ^a^) D3 10 T1 पितामहेशस्य विभो (T1 भोर्), T2 3 G2 4 °मह महेशाय — ^b^) B3 5 मे विभो, D1–3 शकरे, T1 शूलिन (for शभवे) — ^c^) B3 रुद्राय, T G2 4 M4 विदुषे (for बभ्रवे) D4–9 विष्णु (for विश्व) V1 B Dn D10 रूपाय (for मायाय) — ^d^) D2 महाभाग्ये B1 भारत (for तत्त्वत॰) — After 1, N ins

73* सुरासुरगुरौ देवे शकरेऽव्यक्तयोनये ।

भीष्म उवाच ।

अशक्तोऽह गुणान्वक्तुं महादेवस्य धीमत ।
यो हि सर्वगतो देवो न च सर्वत्र दृश्यते ।
ब्रह्मविष्णुसुरेशानां स्रष्टा च प्रभुरेव च ।
ब्रह्मादय पिशाचान्ता य हि देवा उपासते । [5]
प्रकृतीना परत्वेन पुरुषस्य च य पर ।
चिन्त्यते यो योगविद्भिर्ऋषिभिस्तत्त्वदर्शिभि ।
अक्षर परम ब्रह्म असच्च सदसच्च य ।
प्रकृतिं पुरुष चैव क्षोभयित्वा स्वतेजसा ।
ब्रह्माणमसृजत्तस्माद्देवदेव प्रजापति । [10]
को हि शक्तो गुणान्वक्तु देवदेवस्य धीमत ।
गर्भजन्मजरायुक्तो मर्त्यो मृत्युसमन्वित ।
को हि शक्तो भव ज्ञातु मद्विध परमेश्वरम् ।
ऋते नारायणात्पुत्र शङ्खचक्रगदाधरात् ।
एष विद्वान्यदुश्रेष्ठो विष्णु परमदुर्जय । [15]
दिव्यचक्षुर्महातेजा वीक्ष्यते योगचक्षुषा ।
रुद्रभक्त्या तु कृष्णेन जगद्व्याप्त महात्मना ।
त प्रसाद्य तदा देवं बदर्यां किल भारत ।
अर्थात्प्रियतरत्व च सर्वलोकेषु वै तदा ।
प्राप्तवानेव राजेन्द्र सुवर्णाक्षान्महेश्वरात् । [20]
पूर्णं वर्षसहस्र तु तप्तवानेष माधव ।
प्रसाद्य वरद देव चराचरगुरु शिवम् ।
युगे युगे तु कृष्णेन तोषितो वै महेश्वर ।
भक्त्या परमया राजन्प्रीतश्चैव महात्मन ।
ऐश्वर्यं यादृश तस्य जगद्योनेर्महात्मन । [25]
तदय दृष्टवान्साक्षात्पुत्रार्थे हरिरच्युत ।
यस्मात्परतर चैव नान्य पश्यामि भारत ।
व्याख्यातु देवदेवस्य शक्तो नामान्यशेषत ।
एष शक्तो महाबाहुर्वक्तु भगवतो गुणान् ।
विभूतिं चैव कार्त्स्न्येन सत्यां माहेश्वरीं नृप । [30]

नाम्नां सहस्रं देवस्य तण्डिना ब्रह्मयोनिना ।
निवेदितं ब्रह्मलोके ब्रह्मणो यत्पुराभवत् ॥ ३

द्वैपायनप्रभृतयस्तथैवेमे तपोधनाः ।
ऋषयः सुव्रता दान्ताः शृण्वन्तु गदतस्तव ॥ ४

वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्त्वा तदा भीष्मो वासुदेवं महायशा ।
भवमाहात्म्यसंयुक्तमिदमाह पितामह ।

[(L 1) B1 ऽिव्य (for ऽव्यक्त) — (L 2) D1 8 हि (for ऽ॰) D1-9 देव- (for महा-) — After line 2, Dn2 ins

74* ध्यानेनाथ जपै कार्या स्वधर्ममुचिता सदा ।
देवे नारायणे भक्त शंकरं साधु पूजय ।

Cf 70* — (L 3) Dn1 [ऽ]धि (for हि) D1 मनो (for गतो) — (L 4) D2 8 -महेशानां (for सुरे॰) B2 5 Dn1 n2 च (for य) — (L 5) D1 पिशाचानां D1-4 6-9 य देवा पर्यु(D2 8 समु)पासते (for the post half) — (L 6) Dn1 D7 यत् (for य) D1-4 6-9 प्रभु (for पर) — (L 7) B1 D1-10 योगविद्भिर्, B2 5 6 योग-विद्भिश्च (for यो योगविद्भिर्) — (L 8) V1 B Dn D10 ब्रह्म (for प्राहुर्) D6 यत्, D7 य (for य) D1 9 असतत्सदसच्च सत् (D9 य), D2 8 असतसदसदच्च यं, D6 असतत्सदस * च्च यत् (for the post half) — (L 9) D3 भोजयित्वा (for क्षोभ॰) B8 [आ]त्म-, D7 सु- (for स्व-) — (L 10) D1 ब्राह्मणम् (for ब्रह्माणम्) D4 ब्रह्मा, D10 तस्या (for तस्माद्) D8 9 प्रजापतिं D7 देवदेव प्रजापतिं (for the post half) — Dn1 D1-7 9 repeat line 11 after line 12 — (L 11) B1 8 4 Dn8 (marg) महादेवस्य, D1-3 महद्विधस्तस्य D4-7 9 (all first time) महद्विधस्तस्य शूलिन (for the post half) — D1-8 8 om (hapl ?) lines 12-13 — (L 12) D5 -समायुक्तो (for जरा॰) — Dn1 D1-7 9 om (hapl) line 13 — (L 15) Dn1 n2 D2 गुण, Dn8 यदु, D1 8-9 सुर (for यदु-) D3 -श्रेष्ठ D1-9 विष्णु (D1-8 देव) परपुरंजय (for the post half) — (L 16) D1-9 पद्मय(D1 lacuna for पद्म्य)ने योगमै(D1-8 यो महे-, D4 6 योगमी)श्वर (for the post half) — (L 17) D4 -शक्त्या (for भक्त्या) D1-7 9 च (for तु) B4 योग (for जगद्) D5 (before corr) तोषितो वै महेश्वर (for the post half) — (L 18) V1 देव D1-9 प्रपद (D3 7 ॰से) तमज देव (for the prior half) D10 om (hapl) from वर्ण्या up to देव (in line 22) D1-8 वर्ण्या शिवमानन (for the post half) — (L 19) V1 B1 2 4 5 D1-2 7-10 अपाद्, B3 D5 6 असाद्, Dn8 D4 असमद् (for अपांद्) D1-2 वीर्यवान् (for वै तदा) — (L 20) B3 Dn8 D1 8-9 दप (for एव) B3 4 5 सुवर्णाख्यान्, B8 स्तुवन्भक्त्या, D1 * * * क्षे, D2 4 6-9 सुपर्णाक्षो, D5 स सुपक्षान्, Cn सुवर्णाक्षान् (as above) ॐ Cn सुवर्णाक्षाद्दिव्यदृष्ट । ॐ — (L 21) B1 8 पूर्ण, D1 पूर्वे (for पूर्ण) D6-8 प्राप्तवान् (for तप्त॰) — (L 22) Dn1 D1 प्रसाद- (for ॰च) — (L 23) D1-7 9 न (for तु) D1-3 [ऽ]भून् (for वै) D8 तोषितो हरिरीश्वर (for the post half) — (L 24) D1-3 प्रियनया (for परमया) V1 Dn D8 चैव (for राजन्) B6 प्रीतिश् (for प्रीतश्) — (L 25) D1-8 यस्य (for तस्य) D8 महाबल (for ॰त्मन) — D8 om lines 26-28 — (L 26) D8 यदय, D10 न दृष्ट (for तदय) D8 पृष्टवान् (for दृष्ट॰) D1 सत्त्वात् (for साक्षात्) D1 2 पुत्रार्थे — (L 27) B6 तस्माद्, D1 3 4-9 अ॰ (for य॰) D1-6 किंचन, D7-9 कचन (for भारत) — (L 28) D1 2 शक्त (for शक्तो) — (L 30) D1 गृहा (sic), D2-9 मन्यद् (for सत्यां) B1 सत्य माहेश्वर नृप (for the post half) — (L 31) D1 देव (for भीष्मो) D1-9 धर्मपुत्र युधिष्ठिरं (for the post half) — After line 31, D1-9 ins

75* वासुदेव महात्मानमिदं वचनमब्रवीत् ।

— (L 32) D1 8 4 एव (D4 सर्वं) माहात्म्यसंयुक्तम् (D3 ॰क्तस्) D1 8 ततो वच्मि पितामहे (for the post half)]

2 D1-7 9 om the ref — [a]) D1 2 -गुरौ देवे (D1 ॰व), D3 -गुरो देवे, D4-9 -गुरोर्देवं — [b]) D1 2 शंकरे (D1 ॰र) (for विष्णो स्व) — [c]) B1 4 5 Dn D1-6 10 M3 Cn विष्णु, D8 T2 3 G1 4 शिव (for विभ) T1 शिवस्य शिवरूपस्य — [d]) B3 5 यन्मां पृच्छेद्, D1-8 मामपृच्छद्, T1 3 M यन्मापृच्छद्

3 T1 om 3-9 — [a]) V1 मुंडिना, D10 तंदुना (for तण्डिना) D3 नाम (for ब्रह्म-) Dn2 योगिना, T2 3 G2 M2-4 वादिना (for -योनिना) D1 3 तु(D3 त)ण्डिना नाम योगिना, G4 M1 तद्गु(M1 ताडि)ना ब्रह्म वादिना — [d]) D2 8 10 T2 3 G2 4 ब्रह्मणा (D10 ॰णे) D5 पुरातन (for ॰भवत्) D1 4 6-9 ब्रह्मणा यत्पुरातनं (D1 ॰रा भवेत्)

4 T1 om. 4 (of v 1 3) Before 4, D1 2 4 7 8 ins युधिष्ठिर उवाच — [b]) V1 B Dn D10 च (for [इ]व) D4 5 T2 3 G2 4 [ए]ते (for [इ]मे) — [c]) D1-6 सुकृता (for सुव्रता) G2 ऋषय सुमर्दाताश्च — [d]) D1 corrupt

ध्रुवाय नन्दिने होत्रे गोप्त्रे विश्वसृजेऽग्नये ।
महाभाग्यं विभो ब्रूहि मुण्डिनेऽथ कपर्दिने ॥ ५

वासुदेव उवाच ।

न गतिः कर्मणां शक्या वेत्तुमीशस्य तत्त्वतः ॥ ६
हिरण्यगर्भप्रमुखा देवाः सेन्द्रा महर्षयः ।
न विदुर्यस्य निधनमादिं वा सूक्ष्मदर्शिनः ।
स कथं नरमात्रेण शक्यो ज्ञातुं सतां गतिः ॥ ७
तस्याहमसुरघ्नस्य कांश्चिद्भगवतो गुणान् ।
भवतां कीर्तयिष्यामि व्रतेशाय यथातथम् ॥ ८

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा तु भगवान्गुणांस्तस्य महात्मनः ।
उपस्पृश्य शुचिर्भूत्वा कथयामास धीमतः ॥ ९

वासुदेव उवाच ।

शुश्रूषध्वं ब्राह्मणेन्द्रास्त्वं च तात युधिष्ठिर ।
त्वं चापगेय नामानि निशामय जगत्पतेः ॥ १०
यदवाप्तं च मे पूर्वं साम्बहेतोः सुदुष्करम् ।
यथा च भगवान्दृष्टो मया पूर्वं समाधिना ॥ ११
शम्बरे निहते पूर्वं रौक्मिणेयेन धीमता ।
अतीते द्वादशे वर्षे जाम्बवत्यब्रवीद्धि माम् ॥ १२
प्रद्युम्नचारुदेष्णादीन्रुक्मिण्या वीक्ष्य पुत्रकान् ।
पुत्रार्थिनी मामुपेत्य वाक्यमाह युधिष्ठिर ॥ १३
शूर बलवतां श्रेष्ठं कान्तरूपमकल्मषम् ।

---

5 T1 om 5 (cf v 1 3) —[a]) T2 3 G2 4 नेत्रे (for होत्रे) —[b]) D10 गोत्रे (for गोप्त्रे) D1 तथा (for ऽग्नये) D4-6 8 गोप्त्रे विश्वात्मने तथा, D9 गोप्ते विश्वकर्मण (ऽ10), T2 3 G2 4 गोप्त्रे विश्वसृग(G4 ज)-ग्नये —[c]) B1 भाग्ये B5 Dn1 n3 M2 विभोर् —[d]) D1-9 दंडिने (for मुण्डिने) D4 5 च (for ऽथ)

6 T1 om. 6 (of v 1 3) D5 om (hapl) 6-9 —[a]) D1 कर्मणा T2 3 G2 4 M4 न शक्य कर्मणां वेत्तु, M1-3 न शक्या कर्मणा वेत्तु —[b]) T2 3 G2 4 गतिम्, M गतिर् (for वेत्तुम्) M4 सत्त्वत (for त°) D1-4 6-9 वक्तु वर्षशतैरपि

7 T1 om 7 (of v 1. 3) D5 om 7 (of v 1 6) —[a]) D6-9 हिरण्यप्रमुखा देवा —[b]) D3 7-9 T2 3 G2 4 M सेंद्रा देवा (D9 M3 °व) (by transp), D4 6 सेंद्रा सिद्धा —[c]) B5 Dn1 n2 Cn भवनम्, D9 निधने, Cnp नम् (as in text) —[d]) D1 corrupt. B3 5 Dn1 n2 D4 M3 Cn आदित्या ; D3 साधि वा, D5 आधिता, D7 आदिं तां, D8 आदि वा, D9 सादिता, Cnp आदिं वा (as in text) D4 G3 -दर्शन ; D8 दर्शिभि, D9 -दर्शिन (for °न) —[e]) D1-3 सा (for स) T2 G2 4 M4 नाम (for नर) —[f]) D1-3 शक्या (for शक्यो) V1 D1-4 6-9 सदा (for सतां)

8 T1 om. 8 (of v 1. 3) D5 om 8 (cf v 1 6) —[b]) B1 गुणवतो, Dn1 भवगतो, D10 भक्तिमते —[d]) T2 3 G2 4 M1-3 4 (*inf lin* as in text) प्रण-म्येशं (for व्रतेशाय) B6 यथासुखं (for °तथम्)

9 T1 om 9 (cf v 1 3) D5 om 9 (cf v 1 6) —[a]) D4 6 7 9 T2 3 G2 4 M स (for तु) —[d]) B3 5 भारत, T2 3 G2 4 तत्त्वत (for धीमत)

10 [a]) T1 शृण्वतु ब्राह्मणेंद्राश्च, G2 शृणुध्वं ब्राह्मणेंद्रा वै —[c]) D6 वा (for च) B1 सामानि (for नामानि) —[d]) D1 4 6 जगत्पते V1 B2-5 Dn D10 शृणु(B3 गृहे)ष्वेह कपर्दिने (B2 3 5 D10 °न)

11 [a]) D10 भवासश् (for प्त) D1 3 4 6-9 सर्वं (for पूर्वं) —[b]) D1 lacuna D1 3 3 9 साम्य, D7 साम (for साम्ब) D2 3 च (for सु) Some MSS दुकर —[c]) V1 Dn D8 यथावद्, B1 D5 8 तथा च, T G2 4 M यथा स (for यथा च) D1 सृष्टे, D2 सृष्टो, D3 दृष्टे (for दृष्टो) —[d]) D3 4 6 पूर्व- (for पूर्वं)

12 [a]) T1 निहते शंबरे पूर्वं —[b]) D1 रुक्मिणेयेन, G2 राक्षसेयेन, M1 4 रौरिमणेयेन —[c]) D1 अतीत —[d]) D6 9 जांबुवती T3 G4 M4 मा (for माम्)

13 T1 om 13 —[a]) D1 corrupt D1-5 सा चारुदे(D2 3 °दो)ष्णप्रभृतीन्, T2 3 G2 4 M चारुदेष्ण प्रभृतयो (G2 4 °तिकान्) —[b]) D9 रुक्मिणीं, G4 रुरिमण्या T2 3 G2 4 M वै सुतान् (for पुत्रकान्)

14 [a]) Dn2 ज्येष्ठ (for श्रेष्ठ) —[b]) T2 3 G2 4 कीर्ति (for कान्त) B3 अकलमष, D8 °षान्, M3 °क D1 कामरूप युधिष्ठिर, T1 तद्रूपमपकल्मष

15 T1 om 15-18 —[a]) D1 corrupt. T2 3 G2 4

आत्मतुल्यं मम सुतं प्रयच्छाच्युत माचिरम् ॥ १४
न हि तेऽप्राप्यमस्तीह त्रिषु लोकेषु किंचन ।
लोकान्सृजेस्त्वमपरानिच्छन्यदुकुलोद्वह ॥ १५
त्वया द्वादश वर्षाणि वायुभूतेन शुष्यता ।
आराध्य पशुभर्तारं रुक्मिण्या जनिताः सुताः ॥ १६
चारुदेष्णः सुचारुश्च चारुवेषो यशोधरः ।
चारुश्रवाश्चारुयशाः प्रद्युम्नः शंभुरेव च ॥ १७
यथा ते जनिताः पुत्रा रुक्मिण्याश्चारुविक्रमाः ।
तथा ममापि तनयं प्रयच्छ बलशालिनम् ॥ १८
इत्येवं चोदितो देव्या तामवोचं सुमध्यमाम् ।
अनुजानीहि मां राज्ञि करिष्ये वचनं तव ।
सा च मामब्रवीद्गच्छ विजयाय शिवाय च ॥ १९
ब्रह्मा शिवः काश्यपश्च नद्यो देवा मनोनुगाः ।
क्षेत्रौषध्यो यज्ञवाहाश्छन्दांस्यृषिगणा धरा ॥ २०
समुद्रा दक्षिणा स्तोभा ऋक्षाणि पितरो ग्रहाः ।
देवपत्न्यो देवकन्या देवमातर एव च ॥ २१
मन्वन्तराणि गावश्च चन्द्रमाः सविता हरिः ।
सावित्री ब्रह्मविद्या च ऋतवो वत्सराः क्षपाः ॥ २२
क्षणा लवा मुहूर्ताश्च निमेषा युगपर्ययाः ।
रक्षन्तु सर्वत्र गतं त्वां यादव सुखावहम् ।

[द्व]ति (for [द्व]ह) — ^{c}) Dn_3 सृज्येस् — ^{d}) D_9 G_2 -कुलोद्भव

16 T_1 om 16 (cf v l 15) — ^{b}) V_1 B Dn D_{10} व्रती (for वायु) $D_{2\ 4-6}$ -भक्ष्येण, D_{7-9} भक्षेण (for -भूतेन) B_5 शुष्यते (for °ता) D_8 वायुभक्षेन मुष्यता, $T_{2\ 3}$ $G_{2\ 4}$ तपस्तप्त्वा जगद्गुरु — ^{c}) G_4 -हर्तार (for -भ°) — B_5 om (hapl) 16^{d}–18^{a} — ^{d}) $B_{3\ 4}$ Dn $D_{1\ 4\ 6\ 7\ 10}$ $M_{2\ 3}$ रुक्मिण्या, $D_{2\ 8}$ °णी-, G_4 M_1 रुग्मिण्यां, M_4 रुग्मिण्या

17 T_1 om 17 (cf v l 15) B_5 om 17 (cf v l 16) — ^{a}) T_2 स्याच् (for च) V_1 चारुदेष्ण सुदेष्ण च, D_{1-3} दोष्णश्च वायुश्च — ^{b}) D_1 corrupt V_1 B_{2-4} Dn_1 n_2 $D_{2\ 3}$ G_3 -वेशो, B_1 -देशो, $D_{4\ 6-9}$ वेगो (for -वेषो) B_4 Dn_3 $T_{2\ 3}$ G_4 यशोधन, D_8 °वर (for °धर) — ^{c}) D_1 चारुश्रवा चारुयश — ^{d}) $D_{4\ 6\ 9}$ साव (for शभुर्)

18 T_1 om 18 (cf v l 15) B_5 om 18^{a} (cf v l 16) — ^{a}) M_1 तथा (for यथा) — ^{b}) B_1 Dn_1 n_2 D_{4-9} $T_{2\ 3}$ G_2 रुक्मिण्या (Dn_1 °ण्या), G_4 रुग्मिण्या, $M_{1\ 4}$ रुग्मिण्याश् — ^{c}) D_8 यथा (for तथा) M तनयान् (for °य) — ^{d}) M -शालिन V_1 B Dn D_{10} प्रयच्छ मधुसूदन, $T_{2\ 3}$ $G_{2\ 4}$ °च्छाच्युत माचिर

19 ^{a}) D_{1-6} [ए]व D_{1-9} नोदितो (for चो°) — ^{b}) D_2 उवाच (for अवोच) D_4 स (for सु) — ^{c}) Dn_1 M मा (for मां) T_1 साध्वि (for राज्ञि) — T_1 om 19^{e}–23^{f} — ^{e}) D_5 मामय (for च माम्) — ^{f}) D_4 जयाय, T_2 शुभाय (for शिवाय) Dn_1 n_2 G_2 शिवाय विजयाय च

20 T_1 om 20 (cf v l 19) — ^{a}) $B_{4\ 5}$ $D_{1-7\ 9}$ कश्यपश् — G_2 om 20^{b}–23^{d} — ^{b}) $T_{2\ 3}$ G_4 तदा नद्यो (for नद्यो देवा) D_{1-9} महोरगा (for मनोनुगा) — ^{c}) D_5 हव्य (for यज्ञ) Some unused MSS भागाश्, Madras ed वाहश् D_{1-3} क्रतौ मध्ये यज्ञ (D_1 °ज्ञा)वहाश्, $D_{4\ 6}$ क्षेत्री यज्ञौ हव्यवाहाश् — ^{d}) M -गणो (for -गणा) V_1 B_1 D_{10} धरा, B_5 वरा, T_2 तथा (for धरा) $B_{2\ 3}$ Dn_1 n_2 छदास्यृपिगणाध्वरा, D_{1-3} सि विविधानि च, D_{4-9} °सि ऋपयो वरा, T_3 G_4 °स्यर्षिगणास्तथा

21 T_1 om 21 (cf v l 19) G_2 om 21 (cf v l 20) — ^{a}) $D_{1\ 2}$ यज्ञा स (for समुद्रा) $D_{3\ 6\ 9}$ दक्षिण (for °णा) B_4 यज्ञा, $D_{1\ 3}$ स्रोता, M_4 (*sup lin*) स्तोमा (for स्तोभा) D_{10} $T_{2\ 3}$ G_4 समुद्रा दक्षिणानाश्च (D_{10} °ता वै) ❀ Cn स्तोभा सामपूरणान्यक्षराणि हु मा इत्यादीनि। ❀ — ^{b}) D_{10} रक्षासि (for ऋक्षाणि) — ^{c}) V_1 देवगणा (for °कन्या)

22 T_1 om 22 (cf v l 19) G_2 om 22 (cf v l 20) D_5 reads 22^{a}–23^{b} twice — ^{a}) D_1 lacuna — ^{b}) B_3 सरितो (for सविता) $D_{4\ 5}$ (both times) $_6$ $T_{2\ 3}$ G_4 M रवि, D_{10} हवि (for हरि) — $D_{1\ 3}$ read 22^{c}–23^{b} twice — ^{c}) $M_{1\ 3}$ ब्रह्मविद्यान् — ^{d}) $D_{1\ 3}$ (both both times) $_6$ corrupt D_4 वत्सर (for °रा) V_1 B Dn D_9 क्षया (for क्षपा)

23 For the repetition of $D_{1\ 3\ 5}$, cf v l 22 T_1 om 23 (cf v l 19) G_2 om 23^{abcd} (cf v l 20) — ^{a}) D_3 (both times) लव (for लवा)

अरिष्टं गच्छ पन्थानमप्रमत्तो भवानघ ॥ २३
एवं कृतस्वस्त्ययनस्तयाहं
तामभ्यनुज्ञाय कपीन्द्रपुत्रीम् ।
पितुः समीपे नरसत्तमस्य
मातुश्च राज्ञश्च तथाहुकस्य ॥ २४
तमर्थमावेद्य यदब्रवीन्मां
विद्याधरेन्द्रस्य सुता भृशार्ता ।
तानभ्यनुज्ञाय तदातिदुःखा-
द्गदं तथैवातिबलं च रामम् ॥ २५
प्राप्यानुज्ञां गुरुजनादहं तार्क्ष्यमचिन्तयम् ।
सोऽवहद्धिमवन्तं मां प्राप्य चैनं व्यसर्जयम् ॥ २६
तत्राहमद्भुतान्भावानपश्यं गिरिसत्तमे ।

M4 मुहूर्तानि —b) D4 5 (both times) 6 -पर्व च, D1 पर्वता, T8 M3 -पर्यय (for पर्यया) —d) V1 B2 (marg) 4 Dn सुखाय च, D4–6 °वह, D10 T3 8 G4 वहा (for °वहम्) —e) M व्रज (for गच्छ) T2 8 G2 4 रक्षां कुर्वत्वरिष्ट त्वम् —f) B5 D2 भवानय, T2 8 G2 4 व्रजाच्युत (for भवानघ)

24 For the substitution in T1, cf v 1 26 —a) B1 त्वया, D1 तथा (for तया) —b) V1 B Dn D10 ततो (for ताम्) V1 B Dn2 n3 D8 नरेंद्र, T2 8 G2 4 M च राज- (for कपीन्द्र) —c) V1 B Dn D2 10 समीप (for °पे) —d) D3 राज्ञश्चापि (for राज्ञश्च) D1 [आ]हुकस्य, T8 शुभस्य, G4 शिवस्य (for [आ]हुकस्य)

25 For the substitution in T1, cf v 1 26 —a) V1 B Dn D10 G2 गत्वा समावेद्य, D2 5 7–9 T2 8 G4 M त(D8 य)दर्थमा (for तमर्थ) D1–8 सा, M मा (for मां) —b) Dn8 (marg) D1–3 8 सा (D2 8 मा) वा नरेंद्रस्य (for विद्याधरे) T2 8 G2 4 भृश तदा (G2 °या) (for भृशार्ता) D4–7 9 सा वा नरेंद्रस्य सुता भयार्ता —c) D1 तथाप्यनुज्ञाय, D2 तामभ्य, D4–9 T2 8 G2 4 M ते माम (for तानभ्य) D1–8 तथापि, T2 M ततोति, T8 ततो वि, G2 4 ततोपि (for तदाति) —d) V1 B2 4 D10 गतस्, B1 कुतस्, B2 (marg) अतस्, B3 हृदि, Dn1 गत, D1–3 5 6 M4 ततस्, D5 गदस् T2 8 M1–3 बभ्रुस्, G1 बभ्रूस् (for गदं) D1–8 [अ]तिरथश्च राम (D3 म), D4–9 T2 G4 M बलश्च राम, G2 Madras ed सुभ्रूस्तथैवाग्नि(G2 ति) शयेन तेन — After 25, N ins

76* अथोचतु प्रीतियुतौ तदानीं
तप समृद्धिर्भवतोऽस्त्वविघ्नम् ।

[(L 1) Dn1 प्रीतियुतैस्, D5 °युतास् —(L 2) D8 10 भवतादविघ्नं (for तोऽस्त्वविघ्नम्) D1–9 तप सिद्धिर्भव तोवा(D2 om वा)स्त्विदानीं, D4 corrupt, D5 6 तवास्तु सिद्धिर्भवनादविघ्न, D7 तपश्च सिद्धिभवताम°, D9 तपसोस्ति सिद्धिर्भवताम°]

26 a) T2 8 G2 4 M अभ्यनुज्ञां (for प्राप्या°) M3 om गुरुजनात् —b) T2 8 G2 4 M प्राप्य (for अह) V1 B2 Dn8 तार्क्ष्यम् —c) G2 सोपयाद् (for सोऽ वहद्) —d) Dn1 चैत B1 प्राप्य चैतमवासृज, G2 प्राप्य तार्क्ष्यस्य सर्जेत्र (sic) — For 26, D1–9 subst

77* प्राप्यानुज्ञा गुरुमुखादाजमीढ
तार्क्ष्यं तदा मनसा चिन्तयित्वा ।
कृत्वा प्रणाम शिरसा भवाय
ततोऽभ्यगा प्रागुदीचीं सुरम्याम् ।

[(L 1) D1–8 -जनाद् (for मुखाद्) —(L 2) D6 तार्क्ष्य —(L 3) D7 transp कृत्वा and प्रणाम —(L 4) D1–8 [ऽ]भ्यया (for °गा) and तदाशा (for सुरम्याम्)]

— After the above, the same MSS cont

78* ततो मया ह्यनुसृष्ट खगेन्द्रो
वितत्य पक्षौ दिवमुत्पपात ।
तस्मिन्गते वैनतेयेऽन्तरिक्ष
गिरौ तदा सर्वकामोपपन्ने ।
पुष्पै फलै सुसमिद्धैर्यथाव- [5]
स्थित प्रहृष्टो भवभावभावित ।

[(L 1) D1 सोनुसृष्ट, D2 8 सोनुसृष्ट (for ह्यनु°) —(L 6) D1–7 प्रकृष्टो (for प्रहृष्टो)]

While, T1 subst. for 24–26

79* तत कृतस्वस्त्ययनस्तयाह
निवेद्य मातुश्च पितु समीपे ।
तथाभ्यनुज्ञाय गुरूंश्च सर्वा
न्महाबल तार्क्ष्यमचिन्तय वै ।
सोऽह हिमवत पार्श्वं प्राप्य तार्क्ष्यं व्यसर्जयम् । [5]

क्षेत्रं च तपसां श्रेष्ठं पश्याम्याश्रममुत्तमम् ॥ २७
दिव्यं वैयाघ्रपद्यस्य उपमन्योर्महात्मनः ।
पूजितं देवगन्धर्वैर्ब्राह्मया लक्ष्म्या समन्वितम् ॥ २८
धवककुभकदम्बनारिकेलैः
कुरबककेतकजम्बुपाटलाभिः ।
वटवरुणकवत्सनाभबिल्वैः
सरलकपित्थप्रियालसालतालैः ॥ २९
बदरीकुन्दपुंनागैरशोकाम्रातिमुक्तकैः ।
भल्लातकैर्मधूकैश्च चम्पकैः पनसैस्तथा ॥ ३०
वन्यैर्बहुविधैर्वृक्षैः फलपुष्पप्रदैर्युतम् ।
पुष्पगुल्मलताकीर्णं कदलीषण्डशोभितम् ॥ ३१
नानाशकुनिसंभोज्यैः फलैर्वृक्षैरलंकृतम् ।
यथास्थानविनिक्षिप्तैर्भूषितं वनराजिभिः ॥ ३२
रुरुवारणशार्दूलसिंहद्वीपिसमाकुलम् ।
कुरङ्गबर्हिणाकीर्णं मार्जारभुजगावृतम् ।
पूगैश्च मृगजातीनां महिषर्क्षनिषेवितम् ॥ ३३

---

27 ^{a}) G2 पश्यन् (for भावान्) T1 तत्राहमद्भुताकारम् — ^{b}) G2 हिमवद् (for अपश्य) B1 D1 9 -मूर्धनि (for -सत्तमे) — ^{c}) V1 T1 2 G2 4 तापस, B6 D4 तपसा D10 तत्र (for श्रेष्ठ) — ^{d}) V1 B Dn अद्भुतम् (for आश्रमम्) T1 पश्याम्याश्रमसत्तम

28 ^{a}) Dn3 दिव्य- (for दिव्य) D10 T2 8 G2 4 -पादस्य (for पद्यस्य) — ^{d}) V1 B Dn D2 10 T G2 4 समावृत, D4-6 समाश्रित (for समन्वितम्)

29 D8 om 29 D4 om 29^{ab} T1 G2 M1-8 om 29^a–31^b — ^{a}) T8 यव (for धव) D1 6 7 9 G4 -नारि(D7 G4 °लि)केरै — ^{b}) B (except B8) Dn1 n8 D6 7 9 कुरुवक D1 3 6-9 -केतकि (for °क) D2 9 जबुचूत, D6 जंबुपूत (for -जम्बु) D5 T2 8 G4 -पाटलीभि (for °लाभि) — M4 om 29^c–31^b — ^{c}) D3 वर (for वट) D1 2 4-9 T2 8 G4 वरणक (for वरु°) V1 -वत्सनाभि-, B8 रुणा*भ, D1 2 -वत्सपाद-, D1 9 वत्सनीप, T3 वत्सलानाभ (for वत्सनाभ) B4 वटवरणकशेरुनानरेश्वै (sic) — ^{d}) B1 D2 T8 G4 असन, T2 पनस (for सरल) V1 B Dn8 -पियाल- (for -प्रियाल-) B1 3 4 D10 -शाल, B5 T2 3 -ताल, Dn8 माल (for साल) D2 वाले, T2 8 साले (for -ताले) D1 असनदाविभूप्रियालसालभाले (sic), D4-9 असनकपित्थ(D4 om कपित्थ)कप्रवालताले

30 T1 G2 M om 30 (cf v l 29) — ^{a}) B (except B1) D1 3 10 T2 8 G4 बदरेगुद-, Dn8 बदरीगुद-, D4-9 अतिमुक्तक- (for बदरीकुन्द-) — ^{b}) Dn1 मुक्तिकै, D7 9 वकुलै (for मुक्तकै) D2 8 अशोकैरति(D3 °कैश्राति)मुक्तकै — ^{c}) V1 B2 2 5 Dn D10 मधू(D10 °धु)कै कोविदारैश्च

31 T1 G2 M om 31^{ab} (cf v l 29) — ^{a}) V1 रम्यैर्, T2 3 G4 अन्यैर् (for वन्यैर्) D4-9 अन्यैर्वृक्षैर्वहु-विधै — ^{b}) B8 5 -प्रदैस्तथा, D2 प्रदैर्वृत, D4-6 -प्रकर्षितै, D7 -प्रहर्षितै, D8 -प्रकल्पित, D9 प्रकपित, T8 फलैर्युत (for -प्रदैर्युतम्) — D1-8 om (hapl) 31^c–32^b B5 om (hapl) 31^c–33^c — ^{d}) V1 Dn1 n8 D1-10 -खड (for षण्ड) D4-6 महित (for -शोभितम्)

32 B5 om 32, D1-8 om 32^{ab} (for all, cf v l 31) — ^{a}) B1 -सभोज्य, B4 -सभक्षै, D1 6 सभोज्यै — ^{b}) V1 B1 D10 फलवृक्षैर्, Dn8 फलपुष्पैर् (for फलैर्वृक्षैर्) D4-9 फलपुष्पप्रदैर्युतं — ^{c}) D1 यथा स्थानं — ^{d}) V1 B (B5 om) Dn D1-8 10 भूषित भस्मराशिभि — For 31^c–32^d, T G2 4 M subst.

80* नित्यपुष्पफलोपेतैर्वृक्षैरविरलैर्वृतम् ।
सुपुष्पैश्च लतागुल्मैर्निर्भयैश्च मृगैर्युतम् ।
विशालैश्चाग्निशरणैर्यथास्थानाहिताग्निभि ।

[(L 2) T1 पुष्पितैश्च (for सुपुष्पैश्च) T1 वृत (for युतम्) — T1 om line 3 — (L 3) G1 विशालैश्च (for विशालैश्च)]

33 B5 om 33^{abc} (cf v l 31) T1 om 33-43 — ^{a}) V1 B (B5 om) D (except D1 8) G2 वानर (for वारण) — ^{b}) B1 3 Dn1 D1 6 D10 द्वीप (for द्वीपि-) — D1 om 33^{cdef} — ^{c}) V1 तुरंग (for °ग) D8 7 बर्हिणाकीर्णं D2 8 तु(D3 तु)रंगहरिणाकीर्णं — T2 3 G2 4 M1 om 33^{ef} — ^{e}) B1-5 D4-6 8 9 M1-3 यूथैश्च (for पूगैश्च) — ^{f}) D1 महिषर्षि — V1 B Dn D1-10 ins after 33 D1 after 33^{ab}

81* सद्भ्यश्चित्रैश्च गजैर्विभूषित
प्रहृष्टनानाविधपक्षिसेवितम् ।
सुपुष्पितैरम्बुधरप्रकाशै
र्महीरुहाणां च वनैर्विचित्रैः ।

[D1 om lines 1-2 — (L 1) B1 प्रवृद्धैश्च (for

नानापुष्परजोमिश्रो गजदानाधिवासितः ।
दिव्यस्त्रीगीतबहुलो मारुतोऽत्र सुखो ववौ ॥ ३४

धारानिनादैर्विहगप्रणादैः
शुभैस्तथा बृंहितैः कुञ्जराणाम् ।
गीतैस्तथा किंनराणामुदारैः
शुभैः स्वनैः सामगानां च वीर ॥ ३५

अचिन्त्यं मनसाप्यन्यैः सरोभिः समलंकृतम् ।
विशालैश्चाग्निशरणैर्भूषितं कुशसंवृतम् ॥ ३६

विभूषितं पुण्यपवित्रतोयया
सदा च जुष्टं नृप जह्नुकन्यया ।
महात्मभिर्धर्मभृतां वरिष्ठै-
र्महर्षिभिर्भूषितमग्निकल्पैः ॥ ३७

वाय्वाहारैरम्बुपैर्जप्यनित्यैः
संप्रक्षालैर्यतिभिर्ध्याननित्यैः ।
धूमाशनैरूष्मपैः क्षीरपैश्च
विभूषितं ब्राह्मणेन्द्रैः समन्तात् ॥ ३८

गोचारिणोऽथाश्मकुट्टा दन्तोलूखलिनस्तथा ।
मरीचिपाः फेनपाश्च तथैव मृगचारिणः ॥ ३९

सुदुःखान्नियमांस्तांस्तान्वहतः सुतपोन्वितान् ।
पश्यन्नुत्फुल्लनयनः प्रवेष्टुमुपचक्रमे ॥ ४०

प्रभि) — (L 2) D10 प्रकृष्ट- (for प्रहृष्ट) D2-9 प्रहृष्टनानामृगमेवित च तत् — (L 3) D1 अपुष्पितैर्, D5-7 सपु° — (L 4) D1 6-9 महीधराणां (for रुहाणां) B1 विचित्र]

34 T1 om 34 (cf v l 33) — a) D1 10 G2 4 रजोन्मिश्रो, D6 °मिश्रैर् — c) B1 गंध (for गीत) D8 10 बहलो, T2 3 G2 4 M1-3 मधुरो — d) D1-9 मरुदत्र (for मारुतोऽत्र) V1 B1 D10 [ऽ]तिसुखो, B2-5 Dn [ऽ]भिसुखो (for ऽत्र सुखो)

35 T1 om 35 (cf v l 33) — a) D1 विहग प्रणाशै°, D4-6 9 हृ(D9 व)हृदश्वनादै, D7 महि* श्वनादै (810) (for विहगप्रणादै) — b) T2 3 तदा (for तथा) V1 बृंहित (for °तैः) — d) V1 B1 D1 4-7 9 स्वरै; D8 om (for स्वनैः) T2 3 G2 4 M त्रियास्वनैर्भूषित विप्रमुख्यै

36 T1 om 36 (cf v l 33) T2 3 G2 4 om 36 — a) D5 मनसो — b) D5-9 अप्सरोभिर्(D8 °भि स्व)-लकृत — c) V1 Dn2 [अ]ति (for [अ]ग्नि) — d) V1 B Dn कुसुमावृतै (B3 4 °त); D2 कुलसवृन; D7 कुशसकृतं, D5 °सहितं, D10 कुसुमैर्वृतं (for कुशसवृतम्)

37 T1 om 37 (cf v l 33) — b) B3 सदा*, D1 सदात्र, T2 3 G2 4 M सर्वत्र (for सदा च) T2 जुष्टान् — After 37ab, G2 M ins 82* G2 om 37c-42d M om 37cd — c) V1 B Dn D10 विभूषित (for महात्मभिर्) — d) V1 B Dn D8 10 महात्मभिर्वह्निसमानकल्पै

38 T1 om 38 (cf v l. 33) G2 om 38 (cf v l. 37) — a) D2 3 वाताहारैर् (for वाय्वा°) D4 अबुजैर् D3 जप्यनिष्ठै (for नित्यै) — b) V1 B Dn D10 योगिभिर् (for यति°) D8 धर्म (for ध्यान) B1 D1-3 -मुख्यै°, T2 3 G4 मुख्यै (for नित्यै) — c) V1 B1 3-5 Dn D10 धूमप्राशैर्, B2 damaged (for धूमाशनैर्) D1-9 सोमपैश्च, G4 क्षारपैश्च (for क्षी°) — d) V1 B2-5 Dn D10 संजुष्ट च, B1 सघुष्टैश्च (for विभूषित) — T2 3 G4 ins after 38 G2 M after 37ab

82* नानावृन्दैर्वेदवेदाङ्गपारगै-
र्धर्माभिरामैर्मुनिभि समाहितै ।

[(L 1) M व्रतैर् (for वृन्दैर्) — M om line 2]

39 T1 om 39 (cf v l 33) G2 om 39 (cf v l 37) T2 3 G4 om 39-42 — b) V1 B Dn1 n2 D4 10 M4 दतोलूखलिकास्तथा — c) B3 फेणपाश्चैव (hypermetric) (for फेनपाश्च) M मरीचिपान्फेनपाश्च — d) D2 3 स्वर्ग (for मृग) — After 39, V1 B Dn D8 10 ins

83* अश्वत्थफलभक्षाश्च तथा ह्युदकशायिन ।
चीरचर्माम्बरधरास्तथा वल्कलधारिण ।

[(L 1) B2 Dn3 D10 -भक्ष्याश् B1 पायिन (for -शा)]

40 T1 om 40 (cf. v l 33) G2 om 40 (cf. v l 37) T2 3 G4 om 40 (cf v l 39) — a) D10 सुदुःख (for खान्) — b) B4 Dn1 D10 Cnp महत्त, B5 Dn3 स° (for व°) V1 B Dn D10 सु(Dn3 स)-तपोधनान् (for °न्वितान्) D1-3 वहंतस्तपसान्विता; D4-9 वह(D9 ह)त श्रद्धयान्विता (D5 °तान्) — D8 om (hapl) 40c-42d B5 reads 40c twice. — c) M

सुपूजितं देवगणैर्महात्मभिः
शिवादिभिर्भारत पुण्यकर्मभिः ।
रराज तच्चाश्रममण्डलं सदा
दिवीव राजन्रविमण्डलं यथा ॥ ४१
क्रीडन्ति सर्पैर्नकुला मृगैर्व्याघ्राश्च मित्रवत् ।
प्रभावाद्दीप्ततपसः संनिकर्षगुणान्विताः ॥ ४२
तत्राश्रमपदे श्रेष्ठे सर्वभूतमनोरमे ।
सेविते द्विजशार्दूलैर्वेदवेदाङ्गपारगैः ॥ ४३
नानानियमविख्यातैरृषिभिश्च महात्मभिः ।
प्रविशन्नेव चापश्यं जटाचीरधरं प्रभुम् ॥ ४४
तेजसा तपसा चैव दीप्यमानं यथानलम् ।
शिष्यमध्यगतं शान्तं युवानं ब्राह्मणर्षभम् ।
शिरसा वन्दमानं मामुपमन्युरभाषत ॥ ४५
स्वागतं पुण्डरीकाक्ष सफलानि तपांसि नः ।
यत्पूज्यः पूजयसि नो द्रष्टव्यो द्रष्टुमिच्छसि ॥ ४६
तमहं प्राञ्जलिर्भूत्वा मृगपक्षिष्वथाग्निषु ।
धर्मे च शिष्यवर्गे च समपृच्छमनामयम् ॥ ४७
ततो मां भगवानाह साम्ना परमवल्गुना ।
लप्स्यसे तनयं कृष्ण आत्मतुल्यमसंशयम् ॥ ४८
तपः सुमहदास्थाय तोषयेशानमीश्वरम् ।
इह देवः सपत्नीकः समाक्रीडत्यधोक्षज ॥ ४९
इहैव देवताश्रेष्ठं देवाः सर्षिगणाः पुरा ।

तूत्फुल्ल (for उत्फुल्ल) V1 B1-4 5 (both times) Dn D10 पश्यन्त्यतीं (Dn1 n2 °न्मुनी)न्बहुविधान्

41 T1 om 41 (cf v l 33) G2 om. 41 (cf v l 37) T2 3 G4 om 41 (cf. v l 39) D3 om 41 (cf v l 40) — c) B1 तस्य, M तत्र (for तच्च) B4 D4-9 M तथा, Dn3 D1 तदा (for सदा) — d) V1 B Dn D4 8 10 शशि- (for रवि-) M1 तथा (for यथा)

42 T1 om. 42 (cf v l 33) G2 om. 42 (cf v l 37) T2 3 G4 om 42 (cf v l 39) D3 om 42 (cf v l 40) — a) D1-9 क्रीडंति नकुला सर्पैर् — b) D4 मृग- (for मृगैर्) D1 2 तथैव च, D4-9 च त(D7 य)त्र वै (for च मित्रवत्) M मृगा व्याघ्रैश्च यत्र वै — c) V1 B Dn D10 तपसा (for °स) — d) M संनिकर्षाद् (for °कर्ष-) V1 B Dn D5 10 सनिकर्षान्महात्मना

43 a) T1 तथा, T2 3 G4 अत्र (for तत्र) Dn1 n3 T2 3 M -पद, G2 -वरे (for -पदे) T1 रम्ये (for श्रेष्ठे) — b) T2 3 G2 4 मनोहरे (for °रमे) — T1 G2 om 43c-44b — c) D7 सेवितैर्, T2 3 °त (for °ते) — d) M -विद्याग (for -वेदाङ्ग)

44 T1 G2 om 44ab (cf v l 43) — a) V1 -ख्याख्यातैर् — b) D1-9 मुनिभिश्च (for ऋषि°) V1 B Dn D10 सु- (for च) — c) D1-8 पश्यामि (for चापश्य) — d) M4 -धर (for धर) D2-6 विभु, T1 मुनिं (for प्रभुम्)

45 T1 om 45 G2 om 45ab — a) T2 3 G1 M [अ]पि (for [ए]व) — b) B5 अथ (for यथा) — c) M1 V1 B Dn D10 शिष्यैरनु (for शिष्यमध्य) — d) M1 युवान वा नरर्षभं — e) V1 D7 9 वद्यमान, B3 वद्यमानं तं (hypermetric)

46 b) B5 च (for न) — c) V1 B Dn D1-4 10 T2 3 G2 4 य (for यत्) V1 B Dn D10 T2 3 G2 4 मा (for नो) T1 M यज्ञ (T1 °त्र) पूज्य पूजयसि — d) D1-9 अर्हसि, T1 इच्छति (for °सि) — After 46, T2 3 G2 4 M ins

84* मनुष्यतानुवृत्त्या त्वा ज्ञात्वा तिष्ठाम सर्वगम् ।

47 a) T1 ततोहं (for तमहं) T1 om from प्राञ्जलि up to धर्मे च (in 47c) — b) D1-9 पक्षिष्वय त(D5 6 य)थाग्निषु — d) T G2 4 M तदा(T1 °था)पृच्छम् (for समपृ°)

48 D5 om (hapl) 48 — a) D1 10 T2 M मा, D6 om (for मा) D1 ततो भगवतानाह (sic) — b) T1 -फल्गुना (for व°) — c) D1 6-9 T2 प्राप्स्यसे; T1 G2 4 M वेत्स्यसे (for लप्स्यसे) G2 सदन (for तनय) D1-3 प्राप्स्यसे कृष्ण तनयम् — d) T1 मत्र (for आत्म) D4 असदाय, D10 T2 G2 4 M1 न संशय

49 T1 om 49a-56b — a) B2 4 D1-3 G1 3 M1 2 4 सदा क्रीडति (for समाक्री°) B D6 8 9 [अ]धोक्षज

50 T1 om 50 (cf v l 49) — a) N (ex ... D1 2) [ए]नं (B1 °यं, D1 °य) देवता (D1 ...), ... [ए]न देवता (for [ए]व देवता) ... श्रेष्ठ — b) [

तपसा ब्रह्मचर्येण सत्येन च दमेन च ।
तोषयित्वा शुभान्कामान्प्राप्नुवंस्ते जनार्दन ॥ ५०
तेजसां तपसां चैव निधिः स भगवानिह ।
शुभाशुभान्वितान्भावान्विसृजन्संक्षिपन्नपि ।
आस्ते देव्या सहाचिन्त्यो यं प्रार्थयसि शत्रुहन् ॥ ५१
हिरण्यकशिपुर्योऽभूद्दानवो मेरुकम्पनः ।
तेन सर्वामरैश्वर्यं शर्वात्प्राप्तं समार्बुदम् ॥ ५२
तस्यैव पुत्रप्रवरो मन्दरो नाम विश्रुतः ।
महादेववराच्छक्रं वर्षार्बुदमयोधयत् ॥ ५३
विष्णोश्चक्रं च तद्धोरं वज्रमाखण्डलस्य च ।
शीर्णं पुराभवत्तात ग्रहस्याङ्गेषु केशव ॥ ५४
अर्द्यमानाश्च विबुधा ग्रहेण सुबलीयसा ।

तथा (for पुरा) D1-7 9 देवा ऋषिगणा परा (D7 9 पुरा) — f) V1 B2-5 Dn D4-9 T2 3 M3 प्राप्नवतो, B1 D1-8 10 G4 प्राप्नुवति (D1 °ते, D10 G4 °तो) (for °वस्ते)

51 T1 om. 51 (cf. v l 49) — a) G2 तेजसा तपसा चैव — c) B2 partly damaged B4, 5 D10 T2 3 G2 4 M शुभाशुभान्विसुमीवान्, D1-9 भान्वशी भावान् — d) D1-9 संसृज(D8 ज्य)न् (for वि°) — e) B5 Dn1 n2 D10 सदाचिंत्यो, D1 6 सहामात्यो, D7 °योय, D8 9 पत्नो (for °चिन्त्यो)

52 T1 om 52 (cf v l. 49) — b) T2 3 G2 4 M1. 3 4 तपसा (for दानवो) — d) B1 सर्वं प्राप्तं, D2 8 प्राप्त चैवं (for शर्वात्प्राप्तं) D5 8 महार्बु(D8 °मार्बु)दं (for समार्बुदम्)

53 T1 om 53 (cf v l 49) — a) B4 Dn3 D1. 2 8 9 पुत्र (for पुत्र) G2 तस्य पुत्रश्च विप्रेशो — b) Dn1 n2 मदारो, D4-9 मर्दनो, T2 3 G2 4 M दमनो (for मन्दरो) — After 53ab, D5 ins 85* — c) D1-8 वशात् (for -वरात्) — D5 om. 53d-54d — d) D4 6-9 T2 3 G2 4 M वर्षायुतम् (for र्बुदम्) M4 अरोधयत् (for अयो°)

54 T1 om 54 (cf. v l. 49) D5 om 54 (cf v l 53) G2 M om 54-55 B2 partly damaged for 54ab — a) D1 6 transp च and तद् — c) Dn1 जीर्णं (for शीर्णं) B1 क्षिप्र (for तात) T2 3 G4 शीर्णं तथा भागवतं — d) V1 D4 6 7 9 गुहस्य (for ग्र°) T2 3 G4 हरस्यांशेषु केशव — V1 B Dn D1-4 6-10 ins after 54 D5 after 53ab

85* यत्तद्भगवता पूर्वं दत्तं चक्रं तवानघ ।
जलान्तरचरं हत्वा दैत्यं च बलगर्वितम् ।
उत्पादितं वृषाङ्केन दीप्तज्वलनसंनिभम् ।
दत्तं भगवता तुभ्यं दुर्दर्शं तेजसाद्भुतम् ।
न शक्यं द्रष्टुमन्येन वर्जयित्वा पिनाकिनम् । [5]
सुदर्शनं भवेत्येव भवेनोक्तं तदा तु तत् ।
सुदर्शनं तदा तस्य लोके नाम प्रतिष्ठितम् ।
तज्जीर्णमभवत्तात ग्रहस्याङ्गेषु केशव ।
ग्रहस्यातिबलस्याङ्गे वरदत्तस्य धीमत ।
न शस्त्राणि वहन्त्यङ्गे चक्रवज्रशतान्यपि । [10]

[(L 1) D5 om the prior half of line 1 D5 पूर्वं (for चक्रं) D1 तदा (for तव) — (L 2) D1 -गत (for -चरं) D2 जलांतरहृत मत्वा, D3 °र गत हत्वा (for the prior half) D2 वचन (for च बल-) — (L 3) D8 उत्पादित- V1 B2 Dn3 D8 10 वृषाकेण V1 B1 3 4 Dn3 D2 8 दीप्त (for दीप्त-) D1 -सप्रभ, D8 सप्रभु (for संनिभम्) — (L 4) V1 B2 5 Dn D2 9 दुर्धर्षं, B1 D10 दुर्दर्श-, B3 सुदर्शं, D6 8 दुर्दश (for दुदर्शं) D2 8 तु तत; D4-6 8 9 युत (for [अ]द्भुतम्) D7 दुर्दर्शं ते जलायुत (for the post half) — (L 6) B2 damaged B1 4 भवेत्युक्त, B3 Dn2 D10 भवत्येव (for भवेत्येव) V1 सुदरशन भवते मुक्त (hypermetric), B6 सुदर्शं भवते मुक्त, Dn3 °र्शनस्तवेत्येव (for the prior half) Dn1 नु तत; Dn3 [अ]द्भुत, D10 तु यत (for तु तत्) — For line 6, Dn3 (marg) D1-9 subst.

86* सदृशं भवतेत्युक्तं दर्शनेन तथास्तु तत् ।

[D2 8 [उ]क्त्वा (for [उ]क्त) D5 ततस् (for तथा) D1-8 भवेनोत्तमतेजसा (for the post. half)]

— (L 7) B2 damaged for the prior half D1 दुर्दर्शनं (for सुद) D2 8, 10 ततस; D5-9 तथा (for तदा) — (L 8) = (var) 54cd B1 यज् (for [illegible]) B5 कीणम्, Dn3 ती°, D2 8 शी° (for जी°) गुहस्य (for ग्र°) — (L 9) B1 [... ति) B2-3 5 D1-8 10 [आ]दौ, B4 [आ], D4-9 गुहस्यातिब(D7 8 °पि च)लस्यासौ (for ... half) D10 वर D2 दृप्तस्य, D1. 6 [ऽ]विदत्तस्य च (D6 om. ... half) (for -दत्तस्य ... the post ...) — (L 10) D4-9 ... न श°) D1 शक्र-, D2 8 सस्य (for चक्र ... D1-9 ... -गुप्तानि, B5 -मतानि (for -श°)]

शिवदत्तवराञ्जघ्नुरसुरेन्द्रान्सुरा भृशम् ॥ ५५
तुष्टो विद्युत्प्रभस्यापि त्रिलोकेश्वरतामदात् ।
शतं वर्षसहस्राणां सर्वलोकेश्वरोऽभवत् ।
ममैवानुचरो नित्यं भवितासीति चाब्रवीत् ॥ ५६
तथा पुत्रसहस्राणामयुतं च ददौ प्रभुः ।
कुशद्वीपं च स ददौ राज्येन भगवानजः ॥ ५७
तथा शतमुखो नाम धात्रा सृष्टो महासुरः ।
येन वर्षशतं साग्रमात्ममांसैर्हुतोऽनलः ।
तं प्राह भगवांस्तुष्टः किं करोमीति शंकरः ॥ ५८
तं वै शतमुखः प्राह योगो भवतु मेऽद्भुतः ।
बलं च दैवतश्रेष्ठ शाश्वतं संप्रयच्छ मे ॥ ५९
स्वायंभुवः क्रतुश्चापि पुत्रार्थमभवत्पुरा ।
आविश्य योगेनात्मानं त्रीणि वर्षशतान्यपि ॥ ६०
तस्य देवोऽददत्पुत्रान्सहस्रं क्रतुसंमितान् ।
योगेश्वरं देवगीतं वेत्थ कृष्ण न संशयः ॥ ६१
वालखिल्या मघवता अवज्ञाताः पुरा किल ।

55 T1 om 55 (cf v l 49) G2 M om 55 (cf v l 54) —^{a}) V1 B5 विविधा (for विबुधा) —^{b}) D4–9 गुहेन (for ग्रहेण) D8 9 स- (for सु-) —^{c}) D3 corrupt B1 5 Dn8 D1 2 -वरा जघ्नुर्, D4–9 -वरो जिष्णु (D4 °ष्णुं), T2 3 G4 -वराद्राजन् (for -वराञ्जघ्नुर्) —^{d}) B2 partly damaged. T2 3 G4 सुरान् D1–9 अ(D4 5 स)सुरेंद्रं पुरा भृशं

56 T1 om. 56^{ab} (cf. v l. 49) B2 partly damaged for 56^{ab} —^{b}) V1 B1 3–5 Dn D10 ददौ (for अदात्) D1 6 7 त्रैलोक्येश्वरता महत्, D5 त्रैलोकेश्वरतामदात्, M4 त्रिलोकीश्व° —^{c}) T2 3 G1 शत- (for शत) M2 सहस्राणि — D4 8 9 om (hapl) 56^d–57^a —^{d}) T2 3 G2 4 M स च (for सर्व) — After 56^{cd}, T1 reads 73^{cd} T1 om 56^e–72^d —^{e}) T2 3 G2 4 M दैत्य (for नित्यं) —^{f}) M1 भवता D2 8 [अ]थ (for च)

57 D4 6 9 om 57^a, T1 om 57 (for all, cf v l 56) —^{b}) T2 3 G2 4 M प्र- (for च) G2 विभु (for प्रभु) —^{c}) D1–6 शर- (for कुश) G1 तु (for च) V1 D6 om, D10 प्र (for स) —^{d}) T2 3 G2 4 M1–3 योग च (G2 तु), M4 त्यागेन (for राज्येन)

58 T1 om 58 (cf v l 56) T2 3 G2 4 om 58^a–61^b —^{b}) B3 महात्मन, B5 °भुज (for °सुर) — B2 partly damaged for 58^{cd} —^{cd}) M -शतानि स चात्म (for -शत साग्रमात्म) D10 हतो (for हुतो) — D7 9 read 58^{ef} twice —^{e}) D2 8 7 9 (last two second time) तमाह, D5 तथाह (for त प्राह) D7 (second time) भवता (for भगवान्) —^{f}) D7 9 (both second time) कस्ते काम प्रदीयता

59 T1 om. 59 (cf. v l 56) T2 3 G2 4 om 59 (cf. v l. 58) —^{a}) B5 तत (for त वै) —^{b}) D9 om (hapl) from योगो up to आविश्य (in 60^c) D8 सुत, D10 [s]द्भुतं —^{c}) D8 बल तु, M भगवन् (for बलं च) D3 श्रेष्ठ —^{d}) D4 om, D5 8 च (for सं) M शाश्वतो मे सता हित — After 59, V1 B Dn D1–8 10 ins

87* तथेति भगवानाह तस्य तद्वचन विभु ।
[Dn1 n2 प्रभु, D1–8 विभो (for विभु)]

60 T1 om 60 (cf. v l 56) T2 3 G2 4 om 60 (cf v l 58) D9 om up to आविश्य (in 60^c) (cf v l 59) —^{a}) B3 M स्वयंभु(B3 °भ)व D6–8 स्वायंभुवक्रतुश्चापि —^{c}) Some unused MSS योगे च (for योगेन) —^{d}) M शतं (for त्रीणि) B2 5 D1–9 च, M तु (for [अ]पि)

61 T1 om 61 (cf. v l 56) T2 3 G2 4 om 61^{ab} (cf v l 58) —^{a}) V1 B1 3 4 Dn1 n2 D10 चोपददौ, B2 5 D4–9 देवो ददौ, M1 4 देवोददात् (for देवोऽददत्) —^{b}) D2 3 संमतान्, D4 6–9 सनिभान् (for संमितान्) —^{c}) D1 partly damaged D4 6–9 योगीश्वर B1 D1 4 6–8 T2 3 G2 4 M1 2 वेद, M3 योग- (for देव) —^{d}) Dn1 कृष्णं (for कृष्ण) — After 61, N ins

88* याज्ञवल्क्य इति ख्यात ऋषि परमधार्मिक ।
आराध्य स महादेव प्राप्तवाञ्ज्ञानमुत्तमम् ।
वेदव्यासश्च योगात्मा पराशरसुतो मुनि ।
सोऽपि शकरमाराध्य प्राप्तवानतुल यश ।

[B1 4 read lines 1 and 2 twice —(L 1) B1 4 (both second time) वालिखिल्य (for याज्ञवल्क्य) B1 (second time) प्रोक्त (for ख्यात) — V1 B3 5 Dn1 D8 10 read line 2 twice —(L 2) V1 B1 4 5 D5 (all second time) प्र(B5 आ)साद्य स, B3 (second time) प्रसाद्य च (for आराध्य स) V1 B1 (both second time) प्रसाद्य च (for आराध्य स)

तैः क्रुद्धैर्भगवान्रुद्रस्तपसा तोषितो ह्यभूत् ॥ ६२
तांश्चापि दैवतश्रेष्ठः प्राह प्रीतो जगत्पतिः ।
सुपर्णं सोमहर्तारं तपसोत्पादयिष्यथ ॥ ६३
महादेवस्य रोषाच्च आपो नष्टाः पुराभवन् ।
ताश्च सप्तकपालेन देवैरन्याः प्रवर्तिताः ॥ ६४
अत्रेर्भार्यापि भर्तारं संत्यज्य ब्रह्मवादिनी ।
नाहं तस्य मुनेर्भूयो वशगा स्यां कथंचन ।
इत्युक्त्वा सा महादेवमगच्छच्छरणं किल ॥ ६५
निराहारा भयादत्रेस्त्रीणि वर्षशतान्यपि ।
अशेत मुसलेष्वेव प्रसादार्थं भवस्य सा ॥ ६६
तामब्रवीद्धसन्देवो भविता वै सुतस्तव ।
वंशे तवैव नाम्ना तु ख्यातिं यास्यति चेप्सिताम् ॥ ६७

time) 2 3-5 D8 (last four second time) अतुल यश (for ज्ञानमुत्तमम्) —(L 3) D5-9 यो नाम्ना (for योगात्मा) D1-8 नारायणांशो यो व्यास (for the prior half) D7-9 पाराशर (for परा°) —(L 4) Dn8 D2 4-8 उत्तम, D1 अमल (for अतुल)]

62 T1 om 62 (cf v 1 56) —a) B2 partly damaged B1 4 5 Dn8 D2 6 7 9 वालिखिल्या (B1 छा) (for वालखिल्या) —b) V1 B2 Dn D2 ह्यवज्ञाता, B1 सुर ; D1 सुवज्ञाता (sic), D8 स्ववशाता (sic), D4 6 ह्यपध्याता, D7 9 अवध्याता (for °ज्ञाता) Dn1 खिक (sic), T2 3 G2 4 M [अ]भवन् (for किल) —c) Dn3 तै क्षुद्रैर्; D1-9 क्रुद्धैस्तैर् (by transp) B5 भगवन्, D1 तपसा (for भगवान्) D6-9 क्रुद्धस् (for रुद्रस्) —d) D1 भगवांस् (for तपसा) D8 [ऽ]प्यभूत्, D4 5 7-9 T2 3 G2 4 M [ऽ]भवत्, D6 भवान् (for ह्यभूत्)

63 T1 om 63 (cf. v 1 56) —a) B3 D (except D5 10) दैवत, T2 3 G2 4 M देवता (for दैवत) Dn3 D1. 6 श्रेष्ठ —b) B1 (marg) प्राज्ञो (for प्रीतो) T2 3 G2 4 प्रजापतिः (for जगत्पति) D5 प्रीतोभूद्रै जगत्पति —c) D4-8 हंतार (for हर्तार) —d) D1 om from यिष्यथ up to महादे (in 64a) — After 63, G2 ins 95* While M ins after 63

89* अत्रेर्भार्या सुत दत्तं सोम दुर्वाससं प्रभो ।
— After the above, M cont 92*

64 T1 om. 64 (cf v 1. 56) D4 om महादे (cf. v 1. 63) G2 om 64-71 M om. 64-67 —a) D10 रोषार्थम् (for °च्च) D4 6 महादे (D4 om महादे)-वश्च रोषश्च —b) Dn1 परा, D8 तदा (for पुरा) Dn1 D7 9 [अ]भवत् (for वन्) —c) T2 3 G4 ताश्चाप सप्तकालेन —d) Dn1 Cnp देवेन (for देवैर्) B1-3 5 अर्ध्यं ; D1 3-5 8 आप (for अन्या) T2 3 G4 देवैरप्यप्रवर्तिता — After 64, V1 B2-5 Dn D2 5 8 ins

90* ततः पानीयमभवत्प्रसन्ने त्र्यम्बके भुवि ।
While D1 ins 91* after 64

65 T1 om 65 (cf. v 1 56) G2 M om 65 (cf v 1 64) —a) D1 8 अनसूया (for अत्रेर्भार्या) V1 om, T2 3 G4 हि (for [अ]पि) —b) D1 4 T2 3 G4 -वादिनं (for °नी) —c) D1. 8 T2 3 G4 तव मुनेर्; D4-6 ते वचने (D4 °नं), D7 9 तव वने (for तस्य मुनेर्) D8 भार्या (for भूयो) —d) D10 कदाचन (for कथंचन) —f) D1-3 5 7 8 10 अगमत् (for अगच्छत्)

66 T1 om 66 (cf v 1. 56) G2 M om 66 (cf. v 1 64) —a) D8 निराहार B3 च याचती, D4-7 9 भयार्दाता, D8 10 तपोदांता (for भयादत्रेस्) —b) Dn8 D6 वर्षशतानि B2 5 तु, D2 3 T2 3 G4 [अ]थ, D1-9 च (for [अ]पि) — T2 om (hapl) 66c-70d —c) D7 आसते, D8 9 अशेते V1 B1 3 4 मुषलेषु, D1 मुसु°; D2 4 6-9 मुश°, D10 मुसलेपि (for °लेषु) B5 अशेत मुषले स्वे च, T3 G4 अतप्यत तपश्चापि —d) D1-7 9 च (for सा) T3 G4 प्रसादार्थं भवस्य ह

67 T1 om 67 (cf v 1 56) G2 M om 67 (cf v 1. 64) T2 om 67 (cf v 1 66) —a) B1 3 D4 वसन्देवो, D10 वरो देवो, T3 G4 महादेवो (for हसन्देवो) —b) D1-8 ते (for वै) D2 8 किल (for तव) — V1 B2-5 Dn D2 3 5 8 ins after 67ab D1 after 64

91* विना भर्त्रा चरुद्रेण भविष्यति न संशय ।
[⁂ Cn चरुद्रेण चरुद्र चरोर्द्रव°, मण्ड इति यावत् । चरुशब्दपूर्वाद् द्रवतेरन्येभ्योऽपि दृश्यते इति ड । ⁂]
—c) B5 D7 9 वशे, D1 2 वस्से (for वशे) T3 G4 सावर्णिश्चैव नाम्ना च —d) T3 G4 चेति सा (for चेप्सिताम्) — N ins after 67 M cont. after 89*

92* विकर्णश्च महादेव तथा भक्तसुखावहम् ।
प्रसाद्य भगवान्सिद्धिं प्राप्तवान्मधुसूदन ।
[(L 1) B3 5 Dn1 n2 D10 भक्त (for भक्त) D4 -सुखावह — M om line 2 —(L 2) D1-3 जगाम (for प्राप्तवान्) D4 6 9 मधुसूदन]

शाकल्यः संशितात्मा वै नव वर्षशतान्यपि ।
आराधयामास भवं मनोयज्ञेन केशव ॥ ६८

तं चाह भगवांस्तुष्टो ग्रन्थकारो भविष्यसि ।
वत्साक्षया च ते कीर्तिस्त्रैलोक्ये वै भविष्यति ।
अक्षयं च कुलं तेऽस्तु महर्षिभिरलंकृतम् ॥ ६९

सावर्णिश्चापि विख्यात ऋषिरासीत्कृते युगे ।
इह तेन तपस्तप्तं षष्टिं वर्षशतान्यथ ॥ ७०

तमाह भगवान्रुद्रः साक्षात्तुष्टोऽस्मि तेऽनघ ।
ग्रन्थकृल्लोकविख्यातो भवितास्यजरामरः ॥ ७१

मयापि च यथा दृष्टो देवदेवः पुरा विभुः ।
साक्षात्पशुपतिस्तात तच्चापि शृणु माधव ॥ ७२

यदर्थं च महादेवः प्रयतेन मया पुरा ।

---

68 T1 om 68 (cf v l 56) G2 om 68 (cf v l 64) T2 om 68 (cf. v l 66) T3 G4 om 68–69 — a) B1 5 M4 (*sup lin*) साकल्य D2 सश्रितात्मा, D4 6–8 10 शसि(D8 °शि)तात्मा — b) M [अ]थ (for [अ]पि)

69 T1 om 69 (cf v l 56) G2 om 69 (cf v l 64) T2 om 69 (cf v l 66) T3 G4 om 69 (cf v l 68) — a) V1 चापि, D8 आह (for चाह) — b) B8 ग्रहकारो (for ग्रन्थ°) V1 D1 4–6 भविष्यति — d) D1 च (for वै) D2 8 त्रिषु लोकेषु यास्यति — After 69, N ins

93* भविष्यति द्विजश्रेष्ठ सूत्रकर्ता सुतस्तव ।

[B2 Dn2 n3 D4 6–9 द्विजश्रेष्ठ, D2 8 सुतस्तेष D4 6 7 तत्र (for सूत्र) D2 8 सूत्रकारो द्विजर्षभ (for the post half)]

70 T1 om 70 (cf v l. 56) G2 om 70 (cf v l 64) T2 om 70 (cf v l 66) — a) D1–8 [ए]व (for [अ]पि) — d) B5 Dn2 D2 5 M षष्टि, Dn1 D8 षष्टिर् (for षष्टिं) B1 4 D1–4 6 [अ]पि (for [अ]थ)

71 T1 om. 71 (cf v l 56) G2 om 71 (cf v l 64) — a) T2 तथाह, M4 स चाह (for तमाह) D1 क्रुद्ध (for रुद्र) — c) D4–6 विख्यात (for °तो) — d) G4 M1 2 4 भविष्यसि (for °तासि) — After 71, V1 B Dn D5 8 Kumbh ed ins

94* शक्रेण तु पुरा देवो वाराणस्यां जनार्दन ।
आराधितोऽभूद्भक्तेन दिग्वासा भस्मगुण्ठन ।
आराध्य स महादेव देवराज्यमवाप्तवान् ।
नारदेन तु भक्त्यासौ भव आराधित पुरा ।
तस्य प्रीतो महादेवो जगौ देवगुरुर्गुरु । [5]
तेजसा तपसा कीर्त्या त्वत्समो न भविष्यति ।
गीतेनैव च दिव्येन नित्य मामनुयास्यसि ।

[(L 1) D5 च (for तु) — (L 2) Dn D5 8 -गुठि- — (L 4) B8 च (for तु) D5 देव (for भव) — (L 5) Dn1 n3 D5 8 तुष्टो (for प्रीतो) — B8 om. line 7 — (L 7) B1 [ए]व तु, B2 4 चैव (by transp) Dn1 n3 D5 8 गीतेन वादितव्येन (for the prior half) B1 5 -यास्यति (for °सि) B4 वीणाया वादनेन च, D8 damaged (for the post half)]

Kumbh ed cont D10 T2 8 G4 M Madras ed. ins after 71 G2 after 63

95* शाकल्यो ग्रन्थकर्ता च सावर्णिश्च तथाभवत् ।
बाण स्कन्दसमत्व च कामो दर्पविमोक्षणम् ।
लवणोऽवध्यतामन्यैर्दैशास्यश्च पुनर्बलम् ।
अन्तकोऽन्तमलुप्रासस्तस्मात्कोऽन्योऽपर प्रभु ।

[D10 M2–4 Kumbh ed om line 1 — (L 1) Madras ed तदा (for तथा) — (L 2) G2 बाण स्कदतमत्व तु (for the prior half) M4 कामाद् (for कामो) — (L 4) T2 8 G4 M2 8 वर, Kumbh. ed and Madras ed पर (for ऽपर)]

72 T1 om 72 (cf v l 56) — a) V1 D1 तथा, Dn1 D2–9 पुरा (for यथा) D1 दृष्ट — b) B2 partly damaged D2 8 तथा, D3–8 यया, T2 पिता (for पुरा) V1 B3–5 Dn D10 विभो, T8 G4 प्रभु (for विभु) — The portion from 72c up to 78b is damaged in D8 — d) D4 6–9 तथा (for तच्च)

73 D8 damaged — a) G2 तु (for च) V1 B Dn D10 मया (for महा) — b) D7 9 प्रणतेन; T G2 4 M प्रयत्नेन (for °तेन) V1 B Dn D10 प्रयते (B4 °त्ने)न तथा विभो, D4–6 प्रणतेन यथा मया — T1 reads 73cd after 56cd — c) B5 Dn1 n2 D10 प्रबोधितो (for आरा°) T2 8 G2 4 महादेवस् (for °तै जास्) — After 73c, T1 ins

96* महादेवो मया प्रभु ।
यत्नेन महता चापि·

आराधितो महातेजास्तच्चापि शृणु विस्तरम् ॥ ७३
यदवाप्तं च मे पूर्वं देवदेवान्महेश्वरात् ।
तत्सर्वमखिलेनाद्य कथयिष्यामि तेऽनघ ॥ ७४
पुरा कृतयुगे तात ऋषिरासीन्महायशाः ।
व्याघ्रपाद इति ख्यातो वेदवेदाङ्गपारगः ।
तस्याहमभवं पुत्रो धौम्यश्चापि ममानुजः ॥ ७५
कस्यचित्त्वथ कालस्य धौम्येन सह माधव ।
आगच्छमाश्रमं क्रीडन्मुनीनां भावितात्मनाम् ॥ ७६
तत्रापि च मया दृष्टा दुह्यमाना पयस्विनी ।
लक्षितं च मया क्षीरं स्वादुतो ह्यमृतोपमम् ॥ ७७
ततः पिष्टं समालोड्य तोयेन सह माधव ।
आवयोः क्षीरमित्येव पानार्थमुपनीयते ॥ ७८
अथ गव्यं पयस्तात कदाचित्प्राशितं मया ।
ततः पिष्टरसं तात न मे प्रीतिमुदावहत् ॥ ७९

— ^{d}) V1 B1 5 Dn सं चापि, D7 तथापि; T1 तत्सर्वं (for तच्चापि) Dn3 D4–9 T G2 4 M विस्तराद् (Dn3 °रे) (for °रम्) D1 तत्रापि शृणु कारण; D2 शृणु तत्रापि कारणं

74 T1 G2 om. 74 D8 damaged. — ^{a}) D2 पूर्णं, D4–9 सर्वं (for पूर्वं) — ^{b}) T2 3 G4 M महादेवान् (for देव°) — ^{c}) V1 B Dn D10 निखिलेन (for अ) — ^{d}) D1, 4–9 कीर्तयिष्यामि (for कथ°)

75 D8 damaged — ^{b}) T1 कुरुर् (for ऋषिर्) D8 T G2 4 M महातपा (for °यशा) — ^{d}) B2 damaged. — ^{e}) M1 भगवन् (for अभव) — ^{f}) T G2 4 M धूम्रश्च (for धौम्यश्च) D1 2 6–9 [ए]व (for [अ]पि).

76 D1, 2 4 6 7 9 om 76–77 D8 damaged — ^{a}) T2, 3 G2 4 M केनचित्त्वथ कालेन — ^{b}) T G2 4 M धूम्रेण (for धौम्येन) B3 om सह T1 केशव (for माधव) — ^{c}) B4 अगच्छम्, T1 M4 गतवान् (for आगच्छम्) D10 स्वाश्रमं (for आ°) T2 3 G2 4 M1–3 गतवानाश्रमान्क्रीडन्

77 D1 2 4 6 7 9 om 77 (cf. v l 76) D8 damaged — ^{a}) B1 अत्र (for तत्र) — ^{b}) G4 तपस्विनी (for पय°) — ^{c}) D10 T2 3 G2 4 M भक्षितं (for ल°) — ^{d}) V1 B3 Dn1 स्वादतो हि, T1 साधु तस्या, T2 3 G2 4 M स्वादु तस्याः Some unused MSS मुदितो हि (for स्वादुतो हि) — After 77, V1 B Dn D5 8 10 read 80 for the first time, repeating it in its proper place While, T G2 4 M Kumbh ed. ins after 77

97* सदाप्रभृति चैवाहमरुदं मधुसूदन ।
दीयतां दीयतां क्षीरं मम मातरितीरितम् ।

[(L 1) M रुदन्वै (for अरुद) — (L 2) G2 दीयतां क्षीर मातरिति (hypermetric), M देहि क्षीर मातरिति (for the prior half) Kumbh ed इतीरिता T1 जननीं प्रत्यचोदय, G2 M जननीं प्रत्यमाषिष (G2 °पत, M1 °षित) (for the post. half)]

78 ^{a}) G4 पिष्टिं (for पिष्टं) B5 समासाद्य (for °लोड्य) — ^{b}) An unused MS तक्रेण (for तोयेन) — ^{c}) V1 B1 M4 [ए]व (for [ए]व) T1 G4 क्षपाय यत्क्षीरमिति — ^{d}) T G4 उपनीय सा (for °नीयते) V1 B Dn D8 10 पानार्थं (D10 °र्थे) समुपानयत्

79 ^{a}) D8 गवां (for गव्यं) — ^{b}) D4 प्रार्थितं (for प्राशित) — After 79^{ab}, N Kumbh ed ins

98* पित्राह यज्ञकाले हि नीतो ज्ञातिकुलं महत् ।
तत्र सा क्षरते देवी दिव्या गौ सुरनन्दिनी ।
तस्याहं तत्पय पीत्वा रसेन ह्यमृतोपमम् ।
ज्ञात्वा क्षीरगुणांश्चैव उपलभ्य हि संभवम् ।

[(L 1) D1 8 तत्र, D2 भ्रात्रा (for पित्रा) D4 6 7 9 -काल्येपि, D5 -कालेपि D2 ख्यातो (for नीतो) — (L 2) B1 D1–9 दिव्या पयोदा (for देवी दिव्या गौ) — (L 3) B2 partly damaged B1 तदा, D2 8 तत्र, Kumbh ed यस्या (for तस्या) D4–9 च (for [अ]ह) B1 om पीत्वा B1 बलेन हि, D2 चाद्भुतम् (for रसेन हि) — (L 4) D4 6 7 स्मृत्वा (for ज्ञात्वा) D10 क्षीरगुण B1 हि समवान्, D4–9 [अ]तिसमवात् D1 तव लभ्यातिसमवां, D2 8 तदा परमसमतान् (for the post. half)]

— ^{c}) D5 स च (for तत) D8 पिष्टरसस् M कृष्ण (for तात) V1 B Dn D2 10 स तु (V1 Dn च) पिष्टरस (D10 °तर) स्तात; T1 तत पिष्टरसे प्रीतिर्, T2 3 G2 4 तत पिष्टमयं कृष्ण — ^{d}) D8 शान्तिम् (for प्रीतिम्) V1 B1, 4 D5 उपाहरत्, B2 3 5 Dn D6–9 उपावहत् (for उदा°) T1 न मे कृष्णाभवत्तदा

ततोऽहमब्रुवं बाल्याज्जननीमात्मनस्तदा ।
क्षीरोदनसमायुक्तं भोजनं च प्रयच्छ मे ॥ ८०
ततो मामब्रवीन्माता दुःखशोकसमन्विता ।
पुत्रस्नेहात्परिष्वज्य मूर्ध्नि चाघ्राय माधव ॥ ८१
कुतः क्षीरोदनं वत्स मुनीनां भावितात्मनाम् ।
वने निवसतां नित्यं कन्दमूलफलाशिनाम् ॥ ८२
अप्रसाद्य विरूपाक्षं वरदं स्थाणुमव्ययम् ।
कुतः क्षीरोदनं वत्स सुखानि वसनानि च ॥ ८३
तं प्रपद्य सदा वत्स सर्वभावेन शंकरम् ।
तत्प्रसादाच्च कामेभ्यः फलं प्राप्स्यसि पुत्रक ॥ ८४

80 V1 B Dn D5 8 10 read 80 for the first time after 77 — ^{a}) B1 (first time) ब्रुवेहं, M1 4 अब्रवं D10 (second time) जल्पम्, T1 चार्यां (for बाल्याज्) — ^{b}) D8 (first time) ह्यात्मनस् B5 Dn1 n2 D5 10 (all first time) तथा, T1 शुभां (for तदा) — D10 (first time) om 80^{cd} D5 8 read 80^{cd}, here, third time — ^{c}) B1 4 (both first time) क्षीरौदन, T G4 क्षीराद्येन — ^{d}) V1 B Dn D5 (all first time) भोजन दि, D1 भोज्य मां भो, D2 8 भोज्यमथ, D4 5 (third time) 6 7 8 (third time) 9 भोज्यमन्नं, G2 भोजनं तु (for °न च) — For 80^{cd}, V1 B Dn D5 8 10 (all second time) subst

99* नेद क्षीरौदनं मातर्यस्त्वं मे दत्तवत्यसि ।

[V1 Dn D5 8 10 क्षीरोदन B1 तु मे, D5 मे त्व (by transp) V1 B5 दत्तवत्यपि]

V1 B Dn D5 8 ins after the first occurrence of 80

100* अभावाच्चैव दुग्धस्य दुःखिता जननी तदा ।

[D5 सदा]

81 D1–6 8 9 transp 81^{ab} and 81^{cd} — ^{b}) T G2 4 स्नेहाद्दु (G4 °हृदु) ख- (for दुःखशोक) D1. 8–9 दुःखशोकाभिसप्लुता — ^{c}) B2 partly damaged D9 पुन (for पुत्र-) T G2 4 परिष्वज्याङ्कमारोप्य

82 ^{a}) D4 6 तत (for कुत) B1 8 4 क्षीरौदनं D1–9 तात (for वत्स) — T2 om (hapl) 82^{b}–83^{a} — ^{b}) D4–6 मुनीनां गिरिवासिना — B2 om (hapl) 82^{cd}, D5 repeats the same after line 2 of 101* — ^{c}) T1 8 G2 4 तात, M वत्स (for नित्य) — ^{d}) T1 8 G2 4 शाक (for कन्द) — After 82, N ins

101* आस्थिताना नदीं दिव्या वालखिल्यैर्निषेविताम् ।
कुत क्षीरं वनस्थाना मुनीनां गिरिवासिनाम् ।
पावनाना वनाशानां वनाश्रमनिवासिनाम् ।
ग्राम्याहारनिवृत्तानामारण्यफलभोजिनाम् ।
नास्ति पुत्र पयोऽरण्ये सुरभीगोत्रवर्जिते । [5]
नदीगह्वरशैलेषु तीर्थेषु विविधेषु च ।
तपसा जप्यनित्याना शिवो न परमा गतिः ।

[(L 1) V1 B1 4 Dn8 D4 6 9 वालिखि (D9 °पि) ल्यैर्, D8 वालखिल्य- Dn8 निवेशितां —After line 2, D5 repeats 82^{cd} D3 om (hapl) line 3 D8 transp lines 3 and 4 — (L 3) D10 पावनार्थं (for °नानां) D1 2 पावनार्थं च पापानां (for the prior half) V1 वान्याश्रम-, B6 तथा°, B5 वन्या°, D4–9 वरा° (for वना°) — (L 4) Dn1 -निवृत्तिनाम् V1 B2 Dn1 n1 D1 6 7 9 10 अरण्य- Dn1 -भोगिनां — (L 5) B1 गोप्र- (for -गोत्र) — (L 6) B1 कदर (for गह्वर) — Dn1 reads line 7 twice — (L 7) D7 9 जप (for जप्य-) Dn1 (both times) तपसा तप्यमानानां, D4–6 तापसा जप्यनिरता (for the prior half) D1–8 व (for न)]

83 T2 om 83^{abc} (cf v l 82) Dn1 reads 83^{ab} twice — ^{a}) D4 6 विरूपाख्यं — T1 om 83^{cd} — ^{c}) V1 B1–4 Dn1 n8 क्षीरौदन B1–4 D10 पुत्र, D1–9 तात (for वत्स) — ^{d}) D8 मुनीना (for सुखानि), D1 हैं (for D1 2 स्वशनानि, D4–8 शय° (for वस°) D1 हैं (for च) T2 8 G2 4 M सुखानि गतयोऽपि वा — After 83, T2 8 G2 4 M ins

102* सर्वकारणभूतोऽस्य धाता रुद्रस्त्रिलोचन ।
अष्टबाहुर्जटी नागभूषणश्चन्द्रशेखरः ।
नागोपवीती सगणो नीलकण्ठ उमापति ।
सुदंष्ट्र सुस्मितो नागकुण्डली भस्मभासित ।
सर्वकामप्रदो भक्त्या पूजित पुष्पमूलकैः । [5]

[(L 1) G2 तात, M ध्याता (for धाता)]

84 ^{a}) D10 सद् (for त) Dn8 T1 प्रसाद्य; D1 प्रपद्ये (for प्रपद्य) B8 5 महादेव, D1 8 स्तुवं वत्स; T1 हर वत्स, T2 8 G2 4 तदा (G1 °था) वत्स (for सदा वत्स) — T G2 4 ins after 84^{ab}, M after 84

103* भक्त्या प्रत्यक्षतां नीत सर्वकामप्रदो हर ।

[T1 प्राप्नु शक्य सुखानीह (for the prior half)]

— ^{c}) D1–9 कामाना (for कामेभ्य) D1–8 तत्प्रसादेन कामानां — After 84, N ins a passage given in App I (No 4)

जनन्यास्तद्वचः श्रुत्वा तदाप्रभृति शत्रुहन् ।
मम भक्तिर्महादेवे नैष्ठिकी समपद्यत ॥ ८५
ततोऽहं तप आस्थाय तोषयामास शंकरम् ।
दिव्यं वर्षसहस्रं तु पादाङ्गुष्ठाग्रविष्ठितः ॥ ८६
एकं वर्षशतं चैव फलाहारस्तदाभवम् ।
द्वितीयं शीर्णपर्णाशी तृतीयं चाम्बुभोजनः ।
शतानि सप्त चैवाहं वायुभक्षस्तदाभवम् ॥ ८७
ततः प्रीतो महादेवः सर्वलोकेश्वरः प्रभुः ।
शक्ररूपं स कृत्वा तु सर्वैर्देवगणैर्वृतः ।
सहस्राक्षस्तदा भूत्वा वज्रपाणिर्महायशाः ॥ ८८
सुधावदातं रक्ताक्षं स्तब्धकर्णं मदोत्कटम् ।
आवेष्टितकरं रौद्रं चतुर्दंष्ट्रं महागजम् ॥ ८९
समास्थितश्च भगवान्दीप्यमानः स्वतेजसा ।
आजगाम किरीटी तु हारकेयूरभूषितः ॥ ९०
पाण्डुरेणातपत्रेण ध्रियमाणेन मूर्धनि ।
सेव्यमानोऽप्सरोभिश्च दिव्यगन्धर्वनादितः ॥ ९१
ततो मामाह देवेन्द्रः प्रीतस्तेऽहं द्विजोत्तम ।
वरं वृणीष्व मत्तस्त्वं यत्ते मनसि वर्तते ॥ ९२
शक्रस्य तु वचः श्रुत्वा नाहं प्रीतमनाभवम् ।
अब्रुवं च तदा कृष्ण देवराजमिदं वचः ॥ ९३
नाहं त्वत्तो वरं काङ्क्षे नान्यस्मादपि दैवतात् ।
महादेवादृते सौम्य सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ९४

---

85 B₁ partly damaged for 85ᵃᵇ

86 T₁ om 86ᵇ —ᶜ) B₂ दिव्य , Dn एकं (for दिव्यं) T₁ -सहस्रकं (for °स्रं तु) —T₁ om 86ᵈ —ᵈ) V₁ B₁₋₃ Dn D₂ ₁₀ वामाङ्गुष्ठाग्र (for पादाङ्गु°) B₆ D₄ ₆ ₈ ₉ निष्ठित , Dn₃ D₇ ₁₀ -धिष्ठित , D₁₋₃ -संस्थित (for विष्ठित) B₄ पादाङ्गुष्ठप्रतिष्ठित·

87 ᵃ) B₄ Dn₁ D₂ ₄₋₉ एवं , T M₁₋₃ एक (for एकं) —ᵇ) V₁ B Dn D₄₋₁₀ ततो; G₃ तथा (for तदा) D₁₋₃ ₉ ₁₀ [अ]भवत् (for वम्) —ᶜ) B₃ पर्णादस् T₁ द्वितीयं जीर्णपर्णानि —ᵈ) D₄₋₉ जल (for चाम्बु) —ᵉ) Dn₃ एतानि (for श°) D₈ [ए]क वा (for [ए]वाहं) —ᶠ) B₆ भक्ष्यस् B₃ ₄ ततो, D₄₋₉ तथा (for तदा) —After 87, N ins

104* एव वर्षसहस्रं तु दिव्यमाराधितो मया ।

[B₆ Dn₃ एक, D₆ एष, D₈ एव (for एव)]

88 ᵃ) V₁ B Dn D₁₀ तुष्टो (for प्रीतो) —T₁ om. (hapl) 88ᵇᶜ —ᵇ) D₉ स वा (for सर्व) T₂ ₃ G₄ नीलकंठो जगत्प्रभु —After 88ᵃᵇ, V₁ B Dn D₅ ₈ ₁₀ ins

105* एकभक्त इति ज्ञात्वा जिज्ञासां कुरुते तदा ।

[Dn D₆ सदा (for तदा)]

—ᶜ) B₂ स कृत्वा वै; D₁₋₉ तत (D₁₋₃ शुभं) कृत्वा, T₂ ₃ G₂ ₄ M समास्थाय (for स कृत्वा तु) —ᵈ) D₁₋₃ दिव्यैर्; D₄₋₉ T₁ सर्वं (for सर्वैर्) —T G₂ ₄ om 88ᵉ-91ᵈ —ᵉ) B₃ D₁₋₉ ततो (for तदा)

89 T G₂ ₄ om 89 (cf v l 88) —ᵃ) D₁ ₃ M₁₋₃ सुधावदात- —ᵇ) D₂ -कर्ठं (for -कर्णं) B₁ D₄ महोत्कट (D₄ °टे) (for मदो°) —ᶜ) V₁ B Dn D₁₀ घोर, D₈ रुद्रं —ᵈ) M चतुर्दंत

90 T G₂ ₄ om 90 (cf v l 88) —ᵃ) B₂ damaged V₁ B₁ ₃₋₅ Dn₃ D₁₋₄ ₆₋₁₀ समास्थितश्च (for समा°) V₁ B Dn₁ n₂ D₁₀ स (for च) —ᵉ) D₁ ₃ स (for तु)

91 T G₂ ₄ om 91 (cf. v l 88) —ᵃ) B₄ D₂ ₁₀ M पाडरेण —ᵇ) D₆ ₈ ध्रीयमाणेन, D₇ ₉ ध्रय —ᵈ) D₂ देव (for दिव्य) V₁ B₁₋₄ Dn D₁₀ नादितै (for °त) M देवगंधर्वंवदित

92 ᵃ) T₁ शक्ररूपेण मामाह —ᵇ) V₁ B Dn D₂ ₁₀ तुष्टस् (for प्रीतस्) T₁ प्रीतोस्मि द्विजसत्तम —ᵈ) M₂ ₄ यस् (for यत्)

93 T₁ om. 93ᵃᵇ —ᵃ) B₅ च वच , D₁₋₁₀ वचनं; T₂ ₃ G₂ ₄ M तद्वच (for तु वच) —B₃ damaged for 93ᶜᵈ —ᵇ) D₁ ₇ प्रीति (for प्रीत) —ᶜ) T₂ ₃ M अभव (for अब्रुव) D₂ तत , D₄₋₉ तथा (for तदा) B₃ Dn इष्टो (for कृष्ण) —For 93ᶜᵈ, T₁ subst

106* अह तमब्रुव तात देवेन्द्रं मधुसूदन ।

94 ᵃ) G₂ ₄ शक्राद् (for त्वत्तो) D₄ ₇ ₉ T₂ ₃ M वरान्कांक्षे; T₁ वराकाक्षी —ᵇ) M₄ चान्याद् (for [अ]न्यस्माद्) T₁ नान्यस्मादिति चाब्रुवं, T₂ ₃ G₂ ₄ न चान्यादिति चाब्रुवं, M₁₋₃ न चान्यस्माच्च दैवतात् —ᶜ)

पशुपतिवचनाद्भवामि सद्यः
क्रिमिरथ वा तरुरप्यनेकशाखः ।
अपशुपतिवरप्रसादजा मे
त्रिभुवनराज्यविभूतिरप्यनिष्टा ॥ ९५

अपि कीटः पतंगो वा भवेयं शंकराज्ञया ।
न तु शक्र त्वया दत्तं त्रैलोक्यमपि कामये ॥ ९६

T1 सौम्या — After 94, V1 B Dn D5 8 10 ins

107* सत्य सत्य हि न शक्र वाक्यमेतत्सुनिश्चितम् ।
न यन्महेश्वर मुक्त्वा कथान्या मम रोचते ।

[(L 1) D5 मे (for न) — (L 2) B2 3 5 मा- (B3 म)हेश्वरीं, D5 माहेश्वर (for महे°) Dn8 त्यक्त्वा (for मुक्त्वा) B1 नैनां माहेश्वरीं मुक्त्वा (for the prior half)]

While, D1-4, 6 7 9 ins after 94 D8 cont after 107*

108* सत्यं कौशिक संसारान्मा ममास्तु विनिर्वृतिः ।
अस्य महेश्वरबद्धा कथा ममान्या प्रिया श्रोतुम् ।

[(L 1) D1-8 सत्य शक्र (for कौशिक) D4 corrupt for the post half — (L 2) D1 8 महेश्वराबद्धा (D8 °र बद्धा) D1 8 [अ]पि वान्या (D8 नान्यां), D7 [आ] त्समान्या (for ममान्या) D8 प्रियां]

95 T1 om 95 B2 damaged for 95[bcd] — [b]) B1 D1 क्रिमिर् — [c]) G4 प्रदानजा — [d]) D1 -विभूतिम् — After 95, N ins

109* जन्म श्वपाकमध्येऽपि मेऽस्तु हरचरणवन्दनरतस्य ।
मा वानीश्वरभक्तो भवामि भवनेऽपि शक्रस्य ।
वाय्वम्बुभुजोऽपि सतो नरस्य दुःखक्षयः कुतस्तस्य ।
भवति हि सुरासुरगुरौ यस्य न विश्वेश्वरे भक्तिः ।
अलमन्याभिस्तेषां कथाभिरत्यर्थधर्मयुक्ताभिः । [5]
येषां न क्षणमपि रुचितो हरचरणस्मरणविच्छेदः ।
हरचरणनिरतमतिना भवितव्यमनार्जवं युगं प्राप्य ।
संसारभयं न भवति हरभक्तिरसायनं पीत्वा ।
दिवसं दिवसार्धं वा मुहूर्तं वा क्षणं लवम् ।
न ह्यलब्धप्रसादस्य भक्तिर्भवति शंकरे । [10]

[(L 1) D4 5 श्व(D5 स्व)पचम (sic), D6 श्वपत्र, D7 9 श्वपचक- (for श्वपाक-) V1 om ऽपि मे D1 [ऽ]ति (for ऽपि) D4 5 -करस्य, D10 **स्य (for -रतस्य) V1 D6-9 हरवदनकरस्य (V1 °रतस्य च) — D4 6 om line 2 — (L 2) V1 B2 4 5 मा चानीश्वर-, D1 3 मातरनीश्वर- (sic), D8 न मानैश्वर-, D9 मा वा नेश्वर- (for मा वानी°) Dn1 n2 भवानि, D1 3 7-9 भवेय, D3 न भवेयं (for भवामि) — (L 3) B5 -भुक्तोपि सतो, D1-8 -भक्षस्य स(D1 त)तो, D7-9 भक्षणरतस्य (for -भुजोऽपि सतो) D2 8 न चैव, D9 om (for नरस्य). B8 D10 -क्षय (for -क्षय) D8 om कुत B1 तस्यापि, D1 तथा (for तस्य). — (L 4) D1, 5 om हि D1 8 न यस्य (by transp) — (L 5) The portion from लमन्या up to हर (in line 6) is damaged in B2 D4 अलपम् (for अलम्) D1 कथाभि, D2 om, D4-9 ताभि (for तेषां) Dn1 n2 अप्यन्यधर्म-, D1-8 ताभि रत्यर्थ- (D1 °र्थे), D10 अन्यत्र धर्म- (for अत्यर्थधर्मे) — (L 6) D1-8 यासां (for येषां) V1 B1, 4 D1, 8-9 om न D6-9 रुचिरो (for रुचितो) D1-9 -ध्यान (for -स्मरण-) — (L 7) Dn1 हरि- (for हर-) D8 अनार्जव- (for °र्जव) — (L 8) D1 4 -रसायनीं (for °यन) — (L 9) B8 वर (for लवम्) D1-9 मुहूर्तं क्षणमेव वा (D7 च) (for the post. half)]

96 B2 partly damaged for 96[ab] — [a]) D2 8 7 9 T8 कीट- (for कीट-) — [b]) T2 8 G4 शंकरादहं (for °ज्ञया) — [c]) D4-6 अपि, D7-9 न च (for न तु) D1-8 न च दत्तं त्वया शक्र — [d]) D4-6 न तु (for अपि) B2 8 G2 4 काङ्क्षये (for कामये) — After 96, N ins

110* श्वापि महेश्वरवचनाद्भवामि स हि न परः कामः ।
त्रिदशगणराज्यमपि खलु नेच्छाम्यमहेश्वराज्ञप्तम् ।
न नाकपृष्ठं न च देवराज्यं
न ब्रह्मलोकं न च निष्कलत्वम् ।
न सर्वकामानखिलान्वृणोमि [5]
हरस्य दासत्वमहं वृणोमि ।

[L 1) D1-9 भवेयमिति मे (for भवामि स हि न) Dn परम°, D4-9 मन (for पर) — (L 2) D1-8 -पतिराज्यम् (for -राज्यमपि) B1 D7 9 10 om, D1-8 अपि, D4-6 मेने (for खलु) B8 त्रिदशगणमपि राज्य मह्ने (sic) D1-8 नेच्छाम्यहं महेश्वरानाज्ञप्त, D4-6 नेच्छेह (D4 °च्छेय) त्वयाज्ञप्त, D7-9 नेच्छाम्यहं त्वयाज्ञ(D7 ममाज्ञ, D9 त्वया ज्ञ)प्त — (L 3) D8 नाकपृष्ठे — (L 4) B1 निष्कलक, B8 निष्कल त्व — (L 5) D4 6-9 निखिलान् (for अ°)]

97 T1 om 97-102 — [a]) B2 partly damaged V1 B Dn D8 भवलामल, D1-3 -नाकलाचल- (for

यावच्छशाङ्कशकलामलबद्धमौलि-
र्न प्रीयते पशुपतिर्भगवान्ममेशः ।
तावज्जरामरणजन्मशताभिघातै-
र्दुःखानि देहविहितानि समुद्वहामि ॥ ९७

दिवसकरशशाङ्कवह्निदीप्तं
त्रिभुवनसारमपारमाद्यमेकम् ।
अजरममरमप्रसाद्य रुद्रं
जगति पुमानिह को लभेत शान्तिम् ॥ ९८

शक्र उवाच ।

कः पुनस्तव हेतुर्वै ईशे कारणकारणे ।
येन देवादृतेऽन्यस्मात्प्रसादं नाभिकाङ्क्षसि ॥ ९९

उपमन्युरुवाच ।

हेतुभिर्वा किमन्यैस्ते ईशः कारणकारणम् ।
न शुश्रुम यदन्यस्य लिङ्गमभ्यर्च्यते सुरैः ॥ १००

कस्यान्यस्य सुरैः सर्वैर्लिङ्गं मुक्त्वा महेश्वरम् ।
अर्च्यतेऽर्चितपूर्वं वा ब्रूहि यद्यस्ति ते श्रुतिः ॥ १०१

यस्य ब्रह्मा च विष्णुश्च त्वं चापि सह दैवतैः ।
अर्चयध्वं सदा लिङ्गं तस्माच्छ्रेष्ठतमो हि सः ॥ १०२

तस्माद्वरमहं काङ्क्षे निधनं वापि कौशिक ।
गच्छ वा तिष्ठ वा शक्र यथेष्टं बलसूदन ॥ १०३

-शकलामल) — ^{b}) B1 4 Dn1 D2 3 8 10 G4 महेश, D4-7 9 अनत ; G3 उमेश (for ममेश) — ^{c}) V1 om जन्म D4-7 9 -शराभिघातैर् (for -शता°) — ^{d}) D4-7 9 चेह, D8 वेह, G2 M4 देव (for देह) T3 8 G4 समुद्वहानि (for मि)

98 T1 om. 98 (cf v l 97) T2 8 G2 4 M read 98 after 102 — ^{a}) Some unused MSS वर्हि (for वह्नि-) D1 दीप्तिं, T2 8 G2 4 M नेत्रं (for दीप्तं) — ^{b}) V1 B Dn D5 10 असारम् (for अपा°) T2 8 G2 4 ईशमाद्यं (for आद्यमेकम्) — ^{c}) B1 अजरा मरम् — N ins after 98 Kumbh. ed cont. after 112*

111* यदि नाम जन्म भूयो भवति मदीयै पुनर्दोषै ।
तस्मिंस्तस्मिञ्जन्मनि भवे भवेन्मेऽक्षया भक्तिः ।

[(L 1) D1-9 पुनर्जन्म (for जन्म भूयो) D1-8 भवा-सिर्, D4-9 भवासिभवेन् (for भवति) Dn8 reads पुन twice — (L 2) B1 5 D8 5 6 om (hapl) भवे D1 transp भवे and भवेन् D8 बुद्धि (for भक्ति°)]

While T2 8 G2 4 M Kumbh. ed ins after 98

112* धिक्तेषां धिक्तेषां पुनरपि धिगस्तु धिक्तेषाम् ।
येषां न वसति हृदये कुपथगतिविमोक्षको रुद्रः ।

[(L 1) M2 धिग्धिग्, Kumbh ed च धिगस्तु (for धिगस्तु)]

99 T1 om. 99 (cf. v l 97) — ^{a}) B3 om वै V1 B1 2 5 Dn D10 क पुनर्भवने (D10 °स्तवने) हेतुर् — ^{b}) Dn1 -कारिणे D4-9 ईशात्कारणकारणात्, T2 8 G2 4 M ईंश कारणकारणं — ^{c}) V1 B2 3 Dn3 सर्वाद्, B1 4 5 Dn1 n2 D10 शर्वाद् (for देवाद्) D1 5 नान्यात्, D2 नान्य, D3 नित्य, D4 6 नान्य, D7-9 नान्यत्, T2 8 G2 4 M सौम्य (for ऽन्यस्मात्) — ^{d}) B5 प्रसीदन् (for प्रसाद) D1-8 अभि-, D9 अपि (for नामि) V1 B3 T2 8 G4 M2 8 -कांक्षसे, G2 °ये (for सि) — After 99, N Kumbh ed ins a passage given in App I (No 5)

100 T1 om 100 (cf v l 97) — ^{a}) D5 वाक्यम् (for वा किम्) Dn1. n2 D10 तैर् (for ते) T2 8 G2 4 M एष एव महान्हे (G2 4 °ह्यहे)तुर् — ^{b}) B8 ईशं, D1-8 शर्व (for ईश) V1 D5 -कारण — ^{c}) D5 M न शुश्रुमो; T2 8 G2 4 शुश्रुमो वा — ^{d}) T2 8 G2 4 देहम् (for लिङ्गम्) V1 अभ्यर्चते; Dn1 n2 D10 T2 8 G2 4 M र्चित; D4 6 अत्यर्च्यते (for अभ्य°)

101 T1 om 101 (cf v l 97) — ^{a}) D5 पूर्वं (for सर्वैर्) — ^{b}) D7 सुरेश्वर (for महे°) — ^{c}) D7 G2 अर्चिते (for अर्च्यते) D1 अर्चित (for °त-) V1 om., D2 8 नो (for वा) — ^{d}) D1-8 [अ]पि; D4 6-9 [अ]स्ति व (for [अ]स्ति ते) D8 T2 8 G4 श्रुत

102 T1 om 102 (cf v l 97) — ^{a}) V1 D2 5 यश्च (for यस्य) — ^{b}) Dn8 D8 वापि; M चैव (for चापि) D4 8 देवतै T2 8 G2 4 त्वं च शक्र सहामरै — ^{c}) V1 B3 4 Dn3 अर्चयेथा, D5 °यंत, D7 यिध्वं (for °यध्वं) — ^{d}) T2 8 G2 4 M श्रेष्ठतरो (for °तमो) — After 102, N ins

113* न पद्माङ्का न चक्राङ्का न वज्राङ्का यतः प्रजा ।

काममेष वरो मेऽस्तु शापो वापि महेश्वरात् ।
न चान्यां देवतां काङ्क्षे सर्वकामफलान्यपि ॥ १०४
एवमुक्त्वा तु देवेन्द्रं दुःखादाकुलितेन्द्रियः ।
न प्रसीदति मे रुद्रः किमेतदिति चिन्तयन् ।
अथापश्यं क्षणेनैव तमेवैरावतं पुनः ॥ १०५
हंसकुन्देन्दुसदृशं मृणालकुमुदप्रभम् ।
वृषरूपधरं साक्षात्क्षीरोदमिव सागरम् ॥ १०६
कृष्णपुच्छं महाकायं मधुपिङ्गललोचनम् ।
जाम्बूनदेन दाम्ना च सर्वतः समलंकृतम् ॥ १०७
रक्ताक्षं सुमहानासं सुकर्णं सुकटीतटम् ।
सुपार्श्वं विपुलस्कन्धं सुरूपं चारुदर्शनम् ॥ १०८
ककुदं तस्य चाभाति स्कन्धमापूर्य विष्ठितम् ।

लिङ्गाङ्का च भगाङ्का च तस्मान्माहेश्वरी प्रजा ।
देव्या कारणरूपभावजनिता सर्वा भगाङ्का स्त्रियो
लिङ्गेनापि हरस्य सर्वपुरुषा प्रत्यक्षचिह्नीकृता ।
योऽन्यत्कारणमीश्वरात्प्रवदते देव्या च यन्नाङ्कितं [5]
त्रैलोक्ये सचराचरे स तु पुमान्बाह्यो भवेद्दुर्मतिः ।
पुंलिङ्गं सर्वमीशानं स्त्रीलिङ्गं विद्धि चाप्युमाम् ।
द्वाभ्यां तनुभ्यां व्याप्तं हि चराचरमिदं जगत् ।

[(L 1) B2 (marg as above) चक्रांका, B5 चाका न (for चक्राङ्का) B2–4 Dn1 n2 प्रजा D1–9 न चक्रांका न वज्रांका लोके दृ(D1 5–9 प)श्यति जंतव —(L 2) Dn3 नगांका (for भगाङ्का) Dn1 लिंगाङ्का च मगाङ्का च, D1–4 7–9 लिंगांकाश्च भगांकाश्च, D5 6 लिंगांकश्च भगांकश्च (for the prior half) V1 प्रजा D1–9 तस्मान्माहेश्वरं जगत् (for the post. half) —(L 3) B3 दिव्या (for देव्या) V1 B1 2 5 Dn3 कामुक- (for कारण-) V1 -रूपी (for -रूप-) D1 6 जगत (for -जनिता) —(L 4) D5 om सर्व —(L 5) D1–8 को (for यो) D4 6 7 देव्याश्च D6 7 यत्र (for यन्न) —(L 6) Dn1 n2 D10 न स, D1 च स, D2 3 5 स च (for स तु) D4 त्रैलोक्य स चरत् ** पुमान्; D6–9 °क्य सचराचर न स पुमान् Dn1 n2 D1–4 6–9 मूढो (for बाह्यो) —(L 7) Some unused MSS ईशान Dn3 वा (for च) —(L 8) D10 चराभ्यां (for तनुभ्यां) B1 सव्याप्त, B2 damaged (for व्याप्तं हि)]

While T2 3 G2 4 M read 98 followed by 112* after 102

103 a) V1 अस्माद् (for स°) T1 transp वरं and अहं B3 मन्ये, D4–6 काङ्क्ष्ये, M2 काङ्क्षन् —b) B1 Dn1 D5 10 च (for वा)

104 T1 om 104 —a) D1 काम एष, D7 G1 काममेव (G1 °व) (for °मेष) —b) V1 B Dn D10 G1 [अ]थ; D5 7–9 [अ]स्तु (for [अ]पि) —c) D1–4 स्वन्यदै(D7 8 °न्यं दै)वतं; D5 चान्यदेवतां; D6 7 9 चान्यदैवतं; D8 चान्यदेवता, T1. 3 G2 4 M1 चान्या दैवतात्, M1–3 चान्यदैवतात् (for चान्यां देवतां) D1 काङ्क्ष्ये (for काङ्क्षे) —d) V1 B Dn D10 फलामपि (for °न्यपि)

105 Before 105, D6 ins उपमन्युरुवाच —a) D1–9 मनुर्व्येन्द्र (D7–9 °न्द्रं) (for तु देवेन्द्रं) —b) D1–9 दुःखेनाकुलितेंद्रिय —c) T1 प्रसादयति (for प्रसीदति) V1 B Dn D10 देव (for रुद्र) —d) T1 कुत्सयन्, M चिंतयं (for °यन्) D1–9 इत्यहं सम चिंतयं (D2 °यन्, D8 °यत्) —B2 partly damaged for 105ef —f) D1–9 [ऐ]रावणं

106 T G2 4 om 106ab —b) V1 मृणाल V1 B Dn D10 रजत, D1 6–9 सदृश (D7 °शं) (for कुमुद) D2 7 प्रभुं (for -प्रभम्)

107 After 107ab, N Kumbh ed ins

114* वज्रसारमयैः शृङ्गैर्निष्टप्तकनकप्रभैः ।
तीक्ष्णैरसृदुरक्ताग्रैरुत्किरन्तमिवावनिम् ।

[(L 1) D2 3 निस्तप्त- (for निष्टप्त) —(L 2) D1 3 5 -रक्तानैर्, D2 -रक्ताग्रैर् (for रक्ताग्रैर्) B3 Dn D10 सुतीक्ष्णैर्मृ(Dn1 °क्ष्णमृ-, D10 °क्ष्ण मृ)दुरक्ताग्रैर् (for the prior half) V1 B1 3 4 उत्क्षिपतम्, Dn3 उत्क्षिपतम्, D4 उत्क्षरतम् (for उत्किरन्तम्)]

—T1 om 107c–109b —c) Dn3 नाम्ना च, D1–4 6–9 देहे(D1 °हे)न; T2 3 G2 4 M रत्नैश्च (for दाम्ना च)

108 T1 om 108 (cf. v l 107) B2 partly damaged for 108abc —a) D1. 6 रक्ताक्ष (for °क्षं) D5 -नादं (for -नासं). V1 B1 3–5 Dn D10 सुवक्त्रसु (B1 °क्त्रं सु, Dn3 °क्त्रं सु)रनासं च, T2 3 G2 4 M रत्न(M °क्त)शृङ्गं सुपादं (G4 damaged for सुपाद) च —b) B4 Dn1 D10 सुवर्णं (for सुकर्णं) D5 -कटं (for -तटम्) D1–8 सुवर्णमुकुटीतटं, G2 सुरूपस्कंधचक्षुषं —G2 om 108cd —c) D1–9 सुपादं (for °र्श्वं) D1–8 सुपार्दं स्वमल स्कं(D2 3 °लस्कं)ध

109 T1 om 109ab (cf v l. 107) —a) V1

तुषारगिरिकूटाभं सिताभ्रशिखरोपमम् ॥ १०९
तमास्थितश्च भगवान्देवदेवः सहोमया ।
अशोभत महादेवः पौर्णमास्यामिवोडुराट् ॥ ११०
तस्य तेजोभवो वह्निः समेघः स्तनयित्नुमान् ।
सहस्रमिव सूर्याणां सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ १११
ईश्वरः सुमहातेजाः संवर्तक इवानलः ।
युगान्ते सर्वभूतानि दिधक्षुरिव चोद्यतः ॥ ११२
तेजसा तु तदा व्याप्ते दुर्निरीक्ष्ये समन्ततः ।
पुनरुद्विग्नहृदयः किमेतदिति चिन्तयम् ॥ ११३
मुहूर्तमिव तत्तेजो व्याप्य सर्वा दिशो दश ।
प्रशान्तं च क्षणेनैव देवदेवस्य मायया ॥ ११४
अथापश्यं स्थितं स्थाणुं भगवन्तं महेश्वरम् ।
सौरभेयगतं सौम्यं विधूममिव पावकम् ।
सहितं चारुसर्वाङ्ग्या पार्वत्या परमेश्वरम् ॥ ११५
नीलकण्ठं महात्मानमसक्तं तेजसां निधिम् ।
अष्टादशभुजं स्थाणुं सर्वाभरणभूषितम् ॥ ११६
शुक्लाम्बरधरं देवं शुक्लमाल्यानुलेपनम् ।
शुक्लध्वजमनाधृष्यं शुक्लयज्ञोपवीतिनम् ॥ ११७

ककुभं (for °द) D2 चाभासं, D6 वाभाति (for चा°) — b) Dn1 n2 D6 7 9 10 धिष्ठितं, D2 3 5 वेष्टितं; D8 तिष्ठति; M1–3 विष्ठित (for °सम्) D1 स्कधमापूर्य विनिष्ठितं (hypermetric) — c) T1 -शृंगाभ, T2 3 G2 4 M -कुंजाभ (for -कूटाभं) — d) D10 शिताभ्र- (for सिताभ्र)

110 a) B3 तमाश्रितश्च, T1 तमास्थितस्य, G2 समास्थितस्य (for तमास्थितश्च) — b) Dn3 om. (hapl) देव — T1 om. (hapl) 110c–114d G2 om 110c–111b — c) G4 महाराज (for °देव) — d) D4–7 9 पूर्ण(D6 °र्णि)मास्याम् B3 M यथोडुराट्, D4 इवेंदु° (for इवोडु) — D10 T2 3 G4 ins after 110 G2 after 110ab

115* किरीट च जटाभार सर्पाद्याभरणानि च ।
वज्रादिशूलमातङ्गगम्भीरस्मितमागतम् ।
[(L 1) G2 जटामार (for भार)]

111 T1 om 111, G2 om 111ab (for both, cf v 1 110) B2 partly damaged — a) D1. 10 G4 M1 4 तेजोद्भवो, D5 °मयो (for भवो) B2 राज्ञ (for वह्नि°) — b) B4 D10 स्तनयित्नुयान् — c) G2 4 सहस्रम्ये(G2 °स्रै)व सूर्याणां — d) T2 3 G2 4 तेज (for सर्वम्) B2 त्रिष्ठित (for तिष्ठति) V1 B1 3–5 Dn D10 सर्वमापूर्य विष्ठित (V1 B3 Dn3 विष्ठितं, B1 वेष्टितं, Dn1. n2 धिष्ठित)

112 T1 om 112 (cf v 1 110) G2 om 112 — a) D1–3 स (for सु) V1 B Dn3 ऐश्वरं तु स(B1 सत्त)दा तेज, T2 3 G4 M ईश्वरस्य तदा तेज — b) D2 4 6 सांवर्तक D5 [सं]तक (for [स]नल) — c) V1 B Dn D10 -भूताना (for °नि) — d) D1 T2 3 G4 दिधिक्षुर् Dn1 वैद्युत, D1–3 चोदित, D4 5 चोत्थित, D6 चोच्छ्रित, D7 चोद्यत (for चो)

113 T1 om 113 (cf. v 1 110) — a) D2 3 ततो (for तदा) Dn1 n2 D2 5 10 व्याप्त, M4 प्राप्ते (for व्याप्ते) — b) V1 B Dn3 D1–4. 6–9 M दुर्निरीक्षे, Dn1 D10 °रीक्ष, Dn2 D5 °रीक्ष्यं (for °रीक्ष्ये) T2 3 G2 4 दुर्निरीक्षे महेश्वरे (G2 °र) — D1–9 om 113cd — c) Dn3 -हृदयं — d) B1 3 4 D10 चिंतयन् (for °यम्) T2 3 G2 4 किं करोमीत्यचिंतय

114 T1 om 114 (cf v 1 110) — a) T2 3 G2 4 M मुहूर्तेनैव तत्तेजो — b) B5 om व्याप्य V1 M1 सर्व- (for सर्वा) Dn1 M4 दिश (for दश) — c) B2 partly damaged M तु (for च) V1 B1 3–5 Dn D10 प्रशात दिक्षु सर्वासु

115 a) D5 [स]पश्यस् (for °श्य) G2 4 M सात (for स्थाणु) — D2 om (hapl) 115b–116a — b) G4 M देवदेव (for भगवन्त) D1 3 सुरेश्वर (for महे°) — Dn1 (hapl) om. 115cdef — After 115cd, T2 3 G2 4 M ins

116* प्रशान्तमनस देवं त्रिनेत्रमपराजितम् ।
[T2 3 त्रिहेतुम्, M त्रिशकुम् (for त्रिनेत्रम्)]

— e) D4. 6 8 9 -श(D8 स)र्वाण्या (for सर्वाङ्ग्या)

116 D2 om 116abc (cf v 1 115) — b) B5 असक्त; T2 3 G2 4 M हर्यक्षं (for असक्तं) — c) T2 3 G2 4 देवं (for स्थाणुं) — d) D10 सर्पाभरण (for सर्वा°)

117 T1 om. 117–121 D10 om (hapl) 117bc — c) D1 अनादृष्टं (for °धृष्यं)

118 T1 om 118 (cf v 1 117) D8 repeats

गायद्भिर्नृत्यमानैश्च उत्पतद्भिरितस्ततः ।
वृतं पारिषदैर्दिव्यैरात्मतुल्यपराक्रमैः ॥ ११८
बालेन्दुमुकुटं पाण्डुं शरच्चन्द्रमिवोदितम् ।
त्रिभिर्नेत्रैः कृतोद्द्योतं त्रिभिः सूर्यैरिवोदितैः ॥ ११९
अशोभत च देवस्य माला गात्रे सितप्रभे ।
जातरूपमयैः पद्मैर्ग्रथिता रत्नभूषिता ॥ १२०
मूर्तिमन्ति तथास्त्राणि सर्वतेजोमयानि च ।
मया दृष्टानि गोविन्द भवस्यामिततेजसः ॥ १२१
इन्द्रायुधसहस्राभं धनुस्तस्य महात्मनः ।
पिनाकमिति विख्यातं स च वै पन्नगो महान् ॥ १२२
सप्तशीर्षो महाकायस्तीक्ष्णदंष्ट्रो विषोल्बणः ।
ज्यावेष्टितमहाग्रीवः स्थितः पुरुषविग्रहः ॥ १२३
शरश्च सूर्यसंकाशः कालानलसमद्युतिः ।
यत्तदस्त्रं महाघोरं दिव्यं पाशुपतं महत् ॥ १२४
अद्वितीयमनिर्देश्यं सर्वभूतभयावहम् ।
सस्फुलिङ्गं महाकायं विसृजन्तमिवानलम् ॥ १२५
एकपादं महादंष्ट्रं सहस्रशिरसोदरम् ।
सहस्रभुजजिह्वाक्षमुद्गिरन्तमिवानलम् ॥ १२६

118^{a} after 119^{ab} — ^{b}) D1 4-9 ततस् (for इतस्) V1 B Dn D10 वादयद्भिश्च सर्वश — ^{c}) V1 B Dn D10 पार्श्वचरैर्, D5 7-9 तु पा(D5 सुपा)र्षदैर्, G2 परिषदैर् (for पारि°) D4 6 वृत तु पार्षदै सर्वैर्, G4 संवृत पार्षदैर्दिव्यैर्

119 T1 om 119 (cf v l 117) T2 3 G2 4 om 119^{ab} — ^{a}) D1 damaged D2 8 देवं (for पाण्डुं) M बालेंदुकुमुदापांडुं — After 119^{ab}, D8 repeats 118^{a} — ^{c}) D5 6 कृतोद्द्योतस् (D6 °तं) (for °द्द्योतं) — ^{d}) D7 [उ]दित (for [उ]दितै) — After 119, T2 3 G2 4 M ins

117* सर्वविद्याधिप देवं शरच्चन्द्रसमप्रभम् ।
नयनाह्लादसौम्योऽहमपश्यं परमेश्वरम् ।

[(L 2) M -सौम्याहम् (for -सौम्योऽहम्)]

120 T1 om. 120 (cf v l 118) — ^{a}) Dn1 n2 D6 10 [श्र]स्य (for च) — ^{b}) B4 सितप्रभो, D2 3 शुभा प्रभो, D4 6-9 [ऽ]मितप्रभा (D8 9 °भ), D5 स्थितप्रभा, T2 3 G4 M सितप्रभा, G2 सितं प्रभो (for सितप्रभे) — ^{c}) D4 6 शुभ्रैर् (for पद्मैर्) — ^{d}) G2 हर्षिता (for ग्रथिता)

121 T1 om 121 (cf v l 118) — ^{a}) B2 partly damaged T2 3 G4 महास्त्राणि, G2 महात्मानि (for तथास्त्राणि) — ^{b}) T2 3 G2 4 M तस्य तेजो(T2 3 G4 देहो)द्भवानि च

122 ^{a}) V1 B D (except D1-3) T1 M सवर्णाभ (for -सहस्राभं) — T1 om 122^{c}-127^{d} — ^{c}) D4 6 इव, D8 9 अपि (for इति) V1 B2-5 D4-9 यत् (for वि-) — ^{d}) Dn D10 अभवत्, D1-9 स तु वै (D4 6 तै) (for स च वै)

123 T1 om. 123 (cf v l 122) — ^{b}) T3 क्षीण (for तीक्ष्ण) — ^{c}) Dn3 आवेष्टित-, M ज्या° (for ज्या°) D1 damaged, D2 3 काय (for -ग्रीव)

124 T1 om 124 (cf v l 122) — ^{a}) D3 शरद् (for शरश्च) — ^{b}) T2 3 G2 4 M दृष्ट पाशुपता ह्वय (M °तास्थित) — After 124^{ab}, D10 T2 3 G2 4 M Kumbh ed ins

118* सहस्रभुजजिह्वास्यो भीषणो नागविग्रह ।
शङ्खशूलासिभिश्चैव पट्टसै रूपवान्स्थित ।
येन च त्रिपुर दग्ध सर्वदेवमय शर ।
शूलं च यौवनोपेतं लवणस्य करे स्थितम् ।

[(L 2) M टक- (for शङ्ख) — (L 3) M तत (for च) T2 3 G4 -वेद- (for -देव) — Kumbh ed om line 4 — (L 4) M शूल च यौवनाश्वम (for the prior half) M1-3 कर- (for करे)]

— M cont

119* रामनि क्षत्रियकर परशु शंकराज्ञया ।

— G2 om 124^{c}-141^{d} M om 124^{c}-140^{d} — ^{c}) Dn D10 एतद् (for यत्तद्)

125 T1 om 125 (cf v l 122) G2 M om 125 (cf v l 124) — ^{b}) T2 3 G4 -सुखावहं (for भया°) — ^{c}) D1-3 प्र-, D4 6-9 वि, D5 सु (for स) T2 3 G4 -घोर (for कायं) — ^{d}) D1-9 [अ]र्चिष, T2 3 G4 [अ]र्चिष (for [अ]नलम्)

126 T1 om 126 (cf v l 122) G2 M om 126 (cf v l. 124) — ^{a}) D3 महादेव (for °दंष्ट्र) — ^{b}) D1 3 सहस्रशिरस प्रभु — ^{c}) D4 6-9 -शीर्षास्यम्, D10 T2 3 G4 जिह्वास्यम् (for °क्षम्) — ^{d}) D1 मूर्ति.

ब्राह्मान्नारायणादैन्द्रादाग्नेयादपि वारुणात् ।
यद्विशिष्टं महाबाहो सर्वशस्त्रविघातनम् ॥ १२७
येन तत्त्रिपुरं दग्ध्वा क्षणाद्भस्मीकृतं पुरा ।
शरेणैकेन गोविन्द महादेवेन लीलया ॥ १२८
निर्ददाह जगत्कृत्स्नं त्रैलोक्यं सचराचरम् ।
महेश्वरभुजोत्सृष्टं निमेषार्धान्न संशयः ॥ १२९
नावध्यो यस्य लोकेऽस्मिन्ब्रह्मविष्णुसुरेष्वपि ।
तदहं दृष्टवांस्तात आश्चर्याद्भुतमुत्तमम् ॥ १३०
गुह्यमस्त्रं परं चापि तत्तुल्याधिकमेव वा ।
यत्तच्छूलमिति ख्यातं सर्वलोकेषु शूलिनः ॥ १३१
दारयेद्यन्महीं कृत्स्नां शोषयेद्वा महोदधिम् ।
संहरेद्वा जगत्कृत्स्नं विसृष्टं शूलपाणिना ॥ १३२
यौवनाश्वो हतो येन मांधाता सबलः पुरा ।
चक्रवर्ती महातेजास्त्रिलोकविजयी नृपः ॥ १३३
महाबलो महावीर्यः शक्रतुल्यपराक्रमः ।
करस्थेनैव गोविन्द लवणस्येह रक्षसः ॥ १३४
तच्छूलमतितीक्ष्णाग्रं सुभीमं लोमहर्षणम् ।
त्रिशिखां भ्रुकुटीं कृत्वा तर्जमानमिव स्थितम् ॥ १३५

मतम् (for उद्गिरन्स्तम्)

127 T1 om 127 (cf v l 122) G2 M om 127 (cf v l. 124) — ^{a}) Dn2 corrupt. Dn1 D6-8 ब्राह्मयान् Dn1, n2 D2 10 चेंद्राद्, D8 दैत्याद् (for ऐन्द्राद्) — ^{b}) D1-8 5 T2 8 G4 च स ; D1 6-9 याम्य (for अपि) B1 मारुतात् (for वारुणात्) — ^{c}) T2 8 G4 प्रकृष्टं (for विशिष्टं) B2 (marg as in text) 8 5 अमोघं च (for महाबाहो) D1 (partly damaged) 8 यद्विशिष्टतमं लोके — ^{d}) D1 10 -शास्त्र (for -शस्त्र-) D1 T2 8 G4 -विघातकं D8 सर्वशास्त्रे विघातक

128 G2 M om 128 (cf v l 124) Dn1 transp 128 and 129 — ^{a}) D1 8 9 त ; D8 तत्र (hypermetric) (for तत्) B1 T G4 येन च त्रिपुरं दग्ध — ^{b}) T1 सर्वदेवमयं शरं — After 128, T1 ins

120* शूलं च यौवनाश्वघ्नं लवणस्य करे स्थितम् ।
एव दृष्ट्वा महादेव जानुभ्यामवनीं गत ।

[For line 1, cf line 4 of 118*]

— T1 om 128^{c}–149^{b}

129 G2 M om 129 (cf v l. 124) T1 om 129 (cf v l 128) Dn1 transp 128 and 129 — ^{a}) D9 च यत् (for जगत्) B2 4 5 Dn D10 T2 8 G4 निर्ददेहेत च (D10 G4 °हेदपि) यत्कृत्स्न — ^{b}) G4 जगत्स्थावरजगम — ^{d}) Dn1 D10 निमेषार्धं ; T2 8 पात्तु (for °षार्धान्)

130 G2 M om 130 (of v l 124) T1 om 130 (cf v l 128) — ^{a}) D2 5 नावध्य T2 8 G4 नाना वर्णस्य लोकेस्मिन् — B2 partly damaged for 130^{bc} — ^{c}) Dn1 n2 D1-8 10 तत्र (for तात) T2 8 G4 तद्दृष्टवानह तत्र — ^{d}) B5 Dn1 n2 D10 T2 8 G4 आश्चर्यमिदमुत्तम, D1 आश्चर्यं महदद्भुत, D2 8 महदाश्चर्य मद्भुतं, D4-9 य(D5 8 9 त)दाश्चर्यमनुत्तमं

131 G2 M om 131 (cf v l 124) T1 om 131 (cf v l 128) — ^{a}) V1 D1 चान्यं, B Dn8 D2 8. 5 चा(D2 ना)न्यत् (for चापि) Dn1 n2 D10 गुह्यमस्त्रवर चा(Dn2 ना)न्यत्, D4 6-9 गुह्यमर्थप(D6 °र्थं प)रं चा(D4 त्वा ; D7 वा)स्य — ^{b}) N तत्तुल्यमधिक हि वा (B4 हि च, D1-8 तत , D7 तथा) — ^{c}) D4 6 7 9 तत् (for यत्) V1 स्थूलम् (for शूलम्) — ^{d}) T2 8 G4 त्रिषु (for सर्व-)

132 G2 M om 132 (cf v l 124) T1 om. 132 (cf v l 128) — ^{a}) Dn1, n2 यां, D1 यो, D7 T2 8 G4 या (for यन्) — Dn1 om (hapl.) 132^{bc} — ^{b}) D9 शोषयित्वा (for °येद्वा) T2 8 G4 महोदधीन् — ^{d}) D5 ससृष्टं, D10 विशिष्टं ; T2 8 G4 निर्दिष्टं (for विसृष्टं)

133 G2 M om 133 (cf v l 124) T1 om 133 (of v l. 128) D1-8 om 133^{ab} D6 reads from यौवनाश्वो (in 133^{a}) up to माधाता (in 133^{b}) twice — ^{d}) D4-9 T2 8 G4 त्रैलोक्य (for त्रिलोक)

134 G2 M om 134 (cf v l 124) T1 om. 134 (cf v l 128) B2 partly damaged for 134^{ab} — ^{d}) D2 8 रावणस्य (for ल) D10 हि, T2 8 G4 [पु]व (for [इ]ह)

135 G2 M om 135 (cf. v l. 124) T1 om 135 (cf. v l 128) — ^{a}) D5 अपि (for अति-) D4 -तीक्ष्णेषुं (for तीक्ष्णाग्रं) — ^{b}) D5 T2 8 G4 रोम (for (for लोम) — ^{c}) D8 त्रिशाखीं (for त्रिशिखां) B2 4

विधूमं सार्चिषं कृष्णं कालसूर्यमिवोदितम् ।
सर्पहस्तमनिर्देश्यं पाशहस्तमिवान्तकम् ।
दृष्टवानस्मि गोविन्द तदस्त्रं रुद्रसंनिधौ ॥ १३६
परशुस्तीक्ष्णधारश्च दत्तो रामस्य यः पुरा ।
महादेवेन तुष्टेन क्षत्रियाणां क्षयंकरः ।
कार्तवीर्यो हतो येन चक्रवर्ती महामृधे ॥ १३७
त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवी येन निःक्षत्रिया कृता ।
जामदग्न्येन गोविन्द रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ १३८
दीप्तधारः सुरौद्रास्यः सर्पकण्ठाग्रवेष्टितः ।
अभवच्छूलिनोऽभ्याशे दीप्तवह्निशिखोपमः ॥ १३९

असंख्येयानि चास्त्राणि तस्य दिव्यानि धीमतः ।
प्राधान्यतो मयैतानि कीर्तितानि तवानघ ॥ १४०
सव्यदेशे तु देवस्य ब्रह्मा लोकपितामहः ।
दिव्यं विमानमास्थाय हंसयुक्तं मनोजवम् ॥ १४१
वामपार्श्वगतश्चैव तथा नारायणः स्थितः ।
वैनतेयं समास्थाय शङ्खचक्रगदाधरः ॥ १४२
स्कन्दो मयूरमास्थाय स्थितो देव्याः समीपतः ।
शक्तिं कण्ठे समादाय द्वितीय इव पावकः ॥ १४३
पुरस्ताच्चैव देवस्य नन्दिं पश्याम्यवस्थितम् ।
शूलं विष्टभ्य तिष्ठन्तं द्वितीयमिव शंकरम् ॥ १४४

Dn8 भ्रूकुटीं (Dn8 °टिं), B5 Dn2 D2 8 10 भ्रुकुटिं (for °टीं) D4–7 9 त्रिशाखा भ्रू(D9 °खम्रू)कुटिं कृत्वा (D4 6 बध्वा) — d) D1–9 तर्जयानम्, T2 3 G4 °र्यं- तम् (for °मानम्) B3 Dn1 अव , D4 6 7 9 इति (for इव)

136 G2 M om 136 (cf v l 124) T1 om 136 (cf v l 128) — a) D1–8 T2 3 G4 स (for वि-) B1. 3–5 Dn1 D5 9 कृष्ण (for कृष्णं) — b) B3 5 T2 3 G4 बाल- (for काल) D1 -सूत्रम् (for -सूर्यम्) D2 3 कालसूत्रमिव स्थितं — c) B2 सर्प्य-, B4 D5 सप्त , D4 6 सूर्य , D10 शर्व- (for सर्प-)

137 G2 M om 137 (cf v l. 124) T1 om 137 (cf v l 128) B2 partly damaged for 137^{ab} — For 137^{ab}, T2 3 G4 subst

121* परम तीक्ष्णसारेण शस्त्र तस्यापि यत्पुरा ।

— D8 om 137^{c}–138^{b} — d) Dn8 भयकर (for क्षय°) T2 3 G4 दत्त भृगुसुताय च · — T2 3 G4 om. 137^{ef}

138 G2 M om 138 (of v l 124) T1 om 138 (of v l 128) D8 om 138^{ab} (cf v l 137) — b) T2 3 G4 निःक्षत्रियीकृता D1. 2 कृता निःक्षत्रिया पुरा — cd) D2 3 रामेण गोविन्द (by transp), T2 3 G4 वीरेण रामेण

139 G2 M om 139 (cf v l 124) T1 om 139 (cf. v l 128) — a) D1 3 5 दीप्तधार सुरौद्रास्य, D4 6–9 °धार सुतेजाक्ष्य, T2 3 G4 तीक्ष्णधारश्च रौद्रश्च — b) B2 सर्प्य , D10 सूर्य (for सर्प-) Dn3 -दण्डाग्र , T3 -कर्णार्धे (for -कण्ठाग्र) B2 Dn3 -विष्टित , D1–3 5 -चेष्टितं, D4 -भूषण (for -वेष्टित) D6–9 सर्पकंठ्यग्र भूषणं — c) D5 पार्श्वे (for ऽभ्याशे) — d) V1 Dn शतोपम , D1 6–9 -शिखोपम, T3 G4 शिखोपमै (for °पम) D2 3 दीप्त वह्निशिखोपम

140 G2 M om 140 (of v l 124) T1 om. 140 (of v l 128) D5 om 140^{c}–142^{b}.

141 G2 om 141 (of v l 124) T1 om 141 (of. v l 128) D5 om 141 (of. v l 140) — a) Dn1 D6–9 सव्ये, D1–3 मध्य- (for सव्य) D4 देशेषु (for -देशे तु) D6–9 रुद्रस्य (for देवस्य) — d) T2 3 G2 4 M अवस्थित (for मनोजवम्)

142 T1 om 142 (cf v l 128) D5 om 142^{ab} (cf v l 140) — a) D4 -पार्श्व (for पार्श्वं) V1 B Dn1 n2 D10 T2 3 G4 चापि, Dn3 om , M1 चैव (for चैव) — c) V1 B Dn D10 समारुह्य, D2 3 °साद्य (for °स्थाय) — T2 3 om 142^{d} G2 4 om (hapl) 142^{d}–143^{a}

143 T1 om 143 (cf v l 128) G2 4 om 143^{a} (cf v l 142) — c) V1 B1–3 5 Dn1 n3 D1–4 7–9 शक्तिघटे (D2 3 °टा), B4 Dn3 D5 6 10 शक्तिं घंटां (D5 6 °टे), D1 शक्तिकठा (for शक्तिं कण्ठे) D2 4 T2 3 G4 समास्थाय, G2 °धाय (for °दाय) — d) D8 भास्कर (for पावक)

144 T1 om 144 (cf v l 128) — a) B1 4 T2 3 G2 4 M देव (for चैव) — G2 om 144^{cd} — c) B3 विश्रांत (for तिष्ठन्तं)

145 T1 om. 145 (cf v l 128) — a) D7 9

स्वायंभुवाद्या मनवो भृग्वाद्या ऋषयस्तथा ।
शक्राद्या देवताश्चैव सर्व एव समभ्ययुः ॥ १४५
तेऽभिवाद्य महात्मानं परिवार्य समन्ततः ।
अस्तुवन्विविधैः स्तोत्रैर्महादेवं सुरास्तदा ॥ १४६
ब्रह्मा भवं तदा स्तुन्वन्रथन्तरमुदीरयन् ।
ज्येष्ठसाम्ना च देवेशं जगौ नारायणस्तदा ।
गृणञ्शक्रः परं ब्रह्म शतरुद्रीयमुत्तमम् ॥ १४७
ब्रह्मा नारायणश्चैव देवराजश्च कौशिकः ।
अशोभन्त महात्मानस्त्रयस्त्रय इवाग्नयः ॥ १४८
तेषां मध्यगतो देवो रराज भगवाञ्शिवः ।
शरद्घनविनिर्मुक्तः परिविष्ट इवांशुमान् ।
ततोऽहमस्तुवं देवं स्तवेनानेन सुव्रतम् ॥ १४९
नमो देवाधिदेवाय महादेवाय वै नमः ।
शक्राय शक्ररूपाय शक्रवेषधराय च ॥ १५०
नमस्ते वज्रहस्ताय पिङ्गलायारुणाय च ।
पिनाकपाणये नित्यं खङ्गशूलधराय च ॥ १५१
नमस्ते कृष्णवासाय कृष्णकुञ्चितमूर्धजे ।
कृष्णाजिनोत्तरीयाय कृष्णाष्टमिरताय च ॥ १५२

G2 मुनयो (for मनवो) —b) B1 2 D10 चर्षयस्, D4 6 मुन° (for ऋष°) D1 8 स्थिता, D10 तदा (for तथा) —d) D2 पुन, D8 पूर्व (for एव) D5 सर्वा एव समाययु — After 145, N ins

122* सर्वभूतगणाश्चैव मातरो विविधा स्थिता ।

[D1 5 सर्वे (for सर्व) D4 6 मनवो (for मातरो) D1 8-9 तथा, D10 श्रिता (for स्थिता)]

146 T1 om. 146 (cf. v l 128) —a) T2 3 G3 4 M [ऽ]भिगम्य (for °वाद्य) —c) D10 स्तुवति (for अस्तुवन्) —d) B4 D8 सुरास्तथा, D4 6 7 9 पुरस्तथा (for सुरास्तदा) — After 146, T2 3 G3 4 ins

123* जगन्मूर्ते महालिङ्गं तन्मध्ये स्फीतरूपिणम् ।

147 T1 om 147 (cf v l 128) —a) Dn8 D1-8 तथा, M1-8 तत (for तदा) V1 B2 3 Dn3 G1 स्तुवन्, Dn1 श्रुत्वा, Dn2 D10 M स्तुत्वा, D1-8 [अ]स्तौषीद् (for स्तुन्वन्) D4 6-9 ब्रह्मास्तुवच्च भगवान्, D5 जलोद्भवस्तदास्तौषीद् —b) V1 B Dn2 n8 उदैरयत्, Dn1 उदीरयेत् (for रयन्) —c) B8 श्रेष्ठ, B4 श्रेष्ठ-, D10 ज्येष्ठ (for ज्येष्ठ) D1-8 5 8 9 सामानि, M साम्नाथ (for -साम्ना च) D1 3 4 6-9 देवेशो (for °शं) —d) V1 सदा; B3 तथा, T2 3 G1 M प्रभु, G2 प्रभु (for तदा) —e) T2 3 G3 4 M जगौ (for गृणञ्) V1 B Dn D10 गृणन्ब्रह्म परं शक्र —f) B2 5 Dn D4 6 8 T2 3 रुद्रियम्

148 T1 om 148 (cf v l. 128) T2 3 om 148ab G3 M om 148 —c) T2 3 G4 महाबाहो (for °त्मा- नस्) —d) D1-9 तत्र (for त्रयस्)

149 T1 om 149ab (cf v l 128) —c) V1 B Dn D2 शरदभ्र, D1 8-10 °व्रजो- (for °घ्न) —d) V1 Dn परिधिस्थ, B2 damaged (for °विष्ट) — After 149cd, V1 B Dn D2 8 10 ins

124* अयुतानि च चन्द्रार्कानपश्यं दिवि केशव ।

[B1 प्रपश्यन्निव केशव (for the post half).]

— Dn1 om 149ef —e) B1 अतो (for ततो) —f) B1 D4-9 T G3 4 M2 सुव्रत (D4. 7 °त) V1 B3-5 Dn2 n8 D10 विश्वस्य जगत पतिं — After 149, D8 reads ॐ नमो महादेवाय सशिवाय शिवदाय

150 Before 150, V1 B D2 4-10 ins उपमन्युरुवाच —a) B8 T2 3 G3 4 M देवादि, D1 3 5 देवाधि ; T1 om (for देवाधि) —b) Dn1 Kumbh ed ते (for वै) —c) D2 8 -वेशाय (for -रूपाय) V1 B Dn1 n2 D10 शक्ररूपाय शक्राय —d) V1 B D1 -वेश, D2 8 रूप (for वेष)

151 T1 om. 151a-153a D8 om (hapl) 151 —a) T2 3 G3 4 M [ऽ]स्तु (for ते) D1-3 शक्ति (for वज्र) D4 6 7 9 -रूपाय (for -हस्ताय) —c) G3 पाणिने (for पाणये) —d) V1 B Dn D10 शंख- (for खङ्ग) T2 G3 4 M -चर्म (for -शूल-) T3 वेगधर्मधराय च

152 T1 om 152 (cf. v l. 151) G2 om (hapl) 152-153 —a) B2 partly damaged T3 G4 M [ऽ]स्तु (for ते) M वस्त्राय (for -वासाय) T2 नमोस्तु गोपवेषाय —b) D2 3 5 T2 3 G4 M -मूर्धज (for जे) —d) Dn8 D6 8 9 कृष्णाष्ट (D8 °ख्या) निरताय च, D2 3 °यामिततेजसे, D5 कृष्णांबरधराय च

153 T1 om 153a (cf. v l 151) G3 om 153 (cf v. l 152) T2 om (hapl.) 153 B4 reads 153

शुक्लवर्णाय शुक्लाय शुक्लाम्बरधराय च ।
शुक्लभस्मावलिप्ताय शुक्लकर्मरताय च ॥ १५३
त्वं ब्रह्मा सर्वदेवानां रुद्राणां नीललोहितः ।
आत्मा च सर्वभूतानां सांख्ये पुरुष उच्यसे ॥ १५४
ऋषभस्त्वं पवित्राणां योगिनां निष्कलः शिवः ।
आश्रमाणां गृहस्थस्त्वमीश्वराणां महेश्वरः ।
कुबेरः सर्वयक्षाणां क्रतूनां विष्णुरुच्यसे ॥ १५५
पर्वतानां महामेरुर्नक्षत्राणां च चन्द्रमाः ।
वसिष्ठस्त्वमृषीणां च ग्रहाणां सूर्य उच्यसे ॥ १५६
आरण्यानां पशूनां च सिंहस्त्वं परमेश्वरः ।
ग्राम्याणां गोवृषश्चासि भगवाँल्लोकपूजितः ॥ १५७
आदित्यानां भवान्विष्णुर्वसूनां चैव पावकः ।
पक्षिणां वैनतेयश्च अनन्तो भुजगेषु च ॥ १५८
सामवेदश्च वेदानां यजुषां शतरुद्रियम् ।
सनत्कुमारो योगीनां सांख्यानां कपिलो ह्यसि ॥ १५९
शक्रोऽसि मरुतां देव पितॄणां धर्मराडसि ।
ब्रह्मलोकश्च लोकानां गतीनां मोक्ष उच्यसे ॥ १६०
क्षीरोदः सागराणां च शैलानां हिमवान्गिरिः ।
वर्णानां ब्राह्मणश्चासि विप्राणां दीक्षितो द्विजः ।
आदिस्त्वमसि लोकानां संहर्ता काल एव च ॥ १६१

after line 2 of App I (No 6) — a) B4 शून्याय, D4 6 कृष्णाय (for शुक्लाय) V1 B3 शुक्लवर्णाय शुक्लाय, T3 G4 M शुक्लाय शुक्लवर्णाय — b) V1 B3 शुक्लांबर- — D2 3 G4 om (hapl.) 153cd — c) V1 B3 शुक्ल (for शुक्ल) D1 4–9 -भस्मानु-, D10 -भस्मवि, T3 M -भस्माग (for -भस्मात्र) T3 दिग्धाय (for लिप्ताय) — d) V1 B3 शुक्ल T3 शुक्लभस्मधराय च — After 153, V1 B Dn D1 4–10 ins a passage given in App I (No 6), D2 3 after 153ab

154 a) D9 -वेदाय (for -देवाना) — T1 om 154cd — c) D4 5 8 9 स्व (for च) D8 लोकाना (for -भूताना) — d) D1–6 8–10 T2 3 G2 4 M साख्यै (for सांख्ये) B1 3–5 Dn D1–3 5 10 T2 3 G2 4 उच्यते (for °से)

155 a) D1 7 ऋषयस्, D2 3 ऋषिश्च (for ऋषभस्) — D5 om (hapl) 155bcde — b) D7 निश्चल, T2 3 G2 4 M कपिल (for निष्कल) B5 पर, T1 शुचि (for शिव) — c) D3 गृहाणा (for गृहस्थस्) D3 4 6 च (for त्वम्) V1 B Dn D10 गृहस्थस्त्वमाश्रमिणाम् — e) D4 6–9 त्वमीश्वर (for महे°) — T1 om 155f–156a — f) T2 3 G2 4 M क्रमता (for क्रतूना) B1 4 Dn D5 8 9 T2 3 G2 4 उच्यते, D1–3 अव्यय (for उच्यसे)

156 T1 om 156a (cf v l 155) — a) V1 B Dn D10 भवान् (for महा) — c) B1 3 D7 8 वसिष्ठस् T1 च (for त्वम्) D5 T1 त्व (for च) — d) B1 3 4 Dn1 n2 D1 5 9 T G2 4 उच्यते, M एव च (for उच्यसे)

157 T1 om 157 — a) V1 B3 5 D5 8 अरण्याना B1 तु, M हि (for च) — b) B3 D1. 2 4 9 T2 3 G2 4 M4 परमेश्वर (for °श्वर) — c) D1–3 5 ग्राम्याना च (D1 °णा च, D5 °ना गो) (for °णां गो) — d) M2–4 भगवल्लँ D9 M4 पूजित Dn1 n2 भवाल्लँोक प्रपूजित

158 b) D1 [अ]पि, D2 3 [अ]सि (for [ए]व) — T1 om. 158d — cd) V1 B Dn D10 त्वम् (for च) — d) D4–6 [अ]पि, D7–9 [अ]थ (for च)

159 b) D4 6–9 यज्ञाना, D5 रुद्राणा (for यजुषा) — T1 om 159cd — c) B3 Dn1 n2 D1–4 6–10 योगानां (for योगी°) — d) D4 6 सिद्धानां (for सांख्याना) D1–9 तथा, T2 3 G2 4 M मुनि (for ह्यसि)

160 a) V1 D1 [ऽ]पि, T2 3 G2 4 हि (for ऽसि) D6 om from ता देव up to क्षीरोद साग (in 161a) B4 D1–4 7 9 T2 3 G4 देव, D5 चैव (for देव) — b) Dn1 देवराज्, Dn3 धर्मराज्, D1–3 कव्यवाड्, Bom ed Kumbh ed हव्यवाड् (for धर्मराड्) D1 G2 अपि (for असि) — Dn1 n2 om 160d–161a — d) V1 B2 5 यतीना (for ग°) B4 D5 8 9 T2 3 G2 4 M4 उच्यते (for °से)

161 Dn1 n2 om 161a, D6 om up to क्षीरोद साग (in 161a) (cf v l 160) — b) D4 6 गिरीणा (for शैलाना) — T1 om 161cd — c) B3 4 D1 [अ]पि (for [अ]सि) — D5 om 161de — d) D1 मह्यं (for विप्राणा) — e) B1 देवाना (for लोकानां) — f) D5 लोकाना काल उच्यते

162 a) V1 B Dn D 9 10 लोके ये, D7 8 T1 G1

यच्चान्यदपि लोकेषु सत्त्वं तेजोधिकं स्मृतम् ।
तत्सर्वं भगवानेव इति मे निश्चिता मतिः ॥ १६२
नमस्ते भगवन्देव नमस्ते भक्तवत्सल ।
योगेश्वर नमस्तेऽस्तु नमस्ते विश्वसंभव ॥ १६३
प्रसीद मम भक्तस्य दीनस्य कृपणस्य च ।
अनैश्वर्येण युक्तस्य गतिर्भव सनातन ॥ १६४
यं चापराधं कृतवानज्ञानात्परमेश्वर ।
मद्भक्त इति देवेश तत्सर्वं क्षन्तुमर्हसि ॥ १६५
मोहितश्चास्मि देवेश तुभ्यं रूपविपर्ययात् ।
तेन नार्घ्यं मया दत्तं पाद्यं चापि सुरेश्वर ॥ १६६
एवं स्तुत्वाहमीशानं पाद्यमर्घ्यं च भक्तितः ।
कृताञ्जलिपुटो भूत्वा सर्वं तस्मै न्यवेदयम् ॥ १६७
ततः शीताम्बुसंयुक्ता दिव्यगन्धसमन्विता ।
पुष्पवृष्टिः शुभा तात पपात मम मूर्धनि ॥ १६८
दुन्दुभिश्च ततो दिव्यस्ताडितो देवकिंकरैः ।
ववौ च मारुतः पुण्यः शुचिगन्धः सुखावहः ॥ १६९
ततः प्रीतो महादेवः सपत्नीको वृषध्वजः ।
अब्रवीत्त्रिदशांस्तत्र हर्षयन्निव मां तदा ॥ १७०
पश्यध्वं त्रिदशाः सर्वे उपमन्योर्महात्मनः ।
मयि भक्तिं परां दिव्यामेकभावादवस्थिताम् ॥ १७१
एवमुक्तास्ततः कृष्ण सुरास्ते शूलपाणिना ।
ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे नमस्कृत्वा वृषध्वजम् ॥ १७२

M लोकेस्मिन्, $T_{2\,3}$ G_4 °के स्म (for °केषु) — ^{b}) V_1 B Dn सर्वं, T_1 सर्वं (for सत्त्वं) — ^{c}) D_{6-9} एक (for एव)

163 ^{a}) B_2 partly damaged D_{1-9} नमस्ते देवदेवेश — ^{c}) $D_{1\,2\,4-9}$ M_4 योगीश्वर — ^{d}) D_9 $T_{2\,3}$ $G_{2\,4}$ °शंभवे (for संभव)

164 ^{a}) B_3 (also as in text) मध्यकृन् (for प्रसीद) — ^{c}) D_5 तप्तस्य (for युक्तस्य) — ^{d}) D_4 सनातन°

165 ^{a}) V_1 B Dn $D_{3\,10}$ T $G_{2\,4}$ यच्च् (for यं) $D_{4\,6-9}$ वा (for च) — ^{b}) $B_{1\,3}$ Dn_1 n_2 $D_{9\,10}$ अज्ञात्वा (for नात्) — D_3 om (hapl) 165^c–166^d V_1 reads 165^c–166^a twice D_9 reads 165^c–167^b twice — ^{d}) $D_{1\,2}$ सर्वं तं (D_2 त्व), M_{1-3} त सर्वं (for तत्सर्वं)

166 For the repetition in V_1 D_9, cf. v l 165 D_3 om 166 (cf. v l 165) T_1 om 166 — ^{a}) D_2 (also as in text) मे शिवश्च, T_2 समोहितो (for मोहितश्च) V_1 (second time) B_1 Dn_3 $D_{1\,2\,10}$ देवेन (for श) — ^{b}) V_1 B Dn D_{10} त्वया, M तुल्य- (for तुभ्य) B_2 damaged, $D_{4\,6}$ विपर्यये — B_2 damaged for 166^{cd} — ^{c}) V_1 Dn नार्घ्यं (Dn_2 °र्घं) तेन (by transp), $D_{1\,2}$ तेनार्घं (D_1 र्घ्यं) च $D_{4-8\,9}$ (both times) तेन चार्घो (D_4 नार्घो, D_5 नार्घ्यो, $D_{7\,8}$ वार्घो) मया दत्त — ^{d}) D_7 वा (for च) V_1 $B_{1\,3-5}$ Dn D_{10} महेश्वर (for सुरे°)

167 For the repetition in D_9, cf. v l 165 Before 167, D_5 ins उपमन्युरुवाच — ^{a}) T_1 स्तुत्वा तम्, $T_{2\,3}$ $G_{2\,4}$ M उक्त्वा तम् (for स्तुत्वाहम्) D_{1-8} महेशान — ^{b}) D_7 पाद्यमर्घं, D_8 पाद्य सर्वं — ^{d}) $T_{2\,3}$ $G_{2\,4}$ M तस्मै सर्वं (by transp) $B_{3.5}$ $D_{1\,2}$ न्यवेदयत्, M_4 निवेदयत्

168 T_1 om 168^a–174^b — ^{a}) D_5 शीतांशु, some unused MSS शांता सु (for शीताम्बु) — ^{b}) D_1 -शुभान्विता, D_5 स्त्रगन्विता (for -सम°) $D_{2\,3}$ दिव्य-गंधान्विता शुभा — ^{c}) $D_{2\,3}$ शिवा (for शुभा) — ^{d}) $D_{4\,6}$ हर (for मम) $T_{2\,3}$ $G_{2\,4}$ M मम मूर्धनि चापतत्

169 T_1 om 169 (cf v l. 168) — ^{a}) V_1 B Dn D_{10} सदा (for ततो) D_5 देवैस् (for दिव्यस्) — ^{b}) $D_{3\,7\,9}$ ताडिता B_3 दिव्य (for देव) $D_{5\,7}$ -किंनरै (for किंकरै) — ^{d}) B_1 शुचि**, M शुचि-गंध (for शुचिगन्ध) D_{1-9} दिव्यगंधसम($D_{1\,3}$ °ध शुभा, D_2 धशुभा)न्वित°

170 T_1 om 170 (cf. v l. 168) — ^{b}) B_2 partly damaged $T_{2\,3}$ $G_{2\,4}$ M सर्वलोकेश्वर° प्रभु° — ^{d}) $D_{1\,3}$ अपि (for इव) D_3 मा $D_{4\,6-9}$ तथा; D_5 अथ (for तदा)

171 T_1 om 171 (cf. v l 168) — ^{c}) V_1 B_1 Dn नित्यम्, $B_{3\,4}$ D_{10} नित्याम् (for दिव्याम्) $D_{1\,2\,4-9}$ मयि (D_2 °या) भक्तिः परा दिव्या (D_5 नित्यम्) — ^{d}) D_{1-9} ए($D_{2\,3}$ चै)कभावाद(D_{1-8} °वे न्य)वस्थिता

172 T_1 om 172 (cf. v l. 168) — ^{a}) N

भगवन्देवदेवेश लोकनाथ जगत्पते ।
लभतां सर्वकामेभ्यः फलं त्वत्तो द्विजोत्तमः ॥ १७३
एवमुक्तस्ततः शर्वः सुरैर्ब्रह्मादिभिस्तथा ।
आह मां भगवानीशः प्रहसन्निव शंकरः ॥ १७४
वत्सोपमन्यो प्रीतोऽस्मि पश्य मां मुनिपुंगव ।
दृढभक्तोऽसि विप्रर्षे मया जिज्ञासितो ह्यसि ॥ १७५
अनया चैव भक्त्या ते अत्यर्थं प्रीतिमानहम् ।
तस्मात्सर्वान्ददाम्यद्य कामांस्तव यथेप्सितान् ॥ १७६

एवमुक्तस्य चैवाथ महादेवेन मे विभो ।
हर्षादश्रूण्यवर्तन्त लोमहर्षश्च जायते ॥ १७७
अब्रुवं च तदा देवं हर्षगद्गदया गिरा ।
जानुभ्यामवनिं गत्वा प्रणम्य च पुनः पुनः ॥ १७८
अद्य जातो ह्यहं देव अद्य मे सफलं तपः ।
यन्मे साक्षान्महादेवः प्रसन्नस्तिष्ठतेऽग्रतः ॥ १७९
यं न पश्यन्ति चाराध्य देवा ह्यमितविक्रमम् ।
तमहं दृष्टवान्देवं कोऽन्यो धन्यतरो मया ॥ १८०

(except D1 8) तदा (for तत) —^{c}) T2 3 G2 4 M भूत्वा (for सर्वे) —^{d}) B1. 4 D1–4 6 8 10 नमस्कृत्य (for °स्कृत्वा) D9 नमस्ते वृषभध्वज

173 T1 om 173 (cf v l 168) —^{a}) Dn1 n3 D6 9 भगवान् —^{c}) G2 कामाख्यो (for -कामेभ्य) —^{d}) T2 3 G2 4 M वरं (for फलं) Dn3 ज्ञात्वा (for त्वत्तो) B3 द्विजर्षभ, D2 4 6–9 G2 4 द्विजोत्तम

174 T1 om 174^{ab} (cf v l 168) —^{a}) D1 तदा, D4 6 सुरै (for तत) B3 4 Dn1 n3 सर्वे, D1–9 सर्वैं (for शर्व) —^{b}) D4 6 देवैर् (for सुरैर्) D4 6–9 इंद्रादिभिस् (for ब्रह्मा°) V1 B3 4 Dn3 D2 3 10 तदा (for तथा) —^{c}) T1 ततो (for आह) D1 मा (for मां) B3 शर्वे (for ईश) —^{d}) T1 आह (for इव)

175 Before 175, V1 B Dn D2 10 ins भगवानुवाच; D3 शंकर उवाच —^{a}) V1 B Dn D10 तुष्टो (for प्रीतो) —^{b}) T1 वर वरय सुव्रत —T1 om 175^{c}–186^{d} —^{c}) Dn3 D4 6 दृढ (for दृढ) T2 3 G2 4 M विप्रेंद्र (for विप्रर्षे) —^{d}) D7 9 महा (for मया)

176 T1 om 176 (cf. v l 175) —^{a}) B3 om, T2 3 G2 4 M वै (for ते) D2 3 अत्यर्थं चैव भक्तिस्ते —^{b}) D2 अनया, D7 इत्यर्थं (for अत्यर्थं) B1 2 5 Dn1 n3 D7–10 प्रीतवान् (for प्रीतिमान्) D3 G2 अनया (G2 °त्यर्थं) प्रीतिमन्वहं —^{c}) D3 स्पर्शान्, G2 om (for सर्वान्) D1–3 [ए]तान् (for [अ]द्य) —^{d}) D1–9 मनसि च (for तव यथा) D1–3 कामान्मनसि ते स्थि(D1 संस्थि)तान्

177 T1 om 177 (cf. v l 175) —^{a}) D4 6 उक्तस्तु (for °स्य) D1–9 मे (D3 ते) तात (for चैवाथ) T2, 3 G2 4 M एवमुक्ते ततस्तात —^{b}) V1 B Dn D10 धीमता, D1–3 वै विभो, D4 6–9 वै प्रभो, M मे प्रभो (for मे विभो) D5 भक्तिभावेन वै प्रभो —^{d}) Some MSS रोम- (for लोम) B4 (hapl) om from श्च जायते up to हर्ष (in 178^{b}) V1 B1–3. 5 Dn D10 स्त्वजायत, D1–9 च जातवान् (for च जायते)

178 T1 om 178 (cf v l 175) B4 om up to हर्ष (in 178^{b}) (cf v l 177) —^{a}) M2–4 अब्रव B3 (marg as in text) 5 कृष्ण (for देव) —^{c}) V1 B4 Dn2 D5 8 T2 3 G2 4 अवनीं (for °निं)

179 T1 om 179 (cf. v l 175) —^{a}) D6 [ऽ]-स्म्यहं, G2 ह्यय (for ह्यह) —D5 om (hapl) 179^{d}–180^{c} —^{d}) D1–3 [ऽ]पश्यम्, D6–9 वर्तते (for तिष्ठते) —For 179^{bcd}, V1 B Dn D10 subst

125* सफल जन्म चाद्य मे ।
सुरासुरगुरुर्देवो यत्तिष्ठति ममाग्रत ।
[(L 2) V1 B1 यस् (for यत्)]

180 T1 om 180 (cf v l 175) D5 om 180^{abc} (cf. v l 179) —^{a}) B1 D10 चाराध्य, Dn1 n3 चैवाद्य, D1–4 6 7 9 [अ]नाराध्य (D3 °रभ्य) (for चाराध्य) T2 3 G2 4 M य शक्राद्या न पश्यंति —^{b}) D10 M -विक्रमा (for °मम्) D1–3 अपि देवा सवासवा, D4–7 9 अपि देवा सुरेश्वरं (D5 राश्रय), T2 3 G2 4 देवाश्चामितविक्रमा —^{c}) D4 दृष्टवान् (for दृष्ट) D4 9 G2 देव (for देव) —^{d}) M नु (for ऽन्यो) Dn3 धर्मतरो (for धन्य°)

181 T1 om 181 (cf v l 175) —^{a}) D1–3 एतद्, D5 M य वै, D10 य च (for एव) D3 यं ध्यायति हि विद्वान —^{c}) B1 2 (marg) 3 Dn3 तद्विशेषम्; B2 D4 9 याद्विशकम्; D5 तद्विशाकम् (sic), M पार्ङ्गिशक (for °शकम्). V1 तद्विशेषं मया यथार्थ. Dn1.

एवं ध्यायन्ति विद्वांसः परं तत्त्वं सनातनम् ।
षड्विंशकमिति ख्यातं यत्परात्परमक्षरम् ॥ १८१
स एष भगवान्देवः सर्वतत्त्वादिरव्ययः ।
सर्वतत्त्वविधानज्ञः प्रधानपुरुषेश्वरः ॥ १८२
योऽसृजद्दक्षिणादङ्गाद्ब्रह्माणं लोकसंभवम् ।
वामपार्श्वात्तथा विष्णुं लोकरक्षार्थमीश्वरः ।
युगान्ते चैव संप्राप्ते रुद्रमङ्गात्सृजत्प्रभुः ॥ १८३
स रुद्रः संहरन्कृत्स्नं जगत्स्थावरजङ्गमम् ।
कालो भूत्वा महातेजाः संवर्तक इवानलः ॥ १८४
एष देवो महादेवो जगत्सृष्ट्वा चराचरम् ।
कल्पान्ते चैव सर्वेषां स्मृतिमाक्षिप्य तिष्ठति ॥ १८५
सर्वगः सर्वभूतात्मा सर्वभूतभवोद्भवः ।
आस्ते सर्वगतो नित्यमदृश्यः सर्वदैवतैः ॥ १८६
यदि देयो वरो मह्यं यदि तुष्टश्च मे प्रभुः ।
भक्तिर्भवतु मे नित्यं शाश्वती त्वयि शंकर ॥ १८७
अतीतानागतं चैव वर्तमानं च यद्विभो ।
जानीयामिति मे बुद्धिस्त्वत्प्रसादात्सुरोत्तम ॥ १८८
क्षीरोदनं च भुञ्जीयामक्षयं सह बान्धवैः ।

N2 तद्विशेषमतिख्यात ; D5 षाड्विंशमिति विख्यात —d) T2 G2 क्षय(G2 क्ष)य (for अक्षरम्) V1 B Dn1 n2 यदजं ज्ञानमक्षरं, Dn2 यन्मूर्तं ज्ञानमुत्तम, D1 यत्सत्पदमनुत्तमं ; D2 8 यत्पर पदमुत्तम, D4-9 यत्तत्परममक्षयं (D5 र) ; D10 सहजं ज्ञानमक्षर

182 T1 om 182 (cf. v 1 175) —a) B5 Dn1 D1-8 5 एव (for एष) —b) V1 B1. 2 6 Dn2 n8 D10 सत्वादिर्, B8 -भूता° ; B4 सिद्धा° (for तत्त्वा°) D1-8 5-9 सर्वतत्त्वार्थदर्शक (D1-8 °र्शन°, D7 9 °र्शिक) —c) V1 सत्त्व- (for -तत्त्व-) —d) T8 G4 प्रधान° (for °न) V1 B Dn D8. 10 प्रधानपु(V1 B1 8. 5 °न पु)रुष° पर°

183 T1 om 183 (cf. v 1 175) —a) D4 6-9 सो (for यो) —b) D10 -कारण (for संभवम्) —c) D1-8 वामार्दङ्गात् (for वामपार्श्वात्) D4-9 M सृजन् (for तथा) —d) D1. 8 T2 8 G2 4 M ईश्वर —e) T2 8 G4 समनु (for चैव सं) —f) V1 B Dn D10 ईशः, D1 6-9 अकात् (for अङ्गात्) V1 B1 जगत् ; D2 M8 सृजन् M1 4 विभु° (for प्रभु) T2 8 G2 4 रुद्रं प्रभुरथासृजत्

184 T1 om 184 (cf. v 1. 175) —a) D9 T2 8 G4 M संहरेत् (for °रन्) —c) V1 लोको (for कालो) Dn1 महातेजात् ; D1-9 °देव (D9 °वं) ; T2 8 G2. 4 परं ब्रह्म (for महातेजा) —d) D8 4 6 सावर्तक T2 8 G2 4 याति संवर्तकानल — After 184, N ins

126* युगान्ते सर्वभूतानि प्रसन्निव व्यवस्थित° ।

[D1 समास्थित°, D2 8 समाहित° (for व्यवस्थित) D3 सहरत्निव संस्थित° (for the post half)]

185 T1 om 185 (cf v 1 175) —a) T2 8 G2 4 अयम् (for एष) T2 8 G2 4 M एव (for देवो) —b) D1 दृष्ट्वा, T2 8 G2 4 M कृत्स्न (for सृष्ट्वा) —c) T2 8 G4 M कल्पादौ (for °न्ते) D1-8 संप्राप्ते (for सर्वेषां) —d) T2 8 G2 4 M आक्रम्य (for आक्षिप्य)

186 T1 om 186 (cf v 1 175) —a) D5 M सर्वत (for °ग) — D5 om 186[cd] —c) D1-4. 6-9 देव (for नित्यम्) —d) D1. 4 6-9 स दृश्य, D2 8 चादृश्य (for अ°) D1 G2 M4 देवतै — After 186, M ins

127* अग्रतं समह भूय प्रणम्य शिरसा भवम् ।

187 a) Dn1 n8 D1 देवो (for देयो) —b) D4. 6 विभु°, D5 प्रभो (for प्रभु) V1 B Dn D10 यदि तुष्टोसि मे प्रभो — For 187[ab], T1 subst.

128* ततस्त्वहमनुज्ञात उक्तवानस्मि शंकरम् ।

While T2 8 G2 4 subst. for 187[ab]

129* तं त्वां प्रणम्य शिरसा प्रसाद्य प्रार्थये प्रभो ।

[G2 प्रार्थयेत् (for °ये)]

—c) G2 तन् (for मे) D5 नित्या ; D6 तुभ्यं (for नित्यं) —d) D1 शंकरे V1 B Dn D10 त्वयि देव सुरेश्वर

188 b) D1-9 यत्प्रभो, T G2 4 M नित्यश (for यद्विभो) —d) T G2 4 M सुरेश्वर (for सुरोत्तम) V1 B Dn D10 प्रसादात्सुरसत्तम

189 a) B1. 4 5 क्षीरौदनं D1 भुंजीत, D2 °य, D3 भुजेय (for भुञ्जीयाम्) —b) D5 भक्षय्यं ; T1

आश्रमे च सदा मह्यं सांनिध्यं परमस्तु ते ॥ १८९
एवमुक्तः स मां प्राह भगवाँल्लोकपूजितः ।
महेश्वरो महातेजाश्चराचरगुरुः प्रभुः ॥ १९०
अजरश्चामरश्चैव भव दुःखविवर्जितः ।
शीलवान्गुणसंपन्नः सर्वज्ञः प्रियदर्शनः ॥ १९१
अक्षयं यौवनं तेऽस्तु तेजश्चैवानलोपमम् ।
क्षीरोदः सागरश्चैव यत्र यत्रेच्छसे मुने ॥ १९२
तत्र ते भविता कामं सांनिध्यं पयसो निधेः ।
क्षीरोदनं च भुङ्क्ष्व त्वममृतेन समन्वितम् ॥ १९३
बन्धुभिः सहितः कल्पं ततो मामुपयास्यसि ।
सांनिध्यमाश्रमे नित्यं करिष्यामि द्विजोत्तम ॥ १९४
तिष्ठ वत्स यथाकामं नोत्कण्ठां कर्तुमर्हसि ।
स्मृतः स्मृतश्च ते विप्र सदा दास्यामि दर्शनम् ॥१९५
एवमुक्त्वा स भगवान्सूर्यकोटिसमप्रभः ।
ममेशानो वरं दत्त्वा तत्रैवान्तरधीयत ॥ १९६
एवं दृष्टो मया कृष्ण देवदेवः समाधिना ।
तदवाप्तं च मे सर्वं यदुक्तं तेन धीमता ॥ १९७
प्रत्यक्षं चैव ते कृष्ण पश्य सिद्धान्व्यवस्थितान् ।

G2 4 सक्षीर (for अक्षयं) V1 D1 सर्व- (for सद) — ^{c}) D7 वसते (for च सदा) V1 B Dn D10 [अ]स्माकं (for मह्य) — ^{d}) D9 मे (for ते)

190 ^{a}) D1-3 5 10 तु (D10 स) मामाह, D4. 6-9 तु तं (D8 *त, D9 सुत) प्राह (for स मा प्राह) — T1 om 190^{cd} — ^{c}) T2 3 G3 4 M ईश्वरोथ (for महेश्वरो) — ^{d}) V1 B Dn D10 शिव (for प्रभु)

191 Before 191, V1 B Dn D8 10 G2 ins भगवानुवाच, D1 4-8 महेश्वर उवाच, D9 महेश उवाच, T2 3 G4 महादेव — ^{b}) D1-8 6 सर्व- (for भव) V1 B2-5 Dn D10 स्व दु ख (for दु खवि) D4 6-9 सर्वदु खैर्विवर्जितै — After 191^{ab}, V1 B Dn D8 10 ins

130* यशस्वी तेजसा युक्तो दिव्यज्ञानसमन्वित ।
[B1 तपस्वी (for यशस्वी)]

— V1 B Dn D8 10 cont D1-7 9 ins after 191^{ab}

131* ऋषीणामभिगम्यश्च मत्प्रसादाद्भविष्यसि ।
[D1-9 मुनीनां पूजनीयश्च (for the prior half)]

— T1 om 191^{cd} — ^{c}) D1-5 9 रूप, T2 3 G3 4 M श्रुत- (for गुण-) — ^{d}) Dn1 D7 दर्शिन

192 ^{a}) B4 अक्षर (for 'य) T G2 4 M चैव (for तेऽस्तु) — ^{b}) T G3 4 M कुल गोत्र तथैव च — Before 192^{cd}, M4 ins देव — ^{c}) D1-9 क्षीरोद, G4 सरित D6 क्षीरोदस्त्वंगणे नित्यं — ^{d}) V1 B Dn D10 [इ]च्छसि प्रियं (for से मुने)

193 ^{a}) D1 2-9 नित्य (for काम) — ^{b}) B1 D1 6 7 9 निधि (for निधे) D1-3 सानिध्ये (D2 'ध्य) स पयोनि(D1 'द)धि — For 193^{ab}, T G3 4 M subst.

132* तत्र तत्रैव सानिध्य करिष्यति न सशय ।
[M4 भजिष्यति]

— ^{c}) B2-5 Dn1 n8 क्षीरौदन D1-9 भोक्ष्य(D4 6 'क्ष)से तत्पयो वत्स (D4 6 नित्यम्), T G2 4 M उपभुज्य प(M भुजानस्तप)यस्तात — ^{d}) D1-3 स्व(D1 सु) मृतेन (for अ°) D7 समन्वित

194 ^{a}) Dn1 M4 सहित (for 'त) D6 काल (for कल्प) — After 194^{ab}, N ins

133* अक्षया बान्धवाश्चैव कुल गोत्र च ते सदा ।
भविष्यति द्विजश्रेष्ठ मयि भक्तिश्च शाश्वती ।
[(L 1) D7 9 [ए]त्र (for [ए]व) — (L 2) Dn3 भविष्यमि D4 शाश्वता]

— T2 3 G3 4 M transp 194^{cd} and 195 — ^{c}) B1 partly damaged V1 B1 3-5 Dn D1 4-9 चाश्रमे (for आ°) D10 सानिध्यश्चाश्रमे तुभ्य (310) — ^{d}) D1-8 करिष्ये ते (for 'ष्यामि) T G3 4 M तवानघ (for द्विजोत्तम)

195 T1 om 195 T2 3 G3 4 M transp 194^{cd} and 195 — ^{a}) D2 8 द्विज (for वत्स) — ^{b}) V1 B Dn D8 10 नोत्कठा च करि(V1 भवि)ष्यमि — ^{c}) T2 3 G3 4 वत्स (for विप्र) — ^{d}) D1-9 पुनर् (for सदा) T2 3 G3 4 M पुनर्यास्यामि दर्शन — For 195^{cd}, V1 B Dn D10 subst.

134* स्मृतस्त्वया पुनर्विप्र करिष्यामि च दर्शनम् ।

196 ^{a}) Dn3 परम् (for एवम्) T G2 4 M महादेव (for स भगवान्) — ^{c}) V1 B Dn D10 ईशान म वरान्दत्वा D1 6-9 तस्ये(D1 8 सै)शानो वरान्दत्वा; D3 ममेप्सितान्वरान्दत्वा

ऋषीन्विद्याधरान्यक्षान्गन्धर्वाप्सरसस्तथा ॥ १९८
पश्य वृक्षान्मनोरम्यान्सदा पुष्पफलान्वितान् ।
सर्वर्तुकुसुमैर्युक्तान्स्निग्धपत्रान्सुशाखिनः ।
सर्वमेतन्महाबाहो दिव्यभावसमन्वितम् ॥ १९९

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

१५

उपमन्युरुवाच ।
एतान्सहस्रशश्चान्यान्समनुध्यातवान्हरः ।
कस्मात्प्रसादं भगवान्न कुर्यात्तव माधव ॥ १
त्वादृशेन हि देवानां श्लाघनीयः समागमः ।

---

197 ^{c}) D1 तदेवार्तं D2 8 तदेवार्तं मया सर्वं, T1 ममात्मनेव मे सर्वं — ^{d}) B2 damaged, D1 8 शूलिना, D7 om (for धीमता)

198 T1 om. 198^a–199^d — ^{a}) B2 partly damaged D2 8 ते सदा (for चैव ते) — ^{b}) T2, 3 G3 4 M ह्यवस्थितान् (for व्यय) D1 8 पश्य सिद्धिरवस्थिता — ^{c}) D1–9 चैव (for यक्षान्) — ^{d}) D8 10 गन्धर्वाप्सरसा तथा, T2 8 G2 4 M °र्वानप्सरोगणान्

199 T1 om. 199^{abcd} (cf. v. l. 198) — ^{a}) D2 om, T2 8 G3 4 M अनौपम्यान् (for मनोरम्यान्) — ^{b}) D1 om सदा — For 199^{ab}, V1 B Dn D10 subst.

135* पश्य वृक्षलतागुल्मान्सर्वपुष्पफलप्रदान् ।

— D1–8 om (hapl) 199^{cdef} — ^{c}) B1 सर्वत्र, D4 6–9 सर्वांस्तु (for सर्वर्तु) T2 8 G2 4 कुसुमायुक्तान् (for कुसुमैर्यु) — ^{d}) D4 6 आर्द्र; D9 नम्र (for स्निग्ध) B2–8 D10 °गन्धिन (for °शाखिन) V1 B1 Dn सुखपत्रान्सुगन्धिन, D6 स्निग्धान्वृक्षान्सुशाखिन — Dn3 om 199^{ef} — ^{e}) D5 एव (for एतन्) — ^{f}) D5 दिव्यसावै (for °भाव) — For 199^{ef}, T G2 4 M subst

136* एवमेतन्महादेवाल्लब्धवानस्मि केशव ।

— After 199, V1 B Dn2 n8 D1–10 ins

137* प्रसादाद्देवदेवस्य ईश्वरस्य महात्मन ।

Colophon om in V1 B2 Dn D10 — *Parvan name* B1, 3 4 D1, 8 शांति — *Sub-parvan* B1, 3–5 D1–8 M दानधर्म — *Adhy name* B1 मेघवाहनपर्व, D1–8 उपमन्युवरप्राप्ति°, D4, 6–9 उपमन्युवरप्रदान; D6 उपमन्योराख्यानं, M उपमन्युस्तव° — *Adhy no* (figures, words or both) D6 13, T1 237, T2, 8 G2 4 46, M 36 — *Śloka no* Dn1 59

15

☞ G1, 2 om this adhy (cf v l 13 14 1) For the sequence in T1, cf v l 13 14 1

1 Before the ref, N Kumbh. ed ins

वासुदेव उवाच ।

138* एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य प्रत्यक्षमिव दर्शनम् ।
विस्मयं परमं गत्वा अब्रुवं तं महामुनिम् ।
धन्यस्त्वमसि विप्रेन्द्र कस्त्वदन्योऽस्ति पुण्यकृत् ।
यस्य देवातिदेवस्ते सान्निध्यं कुरुतेऽऽश्रमे ।
अपि तावन्ममाप्येव दद्यात्स भगवाञ्शिवः । [5]
दर्शनं मुनिशार्दूल प्रसादं चापि शंकर ।

[(L 1) B4 एव (for एतत्) D1–8 ऋषे प्रत्यक्षदर्शिन, D4–9 ऋषे प्रयतमानस (for the post half) — (L 2) D9 अब्रव D10 अह (for महा-) D2 8 तमब्रुवमहं मुनिं (for the post. half) — (L 4) D1 6–9 अपि (for यस्य) Dn1 n2 D4–9 देवाधि, D2 8 °दि (for °ति) Dn8 °देवस्य (for °स्ते) D9 सान्निध्ये D4 कुरु मे (for कुरुते) — (L 5) D1–8 नाम (for तावन्) D2 8 ददाति, D4 6 दद्याच्च (for °त्स) B1 भव° (for शिव°) — (L 6) D1 2 6 7 वा (for च) D4 शंकर B8 प्रसीदे त्वापि शंकर°, D8 प्रसादे चापि शंकर (for the post. half)]

— After the ref., N Kumbh. ed. ins

139* द्रक्ष्यसे पुण्डरीकाक्ष महादेवं न संशय ।
अचिरेणैव कालेन यथा दृष्टो मयानघ ।
चक्षुषा चैव दिव्येन पश्याम्यमितविक्रम ।
षष्ठे मासि महादेव द्रक्ष्यसे पुरुषोत्तम ।
षोडशाष्टौ वरांश्चापि प्राप्स्यसि त्वं महेश्वरात् । [5]
सपत्नीकाद्यदुश्रेष्ठ सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ।

ब्रह्मण्येनानृशंसेन श्रद्दधानेन चाप्युत ।
जप्यं च ते प्रदास्यामि येन द्रक्ष्यसि शंकरम् ॥ २

कृष्ण उवाच ।

अब्रुवं तमहं ब्रह्मंस्त्वत्प्रसादान्महामुने ।
द्रक्ष्ये दितिजसंघानां मर्दनं त्रिदशेश्वरम् ॥ ३
दिनेऽष्टमे च विप्रेण दीक्षितोऽहं यथाविधि ।
दण्डी मुण्डी कुशी चीरी घृताक्तो मेखली तथा ॥ ४
मासमेकं फलाहारो द्वितीयं सलिलाशनः ।
तृतीयं च चतुर्थं च पञ्चमं चानिलाशनः ॥ ५
एकपादेन तिष्ठंश्च ऊर्ध्वबाहुरतन्द्रितः ।
तेजः सूर्यसहस्रस्य अपश्यं दिवि भारत ॥ ६
तस्य मध्यगतं चापि तेजसः पाण्डुनन्दन ।
इन्द्रायुधपिनद्धाङ्गं विद्युन्मालागवाक्षकम् ।
नीलशैलचयप्रख्यं बलाकाभूषितं घनम् ॥ ७
तमास्थितश्च भगवान्देव्या सह महाद्युतिः ।
तपसा तेजसा कान्त्या दीप्तया सह भार्यया ॥ ८

अतीतानागतं चैव वर्तमानं च नित्यश ।
विदितं मे महाबाहो प्रसादात्तस्य धीमत ।

[(L 1) B₂ partly damaged for the prior half — (L 2) D1–8 प्रभु (for [अ]नघ) — (L 3) B8 D4 7 -विक्रम, Dn1 n2 °म (for °म) — (L 4) B8 D1 2 मामे (for मासि) D7 9 पुरुषोत्तम — (L 5) D10 [अ]थो (for [अ]द्य) B8 4 D1–7 9 [ए]व (for [अ]पि) D1–8 5 प्राप्स्यसे D4 च (for त्व) — (L 6) D1 द्विज- (for यदु-) — (L 7) = (var) 14. 188[ab] — (L 8) D1–4 6 7 9 ते (for मे)]

— [b]) T2 8 G2 4 M समभि- (for समनु) D1–8 -ज्ञातवान् (for ध्यात°)

2 T1 om 2[ab] — [a]) M4 तादृशेन D2 8 [ए]व (for हि) D6 देवेन (for देवाना) — [b]) V1 श्लाघनीय- (for °नीय) D1–8 स चागम (for समागम) — [c]) D1 6–10 G4 [आ]नृशस्येन, D4 om — [d]) V1 B (except B2) Dn8 D2 6 8 10 T8 G2 4 M1 4 [अ]च्युत (for °प्युत) — [e]) V1 B Dn D10 तु ते, D4 तव, D6 च तत्, D6–9 ते च (by transp) — [f]) V1 D6 7 द्रक्षसि T1 शाश्वत (for शकरम्)

3 T1 8 G2 M om the ref. B Dn1 n8 D4 6 8–10 विष्णुर्, D2 8 वासुदेव (for कृष्ण) — [a]) M अब्रवं — [b]) D1–9 द्विजोत्तम (for महामुने) — [c]) D10 T2 8 G2 4 द्रक्ष्येयमघसघानां, T1 द्रक्ष्येय वृषकेतु वै — T1 om 3[d]–4[a] — [d]) B5 om, D6 मर्दने G2 त्रिदशेश्वर — After 3, N ins

140* एव कथयतस्तस्य महादेवाश्रितां कथाम् ।
दिनान्यष्टौ ततो जग्मुर्मुहूर्तमिव भारत ।

[(L 1) Dn1 महादेवकथाश्रिता (for the post. half). — (L 2) B2 तथा जग्मुर्, D1–3 जगामैको, D4–9 जगामाथ (for ततो जग्मुर्). D1–8 मुहूर्तं (for °र्तम्)]

4 T1 om 4[a] (cf. v 1 3) — [a]) V1 B2 4 D5 D6 10 तु (for च) — [c]) D1–3 मुड, T1 कुडी (for मुण्डी) Dn8 चीर (for चीरी) — [d]) D1–8 कपाली (for घृताक्तो) B5 मेखरी, D1 8 मुशली (for मेखली) V1 B Dn2 n8 D10 कृत, Dn1 कृत (for तथा)

5 [b]) V1 D8 सलिलासन, G2 चानिलाशिन — T1 om 5[c]–6[b] B5 G2 om (hapl) 5[cd] — [d]) D1 वा (for च) Dn1 D10 जलाशन (for [अ]नि°).

6 T1 om 6[ab] (cf v 1 5) — [a]) D1 8 om च D2 चातिष्ठम् (for तिष्ठंश्च) — [d]) D1 6–9 ददर्श, D1 ददृशे (for अपश्यं) D1 ददर्शोप्यथ भारत, D1 8 चाप श्यमथ भा°

7 T1 om 7[ab] — [a]) D6 मध्य, D1–9 मध्ये (for मध्य) Dn8 वा (for च) — [b]) D1–7 9 तेजोन्यत् (for तेजस) D1–8 तेजोन्यरपार्थिवेश्वर — [c]) V1 -सवर्णाभं, D1–9 निबद्धाग (D6 °स) (for पिन°) — [d]) B8 -यवाक्षक, B5 D1–4 6–9 गवाक्षितं (B5 D1 °कं), T G2 4 M विभूषितं (for गवाक्षकम्) D1 विद्युन्मालामिवाक्षिक (sic) — [e]) D8 नील (for नील) D7 om, G2 शेप (for शैल) D5 युत, T G2 4 M -घन- (for -चय-) D1 नीलशैलं च यत्प्रख्यं (sic) — [f]) D10 वन (for घनम्) Dn1 n2 बलाकाभूषिताबरं

8 [a]) V1 B1 5 Dn1 n2 D10 तत्र (B1 °त) स्थितश्च D4 6 8 9 तमाश्रितश्च (for °स्थितश्च) D5 स (for च) B3–4 Dn8 तत्र स्थित स भगवान् — B2 partly damaged for 8[b] T1 om 8[cd] — [c]) D1–4 6–9 तेजसा तपसा कान्त्या — [d]) D1–9 प्रदीप्तं (D1–3 5 °स); T2 8 G4 दीपयन्, G2 M दीप्यन्त्स (for दीप्तया)

9 [a]) D5 रुद्रो (for तत्र) — [b]) T1 देव्या सोमेन

रराज भगवांस्तत्र देव्या सह महेश्वरः ।
सोमेन सहितः सूर्यो यथा मेघस्थितस्तथा ॥ ९
संहृष्टरोमा कौन्तेय विस्मयोत्फुल्ललोचनः ।
अपश्यं देवसंघानां गतिमार्तिहरं हरम् ॥ १०
किरीटिनं गदिनं शूलपाणिं
व्याघ्राजिनं जटिलं दण्डपाणिम् ।
पिनाकिनं वज्रिणं तीक्ष्णदंष्ट्रं
शुभाङ्गदं व्यालयज्ञोपवीतम् ॥ ११
दिव्यां मालामुरसानेकवर्णां
समुद्वहन्तं गुल्फदेशावलम्बाम् ।
चन्द्रं यथा परिविष्टं ससंध्यं
वर्षात्यये तद्वदपश्यमेनम् ॥ १२
प्रमथानां गणैश्चैव समन्तात्परिवारितम् ।
शरदीव सुदुष्प्रेक्ष्यं परिविष्टं दिवाकरम् ॥ १३
एकादश तथा चैनं रुद्राणां वृषवाहनम् ।
अस्तुवन्नियतात्मानः कर्मभिः शुभकर्मिणम् ॥ १४
आदित्या वसवः साध्या विश्वेदेवास्तथाश्विनौ ।
विश्वाभिः स्तुतिभिर्देवं विश्वदेवं समस्तुवन् ॥ १५
शतक्रतुश्च भगवान्विष्णुश्चादितिनन्दनौ ।
ब्रह्मा रथन्तरं साम ईरयन्ति भवान्तिके ॥ १६
योगीश्वराः सुबहवो योगदं पितरं गुरुम् ।
ब्रह्मर्षयश्च ससुतास्तथा देवर्षयश्च वै ॥ १७

संयुत — T1 om 9^c–10^b — ^d) D1 मेघ, D2 मेघै (for मेघ) D7 9 तदा (for तथा)

10 T1 om 10^ab (cf v l 9) — ^a) D6 स (for सं) D5 एव (for -रोमा) — ^c) D4 6–9 देवानां (for सघानां) — ^d) D4–7 परं (for हरम्) T1 देवमीशं महेश्वर

11 ^a) T2 3 G4 जटिलं (T2 °न) (for गदिन) — T2 3 G3 4 om (hapl) 11^b, T1 reads the same after 11^d — ^b) D10 जटिन (for °लं) M -हस्तं (for -पाणिम्) T1 व्याघ्राजिनं दक्षिने च त्रिनेत्रं — ^d) V1 दिव्य (for व्याल) B1 3 5 यज्ञोपवीतिनं (B5 °वीतिं)

12 T1 om 12^a–29^b — ^a) B5 T2 3 G2 4 M उरसा नैक, D4 6–9 °सामेक; D5 सुपुष्पानेक (for उरसा°) — ^b) B1 गुह्य (for गुल्फ) B3 D4. 6 देशावलंबं — ^c) D4. 6–9 यथा चन्द्रं (by transp), T2 3 G2 4 M सूर्यं (M अर्कं) यथा D10 परिधिस्थ (for °विष्ट) D5 यथा चन्द्रं परिविष्ट समताद् — ^d) D6 8 अपश्यमानं (for °मेनम्) — After 12, T2 3 G3 4 ins

141* महेश्वरं नन्दिविनायकाद्यै ।

13 T1 om. 13 (cf v l 12) — ^a) B3 प्रथमानां; D4. 6–9 प्रमदानां (for °थाना) D1 damaged, D2 3 [अ]पि (for [ए]व) — ^c) Some MSS सुदुःप्रेक्ष्यं; B2 5 Dn3 D6 M सुदुष्प्रेक्ष्ं

14 T1 om. 14 (cf v l 12) — ^a) V1 B Dn D10 -शतान्येवं (V1 °नं, B4 °व), D4–9 तथा चैकं (D5 °व), T2 3 G2 4 -शता (G2 °तै) श्चैनं (for तथा चैनं) — B3 partly damaged for 14^bc — ^b) D1 4. 6–10 रुद्रा ये (for रुद्राणां) T2 3 G2 4 रुद्रा सगणबांधवा — For 14^ab, M subst

142* एकादशा गताश्चैव रुद्राश्चैनं सुखावहम् ।

— ^c) B3 Dn3 D10 T2 3 G4 अस्तुवं (for °वन्) B1 M1 नियता(M1 °मा)त्मान, D1. 6–9 °ताश्चैव; M4 °साश्चैन (for °तात्मान) B2 Dn1 n2 M2 3 अस्तुवं नियतात्मानं, D2–5 °वं नियताश्चैव — ^d) B3 5 D1 5 7 G3 4 कर्मणां (B5 °णा), D1 8 9 T2 3 -कर्मिणा, D5 लक्षणे; D10 कारिण (for -कर्मिणम्)

15 T1 om 15 (cf v l 12) — ^a) D1 आदित्य, D8 °त्यो (for °त्या) D1–9 रुद्रा (for साध्या) — ^c) D6 7 विद्याभि (for विश्वाभि) T2 3 G4 चैन, G2 चैव (for देव) D5 विश्वाभि स्तुवतो मुख्यं — ^d) B5 विश्वेदेव, M विश्वेदेवा (for विश्वदेव) D1–4 6–9 स्तुवंते (D4 6 7 9 °ति) विश्वतोमुख, D5 वाक्यैस्तत्कर्मगोचरैः; T2 3 G3 4 नीलकंठमुमापतिं

16 T1 om 16 (cf. v l. 12) T2 3 G3 4 om. 16 — ^b) Dn1 D5 7 दिति (for [अ]दिति) V1 B5 D10 (by corr) -नंदिनौ, D1–9 नंदन (for °नौ) — B4 om. 16^c–17^d D5 om. 16^d–18^a — ^d) D1–3 प्रैरयद्वै, D4 6–9 प्रेरयन्वै; M ईरयेतां (for °यन्ति) D10 ईश्वरस्ये वर्दतिके

17 For the substitution in T2 3 cf. v. l 29 T1 om 17 (cf. 12

पृथिवी चान्तरिक्षं च नक्षत्राणि ग्रहास्तथा ।
मासार्धमासा ऋतवो रात्र्यः संवत्सराः क्षणाः ॥ १८
मुहूर्ताश्च निमेषाश्च तथैव युगपर्ययाः ।
दिव्या राजन्नमस्यन्ति विद्याः सर्वा दिशस्तथा ॥ १९
सनत्कुमारो वेदाश्च इतिहासास्तथैव च ।
मरीचिरङ्गिरा अत्रिः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ॥ २०
मनवः सप्तसोमश्च अथर्वा सबृहस्पतिः ।
भृगुर्दक्षः कश्यपश्च वसिष्ठः काश्य एव च ॥ २१
छन्दांसि दीक्षा यज्ञाश्च दक्षिणाः पावको हविः ।
यज्ञोपगानि द्रव्याणि मूर्तिमन्ति युधिष्ठिर ॥ २२
प्रजानां पतयः सर्वे सरितः पन्नगा नगाः ।
देवानां मातरः सर्वा देवपत्न्यः सकन्यकाः ॥ २३
सहस्राणि मुनीनां च अयुतान्यर्बुदानि च ।
नमस्यन्ति प्रभुं शान्तं पर्वताः सागरा दिशः ॥ २४
गन्धर्वाप्सरसश्चैव गीतवादित्रकोविदाः ।
दिव्यतानेन गायन्तः स्तुवन्ति भवमद्भुतम् ।
विद्याधरा दानवाश्च गुह्यका राक्षसास्तथा ॥ २५
सर्वाणि चैव भूतानि स्थावराणि चराणि च ।
नमस्यन्ति महाराज वाङ्मनःकर्मभिर्विभुम् ।
पुरस्ताद्विष्ठितः शर्वो ममासीत्त्रिदशेश्वरः ॥ २६

---

17 (cf v 1 16) — [a]) B1 D4 6–9 योगेश्वरा D1 2 6–9 च (for सु) — [c]) V1 ससुत — [d]) D7 om तथा B2 damaged, D1 4 6–9 M ये, D8 ते (for वै)

18 For the substitution in T2 3 G2 4, cf v 1 29 T1 om 18 (cf. v 1 12) D5 om 18[a] (cf v 1 16) — [a]) B3 damaged V1 B1 3–5 चातरीक्ष — [c]) B8 मासा मासार्धऋतवो — [d]) V1 B Dn D10 रात्रि-, M1 राश्य (for रात्र्य)

19 For the substitution in T2 3 G2 4, cf v 1. 29 T1 om 19 (cf v 1 12) M om (hapl ?) 19[b]–21[a] — [c]) D1–4 देव्यो (for दिव्या) D4 6–9 अपश्य वै (for नमस्यन्ति) — [d]) B5 D1–8 दिव्या (for विद्या) V1 B2 (marg) Dn सत्त्वविदस् (for सर्वा दिशस्)

20 For the substitution in T2 3 G2 4, cf. v 1. 29 T1 om 20 (cf v 1 12) M om 20 (cf v 1 19) — [a]) V1 B2–5 Dn D10 देवाश् (for वेदाश्) — [b]) D1–8 सेतिहासास्, D7 10 इतिहासस् (for °सास्) — [c]) D5 मरीचिरगिरात्रिश्च

21 For the substitution in T2 3 G2 4, cf v 1 29 T1 om 21 (cf. v 1 12) M om 21[a] (cf v 1 19) B3 partly damaged — [a]) D1 6–9 मनव सोमसस्था (D7 °ज्ञा)श्च — [b]) D1–10 तथा व्यासबृहस्पती (D2 °ति) — [c]) V1 Dn काश्यपश्, B1 D1–8 5 7–10 वासि(B1 D7 8 °शि)ष्ठश् (for कश्यपश्) D4 6 भृगुर्वसिष्ठो दक्षश्च M क्रतुर्दक्ष काश्यपश्च — [d]) B2–5 Dn1 वसिष्ठ. B1 D1–10 विश्वामित्रोथ (D5 °श्च) भार्गव

22 For the substitution in T2 3 G2 4, cf. v 1 29. T1 om 22 (cf. v 1 12) — [a]) M यज्ञा दीक्षाश् (by transp) — [b]) D4 6–8 पावक (for °को) — [c]) D4 6–9 यज्ञोपहारद्रव्याणि, D5 M °पागानि द्रव्याणि (D5 द्रव्यानि) — [d]) D6 M रत्नवंति (for मूर्तिमन्ति)

23 For the substitution in T2 3 G2 4, cf v 1 29 T1 om 23 (cf v 1 12) — [a]) V1 B Dn D10 पालका (for पतय) — [d]) M देवकन्याश्च पत्नय

24 For the substitution in T2 3 G2 4, cf v 1 29 T1 om 24 (cf v 1 12) — [a]) V1 सहस्राणा (for °णि) B1 4 D4–10 M तु (for च) — [b]) D5–6 M प्रयुतानि (for अ°) D1 8 [अ]र्बुधानि — [d]) B3 damaged D1–9 तथा (for दिश) — After 24, D1 8–7 9 ins

143* वृक्षौषध्यश्च राजेन्द्र धातवो विविधास्तथा ।
[D7 9 वृक्षौषधिश् D5 शुभा (for तथा) D1 8 मातरो विविधा शुभा (for the post half)]

25 For the substitution in T2 3 G2 4, of v 1 29 T1 om 25 (cf v 1 12) — [b]) V1 D1 -वादित- (for °त्र-) — D1 om 25[cdef] — [c]) B1 Dn2 n3 तालेषु; Dn1 -तानेषु (for °न) B4 5 D1–8 5–9 दिव्यतानेषु (B4 5 °लेन) गायति (D6–9 ते) — [d]) D1–8 ईश्वर (for अद्भुतम्) — [f]) V1 अधका (for गुह्यका) D1–8 5–9 गुह्यका यक्षराक्षसा

26 For the substitution in T2 3 G2 4, cf v 1 29 T1 om 26 (cf v 1 12) Dn1 om 26[ab] — [a]) D1 रुद्राणि (for भूतानि) — [c]) D1–9 प्रभुं रुद्र (for महाराज) D1–8 नमस्यत प्रभु रुद्रं — [d]) D1 6 शुभं D7 9 प्रभु; D3 प्रभुं (for विभुम्) — D3 om,

पृथिवी चान्तरिक्षं च नक्षत्राणि ग्रहास्तथा ।
मासार्धमासा ऋतवो राञ्यः संवत्सराः क्षणाः ॥ १८
मुहूर्ताश्च निमेषाश्च तथैव युगपर्ययाः ।
दिव्या राजन्नमस्यन्ति विद्याः सर्वा दिशस्तथा ॥ १९
सनत्कुमारो वेदाश्च इतिहासास्तथैव च ।
मरीचिरङ्गिरा अत्रिः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ॥ २०
मनवः सप्तसोमश्च अथर्वा सबृहस्पतिः ।
भृगुर्दक्षः कश्यपश्च वसिष्ठः काश्य एव च ॥ २१
छन्दांसि दीक्षा यज्ञाश्च दक्षिणाः पावको हविः ।
यज्ञोपगानि द्रव्याणि मूर्तिमन्ति युधिष्ठिर ॥ २२

प्रजानां पतयः सर्वे सरितः पन्नगा नगाः ।
देवानां मातरः सर्वा देवपत्न्यः सकन्यकाः ॥ २३
सहस्राणि मुनीनां च अयुतान्यर्बुदानि च ।
नमस्यन्ति प्रभुं शान्तं पर्वताः सागरा दिशः ॥ २४
गन्धर्वाप्सरसश्चैव गीतवादित्रकोविदाः ।
दिव्यतानेन गायन्तः स्तुवन्ति भवमद्भुतम् ।
विद्याधरा दानवाश्च गुह्यका राक्षसास्तथा ॥ २५
सर्वाणि चैव भूतानि स्थावराणि चराणि च ।
नमस्यन्ति महाराज वाङ्मनःकर्मभिर्विभुम् ।
पुरस्ताद्धिष्ठितः शर्वो ममासीत्त्रिदशेश्वरः ॥ २६

17 (cf v l 16) — ^{a}) B1 D4 6-9 योगेश्वरा D1 2 6-9 च (for सु) — ^{c}) V1 ससुत — ^{d}) D7 om तथा B2 damaged, D1 4 6-9 M ये, D8 ते (for वै)

18 For the substitution in T2 8 G2 4, cf v l 29 T1 om 18 (cf v l 12) D6 om 18^{a} (cf v l 16) — ^{a}) B1 damaged V1 B1 3-5 चातरीक्ष — ^{c}) B8 मासा मासार्धऋतवो — ^{d}) V1 B Dn D10 रात्रि-, M1 राश्य (for राञ्य)

19 For the substitution in T2 8 G2 4, cf v l 29 T1 om. 19 (cf v l 12) M om (hapl. ?) 19^{b}–21^{a} — ^{c}) D1-4 देव्यो (for दिव्या) D4 6-9 अपश्य वै (for नमस्यन्ति) — ^{d}) B6 D1-8 दिव्या (for विद्या) V1 B2 (marg) Dn सत्त्वविदस् (for सर्वा दिशस्)

20 For the substitution in T2 8 G2 4, cf. v l 29 T1 om 20 (cf v l 12) M om 20 (cf v l 19). — ^{a}) V1 B2-5 Dn D10 देवाश् (for वेदाश्) — ^{b}) D1-8 सेतिहासास्, D7 10 इतिहासस् (for °सास्) — ^{c}) D5 मरीचिरगिरात्रिश्च

21 For the substitution in T2 8 G2 4, cf v l 29 T1 om 21 (cf v l 12) M om 21^{a} (cf v l 19) B2 partly damaged — ^{a}) D4 6-9 मनव सोमसस्था (D7 ज्ञा)श्च — ^{b}) D1-10 तथा व्यासबृहस्पती (D2 °ति) — ^{c}) V1 Dn काश्यपश्, B1 D1-8 6 7-10 वासि(B1 D7 8 °शि)ष्ठश् (for कश्यपश्) D4 6 भृगुर्वसिष्ठो दक्षश्च, M क्रतुर्दक्ष काश्यपश्च — ^{d}) B2-5 Dn1 वशिष्ठ. B1 D1-10 विश्वामित्रोथ (D5 °त्रश्च) भार्गव

22 For the substitution in T2 8 G2 4, cf. v. l 29. T1 om 22 (cf. v l 12) — ^{a}) M यज्ञा दीक्षाश् (by transp) — ^{b}) D4 6-9 पावक (for को) — ^{c}) D4 6-9 यज्ञोपहारद्रव्याणि, D6 M °पागानि द्रव्याणि (D5 हव्यानि) — ^{d}) D6 M रत्नवति (for मूर्तिमन्ति)

23 For the substitution in T2 8 G2 4, cf v l 29 T1 om 23 (cf v l 12) — ^{a}) V1 B Dn D10 पालका (for पतय) — ^{d}) M देवकन्याश्च पत्नय

24 For the substitution in T2 8 G2 4, cf v l 29 T1 om 24 (cf v l 12) — ^{a}) V1 सहस्राणा (for °णि) B1 4 D1-10 M तु (for च) — ^{b}) D5-9 M प्रयुतानि (for अ°) D1, 8 [अ]र्बुधानि — ^{d}) B1 damaged D1-9 तथा (for दिश°) — After 24, D1 8-7 9 ins

143* वृक्षौषध्यश्च राजेन्द्र धातवो विविधास्तथा ।
[D7 9 वृक्षौषधिश् D6 शुभा (for तथा) D1, 8 मातरो विविधा शुभा (for the post half)]

25 For the substitution in T2 8 G2 4, cf v l 29 T1 om 25 (cf. v l 12) — ^{b}) V1 D1 वादित- (for °त्र-) — D4 om 25^{cdef} — ^{c}) B1 Dn2 n3 तालेषु, Dn1 -तानेषु (for °न) B4 6 D1-3 6-9 दिव्यतानेषु (B4 5 °लेन) गायति (D6-9 °ते) — ^{d}) D1-3 ईश्वर (for अद्भुतम्) — ^{f}) V1 अधका (for गुह्यका) D1-8 6-9 गुह्यका यक्षराक्षसा

26 For the substitution in T2 8 G2 4, cf v l. 29 T1 om 26 (cf v l 12) Dn1 om 26^{ab} — ^{a}) D1 रुद्राणि (for भूतानि) — ^{c}) D1-9 प्रभु रुद्र (for महाराज) D1-3 नमस्यत प्रभु रुद्र — ^{d}) D4 8 शुभं प्रभु°; D8 प्रभु (for विभुम्) — D2 om, D7 9

ये चेन्द्रियार्थाश्च मनश्च कृत्स्नं
ये वायवः सप्त तथैव चाग्निः ।
ये वा दिविस्था देवताश्चापि पुंसा
तस्मात्परं त्वामृषयो वदन्ति ॥ ३३
वेदा यज्ञाश्च सोमश्च दक्षिणा पावको हविः ।
यज्ञोपगं च यत्किंचिद्भगवांस्तदसंशयम् ॥ ३४
इष्टं दत्तमधीतं च व्रतानि नियमाश्च ये ।
ह्रीः कीर्तिः श्रीर्द्युतिस्तुष्टिः सिद्धिश्चैव त्वदर्पणा ॥ ३५
कामः क्रोधो भयं लोभो मदः स्तम्भोऽथ मत्सरः ।
आधयो व्याधयश्चैव भगवंस्तनयास्तव ॥ ३६
कृतिर्विकारः प्रलयः प्रधानं प्रभवोऽव्ययः ।
मनसः परमा योनिः स्वभावश्चापि शाश्वतः ।
अव्यक्तः पावन विभो सहस्रांशो हिरण्मयः ॥ ३७
आदिर्गुणानां सर्वेषां भवान्वै जीवनाश्रयः ।
महानात्मा मतिर्ब्रह्मा विश्वः शंभुः स्वयंभुवः ॥ ३८
बुद्धिः प्रज्ञोपलब्धिश्च संविन्ख्यातिर्धृतिः स्मृतिः ।

32^{cd}, V1 B Dn D10 subst.

147* त्वया सृष्टमिदं कृत्स्नं त्रैलोक्यं सचराचरम् ।

33 T1 om 33 — ^{a}) V1 B Dn D10 यानींद्रियाणीह, D1 2 पचेंद्रियार्थाश्च, D3 पचेंद्रियार्थवारश्च (sic), D4 6 7 9 ये चेंद्रिया यच्च, D5 ये चेंद्रियाद्यश्च, D8 यचेंद्रिय यच्च (for ये चेन्द्रियार्थाश्च) — ^{b}) V1 B Dn D10 [अ]म्रय (for [अ]ग्नि) — ^{c}) D5 ये वै दिविस्था, T2 3 G2 4 M या देह(G2 °व)स्था (for ये वा दिविस्था) V1 B1-4 Dn D10 ये देह(B2 3 ते देह, Dn1 n2 D10 ये देव, Dn3 ते देव)संस्थास्तव दे(B1 दै)-वताश्च, B5 ते तदवसंस्थास्तव देवताश्च (sic), D1-8 ये वा दिविष्ठा देवताश्चाधि(D2 °द्वि)देवास् — ^{d}) D1-8 तेषा (for तस्मात्) D4 मुनयो (for ऋषयो)

34 D1-3 om 34^{ab} — ^{a}) Dn1 देवश् (for वेदा) V1 B5 Dn1 n2 transp यज्ञा and च D5 देवश्, M सोमाश् — ^{b}) D6 7 9 दक्षिण T G2 4 M दक्षिणा (T2 °णा, G2 °णा) पावका पुन· (T1 °कास्तथा, T2 3 °क पुन) — T1 om 34^{cd} — ^{c}) D4 5 T2 3 G2 4 M1, 2 4 यज्ञोपांगं, D10 यज्ञो यज्ञश् (for यज्ञोपगं) — ^{d}) G2 भगवस् G4 त्वम् (for तद्) B1 Dn1 D5 असंशय

35 ^{a}) D3 इष्ट (for इष्ट) D4 अधीते च, T G2 4 M तपोधीत (for अधीत च) D1 om च — T1 om 35^{cd} — ^{c}) D3 G2 transp कीर्ति and श्री D1 वृतिस्, D8-9 धृतिस् (for द्यु°) — ^{d}) V1 Dn D1 7 8 10 तदर्पणा (Dn1 n2 °णी), B2 (marg as in text) 5 त्वदर्पणी, T3 M1 °र्पण, M1-3 °र्पणा (for °र्पणा)

36 ^{a}) B1, 3 D1 2 M1-3 कामक्रोधौ (for काम क्रोधो) T2 3 G2 4 कामक्रो(G2 °म· क्रो)धोभयो लोभो — ^{b}) B1 damaged, T2 G4 दम्भो (for स्तम्भो) D4 6-9 च (for ऽथ) T1 संबोधो मद एव च — ^{d}) D1 3 partly damaged V1 D10 भगवांस् B3-5 Dn2 D5 T G2 4 M तनवस्, D1 corrupt (for °यास्)

37 T1 om 37 — ^{a}) V1 कीर्तिर्, T2 3 G4 प्रकृतिर् (hypermetric) (for कृतिर्) D6 7 9 विकार (for °र) Dn प्रणय (for प्रलय) — ^{b}) D3 4 M4 प्रधान (for °न) D10 पुरुषो (for प्रभवो) V1 B Dn प्रधान वी(B4 °नम)जमव्यय, D1 3 प्रधान प्रणवो(D8 °लयो)व्यय, T2 3 G2 4 प्रधान (G2 °न) प्रभवाव्यय (G4 °य) — ^{c}) D7 तमस (for मनस) D5 प्रभवो; T2 G4 परमो, T3 प्रभवा (for परमा) — ^{d}) B Dn1 n2 D5 प्र (for स्व-) T2 3 G2 4 M स्वभाव(G2 °वा)श्चेतना धृति — ^{e}) D5 6 T2 3 G2 4 अव्यक्त- (for °क्त) D6 9 विभु· (for विभो) V1 B Dn D8 10 अव्यक्त पावनोर्चि(B4 D8 10 °कोर्चि)स्त्व, D4 °क्त पावनो विभु, M °क्तभावनविभो — ^{f}) V1 B Dn D2-4 6 8-10 सहस्राशुर् (for °शो) B4 हिरण्मयं

38 D4 repeats 38^{ab} after 42 — ^{a}) V1 B (except B1) Dn D4 (both times) 6-9 T2 3 G4 गणाना (for गु°) — ^{b}) D4 (both times) 8-9 भगवान् (for भवान्वै) V1 B Dn D10 भवान्वै जीविताश्रय (V1 °य), D2 3 भगवाञ्जवनाश्रय — T1 om 38^{c}-39^{d} — ^{c}) D5 गहनात्म· (for महानात्मा) Dn2 नतिर्, D1, 2 6 पतिर्,' D3 4 7-9 यतिर्, T2 3 G2 4 M मनुर् (for मतिर्) — ^{d}) B1 4 D7 G2 विश्व; B3 विश्व; D5 विभु (for विश्व) B5 M1 4 स्वयंभव, D7 om, D10 प्रजापति, T2 G4 स्वयप्रभु (for °भुव) D1-4 6 8 विश्वप्रभु (D1 विश्व स्वभू, D2 3 स्वयभूस्त्वं) स्वयंप्रभु·

39 T1 om 39 (cf v l 38) — ^{a}) Dn2 D7 बुद्धि (for बुद्धि·) B3 प्रमोप; D4 6 प्रज्ञानु (for प्रज्ञोप) — ^{b}) D10 ख्याति; G2 मुक्ति (for संविन्)· D1 damaged; D1, 3 तथैव च; D4 7 9 ए(D1 ग)·

पर्यायवाचकैः शब्दैर्महानात्मा विभाव्यसे ॥ ३९
त्वां बुद्ध्वा ब्राह्मणो विद्वान्न प्रमोहं निगच्छति ।
हृदयं सर्वभूतानां क्षेत्रज्ञस्त्वमृषिष्टुतः ॥ ४०
सर्वतःपाणिपादस्त्वं सर्वतोक्षिशिरोमुखः ।
सर्वतःश्रुतिमाँल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठसि ॥ ४१
फलं त्वमसि तिग्मांशो निमेषादिषु कर्मसु ।
त्वं वै प्रभार्चिः पुरुषः सर्वस्य हृदि संस्थितः ।
अणिमा लघिमा प्राप्तिरीशानो ज्योतिरव्ययः ॥ ४२
त्वयि बुद्धिर्मतिर्लोकाः प्रपन्नाः संश्रिताश्च ये ।
ध्यानिनो नित्ययोगाश्च सत्यसंधा जितेन्द्रियाः ॥ ४३
यस्त्वां ध्रुवं वेदयते गुहाशयं
प्रभुं पुराणं पुरुषं विश्वरूपम् ।
हिरण्मयं बुद्धिमतां परां गतिं
स बुद्धिमान्बुद्धिमतीत्य तिष्ठति ॥ ४४
विदित्वा सप्त सूक्ष्माणि षडङ्गं त्वां च मूर्तितः ।
प्रधानविधियोगस्थस्त्वामेव विशते बुधः ॥ ४५
एवमुक्ते मया पार्थ भवे चार्तिविनाशने ।
चराचरं जगत्सर्वं सिंहनादमथाकरोत् ॥ ४६

तिस्तथा (for ष्टुति स्मृति) D6 8 संविख्यातिर्द्युतिस्तथा —c) D1 damaged D2 वेदादि (for पर्याय-) —d) V1 B1 4 5 Dn D4-10 विभा(D1 न भा)व्यते ; B3 8 D1 °व्यते, T2 3 G2 4 °ध्यसे (for °व्यसे)

40 a) D1-8 सबुद्धा (D2 °द्धा) ; D4 6 7 9 त बुद्धा G3 ब्रह्मगो (for ब्रा°) D1 8 lacuna, D8 वेदान् (for विद्वान्) —b) D8 partly damaged T1 स- (for न) D1 6 T1 न (for नि) V1 B Dn D1 8 प्रमोहं विनिय(B1 च निय , B4 *निग ; Dn8 न निग , D1 *निय)च्छति — For 40^{ab}, D5 subst.

148* तत्त्वविद्ब्राह्मणो विद्वानप्रमेयगतिस्तथा ।

—c) D4-9 हृदये (for °य) —d) D1 partly damaged V1 सर्वज्ञस् (for क्षेत्र°) B8 4 D10 ऋषिस्तुत ; Dn1 ऋषिभि ष्टुत (hypermetric), D4 6-9 ऋषि कृत , G2 अभिस्तुत (for ऋषिष्टुत) D2 8 पुरुहूत पुरुष्टुत , T G4 M क्षेत्रज्ञस्त्वृषिभि स्तु(T1 2 G4 स्तू)त

41 =(var) 6 35 13, 12 231 29, 291 16, 300 14, 12 App I (No 28), lines 163–164, 14 19 45, 40 4, Śvetāśvatara Up 3 16 —a) D8 reads सर्वत twice. D4 6 -पादांते, D10 पादंत (for पादस्त्व) —b) G2 शिरो मुखे (for शिरोमुख) —c) D1 partly damaged B1 स्मृतिमाँल्; D10 T2 3 G3 4 M4 श्रुतिमल्ँ —d) G2 माश्रित्य (for आवृत्य) B3 T2 3 G3 4 तिष्ठति ; T1 °से (for सि)

42 T1 om 42^{ab} —a) D5 पूषा, T2 3 G4 कालस् (for फल) D1-3 तपासि (for त्वमसि) B Dn2 n3 D2 4 8 10 T2 3 G3 4 तिग्मांशोर् (for शो) —b) D4 मर्मसु (for क) D1-3 T2 G4 निमेषादिस्वक(T2 G4 °सुक)र्मसु —c) D5 प्रभाव (for र्चि) —d) V1 B1, 3 Dn1 n3 संश्रित ; D10 संस्मृत ; T1 विश्रित ; G2 M4 (sup lin) निश्चित ; M निश्रित (for संस्थित) D4 सर्वस्य हृदये स्थित , T2 3 G4 सर्वत्र हृदि निश्चित —e) B3 5 Dn1, n2 महिमा (for लघिमा) — After 42, D4 repeats 38^{ab}

43 T1 om 43 —a) D4 7-9 गतिर् (for मतिर्) D1-9 लोके (for लोका) —b) B1 प्रयत्ना , D8 10 T2 M प्रसन्ना (for प्रपन्ना) D2 3 5 चाश्रिताश् (for सं°) D1 प्रसन्नाश्चाश्रिताश्च ये, D4 6 7 9 प्रसन्नाश्च श्रि(D4 सि)ताश्च ये —c) G2 M ध्यायिनो, G4 ध्यायतो (for ध्यानिनो) Dn3 D1-4 6-10 -युक्ताश् (for -योगाश्) D5 ध्याननित्या योगनित्या —d) V1 B3 Dn1 D4 6 7 9 सत्य(D4 °स्त्र)सत्त्वा (for °संधा) D7 यतेन्द्रिया

44 a) D7 9 यत् (for यस्) D5 शिवं (for ध्रुव) V1 देवयन्ते, Dn8 वेषयते (for वेद°) T1 गुहागतं (for शय) —b) D1-8 पर (for प्रभुं) D1 पुरुषो V1 B2 (marg) Dn च विग्रह, B1 3 (orig) 4-5 च त्रिश्व (for विश्वरूपम्) —c) D1 परा गतं, D2 परं गत , D8 परा गत ; D8 वरिष्ठ (for परां गतिं)

45 T1 om 45 —a) D4 6 सत्त्व-, D5 सर्व (for सप्त) —b) D1-9 षड्विंश (for षडङ्गं) M1-3 त्वात्म- (for त्वां च) —c) D4 6 9 प्रधाने, T2 °नं (for °न) Dn8 निधि , T2 3 G3 4 M विनि (for विधि) B1 3 -योगस्थ, D1-3 5-10 °शस् (for °स्थस्) —d) D1-9 एष (for एव) D6 त्वमेवाशसते बुध

46 a) D4 6 M उक्तो (for उक्ते) T1 भवे (for मया) —b) Dn2 भवेन, D1-8 स्तवे च, D1 6 7 9 स्तवेथ ; D5 देवे च, D8 भवेश्च, T1 मया च (for भवे च) M भवोथार्तिविनाशन —c) Dn1 n2 D2 सर्गं (for सर्वं) —d) V1 B2 5 तथा ; B1, 3, 4 Dn D10 सदा (for अथ)

सविप्रसंघाश्च सुरासुराश्च
नागाः पिशाचाः पितरो वयांसि ।
रक्षोगणा भूतगणाश्च सर्वे
महर्षयश्चैव तथा प्रणेमुः ॥ ४७
मम मूर्ध्नि च दिव्यानां कुसुमानां सुगन्धिनाम् ।
राशयो निपतन्ति स्म वायुश्च सुसुखो ववौ ॥ ४८
निरीक्ष्य भगवान्देवीमुमां मां च जगद्धितः ।
शतक्रतुं चाभिवीक्ष्य स्वयं मामाह शंकरः ॥ ४९
विद्मः कृष्ण परां भक्तिमस्मासु तव शत्रुहन् ।
क्रियतामात्मनः श्रेयः प्रीतिर्हि परमा त्वयि ॥ ५०
वृणीष्वाष्टौ वरान्कृष्ण दातास्मि तव सत्तम ।
ब्रूहि यादवशार्दूल यानिच्छसि सुदुर्लभान् ॥ ५१

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

१६

कृष्ण उवाच ।
मूर्ध्ना निपत्य नियतस्तेजःसंनिचये ततः ।
परमं हर्षमागम्य भगवन्तमथाब्रुवम् ॥ १
धर्मे दृढत्वं युधि शत्रुघातं

47 [a]) V1 B Dn D10 त (for स-) T1 सुराश्च नागा (for °सुराश्च) — [b]) T1 पिशाचयक्षा (for नागा पिशाचा) — [c]) D5 भूतखगाश्च, D9 om (for °गणाश्च) — [d]) B2 partly damaged Dn3 D3 [प्र]व, M [श्च]पि V1 B1 3-5 Dn D5 10 तदा, D8 अथो (for तथा) D1-9 प्रणेदु (for °मुः)

48 [a]) D2 3 T2 3 G2 4 मूर्धनि (for मूर्ध्नि च) — [d]) V1 प्र, T2 3 G4 स (for सु) D3 -सुख (for -सुखो)

49 [ab]) V1 B Dn D2 10 देवीं ह्युमा, D7 T G2 4 M देवीमु(T1 M °व्या सु)त्व (for देवीमुमा) D3 om मा T1 स (for च) D1-9 जगत्पति (D4 6 °तिं) (for °द्धितः) — [c]) Dn3 वा निरीक्ष्य, D2 8 च (D3 om च) सम्प्रेक्ष्य (for चाभिवीक्ष्य)

50 [a]) Dn1 n2 विद्मु, Dn3 T2 3 G2 M1-3 विद्म, D1-9 M4 वेद्मि (for विद्मः) D3 परो, D10 पर (for परां) T1 भक्तिर् — D10 om 50[c]-51[d] — [c]) Dn1 M क्रि(M4 प्री)यताम् (for क्रि°) B4 प्रेय (for श्रेय) — [d]) D2 3 च (for हि) D7 9 तव, D3 भवे (for त्वयि) V1 B Dn प्रीतिर्हि (Dn1 °हिं) त्वयि मे परा

51 D10 om 51 (cf. v 1 50) — [a]) B2 damaged T1 त्र वरान्, G2 4 वचनान् (for [आ]ष्टौ वरान्) — [b]) D1-9 सुव्रत (D1 °त) (for सत्तम) — [d]) T G2 4 M इहेच्छसि (for इच्छसि सु)

Colophon om in D1 3-9 — *Parvan name* B1 3 4 Dn3 शांति — *Sub parvan* B Dn D10 M दानधर्म — *Adhy name* V1 B5 मेघवाहन, B1 2 Dn D3 मेघवाहनपर्व, B4 मेघवाहनोपाख्यान, M मेघवाहनोपाख्याने महेश्वरदर्शन — *Adhy no* (figures, words or both) D10 12, T1 238, T2 3 G2 4 47, M 37 — *Śloka no* Dn1 418, D4 50

16

☞ G1 3 om this adhy (cf v 1 13 14 1) For the sequence in T1, cf v 1 13 14 1

1 D1-3 M3 om the ref D4-9 श्रीविष्णुरु (for कृष्ण) — [a]) D4 6 7 मूर्ध्नि (for मूर्ध्ना) — [b]) B1 तेजसु, D10 तेजसा (for तेजस) B2 (marg) निधये (for °चये) D1-3 5 तेजसा (D2 °सो) निचय तत, D4 6-9 तेजसा निचयस्तत (D8 °था) — For 1[ab], T G2 4 subst

149* मूर्ध्ना प्रणम्य तु भव देवमीशानमव्ययम् ।
[G4 शिव (for भव)]

— [c]) B1-3 D1 6-9 पर प्र (for परम) V1 B Dn आगत्य (for °म्य) D10 पर हर्षमुपागम्य — [d]) D1 [अ]मुवत्, D1 8 10 G2 [अ]मुवन, M1 2 4 [अ]मव

2 [a]) D4 6 7 प्रथम (for परमं) — [c]) D1 4 यौगं,

यशस्तथाग्र्यं परमं बलं च ।
योगप्रियत्वं तव संनिकर्षे
वृणे सुतानां च शतं शतानि ॥ २

एवमस्त्विति तद्वाक्यं मयोक्तः प्राह शंकरः ॥ ३

ततो मां जगतो माता धरणी सर्वपावनी ।
उवाचोमा प्रणिहिता शर्वाणी तपसां निधिः ॥ ४

दत्तो भगवता पुत्रः साम्बो नाम तवानघ ।
मत्तोऽप्यष्टौ वरानिष्टान्गृहाण त्वं ददामि ते ।
प्रणम्य शिरसा सा च मयोक्ता पाण्डुनन्दन ॥ ५

द्विजेष्वकोपं पितृतः प्रसादं
शतं सुतानामुपभोगं परं च ।
कुले प्रीतिं मातृतश्च प्रसादं
शमप्राप्तिं प्रवृणे चापि दाक्ष्यम् ॥ ६

देव्युवाच ।

एवं भविष्यत्यमरप्रभाव
नाहं मृषा जातु वदे कदाचित् ।
भार्यासहस्राणि च षोडशैव
तासु प्रियत्वं च तथाक्षयत्वम् ॥ ७

प्रीतिं चाग्र्यां बान्धवानां सकाशा-
द्ददामि ते वपुषः काम्यतां च ।
भोक्ष्यन्ते वै सप्ततिर्वै शतानि
गृहे तुभ्यमतिथीनां च नित्यम् ॥ ८

Dn3 (before corr) D2 8 M3 योगि, D6 9 10 योग, T1 योगे (for योग) Dn2 D1 4 6 7 9 भव, T1 बल, T2 3 G1 बुध, G3 M युधि (for तव) Dn2 -संनिकृष्ट (for °कर्षे) —d) M1 शतानां (for सुतानां) D4. 6 यश, G2 चतु (for शत) T1 वृणे सुत धैर्य-मद्यार्यमीश

3 a) T2 3 G1 मद्वाक्यं, G2 त प्राह (for तद्वाक्य) —b) B3 D1. 3. 5 [उ]क्त; D2 6–9 [उ]क्ते

4 a) T1 मा (for मां) D3 जगतां T1 धात्री (for माता) —b) B1. 2 4 Dn3 D1 7–10 धारणी, B3 धरिणी, Dn1 n2 धारिणी B2 5 -संपदा, D5 पार्वती (for पावनी) T1 सर्वपापप्रणाशनी —c) T G1 मां, G3 M मा (for [उ]मा) D6 9 प्राणहिता (for प्रणि°) —d) V1 B तपसो (for सां) T1 निधिं (for निधि)

5 b) T2 3 G1 तथा, G2 तदा, M4 ततो (for तव) —c) D5 ततो (for मत्तो) D1 [ऽ]पि त्व, D2 8 [ऽ]पि च; D5 8 9 M1–3 ह्यष्टौ, T G2 4 M4 हृष्टो (for ऽप्यष्टौ) D2 8 अन्यान्, T1 अष्टौ (for इष्टान्) —d) D1 [अ]द्य (for त्वं) V1 B1 3 5 D1 3 ददानि (for °मि) D5 वै (for ते) —e) D1. 4 6–9 देवी, D5 देवीं, T2 3 G1 यावन् (for सा च) D2 8 तत प्रणम्य सा देवी ।

6 a) D4 द्विजेष्वकोप, D6–9 द्विजश्रेष्ठ कोप (for द्विजेष्वकोप) D2 4 6–8 प्रसाद —b) D1–3 सुतान्बहून्, D5 शतं समानाम्, T1 बधुप्रीतिम्, T2 3 G2 4 M2 4 शत सोमान् (for शत सुतानाम्) V1 B Dn D10 परम च भोग, D3 उपभोग पर वच (for °ग पर च) D2 7 शतस्तोमानुपभोग पर च (D7 °र वच), D6 9 शतं सोमानुपभोग पर वच (D6 °र च) —c) D3 G2 M प्रीतिर् (for प्रीतिं) D1 कुले प्रतीतिमाभृतोपि प्रसादं (sic), T1 कुले प्रसादं विनय द्विजेषु —d) D1 lacuna for शम T2 om from प्रवृणे up to भविष्यत्यमर (in 7a) B1 4 D1 G3 प्रावृणे, T1 करणे (for प्रवृणे) T3 G2 4 देवि (for दाक्ष्यम्)

7 T2 om up to °त्यमर (in 7a) (cf v 1 6) T1 om 7–8 with the ref T3 G2 4 om the ref. V1 B Dn D10 उमा, D1–4 9 श्रीभगवान्, D5–8 श्रीभगवती (for देवी) —a) G2 भविष्यसि M1–3 [अ]मल (for [अ]मर-) D4 -प्रभावा, M4 -प्रभाव D7 एव भविष्यपरम प्रभाव (sic) —b) D5 वृथा (for मृषा) D4 6 नाहं वदे जातु मृषा कदापि —d) D6 om च तथाक्षयत्वम् Dn1 n3 D5 [अ]क्षय च, Dn2 त्रयं च, D2 विभुत्वं (for [अ]क्षयत्वम्)

8 T1 om. 8 (cf v 1 7) B1 reads 8a on marg —a) D4 om च T2 3 G2 4 M प्रकाश (for सकाशाद्) —b) M ददानि (for मि) V1 चेह, B Dn D3 10 T3 G2 4 तेह (for ते) D10 वपुषा, G2 °षां (for °षः) D6 ददामि तव पुत्रकाम्यता च (sic) — D7 om 8cd —c) V1 प्रोक्ष्यते वै, D1. 2 4–6 9 भविष्यति, D8 भोक्ष्यंति ते (for भोक्ष्यन्ते वै) B1 3 D6 9 सप्तति, Dn1 n2 D8 °तिं (for °तिर्) D3 भविष्यति सप्ततिसप्ततिर्वै —d) B (except B4) D1–3 5 6 8 9 यतीनां (for च नित्यम्)

सविप्रसंघाश्च सुरासुराश्च
नागाः पिशाचाः पितरो वयांसि ।
रक्षोगणा भूतगणाश्च सर्वे
महर्षयश्चैव तथा प्रणेमुः ॥ ४७
मम मूर्ध्नि च दिव्यानां कुसुमानां सुगन्धिनाम् ।
राशयो निपतन्ति स्म वायुश्च सुसुखो ववौ ॥ ४८
निरीक्ष्य भगवान्देवीमुमां मां च जगद्धितः ।
शतक्रतुं चाभिवीक्ष्य स्वयं मामाह शंकरः ॥ ४९
विद्मः कृष्ण परां भक्तिमस्मासु तव शत्रुहन् ।
क्रियतामात्मनः श्रेयः प्रीतिर्हि परमा त्वयि ॥ ५०
वृणीष्वाष्टौ वरान्कृष्ण दातास्मि तव सत्तम ।
ब्रूहि यादवशार्दूल यानिच्छसि सुदुर्लभान् ॥ ५१

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

१६

कृष्ण उवाच ।
मूर्ध्ना निपत्य नियतस्तेजःसंनिचये ततः ।
परमं हर्षमागम्य भगवन्तमथाब्रुवम् ॥ १
धर्मे दृढत्वं युधि शत्रुघातं

---

47 ^{a}) V1 B Dn D10 त (for स-) T1 सुराश्च नागा (for °सुराश्च) — ^{b}) T1 पिशाचयक्षा (for नागा पिशाचा) — ^{c}) D5 भूतखगाश्च, D9 om (for °गणाश्च) — ^{d}) B2 partly damaged Dn8 D8 [पु]व, M [अ]पि V1 B1 3–5 Dn D5 10 तदा, D8 अथो (for तथा) D1–9 प्रणेदु (for °मु-)

48 ^{a}) D2 3 T2 3 G2 4 मूर्धनि (for मूर्ध्नि च) — ^{d}) V1 प्र, T2 3 G4 स (for सु) D8 -सुख (for -सुखो)

49 ^{ab}) V1 B Dn D2 10 देवीं ह्युमां, D7 T G2 4 M देवीमु(T1 M °व्या मु)खे (for देवीमुमां) D8 om मां T1 स (for च) D1–9 जगत्पति (D4 6 °तिं) (for °द्धित) — ^{c}) Dn8 वा निरीक्ष्य, D2 3 च (D8 om च) समेक्ष्य (for चाभिवीक्ष्य)

50 ^{a}) Dn1 n2 विदु, Dn8 T2 3 G2 M1–3 विप्र, D1–9 M4 वेद्मि (for विद्म) D8 परो, D10 पर (for परा) T1 भक्तिर् — D10 om 50^{c}–51^{d} — ^{c}) Dn1 M त्रि(M4 त्री)यताम् (for क्रि°) B4 प्रेय (for श्रेय) — ^{d}) D2 3 च (for हि) D7 9 तव, D8 भवे (for त्वयि) V1 B Dn प्रीतिर्हि (Dn1 °र्हि) त्वयि मे परा

51 D10 om 51 (cf. v 1 50) — ^{a}) B2 damaged. T1 स्व वरान्, G2 4 वचनान् (for [अ]ष्टौ वरान्) — ^{b}) D1–9 सुव्रत (D4 °त) (for सत्तम) — ^{d}) T G2 4 M इहेच्छसि (for इच्छसि सु)

Colophon om in D1 3–9 — *Parvan name* B1 3 4 Dn3 शांति — *Sub-parvan* B Dn D10 M दानधर्म — *Adhy name* V1 B5 मेघवाहन, B1 2 Dn D8 मेघवाहनपर्व, B4 मेघवाहनोपाख्यानं, M मेघवाहनोपाख्याने महेश्वरदर्शनं — *Adhy no* (figures, words or both) D10 12, T1 238, T2 3 G2 4 47, M 37 — *Śloka no* Dn1 418, D4 50

16

☞ G1 3 om this adhy (cf. v 1 13 14 1) For the sequence in T1, cf v 1. 13 14 1

1 D1–3 M3 om the ref D4–9 श्रीविष्णुर् (for कृष्ण) — ^{a}) D4 6 7 मूर्ध्नि (for मूर्ध्ना) — ^{b}) B1 तेज सु, D10 तेजसा (for तेज स-) B2 (marg) निधये (for °चये) D1–3 5 तेजसां (D2 °सो) निचय तत, D4 6–9 तेजसां निचयस्तत (D8 °था) — For 1^{ab}, T G2 4 subst

149* मूर्ध्ना प्रणम्य तु भव देवमीशानमव्ययम् ।
[G4 शिव (*for* भवं)]

— ^{c}) B1–3 D4 6–9 पर प्र (for परमं) V1 B Dn भागस्य (for °म्य) D10 पर हर्षमुपागम्य — ^{d}) D1 [अ]ब्रुवत्, D1 3 10 G2 [अ]ब्रुवन्, M1 2 4 [अ]भव

2 ^{b}) D4 6 7 प्रथमं (for परमं) — ^{c}) B4 5 योगं;

यशस्तथाग्र्यं परमं बलं च ।
योगप्रियत्वं तव संनिकर्षं
वृणे सुतानां च शतं शतानि ॥ २
एवमस्त्विति तद्वाक्यं मयोक्तः प्राह शंकरः ॥ ३
ततो मां जगतो माता धरणी सर्वपावनी ।
उवाचोमा प्रणिहिता शर्वाणी तपसां निधिः ॥ ४
दत्तो भगवता पुत्रः साम्बो नाम तवानघ ।
मत्तोऽप्यष्टौ वरानिष्टान्गृहाण त्वं ददामि ते ।
प्रणम्य शिरसा सा च मयोक्ता पाण्डुनन्दन ॥ ५
द्विजेष्वकोपं पितृतः प्रसादं
शतं सुतानामुपभोगं परं च ।
कुले प्रीतिं मातृतश्च प्रसादं
शमप्राप्तिं प्रवृणे चापि दाक्ष्यम् ॥ ६
देव्युवाच ।
एवं भविष्यत्यमरप्रभाव
नाहं मृषा जातु वदे कदाचित् ।
भार्यासहस्राणि च षोडशैव
तासु प्रियत्वं च तथाक्षयत्वम् ॥ ७
प्रीतिं चाग्र्यां बान्धवानां सकाशा-
द्ददामि ते वपुषः काम्यतां च ।
भोक्ष्यन्ते वै सप्ततिर्वै शतानि
गृहे तुभ्यमतिथीनां च नित्यम् ॥ ८

Dn3 (before corr) D2 3 M3 योगि, D6 9 10 योग, T1 योगे (for योग) Dn2 D1 4, 6 7 9 भव-, T1 चल, T2 3 G1 वुध, G2 M युधि (for तव) Dn2 सनिकृष्टं (for °कर्षं) — d) M1 शतानां (for सुताना) D4 6 यश°, G2 चतु- (for शत) T1 वृणे सुत धैर्य-महार्षमीश

3 a) T2 3 G1 मद्वाक्य, G3 तं प्राह (for तद्वाक्य) — b) B6 D1 3 5 [उ]क्त, D4 6-9 [उ]क्ते

4 a) T1 मा (for मां) D8 जगतां T1 धात्री (for माता) — b) B1, 2 4 Dn3 D1 7-10 धारणी, B6 धरिणी, Dn1 n2 धारिणी B2 5 -सपदां, D5 पार्वती (for पावनी) T1 सर्वपापप्रणाशनी — c) T G1 मा, G2 M मा (for [उ]मा) D6 9 प्राणहिता (for प्रणि°) — d) V1 B तपसो (for सां) T1 निधिं (for निधि)

5 b) T2 3 G1 तथा, G2 तदा, M4 ततो (for तव) — c) D5 ततो (for मत्तो) D1 [ऽ]पि त्व, D2 3 [ऽ]पि च, D5 8 9 M1-3 ह्यष्टौ, T G3 4 M4 ह्यष्टो (for ऽप्यष्टौ) D2 3 अन्यान्, T1 अष्टौ (for इष्टान्) — d) D1 [अ]द्य (for त्व) V1 B2 3 5 D1 3 ददानि (for °मि) D5 वै (for ते) — e) D1 4 6-9 देवी, D5 देवीं, T2 3 G1 यावत् (for सा च) D2 3 तत प्रणम्य सा देवी

6 a) D4 द्विजेन्द्वकोप, D6-9 द्विजश्रेष्ठ कोप (for द्विजेष्वकोप) D3 4, 6-8 प्रसाद — b) D1-3 सुतान्बहून्, D5 शतं समानाम्, T1 बंधुप्रीतिम्, T2 3 G3 4 M2 4 शत स्तोमान् (for शत सुतानाम्) V1 B Dn D10 परमं च भोग, D8 उपभोग पर वच (for °ग परं च) D4 7 शतस्तोमानुपभोग पर च (D7 °र वच), D6 9 शतं स्तोमानुपभोग पर वच° (D6 °रं च) — c) D8 G2 M प्रीतिर् (for प्रीतिं) D1 कुले प्रतीतिमाभृतोपि प्रसादं (sic), T1 कुले प्रसादं त्रिनयं द्विजेषु — d) D1 lacuna for शम T2 om from प्रवृणे up to भविष्यत्यमर (in 7a) B1, 4 D1 G2 प्रावृणे, T1 करणे (for प्रवृणे) T3 G3 4 देवि (for दाक्ष्यम्)

7 T2 om up to त्यमर (in 7a) (cf v 1. 6) T1 om 7-8 with the ref T3 G2 4 om the ref. V1 B Dn D10 उमा, D1-4 9 श्रीभगवान्, D5-8 श्रीभगवती (for देवी) — a) G2 भविष्यसि M1-3 [अ]मल (for [अ]मर) D4 प्रमाना, M4 -प्रमाव D7 एव भविष्यत्परमं प्रभाव (sic) — b) D5 वृथा (for मृषा) D4 6 नाह वदे जातु मृषा कदापि — d) D6 om च तथाक्षयत्वम् Dn1 n3 D5 [अ]क्षय च, Dn2 त्रयं च, D2 विमुत्वं (for [अ]क्षयत्वम्)

8 T1 om 8 (cf. v 1 7) B1 reads 8a on marg — a) D4 om. च T2 3 G2 4 M प्रकाश (for सकाशाद्) — b) M ददानि (for मि) V1 चेह, B Dn D2 10 T3 G3 4 तेहं (for ते) D10 वपुषा, G2 °षां (for °ष) D5 ददामि तव पुत्रकाम्यता च (sic) — D7 om 8cd — c) V1 भोक्ष्यते वै, D1 2 4-6 9 भविष्यति, D8 भोक्ष्यति से (for भोक्ष्यन्ते वै) B1 3 D6 9 सप्तति, Dn1 n2 D3 तिं (for °तिर्) D8 भविष्यति सप्ततिसप्ततिर्वै — d) B (except B1) D1-3 5, 6 8 9 यतीनां (for च नित्यम्)

वासुदेव उवाच ।

एवं दत्त्वा वरान्देवो मम देवी च भारत ।
अन्तर्हितः क्षणे तस्मिन्सगणो भीमपूर्वज ॥ ९
एतदत्यद्भुतं सर्वं ब्राह्मणायातितेजसे ।
उपमन्यवे मया कृत्स्नमाख्यातं कौरवोत्तम ॥ १०
नमस्कृत्वा तु स प्राह देवदेवाय सुव्रत ।
नास्ति शर्वसमो दाने नास्ति शर्वसमो रणे ।
नास्ति शर्वसमो देवो नास्ति शर्वसमा गतिः ॥ ११
ऋषिरासीत्कृते तात तण्डिरित्येव विश्रुतः ।
दश वर्षसहस्राणि तेन देवः समाधिना ।
आराधितोऽभूद्भक्तेन तस्योदर्कं निशामय ॥ १२
स दृष्टवान्महादेवमस्तौषीच्च स्तवैर्विभुम् ।
पवित्राणां पवित्रस्त्वं गतिर्गतिमतां वर ।
अत्युग्रं तेजसां तेजस्तपसां परमं तपः ॥ १३

— For 8^{cd}, D_{10} $T_{2\,3}$ $G_{2\,4}$ M subst

150* भवन्तु नित्यमतिथीनां बहूनि
गृहे च तुभ्य प्रीतिमतां शतानि ।

[(L 1) T_{2} G_{4} भवति, M_{4} अह (for भवन्तु) — (L 2) M स- (for तुभ्य)]

9 T $G_{2\,4}$ M om the ref $D_{4\,6}$ श्रीविष्णुर् (for वासुदेव) — ^{a}) D_{1-9} एतान् (for एवं), T_{2} M वरं (for वरान्) T_{1} एवमस्त्विति देव्युक्त्वा — T_{2} om (hapl) 9^{b}–11^{e} — ^{b}) T_{1} महादेवश् (for मम देवी) $D_{4\,6}$ देवी च मम भारत — ^{c}) D_{5} अतर्हितौ, G_{2} °र्हिते (for °र्हित°) — ^{d}) $T_{1\,3}$ $G_{2\,4}$ सगणो मा विसृज्य च

10 T_{2} om 10 (cf. v 1 9) — ^{a}) $D_{4\,6\,7\,9}$ तदद्भुत (for अत्य°) V_{1} B Dn D_{10} पूर्वं, G_{2} सत्व (for सर्वं) — ^{b}) G_{4} [अ]मि (for [अ]ति-) $D_{1\,3\,5}$ ब्राह्मणायामितौजसे, $D_{4\,6-9}$ °यामृतायुषे (D_{4} °ष), T_{1} °णस्यातितेजस — ^{c}) Hypermetric G_{2} यदा (for मया) $D_{2\,3}$ सर्वम् (for कृत्स्नम्) T_{1} उपमन्योर्मयाख्यात — ^{d}) B_{1} D_{9} पार्थिवोत्तम, T_{3} G_{4} M पौर° (for कौर°) V_{1} B_{2-5} Dn D_{10} व्याख्यात पार्थिवोत्तम, T_{1} तदानीं पौरवोत्तम

11 T_{2} om 11^{abcde} (cf v 1 9) — ^{a}) B_{5} D_{1-10} $T_{1\,3}$ $G_{2\,4}$ M नमस्कृत्य (for °त्वा) $D_{4\,6-9}$ स वै: D_{5} तत, T_{1} स तं, T_{3} $G_{2\,4}$ M स तु (by transp) — ^{b}) B_{5} $D_{2\,4}$ T_{1} सुव्रत — After 11^{ab}, D_{8} ins an addl colophon [*Adhy name* महादेवमाहिमा] — Before 11^{cd}, V_{1} B D (except $D_{1\,3}$) ins उपमन्युरुवाच After this insertion, D_{5} reads 23^{c}–24^{d} D_{4} om 11^{cd} V_{1} B Dn_{2} n_{3} $D_{5\,10}$ transp 11^{cd} and 11^{ef} — ^{c}) B_{3} Dn_{2} D_{1} सर्वे (for शर्व-) — ^{d}) B_{3} Dn_{2} सर्वसमो, B_{4} शर्वपमे — Dn_{1} om 11^{ef} — ^{e}) $T_{1.3}$ $G_{2\,4}$ सु(T_{3} स)प्रसादवरो लोके — ^{f}) $T_{1\,3}$ G_{4} [अ]रिहन् (for गति) — After 11, V_{1} B Dn D_{10} ins. an addl colophon [*Parvan name* $B_{1\,3\,4}$ Dn_{3} शांति — *Sub-parvan* B Dn_{2} n_{3} D_{10} दानधर्म — *Adhy name* V_{1} $B_{1\,2\,5}$ Dn_{1} n_{3} मेघवाहन, B_{4} मेघवाहमहादेवस्तव — *Adhy no* V_{1} 15, D_{10} 13 — *Śloka no* B_{3} 10]

12 Before 12, V_{1} B Dn $D_{8\,10}$ ins उपमन्युरुवाच. — ^{d}) G_{4} om तेन V_{1} देव, T_{1} देव (for देव॰) — ^{e}) D_{1-8} भद्र ते (for भक्तेन) — ^{f}) $D_{2\,3}$ G_{2} [उ]दंत (for [उ]दर्कं)

13 ^{b}) D_{5} तं (for च) B_{5} शुचिर्भवं (for स्तवै र्विभुम्) — After 13^{ab}, N ins

151* इति तण्डिस्तपोयोगात्परमात्मानमव्ययम् ।
चिन्तयित्वा महात्मानमिदमाह सुविस्मित ।
यं पठन्ति सदा साख्याश्चिन्तयन्ति च योगिन ।
परं प्रधानं पुरुषमधिष्ठातारमीश्वरम् ।
उत्पत्तौ च विनाशे च कारणं यं विदुर्बुधा । [5]
देवासुरमुनीना च पर यस्मान्न विद्यते ।
अजं तमहमीशानमनादिनिधन प्रभुम् ।
अत्यन्तसुखिन देवमनघ शरणं व्रजे ।
एव ब्रुवन्नेव तदा ददर्श तपसा निधिम् ।
तमव्ययमनौपम्यमचिन्त्यं शाश्वतं ध्रुवम् । [10]
निष्कलं सकल ब्रह्म निर्गुण गुणगोचरम् ।
योगिना परमानन्दमक्षरं मोक्षसंज्ञितम् ।
मनोरिन्द्राग्निमरुतां विश्वस्य ब्रह्मणो गतिम् ।
अग्राह्यमचलं शुद्धं बुद्धिग्राह्यं मनोमयम् ।
दुर्विज्ञेयमसंख्येयं दुष्प्रापमकृतात्मभि । [15]
योनिं विश्वस्य जगतस्तमस परत परम् ।
पर पुराण पुरुष परेभ्य परत परम् ।
य प्राणवन्तमात्मान ज्योतिर्जीवास्थितं मन ।
तं देव दर्शनाकाङ्क्षी बहून्वर्षगणानृषि ।
तपस्युग्रे स्थितो भूत्वा दृष्ट्वा तुष्टाव चेश्वरम् । [20]

विश्वावसुहिरण्याक्षपुरुहूतनमस्कृत ।
भूरिकल्याणद विभो पुरुसत्य नमोऽस्तु ते ॥ १४
जातीमरणभीरूणां यतीनां यततां विभो ।
निर्वाणद सहस्रांशो नमस्तेऽस्तु सुखाश्रय ॥ १५
ब्रह्मा शतक्रतुर्विष्णुर्विश्वेदेवा महर्षयः ।
न विदुस्त्वां तु तत्त्वेन कुतो वेत्स्यामहे वयम् ॥ १६
त्वत्तः प्रवर्तते कालस्त्वयि कालश्च लीयते ।
कालाख्यः पुरुषाख्यश्च ब्रह्माख्यश्च त्वमेव हि ॥ १७
तनवस्ते स्मृतास्तिस्रः पुराणज्ञैः सुरर्षिभिः ।
अधिपौरुषमध्यात्ममधिभूताधिदैवतम् ।

[(L 1) D2 3 तवायोगाद् (for तपोयो°) — (L 2) D1-8 महादेवम् (for °त्मानम्) D5 मविस्मय, D10 शुचिस्मित (for शुचि) — (L 3) D1 योगिन — (L 4) B5 प्रव (for पर) D4 6 पुराण (for प्रधान) D4 6-9 अधिकर्नारम् (for °ष्ठानारम्) — (L 5) D4 6 विपत्ती (for विनाशे) — (L 6) V1 B1 3 4 तु, Dn3 तु (for च) D1-9 देवासुरमनुष्याणां (for the prior half) — (L 7) D1-9 आद्य तम्, D10 अजस्त्वम् (for अज तम्) D1-3 विभु (for प्रभुम्) — (L 8) B4 अनत (for अत्यन्त-) D1 -सुखिन B1 अनत (for अनघ) D2 श्रये, D1 नजेत् (for नजे) — (L 9) B1 स्तुवन् (for ब्रुवन्) B2 एप (for एव) D6 8 9 तपसो D5 निधि (for निधिम्) — (L 10) D1-3 5 अनाद्यतम्, D4 6-9 अनादि तम् (for अनौपम्यम्) V1 प्रभु (for ध्रुवम्) — (L 11) V1 D5 निष्फल (for निष्कल) B3 om, D1-9 परम (for सकल) — (L 12) B3 मद्यमक्षित, D10 मोक्षमार्ग च (for सक्षितम्) — (L 13) B1 मत्रैर्, D2 3 मन (for मनोर्) D4 6 देवाना (for मरुतां) B2 3 मनश्च (B3 श्चे) द्राग्निमरुतां, D10 मन्ये शक्राग्नि (for the prior half) — (L 14) Dn3 अग्राह्य वचन (for मचल) D1-9 स्थाणु, D10 सूक्ष्म (for शुद्ध) V1 D4 अनामय, B1 2 (marg as above) 3 5 अनौपम, D1 मनोरम (for मनोमयम्) — (L 15) Some MSS दु प्रापम् (for दुष्प्रा) — (L 16) D1 3 7 10 योनिर् (for योनिं) B3 तपम, D10 तत म (for तमम) D1-3. 5 तप (D5 म) म परमव्यय, D4 6-9 तपस परम पद (for the post. half) — Dn1 n2 D2 10 om (hapl) line 17 — (L 17) V1 B1 5 Dn3 पुराण पुरुष देव (for the prior half) D4 6 7 8 सर्वदेवनमस्कृत (D4 त) (for the post half) — D4 6 7 9 om lines 18-20 — (L 18) B5 यं (for य) B1 2 (marg) 3 य प्राणो ह्यनुमता च, D2 3 य प्राणा अन्नमयात्मा, D5 य प्राणिना प्राणात्मा (submetric) (for the prior half) B1 2 (marg) -स्थितिर् B3 -क्षितिर्, D3 -गत (for स्थित) D1-3 5 ज्योतिर्जीवो मतिर्मनु (for the post half) — (L 19) D3 त देव, D5 तद्देव (for त देव) — (L 20) D5 द्रष्टुस् (for द्रष्टा) V1 वेश्वरं, D2 3 प्रकर (for चेश्वरम्)]

— T1 om (hapl) 13c-15b D4 6 7 9 om 13c-14b Before 13cd, V1 B Dn D1-3 5 8 10 ins तण्डिरुवाच — c) B5 om from पवित्रस्त्व up to निर्वाणद (in 15c) T2 3 G2 4 M पवित्र T2 3 G2 4 च (for स्त्व) — d) D8 om गतिर् — e) D1-3 सत्योजस्, D5 आद्यो यस्, M1 4 (*sup lin*) सत्युग्रस् D8 अघो यस्तेजसा तात, D10 अत्युग्रतेजस्तपसा — f) D10 पराणां (for तपसा) T2 3 G2 4 M तपसा परमो निधि

14 B5 T1 om 14, D4 6 7 9 om 14ab (for all, cf v l 13) — a) D1-3 5 T2 3 G2 4 विश्वमाय (for विश्वावसु-) M विश्वमायो हिरण्याक्ष — b) V1 B3 M1 3 4 नमस्कृत, B4 पुरस्कृत°, D5 नमोस्तु ते — D5 om (hapl) 14cd — c) M रति (for भूरि) D4 राजन् (for विभो) D1-3 सदा (D1 lacuna for सदा)-कल्याण च विभो; D6-9 भूरिकल्याणद राजन् — d) V1 B1-4 Dn D10 पर सत्य, D1-3 T2 3 G2 4 पुरुहूत, D4 6-9 हूत, M4 °हुत (for °सत्य)

15 B5 om up to निर्वाणद (in 15c), T1 om 15ab (for both, cf v l 13) — ab) B3 जाति, D5 जरा, D10 जनी (for जाती) D1 3 have lacuna for भीरूणां यतीनां य T2 3 G2 4 जनीमरणभूताना (for 15a) D4-9 T2 3 G2 4 M द्विजाना (for यतीनां) B1 जयता (for यतता) — c) B3 सहस्रांशुर् — d) D1-9 सुखावह (for °श्रय)

16 a) D6 om विष्णुर् — b) M तथर्षय (for मह°) — M om (hapl) 16c-67b — c) V1 B1-4 Dn3 स, D4 5 7-9 च, D10 हि (for तु) B5 न हि दृष्ट्वा स तत्त्वेन, D2 3 न य विदन्ति त°, T2 3 G2 4 न विदुस्त्वां समस्त्वे (G2 विदुस्ते) न

17 M om 17 (cf v l 16) — a) V1 B Dn D10 सर्वं (for कालस्) — b) V1 B Dn D10 त्वयि विश्व (Dn1 n2 D10 सर्वं) प्रतिष्ठित — c) D1-9 कालाख्या पुरुषाख्या च (D1 also सर्वं) — d) D1-9 ब्रह्माख्या (for ख्यश्) D5 तु (for च)

18 M om 18 (cf. v l 16) — a) T2 3 G2 4

अधिलोक्याधिविज्ञानमधियज्ञस्त्वमेव हि ॥ १८
त्वां विदित्वात्मदेहस्थं दुर्विदं दैवतैरपि ।
विद्वांसो यान्ति निर्मुक्ताः परं भावमनामयम् ॥ १९
अनिच्छतस्तव विभो जन्ममृत्युरनेकतः ।
द्वारं त्वं स्वर्गमोक्षाणामाक्षेप्ता त्वं ददासि च ॥ २०
त्वमेव मोक्षः स्वर्गश्च कामः क्रोधस्त्वमेव हि ।
सत्त्वं रजस्तमश्चैव अधश्चोर्ध्वं त्वमेव हि ॥ २१
ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च स्कन्देन्द्रौ सविता यमः ।
वरुणेन्दू मनुर्धाता विधाता त्वं धनेश्वरः ॥ २२
भूर्वायुर्ज्योतिरापश्च वाग्बुद्धिस्त्वं मतिर्मनः ।
कर्म सत्यानृते चोभे त्वमेवास्ति च नास्ति च ॥ २३
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थाश्च तत्परं प्रकृतेर्ध्रुवम् ।
विश्वाविश्वपरो भावश्चिन्त्याचिन्त्यस्त्वमेव हि ॥ २४
यच्चैतत्परमं ब्रह्म यच्च तत्परमं पदम् ।
या गतिः सांख्ययोगानां स भवान्नात्र संशयः ॥ २५
नूनमद्य कृतार्थाः स्म नूनं प्राप्ताः सतां गतिम् ।

त्वमवस्था स्थितास्मि — [b]) D1-4 6-9 महर्षिभि (for सुर°) D5 पुराणा परमर्षिभि, T2 3 G2 4 पुराणश्च महर्षिभि — [e]) V1 B1 Dn1 D1-3 5 T1 लोकाधि-, D7 9 -लोक्येधि, G1 -लोक्यादि (for -लोक्याधि) Dn3 D10 अधिलोक(D10 °क्य)मधिज्ञानम्, D8 °लोक्यविधि ज्ञानम् — [f]) D8-9 अधियज्ञ (for °यज्ञस्) D7-9 च (for हि)

19 M om. 19 (cf v l 16) D3 om 19[ab] — [a]) D1 2 4-9 T2 3 G2 4 य (for त्वां) Dn2 D1 [आ]त्मदैवस्य, D4 6 °दुर्वेध, D7-9 °ना वेद्य (for °देहस्थ) — [b]) D5 दुर्ज्ञेय (for दुर्विद) D1 2 विबु धैर् (for दैवतैर्) — [c]) B5 योनि (for यान्ति) — [d]) D5 पर भाव तमव्यय

20 M om 20 (cf v l 16) D2 om 20[a]-21[b] — [a]) T2 3 G2 4 अनिच्छतस् (for अनि°) — [b]) B1 (marg) 2 3 5 अनेकश (for °कत) D1 4 6-9 जन्म मृत्यु(D5 °त्यू)च (D1 8 °त)रेतक (sic), T2 3 G2 4 °मृत्यंतरे तत (sic) — [c]) B2 partly damaged D10 द्वारस् V1 Dn1 D1 त, Dn2 T1 तु, D4 6 7 9 T2 3 G2 4 तत् (for त्व) D4-7 9 सर्वे, D3 सर्ग (for स्वर्ग) D3 -मोक्षाभ्याम् (for °णाम्) — [d]) D6-8 मोक्षप्राप्ति (for आक्षेप्ता त्व) D8 च (for त्व) B5 T2 3 G2 4 ददाति (for °सि) D4 9 मोक्षप्राप्ति ददामि ते (D4 च)

21 M om 21 (cf. v l 16) D2 om 21[ab] (cf v l 20) — [a]) D1 स्वर्गो मोक्षश् (by transp) V1 B Dn D10 त्व वै स्वर्गश्च मोक्षश्च, D3 त्वमेव स्वर्ग मोक्षश्च — [b]) D7-9 कामक्रोधौ V1 B Dn D10 च (for हि) D4 6 कामक्रोधौ तथैव च — T2 3 G2 4 transp 21[cd] and 22[ab] — [d]) B1 त्वमेव च, B5 D1-3 तथैव च

22 M om 22 (cf v l 16) T2 3 G2 4 transp 21[cd] and 22[ab] — [a]) V1 B Dn D7-10 T1 ब्रह्मा भव (D7-9 रुद्र)श्च विष्णुश्च — [b]) D5 स्कदश्च, T2 3 G2 4 स्कदेन्द्र D4 7 वरुणो (for सविता) D6 8 9 स्कदेंद्रो वरुणो यम — [c]) G2 वरुणेंद्रमरुद्धाता — [d]) D1 om (hapl) विधाता D6 वनेश्वर, D7 दिने° (for वने°)

23 M om 23 (cf v l 16) — [a]) D5 त्वं वायुर्, D6 सर्वायुर् (for भूर्वा°) T2 3 G1 आदित्यो; G2 आदिश्च (for आपश्च) V1 B Dn भूर्वायु सलिला (Dn1 n3 °लो)ग्निश्च — [b]) D10 खं (for त्व) T2 3 G2 4 गतिर् (for मतिर्) D5 तथा (for मन) V1 B Dn ख वाग्बुद्धि स्थितिर्मति, D4 6-9 बुद्धिर्वाक्त्व (D4 °र्वाक्च, D7 र्वा त्व) गतिर्मम — D5 reads 23[c]-24[d] after the addl ref before 11[cd] — [c]) D5 सत्यं व्रते (for सत्यानृते) — [d]) B2 partly damaged D6 8 transp the first च and न D2 8 अस्ति नास्ति त्वमेव हि

24 For the sequence in D5, cf v l 23 M om 24 (cf v l 16) — [a]) B2 partly damaged D4 om (hapl) याणीन्द्रि G2 [इ]द्रियार्थेश् (for °र्थाश्) D5 इन्द्रियार्थाश्च ये सर्वे — [b]) D5 T2 3 G2 4 यत् (for तत्) V1 B Dn D10 प्रकृतिस्थ पर ध्रुव, D4 6-9 तत्पर प्रकृतेर्ध्रुव — [c]) B4 विश्वावसु, D1-4 6-8 °विश्व (for विश्व) D5 विश्वाविश्व परोक्षा च, D9 श्व वशे साधो, T2 3 G1 श्वो (G1 श्वे) भवो भावश्, G2 विश्वो विश्वे भवे भावश् — [d]) D1-3 5 T2 3 G4 चिंत्याचिंत्य (for °चिन्त्यस्) V1 B D10 च (for हि)

25 M om 25 (cf v l 16) — [a]) D2 3 5 च तत्, D10 G2 4 वैतत् (for चैतत्) D1 4 6-9 यच्चै (D1 द्वै, D4 6 °श्चै)तद्ब्रह्म परम — [b]) D1 यश्च (for यच्च्) D10 [ए]तत् (for तत्) D1 पर, D5 तप (for पदम्) T2 3 G2 4 यच्च भ(G2 ह, G1 ग)व्य च

यां गतिं प्राप्नुवन्तीह ज्ञाननिर्मलबुद्धयः ॥ २६
अहो मूढाः स्म सुचिरमिमं कालमचेतसः ।
यन्न विद्मः परं देवं शाश्वतं यं विदुर्बुधाः ॥ २७
सोऽयमासादितः साक्षाद्बहुभिर्जन्मभिर्मया ।
भक्तानुग्रहकृद्देवो यं ज्ञात्वामृतमश्नुते ॥ २८
देवासुरमनुष्याणां यच्च गुह्यं सनातनम् ।
गुहायां निहितं ब्रह्म दुर्विज्ञेयं सुरैरपि ॥ २९
स एष भगवान्देवः सर्वकृत्सर्वतोमुखः ।
सर्वात्मा सर्वदर्शी च सर्वगः सर्ववेदिता ॥ ३०
प्राणकृत्प्राणभृत्प्राणी प्राणदः प्राणिनां गतिः ।
देहकृद्देहभृद्देही देहभुग्देहिनां गतिः ॥ ३१
अध्यात्मगतिनिष्ठाना ध्यानिनामात्मवेदिनाम् ।
अपुनर्मारकामानां या गतिः सोऽयमीश्वरः ॥ ३२
अयं च सर्वभूतानां शुभाशुभगतिप्रदः ।
अयं च जन्ममरणे विदध्यात्सर्वजन्तुषु ॥ ३३
अयं च सिद्धिकामानामृषीणां सिद्धिदः प्रभुः ।
अयं च मोक्षकामानां द्विजानां मोक्षदः प्रभुः ॥ ३४
भूराद्यान्सर्वभुवनानुत्पाद्य सदिवौकसः ।

मत्पर — c) D8 यो गतिस्त्व साख्ययगाना, T2 3 G2 4 योगिन (G2 मि) सांख्ययोगीना — d) D4 8 9 भगवान् (for स भवान्)

26 M om 26 (cf. v l 16) — a) D4 अत्र (for अद्य) D1-3 5 स्मो (for स्म) — b) D4 6-9 वयं (for नूनं) V1 B D10 T2 3 G2 4 स्म तां, D2 3 परां (for सतां) — c) B3 या गतिं, D4 6-9 गतिं या (by transp) V1 B Dn D10 T1 प्रार्थयन्ति (for प्राप्नुवन्ति) — d) T2 3 G4 ज्ञानान् (for ज्ञान)

27 M om 27 (cf v l 16) B4 om 27a–28b — a) Dn3 D8 सचिरम् (for सु) — b) D4 8 9 इदं (for इम) B6 अचेतन, Dn1 n2 T1 °तसा, D4 6-9 तना, T2 3 G2 4 अबुद्धय (for अचेतस) — c) D1-3 ये (for यन्) T2 3 G4 विद्म

28 M om 28 (cf v l 16) B4 om 28ab (cf v l 27) — a) T2 3 G2 यो (for सो) Dn1 n2 T आसादिता (for °त) — b) Dn1 n2 T स्वशक्तिर् (for बहुभिर्) — d) D1-3 तं (for य)

29 M om 29 (cf. v l 16) — a) V1 B Dn D10 मुनीना तु (B3 ते, D10 च), T2 3 G2 4 मनुष्याख्य (for ष्याणां) — b) B1 4 D1 4-10 T2 3 G2 4 तद्, B2 तु, B6 om (for च) B2 5 D4 6-9 ब्रह्म (for गुह्य) — d) V1 B2 3 Dn1 n2 मुनेर्, D1 नरैर् (for सुरैर्)

30 M om 30 (cf. v l 16) D5 reads 30ab twice — a) D4 8 य (for स) B1 D1. 3 4 6-9 T1 G4 एव (for एष) D5 (second time) सर्वात्मा सर्वद सर्व — b) D1 2 सर्वदृक्, G2 4 सर्वज्ञ (for सर्वकृत्) — c) D10 सर्वमात्मा सर्वदर्शी — d) D1 सर्वत, D8 समग (for सर्वग) D1-3 देवता, D4-9 दैवत, D10 -चोदिता (for वेदिता)

31 M om 31 (cf v l 16) V1 B Dn T1 transp 31ab and 31cd — a) D2 10 प्राण (for प्राणी) D1 प्राणभृत्प्राणकृत्प्राण, D3 °इत्प्राणभृत्प्राण ; D4-9 °कृत्प्राणद प्राण — b) D1-3 प्राणभू, D4 6-9 प्राणभुक्, D5 प्राणिभुक्, T2 3 G2 4 प्राणधृक् (for प्राणद) — d) D1 देहभृग्, D2 3 °इग् (for °भुग्) D1-3 वर (for गति) T2 3 G2 4 देहिना परमा गति

32 M om 32 (cf v l 16) — a) D5 मति (for गति) V1 B2 5 Dn D2 7 10 अध्यात्मगतिरिष्टाना — b) B4 Dn2 T1 ध्यायिनाम्, T2 3 G2 4 मुनी (for ध्यानि) B1 D1 3 T3 G3 -वादिनां, D7 देहिनां (for -वेदिनाम्) — c) = 63c B3 Dn2 D2 10 अपुनर्भव, D1 °दार, D8 corrupt, D4 6-9 °द्वार, T2 3 G2 4 जंनि (for मार) — d) D4 6 स (for या)

33 M om 33 (cf v l 16) — a) B1 D1, 2 5 अय स, D4 6-9 अय हि, T2 3 G2 4 अयनं (for अयं च) D3 अय च मोक्षकामाना — b) T2 3 G2 4 गतिप्र(G2 °तिप्र)भु (for -गतिप्रद) — c) G2 इरणे (for म°) — d), D1-3 व्यदधत्, D4 6-9 व्यदधात् (for विदध्यात्)

34 M om 34 (cf v l 16) — a) V1 B1 3 Dn1 n2 D10 T1 स, B4 5 Dn3 स (for च) D4 T2 3 G2 4 सर्व, D7 सिद्ध (for सिद्धि) D5 अय च सर्वभूतानाम् (= 33a) — b) Dn1 n2 या गति सोयमीश्वर — B4 Dn D4 6 om (hapl.) 34cd — c) T2 3 G4 हि सिद्ध, G2 हि सिद्धि (for च मोक्ष) — d) D1 3 7 पर (for प्रभु) B1 द्विजाना मोक्षदायक, D5 ध्यानिना मोक्षवादिनां

बिभर्ति देवस्तनुभिरद्भिश्च ददाति च ॥ ३५

अतः प्रवर्तते सर्वमस्मिन्सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
अस्मिंश्च प्रलयं याति अयमेकः सनातनः ॥ ३६

अयं स सत्यकामानां सत्यलोकः परः सताम् ।
अपवर्गश्च मुक्तानां कैवल्यं चात्मवादिनाम् ॥ ३७

अयं ब्रह्मादिभिः सिद्धैर्गुहायां गोपितः प्रभुः ।
देवासुरमनुष्याणां न प्रकाशो भवेदिति ॥ ३८

तं त्वां देवासुरनरास्तत्त्वेन न विदुर्भवम् ।
मोहिताः खल्वनेनैव हृच्छयेन प्रवेशिताः ॥ ३९

ये चैनं संप्रपद्यन्ते भक्तियोगेन भारत ।
तेषामेवात्मनात्मानं दर्शयत्येष हृच्छयः ॥ ४०

यं ज्ञात्वा न पुनर्जन्म मरणं चापि विद्यते ।
यं विदित्वा परं वेद्यं वेदितव्यं न विद्यते ॥ ४१

यं लब्ध्वा परमं लाभं मन्यते नाधिकं पुनः ।
प्राणसूक्ष्मां परां प्राप्तिमागच्छत्यक्षयावहाम् ॥ ४२

यं सांख्या गुणतत्त्वज्ञाः सांख्यशास्त्रविशारदाः ।
सूक्ष्मज्ञानरताः पूर्वं ज्ञात्वा मुच्यन्ति बन्धनैः ॥ ४३

यं च वेदविदो वेद्यं वेदान्तेषु प्रतिष्ठितम् ।

---

35 M om 35 (cf v l 16) — a) D6 om (hapl) from न्सर्वं up to प्रवर्तते (in 36a) D2 सह (for सर्वं) T2 3 G2 4 भूराद्या सर्वभुवना — b) T2 3 G2 4 च (for स) — c) V1 B Dn D10 T1 दधा(Dn1 D10 °दा) ति (for बिभर्ति) V1 वेदस् (for देवस्) — d) T2 3 G2 4 स (for first च) V1 B Dn D10 T1 यो विभर्ति, D2 3 च दधाति (for च ददाति)

36 M om 36 (cf v l 16) D6 om up to प्रवर्तते (in 36a) (cf v l 35) — a) D1–3 7–9 यत', D4 स यत (hypermetric), D5 तत (for अत) D8 सर्वे (for सर्वम्) — b) D1 8–9 यस्मिन् (for अ°) D4 om ष्ठितम् and 36c — c) D1–3 5–9 यस्मिंश् (for अ°) — d) D1–4 6–9 सोयस् (for अयम्) T2 3 G4 सोयमेकमसशय, G2 सोहमेकं न संशय

37 M om 37 (cf. v l 16) — a) B1 D7 10 T2 3 G2 4 च (for स) D5 लोकाना (for -कामाना) — b) G2 -काम- (for -लोक) V1 B (except B8) Dn D10 पर (for पर) B4 मत (for सताम्) — c) B1 D5 7 युक्ताना (for मु°) — d) B3 [अ]र्थ (for [आ]त्म) V1 B1 2 4 5 Dn D4 6 10 वेदिना

38 M om 38 (cf v l 16) — a) D2 3 देवैर् (for सिद्धैर्) — b) T2 3 G2 4 सेवित (for गोपित) — c) D4 6–9 सुरासुर (for देवा°) — d) V1 B Dn D10 अप्रकाशो (for न प्र°)

39 M om 39 (cf v l 16) — a) D1–3 न च, D4–9 T2 3 G2 4 तेन, D10 त च (for त त्वा) D7–9 -नरास् (for -न°) — b) T2 3 G4 भूत्वैव, G2 भूत्वैन (for तत्त्वेन) D3 तु (for न) D8 बुधा (for भवम्) — d) D2 3 प्रवेरिता, T2 3 G2 4 प्रचोदिता (for प्रवेशिता) V1 B Dn D10 हृदिस्थेनाप्रकाशिन

40 M om 40 (cf v l 16) — a) D2 [ए]वं (for [ए]न) V1 B Dn D4 6–10 T1 G4 प्रति (for सप्र) — b) V1 B Dn D10 G4 भाविता, D5 भावत (for भारत) — d) D1 4–8 T2 3 G2 4 [ए]व (for [ए]ष) B4 हृच्छद् (for °य)

41 M om 41 (cf v l 16) — b) B1 Dn1 T2 3 G2 4 वा (for च) D4 6–9 न (for [अ]पि) — c) D6 विदित्वा परम देव — d) D1–9 रोचते (for विद्यते)

42 M om 42 (cf v l 16) — a) D8 न पर, D4 6–9 चापर (for परम) — b) D1–3 च (for न) D6 बुध, D7–9 तत (for पुन) V1 B Dn D10 नाधिकं मन्यते बुध, D4 6 मन्यते चाधिक तत — D5 reads 42c–43b twice — c) D1 3 5 (first time) प्राण (for प्राण-) V1 B Dn D5 (second time) 10 [illegible] (B8 D10 य, D5 स) सूक्ष्मा परमा प्राप्ति, D4 9 प्राण सूक्ष्मा परा प्राप्तिम् (sic) — d) D9 partly damaged D1 आगच्छति, D2 3 स गच्छति (for आग°) V1 B Dn D8 10 गच्छत्य(B1 °च्छत्य, B4 D8 10 °च्छत्य)व्ययमक्ष (V1 °व्य)यं, D4 6 (both times) आगच्छ(D5 च्छ) त्यक्षयावह, T2 3 G2 4 आच्छाद्याक्षय्यमाहवा (T2 °मव्यय) (sic)

43 For the repetition of 43ab in D5, cf v l 42 M om 43 (cf. v l 16) — a) B3 om, D4 10 ये (for य) B D8 10 साख्य, T2 3 G2 4 साख्य (for साख्या) D5 (first time) यस्य साक्षा दुणाञ्ज्ञात्वा — c) V1 Dn -ज्ञानतरा (for रता) V1 B Dn D10 सूक्ष्म, T2 3 G2 4 सर्वे (for पूर्वं) — d) D4 6 7 9 मुचति D1–3 किल्विषै (for बन्धनै)

44 M om 44 (cf v l 16) — a) B1 3 5 यद्

प्राणायामपरा नित्यं यं विशन्ति जपन्ति च ॥ ४४
अयं स देवयानानामादित्यो द्वारमुच्यते ।
अयं च पितृयानानां चन्द्रमा द्वारमुच्यते ॥ ४५
एष कालगतिश्चित्रा संवत्सरयुगादिषु ।
भावाभावौ तदात्वे च अयने दक्षिणोत्तरे ॥ ४६
एवं प्रजापतिः पूर्वमाराध्य बहुभिः स्तवैः ।
वरयामास पुत्रत्वे नीललोहितसंज्ञितम् ॥ ४७
ऋग्भिर्यमनुशंसन्ति तन्त्रे कर्मणि बह्वृचः ।
यजुर्भिर्यं त्रिधा वेद्यं जुह्वत्यध्वर्यवोऽध्वरे ॥ ४८
सामभिर्यं च गायन्ति सामगाः शुद्धबुद्धयः ।
यज्ञस्य परमा योनिः पतिश्चायं परः स्मृतः ॥ ४९
रात्र्यहःश्रोत्रनयनः पक्षमासशिरोभुजः ।
ऋतुवीर्यस्तपोधैर्यो ह्यब्दगुह्योरुपादवान् ॥ ५०
मृत्युर्यमो हुताशश्च कालः संहारवेगवान् ।
कालस्य परमा योनिः कालश्चायं सनातनः ॥ ५१
चन्द्रादित्यौ सनक्षत्रौ सग्रहौ सह वायुना ।
ध्रुवः सप्तर्षयश्चैव भुवनाः सप्त एव च ॥ ५२
प्रधानं महदव्यक्तं विशेषान्तं सवैकृतम् ।

(for यं) D4-6 योगाद्, T2 3 G2 4 नित्य (for वेद्य) D1-3 य च योगविदो योगाद् — b) V1 B Dn D4 5 10 वेदाते च (for वेदान्तेषु) T2 3 G2 4 ध्यायति विमलाशया — T2 3 G2 4 om 44cd — c) B6 प्राणायामपरैर्नित्यं, D9 ब्राह्मणा युगप ** — d) D8 विशति च (for य विशन्ति) B1 (marg as in text) 4 5 D10 यजति च, D2 परे जना (for जपन्ति च) D1 3-7 9 प्रविशति परे जना — After 44, V1 B Dn D8 10 ins

152* ओंकाररथमारुह्य ते विशन्ति महेश्वरम् ।

45 M om 45 (cf v l 16) — a) G2 स्व (for स) — b) B1 3 D10 T2 3 G2 4 द्वार (for द्वारम्) — V1 om (hapl) 45cd — d) B1 3 D10 T3 G4 द्वार (for द्वारम्)

46 M om 46 (cf. v l. 16) — a) G2 एषा तात (for एष काल) D4 6 -गतिश्चछत्रा, D1-9 च्छित्रा (for °श्चित्रा) V1 B Dn एष काष्ठा दिशश्चैव, T2 3 G4 एष तात दिशश्चित्रा — b) V1 B2 3 5 Dn T2 3 -युगादि च, B1 4 °नि च (for दिषु) — c) T3 G4 तदा द्वे च (for तदात्वे च) V1 Dn1 दिव्यादिव्यपरो लाभो, B Dn2 n3 D10 दिव्यादिव्य परो लाभो (D10 भाव), D4 6 9 भावाभावास्तदात्वेन; D5 भावभावोतदात्वे तु (sic), D8 भावाभावस्तदन्येति, G2 भावाभावौ तथा द्वौ च

47 M om. 47 (cf. v 1 16) — a) B4 5 Dn D2-4, 6 एनं (for एव) — c) D4 6-9 पुत्रं तु (for पुत्रत्वे) V1 B Dn D10 प्रजार्थे वरयामास — d) D1-3 संस्थितं, D8 संभव (for -संज्ञितम्) T2 3 G2 4 सा- (T2 शा)हित्यो द्विजसंज्ञित- (G2 तं)

48 M om 48 (of v l. 16) — a) D1-3 वाग्भिर् (for ऋग्भिर्) V1 B Dn D4 5 10 G2 Cn -शासति (for -शं°) — b) V1 B Dn1 n2 तत्त्वे, Dn3 D8 9 त ते, D4 6 सत्रे, D7 तत्र, D10 तत्त्व- (for तन्त्रे) V1 B (except B4) D1 5 6 10 बह्वृचा (for बह्वृच) T2 3 G2 4 नामकर्माणि बह्वृचा (G4 °च) — c) V1 B4 Dn2 D1-3 5 10 यत्, B2 damaged (for य) T2 3 G4 हविर् (for त्रिधा) D1-3 5 वेद्या (for वेद्य) D4 6-9 यजुर्भिर्यं (D8 9 °र्मं)त्रिता वेद्या, G2 यजुर्भिर्यं ह विप्रेंद्रा — d) B3 D7-9 जुह्वति, D5 जुह्वत, T2 3 G4 जुहुर्, G2 जुहाव (for जुह्वति)

49 M om 49 (of v l 16) — a) G2 नामभिर् (for सा°) T2 3 G2 4 ये (for यं) — After 49ab, V1 B Dn D10 ins

153* ऋतं सत्यं परं ब्रह्म स्तुवन्त्याथर्वणा द्विजा ।

— c) T2 3 G2 4 च परा (for परमा) D5 यज्ञस्य परमां योनिं, D10 यज्ञस्य परमो नित्य — d) D8 काल-श्चायं सनातन, D4 6 7 9 निष्पत्तिश्चापर स्मृत, D8 निष्पत्तिश्च परा स्मृता, T2 3 G4 यश्चाय परम स्मृत, G2 यश्चायमपर स्मृत

50 M om 50 (of v l 16) — a) V1 रात्रय (for रात्र्यह-) G2 नयन — b) D10 शिरोरुह, G2 भुज — c) D4 6 7 9 ततो धैर्यो, T2 3 G2 4 तपोवीर्यो (for धैर्यो) — d) D1 अब्द-, D4 6 7 9 अथ, D5 शब्द-, T2 3 G4 ह्यब, G2 अब (for ह्यब्द) D8 अथर्ववीर्योरुपादवान्

51 M om 51 (of v l 16) — a) D5 यशो, T2 3 G2 4 यागो (for यमो) — b) D4-9 काळ (for काल)

52 M om 52 (cf v l 16) — b) V1 B Dn

ब्रह्मादि स्तम्बपर्यन्तं भूतादि सदसच्च यत् ॥ ५३
अष्टौ प्रकृतयश्चैव प्रकृतिभ्यश्च यत्परम् ।
अस्य देवस्य यद्भागं कृत्स्नं संपरिवर्तते ॥ ५४
एतत्परममानन्दं यत्तच्छाश्वतमेव च ।
एषा गतिर्विरक्तानामेष भावः परः सताम् ॥ ५५
एतत्पदमनुद्विग्नमेतद्ब्रह्म सनातनम् ।
शास्त्रवेदाङ्गविदुषामेतद्ध्यानं परं पदम् ॥ ५६
इयं सा परमा काष्ठा इयं सा परमा कला ।
इयं सा परमा सिद्धिरियं सा परमा गतिः ॥ ५७
इयं सा परमा शान्तिरियं सा निर्वृतिः परा ।
यं प्राप्य कृतकृत्याः स्म इत्यमन्यन्त वेधसः ॥ ५८
इयं तुष्टिरियं सिद्धिरियं श्रुतिरियं स्मृतिः ।
अध्यात्मगतिनिष्ठानां विदुषां प्राप्तिरव्यया ॥ ५९
यजतां यज्ञकामानां यज्ञैर्विपुलदक्षिणैः ।
या गतिर्दैवतैर्दिव्या सा गतिस्त्वं सनातन ॥ ६०
जप्यहोमव्रतैः कृच्छ्रैर्नियमैर्देहपातनैः ।
तप्यतां या गतिर्देव वैराजे सा गतिर्भवान् ॥ ६१
कर्मन्यासकृतानां च विरक्तानां ततस्ततः ।

D_{10} ग्रहाश्च (for समग्रहौ) — $D_{4\ 6\ 9}$ om (hapl) 52^{d}–54^{a}

53 M om 53 (cf. v l 16) $D_{4\ 6\ 9}$ om 53 (cf v l 52) — ^{a}) D_{5} अन्नोक्तं (for अव्यक्त) — ^{b}) $T_{2\ 3}$ $G_{2\ 4}$ सचेतनं (for सवैकृतम्) — ^{d}) D_{8} वै (for यत्) $T_{2\ 3}$ $G_{2\ 4}$ भूतानि निवसति यत्

54 M om. 54 (cf v l 16) $D_{4\ 6\ 9}$ om 54^{a} (cf v l 52) — ^{b}) V_{1} B Dn D_{10} य पर (for यत्परम्) — ^{c}) $B_{1\ 2}$ तद्भागं, D_{1-9} वशग, T_{2} समयं, T_{3} G_{4} परकं (sic), G_{3} च सम (for यद्भागं)

55 M om 55 (cf v l 16) B_{2} partly damaged for 55^{ab} — ^{a}) B_{3} एव, Dn_{1} यत्तत् (for एतत्) $D_{1-3\ 5}$ एष वै परमानद, $T_{2\ 3}$ $G_{2\ 4}$ एतत्तत्परमानस्यम् — ^{b}) $D_{1\ 4-9}$ एतत्तच्छाश्वत पद, $D_{2\ 3}$ एतत्तत्परमं पद, $T_{2\ 3}$ $G_{2\ 4}$ एतत्तत्परत पर — ^{c}) $T_{2\ 3}$ $G_{2\ 4}$ हि भक्तानाम् (for विरक्ता°) — ^{d}) $D_{8\ 10}$ परं (for पर)

56 M om 56 (cf v l 16) — ^{a}) $D_{2\ 3}$ G_{3} परम् (for पदम्) — After 56^{ab}, $D_{2\ 3}$ read 63, D_{2} repeating it in its proper place. — ^{d}) $D_{6\ 7\ 9}$ ध्यान (for ध्यान) D_{1-3} मत, G_{3} पर (for पदम्) V_{1} तद्ध्यानं परमं पद, $B_{1\ 3-5}$ एतद्ध्यानप(B_{3} °न प)द पर

57 M om 57 (cf v l 16) D_{8} reads 57^{a} twice — ^{a}) Dn_{3} D_{2} विद्या, D_{4} बुद्धिर्, D_{5-9} प्रज्ञा (for काष्ठा) — D_{1-3} T_{1} om (hapl) 57^{cd} — ^{c}) D_{4} प्रज्ञा, $D_{6\ 7\ 9}$ G_{3} बुद्धिर् (for सिद्धिर्)

58 M om 58 (cf v l 16) $D_{2\ 3}$ transp 58 and 59 — ^{c}) $D_{2\ 3}$ वय च (for य प्राप्य) — ^{d}) $D_{4\ 6}$ (reads twice) $_{9}$ (before corr) मन्यति (for [अ]मन्यन्त) V_{1} B Dn $D_{5\ 8\ 10}$ योगिन (for वेधस) $T_{2\ 3}$ $G_{2\ 4}$ इति मन्यत्यमेधस

59 M om 59 (cf v l 16) $D_{2\ 3}$ transp 58 and 59 — ^{a}) D_{1} रिद्धिर् (for सि°) — ^{b}) D_{4} इति (for the first इयं) — ^{c}) D_{4-8} -मति (for गति) V_{1} B Dn_{1} n_{2} D_{10} अध्यात्मगतिरिष्टाना — ^{d}) $D_{2\ 3}$ गतिर् (for प्राप्तिर्)

60 M om 60 (cf. v l 16) — ^{a}) G_{4} partly damaged $D_{1\ 4-7\ 9}$ काम-, $T_{2\ 3}$ G_{2} तार- (sic) (for यज्ञ-) V_{1} B Dn D_{8} यजतां कामयाना(D_{8} °मुख्या)नां; D_{10} यजता कामकामाना — ^{b}) V_{1} B Dn मखैर् (for यज्ञैर्) — ^{c}) D_{1-8} दत्ता (for दिव्या) V_{1} B Dn D_{10} या गतिर्यज्ञशीलानां (B_{3} °लस्य), D_{8} या मतिर्दैवतै प्राप्या — ^{d}) V_{1} B Dn D_{10} न सशय , $D_{2\ 7-9}$ $T_{2\ 3}$ G_{4} सनातन ($T_{2\ 3}$ °ना) (for °तन)

61 M om 61 (cf v l 16) — ^{a}) B_{4} D_{4-9} $T_{2\ 3}$ $G_{2\ 4}$ जप (for जप्य-) D_{8} कृतै (for व्रतै) D_{4} कृत्स्नैर् (for कृच्छ्रैर्) V_{1} $B_{1-3\ 5}$ Dn D_{10} सम्यग्घोम(Dn_{1} n_{2} °ग्योग)जपै शांतिर् (D_{10} °तैर्) — ^{b}) V_{1} B Dn T_{2} G_{2} -तापनै , $D_{2\ 10}$ -पावनै (for पातनै) — ^{c}) D_{4} om या — ^{d}) V_{1} B Dn_{3} मुनीना, Dn_{1} n_{2} $D_{8\ 10}$ परमा, D_{1} वैराज्ये, $D_{4-6\ 9}$ वैराजी; D_{7} वैरागी, $T_{2\ 3}$ $G_{2\ 4}$ वैराग्ये (for वैराजे)

62 M om 62 (cf v l 16) B_{4} om 62^{a}–64^{b} D_{10} om (hapl) 62–64 — ^{a}) B_{1} कर्मणा सत् , D_{1-3} कर्मण्यप (for °न्यास) B_{5} कृताना तु, $T_{2\ 3}$ $G_{2\ 4}$ °र्थानां (for °ना च) — ^{b}) T_{2} विमुक्तानां (for विर°) G_{3} तथैव च (for ततस्तत) — ^{c}) $T_{2\ 3}$ $G_{2\ 4}$ सर्वं

या गतिर्ब्रह्मभवने सा गतिस्त्वं सनातन ॥ ६२
अपुनर्मारिकामानां वैराग्ये वर्ततां परे ।
विकृतीनां लयाना च सा गतिस्त्वं सनातन ॥ ६३
ज्ञानविज्ञाननिष्ठानां निरुपाख्या निरञ्जना ।
कैवल्या या गतिर्देव परमा सा गतिर्भवान् ॥ ६४
वेदशास्त्रपुराणोक्ताः पञ्चैता गतयः स्मृताः ।
त्वत्प्रसादाद्धि लभ्यन्ते न लभ्यन्तेऽन्यथा विभो ॥ ६५
इति तण्डिस्तपोयोगात्तुष्टावेशानमव्ययम् ।
जगौ च परमं ब्रह्म यत्पुरा लोककृज्जगौ ॥ ६६
ब्रह्मा शतक्रतुर्विष्णुर्विश्वेदेवा महर्षयः ।
न विदुस्त्वामिति ततस्तुष्टः प्रोवाच तं शिवः ॥ ६७
अक्षयश्चाव्ययश्चैव भविता दुःखवर्जितः ।
यशस्वी तेजसा युक्तो दिव्यज्ञानसमन्वितः ॥ ६८
ऋषीणामभिगम्यश्च सूत्रकर्ता सुतस्तव ।
मत्प्रसादाद्द्विजश्रेष्ठ भविष्यति न संशयः ॥ ६९
कं वा कामं ददाम्यद्य ब्रूहि यद्वत्स काङ्क्षसे ।

(for ब्रह्म) V1 B (B4 om) Dn सदने (for भवने) — d) B8 Dn8 (before corr) D6–9 G4 सनातन

63 M om 63 (cf v l 16) B4 D10 om 63 (cf v l 62) D7 om (hapl) 63 D2 8 read 63 after 56ab, D2 repeating it here — a) Dn2 स्र पुनर्भव , D1 2 (both times) 8 र्दार , T2 र्जन्म , T3 G2 4 र्जन (for र्मार) — b) B5 Dn1 n2 च या (for परे) V1 B1–3 Dn3 वैराग्य वर्तता च या — c) V1 B (B4 om) Dn प्रकृतीना (for विकृ) D1 2 (both times) 4–6 8 9 लये या, G4 damaged (for लयानां) — d) B3 D9 T2 8 G4 सनातन , D2 (both times) 6 तन

64 M om 64 (cf v l 16) B4 om 64ab, D10 om 64 (for both, cf. v l 62) — a) V1 B1 (marg) Dn युक्ताना, B8 संयुक्ता, Dn8 (before corr) युक्ता या, T2 3 G2 4 निष्ठाय (for नां) — b) Some MSS निरूपाख्या, B1 Dn1 विरू(Dn1 रु)पाख्या D2 T2 8 G2 4 निरजसा (for ना) B4 transp 64cd and 65 — c) D1–9 चैव (for देव)

65 M om 65 (cf v l 16) D1–9 om 65ab B4 transp 64cd and 65 — b) B4 तथा , D1–9 T2 8 G3 4 भवान् (for स्मृता) — c) T2 8 तु (for हि) B1 om , T2 भद्र ते (for लभ्यन्ते) G2 स्वत्प्रसादाद लभ्यंत — d) Dn2 om , Dn3 न लभ्या तु, D4 6 7 9 गतयो न (for न लभ्यन्ते) B5 [ऽ]थ वा, D1–8 तथा (for ऽन्यथा) D8 गतयो नान्यथा द्विज

66 M om 66 (cf v l 16) — a) G2 4 तादि (for तण्डिस्) V1 B1–3 5 Dn D10 G4 तपोराशिस्, B4 तमेवाभि (for तपोयोगात्) — b) V1 B1 2 4 5 Dn1 n2 D4–10 आत्मना, B3 आत्मवान्, Dn8 आत्मल (for अव्ययम्) — c) D1–8 जगाम (for जगौ च) T2 3 G2 4 जगौ परमया ब्रह्मन् — d) T2 8 G2 4 पुरा लोककृत जगौ — After 66, V1 B Dn D8 T1 ins

154* उपमन्युरुवाच ।
एव स्तुतो महादेवस्तण्डिना ब्रह्मवादिना ।
उवाच भगवान्देव उमया सहित प्रभु ।

[B2 partly damaged , T1 om the ref. T1 om the post half of line 1 and line 2 — (L 2) D8 देवम् (for देव)]

67 M om 67ab (cf v l 16) T1 om 67abc — a) D7 om (hapl) विष्णुर् — b) D10 तथा श्विनौ (for महर्षय) — c) T2 8 G2 4 इतीतस्ते (for इति ततस्) — d) T1 तत (for तुष्ट) D10 T1 शकर (for त शिव·)

68 Before 68, N (except D1–8) T2 8 G2 4 ins. भगवानुवाच — a) D2 अक्षयाय, G2 अजरश्च (for अक्षयश्च) T2 8 G4 अजरश्चामरश्चैव — Dn1 repeats 68b after the first occurrence of 69c — b) D2 8 शोक- (for दुःख) — c) B1 तपस्वी (for यशस्वी) — d) G4 partly damaged T2 8 G4 देव (for दिव्य) G2 देवज्ञानसमन्वित

69 B2 om (hapl) 69a–72b — a) G4 damaged D5–10 अधि (for अभि) T2 G2 स्वं (for च) — b) B8 पुत्र कर्ता (sic); T1 M सूत्रकार· (for कर्ता). ❁ Cn सूत्रकर्ता । ताण्डिन इति यजुर्वेदे शाखाविशेष· । तत्र कल्पसूत्रकर्ता । ❁ — Dn1 reads 69c for the first time after 68b — d) D8 9 भविष्यसि

70 B2 om 70 (cf. v l 69) T1 om. 70ab — a) D1–9 ते (for वा) T2 8 G2 4 कं वा सकाम दास्यामि — b) T2 8 G2 4 यथाच, M यं वत्स (for यद्वत्स) D4–10 काक्षसि — Before 70cd, D1–9 ins.

प्राञ्जलिः स उवाचेदं त्वयि भक्तिर्दृढास्तु मे ॥ ७०
एवं दत्त्वा वरं देवो वन्द्यमानः सुरर्षिभिः ।
स्तूयमानश्च विबुधैस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ ७१
अन्तर्हिते भगवति सानुगे यादवेश्वर ।
ऋषिराश्रममागम्य ममैतत्प्रोक्तवानिह ॥ ७२
यानि च प्रथितान्यादौ तण्डिराख्यातवान्मम ।
नामानि मानवश्रेष्ठ तानि त्वं शृणु सिद्धये ॥ ७३
दश नामसहस्राणि वेदेष्वाह पितामहः ।
शर्वस्य शास्त्रेषु तथा दश नामशतानि वै ॥ ७४
गुह्यानीमानि नामानि तण्डिर्भगवतोऽच्युत ।
देवप्रसादाद्देवेश पुरा प्राह महात्मने ॥ ७५

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

१७

वासुदेव उवाच ।
ततः स प्रयतो भूत्वा मम तात युधिष्ठिर ।
प्राञ्जलिः प्राह विप्रर्षिर्नामसंहारमादितः ॥ १

उपमन्युरुवाच ।
ब्रह्मप्रोक्तैरृषिप्रोक्तैर्वेदवेदाङ्गसंभवैः ।
सर्वलोकेषु विख्यातैः स्थाणुं स्तोष्यामि नामभिः ॥ २

उपमन्युरुवाच G4 damaged for 70^cd — ^c) D2 3 स प्राजलि (by transp), T2 3 G2 प्राजलि सन्

71 B2 om 71 (cf. v 1 69) Before 71, V1 B1 3-5 Dn D10 ins उपमन्युरुवाच — ^a) D1 2 एत (for एव) B3 D10 वरान्, T3 3 चिराद्, G2 चिर (for वर) V1 B1 4 5 Dn D1-9 एतान्दत्त्वा वरान्देवो — ^b) D5 स्तूयमान (for वन्द्य°) G4 सहर्षिभि (for सुर°) — ^c) V1 D1 G2 विविधैस् (for विबु°) — ^d) D1 स्तोत्रैरतरधीयत

72 B2 om 72^ab (cf. v 1 69) Dn1 om 72 G4 partly damaged — ^b) G2 सानुगैर् D5 6 यादवेश्वरे — ^c) D1 3 रविर् (for ऋषिर्) B1 D2 3 5 आगत्य, Dn3 T2 3 G3 4 आसाद्य (for आगम्य) — ^d) D5 [ए]व (for [ए]तत्)

73 ^a) B2 ** च, B1 यान्येव, D6 om (for यानि च). — ^c) V1 B2 Dn3 D10 T1 यादव, T2 3 G2 4 M माधव (for मानव) — ^d) T2 3 G2 4 तथा (for तानि)

74 B1 om 74^bc — ^b) V1 B1-3 5 Dn D1-10 T3 G3 देवेष्वाह, T1 देव प्राह, T2 G2 देवस्याह, M1 देवे प्राह, M2 3 वेदे प्राह (for वेदेष्वाह) — ^c) B1-3 5 सर्वेषु (for शर्वस्य) D5 यथा (for तथा) D10 दशैव तु सहस्राणि — ^d) D1 6-9 नाना, D5 तथा (for दश) M नाम्ना (for नाम-) B6 Dn1 n2 D3 T1 च, M तु (for वै) B4 D10 शास्त्रेष्वाहुर्मनीषिण

75 ^a) B1 4 T G2 4 M यानि, D2 3 [ए]तानि (for [इ]मानि) — ^b) D4 7 [ऽ]च्युत — T1 om 75^cd — ^c) Dn2 D7 देवेश, D1-6 9 °शो (for °श) B1 4 5 देव देवप्रसादाद्धै — ^d) B5 महामुनि, T2 3 G3 4 M °त्मन (for °त्मने)

Colophon om in T1 M — *Parvan name* B1 3 4 D1-3 शांति — *Sub-parvan* B Dn D1-3 10 दानधर्म — *Adhy name* V1 B1 2 5 Dn D10 मेघवाहनपर्व, B4 तद्युपाख्याने मेघवाहनपर्व, D1-3 वासुदेववरप्राप्ति — *Adhy no* (figures, words or both) V1 Dn3 16 (as in text), D7 13, D10 14, T2 3 G2 4 48 — *Śloka no* Dn1 75, D4 31

17

☞ G1 3 om this adhy (cf v 1 13 14 1)

1 G3 श्रीभगवान् (for वासुदेव) — ^a) V1 B4 om, D3 स (for स) — ^c) V1 विप्रर्षि, D3 देवर्षि T1 ** स प्राजलि प्राह — ^d) V1 B Dn D5 8 10 -समग्रम्, D2 3 संभारम्, T G4 साहस्रम् (for -संहारम्)

2 T1 om 2^a-3^b G4 om the ref — ^a) D1-3 मुनि (for ऋषि-) — ^b) B4 D10 T2 3 G3 4 पारगैः M -समितै (for संभवै) — ^c) V1 B Dn D1-10

महद्भिर्विहितैः सत्यैः सिद्धैः सर्वार्थसाधकैः ।
ऋषिणा तण्डिना भक्त्या कृतैर्देवकृतात्मना ॥ ३
यथोक्तैर्लोकविख्यातैर्मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ।
प्रवरं प्रथमं स्वर्ग्यं सर्वभूतहितं शुभम् ।
श्रुतैः सर्वत्र जगति ब्रह्मलोकावतारितैः ॥ ४
यत्तद्रहस्यं परमं ब्रह्मप्रोक्तं सनातनम् ।
वक्ष्ये यदुकुलश्रेष्ठ शृणुष्वावहितो मम ॥ ५
परत्वेन भवं देवं भक्तस्त्वं परमेश्वरम् ।
तेन ते श्रावयिष्यामि यत्तद्ब्रह्म सनातनम् ॥ ६
न शक्यं विस्तरात्कृत्स्नं वक्तुं शर्वस्य केनचित् ।
युक्तेनापि विभूतीनामपि वर्षशतैरपि ॥ ७
यस्यादिर्मध्यमन्तश्च सुरैरपि न गम्यते ।
कस्तस्य शक्नुयाद्वक्तुं गुणान्कार्त्स्न्येन माधव ॥ ८
किं तु देवस्य महतः संक्षिप्तार्थपदाक्षरम् ।
शक्तितश्चरितं वक्ष्ये प्रसादात्तस्य चैव हि ॥ ९
अप्राप्येह ततोऽनुज्ञां न शक्यः स्तोतुमीश्वरः ।
यदा तेनाभ्यनुज्ञातः स्तुवत्येव सदा भवम् ॥ १०
अनादिनिधनस्याहं सर्वयोनेर्महात्मनः ।

$T_{2\ 3}$ $G_{2\ 4}$ विख्यात — ^{d}) V_1 B_{2-5} Dn स्तुत्य, B_1 तुर्म्य, D_5 स्तुतं (for स्थाणुं)

3 T_1 om 3^{ab} (cf v l 2) — ^{a}) V_1 सहितै, $M_{1,\ 2\ 4}$ विदितै (for विहितै) $D_{4\ 6}$ स्तोत्रै, D_{7-9} सिद्धै (for सत्यै) $T_{2\ 3}$ G_4 महाद्भिरेतै सत्त्वज्ञै, G_3 नमद्भिरेतैस्तत्त्वज्ञै — ^{b}) $D_{4\ 7-9}$ सत्यै, D_6 om (for सिद्धै) — ^{c}) D_{10} तद्गुना (for तण्डिना) $T_{2\ 3}$ G_4 ऋषीणा सन्महाभक्त्या — ^{d}) $M_{1\ 2\ 4}$ कृतं (for कृतैर्) V_1 B Dn $D_{4-6\ 10}$ M_3 वेद (for देव) $D_{2\ 3}$ महात्मना (for कृता॰) T_1 कृतं देवमहात्मना, $T_{2\ 3}$ $G_{2\ 4}$ कृतैर्देवै कृतात्मना

4 T_1 om. 4–24 — ^{a}) V_1 B_1 Dn_3 साधुवि; $B_{2\ 3\ 5}$ D_{4-6} वेदवि, B_4 Dn_1 n_2 साधुभि, D_{10} M सर्ववि (for लोकवि) — ^{b}) $M_{1\ 2\ 4}$ ऋषिभिस् (for मुनि॰) — $D_{3\ 8}$ transp 4^{cd} and 4^{ef} — ^{c}) $T_{2\ 3}$ परमं, $M_{1\ 2\ 4}$ प्रवर (for ॰र) Dn_3 पुण्य (for स्वर्ग्यं) — ^{e}) D_1 श्रुत, $T_{2\ 3}$ $G_{2\ 4}$ शुभै (for श्रुतै) — ^{f}) M सर्वं (for ब्रह्म) D_{10} तारित

5 T_1 om 5 (cf v l. 4) M om 5–23 — ^{a}) V_1 B Dn $D_{1\ 10}$ G_2 सत्यैस्त(D_1 यदेत, D_{10} यद्वैत)त्परम ब्रह्म (G_2 गुह्म), $D_{4,\ 6-9}$ यदेत(D_7 द्वैत) द्ब्रह्म परमं, D_5 $T_{2\ 3}$ G_1 यच्चै(D_5 तदे)तत्परम गुह्म — D_2 om (hapl) 5^{c}–6^{d} — ^{d}) D_8 [ऽ]नघ (for मम)

6 T_1 om 6 (cf v l 4) D_2 M om 6 (cf v l 5) — ^{a}) V_1 B Dn व(B_4 धा)रयैन (for परत्वेन) $T_{2\ 3}$ $G_{2\ 4}$ [अ]स्तुवन् (for भव) — ^{b}) $T_{2\ 3}$ G_4 भक्तास्तु (for भक्तस्त्व) — ^{c}) $D_{1\ 3\ 10}$ त्वा (for ते)

7 T_1 om 7 (cf v l 4) M om 7 (cf v l 5) — ^{a}) B_2 partly damaged $B_{4\ 5}$ वक्तुं (for कृत्स्नं) — B_4 (hapl) om 7^{b}–8^{c} — ^{b}) B_2 damaged, B_5 कृत्स्नं (for वक्तुं) G_2 (*inf lin* as in text) वक्तुं वर्षशतैरपि — ^{c}) D_3 युक्तेन तु, $T_{2\ 3}$ G_4 युगे युगे, G_2 युक्ते युक्ते (for युक्तेनापि) D_{4-9} हि भूतानाम् (for विभूतीनाम्)

8 T_1 om 8 (cf v l 4) M om 8 (cf v l. 5) B_4 om 8^{abc} (cf v l. 7) — ^{a}) B_1 Dn D_{10} अतं (for अन्तश्च) $T_{2\ 3}$ $G_{2\ 4}$ यस्यादिर्मध्यगं सूयं — ^{b}) T_2 G_4 लभ्यते (for गम्यते) — ^{d}) B_1 कृत्स्नेन (for कार्त्स्न्येन)

9 T_1 om 9 (cf v l 4) M om 9 (cf v l 5) — ^{b}) Dn_3 D_{10} $T_{2\ 3}$ G_4 संक्षिप्तार्थं — ^{c}) $T_{2\ 3}$ $G_{3\ 4}$ चतुरं (for चरितं) — ^{d}) V_1 B Dn D_{10} धीमत (for चैव हि)

10 T_1 om 10 (cf v l 4) M om 10 (cf. v l 5) — ^{a}) $D_{4\ 6\ 7\ 9}$ अप्राप्तं (for प्य) V_1 B_{1-4} Dn_1 n_2 तु, Dn_3 नु; D_{4-9} $T_{2\ 3}$ G_4 हि (for [इ]ह) After अप्राप्येह, D_3 reads from धनस्याह (in 11^{a}) up to समुद्देशं (in 11^{c}) repeating it in its proper place $D_{4\ 6-9}$ ज्ञानम् (for ऽनुज्ञा) — ^{b}) D_5 G_2 न शक्य, D_{7-9} अशक्य (for न शक्य) $D_{4\ 6}$ अशक्यस्त्रिदशैरपि, $T_{2\ 3}$ G_4 न शक्य स्तोतुमीश्वर — ^{c}) D_1 यदानेन, $T_{2\ 3}$ G_4 यद्यनेन (for यदा तेन) — ^{d}) D_{1-8} स्तवति (for स्तु) $T_{2\ 3}$ $G_{3\ 4}$ सदाशिव (for सदा भवम्) V_1 B Dn D_{10} स्तुतो वै स तदा मया, D_{4-9} स्तुवश्चैव सदा भवं

11 T_1 om 11 (cf v l 4) M om 11 (cf. v l 5) D_3 reads from धनस्याह (in 11^{a}) up to समुद्देशं (in 11^{c}) for the first time after अप्राप्येह (in 10^{a}).

ाम्नां कंचित्समुद्देशं वक्ष्ये ह्यव्यक्तयोनिनः ॥ ११
रदस्य वरेण्यस्य विश्वरूपस्य धीमतः ।
शृणु नामसमुद्देशं यदुक्तं पद्मयोनिना ॥ १२
दश नामसहस्राणि यान्याह प्रपितामहः ।
तानि निर्मथ्य मनसा दध्नो घृतमिवोद्धृतम् ॥ १३
गिरेः सारं यथा हेम पुष्पात्सारं यथा मधु ।
घृतात्सारं यथा मण्डस्तथैतत्सारमुद्धृतम् ॥ १४
सर्वपाप्मापहमिदं चतुर्वेदसमन्वितम् ।
प्रयत्नेनाधिगन्तव्यं धार्यं च प्रयतात्मना ।
शान्तिकं पौष्टिकं चैव रक्षोघ्नं पावनं महत् ॥ १५
इदं भक्ताय दातव्यं श्रद्दधानास्तिकाय च ।
नाश्रद्दधानरूपाय नास्तिकायाजितात्मने ॥ १६
यश्चाभ्यसूयते देवं भूतात्मानं पिनाकिनम् ।
स कृष्ण नरकं याति सह पूर्वैः सहानुगैः ॥ १७
इदं ध्यानमिदं योगमिदं ध्येयमनुत्तमम् ।
इदं जप्यमिदं ज्ञानं रहस्यमिदमुत्तमम् ।
इदं ज्ञात्वान्तकालेऽपि गच्छेद्धि परमां गतिम् ॥ १८
पवित्रं मङ्गलं पुण्यं कल्याणमिदमुत्तमम् ।
निगदिष्ये महाबाहो स्तवानामुत्तमं स्तवम् ॥ १९
इदं ब्रह्मा पुरा कृत्वा सर्वलोकपितामहः ।
सर्वस्तवानां दिव्यानां राजत्वे समकल्पयत् ॥ २०
तदाप्रभृति चैवायमीश्वरस्य महात्मनः ।

— ^{b}) V_1 B Dn D_{10} जगद्योनेर्, $T_{2\ 3}$ $G_{2\ 4}$ हसयोनेर् (for सर्व°) — ^{c}) B_1 $D_{5\ 6}$ (first time) $_{8\ 9}$ $T_{2\ 8}$ G_4 किंचित् — D_5 om (hapl) 11^{d}–12^{c} — ^{d}) V_1 B Dn D_{10} वक्ष्यामि (for वक्ष्ये हि) $D_{2\ 6-9}$ यदुक्त पद्मयोनिना (= 12^{d})

12 T_1 om 12 (cf v l 4) M om 12 (cf. v l 5) D_5 om 12^{abc} (cf v l 11) $D_{2\ 4}$ om 12^{abc} — ^{b}) B_8 om , D_{6-9} विरूपाक्षस्य (for विश्वरूपस्य) — ^{c}) G_4 om (hapl) from समुद्देश up to दश नाम (in 13^{a}) V_1 B Dn D_{10} शृणु नाम्ना च य कृष्ण — ^{d}) $D_{4\ 6-9}$ वक्ष्ये चा(D_9 स्व)व्यक्तयोनि($D_{4\ 6}$ जन्म)न (cf 11^{d})

13 T_1 om 13 (cf v l 4) M om 13 (cf v l 5) G_4 om दश नाम (in 13^{a}) (cf v l 12) — After 13, $D_{8\ 10}$ read 15^{ab}

14 T_1 om 14 (cf. v l 4) M om 14 (cf v l 5) B_2 partly damaged — ^{b}) V_1 B (except B_8) Dn $D_{4\ 9}$ पुष्प (for पुष्पात्) — ^{c}) B_4 G_3 घृत (for घृतात्) $D_{2\ 8}$ घृत सार यथा दध्नस्

15 T_1 om 15 (cf v l 4) M om 15 (cf v l 5) $D_{8\ 10}$ read 15^{ab} after 13 — ^{a}) Dn_8 $D_{1\ 2\ 4-7\ 9}$ G_3 पापापहम् (for पाप्मा°) — D_1 repeats 15^{cdef} after 16 — ^{c}) B_4 प्रयतेन, $T_{2\ 3}$ G_4 नियमेन, G_2 भय तेन (for प्रयत्नेन) V_1 D_4 [अ]भि (for [अ]धि) — ^{e}) V_1 B Dn मगल्यं, Bom ed and Kumbh ed मागल्य (for शान्तिकं)

16 T_1 om 16 (cf v l 4) M om 16 (cf v l. 5) — ^{b}) G_2 श्रद्दधानायास्तिकाय च (hypermetric). — ^{c}) $T_{2\ 3}$ $G_{2\ 4}$ नाश्रद्दधानापूताय, Madras ed °ना पूजाय — After 16, D_1 repeats 15^{cdef}

17 T_1 om 17 (cf v l 4) M om 17 (cf v l 5) — ^{a}) $T_{2\ 3}$ G_4 तु (for च) — ^{b}) V_1 B Dn D_{10} कारणात्मानमीश्वर — ^{d}) B_2 damaged V_1 $B_{1\ 3\ 5}$ Dn सहात्मजै , B_4 D_{10} नुजै , D_2 °वरै , D_7 स्मभि , D_3 °परै (for °नुगै)

18 T_1 om 18 (cf v l 4) M om 18 (cf. v l 5) — ^{a}) $D_{2\ 3}$ अय (for इद) D_8 योग — ^{b}) D_8 ज्ञानम् (for ध्येयम्) — D_{4-6} T_3 om (hapl) 18^{cd} — ^{c}) V_1 ध्यानं, $D_{2\ 3}$ ज्ञेय (for ज्ञान) — ^{d}) B_4 अद्भुत (for उत्तमम्) — D_7 om (hapl) 18^{e}–19^{b} — ^{e}) D_8 तु (for [अ]न्त) $D_{2\ 3}$ च, $T_{2\ 3}$ $G_{3\ 4}$ तु (for ऽपि) V_1 B Dn $D_{1\ 6\ 10}$ य (D_6 इद [hypermetric]) ज्ञात्वा सं($B_{2\ 5}$ Dn_3 सु)तकालेपि (D_1 °ले च) — D_{4-6} om 18^{f}–20^{a} — ^{f}) V_1 $B_{2\ 3\ 5}$ Dn D_{10} गच्छेत (for गच्छेद्धि)

19 T_1 om 19 (cf v l 4) M om 19 (cf v l 5) D_{4-6} om 19, D_7 om 19^{ab} (for all, cf v l 18) — ^{a}) V_1 Dn_{1} n_3 मेध्य, Dn_2 ध्येय (for पुण्य) D_{10} गुह्य सर्वस्य वेदस्य — V_1 B Dn $D_{2\ 3\ 10}$ om 19^{cd}

20 T_1 om 20 (cf v l 4) M om 20 (cf v l. 5) D_{1-6} om 20^{ab} (cf v. l 18) — ^{a}) B_3 इमं

स्तवराजेति विख्यातो जगत्यमरपूजितः ।
ब्रह्मलोकादयं चैव स्तवराजोऽवतारितः ॥ २१
यस्मात्तण्डिः पुरा प्राह तेन तण्डिकृतोऽभवत् ।
स्वर्गाच्चैवात्र भूलोकं तण्डिना ह्यवतारितः ॥ २२
सर्वमङ्गलमङ्गल्यं सर्वपापप्रणाशनम् ।
निगदिष्ये महाबाहो स्तवानामुत्तमं स्तवम् ॥ २३
ब्रह्मणामपि यद्ब्रह्म पराणामपि यत्परम् ।
तेजसामपि यत्तेजस्तपसामपि यत्तपः ॥ २४
शान्तीनामपि या शान्तिर्द्युतीनामपि या द्युतिः ।
दान्तानामपि यो दान्तो धीमतामपि या च धीः ॥ २५
देवानामपि यो देवो मुनीनामपि यो मुनिः ।
यज्ञानामपि यो यज्ञः शिवानामपि यः शिवः ॥ २६
रुद्राणामपि यो रुद्रः प्रभुः प्रभवतामपि ।
योगिनामपि यो योगी कारणानां च कारणम् ॥ २७
यतो लोकाः संभवन्ति न भवन्ति यतः पुनः ।
सर्वभूतात्मभूतस्य हरस्यामिततेजसः ॥ २८
अष्टोत्तरसहस्रं तु नाम्नां शर्वस्य मे शृणु ।
यच्छ्रुत्वा मनुजश्रेष्ठ सर्वान्कामानवाप्स्यसि ॥ २९

* * * *

G₂ ₄ हृद्द (for हृद) B₈ T₂ ₃ G₂ ज्ञात्वा (for कृत्वा) — ^cd) V₁ Dn transp दिव्याना and राजत्वे

21 T₁ om 21 (cf v 1 4) M om 21 (cf. v 1 5) — ^a) D₈ तत- (for तदा) D₁ तत प्रभृति देवोपि — ^c) V₁ B₁ ₃–₅ Dn D₁₀ T₂ ₃ G₂ ₄ इति स्यातो, B₃ damaged (for [इ]ति विख्यातो) — ^d) T₂ ₃ G₃ ₄ जगत्परमपूजित — D₄ ₆ om (hapl.) 21^e–22^d — ^e) V₁ B₁ ₃ ₄ ₅ Dn₁ D₁₀ स्वर्गं, B₈ Dn₂ n₃ D₅ स्वर्गे (for चैव)

22 T₁ om 22 (cf v 1. 4) M om 22 (cf v 1 5) D₄ ₆ om 22 (cf. v 1 21) — ^a) B₁ D₃ यतस्, D₇₋₉ तस्मात् (for य) V₁ B₂₋₅ Dn D₅ ₁₀ य(D₁₀ स)तस्तण्डि पुरा प्राप (Dn₃ °ह्रस्) — ^b) D₁ ₈ तस्मात्; D₁₀ येन (for तेन) T₂ ₃ G₃ ₄ तेन तण्डे· (G₃ ण्डी) पितामह — ^c) V₁ B₁ D₅ [स्व]र्ग, Dn₂ D₁₋₃ ₇₋₉ [स्व]तु (for [स्व]त्र) V₁ B Dn D₂ ₅ ₇₋₁₀ भूर्लोकं, D₈ भूलोके (for भूलोकं) T₂ ₃ G₃ ₄ स्वर्गलोकात्तु भूलोकं (T₈ कास्) — ^d) T₂ ₃ G₄ [स्व]म्यवतारित

23 T₁ om 23 (cf. v 1 4) M om 23 (cf v 1 5) — ^a) D₁ मगल्य, D₈ मगळ (for °ल) B₅ Dn₁ n₂ D₃ ₅ ₈ मागल्य, D₄ om. (for मङ्गल्यं) D₁₀ T₂ ₃ G₂ सर्वमगळमांगळयं — ^b) Dn₁ om पाप — D₄ ₆ om 23^cd — ^c) G₂ महाभीष्म; G₄ पुण्य (for °बाहो) — ^d) D₅ स्तव वै ब्रह्मणोदित

24 T₁ om. 24 (cf v 1 4) — ^a) D₄₋₆ ब्रह्मणोपि हि यद्ब्रह्म, T₂ ₃ G₂ ₄ ब्रह्मणो यत्पर ब्रह्म — ^b) D₁₀ वराणामपि यद्वर — ^d) T₂ ₃ G₃ ₄ M [स्व]धो (for यत्)

25 ^a) V₁ B Dn D₁ ₁₀ शातानामपि य शांतो — T₁ om 25^cd — ^c) D₁₋₉ पवित्राणा पवित्र यद् (D₁₋₃ यो) — ^d) D₇ T₂ योवधि (for या च धी) G₂ ₃ ध्यायतामपि योवधि (G₄ धी).

26 ^a) D₄ om (hapl.) from देवो up to यो (in 27^a) — ^b) V₁ B Dn D₁₀ T₁ M ऋषीणामपि यस्त्वृ(T₁ यो ऋ)षि — T₁ om. (hapl) 26^c–27^d

27 D₄ om up to यो (in 27^a), T₁ om 27 (for both, cf v 1 26) M om 27 — ^b) Dn₁ n₃ प्रभा (for प्रभु) — ^c) B₄ D₃ ₅ योगानाम् B₃ D₁₋₉ योग (for योगी)

28 ^b) B₃ partly damaged Dn₃ D₈ पुन (for यत) D₉ प्रभु (for पुन)

29 ^a) V₁ B₁ D₁ G₄ अष्टोत्तर (for त्तर) — ^b) Dn₁ शिवस्य (for शर्वस्य) — ^c) T G₃ ₄ भरत- (for मनुज) V₁ B Dn D₃ ₁₀ -व्याघ्र (for -श्रेष्ठ) — ^d) T अवाप्नुयात्, M₄ °प्स्यति — After 29, T₁ ins an addl colophon [*Adhy no* 239]

☞ The following Śivasahasranāmastotra, ascribed to Taṇḍu or Taṇḍin and containing about 1008 names, is also found in almost identical form in the *Linga Purāna*, adhy 65 In recording variants from it, we have treated the printed text of the Purāna as an additional MS

There are several other stotras of Śiva, e g,

स्थिरः स्थाणुः प्रभुर्भानुः प्रवरो वरदो वरः ।
सर्वात्मा सर्वविख्यातः सर्वः सर्वकरो भवः ॥ ३०

जटी चर्मी शिखण्डी च सर्वाङ्गः सर्वभावनः ।
हरिश्च हरिणाक्षश्च सर्वभूतहरः प्रभुः ॥ ३१

Vāyu P 1 30 79ff, *Brahma P* 38 40ff, and *MBh* 12 App I, No 28, the texts of which are almost identical, but they give the names of Śiva mostly in the dative case and the total number of these names does not come to 1000, though they are loosely called Sahasranāmastotras (cf e g , R G TIWARI's article "Dakṣaśivasahasranāmastotra" in *Śrī Venkateswara University Oriental Journal*, Vol II, 1959, pp 33–42) Moreover, these stotras often contain general descriptions rather than specific names of Śiva In *MBh* 7 173, there is a short stotra of Śiva which Vyāsa advises Yudhiṣṭhira to recite The number of names in this stotra is very small.

The present stotra, on the other hand, is a full-fledged Sahasranāmastotra like the Viṣṇusahasranāmastotra occurring towards the end of this parvan Names in both of them are mentioned invariably in the nominative, and there is an attempt to bring their total number to 1008 or 1000 Several names are seen to have been repeated, but, in this connection, attention may be drawn to the following pertinent note which Nīlakaṇṭha has added at the commencement of his Com

यद्यप्यत्र सहस्रनामस्तोत्र नाम्ना शब्दतोऽर्थतश्च पौनरुक्त्यमस्ति, तथापि अर्थैक्येऽपि शब्दभेदात् क्वचित्, क्वचिच्छब्दैक्येऽप्यर्थभेदाच्च अपौनरुक्त्यं द्रष्टव्यमपूर्वार्थत्वात् । न हि सर्वात्मपदोच्चारणजन्यमपूर्वं विश्वात्मपदोच्चारणादुत्पद्यते । अन्यथा 'अग्नये जुष्ट निर्वपामि' इत्यत्र 'वह्नये जुष्टम्' इत्युच्चारणेऽपि तदपूर्वोत्पत्त्यापत्तेर्विधिगत एव शब्द प्रयोक्तव्य इति मीमांसकमुद्राभङ्ग स्यात् । अर्थभेदेऽपि शब्दैक्य न पौनरुक्त्यावहम् । इन्द्रशब्दस्यान्यार्थस्यापि 'ऐन्द्रया गार्हपत्यमुपतिष्ठते' इति विधानाद् योगेन अग्निपरत्वप्रदर्शनात् । यथा च शब्दैक्येऽप्यर्थैक्य नास्ति, तथा वयमस्यां व्याख्यायां प्रदर्शयिष्याम ।

30 Before 30, B1 8 5 Dn8 D1. 2 7 T8 G2 Linga P ins ॐ, D3 ॐ नम शिवाय, T2 श्रीशिवाय नम', M1. 2 उपमन्यु । ॐ — [a]) V1 B2–5 Dn भीम , B1 D10 M4 भाव', M1–3 देव (for भानु) — [b]) T1 M प्रभवो (for प्रवरो) D7 om (hapl) वरदो Dn8 [s]मर' (for वर') — [c]) D1 8 सर्ववित् (for सर्ववि-) — [d]) D7 om (hapl) सर्वं Dn2 सर्वं सर्व , D2 शर्व सर्वे-, D4 सर्वमेक-, D5 6 8 T2 8 G2 4 सर्वकर्म , T1 शर्वसर्वे-, M1–3 सर्व शर्व- (for सर्व सर्व) D1 8 -करोद्भव , D8 -करो हर (for करो भव)

31 [a]) D2 T2 8 G4 वर्मी, M1–3 चक्री (for चर्मी) B1 D2–8 9 (by corr) T2 8 G2 4 Madras ed शिखी खड्गी, T1 सुखंडी च (for शिखण्डी च) D1 जटी मुंडी शिखी खड्गी — [b]) M सर्वग B8 वाहन , T1 -सभव (for भावन) — [c]) V1 B2 8 5 Dn D10 M हरश्च, T G4 हरिणो (for हरिश्च) V1 B1 D7–9 हरिणाख्यश्च (for °क्षश्च) G2 भरणो भरणाख्यश्च — [d]) T2 8 G2 4 -हित (for हर) Linga P स्मृत (for प्रभु) — After 31, D10 T G4 M1–8 Madras ed ins

155* महारोषो महारूपो मखस्त्रिभुवनेश्वर ।
सत्य सत्याश्रय सिद्धश्चण्डांशु सर्पकुण्डल ।
वृषश्च वृषरूपश्च वृषस्थो वृषभाक्षग ।
भीमश्च शितिकण्ठश्च शिव श्वेत शिवोत्तम ।
निषङ्गी शितिकेशश्च दितिपो नीललोहित । [5]
शरभ शङ्कुकर्णश्च विलासो विश्वकर्तृक ।
पर पाशुपतो भद्रो नीलग्रीवो विभीषण ।
गङ्गाधर पृथुश्चैव जनेश्वरकुलेश्वर ।
उत्तमस्त्रीसहायश्च मधुविन्दो महाग्रह ।
दिव्य सूक्ष्म परागश्च वीरभद्रो विभिन्नग । [10]
शिव शंभुर्ध्रुवो भर्ता श्रीकण्ठस्त्रिदशार्चित ।
क्रव्याद कीर्तिमान्क्रीडी कालाग्नि कार्यकारण ।
अण्डश्च बहिरण्डश्च विराड्भूतो विशेषकृत् ।
हिरण्यगर्भहेतुश्च बहिर्भूत प्रयोजक ।
जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिश्च तुरीयश्च विधूतन । [15]
मनोबुद्धिरहंकारो व्यक्तान्त करणात्मक ।
विशदो विक्रमश्चैव विश्वो विश्वस्य सग्रह ।
अरूपश्चण्डरूपश्च वज्रहस्त पुरदर ।
जातवेदाश्च जागर्तिर्विश्वावासो विनायक ।
आजानुर्वैनतेयश्च विश्वकर्मा विचक्षण । [20]
हिरण्याक्ष सुकेशश्च ऋक्ष कक्षतरस्तम ।
वृषो वृषाद्यो वृषदो वृषपर्वा प्रजाहर ।

[(L 1) M1 2 महारोमा (for °रोषो), and मवस्त (for मखस्त्र्) — (L 2) D10 सत्याश्रम (for °श्रय) M1. 2 सिधुद्ध् (for सिद्धश्च्) D10 M1 2 चंद्रांशु (for

प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च नियतः शाश्वतो ध्रुवः ।
श्मशानचारी भगवान्खचरो गोचरोऽर्दनः ॥ ३२
अभिवाद्यो महाकर्मा तपस्वी भूतभावनः ।
उन्मत्तवेशप्रच्छन्नः सर्वलोकप्रजापतिः ॥ ३३
महारूपो महाकायः सर्वरूपो महायशाः ।
महात्मा सर्वभूतश्च विरूपो वामनो मनुः ॥ ३४
लोकपालोऽन्तर्हितात्मा प्रसादो हयगर्दभिः ।
पवित्रश्च महांश्चैव नियमो नियमाश्रयः ॥ ३५
सर्वकर्मा स्वयंभूश्च आदिरादिकरो निधिः ।
सहस्राक्षो विरूपाक्षः सोमो नक्षत्रसाधकः ॥ ३६
चन्द्रसूर्यगतिः केतुर्ग्रहो ग्रहपतिर्वरः ।
अद्रिरद्र्यालयः कर्ता मृगबाणार्पणोऽनघः ॥ ३७

चण्डांशु) — (L 3) D10 वृषभाक्षक° M1 2 विश्वस्थो विषमक्षक (for the post half) — (L 4) D10 पीत (for शिव) M1 2 जीवश्वेत- (for शिव° श्वेत) T1 द्विजोत्तम (for शिवो) — (L 5) M1 2 सितकेशश्च (for शितिकेशश्च) D10 T1 M1 2 द्रिली(T1 °लि)पो (for दितिपो) — (L 6) M1–3 विला(M3 °लो)पो (for विलामो) — (L 7) G4 M3 वज्रो (for भद्रो) — (L 9) D10 उत्तमश्री (for °श्री) — (L 10) M1 2 सूक्ष्म (for सूक्ष्म°) D10 विचिंतक , T2 विभग्नक , T3 विप्रग (for विभि) — (L 11) D10 M1 2 विभुर्, Madras ed भवो (for भुवो) M1 शिरशार्पित (for °र्पित) — (L 12) T2 3 M1 2 क्रव्याद T1 कालाग्नि (for °ग्नि) M1 2 कालदिकाव्यकारण (for the post half) — (L 13) D10 पद्मश्च (for अण्डश्च) D10 वित्तोद्भूतो (for विराड्भूतो) M1 2 विशेषवित् (for °कृत्) — (L 14) M1 2 -गर्भो (for -गर्भ), and हितभूत (for बहिर्भूत°) — (L 15) D10 जाग्रत्सुप्त° सुषुम्नश्च (for the prior half) T2 3 G4 सुषुप्तश्च तमपश्च (for मिश्र तुरीयश्च) D10 M1 विधूनन — (L 16) T1 M1–3 चिन्तां(T1 °त्रां)त करणात्मक (for the post half) — (L 17) D10 विषदो (for विशदो) D10 T1 M1–3 विश्ववि-(T1 जि)द्विश्वसग्रह (for the post half) — (L 18) D10 खड्गरूपश्च T2 3 G4 अरूपश्च सुरूपश्च (for the prior half) M1 वक्त्र (for वज्र) — (L 19) T1 -रूपश्च (for वेदाश्च) Madras ed जागर्ती (for र्तिर्) M1 विश्ववासो — (L 20) D10 M1–3 अजानु (M3 °नुर्), T1 अनुजो (for आजानुर्) T1 [आ]विलेक्षण — (L 21) M1 कश्चचरस् (for तरस्) D10 त्र्यक्ष कश्चचरोत्तम , T2 3 त्र्यक्षक क्षचर(T3 तक्षक)स्तम (for the post half) — (L 22) M1 2 वृषाचो (for द्यो) D10 वरदो (for वृषणो) D10 M1 2 प्रजाकर°, T1 M3 गर (for °हर)]

32 D10 transp 32[ab] and 32[cd] — [b]) Linga P शांतात्मा (for नियत) — [c]) B5 Dn1 n2 T1 श्मशान वासी, D7 9 समशानचारी — [d]) Dn1 खेचरो D1–8 गोचरोद्भव , M रार्दन (for रोऽर्दन) D1–9 खेचरो गोचरोद्भव , T2 3 G2 4 खचरेश स्मरार्दन

33 [a]) D1–8 महाकर्ता (for कर्मा) — [b]) T1 M2–4 Linga P धारण (for भावन) — [c]) V1 B1 4 D1 -वेश ; Dn2 n3 D8 9 G2 M1 2 4 -वेष , D4–7 10 T G4 M3 Linga P वेष (for -वेश) D7 प्रमत्त (for प्रच्छन्न) — [d]) Dn3 D8 T2 3 G2 4 Linga P लोक (for लोक)

34 [a]) D1–8 महाकाल (for काय) — [b]) B5 Dn1 n2 वृष (for सर्व) T1 भूतो (for रूपो) — [c]) D4 6–9 सर्वात्मा (for महात्मा) V1 B Dn D10 भूतात्मा, D1–9 T2 3 G2 4 रूपश्च (for भूतश्च) — [d]) D1–8 मानवो (for वामनो) M1 मन , Linga P नर (for मनु) V1 B Dn D10 विश्वरूपो महाहनु

35 [a]) T2 3 G2 4 गृहीतात्मा (for ऽन्तर्हि) — [b]) V1 गर्दभ , B2 3 5 Dn3 D10 M गार्दभि , B4 -सद्गति , D1–9 -गर्दभिः (for भि) T1 प्रमादो मवनो विदु , T2 3 G4 प्रमादभयकृद्विभु (G4 °भी), G2 प्रसादाभय-गर्दभि , Linga P प्रसादोभयदो विभु — [c]) B2–5 Dn D10 M पवित्र V1 महायोगी (for महांश्चैव) — [d]) V1 B Dn M नियमाश्रित , D1–7 9 मप्रिय , D8 मवत , D10 मास्थित , Linga P °ताश्रय (for °माश्रय)

36 [a]) M4 सर्वकाम (for कर्मा) V1 B Dn D10 T1 M स्वयभूत, G2 4 °भुश्च Linga P स्वयभू सर्व कर्मा च — [b]) B1 om (hapl) रादि D1–9 आदिसृष्टि करो (for आदिरादि) — [c]) V1 B Dn D10 T1 M Linga P विशालाक्ष (for विरूपाक्ष) — [d]) T2 3 G4 सोम , G2 समो (for सोमो) T1 -दारक , T2 सायक (for साधक°)

37 [a]) T1 G4 शनि (for गति) V1 B Dn T2 3 G2 Linga P चद्र सूर्य शनि केतुर्, M चन्द्र सूर्याशन केतुर् — [b]) Dn3 गृहो गृह (for ग्रहो ग्रह)

महातपा घोरतपा अदीनो दीनसाधकः ।
संवत्सरकरो मन्त्रः प्रमाणं परमं तपः ॥ ३८
योगी योज्यो महाबीजो महारेता महातपाः ।
सुवर्णरेताः सर्वज्ञः सुबीजो वृषवाहनः ॥ ३९
दशबाहुस्त्वनिमिषो नीलकण्ठ उमापतिः ।
विश्वरूपः स्वयंश्रेष्ठो बलवीरो बलो गणः ॥ ४०
गणकर्ता गणपतिर्दिग्वासाः काम्य एव च ।
पवित्रं परमं मन्त्रः सर्वभावकरो हरः ॥ ४१
कमण्डलुधरो धन्वी बाणहस्तः कपालवान् ।
अशनी शतघ्नी खड्गी पट्टिशी चायुधी महान् ॥ ४२
स्रुवहस्तः सुरूपश्च तेजस्तेजस्करो निधिः ।
उष्णीषी च सुवक्त्रश्च उदग्रो विनतस्तथा ॥ ४३
दीर्घश्च हरिकेशश्च सुतीर्थः कृष्ण एव च ।
सृगालरूपः सर्वार्थो मुण्डः कुण्डी कमण्डलुः ॥ ४४

T3 पुरा, Linga P मत (for वर) — c) B8 T2 G4 आदिर् (for अद्रिर्) D8 केतो (for कर्ता) B1 2 अत्रिरघ्यालय कर्ता, Dn1 n2 अत्रिरघ्या नमस्कर्ता, D1–7 अदरिद्राल(D5 °द)य कर्ता, D8 9 (by corr) अदरिद्रयालय कर्ता, D10 आदिराजालय कर्ता, T1 आदिराख्योनल कर्ता, M आदिराद्यो लय कर्ता, Linga P राजा राज्योदय कर्ता — d) T1 -बाणस्तथा (for बाणार्पणो) Dn1 [ऽ]नव, D10 [ऽ]लघु, T2 3 G2 4 [ऽ]नल, Linga P घन (for ऽनघ)

38 a) D1–9 T2 3 G2 Linga P दीर्घ- (for घोर) — b) D1 देव (for दीन-) T2 3 G4 मानस (for -साधक) T1 आदर्शो नैकसाधक, G2 अधीरो धीरमानस, Linga P अदृश्यो धनसाधक — c) T1 M4 -कृतो (for करो) D1–9 मन्त्री (for मन्त्र) M1–3 Linga P सत्वत्सर कृतो मन्त्र — B1 M4 om (hapl) 38d–41c — d) Linga P प्राणायाम परतप

39 B1 M4 om 39 (cf v l 38) — a) T2 3 G4 योगो (for योगी) V1 योध्यो, Dn3 D1 3 5 7–9 याज्यो, T G2 4 M1–3 योग्यो, Linga P योगो (for योज्यो) B3 महावीर्यो, D10 °तेजा, T1 °बीजं (for °बीजो) — b) D3 om the second महा V1 B Dn D10 T1 M1–3 Linga P महाबल (for °तपा) — d) Dn3 D3 स्वबीजो, D10 सर्वज्ञो (for सुबीजो) Dn1 n2 बीज (for वृष)

40 B1 M4 om 40 (cf v l 38) — a) D9 च निमिषो (for त्वनि°) — b) T2 3 G4 ह्युमापति (avoiding hiatus) — c) Dn3 स्वयज्येष्ठो (for °श्रेष्ठो) ❀ Cn स्वय अनागन्तुक श्रेष्ठत्व प्रशस्ततमत्व यस्य । ❀ — d) B5 बलधीरो (for °वीरो) Cn [ऽ]वलो गण, Linga P बलाग्रणी (for बलो गण) D1 2 4–9 बलिवैरोचनो गण, T1 बलवीर्योतुलो गुण, T2 3 G2 4 वर्धते रो(T3 °र्धितो रो, G2 र्धिष्माश्चो)चनो गण ❀ Cn बलवीरोबलो गण । अबल नि सामर्थ्य, चेतनप्रयुक्तिं विना चलनाक्षम । गण्यते संख्यायते इति गणस्तत्त्वसमूह पञ्चविंशतिजडतत्त्वात्मा । स्वयं तु षड्विंश । ❀

41 B1 M4 om 41abc (cf v l 38) D1 6 7 9 om 41–42 — b) V1 Dn D5 काम (for काम्य) — c) D1 परमो (for परम) D1 2 मन्त्र V1 B Dn D6 8 10 T1 M Linga P मंत्रविस्परमो मंत्र (D8 °त्र) — d) D1 2 G2 4 भावहरो, D8 °वरो, M1 2 पापहरो (for भावकरो)

42 D1 6 7 9 om 42 (cf v l 41) — a) D5 करो (for -धरो) D8 हत्वा (sic) (for धन्वी) — b) B2 partly damaged D1–8 T2 3 G2 4 प्रतापवान्, M4 कलाप° (for कपाल°) — c) V1 Dn3 मुशली, B3 4 5 मुषली (for अशनी) D8 खड्गी च (hypermetric) D1 3 5 T1 अशनी (D5 मुसली) च शतघ्नी च, T2 3 G2 4 अशनीश शतघ्नीश, M अशनि शतघ्नि (M4 °घ्नी) खड्गी च (hypermetric), Linga P शरी शतघ्नी खड्गी च — d) T1 M पट्टसी (for पट्टिशी) B3 चामरी (for चायुधी) D1 पट्टिसीरायुधो महान्, D2 8 पट्टिसी सायुधो म°, T2 3 G2 4 खड्गी चापायुधो म° — After 42, T1 reads 45a

43 T1 om 43a — a) D6 8 स्रुचहस्त, T2 3 G2 4 शिव° (for स्रुव) B1 D1 3 5 T2 3 G4 स्व (for सु) M Linga P अजश्च मृगरूपश्च — b) D6 om (hapl) तेजस् D9 G2 तेजकरो (for °स्करो) M4 तिथि, Linga P विधि (for निधि) — c) T2 3 G4 उष्णीषश्च (for °षी) D10 सुचक्रश्च, T1 सुवर्चश्च (for °क्त्रश्च) D8 उष्णीषश्च सुवर्णश्च — d) Dn3 उदयो (for °ग्रो) D8 विततस्, T1 विदि°, T2 3 G2 4 वितनुस्, M4 विरतस् (for विन°) D1 तदा (for तथा) D10 उदग्रावनतस्तथा

44 a) G2 दिव्यश्च (for दीर्घश्च) V1 करिकेशश्च, Dn3 हरिरेकश्च, D1–9 G2 4 °नेत्रश्च (for °केशश्च) D1–3

अजश्च मृगरूपश्च गन्धधारी कपर्द्यपि ।
ऊर्ध्वरेता ऊर्ध्वलिङ्ग ऊर्ध्वशायी नभस्तलः ॥ ४५
त्रिजटश्चीरवासाश्च रुद्रः सेनापतिर्विभुः ।
अहश्चरोऽथ नक्तं च तिग्ममन्युः सुवर्चसः ॥ ४६
गजहा दैत्यहा लोको लोकधाता गुणाकरः ।
सिंहशार्दूलरूपश्च आर्द्रचर्माम्बरावृतः ॥ ४७

कालयोगी महानादः सर्ववासश्चतुष्पथः ।
निशाचरः प्रेतचारी भूतचारी महेश्वरः ॥ ४८
बहुभूतो बहुधनः सर्वाधारोऽमितो गतिः ।
नृत्यप्रियो नित्यनर्तो नर्तकः सर्वलासकः ॥ ४९
घोरो महातपाः पाशो नित्यो गिरिचरो नभः ।
सहस्रहस्तो विजयो व्यवसायो ह्यनिन्दितः ॥ ५०

दीर्घश्चारुविनीता च — ^{b}) G2 स्व, G4 स्व (for सु) ꣼ Cn कृष्ण -

कृषिर्भूवाचक शब्दो णश्च निर्वृतिवाचक ।
तयोरैक्य पर ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते ॥

इति श्रुतेरानन्दसन्मात्र इत्यर्थ । ब्रह्मोत्तरखण्डे वा गोपशिशु प्रति महादेवेन तवान्वमे सहमोऽह भविष्यामीति वरदानान्महादेवस्यैवावतार कृष्ण इत्यवगमात् । ꣼ — ^{c}) Some MSS शृगाल, T1 damaged (for सृगाल) V1 B Dn D10 सिद्धार्था (for सर्वार्थो) — ^{d}) D7 मुडी (for मुण्ड) V1 B Dn D10 T1 M Linga P मुड सर्वशुभ(B1 वें भय, M4 वें शुभ)कर

45 M om (hapl) 45^{a}–47^{b} T1 reads 45^{a} after 42 — ^{a}) V1 B Dn D10 बहु (for मृग) Linga P सिंहशार्दूलरूपश्च (= 47^{c}) — T1 om (hapl) 45^{b}–47^{b} — ^{b}) D1–3 गधमाली, D4–9 चारी, Linga P कारी (for °धारी) D10 कपर्दिन (for र्द्यपि) G2 गडे चातीतयस्यपि (sic) — ^{c}) T2 3 सुजालिंगी, G3 4 गजालिंगी (for ऊर्ध्वलिङ्ग) Linga P ऊर्ध्वरेतोर्ध्वलिंगी च — ^{d}) Dn1 n2 D5 T2 3 G2 4 नभस्थल (for नभस्तल)

46 T1 M om 46 (cf v l 45) — ^{a}) B2 damaged V1 Dn2 D9 त्रिजटीश्, Bom ed, Kumbh ed and Linga P त्रिजटी (for टश्) D4–9 चीरवासी च — ^{b}) D3 प्रभु (for विभु) — After 46^{ab}, Dn8 reads 47^{cd} and 48^{c}–49^{b} for the first time, repeating them in their proper places — ^{c}) T2 3 G2 4 च (for ऽथ) V1 B Dn D10 नक्तंचरस् (for ऽथ नक्त च) Linga P अहोरात्र च नक्त च

47 For the repetition in Dn3, cf v l 46 T1 M om 47^{ab} (cf v l 45) — ^{a}) Dn1 D9 जगहा (by metathesis) (for गजहा) V1 B Dn D10 G2 कालो, D1–9 चैव (for लोको) — ^{b}) T2 3 G1 गणाधिप (for गुणाकर) — ^{c}) Dn3 (both times) पिंड (for सिंह) Linga P रूपाणाम् (for रूपश्च) — ^{d}) Dn3 (first time) आर्द्रचर्मचरी नर, (second time) °धर्माबरावृत, D2 आर्द्रचर्मा चराचर, D4–9 आर्द्रचर्माबरोव-(D8 °ध)र, T1 आर्द्रश्चर्मवतां वर T2 3 G3 4 रुद्रश्च (G2 रुरुच)र्माबरच्छद, M आर्द्रचर्मा वरांबर, M4 (inf lin) Linga P °मांबरोधर

48 For the repetition in Dn3, cf v l 46 T1 M om 48^{ab} — ^{a}) D10 कालो (for काल-) — ^{b}) V1 B Dn D10 सर्वकामश्, D1–8 Linga P सर्वागासश्, D4–9 सर्ववासाश् (for °वासश्) G2 चतुष्पद — T2 3 G4 om 48^{cd} — ^{c}) Dn3 (first time) प्रेतधानी; D2 3 प्रेतचरो (for चारी) — ^{d}) T1 G2 M भूतधारी, Linga P सर्वदर्शी (for भूतचारी) Dn3 (first time) भूतधानी महाश्वर·

49 For the repetition in Dn3, cf v l 46 G4 om 49–62 — ^{a}) D1–9 T1 बहुरूपो, G2 °श्रुतो (for °भूतो) V1 Dn1 n2 बहुधर (for धन) Dn3 (second time) बहुभृतो बहुधर — ^{b}) V1 B Dn (Dn3 second time) स्वर्भानुर् (for सर्वाधारो) Dn3 (first time) सितो, D1–6 मनो, T2 3 G2 [ऽ]मतो (for ऽमितो) T1 स्नातो ह्यार्यो मृति हवि (sic), M सर्वहायमृता हर, Linga P सर्वसारोमृतेश्वर — ^{c}) B3 D1–6 8–10 नित्यप्रियो, B4 Dn3 भृत्य°, D2 3 T2 3 G2 M1 2 नृत्त° (for नृत्य) V1 B3–5 Linga P नित्य नृत्यो, B1 नृत्यनित्यो, B2 Dn3 नृत्यवृत्तो, Dn1 नृत्यवर्तो, D1 नृत्यतृप्तो D2 3 नृत्ततुष्टो, D4–6 8 10 नित्यतृप्तो, D7 9 नृत्यहृष्टो, T1 नृत्यनर्तो, T2 3 G2 M नित्यनृत्तो (for °नर्तो) — ^{d}) Dn3 D4–9 नृत्यक, T1 M2 नर्तन (for °क) B1 2 नाशक, Dn1 n2 D3 10 लालस°, Dn3 नासक, Dn3 (marg) D1–6 -लास्यक, T1 नाशन, T2 3 -लालक (for -लासक) M1 3 4 Linga P नर्तन सर्वसाधक — After 49, Linga P ins

156* सकार्मुको महाबाहुर्महाघोरो महातपा ।

50 G1 om 50 (cf v l 49) — ^{a}) Dn3 योगे,

अमर्षणो मर्षणात्मा यज्ञहा कामनाशनः ।
दक्षयज्ञापहारी च सुसहो मध्यमस्तथा ॥ ५१
तेजोपहारी बलहा मुदितोऽर्थो जितो वरः ।
गम्भीरघोषो गम्भीरो गम्भीरबलवाहनः ॥ ५२
न्यग्रोधरूपो न्यग्रोधो वृक्षकर्णस्थितिर्विभुः ।
तीक्ष्णतापश्च हर्यश्वः सहायः कर्मकालवित् ॥ ५३

विष्णुप्रसादितो यज्ञः समुद्रो वडवामुखः ।
हुताशनसहायश्च प्रशान्तात्मा हुताशनः ॥ ५४
उग्रतेजा महातेजा जयो विजयकालवित् ।
ज्योतिषामयनं सिद्धिः संधिर्विग्रह एव च ॥ ५५
शिखी दण्डी जटी ज्वाली मूर्तिजो मूर्धगो बली ।
वैणवी पणवी ताली कालः कालकटंकटः ॥ ५६

D4 5 8 9 घोषो (for घोरो) T2 3 G2 महायशा (for °तपा) D1 पाशी, D2 3 5–9 ईशो (for पाशो) Linga P महाशरो महापाशो — b) D1 नित्य V1 B Dn गिरिरुहो, D10 °गुहो (for °चरो) T2 नग, T3 [s]नघ, Linga P मत (for नभ) G2 निशयो निचरो नभ — c) D2 विजयी — d) Bom ed and Kumbh ed [अ]तोद्रित, Cnp [अ]निन्दित (as in text) D1 व्यवसायी ह्यनिंदक

51 G4 om 51 (cf v l 49) T1 om 51a–53b — a) D8 मर्षणश्च (for मर्षणात्मा) V1 B Dn M1–3 अधर्षणो धर्षणात्मा — b) V1 Dn D10 -नाशक (for °न) T2 3 यज्ञभागामनाशक (T3 °न) (sic), G2 यज्ञभागमनाशय — c) V1 B1 2 4 5 Dn M दक्षया-(M °भा)गापहारी च, Linga P दक्षया परिचारी च — d) Dn1 सुमहो, D1–3 सुवर्णो, D4–9 सुखदो, M असह्यो (M4 °ह्यो), Linga P प्रसहो (for सु°) D4 G2 मध्यगस् (for °मस्)

52 G4 om 52 (cf v l 49) T1 om 52 (cf v l 51) — a) T3 G2 तेजोहारी च (for °पहारी) D1–7 9 बलिहा, D8 बळहा, M Linga P बलवान् (for °हा) — b) B1 मुदितात्मोर्जितोवर, D1 10 °तोर्थोजितोद्भव, D2–9 °तोथा(D2 3 °थो)र्जितो भव, T2 3 G2 °तोर्था(G2 °र्थे)जितावह, M मु(M4 उ)-दितोभ्युदितोवह, Linga P विदितोभ्युदितो बहु — After 52ab, Linga P ins

157* गम्भीरघोषो योगात्मा यज्ञहा कामनाशन ।

— c) Dn3 D7–9 घोषी, Linga P रोषो (for घोषो) D4 गभीर, D9 om (hapl) (for गम्भीरो) — d) D6 गभीर, T2 3 श्वेतश्च (for गम्भीर) G2 श्वेतश्च गिरिवाहन — After 52, B5 ins 158*

53 G4 om 53 (cf v l 49) T1 om 53ab (cf v l 51) B5 om 53ab — a) D1 न्यग्रोधी (for °धो) — b) D2 वृष (for वृक्ष) V1 पत्रस्थितिर्, B2 (marg) Cnp कटास्थितिर्, B3 D1 10 -कर्णस्थिमिर्, B4 Dn8 पर्णस्थितिर्, D4–9 -कर्णस्थिवृद्, T2 G2 °स्तुतिर्, T3 कठस्तुतिर् (for -कर्णास्थितिर्) M1–3 वृषगस्थिनयन गत (hypermetric), M4 वृक्षगस्थिनय गत, Linga P विश्वकर्मा च विश्वभुक् — V1 B1–4 Dn D5 8 10 ins. after 53ab B5 after 52

158* सुतीक्ष्णदशनश्चैव महाकायो महानन ।
विष्वक्सेनो हरिर्यज्ञ सयुगापीडवाहन ।

[(L 1) B4 D8 महाबल°, D5 °वन (for °नन) — (L 2) Dn3 D5 8 10 हविर् (for हरिर्) B1 सयुगापीनवाहन, B3 सयज्ञोपीत°, Dn1 सयुग्मापीड° (for the post half)]

— D5 reads 53cd twice — c) B1 3 5 तीक्ष्णचापश्च, B4 °वीर्यश्च, D1 °बाहुश्च, D2 3 °हासश्च, D5 (first time) तीर्णतापश्च, Linga P तीक्ष्णोपायश्च (for तीक्ष्णतापश्च) B1 हर्यक्ष, D2 हर्षश्च (for हर्यश्व) D4 5 (second time) 6–9 तीक्ष्णबाहुश्च हर्षश्च, T1 M तीक्ष्णोपायो वरेण्यश्च, T2 3 G2 दीक्षावाहनहर्यश्च — d) M1 सहायं D5 (second time) 7 10 सर्वकालवित्, T2 3 G कालधर्म (for कर्मकाल°) D2 3 सहास कालकर्मवित्

54 G4 om 54 (cf v l 49) — a) B4 5 D1–4 Linga P विष्णु (for विष्णु) V1 विष्णु (for यज्ञ°) — b) T1 सामुद्रो — After 54ab, V1 reads from विमोचन (in 58a) up to बलचारी (in 58c) for the first time, repeating the portion in its proper place — c) D2 3 हुताशन (for °शन) G2 -सहस्रश्च (for सहायश्च)

55 G4 om 55 (cf v l 49) — b) B2 damaged Dn1 n3 जन्यो, M1–3 नयो (for जयो) D6–9 -कालजित् (for °वित्) T1 श्रेयो विनयकालवित्, M4 महा तेजा जयोजय — c) D1 2 M अयन (for °न) G2 सधि (for सिद्धि) — d) V1 B2–5 Dn1 n2 मत्रं, B1 D4 7 T मधि (for सधिर्)

56 G4 om 56 (cf v l 49) — a) Dn1 n3 Cn शिखी मुडी, T1 खड्गी दडी, M खड्गी दडी, Linga P खड्गी शम्भी (for शिखी दण्डी) D5 om जटी

नक्षत्रविग्रहविधिर्गुणवृद्धिर्लयोऽगमः ।
प्रजापतिर्दिशाबाहुर्विभागः सर्वतोमुखः ॥ ५७
विमोचनः सुरगणो हिरण्यकवचोद्भवः ।
मेढ्रजो बलचारी च महाचारी स्तुतस्तथा ॥ ५८
सर्वतूर्यनिनादी च सर्ववाद्यपरिग्रहः ।
व्यालरूपो विलावासी हेममाली तरंगवित् ॥ ५९
त्रिदशस्त्रिकालधृक्कर्म सर्वबन्धविमोचनः ।
बन्धनस्त्वसुरेन्द्राणां युधि शत्रुविनाशनः ॥ ६०
सांख्यप्रसादो दुर्वासाः सर्वसाधुनिषेवितः ।
प्रस्कन्दनो विभागश्च अतुल्यो यज्ञभागवित् ॥ ६१

D4 काली, G3 बालो (for ज्वाली) — b) D1-8 दुर्धलो, D4 6-9 T2 3 दुर्धरो, D10 धूर्व्वगो (for मूर्धगो) Cnp वली (for बली) V1 Dn3 मूर्तिगो धूर्धगो बली, B1 मृत्तिजो धूर्धकी बली, D5 मूर्तिज्यो दुर्धरो बली, T1 वर्तनोत्थु*तो बली, M मूर्ध(M4 °र्ति) जोत्युद्धतो बली, Linga P खचरो धुचरो बली ❀ Cn बलीति पाठे बलिमान् वृद्ध । ❀ — c) T1 corrupt S ताळी, Linga P काल (for ताली) M4 (inf lin as in text) वीणी पणवी ताळी च — d) V1 B Dn1 n2 D10 खली, Dn3 स्वना (sic) (for काल°) T2 काल, Cnp शाल (for काल) T1 M बली सालकटकट, Linga P कालकठ कटकट ❀ Cn शालेति पाठे वृक्षा णामावरको वायुस्तस्याप्यावरको व्योमरूपी । ❀

57 G4 om 57 (cf v l 49) — a) V1 B2 4 5 Dn1 n2 मतिर्, B1 3 Dn3 D10 गतिर्, Cnp गम (for विधिर्) T2 3 नक्षत्रविग्रहावीर्यिर्, Linga P °विग्रहो भावो — Linga P om 57bc — b) B2-5 Dn1 n2 D8 3 10 T2 3 बुद्धिर्, D1 3 5 वृद्धि (for -वृद्धिर्) V1 B1 2 Cnp लयो यम, B5 लयोपम, Dn3 नयोनय (for लयोऽगम) T1 गुणवान्विलयोगम, G3 गणवृद्धिर्लयोलय — c) G2 प्रजोत्पत्तिर् (for प्रजा पतिर्) V1 B Dn D5 10 विश्व, D1 4 6-9 दिशा (for दिशा) — d) D10 विवाह, G2 विभास, M1 4 °व; Linga P निभाव (for विभाग) Dn1 n3 Cn सर्वगो (for सर्वतो) ❀ Cn सर्वंग समष्टिकार्य रूप°, अत एव अमुख भोगसाधनहीन । ❀

58 G4 om 58 (cf v l 49) — a) V1 reads from विमोचन up to बलचारी (in 58c) for the first time after 54ab B1 D1-8 विरोचन, D1-9 वैरोचन (for विमो°) V1 (both times) B5 Dn1 n2 D10 Cn सुसरणो, B1-4 Dn3 T1 M Cnp सुशरणो, Linga P तु शरणो (for सुरगणो) — b) V1 (both times) B1 हिरण्यकपचोत्तर; T1 °वचनोद्भव — G2 om 58cd — c) T2 मेघजो (for मेढ्रजो) B1 5 जल चारी, B1 Dn3 वन°, D2 3 बाल (for बल) D1-9 अप्रजो बालचारी च, T1 मेखलाजिनचारी च; M मेघणो विश्वरूपश्च, Linga P मेखलाकृतिरूपश्च — d) V1 B1 3 5 D10 महीचारी, B2 T2 3 महीचार°, B4 महाधारी, D5 महामारी, M जलचार°, Linga P जलाचार (for महाचारी) Dn म(Dn1 ग्र)हीचारी स्तुतस्तथा, D4 8 9 महाचारी(D4 °मारी)सुतस्तथा, D6 7 महामारी (D7 ब्रह्मचारी) स्तुतस्तथा, T1 महीचार सुत सदा — After 58, Linga P ins

159* वीणी च पणवी ताली नाली कटिकटुस्तथा ।
[Cf 56cd]

59 G4 om 59 (cf v l 49) — ab) D2 3 -भूत (for -तूर्य) D7 om दी च सर्ववा B5 -विलासी (for निनादी) G2 सर्वतूर्यानुनादीश° (for 59a) V1 B2-5 D5 10 सर्वतोद्य, B1 Dn T3 सर्वातोद्य, T1 सर्वतूर्य; T3 G2 विद्या-, M4 Linga P व्याप्य- (for °वाद्य) — c) D1 2 Linga P व्या(D1 बा)लरूपी, D8 बाल-रूपो, T2 G2 M व्याळ° (for व्याल°) V1 B Dn D10 गुहावासी, G2 [s]खिला° (for बिला°) — d) V1 B3 Dn T3 गुहो माली, M1 गुहावाली, M2 3 गुहापाली, Linga P गुहावासी (for हेममाली) D1-8 10 हंसमाली सुरगवित्, T1 M4 गुहावा(M4 inf lin °पा)लस्तरगवि(T1 °भि)त्

60 G4 om 60 (cf v l 49) — a) Hyper-metric D1-8 त्रिपदस्त्रिमलाधिच, D1-9 त्रिदशस्त्रिदशा वास, D10 विशक कालस्त्रिकर्म, T1 दशास्त्रिमूलधृक्कर्मा, T2 G2 त्रिदशास्त्रिदशाक्षश्च; M दशास्त्रिमालधृक्कर्ता, Linga P वृक्ष श्रीमालकर्मा च — b) T2 G2 ममतावधमोचक (G2 °न) — T1 om 60cd — c) D2 3 च (for तु) Linga P सुरेंद्राणां (for [अ]सु°) — d) D1 युधि शक्र-, T2 युधि क्षीर, G2 युधिष्ठिर (for युधि शत्रु)

61 G4 om 61 (cf v l 49) — a) D1 संख्या, D4 मोक्ष-, M4 सख्य- (for सांख्य) M4 (sup lin) -प्रवासो (for प्रसादो) D8 सांख्ये प्रसादो निर्वासा, Linga P सखा प्रयासो दुर्वाप° ❀ Cn सांख्यप्रसाद आत्मानात्मविवेक सांख्यम्, तेनैव प्रसीदति । ज्ञानैकलभ्य इत्यर्थ । अथ वा, सांख्यज्ञानप्रदो दत्तात्रेय इत्यर्थ । ❀ — b) B3 om सर्व and नि — c) B2 damaged from प्रस्कन्दनो up to हेमकरो (in 62a) D1

सर्वावासः सर्वचारी दुर्वासा वासवोऽमरः ।
हैमो हैमकरो यज्ञः सर्वधारी धरोत्तमः ॥ ६२
लोहिताक्षो महाक्षश्च विजयाक्षो विशारदः ।
संग्रहो निग्रहः कर्ता सर्पचीरनिवासनः ॥ ६३
मुख्योऽमुख्यश्च देहश्च देहर्द्धिः सर्वकामदः ।
सर्वकालप्रसादश्च सुबलो बलरूपधृक् ॥ ६४
आकाशनिधिरूपश्च निपाती उरगः खगः ।
रौद्ररूपोंऽशुरादित्यो वसुरश्मिः सुवर्चसी ॥ ६५
वसुवेगो महावेगो मनोवेगो निशाचरः ।
सर्वावासी श्रियावासी उपदेशकरो हरः ॥ ६६

प्रस्कंधनो, D2 °दन V1 B1.4 विभावश्गो, B3 5 Dn T3 °गज्ञो, T2 G2 विशाखश्च (for विभागश्च) — d) Dn3 ह्यतुल्यो, D1 [अ]प्यतुल्यो, T1 M अतुलो (for °ल्यो) —For 61cd, Linga P subst

160* प्रस्कन्दोऽप्यविभावश्च तुल्यो यज्ञविभागवित् ।

62 G4 om 62 (cf. v l 49) B2 damaged up to हेमकरो (in 62a) — a) V1 B1 3 5 Dn1 n2 D2 10 M1 3 सर्ववास T1 सर्वचरो (for °चारी) D4–9 सर्व चारी सर्ववासो — b) T1 M4 सुवासा (for दुर्वासा) Linga P मत (for ऽमर) D1 3 7 T3 G2 दुर्वासा वासवोपम, D4–6 °सा वाख्ययो भव, D8 9 °सा वाग्भवो यम — c) B5 Dn1 n2 D10 T3 Linga P हैमो (for हेमो) T1 यज्ञकरो, M4 हैम° (for हेम°) D1–3 [ऽ]ज्ञेय (for यज्ञ) T2 M1–3 होमो होमकरो यज्ञ — d) D1 3 T1 सर्वाधारी, D7 सर्ववीरो (for °धारी) B5 वरोत्तम, D2 3 धनो°, T1 हरो° (for धरो°) D4–6 8 9 सर्ववीरो नरोत्तम — After 62, T1 ins 162*

63 G4 om. 63 (cf v l 49) M om 63–64 T1 reads 63 after 71 — a) D5 लोहिताख्यो, T2 3 G2 रोहिताक्षो (for लोहि°) — b) D4 6 (also in the text) 9 विजयाख्यो, T1 विरूपाक्षो (for विजयाक्षो) — c) D1–9 G2 सं(G2 सु)ग्रहो वि(D1 °होनु)ग्रह कर्म, T1 °हो विग्रह कूर्मो — d) B1 3 D2 3 7–9 G2 सर्पचर्म, D1 मृगचर्म, D4 6 सदासर्प, D5 सर्वधर्म (for सर्पचीर-) Dn2 T2 3 G2 निवासिन (T2 °त) (for °सन) T1 देहादिर्देहधारण

64 G4 om 64 (cf v l 49) M om 64 (cf v l 63) T1 om 64a–65b — a) Dn1 D2 मुख्वो (for मुख्यो) D1–3 मुकुंदो, D4–7 9 मुक्तश्च (for ऽमुख्यश्च) T2 3 G2 मुक्तश्च मुक्तदेह(G2 °काम)श्च — b) V1 B Dn D10 काद्दलि, T2 3 G2 देहारि (for देहर्द्धि) B1 कामल (for °द) — c) B1 T2 3 G2 काम (for -काल) — d) D1 3 वहु (for बल-) D4–6 सयलो रूपद्दनस्वधृक्, D7 9 सवलो वलरूपकृत्, D8 सूवलो वलरूपदृक्, T2 3 G2 सुवालो वालरूप° — After 64, V1 B Dn D8 10 ins

161* सर्वकामवरश्चैव सर्वदा सर्वतोमुख ।

[V1 B1 2 D8 -कामचरश्, B3 4 Dn3 °भरश् (for °वरश्) Dn1 n2 सर्वद (for °दा)]

65 T1 om 65ab (cf v l 64) — a) V1 B Dn T2 3 G2 4 -निर्विरूपश्, D1 -निधिशायी (for रूपश्) M Linga P आकाशो निर्विरूपश्च — b) D2 3 निपात, D4–9 निखा(D5 षा)दी, Linga P विवासा (for निपाती) V1 B Dn3 D10 ह्युरग, Dn1 n2 ह्यवश (for उरग) — M Linga P ins after 65ab T1 after 62

162* भिक्षुश्च भिक्षुरूपश्च रौद्ररूपोऽङ्गिरा खग ।

[The prior half = 69c T1 आकाशो (for भिक्षुश्च) Linga P रूपी (for -रूपश्) Linga P सुरूपवान् (for ऽङ्गिरा खग) T1 रौद्ररूपचरोंगिरा (for the post half)]

— For the substitution in T1 M Linga P, cf 66 — c) D1 T3 G2 4 रूपांशुर् (for रूपोंऽशुर्) B3 रौद्ररूपी शवादित्यो, B4 रुद्ररूपोसुरादित्यो, D6–9 रौद्ररूपी पाशुरादिर् — d) V1 B2–5 Dn D5 10 बहुरश्मि, B1 बहुरूप, D1–3 6–9 वसुरग्नि (for °रश्मि) B4 D10 T2 3 G2 4 सुवर्चस (for °र्चसी)

66 a) B1–4 वायुवेगो, D10 T2 3 G2 4 बहुवेगो (for वसु) D8 महादेवो (for वेगो) — b) D1–9 महायज्ञो निशाकर — For 65c–66b, T1 M Linga P subst

163* वसुरश्मि सुवर्चस्वी वसुवेगो महाबल ।
मनोवेगो निशाचार सर्वलोकसुखप्रद ।

[(L 1) Linga P वसुरेता (for °रश्मि) T1 om the post halves of lines 1 and 2]

— D5 om 66c–68b — c) B1 3 6 Dn1 n2 (before corr as in text) D10 T2 G2 4 M4 सर्वयामी (G2 4 °म) (for सर्वावासी) T1 सर्ववास, T3 प्रियावासी, Linga P त्रयी (for श्रिया°) D1–3 सर्वावास श्रियावासो, D4–5 सर्वभाव प्रियावास — d)

मुनिरात्मपतिर्लोके संभोज्यश्च सहस्रदः ।
पक्षी च पक्षिरूपी च अतिदीप्तो विशां पतिः ॥ ६७
उन्मादो मदनाकारो अर्थार्थकररोमशः ।
वामदेवश्च वामश्च प्राग्दक्षिण्यश्च वामनः ॥ ६८
सिद्धयोगापहारी च सिद्धः सर्वार्थसाधकः ।
भिक्षुश्च भिक्षुरूपश्च विषाणी मृदुरव्ययः ॥ ६९

महासेनो विशाखश्च षष्टिभागो गवां पतिः ।
वज्रहस्तश्च विष्कम्भी चमूस्तम्भन एव च ॥ ७०
ऋतुर्ऋतुकरः कालो मधुर्मधुकरोऽचलः ।
वानस्पत्यो वाजसेनो नित्यमाश्रमपूजितः ॥ ७१
ब्रह्मचारी लोकचारी सर्वचारी सुचारवित् ।
ईशान ईश्वरः कालो निशाचारी पिनाकधृक् ॥ ७२

V1 B2 4 Dn D10 G4 [ऽ]कर, Linga P धर (for हर) D1-8 छ(D1 [ऽ]ध्य)पदेशहरो हर, T1 M1-8 स्वर्ग(T1 सर्व)लोकसुखप्रद, M4 सूपदेशकरोकर

67 D9 om 67 (cf v l 66) T1 om. 67 —[a]) D4 मनुरात्म, D7 मुनिरात्मा (for °रात्म) V1 B2 8 5 Dn D8 निरालोक, T2 8 G2 4 -मतिर्लोक, M मुनिर्लोक (for पतिर्लोके) B1 4 D10 मुनिरात्मा निरालोक, D5 6 8 मनुरात्मपतेर्लोक, Linga P मुनिरात्मा मुनिर्लोक —[b]) V1 B Dn D10 संभग्नश् (for समाज्यश्) D1 3 4 सहस्रश, T2 8 G2 4 स्रभुक् (for स्रद) M Linga P सहाय(Linga P मान्य)श्च सहस्रभुक् —[c]) V1 B5 Dn Linga P पक्षरूपश्, B1-8 D10 पक्षिरूपश्, B4 पक्षिदीप्तश्, D2 4 7 पक्षरूपी (for पक्षि) M पक्षिहा पक्षिरूपश्च —[d]) D1 ह्यति (for अति) D5 दिशा पति, Linga P निशाकर (for विशां पति)

68 D9 om 68[ab] (cf v l 66) —[a]) T2 8 G2 4 उन्माद (for दो) V1 B Dn D10 M4 उन्मादो मदन कामो (M4 रो), T1 M1-8 उन्मादनोतिदीप्त(T1 पीन) श्च —[b]) D1 युक्तार्थ, D8 ह्यपार्थ (for अर्थार्थ) V1 B Dn D10 ह्य(Dn3 अ)नर्थोर्थकरो यश, D4-8 अर्थानर्थकरो नर, T1 M नर्थकर सम —[c]) T1 प्रदाक्षिण्यो वामदेव —T1 om 68[d]-69[a] —[d]) V1 B2 8 5 Dn D2 4 5 T2 8 G2 4 प्राग्दक्षिणश्, D6 9 प्राग्दाक्षिण्यश्, M प्रदाक्षिण्यश् (for प्राग्द) B4 प्राग्दक्षिणश्च वासव — For 68, Linga P subst

164* समीरो दमनाकारो ह्यर्थो ह्यर्थकरो वश ।
वासुदेवश्च देवश्च वामदेवश्च वामन ।

69 T1 om 69[a] (cf. v l 68) —[a]) Linga P सिद्धि (for सिद्ध) V1 B Dn D10 सिद्धयोगी महर्षिश्च, T2 8 G2 4 M °योगापचा(G4 M °गोपहा)री च —[b]) T1 M सिद्धि (for सिद्ध) D5 7-9 सिद्धार्थ (for सर्वार्थ) D4 6 -सिद्धिद (for साधक) V1 B Dn D10 सिद्धार्थ सिद्ध(B3 °द्धि)साधक —T1 om 69[cd] —[c]) B4 भिक्षु कश् (hypermetric) (for भिक्षुश्) D1-9 T2 8 G2 4 रूपी (for रूपश्) Linga P क्षुण्ण क्षुण्णरूपश्च —[d]) V1 B2 (marg) 4 Dn D8 विपणो (D8 °णी), B1 पाषाणो, B2 8 D10 धिषणो, B5 विषाणो, M Linga P वृषणो (for विषाणी) D4-9 M4 मृत्युर् (for मृदुर्) T2 8 G2 4 नृ(T2 कृ)पाणी नृ(G2 4 °णिर्नृ)परोऽव्यय

70 [a]) D4 6 8 विषाणश् (for विशाखश्) —[b]) B4 वृष्टिभागो, D5 यष्टिनागो, D6 7 9 षष्टिर्भागो, T2 G4 °भोगो (for °भागो) D1-8 विशा (for गवा) G2 अपि (for पति) —[c]) M चन्द्र- (for वज्र) B2 Dn3 च विस्क(Dn3 स्त)भी, D1-9 प्रविष्टभी, G2 प्रविष्टमी (for च विष्कम्भी) T G4 शूलहस्तो वेदहस्तश्, Linga P चमहस्तस्तु विष्टभी —[d]) B4 वज्र, D6 वसु, T2 8 G4 चक्र, Linga P मूल (for चमू) G2 चमूरस्तन एव च (sic)

71 G2 om (hapl) 71[a]-77[b] T1 om 71[ab] —[a]) D1-8 ऋतुवृत्त, D5 ऋभुर्ऋतु (for ऋतुर्ऋतु-) T2 8 क्रम स्तेनो, M2 4 Linga P -कर स्तेनो (for -कर कालो) V1 B Dn Cnp ऋता(Dn1 n2 Cn वृत्ता)वृत्त करस्कालो, G4 ऋषिर्ऋतुक्रम स्तेनो, M1 8 ऋतुर्मधुकर स्तेनो —[b]) B5 D4-7 9 बल°, Dn3 [ऽ]चन, D8 बळ, T2 8 G4 M मन, Linga P वर (for ऽचल) B8 D1 मधुर्मधुकरोर्चन, Dn1 n2 D10 °कलोचन° —[c]) Dn3 T1 M2 8 Linga P वाजसनो, D1 3 4 6-9 वाजिसे-(D3 स)नो (for वाजसेनो) V1 B Dn1 n2 D7 10 T2 8 G4 वाच(B8 ज)स्पत्यो वाज(D7 °जि)सनो —[d]) D8 नित्यमाश्रम *** — After 71, T1 reads 63

72 G2 om 72 (of v l 71) T1 om 72 —[a]) B3 om the second चारी D4 6 लोकबन्धु (for चारी) —[b]) V1 B Dn D10 विचारविद्, M1-8 सुसा° (for सुचा°) —[d]) Dn1 पिनाकवान्, D1 7 9 T2 8 G4 Linga P ह्यनेकधृक्, D2 8 6 अनेकरक्, D8 ह्यनेकश, M अनेकधृक् (for पिनाक°) D5 निशाचारीश्वनेकधृक् — After 72, N Linga P ins

नन्दीश्वरश्च नन्दी च नन्दनो नन्दिवर्धनः ।
भगस्याक्षिनिहन्ता च कालो ब्रह्मविदां वरः ॥ ७३
चतुर्मुखो महालिङ्गश्चारुलिङ्गस्तथैव च ।
लिङ्गाध्यक्षः सुराध्यक्षो लोकाध्यक्षो युगावहः ॥ ७४
बीजाध्यक्षो बीजकर्ता अध्यात्मानुगतो बलः ।
इतिहासकरः कल्पो गौतमोऽथ जलेश्वरः ॥ ७५
दम्भो ह्यदम्भो वैदम्भो वश्यो वश्यकरः कविः ।
लोककर्ता पशुपतिर्महाकर्ता महौषधिः ॥ ७६
अक्षरं परमं ब्रह्म बलवाञ्शक्र एव च ।
नीतिर्ह्यनीतिः शुद्धात्मा शुद्धो मान्यो मनोगतिः ॥ ७७
बहुप्रसादः स्वपनो दर्पणोऽथ त्वमित्रजित् ।
वेदकारः सूत्रकारो विद्वान्समरमर्दनः ॥ ७८

165* निमित्तस्थो निमित्त च नन्दिर्नन्दिकरो हरि ।
[D1-4 6-9 निमित्तश् (for °त) D1-3 5-9 नदि (for नन्दिर्) B1 D1, 3 5-7 9 Linga P हर् , D2 रुद्र (for हरि°)]

73 G2 om 73 (cf v l 71) M om 73^a–74^b — ^a) T2 3 G4 नदीश्वरी (for °श्वरश्) B3 [ऽ]थ, Linga P सु (for च) — ^b) V1 D1-4 6-10 नदिनो (for नन्दनो) Dn1 D7 नद , T1 मन्त्रि , T2 3 G4 मंत्र- (for नन्दि) Linga P नदनो विषमर्दन — ^c) V1 B Dn भगहारी, D4 भगाक्षिहा (for भगस्याक्षि) T G4 भगवानरिहता च , Linga P भगहारी नियता च — ^d) V1 B Dn D10 T2 3 G4 Linga P कालो ब्रह्मा पि(B1 Dn1 G4 ब्रह्मपि , Linga P लोकपि)तामह , T1 लोकब्रह्मा पितामह

74 G2 om 74 (cf v l. 71) M om 74^ab (cf v l 73) D2 om 74^a–75^b — ^b) D1 त्रिलोचन (for तथैव च) T G4 ऊर्ध्वलिंगो लयोलय — ^d) V1 B Dn D10 T1 3 यो(V1 यु)गाध्यक्षो , Linga P काला° (for लोका°) T1 सुरावह , M4 युगापह (for °वह)

75 G2 om 75 (cf v l 71) D2 om 75^ab (cf v l 74) — ^b) B1 युगात्मानु- (for अध्या°) D7 -गणो (for -गतो) D8 [ऽ]चर , D7-9 [ऽ]चल (D8 °ळ), T2 3 G4 [ऽ]मल (for बल) D1 ह्यध्यात्मानुगतश्चर , T1 आत्माध्यात्मगतोमल — ^c) T1 -कर कर्ता, T2 3 G4 M -कर्ता कलश्च (hypermetric) (for -कर कल्पो) V1 B Dn D10 Linga P इतिहास सक(Linga P °सश्च क)ल्पश्च — ^d) D1 om ऽथ V1 B Dn D10 Cn निशाक(B5 °च)र , D1-9 जनेश्वर (for जले°) T G4 M Linga P तमोहा (Linga P दमनो) जगदीश्वर

76 G2 om 76 (cf v l 71) — ^a) D4 6-9 [ऽ]थ दभो (for ह्यदम्भो) T G4 दभो दंभकरो दभो, M1-3 दभो ह्यदभो वैदभो, Linga P दंभो दभकरो दाता — ^b) D1-4 6-9 वश्या (for वश्यो) T2 वशाकर M कलि (for कवि) V1 B Dn D5 व(V1 वै)श्यो वशाकर कलि , D10 Linga P वशो वशकर कलि — ^d) G4 लोकहर्ता (for महाकर्ता) V1 B2 Dn ह्यनौषध , B1 3-5 D10 ह्यनौषधि , D4-7 9 महौषधं (D7 9 °ध), T G4 M Linga P ह्य(M अ)धोक्षज (for महौषधि)

77 G2 om 77^ab (cf v l 71) — ^a) B1 3 D1-3 प्राहुर् (for ब्रह्म) T1 अक्षर ब्रह्म परमो — ^b) Dn1 n2 बलवत्, M1-3 ब्रह्मवान् (for बल°) B1 5 शुक्र, B2 शुक्र, B3 4 D4-10 M1 2 Linga P शुक्र (for शक्र) — After 77^ab, T2 3 G4 ins

166* वज्रहस्त प्रतिष्टम्भी चमूरु स्तेन एव च ।
[Cf 70^cd]

— ^c) D1 विश्वात्मा, T2 G2 4 हृद्वात्मा (for शुद्धात्मा) — ^d) D2 3 7 8 शुध्यमानो , D4-6 9 शुद्धमा(D5 °मौ) नो, G2 युध्यमानो (for शुद्धो मान्यो) D4 om मनो V1 B Dn3 D10 गतागति , Dn1 n2 गतागत (for मनोगति) D1 शुद्धमानो महागति — For 77^cd, Linga P subst

167* नियो ह्यनीश शुद्धात्मा शुद्धो मानो गतिर्हवि ।

78 ^a) V1 B (except B3) Dn D2 10 सुस्वमो, D4 6-9 स्वमोथ, G2 स्तुवतो (for स्वपनो) T2 3 G4 बुद्धिप्रसादस्तपनो, M बहुप्रसादसपत्नो, Linga P प्रासादस्तु बलो दर्पो — ^b) D1 3 5 शत्रु(D1 क्र)मित्रजित्, D2 [ऽ]थ हि शत्रु°, D6 7 9 M1 [ऽ]थ अ(M1 ह्य)मित्र , T G2 4 [ऽ]थाप्यमित्र , Linga P ह्रव्य ह्रव्य° (for ऽथ त्वमित्र°) — ^c) T1 वेदाकर (for वेदकार) V1 B Dn मन्त्रकारो, D5 तत्र° (for सूत्र) — ^d) B5 विद्वान्समवदर्शन D1-3 5 °नक परतप , D4 6-9 विद्वांश्चैव परतप , T G4 Linga P विद्वांश्च परमर्दन , G2 विद्वान् परम तप

79 ^a) D1 T2 3 G2 4 नियादश्, D2-9 निनादी (for निवासी) — ^b) D2 3 महाघोषो, T1 °घोर (for °घोरो) T2 3 G2 4 महामेघवशाकरो — ^c) D1-3

महामेघनिवासी च महाघोरो वशीकरः ।
अग्निज्वालो महाज्वालो अतिधूम्रो हुतो हविः ॥ ७९
वृषणः शंकरो नित्यो वर्चस्वी धूमकेतनः ।
नीलस्तथाङ्गलुब्धश्च शोभनो निरवग्रहः ॥ ८०
स्वस्तिदः स्वस्तिभावश्च भागी भागकरो लघुः ।
उत्सङ्गश्च महाङ्गश्च महागर्भः परो युवा ॥ ८१
कृष्णवर्णः सुवर्णश्च इन्द्रियः सर्वदेहिनाम् ।
महापादो महाहस्तो महाकायो महायशाः ॥ ८२
महामूर्धा महामात्रो महानेत्रो दिगालयः ।
महादन्तो महाकर्णो महामेढ्रो महाहनुः ॥ ८३
महानासो महाकम्बुर्महाग्रीवः श्मशानधृक् ।
महावक्षा महोरस्को अन्तरात्मा मृगालयः ॥ ८४
लम्बनो लम्बितोष्ठश्च महामायः पयोनिधिः ।
महादन्तो महादंष्ट्रो महाजिह्वो महामुखः ॥ ८५

अग्निज्वालो, T1 M अणुज्वालो (for अग्नि°) T2 3 G2 4 अग्निज्वाला महाज्वाला —^{d}) D3 8 स्तुतिर्धूमो (D2 °त्रो), D4-6 स्वतिधूमो (D6 7 °त्रो), D10 अतिधूमो, M4 ह्यतिधूत्रो (for अति°) B5 हुतिर् (for हुतो) D1 स्तुतो धूम्रो हुतं हवि, T1 ह्यादिधूमो हरो हवि, T2 3 G2 4 अतिधूमोद्भतायन, Linga P परिधूम्रावृतो रवि

80 ^{a}) D5 विषादी, T1 M4 विषण्ण, M1-3 धिषण (for वृ) B2 3 Dn1 n2 D1 4-9 नित्यं T2 3 G2 4 वृषण शस्ननित्यश्च —^{b}) V1 Linga P धूम्रलोचन, V1 (marg) B2 3 M1-3 धूम्रकेतन —^{c}) D1-8 सर्वांग; T2 3 G2 4 लब्धश्च (for थाङ्ग) Linga P लुब्धश्च (for लुब्धश्च) D10 नील स्तब्धांगरुद्धश्च, T1 नीचस्तथाव लिसश्च —^{d}) V1 लोमनो, D1-8 तेजस्वी, D4 शोधनो (for शोभनो) D6 7 9 [s]रिवग्रह, Linga P नरवि (for निरव°)

81 For the sequence and the repetition in D6, of v l 83 —^{a}) D1 5 10 भागश्च, D2 3 भोगश्च (for भावश्च) D4 6-9 स्वस्तिद स्वस्तिमान्स्वस्ति, Linga P स्वस्ति स्वस्तिस्वभावश्च —^{b}) T1 भागहरो, M1 भावकरो (for भाग°) Linga P भोगी भोगकरो लघु — T1 om 81^{cd} —^{c}) Some unused MSS उत्सांगश्च or उन्मार्गश्च (for उत्सङ्गश्च) —^{d}) T G पुरो युवा, M परायवान्, Linga P प्रतापवान् (for परो युवा) V1 B Dn महागर्भप(B8 र्भ प)रायण, D2 3 भागकरो युवा

82 For the sequence and the repetition in D6, of v l 83 —^{a}) D9 om सुवर्ण T1 महाभाग सवर्णश्च, M4 कृष्णपर्ण सुपर्णश्च —^{b}) V1 B Dn D3 4 6 (both times) 7-9 इन्द्रिय, D1 स्विंद्रिय D5 पाणिग, T1 पायक, T2 जीवन, T3 G2 4 प्राणद, M पालक, Linga P वार्णिक (for देहिनाम्) —^{c}) T1 महाहदो (for °पादो) —^{d}) T1 महाकवि, M °कटि (for °यशा)

83 ^{ab}) D2 transp महामात्रो and महानेत्रो D1 महागात्रो, T1 M °वक्त्रो (for मात्रो) D4 om (hapl) महानेत्रो V1 B1-3 Dn D10 T2 निशालय°, B4 निशामय, B5 D4 6 (both times) 7-9 T1 महायक, D5 महालय, T3 G2 [s]निलाशय, G4 निशानिल, M नगालय (for दिगा°) Linga P महामिश्रो नगालय (for 83^{b}) —After 83^{ab}, the sequence in D6 is 82^{c} (r), 81^{d}-82^{b} (r), 82^{c} (third time), 82^{d}-83^{b} (r) —^{c}) V1 B1 4 Dn D10 महांतको, M महाटको, Linga P °स्कंधो (for °दन्तो) D8 om महा. D5 महामेढो, T1 महानासो (for महाकर्णो) B5 महाकर्णो महोष्ठश्च —^{d}) V1 B1-3 Dn M Linga P महोष्ठश्च; B4 महौघश्च, B5 महौजाश्च, D5 महाकर्णो, D10 G2 महेघुश्च, T2 3 G4 महादंष्ट्रो (for महामेढ्रो) D1 महातनु (for °हनु) T1 महाकंबुर्महानख

84 T1 om. 84^{a}-86^{b} —^{a}) V1 B3 4 D2 महानाशो, B5 °वासो, D8 °सनो, D4 6-9 °नाथो (for °नासो) D1 Linga P महाकंठो, G2 °घस्र (for कम्बुर्) —^{b}) V1 B Dn D3 10 श्मशानभाक्; D1 °भृत्; D2 8 5 °धृत्; D9 स्मशानधृक्, T2 3 G2 4 पिनाक°, M Linga P श्मशानवान् —^{c}) V1 D4 6-9 T2 3 G1 3 4 महाव(D7 °क)क्षो, Cnp °रक्षो (for °वक्षा) B1.3 महारक्षो, D1-3 महौजस्कस् (for महोरस्को) D6 महावक्षो महौजाश्च, G2 °वृक्षो महाजवू, Linga P °बलो महातेजा, —^{d}) V1 B1 3 4 Dn D2 3 10 ह्यतरात्मा; D1 4 6-9 स्वत° (for अन्त°) B5 निरालय, T2 3 G2 4 स्नगा° (for मृगा°) —After 84, D4-7 9 G2 4 ins

168* महाकटिर्महाग्रीवो महाबाहुर्महाकर ।
[G2 4 महार्भक° (for °कर)]

85 T1 om 85 (cf v l 84) M1 om. 85-86 —^{a}) D1. 4-9 लंबितो (for लम्बनो) V1 B Dn3 D1. 2 लम्बितौष्ठश्च (for °तोष्ठश्च) Linga P लम्बितोष्ठश्च निष्ठश्च —^{b}) D4 7 9 बहुमाय (for महा°) V1 परो निधिः

महानखो महारोमा महाकेशो महाजटः ।
असपत्नः प्रसादश्च प्रत्ययो गिरिसाधनः ॥ ८६
स्नेहनोऽस्नेहनश्चैव अजितश्च महामुनिः ।
वृक्षाकारो वृक्षकेतुरनलो वायुवाहनः ॥ ८७
मण्डली मेरुधामा च देवदानवदर्पहा ।
अथर्वशीर्षः सामास्य ऋक्सहस्रामितेक्षणः ॥ ८८

यजुःपादभुजो गुह्यः प्रकाशो जङ्गमस्तथा ।
अमोघार्थः प्रसादश्च अभिगम्यः सुदर्शनः ॥ ८९
उपहारप्रियः शर्वः कनकः काञ्चनः स्थिरः ।
नाभिर्नन्दिकरो भाव्यः पुष्करस्थपतिः स्थिरः ॥ ९०
द्वादशस्त्रासनश्चाद्यो यज्ञो यज्ञसमाहितः ।
नक्तं कलिश्च कालश्च मकरः कालपूजितः ॥ ९१

(for पयोनिधि) — For 85^{ab}, T2 3 G2 4 subst

169* लम्बमानो लम्बितोष्ठश्चलद्दामी यशोनिधि ।

— ^{cd}) D1-9 महांगश्च (for महादन्तो) B5 transp महादंष्ट्रो and महाजिह्वो

86 T1 om 86^{ab} (cf v l 84) M1 om 86 (cf. v l 85) — ^{a}) V1 B2 4 5 Dn प्रसन्नश्च, B1 3 D4 6-10 अ(B1 सु)प्रसन्न , T2 3 G2 4 असपन्न (for असपत्न) — ^{d}) D4 9 प्रत्यग्रो (for °यो) V1 B1 3 5 Dn3 गौरिसाधन , B4 गौरिमाधव , Linga P गीत साधक (for गिरिसाधन) T2 3 G3 4 Madras ed प्रौढयोनिरसाध(Madras ed °य)क

87 D2 om 87-88 — ^{a}) B1 स्नेहोथ (for स्नेहनो) Dn3 [ऽ]स्नेहलश्च (for °नश्च) T2 3 G2 4 स्नेहकोस्नेहकश्चैव, Linga P प्रस्वेदनोस्वेदनश्च — B5 om 87^{b} — ^{b}) D1 3-9 अ(D1 द्य)जितोथ, T2 3 G3 4 अती तोपि, M अदितिश्च, Linga P आदिकश्च (for अजितश्च) — ^{c}) V1 B1 3 4 Dn3 D10 T1 वृक्षकारो (for वृक्षा°) D1 3 महाकेतुर् (for वृक्ष°) D1-9 वृक्षका (D5 °क्षाक)रो महाकेतुर्, M Linga P वृषको वृषकेतुश्च, some unused MSS ब्रह्मकारो ब्रह्मकेतुर् — ^{d}) B3 partly damaged D10 अचलो, T1 G2 अनिलो, M अनयो (for °लो) B4 om (hapl) वायु

88 D3 om 88 (cf v l 87) — ^{a}) Linga P मेरुवासश्च (for °धामा) — ^{b}) V1 B Dn D10 देवाधिपतिरेव च, T1 M Linga P देववाहन ए(T1 °नमे)व च — ^{c}) D1 4 6-9 अथर्वशीर्षा D7 T1 सामान्यो (for °स्य) — ^{d}) D4 6-8 ऋक्सहस्रासितेक्षण , D5 ऋग्यजुःसामवेक्षण , T1 Linga P ऋक्सहस्रोमि(Linga P °र्जि)तेक्षण , T2 3 G2 4 °स्राक्षि(G2 °क्षि)तेक्षण

89 ^{a}) B3 अजर पाद (hypermetric), B5 चतुष्पाद-, T G4 यजुर्वेद (for यजु पाद) D1-9 यजु साममयो गुह्य — ^{b}) T2 3 G4 [ऽ]प्रकाशो T1 M प्रकाशौजा विभावसु , Linga P प्रकाशौजास्तथैव च — ^{c}) V1 अमोघास्म , D3 4 6-9 T2 3 G3 4 Linga P °घार्य (for °घार्थ) T1 अमोघश्च प्रमादश्च, M °घार्थप्रवादश्च — ^{d}) D1 स्वभिगम्य , D2 अनि° , G4 अरि° , Linga P अतर्भाव्य (for अभिगम्य)

90 ^{a}) V1 B3 5 Dn उपकार , B3 4 D1-10 T2 3 G4 Linga P °हार- (for °हार-) T1 अपहार प्रिय प्राण — T1 om 90^{b} — ^{b}) V1 B1 Dn3 D1 3 5 10 काचनस्थिर , Dn1 °नच्छवि , Dn2 Linga P °नस्थित ; T2 3 G3 4 °नच्छद , M °नप्रभ (for °न स्थिर) B5 D4 6-9 जनक (B5 काचन) काचनस्थिर — D1 om 90^{c}-91^{b} D10 om (hapl) 90^{cd} T1 reads 90^{c}-109^{d} after 130 — ^{c}) D1-8 नदी नंदि- (for नाभिर्नन्दि) V1 B1 2 3 5 Dn भाव , Linga P हर्म्य (for भाव्य) D5-9 नदीनदकरो भाव्य , T1 M नाभि (T1 विभु) शंभुस्तथा हव्य , T2 3 G2 4 नदीनदीकरोतव्य — ^{d}) B2 4 5 Dn3 D7 9 पुष्कर (for °र) Dn1 D5 M1 स्थपति (for °ति) V1 B1 Linga P पुष्कर स्थपति स्थिति (V1 °र , Linga P °त), B3 D5 T1 °र स्थपतिस्थिर , D1-8 पुष्करस्थ पतिस्थि(D2 °ति स्थि)र , D5 पुष्कर स्थावर स्थिर , T2 3 G3 4 पुष्परात पतिं(T2 °त)हित

91 For the sequence in T1, cf v l 90 D1 om 91^{ab} (cf v l 90) — ^{a}) D6-10 डामरस ; M द्वापरस् (for द्वादशस्) B5 दस्वा शास्त्रशनश्चाद्यो (sic), D1-3 द्वापरश्चयनश्चाद्यो, D5 द्वादशाक्षो धनाशाद्यो, T G4 द्वापरश्च कलि कालो, G2 द्वापरस्थान संज्ञाद्यो ; Linga P सर्वशास्त्रो धनश्चाद्यो — ^{b}) B3 यज्ञो यज्ञ , D1-3 5 घृणी धर्म-, D6-9 घृणी यज्ञ (D1 °ज्ञ), T2 3 G2 4 घृणी वज्र , Linga P यज्ञो यज्वा (for यज्ञो यज्ञ) — T G2 4 om 91^{cd} — ^{c}) D1-8 -चरश्च (for कलिश्च) Dn1 कामश्च (for कालश्च) B2 4 D10 M रक्तनी(M नक्त नी)ल कलि कालो, Linga P नगो नील कवि कालो — ^{d}) B5 प्रपूजित (hypermetric) (for पूजित)

92 For the sequence in T1, cf v l 90 — ^{a}) D1 6-9 सुगणो (for स°) D10 गणकाक्षश्च ; T1

सगणो गणकारश्च भूतभावनसारथिः ।
भस्मशायी भस्मगोप्ता भस्मभूतस्तरुर्गणः ॥ ९२
अगणश्चैव लोपश्च महात्मा सर्वपूजितः ।
शङ्कुस्त्रिशङ्कुः संपन्नः शुचिर्भूतनिषेवितः ॥ ९३
आश्रमस्थः कपोतस्थो विश्वकर्मा पतिर्वरः ।
शाखो विशाखस्ताम्रोष्ठो ह्यम्बुजालः सुनिश्चयः ॥ ९४
कपिलोऽकपिलः शूर आयुश्चैव परोऽपरः ।
गन्धर्वो ह्यदितिस्तार्क्ष्यः सुविज्ञेयः सुसारथिः ॥ ९५
परश्वधायुधो देव अर्थकारी सुबान्धवः ।
तुम्बवीणी महाकोप ऊर्ध्वरेता जलेशयः ॥ ९६
उग्रो वंशकरो वंशो वंशनादो ह्यनिन्दितः ।
सर्वाङ्गरूपो मायावी सुहृदो ह्यनिलोऽनलः ॥ ९७
बन्धनो बन्धकर्ता च सुबन्धनविमोचनः ।
स यज्ञारिः स कामारिर्महादंष्ट्रो महायुधः ॥ ९८

कार्यश् (for °कारश्) D1-3 5 सुगणो गणकार्यश्च, D7 सुगणो गुणकारश्च, T2 3 G2 4 अगुणो गुणकार्यश्च —^{b}) V1 B Dn -वाहन (for -भावन) M1-3 पूतवाहन सारथि —^{c}) V1 B2 Dn भस्मशयो (for °शायी) —^{d}) D1 3 5 भस्मरूपस् (for भूतस्) B3 भस्मसारो गुरुर्गण, B4 Linga P °भूतगुरु(Linga P तनु)र्गण, D4 6-9 रूपांगभूषण, T1 M °भू(M1 पू)तत(T1 घ) नुर्गुण, T2 3 G2 4 रूपस्तटिद्गुण

93 For the sequence in T1, cf v 1 90 —^{a}) D4-9 G3 सु(D4 5 स्व)गुणश्, T1 M आगमश्, T2 3 G4 सगुणश् (for अगणश्) D1 3 (also as in text) [ए]क (for [ए]व) D2 T1 लोकश्, D3 रोमाश् (for लोपश्) V1 B Dn D10 लोकपालस्तथा लोको, Linga P आगमश्च विलोपश्च —^{b}) T1 विश्वात्मा (for महात्मा) T2 3 G2 4 मन्त्र (for सर्व) —^{c}) V1 B Dn D10 T1 शुक्रस्त्रिशुक्र सपन्न, M शुक्रस्त्रिशुक्रस, Linga P शुक्र श्रीरूपस —^{d}) T1 सर्वशुक्र- (for शुचिर्भूत) ❀ Cn मूले पूर्वाचार्यैर्निषेवित भूतनिषेवित । ❀

94 For the sequence in T1, cf. v 1 90 —^{a}) V1 B Dn D10 क्रियावस्थो, T2 3 G4 कपोलस्थो, G2 लक्ष (for तस्थो) —^{b}) B4 रतिर् (for पतिर्) T1 Linga P विराट् (for वर) V1 B1-3, 5 Dn D1 2 विश्वकर्मम(D1 2 प)तिर्वर —^{c}) D1, 2 7 9 ताम्रौष्ठस् (for ताम्रोष्ठो) V1 B Dn1 n3 D10 T1 M Linga P विशालशाख(D10 जानु)स्ताम्रोष्ठो (B1 2 Dn3 म्रौष्ठो, M1-3 म्राक्षो) —^{d}) V1 अबुजाल°, D1-3 स्वबु°, D4-9 सबु, T1 ह्यबुजात, T2 3 G2 4 तरुकाल (for ह्यम्बुजाल°) V1 B1 2 Dn D1 2 T2 G3 सुनिश्चल°, G4 Linga P श्रित (for श्चय)

95 For the sequence in T1, cf v 1 90 —^{a}) B3 शुक्र, G3 चैव (for शूर) V1 B1, 3 4 5 Dn D10 कपिल कपिश शुक्र (Dn3 क), T1 M Linga P °क कलश शूल (Linga P स्थूल) — T1 om 95^{bc} —^{b}) D2 3 [अ]मरोवर, D4 6 7 9 T2 3 G4 परावर, M1-3 परोमर, M4 परो मम (for परोऽपर) D1 ह्यायुश्चैवापरोवर, G3 आयुधश्च परापर, Linga P धश्चैव रोमश —^{c}) B1 T2 3 [ऽ]दितिजस्, G2 ह्यतिथिस् (for ह्यदितिस्) —^{d}) D5 स्वविज्ञेय (for सु°) V1 B1-3 5 Dn M सुशारद, B4 सुरासद, T1 सुदर्शन (for सुसारथि) D3 स्वविज्ञेय स्वसारथि, T2 3 G2 4 [ऽ]भिज्ञेय सुरसारथि, Linga P ह्यविज्ञेय सुशारद

96 For the sequence in T1, cf v 1. 90 T2 3 G2 4 om 96^{a}-100^{b} —^{a}) Some MSS परस्वधायुधो B3 धीरो, D2 3 धीरो (for देव) —^{b}) V1 B2-5 Dn3 T1 अघकारी, B1 आत्म°, Dn1 n2 अनु°, D1-3 5 ह्यर्थकार, D4 6-9 अर्थकार, D10 Linga P ह्यर्थकारी (for अर्थ) B3 स- (for सु) —^{c}) D1 4 6 7 9 तुंबवेणी, T1 तुरुवेणी, Linga P तुबवीणो (for °वीणी) V1 B Dn D3 10 तुंबवीणो (B1 °बरीशो) महाक्रोध —^{d}) B4 D4-6 M जलाशय (for जले°)

97 For the sequence in T1, of v 1. 90 T2 3 G2 4 om 97 (cf v 1 96) —^{a}) D2-4 9 T1 उग्र- (for उग्रो) B1 वशधरो (for करो) D1 वशी D5 उग्रहांतकरो वशो —^{b}) B1 5 T1 वशघादो (T1 °घो), D1 विलाघासी; D2 5 वश(D2 शा)वासो, D10 घशवाद्यो, M Linga P °वादी (for नादो) B5 om हि —^{c}) B4 रूपी (for रूपो) —^{d}) B3 partly damaged. V1 B3, 4 Dn3 D2 [अ]नलोनिल (by transp), D7 3 [अ]निलो(D3 °लो)निल, D7 °लोचन (sic), Linga P °लो बल D1 सुहृदप्यनलोनिल, D5 दो ह्यदिलोचन, D10 घो ह्यनलोनल°

98 For the sequence in T1, cf v 1 90 T2 3 G2 4 om 98 (cf v 1 96) D5 om (hapl) 98^{ab} —^{a}) D10 मधु (for बन्ध) D1-4 6-9 बाधवो बधुकर्ता (D1-3 र्ता) च —^{b}) D1 स्व- (for सु-) D6 7 9

बाहुस्त्वनिन्दितः शर्वः शंकरः शंकरोऽधनः ।
अमरेशो महादेवो विश्वदेवः सुरारिहा ॥ ९९
अहिर्बुध्नो निर्ऋतिश्च चेकितानो हरिस्तथा ।
अजैकपाच्च कापाली त्रिशङ्कुरजितः शिवः ॥ १००
धन्वन्तरिर्धूमकेतुः स्कन्दो वैश्रवणस्तथा ।
धाता शक्रश्च विष्णुश्च मित्रस्त्वष्टा ध्रुवो धरः ॥ १०१

प्रभावः सर्वगो वायुरर्यमा सविता रविः ।
उदग्रश्च विधाता च मान्धाता भूतभावनः ॥ १०२
रतितीर्थश्च वाग्मी च सर्वकामगुणावहः ।
पद्मगर्भो महागर्भश्चन्द्रवक्त्रो मनोरमः ॥ १०३
बलवांश्चोपशान्तश्च पुराणः पुण्यचञ्चुरी ।
कुरुकर्ता कालरूपी कुरुभूतो महेश्वरः ॥ १०४

सुबंधुरविमोचन — ^{c}) D4 6–9 भेषजारि (for स यज्ञारि) D4 6 सु- (for स) D5 स यक्ष्मारिश्च कामारिर्, T1 यज्ञारिरसुरारिश्च, Linga P राक्षसघ्नोथ कामारिर् — After 98^{abc}, T1 ins

170* मायावी सर्वकामकृत् ।
महादयालुर्मन्तव्यो

— ^{d}) D5 समोग्रध (sic), D7 T1 M [ऽ]समो युधि (for महायुध) D1 4 6 8 9 महादंष्ट्रसमो युधि

99 For the sequence in T1, cf. v l 90 T2 3 G2 4 om 99 (cf. v l 96) — ^{a}) D4 6–9 [अ]निर्मित (for °न्दित) D2 8 शंभु (for शर्व) V1 B Dn D10 बहुधानिंदित शर्व (B2 8 शंभु) — ^{b}) D4 om. (hapl) शंकरो D4 6–9 वर (for ऽधन) D1–3 5 शंकर शंबरोधर, T1 M Linga P °रोयाप्य(T1 °रो हय्य)कोपन — ^{c}) M महामेघो; Linga P °घोरो (for °देवो) T1 आश्रमेशो महामेधा — ^{d}) D1–3 5 विश्वरूप (D1 पी), T1 °मेध, M1 °देह (for °देव)

100 For the sequence in T1, cf v l 90 T2 3 G2 4 om 100^{ab} (cf v l 96) — ^{a}) Linga P अहिर्बुध्न्यो D2 8 च निवृत्तिश्च (for निर्ऋतिश्च) V1 Dn D10 अहिर्बुध्न्यो (D10 °ध्नो) निलाभश्च, D1 4–9 निर्ऋतिश्चाहिर्बुध(D5 °ध्न्य)श्च, T1 M अहिर्बुध्न्योदि(T1 °ध्न्यो र)तिश्चैव — D4 6 om (hapl) 100^b–101^c — ^{b}) V1 B Dn हविस्तथा, D8 तथैव च, Linga P हली तथा (for हरिस्तथा) — ^{c}) M अज एकपाच् (hypermetric) (for अजैकपाच्) D2 3 7 9 T2 3 G2 4 कपाली च (for च कापाली) B4 अजैकपाद कापाली; T1 अजेकपादहिर्बुध्नस् — ^{d}) T1 M त्रिशंकुरणिमा गिर (T1 गुरु), Linga P शकुमारो महागिरि

101 For the sequence in T1, cf v l. 90 D4 6 om 101^{abc} (cf v l 100) — ^{a}) D10 धर्मकेतु (for धूम°) — ^{b}) T1 M धन्यो, Linga P सूर्यो (for स्कन्दो) T2 3 G2 4 यम (for तथा) — ^{c}) T1 M Linga P धाता विष्णुश्च शक्रश्च — ^{d}) D1 वसुध्रुव; D2–9 ध्रुवो वसु, D10 ध्रुवोध्रुव, T1 नरो ध्रुव, Linga P धरो ध्रुव (by transp) T2 3 G2 4 मित्रस्त्वष्टा ध्रुवो धर (T2 G2 °वोध्रुव)

102 For the sequence in T1, cf v l 90 — ^{a}) D3 8 प्रभव, D7 प्रधान, T1 M1.4 प्रभास (for प्रभाव) Linga P प्रभास पर्वतो वायुर् — ^{b}) D1–3 अजित (for अर्यमा) — ^{c}) V1 B1 3–5 उषद्गुश्च, B2 Dn1 n2 उषगुश्च, T1 विधूतिश्च, M वि(M4 स)धृतिश्च, Linga P धृतिश्चैव (for उदग्रश्च) ꕥ Cn उषगुर्नृप विशेष मान्धातृसाहचर्यात् । ꕥ

103 For the sequence in T1, cf v l 90 T1 om 103^{ab} — ^{a}) D1–3 5 अतितीक्ष्णश्च, T2 3 G2 4 भयस्तीर्थ (for रतितीर्थश्च) D4 om, D5 सु (for the second च) V1 B1–3 5 Dn1 n2 विभुर्वर्णवि(V1 °र्णम, B3 °रतर, Dn1 °र्णावि)भावी च, B4 Dn3 विभुरर्णवचारी च, M Linga P ती(Linga P नी)रस्तीर्थश्च भीमश्च — ^{b}) M सर्वकर्मगुणोवह, Linga P °कर्मा गुणोद्वह — ^{c}) V1 B5 Dn पद्मनाभो (for °गर्भो) D1–7 9 10 T2 3 G2 4 पद्मवक्त्रो महावक्त्रश्च, D8 °चक्रो महाचक्रश्च — ^{d}) T1 चंद्रगर्भो (for °वक्त्रो) V1 B Dn [ऽ]निलो नल, D10 [ऽ]तिलोचन, T2 3 G2 4 मनोनव, T1 M2 4 नभो घन, M1 नमोगत, Linga P नभोनघ (for मनोरम)

104 For the sequence in T1, cf v l 90 — ^{a}) B3 D1–3 T2 3 G2 4 [ध्रु]व (for [उ]प) M1–3 -तापश्च (for -शान्तश्च) — ^{b}) D5 प्राण- (for पुण्य) Dn3 -सवर, D1 2 -चतुर, T2 3 G2 4 सचरी; M Linga P कृत्तम (for -चञ्चुरी) D10 पुण्यवानथ चतुरी, T1 पुराणपुरुषोत्तम — T1 om 104^c–105^d — ^{c}) D5 T2 3 G2 4 क्रूरकर्ता, D10 कुंभ° (for कुरु°) V1 B Dn D8 कुरुवासी, D4 कोलरूपी (for काल°) M Linga P क्रूरकर्ता क्रूरहारी (Linga P °वासी) — ^{d}) D8 क्रूरभूतो, D10 पुरुहूतो, T2 3 G2 4 कुरुभूत (for °भूतो) V1 B1–3. 5 Dn गुणौषध, B4 गुणोपाधि (for महेश्वर) M क्रूरभूतो गुहौषध; Linga P तनुरात्मा महौषध

सर्वाशयो दर्भशायी सर्वेषां प्राणिनां पतिः ।
देवदेवमुखोऽसक्तः सदसत्सर्वरत्नवित् ॥ १०५
कैलासशिखरावासी हिमवद्गिरिसंश्रयः ।
कूलहारी कूलकर्ता बहुविद्यो बहुप्रदः ॥ १०६
वणिजो वर्धनो वृक्षो नकुलश्चन्दनश्छदः ।
सारग्रीवो महाजत्रुरलोलश्च महौषधः ॥ १०७
सिद्धार्थकारी सिद्धार्थश्छन्दोव्याकरणोत्तरः ।
सिंहनादः सिंहदंष्ट्रः सिंहगः सिंहवाहनः ॥ १०८
प्रभावात्मा जगत्कालस्तालो लोकहितस्तरुः ।
सारङ्गो नवचक्राङ्गः केतुमाली सभावनः ॥ १०९
भूतालयो भूतपतिरहोरात्रमनिन्दितः ।
वाहिता सर्वभूतानां निलयश्च विभुर्भवः ॥ ११०

---

105 T_1 om 105 (cf v l 104) —^{a}) $D_{1-3.5}$ सर्वेशानो (for सर्वाशयो) V_1 B Dn दर्भचा(B_2 धा)री, $T_{2.3}$ G_4 सर्वशायी; M Linga P सर्वचारी (for दर्भशायी) $D_{4.6.7.9}$ सवासवो दर्पशायी (D_6 °चारी), G_3 सर्वासन सर्वशायी —^{b}) M Linga P प्राणेश (for सर्वेषां) $B_{1.4}$ $D_{2.3}$ $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ गति (for पति) —^{c}) M_{1-3} देवो (for देव) D_2 [ऽ]शक्त (for ऽसक्त°) V_1 B Dn D_{10} Linga P देवदेव सुखास (V_1 °खाश; D_{10} °खि(श, Linga P खोऽसि)क्त, D_5 $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ M_4 Madras ed देवो देवमुखो भक्त (M_4 °खोत्सक्त°, Madras ed. °खो भर्ता) —^{d}) M -मन्त्रवित् (for -रत्न°)

106 For the sequence in T_1, cf. v l 90 —^{a}) V_1 B Dn D_{10} T_1 M कैलासगिरि(T_1 °गृह, M °गुह) वासी च, Linga P कैलासस्थो गुहावासी —^{b}) T_1 -संश्रित (for -संश्रय) — T_1 M_4 om 106^c–107^b —^{c}) D_3 कूटहारी, $D_{4.6.8}$ कुलहारी (for कूल) $T_{2.3}$ G_4 कुल° कर्ता, M_1 कूलहर्ता (for °कर्ता) $B_{1.4}$ $D_{5.7.9}$ कुलहारी कुलकर्ता; D_1 कुलकर्ता कूलकारी —^{d}) D_2 बहुजीवो, $D_{3.5-9}$ °बीजो, D_4 om, $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ बहुयशो (for °विद्यो) M_{1-3} बहुप्रज (for प्रद) D_1 बहुबीजो बहुप्रज, Linga P वित्तो बहुप्रज

107 For the sequence in T_1, cf v l 90 T_1 M_4 om 107^{ab} (cf v l. 106) —^{a}) V_1 B_{1-4} Dn_1 n_2 बधकी, Dn_3 बधकी (for वर्धनो) B_5 $M_{1.2}$ वाणिदो (B_5 °लजो) वर्धकी वृक्षो, M_3 पाणिजो वार्धकी वृक्षो —^{b}) V_1 $B_{2.5}$ Dn_1 बहुलश्; B_4 Dn_2 n_3 $D_{3.8.10}$ बकु (for नकु) D_8 om. श्छद° M_1 छद्मसारद°, $M_{2.3}$ छद्म सच्छद° (for चन्दनश्छद) —^{c}) B_4 महाग्रीवो, G_3 M_1 दश°; $M_{2.3}$ साल° (for सार°) B_1 $D_{4.6-10}$ महाजत्रुर; $D_{1-3.5}$ °राजिर् (for °जत्रुर्) T_1 M_4 नीलग्रीवो ह्यलोलश्च, $T_{2.3}$ G_4 दशग्रीवो महायज्ञ —^{d}) T_1 M_4 सालग्रीवो (for ह्यलोलश्च) $D_{1-3.5}$ महौषधि $D_{4.6.7.9}$ G_3 मलक(G_3 सुलभ)श्च महौषधि; $T_{2.3}$ G_4 सुलोहश्च महोदधि — For 107, Linga P subst.

171* प्राणेशो बन्धकी वृक्षो नकुलश्चाद्रिकस्तथा ।
ह्रस्वग्रीवो महाजानुरलोलश्च महौषधि ।

108 For the sequence in T_1, cf v l 90 —^{a}) D_6 om (hapl), T_1 Linga P सिद्धांतकारी D_5 सर्वार्थश् (for सिद्धा) —^{b}) $D_{1-7.9}$ $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ छदोव्याकरणांतर ($D_{1-3.5}$ °ग), T_1 [ऽ]नतो व्याकरणोत्तम°, M_4 चद्रो व्याकरणोत्तर, Linga P छदोव्याकरणोत्तव —^{c}) $B_{2.4}$ सिंहदष्ट्र सिंहनाद —^{d}) T_1 सितांग, $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ सिंहकृत्, Linga P सिंहास्य (for सिंहग) D_{10} -पातन, T_2 $M_{2.3}$ भावन (for वाहन) M_4 सिंहद सिंहभावन

109 For the sequence in T_1, cf v l 90 —^{a}) D_1 स्वभावात्मा (for प्र) D_{1-3} G_3 जगत्सालस्, $D_{6.7.9}$ जरत्तालस्, D_8 जरत्कालस् (for जगत्कालस्) T G_4 M_4 प्रभवात्मा जगत्पा(T_1 ज्वलत्का)ल —^{b}) Dn_1 n_2 स्थानो, $D_{1.2.4.7-9}$ तारो (for तालो) T_1 M कौपनी च (M_3 तु) कपीतनु, $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ चालो लोकपितामह, Linga P काल कपी तरुस्तनु —^{c}) M -चक्रांग (for -च) D_1 सुरगो नवरक्तांग, D_{5-9} सारंगो सुखचक्रांग, $T_{2.3}$ G_4 °गो मधुवक्त्रांग, G_2 गोरगवक्त्रांग, Linga P गो भूतचक्रांक —^{d}) M केतुमाल° B_5 प्रभावन, $D_{1-3.5.8}$ $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ स्वभा, $D_{4.6.7.9}$ स्वभावत, Linga P सुवेधक° (for सभावन) T_1 सर्वश्लाघो गुहाशय

110 D_9 om 110-111 T_1 om 110^a–111^c —^{a}) $D_{1-3.5}$ भूताशयो, $D_{4.6.7}$ श्रयो, $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ भूतशब्दो (for भूतालयो) —^{b}) $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ श्चार्चितन — $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ om 110^c–112^b —^{c}) $D_{1.5}$ वामन, D_2 वासव, D_{6-8} श्रासन, M पावन (for वाहिता) $D_{2.3}$ -लोकाना (for भूताना) —^{d}) D_2 निश्चयश्, M निर्मलश् (for निलयश्) $D_{1.5}$ भुव — For 110, Linga P subst

172* भूतालयो भूतपतिरहोरात्रो मलोऽमल ।
वसुभृत्सर्वभूतात्मा निश्चल सुविदुर्बुध ।

अमोघः संयतो ह्यश्वो भोजनः प्राणधारणः ।
धृतिमान्मतिमान्दक्षः सत्कृतश्च युगाधिपः ॥ १११
गोपालिर्गोपतिर्ग्रामो गोचर्मवसनो हरः ।
हिरण्यबाहुश्च तथा गुहापालः प्रवेशिनाम् ॥ ११२
प्रतिष्ठायी महाहर्षो जितकामो जितेन्द्रियः ।
गन्धारश्च सुरालश्च तपःकर्मरतिर्धनुः ॥ ११३
महागीतो महानृत्तो ह्यप्सरोगणसेवितः ।
महाकेतुर्धनुर्धातुर्नैकसानुचरश्चलः ॥ ११४
आवेदनीय आवेशः सर्वगन्धसुखावहः ।
तोरणस्तारणो वायुः परिधावति चैकतः ॥ ११५
संयोगो वर्धनो वृद्धो महावृद्धो गणाधिपः ।
नित्य आत्मसहायश्च देवासुरपतिः पतिः ॥ ११६

असुहृत्सर्वभूताना निश्चलश्चलविद्रुध ।

111 D9 T2 3 G3 4 om 111, T1 om 111^abc (for all, cf v l 110) —^a) B8 सर्वतो (for संयतो) D3 8 [s]श्च (for हि) D1 4 6 8 अमोघ संयमो-थास्यो, D5 Linga P °मो हृष्टो, D7 मोपास्यो —^b) D1-8 योजन (for भो°) D4 6-8 याजन प्राणहारण —^c) D5 Linga P त्र्यक्ष (for दक्ष) —^d) T1 प्रजापति, M युधां पति (for युगाधिप) Linga P सुकृतस्तु युधां पति

112 T2 3 G3 4 om 112^ab (cf v l 110) —^a) Linga P गोपालो (for °लिर्) D10 गोप्ता (for ग्रामो) D1-3 5 गोपालो गोयुधिग्रामो, D4 6-9 °लो गोपतिर्गोप्ता, T1 गोचारी गोपरो ग्रामो, M गोपाली गोपियुग्रामो —^b) V1 B Dn D7 10 हरि (for हर) —^c) T1 श्वेताङ्गो (for च तथा) D4 6 हरितश्च तथा गुह्यो, T2 3 G2 4 हिरण्यवासा स विभुर् —^d) B1 D1-3 प्रवेशिता, D5 M °शन, D10 °शित (for °शिनाम्) D4 6-9 गुह्यकालप्रवेशित (D4 9 °शक), T1 महापाल प्रचेतन, T2 3 G2 4 Linga P गुहावास प्रवेशित (Linga P °शन)

113 ^a) V1 B3 5 Dn D10 प्रकृष्टारिर्, B1.3 4 प्रहृष्टारिर्, T1 प्रसिद्धात्मा, T2 3 प्रतिष्ठाधिर्, M प्रहृष्टाङ्गो (for प्रतिष्ठायी) Linga P महामना महाकामो —^b) D5 जितारातिर्, D9 यतकामो (for जित°) —^c) B5 गंधकार, D3 T2 3 G3 4 गोधारश्च (for गन्धा°) V1 B4 सुनाभश्च, B1-3.5 सुबा(B2 5 °वा)लश्च, Dn1 n2 सुवासश्च, Dn3 सुनालश्च, T1 M स्वराल(T1 °ल)श्च, G2 धुरालश्च, Linga P सुरापश्च (for °लश्च) D5 आधारश्च सुरालश्च —^d) V1 B1 4 D10 तप शक्तो, B2 3 5 Dn3 तप सक्तो (for तप कर्म-) D1-8 रतिर्वर, D4 6-9 T2 3 G2 4 °र्धन, D5 विवर्धन, M -करो हि स (for रतिर्धनु) Dn1 तप सक्तो रतिर्नर, T1 कोपो धर्मकरो हिम, Linga P तापकर्मरतो हित, Madras ed. पति कामी रतिर्धन

114 T1 om (hapl) 114^ab. —^a) T2 3 महाशीलो, G2 °धीतो (for °गीतो) V1 B Dn D5 7 10 महानृत्तो D4 6 8 9 °वृत्तो, M भूतनृत्तो (for महा°) Linga P महाभूतो भूतवृत्तो —^b) T2 3 गुण- (for गण) —^c) B5 महाबाहुर्, D4 6 धर्मधाता, D1-9 T2 3 G2 4 धनु(D9 om धनु)र्धाता, T1 धनो दाता, M धनो धातुर्; Linga P धराधाता (for धनुर्धातुर्) —^d) D1-5 7-9 नैकताल(D4 7-9 °न)श्चराचर, D6 °तान श्चरश्चल, D10 एकतालश्चरश्चर, T1 M नैकधा (T1 °दा) जगदीश्वर; T2 3 G3 4 नैकतानचराचर, Linga P नैकतानरत स्वर

115 ^a) Dn3 T G4 अवेदनीय Dn1 n2 आवेश, D1 ह्यावेश, D5 आद्येश (for आवेश) Linga P अवेदनीय आवेश —^b) B2 (marg as in text) 3 4 -सत्त्व, D3 T1 -गंध (for -गन्ध) Dn3 सर्वगन्धसुखा वह, T2 3 G2 4 °गन्धर्वतापह, Linga P °गन्ध सुखा वह —T1 om 115^cd —^c) D5 7 T2 3 G2 4 तारणस् (for तो°) D1-2 तू(D2 तु)रणो, D7 T2 तरणो (for ता°) V1 B Dn D4 10 वात (for वायु) M तोरणस्तु रणे जात, Linga P तारणश्चरणो धाता —^d) G2 नैर्ऋति, M वैकर (for चैकत) V1 B1.2 (marg) 4 Dn परिधीपतिखेचर, B2 3.5 वार्यति खेचर, D10 °धावश्च चैकत, T2 3 G4 °वश्च नैर्ऋति (G4 °त), Linga P परिधा परिपूजित

116 ^a) Linga P सयोगी D4 om from वर्धनो up to युक्तश्च (in 117^a) —^b) B1 चातिवृद्धो, Linga P गणिकोथ (for महावृद्धो) M गुणाधिप (for गणा°) V1 B2-5 Dn D10 अ(D10 ह्य)तिवृद्धो गुणाधिक, T1 गुणवृद्धो गुणाधिप —^c) D1 5 नित्यधर्म- (D5 °र्म), D3 8 नित्यं धर्म-, D6-9 नित्यो धर्म (D7 °र्म), D10 नित्यमात्म-, T1 M नित्यात्मा सु, T2 3 G2 4 धन्यो धर्म-, Linga P नित्यो धाता, some unused MSS नित्य आत्मा —^d) G2 देवेश्वर-, G4 वेदेश्वर (for देवासुर-)

117 D4 om युक्तश्च (in 117^a) (cf v l 116) —^a) D4 मुक्त- (for युक्त) V1 Dn3 T2.3 G2.4

युक्तश्च युक्तबाहुश्च द्विविधश्च सुपर्वणः ।
आषाढश्च सुषाढश्च ध्रुवो हरिहणो हरः ॥ ११७
वपुरावर्तमानेभ्यो वसुश्रेष्ठो महापथः ।
शिरोहारी विमर्षश्च सर्वलक्षणभूषितः ॥ ११८
अक्षश्च रथयोगी च सर्वयोगी महाबलः ।
समाम्नायोऽसमाम्नायस्तीर्थदेवो महारथः ॥ ११९

निर्जीवो जीवनो मन्त्रः शुभाक्षो बहुकर्कशः ।
रत्नप्रभूतो रक्ताङ्गो महार्णवनिपानवित् ॥ १२०
मूलो विशालो ह्यमृतो व्यक्ताव्यक्तस्तपोनिधिः ।
आरोहणो निरोहश्च शैलहारी महातपाः ॥ १२१
सेनाकल्पो महाकल्पो युगायुगकरो हरिः ।
युगरूपो महारूपः पवनो गहनो नगः ॥ १२२

मुक्तश्च मुक्तबाहु(V1 °स)श्च, B8 D10 T1 M मुक्तश्च मुक्तबाहु(T1 हस्त)श्च, D1-3. 5 श्च(D1. 2 श्च)युक्तो यु(D5 मु)क्तबाहुश्च; D6-9 आमुक्तो मुक्तबाहुश्च — b) V1 B2 (by corr) 3-5 Dn D10 देवो दिवि (B2 [before corr] निधि), B1 देवो विधि, D1 त्रिविधश्च, T1 M महो दधि, Linga P सुदेवोपि (for द्विविधश्च) — c) Dn8 om, T2. 3 G2. 4 महाषाढो (for सुषाढश्च) — d) B5 D1-3 T2 G3 हरिहरो, T3 हयो; G4 हरो (for °हणो) T1 M हरि° (for हर°) V1 B1. 3. 4 Dn D10 ध्रुवोथ हरिणो हर, D6-9 ध्रुवो हरिहरो हरि, Linga P स्कंधदो हरितो हर°

118 B2 partly damaged — a) B1 पुनर्, B4 Cnp वसुर् (for वपुर्) B8 वपुरावर्तनो मान्यो; D1-4. 6-9 वसुरावर्तमाश्चि(D1 °नो नि, D2. 3 वाश्चि)स्यो, D5 वायुरावर्तवासियो; T1 M1-3 वपुरावर्तमानाचो (T1 °श्यो), T2. 3 G2. 4 °नी च; Linga P °नोन्यो — b) T2. 3 G3 Madras ed सर्वश्रेष्ठ, G1 damaged (for वसुश्रेष्ठो) B3 महायशा, D5 °बल, M2. 3 रथ (for पथ) M1. 4 Linga P वपु श्रेष्ठो महारथ (Linga P वपु) — c) B5 Dn3 विमर्शश्च; D1 विपक्षी च, D2. 3. 7 विमर्षी (D2 °र्शी) च, D4. 6. 9 च वर्षी च, D8 च मा नित्य, T2. 3 G2. 4 विंशसी च (for विमर्षश्च) D5 हिमांशुधारी च शिव; T1 शिवो हलाहलो भीम, M1-3. 4 (sup lin) शिरोहारो विमर्शन, M4 शिरोहारो हिम शात°, Linga P शिरोविमर्शन° सर्व — d) Linga P °लक्ष्य (for सर्व) V1 B Dn D1-3. 5. 10 लक्षित, D8 °पूजित (for भूषित)

119 a) V1 Dn1 रथयोधी, M4 रसयोगी (for रथ) D1. 5 T2. 3 G2. 4 अक्षरश्चा(D5 °स्त्व)क्षरो योगी (T2. 3 G2. 4 ग), D2. 3. 10 रश्च क्षरो योगी, D4. 6-9 °रश्चाक्षयो योगी, M1-3 °रश्चाय योगी च, Linga P यो रथगीतश्च — b) T2. 3 G2. 4 सर्वयोगो; Linga P भोगी (for °योगी) — c) T1 महादेवस् (for ऽसमाम्नायस्) T2. 3 G2. 4 समाहूय समाम्नायस्; Linga P साम्नायोथ महा — d) D1. 4. 6-9 महाद्युति; D5 °मुनि; M °पथ, Linga P °यशा (for °रथ) D2. 3 तीर्थदेशो महाद्युति, T2. 3 G2. 4 वेदमहामति (G2 द्युति)

120 a) T1 M विजीवो (for निर्जीवो) — b) D1-3. 5 ह्यनिंद्यो (D1. 2 °द्यो), D6-9 अनिंद्यो, T1 सुभार्यो, T2. 3 G2. 4 अभियो, Linga P सुभगो (for शुभाक्षो) D5 वज्र (for बहु) M1. 2. 4 सुतार्यो गहनो नग — M4 om (hapl) 120c-122c — c) B3 D1-3. 5-9 रक्त- (for रत्न) T2. 3 G2. 4 Linga P -भूतोथ (for प्रभूतो) — d) B1 Linga P -निपातवित्, D1-4. 6-9 निनादभृत्, D5 निनादवान्, T1 निपानकृत्, T2. 3 G2. 4 निनादवित्, M1-3 निधान (for निपान)

121 M4 om 121 (cf v l 120) — a) V1 B Dn D7. 10 M3 मूल, T1 मौलिर्, M1. 2 मौली (for मूलो) D1-6. 8. 9 T2. 3 G2. 4 विशाखो (for °लो) T2. 3 G2. 4 [s]पि (for हि) Linga P मूलं विशालो ह्यमृतं — b) Dn3 व्यक्तोऽव्यक्तस् D4. 6-8 व्यक्तोऽव्यक्त सनातन, T2. 3 G2. 4 व्यक्ताव्यक्तभवो निधि — c) V1 B2-5 Dn D10 M1 Linga P [s]धिरोहश्च, B1 [s]धिरोधिश्च, D4. 6 [s]ति, M2. 3 विरोहश्च (for नि) — d) T1 M Linga P शीलधारी (for शैलहारी) V1 B Dn D10 शीलधा(D10 °चा)री महायशा

122 M4 om 122 (cf v l 120) — a) T2. 3 G4 शुक्लकल्पो (for सेना) Linga P महाकंठो महायोगी — b) V1 D6-8 Linga P युगो युग, B1. 4 योगो योग, B2. 3. 5 Dn D4 योगो युग- (for युगायुग) D1. 3. 5 -हरो हर (D3 °रि) (for -करो हरि) D2 युगो युग हरो हरि, D10 योगो युगहरो हर, T2. 3 G2. 4 युगो हरिहरो हर — c) T1 om महारूप — d) T1 वह्नि सु, G2 वनानां, Linga P वहनो (for पवनो) D2 om गहनो V1 B Dn महानागहनो (V1 करो, B1. 2 Dn3 हरो) वध (B1 वर), D4. 6 विरूपपवनो नग, T2. 3 G4 वनानां गहनोरग, M1-3 ततनागहनो नग (sic)

123 a) T2. 3 G2. 4 न्यायो (for न्याय) V1 Dn

न्यायनिर्वापणः पादः पण्डितो ह्यचलोपमः ।
बहुमालो महामालः सुमालो बहुलोचनः ॥ १२३
विस्तारो लवणः कूपः कुसुमः सफलोदयः ।
वृषभो वृषभाङ्काङ्गो मणिबिल्वो जटाधरः ॥ १२४
इन्दुर्विसर्गः सुमुखः सुरः सर्वायुधः सहः ।
निवेदनः सुधाजातः सुगन्धारो महाधनुः ॥ १२५

गन्धमाली च भगवानुत्थानः सर्वकर्मणाम् ।
मन्थानो बहुलो बाहुः सकलः सर्वलोचनः ॥ १२६
तरस्ताली करस्ताली ऊर्ध्वसंहननो वहः ।
छत्रं सुच्छत्रो विख्यातः सर्वलोकाश्रयो महान् ॥ १२७
मुण्डो विरूपो विकृतो दण्डिमुण्डो विकुर्वणः ।
हर्यक्षः ककुभो वज्री दीप्तजिह्वः सहस्रपात् ॥ १२८

D2 निर्वपण (for -निर्वा°) D1 शूली, D4 6–9 नाद (for पाद) D5 क्षापनिर्वापण पूर्ण, Linga P न्यायो निर्वापणोपाद — b) D5 [अ]चलोमल, T2 3 G2 4 [अ]च(G2 °च)लो यम (for [अ]चलोपम) T1 पंडितो हरिलोचन — c) Dn3 रत्नमालो, G2 बाहु (for बहु°) D4 6 7 महाव्याल, D3 9 °बाल (D3 °ळ), T1 मूल (for °माल) B बहुमानो महामान — d) V1 B1–3 5 शशी हरसुलोचन, B4 शशिहार सुलो°, T1 Linga P शिपिविष्ट सुलो, M सविलिंगी विलो°

124 a) M4 (sup lin as in text) वपन (for लवण) D1–4 6–10 क्रूर (for कूप) D5 विस्तरो लवण क्रूर, T1 विस्तरो लवकूपश्च, M1–3 विस्तरो वपन कूप — b) V1 B Dn त्रियुग, T1 कुमुद (for कुसुम) T2 3 G2 4 शु(G2 श)क्रमस्तफलोदन, Linga P कुसुमाग फलोदय — c) V1 B2–5 Dn त्रिनेत्रश्च वि(B2 4 Dn3 °श्चावि)षण्णागो, B1 त्रिनेत्रश्चाविपन्नांगो, D4–10 वृषभो वृषभागागो, T1 भो विषपो भंगो, T2 3 G1 Madras ed वृषभो (G1 damaged) वृषभारूढो, G2 corrupt, M Linga P वृ(Linga P ऋ)षभो वृषभो भगो, Bom Kumbh ed त्रिलोचनो विषण्णागो — d) V1 B3 5 Dn1 n2 D2 3 मणिविद्धो, B1 2 Dn3 माल विल्वो, B4 मणिरिंद्रो, D4 6–9 °बिंबो, T2 °बिल्व-, T3 पर्णो बिल्व, G2 फणिबिल्व, G4 क्षणी बिल्व, Linga P मणिबिंब (for °बिल्वो)

125 a) B2 4 5 Dn1 n2 T1 बिंदुर्, D1–9 इन्द्रो (for इन्दुर्) Dn3 विमर्द, M1–3 विमर्गि (for °र्गं) — b) V1 Dn3 सर, B3 Dn1 n2 शर, B4 Linga P शूर (for सुर) D3 प्रभ (for सह) D5 सुर पर्णायुध सह, T2 3 G1 दूरस्थ परम सह, G2 शूरस्तु धरदु सह — c) V1 B2 3 5 Dn सुखाजात, T1 सदा ज्ञात (for सुधाजात) D1–9 निवे(D4 6 °दे)शन (D5 °शाना) सुधन्वा (D7 °न्वी) च, T2 3 G2 4 निवे(T3 G2 °वें)दन सुधन्वा च — d) D10 सगाधारो, G3 M4 सुगां°, Linga P स्वर्गद्वारो (for सुगन्धारो) V1 B2 5 महाहनु (for °धनु) B4 सुगाधारो महाबल, D1–9 युगं-(D1–3 5 °गा)धारो महाहनु, T1 स्वर्गद्वारो महाचल, T2 3 G4 सगधारो महद्धनु — After 125, T1 M ins

173* शिरोधरोऽभिमर्शन सर्वलक्षणभूषित ।
[T1 मर्शश्च, M4 -मर्शेन (for मर्शन)]

While Linga P ins after 125

174* गिरावासो विसर्गश्च सर्वलक्षणलक्षवित् ।

126 a) V1 B1–4 Dn D10 गंधपाली (for माली) — b) T2 3 G2 4 प्रस्थान (for उत्थान) D5 Linga P नर्तन (Linga P अनंत) सर्वलक्षण — c) Dn1 M मंथनो, D5 Linga P सतानो, T2 3 G2 4 पथाना (sic) (for मन्थानो) V1 B1–4 Dn D10 वायु (for बाहु) B5 बहुलोबहुलो वायु — D7 om 126d–127c — d) B4 -मोचन (for -लोचन).

127 D7 om 127abc (cf v l 126) — a) V1 M तलस्ताली, B1–3 Dn3 तल(B1 3 °र)स्ताल, B4 भवस्ताल, B5 corrupt, D1–3 नरस्ताली, D5 बल°; T3 G4 नम° (for तर°) Dn1 n2 D10 तल(Dn1 °र)-स्ताल करस्थाली, T1 ततस्ताली करस्थाली, T3 G2 नम स्ताली चिरस्ताली, Linga P करस्थाली कपाली च — b) D1 corrupt Dn2 T1 ऊर्ध्व, D5 ऊर्ध्वं (for ऊर्ध्व) T2 3 G2 4 संवहनो (for -संहननो) V1 B Dn D5 10 महान्, D4 6 8 9 भव, Linga P युवा (for वह) D2 3 रूढसंवहनो वहन्, M ऊर्ध्वसहननो द्रढ (M4 °पग) — c) B1 2 5 छत्र D10 सुपत्रो (for सुच्छत्रो) D1–3 छत्रपत्र सुविख्यात, D4 6 8 9 छत्रपत्र सुवि°, D5 यत्रमत्रेपु वि°, T1 M यत्र तत्र स वि°, T2 3 G2 4 चित्रपुत्र सवि, Linga P यत्रतत्र सुवि° — d) D2 3 सह (for सर्व) T1 M हि स°, T2 3 G2 4 मनु (for महान्) V1 B Dn D10 Linga P लोक सर्वाश्रय क्रम (Linga P यो मृदु), D7 सर्व लोकमयो महान्

128 a) D1 9 बहुलो, D3 (also) सकलो (for विकृतो) — b) V1 B Dn D10 Linga P दक्षी कुडी; D1 दक्षमुंडो, D5 दंडी डिंडं, T1 दक्षी मुडी, T2 3

सहस्रमूर्धा देवेन्द्रः सर्वदेवमयो गुरुः ।
सहस्रबाहुः सर्वाङ्गः शरण्यः सर्वलोककृत् ॥ १२९
पवित्रं त्रिमधुर्मन्त्रः कनिष्ठः कृष्णपिङ्गलः ।
ब्रह्मदण्डविनिर्माता शतघ्नी शतपाशधृक् ॥ १३०
पद्मगर्भो महागर्भो ब्रह्मगर्भो जलोद्भवः ।
गभस्तिर्ब्रह्मकृद्ब्रह्मा ब्रह्मविद्ब्राह्मणो गतिः ॥ १३१
अनन्तरूपो नैकात्मा तिग्मतेजाः स्वयंभुवः ।
ऊर्ध्वगात्मा पशुपतिर्वातरंहा मनोजवः ॥ १३२
चन्दनी पद्ममालाग्र्यः सुरभ्युत्तरणो नरः ।
कर्णिकारमहास्रग्वी नीलमौलिः पिनाकधृक् ॥ १३३
उमापतिरुमाकान्तो जाह्नवीधृगुमाधवः ।
वरो वराहो वरदो वरेशः सुमहास्वनः ॥ १३४
महाप्रसादो दमनः शत्रुहा श्वेतपिङ्गलः ।
प्रीतात्मा प्रयतात्मा च संयतात्मा प्रधानधृक् ॥ १३५

G2 4 हिंडिश्चद्रो, M दंडी मुडो (for दण्डिमुण्डो) D4 6–9 विकुडल (for विकुर्वण) — B3 damaged for 128^{cd} — ^{c}) Linga P वार्यक्ष (for ह्°) B1 D10 ककुदो (for °भो) T2 3 G2 4 वृक्षो (for वज्री) T1 हरीक्षण सहस्राक्ष — ^{d}) V1 B (B3 damaged) Dn D10 शतजिह्व, D4 6–9 दीप्तवक्त्र, T1 सहस्राक्ष, T2 3 G2 4 दीर्घजिह्व, M Linga P दीप्ततेजा (for जिह्व)

129 T1 om (hapl) 129^{ab} — ^{a}) T2 3 G2 4 विप्रेंद्र (for देवेन्द्र) V1 सहस्रमूर्धा च देवेंद्र — ^{b}) D2 3 5 -गुरू, D4 6–9 T2 3 G2 4 भूत (for देव) D7 गुह, M1 3 4 गिरि (for गुरु) — ^{c}) D1 2 सूर्पांग (for सर्वाङ्ग) T1 सहस्रबाहुरूपश्च — ^{d}) D1–8 स्वशरण्य (for श°) D1 लोकधृत्, D4 6 8 9 -कर्मकृत्

130 ^{a}) D1 has partial lacuna D2 3 विमन्त्रस्त्रि, D4–9 पवित्रस्त्रि, T2 3 G2 4 °त्रस्त्वं (for °त्रं त्रि) V1 B Dn D10 ककुन्मत्र, T1 -गतिमंत्र (for मधु) — ^{b}) T2 3 G1 निविष्ट ; G2 विशिष्ट (for कनिष्ठ) Some MSS पिंगळ ❀ Cn कृष्णपिङ्गल हरिहरमूर्ति । ❀ — ^{c}) D1–9 विनिर्मात, T1 °र्मुक्त, T2 3 G2 4 दांत (for र्माता) M ब्रह्मदंडी विनिर्मोक्ता — ^{d}) Linga P शतघ्न D2 3 T1 पाशधृत्; T2 3 G4 सर्वधृक्, G2 पर्व (for पाश°) V1 B Dn D10 शतघ्नी पाशशक्तिमान्; D1 घ्न शतपाशभृत्, D4, 6 8 9 शर(D9 त)घ्न शरपातधृक्, D7 शतघ्न पाशशक्तिधृक् — After 130, T1 reads 90^{c}–109^{d}

131 M Linga P om 131^{a}–138^{b} T1 om 131^{ab} — ^{b}) D1–3 5 वज्रगर्भो (D3 om गर्भो) (for ब्रह्म°) — D4 om 131^{c}–132^{b} — ^{c}) D1 3 5 8 9 गभस्ती, D7 तेजस्वी, T2 3 G4 गतश्रीर् (for गभस्तिर्) D1 ब्रह्मविद्, T1 ब्रह्मगो (for कृद्) B3 D3 G2 ब्रह्म, Dn1 n2 T2 3 G4 ब्रह्मी (for ब्रह्मा) — ^{d}) B3 partly damaged T1 ब्रह्मकृद् (for विद्)

132 M Linga P om 132 (cf v l 131) B3 partly damaged — ^{a}) T2 3 G2 4 भूतो (for रूपो) T1 [ऽ]नतश्च (for नैकात्मा) — T2 3 G2 4 om 132^{bc} — ^{b}) B2 D2 3 स्वसभव, B5 समुद्भव, D5 स्वयभव D1 6–9 तिग्मतेजा (D1 °ग्मौजा भा) स्मर्सभव, T1 तिग्मात्मा तिग्मसभव — ^{d}) T2 3 G2 4 महाजव (for मनो)

133 M Linga P om 133 (cf v l 131) — ^{a}) B4 D4 5 वदनी (for चन्दनी) V1 B2 3 5 Dn नालाग्र (B3 ग्र्य), B4 D10 मालाग्र, D4 6 मालास्य; T1 माल (submetric), G2 मालाढ्यस् — T1 om 133^{b} — ^{b}) B4 सुपुण्यस्तारणो वच, D1 5 स्वग(D5 गु)- ण्योत्तरगोत्त(D5 °च)र, D2 3 स्वगण्योत्तरगोत्तम (D3 °गोंतक), D4 6–8 स्वगुण्योत्तरणोत्तर, D10 सुरभ्युत्तार णोत्तर, T2 3 G4 स्थाणुसहरकोद्भव (G4 °णो भव), G2 तगणाभरतो भव (sic) — T2 3 G2 4 om 133^{cd} — ^{c}) B4 D4 6–9 कर्णिकारो D1 कर्णिकारी महामुग्धी (sic), T1 °कोथ महास्त्रज — T1 om 133^{d} — ^{d}) D5 8 9 नीलमौली (for लि) D1–8 पिनाकभृत् (for °धृक्)

134 M Linga P om 134 (cf. v l 131) B1 D4 6 om (hapl) 134–135 — ^{b}) T1 उमावर (for °धव) D1–8 जाह्नवीभृद्नवर°, D5 वदनो वर, D7–9 हृदयगम, D10 घृतमस्तक, T2 3 G2 4 जागलीधृदिग° वर — ^{c}) D3 9 वराहौ (for °हो) — ^{d}) V1 B Dn वरेण्य (for श) D7 च (for सु) B3 महा स्मन, T2 3 वर, G2 तप (for °स्वन) D3 9 वरेशश्च महामना, D10 °ण्य सहसोस्तवप (sic), T1 वरसाहाय्यदोनघ

135 M Linga P om 135 (cf. v l 131) B1 D4 6 om 135 (cf v l. 134) T1 om 135^{ab} — ^{a}) B5 मदन, D1–3 5 7–9 त्व(D1 स्व)नघ (for दमन) T2 3 G2 4 महाप्रभाव स्मृ(G2 भावस्त्रि-, G4 °वाह स्मृ)तय — ^{b}) D1 7 शक्रहा (for शत्रुहा) T2 3 G2 4

सर्वपार्श्वसुतस्तार्क्ष्यो धर्मसाधारणो वरः ।
चराचरात्मा सूक्ष्मात्मा सुवृषो गोवृषेश्वरः ॥ १३६
साध्यर्षिर्वसुरादित्यो विवस्वान्सविता मृडः ।
व्यासः सर्वस्य संक्षेपो विस्तरः पर्ययो नयः ॥ १३७
ऋतुः संवत्सरो मासः पक्षः संख्यासमापनः ।
कला काष्ठा लवो मात्रा मुहूर्तोऽहः क्षपाः क्षणाः ॥१३८
विश्वक्षेत्रं प्रजाबीजं लिङ्गमाद्यस्त्वनिन्दितः ।
सदसद्व्यक्तमव्यक्तं पिता माता पितामहः ॥ १३९

स्वर्गद्वारं प्रजाद्वारं मोक्षद्वारं त्रिविष्टपम् ।
निर्वाणं ह्लादनं चैव ब्रह्मलोकः परा गतिः ॥ १४०
देवासुरविनिर्माता देवासुरपरायणः ।
देवासुरगुरुर्देवो देवासुरनमस्कृतः ॥ १४१
देवासुरमहामात्रो देवासुरगणाश्रयः ।
देवासुरगणाध्यक्षो देवासुरगणाग्रणीः ॥ १४२
देवातिदेवो देवर्षिर्देवासुरवरप्रदः ।
देवासुरेश्वरो देवो देवासुरमहेश्वरः ॥ १४३

शम्भुभ्यश्चेति पिंगल ❀ Cn श्वेतपिङ्गल अर्धनारीनटेश्वरो दक्षिणार्धे कर्पूरगौरो वामार्धे कनकपिङ्गल । ये तु श्वेतपिङ्गल-पदस्यार्थं कृष्णपिङ्गलपदेन ब्रुवते, ते श्वेतमपि कृष्णीकर्तुं प्रभवन्तीति महान्तो भवन्ति । ❀ — c) B2 damaged T2 3 G4 भूतात्मा, G2 वृ° (for प्र°) B3 4 Dn3 D3 T1 परमात्मा (for प्रयतात्मा) V1 B5 Dn1 n3 पीतात्मा परमात्मा च — d) V1 B Dn D8 10 T1 प्रयतात्मा, D7 सजि° (for सय°) D1 प्रधानधृत्, D2 3 °भृत्, T1 °कृत् (for °धृक्)

136 M Linga P om 136 (cf v l 131) — a) B2 partly damaged V1 B1 3-5 Dn D10 -सुखरूयक्षो (for सुतस्तार्क्ष्यो) T1 अर्धनारीतनुर्जिष्णु, T2 3 G2 4 सर्वभाग्वस्तरुस्तार — b) B1 T1 G4 सर्व- (for धर्म) B3 D1 3 5 धर (for वर) — c) D7 परावरात्मा Dn3 om सूक्ष्मात्मा — d) V1 B1-3 5 Dn D10 अमृतो, D4 6 8 9 गोवृषो (for सु°) T1 भृगुरात्मा वृषध्वज

137 M Linga P om 137 (cf v l 131) — a) D5 शावाक्षा (for साध्यर्षिर्) T1 साध्यकश्चार्षिरादित्यो — b) B3 4 Dn3 n3 D2 4 6-10 T1 G2 [अ]मृत, D1 3 5 [अ]मृतं (for मृड) T2 3 G1 विवस्वान्सुमहाबल — D6 reads 137c–138b twice — c) V1 B Dn सर्गं सु, D10 T2 3 G2 4 सर्वसु (for सर्वस्य) T2 3 G3 -सक्षेसा (for सक्षेपो) — d) D7 विस्तार V1 B1 4 Dn नर, B2 3 5 [ऽ]नत्र (for नय) D1-3 विस्तार परमोक्षर

138 For the repetition of 138ab in D6, cf v l 137 M Linga P om 138ab (cf v l 131) — a) T1 ऋतु सवत्सरात्मा च — b) D5 G3 पक्ष (for पक्ष) D2 3 -समापक, T2 3 G2 4 °गत (for °पन) T1 पक्ष साध्य सनातन — c) B2 partly damaged V1 B Dn D2 3 5 8-10 लवा (for लवो) Dn3 मासा (for मात्रा) D1 कला काष्ठा लवा मासा — d) B Dn D1-3 6-9 T2 3 G4 मुहूर्ताह V1 गण, B5 T2 3 G4 क्षण G3 मुहुर्तो सक्षमापण

139 a) T1 G3 विश्वक्षेत्र D5 (after corr) तदा बीज, T1 प्रजाबीजो (for °बीज) D5 (before corr) Linga P विश्वक्षेत्रसमो (Linga P °प्रदो) बीज — b) V1 B D10 निर्गम, Dn1 n3 निर्मम, Linga P निर्मुख (for [अ]निन्दित) Dn2 लिंगमाद्य सुनिर्मम, D1 °साध्यस्तु निर्मित, D7 °मास्वाद्य निंदित, T1 °माप्य सुनिर्मल, M °माद्य (M2 3 °न्य) स्तुतिर्मख — c) T2 3 G2 4 अव्यक्त

140 b) D4 6 त्रिविष्टप — c) D5 M4 निर्वाण Dn1 n2 D3 ह्लादनश्, Linga P हृदयश् (for ह्लादनं) M1-3 निर्वाणाह्लादन चैव — d) V1 Dn1 D4 6 8 9 T2 3 G2 4 ब्रह्मलोक, D7 ब्रह्म एक (for ब्रह्मलोक)

141 b) D2 3 परायण, T2 3 G4 °वर (for °यण) — D6 om (hapl) 141c–142a

142 D6 om 142a (cf v l 141) D1 om (hapl) 142ab — a) T2 3 G2 4 महात्मानो (for °मात्रो) — b) D2 3 5 T2 3 G2 4 महाश्रय, D1 6-9 -समा° (for -गणा°) — c) D2 3 महाध्यक्षो (for -गणा°) — d) Dn3 गणाग्रधी, D4 6 8 9 °यन

143 a) D7 Linga P देवाधिदेवो, T2 3 G2 4 M देवादि (for देवाति°) — b) D1-3 देवासुरसुपूजित — c) V1 B Dn D4 5 10 विश्वो, Linga P विष्णुर् (for देवो) T1 देवासुराश्रयो मर्त्यो, T2 3 G2 4 °सुर वरो देवो — d) T1 वासुदेवो (for देवासुर-)

144 b) D6 M देवानामात्मसभव; Linga P देवतात्मा स्वसंभव — c) D1 उद्भवस्, D4 6 7 9 उद्भिजस्,

सर्वदेवमयोऽचिन्त्यो देवतात्मात्मसंभवः ।
उद्भिदस्त्रिक्रमो वैद्यो विरजो विरजोम्बरः ॥ १४४
ईड्यो हस्ती सुरव्याघ्रो देवसिंहो नरर्षभः ।
विबुधाग्रवरः श्रेष्ठः सर्वदेवोत्तमोत्तमः ॥ १४५
प्रयुक्तः शोभनो वज्र ईशानः प्रभुरव्ययः ।
गुरुः कान्तो निजः सर्गः पवित्रः सर्ववाहनः ॥ १४६
शृङ्गी शृङ्गप्रियो बभ्रू राजराजो निरामयः ।
अभिरामः सुरगणो विरामः सर्वसाधनः ॥ १४७
ललाटाक्षो विश्वदेहो हरिणो ब्रह्मवर्चसः ।
स्थावराणां पतिश्चैव नियमेन्द्रियवर्धनः ॥ १४८
सिद्धार्थः सर्वभूतार्थोऽचिन्त्यः सत्यव्रतः शुचिः ।
व्रताधिपः परं ब्रह्म मुक्तानां परमा गतिः ॥ १४९
विमुक्तो मुक्ततेजाश्च श्रीमाञ्श्रीवर्धनो जगत् ।
यथाप्रधानं भगवानिति भक्त्या स्तुतो मया ॥ १५०

D5 उद्भमस्, Linga P उद्भवस् (for उद्भिदस्) V1 B Dn उद्भिचिविक्रमो वैद्यो; D2 8 उद्भवस्त्रिक्रमो वेद्यो, D3 10 उद्भिजो विक्रमो वैद्यो; T1 उद्गतिस्त्रिक्रमो वैन्यो, T2 3 G3 4 उद्भिन्नस्त्रिक्रमो वेद्यो — ^{b}) D1. 2 विरजा, D3 6 om (hapl) (for विरजो) D8 विरजांबर, T1 नीरजोंबर, G2 विरजेश्वर (for °जोम्बर) V1 B Dn D10 विरजो (B1. 3 विरजा, B4 वीरुजो) नी(B5 नि) रजोमर, D4 7-9 विराजो विरजा(D7 °रुधो)वर, T2 2 G1 विरजो विरजेश्वर, Linga P वरदो वरजोंबर

145 ^{a}) B4 इष्टो, Dn1 D2 ईज्यो, D10 वेद्यो (for ईड्यो) V1 B3 8 Dn1 n2 हस्तीश्वरो, B5 हस्ती सुरो, D4 6-9 हस्तिमुख, T1 हस्तिपरो, M हस्ती नर (for हस्ती सुर) D5 corrupt, T2 3 G3 4 उग्रो हस्तिमुखो व्याघ्रो, Linga P ईज्यो हस्ती तथा व्याघ्रो — ^{b}) T1 दीप्तरूपो, T2 3 G2 4 हस्तिसिंहो (for देव) Linga P महर्षभ (for नर°) — T1 om 145^{c}–146^{b} — ^{c}) D4. 6 विबुधाग्र्यो (for धाग्र) D2 8 T2 3 G2 4 -चर (for -वर) V1 B1. 3. 4 Dn1 n2 विबुधोग्रव(B1 च)र· सूक्ष्म, B2 5 Dn3 D10 °धाग्रच(Dn3 °ग्र्यो व)र सूक्ष्म, Linga P धाग्र्य सुर श्रेष्ठः — ^{d}) T2 3 G2 4 स च (for सर्व) V1 B Dn D10 M Linga P सर्वदेवस्तपोमय (M °पोत्तम, Linga P तोत्तम)

146 T1 om. 146^{ab} (cf v l 145) D1-9 T2 3 G2 4 transp 146^{ab} and 146^{cd} — ^{a}) M अयुक्त (for प्र) D1 वज्री (for वज्र) V1 B Dn D10 सुयु(B1 4 Dn3 °यु)क्त शोभनो वज्री, T2 3 G2 4 प्रवृत्त शोभनो वृत्त (G2 त्त), Linga P सयुक्त शोभनो वक्ता — ^{b}) D1 हीशान (for ई) V1 B Dn प्रासा(B1 4 णा)नां प्रभवोऽव्यय, D10 M Linga P प्राशाना प्रभवोऽव्यय — ^{c}) V1 B Dn D10 गुह, D2-5 गुरु (for गुरु) D3 4 6 8 9 सर्व, D7 शर्व, D10 M स्वर्ग (for सर्ग) T1 गुरुकान्तो विसर्गश्च; T2 3 G2 4 गुरु(G4 शुक्रा)कांतो जितस्वर्ग — ^{d}) D1 प्रयुक्त, T2 3 G2 4 पवित्र (for °त्र) M पावन (for -वाहन) V1 B Dn D10 पवित्र सर्वपावन, T1 प्राशाना प्रभवोऽव्यय (of 146^{b})

147 T1 om 147 M4 om 147^{ab} — ^{a}) M1-3 भूत (for शृङ्ग) D1 3 5 -प्रदो (for प्रियो) Some unused MSS बधू (for बभ्रू) — ^{c}) D6 M1-3 Linga P सुशरणो (for सुरगणो) D2-5 7-9 M4 अविराम सुशरगो, T2 3 G2 4 आपत्सहायो धीरोपि — ^{d}) T2 3 G2 4 श्रीराम, Linga P नि° (for वि°) B1 साधक (for °न) D5 विराग सर्वमात्मन

148 D8 om (hapl) 148 — ^{a}) V1 B Dn D1 विश्वदेवो, T2 3 G2 4 °रेतो; M वहो (for °देहो) T1 विश्वावहो विश्वदेवो — ^{b}) T2 वरुणो (for हरिणो) D1 2 4-10 -वर्चसी (for °स) — ^{d}) B4 वर्चस (for -वर्धन)

149 ^{a}) T1 om. from सिद्धार्थ up to चिन्त्य (in 149^{b}) V1 B Dn D10 सिद्ध- (for सर्व-) D4 6 सिद्धार्थ सर्वसिद्धार्थो, T2 3 G2 4 निधाव्य सर्वभूतादि (G2 नि) — ^{b}) D1-4 6 नित्य, D7-9 नित्य, T2 3 G4 भूत्य, G2 मृत्यु (for ऽचिन्त्य) D8 om सत्य D5 नित्यव्रतशुचिव्रत, M4 [ऽ]चिंत्य सत्य प्रभु· शुचि, Linga P °त्य· सत्य शुचिव्रत — ^{c}) T1 om व्रताधिप पर B1 ब्रह्माधिप, D4-9 व्रतादिर्यं, M4 प्रेताधिप (for व्रता) T3 पर (for परं) T1 ब्रह्मा D1-3 व्रतादिपरम ब्रह्म — ^{d}) V1 B2 (marg) 3-5 Dn D2 भक्तानां, D1 यु° (for मु°)

150 G4 om 150-151 — ^{a}) D1-3 5 G2 दीप्त, D4 6-9 दीर्घ (for मुक्त) T1 M1-3 Linga P केशश् (for तेजाश्) B1 वियुक्तो युक्ततेजाश्च, M4 एवमुक्तो मुक्तिभाजा — ^{b}) D1-3 [ऽ]प्रज, T2 3 गज (for जगत्) T1 ह्रीमाञ्श्रीमान्सदागति — T1 om 150^{cd} Before 150^{cd}, B5 ins ॐ — ^{c}) D (except Dn) T2 3 G2 प्रसादो (D1 2 °द) (for -प्रधान) — ^{d}) D1-3 नित्यं (for इति)

यं न ब्रह्मादयो देवा विदुर्यं न महर्षयः ।
तं स्तव्यमर्च्यं वन्द्यं च कः स्तोष्यति जगत्पतिम् ॥ १५१
भक्तिमेव पुरस्कृत्य मया यज्ञपतिर्वसुः ।
ततोऽभ्यनुज्ञां प्राप्यैव स्तुतो मतिमतां वरः ॥ १५२
शिवमेभिः स्तुवन्देवं नामभिः पुष्टिवर्धनैः ।
नित्ययुक्तः शुचिर्भूत्वा प्राप्नोत्यात्मानमात्मना ॥ १५३
एतद्धि परमं ब्रह्म स्वयं गीतं स्वयंभुवा ।
ऋषयश्चैव देवाश्च स्तुवन्त्येतेन तत्परम् ॥ १५४
स्तूयमानो महादेवः प्रीयते चात्मनामभिः ।
भक्तानुकम्पी भगवानात्मसंस्थान्करोति तान् ॥ १५५
तथैव च मनुष्येषु ये मनुष्याः प्रधानतः ।
आस्तिकाः श्रद्दधानाश्च बहुभिर्जन्मभिः स्तवैः ॥ १५६
जाग्रतश्च स्वपन्तश्च व्रजन्तः पथि संस्थिताः ।
स्तुवन्ति स्तूयमानाश्च तुष्यन्ति च रमन्ति च ।

---

151 G_4 om 151 (cf v l 150) —^{a}) D_{n1} तं न, D_{n2} मनु, D_4 यत्र, D_5 M यत्तद्, D_8 येन, $T_{2\,3}$ G_2 ततो (for य न) —^{b}) D_8 transp विदु and य B_4 तत्त्वे, D_5 $T_{2\,3}$ सम्न, M तत्त्व (for य न) V_1 $B_{1-3\,5}$ Dn विदुस्तत्त्वेन नर्षय — D_{10} ins after 151^{ab} T_1 cont after 176*

175* इदममृतमनन्तमप्रमेयं
सकलजनार्तिहर समस्तवेद्यम् ।
जपत बहुभिरीरित विशेष्य
शिवपदमन्त्रविघट्टनेन तीव्रम् ।

[(L 3) T_1 दुरितनाशसपद् (for बहुभिरीरित विशेष्य) —(L 4) T_1 करशिव- (for शिवपद-)]

—^{c}) V_1 B Dn D_{10} स्तोतव्यम्, D_5 क स्तव्यम् (for त स्त°) G_2 अत्याधर्मा (sic) (for अर्च्यं वन्द्य) —^{d}) B_5 जगत्पति, $D_{1-3\,5}$ °द्गुरु (for त्पतिम्) — For 151, T_1 subst

176* नम शिवायेति सदा प्रदान भगवानिति ।
भक्त्या स्तुतो मया यत्तद्विदुस्तत्त्व सुरर्षभा ।

152 T_1 om 152–162 —^{a}) V_1 B Dn D_{10} भक्त्या स्तवं D_1 भक्तिमेव, D_{4-9} G_4 भक्ति स्तेव ($D_{5\,6}$ °व), $T_{2\,3}$ G_2 M भक्तिं चैव (for भक्तिमेव) —^{b}) V_1 B Dn विभु, $D_{8\,10}$ प्रभु (for वसु) —^{c}) V_1 B Dn D_{10} सप्राप्य (for प्राप्यैव) $D_{4\,6-9}$ ततोनुज्ञामवाप्यैव —^{d}) $D_{1\,2}$ स्तुति, $D_{8\,9}$ om (for मति) $D_{4,\,6-9}$ गति (for वर) $T_{2\,3}$ $G_{2\,4}$ स्तुतोत्पत्तिमतां गति, M स्तुतो गतिमता गति — After 152, M_2 reads शिवसहस्रनाम समाप्त on marg

153 T_1 om 153 (cf v l 152) M om 153–162 —^{a}) $D_{1-4\,6-9}$ एवं (for एभि) D_{n3} $D_{7\,10}$ स्तुत (for स्तुवन्) B_1 एव (for देव) D_5 स्तुवन्नेव शिव देव —^{b}) D_{n3} पुण्य, D_5 तुष्टि (for पुष्टि-) $T_{2\,3}$ $G_{2\,4}$ वर्धन —^{c}) B_1 D_5 नित्यभुक्त, B_3 नित्य युक्त V_1 $B_{1-3,\,5}$ Dn D_{10} भक्त, B_4 वत्स (for भूत्वा) —^{d}) $T_{2\,3}$ $G_{2\,4}$ प्राप्नोति परमात्मना

154 T_1 om 154 (cf v l 152) M om 154 (cf v l 153) —^{a}) D_{n3} एतद्धि ब्रह्म परमं —^{b}) Dn परं ब्रह्माधिगच्छति —^{c}) B_4 [अ]पि (for [ए]व) —^{d}) $T_{2\,3}$ G_2 [ए]न च (for [ए]तेन) B_4 D_5 तत्परा

155 T_1 om 155 (cf v l 152) M om 155 (cf v l 153) —^{a}) D_{n1} D_8 स्तवमानो; G_4 ज्ञाय° (for स्तूय°) —^{b}) V_1 B Dn D_{10} तुष्यते नियतात्मभि° —^{d}) D_{10} यान् (for तान्) V_1 B Dn आत्मसंस्थाकरो विभु, $T_{2\,3}$ $G_{2\,4}$ °संस्थ करोति त

156 T_1 om 156 (cf. v l 152) M om 156 (cf v l 153) —^{b}) $T_{2\,3}$ G_4 य (for ये) —^{c}) $D_{7\,9}$ आश्रिता (for आस्तिका) —^{d}) D_8 om जन्मभि° T_2 तदा, T_3 $G_{2\,4}$ तथा (for स्तवै) — After 156, V_1 B Dn $D_{8\,10}$ ins

177* भक्त्या ह्यनन्यमीशान पर देवं सनातनम् ।
कर्मणा मनसा वाचा भावेनामिततेजस ।
स्वपन्तो जाग्रमाणाश्च व्रजन्नुपविशंस्तथा ।
उन्मिषन्निमिषंश्चैव चिन्तयन्त पुन पुन ।

[(L 1) $B_{2\,5}$ भक्त्या त्वनन्ययेशानं (for the prior half) —(L 2) V_1 *corrupt* $D_{8\,10}$ स्तवेन (for भा°) B_4 -तेजसा — D_8 om lines 3–4 —(L 3) D_{n1} n_2 शयाना (for स्वपन्तो) B_3 जायमाणाश्च; D_{n1} जाग्रमाणश्च —(L 4) B_3 निमिषतश्च (for °श्चैव)]

157 T_1 om 157 (cf v l 152) M om 157 (cf v l 153) —^{a}) D_{6-9} [ऽ]थ, $T_{2\,3}$ G_4 ये (for च) $D_{4\,5}$ G_2 व्रजतोपि (for स्वपन्तश्च) —^{b}) $D_{4\,5}$ G_2 स्वपत (for व्रजन्त) D_{6-9} गतिसं-, $T_{2\,3}$ G_4 [ऽ]पि शिवं (for पथि स-) — For 157^{ab}, V_1 B Dn D_{10} subst

जन्मकोटिसहस्रेषु नानासंसारयोनिषु ॥ १५७
जन्तोर्विशुद्धपापस्य भवे भक्तिः प्रजायते ।
उत्पन्ना च भवे भक्तिरनन्या सर्वभावतः ॥ १५८
कारणं भावितं तस्य सर्वमुक्तस्य सर्वतः ।
एतद्देवेषु दुष्प्रापं मनुष्येषु न लभ्यते ॥ १५९
निर्विघ्ना निश्चला रुद्रे भक्तिरव्यभिचारिणी ।
तस्यैव च प्रसादेन भक्तिरुत्पद्यते नृणाम् ।
यया यान्ति परां सिद्धिं तद्भावगतचेतसः ॥ १६०
ये सर्वभावोपगताः परत्वेनाभवन्नराः ।
प्रपन्नवत्सलो देवः संसारात्तान्समुद्धरेत् ॥ १६१
एवमन्ये न कुर्वन्ति देवाः संसारमोचनम् ।
मनुष्याणां महादेवादन्यत्रापि तपोबलात् ॥ १६२
इति तेनेन्द्रकल्पेन भगवान्सदसत्पतिः ।
कृत्तिवासाः स्तुतः कृष्ण तण्डिना शुद्धबुद्धिना ॥ १६३
स्तवमेतं भगवतो ब्रह्मा स्वयमधारयत् ।
ब्रह्मा प्रोवाच शक्राय शक्रः प्रोवाच मृत्यवे ॥ १६४

178* शृण्वन्त श्रावयन्तश्च कथयन्तश्च ते भवम् ।
— ^{c}) V1 B Dn D2 8 8 10 स्तुवत D4 6-9 T2 8 G2 4 स्तूयमाने (for मानाश्च) — ^{d}) D1 2 स्तोष्यति (for सु) — ^{e}) D4 6 7 9 जन्मकोटी

158 T1 om 158 (cf v l 152) M om. 158 (cf. v l 153) — ^{a}) V1 B Dn D10 विगत (for विशुद्ध) — ^{b}) V1 B1-4 Dn8 अजायत (for प्रजायते) — ^{c}) B8 उत्पन्नवि (for °न्ना च) D7 भवेद्, T2 8 G2 4 शिवे (for भवे) — ^{d}) T2 8 G4 सर्वि (for सर्व)

159 T1 om 159 (cf. v l 152) M om 159 (cf v l 153) D4 6 7 8 om (hapl) 159^{ab} — ^{a}) D5 भाविनस् (for त) V1 B Dn भावित (B6 Dn1. n2 न) कारणे चास्य; D8 10 भाविता कारण चास्य — ^{b}) D1 सर्वदा (for त) V1 B Dn D8 10 सर्वयु(B1 4 °मु)क्तस्य सर्वथा; D5 सर्वत सिद्धि मेष्यति — ^{c}) Some MSS दुःप्राप, B4 D10 दुष्प्राप्य — ^{d}) Dn3 न मनुष्येषु (by transp), D7 9 मानुषेषु न

160 T1 om 160 (cf v l 152) M om 160 (cf. v l 153) — ^{ab}) D7 लोके रुद्रे (for रुद्रे भक्तिर्) — ^{c}) D10 तु (for च) — ^{d}) D6 संपद्यते, T2 8 G4 उत्पत्स्यते (for द्यते) — ^{e}) V1 B Dn D10 येन, D1 5 T2 8 G2 4 यथा (for यया) — ^{f}) B2 8 5 Dn1 n2 D4 5 9 10 तद्भागवत, T2 8 G2 4 सद्भावेन वि (for तद्भावगत) D (except Dn) मानसा (for -चेतस)

161 T1 om 161 (cf v l 152) M om 161 (cf. v l 153) — ^{a}) V1 B Dn D10 भावानु (for भावोप) D2 रता (for गता) D5 ये सर्वभावन गता — ^{b}) D5 प्रभुत्वेन, T2 8 G2 4 भव° (for पर) D4 6-9 भवेन्न (for [अ]भवन्) V1 B Dn D10 प्रपद्यते महेश्वरं — ^{c}) D7-9 T2 8 G2 4 प्रसन्न (for प्रपन्न) — ^{d}) Dn8 ससारार्णवात् (for °रात्तान्)

162 T1 om 162 (cf v l 152) M om 162 (cf v l 153) — ^{a}) V1 B2 (marg) Dn वि (for न) — D1 om 162^{cd} — ^{c}) V1 B Dn D10 ऋते देव (for महादेवाद्) — ^{d}) V1 B Dn D10 नान्या शक्तिस्तपोबल; D8 सदसस्पतिरीश्वरात्

163 B2 partly damaged — ^{b}) D5 G2 सदसस्पति (for °त्पति) — ^{c}) T2 8 G2 4 मत (for स्तुत) D4 6-9 पूर्व (for कृष्ण) T1 कृत्तिवासा सुसंतुष्टस् — ^{d}) V1 B (except B4) Dn1. n2 D10 शुभ (for शुद्ध-)

164 ^{a}) B4 Dn8 D10 T1 एव, D5 9 M4 एनं (for एत) — ^{b}) Dn8 अधीयत (for अधारयत्) — For 164^{ab}, T2 8 G2 4 Madras ed subst

179* स्तवमेतद्भतो ब्रह्मा स्वयमाराधयन्प्रजा ।
[T2 8 G4 अ(G4 आ)धारयन् (for आराध°)]

— After 164^{ab}, V1 B (except B8) Dn D8 ins

180* गीयते च स बुध्येत ब्रह्मा शंकरसंनिधौ ।
इदं पुण्य पवित्र च सर्वदा पापनाशनम् ।
योगद मोक्षद चैव स्वर्गदं तोषदं तथा ।
एवमेतत्पठन्ते य एकभक्त्या तु शंकरे ।
या गति साख्ययोगानां व्रजन्त्येतां गतिं तदा । [5]
स्तवमेत प्रयत्नेन सदा रुद्रस्य सनिधौ ।
अब्दमेक चरेद्भक्त प्र प्नुयादीप्सितं फलम् ।
एतद्रहस्य परमं ब्रह्मणो हृदि संस्थितम् ।

[(L 1) V1 B5 transp च and स B4 तुष्येत (for बुद्ध्येत) B1 5 भक्त्या (for ब्रह्मा) — (L 2) B8 इम (for इद), Dn8 om च B1 Dn8 सर्वपापप्रणा(Dn8

19

मृत्युः प्रोवाच रुद्राणां रुद्रेभ्यस्तण्डिमागमत् ।
महता तपसा प्राप्तस्तण्डिना ब्रह्मसद्मनि ॥ १६५
तण्डिः प्रोवाच शुक्राय गौतमायाह भार्गवः ।
वैवस्वताय मनवे गौतमः प्राह माधव ॥ १६६
नारायणाय साध्याय मनुरिष्टाय धीमते ।
यमाय प्राह भगवान्साध्यो नारायणोऽच्युतः ॥ १६७
नाचिकेताय भगवानाह वैवस्वतो यमः ।
मार्कण्डेयाय वार्ष्णेय नाचिकेतोऽभ्यभाषत ॥ १६८
मार्कण्डेयान्मया प्राप्तं नियमेन जनार्दन ।
तवाप्यहममित्रघ्न स्तवं दद्म्यद्य विश्रुतम् ।
स्वर्ग्यमारोग्यमायुष्यं धन्यं बल्यं तथैव च ॥ १६९
न तस्य विघ्नं कुर्वन्ति दानवा यक्षराक्षसाः ।
पिशाचा यातुधानाश्च गुह्यका भुजगा अपि ॥ १७०
यः पठेत शुचिर्भूत्वा ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
अभग्नयोगो वर्षं तु सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥ १७१

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

°प्यापना)शन (for the post half) — (L 3) B6 स्वर्गम (for स्वर्गद) — (L 4) Dn1 n8 तु (for तु) Dn1 n2 शकर — (L 5) Dn8 साख्ययोगेन B4 तथा, B5 D8 सदा (for तदा) — (L 6) B6 परम् (for स्तवम्) — (L 8) B2 partly damaged]

— T1 om 164c–165b — c) D4 6 शुक्राय, D7 शक्रस्य (for शक्राय) T2 3 G2 4 ब्रह्मोवाच च शक्रस्य — d) D4 6 शुक्र (for शक्र)

165 T1 om 165ab (cf v l 164) — a) V1 B Dn D10 रुद्रेभ्यो (for रुद्राणां) — b) D2 8 रुद्रेभ्य-स्तण्डिरासवान्, T2 3 G2 4 रुद्रात्तत्तंडिलोगमत्, Madras ed रुद्रात्तण्डिरथालभत् — D5 om 165cd — c) B1 2 4 D4 6–9 प्राप्त (for प्राप्तस्) T2 3 G2 4 महादेव-प्रसादात्तु (G2 °च)

166 T1 om 166 — a) V1 B2 शक्राय — b) V1 B1–3 5 Dn च, B4 [श्र]थ (for [आ]ह) T2 3 G3 4 योगेश्वरमयाय च (G2 तु) — d) T2 3 G4 साधन (sic) (for माधव) G2 गौतम प्राप्तसाधन

167 a) T1 सोप्याह (for साध्याय) — b) B8 5 Dn1 n2 समाधिष्टाय धीमते, D8 वरिष्ठायाह धी, T1 यज्ञायाह हरि प्रभु — T1 om 167cd

168 b) D8 आह वैवस्वताय च — B8 om 168c–171b D1 3 om (hapl) 168cd — c) T2 3 G2 भगवान् (for वार्ष्णेय)

169 B8 om 169 (cf v l 168) — a) V1 B (B3 om) Dn D1–10 प्राप्तो. — c) D10 [श्र]यम् (for [अ]हम्) D5 स्तवाद्योयमसूत्युघ्न — d) D5 corrupt. B5 दस्वाद्य, D1 8 वच्म्यद्य, T1 M दास्येद्य, T2 3 G2 4 त देव (for दद्म्यद्य) Dn D7–9 स्तव दद्यां ह (D8 सु)विश्रुत — e) D2 G2 स्वर्गम्, T1 M स्वर्ग्य मायुष्यमारोग्यं — f) D4 6 7 9 धर्म्यं बल्यं, T1 M बल धन्य (for धन्य बल्यं) V1 B (B3 om) Dn D10 धर्म्यं वेदेन संमित

170 B8 om 170 (cf. v l 168) T1 transp 170ab and 170cd — a) D2–9 T2 3 G2 4 चास्य (for तस्य) D1 विघ्ना V1 B1 2 5 Dn D10 नास्य विघ्न विकु(D10 तु कु)र्वन्ति — c) V1 B1 2 5 Dn1 n2 M वा (for च) B4 यातुधाना पिशाचाश्च, T2 3 G2 4 सया तुधाना भूताश्च — d) B4 च ये, D2–9 T2 3 G2 4 तथा (for अपि) D1 गुह्यका भुजगादय, T1 नैर्ऋता गुह्यका अपि

171 B3 om 171ab (cf v l 168) — a) D1 पठेत्तु, T2 3 G4 पठन्स, G2 पठेत्स (for पठेत) V1 B (B8 om.) Dn D10 M पार्थ (for भूत्वा) T1 य पठेत्तु शुचि कृष्ण — b) D2 7 यतेंद्रिय (for जितेन्द्रिय) — c) D1 वर्षं च, T1 जसा य (for वर्षं तु) T2 3 G2 4 अभय योगसिद्धिं च — d) D2 3 5 7–9 T2 3 G2 4 सोम मेधमवाप्नुयात्

Colophon — *Parvan name* B1 3 4 Dn3 D1 2 शाति — *Sub parvan* V1 B D1–3 10 M दानधर्म — *Adhy name* V1 Dn3 महादेवनामसहस्र, B1 Dn1 n2 महादेवसहस्रनाम, B3 5 महादेवस्य नामसहस्र; B4 महादेवसहस्रनामस्तव, D1–8 भगवत, शिवस्य नामसहस्र,

१८

वैशंपायन उवाच ।

महायोगी ततः प्राह कृष्णद्वैपायनो मुनिः ।
पठस्व पुत्र भद्रं ते प्रीयतां ते महेश्वरः ॥ १
पुरा पुत्र मया मेरौ तप्यता परमं तपः ।
पुत्रहेतोर्महाराज स्तव एषोऽनुकीर्तितः ॥ २
लब्धवानस्मि तान्कामानहं वै पाण्डुनन्दन ।
तथा त्वमपि शर्वाद्धि सर्वान्कामानवाप्स्यसि ॥ ३
चतुःशीर्षस्ततः प्राह शक्रस्य दयितः सखा ।
आलम्बायन इत्येव विश्रुतः करुणात्मकः ॥ ४
मया गोकर्णमासाद्य तपस्तप्त्वा शतं समाः ।
अयोनिजानां दान्तानां धर्मज्ञानां सुवर्चसाम् ॥ ५
अजराणामदुःखानां शतवर्षसहस्रिणाम् ।
लब्धं पुत्रशतं शर्वात्पुरा पाण्डुनृपात्मज ॥ ६
वाल्मीकिश्चापि भगवान्युधिष्ठिरमभाषत ।
विवादे साम्नि मुनिभिर्ब्रह्मघ्नो वै भवानिति ।
उक्तः क्षणेन चाविष्टस्तेनाधर्मेण भारत ॥ ७
सोऽहमीशानमनघमस्तौषं शरणं गतः ।
मुक्तश्चास्म्यवशः पापात्ततो दुःखविनाशनः ।

D4 6–9 शार्वं नामसहस्रं, D5 मेघवाहनपर्वणि शिवसहस्र नाम; D10 शिवसहस्रनाम; T2 उपमन्युकृष्णसंवादे शिव सहस्रनामस्तोत्रं — *Adhy no* (figures, words or both) V1 Dn1 17 (as in text), D6 15, D10 14, T1 240, T2 3 G2 4 49, M 38 — *Śloka no* Dn1 182, D4 61, M1 185, M2 130

18

☞ G1 3 om this adhy (cf v 1 13 14 1) T1 om this adhy

1 ^{a}) T2 G1 Kumbh. ed सु तं, T3 कृत; Madras ed सुतं (for तत) — D6 om from भद्र ते (in 1^c) up to स्तव (in 2^d) — ^{d}) B4 D7 9 मे (for ते) G4 कृत्वा स्वांते महेश्वर

2 D6 om up to स्तव (in 2^d) (cf. v 1 1) — ^{a}) D2 M मया (for मया) — ^{b}) M तप्येह (for तप्यता) — ^{c}) D8 पुत्रस्ते तु (for °हेतोर्) D5 मया राजन् (for महाराज) — ^{d}) D2 3 वर्णित (for -कीर्तित)

3 ^{a}) V1 B Dn D2 10 M ईप्सितान् (for अस्मि तान्) T2 3 G2 4 त काम — ^{b}) T2 3 G2 4 ततोह (for अह वै) — ^{c}) B1 तपसि (for त्वमपि) D4 6 7 9 सर्वार्थं, D5 शर्वाद्धै (for द्धि) — ^{d}) D2 सर्वं (for सर्वान्) D5 अवाप्स्यसे — After 3, V1 B Dn D2 3 Kumbh. ed ins

181* कपिलश्च तत प्राह सांख्यर्षिर्देवसंमत ।
मया जन्मान्यनेकानि शक्त्या चाराधितो भव ।
प्रीतश्च भगवाञ्ज्ञान ददौ मम भवान्तकम् ।

[(L 1) Dn3 तथा (for तत) B3 महर्षिर् (for सांख्यर्षिर्) B3 -समित, D3 सत्तम (for -समत) — (L 3) V1 B1 2 Dn3 भयांतकं, B3 4 तपोमव (for भवान्तकम्)]

4 ^{a}) V1 B Dn D2 3 10 G1 M Kumbh ed चारु (for चतु) D1 3 -शीघ्रसु (D3 °स्त)त, D9 -शीर्षसुत (for °स्तत) — ^{b}) D1–3 शुक्रस्य (for श°) — ^{c}) V1 Dn3 D5 अलबायन, Dn1 आलम्या°, D8 आलंभा°, T2 3 G2 4 शालपाय (G2 °व)न (for आलम्बायन) V1 B (except B3) Dn1 n2 D7 8 10 T2 3 G2 4 [ए]व, D1 6 [ए]ष (for [ए]व) — ^{d}) G2 करुणात्मन, G4 कारणात्मक (for करुणा°)

5 ^{d}) B2 4 5 ब्रह्मज्ञानां (for धर्म°)

6 ^{a}) D4 6 अचराणाम् (for अज) D5 10 अजरामरदुःखानां — ^{b}) D7 T2 3 G4 शत (for शत) D9 शत वर्षसहस्रकं — ^{d}) D2 3 मया (for पुरा)

7 ^{a}) V1 B Dn D10 M [आ]ह (for [अ]पि) — ^{b}) V1 B Dn D10 इदं वच (for अभाषत) — G2 om (hapl) 7^{cdef} — ^{c}) B3 3 Dn2 D8 10 साम्नि, D8 सान्नि- (for साम्नि) — ^{d}) D4 6 भवेति ह, D7 भविष्यति, M1 भवानिव (for °निति) — ^{e}) D1–3 तत (for उक्त) D5 शापेन (for क्षणेन)

8 ^{b}) V1 B2–5 Dn अमोघं, G2 अशेष (for अस्तौष) — ^{c}) V1 B Dn D10 सत पापैस्; D5 सत शापात्, M [उ]त पापेन (for [अ]वश पापात्). — ^{d}) D1–3 तेन

आह मां त्रिपुरघ्नो वै यशस्तेऽग्र्यं भविष्यति ॥ ८
जामदग्न्यश्च कौन्तेयमाह धर्मभृतां वरः ।
ऋषिमध्ये स्थितस्तात तपन्निव विभावसुः ॥ ९
पितृविप्रवधेनाहमार्तो वै पाण्डवाग्रज ।
शुचिर्भूत्वा महादेवं गतवाञ्शरणं नृप ॥ १०
नामभिश्चास्तुवं देवं ततस्तुष्टोऽभवद्भवः ।
परशुं च ददौ देवो दिव्यान्यस्त्राणि चैव मे ॥ ११
पापं न भविता तेऽद्य अजेयश्च भविष्यसि ।
न ते प्रभविता मृत्युर्यशस्वी च भविष्यसि ॥ १२

आह मां भगवानेवं शिखण्डी शिवविग्रहः ।
यदवाप्तं च मे सर्वं प्रसादात्तस्य धीमतः ॥ १३
असितो देवलश्चैव प्राह पाण्डुसुतं नृपम् ।
शापाच्छक्रस्य कौन्तेय चितो धर्मोऽनशन्मम ।
तन्मे धर्मं यशश्चाग्र्यमायुश्चैवाददद्भवः ॥ १४
ऋषिर्गृत्समदो नाम शक्रस्य दयितः सखा ।
प्राहाजमीढं भगवान्बृहस्पतिसमद्युतिः ॥ १५
वसिष्ठो नाम भगवांश्चाक्षुषस्य मनोः सुतः ।
शतक्रतोरचिन्त्यस्य सत्रे वर्षसहस्रिके ।

(for ततो) D2 8 विनाशिना (for °शन) —[f]) D2 M1 तेग्रं, D7 तेषां, T2 8 G2 4 तेद्य (for तेऽग्र्यं)

9 [a]) B2 partly damaged D7 जामदग्निश् T2 8 G2 4 [ऽ]थ (for च) D10 भगवान् (for कौन्तेयम्) —[b]) V1 B2–5 Dn D10 इद, B1 इह (for आह) M4 धर्मविदां (for °भृता) D10 T2 8 वर —[c]) B8 ऋषिमध्य D1–8 ततस् (for स्थितस्) V1 B Dn D10 प्राह (for तात) —[d]) B4 D5 ज्वलन्निव, G2 तपन च (for तपन्निव) V1 B1–8 5 Dn D10 ज्वलन्निव दिवाकर

10 [a]) T2 8 G4 पुरा क्षत्र, G2 स तु विप्र-, M पुरा पितृ (for पितृविप्र) —[b]) D7 पाडुनदन, T2 8 G2 4 पाडवाग्रहात्, M °वात्मज (for °वाग्रज) —[c]) D8 जगामाशु (for महादेव) — D6 om (hapl) 10[d]–11[a] —[d]) V1 B Dn D10 गतोस्मि (for गतवान्) D8 भव (for नृप) M1–8 शरणं गतवान्नृप

11 D6 om 11[a] (cf v l 10) D6 om (hapl) from ऽभवद्भव (in 11[b]) up to यशस्वी च (in 12[d]) —[c]) Dn1 n2 D1–3 ततो (for ददौ) —[d]) M1 दैवानि (for दिव्यानि) T2 G2 ह, T3 G4 हि (for मे) D5 दिव्य शस्त्राणि चैव मे

12 D6 om up to यशस्वी च (in 12[d]) (cf v l 11) —[a]) D4 5 7–9 तेम्य (for तेऽद्य) V1 B Dn D10 M पाप च ते न भविता —[b]) M अजययश् (for अजेयश्) T2 8 G4 ते जयश्च भविष्यति — D1 8–5 7 9 G2 om (hapl) 12[cd] —[c]) Dn8 transp न and ते —[d]) V1 B (except B5) Dn D2 अजरश् (for यशस्वी)

13 [a]) D10 मे; M मा (for मां) D5 एव, T2 8 G2 4 देव (for एव) —[b]) D10 भव (for शिव) —[c]) V1 B Dn D5–10 M तदवाप्तं, D4 तदव्याप्त, T3 G4 यदनाप्त (for °वाप्त) D5 पूर्वं (for सर्वं) G1 यदनाप्तैव मे सर्वं —[d]) Dn1 D4 प्रसादस् (for °दात्) — After 13, V1 B (except B1) Dn D8 Kumbh. ed ins

182* विश्वामित्रस्तदोवाच क्षत्रियोऽहं पुराभवम् ।
ब्राह्मणोऽहं भवानीति मया चाराधितो भव ।
तस्प्रसादान्मया प्राप्तं ब्राह्मण्यं दुर्लभं महत् ।

[(L 1) V1 Dn1 n2 Kumbh ed तदा (for पुरा) —(L 2) B2 भवामीति, B8 भवेदेव (for भवानीति) D8 यथा (for मया) B2 Dn8 हि (for च) B1–5 हर (for भव) —(L 3) B4 5 दुस्तर (for दुर्लभ)]

14 [a]) Dn8 [ए]व (for [ए]व) —[b]) D10 M नृप (for नृपम्) —[c]) Dn8 M1 2 4 शुक्रस्य (for श°) G2 यायाश्चक्रस्य कौंतेय (sic) —[d]) D5 मितो, M1 विभो (for चितो) B3 तदा (for मम) V1 B1 2 4 5 Dn D10 विभो धर्मोनशत्तदा, T2 8 G4 भू(G4 वृ)तो धर्मो महद्यश, G2 पिताधर्ममहद्यश (sic) —[e]) T2 3 G1 ततो (for तन्मे) D5 8 10 T2 धर्म्यं (for धर्मं) G2 अह (for यशश्) —[f]) In T3 the portion from वाददद्भव up to विद्योता (in 13 20 20[d]) is lost on a missing folio T2 G4 M [अ]ददाद् (for °दद्) V1 B Dn D10 प्रभु (for भव)

15 T8 missing (cf. v l 14)

16 T8 missing (cf. v l 14) —[a]) B D3 वशिष्टो, Dn1 n2 वरिष्ठो, D5 7 विशिष्टो (for वसिष्ठो) —[b]) D4 5 चक्षुषस्य (for चाक्षु°) G2 चाक्षुषस्यात्मनो सुत (sic) —[c]) D4 6 [अ]चिंतस्य, D8 [अ]मित्रस्य (for

वर्तमानेऽब्रवीद्वाक्यं साम्नि ह्युच्चारिते मया ॥ १६
रथन्तरं द्विजश्रेष्ठ न सम्यगिति वर्तते ।
समीक्षस्व पुनर्बुद्ध्या हर्षं त्यक्त्वा द्विजोत्तम ।
अयज्ञवाहिनं पापमकार्षीस्त्वं सुदुर्मते ॥ १७
एवमुक्त्वा महाक्रोधात्प्राह रुष्टः पुनर्वचः ।
प्रज्ञया रहितो दुःखी नित्यं भीतो वनेचरः ।
दश वर्षसहस्राणि दशाष्टौ च शतानि च ॥ १८
नष्टपानीययवसे मृगैरन्यैश्च वर्जिते ।
अयज्ञीयद्रुमे देशे रुरुसिंहनिषेविते ।
भविता त्वं मृगः क्रूरो महादुःखसमन्वितः ॥ १९
तस्य वाक्यस्य निधने पार्थ जातो ह्यहं मृगः ।
ततो मां शरणं प्राप्तं प्राह योगी महेश्वरः ॥ २०
अजरश्चामरश्चैव भविता दुःखवर्जितः ।
साम्यं समस्तु ते सौख्यं युवयोर्वर्धतां क्रतुः ॥ २१
अनुग्रहानेवमेष करोति भगवान्विभुः ।
परं धाता विधाता च सुखदुःखे च सर्वदा ॥ २२
अचिन्त्य एष भगवान्कर्मणा मनसा गिरा ।
न मे तात युधि श्रेष्ठ विद्यया पण्डितः समः ॥ २३

[अ]चिन्त्यस्य) — d) D5 7 8 G2 सहस्रके (for °स्त्रिके) M सत्रे द्वादशवार्षिके — G2 om 16e-17f — f) Dn1 T2 M4 ह्युच्चरिते , D1-8 न्युच्चरिते (for ह्युच्चा°) D6 मम (for मया)

17 T8 missing (cf v 1 14) G2 om 17 (cf. v 1 16) — a) Dn2 D8 M रथंतरे ; D4 6 7 9 तथा तरे (for रथन्तरं) Dn3 D3 द्विजश्रेष्ठं — b) D3 4 T2 मति (for इति) B4 मे मति (for वर्तते) — c) B1 Dn1 समीक्ष्य स , Dn3 D3 9 10 समीक्ष्यस्व (for °क्षस्व) — d) V1 B Dn D3 5 10 पाप (for हर्षं) T2 G4 M त्यज्य , Madras ed. त्याज्य (for त्यक्त्वा) — e) B5 वाहिनां , D8 -यजन (for -वाहिन) D1-8 अवज्ञा (D3 8 °याज्य)यजन पापम् , D4-8 सयज्ञयजन पा , T2 G4 M प्रज्ञया रहित पा°

18 T8 missing (cf v 1 14) D1 om (hapl) 18-31 — a) D8 T2 G4 M1 3 4 उक्तो (for उक्त्वा) D2 8 पुन , D4 6-8 महान् , M1 3 4 मया (for महा) V1 B Dn D2-4 6-10 T2 G2 4 -क्रोध (for क्रोधात्) M2 एवमुक्तो मया क्रोधाव् — b) D6 ह्याह (for प्राह) V1 B2-5 Dn1 n2 शम्भु , B1 Dn3 शम्भु , D10 शत्रु , T2 G2 4 शक्र (for रुष्ट) D2 3 स वै (for पुनर्) — d) V1 B1-4 Dn D2 7 M नित्य (for नित्य) Dn1. n3 नीतो , G2 भूतो (for भीतो) — G2 om 18e-56d — f) V1 B2 transp अष्टौ and च B4 T2 G4 M शतानि दश चाष्ट च , D8 दशान्यष्टादशैव च , D1-9 शतान्यष्टौ दशैव तु (D6 हि)

19 T8 missing (cf. v 1 14) D1 G2 om. 19 (cf. v 1 18) — a) Dn D2 -पवने , G4 damaged (for -यवसे) — b) B2 D8-9 T2 G4 अन्यैर्वि , M1-3 वन्यैर्वि (for अन्यैश्च) Dn3 मृगैर्वन्यैश्च वर्जितं , M4 मार्गैर्वन्यैर्विवर्जिते — c) V1 B Dn3 D3 4 अयज्ञिय- (Dn3 °ये) , Dn1 M अयाज्ञी(M1 °ज्ञि)य , D7-9 अयाज्ञिक (for अयज्ञीय) D6 अयज्ञियति मे देशे (sic) — d) M वृक (for रुरु-) D4 6-9 हिंस- (for सिंह) — e) D6 मृगै — f) D6 सदा (for महा-)

20 T8 missing (cf. v 1 14) D1 G2 om 20 (cf. v 1 18) T2 om. 20ab — b) Some unused MSS पथि (for पार्थ) D2-4, 7-9 [ऽ]स्मि (for हि) — c) D3-9 ततो मां भगवानाह , M ततो मे शरणं प्राप्तो — d) D2-9 T2 G4 M महा- (for प्राह)

21 T8 missing (cf v 1 14) D1 G2 om 21 (cf v 1 18) — b) B1 5 भवदुःखविवर्जित , D2-9 मत्प्रसादाद्भविष्यसि — c) B5 (inf lin) त्वमस्तु , Dn1 n2 ममास्तु (for समस्तु) D2 3 10 शाम्यस्त्वमस्तु ते सौ(D8 तस्सौ)ख्य , D4-6 8 9 समस्त्वमस्तु तस्य(D9 ते स)ख्य , D7 समेस्त्वमस्तुत सख्य (sic) , T2 G4 M सौम्यत्वमस्तु वा[ऽ]स्सख्यं (T2 G4 सौम्य) — d) D2 8 वर्ततां (for वर्धतां) D4-9 युवयोर्वर्तता मख

22 T8 missing (cf v 1 14) D1 G2 om 22 (cf v 1 18) — a) D2 8 अशेषान्वै , D10 एवमेवं (for मेष) — b) D2-9 G4 प्रभु (for विभु) — B6 om 22c-23d — c) T2 G4 M अयं (for पर) G4 धर्म (for धाता) — d) D4 6-9 दुःखेन (for -दुःखे च)

23 T8 missing (cf v 1 14) D1 G2 om 23 (cf. v 1. 18) B5 om 23 (cf v 1 22) — a) B1 D2 4 6 7 एव , D10 रूपो (for एष) — T2 G4 om 23cd D6 repeats 23cd after the ref in 24 Before 23cd, D4. 6 7 9 ins जैगीषव्य उवाच — c)

जैगीषव्य उवाच ।

ममाष्टगुणमैश्वर्यं दत्तं भगवता पुरा ।

यत्नेनाल्पेन बलिना वाराणस्यां युधिष्ठिर ॥ २४

गार्ग्य उवाच ।

चतुःषष्ट्यङ्गमददात्कालज्ञानं ममाद्भुतम् ।

सरस्वत्यास्तटे तुष्टो मनोयज्ञेन पाण्डव ॥ २५

तुल्यं मम सहस्रं तु सुतानां ब्रह्मवादिनाम् ।

आयुश्चैव सपुत्रस्य संवत्सरशतायुतम् ॥ २६

पराशर उवाच ।

प्रसाद्याहं पुरा शर्वं मनसाचिन्तयं नृप ।

महातपा महातेजा महायोगी महायशाः ।

वेदव्यासः श्रियावासो ब्रह्मण्यः करुणात्मकः ॥ २७

B8 मम (for न मे) M द्विज (for तात) —d) B6 विद्यया पण्डितस्य स (sic), M °या तात तद्विन — V11- B4 Dn D5 ins after 23 B5 after 22ab D8 after 23ab

183* वासुदेवस्तदोवाच पुनर्मतिमतां वर ।
सुवर्णाक्षो महादेवस्तपसा तोषितो मया ।
ततोऽथ भगवानाह प्रीतो मां वै युधिष्ठिर ।
अर्थात्प्रियतरः कृष्ण मत्प्रसादाद्भविष्यसि ।
अपराजितश्च युद्धेषु तेजश्चैवानलोपमम् । [5]
एवं सहस्रशश्चान्या महादेवो वरं ददौ ।
मणिमन्थेऽथ शैले वै पुरा संराधितो मया ।
वर्षायुतसहस्राणां सहस्रशतमेव च ।
ततो मां भगवान्प्रीत इदं वचनमब्रवीत् ।
वरं वृणीष्व भद्रं ते यस्ते मनसि वर्तते । [10]
ततः प्रणम्य शिरसा इदं वचनमब्रुवम् ।
यदि प्रीतो महादेवो भक्त्या परमया प्रभुः ।
नित्यकालं तवेशान भक्तिर्भवतु मे स्थिरा ।
एवमस्त्विति भगवांस्तत्रोक्त्वान्तरधीयत ।

[B5 om lines 1-2 and B3 damaged for the same —(L 1) Dn8 D5 ततो वाच (for तदोवाच) —(L 3) B3 damaged, B5 तुतोष (for ततोऽथ) B4 5 transp आह and प्रीतो B3 Dn8 प्रीतात्मा मा (for प्रीतो मां वै) —(L 4) Dn1 n3 अर्थात् (for अर्थात्) D5 त्वत्रास्ति परतः कृष्ण (for the prior half) B8 भविष्यति —(L 5) Prior half hypermetric B3 त्व, B4 5 तु (for the first च) B2 5 युद्धे च (for युद्धेषु) D8 [अ]नलो यथा (for °लोपमम्) B6 तेजसैवानिलोपम (for the post half) —(L 6) Dn1 n3 [अ]न्यान् (for [आ]त्मा) —(L 7) D5 मणिमये (for °मन्थे) B5 च (for ऽथ) B3-6 चाराधितो, Dn1 n3 D8 सपूजितो, D5 समुध्यते (for संराधितो) —(L 8) Dn1 n3 सहस्रं (for °स्र) —(L 9) D5 om मां V1 देव (for प्रीत) —(L 10) B3 partly damaged. B1 4 5 यत्

(for यस्) —(L 11) B3 damaged, B5 D8 अब्रवीत् (for अब्रुवम्) —(L 13) B4 तु ईशाने (for तवेशान) —(L 14) B2-4 उक्त्वा स (for अस्त्विति) B1 [ए]व (for [उ]क्त्वा)]

— On the other hand, M ins after 23 T3 G1 after 23ab

184* जैगीषव्यस्तथा प्राह जगद्धाता महेश्वरः ।

24 T8 missing (cf v 1 14) D1 G3 om 24 (cf. v 1 18) D4 7 9 T2 G4 M om the ref. — After the ref, D5 repeats 23cd M reads 24ab twice —a) D2 8 शमाख्य (for ममाष्ट) —b) T2 G4 M (last four first time) मनोयज्ञेन तोषित —c) D7 8 यत्नेन (for यत्नेन) V1 [अ]नेन, D3 [अ]न्येन (for [अ]ल्पेन) D1-6 भगवान्, D7 9 बलवान्; D8 om, T2 G4 च विना (for बलिना) —d) D1-4 नराधिप (for युधिष्ठिर) T2 G4 दत्तवा(G4 °मय)न्मग वान्पुरा, M रणश्च स्याद्युधिष्ठिर — After 24, T2 G4 ins

185* पराशरश्चाह मुनिः पुरा मम च तोषितः ।

25 T8 missing (cf. v 1 14) D1 G3 om 25 (cf v 1 18) T2 G4 om 25a-27b (with the ref.) M1 2 4 om the ref. V1 B Dn D10 गर्गः; D1 6 गर्ग्यं (for गार्ग्य) —a) V1 B Dn D5 10 अददत् M तुष्टः सोऽस्य समददात् —b) B1 3 4 Dn D3 10 कला (for काल-) D3 ममातत; D8 सनातन; D1-10 M महाद्भुत (for ममा°) —d) D2 8 पार्थिव (for पाण्डव)

26 T8 missing (cf v 1 14) D1 G3 om. 26 (cf v 1. 18) T2 G4 om 26 (cf v 1 25) —a) D10 महाक्षं (for सहस्र) B4 D10 M च (for तु) —d) D4 6-9 शतायुष, D6 -शतं नृप (for शतायुतम्)

27 T8 missing (cf v 1. 14) D1 G3 om 27 (cf v 1 18) T2 G4 om 27ab (cf v 1 25) D7 9 पाराशर (for परा°) —a) V1 B1 4 Dn D4

अपि नामेप्सितः पुत्रो मम स्याद्धि महेश्वरात् ।
इति मत्वा हृदि मतं प्राह मां सुरसत्तमः ॥ २८
मयि संभवतस्तस्य फलात्कृष्णो भविष्यति ।
सावर्णस्य मनोः सर्गे सप्तर्षिश्च भविष्यति ॥ २९
वेदानां च स वै व्यस्ता कुरुवंशकरस्तथा ।
इतिहासस्य कर्ता च पुत्रस्ते जगतो हितः ॥ ३०
भविष्यति महेन्द्रस्य दयितः स महामुनिः ।
अजरश्चामरश्चैव पराशर सुतस्तव ॥ ३१
एवमुक्त्वा स भगवांस्तत्रैवान्तरधीयत ।
युधिष्ठिर महायोगी वीर्यवानक्षयोऽव्ययः ॥ ३२

माण्डव्य उवाच ।

अचौरश्चौरशङ्कायां शूले भिन्नो ह्यहं यदा ।
तत्रस्थेन स्तुतो देवः प्राह मां वै महेश्वरः ॥ ३३
मोक्षं प्राप्स्यसि शूलाच्च जीविष्यसि समार्बुदम् ।
रुजा शूलकृता चैव न ते विप्र भविष्यति ।
आधिभिर्व्याधिभिश्चैव वर्जितस्त्वं भविष्यसि ॥ ३४

[ह्]ह, M₃ 8 [आ]ह (for [अ]हं) D8 शक्र (for शर्व) — b) B1 8 D5 8 चिंतयन्, B5 Dn8 चिंतित (for [अ]चिन्तयं) — d) D8 महाबल, D5 तपा; G4 महेश्वर (for महायशा) — e) T3 M वेदावास (for वेदव्यास) — f) Dn1. n3 ब्राह्मण V1 B1 8 D (except D4 8 10, D1 om) करुणान्वित, T3 G4 °मय (for °मक)

28 T8 missing (cf v l 14) D1 G2 om. 28 (cf v l 18) — a) V1 B1 8 4 Dn3 n8 D10 अप्यसौ, some unused MSS अथासौ (for अपि नाम) — After 28ab, T2 G4 Madras ed ins

186* तदभिज्ञाय मामाह शंकरस्त्रिपुरार्दन ।
पितृकन्या वसो पुत्री शापाद्दाशगृहोदिता ।
वस्या विष्णुकृता नाम विद्यया शोधक सताम् ।

[(L 2) Madras ed गृहोषिता (for दिता) — (L 3) Madras ed तस्यां हि दुष्कृताना च (for the prior half) G4 damaged for शोधक Madras ed सुत (for सताम्)]

— T2 G4 om 28c–29d — c) B4 D2 7–9 कृत्वा (for मत्वा) D3 मम (for हृदि) D4–6 इति कृत्वा हृदि मतिं — d) D6 M मा (for मां) D2 4 5 7–9 सुरसत्तम

29 T3 missing (cf. v l 14) D1 G2 om 29 (cf. v l 18) T2 G4 om 29 (cf v l 28) — a) V1 B Dn D10 मयि (B4 म) सभावना यास्या (D10 तस्य), M मयि सभावितस्यास्य — b) M फल (for फलात्) D5 भविष्यसि D4 6–9 फलोत्कृ(D4 6 त्स्क)ष्टो भविष्यसि — c) B5 D4 5 सावर्ण्यस्य — d) B2 (marg as in text) 5 सप्तमश् (for र्षिश्) V1 D4–8 9 (before corr as in text) भविष्यसि

30 T8 missing (of v l 14) D1 G2 om 30 (cf v l 18) — a) D4–9 [ए]व स (for स वै) V1 B1 2 4 Dn D10 वक्ता (for व्यस्ता) — d) D8 पुत्रवान्, M पुत्रश्च (for °स्ते) B8 हि स (for हितः) D2 4–9 पुत्रवाञ्जगतो हि स

31 T8 missing (cf v l. 14) D1 G2 om 31 (cf v l 18) T2 G4 om (hapl) 31 — a) Dn8 नरेंद्रस्य (for महेन्द्रस्य) — b) D10 दैवत (for दयित) B1 च (for स)

32 T8 missing (cf v l 14) G2 om 32 (cf v l 18) — a) T5 G4 भविष्यतीति मामुक्त्वा — b) B4 तथा (for तत्र) — G4 om 32cd — d) D2–5 8 9 मुनि (for ऽव्यय) — T2 M1–8 ins after 32 G4 after 32ab

187* माण्डव्यश्चाह देवेश भक्तो लोकहिते भवे ।

[G4 damaged for देवेश भक्तो T2 देवे च (for देवेश)]

33 T8 missing (cf v l 14) G2 om 33 (cf v l 18) — a) Some MSS अचोरश्चोर- — b) T2 M शूल (for शूले) D6 प्रोतो (for भिन्नो) V1 B1 Dn तदा; D3 पुरा, T2 G4 सदा (for यदा) D1 8 शूले प्रोतो ह्यहं पुरा, D4 5 7–9 शूलप्रोतो ह्यह पुरा, D10 शूलभिन्न भव यदा — c) D4–6 तत्र स्थित (for तत्रस्थेन) D1 मतो (for स्तुतो) — d) D10 मा (for मां) V1 Dn नरेश्वर, B2 5 सुरेश्वर (for महे)

34 T8 missing (cf v l 14) G2 om 34 (cf v l 18) — a) G4 शूलात्प्राज् (for शूलाच्च) — b) B8 [अ]र्बुद समा, G4 समायुतं (for र्बुदम्) — c) D5 6 [अ]पि (for [ए]व) — f) T2 G4 वर्जित संम

जैगीषव्य उवाच ।
ममाष्टगुणमैश्वर्यं दत्तं भगवता पुरा ।
यत्नेनाल्पेन बलिना वाराणस्यां युधिष्ठिर ॥ २४

गार्ग्य उवाच ।
चतुःषष्ट्यङ्गमददात्कालज्ञानं ममाद्भुतम् ।
सरस्वत्यास्तटे तुष्टो मनोयज्ञेन पाण्डव ॥ २५

तुल्यं मम सहस्रं तु सुतानां ब्रह्मवादिनाम् ।
आयुश्चैव सपुत्रस्य संवत्सरशतायुतम् ॥ २६

पराशर उवाच ।
प्रसाद्याहं पुरा शर्वं मनसाचिन्तयं नृप ।
महातपा महातेजा महायोगी महायशाः ।
वेदव्यासः श्रियावासो ब्रह्मण्यः करुणात्मकः ॥ २७

B8 मम (for न मे) M हित (for तात) — d) B5 विद्यया पडितस्य स (sic), M °या तात तद्विन — V11- B4 Dn D5 ins after 23 B5 after 22^{ab} D8 after 23^{ab}

183* वासुदेवस्तदोवाच पुनर्मतिमता वर ।
सुवर्णाक्षो महादेवस्तपसा तोषितो मया ।
ततोऽथ भगवानाह प्रीतो मा वै युधिष्ठिर ।
अत्नात्प्रियतर कृष्ण मत्प्रसादाद्भविष्यसि ।
अपराजितश्च युद्धेषु तेजश्चैवानलोपमम् । [5]
एव सहस्रशश्चात्मा महादेवो वरं ददौ ।
मणिमन्थेऽथ शैले वै पुरा संराधितो मया ।
वर्षायुतसहस्राणां सहस्रशतमेव च ।
ततो मा भगवान्प्रीत इद वचनमब्रवीत् ।
वर वृणीष्व भद्रं ते यस्ते मनसि वर्तते । [10]
तत प्रणम्य शिरसा इद वचनमब्रुवम् ।
यदि प्रीतो महादेवो भक्त्या परमया प्रभु ।
नित्यकालं तवेशान भक्तिर्भवतु मे स्थिरा ।
एवमस्त्विति भगवांस्तत्रोक्त्वान्तरधीयत ।

[B5 om lines 1–2 and B2 damaged for the same —(L 1) Dn8 D5 ततो वाच (for तदोवाच) —(L 3) B2 damaged, B5 तुतोष (for ततोऽथ) B4 5 transp आह and प्रीतो B2 Dn8 प्रीतात्मा मा (for प्रीतो मां वै) —(L 4) Dn1 n2 अर्थात् (for अन्नात्) D5 त्वमास्ति परत कृष्ण (for the prior half) B8 भविष्यति —(L 5) Prior half hypermetric B2 त्व, B4 5 तु (for the first च) B2 5 युद्धे च (for युद्धेषु) D8 [अ]नलो यथा (for °लोपमम्) B5 तेजसैवानिलोपम (for the post half) —(L 6) Dn1 n2 [अ]न्यान् (for [आ]त्मा) —(L 7) D5 मणिमये (for °मन्थे) B4 च (for ऽथ) B8-5 चाराधितो, Dn1. n2 D8 सपूजितो; D5 सयुध्यते (for सराधितो) —(L 8) Dn1 n2 सहस्रं (for °स्र) —(L 9) D5 om मां V1 देव (for प्रीत) —(L. 10) B2 partly damaged B1 4 5 यद (for यस्) —(L 11) B2 damaged, B5 D8 अब्रवीद (for अब्रुवम्) —(L 13) B4 तु ईशाने (for तवेशान) —(L 14) B2-4 उक्त्वा स (for अस्त्विति). B1 [ए]व (for [उ]क्त्वा)]

— On the other hand, M ins after 23 T2 G4 after 23^{ab}

184* जैगीषव्यस्तथा प्राह जगद्धाता महेश्वर ।

24 T8 missing (cf v 1 14) D1 G2 om. 24 (cf. v 1 18) D4 7 9 T2 G4 M om the ref — After the ref, D5 repeats 23^{cd} M reads 24^{ab} twice — a) D2 8 शमाख्य (for ममाष्ट) — b) T2 G4 M (last four first time) मनोयज्ञेन तोषित — c) D7 8 यत्नेन (for यत्नेन) V1 [अ]नेन, D5 [अ]न्येन (for [अ]ल्पेन) D1-6 भगवान्, D7 9 बलवान्; D8 om, T2 G4 च विना (for बलिना) — d) D1-9 नराधिप (for युधिष्ठिर) T2 G4 दत्तवा(G4 °मय)न्भगवान्पुरा, M रणश्च स्याद्युधिष्ठिर — After 24, T2 G4 ins

185* पराशरश्चाह मुनि पुरा मम च तोषित ।

25 T8 missing (cf v 1 14) D1 G2 om 25 (cf v 1 18) T2 G4 om 25^{a}–27^{b} (with the ref.) M1 2 4 om the ref V1 B Dn D10 गर्ग, D4 6 गर्ग्यं (for गार्ग्य) — a) V1 B Dn D5 10 अददव M तुष्ट सोम्यं समददाव — b) B1 3 4 Dn D3 10 कला (for काल) D2 ममातत, D3 सनातन; D1-10 M महाद्भुत (for ममा°) — d) D2 8 पार्थिव (for पाण्डव)

26 T8 missing (cf v 1 14) D1 G2 om. 26 (cf v 1 18) T2 G4 om 26 (cf v 1 25) — a) D10 महास्रं (for सहस्र) B4 D10 M च (for तु) — d) D4 6-9 -शतायुप, D5 -शत नृप (for शतायुतम्)

27 T8 missing (cf v 1 14) D1 G2 om 27 (cf v 1 18) T2 G4 om 27^{ab} (cf v 1 25) D7 9 पाराशर (for परा°) — a) V1 B1 4 Dn D5

अपि नामेप्सितः पुत्रो मम स्याद्वै महेश्वरात् ।
इति मत्वा हृदि मतं प्राह मां सुरसत्तमः ॥ २८
मयि संभवतस्तस्य फलात्कृष्णो भविष्यति ।
सावर्णस्य मनोः सर्गे सप्तर्षिश्च भविष्यति ॥ २९
वेदानां च स वै व्यस्ता कुरुवंशकरस्तथा ।
इतिहासस्य कर्ता च पुत्रस्ते जगतो हितः ॥ ३०
भविष्यति महेन्द्रस्य दयितः स महामुनिः ।
अजरश्चामरश्चैव पराशर सुतस्तव ॥ ३१

एवमुक्त्वा स भगवांस्तत्रैवान्तरधीयत ।
युधिष्ठिर महायोगी वीर्यवानक्षयोऽव्ययः ॥ ३२

माण्डव्य उवाच ।

अचौरश्चौरशङ्कायां शूले भिन्नो ह्यहं यदा ।
तत्रस्थेन स्तुतो देवः प्राह मां वै महेश्वरः ॥ ३३
मोक्षं प्राप्स्यसि शूलाच्च जीविष्यसि समार्बुदम् ।
रुजा शूलकृता चैव न ते विप्र भविष्यति ।
आधिभिर्व्याधिभिश्चैव वर्जितस्त्वं भविष्यसि ॥ ३४

[इ]ह, M3 8 [आ]ह (for [अ]हं) D8 शक्र (for शर्वं) —b) B1 8 D5 8 चिंतयन्; B5 Dn8 चिंतित (for [अ]चिन्तयं) —d) D8 महाबल, D5 °तपा, G4 महेश्वर (for महायशा) —e) T2 M वेदावास (for वेदव्यास) —f) Dn1. n2 ब्राह्मण V1 B1 8 D (except D1 6 10, D1 om) करुणान्वित, T2 G4 °मय (for त्मक)

28 T8 missing (cf v l 14) D1 G2 om 28 (cf. v l 18) —a) V1 B1 8 4 Dn2 n8 D10 अप्यसौ, some unused MSS अथासौ (for अपि नाम) —After 28ab, T2 G4 Madras ed ins

186* तदभिज्ञाय मामाह शंकरस्त्रिपुरार्दन ।
पितृकन्या वसो पुत्री शापाद्दाशगृहोदिता ।
तस्या विष्णुकृता नाम विद्यया शोधक सताम् ।

[(L 2) Madras ed -गृहोषिता (for दिता) —(L 3) Madras ed तस्यां हि दुष्कृताना च (for the prior half) G4 damaged for शोधक Madras ed सुत (for सताम्)]

—T2 G4 om 28c-29d —c) B4 D2 7-9 कृत्वा (for मत्वा) D2 मम (for हृदि) D4-6 इति कृत्वा हृदि मतिं —d) D6 M मा (for मां) D2 4 5 7-9 सुरसत्तम

29 T2 missing (cf v l 14) D1 G2 om 29 (cf. v l 18) T2 G4 om 29 (cf v l. 28) —a) V1 B Dn D10 मयि (B4 °म) संभावना यास्या (D10 तस्य), M मयि संभावितस्यास्य —b) M फलं (for फलात्) D5 भविष्यसि D4 6-9 फलोत्कृ(D4 6 °त्स्क)ष्टो भविष्यसि —c) B5 D4 5 सावर्ण्यस्य —d) B2 (marg as in text) 5 सप्तमश् (for र्षिश्) V1 D4-8 9 (before corr as in text) भविष्यसि

30 T8 missing (cf v l 14) D1 G2 om 30 (cf v l. 18) —a) D4-9 [ए]व स (for स वै) V1 B1 2 4 Dn D10 वक्ता (for व्यस्ता) —d) D8 पुत्रवान्, M पुत्रश्च (for °स्ते) B8 हि स (for हित) D2 4-9 पुत्रवाञ्जगतो हि स

31 T8 missing (cf v l. 14) D1 G2 om 31 (cf v l 18) T2 G4 om (hapl) 31 —a) Dn8 नरेंद्रस्य (for महेन्द्रस्य) —b) D10 दैवत (for दयित) B1 च (for स)

32 T8 missing (cf. v l 14) G2 om 32 (cf v l 18) —a) T2 G4 भविष्यतीति मामुक्त्वा —b) B4 तथा (for तत्र) —G4 om 32cd —d) D2-5 8 9 मुनि (for ऽव्यय) —T2 M1-8 ins after 32 G4 after 32ab

187* माण्डव्यश्चाह देवेश भक्तो लोकहिते भवे ।

[G4 damaged for देवेश भक्तो T2 देवे च (for देवेश)]

33 T8 missing (cf v l 14) G2 om 33 (cf. v l 18) —a) Some MSS अचोरश्चोर- —b) T2 M शूल- (for शूले) D8 प्रोतो (for भिन्नो) V1 B1 Dn तदा; D2 पुरा, T2 G4 सदा (for यदा) D1 8 शूले प्रोतो ह्यहं पुरा, D4 5 7-9 शूलप्रोतो ह्यहं पुरा, D10 शूलभिन्न भव यदा —c) D4-6 तत्र स्थितस (for तत्रस्थेन) D1 मतो (for स्तुतो) —d) D10 मा (for मां) V1 Dn नरेश्वर, B2 5 सुरेश्वर (for महे)

34 T8 missing (cf v l 14) G2 om 34 (cf v l 18) —a) G4 शूलाप्राज् (for शूलाच्च) —b) B8 [अ]र्बुद समा, G4 समायुतं (for °र्बुदम्) —c) D5 6 [अ]पि (for [ए]व) —f) T2 G4 वर्जित संम

पादाच्चतुर्थात्संभूत आत्मा यस्मान्मुने तव ।
त्वं भविष्यस्यनुपमो जन्म वै सफलं कुरु ॥ ३५
तीर्थाभिषेकं सफलं त्वमविघ्नेन चाप्स्यसि ।
स्वर्गं चैवाक्षयं विप्र विदधामि तवोर्जितम् ॥ ३६
एवमुक्त्वा तु भगवान्वरेण्यो वृषवाहनः ।
महेश्वरो महाराज कृत्तिवासा महाद्युतिः ।
सगणो दैवतश्रेष्ठस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ ३७

गालव उवाच ।

विश्वामित्राभ्यनुज्ञातो ह्यहं पितरमागतः ।
अब्रवीन्मां ततो माता दुःखिता रुदती भृशम् ॥ ३८
कौशिकेनाभ्यनुज्ञातं पुत्रं वेदविभूषितम् ।
न तात तरुणं दान्तं पिता त्वां पश्यतेऽनघ ॥ ३९
श्रुत्वा जनन्या वचनं निराशो गुरुदर्शने ।
नियतात्मा महादेवमपश्यं सोऽब्रवीच्च माम् ॥ ४०
पिता माता च ते त्वं च पुत्र मृत्युविवर्जिताः ।
भविष्यथ विश क्षिप्रं द्रष्टासि पितरं क्षये ॥ ४१
अनुज्ञातो भगवता गृहं गत्वा युधिष्ठिर ।
अपश्यं पितरं तात इष्टिं कृत्वा विनिःसृतम् ॥ ४२
उपस्पृश्य गृहीत्वेध्मं कुशांश्च शरणाद्गुरून् ।
तान्विसृज्य च मां प्राह पिता सास्राविलेक्षणः ॥ ४३

विष्यति — After 34, T2 G4 ins

188* असमर्थं सफलं कर्तुं शक्तो निर्विघ्नधर्मभाक् ।

35 T8 missing (cf v l 14) G2 om 35 (cf v l. 18) D5 om. (hapl) 35^{a}–36^{b} T2 G4 om. 35 — ^{a}) D1–9 चतुर्था (for °र्थात्) ❀ Cn पादाच्चतुर्थात् 'तप सत्य दया शौचम्' इति चत्वारो धर्मस्य पादा । तेषा चतुर्थात्सत्यात्तवात्मा शरीरम् । ❀ — ^{b}) D4 6–9 M मुनेस् (for मुने) — ^{c}) D1–4 6–9 वशमस्याप्यनुपमं, M त शिष्यमुख्यानुपमं (M1 °नवम) — ^{d}) D1–4 6 7 महर्षे, D8 अहो वै, D9 lacuna, M1–3 ममेदं, M4 असमर्थं (for जन्म वै)

36 T8 missing (cf v l 14) G2 om 36 (cf. v l 18) D5 om 36^{ab} (cf. v l. 35) — ^{a}) T2 G4 तीर्थाभिषेक B1 4 Dn D10 सकल (for सफल) — ^{b}) Dn1 n3 D7 9 वा (for च) — D1 8 om 36^{d}–37^{e} — ^{d}) B1 4 तवार्जित, T2 G4 तपो° (for तवो°) D1–9 ददामि तव चार्चि(D4 6 चार्पि-, D5 चोर्जि)तं

37 T8 missing (cf v l 14) G2 om 37 (cf. v l 18) D1 8 om 37^{abcde} (cf. v l 36) — ^{a}) V1 च, D10 T2 G4 M3 स (for तु) — ^{b}) B1 वरेण्यो वृषभध्वज — ^{e}) D4–6 T2 G4 M देवता (for दैवत) — ^{f}) D1 8 [इ]त्युक्त्वा (for तत्र)

38 T8 missing (cf. v l 14) G2 om 38 (cf v l 18) T2 G4 M om the ref — ^{a}) D4 5 9 विश्वामित्रादनुज्ञात — B1 om (hapl) 38^{b}–39^{a} — ^{b}) D2 [s]प्यह, D3 lacuna (for ह्यह) — ^{d}) D1 3 4 6–9 रुदती दु खिता भृश, D5 रुदती भृशदु खिता, T2 G4 दु खात्समपितरं मृत (sic)

39 T8 missing (cf v l 14) G2 om 39 (cf v l 18) B4 om 39^{a} (cf. v l 38) — ^{b}) D1 देव (for वेद-) D4–6 -विभूषणं (for °षितम्) D1–3 पुत्र वै वेदभूषितं — ^{c}) T2 G4 M1 करुण (for त°) — ^{d}) M4 वीतार्थं (for पिता त्वां)

40 T8 missing (cf v l 14) G2 om 40 (cf v l 18) — ^{a}) D2 8 जनन्या वचन श्रुत्वा — ^{b}) M1 3 4 पितृ (for गुरु-) T2 G4 शोकाच्छ्वंसतोपय, M2 धर्म्यं च पितृदर्शने — ^{cd}) B5 om from महादेवमपश्य up to अनुज्ञातो (in 42^{a}) M1 3 अपश्यत् (for °श्यं)

41 T8 missing (cf. v l 14) G2 om 41 (cf. v l 18) B5 om 41 (cf v l 40) — ^{a}) B1 transp पिता and माता D8 तत्त्वं, D1–10 वै त्व (for ते त्व) — ^{b}) M4 पुत्रा D5 10 मित्र (for मृत्यु) V1 D1 2 T2 G4 -विवर्जित D4 6–9 पुत्र मित्रसमन्विता (D4 6 °त) — ^{c}) D1–3 भविष्यति (for °ष्यथ) B3 विद्वान्, D8 9 च वै (for विश) D4–6 भविष्यसि च वै क्षिप्र

42 T8 missing (cf. v l 14) G2 om 42 (cf v l 18) B5 om up to अनुज्ञातो (in 42^{a}) (cf. v l. 40) — ^{b}) D10 ज्ञातो (for गत्वा) — D1–3 om 42^{cd} — ^{c}) T2 G4 तत्र (for तात) — ^{d}) B1 विनिर्गत (for विनि सृतम्)

43 T8 missing (cf v l 14) G2 om 43 (cf v l. 18) D10 T2 G4 Madras ed om. 43^{ab} — ^{a}) V1 B Dn3 इध्म; D1–3 [इ]ध्मान्; D4 6 8 9 [अ]र्घं; D7 [अ]र्थं; M [इ]मान् (for [इ]ध्मं) — ^{b})

प्रणमन्तं परिष्वज्य मूर्ध्नि चाघ्राय पाण्डव ।
दिष्ट्या दृष्टोऽसि मे पुत्र कृतविद्य इहागतः ॥ ४४

वैशंपायन उवाच ।

एतान्यत्यद्भुतान्येव कर्माण्यथ महात्मनः ।
प्रोक्तानि मुनिभिः श्रुत्वा विस्मयामास पाण्डवः ॥ ४५

ततः कृष्णोऽब्रवीद्वाक्यं पुनर्मतिमतां वरः ।
युधिष्ठिरं धर्मनित्यं पुरुहूतमिवेश्वरः ॥ ४६

आदित्यचन्द्रावनिलानलौ च
द्यौर्भूमिरापो वसवोऽथ विश्वे ।
धातार्यमा शुक्रबृहस्पती च
रुद्राः ससाध्या वरुणो वित्तगोपः ॥ ४७

M1, 2 4 गुरुं (for गुरून्) D1-9 अगृह्णा चरणौ शुभौ, D1-9 अगृह्य चरणौ गुरोः —^{c}) D9 तान्विसर्ज्य, T2 सजीवतश्च, G4 सजीवित, M तद्विसृज्य (for तान्वि°) D4, 5 7-9 स (for च)

44 T3 missing (cf v 1 14) G2 om 44 (cf v 1 18) —^{b}) V1 B Dn D10 [ऽ]पाघ्राय (for चा°) —^{c}) B3 दिष्ट्यापि (for दृष्टोऽसि) —^{d}) D1-9 कृतकृत्य (for °विद्य) — After 44, D10 ins an addl colophon [*Sub-parvan* दानधर्म — *Adhy no* 16]

45 T3 missing (cf v 1 14) G2 om 45 (cf v 1 18) D1-9 T2 G4 M om the ref —^{a}) D1 [अ]पि (for [अ]ति) D1 3-7 9 [ए]व (for [ए]व) —^{b}) D4 6 कर्मणा (for कर्माणि) D5 [अ]स्य (for [अ]थ) —^{c}) V1 D5 7 om (hapl) मुनि D4-6 स्मृत्वा (for श्रुत्वा) —^{d}) B2 damaged

46 T3 missing (cf v 1 14) G2 om 46 (cf v 1 18) —^{b}) D4 6 वर (for वर) — D7 om (hapl.) 46^{cd} —^{c}) V1 B Dn D10 M2 3 निधिं (for नित्य) — After 46, V1 B Dn D5 8 10 ins

वासुदेव उवाच ।

189* उपमन्युर्मयि प्राह तपन्निव दिवाकर ।
अशुभैः पापकर्माणो ये नराः कलुषीकृताः ।
ईशानं न प्रपद्यन्ते तमोराजसवृत्तयः ।
ईश्वरं संप्रपद्यन्ते द्विजा भावितभावना ।
सर्वथा वर्तमानोऽपि यो भक्तः परमेश्वरे । [5]
सदृशोऽरण्यवासीनां मुनीनां भावितात्मनाम् ।
ब्रह्मत्वं केशवत्वं वा शक्रत्वं वा सुरैः सह ।
त्रैलोक्यस्याधिपत्यं वा तुष्टो रुद्रः प्रयच्छति ।
मनसापि शिवं तात ये प्रपद्यन्ति मानवाः ।
विधूय सर्वपापानि देवैः सह वसन्ति ते । [10]
भित्त्वा छित्त्वा च कूलानि हत्वा सर्वमिदं जगत् ।
यजेद्देवं विरूपाक्षं न स पापेन लिप्यते ।
सर्वलक्षणहीनोऽपि युक्तो वा सर्वपातकैः ।
सर्वं तुदति तत्पापं भावयञ्छिवमात्मना ।
कीटपक्षिपतङ्गानां तिरश्चामपि केशव । [15]
महादेवप्रपन्नानां न भयं विद्यते क्वचित् ।
एवमेव महादेवं भक्ता ये मानवा भुवि ।
न ते संसारवशगा इति मे निश्चिता मतिः ।
ततः कृष्णोऽब्रवीद्वाक्यं धर्मपुत्रं युधिष्ठिरम् ।

[(L 1) D8 ममाप्याह (for मयि प्राह) D5 पतन् (by metathesis) (for तपन्) — (L 2) B2 किल्बिषी, B3 कल्मषी (for कलुषी) — (L 4) D10 भावन (for भावित) — (L 5) D5 om ऽपि — (L 6) D10 वन्य (for ऽरण्य) B3 Dn1 D5 °वासाना (for वासीना) — (L 10) B2 5 रमति (for वसन्ति) — (L 11) B2 damaged V1 B4 छित्त्वा भित्त्वा (by transp), Dn भित्त्वा भित्त्वा B4 D8 10 भूतानि, B5 पापानि, some unused MSS शूलानि (for कूलानि) ❀ Cn कूलानि गृहतटाकादीनि। ❀ B3 5 Dn2 हुत्वा (for हत्वा) — (L 12) Dn3 शापेन (for पा) B5 न पापेन च लिप्यते (for the post half) — (L 13) B3 मुक्तो (for युक्तो) (L 14) V1 B3 दहति, B1 2 5 नुदति, B4 तरति (for तुदति) — (L 16) D5 महादेव V1 प्रसादानां (for °प्रपन्नानां) — (L 17) Dn1 एकम् (for एवम्) D6 transp भक्ता and ये — Before line 19, B4 ins वैशंपायन उवाच — (L 19) Prior half = 46^a]

47 T3 missing (cf v 1 14) G2 om 47 (cf. v 1 18) Before 47, V1 B1-3 5 Dn D6 7 10 ins विष्णुरुवाच, B4 कृष्ण उ°; D1 2 8 9 वासुदेव उ, D5 भगवानु —^{a}) V1 D1, 4-6 10 [अ]नि(D5 10 °न)-लानिलौ, T2 G4 [अ]निलानलश्च (for °नलौ) —^{b}) T2 G4 च (for ऽथ) V1 D10 द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च — Dn1 om 47^{cd} —^{c}) D4-9 यमौ (for [अ]र्यमा),

पादाच्चतुर्थात्संभूत आत्मा यस्मान्मुने तव ।
त्वं भविष्यस्यनुपमो जन्म वै सफलं कुरु ॥ ३५
तीर्थाभिषेकं सफलं त्वमविघ्नेन चाप्स्यसि ।
स्वर्गं चैवाक्षयं विप्र विदधामि तवोर्जितम् ॥ ३६
एवमुक्त्वा तु भगवान्वरेण्यो वृषवाहनः ।
महेश्वरो महाराज कृत्तिवासा महाद्युतिः ।
सगणो दैवतश्रेष्ठस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ ३७

गालव उवाच ।

विश्वामित्राभ्यनुज्ञातो ह्यहं पितरमागतः ।
अब्रवीन्मां ततो माता दुःखिता रुदती भृशम् ॥ ३८
कौशिकेनाभ्यनुज्ञातं पुत्रं वेदविभूषितम् ।
न तात तरुणं दान्तं पिता त्वां पश्यतेऽनघ ॥ ३९
श्रुत्वा जनन्या वचनं निराशो गुरुदर्शने ।
नियतात्मा महादेवमपश्यं सोऽब्रवीच्च माम् ॥ ४०
पिता माता च ते त्वं च पुत्र मृत्युविवर्जिताः ।
भविष्यथ विश क्षिप्रं द्रष्टासि पितरं क्षये ॥ ४१
अनुज्ञातो भगवता गृहं गत्वा युधिष्ठिर ।
अपश्यं पितरं तात इष्टिं कृत्वा विनिःसृतम् ॥ ४२
उपस्पृश्य गृहीत्वेध्मं कुशांश्च शरणाद्गुरून् ।
तान्विसृज्य च मां प्राह पिता सास्राविलेक्षणः ॥ ४३

विष्यसि — After 34, T2 G4 ins

188* अमर्षं सफलं कर्तुं शक्तो निर्विघ्नधर्मभाक् ।

35 T3 missing (cf v l 14) G2 om 35 (cf. v l. 18) D6 om (hapl) 35ᶜ–36ᵇ T2 G4 om. 35 —ᵃ) D7–9 चतुर्था (for °र्थात्) ❀ Cn पादा च्चतुर्थात् 'तप सत्य दया शौचम्' इति चत्वारो धर्मस्य पादा । तेषां चतुर्थात्सत्यात्तवात्मा शरीरम् । ❀ —ᵇ) D1 6–9 M मुनेस् (for मुने) —ᶜ) D1–4 6–9 वशमस्याप्य नुपम, M त शिष्यमुख्यानुपमं (M1 °नवम) —ᵈ) D1–4 6 7 महर्षे, D8 अहो वै, D9 lacuna, M1–3 ममेदं, M4 अमर्षं (for जन्म वै)

36 T3 missing (cf v l 14) G2 om 36 (cf. v l 18) D6 om 36ᵃᵇ (cf. v l 35) —ᵃ) T2 G4 तीर्थाभिषेक B1 4 Dn D10 सकल (for सफल) —ᵇ) Dn1 n3 D7 9 वा (for च) — D1 8 om 36ᵈ–37ᵉ —ᵈ) B1 4 तवार्जित, T2 G4 तपो° (for तवो) D1–9 ददामि तव चार्चि(D4 6 चार्पि-, D5 चोर्जि)त

37 T3 missing (cf v l 14) G2 om 37 (cf v l 18) D1 8 om 37ᵃᵇᶜᵈᵉ (cf. v l 36) —ᵃ) V1 च, D10 T2 G4 M3 स (for तु) —ᵇ) B4 वरेण्यो वृषभध्वज —ᵉ) D1–6 T2 G4 M देवता (for दैवत) —ᶠ) D1 8 [इ]त्युक्त्वा (for तत्र)

38 T3 missing (cf. v l 14) G2 om 38 (cf. v l 18) T2 G4 M om the ref —ᵃ) D4 5 9 विश्वामित्रादनुज्ञात — B4 om (hapl) 38ᵇ–39ᵃ —ᵇ) D2 [s]प्यह, D3 lacuna (for ह्यह) —ᵈ) D1 8 4 6–9 रुदती दु खिता भृशा, D5 रुदती भृशदु खिता, T2 G4 दु खासरपितर मृत (sic)

39 T3 missing (cf v l 14) G2 om 39 (cf v l 18) B4 om 39ᵃ (cf. v l 38) —ᵇ) D7 देव (for वेद-) D1–6 -विभूषण (for षितम्) D1–3 पुत्र वै वेदभूषित —ᶜ) T2 G4 M1 करुण (for त°) —ᵈ) M4 वीतार्थं (for पिता त्वा)

40 T3 missing (cf v l 14) G2 om 40 (cf v l 18) —ᵃ) D2 8 जनन्या वचन श्रुत्वा —ᵇ) M1 3 4 पितृ (for गुरु-) T2 G4 शोकाच्छर्वमतोषय, M2 धर्म्यं च पितृदर्शने —ᶜᵈ) B5 om from महा देवमपश्य up to अनुज्ञातो (in 42ᵃ) M1 2 अपश्यद (for °श्य)

41 T3 missing (cf. v l 14) G2 om 41 (cf v l 18) B5 om 41 (cf v l 40) —ᵃ) B4 transp पिता and माता D8 तत्त्व, D1–10 वै स्व (for ते त्व) —ᵇ) M4 पुत्रा D5 10 मित्र (for मृत्यु-) V1 D1 2 T2 G4 -विवर्जित D4 6–9 पुत्र मित्रसमन्विता (D4 6 °त) —ᶜ) D1–3 भविष्यति (for °ष्यथ) B3 विशन्, D8 9 च वै (for विश) D1–6 भविष्यसि च वै क्षिप्र

42 T3 missing (cf. v l 14) G2 om 42 (cf v l 18) B5 om up to अनुज्ञातो (in 42ᵃ) (cf v l 40) —ᵇ) D10 ज्ञातो (for गत्वा) — D1–3 om 42ᶜᵈ —ᶜ) T2 G4 तत्र (for तात) —ᵈ) B4 विनि र्गत (for विनि सृतम्)

43 T3 missing (cf v l 14) G2 om 43 (cf v l 18) D10 T2 G4 Madras ed om. 43ᵃᵇ —ᵃ) V1 B Dn3 इध्म, D1–3 [इ]ध्मान्; D4 6 8 9 [अ]र्थं; D7 [अ]र्थं, M [इ]मान् (for [इ]ध्मं) —ᵇ)

प्रणमन्तं परिष्वज्य मूर्ध्नि चाघ्राय पाण्डव ।
दिष्ट्या दृष्टोऽसि मे पुत्र कृतविद्य इहागतः ॥ ४४

वैशंपायन उवाच ।

एतान्यत्यद्भुतान्येव कर्माण्यथ महात्मनः ।
प्रोक्तानि मुनिभिः श्रुत्वा विस्मयामास पाण्डवः ॥ ४५

ततः कृष्णोऽब्रवीद्वाक्यं पुनर्मतिमतां वरः ।
युधिष्ठिरं धर्मनित्यं पुरुहूतमिवेश्वरः ॥ ४६

आदित्यचन्द्रावनिलानलौ च
द्यौर्भूमिरापो वसवोऽथ विश्वे ।
धातार्यमा शुक्रबृहस्पती च
रुद्राः ससाध्या वरुणो वित्तगोपः ॥ ४७

M1, 2 4 गुरुं (for गुरून्) D1-3 अगृह्णां चरणौ शुभौ, D4-9 अगृह्णं चरणौ गुरो — c) D9 तान्विसर्ज्य, T2 संजीवतश्च, G4 सजीवित, M तद्विसृज्य (for तान्वि॰) D4 6 7-9 स (for च)

44 T3 missing (cf v 1 14) G3 om 44 (cf v 1 18) — b) V1 B Dn D10 [ऽ]पाघ्राय (for चा॰) — c) B3 दिष्ट्यापि (for दृष्टोऽसि) — d) D1-9 कृतकृत्य (for ॰विद्य) — After 44, D10 ins an addl colophon [*Sub-parvan* दानधर्म — *Adhy no* 16]

45 T3 missing (cf. v 1 14) G3 om 45 (cf v 1 18) D1-9 T2 G4 M om the ref — a) D1 [अ]पि (for [अ]ति) D1 8-7 9 [ए]त्र (for [ए]व) — b) D4, 6 कर्मणा (for कर्माणि) D5 [अ]स्य (for [अ]थ) — c) V1 D5 7 om (hapl) मुनि D4-6 स्मृत्वा (for श्रुत्वा) — d) B2 damaged

46 T3 missing (cf v 1 14) G3 om 46 (cf v 1 18) — b) D4 6 वर (for वर) — D7 om (hapl.) 46*cd* — c) V1 B Dn D10 M2 3 निधिं (for नित्यं) — After 46, V1 B Dn D5 8 10 ins

वासुदेव उवाच ।

189* उपमन्युर्मयि प्राह तपन्निव दिवाकर ।
अशुभैः पापकर्माणो ये नरा कलुषीकृता ।
ईशानं न प्रपद्यन्ते तमोराजसवृत्तय ।
ईश्वरं संप्रपद्यन्ते द्विजा भावितभावना ।
सर्वथा वर्तमानोऽपि यो भक्त परमेश्वरे । [5]
सदृशोऽरण्यवासीनां मुनीना भावितात्मनाम् ।
ब्रह्मत्वं केशवत्वं वा शक्रत्वं वा सुरैः सह ।
त्रैलोक्यस्याधिपत्यं वा तुष्टो रुद्र प्रयच्छति ।
मनसापि शिवं तात ये प्रपद्यन्ति मानवा ।
विधूय सर्वपापानि देवैः सह वसन्ति ते । [10]
भित्त्वा छित्त्वा च कूलानि हत्वा सर्वमिद जगत् ।
यजेदेव विरूपाक्ष न स पापेन लिप्यते ।
सर्वलक्षणहीनोऽपि युक्तो वा सर्वपातकै ।
सर्वं नुदति तत्पाप भावयञ्छिवमात्मना ।
कीटपक्षिपतगाना तिरश्चामपि केशव । [15]
महादेवप्रपन्नानां न भय विद्यते क्वचित् ।
एवमेव महादेव भक्ता ये मानवा भुवि ।
न ते ससारवशगा इति मे निश्चिता मति ।
तत कृष्णोऽब्रवीद्वाक्य धर्मपुत्र युधिष्ठिरम् ।

[(L 1) D8 ममाप्याह (for मयि प्राह) D5 पतन् (by metathesis) (for तपन्) — (L 2) B1 किल्बिषी, B3 कल्मषी (for कलुषी) — (L 4) D10 भावन (for भावित) — (L 5) D5 om ऽपि — (L 6) D10 वन्य (for ऽरण्य) B8 Dn1 D5 ॰वासाना (for ॰वासीना) — (L 10) B2 5 रमति (for वसन्ति) — (L 11) B2 damaged V1 B4 छित्त्वा भित्त्वा (by transp), Dn भित्त्वा भित्त्वा B4 D8 10 भूतानि, B5 पापानि, some unused MSS शूलानि (for कूलानि) ꙮ Cn कूलानि गृहतटाकादीनि । ꙮ B8 5 Dn2 हुत्वा (for हत्वा) — (L 12) Dn8 शापेन (for पा) B5 न पापेन च लिप्यत (for the post half) — (L 13) B8 मुक्तो (for युक्तो) (L 14) V1 B8 दहति, B1 2 5 नुदति, B4 तरति (for नुदति) — (L 16) D5 महादेव V1 प्रसादानां (for ॰प्रपन्नानां) — (L 17) Dn1 एकम (for एवम्) D5 transp भक्ता and ये — Before line 19, B4 ins वैशंपायन उवाच — (L 19) Prior half = 46*a*]

47 T3 missing (cf v 1 14) G3 om 47 (cf. v 1. 18) Before 47, V1 B1-3 5 Dn D6 7 10 ins विष्णुरुवाच; B4 कृष्ण उ॰; D1 2 8 9 वासुदेव उ, D5 भगवानु॰ — a) V1 D1, 4-6 10 [अ]नि(D5 10 न)-लानिलौ, T2 G4 [अ]निलानलश्च (for ॰नलौ) — b) T2 G4 च (for ऽथ) V1 D10 द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च — Dn1 om 47*cd* — c) D4-9 यमौ (for [अ]र्यमा),

ब्रह्मा शक्रो मारुतो ब्रह्म सत्यं
वेदा यज्ञा दक्षिणा वेदवाहाः ।
सोमो यष्टा यच्च हव्यं हविश्च
रक्षा दीक्षा नियमा ये च केचित् ॥ ४८
स्वाहा वषड्ब्राह्मणाः सौरभेया
धर्मं चक्रं कालचक्रं चरं च ।
यशो दमो बुद्धिमती स्थितिश्च
शुभाशुभं मुनयश्चैव सप्त ॥ ४९
अग्र्या बुद्धिर्मनसा दर्शने च
स्पर्शे सिद्धिः कर्मणां या च सिद्धिः ।
गणा देवानामूष्मपाः सोमपाश्च
लेखाः सुयामास्तुषिता ब्रह्मकायाः ॥ ५०
आभास्वरा गन्धपा दृष्टिपाश्च
वाचा विरुद्धाश्च मनोविरुद्धाः ।
शुद्धाश्च निर्वाणरताश्च देवाः
स्पर्शाशना दर्शपा आज्यपाश्च ॥ ५१
चिन्तागता ये च देवेषु मुख्या
ये चाप्यन्ये देवताश्चाजमीढ ।
सुपर्णगन्धर्वपिशाचदानवा
यक्षास्तथा पन्नगाश्चारणाश्च ॥ ५२

— d) D1 4-9 T2 G4 M om , D8 च (for स-) V1 वसवो (for वरुणो) V1 [ऽ]थ विघ्न , B Dn2 n8 D10 [ऽ]थ गो(D10 °धंगो)प , D1 9 वित्तगोपा , T2 G4 M वित्त(T2 G4 °श्च)गोप्ता (for °गोप)

48 T8 missing (cf v l 14) G2 om 48 (cf v l 18) — a) B1 D1-8 T2 G4 M4 मरुतो (for मा°) — b) D1-8 7 घोप , D4 6 9 चाप , T2 G4 M1-3 यज्ञ- (for वेद-) — B2 partly damaged for 48cd — c) D7 जुष्टा (for यष्टा) D1 4-6 यज्ञ (for यच्च) D10 हविर्ष्यं (for °श्च) — d) D8 corrupt V1 B Dn D10 संयमा (for नि°)

49 T8 missing (cf v l 14) G2 om 49 (cf v l 18) — a) B1 2 5 Dn D10 वौषट् , T2 G4 वेद- , Madras ed वेदा (for वषट्) Dn1 n2 सौर- भेयी — b) V1 Dn8 D5 T2 G4 धर्म्यं , B3 धर्म- , D4 6-9 धर्मश्च (for धर्मं) V1 B2 5 Dn D5 10 चाक्ष्य (for चक्रं) V1 B4 D10 रणं च , B1 च विश्वं , B2 3 5 Dn1 n2 वल च , Dn8 रथ च , D2 T2 G4 पर च , D4 5 8 वर च (for चरं च) — c) D1-9 शमो (for यशो) V1 D8 बुद्धिमर्ति , B1 8 °मेति , B2 (marg) Dn1 n2 °मता , D5 10 °मति , T2 G4 °भूति (for °मती) G2 4 तिथिश्च , M धृतिश्च (for स्थितिश्च) — d) V1 B Dn D10 ये मुनयश्च , T2 G4 M मुनयो ये च (for °यश्चैव)

50 T8 missing (cf v l 14) G2 om 50 (cf v l 18) — a) D1-9 T2 G4 M1-3 सिद्धिर् , M4 सिद्धिं (for बुद्धिर्) D4 om , T2 G4 मनसो V1 B Dn3 D4 10 M1-3 दर्शनेन (for °ने च) D1-8 आद्या सिद्धिर्मनसी दर्शने च — b) V1 B Dn D10 स्पर्शश्चाग्र्य ; D5 स्पर्श सिद्धि , T2 G4 M स्पर्धासिद्धि , Madras ed स्वार्थोसिद्धि (for स्पर्शे सिद्धि) D4 om कर्मणा या च सिद्धि D1-8 कर्मगुणा च , D5-9 °णा चैव , M4 °णा या च — c) D1-9 ऋषय (for ऊष्मपा) B5 om (hapl) सोमपाश्च — d) B5 लेखा स्वयामास् , D1-8 मुख्या सौ(D1 सो)म्यास् , D4-9 मुख्या सोमास् ; D10 मुख्या देवास् , T2 G4 M मुख्या (T2 G4 रेखा) समास (for लेखा सुयामास्)

51 T8 missing (cf v l 14) G2 om 51 (cf v l 18) — a) B2 damaged V1 B1 3-5 Dn D2 8 आभासुरा , D6 7 9 T2 G4 अभास्वरा (for आभा) D1 8 सृष्टिपाश्च , D2 सृष्ट° , D4-9 T2 G4 Madras ed वृष्टि° , Bom ed Kumbh ed धूम° (for दृष्टि°) — b) T2 G4 वाचो D6 7 om वि B8 च निर्माण रताश्च , D4-9 कर्मणा वै शुभाश्च (for च मनोविरुद्धा) — D9 om (hapl) 51c-52d — c) D1-8 10 शुभाश्च , D4-8 स्वर्गे हि (for शुद्धाश्च) V1 B1 2 4 5 Dn निर्माण (for निर्वाण-) B3 मनोनिरुद्धाश्च ** श्च देवा — d) B3 [अ]थोष्ठपाश्च (for आज्य°) V1 स्पर्शना दर्शनपा आज्यपाश्च , D1-8 सर्वे सदादर्शिन आ° , D4-8 स्पर्श सदादर्शन आ°

52 T8 missing (cf v l 14) G2 om 52 (cf v l 18) D9 om 52 (cf v l 51) — a) V1 B1 5 चित्ताज्ञाता , B2 चित्ताघाता , B3 चिंतयतो , Dn1 चित्त योता , Dn2 नित्यं योता , Dn3 चित्ताज्ज्ञाता , D5 चित्ता गता , D7 8 चिंत्यागता (for चिन्ता°) — b) D1-7 याश्चाप्यन्या (for ये चाप्यन्ये) T2 G4 या चाप्यन्या

सूक्ष्मं स्थूलं मृदु यच्चाप्यसूक्ष्मं
　सुखं दुःखं सुखदुःखान्तरं च ।
सांख्यं योगं यत्पराणां परं च
　शर्वाज्जातं विद्धि यत्कीर्तितं मे ॥ ५३

तत्संभूता भूतकृतो वरेण्याः
　सर्वे देवा भुवनस्यास्य गोपाः ।
आविश्येमां धरणीं येऽभ्यरक्ष-
　न्पुरातनीं तस्य देवस्य सृष्टिम् ॥ ५४

विचिन्वन्तं मनसा तोष्टुवीमि
　किंचित्तत्त्वं प्राणहेतोर्नतोऽस्मि ।
ददातु देवः स वरानिहेष्टा-
　नभिष्टुतो नः प्रभुरव्ययः सदा ॥ ५५

इमं स्तवं संनियम्येन्द्रियाणि
　शुचिर्भूत्वा यः पुरुषः पठेत ।
अभग्नयोगो नियतोऽब्दमेकं
　स प्राप्नुयादश्वमेधे फलं यत् ॥ ५६

वेदान्कृत्स्नान्ब्राह्मणः प्राप्नुयाच्च
　जयेद्राजा पृथिवीं चापि कृत्स्नाम् ।
वैश्यो लाभं प्राप्नुयान्नैपुणं च
　शूद्रो गतिं प्रेत्य तथा सुखं च ॥ ५७

देवता क्षाजमीढ — d) V1 B Dn D10 यक्षास्तथा चा (Dn8 तथा यक्षाश्चा)रणपन्नगाश्च (B8 श्चा), T2 G4 क्षमास्तथा पन्नगचारणाश्च

53 T8 missing (cf. v l 14) G2 om 53 (cf v l. 18) — a) V1 B2 5 Dn8 D10 स्थूल सुसूक्ष्मं, V1 B B1. 2 4 Dn1 n2 D4-9 स्थूल सूक्ष्म (by transp) V1 B Dn om यच्, D10 T2 G4 [अ]तिसूक्ष्म (for [अ]प्य°) — b) D1-8 5 10 transp सुख and दुःख D5 दुःख- (for सुख) V1 B Dn दुःखं सुखं दुःख(V1 om. दुःख)मनतरं च — c) B2 4 D10 सांख्यं योगो, D1 सौम्य योगं, D2 8 सोम्यं योग्यं, T2 G4 साख्यं च योगो, M4 सांख्या योगा (for सांख्य योगं) Dn2 D4-9 तत् (for यत्) B1 om परं च — d) B3 damaged, D1 8 ज्ञातं (for जात) D1-9 कीर्तितं च, M किंचिदेतत्

54 T8 missing (cf v l 14) G2 om 54 (cf v l 18) — a) D1 8 यत्सभूता B8 om. भूत T2 G4 M भूता (for -कृतो) — b) T2 G4 M पूर्वे (for सर्वे) D1 वेदा (for देवा) D5 म , D6-9 om (for [अ]स्य) — c) T2 G4 M हृ(T2 G4 ह्रा)रिर्णी (for धरणीं) — d) T2 G4 पुरातनास्; M °तनां (for °तनीं)

55 T8 missing (cf v l 14) G2 om 55 (cf. v l 18) — a) D10 समब्रवीमि (for तोष्टु) V1 Dn1 n2 विचिन्वं(Dn2 क्ष)तस्तपसा (V1 °सां) तत्स्यवीय , B °न्वतस्तपसा तुष्टुवीरन्; Dn8 न्वतं तपसा तुष्टुवीरन्, D4-8 न्वंत चेतसा यो मब्रवीमि; D7-9 °न्वतं चेत(D8 तेज)सा तोष्टवीम, T2 G4 त वै प्रभु मनसा तोषयामि, M किंचित्तत्त्व मनसा तोष्टुमक्ष — b) M1-8 नता स्म (for नतोऽस्मि) T2 G4 M4 किं ते स्वस्त प्राणहेतोर्नता स्म — c) D1-9 ददाति (for तु) B1 वरान्निर्दिष्टान्, B5 °निवेष्टान् (for निहेष्टान्) — d) B1 [ऽ]न्य , T2 G4 य (for नः)

56 T8 missing (cf v l 14) G2 om 56 (cf. v l 18) — a) V1 B Dn D10 स(D10 om स) नियतेंद्रियश्च (B1 य सन्) (for °म्येन्द्रियाणि) — b) V1 B Dn D10 transp शुचिर् and भूत्वा D1-8 transp य and पुरुष D4-9 सदा पठेत् (for पठेत) — c) B4 -योगैर् (for -योगो) Dn1 n2 मासम्; T2 G4 शब्दम् (for ऽब्दम्) — d) V1 B5 Dn1 n2 D2 8 10 T2 G4 M4 स (for स) D5 चाप्नुयाद् (for प्राप्नु) B1 4 5 अश्वमखे (for मेधे)

57 T8 missing (cf v l 14) — a) V1 देवान्स कृद्, T2 G2 4 वेदान्कृत्स्नं (for न्कृत्स्नान्) V1 B Dn1. n2 D5 10 T2 G2 4 तु (for च) — b) D1 4-9 T2 G2 4 प्राप्य (for चापि) V1 B Dn जयेन्नृप पार्थ मही च कृत्स्नां — c) M लाभान् (for लाभ) T2 G2 4 वै धन (for नैपुणं) D7-9 हि (for च) — d) D1-8 T2 G4 प्राप्य तथा, D10 प्राप्नुयाद्धि (for प्रेत्य तथा) T2 G4 गतिं (for सुखं) D8 om च

58 T8 missing (cf. v l 14) M om 58-59 — a) D10 G2 इद (for इम) D4 6-9 T2 G2 4 श्रुत्वा (for कृत्वा) — b) D1 5 क्रियते, D6-9 ध्रियते (for दधिरे) D1-8 रुद्राय विमवे नम — c) D10

ब्रह्मा शक्रो मारुतो ब्रह्म सत्यं
वेदा यज्ञा दक्षिणा वेदवाहाः ।
सोमो यष्टा यच्च हव्यं हविश्च
रक्षा दीक्षा नियमा ये च केचित् ॥ ४८

स्वाहा वषड्ब्राह्मणाः सौरभेया
धर्मं चक्रं कालचक्रं चरं च ।
यशो दमो बुद्धिमती स्थितिश्च
शुभाशुभं मुनयश्चैव सप्त ॥ ४९

अग्र्या बुद्धिर्मनसा दर्शने च
स्पर्शे सिद्धिः कर्मणां या च सिद्धिः ।
गणा देवानामूष्मपाः सोमपाश्च
लेखाः सुयामास्तुषिता ब्रह्मकायाः ॥ ५०

आभास्वरा गन्धपा दृष्टिपाश्च
वाचा विरुद्धाश्च मनोविरुद्धाः ।
शुद्धाश्च निर्वाणरताश्च देवाः
स्पर्शाशना दर्शपा आज्यपाश्च ॥ ५१

चिन्तागता ये च देवेषु मुख्या
ये चाप्यन्ये देवताश्चाजमीढ ।
सुपर्णगन्धर्वपिशाचदानवा
यक्षास्तथा पन्नगाश्चारणाश्च ॥ ५२

— d) D1 4-9 T2 G4 M om , D8 च (for स-) V1 वसवो (for वरुणो) V1 [ऽ]थ विश्व , B Dn2 n8 D10 [ऽ]थ गो(D10 °थैगो)प , D1 9 वित्तगोपा , T2 G4 M वित्त(T2 G4 °श्च)गोप्ता (for °गोप)

48 T8 missing (cf v 1. 14) G2 om 48 (cf v 1 18) — a) B1 D1-8 T2 G4 M4 मरुतो (for मा°) — b) D1-8 7 चोप , D4 5 8 चाप , T2 G4 M1-8 यज्ञ- (for वेद-) — B2 partly damaged for 48cd — c) D7 जुष्टा (for यष्टा) D1 4-6 यश्च (for यच्च) D10 हविर्व्यं (for °श्च) — d) D8 corrupt. V1 B Dn D10 सयमा (for नि°)

49 T8 missing (cf v 1 14) G2 om 49 (cf v 1 18) — a) B1 2 5 Dn D10 वौषट्, T2 G4 वेद-, Madras ed वेदा (for वषट्) Dn1 n2 सौरभेयी — b) V1 Dn8 D5 T2 G4 धर्म्यं, B8 धर्म-, D4 6-9 धर्मश्च (for धर्मं) V1 B2 5 Dn D5 10 चाप्य (for चक्रं) V1 B1 D10 रणं च, B1 च विर्श, B2 8 5 Dn1 n2 बलं च, Dn8 रथ च, D2 T2 G4 परं च, D4 5 8 वरं च (for चरं च) — c) D1-9 शमो (for यशो) V1 D8 बुद्धिमतिं, B1 8 °मंति , B2 (marg) Dn1 n2 °मता, D5 10 °मति , T2 G4 °भूति (for °मती) G2 4 तिथिश्च, M धृतिश्च (for स्थितिश्च) — d) V1 B Dn D10 ये मुनयश्च, T2 G4 M मुनयो ये च (for °यश्चैव)

50 T8 missing (cf. v 1 14) G2 om 50 (cf v 1 18) — a) D4-9 T2 G4 M1-8 सिद्धिर्, M4 सिद्धि (for बुद्धिर्) · D4 om , T2 G4 मनसो V1 B Dn8 D4 10 M1-8 दर्शनेन (for °ने च) D1-8 आद्या सिद्धिर्मानसी दर्शने च — b) V1 B Dn D10 स्पर्शश्चाग्र्य , D5 स्पर्शे सिद्धिः, T2 G4 M स्पर्शासिद्धि , Madras ed स्वार्थोसिद्धिः (for स्पर्शे सिद्धि) D4 om कर्मणां या च सिद्धि D1-8 कर्मगुणा च , D5-9 °णां चैव , M4 °णा या च — c) D1-9 ऋषय (for ऊष्मपा) B5 om (hapl) सोमपाश्च — d) B5 लेखा स्वयामास, D1-8 मुख्या सौ(D1 सो)म्यास्, D4-9 मुख्या सोमास्; D10 मुख्या देवास्, T2 G4 M मुख्या (T2 G4 रेखा) समास् (for लेखा सुयामास्)

51 T8 missing (cf v 1 14) G2 om 51 (cf v 1 18) — a) B2 damaged V1 B1. 8-5 Dn D2 8 आभासुरा, D5 7 9 T2 G4 अभास्वरा (for आभा°) D1 8 सृष्टिपाश्, D2 सृष्ट°, D4-9 T2 G4 Madras ed वृष्टि°, Bom. ed Kumbh ed भूम° (for दृष्टि°) — b) T2 G4 वाचो D6 7 om वि B8 च निर्माण रताश्च, D4-9 कर्मणा वै शुभाश्च (for च मनोविरुद्धा) — D9 om (hapl) 51c–52d — c) D1-8 10 शुभाश्च, D4-8 स्वर्गे हि (for शुद्धाश्च) V1 B1 2 4 5 Dn निर्माण (for निर्वाण-) B8 मनोनिरुद्धाश्च**श्च देवा — d) B8 [अ]थोष्णपाश्च (for आज्य°) V1 स्पर्शना दर्शनपा आज्यपाश्च, D1-8 सर्वे सदादर्शिन आ°, D4-8 स्पर्श सदादर्शन आ°

52 T8 missing (cf v 1 14) G2 om 52 (cf v 1 18) D9 om 52 (cf v 1 51) — a) V1 B1 5 चित्ताज्जाता, B2 चित्ताघाता, B8 चिंतयतो, Dn1 चित्त योता, Dn2 नित्यं योता, Dn8 चित्ताज्ज्ञाता, D5 चित्ता गता, D7 8 चित्यागता (for चिन्ता°) — b) D1-7 याश्चाप्यन्या (for ये चाप्यन्ये) T2 G4 या चाप्यन्या

सूक्ष्मं स्थूलं मृदु यच्चाप्यसूक्ष्मं
सुखं दुःखं सुखदुःखान्तरं च ।
सांख्यं योगं यत्पराणां परं च
शर्वाज्जातं विद्धि यत्कीर्तितं मे ॥ ५३

तत्संभूता भूतकृतो वरेण्याः
सर्वे देवा भुवनस्यास्य गोपाः ।
आविश्येमां धरणीं येऽभ्यरक्ष-
न्पुरातनीं तस्य देवस्य सृष्टिम् ॥ ५४

विचिन्वन्तं मनसा तोष्टवीमि
किंचित्तत्त्वं प्राणहेतोर्नतोऽस्मि ।
ददातु देवः स वरानिहेष्टा-
नभिष्टुतो नः प्रभुरव्ययः सदा ॥ ५५

इमं स्तवं संनियम्येन्द्रियाणि
शुचिर्भूत्वा यः पुरुषः पठेत ।
अभग्नयोगो नियतोऽब्दमेकं
स प्राप्नुयादश्वमेधे फलं यत् ॥ ५६

वेदान्कृत्स्नान्ब्राह्मणः प्राप्नुयाच्च
जयेद्राजा पृथिवीं चापि कृत्स्नाम् ।
वैश्यो लाभं प्राप्नुयान्नैपुणं च
शूद्रो गतिं प्रेत्य तथा सुखं च ॥ ५७

देवता भाजमीढ — d) V1 B Dn D10 यक्षास्तथा चा (Dn3 तथा यक्षाश्चा)रणपन्नगाश्च (B8 श्चा), T2 G4 क्रमास्तथा पन्नगचारणाश्च

53 T8 missing (cf v l 14) G2 om 53 (cf v l 18) — a) V1 B2 5 Dn3 D10 स्थूल सुसूक्ष्म, B1, 3 4 Dn1 n2 D4–9 स्थूल सूक्ष्म (by transp) V1 B Dn om यच् D10 T2 G4 [अ]तिसूक्ष्म (for [अ]प्य) — b) D1–3 5 10 transp सुखं and दुःखं D6 दुःख- (for सुख) V1 B Dn दुःख सुखं दुःख(V1 om दुःख)मनतर च — c) B2 4 D10 सांख्य योगो, D1 सौम्य योग, D2 3 सोम्यं योग्यं, T2 G4 साख्यं च योगो, M4 सांख्या योगा (for सांख्य योगं) Dn2 D4–9 तत् (for यत्) B1 om पर च — d) B2 damaged, D1 3 ज्ञातं (for जातं) D1–9 कीर्तित च, M किंचिदेतद्

54 T8 missing (cf v l 14) G2 om 54 (cf v l. 18) — a) D1 3 यत्सभूता B3 om भूत T2 G4 M भूता (for -कृतो) — b) T2 G4 M पूर्वे (for सर्वे) D1 वेदा (for देवा) D5 प्र, D8–9 om (for [अ]स्य) — c) T2 G4 M हृ(T2 G4 हा)रिणीं (for धरणीं) — d) T2 G4 पुरातनास्, M तना (for तनीं)

55 T8 missing (cf v l. 14) G2 om 55 (cf. v l 18) — a) D10 सम्प्रवीमि (for तोष्टु) V1 Dn1 n2 विचिन्व(Dn2 क्ष)तस्तपसा (V1 °सां) तत्स्यचीय, B °न्वतस्तपसा तुष्टुवीरन्; Dn3 न्वत तपसां तुष्टुवीरन्, D4–6 °न्वंत चेतसा वो ब्रवीमि; D7–9 न्वत चेत(D8 तेज)सा तोष्टवीम, T2 G4 त वै प्रभु मनसा तोषयामि, M किंचित्तत्त्व मनसा तोष्टुमश्च — b) M1–3 नता स्म (for नतोऽस्मि) T2 G4 M4 किं ते त्वत्त प्राणहेतोर्नता स्म — c) D1–9 ददाति (for तु) B1 वरान्निर्दिष्टान्, B5 °निवेष्टान् (for निहेष्टान्) — d) B1 [ऽ]न्य°, T2 G4 य (for न)

56 T8 missing (cf v l 14) G2 om 56 (cf. v l 18) — a) V1 B Dn D10 सं(D10 om स)-नियतेंद्रियश्च (B1 य सन्) (for म्येन्द्रियाणि) — b) V1 B Dn D10 transp शुचिर् and भूत्वा D1–3 transp य and पुरुष D4–9 सदा पठेत् (for पठेत) — c) B4 -योगैर् (for -योगो) Dn1 n2 मासम्, T2 G4 शब्दम् (for ऽब्दम्) — d) V1 B5 Dn1 n2 D2 8 10 T2 G4 M4 स (for स) D5 चाप्नुयाद् (for प्राप्नु°) B1 4 5 अश्वमखे (for मेधे)

57 T8 missing (cf v l 14) — a) V1 देवान्सकृद्, T2 G2 4 वेदान्कृत्स्ने (for न्कृत्स्नान्) V1 B Dn1 n2 D6 10 T2 G2 4 तु (for च) — b) D1 4–9 T2 G2 4 प्राप्य (for चापि) V1 B Dn जयेन्नृप पार्थ महीं च कृत्स्नां — c) M लाभान् (for लाभ) T2 G2 4 वै धन (for नैपुण) D7–9 हि (for च) — d) D1–3 T2 G4 प्राप्य तथा, D10 प्राप्नुयाद्वै (for प्रेत्य तथा) T2 G4 गतिं (for सुखं) D8 om च

58 T8 missing (cf. v l 14) M om 58–59 — a) D10 G2 इद (for इम) D4 6–9 T2 G2 4 श्रुत्वा (for कृत्वा) — b) D4 5 क्रियते; D6–9 ध्रियते (for दधिरे) D1–3 रुद्राय विभवे नमः — c) D10

स्तवराजमिमं कृत्वा रुद्राय दधिरे मनः ।
सर्वदोषापहं पुण्यं पवित्रं च यशस्विनम् ॥ ५८

यावन्त्यस्य शरीरेषु रोमकूपाणि भारत ।
तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गे वसति मानवः ॥ ५९

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

१९

युधिष्ठिर उवाच ।
यदिदं सहधर्मेति प्रोच्यते भरतर्षभ ।
पाणिग्रहणकाले तु स्त्रीणामेतत्कथं स्मृतम् ॥ १
आर्ष एष भवेद्धर्मः प्राजापत्योऽथ वासुरः ।
यदेतत्सहधर्मेति पूर्वमुक्तं महर्षिभिः ॥ २
संदेहः सुमहानेष विरुद्ध इति मे मतिः ।
इह यः सहधर्मो वै प्रेत्यायं विहितः क्व नु ॥ ३
स्वर्गे मृतानां भवति सहधर्मः पितामह ।
पूर्वमेकस्तु म्रियते क्व चैकस्तिष्ठते वद ॥ ४
नानाकर्मफलोपेता नानाकर्मनिवासिनः ।
नानानिरयनिष्ठान्ता मानुषा बहवो यदा ॥ ५
अनृताः स्त्रिय इत्येवं सूत्रकारो व्यवस्यति ।

नाम (for पुण्यं) — d) Dn1. n2 यशस्विन, D1–4 6–9 °स्वि च, D10 T2 G2 4 °स्कर (for °स्विनम्)

59 T8 missing (cf v 1 14) M om 59 (cf. v 1 58) — a) V1 B Dn1. n8 T1 G1 8 शरीरे तु, D5 °रेस्य (for °रेषु) — G2 om 59cd — c) V1 B2 4 5 Dn D2 तावत्यब्द (for तावद्वर्ष) — d) D2 स्वर्गं D2 8 तिष्ठति (for वसति) Dn1 माधव, D1 भारत (for मानव)

Colophon missing in T8 — *Parvan name* V1 B1–4 Dn8 D1–8 शांति — *Sub-parvan* V1 B Dn D1–8 5 10 दानधर्मं — *Adhy name* V1 B1 2 4 5 Dn D7–9 मेघवाहनपर्व, D1–8 ईश्वरमाहात्म्य, M पुत्रानुशासन — *Adhy no* (figures, words or both) V1 Dn1 18 (as in text), D5 16, D7 9 15, D10 17, T2 G2 4 50, M 39 — *Śloka no* Dn1 82

19

☞ This adhy is missing in T8 (cf v 1 13 18 14)

1 T1 om the ref — a) Dn1 साह°; D7 9 सर्व (for सह) T1 सद्मेन (for -धर्मेति) — c) D1 3 4 6 7 9 -कालेषु (for काले तु) — d) D1–8 कथ भवेत्, D10 विधीयते (for कथ स्मृतम्)

2 a) B1 2 D2–6 10 G2 M4 एव (for एष) — b) B4 om (hapl ?) from प्राजापत्यो up to सहधर्मो (in 3c) D1–7 9 तथा (for ऽथ वा) — c) B8 सर्व- (for सह-) — d) D10 पूर्वमुक्तो (for °मुक्तं)

3 B4 om up to सहधर्मो (in 3c) (cf. v 1 2) — a) D10 तु (for सु) — b) D1–8 विरुद्ध इव मे मत — T1 om 3cd — c) D1 4–7 9 [क्ष]य (for य) Dn1 T2 G8 4 सर्व (for सह-) D2 8 इहाय विहितो धर्म-, G1 इह य सर्वधर्मेति — d) G प्रेत्य यो, M1 4 प्रत्यर्यं (for प्रेत्यायं) M विहित (for त) B4 कृत, D8 10 क्रतु, D4–7 9 कुत (for क्व नु)

4 a) V1 B2–5 Dn2 n8 D8 10 स्वर्गो (for स्वर्गे) D3 4 6 7 9 स्थि(D8 वृ)ताना (for मृ°) — b) B8 सह धर्मं (for सहधर्म) — c) D1–8 च (for तु) D4–7 9 पूर्वमेकस्य मृत्यु स्यात्, S (T8 missing) °स्य म्रियत — d) B2 8 Dn8 क्व चैकस्, D1–8 त्व(D1 क्ष) परस्, G4 क्व चैतत् (for क्व चैकस्) D1–8 [s]नघ, T1 तदा (for वद)

5 a) V1 B Dn D8 10 नाना(B8 मनो)धर्म (for नानाकर्म) M1–8 -करा लोके (for फलोपेता) — b) B1 -धर्म, T1 -स्थान (for -कर्म-) V1 B1 4 Dn D8 10 निवासिता, B8 निवेशिता (for निवासिन) — c) Dn8 -नियम (for निरय) G1 2 4 -निष्ठानां (for -निष्ठान्ता) — d) B8 D1–7 9 मानवा, D2 8 T1 मनुष्या (for मानुषा) V1 T2 G2 यथा (for यदा).

यदानृताः स्त्रियस्तात सहधर्मः कुतः स्मृतः ॥ ६
अनृताः स्त्रिय इत्येवं वेदेष्वपि हि पठ्यते ।
धर्मोऽयं पौर्विकी संज्ञा उपचारः क्रियाविधिः ॥ ७
गह्वरं प्रतिभात्येतन्मम चिन्तयतोऽनिशम् ।
निःसंदेहमिदं सर्वं पितामह यथा श्रुतिः ॥ ८
यदेतद्यादृशं चैतद्यथा चैतत्प्रवर्तितम् ।
निखिलेन महाप्राज्ञ भवानेतद्ब्रवीतु मे ॥ ९
भीष्म उवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
अष्टावक्रस्य संवादं दिशया सह भारत ॥ १०
निवेष्टुकामस्तु पुरा अष्टावक्रो महातपाः ।
ऋषेरथ वदान्यस्य कन्यां वव्रे महात्मनः ॥ ११
सुप्रभां नाम वै नाम्ना रूपेणाप्रतिमां भुवि ।
गुणप्रबर्हां शीलेन साध्वीं चारित्रशोभनाम् ॥ १२
सा तस्य दृष्ट्वैव मनो जहार शुभलोचना ।
वनराजी यथा चित्रा वसन्ते कुसुमाचिता ॥ १३
ऋषिस्तमाह देया मे सुता तुभ्यं शृणुष्व मे ।
गच्छ तावद्दिशं पुण्यामुत्तरां द्रक्ष्यसे ततः ॥ १४

6 a) D4 6 7 9 किं वानृता य इत्येव (D4 °व); T1 corrupt — b) T1 सूत्रकाराद्युपस्मृति — G om 6cd — c) D8 इति (for तात) D1 2 सदानृता स्त्रिय इति — d) D1 8 गृहधर्मं (for सह) D4 om., D5 6 सत (for स्मृत) T1 सर्वधर्मः क नु स्मृत

7 a) G4 [ए]व (for [ए]व) — c) B2 partly damaged D4-6 8 9 [ऽ]पि, G य (for ऽय) V1 B Dn पूर्विका, D4 पौर्विका, D5 पौर्वकी, T2 G M पौ(G2 पू)र्विको (for पौर्विकी) S (T8 missing) दृष्ट (for संज्ञा) — d) D1-9 T1 उपचार

8 a) T1 गहन (for गह्वर) — b) B8 D2 5 भृश (for ऽनिशम्) — c) D5 नि संदेशम् (for हम्) B8 Dn8 D4 6 7 9 10 M इम (for इदं) — d) T1 कृत्वा मम (for पितामह) V1 D5 S (T8 missing) श्रुत यथा, Bom ed यथाश्रुति

9 T1 om 9ab — a) Dn1 n2 D2 8 यदैतद्, T2 G यथा तद्, M यथैतद् (for यदेतद्) Dn8 वै*; D4-9 चैव, T2 G1, 3 4 M4 वै तद् (for चैतद्) — b) Dn8 G2 वै तद् (for चैतत) D4 6-9 T2 G1 3 4 प्रकीर्तित (for प्रव°) — c) M1 अखिलेन (for नि) D1 महाप्रज्ञ, D4-9 °भाग (for प्राज्ञ) — d) B8 ब्रवीमि ते (for तु मे)

10 B2 partly damaged for 10cd — d) D4 6 निशया (for दि) B5 भार्यया (for भारत) D2 8 दिशा सह महामते

11 a) Dn8 -कामस्य, D4-9 -कामोथ (for कामस्तु) D10 निवेशकामस्तु मुनिर् — b) S (T8 missing) ह्यष्टावक्रो T1, 2 G महामना (for तपा) — D9 om (hapl.) 11c-13d — d) B Dn D10 वव्रे कन्या (by transp) D1-7 युधिष्ठिर (for महात्मन)

12 D9 om 12 (cf v l 11) — a) V1 B4 D4 6 7 सुप्रभा; D2 8 प्रसभ (for सुप्रभा) — b) B4 D2-7 10 [अ]प्रतिमा (for °मां) — c) V1 B4 5 Dn1 D2 5 10 प्रभाव, B1 Dn8 प्रभव, B2 प्रबर्ह, B8 प्रहर्षे, D4 6-8 प्रबर्हा, T2 -प्रभावां, G1 3 4 प्रवाहा (for प्रबर्हां) — d) D1-3 5-8 भूषणां, D4 भूषण (for -शोभनाम्) V1 B Dn D10 चारित्रेण च शोभना

13 D9 om 13 (cf v l 11) — a) D10 मासस्य (for सा तस्य) D1 6 दृष्टैव, M4 दृष्ट्यैव (for दृष्ट्वैव) T1 G सा तस्यर्षेर्मनो दृष्ट्वा — T1 om 13cd — c) T2 G1 3 4 M4 वनराजिर् — d) B2 partly damaged B5 वासंती (for वसन्ते) B8 कुसुमान्विता, D2 °र्चिता (for चिता)

14 B2 partly damaged for 14ab — a) G1 तद् (for तम्) — b) V1 B Dn D10 हि तच्छृणु, M1-8 शृणुष्व वै (for °ष्व मे) — After 14ab, D10 S (T8 missing) ins

190* अनन्यस्त्रीजन प्राज्ञो ह्यप्रवासी प्रियंवद ।
सुरूप संमतो धीर शीलवान्भोगभुक्शुचि ।
दारानुमतयश्चश्च सुनक्षत्रामथोद्वहेत् ।
सभृत्य स्वजनोपेत इह प्रेत्य च मोदते ।

[(L 2) G1 damaged T1 M4 धीर (for वीर) T1 भाग्यभुक्, M3 4 भोगवान् (for °भुक्) — (L 3) M4 [उ]द्वहन् (for °हेत्) T1 पाणिग्रहणमर्हति (for the post half) — T1 om line 4 — (L 4) M1 सुभृत्य M3 8 सभृत्यस्वजनो दारैर् (for the prior half)] — d) G1 damaged M1 द्रक्ष्यते (for °से)

अष्टावक्र उवाच ।

किं द्रष्टव्यं मया तत्र वक्तुमर्हति मे भवान् ।
तथेदानीं मया कार्यं यथा वक्ष्यति मां भवान् ॥ १५

वदान्य उवाच ।

धनदं समतिक्रम्य हिमवन्तं तथैव च ।
रुद्रस्यायतनं दृष्ट्वा सिद्धचारणसेवितम् ॥ १६
प्रहृष्टैः पार्षदैर्जुष्टं नृत्यद्भिर्विविधाननैः ।
दिव्याङ्गरागैः पैशाचैर्वन्यैर्नानाविधैस्तथा ॥ १७
पाणितालसतालैश्च शम्यातालैः समैस्तथा ।
संप्रहृष्टैः प्रनृत्यद्भिः शर्वस्तत्र निषेव्यते ॥ १८
इष्टं किल गिरौ स्थानं तद्दिव्यमनुशुश्रुम ।
नित्यं संनिहितो देवस्तथा पारिषदाः शुभाः ॥ १९
तत्र देव्या तपस्तप्तं शंकरार्थं सुदुश्चरम् ।
अतस्तदिष्टं देवस्य तथोमाया इति श्रुतिः ॥ २०
तत्र कूपो महान्पार्श्वे देवस्योत्तरतस्तथा ।
ऋतवः कालरात्रिश्च ये दिव्या ये च मानुषाः ॥ २१
सर्वे देवमुपासन्ते रूपिणः किल तत्र ह ।
तदतिक्रम्य भवनं त्वया यातव्यमेव हि ॥ २२
ततो नीलं वनोद्देशं द्रक्ष्यसे मेघसंनिभम् ।
रमणीयं मनोग्राहि तत्र द्रक्ष्यसि वै स्त्रियम् ॥ २३
तपस्विनीं महाभागां वृद्धां दीक्षामनुष्ठिताम् ।
द्रष्टव्या सा त्वया तत्र संपूज्या चैव यत्नतः ॥ २४

---

15 T1 om the ref G1 damaged — a) D4-9 द्रष्टव्य किं (by transp) — b) V1 D1 5 8 अर्हसि (for °ति) D4-6 वै (for मे) D2 8 तन्नवान्वक्तुमर्हति — c) B4 D1 6 यथा (for तथा) — d) D5 तथा (for यथा) D7 वक्ष्यसि (for °ति) D4-10 M4 मे, G2-4 M2 3 मा (for मां)

16 Dn1 T2 om the ref G1 3 4 ऋषिर् (for वदान्य) — a) T1 हिमवन्तमतिक्रम्य — b) V1 B Dn D10 च पर्वत (for तथैव च) T1 शैल कैलासमेव च — T1 om 16cd

17 a) V1 B Dn D10 स D8 9 om, D7 सु (for प्र-) M4 जुष्टैर् D1-4 T1 G हृष्टे पारिष(D4 सपार्षं)दैर्जुष्ट — b) D4 6 विविधाशनै (for °ननै) — B2 damaged for 17cd — d) V1 B1 4 Dn D5 10 G2 अन्यैर्, B3 5 वाद्यैर् D2 8 धन्यैर् (for व°) V1 B1 8 Dn प्रभो (for तथा)

18 T1 om (hapl) 18ab — a) D4-9 पादताल (for पाणि°) V1 B4 -सुतालैश् D10 -सतालैश् (for -सतालैश्) — b) B1 5 सपातालै, B2 Dn1 n8 शंपा°, B3 साम्या°, B1 सम°, D10 सपाताल- (for शम्या तालै) D1-9 शपा(D4 शम्या)तालस्वनैस्तथा (D4-6 °रपि) — d) D1-6 निषेवते, T1 प्रसीदति (for निषेव्यते)

19 a) D7 दृष्ट (for इष्ट) D4-9 गिरि, T1 2 G1 3 4 M1-3 गिरे (for गिरौ) — b) D4-9 T2 3 G M1 4 शुश्रुम V1 B Dn D10 तद्दिव्यामिति शुश्रुम — T1 om 19cd — c) D6 7 स (for स) — d) V1 B D5 10 ते पार्षदा, D4 ते पारिषदा (hypermetric) (for पारिषदा) D2 स्मृता (for शुभा) Dn तथा ते पार्षदा स्मृता

20 a) G1 3 4 अत्र (for तत्र) — b) B1 सुदुस्तर, B4 D4-7 G2 °ष्कर (for °श्चरम्) — c) B8 चादिष्ट (for त°) S (T3 missing) तथैतदि(T1 °देतदि; G4 °थैव दि)ष्ट देवस्य

21 a) B2 damaged T2 G तत कोपो, M तत कूपो (for तत्र कूपो) D4-9 महा (for महान्) V1 Dn पूर्वे तत्र महापार्श्वे, B1 3 5 D10 तत्र पूर्वे (B8 देवे) महा(B3 °द्दी)पार्श्वे

22 a) D1-9 सर्वं (for सर्वे) M1-3 उपासति V1 B Dn D10 देव चोपासते सर्वे (D10 शर्वं) — b) D5 M1-3 रूपिण (for °ण) D2 8 तत्र (for किल) D1-9 G2 है (for ह) — c) T1 भगवस् (for भवनं) — d) T2 गन्तव्यम् (for या°)

23 a) D4 T1 तत्र (for ततो) D8 T1 M1-3 नील- (for नील) — b) S (T3 missing) नील (for मेघ) — d) M1-3 यत्र (for तत्र) V1 B Dn वै द्र(Dn1 ई)क्ष्यसे (for द्रक्ष्यसि वै) T1 प्रिया (for स्त्रियम्)

24 c) B3 द्रक्ष्यस्याराध्यया तत्र — d) T1 वै प्र (for चैव) D5 तत्वत (for यत्नत)

25 a) T1 G1 2 4 वर्तस्व; G2 वृत्तस्व (for -वृत्तस्व) M1-3 अनुज्ञातो निवृत्तश्च — c) Dn1 य एष (for

तां दृष्ट्वा विनिवृत्तस्त्वं ततः पाणिं ग्रहीष्यसि । यद्येष समयः सत्यः साध्यतां तत्र गम्यताम् ॥ २५

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

२०

अष्टावक्र उवाच ।

तथास्तु साधयिष्यामि तत्र यास्याम्यसंशयम् ।
यत्र त्वं वदसे साधो भवान्भवतु सत्यवाक् ॥ १

भीष्म उवाच ।

ततोऽगच्छत्स भगवानुत्तरामुत्तमां दिशम् ।
हिमवन्तं गिरिश्रेष्ठं सिद्धचारणसेवितम् ॥ २
स गत्वा द्विजशार्दूलो हिमवन्तं महागिरिम् ।
अभ्यगच्छन्नदीं पुण्यां बाहुदां धर्मदायिनीम् ॥ ३
अशोके विमले तीर्थे स्नात्वा तर्प्य च देवताः ।
तत्र वासाय शयने कौश्ये सुखमुवास ह ॥ ४
ततो रात्र्यां व्यतीतायां प्रातरुत्थाय स द्विजः ।
स्नात्वा प्रादुश्चकाराग्निं हुत्वा चैव विधानतः ॥ ५
रुद्राणीकूपमासाद्य ह्रदे तत्र समाश्वसत् ।
विश्रान्तश्च समुत्थाय कैलासमभितो ययौ ॥ ६

यद्येष) V1 Dn सर्वं, B1 2 T2 G M4 सत्य, D10 तत्र (for सत्य॰) — d) S (T3 missing) साध्यते (for ॰तां) D1–9 साध्यतां गम्यतामिति

Colophon missing in T3, om in V1 B1 2 Dn D1 10 — *Parvan name* B4 शांति — *Sub-parvan* B3–5 D2 M दानधर्मं — *Adhy name* B3 4 D2–9 अष्टावक्रदिक्सवाद, T2 स[द]धर्मोपाख्यानं, M दिगष्टावक्रसवादे कन्यावरणं — *Adhy no* (figures, words or both) D5 17, D6 7 9 16, T1 M 45, T2 G2 4 51, G1 3 46 — *Śloka no* Dn1 23, D4 25

20

1 T3 missing up to विशोता (in 20[5]) (cf. v 1 13 18 14) — a) D2 3 तथा तु, T1 ततस्तु, T2 G1. 3 4 M तथा तत् (for तथास्तु) — b) D4–8 [अ]द्य मुने (for [अ]संशयम्) — c) Dn1 D8 साध्ये (for साधो) — d) D10 भवति (for तु) T1. 2 G3 सत्यवान् (for वाक्)

2 T3 missing (cf v 1 1) T2 G M1 om the ref — b) B (except B3) Dn1. n2 D1 T2 G उत्तरां (for मा) D2 3 उत्तरा दिशमुत्तमां, D4–9 त्वरावानुत्तरां दिश; M उत्तमामुत्तरां दिशं — c) D10 हरिश्रेष्ठं (for गि)

3 T3 missing (cf. v 1 1) — b) D3 गिरिप्रसु (for महागिरिम्) — c) D1 अत्यगच्छत्, T2 G1 3 4 अभ्य (for अभ्य) — d) D8 बहुधा (for बाहुदा) V1 धर्ममालिनीं, B3 सर्वदायिनीं, Dn D2 धर्मशालिनीं, D5 चारिणीं, T1 2 G पुण्यदायि(T1 ॰वाहि)नीं (for धर्म॰)

4 T3 missing (cf v 1 1) — b) B4 D1–5 8 9 G1 सतर्प्य, Dn1 n2 D6 7 वै तर्प्य, T1 तस्यां स, M1 [अ]तर्प्यत (for तर्प्य च) — c) T2 G M ततो (for तत्र) D10 स मुनि (for शयने) T1 संतर्प्य तत्र वासार्थं — d) Dn1 n2 T2 G M कौशे, Dn3 कोश्ये, D5 कौश्यै, T1 काले (for कौश्ये) D10 मतिं दध्रे महामना

5 T3 missing (cf v 1 1) — a) D4 6 तत्र (for ततो) — b) D4–6 8 9 वै (for स) — c) T1 M1–3 प्रातश्चकार (for प्रादु) D4–6 [अ]थ (for [अ]ग्नि) — d) B3 Dn1 n2 स्तुत्वा (for हुत्वा) V1 B Dn चैनं, D2 3 चैव; D4–6 [अ]ग्निं च (for चैव) V1 B5 Dn1 n2 D10 प्रधानत (for वि)

6 T3 missing (cf v 1 1) T1 om 6[ab] — a) V1 B1 2 4 5 Dn3 ह्रदम्, B3 D10 रुद्रम्, D1 3 G रूपम् (for कूपम्) Dn1. n2 रुद्राणीं रुद्रमासाद्य — b) B5 समावसत् (for श्वसत्) — c) D2 3 स (for च) G2 समृद्धश्च (for समुत्थाय) — d) D2 3 कैलासा॰

सोऽपश्यत्काञ्चनद्वारं दीप्यमानमिव श्रिया ।
मन्दाकिनीं च नलिनीं धनदस्य महात्मनः ॥ ७
अथ ते राक्षसाः सर्वे येऽभिरक्षन्ति पद्मिनीम् ।
प्रत्युत्थिता भगवन्तं मणिभद्रपुरोगमाः ॥ ८
स तान्प्रत्यर्चयामास राक्षसान्भीमविक्रमान् ।
निवेदयत मां क्षिप्रं धनदायेति चाब्रवीत् ॥ ९
ते राक्षसास्तदा राजन्भगवन्तमथाब्रुवन् ।
असौ वैश्रवणो राजा स्वयमायाति तेऽन्तिकम् ॥ १०
विदितो भगवानस्य कार्यमागमने च यत् ।
पश्यैनं त्वं महाभागं ज्वलन्तमिव तेजसा ॥ ११
ततो वैश्रवणोऽभ्येत्य अष्टावक्रमनिन्दितम् ।
विधिवत्कुशलं पृष्ट्वा ततो ब्रह्मर्षिमब्रवीत् ॥ १२
सुखं प्राप्तो भवान्कच्चित्किं वा मत्तश्चिकीर्षसि ।
ब्रूहि सर्वं करिष्यामि यन्मां त्वं वक्ष्यसि द्विज ॥ १३
भवनं प्रविश त्वं मे यथाकामं द्विजोत्तम ।
सत्कृतः कृतकार्यश्च भवान्यास्यत्यविघ्नतः ॥ १४
प्राविशद्भवनं स्वं वै गृहीत्वा तं द्विजोत्तमम् ।
आसनं स्वं ददौ चैव पाद्यमर्घ्यं तथैव च ॥ १५
अथोपविष्टयोस्तत्र मणिभद्रपुरोगमाः ।
निषेदुस्तत्र कौबेरा यक्षगन्धर्वराक्षसाः ॥ १६
ततस्तेषां निषण्णानां धनदो वाक्यमब्रवीत् ।
भवच्छन्दं समाज्ञाय नृत्येरन्नप्सरोगणाः ॥ १७

भिमुखो ययौ

7 T8 missing (cf v 1 1) —[a]) V1 B (except B4) Dn1 D2 4 9 काचन (for °न-) —[b]) S (T8 missing) पुरं दीप्तम् (for दीप्यमानम्)

8 T8 missing (cf v 1 1) —[b]) T1 एते, T2 G ये ता (for येऽभि) V1 B1 D4 6 रक्ष्यति (for रक्षन्ति) —[c]) D1–9 भगवतो (for °वन्त) D10 S (T8 missing) अभ्यु(D10 प्रत्यु)त्थिता भोगवंतो —[d]) B2 3 5 D6 10 S (except G3, T8 missing) माणिभद्र

9 T8 missing (cf v 1 1) —[c]) M मा (for मां) —[d]) D2 8 [अ]थ (for च)

10 T8 missing (cf v 1 1) —[a]) B3 5 Dn D2 3 10 T1 2 G तथा (for तदा) —[b]) D8 तथा, D4 तदा (for अथ)

11 T8 missing (cf v 1 1) —[a]) D2 यस्य (for अस्य) —[b]) V1 B Dn आगमनस्य (for °ने च) —[c]) T1 2 G च (for त्वं) D1 3 5 6 8–10 T1 M1 4 महाभाग, D2 °राज (for °भाग)

12 T8 missing (cf v 1 1) D6 om 12[a]–13[b] —[a]) T1 प्रेत्य (for ऽभ्येत्य) —[b]) D2 8 त्वष्टावक्रम् (for अ°) —[c]) G1 दृष्ट्वा (for पृष्ट्वा) —[d]) T2 G ब्राह्मणम् (for ब्रह्मर्षिम्)

13 T8 missing (cf v 1 1) D6 om 13[ab] (cf v 1 12) —[a]) B4 5 भगवान् (hypermetric) (for भवान्) B1–3 कश्चित्, Dn8 ब्रूहि, T1 2 G M1 किंस्वित् (for कच्चित्) D1–3 7–9 सुखं प्राप्तोसि भगवन्, D4 सुख प्राप्त भगवन् (submetric) —[b]) D4 T1 (inf lin as in text) चिकीर्षति —[d]) V1 B Dn D5 8 10 T2 M3 वक्ष्यसि वै, D8 T1 G2 4 M1 3 4 त्वं वक्ष्यसे (for त्वं वक्ष्यसि) G1 धर्मांस्त्व वक्ष्यसे द्विज

14 T8 missing (cf v 1 1) D2 om 14[ab] —[b]) D1 यथाकामो — D10 om (hapl ?) 14[c]–15[b] —[c]) V1 -कार्यस्य, D1–9 कृतश्च (for -कार्यश्च) —[d]) T2 G3 यास्यतु (for यास्यति) D8 [अ]विघ्नित (for °घ्नत)

15 T8 missing (cf v 1 1) D10 om 15[ab] (cf v 1 14) —[a]) M4 स (for स्व) Dn2 D7 9 T2 G3 4 M1–3 स, D1–5 च, T1 तु, G2 सद्, M4 स्वं (for वै) —[c]) D1–9 अदाच् (for ददौ) —[d]) D9 अर्घं (for अर्घ्यं)

16 T8 missing (cf v 1 1) Before 16, D7 ins अष्टावक्र उवाच T1 om 16[ab] —[b]) V1 B1 3 5 D1 9 10 S (T1 om, T8 missing) माणिभद्र (for मणि°) —[c]) T1 M निषेतुस् (for निषेदुस्) D5 कौशेये (for कौबेरा) —[d]) G1 damaged V1 B2–4 Dn D10 किंनरा (for -राक्षसा) B1 यक्षराक्षसकिंनरा

17 T8 missing (cf v 1 1) G1 damaged —[a]) T1 तत्र (for ततस्) — T1 om 17[cd] —[c]) D6 भव च्छन्द, G3 भवमक्त (for °च्छन्दं) —[d]) D1–8 या (D3 व)रयोषित, D1–9 T2 G2–4 M पुंश्चलीरिह (G1 यैया) (for अप्सरोगणा)

आतिथ्यं परमं कार्यं शुश्रूषा भवतस्तथा ।
संवर्ततामित्युवाच मुनिर्मधुरया गिरा ॥ १८
अथोर्वरा मिश्रकेशी रम्भा चैवोर्वशी तथा ।
अलम्बुसा घृताची च चित्रा चित्राङ्गदा रुचिः ॥ १९
मनोहरा सुकेशी च सुमुखी हासिनी प्रभा ।
विद्युता प्रशमा दान्ता विद्योता रतिरेव च ॥ २०
एताश्चान्याश्च वै बह्व्यः प्रनृत्ताप्सरसः शुभाः ।
अवादयंश्च गन्धर्वा वाद्यानि विविधानि च ॥ २१
अथ प्रवृत्ते गान्धर्वे दिव्ये ऋषिरुपावसत् ।
दिव्यं संवत्सरं तत्र रमन्वै सुमहातपाः ॥ २२
ततो वैश्रवणो राजा भगवन्तमुवाच ह ।
साग्रः संवत्सरो यातस्तव विप्रेह पश्यतः ॥ २३
हार्योऽयं विषयो ब्रह्मन्गान्धर्वो नाम नामतः ।
छन्दतो वर्ततां विप्र यथा वदति वा भवान् ॥ २४
अतिथिः पूजनीयस्त्वमिदं च भवतो गृहम् ।
सर्वमाज्ञाप्यतामाशु परवन्तो वयं त्वयि ॥ २५
अथ वैश्रवणं प्रीतो भगवान्प्रत्यभाषत ।
अर्चितोऽस्मि यथान्यायं गमिष्यामि धनेश्वर ॥ २६

---

18 T3 missing (cf v l 1) G1 damaged — a) D2 3 भवत· (for परम) D2 कार्यें (for कार्यं) — b) D2 3 परमा (for भवतस्) — c) D10 प्र (for सं) — d) G2 मध्यमया (for मधुरया)

19 T3 missing (cf v l 1) — a) B2 4 [उ]र्वंशी; S (T3 missing) [अ]प्सरा (for [उ]र्वरा) D4–6 om (hapl) from मिश्रकेशी up to मनोहरा (in 20^{a}) — b) B2 4 5 D10 रंभा वै मेनका तथा — c) V1 B Dn अल वुषा (Dn1 °शा) — d) D7 om; D8 तथा (for चित्रा) D1 3 [अ]रुणा; D2 7–9 रुची, T1 शुभा; T2 G शुचि (for रुचि)

20 T3 missing up to विद्योता (in 20^{d}) (cf v l 1) D4–6 om मनोहरा (in 20^{a}) (cf v l 19) — b) D1–7 9 सुमुखा (D4 °ख्या) (for सुमुखी) B4 हसिनी, Dn1 हासिन, G2 भासिनी (for हा) B5 तथा (for प्रभा) — c) D8 विद्युदा (for °ता) V1 Dn1 n3 प्रशमी (for मा) D1–3 विद्युदाश्रममोदा च; D4 °दाश्रये मोदांता (sic), D5 6 9 °दाश्रयमो दांता (sic), D7 °दाप्रियमो दांता (sic), S (T3 missing) विद्युत्प्रभा शमा (G3 °भासुखा) दाता — d) D1–3 वरुणा; D4–7 9 रंभाना (D5 °ता), D8 रंभा वै, T1 2 G1 3. 4 M4 रताना, G2 रतिका, M1–3 रभिका (for विद्योता) B1 द्युतिर् (for रतिर्)

21 a) B5 च या बह्व्य, T1 तथा बह्व्य, T2 3 G च बह्व्यश्च (for च वै बह्व्य) — b) D2 3 ननृतुर्वार योषित, D4–9 प्रवराप्सरसस्तथा, D10 नृत्यश्चाप्सरसा गणा· — c) B2 damaged D2 3 T1 अवादयंत गधर्वा

22 a) T1 गधर्वे (for गान्धर्वे) — b) D1 4–9 S सर्षिर्, D2 3 मुनिर् (for ऋषिर्) V1 Dn3 उपागमत्, B1 4 5 Dn1 n2 D2 4–8 T1 3 °विशत्; D3 °वृते (for °वसत्) D10 दिव्यश्चर्षिरुवास तत् — D1 om 22^{c}–24^{b} — d) V1 B Dn [अ]रमतैष, D4–6 व्यरमत्स, D7–9 विरमत्स, D10 रमते स, T1 [अ]पश्यत्स (for रमन्वै सु)

23 D1 om 23 (cf v l 22) V1 om 23–25. — a) D4. 5 अथ (for ततो) D9 om राजा. — b) D7 9 च (for ह) — D3 corrupt for 23^{cd} — c) D2 साग्र, T1 साम्र (for साग्र) Dn D4–10 T M1 3 4 जातस् (for या) — d) D10 विप्रेंद्र (for विप्रेह) Dn विप्रेह् तव पश्यत

24 D1 om 24^{ab} (cf v l 22) V1 om. 24 (cf v l 23) B1 om (hapl. ?) 24^{a}–31^{b} — a) T2 3 G M1 2 हारी (for हार्यो) D2–9 [ऽ]स्माक (for ब्रह्मन्) — b) D3 4 6 G2 M1 गंधर्वो (for गान्धर्वो) — c) D1–3 वदतां (for वर्ततां) D10 चैव (for विप्र) — d) B2 damaged, D2 3 भवति, D5 वदसि, T2 3 G वदतु (for °ति) B3 मा; D6–9 नो, T1 मे, T2 3 G M मा (for वा) D10 यथा वा मन्यते भवान्

25 V1 om 25 (cf. v l 23) B1 om 25 (cf v l 24) — b) D5 भगवतो, T3 G3 च पुरतो (for च भवतो) — c) D1 तात, D2 तत्र, D3 स्वत्र (for आशु) — G1 om 25^{d}–27^{c} — d) D2 3 त्वया; T1 त्विह, T2 3 G2–4 स्विति (for त्वयि)

26 B1 om 26 (cf. v l. 24) G1 om 26 (cf v l 25) — a) V1 ततो (for अथ) — c) V1 अर्चिता स्म (for °तोऽस्मि) D3 यथा न्यायं — d) D4 5 8 9 पूजितोस्मि (for गमिष्यामि)

प्रीतोऽस्मि सदृशं चैव तव सर्वं धनाधिप ।
तव प्रसादाद्भगवन्महर्षेश्च महात्मनः ।
नियोगादद्य यास्यामि वृद्धिमानृद्धिमान्भव ॥ २७
अथ निष्क्रम्य भगवान्प्रययावुत्तरामुखः ।
कैलासं मन्दरं हैमं सर्वाननुचचार ह ॥ २८
तानतीत्य महाशैलान्कैरातं स्थानमुत्तमम् ।
प्रदक्षिणं ततश्चक्रे प्रयतः शिरसा नमन् ।
धरणीमवतीर्याथ पूतात्मासौ तदाभवत् ॥ २९
स तं प्रदक्षिणं कृत्वा त्रिः शैलं चोत्तरामुखः ।
समेन भूमिभागेन ययौ प्रीतिपुरस्कृतः ॥ ३०

ततोऽपरं वनोद्देशं रमणीयमपश्यत ।
सर्वर्तुभिर्मूलफलैः पक्षिभिश्च समन्वितम् ।
रमणीयैर्वनोद्देशैस्तत्र तत्र विभूषितम् ॥ ३१
तत्राश्रमपदं दिव्यं ददर्श भगवानथ ।
शैलांश्च विविधाकारान्काञ्चनान्रत्नभूषितान् ।
मणिभूमौ निविष्टाश्च पुष्करिण्यस्तथैव च ॥ ३२
अन्यान्यपि सुरम्याणि ददर्श सुबहून्यथ ।
भृशं तस्य मनो रेमे महर्षेर्भावितात्मनः ॥ ३३
स तत्र काञ्चनं दिव्यं सर्वरत्नमयं गृहम् ।
ददर्शाद्भुतसंकाशं धनदस्य गृहाद्वरम् ॥ ३४

---

27 B1 om 27 (cf v l 24) G1 om 27^{abc} (cf v l 25). —^{a}) B4 Dn8 सुभृश, D10 सदृशाः (for °शं) S (G1 om) [ए]तत् (for [ए]व) —^{b}) B4 D10 S (G1 om) धनेश्वर (for धनाधिप) —^{e}) B3 damaged, M1 श्चस्य (for श्च) —^{f}) D1 T1 ऋद्धिमान्, D4 G2 बुद्धि° (for वृद्धि°) T1 बुद्धिमान्, G4 वृद्धि° (for ऋद्धि°)

28 B1 om 28 (cf v l 24) —^{a}) M1-3 भवनात् (for भगवान्) D2 8 तमाज्ञप्याथ भगवान् —^{b}) T1 [उ]त्तरा दिशं (for °रामुख) — After 28^{ab}, S ins

191* कैलासे शंकरावासमभिवीक्ष्य प्रणम्य च ।
गौरीश शकर दान्तं शरणागतवत्सलम् ।
गङ्गाधर गोपतिग गणावृतमकल्मषम् ।

[(L 1) T1 M कैलास (for °से) T1 अभिपद्य (for °वीक्ष्य) —(L 2) T1 शमु, M शांत (for दान्त) — T1 om line 3 —(L 3) G2-4 गोपतीश (for °तिग)]

—^{c}) D1 मदिर (for मन्दर) M1 भौमं (for हैमं) —^{d}) D4 6-9 उप (for अनु-) D1 2 4-9 स (for ह)

29 B1 om 29 (cf v l 24) T1 om. 29^{bc} —^{b}) D (except Dn) T2 3 G कैलास (for कैरातं) —^{c}) V1 B (B1 om) Dn G2 तथा, D10 तदा (for ततश्च) —^{d}) T2 3 G1 3 4 प्रणत (for प्रयत) V1 B2 3 5 Dn D10 नत, B4 नत, D2 8 9 [अ]नमत् (for नमन्) —^{e}) G2 धरणीमतीत्य निर्याय (hypermetric) —^{f}) D1-9 प्रीतात्मा (for पू°) D1-9 T G1 3 4 M स (for [अ]सौ) D6 T2 3 G3 तथा (for तदा). D1-8 पुष्करिण्यस्तथैव च (=32^{d}), G2 पूतात्मा भवतामवत्

30 B1 om 30 (cf. v l 24) —^{a}) V1 शतं (for स त) G4 प्रदक्षिणी- (for °णं) —^{b}) B4 द्वि शैल, D4-9 त शैल, T1 M निर्गतश्च, T2 3 G निर्यातश्च (for त्रि शैल) D4-9 तु (for च) D2 3 निश्चक्रामोत्तरामुख

31 B1 om 31^{ab} (cf. v l 24) —^{a}) D4-9 पर; M1 वरं (for ऽपर) — T1 om 31^{cdef} —^{c}) M सर्वर्तुकैर् (for °भिर्) T2 3 G सर्वर्तुफलकैर्वृक्षै —^{d}) V1 Dn1 n2 D8 समन्वितै, T2 3 G [अ]भि(G1 °ति)संवृत (for समन्वितम्) —^{e}) D10 रमणीये वनोद्देशे —^{f}) D8 9 विभूषित, T2 3 G युधिष्ठिर (for विभूषितम्)

32 B1 om 32^{ab} —^{a}) D2 6-9 रम्य (for दिव्यं) — T1 om 32^{c}-33^{d} —^{c}) D5 शैलाश्च विविधास्तत्र —^{d}) M1-3 मणि, M4 तत्र (for रत्न) B1 भूषणान् (for -भूषितान्) T2 3 G काचनोद्भूषणानथ —^{e}) D10 विशिष्टाश्च (for निवि°) —^{f}) D4-9 मनोरमा (for तथैव च)

33 T1 om 33 (cf v l 32) M1-3 om 33 —^{a}) D5 अन्यानपि T2 3 G च (for सु) —^{b}) B Dn D10 पश्यत (for ददर्श) D5 सुबहून् G1 [अ]पि (for [अ]थ)

34 ^{a}) D1-9 तस (for तत्र) D5 रम्य (for दिव्यं). —^{d}) D2 3 महाद्युति; T1 G3 गृहात्पर, M1-3 गृहोपम (for गृहाद्वरम्)

महान्तो यत्र विविधाः प्रासादाः पर्वतोपमाः ।
विमानानि च रम्याणि रत्नानि विविधानि च ॥ ३५
मन्दारपुष्पैः संकीर्णा तथा मन्दाकिनी नदी ।
स्वयंप्रभाश्च मणयो वज्रैर्भूमिश्च भूषिता ॥ ३६
नानाविधैश्च भवनैर्विचित्रमणितोरणैः ।
मुक्ताजालपरिक्षिप्तैर्मणिरत्नविभूषितैः ।
मनोदृष्टिहरै रम्यैः सर्वतः संवृतं शुभैः ॥ ३७
ऋषिः समन्ततोऽपश्यत्तत्र तत्र मनोरमम् ।
ततोऽभवत्तस्य चिन्ता क्व मे वासो भवेदिति ॥ ३८
अथ द्वारं समभितो गत्वा स्थित्वा ततोऽब्रवीत् ।
अतिथिं मामनुप्राप्तमनुजानन्तु येऽत्र वै ॥ ३९
अथ कन्यापरिवृता गृहात्तस्माद्विनिःसृताः ।
नानारूपाः सप्त विभो कन्याः सर्वा मनोहराः ॥ ४०
यां यामपश्यत्कन्यां स सा सा तस्य मनोऽहरत् ।
नाशक्नुवद्धारयितुं मनोऽथास्यावसीदति ॥ ४१
ततो धृतिः समुत्पन्ना तस्य विप्रस्य धीमतः ।
अथ तं प्रमदाः प्राहुर्भगवान्प्रविशत्विति ॥ ४२
स च तासां सुरूपाणां तस्यैव भवनस्य च ।
कौतूहलसमाविष्टः प्रविवेश गृहं द्विजः ॥ ४३
तत्रापश्यज्जरायुक्तामरजोम्बरधारिणीम् ।

---

35 M1–3 om 35ab — a) D1–8 यस्य (for यत्र) G4 विबुधा (for विविधा) — b) V1 B Dn D10 मणिकाञ्चनपर्वता, D4–9 T G M4 काञ्चना पर्वतोत्तमा (T1 °ता शुभा). — c) D1–8 विचित्राणि (for च रम्याणि) M1–3 अन्योन्यमपि रम्याणि — d) D1–9 हर्म्याणि (for रत्नानि)

36 a) B1 वृक्षै, T G पुष्प- (for पुष्पै) V1 B Dn D1–9 संकीर्णा, D1–8 सहितां — b) V1 B1 4 D तत्र (Dn D1 10 °था) मदाकिनीं नदीं — d) V1 रत्नैर्; D10 वज्र (for वज्रैर्) D3 om, T2 भूषैश्च (for भूमिश्च) T1 भूरिवज्रैर्विभूषिता

37 T1 om 37ab — c) V1 B Dn D5 10 -विनिक्षिप्तैर् (for -परि°) — d) D7 8 विचित्रमणिभूषितै — D1 om 37c–38b — e) T1 प्रियै (for हरै) D8 सौम्यै (for रम्यै) — f) V1 D10 T2 3 G सवृत (T2 °तै), D6 7 8 सभृतं (for सवृत) D1. 3 5–9 शुभं (for शुभै) T1 गृहै सर्वत्र संवृतै

38 D4 om 38ab (cf v l 37) — a) V1 B Dn D10 ऋषिभिश्चावृतं तत्र — b) B3 5 आश्रम तं (for तत्र तत्र) S मनोहर (for °रमम्) V1 B1 2 4 Dn D10 आश्रम सं मनोहर — c) D10 तस्य (for ततो) V1 B Dn D10 transp ऽभवत् and तस्य — d) B Dn D10 कुत्र, D1 अत्र, T1 वासो (for क्व मे) T1 मेत्र (for वासो) D4 6 इह (for इति)

39 a) T1 गृहस्यासु, D9 समभिगतो (hypermetric) (for समभितो) — b) B6 तत्र; T1 विप्रस् (for स्थित्वा) V1 च (submetric), B2 (marg as in text) तम् (for ततो) — c) V1 B Dn समनु (for मामनु-) — d) V1 B Dn D10 T2 3 G3 M6 अभिजानतु, D4 5 8 9 अनुयात तु (for जानन्तु). B3 ये तु, B1 Dn1 D2 7 यत्र, D3 corrupt, D4–6 8 9 तत्र, M1 3 केत्र (for येऽत्र) T2 3 G1 3 4 ते (for वै)

40 a) B2 Dn1 n2 D1 2 4 6 10 T2 3 G1 3 4 कन्या, T1 कल्पै (for कन्या) M1–3 परिवृताद् (for °वृता) — b) V1 B Dn D4–8 G2 विनिर्गता (for विनि सृता) — c) D1–8 नानाविधा (for °रूपा) D8–9 विधा (for विभो) — d) Dn3 D10 सर्वे, S तत्र (for सर्वा) D1–9 G4 मनोरमा (for °हरा)

41 a) D10 कन्यामपश्यत् (by transp) V1 B Dn D10 वै, G2 om (for स) — c) D1–8 नाशक्नोद्वै; D10 न च शक्तो (for नाशक्नुवद्) D4–6 8 9 G2 वारयितु (for धार°) V1 B Dn न च शक्तो वारयितु — d) B1. 3 4 Dn1 n2 T1 [ऽ]स्याथ (by transp), D4–6 8 9 ह्यस्य, D7 [ऽ]त्रास्य D1 corrupt, D2 3 व्यषीदत (for [अ]वसीदति)

42 T1 transp 42ab and 42cd — d) T1 पतिरस्तु (for प्रविशतु) D1 [इ]ह, D8 [उ]त (for [इ]ति)

43 T1 om 43ab — a) D4 भव (sic), T2 3 G अथ (for स च) S (T1 om) सुरूपेण (for °पाणां) — b) D5 8 भुवनस्य (for भ) V1 B Dn हि, M ह (for च) — c) D5 6 कौतूहलं (for °हल) — d) D8 प्रविशद् (submetric) (for प्रविवेश)

44 D1 6 om (hapl) 44b–45a — b) D7 8 अज रांबर, D9 मरजांबर, T1 3 G1 2 4 M4 विरजोंबर (for

वृद्धां पर्यङ्कमासीनां सर्वाभरणभूषिताम् ॥ ४४
स्वस्तीति चाथ तेनोक्ता सा स्त्री प्रत्यवदत्तदा ।
प्रत्युत्थाय च तं विप्रमास्यतामित्युवाच ह ॥ ४५

अष्टावक्र उवाच ।

सर्वाः स्वानालयान्यान्तु एका मामुपतिष्ठतु ।
सुप्रज्ञाता सुप्रशान्ता शेषा गच्छन्तु च्छन्दतः ॥ ४६
ततः प्रदक्षिणीकृत्य कन्यास्तास्तमृषिं तदा ।
निराक्रामन्गृहात्तस्मात्सा वृद्धाथ व्यतिष्ठत ॥ ४७
अथ तां संविशन्प्राह शयने भास्वरे तदा ।
त्वयापि सुप्यतां भद्रे रजनी ह्यतिवर्तते ॥ ४८
संलापात्तेन विप्रेण तथा सा तत्र भाषिता ।
द्वितीये शयने दिव्ये संविवेश महाप्रभे ॥ ४९
अथ सा वेपमानाङ्गी निमित्तं शीतजं तदा ।
व्यपदिश्य महर्षेर्वै शयनं चाध्यरोहत ॥ ५०
स्वागतं स्वागतेनास्तु भगवांस्तामभाषत ।
सोपागूहद्भुजाभ्यां तु ऋषिं प्रीत्या नरर्षभ ॥ ५१
निर्विकारमृषिं चापि काष्ठकुड्योपमं तदा ।
दुःखिता प्रेक्ष्य संजल्पमकार्षीदृषिणा सह ॥ ५२

भर°) — ^{c}) S पर्यंक (for पर्यङ्कम्)

45 D4 6 om 45^{a} (cf v. l. 44) — ^{a}) B2–5 D10 चैव; D8 वाथ, D7–9 स्म च, M च स्म (for चाथ) V1 B1 Dn D5 स्वस्तीति तेन चैवोक्ता, T1 °ति च द्विजेनोक्ता, T2 3 G स्वस्ति चास्त्विति तेनोक्ता — ^{b}) D1–3 तमवदत् (for प्रत्य°) B4 तथा (for तदा) D4 6–9 सा स्त्री भाग्यतरा य(D7 त)दा; T1 2 G1–3 M सा च स्त्री स्वावदत्तथा (T1, 2 M4 °दा), G4 सा स्त्री चास्सावदत्तथा (sic) — T3 om (hapl) 45^{c}–47^{b} — ^{c}) G4 [अ]थ (for च) D3 ते (for त) — ^{d}) D1 प्रत्युवाच (for इत्यु°)

46 T3 om 46 (cf v l 45) — ^{a}) D4 6–9 यात (for यान्तु) D10 नार्थं सर्वालयान्यातु — ^{b}) D1–4 6–9 अनु- (for उप-) — T1 2 om 46^{cd} — ^{c}) G सुप्रज्ञाना (for °ज्ञाता) D1 या (for सु-) V1 B Dn D10 Cn प्रज्ञाता या प्रशाता या, D4–9 सुप्रजा या प्रशाता च ❀ Cn प्रज्ञाता अत्यन्तं ज्ञानवती । ❀

47 T3 om 47^{ab} (of v l 45) — ^{a}) D6 प्रदक्षिणं (for °क्षिणी) — ^{c}) V1 B Dn D10 निश्चक्रमुः; D5 6 M4 निराक्रमन् (for °क्रामन्) — ^{d}) D2 om. सा D1 [अ]वतिष्ठत (for व्यति°) D4 6–9 सा वृद्धा यावतिष्ठत, D5 T1 सा वृद्धा त्वन्व(T1 °च)तिष्ठत, T2 3 G1 3 4 सा वृद्धा चाथ (T3 तत्र) तिष्ठति, M सा वृद्धात्रावतिष्ठति (M3 °स, M4 °ते) — After 47, D10 S (except M3) ins

192* तया संपूजितस्तत्र शयने चातिनिर्मले ।
[T1 G [अ]पि (for [अ]ति)]

48 T2 G3 4 om 48^{ab} — ^{a}) T1 ता स द्विज; M4 संप्रविशन् (for तां संवि°). — ^{b}) B3 Dn3 भासुरे (for भास्वरे) G3 तथा (for तदा) — ^{c}) G1 damaged. T1 समास्यता (for [अ]पि सुप्यता) — ^{d}) Dn3 D4–9 T1 3 व्यति (for ह्यति)

49 G1 damaged — ^{b}) T1 यथा (for तथा). Dn1 n3 भद्र, D4 6–9 तेन (for तत्र) — D1 om. (hapl) 49^{c}–51^{b} — ^{d}) T1 नानारत्न-, T2 3 G2–4 सा विवेश (for संवि°) D10 प्रभा (for प्रभे) D4–9 निवि(D8 °र्वि)वेश महाप्रभा

50 D1 om 50 (cf v l 49) — ^{b}) D4 शीतल; D7 9 सीतजं, T2 3 भीतिजा (for शीतजं) T2 3 G2 4 M तथा (for तदा) T1 निमित्ताच्छीतजात्तथा — V1 om (hapl) 50^{c}–52^{b} — ^{c}) D4–6 विप्रदिश्य, T1 व्यपदेश्य, M4 क्षपदिश्य (for व्यप°) D2 3 च (for वै) — ^{d}) G1 damaged B Dn D10 व्यव(Dn3 °प)रोहत, T G2 3 ह्यध्य°, G4 साध्य°, M1–3 ह्यभ्य°, M4 ह्यस्य° (for चाध्य°) D4–6 शयनीयेध्यरोहत

51 D1 om 51^{ab} (cf v l 49) V1 om 51 (cf v l 50) — ^{a}) D4–9 [आ]शु (for [अ]स्तु) B Dn स्वागतेनागता तां तु (B3 °तं यास्तु); S स्वागतेनागत तेस्तु (T2 °ता तत्र, T3 G1 3 °तं ते तु) — ^{b}) G4 उवाच ह (for अभाषत) B Dn भगवानभ्य(Dn3 °न्प्रत्य)भाषत — ^{c}) D2 4–6 10 [उ]पगूहद् (for [उ]पा°) B3 D4–9 तं (for तु) T1 2 जगृहे सा (T3 सा जग्रहे) भुजाभ्यां तं, T3 G M साजु(M3 4 संजु)गूहे भुजाभ्या त (G4 M3 तु) — ^{d}) D5 10 प्रीता (for प्रीत्या) D1–4 6–9 ऋषिं प्रीता नराधिप

52 V1 om 52^{ab} (cf. v l 50) — ^{a}) D1–5 7–9 दृष्ट्वा (for चापि) — ^{b}) D3 8 G तथा (for तदा) — ^{c}) Dn3 D1 3 4 6–9 T1 सकल्पम् (for संज°)

ब्रह्मन्न कामकारोऽस्ति स्त्रीणां पुरुषतो धृतिः ।
कामेन मोहिता चाहं त्वां भजन्तीं भजस्व माम् ॥ ५३
प्रहृष्टो भव विप्रर्षे समागच्छ मया सह ।
उपगूह च मां विप्र कामार्ताहं भृशं त्वयि ॥ ५४
एतद्धि तव धर्मात्मंस्तपसः पूज्यते फलम् ।
प्रार्थितं दर्शनादेव भजमानां भजस्व माम् ॥ ५५
सद्म चेदं वनं चेदं यच्चान्यदपि पश्यसि ।
प्रभुत्वं तव सर्वत्र मयि चैव न संशयः ॥ ५६
सर्वान्कामान्विधास्यामि रमस्व सहितो मया ।
रमणीये वने विप्र सर्वकामफलप्रदे ॥ ५७
त्वद्वशाहं भविष्यामि रंस्यसे च मया सह ।
सर्वान्कामानुपाश्नानो ये दिव्या ये च मानुषाः ॥ ५८
नातः परं हि नारीणां कार्यं किंचन विद्यते ।
यथा पुरुषसंसर्गः परमेतद्धि नः फलम् ॥ ५९
आत्मच्छन्देन वर्तन्ते नार्यो मन्मथचोदिताः ।
न च दह्यन्ति गच्छन्त्यः सुतप्तैरपि पांसुभिः ॥ ६०

अष्टावक्र उवाच ।

परदारानहं भद्रे न गच्छेयं कथंचन ।

— d) D1-8 अकरोद् (for अकार्षीद्)

53 a) D8 भगवन् (for ब्रह्मन्) M1-3 कामकारे (for °रो) V1 B Dn ब्रह्मन् का(Dn3 °न्मका)मतोन्या(Dn3 °तो ना)स्ति, D4-7 9 भगवा(D7 9 °न्)न्काम कालोस्ति — b) D8 अकरतो (for पुरुषतो) — c) Dn2 D8 मोदिता (for मोहिता) — D1 repeats 53d after the first occurrence of 54cd — d) Dn3 त्वा, D1-6 तां (for त्वां) B2 damaged, Dn D1 (both times) 2 3 5 त्वां भजती, D10 भजती त्वा (for त्वां भजन्तीं)

54 T2 G2 om (hapl) 54-55 — a) V1 Dn1 प्रविष्टो (for प्रहृष्टो) — b) M4 समागच्छन् (for °गच्छ) — D1 repeats 54cd after the second occurrence of 53d — c) B2 4 5 D10 T1 उपगूहस्व (for °ह च) — d) T1 M सु (for [अ]हं) T3 G1 3 4 कामार्ता सुभृशं त्वया

55 T2 G2 om 55 (cf v 1 54) — a) Dn1 धर्मत्व (for धर्मात्मन्) — b) D10 पूर्यते, T1 कुर्वत (for पूज्यते) — c) D1-8 प्रार्थितो, T1 तां (for °तं) D7 एव (for एव)

56 a) V1 B2 (marg) Dn1, n3 D8 मम (for सद्म) V1 B Dn D2 10 M4 धन (for वन) V1 B Dn D10 सर्वं, D1 8 देयं (for the second चेदं) D4-9 ब्रह्मस्तवेदं भवन — T1 om 56cd — c) D5 भव (for तव) V1 B2-5 Dn प्रभुस्त्व भव (Dn3 मम) सर्वत्र — d) B1 D10 मम (for मयि) B2 D5 मयि चैवमसंशय

57 c) B3 रमणीय (for °ये) — d) B5 -फलप्रद, D2 प्रदं (for °प्रदे)

58 a) D10 प्रवत्स्यामि (for भविष्यामि) — b) D1 2 रम्यसे च, D5 M4 रस्यसे चेन्, T1 रमस्वेह, T2 3 G क्रीडस्विह (for रस्यसे च) — c) V1 T1 G2 M उपाश्नासि; Dn2 °श्नीमो, D2 °श्नामो, D10 T2 3 G1 3 4 भवाप्नोषि (for उपाश्नानो)

59 b) V1 B1-3 5 Dn D10 विद्यते च कथ(B2 Dn °दा)चन; B4 M1-3 कार्यं विद्यति किंचन, T G M4 विद्यते कार्यमण्वपि — c) T3 यो वा (for यथा) T1 ससर्गात् — d) G2 परं (for फलम्) T G1 3 4 M फलमेतद्धि न परं

60 a) B3 D1-8 अथ (for आत्म-) — b) D1-6 मोहिता, D7 9 नोदिता (for चो°) — c) M3 हि (for च) D1-8 दह्यते च, D5 च तप्यति, D7 च मुह्यति (for च दह्यन्ति) T2 [अ]गच्छंत्य, G2 4 गच्छंति (for गच्छन्त्य) — d) Some MSS पांशुभिः (for पांसुभि)

61 b) T1 हीच्छेय (for ग°) B4 D2 3 5 कदाचन (for कथं) — c) B5 D2 सर्व- (for धर्म). Dn1 D8 -शास्त्रज्ञे (for -शास्त्रेषु) — d) D2 गामिनं; some MSS मर्षण (for मर्शनम्) — After 61, D10 S ins

193* शूद्रक्षेत्रे ब्रह्महत्या प्रायश्चित्तमथोच्यते ।
पुनश्च पातकं दृष्टं विप्रक्षेत्रे विशेषत ।

[(L 1) T1 अन्यक्षेत्रे ब्रह्महत्यां (for the prior half). T1 M1-3 इहेष्यते, M4 इहोच्यते (for अथो°)]

62 M1-3 repeat 62ab after 194* — a) B3 4 Dn2 D3, 8 9 T1 G1 2 4 निर्वेष्टु (for निवेष्टु) T G M1-3 (last three first time) 4 -कामोह (for -काम मा).

दूषितं धर्मशास्त्रेषु परदाराभिमर्शनम् ॥ ६१
भद्रे निवेष्टुकामं मां विद्धि सत्येन वै शपे ।
विषयेष्वनभिज्ञोऽहं धर्मार्थं किल संततिः ॥ ६२
एवं लोकान्गमिष्यामि पुत्रैरिति न संशयः ।
भद्रे धर्मं विजानीष्व ज्ञात्वा चोपरमस्व ह ॥ ६३

स्त्र्युवाच ।

नानिलोऽग्निर्न वरुणो न चान्ये त्रिदशा द्विज ।
प्रियाः स्त्रीणां यथा कामो रतिशीला हि योषितः ॥ ६४
सहस्रैका यता नारी प्राप्नोतीह कदाचन ।
तथा शतसहस्रेषु यदि काचित्पतिव्रता ॥ ६५
नैता जानन्ति पितरं न कुलं न च मातरम् ।
न भ्रातॄन्न च भर्तारं न पुत्रान्न च देवरान् ॥ ६६
लीलायन्त्यः कुलं घ्नन्ति कूलानीव सरिद्वराः ।
दोषांश्च मन्दान्मन्दासु प्रजापतिरभाषत ॥ ६७

भीष्म उवाच ।

ततः स ऋषिरेकाग्रस्तां स्त्रियं प्रत्यभाषत ।
आस्यतां रुचिरं छन्दः किं वा कार्यं ब्रवीहि मे ॥ ६८
सा स्त्री प्रोवाच भगवन्द्रक्ष्यसे देशकालतः ।
वस तावन्महाप्राज्ञ कृतकृत्यो गमिष्यसि ॥ ६९
ब्रह्मर्षिस्तामथोवाच स तथेति युधिष्ठिर ।

— ^{b}) D1–9 M1–8 (last three second time) ते (for वै) T1 तदेवं निश्चयो मम, T2 3 G1 3 4 M1–8 (last three first time) 4 तत्रावकिरण मम — After 62^{ab}, D10 S ins

194* प्रायश्चित्त महदतो दारग्रहणपूर्वकम् ।
बीजं न शुध्यते वोढुरस्य चाकृतनिष्कृते ।
मातृत पितृत शुद्धो ज्ञेय पुत्रो यथार्थत ।

[T1 om line 1 — (L 1) M1–8 -पूर्विके, M4 -पूर्वके (for -पूर्वकम्) — (L 2) T1 न च शुध्यत्यनिष्कृते (for the post half) — (L 3) G1 शुद्धो (for पुत्रो) M1–8 यथार्थक (for °त)]

— ^{d}) D1–9 पुत्रार्थं, S आत्मार्था (T1 G2 M1–8 °र्थं) (for धर्मार्थं)

63 ^{b}) M1–8 अस्मि (for इति) — ^{c}) V1 B Dn D5 10 विजानीहि (for °ष्व) — ^{d}) D4–9 हि, T1 G1 2 4 च (for ह)

64 ^{b}) D1–4 6–9 [अ]पि (for [अ]न्ये) — ^{c}) D1–6 प्रिय (for प्रिया)

65 ^{a}) V1 B Dn D8 10 सहस्रे किल नारीणां, D1–8 °स्रैकी यता नारी, D7 °स्रैकायना नारी, T1 °स्रेषु रतिं नारी, T2 3 G M °स्रैनं रतिर्ना(M2 3 °तिं ना)री — ^{b}) V1 B Dn D8 प्राप्यैतैका, D10 प्राप्नैका, T1 प्राप्नोति ह, T2 3 G1 3 4 °प्नोति हि, G2 प्यैतीह (for प्राप्नोतीह) — ^{c}) M2 3 रति (for शत) B2 5 -सहस्रेपि (for °स्रेषु) — ^{d}) D1–8 याति (for यदि) V1 कदाचित् (hypermetric) (for काचित्)

66 ^{a}) S हि (for [ए]ता) — ^{c}) Dn3 शब्द, D8 भ्राता (for भ्रातॄन्) D1 न भ्रातर न भर्तारं — ^{d}) D8 पुत्रं (for पुत्रान्) T1 न पुत्रान्न *वै परान्, T2 न च पुत्राश्च देवरान्

67 ^{a}) D1 M लीलयंत्य, D4 लीलायत्य, D5 लाल यत्य, D10 लीलावत्य, T2 3 G °यिता (for °यन्त्य) — ^{b}) Some MSS कुलानि (for कू) V1 Dn D8 9 T1 M1–8 सरिद्वरा (for °द्वरा) — ^{c}) D10 सर्वान् (for मन्दान्) V1 B8 Dn दोषान्सर्वांश्च मत्वाशु, B1 3 4 5 दोषाश्च सर्वान्मत्वाशु, D1 दोषानमंदान्मदासु, D4–6 8 9 दोषाश्च मदमदाश्च

68 G om the ref — ^{a}) D1–9 मुनिर् (for ऋषिर्) M4 एकाग्रा (for °ग्रस्) — ^{b}) D1 7–9 तां स्त्रियं प्रत्युवाच ह — Before 68^{cd}, T2 3 G1–3 ins भीष्म — ^{c}) V1 B1 Dn1 n2 M4 रुचितश्छद, B3 3 5 °त (B5 °रं) छंदात्, B4 स्वभितश्छदात्, Dn3 D4 रुचिरश्छद, D1–8 °रं कर्म, D10 °रश्छद, T1 °रं छद, T2 3 °रच्छद, G1 रुधिर छद, G3 रुचिर शब्द°, M1 °रच्छद, M2 3 °तश्छद (for °रं छन्द) — ^{d}) V1 B1 3 Dn D1 10 च (for वा) D1–9 वदस्व मे; T2 3 G ब्रवीमि ते (for °हि मे)

69 ^{a}) V1 B1 Dn1 D7 10 भगवान्, S यत्कार्यं (for भगवन्) — ^{b}) D1 प्रेक्ष्यसे, D9 प्रक्ष्यसे, T G ज्ञास्यसे (for द्रक्ष्यसे) — ^{c}) V1 B Dn D10 महाभाग, D1 °प्रज्ञ (for °प्राज्ञ) — ^{d}) V1 B2–5 Dn D1–10 T1 G3 4 भविष्यसि (for गमि°)

70 ^{a}) G3 transp अथ and उवाच — ^{c}) D8 वस्स्येयं, D4–6 वसेयं, D7–10 वसेह, T1 तस्सहो (sic) (for वस्स्येऽह) B1 तावद् (for या) G3 उरसंगे (for उरसाहो) T2 3 G1 2 4 वसेहं तावदुरसगे — ^{d})

वत्स्येऽहं यावदुत्साहो भवत्या नात्र संशयः ॥ ७०
अथर्षिरभिसंप्रेक्ष्य स्त्रियं तां जरयान्विताम् ।
चिन्तां परमिकां भेजे संतप्त इव चाभवत् ॥ ७१
यद्यदङ्गं हि सोऽपश्यत्तस्या विप्रर्षभस्तदा ।
नारमत्तत्र तत्रास्य दृष्टी रूपपराजिता ॥ ७२
देवतेयं गृहस्यास्य शापान्नूनं विरूपिता ।
अस्याश्च कारणं वेत्तुं न युक्तं सहसा मया ॥ ७३
इति चिन्ताविषक्तस्य तमर्थं ज्ञातुमिच्छतः ।
व्यगमत्तदहःशेषं मनसा व्याकुलेन तु ॥ ७४
अथ सा स्त्री तदोवाच भगवन्पश्य वै रवेः ।
रूपं संध्याभ्रसंयुक्तं किमुपस्थाप्यतां तव ॥ ७५
स उवाच तदा तां स्त्रीं स्नानोदकमिहानय ।
उपासिष्ये ततः संध्यां वाग्यतो नियतेन्द्रियः ॥ ७६

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि विंशतितमोऽध्यायः ॥ २० ॥

२१

भीष्म उवाच ।
अथ सा स्त्री तमुक्त्वा तु विप्रमेवं भवत्विति ।
तैलं दिव्यमुपादाय स्नानशाटीमुपानयत् ॥ १
अनुज्ञाता च मुनिना सा स्त्री तेन महात्मना ।

Dn1 सश्चय (for संशय)

71 ᵃ) D4 सर्षिर् (hypermetric) D1 5–9 अथ सर्षिरभिप्रेक्ष्य —ᵇ) D4 6 तां स्त्रीं (submetric), D5 7–9 तां स्त्रिय (by transp) V1 B1–3 5 Dn D10 जरयार्दितां, D1–3 °सान्वितां; D5 वै जरान्विता (for जरयान्विताम्) —ᶜ) D1–9 लेभे (for भेजे)

72 ᵃ) T1 यद्येव सर्षितोपश्यद् (sic) —ᵇ) V1 B1.5 D1 (sup lin as in text) 2 तया (for तदा) B4 विस्मितो मुनिसत्तम· —ᶜ) D2 3 तस्य (for the first तत्र) —ᵈ) Dn2 D3 9 दृष्टा, D3 न च, D4 6 7 दृष्ट्वा (for दृष्टी) V1 B Dn D5 10 विरागिता (B4 °गत), T3 -परिखिज (sic), G1 -पर जिता (for परा)

73 ᵇ) V1 B Dn किं नु, D3 मूत (for नून) D2 विरूपता, S पिणी (for पिता) —ᶜ) D1 3 5 9 अस्या नु, D3 यस्या तु, D4 अस्या नु (for अस्याश्च) B1 वक्तु (for वेत्तुं) —ᵈ) S शक्य (for युक्त)

74 ᵃ) V1 विरिक्तस्य, B2 5 Dn D5 T2 विवि, B3 विमु° (for -विषक्तस्य) D1–4 6–9 अथ चिंतयतस्तस्य, T3 इति चिंताविशत्तस्य —ᵇ) T G1 3 4 श्रोतुम् (for ज्ञा) —ᶜ) V1 B Dn व्यगच्छत् (for मत्) S व्यगमद्रात्रिशेष स (T2 षेण, M षं तन्) —ᵈ) D4 om from मनसा up to उवाच (in 76ᵃ)

75 D4 om 75 (cf v l 74) —ᵃ) G4 त (for सा) V1 B Dn D3 6 T3 तथा, G2 सदा (for तदा) —ᵇ) S अस्य (G1 तस्य) (for पश्य) D1 2 7 खे (for वै) Dn3 रविं (for रवे) —ᶜ) V1 B3–5 Dn1 n2 D1 3 5–7 9 10 T3 G1 3 4 संरक्तं (for सयुक्त) —ᵈ) D5–7 9 उव (for उप) B4 D1.2 -स्थास्यतां (for स्थाप्यता) D1–3 त्वया (for तव)

76 D4 om up to उवाच (cf. v l 74) —ᵃ) V1 B Dn ततस्ता स्त्रीं, D7 तदानीं स्त्रीं; T3 स्त्रिय तां वै (for तदा ता स्त्रीं)

Colophon om in D10 —*Parvan name* B1 2 4 Dn3 D1 3 शांति —*Sub-parvan* V1 B Dn D1–3 M दानधर्म —*Adhy name* V1 B1.2 4 5 Dn2 n3 D1–3 7–9 अष्टावक्रदिक्संवाद, Dn1 अष्टावक्रादिसवाद; T2 G1 सहधर्माख्याने अष्टावक्रस्त्रीसंवाद॰, M दिगष्टावक्रसवादे स्त्रीदर्शन —*Adhy no* (figures, words or both) Dn1 19, D7 9 16, T1 M 46, T2 3 G2 4 52, G1 3 47 —*Śloka no* Dn1 104, D4 75

21

1 ᵃ) G1 partly damaged V1 B1 2 (marg) 3 Dn उवाच, D1 उक्तवाय, D4–9 उक्त्वैव (D4 वं) (for उक्त्वा तु) —ᵇ) V1 B1–3 Dn D10 G2 बाढम्,

अथास्य तैलेनाङ्गानि सर्वाण्येवाभ्यमृक्षयत् ॥ २
शनैश्चोत्सादितस्तत्र स्नानशालामुपागमत् ।
भद्रासनं ततश्चित्रं ऋषिरन्वाविशन्नवम् ॥ ३
अथोपविष्टश्च यदा तस्मिन्भद्रासने तदा ।
स्नापयामास शनकैस्तमृषिं सुखहस्तवत् ।
दिव्यं च विधिवच्चक्रे सोपचारं मुनेस्तदा ॥ ४
स तेन सुसुखोष्णेन तस्या हस्तसुखेन च ।
व्यतीतां रजनीं कृत्स्नां नाजानात्स महाव्रतः ॥ ५
तत उत्थाय स मुनिस्तदा परमविस्मितः ।
पूर्वस्यां दिशि सूर्यं च सोऽपश्यदुदितं दिवि ॥ ६
तस्य बुद्धिरियं किं नु मोहस्तत्त्वमिदं भवेत् ।
अथोपास्य सहस्रांशुं किं करोमीत्युवाच ताम् ॥ ७
सा चामृतरसप्रख्यमृषेरन्नमुपाहरत् ।
तस्य स्वादुतयान्नस्य न प्रभूतं चकार सः ।
व्यगमच्चाप्यहःशेषं ततः संध्यागमत्पुनः ॥ ८
अथ स्त्री भगवन्तं सा सुप्यतामित्यचोदयत् ।

B8 वाचम् (for विप्रम्) — ^{c}) D1–9 दिव्य तैलम् (by transp). S उपानीय (for °दाय) — ^{d}) D5 दिव्य- (for स्नान-) B8 T1 -शालाम्, B5 साटीम्, D4 6 7 9 सारीम् (for शाटीम्)

2 G1 partly damaged for 2^{cd} — ^{d}) V1 B Dn8 [अ]भ्यम्रक्षयत्, Dn2 °मृक्षत, D4–9 °षिंचयत्, D10 °मर्दयत्, T1 8 भ्यमर्दयत्, T2 G1–8 M4 भ्यमृ(G1 °म्र) क्षयत्, M1–8 [अ]भ्यमृंक्षयत् (for °मृक्षयत्)

3 G1 damaged T1 om 3^{ab}, D10 reads the same twice — ^{a}) D10 (second time) शतैश् (for शनैश्). B8 T2 8 G2–4 M1–8 [आ]च्छादितस्, B4 [उ]त्थारितस्, D10 (both times) [उ]त्थापितस्, M4 छादितस् (for [उ]त्सा°) D2 शतैश्चोत्साद्य तं तत्र, D4–9 स शनैश्चोदितस्तत्र — ^{b}) D1–8 10 (both times) उपानयत् (for °गमत्) — ^{c}) B1 T1 G2 4 M4 तत्र (for ततश्) — ^{d}) B1 8 4 Dn अन्वगमन् (for अन्वाविशन्) T8 तदा (for नवम्)

4 G1 partly damaged — ^{a}) V1 उपो*विष्टश्, B1 अथो*विष्टश् (for अथोपविष्टश्) T1 तदा (for यदा) D1–4 6–9 तत्रो(D4 यो)पविष्ट प्रयता (D1–8 च तथा), D5 तत्रोपविष्ट प्रयतस्, M4 अथोपविष्टं च तदा — ^{b}) D1–9 शुभे, T1 द्विज, M4 तथा (for तदा) — ^{cd}) D8 transp शनकै and तमृषिं — ^{c}) G1 द्रव्य (for दिव्य) M1–8 विविध (for विधिवच्)

5 ^{a}) D8 om (hapl) from स तेन up to तदा (in 6^{b}) D1–8 स तैलेन, S जलेन सु- (T1 तु, T2 8 G8 4 स) (for स तेन सु) D7 स तेन स तुषोष्णेन (sic) — ^{b}) T2 8 G1 8 4 M4 तस्य (for तस्या) D1 5 7–9 -गतेन (for सुखेन) — ^{d}) G1 partly damaged B1 Dn1 n2 D1 4 7–9 नाजनत्सु (Dn1 n2 D9 °त्स), B4 नाज्ञायत, D5 न जानत्स (for नाजानात्स) D2 8 महातपा (for °व्रत)

6 D6 om up to तदा (in 6^{b}) (of v 1 5) — ^{a}) Dn8 तत्र (for तत) — ^{b}) D1 8 तत (for तदा) — ^{c}) D2 4–7 9 वा (for च) — ^{d}) D2 विदितं (for उ°) D4 6–9 भुवि (for दिवि) — After 6, S ins

195* सध्योपासनमित्याहो सर्वपापहर नमे ।

[G2 इत्याहु ; M अथाह (M1 °ह) (for इत्याहो)]

7 ^{a}) Dn1 n2 D1–8 5–10 M8 तु (for नु) — ^{b}) D2 8 नु किं (for भवेत्) — ^{d}) D8 यत् (for ताम्). M1–8 आह्निकानि चकार स

8 D8 om 8^{ab} — ^{b}) D1 2 4–9 उपानयत् (for °हरत्) — ^{c}) D10 तस्य स्वादुरसान्नस्य — ^{d}) B8 ह, D8 क (for स) — ^{e}) D10 G2 8 -शेषस् — ^{f}) T2 पुन (for तत) — For 8^{ef}, D1–9 subst.

196* भुञ्जतोऽभ्यागमदह्नस्तत सध्याभवत्प्रभो ।
[D7 9 [ऽ]त्यागमद् (for [ऽ]भ्या°)]

9 ^{a}) T1 त (for स्त्री) V1 B Dn D10 अथ सा स्त्री भगवत — ^{b}) B2 अपि (for इति) D1–9 [अ]नोदयत्, M4 चोदयत् (for [अ]चोदयत्) — ^{c}) D1–6 [ए]व (for चै) — ^{d}) D5 8 तस्य (for तस्याश्) D5 [अ]स्ति (for च) D4 6 7 9 मुनिर्जग्रिन्न सुसवान् — After 9, V1 B Dn D5 8 10 ins

197* पृथक्चैव तथा सुप्तौ सा स्त्री स च मुनिस्तदा ।
अथार्धरात्रे सा स्त्री तु शयन तदुपागमत् ।

[(L 1) V1 B1. 2 4 Dn8 D8 तदा (for तथा) D8 सुप्त्वा (for सुप्तौ) B1 damaged D8 वै स ; D10 च स (by transp) B1 महामुनि (for मुनिस्तदा) — (L 2) B5 Dn1 n2 तथा (for अथ) D8 om रात्रे]

तत्र वै शयने दिव्ये तस्य तस्याश्च कल्पिते ॥ ९

अष्टावक्र उवाच ।

न भद्रे परदारेषु मनो मे संप्रसज्जति ।
उत्तिष्ठ भद्रे भद्रं ते स्वप वै विरमस्व च ॥ १०

भीष्म उवाच ।

सा तदा तेन विप्रेण तथा धृत्या निवर्तिता ।
स्वतन्त्रास्मीत्युवाचैनं न धर्मच्छलमस्ति ते ॥ ११

अष्टावक्र उवाच ।

नास्ति स्वतन्त्रता स्त्रीणामस्वतन्त्रा हि योषितः ।
प्रजापतिमतं ह्येतन्न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ॥ १२

स्त्र्युवाच ।

बाधते मैथुनं विप्र मम भक्तिं च पश्य वै ।
अधर्मं प्राप्स्यसे विप्र यन्मां त्वं नाभिनन्दसि ॥ १३

अष्टावक्र उवाच ।

हरन्ति दोषजातानि नरं जातं यथेच्छकम् ।
प्रभवामि सदा धृत्या भद्रे स्व शयनं व्रज ॥ १४

स्त्र्युवाच ।

शिरसा प्रणमे विप्र प्रसादं कर्तुमर्हसि ।
भूमौ निपतमानायाः शरणं भव मेऽनघ ॥ १५
यदि वा दोषजातं त्वं परदारेषु पश्यसि ।
आत्मानं स्पर्शयाम्यद्य पाणिं गृह्णीष्व मे द्विज ॥ १६
न दोषो भविता चैव सत्येनैतद्ब्रवीम्यहम् ।
स्वतन्त्रां मां विजानीहि योऽधर्मः सोऽस्तु वै मयि ॥ १७

अष्टावक्र उवाच ।

स्वतन्त्रा त्वं कथं भद्रे ब्रूहि कारणमत्र वै ।
नास्ति लोके हि काचित्स्त्री या वै स्वातन्त्र्यमर्हति ॥ १८

---

10 M1 om (hapl) 10–11 —[b]) G4 न (for सं) Dn3 D1–3 7 T1 -प्रसजते —[c]) D10 गच्छ (for भद्रे) —[d]) V1 B Dn D5 8 10 G2 स्वयं वै, D4 स्वपदैद्, T G1 3 4 M2–4 स्वापं वै (for स्वप वै) D1–3 स्वप चैवारमस्व च (D3 म स्वयं)

11 M1 om 11 (cf v l 10) —[a]) D1–4 6–9 तथा (for तदा) D6 G4 [अ]नेन (for तेन) —[b]) D1–3 स्वय, D5 तया; T1 तत्र, T2 3 G M3 तदा (for तथा) V1 D4–9 वृत्त्या, B1 5 Dn3 -वृत्ता, Dn1 n2 तेन (for धृत्या) —[c]) B2 (marg) स्त्री (for [अ]स्मि) V1 B (except B4) Dn D10 [ऋ]षिं, T G [इ]द (for [ए]नं) —[d]) B4 T G1 3 4 M4 [अ]धर्मच्छल(B4 °भय; T1 °फल)म्, D4 5 9 धर्मे छलम् (for धर्मच्छलम्)

12 [c]) D2 3 प्राजापत्य (for प्रजापति) T2 प्रजापतीति वै तत्रं

13 After 13[ab], D1–3 7 9 read 15[c]–17[d] D4 om 13[c]–15[b] D6 om 13[c]–14[d] T3 om (hapl) 13[d]–15[a] —[d]) D9 M4 मा (for मां)

14 D4 6 T3 om 14 (cf v l 13) —[a]) B4 वंहति (for हरन्ति) —[b]) B2 यात, B3 यांत, B4 यांति, D1 दात (for जात) B5 यथेप्सक (for °च्छकम्) B1 नर यात यथेच्छुक, D2 नर दात यह च्छक, D7–9 नरं वृत्तपरिच्युतं, T1 G M नरामिंद्रियकिंकरं —[c]) D10 यथा (for सदा) D1 2 7–9 न स(D7 प्रस)जे प(D7 9 °जेरप)रदारेषु, T1 G1 3 4 M4 प्रभवाम्यहं स्वयं धृत्या (hypermetric), G3 M1 3 भवाम्यहं स्वयं धृत्या —[d]) Dn1 n2 D1–3 7 G1 3 4 M2 स्व-, Dn3 M4 त्व (for स्वं) B1 D1 2 भज (for व्रज)

15 D4 om 15[ab], T3 om 15[a] (for both, cf v l 13) D5 reads 15[ab] after 17 —[b]) B4 D1 अर्हति — After 15[ab], D5 ins 198* D1–3 7 9 read 15[c]–17[d] after 13[ab] —[c]) T1 2 G1–3 M1 3 हि (for नि) —[d]) B4 D1–10 transp भव and मे

16 For the sequence in D1–3 7 9, cf v l 15 —[a]) D6–9 M4 स्वं (for त्वं) —[d]) D5 T G1, 3 4 M4 [ऽ]नघ (for द्विज) — After 16, D4 6 ins 198*

17 For the sequence in D1–3 7 9, cf v l 15 D4 6 om 17 —[a]) B3 5 D1 3 चैव, B4 ते च (for चैव) —[b]) G1 damaged D1 3 [ए]व, D7 9 [ए]व (for [ए]तद्) D5 ते (for [अ]हम्) —[d]) D10 S वो (for वै) — After 17, D5 reads 15[ab] V1 B Dn D2 7–10 ins after 17 D4 6 after 16 D5 after 15[ab]

198* त्वय्यावेशितचित्ता च स्वतन्त्रास्मि भजस्व माम् ।
[D2 त्वदावेशित (for त्वय्या°) D4 5 9 चित्तां D5–9 स्वतन्त्रा च (for स्वतन्त्रास्मि)]

18 D1 om 18 — After the ref M4 ins .

22

पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ।
पुत्राश्च स्थविरीभावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ॥ १९

रुयुवाच ।

कौमारं ब्रह्मचर्यं मे कन्यैवास्मि न संशयः ।
कुरु मा विमतिं विप्र श्रद्धां विजहि मा मम ॥ २०

अष्टावक्र उवाच ।

यथा मम तथा तुभ्यं यथा तव तथा मम ।
जिज्ञासेयमृषेस्तस्य विघ्नः सत्यं नु किं भवेत् ॥ २१

आश्चर्यं परमं हीदं किं नु श्रेयो हि मे भवेत् ।
दिव्याभरणवस्त्रा हि कन्येयं मामुपस्थिता ॥ २२

किं त्वस्याः परमं रूपं जीर्णमासीत्कथं पुनः ।
कन्यारूपमिहाद्यैव किमिहात्रोत्तरं भवेत् ॥ २३

यथा परं शक्तिधृतेर्न व्युत्थास्ये कथंचन ।
न रोचये हि व्युत्थानं धृत्यैवं साधयाम्यहम् ॥ २४

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि एकविंशतितमोऽध्यायः ॥ २१ ॥

199* अन्यत्कर्मं न चान्यस्य स्वातन्त्र्यं तत्र युज्यते ।
— a) G1 partly damaged D7 8 [अ]स्ति, D1–10 हि, T1 G2 4 स्त्री ; T2 8 G8 [अ]स्ति (for स्व) — b) D4 तत्र (for अत्र) S मे (for वै) — G1 damaged for 18cd — c) G4 लोकेषु (for लोके हि) T1 M1–8 transp काचित् and स्त्री V1 B Dn D10 T2 8 G2 8 नास्ति त्रिलोके (T2 8 G2 8 लोकेषु) स्त्री काचिद् , D2 8 नास्ति काचिद्धि लोके वै — d) D2 8 स्त्री (for वै)

19 = (var) Manu 9 3 D1–4 9 om (hapl) 19 — a) B4 Dn3 S पुत्र(B4 °त्रा)स्तु (for पुत्राश्च) V1 B1–4 Dn8 D10 स्थाविरे (for स्थविरी) B5 Dn1 D8 पुत्राश्च स्था(B5 Dn1 स्थ)विरे काले, D5–7 पुत्रा स्थविरभावेपि — d) V1 B Dn नास्ति स्त्रीणां स्वतन्त्रता — After 19, T G ins

200* न वृद्धामक्षमां मन्ये न चेच्छा त्वयि मेऽनघे ।
[G2 अक्षतां (for °मां)]

20 a) D4 6 कौमारे, D7 9 °र (for °र) — b) Dn3 D9 [इ]व, D2 8 च (for [ए]व) T1 न कस्यै-वास्मि सशय (sic) — c) D7–9 T8 विरतिं (for विमतिं) V1 B Dn D5 10 पत्नीं कुरुष्व मा विप्र, D4 कुमारे विप्र वृद्धेति, D6 कुमारे विरतिं विप्र — d) M1 शुद्धा (for श्रद्धा) B1 मा (for मा) M1–8 मयि (for मम) D1–8 श्रद्धा मे (D2 om मे) विजहीहि मा, D1–9 वृद्धेति (D4 om) जहि मा च मा, T1 श्रद्धा स्व जहि मा मयि, T2 8 G M4 श्रद्धा जहिहि मा मयि

21 S om the ref — a) T2 8 G काम (for मम) B5 यथा (for तथा) T8 मह्य (for तुभ्य) — b) B2 पश्य, D7 तथा (for यथा) V1 B Dn D10 तुभ्य (for तव) D1 (*sup lin* as in text) यथा (for तथा) — After 21ab, B4 5 ins

201* अष्टावक्रोऽथ स मुनिश्चिन्तयामास विस्मितः ।

— Before 21cd, S (except M8) ins अष्टावक्र — d) T1 corrupt. V1 B1 2 4 Dn G8 न, B8 D5 10 G1 तु (for नु)

22 D8 om (hapl) 22ab — b) Dn D5 7 8 G1. 4 किं तु, D10 विघ्नं (for किं नु) T1 नु (for हि) — c) D7 -वस्त्राणि (for -वस्त्रा हि) — d) D1 8 4 6 7 मामुपास्थिता, T2 8 G1 2 4 समुपस्थिता

23 a) D5 T2 8 G तस्या, M1–8 न्वस्या (for त्वस्या) B1 om परमं — b) G8 कीर्णम् (for जी°) D4–10 T1 कथचन (for कथ पुन) — c) V1 B8 Dn D4 6–9 इहाद्यैवं, D10 इदं चैव (for इहाद्यैव) — d) V1 B Dn D10 G2 इव, T1 मम (for इह)

24 D2 3 om 24ab — a) D1 धृत शक्त्या (for शक्तिधृतेर्) D4–9 य(D5 त)था वृत्ते पर भक्त्या, D10 S यथा मे परमा शक्ति(T8 शाति)र् — b) T2 G द्युत्थास्ये, T8 ह्यर्थर्थे (for व्युत्थास्ये) D1 कदाचन (for कथं) — c) V1 B Dn रोचते हि, D1–9 रोच येह, D10 °येय (for रोचये हि) T2 8 G न रोचये ह्यभ्युत्थान ❀ Cn व्युत्थान धर्मातिक्रमम् । ❀ — d) S [ए]ना (for [ए]व) T1 च (for [अ]हम्) V1 B Dn सत्येनासादयाम्यह, D1–9 वृ(D1 8 ह)त्यैतं साध (D2 8 बाध , D5 धार)यिष्यति, D10 धृत्यैना श्रद्-याम्यह

२२

युधिष्ठिर उवाच ।
न बिभेति कथं सा स्त्री शापस्य परमद्युतेः ।
कथं निवृत्तो भगवांस्तद्भवान्प्रब्रवीतु मे ॥ १
भीष्म उवाच ।
अष्टावक्रोऽन्वपृच्छत्तां रूपं विकुरुषे कथम् ।
न चानृतं ते वक्तव्यं ब्रूहि ब्राह्मणकाम्यया ॥ २
स्त्र्युवाच ।
द्यावापृथिवीमात्रैषा काम्या ब्राह्मणसत्तम ।
शृणुष्वावहितः सर्वं यदिदं सत्यविक्रम ॥ ३
उत्तरां मां दिशं विद्धि दृष्टं स्त्रीचापलं च ते ।
अव्युत्थानेन ते लोका जिताः सत्यपराक्रम ॥ ४
जिज्ञासेयं प्रयुक्ता मे स्थिरीकर्तुं तवानघ ।
स्थविराणामपि स्त्रीणां बाधते मैथुनज्वरः ॥ ५
तुष्टः पितामहस्तेऽद्य तथा देवाः सवासवाः ।
स त्वं येन च कार्येण संप्राप्तो भगवानिह ॥ ६
प्रेषितस्तेन विप्रेण कन्यापित्रा द्विजर्षभ ।

Colophon. — *Parvan name* B1 4 Dn8 D1 शांति, — *Sub-parvan* V1 B2-5 Dn D1, 3 10 M दानधर्म — *Adhy name* V1 B1, 2 4 5 Dn D1-8 7-9 अष्टावक्रदिक्संवाद, D10 अष्टावक्रसंवाद, T2 सद्धर्माख्याने अष्टावक्रस्त्रीसंवादे स्त्रीस्वातन्त्र्यताभावकथनं, G1 स्त्रीस्वातन्त्र्यताभावकथन, M दिगष्टावक्रसंवादे सुरूप(M4 °तर)प्रख्यान — *Adhy no* (figures, words or both) V1 Dn1 20, D5 19, D7 9 17, D10 18, T1 M 47, T3 8 G2 4 53, G1 3 48 — *Śloka no* Dn1 25, D4 22

22

1 a) M1-3 साध्वी (for सा स्त्री) — b) Dn1 n2 D10 शापाच्च (for शापस्य) V1 B1 Dn1 D2 9 द्युते (for द्युतेः) — c) B1 om कथं D8 भगवस् — d) D6 T1 om (hapl) तद्भवान् V1 तद्भवान्प्रब्रवीहि मे, D8 न्वक्तुमर्हसि

2 a) B1 [ऽ]नुप्रच्छन्, D4 6 [ऽ]थ पृ, D1-9 [ऽ]प्यपृ° (for ऽन्वपृ) — c) D8 तव (for न च) — d) D4 6 तथ्य तद्ब्रूहि काम्यया, D8 9 वक्तव्य ब्रूहि का

3 T1 om 3^{ab} — a) D1-8 पृथिवि, D4-7 9 व्योर्, D8 द्यौ (for वी) V1 B Dn D10 द्यावापृथिव्योर्यत्रैषा — b) G2 कन्या (for काम्या) — c) M1 सत्यं (for सर्वं) — After 3, the sequence in V1 B Dn D10 is 5^{ab}, 4^{cd}, 4^{ab} and 5^{cd}

4 For the sequence in V1 B Dn D10, cf v 1 3 D5 8 G1 om (hapl) 4 — a) D1 मा (for मां) — b) D1 3 दृश्य (for दृष्ट) — c) B1 5 Dn8 D6 7 9 10 T2 3 G2 3 M4 अभ्यु(Dn8 °भ्यु)त्थानेन (D8 7 9 ने च) ते लोका, D4 ने वने लोका (s10), T1 अनुतापेन ते लोका

5 For the sequence in V1 B Dn D10, cf v 1 3 — a) D1-8 T2 3 G3 प्रवृत्ता (for प्रयुक्ता) D1-4 6-9 ते (for मे) — b) S (except T1) स्थैर्यं (for स्थिरी) D8 त्वया (for तव) — c) M1 स्थाविराणाम् — d) D1-3 M4 मैथुनो; D6-9 °ने (for °न) — After 5, D10 S ins

202* अविश्वसन्न व्यसनी नातिसक्तोऽप्रवासकः ।
विद्वान्सुशीलः पुरुषः सदारः सुखमश्नुते ।

[G1 partly damaged T1 om line 1 —(L 1) D10 G4 अविश्वासान्, G3 °श्वासो (for °श्वसन्) G2 अविश्वसन्नप्यवमन् (for the prior half) —(L 2) T1 om पुरुष]

6 a) D4 6-9 तुष्टा पितामहाद्यास्ते (s10), T G तुष्टा पितामहास्तेऽद्य — After 6^{ab}, M2 ins 203* T1 repeats 6^{cd} after line 3 of 203* — c) G1 partly damaged T2 3 G1-3 सत्य (for स त्वं) D5 प्रकारेण (for च कार्येण) — d) B2 5 D4 6-9 भगवन्

7 a) G1 partly damaged D2 प्रेषिता (for °तस्) — D10 T G1 3 4 M1, 3 ins after 7^{ab} M2 after 6^{ab}

203* निकृति स्त्री भोगपरा प्रियवादाप्रवासनात् ।
रक्ष्यते च कुचेलाद्यैरप्रसङ्गानुवर्तनैः ।
अपर्वास्वनिषिद्धासु रात्रिष्वप्यनृतौ व्रजेत् ।
रात्रौ च नातिनियमो न वै ह्यनियमो भवेत् ।

तवोपदेशं कर्तुं वै तच्च सर्वं कृतं मया ॥ ७
क्षेमी गमिष्यसि गृहाञ्श्रमश्च न भविष्यति ।
कन्यां प्राप्स्यसि तां विप्र पुत्रिणी च भविष्यति ॥ ८
काम्यया पृष्टवांस्त्वं मां ततो व्याहृतमुत्तरम् ।
अनतिक्रमणीयैषा कृत्स्नैर्लोकैस्त्रिभिः सदा ॥ ९
गच्छस्व सुकृतं कृत्वा किं वान्यच्छ्रोतुमिच्छसि ।
यावद्ब्रवीमि विप्रर्षे अष्टावक्र यथातथम् ॥ १०
ऋषिणा प्रसादिता चास्मि तव हेतोर्द्विजर्षभ ।
तस्य संमाननार्थं मे त्वयि वाक्यं प्रभाषितम् ॥ ११
श्रुत्वा तु वचनं तस्याः स विप्रः प्राञ्जलिः स्थितः ।
अनुज्ञातस्तया चापि स्वगृहं पुनराव्रजत् ॥ १२
गृहमागम्य विश्रान्तः स्वजनं प्रतिपूज्य च ।
अभ्यगच्छत तं विप्रं न्यायतः कुरुनन्दन ॥ १३
पृष्टश्च तेन विप्रेण दृष्टं त्वेतन्निदर्शनम् ।
प्राह विप्रं तदा विप्रः सुप्रीतेनान्तरात्मना ॥ १४
भवताहमनुज्ञातः प्रस्थितो गन्धमादनम् ।

[(L 1) G1 damaged M1-8 निकृत, Kumbh ed नितांत (for निकृति) T2 8 G1 8 4 M1-8 वरा (for -परा) T1 स्त्रिय सर्वा भोगपरा (for the prior half) M1-8 [अ]प्रवासना (for °नात्) — (L 2) T1 रक्ष्यते पतिसमानैरानुकूल्यानुवर्तनै — (L 3) M1-8 निषिद्धासु (for [अ]नि°) — After line 3, T1 repeats 6^{cd} — T1 om line 4 — (L 4) T2 8 G2 4 [अ]त्र (for [अ]ति)]

— G2 om (hapl) 7^{c}–11^{b} — ^{c}) D4-9 तवोपदेश कर्तव्यस्, T2 8 G1 8 4 प्रेषितश्चोपदेशाय — ^{d}) D1-9 तव (for तच्च) T2 8 G1 8, 4 M श्रुतं त्व(M म)या (for कृत मया)

8 G2 om 8 (cf v l 7) — ^{a}) V1 B Dn D10 क्षेमेगं(B1 °मं ग)मिष्यसि (Dn1 °ति) गृह — ^{b}) M4 श्रम T1 बुद्धिमाश्च भविष्यसि — D1-8 5 om (hapl) 8^{cd} — ^{c}) Dn1 प्राप्स्यति T G1 4 M कन्यां त्व प्राप्स्यसे विप्र, G8 कन्या त्वा प्राप्स्यते विप्र — ^{d}) D4 सा (for च) M1-8 पुत्रवाश्च भविष्यसि

9 G2 om 9 (cf v l 7) T1 om 9^{ab} — ^{a}) V1 Dn8 D1-9 T2 8 G4 M1 4 कामया, G1. 8 कामाय (for काम्यया) V1 D1 मा, D1-8 मे (for मां) M2 8 कामया दृष्टवास्त्व मा — ^{b}) D1 6 तच्च (for ततो) B8 5 Dn1 n2 D1 8 7 10 उत्तमं (for °रम्) — T1 reads 9^{cd} after 10 — ^{c}) Dn1 n2 M8 क्रमणीया सा, D10 °योसि (for °यैषा) — ^{d}) D1 कृता, D2 3 क्रिया (for कृत्स्नैर्) D1-9 तथा (for सदा)

10 G2 om 10 (cf v l 7) — ^{a}) D1 4-9 कृत्य (for कृत्वा) D2 8 गच्छ साधय कृत्य त्व, S (G2 om) गच्छस्व कृतकृत्यस्त्व — ^{b}) V1 B Dn D1 6-10 G1 च (for वा) Dn3 अर्हसि (for इच्छसि) M4 किं वाद्य श्रोतुमर्हसि — ^{c}) D1-9 यच्च (for यावद्) — After 10, T1 reads 9^{cd}

11 G2 om 11^{ab} (cf v l 7) — ^{a}) Hypermetric D1 T1 M4 ऋषि (for ऋषिणा) D1 6-9 ऋषिणा सादिता चा(D8 वा)स्मि; T2 8 G1 8 4 ऋषि प्रवासिता चास्मि, M1-8 प्रसादितास्मि मुनिना — ^{c}) D8 संमाननार्थे B1 om, T2 8 G तु (for मे) T1 तस्य संमानमिच्छंत्या — ^{d}) D10 प्रसादित (for प्रभाषितम्).

12 Before 12, N T1 ins भीष्म उवाच — ^{a}) Dn1 नु (for तु) — ^{b}) T2 8 G2-4 साजलि (for प्राञ्जलि°) B4 स्मृत, D1-9 तदा, D10 तथा (for स्थित) — D1 reads 12^{c}–14^{b} twice — ^{c}) B4 D4 6 स्वया (for तया) — ^{d}) D2 8 10 आगमत् (for आव्रजत्)

13 For the repetition in D1, cf v l 12 T1 om 13^{ab} — ^{a}) V1 B Dn D1 (both times) 10 G आगत्य (for °म्य) — ^{b}) D1 (both times) स्वं (for स्व) V1 B2 5 Dn8 D1 (both times) परिपूज्य, B8 प्रतिगृह्य, Dn1 n2 परिपृच्छय, G2 प्रतिपृच्छय (for °पूज्य) — ^{c}) V1 B Dn D10 अभ्यगच्छत; D1 (both times) 8 अत्यगच्छत (for अभ्य°) — ^{d}) T G1 8 4 कुल (for कुरु)

14 For the repetition in D1, cf v l 12 — ^{a}) D10 स (for च) — ^{b}) D1 (both times) 2 8 दृष्ट ते तन्, D1-9 प्रहृष्टं तन्; D10 T2 दृष्ट चै°, T1 उक्त चैतन् (for दृष्ट त्वे°) — B8 om 14^{c}–15^{b} T1 om 14^{cd} — ^{c}) D10 ततो (for तदा) G2 प्राह विप्रस्तदा विप्र

15 B8 om 15^{ab} (cf v l 14) — ^{a}) V1 B (B1 om) Dn D2 5 10 G2 समनु (for [अ]हमनु) D1 प्राप्त (for -ज्ञात) — ^{c}) S (except T1) अस्य (for तस्य) B2 तु (for च) — ^{d}) D2 दृष्ट (for दृष्टं)

तस्य चोत्तरतो देशे दृष्टं तद्दैवतं महत् ॥ १५
तया चाहमनुज्ञातो भवांश्चापि प्रकीर्तितः ।
श्रावितश्चापि तद्वाक्यं गृहमभ्यागतः प्रभो ॥ १६
तमुवाच ततो विप्रः प्रतिगृह्णीष्व मे सुताम् ।
नक्षत्रतिथिसंयोगे पात्रं हि परमं भवान् ॥ १७

भीष्म उवाच ।

अष्टावक्रस्तथेत्युक्त्वा प्रतिगृह्य च तां प्रभो ।
कन्यां परमधर्मात्मा प्रीतिमांश्चाभवत्तदा ॥ १८
कन्यां तां प्रतिगृह्यैव भार्यां परमशोभनाम् ।
उवास मुदितस्तत्र आश्रमे स्वे गतज्वरः ॥ १९

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि द्वाविंशतितमोऽध्यायः ॥ २२ ॥

२३

युधिष्ठिर उवाच ।

किमाहुर्भरतश्रेष्ठ पात्रं विप्राः सनातनम् ।
ब्राह्मणं लिङ्गिनं चैव ब्राह्मणं वाप्यलिङ्गिनम् ॥ १

भीष्म उवाच ।

स्ववृत्तिमभिपन्नाय लिङ्गिने वेतराय वा ।
देयमाहुर्महाराज उभावेतौ तपस्विनौ ॥ २

V1 B2 3 5 Dn मे (for तद्)

16 [b]) S (except G1) भगवांश्चापि कीर्तित — [c]) D2-5 8 9 [श्र]सि (for [श्र]पि) — [d]) V1 B Dn D1 4-10 M8 भ्याम्या (D1 °घा) गत (for भ्यस्या°) D3 4 6 प्रभो, T1 तत

17 [a]) V1 B Dn D10 T2 3 G3 M तदा (for ततो) — [b]) V1 B Dn D10 सुतां प्रतिगृहाण मे — [c]) D6 -विधि (for -तिथि) B2 -योगे च; B3 5 -योगेन (for -सयोगे) V1 B1 2 (marg) 4 Dn D10 नक्षत्र विधियोगेन (B1 गे च) — [d]) V1 महान् (for भवान्)

18 T G om the ref. — [b]) G1 partly damaged B4 स; D2 om. (for च) B4 D3 10 S (G1 damaged) विभो (T1 °भु) (for प्रभो) — [d]) D1-8 भ्रम वत् (for °वा°)

19 T1 om. 19[ab] — [a]) M1-3 परि (for प्रति-) D1-7 9 M1 4 [पृ]व — [c]) T1 स तया (for मुदितस्) — [d]) D1 6 corrupt V1 B Dn D3 10 M2 3 स्वा (B1 वा)श्रमे वि (M2 3 स), D1 आश्रमे वि-, D2 3 चाश्रमे स्वे

Colophon om in D10 — *Parvan name* B1 2 4 Dn3 D1 शांति — *Sub parvan* V1 B1-4 Dn D1-8 3 M दानधर्मे — *Adhy name* V1 B1 2 4. 5 D (except D10) अष्टावक्रदिक्संवाद ; T2 अष्टावक्रकन्यापाणिग्रहणविधि, G1 अष्टावक्रपाणिग्रहणविधि ; M1-8 अष्टावक्रदिक्संवादे कन्यालाभ, M4 दिगष्टावक्रसंवाद — *Adhy no* (figures, words or both) V1 Dn1 21, D5 20, D7 9 18, T1 M 48, T2 3 G3 4 54, G1 3 49 —*Śloka no* Dn1 n8 D1 19 — After this adhy, S ins a passage given in App I (Nos 7 and 7 A)

23

1 [b]) B Dn D10 सनातना (for °तनम्) — [c]) D1 2 7-9 चेति, D10 वापि, S (except T1 G1) चेह (for चैव) — [d]) V1 B Dn3 D5 10 T1 G4 च (for वा) — After 1, T1 2 read 7

2 T2 3 G1 3 4 read 2-3 after 6 T2 3 G1. 3 4 M1-3 om the ref — [a]) B1 सुवृत्तिम्; D1-7 9 10 स्ववृत्तम्, T2 सुवृत्तम् (for स्ववृत्तिम्) T1 सवृ*थे वापन्नाय — [b]) B1-3 Dn D1 5 7-10 T1 च (for the first वा) T1 पराय (for [इ]तराय) B1 3 5 Dn D1-6 10 च, G2 वै (for the second वा) — [d]) D2 3 चोभाव् (for उ°)

3 For the sequence in T2 3 G1 3 4, of v. 1, 2,

तवोपदेशं कर्तुं वै तच्च सर्वं कृतं मया ॥ ७
क्षेमी गमिष्यसि गृहाञ्श्रमश्च न भविष्यति ।
कन्यां प्राप्स्यसि तां विप्र पुत्रिणी च भविष्यति ॥ ८
काम्यया पृष्टवांस्त्वं मां ततो व्याहृतमुत्तरम् ।
अनतिक्रमणीयैषा कृत्स्नैर्लोकैस्त्रिभिः सदा ॥ ९
गच्छस्व सुकृतं कृत्वा किं वान्यच्छ्रोतुमिच्छसि ।
यावद्ब्रवीमि विप्रर्षे अष्टावक्र यथातथम् ॥ १०
ऋषिणा प्रसादिता चास्मि तव हेतोर्द्विजर्षभ ।
तस्य संमाननार्थं मे त्वयि वाक्यं प्रभाषितम् ॥ ११
श्रुत्वा तु वचनं तस्याः स विप्रः प्राञ्जलिः स्थितः ।
अनुज्ञातस्तया चापि स्वगृहं पुनराव्रजत् ॥ १२
गृहमागम्य विश्रान्तः स्वजनं प्रतिपूज्य च ।
अभ्यगच्छत तं विप्रं न्यायतः कुरुनन्दन ॥ १३
पृष्टश्च तेन विप्रेण दृष्टं त्वेतन्निदर्शनम् ।
प्राह विप्रं तदा विप्रः सुप्रीतेनान्तरात्मना ॥ १४
भवताहमनुज्ञातः प्रस्थितो गन्धमादनम् ।

[(L 1) G1 damaged M1–8 निकृत, Kumbh ed नितांत (for निकृति) T2 3 G1 2 4 M1–8 वरा (for -परा) T1 स्त्रिय सर्वा भोगपरा· (for the prior half) M1–8 [अ]प्रवासना (for °नात्) — (L 2) T1 रक्ष्यते पतिसमा नैरानुकूल्यानुवर्तते — (L 3) M1–8 निषिद्धास्तु (for [अ]नि°) — After line 3, T1 repeats 6^{cd} — T1 om line 4 — (L 4) T2 3 G2 4 [अ]त्र (for [अ]ति)]

— G2 om (hapl) 7^{c}–11^{b} — ^{c}) D4–9 तवोपदेश कर्तव्यस्, T2 3 G1 3 4 प्रेषितश्चोपदेशाय — ^{d}) D7–9 तव (for तच्च) T2 3 G1 3 4 M श्रुत त्व(M म)या (for कृतं मया)

8 G2 om 8 (cf v l 7). — ^{a}) V1 B Dn D10 क्षेमैर्ग(B1 °म ग)मिष्यसि (Dn1 °ति) गृह — ^{b}) M4 श्रम T1 बुद्धिमांश्च भविष्यसि — D1–3 5 om (hapl) 8^{cd} — ^{c}) Dn1 प्राप्स्यति T G1 4 M कन्यां त्वं प्राप्स्यसे विप्र, G3 कन्या त्वा प्राप्स्यते विप्र — ^{d}) D4 सा (for च) M1–3 पुत्रवांश्च भविष्यसि

9 G2 om 9 (cf v l 7) T1 om 9^{ab} — ^{a}) V1 Dn3 D4–9 T2 3 G4 M1 4 कामया, G1 3 कामाय (for काम्यया) V1 D4 मा, D1–3 मे (for मां) M2 3 कामया दृष्टवास्त्व मा — ^{b}) D3 6 तच्च (for ततो) B3 5 Dn1 n2 D1 3 7 10 उत्तम (for °रम्) — T1 reads 9^{cd} after 10 — ^{c}) Dn1 n2 M3 क्रम णीया सा, D10 °योसि (for यैषा) — ^{d}) D1 कृता, D7 8 क्रिया (for कृत्स्नैर्) D4–9 तथा (for सदा)

10 G2 om 10 (cf v 1 7) — ^{a}) D1 4–9 कृत्य (for कृत्वा) D3 8 गच्छ साधय कृत्य स्व, S (G2 om) गच्छस्व कृतकृत्यस्त्व — ^{b}) V1 B Dn D1 6–10 G1 च (for वा) Dn3 अर्हसि (for इच्छसि) M4 किं वाद्य श्रोतुमर्हसि — ^{c}) D1–9 यच्च (for यावद्) — After 10, T1 reads 9^{cd}

11 G2 om 11^{ab} (cf. v 1 7) — ^{a}) Hyper metric D1 T1 M4 ऋषि (for ऋषिणा) D4 6–9 ऋषिणा सादिता चा(D3 वा)स्मि, T2 3 G1 3 4 ऋषि प्रवासिता चास्मि, M1–3 प्रसादितास्मि मुनिना — ^{c}) D3 संमाननार्थे B1 om, T2 3 G तु (for मे) T1 तस्य संमानमिच्छत्या — ^{d}) D10 प्रसादित (for प्रभाषितम्)

12 Before 12, N T1 ins भीष्म उवाच — ^{a}) Dn1 नु (for तु) — ^{b}) T2 3 G2–4 साञ्जलि (for प्राञ्जलि) B4 स्मृत, D1–9 तदा, D10 तथा (for स्थित) — D1 reads 12^{c}–14^{b} twice — ^{c}) B4 D4 5 त्वया (for तया) — ^{d}) D2 8 10 आगमत् (for आव्रजत्)

13 For the repetition in D1, of v 1 12 T1 om 13^{ab} — ^{a}) V1 B Dn D1 (both times) 10 G आगत्य (for °म्य) — ^{b}) D1 (both times) स्वं (for स्व) V1 B2 5 Dn3 D1 (both times) परिपूज्य, B3 प्रतिगृह्य; Dn1 n2 परिपृच्छ्य, G2 प्रतिपृच्छ्य (for °पूज्य) — ^{c}) V1 B Dn D10 अभ्यगच्छच्च, D1 (both times) 8 अत्यगच्छत (for अभ्य°) — ^{d}) T G1 3 4 कुल (for कुरु)

14 For the repetition in D1, cf v 1 12 — ^{a}) D10 स (for च) — ^{b}) D1 (both times) 2 3 दृष्ट ते तन्, D4–9 प्रहृष्टं तन्, D10 T2 दृष्ट चै°, T1 उक्त चैतन् (for दृष्ट त्वे°) — B3 om 14^{c}–15^{b} T1 om 14^{cd} — ^{c}) D10 ततो (for तदा) G2 प्राह विप्रस्तदा विप्र

15 B3 om 15^{ab} (cf v 1 14) — ^{a}) V1 B (B3 om) Dn D2 5 10 G2 ममनु (for [अ]हमनु) D2 प्राप्त (for ज्ञात) — ^{c}) S (except T1) अस्य (for तस्य) B2 तु (for च) — ^{d}) D3 दृष्ट (for दृष्टं)

तस्य चोत्तरतो देशे दृष्टं तद्दैवतं महत् ॥ १५
तया चाहमनुज्ञातो भवांश्चापि प्रकीर्तितः ।
आवितश्चापि तद्वाक्यं गृहमस्यागतः प्रभो ॥ १६
तमुवाच ततो विप्रः प्रतिगृह्णीष्व मे सुताम् ।
नक्षत्रतिथिसंयोगे पात्रं हि परमं भवान् ॥ १७

भीष्म उवाच ।
अष्टावक्रस्तथेत्युक्त्वा प्रतिगृह्य च तां प्रभो ।
कन्यां परमधर्मात्मा प्रीतिमांश्चाभवत्तदा ॥ १८
कन्यां तां प्रतिगृह्यैव भार्यां परमशोभनाम् ।
उवास मुदितस्तत्र आश्रमे स्वे गतज्वरः ॥ १९

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि द्वाविंशतितमोऽध्यायः ॥ २२ ॥

२३

युधिष्ठिर उवाच ।
किमाहुर्भरतश्रेष्ठ पात्रं विप्राः सनातनम् ।
ब्राह्मणं लिङ्गिनं चैव ब्राह्मणं वाप्यलिङ्गिनम् ॥ १

भीष्म उवाच ।
स्ववृत्तिमभिपन्नाय लिङ्गिने वेतराय वा ।
देयमाहुर्महाराज उभावेतौ तपस्विनौ ॥ २

V1 B2, 3 5 Dn मे (for तद्)

16 b) S (except G1) भगवांश्चापि कीर्तित — c) D2-5 8 9 [अ]सि (for [अ]पि) — d) V1 B Dn D1 4-10 M3 चाभ्या(D1 °ध्या)गत (for अभ्या°) D3 4 6 प्रभो, T1 तत

17 a) V1 B Dn D10 T2 3 G3 M तदा (for ततो) — b) V1 B Dn D10 सुतां प्रतिगृहाण मे — c) D6 विधि (for तिथि) B2 -योगे च, B3 5 -योगेन (for -सयोगे) V1 B1 2 (marg) 4 Dn D10 नक्षत्र विधियोगेन (B1 °गे च) — d) V1 महान् (for भवान्)

18 T G om. the ref. — b) G1 partly damaged B4 स; D2 om (for च) B4 D3 10 S (G1 damaged) विभो (T1 °भु) (for प्रभो) — d) D1-3 अभवद् (for चा°)

19 T1 om. 19ab — a) M1-3 परि (for प्रति-) D1-7 9 M1 4 [ए]वं — c) T1 स तया (for मुदितस्) — d) D4 6 corrupt V1 B Dn D5 10 M2 3 स्वा- (B4 चा)श्रमे वि- (M2 3 स), D1 माश्रमे वि-, D2 3 चाश्रमे स्वे

Colophon om in D10 — *Parvan name* B1 3 4 Dn3 D1 शांति — *Sub parvan* V1 B1-4 Dn D1-3 8 M दानधर्म — *Adhy name* V1 B1 2 4, 5 D (except D10) अष्टावक्रदिक्संवाद, T2 अष्टावक्रकन्यापाणिग्रहणविधि, G1 अष्टावक्रपाणिग्रहणविधि, M1-3 अष्टावक्रदिक्संवादे कन्या लाभ, M4 दिगष्टावक्रसंवाद — *Adhy no* (figures, words or both) V1 Dn1 21, D5 20, D7 9 18, T1 M 48, T2 3 G3 4 54, G1 3 49 — *Śloka no* Dn1 n3 D4 19 — After this adhy, S ins a passage given in App I (Nos 7 and 7 A)

23

1 b) B Dn D10 सनातना (for °तनम्) — c) D1 2 7-9 चेति, D10 चापि, S (except T1 G3) चेह (for चैव) — d) V1 B Dn3 D5 10 T1 G4 च (for वा) — After 1, T1, 2 read 7

2 T2 3 G1 3 4 read 2-3 after 6 T2 3 G1 3 4 M1-3 om the ref — a) B1 सुवृत्तिम्, D1-7 9 10 स्ववृत्तम्, T2 सुवृत्तम् (for स्ववृत्तिम्) T1 सवृ*से वापन्नाय — b) B1-3 Dn D4 5 7-10 T1 च (for the first वा) T1 पराय (for [इ]तराय) B1 2 5 Dn D1-6 10 च, G3 वै (for the second वा) — d) D2 3 चोभाव् (for उ)

3 For the sequence in T2 3 G1, 3 4, cf v. 1. 2.

युधिष्ठिर उवाच ।

श्रद्धया परया पूतो यः प्रयच्छेद्द्विजातये ।
हव्यं कव्यं तथा दानं को दोषः स्यात्पितामह ॥ ३

भीष्म उवाच ।

श्रद्धापूतो नरस्तात दुर्दान्तोऽपि न संशयः ।
पूतो भवति सर्वत्र किं पुनस्त्वं महीपते ॥ ४

युधिष्ठिर उवाच ।

न ब्राह्मणं परीक्षेत दैवेषु सततं नरः ।
कव्यप्रदाने तु बुधाः परीक्ष्यं ब्राह्मणं विदुः ॥ ५

भीष्म उवाच ।

न ब्राह्मणः साधयते हव्यं दैवात्प्रसिद्ध्यति ।
देवप्रसादादिज्यन्ते यजमाना न संशयः ॥ ६

ब्राह्मणा भरतश्रेष्ठ सततं ब्रह्मवादिनः ।
मार्कण्डेयः पुरा प्राह इह लोकेषु बुद्धिमान् ॥ ७

युधिष्ठिर उवाच ।

अपूर्वोऽप्यथ वा विद्वान्संबन्धी वाथ यो भवेत् ।
तपस्वी यज्ञशीलो वा कथं पात्रं भवेत्तु सः ॥ ८

भीष्म उवाच ।

कुलीनः कर्मकृद्वैद्यस्तथा चाप्यानृशंस्यवान् ।
ह्रीमानृजुः सत्यवादी पात्रं पूर्वे च ते त्रयः ॥ ९

तत्रेदं शृणु मे पार्थ चतुर्णां तेजसां मतम् ।
पृथिव्याः काश्यपस्याग्नेर्मार्कण्डेयस्य चैव हि ॥ १०

B2 om (hapl) 3–4 M1–8 om the ref —[a]) D10 T2 3 G1 3 4 M प्रीतो (for पूतो) D1 2 T1 श्रद्धया परयोपेतो —[c]) T1 2 G2 हव्य (for हव्य) M1–8 हव्य-कव्य तथा दाने —[d]) S न (for को) — T2 3 G1 3 4 ins after 3 T1 ins after 7 G2 after 6

204* भीष्म ।
ब्राह्मणा पात्रभूताश्च शुद्धा नैव पितृष्विह ।

4 B2 om 4 (cf v 1 3) —[a]) D4 -पूजो, D10 -मत्तो (for -पूतो) V1 वरस् (for नरस्) —[d]) S महामते (for महीपते) V1 B (B2 om) Dn D10 किमुत त्वं महाद्युते

5 Cf Manu 3 149 M1–8 om the ref —[b]) V1 B3 D6 G2 देवेषु, D8 वेदेषु (for दैवेषु) D9 पर, D10 G2 नृप (for नर॰) —[c]) V1 D1–8 10 कन्या (for कव्य-) B6 D1–10 T2 3 G1 3 4 प्रदा(B5 D7 ॰धा)नेषु (for ॰ने तु) T1 अथ कव्यप्रदानेषु —[d]) B1 D3 परीक्ष्य, Dn3 ॰क्षा

6 T1 om 6 (with the ref) T2 3 G M1–8 Madras ed om 6[ab] —[a]) B2 partly damaged B1 3–5 D1–4 6–10 साधयति D5 न ब्राह्मणा साधयति —[b]) D1–3 6–9 देवान् (for दैवात्) — D4 reads 6[cd] twice —[c]) D4 (second time) om देवप्र D1 T2 3 G1 3 दैव (for देव) D1 4 (both times) 5 6 यज्यते, D3 इज्येते, D7 9 यजते (for इज्यन्ते) —[d]) V1 जयमानैर्, B Dn D10 M3 4 यजमानैर्, T2 3 G द्विजन्मानो (for यजमाना) — After 6, T2 3 G1 3 4 read 2–3, and G2 ins 204*

7 T3 G M Madras ed om. 7 T1 2 read 7 after 1 —[a]) B3 5 Dn1 n2 ब्राह्मणान्, Dn3 ॰णो; D4 6–9 ॰णं (for ॰णा:) —[b]) D4–9 -वादिन (for ॰न) —[c]) D1 3 मार्कंडेय —[d]) V1 B Dn3 D7–10 T1 2 इद, Dn1 n2 D6 इति (for इह) D2 3 चेह लोके सुबुद्धिमान् — After 7, T1 ins 204*

8 T1 om the ref —[a]) T1 हि (for ऽपि) —[b]) Dn1 n2 वा यथा, D4 वाप्यथो; D6 ऽयाप्य यो; D10 बाधवो (for वाथ यो) —[c]) D5 परस्वी (for तपस्वी) —[d]) D10 T1 G2 M भवेत, G4 ॰च्च (for ॰त्तु) T2 3 G3 कथ पात्रो भवेच्च स

9 [a]) D8 S विद्वास् (for वैद्यस्) D4–7 9 कुलीन कर्मविद्विद्वांस् —[b]) V1 B Dn D10 [ए]व (for च) B3 D10 S (except G4) [अ](B3 D10[आ])नृशंसवान् D4–9 तथैवाप्यनृशस्यवान् —[c]) G1 2 श्रीमान् —[d]) D8 पूर्वं, M2 सर्वे (for पूर्वे) D4–9 [ऽ]त्र; T2 3 G1 3 4 तु (for च) V1 B Dn1 n2 D10 ये (for ते)

10 Before 10, T2 3 ins भीष्म —[a]) B2 D4–6 S (except M3) अत्र, D5–9 यत्र (for तत्र) V1 B Dn D1 10 [इ]म (for [इ]द) —[c]) D1–10 कश्यपस्य —[d]) D1–3 9 मार्कंडेयस्य D1 5 G2 M ह (for हि)

11 Cf Manu 11 263 —[a]) D4–9 क्षिसं (for क्षिप्त) —[b]) T1 G1 2 M स्फीतो; T2 3 G3 4 स्थितो (for क्षिप्र) V1 B2–4 Dn तेष्टुर्, B5 त्वोष्ठुर् (for

पृथिव्युवाच ।

यथा महार्णवे क्षिप्तः क्षिप्रं लोष्टो विनश्यति ।
तथा दुश्चरितं सर्वं त्र्य्यावृत्त्या विनश्यति ॥ ११

काश्यप उवाच ।

सर्वे च वेदाः सह षड्भिरङ्गैः
सांख्यं पुराणं च कुले च जन्म ।
नैतानि सर्वाणि गतिर्भवन्ति
शीलव्यपेतस्य नरस्य राजन् ॥ १२

अग्निरुवाच ।

अधीयानः पण्डितं मन्यमानो
यो विद्यया हन्ति यशः परेषाम् ।
ब्रह्मन्स तेनाचरते ब्रह्महत्यां
लोकास्तस्य ह्यन्तवन्तो भवन्ति ॥ १३

मार्कण्डेय उवाच ।

अश्वमेधसहस्रं च सत्यं च तुलया धृतम् ।
नाभिजानामि यद्यस्य सत्यस्यार्धमवाप्नुयात् ॥ १४

भीष्म उवाच ।

इत्युक्त्वा ते जग्मुराशु चत्वारोऽमिततेजसः ।
पृथिवी काश्यपोऽग्निश्च प्रकृष्टायुश्च भार्गवः ॥ १५

युधिष्ठिर उवाच ।

यदिदं ब्राह्मणा लोके व्रतिनो भुञ्जते हविः ।
भुक्तं ब्राह्मणकामाय कथं तत्सुकृतं भवेत् ॥ १६

भीष्म उवाच ।

आदिष्टिनो ये राजेन्द्र ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
भुञ्जते ब्रह्मकामाय व्रतलुप्ता भवन्ति ते ॥ १७

लोष्टो) D_{1-3} सीताक्लोष्टुर्विनश्यति ; D_{4-9} मृ(D_{7-9} मि)ष्टे ष्टु क्षारतां व्रजेत् —^{c}) D_{4-9} तथा दुश्चरिते दत्तं —^{d}) V_1 B Dn D_{1-8} त्रिवृत्यां च (D_1 तथावृत्ते ; $D_{2, 3}$ त्र्य्या वृत्ते) निमज्जति, D_{4-9} सर्वं भवति निष्फल, T_1 त्र्य्याग्नि-र्गच्छति प्रभो, $T_{2, 3}$ G $M_{1, 3, 4}$ त्रयीनित्ये ($M_{1, 3, 4}$ यथा नित्ये) निमज्जति ; M_2 त्र्य्यां त्रिवृति मज्जति

12 B_1 D_{1-10} $G_{1, 3}$ कश्यप (for का°) —^{a}) B_1 सह सन्निर् ; Dn_1 सहविद्भिर् (for सह षड्भिर्) —^{b}) G_1 partly damaged. T_1 सांगं (for सांख्य) D_4 प्रमाण (for पुराण) —^{d}) D_7 om नरस्य V_1 B Dn $D_{5, 10}$ $T_{2, 3}$ G नृप द्विजस्य (for नरस्य राजन्)

13 ^{a}) Dn_1 अधीयमान (for अधीयान) B_1 योधी-यमान पण्डितो मन्यमानो —^{b}) T_2 भवति (for हन्ति) D_{4-9} परस्य (for परेषाम्) —^{c}) $D_{4, 6}$ [आ]चरन्ब्रह्म हत्यां ; $T_{2, 3}$ G $M_{1, 3, 4}$ लभते ब्रह्मवध्या (for [आ]चरते ब्रह्महत्या) V_1 B Dn $D_{5, 10}$ ब्रह्मघ्नस्तेसौ चरते न सत्यं, T_1 ब्राह्मणो वै लभते ब्रह्मवध्या ; M_2 ब्रह्मन्स ते यतते ब्रह्म वध्या —^{d}) T_1 अतवंतो (for ह्यन्त°)

14 $D_{1, 3}$ मार्कंडेय (for मार्कण्डेय) 14^{ab} = 1 69 22^{ab}, 12 156 26 —^{a}) D_{4-8} तु (for च) —^{b}) D_6 om सत्यं च D_4 तु, D_5 मे (for च) —^{c}) T_1 M अभि (for नाभि) S यज्ञ तु (G_2 °ज्ञ वं) (for यद्यस्य) —^{d}) T_1 सत्यान्न (for सत्यस्य) — For 14^{cd}, D_{4-10} subst

205* अश्वमेधसहस्राद्धि सत्यमेव विशिष्यते ।

[= 1 69 22^{cd} $D_{4, 6}$ -सहस्राणि, D_{10} °स्रात्तु (for स्राद्धि) D_{10} [अ]तिरिच्यते (for विशि°)]

15 G_2 om (hapl) 15–16 —^{a}) D_{1-9} वै (for ते) B_4 पुनर्जग्मुश्, S (G_2 om) य($T_{1, 2}$ G_4 त)था जग्मुश् (for जग्मुराशु) —^{c}) $D_{1-4, 6-10}$ कश्यपो D_{10} ऽग्नि (for ऽग्निश्च) —^{d}) B_3 प्रहृष्टायुश् (for प्रकृष्टा°) G_3 पाण्डव (for भार्गव) T_1 मार्कंडेयस्तथा मुनि

16 G_2 om 16 (cf v l 15) —^{a}) Dn_2 D_1 यदि ते (for यदिद) —^{b}) T_2 सुखं ; (also) शुभं (for हवि) —^{c}) V_1 B Dn D_{10} दत्तं (for भुक्त) —^{d}) D_{1-3} यद्, T_1 नु (for तद्)

17 D_4 om the ref —^{a}) $D_{4, 6}$ आदेष्टिनो —^{c}) $D_{2, 3}$ भुजते D_{1-3} -कामा ये (for -कामाय) —^{d}) D_5 G_2 व्रतलुब्धा, T_1 व्रतालुप्ता Dn_1 भवंतु D_{4-9} हि (for ते)

18 ^{a}) B_{2-4} अनेकार्थं (for °कान्त) B_5 D_5 (before corr) बहिर् (for बहु) —^{c}) V_1 Dn_3 निर्दिष्टं, Dn_1

युधिष्ठिर उवाच ।

अनेकान्तं बहुद्वारं धर्ममाहुर्मनीषिणः ।
किं निश्चितं भवेत्तत्र तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १८

भीष्म उवाच ।

अहिंसा सत्यमक्रोध आनृशंस्यं दमस्तथा ।
आर्जवं चैव राजेन्द्र निश्चितं धर्मलक्षणम् ॥ १९
ये तु धर्मं प्रशंसन्तश्चरन्ति पृथिवीमिमाम् ।
अनाचरन्तस्तद्धर्मं संकरे निरताः प्रभो ॥ २०
तेभ्यो रत्नं हिरण्यं वा गामश्वान्वा ददाति यः ।
दश वर्षाणि विष्ठां स भुङ्क्ते निरयमाश्रितः ॥ २१
मेदानां पुल्कसानां च तथैवान्तावसायिनाम् ।
कृतं कर्माकृतं चापि रागमोहेन जल्पताम् ॥ २२
वैश्वदेवं च ये मूढा विप्राय ब्रह्मचारिणे ।
ददतीह न राजेन्द्र ते लोकान्भुञ्जतेऽशुभान् ॥ २३

युधिष्ठिर उवाच ।

किं परं ब्रह्मचर्यस्य किं परं धर्मलक्षणम् ।
किं च श्रेष्ठतमं शौचं तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ २४

भीष्म उवाच ।

ब्रह्मचर्यं परं तात मधुमांसस्य वर्जनम् ।
मर्यादायां स्थितो धर्मः शमः शौचस्य लक्षणम् ॥ २५

युधिष्ठिर उवाच ।

कस्मिन्काले चरेद्धर्मं कस्मिन्कालेऽर्थमाचरेत् ।

निष्ठं (submetric), Dn_{2} D_{2} S निमित्त (for निश्चित) V_{1} B Dn D_{10} मत्र (for तत्र) —^{d}) D_{1} मा (for मे)

19 D_{10} om (hapl) 19–32 D_{6} om the ref —^{a}) $D_{4-7\,9}$ G_{3} अक्रोधम्, $G_{1\,2\,4}$ मस्तेयम् —^{b}) D_{5} दम S शम (for तथा) — B_{3} repeats 19^{d}–20^{a} after 23^{abc}

20 For the repetition in B_{3}, cf. v l 19 D_{10} om 20 (cf v l 19) —^{a}) M_{4} नु (for तु) G_{2} धर्मान् (for धर्मं) B_{3} (second time) $D_{7\,8}$ प्रशंसति —^{b}) B_{1} चरतं —^{c}) $D_{1-7\,9}$ T_{1} M त (for तद्) —^{d}) V_{1} B Dn [ऽ]भिरता, G_{2} M नियता (for निरता) D_{4-9} अधकारे पतति ते, T_{1} शेरते विमता प्रभो, $T_{2\,3}$ $G_{1\,3\,4}$ सकरा नियता प्रभो

21 D_{10} om 21 (cf v l 19) —^{a}) T_{1} सुवर्णं (for हिरण्य) D_{4-9} च (for वा) V_{1} B Dn तेभ्यो हिरण्य र(B_{3} हि रथर)त्न वा —^{b}) V_{1} B Dn गामश्व वा, T_{1} गाश्चैवाश्वान्, T_{3} $G_{1\,3\,4}$ गावोश्वाश्च, G_{2} गावो वाश्व, M गावाश्वा(M_{4} °वोश्वा)न्वा (for गामश्वान्वा) T_{2} गाश्वाश्वाश्च पदातय —^{c}) $D_{1-3\,7}$ विद्वान्स, D_{4-6} विष्ठाया, T_{1} विष्ठासु (for विष्ठां स) —^{d}) Dn_{1}. n_{2} मास्थित, D_{1-3} मप्रत, D_{5} (before corr) माश्रय (for माश्रित) B_{4} भुक्ते निरयगामिक

22 D_{10} om 22 (cf v l 19) T_{1} om 22–23 —^{a}) Dn_{3} वेदाना, D_{1-3} म्लेच्छाना, S (T_{1} om) धनेन (for मेदाना) V_{1} B_{2} $D_{1\,3}$ पुक्क(D_{3} °ष्क)सानां, B_{3} प्रल्कशाना (for पुल्कसानां) $D_{4-7\,9}$ पुल्क($D_{5\,9}$ °ष्क)साना ब्रह्मघ्नाना, D_{8} ब्रह्मघ्नानां पुष्कसाना —^{b}) $B_{1\,4\,5}$ Dn_{1} n_{2} D_{5} M_{3} [अ]ते($B_{1\,4\,5}$ °स्था)वसायिनां; $D_{7\,9}$ [अ]ावशायिनां (for °सायिनाम्) —^{c}) D_{4-9} T_{3} G_{2} कृत (for कृत) V_{1} B_{3-5} Dn वा (for च) $D_{2\,8}$ [ए]व (for [अ]पि)

23 D_{10} om 23 (cf v l 19) T_{1} om 23 (cf v l 22) —^{a}) G_{2} तु (for च) —^{c}) D_{7-9} ददंति V_{1} B Dn ददते नेह राजेंद्र, S (T_{1} om) न ददतीह रा° — After 23^{abc}, B_{3} repeats 19^{d}–20^{a} —^{d}) D_{1-9} transp ते and लोकान्

24 D_{10} om 24 (cf v l 19) —^{a}) V_{1} D_{5} किं पुन, B_{3} om (for किं पर) B_{5} Dn_{2} ब्रह्मचर्यं च; $T_{2\,3}$ $G_{1\,3\,4}$ M_{1-3} °चर्यं स्याद् (for चर्यस्य) —^{b}) T_{1} फलं (for पर) S ब्रह्म (for धर्म) — D_{5} om. (hapl) 24^{c}–25^{d}

25 D_{10} om 25 (cf v l 19) D_{5} om 25 (cf v l 24). B_{5} D_{4} om (hapl) 25–26 B_{3} om the ref —^{a}) V_{1} B_{1-4} Dn $D_{1\,6-9}$ M_{4} ब्रह्मचर्यात् (for °चर्यं) D_{9} T_{1} वरं (for पर) —^{c}) B_{3} partly damaged T_{1} स्थितिर्धर्मे (for स्थितो धर्म) D_{3} कस्मिन्काले स्थितिर्धर्म —^{d}) B_{2} damaged, D_{6-9} दाम (for शम) V_{1} B_{2} Dn चैवास्य (for शौचस्य)

26 D_{10} om 26 (cf. v l 19) B_{5} D_{4} om 26 (cf. v l 25) D_{5} om the ref —^{a}) G_{3} कस्मात्

कस्मिन्काले सुखी च स्यात्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ २६

भीष्म उवाच ।

काल्यमर्थं निषेवेत ततो धर्ममनन्तरम् ।
पश्चात्कामं निषेवेत न च गच्छेत्प्रसङ्गिताम् ॥ २७
ब्राह्मणांश्चाभिमन्येत गुरूंश्चाप्यभिपूजयेत् ।
सर्वभूतानुलोमश्च मृदुशीलः प्रियंवदः ॥ २८
अधिकारे यदनृतं राजगामि च पैशुनम् ।
गुरोश्चालीककरणं समं तद्ब्रह्महत्यया ॥ २९
प्रहरेन्न नरेन्द्रेषु न गां हन्यात्तथैव च ।
भ्रूणहत्यासमं चैतदुभयं यो निषेवते ॥ ३०
नाग्निं परित्यजेज्जातु न च वेदान्परित्यजेत् ।
न च ब्राह्मणमाक्रोशेत्समं तद्ब्रह्महत्यया ॥ ३१

युधिष्ठिर उवाच ।

कीदृशाः साधवो विप्राः केभ्यो दत्तं महाफलम् ।
कीदृशानां च भोक्तव्यं तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ३२

भीष्म उवाच ।

अक्रोधना धर्मपराः सत्यनित्या दमे रताः ।
तादृशाः साधवो विप्रास्तेभ्यो दत्तं महाफलम् ॥ ३३
अमानिनः सर्वसहा दृष्टार्था विजितेन्द्रियाः ।
सर्वभूतहिता मैत्रास्तेभ्यो दत्तं महाफलम् ॥ ३४

(for कस्मिन्) S अर्थं (for धर्मं) — ^{b}) D8 काले B1 समाचरेत्, D1 5–9 धन च (D5 ध)रेत्, S शर्म च (for ऽर्थमा) — ^{c}) G2 अस्मिन् (for क°) D6 ins च after काले T1 सुख (for सुखी) D3 य (for च)

27 D10 om 27 (cf v l 19) B1 reads 27–32 twice — ^{a}) V1 B (B1 both times) Dn D7 T2 3 M3 कल्यम् (for का) B5 अर्थान् (for अर्थं) — G1 3.4 om (hapl) 27^{bc}, T3 reads the same on marg — ^{b}) T2 धर्मान् (for धर्मम्) — ^{c}) B1 (both times) कामी (for कामं) — ^{d}) D4.6 गच्छेच्च (by transp), D5 [आ]गच्छेच्च, G3 M3 गच्छेत्तत्र V1 D7 T1 प्रसंगतां, T2 3 G1 4 स संगता M1 न गच्छेत्तत्र सहिता, M2 4 न गच्छेद्रतिसगि(M4 ग)तां

28 For the repetition in B1, cf v l 27 D10 om 28 (cf v l 19) — ^{a}) V1 B1 (both times) 4 Dn D8 T1 M चैव, T2 3 G1 3 4 बहु (for चाभि) T1 M1 3 मान्येत, G1 मानेत (for मन्येत) G2 ब्राह्मण चैव मन्येथा — ^{b}) T G1 3 4 [ए]व (for [अ]पि) D1–9 वादयेत् (for पूज°) — ^{c}) B1 (both times) भूतात्म (for नु) B4 D2 3 कूलश्च, T1 -कपी (for -लोमश्च) G2 सर्वभूतात्मभूत स्यात्

29 For the repetition in B1, cf v l 27 D10 om 29 (cf v l 19) — ^{a}) B2 5 Dn1 अधीकारे, G2 4 अधिकारो (for °कारे) T2 3 G3 सदनृत (for यद°) D1–9 अनृत च समुत्कर्षे — ^{b}) D5 T2 3 G राजगामी (for गामि) V1 B (B1 both times) Dn T1 M यच्च राजसु पैशुन — ^{c}) D7–9 करणे, T G1 3 4 निबंध (for करणं) — ^{d}) V1 B (B1 both times) Dn1 n2 तुल्य तद्, Dn3 तत्तुल्य; T G समानि (for सम तद्)

30 For the repetition in B1, cf. v l. 27 D10 om. 30 (cf v l 19) — ^{a}) D2 [अ]मरेंद्रेषु (for नरेन्द्रेषु) — ^{b}) V1 Dn D5 हन्यान्नां (by transp), D3 M1–3 गा हन्यात् D1–6 कथचन, T G न पीडयेत् (for तथैव च) — ^{c}) V1 B1 (both times) 2–5 Dn D9 M3 [ए]व (for [ए]तद्)

31 For the repetition in B1, cf v l 27 D10 om 31 (cf v l 19) — ^{a}) D1–9 [अ]ग्नीन् (for ग्निं) — ^{b}) V1 देवान् (for वेदान्) — ^{d}) D2 तत्सम (by transp), T1 समानि

32 For the repetition in B1, cf v l 27 D10 om 32 (cf v l 19) — ^{a}) S कीदृशाना च (M तु) दातव्यं — ^{b}) D1 6 तेभ्यो, D7–9 येभ्यो, M केषां (for केभ्यो) B1 (both times) D7 9 महत्फल T G1 3.4 केषा दत्त महत्फल, G2 महत्फलमभीप्सतां — G1 om (hapl) 32^{c}–33^{d} — ^{c}) T G3 4 M कीदृशाः साधवो विप्रास्, G2 ब्राह्मणाना महाभाग

33 G1 om 33 (cf v l 32) — ^{a}) D2 3 -नित्या (for परा) — D5 repeats 33^{cd} after 34 — ^{c}) D2 नित्यास् (for विप्रास्) — ^{d}) M तेषां (for तेभ्यो). B1 महत्फलं T G3 4 तेषां दत्त महत्फल

34 D8 G2 om (hapl) 34–35 D1 6 om (hapl) 34 D9 om (hapl) 34^{a}–37^{b} — ^{b}) V1 B2 Dn1 n2 D5 8 T1 दृढार्था, T2 3 G1 3 4 M दृष्टांता (for दृष्टार्था)

अलुब्धाः शुचयो वैद्या ह्रीमन्तः सत्यवादिनः ।
स्वकर्मनिरता ये च तेभ्यो दत्तं महाफलम् ॥ ३५
साङ्गांश्च चतुरो वेदान्योऽधीयीत द्विजर्षभः ।
पड्भ्यो निवृत्तः कर्मभ्यस्तं पात्रमृषयो विदुः ॥ ३६
ये त्वेवंगुणजातीयास्तेभ्यो दत्तं महाफलम् ।
सहस्रगुणमाप्नोति गुणार्हाय प्रदायकः ॥ ३७
प्रज्ञाश्रुताभ्यां वृत्तेन शीलेन च समन्वितः ।
तारयेत कुलं कृत्स्नमेकोऽपीह द्विजर्षभः ॥ ३८
ग्रामश्वं वित्तमन्नं वा तद्विधे प्रतिपादयेत् ।
द्रव्याणि चान्यानि तथा प्रेत्यभावे न शोचति ॥ ३९
तारयेत कुलं कृत्स्नमेकोऽपीह द्विजोत्तमः ।
किमङ्ग पुनरेकं वै तस्मात्पात्रं समाचरेत् ॥ ४०
निशम्य च गुणोपेतं ब्राह्मणं साधुसंमतम् ।
दूरादानाययेत्कृत्ये सर्वतश्चाभिपूजयेत् ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

— c) D10 रता (for हिता) D2 नित्यास्, T1 शुद्धास् (for मैत्रास्) — d) T1 तेषा (for तेभ्यो) T G1 3 4 महत्फलं — After 34, D5 repeats 33^{cd}

35 D8 9 G2 om 35 (cf v l 34) Dn1 T1 om (hapl.) 35 D6 reads 35 twice — d) T2 3 G1 3 4 महत्फलं

36 D9 om 36 (cf v l 34) D10 reads 36 twice — a) T1 सांगान्वेदांश्च योधीते — T1 om 36^{bc} — b) V1 B Dn D10 (both times) अधीते यो, D1 7 योधीयेत (for °यीत) D2 8 द्विजोत्तम T2 3 G योधीते वेदपारग , M योधीयत नरर्षभ — c) V1 B Dn D5 10 (first time) प्रवृत्त (for नि°) — d) B3 om. मृष D10 (second time) T G वेदस्य जपतत्पर

37 D9 om 37^{ab} (cf v l 34) T G om. 37^{ab} — a) M [s]पि (for तु) — b) B1 महत्फल — d) D1-3 प्रयच्छक ; D4-6 प्र(D5 द)दाति य , G2 प्रदाय तत् (for °यक)

38 ab) D1-9 शीलेन गुणेन (for वृत्तेन शीलेन) — D4 6 om (hapl) 38^{c}–39^{d} D5 om 38^{cd} — c) B1 D1-9 T1 तारयेत्तत् (T1 °त्स) (for °येत) V1 B Dn D2 8 G1 सर्वम् (for कृत्स्नम्) — d) D10 एकोपि हि द्विजोत्तम , T1 M °पि द्विजसत्तम

39 D4 6 om 39 (cf v l 38) D5 transp 39 and 40 — a) D1-3 वित्तमग्निं (D1 °ग्र) (for °मन्न) V1 om. वा — b) T1 ब्राह्मणे, M तद्विप्रे (for °धे) D1-3 पादयन् (for °येत्) — c) Dn3 वान्यानि, G1 चान्नानि (for चान्यानि) D3 मया (for तथा) — d) D7-9 शोचते

40 D5 transp 39 and 40 40^{ab} = (var) 38^{cd}. — a) B2 4 5 तारयेच्च, Dn3 D4 6 8 9 °येत्तत् (for °येत) V1 B Dn D3 5 6 सर्वम्, D4 शीलम् (for कृत्स्नम्) — b) D4 10 एकोपि हि, S तृप्त एको (for एकोऽपीह) D2 8 द्विजर्षभ , G3 द्विजोत्तम (for °त्तम) — After 40^{ab}, D10 T1 G1 2 M4 ins 206* T1 G1 2 M4 om 40^{cd} — c) B3 इदं, D7-9 अग V1 B Dn D5 10 एवैते, M1-3 एकस्य (for एक वै) — d) M1-3 पात्रे (for पात्रं) B (except B1) विचारयेत् (for समाचरेत्) — T2 3 G3 4 M1-3 ins after 40 D10 T1 G1 2 M4 after 40^{ab}

206* तृप्ते तृप्ता सर्वदेवा पितरो मुनयोऽपि च।
[G2 वा (for च)]

41 a) B2 Dn3 निशाम्य S गुणोपेतान् (for °पेतं) — b) D5 -सत्तम (for -समतम्) S ब्राह्मणान्साधुसंमतान् — c) M1-3 दूरान् T2 3 G M अध्यानयेत् (for आनाय°) V1 B D4-10 दूरादानाय्य (D4-9 °नीय) सत्कृत्य , T1 °दुपानयेत्कृच्छ्र — d) D1-9 यत्नतश्च, M सर्वशश्च (for °तश्च) B1 Dn1 n2 D1-9 T2 3 G1 3 [अ]पि (for [अ]भि) T1 सर्वदाश्चापि तारयेत्, G1 °दापि प्रपूजयेत्

Colophon om in Dn2 D10 — *Parvan name* B1. 3 4 Dn2 D1 शान्ति — *Sub-parvan* V1 B Dn1 n3 D1 2 4-9 M दानधर्म — *Adhy name* V1 B3 4 5 Dn1 n3 बहुप्राश्निक , B1 कृतप्रकाशिक , D2 पात्रपरीक्षा, T2 पात्रनिरूपणं , G1 3 सत्पात्रनिरूपण — *Adhy no* (figures, words or both) V1 22 , D5 21 , D7 9 19 , T1 G3 56 , T2 3 G2 4 M4 62 , G1 57 , M1 3 55 — *Śloka no* Dn1 39 , D4 35

२४

युधिष्ठिर उवाच ।
श्राद्धकाले च दैवे च धर्मे चापि पितामह ।
इच्छामीह त्वयाख्यातं विहितं यत्सुरर्षिभिः ॥ १
भीष्म उवाच ।
दैवं पूर्वाह्णिके कुर्यादपराह्णे तु पैतृकम् ।
मङ्गलाचारसंपन्नः कृतशौचः प्रयत्नवान् ॥ २
मनुष्याणां तु मध्याह्ने प्रदद्यादुपपत्तितः ।
कालहीनं तु यद्दानं तं भागं रक्षसां विदुः ॥ ३
लङ्घितं चावलीढं च कलिपूर्वं च यत्कृतम् ।
रजस्वलाभिर्दृष्टं च तं भागं रक्षसां विदुः ॥ ४
अवघुष्टं च यद्भुक्तमव्रतेन च भारत ।
परामृष्टं शुना चैव तं भागं रक्षसां विदुः ॥ ५
केशकीटावपतितं क्षुतं श्वभिरवेक्षितम् ।
रुदितं चावधूतं च तं भागं रक्षसां विदुः ॥ ६
निरोंकारेण यद्भुक्तं सशस्त्रेण च भारत ।
दुरात्मना च यद्भुक्तं तं भागं रक्षसां विदुः ॥ ७
परोच्छिष्टं च यद्भुक्तं परिभुक्तं च यद्भवेत् ।
दैवे पित्र्ये च सततं तं भागं रक्षसां विदुः ॥ ८

24

☞ For this adhy , cf 14 App I (No 4) lines 2056–2133

1 B_5 om 1 (retaining the ref) T_2 om the ref —^{a}) M श्राद्धे च काले दैवे च —^{b}) V_1 D_{10} पित्र्ये चापि, B_{1-4} Dn पित्र्येपि च, $D_{1, 6, 7}$ धर्मे वापि (for धर्मे चापि) —^{c}) D_{1-9} वै, T_2 त्वां; T_3 $G_{1, 3, 4}$ यत् (for [इ]ह) $T_{1, 3}$ $G_{1, 3, 4}$ त्वयाख्यातु, T_2 समाख्यातु; G_2 त्वया चापि (for त्वयाख्यातं) —^{d}) $T_{1, 2}$ M विहितो य (T_2 यत्); G_2 त सत् (for त यत्)

2 V_1 B_5 om the ref —^{a}) V_1 $B_{1-3, 5}$ Dn_1 n_3 D_{8-10} पूर्वाह्णिकं, B_4 Dn_2 M_3 पौर्वाह्णिकं, $T_{1, 3}$ $G_{1, 3, 4}$ $M_{1, 2}$ पौर्वाह्णिके (for पूर्वा) —^{b}) D_5 च (for तु) —^{c}) B_2 $D_{1-4, 6-9}$ -सयुक्त, D_5 सयुक्त (for -संपन्न) —^{d}) D_{1-3} कृतयत्न प्रतापवान्, D_{4-9} °यत्नो जितात्मवान्

3 ^{a}) T_1 अतिथीना च मध्याह्ने —^{b}) D_{4-9} प्रपद्येद् (for प्रदद्याद्) B_4 उपवृत्तित , Dn_1 n_2 D_{10} T_2 G_4 पत्तिभि (for °पत्तित) —^{c}) B_1 $D_{5, 6}$ S (except T_1) च, D_4 om (for तु) D_3 T_2 भाग, D_4 om (for दान) —^{d}) B_1 D_{1-3} S (except G_2) तद् (for तं) T_1 दान (for भाग) — After 3, T_2 reads 6 and T_3 $G_{1, 3, 4}$ read 8 The sequence in G_2 after 3 is 8, 13, 10, 4, 6, 7, 11, 9, 12

4 For the sequence in G_2, cf v l 3 $D_{4, 6, 7, 9, 10}$ om (hapl) 4 T_1 om (hapl) 4–11 D_3 reads 4–6 after 11 —^{a}) B_2 partly damaged. G_2 लिखित (for लङ्घित) Dn_1 om चाव —^{b}) $D_{2, 5}$ बलि-, S (T_1 om) काल (for कलि) D_{1-3} भवेत् (for कृतम्) —^{c}) $B_{3, 5}$ सृष्ट च, B_4 D_1 स्पृष्ट च, $D_{2, 3}$ सस्पृष्ट, S (except G_2, T_1 om) मृष्ट च (for दृष्टं च) —^{d}) $D_{1, 3}$ भाग त (by transp), D_2 S (T_1 om) तद्भागं

5 For the sequence in D_3, cf v l 4 T_1 om 5 (cf v l 4) T_3 G om (hapl) 5 D_5 reads 5–6 after 11 —^{a}) M_3 अवघृष्ट (for °घुष्टं) —^{b}) D_1 सव्रतेन (for अ) D_{1-9} यद्भुक्तमव्रतेन च ($D_{4, 6}$ तु) —^{d}) D_2 भाग त (by transp), $M_{1, 2, 4}$ तद्भागं — After 5, M reads 8

6 For the sequence in G_2 $D_{5, 3}$, cf v l 3, 5, 4 respectively T_1 om 6 (cf v l 4) D_{1-3} om (hapl) 6 T_2 reads 6 after 3 —^{a}) $D_{4, 6}$ -कीटादि (for -कीटाव-) —^{b}) G_2 क्षित (for क्षुत) G_4 श्वहिर् (for श्वभिर्) —^{d}) S (except G_3, T_1 om) तद् (for तं)

7 For the sequence in G_2, cf. v l 3 T_1 om. 7 (cf v l 4) B_5 om (hapl) 7–8 $D_{4, 6, 9}$ om (hapl.) 7–11 D_7 om (hapl) 7–10 —^{a}) $B_{1, 4}$ यन्नक्तं, D_1 यदुक्तं (for यद्भुक्त) $D_{2, 3}$ नराकार च यद्युक्त (sic), D_{10} निराकारेण य° — D_5 om 7^{cd} —^{c}) B_4 यन्नक्तं —^{d}) D_2 S (except G_4, T_1 om) तद् (for त) — After 7, D_1 reads 10 for the first time, repeating it in its proper place

8 For the sequence in G_2, cf v l, 3 T_1 om, 8

गर्हितं निन्दितं चैव परिविष्टं समन्युना ।
दैवं वाप्यथ वा पैत्र्यं तं भागं रक्षसां विदुः ॥ ९
मन्त्रहीनं क्रियाहीनं यच्छ्राद्धं परिविष्यते ।
त्रिभिर्वर्णैर्नरश्रेष्ठ तं भागं रक्षसां विदुः ॥ १०
आज्याहुतिं विना चैव यत्किंचित्परिविष्यते ।
दुराचारैश्च यद्भुक्तं तं भागं रक्षसां विदुः ॥ ११
ये भागा रक्षसां प्रोक्तास्त उक्ता भरतर्षभ ।
अत ऊर्ध्वं विसर्गस्य परीक्षां ब्राह्मणे शृणु ॥ १२

यावन्तः पतिता विप्रा जडोन्मत्तास्तथैव च ।
दैवे वाप्यथ वा पित्र्ये राजन्नार्हन्ति केतनम् ॥ १३
श्वित्री कुष्ठी च क्लीबश्च तथा यक्ष्महतश्च यः ।
अपस्मारी च यश्चान्धो राजन्नार्हन्ति सत्कृतिम् ॥ १४
चिकित्सका देवलका वृथानियमधारिणः ।
सोमविक्रयिणश्चैव श्राद्धे नार्हन्ति केतनम् ॥ १५
गायना नर्तकाश्चैव प्लवका वादकास्तथा ।
कथका योधकाश्चैव राजन्नार्हन्ति केतनम् ॥ १६

(cf v l 4) B5 D4 6 7 9 om 8 (cf v l 7) B3 D1 om (hapl) 8 T2 om (hapl) 8–9 T3 G1 3 4 read 8 after 3 M reads 8 after 5 — a) B1 च यद्भुक्त, S (except G2, T1 2 om) यत्तु (G4 तु यत्तु [hypermetric]) कृतं (for च यद्भुक्त) — d) D3 om, S (except G2, T1 2 om) तद् (for तं)

9 For the sequence in G2, cf v l 3 T1 om 9 (cf v l 4) D4 6 7 9 om 9 (cf v l 7) T2 om 9 (cf v l 8). Dn1 n2 D10 and all the four printed eds om (hapl) 9 T3 G1 3 4 (hapl) 9–10 — a) D1 निर्मित (for निन्दित) — b) B4 तथैव च (for समन्युना) G2 M यत्किंचित्परिवि(G2 °शि)ष्यते — c) D3 8 दैवे B1 4 च (for the first वा) B3 4 5 Dn3 D1–3 5 8 पित्र्य (for पैत्र्य) G2 दैव वा पित्रिय वापि, M दैव वा च पित्र्यं वा (submetric) — d) G2 M तद् (for तं)

10 For the sequence in G2, cf v l 3 T1 om 10 (cf. v l 4) D4 6 7 9 om 10 (cf v l 7) T3 G1 3 4 om 10 (cf v l 9) D2 8 om (hapl) 10–11 M om (hapl) 10 D1 reads 10 for the first time after 7 — b) B5 T2 श्राद्धे B Dn1 -विश्यते; G2 -चक्ष्यते (for -विष्यते) — c) B1 4 D1 (both times) 10 T2 कुरु- (for नर) — d) G2 तद् (for तं)

11 For the sequence in G2, cf v l 3 T1 om 11 (cf v l 3) D4 6 9 om 11 (cf v l 7) D2 8 om 11 (cf v l 10) D1 om (hapl) 11 — b) B Dn1 विश्यते, T2 G1 3 -शिष्यते (for -विष्यते) G2 यत्किंचित्परियिष्यति — c) V1 Dn3 D5 उपचारैश्च (for दुरा°) B1 4 यद्भक्त — d) S (T1 om) तद् (for तं) — After 11, D5 reads 5–6 and D3 reads 4–6

12 For the sequence in G2, cf v l 3 — a) M1–3 रक्षस (for रक्षसां) V1 B Dn D10 प्राशास (for प्रोक्तास्) T2 3 G1 3 4 यो भागो रक्षसा प्रोक्तस् — b) B1 T2 3 G1 3 4 तदुक्तो, D4–6 उक्तास्ते (by transp) — D9 om 12c–14b — c) D4–8 निसर्गस्य (for वि°) — d) T2 3 G1 3 4 ब्रह्मण (for ब्राह्मणे)

13 For the sequence in G2, cf v l 3 D9 om 13 (cf v l 12) Dn3 om 13ab — a) T2 3 G1 3 4 प्रोक्ता (for विप्रा) T1 पतिताश्चाक्रियावतो — c) G2 दैव D4 om वाप्यथ B4 D6 8 10 T2 3 G1 3 4 M1 2 4 च (for वा) V1 D4 6 8 वा पैत्र्ये; B3 5 Dn1 n2 D10 M3 पित्र्ये वा (by transp), G2 वा पित्र्यं — d) G2 तद्भागं रक्षसा विदु ❀ Cn केतन निमन्त्रणम्। ❀

14 D9 om 14ab (cf v l 12) — a) T3 श्वित्र (for श्वित्री) D2 8 तथा क्लीवस् (for च क्लीबश्च) V1 B Dn श्वित्री क्लीबश्च कुष्ठी च, D4–6 क्लीबश्च कुष्ठी कुनखी, D7 8 क्लीबी च कुष्ठी च तथा — b) D4–8 राज (for तथा) B1 D7 T1 G1 4 यक्ष्माहतश्च, D1–3 10 पक्षहतश्च (for यक्ष्म°) D4–6 तथा (for च य) — c) B3 [श्चा]न्धो, D1–8 [श्चा]र्तो, T G1 3 4 M [श्चा]पि (for [श्चा]न्धो) G2 अपस्मारी दूषकश्च — d) M1 4 [श्चा]र्हति V1 B2 4 5 Dn D2–9 G2 केतन, G1 तत्कृतिं (for सत्कृतिम्)

15 a) B1 कुवलका (for देव°) — b) D10 -चारिण, G2 M1 कारिण (for -धा°) — d) V1 B Dn D2 5 राजन् (for श्राद्धे)

16 D1–3 om (hapl) 16–17 D4 6 8 9 om (hapl) 16 — a) T1 2 G2 गायका (for °ना) D5 T2 3 G1 3 M4 नर्तनाश् (for काश्) — b) D10 T2 3 G1 3 4 प्लवगा (T2 ना) (for °का) G2 प्लवका वाद्यवादका — c) M सूतका (for कथका) D7 कुचेला याचकाश्चैव,

होतारो वृषलानां च वृषलाध्यापकास्तथा ।
तथा वृषलशिष्याश्च राजन्नार्हन्ति केतनम् ॥ १७
अनुयोक्ता च यो विप्रो अनुयुक्तश्च भारत ।
नार्हतस्तावपि श्राद्धं ब्रह्मविक्रयिणौ हि तौ ॥ १८
अग्रणीर्यः कृतः पूर्वं वर्णावरपरिग्रहः ।
ब्राह्मणः सर्वविद्योऽपि राजन्नार्हति केतनम् ॥ १९
अनग्नयश्च ये विप्रा मृतनिर्यातकाश्च ये ।
स्तेनाश्च पतिताश्चैव राजन्नार्हन्ति केतनम् ॥ २०
अपरिज्ञातपूर्वाश्च गणपूर्वाश्च भारत ।
पुत्रिकापूर्वपुत्राश्च श्राद्धे नार्हन्ति केतनम् ॥ २१
ऋणकर्ता च यो राजन्यश्च वार्धुषिको द्विजः ।
प्राणिविक्रयवृत्तिश्च राजन्नार्हन्ति केतनम् ॥ २२
स्त्रीपूर्वाः काण्डपृष्ठाश्च यावन्तो भरतर्षभ ।
अजपा ब्राह्मणाश्चैव श्राद्धे नार्हन्ति केतनम् ॥ २३
श्राद्धे दैवे च निर्दिष्टा ब्राह्मणा भरतर्षभ ।
दातुः प्रतिग्रहीतुश्च शृणुष्वानुग्रहं पुनः ॥ २४
चीर्णव्रता गुणैर्युक्ता भवेयुर्येऽपि कर्षकाः ।
सावित्रीज्ञाः क्रियावन्तस्ते राजन्केतनक्षमाः ॥ २५

T2 3 G वृ(G1 2 वृ)तका यौधकाश्चैव

17 D1-3 om. 17 (cf v l 16) —a) D5 9 मोक्तारो (for होतारो) D9 om (hapl) वृषलाना च D6-8 मोक्तारो वृषलाना ये —b) D4-9 च ये (for तथा) M1-8 वृषलावाचकास्तथा —c) D4-9 ससर्गा, S मित्रा- (M4 त्र)श्च (for शिष्याश्च) —d) S वृषलान्नभुजस्तथा — After 17, T1 (om 20ab) 3 G1 3 read 20 and T2 reads 21-22

18 G4 reads 18-19 after 22 —a) T1 नियोक्ता चैव यो विप्रो —b) D1 M योनुयुक्तश्, D4-6 8 9 योनु ह्युक्तश्, D7 10 यो न युक्तश्, T2 3 G1 3 ह्यनि युक्तश्, G2 यो नि (for अनु°) D2 3 ह्यनुयुक्तश्च यो नृप, T1 नियुक्तश्चैव भारत —c) D4 6 T1 श्राद्धे —d) D2 3 बहु (for ब्रह्म) T2 3 G विक्रायिकौ, M1-3 विक्रायकौ (M3 °णौ), M4 -विक्रयकौ (for °यिणौ) D5 च तौ, D10 कृतौ (for हि तौ)

19 For the sequence in G4, cf v l 18 —b) D3 वर्णातुर, D4-9 श्रम-, T1 सर्वश्रापि, M1-3 वर्णा चार (for वर) —d) B1 5 Dn3 D7-9 नार्हति

20 T1 3 G1 3 read 20 after 17 T1 om 20ab —a) D10 अग्निप्रदाश् (for अनग्नयश्) —b) T3 प्रेत (for मृत) D4 6 -निर्यापकाश् (for °तकाश्) T2 3 G1 3 4 तथा (for च ये) —c) T2 3 G मित्रध्रुहश् (for च पतिताश्) —d) D10 श्राद्धे (for राजन्)

21 D4 6 om. (hapl) 21-23 D7 9 T3 G1 3 om (hapl) 21-22 D5 T1 om (hapl) 21 T2 reads 21-22 after 17 —a) D1 अप्रवि (for अपरि) B1 विप्राश् (for -पूर्वाश्) —b) D1 G4 -पूर्वश् —c) B4 D1 2 3 पुत्रपूर्वाश्; D10 पूर्वभावाश्, G4 पुत्रपुत्राश् (for पूर्व°)

22 For the sequence in T2, cf v l 21 D4 6 7 9 T3 G1 3 om 22 (cf. v l 21) D1-3 8 om (hapl) 22 —a) T1 M1-3 -हर्ता (for कर्ता) —b) V1 B1-3 5 Dn D5 T2 M4 नर (for द्विज) —d) B4 श्राद्धे (for राजन्) M1-3 गुणद्वेषी च निंदित — After 22, G4 reads 18-19

23 D4 6 om 23 (cf v l 21) D10 reads 23ab twice —a) D10 (first time) T2 3 G परपुत्राश् (for काण्डपृष्ठाश्) D1-6 त्रिपूर्वं कांडपृष्ठश्च; D7-9 त्रिपूर्वक कांडपृष्ठो ※ Cn काण्डपृष्ठो वेश्यापति, Cv काण्डा बाणा पृष्ठे येषां ते तयोक्ता । तूणीवत्पृष्ठा इत्यर्थ । ※ —b) D1-3 7-9 10 (second time) यवनो (D10 °ना-) (for यावन्तो) D10 (first time) S सध्योपासनवर्जिता —c) D6 अजेया, M अ(M2 कु)स्नाना (for अजपा) D1 3 7-9 अजपो ब्राह्मणश्चैव —d) D7 8 T1 राजन् (for श्राद्धे)

24 ab) Dn3 om, T2 तु (for च) V1 Dn D2 निर्दिष्टो ब्राह्मणो —d) D6 7 9 [अ]वग्रह (for [अ]नु°) G3 शृणु‘वावहित नृप

25 a) T2 व्रत (for -व्रता) —b) Dn1 D7 [s] प(D7 °व)कर्षका, D1-3 विकल्मषा, D4 6 8 [s]पि कर्षुका, T1 [s]नुकंपिन; T2 3 G1 3 M च कर्षका, G2 4 च कार्षि(G4 °र्शि)ता (for ऽपि कर्षका) —c) D1 4 6-9 सावित्रज्ञा, T1 G2 त्रिका (for त्रीज्ञा) —d) G1 partly damaged T1 transp ते and राजन् D6 ते राजन्केतने मता

26 B5 om (hapl) 26-28 D1-3 T1 om 26

क्षात्रधर्मिणमप्याजौ केतयेत्कुलजं द्विजम् ।
न त्वेव वणिजं तात श्राद्धेषु परिकल्पयेत् ॥ २६
अग्निहोत्री च यो विप्रो ग्रामवासी च यो भवेत् ।
अस्तेनश्चातिथिज्ञश्च स राजन्केतनक्षमः ॥ २७
सावित्रीं जपते यस्तु त्रिकालं भरतर्षभ ।
भिक्षावृत्तिः क्रियावांश्च स राजन्केतनक्षमः ॥ २८
उदितास्तमितो यश्च तथैवास्तमितोदितः ।
अहिंस्रश्चाल्पदोषश्च स राजन्केतनक्षमः ॥ २९
अकल्कको ह्यतर्कश्च ब्राह्मणो भरतर्षभ ।
ससंज्ञो भैक्ष्यवृत्तिश्च स राजन्केतनक्षमः ॥ ३०
अव्रती कितवः स्तेनः प्राणिविक्रय्यथो वणिक् ।
पश्चाच्च पीतवान्सोमं स राजन्केतनक्षमः ॥ ३१
अर्जयित्वा धनं पूर्वं दारुणैः कृषिकर्मभिः ।
भवेत्सर्वातिथिः पश्चात्स राजन्केतनक्षमः ॥ ३२
ब्रह्मविक्रयनिर्दिष्टं स्त्रिया यच्चार्जितं धनम् ।
अदेयं पितृदेवेभ्यो यच्च क्लैब्यादुपार्जितम् ॥ ३३
क्रियमाणेऽपवर्गे तु यो द्विजो भरतर्षभ ।
न व्याहरति यद्युक्तं तस्याधर्मो गवानृतम् ॥ ३४

— ^{a}) D5 8 [आ]दौ (for [आ]जौ) D4 6 7 9 S (T1 om) क्षत्रधर्मा(D4 6 7 9 °र्मि)णमप्यादौ (M °जौ) — ^{b}) D4–9 भोजयेत् (for केत°) D5 नर (for द्विजम्) T2 8 G केतयेत्कुशल पुन — ^{c}) D8 च (for तु) Dn3 वणिजस् (for वणिज) — ^{d}) V1 B1 Dn श्राद्धे च (for श्राद्धेषु)

27 B5 om 27 (cf v l 26) — ^{b}) S -याजी (for वासी) T1 भवेन्न च (for च यो भवेत्) — ^{c}) B4 आस्तिकश् (for अस्तेनश्) T1 ज्ञातयज्ञश्, T3 G1 3 4 चातियज्ञश्, M1–3 ज्ञातिज्ञेयश् (for चातिथिज्ञश्)

28 B5 om 28 (cf v l 26) D1–8 T2 3 G om (hapl) 28–29 — ^{a}) B4 तु जपेद् (for जपते) D7–10 M4 च (for तु) T1 सावित्रीजपको यश्च — ^{b}) T1 M4 द्विकाल (for त्रि°) — For 28^{ab}, M1–3 subst

207* राजप्रेष्योऽपि सावित्रीं जपन्नित्य समाहित ।

— D4 6 7 9 ins after 28^{ab} D5 after 28

208* माता पात्र पिता पात्र पात्र क्षीणाश्च बान्धवा ।
दीन पात्रं व्रती पात्रं पात्र वृत्तैरलकृतम् ।
[(L 1) D5 क्षीणा पात्र (by transp)]

— D5 reads 28^{cd} twice — ^{c}) M1–3 भैक्ष (for भिक्षा-) D10 तु (for च) D4 5 (second time) 6 7 9 दातुं प्रतिग्रहीतु च — ^{d}) D5 (second time) राजा (for राजन्) D5 (first time, before corr) राज ह्यार्हति केतन

29 D1–3 T2 3 G om 29 (cf v l 28) T1 om (hapl) 29–31 V1 om (hapl) 29 M1–3 transp 29 and 30 — ^{c}) D5 [अ]निकेतश् (for [अ]ल्पदोषश्)

30 T1 om 30 (cf v l 29) M1–3 transp 29 and 30 — ^{a}) Cnp अकल्पक (for अकल्कको) V1 B2 3 5 Dn3 D4 6 7 9 [ऽ]कर्कशश्, Dn1 स्वतर्कश्, D5 [ऽ]तल्ककश्, M [ऽ]थ कल्कश् (for ह्यतर्कश्) B1 4 अकल्पकोतर्पुक(B4 °कैप)श्च, D1–8 गृहस्थवृत्तिर्यश्चापि, D10 अकल्पकाक्रोधकश्च, T2 3 G1 3 4 अकल्क क्रोधकल्क (T2 °ल्प)श्च ❀ Cn अकल्कक अदाम्भिक अपापो वा । अकल्पक इति पाठे स्वेच्छया धर्माधर्मकल्पक । ❀ — ^{c}) B2 5 सुसगो; B3 असज्ञो, Dn1 n2 संसर्गे, D1–3 संवर्ती, D4 5 अदाती, D6–9 अदमो, D10 सुसज्ञो (for स°) V1 B1 2 4 Dn2 D5 9 S (T1 om) भैक्ष, D7 भिक्ष (for भैक्ष्य) — ^{d}) D5 राजा (for राजन्)

31 T1 om 31 (cf v l 29) — ^{b}) D1 3 प्राण (for प्राणि) D10 T2 3 G -विक्रयिको (T2 °णो), M -विक्रयको (for °य्यथो) — ^{c}) D1 2 पश्चाच्चेत्, D1–9 वृथा वै (for पश्चाच्च) S (T1 om) सनिष्कृति पुन सोम — ^{d}) S (T1 om) पीतवान् (for स राजन्) D1–9 ना(D1–3 सो)पि केतनमर्हति

32 ^{a}) S (except T1) आर्जयित्वा B4 सर्वं (for पूर्वं) — ^{b}) D4 6–9 क(D4 का)र्णै (for दारुणै) Dn1 n2 अपि, T1 2 क्रूर, T3 G कृत (for कृषि) — ^{c}) D5 स चेत् (for भवेत्) D1–3 पश्चात्तपो (D3 °त्ताप) निषेवेत — ^{d}) S सोपि केतनमर्हति

33 ^{a}) B3 ब्राह्म G1 3 4 M4 निर्विष्ट (for निर्दिष्ट) — B4 om 33^{c}–34^{d} — ^{c}) M नादेय (for अ°) T2 3 G अपि (for पितृ) V1 B (B4 om) Dn -विप्रेभ्यो; D5 देवाभ्या (for देवेभ्यो) — ^{d}) T G क्लीबाद् (for क्लैब्याद्)

34 B4 om 34 (cf v l 33) M reads 34 after 33^{cd} — ^{a}) V1 B1–3 5 Dn D7 10 च (for तु) D1–9

श्राद्धस्य ब्राह्मणः कालः प्राप्तं दधि घृतं तथा ।
सोमक्षयश्च मांसं च यदारण्यं युधिष्ठिर ॥ ३५
श्राद्धापवर्गे विप्रस्य स्वधा वै स्वदिता भवेत् ।
क्षत्रियस्याप्यथो ब्रूयात्प्रीयन्तां पितरस्त्विति ॥ ३६
अपवर्गे तु वैश्यस्य श्राद्धकर्मणि भारत ।
अक्षय्यमभिधातव्यं स्वस्ति शूद्रस्य भारत ॥ ३७

पुण्याहवाचनं दैवे ब्राह्मणस्य विधीयते ।
एतदेव निरोंकारं क्षत्रियस्य विधीयते ।
वैश्यस्य चैव वक्तव्यं प्रीयन्तां देवता इति ॥ ३८
कर्मणामानुपूर्वीं च विधिपूर्वकृतं शृणु ।
जातकर्मादिकान्सर्वांस्त्रिषु वर्णेषु भारत ।
ब्रह्मक्षत्रे हि मन्त्रोक्ता वैश्यस्य च युधिष्ठिर ॥ ३९

क्रियमाणा(D8 °णो)पवर्गेषु — c) T1 सदू (for यद्) — d) D8 वृथागत, D10 [ऽ]थ वानृत, T1 भवेद्भुव (for गवानृतम्) T2, 3 G सत्य धर्मो न वानृत ❀ Cn गवानृतम्, अनृतगोशपथस्य पापम् । ❀

35 a) B1 partly damaged B3, 4, 5 ब्राह्मणा D4 G3 काले — b) D2 4–9 पात्रं (for प्राप्तं) D1–3 10 पय (for तथा) — T1 om 35cd — c) B3, 5 T2, 3 G M1 -क्षयं (for क्षयश्च) — After 35, D10 T2, 3 G ins

209* मुहूर्तानां त्रय पूर्वमह्न प्रातरिति स्मृतम् ।
जपध्यानादिभिस्तस्मिन्विप्रै. कार्यं शुभव्रतम् ।
सगवाख्यं त्रिभागं तु मध्याह्नस्त्रिमुहूर्तक ।
लौकिक सगवेऽर्धं च स्नानादि ह्यथ मध्यमे ।
चतुर्थमपराह्णं तु त्रिमुहूर्तं तु पित्र्यकम् । [5]
सायाह्नस्त्रिमुहूर्तं च मध्यम कविभि स्मृतम् ।
चतुर्थे त्वपराह्णाख्ये श्राद्धं कुर्यात्सदा नृप ।
प्रागुदीचीमुखा विप्रा विश्वेदेवाश्च दक्षिणा ।
श्राविवेषु सुतृप्तेषु पिण्डं दद्यात्सदक्षिणम् ।

[(L 3) D10 T2 G2 सगमारय (for °वाख्य) — (L 4) D10 [ऽ]र्धे (for ऽर्धं) — (L 6) D10 G2 सायाह्न — (L 8) D10 T2, 3 G1 स्युर्विश्वेदेवदक्षिणा (for the post half)]

36 a) D1 6 7 9 M4 श्रद्धापवर्गे — b) M1–3 [अ]स्तु, M4 [दु]व (for वै) B3 Dn1 n2 D2 सुदिता, D8 स्वधिता; D4–9 M4 स्वरिता, M1–3 [इ]तीरित (for स्वदिता) T G दातारो यो(T1 वा, T2 G2 वो)स्त्विती रयेत् — c) Dn1 n2 यो, D10 [अ]नु (for [अ]थो) — d) V1 D2 8 9 प्रीयतां

37 b) D10 श्राद्धे (for श्राद्ध) — c) T1 अक्षय्य मिति दातव्य — After 37, T1 ins 210*

38 T1 om 38 T2, 3 G om (hapl) 38ab — a) B3 Dn2 D7 -वचन (for वा) V1 Dn1 n2 दैवं, D4–9 M चैव (for दैवे) — D1–3 om (hapl) 38cd — c) D1 6 T2, 3 G1 3 4 निराकार (for निरोंकार) — d) S (T1 om) शूद्रस्य तु (M4 च) (for क्षत्रियस्य) — After 38cd, M reads 34 While T1 ins after 37 D10 T2, 3 G after 38cd M after 43 Kumbh ed after 38.

210* गोहिंसाया चतुर्भाग पूर्वं विप्रादिकेतन ।
वर्णावरेषु भुञ्जान क्रमाच्छूद्रे चतुर्गुणम् ।
नान्यत्र ब्राह्मणो ब्रूयात्पूर्वं विप्रेण केतित ।
अभोजने च दोष स्याद्वर्जयेच्छूद्रकेतनम् ।
शूद्रान्नरसपुष्टाङ्गो द्विजो नोर्ध्वां गतिं लभेत् । [5]
अशुचिर्नैव चाश्नीयान्नास्तिको मानवर्जित ।
न पूर्वं लङ्घयेल्लोभादेकवर्णोऽपि पार्थिव ।
विप्रा स्मृता भूमिदेवा उपकुर्वाणवर्जिता ।

[T1 om lines 1–2 — (L 1) Kumbh ed विप्राति- (for °दि) D10 G2, 4 M -केतित (G3, 4 °न) (for -केतन) — (L 2) M भुजान — (L 3) T1 M [ऽ]श्नीयात् (for ब्रू) T2, 3 G2 केतन, G1 केतिन (for °त) — (L 4) T1 न (for च) M1 -केतन — (L 5) T1 नोर्ध्व- (for नोर्ध्वां) T2, 3 G2 व्रजेत् (for लभेत्) M द्विजो नोर्ध्वगतिर्भवेत् (for the post. half) — T1 om lines 6–8 — (L 6) D10 भाशौचे, T2 G1, 2 M आ(G2 अ)शौची (for अशुचिर्) M नास्नातो मौनवर्जित (for the post half) — (L 7) D10 G1, 2 -वर्णे — M om line 8 — (L 8) D10 T3 G1 धर्मिता, G2 -धर्मत (for वर्जिता)]

— T2, 3 G M om 38ef — e) V1 दैव्ये; B Dn D10 दैवे, D4–9 चैव (for चैव) — f) D4–6 8 9 अपि (for इति)

39 a) V1 B1, 2 Dn -पूर्व्येण, B3, 4 पूर्वेण, B5 D10 -पूर्वे च, D1 3 M1, 4 -पूर्वीश्च, D2 पूर्वांश्च; G1, 2, 4 -पूर्वं च, G3 पूर्व्यं च (for -पूर्वीं च) D4–9 कर्मणा विधिपूर्व्या (D4 र्वं, D5 °र्वा; D7 र्वे) च — b) V1 B2–4 Dn1 n2 विधिपूर्वं, B1 विधि पूर्वं, D1–9 मन्त्रपूर्वं (D7 °र्वे) (for विधिपूर्वं) B5 S कृता; D1–3 कृता (for कृत) — c) B1, 4, 5 D (except Dn3) जातकर्मा

विप्रस्य रशना मौञ्जी मौर्वी राजन्यगामिनी ।
बाल्वजीत्येव वैश्यस्य धर्म एष युधिष्ठिर ॥ ४०
दातुः प्रतिग्रहीतुश्च धर्माधर्माविमौ शृणु ।
ब्राह्मणस्यानृतेऽधर्मः प्रोक्तः पातकसंज्ञितः ।
चतुर्गुणः क्षत्रियस्य वैश्यस्याष्टगुणः स्मृतः ॥ ४१
नान्यत्र ब्राह्मणोऽश्नीयात्पूर्वं विप्रेण केतितः ।
यवीयान्पशुहिंसायां तुल्यधर्मो भवेत्स हि ॥ ४२
अथ राजन्यवैश्याभ्यां यद्यश्नीयात्तु केतितः ।
यवीयान्पशुहिंसायां भागार्धं समवाप्नुयात् ॥ ४३
दैवं वाप्यथ वा पित्र्यं योऽश्नीयाद्ब्राह्मणादिषु ।
अस्नातो ब्राह्मणो राजंस्तस्याधर्मो गवानृतम् ॥ ४४
आशौचो ब्राह्मणो राजन्योऽश्नीयाद्ब्राह्मणादिषु ।
ज्ञानपूर्वमथो लोभात्तस्याधर्मो गवानृतम् ॥ ४५
अन्नेनान्नं च यो लिप्सेत्कर्मार्थं चैव भारत ।
आमन्त्रयति राजेन्द्र तस्याधर्मोऽनृतं स्मृतम् ॥ ४६
अवेदव्रतचारित्रास्त्रिभिर्वर्णैर्युधिष्ठिर ।

दिका सर्वास्, T2 3 G1 3 M3 °का सर्वा — e) D4–9 T2 3 G क्षत्रेषु, M क्षत्रस्य (for -क्षत्रे हि) T1 ब्रह्मक्षत्रस्य मत्रोक्तो

40 b) B1 गामिना (for °नी) — c) B2 बाल्वजी च, D2 शल्कजी तु, D4 6–9 वैदजी तु, T2 3 G M च(T2 वि)ल्वजा च (for बाल्वजीति) D5 corrupt, T1 वैश्यस्य शणतन्तु स्याद् — d) D1 3 सर्व एव, D5 T3 G1 3 4 धर्म एव, T2 G2 धर्मस्य च (for धर्म एष) T1 रशना भरतर्षभ — After 40, T G ins

211* पालाशो द्विजदण्ड स्यादश्वत्थ क्षत्रियस्य तु ।
औदुम्बरश्च वैश्यस्य धर्म एष युधिष्ठिर ।

[(L 1) T1 पलाशो T1 च (for तु) — (L 2) T1 om च]

41 a) D3 6 7 9 M1 गृहीतुश्च — b) D6 om (hapl) one धर्मा T1 [इ]इ (for [इ]मौ) — c) D10 T2 3 G [अ]नृतो (for °ते) — d) D1–9 सज्ञिक (for °त) — e) T2 3 G1 2 4 M4 चतुर्गुण — f) T2 3 गुण स्मृत (for गुण स्मृत) G वैश्यस्य च गुण स्मृत (sic)

42 a) D1–7 9 G अन्यत्र (for ना°) — b) D7 9 पूर्व- (for पूर्व) D4 6–9 कीर्तित (for केतित) — D9 10 om (hapl) 42c–43b T2 3 G om 42c–44b — c) T1 यद्यश्नन् (for यवीयान्) D1–8 हिंसायाम् — d) D1–7 तुल्यो (for तुल्य-) D1–8 द्विज, T1 M इह (for स हि)

43 D3 10 om 43ab, T2 3 G om 43 (for all, cf v 1 42) — a) V1 B Dn तथा, D1 3 ततो (for अथ) — b) T1 स (for तु) D1–3 पूर्व राजन्यकेतित, D1–3 विप्रो राजान्निकेतित (D1 °न) — c) D1 3 हिंसाया (for °या) T1 क्रूनाया पशुहिंसाया — d) D3 भोगार्ध, D5 भागार्थ (for °र्ध) — After 43, M ins 210*

44 T2 3 G om 44ab (cf v 1 42) — a) T1 दैवे V1 च (for वा) D4 6 पैत्र्य, T1 पित्र्ये — D4 6 7 repeat 44cd after 45ab — c) B3 आस्नातो, T1 अन्यत्र (for अस्नातो) — B1 om (hapl) 44d–45a — d) D4 (first time) 9 तथा (for तस्य) D1–3 T2 3 G तस्याधर्मो (D1 G2 °र्मा)नृत स्मृत, D10 तस्य धर्मोनृत स्मृत

45 B1 om 45a (cf v 1 44) T2 3 G om (hapl) 45–46 — a) D1 2 अशौचे, M अ(M1 4 आ)शौची (for आशौचो) — b) B1 प्राश्नीयाद्, T1 नाश्नी° (for योऽश्नी°) — After 45ab, D4 6 7 repeat 44cd D4 6 om 45c–46d — d) D9 तस्माद्धर्मो (for तस्याधर्मो)

46 D4 6 T2 3 G om 46 (cf v 1 45) — a) B5 Dn1 n2 अर्थेन (for अन्नेन) V1 [अ]न्यस्य; B1 D5 [अ]न्नेन, Dn1 n2 [अ]न्येन, Dn3 [अ]न्नस्य (for [अ]न्न च) B2–4 D10 M1–3 लिप्सन, T1 लिप्सु (for लिप्सेत्) D5 अन्येनान्यस्य यो लिप्सेत् — b) B1 D10 धर्मार्थं (D10 °र्थी), D7–9 कामार्थ (for कर्मार्थं) T1 धर्मार्थमपि भारत — c) T1 निमन्त्रयति (for आमन्त्र°) D1–3 7–9 अनामन्त्र्य तु राजेंद्र (D1 गते यो [sic], D2 यो गच्छेत्, D3 om राजेंद्र) — d) Dn3 (marg as in text) D2 3 9 गवानृत (for ऽनृत स्मृतम्)

47 D10 om 47 — a) B3 अदैव (for अवेद) B1 D1 चारित्रस्, S °त्रैस् (for °त्रास्) — c) T2 3 G2–4 मन्त्रवित् (for °वत्) B3 त्रिश्यत, T1 -त्रिप्यति (for त्रिप्यन्ते) D1 मन्त्रवेत्सपि निप्यते (sic) — d) V1 B1 2 5 Dn D2 G1 तस्य (for तेषु) — After 47, B1 S (except T1 M4) ins an addl colophon [*Parvan name* B1 शान्ति — *Sub parvan* B1 M1–3 दानधर्म — *Adhy name* B1 दैवपैत्र्यश्राद्धविधि, T1

मन्त्रवत्परिविष्यन्ते तेष्वधर्मो गवानृतम् ॥ ४७

युधिष्ठिर उवाच ।

पित्र्यं वाप्यथ वा दैवं दीयते यत्पितामह ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं दत्तं येषु महाफलम् ॥ ४८

भीष्म उवाच ।

येषां दाराः प्रतीक्षन्ते सुवृष्टिमिव कर्षकाः ।
उच्छेषपरिशेषं हि तान्भोजय युधिष्ठिर ॥ ४९
चारित्रनियता राजन्ये कृशाः कृशवृत्तयः ।
अर्थिनश्चोपगच्छन्ति तेषु दत्तं महाफलम् ॥ ५०
तद्भक्तास्तद्गृहा राजंस्तद्धनास्तदपाश्रयाः ।
अर्थिनश्च भवन्त्यर्थे तेषु दत्तं महाफलम् ॥ ५१
तस्करेभ्यः परेभ्यो वा ये भयार्ता युधिष्ठिर ।
अर्थिनो भोक्तुमिच्छन्ति तेषु दत्तं महाफलम् ॥ ५२
अकल्ककस्य विप्रस्य भैक्षोत्करकृतात्मनः ।
बटवो यस्य भिक्षन्ति तेभ्यो दत्तं महाफलम् ॥ ५३
हृतस्वा हृतदाराश्च ये विप्रा देशसंप्लवे ।
अर्थार्थमभिगच्छन्ति तेभ्यो दत्तं महाफलम् ॥ ५४
व्रतिनो नियमस्थाश्च ये विप्राः श्रुतसंमताः ।

G1 श्राद्धपात्रब्राह्मणदोष(G1 °पात्र)निषेध — *Adhy no* T2 3 G3 4 63, G1 58, G2 57, M1-3 56]

48 ^{a}) M transp वा and दैव — ^{b}) D1 3 T2 3 G3-4 नी(D1 3 ही)यते यत्, D4-9 यद्ददाति (for दीयते यत्) — ^{c}) V1 B Dn D10 T G1 3 4 ज्ञातुं; G2 ज्ञात्वा (for श्रोतुं) — ^{d}) D9 om दत्त V1 B Dn D10 M केषु (for येषु) D4-9 महत्फल

49 G1 3 om (hapl) 49–50 (with the ref) — ^{a}) B3 partly damaged V1 देवा (for दारा) D1 प्रतीक्ष्यते D4-9 येषां प्रतीक्षते देवा (D7 om देवा, D8 दारा, D9 राजन्) — ^{b}) V1 सुवृष्टम्, S (G1 3 om) पर्जन्यम् (for सुवृष्टिम्) D5 6 8 9 कर्षुका (for कर्षका) D1-3 स्ववृत्तिमिव कार्षिका — ^{c}) D1 T2 3 G4 M1-3 उच्छेषं, D8 तच्छेष (for उ) B1 -परिवेश, D1-7 9 °शेषे (for शेषं) T G4 M1-3 वा (for हि) G2 उच्छेषं पारिशेष वा — ^{d}) D9 ये राजन् (for भोजय)

50 G1 3 om 50 (cf v 1 49) — ^{a}) B1 दारिद्र- (for चारित्र) V1 B Dn D10 T1 निरता (for नियता) — ^{d}) M1-3 तेभ्यो (for तेषु) T1 महत्फल — After 50, T2 reads 55 and 56, repeating 56 in its proper place

51 D10 om (hapl) 51–53 D4 T3 om (hapl) 51–52 D5-7 M1 om (hapl) 51 — ^{a}) Dn2 तद्गता, D1-3 8 9 T2 G2 तद्धना, T1 स्वद्गृहा (for तद्गृहा) — ^{b}) B2 3 5 Dn तद्धलास्, D8 om, D9 T3 तद्गृहास् (for तद्धनास्) B1 3-5 तदपाश्रिता, D6 तदुपाश्रया, T1 तद्व्यपाश्रया (for तदपा) — ^{c}) B3 4 T2 [ए]ते (for [अ]र्थे) — ^{d}) T1 2 G तेभ्यो (for तेषु) — After 51, T1 reads 54–55

52 D4 10 T3 om 52 (cf. v 1 51). M1-3 read 52 after 55 — ^{a}) B1 om, T1 2 G ये (for वा) M4 परिपथितस्करादिभ्यो (hypermetric) — ^{b}) D6-9 भयार्ताश्च (for ये भयार्ता) T1 2 G M4 हृतस्वा भयदुःखिता — ^{c}) B2 partly damaged D6 7 9 मोक्तुम् (for भो) — ^{d}) M1 3 तेषां (for तेषु) G1 3 महत्फल-

53 D10 om 53 (cf v 1 51) M1 om (hapl) 53 D5 reads 53 after 58 — ^{a}) D4-9 मकल्कस्य विप्रस्य, T2 3 G निरयार्जकस्य वि° — ^{b}) B1 भक्षोत्कर-, B2-5 Dn1 n2 भैक्ष्या°, Dn3 भिक्षो°; T2 3 G3 4 M2-4 भैक्षाहार (T2 र) (for भैक्षोत्कर) D1-6 भैक्ष्या(D6 °क्षा)र्जितधनस्य च, G1 2 भैक्ष्याहारकृतात्मभि — ^{c}) T2 3 G M2-4 साधवो (for बटवो) D1-3 भिक्षते, T2 3 G2 भक्षंति D4-9 बटवो येषु भिक्षते — ^{d}) B1 D4 6 8 9 तेषु, D1-3 तस्मै, T2 3 G1 2 M3 4 तस्य (for तेभ्यो) — After 53, D5 reads 57 for the first time, repeating it in its proper place

54 D4 6 9 om (hapl) 54–56 D7 om (hapl) 54–58 B5 T2 3 G om (hapl) 54 T1 reads 54–55 after 51 — ^{a}) Cnp कृतस्वा (for हृ°) B1 4 कृतात्मा (B4 तस्वा) कृतदाराश्च ※ Cn कृत दूरीकृत हिंसितम्। हृतमित्येवार्थः। ※ — ^{b}) M ये च (for देश-) B4 विप्लवे (for स) T1 M4 (*inf lin*) परचक्रादिसप्लवे — ^{c}) B1 आत्मार्थम्, B3 (marg) 4 Dn3 अक्षा° (for अर्था) — ^{d}) B1 4 D1-3 10 M तेषु, T1 तेषां (for तेभ्यो)

55 For the sequence in T1, of v 1 54 D4 6 7, 9 om 55 (cf v 1 54) T2 reads 55–56 for the first time after 50 — ^{b}) B4 श्रुति (for श्रुत) D8 -सचया (for संमता) — ^{c}) D6 इच्छवे, S ईप्सते

तत्समाप्त्यर्थमिच्छन्ति तेषु दत्तं महाफलम् ॥ ५५
अव्युत्क्रान्ताश्च धर्मेषु पाषण्डसमयेषु च ।
कृशप्राणाः कृशधनास्तेषु दत्तं महाफलम् ॥ ५६
कृतसर्वस्वहरणा निर्दोषाः प्रभविष्णुभिः ।
स्पृहयन्ति च भुक्तान्नं तेषु दत्तं महाफलम् ॥ ५७
तपस्विनस्तपोनिष्ठास्तेषां भैक्षचराश्च ये ।
अर्थिनः किंचिदिच्छन्ति तेषु दत्तं महाफलम् ॥ ५८
महाफलविधिर्दाने श्रुतस्ते भरतर्षभ ।
निरयं येन गच्छन्ति स्वर्गं चैव हि तच्छृणु ॥ ५९
गुर्वर्थं वाभयार्थं वा वर्जयित्वा युधिष्ठिर ।
येऽनृतं कथयन्ति स्म ते वै निरयगामिनः ॥ ६०
परदाराभिहर्तारः परदाराभिमर्शिनः ।
परदारप्रयोक्तारस्ते वै निरयगामिनः ॥ ६१
ये परस्वापहर्तारः परस्वानां च नाशकाः ।

— d) B2 partly damaged V1 येषु, B2 Dn D8 तेभ्यो (for तेषु) T3 G1-3 महत्फल — After 55, M1-3 read 52

56 For the sequence and the repetition in T2, cf v l 55 D4 6 7 9 om 56 (cf v l 54) D1 om. (hapl) 56-57 D2 3 10 om (hapl) 56 — a) V1 B5 Dn1 n3 T2 (both times) G3 अत्युत्क्रान्ताश्, T1 G1 2 4 अप्यु° (for अव्यु°) S (except M3, T2 both times) स्व (for च) D5 सर्वेषु (for धर्मेषु) — c) S (T2 both times) कृशाहारास् (for कृशधनास्) B4 कृशधना कृशप्राणास्, D8 कृशप्राणकृशाधावास् (sic) — d) V1 B3 Dn D5 8 तेभ्यो, T2 (both times) G2 तेषां (for तेषु) T3 महत्फल — T1 3 G ins after 56 T2 after the first occurrence of 56 M1-3 after 58

212* व्रताना पारगार्थाय गुर्वर्थे यज्ञदक्षिणाम् ।
निवेशार्थं च विद्वांसस्तेषा दत्तं महाफलम् ।
पित्रोश्च रक्षणार्थाय पुत्रदारार्थमेव च ।
महाव्याधिविमोक्षार्थं तेषु दत्त महाफलम् ।
बाला स्त्रियश्च वाञ्छन्ति सुभक्त चाप्यसाधना । [5]
स्वर्गमायान्ति दत्त्वैषा निरयान्नोपयान्ति ते ।

[(L 1) T1 व्रतानुमरणार्थाय (for the prior half) — (L 2) T1 विचरति (for निवेशार्थं) G3 निवेशनार्थं विद्वांसस्, M1-3 यदि नेच्छति वि° (for the prior half) T1 M1-3 तेषु (for तेषा) — (L 3) G3 M1-3 वा (for the second च) — (L 4) G2 -विमोक्षाय (for °र्थं) — (L 5) T1 स्वभक्ताश् (for सुभक्त) — M1-3 om line 6 — (L 6) T1 निरय (for °यान्)]

57 D7 om 57 (cf v l 54) D1 om 57 (cf v l 56) T G om (hapl) 57-58 D5 reads 57 for the first time after 53 D3 transp 57 and 58 — a) V1 B3 D5 (first time) हृत; M भूत- (for कृत) — b) D4 (second time) 6 8 9 विष्णव (for विष्णुभि) — c) V1 om च D2 4 5 (second time) 6 9 स भ(D2 भु)क्ताना, D8 M1 3 4 सुभक्ताना, D10 M2 सुभुक्तान्नं (M2 न्नास्) (for च भुक्तान्न) — d) Dn3 D5 (second time) तेभ्यो (for तेषु)

58 D7 om 58 (cf v l 54) T G om 58 (cf v l 57) D8 4 6 9 om (hapl) 58 D8 transp 57 and 58 — a) B1 D1 2 8 तपोनित्यास्, M °युक्तास् (for °निष्ठास्) — b) B1 2 (marg) 3-5 तथा (for तेषा) D5 8 भैक्ष्यचराश् Dn1 वै (for ये) — c) V1 D8 केचिद् (for किं°) — d) D5 8 तेभ्यो, M तेषा (for तेषु) — After 58, M1-3 ins 212* and D5 reads 53

59 a) S महानेष (for °फल) D1-9 कर दान (for विधिर्दाने) D1-8 महाफलं च धर्माणा — b) D1-4, 6-9 श्रुतं ते, D5 श्रूयते (for श्रुतस्ते) — c) D5 निरये, D10 नरक T G ये तु, M येपि (for येन) — d) D1-9 चा(D7-9 वा)पीह तत्, S चापि हि तान् (for चैव हि तत्)

60 a) B1 चाभयार्थं, Dn2 अभयार्थं, D9 om, T2 3 G भवनार्थं (for वाभयार्थं) — c) T G [अ]न्ये, M [अ]न्यत् (for स्म) D (except Dn) अन्यथा येनृत कुर्युस्

61 T1 om (hapl) 61-62 D6 om (hapl.) 61a — a) T3 partly damaged D2 T2 G M1-3 परदाराभिमंता(D2 °विहर्ता, M1-3 °पहर्ता)र, D4 5 7-9 ये परस्वापहर्तार — b) V1 B3-4 Dn1 n3 D2 8 मर्षिण; B1 5 मर्षणा, D4 7 9 मर्शना, D5 6 S (T1 om) -मर्शका (for मर्शिन) — c) B3 परदाराभियोक्तारस् — d) D2 ते स्युर्, D3 तस्युर् (for ते वै)

62 T1 om 62 (cf v l 61) D1-3 om (hapl) 62-63 M1-3 om (hapl) 62 — a) T2 3 ये पर स्वाभिह(T2 °भ)र्तार — b) T2 G2 वि (for च)

सूचकाश्च परेषां ये ते वै निरयगामिनः ॥ ६२
प्रपाणां च सभानां च संक्रमाणां च भारत ।

अगाराणां च भेत्तारो नरा निरयगामिनः ॥ ६३
अनाथां प्रमदां बालां वृद्धां भीतां तपस्विनीम् ।

V1 D10 दूषका , D4 6-9 याचका (for नाशका) —^{c}) D4 6-9 स्व (for च) D10 परस्वाना (for परेषा ये)

63 For the sequence of 63-71 in T1 M and that of 63-93 in T2 3 G, see the Tabular Statements below on this page D1-3 om 63 (cf v 1 62) —^{a}) D4 प्रपातानां, D6-7 9 S (except T2) प्रपानां च (for णां च) —^{b}) T1 कर्मणा चैव भारत —^{c}) V1 B1 4 Dn1 D6 10 आगाराणा, D4 6-9 प्रवराणा, S आश्रमाणा

Tabular Statement of the sequence of stanzas 63-71 in T1 M

T1	M1	M2	M3	M4
63	63	63	63	63
70	70	70	70	70
66^{ab}	66^{ab}	66^{ab}	66^{ab}	66^{ab}
	66^{cd}	66^{cd}	66^{cd}	66^{cd}
68^{cd}				
64	64	64		64
65	65	65		65
67^{ab}	67^{ab}	67^{ab}	67^{ab}	67^{ab}
	67^{cd}	67^{cd}	67^{cd}	67^{cd}
	68^{ab}	68^{ab}	68^{ab}	68^{ab}
	68^{cd}	68^{cd}	68^{cd}	68^{cd}
	69^{ab}	69^{ab}	69^{ab}	69^{ab}
69^{cd}	69^{cd}	69^{cd}	69^{cd}	69^{cd}
71	71	71		71

Tabular Statement of the sequence of stanzas 63-93 in T2 3 G

T2	T3	G1	G2	G3	G4
63	63	63	63	63	63
75	75	75	75	75	75
76	76	76	76	76	76
68					
70^{ab}	70^{ab}	70^{ab}	70^{ab}	70^{ab}	
70^{cd}			70^{cd}		
77	77	77	77	77	77
79	79	79	79	79	79
		70^{ab} r		70^{ab} r	70^{ab}
		70^{cd}		70^{cd}	70^{cd}
66	66	66	66	66	66
64	64	64	64	64	64
	65	65	65	65	65
	67	67	67	67	67
	68	68	68	68	68
69	69	69	69	69	69
71		71	71	71	71
72		72	72	72	
73		73	73	73	
74	74	74	74	74	74
	75 r		75 r		
78	78	78	78	78	78
214*	214*	214*	214*	214*	214*
81^{ab}	81^{ab}	81^{ab}	81^{ab}	81^{ab}	81^{ab}
81^{cd}					
83					
84	84	84	84	84	84
91	91	91	91	91	91
92	92	92	92	92	92
85	85	85	85	85	85
86	86	86	86	86	86
87	87	87	87	87	87
88		88	88	88	88
89		89		89	89
90		90		90	90
93	93	93	93	93	93

वञ्चयन्ति नरा ये च ते वै निरयगामिनः ॥ ६४
वृत्तिच्छेदं गृहच्छेदं दारच्छेदं च भारत ।
मित्रच्छेदं तथाशायास्ते वै निरयगामिनः ॥ ६५
सूचकाः संधिभेत्तारः परवृत्त्युपजीवकाः ।
अकृतज्ञाश्च मित्राणां ते वै निरयगामिनः ॥ ६६
पाषण्डा दूषकाश्चैव समयानां च दूषकाः ।
ये प्रत्यवसिताश्चैव ते वै निरयगामिनः ॥ ६७
कृताशं कृतनिर्वेशं कृतभक्तं कृतश्रमम् ।
भेदैर्ये व्यपकर्षन्ति ते वै निरयगामिनः ॥ ६८
पर्यश्नन्ति च ये दारानग्निभृत्यातिथींस्तथा ।
उत्सन्नपितृदेवेज्यास्ते वै निरयगामिनः ॥ ६९
वेदविक्रयिणश्चैव वेदानां चैव दूषकाः ।
वेदानां लेखकाश्चैव ते वै निरयगामिनः ॥ ७०
चातुराश्रम्यबाह्याश्च श्रुतिबाह्याश्च ये नराः ।

(for अगाराणा) — [d]) D1-9 ते वै (for नरा)

64 For the sequence in S, see the Tabular Statements on p 187 M8 om (hapl) 64-65 — [a]) D1-8 अनाथा प्रमदा बाला — [b]) D4-6 चापि, D7-9 चाय (for भीतां) D1-8 वृद्धान्भीरूंस्तपस्विन — [c]) B5 वञ्चयित्वा (for °यन्ति) D1-9 वै (for च) — [d]) D4 6 स्युर् (for वै)

65 For the sequence in S, see the Tabular Statements on p 187 M8 om 65 (cf v l 64) B5 om (hapl) 65-66 D1-3 T2 om (hapl) 65 — [a]) D9 वृद्धि- (for वृत्ति) Dn8 om (hapl) गृहच्छेदं — [b]) D4 6-9 कुर्वन्ते (for भारत) — [c]) S (except M2, T2 M8 om) मन्त्र (for मित्र-)

66 For the sequence in S, see the Tabular Statements on p 187 B6 om 66 (cf v l 65) — [a]) Dn1 n2 D5 सेतु (for संधि) — [b]) D1-3 6-9 -वृद्ध्युप- (for वृत्त्युप-) B3 T2 -जीविका, T1 3 G2 M -जीविन. (for -जीवका) — After 66[ab], D2 reads line 3 of 213* for the first time, repeating it in its proper place — T1 om 66[cd] — After 66, D3 5 ins 213*

67 For the sequence in S, see the Tabular Statements on p 187 D3 5 T2 om (hapl) 67 — [a]) B1 परेषां; D10 T3 G1 3 4 M पाषड, T1 साधूनां (for पाषण्डा) D1 2 4 6-9 परेषां दू(D2 मो)षका ये च — [b]) D4 6 7 9 समूहाना (for समयाना) — T1 om 67[c]-68[b] — [c]) Dn3 प्रत्यवस्थिताश्, G1 4 प्रेत्यावसिताश् (for प्रत्य°) D10 राजस् (for चैव) G3 ये प्रेत्यापडिताश्चैव (sic) — V1 B Dn D1 2 4 6-10 ins after 67 D3 5 after 66

213* विषमव्यवहाराश्च विषमाश्चैव वृद्धिषु ।
लाभेषु विषमाश्चैव ते वै निरयगामिन ।
द्यूतसव्यवहाराश्च निष्परीक्षाश्च मानवा ।
प्राणिहिंसाप्रवृत्ताश्च ते वै निरयगामिन ।

[D6 om (hapl) lines 1-2 — (L 1) D8 corrupt for the prior half B1 3 (both marg) 4 Dn8 वृद्धिषु, B2 (orig) बुद्धिषु (for वृ°) — (L 2) B2 8 लोभेषु D1-4 6-9 लाभे तु (D1-3 च) विषमा ये तु (D4 6 च) (for the prior half) — D2 reads line 3 for the first time after 66[ab] — (L 3) V1 B1 3 Dn1 n2 D4-6 10 दूत- (for द्यूत-) D10 निष्परीक्ष्याश् — (L 4) V1 प्राण (for प्राणि)]

68 For the sequence in S, see the Tabular Statements on p 187 T1 om 68[ab] (cf v l 67) D4 om (hapl) 68 — [a]) V1 B2-5 Dn निर्देश, T2 निर्वेद (for निर्वेश) — [b]) B1 (marg) 3 4 भक्ति, D2 भुक्ति, D5 6 लक्ष, D7-9 -भक्ष, D10 T2 3 G1 3 4 M वर्ष, G2 हर्ष (for -भक्त) B3 D10 G2 कृताश्रम — [c]) D5 च (for ये) D10 भेदैर्येप्यवकर्षति

69 For the sequence in S, see the Tabular Statements on p 187 D3 om (hapl) 69 T1 om 69[ab] — [a]) D1 2 पर्यस्यति (for °श्नन्ति) D1-3 प्रवासयति ये दारान् — [b]) D10 T2 3 G1-3 M1-3 शिशून्; G4 श्वश्रून् (sic) (for अग्नि-) D10 तदा (for तथा). D1 2 4-9 मुनी (D1 2 शुची) न्भृत्यजनांस्तथा — [c]) D1 8 उच्छिन्न (for उत्सन्न)

70 For the sequence in S, see the Tabular Statements on p 187 D1 repeats 70 after 82[ab] D3 reads 70 after 82 — [b]) V1 वि- (for [व]व) D1 (second time) मूषका (for दू°) D10 वेदाना दूषकाश्च ये — T3 om 70[c]-73[d] — [c]) D2 3 हेलकाश्, D4 दूष (for लेख°) T2 G2 लेखिनश्चैव वेदाना

71 For the sequence in S, see the Tabular Statements on p 187 D3 om (hapl) 71-74 T2 om (hapl) 71-73 M3 om (hapl) 71-72 — [a]) B Dn1 D4 6-10 M4 चा(M4 च)तुराश्रमबाह्याश्च, T1, 2 G स्व(T2 स)वर्णाश्रम° — [b]) D9 om (hapl) श्रुतिबाह्या D4-6

विकर्मभिश्च जीवन्ति ते वै निरयगामिनः ॥ ७१
केशविक्रयिका राजन्विषविक्रयिकाश्च ये ।
क्षीरविक्रयिकाश्चैव ते वै निरयगामिनः ॥ ७२
ब्राह्मणानां गवां चैव कन्यानां च युधिष्ठिर ।
येऽन्तरं यान्ति कार्येषु ते वै निरयगामिनः ॥ ७३
शस्त्रविक्रयकाश्चैव कर्तारश्च युधिष्ठिर ।
शल्यानां धनुषां चैव ते वै निरयगामिनः ॥ ७४
शल्यैर्वा शङ्कुभिर्वापि श्वभ्रैर्वा भरतर्षभ ।
ये मार्गमनुरुन्धन्ति ते वै निरयगामिनः ॥ ७५
उपाध्यायांश्च भृत्यांश्च भक्तांश्च भरतर्षभ ।
ये त्यजन्त्यसमर्थांस्तांस्ते वै निरयगामिनः ॥ ७६
अप्राप्तदमकाश्चैव नासानां वेधकास्तथा ।
बन्धकाश्च पशूनां ये ते वै निरयगामिनः ॥ ७७
अगोप्तारश्छलद्रव्या बलिषड्भागतत्पराः ।
समर्थाश्चाप्यदातारस्ते वै निरयगामिनः ॥ ७८
क्षान्तान्दान्तांस्तथा प्राज्ञान्दीर्घकालं सहोषितान् ।

श्रुतिस्मृतिबहिष्कृता , T2 G ये लोके नास्तिका नरा

72 For the sequence in T2 3 G, see the Tabular Statement on p 187 D3 T3 M3 om 72 (cf v l 71) G4 om (hapl) 72-73 —^{a}) V1 B6 Dn1 n3 D2 10 -विक्रयका, D6 7 9 S (T3 G4 M3 om) °यिणो (for यिका) D8 केशविक्रयिणश्चैव —^{b}) V1 B6 Dn1 n3 D2 10 M1 त्रिक्रयकाश्, D4 6-9 °यिणश् (for °यिकाश्) T1 2 G1-3 विषविक्रयिणस्तथा —^{c}) V1 B6 Dn1 n3 D2 10 विक्रयकाश्, D4 6-9 विक्रयि (D7 °य)णश् (for °यिकाश्)

73 For the sequence in T2 3 G, see the Tabular Statement on p 187 D8 T3 om 73 (cf v l 71) G4 om 73 (cf v l 72) —^{b}) Dn3 कन्यकाना (for कन्यानां च) — D4 6 7 9 om (hapl) 73^{c}–74^{b} —^{c}) T1 2 अंतर, G2 M1 2 4 यॅतरा (for र) G1 3 यॅतरा यति कार्येषु

74 For the sequence in T2 3 G, see the Tabular Statement on p 187 D8 om 74 (cf v l 71) D4 6 7 9 om 74^{ab} (cf v l 73) —^{a}) B2-4 Dn2 D8 T2 3 G M1 विक्रयिकाश्, T1 यिणश् (for यकाश्) D1 शास्त्रविक्रयिकाश्चैव —^{d}) S (except G2 M3) नरा (for ते वै)

75 For the sequence and the repetitions in T2 3 G, see the Tabular Statement on p 187 D10 om (hapl) 75–76 —^{a}) V1 B Dn1 n3 D6 8 शिलाभि ; T2 3 (first time) G1-3 4 (*inf lin* as in text) शूलैर्वा (for शल्यैर्वा) —^{b}) D4-6 वित्तैर्, D7-9 चित्रैर् (for श्वभ्रैर्) —^{c}) B1 अनुरुध्यति, D7 T1 3 (second time) G3 (*inf lin*) उपरुधंति, T2 अपरुध्यति ; T3 (first time) G1 2 (first time) 4 अवरुध्यति ; G2 (second time) M अवरुंधति (for अनु°) —^{d}) D2 8 स्युर् (for वै)

76 For the sequence in T2 3 G, see the Tabular Statement on p 187 D10 om 76 (cf v l 75) —^{a}) D2 भक्ताश् (for भृत्यांश्) D8 T2 3 G उपाध्यायाश्च भृत्या(G2 वृद्धा)श्च —^{b}) D2 G2 भृत्याश्, T2 रिक्ताश् ; T3 G1 3 4 रक्ताश् (for भक्ताश्) —^{c}) V1 B Dn [अ]विकाराश्चांस् ; D4-6 8 समर्था(D5 °र्थां)श्च, D7 9 T1 3 G समर्थांस्तांस्, T2 समस्तास्ते (for [अ]समर्थांस्तांस्)

77 For the sequence in T2 3 G, see the Tabular Statement on p 187 D2 transp 77 and 78 —^{a}) D10 T2 G दडकाश् (for दम°) T1 दम्यानां कर्पकाश्चैव —^{b}) D1 2 नागाना ; D4. 6 7 9 मासानां (for ना°) D1-3 वधकाश् (for वे°) V1 Dn D1-9 च ये (for तथा) T1 नासाना चैव वेधका. —^{c}) D1. 2 4-9 S वधकाश् (for बन्ध°) D4 ते ; T2 3 G1-3 च (for ये) —^{d}) D4 ये (for ते)

78 For the sequence in T2 3 G, see the Tabular Statement on p 187 D2 transp 77 and 78 —^{a}) V1 B Dn D10 च राजानो, D2 3 corrupt, D4 6 स्थल द्रव्या, T1 चलद्रव्या ; T3 G परद्रव्य (for छलद्रव्या) T2 अभोक्तार परद्रव्य —^{b}) V1 B Dn D10 तस्करा, D4-9 हारिण, T1 वर्जिता (for -तत्परा) —^{c}) T G सनिंदकाश्च राजेंद्र (T1 °जानस्) — After 78, D3 reads 81^{cd}, while T G ins after 78

214* सश्रुत्य चाप्रदातारो दरिद्राणा विनिन्दका ।
श्रोत्रियाणा विनीतानां दरिद्राणां विनिन्दका ।
क्षमिणा निन्दकाश्चैव ते वै निरयगामिन ।

[(L 2) T2 3 विशेषत (for विनिन्दका) — (L 3) T2 3 क्षमिणो (for णां)]

79 For the sequence in T2 3 G, see the Tabu

त्यजन्ति कृतकृत्या ये ते वै निरयगामिनः ॥ ७९
बालानामथ वृद्धानां दासानां चैव ये नराः ।
अदत्त्वा भक्षयन्त्यग्रे ते वै निरयगामिनः ॥ ८०
एते पूर्वर्षिभिर्दृष्टाः प्रोक्ता निरयगामिनः ।
भागिनः स्वर्गलोकस्य वक्ष्यामि भरतर्षभ ॥ ८१
सर्वेष्वेव तु कार्येषु दैवपूर्वेषु भारत ।
हन्ति पुत्रान्पशून्कृत्स्नान्ब्राह्मणातिक्रमः कृतः ॥ ८२
दानेन तपसा चैव सत्येन च युधिष्ठिर ।
ये धर्ममनुवर्तन्ते ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ८३
शुश्रूषाभिस्तपोभिश्च श्रुतमादाय भारत ।
ये प्रतिग्रहनिःस्नेहास्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ८४
भयात्पापात्तथाबाधाद्दारिद्र्याद्व्याधिधर्षणात् ।
यत्कृते प्रतिमुच्यन्ते ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ८५
क्षमावन्तश्च धीराश्च धर्मकार्येषु चोत्थिताः ।
मङ्गलाचारयुक्ताश्च ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ८६
निवृत्ता मधुमांसेभ्यः परदारेभ्य एव च ।

---

lar Statement on p 187 M1–8 om (hapl) 79–80 — a) D10 क्षातान्शातास्, G2 क्षांता दातास् V1 प्रज्ञान् — b) V1 B Dn8 D1 2 4 6 7 8 10 T8 M4 -काल- (for -काल) — c) B8 om (hapl) कृत B1 (marg as in text) -विद्या, B8 कृत्यान्

80 For the sequence in T2 3 G, see the Tabular Statement on p 187 M1–8 om 80 (cf v l 79) Dn1 T2 3 G om (hapl) 80 D1 om (hapl) 80a–81b — a) T1 अपि (for अथ) — b) B1 युवानश्च, D2 8 कृशाना, D7 om, D10 दासीना, M4 दांताना (for दासाना) T1 दांतानां चाप्यरक्षका — c) D2 8 M4 भक्षयंत्यग्रतो दत्त्वा

81 For the sequence in T2 3 G, see the Tabular Statement on p 187 D1 om 81ab (cf v l 80) D8 om (hapl) 81ab D3 transp 81 and 82 — a) D2 एव (for एते) T1 प्रोक्ता, G2 वृत्ता, M2 दिष्टा (for दृष्टा) V1 B4 Dn G3 4 एते पूर्वं विनिर्दिष्टा, B1–3 5 D10 एते पूर्वविनिर्दिष्टा — b) D4–6 नरा, D7–9 प्रेता (for प्रोक्ता) T1 निरयायैव गामिन — D8 reads 81cd after 78 T3 G om (hapl) 81c–83d — c) D4–9 गामिन, M भोगिन (for भा)

82 For the sequence in T2 3 G, see the Tabular Statement on p 187 T3 G om 82 (cf. v l 81) T1 om 82 D2 transp 81 and 82 — a) D2 [ए]व च, T1 M1 3 4 वाथ (for [ए]व तु) — b) Dn8 M1 देव- (for दैव-) D10 पित्र्येषु (for -पूर्वेषु) — After 82ab, D1 repeats 70 — c) D1–8 तत्र; M पुत्र- (for पुत्रान्) B1 भृत्यान् (for कृत्स्नान्) D4–9 प्रति तत्र पशून्सर्वान्, T1 युज्यस्यर्यान्पशून्कृत्स्नान् — d) D4–9 भोजयति च सुद्विजान्, T1 ब्राह्मणार्थे तथैव च, M °तिक्रमे कृते — After 82, D3 reads 70

83 For the sequence in T2 3 G, see the Tabular Statement on p 187 T3 G om 83 (cf. v l 81) — a) T1 महता, T2 श्रौतेन, M1–8 एतेन (for दानेन) — c) D1 -वर्तंति — d) D8 नरा स्वर्गस्य गामिन; D5 (wrongly) ते वै निरयगामिन

84 For the sequence in T2 3 G, see the Tabular Statement on p 187 D4 om. (hapl) 84 — a) D5 वा (for च) — b) V1 B Dn D10 विद्याम्, T2 श्रुविम् (for श्रुतम्) — c) Some MSS -निस्नेहास् — d) D5 (wrongly) ते वै निरयगामिन

85 For the sequence in T2 3 G, see the Tabular Statement on p 187 D10 om (hapl) 85 D3 transp 85 and 86 — a) B4 om भयाद् Dn8 प्राणात्, D2 8 T1 तापात् (for पा°) D4 6 7–9 वधाद्, T1 दोषाद्, G2 बोधाद् (for [आ]बा°) — b) G2 दरिद्राद् (for दारिद्र्याद्) T1 वाथ (for व्याधि) D2 -दर्शनाद्; D4–7 9 T2 3 G -कर्षणात् (for -ध°) — c) B3 परि; D2 प्रवि- (for प्रति) B1 4 5 यत्कृत्वा परितप्यते, Dn8 (marg) D6–9 ये कृत्यं न विमु(D5 तं न मु)चति, D4 य कृत्य नाविमुचति, S तत्कृते धनमीप्संतस् — d) T2 -भागिन (for गामिन) D6 G3 4 (all wrongly) ते वै निरयगामिन

86 For the sequence in T2 3 G, see the Tabular Statement on p 187 B3 D3 7 om (hapl) 86 D2 transp 85 and 86 — a) B1 D1 5 8 M वीराश (for धी°) — b) D1 2 4–6 8 9 चोद्यता, T G चोदिता (for चोत्थिता) — c) V1 B1 4 5 Dn D10 -संपन्ना; B2 -सयुक्ता (for युक्ताश्च) — d) V1 B (B3 om) Dn D1 10 T2 3 G1 2 4 M पुरुषा (for ते नरा) T3 G1 भागिन (for गामिन) D5 (wrongly) ते वै निरयगामिन

87 For the sequence in T2 3 G, see the Tabular

निवृत्ताश्चैव मद्येभ्यस्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ८७
आश्रमाणां च कर्तारः कुलानां चैव भारत ।
देशानां नगराणां च ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ८८
वस्त्राभरणदातारो भक्षपानान्नदास्तथा ।
कुटुम्बानां च दातारस्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ८९
सर्वहिंसानिवृत्ताश्च नराः सर्वसहाश्च ये ।
सर्वस्याश्रयभूताश्च ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ९०
मातरं पितरं चैव शुश्रूषन्ति जितेन्द्रियाः ।
भ्रातॄणां चैव सस्नेहास्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ९१
आढ्याश्च बलवन्तश्च यौवनस्थाश्च भारत ।
ये वै जितेन्द्रिया धीरास्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ९२
अपराद्धेषु सस्नेहा मृदवो मित्रवत्सलाः ।
आराधनसुखाश्चापि ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ९३
सहस्रपरिवेष्टारस्तथैव च सहस्रदाः ।
त्रातारश्च सहस्राणां पुरुषाः स्वर्गगामिनः ॥ ९४
सुवर्णस्य च दातारो गवां च भरतर्षभ ।
यानानां वाहनानां च ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ९५
वैवाहिकानां कन्यानां प्रेष्याणां च युधिष्ठिर ।

Statement on p 187 B5 om (hapl) 87–88 —[b]) B8 दारेषु (for -दारेभ्य) —[c]) B8 T1 मत्स्येभ्यस् (for मद्ये°) D2 निवृत्ताश्चैवमम्येत्य —[d]) D4 partly damaged T3 G1 2 भागिन (for गामिन) D5 (wrongly) ते वै निरयगामिन

88 For the sequence in T2 3 G, see the Tabular Statement on p 187 B5 om 88 (cf v l 87) T3 om (hapl) 88–90 —[a]) Dn1 कर्तार, D4–9 T1 2 G भर्तार (for क°) —[b]) B4 कन्याना, D1–8 कुल्याना (for कुलाना) — T1 om 88[c]–89[b] —[c]) B4 देवानां (for देशाना) —[d]) D5 G1 (both wrongly) ते वै निरयगामिन

89 For the sequence in T2 3 G, see the Tabular Statement on p 187 T3 om 89, T1 om 89[ab] (for both, cf. v l 88) B3 om (hapl) 89–99 D4 6 om (hapl) 89 G3 om (hapl) 89–90 D2 transp 89 and 90 —[a]) D10 कर्तारो (for दातारो) —[b]) V1 B2 3 D5 T2 G1 4 भक्ष्य, Dn D1–3 7–9 G3 भक्ष- (for भक्ष-) —[c]) D7 दातार, T1 2 G1 3 4 M1–3 भ(M1–3 भ)र्तारस् (for दातारस्) —[d]) V1 B (B3 om) Dn D1 7–9 पुरुषा (for ते नरा) G1 3 भागिन (for गामिन) D5 (wrongly) ते वै निरयगामिन

90 For the sequence in T2 3 G, see the Tabular Statement on p 187 T3 om 90 (cf v l 88) B3 G3 om 90 (cf v l 89) D10 om (hapl) 90 D2 transp 89 and 90 D5 reads 90 after 97 M reads 90 after 94 —[b]) D4 6–9 नराश्च; D5 वराश्च (for -सहाश्च) —[d]) D7 9 जना (for नरा) M3 3 भोगिन (for गामिन) D5 G3 (both wrongly) ते वै निरयगामि(G3 भागि)न

91 For the sequence in T2 3 G, see the Tabular Statement on p 187 B3 om 91 (cf. v l 89) D1–4 6 7 9 om (hapl) 91 T1 om (hapl) 91–94 —[a]) M ये च (for चैव) —[d]) D5 (wrongly) ते वै निरयगामिन — After 91, D5 reads 96–97

92 For the sequence in T2 3 G, see the Tabular Statement on p 187 B3 om 92 (cf v l. 89) T1 om 92 (cf v l 91)

93 For the sequence in T2 3 G, see the Tabular Statement on p 187 B3 om 93 (cf v l 89) T1 om 93 (cf v l 91) B4 D8 om (hapl) 93 Dn8 reads 93 on marg D4 transp 93 and 94 —[a]) V1 B1 Dn1 n2 D5 7–10 अपराधेषु, S (T1 om) अवरुद्धेषु, Bom ed अपराधिषु (for द्धेषु) —[b]) V1 B1 2 5 Dn D10 मृदु; D8 धर्म (for मित्र) D4 6, 7 9 सदैव धर्मवत्सला —[c]) D1–6 7–9 स्वाराध्या सुप्र (D2 3 °धा सुप्र, D8 °ध्यास्तु प्र)सादा(D4 °दा)श्च, S (T1 om.) अपराधसहाश्चैव —[d]) V1 B1 2 5 Dn D1 4 6 7–10 पुरुषा (for ते नरा) T3 भागिन (for गामिन) G3 (wrongly) ते वै निरयगामिन

94 B3 om 94 (cf v l 89) T1 om 94 (cf v l 91) D4 transp 93 and 94 —[a]) D4–9 -पुष्टारस् (sic) (for -वेष्टा°) —[b]) Dn1 D1 (before corr) 2 सहस्रश (for दा) —[d]) V1 B (B3 om) Dn D2 3 10 G3 ते नरा (for पुरुषा) T3 G1 3 भागिन (for गामिन) — After 94, M reads 90

95 B3 om 95 (cf v l 89) —[a]) D1–3 प्र (for च) —[c]) D8 रथानां (for यानानां) D1–3 च हयाना (for वाहनानां) —[d]) B4 पुरुषा (for ते नरा) T3 भागिन (for गामिन) D5 G3 (both wrongly)

दातारो वाससां चैव ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ९६
विहारावसथोद्यानकूपारामसभाप्रदाः ।
वप्राणां चैव कर्तारस्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ९७
निवेशनानां क्षेत्राणां वसतीनां च भारत ।
दातारः प्रार्थितानां च ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ९८
रसानामथ बीजानां धान्यानां च युधिष्ठिर ।
स्वयमुत्पाद्य दातारः पुरुषाः स्वर्गगामिनः ॥ ९९
यस्मिन्कस्मिन्कुले जाता बहुपुत्राः शतायुषः ।
सानुक्रोशा जितक्रोधाः पुरुषाः स्वर्गगामिनः ॥ १००
एतदुक्तममुत्रार्थं दैवं पित्र्यं च भारत ।
धर्माधर्मौ च दानस्य यथा पूर्वर्षिभिः कृतौ ॥ १०१

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि चतुर्विंशतितमोऽध्यायः ॥ २४ ॥

ते वै निरयगामिन.

96 B8 om 96 (cf v l 89) D4 6 9 om (hapl) 96–97 D5 reads 96–97 after 91 — ab) D7 8 transp कन्याना and प्रेष्याणां V1 B (B8 om) Dn D6 10 द्रव्याणा (for कन्याना) B4 प्रैष्याणा T1 विवाहानां च कर्तार प्रेष्याणा चैव भारत — c) T8 G1 [तु]वे, G8 om (for [तु]व) — d) V1 B (B8 om) D2 5 8 पुरुषा (for ते नरा) T8 -भागिन (for -गामिन)

97 For the sequence in D5, cf v l 96 B8 om 97 (cf v l 89) D4 6 9 om 97 (cf v l 96) D2 8 om. (hapl) 97–98 — b) B1 2 4 5 Dn1 n2 D8 T1 सभाप्रपा, Dn8 -प्रपासभा, D1 -सहस्रश, D5 -प्रपा सभा, D7 -सभा प्रपा (for सभाप्रदा) — c) B1 D1 7 विप्राणा, S (except T2) प्रपाणां (G8 °ना) (for वप्राणां) — d) T8 G4 भागिन (for गामिन) D6 (wrongly) ते वै निरयगामिन — After 97, D5 reads 90 While T1 ins after 97

215* भक्ष्यपानान्नदातारस्तथा पादुकदा नरा ।
ये वै स्वशक्तित कुर्युस्ते वै निरयशत्रव ।

98 B3 om 98 (cf v l 89) D2 8 om 98 (cf v l 97) — b) D10 मणीना भरतर्षभ, T1 सत्राणा चैव भारत — c) T G च कृशाना, M प्रा(M4 प्र)-कृताना (for प्रार्थि°) — d) B (B8 om) D1 10 M पुरुषा, G4 रक्षका (for ते नरा) T8 G1–8 रक्षका स्वर्गभागिन

99 B8 om 99 (cf v l 89) D10 om (hapl) 99 — a) D2 पानाना (for बीजाना) D3 रसानाम घपानां च (sic), D5–9 रथानामथ वाजीना — b) D1 पानाना; D2 8 बीजाना (for धान्याना) — d) D2–4 7–9 T1 2 ते नरा (for पुरुषा) G1 3 भागिन (for -गामिन) D6 (wrongly) ते वै निरयगामिन

100 a) B (except B5) Dn D8 8 10 तस्मिन्, D1 2 M4 य°, D4 om (for कस्मिन्) — D5 om 100bcd — d) T1 ते नरा (for पुरुषा) T8 G1 8 भागिन (for गामिन) D4 6 पुरुषा सत्यवाचका — D4 6, 7 9 ins after 100 D5 after 100a

216* गङ्गादितीर्थनिरता पितृतीर्थकराश्च ये ।
इष्टापूर्तरता ये च ते नरा स्वर्गगामिन ।

[(L 1) D6 om the prior half — (L 2) D7 9 वै (for च) D6 (wrongly) ते वै निरयगामिन (for the post half)]

101 a) Dn8 अमुत्रार्थे, T1 सुचित्रार्थं (for अमु°) G2 एतदुक्तममुकार्थं — D10 reads 101cd twice — c) V1 B2 (marg) Dn1 D6 10 (first time) दानधर्मं (D6 °मौं), B1 2 (orig) 8 Dn8 धर्माधर्मं (for °धर्मौ) D10 (second time) T G वदान्यस्य (for च दानस्य) B4 धर्माधर्मस्य दानस्य, B5 Dn2 दानधर्मं वदान्यस्य — d) T2 स्मृतौ, T3 G1–3 कृता, G4 M कृतं (for कृतौ) V1 B Dn D10 (first time) T1 यत्पूर्वंसूरिभि कृत

Colophon — *Parvan name* B1–4 Dn3 D1 दानि — *Sub-parvan* V1 B Dn D1–6 9 10 M दानधर्म — *Adhy name* V1 B1 2 5 Dn3 D10 स्वर्गनरकवर्णन (B1 °नौ), B4 D1–9 स्वर्गनरककीर्तन, Dn1 n2 स्वर्गनरकगामिवर्णन, D1–3 स्वर्गनरकप्रापकाध्याय, T2 G1 2 नरकस्वर्गगामिपुरुषविभागनिर्णय — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 23, D5 22, D9 20, D10 21, T1 M 57, T2 3 G2 4 64, G1 59, G3 58 — *Śloka no* Dn1 n3 102

२५

युधिष्ठिर उवाच ।
इदं मे तत्त्वतो राजन्वक्तुमर्हसि भारत ।
अहिंसयित्वा केनेह ब्रह्महत्या विधीयते ॥ १
भीष्म उवाच ।
व्यासमामन्त्र्य राजेन्द्र पुरा यत्पृष्टवानहम् ।
तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि तदिहैकमनाः शृणु ॥ २
चतुर्थस्त्वं वसिष्ठस्य तत्त्वमाख्याहि मे मुने ।
अहिंसयित्वा केनेह ब्रह्महत्या विधीयते ॥ ३
इति पृष्टो महाराज पराशरशरीरजः ।
अब्रवीन्निपुणो धर्मे निःसंशयमनुत्तमम् ॥ ४
ब्राह्मणं स्वयमाहूय भिक्षार्थे कृशवृत्तिनम् ।
ब्रूयान्नास्तीति यः पश्चात्तं विद्याद्ब्रह्मघातिनम् ॥ ५
मध्यस्थस्येह विप्रस्य योऽनूचानस्य भारत ।
वृत्तिं हरति दुर्बुद्धिस्तं विद्याद्ब्रह्मघातिनम् ॥ ६
गोकुलस्य तृषार्तस्य जलार्थे वसुधाधिप ।
उत्पादयति यो विघ्नं तं विद्याद्ब्रह्मघातिनम् ॥ ७
यः प्रवृत्तां श्रुतिं सम्यक्शास्त्रं वा मुनिभिः कृतम् ।
दूषयत्यनभिज्ञाय तं विद्याद्ब्रह्मघातिनम् ॥ ८
आत्मजां रूपसंपन्नां महतीं सदृशे वरे ।
न प्रयच्छति यः कन्यां तं विद्याद्ब्रह्मघातिनम् ॥ ९

25

1 For contents of 13 25, cf 14 App I (No 4), lines 2134-2151 — b) D1-9 [अ]शेषत (for भारत) — c) V1 B Dn D10 [अ]पि (B3 तु) कथं (for केनेह) T1 हिंसां विनैव केनेह — d) D5 -चर्या (810), T1 -वध्या (for हत्या) D3 8 पितामह (for विधीयते)

2 G3 repeats 2a-3b after 3 — a) B3 व्यासमार्गेण राजेंद्र — b) T2 यं (for यत्) — c) D1-8 [ऽ]ण (for ऽहं) — d) D2 तम् (for तद्)

3 For the repetition of 3ab in G3, cf. v 1 2 — a) B1 3 5 D8 8 वशिष्ठस्य, D7 विशि° — b) B3 शृणु, D1-8 विभो, D1-9 प्रभो (for मुने) — 3cd=1cd — c) D2 तेन (for केन) T1 हिंसां विनैव केनेह

4 a) V1 B (except B1) Dn D10 मया राजन् (for महाराज) — c) Dn1 D2 6 T G1 3 4 धर्मे, D7 M1 8 धर्मो, D10 धर्मान् (for धर्मे) B1 अब्रवीद्विपुलो धर्मो, G2 °द्ब्राह्मणो धर्मं — d) D10 नि श्रेयसम् (for नि सश यम्) D1-4 6-9 मुनि सशयमुत्तम

5 a) D1 2 तु य (for स्वयम्) — b) B1 D10 भिक्षार्थं; D1 भिक्षांते, S (except T1) भैक्षार्थे (for भि°) Dn1 गुण, T1 क्षुद्र, G3 कृत (for कृश-) B3 -वृत्तिदं, D2 -वर्तिक, D3 -वृत्तिक, D1-6 G4 -वर्तिनं (for -वृत्तिनम्) D8 भिक्षार्थे कृच्छ्रवर्तित — c) D7 भूयात् (for पश्चात्) — d) D1-9 घातकं (for घातिनम्)

6 D1-3 om (hapl) 6 T1 om (hapl) 6-9 — a) D4-6 तु (for [इ]ह) — b) G2 धर्माचारस्य भारत — d) D4-9 T2, 8 G M1 8 घातकं (for -घातिनम्).

7 T1 om 7 (cf v 1 6) G2 lacuna for 7ab — b) D3 जलार्थं, M जलाते (for जलार्थे) D4-6 ins जलार्थे परिधावत, D7-9 T2 8 G1 3 4 धर्ममभिधावत — d) D1-4 7-9 T2 8 G2-4 घातक (for घातिनम्)

8 T1 om 8 (cf. v 1 6) — a) D4 6 7 9 प्रवृत्तिं; D5 °द्धां (for त्तां) D8 T3 G य प्रवृत्त (D8 °त्तिं) श्रुतं सम्यक् — b) D1-9 च (for वा) — T3 G ins. after 8ab T2 after 8

217* जातितो ब्राह्मणानां हि महापरिभवास्तथा ।
तद्वृत्तिच्छेदन चैव तद्दारपरिभावनात् ।

[(L 1) G2 योतीतो (for जातितो) G4 वा (for हि) G2 महापरिभव चरेत् (for the post half)]

— T3 G om. 8cd — d) D1 2 4 5 7 9 T2 -घातकं (for घातिनम्)

9 T1 om 9 (cf v. 1 6) — b) T2 अर्हसीं, T3 G M1 4 बृहतीं; M7 3 स्पृ° (for म°) B1 कुले (for वरे). — d) D1 2-5 7 T2 8 G घातकं (for -घातिनम्)

अधर्मनिरतो मूढो मिथ्या यो वै द्विजातिषु ।
दद्यान्मर्मातिगं शोकं तं विद्याद्ब्रह्मघातिनम् ॥ १०
चक्षुषा विप्रहीनस्य पङ्गुलस्य जडस्य वा ।
हरेत यो वै सर्वस्वं तं विद्याद्ब्रह्मघातिनम् ॥ ११
आश्रमे वा वने वा यो ग्रामे वा यदि वा पुरे ।
अग्निं समुत्सृजेन्मोहात्तं विद्याद्ब्रह्मघातिनम् ॥ १२

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि पञ्चविंशतितमोऽध्यायः ॥ २५ ॥

२६

युधिष्ठिर उवाच ।
तीर्थानां दर्शनं श्रेयः स्नानं च भरतर्षभ ।
श्रवणं च महाप्राज्ञ श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ १
पृथिव्यां यानि तीर्थानि पुण्यानि भरतर्षभ ।
वक्तुमर्हसि मे तानि श्रोतास्मि नियतः प्रभो ॥ २

भीष्म उवाच ।
इममङ्गिरसा प्रोक्तं तीर्थवंशं महाद्युते ।
श्रोतुमर्हसि भद्रं ते प्राप्स्यसे धर्ममुत्तमम् ॥ ३
तपोवनगतं विप्रमभिगम्य महामुनिम् ।
पप्रच्छाङ्गिरसं वीर गौतमः संशितव्रतः ॥ ४

---

10 T2 om (hapl) 10-11 — a) V1 -निष्ठितो (for निरतो) — b) B4 वै यो (by transp) D10 यो वै मिथ्या द्विजातिषु, T1 मिथ्या तत्र शृणोति य — After 10ab, T1 ins

218* ब्राह्मणेन च तत्कुर्यात्त विद्याद्ब्रह्मघातकम् ।
साध्वाचारेषु विप्रेषु सासूयो निकृति शठ ।

— c) D7-9 मर्मातिग (D8 °क), T3 G1 3 4 मर्मादिग (G1 °क) (for °तिग) — d) D1-6 7 T1 G घातक (for घातिनम्)

11 T2 om 11 (of v l 10) — a) D1-6 य प्र (D5 यत्प्र)वृत्ति, D7 9 य प्रवृत्तिं (for चक्षुषा वि-) Some MSS प्रहीणस्य — b) T3 G पकोरथ (for पङ्गुलस्य) B1 4 D2 5 7 9 10 च (for वा) T1 पंगुकस्य जनस्य वा, M पगुक्स्य जडस्य च — c) D1-8 transp यो and वै D5 सर्वं त (for सर्वस्व) S (T2 om) हरते यश्च वित्तानि — d) D1 3-5 7 T1 3 G घातक (for -घातिनम्)

12 a) D1-9 पुरे, T2 गृहे (for वने) V1 B Dn D5 7-10 वापि, G1 3 वासो (for वा यो) — b) Dn1 युगे, D1-9 वने (for पुरे) — c) D1-4 6 कोपात्, D5 S क्रोधात्, D7-9 वापि (for मोहात्) — d) D2 आहुर् (for विद्याद्) D1-9 T G घातक (D4 °नं) (for घातिनम्)

Colophon — *Parvan name* B1 2 4 Dn3 D1 3 शांति — *Sub parvan* B Dn D1-4 6 7 9 10 M दान धर्म — *Adhy name* V1 B2 3 Dn ब्रह्मवध ; B4 ब्रह्म वधातिदेश, B6 ब्रह्मवधवर्णन, D1 ब्रह्मघातकीयं, D2 3 ब्रह्मघातीय, T2 ब्रह्महत्यासमानपातककथन — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 D6 23, D7 19, D10 22, T1 M 58, T2 3 G3 4 65, G1 60, G2 59 — *Śloka no* Dn1 12

26

1 b) D1 स्थान (for स्नान) D1-9 तथा स्नान च भारत — Dn1 D10 om. (hapl) 1c-2b

2 Dn1 D10 om 2ab (of v l 1) — c) D3 T G1 3 4 तात (for तानि) — d) D4 reads श्रोतास्मि twice V1 B1 3 6 Dn D10 M4 नियत, D1-9 प्रयत (for नि°)

3 a) V1 B1 3 4 Dn1 T G इदम् (for इमम्) D1 अगिरस, D7 से (for °सा) — b) D10 वर्गं (for वंश) D8 महाद्युतिं; D10 T2 3 G °मते (for °द्युते) — c) D4 8 इच्छामि, D6 7 9 इच्छसि (for अर्हसि) B1 भद्र तत्; S धर्मज्ञ (for भद्र ते) — d) T1 शृणु धर्ममनुत्तम

4 a) B1 तपोवन (for °वन) D10 रत (for गतं) — b) T1 अब्रवीच्च, T2 3 G M अभिवाद्य (for °गम्य), D1-3 5-9 मुनि (for मुनिम्) D4 अभिगत्य महामुनि — c) V1 D5 G2 वीर, B1-3 6 Dn D1 6-10 धीर, D4

अस्ति मे भगवन्कश्चित्तीर्थेभ्यो धर्मसंशयः ।
तत्सर्वं श्रोतुमिच्छामि तन्मे शंस महामुने ॥ ५
उपस्पृश्य फलं किं स्यात्तेषु तीर्थेषु वै मुने ।
प्रेत्यभावे महाप्राज्ञ तद्यथास्ति तथा वद ॥ ६

अङ्गिरा उवाच ।

सप्ताहं चन्द्रभागां वै वितस्तामूर्मिमालिनीम् ।
विगाह्य वै निराहारो निर्ममो मुनिवद्भवेत् ॥ ७
काश्मीरमण्डले नद्यो याः पतन्ति महानदम् ।
ता नदीः सिन्धुमासाद्य शीलवान्स्वर्गमाप्नुयात् ॥ ८
पुष्करं च प्रभासं च नैमिषं सागरोदकम् ।
देविकामिन्द्रमार्गं च स्वर्णबिन्दुं विगाह्य च ।
विबोध्यते विमानस्थः सोऽप्सरोभिरभिष्टुतः ॥ ९
हिरण्यबिन्दुं विक्षोभ्य प्रयतश्चाभिवाद्य तम् ।
कुशेशयं च देवत्वं पूयते तस्य किल्बिषम् ॥ १०
इन्द्रतोयां समासाद्य गन्धमादनसंनिधौ ।
करतोयां कुरङ्गेषु त्रिरात्रोपोषितो नरः ।
अश्वमेधमवाप्नोति विगाह्य नियतः शुचिः ॥ ११
गङ्गाद्वारे कुशावर्ते बिल्वके नेमिपर्वते ।
तथा कनखले स्नात्वा धूतपाप्मा दिवं व्रजेत् ॥ १२
अपां ह्रद उपस्पृश्य वाजपेयफलं लभेत् ।
ब्रह्मचारी जितक्रोधः सत्यसंधस्त्वहिंसकः ॥ १३
यत्र भागीरथी गङ्गा भजते दिशमुत्तराम् ।

T_2 विप्रो (for वीर) —^{d}) T G व्रतं (for व्रत)

5 Before 5, G_4 ins गौतम —^{a}) $T_{2\ 3}$ न (for मे) $T_{2\ 3}$ G सशय (for भगवन्) —^{b}) Dn_1 -सश्रय (for सशय) —^{c}) T_2 तत्सर्वं सप्रवक्ष्यामि

6 ^{a}) D_7 उपस्पर्शं (for °स्पृश्य) —^{b}) $G_{1\ 3}$ केषु, G_2 om (for तेषु) $D_{8\ 9}$ सर्वेषु (for तीर्थेषु) $D_{2\ 3}$ तीर्थेषु तेषु वै मुने —^{c}) T_3 G तथा (for महा) D_1 प्रज्ञ —^{d}) T_2 तु (for [अ]स्ति) D_3 T_2 यथा (for तथा) T_1 यद्वा तद्वक्तुमर्हसि, T_3 G तद्यथास्तु तथा तव

7 ^{a}) D_{4-9} स(D_8 श)रयूं चद्रभागा च —^{b}) $D_{4\ 6\ 8\ 9}$ चोर्मि (for ऊर्मि) D_{1-3} वितस्तां चोर्मिलावर्ती —^{d}) B Dn_1 n_2 T G निर्मलो (for °मो) D_{4-9} निर्मलो मनुजो भवेत्

8 ^{a}) V_1 B_{2-4} $D_{1\ 2}$ M_4 कश्मीर- M_{1-3} मडलान् T_1 om from नद्यो up to ता नदी (in 8^{c}) —^{b}) D_{1-9} नदीं, D_{10} नगात्, $T_{2\ 3}$ G -स्वन (for नदम्) —^{c}) M ता नदीं D_2 आरम्य (for आसाद्य) G_2 ता नदीस्तु समासाद्य —^{d}) $D_{2\ 3}$ शीलयन् (for वान्) — For 8^{cd}, D_{4-9} subst

219* सिन्धुमासाद्य विमला विगाह्य स्वर्गमाप्नुयात् ।

9 ^{a}) B_4 प्रभाव (for °स) G_2 नदीना च प्रभाव च —^{b}) D_{10} S नैमिशं —^{c}) B_5 G_3 दैविकाम् $B_{1\ 3\ 4}$ $D_{2\ 3\ 10}$ इदु (for इन्द्र) D_4 reads from मार्गं up to बिन्दु (in 9^{d}) twice M_4 देविकां चित्रमार्गां च —^{d}) S (except G_4 $M_{2\ 3}$) स्वर्ग (for स्वर्ण) D_2 स्वर्गबिंदुं *गाह्य क — D_3 om $9^{e}-10^{b}$ —^{e}) T_1 M विबुध्यते, $T_{2\ 3}$ G वि($G_{1\ 3}$ व्य)बुध्यत (for विबोध्यते)

10 D_3 om 10^{ab} (cf. v l 9) T_1 om 10^{ab} —^{a}) D o $T_{2\ 3}$ G आलक्ष्य (for विक्षोभ्य) —^{b}) V_1 B Dn $D_{5\ 7\ 9\ 10}$ M_3 च (for तम्) $D_{4\ 6}$ प्रीतास्मामभि(D_6 त्माभि[submetric])वाद्य च (sic) — D_5 om 10^{cd} —^{c}) D_{10} S कुशेशये (for °य) $B_{4\ 5}$ देव च, Dn_2 देव तं (for देवत्वं) $D_{4\ 6-9}$ कुशे (D_8 °श) च देवपंचत्य (D_4 त्व) —^{d}) V_1 B Dn_1 n_2 $D_{1\ 10}$ धूयते, Dn_3 ध्रि, G_2 पूयसे (for °ते)

11 ^{a}) B_4 वार्पी, G_3 तोय (for तोया) —^{c}) V_1 B Dn D_{10} कु($B_{3\ 4}$ क)रंगे च, D_{1-3} क(D_1 कु)लिंगेषु, D_5 कुरकेषु, D_6 करकेषु, D_{7-9} करजेषु, M कुरंगेषु (for कुरङ्गेषु) D_4 करतोयं करकेषु —^{d}) D_2 त्रिरात्रोपक्षितो नर —^{f}) V_1 B Dn D_{10} प्र (for नि)

12 ^{a}) T_1 गध (for गङ्गा) V_1 Dn_3 गगाद्वार कुशावर्तं —^{b}) M_1 बिलके (for बिल्वके) B_1 मिलि, B_4 D (except Dn_3) T_1 नील, G_2 कुश (for नेमि) V_1 B_5 Dn_3 -पर्यये (for पर्वते) — T_1 om 12^{cd} —^{c}) D_{7-9} *गंगा*, S (T_1 *om*) तत (for तथा) —^{d}) $D_{3,\ 7-9}$ धुतपाप्मा, $D_{4\ 5}$ धौत, D_{10} धूतपापो, M पूतपाप्मा (for धूत°)

13 ^{a}) Dn_3 $D_{5\ 10}$ T G ह्रदम् (for ह्रद) —^{b}) V_1 B Dn D_{10} वाजिमेध, $D_{1.\ 3\ 4\ 6\ 7}$ वाजिपेय (for वाज°) D_5 व्रजेत् (for लभेत्)

14 ^{b}) V_1 Dn पतते, $T_{2\ 3}$ G वहते (for भजते)

महेश्वरस्य निष्ठाने यो नरस्त्वभिषिच्यते ।
एकमासं निराहारः स्वयं पश्यति देवताः ॥ १४
सप्तगङ्गे त्रिगङ्गे च इन्द्रमार्गे च तर्पयन् ।
सुधां वै लभते भोक्तुं यो नरो जायते पुनः ॥ १५
महाश्रम उपस्पृश्य योऽग्निहोत्रपरः शुचिः ।
एकमासं निराहारः सिद्धिं मासेन स व्रजेत् ॥ १६
महाह्रद उपस्पृश्य भृगुतुङ्गे त्वलोलुपः ।
त्रिरात्रोपोषितो भूत्वा मुच्यते ब्रह्महत्यया ॥ १७
कन्याकूप उपस्पृश्य बलाकायां कृतोदकः ।
देवेषु कीर्तिं लभते यशसा च विराजते ॥ १८
देशकाल उपस्पृश्य तथा सुन्दरिकाह्रदे ।
अश्विभ्यां रूपवर्चस्यं प्रेत्य वै लभते नरः ॥ १९
महागङ्गामुपस्पृश्य कृत्तिकाङ्गारके तथा ।
पक्षमेकं निराहारः स्वर्गमाप्नोति निर्मलः ॥ २०
वैमानिक उपस्पृश्य किङ्किणीकाश्रमे तथा ।
निवासेऽप्सरसां दिव्ये कामचारी महीयते ॥ २१
कालिकाश्रममासाद्य विपाशायां कृतोदकः ।
ब्रह्मचारी जितक्रोधस्त्रिरात्रान्मुच्यते भवात् ॥ २२

D1 4–9 उत्तरा भजते दिशं, D2 8 उत्तरा दिशमाश्रिता — c) V1 Dn3 त्रिस्थाने, B1–3 5 Dn1 n2 D10 त्रिस्थाने, B4 सदने, D2 निस्थाने, D4–9 [अ]नुष्ठाने (D5 °नं) (for निष्ठाने). ❀ Cn त्रिस्थाने स्वर्गमृत्युपाताले । ❀ — d) B1 -षिच्यति, D1 पश्यते, D5 10 षिंच्यते (for -षिच्यते) — f) B1 स च (for स्वय) V1 B2–5 Dn D5, 10 स पश्यति हि देवता

15 a) D4–9 नर स्नात्वा, T1 G [s]तिगंगे च (for त्रिगङ्गे च) — b) D10 इंदु (for इन्द्र-) Dn1 D8 T G [s]वित(Dn1 D8 च त)र्पयेत् (for च तर्पयन्) D4–9 स्वर्ग(D7–9 इंद्र)लोके महीयते — T1 om 15cd — c) D4–9 वसुधां, M अर्थान्वै (for सुधा वै) D1–8 सुधा वै स लभेद्भक्तो, T2 G अर्थान्वै लभते तत्र — d) T2 भोक्तु योभिलपेन्नर, G भोक्तुं यो लभते नर

16 a) D1–9 महाह्रद, T1 2 G विंवाश्रमम् (for महाश्रम) — D8 10 T8 om (hapl) 16b–17a T1 om (hapl) 16c–18b, G4 reads the same twice — c) D1 4–9 -काल, D2 -काले (for मास) — G2 om 16d–18c — d) D1 2 4–7 9 कालेन (for मासेन) G4 (both times) सं (for स)

17 For the repetition in G4, cf v l 16 D8 10 T8 om 17a, T1 G2 om 17 (for all, cf v l 16) — a) T2 G1 3 4 (both times) ह्रदम् — D1 om (hapl) 17b–19a T8 reads 17b–18b after 20a — b) D2 8 तथा नरा, D5–7 नराधिप, M3 ह्यलोलुप (for त्व°) D3 9 भृश तुगे नराधिप, T2 3 G1 3 4 (both times) भृगुतुद (T2 °दे) ह्यलोलुप, M1 2 4 °तुदे ह्य(M2 त्व)लेपके

18 For the repetition in G4, cf v l 16 For the sequence in T8, cf. v l 17 T1 om 18ab, G1 om 18abc (for both, cf v l 16) D4 om 18 (cf v l 17) — a) D1 3 6 7 M4 कन्यारूप, D5 °कूपम्, T2 3 G1 3 4 (both times) °होत्रम् (for °कूप) B1 om उप — b) D1–8 सुवेलाया, D5–9 पललायां (for बलाकाया) S (T1 G2 om, G4 both times) योग्निहो त्रपर शुचि — T8 om 18c–19a — c) D1 6 वेदेषु (for देवेषु) V1 B Dn D10 देवेषु लभते कीर्ति — d) D1 यशसा स विराजति

19 D4 om 19a (cf. v l 17). T8 om 19a (cf v l 18) — a) V1 B Dn D5 8 10 देविकायाम्, T1 2 G एककालम्, M एककाल (for देश°) — c) V1 B2 -वर्चस्क, D4 T G °स्व, D5 10 M4 °स्वं (for °स्य) B5 Dn D5–9 अश्विन्या रूपवर्चस्कं (D5 °स्वं, D7–9 °स्व), D1 corrupt, D2 8 अश्विभ्यां रूपवान्सम्यक् — d) T G [अ]सौ (for वै)

20 a) B1 3 महाभागाम् (for °गङ्गाम्) — After 20a, T8 reads 17b–18b D4–6 T8 om (hapl) 20b–21a — b) D1–8 कृत्तिकागारक, D8 9 कृत्यकागारके, M1–3 कृपिकागारके — d) D2 8 मानव, D7 10 M4 निर्मल, T2 G कर्मत (for निर्मल) B5 स्वर्गमार्गमवाप्नुयात्

21 D4–6 T8 om 21a (cf v l 20) — a) B T1 2 G2 M4 वैमानिकम्, D1 2 7–9 विमान(D1 °नि)क; D8 महासर, G1 3 4 वैतानिकम् (for वैमानिक) — B1 om (hapl) 21b–24a — b) T G कणिक(T1 °दंम; G3 4 °णिक)स्याश्रमे तथा, M मकणस्याश्रमे तथा — c) D1 4–9 पुण्ये, D2 8 चैव (for दिव्ये) T1 दिव्ये सर स्युपस्पृश्य — d) D7 कामकारी (for °चारी)

22 B1 om 22 (cf v l 21) — a) G1 3

आश्रमे कृत्तिकानां तु स्नात्वा यस्तर्पयेत्पितॄन् ।
तोषयित्वा महादेवं निर्मलः स्वर्गमाप्नुयात् ॥ २३
महापुर उपस्पृश्य त्रिरात्रोपोषितो नरः ।
त्रसानां स्थावराणां च द्विपदानां भयं त्यजेत् ॥ २४
देवदारुवने स्नात्वा धूतपाप्मा कृतोदकः ।
देवलोकमवाप्नोति सप्तरात्रोषितः शुचिः ॥ २५
कौशन्ते च कुशस्तम्बे द्रोणशर्मपदे तथा ।
आपःप्रपतने स्नातः सेव्यते सोऽप्सरोगणैः ॥ २६
चित्रकूटे जनस्थाने तथा मन्दाकिनीजले ।
विगाह्य वै निराहारो राजलक्ष्मीं निगच्छति ॥ २७
श्यामायास्त्वाश्रमं गत्वा उष्य चैवाभिषिच्य च ।
त्रींस्त्रिरात्रान्स संधाय गन्धर्वनगरे वसेत् ॥ २८
रमण्यां च उपस्पृश्य तथा वै गन्धतारिके ।
एकमासं निराहारस्त्वन्तर्धानफलं लभेत् ॥ २९

कलिंगाश्रमम्, M1-8 कपिला° (for कालिका°) — d) B6 Dn त्रिरात्रं (for °त्रान्) B3 8 D1 4-9 पुमान्, D3 नर·, D10 T1 2 G3 भयात्, M मलात् (for भवात्) V1 D8 T3 G1 3 4 त्रिरात्र मुच्यते भयात् (D8 नर·)

23 B1 om 23 (cf v 1 21) D3 transp 23 and 24 — a) G1 partly damaged D3 5 कृत्तिकायास् (for °काना) D4 5 7-9 च (for तु) — b) G1 ज्ञात्वा (for स्नात्वा) G2 यत् (for यस्) — c) B4 अर्च यित्वा (for तोष) — d) Dn3 D6 9 T3 8 G1 3 4 निर्मल (for °ल)

24 B1 om 24a (cf. v 1 21) D8 om 24 D3 transp 23 and 24 — a) D1 3 4 6-9 महासर, T1 °हर, T3 8 G °कूपम् (for °पुर) — b) V1 B Dn D10 शुचि (for नर) — c) B3 D4-9 T3 8 G चराणा (for त्रसाना) D9 reads स्थावराणां twice — d) D1.2 द्विपदा च; D7-10 M द्विपदस्वाद् (for °दाना) D4 6 T3 8 G द्विपदस्वाद्भयं जये (D4 6 व्रजे, T3 जहे)त् — For 24cd, T1 subst

220* न कचिद्भयमाप्नोति सर्वत्र लभते शुभम् ।

25 a) G1 partly damaged — b) D1-4 6-9 धुत-पाप्मा, S धूतपाप (for °पाप्मा) — c) D1-7 9 -वंशम्, S -शब्दम् (for लोकम्) — d) D4 6 रात्रो पित D2 3 T1 M1 2 4 नर·, D8 प्रभु (for शुचि) T3 8 G त्रिरात्रोपोषितो नर·

26 a) V1 B3 5 Dn शरस्तंबे, D1-9 कौश्या चैव; M3 8 कौशाब्दे च (M8 °ब्देय) (for कौशन्ते च) D1-8 कुशस्तंभे B1 3.4 D10 कुश (D10 शुक)स्तवे शरस्तंबे, T1 कोशाब्दे तु नरस्तंबे, T3 8 G के (T3 8 कै)शाब्दे तु शार, M1 4 कौशाब्देय शार° — b) T1 -परे (for पदे) — c) D2 8 स्नात्वा; M3 8 सेव्यै (for स्नात) V1 B Dn अपा प्रपतनासेवी, D1-9 अपा प्रपतन सेव्य (D6 °व्य), D10 T1 अपा प्रपतने सौम्य, T3 8 G आप प्रवर्तने सौम्य, M1 °तरणे सेव्यै — d) B1 3 4 D1-10 G4 [ऽ]प्सरसां; D8 सोप्सरसो (hypermetric), T G1-3 M चाप्सरो- (for सोऽप्सरो)

27 a) B3 (marg as in text) चक्र (for चित्र). D1-6 वनस्थाने (for जन°) B4 चित्रकूटवनस्थाने — d) D4 6 7 9 राज्यलक्ष्मीं (for राज°) D1-3 नियच्छति (for निग°) V1 B Dn D8 10 राज (D8 ज्य)लक्ष्म्या निषेव्यते, D5 T1 राज्यलक्ष्मीं स गच्छति; G1 राज-लक्ष्मीर्न ग°

28 b) V1 B1-4 Dn D10 उपित्वा च, D1-8 व्युष्य चैव; T1 त्रिरात्रम्, T3 8 G उपोष्यैव (for उष्य चैव) V1 D4 6 T8 G2 M1 ते (for च) B5 उपित्वा व्यभि षिच्य च — After 28ab, V1 B3-5 T1 M1-8 read 29c–30b and B1 reads 29cd, for the first time, repeating them in their proper places B2 Dn D10 T3 8 G M4 om 28c–29b — c) D1 om त्रींस् D6 om स D4 सदधार्य (sic) (for स संधाय) V1 B (B2 om.) त्रिरात्रोपोषितो भू (B1 त स्ना, B5 °सो ग)त्वा, D2 8 त्रीस्त्रिरात्रावसन्राजन् (sic), D6 त्रिस्त्रिरात्रान्समाधाय, D7-9 त्रयस्त्रिरात्रान्सधाय; T1 त्रिरात्रमभिसधाय

29 B2 Dn D10 T3 8 G M4 om 29ab (cf v 1 28). — a) V1 B (B2 om) रम्ये चैव, D4 6-9 रमण्याश्च, T1 °णीयाम् (for ण्यां च) D1-8 रमण्यां समुपस्पृश्य — b) V1 गधतालिके, B1 4 D1-6 °तारके, T1 °कालिके (for °तारिके) B3 5 तथैव गधतारके, M1-8 तथा वै गंड-कारिके — V1 B3-5 T1 M1-8 read 29c–30b and B1 reads 29cd, for the first time, after 28ab — c) V1 B (except B2) (all first time) Dn D4 5 10 T1 (first time) 3 8 G M1-8 (last three first time) 4 एकपक्षं (for °मासं) D3 निराहार — d) T1 (first time) 3 8 G M1-3 (last three first time) 4 धर्मं (G4 अ)तर्धान (for स्वन्त°)

30 For the repetition in V1 B3-5 T1 M1-3, cf.

कौशिकीद्वारमासाद्य वायुभक्षस्त्वलोलुपः ।
एकविंशतिरात्रेण स्वर्गमारोहते नरः ॥ ३०
मतङ्गवाप्यां यः स्नायादेकरात्रेण सिध्यति ।
विगाहति ह्यनालम्बमन्धकं वै सनातनम् ॥ ३१
नैमिषे स्वर्गतीर्थे च उपस्पृश्य जितेन्द्रियः ।
फलं पुरुषमेधस्य लभेन्मासं कृतोदकः ॥ ३२
गङ्गाह्रद उपस्पृश्य तथा चैवोत्पलावने ।
अश्वमेधमवाप्नोति तत्र मासं कृतोदकः ॥ ३३
गङ्गायमुनयोस्तीर्थे तथा कालंजरे गिरौ ।
षष्टिह्रद उपस्पृश्य दानं नान्यद्विशिष्यते ॥ ३४
दश तीर्थसहस्राणि तिस्रः कोट्यस्तथापराः ।
समागच्छन्ति माघ्यां तु प्रयागे भरतर्षभ ॥ ३५
माघमासं प्रयागे तु नियतः संशितव्रतः ।
स्नात्वा तु भरतश्रेष्ठ निर्मलः स्वर्गमाप्नुयात् ॥ ३६
मरुद्गण उपस्पृश्य पितॄणामाश्रमे शुचिः ।
वैवस्वतस्य तीर्थे च तीर्थभूतो भवेन्नरः ॥ ३७
तथा ब्रह्मशिरो गत्वा भागीरथ्यां कृतोदकः ।
एकमासं निराहारः सोमलोकमवाप्नुयात् ॥ ३८

---

v l 29 —[a]) T1 (second time) तीर्थम्, T2 -तीरम्, T3 G M1-3 (last three second time) पारम् (for -द्वारम्) V1 (both times) B1 2 3-5 (last three both times) Dn D10 M1-3 (last three first time) 4 कौशिकीं तु समासाद्य, T1 (first time) काशिकाह्रदमासाद्य —[b]) D1 3 स्वलाधिके (sic), D7-9 जितेंद्रिय, T1 (first time) निराश्रय, T1 (second time) त्वलाविक (sic), T2 3 G1 3 4 स्वलोपक, M1-3 (all both times) 4 स्वलोपक (for स्वलोलुप) D4 6 वायुभक्ष्य(D6 om क्ष्य)स्वलाप(D6 °पि)क —[d]) T1 आप्नोति वै (for आरोहते)

31 [a]) Dn2 D7-9 स्नात्वा, D1 M1 2 4 स्नायेद् (for स्नायाद्) — D4-7 9 T1 om 31[cd] —[c]) B3 4 D10 विगाहते, D5 M1-3 °ह्यते (for °हति) D1-3 विगाह्य च निरालम्बम्, T2 3 G °हितोप्यनालम्बे, M4 °ह्यते ह्यनालम्बे —[d]) B1 आलुक वै (sic), B2 (marg as in text) 3 5 S (T1 om) अन्यक्ष वै, B4 अक्षय वै, D1 2 एवमेव (for अन्धकं वै) D10 अक्षयत्वमवाप्नुयात्

32 [a]) D10 नैमिषे S नैमिशे (T1 °षे) स्वर्गप्रस्थे- (T1 G2 पृष्ठे)षु —[b]) B1 4 D1 3 यतेंद्रिय —[d]) T1 G1 M4 मास (for मासं)

33 D3 om (hapl) 33 —[a]) Dn1 गंगाह्रद, T G गंगाह्रदम् —T1 om 33[bc] —[b]) B5 D2 [इ]त्पलावने, D1 M1 °वते, T2 G1 3 वृत्ता, T3 G2 4 °वृत (for °वने) — V1 B Dn D5 10 repeat 33[cd] after 34[ab] —[c]) V1 B Dn D5 10 (all second time) दशाश्वमेधानाप्नोति, T2 3 G2 4 अर्धाश्वमेधमाप्नोति —[d]) D1 6-9 transp तत्र and मास T1 अश्वमेधफल लभेत्

34 [a]) B1 T2 3 G मध्ये (for तीर्थे) B3 यमुना गंगयोस्तीर्थे —[b]) B5 कालाजरे, Dn3 D9 कालंजिरे, D1 कालगने, D2 कालाजने, D3 कालजरं, D4-7 कालिंजिरे, D8 कालोंजिरे, D10 कालगिरे, T1 कारंजले (for कालजरे) T2 3 G तीर्थे काला(G2 4 °लिं)जने गिरौ — After 34[ab], V1 B Dn D5 10 repeat 33[cd] —[c]) B1 3-5 D10 षष्टीह्रद, D1 4 7 9 T1 3 G M षष्टिह्रद (T1 3 G °दम्), T2 गंगाह्रदम् (for षष्टिह्रद) —[d]) V1 B Dn चान्न(B5 चाचु)दानाद्, M दानान्नान्यद् (for दानं ना) G4 विधीयते (for विशिष्यते) T1 सर्वक्रतुफलं लभेत्

35 [a]) M4 सहस्राणा —T2 om 35[c]-38[b] —[c]) D10 माघ्या च, S (except G3, T2 om) [अ]मावास्या (for माघ्यां तु) —[d]) M प्रयागे मुनिसत्तम

36 T2 om 36 (cf v l 35) —[a]) B1 माघमासि, B4 D10 T3 G °मासे, T1 मासि मासि, M1-3 मासे मासे, M4 मास मास (for माघमासं) —[b]) D1-3 यासित (for संशित) D1-3 नियत सयतेंद्रिय —[c]) D10 [अ]त्र (for तु) M वै मुनि (for भरत) —[d]) G3 4 निर्मल (for °ल)

37 T2 om 37 (cf v l 35) —[a]) G3 मरुद्गणम् —[b]) M चाश्रमे (for आ°) —[c]) D5 G वैवस्वते च (for स्वतस्य) B1 तीर्थे तु, D9 T1 तीर्थेषु (for तीर्थे च)

38 T2 om 38[ab] (cf v l 35) —[a]) S (T2 om) अथ (for तथा) V1 B Dn D10 ब्रह्मसरो, D1-3 °शिला (for °शिरो) —[d]) D तत स्वर्गम् (for सोमलोकम्) D5 लोक सोमस्य चाप्नुयात्, T1 निर्मल स्वर्गमा° — After 38, D1 6-9 read 42-44, while the

कपोतके नरः स्नात्वा अष्टावक्रे कृतोदकः ।
द्वादशाहं निराहारो नरमेधफलं लभेत् ॥ ३९
मुञ्जपृष्ठं गयां चैव निर्ऋतिं देवपर्वतम् ।
तृतीयां क्रौञ्चपादीं च ब्रह्महत्या विशुध्यति ॥ ४०
कलश्यां वाप्युपस्पृश्य वेद्यां च बहुशोजलाम् ।
अग्नेः पुरे नरः स्नात्वा विशालायां कृतोदकः ।
देवह्रद उपस्पृश्य ब्रह्मभूतो विराजते ॥ ४१
पुरापवर्तनं नन्दां महानन्दां च सेव्य वै ।
नन्दने सेव्यते दान्तस्त्वप्सरोभिरहिंसकः ॥ ४२
उर्वशीकृत्तिकायोगे गत्वा यः सुसमाहितः ।
लौहित्ये विधिवत्स्नात्वा पुण्डरीकफलं लभेत् ॥ ४३
रामह्रद उपस्पृश्य विशालायां कृतोदकः ।
द्वादशाहं निराहारः कल्मषाद्विप्रमुच्यते ॥ ४४
महाह्रद उपस्पृश्य शुद्धेन मनसा नरः ।

---

sequence in D5 after 38 is 42^a–44^b, 45^{cd}, 39^a–41^b, 222*, 41^{ef}, 45^{ab}, 41^c, 223*, 41^d, 44^{cd}

39 For the sequence in D5, cf. v l 38 — ^{a}) Dn1 n2 उत्पातके, D1 कफोडके, D2 8 कहोडके, D4–9 कपोटके (for °तके) — ^{b}) T1 अष्टावक्रकृतोदके — T2 3 G read 39^{cd} after 46^{ab} — ^{c}) T1 कृताहारो (for निरा°)

40 For the sequence in D5, of v l 38 B3 om 40^{ab} — ^{a}) D1 2 मुडपृष्ठ, D4–6 तुडस्पृष्ठ, M1–3 मुर्जीपृष्ठ, M4 मुडीपृष्ठं (for मुञ्जपृष्ठ) V1 B1 2 4 5 Dn D10 अश्म(B2 [orig] 5 मुज, D10 मुड)पृष्ठे गयाया च, D8 7-9 मुड(D7 अढ)पृष्ठ गवा चैव, T2 3 G1 3 4 मुडे ब्रह्म गवां चैव — ^{b}) D6 8 निरुर्ति, D9 निरुत; T1 सुरार्चि, M1 निरुचीन्, M2 3 निरुच, M4 निर्निधन् (sic) (for निर्ऋतिं) V1 B1 2 4 5 Dn D10 नि(D10 अ)रविंदे च पर्वते — ^{c}) B5 Dn D8 क्रौंचपद्या, D4 °पादा (for पादीं) Dn3 तु (for च) V1 B1–4 D10 तृतीयाया क्रौंचपद्या, T2 3 G तृतीयक्रौंचपादे (G2 °पद्यां) च, M तृ(M1 द्वि)तीय क्रौं(M4 यक्रौं)चपार्ते च — ^{d}) B2 ब्रह्महत्या D4–7 9 [अ]पि (for वि) B6 M -शुध्यते, D8 10 लीयते (for -शुध्यति) Dn1 n2 ब्रह्महत्या विशुध्यते, T2 3 G हत्या विशोधयेत् — For 40^{cd}, T1 subst

221* तृतीयं पर्वत क्रौञ्च शुध्यते ब्रह्महत्यया ।

41 For the sequence in D5, cf v l 38 — ^{a}) V1 B Dn कलविंकम्, D1 8–10 कलस्या (D1 श्यां, D10 °शां) चापि, D4 6 7 °स्या वापि, T G1–3 M कलापि(M1 वि)काम्, G4 कगालीं*म् (for कलश्या वापि) — ^{b}) D1 8 विद्यां (for वेद्यां) B1 2 4 जलं (for -जलाम्) V1 B3 5 Dn1 n2 D2 त्रि(B3 वे)धाच बहुशोजलं, Dn3 त्रिधाच बहुयोजन, D4–9 वेद्यां चैव कृतोदक, D10 ब्रह्मभूतो विराजते, T G वेदा(G2 देवा)श्च बहुशोजलं — After 41^{ab}, D5 ins

222* एकमास निराहारो वाजिमेधफल लभेत् ।

— T1 om 41^{cd} — After 41^c, T2 3 G read 44^c–46^b While N ins after 41^c

223* अग्निकन्यापुरे वसेत् ।
करवीरपुरे स्नात्वा

[(L 1) D4 6 -कन्य पुर, D5 7–9 -कन्यापुर — (L 2) D4, –9 करवीरे पुन स्नात्वा]

— ^{d}) D4–9 विपाशाया (for विशालाया) — B4 om. 41^e–42^d T1 reads 41^{ef} twice — ^{e}) T1 (second time) 2 3 G1 2 देवहदम् T1 (first time) सर्वपाप विनिर्मुक्तो — ^{f}) D7 पूतो (for -भूतो) T1 (second time) भवेन्नर (for विराजते)

42 For the sequence in D5, of v l 38 B4 om 42 (cf v l 41) D3 om 42–44, D4, 6 7 9 read the same after 38 — ^{a}) D4–7 9 प्राप्य (for नन्दा) V1 B (B4 om) Dn D10 पुनरावर्तनंदा च, T1 प्रवर्तना च नदां च, T2 3 G4 तथा प्रवृत्तनंदा च, G1 2 तथा (G2 दा) प्रवर्तनदा च, G3 महाप्रवर्तनदा च; M तथा प्रपद्य नदां च — ^{b}) D4–7 9 उपनद (for महानन्दां) T2 सेवते (for सेव्य वै) D2 8 महानदं निषेव्य च — ^{c}) G1 सेवसे — ^{d}) D7 9 om तु D2 अलंकृत (for अहिंसक)

43 For the sequence in D5, cf. v l 38, and for that in D4 6 7 9, cf v l 42 D8 om 43 (cf v l 42) T1 om 43^{ab} — ^{a}) B1 3 Dn D1 6 10 उर्वशीं (for °शी) D2 8 तिलका (for -कृत्तिका) D5 उर्वशीं कृत्ययोगेन — ^{b}) V1 B Dn D10 गत्वा चैव, T2 3 G M1–3 कृतवास, M4 कृत्वा वै य (for गत्वा य सु) — ^{d}) D5 10 S पौंडरीक (for पुण्ड°)

44 For the sequence in D5, cf v l 38, and for that in D4 6 7 9, cf. v l 42 D8 om 44 (cf v l 42) T2 reads 44^{ab} twice — ^{a}) B5 Dn2 T1

एकमासं निराहारो जमदग्निगतिं लभेत् ॥ ४५
विन्ध्ये संताप्य चात्मानं सत्यसंधस्त्वहिंसकः ।
षण्मासं पदमास्थाय मासेनैकेन शुध्यति ॥ ४६
नर्मदायामुपस्पृश्य तथा शूर्पारकोदके ।
एकपक्षं निराहारो राजपुत्रो विधीयते ॥ ४७
जम्बूमार्गे त्रिभिर्मासैः संयतः सुसमाहितः ।
अहोरात्रेण चैकेन सिद्धिं समधिगच्छति ॥ ४८
कोकामुखे विगाह्यापो गत्वा चण्डालिकाश्रमम् ।
शाकभक्षश्चीरवासाः कुमारीर्विन्दते दश ॥ ४९
वैवस्वतस्य सदनं न स गच्छेत्कदाचन ।
यस्य कन्याह्रदे वासो देवलोकं स गच्छति ॥ ५०
प्रभासे त्वेकरात्रेण अमावास्यां समाहितः ।
सिध्यतेऽत्र महाबाहो यो नरो जायते पुनः ॥ ५१
उज्जानक उपस्पृश्य आर्ष्टिषेणस्य चाश्रमे ।
पिङ्गायाश्चाश्रमे स्नात्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ५२
कुल्यायां समुपस्पृश्य जप्त्वा चैवाघमर्षणम् ।
अश्वमेधमवाप्नोति त्रिरात्रोपोषितः शुचिः ॥ ५३
पिण्डारक उपस्पृश्य एकरात्रोषितो नरः ।

रामह्रदम्, M4 महाह्रद — D1 om (hapl) 44^b–45^a G1 reads 44^{bcd} twice — ^{b}) V1 B Dn D10 T2 (second time) G2 विपाशाया, D4–7 9 विमलाया (for विशा°) — T2 3 G read 44^c–46^b after 41^{abc}, T3 G2–4 reading 44^{cd} twice — ^{c}) T3 G2 (both first time) एकपक्षं (for द्वादशाहं) T2 3 (first time) G1 (second time) 2–4 (last three first time) विशेषाणा (for निराहार) — ^{d}) D5 प्रति (for विप्र-)

45 For the sequence in D5, cf v l 38, and for that in T2 3 G, cf v l 44 D1 om 45^a (cf v l 44) — ^{a}) G4 गंगा (for महा) T G ह्रदम् — T1 om 45^{bc} M om (hapl) 45^d–47^c — ^{d}) D10 जामदग्न्य - D1–3 फल (for गतिं) D4 6–9 वाजि (D8 9 °ज)पेयफल लभेत्, D5 जमदग्निपद व्रजेत्, T1 महत्स्वर्गफल लभेत्

46 For the sequence in T2 3 G, cf v l 44 M om 46 (cf v l 45) — ^{a}) T3 सतप्य D1–3 बिले सतर्प्य (D1 °प्य) चात्मान — T1 om 46^{bc} — ^{b}) G3 सत्यसिद्धस् (for °संधस्) — After 46^{ab}, T2 3 G read 39^{cd} — ^{c}) V1 B Dn D8 10 विनयात्तप आस्थाय, T2 3 G कुमारपदमा° — ^{d}) G1 [ए]तेन (for [ए]केन) V1 B Dn D10 T1 सिध्यति (for शु°)

47 M om 47^{abc} (cf v l 45) D3 om. 47 — ^{b}) B5 Dn1 n2 D5 शूर्पारकोदके, D1 3 T G शूर्पाकरो° — ^{c}) D1 एकं सकृत्, D4–9 एकमासं (for पक्ष) — ^{d}) T1 भवेन्नर (for विधीयते) D8 महाराज विशुध्यति, D1–9 राजसूयफल लभेत्

48 ^{a}) D5 T2 3 G3 4 M जबुमार्गे — ^{b}) V1 सयात, D7 G2 3 सयुत, T1 प्रयत, G1 संयुक्त (for संयत).

49 ^{a}) D1–3 कूर्मोन्मुखे, D4–9 कूर्मामुखे, T1 काला° (for कोका°) V1 B Dn [अ]थ (for [अ]पो) — ^{b}) B3–5 Dn3 D2 7 8 चाण्डालिकाश्रम, Dn1 n2 चांज°; D10 चण्डि°, T2 3 G तद्रु (for चण्डा°) T1 गत्वा च तुवराश्रम (sic) — ^{c}) Dn1 T1 शा(T1 का)कपक्षश् (for शाकभक्षश्) G4 शाकभक्ष निराहार — ^{d}) S (except T1) कुमार्यो (for रीर्)

50 T1 om 50 — ^{a}) D1–7 9 भवन (for सदनं) — ^{b}) D1–3 च गच्छेत्, T2 3 G गच्छेद्वै (for स गच्छेद्) — ^{d}) D1–9 देवलोके

51 ^{a}) B4 om, D10 च (for तु) — ^{b}) D4 त्वमावास्यां — ^{c}) T2 3 G सिध्यति V1 B Dn तु; D10 च (for ऽत्र) D5 महाराजन् (for °बाहो) — ^{d}) D1–9 न (for यो) V1 B Dn D2 T2 3 G [ऽ]मर; M मनु (for पुन) — For 51^{cd}, T1 subst

224* दिवं व्रजेन्महाबाहो सर्वपापै प्रमुच्यते ।

52 ^{a}) D4 6 उज्जानकम्, D5 उज्जातव (sic), D10 T2 3 G गुजा(G2 °जा)नदम्, M1–3 उज्जानुक (for °नक) — ^{b}) D1 2 अर्ष्टिषेणस्य, G1 आदिष्टेणस्य (sic) — T1 om 52^{cd} — ^{c}) D5 पिंगाया, S (T1 om) गगायाश् — ^{d}) M वि- (for प्र)

53 ^{a}) D1 3 तुलाया, D2 6–9 तुल्याया (for कु°) D10 कुल्याया च समुपस्पृश्य — ^{b}) T1 स्नात्वा (for जप्त्वा) — ^{d}) V1 B Dn1 n2 D10 नर, Dn3 [ऽ]मर (for शुचि)

54 G3 om (hapl) 54 — ^{a}) Dn1 पिंगारक; D10 G2 पिंडारकम्; G1 °कर — T1 om 54^{bc} — ^{b}) D2 3 5 T2 3 G1 2 4 त्रिरात्रोपोषितो नर, D1 6 एकरात्रोपोषितो नर (hypermetric) — ^{c}) Dn1 अग्नि

अग्निष्टोममवाप्नोति प्रभातां शर्वरीं शुचिः ॥ ५४
तथा ब्रह्मसरो गत्वा धर्मारण्योपशोभितम् ।
पुण्डरीकमवाप्नोति प्रभातां शर्वरीं शुचिः ॥ ५५
मैनाके पर्वते स्नात्वा तथा संध्यामुपास्य च ।
कामं जित्वा च वै मासं सर्वमेधफलं लभेत् ॥ ५६
विख्यातो हिमवान्पुण्यः शंकरश्वशुरो गिरिः ।
आकरः सर्वरत्नानां सिद्धचारणसेवितः ॥ ५७
शरीरमुत्सृजेत्तत्र विधिपूर्वमनाशके ।
अध्रुवं जीवितं ज्ञात्वा यो वै वेदान्तगो द्विजः ॥ ५८
अभ्यर्च्य देवतास्तत्र नमस्कृत्य मुनींस्तथा ।
ततः सिद्धो दिवं गच्छेद्ब्रह्मलोकं सनातनम् ॥ ५९
कामं क्रोधं च लोभं च यो जित्वा तीर्थमावसेत् ।
न तेन किंचिन्न प्राप्तं तीर्थाभिगमनाद्भवेत् ॥ ६०
यान्यगम्यानि तीर्थानि दुर्गाणि विषमाणि च ।
मनसा तानि गम्यानि सर्वतीर्थसमासतः ॥ ६१
इदं मेध्यमिदं धन्यमिदं स्वर्ग्यमिदं सुखम् ।
इदं रहस्यं देवानामाप्लाव्यानां च पावनम् ॥ ६२
इदं दद्याद्द्विजातीनां साधूनामात्मजस्य वा ।

होत्रम् (for ष्टोमम्) — d) D4 6 रजनीं (for शर्वरीं) T1 अग्निष्टोमफलं लभेत्

55 D1-3 7 9 G4 om (hapl) 55 — a) Dn1 ब्रह्मरसो (for °सरो) D4-6 महाब्रह्मशिरो स्नात्वा (sic) — b) D3 सेवितं (for -शोभितम्) D5 ब्रह्मारण्योपशोभितं, T1 धर्मारण्ये च शो° — c) D5 6 T2 3 G3 M1-3 पौंडरीकम् (for पुण्ड) — d) D5 रजनीं (for शर्वरीं) V1 B Dn D3 10 उपस्पृश्य नर· शुचि

56 a) Dn3 D1-5 T G मैनाक (for के) — T1 om 56bc — b) V1 संध्या; D4-9 तीर्थम् (for संध्याम्) Dn3 उपासते (for स्य च) — c) D2-6 [अ]थ, G4 तु (for च) T2 3 G2-4 M मोर्हं, G1 damaged (for मास) D7-9 कामदिके(D9 का)थ वै मास (sic) — d) Dn1 n2 सर्वयज्ञ , D4 6-9 अश्वमेध ; D10 सोम° (for सर्व) — After 56, N ins

225* कालोदकं नन्दिकुण्डं तथैवोत्तरमानसम् ।
अभ्येत्य योजनशताद्भ्रूणहा विप्रमुच्यते ।
नन्दीश्वरस्य मूर्तिं तु दृष्ट्वा मुच्येत किल्बिषैः ।
स्वर्गमार्गे नर· स्नात्वा स्वर्गलोकं स गच्छति ।

[(L 1) B1 नाग्नि (for नन्दि-) Dn1 n2 च (for [ए]व) — (L 2) D1 मत्येत्य , D10 अन्योन्य- (for अभ्येत्य) Dn3 D4 5 [अ]पि प्र-, D7 9 [अ]पि वि (for विप्र°) D3 भ्रूणहापि विशुध्यति , D10 °हत्या विधीयते (for the post half) — (L 3) B1 किल्बिषात् — (L 4) D4-9 सूर्य- (for स्वर्ग) V1 B Dn D10 मह (for स्वर्ग-) D1-3 5 10 च , D4 6-9 तु (for स)]

While G2 ins 226* after 56

57 G2 om 57a–58b — b) D10 शंकरस्य गुरुर्गिरि — c) D1 3 -सत्त्वानां, D2 भूताना (for रत्नानां). — T G1 3 4 ins after 57 G2 after 56

226* दर्शनाद्गमनात्पूतो भवेदनशनादपि ।
[T1 दशदिनाद् (for अनशनाद्)]

58 G2 om 58ab (cf v 1 57) T G1 3, 4 om 58ab — a) D2 3 विसृजेत् (for उत्सृ°) — b) M अनाशक ❀ Cn अनाशके अनशनव्रते कृते सति । ❀ — d) D1 T2 G1-3 वेदासको, D10 °विद् (for वेदान्तगो)

59 a) S अभ्यर्च्य देवांस्तत्रस्थो (G4 M °स्थान्) — b) T1 om from नम up to दिव (in 59c) V1 D10 मुनिं V1 B5 Dn3 G3 (inf lin as in text) तदा (for तथा) — c) S (T1 om) मुनिर् (for दिव) — d) T1 ब्रह्म * * सलोकता

60 a) Dn1 D4, 5 काम (for काम) — b) V1 D6 7-9 आविशेत्; T1 आचरेत् (for आवसेत्) D4 6 जित्वा वै तीर्थमाविशेत् — c) B4 D4-6 M2 अप्राप्त, T G M1 3 4 अप्राप्य (for न प्राप्त) D1 तत किंचिन्न सम्प्राप्तं

61 a) B2 (marg as in text) चान्यानि (for [अ]गम्यानि) — c) D2 3 मार्गेत (for गम्यानि) — d) D4-9 सर्वाण्येव , T2 3 G सर्वतीर्थे (for °तीर्थ-). V1 B Dn D1 3 समीक्षया , D10 समाहितै ; T1 -फलं लभेत् (for -समासत) D2 सर्वतीर्थमपेक्षया

62 a) V1 B Dn1 n2 D10 T1 पुण्यम्, Dn3 om , D1 धर्म्यम्, T2 3 G M मान्यम् (for धन्यम्) — b) D4 6 8 9 सर्वस्य वै (for स्वर्ग्यमिद) V1 B Dn D10 अनुत्तम (for इद सुखम्) D5 7 S इदं स्वर्ग(D5 7 सर्व)स्य वै सुखं — c) Dn1 n2 D5 10 G2 M3 वेदानाम् (for देवा°) — d) V1 B Dn D10 Cnp आप्लाव्य

सुहृदां च जपेत्कर्णे शिष्यस्यानुगतस्य वा ॥ ६३
दत्तवान्गौतमस्येदमङ्गिरा वै महातपाः ।
गुरुभिः समनुज्ञातः काश्यपेन च धीमता ॥ ६४
महर्षीणामिदं जप्यं पावनानां तथोत्तमम् ।
जपंश्चाभ्युत्थितः शश्वन्निर्मलः स्वर्गमाप्नुयात् ॥ ६५
इदं यश्चापि शृणुयाद्रहस्यं त्वङ्गिरोमतम् ।
उत्तमे च कुले जन्म लभेज्जातिं च संस्मरेत् ॥ ६६

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

२७

वैशंपायन उवाच ।
बृहस्पतिसमं बुद्ध्या क्षमया ब्रह्मणः समम् ।
पराक्रमे शक्रसममादित्यसमतेजसम् ॥ १
गाङ्गेयमर्जुनेनाजौ निहतं भूरिवर्चसम् ।
भ्रातृभिः सहितोऽन्यैश्च पर्युपास्ते युधिष्ठिरः ॥ २
शयानं वीरशयने कालाकाङ्क्षिणमच्युतम् ।
आजग्मुर्भरतश्रेष्ठं द्रष्टुकामा महर्षयः ॥ ३
अत्रिर्वसिष्ठोऽथ भृगुः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ।
अङ्गिरा गौतमोऽगस्त्यः सुमतिः स्वायुरात्मवान् ॥ ४
विश्वामित्रः स्थूलशिराः संवर्तः प्रमतिर्दमः ।

(B3 सुश्राव्य, Cnp आभाव्य) पावन तथा, D1 corrupt, D2 3 स(D3 श)पापाना च पावन, D4-9 आप्लाव्य चैव पावन ❀ Cn आभाव्यमिति पाठे रहस्यत्वादवाच्यम् । ❀

63 ^{a}) D1-3 हि भक्ताना (for द्विजातीना) T2 इद रहस्य दिव्यानां — ^{b}) B1 4 D3 5 8-10 च (for वा) V1 Dn साधोरात्महितस्य च (V1 Dn1 वा) — D1-3 om 63^{cd}. — ^{c}) D4 5 7-10 S (except G2) वा (for च) — ^{d}) B4 Dn1 n2 D1-10 G1 च (for वा)

64 ^{a}) B1 तद्वान् (for दत्त°) D4 6-9 गौतमाय (for °मस्य) V1 B1 2 5 Dn D10 M1 2 4 [ए]तद् (for [इ]दम्) B3 4 D1-3 5 दत्त(D1-3 उक्त)वान्गौतमायैतद् — ^{b}) D10 सु (for वै) D4-9 अगिराश्च महात्मने — ^{c}) V1 B1 2 5 Dn D10 अगिरा (for गुरुभि) — ^{d}) Dn3 D1-9 कश्यपेन

65 ^{a}) D1-9 तथा (for इद) — ^{b}) B1 अथ (for तथा) — T1 om 65^{cd} — ^{c}) D8 जप्यं D1 चाप्यु त्थित, D2 3 अप्यु° (for चाभ्यु°) D7-9 T2 3 G1 3 4 सम्यङ्ग (for शश्वन्) G2 जपश्चाप्यर्थित सम्यङ्ग, some unused MSS जपेचाभ्युदित सम्यङ्ग

66 D10 om 66 — ^{a}) D2 3 इद यश्च, T1 G य इद (by transp) — ^{b}) D2 3 चागिरोगत, D4-9 त्वगिरोत्तमं, T G °दिव (for मतम्) — ^{c}) D1-3 स कुले, D4-8 सत्कुले — ^{d}) G4 जातीश्च (for जातिं) B4 लभेज्जातिस्मरश्च स

Colophon — *Parvan name* B1 4 Dn3 D1 3 शाति — *Sub parvan* V1 B1-4 Dn D1-3 10 M दानधर्म — *Adhy name* V1 B1 2 5 D अगिरसतीर्थयात्रा, B3 4 अगिरास्तीर्थयात्रा, T2 गौतमागिरससवादे तीर्थप्रशंसा, T3 G3 तीर्थप्रशसन, G1 तीर्थप्रशसा, M4 तीर्थरहस्य — *Adhy no* V1 25, Dn1 D5 24, D7 9 21, D10 23, T1 M 59, T2 3 G2-4 66, G1 61 — *Śloka no* Dn1 72

27

1 ^{b}) B3 ब्रह्मणा, D4 5 8-10 पृथिवी- (for ब्रह्मण) — ^{c}) D4-6 -तुलयम् (for समम्)

2 B4 reads 2^c-3^b twice — ^{c}) D3 [आ]दौ (for [आ]जौ) — ^{b}) V1 B (B4 both times) Dn D3 8 -तेजस (for वर्चसम्) — ^{d}) B1-3 4 (both times) Dn3 D1-3 5 8 9 पर्युपास्त, B5 Dn1 n2 पर्यपृच्छद्; T G M4 (inf lin) पर्युपास(M4 °से)द् (for °पास्ते)

3 For the repetition in B4, cf v 1 2 — ^{a}) Dn1 -शयन, D4-6 -शय्याया (for -शयने) — ^{b}) D3 T G M1 4 कालकाक्षिणम् — ^{c}) D10 M4 -श्रेष्ठ

4 ^{a}) Some MSS वशिष्ठो D5 च (for अथ) — T1 om 4^d-5^a — ^{d}) D4 6 8 M चायुर्; D9 वायुर्, T2 3 G2-4 त्वायुर् (for स्वा°) V1 B Dn G1 सुमति सु(V1 B1 4 स)यतात्मवान्

उशना बृहस्पतिर्व्यासश्च्यवनः काश्यपो ध्रुवः ॥ ५
दुर्वासा जमदग्निश्च मार्कण्डेयोऽथ गालवः ।
भरद्वाजश्च रैभ्यश्च यवक्रीतस्त्रितस्तथा ॥ ६
स्थूलाक्षः शकलाक्षश्च कण्वो मेधातिथिः कृशः ।
नारदः पर्वतश्चैव सुधन्वाथैकतो द्वितः ॥ ७
नितंभूर्भुवनो धौम्यः शतानन्दोऽकृतव्रणः ।
जामदग्न्यस्तथा रामः काम्यश्चेत्येवमादयः ।
समागता महात्मानो भीष्मं द्रष्टुं महर्षयः ॥ ८
तेषां महात्मनां पूजामागतानां युधिष्ठिरः ।
भ्रातृभिः सहितश्चक्रे यथावदनुपूर्वशः ॥ ९
ते पूजिताः सुखासीनाः कथाश्चक्रुर्महर्षयः ।
भीष्माश्रिताः सुमधुराः सर्वेन्द्रियमनोहराः ॥ १०
भीष्मस्तेषां कथाः श्रुत्वा ऋषीणां भावितात्मनाम् ।
मेने दिविस्थमात्मानं तुष्ट्या परमया युतः ॥ ११
ततस्ते भीष्ममामन्त्र्य पाण्डवांश्च महर्षयः ।
अन्तर्धानं गताः सर्वे सर्वेषामेव पश्यताम् ॥ १२
तानृषीन्सुमहाभागानन्तर्धानगतानपि ।
पाण्डवास्तुष्टुवुः सर्वे प्रणेमुश्च मुहुर्मुहुः ॥ १३
प्रसन्नमनसः सर्वे गाङ्गेयं कुरुसत्तमाः ।
उपतस्थुर्यथोद्यन्तमादित्यं मन्त्रकोविदाः ॥ १४
प्रभावात्तपसस्तेषामृषीणां वीक्ष्य पाण्डवाः ।
प्रकाशन्तो दिशः सर्वा विस्मयं परमं ययुः ॥ १५
महाभाग्यं परं तेषामृषीणामनुचिन्त्य ते ।
पाण्डवाः सह भीष्मेण कथाश्चक्रुस्तदाश्रयाः ॥ १६
कथान्ते शिरसा पादौ स्पृष्ट्वा भीष्मस्य पाण्डवः ।
धर्म्यं धर्मसुतः प्रश्नं पर्यपृच्छद्युधिष्ठिरः ॥ १७

---

5 T_1 om 5^a (of v l 4) — ^{a}) Bom ed and Kumbh ed स्थूलगिरा (for °शिरा) — ^{b}) $D_{7\ 8}$ प्रमितिर् (for प्रमतिर्) $D_{3\ 6-9}$ संवर्त परिमर्दन, T_1 G M_4 °र्तं प्रतिमर्द(M_4 °र्दि)न — ^{c}) Hypermetric V_1 B Dn $D_{5\ 8}$ बृहस्पत्युशनो(B_1 °ना)व्यासाश् — ^{d}) $D_{1-4,\ 6-9}$ कश्यपो D_8 भृगु, T_1 नृप (for ध्रुव)

6 ^{b}) $D_{3\ 8}$ मार्कंडेयो — ^{c}) V_1 B Dn D_{10} [ऽ]थ (for च) — ^{d}) Dn_1 यवक्रीतिस्, D_1 यावक्रीतस्

7 ^{a}) T_1 स्थूलाश्व (for °क्ष) B_2 (marg) शकढाक्षश्, B_5 Dn_3 $D_{7\ 9\ 10}$ सकलाक्षश्, D_8 शकराख्यश्, D_3 सबळाक्षश्, S शकटाक्षश् (for °लाक्षश्) — ^{b}) D_6 काण्वो, M_4 कण्ठो (for कण्वो) $D_{2\ 8}$ तथा, T_1 शुक, T_3 $G_{2\ 4}$ कृप, G_1 कृत, M_{1-3} कुश (for कृश) — ^{d}) $D_{4\ 6-9}$ $T_{2\ 3}$ $G_{1\ 4}$ च, D_5 [अ]नु, D_{10} वा (for [अ]थ) $B_{1\ 5}$ Dn $D_{1\ 3,\ 5\ 8}$ $T_{2\ 3}$ G $M_{3\ 4}$ द्विज (for द्वित) T_1 सुधर्मा चैकतो द्विज

8 ^{a}) D_1 ऋतस्तुर् (for नितभूर्) $D_{2\ 8}$ ऋतुभुर्भवनो धौम्य, D_{4-9} ऋसुश्च च्यवनो (D_{7-9} देवलो) धौम्य, S नितनु कवपो धौम्य — ^{c}) D_2 जामदग्निस् D_{4-9} ततो (for तथा) — ^{d}) V_1 B Dn D_{4-10} T_1 कचश्, $T_{2\ 3}$ G M_3 कण्वश् (for काम्यश्) — ^{e}) D_{1-3} महात्मान (for °नो)

9 $D_{3\ 6}$ om 9^c–10^d

10 $D_{4\ 6}$ om 10 (of v l 9) — ^{a}) T G समासीना (for सुखा°) — ^{c}) $D_{2\ 8}$ भीष्माश्रया, T_2 M_{1-3} धर्माश्रिता (for भीष्मा°) — ^{d}) $D_{2\ 3\ 7-9}$ -मनोरमा (for °हरा)

11 ^{a}) D_5 $T_{2\ 3}$ G_{1-3} कथा (for कथा) — ^{c}) V_1 B Dn D_{1-3} दिविष्ठम् (for °स्थम्) — ^{d}) T_2 दिष्ट्या (for तुष्ट्या)

12 ^{c}) S (except T_1) अंतर्धान (for °र्धानं)

13 ^{c}) $D_{2\ 3}$ विस्मिता (for तुष्टुवु)

14 ^{a}) $D_{3\ 8}$ सनसा, $T_{2\ 3}$ G मतय (for मनस) — ^{b}) $D_{1\ 3\ 4\ 6-9}$ मुनि- (for कुरु) V_1 $B_{1\ 5}$ Dn $D_{5\ 7\ 10}$ T_1 सत्तमं (for °मा)

15 B_3 om 15^{ab} — ^{a}) D_{1-10} S प्रभाव (for °वात्) T_1 तत्तपस् (for तपसस्) — T_1 om 15^{cd} — ^{c}) B_2 प्रकाशत्यो, $D_{2\ 3}$ °शतीर्, $D_{5-7\ 9}$ °शयन्, $T_{2\ 3}$ G_{1-3} M शत (for °शन्तो)

16 ^{a}) $B_{2\ 4}$ $M_{2\ 3}$ माहाभाग्य, $D_{4\ 6\ 7\ 9}$ महाभार्ग T_1 पुनम् (for पर) — ^{b}) T_1 वै (for ते) — ^{d}) V_1 D_{10} T_1 तथाश्रया (for तदा°)

17 Before 17, V_1 B Dn $D_{6\ 7\ 10}$ ins वैशंपायन उवाच — ^{ab}) D_6 पादौ दृष्ट्वा, G स्पृष्ट्वा पादौ (by transp) S धीमत (for पाण्डव) — ^{c}) $D_{4\ 6\ 10}$

के देशाः के जनपदा आश्रमाः के च पर्वताः ।
प्रकृष्टाः पुण्यतः काश्च ज्ञेया नद्यः पितामह ॥ १८

भीष्म उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
शिलोञ्छवृत्तेः संवादं सिद्धस्य च युधिष्ठिर ॥ १९
इमां कश्चित्परिक्रम्य पृथिवीं शैलभूषिताम् ।
असकृद्द्विपदां श्रेष्ठः श्रेष्ठस्य गृहमेधिनः ॥ २०
शिलवृत्तेर्गृहं प्राप्तः स तेन विधिनार्चितः ।
कृतकृत्य उपातिष्ठत्सिद्धं तमतिथिं तदा ॥ २१
तौ समेत्य महात्मानौ सुखासीनौ कथाः शुभाः ।
चक्रतुर्वेदसंबद्धास्तच्छेषकृतलक्षणाः ॥ २२
शिलवृत्तिः कथान्ते तु सिद्धमामन्त्र्य यत्नतः ।
प्रश्नं पप्रच्छ मेधावी यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ २३

शिलवृत्तिरुवाच ।

के देशाः के जनपदाः केऽऽश्रमाः के च पर्वताः ।
प्रकृष्टाः पुण्यतः काश्च ज्ञेया नद्यस्तदुच्यताम् ॥ २४

सिद्ध उवाच ।

ते देशास्ते जनपदास्तेऽऽश्रमास्ते च पर्वताः ।

धर्मं (for धर्म्यं) — After 17, D10 ins an addl. colophon [*Sub parvan* दानधर्म — *Adhy no* 24].

18 Before 18, V1 B1-3 5 D M ins युधिष्ठिर उवाच, B4 पितामह उवाच — ^b) D4 6-9 T2 3 G1 3 4 M केऽश्रमा (for आश्रमा) D1-3 पर्वता के क आश्रमा — ^c) D4-9 केचिज्, T1 काश्चिज्, T2 3 G1 3 4 का स्विज्, G2 किंस्विज् (for काश्च) — ^d) D6-9 सेव्य (for नद्य) S तदुच्यतां (for पितामह)

19 B4 पितामह (for भीष्म). — ^c) S (except T2 3) सिलोंछवृत्ते

20 ^a) S इह (for इमां) — ^b) D4 6 शील (for शैल) V1 B Dn D5 10 भूषणां (for -भूषिताम्) — ^c) D6 7 9 T2 3 M1 3 4 श्रेष्ठ

21 ^a) D4-9 शिलोंछवृत्तेर् (hypermetric), T1 G1 3 4 M सिलवृत्तेर् (for शिल°) — After 21^{ab}, V1 B Dn D1-4 6-10 ins

227* उवास रजनीं तत्र सुसुखं सुखभागृषि ।
शिलवृत्तिस्तु यत्कृत्यं प्रातस्तत्कृतवाञ्शुचि ।

[(L 1) V1 रजनीस्, D1 4 6-9 वसतीं (D1 °तीस्), D2 च सुख, D3 स सुखं (for रजनीं) D10 उवाच रजनीं तुष्ट (for the prior half) V1 B2 3 5 Dn सुसुख, D2 3 वसती (for सुसुख) B1 सुखवान्, Dn1 °वाग (for °भाग्) D10 सुसुख सुखवानृषि (for the post half) — D1 om line 2 — (L 2) D2 3 शिलवृत्तेस्, D4 6-9 शिलोंछवृत्तिस् (hypermetric) (for शिलवृत्तिस्) V1 च (for तु) D2 om. (hapl) यत्कृत्यं प्रातस् D3 4 6-9 ततस् (for प्रातस्) D3 ऋषि, D5 हरि (for शुचि)]

— D1 om 21^c-22^d — ^c) V1 B1-3 5 Dn D5 10 T1 कृतकृत्यम् (for °कृत्य) — ^d) T G गृही (for तदा)

22 D1 om 22 (cf. v 1 21) — ^{ab}) T2 G2 महात्मानौ समासीनौ, M सुखासीनौ महात्मानौ (by transp). D1-9 transp कथा and शुभा — ^c) D5 T संबधास्- — ^d) T2 3 G1 2 4 तच्छील-, G3 तं शील (for तच्छेष). B4 लक्ष्मणा (for -लक्षणा)

23 ^a) Some MSS सिल- (for शिल) B3 -वृत्ते- (for -वृत्ति) D1-8 तं (for तु) — ^b) S (except G1) भारत (for यत्नत) — ^d) V1 D2 T3 M1.4 मा (for मां).

24 B1 D5 शीलवृत्तिर्, T1 G1 3 सिल°, T2 3 G2 4 M सि(T3 शि-, G2 शी)लोंछवृत्तिर् (for शिलवृत्तिर्). — ^b) D3 T1 आश्रमा (for केऽऽश्रमा) B4 आश्रमा पर्वताश्च के; D1-3 पर्वता के क (D3 च) आश्रमा — ^c) D4 7 काश्चिज्, T G कास्विज् (for काश्च). — ^d) D7-9 सेव्य (for नद्यस्) — After 24, D1-9 ins

228* सिद्ध उवाच ।
पुष्करं च प्रभासं च नैमिषं हिमवान्गिरिः ।
गङ्गा च यमुना चैव वेदिका मथुरा गया ।
सरस्वत्यारुणा चैव कुरुक्षेत्रं पृथूदकम् ।
एतेषां कतमस्याह माहात्म्यं कथयामि ते ।
शिलवृत्तिरुवाच ।
बाल्यात्प्रभृति विप्रेन्द्र भक्तिः कौतुकमेव च । [5]
माहात्म्यं प्रति विप्रेन्द्र गङ्गाया मम तत्त्वत ।

[(L 2) D4 5 गगां च यमुनां चैव (for the prior half) — D4 5 शीलवृत्तिर् (for शिल°)]

25 ^b) B4 आश्रमास्, G2 ते द्रुमास् (for तेऽऽश्रमास्) Dn3 के (for ते) D1-8 पर्वतास्ते त आश्रमा — ^d) D1-9 मध्ये याति (for मध्येनैति).

येषां भागीरथी गङ्गा मध्येनैति सरिद्वरा ॥ २५
तपसा ब्रह्मचर्येण यज्ञैस्त्यागेन वा पुनः ।
गतिं तां न लभेज्जन्तुर्गङ्गां संसेव्य यां लभेत् ॥ २६
स्पृष्टानि येषां गाङ्गेयैस्तोयैर्गात्राणि देहिनाम् ।
न्यस्तानि न पुनस्तेषां त्यागः स्वर्गाद्विधीयते ॥ २७
सर्वाणि येषां गाङ्गेयैस्तोयैः कृत्यानि देहिनाम् ।
गां त्यक्त्वा मानवा विप्र दिवि तिष्ठन्ति तेऽचलाः ॥२८
पूर्वे वयसि कर्माणि कृत्वा पापानि ये नराः ।
पश्चाद्गङ्गां निषेवन्ते तेऽपि यान्त्युत्तमां गतिम् ॥ २९
स्नातानां शुचिभिस्तोयैर्गाङ्गेयैः प्रयतात्मनाम् ।
व्युष्टिर्भवति या पुंसां न सा क्रतुशतैरपि ॥ ३०
यावदस्थि मनुष्यस्य गङ्गातोयेषु तिष्ठति ।
तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गे प्राप्य महीयते ॥ ३१
अपहत्य तमस्तीव्रं यथा भात्युदये रविः ।
तथापहत्य पाप्मानं भाति गङ्गाजलोक्षितः ॥ ३२
विसोमा इव शर्वर्यो विपुष्पास्तरवो यथा ।
तद्वद्देशा दिशश्चैव हीना गङ्गाजलैः शुभैः ॥ ३३
वर्णाश्रमा यथा सर्वे स्वधर्मज्ञानवर्जिताः ।
क्रतवश्च यथासोमास्तथा गङ्गां विना जगत् ॥ ३४
यथा हीनं नभोऽर्केण भूः शैलैः खं च वायुना ।

---

26 D1-4 6 7 9 om. 26-27 — ^{a}) G2 ब्रह्मचर्ये च (for °चर्येण) — ^{c}) V1 B1 D5 8 10 तां (D5 8 10 न) लभते (for तां न लभेज्) T1 विप्र; T2 3 G M राजन् (for जन्तुर्) — ^{d}) G2 damaged B5 दुर्गां (for गङ्गां) Dn1 T3 ससेव्य या, T1 ससेवया (for व्य यां)

27 D1-4 6 7 9 om 27 (cf v l 26) — ^{a}) G1 3 गंगायास् (for गाङ्गेयैस्) — ^{b}) B4 om (hapl) from तोयैर् up to गाङ्गेयैः (in 30^b) B1 om. तोयैः — D5 om (hapl.) 27^c–28^b — ^{c}) Dn1 तु कुतस् (for न पुनस्) — For 27^{cd}, S subst.

229* त्यक्तानि यानि वै येषां त्यागास्स्वर्गो विधीयते ।

[T1 चैतेषां; M4 (*inf lin*) चैवेषां (for वै येषां) M त्यक्तायानि (M4 °नि च) पुनस्तेषां (for the prior half) M1 (*inf lin*) त्यागः स्वर्गाद्विधीयते (for the post half)]

28 B4 om. 28, D5 om. 28^{ab} (for both, cf. v l 27) G2 M8 om. 28^{ab} — ^{a}) M1 2 4 सिक्तानि (for सर्वाणि), — ^{b}) V1 B1-3 5 Dn D10 कार्याणि, M1, 2 4 गात्राणि (for कृत्यानि) — For 28^{ab}, T G1 3 4 subst

230* ये वा यथाविधि स्नाता गङ्गायां साघमर्षणा ।

— ^{c}) G2 partly damaged D1-3 मनसा (for मानवा), T3 G M1-3 विप्रा (for विप्र) — ^{d}) V1 B1 Dn1 n2 ते जना, B2 3 5 Dn3 तेमला, D10 निर्मला, M1 तेचला (for तेऽचला)

29 B4 om 29 (cf v 1 27) — ^{b}) D1-3 5 [अ]निष्टानि (for पापानि) G1 मानवा (for ये नरा) D1 3-9 कृत्वानिष्टानि (D7 °त्वाशुभानि) मानवा — ^{d}) D1-3 10 [अ]मरावतीं, D4 6 7-9 S परां गतिं (for [उ]त्तमां गतिम्) — After 29, D10 T G ins

231* युक्ताश्च पावकैस्त्यक्त्वा देह शुद्धा भवन्ति ते ।
मुच्यन्ते देहसत्यागाद्गङ्गायमुनसगमे ।

[(L 2) T1 -सवधाद् (for -सत्यागाद्) G2 गगायमुनयो स्तटा (for the post. half)]

30 B4 om up to गाङ्गेयैः (in 30^b) (cf v 1 27) — ^{a}) V1 स्तुतिभिस्; S प्रयतैस् (for शुचिभिस्) — ^{b}) D3 om, T1 गंगाया (for गाङ्गेयैः) B4 D8 प्रयतात्मभि, D4-9 सुमहात्मनां (for प्रयता°) — ^{c}) D10 T2 3 G पुष्टिर्, T1 शुद्धिर्, M1 2 4 तुष्टिर् (for व्युष्टिर्) G1 M3 सा (for या) ꙮ Cn व्युष्टि पुण्यवृद्धि । ꙮ

31 ^{a}) Dn1 मनुष्येषु, T G1-3 °ष्याणां (for °ष्यस्य). — ^{c}) D2 3 -सहस्रेषु (for °स्राणि) — ^{d}) V1 B Dn D7-10 T1 स्वर्गलोके, D6 विष्णुलोके (for स्वर्गं प्राप्य).

32 ^{c}) T2 G2 तदा (for तथा). V1 [अ]पहस- (for °हत्य) — ^{d}) T2 3 G1 3 4 तथा (for भाति) D7-9 जलप्लुत (for -जलोक्षित) G2 तथा गगाजलोक्षित.

33 ^{c}) B1 तद्ददेशा, D2 3 तथो°, D10 तथा देशा (for तद्वद्देशा) T1 सर्वा (for चैव) — ^{d}) V1 B2 5 Dn T1 शिवैः (for शुभैः) D2-10 G3 गंगाहीना न सशय

34 D10 G3 om (hapl.) 34-35 T1 om 34 — ^{b}) V1 B2 3 5 Dn G2 4 धर्मज्ञानविवर्जिता — ^{c}) T2 केतवश्च (for क्र) — ^{d}) D1 जलं (for जगत्) D2 3 तथा गांगं विना जल

तथा देशा दिशश्चैव गङ्गाहीना न संशयः ॥ ३५

त्रिषु लोकेषु ये केचित्प्राणिनः सर्व एव ते ।

तर्प्यमाणाः परां तृप्तिं यान्ति गङ्गाजलैः शुभैः ॥ ३६

यस्तु सूर्येण निष्टप्तं गाङ्गेयं पिबते जलम् ।

गवां निर्हारनिर्मुक्ताद्यावकात्तद्विशिष्यते ॥ ३७

इन्दुव्रतसहस्रं तु चरेद्यः कायशोधनम् ।

पिबेद्यश्चापि गङ्गाम्भः समौ स्यातां न वा समौ ॥ ३८

तिष्ठेद्युगसहस्रं तु पादेनैकेन यः पुमान् ।

मासमेकं तु गङ्गायां समौ स्यातां न वा समौ ॥ ३९

लम्बेतावाक्शिरा यस्तु युगानामयुतं पुमान् ।

तिष्ठेद्यथेष्टं यश्चापि गङ्गायां स विशिष्यते ॥ ४०

अग्नौ प्राप्तं प्रधूयेत यथा तूलं द्विजोत्तम ।

तथा गङ्गावगाढस्य सर्वं पापं प्रधूयते ॥ ४१

भूतानामिह सर्वेषां दुःखोपहतचेतसाम् ।

गतिमन्वेषमाणानां न गङ्गासदृशी गतिः ॥ ४२

भवन्ति निर्विषाः सर्पा यथा तार्क्ष्यस्य दर्शनात् ।

---

35 D10 G3 om 35 (cf v l 34) — d) D2 3 यथार्केण नभो हीन — b) D6 7 शेष चैव, D9 शेषं ख च (for शैलैः खं च) — c) D1 6 दिशो (for देशा) T2 द्विजाश्च (for दिशश्च) — d) D2 3 वि(D3 ही)ना गंगाजलै शुभै

36 D2 3 om (hapl) 36 — b) D3 हि (for ते) — c) D1 6 7 9 G3 तर्प्यमाना, T2 G1 तप्यमाना (for तर्प्यमाणा) — After 36, T G ins

232* अन्ये च देवा मुनय प्रेतानि पितृभि सह।
तर्पितास्तृप्तिमायान्ति त्रिषु लोकेषु सर्वश ।

[(L 1) G2 देव- (for देवा) T1 सुप्रीना (for प्रेतानि) G1 मुनिभि (for पितृभि) — (L 2) G2 अर्पितास् (for त°)]

37 T1 om 37 — a) B4 सूर्यांशु (for सूर्येण) D1-9 संतप्त (for निष्टप्त) S (T1 om) यथा सूर्यांशु निष्टप्तं (T2 °र्दिष्ट, G2 °विष्टं) — c) D4 corrupt V1 Cn निहार, D2 निर्द्वंद्व-, D10 नीहार (for निर्हार) T2 M1-3 -निर्वृत्ताद् (for निर्मुक्ताद्) T3 G M4 गवां नीहार- (T3 G4 निहार, G1 3 नीवार) निर्वृत्ताद् — d) D1-9 स (for तद्), D2 यावकानृषिमिष्यते (sic) ❀ Cn गवां निहार आहारनिर्गमनमार्ग, ततो निर्मुक्त यावक यवविकार। तस्माद्गां यवानादयित्वा तच्छकृदन्तर्गतान्यवान्पक्त्वा भुञ्जानो यावकव्रतीत्युच्यते। ❀

38 a) V1 B1 इंद्र, Dn1 चंद्र (for इन्दु-) T2 G2 -व्रत (for व्रत) D2 3 च (for तु) D10 चाद्रा यणसहस्र तु — b) V1 B1-3 5 Dn D10 M4 transp चरेत् and य — c) D2 पितृभ्यश्च (for पिबेद्यश्च) D1 6 8 9 गगाप, M3 गागाभ (for गङ्गाम्भ) — d) T2 सौम्य (for the first समौ)

39 D2-4 6 om (hapl) 39 — a) T1 -शत चैव (for सहस्रं तु) — b) Dn1 n2 पदेन (for पा°) T2 यत् (for य) — D5 om (hapl) 39^{c}-40^{b} — c) T1 निवास एको गंगाया, T2 एकाहं वा स गगाया, T3 G एकाहवासं गंगाया (G4 °या), M यो मासमेक गगाया — d) T2 सौम्य (for the first समौ)

40 D6 om 40^{ab} (cf v l 39) — a) Dn लबेते वाक्, D1-4 6-10 T G M4 लबेद्वाक्- (for लम्बेतावाक्) — b) S पुन (for पुमान्) — cd) D1-3 सेवेद्, D4-9 M शयेद् (for तिष्ठेद्) D2 3 corrupt for चापि M transp यश्चापि and गङ्गायां T1 पयसेष्ट च गगाया (for 40^{c}) T1 यश्चापि (for गङ्गायां) — For 40^{cd}, T2 3 G subst

233* सवत्सर जले वास गङ्गाया तत्सम भवम्।
[G4 वासो गगायास्]

41 a) V1 B2 5 Dn1 n3 D8 प्रास्त, B3 corrupt (for प्राप्त) B4 प्रलीयेत, Dn2 प्रभू°, D1-4 6-9 M4 (inf lin) प्रदह्येत, T1 प्रपश्येत्तु, T2 G प्रदूयेत; T3 प्रसू° (for प्रधू°) M अग्नौ प्रास्त प्रदूयेत — b) Dn2 तूले, D8 मूल, T2 3 G2 काल, G1 3 4 काष्ठ (for तूल) — c) Dn1 D7-10 -गाहस्य; T1 -गाधस्य (for -गाढस्य) D4-6 तथा गगाप्रवाहेन (D5 °ण), — d) Dn1 सर्व (for सर्वं) D1 2 6 9 प्रणश्यति, D10 प्रप द्यते, G4 प्रदूयते (for प्रधू°) Dn2 T3 3 G1-3 M सर्व पाप प्रदूय(Dn2 °भूय, M4 [inf lin] °दह्य)ते, D3-5 7 8 T1 सर्वपाप प्रणश्यति

42 a) M एव (for इह) — b) D1 3-7 9 दु खाभि (for दु खोप) — c) D10 गतिं च काक्षमाणानां — d) B4 न गगायां सा विशिष्यते (hypermetric) — After 42, D10 ins

234* गङ्गा गङ्गेति यो ब्रूयाद्योजनाना शतैरपि।
मुच्यते सर्वपापेभ्यो विष्णुलोक स गच्छति।

गङ्गाया दर्शनात्तद्वत्सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ४३
अप्रतिष्ठाश्च ये केचिदधर्मशरणाश्च ये ।
तेषां प्रतिष्ठा गङ्गेह शरणं शर्म वर्म च ॥ ४४
प्रकृष्टैरशुभैर्ग्रस्तानमेकैः पुरुषाधमान् ।
पततो नरके गङ्गा संश्रितान्प्रेत्य तारयेत् ॥ ४५
ते संविभक्ता मुनिभिर्नूनं देवैः सवासवैः ।
येऽभिगच्छन्ति सततं गङ्गामभिगतां सुरैः ॥ ४६
विनयाचारहीनाश्च अशिवाश्च नराधमाः ।
ते भवन्ति शिवा विप्र ये वै गङ्गां समाश्रिताः ॥ ४७
यथा सुराणाममृतं पितॄणां च यथा स्वधा ।
सुधा यथा च नागानां तथा गङ्गाजलं नृणाम् ॥ ४८
उपासते यथा बाला मातरं क्षुधयार्दिताः ।
श्रेयस्कामास्तथा गङ्गामुपासन्तीह देहिनः ॥ ४९
स्वायंभुवं यथा स्थानं सर्वेषां श्रेष्ठमुच्यते ।
स्नातानां सरितां श्रेष्ठा गङ्गा तद्वदिहोच्यते ॥ ५०
यथोपजीविनां धेनुर्देवादीनां धरा स्मृता ।
तथोपजीविनां गङ्गा सर्वप्राणभृतामिह ॥ ५१
देवाः सोमार्कसंस्थानि यथा सत्रादिभिर्मखैः ।

प्रायश्चित्तानि दीयन्ते यत्र गङ्गा न विद्यते ।
गङ्गा च विद्यते यत्र प्रायश्चित्त कथं भवेत् ।
दर्शनाज्जायते शुद्धि स्नानेन परमा गति । [5]
धन्या गङ्गा कनखले कुरुक्षेत्रे सरस्वती ।
ग्रामे वा यदि वारण्ये पुण्या सर्वत्र नर्मदा ।

43 ^{b}) V1 Dn3 (by corr) D1 तार्क्ष्यस्य D2 दर्शन (for °नात्) — ^{c}) B2 गगार्स-, T2 गगायां T G सद्य (for तद्वत्) — ^{d}) T1 सर्वे नश्यति किल्बिषा, T2 3 G पापानि विविधानि च

44 ^{a}) D1 M तु (for च) — ^{b}) D1-3 T3 M अशर्म (for अधर्म) T1 अकर्मचरणाश्च ये — ^{c}) D2 3 सथा (for तेषां) — T1 om 44^{d}-45^{c} — ^{d}) B1 ब्रह्म (for वर्म) D10 शरण धर्म शर्म च

45 T1 om 45^{abc} (cf. v l 44) — ^{b}) D1-3 अनेकान्, D4-9 मानवान् (for अनेकै) — ^{d}) B1 T2 3 G2 3 सश्रिता (for °तान्)

46 T1 om 46 — ^{a}) T3 सु (for स) D2 3 मतिभिर्, M4 हि मतिर् (for मुनिभिर्) D1 तेषां विभक्ता मतिभिर्, D4-9 वसंति गगाभक्ताश्च (D4 °क्त्या च), M1-3 तेषा विभक्ता हि मतिर् — ^{c}) T2 3 G1 3 हि (for ऽभि) — ^{d}) V1 B2-5 Dn3 D5 10 G1 मता, B1 -गतान्; D4 मता (for गता) Dn1 n2 गंगा मति मतां वर

47 ^{a}) D1 3 नियमाचारहीनाश्च — ^{b}) D1-4 6 [अ]-प्यशुभाश्; D3 9 अशुभाश्, S (except T1) [अ]प्य शिवाश् (for अशि°) — ^{c}) D1-6 8 9 शुभा (for शिवा) D4 6 विप्रा (for विप्र) D7 ये भजति शुभा विप्र, T2 3 G M न भवंत्यशिवा विप्र (T2 G1 प्रा) — ^{d}) G1 3 ये (for वै) D2 4 गगा V1 B5 Dn T2 3 G M1-3 उपाश्रिता (for समा°) — For 47^{cd}, T1 subst.

235* गङ्गामुपाश्रिता ये वै शिवास्तेऽपि भवन्त्यपि ।

48 ^{b}) Dn3 D1 स्वधा यथा (by transp); D2 3 M3 यथा सुधा — ^{c}) T G transp सुधा and यथा

49 ^{a}) D1 3 4 6 7 9 T2 3 G2-4 उपासते (D1 T3 ति); T1 आवसंति (for उपासते) — ^{b}) D2 3 मातर क्षुधयान्विता — ^{c}) Dn3 पयस्कामास् (for श्रेय°) — ^{d}) D3 6 T2 3 G हि (for [इ]ह) D7-9 उपासते हि देहिन — After 49, T2 3 G and Madras ed ins

236* उपजीव्या यथा धेनुर्लोकाना ब्राह्मणेव वा ।
हविषा च यथा सोमस्तरणेषु तथाक्षयम् ।
[(L 2) Madras ed तारणेषु (for त°)]

50 ^{a}) D1 3 स्वयमुव — ^{b}) T1 उत्तमं (for उच्यते) — ^{c}) B3 (marg as in text) 3 4 D2 3 सर्वासा, D1 S स्थानाना, D6 7 स्नानाना (for स्नातानां) — ^{d}) T1 तावद् (for तद्वद्)

51 ^{a}) Dn1 D3 M1-3 -जीवना (Dn1 D2 °न) (for -जीविनां) B1 अर्थे (for धेनुर्) — ^{b}) T1 वरा, T2 3 G M परा (for धरा) D4-8 यथा, D9 तथा (for स्मृता) — ^{c}) V1 अथ (for तथा) M1-3 -जीवना (for जीविनां) D4-6 8 9 तथा स्वर्गार्थिना गगा — ^{d}) D1-9 अपि (for इह)

52 T1 om 52 — ^{a}) B4 -सस्थाना, D1-4 6-9 सस्था हि, D10 -धामाभिर्, T2 3 G M3 (*inf lin* as in text) 4 -संस्थाभिर् (for °नि) M1-3 देवाश्च सोम सस्थाभिर् — ^{b}) B3-5 Dn3 मत्रादिभिर्; D4 6 7 9 S (T1 om) सख्या° (for सत्रा°) D1 3 M3 मुखै; M4

अमृतान्युपजीवन्ति तथा गङ्गाजलं नराः ॥ ५२
जाह्नवीपुलिनोत्थाभिः सिकताभिः समुक्षितः ।
मन्यते पुरुषोऽऽत्मानं दिविष्ठमिव शोभितम् ॥ ५३
जाह्नवीतीरसंभूतां मृदं मूर्ध्ना बिभर्ति यः ।
बिभर्ति रूपं सोऽर्कस्य तमोनाशात्सुनिर्मलम् ॥ ५४
गङ्गोर्मिभिरथो दिग्धः पुरुषं पवनो यदा ।
स्पृशते सोऽपि पाप्मानं सद्य एवापमार्जति ॥ ५५
व्यसनैरभितप्तस्य नरस्य विनशिष्यतः ।
गङ्गादर्शनजा प्रीतिर्व्यसनान्यपकर्षति ॥ ५६
हंसारावैः कोकरवै रवैरन्यैश्च पक्षिणाम् ।
पस्पर्ध गङ्गा गन्धर्वान्पुलिनैश्च शिलोच्चयान् ॥ ५७
हंसादिभिः सुबहुभिर्विविधैः पक्षिभिर्वृताम् ।
गङ्गां गोकुलसंबाधां दृष्ट्वा स्वर्गोऽपि विस्मृतः ॥ ५८
न सा प्रीतिर्दिविष्ठस्य सर्वकामानुपाश्नतः ।
अभवद्या परा प्रीतिर्गङ्गायाः पुलिने नृणाम् ॥ ५९
वाङ्मनःकर्मजैर्ग्रस्तः पापैरपि पुमानिह ।
वीक्ष्य गङ्गां भवेत्पूतस्तत्र मे नास्ति संशयः ॥ ६०
सप्तावरान्सप्त परान्पितॄंस्तेभ्यश्च ये परे ।

मुखे (for मखै) — ^{c}) M_4 अमृतादि (for °तानि) — ^{d}) D_{4} 6 यथा (for तथा)

53 ^{b}) D_6 reads सिकताभि twice V_1 B Dn T_1 समुक्षितं, D_2 G_2 °स्थित , D_5 7–9 °क्षिता (for °क्षित) — ^{c}) V_1 B Dn D_{10} आत्मान मन्यते लोको, D_{1-3} T_1 मन्यते नर आ(T_1 पुनरा)त्मानं — ^{d}) T_2 3 G दिविस्थम् (for °ष्ठम्). D_{1-3} उप (for इव) M शोभनं (for शोभितम्) D_{6-9} दिविस्थमिव शोभन, T_1 दिवि स्थिरविशोभित

54 ^{d}) B_1 4 Dn_1 n_2 D_5 (before corr) 8 10 -नाशाय (for °त्सु-). M निर्मल (for °लम्)

55 ^{a}) D_{4-9} अथोद्धूत (for अथो दिग्ध) — ^{b}) G_2 M पुरुष (for °षं) B_1 2 4 T_2 3 G_4 यथा, D_{4-9} [ऽ]पि य (for यदा) — ^{c}) D_1 4–6 स्पृश्यते V_1 B_2 3 5 Dn D_2 4–9 सोस्य, B_4 तस्य (for सोऽपि) S तेनाघ (T_1 2 °य) (for पाप्मान) — ^{d}) D_1 3–9 सर्वम् (for सद्य) T_2 3 G [अ]भि (for [अ]प) V_1 B_{1-3} 5 Dn -कर्षति (for -मार्जति) D_2 सर्वमेवाभिसर्जति, T_1 सद्य एनोपमार्जति — For 55^{cd}, D_{10} subst

237* तथा स्पृशन्सोऽस्य पापं सर्वमेव प्रकर्षति ।

56 T_1 om 56–58 — ^{a}) B_1 D_1 -भूतस्य, T_2 3 G -तृप्तस्य (for तप्तस्य) D_{4-9} व्यसनैरर्दितस्येह — ^{b}) G_3 नरस्याथ विशिष्यत — ^{c}) B_4 गगादर्शनमात्रेण — ^{d}) T_2 3 G M_1 3 -मार्जति, M_4 -मार्जते (for कर्षति)

57 T_1 om 57 (cf v l 56) — ^{a}) B_4 Dn_3 हंसारवै , D_{1-3} हसारवै (for हसारावै) D_5 कोकिल- (hypermetric) (for कोक) D_4 6 7 9 हसरवै केकिरवै, D_8 हंसारवै. कविरवै, T_2 3 G हसकारण्डवेताळैर्, M हस कारण्डवारावै — ^{b}) D_9 om रवैर् D_1 अन्यै रवैश् (by transp), T_2 3 G नादैरन्यैश्, M कळैर्नादैश् — After 57^{ab}, D_8 10 ins

238* उत्पादयति गङ्गा वै प्रीतिं नित्यसुखप्रदाम् ।

— D_{10} om 57^{cd} — ^{c}) B_3 D_8 पस्पर्श (for °र्ध) — ^{d}) V_1 om (hapl) from शिलोच्चयान् up to गङ्गाया (in 59^{d})

58 T_1 om 58 (cf v l 56) V_1 om 58 (cf v l 57) — ^{a}) D_{4-10} च (for सु) — ^{b}) D_3 8 10 पक्षिभिर्विविधैर्वृतां — ^{c}) T_2 3 G सपक्षां (for सबाधां) — ^{d}) Dn_1 वृद्धै (for दृष्ट्वा) B_4 5 विस्मित (for विस्मृत)

59 V_1 om up to गङ्गाया (in 59^{d}) (cf v l 57) — ^{a}) D_2 मा (for सा) D_{4-9} T_2 3 G M दिविस्थस्य (for °ष्ठस्य) — ^{b}) T_2 3 M सर्वान् (for सर्व). Dn_1 -कार्याणि (for -कामान्) B_1 उपासत ; D_1 7 8 G_3 उपाश्नुत , G_2 अवाप्नुत (for उपाश्नत) T_1 सर्वान्कामान्समश्नत , G_1 4 सर्वान्कामानुपाश्नुत — ^{c}) B Dn D_{10} संभवेद् (for अभवद्) D_{10} यत् (for या) — B_5 om 59^{d}–62^{a}

60 B_5 om. 60 (cf v l 59) — ^{a}) B_1 D_2 3 -कर्मभिर्, T_1 -कायजैर् (for कर्मजैर्) T_2 वाङ्मन-कायजैर्न्यस्त — ^{b}) M_{1-3} इव (for अपि) — ^{d}) V_1 B_1 Dn अत्र, G_2 तेन (for तत्र) G_3 वा (for मे) D_7 [अ]त्र (for [अ]स्ति)

61 B_5 om 61 (cf v l 59) — ^{a}) T_3 वरान् (for प°) G_3 सप्तापरान्सप्त पूर्वान् — ^{b}) D_2 येभ्यश्च वै (for तेभ्यश्च ये) — ^{c}) T_2 3 G ते तास् (for पुमास्),

पुमांस्तारयते गङ्गां वीक्ष्य स्पृष्ट्वावगाह्य च ॥ ६१
श्रुताभिलपिता दृष्टा स्पृष्टा पीतावगाहिता ।
गङ्गा तारयते नृणामुभौ वंशौ विशेषतः ॥ ६२
दर्शनात्स्पर्शनात्पानात्तथा गङ्गेति कीर्तनात् ।
पुनात्यपुण्यान्पुरुषाञ्शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ६३
य इच्छेत्सफलं जन्म जीवितं श्रुतमेव च ।
स पितॄंस्तर्पयेद्गङ्गामभिगम्य सुरांस्तथा ॥ ६४
न सुतैर्न च वित्तेन कर्मणा न च तत्फलम् ।
प्राप्नुयात्पुरुषोऽत्यन्तं गङ्गां प्राप्य यदाप्नुयात् ॥ ६५
जात्यन्धैरिह तुल्यास्ते मृतैः पङ्गुभिरेव च ।
समर्था ये न पश्यन्ति गङ्गां पुण्यजलां शिवाम् ॥ ६६
भूतभव्यभविष्यज्ञैर्महर्षिभिरुपस्थिताम् ।
देवैः सेन्द्रैश्च को गङ्गां नोपसेवेत मानवः ॥ ६७
वानप्रस्थैर्गृहस्थैश्च यतिभिर्ब्रह्मचारिभिः ।
विद्यावद्भिः श्रितां गङ्गां पुमान्को नाम नाश्रयेत् ॥ ६८
उत्क्रामद्भिश्च यः प्राणैः प्रयतः शिष्टसंमतः ।
चिन्तयेन्मनसा गङ्गां स गतिं परमां लभेत् ॥ ६९
न भयेभ्यो भयं तस्य न पापेभ्यो न राजतः ।
आ देहपतनाद्गङ्गामुपास्ते यः पुमानिह ॥ ७०
गगनाद्यां महापुण्यां पतन्तीं वै महेश्वरः ।

D4–9 पुमांसं तार(D5 पाव)येद्गङ्गा (D6 8 9 °गा) —d) D1 दृष्ट्वा, T2 3 G1 2 4 M4 स्पृश्य (for स्पृष्ट्वा) T1 M1–3 विगाह्य (for [अ]व)

62 B5 om 62a (cf v l 59) —a) D10 स्मृता (for श्रुता) V1 Dn पीता, B1 D1 2 8 9 T2 3 M2 दृष्ट्वा; B4 पृष्ट्वा (for दृष्टा) D7 श्रुताभिलिखितद्रेष्टा (sic) —b) D2 3 G2 om (hapl) स्पृष्टा V1 B2 5 Dn1 n2 स्पृष्टा (V1 °ष्ट्वा) दृष्टा, B1 दृष्ट्वा पीता, B4 दृष्ट्वा चैव; Dn3 दृष्ट्वा स्पृष्टा (for स्पृष्टा पीता) —c) D4 corrupt D6–9 पुंसाम् (for नृणाम्) —d) B3 शुभौ (for उभौ) D4–7 भवार्णवात्, D8 9 न संशय (for विशेषतः) — After 62, T2 3 G ins

239* तत्तीरगाना तपसा श्राद्धपारायणादिभि ।
गङ्गाद्वारप्रभृतिभिस्तत्तीर्थैर्न पर नृणाम् ।
सायं प्रात स्मरेद्गङ्गा नित्य स्नाने तु कीर्तयेत् ।
तर्पणे पितृपूजासु मरणे चापि संस्मरेत् ।

63 a) D7 om (hapl) स्पर्शनात् B1 ध्यानात्, D1. 2 6–9 T1 स्नानात्; M3 दानात् (for पानात्) —b) D2 कीर्तनं (for °नात्) —c) B1 om, D4 6–9 पुण्यान् (for [अ]पु°)

64 a) B1 सकल, D2 3 सप्तम (for सफलं) —b) B5 D1–3 T1 2 वा (for च) —d) B4 पुमांस् (for सुरांस्)

65 a) Dn3 T2 3 G2 3 न श्रुतैर्न, D10 सुसुतेन (for न सुतैर्न) D7 T2 3 G3 वृत्तेन (for वित्तेन) T1 G4 न पूर्तै(G4 श्रुते)र्न न वृत्तेन, G1 न श्रुतैर्न च वृत्तेन —b) M4 transp न and च —d) D10 transp गङ्गा and प्राप्य

66 a) B1 T G एव; D3 M इव (for इह) —b) D10 मृगै; T G1–3 नरा (for मृतै) B5 पांशुभिर्; T1 2 M पशु° (for पङ्गु°) B1 3 D2 3 6 वा (for च) —c) D2 च (for न) B1 गच्छति (for पश्यन्ति) —d) D4–6 10 -जलां शुभां; T2 3 G -जलाशया (for -जलां शिवाम्)

67 a) D4 6 7 9 भवद् (for भव्य) —b) D2 3 अभिष्टुतां (for उपस्थिताम्) D4–7 9 पुण्यैर्महर्षिभि श्रिता —c) T2 3 G M1 3 सर्वैश्च (for सेन्द्रैश्च) — D3 om. (hapl) 67d–69c D4 6 om (hapl) 67d–68c.

68 D8 om. 68, D4. 5 om 68abc (for all, cf v l. 67) —a) D5 T1 वा (for च) —c) D7 9 10 विद्याविद्भि (for वद्भि) —d) D8 om from पुमान्को up to न्मनसा (in 69c). D1 2 4–7 9 पुमान्को नाभिसंश्रयेत्

69 D8 om 69abc (cf v l 67) D8 om. up to न्मनसा (in 69c) (cf. v l. 68) —a) Dn1 T2 यत् (for य) —b) T2 3 G समतै (for °त). —d) G1 सद्गतिं (for स गतिं)

70 D5 om (hapl ?) 70–72 —b) T1 पराजित (for न राजत) — T1 om (hapl) 70cd —c) B2 -परमां (for -पतनाद्) —d) D10 यत् (for य) D3 om पुमानिह

71 D5 om 71 (cf v l 70) —a) V1 B Dn D1 4 6–10 महापुण्या च गगनात्, S गगनाद्यां प(T1 व्याप)तन्तीं वै (M1 [inf lin.] या) —b) D6–9 पतंती

दधार शिरसा देवीं तामेव दिवि सेवते ॥ ७१
अलंकृतास्त्रयो लोकाः पथिभिर्विमलैस्त्रिभिः ।
यस्तु तस्या जलं सेवेत्कृतकृत्यः पुमान्भवेत् ॥ ७२
दिवि ज्योतिर्यथादित्यः पितॄणां चैव चन्द्रमाः ।
देवेशश्च यथा नृणां गङ्गेह सरितां तथा ॥ ७३
मात्रा पित्रा सुतैर्दारैर्वियुक्तस्य धनेन वा ।
न भवेद्धि तथा दुःखं यथा गङ्गावियोगजम् ॥ ७४
नारण्यैर्नेष्टविषयैर्न सुतैर्न धनागमैः ।
तथा प्रसादो भवति गङ्गां वीक्ष्य यथा नृणाम् ॥ ७५
पूर्णमिन्दुं यथा दृष्ट्वा नृणां दृष्टिः प्रसीदति ।
गङ्गां त्रिपथगां दृष्ट्वा तथा दृष्टिः प्रसीदति ॥ ७६
तद्भावस्तद्गतमनास्तन्निष्ठस्तत्परायणः ।
गङ्गां योऽनुगतो भक्त्या स तस्याः प्रियतां व्रजेत् ॥ ७७
भूःस्थैः खस्थैर्दिविष्ठैश्च भूतैरुच्चावचैरपि ।
गङ्गा विगाह्या सततमेतत्कार्यतमं सताम् ॥ ७८
त्रिषु लोकेषु पुण्यत्वाद्गङ्गायाः प्रथितं यशः ।
यत्पुत्रान्सगरस्यैषा भस्माख्याननयद्दिवम् ॥ ७९
वाय्वीरिताभिः सुमहास्वनाभि-

यां; S महापुण्या (for पतन्तीं वै) D1 पतंतीं यां महे श्वरं — c) V1 B Dn D4 10 गंगा, D6–9 पुण्यां (for देवीं). — d) D1 2 एवं (for एव) D1–8 मोदते; S देवता (M1 3 °तां) (for सेवते)

72 D4 om 72 (cf. v l 70) — a) D7 अलं भूतास् (for °कृतास्) — b) T2 G1–3 स्थिता (for त्रिभि) T1 गंगाभिस्त्रिसाभि पर, T2 G4 पथिभिर्विमले स्थिता. — d) V1 T G इह, B5 om (for भवेत्)

73 a) T1 ज्योतिर्भिर्; T2 3 G M ज्योतिष्विव (for °र्यथा) — b) S (except T1 M4) इव (for चैव) — c) D1–6 द्विजश्रेष्ठ, D7–9 द्विजश्रेष्ठो, T G1 3 4 M3 नरेंद्रश्च, M1 2 देवेंद्रश्च (for देवेशश्च) B4 Dn1 तथा (for यथा) G2 नरेंद्रश्च यथान्याना (sic) — d) V1 B Dn D10 च, D1–8 [इ]य (for [इ]ह) Dn2 यथा, T G M4 वरा (for तथा)

74 a) S (except G3) मातापि(M3 °त्रा पि)तृ (for मात्रा पित्रा) V1 जीवैर् (for दारैर्) — b) V1 B Dn1 n2 D3–7 9 10 विमुक्तस्य (for वियु°) B1 Dn3 D8 च (for वा) — c) D1–8 M भवेत, D4 T2 3 G °तु; D6–9 T1 °च (for °द्धि) T2 तदा (for तथा) — d) T2 3 G वियोगत (for °गजम्)

75 D2 3 om 75 T1 om 75ab — a) D1–9 राज्यैर्, S (T1 om) पुण्यैर् (for [आ]रण्यैर्) D5 T2 3 G नष्ट- (for नेष्ट-) — b) D10 पुत्रैर् (for सुतैर्) Dn1 D3 धनागतै (for °गमै) D5 S (T1 om) न धनैर्न सुता (G1 3 °खा, G4 °धा)गमै — T1 transp 75cd and 76ab — d) D1 4–6 प्रेक्ष्य, D7–9 प्राप्य (for वीक्ष्य) T3 यदा (for यथा) V1 B Dn D10 भवेत् (for नृणाम्)

76 T1 transp 75cd and 76ab — b) T2 3 G1 3 4 बुद्धि (for दृष्टि) — B5 T1 G2 M1 om (hapl) 76cd — c) V1 Dn तथा (for गङ्गां) — d) V1 Dn नृणां (for तथा)

77 a) D1 2 4 6–9 T3 तन्निष्ठस्, T1 2 G M4 तन्नि स्यस्, M1–3 ता नित्य (for तद्भावस्) D6 तन्निष्ठस्तद्गति मनास् — b) D1–9 तच्चित्तस् (for तन्निष्ठस्) — c) D4 दृष्ट्वा, T G1–3 वीक्ष्य (for भक्त्या) G4 M गगाम (G4 °गया)नुगतो वीक्ष्य — d) Dn1 तस्या B4 om from व्रजेत् up to प्रथित (in 79b) T1 ता प्रीतिं मान्ययामुयात्

78 B1 om 78 (cf v l 77) — a) T1 भूमिष्ठैश्च (for भूःस्थै खस्थैर्) D4–10 T2 3 M दिविस्थैश्च, G1 दिवि* (for दिविष्ठैश्च) — c) D2 3 M [अ]वगाह्या (for वि°) B3 D4–9 T2 3 G गगा विगाह्य सततम् — d) B3 कार्यतम, D4 6–9 पुण्य° (for कार्य°) S मत (for सताम्)

79 B4 om up to प्रथित (in 79b) (cf v l 77) — a) V1 Dn1 n2 विश्व-, M1 श्रेष्ठ (for त्रिषु) T1 पुण्याया (for पुण्यत्वाद्) — b) T2 3 G1 प्रथित, G3 4 प्रसृत (for प्रथितं) — After 79ab, T2 3 G ins

240* दुर्मृतानानपत्यांश्च सा मृताननयद्दिवम् ।

[T2 दुर्वृत्तान् (for दुर्मृतान्)]

— c) S या (for यत्) V1 B2 (marg) 5 Dn M1–3 [इ]तो, D10 T G M4 [ए]वान् (for [ए]षा) — d) D10 सा मृतान् (for भस्माख्यान्)

80 a) T G वातेरिताभि (for वाय्वी) D1 स (for सु) V1 B Dn D5 10 मनोहराभिर्; T2 3 G -मनोरमाभिर् (for महास्वनाभिर्) — b) D1–4 6–9 पुण्या भिर्, T3 M1–3 वृता, G2 कृताभिर्, G4 वृता° (for

द्रुताभिरत्यर्थसमुच्छ्रिताभिः ।
गङ्गोर्मिभिर्भानुमतीभिरिद्धः
सहस्ररश्मिप्रतिमो विभाति ॥ ८०
पयस्विनीं घृतिनीमत्युदारां
समृद्धिनीं वेगिनीं दुर्विगाह्याम् ।
गङ्गां गत्वा यैः शरीरं विसृष्टं
गता धीरास्ते विबुधैः समत्वम् ॥ ८१
अन्धाञ्जडान्द्रव्यहीनांश्च गङ्गा
यशस्विनी बृहती विश्वरूपा ।
देवैः सेन्द्रैर्मुनिभिर्मानवैश्च
निषेविता सर्वकामैर्युनक्ति ॥ ८२
ऊर्जावतीं मधुमतीं महापुण्यां त्रिवर्त्मगाम् ।
त्रिलोकगोप्त्रीं ये गङ्गां संश्रितास्ते दिवं गताः ॥ ८३
यो वत्स्यति द्रक्ष्यति वापि मर्त्य-
स्तस्मै प्रयच्छन्ति सुखानि देवाः ।
तद्भाविताः स्पर्शने दर्शने य-
स्तस्मै देवा गतिमिष्टां दिशन्ति ॥ ८४
दक्षां पृथ्वीं बृहतीं विप्रकृष्टां
शिवामृतां सुरसां सुप्रसन्नाम् ।
विभावरीं सर्वभूतप्रतिष्ठां
गङ्गां गता ये त्रिदिवं गतास्ते ॥ ८५
ख्यातिर्यस्याः खं दिवं गां च नित्यं

द्रुता॰) V1 D1 द्रुत्यर्थं, M अत्यथ (for अत्यर्थ-) V1 B2 3 5 Dn D2 5–7 9 10 समुत्थिताभि (for च्छ्रिताभि) —ᶜ) M1–3 4 (inf lin as in text) पापहराभिर् (for भानुमतीभिर्) V1 B2 4 5 Dn T1 M1 (inf lin) इद्धा (for इद्ध) B3 गगोर्मिभिर्भानुमतीवरिद्धा (sic), D1–4 6–9 गांगीभिरग्निर्विमलाभिरिद्ध —ᵈ) V1 B Dn D10 प्रतिमा भवति, D2 8 भ स भा (D2 प्रभा)ति, T1 ॰मेव भाति, Madras ed भा विभाति (for ॰मो विभाति)

81 ᵃ) M1 om (hapl) from घृतिनीम् up to यशस्विनी (in 82ᵇ) D4 6 9 पावनीम्, T1 ऋतिनीम्, T2 M2 3 4 (inf lin as in text) हृदि (for घृति॰) Dn8 अप्युदारां, D1 अत्युदार, D4 6 इत्युदारां (for अत्यु॰) B1 पयस्विनीं द्युतिनीमनुदारा —ᵇ) M4 (inf lin as in text) ह्रदिनीं (for वेगिनीं) D1 दुर्विगाढा, D2–4 6–9 ॰गाहा, M2–4 ॰षह्यां (for गाह्याम्) T1 समृद्धिनीं वेगवतीं विभाव्या, T2 3 G2 4 सवर्धिनीं वेगिनी दुर्विषह्या; G1 3 स्वर्धुनीं वेगिनीं दुर्विषह्यां —ᶜ) D2 8 निविष्टं (for विसृष्टं) —ᵈ) D1–9 नरास्ते, T1 ते वीरा, T2 3 G1–3 M2–4 वीरास्ते (for धी॰)

82 M1 om up to यशस्विनी (in 82ᵇ) (cf v l 81) —ᵃ) V1 om, D2 G2 जनान् (for जडान्) G1 3 हितांश् (for -हीनांश्) —ᵇ) B1 T G M2 4 पयस्विनी (for यश॰) —ᶜ) V1 सुरेन्द्रैर्, D1 सहेन्द्रैर्, D4 6–9 सर्वैर् (for सेन्द्रैर्) D4 6–9 T2 3 G दानवैश् (for मा॰) D2 3 देवैः सहेन्द्रैर्मुनिभिश्च मानवैर्

83 T1 om 83–84 —ᵃ) B1 ऊर्जवतीं, Dn8 D3 ऊर्जामतीं; D1 तूर्गवतीं, D2 ऊर्जवंतीं, T2 3 G M ऊर्जस्वतीं (for ऊर्जावतीं) V1 B Dn D10 transp मधुमतीं and महापुण्यां D1–9 त्रिमार्गगां, T2 3 G1–3 M2 4 त्रिवर्त्मनीं, M1 3 ॰नि (for ॰गाम्) —ᶜ) D5 om from ये गङ्गा up to गतिमिष्टा (in 84ᵈ) —ᵈ) G त्रि- (for ते).

84 D5 om up to गतिमिष्टां (in 84ᵈ), T1 om 84 (for both, cf v l 83) —ᵃ) B1 च (for वा) D4 6–9 यो वेत्स्यते प्रेक्ष्यति (D4 8 प्रेक्ष्यते) चापि मर्त्यस्, T2 यो यो द्र* क्ष्यते योपि मर्त्यस्, T3 G यो योक्ष्य- (G2 क्ष)ते द्रक्ष्य(G1 दृश्य)ते यो(G4 चा)पि मर्त्यस्, M यो य(M4 यो)क्ष्यते द्रक्ष्यते वापि मर्त्यस् —ᶜ) Dn8 D1 3 तद्भावित (Dn8 ॰ता), D2 G1 3 तद्भावित (for ॰ताः) D4 9 S (T1 om) च (for यस्) V1 B Dn D5–8 तद्भाविता स्पर्शनदर्शनेन (D6–8 ॰ने च), D10 ॰ता दर्शनस्पर्शनेन —ᵈ) V1 B Dn D10 इष्टां गतिं तस्य सुरा दिशन्ति

85 ᵃ) B2 (marg) 5 Dn पृश्निं, D4 पृथिवीं, T1 पुण्यां (for पृथ्वीं) Dn1 वहतीं (for बृहतीं) —ᵇ) D4–6 सुरसृष्टां; D7–9 सुरामृष्टा (for शिवामृतां) V1 Dn ऋद्धा भागिनीं, B1 2 (orig) 3–5 ऋद्धा भाविनीं, B2 (marg) श्रद्धां भोगिनीं (for ऋसां सुरसां) T1 शुभामृतां मधुमतीं सुप्रसन्नां —ᶜ) B1 T1 M4 (inf lin as in text) विभावरीं, D1–3 M1 ॰विनीं (for ॰वरीं) D2 मूर्तं प्रविष्टा (for भूतप्रतिष्ठां) —ᵈ) D2 T3 M4 गता —After गङ्गा गता, M1–3 ins 242* M1–3 om from ये त्रिदिव up to भवन्ति (in 86ᵈ)

86 M1–3 om 86 (cf v l 85) T1 om. 86

दधार शिरसा देवीं तामेव दिवि सेवते ॥ ७१
अलंकृतास्त्रयो लोकाः पथिभिर्विमलैस्त्रिभिः ।
यस्तु तस्या जलं सेवेत्कृतकृत्यः पुमान्भवेत् ॥ ७२
दिवि ज्योतिर्यथादित्यः पितॄणां चैव चन्द्रमाः ।
देवेशश्च यथा नृणां गङ्गेह सरितां तथा ॥ ७३
मात्रा पित्रा सुतैर्दारैर्वियुक्तस्य धनेन वा ।
न भवेद्धि तथा दुःखं यथा गङ्गावियोगजम् ॥ ७४
नारण्यैर्नेष्टविषयैर्न सुतैर्न धनागमैः ।
तथा प्रसादो भवति गङ्गां वीक्ष्य यथा नृणाम् ॥ ७५
पूर्णमिन्दुं यथा दृष्ट्वा नृणां दृष्टिः प्रसीदति ।
गङ्गां त्रिपथगां दृष्ट्वा तथा दृष्टिः प्रसीदति ॥ ७६
तद्भावस्तद्गतमनास्तन्निष्ठस्तत्परायणः ।
गङ्गां योऽनुगतो भक्त्या स तस्याः प्रियतां व्रजेत् ॥ ७७
भूःस्थैः खस्थैर्दिविष्ठैश्च भूतैरुच्चावचैरपि ।
गङ्गा विगाह्या सततमेतत्कार्यतमं सताम् ॥ ७८
त्रिषु लोकेषु पुण्यत्वाद्गङ्गायाः प्रथितं यशः ।
यत्पुत्रान्सगरस्यैषा भस्माख्याननयद्दिवम् ॥ ७९
वाय्वीरिताभिः सुमहास्वनाभि-

यां, S महापुण्या (for पतन्तीं वै) D_4 पतंतीं यां महे श्वर —^{c}) V_1 B Dn $D_{4\ 10}$ गंगा, D_{6-9} पुण्यां (for देवीं) —^{d}) $D_{1\ 2}$ एवं (for एव) D_{1-3} मोदते, S देवता ($M_{1\ 3}$ °तां) (for सेवते)

72 D_5 om 72 (cf. v l 70) —^{a}) D_7 अलं- भूतास् (for °कृतास्) —^{b}) T_2 G_{1-3} स्थिता (for स्त्रिभि) T_1 गंगाभिस्तिसृभि पर, T_2 G_4 पथिभिर्विमले स्थिता —^{d}) V_1 T G इह, B_5 om (for भवेत्)

73 ^{a}) T_1 ज्योतिर्भिर्; $T_{2\ 3}$ G M ज्योतिष्विव (for °र्यथा) —^{b}) S (*except* T_1 M_4) इव (*for* चैव) —^{c}) D_{1-6} द्विजश्रेष्ठ, D_{7-9} द्विजश्रेष्ठो, T $G_{1\ 3\ 4}$ M_4 नरेंद्रश्च, $M_{1\ 3}$ देवेंद्रश्च (for देवेशश्च) B_4 Dn_1 तथा (for यथा) G_2 नरेंद्रश्च यथान्याना (sic) —^{d}) V_1 B Dn D_{10} च, D_{1-8} [इ]य (for [इ]ह) Dn_2 यथा; T G M_4 वरा (for तथा)

74 ^{a}) S (except G_3) मातापि(M_2 °त्रा पि)तृ (for मात्रा पित्रा) V_1 जीवैर् (for दारैर्) —^{b}) V_1 B Dn_1 n_2 $D_{3-7\ 9\ 10}$ विमुक्तस्य (for वियु°) B_1 Dn_3 D_8 च (for वा) —^{c}) D_{1-3} M भवेत, D_4 $T_{2\ 3}$ G °त्तु; D_{6-9} T_1 °च्च (for °द्धि) T_2 तदा (for तथा) —^{d}) $T_{2\ 3}$ G वियोगत (for °गजम्)

75 $D_{2\ 3}$ om 75 T_1 om 75^{ab} —^{a}) D_{4-9} राज्यैर्, S (T_1 om) पुण्यैर् (for [अ]रण्यैर्) D_5 $T_{2\ 3}$ G नष्ट- (for नेष्ट-) —^{b}) D_{10} पुत्रैर् (for सुतैर्) Dn_1 D_8 धनागतै (for °गमै) D_5 S (T_1 om) न धनैर्न सुता ($G_{1\ 3}$ °स्वा, G_4 °धा)गमै — T_1 transp 75^{cd} and 76^{ab} —^{d}) D_{4-6} प्रेक्ष्य, D_{7-9} प्राप्य (for वीक्ष्य) T_3 यदा (for यथा) V_1 B Dn D_{10} भवेत् (for नृणाम्)

76 T_1 transp 75^{cd} and 76^{ab} —^{b}) $T_{2\ 3}$ $G_{1\ 3\ 4}$ बुद्धि (for दृष्टि) — B_5 T_1 G_2 M_1 om (hapl) 76^{cd} —^{c}) V_1 Dn तथा (for गङ्गा) —^{d}) V_1 Dn नृणां (for तथा)

77 ^{a}) $D_{1\ 2\ 4\ 6-9}$ T_3 तन्निष्ठस्, $T_{1\ 2}$ G M_4 तन्नि स्यस्, M_{1-3} ता नित्य (for तद्भावस्) D_5 तन्निष्ठस्तद्गति मनास् —^{b}) D_{1-9} तच्चित्तस् (for तन्निष्ठस्) —^{c}) D_5 दृष्ट्वा, T G_{1-3} वीक्ष्य (for भक्त्या) G_4 M गंगाम (G_4 °गया)नुगतो वीक्ष्य —^{d}) Dn_1 तस्या B_4 om from व्रजेत् up to प्रथितं (in 79^b) T_1 ता प्रीतिं नान्यथाप्नुयात्

78 B_4 om 78 (cf v l 77) —^{a}) T_1 भूमिष्ठैश्च (for भूःस्थैः खस्थैर्) D_{4-10} $T_{2\ 3}$ M दिविस्थैश्च; G_1 दिवि* (for दिविष्ठैश्) —^{c}) $D_{2\ 3}$ M [अ]वगाह्या (for वि) B_3 D_{4-9} $T_{2\ 3}$ G गंगां विगाह्य सततम् —^{d}) B_3 काम्यतमं, $D_{4\ 6-9}$ पुण्य° (for कार्य°) S मत (for सताम्)

79 B_4 om up to प्रथित (in 79^b) (cf v l 77) T_1 —^{a}) V_1 Dn_1 n_2 विश्व, M_1 श्रेष्ठ (for त्रिषु) —^{b}) $T_{2\ 3}$ G_1 प्रथितं पुण्याया (for पुण्यत्वाद्) $T_{2\ 3}$ $G_{3\ 4}$ प्रसृत (for प्रथित) — After 79^{ab}, $T_{2\ 3}$ G ins

240* दुर्मृताननपत्यांश्च सा मृताननयद्दिवम् ।
[T_2 दुर्वृत्तान् (for दुर्मृतान्)]

—^{c}) S या (for यत्) V_1 B_2 (marg) $_5$ Dn M_{1-3} D_{10} [इ]तो, D_{10} T G M_4 [ए]तान् (for [ए]षा) —^{d}) D_{10} सा मृतान् (for भस्माख्यान्)

80 ^{a}) T G वातेरिताभि (for वाय्वी°) D_1 स (for सु) V_1 B Dn $D_{5\ 10}$ मनोहराभिर्, T_{3} G -मनोरमाभिर् (for महास्वनाभिर्) —^{b}) $D_{1-4\ 6-9}$ पुण्याभिर्; T_3 M_{1-3} घृता°, G_2 कृताभिर्, G_1 वृता° (for

द्रुताभिरत्यर्थसमुच्छ्रिताभिः ।
गङ्गोर्मिभिर्भानुमतीभिरिद्धः
सहस्ररश्मिप्रतिमो विभाति ॥ ८०
पयस्विनीं घृतिनीमत्युदारां
समृद्धिनीं वेगिनीं दुर्विगाह्याम् ।
गङ्गां गत्वा यैः शरीरं विसृष्टं
गता धीरास्ते विबुधैः समत्वम् ॥ ८१
अन्धाञ्जडान्द्रव्यहीनांश्च गङ्गा
यशस्विनी बृहती विश्वरूपा ।
देवैः सेन्द्रैर्मुनिभिर्मानवैश्च
निषेविता सर्वकामैर्युनक्ति ॥ ८२
ऊर्जावतीं मधुमतीं महापुण्यां त्रिवर्त्मगाम् ।
त्रिलोकगोप्त्रीं ये गङ्गां संश्रितास्ते दिवं गताः ॥ ८३
यो वत्स्यति द्रक्ष्यति वापि मर्त्य-
स्तस्मै प्रयच्छन्ति सुखानि देवाः ।
तद्भाविताः स्पर्शने दर्शने य-
स्तस्मै देवा गतिमिष्टां दिशन्ति ॥ ८४
दक्षां पृथ्वीं बृहतीं विप्रकृष्टां
शिवामृतां सुरसां सुप्रसन्नाम् ।
विभावरीं सर्वभूतप्रतिष्ठां
गङ्गां गता ये त्रिदिवं गतास्ते ॥ ८५
ख्यातिर्यस्याः खं दिवं गां च नित्यं

(द्रुता°) V1 D1 द्रुत्यर्थ-, M अत्यत (for अत्यर्थं) V1 B1. 2. 5 Dn D2. 6–7. 9. 10 समुत्थिताभि (for च्छ्रिताभि) —c) M1–3. 4 (inf lin as in text) पापहराभिर् (for भानुमतीभिर्) V1 B2. 4. 5 Dn T1 M4 (inf lin) इद्धा (for इद्धः) B3 गंगोर्मिभिर्भानुमतीतरिद्धा (sic), D1–4. 6–9 गागीभिरर्चिर्विमलाभिरिद्ध —d) V1 B Dn D10 प्रतिमा भवति, D3. 8 °म स भा(D3 प्रभा)ति, T1 मेव भाति, Madras ed °मा विभाति (for मो विभाति)

81 a) M1 om (hapl) from घृतिनीम् up to यशस्विनी (in 82b) D1. 6. 9 पावनीम्, T1 ऋतिनीम्; T2 M2. 3. 4 (inf lin as in text) ह्रदि (for घृति°) Dn8 अप्युदारां, D1 अत्युदार, D4. 6 इत्युदारा (for अत्यु°) B1 पयस्विनीं धुतिनीमभुदारा —b) M4 (inf lin as in text) ह्रदिनीं (for वेगिनीं) D1 दुर्विगाढा, D2–4. 6–9 °गाहा, M2–4 षह्या (for °गाह्याम्) T1 समृद्धिनीं वेगवतीं विभाव्या, T2. 3 G2. 4 संवर्धिनीं वेगिनीं दुर्विषह्या, G1. 3 स्वर्धुनीं वेगिनीं दुर्विषह्या —c) D3. 8 निविष्टं (for विसृष्टं) —d) D1–9 नरास्ते, T1 ते वीरा, T2. 3 G1–3 M2–4 वीरास्ते (for धी°)

82 M1 om up to यशस्विनी (in 82b) (cf v l 81) —a) V1 om, D3 G2 जनान् (for जडान्) G1. 3 द्विवाश्च (for °हीनांश्च) —b) B1 T G M2. 3 पयस्विनी (for यश°) —c) V1 सुरेन्द्रैर्, D1 सहेन्द्रैर्, D4. 6–9 सर्वैर् (for सेन्द्रैर्) D3. 6–9 T2. 3 G दानवैश्च (for मा°) D 2 देवैः सहेन्द्रैर्मुनिभिश्च मानवैर्

83 T1 om 83–84 —a) B1 ऊर्जवतीं, Dn3 D3 ऊर्जावतीं, D1 तूर्गवतीं, D2 ऊर्जवतीं, T2. 3 G M ऊर्जस्वतीं (for ऊर्जावतीं) V1 B Dn D10 transp मधुमतीं and महापुण्या D1–9 त्रिमार्गगां, T2. 3 G1–3 M2. 4 त्रिवर्त्मनीं; M1. 3 °नि (for °गाम्) —c) D5 om from ये गङ्गा up to गतिमिष्टा (in 84d) —d) G त्रि (for ते)

84 D5 om up to गतिमिष्टां (in 84d), T1 om 84 (for both, cf v l 83) —a) B1 च (for वा) D4. 6–9 यो वेत्स्यते प्रक्ष्यति (D4. 6 प्रेक्ष्यते) चापि मर्त्यस्, T2 यो यो द्र* कृष्यते योपि मर्त्यस्, T3 G यो योक्ष्य(G2 क्ष)ते द्रक्ष्य(G1 दृश्य)ते यो(G1 चा)पि मर्त्यस्, M यो य(M1 यो)क्ष्यते द्रक्ष्यते वापि मर्त्यस् —c) Dn8 D1. 8 उद्भावित (Dn8 ता), D2 G1. 2 तद्भावित (for °ता) D4. 9 S (T1 om) च (for यस्) V1 B Dn D3–8 तद्भाविता स्पर्शनदर्शनेन (D6–8 °ने च), D10 °ता दर्शनस्पर्शनेन —d) V1 B Dn D10 दृष्टां गतिं तस्य सुरा दिशन्ति

85 a) B2 (marg) 5 Dn पृथ्वीं; D4 पृथिवीं; T1 पुण्यां (for पृथ्वीं) Dn1 वहतीं (for बृहतीं) —b) D4–6 सुरसृष्टा, D1–9 सुरामृष्टा (for शिवामृतां) V1 Dn ऋद्धा भागिनीं, B1. 2 (orig) 3–5 ऋद्धा भाविनीं, B2 (marg) श्रद्धा भोगिनीं (for ऋता सुरसां) T1 शुभामृतां मधुमतीं सुप्रसन्नां —c) B1 T1 M4 (inf lin as in text) विभावनीं; D1–8 M1 °विनीं (for °वरीं) D2 भूतं प्रविष्टा (for भूतप्रतिष्ठां) —d) D2 T3 M4 गता — After गङ्गां गता, M1–3 ins 242* M1–3 om from ये त्रिदिव up to भवन्ति (in 86d)

86 M1–3 om 86 (cf v l 85) T1 om 86

पुरा दिशो विदिशश्चावतस्थे ।
तस्या जलं सेव्य सरिद्वराया
मर्त्याः सर्वे कृतकृत्या भवन्ति ॥ ८६
इयं गङ्गेति नियतं प्रतिष्ठा
गुहस्य रुक्मस्य च गर्भयोषा ।
प्रातस्त्रिमार्गा घृतवहा विपाप्मा
गङ्गावतीर्णा वियतो विश्वतोया ॥ ८७
सुतावनीध्रस्य हरस्य भार्या
दिवो भुवश्चापि कक्ष्यानुरूपा ।
भव्या पृथिव्या भाविनी भाति राज-
न्गङ्गा लोकानां पुण्यदा वै त्रयाणाम् ॥८८
मधुप्रवाहा घृतरागोद्धृताभि-
र्महोर्मिभिः शोभिता ब्राह्मणैश्च ।
दिवश्च्युता शिरसात्ता भवेन

— ^{a}) D5 ख्यातिं (for ख्यातिर्) M4 या स्यात् (for यस्या) G4 दिशं (for दिव) G1 नित्याम् — ^{b}) D1 2 4–6 परा, D7–9 धरा, T2 3 G ऊर्ध्वं; M4 पुरो (for पुरा) T3 G3 विदिशं T2 3 G M4 चाधितिष्ठेत् (for चावतस्थे) — ^{c}) Dn3 पृश्य, D1–3 प्राप्य (for सेव्य) — After 86, M4 ins 242*

87 ^{a}) T1 येयं (for इयं) T2 नियता, T3 G °त- (for °त) — ^{b}) T3 G1 4 गुह्यस्य (for गुहस्य) D5 T2 3 G1, 3 4 रुद्रस्य (for रुक्मस्य) D10 गर्भभूता (for °योषा) G2 गुह्यस्य रुद्रस्य च गर्भ एषा — T1 om 87^c–88^c — ^{c}) V1 B5 Dn D5 त्रिवर्गा, D1–3 त्रिगर्भा (for त्रिमार्गा) Dn3 D1–3 7–9 घृतवाहा, D5 om (for °वहा) D4 6 प्रातस्त्रिवाहा घृतमार्गा विपाप्मा — ^{d}) D1–3 गंगा मुनीना नियता विश्वरूपा (D1 °मुख्या), D6 7 9 गगा कुक्षिना (D6 °नो) नियता विश्वतोया — For 87^{cd}, T2 3 G M subst

241* प्रातस्त्रिमार्गेषु कृतावगाहा
विपाप्मना वितता विश्वगोप्ता ।

[(L 1) M2 घृतावगाहा (for कृता°) — M1 om line 2 — (L 2) T3 G2 पाप्मापहा पापिनां विश्वगोप्ता (G2 °भोक्ता) (sic), G1 3 4 पापापहा पावनी विश्वभोक्ता (G4 °गोप्ता)]

— T2 3 G cont M1–3 ins after गङ्गा गता (in 85^d) M4 after 86

242* नारायणादक्षयात्पूर्वजाता
विष्णोः पदाच्छिशुमाराद्ध्रुवाच्च ।
सोमात्सूर्यान्मेरुरूपाच्च विष्णोः
समागता शिवमूर्ध्नो हिमाद्रिम् ।

[(L 1) M1–3 om नारायणा — (L 2) G2 M1–3 पादाच् (for प)]

88 T1 om 88^{abc} (cf. v l 87) — ^{a}) M1 om from सुतावनी up to घृतरागो (in 89^a) D2 5 [भ]वनीध्रस्य, D4 6 °नीयस्य, D7 [भ]नतस्य, D8 corrupt (for [भ]वनीध्रस्य) S (T1 M1 om) सत्यावती द्रव्यपरस्य च (G1 वा)र्या — ^{b}) Dn2 दिवोत्तरश् (sic) (for दिवो भुवश्) D2 om from क्ष्यानुरूपा up to र्महो (in 89^b). V1 B Dn D4 5 10 कृतानुरूपा, D6 7 कक्षा°, T2 3 G रक्ष्या° (for कक्ष्या°) — ^{c}) D1 8–9 भावै, G1 गव्या (for भव्या) D1 4–9 भावनी (for भाविनी) D10 याति (for भाति) G4 ब्रह्मन् (for राजन्) V1 B1 (marg) 4 5 Dn भव्या पृ(B5 द्यावापृ)थिव्या भागि(V1 B4 °वि)नी चा(Dn3 वा)पि राजन्, B1 2 (orig) 3 द्यावा पृथिव्योर्भाविनी चापि (B1 भाति, B2 चाति) राजन्, T2 भव्या पृथ्व्या पावनी भाति ब्रह्मन्, T3 G2 3 भव्या पृथिव्यां (T3 °व्या) भा(G2 पा)वनी भाति ब्रह्मन्, M1–4 गव्या पृथिव्या भाव(M4 °वि)नी ब्रह्मभूता — ^{d}) D1 लोकान् (for लोकानां)

89 D2 om up to र्महो (in 89^b), M1 om up to घृतरागो (in 89^a) (for both, cf v l 88) — ^{a}) G3 घृतधारोद्धृताभिर् V1 B Dn D10 मधुस्र(V1 °भा)वा घृतधारा घृतार्चिर्, D1 3 °स्रवा घृतवागावृताभिर्; D4–9 मधुस्रवामृतरागा त्रिनाभिर्, T1 मधुप्रवाहामृतधारामृतार्चिर् — ^{b}) T2 3 शोधिता (for शोभिता). — After 89^{ab}, T1 ins

243* सेव्या देवी सर्वभावेन पुण्या
या शंकरेण भुवनत्रयशंकरेण ।

— ^{c}) T2 G2 दिवि च्युता (for दिवश्च्युता) V1 B1 5 Dn शिरसाप्ता शिवेन, B1 D4–10 °सा भवेन, D2 °त्ता शिवेन, T1 शिरसा वै घृतामृद्, T2 3 G1–3 विधृता या भवेन, M या विधृता भवेन — After 89^c, T1 ins

244* विष्णोः पादक्षालिनी जह्नुकन्या ।

— ^{d}) G1 partly damaged B1 [भ]वतीर्णा (for °नीध्रात्) B1 4 5 Dn माता (for माला) D1–3 गंगावनीध्रस्य दिवश्च माला, D4–9 गंगावनीशस्य दिवश्च (D7 om श्च) माला;

गङ्गावनीध्रास्त्रिदिवस्य माला ॥ ८९
योनिर्वरिष्ठा विरजा वितन्वी
शुष्मा इरा वारिवहा यशोदा ।
विश्वावती चाकृतिरिष्टिरिद्धा
गङ्गोक्षितानां भुवनस्य पन्थाः ॥ ९०
क्षान्त्या मह्या गोपने धारणे च
दीप्त्या कृशानोस्तपनस्य चैव ।
तुल्या गङ्गा संमता ब्राह्मणानां
गुहस्य ब्रह्मण्यतया च नित्यम् ॥ ९१
ऋषिष्टुतां विष्णुपदीं पुराणीं
सुपुण्यतोयां मनसापि लोके ।
सर्वात्मना जाह्नवीं ये प्रपन्ना-
स्ते ब्रह्मणः सदनं संप्रयाताः ॥ ९२
लोकानिमान्नयति या जननीव पुत्रा-
न्सर्वात्मना सर्वगुणोपपन्ना ।
स्वस्थानमिष्टमिह ब्राह्ममभीप्समानै-
र्गङ्गा सदैवात्मवशैरुपास्या ॥ ९३
उस्रां जुष्टां मिषतीं विश्वतोया-
मिरां वज्रीं रेवतीं भूधराणाम् ।
शिष्टाश्रयाममृतां ब्रह्मकान्तां
गङ्गां श्रयेदात्मवान्सिद्धिकामः ॥ ९४
प्रसाद्य देवान्सविभून्समस्ता-

D10 corrupt, T1 गगातिमान्या त्रिदिवस्य माता, T2 3 G M Madras ed गगा हि मा(M °गा च मा; Madras ed °गाभिमा)न्या त्रिदिवस्य मान्या (T1 M °ता)

90 T1 om 90–91 — a) G1 partly damaged G1 3 रजसा (for विरजा) G1 3 4 [अ]पि (for वि-) D1 2 तन्वती (for -तन्वी) — b) V1 B2 (marg) शय्यात्रिवारा, B1 2 (orig) D10 शय्यान्विता, B3 4 शस्यान्विता; B5 शय्या स्थिरा, Dn1 n2 शय्याचिरा, Dn3 सस्यात्मिका, D1–9 सेव्या इडा (D9 °रा), M1–3 पुष्पाविला (for शुष्मा इरा) D1–3 यशश्च (for यशोदा) T3 G पुष्पा विला प(G2 वा)रिवाहा यशोदा — c) T3 G1 4 M1 विश्वाकृती (M1 तिर्) (for °वती) M1 आकृतिर् (for चा°) V1 इष्टविद्धा, B5 T3 इष्टिसिद्धा, Dn1 n2 D1–10 M1 इष्टसिद्धा (for इष्टिरिद्धा) T2 विश्वाकृती चाकृतमाद्धिरीद्धा — d) G4 भुवि तस्य, M भवनस्य (for भु°) D4 गोप्ता (for पन्था)

91 T1 om 91 (cf v l 90) — a) D5 ख्यात्या, G1 3 कान्त्या (for क्षान्त्या) T2 3 G M2 4 शोभते, M1 3 गोपतेर् (for °ने) S (T1 om) धारणेन (for णे च) Dn3 क्षान्त्या मह्या शरणे गोपने च, D1–3 ह्या धारणे पोषणे च — b) B3 D4 दीप्ता, D5 दृष्ट्या (for दीप्त्या) — The portion of the text from 91c up to 13 31 49b is lost in V1 on missing folios — c) M2 समतौ (for °ता) — d) D1–4 7 M1 गुह्यस्य, T2 G2 इहास्य, G1 गुह्यस्यास्य (for गुहस्य) M4 ब्राह्मण्यतया

92 V1 missing (cf v l 91) T1 reads 92a after 94a — a) B1 D4–6 8–10 T1 ऋषिस्तुता; B4 °स्तुता; B5 °जुष्टां, D7 °श्रुतां (for °ष्टुतां) D4–6 ब्रह्म- (for विष्णु) D2 पदवीं, T1 नदीं (for -पदीं) B1 4 D T1 G1 3 पुराणा (for णीं) — T1 om 92b — b) D1–3 हि (for [अ]पि) — c) Dn1 सर्वात्मजां (for त्मना) T1 3 प्रसन्नास्, T2 G2 प्रयातास् (for प्रपन्नास्) — D3 om (hapl) 92d–93b — d) M4 ब्राह्मणा (for ब्रह्मण) T1 संप्रयाति (for याता)

93 V1 missing (cf v l 91) D6 om 93ab (cf. v l 92) T1 om 93 — a) B2 नयेद्धा, B3–5 Dn D5 अवेक्ष्य (for इमान्नयति या) — b) D1–4 7–9 स्वर्गं सदा स्वर्गं (D1 3 स्वर्गि, D4 सर्वं) (for सर्वात्मना सर्वं) B2–5 Dn D2 5 गुणोपपन्नान् (for पन्ना) B1 स्वर्गं सदा सर्वगुणोपपन्नान् — c) B1 4 5 Dn D10 तस्स्थानकम्, B1 (marg) 2 3 इष्ट स्थानम्, D1–9 सस्थानम् (for स्व°) S (T1 om) स्वस्थानमेवैर्हि समीप्समानैर्. — d) G4 सुप्रमदैर् (for गङ्गा सदैव) D5 [आ]त्मसदैर् (for °वशैर्)

94 V1 missing (cf v l 91) — a) B4 5 उम्रां, T2 3 G नदैर्, M नक्रैर् (for उस्रां) B1–3 Dn पुष्टा (for जुष्टां) T2 रुशतीं, T3 G M ऋशतीं (for मिषतीं) B1 2 -तोय्याम्, B3–5 Dn भोज्याम्; D1–3 3 10 रूपाम् (for तोयाम्) D4 6–9 उस्रा जुष्टामिषतां विश्वरूपाम्; T1 नक्रैर्वृतामृशतीं विश्वतोयाम् — After 94a, T1 reads 92a — b) Dn1 इरावतीं, D1–6 S (except T1) इरा वज्रा (for इरा वज्रीं) B Dn2 n3 D10 इरावतीं धारि(B1–3 5 D10 र)णीं भूध(B4 च)राणां — c) T2 3 G पुण्य (for ब्रह्म) T1 -शाता (for -कान्तां) — d) T2 3 G आर्जवात् (for आत्मवान्). T1 पुत्रकाम,

न्भगीरथस्तपसोग्रेण गङ्गाम् ।
गामानयत्तामभिगम्य शश्व-
न्पुमान्भयं नेह नामुत्र विद्यात् ॥ ९५
उदाहृतः सर्वथा ते गुणानां
मयैकदेशः प्रसमीक्ष्य बुद्ध्या ।
शक्तिर्न मे काचिदिहास्ति वक्तुं
गुणान्सर्वान्परिमातुं तथैव ॥ ९६
मेरोः समुद्रस्य च सर्वरत्नैः
संख्योपलानामुदकस्य वापि ।
वक्तुं शक्यं नेह गङ्गाजलानां
गुणाख्यानं परिमातुं तथैव ॥ ९७
तस्मादिमान्परया श्रद्धयोक्ता-
न्गुणान्सर्वाञ्जाह्नवीजांस्तथैव ।
भजेद्वाचा मनसा कर्मणा च
भक्त्या युक्तः परया श्रद्दधानः ॥ ९८
लोकानिमांस्त्रीन्यशसा वितत्य
सिद्धिं प्राप्य महतीं तां दुरापाम् ।
गङ्गाकृतानचिरेणैव लोका-
न्यथेष्टमिष्टान्विचरिष्यसि त्वम् ॥ ९९
तव मम च गुणैर्महानुभावा
जुषतु मतिं सततं स्वधर्मयुक्तैः ।
अभिगतजनवत्सला हि गङ्गा
भजति युनक्ति सुखैश्च भक्तिमन्तम् ॥१००
भीष्म उवाच ।
इति परममतिर्गुणाननेका-
ञ्शिलरतये त्रिपथानुयोगरूपान् ।

T2 सिद्ध° (for सिद्धिं°)

95 V1 missing (cf v 1 91) —a) B4 सविर्तुं, D2 corrupt, D4-9 सपितॄन्, T1 वसुभि, T2 3 G M सविभु (for °भून्) —b) D1-3 7-9 भागिरथ(D8 °थी)स् (for भगी) —c) S घाम् (for ताम्) —d) B Dn D4-10 T G पुसा (for पुमान्) G2 तत्र (for नेह) B Dn D5-10 T1 च, D2 वा (for न) B3-5 विद्यते, D6 7 9 विंद्यात् (for वि°)

96 V1 missing (cf v 1 91). —a) D2 3 T2 3 G1 2 4 उदाहृता (for °त) B1 सर्वदा (for °था) T1 उदाहृता स यथा तद्गुणाना —b) T2 [ए]कदेश —c) T1 तावद् (for काचिद्) —d) S transp गुणान् and सर्वान्

97 V1 missing (cf v 1 91) B5 D4 5 7 9 T1 2 G om (hapl) 97 D6 om (hapl) 97a–98b —a) D8 य (sic) (for मेरो) B Dn D2 -यत्नै (for रत्नै) —b) B2 D8 M1-4 च (for वा) T3 सख्योदधीना मुदकस्य चैव —c) B1 2 4 Dn D8 10 शक्य वक्तु (by transp), B3 सत्यमुक्त T3 M गुणाना (for जलानां) —d) T3 M संख्यातु वा (for गुणाख्यान) D1 गुणा ख्यान परिपातं तथैव (sic)

98 V1 missing (cf v 1 91) D6 om 98ab (cf v 1 97) —a) B1 (marg) तथैव (for तस्माद्) B Dn D5 8 10 एतान् (for इमान्) T1 वै (for [उ]क्तान्) —b) D4 7 9 जाह्नवीयास्, T2 G4 स्नाह यज्ञास् (for जाह्नवीजांस्) T1 M1-3 सदा (for तथा) B Dn D5 8 10 गुणान्सर्वाञ्जाह्नवीयान्सदैव —c) D4 स भजेद्, T1 3 G1 2 4 भजेर् (for भजेद्) D6-9 वा (for वाचा) D4 6-9 वा (for च) —d) B4 om युक्त B2 (marg as in text) D1-9 पुरुष, B3 परमया, Dn1 n2 D10 श्रद्धया (for परया) T1 भक्त्या युक्त प्राप्यसे सर्वकामान्

99 V1 missing (cf v 1 91) —a) B1 यशसा बिभर्ति, S वितत्येह (M1 3 °च) मिन्द्र (G1 4 °द्धि) (for यशसा वितत्य) —b) T1 G3 प्राप्ता, G1 प्राप्तां (for प्राप्य) T3 G4 M त्वं (for तां) B6 दुरासदां, T1 उपास्य (for दुरापाम्) —c) B6 कृताकृतान्, G4 गगातु तान् (for °कृतान्) M1-3 नचिरेण (for अ°) —d) B4 Dn B3 यथेष्टदिष्टा, T1 °मभ्यान् (for मिष्टान्) B4 Dn D4 10 विह(D4 °त)रिष्यसि, S विचरिष्यसे (for °सि)

100 V1 missing (cf v 1 91) T1 om 100 —a) D4 6-10 T2 G2 M3 महानुभावा (D10 °वो, M1 °व) (for °भावा) —b) T2 महतीं (for सतत) D5 9 स्वर्गयुक्तै, S (T1 om) स्व(M4 स)धर्मयुक्ता (T3 °र्म) (for युक्तै) —c) B1 2 (marg) 3-5 Dn D3 मत जन, D10 मतफल, S (T1 om) जनगुण (for जन जन) —d) B3-5 Dn D10 G3 जगति (for भजति) B1 स्वनक्ति (for यु°) D1-9 भक्तिमत (D3 °मुक्त)

बहुविधमनुशास्य तथ्यरूपा-
न्गगनतलं द्युतिमान्विवेश सिद्धः ॥ १०१
शिलवृत्तिस्तु सिद्धस्य वाक्यैः संबोधितस्तदा ।
गङ्गामुपास्य विधिवत्सिद्धिं प्राप्तः सुदुर्लभाम् ॥ १०२
तस्मात्त्वमपि कौन्तेय भक्त्या परमया युतः ।
गङ्गामभ्येहि सततं प्राप्स्यसे सिद्धिमुत्तमाम् ॥ १०३

वैशंपायन उवाच ।
श्रुत्वेतिहासं भीष्मोक्तं गङ्गायाः स्तवसंयुतम् ।
युधिष्ठिरः परां प्रीतिमगच्छद्भ्रातृभिः सह ॥ १०४
इतिहासमिमं पुण्यं शृणुयाद्यः पठेत वा ।
गङ्गायाः स्तवसंयुक्तं स मुच्येत्सर्वकिल्बिषैः ॥ १०५

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि सप्तविंशतितमोऽध्यायः ॥ २७ ॥

२८

युधिष्ठिर उवाच ।
प्रज्ञाश्रुताभ्यां वृत्तेन शीलेन च यथा भवान् ।
गुणैः समुदितः सर्वैर्वयसा च समन्वितः ।
तस्माद्भवन्तं पृच्छामि धर्मं धर्मभृतां वर ॥ १

(for °मन्वम्)

101 V1 missing (cf v 1 91) G1 3 om the ref —^{a}) D1 2 गतिर् (for मतिर्) B Dn D10 अशेषान् (for अनेकान्) T G M1 3 4 इति परमगुणाननेकभेदा (T1 °रूपा)न्, M2 इति वरदगुणानिमाननेकान् —D5 om 101^{b}–102^{c} —^{b}) B4 D3 त्रिपथाश्रयानु, D1 8 °श्रयाव (for नुयोग) B5 रूपवान् (for रूपान्) B1 आभिरतये त्रिपथगाश्रयानुरूपान्, D4 5 7–9 शिलवृत्तये त्रिपथाश्रयानु, T1 विशदगतिस्त्रिपथाश्रयानु; T2 G शिवरतये त्रिपथाश्रया(G4 श्रुगा)नु, T3 शिलरतये त्रिपदाश्रयानुरूपान्, M सि(M3 शि)लरतये त्रिपथापगा, M4 श्रया) नुरूपान् —B1 om (hapl) 101^{c} D10 repeats 101^{cd} after 102 —^{c}) T2 3 G अनुगम्य, M गद्य (for °शास्य) T2 3 G सस्य (for तथ्य) T1 बहुविधमुपदिश्य सस्य युक्त —D7 om 101^{d}–102^{b}

102 V1 missing (cf v 1 91) D6 om 103^{abc}, D7 om 102^{ab} (for both, cf. v 1 101) —^{a}) B1 D6 T2 G2 शीलवृत्तिस्, D9 om, T1 G1 3 4 M सिल° —^{b}) T2 3 G सभावितस् (for संबोधितस्) B1 तथा, D2 त्वया (for तदा) D4 5 8 9 वाक्यसबोधितस्तया —^{d}) B Dn D6 10 प्राप (for प्राप्त) — After 102, D10 repeats 101^{cd}

103 V1 missing (cf v 1 91) —^{a}) B Dn D2 5 10 G2 तथा (for तस्मात्) —^{c}) Dn2 अभ्येति, D3 अध्येहि; D4–9 S अभ्येत्य (for °हि) T1 नियत (for सतत)

104 V1 missing (cf v 1 91) —^{a}) D5 इद श्रुत्वेति भीष्मोक्त —^{b}) D1 2 4 5 7–9 गंगाया स्तवमुत्तमं —^{d}) D1 2 4–6 अगमद् (for च्छद्)

105 V1 missing (cf v 1 91) —^{b}) B1 श्रद्धया (for शृणुयाद्)· B3 T2 3 G1 3 4 च (for य) D2 3 पठेत्तदा (D8 था); D6 8 9 °त च; D7 °चर; D10 °स्तदा (for °त वा) T1 गगाया नृपति स ह —^{c}) T1 शृणुयाद् (for गङ्गाया) —^{d}) B1 T1 M1–3 मुच्यते (for स मुच्येत्) S (except T1) व्याधि- (for सर्व). B4 -पातकै (for किल्बिषै) D1–3 स मुच्येतेह किल्बिषै·

Colophon missing in V1 —*Parvan name* B1–4 Dn3 D1 शांति —*Sub-parvan* B Dn D1 2 4 10 T1 दानधर्मे —*Adhy name* B D T1 गंगामाहात्म्यं; T2 शिलोंछसिद्धसवादे तीर्थप्रशसायां गगामाहात्म्यकथन; T3 G1–3 गगाप्रशंसा, G4 M गगाप्रशंसनं —*Adhy no* (figures, words or both) B4 24, D5 26, D7 9 22, D10 25, T2 3 G2 4 67, G1 62, G3 61, M 60 —*Śloka no* Dn1 n3 107

28

☞ This adhy is missing in V1 (cf. v. l. 13. 27 91) Dn3 reads 28–31 and S reads 28–30 after 13 2

1 B1 om 1 —^{a}) D6 G2 वित्तेन (for वृ°) —^{b}) B5 Dn3 D1–3 M1–3 तथा भवान्, T1 दमेन च;

क्षत्रियो यदि वा वैश्यः शूद्रो वा राजसत्तम ।
ब्राह्मण्यं प्राप्नुयात्केन तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ २
तपसा वा सुमहता कर्मणा वा श्रुतेन वा ।
ब्राह्मण्यमथ चेदिच्छेत्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ३

भीष्म उवाच ।

ब्राह्मण्यं तात दुष्प्रापं वर्णैः क्षत्रादिभिस्त्रिभिः ।
परं हि सर्वभूतानां स्थानमेतद्युधिष्ठिर ॥ ४
बह्वीस्तु संसरन्योनीर्जायमानः पुनः पुनः ।
पर्याये तात कस्मिंश्चिद्ब्राह्मणो नाम जायते ॥ ५
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
मतङ्गस्य च संवादं गर्दभ्याश्च युधिष्ठिर ॥ ६
द्विजातेः कस्यचित्तात तुल्यवर्णः सुतः प्रभुः ।
मतङ्गो नाम नाम्नाभूत्सर्वैः समुदितो गुणैः ॥ ७
स यज्ञकारः कौन्तेय पित्रा सृष्टः परंतप ।
प्रायाद्गर्दभयुक्तेन रथेनेहाशुगामिना ॥ ८
स बालं गर्दभं राजन्वहन्तं मातुरन्तिके ।
निरविध्यत्प्रतोदेन नासिकायां पुनः पुनः ॥ ९
तं तु तीव्रव्रणं दृष्ट्वा गर्दभी पुत्रगृद्धिनी ।

T8 तथाह मा (for यथा भवान्) —c) B2 प्रमुदित, B3 5 Dn D10 च विविधै, G M4 समुदितै (for °त) —d) T1 M1 यशसा (for वयसा) D6 om च Dn3 नराधिप (for समन्वित) —After 1cd, B1-3 5 Dn1 n2 D1-10 ins

245* भवान्विशिष्टो बुद्ध्या च प्रज्ञया तपसा तथा ।

While Dn3 S (except T1) ins after 1cd

246* सर्वेषा चैव जातानां सतामेतन्न संशय ।

[Dn3 जतूनां (for जातानां) M असशय T3 सत्यमेतदसशय (for the post half)]

—e) G2 कस्माद्भवंत पृच्छामि —After 1, N (except Dn3) ins

247* नान्यस्त्वदन्यो लोकेषु प्रष्टव्योऽस्ति जनाधिप ।

[B5 Dn1, n2 D5 10 नराधिप (for जना°)]

2 b) D2 8 शूद्रो वा भरतर्षभ —T1 om 2c–3b —c) B Dn1 n2 येन (for केन) —d) Dn3 S (T1 om) तन्मे ब्रूहि पितामह

3 T1 om 3ab (cf. v 1 2) M1-3 om (hapl) 3 —a) D1-3 सुतप्तेन (for सुमहता) —c) D1-3 यो ह्रीच्छेत् (for चेदि°) —d) Dn3 T G M4 कथं शक्यं (for तन्मे ब्रूहि) D7 प्रसादत (for पितामह) D1-6 तन्मे व्याख्यातुमर्हसि

4 D10 reads 4 on marg —a) Dn3 S त्व(G2 अ)ति- (for तात) B3 5 Dn1 n2 D10 दुष्प्राप्य, some MSS दुष्प्राप —b) B5 वर्णैश्च क्षत्रियादिभि, D3 corrupt —c) G3 वर (for पर) D10 सर्व (for सर्व-) T3 -स्थानाना (for -भूताना)

5 Before 5, T2 G2 ins भीष्म —a) B1 G1 संसरन्, D6 संतरेद् (for संसरन्) T1 बहुधा सदस द्योनीर् —b) Dn3 om one पुन —c) Dn3 पर्यायेणापि; D10 पर्यायतस्तु, T1 °येणाथ; T2 G °ये नाम, T3 °येण तु (for °ये तात)

6 c) D3 सवादे (for °दं) —d) D10 T2 G गर्दभस्य (for °भ्याश्च)

7 a) Dn3 S पार्थ (for तात). —b) B1 तस्य (for तुल्य) T3 G पुन (for सुत) B Dn1, n2 त्वभूत्, Dn3 पुरा, D1-3 प्रभो, S पुन (for प्रभु) D10 तुल्यवर्णयुतायुत —D4 reads 7c twice —c) B Dn1 n2 G4 वै, Dn3 T1 G1-3 [आ]सीत् (for [अ]भूत्) —d) D2 प्रमुदितो (for स°)

8 a) T3 यज्ञाधिकार कौंतेय —b) B2 partly damaged B Dn1 n2 [उ]त्सृष्ट (for सृष्ट) Dn3 T1 G1 4 शुभं वन, D2 7 10 परतप, T2 3 G2 3 M शुभ नव (for परतप) —d) B1 3-5 D10 [अ]थ, Dn1, n2 [अ]पि (for [इ]ह) —For 8cd, Dn3 S subst

248* त्वरया त खरैर्युक्तमास्थाय रथमाव्रजत् ।

9 a) D1-6 वाल (for बाल) Dn3 S स बालं गर्दभीपुत्र (M °शाव) —c) B1 निरतुद्यत्, D2 7 निरवध्यत् (for °विध्यत्) —d) D5 7 नासिकाया (for °या)

10 a) B1 तदतीव्र, B2-5 Dn1 n2 D10 तत्र तीव्र (D10 व्र), D1 त ते तीव्र (for त तु तीव्र-) T त दृश्य नासि नि(T3 दु)र्भिण्ण, G1 3 M त दृश्य (M °ष्ट्वा) नसि निर्भिण्ण, G2 4 क्लिश्यमान सुनिर्भिन्न (G4 °ण्ण) —b) T2 3 G गर्दभ (for °भी) Dn3 D2 3 गृद्धिणी, T1 G1 2 4 गद्धिनी, T2 वर्धिनी (for गृद्धिनी) —d)

उवाच मा शुचः पुत्र चण्डालस्त्वाधितिष्ठति ॥ १०
ब्राह्मणे दारुणं नास्ति मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ।
आचार्यः सर्वभूतानां शास्ता किं प्रहरिष्यति ॥ ११
अयं तु पापप्रकृतिर्बाले न कुरुते दयाम् ।
स्वयोनिं मानयत्येष भावो भावं निगच्छति ॥ १२
एतच्छ्रुत्वा मतङ्गस्तु दारुणं रासभीवचः ।
अवतीर्य रथात्तूर्णं रासभीं प्रत्यभाषत ॥ १३
ब्रूहि रासभि कल्याणि माता मे येन दूषिता ।
कथं मां वेत्सि चण्डालं क्षिप्रं रासभि शंस मे ॥ १४
केन जातोऽस्मि चण्डालो ब्राह्मण्यं येन मेऽनशत् ।
तत्त्वेनैतन्महाप्राज्ञे ब्रूहि सर्वमशेषतः ॥ १५

गर्दभ्युवाच ।

ब्राह्मण्यां वृषलेन त्वं मत्तायां नापितेन ह ।
जातस्त्वमसि चण्डालो ब्राह्मण्यं तेन तेऽनशत् ॥ १६
एवमुक्तो मतङ्गस्तु प्रत्युपायाद्गृहं प्रति ।
तमागतमभिप्रेक्ष्य पिता वाक्यमथाब्रवीत् ॥ १७
मया त्वं यज्ञसंसिद्धौ नियुक्तो गुरुकर्मणि ।
कस्मात्प्रतिनिवृत्तोऽसि कच्चिन्न कुशलं तव ॥ १८

मतङ्ग उवाच ।

अयोनिरग्र्ययोनिर्वा यः स्यात्स कुशली भवेत् ।

B1 4 5 Dn2 n3 चांडालस् (for चण्डा) B1 3 Dn D3 तु (for स्त्वा) D4–9 चडालस्त्व(D3 °स्त्वा)धिगच्छति, D10 S स्त्वभिविध्यति

11 a) Dn3 T G ब्राह्मणो दारुणो नास्ति — b) D1 पैत्रो, G2 पुत्रो (for मैत्रो) D4 दारुण (for ब्राह्मण) — c) Dn3 आवाप (for आचार्य) — d) Dn1 शास्ता, T1 नास्ति (for शास्ता) D1–8 श(D2 शा)स्ता ब्राह्मण उच्यते, D7 शास्ता किं प्रहरत्ययं

12 a) Dn3 T G च (for तु) — b) M4 बालो (for बाले) — c) D4 स्वयोनिर्मनयत्येष, S स्वां योनिं मानयत्स्वेता (T1 यश्चेमा, G2 °यन्नेष, G4 यन्नेत) — d) D7 भावाभाव B Dn2 D10 नियच्छति (for निग°) Dn3 D9 भावाभाव नियच्छति; S भाव भावोधि-(M1–8 तु)गच्छति

13 a) D1–8 [ऽ]पि (for तु) — b) Dn3 S करुण (for दा) — d) B3 गर्दभीं, S तामिद (for रासभीं) Dn3 अभ्यभाषत (for प्रत्य)

14 a) S तत्त्वेन (for कल्याणि) — b) T G1 3 M जननी, G2 जगर्भू (sic) (for माता मे) G4 जननं येन दूषित — c) B1 वा, B5 मे (for मा) Some MSS चाडालं S (except G1) के(M2–4 ते)न मा (T1 G1. 2 मा) वेत्थ चडाल — B3 T G om (hapl) 14^{d}–15^{a} — d) D1 4–10 द्विज (for क्षिप्रं) D9 सत्तमे (for रास मे)

15 B3 T G om 15^{a} (cf v l 14) B2 om 15^{a} M transp 15^{a} and 15^{b} — a) Some MSS चाडालो — b) B2 partly damaged S (except G2) केन (for येन) Dn1 n2 D10 G2 नश्यते (for मेऽनशत्) — D9 om (hapl) 15^{c}–16^{d} — c) B3 partly damaged D1 [ए]त, T1 G1 3 4 M1 4 मे (for [ए]तन्) B4 महाप्राज्ञ, Dn3 D3 °प्रज्ञे, D1 °प्रज्ञि (for °प्राज्ञे).

16 D9 om 16 (cf v l 15) G4 om the ref T2 3 G1–3 रासभी — a) T1 3 नापितेन (for वृषलेन) — b) T2 ममता (for मत्ताया) B1 याचितेन; B3 D10 T2 3 G1 3 4 चापि तेन, T1 जनितासि (for नापि तेन) D4–7 हि; S वै (for ह) — c) T1 3 G1–3 सतोसि, G4 तेनासि, M1 त्वमपि (for सि) B1–3 5 Dn D5 7 8 10 G2 चांडालो (for चण्डालो)

17 Before 17, B Dn3 D1–7 9 ins भीष्म उवाच — b) Dn1 n2 प्रतिप्रायाद्, D2 T1 प्रत्युपे°, D10 प्रत्युदी° (for प्रत्युपा°) D1–4 6–9 गृहान् (for गृह) S पुन (for प्रति) — d) S पुत्रम् (for वाक्यम्)

18 D9 repeats 18, with the ref of 19, after 19^{ab} — a) D4 यथा (for मया) B2 D5 ससिद्धै, D2 ससिद्धो (for °द्धौ) T1 य स्वय कार्यसंयुक्तो, T2 3 G M यस्त्व (G3 °र्स्व) यज्ञार्थससिद्धौ — b) D1–8 10 गुण-(for गुरु) — d) B3 partly damaged B2 M3 तु (for न) D1–8 T2 [अ]कुशल (for कुशलं)

19 a) D1 अनियोनिर् (sic), D4 5 9 अग्रयो; D7 अप्ययो, T2 3 G1 3 4 M अभियो°, G2 अपियो°; Madras ed अह्रियो (for अग्र्ययो) B Dn D6 Cn अत्ययोनिरयोनिर्वा, T1 अयोनिर्वा वियोनिर्वा — b) B Dn1 n2 कथ (for य स्यात्) — After 19^{ab}, D9 repeats 18 with the ref of 19 — d) Dn1 G1 [ए]व (for [ह्]य) S भवेत् (for पित)

कुशलं तु कुतस्तस्य यस्येयं जननी पितः ॥ १९
ब्राह्मण्यां वृषलाज्जातं पितर्वेदयतीह माम् ।
अमानुषी गर्दभीयं तस्मात्तप्स्ये तपो महत् ॥ २०
एवमुक्त्वा स पितरं प्रतस्थे कृतनिश्चयः ।
ततो गत्वा महारण्यमतप्यत महत्तपः ॥ २१
ततः संतापयामास विबुधांस्तपसान्वितः ।
मतङ्गः सुसुखं प्रेप्सुः स्थानं सुचरितादपि ॥ २२
तं तथा तपसा युक्तमुवाच हरिवाहनः ।
मतङ्ग तप्यसे किं त्वं भोगानुत्सृज्य मानुषान् ॥ २३
वरं ददानि ते हन्त वृणीष्व त्वं यदिच्छसि ।
यच्चाप्यवाप्यमन्यत्ते सर्वं प्रब्रूहि माचिरम् ॥ २४

मतङ्ग उवाच ।

ब्राह्मण्यं कामयानोऽहमिदमारब्धवांस्तपः ।
गच्छेयं तदवाप्येह वर एष वृतो मया ॥ २५
एतच्छ्रुत्वा तु वचनं तमुवाच पुरंदरः ।
ब्राह्मण्यं प्रार्थयानस्त्वमप्राप्यमकृतात्मभिः ॥ २६
श्रेष्ठं यत्सर्वभूतेषु तपो यन्नातिवर्तते ।
तदग्र्यं प्रार्थयानस्त्वमचिराद्विनशिष्यसि ॥ २७

---

20 B_4 om 20^{a}–21^{b} — ^{a}) D_8 ब्राह्मण (for °ण्या) D_8 वृषलाजातं, $G_{1\,3}$ °ल्जात (for °लाज्जात) — ^{b}) D_{10} G M_4 खरी, $T_{1\,2}$ M_{1-3} परि (for पितर्) D_{10} T_1 G_2 $M_{1\,2\,4}$ वेदयते; $G_{1\,3\,4}$ °यतो (for °यति) B_2 Dn [इ]व, B_8 S हि, D_{10} ह (for [इ]ह) — ^{c}) D_5 ममानुषा (for °नुषी) — ^{d}) $D_{2\,8}$ महत्तप (by transp) S तपस्तप्स्ये महावने (T_1 °मुने)

21 B_4 om 21^{ab} (cf v l 20) $D_{2\,3}$ T_3 om (first two, hapl) 21 — ^{a}) M_8 सर्वम् (for एवम्) — ^{c}) G_4 om गत्वा $D_{1\,4-9}$ स गत्वा तु ततोरण्यम् — ^{d}) B_1 मतप्यत्स, B_{2-5} Dn °त्सु (for °त)

22 ^{a}) B_5 Dn_2 $D_{4\,5\,10}$ T_2 स (for स) — ^{c}) B Dn $D_{1-3\,10}$ सुखमं, D_{5-9} तु सुखं, T_1 सुसुखी, T_3 $G_{3\,4}$ स सुख (G_3 °ख-) (for सुसुख) — ^{d}) D_2 शुचिरताद् (for सुचरिताद्) D_1 अधि, $T_{2\,3}$ $G_{1\,2\,4}$ M अय (for अपि) T_1 G_3 स्थान सुचरित तथा

23 ^{c}) B Dn_1 n_2 D_5 G_1 M तप्स्यसे, $D_{4\,6}$ तपसे, G_4 तप्यते (for °से) G_2 तीव्र (for किं त्व)

24 ^{a}) B_4 Dn_2 $D_{1\,2\,4-8}$ T_2 $G_{1\,2}$ ददामि (for °नि) B_8 तेनाह (for ते हन्त) Dn_1 $D_{9\,10}$ T_3 $G_{3\,4}$ वर ददामि तेह त (D_{10} तु) — ^{b}) $B_{1-3\,5}$ $D_{2-4\,6\,7\,10}$ यदीच्छसि, D_1 T_1 M यमि°, G_2 यथेप्ससि, G_4 यथेच्छसि (for यदि°) — ^{c}) G_2 यद् (for यच्च) B Dn G_2 हृदि, $D_{1\,8}$ अन्य (for अन्यत्) $D_{3\,6-9}$ यच्चा(D_7 °या)नवाप्यमन्यत्ते (D_4 °न्येन, D_8 °न्य ते), D_{10} यच्चाप्यवाच्यं हृदि ते, T $G_{1\,3\,4}$ M यदवाप्य त्वया किंचित् — ^{d}) B Dn_1 n_2 तद् (for प्र-) D_5 प्रब्रूहि त्व ममाचिर, S सर्वमेव वृणीष्व तत्

25 G_1 om the ref D_8 मातग (for मतङ्ग) — ^{b}) $D_{2\,8}$ तत (for तप) — ^{c}) B_3 सशय, G_2 यच्छेय (for गच्छेय) M_{1-3} [ए]व, M_4 [ए]प (for [इ]ह) $D_{1\,2}$ गच्छेय यदि वा नाश, D_{4-9} गच्छ वा तिष्ठ वा चेह — ^{d}) $G_{1\,3\,4}$ मशान्, G_2 भव (for वर) $D_{4\,6-9}$ कृतो (for वृतो)

26 Before 26, V_1 B Dn D_{10} S ins भीष्म उवाच· — After 26^{ab}, B Dn D_5 ins

249* मतङ्ग दुर्लभमिद विप्रत्वं प्रार्थ्यते त्वया ।

[B_1 D_6 ब्रह्मत्व (for विप्रत्व) B_1 पाल्यते (for प्रार्थ्यते)]

— ^{c}) B_3 $D_{5\,7}$ प्रार्थ्यमानस् (for प्रार्थयानस्) — ^{d}) $D_{1-3\,5}$ दुष्प्रापम्, some MSS दुष्प्रापम् (for अप्राप्य). S विनशिष्यसि (for अकृतात्मभि). — After 26, N (V_1 missing) ins

250* विनशिष्यसि दुर्बुद्धे तदुपारम माचिरम् ।

[$D_{1-3\,5-9}$ नाशमेष्यसि (D_2 °ति), D_4 नाशयिष्यसि (for विनशि°) D_3 दुर्बुद्धेस् (for °द्धे) D_{4-9} तपपारम (for तदुपारम)]

27 ^{a}) $B_{1\,2}$ (marg) $_5$ Dn श्रेष्ठता (for श्रेष्ठ यत्) $D_{1-4\,6-9}$ भूताना (for भूतेषु) — ^{b}) Dn_1 n_2 D_8 तपोर्थं, Dn_3 तस्माय, D_{10} यत्तपो (by transp) $B_{1\,5}$ नाभि, S अति (for नाति) — ^{c}) B_2 partly damaged B_3 तदर्थ्यं, D_1 तमग्र्य, D_5 यदग्र, T_1 M तदुग्र, $T_{2\,3}$ G तदुत्त (for तदग्र्यं) B_1 प्रार्थ्यमानस्, B_5 D_7 प्रार्थमानम् (for यानस्) — ^{d}) $T_{1\,2}$ G सतत (for अचिराद्) D_{1-9} नचि(D_{1-9} मचि) रान्नाशमे(D_9 °यि)ष्यसि, T_1 M मतग न भविष्यसि

देवतासुरमर्त्येषु यत्पवित्रं परं स्मृतम् । चण्डालयोनौ जातेन न तत्प्राप्यं कथंचन ॥ २८

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

२९

भीष्म उवाच ।

एवमुक्तो मतङ्गस्तु संशितात्मा यतव्रतः ।
अतिष्ठदेकपादेन वर्षाणां शतमच्युत ॥ १
तमुवाच ततः शक्रः पुनरेव महायशाः ।
मतङ्ग परमं स्थानं प्रार्थयन्नतिदुर्लभम् ॥ २
मा कृथाः साहसं पुत्र नैष धर्मपथस्तव ।
अप्राप्यं प्रार्थयानो हि नचिराद्विनशिष्यसि ॥ ३
मतङ्ग परमं स्थानं वार्यमाणो मया सकृत् ।
चिकीर्षस्येव तपसा सर्वथा न भविष्यसि ॥ ४
तिर्यग्योनिगतः सर्वो मानुष्यं यदि गच्छति ।
स जायते पुल्कसो वा चण्डालो वा कदाचन ॥ ५
पुंश्चलः पापयोनिर्वा यः कश्चिदिह लक्ष्यते ।

---

28 T1 om 28^ab — ^a) D4 9 -विष्ये(D7 °त्रे)षु, S (T1 om.) मर्त्यानां (for मर्त्येषु) B1 देवासुरमनुष्येषु — ^b) D9 तत् (for यत्) S (T1 om) परं विश्वस्य यत्सुखं — ^c) M जायेत (for जातेन) — ^d) D4 6 9 M तत्प्राप्य न (for न तत्प्राप्यं) M1 कदाचन (for कथं°)

Colophon missing in V1 — *Parvan name* B1-4 Dn3 D1 शांति — *Sub-parvan* B1-4 Dn1 n2 D1 7 8 10 दानधर्म — *Adhy name* B Dn D1-8 7 8 10 T2 G2 4 M1 इन्द्रम(Dn2 n3 मा)तङ्गसंवाद , D9 इंद्रमतंगजसंवाद , T1 ब्राह्मणमाहात्म्ये [इं]द्रमतंगसंवाद , G1 8 मतंगोपाख्याने ब्राह्मणमाहात्म्य — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 D5 10 26 , D7 9 23 , S 3 — *Śloka no* Dn1 30 , D4 29

29

☞ This adhy is missing in V1 (cf. v l 13 27 91) For the sequence of adhyāyas in Dn3 S, cf v l 13 28 1

1 D1 om the ref — ^b) D2 8 सय(D8 स य)-तात्मा , D4 6-9 शसि° (for सशि) D7 जित , T G1 2 4 M महा , G3 धृत (for यत) — ^d) Dn1 n2 अच्युत , D2 3 अप्युत , D4-9 उद्यत (for अच्युत) S शतं वै परिवत्सरान्

2 ^a) S सहस्राक्ष (for तत शक्र) — After 2^ab, N (V1 missing) ins

251* ब्राह्मण्यं दुर्लभ तात प्रार्थयानो न लप्स्यसे ।
[D1-9 वीर (for तात) Dn1 D7 लप्स्यते (D7 °से), D5 लिप्स्यसे (for ल°)]

— G1 om 2^c-3^d — ^c) M मतंगं (for मतङ्ग) — ^d) D7 इति (for अति) B Dn D10 प्रार्थयन्विनशिष्यसि, S (G1 om) प्रार्थयान (T1 G3 4 नो) महाव्रत (T1 °त., T2 3 G3 4 °त)

3 G1 om 3 (cf v l 2) — ^a) S (G1 om) तात (for पुत्र) — ^b) G4 पथ (for पथस्) — After 3^ab, N (V1 missing) ins

252* न हि शक्य त्वया प्राप्तुं ब्राह्मण्यमिह दुर्मते ।
[D1 2 प्राप्त (for °प्तु) D7 इति (for इह)]

— ^c) S (G1 om) विमार्ग(M शेष)तो मार्गमाण — ^d) D1-9 नचिरा(D8 न किंचि)न्नाशमेष्यसि, S (G1 om) सर्वथा न भविष्यसि (cf 4^d)

4 T3 om (hapl.) 4 — ^b) B Dn2 n3 सकृन्मया (by transp) — ^c) D1-9 चिकीर्षस्येव, T1 °ह्येव (for स्येव) — ^d) D2 वा (for न) D6 भविष्यति (for सि)

5 ^a) D9 योनि (for योनि) B1 8 T1 सत्त्वो (for सर्वो) — ^b) G4 मानुष (for °ष्यं) — ^c) T G अजाविक (T3 °क, G1 कां), M अजायत (for स जायते) B1-4 D1 8 पुक्कसो, B6 पुल्कलो, S श्वपाको (T3 लो) (for पुल्कसो) D4-9 प्रजा(D5 स जा)यते पुल्कसो वा — ^d) Some MSS चाण्डालो B1-4 म

स तस्यामेव सुचिरं मतङ्ग परिवर्तते ॥ ६
ततो दशगुणे काले लभते शूद्रतामपि ।
शूद्रयोनावपि ततो बहुशः परिवर्तते ॥ ७
ततस्त्रिंशद्गुणे काले लभते वैश्यतामपि ।
वैश्यतायां चिरं कालं तत्रैव परिवर्तते ॥ ८
ततः षष्टिगुणे काले राजन्यो नाम जायते ।
राजन्यत्वे चिरं कालं तत्रैव परिवर्तते ॥ ९
ततः षष्टिगुणे काले लभते ब्रह्मबन्धुताम् ।
ब्रह्मबन्धुश्चिरं कालं तत्रैव परिवर्तते ॥ १०
ततस्तु द्विशते काले लभते काण्डपृष्ठताम् ।
काण्डपृष्ठश्चिरं कालं तत्रैव परिवर्तते ॥ ११
ततस्तु त्रिशते काले लभते द्विजतामपि ।
तां च प्राप्य चिरं कालं तत्रैव परिवर्तते ॥ १२
ततश्चतुःशते काले श्रोत्रियो नाम जायते ।
श्रोत्रियत्वे चिरं कालं तत्रैव परिवर्तते ॥ १३
तदैव क्रोधहर्षौ च कामद्वेषौ च पुत्रक ।

संशय, B5 Dn [अ]प्यसशय (for कदाचन)

6 M1 2 om 6–7 — a) Dn1 n2 D10 M3 पुल्कस, D4–9 अतरा (for पुश्चक) D1–8 अंतरायोनिजातो वा, T G M4 मल्लु(G2 °ह्र)क पुल्कसो वापि — b) T1 M4 यो वान्यो हीनयोनिज, T2 ये चान्ये हीनजातय, T3 G यो वा(G2 4 योप्य)न्यो हीनजातिषु — T1 om 6cd — c) T2 3 G M4 तस्यामधमयोनौ स (T2 य) — d) T2 3 G M4 सततं (for मतङ्ग)

7 M1 2 om 7 (cf. v 1 6) G2 om (hapl) 7–8 M3 om (hapl) 7 — a) B1 -गते, B2–5 Dn D4–10 -शते (for -गुणे) — D5 om (hapl) 7b–9a D3 om (hapl) 7c–8b — c) D1–4 7 9 10 तथा (for ततो) T G1 3 4 M4 शूद्रतायां चिरं कालं — B3 om. 7d–8a — d) T G1 3 M4 तत्रैव, G4 तथैव (for बहुशः)

8 B3 om 8a, D5 G2 om 8, D8 om 8ab (for all, cf v 1 7) D4 om (hapl) 8–10 D6 om (hapl) 8–9 T2 om (hapl) 8–11 G3 reads 8a–9b on marg — b) B3 पुन (for अपि)

9 D5 om 9a (cf v 1 7) D4 6 T2 om 9 (cf v 1 8) B5 om (hapl) 9–10 D3 om (hapl) 9–12 M1–3 om (hapl) 9–11 G3 reads 9ab on marg — a) T1 षष्ठ (for षष्टि) — Dn1 n2 om 9cd — c) D5 राजन्या तु, T1 G1 °न्यो वै, T3 G2–4 °न्ये तु (for °न्यत्वे) D1 2 7 [ऽ]पि च तथा (for चिरं कालं) D3 राजन्येपि तथा काले, D9 °न्येप्यपि च तथा — d) B1 3 D10 तथैव, D1 2 7–9 बहुशः (for तत्रैव)

10 D4 T2 om 10 (cf v 1 8) B5 D3 M1–3 om 10 (cf v 1 9) D9 om (hapl) 10–11 G1 om (hapl) 10 G3 reads 10–12 on marg (10ab twice) — a) B1–4 Dn3 D1 2 6–8 शतगुणे, T1 G2 4 त्रिंशद्गुणे (for षष्टिगुणे) — b) G4 लभते ब्राह्म वर्णतां — d) Dn1 n2 D1 6 7 M4 ततस्तु (for तत्रैव)

11 T2 om 11 (cf v 1 8) D3 M1–3 om 11 (cf v 1 9), D9 om 11 (cf v 1 10) G4 om (hapl) 11–12 G3 reads 11 on marg — a) B1 चतुःशते, D1 2 तद्द्विशते, D4 शतगुणे, D5 तु त्रिंशते; T1 त्रिंशद्गुणे, T3 G1 च द्विशते (for तु द्वि°) ❀ Cn काण्डपृष्ठतां शस्त्रजीवित्वम् । शस्त्राजीवी काण्डपृष्ठ इत्यमरः । वैश्यापति काण्डपृष्ठ सद्भिरेव निगद्यते इति यम । ❀ — After 11ab, T1 ins

253* सर्वस्त्रीषु प्रवृत्ताश्च ये च वेदबहिष्कृता ।
काण्डपृष्ठास्तु ते ज्ञेया सर्वकर्मबहिष्कृता ।

— c) D6–8 -पृष्ठे (for पृष्ठश्)

12 D8 om 12 (cf v 1 9) G4 om 12 (cf v 1 11) D1 2 M4 om (hapl) 12 T3 damaged for 12–13 G3 reads 12 on marg — a) B1 तु द्विशते; D4 6 7 तु त्रिशते, T1 त्रिंशद्गुणे, T2 G1 3 च त्रिशते, M1–3 प्रवर्तते (for तु त्रिशते) D6 om काले — b) D6 om लभते B1 4 Dn D5 जपताम्, B2 5 विप्र° (for द्विज°) D10 भवते यजतामपि — c) B1 त प्रविश्य, B2–5 Dn D5 10 त च प्राप्य, T1 G1–3 M1–3 द्विजतायां, T2 द्विजातयश् (for तां च प्राप्य)

13 D1 6 om (hapl) 13 T3 partly damaged — a) B3 तु त्रिशते, B4 षष्टिगुणे, D1 शत शते, D10 चतुःशते, T1 चतुर्गुणे (for चतुःशते) — Dn3 reads 13b twice — b) T1 श्रोत्रियो जायते द्विज — c) B1 D10 श्रोत्रियत्व, S °यश्च (for °यत्वे) S (except

अतिमानातिवादौ तमाविशन्ति द्विजाधमम् ॥ १४
तांश्चेज्जयति शत्रून्स तदा प्राप्नोति सद्गतिम् ।
अथ ते वै जयन्त्येनं तालाग्रादिव पात्यते ॥ १५
मतङ्ग संप्रधार्यैतद्यदहं त्वामचूचुदम् ।
वृणीष्व काममन्यं त्वं ब्राह्मण्यं हि सुदुर्लभम् ॥ १६

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

३०

भीष्म उवाच ।
एवमुक्तो मतङ्गस्तु भृशं शोकपरायणः ।
अतिष्ठत गयां गत्वा सोऽङ्गुष्ठेन शतं समाः ॥ १
सुदुष्करं वहन्योगं कृशो धमनिसंततः ।

T1, T3 damaged) तत (for चिरं) T3 काले

14 ^{a}) D3 तदेवं, D10 T2 3 G M2 3 तदेनं, T1 तथैव, M1 4 तदैनं (for तदैव) G2 क्रोधवर्षौ (for °हर्षौ) D2 T2 3 G1 3 4 तु (for च) B Dn तदेव (B2 °देनं, B4 देव, Dn1 दैव) शोकहर्षौ (Dn3 हर्षशोकौ) तु —^{b}) B5 D4 6–10 कामक्रोधौ, D5 °हर्षौ; T2 3 M रागद्वेषौ (for काम°) S तथैव च (for च पुत्रक) — T1 om 14^{cd} —^{c}) B1 वा, B3 3 Dn D7–10 च (for तम्) B4 5 अभिमानातिवादौ तम् (B4 वा), D6 अतिवादातिवादौ तम्, T2 विचिकित्सातिमां चात्र (s10), T3 G विचिकित्सातिवादश्च (G2 °द च); M विचिकित्सा चाभिमानश्च —^{d}) B Dn3 [अ]प्याविशेते; Dn1 n2 D10 प्रविशेते, D1 आश्रियंति, D7 9 नाविशंति (for आवि°) D7 द्विजोत्तमा, D8 9 द्विजोत्तमं (for द्विजाधमम्) T2 3 G1 3 तद्री (T2 रति) मान च विंदति, G2 4 M अतिवादश्च (G2 °मानश्च; G4 °मान्य च) विंदति

15 ^{a}) D2 जयते (for जयति) B5 च (for स) S तांश्चेच्छत्रूञ्जयत्येव (M °ष) —^{b}) B3 गच्छति (for प्राप्नोति) S प्राप्नोति परमां गतिं — T1 om 15^{cd} —^{c}) B4 वि-, D5 चेज् (for वै) M2 3 [ए]तं (for [ए]नं) D4 6 अथ चेदजयत्येनं (s10) —^{d}) D1–9 शैलाग्राद् (for ताला°) S (T1 om) ताल पक्वमिवापत- (M °ते) द्

16 ^{a}) B Dn D10 [ए]व (for [ए]तद्) —^{b}) D9 अथ (for अह) B1 corrupt, D1–9 अनूनुदं, S अचोदय (for अचूचुदम्) —^{c}) D1–9 S वै (for त्वं) —^{d}) D5 वै (for हि) S नैतच्छक्यमिति त्वया

Colophon missing in V1 — *Parvan name* B1 3 4 Dn3 D1 3 शाति — *Sub-parvan* B1–4 Dn D1 2 5 10 दानधर्म — *Adhy name* B Dn D1–5 7–10 M इन्द्रम(D8 °मा)तगसवाद , D6 इन्द्रमतगजसवाद ; G1 3 मतगोपाख्याने ब्राह्मणप्रशसायामिंद्रवचनं — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 D5 10 27, D7 9 24, S 4 — *Śloka no* Dn1 16, D4 13

30

☞ This adhy is missing in V1 (cf. v 1 13 27 91). For the sequence of adhyāyas in Dn3 S, cf v 1 13 28 1.

1 After the ref, N (V1 missing) ins

254* एवमुक्तो मतङ्गस्तु संशितात्मा यतव्रत ।
सहस्रमेकपादेन ततोऽब्दानामतिष्ठत ।
त सहस्रावरे काले शक्रो द्रष्टुमुपागमत् ।
तदेव च पुनर्वाक्यमुवाच बलवृत्रहा ।
मतङ्ग उवाच ।
इदं वर्षसहस्र वै ब्रह्मचारी समाहित । [5]
अतिष्ठमेकपादेन ब्राह्मण्य नाप्नुयां कथम् ।
शक्र उवाच ।
चण्डालयोनौ जातेन नावाप्यं वै कथंचन ।
अन्य काम वृणीष्व त्व मा वृथा तेऽस्त्वय श्रमः ।

स तस्यामेव सुचिरं मतङ्ग परिवर्तते ॥ ६
ततो दशगुणे काले लभते शूद्रतामपि ।
शूद्रयोनावपि ततो बहुशः परिवर्तते ॥ ७
ततस्त्रिंशद्गुणे काले लभते वैश्यतामपि ।
वैश्यतायां चिरं कालं तत्रैव परिवर्तते ॥ ८
ततः षष्टिगुणे काले राजन्यो नाम जायते ।
राजन्यत्वे चिरं कालं तत्रैव परिवर्तते ॥ ९
ततः षष्टिगुणे काले लभते ब्रह्मबन्धुताम् ।
ब्रह्मबन्धुश्चिरं कालं तत्रैव परिवर्तते ॥ १०
ततस्तु द्विशते काले लभते काण्डपृष्ठताम् ।
काण्डपृष्ठश्चिरं कालं तत्रैव परिवर्तते ॥ ११
ततस्तु त्रिशते काले लभते द्विजतामपि ।
तां च प्राप्य चिरं कालं तत्रैव परिवर्तते ॥ १२
ततश्चतुःशते काले श्रोत्रियो नाम जायते ।
श्रोत्रियत्वे चिरं कालं तत्रैव परिवर्तते ॥ १३
तदैव क्रोधहर्षौ च कामद्वेषौ च पुत्रक ।

संशय, B5 Dn [अ]प्यसशय (for कदाचन)

6 M1 2 om. 6–7 —[a]) Dn1 n2 D10 M3 पुल्कस, D4–9 अवरा (for पुश्चल) D1–3 अतरायोनिजातो वा, T G M4 मल्लु(G2 °द्र)क पुल्कसो वापि —[b]) T1 M4 यो वान्यो हीनयोनिज, T2 ये चान्ये हीनजातय, T3 G यो वा(G2 4 योप्य)न्यो हीनजातिषु — T1 om. 6^{cd} —[c]) T2 3 G M4 तस्यामधमयोनौ स (T3 य) —[d]) T2 3 G M4 सतत (for मतङ्ग)

7 M1 2 om 7 (cf. v l 6) G2 om (hapl) 7–8 M3 om (hapl) 7 —[a]) B1 -शते, B2–5 Dn D4–10 -शते (for -गुणे) — D5 om (hapl) 7^b–9^a D8 om (hapl) 7^c–8^b —[c]) D1–4 7 9 10 तथा (for ततो) T G1 3 4 M4 शूद्रतायां चिर काल — B3 om 7^d–8^a —[d]) T G1 3 M4 तत्रैव, G4 तथैव (for बहुश).

8 B3 om 8^a, D5 G2 om 8, D8 om 8^{ab} (for all, cf v l 7) D4 om (hapl) 8–10 D6 om (hapl) 8–9 T2 om (hapl) 8–11 G3 reads 8^a–9^b on marg —[b]) B3 पुन (for अपि)

9 D5 om 9^a (cf v l 7) D1 6 T2 om 9 (cf v l 8) B5 om (hapl) 9–10 D3 om (hapl) 9–12 M1–3 om (hapl) 9–11 G3 reads 9^{ab} on marg —[a]) T1 षष्ठ (for षष्टि) — Dn1 n2 om 9^{cd} —[c]) D5 राजन्या तु, T1 G1 °न्यो वै, T3 G2–4 °न्ये तु (for °न्यत्वे) D1 2 7 [ऽ]पि च तथा (for चिर काल) D8 राजन्येपि तथा काले, D9 °न्येप्यपि च तथा —[d]) B1 3 D10 तथैव, D1 2 7–9 बहुश (for तत्रैव)

10 D1 T2 om 10 (cf v l 8) B5 D8 M1–3 om 10 (cf v l 9) D9 om (hapl) 10–11 G1 om (hapl) 10 G3 reads 10–12 on marg (10^{ab} twice) —[a]) B1–4 Dn8 D1 2 6–8 शतगुणे, T1 G2 4 त्रिंशद्गुणे (for षष्टिगुणे) —[b]) G4 लभते ब्राह्म वर्णता —[d]) Dn1 n2 D1 6 7 M4 ततस्तु (for तत्रैव)

11 T2 om 11 (cf v l 8) D3 M1–3 om 11 (cf v l 9). D9 om 11 (cf v l 10) G4 om. (hapl) 11–12 G3 reads 11 on marg —[a]) B5 चतु शते, D1 2 तद्द्विशते, D4 शतगुणे, D5 तु त्रिंशते; T1 त्रिंशद्गुणे, T3 G1 च द्विशते (for तु द्वि°) ❀ Cn काण्डपृष्ठता शस्त्रजीवित्वम्। शस्त्राजीवी काण्डपृष्ठ इत्यमर। वेश्यापति काण्डपृष्ठ सद्भिरेव निगद्यते इति यम. । ❀ — After 11^{ab}, T1 ins

253* सर्वस्त्रीषु प्रवृत्ताश्च ये च वेदबहिष्कृता ।
काण्डपृष्ठास्तु ते ज्ञेया सर्वकर्मबहिष्कृता ।

—[c]) D6–8 -पृष्ठे (for पृष्ठश्)

12 D3 om 12 (cf v l 9) G4 om 12 (cf v l. 11) D1 2 M4 om (hapl) 12 T3 damaged for 12–13 G3 reads 12 on marg —[a]) B1 तु द्विशते, D4 5 7 तु त्रिंशते, T1 त्रिंशद्गुणे, T2 G1, 3 च त्रिशते; M1–3 प्रवर्तते (for तु त्रिशते) D6 om काले —[b]) D6 om लभते B1 4 Dn D5 जपताम्, B3 5 विप्र° (for द्विज°) D10 भवते यजतामपि —[c]) B1 त प्रविश्य, B2–5 Dn D5 10 त च प्राप्य, T1 G1–3 M1–3 द्विजतायां, T2 द्विजातयश् (for ता च प्राप्य)

13 D1 6 om (hapl) 13 T3 partly damaged —[a]) B3 तु त्रिशते, B4 षष्टिगुणे, D1 शत शते, D10 चतु शत, T1 चतुर्गुणे (for चतु शते) — Dn3 reads 13^b twice —[b]) T1 श्रोत्रियो जायते द्विज —[c]) B1 D10 श्रोत्रियत्व, S °यश्च (for °यत्वे) S (except

अतिमानातिवादौ तमाविशन्ति द्विजाधमम् ॥ १४
तांश्चेज्जयति शत्रून्स तदा प्राप्नोति सद्गतिम् ।
अथ ते वै जयन्त्येनं तालाग्रादिव पात्यते ॥ १५
मतङ्ग संप्रधार्यैतद्यदहं त्वामचूचुदम् ।
वृणीष्व काममन्यं त्वं ब्राह्मण्यं हि सुदुर्लभम् ॥ १६

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

३०

भीष्म उवाच ।
एवमुक्तो मतङ्गस्तु भृशं शोकपरायणः ।
अतिष्ठत गयां गत्वा सोऽङ्गुष्ठेन शतं समाः ॥ १
सुदुष्करं वहन्योगं कृशो धमनिसंततः ।

T1, T3 damaged) तत (for चिर) T2 काले

14 ^{a}) D8 तदेवं, D10 T2 3 G M2 3 तदेन; T1 तथैव, M1 4 सदैनं (for तदैव) G2 क्रोधवर्षौ (for °हर्षौ) D2 T2 3 G1 3 4 तु (for च) B Dn तदेव (B2 °देनं; B4 देव, Dn1 दैव) शोकहर्षौ (Dn3 हर्षशोकौ) तु — ^{b}) B5 D4 6–10 कामक्रोधौ, D5 °हर्षौ; T2 3 M रागद्वेषौ (for काम) S तथैव च (for च पुत्रक) — T1 om 14^{cd} — ^{c}) B1 वा, B2 3 Dn D7–10 च (for तम्) B4 5 अभिमानातिवादौ तम् (B4 वा), D5 अतिवादातिवादौ तम्; T2 विचिकित्साति मा चात्र (sic), T3 G विचिकित्सातिवादश्च (G2 °द च), M विचित्सा चाभिमानश्च — ^{d}) B Dn3 [अ]प्याविशेते; Dn1 n2 D10 प्रविशेते, D1 आश्रियति, D7 9 नाविशंति (for आवि°) D7 द्विजोत्तमा; D8 9 द्विजोत्तमं (for द्विजाधमम्) T2 3 G1 3 तद्वी(T2 रति)मानं च विंदति, G2 4 M अतिवादश्च (G2 °मानश्च; G4 °मान्य च) विंदति

15 ^{a}) D2 जयते (for जयति) B5 च (for स) S तांश्चेच्छत्रूञ्जयत्येव (M च) — ^{b}) B3 गच्छति (for प्राप्नोति) S प्राप्नोति परमां गतिं — T1 om 15^{cd} — ^{c}) B4 वि, D5 चेज् (for वै) M2 3 [ए]तं (for [ए]न) D3 6 अथ चेद्दजयत्येन (sic) — ^{d}) D1–9 शैलाग्राद् (for ताला) S (T1 om) ताल पक्कमिवापत (M ते)द्

16 ^{a}) B Dn D10 [ए]व (for [ए]तद्) — ^{b}) D9 मय (for अह) B1 corrupt, D7–9 अनूनुद, S अचोदय (for अचुचूदम्) — ^{c}) D1–9 S वै (for त्वं) — ^{d}) D5 वै (for हि) S नैतच्छक्यमिति त्वया

Colophon missing in V1 — *Parvan name* B1. 3 4 Dn3 D1 2 शांति — *Sub parvan* B1–4 Dn D1 2 5 10 दानधर्मं — *Adhy name* B Dn D1–5 7–10 M इंद्रम(D8 मा)तंगसंवाद, D6 इंद्रमतंगजसंवाद, G1 3 मतंगोपाख्याने ब्राह्मणप्रशंसायामिंद्रवचनं — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 D5 10 27, D7 9 24, S 4 — *Śloka no* Dn1 16, D4 13

30

☞ This adhy is missing in V1 (cf. v 1 13 27 91) For the sequence of adhyāyas in Dn3 S, cf v 1 13 28 1.

1 After the ref, N (V1 missing) ins

254* एवमुक्तो मतङ्गस्तु संशितात्मा यतव्रत ।
सहस्रमेकपादेन ततोऽब्दानामतिष्ठत ।
त सहस्रावरे काले शक्रो द्रष्टुमुपागमत् ।
तदेव च पुनर्वाक्यमुवाच बलवृत्रहा ।
मतङ्ग उवाच ।
इद वर्षसहस्र वै ब्रह्मचारी समाहित । [5]
अतिष्ठमेकपादेन ब्राह्मण्य नाप्नुयां कथम् ।
शक्र उवाच ।
चण्डालयोनौ जातेन नावाप्य वै
अन्यं काम वृणीष्व त्व मा वृथा ते

त्वगस्थिभूतो धर्मात्मा स पपातेति नः श्रुतम् ॥ २
तं पतन्तमभिद्रुत्य परिजग्राह वासवः ।
वराणामीश्वरो दाता सर्वभूतहिते रतः ॥ ३
शक्र उवाच ।
मतङ्ग ब्राह्मणत्वं ते संवृतं परिपन्थिभिः ।
पूजयन्सुखमाप्नोति दुःखमाप्नोत्यपूजयन् ॥ ४
ब्राह्मणे सर्वभूतानां योगक्षेमः समाहितः ।
ब्राह्मणेभ्योऽनुतृप्यन्ति पितरो देवतास्तथा ॥ ५
ब्राह्मणः सर्वभूतानां मतङ्ग पर उच्यते ।
ब्राह्मणः कुरुते तद्धि यथा यद्यच्च वाञ्छति ॥ ६
बह्वीस्तु संसरन्योनीर्जायमानः पुनः पुनः ।
पर्याये तात कस्मिंश्चिद्ब्राह्मण्यमिह विन्दति ॥ ७
मतङ्ग उवाच ।
किं मां तुदसि दुःखार्तं मृतं मारयसे च माम् ।

[Lines 1–2 = (var) 13 29 1 — (L 1) D4 8 9 शसितात्मा (for शशि°) — (L 2) D7 9 एक (for एक) D1–8 [ऽ]न्द्रान्स (for ऽन्द्रानाम्) B Dn D10 ततो ध्याने व्यतिष्ठन (for the post. half) — (L 3) D1–9 सहस्रपरे (for °स्रावरे) D1–9 ततो (for शक्रो) D8 9 प्रद्युम् (for द्र°) B1–4 अथागमत्, D1–3 5 9 उपागत — (L 4) D2 -सूदन (for वृत्रहा) — D1–8 om the ref D6 मतगज (for मतङ्ग) — (L 6) D1, 2 तिष्ठस्तथैकपादेन (for the prior half) D2 10 प्राप्नुयात्, D6–8 प्राप्नुया (for ना°) — D1–9 इन्द्र (for शक्र) — (L 7) Some MSS चाण्डाल D1–8 तव (for वै) — (L 8) D1–9 वर (for काम)]

— [b]) T1 2 G M1 दुख-, M1–3 सुख (for भृश) D1 6 कोप- (for शोक) M -समन्वित (for परायण) — [c]) B1–4 Dn D10 अभ्यतिष्ठद्, B6 व्यतिष्टत (for अ°)

2 [a]) D8 स (for सु-) B Dn D10 दुर्वह, some MSS -दुकर (for -दुष्कर) — [d]) D1–4 6–9 T1 नि (for स) G ततापं (for पपात)

3 [a]) D4 तपंतं तम्, D10 G2–4 त तपंतम्, T1 पतत तम् (by transp) D1 8 अभिश्रुत्य (for °द्रुत्य)

4 D1–5 7–9 T1 om the ref. S (T1 om) इन्द्र (for शक्र) — [a]) T1 ब्राह्मणं त्व (for °णत्व) T1 वै, T2 8 G1–8 M तै (for ते) — After 4[a], N (V1 missing) ins

255* विरुद्धमिह दृश्यते ।
ब्राह्मण्य दुर्लभतर

[(L 2) B1 D1 10 -तम (for -तर)]

— [b]) M1 8 4 (*inf lin* as in text) संहृत (for संवृत) — [d]) D1 7 T1 प्राप्नोति (for आ°)

5 D4 om (hapl) 5 — [a]) B Dn D7 T2 8 M ब्राह्मण (D7 °णे) (for ब्राह्मणे) — [b]) B Dn D8 T2 8 M क्षेम (for क्षेम) B1 4 समन्वित°, B2 8 5 Dn D10 -समर्पित (for समाहित) — [c]) B1 D7 न (for ऽनु-) B Dn D1 2 10 तृप्यते; D8 तप्यंते (for तृप्यन्ति) T1 ब्राह्मणा यदि तुष्यति, T2 8 G M °णा ननु तृप्यति — [d]) B6 D9 पितरौ (for °रो)

6 [b]) D1–8 6–9 परम्, M1 4 वर (for पर) — [c]) B1 यद्यद्, B2–5 Dn1 D5 10 यद्धि, Dn8 यद्वद् (for तद्धि) — [d]) D2 4 6–9 यथावद्यच्च (D7–9 °द्यस्तु) वाछति, T1 यो यों यद्यभिवाछति, T2 8 G M य्रोसौ (M यो यो) यद्यदिहेच्छति

7 [a]) G2 भुवि (for बह्वीस्) Dn3 च, G3 om (for तु) D9 om from रन् up to ऽय हि (in line 2 of 256*) B1 ससरन्, B8 सस्मरेद्, Dn1 n2 त विशन्, D2 corrupt (for ससरन्) — [c]) B1 D10 कस्मिंस्तु (for °श्चिद्) T1 अथ जन्मनि कस्मिंश्चिद् — [d]) B6 M विंदते (for °ति) T2 ब्राह्मणे तात विंदति — After 7, N (V1 missing) ins

256* तदुत्सृज्येह दुष्प्राप ब्राह्मण्यमकृतात्मभि ।
अन्य वर वृणीष्व त्व दुर्लभोऽस्य हि ते वर ।

[(L 1) B2 partly damaged B1 तम् (for तद्) D2 4 8 10 उत्सृजेह (for °ज्येह) Some MSS दुप्राप — (L 2) D10 हि (for ऽय) D4–6 च, D10 न (for हि) B4 दुर्लभोय वरो हि ते (for the post half)]

8 S om the ref — [a]) D1 मा, D1–9 त्वं, S तु (for मां) S शोचसि (for तुदसि) T1 G दुखार्तं (G त्व) (for °तं) — [b]) D1–6 [ऽ]थ किं, D7 9 कथ (for च माम्) S मृ(G2 भू)त किमनुशोचसि — [c]) B1 Dn1 n2 D6 त्वां; D4 6 10 किं (for त) D4 T2 8 नु, D7 T1 G M न, D10 त्व (for तु) D10 S शोचसि (for शोचामि) D10 यत्., T1 य, G1 तं (for यो) — [d]) B1 [अ]विबुध्यते, Dn1 n2

तं तु शोचामि यो लब्ध्वा ब्राह्मण्यं न बुभूषते ॥ ८
ब्राह्मण्यं यदि दुष्प्रापं त्रिभिर्वर्णैः शतक्रतो ।
सुदुर्लभं तदावाप्य नानुतिष्ठन्ति मानवाः ॥ ९
यः पापेभ्यः पापतमस्तेषामधम एव सः ।
ब्राह्मण्यं योऽवजानीते धनं लब्ध्वेव दुर्लभम् ॥ १०
दुष्प्रापं खलु विप्रत्वं प्राप्तं दुरनुपालनम् ।
दुरवापमवाप्यैतन्नानुतिष्ठन्ति मानवाः ॥ ११
एकारामो ह्यहं शक्र निर्द्वंद्वो निष्परिग्रहः ।
अहिंसादमदानस्थः कथं नार्हामि विप्रताम् ॥ १२
यथाकामविहारी स्यां कामरूपी विहंगमः ।
ब्रह्मक्षत्राविरोधेन पूजां च प्राप्नुयामहम् ।
यथा ममाक्षया कीर्तिर्भवेच्चापि पुरंदर ॥ १३

D2 5 8 10 बुभूषसे (for °षते) B3 ब्राह्मण्यमकृतात्मभि ; T1 °मुपलाळयेत् ; T2 3 G M °मिह (G2 °व) पातयेत्

9 D4 om (hapl.) 9ᵃ–10ᵇ — ᵃ) D2 यद्धि , T G M3 यत्तु , M1 2 4 यस्तु (for यदि) Some MSS दुःप्राप , D2 5–9 दुष्प्राप्य (for °पं) — ᵇ) S दुरासदं (for शतक्रतो) — ᶜ) Dn1 n2 सदावाप्य , D1 3 तस्व° , D2 corrupt , D5–7 9 तत्त्वम(D9 °मे)वाप्य (hypermetric), T G1. 3 4 M च तत्प्राप्य ; G2 च तु तत्प्राप्य (hypermetric) (for तदावाप्य) — ᵈ) D2 नानुतिष्ठति मानव

10 D4 om 10ᶜᵈ (cf v l 9) — ᵃ) S ये पापेभ्य पापतमास् — ᵇ) D2 एष (for एव) T2 तु (for स) T1 प्राप्नुवत्स्वधर्मां गतिं — T1 om 10ᶜ–11ᵈ — ᶜ) B Dn D10 T2 G4 न जानीते , D1 4–8 [ऽ]वजानाति , D2 3 विजानाति ; D9 न जानाति (for ऽवजानीते) — ᵈ) D1 6–9 वर (for धन) D4. 6 7 9 लब्ध्वेह , T2 3 G1 3 M लब्ध्वा सु , G2 भोग सु , G4 बध्वा सु (for लब्ध्वेव)

11 T1 om 11 (cf v l 10) — ᵃ) Some MSS दुःप्राप S (T1 om) दुष्प्रापमिति ब्राह्मण्य — ᵇ) S (T1 om) तदनु (for दुरनु) D10 G1 3 4 -पावन , M4 (sup lin) पालयन् (for °नम्) — ᶜ) B2 Dn2 D10 दुरवाप्यम् , Dn1 दुःखावापम् , G2 दुरपारम् (for °वापम्) — ᵈ) D2 [अ]त्र (for [अ]नु-) D4–9 देवता , T2 3 G M1 3 4 ब्राह्मणा (for मानवा)

12 Before 12, S ins मतङ्ग — ᵃ) S एकाराम एकरतिर् — ᵇ) Some MSS निःपरिग्रह S निर्द्वंद्वोर्हं वने मुनि — ᶜ) B Dn अहिंसादममास्थाय — ᵈ) S नैव ब्रा(M देवब्रा)ह्मणता लभे — After 12, N (V1 missing) ins

257* दैवं तु नूनमेतद्धि यदहं मातृदोषतः ।
एतामवस्थां संप्राप्तो धर्मज्ञ सन्पुरंदर ।
नूनं दैवं न शक्यं हि पौरुषेणातिवर्तितुम् ।
यदहं यत्नवानेव न लभे विप्रतां विभो ।
एवं गते तु धर्मज्ञ दातुमर्हसि मे वरम् । [5]
यदि तेऽहमनुग्राह्य किंचिद्वा सुकृतं मम ।
भीष्म उवाच ।
वृणीष्वेति तदा प्राह ततस्तं बलवृत्रहा ।
चोदितस्तु महेन्द्रेण मतङ्गः प्राब्रवीदिदम् ।

[(L 1) B1 कृतम् , B2–5 Dn D10 कथम् ; D5 रूपम् (for नूनम्) D4 हि (for वै) — (L 2) D1 2 इमाम् (for एताम्) D4 धर्मेत (for धर्मज्ञ) D10 स्व (for सन्) — (L 3) B2 D6–9 अशक्य (for न श°) D1–7. 9 तु (for हि) D10 कृत दैवतशक्य हि (for the prior half) B5 [अ]भि , Dn2 D10 नि (for [अ]ति-) — (L 4) B5 Dn1 n3 D5 10 यदर्थे (for °ह) B2–5 Dn3 एष , Dn1 n2 एव (for एव) D4 यत्नवान् (for विप्रतां) B2 D4 प्रभो (for विभो) — (L 5) D7–9 गतेषु (for गते तु) Dn1 धर्मे वा (for धर्मज्ञ) — B2 3 5 Dn D4 वैशंपायन (for भीष्म) — (L 7) D8 तत (for तदा) B5 तत्र (for ततस्) — (L 8) D1–9 नोदितश् (for चो) D1 4–9 च (for तु)]

— While S ins after 12

258* एवं वरं वृणे देव स मे सिध्यतु वासव ।

[T2 3 G M3 (inf lin) पर (for एव) T2 3 G सिध्येत (for सिध्यतु)]

13 ᵃ) D9 -कामं (for -काम) Dn1 विहारं स्यां ; G3. 4 री स्यात् (for री स्या) — ᵇ) D1 2 रूपो (for रूपी) D2 3 7 M1 2 4 विहगम (for °गमः) — ᶜ) Dn1 ब्रह्मक्षेत्राविरोधेन , D10 क्षत्रावरो° , G1. 3 4 °क्षत्रातुरो — ᵈ) D2 3 यथा (for अहम्) S लभे पू- (G2 M1–3 °भन्पू)जां मनीषिभि — ᵉ) S एवं ममा- क्षया प्रीतिर् — ᶠ) B1 भवेद्वापि , D1–3 7 भावश्चापि ; S भवत्विह (for भवेच्चापि) — After 13, N (V1 missing) ins

259* कर्तुमर्हसि तद्देव शिरसा त्वां प्रसादये ।

[D1 7–9 देवेंद्र (for तद्देव)]

इन्द्र उवाच ।

छन्दोदेव इति ख्यातः स्त्रीणां पूज्यो भविष्यसि ॥ १४

भीष्म उवाच ।

एवं तस्मै वरं दत्त्वा वासवोऽन्तरधीयत ।

प्राणांस्त्यक्त्वा मतङ्गोऽपि प्राप तत्स्थानमुत्तमम् ॥ १५

एवमेतत्परं स्थानं ब्राह्मण्यं नाम भारत ।

तच्च दुष्प्रापमिह वै महेन्द्रवचनं यथा ॥ १६

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

३१

युधिष्ठिर उवाच ।

श्रुतं मे महदाख्यानमेतत्कुरुकुलोद्वह ।

सुदुष्प्रापं ब्रवीषि त्वं ब्राह्मण्यं वदतां वर ॥ १

विश्वामित्रेण च पुरा ब्राह्मण्यं प्राप्तमित्युत ।

श्रूयते वदसे तच्च दुष्प्रापमिति सत्तम ॥ २

वीतहव्यश्च राजर्षिः श्रुतो मे विप्रतां गतः ।

---

14 B Dn शक्र (fo इन्द्र) — After the ref, S ins

260* मतङ्ग गम्यतां शीघ्रमेवमेतद्भविष्यति ।
स्त्रियश्च सर्वास्त्वा लोके यक्ष्यन्ते भूतिकर्मणि ।
एवं तवाक्षया कीर्तिर्भविष्यति तपोधन ।

[(L 2) M1 तु (for च) T2 G4 स्त्रिय सर्वास्त्वया (G4 °वां समा) लोके (for the prior half) T2 वक्ष्यंते, G4 लक्ष्यते (for य°)]

— a) D1 corrupt, D8 T G1 8 4 छंददेव, G2 देव श्चंद्र, M चंद्रदेव (for छन्दो°) — b) S स्त्रीभि (for स्त्रीणां) — After 14, N (V1 missing) ins

261* कीर्तिश्च तेऽतुला वत्स त्रिषु लोकेषु यास्यति ।

[D4-9 ते (for च) D4-6 विपुला, D7-9 त्वतुला (for तेऽतुला)]

15 B1-8 5 Dn T2 G8 om the ref — a) S (except T1) एतत् (for एव) — D2 8 5 om. (hapl) 15^{c}–16^{b} — c) S ब्रह्म (for प्राणास्) D10 तु (for ऽपि) — d) B Dn सम्प्राप्त, D10 संप्राप (for प्राप तत्)

16 D2 8 5 om 16^{ab} (cf v l 15) Dn1 om 16 — a) T2 8 G8 4 एव, G2 एन (for एतत्) D4 पर, G2 वर (for परं) — b) D3 6-9 ब्रा (D6 ब्र) ह्मणो (for ब्राह्मण्य) D1 ब्राह्मणानां हि भारत — c) D7 स (for तच्च) Some MSS दु प्रापम्, D10 दुष्प्राप्यम् (for °पम्) D4-9 इति (for इह) — d) D1-8 भवन (for -वचनं) — For 16^{cd}, S subst

262* मर्त्यानां भरतर्षभ ।
ब्राह्मण्यं नाम दुष्प्रापमिन्द्रेणोक्त महात्मना ।

Colophon missing in V1 — *Parvan name* B1 8 Dn8 D1 8 शांति — *Sub parvan* B1-2 5 Dn D1 2 10 दानधर्म — *Adhy name* B Dn D1-4, 6-10 M इंद्रम (D6 °मा) तंगसवाद, G1 8 मतंगोपाख्याने ब्राह्मणप्रशंसा — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 D5 10 28, D7 9 25, S 5 — *Śloka no* D4 24

31

☞ For the sequence of adhyāyas in Dns, cf v l 13 28 1 S reads this adhy after 4.

1 V1 missing up to 49^{ab} (cf v l 13 27 91) — a) D2 ते, D9 (before corr) इति (for मे) — B5 om 1^{c}–3^{d} — c) D10 सुदुष्प्राप्यं B2-4 Dn D2 यद्ब्रवीषि, D4-8 प्रब्रवीषि (for ब्रवीषि त्व) — d) D1 om (hapl) from वदता up to पुरा (in 2^{a})

2 V1 missing (cf v l 1) D1 om up to पुरा (in 2^{a}) (cf v l 1) — a) D2 वद मे (for वदसे) D4-9 श्रूयसे वदसि त्व च, D10 °ते वदतो मे ते — d) Some MSS दु प्रापम्

तदेव तावद्गाङ्गेय श्रोतुमिच्छाम्यहं विभो ॥ ३
स केन कर्मणा प्राप्तो ब्राह्मण्यं राजसत्तम ।
वरेण तपसा वापि तन्मे व्याख्यातुमर्हति ॥ ४

भीष्म उवाच ।

शृणु राजन्यथा राजा वीतहव्यो महायशाः ।
क्षत्रियः सन्पुनः प्राप्तो ब्राह्मण्यं लोकसत्कृतम् ॥ ५
मनोर्महात्मनस्तात प्रजाधर्मेण शासतः ।
बभूव पुत्रो धर्मात्मा शर्यातिरिति विश्रुतः ॥ ६
तस्यान्ववाये द्वौ राजन्राजानौ संबभूवतुः ।
हेहयस्तालजङ्घश्च वत्सेषु जयतां वर ॥ ७
हेहयस्य तु पुत्राणां दशसु स्त्रीषु भारत ।
शतं बभूव प्रख्यातं शूराणामनिवर्तिनाम् ॥ ८
तुल्यरूपप्रभावाणां विदुषां युद्धशालिनाम् ।
धनुर्वेदे च वेदे च सर्वत्रैव कृतश्रमाः ॥ ९
काशिष्वपि नृपो राजन्दिवोदासपितामहः ।
हर्यश्व इति विख्यातो बभूव जयतां वरः ॥ १०
स वीतहव्यदायादैरागत्य पुरुषर्षभ ।
गङ्गायमुनयोर्मध्ये संग्रामे विनिपातितः ॥ ११

---

3 V_1 missing (cf. v l 1) — [a]) B Dn D_5 नृपति (for राजर्षि) — [b]) $B_{1\ 3\ 4}$ D_{10} श्रुतो नो, D_{1-9} श्रूयते (D_5 तां) (for श्रुतो मे) — For 1–3, S subst

263* विश्वामित्रो महाराज राजा ब्राह्मणतां गत ।
कथित भवता सर्वं विस्तरेण पितामह ।
तच्च राजन्मया सर्वं श्रुत बुद्धिमता वर ।
आगमो हि परोऽस्माक त्वत्त कौरवनन्दन ।
वीतहव्यस्तु राजर्षिर्विश्रुतो वै पितामह । [5]
ब्राह्मणत्वमनुप्राप्त इति राजन्महायशा ।

[(L 1) M यथा राजा राजन् (for महाराज राजा) — (L 5) $M_{1\ 3}$ वीनहपस् (for °हव्यस्) M श्रुतो मे (for विश्रुतो) G_4 तु (for वै)]

4 V_1 missing (cf v l 1) — [a]) T_2 G M प्राप, T_3 वापि (for प्राप्तो) — [b]) $B_{3\ 4}$ $D_{5\ 7\ 9\ 10}$ T_3 $M_{1\ 3}$ -सत्तम· (for °म) — [c]) M_{2-4} च (for वा) — [d]) S तन्मे ब्रूहि पितामह

5 V_1 missing (cf. v l 1) — [a]) G_1 partly damaged $M_{2\ 3}$ हेमे (for शृणु) T_2 महाराज (for यथा राजा) — [c]) D_1 स पुरा, D_{2-4} सन्पुरा, D_7 सचनु, $T_{1\ 3}$ G स पुन (for सन्पुन·) S प्राप (for प्राप्तो) B Dn D_{10} राजर्षिर्दुर्लभ प्राप्तो — [d]) $T_{2\ 3}$ $G_{1\ 3\ 4}$ सत्कृत, G_2 सत्तम (for सत्कृतम्)

6 V_1 missing (cf v l 1) — [b]) S प्रजेशस्य प्रजापते — [d]) D_7 स्वर्यातिर्, T_2 ययातिर् (for शर्या°) D_{1-9} नाम (for इति) D_1 धार्मिक, $D_{2\ 3}$ नामत (for विश्रुत)

7 V_1 missing (cf v l 1) — [a]) S [अ]न्ववायजौ (for °ये द्वौ) — [b]) D_{4-9} राजन्यौ (for राजानौ) S राजानौ (T_1 °जन्यौ) धर्मदर्शिनौ — [c]) B Dn D_{4-10} हैहयस् — [d]) B_1 $D_{4-7\ 9}$ वशेषु, Dn_1 वत्सस्य (for वत्सेषु) D_{10} यजता (for जयतां) B_4 Dn_3 वर; D_{1-9} वरौ (for वर) S वत्सेषु नृपती ($G_{1\ 3.\ 4}$ °ति) पुरा

8 V_1 missing (cf v l 1) — [a]) Some MSS हैहयस्य B Dn D_{10} राजेंद्र (for पुत्राणा) — [c]) B Dn D_{10} पुत्राणा; D_{4-9} T_1 विख्यात (for प्र°) — [d]) S (except G_2 M_3) वीराणाम् (for शू°).

9 V_1 missing (cf v l 1) — [a]) Some MSS. प्रभावानां — [b]) B Dn D_{10} बलिना (for विदुषां) Dn_3 ऋद्धि (for युद्ध) T_1 शीलिनां — [c]) D_3 om. (hapl) वेदे च S महारथानां वेदे च — [d]) D_{1-6} सर्वथा (for सर्वत्र) $D_{1-4\ 6}$ गता (D_1 तथा; $D_{4\ 6}$ कृता)ध्वनां (for कृतश्रमा) D_{7-9} सर्वथैव कृतात्मना, S धनुर्वेदे च योगिनां

10 V_1 missing (cf. v l 1) — [a]) B_1 काशीषु, B_2 वाकिषु (sic) (for काशिषु) S काशि(G °शी)ष्वथ तदा (G_2 M_{1-3} °था) राजा — [b]) D_7 G_4 दिवोदास (for °दास) — [d]) D_5 यजतां (for जयतां) S राजराज इवापर

11 V_1 missing (cf. v l 1) — [a]) Dn_3 हव्यैर् (for -हव्य) $D_{4\ 6-9}$ वीतहव्य समादाय, S (except M_1) स वीतहव्यस्य सुतैर् — [b]) $D_{1\ 5\ 7-9}$ T_1 आगत्य (D_1 °म्य) भरतर्षभ, $D_{2\ 3}$ °त्य जयतां वर, $D_{4\ 6}$ तैरागत्य नरर्षभ (D_6 °भ), $T_{2\ 3}$ G अहत्वा पार्थिवर्षभ, M आगत्वा पार्थिवर्षभ — For 11[cd], S subst

तं तु हत्वा नरवरं हेहयास्ते महारथाः ।
प्रतिजग्मुः पुरीं रम्यां वत्सानामकुतोभयाः ॥ १२
हर्यश्वस्य तु दायादः काशिराजोऽभ्यषिच्यत ।
सुदेवो देवसंकाशः साक्षाद्धर्म इवापरः ॥ १३
स पालयन्नेव महीं धर्मात्मा काशिनन्दनः ।
तैर्वीतहव्यैरागत्य युधि सर्वैर्विनिर्जितः ॥ १४
तमप्याजौ विनिर्जित्य प्रतिजग्मुर्यथागतम् ।
सौदेविस्त्वथ काशीशो दिवोदासोऽभ्यषिच्यत ॥ १५
दिवोदासस्तु विज्ञाय वीर्यं तेषां महात्मनाम् ।
वाराणसीं महातेजा निर्ममे शक्रशासनात् ॥ १६
विप्रक्षत्रियसंबाधां वैश्यशूद्रसमाकुलाम् ।
नैकद्रव्योच्चयवतीं समृद्धविपणापणाम् ॥ १७
गङ्गाया उत्तरे कूले वप्रान्ते राजसत्तम ।
गोमत्या दक्षिणे चैव शक्रस्येवामरावतीम् ॥ १८
तत्र तं राजशार्दूलं निवसन्तं महीपतिम् ।
आगत्य हेहया भूयः पर्यधावन्त भारत ॥ १९
स निष्पत्य ददौ युद्धं तेभ्यो राजा महाबलः ।
देवासुरसमं घोरं दिवोदासो महाद्युतिः ॥ २०
स तु युद्धे महाराज दिनानां दशतीर्दश ।
हतवाहनभूयिष्ठस्ततो दैन्यमुपागमत् ॥ २१

264* युद्धे विनिर्जितो राजन्गङ्गायमुनयोरनु ।
[T1 राजा (for राजन्)]

12 V1 missing (cf v l 1) — a) S च (for तु) B6 Dn D5 M3 नरपतिं (for °वर) — b) Some MSS हैहयास् D1 महायशा (for °रथा) — d) D1 -भयात्, D8 -भयं (for भया)

13 V1 missing (cf v l 1) — a) B Dn1 n2 D10 T2 3 G M3 च (for तु) — b) B1 D5 10 काशी राजो (D10 °ज्ये) D4 5 [ऽ]भिषिच्यते (D5 °त) D6-9 काशि(D7 °श्य)राज्येभिषिच्यते, S °ज्येभिषेचित — d) D1-8 देव (for धर्म)

14 V1 missing (cf v l 1) — a) B Dn D10 स पालयामास महीं — b) D1-9 धर्मात्मा पाण्डुनंदन — c) T2 3 G स (for तैर्) D1 4 6-9 M वै(D7 ते)-तद्व्यैर् (for वीत°) D1 M4 आगम्य; G2 आहत्य (for आगत्य) — d) M युद्धे (for युधि)

15 V1 missing (cf v l 1) — a) Dn1 n2 तमथ, D9 समापि (for तमपि) T3 [आ]शु (for [आ]जौ) D4 6 विनिर्गत्य (for °र्जित्य) — b) S प्रति याता (for °जग्मुर्) B5 D4 यथागत — c) B1 3-5 Dn D10 T1 सौदेवस् (for °विस्) — d) D5 6 8 [ऽ]भ्यषिंचत, D7 T1 G4 [ऽ]भिषिच्यते

16 V1 missing (cf v l 1) — a) S सौदेवि (T1 °व-, G4 °व्य)स्त्वथ (M4 °स्तु स) विज्ञाय — b) B5 Dn1 n2 D10 यतात्मना (for महा°) — c) S उपादाय (for महातेजा) — d) D1-9 -सम्भवत् (for -शासनात्) S दिवोदासो विनिर्ममे

17 V1 missing (cf v l 1) — b) D1-9 -समु ज्ज्वलां (for समाकुलाम्) — c) Dn2 D2 नैकद्रव्यो च्छ्रयवतीं, T1 सर्वद्रव्योच्चयवतीं — d) G1 3 समृद्ध विपणाकुलां

18 V1 missing (cf v l 1) — b) D1-9 पुरीं सा (for वप्रान्ते) — c) B2 partly damaged. D1 3 गौतम्या, M1 गोमत्या (for °त्या) B Dn D10 कूले (for चैव) — d) D1-3 6-10 [अ]मरावती S रम्यां देवपुरीमिव

19 V1 missing (cf v l 1) — a) D1 2 -शार्दूल — b) S महाद्यु(T3 G1 3 °म)तिं (for महीपतिम्) — c) Some MSS आगम्य हैहया — d) D1-9 पर्य वर्तत (for °धावन्त) S प्रधावंते (M4 °त) पुन पुन

20 V1 missing (cf v l 1) — a) B Dn D4-10 M2 3 स निष्क्रम्य, T G M4 सनि(G3 स नि)पत्य (for स निष्पत्य) D2 4 युद्धे (for युद्धं) — b) S तेषां (for तेभ्यो) — c) S भीम (for घोर) — d) S महायशा (for °द्युति)

21 V1 missing (cf v l 1) — a) B2 3 Dn1 D1-8 S युद्धा (for युद्धे) G3 महाराजन्, D10 स युयोधे महाराजो — b) B5 दशभिर्, D2 3 च शतीर्, G1 3 तु शत, G2 4 दशतो, M1 दशतां (for दशतीर्) ꙮ Cn दशतीर्दश, सहस्रमित्यर्थः । षष्टिसप्ततिनवतिविंशति शब्दोऽपि दशगुणितान्दश ब्रूते । ꙮ — c) S राजा (for ततो) B3 4 उपागत (for °गमत्)

22 V1 missing (cf v l 1) — a) B2 partly damaged D1-9 ततो राजा, S स (G1 तु) राजर्षि (for ततो राजन्) — b) B (except B1) क्षीणकोषश्च

हतयोधस्ततो राजन्क्षीणकोशश्च भूमिपः ।
दिवोदासः पुरीं हित्वा पलायनपरोऽभवत् ॥ २२
स त्वाश्रममुपागम्य भरद्वाजस्य धीमतः ।
जगाम शरणं राजा कृताञ्जलिररिंदम ॥ २३
राजोवाच ।
भगवन्वैतहव्यैर्मे युद्धे वंशः प्रणाशितः ।
अहमेकः परिद्यूनो भवन्तं शरणं गतः ॥ २४
शिष्यस्नेहेन भगवन्स मां रक्षितुमर्हसि ।
निःशेषो हि कृतो वंशो मम तैः पापकर्मभिः ॥ २५
तमुवाच महाभागो भरद्वाजः प्रतापवान् ।
न भेतव्यं न भेतव्यं सौदेव व्येतु ते भयम् ॥ २६
अहमिष्टिं करोम्यद्य पुत्रार्थं ते विशां पते ।
वैतहव्यसहस्राणि यथा त्वं प्रसहिष्यसि ॥ २७
तत इष्टिं चकारर्षिस्तस्य वै पुत्रकामिकीम् ।
अथास्य तनयो जज्ञे प्रतर्दन इति श्रुतः ॥ २८
स जातमात्रो ववृधे समाः सद्यस्त्रयोदश ।
वेदं चाधिजगे कृत्स्नं धनुर्वेदं च भारत ॥ २९
योगेन च समाविष्टो भरद्वाजेन धीमता ।

D8 हतयोधश् (for क्षीणकोशश्) D1-6 8 9 काशिप, S भारत (for भूमिप) — c) B Dn T1 त्यक्त्वा (for हित्वा)

23 V1 missing (cf v l 1) — a) S च (for तु) B Dn D10 गत्वाश्रमपदं रम्यं (B1 2 4 धर्म्यं) — d) D4 6 9 अरिंदम. — For 23cd, S subst

265* प्रपद्य शरणं तस्य मूर्ध्ना च निपपात ह ।
उवाच भगवन्तं स पुत्रं मान्यं बृहस्पतेः ।

[(L 1) G8 स (for च) — (L 2) G आद्य (for मान्य)]

24 V1 missing (cf. v l 1) S om the ref — a) G1 partly damaged B1 4 Dn8 D6 8 वीत हव्यैर् — c) D5 पराभूतो (for परिद्यूनो) — d) S शरणं त्वामुपागतः — After 24, N (V1 missing) ins

266* तमुवाच भरद्वाजो ज्येष्ठः पुत्रो बृहस्पतेः ।
पुरोधाः शीलसंपन्नो दिवोदासं महीपतिम् ।
किमागमनकृत्यं ते सर्वं प्रब्रूहि मेऽनघ ।
यत्ते प्रियं तत्करिष्ये न मेऽत्रास्ति विचारणा ।

[(L 1) B1 D1-6 9 ज्येष्ठ — (L 3) B1 2 6 Dn नृप (for ऽनघ)]

25 V1 missing (cf v l 1) — a) D5 शिष्य स्नेनेह (for °स्नेहेन) — b) B1 4 तन्मा, B2 3 6 Dn D5 10 T2 3 G त्व मा (T3 G3 मा), D4 6-9 मा त्वं, M स मा (M1 मे) (for स मा) — c) D8 निहतो (for हि कृतो) B Dn D10 एकशो (B1 क शो) च कृतो वंशो — d) D2 3 मम तैर्हि दुरात्मभिः

26 V1 missing (cf v l 1) — a) D1-4, 6-9 [अ]ब्रवीत् (for [उ]वाच) D3 महादेवो, S तेजा (for °भागो) — b) D7 9 भारद्वाज — After 26ab, S (except T1) ins

267* पुरोधास्तस्य राजेन्द्र दिवोदासस्य धीमतः ।

— d) D1 2 6-9 G1 2 (before corr) 3 4 M3-4 सौदेवे (D8 G1 2 °व्ये) (for सौदेव) M व्येतु (for व्येतु)

27 V1 missing (cf. v l 1) — a) D1-2 6 इष्टं (for इष्टिं) B Dn D10 करिष्यामि (for करोम्यद्य) S अह (M1 4 य) मिष्टिं (G4 ष्टं) च ते राजन् — b) D5 पुत्रार्थे S करोमि सुतकारिकाम् — c) B3 D1-6 10 S वीतहव्य (for वैत°) — d) D1 येन (for यथा) B Dn D10 येन त्वं प्रहरिष्यसि, D5 तथा त्वं प्रसहिष्यति, T2 3 G2 यथा (T2 °था) त्वं प्रहरिष्यसे, G1 3, 4 M यथा (G1 3 4 °था) त्वं प्रसहिष्यसे

28 V1 missing (cf v l. 1) — b) D1 कामिकां; T G3 M कारिकां (for -कामिकीम्) G1 3, 4 तत्र (G4 °स्य) वै पुत्र (G4 सुत) कारिकां — d) B3 D4 7 9 श्रुति, D9 (before corr) स्मृत (for श्रुत) S दैवोदासि (G1-3 M4 स) प्रतर्दन

29 V1 missing (cf. v l 1) — b) D5 समासाद्य, D8 10 किंचकुसम् (D10 °क्कुन्स) द्यस (sic) (for समा सद्यस्) — c) B3 दैवं (for वेद) B Dn D10 [अ]धिज- (B2 Dn °पि ज) गौ, D1-9 [अ]ध्य (D5 °ध्या) गमत् (for [अ]धिजगे) M1-3 वेदांश्चाध्यगमत्कृत्स्नान् — d) G4 damaged D7 5 धनुर्वेदे T1 सर्वशः, T2 3 G1-3 M कृत्स्नशः (for भारत)

30 V1 missing (cf v l. 1) — a) T1 स, T2 3 G1-3 M तु (for च) — b) D8 भारद्वाजेन; D9 भरद्वाजस्य (for जेन) — c) B1 2 4 Dn1 n3 D2 3 6 8 तेजो लौक्यं, D1 तेजालोक्य (for तेजो लौक्यं) B1 समा-

तं तु हत्वा नरवरं हेहयास्ते महारथाः ।
प्रतिजग्मुः पुरीं रम्यां वत्सानामकुतोभयाः ॥ १२
हर्यश्वस्य तु दायादः काशिराजोऽभ्यषिच्यत ।
सुदेवो देवसंकाशः साक्षाद्धर्म इवापरः ॥ १३
स पालयन्नेव महीं धर्मात्मा काशिनन्दनः ।
तैर्वीतहव्यैरागत्य युधि सर्वैर्विनिर्जितः ॥ १४
तमप्याजौ विनिर्जित्य प्रतिजग्मुर्यथागतम् ।
सौदेविस्त्वथ काशीशो दिवोदासोऽभ्यषिच्यत ॥ १५
दिवोदासस्तु विज्ञाय वीर्यं तेषां महात्मनाम् ।
वाराणसीं महातेजा निर्ममे शक्रशासनात् ॥ १६
विप्रक्षत्रियसंबाधां वैश्यशूद्रसमाकुलाम् ।
नैकद्रव्योच्चयवतीं समृद्धविपणापणाम् ॥ १७
गङ्गाया उत्तरे कूले वप्रान्ते राजसत्तम ।
गोमत्या दक्षिणे चैव शक्रस्येवामरावतीम् ॥ १८
तत्र तं राजशार्दूलं निवसन्तं महीपतिम् ।
आगत्य हेहया भूयः पर्यधावन्त भारत ॥ १९
स निष्पत्य ददौ युद्धं तेभ्यो राजा महाबलः ।
देवासुरसमं घोरं दिवोदासो महाद्युतिः ॥ २०
स तु युद्धे महाराज दिनानां दशतीर्दश ।
हतवाहनभूयिष्ठस्ततो दैन्यमुपागमत् ॥ २१

264* युद्धे विनिर्जितो राजन्गङ्गायमुनयोरनु ।
[T1 रोजा (for राजन्)]

12 V1 missing (cf v l 1) — a) S च (for तु) B6 Dn D5 M8 नरपतिं (for °वर) — b) Some MSS हैहयास् D1 महायशा (for °रथा) — d) D1 -भयात्, D8 -भय (for भया)

13 V1 missing (cf v l 1) — a) B Dn1 n2 D10 T2 3 G M8 च (for तु) — b) B1 D5 10 काशीराजो (D10 °ज्ये) D4 5 [ऽ]भिषिच्यते (D5 °त) D6–9 काशि(D7 °श्य)राज्येभिषिच्यते, S °ज्येभिषेचित — d) D1–9 देव (for धर्म)

14 V1 missing (cf v l 1) — a) B Dn D10 स पालयामास महीं — b) D1–8 धर्मात्मा पाडुनंदन — c) T2 3 G स (for तैर्) D1 4 6–9 M वै(D7 वे)-तहव्यैर् (for वीत°) D1 M4 आगम्य, G2 आहत्य (for आगत्य) — d) M युद्धे (for युधि)

15 V1 missing (cf v l 1) — a) Dn1 n2 तमथ, D9 ममापि (for तमपि) T2 [आ]शु (for [आ]जौ) D4 6 विनिर्गत्य (for °र्जित्य) — b) S प्रतिमाता (for °जग्मुर्) B5 D4 यथागत — c) B1 3–5 Dn D10 T1 सौदेवस् (for विस्) — d) D5 6 8 [ऽ]भ्यषिंचत, D7 T1 G4 [ऽ]भिषिच्यते

16 V1 missing (cf v l 1) — a) S सौदेवि-(T1 °व-, G4 °व्य)स्त्वथ (M4 °स्तु स) विज्ञाय — b) B6 Dn1 n2 D10 यतात्मना (for महा°) — c) S उपादाय (for महातेजा) — d) D1–9 -सद्मवत् (for -शासनात्) S दिवोदासो विनिर्ममे

17 V1 missing (cf v l 1) — b) D1–9 -समुज्वला (for समाकुलाम्) — c) Dn8 D3 नैकद्रव्योच्छ्रयवतीं, T1 सर्वद्रव्योज्ज्वलवतीं — d) G1 3 समृद्धविपणाकुला

18 V1 missing (cf v l 1) — b) D1–9 पुरी सा (for वप्रान्ते) — c) B2 partly damaged. D3 5 गौतम्या, M1 गोमत्या (for °त्या) B Dn D10 कूले (for चैव) — d) D1–8 6–10 [अ]मरावती S रम्यां देवपुरीमिव

19 V1 missing (cf v l 1) — a) D1 2 -शार्दूल — b) S महाद्यु(T2 G1 3 °म)तिं (for महीपतिम्) — c) Some MSS आगम्य हैहया — d) D1–9 पर्यवर्तंत (for °धावन्त) S प्रत्यधावत (M4 °त) पुन पुन

20 V1 missing (cf v l 1) — a) B Dn D4–10 M2 8 स निष्क्रम्य, T G M1 संनि(G3 स नि)पत्य (for स निष्पत्य) D3 4 युद्धे (for युद्धं) — b) S तेषां (for तेभ्यो) — c) S भीम (for घोर) — d) S महायशा (for द्युति)

21 V1 missing (cf v l 1) — a) B2 3 Dn1 D1–8 S युद्धा (for युद्धे) G4 महाराजन् D10 स युयोधे महाराजो — b) B6 दशभिर्, D2 3 च शतीर्, G1 3 तु शत, G2 4 दशतो, M1 दशतां (for दशतीर्) ❀ Cn दशतीर्दश, सहस्रमित्यर्थ । षष्टिसप्ततिनवतिवद्दशतिशब्दोऽपि दशगुणितान्दश ब्रूते । ❀ — c) S राजा (for ततो) B3 4 उपागत (for °गमत्)

22 V1 missing (cf v l 1) — a) B2 partly damaged D1–9 ततो राजा, S स (G1 तु) राजर्षि (for ततो राजन्) — b) B (except B1) क्षीणकोपस्तु

हतयोधस्ततो राजन्क्षीणकोशश्च भूमिपः ।
दिवोदासः पुरीं हित्वा पलायनपरोऽभवत् ॥ २२
स त्वाश्रममुपागम्य भरद्वाजस्य धीमतः ।
जगाम शरणं राजा कृताञ्जलिररिंदम ॥ २३

राजोवाच ।

भगवन्वैतहव्यैर्मे युद्धे वंशः प्रणाशितः ।
अहमेकः परिद्यूनो भवन्तं शरणं गतः ॥ २४
शिष्यस्नेहेन भगवन्स मां रक्षितुमर्हसि ।
निःशेषो हि कृतो वंशो मम तैः पापकर्मभिः ॥ २५
तमुवाच महाभागो भरद्वाजः प्रतापवान् ।
न भेतव्यं न भेतव्यं सौदेव व्येतु ते भयम् ॥ २६
अहमिष्टिं करोम्यद्य पुत्रार्थं ते विशां पते ।
वैतहव्यसहस्राणि यथा त्वं प्रसहिष्यसि ॥ २७
तत इष्टिं चकारर्षिस्तस्य वै पुत्रकामिकीम् ।
अथास्य तनयो जज्ञे प्रतर्दन इति श्रुतः ॥ २८
स जातमात्रो ववृधे समाः सद्यस्त्रयोदश ।
वेदं चाधिजगे कृत्स्नं धनुर्वेदं च भारत ॥ २९
योगेन च समाविष्टो भरद्वाजेन धीमता ।

D8 हतयोधश्च (for क्षीणकोशश्च) D1-6 8 9 काशिप, S भारत (for भूमिप) — c) B Dn T1 त्यक्त्वा (for हित्वा)

23 V1 missing (cf. v l 1) — a) S च (for तु) B Dn D10 गत्वाश्रमपदं रम्यं (B1 2 4 धर्म्यं) — d) D4 8 9 अरिंदम — For 23cd, S subst

265* प्रपद्य शरणं तस्य मूर्ध्ना च निपपात ह ।
उवाच भगवन्त सं पुत्र मान्यं बृहस्पते ।

[(L 1) G3 स (for च) — (L 2) G आद्य (for मान्य)]

24 V1 missing (cf. v l 1) S om the ref — a) G1 partly damaged B1 4 Dn8 D5 8 वीतहव्यैर् — c) D5 पराभूतो (for परिद्यूनो) — d) S शरणं त्वामुपागतः — After 24, N (V1 missing) ins

266* तमुवाच भरद्वाजो ज्येष्ठ पुत्रो बृहस्पतेः ।
पुरोधा शीलसंपन्नो दिवोदासं महीपतिम् ।
किमागमनकृत्यं ते सर्वं प्रब्रूहि मेऽनघ ।
यत्ते प्रियं तत्करिष्ये न मेऽत्रास्ति विचारणा ।

[(L 1) B1 D1-6 9 ज्येष्ठ — (L 3) B1 2 5 Dn नृप (for ऽनघ)]

25 V1 missing (cf v l 1) — a) D5 शिष्यस्नेह (for °स्नेहेन) — b) B1 4 तन्मा, B2 3 5 Dn D5 10 T2 3 G स्व मा (T3 G3 मा), D4 6-9 मा स्व, M स मा (M4 मे) (for स मां) — c) D3 निहतो (for हि कृतो) B Dn D10 एकशो(B1 °क शो)प कृतो वंशो — d) D2 3 मम नैर्हि दुरात्मभि

26 V1 missing (cf v l 1) — a) D1-4 6-9 [अ]ब्रवीत् (for [उ]वाच) D3 महादेवो; S °तेजा (for °भागो) — b) D7 9 भारद्वाज — After 26ab, S (except T1) ins

267* पुरोधास्तस्य राजेन्द्र दिवोदासस्य धीमतः ।

— d) D1 2 6-9 G1 2 (before corr) 3 4 M2-4 सौदेवे (D8 G1 2 °व्ये) (for सौदेव) M व्यैतु (for व्येतु)

27 V1 missing (cf. v l 1) — a) D1-3 6 इष्टं (for इष्टिं) B Dn D10 करिष्यामि (for करोम्यद्य) S अह(M1 4 य)मिष्टिं (G4 °ष्टं) च ते राजन् — b) D5 पुत्रार्थे S करोमि सुतकारिकां — c) B3 D1-5 10 S वीतहव्य (for वैत°) — d) D1 येन (for यथा) B Dn D10 येन त्व प्रहरिष्यसि, D5 तथा त्वं प्रसहिष्यति, T2 3 G2 यथा (T3 °था) त्व प्रहरिष्यसे, G1 3 4 M यया (G1 3 4 °था) त्व प्रसहिष्यसे

28 V1 missing (cf v l 1) — b) D4 कामिकां, T G2 M कारिका (for -कामिकीम्) G1 3 4 तत्र (G4 °स्य) वै पुत्र(G4 सुत)कारिकां — d) B3 D4 7 9 श्रुति°, D9 (before corr) स्मृत (for श्रुत) S दैवोदासि° (G1-3 M4 °स) प्रतर्दन

29 V1 missing (cf. v l 1) — b) D5 समासाद्य; D8 10 किञ्चुस(D10 °च्छून्स)द्यस् (sic) (for समा सद्यस्) — c) B3 दैवं (for वेदं) B Dn D10 [अ]धिज- (B2 Dn °पि ज)गौ, D1-9 [अ]ध्य(D6 °ध्या)गमत् (for [अ]धिजगे) M1-3 वेदाश्चाध्यगमत्कृत्स्नान् — d) G4 damaged D2 5 धनुर्वेदे T1 सर्वश, T2 3 G1-3 M कृत्स्नशः (for भारत)

30 V1 missing (cf v l. 1) — a) T1 स, T2 3 G1-3 M तु (for च) — b) D8 भारद्वाजेन, D9 भरद्वाजस्य (for °जेन) — c) B1 2 4 Dn2 n3 D2 3 6 3 तेजो लोक्य, D4 तेजालोक्य (for तेजो लौक्यं) B1 समा-

तेजो लौक्यं स संगृह्य तस्मिन्देशे समाविशत् ॥ ३०
ततः स कवची धन्वी बाणी दीप्त इवानलः ।
प्रययौ स धनुर्धुन्वन्विवर्षुरिव तोयदः ॥ ३१
तं दृष्ट्वा परमं हर्षं सुदेवतनयो ययौ ।
मेने च मनसा दग्धान्वैतहव्यान्स पार्थिवः ॥ ३२
ततस्तं यौवराज्येन स्थापयित्वा प्रतर्दनम् ।
कृतकृत्यं तदात्मानं स राजा अभ्यनन्दत ॥ ३३
ततस्तु वैतहव्यानां वधाय स महीपतिः ।
पुत्रं प्रस्थापयामास प्रतर्दनमरिंदमम् ॥ ३४
सरथः स तु संतीर्य गङ्गामाशु पराक्रमी ।
प्रययौ वीतहव्यानां पुरीं परपुरंजयः ॥ ३५
वैतहव्यास्तु संश्रुत्य रथघोषं समुद्धतम् ।
निर्ययुर्नगराकारै रथैः पररथारुजैः ॥ ३६
निष्क्रम्य ते नरव्याघ्रा दंशिताश्चित्रयोधिनः ।
प्रतर्दनं समाजघ्नुः शरवर्षैरुदायुधाः ॥ ३७
अस्त्रैश्च विविधाकारै रथौघैश्च युधिष्ठिर ।
अभ्यवर्षन्त राजानं हिमवन्तमिवाम्बुदाः ॥ ३८
अस्त्रैरस्त्राणि संवार्य तेषां राजा प्रतर्दनः ।

गृह्य, D8.6 7 9 समं गृह्य, D8 स समृध्य (for स संगृह्य) T1 कृत्स्नं हि लोके यचेजस्, T2 8 G M कृत्स्नं हि तेजो यल्लोके ❀ Cn लोक्यं लोकेषु सर्वेषु विद्यमानम् । ❀ —d) D1 8 देहे (for देशे). B4 समादिशत् (for °विशत्) S तदेतद्देहमाविशत्

31 V1 missing (cf. v l 1) — After 31a, N (V1 missing) ins
268* स्तूयमान सुरर्षिभि ।
बन्दिभिर्वन्द्यमानश्च बभौ सूर्य इवोदित ।
स रथी बद्धनिस्त्रिंशो
[(L 1) D1 8-9 सुरैस्तथा (D1 8 °दा) (for सुरर्षिभि°)] —b) B Dn1 n2 D5 10 बभौ (for बाणी). Dn8 बभौ दीप्त इवाचल —c) D2 8 च, T1 स्व-, M स्व (for स) B1 2 (marg as in text) 5 Dn8 G4 धन्वी, D1-6 ब्रह्मन्, T2 8 G1 8 M धून्वन् (for धु°) —d) D1 6-9 ववर्षुर् (for वि°) B Dn खड्गी चर्मी श(B1 चर्मेश-, B4 वर्मी श)रासनी, S विवर्षि सुरिवाम्बुद

32 V1 missing (cf v l 1) —b) S सौदेवि रुद(G2 8 M2 [*inf lin*] °रुप)पश्यत — T1 G4 om (hapl) 32c-33d

33 V1 missing (cf. v l 1) T1 G4 om 33 (cf v l 32) —a) B Dn D10 [s]सौ, T2 8 G1 2 M वै (for तं) B2 (marg) 8 5 Dn D10 M1 2 4 यौवराज्ये च, D1-9 °ज्ये तु (for °ज्येन) —c) D1-9 तमात्मानं (for तदा°) —d) B2-4 स्व(B4 चा)भ्यनन्दत, D1-10 [अ]मन्यताभिमो (D3 °ताभिमु, D10 °त प्रमु), S (T1 G4 om) प्रत्यपद्यत (for अभ्यनन्दत) B1 स च राजा सनंदन

34 V1 missing (cf. v l 1) —a) T G च (for तु) — D1-8 om (hapl) 34b-35c —c) D4 स पुत्रं, D5 पुत्रं सं (for पुत्रं प्र) —d) D4 अरिंदम, D7 °दम (for °दमम्)

35 V1 missing (cf. v l 1) D1-8 om 35abc (cf v l 34) —a) S समुत्तीर्य (for तु संतीर्य) —b) D1-6 8 9 पराक्रम, D7 °म T1 गगासगासमा नदीं, T2 8 G M गगां गंगासमानधी —c) Some MSS वैतहव्यानां —d) T1 पुर (for पुरीं) D2 G1 -पुरजय

36 V1 missing (cf v l 1) —a) S त श्रुत्वा (for संश्रुत्य) —b) D5 M समुद्यतं, T2 8 G समास्थित (for समुद्धतम्) —c) S निर्ययुर्नगराच्छीघ्र —d) D1-8 7 रथै पररुजाकरै (D7 °रुजै), S रथैस्तैर्न(G1 °स्तु न-, M °स्ते न)गरोपमै

37 V1 missing (cf v l 1) —a) B2 D2 7 8 T8 G4 नरव्याघ्र —b) G4 शस्त्र (for चित्र) —c) B8 Dn2 D2 8 5 9 T1 2 G2 M2 8 समाजग्मु, T8 G1 8 M1 उपाजग्मु (T8 °घ्नु) (for समाजघ्नु) —d) B8 उदायुधं (for °युधा)

38 V1 missing (cf v l 1) —a) B Dn D5 10 शस्त्रैश् (for अस्त्रैश्) S अ(T2 8 M8 श)स्त्रैश्च विविधैर्वीरा —b) B3 Dn8 अस्त्रौघैश्, D1-9 शरौ° (for रथौ°) S शस्त्रैश्च भरतर्षभ —c) D2 अभिवर्षंत, D3 अभ्यवर्तंत (for °वर्षन्त) S प्रा(G1 प्र)वर्षन्वै(G1 °न्वी)त हव्यास्ते —d) S शीघ्र शैल(T2 वर्ष)म् (for हिमवन्तम्)

39 V1 missing (cf. v l 1) —b) T2 8 G राजन् (for राजा) —c) T2 त (for तान्) —d) D1-6 वज्राशनि, S वज्रवेग (for वज्रानल)

जघान तान्महातेजा वज्रानलसमैः शरैः ॥ ३९
कृत्तोत्तमाङ्गास्ते राजन्भल्लैः शतसहस्रशः ।
अपतन्रुधिरार्द्राङ्गा निकृत्ता इव किंशुकाः ॥ ४०
हतेषु तेषु सर्वेषु वीतहव्यः सुतेष्वथ ।
प्राद्रवन्नगर हित्वा भृगोराश्रममप्युत ॥ ४१
ययौ भृगुं च शरणं वीतहव्यो नराधिपः ।
अभयं च ददौ तस्मै राज्ञे राजन्भृगुस्तथा ।
ततो ददावासन च तस्मै शिष्यो भृगोस्तदा ॥ ४२
अथानुपदमेवाशु तत्रागच्छत्प्रतर्दनः ।
स प्राप्य चाश्रमपदं दिवोदासात्मजोऽब्रवीत् ॥ ४३
भो भोः केऽत्राश्रमे सन्ति भृगोः शिष्या महात्मनः ।
द्रष्टुमिच्छे मुनिमहं तस्याचक्षत मामिति ॥ ४४
स तं विदित्वा तु भृगुर्निश्चक्रामाश्रमात्तदा ।
पूजयामास च ततो विधिना परमेण ह ॥ ४५
उवाच चैनं राजेन्द्र किं कार्यमिति पार्थिवम् ।
स चोवाच नृपस्तस्मै यदागमनकारणम् ॥ ४६
अयं ब्रह्मन्नितो राजा वीतहव्यो विसर्ज्यताम् ।
अस्य पुत्रैर्हि मे ब्रह्मन्कृत्स्नो वंशः प्रणाशितः ।

40 V1 missing (cf v 1 1) — a) D5 हतोत्त मागास्; D8 9 क्षतो°, D10 S हृतो (for कृत्तो) — b) D4–9 भग्ना, T1 फल्लै (for भल्लै) — B1 T2 om 40cd — c) B2–4 न्यपतन् (for अ°) D1–4 6–9 न्यपतन्रुधिराक्तांगा (D4 क्तातान्), D5 अपतन्रुधिराक्राता, S (T2 om) पतिता रुधिरार्द्रास्तु (M1 °स्ते) — d) B8 निकृष्टा, D8 निकृत्य°, D7 निकृत्वा (for निकृत्ता)

41 V1 missing (cf v 1 1) — a) G4 पुतेषु (for ह) T1 चैव (for तेषु) D6–9 वीरेषु (for सर्वेषु) — b) D6 स तेषु (for सुतेषु) D10 च (for [अ]थ) B1 4 वीतहव्येषु तेष्वथ — c) D10 T8 G1 8 M4 नगरीं (for रं) — d) B1–3 D1 10 T1 अच्युत (B1 त), D2 8 एव स , D4–9 अच्युत, T8 G इत्युत; M अभ्युत (for अप्युत)

42 V1 missing (cf v 1 1) — a) D1 भृगौ (for भृगुं) S (except G4) स (for च) — b) D5 8 9 T8 G2 8 नराधिप — d) S वीतहव्याय भार्गव (T1 M वै भृगु) — B1 Dn1 n2 D1 8 6 7 om 42ef — e) B8 5 Dn8 ददन् (for ददाव्) D2 4 5 9 वै (for च) — f) B8 5 Dn8 शिष्या (for शिष्यो) B4 तस्मिञ्शिष्ये भृगुस्तदा; D1 तस्मै राज्ञे भृगुस्तदा — For 42ef, S subst

269* आसनं शिष्यमध्ये च भृगुरन्यत्समादिशत् ।
[G2 -वर्गे (for मध्ये) M1–8 अस्य (for अन्यत्)]

43 V1 missing (cf v 1 1) — a) D8 [अ]नुपादम् B1 [अ]स्य (for [आ]शु) — b) B2 सदा (for तत्र) — c) B1 D10 संप्राप्य च; D1–3 5 6 8 9 स समाप्य, D7 स संप्राप्तो (for स प्राप्य च) D4 सम प्राप्य शुभपदं, S आश्रम॰ सोथ (M1 स तु) सम्प्रा(M1–8 स प्रा)प्य — d) D4–7 9 नृप (for ऽब्रवीत्) B1 दिवादासो वचोब्रवीत्, S दैवोदासिरभाषत

44 V1 missing (cf. v 1. 1) — a) B1 2 5 Dn2 D4–6 9 10 T G M4 भो भो, D7 भो वै (for भो भो), M4 हि (for के) T1 च, T2 [ऽ]स्य (for ऽत्र) D2 8 भो भो कोत्राश्रमपदे

45 V1 missing (cf v 1 1) — a) D1–8 सर्व (for स तं) D1–7 9 10 [अ]थ, D8 स (for तु) D1–9 मुनिर् (for भृगुर्) — b) D2 8 तत (for तदा) — c) Dn8 om , D1–7 9 वै (for च) D1–9 विभो (for ततो) — d) B Dn D10 विधिना नृपसत्तमं

46 V1 missing (of v 1 1) — a) D5 राजेंद्रं (for राजेन्द्र) — b) D1 10 ब्रूहि (for इति) D4 पार्थिव (for पार्थिवम्) B Dn किं कार्यं ब्रूहि पार्थिव — c) D1–9 अथ (for स च) — d) D1–8 स्वम् (for यद्) — For 44c–46d, S subst

270* समभ्यनन्दद्भगवान्सत्कारेण स्वयं भृगु ।
उवाच चैनं भगवान्किं कार्यमिति सत्कृतम् ।
तमुवाच ततो राजा दैवोदासि प्रतर्दन ।
[(L 1) M1 अनदत्त (for अभ्यनन्दद्) M4 प्रभु (for भृगु) — T1 om line 2]

47 V1 missing (of v 1. 1) Before 47, N (V1 missing) ins राजोवाच — a) The portion from अयं up to नमस्कृ (in 13 32 305) in D8 is lost on a missing folio D2 अहं (for अयं) S एषोत्र क्षत्रियो ब्रह्मन् — b) B2 4 D1–7 9 S विसृज्यतां (for विसर्ज्य) — cd) B1 4 5 Dn तस्य (for अस्य) B Dn D10 transp ब्रह्मन् and कृत्स्नो S महान्व(T2 8 M1–8 व)श (for हि मे ब्रह्मन्)

उत्सादितश्च विषयः काशीनां रत्नसंचयः ॥ ४७
एतस्य वीर्यदृप्तस्य हतं पुत्रशतं मया ।
अस्येदानीं वधाद्ब्रह्मन्भविष्याम्यनृणः पितुः ॥ ४८
तमुवाच कृपाविष्टो भृगुर्धर्मभृतां वरः ।
नेहास्ति क्षत्रियः कश्चित्सर्वे हीमे द्विजातयः ॥ ४९
एवं तु वचनं श्रुत्वा भृगोस्तथ्यं प्रतर्दनः ।
पादावुपस्पृश्य शनैः प्रहसन्वाक्यमब्रवीत् ॥ ५०
एवमप्यस्मि भगवन्कृतकृत्यो न संशयः ।
यदेष राजा वीर्येण स्वजातिं त्याजितो मया ॥ ५१
अनुजानीहि मां ब्रह्मन्ध्यायस्व च शिवेन माम् ।
त्याजितो हि मया जातिमेष राजा भृगूद्वह ॥ ५२
ततस्तेनाभ्यनुज्ञातो ययौ राजा प्रतर्दनः ।
यथागतं महाराज मुक्त्वा विषमिवोरगः ॥ ५३
भृगोर्वचनमात्रेण स च ब्रह्मर्षितां गतः ।
वीतहव्यो महाराज ब्रह्मवादित्वमेव च ॥ ५४
तस्य गृत्समदः पुत्रो रूपेणेन्द्र इवापरः ।
शक्रस्त्वमिति यो दैत्यैर्निगृहीतः किलाभवत् ॥ ५५
ऋग्वेदे वर्तते चाग्र्या श्रुतिरत्र विशां पते ।
यत्र गृत्समदो ब्रह्मन्ब्राह्मणैः स महीयते ॥ ५६
स ब्रह्मचारी विप्रर्षिः श्रीमान्गृत्समदोऽभवत् ।

T2 3 G M [ऽ]स्माक (for वश) M1 प्रकाशित (for प्रणा°) T1 कृत्स्नोऽस्माक विनाशित (for 47^{d}) — T1 om 47^{ef} — ^{e}) D6–7 9 विषये — ^{f}) D1–8 संचित (for संचय) S (T1 om) काशीना राज्यसहित (T2 °त)

48 V1 missing (cf v l 1) D8 missing (cf v l 47) — ^{a}) D1 वीर, S बल (for वीर्य) B1 4 -दीप्तस्य, D4 तृ° (for दृ°) — ^{c}) T1 वधो (for वधाद्) B Dn D4–6 9 10 अद्य, D1 अपि, D7 अथ (for ब्रह्मन्) — ^{d}) D4 6 रिपो (for पितु)

49 V1 missing up to 49^{ab} (cf v l 1) D8 missing (cf v l 47) — ^{d}) S द्विजोत्तमा (for द्विजातय)

50 D8 missing (cf v l 47) — ^{a}) Dn D1–3 एतत् (for एव) S एवमेतद्वच श्रु(G4 °द्विजाच्छ्रु)त्वा — ^{b}) D1–7 9 तस्य (for तथ्य) — ^{c}) D4 8 पादान् (for पादाव्) T1 मुने (for शनै) — ^{d}) B Dn D10 प्रहृष्टो (for प्रहसन्) S (except M2) प्रहसन्सोऽब्रवीद्वच

51 D8 missing (cf v l 47) — ^{a}) D4 [अ]स्ति (for [अ]स्मि) — D7 9 om (hapl ?) 51^{b}–52^{a} — ^{c}) G1 damaged V1 B Dn D4–6 10 य (for यद्) D4 5 जातो (for राजा) S (G1 damaged) यदेष क्षत्रियो वीर्यात् — ^{d}) B1 T1 स्वजात्या, T2 M °त्यास्, T3 G °तेस् (for °तिं) — After 51, S ins

271* ऋषेर्हि वचनं सत्यं सर्वे स्युर्ब्राह्मणा इति ।

[M स (for स्युर्) T1 सत्य मर्वे स माह्मणा (for the post half)]

52 D8 missing (cf v l 47) D7 9 om 52^{a} (cf v l 51) D1–3 om 52^{ab} — ^{a}) M4 मा (for मां) — ^{b}) Dn8 प्रध्यायस्व (for ध्यायस्व च) — ^{c}) D5 [ऽ]सि (for हि) B1 जात्या, T1 क्षात्रं, T2 3 G M जातेर् (for जातिम्) — ^{d}) Dn2, n8 एव (for एष) S राजैष भृगुसत्तम

53 D8 missing (cf v l 47) — ^{a}) S भृगुणा सोम्य(T1 सम, G1–3 M1 सोप्य)नुज्ञातो — T1 om 53^{cd} T3 om (hapl ?) 53^{c}–54^{b} — ^{c}) D3 corrupt, D5 8 ययौ राजा (for महाराज) S (T1 3 om) यथागता (G2 M2 °त) गतिं तात — D7 reads 53^{d}–54^{c} on marg — ^{d}) D1–7 9 [उ]रग (s10) (for °ग) S (T1 3 om) दैवोदासि प्रतापवान्

54 D8 missing (of v l 47) T3 om 54^{ab} (cf v l 53) D7 reads 54^{abc} on marg — ^{b}) S (T3 om) सोपि ब्राह्मणता गत

55 D8 missing (cf v l 47) — ^{b}) D1–3 वरे णेन्द्र, T3 G वीतहव्य (for रूपेणेन्द्र) — ^{d}) D1–7 9 पुरा (for किल) D3 भवेत् (for [अ]भवत्) S गृहीत किल पूर्वजे (T3 G1 3 °कै)

56 D8 missing (cf v l 47) — ^{b}) V1 B Dn D10 श्रुतिर्यस्य महात्मन — ^{c}) B3 5 Dn3 राजन् (for ब्रह्मन्) D1–7 9 यत्रागात्समता राजा (D1–3 9 °जन्), S यत्र गार्त्स(G1 गृत्स)मद ब्रह्म (T3 °ह्मन्) — ^{d}) Dn2 D1–5 7 9 महीपति (Dn2 °ते) (for °यते) B1–3 D10 ब्राह्मणै समधीयते (D10 °त), S (G1 damaged) °णै समुदाहृत

57 D8 missing (cf v l 47) — ^{a}) T2 3 M

पुत्रो गृत्समदस्यापि सुचेता अभवद्द्विजः ॥ ५७
वर्चाः सुतेजसः पुत्रो विहव्यस्तस्य चात्मजः ।
विहव्यस्य तु पुत्रस्तु वितत्यस्तस्य चात्मजः ॥ ५८
वितत्यस्य सुतः सत्यः सन्तः सत्यस्य चात्मजः ।
श्रवास्तस्य सुतश्चर्षिः श्रवसश्चाभवत्तमः ॥ ५९
तमसश्च प्रकाशोऽभूत्तनयो द्विजसत्तमः ।
प्रकाशस्य च वागिन्द्रो बभूव जयतां वरः ॥ ६०
तस्यात्मजश्च प्रमतिर्वेदवेदाङ्गपारगः ।
घृताच्यां तस्य पुत्रस्तु रुरुर्नामोदपद्यत ॥ ६१
प्रमद्वरायां तु रुरोः पुत्रः समुदपद्यत ।
शुनको नाम विप्रर्षिर्यस्य पुत्रोऽथ शौनकः ॥ ६२
एवं विप्रत्वमगमद्वीतहव्यो नराधिपः ।
भृगोः प्रसादाद्राजेन्द्र क्षत्रियः क्षत्रियर्षभ ॥ ६३
तथैव कथितो वंशो मया गार्त्समदस्तव ।
विस्तरेण महाराज किमन्यदनुपृच्छसि ॥ ६४

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि एकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

ब्रह्मवादी स, G1 damaged, G2 3 स ब्रह्मवादी (for स ब्रह्मचारी) D1 6 7 9 T1 ब्रह्मर्षि (for विप्रर्षि) D10 ब्रह्मचारी विप्रर्षिश्च — *b*) D9 om. (hapl) from गृत्स up to पुत्रो (in 57*c*) Dn1 भवेत् (for ऽभवत्) G4 श्रीमान्गार्त्समदो भवेत् — *d*) B1 सुतेजा (for सुचेता) D1-7 9 सुचेता द्विजसत्तम, T1 3 G1 3 M4 विप्र सावेन (M4 चेत)सोभवत्, T2 G2 4 M1-3 पुत्र सावेत(G2 4 °वेन)सोभवत्

58 D8 missing (cf v l 47) G3 om (hapl ?) 58*a*–59*b* — *a*) D4 5 सुधी (for वर्चा) B2 4 5 D1 4 5 7 10 सुचेतस· (for सुतेजस) B3 वीतहव्यस्तस्य पुत्रो, T G1 2 4 सावेनसस्य पुत्रो वै (G4 श्रोभूद्), M विद्वार्यस्तस्य पुत्रोभूद् — *b*) T1 M4 वितत्यस, T2 3 G1. 2 4 वितस्य(T3 स्त)स्य, M1-3 वितन्यस् (for विहव्यस्) D1-3 [अ]भवत् (for [आ]त्मज) — D4 6 om (hapl) 58*c*–59*b* D10 T G1 3 M om (hapl) 58*cd* — *c*) D3 विहव्यस्तस्य (hypermetric) (for विहव्यस्य) D1-3 7 9 च (for the first तु) B4 वैतव्यस्तस्य पुत्रस्तु, G4 विद्वान्यस्तस्य पुत्रश्च — *d*) D1-3 वी(D3 वि)तत्य सत्यवाक्प्रभु, D7 9 वीतव्यो नाम वै द्विज

59 D8 missing (cf v l 47) D4 6 G2 om 59*ab* (cf v l 58) — *a*) D1-3 वीतत्य(D3 त)स्य, D7 9 वीतव्यस्य (for वितत्यस्य) T1 M4 [आ]त्मज (for सुत) B5 सत (for सत्य) D10 सत्यस्तत सगभवत्, T2 3 G1 3 वितस्य(T3 स्त)स्य सुत स्विश्च, G4 वीतन्यस्य सुतस्तस्य; M1-3 वितन्यस्यात्मज सत्य — *b*) D7 9 सत (for सन्त) D2 [अ]भवत्, D3 भवेत् (for [आ]त्मज) B1 सत्य सतस्य चात्मज, D10 सत्यस्य च तथात्मज, T G1 3 4 शिव(T1 सुत)स्तस्यात्मजोभवत्, M छिन्न(M4 चीन)स्तस्यात्मज स्मृत· — *c*) D4, 6 7 9 श्रवास् (for श्रवास्) D3 6 सुतस्यर्षि, D5 T1, 2 °स्यापि, T3 G M °श्चापि (for °श्चर्षि) — *d*) D4, 6 9 ततस्तस्य, D7 सुतस्तस्य (for श्रवसश्च)

60 D8 missing (cf v l 47) — *a*) B1 [अ] प्रकाशो; Dn3 प्रकामो (for °शो) — *c*) G4 damaged. Dn2 G3 3 M4 च (G3 M4 तु) वागींद्रो; D1-4 6 7 9 भवा(D4 °व)मित्रो; D5 corrupt, T1 M1-3 तु वागींद्रो (for च वा°) — *d*) V1 B2-5 Dn3 जपतां; B1 जगतां; Dn2 तपतां (for जयतां) S वागीं-(T2 3 M3 3 °गिं)द्राद्ब्रह्मवादिन

61 D8 missing (cf v l 47) T1 om 61*ab* — *a*) B2 तु; D10 स (for च) Dn3 D2-4 6 8 9 प्रमितिर् (for प्रम) T2 3 G बभूव प्रीतिर्मांस्तस्य, M बभूव प्रतिमा तस्य — *b*) S (T1 om) पुत्रो वेदविदां वर· — *c*) D10 घृताच्या (for °च्यां) V1 B1 5 Dn3 D1 2 M4 च (for तु) — *d*) V1 B1 5 Dn3 नाम्ना (for नाम) B1 4 D1 5 G2 [उ]पपद्यत (for उद°)

62 D8 missing (cf v l 47) — *a*) B1 च (for तु) — *b*) V1 B3 Dn3 D2 7 पुत्र समनु(D2 °नुप)-पद्यत; D3 पुत्र च समुपद्यत (sic) — *c*) D10 ब्रह्मर्षिर् (for विप्रर्षिर्) — *d*) M1 तस्य (for यस्य)

63 D8 missing (cf v l 47) — *a*) S एवं ब्राह्मणतां प्राप्य (T1 प, M1-3 सो) — *b*) D2 5 7 8 नराधिप, S महातपा (T1 M यशा) (for नराधिप·) — *d*) T3 G क्षत्रियात् (for °य) Dn1 D5 7 10 T1 2 क्षत्रियर्षभ

64 D8 missing (cf v l. 47) — *a*) B4 तस्यैव;

३२

युधिष्ठिर उवाच ।
के पूज्याः के नमस्कार्या मानवैर्भरतर्षभ ।
विस्तरेण तदाचक्ष्व न हि तृप्यामि कथ्यताम् ॥ १
भीष्म उवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
नारदस्य च संवादं वासुदेवस्य चोभयोः ॥ २
नारदं प्राञ्जलिं दृष्ट्वा पूजयानं द्विजर्षभान् ।
केशवः परिपप्रच्छ भगवन्कान्नमस्यसि ॥ ३
बहुमानः परः केषु भवतो यान्नमस्यसि ।
शक्यं चेच्छ्रोतुमिच्छामि ब्रूह्येतद्धर्मवित्तम ॥ ४
नारद उवाच ।
शृणु गोविन्द यानेतान्पूजयाम्यरिमर्दन ।
त्वत्तोऽन्यः कः पुमाँल्लोके श्रोतुमेतदिहार्हति ॥ ५
वरुणं वायुमादित्यं पर्जन्यं जातवेदसम् ।
स्थाणुं स्कन्दं तथा लक्ष्मीं विष्णुं ब्रह्माणमेव च ॥ ६
वाचस्पतिं चन्द्रमसमपः पृथ्वीं सरस्वतीम् ।
सततं ये नमस्यन्ति तान्नमस्याम्यहं विभो ॥ ७
तपोधनान्वेदविदो नित्यं वेदपरायणान् ।

B5 अथैवं, D4 6 7 9 तथैव, T G एष ते (for तथैव) D1-8 गदितो (for कथितो) M एष ते कथितो राजन् —[b]) T G राजन्, M वशो (for मया) B4 5 गृहस मदस्, D4 गार्हं, T1 गार्त्स्ने° (for गार्त्से°) T G1 8 यथा, G2 4 M मया (for तव) —[c]) S कुरुश्रेष्ठ (for महाराज) —[d]) D1 इत (for अनु) S किमन्य-दिह वर्त(T1 °र्त्य, M1-3 °र्स्थं)ता

Colophon missing in D8 —*Parvan name* B1 8 Dn8 D1, 8 शांति —*Sub-parvan* B1-8 5 Dn1 n2 D1-7 9 10 M दानधर्म —*Adhy name* V1 B Dn D1-4 6 7 9 10 T2 8 G M1 वीतहव्योपाख्यान —*Adhy no* (figures, words or both) V1 30, Dn2 D5 10 29, D7 26, S 9 —After this adhy, T G1 2 M read adhy 13 6

32

1 *D8 is missing up to* नमस्कु (*in* 30[b]) (*cf* v 1 13 31 47) —[a]) V1 B Dn D10 S के पूज्या वै त्रि (S सपूज्यास्त्रि)लोकेस्मिन् —[b]) V1 B Dn D1-7 9 10 मानवा (for वैर्) —[d]) D5 च (for हि) T1 तुप्यामि (for तृप्यामि) V1 B5 Dn D7 कथ्यत (for °ताम्)

2 D8 missing (cf. v 1 1) D4 6 om (hapl) 2[cd] —[d]) T1 धीमत, T2 8 G1-3 M चाविभो, G4 चापि भो (for चोभयो)

3 D8 missing (cf v 1 1) —[a]) T1, 8 G1 4 M1-3 प्राजलिर् T1 G4 भूत्वा (for दृष्ट्वा) —[b]) T1 पूजयित्वा, T2 8 G M °या च (for °यान) B1 द्विजोत्तमान्, S द्विजर्षभ (for भान्) —[d]) D10 नमस्यसे, T1 °स्यति (for °स्यसि)

4 D8 missing (cf v 1 1) —[a]) B2 Dn1 n2 D2 4-7 9 T2 8 G बहुमान (G1 8 °न)(for मान) B1 G1, 8 पर (for पर) V1 B2-5 Dn D10 तेषु (for केषु) —[b]) V1 B Dn D2 5 10 भगवन् (for भवतो) B1 यन्, D4 कान्, T8 G1 य (for यान्) —[c]) V1 B1 8-5 Dn D5-7 10 G2 अस्माभिर् (for इच्छामि) —[d]) D1-3 भगवन्, D10 S ब्रूहि तद् (for ब्रूह्येतद्) D5 धर्मसत्तम

5 D8 missing (of v 1 1) —[d]) D4 5 [अ]र्हसि (for °ति)

6 D8 missing (cf. v 1 1) —[a]) D2 स्थाणु D8 स्काध (for स्कन्दं) S महा (for तथा) —[d]) V1 B8-5 Dn1 D8 4 6 G1-8 ब्राह्मणम् (for ब्रह्मा°)

7 D8 missing (cf. v 1 1) —[a]) D2 8 चद्रसूर्यौ (for °मसम्) —[b]) D2 3 समा (for अप) S (except T1) तथैव च (for सरस्वतीम्) D1 पृथ्वीं सरस्वतीं तथा —[d]) T G प्रभो (for विभो) —After 7, D2 reads 10-11

8 D8 missing (cf. v 1 1) D2 reads 8 after 12 G3 M1 om (hapl) 8-9 —[b]) D1 देव (for वेद-) T3 -परायणा —[c]) T1 तानह (for महार्हान्).

महार्हान्वृष्णिशार्दूल सदा संपूजयाम्यहम् ॥ ८
अभुक्त्वा देवकार्याणि कुर्वते येऽविकत्थनाः ।
संतुष्टाश्च क्षमायुक्तास्तान्नमस्याम्यहं विभो ॥ ९
सम्यग्ददति ये चेष्टान्क्षान्ता दान्ता जितेन्द्रियाः ।
सस्यं धनं क्षितिं गाश्च तान्नमस्यामि यादव ॥ १०
ये ते तपसि वर्तन्ते वने मूलफलाशनाः ।
असंचयाः क्रियावन्तस्तान्नमस्यामि यादव ॥ ११
ये भृत्यभरणे सक्ताः सततं चातिथिप्रियाः ।
भुञ्जन्ते देवशेषाणि तान्नमस्यामि यादव ॥ १२
ये वेदं प्राप्य दुर्धर्षा वाग्मिनो ब्रह्मवादिनः ।
याजनाध्यापने युक्ता नित्यं तान्पूजयाम्यहम् ॥ १३
प्रसन्नहृदयाश्चैव सर्वसत्त्वेषु नित्यशः ।
आ पृष्ठतापात्स्वाध्याये युक्तास्तान्पूजयाम्यहम् ॥ १४
गुरुप्रसादे स्वाध्याये यतन्ते ये स्थिरव्रताः ।
शुश्रूषवोऽनसूयन्तस्तान्नमस्यामि यादव ॥ १५
सुव्रता मुनयो ये च ब्रह्मण्याः सत्यसंगराः ।

9 D8 missing (cf v l 1) G8 M1 om 9 (cf v l 8) — a) D4 अनुक्त्वा (for अभुक्त्वा) — b) Dn8 सर्वतो यद्; D8 कुर्वते ये, S (G8 M1 om) ये कुर्वति (for कुर्वते ये) — c) S (G8 M1 om) सतुष्ट्या (T8 M8 °ष्या)थ (for °ष्टाश्च) D1-7 9 क्षमावतस्, T2 8 G2 M2-4 समायुक्तास् (for क्षमा°) — d) D1 यादव; D5 [म]ह सदा, D10 केशव, T2 G1 [म]ह प्रभो (for [म]हं विभो) D4 ताच सम्यग्ददाति च — After 9, D8 reads 13

10 D8 missing (cf v l 1) D1 om (hapl) 10 D2 reads 10-11 after 7 — a) B2 (marg) 5 Dn यजति, B8 D1-6 G1 ददाति (for ददति) Dn8 om from चेष्टा up to दान्ता जिते (in 10b) V1 D8 M चेष्टा, B3 5 Dn1 n2 चेष्टी, D2 4 6 7 9 चे(D2 वे)ष्ट्वा, D5 दृष्ट्वा, T2 चाष्टान् (for चेष्टान्) B4 सम्यग्वदंति ये श्रेष्ठान् — b) B5 काता (for क्षान्ता) D8 om दान्ता T2 8 G क्षातान्दां(G2 दांतान्क्षां)ताञ्जितेंद्रियान् — c) Dn1 n2 D2 8 M2 सत्य (for सस्य) Dn1 n2 D2 धर्मं (for धन) S (except M2) गा (for गाश्) — D4 om 10d-11a — d) D2 8 [म]हं विभो; T1 M केशव (for यादव)

11 For the sequence in D2, cf v l 10 D8 missing (cf v l 1) D4 om 11 (cf v l 10) D6 7 9 10 om (hapl) 11 T2 8 G transp 11 and 12 — a) V1 B3 5 Dn1 n2 D5 T G वै (for ते) — b) T1 वापो (for वने) T2 8 G1 -फलाशिन — c) D1 8 T8 असशया, T1 निसंचया, G1 8 अस जया (for °चया) — d) T1 केशव, T2 8 G [म]ह विभो (for यादव)

12 D8 missing (cf v l. 1) T2 8 G transp 11 and 12 — a) B5 Dn D10 शक्ता, T1 युक्ता, T2 M4 भक्ता (for सक्ता) B1 8 ये भृत्यभरणास(B8 °श)क्ता — b) G2 सनिधिं, G4 संतत (for सतत) V1 B Dn D4 6 7 9 10 T1 2 G [अ]तिथिव्रता, T8 °थी रता (for °थिप्रिया) — c) D3 शेषाश्च (for °णि) — d) B1 नमस्यंति (for °स्यामि) — After 12, D3 reads 8

13 D8 missing (cf. v l 1) D3 reads 13 after 9 V1 B2-5 Dn1 n8 repeat 13ab after 18ab, and Dn8 after the second occurrence of the same — a) G2 यो (for ये) V1 (first time) D5 देव (for वेदं) T2 8 G1 2 दुर्धर्ष (for °र्षा) — b) D5 corrupt, T1 वाग्मानो, T2 8 G युवानो (for वाग्मिनो) V1 B2 5 Dn (all first time) D10 -चारिण (for वादिन) — c) B4 D1 8 10 याजनाध्ययने युक्ता, Dn1 D4-7 9 °ध्यापनास- (Dn1 °यु)क्ता, S (except T1) °ध्यापनैर्युक्ता

14 D8 missing (cf v l 1) D1-8 7 9 om. (hapl.) 14 — a) S ये च (for चैव) — S om (hapl) 14b-16a — c) B1 D4-6 -तापा, Dn1 D10 तापान् (for -तापात्) D4 6 स्वाध्याय — d) V1 B8 Dn8 D5 युक्तांस्

15 D8 missing (cf v l. 1) S om 15 (cf v l 14) — a) D1-7 9 -प्रसादात् — b) V1 यजतो; Dn1 D2 5 6 यततो, Dn2 D4 यततो, Dn8 corrupt (for यतन्ते) D1 2 4 9 यतव्रता, D5 दृत°, D6 *त, D7 जित° (for स्थिर°) — c) D10 शुश्रूषतो (for षवो) D1 8 नमस्यं(D1 °स्य)तस् (for ऽनसूयन्तस्) — d) B8 माधव (for यादव)

16 D8 missing (cf v l 1) S om 16a (cf. v l 14) — a) D10 निसुखा निर्धना ये च (cf 17c) — b) Dn1 n2 ब्राह्मणा, D2 5 ब्राह्मण्या (for ब्र°). D1-7 9 वादिन (for संगरा) — c) D10 दातारो,

बोढारो हव्यकव्यानां तान्नमस्यामि यादव ॥ १६
भैक्ष्यचर्यासु निरताः कृशा गुरुकुलाश्रयाः ।
निःसुखा निर्धना ये च तान्नमस्यामि यादव ॥ १७
निर्ममा निष्प्रतिद्वंद्वा निर्ह्रीका निष्प्रयोजनाः ।
अहिंसानिरता ये च ये च सत्यव्रता नराः ।
दान्ताः शमपराश्चैव तान्नमस्यामि केशव ॥ १८
देवतातिथिपूजायां प्रसक्ता गृहमेधिनः ।
कपोतवृत्तयो नित्यं तान्नमस्यामि यादव ॥ १९
येषां त्रिवर्गः कृत्येषु वर्तते नोपहीयते ।
शिष्टाचारप्रवृत्ताश्च तान्नमस्याम्यहं सदा ॥ २०
ब्राह्मणास्त्रिषु लोकेषु ये त्रिवर्गमनुष्ठिताः ।
अलोलुपाः पुण्यशीलास्तान्नमस्यामि केशव ॥ २१
अब्भक्षा वायुभक्षाश्च सुधाभक्षाश्च ये सदा ।
व्रतैश्च विविधैर्युक्तास्तान्नमस्यामि माधव ॥ २२
अयोनीनग्नियोनींश्च ब्रह्मयोनींस्तथैव च ।
सर्वभूतात्मयोनींश्च तान्नमस्याम्यहं द्विजान् ॥ २३

T1 होतारो (for बोढारो) — d) D2 9 माधव, T1 केशव (for यादव)

17 D8 missing (cf v l 1) D1 8 7 9 om 17a–18b D4 6 om (hapl) 17–18 Dn2 repeats 17a–18b followed by the repetition of 13ab, after 29b — a) V1 B (except B4) D5 10 M8 भैक्ष M नियताः (for निरता) T2 3 G भैक्षमेव सदाश्नति — b) T2, 3 G सदा गुरुकुलालया — c) Dn2 (second time) नि-स्वार्था, T1 निस*, G8 निसुख (for °खा) B4 निश्चला (for निर्धना) B2 Dn1 D2 5 तु (for च) D10 सुव्रता मुनयो ये च (cf 16a)

18 For the sequence and the repetition in Dn2 cf v l 17 D8 missing (cf v l 1) D1 8 7 9 om 18ab, D4 6 om 18 (for all, cf v l 17) D2 om 18ab — b) V1 निश्रिका, D5 निर्विका (sic), T1 निर्निद्रा, T2 3 G1 3 4 निष्ठिता, M1–8 योगिनो (for निर्ह्रीका) V1 निष्प्रयोजका, G1 °भोजना (for योजना) — V1 B2–5 Dn1 n3 repeat 13ab after 18ab, Dn2 after the second occurrence of the same — D10 S om 18cd — d) D2 7 om (hapl) ये च B4 रता, D1 7 9 सदा (for नरा) — e) D1–3 अलुब्धा आस्तिका मैत्रास् — f) B5 Dn1 D5 T1 यादव, D1–3 7 9 माधव, T2 3 G M [अ]ह सदा (for केशव)

19 D8 missing (cf v l 1) — b) V1 B2 5 Dn युक्ता ये, B1 प्रयुक्ता (for प्रसक्ता) — d) D1–7 9 ये (for तान्) B8 केशव, D1 तेनघ, D2 8 माधव, D1–7 9 तानह, S [अ]ह सदा (for यादव) — After 19, T2 3 G ins

272* अवन्ध्यकाला येऽलुब्धास्त्रिवर्गे साधनेषु वा ।
विशिष्टाचारयुक्ताश्च नारायण नमामि तान् ।

20 D8 missing (cf v l 1) D8 T2 3 G M1 om (hapl) 20–21 — a) Dn8 D6 त्रिवर्ग- (for त्रिवर्ग) T1 कृत्ये तु (for कृत्येषु) — After 20a, D6 reads 21b for the first time, repeating it in its proper place — D4 6 om (hapl) 20b–21a — b) T1 M8 4 वर्धते (for वर्तते) D1 न तु हीयते, D7 9 नोत (D9 नो तु) हीयते, T1 M2 8 नापही° (for नोपही°) — After 20b, D6 wrongly reads 22d — c) Dn8 प्रवृत्तांश् D7 9 तु (for च) D1 2 यथाकालप्रयोगेण — d) B1 [अ]ह तदा, D2 माधव, D5 यादव (for [अ]हं सदा)

21 D8 missing (cf v l 1) D8 T2 3 G M1 om 21, D4, 6 om 21a (for all, cf v l 20). — a) D2 वर्गेषु, D7 9 वर्णेषु, M2–4 कालेषु (for लोकेषु) V1 B Dn D5 10 ब्राह्मणा श्रुतसंपन्ना — D6 reads 21b for the first time after 20a — b) Dn8 अनुव्रता, T1 M2–4 समाश्रिता (for अनुष्ठिता) D3 5 (first time) 7 9 त्रि (D9 ये त्रि [hypermetric]) वर्गमनुतिष्ठते — c) D10 ब्रह्म (for पुण्य) — d) D2 T1 M2–4 [अ]ह सदा (for केशव)

22 D8 missing (cf v l 1) D9 T1 om. (hapl.) 22 S (T1 om) transp. 22ab and 22cd — b) Dn1 M स्वधा-, D2 G4 साधु, D1 6 7 सुख, D10 पर्व (for सुधा) D2 8 -भक्ष्याश्, T3 G भक्ताश् (for -भक्षाश्) — c) M1 युक्तास् — d) D1 यादव, D1 6 7 केशव, S (T1 om) [अ]ह सदा (for माधव)

23 D8 missing (cf v l 1) — a) D1 2 सुयो नीन्, T2 3 G1 3 4 M अब्यो° (for अयो) D2 अग्नियोनींदुयोनींश्च — b) Dn1 ब्रह्मयोनिं — c) Dn1 D1 G2 -योनीश् — d) Dn1 n2 S सदा (for द्विजान्).

24 D8 missing (cf v l 1) D4 6 om 24 — b) D1 2 7 9 गतान् (for करान्) M1 om from नृपीन् up to दास्यन्ति ते (in 25d) D2 मुनीन (for कृषीन) — c) V1 B1 2 (marg) 4 Dn D2 6 कुरु (B1 2

नित्यमेतान्नमस्यामि कृष्ण लोककरानृषीन् ।
लोकज्येष्ठाञ्ज्ञाननिष्ठांस्तमोघ्नाँल्लोकभास्करान् ॥ २४
तस्मात्त्वमपि वार्ष्णेय द्विजान्पूजय नित्यदा ।
पूजिताः पूजनार्हा हि सुखं दास्यन्ति तेऽनघ ॥ २५
अस्मिँल्लोके सदा ह्येते परत्र च सुखप्रदाः ।
त एते मान्यमाना वै प्रदास्यन्ति सुखं तव ॥ २६
ये सर्वातिथयो नित्यं गोषु च ब्राह्मणेषु च ।
नित्यं सत्ये च निरता दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ २७
नित्यं शमपरा ये च तथा ये चानसूयकाः ।
नित्यं स्वाध्यायिनो ये च दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ २८
सर्वान्देवान्नमस्यन्ति ये चैकं देवमाश्रिताः ।
श्रद्दधानाश्च दान्ताश्च दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ २९
तथैव विप्रप्रवरान्नमस्कृत्य यतव्रतान् ।
भवन्ति ये दानरता दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ ३०
अग्नीनाधाय विधिवत्प्रयता धारयन्ति ये ।
प्राप्ताः सोमाहुतिं चैव दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ ३१
मातापित्रोर्गुरुषु च सम्यग्वर्तन्ति ये सदा ।
यथा त्वं वृष्णिशार्दूलेत्युक्त्वैवं विरराम सः ॥ ३२

[marg] ⁴ ज्ञान)ज्येष्ठांस्, B5 om , D3 ध्याननित्यास्, D10 जातिनिष्ठास् (for ज्ञान) — ᵈ) T2 8 G1 3 4 तस्मात्ताल्लँ (for तमोघ्नाल्लँ) T2 8 भास्वरान् (for भास्क)

25 D3 missing (cf v l 1) M1 om. up to दास्यन्ति ते (in 25ᵈ) (of v l 24) — ᵇ) D6 corrupt D1–3 पूज्यान् (for द्विजान्) D2 नित्यश (for नित्यदा) D1 5 7 9 पूज्यान्पूजय सर्वदा — T1 om 25ᶜᵈ — ᶜ) V1 पूजनार्चादि, T2 8 G1 3 4 र्हाभि (for °र्हा हि) — ᵈ) D4–7 9 धास्यति (for दा°)

26 D8 missing (cf v l 1) — ᵇ) D2 अमुत्र (for परत्र) — ᶜ) V1 B Dn चरंते (V1 ति, B4 तो), D4 एते ते (by transp) B8 Dn8 D10 मन्यमाना, S वध्यमाना (for मान्य°) D5 हि (for वै) — ᵈ) D1 4–7 9 दास्यंति सुसुखं सर्वं

27 D8 missing (cf. v l 1) — ᵃ) D1–3 ये सर्वातिथिभक्ताश्च — T1 om (hapl.) 27ᶜᵈ — ᶜ) D5 -सत्वे च, T2 8 G M1–3 जप्ये(G2 पे)षु, M4 शिष्येषु (for सत्ये च) V1 B Dn D2 6 10 [अ]भि (for -नि) — ᵈ) T2 8 G [अ]पि (for [अ]ति-)

28 D8 missing (cf v l 1) T2 8 G om (hapl) 28–29 — ᵃ) B1 सोम (for शम) — ᵇ) D4–6 [अ]नुसूयका — ᶜ) Dn D1 2 6 T1 नित्य (for नित्य)

29 D8 missing (cf v l 1) T2 8 G om 29 (cf v l 28) D4 6 om (hapl) 29 — ᵃ) D5 सर्वे (for सर्वान्) T1 एतान् (for देवान्) ❀ Cn सर्वानिति । स्वाध्याये सर्वे यज्ञा अन्तर्भवन्तीत्यर्थ । ❀ — ᵇ) M न (for च) V1 B1 5 Dn D5 10 M2 Cn वेदम् (for देवम्) D1 3 7 9 आस्थिता (for आश्रिता) T1 ये च मे देहमाश्रिता — After 29ᵃᵇ, Dn2 repeats 17ᵃ–18ᵇ followed by the repetition of 13ᵃᵇ — ᵉ) D9 शाताश्च (for दान्ताश्च) Dn2 श्रद्दधानश्च दातश्च — After 29, D1 3 4 5 7 read lines 3–4 of 273*

30 D8 missing up to नमस्कृ (in 30ᵇ) (of v l 1) D3 7 10 om (hapl) 30 — ᵃ) B1 अथ (for तथा) M नित्य (for विप्र) — ᵇ) V1 B1 3–5 Dn D1 2 4–6 8 9 T1 M4 यतव्रता (for °व्रतान्) — ᶜ) T2 8 G वै (for ये) S परा (for रता) — ᵈ) T G1 8 4 ये (for ते) — After 30, N (D3 om) ins

273* तपस्विनश्च ये नित्य कौमारब्रह्मचारिण ।
तपसा भावितात्मानो दुर्गाण्यतितरन्ति ते ।
देवतातिथिभृत्यानां पितॄणां चार्चने रता ।
शिष्टान्नभोजिनो ये च दुर्गाण्यतितरन्ति ते ।

[(L 1) D7 व्रत (for -ब्रह्म) — (L 2) D7 [अ]पि (for [अ]ति) — Dn2 D8 9 om (hapl) lines 3–4, D1 3 4 5 7 read the same after 29 — (L 3) D1 -र्दाताना (for भृत्याना) D10 ये (for च) — (L 4) D1 5–7 शेषान्न (for शिष्टान्न) D5 6 नित्य (for ये च)′]

31 Dn2 om (hapl) 31 D4 T2 8 G om 31ᵃᵇ Dn3 reads 31 on marg — ᵃ) V1 B Dn1 n3 D5 अग्निम् (for अग्नीन्) D5–9 विविधान् (for विधिवत्) — ᵇ) V1 B Dn1 n2 D2 7 T1 प्रणता (for प्रयता) — ᶜ) D4 9 सोमाह्वानं, T2 8 G हुतीश्च (for हुतिं) D1 5 8 9 चापि, D6 वापि (for चैव) T1 अग्निहोत्रपरा नित्य

32 ᵃ) M1–3 गुरूणां (for गुरुषु) — ᵇ) G4 समं (for सम्यग्) D1–8 वर्तयते (for वर्तन्ति ये) — ᶜ) D1 यथार्थं (for यथा त्व) D1 8 राज (for वृष्णि-) D8 damaged for शार्दूल — ᵈ) V1 B2 5 Dn3 उक्त्वा;

तस्मात्त्वमपि कौन्तेय पितृदेवद्विजातिथीन् । सम्यक्पूजय येन त्वं गतिमिष्टामवाप्स्यसि ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि द्वात्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

३३

युधिष्ठिर उवाच ।
किं राज्ञः सर्वकृत्यानां गरीयः स्यात्पितामह ।
किं कुर्वन्कर्म नृपतिरुभौ लोकौ समश्नुते ॥ १
भीष्म उवाच ।
एतद्राज्ञः कृत्यतममभिषिक्तस्य भारत ।
ब्राह्मणानामनुष्ठानमत्यन्तं सुखमिच्छता ।
श्रोत्रियान्ब्राह्मणान्वृद्धान्नित्यमेवाभिपूजयेत् ॥ २
पौरजानपदांश्चापि ब्राह्मणांश्च बहुश्रुतान् ।
सान्त्वेन भोगदानेन नमस्कारैस्तथार्चयेत् ॥ ३
एतत्कृत्यतमं राज्ञो नित्यमेवेति लक्षयेत् ।
यथात्मानं यथा पुत्रांस्तथैतान्परिपालयेत् ॥ ४
ये चाप्येषां पूज्यतमास्तान्दृढं प्रतिपूजयेत् ।

D8 उक्ते (for [इ]त्युक्त्वा) Dn2 [ए]न, D1 8 [ए]व, D4 6 7 9 T2 3 G1-3 [ए]व, D8 च (for [ए]व) D2-9 G3 ह (for स)

33 Before 33, B1 D10 ins भीष्म उवाच — c) D1-8 10 तेन त्वं, T1 M1 नित्यं त्वं, T2 3 G1 2 4 नित्यं हि, G3 नित्यं वै (for येन त्वं) Dn1 n2 D5 सम्यक्पूजयसे नित्यं, D4 6-9 °क्पूजयिता नित्यं, M1-3 क्सपूजयन्नित्यं — d) D7-9 गमिष्यसि (for अवाप्स्यसि)

Colophon — *Parvan name* B1 Dn3 D1 3 शांति — *Sub parvan* V1 B1-3 D (except D8) M दानधर्म — *Adhy name* V1 नारदसंवाद, B D M2-4 कृष्णनारदसंवाद, T2 G1 3 वासुदेवनारदसंवादे पूज्यपुरुषलक्षण — *Adhy no* (figures, words or both) V1 31, D5 10 30, D7 9 27, T1 M 61, T2 3 68, G1 63, G2 4 60, G3 62 — After this adhy, V1 B Dn D5 8 10 ins a passage given in App I (No 8)

33

1 a) B4 राज्ञा B5 भूताना (for -कृत्याना) — b) T1 गरीयाश्च (for °य स्यात्) — c) V1 B Dn D5 10 T1 G2 transp किं and कुर्वन् — d) G2 लोके (for लोकौ) D1 4-9 समाप्नुयात्, D2 3 समश्नुयात् (for °श्नुते)

2 a) D1 6-9 राज्ये (for राज्ञ) D1 6 कृततमम् (for कृत्य°) — T1 om 2cd — d) D1 अत ते, D2 3 अनत (for अत्यन्तं) V1 B1 5 D2 7 इच्छतां; D4-6 8 9 M °त (for °ता) — For 2cd, T2 3 G subst

274* ब्राह्मणानां रक्षणं च पूजा च सुखमिच्छत ।
[G2 इच्छता]

— After 2cd, N ins

275* कर्तव्यं पार्थिवेनेह तद्विद्धि भरतर्षभ ।

[Dn1 n2 पार्थिवेंद्रेण (for °वेनेह) D1-3 कर्तव्यमानुपूर्व्येण, D4-9 पार्थिवेनेह कर्तव्यं (for the prior half). V1 तत्तत्त्व, B1-3 5 तत्तद्धि, Dn1 n2 तथैव (for तद्विद्धि)]
— e) D1. 3-9 स्नातकान् (for ब्राह्मणान्) — f) D10 [अ]नु (for [अ]भि-)

3 T2 om (hapl) 3a-5b — a) D1-9 [ए]व (for [अ]पि) — c) B1 ज्ञातेन (for सान्त्वेन) — d) S (T2 om) सदा (for तथा) D1-7 9 [इ]ज्यया (for [अ]र्चयेत्)

4 T2 om 4 (cf v l 3) — b) V1 B Dn [उ]प, D1-9 [अ]भि (for [इ]ति) D2 3 लक्षितं, M1 रक्षयेत् (for लक्षयेत्) D1 नित्यमेवातिलक्षण — c) D1 6 T1 तथा (for the second यथा) — d) G2-4 [ए]व (for [ए]तान्) V1 B Dn D1-9 प्रति (for परि)

5 T2 om 5ab (cf v l 3) — a) B1 वा तेषां, D2 वाप्येषा (for चा°) — b) T1 3 G M1 तादृशान् (for तान्दृढं) D1-6 परि (for प्रति) M1-3 तेषां सरक्षकाश्च ये — c) D6 7 9 सादेषु (for शान्तेषु)

तेषु शान्तेषु तद्राष्ट्रं सर्वमेव विराजते ॥ ५
ते पूज्यास्ते नमस्कार्यास्ते रक्ष्याः पितरो यथा ।
तेष्वेव यात्रा लोकस्य भूतानामिव वासवे ॥ ६
अभिचारैरुपायैश्च दहेयुरपि तेजसा ।
निःशेषं कुपिताः कुर्युरुग्राः सत्यपराक्रमाः ॥ ७
नान्तमेषां प्रपश्यामि न दिशश्चाप्यपावृताः ।
कुपिताः समुदीक्षन्ते दावेष्वग्निशिखा इव ॥ ८
विद्यन्तेषां साहसिका गुणास्तेषामतीव हि ।
कूपा इव तृणच्छन्ना विशुद्धा द्यौरिवापरे ॥ ९
प्रसह्यकारिणः केचित्कार्पाससमृदवोऽपरे ।
सन्ति चैषामतिशठास्तथान्येऽतितपस्विनः ॥ १०
कृषिगोरक्ष्यमप्यन्ये भैक्षमन्येऽप्यनुष्ठिताः ।
चोराश्चान्येऽनृताश्चान्ये तथान्ये नटनर्तकाः ॥ ११
सर्वकर्मसु दृश्यन्ते प्रशान्तेष्वितरेषु च ।
विविधाचारयुक्ताश्च ब्राह्मणा भरतर्षभ ॥ १२
नानाकर्मसु युक्तानां बहुकर्मोपजीविनाम् ।
धर्मज्ञानां सतां तेषां नित्यमेवानुकीर्तयेत् ॥ १३
पितॄणां देवतानां च मनुष्योरगरक्षसाम् ।
पुरोहिता महाभागा ब्राह्मणा वै नराधिप ॥ १४
नैते देवैर्न पितृभिर्न गन्धर्वैर्न राक्षसैः ।

V1 राज्यं (for राष्ट्रं)

6 ^{a}) T1 पूज्यास्ते च (for ते पूज्यास्ते) — ^{b}) V1 B D10 मान्यास्ते, D8 ते मान्या, S सतत (for ते रक्ष्या) — ^{c}) V1 B Dn D10 लोकानां (for लोकस्य)

7 ^{b}) D10 अति (for अपि) Dn2 चेतसा (for तेजसा) S द(G2 भ)स्येयुर्बलतेजसी — ^{c}) D4-9 तपसा; T1 कुलत (for कुपिता) — ^{d}) D4 6 8 9 द्रुत, D7 द्रुत (for सत्य)

8 T2 repeats 8^{ab} after 15 — ^{a}) B4 तेषां (for एषां) — ^{b}) T1 [अ]नावृता, T2 (second time) [उ]-पाश्रिता (for [अ]पावृता) — ^{c}) B3 समुदीक्षति, B4 D1 °दीक्ष्यते, S (T2 both times) दीर्यते (for °दी-क्षन्ते) — ^{d}) D1-9 ब्राह्मणाग्नि, M दवेष्वग्नि (for दावे°)

9 ^{a}) V1 B2 विद्यति; B1 विदंति, B3 Dn D2 विप्स्यति, B4 विशति; D1 8 विभूति (sic), D4 5 8 9 विभेति; D10 विंदति (for विद्यन्ते) T2 8 G [s]ह्, M [s]ल (for [ए]षां) T1 वीर्यं तेजश्च ह सिता — ^{b}) B1 S (except G2) ह्येषाम्, D1-9 येषाम् (for तेषाम्) D3 च, D9 ह (for हि) — ^{c}) D1-7 9 तृणैश्छन्ना (for तृणच्छन्ना) — ^{d}) D6 विच्छिन्ना (for विशुद्धा) D1-8 [अ]बरे (for [अ]परे) S निगूढा द्यौरिवाबुदै (G3 4 °वरे)

10 ^{a}) B5 कारिका (for °ण) — ^{b}) D1 8 कर्पास, D1-9 कर्कशा, T2 3 G कार्पण्य (for कार्पास) — After 10^{ab}, T2 3 G ins

276* मान्यास्तेषां साधवो ये न निन्द्याश्चाप्यसाधवः ।

— ^{c}) D6 तेषाम्, T1 शेषा हि (for चैषाम्) D8 -शिवास् (for शठास्) — ^{d}) V1 B1-3, 5 Dn D10 [ए]-वान्ये, D1-9 [अ]न्येपि, T1 [अ]न्ये च; T2 3 G M चान्ये (for [अ]न्येऽति) B4 तथैवान्ये विवेकिन

11 ^{a}) B1 3-5 D5 7 T G -गोरक्षम् (for °क्ष्यम्) V1 B Dn1 n2 D10 M [ए]के, Dn3 om. (for [अ]न्ये) — ^{b}) Some MSS भैक्ष्यम्, Dn3 om (for भैक्षम्) V1 [s]प्यभिष्ठिता, D10 ह्यनुष्ठिता; S प्रति° (for ऽप्यनु°) — D1-4 6 7 9 om 11^{cd} — ^{c}) V1 B Dn D8 10 चौराश्च, T1 छागाश्च (for चोराश्च) V1 B5 D5 T G भृताश्च, B3 चूताश्च, M शठाश्च (for ऽनृताश्च)

12 ^{a}) D7 सर्वे (for सर्व) D8 वर्तंते (for दृश्यन्ते) V1 B2 (marg) 5 Dn सर्वकर्मसहाश्चान्ये — ^{b}) V1 B Dn D10 पार्थिवेषु (for प्रशान्तेषु) — ^{c}) Dn1 n2 D2 5 10 विविधाकार (for °चार)

13 D2 om 13-14 — ^{a}) V1 B Dn D10 रक्ताना (for यु°) — ^{b}) D7 9 10 नाना (for बहु) D4, 6 नानाधर्मोपजीविना, D5 नाधर्मोपरिजी — D9 reads 13^{c} twice — ^{c}) D1 8 मत (for सता) S सर्वज्ञानां सतां ह्येषां — ^{d}) D1-7 9 वर्तनं, D8 -वर्तंतां; D10 चिंत-येत् (for -कीर्तयेत्)

14 D2 om 14 (cf v l 13) — ^{a}) M2 दैवतानां — ^{c}) V1 B1-5 Dn पुराण्ये(B1 °रा ह्ये)ते (for पुरोहिता) D3 om महा D9 वै महाभागा (hypermetric), T2 G1 महाभाग — ^{d}) V1 B Dn D10 जनाधिप; D8 नरर्षभ (for नराधिप)

नासुरैर्न पिशाचैश्च शक्या जेतुं द्विजातयः ॥ १५
अदैवं दैवतं कुर्युर्दैवतं चाप्यदैवतम् ।
यमिच्छेयुः स राजा स्याद्यं द्विष्युः स पराभवेत् ॥१६
परिवादं च ये कुर्युर्ब्राह्मणानामचेतसः ।
निन्दाप्रशंसाकुशलाः कीर्त्यकीर्तिपरावराः ।
परिकुप्यन्ति ते राजन्सततं द्विषतां द्विजाः ॥ १७
ब्राह्मणा यं प्रशंसन्ति पुरुषः स प्रवर्धते ।
ब्राह्मणैर्यः पराक्रुष्टः पराभूयात्क्षणाद्धि सः ॥ १८
शका यवनकाम्बोजास्तास्ताः क्षत्रियजातयः ।
वृषलत्वं परिगता ब्राह्मणानामदर्शनात् ॥ १९
द्रमिळाश्च कलिङ्गाश्च पुलिन्दाश्चाप्युशीनराः ।
कौलाः सर्पा माहिषकास्तास्ताः क्षत्रियजातयः ॥ २०
वृषलत्वं परिगता ब्राह्मणानामदर्शनात् ।
श्रेयान्पराजयस्तेभ्यो न जयो जयतां वर ॥ २१
यस्तु सर्वमिदं हन्याद्ब्राह्मणं च न तत्समम् ।
ब्रह्मवध्या महान्दोष इत्याहुः परमर्षयः ॥ २२
परिवादो द्विजातीनां न श्रोतव्यः कथंचन ।
आसीताधोमुखस्तूर्ष्णीं समुत्थाय व्रजेत वा ॥ २३
न स जातो जनिष्यो वा पृथिव्यामिह कश्चन ।
यो ब्राह्मणविरोधेन सुखं जीवितुमुत्सहेत् ॥ २४

15 [a]) D1 8 5-9 [ए]व (for [ए]ते) — [d]) T8 शक्य (for शक्या) — After 15, T2 repeats 8[ab]

16 [a]) Dn1 अदैवे, T1 अथैव, M1 अदेयं (for अदैवं) B1 कुर्याद् (for कुर्युर्) — D8 om (hapl) 16[b]-17[a] — [b]) Dn3 om चाप्यदैवतम् B4 वा (for च) G4 देवताश्चाप्यदेवता — [c]) B8 D5 यद् (for यम्) B1 Dn8 इच्छेय (for °यु) T1 om स T2 स्युर् (for स्याद्) — [d]) V1 B Dn D10 यो नेष्ट, D1-8 य हिंस्यु, D5 T8 यं द्विष्य (for य द्विष्यु) T1 पतेद्भुवि (for पराभवेत्)

17 D8 om 17[a] (cf v l 16) — [a]) S अति (for परि) Dn3 D10 -वादाश् (for वाद्) — [b]) D4 अतेजस (for अचेतस) — After 17[ab], N ins

277* सत्यं ब्रवीमि ते राजन्विनश्येयुरसंशयम् ।

[V1 B2 8 5 Dn D2 5 न संशय (B2 8 D2 °य) (for असंशयम्) B1 विनश्यश्वरमक्षय (sic) (for the post half)]

— [d]) V1 B5 -परापरा, Dn T G यशा, D1-9 °स्तथा (for °वरा) — [e]) G1 partly damaged B3 4 D4 6 7 9 10 कुप्यन्तु, T2 M1-8 कुर्वंति (for कुप्यन्ति) T2 8 G2-4 ये (for ते) — [f]) G3 om द्विषता-

18 [a]) D4 ब्राह्मणाना (for °णा य) S (except T2 G2) प्रपश्यति (for प्रशंसन्ति) — [b]) T1 M पुरुष (for °ष) T8 G2 4 स (for स) T2 8 G प्रवर्तते (for °र्धते) — [c]) G2 ब्राह्मणेभ्य (for णैर्य) V1 B2 5 Dn1 n2 D2 3 5 G1 पराकृष्ट, B1 °भूत, D9 पुरा कुष्ट, D10 T1 M1 (inf lin) समाकुष्ट (for परा) D7 ब्राह्मणोय पुरा कुष्ट — [d]) B1 क्षणाद्धिप, D1-9 क्षणेन स, T1 क्षमाधिप (for क्षणाद्धि स)

19 D8 transp 19 and 20 — [a]) D1 8 10 -काभोजास्

20 D1-7 9 G3 om (hapl) 20[a]-21[b] D8 transp 19 and 20 — [a]) V1 B1 4 5 G2 द्रविडाश्, T1 द्रविळाश्, G4 प्रमिळाश्, M4 द्रमिडाश् (for °ळाश्) D10 द्राविळाश्च कलिंगाश्च — [b]) D10 T2 8 M पुलिंदाश् — [c]) V1 B Dn D8 केलिसर्पा, T1 कोला सर्पा, G1 2 काला (G1 कौला) सर्वा (for कौला सर्पा) B2 3 Dn1 n2 D8 महिषकास् (for मा°) D10 केलिसर्पा महिषकास् — [d]) D8 खसा पारावतास्तथा — After 20, B8 reads 13 34 4-5

21 D1-7 9 G3 om 21[ab] (cf v l 20) B1 G1 om 21[ab] — [a]) M1 परिगत — After 21[ab], B1 reads 13 34 4[c]-7[b] — [d]) T G transp न and जयो M2 यजता (for जयता) V1 D4 7 T2 M4 वर

22 [a]) G1 2 यत्तु (for यस्तु) — [b]) D4 6 7 9 ब्राह्मण्य च, D5 ब्राह्मण तु; T2 8 G °णेन (for °ण च) T1 M4 तत्सम — [c]) D1 8-9 T1 ब्रह्महत्या (for °वध्या) D5 10 G3 महा (for महान्)

23 [a]) T2 G M द्विजाग्र्याणा (for °तीना) — [b]) D2 8 कदाचन — [d]) V1 B1-3 5 Dn व्रजेद्वा, B4 °द्वध (for व्रजेत वा)

24 [a]) B3 om स D1 6 जातो न (for स जातो) V1 B1 5 Dn D1-7 10 [ऽ]जनिष्यद्; M1 जनिष्य (for °ष्यो)

दुर्ग्रहो मुष्टिना वायुर्दुःस्पर्शः पाणिना शशी । दुर्धरा पृथिवी मूर्ध्ना दुर्जया ब्राह्मणा भुवि ॥ २५

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि त्रयस्त्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

३४

भीष्म उवाच ।

ब्राह्मणानेव सततं भृशं संप्रतिपूजयेत् ।
एते हि सोमराजान ईश्वराः सुखदुःखयोः ॥ १
एते भोगैरलंकारैरन्यैश्चैव किमिच्छकैः ।
सदा पूज्या नमस्कार्या रक्ष्याश्च पितृवन्नृपैः ।
अतो राष्ट्रस्य शान्तिर्हि भूतानामिव वासवात् ॥ २
जायतां ब्रह्मवर्चस्वी राष्ट्रे वै ब्राह्मणः शुचिः ।
महारथश्च राजन्य एष्टव्यः शत्रुतापनः ॥ ३
ब्राह्मणं जातिसंपन्नं धर्मज्ञं संशितव्रतम् ।
वासयेत गृहे राजन्न तस्मात्परमस्ति वै ॥ ४
ब्राह्मणेभ्यो हविर्दत्तं प्रतिगृह्णन्ति देवताः ।
पितरः सर्वभूतानां नैतेभ्यो विद्यते परम् ॥ ५
आदित्यश्चन्द्रमा वायुर्भूमिरापोऽम्बरं दिशः ।
सर्वे ब्राह्मणमाविश्य सदान्नमुपभुञ्जते ॥ ६

25 ^{a}) V1 B Dn D1–10 G3 दुर्ग्राह्यो, G1 damaged (for दुर्ग्रहो) D2 मुनिना (for मुष्टिना) —^{b}) T2 3 G अस्पर्श (for दुःस्पर्श) —^{c}) B2 (marg as in text) D10 दुर्वहा (for दुर्धरा) V1 B Dn राजन् (for मूर्ध्ना) —^{d}) D4–6 दुर्जयो ब्राह्मणो भुवि

Colophon om. in D4–6 — *Parvan name* B1 3 4 Dn3 D1 शांति — *Sub-parvan* V1 B1–4 Dn D1–8 10 दानधर्म — *Adhy name* V1 B1–4 D10 M ब्राह्मण प्रशसा, D2 राज्यकृत्य, T2 ब्राह्मणमाहात्म्यकथन — *Adhy no* (figures, words or both) V1 33 (as in text), D10 32, T1 M 62, T2 3 G2 4 69, G1 64, G3 63

34

1 D1–10 G1 3 M3 om the ref —^{a}) T2 3 G1–3 सुभृश (for सतत) B4 ब्राह्मणाना तु सततं —^{b}) T2 3 G1–3 सततं, G2 (before corr) शृणु त, M सुभृश (for भृशं सं) Dn1 n3 सपरि (for संप्रति) —^{c}) V1 G2 4 राजानम् —^{d}) D2 5 ईश्वर

2 ^{a}) T G1 3 4 एतैर् (for एते) —^{b}) T1 महाधनै (for किमिच्छकै) —^{c}) S प्रतिपूज्य (M ज्या) (for सदा पूज्या) V1 B3 5 Dn D10 M3 नमस्कारै (for °स्कार्या) —^{e}) B1 2 Dn1 n3 ततो (for अतो)

3 ^{a}) B1 जपवान, D10 T2 3 G ज्ञानवान् (for जायता) D8 ब्राह्म (for ब्रह्म) —^{b}) B1 राज्ञा वै, D8 6 राष्ट्रे वो, D7 राष्ट्रे नो, T1 राष्ट्रेषु, T2 3 G1–3 M राष्ट्रे यो; G4 यो राष्ट्रे (for राष्ट्रे वै) — V1 B1, 3–5 Dn D5 repeat 3^{cd} after 22^{ab} —^{c}) D3 महाराजश्च (for °रथश्च) —^{d}) D3 यष्टव्य, D10 प्र (for ए°) T G1–3 M -नाशन (T1 ने), G4 -शासन (for तापन) — V1 B1–4 ins after the first occurrence of 3^{cd} B5 Dn D5 after the second occurrence of the same

278* इति मा नारद प्राह सतत सर्वभूतये ।

[V1 B1 3 4 repeat 278* after the second occurrence of 3^{cd} V1 B1 मे (for मां) B4 ब्रह्म (for सर्वे)]

4 B3 reads 4–5 after 13 33 20 B5 Dn D5 repeat 4^{ab} after 278*, V1 B1 3 4 after the second occurrence of 278* —^{a}) T1 शाति (for जाति) —^{b}) D1 ब्राह्मण्य (for धर्मज्ञ) B1 (second time) सशितं, some MSS शंसित (for सशित) B1 Dn (all second time) शुचिं (for व्रतम्) — B5 reads 4^c–7^b after 13 33 21^{ab} —^{c}) B1 वासयीत, D4–6 °ये त्व; S भोजयी(G2 4 ये)त (for वासयेत) D1–3 7–9 राजा (for राजन्)

5 For the sequence in B3 5, cf v 1 4 —^{c}) T1 देवाश्च, M देवाना (for भूताना) —^{d}) D1 3 6–10 तेभ्यो (for [ए]तेभ्यो)

6 For the sequence in B5, cf v 1 4 —^{a})

न तस्याश्नन्ति पितरो यस्य विप्रा न भुञ्जते ।
देवाश्चाप्यस्य नाश्नन्ति पापस्य ब्राह्मणद्विषः ॥ ७
ब्राह्मणेषु तु तुष्टेषु प्रीयन्ते पितरः सदा ।
तथैव देवता राजन्नात्र कार्या विचारणा ॥ ८
तथैव तेऽपि प्रीयन्ते येषां भवति तद्धविः ।
न च प्रेत्य विनश्यन्ति गच्छन्ति परमां गतिम् ॥ ९
येन येनैव हविषा ब्राह्मणांस्तर्पयेन्नरः ।
तेन तेनैव प्रीयन्ते पितरो देवतास्तथा ॥ १०
ब्राह्मणादेव तद्भूतं प्रभवन्ति यतः प्रजाः ।
यतश्चायं प्रभवति प्रेत्य यत्र च गच्छति ॥ ११
वेदैष मार्गं स्वर्गस्य तथैव नरकस्य च ।
आगतानागते चोभे ब्राह्मणो द्विपदां वरः ।
ब्राह्मणो भरतश्रेष्ठ स्वधर्मं वेद मेधया ॥ १२
ये चैनमनुवर्तन्ते ते न यान्ति पराभवम् ।
न ते प्रेत्य विनश्यन्ति गच्छन्ति न पराभवम् ॥ १३
ये ब्राह्मणमुखात्प्राप्तं प्रतिगृह्णन्ति वै वचः
कृतात्मानो महात्मानस्ते न यान्ति पराभवम् ॥ १४
क्षत्रियाणां प्रतपतां तेजसा च बलेन च ।
ब्राह्मणेष्वेव शाम्यन्ति तेजांसि च बलानि च ॥ १५
भृगवोऽजयंस्तालजङ्घान्नीपानङ्गिरसोऽजयन् ।
भरद्वाजो वैतहव्यानैलांश्च भरतर्षभ ॥ १६
चित्रायुधांश्चाप्यजयन्नेते कृष्णाजिनध्वजाः ।

$T_{2\,3}$ G विष्णुर् (for वायुर्) — ^{b}) V_1 B Dn D_2 आपो भूर्, D_{10} भूमिर्द्यौर् (for भूमिरापो) T_1 M भूमिर्द्यौरतर (T_1 °रा) दिश, $T_{2\,3}$ G शकरोम्नि प्रजापति — ^{c}) $D_{1\,3}$ आदिश्य, D_{10} उद्दिश्य (for आविश्य) — ^{d}) V_1 B_1 सह (for सदा) Dn_3 महान्नमुपयुजते

7 For the sequence in B_5, cf. v l 4 $D_{4-7\,9}$ om (hapl) 7^{ab} — ^{a}) T_1 M [ए]तस्य (for तस्य) — ^{b}) M_3 यत्र (for यस्य) — ^{c}) S देवताश्च (for देवाश्चापि)

8 ^{a}) B_1 [अ]पि, B_3 $T_{2\,3}$ G सु, D_{4-9} च (for तु). M_4 हृष्टेपु (for तु°) — ^{c}) T_3 तदा (for तथा)

9 T_1 om 9 — ^{a}) B_1 [ऽ]पि हार्यंते, D_6 प्रीयतेपि (by transp) — ^{b}) D_{4-7} तेषां (for येषां) D_{4-9} विधि, some unused MSS शुचि (for हवि) — ^{d}) V_1 B (except B_4) Dn_1 n_2 D_{1-3} च परा (for परमा)

10 ^{a}) D_1 M_4 (*inf lin*) [इ]ह (for [ए]व) S येनेह ($T_{1\,2}$ G_2 °नैव) हविषा राजन् — ^{b}) $T_{2\,3}$ G द्विज (for नर) — ^{c}) $D_{1\,3}$ प्रीणति, S तृप्यते (for प्रीयन्ते) — ^{d}) D_{10} S पितरो दैवतानि च

11 ^{a}) $D_{1\,3}$ ब्राह्मणा (for °णाद्) D_3 उद्भूतं, $D_{4\,5}$ त नून (for तद्भूत) D_{3-9} ब्राह्मणा दैवत नून, D_{10} °णो दैववद्भूत, T_1 णा वेदविद्भूत, $T_{2\,3}$ G M णो (M_4 °णा) वेद तद्भूत — ^{b}) D_9 om प्रभव V_1 D_{4-6} यतयता (for यत प्रजा) — ^{c}) T_2 [आ]यु (for [अ]य) — ^{d}) V_1 [इ]ह, $T_{2\,3}$ G [अ]पि (for च)

12 ^{a}) D_3 वै, D_7 [ए]त (for [ए]ष) — ^{b}) D_{10} S नरकस्य तथैव च — ^{c}) D_{4-9} आगतानागतौ चोभौ — ^{e}) D_{7-9} T G M_4 ब्राह्मणो (G_2 °ण) द्विपदां श्रेष्ठ (D_8 G_{2-4} °ष्ठ), M_{1-3} °णोध्वविदां श्रेष्ठ (M_3 °ष्ठ) — ^{f}) D_{4-9} सेवया, T_1 G मेधसा (for °या) V_1 B Dn D_{10} स्वधर्मं चैव वेद य (Dn_3 वेदयेत्)

13 ^{a}) $B_{3\,4}$ चैवम्, T_3 $G_{1\,3\,4}$ नैनम् (for चैनम्) — ^{b}) $D_{7\,9\,10}$ T_1 न ते (by transp), M_3 ये न $T_{2\,3}$ $G_{1\,3\,4}$ परां गतिं (for पराभवम्) — $D_{1\,4-6}$ om (hapl) $13^{c}-14^{d}$ B_1 $D_{2\,8\,9\,10}$ om (hapl) 13^{cd} — ^{c}) $D_{7\,8}$ transp न and ते — ^{d}) S गच्छति परमा गतिं

14 $D_{1\,4-6}$ om 14 (cf v l 13) — ^{a}) V_1 $B_{1\,4\,5}$ Dn D_2 T_3 यद् (for ये) D_{7-9} मुख्य (for मुखात्) — ^{b}) D_{7-9} वै वर, S चैव हि (for वै वच) — D_2 om 14^{cd} — ^{c}) $B_{3\,5}$ Dn $D_{7\,10}$ भूतात्मानो (for कृता°) D_7 om (hapl) महात्मान — ^{d}) T G ते याति परमा गतिं

15 ^{a}) D_3 T_2 $G_{1\,3}$ प्रपनतां, $D_{4\,6\,7\,9}$ प्रतसानां (for °पता) — ^{c}) D_{4-9} [उ]प (for [ए]व) — ^{d}) S तपांसि (for बलानि)

16 ^{a}) V_1 B Dn $D_{2\,6\,8\,10}$ भृगवस्तालजघांश्च — D_3 om 16^{bc} — ^{b}) B_4 D_{4-9} चागिरसो, Dn_1 n_2 आंगि (for अङ्गि) — T_3 partly damaged for 16^{cd} — ^{c}) $T_{1\,2}$ $G_{1\,3}$ M_{2-4} भारद्वाजा (T_2 °जो), G_3 M_1 भरद्वाजा (for °द्वाजो) D_{7-9} वीतहव्यान — ^{d})

प्रक्षिप्याथ च कुम्भान्वै पारगामिनमारभेत् ॥ १७
यत्किंचित्कथ्यते लोके श्रूयते पश्यतेऽपि वा ।
सर्वं तद्ब्राह्मणेष्वेव गूढोऽग्निरिव दारुषु ॥ १८
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
संवादं वासुदेवस्य पृथ्व्याश्च भरतर्षभ ॥ १९

वासुदेव उवाच ।

मातरं सर्वभूतानां पृच्छे त्वा संशयं शुभे ।
केनस्वित्कर्मणा पापं व्यपोहति नरो गृही ॥ २०

पृथिव्युवाच ।

ब्राह्मणानेव सेवेत पवित्रं ह्येतदुत्तमम् ।
ब्राह्मणान्सेवमानस्य रजः सर्वं प्रणश्यति ॥ २१
अतो भूतिरतः कीर्तिरतो बुद्धिः प्रजायते ।
अपरेषां परेषां च परेभ्यश्चैव ये परे ॥ २२
ब्राह्मणा यं प्रशंसन्ति पुरुषः स प्रवर्धते ।
अथ यो ब्राह्मणाक्रुष्टः पराभवति सोऽचिरात् ॥ २३
यथा महार्णवे क्षिप्त आमलोष्टो विनश्यति ।
तथा दुश्चरितं कर्म पराभावाय कल्पते ॥ २४
पश्य चन्द्रे कृतं लक्ष्म समुद्रे लवणोदकम् ।
तथा भगसहस्रेण महेन्द्रं परिचिह्नितम् ॥ २५
तेषामेव प्रभावेन सहस्रनयनो ह्यसौ ।

D1-3 नीडांश्, D5 6 7 9 नैदाश्, T1 नीलांश्, G2-4 M पेळाश् (for पैलाश्)

17 T1 om 17 — ^{a}) T3 partly damaged M1-3 तान्व्यजयन् (for चाप्य°) D7 पुत्रायुधांश्चाप्यजयन् (sic) — ^{b}) Dn3 लेभे (for एते) D7 8 ध्वजान् (for ध्वजा) — D1-3 om 17^{cd} — ^{c}) D4-7 9 प्रक्षिप्यमथ (D9 °घ) (for °प्याथ च) B2 (marg as in text) 3 कुल्यान्वै, B4 D10 कुल्या वै, B5 कुमाद्वै, Dn1 कुंभार्यै (for कुम्भान्वै) V1 प्रक्षिप्याप्यथ हस्ताभ्यां, T2 3 G2-4 M घश्च कुम्भ्यां (T3 M1-3 कुब्यां) वै, G1 यश्च कुम्भ्या (sic) — ^{d}) D4 5 9 आरभत्, D10 M °भन्; T2 आहरन् (for आरभेत्) T3 G पुरगामिन माहरन् — After 17, M1-3 read 24^{cd} for the first time, repeating it in its proper place.

18 ^{a}) T1 दृश्यते (for कथ्यते) — ^{b}) T2 3 G M दृश्यते (for पश्यते) D10 च (for वा) T1 वक्ष्यते श्रूयतेपि वा — ^{d}) T1 धातुषु (for दारुषु)

19 ^{d}) T2 3 G पृथिव्या (for पृथ्व्याश्च)

20 ^{a}) Some MSS त्वा (for त्वा) D2 7 शुभ (for शुभे) — ^{c}) D6 7 9 T1 M1 केनचित् (for स्वित्) — ^{d}) D5 व्यपयाति (for व्यपोहति) D1 T2 3 G M गृहे, T1 ग्रहो (for गृही) D4 6 व्यपोहयति नो गृही

21 ^{b}) S सतत (for पवित्र) — ^{c}) V1 M4 सेव्यमानस्य T1 ब्राह्मणो दयमानस्य — ^{d}) B1. 2 Dn3 विनश्यति (for प्रण) T1 M4 राज्ञ सर्वं प्रसीदति, T2 3 G M1-3 पाप सर्वं प्रया(G4 °दा)स्यति

22 ^{a}) G1 damaged D1 भूमिरज, D10 भूतितरा, T2 3 G2-4 भूरितरा (for भूतिरत) Dn3 वृद्धिर् (for कीर्तिर्) — ^{b}) Dn3 कीर्ति, G4 वृद्धि (for बुद्धि) D10 प्रवर्तते (for प्रजायते) — After 22^{ab}, V1 B1 3-6 Dn D5 repeat 3^{cd}, 278*, and 4^{ab} — ^{c}) T2 3 G परेषामपरेषा च — ^{d}) T1 परा

23 ^{b}) V1 B Dn D10 स मनुष्य, D6 T1 G2-4 पुरुष स (for °ष स) B1 प्रवर्तते — ^{c}) V1 B1 3 4 Dn1, n3 D10 अथ यो ब्राह्मणान्क्रु(B1 णोत्क्रु ; B4 °णान्रु)ष्ट, T1 अथ यो ब्राह्मण कृष्ण — ^{d}) D2 3 पराभूयेत सोचिरात्

24 Cf 13 23 11, Manu 11 263 — ^{a}) Dn3 D10 क्षिप्ते — ^{b}) V1 B2 (marg) 5 Dn सीता नेष्टुर्, B1 3 4 आमलेष्टुर्, D1-3 सीता लोष्टुर्, D4-9 आमलोष्टुर् (D8 ष्ट), D10 आवलोष्ट (for आमलोष्टो) T1 लोष्टो वै नशिष्यति (submetric) — M1-3 read 24^{cd} for the first time after 17 — ^{c}) D5 यथा (for तथा) V1 B Dn D2 10 सर्वं, T2 3 G विप्रे (for कर्म) — ^{d}) T1 परिभावाय D2 3 जायते (for कल्पते)

25 D3 om 25^{a}-26^{b} — ^{a}) D2 चेरसु- (for चन्द्रे) — ^{b}) D4-6 समुद्र, D10 °द्रो (for द्रे) V1 B Dn समुद्रो लवणोदक, D1 2 द्रे लवण पय, D7 9 °द्रे समुद्रोदक. — ^{c}) D9 -सहस्रस्य (for °स्रेण) — ^{d}) D1 दिवींद्र (for महेन्द्र) V1 B Dn D5 10 T G महेंद्र परि(D10 प्रति)चिह्नित

26 D3 om 26^{ab} (cf. v l 25) — ^{a}) B4 येषाम्

न तस्याश्नन्ति पितरो यस्य विप्रा न भुञ्जते ।
देवाश्चाप्यस्य नाश्नन्ति पापस्य ब्राह्मणद्विषः ॥ ७
ब्राह्मणेषु तु तुष्टेषु प्रीयन्ते पितरः सदा ।
तथैव देवता राजन्नात्र कार्या विचारणा ॥ ८
तथैव तेऽपि प्रीयन्ते येषां भवति तद्धविः ।
न च प्रेत्य विनश्यन्ति गच्छन्ति परमां गतिम् ॥ ९
येन येनैव हविषा ब्राह्मणांस्तर्पयेन्नरः ।
तेन तेनैव प्रीयन्ते पितरो देवतास्तथा ॥ १०
ब्राह्मणादेव तद्भूतं प्रभवन्ति यतः प्रजाः ।
यतश्चायं प्रभवति प्रेत्य यत्र च गच्छति ॥ ११
वेदैष मार्गं स्वर्गस्य तथैव नरकस्य च ।
आगतानागते चोभे ब्राह्मणो द्विपदां वरः ।
ब्राह्मणो भरतश्रेष्ठ स्वधर्मं वेद मेधया ॥ १२
ये चैनमनुवर्तन्ते ते न यान्ति पराभवम् ।
न ते प्रेत्य विनश्यन्ति गच्छन्ति न पराभवम् ॥ १३
ये ब्राह्मणमुखात्प्राप्तं प्रतिगृह्णन्ति वै वचः
कृतात्मानो महात्मानस्ते न यान्ति पराभवम् ॥ १४
क्षत्रियाणां प्रतपतां तेजसा च बलेन च ।
ब्राह्मणेष्वेव शाम्यन्ति तेजांसि च बलानि च ॥ १५
भृगवोऽजयंस्तालजङ्घान्नीपानङ्गिरसोऽजयन् ।
भरद्वाजो वैतहव्यानैलांश्च भरतर्षभ ॥ १६
चित्रायुधांश्चाप्यजयन्नेते कृष्णाजिनध्वजाः ।

T2 3 G विष्णुर् (for वायुर्) — b) V1 B Dn D2 आपो भूर्, D10 भूमिर्द्यौर् (for भूमिरापो) T1 M भूमिर्द्यौरतर (T1 °रा) दिश, T2 3 G शक्रोऽग्निः प्रजापति — c) D1 8 आदिश्य, D10 उद्दिश्य (for आविश्य) — d) V1 B1 सह (for सदा) Dn3 महाब्रह्मसुपयुजते

7 For the sequence in B5, cf v l 4 D1-7 9 om (hapl) 7ab — a) T1 M [ए]तस्य (for तस्य) — b) M3 यत्र (for यस्य) — c) S देवताश्च (for देवाश्चापि)

8 a) B1 [अ]पि, B3 T2 3 G सु, D1-9 च (for तु). M4 हृष्टेषु (for तु°) — c) T3 तदा (for तथा)

9 T1 om 9 — a) B1 [ऽ]पि ह्ययंते, D5 प्रीयतेऽपि (by transp) — b) D1-7 तेषां (for येषां) D1-9 विधि, some unused MSS शुचि (for हवि) — d) V1 B (except B4) Dn1 n2 D1-3 च परां (for परमां)

10 a) D1 M4 (inf lin) [ह्]ह (for [ए]व) S येनेह (T1 2 G2 °नैव) हविषा राजन् — b) T2 3 G द्विज (for नर) — c) D1 8 प्रीणति, S तृप्यते (for प्रीयन्ते) — d) D10 S पितरो दैवतानि च

11 a) D1 9 ब्राह्मणा (for °णाद्) D3 उद्भूतं, D4 5 तं नून (for तद्भूत) D6-9 ब्राह्मणा दैवत नून, D9 °णो दैवतद्भूत, T1 णा वेदविद्भूत, T2 3 G M णो (M4 °णा) वेद तद्भूतं — b) D9 om प्रभव V1 D1-6 यतश्चता (for यत प्रजा) — c) T2 [आ]यु (for [अ]य) — d) V1 [ह्]ह, T2 3 G [अ]पि (for च)

12 a) D3 वै, D7 [ए]त (for [ए]ष) — b) D4 S नरकस्य तथैव च — c) D1-9 आगतानागतौ चोभौ — c) D7-9 T G M1 ब्राह्मणो (G2 °ण) द्विपदां श्रेष्ठ (D8 G2-4 °ष्ठ), M1-3 °णोऽध्वविदां श्रेष्ठ (M2 °ष्ठ) V1 B — f) D1-9 सेवया, T1 G मेधसा (for °या) Dn D10 स्वधर्मं चैव वेद य (Dn3 वेदयेद्)

13 a) B3 4 चैवम्, T3 G1 3 4 नैनम् (for चैनम्) — b) D7 9 10 T1 न ते (by transp), M3 ये न T2 3 G1 3 4 परां गतिं (for पराभवम्) — D1 4-6 om (hapl) 13c-14d B1 D2 8 9 10 om (hapl) 13cd — c) D7 8 transp न and ते — d) S गच्छंति परमा गतिं

14 D1 4-6 om 14 (cf v l 13) — a) V1 B1 4. 5 Dn D2 T1 यद् (for ये) D7-9 मुख (for -मुखात्) — b) D1-9 वै वर, S चैव हि (for वै वच) — D2 om 14cd — c) B2 5 Dn D1 10 भूतात्मानो (for कृता°) D1 om (hapl) महात्मान — d) T G ते यांति परमां गतिं

15 a) D8 T2 G1 8 प्रपतता, D1 6 7 9 प्रतसाना (for °पता) — c) D1-9 [ऽ]प (for [ए]व) — d) S तपांसि (for बलानि)

16 a) V1 B Dn D1 5 8 10 भृगवस्तालजघांश्च — D8 om 16ab — b) B1 D1-9 चाङ्गिरसो; Dn1 n2 आंगि° (for अङ्गि) — T3 partly damaged for 16cd — c) T1 2 G1 2 M2-4 भारद्वाजा (T2 °जो), G3 M1 भरद्वाजा (for °द्वाजो) D1-9 वीतहव्यान्, — d)

प्रक्षिप्याथ च कुम्भान्वै पारगामिनमारभेत् ॥ १७
यत्किंचित्कथ्यते लोके श्रूयते पश्यतेऽपि वा ।
सर्वं तद्ब्राह्मणेष्वेव गूढोऽग्निरिव दारुषु ॥ १८
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
संवादं वासुदेवस्य पृथ्व्याश्च भरतर्षभ ॥ १९
वासुदेव उवाच ।
मातरं सर्वभूतानां पृच्छे त्वा संशयं शुभे ।
केनस्वित्कर्मणा पापं व्यपोहति नरो गृही ॥ २०
पृथिव्युवाच ।
ब्राह्मणानेव सेवेत पवित्रं ह्येतदुत्तमम् ।
ब्राह्मणान्सेवमानस्य रजः सर्वं प्रणश्यति ॥ २१
अतो भूतिरतः कीर्तिरतो बुद्धिः प्रजायते ।
अपरेषां परेषां च परेभ्यश्चैव ये परे ॥ २२
ब्राह्मणा यं प्रशंसन्ति पुरुषः स प्रवर्धते ।
अथ यो ब्राह्मणाक्रुष्टः पराभवति सोऽचिरात् ॥ २३
यथा महार्णवे क्षिप्त आमलोष्टो विनश्यति ।
तथा दुश्चरितं कर्म पराभावाय कल्पते ॥ २४
पश्य चन्द्रे कृतं लक्ष्म समुद्रे लवणोदकम् ।
तथा भगसहस्रेण महेन्द्रं परिचिह्नितम् ॥ २५
तेषामेव प्रभावेन सहस्रनयनो ह्यसौ ।

D1-3 नीडाश्, D1 6 7 9 नैदाश्च, T1 नीलांश्, G2-4 M ऐळाश् (for ऐलाश्)

17 T1 om 17 — ^{a}) T2 partly damaged M1-3 सान्यजयन् (for चाप्य) D7 पुत्रायुधाश्चाप्यजयन् (sic) — ^{b}) Dn3 लेभे (for एते) D7 8 ध्वजान् (for ध्वजा) — D1-3 om 17^{cd} — ^{c}) D4-7 9 प्रक्षिप्यमथ (D9 °च) (for °प्याथ च) B2 (marg as in text) 3 कुल्यान्वै, B1 D10 कुल्यां वै; B5 कुमाद्वै, Dn1 कुमार्यै (for कुम्भान्वै) V1 प्रक्षिप्याप्यथ हस्ताभ्यां, T2 3 G2-4 M धश्च कुम्यां (T3 M1-3 कुथ्यां) वै, G1 °धश्च कुम्भ्या (sic) — ^{d}) D4 5 9 आरभत्; D10 M °भन्, T2 आहरन् (for आरभेत्) T3 G पुरगामिन माहरन् — After 17, M1-3 read 24^{cd} for the first time, repeating it in its proper place.

18 ^{a}) T1 दृश्यते (for कथ्यते) — ^{b}) T2 3 G M दृश्यते (for पश्यते) D10 च (for वा) T1 वक्ष्यते श्रूयतेपि वा — ^{d}) T1 धातुषु (for दारुषु)

19 ^{d}) T2 3 G पृथिव्या (for पृथ्व्याश्च)

20 ^{b}) Some MSS त्वा (for त्वा) D2 7 शुभ (for शुभे) — ^{c}) D6 7 9 T1 M1 केनचित् (for °स्वित्) — ^{d}) D5 व्यपयाति (for व्यपोहति) D1 T2 3 G M गृहे, T1 ग्रहो (for गृही) D4 5 व्यपो हयति नो गृही

21 ^{b}) S सतत (for पवित्र) — ^{c}) V1 M4 सेव्यमानस्य T1 ब्राह्मणो दयमानस्य — ^{d}) B1. 2 Dn3 विनश्यति (for प्रण°) T1 M4 राज्ञः सर्वं प्रसीदति, T2 3 G M1-3 पाप सर्वं प्रया(G4 °हा)स्यति

22 ^{a}) G1 damaged D1 भूमिरज, D10 भूतितरा, T2 3 G2-4 भूरितरा (for भूतिरत) Dn3 बुद्धिर् (for कीर्तिर्) — ^{b}) Dn3 कीर्ति, G3 वृद्धि (for बुद्धि) D10 प्रवर्तते (for प्रजायते) — After 22^{ab}, V1 B1 3-5 Dn D5 repeat 3^{cd}, 278*, and 4^{ab} — ^{c}) T2 3 G परेषामपरेषा च — ^{d}) T1 परा

23 ^{b}) V1 B Dn D10 स मनुष्य, D5 T1 G2-4 पुरुष स (for °ष स) B1 प्रवर्तते — ^{c}) V1 B1 3 4 Dn1, n3 D10 अथ यो ब्राह्मणान्कु(B1 °णोत्कु, B4 °णान्ह)ष्ट, T1 अथ यो ब्राह्मण कृष्ण — ^{d}) D2 3 पराभूयेत सोचिराद्

24 Cf 13 23 11, Manu 11 263 — ^{a}) Dn3 D10 क्षिप्त — ^{b}) V1 B2 (marg) 5 Dn सीता लेष्टुर्, B1 3 4 आमलेष्टुर्, D1-3 सीता लोष्टुर्, D4-9 आमलोष्टुर् (D8 °ष्ट), D10 आवलोष्ट (for आमलोष्टो) T1 लोष्टो वै नशिष्यति (submetric) — M1-3 read 24^{cd} for the first time after 17 — ^{c}) D5 यथा (for तथा) V1 B Dn D2 10 सर्वं, T2 3 G विप्रे (for कर्म) — ^{d}) T1 परिभावाय D2 3 जायते (for कल्पते)

25 D3 om 25^a-26^b — ^{a}) D2 मेरुषु- (for चन्द्रे) — ^{b}) D4-8 समुद्र, D10 °द्रो (for °द्रे) V1 B Dn समुद्रो लवणोदक, D7 2 द्रे लवण पय, D7 8 °द्रे समुद्रोदक — ^{c}) D9 -सहस्रस्य (for °स्रेण) — ^{d}) D1 दिर्वीद्रं (for महेन्द्र) V1 B Dn D8 10 T G महेंद्र परि(D10 प्रति)चिह्नित

26 D3 om 26^{ab} (of v l 25) — ^{a}) B1 येषाम्

शतक्रतुः समभवत्पश्य माधव यादृशम् ॥ २६
इच्छन्भूतिं च कीर्तिं च लोकांश्च मधुसूदन ।
ब्राह्मणानुमते तिष्ठेत्पुरुषः शुचिरात्मवान् ॥ २७
इत्येतद्वचनं श्रुत्वा मेदिन्या मधुसूदनः ।
साधु साध्वित्यथेत्युक्त्वा मेदिनीं प्रत्यपूजयत् ॥ २८
एतां श्रुत्वोपमां पार्थ प्रयतो ब्राह्मणर्षभान् ।
सततं पूजयेथास्त्वं ततः श्रेयोऽभिपत्स्यसे ॥ २९

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि चतुस्त्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

३५

भीष्म उवाच ।
जन्मनैव महाभागो ब्राह्मणो नाम जायते ।
नमस्यः सर्वभूतानामतिथिः प्रसृताग्रभुक् ॥ १
सर्वान्नः सुहृदस्तात ब्राह्मणाः सुमनोमुखाः ।
गीर्भिर्मङ्गलयुक्ताभिरनुध्यायन्ति पूजिताः ॥ २
सर्वान्नो द्विषतस्तात ब्राह्मणा जातमन्यवः ।

(for ते°) D7 2 प्रभावेण, D4–9 M1–3 प्रसादेन (for प्रभावेन) — b) Dn3 हि स, T G1 3 4 M [ऽ]भवत्, G2 भवेत् (for ह्यसौ) — d) D10 तादृश (for या°)

27 a) D4–9 विभूतिं (for भूतिं च) D1 8 लोकाश्च, D2 भूतिं (for कीर्तिं). V1 B Dn इच्छन्कीर्तिं च भूतिं च, D10 इत्थं भूत च कीर्तिं च — b) Dn3 श्लोकाश्च, D1 8 कीर्तिं, T2 3 G भोगाश्च (for लोकाश्च) — D4 6 7 om (hapl) 27c–28b

28 D4 6 7 om 28ab (cf v l 27) Before 28, V1 B Dn D2 5 10 ins भीष्म उवाच — a) T3 तद् (for [ए]तद्) — c) V1 B Dn D10 [इ]ति कौरव्य, D4–9 अथेत्युक्त्वा (with hiatus), T1 3 G M [इ]त्यथोक्त्वा तु, T2 [इ]ति तामुक्त्वा (for [इ]त्यथेत्युक्त्वा) — d) T2 3 G मेदिनीं पर्यपूजयत्

29 b) D1 प्रायेण (for प्रयतो) D10 प्रयतो ब्राह्मणान्भव — After 29a, T1 ins

279* प्रयतो भरतर्षभ ।
ब्राह्मणाञ्श्रुतसंपन्नान्

— d) D1 हि पत्स्यसे, D4–9 ह्यवाप्स्यसि (D6 °से), D10 प्रपत्स्यसे, M [ऽ]भिपत्स्यसि (M4 °ते) (for °पत्स्यसे) T2 3 G तत्र श्रेयोभिपत्स्यते

Colophon — *Parvan name* B1 3 Dn3 D1 5 शांति — *Sub-parvan* V1 B1 3–5 Dn D1 2 7 10 दानधर्म — *Adhy name* V1 B1 3 4 5 Dn D1–3 7–10 पृथिवी वासुदेवसंवाद, D4–6 G1 ब्राह्मणप्रशंसा, T2 भूमिवासुदेव संवादे ब्राह्मणप्रशंसा, M वासुदेवमेदिनीसंवाद — *Adhy no* (figures, words or both) V1 34 (as in text), D5 32, D7 9 28, D10 33, T1 M 63, T2 3 G2 4 70, G1 65, G3 64 — *Śloka no* D4 52

35

1 B4 युधिष्ठिर (for भीष्म) — a) D1 जन्म चैव (for जन्मनैव) D8 महाबाहो (for °भागो) — b) G4 ब्राह्मण्यो D10 G2 नैव (for नाम) — c) D1 3–5 7 9 प्रतिष्ठा, G2 नतस्य (for नमस्य) — d) D1 2 T1 ब्राह्मण (for अतिथि)

2 a) V1 Dn1 n2 D2 सर्वार्था (Dn2 °र्थी), D3–7 9 °न्वा, D8 °न्वै, T1 M सर्वेषां (for सर्वान्न) D10 T2 3 G सर्वेषां सुखदास्तात — After 2ab, S ins

280* सर्वानेते हनिष्यन्ति ब्राह्मणा जातमन्यव ।

[T1 एव (for एते) M1 हरिष्यति (for हनि°)]

— c) Dn3 गीतिं (for गीर्भिर्) D4 गीभिर्दारुणदा दाभिर् — d) D4 अभि (for अनु) B2 Dn3 D2 9 10 ध्यायतु, T1 G1 2 4 M3 ध्येयु सु, T2 G3 M4 ध्येया सु, T3 M1 °ध्येय सु- (for ध्यायन्ति) D1 मत्युयतु सुपूजिता (sic), D3 अवध्यायत्यपूजिता

गीर्भिर्दारुणयुक्ताभिरभिहन्युरपूजिताः ॥ ३
अत्र गाथा ब्रह्मगीताः कीर्तयन्ति पुराविदः ।
सृष्ट्वा द्विजातीन्धाता हि यथापूर्वं समादधत् ॥ ४
न वोऽन्यदिह कर्तव्यं किंचिदूर्ध्वं यथाविधि ।
गुप्ता गोपायत ब्रह्म श्रेयो वस्तेन शोभनम् ॥ ५
स्वमेव कुर्वतां कर्म श्रीर्वो ब्राह्मी भविष्यति ।
प्रमाणं सर्वभूतानां प्रग्रहं च गमिष्यथ ॥ ६
न शौद्रं कर्म कर्तव्यं ब्राह्मणेन विपश्चिता ।
शौद्रं हि कुर्वतः कर्म धर्मः समुपरुध्यते ॥ ७
श्रीश्च बुद्धिश्च तेजश्च विभूतिश्च प्रतापिनी ।
स्वाध्यायेनैव माहात्म्यं विमलं प्रतिपत्स्यथ ॥ ८
हुत्वा चाहवनीयस्थं महाभाग्ये प्रतिष्ठिताः ।
अग्रभोज्याः प्रसूतीना श्रिया ब्राह्म्यानुकल्पिताः ॥ ९
श्रद्धया परया युक्ता ह्यनभिद्रोहलब्धया ।
दमस्वाध्यायनिरताः सर्वान्कामानवाप्स्यथ ॥ १०
यच्चैव मानुषे लोके यच्च देवेषु किंचन ।

3 D_{7-9} om (hapl) 3 T_1 om 3^{ab} —^{a}) D_1 वि, $D_{3\ 5\ 6}$ वो, T_2 ये (for नो) Dn_1 द्विषता (for तस्) —^{c}) $D_{4\ 6}$ शब्दाभिर् (for -युक्ताभिर्) —^{d}) B_3 (marg as in text) $_3$ Dn_1 n_2 D_3 अभिध्या सुर्, D_{10} S हन्युश्चैते (for अभिहन्युर्) B_1 सुपूजिता, $T_{1\ 2}$ ह्यपू (for अ°) $D_{1\ 4-6}$ अभिध्यायस्त्वपू(D_{4-6} °स्यपू)जिता, D_8 अवध्यायंस्त्वपूजिता ❀ Cn अभिहन्युरिति स्पष्टार्थं पाठः ❀ ।

4 ^{a}) M_4 गाथा (for गाथा) V_1 $B_{1\ 2\ 5}$ Dn D_{4-9} M_2 पुरा (for ब्रह्म) D_1 -कीर्या (for गीता) —^{c}) T_3 द्विजातिं —^{d}) D_{10} यथा सर्वं (for यथापूर्वं) T_1 M समादधात् (for °दधत्)

5 ^{a}) N (except D_{1-3}) M_{1-3} च (for वो) $D_{2\ 3}$ इति (for इह) —^{b}) $D_{1\ 3}$ किंचिदौर्ध्वायने विधौ, $D_{4\ 7-9}$ ब्राह्मणेन विपश्चिता, D_5 ब्राह्मणेन भविष्यति, S किंचिदूर्ध्वायन विधि (T_1 M धि) — D_6 om (hapl) $5^{c}-6^{b}$ —^{c}) B_1 गोप्ता, $D_{4\ 7\ 9}$ युक्त्या, T_1 M_4 युक्ता, M_{1-3} युक्तान् (for गुप्ता) B_3 Dn_3 D_{10} गोपायते (for त) V_1 B_5 Dn_1 n_2 $D_{2\ 5}$ गुप्तो (D_5 °प्त) गोपायते ब्रह्म, $T_{2\ 3}$ युक्तो गोपायत (T_2 न) ब्रह्म, G युक्ता गोपायत ब्रह्म —^{d}) T_1 G_1 M_4 तत्तु, $T_{2\ 3}$ G_{2-4} त तु, M_{1-3} तत्तु (for तेन)

6 D_6 om 6^{ab} (cf v 1 5) —^{a}) D_4 कुर्वंत (for °ता) G_2 ब्रह्म (for कर्म) —^{b}) D_1 वा (for वो) B_4 वह्नी, D_5 ब्रह्मा (for ब्राह्मी) —^{c}) $D_{2\ 4\ 6-9}$ प्रामाण्य, D_{10} T G M_2 ब्राह्मण्य (T_2 ण्य), $M_{1\ 3\ 4}$ ब्राह्मण्यात् (for प्रमाण) —^{d}) T_2 प्रागल्भ्यश्, M_1 प्रग्रहश् (for हं) D_{10} भविष्यति (for गमिष्यथ) V_1 B Dn $D_{2\ 3}$ प्रग्रहा(B_4 गृह्या)श्च भविष्यथ, G_2 प्राग्रहं च भविष्यति

7 ^{a}) Dn शूद्रं, $D_{4\ 6-9}$ S शूद्र, some unused MSS रौद्र (for शौद्र) —^{c}) $D_{1\ 7}$ शूद्रं, M_1 रौद्रं (for शौद्र) B_4 च (for हि) G_2 शूद्र हि कर्मत कुर्वन् —^{d}) D_6 धर्मत (hypermetric), D_9 धर्मो, T_1 M_4 ध्रुवं (for धर्म) D_{10} $T_{2\ 3}$ G M_{1-3} ब्राह्मी श्रीरुपरुध्यते

8 ^{a}) $D_{7\ 9}$ om first च D_8 श्रिय बुद्धिं (for श्रीश्च बुद्धिश्) D_{4-6} श्रीर्बुद्धिश्चैव तेजश्च —^{b}) B_3 विभूतीश्च प्रमायिनी (sic), D_8 तिं च प्रतापिनीं, D_{4-9} तिश्चापलायिनी —^{c}) V_1 B Dn $D_{2\ 5\ 10}$ स्वाध्याये च (for येन) —^{d}) B_{1-3} Dn_1 $D_{8\ 10}$ विपुल (for विमल) V_1 $B_{4\ 5}$ Dn_2 n_3 विपुल प्रतिपत्स्य(Dn_3 °द्य)ते, $D_{4\ 6}$ विमल प्रत्यपत्स्यथ (D_6 °इयथ), $D_{5\ 7}$ °ल प्रतिपद्यथ

9 T_1 om 9 —^{a}) S (T_1 om) हुत्वा चाहवनीयादि ($M_{1\ 2\ 4}$ °याग्निं, M_3 याग्निर्) —^{b}) V_1 महाभाग्य, B_1 $D_{9\ 10}$ °भागे, $B_{2\ 3}$ $M_{2\ 4}$ माहाभाग्ये (for महा) T_2 M_{1-3} प्रतिष्ठित (T_2 °ता) (for ष्ठिता) D_7 T_3 G महाभागो (D_7 °गे, G_4 गा) प्रतिष्ठिता —^{c}) T_3 G अग्र(G_2 °ग्र्या)भोज्य, T_3 अग्र्यभोज्य-, M अग्रभोज्य (for भोज्या) B_1 $D_{4\ 6\ 7\ 9}$ प्रसूताना, $D_{3\ 8}$ विभूतीना (for प्रसू) —^{d}) $D_{4\ 6\ 7\ 9}$ श्रिता (for श्रिया) D_{1-3} लक्ष्म्यानु- (for ब्राह्म्यानु) V_1 $B_{1\ 2}$ D_{10} कपिता ; $T_{2\ 3}$ $G_{2\ 3}$ कल्पिता, $G_{1\ 4}$ कल्प्यता, M कल्पित (for ता)

10 ^{a}) D_1 युक्त्या (for युक्ता) —^{b}) T_1 ह्यनसि (for भि) V_1 $B_{1\ 2}$ (marg as in text) $_5$ Dn_3 लुब्धया, B_3 लुब्धका, D_{1-9} -बुद्धया (for लब्धया) —^{c}) $D_{4-6\ 8\ 9}$ तप- D_7 तत (for दम) —^{d}) $D_{1\ 10}$ सर्वं (for सर्वान्)

11 ^{a}) T_1 यदेव, M_{1-3} यच्च वै (for यच्चैव) —^{b}) D_7 यत्र (for यच्च) $D_{4\ 6}$ G_1 दैवेषु, G_4 वेदेषु (for

सर्वं तत्तपसा साध्यं ज्ञानेन विनयेन च ॥ ११
इत्येता ब्रह्मगीतास्ते समाख्याता मयानघ ।
विप्रानुकम्पार्थमिदं तेन प्रोक्तं हि धीमता ॥ १२
भूयस्तेषां बलं मन्ये यथा राज्ञस्तपस्विनः ।
दुरासदाश्च चण्डाश्च रभसाः क्षिप्रकारिणः ॥ १३
सन्त्येषां सिंहसत्त्वाश्च व्याघ्रसत्त्वास्तथापरे ।
वराहमृगसत्त्वाश्च गजसत्त्वास्तथापरे ॥ १४
कर्पासमृदवः केचित्तथान्ये मकरस्पृशः ।
विभाष्यघातिनः केचित्तथा चक्षुर्हणोऽपरे ॥ १५
सन्ति चाशीविषनिभाः सन्ति मन्दास्तथापरे ।
विविधानीह वृत्तानि ब्राह्मणानां युधिष्ठिर ॥ १६
मेकला द्रमिडाः काशाः पौण्ड्राः कोल्लगिरास्तथा ।
शौण्डिका दरदा दर्वाश्चौराः शबरबर्बराः ॥ १७
किराता यवनाश्चैव तास्ताः क्षत्रियजातयः ।
वृषलत्वमनुप्राप्ता ब्राह्मणानामदर्शनात् ॥ १८
ब्राह्मणानां परिभवादसुराः सलिलेशयाः ।
ब्राह्मणानां प्रसादाच्च देवाः स्वर्गनिवासिनः ॥ १९
अशक्यं स्प्रष्टुमाकाशमचाल्यो हिमवान्गिरिः ।

देवेषु) —^{c}) V1 B4 5 Dn1 n3 D3 तु, D10 वै, S वस् (for तत्) —^{d}) D1–9 दानेन (for ज्ञा°) V1 B Dn D1–8 नियमेन (for विनयेन) — After 11, D10 S (except T1) ins

281* युष्मत्संमानना प्रीतिं पावनैः क्षत्रियाश्रमम् ।
अमुत्रेह समायान्ति वैश्यशूद्रादिकास्तथा ।
अरक्षिताश्च युष्माभिर्विरुद्धा यान्ति विप्लवम् ।
युष्मत्तेजोधृता लोकास्त्वद्रक्षथ जगत्त्रयम् ।

[(L 1) G4 -समानन- (for °नना) M1–3 युष्मत्संमानसप्रीति- (for the prior half) — (L 2) M1–3 च सयांति (for समायान्ति) M4 वैश्या शूद्रास्तथैव च (for the post half)]

12 D8 om 12^{ab} —^{a}) V1 B Dn D5 10 [प्र]व, T1 M [प्र]ते (for [प्र]ता) Dn3 -गीतासु, T2 3 G1 3 4 °स्ता (for °स्ते) —^{b}) D3 नृप, D6 T2 3 G तव (for [अ]नघ) —^{c}) V1 B Dn D10 विप्राणामनुकपार्थं —^{d}) T1 प्रोक्तो (for प्रोक्त) D1–9 महात्मना (for हि धीमता)

13 ^{a}) T2 G1–3 फल (for बल) —^{b}) D6 10 राजंस् (for राज्ञस्) D4 6 तपस्विनि, T1 M समृद्धित, T2 3 G समुत्थित (G2 °त) (for तपस्विन) —^{c}) D5 चंडाला, D10 रभसाश् (for चण्डाश्च) —^{d}) D10 चडाश्च, T1 M तरसा, G तपसा (for रभसा)

14 ^{a}) T1 संत्येव (for सन्त्येषां) — B8 D10 om (hapl) 14^{cd} —^{c}) T2 वराहर्षभसत्त्वाश्च —^{d}) B5 Dn जल (for गज) D9 om थाप S (except G3 4) [प्र]व च (for [अ]परे)

15 ^{a}) D5 6 T2 3 G3 M कार्पास (for क°) V1 B Dn D5 सर्पस्पर्शसमा केचित्, D10 सर्पस्य वशगा कें — T1 om (hapl) 15^{bc} —^{b}) D4 6 तदा (for तथा) D1–9 नरक- (for मकर) T2 ध्वज (for स्पृश°) — D5 om 15^{cd} —^{c}) T2 भाविन (for -घातिन), D4 6–9 वैभाष्यकारिण केचित्, T3 विभाविभास्यन केचित् (sic), G विभाव्य भाविन केचित् —^{d}) Dn3 D4 6–10 S तथा चक्षुर्हणा परे

16 T1 3 G om (hapl) 16^{ab} —^{a}) V1 B Dn D5 10 -समा (for निभा)

17 Cf. Manu 10 44 T1 om 17–18 —^{a}) V1 B Dn D1–9 मेकला द्र(B4 Dn1 n3 द्रा)विडा लाटा (B1 °डा लाजा, D7 °डाकारा, D9 °डा काचा), D4–8 °डा लाजा, D7 °डाकारा, D9 °डा काचा), T2 3 मेकजा लविडा काचा, D10 मेखला द्राविडा लाटा, T2 3 G M4 मेखला द्रमिळा (T2 भूमिषा) काचा, M1–3 मेकला द्रमिळा पुंड्रा —^{b}) M4 पुंड्रा V1 B1 3 5 कोन्वशिरास्, Dn1 n2 कान्वशिरास्, D1–3 कौलगिरास्, D10 कोल्लरिकास् (for °गिरास्) D4–6 9 क्राथा कोलगिरास्तथा, D7 क्रथकौल, T2 3 G पुंड्रा कोंकागिरास्तथा; M1–3 काचा कोल्लागिरास्तथा —^{c}) D8 9 गौंडिका (for शौण्डिका) V1 B3 4 Dn8 D4 6 दारदा (for द°), Dn3 D1 5–8 दार्वाश्, D2 दार्याश्, M1–3 बर्बाश् (for दर्वाश्) B1 शौंडिका दारदा सर्पाश्, D10 शौंडिका दर्शना दार्वाश्, T2 3 G1–3 M4 शौंडिका गरवा दर्पा(M4 गर्वा)श् —^{d}) B3 8 चोला, B5 Dn3 D1–9 चौला, D2 3 शैला (for चौरा) D1 चेला शबरबेंबुरा, T2 3 G M चोळाश्च शक(T2 G4 कृश, T3 G8 क्रश, G1 कुश)तस्करा

18 Cf Manu 10 43 T1 om 18 (cf v 1 17) —^{a}) V1 B Dn3 D10 [अ]पि, T2 G [प्र]तास् (for [प्र]व) —^{c}) B4 om अनु B6 M1 प्राप्ते (for

अवार्या सेतुना गङ्गा दुर्जया ब्राह्मणा भुवि ॥ २०
न ब्राह्मणविरोधेन शक्या शास्तुं वसुंधरा ।
ब्राह्मणा हि महात्मानो देवानामपि देवताः ॥ २१
तान्पूजयस्व सततं दानेन परिचर्यया ।
यदीच्छसि महीं भोक्तुमिमां सागरमेखलाम् ॥ २२
प्रतिग्रहेण तेजो हि विप्राणां शाम्यतेऽनघ ।
प्रतिग्रहं ये नेच्छेयुस्तेऽपि रक्ष्यास्त्वयानघ ॥ २३

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि पञ्चत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

३६

भीष्म उवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
शक्रशम्बरसंवादं तन्निबोध युधिष्ठिर ॥ १
शक्रो ह्यज्ञातरूपेण जटी भूत्वा रजोरुणः ।
विरूपं रूपमास्थाय प्रश्नं पप्रच्छ शम्बरम् ॥ २
केन शम्बर वृत्तेन स्वजात्यानधितिष्ठसि ।
श्रेष्ठं त्वां केन मन्यन्ते तन्मे प्रब्रूहि पृच्छतः ॥ ३
शम्बर उवाच ।
नासूयामि सदा विप्रान्ब्रह्माणं च पितामहम् ।
शास्त्राणि वदतो विप्रान्संमन्यामि यथासुखम् ॥ ४

-प्राप्ता) —^{d}) V1 B Dn D10 अमर्षणात् (for अदर्शनात्)

20 ^{a}) D10 अशक्य (for क्य) T1 न शक्य द्रष्टु माकाश —^{b}) T1 न चाल्यो (for अचाल्यो) —^{c}) D1 partly damaged V1 B2 4 5 Dn1 n2 D2 8–10 अधार्या, D4–7 अवार्या, T1 न वार्या (for अवार्या) D8 गंगाफल तु चासक्यं (sic)

21 ^{b}) D8 जेतु (for शास्तु) T2 3 G M1–3 शक्यं शास्तु वसुंधरां

22 ^{a}) B8 आपूजयस्व सततं —^{b}) B1 (marg as in text) दानेन प्रवणार्थया —^{c}) V1 B4 D4 5 10 T2 3 G3 4 यदिच्छसि (for यदी°) B1 om, D7–9 जेतुम् (for भोक्तुम्)

23 Dn1 om 23^{ab} G1 partly damaged —^{a}) T2 तेजोभिर् (for तेजो हि) —^{b}) T1 हीयते (for शाम्यते) —^{c}) B1 नेच्छति, T1 न कुर्युस् (for नेच्छेयुस्) —^{d}) D1–6 8 तेभ्यो रक्ष्य, D7 तयारक्ष, D9 तेप्वारक्ष्यं (for तेऽपि रक्ष्यास्) D10 नृप (for [स्त्व]-नघ) V1 B Dn तेभ्यो रक्ष्य त्वया नृप; M4 (inf lin) तेभ्यो रक्ष्यं त्वया कुल

Colophon. — *Parvan name* B1–4 Dn3 D1 8 शांति — *Sub-parvan* V1 B1–4 Dn D1 2 8 10 दानधर्म — *Adhy name* V1 ब्राह्मणगीता; B Dn D10 ब्राह्मणप्रशंसायां ब्रह्म(B5 ब्राह्मण)गीता, D1–6 8 9 ब्राह्मणप्रशंसा — *Adhy. no* (figures, words or both) V1 35 (as in text), D5 33, D7 9 29, D10 34, T1 M 64, T2 3 G2 4 71, G1 66, G3 65 — *Śloka no* D4 23

36

2 ^{a}) V1 D9 ह्यज्ञान (for °त) T2 शक्रो ह्यज्ञान भूतेन — G3 om (hapl ?) 2^{b}–3^{a} G1 repeats 2^{bcd} after the first occurrence of 3^{a} —^{b}) B1 Dn3 रजोगुण ; T G1 (both times) 2 4 M सुदारुण (for रजोरुण) —^{c}) B5 Dn रथम् (for रूपम्) T2 3 G1 (both times) 2 4 विप्ररूप समास्थाय —^{d}) T1 पश्यन् (for प्रश्न)

3 For the repetition in G1, of v 1 2 G3 om 3^{a} (cf v 1 2) Before 3, N T2 ins शक्र उवाच T2 om. 3^{a}–5^{b} —^{a}) D8 T8 G1 (both times) 2 रूपेण (for वृत्तेन) —^{b}) D7 8 स्वजात्याम् (for °त्यान्), D2 8 अनु (for अधि) Dn1 T3 G तिष्ठति; Dn3 °से (for °सि) V1 B1 स्वजात्यानाधि(B1 °व)तिष्ठसे, D4–6 त्वामधितिष्ठति —^{c}) V1 ज्येष्ठ त्वा, B8 श्रेष्ठ च, D1 3 श्रेष्ठ त्वा, D4 6 श्रेष्ठत्वं (for श्रेष्ठ त्वां) T3 G के नु (for केन) M1–3 श्रैष्ठ्य ते केनुमा(M3 °म)न्यंते

श्रुत्वा च नावजानामि नापराध्यामि कर्हिचित् ।
अभ्यर्च्याननुपृच्छामि पादौ गृह्णामि धीमताम् ॥ ५
ते विश्रब्धाः प्रभाषन्ते संयच्छन्ति च मां सदा ।
प्रमत्तेष्वप्रमत्तोऽस्मि सदा सुप्तेषु जागृमि ॥ ६
ते मा शास्त्रपथे युक्तं ब्रह्मण्यमनसूयकम् ।
समासिञ्चन्ति शास्तारः क्षौद्रं मध्विव मक्षिकाः ॥ ७
यच्च भाषन्ति ते तुष्टास्तत्तद्गृह्णामि मेधया ।
समाधिमात्मनो नित्यमनुलोममचिन्तयन् ॥ ८

सोऽहं वागग्रसृष्टानां रसानामवलेहकः ।
स्वजात्यानधितिष्ठामि नक्षत्राणीव चन्द्रमाः ॥ ९
एतत्पृथिव्याममृतमेतच्चक्षुरनुत्तमम् ।
यद्ब्राह्मणमुखाच्छास्त्रमिह श्रुत्वा प्रवर्तते ॥ १०
एतत्कारणमाज्ञाय दृष्ट्वा देवासुरं पुरा ।
युद्धं पिता मे हृष्टात्मा विस्मितः प्रत्यपद्यत ॥ ११
दृष्ट्वा च ब्राह्मणानां तु महिमानं महात्मनाम् ।
पर्यपृच्छत्कथमिमे सिद्धा इति निशाकरम् ॥ १२

— ^{d}) D_2 तद्वै (for तन्मे) $D_{4-7, 9}$ शवर (for पृच्छत). V_1 B Dn D_{10} तद्वै प्रब्रूहि तत्त्वत , D_8 तन्मे ब्रूहीति शवर, T_1 $G_{1\ 3\ 4}$ तं मे ब्रूहीह पृच्छते (T_1 °त), G_2 तन्मे ब्रूहि पितामह

4 Cf 12 124 33^{ab} T_2 om 4 (of v 1 3) — ^{a}) Dn_1, n_2 यदा (for सदा) — ^{b}) B_2 ब्रह्माण वा, B_{3-5} Dn_3 $D_{1-3\ 7\ 9}$ G ब्राह्मणं च (B_3 $D_{1\ 2}$ वा) (for ब्रह्माणं च) Dn_1 n_2 ब्राह्ममेव च मे मत, D_5 ब्राह्मणाश्च पितामह, T_1 ब्राह्मणै शपितो ह्यह — ^{c}) T_1 दधतो (for वदतो) — ^{d}) D_{1-3} मानयामि, D_{4-9} समस्तानि, D_{10} T_3 G M संमान्यामि (for सम°) T_1 नावमन्ये कदाचन

5 T_2 om 5^{ab} (cf v 1 3) T_1 om 5^{ab}. — ^{a}) D_2 ज्ञात्वा चानावर्णयामि (sic) — ^{b}) D_{1-3} कस्यचित् (for कर्हि°) T_3 $G_{1\ 3\ 4}$ M नापविध्यामि कर्हिचित् — ^{c}) D_4 अनन्यान् (for अभ्यर्च्यान्) D_{1-3} गृह्णामि (for -पृच्छामि) V_1 B Dn_3 अभ्यर्च्याम्यनुपृच्छा(B_1 °गृह्णा)मि, Dn_1 n_2 अभ्यर्च्या(Dn_1 °र्चा)म्यनुपृच्छामि, D_5 अभ्यर्चाननुतिष्ठामि, $D_{6\ 7\ 9}$ अनन्याननुगृह्णामि, D_{10} यामि पृच्छानुपृच्छामि, T_1 M अभ्यर्च्य चानु°, $T_{2\ 3}$ G अभ्यर्चयामि पृ° — ^{d}) T_1 पादान्, T_3 G पाद (for पादौ)

6 6^{ab} = 12 124 34^{ab} — ^{a}) D_{1-3} G_2 विसृष्टा, T $G_{1\ 3\ 4}$ M विस्रब्धा, D_{10} विस्रभान (for विश्रब्धा) $D_{8\ 9}$ विश्रब्धा प्रतिभाषते — ^{b}) V_1 $B_{1-3\ 5}$ Dn D_2 संपृच्छते (D_2 °ति), B_4 D_{10} T_1 M_{1-3} सयच्छते (for °च्छन्ति) $D_{5\ 6}$ सप्रयच्छंति मा सदा, T_2 स्वयमिच्छति मा सदा — ^{c}) Dn_3 प्रमत्तेपि, D_9 °त्तेभ्यो, T_1 °त्ते तु (for °त्तेषु) — ^{d}) D_{1-3} न स्वपे, D_{4-9} न स्वपे (for जागृमि)

7 7^{ab} = 12 124 34^{cd} T_1 om 7^{ab} — ^{a}) $D_{7\ 9}$ त (for ते) Some MSS मा (for मा) S (T_1 om) पदे सक्तं (M_4 °क्तो) (for -पथे युक्त) — ^{b}) $D_{1\ 2\ 5\ 7-9}$ ब्राह्मण्यम् (for ब्र°) Dn_3 $D_{3\ 4}$ अनुसूयक B_1 ब्रह्मचर्यानुसूयक, D_{10} S (T_1 om) ब्रह्मवर्मा(D_{10} °वंशा)न° — ^{c}) D_7 om सिञ्चन्ति $M_{1\ 3}$ शास्तार B_1 ते मा शसति शास्तार , $D_{4-5\ 8\ 9}$ समाचिन्वति शास्तार ($D_{5\ 6}$ °रं); T_1 ब्राह्मणा मा समुद्यति — ^{d}) D_4 क्षौद्र-, T_1 साद्र, M_{1-3} क्षुद्र (for क्षौद्रं)

8 ^{a}) T_2 यत्र (for यच्च) V_1 B Dn स (for ते) D_{1-3} पृष्टास् (for तुष्टास्) D_{4-9} भाषते यच्च ते पृष्टास्, T_1 यत्प्रभाषति ते हृष्टास् — ^{b}) V_1 B Dn D_2 तच्च, D_7 तत्र (for तत्तद्) $G_{1\ 3}$ मे यथा (for मेधया) D_{10} यच्च गृह्णाति मेधया — ^{d}) $B_{3\ 4}$ $D_{1\ 3\ 4\ 6-9}$ विचिंतयन् ($D_{4\ 6-9}$ °ये), Dn_1 n_2 D_5 अचिंतय (D_5 °ये) (for °न्तयन्) D_{10} S अनु($T_{1, 2}$ °म)लामनुचिंतयन्

9 =(var) 12 124 36 — ^{a}) M वागग्र्य (for °ग्र) V_1 B Dn D_{1-3} सोह वागग्रमि(Dn_2 °सृ ; $D_{2\ 3}$ °पृ)ष्टाना, D_{4-9} सोह वाक्यमधिष्ठान, D_{10} सोह वाग्रस शिष्टाना, T_1 सोह तद्वाक्प्रदि°, $T_{2\ 3}$ G_{1-3} सोह यागा ग्र्यसृष्टार (T_3 °ना), G_4 सोह वागग्र्यसृष्टार — ^{b}) D_{4-9} मन्वानमचलोपम, S रसानामनुलेहिना (T_1 M °ता, G_4 °ना) — ^{c}) V_1 D_{1-9} स्वजात्याम्, M_{1-3} सजात्यान्, M_4 सु° (for स्व°) D_8 अभि (for अधि)

10 =(var) 12 124 37 — ^{b}) B_2 अनुत्तर (for °त्तमम्) D_2 एतच्चाक्षरमुत्तमं

11 ^{b}) D_{10} T_3 G_3 M_{1-3} दैवासुर (for दे) D_2 यथा (for पुरा) B_1 दृष्ट्वा देवासुरस्तदा — ^{c}) T_1 दृष्टात्मा (for हृ) B_1 युद्ध पितामहो दृष्ट्वा — ^{d}) V_1 B Dn D_{10} T_1 विस्मित समपद्यत

12 ^{a}) T_2 तु (for च) D_{1-9} त (for तु) — ^{c}) V_1 B Dn_2 n_3 D_{10} G_2 अमी (for इमे) — After 12,

सोम उवाच ।

ब्राह्मणास्तपसा सर्वे सिध्यन्ते वाग्बलाः सदा ।
भुजवीर्या हि राजानो वागस्त्राश्च द्विजातयः ॥ १३
प्रवसन्वाप्यधीयीत बह्वीर्दुर्वसतीर्वसन् ।
निर्मन्युरपि निर्मानो यतिः स्यात्समदर्शनः ॥ १४
अपि चेज्जातिसंपन्नः सर्वान्वेदान्पितुर्गृहे ।
श्लाघमान इवाधीयेद्ग्राम्य इत्येव तं विदुः ॥ १५
भूमिरेतौ निगिरति सर्पो बिलशयानिव ।
राजानं चाप्ययोद्धारं ब्राह्मणं चाप्रवासिनम् ॥ १६
अतिमानः श्रियं हन्ति पुरुषस्याल्पमेधसः ।
गर्भेण दुष्यते कन्या गृहवासेन च द्विजः ॥ १७
इत्येतन्मे पिता श्रुत्वा सोमादद्भुतदर्शनात् ।
ब्राह्मणान्पूजयामास तथैवाहं महाव्रतान् ॥ १८

भीष्म उवाच ।

श्रुत्वैतद्वचनं शक्रो दानवेन्द्रमुखाच्च्युतम् ।
द्विजान्संपूजयामास महेन्द्रत्वमवाप च ॥ १९

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

D1-8 ins

282* स पृष्टस्त्वनुवाचेदं सिद्धांस्तत्र निशाकर ।

13 D1-5 7 9 om the ref —a) S सिद्धा (for सर्वे) —b) B1 सिद्धास्ते, S दृश्यते (for सिध्यन्ते) D10 चाखिला, G1 वाग्बलात् (for °ला) D1-7 9 तथा (for सदा) —c) V1 B5 Dn D2 3 च (for हि) —d) D1 3-7 9 वाक्शस्त्राश्, S वाग्बलाश् (for वाग स्त्राश्)

14 a) V1 B Dn D10 प्रणव च (V1 B1 वा); D4-9 ब्रह्म सद्म, T2 om (for प्रवसन्वा) D1-8 अधी येस् —b) V1 B Dn D8 10 ब्राह्मीर्, T1 2 G2 बहिर् (for बह्वीर्) D1-8 वसुमतीर् (for दुर्वसतीर्) —c) D4 6 न मन्युर् (for निर्म) D5 अति (for अपि) V1 B Dn D8 10 निर्वाणो, D2 3 निर्माणो, D6 निर्मायो (for निर्मानो) —d) T1 यत, T2 G M4 यदि (for यतिः) D10 सोम- (for सम)

15 a) V1 B1 2 (marg) 3-5 Dn D10 T1 च ज्ञान, T2 3 G चेज्ज्ञान (for चेज्जाति) D1-6 सपन्नान् (for °न्न) —b) D5 8 पित्रन्, D7 9 पितृ (for पितुर्) —c) T2 M श्लाघ्यमान (for श्लाघ) V1 B Dn D8 इवाधीयाद् (for °धीयेद्) T1 श्लाघ्यमानोप्यधीयीत, T3 G2-4 श्लाघ्यमान उपाधीयेद्, G1 श्लाघमानमपाधीयेद्

16 a) D2 4 6 न गिरति, D5 निगीरति, D7 न गिरति, D9 निर्गलति (for निगिरति) —b) T2 G1 3 4 M सर्पौ विलशयाविव —c) D7 10 वा (for च) D1 3 5 7-9 [अ]विरोद्धारं, D4 6 [अ]पि रो (for [अ]प्ययो°) —d) D1-7 वा (for च) B4 T3 प्रवासिनं (for [अ]प्र°)

17 a) V1 B Dn अभिमान, D10 T2 अतिमान (for °मान) D7-9 श्रियो (for श्रियं) —b) D4-9 ब्राह्म- णस्य (for पुरुषस्य) —c) Some MSS दूष्यते —d) G4 M1-3 वै (for च) — After 17, T2 3 G M1-3 ins

283* विद्याविदो लोकविदस्तपोदससमन्विता ।
नित्यं पूज्याश्च वन्द्याश्च द्विजा लोकद्वयेच्छुभि ।

[(L 1) T3 लोक एव, M1-3 वेदविदस् (for लोक°) T2 विद्याविलोकनविदस् (for the prior half) T2 3 G4 तपोबल (for तपोदम-) —(L 2) M1-3 द्वयेप्सुभि (for °च्छुभि) T2 द्विजा लोके श्रियैच्छिभि, G1 3 द्विजा लोकमयेच्छुभि (for the post half)]

18 a) D4 [पू]न, D5 [पू]व (for [पू]तन्) T1 न (for मे) T2 3 G1 3 4 श्रावयित्वा (for पिता श्रुत्वा) —b) T1 विस्मितो (for सोमाद्) —c) T1 भोजया मास (for पूज) — D4 6 7 om (hapl) 18d-19c —d) D1-3 8 9 धृतव्रत (D3 9 तान्) (for महाव्रतान्)

19 D4 6 7 om 19abc (cf v l 18) D9 om 19a—13 37 1b D1 3 S om the ref —a) D2 8 [पू]व (for [पू]तद्) —b) D8 मुखोद्गत, D10 मुखा- द्गत (for °च्युतम्) —c) B3 द्विजाना (for °न्स)

Colophon om in D9 —*Parvan name* B1 2 4 5 Dn2 D1 8 शांति —*Sub parvan* V1 B Dn D1 2 10 M दानधर्म —*Adhy name* V1 Dn3 D8 इन्द्रशबर

श्रुत्वा च नावजानामि नापराध्यामि कर्हिचित् ।
अभ्यर्च्याननुपृच्छामि पादौ गृह्णामि धीमताम् ॥ ५
ते विश्रब्धाः प्रभाषन्ते संयच्छन्ति च मां सदा ।
प्रमत्तेष्वप्रमत्तोऽस्मि सदा सुप्तेषु जागृमि ॥ ६
ते मा शास्त्रपथे युक्तं ब्रह्मण्यमनसूयकम् ।
समासिञ्चन्ति शास्तारः क्षौद्रं मध्विव मक्षिकाः ॥ ७
यच्च भाषन्ति ते तुष्टास्तत्तद्गृह्णामि मेधया ।
समाधिमात्मनो नित्यमनुलोममचिन्तयन् ॥ ८

सोऽहं वागग्रसृष्टानां रसानामवलेहकः ।
स्वजात्यानधितिष्ठामि नक्षत्राणीव चन्द्रमाः ॥ ९
एतत्पृथिव्याममृतमेतच्चक्षुरनुत्तमम् ।
यद्ब्राह्मणमुखाच्छास्त्रमिह श्रुत्वा प्रवर्तते ॥ १०
एतत्कारणमाज्ञाय दृष्ट्वा देवासुरं पुरा ।
युद्धं पिता मे हृष्टात्मा विस्मितः प्रत्यपद्यत ॥ ११
दृष्ट्वा च ब्राह्मणानां तु महिमानं महात्मनाम् ।
पर्यपृच्छत्कथमिमे सिद्धा इति निशाकरम् ॥ १२

— ^{d}) D2 तद्वै (for तन्मे) D4–7. 9 शवर (for पृच्छत). V1 B Dn D10 तद्वै प्रब्रूहि तत्त्वत, D8 तन्मे ब्रूहीति शवर, T1 G1 3 4 तं मे ब्रूहीह पृच्छते (T1 °त), G2 तन्मे ब्रूहि पितामह

4 Cf 12 124 33^{ab} T2 om 4 (cf v l 3) — ^{a}) Dn1 n2 यदा (for सदा) — ^{b}) B2 ब्रह्माण वा, B3–5 Dn3 D1–3 7 9 G ब्राह्मणं च (B3 D1 2 वा) (for ब्रह्माणं च) Dn1 n2 ब्राह्ममेव च मे मत, D5 ब्राह्मणांश्च पितामह, T1 ब्राह्मणै शपितो ह्यह — ^{c}) T1 दधतो (for वदतो) — ^{d}) D1–3 मानयामि, D4–9 समस्तानि, D10 T3 G M समान्यामि (for सम°) T1 नावमन्ये कदाचन

5 T2 om 5^{ab} (cf v l 3) T1 om 5^{ab}. — ^{a}) D2 ज्ञात्वा चानावर्णयामि (sic) — ^{b}) D1–3 कस्यचित् (for कर्हि°) T3 G1 3 4 M नापविध्यामि कर्हिचित् — ^{c}) D4 अनन्यान् (for अभ्यर्च्यान्) D1–3 गृह्णामि (for पृच्छामि) V1 B Dn3 अभ्यर्च्याम्यनुपृच्छा(B1 °गृह्णा)मि, Dn1 n2 अभ्यर्च्या(Dn1 °र्चा)म्यनुपृच्छामि, D5 अभ्यर्चानिनुतिष्ठामि, D6 7 9 अनन्याननुगृह्णामि, D10 यामि पृच्छानुपृच्छामि, T1 M अभ्यर्च्यं चानु°, T2 3 G अभ्यर्चयामि पृ° — ^{d}) T1 पादान्, T3 G पाद (for पादौ)

6 6^{ab} = 12 124 34^{ab} — ^{a}) D1–3 G2 विसृष्टा, T G1 3 4 M विस्रब्धा, D10 विस्रभान् (for विश्रब्धा) D8 9 विश्रब्धा प्रतिभाषते — ^{b}) V1 B1–3 5 Dn D2 सपृच्छते (D2 °ति), B4 D10 T1 M1–3 सयच्छते (for °च्छन्ति) D5 6 सप्रयच्छति मा सदा, T2 स्वयमिच्छति मा सदा — ^{c}) Dn3 प्रमत्तेपि, D9 °त्तेभ्यो, T1 त्ते तु (for °त्तेषु) — ^{d}) D1–3 च स्वपे, D4–9 न स्वपे (for जागृमि)

7 7^{ab} = 12 124 34^{cd} T1 om 7^{ab} — ^{a}) D7 9 त (for ते). Some MSS मा (for मा) S (T1 om) पदे सक्त (M4 °क्तो) (for पथे युक्त) — ^{b}) Dn3 D3 4 अनुसूयक D1 2 5 7–9 ब्राह्मण्यम् (for ब्र°) D10 S (T1 om) ब्रह्मवर्मा(D10 B1 ब्रह्मचर्यानुसूयक, °वंशा)न° — ^{c}) D7 om सिञ्चन्ति M1 3 शास्तार B1 ते मा शसति शास्तार, D4–5 8 9 समाचिन्वति शास्तार (D5 6 °रं); T1 ब्राह्मणा मा समुद्यति — ^{d}) D4 क्षौद्र°, T1 सार्द्रं, M1–3 क्षुद्र (for क्षौद्र)

8 ^{a}) T2 यत्र (for यच्च) V1 B Dn स (for ते) D1–3 पृष्टास् (for तुष्टास्) D4–9 भाषते यच्च ते पृष्टास्, T1 यत्प्रभाषति ते हृष्टास — ^{b}) V1 B Dn D2 तच्च, D7 तत्र (for तत्तद्) G1 3 मे यथा (for मेधया) D10 यच्च गृह्णाति मेधया — ^{d}) B3 4 D1 3 4 6–9 विचिंतयन् (D4 6–9 °ये), Dn1 n2 D5 अचिंतय (D5 °ये) (for °न्तयन्) D10 S सतु(T1 2 °म)लामनुचिंतयन्

9 = (var) 12 124 36 — ^{a}) M वागग्र्य (for °ग्र) V1 B Dn D1–3 सोह वागग्रमि(Dn3 °मृ; D2 3 °पृ)ष्टाना, D4–9 सोह वाक्यमधिष्ठान, D10 सोह वाग्रस शिष्टाना, T1 सोह तद्वाक्यप्रदि°, T2 3 G1–3 सोह यागाग्र्यसृष्टार (T3 °ना), G4 सोह वागग्र्यसृष्टार — ^{b}) D4–9 मन्वानमचलोपम, S रसानामनुलेहिना (T1 M °ना; G4 °ना) — ^{c}) V1 D1–9 स्वजात्याम्, M1–3 सजात्यान्, M4 सु° (for स्व°) D3 अभि (for अधि)

10 = (var) 12 124 37 — ^{b}) B2 अनुत्तर (for °त्तमम्) D2 एतच्चाक्षरमुत्तम

11 ^{b}) D10 T3 G3 M1–3 दैत्यासुर (for दे°) D5 यथा (for पुरा) B1 दृष्ट्वा देवासुरस्तदा — ^{c}) T1 घृष्टात्मा (for हृ°) B1 युद्ध पितामहो दृष्ट्वा — ^{d}) V1 B Dn D10 T1 विस्मित समपद्यत

12 ^{a}) T2 तु (for च) D1–9 त (for तु) — ^{d}) V1 B Dn2 n3 D10 G2 अमी (for इमे) — After 12,

सोम उवाच ।

ब्राह्मणास्तपसा सर्वे सिध्यन्ते वाग्बलाः सदा ।
भुजवीर्या हि राजानो वागस्त्राश्च द्विजातयः ॥ १३
प्रवसन्वाप्यधीयीत बह्वीर्दुर्वसतीर्वसन् ।
निर्मन्युरपि निर्मानो यतिः स्यात्समदर्शनः ॥ १४
अपि चेज्जातिसंपन्नः सर्वान्वेदान्पितुर्गृहे ।
श्लाघमान इवाधीयेद्ग्राम्य इत्येव तं विदुः ॥ १५
भूमिरेतौ निगिरति सर्पो बिलशयानिव ।
राजानं चाप्ययोद्धारं ब्राह्मणं चाप्रवासिनम् ॥ १६
अतिमानः श्रियं हन्ति पुरुषस्याल्पमेधसः ।
गर्भेण दुष्यते कन्या गृहवासेन च द्विजः ॥ १७
इत्येतन्मे पिता श्रुत्वा सोमादद्भुतदर्शनात् ।
ब्राह्मणान्पूजयामास तथैवाहं महाव्रतान् ॥ १८

भीष्म उवाच ।

श्रुत्वैतद्वचनं शक्रो दानवेन्द्रमुखाच्च्युतम् ।
द्विजान्संपूजयामास महेन्द्रत्वमवाप च ॥ १९

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

D1-9 ins

282* स पृष्टस्त्वनुवाचेद सिद्धास्तत्र निशाकर ।

13 D1-5 7 9 om the ref — a) S सिद्धा (for सर्वे) — b) B1 सिद्धास्ते; S दृश्यते (for सिध्यन्ते) D10 चाखिला, G1 वाग्बलात् (for °ला) D1-7 9 सथा (for सदा) — c) V1 B6 Dn D2 8 च (for हि) — d) D1 8-7 9 वाक्शस्त्राश्, S वाग्बलाश्च (for वागस्त्राश्)

14 a) V1 B Dn D10 प्रणव च (V1 B1 वा), D1-9 ब्रह्म सत्र, T2 om (for प्रवसन्वा) D1-8 अधीयेत् — b) V1 B Dn D8 10 आह्नीर्, T1 2 G2 बहिर् (for बह्वीर्) D1-9 वसुमतीर् (for दुर्वसतीर्) — c) D4 6 न मन्युर् (for निर्म°) D8 अति (for अपि) V1 B Dn D8 10 निर्वाणो, D2 8 निर्माणो, D6 निर्मायो (for निर्मानो) — d) T1 यत; T2 G M1 यदि (for यति) D10 सोम- (for सम)

15 a) V1 B1 2 (marg) 3-5 Dn D10 T1 च ज्ञान, T2 3 G चेज्ज्ञान (for चेज्जाति-) D1-6 सपन्नान् (for °न्न) — b) D5 6 पितॄन्, D7 9 पितृ (for पितुर्) — c) T2 M श्लाघ्यमान (for श्लाघ°) V1 B Dn D8 इवाधीयाद् (for °धीयेद्) T1 श्लाघ्यमानोप्यधीयीत, T3 G2-4 श्लाघ्यमान उपाधीयेद्, G1 श्लाघमानमपाधीयेद्

16 a) D2 4 6 न गिरति, D5 निगीरति, D7 न गिलति, D9 निगलति (for निगिरति) — b) T2 G1 3 4 M सर्पौ बिलशयाविव — c) D7 10 वा (for च) D1 2 5 7-9 [अ]विरोद्धार, D1 6 [अ]पि रो (for [अ]प्ययो) — d) D1-7 वा (for च) B1 T2 प्रवासिन (for [अ]प्र°)

17 a) V1 B Dn अभिमान, D10 T2 अतिमान (for °मान) D7-9 श्रियो (for श्रियं) — b) D4-9 ब्राह्मणस्य (for पुरुषस्य) — c) Some MSS दूष्यते — d) G4 M1-3 वै (for च) — After 17, T2 3 G M1-3 ins

283* विद्याविदो लोकविदस्तपोदमसमन्विता ।
नित्य पूज्याश्च वन्द्याश्च द्विजा लोकद्वयेच्छुभि ।

[(L 1) T3 लोक एव, M1-3 वेदविदस् (for लोक°) T2 विद्याविल्लोकनविदस् (for the prior half) T2 3 G4 तपोबल (for तपोदम-) — (L 2) M1-3 -द्वयेप्सुभि (for °च्छुभि) T2 द्विजा लोके श्रियैच्छिभि, G1 3 द्विजा लोकमथेच्छुभि (for the post half)]

18 a) D4 [ए]न; D5 [ए]व (for [ए]तन्) T1 न (for मे) T2 3 G1 3 4 श्रावयित्वा (for पिता श्रुत्वा) — b) T1 विस्मितो (for सोमाद्) — c) T1 भोजयामास (for पूज°) — D4 6 7 om (hapl) 18d–19c — d) D1-3 8 9 धृतव्रत (D3 9 °तान्) (for महाव्रतान्)

19 D4 6 7 om 19abc (cf v l 18) D9 om 19a—13 37 1b D1 8 S om the ref — a) D2 8 [ए]व (for [ए]तद्) — b) D8 मुखोद्गत, D10 मुखाद्गत (for °च्युतम्) — c) B3 द्विजाना (for °न्सं)

Colophon om in D9 — *Parvan name* B1 2 4 5 Dn3 D1 8 शाति — *Sub-parvan* V1 B Dn D1 2 10 M दानधर्म — *Adhy name* V1 Dn3 D8 इन्द्रशबर

३७

युधिष्ठिर उवाच ।
अपूर्वं वा भवेत्पात्रमथ वापि चिरोषितम् ।
दूरादभ्यागतं वापि किं पात्रं स्यात्पितामह ॥ १
भीष्म उवाच ।
क्रिया भवति केषांचिदुपांशुव्रतमुत्तमम् ।
यो यो याचेत यत्किंचित्सर्वं दद्याम इत्युत ॥ २
अपीडयन्भृत्यवर्गमित्येवमनुशुश्रुम ।
पीडयन्भृत्यवर्गं हि आत्मानमपकर्षति ॥ ३
अपूर्वं वापि यत्पात्रं यच्चापि स्याच्चिरोषितम् ।
दूरादभ्यागतं चापि तत्पात्रं च विदुर्बुधाः ॥ ४
युधिष्ठिर उवाच ।
अपीडया च भृत्यानां धर्मस्याहिंसया तथा ।
पात्रं विद्याम तत्त्वेन यस्मै दत्तं न संतपेत् ॥ ५
भीष्म उवाच ।
ऋत्विक्पुरोहिताचार्याः शिष्याः संबन्धिबान्धवाः ।
सर्वे पूज्याश्च मान्याश्च श्रुतवृत्तोपसंहिताः ॥ ६

संवाद , B1 2 5 Dn1 n2 ब्राह्मणप्रशसायामिंद्रशबरसवाद , B4 शक्रसंवाद , D1-8 5 ब्राह्मणप्रशसा, D10 ब्राह्मण प्रशसायामिंद्रसवाद ; T2 शक्रशबरसवादे ब्राह्मणपूजाविधि , G1 8 ब्राह्मणपूजाविधि , M1 शक्रशबरसवाद — *Adhy no* (figures, words or both) V1 36 (as in text), D5 34, D10 35, T1 M 65, T2 3 G2 4 72, G1 67, G3 66

37

1 D9 om 1ab (cf v 1 13 36 19) — a) V1 B3-5 Dn D10 अपूर्वश्च (for °र्वं वा) — b) V1 B4 5 Dn D10 चिरोषित (for °षितम्) — c) V1 B3-5 Dn1 n2 D2 4-6 G1 चापि, D7 9 किं वा (for वापि). B1 दूराच्चाभ्यागतं चापि, Dn3 D10 °दभ्यागतश्चापि — d) B1 स्यात्पात्र (by transp), D3 पाप स्यात्

2 D1 पितामह (for भीष्म) — a) T1 येषा वै (for केषांचिद्) — b) D8 विदुषा (for उपांशु) D4 om from व्रत up to त्येवम (in 3b) — c) D1 8 तु, D2 4 5 7-9 न, D10 T2 3 G1-3 M नो (for the second यो) T1 यो याचति च यत्किंचित्, G4 यो नो वाचयते यत्किं° (hypermetric). — d) T1 तद्वै (for सर्वं) D1 5 7-9 दद्यास (for °म) V1 B Dn D10 [अ]पि (for [इ]त)

3 D6 om up to त्येवम (in 3b) (cf v 1 2) V1 B5 D3 om (hapl ?) 3ab — a) D2 न पीडयद्, M न पीडयेद् (for अपीडयन्) — b) D1-9 T2 3 G M1 -शुश्रुम — c) D3 नपी°, T1 पीडितं (for पीड यन्) — d) D1-9 सोत्मानम्, T2 आ° (for आ°). B3 Dn3 अपि (for अप-)

4 M1-3 4 (inf lin) transp 4 and 5 — a) V1 D10 वा भवेद्, B Dn भावयेत्, D1-9 S चापि यत् (for वापि यत्) — b) D1 यश्च, T2 M1 यस्य (for यच्च) D4 5 तु, D6 स (for स्याच्च) — c) D4 आराद् (for दू) D3 अभ्यागत B1 Dn2 D1 7-9 T2 3 G M1-3 वा (for च) — d) B1 S न तत्पात्र D4-9 तत्पात्रं हि (for °त्रं च)

5 M1-3 4 (inf lin) transp 4 and 5 D3 M1 2 om the ref. — a) V1 B3-Dn भूताना, G2 (inf lin as in text) हिस्राणा (for भृत्याना) T1 अपीडय न्भृत्यवर्गं — b) D2 यथा (for तथा) — c) B1 2 Dn विद्यात्तु, D5 10 विंदाम (for विद्याम) — d) B5 तस्मै (for यस्मै) B4 दत्त्वा (for दत्त) B1 (marg) शातयेत्, D1-9 नस्तपेत् (for सत°) D1-8 यस्मै दत्त्वा न(D2 °चाऽ)स्तरेत्, D10 यस्मै दत्त्वा तु शात येत्, T1 तस्मै दत्त न सतरेत् ❀ C0 दत्त प्रदेयवस्त्व भिमानिनी देवता । ❀

6 D3 M1-3 om the ref — b) V1 B3-5 Dn D1 शिष्य- (for शिष्या) — c) D4 om सर्वे पूज्याश्च M1-3 सम्रधि (for पूज्याश्च) — d) B4 om from पसहिता up to वचन (in 8a) T1 शालिन (for -सहिता) V1 B1-3 5 Dn3 D10 श्रुतव्रतो नाहिंसका ; Dn1 n2 °व्रतोनसूयका

7 B1 om 7 (cf v 1 6) — a) B1 ततो (for मतो) — c) M1 तस्मिन् (for तमान) T2, 3 G गुणै

अतोऽन्यथा वर्तमानाः सर्वे नार्हन्ति सत्क्रियाम् ।
तस्मान्नित्यं परीक्षेत पुरुषान्प्रणिधाय वै ॥ ७
अक्रोधः सत्यवचनमहिंसा दम आर्जवम् ।
अद्रोहो नातिमानश्च ह्रीस्तितिक्षा तपः शमः ॥ ८
यस्मिन्नेतानि दृश्यन्ते न चाकार्याणि भारत ।
भावतो विनिविष्टानि तत्पात्रं मानमर्हति ॥ ९
तथा चिरोषितं चापि संप्रत्यागतमेव च ।
अपूर्वं चैव पूर्वं च तत्पात्रं मानमर्हति ॥ १०
अप्रामाण्यं च वेदानां शास्त्राणां चातिलङ्घनम् ।
सर्वत्र चानवस्थानमेतन्नाशनमात्मनः ॥ ११
भवेत्पण्डितमानी यो ब्राह्मणो वेदनिन्दकः ।
आन्वीक्षिकीं तर्कविद्यामनुरक्तो निरर्थिकाम् ॥ १२
हेतुवादान्ब्रुवन्सत्सु विजेताहेतुवादिकः ।
आक्रोष्टा चातिवक्ता च ब्राह्मणानां सदैव हि ॥ १३
सर्वाभिशङ्की मूढश्च बालः कटुकवागपि ।
बोद्धव्यस्तादृशस्तात नरश्वानं हि तं विदुः ॥ १४
यथा श्वा भषितुं चैव हन्तुं चैवावसृज्यते ।
एवं संभाषणार्थाय सर्वशास्त्रवधाय च ।

(for नित्य) D4 6 8 परीक्ष्ये(D8 °दक्ष्ये)त — d) D1 partly damaged D5 च (for वै). Dn3 पुरुषा न्प्रणिधान्यपि (sic)

8 B4 om up to वचन (in 8a) (cf. v l 6) — a) D4 5 अक्रोधं, D7–9 धन (hypermetric) (for °श्च) — b) D1 corrupt B2–4 Dn3 तप, D4 6–9 दमम् (for दम) —After 8ab, T1 reads 9 for the first time, repeating it in its proper place — c) V1 B1 3–5 Dn2 n3 G4 नाभिमानश्च, B2 Dn1 D10 [ऽ]नभि° (for नाति°) — d) V1 B Dn D2 4–10 G2 दम॰ (for तप)

9 T1 reads 9 for the first time after 8ab — a) T3 अस्मिन् (for य) D10 विद्यते (for दृश्यन्ते) —T1 (second time) om 9bc — b) D10 सदा (for न च) T2 3 G M1–3 कार्याणि (for [अ]का) D8–9 सम्य कार्याणि भारत — c) V1 B Dn D10 स्वभावतो (for भावतो वि) D1–9 व्रतानि च विशिष्टानि

10 V1 D4 6 om (hapl) 10 — a) Dn3 D7 8 यथा (for तथा) B1 D7 8 M चापि, D10 तात (for चापि) — b) B1 संपूज्य (for सप्रति) D1 वा (for च) — c) D10 अपूर्वश्चैव पूर्वश्च — d) B4 दानम् (for मानम्)

11 a) D2 4 6–9 अप्रमाण्य (D7–9 °ण), D10 शास्त्र माणा (for अप्रामाण्य) — b) V1 B2–5 Dn1 n2 [अ]भि, T2 [ए]व (for [अ]ति) B1 लघनात् — c) V1 B Dn D2, 10 अव्यवस्था च (B1 तु) सर्वत्र

12 Cf 12 173 45 The portion from 13 37 12a up to 13 38 26b is lost in G4 on missing folios. — a) D1 3 न चेद् (for भवेत्) —D10 reads 12c–13b after 15cd — d) B3 D2 3 5 10 T2 G2, 3 निरर्थका, D4 6–9 °र्थकं (for °र्थिकाम्)

13 Cf 12 173 46 For the sequence in D10, cf. v l 12 G4 missing (cf. v l 12) — a) B1 मध्ये, T1 यस्तु, M4 साधु (for सत्सु) — b) B2 partly damaged B4 हुव (for [अ]हेतु) B3 D3–9 T G2 3 वादक , M वादिन (for -वादिक) —After 13ab, D5 ins

284* विद्यातपोभ्या हीनेन न तु ग्राह्य प्रतिग्रह ।
गृह्णन्प्रतिग्रहमथो नयत्यात्मानमेव च ।
प्रतिग्रहसमर्थोऽपि नादत्ते य प्रतिग्रहम् ।
ये लोका दानशीलाना स तानाप्नोति पुष्कलान् ।

— c) V1 Dn D2 5 9 10 G3 अक्रोष्टा Dn2 [अ]भि- वक्ता, D1–9 [अ]तिवादी (for °वक्ता) — d) M1 सदा (for सदा) T2 M1–3 ह (for हि)

14 G4 missing (cf v l 12) T1 om 14ab — a) D1 3 4 6–8 10 M सर्वाति , T2 3 G1–3 °नु (for °भि) — b) M1–3 कटकवाग् (for कटुक°) D8 बाल॰ पिशुनकस्तथा, G1–3 बालक कटुवागपि — c) T1 स आप्तस् (for बोद्धव्यस्) D8 पुरुषस्, D4 om (for तादृशस्)

15 G4 missing (cf. v l 12) — a) V1 B1, 3 D1–8 10 M1–3 भाषितु, B3 4 T2 3 G3 3 भक्षितुं, M4 भवितुं (for भषितु) D4 6–9 अथ श्वा भाषितुं चैव; D5 तथा श्वा भाषितु हेतुं (sic) — b) T2 3 G1–3 M [उ]प (for [अ]व) Dn1, n2 -सजते, D9 10 सृज्यते (for -सृ°) T1 हतु चैवोपदृश्यते — c) M4 तथा

अल्पश्रुताः कुतर्काश्च दृष्टाः स्पृष्टाः कुपण्डिताः ॥ १५
श्रुतिस्मृतीतिहासादिपुराणारण्यवेदिनः ।
अनुरुन्ध्याद्बहुज्ञांश्च सारज्ञांश्चैव पण्डितान् ॥ १६
लोकयात्रा च द्रष्टव्या धर्मश्चात्महितानि च ।
एवं नरो वर्तमानः शाश्वतीरेधते समाः ॥ १७
ऋणमुन्मुच्य देवानामृषीणां च तथैव च ।
पितॄणामथ विप्राणामतिथीनां च पञ्चमम् ॥ १८
पर्यायेण विशुद्धेन सुनिर्णिक्तेन कर्मणा ।
एवं गृहस्थः कर्माणि कुर्वन्धर्मान्न हीयते ॥ १९

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि सप्तत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

३८

युधिष्ठिर उवाच ।
स्त्रीणां स्वभावमिच्छामि श्रोतुं भरतसत्तम ।
स्त्रियो हि मूलं दोषाणां लघुचित्ताः पितामह ॥ १

भीष्म उवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
नारदस्य च संवादं पुंश्चल्या पञ्चचूडया ॥ २

(for एव) — d) T1 शास्त्राणा निधनाय च — After 15cd, D10 reads 12c–13b N (except D10) om 15e–16d — f) M1–3 क पडिता (for कुपण्डिता) T1 न च ते पंडिता स्मृता

16 G4 missing (cf v l 12) N (except D10) om 16 (cf v l 15) — a) D10 S (except T1, G4 missing) श्रुतिस्मृती चेतिहास — d) T2 3 G पडित

17 G4 missing (cf v l 12) B5 om 17a–19b — a) D4–6 यात्राश् T2 3 G1 3 प्रष्टव्या (for द्र) — b) G3 धर्माय (for धर्मश्च) B1 4 D1–7 9 T2 3 G2 3 M3 -हिताय च (for °नि च) T1 धर्मश्च हित-मिच्छता — d) B3 partly damaged V1 वर्तते, B1–4 Dn D2 10 वर्धते (for एधते) T1 प्राप्नुयाच्छाश्वतीं गतिं·

18 G4 missing (cf v l 12) B5 om 18 (cf. v l 17) D4 6 om 18a–19b. — a) D1 T2 3 G1 3 उद्यम्य (for उन्मुच्य) T1 ऋणान्मुक्तश्च देवाना — b) T1 मुनीना (for ऋषीणा) D1 3 तु (for the first च) S (G4 missing) महात्मनां (for तथैव च) — c) D1 7–9 भृत्यानाम्, S (G4 missing) भूतानाम् (for विप्राणाम्) D2 3 पितॄणामतिथीना च — d) D1, 3 भृत्यानामथ पचम ‡ Cn देवानामृणं यज्ञेन, ऋषीणा वेदाधिगमेन, पितॄणा प्रजोत्पादनेन, विप्राणा दानमानेन, अतिथीना वैश्वदेवान्ते आगताना सम्यगातिथ्येन । ‡

19 G4 missing (cf v l 12) B5 om 19ab (cf v l 17) D4 6 om 19ab (cf v l 18) — a) T विमुक्तेन, T3 G1–3 विमुक्तो य, M4 विमुक्ता ये (for विशुद्धेन) T1 एवमृणविमुक्तोयं — b) V1 B3–4 D1 D5 8 10 सुविनीतेन, B1 सुनिर्नीतेन, D2 8 सनिरुक्तेन T1 मुनिर्निर्लेन (for सुनिर्णिक्तेन) — c) D4–6 हि गृह (for गृहस्थ) — d) D5 महीयते (for न ही°) — After 19, T1 ins

285* पात्राणामुत्तमं पात्रं तदाहुर्धर्मचिन्तका ।

Colophon missing in G4 — *Parvan name* B1 4 Dn3 D1 8 शाति — *Sub parvan* V1 B Dn D1 3 10 दानधर्म — *Adhy name* V1 B1 5 Dn D1–9 पात्रपरीक्षा, B2 4 D10 ब्राह्मणप्रशसायां पात्रपरीक्षा, T2 G1 अभ्यागतातिथिमहत्पात्रनिरूपण — *Adhy no* (figures, words or both) V1 37 (as in text), D5 35, D7 9 31, D10 36, T1 M 66, T2 3 G2 73; G3 67

38

1 G4 missing up to 26b (cf v l 13 37 12) — a) D1 6 transp हि — a) D7–9 प्रभावम् (for स्व°) — d) D5 11 and मूल G2 पापाना (for दोषाणा) — d) D5 11 V1 B Dn D10 हि ता चल, G2 दोष (for लघु) V1 B Dn D10 हि ता स्मृता (for पितामह)

2 G4 missing (cf v l 1) — c) M [इ]ह (for च) — d) D2 पाचाल्या (for पुंश्चल्या) T1 पञ्च

लोकाननुचरन्धीमान्देवर्षिर्नारदः पुरा ।
ददर्शाप्सरसं ब्राह्मीं पञ्चचूडामनिन्दिताम् ॥ ३
तां दृष्ट्वा चारुसर्वाङ्गीं पप्रच्छाप्सरसं मुनिः ।
संशयो हृदि मे कश्चित्तन्मे ब्रूहि सुमध्यमे ॥ ४
एवमुक्ता तु सा विप्रं प्रत्युवाचाथ नारदम् ।
विषये सति वक्ष्यामि समर्थां मन्यसे च माम् ॥ ५

नारद उवाच ।

न त्वामविषये भद्रे नियोक्ष्यामि कथंचन ।
स्त्रीणां स्वभावमिच्छामि त्वत्तः श्रोतुं वरानने ॥ ६

भीष्म उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य देवर्षेरप्सरोत्तमा ।
प्रत्युवाच न शक्ष्यामि स्त्री सती निन्दितुं स्त्रियः ॥ ७
विदितास्ते स्त्रियो याश्च यादृशाश्च स्वभावतः ।
न मामर्हसि देवर्षे नियोक्तुं प्रश्न ईदृशे ॥ ८
तामुवाच स देवर्षिः सत्यं वद सुमध्यमे ।
मृषावादे भवेद्दोषः सत्ये दोषो न विद्यते ॥ ९
इत्युक्ता सा कृतमतिरभवच्चारुहासिनी ।
स्त्रीदोषाञ्शाश्वतान्सत्यान्भाषितुं संप्रचक्रमे ॥ १०

पञ्चचूडोवाच ।

कुलीना रूपवत्यश्च नाथवत्यश्च योषितः ।
मर्यादासु न तिष्ठन्ति स दोषः स्त्रीषु नारद ॥ ११
न स्त्रीभ्यः किंचिदन्यद्वै पापीयस्तरमस्ति वै ।
स्त्रियो हि मूलं दोषाणां तथा त्वमपि वेत्थ ह ॥ १२
समाज्ञातानृद्धिमतः प्रतिरूपान्वशे स्थितान् ।

मूलया (for चूडया)

3 G4 missing (cf. v 1 1) — a) D8 9 -चरद् (for -चरन्) V1 B Dn D10 सर्वान्, D4 om (for धीमान्) — b) T2 (also as in text) तदा (for पुरा) — c) B4 ददर्शाप्सरसा राज्ञीं — d) D6-9 T3 M1 3 4 पचचूलाम्, T1 मूलाम् (for °चूडाम्) D1 3 अनुत्तमां (for अनिन्दिताम्)

4 G4 missing (cf v 1 1) Before 4cd, T2 ins नारद — c) T G1-3 हृदये (for हृदि मे) V1 B Dn D10 transp मे and कश्चित् — d) V1 B2-5 Dn transp तन्मे and ब्रूहि

5 G4 missing (cf. v 1 1) Before 5, V1 B Dn ins भीष्म उवाच — a) D4 G2 उक्त्वा V1 B Dn D5 [अ]थ (for तु) — b) D6 om वाचा D (except Dn) भारत (for नारदम्) — c) B1 वक्तव्य (for वक्ष्यामि). T1 ज्ञात यदि च वक्तव्य — G3 om (hapl) 5c-7c — d) T1 [s]थ (for च) D4 10 प्रमदा मन्यसे न चेत्

6 G4 missing (cf v 1 1) G3 om 6 (cf v 1 5) — a) T1 स्त्रीणाम् (for न त्वाम्) — b) T1 न नियोक्ष्ये (for नियोक्ष्यामि) — d) D (except Dn) सुमध्यमे (for वरानने)

7 G4 missing (cf v 1 1) G3 om 7abc (cf v 1 5) — b) D1 6 10 अप्सरोवरा, D4 6 7 9 रा वच (for °रोत्तमा) — c) D1 om न B1 2 D2 3 T2 शक्यामि (for शक्ष्यामि) — d) D2 8 स्त्रीमतिर् (for स्त्री सती) T1 स्त्रिय T2 3 G1 3 स्त्री निंदितुमह स्त्रिय

8 G4 missing (cf v 1 1) T1 om 8ab — a) T2 3 G1 3 स्त्रियस्ताश्च, G2 [s]त्र शक्ताश्च (for स्त्रियो याश्च) — b) V1 B2-5 D1-3 5-9 यादृश्यश्च (for °शाश्च) — c) B1 M1 3 अर्हति — d) B1 प्रशाकु (for नियोक्तुं) V1 B Dn D10 कार्यं, D8 प्रश्नम् (for प्रश्न)

9 G4 missing (cf v 1 1) — a) D2 3 [अ]थ (for स) — c) D1 मा मा (for मृषा)

10 G4 missing (cf v 1 1) — a) V1 B1 5 [उ]क्त्वा (for [उ]क्ता) — c) S (G4 missing) च म(T1 सम)तान् (for शाश्वतान्) D6 om सत्यान् — d) B5 भावितु, D2 दूषितु (for भाषितु) D7-9 च प्रचक्रमे, T1 2 M1 2 4 सा प्र°, T3 G1-3 सोप° (for संप्र) B1 वक्तु समुपचक्रमे

11 G4 missing (cf v 1 1) D3 6-10 पचचूला, T1 °मूला (for चूडा) — b) T1 निर्धना सधनापि वा — d) D8 भारत (for नारद)

12 G4 missing (cf v 1 1) — a) D2 3 अन्यद्धि, D4 6 8 9 च, D5 अप्यन्यत् (for अन्यद्वै) D7 न स्त्रीष्वकिंचिदन्यच्च — c) V1 D (except Dn D2) T1 transp हि and मूल — d) T2 3 G1-3 हि (for ह)

13 G4 missing (cf v 1 1) — a) D1-3 अर्थ-

पतीनन्तरमासाद्य नालं नार्यः प्रतीक्षितुम् ॥ १३
असद्धर्मस्त्वयं स्त्रीणामस्माकं भवति प्रभो ।
पापीयसो नरान्यद्वै लज्जां त्यक्त्वा भजामहे ॥ १४
स्त्रियं हि यः प्रार्थयते संनिकर्षं च गच्छति ।
ईषच्च कुरुते सेवां तमेवेच्छन्ति योषितः ॥ १५
अनर्थित्वान्मनुष्याणां भयात्परिजनस्य च ।
मर्यादायाममर्यादाः स्त्रियस्तिष्ठन्ति भर्तृषु ॥ १६
नासां कश्चिदगम्योऽस्ति नासां वयसि संस्थितिः ।
विरूपं रूपवन्तं वा पुमानित्येव भुञ्जते ॥ १७
न भयान्नाप्यनुक्रोशान्नार्थहेतोः कथंचन ।
न ज्ञातिकुलसंबन्धात्स्त्रियस्तिष्ठन्ति भर्तृषु ॥ १८
यौवने वर्तमानानां मृष्टाभरणवाससाम् ।
नारीणां स्वैरवृत्तानां स्पृहयन्ति कुलस्त्रियः ॥ १९
याश्च शश्वद्बहुमता रक्ष्यन्ते दयिताः स्त्रियः ।
अपि ताः संप्रसज्जन्ते कुब्जान्धजडवामनैः ॥ २०
पङ्गुष्वपि च देवर्षे ये चान्ये कुत्सिता नराः ।
स्त्रीणामगम्यो लोकेऽस्मिन्नास्ति कश्चिन्महामुने ॥२१
यदि पुंसां गतिर्ब्रह्म कथंचिन्नोपपद्यते ।
अप्यन्योन्यं प्रवर्तन्ते न हि तिष्ठन्ति भर्तृषु ॥ २२
अलाभात्पुरुषाणां हि भयात्परिजनस्य च ।

वत, T8 G1-8 M2-4 अभिमतान् (for ऋद्धिमत) D4-9 समज्ञातीनर्थवत, T1 क्रमान्ज्ञात्वा स्वाभिमत, T2 M1 सदा ज्ञा(M1 °माजा)तानभिमतान् —[b]) D4-9 प्री(D7 प्र)तिपूर्वान्, G2 प्रीतिरूपान् (for प्रति) G1 यथेप्सितान् (for वशे स्थि) T1 रूप दृष्ट्वा परे स्थित —[c]) T1 पतिम् (for पतीन्) —[d]) T1 नारी (for नार्यः) B1 S (G4 missing) परीक्षितुं (for प्रती) D4-9 नीचकर्मरता स्त्रिय

14 G4 missing (cf v l 1) —[a]) T1 आपद्धर्मस् (for असं°) D8 T8 स्त्रिय, T2 च य, G1 8 स्त्रिय, M4 स्वय (for त्वय) D7-9 स्त्रीषु (for स्त्रीणाम्) —[b]) D10 (after corr) T8 M भविता, D10 (before corr) T1 G1 भवता, T2 द्युवता (for भवति) D4-6 असाक भविता विभो —[c]) T1 अन्यांल्लँ, T2 8 G1-2 यान्वै (for यद्वै) —[d]) T1 [अ]र्थयामहे (for भजा°)

15 G4 missing (cf v l 1) —[a]) T2 M1 स्त्रियो V1 om, D1-9 च (for हि) D5 यत् (for य) D10 S (G4 missing) प्रार्थयति —[b]) B1 सनिधान च, T1 °कर्षेण (for °कर्षं च) —[c]) T1 यश्चापि, T2 8 G2 8 ईप्सद्वा (for °च्च) —[d]) S (G4 missing) सम् (for एव) D4 om (hapl) from योषित up to तिष्ठन्ति (in 16[d])

16 G4 missing (cf v l 1) D4 om up to तिष्ठन्ति (in 16[d]) (cf v l 15) —[b]) T2 8 G1 3 M भवस्य (for -जनस्य) T1 भयात्पातभयस्य च —[c]) T1 अमर्यादा

17 Cf Manu 9 14 G4 missing (cf v l 1) D9 G1 om (hapl) 17-18 —[a]) T1 च गम्यो (for अगम्यो) —[b]) V1 B Dn D1-7 निश्चय, D10 संयम, M4 सशय (for संस्थिति) D8 नासां तपसि संयम —[c]) D5 प्रतिरूप (for रूपवन्त) B4 D10 च, G3 तं (for वा)

18 G4 missing (cf v l 1) D9 G1 om 18 (cf v l 17) —[a]) T1 अनयान् (for न भयान्) —[b]) B1 नान्यहेतो, B6 नात्र°, D2 अर्थे° (for नार्थ°) —[c]) D1 10 जातिकुल-, T1 M1-8 ज्ञा(T1 जा)तिमूल, T2 8 G2 8 °बंधु, M4 °बल (for °कुल) —[d]) D3 बंधुषु (fo भर्तृषु)

19 G4 missing (cf v l 1) —[b]) D6-9 मृषाभरण (for मृष्टा°) —[c]) T G1-3 नराणा (for नारीणां) V1 B Dn D5 10 वृत्तीनां (for -वृत्ताना)

20 G4 missing (cf v l 1) —[a]) T G2 8 या हि, G1 यथा हि (hypermetric), M यापि (for याश्च) —[b]) M1-8 भोक्ष्यंते (for र°) D4-9 दयितै, T1 दैववत् (for दयिता) —[c]) D4 ता (for ताः) T2 8 G1 8 M4 सप्रसज्यते —[d]) B4 जडाधकुब्जवामनै

21 G4 missing (cf v l 1) —[a]) V1 B Dn D10 [अ]थ (for [अ]पि) D10 पगुलेप्वथ देवर्षे —[d]) V1 महामते (for °मुने)

22 G4 missing (cf v l 1) —[a]) T G1-3 M1 इति स्त्रीणा (for यदि पुसा) —[b]) S (G4 missing) -लभ्यते (for पद्यते) —[c]) D1. 2-9 च (for हि) — After 22, T2 8 G1-3 M1 Madras ed ins

286* दुष्टाचारा पापरता क्षमत्या मायया वृता ।
अदृष्टबुद्धिबहुला प्रायेणेत्यवगम्यताम् ।

[(L 1) Madras ed अमत्यो — (L. 2) M1 अदृष्ट (for अदृष्ट) T2 [ण]त (for [अ]त)]

वधबन्धभयाच्चापि स्वयं गुप्ता भवन्ति ताः ॥ २३
चलस्वभावा दुःसेव्या दुर्ग्राह्या भावतस्तथा ।
प्राज्ञस्य पुरुषस्येह यथा वाचस्तथा स्त्रियः ॥ २४
नाग्निस्तृप्यति काष्ठानां नापगानां महोदधिः ।
नान्तकः सर्वभूतानां न पुंसां वामलोचनाः ॥ २५
इदमन्यच्च देवर्षे रहस्यं सर्वयोषिताम् ।
दृष्ट्वैव पुरुषं हृद्यं योनिः प्रक्लिद्यते स्त्रियः ॥ २६
कामानामपि दातारं कर्तारं मानसान्त्वयोः ।
रक्षितारं न मृष्यन्ति भर्तारं परमं स्त्रियः ॥ २७
न कामभोगान्बहुलान्नालंकारार्थसंचयान् ।
तथैव बहु मन्यन्ते यथा रत्यामनुग्रहम् ॥ २८
अन्तकः शमनो मृत्युः पातालं वडवामुखम् ।
क्षुरधारा विषं सर्पो वह्निरित्येकतः स्त्रियः ॥ २९
यतश्च भूतानि महान्ति पञ्च
यतश्च लोका विहिता विधात्रा ।
यतः पुमांसः प्रमदाश्च निर्मिता-
स्ततैव दोषाः प्रमदासु नारद ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि अष्टत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

---

23 G4 missing (cf v l. 1) — a) D1–3 च (for हि) — b) T G1 2 M परिभवस्य (for °जनस्य) — c) D1–9 [ए]व (for [अ]पि) — d) D1–3 हि योषित (for भवन्ति ता) D4–9 तेन गुप्ता हि योषित

24 G4 missing (of v l 1) — a) M4 दु सेवा. — b) D8 T2 3 G1 3 M4 दुर्ग्रहा (for दुर्ग्राह्या) T1 दुर्ग्राह्यहृदयास्तथा —After 24ab, M1–3 ins

287* सुहृद्यवद्धृद्यास्ता वैरकोपालया स ता ।

—M2 3 om. 24cd — c) D1 प्रज्ञस्य — d) D1 3 [ए]वापस्, D2 आपस्, D4–9 वायुस्, T1 2 G1–3 भावास्, M4 बुद्धिस् (for वाचस्) T3 यथा भावास्तदा ध्रिय

25 = (var) 1 1189* lines 1–2 G4 missing (of v l 1) — b) G1 आपगानां (for नाप) — d) V1 B2 3 5 Dn3 D2 3 7 G1 लोचना

26 Cf 1 1189* line 6, 4 App I. (No 15) lines 29–30 G4 missing up to 26ab (of v 1 1) D2 3 om. 26c–27b D4 om 26b — c) S (except G2 4) ह्यन्य (for हृद्य) — d) B3 साक्लिद्यते; T1 प्रस्रि (for प्रक्लि°) V1 B (except B4) Dn स्त्रिया — After 26, D2 ins

288* सुस्नात पुरुष दृष्ट्वा सुचन्दनलवोक्षितम् ।
योनि स्वद्यति नारीणां दृते पादादिवोदकम् ।

27 D2 3 om 27ab (cf v l. 26) — b) B4 om, D1 दातार (for कर्तार) V1 B Dn D10 मनसा प्रिय (B3 °यान्), T1 M4 सारवमानयो — c) G1 partly damaged G2 मृश्यंति, M3 मुह्यति (for मृष्यन्ति) — d) D5 M परम, T2 स्वमलं, G2 स्वमन (for परम) M3 स्त्रिय (for स्त्रिय) V1 B Dn D10 स्वभर्तारमलं स्त्रि(D10 °सस्त्रि)य, T1 3 G1 3 4 भर्तारं स्वमसत्स्त्रिय

28 G1 partly damaged for 28ab — a) V1 B Dn D10 M2 विपुलान्, D2 3 अतु° (for बहु°) — b) V1 B Dn नालकाराश्च सश्च(B1. 3 4 °च)यान् — c) D1 3–9 हि (for [ए]व) — d) T3 यदा (for यथा) D10 T1 2 G अनिग्रहाद् (T1 °न्), T3 M अनिग्रहं (for अनु) D1 3–9 यथा रत्या परिग्रहं

29 a) V1 B1 2 4 5 Dn D7–10 पवनो, B3 परमो (for शमनो) — 29cd = (var) 13 40 4ef. — c) D1–3 क्षुरधाराभिससर्गौ

30 a) B3 यदत्र (for यतश्च) D9 सर्वभूतानि (for भूतानि) — c) D4–9 वि (for च) — d) B1 तथैव दोष, D4–6 तथैव दोषा, D10 त एव दोषा, S तदेष दोष (for ततैव दोषा)

Colophon — *Parvan name* B1. 5 Dn3 D1 शांति. — *Sub-parvan* V1 B1–3 Dn D1 2 5 10 M1–3 दानधर्म — *Adhy name* V1 B1 5 Dn D2 7–9 पच (Dn1 om पंच) चूडा(D7–9 °ला नारदसवाद, B3 D10 नारदपचचूडोपाख्यानं, B4 M2–4 नारदपचचूला(B4 °डा)सवाद, D1 पचचूडसवाद, D3 M1 पचचूलासंवाद; D4–6 पंचचूडो(D5 °डो)पाख्यानं, T2 स्त्रीस्वभावकथने नारदपचचूडासवादे स्त्रीणा दोषप्रकटन, G1 3 नारदपचचूड(G3 डा)सवादे स्त्रीणा दोषप्रकटन — *Adhy no* (figures, words or both) V1 38 (as in text), D5 36, D7 22, D10 37, T1 M 67, T2 3 G2 4 74, G1 71, G3 68 — *Śloka no* D4 30

पतीनन्तरमासाद्य नालं नार्यः प्रतीक्षितुम् ॥ १३
असद्धर्मस्त्वयं स्त्रीणामस्माकं भवति प्रभो ।
पापीयसो नरान्यद्वै लज्जां त्यक्त्वा भजामहे ॥ १४
स्त्रियं हि यः प्रार्थयते संनिकर्षं च गच्छति ।
ईषच्च कुरुते सेवां तमेवेच्छन्ति योषितः ॥ १५
अनर्थित्वान्मनुष्याणां भयात्परिजनस्य च ।
मर्यादायाममर्यादाः स्त्रियस्तिष्ठन्ति भर्तृषु ॥ १६
नासां कश्चिदगम्योऽस्ति नासां वयसि संस्थितिः ।
विरूपं रूपवन्तं वा पुमानित्येव भुञ्जते ॥ १७
न भयान्नाप्यनुक्रोशान्नार्थहेतोः कथंचन ।
न ज्ञातिकुलसंबन्धात्स्त्रियस्तिष्ठन्ति भर्तृषु ॥ १८
यौवने वर्तमानानां मृष्टाभरणवाससाम् ।
नारीणां स्वैरवृत्तानां स्पृहयन्ति कुलस्त्रियः ॥ १९
याश्च शश्वद्बहुमता रक्ष्यन्ते दयिताः स्त्रियः ।
अपि ताः संप्रसज्जन्ते कुब्जान्धजडवामनैः ॥ २०
पङ्गुष्वपि च देवर्षे ये चान्ये कुत्सिता नराः ।
स्त्रीणामगम्यो लोकेऽस्मिन्नास्ति कश्चिन्महामुने ॥ २१
यदि पुंसां गतिर्ब्रह्म कथंचिन्नोपपद्यते ।
अप्यन्योन्यं प्रवर्तन्ते न हि तिष्ठन्ति भर्तृषु ॥ २२
अलाभात्पुरुषाणां हि भयात्परिजनस्य च ।

वत, T3 G1-3 M2-4 अभिमतान् (for ऋद्धिमत) D4-9 समज्ञातीनर्थवत, T1 क्रमाज्ज्ञात्वा स्वाभिमत, T2 M1 सदा ज्ञा(M1 माज्ञा)तानभिमतान् — b) D4-9 प्री(D7 प्र)तिपूर्वान्, G2 प्रीतिरूपान् (for प्रति°) G1 यथेप्सितान् (for वशे स्थि°) T1 रूपं दृष्ट्वा परे स्थित — c) T1 पतिम् (for पतीन्) — d) T1 नारी (for नार्यं) B1 S (G4 missing) परीक्षितु (for प्रती°) D4-9 नीचकर्मरता स्त्रिय

14 G4 missing (cf v l 1) — a) T1 आपद्धर्मस् (for अस°) D8 T3 स्त्रिय, T2 च य, G1 3 स्त्रिय, M4 स्वयं (for त्वयं) D1-7 स्त्रीषु (for स्त्रीणाम्) — b) D10 (after corr) T3 M भविता, D10 (before corr) T1 G1 भवता, T2 सुव्रता (for भवति) D1-6 अस्माकं भविता विभो — c) T1 अन्यान्, T2 3 G1-3 यान्वै (for यद्वै) — d) T1 [अ]र्थयामहे (for भजा)

15 G4 missing (cf v l 1) — a) T2 M1 स्त्रियो V1 om, D1-9 च (for हि) D5 यत् (for य) D10 S (G4 missing) प्रार्थयति — b) B1 सनि धान च, T1 °कर्षेण (for °कर्षं च) — c) T1 यश्चापि, T2 3 G2 3 ईषद्वा (for °च) — d) S (G4 missing) तम् (for एव) D1 om (hapl) from योषित up to तिष्ठन्ति (in 16d)

16 G4 missing (cf v l 1) D1 om up to तिष्ठन्ति (in 16d) (cf v l 15) — b) T2 3 G1 3 M भयस्य (for जनस्य) T1 भयात्पातभयस्य च — c) T1 अमर्यादा

17 Cf Manu 9 14 G4 missing (cf v l 1) D3 G1 om (hapl) 17-18 — a) T1 च गम्यो (for अगम्यो) — b) V1 B Dn D4-7 निश्चय, D13 संयम; M4 सशय (for संस्थिति) D5 नासा तपसि संयम • — c) D5 प्रतिरूप (for रूपवन्त) B4 D10 च, G2 त (for वा)

18 G4 missing (cf v l 1) D9 G1 om 18 (cf v l 17) — a) T1 अनयान् (for न भयान्) — b) B1 नान्यहेतो, B5 नात्र°, D2 अर्थ (for नार्थ°) — c) D7 10 जातिकुल-, T1 M1-3 ज्ञा(T1 जा)तिमूल, T2 3 G2 3 वधु, M4 °बल (for °कुल) — d) D3 बंधुषु (fo भर्तृषु)

19 G4 missing (cf v l 1) — b) D5-9 मृषाभरण (for मृष्टा°) — c) T G1-3 नराणा (for नारीणा) V1 B Dn D5 10 -वृत्तीना (for -वृत्ताना)

20 G4 missing (cf v l 1) — a) T G2 3 या हि, G1 यया हि (hypermetric), M यापि (for याश्च) — b) M1-3 भोक्ष्यते (for र°) D4-9 दयिते, T1 दैवज्ञत् (for दयिता) — c) D4 तां (for ता) T2 3 G1 3 M4 सप्रसज्यते — d) B1 जडांधकुब्जवामनै

21 G4 missing (cf v l 1) — a) V1 B Dn D10 [अ]थ (for [अ]पि) D10 पशुलेष्वथ देवर्षे — d) V1 महामते (for °मुने)

22 G4 missing (cf v l 1) — a) T G1-3 M4 इति स्त्रीणा (for यदि पुसा) — b) S (G4 missing) -लभ्यते (for पद्यते) — c) D1, 3-9 च (for हि) — After 22, T2 3 G1-3 M1 Madras ed ins

286* दुष्टाचारा पापरता असत्या मायया वृता ।
अदृष्टबुद्धियुक्ता प्रायेणैव यथा[illegible]

[(L 1) Madras ed [illegible] — (L 2) M1 [illegible] (for अदृष्ट) T3 [illegible] (for [illegible])]

वधबन्धभयाच्चापि स्वयं गुप्ता भवन्ति ताः ॥ २३
चलस्वभावा दुःसेव्या दुर्ग्राह्या भावतस्तथा ।
प्राज्ञस्य पुरुषस्येह यथा वाचस्तथा स्त्रियः ॥ २४
नाग्निस्तृप्यति काष्ठानां नापगानां महोदधिः ।
नान्तकः सर्वभूतानां न पुंसां वामलोचनाः ॥ २५
इदमन्यच्च देवर्षे रहस्यं सर्वयोषिताम् ।
दृष्ट्वैव पुरुषं हृद्यं योनिः प्रक्लिद्यते स्त्रियः ॥ २६
कामानामपि दातारं कर्तारं मानसान्त्वयोः ।
रक्षितारं न मृष्यन्ति भर्तारं परमं स्त्रियः ॥ २७
न कामभोगान्बहुलान्नालंकारार्थसंचयान् ।
तथैव बहु मन्यन्ते यथा रत्यामनुग्रहम् ॥ २८
अन्तकः शमनो मृत्युः पातालं वडवामुखम् ।
क्षुरधारा विषं सर्पो वह्निरित्येकतः स्त्रियः ॥ २९
यतश्च भूतानि महान्ति पञ्च
यतश्च लोका विहिता विधात्रा ।
यतः पुमांसः प्रमदाश्च निर्मिता-
स्तदैव दोषाः प्रमदासु नारद ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि अष्टत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

23 G4 missing (cf v l. 1) — a) D1-3 च (for हि) — b) T G1 3 M परिभवस्य (for °जनस्य) — c) D1-9 [ए]व (for [श्च]पि) — d) D1-3 हि योषित (for भवन्ति ता) D4-9 तेन गुप्ता हि योषित

24 G4 missing (cf. v l 1) — a) M4 दु:सेवा. — b) D3 T2 3 G1 3 M4 दुर्ग्रहा (for दुर्ग्राह्या) T1 दुर्ग्राह्यहृदयास्तथा — After 24ab, M1-3 ins

287* सुहृच्चवधहृद्यास्ता वैरकोपालया स ता ।

—M2 3 om. 24cd — c) D1 प्रज्ञस्य — d) D1 3 [ए] वापस्, D2 क्षापस्, D4-9 वायुस्, T1 2 G1-3 भावास्, M4 बुद्धिस् (for वाचस्) T3 यथा भावास्तदा स्त्रिय

25 = (var) 1 1189* lines 1-2 G4 missing (cf. v l 1) — b) G1 क्षापगाना (for नाप) — d) V1 B2 3 5 Dn3 D2 3 7 G1 लोचना

26 Cf. 1 1189* line 6, 4 App I. (No 15) lines 29-30 G4 missing up to 26ab (cf v 1 1) D2 3 om. 26c-27b D4 om 26b — c) S (except G2 4) ह्यन्य (for हृद्य) — d) B3 सक्लिद्यते, T1 प्रस्वि (for प्रक्लि) V1 B (except B4) Dn स्त्रिया — After 26, D3 ins

288* सुस्नातं पुरुष दृष्ट्वा सुचन्दनलवोक्षितम् ।
योनि स्त्रवति नारीणां दृते पादादिवोदकम् ।

27 D2 3 om 27ab (cf v 1 26) — b) B4 om, D1 दातार (for कर्तार) V1 B Dn D10 मनसा प्रियं (B3 यान्), T1 M4 सांत्वमानयो — c) G1 partly damaged G2 मृश्यंति, M1 मुह्यति (for मृष्यन्ति) — d) D5 M परम, T2 स्वमर्त, G2 स्वमन (for परम) M3 स्त्रिय (for स्त्रिय) V1 B Dn D10 स्वमर्तारमङ्क स्त्रि (D10 सस्त्रि) य, T1 3 G1 3 4 भर्तारं स्वमसस्त्रिय

28 G1 partly damaged for 28ab — a) V1 B Dn D10 M2 विपुलान्, D2 3 अतु° (for बहु°) — b) V1 B Dn नालकाराञ्च सश्च (B1 3 4 °च) यान् — c) D1 3-9 हि (for [ए]व) — d) T3 यदा (for यथा) D10 T1 2 G अनिग्रहात् (T1 °न्), T3 M अनिग्रहं (for अनु) D1 3-9 यथा रत्या परिग्रह

29 a) V1 B1 2 4 5 Dn D7-10 पवनो, B3 परमो (for शमनो) — 29cd = (var) 13 40 4ef. — c) D1-3 क्षुरधाराभिससर्गो

30 a) B3 यदत्र (for यतश्च) D9 सर्वभूतानि (for भूतानि) — c) D1-9 वि (for च) — d) B1 तथैव दोष, D4-6 तथैव दोषा, D10 त एव दोषा, S तदेव दोष (for तदैव दोषा)

Colophon — *Parvan name* B1. 5 Dn3 D1 शांति — *Sub-parvan* V1 B1-3 Dn D1 2 5 10 M1-3 दानधर्म — *Adhy name* V1 B1 5 Dn D2 7-9 पंच- (Dn1 om पंच) चूडा (D7-9 °ला नारदसंवाद, B2 D10 नारदपंचचूडोपाख्यान, B4 M2-4 नारदपंचचूला (B4 डा) संवाद, D1 पंचचूडसंवाद, D3 M1 पंचचूलासंवाद; D4-6 पंचचूलो (D5 डो) पाख्यानं, T2 स्त्रीस्वभावकथने नारदपंचचूडासंवादे स्त्रीणा दोषप्रकटन, G1 3 नारदपंचचूड- (G3 डा) संवादे स्त्रीणा दोषप्रकटन — *Adhy no* (figures, words or both) V1 38 (as in text), D5 36, D7 22, D10 37, T1 M 67, T2 3 G2 4 74, G1 71, G3 68 — *Śloka no* D4 30

पतीनन्तरमासाद्य नालं नार्यः प्रतीक्षितुम् ॥ १३
असद्धर्मस्त्वयं स्त्रीणामस्माकं भवति प्रभो ।
पापीयसो नरान्यद्वै लज्जां त्यक्त्वा भजामहे ॥ १४
स्त्रियं हि यः प्रार्थयते संनिकर्षं च गच्छति ।
ईषच्च कुरुते सेवां तमेवेच्छन्ति योषितः ॥ १५
अनर्थित्वान्मनुष्याणां भयात्परिजनस्य च ।
मर्यादायाममर्यादाः स्त्रियस्तिष्ठन्ति भर्तृषु ॥ १६
नासां कश्चिदगम्योऽस्ति नासां वयसि संस्थितिः ।
विरूपं रूपवन्तं वा पुमानित्येव भुञ्जते ॥ १७
न भयान्नाप्यनुक्रोशान्नार्थहेतोः कथंचन ।
न ज्ञातिकुलसंबन्धात्स्त्रियस्तिष्ठन्ति भर्तृषु ॥ १८
यौवने वर्तमानानां मृष्टाभरणवाससाम् ।
नारीणां स्वैरवृत्तानां स्पृहयन्ति कुलस्त्रियः ॥ १९
याश्च शश्वद्बहुमता रक्ष्यन्ते दयिताः स्त्रियः ।
अपि ताः संप्रसज्जन्ते कुब्जान्धजडवामनैः ॥ २०
पङ्गुष्वपि च देवर्षे ये चान्ये कुत्सिता नराः ।
स्त्रीणामगम्यो लोकेऽस्मिन्नास्ति कश्चिन्महामुने ॥२१
यदि पुंसां गतिर्ब्रह्म कथंचिन्नोपपद्यते ।
अप्यन्योन्यं प्रवर्तन्ते न हि तिष्ठन्ति भर्तृषु ॥ २२
अलाभात्पुरुषाणां हि भयात्परिजनस्य च ।

वश, T3 G1-3 M2-4 अभिमतान् (for ऋद्धिमत) D4-9 समज्ञातीनर्थवत, T1 क्रमाज्ज्ञात्वा स्वाभिमत, T2 M1 सदा ज्ञा(M1 °माजा)तानभिमतान् —^{b}) D4-9 प्री(D7 प्र)तिपूर्वान्, G2 प्रीतिरूपान् (for प्रति) G1 यथेप्सितान् (for वशे स्थि) T1 रूप दृष्ट्वा परे स्थित —^{c}) T1 पतिम् (for पतीन्) —^{d}) T1 नारी (for नार्य) B1 S (G4 missing) परीक्षितुं (for प्रती°) D4-9 नीचकर्मरता स्त्रिय

14 G4 missing (cf v l 1) —^{a}) T1 आपद्धर्मस् (for असद्°) D8 T3 स्त्रिय, T2 च य, G1 3 स्त्रिय, M4 स्वय (for त्वय) D7-9 स्त्रीषु (for स्त्रीणाम्) —^{b}) D10 (after corr) T3 M भविता, D10 (before corr) T1 G1 भवता, T2 व्रुवता (for भवति) D4-6 अस्माक भविता विभो —^{c}) T1 अन्यालँ, T2 3 G1-3 यान्वै (for यद्वै) —^{d}) T1 [अ]र्थयामहे (for भजा°)

15 G4 missing (cf v l 1) —^{a}) T2 M1 स्त्रियो V1 om, D1-9 च (for हि) D5 यस् (for य) D10 S (G4 missing) प्रार्थयति —^{b}) B1 सनिधान च, T1 °कर्षेण (for °कर्ष च) —^{c}) T1 यश्चापि, T2 3 G2 3 ईषद्वा (for °च्च) —^{d}) S (G4 missing) तम् (for एव) D4 om (hapl) from योषित up to तिष्ठन्ति (in 16^{d})

16 G4 missing (cf. v l 1) D4 om up to तिष्ठन्ति (in 16^{d}) (cf v l 15) —^{b}) T2 3 G1 3 M -भवस्य (for -जनस्य) T1 भयात्पातभयस्य च —^{c}) T1 अमर्यादा

17 Cf Manu 9 14 G4 missing (cf. v l 1) D9 G1 om (hapl) 17-18 —^{a}) T1 च गम्यो (for अगम्यो) —^{b}) V1 B Dn D4-7 निश्चय, D10 सयम, M4 सशय (for संस्थिति) D3 नासां तपसि संयम° —^{c}) D5 प्रतिरूपं (for रूपवन्त) B4 D10 च, G2 त (for वा)

18 G4 missing (cf. v l 1) D9 G1 om 18 (cf v l 17) —^{a}) T1 अनयान् (for न भयान्) —^{b}) B1 नान्यहेतो, B5 नाश°, D2 अर्थ° (for नार्थ°) —^{c}) D7 10 जातिकुल-, T1 M1-3 ज्ञा(T1 जा)तिमूल, T2 3 G2 3 °वधु, M4 °बल (for °कुल) —^{d}) D8 बंधुषु (fo भर्तृषु)

19 G4 missing (of v l 1) —^{b}) D6-9 मृषाभरण (for मृष्टा°) —^{c}) T G1-3 नराणा (for नारीणा) V1 B Dn D6 10 -वृत्तीनां (for -वृत्ताना)

20 G4 missing (of v l 1) —^{a}) T G2 3 या हि, G1 यथा हि (hypermetric), M यापि (for याश्च) —^{b}) M1-3 भोक्ष्यंते (for र°) D4-9 दयितै, T1 दैववद् (for दयिता) —^{c}) D4 तां (for ता) T2 3 G1 3 M4 सप्रसज्यते —^{d}) B4 जडांधकुब्जवामनै

21 G4 missing (cf v l 1) —^{a}) V1 B Dn D10 [अ]थ (for [अ]पि) D10 पशुलेष्वथ देवर्षे —^{d}) V1 महामते (for °मुने)

22 G4 missing (cf v l 1) —^{a}) T G1-3 M4 इति स्त्रीणां (for यदि पुसा) —^{b}) S (G4 missing) -लभ्यते (for पद्यते) —^{d}) D1 3-9 च (for हि) — After 22, T2 3 G1-3 M4 Madras ed ins

286* दुष्टाचारा पापरता अमत्या मायया वृता ।
अदृष्टबुद्धिबहुला प्रायेणेत्यवगम्यताम् ।

[(L 1) Madras ed असत्यो —(L 2) M4 प्रदुष्ट (for अदृष्ट) T2 [ए]व (for [अ]त)]

वधबन्धभयाच्चापि स्वयं गुप्ता भवन्ति ताः ॥ २३
चलस्वभावा दुःसेव्या दुर्ग्राह्या भावतस्तथा ।
प्राज्ञस्य पुरुषस्येह यथा वाचस्तथा स्त्रियः ॥ २४
नाग्निस्तृप्यति काष्ठानां नापगानां महोदधिः ।
नान्तकः सर्वभूतानां न पुंसां वामलोचनाः ॥ २५
इदमन्यच्च देवर्षे रहस्यं सर्वयोषिताम् ।
दृष्ट्वैव पुरुषं हृद्यं योनिः प्रक्लिद्यते स्त्रियः ॥ २६
कामानामपि दातारं कर्तारं मानसान्त्वयोः ।
रक्षितारं न मृष्यन्ति भर्तारं परमं स्त्रियः ॥ २७
न कामभोगान्बहुलान्नालंकारार्थसंचयान् ।
तथैव बहु मन्यन्ते यथा रत्यामनुग्रहम् ॥ २८
अन्तकः शमनो मृत्युः पातालं वडवामुखम् ।
क्षुरधारा विषं सर्पो वह्निरित्येकतः स्त्रियः ॥ २९
यतश्च भूतानि महान्ति पञ्च
यतश्च लोका विहिता विधात्रा ।
यतः पुमांसः प्रमदाश्च निर्मिता-
स्तदैव दोषाः प्रमदासु नारद ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि अष्टत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

---

23 G_4 missing (cf v l 1) —[a]) D_{1-3} च (for हि) —[b]) T $G_{1\,3}$ M परिभवस्य (for °जनस्य) —[c]) D_{1-9} [ए]व (for [अ]पि) —[d]) D_{1-3} हि योषित (for भवन्ति ता) D_{4-9} तेन गुप्ता हि योषित

24 G_4 missing (cf. v l 1) —[a]) M_4 दु सेवा —[b]) D_8 $T_{2\,3}$ $G_{1\,2}$ M_4 दुर्ग्रहा (for दुर्ग्राह्या) T_1 दुर्ग्राह्यहृदयास्तथा —After 24[ab], M_{1-3} ins

287* सुहृद्यवध्यहृदयास्ता वैरकोपालया स ता ।

—$M_{3\,8}$ om. 24[cd] —[c]) D_1 प्रज्ञस्य —[d]) $D_{1\,8}$ [ए] वापस; D_2 आपस, D_{4-6} वायुस, $T_{1\,2}$ G_{1-3} भावास, M_4 बुद्धिस (for वाचस) T_8 यथा भावास्तदा स्त्रिय

25 = (var) 1 1189* lines 1–2 G_4 missing (cf v l 1) —[b]) G_1 आपगाना (for नाप) —[d]) V_1 $B_{2\,3\,5}$ Dn8 $D_{2\,8\,7}$ G_1 लोचना

26 Cf. 1 1189* line 6, 4 App I. (No 15) lines 29–30 G_4 missing up to 26[ab] (cf v l 1) $D_{2\,8}$ om. 26[c]–27[b] D_4 om 26[b] —[c]) S (except $G_{2\,4}$) ह्यन्य (for हृद्यं) —[d]) B_8 सक्लिद्यते; T_1 प्रस्वि (for प्रक्लि) V_1 B (except B_6) Dn स्त्रिया — After 26, D_3 ins

288* सुस्नातं पुरुषं दृष्ट्वा सुचन्दनलवोक्षितम् ।
योनिं स्वद्यति नारीणां दृते पात्रादिवोदकम् ।

27 $D_{2\,8}$ om 27[ab] (cf v l. 26) —[b]) B_4 om, D_1 दातार (for कर्तार) V_1 B Dn D_{10} मनसा प्रियं (B_8 °यान्), T_1 M_4 सांत्वमानयो —[c]) G_1 partly damaged G_2 मृश्यंति, M_3 मुह्यंति (for मृष्यन्ति) —[d]) D_5 M परम, T_2 स्वमल, G_3 स्वमन (for परम) M_8 स्त्रिय (for स्त्रिय) V_1 B Dn D_{10} स्वभर्तारमल स्त्रि(D_{10} °सस्त्रि)य, $T_{1\,8}$ $G_{1\,3\,4}$ भर्तारं स्वमसस्त्रिय

28 G_1 partly damaged for 28[ab] —[a]) V_1 B Dn D_{10} M_3 विपुलान्, $D_{2\,8}$ अतु° (for बहु°) —[b]) V_1 B Dn नालंकाराश्च सञ्च($B_{1\,3\,4}$ °च)यान् —[c]) $D_{1\,8-9}$ हि (for [ए]व) —[d]) T_8 यदा (for यथा) D_{10} $T_{1\,2}$ G अनिग्रहात् (T_1 °न्), T_8 M अनिग्रहं (for अनु°) $D_{1\,8-9}$ यथा रत्या परिग्रहं

29 [a]) V_1 $B_{1\,2\,4\,5}$ Dn D_{7-10} पवनो, B_8 परमो (for शमनो). —29[cd] = (var) 13 40. 4[ef]. —[c]) D_{1-3} क्षुरधाराभिससर्गो

30 [a]) B_8 यदश्च (for यतश्च) D_9 सर्वभूतानि (for भूतानि) —[c]) D_{4-9} वि (for च) —[d]) B_1 तथैव दोष, D_{4-6} तथैव दोषा, D_{10} त एव दोषा, S तदेष दोष (for तदैव दोषा)

Colophon — *Parvan name* $B_{1\,6}$ Dn8 D_1 शांति. — *Sub-parvan* V_1 B_{1-3} Dn $D_{1\,2\,5\,10}$ M_{1-3} दानधर्मे — *Adhy name* V_1 $B_{1\,6}$ Dn $D_{2\,7-9}$ पञ्च- (Dn1 om पञ्च)चूडा(D_{7-9} °ला) नारदसंवाद, B_2 D_{10} नारदपञ्चचूडोपाख्यानं, B_4 M_{2-4} नारदपञ्चचूला(B_4 °डा)-संवाद, D_1 पञ्चचूडसंवाद, D_3 M_1 पञ्चचूलासंवाद; D_{4-6} पंचचूलो(D_5 °डो)पाख्यानं, T_2 स्त्रीस्वभावकथने नारदपञ्चचूडासंवादे स्त्रीणां दोषप्रकटनं, $G_{1\,3}$ नारदपञ्चचूड-(G_3 °डा)संवादे स्त्रीणां दोषप्रकटनं — *Adhy no* (figures, words or both) V_1 38 (as in text), D_5 36, D_7 22, D_{10} 37, T_1 M 67, $T_{2\,3}$ $G_{2\,4}$ 74, G_1 71, G_3 68 — *Śloka no* D_4 30

३९

युधिष्ठिर उवाच ।
इमे वै मानवा लोके स्त्रीषु सज्जन्त्यभीक्ष्णशः ।
मोहेन परमाविष्टा दैवादिष्टेन पार्थिव ।
स्त्रियश्च पुरुषेष्वेव प्रत्यक्षं लोकसाक्षिकम् ॥ १
अत्र मे संशयस्तीव्रो हृदि संपरिवर्तते ।
कथमासां नराः सङ्गं कुर्वते कुरुनन्दन ।
स्त्रियो वा तेषु रज्यन्ते विरज्यन्तेऽथ वा पुनः ॥ २
इति ताः पुरुषव्याघ्र कथं शक्याः स्म रक्षितुम् ।
प्रमदाः पुरुषेणेह तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ ३
एता हि मयमायाभिर्वञ्चयन्तीह मानवान् ।
न चासां मुच्यते कश्चित्पुरुषो हस्तमागतः ।
गावो नवतृणानीव गृह्णन्त्येव नवान्नवान् ॥ ४
शम्बरस्य च या माया या माया नमुचेरपि ।
बलेः कुम्भीनसेश्चैव सर्वास्ता योषितो विदुः ॥ ५
हसन्तं प्रहसन्त्येता रुदन्तं प्ररुदन्ति च ।
अप्रियं प्रियवाक्यैश्च गृह्णते कालयोगतः ॥ ६
उशना वेद यच्छास्त्रं यच्च वेद बृहस्पतिः ।
स्त्रीबुद्ध्या न विशिष्येते ताः स्म रक्ष्याः कथं नरैः ॥७

39

1 T8 om. the ref — a) D1 कामे वै, D4 6–9 इमे च, D5 इत्येवं (for इमे वै) D7 8 इमे वैमानिका लोके — c) D10 मोहेन च पराविष्टा — d) D7 8 भारत (for पार्थिव) V1 B Dn D10 दे(B1 Dn3 D10 दै)वसृ(Dn1 °स्पृ)ष्टेन पार्थिव, T G M4 दैवद(T3 दि, G1 °स)ष्टेन कर्मणा, M1–8 देवदिष्टेन कर्मणा — e) D5 पुरुषाश्च (for °षेषु) D7 8 T1 [ए]व (for [ए]व)

2 a) V1 मा (for मे) — b) T2 यदि (for हृदि) — c) T1 M आसु, T2 8 G तासु (for आसां) D3 नर, D10 परा (for नरा) — d) D1–8 T2 8 G1 8 4 कुर्वंति — e) V1 B Dn D2 5 G3 केषु (for तेषु) D8 रज्यति — f) Dn3 om विरज्यन्ते V1 B Dn च ता, D10 कृता, T G1–8 M [s]पि वा, G4 च वा (for ऽथ वा)

3 a) M1 4 ता (for ता) — b) V1 B Dn D2 T2 8 G तु (for स्म) — c) T8 [ए]म (for [इ]ह) D7–9 प्रमदा पुरुषे सक्तास् — d) D7 9 अर्हथ (for °सि)

4 Before 4, T1 2 G2 ins भीष्म — a) D4 6 एताभिर् (for एता हि) V1 B Dn D5 8 10 एता हि रममाणास्तु, D2 3 एता हि मायया गत्य T1 ता एता हि समायाति, T2 ता एव हि समायाभिर्, T3 एता हि स्मय मानाभिर्, G1 3 4 एता हि स्म(G1 स्त्री)यमायाभिर् G2 एताभि स्त्रीयमायाभिर् — b) D5–7 9 मानव D4 वर्तयतीह मानव — D1 om 4c–5d — c) V1 D2 (sup lin) G4 तासा, D6 वासा, M1–8 चास्मान् (for चासा) — d) D4–9 हस्तिम् (for हस्तम्) — e) D2 8 तृण स्येव (D3 ह), D4–9 तृणस्यैव (D5 व), G2 तृणा नेव (for नीव) — f) M2 गृह्णंत्येता, M1 °तान् M1 नव (for the first नवान्) V1 B Dn D10 T1 गृह्णंत्येता (T1 व) नव नव, D7 8 मृगयते वरान्वरान्, D4–9 गृह्णंत्येव (D7 8 9 °व) वरान्वरान्

5 D1 om 5 (of v 1 4) — a) B5 D2 5 T8 G M1–8 माया या (by transp) D9 शबरस्य चरस्य च (sic) — b) V1 B2–4 Dn D5 10 T2 8 G1 2 M1–8 माया या (by transp) T2 इह (for अपि) — c) D4 6 7 9 बले कुभीरपार्ष्णे(D4 °पर्णे)षु, T1 वले कुभस्य वार्ष्णेये, T2 M बलै कुभीनवार्ष्णेश्च (M2 साना च), T8 G कुहकानि च वार्ष्णेये

6 b) D3 वदत (for रु°) D10 च (for प्र) G2 हसंति (for रुदन्ति) D7–9 [अ]पि, T1 हि (for च) — c) S भावैश् (for वाक्यैश्) D6 om च — d) Some MSS गृह्णते D5 काम (for काल) — After 6, S ins

289* यदि जिह्वासहस्रं स्याज्जीवेच्च शरदां शतम् ।
अनन्यकर्मा स्त्रीदोषाननुक्त्वा निधनं व्रजेत् ।
[(L 2) M2 न चोक्त्वा (for अनुक्त्वा)]

7 a) T2 या माया (for यच्छास्त्र) — b) T यश्च (for यच्च) — c) D8 om स्त्री D8–9 स्त्री (for न) B1 विशेषो°, Dn2 D7 8 6–9 G3 4 M1 विशिष्येत, D1

अनृतं सत्यमित्याहुः सत्यं चापि तथानृतम् ।
इति यास्ताः कथं वीर संरक्ष्याः पुरुषैरिह ॥ ८
स्त्रीणां बुद्ध्युपनिष्कर्षादर्थशास्त्राणि शत्रुहन् ।
बृहस्पतिप्रभृतिभिर्मन्ये सद्भिः कृतानि वै ॥ ९
संपूज्यमानाः पुरुषैर्विकुर्वन्ति मनो नृषु ।
अपास्ताश्च तथा राजन्विकुर्वन्ति मनः स्त्रियः ॥ १०
कस्ताः शक्तो रक्षितुं स्यादिति मे संशयो महान् ।
तन्मे ब्रूहि महाबाहो कुरूणां वंशवर्धन ॥ ११
यदि शक्या कुरुश्रेष्ठ रक्षा तासां कथंचन ।
कर्तुं वा कृतपूर्वा वा तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ १२

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि एकोनत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

४०

भीष्म उवाच ।
एवमेतन्महाबाहो नात्र मिथ्यास्ति किंचन ।
यथा ब्रवीषि कौरव्य नारीं प्रति जनाधिप ॥ १
अत्र ते वर्तयिष्यामि इतिहासं पुरातनम् ।

°ष्येत (for °ष्येते) D5 बुद्ध्या च स्त्री विशिष्येत, T1 स्त्रीषु तान्यवतिष्ठंति — d) V1 B Dn D10 तु (for स) B8 भृश नरैः, D8 कथंचन (for कथं नरैः)

8 b) B1 [अ]थ (for [अ]पि) — T2 3 G M1 3 ins after 8ab M2 after 8

290* दोषापदेऽशुचौ देशे ह्यासा रक्तास्त्वहो नरा ।
[M1 तासा (for ह्यासा)]

— M1 3 om 8cd — c) D2 8 राजन् (for वीर)

9 a) V1 B1 5 Dn D10 बुद्ध्यर्थं, B4 D4-6 T3 G4 बुद्ध्याप, G1 बुद्ध्यापि (for बुद्ध्युप) Some MSS निकर्षाद् D1-3 T2 स्त्रीणा बुद्ध्या च (T2 क्षिप) रिष्कर्षाद्, G3 स्त्रीणा बुद्ध्यपकर्षात्तु — d) D10 अन्यैः (for मन्ये) S (except G2) सति (for सद्भि)

10 b) B4 सदा, M4 इव (for नृषु) — B4 om. (hapl.?) 10cd — c) T1 अनासाग् (for अपास्ताश्च) — d) D4-9 किं न कुर्वंति ता स्त्रिय — After 10, V1 B1-3 5 Dn D8 10 ins

291* इमा प्रजा महाबाहो धार्मिक्य इति न श्रुतम् ।
सत्कृतासत्कृताश्चापि विकुर्वन्ति मन सदा ।

[(L 1) = (var) 13 40 5ab Dn1 D10 धार्मिका B1 च (for न) — (L 2) B3 om सदा]

11 Before 11, T1 2 ins युधिष्ठिर — a) D5 ता (for ता) T1 शक्या, T2 3 G स्त्रिय (for शक्तो) T3 3 G1 3. 4 दिक्षितु (for रक्षितु) — b) D4 7 9 अत्र (for इति) — c) M2 तथा (for तन्मे) D6 प्रब्रूहि (hypermetric) B3 D10 महाभाग (for °बाहो) V1 B1 2 4 5 Dn D2 तथा ब्रूहि महाभाग

12 a) B4 कथ (for यदि) V1 B D4. 6-9 शक्या — b) V1 B1-3 5 D4 8 9 रक्ष्यास् (for रक्षा) V1 B Dn कदाचन (for कथंचन) — c) D2 8 कथ च (for कर्तुं वा) V1 B (except B4) Dn D4-10 T1 -पूर्वं (for -पूर्वा) G2 च (for वा) — d) B1 ममाख्यातुम्; B2 मे चाख्या (for मे व्याख्या°)

Colophon — *Parvan name* B1 4 Dn8 D1 8 शांति — *Sub-parvan* V1 B D M1-3 दानधर्मं — *Adhy name* V1 B1 2 4 5 Dn D10 विपुलोपाख्यानं, D2 5 युधिष्ठिरप्रश्न, T2 भीष्मयुधिष्ठिरसंवादे स्त्रीस्वभावं प्रति युधिष्ठिरप्रश्न, M1-3 पुरुषसगोपायकथन — *Adhy no* (figures, words or both) V1 39 (as in text), D5 37, D7 33, D10 38, T1 M 68, T2 3 G2 4 75, G1 70, G3 69 — *Śloka no* D4 14

40

1 a) V1 B Dn D2 10 एव (for एतन्) — b) V1 T2 3 G1 2 4 [अ]स्ति (for [अ]त्र) T2 3 G1 3. 4 [अ]त्र (for [अ]स्ति) — c) D1-9 वदसि (for ब्रवीषि) D10 चरित (for कौरव्य) — d) B6 D1-8 5 नारी (for नारीं) D5 T G नराधिप (for जना°)

2 D9 om (hapl) 2-3 — a) D1 4 6 7 अत्र ते वर्तयिष्येहम्, D2 8 अत्राप्युदाहरतीमम्, D6 अत्र ते कथयिष्यामि — c) T2 om, G1 हि रक्षा (hypermetric)

यथा रक्षा कृता पूर्वं विपुलेन महात्मना ॥ २
प्रमदाश्च यथा सृष्टा ब्रह्मणा भरतर्षभ ।
यदर्थं तच्च ते तात प्रवक्ष्ये वसुधाधिप ॥ ३
न हि स्त्रीभ्यः परं पुत्र पापीयः किंचिदस्ति वै ।
अग्निर्हि प्रमदा दीप्तो मायाश्च मयजा विभो ।
क्षुरधारा विषं सर्पो मृत्युरित्येकतः स्त्रियः ॥ ४
इमाः प्रजा महाबाहो धार्मिका इति नः श्रुतम् ।
स्वयं गच्छन्ति देवत्वं ततो देवानियाद्भयम् ॥ ५
अथाभ्यगच्छन्देवास्ते पितामहमरिंदम ।
निवेद्य मानसं चापि तूष्णीमासन्नवाङ्मुखाः ॥ ६
तेषामन्तर्गतं ज्ञात्वा देवानां स पितामहः ।
मानवानां प्रमोहार्थं कृत्या नार्योऽसृजत्प्रभुः ॥ ७
पूर्वसर्गे तु कौन्तेय साध्व्यो नार्य इहाभवन् ।
असाध्व्यस्तु समुत्पन्ना कृत्या सर्गात्प्रजापतेः ॥ ८
ताभ्यः कामान्यथाकामं प्रादाद्धि स पितामहः ।
ताः कामलुब्धाः प्रमदाः प्रामथ्नन्त नरांस्तदा ॥ ९
क्रोधं कामस्य देवेशः सहायं चासृजत्प्रभुः ।
असज्जन्त प्रजाः सर्वाः कामक्रोधवशं गताः ॥ १०

(for रक्षा) B1 तेन (for पूर्वं) — d) Some MSS read वपुल for विपुल throughout

3 D9 om 3 (cf v l 2) — a) G3 सदा (for यथा) D2 यथा च प्रमदा सृष्टा — c) V1 यच्च (for तच्च) M4 मे (for ते) B8 तच्च तदर्थं ते तात — d) V1 B Dn D10 प्रवक्ष्यामि नराधिप, T2 °क्ष्ये भरतर्षभ

4 a) T3 वा (for हि) D5 किंचिद् (for पुत्र) — b) D1 पापीयं G2 कश्चिद् D5 अस्ति पापीय पुत्रक (sic), M1-3 पापीयस्तरमस्ति वै — 4cd = (var) 13 38 29cd — c) T3 G अस्ति (for अग्निर्) G1 च (for हि) T2 3 G1 3 4 दीप्ता (for दीप्तो) — d) T1 3 G1 3 4 M1 3 4 माया (for मायाश्च) G1 3 प्रभो (for विभो) — D1-3 om 4ef — f) V1 B4 Dn D1-9 M3 वह्निर् (for मृत्युर्)

5 5ab = (var) line 1 of 291* — a) V1 B2 5 Dn transp इमा and प्रजा — b) V1 B Dn धार्मिक्य, D6 धर्मिष्ठा — c) T3 G1 3 4 स्वर्गं (for स्वय) B5 देवेंद्र (for देवत्व) — d) D8 T1 2 M4 भयाद् (for इयाद्) D3 4 6 भव (for भयम्)

6 a) D1 6 7 9 [अ]भ्यगच्छन् (for [अ]भ्य°) D1-3 ते देवा (by transp) D5 अथाभिगच्छंस्ते देवा — d) V1 B Dn D10 अधोमुखा (for अवाङ्मुखा)

7 a) D5 अतर्गीतं — b) S प्र (for स) — T3 om (hapl) 7c-9b — c) D1 6 9 प्रमोदार्थं, T2 G1 2 हार्यो (for हार्थं) — d) B3 कृत्वा (for कृत्या) D1-3 5 स्त्रीर् (for नार्यो) — After 7, G2 reads 10cd for the first time, repeating it in its proper place

8 T3 om 8 (cf v l 7) — a) D9 पूर्वं (for पूर्व-) D10 T1 2 G M2 4 हि, M1 3 [ऽ]पि (for तु) — b) B1-3 Dn1 D1 6 7 9 10 T2 G2-4 इव (for इह) — d) Dn2 n3 D1-4 6-9 T1 2 G1 3 कृत्वा (for कृत्या) B3 4 D1-3 5 सर्गे, T1 सर्वा, T2 तस्माद्, G2 सर्गा (for सर्गाद्)

9 T3 om 9ab (cf v l 7) — a) G4 कामाद्, M1-3 काम (for कामान्) — b) D2 3 स हि (by transp), D5 च स G2 यथाकामं (for प्रादाद्धि स) — d) B1 D1 5 7-9 T2 M4 प्रा(D1 प्र)मथत, D1 6 प्रमार्थंत, M1-3 प्रमर्थंति (for प्रामथ्नन्त) V1 B2 3 5 D10 सदा, G3 4 तथा (for तदा) B4 प्रार्थयत नरान्सदा, Dn प्रबाधते नरान्सदा, T1 प्रारुधत नरांस्तथा

10 b) D1 6-9 सहायौ D3 5 असृजत्, D6 चास° (for चासृ) — G2 reads 10cd for the first time after 7 — c) D2 5 असृजत, D10 असभ्राता, T1 अपस्य स (sic) (for असजन्त) T G1 2 (both times) 3 4 M तस्माद् (for सर्वा) — d) G1 partly damaged — After 10, D10 B1 -वशानुगा (for -वश गता) — After 10, D10 T2 3 G ins

292* द्विजानां च गुरूणां च महागुरुनृपादिनाम् ।
क्षणस्त्रीसङ्गकामोत्था यातनाहो निरन्तरा ।
अरक्तमनसा नित्यं ब्रह्मचर्यमलात्मनाम् ।
तपोदमार्चनाध्यानयुक्तानां शुद्धिरुत्तमा ।

[G1 damaged — (L 1) D10 G2 corrupt for the post half — (L 4) D10 G2 बुद्धिर्, T2 शुचिर् (for शुद्धिर्)]

11 = (var) Manu 9 18 — a) D3 om च D1 मन (for न च) V1 D2 5 क्रिया, T1 प्रिय (for क्रिया) D1-6 काश्चिद्, T1 किंचिद् (for का°) — b)

न च स्त्रीणां क्रिया काचिदिति धर्मो व्यवस्थितः ।
निरिन्द्रिया अमन्त्राश्च स्त्रियोऽनृतमिति श्रुतिः ॥ ११
शय्यासनमलंकारमन्नपानमनार्यताम् ।
दुर्वाग्भावं रतिं चैव ददौ स्त्रीभ्यः प्रजापतिः ॥ १२
न तासां रक्षणं कर्तुं शक्यं पुंसा कथंचन ।
अपि विश्वकृता तात कुतस्तु पुरुषैरिह ॥ १३
वाचा वा वधबन्धैर्वा क्लेशैर्वा विविधैस्तथा ।
न शक्या रक्षितुं नार्यस्ता हि नित्यमसंयताः ॥ १४
इदं तु पुरुषव्याघ्र पुरस्ताच्छ्रुतवानहम् ।
यथा रक्षा कृता पूर्वं विपुलेन गुरुस्त्रियः ॥ १५
ऋषिरासीन्महाभागो देवशर्मेति विश्रुतः ।
तस्य भार्या रुचिर्नाम रूपेणासदृशी भुवि ॥ १६
तस्या रूपेण संमत्ता देवगन्धर्वदानवाः ।
विशेषतस्तु राजेन्द्र वृत्रहा पाकशासनः ॥ १७
नारीणां चरितज्ञश्च देवशर्मा महामुनिः ।
यथाशक्ति यथोत्साहं भार्यां तामभ्यरक्षत ॥ १८
पुरंदरं च जानीते परस्त्रीकामचारिणम् ।
तस्माद्यत्नेन भार्याया रक्षणं स चकार ह ॥ १९
स कदाचिद्दपिस्तात यज्ञं कर्तुमनास्तदा ।
भार्यासंरक्षणं कार्यं कथं स्यादित्यचिन्तयत् ॥ २०
रक्षाविधानं मनसा स विचिन्त्य महातपाः ।
आहूय दयितं शिष्यं विपुलं प्राह भार्गवम् ॥ २१
यज्ञकारो गमिष्यामि रुचिं चेमां सुरेश्वरः ।
पुत्र प्रार्थयते नित्यं तां रक्षस्व यथाबलम् ॥ २२

D10 T1 G2 इति (D10 °ह) धर्मे व्य(T1 ध्य)वस्थिति — c) V1 B1 2 4 5 Dn D10 ह्यशास्त्राश्च, D8 अशास्त्राश्च; S ह्यमत्राश्च (for अ) B3 ह्यशास्त्राश्च ह्यमत्राश्च — d) T2 3 G नित्यम् (for ऽनृतम्) T1 स्मृति (for श्रुति)

12 Cf Manu 9 17 — b) D1 पानमक्षम्, T3 अक्ष पानम्; G2 अन्नकार्यम् (for पानम्) — c) D1 अर्वाग्भाव, D2 3 अवा , D4-7 9 दुष्टाचार, G3 M1-3 दुर्वाग्भाव (for °व) M4 [अ]पि (for [प्र]ज) T1 दूराद्भावगतिं चैव

13 ab) T1 transp न and तासा V1 B Dn D4 6-10 transp कर्तुं and शक्य S पुसा शक्य (T क्ति) कथचन (for 13b) — c) D1-9 साक्षात् (for तात)

14 a) Dn2 n3 च (for वा) T2 3 चाथ; G1 2 4 चाथ (for वध) G1 वद्धैर् (for बन्धैर्) Dn1 D5 6 वाचा वचन(D5 6 वाचक)र्यधैर्वा, G3 वाच्यावाच्यम° — d) T2 G1 2 4 ताभिर् (for ता हि) G3 असगता (for यता)

15 a) V1 B2 5 Dn3 च, D8 नु (for तु) — d) V1 B Dn गुरुस्त्रिया , D1-9 महात्मना — After 15, D4 ins

293* तन्निबोध महाराज कथयामि समासत ।

16 a) T2 3 G महाबाहो (for °भागो) — b) D8 व (for वि) — d) D5 T1 [अ]प्रतिमा (for [अ]सदृशी)

17 a) B1 संमूढा, D4 6-9 संपन्ना, D10 समदा (for समत्ता) — b) D7 मानवा (for दा°) — c) V1 B Dn D10 विशेषेण (for °पतस्) B5 हि (for तु) — d) D1-7 9 बलहा (for वृत्रहा)

18 a) T2 3 G1-3 नारीणा च रतिज्ञश्च, M1-3 °णां चरित ज्ञात्वा — b) T3 देवकर्मा (for °शर्मा) S (except M2) महाद्युति (for मुनि) — c) M4 महोत्साहं (for यथो°) — d) D1 M4 अत्य(M4 °थ्य)रक्षत; T2 G1 3 4 अभ्यवर्तत, T3 G2 भाषत (for °रक्षत)

19 a) T1 जानन्स, T2 3 G M जानश्च (for जानीते) — b) D10 यत (for पर) — c) Dn1 n2 बलेन (for यत्नेन) D1 5 भार्यायां B5 यत्नेन तस्माद्भार्याया

20 b) T1 M1-3 यज्ञकर्म- (for यज्ञ कर्तुं) D4 6 10 T1 G2 3 तथा (for तदा) — c) M1-3 भार्याया (for भार्यास) — d) B1 D4 T2 चिंतयन्

21 T1 om 21ab — a) D5 रक्षा विधातु मनसा — b) V1 B1 3 4 5 Dn2 D10 स स , B3 सम (for स वि) D1-4 6-9 महामना , D5 मुनि (for तपा) — c) S विप्रं (for शिष्य)

22 Before 22, all MSS (except D1 7 9 T1) ins देवशर्मोवाच — a) D1 6 7 9 यज्ञकामो, G2 °कार्यो (for कारो) — b) T3 G1 3 4 गार्ति (for रुचिं) T1 शक्र (for चेमां) — c) V1 B3 4 5 Dn D8 यत , B1 यत्तु , T1 पत्नीं (for पुत्र) — d) D4 6 मां,

अप्रमत्तेन ते भाव्यं सदा प्रति पुरंदरम् ।
स हि रूपाणि कुरुते विविधानि भृगूद्वह ॥ २३
इत्युक्तो विपुलस्तेन तपस्वी नियतेन्द्रियः ।
सदैवोग्रतपा राजन्नग्न्यर्कसदृशद्युतिः ॥ २४
धर्मज्ञः सत्यवादी च तथेति प्रत्यभाषत ।
पुनश्चेदं महाराज पप्रच्छ प्रस्थितं गुरुम् ॥ २५
कानि रूपाणि शक्रस्य भवन्त्यागच्छतो मुने ।
वपुस्तेजश्च कीदृग्वै तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ २६
ततः स भगवांस्तस्मै विपुलाय महात्मने ।
आचचक्षे यथातत्त्वं मायां शक्रस्य भारत ॥ २७
बहुमायः स विप्रर्षे बलहा पाकशासनः ।
तांस्तान्विकुरुते भावान्बहूनथ मुहुर्मुहुः ॥ २८

किरीटी वज्रभृद्धन्वी मुकुटी बद्धकुण्डलः ।
भवत्यथ मुहूर्तेन चण्डालसमदर्शनः ॥ २९
शिखी जटी चीरवासाः पुनर्भवति पुत्रक ।
बृहच्छरीरश्च पुनः पीवरोऽथ पुनः कृशः ॥ ३०
गौरं श्यामं च कृष्णं च वर्णं विकुरुते पुनः ।
विरूपो रूपवांश्चैव युवा वृद्धस्तथैव च ॥ ३१
प्राज्ञो जडश्च मूकश्च ह्रस्वो दीर्घस्तथैव च ।
ब्राह्मणः क्षत्रियश्चैव वैश्यः शूद्रस्तथैव च ।
प्रतिलोमानुलोमश्च भवत्यथ शतक्रतुः ॥ ३२
शुकवायसरूपी च हंसकोकिलरूपवान् ।
सिंहव्याघ्रगजानां च रूपं धारयते पुनः ॥ ३३
दैवं दैत्यमथो राज्ञां वपुर्धारयतेऽपि च ।

D7–9 त्वं (for त्व)

23 a) D9 om from मत्तेन up to विपु (in 24a) S अप्रमत्तस्य (for त्तेन) — c) S (except T1 M3) तु (for हि) — d) V1 B (except B4) Dn D10 भृगूत्तम, T G M1 कुरूद्वह (for भृगू)

24 D9 om up to विपु (in 24a) (cf v l 23) Before 24, V1 B Dn D7 10 ins भीष्म उवाच — a) D8 इत्युक्तवा, G2 क्ते (for क्तो). — T1 om 24b–25a — d) D7 8 9 च्छवि (for द्युति)

25 T1 om 25a (cf v l 24) — b) T2 तथेति प्रतिभाषत — G1 om 25c–26b — c) S (G1 om) [पु]न (for [श्चे]दं) T1 महाभाग (for राज) — d) S (G1 om) परिपप्रच्छ त गुरुं

26 G1 om 26ab (cf v l 25) Before 26, N (except V1) S (G1 om) ins विपुल उवाच — a) G4 किं नु (for कानि) B1 कानि शक्रस्य रूपाणि, T2 का रूपाणि च शक्रस्य — D5 om (hapl) 26c–27b T1 om 26cd — c) G2 च (for वै)

27 D5 om 27ab (cf v l 26) Before 27, all MSS (except T1, D5 om) ins भीष्म उवाच — a) T1 तु (for स) — d) D1–3 माया (for मायां)

28 Before 28, all MSS ins देवशर्मोवाच — b) V1 B1 2 4 5 Dn भगवान्, B3 D10 बलवान् (for बलहा) — T1 om 28cd — d) T3 एव (for अथ)

29 a) V1 B1–3 5 Dn1 n2 D10 वज्रधृक्, B4 भुग्, Dn3 D1 2 भृग्, D4 5 भिद् (for भृद्) Dn1 D8 वज्री (for धन्वी) — b) T2 3 G4 M मकुटी D10 बद्ध (for बद्ध) — D9 om 29c–30b — d) V1 B1 चांडाल

30 D9 om 30ab (cf. v l 29) T1 om. 30cd — c) D6 बृहच्छरीरी (for रश्च) T2 3 G कृश (for पुन) — d) V1 B2 3 Dn चीरवासा, B1 2 4 पीवरो वा (for रोऽथ) Dn2 D1 पुन पुन, D1 कृश पुन (by transp), D2 3 कृशस्तथा

31 a) D3 घोर (for गौर) D1–3 तथा कृष्ण, D1–9 वपु कृष्ण (for च कृष्णं च) T1 M1 2 4 श्याम कृष्ण च गौर च, T2 3 G M3 श्यामः कृष्णश्च गौरश्च — b) D1 om वर्णं — c) B1 [अ]पि (for [श्चै]व) — d) T1 तरुणो वृद्ध एव च

32 T1 om (hapl) 32abcd After 32ab, M3 reads 37cd and om 32c–35b Dn1 D1–3 5 om (hapl) 32cd T2 3 G M1 2 4 read 32cd after 35ab followed by 37cd (G2 omitting it) — cd) M4 ब्राह्मणा क्षत्रियाश्चैव वैश्या शूद्रास्तथैव च — e) D10 विप्र (for प्रति) V1 B3 5 Dn1 n2 G1 M3 लोमोनु (for लोमानु) T1 लोमांश, M1 2 लोमा (for लोमश्च)

33 M3 om 33 (cf v l 32) — a) D1–6 रूपश्च T1 रूपेण (for रूपी च) — b) D1–6 रूपमाप

सुकृशो वायुभक्षाङ्गः शकुनिर्विकृतस्तथा ॥ ३४

चतुष्पाद्बहुरूपश्च पुनर्भवति बालिशः ।
मक्षिकामशकादीनां वपुर्धारयतेऽपि च ॥ ३५

न शक्यमस्य ग्रहणं कर्तुं विपुल केनचित् ।
अपि विश्वकृता तात येन सृष्टमिदं जगत् ॥ ३६

पुनरन्तर्हितः शक्रो दृश्यते ज्ञानचक्षुषा ।
वायुभूतश्च स पुनर्देवराजो भवत्युत ॥ ३७

एवं रूपाणि सततं कुरुते पाकशासनः ।
तस्माद्विपुल यत्नेन रक्षेमां तनुमध्यमाम् ॥ ३८

यथा रुचिं नावलिहेद्देवेन्द्रो भृगुसत्तम ।
क्रतावुपहितं न्यस्तं हविः श्वेव दुरात्मवान् ॥ ३९

एवमाख्याय स मुनिर्यज्ञकारोऽगमत्तदा ।
देवशर्मा महाभागस्ततो भरतसत्तम ॥ ४०

विपुलस्तु वचः श्रुत्वा गुरोश्चिन्तापरोऽभवत् ।
रक्षां च परमां चक्रे देवराजान्महाबलात् ॥ ४१

किं नु शक्यं मया कर्तुं गुरुदाराभिरक्षणे ।
मायावी हि सुरेन्द्रोऽसौ दुर्धर्षश्चापि वीर्यवान् ॥ ४२

नापिधायाश्रमं शक्यो रक्षितुं पाकशासनः ।
उटजं वा तथा ह्यस्य नानाविधसरूपता ॥ ४३

वायुरूपेण वा शक्रो गुरुपत्नीं प्रधर्षयेत् ।

(for °वान्)

34 M_3 om 34 (cf v l 32) — ^{a}) D_{1-10} देवदानवराज्ञा च (D_3 रूपाश्च) — ^{b}) T_2 रूप (for वपुर्) B_1 D_{3-5} पुन (for ऽपि च) — D_{1-8} om (hapl) 34^{c}–35^{d} T_1 om 34^{c}–35^{b} — ^{c}) V_1 $B_{1\,4\,5}$ Dn अकृशो, B_3 संकृशो (for सुकृशो) D_5 बहुाग, $T_{2\,3}$ $M_{1\,4}$ -भक्षश्च (for भक्षाङ्ग) — ^{d}) V_1 विकृतिस्; $D_{4-7\,9}$ वैकृतिस् (for विकृतस्)

35 M_3 om 35^{ab} (cf v l 32) D_{1-8} om 35, T_1 om 35^{ab} (for all, cf v l 34) — ^{a}) T_2 भ्रम (for बहु) $M_{1\,2}$ पादश् (for रूपश्) — ^{b}) D_{4-9} वासव; S (T_1 M_3 om) भार्गव (for बालिश) — After 35^{ab}, $T_{2\,3}$ G $M_{1\,2\,4}$ read 31^{cd} — ^{d}) D_{4-6} G_3 पुन°, $T_{2\,3}$ $G_{1\,2\,4}$ M तथा (for ऽपि च)

36 ^{a}) M_1 अन्य (for अस्य) — ^{b}) D_1 वक्तुं (for कर्तुं) $D_{4\,6}$ केन तद् (for केनचित्) — T_1 om 36^{c}–37^{b} — ^{c}) T_2 विश्वजिता, T_3 $G_{1\,3\,4}$ सृजा (for °कृता)

37 T_1 om 37 (cf v l 36) — ^{b}) S (except G_1, T_1 om) रस्यते (for दृश्यते) — G_3 om 37^{cd} T_3 $G_{1\,2\,4}$ $M_{1,2\,4}$ read 37^{cd}, after 32^{ab}, and M_3 after 32^{ab} — ^{c}) $D_{1\,2}$ रूपश् (for भूतश्) D_3 om स

38 ^{ab}) T_1 यानि (for एव) T G M_1 transp सततं and कुरुते — ^{cd}) D_{1-3} transp यत्नेन and रक्षेमां Dn_1 रक्षेय (for रक्षेमां) T_1 त्वं सु (for तनु) — $D_{4\,6\,7\,9}$ subst for 38^{cd} $D_{5\,8}$ ins after 39

294* सा त्वया सतत रक्ष्या इत्युक्त्वा प्रययौ मुनि ।

39 $D_{4\,6\,7\,9}$ T_1 om 39 — ^{a}) D_5 [अ]पहरेद्, D_8 च लिहेद् (for [अ]वलिहेद्) — ^{b}) $T_{2\,3}$ G M_4 मुनि (for भृगु) $D_{2\,3}$ नदन (for सत्तम) — ^{c}) $B_{1-3\,5}$ Dn D_8 [उ]पहिते, B_4 स्थिते, $D_{5\,10}$ T_2 G_2 M_3 °हित (for हित) — ^{d}) B_1 $D_{8\,10}$ हवि (B_1 व्यं) श्वा इव निर्जने — After 39, $D_{5\,8}$ ins 294*

40 ^{b}) B_4 G_4 यज्ञकामो (for कारो) D_1 [ऽ]भवत् (for ऽगमत्) G_2 तथा (for तदा) — T_1 om 40^{cd} — ^{c}) T_3 $G_{3\,3}$ महाभाग — ^{d}) D_1 स्तुतो (for ततो)

41 ^{a}) V_1 तद्वच (for तु वच) — ^{b}) $G_{1\,3}$ सतश् (for गुरोश्) V_1 B Dn D_{10} गुरोश्चिन्तामुपेयिवान् — T_1 om 41^{cd}

42 ^{a}) G_4 ह्यत्र (for कर्तुं) — ^{b}) D_2 पर (for गुरु) D_5 मर्षण, T $G_{1,2\,4}$ रक्षण (for रक्षणे) D_3 परदाराभिगामिने — ^{c}) V_1 T $G_{1\,2}$ M ह (for हि) T_3 वा, M_{1-3} वै (for ऽसौ) — ^{d}) $D_{2\,3}$ दुर्दर्शश् (for दुर्धर्षश्) V_1 B Dn_1 n_3 D_{4-10} [अ]ति- (for [अ]पि)

43 T_1 om 43 — ^{a}) D_{1-3} M_{1-3} om न D_{4-6} [अ]विधाय (for [अ]पि°) $D_{3\,5}$ $M_{2\,3}$ शक्या; M_1 शक्य $D_{7\,9}$ नाविधायाश्रयं शक्यो — ^{b}) $D_{2\,5}$ S (except M_4, T_1 om) पाकशासनात् — ^{c}) D_3 corrupt $T_{2\,3}$ G_{1-3} कृ($G_{1,2\,3}$ कु)टज (for उ) D_{4-9} च (D_5 तु, D_7 हि) यथा (for वा तथा) D_3 यस्य (for ह्यस्य) — ^{d}) D_5 नानारूप (for विध) B_6 सरूपित, D_{10} सुरूपता, M_1 -सरूपत

तस्मादिमां संप्रविश्य रुचिं स्थास्येऽहमद्य वै ॥ ४४
अथ वा पौरुषेणेयमशक्या रक्षितुं मया ।
बहुरूपो हि भगवाञ्छ्रूयते हरिवाहनः ॥ ४५
सोऽहं योगबलादेनां रक्षिष्ये पाकशासनात् ।
गात्राणि गात्रैरस्याहं संप्रवेक्ष्येऽभिरक्षितुम् ॥ ४६
यद्युच्छिष्टामिमां पत्नीं रुचिं पश्येत मे गुरुः ।
शप्स्यत्यसंशयं कोपाद्दिव्यज्ञानो महातपाः ॥ ४७
न चेयं रक्षितुं शक्या यथान्या प्रमदा नृभिः ।
मायावी हि सुरेन्द्रोऽसावहो प्राप्तोऽस्मि संशयम् ॥४८
अवश्यकरणीयं हि गुरोरिह हि शासनम् ।
यदि त्वेतदहं कुर्यामाश्चर्यं स्यात्कृतं मया ॥ ४९
योगेनानुप्रविश्येह गुरुपत्न्याः कलेवरम् ।
निर्मुक्तस्य रजोरूपान्नापराधो भवेन्मम ॥ ५०
यथा हि शून्यां पथिकः सभामध्यावसेत्पथि ।
तथाद्यावासयिष्यामि गुरुपत्न्याः कलेवरम् ॥ ५१
असक्तः पद्मपत्रस्थो जलबिन्दुर्यथा चलः ।
एवमेव शरीरेऽस्या निवत्स्यामि समाहितः ॥ ५२
इत्येवं धर्ममालोक्य वेदवेदांश्च सर्वशः ।

---

44 ^{a}) D4 6 7 9 मा (for वा) — ^{d}) D1 8 समास्थास्ये, D4-9 इह स्थास्ये (for रुचिं स्थास्ये) G4 अत्र (for अद्य)

45 T1 om 45 — ^{a}) D8 अन्यथा (for अथ वा). M4 [ए]व (for [इ]यम्) — ^{b}) Dn1 n2 न शक्या, D5 अथ वा (for अशक्या) — ^{d}) V1 B Dn D10 श्रूयते पाकशासन

46 ^{a}) T1 अहं (for सोऽहं) Dn1 एव, D10 एतां (for एनां) — ^{c}) Dn1 गात्रेण (for गात्राणि) G4 गात्राणि (for गात्रैर्) D1-3 अस्यास्तु, T1 अप्यस्या (for अस्याहं) — ^{d}) V1 D7 8 सप्रवेक्ष्ये ह, B1 2 4 5 Dn D9 °वेक्ष्ये हि, B3 °वेक्ष्य हि, D1 °वेक्षेति ; D8 °वक्ष्येभि-, D4-6 °चक्ष्येह, T1 °पस्येभि-, G4 सप्रेक्ष्ये वाभि , M1-3 सप्रवेक्ष्येथ (for °वेक्ष्येऽभि-)

47 ^{a}) T1 न च, G2 यथा (for यदि) B1 [उ]त्सृष्टाम्, D5 [अ]जुष्टाम् (for [उ]च्छिष्टाम्) T2 3 G1 3 4 यदाश्लिष्टामिमां (G4 °ष्टा मया) पत्नीम् — ^{b}) T1 सम ; M4 स हि (for रुचिं) V1 B Dn D9 10 अद्य (D10 सद्य) पश्यति मे गुरु , T2 3 G इमा (T2 मया) पश्येत वै गुरु — ^{c}) D1 8 शपेद् (for शप्स्यति) D4-7 9 कश्चिद् (for कोपाद्) — ^{d}) T G महाबल (for °तपा)

48 ^{b}) D1 8 [अ]न्या (for [अ]न्या) T2 3 G तथा (for नृभि) D4-9 यथान्या प्राकृता स्त्रि (D8 9 °तस्त्रि) य — T1 om 48^{cd} — ^{c}) V1 T2 3 G M4 ह (for हि) — ^{d}) S (T1 om) [इ]ह प्राप्तोत्य (M4 °होस्त्य) संशय

49 ^{a}) B4 Dn1 n2 D9 10 G4 M1-4 अवश्य (for °श्य). M1-3 च (for हि) — ^{b}) D7 8 तु, T1 2 च (for हि) — T1 om 49^{cd} — ^{c}) T3 त्विदम्; T3 G1 3 4 क्लिष्टम् (for त्वेतद्) G2 यद्यदिष्टमह कुर्याम्

50 ^{a}) T2 3 G2 4 [अ]ह (for [अ]नु-) V1 B Dn D10 योगेनाथ प्रवेशो हि, G1 3 °नाहं प्रपश्येह — ^{b}) B3 4 Dn1 n2 D10 कलेवरे — After 50^{ab}, Bom ed reads 52^{cd} and 52^{ab}, repeating 52^{cd} after 51 B5 D1-8 T3 G2-4 M1 om (hapl) 50^{c}-51^{d} G1 om 50^{c}-52^{b} — ^{c}) M2 3 असक्तस्य (for निर्मु°) D1-9 T1 2 M3 4 रजोरूपैर् (for °रूपान्) — After 50, D1-9 ins

295* मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयो ।
अन्यथालिङ्ग्यते कान्ता दुहितालिङ्ग्यतेऽन्यथा ।
गर्भसंस्थो यथा पुत्रो जायमानो न लिप्यते ।
एवं ज्ञानी न लौकैश्च कर्मभिर्नैव दुष्यते ।

[(L 1) = Visnu P 6 7 28^{ab}, Vrddha Cānakya 13 12, line 2 — L 2 = (var) line 2 of 301* — (L 4) D4 5 ज्ञानात्तु (for ज्ञानी न)]

51 For the sequence and the repetition in Bom. ed , cf v 1 50 B5 D1-8 T3 G M1 om 51 (cf v 1 50) — ^{a}) D10 च (for हि) — ^{b}) D1-7 T3 M1-4 शय्यामावा (D4-6 °व)सयेत्पथि — ^{c}) D1-7 9 M4 [अ]स्या (for [अ]द्य)

52 For the sequence and the repetition in Bom ed , cf. v 1 50 G1 om 52^{ab} (cf v 1 50) — ^{a}) D3-8 S (G1 om) पर्णस्थो (for पत्रस्थो) — ^{b}) D3 [अ]मल (for चल) — T1 om 52^{c}-53^{d} — ^{c}) T3 एतच्च (for एव) — ^{d}) D1-9 यसिष्यामि (for निवत्स्यामि) D1 वत्स्यामि सुसमाहित

तपश्च विपुलं दृष्ट्वा गुरोरात्मन एव च ॥ ५३
इति निश्चित्य मनसा रक्षां प्रति स भार्गवः ।
आतिष्ठत्परमं यत्नं यथा तच्छृणु पार्थिव ॥ ५४
गुरुपत्नीमुपासीनो विपुलः स महातपाः ।
उपासीनामनिन्द्याङ्गीं कथाभिः समलोभयत् ॥ ५५
नेत्राभ्यां नेत्रयोरस्या रश्मीन्संयोज्य रश्मिभिः ।
विवेश विपुलः कायमाकाशं पवनो यथा ॥ ५६
लक्षणं लक्षणेनैव वदनं वदनेन च ।
अविचेष्टन्नतिष्ठद्वै छायेवान्तर्गतो मुनिः ॥ ५७
ततो विष्टभ्य विपुलो गुरुपत्न्याः कलेवरम् ।
उवास रक्षणे युक्तो न च सा तमबुध्यत ॥ ५८
यं कालं नागतो राजन्गुरुस्तस्य महात्मनः ।
क्रतुं समाप्य स्वगृहं तं कालं सोऽभ्यरक्षत ॥ ५९

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि चत्वारिंशोऽध्याय ॥ ४० ॥

४१

भीष्म उवाच ।
ततः कदाचिद्देवेन्द्रो दिव्यरूपवपुर्धरः ।
इदमन्तरमित्येवं ततोऽभ्यागादथाश्रमम् ॥ १
रूपमप्रतिमं कृत्वा लोमनीयं जनाधिप ।

---

53 T_1 om 53 (cf v 1 52) —^{b}) D_{n3} वादांश्च, D_{4-9} विद्याश्च, M_4 -शास्त्रांश्च (for वेदांश्च) $B_{1\ 4}$ वेदवेदांगपारग , $T_{2\ 3}$ $G_{1\ 3\ 4}$ M_{1-3} वेदार्थांश्चैव सर्वश —^{d}) $D_{1\ 4-6}$ आत्मानम् (for °त्मन)

54 ^{b}) D_2 रक्ष्यं T_1 चक्रे (for प्रति) — T_1 om 54^{cd} —^{c}) B_1 D_{1-10} आतिष्ठत् V_1 B_{2-5} D_n G_2 अन्वतिष्ठत्परं यत्न, $T_{2\ 3}$ $G_{1\ 3\ 4}$ M आ($G_{1\ 3\ 4}$ अ)तिष्ठत परं यत्न —^{d}) V_1 D (except $D_{5\ 10}$) तथा तच्च, G यथावच्च (for यथा तच्छृ) $D_{1\ 2}$ भारत (for पार्थिव)

55 ^{a}) V_1 $B_{2\ 3\ 5}$ D_n समासीनो (for उपा) —^{b}) $D_{2\ 3}$ T $G_{1\ 2\ 4}$ सु (for स) —^{c}) D_4 अव द्याङ्गीं (for अनिन्द्याङ्गीं) —^{d}) V_1 $B_{1\ 4\ 5}$ D_n यथा (B_4 °दा)र्थैं, S (except T_1) कथार्थैं (for भि°) D_{10} यथोक्तै समलोचयत् — After 55, $D_{4-7\ 9}$ ins

206* विपुलोऽस्य रुचिं तस्मिन्योगात्तां प्रविवेश ह ।
रक्षितुं गुरुपत्नीं स बहुरूपाच्छतक्रतो‍ः ।
[(L 2) $D_{4\ 7\ 9}$ -रूपां (for -रूपाच्च्)]

56 ^{b}) B_1 D_n D_3 M_4 रश्मिं —^{c}) $T_{2\ 3}$ $G_{1\ 3\ 4}$ एव स (for विवेश) —^{d}) $T_{2\ 3}$ $G_{1\ 3\ 4}$ प्राविशत् (for आकाश)

57 T_1 om. 57 —^{a}) D_2 अप्यचेष्टन्, D_3 अति चेष्टन् (for अवि) $D_{1\ 3}$ अथ चे(D_3 प्यचे)ष्टञ्चेष्टद्वै, $D_{6\ 7}$ अविचेष्टमचेष्टद्वै —^{d}) V_1 B D_n $D_{9\ 10}$ [अं]तर्हितो (for °र्गतो)

58 ^{a}) D_{1-3} [ऽ]वष्टभ्य (for वि) —^{b}) D_3 G_4 गुरो (for गुरु) —^{c}) B_1 यत्नात् (for युक्तो) —^{d}) D_{1-3} तद् (for तम्)

59 ^{a}) D_{8-9} आगतो (for ना°) —^{b}) D_1 अस्य (for तस्य) —^{c}) D_7 स्वगृहात्, D_9 T_1 °हांस् —^{d}) D_{n3} transp स and काल

Colophon —*Parvan name* $B_{1\ 4}$ D_{n3} D_1 शांति —*Sub parvan* V_1 B_{1-4} $D_{n1\ n3}$ $D_{1-3\ 7\ 9\ 10}$ दानधर्म —*Adhy name* V_1 $B_{1\ 3\ 4\ 5}$ D_n $D_{1\ 2\ 5\ 7-10}$ M_{1-3} विपुलोपाख्यान; T_2 स्त्रीस्वभावकथने देवशर्मोपाख्याने देवेंद्रमायाप्रकटने गुरुपत्नीरक्षणं —*Adhy no* (figures, words or both) V_1 40 (as in text), D_5 38, D_{10} 39, T_1 M 69, $T_{2\ 3}$ G_2 76, G_1 71, $G_{3\ 4}$ 70

41

1 ^{b}) D_4 धनुर्धर (for वपु) —^{d}) D_3 ज्ञात्वा, $T_{2\ 3}$ M_4 तदा, G तथा, M_{1-3} तम् (for ततो) $D_{1\ 3\ 5}$ तम् (for अथ) V_1 B D_n $D_{2\ 10}$ अभ्यगात्तमथाश्रमं; T_1 तथैवागात्तदा°

2 $D_{2\ 3}$ M_{1-3} om (hapl) 2 —^{a}) B_4 अप्रतिमं

तस्मादिमां संप्रविश्य रुचिं स्थास्येऽहमद्य वै ॥ ४४
अथ वा पौरुषेणेयमशक्या रक्षितुं मया ।
बहुरूपो हि भगवाञ्छ्रूयते हरिवाहनः ॥ ४५
सोऽहं योगबलादेनां रक्षिष्ये पाकशासनात् ।
गात्राणि गात्रैरस्याहं संप्रवेक्ष्येऽभिरक्षितुम् ॥ ४६
यद्युच्छिष्टामिमां पत्नीं रुचिं पश्येत मे गुरुः ।
शप्स्यत्यसंशयं कोपाद्दिव्यज्ञानो महातपाः ॥ ४७
न चेयं रक्षितुं शक्या यथान्या प्रमदा नृभिः ।
मायावी हि सुरेन्द्रोऽसावहो प्राप्तोऽस्मि संशयम् ॥४८
अवश्यकरणीयं हि गुरोरिह हि शासनम् ।
यदि त्वेतदहं कुर्यामाश्चर्यं स्यात्कृतं मया ॥ ४९
योगेनानुप्रविश्येह गुरुपत्न्याः कलेवरम् ।
निर्मुक्तस्य रजोरूपान्नापराधो भवेन्मम ॥ ५०
यथा हि शून्यां पथिकः सभामध्यावसेत्पथि ।
तथाद्यावासयिष्यामि गुरुपत्न्याः कलेवरम् ॥ ५१
असक्तः पद्मपत्रस्थो जलबिन्दुर्यथा चलः ।
एवमेव शरीरेऽस्या निवत्स्यामि समाहितः ॥ ५२
इत्येवं धर्ममालोक्य वेदवेदांश्च सर्वशः ।

---

44 ª) D4 6 7 9 मा (for वा) —ᵈ) D1 8 समास्थास्ये, D4–9 इह स्थास्ये (for रुचिं स्थास्ये) G4 अत्र (for अद्य)

45 T1 om 45 —ª) D8 अन्यथा (for अथ वा) M4 [ए]व (for [इ]यम्) —ᵇ) Dn1 n2 न शक्या, D5 अथ वा (for अशक्या) —ᵈ) V1 B Dn D10 श्रूयते पाकशासन

46 ª) T1 अहं (for सोऽह) Dn1 एव, D10 एता (for एनां) —ᶜ) Dn1 गात्रेण (for गात्राणि) G4 गात्राणि (for गात्रैर्) D1–8 अस्यास्तु, T1 अप्यस्या (for अस्याह) —ᵈ) V1 D7 8 सप्रवेक्ष्ये ह, B1 2 4 5 Dn D9 °वेक्ष्ये हि, B3 °वेक्ष्य हि, D1 °वेक्षेति ; D6 °वक्ष्येभि-, D1–6 °चक्ष्येह, T1 °पस्येभि-, G4 सप्रेक्ष्येवामि, M1–3 सप्रवेक्ष्येय (for °वेक्ष्येऽभि)

47 ª) T1 न च, G2 यथा (for यदि) B1 [उ]स्छ्ष्टाम्, D5 [अ]मुष्टाम् (for [उ]च्छिष्टाम्) T2 3 G1 3 4 यदाश्लिष्टामिमां (G4 °ष्टां मया) पत्नीम् —ᵇ) T1 संप्र-, M4 स हि (for रुचिं) V1 B Dn D2 10 अद्य (D10 सद्य) पश्यति मे गुरु, T2 3 G इमां (T2 मया) पश्येत वै गुरु —ᶜ) D1 8 शपेद् (for शप्स्यति) D4–7 9 कश्चिद् (for कोपाद्) —ᵈ) T G महाबल (for °तपा)

48 ᵇ) D1 8 [अ]न्या (for [अ]न्या) T2 3 G तथा (for नृभि) D4–9 यथान्या प्राकृता स्त्रि(D5 6 °तस्त्रि)-य —T1 om 48ᶜᵈ —ᵉ) V1 T2 3 G M4 ह (for हि) —ᵈ) S (T1 om) [इ]ह प्राप्तोस्य(M1 °सोस्य) संशय

49 ª) B4 Dn1 n2 D2 10 G4 M2–4 अवश्यं (for °श्य) M1–3 च (for हि) —ᵇ) D2 3 तु ; T1 2 च (for हि) —T1 om 49ᶜᵈ —ᶜ) T2 त्विदम्, T3 G1 3 4 क्लिष्टम् (for त्वेतद्) G2 यद्यद्दिष्टमह कुर्याम्

50 ª) T2 3 G2 4 [अ]ह (for [अ]नु) V1 B Dn D10 योगेनाथ प्रवेशो हि, G1 3 °नाह प्रपश्येह —ᵇ) B2 4 Dn1 n2 D10 कलेवरे —After 50ᵃᵇ, Bom ed reads 52ᶜᵈ and 52ᵃᵇ, repeating 52ᶜᵈ after 51 B6 D1–8 T3 G2–4 M1 om (hapl) 50ᶜ–51ᵈ G1 om 50ᶜ–52ᵇ —ᶜ) M2 3 असक्तस्य (for निर्मु°) D1–9 T1 2 M3 4 रजोरूपैर् (for रूपान्) —After 50, D1–9 ins

295* मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयो ।
अन्यथालिङ्ग्यते कान्ता दुहितालिङ्ग्यतेऽन्यथा ।
गर्भस्थो यथा पुत्रो जायमानो न लिप्यते ।
एव ज्ञानी न लौक्यैश्च कर्मभिर्नैव दुष्यते ।

[(L 1) = Visnu P 6 7 28ᵃᵇ, Vrddha Cānakya 13 12, line 2 —L 2 = (var) line 2 of 301* —(L 4) D1 5 ज्ञानात्तु (for ज्ञानी न)]

51 For the sequence and the repetition in Bom ed, cf v 1 50 B5 D1–8 T3 G M1 om 51 (cf v 1 50) —ª) D10 च (for हि) —ᵇ) D1–7 T1 M2–4 शय्यामाथा(D1–6 °व)सयेत्पथि —ᶜ) D1–7 9 M4 [अ]स्या (for [अ]द्य)

52 For the sequence and the repetition in Bom ed, cf. v 1 50 G1 om 52ᵃᵇ (cf v 1 50) —ª) D5–8 S (G1 om) -पर्णस्थो (for पत्रस्थो) —ᵇ) D2 [अ]मल (for चल) —T1 om 52ᶜ–53ᵈ —ᶜ) T2 एतच्च (for एव) —ᵈ) D1–8 वसिष्यामि (for निवत्स्यामि) D1 वत्स्यामि सुसमाहित

तपश्च विपुलं दृष्ट्वा गुरोरात्मन एव च ॥ ५३
इति निश्चित्य मनसा रक्षां प्रति स भार्गवः ।
आतिष्ठत्परमं यत्नं यथा तच्छृणु पार्थिव ॥ ५४
गुरुपत्नीमुपासीनो विपुलः स महातपाः ।
उपासीनामनिन्द्याङ्गीं कथाभिः समलोभयत् ॥ ५५
नेत्राभ्यां नेत्रयोरस्या रश्मीन्संयोज्य रश्मिभिः ।
विवेश विपुलः कायमाकाशं पवनो यथा ॥ ५६
लक्षणं लक्षणेनैव वदनं वदनेन च ।
अविचेष्टन्नतिष्ठद्वै छायेवान्तर्गतो मुनिः ॥ ५७
ततो विष्टभ्य विपुलो गुरुपत्न्याः कलेवरम् ।
उवास रक्षणे युक्तो न च सा तमबुध्यत ॥ ५८
यं कालं नागतो राजन्गुरुस्तस्य महात्मनः ।
क्रतुं समाप्य स्वगृहं तं कालं सोऽभ्यरक्षत ॥ ५९

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

४१

भीष्म उवाच ।
ततः कदाचिद्देवेन्द्रो दिव्यरूपवपुर्धरः ।
इदमन्तरमित्येवं ततोऽभ्यागादथाश्रमम् ॥ १
रूपमप्रतिमं कृत्वा लोभनीयं जनाधिप ।

---

53 T_{1} om 53 (cf v l 52) — [b]) Dn_{3} वादांश्च, B_{1} ₄ D_{4-9} विद्यांश्च, M_{4} शास्त्रांश्च (for वेदांश्च) ; T_{2} ₃ G_{1} ₃ ₄ M_{1-3} वेदार्थांश्चैव सर्वश वेदवेदांगपारगः — [d]) D_{1} ₄₋₆ आत्मानम् (for °त्मन)

54 [b]) D_{2} रक्ष्य T_{1} चक्रे (for प्रति) — T_{1} om 54^{cd} — [c]) B_{1} D_{4-10} अतिष्ठत् V_{1} B_{2-5} Dn G_{2} अन्वतिष्ठत्परं यत्नं, T_{2} ₃ G_{1} ₃ ₄ M आ(G_{1} ₃ ₄ अ)तिष्ठत पर यत्न — [d]) V_{1} D (except D_{5} ₁₀) तथा तच्, G यथावच् (for यथा तच्) D_{1} ₂ भारत (for पार्थिव)

55 [a]) V_{1} B_{2} ₃ ₅ Dn समासीनो (for उपा) — [b]) D_{2} ₃ T G_{1} ₃ ₄ सु (for स) — [c]) D_{4} अथ चार्गीं (for अनिन्द्याङ्गीं) — [d]) V_{1} B_{1} ₄ ₅ Dn यथा (B_{4} दा)र्थै, S (except T_{1}) कथार्थैं (for °भि°) D_{10} यथोर्थै समलोचयत् — After 55, D_{4-7} ₉ ins

206* विपुलोऽथ रुचिं तस्मिन्योगात्ता प्रविवेश ह ।
रक्षितु गुरुपत्नीं स बहुरूपाच्छतक्रतो ।

[(L 2) D_{4} ₇ ₉ रूपां (for -रूपाच्)]

56 [b]) B_{1} Dn D_{3} M_{4} रश्मि — [c]) T_{2} ₃ G_{1} ₃ ₄ एव स (for विवेश) — [d]) T_{2} ₃ G_{1} ₃ ₄ प्राविशत् (for आकाशं)

57 T_{1} om 57 — [c]) D_{2} अप्यचेष्टन्, D_{8} अति चेष्टन् (for अवि) D_{1} ₃ अथ चे(D_{2} °प्यचे)ष्टन्चेष्टद्वै, D_{6} ₇ अविचेष्टमचेष्टद्वै — [d]) V_{1} B Dn D_{9} ₁₀ [अं]तर्हितो (for °र्गतो)

58 [a]) D_{1-9} [ऽ]वष्टभ्य (for वि) — [b]) D_{2} G_{4} गुरो (for गुरु) — [c]) B_{1} यत्नान् (for युक्तो) — [d]) D_{1-3} तद् (for तम्)

59 [a]) D_{6-9} आगतो (for ना°) — [b]) D_{1} अस्य (for तस्य) — [c]) D_{7} स्वगृहात्, D_{9} T_{1} °हांस् — [d]) Dn_{3} transp स and काल

Colophon — *Parvan name* B_{3} ₄ Dn_{3} D_{1} शांति — *Sub parvan* V_{1} B_{1-4} Dnı n₃ D_{1-3} ₇ ₉ ₁₀ दान धर्म — *Adhy name* V_{1} B_{1} ₂ ₄ ₅ Dn D_{1} ₂ ₅ ₇₋₁₀ M_{1-3} विपुलोपाख्यान, T_{2} स्त्रीस्वभावकथने देवशर्मोपाख्याने देवेंद्रमायाप्रकटने गुरुपत्नीरक्षणं — *Adhy no* (figures, words or both) V_{1} 40 (as in text), D_{5} 38, D_{10} 39, T_{1} M 69, T_{2} ₃ G_{2} 76, G_{1} 71, G_{3} ₄ 70

41

1 [b]) D_{4} धनुर्धर (for वपु) — [d]) D_{8} ज्ञात्वा, T_{2} ₃ M_{4} सदा, G तथा, M_{1-3} तम् (for ततो) D_{1} ₃ ₅ तम् (for अथ) V_{1} B Dn D_{2} ₁₀ अभ्यगात्स- मथाश्रम, T_{1} तथैवागात्तदा

2 D_{2} ₃ M_{1-3} om (hapl) 2 — [a]) B_{5} अप्रमिम

दर्शनीयतमो भूत्वा प्रविवेश तमाश्रमम् ॥ २
स ददर्श तमासीनं विपुलस्य कलेवरम् ।
निश्चेष्टं स्तब्धनयनं यथालेख्यगतं तथा ॥ ३
रुचिं च रुचिरापाङ्गीं पीनश्रोणिपयोधराम् ।
पद्मपत्रविशालाक्षीं संपूर्णेन्दुनिभाननाम् ॥ ४
सा तमालोक्य सहसा प्रत्युत्थातुमियेष ह ।
रूपेण विस्मिता कोऽसीत्यथ वक्तुमिहेच्छती ॥ ५
उत्थातुकामापि सती व्यतिष्ठद्विपुलेन सा ।
निगृहीता मनुष्येन्द्र न शशाक विचेष्टितुम् ॥ ६
तामाबभाषे देवेन्द्रः साम्ना परमवल्गुना ।
त्वदर्थमागतं विद्धि देवेन्द्रं मां शुचिस्मिते ॥ ७
क्लिश्यमानमनङ्गेन त्वत्संकल्पोद्भवेन वै ।
तत्पर्याप्नुहि मां सुभ्रु पुरा कालोऽतिवर्तते ॥ ८
तमेवंवादिनं शक्रं शुश्राव विपुलो मुनिः ।
गुरुपत्न्याः शरीरस्थो ददर्श च सुराधिपम् ॥ ९
न शशाक च सा राजन्प्रत्युत्थातुमनिन्दिता ।
वक्तुं च नाशकद्राजन्विष्टब्धा विपुलेन सा ॥ १०
आकारं गुरुपत्न्यास्तु विज्ञाय स भृगूद्वहः ।
निजग्राह महातेजा योगेन बलवत्प्रभो ।
बबन्ध योगबन्धैश्च तस्याः सर्वेन्द्रियाणि सः ॥ ११
तां निर्विकारां दृष्ट्वा तु पुनरेव शचीपतिः ।
उवाच व्रीडितो राजंस्ता योगबलमोहिताम् ॥ १२

(for अप्रतिम) D_{7} भूत्वा (for कृत्वा) —[b]) B_{8} नराधिप, D_{10} पुरदर (for जनाधिप) $D_{1\ 4-9}$ दर्शनीय पुरदर —[c]) G_{4} गत्वा (for भूत्वा) —[d]) B_{1} $T_{2\ 3}$ G तदाश्रम

3 [a]) $B_{2\ 3}$ $D_{1-8\ 6}$ M_{1-8} तदासीन, G_{2} समा° (for तमा°) —[b]) T_{1} विपुलेन (for °लस्य) D_{8} कलेवरे —[c]) D_{5} corrupt —[d]) G_{4} om from लेख्यगत up to तप (in 13 42 3[a]) T_{2} गतस् (for गत) B_{5} सदा (for तथा) D_{1-8} यथालेख्ये स्थि(D_{1} ग)त तथा

4 G_{1} om 4 (cf v l 3). —[a]) $B_{4\ 5}$ रुचिर, Dn_{3} रुचिं तु (for रुचिं च) $T_{1\ 3}$ $G_{1\ 3}$ M रुचिराकारा; T_{2} °कार (for °पाङ्गीं) —[c]) D_{4} विशालाक्षा —[d]) M_{1} मुखानना (for निभा)

5 G_{1} om 5 (cf v l 3) —[a]) $D_{1-8\ 5}$ समालोक्य (for तमा) —[b]) B_{1} प्रत्यु°तुम् (for °त्थातुम्) B_{3} च, D_{1-3} त, D_{5} $T_{1\ 3}$ $G_{1\ 3}$ M_{4} तु, G_{2} सा, M_{1-3} वै (for ह) $D_{1\ 6-9}$ प्रत्युत्थानमशेषत —D_{2} om 5[cd] —[cd]) D_{5} चासीत्तथा, $D_{7\ 8}$ कोसीत्येव, T_{1} वालेत्यथ (for कोऽसीत्यथ) V_{1} B_{4} Dn इवेच्छति (V_{1} B_{4} °ती), $D_{1\ 4\ 6\ 8}$ इयेष ता, D_{3} इयेष तु, $D_{5\ 7\ 9}$ इयेष त, D_{10} T_{2} इहेच्छति, $T_{1\ 3}$ G_{3} M इहे(M_{1-3} हे)च्छत, G_{2} इयेष सा (for इहेच्छती)

6 G_{4} om 6 (cf v l 3) —[a]) V_{1} B Dn $D_{7.\ 10}$ T_{2} G_{3} तु, D_{5} च (for [अ]पि) —[b]) V_{1} B Dn_{1} n[a] $D_{7\ 9\ 10}$ विष्टब्धा, D_{13} विरुद्धा (sic), T_{1} स्थितिरुद्, G_{1-3} ग्र (for त्य)

7 G_{4} om 7 (cf v l 3) —[a]) B_{4} तथाबभाषे, $D_{1-3\ 6-9}$ ता स्वाभ (for तामाब) —[d]) D_{8} $T_{2\ 3}$ $M_{1\ 3}$ मा (for मां)

8 G_{4} om 8 (cf v l 3) —[b]) $D_{1\ 3}$ ह, D_{2} च (for वै) V_{1} B Dn $D_{5\ 10}$ स्वत्सकल्पभवेन ह (D_{5} वै, D_{10} हि) —[c]) V_{1} $B_{1\ 3-5}$ Dn_{2} n_{3} तत्समाप्नु(Dn_{3} °त्समासु)हि, Dn_{1} D_{10} तत्पर्याप्त हि, T_{1} उपगूहस्व (for तत्पर्याप्नुहि) D_{1} M_{1-3} मा, D_{10} मे (for मां) D_{3} G_{3} M_{4} सुभ्रू $D_{4-7\ 9}$ तपर्यस्व विशालाक्षि, D_{8} तत्संप्राप्तमिम सुभ्रु —[d]) D_{5} [ऽ]भि, G_{1} हि, G_{2} नि (for ऽति)

9 G_{4} om 9 (cf v l 3) —[a]) D_{2} इत्येव (for तमेव) D_{10} नित्यं (for शक्र) —[c]) $D_{2\ 3}$ समीपस्थ (D_{3} °स्था) (for शरीरस्थो) —[d]) V_{1} B Dn $D_{8,\ 10}$ ददर्श त्रिदशाधिप, T_{1} °र्श विबुधाधिप, M_{1-2} °र्श वसुधाधिप

10 G_{4} om 10 (cf v l 3) —[b]) T_{1} प्रतिवक्तुम् (for प्रत्युत्थातुम्) —T_{1} om 10[cd]

11 G_{4} om 11 (cf v l 3) —[b]) V_{1} B Dn $D_{4\ 8\ 10}$ G_{2} transp विज्ञाय and स T_{1} च (for स) $T_{2\ 3}$ $G_{1\ 3}$ भृगूत्तम (for द्वह) —T_{1} om 11[cd] —[c]) D_{3} निर्जगाम (for निजग्राह) —[d]) $D_{2\ 3}$ बलिना (for बलवत्) —[e]) $D_{1\ 6\ 7\ 9}$ बबंधे स, D_{3} बबंधेन (for बबन्धैश्च) —[f]) $D_{1\ 6\ 7\ 9\ 10}$ $T_{2\ 3}$ G_{1-2} च (for स)

12 G_{4} om 12 (cf v l 3) —[a]) $D_{1\ 4-7\ 9}$ च,

एह्येहीति ततः सा तं प्रतिवक्तुमियेष च ।
स तां वाचं गुरोः पत्न्या विपुलः पर्यवर्तयत् ॥ १३
भोः किमागमने कृत्यमिति तस्याश्च निःसृता ।
वक्त्राच्छशाङ्कप्रतिमाद्वाणी संस्कारभूषिता ॥ १४
व्रीडिता सा तु तद्वाक्यमुक्त्वा परवशा तदा ।
पुरंदरश्च संत्रस्तो बभूव विमनास्तदा ॥ १५
स तद्वैकृतमालक्ष्य देवराजो विशां पते ।
अवैक्षत सहस्राक्षस्तदा दिव्येन चक्षुषा ॥ १६
ददर्श च मुनिं तस्याः शरीरान्तरगोचरम् ।
प्रतिबिम्बमिवादर्शे गुरुपत्न्याः शरीरगम् ॥ १७
स तं घोरेण तपसा युक्तं दृष्ट्वा पुरंदरः ।
प्रावेपत सुसंत्रस्तः शापभीतस्तदा विभो ॥ १८
विमुच्य गुरुपत्नीं तु विपुलः सुमहातपाः ।
स्वं कलेवरमाविश्य शक्रं भीतमथाब्रवीत् ॥ १९
अजितेन्द्रिय पापात्मन्कामात्मक पुरंदर ।
न चिरं पूजयिष्यन्ति देवास्त्वां मानुषास्तथा ॥ २०
किं नु तद्विस्मृतं शक्र न तन्मनसि ते स्थितम् ।
गौतमेनासि यन्मुक्तो भगाङ्कपरिचिह्नितः ॥ २१
जाने त्वां बालिशमतिमकृतात्मानमस्थिरम् ।
मयेयं रक्ष्यते मूढ गच्छ पाप यथागतम् ॥ २२
नाहं त्वामद्य मूढात्मन्दहेयं हि स्वतेजसा ।
कृपायमाणस्तु न ते दग्धुमिच्छामि वासव ॥ २३

D3 स, T1 [ए]व, M1 3 4 वै (for तु) T2 3 G1-3 निर्विकारां च दृष्ट्वैव — After 12^{ab}, T1 reads 15^{cd} T1 om 12^{cd}

13 G4 om 13 (cf v l 3) — a) D1-8 इह (for the first एहि) V1 B Dn D8 10 तु (for तं) — b) V1 B Dn D8 10 त, T2 3 G1-3 ह, M1-3 वै, M4 तु (for च)

14 G4 om 14 (cf v l 3). — b) V1 B Dn D10 तु, D5 सु (for च) Some MSS निसृता D8 इति तस्यानुकीर्तनात् — c) V1 B2-4 Dn D8 -सदृशाद्, B1 D10 सकाशाद् (for प्रतिमाद्) — d) V1 B Dn D8 10 -भूषणा (for भूषिता)

15 G4 om 15 (cf v l 3) — a) D2 8 च, D6 नु, D10 [अ]थ (for तु) — b) S (G4 om) उक्त्वा परवशं गता — T1 reads 15^{cd} after 12^{ab} — c) V1 B2 5 T3 G2 तु (for च) Dn1 n2 तत्रस्थो, Dn3 संभ्रांतो (for संत्रस्तो) — d) V1 B Dn D8 10 भृशं (for तदा)

16 G4 om 16 (cf v l 3) — a) D4 6 7 9 S (G4 om) एतद् (for स तद्) Dn3 D8 वैकृत्यम्, D5 विकृतम् M1-3 आलोक्य (for आलक्ष्य)

17 G4 om 17 (cf v l 3) — a) V1 B Dn D8 10 स ददर्श (for ददर्श च) — d) D1-3 गुरुपत्नी (for °पत्न्या)

18 G4 om 18 (cf. v l 3) T1 om 18^{ab} — a) M तु (for त) — b) D8 वीक्ष्य (for दृष्ट्वा) — c) D1 8 अवेपत (for प्रा°) — d) D3 5 शापाद् (for शाप) D4 6 सदा (for तदा) S (G4 om) मीलितश्च तथा विभो (T1 °थाभवत्, M1 2 °था प्रभो)

19 G4 om. 19 (cf v l 3) — a) D1 5-7 9 स, S (G4 om) सा (for तु) — b) D3 6 7 10 G3 स; D6 तु (for सु) — c) Dn1 n2 D8 स्व- (for स्वं) B1 आसाद्य (for आविश्य) — d) V1 वाक्यम् (for भीतम्)

20 G4 om 20 (cf v l 3) Before 20, some MSS ins विपुल उवाच — a) V1 B Dn D4-10 दुर्बुद्धे, T1 कामात्मन् (for पापा°) — b) V1 B Dn D3 4-10 T1 पापात्मक (for कामा°) — d) D1 अप्सरास्, D2 3 अपरे, D4-7 9 S (G4 om) मानवास् (for मानुषास्)

21 G4 om 21 (cf v l 3) — a) V1 Dn1 n2 D5 10 T1 तु, D1-4 6 7 9 ते, T2 3 G1-3 M च (for नु) S (G4 om) [ए]तद् (for तद्) D8 विस्मृत- (for त) D3 कस्मं (for शक्र) — T1 om 21^{bc}. — b) D7 om न D1-3 वै (for तन्) D1-7 9 सं (for ते) — c) D1 3 8 T2 3 G1-3 M4 [अ]पि (for [अ]सि) D8 निर्मुक्तो (for यन्मुक्तो) — d) D1 6 7 M2 भगांग- D2 3 भगाकनयनो भवान्

22 G4 om 22 (cf v l 3) — a) D1 4 T2 3 G1-3 M3 4 त्वा (for त्वां) — c) D10 T2 रक्षिता (for रक्ष्यते)

स च घोरतपा धीमान्गुरुर्मे पापचेतसम् ।
दृष्ट्वा त्वां निर्दहेदद्य क्रोधदीप्तेन चक्षुषा ॥ २४
नैवं तु शक्र कर्तव्यं पुनर्मान्याश्च ते द्विजाः ।
मा गमः ससुतामात्योऽत्ययं ब्रह्मबलार्दितः ॥ २५
अमरोऽस्मीति यद्बुद्धिमेतामास्थाय वर्तसे ।
मावमंस्था न तपसामसाध्यं नाम किंचन ॥ २६
तच्छ्रुत्वा वचनं शक्रो विपुलस्य महात्मनः ।
अकिंचिदुक्त्वा व्रीडितस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ २७
मुहूर्तयाते शक्रे तु देवशर्मा महातपाः ।
कृत्वा यज्ञं यथाकाममाजगाम स्वमाश्रमम् ॥ २८
आगतेऽथ गुरौ राजन्विपुलः प्रियकर्मकृत् ।
रक्षितां गुरवे भार्यां न्यवेदयदनिन्दिताम् ॥ २९
अभिवाद्य च शान्तात्मा स गुरुं गुरुवत्सलः ।
विपुलः पर्युपातिष्ठद्यथापूर्वमशङ्कितः ॥ ३०
विश्रान्ताय ततस्तस्मै सहासीनाय भार्यया ।
निवेदयामास तदा विपुलः शक्रकर्म तत् ॥ ३१
तच्छ्रुत्वा स मुनिस्तुष्टो विपुलस्य प्रतापवान् ।
बभूव शीलवृत्ताभ्यां तपसा नियमेन च ॥ ३२

---

23 G4 om 23 (cf v l 3) D4 6 7 9 om 23^a–24^b — ^b) V1 D1 8 स्वेन, B4 वै स्व- (for हि स्व-) S (G4 om) निर्दहेय स्वतेजसा — T1 om 23^cd — ^c) Some MSS कृपायमानस्

24 G4 om 24 (cf v l 3) D4 6 7 9 om 24^ab (cf v l 23) — ^a) B1 Dn1 n2 D8 10 घोरतमो, B3 5 T1 2 G1 8 °तपो, B4 D6 °तरो (for °तपा) — ^b) V1 B5 Dn D8 त्वा (for मे) D1-8 पापचेतन — ^c) V1 वि, D1 ता, M1-8 त्वा (for त्वां) D1-8 अत्र (for अद्य)

25 G4 om 25 (cf v l 3) — ^a) B2 मा (for न) D1-8 शक्य (for शक्र) — ^b) T1 M ननु मान्याश्, T2 8 G1-8 अनुमा° (for पुनर्मा°) D4-7 8 हि-(for च) D8 [s]नघ (for द्विजा) D1-8 पुनर्दोक्ष्यति द्विज — ^c) D8 corrupt, T G1-8 M4 पुरामात्यो (for सुता°) — ^d) V1 B5 Dn1 n2 क्षय, B1 D8 10 नाश, B3 मृत्यु, D2 व्यय, S (G4 om) लय (for ऽत्यय) G1 8 पुरार्दित, M1 8 त्यार्दित (for बलार्दित) D4 6 7 9 इ(D7 9 क्ष)त्यय ब्रह्मवादिन

26 G4 om 26 (cf v l 3) — ^a) T2 [s]रित (for ऽस्मि) D4 6 7 9 दुर्बुद्धिम्, D8 यो बुद्धिम् (for यद्बुद्धिम्) — ^b) T3 G1-3 वर्धसे (for वर्तसे) V1 B Dn D8 10 समास्थाय प्रवर्तसे — ^c) D3 T G1-3 M1-3 नावमस्था (for माव) D1-6 च (for न) Dn2 तपसा (for साम्) — ^d) Dn° न साध्य, D1-7 9 अवध्य (for मसाध्य) D1-8 नास्ति (for नाम) S (G4 om) विद्यते (for किंचन)

27 G4 om. 27 (cf v l 3) Before 27, V1 B Dn D3 ins भीष्म उवाच — ^a) Dn1 एतत् (hyper metric) (for तत्) B1 एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य — ^c) B5 D2 8 8 10 S (G4 om) न किंचिद् (for अकिं°) B1 4 D4-7 सव्रीडस्, Dn1 n2 D9 व्रीडार्तस्, D8 व्रीडित्वा, D8 चलितस्, D10 चलितस्, T1 M त्वरितस्, T2 8 G1-8 त्वरित (for व्रीडितस्) — ^d) D10 तथा (for तत्र)

28 G4 om 28 (cf v l 3) — ^a) B4 5 Dn तस्मिंस्तु (for शक्रे तु) D1-3 अन्तर्हिते तु देवेन्द्रे (D1 शक्रे तु), T2 8 G1-8 याते मुहूर्ते शक्रे तु — ^b) D1-8 महामना, D4 6 7 9 यशा (for °तपा) — ^c) D1-3 6 7 9 यथाकालम्, T1 महातेजा, T2 यथा कर्तुम् (for यथाकामम्)

29 G4 om 29 (cf v l 3) — ^a) D1-7 9 T1 2 तु, D8 10 वै, T8 G1-3 च (for ऽथ) — ^b) D8 क्रूर (for प्रिय) D1 -कर्मवित्, D8 -कृत्तम (for -कर्मकृत्) — G1 8 om (hapl) 29^c–31^d

30 G4 om 30 (cf v l 3) G1 8 om 30 (cf v l 29) T1 om 30 — ^a) D1-4 6 7 9 प्र (for च) — ^b) D1 8 गुरु स (by transp), T2 8 G2 M स गुरु — ^d) D1-7 9 अतन्द्रित (for अशङ्कित)

31 G4 om 31 (cf v l 3) G1 8 om 31 (cf v l 29) — ^a) D2 विश्रान्ताय (for विश्रान्ताय) D10 च तस्मै स (for ततस्तस्मै) — ^d) B5 Dn2 (marg as in text) D4 8 G2 कर्मकृत् (for कर्म तत्)

32 G4 om 32 (cf v l 3) — ^a) D1-7 9 तच्छ्रुत्वा तु, D3 स तच्छ्रुत्वा (by transp) Dn2 D1-3 मुनिश्रेष्ठो (for °स्तुष्टो) — T1 om 32^cd — ^c) V1 बभूव वृत्तशीलाभ्यां

विपुलस्य गुरौ वृत्तिं भक्तिमात्मनि च प्रभुः ।
धर्मे च स्थिरतां दृष्ट्वा साधु साध्वित्युवाच ह ॥ ३३
प्रतिनन्द्य च धर्मात्मा शिष्यं धर्मपरायणम् ।
वरेण च्छन्दयामास स तस्माद्गुरुवत्सलः ।
अनुज्ञातश्च गुरुणा चचारानुत्तमं तपः ॥ ३४
तथैव देवशर्मापि सभार्यः स महातपाः ।
निर्भयो बलवृत्रघ्नाच्चचार विजने वने ॥ ३५

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

४२

भीष्म उवाच ।
विपुलस्त्वकरोत्तीव्रं तपः कृत्वा गुरोर्वचः ।
तपोयुक्तमथात्मानममन्यत च वीर्यवान् ॥ १
स तेन कर्मणा स्पर्धन्पृथिवीं पृथिवीपते ।
चचार गतभीः प्रीतो लब्धकीर्तिर्वरो नृषु ॥ २
उभौ लोकौ जितौ चापि तथैवामन्यत प्रभुः ।
कर्मणा तेन कौरव्य तपसा विपुलेन च ॥ ३
अथ काले व्यतिक्रान्ते कस्मिंश्चित्कुरुनन्दन ।

---

33 G_4 om 33 (cf v l 3) — ^{a}) $D_{3\,4\,6}$ गुरोर्वृत्तिं, S (G_4 om) तपोवृत्तिं — ^{b}) $D_{1.\,3\,4\,6\,7\,9}$ चात्मनि (for आ°) $D_{n1\,n2}$ तत्; $D_{1\,3-7\,9}$ स (for च) — ^{c}) B_5 नियमे च स्थिरं दृष्ट्वा — ^{d}) V_1 B_6 D_n D_8 T_1 [अ]भाषत (for [उ]वाच ह)

34 G_4 om 34 (cf. v l 3) T_1 om 34^{ab} — ^{a}) B_6 D_n D_8 प्रतिलभ्य (for °नन्द्य) — ^{b}) M_2 परायण $T_{2\,3}$ G_{1-3} $M_{1\,3\,4}$ नित्य धर्मपरायण — After 34^{abc}, N ins

297 * देवशर्मा महामति ।
स्थितिं च धर्मे जग्राह

[(L 1) $D_{2\,3}$ महाद्युति, D_8 °मुनि (for °मति°) — (L 2) D_{10} धर्मे स (for च धर्मे)]

— ^{d}) M -वत्सल T_1 स गुरुर्गुरुवत्सल — ^{e}) $D_{1-7\,9}$ तु (for च) — ^{f}) $D_{1\,2}$ चकार (for चचार) $D_{4-7\,9}$ स चचारोत्तम (D_5 °र) तप

35 G_4 om 35 (cf. v l 3) — ^{b}) D_{10} सुभार्य $D_{1.\,4-7\,9\,10}$ M सु (for स) D_8 महत्तप (for महा तपा) — ^{c}) $D_{2\,3}$ बलहृत्तुश्च (for °वृत्रघ्नाच्) — ^{d}) $D_{1-7\,9}$ चचा($D_{1\,3}$ °का)र विजितेंद्रिय, D_8 °रानुत्तम तप

Colophon om in G_4 — *Parvan name* B_{1-4} D_{n2} $D_{1.\,3}$ शांति — *Sub parvan* V_1 B_{2-4} $D_{1\,7\,10}$ M_{1-3} दानधर्मं — *Adhy name* V_1 $B_{1\,2\,4\,5}$ D_n $D_{1-6\,8-10}$ विपुलोपाख्यानं; D_7 देवशर्मोपाख्यान, T_2 देवशर्मोपाख्याने स्त्रीरक्षाया विपुलशक्तिकथनं; M_{1-3} विपुलोपाख्याने गुरुदाररक्षणं — *Adhy no* (figures, words or both) V_1 41 (as in text), D_5 36, T_1 G_1 72, $T_{2\,3}$ G_2 77, G_3 71, M 70

42

1 G_4 om up to तप (in 3^{d}) (cf v l 13 41 3) — ^{b}) B_6 तेपे (for कृत्वा) — ^{c}) T_1 तथा (for अथ) — ^{d}) V_1 B (except B_1) D_n $D_{2\,4\,8\,10}$ स वीर्यवान्, D_6 महातपा (for च वीर्यवान्)

2 G_4 om 2 (cf v l 1) — ^{a}) $D_{4-7\,9\,10}$ सार्धं, S (G_4 om) स्वर्गं (for स्पर्धन्) — ^{b}) G_2 पृथिव्यां (for °वीं) — ^{c}) T_1 मतिमान् (for गतभी) — ^{d}) $B_{3\,4}$ -कीर्तिवरो; $D_{4-7\,9}$ °धरो (for °र्वरो). V_1 B_5 D_n D_8 लब्धकीर्तिवरो नृप

3 G_4 om. up to तप (in 3^{d}) (cf. v l 1) — ^{a}) D_8 अपि (for लोकौ) S (G_4 om) राजन् (for चापि) — ^{b}) $D_{4\,6\,7\,9}$ [अ]भिमो (for प्रभु°) D_5 तथा भिमन्यता विभो (sic), S (G_4 om) अमन्यत महामुनि — ^{c}) V_1 केन (for तेन)

4 ^{b}) B_4 वर्धन (for नन्दन) — ^{c}) V_1 B_5 D_n $D_{8\,10}$ आदान; $D_{4-7\,9}$ दान च; S दान तु (for दानं चै) — ^{d}) V_1 B D_n $D_{8\,10}$ प्रभूत- (for बभूव)

स च घोरतपा धीमान्गुरुर्मे पापचेतसम् ।
दृष्ट्वा त्वां निर्दहेदद्य क्रोधदीप्तेन चक्षुषा ॥ २४
नैवं तु शक्र कर्तव्यं पुनर्मान्याश्च ते द्विजाः ।
मा गमः ससुतामात्योऽत्ययं ब्रह्मबलार्दितः ॥ २५
अमरोऽस्मीति यद्बुद्धिमेतामास्थाय वर्तसे ।
मावमंस्था न तपसामसाध्यं नाम किंचन ॥ २६
तच्छ्रुत्वा वचनं शक्रो विपुलस्य महात्मनः ।
अकिंचिदुक्त्वा व्रीडितस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ २७
मुहूर्तयाते शक्रे तु देवशर्मा महातपाः ।
कृत्वा यज्ञं यथाकाममाजगाम स्वमाश्रमम् ॥ २८
आगतेऽथ गुरौ राजन्विपुलः प्रियकर्मकृत् ।
रक्षितां गुरवे भार्यां न्यवेदयदनिन्दिताम् ॥ २९
अभिवाद्य च शान्तात्मा स गुरुं गुरुवत्सलः ।
विपुलः पर्युपातिष्ठद्यथापूर्वमशङ्कितः ॥ ३०
विश्रान्ताय ततस्तस्मै सहासीनाय भार्यया ।
निवेदयामास तदा विपुलः शक्रकर्म तत् ॥ ३१
तच्छ्रुत्वा स मुनिस्तुष्टो विपुलस्य प्रतापवान् ।
बभूव शीलवृत्ताभ्यां तपसा नियमेन च ॥ ३२

---

23 G4 om 23 (cf v l 3) D4 6 7 9 om 23^{a}–24^{b} — ^{b}) V1 D1 8 स्वेन, B4 वै स्व (for हि स्व-) S (G4 om) निर्दहेयं स्वतेजसा — T1 om 23^{cd} — ^{c}) Some MSS कृपायमानस्

24 G4 om 24 (cf. v l 3) D4 6 7 9 om 24^{ab} (cf v l 23) — ^{a}) B1 Dn1 n2 D8 10 घोरतमो, B3 5 T1 2 G1 3 °तपो, B4 D5 °तरो (for तपा) — ^{b}) V1 B5 Dn D8 त्वां (for मे) D1-8 पापचेतन — ^{c}) V1 त्रि, D1 ता, M1-8 त्वा (for त्वा) D1-8 अत्र (for अद्य)

25 G4 om 25 (cf v l 3) — ^{a}) B2 मा (for न) D1-8 शक्य (for शक्र) — ^{b}) T1 M ननु मान्याश्च, T2 3 G1-3 अनुमा° (for पुनर्मा°) D4-7 9 हि- (for च) D8 [ऽ]नघ (for द्विजा) D1-8 पुनर्दाह्यति द्विज — ^{c}) D3 corrupt, T G1-3 M4 पुरामात्यो (for सुता°) — ^{d}) V1 B5 Dn1 n2 क्षय, B1 D8 10 नाश, B3 मृत्युं, D2 व्यय, S (G4 om) लयं (for ऽत्ययं) G1, 3 पुरादित, M1 3 त्ययार्दित (for बलार्दित) D4 6 7 9 इ(D7 9 क्ष)त्यय ब्रह्मवादिन

26 G4 om 26 (cf v l 3) — ^{a}) T2 [ऽ]स्मित (for ऽस्मि) D4 6 7 9 दुर्बुद्धिम्, D8 यो बुद्धिम् (for यद्बुद्धिम्) — ^{b}) T3 G1-3 च वर्तसे (for वर्तसे) V1 B Dn D8 10 समास्थाय प्रवर्तसे — ^{c}) D3 T G1-3 M1-3 नावमस्था (for माव°) D1-8 च (for न) Dn2 तपसा (for साम्) — ^{d}) Dn2 न साध्य, D4-7 9 अवध्य (for असाध्य) D1-3 नास्ति (for नाम) S (G4 om) विद्यते (for किंचन)

27 G4 om 27 (cf v l 3) Before 27, V1 B Dn D3 ins भीष्म उवाच — ^{a}) Dn1 एतत् (hyper metric) (for तत्) B1 एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य — ^{c}) B5 D2 3 8 10 S (G1 om) न किंचिद् (for अकिं°) B1 4 D4-7 सव्रीडस्, Dn1 n2 D9 व्रीडार्तस्, D3 व्रीडित्वा, D8 बलिनस्, D10 चलितस्, T1 M त्वरितस्, T2 3 G1-3 त्वरितं (for व्रीडितस्) — ^{d}) D10 तथा (for तत्र)

28 G4 om 28 (cf v l 3) — ^{a}) B4 5 Dn तस्मिंस्तु (for शक्रे तु) D1-3 अतर्हिते तु देवेंद्रे (D1 शक्रे तु), T2 3 G1-3 याते मुहूर्ते शक्रे तु — ^{b}) D1-8 महामना, D4 6 7 9 °यशा (for °तपा) — ^{c}) D1-3 5 7 9 यथाकालम्, T1 महातेजा, T2 यथा कर्तुम् (for यथाकामम्)

29 G4 om 29 (cf v l 3) — ^{a}) D1-7 9 T1 2 तु, D8 10 वै, T3 G1-3 च (for ऽथ) — ^{b}) D2 क्रूर (for प्रिय) D1 -कर्मवित्, D8 -कृत्तम (for -कर्मकृत्) — G1 3 om (hapl) 29^{c}–31^{d}

30 G4 om 30 (cf v l 3) G1 3 om 30 (cf v l 29) T1 om 30 — ^{a}) D1-4 6 7 9 प्र (for च) — ^{b}) D1 3 गुरु स (by transp); T2 3 G2 M त गुरु — ^{d}) D1-7 9 अतद्रित (for अशङ्कित)

31 G4 om 31 (cf v l 3) G1 3 om 31 (cf v l 29) — ^{a}) D2 विश्रातय (for विश्रान्ताय) D10 च तस्मै स (for ततस्तस्मै) — ^{d}) B5 Dn3 (marg as in text) D4 8 G2 कर्मकृत् (for कर्म तत्)

32 G4 om 32 (cf v l 3) — ^{a}) D5-7 9 तच्छ्रुत्वा तु, D3 स तच्छ्रुत्वा (by transp) Dn2 D4-8 मुनिश्रेष्ठो (for °स्तुष्टो) — T1 om 32^{cd} — ^{c}) V1 बभूव वृत्तशीलाभ्या

विपुलस्य गुरौ वृत्तिं भक्तिमात्मनि च प्रभुः ।
धर्मे च स्थिरतां दृष्ट्वा साधु साध्वित्युवाच ह ॥ ३३
प्रतिनन्द्य च धर्मात्मा शिष्यं धर्मपरायणम् ।
वरेण च्छन्दयामास स तस्माद्गुरुवत्सलः ।
अनुज्ञातश्च गुरुणा चचारानुत्तमं तपः ॥ ३४
तथैव देवशर्मापि सभार्यः स महातपाः ।
निर्भयो बलवृत्रघ्नाच्चचार विजने वने ॥ ३५

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

४२

भीष्म उवाच ।
विपुलस्त्वकरोत्तीव्रं तपः कृत्वा गुरोर्वचः ।
तपोयुक्तमथात्मानममन्यत च वीर्यवान् ॥ १
स तेन कर्मणा स्पर्धन्पृथिवीं पृथिवीपते ।
चचार गतभीः प्रीतो लब्धकीर्तिर्वरो नृषु ॥ २
उभौ लोकौ जितौ चापि तथैवामन्यत प्रभुः ।
कर्मणा तेन कौरव्य तपसा विपुलेन च ॥ ३
अथ काले व्यतिक्रान्ते कस्मिंश्चित्कुरुनन्दन ।

33 G4 om 33 (cf v l 3) — a) D8 4 6 गुरो-र्वृत्तिं, S (G4 om) तपोवृत्तिं — b) D1 2, 4 6 7 9 चात्मनि (for आ) Dn1 n2 सत्, D1 3-7 9 स (for च) — c) B5 नियमे च स्थिर दृष्ट्वा — d) V1 B5 Dn D8 T1 [अ]भाषत (for [उ]वाच ह)

34 G4 om 34 (cf. v l 3) T1 om 34ab — a) B5 Dn D8 प्रतिलभ्य (for °नन्द्य) — b) M2 परायण T2 3 G1-3 M1 3 4 नित्य धर्मपरायण — After 34abc, N ins

297 * देवशर्मा महामतिः ।
स्थितिं च धर्मे जग्राह

[(L 1) D2 3 महाद्युतिः, D3 मुनि (for °मतिः) — (L 2) D10 धर्मे स (for च धर्मे)]

— d) M -वत्सल T1 स गुरुर्गुरुवत्सल — e) D1-7 9 तु (for च) — f) D1, 2 चकार (for चचार) D4-7 9 स चचारोत्तम (D6 °र) तपः

35 G4 om 35 (cf v l 3) — b) D10 सुभार्य D1 4-7 9 10 M सु (for स) D3 महत्तप (for महातपाः) — c) D2 3 बलहृत्तुश्च (for °वृत्रघ्नाच्च) — d) D1-7 9 चचा(D1 3 °का)र विजितेंद्रिय, D8 °रानुत्तमं तपः

Colophon om in G4 — *Parvan name* B1-4 Dn2 D1, 2 शांति — *Sub-parvan* V1 B2-4 D1 9 10 M1-3 दानधर्म — *Adhy name* V1 B1 2 4 5 Dn D1-6 8-10 विपुलोपाख्यानं; D7 देवशर्मोपाख्यान; T2 देवशर्मो-पाख्याने स्त्रीरक्षाया विपुलशक्तिकथन; M1-3 विपुलोपाख्याने गुरुदाररक्षण — *Adhy no* (figures, words or both) V1 41 (as in text), D3 36, T1 G1 72, T2 3 G2 77, G3 71, M 70

42

1 G4 om. up to तप (in 3d) (cf v l 13 41 3) — b) B5 सेवे (for कृत्वा) — c) T1 तथा (for अथ) — d) V1 B (except B1) Dn D2 4 8 10 स वीर्यवान्, D6 महातपा (for च वीर्यवान्)

2 G4 om 2 (cf v l 1) — a) D4-7 9 10 सार्धं, S (G4 om) स्वर्गं (for स्पर्धन्) — b) G2 पृथिव्यां (for °वीं) — c) T1 मतिमान् (for गतभी) — d) B3 4 -कीर्तिजरो; D4-7 9 °धरो (for °वरो) V1 B5 Dn D8 लब्धकीर्तिवरो नृप

3 G4 om. up to तप (in 3f) (cf. v l 1) — a) D8 अपि (for लोकौ) S (G4 om.) राजन् (for चापि) — b) D4 6 7 9 [अ]मिमो (for प्रभु) D6 तथा मिमन्यता विभो (sic), S (G4 om) अमन्यत महामुनि — c) V1 केन (for तेन)

4 b) B4 वर्धन (for नन्दन) — c) V1 B5 Dn D8 10 आदान, D1-7 9 दान च, S दान तु (for दाने) — d) V1 B Dn D8 10 प्रभूत- (for बभूव)

रुच्या भगिन्या दानं वै बभूव धनधान्यवत् ॥ ४

० एतस्मिन्नेव काले तु दिव्या काचिद्वराङ्गना ।
बिभ्रती परमं रूपं जगामाथ विहायसा ॥ ५

तस्याः शरीरात्पुष्पाणि पतितानि महीतले ।
तस्याश्रमस्याविदूरे दिव्यगन्धानि भारत ॥ ६

तान्यगृह्णात्ततो राजन्रुचिर्नलिनलोचना ।
तदा निमन्त्रकस्तस्या अङ्गेभ्यः क्षिप्रमागमत् ॥ ७

तस्या हि भगिनी तात ज्येष्ठा नाम्ना प्रभावती ।
भार्या चित्ररथस्याथ बभूवाङ्गेश्वरस्य वै ॥ ८

पिनह्य तानि पुष्पाणि केशेषु वरवर्णिनी ।
आमन्त्रिता ततोऽगच्छद्रुचिरङ्गपतेर्गृहान् ॥ ९

पुष्पाणि तानि दृष्ट्वाथ तदाङ्गेन्द्रवराङ्गना ।
भगिनीं चोदयामास पुष्पार्थे चारुलोचना ॥ १०

सा भर्त्रे सर्वमाचष्ट रुचिः सुरुचिरानना ।
भगिन्या भाषितं सर्वमृषिस्तच्चाभ्यनन्दत ॥ ११

ततो विपुलमानाय्य देवशर्मा महातपाः ।
पुष्पार्थे चोदयामास गच्छ गच्छेति भारत ॥ १२

विपुलस्तु गुरोर्वाक्यमविचार्य महातपाः ।
स तथेत्यब्रवीद्राजंस्तं च देशं जगाम ह ॥ १३

यस्मिन्देशे तु तान्यासन्पतितानि नभस्तलात् ।
अम्लानान्यपि तत्रासन्कुसुमान्यपराण्यपि ॥ १४

ततः स तानि जग्राह दिव्यानि रुचिराणि च ।

T2 3 G1 3 4 M1 4 धान्यवान् (for °वत्) D1-8 बभौ बहुधन विभो, D4-7 9 बभौ बहुपर वि(D4 5 प्र)भो

5 a) D5 एकस्मिन् (for एत°) — B1 om (hapl) 5c–7b — d) B4 D10 विहायसि, T1 G4 °यसं

6 B1 om 6 (cf v 1 5) T1 om (hapl) 6b–9a

7 B1 om 7ab (cf v 1 5) T1 om 7 (cf v 1 6) — a) T2 3 G पुष्पाणि तान्यगृह्णात्सा — b) V1 B3-5 Dn D8 10 ललित-, S MSS नळिन (for नलिन) — c) B1 सीमंतकस् (sic), D1-8 च मत्र° (for निमन्त्र°) D10 S (T1 om) तथा (D10 दा) चित्ररथस्तत्र (T2 °स्या) — d) S (T1 om) ह्यगेभ्य D10 शीघ्रम् (for क्षिप्रम्) D1-7 9 अगदेशेभ्य आ(D7 9 शे समा) गमत्

8 T1 om 8 (cf v 1 6) — a) D6 7 9 [अ]ह, T2 3 G [अ]पि (for हि) — b) T2 3 G स्मृत्वा, M1 2 4 स्मृता (for ज्येष्ठा) — c) D4-7 9 मित्ररथस्य (for चित्र) D8 om स्याथ D10 [अ]थ, T2 [अ]-पि, M1 3 4 [अ]स्य (for [अ]थ) — d) D1-3 ह (for वै)

9 T1 om 9a (cf v 1 6) — a) D2 [ए]तानि (for तानि) — b) T1 केशेषु पतितान्यथ — d) V1 B Dn D8 गृह (for गृहान्)

10 a) V1 B2 3 च, B1 4 5 Dn D1-3 5 10 तु (for [अ]थ) — b) B1 तदंगे सा, D1 4-7 9 तद (D5 °दां)गेषु, D8 3 तदगेभ्यो, D9 10 तस्या केशे, T1 तदागे नृ, T3 G तथांगेंद्र (for तदाङ्गेन्द्र-). Dn8 -वरानना (for वराङ्गना) — c) D6-9 नोदयामास — d) D1-7 9 पुष्पार्थं D3 दर्शना, T1 M -लोचनां (for °ना) G4 पुष्पार्थे वरवर्णिनी

11 B3 om (hapl) 11ab — a) Dn1 D6 8 9 स्वभर्त्रे; T1 सा पत्यौ (for सा भर्त्रे) D1 5 आचष्टे (for °ष्ट) — b) T2 G रुचि सुरुचिरांगना — T1 om 11cd — c) D1-3 5 तत्तु, D6 7 9 तच्च (for सर्वम्) — d) B1 Dn3 D1 6 7 9 तस्या, S (T1 om.) तत्र (for तच्च) D2 3 तामृषिश्चाभिनंदत

12 a) D4 6 7 आज्ञाप्य, D9 आज्ञाय, D10 आभाष्य (for आनाय्य) — D1 7 om (hapl) 12c–13b G4 reads 12c twice — c) D10 S (G4 first time) पुष्पार्थं D5 पुष्पार्थं नोदयामास, G4 (second time) °र्थे चारुलोचना — For 12cd, D4 6 9 subst

298 * गच्छ गच्छेति पुष्पार्थमाश्रम मेऽथ भारत ।

13 D1 7 om 13ab (cf v 1 12) D4 6 om (hapl) 13–15 — c) D1 7 8 7 तथेत्येव (for स तथेति) D10 [अ]भवद् (for [अ]ब्रवीद्) — d) D2 तव देशं, M त देश च (for त च देश)

14 D4 6 om. 14 (cf v 1 13) — a) D8 9 तस्मिन् (for य) D9 च तानि, G3 कृतानि (for तु तानि) — b) D8 अभिमाति (for पतितानि) Some MSS नभ स्थलात् — c) B1 ह्याम्लानानि D1-3 5 च (for [अ]पि) D7 9 S अथाम्लानानि तत्रासन् — d) D5 पराणि (for [अ]प°) B3 5 D7 9 च (for [अ]पि).

प्राप्तानि स्वेन तपसा दिव्यगन्धानि भारत ॥ १५
संप्राप्य तानि प्रीतात्मा गुरोर्वचनकारकः ।
ततो जगाम तूर्णं च चम्पां चम्पकमालिनीम् ॥ १६
स वने विजने तात ददर्श मिथुनं नृणाम् ।
चक्रवत्परिवर्तन्तं गृहीत्वा पाणिना करम् ॥ १७
तत्रैकस्तूर्णमगमत्तत्पदे परिवर्तयन् ।
एकस्तु न तथा राजंश्चक्रतुः कलहं ततः ॥ १८
त्वं शीघ्रं गच्छसीत्येकोऽब्रवीन्नेति तथापरः ।
नेति नेति च तौ तात परस्परमथोचतुः ॥ १९
तयोर्विस्पर्धतोरेवं शपथोऽयमभूत्तदा ।
मनसोद्दिश्य विपुलं ततो वाक्यमथोचतुः ॥ २०
आवयोरनृतं प्राह यस्तस्याथ द्विजस्य वै ।
विपुलस्य परे लोके या गतिः सा भवेदिति ॥ २१
एतच्छ्रुत्वा तु विपुलो विषण्णवदनोऽभवत् ।
एवं तीव्रतपाश्चाहं कष्टश्चायं परिग्रहः ॥ २२
मिथुनस्यास्य किं मे स्यात्कृतं पापं यतो गतिः ।
अनिष्टा सर्वभूतानां कीर्तितानेन मेऽद्य वै ॥ २३
एवं संचिन्तयन्नेव विपुलो राजसत्तम ।
अवाङ्मुखो न्यस्तशिरा दध्यौ दुष्कृतमात्मनः ॥ २४
ततः षडन्यान्पुरुषानक्षैः काञ्चनराजतैः ।
अपश्यद्दीव्यमानान्वै लोभहर्षान्वितांस्तथा ॥ २५
कुर्वतः शपथं तं वै यः कृतो मिथुनेन वै ।

---

15 D4.6 om 15 (of v l 13) — a) V1 स तत्र, B2.3 Dn D8 स ततस् (by transp) — b) T2 [अ]थ; T3 G1.3.4 [अ]पि (for च)

16 a) D7 प्राप्तानि (for सप्राप्य) D8 सोति (for तानि) D1.3-7 धर्मात्मा (for प्रीतात्मा) D9 संप्राप्तानि तानि धर्मात्मा (hypermetric) — c) V1 B Dn D8.10 तदा, D1-3 समौ (for ततो) B5 D4.6 तूर्णं तु, D5 om, T1 M4 चचार्चिस्, T2.3 G M1-3.4 (inf lin) नगरीं (for तूर्णं च) — d) B1.2 रम्यां; D7 om, T1 M4 (inf lin) तूर्णं, M1 पपा (for चम्पा)

17 a) T1 तद्वने (for स वने) V1 B (except B1) D (except D1-3.10) T3 G निर्जने; T2 तदने (for विजने) — b) D10 नृप, T1 शृणु (for नृणाम्) — c) B1 परिवर्तं च (for वर्तन्तं)

18 a) T2.3 G M4 [ए]व (for [ए]कस्) — b) D1.6 पादे; D2 पादौ (for पदे) V1 B3.5 Dn D8 च वि (for परि-) M4 वर्जयन् — c) D10 T3 G एक (for एकस्) B1.2.3 Dn D3 तदा (for तथा)

19 T1 om 19cd — c) S (T1 om) पतितेति (for नेति नेति) V1 B5 Dn D8 राजन्, B1 तत्र (for तात)

20 G3 reads 20 twice — a) M2 विवर्धतोर् (for विस्प°) D1-3.5 एव (for एवं) T1 तयोर्विवदतोरेव — b) T2 तथा (for तदा) — c) V1 B Dn D8 सहसा (for मनसा) — d) T1 तत्तु, G4 मिथो, M एतद् (for ततो) D6 वाचम् (for वाक्यम्)

21 T1 om 21ab — b) V1 B Dn D8 [अ]भूद् (for [अ]थ)

22 a) D7 om, G4 [अ]थ (for तु) — b) Dn2 विवर्ण- (for विषण्ण) T3 G1.3.4 [S]वदत् (for Sभवत्) — c) T G1.2 M1-3 एतत् (for एव) M2-4 तीर्थ (for तीव्र) D5 -व्रतश् (for -तपाश्) T1 [अ]पि, T2.3 G [अ]य, M [आ]ह (for [अ]हं) — d) D1.2.6 (also as in text) [अ]ह (for [अ]य) V1 B Dn D8.10 परिश्रम (for °ग्रह)

23 a) B5 किं नो, D2 मे किं (by transp) T3 G3.4 [S]स्य (for स्यात्) — b) V1 B Dn D8 M3 यथा (for यतो) — c) T2 G1.3.4 अरिष्ट, T3 अनिष्टं (for °ष्टा) — d) D4.10 T1 तेन (for [अ]नेन)

24 a) D1 स; T3 सु (for सं-) D8 एव हि विलपन्नेव — T1 om 24bc — b) M1.4 द्विजसत्तम — c) G1.3 अवाङ्मुखं V1 B Dn D8.10 दीनमना; D4 ऊर्ध्वशिरा, D6.7.9 व्यस्तशिरा (for न्यस्त°) — d) Some MSS दु कृतम्

25 c) S च (for वै) — d) D8.10 लोम (for लोभ) B1 D10 तदा (for तथा) S (except T1) लोभामर्षान्वितांस्तथा (T3 M1.3.4 °दा)

26 T1 om 26ab — a) D4-7.9 G3 कुर्वंत V1 B Dn2 n3 D8 तेन, Dn1 तत्र, D4.6.7.9 ते वै; D10 च (for तं वै) — b) V1 B Dn D8 तु, D8.10 ह (for वै) — c) D1-5 तु, D6.7.9 तं (for वै) T2 समासाद्य, T3 G1.3.4 समादिश्य (for समुद्दिश्य)

विपुलं वै समुद्दिश्य तेऽपि वाक्यमथाब्रुवन् ॥ २६
यो लोभमास्थायास्माकं विषमं कर्तुमुत्सहेत् ।
विपुलस्य परे लोके या गतिस्तामवाप्नुयात् ॥ २७
एतच्छ्रुत्वा तु विपुलो नापश्यद्धर्मसंकरम् ।
जन्मप्रभृति कौरव्य कृतपूर्वमथात्मनः ॥ २८
स प्रदध्यौ तदा राजन्प्रावमिरिवाहितः ।
दह्यमानेन मनसा शापं श्रुत्वा तथाविधम् ॥ २९
तस्य चिन्तयतस्तात बह्व्यो दिननिशा ययुः ।
इदमासीन्मनसि च रुच्या रक्षणकारितम् ॥ ३०
लक्षणं लक्षणेनैव वदनं वदनेन च ।
विधाय न मया चोक्तं सत्यमेतद्गुरोस्तदा ॥ ३१
एतदात्मनि कौरव्य दुष्कृतं विपुलस्तदा ।
अमन्यत महाभाग तथा तच्च न संशयः ॥ ३२
स चम्पां नगरीमेत्य पुष्पाणि गुरवे ददौ ।
पूजयामास च गुरुं विधिवत्स गुरुप्रियः ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

४३

भीष्म उवाच ।
तमागतमभिप्रेक्ष्य शिष्यं वाक्यमथाब्रवीत् ।
देवशर्मा महातेजा यत्तच्छृणु नराधिप ॥ १

देवशर्मोवाच ।
किं ते विपुल दृष्टं वै तस्मिन्नद्य महावने ।
ते त्वा जानन्ति निपुण आत्मा च रुचिरेव च ॥ २

---

27 D_8 om 27 — a) V_1 B Dn $D_{8\ 10}$ लोभमास्थाय योस्माक; M यो लोभमोहमास्थाय — c) D_8 [अ]परे (for परे)

28 b) D_5 सकट (for संकरम्) — c) D_5 कौंतेय (for कौरव्य)

29 a) B_2 S (except M_8) स (for स) B_1 Dn $D_{8\ 9}$ तथा राजन्, S महाराज (for तदा राजन्) — c) G_4 वचसा (for मनसा) B_1 मनसा दह्यमानेन — d) B_1 Dn_8 पाप, G वच (for शाप) T_1 वाच श्रुत्वा तथाविधा

30 T_1 om 30^{cd} — a) $T_{2\ 8}$ G M_1 तत्र (for तस्य) — b) D_4 corrupt, $D_{6\ 7}$ [अ]स्ययु, D_9 [अ]भ्ययु (for ययु) D_{10} S (T_1 om) बह्वीर्वाचो निश ($G_{1\ 3\ 4}$ °शा)भ्य तु — c) D_3 च मनपा (for मनसि च) — d) T_3 लक्षण (for रक्षण) D_{10} -कारकं (for -कारितम्)

31 a) B_1 [अ]थ (for [ए]व) — b) M_1 वचन मवनेन च — c) B_5 Cnp पिधाय, $D_{3\ 8}$ नि° (for वि°) S विधाय च मया नो($T_{2\ 8}$ G प्रो)क्त — d) V_1 B Dn D_{6-10} $T_{2\ 3}$ M_2 तथा (for तदा)

32 B_1 D_{10} om (hapl) 32^{ab} — a) $D_{3-7\ 9}$ मनसि (for आत्मनि) — b) Some MSS दुकृत D_1 G_2 तथा (for तदा) — c) B_1 $D_{2\ 4\ 6\ 10}$ G_4 महाभागस्, T_2 °राज, M_8 °भागं (for °भाग)

33 a) $D_{4\ 6\ 7\ 9}$ वशी, $T_{2\ 3}$ $G_{1\ 3}$ चपा (for चम्पां) D_{10} गत्वा (for एत्य) T_1 स च ता चित यत्रेत्य — d) M_{1-3} विधिवद्गुरुवत्सल

Colophon — *Parvan name* B_{1-4} Dn_8 D_1 शांति — *Sub parvan* V_1 B_{1-4} Dn $D_{2\ 7-10}$ M_{1-3} दानधर्म — *Adhy name* V_1 $B_{1,\ 2\ 4\ 6}$ D विपुलोपाख्यान, T_2 देवशर्मोपाख्याने स्त्रीस्वभावकथने पुष्पाहरणे विपुलचरित्रकथन, M_{1-3} विपुलोपाख्याने पुष्पानयनं — *Adhy no* (figures, words or both) V_1 42 (as in text), D_6 40, D_{10} 41, T_1 70, $T_{2\ 3}$ $G_{2\ 4}$ 78, G_1 73, G_3 72, M 71 — *Śloka no* D_1 30

43

1 D_{10} om 1, retaining the ref D_9 om the ref — a) G_3 अभिप्रेत्य (for प्रेक्ष्य) — c) T_1 महाभाग (for तेजा) — d) D_3 एतच् (for यत्तच्) V_1 B Dn D_4 जनाधिप (for नरा°)

विपुल उवाच ।

ब्रह्मर्षे मिथुनं किं तत्के च ते पुरुषा विभो ।
ये मां जानन्ति तत्त्वेन तांश्च मे वक्तुमर्हसि ॥ ३

देवशर्मोवाच ।

यद्वै तन्मिथुनं ब्रह्मन्नहोरात्रं हि विद्धि तत् ।
चक्रवत्परिवर्तेत तत्ते जानाति दुष्कृतम् ॥ ४
ये च ते पुरुषा विप्र अक्षैर्दीव्यन्ति हृष्टवत् ।
ऋतूंस्तानभिजानीहि ते ते जानन्ति दुष्कृतम् ॥ ५
न मां कश्चिद्विजानीत इति कृत्वा न विश्वसेत् ।
नरो रहसि पापात्मा पापकं कर्म वै द्विज ॥ ६
कुर्वाणं हि नरं कर्म पापं रहसि सर्वदा ।
पश्यन्ति ऋतवश्चापि तथा दिननिशेऽच्युत ॥ ७
ते त्वां हर्षस्मितं दृष्ट्वा गुरोः कर्मानिवेदकम् ।
स्मारयन्तस्तथा प्राहुस्ते यथा श्रुतवान्भवान् ॥ ८
अहोरात्रं विजानाति ऋतवश्चापि नित्यशः ।
पुरुषे पापकं कर्म शुभं वा शुभकर्मणः ॥ ९
तत्त्वया मम यत्कर्म व्यभिचाराद्भयात्मकम् ।
नाख्यातमिति जानन्तस्ते त्वामाहुस्तथा द्विज ॥ १०

---

2 D4 6 7 9 10 S om the ref —a) D2 किं ते पूर्वं तु विपुल, S किं त्वया मिथुन दृष्ट (G2 ब्रह्मंस्) —b) Dn1 n2 शिष्य, T1 एव (for अथ) T2 महा मुने (for °वने) D6 दृष्ट तस्मिन्महावने —c) V1 B1-5 Dn D4 6 7 10 T1 G4 त्वा; B1 om (for त्वा) V1 B1 2 4 5 Dn2 n3 D8 विपुल, B3 D1 10 S निपुणम्, Dn1 विप्रस्त्वे, D1-7 9 निपुणान् (for निपुण). —d) Dn1 चात्मा (for आ°)

3 a) D8 महर्षे (for ब्रह्मर्षे) D1-8 तु, D6 10 तु (for तत्) —b) D8 om. के च D1 केन ते; T2 3 G के च षट् (for के च ते) T1 प्रभो (for विभो) —c) D5 10 ते (for ये) M मा (for मां) D4 6 7 9 निपुण (D6 7 °ण) (for तत्त्वेन) —d) B1 एतन्मा, B3 (marg) यन्मा त्व (for तांश्च मे) V1 B5 Dn D8 यन्मां त्वं परिपृच्छसि; B2 3 D1-7 9 10 तन्मे (B2 3 °न्मा) वक्तुमिहार्हसि

4 a) V1 B1 यत्ते तन्, Dn3 यद्धि तन्, D4 तद्वै तन्, D6 7 9 T1 यदेतन्, M1-3 यत्तत्तु (for यद्वै तन्) D5 तद्वै तन्मिथुनं विद्वन् —b) D4 6 7 9 तु, S (except T1) च (for हि) V1 तद्धि (for विद्धि) —c) Dn1 T1 वर्तते; D1-3 M1-3 -वर्तद्वै (D3 °द्धि, M3 न्वै); D10 -वर्तेद्धि, G3 वर्तेते, M4 -वृत्तं सत् (for -वर्तेत) —d) G3 4 तेन (for तत्ते) D1 2 जानति, D3 corrupt (for जानाति) Some MSS दुष्कृत T1 विंदतश्चापि दुष्कृत

5 D2 4 6 7 om (hapl) 5 —c) D1 9 G3 इह, M4 अपि (for अभि) D6 ऋतूंस्तानिह जानीत —d) B3 तत्ते, T1 तेपि, T2 नैते, G1 3 ते तु, G2 ये ते, M1-3 एते (for ते ते)

6 T1 om 6 —a) D4 6 7 विजानाति (for नीत) S (T1 om) न मा कश्चिद्विजानाति —b) B1 G1 मत्वा (for कृत्वा). —c) T2 3 G मुखासि (for रहसि) —d) D4 6 7 कर्मविद् (for कर्म वै) S (T1 om) पापकर्मा कचिद्विज (T2 3 ज)

7 a) D10 च (for हि) T2 विप्र, T3 G1 3 4 क्षिप्रं (for कर्म) —c) M1-3 ऋहवश्, M4 ह्युतवश् (for ऋ°) —d) Dn1 [s]च्युतु, D3 उभे; M1-3 [s]च्युत (for sच्युत) M4 (inf lin as in text) तथा तद्दिवि चेह च —After 7, V1 B Dn D8 10 ins

299* तथैव हि भवेयुस्ते लोका पापकृतो यथा ।
कृत्वा नाचक्षत कर्म मम तच्च त्वया कृतम् ।

[(L 2) D10 येन (for मम) B5 Dn1 n2 यथा (for त्वया)]

8 a) D4 तेषां; T1 तत्तु; M1 2 4 त्वत्वा, M3 ते त्वा (for ते त्वां) D6 हर्षान्वितां (for हर्षस्मितं) D1-3 ते त्वानृतान्वित दृष्ट्वा, T2 3 G तत्तु हर्षस्थित दृष्ट्वा. —b) T1 गुरो कर्मानिवेदितं —c) D6 स्मारयति (for °यन्तस्) D7 9 T2 3 M4 तदा प्राहुस्, M1-3 यथा प्रोचुस् (for तथा प्राहुस्) —d) V1 ते तथा, T1 तथा च; T3 ते यदा, M1-3 तथा तत् (for ते यथा)

9 D9 om (hapl) 9d-10a —a) D1-3 5 च (for वा). B5 Dn2 कर्मिण, D4 6 7 कर्मणि, T2 कर्म वा, G3 M1 4 -कर्मणा (for °ण)

10 D9 om 10a (cf v 1 9) —a) D4 6 यत्त्वया D1 3 5 तत्कर्म —b) D4 6 7 9 10 व्यभिचार (for °राद्) B1 व्यभिचारासमात्मक —For 10ab, S subst

300* तत्त्वया वै तथा कार्यमभिचारभयात्मकम् ।

ते चैव हि भवेयुस्ते लोकाः पापकृतो यथा ।
कृत्वा नाचक्षतः कर्म मम यच्च त्वया कृतम् ॥ ११
तथा शक्या च दुर्वृत्ता रक्षितुं प्रमदा द्विज ।
न च त्वं कृतवान्किंचिदागः प्रीतोऽस्मि तेन ते ॥१२
यदि त्वहं त्वा दुर्वृत्तमद्राक्षं द्विजसत्तम ।
शपेयं त्वामहं क्रोधान्न मेऽत्रास्ति विचारणा ॥ १३
सज्जन्ति पुरुषे नार्यः पुंसां सोऽर्थश्च पुष्कलः ।
अन्यथा रक्षतः शापोऽभविष्यत्ते गतिश्च सा ॥ १४
रक्षिता सा त्वया पुत्र मम चापि निवेदिता ।
अहं ते प्रीतिमांस्तात स्वस्ति स्वर्गं गमिष्यसि ॥ १५

भीष्म उवाच ।

इत्युक्त्वा विपुलं प्रीतो देवशर्मा महानृषिः ।
मुमोद स्वर्गमास्थाय सहभार्यः सशिष्यकः ॥ १६
इदमाख्यातवांश्चापि ममाख्यानं महामुनिः ।
मार्कण्डेयः पुरा राजन्गङ्गाकूले कथान्तरे ॥ १७
तस्माद्ब्रवीमि पार्थ त्वा स्त्रियः सर्वाः सदैव च ।

[T1 कृत्यम् (for कार्यम्) T2 व्यभिचारतयात्मक (for the post. half)]

— c) G8 M1-8 न ख्यातम् (for नाख्या°) D4 6 7 अभि (for इति)

11 T1 om 11ab — a) B1 D10 तथा, Dn1 n2 D1-8 5 तेन (for ते च) M1-3 तव चैव भवेयुस्ते — b) D1 2 S (T1 om) -कृता (for -कृतो) D1 6 लोकान्पाप कृतान्यथा — d) T1 पाप (for मम) D4-7 9 S तच्च (for यच्च)

12 a) B3 तथ्य, B1 D1 3 5 यथा, Dn D2 त्वया (for तथा) D4-7 9 M शक्या, D10 शक्य (for शक्या) B1 8 न, M1-8 तु (for च) D4 6 om (hapl) from दुर्वृत्ता up to त्वा (in 13a) Dn1 n2 दुर्वृत्या — B5 repeats 12b after the first occurrence of 13a — b) D8 प्रमदा रक्षितु द्विज — c) B1 तु, G3 तत् (for च) T1 स तत्र कृतवान्विप्र — d) V1 B Dn3 n3 D8 अत, Dn1 पुन, T1 तेन, T2 नाग (for आग) B5 T1 तेनघ (for तेन ते) — After 12, T2 3 G ins

301* मनोदोषविहीनाना न दोष स्यात्तथा तव ।
अन्यथालिङ्ग्यते कान्ता स्नेहेन दुहितान्यथा ।
यतेश्च कामुकानां च योषिद्रूपेऽन्यथा मति ।
अशिक्षयैव मनस प्रायो लोकस्तु वञ्च्यते ।
लोलेस्युद्विजते लोको वक्त्रामव इति स्पृहा । [5]
अचन्धायोग्यमनसामिति मन्त्रात्मदैवतम् ।
न रागस्नेहलोभान्ध कर्मिणा तन्महाफलम् ।
निष्कषायो विशुद्धस्त्व रथ्यावेशाद्ध दूषित ।

[(L 2) = (var) line 2 of 295* T2 3 G3 [आ]लिङ्गते — (L 6) T2 G3 -दैवग, G1 °क (for °तम्) — (L 7) G2 -लोभार्थ (for °न्ध) — (L 8) G2 निष्कामो यो (for निष्कषायो)]

13 D4 6 om up to त्वा (in 13a) (of v l 12) B5 repeats 13a after the repetition of 12b — a) V1 B (B5 both times) D5 7-10 T2 3 G त्वां, T1 तु (for त्वा) Dn3 कुर्वंतम् (for दुर्वृत्तम्) — c) T1 अशपेयम् (for शपेय त्वाम्) D4 6 महा (for अह) — d) D4 न, D5 च (for ऽत्र)

14 T1 om 14 — a) S (T1 om) सज्जंते — b) B1 Dn3 D1 8 पुमांसोर्थश्च, D4 T3 G (G1 damaged) M पुस सोर्थश्च, T2 सोर्थ पुसश्च (for पुमा सोऽर्थश्च) D8 पुमासोर्थाश्च पुष्कला — c) D1 8 न कृत, T2 रक्षित B1 D4-7 9 पापो (for शापो) — d) B5 D10 S (T1 om) भविष्यति (for ऽभविष्यत्ते) V1 B3 (marg) Dn D5 8 म(D8 ग)तिश्च मे, B गतिश्च या, D4 6 7 9 रुचेस्तथा (for गतिश्च सा)

15 a) V1 ह, B2 4 5 Dn D2 8 च (for सा) Dn1 पुन (for त्वया) — b) G1 8 निवेशिता (for °दिता) — d) V1 B Dn D8 स्वस्थ, T1 तस्मात् (for स्वस्ति)

16 a) T1 विप्रो (for प्रीतो) — b) G1 partly damaged B2 8 महातपा (for नृषि) — D1 om (hapl ?) 16c-17b — c) D3 मुमुदे (for मुमोद) — d) T1 M सशिष्यवान (for °ष्यक) D5 G1 समार्य सहशिष्यक

17 D1 om 17ab (cf v l 16) — b) D3 T1 महाख्यान D7 3 महानृषि, T G °मुनि (for मुनि) — c) D1 8 मार्कंडेय T1 तात (for राजन) — d) T2 3 G तथोत्तरे (for कथान्तरे)

18 a) T2 3 G तथा (for तस्माद्) — b) V1 B1 3

उभयं दृश्यते तासु सततं साध्वसाधु च ॥ १८
स्त्रियः साध्व्यो महाभागाः संमता लोकमातरः ।
धारयन्ति महीं राजन्निमां सवनकाननाम् ॥ १९
असाध्व्यश्चापि दुर्वृत्ताः कुलघ्न्यः पापनिश्चयाः ।
विज्ञेया लक्षणैर्दुष्टैः स्वगात्रसहजैर्नृप ॥ २०
एवमेतासु रक्षा वै शक्या कर्तुं महात्मभिः ।
अन्यथा राजशार्दूल न शक्या रक्षितुं स्त्रियः ॥ २१
एता हि मनुजव्याघ्र तीक्ष्णास्तीक्ष्णपराक्रमाः ।
नासामस्ति प्रियो नाम मैथुने संगमे नृभिः ॥ २२
एताः कृत्याश्च कार्याश्च कृताश्च भरतर्षभ ।
न चैकस्मिन्रमन्त्येताः पुरुषे पाण्डुनन्दन ॥ २३
नासु स्नेहो नृभिः कार्यस्तथैवेर्ष्या जनेश्वर ।
खेदमास्थाय भुञ्जीत धर्ममास्थाय चैव हि ॥ २४
विहन्येतान्यथा कुर्वन्नरः कौरवनन्दन ।
सर्वथा राजशार्दूल युक्तिः सर्वत्र पूज्यते ॥ २५
तेनैकेन तु रक्षा वै विपुलेन कृता स्त्रियाः ।
नान्यः शक्तो नृलोकेऽस्मिन्रक्षितुं नृप योषितः ॥२६

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि त्रिचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

Dn_{2} n_{3} $D_{8\ 10}$ G_{2} M_{4} रक्ष्या (for सर्वा) D_{1-8} G_{2} तथैव (for सदैव) B_{1} स्त्रिय साध्व्यस्तथैव च, B_{5} $D_{4-7\ 9}$ स्त्रिय साध्व्य (B_{5} रक्ष्या) सदैव हि, T $G_{1\ 3\ 4}$ M_{1-3} स्त्रिय (T_{1} स्त्रीषु) सदासदेव च (T_{2} G_{1} हि) — ^{b}) B_{1} $D_{6\ 7,\ 9}$ तात, B_{3} चापि, $D_{8\ 10}$ S स्त्रीषु (for तासु) — ^{d}) B_{2-4} Dn_{1} n_{2} $D_{4-6\ 8\ 10}$ $T_{2\ 3}$ G_{1-3} [अ]साधु वा, B_{5} धुषु (for °धु च)

19 ^{a}) T_{1} महाभाग — ^{b}) D_{1-3} संयता, D_{5} सतत, T_{1} संगता (for समता) — ^{c}) Dn_{1} T_{1} महाराज, D_{2} महीं कृत्स्नाम् (for महीं राजन्) — ^{d}) T_{1} भूमिं (for इमा)

20 ^{a}) T_{1} असत्याश् (for असाध्व्यश्) $T_{2\ 3}$ $G_{1\ 3\ 4}$ असम्प्राप्ताश्च दुर्वृत्ता ; M असगृह्या(M_{4} [*inf lin*] स्त्येया)श्च दु° — ^{b}) Dn D_{1-9} S (except T_{1}) कुलघ्ना — ^{c}) T_{2} G_{2} $M_{1\ 3}$ दृष्टै (for दुष्टै) — ^{d}) $T_{1\ 3}$ $G_{1\ 2}$ M सगोत्र , T_{2} स्वगोत्र (for स्वगात्र)

21 ^{a}) B_{2} (marg as in text) Dn_{1} $D_{1-6\ 9}$ T_{1} एवमेता सुरक्ष्या वै — G_{2} om (hapl) 21^{b}–26^{a}

22 G_{2} om 22 (cf. v l 21) T_{1} om 22 — ^{a}) D_{4} पुरुष (for मनुज) — ^{c}) D_{4} T_{2} तासाम् (for ना) — ^{d}) D_{2} सगमो, D_{10} $T_{2\ 3}$ $G_{1\ 3\ 4}$ न समो (for सगमे) B_{1} सति, some unused MSS रति (for नृभि) V_{1} B_{2} (marg) Dn D_{3} मैथुने संगमेति च

23 G_{2} om 23 (cf v l 21) — ^{a}) B_{1} कृत्याः स्व , D_{2} कृतार्थं (for कृत्याश्च) D_{10} $T_{2\ 3}$ $G_{1\ 4}$ कष्टाश्, G_{3} कृष्णाश् (for कार्याश्) — ^{b}) D_{10} T $G_{1\ 3\ 4}$ कृतघ्ना (for कृताश्च) — ^{c}) $D_{7\ 9}$ om च D_{8} वसत्येता , $T_{2\ 3}$ $G_{1\ 3\ 4}$ सुनियता (for रमन्त्येता)

24 G_{2} om 24 (cf v l 21) $G_{1,\ 3}$ om (hapl) 24^{a}–25^{b} — ^{a}) N (except D_{1-3}) नासां (for नासु) V_{1} B_{5} Dn $D_{8\ 3}$ नरै (for नृभि) — ^{b}) $D_{1\ 2\ 4-7\ 9}$ जनाधिप, D_{3} नराधिप (for जनेश्वर) — D_{2} om 24^{c}–26^{b} — ^{d}) V_{1} B_{5} Dn $D_{4\ 6\ 9}$ M ह (for हि) — After 24, D_{10} $T_{2\ 3}$ G_{4} ins

302* अनृताविह पर्वादिदोषवर्जं नराधिप।

While M ins after 24

303* अनृतानपि पर्वादिदोषवर्जी निरामय ।
[M_{4} -वर्जे (for वर्जी)]

25 G_{2} om 25 (cf v l 21) D_{2} om 25 , $G_{1,\ 3}$ om 25^{ab} (for all, cf v l 24) B_{1} om 25^{a}–26^{b} — ^{a}) V_{1} B (B_{1} om) Dn $D_{8\ 9}$ निहन्याद् , D_{4-7} विनश्येद् (for विहन्येत) — D_{8} om 25^{c}–26^{b} T_{1} om 25^{cd} — ^{c}) D_{6} अन्यथा (for सर्वथा) — ^{d}) B_{3} Dn_{1} मुक्ति , Cnp युक्ति (as in text) $B_{3\ 5}$ M युज्यते (for पू°) $T_{2\ 3}$ $G_{1\ 3\ 4}$ युक्त सर्वत्र युज्यते ❀ Cn मुक्तिरनासक्ति । युक्तिरिति पाठे समाधि । ❀

26 G_{2} om 26^{a} (cf v l. 21) D_{2} om 26^{ab} (cf v l 24) B_{1} D_{8} om 26^{ab} (cf v l 25) — ^{a}) T_{1} येन केन (for तेनैकेन) — ^{b}) B_{5} D_{4-6} T G $M_{1\ 3}$ स्त्रिय (for स्त्रिया) — ^{c}) V_{1} B Dn $D_{8\ 10}$

४४

युधिष्ठिर उवाच ।

यन्मूलं सर्वधर्माणां प्रजनस्य गृहस्य च ।
पितृदेवातिथीनां च तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १

भीष्म उवाच ।

अयं हि सर्वधर्माणां धर्मश्चिन्त्यतमो मतः ।
कीदृशाय प्रदेया स्यात्कन्येति वसुधाधिप ॥ २

शीलवृत्ते समाज्ञाय विद्यां योनिं च कर्म च ।
अद्भिरेव प्रदातव्या कन्या गुणवते वरे ।
ब्राह्मणानां सतामेष धर्मो नित्यं युधिष्ठिर ॥ ३

आवाह्यमावहेदेवं यो दद्यादनुकूलतः ।
शिष्टानां क्षत्रियाणां च धर्म एष सनातनः ॥ ४

आत्माभिप्रेतमुत्सृज्य कन्याभिप्रेत एव यः ।
अभिप्रेता च या यस्य तस्मै देया युधिष्ठिर ।
गान्धर्वमिति तं धर्मं प्राहुर्धर्मविदो जनाः ॥ ५

धनेन बहुना क्रीत्वा संप्रलोभ्य च बान्धवान् ।
असुराणां नृपैतं वै धर्ममाहुर्मनीषिणः ॥ ६

हत्वा छित्त्वा च शीर्षाणि रुदतां रुदतीं गृहात् ।
प्रसह्य हरणं तात राक्षसं धर्मलक्षणम् ॥ ७

G2 त्रि- (for नृ-) —d) V1 B Dn D8 10 योषितं (for °त).

Colophon — *Parvan name* B1. 2 4 Dn8 D1 8 शांति — *Sub parvan* V1 B1–4 Dn D1–4 6 7 9 10 M दानधर्म — *Adhy name* N (except B3) T3 G3 4 M विपुलोपाख्यानं, T2 देवशर्मोपाख्याने स्त्रीस्वभावकथने विपुलचरित्रं, G1 देवशर्मोपाख्याने स्त्रीस्वभावकथनं — *Adhy no* (figures, words or both) V1 43 (as in text), D5 41, D10 42, T1 M 72, T2 3 G2 4 79, G1 74, G3 73 — *Śloka no* D4 24

44

1 D7 om (hapl) 1b–2a —b) V1 B1 5 Dn D8 10 स्वजनस्य, D1–3 प्रज्ञानस्य (for प्रज°)

2 D7 om 2a (cf v 1 1) N om the ref. —b) T1 सत्यतमो (for चिन्त्य°) — T1 om 2cd —c) V1 B Dn D8 10 कीदृशस्य (for शाय) M1–3 प्रदातव्या (for प्रदेया स्यात्)

3 Before 3, N ins भीष्म उवाच —a) D3 समाख्याय, T2 °साद्य (for °ज्ञाय) —c) V1 B Dn D1–10 सद्भिरेव (D7 व) (for अद्भिरेव) —d) V1 B Dn D3 8–10 गुणयुते, D2 T3 °वति (for °वते) S भवेत् (for वरे) —e) B1 एतत्, B3 एव, T2 एषा (for एष) —f) V1 B Dn2 n3 D8 10 प्रोक्तो धर्मो, Dn1 ब्राह्मो धर्मो (for धर्मो नित्य) D1–7 9 जनेश्वर (for युधिष्ठिर)

4 T1 om 4ab —a) B2 D1 6 7 T2 3 G1 2 4 आवाह्याम् M1–3 एव (for एव) D10 आवाह्य चाश्वरे दैवं —b) T2 3 G1 3 4 अनुकूलिने (for °कूलत) —d) B1 partly damaged T1 एष धर्म (by transp) Dn8 महात्मन (for सनातन)

5 T1 om 5ab —a) S (T1 om) अप्यभि (for आत्माभि) —b) T3 om एव B2 3 D4 6 च, T2 3 G स (for य) D5 कन्याभिप्रेतमेव च —c) T3 अभिप्रीता (for °प्रेता) D8 सा (for या) D1 4–7 9 S (except T1) तस्य (for यस्य) —ef) B1 गाधर्वं, G1 3 गधर्वम् (for गान्धर्वम्) Dn8 तद् (for त) D8–7 9 transp धर्मं and प्राहुर् D1 2 S आहुर् (for प्राहुर्) V1 B Dn D1 2 3 10 वेद- (for धर्म)

6 a) B3 Dn1 n2 D2 T G M3 4 (*sup lin*) बहुधा (for °ना) —b) D8 सप्रलभ्य, D10 °चोद्य (for °लोभ्य) D8 तु (for च) —c) D1–7 9 आसुरं हि (for असुराणां) T2 3 G1 2 4 नृपाणा, G3 पराणा, M नृपैन (for °त) D1–3 आसुर नृपते तं वै, T1 दीयते चासुराणा वै

7 Cf Manu 3 33 —b) B2 5 क्रोशतीं, T1 गृह्णतीं, T2 G1 रुदतीं, T3 G2 °तो (for °तां) D1 रोदतीं, D4 6 रुदतीर्, T3 रुदता, G1 3 4 सुदतीं (for रु) —c) D1 प्रगृह्य (for प्रसह्य) D1 6 7 9 हरतां, T3 G3 4 [आ]हरण, G2 हरणात् (for °ण) —d) D1–3 7 9 पैशाच (for राक्षस) V1 B Dn D5 3 10 राक्षसो (Dn3 पैशाचो) विधिरुच्यते; D4 6 पैशाच कर्मलक्षणं ‖ Cn अत्रैव प्रमत्तानां बन्धूनां कन्याहरणात्पैशाचो हरण-सामान्यादन्तर्भवति । ‖ — After 7, S ins

पञ्चानां तु त्रयो धर्म्या द्वावधर्म्यौ युधिष्ठिर ।
पैशाच आसुरश्चैव न कर्तव्यौ कथंचन ॥ ८
ब्राह्मः क्षात्रोऽथ गान्धर्व एते धर्म्या नरर्षभ ।
पृथग्वा यदि वा मिश्राः कर्तव्या नात्र संशयः ॥ ९
तिस्रो भार्या ब्राह्मणस्य द्वे भार्ये क्षत्रियस्य तु ।
वैश्यः स्वजातिं विन्देत तास्वपत्यं समं भवेत् ॥ १०
ब्राह्मणी तु भवेज्ज्येष्ठा क्षत्रिया क्षत्रियस्य तु ।
रत्यर्थमपि शूद्रा स्यान्नेत्याहुरपरे जनाः ॥ ११
अपत्यजन्म शूद्राया न प्रशंसन्ति साधवः ।
शूद्रायां जनयन्विप्रः प्रायश्चित्ती विधीयते ॥ १२
त्रिंशद्वर्षो दशवर्षां भार्यां विन्देत नग्निकाम् ।
एकविंशतिवर्षो वा सप्तवर्षामवाप्नुयात् ॥ १३
यस्यास्तु न भवेद्भ्राता पिता वा भरतर्षभ ।
नोपयच्छेत तां जातु पुत्रिकाधर्मिणी हि सा ॥ १४
त्रीणि वर्षाण्युदीक्षेत कन्या ऋतुमती सती ।
चतुर्थे त्वथ संप्राप्ते स्वयं भर्तारमर्जयेत् ॥ १५
प्रजनो हीयते तस्या रतिश्च भरतर्षभ ।
अतोऽन्यथा वर्तमाना भवेद्वाच्या प्रजापतेः ॥ १६
असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः ।
इत्येतामनुगच्छेत तं धर्मं मनुरब्रवीत् ॥ १७

304* सुप्तां मत्तां प्रमत्तां वा रहो यत्रोपगच्छति ।
स पापिष्ठो विवाहानां पैशाचः प्रथितोऽधमः ।

[=(var) Manu 3 34 —(L 1) T1 प्रयाता (for प्रमत्तां) M1 सुप्तानां वा प्रमत्तानां, M2 3 सुप्तानां प्रमत्तानां वा (for the prior half) T2 3 G1 3 4 अहोरात्रौ च गच्छति (for the post. half) —(L 2) M4 प्रततो (for प्रथितो)]

8 =(var) Manu 3 25 —a) Dn3 च (for तु) D1 3 पचानां त्व(D3 त)त्र धर्माणां —b) D1-5 7 9 नराधिप (for युधिष्ठिर) —c) V1 B Dn2 n3 D4 10 चासुरश्च (for श्चा) T G पैशाचमासुर चैव —d) V1 कर्तव्य (for °व्यौ) D3 कदाचन

9 Cf Manu 3 21 —a) D1 3 10 T2 G3 क्षत्रो (for क्षात्रो) D5 7 10 T2 गधर्व (for गान्धर्व) D6 G3 ब्रह्मक्षत्रोथ गाधर्व —b) D2 द्विजातिषु, D1-7 9 नराधिप (for नरर्षभ) D1 3 एते हि स्युर्द्विजातिषु —T1 om 9cd —c) D3 मिश्र (for मिश्राः) —d) D3 कर्तव्यो (for व्या)

10 a) D5 नार्यो (for भार्या) —b) T1 द्विधा वै (for द्वे भार्ये) Dn3 D4-7 9 च (for तु) —c) V1 B Dn D3 10 स्वजात्या (for तिं) —d) T1 M4 हिताय वै, T2 3 G M1-3 हि जायति (for सम भवेत्)

11 D3 om 11-12 —a) D10 ब्राह्मणी ब्राह्मणस्येष्टा, S द्विजस्य ब्राह्मणी श्रे(G2 M ज्ये)ष्ठा —b) V1 D1-6 च (for तु) —c) Dn3 चतुर्थम्, D5 वृत्त्य (for र°) G3 शूद्री (for शूद्रा) —d) T2 इति (for नेति)

12 D3 om 12 (cf v 1 11) —d) S प्रायश्चित्त-मवाप्नुयात् — After 12, D10 S ins

305* नातिबाला वहन्त्यन्ये ह्यनित्यत्वात्प्रजार्थिन ।
वहन्ति कर्मिणस्तस्यामन्त शुद्धिव्यपेक्षया ।
अपरान्वयसंभूता संस्वप्नादिविवर्जिताम् ।
कामो यस्या निषिद्धश्च केचिदिच्छन्ति चापदि ।

[T1 om line 1 T2 3 G repeat line 1 after 13 M reads lines 1-2 after 13 —(L 1) T2 3 G1 3 4 (all second time) न स्त्रीं (for नाति) T2 3 G1 3 4 (all second time) M ह्यनित्यत्वात्, T3 (first time) अनन्यत्वात्, G3 (second time) अनिद्वत्व (sic) (for °त्वात्) —(L 2) M तस्यां मनःशुद्धि (for तस्यामन्त) —(L 3) D10 M सस्वप्नादि, T2 दुःस्व, T3 सुस्व° (for सस्व) G3 ममस्वप्नादिवर्जिता (for the post half) —(L 4) M यस्या (for यस्यां)]

13 a) D10 -वर्षों (for वर्षां) —b) D4-7 9 कन्यां (for भार्यां) T3 G यो विंदेत च नग्निका — After 13, T2 3 G repeat line 1 and M reads lines 1-2 of 305*

14 Cf. Manu 3 11 —b) S पिता माता च भारत —c) D3 T G1 4 M1 3 गच्छेत (for य) —d) T2 3 G धर्मिका (for णी) T2 G1 3 4 च (for हि)

15 Cf Manu 9 90 —a) S (except G2) [ढ]पेक्षेत (for [उ]दी) —b) T1 G2 कन्यामृतुमतीं सतीं —c) D10 चतुर्थवर्षे समाप्ते —d) D3 अर्पयेत्, D4 6 7 9 S आव्रजेत् (for अर्जयेत्)

16 a) B3 4 Dn D3 3 T1 प्रजा न, B5 प्रजने, D4 6 7 9 यौवन, D5 प्रजन (for °नो)

17 17ab =Manu 3 5ab —a) D1 9 तु, G1 सा,

४४

युधिष्ठिर उवाच ।

यन्मूलं सर्वधर्माणां प्रजनस्य गृहस्य च ।
पितृदेवातिथीनां च तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १

भीष्म उवाच ।

अयं हि सर्वधर्माणां धर्मश्चिन्त्यतमो मतः ।
कीदृशाय प्रदेया स्यात्कन्येति वसुधाधिप ॥ २

शीलवृत्ते समाज्ञाय विद्यां योनिं च कर्म च ।
अद्भिरेव प्रदातव्या कन्या गुणवते वरे ।
ब्राह्मणानां सतामेष धर्मो नित्यं युधिष्ठिर ॥ ३

आवाह्यमावहेदेवं यो दद्यादनुकूलतः ।
शिष्टानां क्षत्रियाणां च धर्म एष सनातनः ॥ ४

आत्माभिप्रेतमुत्सृज्य कन्याभिप्रेत एव यः ।
अभिप्रेता च या यस्य तस्मै देया युधिष्ठिर ।
गान्धर्वमिति तं धर्मं प्राहुर्धर्मविदो जनाः ॥ ५

धनेन बहुना क्रीत्वा संप्रलोभ्य च बान्धवान् ।
असुराणां नृपैतं वै धर्ममाहुर्मनीषिणः ॥ ६

हत्वा छित्त्वा च शीर्षाणि रुदतां रुदतीं गृहात् ।
प्रसह्य हरणं तात राक्षसं धर्मलक्षणम् ॥ ७

G_2 त्रि- (for नृ-) —[d]) V_1 B Dn $D_{8\ 10}$ योषितं (for °त).

Colophon — *Parvan name* $B_{1\ 2\ 4}$ Dn8 $D_{1\ 8}$ शांति — *Sub parvan* V_1 B_{1-4} Dn $D_{1-4\ 6\ 7\ 9\ 10}$ *M* दानधर्म — *Adhy name* N (*except* B_8) T_8 $G_{8\ 4}$ M विपुलोपाख्यानं, T_2 देवशर्मोपाख्याने स्त्रीस्वभावकथने विपुलचरित्र, G_1 देवशर्मोपाख्याने स्त्रीस्वभावकथनं — *Adhy no* (figures, words or both) V_1 43 (as in text), D_5 41, D_{10} 42, T_1 M 72, $T_{2\ 8}$ $G_{2\ 4}$ 79, G_1 74, G_3 73 — *Śloka no* D_4 24

44

1 D_7 om (hapl) 1^b–2^a —[b]) V_1 $B_{1\ 5}$ Dn $D_{8\ 10}$ स्वजनस्य, D_{1-8} प्रज्ञानस्य (for प्रज)

2 D_7 om 2^a (cf v l 1) N om the ref. —[b]) T_1 सत्यतमो (for श्चिन्त्य°) — T_1 om 2^{cd} —[c]) V_1 B Dn $D_{8\ 10}$ कीदृशस्य (for शाय) M_{1-3} प्रदातव्या (for प्रदेया स्यात्)

3 Before 3, N ins भीष्म उवाच —[a]) D_3 समाख्याय, T_2 साद्य (for °ज्ञाय) —[c]) V_1 B Dn D_{4-10} सद्भिरेव (D_7 °व) (for अद्भिरेव) —[d]) V_1 B Dn D_{8-10} गुणयुते, D_2 T_8 °वति (for °वते) S भवेत् (for वरे) —[e]) B_1 एतत्, B_3 एव, T_2 एषां (for एष) —[f]) V_1 B Dn_{2} n_{3} $D_{8\ 10}$ प्रोक्तो धर्मो, Dn_1 ब्राह्मो धर्मो (for धर्मो नित्य) $D_{4-7\ 9}$ जनेश्वर (for युधिष्ठिर)

4 T_1 om 4^{ab} —[a]) B_2 $D_{4\ 6\ 7}$ $T_{2\ 8}$ $G_{1\ 2\ 4}$ आवाह्याम् M_{1-3} एव (for एवं) D_{10} आवाह्य चाध्वरे दैवं —[b]) $T_{2\ 8}$ $G_{1\ 3\ 4}$ अनुकूलिने (for °कूलत) —[d]) B_1 partly damaged T_1 एष धर्मं (by transp) Dn8 महात्मन (for सनातन)

5 T_1 om 5^{ab} —[a]) S (T_1 om) अप्यभि- (for आत्माभि) —[b]) T_2 om एव $B_{2\ 8}$ $D_{4\ 6}$ च, $T_{2\ 8}$ G स (for य) D_5 कन्याभिप्रेतमेव च —[c]) T_2 अभिप्रीता (for °प्रेता) D_8 सा (for या) $D_{4-7\ 9}$ S (except T_1) तस्य (for यस्य) —[ef]) B_1 गाधर्वं, $G_{1\ 3}$ गंधर्वम् (for गान्धर्वम्) Dn3 तद् (for त) $D_{6-7\ 9}$ transp धर्मं and प्राहुर् $D_{1\ 2}$ S आहुर् (for प्राहुर्) V_1 B Dn $D_{1\ 2\ 8\ 10}$ वेद- (for धर्म-)

6 [a]) B_8 Dn_1 n_3 D_2 T G $M_{3\ 4}$ (*sup lin*) बहुधा (for °ना) —[b]) D_8 संप्रलस्य, D_{10} °बोध्य (for °लोभ्य) D_8 तु (for च) —[c]) $D_{4-7\ 9}$ आसुर हि (for असुराणां) $T_{2\ 8}$ $G_{1\ 2\ 4}$ नृपाणा, G_3 पराणा, M नृपैन (for त) D_{1-3} आसुरं नृपते तं वै, T_1 दीयते चासुराणा वै

7 Cf Manu 3 33 —[b]) $B_{3\ 5}$ क्रोशतीं, T_1 गृह्णतीं, T_2 G_1 रुदतीं, T_8 G_2 °तो (for °ता) D_1 रोदतीं, $D_{4\ 6}$ रुदतीर्, T_2 रुदता, $G_{1\ 2\ 4}$ सुदतीं (for रु) —[c]) D_1 प्रगृह्य (for प्रसह्य) $D_{4\ 6\ 7\ 9}$ हरता, T_8 $G_{3\ 4}$ [आ]हरण, G_2 हरणाद् (for °ण) —[d]) $D_{1-5\ 7\ 9}$ पैशाच (for राक्षस) V_1 B Dn $D_{5\ 8\ 10}$ राक्षसो (Dn3 पैशाचो) विधिरुच्यते, $D_{4\ 6}$ पैशाच कर्मलक्षण ※ Cn अत्रैव प्रमत्तानां बन्धूना कन्याहरणात्पैशाचो हरणसामान्यादन्तर्भवति । ※ — After 7, S ins

पञ्चानां तु त्रयो धर्म्या द्वावधर्म्यौ युधिष्ठिर ।
पैशाच आसुरश्चैव न कर्तव्यौ कथंचन ॥ ८
ब्राह्मः क्षात्रोऽथ गान्धर्व एते धर्म्या नरर्षभ ।
पृथग्वा यदि वा मिश्राः कर्तव्या नात्र संशयः ॥ ९
तिस्रो भार्या ब्राह्मणस्य द्वे भार्ये क्षत्रियस्य तु ।
वैश्यः स्वजातिं विन्देत तास्वपत्यं समं भवेत् ॥ १०
ब्राह्मणी तु भवेज्ज्येष्ठा क्षत्रिया क्षत्रियस्य तु ।
रत्यर्थमपि शूद्रा स्यान्नेत्याहुरपरे जनाः ॥ ११
अपत्यजन्म शूद्राया न प्रशंसन्ति साधवः ।
शूद्रायां जनयन्विप्रः प्रायश्चित्ती विधीयते ॥ १२
त्रिंशद्वर्षो दशवर्षां भार्यां विन्देत नग्निकाम् ।
एकविंशतिवर्षो वा सप्तवर्षामवाप्नुयात् ॥ १३
यस्यास्तु न भवेद्भ्राता पिता वा भरतर्षभ ।
नोपयच्छेत तां जातु पुत्रिकाधर्मिणी हि सा ॥ १४
त्रीणि वर्षाण्युदीक्षेत कन्या ऋतुमती सती ।
चतुर्थे त्वथ संप्राप्ते स्वयं भर्तारमर्जयेत् ॥ १५
प्रजनो हीयते तस्या रतिश्च भरतर्षभ ।
अतोऽन्यथा वर्तमाना भवेद्वाच्या प्रजापतेः ॥ १६
असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः ।
इत्येतामनुगच्छेत तं धर्मं मनुरब्रवीत् ॥ १७

304* सुप्तां मत्तां प्रमत्तां वा रहो यत्रोपगच्छति ।
स पापिष्ठो विवाहानां पैशाचः प्रथितोऽधमः ।

[=(var) Manu 3 34 — (L 1) T1 प्रयाता (for प्रमत्तां) M1 सुप्ताना वा प्रमत्ताना, M2 8 सुप्ताना प्रमत्तानां वा (for the prior half) T2 3 G1 3 4 अहोरात्रौ च गच्छति (for the post. half) — (L 2) M4 प्रततो (for प्रथितो)]

8 =(var) Manu 3 25 — a) Dn3 च (for तु) D1 8 पचानां त्व(D8 त)त्र धर्माणा — b) D1-5 7 9 नराधिप (for युधिष्ठिर) — c) V1 B Dn3 n8 D4 10 चासुरश्च (for श्चा) T G पैशाचमासुर चैव — d) V1 कर्तव्य (for व्यौ) D3 कदाचन

9 Cf Manu 3 21 — a) D1 8 10 T3 G3 क्षत्रो (for क्षात्रो) D6 7 10 T2 गधर्व (for गान्धर्व) D5 G2 ब्रह्मक्षत्रोथ गाधर्व — b) D8 द्विजातिषु, D1-7 9 नराधिप (for नरर्षभ) D1 2 एते हि स्युर्द्विजातिषु — T1 om 9cd — c) D8 मिश्र (for मिश्रा) — d) D8 कर्तव्यो (for व्या)

10 a) D5 नार्यो (for भार्या) — b) T1 द्विधा वै (for द्वे भार्ये) Dn3 D1-7 9 च (for तु) — c) V1 B Dn D3 10 स्वजात्या (for तिं) — d) T1 M4 हिताय वै, T2 3 G M1-3 हि जायते (for समं भवेत्)

11 D9 om 11-12 — a) D10 ब्राह्मणी ब्राह्मणस्येष्टा, S द्विजस्य ब्राह्मणी श्रे(G2 M ज्ये)ष्ठा — b) V1 D1-6 च (for तु) — c) Dn3 चतुर्थम्, D3 मृत्य (for र°) G2 शूद्री (for शूद्रा) — d) T2 इति (for नेति)

12 D9 om 12 (cf v 1 11) — d) S प्रायश्चित्त मवाप्नुयात् — After 12, D10 S ins

305* नातिबाला वहन्त्यन्ये ह्यनित्यत्वात्प्रजार्थिनः ।
वहन्ति कर्मिणस्तस्यामन्त शुद्धिव्यपेक्षया ।
अपरान्वयसंभूता सत्त्वप्रमादिविवर्जिताम् ।
कामो यस्यां निषिद्धश्च केचिदिच्छन्ति चापदि ।

[T1 om line 1 T2 3 G repeat line 1 after 13 M reads lines 1-2 after 13 — (L 1) T2 3 G1 3 4 (all second time) न स्त्रीं (for नाति) T2 3 G1 3 4 (all second time) M ह्यनित्यत्वात्, T3 (first time) अनन्यत्वात्, G2 (second time) अनिमुत्य (sic) (for त्वात्) — (L 2) M तस्या मन:शुद्धि (for तस्यामन्त°) — (L 3) D10 M सत्त्वप्रमादि-, T2 दुस्व°, T3 सुस्व (for सत्त्व) G2 ममस्वप्रमादिवर्जिता (for the post half) — (L 4) M यस्या (for यस्यां)]

13 a) D10 -वर्षां (for वर्षां) — b) D1-7 9 कन्या (for भार्यां) T3 G यो विंदेत च नग्निका — After 13, T2 3 G repeat line 1 and M reads lines 1-2 of 305*

14 Cf Manu 3 11 — b) S पिता माता च भारत — c) D8 T G1 4 M1 8 गच्छेत (for य) — d) T2 3 G धर्मिका (for णी) T2 G1 3 4 च (for हि)

15 Cf Manu 9 90 — a) S (except G2) [उ]पेक्षेत (for [उ]दी) — b) T1 G2 कन्यामृतुमतीं सतीं — c) D10 चतुर्थवर्षे संप्राप्ते — d) D3 अर्चयेत्, D1 6 7 9 S आव्रजेत् (for अर्जयेत्)

16 a) B2 4 Dn D2 8 T1 प्रजा न, B5 गजने, D1 6 7 9 यौवनं, D5 प्रजन (for °नो)

17 17ab = Manu 3 5ab — a) D1 9 तु, G1 सा,

४४

युधिष्ठिर उवाच ।
यन्मूलं सर्वधर्माणां प्रजनस्य गृहस्य च ।
पितृदेवातिथीनां च तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १
भीष्म उवाच ।
अयं हि सर्वधर्माणां धर्मश्चिन्त्यतमो मतः ।
कीदृशाय प्रदेया स्यात्कन्येति वसुधाधिप ॥ २
शीलवृत्ते समाज्ञाय विद्यां योनिं च कर्म च ।
अद्भिरेव प्रदातव्या कन्या गुणवते वरे ।
ब्राह्मणानां सतामेष धर्मो नित्यं युधिष्ठिर ॥ ३
आवाह्यमावहेदेवं यो दद्यादनुकूलतः ।
शिष्टानां क्षत्रियाणां च धर्म एष सनातनः ॥ ४
आत्माभिप्रेतमुत्सृज्य कन्याभिप्रेत एव यः ।
अभिप्रेता च या यस्य तस्मै देया युधिष्ठिर ।
गान्धर्वमिति तं धर्मं प्राहुर्धर्मविदो जनाः ॥ ५
धनेन बहुना क्रीत्वा संप्रलोभ्य च बान्धवान् ।
असुराणां नृपैतं वै धर्ममाहुर्मनीषिणः ॥ ६
हत्वा छित्त्वा च शीर्षाणि रुदतां रुदतीं गृहात् ।
प्रसह्य हरणं तात राक्षसं धर्मलक्षणम् ॥ ७

G2 त्रि- (for नृ-) — ^{d}) V1 B Dn D8 10 योषितं (for °त).

Colophon — *Parvan name* : B1. 2 4 Dn8 D1 8 शांति — *Sub parvan* V1 B1–4 Dn D1–4 6 7 9 10 M दानधर्म — *Adhy name* N (except B8) T8 G8 4 M विपुलोपाख्यान, T1 देवशर्मोपाख्याने स्त्रीस्वभावकथने विपुलचरित्र, G1 देवशर्मोपाख्याने स्त्रीस्वभावकथनं — *Adhy no* (figures, words or both) V1 43 (as in text), D8 41, D10 42, T1 M 72, T2 8 G2 4 79, G1 74, G8 73 — *Śloka no* D4 24

44

1 D7 om (hapl) 1^{b}–2^{a} — ^{b}) V1 B1 5 Dn D8 10 स्वजनस्य, D1–8 प्रज्ञानस्य (for प्रज)

2 D7 om 2^{a} (cf v 1 1) N om the ref. — ^{b}) T1 सत्यतमो (for चिन्त्य) — T1 om. 2^{cd} — ^{c}) V1 B Dn D8 10 कीदृशस्य (for शाय) M1–8 प्रदातव्या (for प्रदेया स्यात्)

3 Before 3, N ins भीष्म उवाच — ^{a}) D3 समाख्याय, T2 °साद्य (for °ज्ञाय) — ^{c}) V1 B Dn D4–10 सद्भिरेवं (D7 °व) (for अद्भिरेव) — ^{d}) V1 B Dn D8 8–10 गुणयुते; D2 T8 °वति (for °वते) S भवेत् (for वरे) — ^{e}) B1 एतत्, B3 एव, T2 एषां (for एष) — ^{f}) V1 B Dn2 n3 D8 10 प्रोक्तो धर्मो, Dn1 ब्राह्मो धर्मो (for धर्मो नित्यं) D4–7 9 जनेश्वर (for युधिष्ठिर)

4 T1 om 4^{ab} — ^{a}) B2 D1 6 7 T2 3 G1 2 4 आवाह्याम् M1–8 एव (for एवं) D10 आवाह्य चाध्वरे देवं — ^{b}) T2 8 G1 8 4 अनुकूलिने (for °कूलत) — ^{d}) B1 partly damaged T1 एष धर्म (by transp) Dn8 महात्मन (for सनातन)

5 *T1 om 5^{ab}* — ^{a}) S (T1 om.) अप्यभि (for आत्माभि) — ^{b}) T2 om एव B2 8 D4 5 च, T2 8 G स (for य) D5 कन्याभिप्रेतमेव च — ^{c}) T2 अभिप्रीता (for °प्रेता) D8 सा (for या) D1 4–7 9 S (except T1) तस्य (for यस्य) — ^{ef}) B1 गांधर्वं, G1 8 गंधर्वम् (for गान्धर्वम्) Dn8 तद् (for त) D8–7 9 transp धर्मं and प्राहुर् D1 2 S आहुर् (for प्राहुर्) V1 B Dn D1 2 8 10 वेद- (for धर्म-)

6 ^{a}) B8 Dn1 n2 D2 T G M8 4 (*sup lin*) बहुधा (for °ना) — ^{b}) D8 संप्रलभ्य, D10 °बोध्य (for °लोभ्य) D8 तु (for च) — ^{c}) D4–7 6 आसुर हि (for असुराणां) T2 8 G1 2 4 नृपाणा, G8 पराणा, M नृपैन (for त) D1–8 आसुर नृपते तं वै, T1 दीयते चासुराणा वै

7 Cf Manu 3 33 — ^{b}) B3 5 क्रोशतीं, T1 गृह्णतीं, T2 G1 रुदतीं, T8 G2 तो (for तां) D1 रोदतीं, D4 6 रुदतीर्, T2 रुदता, G1 3 4 सुदतीं (for रु°) — ^{c}) D1 प्रगृह्य (for प्रसह्य) D1 5 7 9 हरता, T2 G8 4 [आ]हरण, G2 हरणात् (for °णं) — ^{d}) D1–3 7 9 पैशाच (for राक्षस) V1 B Dn D5 8 10 राक्षसो (Dn3 पैशाचो) विधिरुच्यते, D4 6 पैशाच कर्मलक्षण ❀ Cu अत्रैव प्रमत्तानां धन्धूना कन्याहरणात्पैशाचो हरणसामान्याद्न्तर्भवति । ❀ — After 7, S ins

पञ्चानां तु त्रयो धर्म्या द्वावधर्म्यौ युधिष्ठिर ।
पैशाच आसुरश्चैव न कर्तव्यौ कथंचन ॥ ८
ब्राह्मः क्षात्रोऽथ गान्धर्व एते धर्म्या नरर्षभ ।
पृथग्वा यदि वा मिश्राः कर्तव्या नात्र संशयः ॥ ९
तिस्रो भार्या ब्राह्मणस्य द्वे भार्ये क्षत्रियस्य तु ।
वैश्यः स्वजातिं विन्देत तास्वपत्यं समं भवेत् ॥ १०
ब्राह्मणी तु भवेज्ज्येष्ठा क्षत्रिया क्षत्रियस्य तु ।
रत्यर्थमपि शूद्रा स्यान्नेत्याहुरपरे जनाः ॥ ११
अपत्यजन्म शूद्राया न प्रशंसन्ति साधवः ।
शूद्रायां जनयन्विप्रः प्रायश्चित्ती विधीयते ॥ १२

त्रिंशद्वर्षो दशवर्षां भार्यां विन्देत नग्निकाम् ।
एकविंशतिवर्षो वा सप्तवर्षामवाप्नुयात् ॥ १३
यस्यास्तु न भवेद्भ्राता पिता वा भरतर्षभ ।
नोपयच्छेत तां जातु पुत्रिकाधर्मिणी हि सा ॥ १४
त्रीणि वर्षाण्युदीक्षेत कन्या ऋतुमती सती ।
चतुर्थे त्वथ संप्राप्ते स्वयं भर्तारमर्जयेत् ॥ १५
प्रजनो हीयते तस्या रतिश्च भरतर्षभ ।
अतोऽन्यथा वर्तमाना भवेद्वाच्या प्रजापतेः ॥ १६
असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः ।
इत्येतामनुगच्छेत तं धर्मं मनुरब्रवीत् ॥ १७

304* सुप्तां मत्तां प्रमत्तां वा रहो यत्रोपगच्छति ।
स पापिष्ठो विवाहानां पैशाचः प्रथितोऽधमः ।

[=(var) Manu 3 34 —(L 1) T1 प्रयाता (for प्रमत्तां) M1 सुप्ताना वा प्रमत्ताना, M2 8 सुप्ताना प्रमत्तानां वा (for the prior half) T2 8 G1 8 4 अहोरात्रौ च गच्छति (for the post. half) —(L 2) M4 प्रततो (for प्रथितो)]

8 =(var) Manu 3 25 —a) Dn3 च (for तु) D1 8 पचाना स्व(D3 त)त्र धर्माणा —b) D1-5 7 8 नराधिप (for युधिष्ठिर) —c) V1 B Dn2 n3 D4 10 चासुरश् (for आ) T G पैशाचमासुर चैव —d) V2 कर्तव्य (for °व्यौ) D3 कदाचन

9 Cf Manu 3 21 —a) D1 8 10 T2 G3 क्षात्रो (for क्षात्रो) D6 7 10 T2 गधर्व (for गान्धर्व) D5 G3 ब्रह्मक्षत्रोथ गांधर्व —b) D8 द्विजातिषु, D1-7 9 नराधिप (for नरर्षभ) D1 8 एते हि स्युर्द्विजातिषु —T1 om 9cd —c) D8 मिश्र (for मिश्रा) —d) D3 कर्तव्यो (for व्या)

10 a) D6 नार्यो (for भार्या) —b) T1 द्विधा वै (for द्वे भार्ये) Dn3 D1-7 9 च (for तु) —c) V1 B Dn D8 10 स्वजात्यां (for तिं) —d) T1 M4 हिताय वै, T2 8 G M1-3 हि त्रायति (for समं भवेत्)

11 D3 om 11-12 —a) D10 ब्राह्मणी ब्राह्मणस्येष्टा, S द्विजस्य ब्राह्मणी श्रे(G2 M ज्ये)ष्ठा —b) V1 D4-6 च (for तु) —c) Dn3 चतुर्थम्, D3 वृत्त्य (for र) G1 शूद्री (for शूद्रा) —d) T1 इति (for नेति)

12 D3 om 12 (cf v l 11) —d) S प्रायश्चित्त मवाप्नुयात् — After 12, D10 S ins

305* नातिबाला वहन्त्यन्ये अनित्यत्वात्प्रजार्थिनः ।
वहन्ति कर्मिणस्तस्यामन्तःशुद्धिव्यपेक्षया ।
अपरान्वयसंभूता सत्त्वप्रादिविवर्जिताम् ।
कामो यस्या निषिद्धश्च केचिदिच्छन्ति चापदि ।

[T1 om line 1 T2 8 G repeat line 1 after 13 M reads lines 1-2 after 13 —(L 1) T2 8 G1 8 4 (all second time) न स्त्रीं (for नाति) T2 8 G1 8 4 (all second time) M अनित्यत्वात्, T8 (first time) अनन्यत्वात्, G3 (second time) अनिद्रुत्व (sic) (for त्वात्) —(L 2) M तस्या मन शुद्धि (for तस्यामन्त) —(L 3) D10 M सत्त्वप्रादि, T2 दुःख, T8 सुख° (for सत्त्व°) G2 ममस्वप्रादिवर्जिता (for the post half) —(L 4) M यस्य (for यस्यां)]

13 a) D10 -वर्षां (for वर्षां) —b) D4-7 9 कन्यां (for भार्यां) T8 G यो विंदेत च नग्निका — After 13, T2 8 G repeat line 1 and M reads lines 1-2 of 305*

14 Cf. Manu 3 11 —b) S पिता माता च भारत —c) D8 T G1 4 M1 8 गच्छेत (for य) —d) T2 3 G धर्मिका (for णी) T2 G1 3 4 च (for हि)

15 Cf Manu 9 90 —a) S (except G3) [उ]पेक्षेत (for [उ]दी°) —b) T1 G2 कन्यामृतुमतीं सतीं —c) D10 चतुर्थवर्षे संप्राप्ते —d) D3 अर्चयेत्, D4 6 7 9 S आव्रजेत् (for अर्जयेत्)

16 a) B2 4 Dn D3 8 T1 प्रजा न, B6 प्रजने, D4 6 7 8 यौवन, D5 प्रजन (for नो)

17 17ab = Manu 3 5ab —a) D7 9 तु, G1 सा,

युधिष्ठिर उवाच ।

शुल्कमन्येन दत्तं स्याद्दानीत्याह चापरः ।
बलादन्यः प्रभाषेत धनमन्यः प्रदर्शयेत् ॥ १८
पाणिग्रहीता त्वन्यः स्यात्कस्य कन्या पितामह ।
तत्त्वं जिज्ञासमानानां चक्षुर्भवतु नो भवान् ॥ १९

भीष्म उवाच ।

यत्किंचित्कर्म मानुष्यं संस्थानाय प्रकृष्यते ।
मन्त्रवन्मन्त्रितं तस्य मृषावादस्तु पातकः ॥ २०
भार्यापत्यृत्विगाचार्याः शिष्योपाध्याय एव च ।
मृषोक्ते दण्डमर्हन्ति नेत्याहुरपरे जनाः ॥ २१
न ह्यकामेन संवादं मनुरेवं प्रशंसति ।
अयशस्यमधर्म्यं च यन्मृषा धर्मकोपनम् ॥ २२
नैकान्तदोष एकस्मिंस्तद्दानं नोपलभ्यते ।
धर्मतो यां प्रयच्छन्ति यां च क्रीणन्ति भारत ॥ २३
बन्धुभिः समनुज्ञातो मन्त्रहोमौ प्रयोजयेत् ।
तथा सिध्यन्ति ते मन्त्रा नादत्तायाः कथंचन ॥ २४
यस्त्वत्र मन्त्रसमयो भार्यापत्योर्मिथः कृतः ।
तमेवाहुर्गरीयांसं यश्चासौ ज्ञातिभिः कृतः ॥ २५

G_2 [अ]पि (for च) — ^{c}) $T_{2,3}$ G M_8 उपगच्छेत, $M_{1,2,4}$ उपय° (for अनुग°) T_1 एतां समुपगच्छेत — For 17^{cd}, B_5 subst

306* सा प्रशस्ता द्विजातीना दारकर्मणि मैथुने ।
[= Manu 3 5^{cd}]

— After 17, $D_{4-7,9}$ read 27–29 and 26

18 ^{b}) Dn_1 $D_{4-7,10}$ ददासि, T_2 °ति (for °नि) — ^{c}) D_1 फलम्, $D_{1-7,9}$ बलम् (for बलाद्) — ^{d}) $D_{2,8}$ धर्ममन्य, D_7 न च मन्यु (for धनमन्य) T_1 ह्यदर्शयत् (for प्रदर्शयेत्) D_1 धर्ममन्य प्रमापयेत्

19 ^{a}) D_{10} पाणिं (for पाणि) V_1 B Dn $D_{8,10}$ चान्य, $D_{4,7,9}$ को नु (for त्वन्य) S पाणिं गृहीत्वा त्वन्य स्यात् (G_2 °त्वा त्वन्यस्य, M_2 °त्वा तस्य स्यात्, M_8 °त्वाप्यन्य स्यात्) — ^{b}) V_1 B Dn $D_{2,8,10}$ भार्या (for कन्या) T_1 कस्य का कस्य वा भवेत् — T_1 om 19^{cd} 19^{cd} = 29^{ab} and 48^{ef} — ^{c}) B_4 G_2 स (for तत्) — ^{d}) D_{10} अस्माक लोचन भवान् — After 19, B_4 reads 29^{cd} for the first time, repeating it in its proper place

20 ^{a}) T_1 एतन् (for कर्म) D_5 यत्किंचिन्मानुष कर्म — ^{b}) S (except M_2) सतानाय (for संस्था°) V_1 $B_{1,2}$ (marg) $_5$ Dn D_2 प्रदृश्यते, $D_{4-7,9,10}$ T_1 प्रकल्प(D_{10} °ल्प्य)ते, D_8 प्रदर्श्यते, $T_{2,3}$ G प्रवर्तते (for प्रकृष्यते) — ^{c}) G_1 damaged D_3 मन्त्रिवन् (for मन्त्रवन्) T_1 मन्त्रतत्त्वज्ञैर्, T_2 $G_{3,4}$ मन्त्रतस्तस्या (T_3 °स्या), T_8 मन्त्रतस्तस्या, G_2 मन्त्रत पश्चान्, M_{1-3} मंत्रतन्त्रस्य, M_4 मन्त्रतन्त्र स्यान् (for मन्त्रितं तस्य) — ^{d}) $B_{2,3}$ च (for तु) V_1 पापक, D_3 M_4 पातक, $D_{4-7,9}$ बाधक, $T_{2,3}$ $G_{1,3,4}$ [अ]पातक (for पातक) T_1 मृषावादे तु पातक

21 ^{a}) V_1 $B_{2,4,5}$ Dn $D_{8,10}$ G_2 भार्यापत्य(G_2 °पुत्र)र्त्विगाचार्या, $D_{4-7,9}$ पत्युत्तमाचार्या, T_1 ऋत्विक्पुरोहिताचार्यास् — ^{b}) T_1 तथा सबधिबांधवा — ^{c}) Dn_8 मृषोक्तं, T_1 °क्त, $T_{2,3}$ $G_{1,3,4}$ °क्तौ (for °क्ते)

22 ^{a}) B_{2-4} Dn $D_{2,4-7,9}$ सवास (for द) — ^{b}) $D_{1,3}$ M_{1-3} एव (for एव) — ^{d}) D_{4-6} कर्म (for धर्म-) S गोपनं (for -को°)

23 T_1 om 23^{ab} — ^{a}) V_1 $B_{3,5}$ Dn_1 n_2 $D_{3,5}$ G_2 नैकातो $D_{4-7,9}$ एतस्मिंस् (for एक) B_4 नैकातो धर्म एकस्मिंस्, D_{10} नैषा तु दोष एतस्मिंस् — ^{b}) $D_{8,10}$ वदता, S (T_1 om) उद्यानं ($T_{2,3}$ G °ने) (for तद्दानं) Dn_1 n_2 तदा केनोपपद्यते, $D_{1,2}$ तदानेनोपलभ्यते, D_8 तदानंतोप, $D_{4-7,9}$ स्तब्धा($D_{7,9}$ वधू)र्नां नोपपद्यते — ^{c}) V_1 B Dn_8 $D_{1,3}$ प्रशसंति (for प्रयच्छन्ति) — ^{d}) S वा (for च)

24 ^{a}) V_1 B Dn D_{3-10} T_1 समनुज्ञाते (for °ज्ञातो) — ^{b}) D_8 मन्त्रहोम, T_1 M °मेव, $T_{2,3}$ G मन्त्रानेव (G_2 °व) (for मन्त्रहोमौ) D_{10} मन्त्रतस्ता प्रदर्शयेत् — T_1 om 24^c–26^b — ^{c}) T_3 $G_{1,2,4}$ यथा, T_3 यदा, M_1 अथो (for तथा) — ^{d}) D_8 नाधर्मार्या, M_4 नादत्ताया (for या)

25 T_1 om 25 (cf v 1 24) — ^{a}) D_4 तत्र (for स्त्वत्र) G_4 समये B_1 यस्तत्र मन्त्रसमये, $T_{2,3}$ G_{1-3} यस्त्वत्र मन्त्र समये — D_5 T_2 om (hapl) 25^{cd} — ^{c}) D_3 om from हुर्गरीयाम up to दैवीं मा (in 26^a) D_4 गरीयाश्च (for °यांस) — ^{d}) Some unused MSS कृतिभि (for ज्ञा°)

देवदत्तां पतिर्भार्यां वेत्ति धर्मस्य शासनात् ।
सा दैवीं मानुषीं वाचमनृतां पर्युदस्यति ॥ २६

युधिष्ठिर उवाच ।

कन्यायां प्राप्तशुल्कायां ज्यायांश्चेदाव्रजेद्वरः ।
धर्मकामार्थसंपन्नो वाच्यमत्रानृतं न वा ॥ २७
तस्मिन्नुभयतो दोषे कुर्वञ्छ्रेयः समाचरेत् ।
अयं नः सर्वधर्माणां धर्मश्चिन्त्यतमो मतः ॥ २८
तत्त्वं जिज्ञासमानानां चक्षुर्भवतु नो भवान् ।
तदेतत्सर्वमाचक्ष्व न हि तृप्यामि कथ्यताम् ॥ २९

भीष्म उवाच ।

न वै निष्ठाकरं शुल्कं ज्ञात्वासीत्तेन नाहृतम् ।
न हि शुल्कपराः सन्तः कन्यां ददति कर्हिचित् ॥ ३०
अन्यैर्गुणैरुपेतं तु शुल्कं याचन्ति बान्धवाः ।
अलंकृत्वा वहस्वेति यो दद्यादनुकूलतः ॥ ३१
तच्च ता च ददात्येव न शुल्कं विक्रयो न सः ।
प्रतिगृह्य भवेद्देयमेष धर्मः सनातनः ॥ ३२
दास्यामि भवते कन्यामिति पूर्वं नभाषितम् ।
ये चैवाहुर्ये च नाहुर्ये चावश्यं वदन्त्युत ॥ ३३
तस्मादा ग्रहणात्पाणेर्याचयन्ति परस्परम् ।
कन्यावरः पुरा दत्तो मरुद्भिरिति नः श्रुतम् ॥ ३४
नानिष्टाय प्रदातव्या कन्या इत्यृषिचोदितम् ।
तन्मूलं काममूलस्य प्रजनस्येति मे मतिः ॥ ३५

---

26 Cf Manu. 9 95 T1 om. 26ab (cf v l 24) D6 om up to दैवीं मा (in 26c) (cf v l. 25) D4–7 9 read 26 after 29 —c) V1 B Dn D2 8–10 स दैवीं, D1 3 G1 3 4 सा देवीं; D4 5 T2 3 G2 सा देवी, D7 9 सा दैव, T1 न देवीं (for सा दैवीं) D6 T2 मानुपी (T3 षा) (for षीं). —d) T3 G1 2 4 अनृतं (for °ता) B1 पर्यवस्यति, D3 5 6 पर्युपास्यति, D9 दस्यते, some unused MSS दस्य च (for °दस्यति) — After 26, D10 ins an addl colophon [*Sub-parvan* दानधर्म — *Adhy no* 43]

27 D4–7 9 read 27–29 after 17 D7 9 om the ref —a) D1 2 5–7 9 कन्याया प्राप्तशुल्काया —b) D4–7 9 ज्येष्ठश् (for ज्यायाश्) B1 वर आव्रजेत् (by transp), D4–6 आव्रजेन्नर —c) D4–6 सयुक्तो (for सपन्नो) T धर्मार्थं कार्यसपन्नो, G4 धर्मार्थकाम° —d) D9 च (for वा)

28 For the sequence in D4–7 9, cf v l 27 —a) B5 दोष, D3 दोष (for दोषे) —b) D1–3 कथ (for कुर्वञ्) M किमाचरेत् (for समा) B4 D4–7 9 किं च (B4 च) श्रेय कि(D9 क)माचरेत् —c) T G M1 3 4 तु (for न)

29 For the sequence in D4–7 9, cf. v l 27 T1 om 29 29ab = 19cd and 48ef —b) D10 G4 भवति (for °तु) — B4 reads 29cd for the first time after 19

30 D7 om the ref. —a) V1 B Dn D3 8–10 G2 M2 [ग]न्न, T1 चेन्, G1 हि (for वै) —b) T1 G3–4 M1 3 4 जातु (for ज्ञात्वा) D9 मन्येत (for [आ]-सीत्तेन) V1 T1 नाकृतं, B4 T3 G2 4 M3–4 नानृत, G2 (by corr) नामत (for नाहृतम्) B3 8 5 ज्ञात्वा सत्येन यत्कृत, D1 9 10 ज्ञा(D10 जा)त्वासीद्वैधसा कृतं, D4–7 ज्ञात्वा मन्येत नानृतं, D8 ज्ञात्वा भीतेन नाकृत —c) T1 न हि शुल्कमनिश्चित्य —d) D4–7 9 विंदति, T3 वदति (for ददति)

31 T1 om 31–32 —a) D4 6 9 अन्ये (for अन्यैर्) —b) T2 3 G वांछति (for याचन्ति) —c) D1 8 S (T1 om) अलकृता (for °कृत्वा) —d) M ये वर्दत्यनुकूलत

32 T1 om 32 (cf. v l 31) D6 om 32 —a) V1 B1–4 Dn D8–10 G2 यच्, B5 या (for तच्) S (T1 om) तावद् (for ता च) B1 2 5 Dn D2 4 6–9 ददति B3 4 Dn1 n2 D4 8 G3 4 [ए]व —b) S (T1 om) हि (for न) B1 य (for स) — V1 om 32cd

33 b) D1 (*sup lin* as in text) 3 अभाषितं, T1 तु भा° (for नभाषि°) D8 इति पूर्वानुभाषित ❀ Cn नभाषितमित्येक पदम् । ये पूर्वं दास्यामीत्याहु, ये च न दास्यामीत्याहु, ये च अवश्य दास्यामीति वदन्ति, तत्सर्वं नभाषितम् । अनुक्तवदेवेत्यर्थ । ❀ —c) B1 न (for the first च) D2 न चैव, D8 ये न च (for ये च न) Dn D9 ये चाहुर्ये च नाहुर्ये, D1 यदैवाहुर्ये न चाहुर् —d) D1 न वा, D7–9 T1 M नैव (for ये च) D4 T2 3 G1 2 M ददाति, D6 7 9 G3 4 ददति (for वदन्ति)

34 a) D1 2 न ग्रहणात्, D3 नाग्राह (for आ ग्रह)

समीक्ष्य च बहून्दोषान्संवासाद्विद्विषाणयोः ।
यथा निष्ठाकरं शुल्कं न जात्वासीत्तथा शृणु ॥ ३६
अहं विचित्रवीर्याय द्वे कन्ये समुदावहम् ।
जित्वा च मागधान्सर्वान्काशीनथ च कोसलान् ।
गृहीतपाणिरेकासीत्प्राप्तशुल्कापराभवत् ॥ ३७
पाणौ गृहीता तत्रैव विसृज्या इति मे पिता ।
अब्रवीदितरां कन्यामावहत्स तु कौरवः ॥ ३८
अप्यन्यामनुपप्रच्छ शङ्कमानः पितुर्वचः ।
अतीव ह्यस्य धर्मेप्सा पितुर्मेऽभ्यधिकाभवत् ॥ ३९
ततोऽहमब्रुवं राजन्नाचारेप्सुरिदं वचः ।
आचारं तत्त्वतो वेत्तुमिच्छामीति पुनः पुनः ॥ ४०
ततो मयैवमुक्ते तु वाक्ये धर्मभृतां वरः ।
पिता मम महाराज बाह्लीको वाक्यमब्रवीत् ॥ ४१
यदि वः शुल्कतो निष्ठा न पाणिग्रहणं तथा ।
लाजान्तरमुपासीत प्राप्तशुल्का पतिं वृतम् ॥ ४२
न हि धर्मविदः प्राहुः प्रमाणं वाक्यतः स्मृतम् ।

V1 पार्णि, B1 पाणौ (for पाणेर्) — ^{b}) D1 3–7 9 यापयंति, S ये व(M1–3 यद्ब)दति (for याचयन्ति) — ^{c}) D5 -कर, D1 9 वच (for -वर) — ^{d}) B1 विश्रुतं, B5 न श्रुत (for न श्रुतम्)

35 ^{a}) D8 10 नाविशिष्टाय (for नाति°) — ^{b}) D1 om. कन्या B1 वेत्यूषि, D8 10 इत्यपि, T2 इत्यार्षे (for इत्यृषि) D1 S -चोदना (for -चोदितम्) D8 इति वै मुनिभाषितं — ^{c}) D1–3 भोगस्य, T1 मूलं स्याद् (for मूलस्य) — ^{e}) G1 3 या (for मे)

36 ^{a}) D10 [ए]व, T1 तु (for च) D4–7 9 समीक्ष्य बहुदोषाश्च — ^{b}) S (except T1) सवादे (for °साद्) B1 सर्वां सविनिपातयो, D4–7 9 उद्वहेश्च विचक्षण, D10 सवासाद्विद्विषा नय — ^{c}) D8 अथो, T2 3 G1 3 4 तथा (for यथा) — ^{d}) D8 राजन्नासीत्, D10 नयस्त्वासीत्, T1 न जात तत् (for न जात्वासीत्)

37 ^{a}) G2 अहो (for अहं) V1 B Dn D5 8 10 अह (V1 °य) विचित्रवीर्यस्य — ^{b}) D8 *भार्ये, D10 कन्ये द्वे (by transp) B1–4 समुदाहरं, D10 °पाहर (for °दावहम्) — ^{c}) D3 5 [अ]थ, S [अ]ग- (for च) V1 मानवान्, S (except G1) मगधान् (for मा°) — ^{d}) D4 6 9 अथ स, D5 10 अत्यथ, T G अपि च (for अथ च) B3 कोषलान्, M1 कौसलान्, some MSS कोशलान् (for कोस°) D7 काशीयानथ कोशलान् — ^{e}) G3 गृहीत्वा (for °त) D2 नैकस्या (for एकासीत्) D1. 3 गृहीत पाणिरेकस्या

38 ^{a}) V1 B Dn D3 10 कन्या, D4–7 9 पाणि (for पाणौ) Dn1 D9 T1 G गृहीत्वा, D1 °ते (for °ता) D10 [ए]का (for [ए]व) — ^{b}) V1 B Dn1 n3 D2 3 10 विसर्ज्या (for विसृज्या) T1 मता (for पिता) — T1 om 38^{cd} — ^{d}) V1 B5 Dn D8 आवहेति स, B1 4 D10 °हच स, B2 3 °हेच स, D1–7 9 अवहत्स तु (for आवहत्स तु) B1 D4 9 10 T2 3 G1 कौरव

39 ^{a}) B1–3 Dn D1–4 6–9 [अ]न्यान् (for °न्याम्) V1 B1 4 नानु, B5 ननु (for अनु-) — ^{c}) V1 B Dn D8 10 धर्मेच्छा (for °प्सा) — ^{d}) S भ्रातुर् (for पितुर्). B1 (marg as in text) [s]त्यधिका, D4 [s]प्यधिका, D5 ह्यधिका (for ऽभ्यधिका) Dn3 D1 9 भवेत् (for [अ]भवत्)

40 ^{a}) V1 अतो (for ततो) T1 [s]न्याम् (for ऽहम्) D7 T2 M अभ्रव (for अब्रुव) — ^{b}) D4–6 [आ]चरेयुर् (for [आ]चारेप्सुर्) — ^{d}) D8 इच्छति (for इच्छामि) V1 B Dn D8 च (for [इ]ति)

41 ^{a}) D1–6 उक्तेन (for उक्ते तु) — ^{b}) T2 वाक्य (for वाक्ये) S वाक्यविदा (for धर्मभृतां) B4 5 Dn1 D1 वर, D9 वर (for वर) — ^{c}) D1 5 9 10 T2 3 G2 M1 पितामहो (T2 3 °ह, M1 °ह) (for पिता मम) M1–3 महाराजो (for °राज) — ^{d}) Some MSS बाह्लिको (for बाह्लीको)

42 ^{a}) Dn3 om, T2 3 G वा (for व) D2 यदि शुल्कमुतो निष्ठा — ^{b}) V1 B Dn D3 G3 -ग्रहणाद् (for -ग्रहण) T1 तदा, M1 3 4 तत (for तथा) — D4 om 42^c–43^b T1 om 42^c–45^d — ^{c}) B1 राजद्वारम्, D1 लाजापारम्, D6–7 9 T3 G M लाजोत्सारम् (for लाजान्तरम्) D10 अलाजोत्सारमासीन — ^{d}) D1–3 पतिं नृप, D8 इति स्मृत, D10 T2 3 G पतिव्रता (for पतिं वृतम्) V1 B Dn प्राप्तशुल्क इ(B2 3 Dn3 °ल्काम)ति स्मृत (V1 °त, Dn3 °ति)

43 D1 om 43^{ab}, T1 om 43 (for both, cf

येषां वै शुल्कतो निष्ठा न पाणिग्रहणात्तथा ॥ ४३
प्रसिद्धं भाषितं दाने तेषां प्रत्ययसनं पुनः ।
ये मन्यन्ते क्रयं शुल्कं न ते धर्मविदो जनाः ॥ ४४
न चैतेभ्यः प्रदातव्या न वोढव्या तथाविधा ।
न ह्येव भार्या क्रेतव्या न विक्रेया कथंचन ॥ ४५
ये च क्रीणन्ति दासीवद्ये च विक्रीणते जनाः ।
भवेत्तेषां तथा निष्ठा लुब्धानां पापचेतसाम् ॥ ४६
अस्मिन्धर्मे सत्यवन्त पर्यपृच्छन्त वै जनाः ।
कन्यायाः प्राप्तशुल्कायाः शुल्कदः प्रशम गतः ॥ ४७

पाणिग्रहीता चान्यः स्यादत्र नो धर्मसंशयः ।
तन्नश्छिन्धि महाप्राज्ञ त्वं हि वै प्राज्ञसंमतः ।
तत्त्वं जिज्ञासमानानां चक्षुर्भवतु नो भवान् ॥ ४८
तानेवं ब्रुवतः सर्वान्सत्यवान्वाक्यमब्रवीत् ।
यत्रेष्टं तत्र देया स्यान्नात्र कार्या विचारणा ।
कुर्वते जीवतोऽप्येवं मृते नैवास्ति संशयः ॥ ४९
देवरं प्रविशेत्कन्या तप्येद्वापि महत्तपः ।
तमेवानुव्रता भूत्वा पाणिग्राहस्य नाम सा ॥ ५०
लिखन्त्येव तु केषांचिदपरेषा शनैरपि ।

---

v l 42) D8 om (hapl) 43^{ab} — ^{b}) D10 प्रामाण्य (for प्रमाणं) T2 3 G1 3 4 स्मृति — ^{d}) D5 M1, 2 4 -ग्रहणं (for -ग्रहणात्) D1-7 9 तदा, S (T1 om) तत (for तथा)

44 T1 om 44 (cf v l 42) — ^{a}) G4 प्रसिद्ध (for °द्धं) S (T1 om) दान (for दाने) — ^{b}) D2 नैते, D9 नैषा (for तेषा) D7 10 प्रत्यास(D10 °त्यय)न (for प्रत्यसन) V1 B Dn D5 8 नैषा (D5 न ते) प्रत्यायनं पुन (B1 न वर, Dn1, n2 °क पुन) — ^{d}) V1 B5 Dn1 n2 नरा (for जना)

45 T1 om 45 (cf v l 42) — ^{a}) B4 D6 7 वै तेभ्य, D1-3 तेभ्यश्च, D4 5 S (T1 om) [प्]व तेभ्य (for चैतेभ्य) — S (T1 om) om (hapl) 45^{bc} — ^{b}) D4 6 7 9 वोढव्या न (by transp) — ^{c}) B4 तु (for हि) — ^{d}) V1 B1 2 5 Dn D8 विक्रय्या, M च क्रेया (for विक्रेया) D8 कदाचन

46 ^{a}) V1 B3 Dn D5 10 दासीं च (D10 वा); B1 4 5 D3-7 9 T1 G दासीव (for दासीवद्) — ^{b}) T2 3 G द्विजा (for जना) V1 B Dn D8 10 विक्रीणन्ति तथैव च, D1-7 9 णते च ये जना — ^{c}) D1-8 भवल्तेते; D8 न च तेषा (for भवेत्तेषा) S ततो (for तथा) D1 6 7 9 भवत्तेषां परा निष्ठा

47 ^{a}) B2 3 तस्मिन् (for अ) V1 B Dn D2 5 8 10 T1 अर्थे (for धर्मे) — ^{c}) S कन्याया प्राप्त शुल्काया — ^{d}) D1 2 प्रथम (for प्रशम) D8 शुल्कद प्रथमो मत, T1 शुल्कत प्रभव गत, T2 3 G M °द प्रवस(T2 वच, G1 इस)न्सदा

48 ^{a}) D10 पाणिं (for पाणि) Dn2 n3 D2 3 वा, D1-7 9 om, G2 M4 न (for च) T1 पाणिं गृहीता त्वन्येन, T2 3 G1 3 4 M1-3 पाणिं गृहीत्वा (M3 °त्वा) नान्य स्याद् — ^{b}) T1 तत्र (for अत्र) — After 48^{ab}, S (T1 om) reads 50 T1 om 48^{cdef} — ^{c}) D5 10 तत्र (for तन्नश्) D1 महाप्रज्ञ, D7 प्राज्ञस् (for प्राज्ञ) — ^{d}) D10 मे (for वै) T2 G1 4 सत्तम; T3 G2 3 सत्तम — 48^{ef} = 19^{cd} and 29^{ab} — ^{e}) D8 तत्त्व विज्ञायमानानां — ^{f}) G2 भवति (for °तु)

49 ^{b}) T1 सत्यवाग् (for °वान्) — ^{c}) B2 यथा (for यत्र) B1 2 D10 देय (for देया) — ^{d}) M1 3 [अ]स्ति (for [अ]त्र) — T1 om 49^{c}–51^{d} — ^{e}) B1 3 D10 T2 3 G1 2 4 कुर्वंतो (for ते) Dn3 जीविते (for जीवतो)

50 T1 om 50 (cf v l 49) S (T1 om) reads 50 after 48^{ab} — ^{b}) D1 तपेद् (for तप्येद्) D8 सु (for [अ]पि) V1 B1-3 5 Dn D2 10 तप पुन, D8 तथा पुन (for महत्तप) B4 तथेहापि तप पुन — ^{c}) Dn [अ]नुगता (for व्रता) — ^{d}) B Dn D8, 10 काम्यया (for नाम सा) V1 पाणिग्रहणकाम्यया

51 T1 om 51 (cf. v l 49) — ^{a}) D1-7 9 एत देव, T2 3 G1 3 4 लिखित्वैव, G2 M विखिप्सन्त्वे (for लिखन्त्येव) D1 3 च (for तु) — ^{b}) T2 3 G1 2 शनैर् (for शनैर्) D1-7 9 परेषा शनकैरपि — V1 B1-4 Dn D8 10 repeat 51^{cd} after 53 — ^{c}) V1 B1-4 Dn D8 (all second time) देय, B1 (first time) येषा, D1-7 9 यस्स (for ये स) M1-3 -विदंति (for -वदन्ति) B1 (first time) इति ये समुदत्यत्र — ^{d}) V1 B1 (both both times) 2 (first time) 3 4 (both times) 5 Dn1 (first time) n1 (second time)

इति ये संवदन्त्यत्र त एतं निश्चयं विदुः ॥ ५१
तत्पाणिग्रहणात्पूर्वमुत्तर यत्र वर्तते ।
सर्वमङ्गलमन्त्रं वै मृषावादस्तु पातकः ॥ ५२
पाणिग्रहणमन्त्राणां निष्ठा स्यात्सप्तमे पदे ।
पाणिग्राहस्य भार्या स्याद्यस्य चाद्भिः प्रदीयते ॥ ५३
अनुकूलामनुवंशां भ्रात्रा दत्तामुपाग्निकाम् ।
परिक्रम्य यथान्यायं भार्यां विन्देद्द्विजोत्तमः ॥ ५४

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि चतुश्चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

४५

युधिष्ठिर उवाच ।

कन्यायाः प्राप्तशुल्कायाः पतिश्चेन्नास्ति कश्चन ।
तत्र का प्रतिपत्तिः स्यात्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १

भीष्म उवाच ।

या पुत्रकस्याप्यरिक्थस्य प्रतिपत्सा तदा भवेत् ॥ २
अथ चेत्साहरेच्छुल्कं क्रीता शुल्कप्रदस्य सा ।

D4–7 8 10 (last two first time) त एव, G2 तथैतन् (for त एत) T2 नियम (for निश्चयं) D8 (first time) स्थिता (for विदु)

52 B6 om 52–53 — a) G1 8 त (for तत्) — b) V1 B1–4 Dn D8 10 अतर, T1 मंगळ (for उत्तर) D1–8 यत्य (for यत्र) G4 विद्यते (for वर्तते) D4, 6 7 9 उत्तम यत्प्रवर्तते — T1 om 52cd — c) D10 T2 3 G2 -मगळ- (for मङ्गल) D4 6 -मत्रे (for -मन्त्र) — d) D4–7 9 पातकं, D8 पाठक, T3 M4 पादक, T3 G1 3 4 वादक (for पातक) D1 8 मृषावाद तु पापक.

53 Cf Manu 8 227 B6 om 53 (cf. v l 52) — ab) ❀ Cn अय भाव — यथा अग्न्याधानपावमानेष्टिस्या समुच्चिताभ्यामग्नय उत्पद्यन्ते, एव दानपाणिग्रहाभ्यां भार्यात्व मुत्पद्यते, न त्वेकेन । तत्र आद्याभावे चौर्येणाहृताया न धर्म पत्नीत्वम्, परस्याभावे तु तस्या दासीवान्न कर्मसबन्ध । ❀ — c) D9 corrupt T1 G2 M1–3 सा, T2 8 G1 3 4 या, M4 [अ]न्या (for स्याद्) — d) B2 (marg as in text) वाग्भि, D4 6 वाद्भि (for चाद्भि) — After 53, V1 B1–4 Dn D8 10 repeat 51cd

54 a) D1 3–7 9 अनुमता, D10 T G M4 °वशां (for °वंशा) B5 अनुकूलवता वशा (sic) — b) B2 partly damaged D10 T2 3 G1 3 4 अपापिका, M3 उपातिक (for उपाग्निकाम्) T1 M1 3 4 आ(T1 पि)त्त दत्तामुपातिक

Colophon — *Parvan name* B1 2 4 Dn3 D1 8 शाति — *Sub parvan* N (except B6) M दानधर्म — *Adhy name* B1 विवाहधर्मकथन, B2 4 5 Dn3 D1–3 8 विवाहधर्म, D4–7 9 विवाहप्रशसा, T2 कन्यादाननिरूपणे सत्यवचनसवाद, M कन्याप्रदानलक्षणं — *Adhy. no* (figures, words or both) V1 D10 44 (as in text), D8 42, T1 M 73, T2 3 G2 4 80, G1 75, G3 74. — *Śloka no* D4 56

45

1 a) S कन्यायां प्राप्तशुल्काया — d) B1–4 D10 एतद्, B6 Dn1 D8 तन्नो (for तन्मे)

2 D5 om the ref — a) Hypermetric D1–3 पुत्रस्य (for पुत्रकस्य) V1 B3 D1 10 S रिक्थस्य, B1 4 5 ऋक्थस्य, B3 Dn D4 6 9 ऋद्धस्य, D5 वा कस्य (for [अ]प्यरिक्थस्य) D8 या पुत्रस्यचिच्छुक्र (corrupt) — b) B2 partly damaged V1 B1 4 5 D8 प्रतिपत्स्याद्, Dn °पाल्या, D10 °पश्चाद्, T1 3 G M °पत्ता (for °पत्सा) B1 तथा, T2 3 G यदा (for तदा) D4 6 [अ]भवत् (for भवेत्)

3 a) D6 S वा (for चेत्) V1 B6 Dn D2 T2 नाहरेत्, B3 मह°, D1 तु हरेच्, D3 तु भवेत् (sic), D8 नावहेत् (for साहरेत्) — b) B6 वा (for सा) — T1 om (hapl ?) 3c–5b — c) B1 D3 यस्यार्थे, M1 2 तस्यार्थो (for °र्थे) D10 T2 3 G इच्छेत (for ईहेत)

तस्यार्थेऽपत्यमीहेत येन न्यायेन शक्नुयात् ॥ ३
न तस्या मन्त्रवत्कार्यं कश्चित्कुर्वीत किंचन ॥ ४
स्वयं वृतेति सावित्री पित्रा वै प्रत्यपद्यत ।
तत्तस्यान्ये प्रशंसन्ति धर्मज्ञा नेतरे जनाः ॥ ५
एतत्तु नापरे चक्रुर्न परे जातु साधवः ।
साधूनां पुनराचारो गरीयो धर्मलक्षणम् ॥ ६
अस्मिन्नेव प्रकरणे सुक्रतुर्वाक्यमब्रवीत् ।
नप्ता विदेहराजस्य जनकस्य महात्मनः ॥ ७
असदाचरिते मार्गे कथं स्यादनुकीर्तनम् ।
अनुप्रश्नः संशयो वा सतामेतदुपालभेत् ॥ ८
असदेव हि धर्मस्य प्रमादो धर्म आसुरः ।
नानुशुश्रुम जात्वेतामिमां पूर्वेषु जन्मसु ॥ ९
भार्यापत्योर्हि संबन्धः स्त्रीपुंसोस्तुल्य एव सः ।
रतिः साधारणो धर्म इति चाह स पार्थिवः ॥ १०

युधिष्ठिर उवाच ।

अथ केन प्रमाणेन पुंसामादीयते धनम् ।
पुत्रवद्धि पितुस्तस्य कन्या भवितुमर्हति ॥ ११

भीष्म उवाच ।

यथैवात्मा तथा पुत्रः पुत्रेण दुहिता समा ।
तस्यामात्मनि तिष्ठन्त्यां कथमन्यो धनं हरेत् ॥ १२
मातुश्च यौतकं यत्स्यात्कुमारीभाग एव सः ।
दौहित्र एव वा रिक्थमपुत्रस्य पितुर्हरेत् ॥ १३

D1 4 7 9 यस्येच्छा (D1 °स्यार्थे) प्रविपीहेत (sic) — ^{d}) D8 om न्यायेन

4 T1 om 4 (of v l 3) — ^{a}) V1 B1 6 Dn D2 8 9 तस्मान् (for तस्या) V1 पुत्रवद् (for मन्त्र) — ^{b}) D8 किंचित्कुर्वीत कस्यचित्

5 T1 om 5^{ab} (of v l 3) — ^{a}) D1 6 7 9 अह (for स्वय) Madras ed सा हि स्त्री (for सावित्री) V1 B Dn D2 8 स्वयवृतेन (B1 2 [both marg] 8 4 °ते च) सावित्री, Bom ed Cn स्वयवृतेन साऽऽसा — ^{b}) D6 प्रीता (for पित्रा) T2 इति नाप्रतिपद्यत — ^{c}) D8 6 तस्यास्य (for तत्तस्य) — ^{d}) D8 तत्त्वज्ञा (for धर्मज्ञा) B1 8 M1-8 परे, D10 M4 [ऋ]परे (for [इ]तरे) T1 धर्मज्ञानपरायणा, T2 8 G धर्मज्ञानपरा जना (G2 पराजिता)

6 T1 om 6 D9 reads 6-7 twice 6^{ab} = (var) Manu 9 99^{ab} — ^{a}) D10 एव हि न, M2 8 एतच्चैव (for त्तु न) D1 6 7 9 (both times) एतत्सता परे चक्रुर् (D4 चक्रु), D5 एष तु नाचरेद्धर्मं — ^{b}) V1 B2-5 Dn D2 8 अपरे, D4-7 9 (both times) नापरे (for न परे) — ^{d}) T8 गरीयान् (for गरीयो) D5 लक्षण (for लक्षणम्) V1 B Dn D8 10 T2 G गरीयान्धर्मलक्षण

7 For the repetition in D9, cf v l 6 — ^{a}) S तस्मिन्नेव प्रकारे तु — ^{b}) B1 4 D8 सुकेतुर् (for सुक्र°)

8 T1 om 8-9 — ^{b}) D10 अत्र (for अनु) T2 8 G1 कीर्तितं, M4 कीर्तित (for कीर्तनम्) — B6 om (hapl ?) 8^{cd} — ^{c}) V1 B2-4 Dn D2 7-9 अत्र, D4 6 तत्र (for अनु) — ^{d}) V1 B1-4 Dn एवम् (for एतद्) D1-8 6 7 उपालभे (for °लभेत्)

9 T1 om 9 (of v l 8) — ^{b}) B Dn D2 8 प्रदान (for प्रमादो) V1 प्रदान कर्म आसुर — 9^{cd} = (var) Manu 9 100^{ab} — ^{c}) V1 B8 Dn8 अनु (for नानु) D5 तामेवाम्, D7 जानन्वै, S (T1 om) जात्वेव (M वम्) (for जात्वेताम्) — ^{d}) D1-4 6 9 इत्थं, D5 इच्छे (for इमा) V1 Dn8 D10 धर्मसु, B6 Dn1 n2 कर्मसु (for जन्मसु) D7 तामिला पूर्वेषु जन्मसु (hypermetric), T2 8 G तदिद पूर्वजन्मसु, M इद पूर्वेषु जन्मिषु

10 ^{a}) D5 तु (for हि) — ^{b}) D5 त्वन्य (for तुल्य) B1 om, B8 D4 तु, B4 च, D10 S हि (for स) V1 B2 5 Dn स्त्रीपुसो स्वल्प एव तु — ^{c}) D7-9 इति (for रति) — ^{d}) D4 6-9 प्राह (for चाह) M1-8 च (for स) T2 8 G1 8 4 पाडव (for पार्थिव)

11 D8 om 11 — ^{a}) D7 S (except G2) प्रकारेण (for प्रमाणेन) — ^{b}) D10 T2 8 G आप्रियते (for आदी°) — ^{c}) D5 तत्र (for तस्य)

12 = Manu 9 130 D6 om the ref — ^{a}) D6 तथा (for यथा)

13 13^{ab} = (var) Manu 9 131^{ab} — ^{a}) B1 5 M4 यौतुक, D1 6-9 पौत्रक, D10 T1 3 G2 4 कौतुकं, M1 यौवन, M2 8 यौनक (for यौतक) — With 13^{cd},

ददाति हि स पिण्डं वै पितुर्मातामहस्य च ।
पुत्रदौहित्रयोर्नेह विशेषो धर्मतः स्मृतः ॥ १४
अन्यत्र जातया सा हि प्रजया पुत्र ईहते ।
दुहितान्यत्र जातेन पुत्रेणापि विशिष्यते ॥ १५
दौहित्रकेण धर्मेण नात्र पश्यामि कारणम् ।
विक्रीतासु च ये पुत्रा भवन्ति पितुरेव ते ॥ १६
असूयवस्त्वधर्मिष्ठाः परस्वादायिनः शठाः ।
आसुराद्धिसंभूता धर्माद्विषमवृत्तयः ॥ १७
अत्र गाथा यमोद्गीताः कीर्तयन्ति पुराविदः ।
धर्मज्ञा धर्मशास्त्रेषु निबद्धा धर्मसेतुषु ॥ १८
यो मनुष्यः स्वकं पुत्रं विक्रीय धनमिच्छति ।
कन्यां वा जीवितार्थाय यः शुल्केन प्रयच्छति ॥ १९
सप्तावरे महाघोरे निरये कालसाह्वये ।
स्वेदं मूत्रं पुरीषं च तस्मिन्प्रेत उपाश्नुते ॥ २०
आर्षे गोमिथुनं शुल्कं केचिदाहुर्मृषैव तत् ।
अल्पं वा बहु वा राजन्विक्रयस्तावदेव सः ॥ २१
यद्यप्याचरितः कैश्चिन्नैष धर्मः कथंचन ।
अन्येषामपि दृश्यन्ते लोभतः संप्रवृत्तयः ॥ २२

---

cf Manu 9 131ᶜ–132ᵇ —ᶜ) V1 B Dn D2–4 10 तद् (for वा) D7 चक्रथम् (for रि°) —ᵈ) D1–8 5–9 हि तद्, T1 धन (for पितुर्)

14 With 14ᵃᵇ, cf Manu 9 132ᶜᵈ —ᵃ) T8 च (for हि) V1 B1–4 Dn1 n2 पिंडान्वै, B6 Dn8 पिंडार्थे (for पिण्ड वै) — 14ᶜᵈ = (var) Manu 9 133ᵃᵇ —ᶜ) S (except T1) पौत्र (for पुत्र) V1 B Dn D10 एव (B1 D10 व) (for नेह) — D9 om 14ᵈ–16ᵇ —ᵈ) V1 B Dn D10 विशेषो नास्ति (V1 °त्र) धर्मत

15 D9 om 15 (cf v l 14) T1 om 15ᵃᵇ —ᵃ) M सोपि (for सा हि) V1 B Dn अन्यत्र जाम(B2 8 जाय, B5 यात)या सार्धं, D4–8 अन्यत्र जायमानो हि, D10 अपुत्रो जायया सार्धं, T2 3 G अन्यत्र जायते (T2 °तये) सोपि —ᵇ) V1 B8 5 प्रजाना, B2 4 D10 प्रजाया (for प्रजया) D1–8 एव स, T2 3 G ईयते (for ईहते) B1 D4–8 प्रजायै (B1 °या) पुत्र इष्यते —ᶜ) S जायेत (for जातेन) —ᵈ) T1 M1–3 न (for [अ]पि)

16 D8 om 16ᵃᵇ (cf. v l 14) Dn8 om from 16 up to the end of the adhy —ᵃ) B1 दौहित्रिकेण धर्मेण, D1 8 °त्र च न धर्मेण, D6–8 °त्र केन धर्मेण —ᵇ) V1 केवल (for कारणम्) S तत्र पश्याम (M2 °मि) कारण —ᶜ) V1 B1 2 4 5 Dn D2 हि, B3 om (for च) D5 जाता (for पुत्रा) D1 3 विक्रीताय (D8 °ता न) च ये जाता —ᵈ) Dn1 n2 तु, D3 च (for ते)

17 Dn8 om 17 (cf v l 16) —ᵃ) D1–7 9 असूय- (D6 7 °यि)कास् (for °यवस्) T1 असूयया त्वधर्मस्था —ᶜ) S अथ (for अधि) D1–8 -संवृत्ता (for सभूता)

18 Dn3 om 18 (cf v l 16) —ᵃ) D6 7 अथ (for अत्र) V1 अत्र गाथामथोद्गीतां, D5 अत्र गाथां यमोद्गीता —ᵇ) D5 वर्तयति पुरोविद — T1 om 18ᶜᵈ —ᵈ) M4 निर्वद्धा (for निबद्धा)

19 Dn8 om 19 (cf v l 16) —ᵃ) T1 मानुष (for मनुष्य) —ᶜ) D4 6–8 च (for वा) S कन्या वा जीवनार्थाय —ᵈ) G2 M1 यच् (for य) D4 6–9 शुल्केन प्रतियच्छति

20 Dn8 om 20 (cf v l 16) D10 reads 20ᵃᵇ twice —ᵃ) D10 (first time) S सप्तवर्षशत घोरे (T2 °र) —ᵇ) D1–9 नरके (for निरये) M1–8 कालमाह्वये (for काल°) D10 (first time) सान्वयो निरये वसेत्, T2 8 G निर (T2 विष)ये सान्वयो वसेत् —ᶜ) G4 स्वेद (for स्वेदं) D4 G8 मूत्र (for मूत्रं) D8–9 वा (for च) —ᵈ) D5 यस्मिन्, S यत्रो (for तस्मिन्) V1 B Dn1 n2 D10 तस्मिन्मूढ समश्नुते

21 = (var) Manu 3 53 Dn3 om 21 (cf v l 16) —ᵃ) M8 आर्षो (for आर्षे) D10 स्वर्णं (for शुल्कं) —ᵇ) T2 8 G [इ]ति (for [ए]व) — D3 om 21ᶜ–22ᵇ —ᶜ) V1 B1 5 Dn1 n2 D2 5 10 अल्पो, D4 6–9 M⁴ 3 स्वल्प (for अल्प) T G M4 शुल्क (for राजन्) —ᵈ) B1 निष्क्रयस् (for विक्र°) G1 तत् (for स)

22 Dn3 om 22 (cf v l 16) D3 om 22ᵃᵇ (cf v l 21) T1 om 22 —ᵃ) B. अद्यापि, D1 तद्यथा, D5 यद्यथा, D10 T2 G2 4 यद्यपि, M1 यद्यद (for °पि) G1 2 4 M1 [आ]चरि°त (for °रित·) D1 यद्यथोचरित कैश्चिन् —ᵇ) V1 L Dn1 n2 D1 6–10

वश्यां कुमारीं विहितां ये च तामुपभुञ्जते ।
एते पापस्य कर्तारस्तमस्यन्धेऽथ शेरते ॥ २३

अन्योऽप्यथ न विक्रेयो मनुष्यः किं पुनः प्रजाः ।
अधर्ममूलैर्हि धनैर्न तैरर्थोऽस्ति कश्चन ॥ २४

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

४६

भीष्म उवाच ।
प्राचेतसस्य वचनं कीर्तयन्ति पुराविदः ।
यस्याः किंचिन्नाददते ज्ञातयो न स विक्रयः ॥ १
अर्हणं तत्कुमारीणामानृशंस्यतमं च तत् ।
सर्वं च प्रतिदेयं स्यात्कन्यायै तदशेषतः ॥ २
पितृभिर्भ्रातृभिश्चैव श्वशुरैरथ देवरैः ।
पूज्या लालयितव्याश्च बहुकल्याणमीप्सुभिः ॥ ३
यदि वै स्त्री न रोचेत पुमांसं न प्रमोदयेत् ।

सनातन (for कथचन) —d) Dn1 n2 लोकत (for लोभत)

23 Dn3 om 23 (of v l 16) —a) D6 वेश्यां (for वश्यां) V1 B Dn1 n2 D8 10 बलतो (for विहिता) T1 M वशां (T1 वश्या) कुमारीं वहते, T2 3 G1 3 4 वशांकुरा च नारी सा (G4 सा नारी), G2 वशा कुमारीं भावाहां —b) D1 3 न (for च) D4 [ए]व न तु, D6-9 [ए]वमनु (for तामुप) V1 B2-5 Dn1 n2 D2 ये ता (B5 येषा) समुपभुजते —c) T1 [s]प्यधर्म (for पापस्य) T2 3 G एतस्या वापह(G1-3 क-, G4 °भ)र्तारस् —d) B2 3 Dn1 n2 D2 5 6 9 M4 [अ]धे च (M4 ह), D7 8 10 [अ]धेषु (for [अ]न्धेऽथ)

24 Dn3 om 24 (of v l 16) —a) D4 6-8 विज्ञेयो (for विक्रेयो) —c) T1 G2 M नियमैर्, T2 3 G1 3 4 नियतैर् (for हि धनैर्) —d) T1 M4 नरैर्, G नीतैर् (for न तैर्) B1 अन्यो (for अर्थो) D4 6-9 किंचन (for कश्चन) V1 B5 तैरर्थोस्ति न (B5 °र्थो नास्ति) कश्चन, Dn1 n2 तैर्न धर्मोथ क, D10 नार्थो चास्तीह क°

Colophon om in Dn3 D10 — *Parvan name* B1 3 4 D1 2 शाति — *Sub parvan* V1 B1-3 Dn1 n2 D1 2 7 9 M दानधर्म — *Adhy name* B Dn1 n2 विवाहधर्मे यमगाथा, D1 2 M3 विवाहधर्म, D2 विवाह D1 6 7 9 कन्यादानविधि, T2 कन्यादानप्रकरणे शुल्कदोषविधि, T3 G2-4 शुल्कदोषविधि, G1 दोष विधि, M1 2 शुल्कग्रहणनिंदा — *Adhy no* (figures, words or both) V1 45 (as in text), D5 43, T1 M 74, T2 3 G2 4 81, G1 76, G3 75 — *Śloka no* D4 23

46

1 G2 om the ref —a) T1 G1 प्रचेतसस्य (for प्राचे) — After 1ab, B4 reads 7a–8b With 1cd, cf Manu. 3 54ab B2 partly damaged for 1cd —c) B1. 4 5 Dn3 D10 यस्या (for यस्या) D1 3 वा (for न) V1 यस्यास्तु किंचिन्नादत्ते, T1 किंचिन्नाददते शुल्क —d) D1 नाम (for न स) T1 ज्ञातयो वा स हि क्रम

2 With 2ab, cf. Manu 3 54cd —a) T1 प्रदेय स्याद् (for कुमारीणाम्) —b) D6 च यत्; D7-9 हि यत् (for च तत्) S आनृशस्यं व्र(T1 म)त च तत् (T2 चरेत्) —d) D6 कुमार्यै (for कन्यायै)

3 Cf Manu 3 55 —a) T1 मातृभिश् (for भ्रा°) V1 B Dn D10 [अ]पि (for [ए]व) —c) V1 B Dn D8 पूज्या भूषयितव्याश्च — D4 6 9 om (hapl) 3d–5a

4 =(var) Manu 3 61 D4 6 9 om 4 (cf v l 3) —a) B3 सेवेत, G2 रज्येत (for रोचेत) —b) D4 पुसा सा (for पुमास) V1 च मोदयेत्, D3 प्रहर्ष, T1 प्रह्लाप (for प्रमोदयेत्) —c) V1 B5 Dn D1-3 7 अप्रमोदात्, D10 आमोदनात् (for अ°) T2 पुसा (for

अमोदनात्पुनः पुंसः प्रजनं न प्रवर्धते ॥ ४
पूज्या लालयितव्याश्च स्त्रियो नित्यं जनाधिप ।
अपूजिताश्च यत्रैताः सर्वास्तत्राफलाः क्रियाः ।
तदैव तत्कुलं नास्ति यदा शोचन्ति जामयः ॥ ५
जामीशप्तानि गेहानि निकृत्तानीव कृत्यया ।
नैव भान्ति न वर्धन्ते श्रिया हीनानि पार्थिव ॥ ६
स्त्रियः पुंसां परिददे मनुर्जिगमिषुर्दिवम् ।
अबलाः स्वल्पकौपीनाः सुहृदः सत्यजिष्णवः ॥ ७
ईर्ष्यवो मानकामाश्च चण्डा असुहृदोऽबुधाः ।
स्त्रियो माननमर्हन्ति ता मानयत मानवाः ॥ ८
स्त्रीप्रत्ययो हि वो धर्मो रतिभोगाश्च केवलाः ।
परिचर्यान्नसंस्कारास्तदायत्ता भवन्तु वः ॥ ९
उत्पादनमपत्यस्य जातस्य परिपालनम् ।
प्रीत्यर्थं लोकयात्रा च पश्यत स्त्रीनिबन्धनम् ॥ १०
संमान्यमानाश्चैताभिः सर्वकार्याण्यवाप्स्यथ ।
विदेहराजदुहिता चात्र श्लोकमगायत ॥ ११

पुस) D5 अप्रमोदनत पुस , D8 असप्रमोदनात्पुंस — [d]) V1 B3 Dn D2 8 प्रजनो न, B5 प्रजा नाम, T1 प्रजन च, T2 3 G वृजिन न (for प्रजन न) Dn3 D7 वर्तते (for -वर्धते) D5 प्रजनो नोपवर्धते — After 4, D8 ins 307*

5 D4 6 9 om 5[a] (cf v 1 3) B2 partly damaged D10 reads 5[ab] twice — [a]) D10 (first time) S आज्ञा (for पूज्या) D1 2 लाडयितव्याश्, D10 (second time) भूष° (for लाल°) — [b]) D5 नराधिप (for जना°) T1 बहुकल्याणमीप्सुभि (= 3[d]) — V1 B Dn D8 ins after 5[ab] D5 after 5[cd] D8 after 4

307* स्त्रियो यत्र च पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवता ।
[Cf Manu 3 56[ab]]

— With 5[cd], cf Manu 3 56[cd] — [c]) B1 8 D1-10 तु (for च) — [d]) T G तस्य (for तत्र) — [e]) T1 यदा, T8 यथा (for तदा) V1 B5 Dn D3 चै(Dn1 वै)- तत् (for [ए])व तत्) — [f]) S (except M3) यत्र (for यदा)

6 Cf Manu 3 58 — [a]) B5 याम, Dn1 यामा, D10 यानि (for जामी) D4 6-9 -शोच्यानि (for -शप्तानि) S कुलानि जामिशप्तानि — [b]) B1 विकृतानि, D4 *भिन्नानि (for निकृत्तानि) Dn3 च, D7 7 9 [इ]ह, D8 ह (for [इ]व) D5 तानीहानि निकृत्यया (sic), D6 निमित्तानीति ह कृत्यया (corrupt) — [c]) T2 3 G [इ]ह (for [ए]व) — [d]) D7 स्त्रिया (for

— [a]) M1 स्त्रिय (for
°ददौ (for °ददे)
(for स्वल्प)
) D1 3

T3 G1 3 4 सुहृद सत्यजिष्णव, D4 6-9 °द सर्व विप्लवा, D5 सुहृदा सर्वजिष्णव, T2 सहृता सति जिष्णव, M2-4 सुभ्रू(M4 स्वह्व)ता सत्यजिष्णव

8 For the sequence in B4, cf v 1 7 T1 om 8[ab] (cf v 1 7) — [a]) V1 B1 4 Dn2 D2 G1 ईर्षवो, B5 ईर्ष्या वा, D8 ईर्ष्यंत्यो, T2 ईर्ष्यया, T3 G4 ईर्ष्ययो (for ईर्ष्यवो) D4 6-9 ईर्ष्यालवो मानकामाश — [b]) D4 6 तथा, D7-9 यथा (for ऽबुधा) V1 B Dn D10 चडात्मसु(Dn श्च सु, D10 सु सु)हृदोबुधा, T2 G1 2 4 चडालसुहृ° — D3 om 8[cd] — [c]) Dn D5-8 तु मानम्, D2 मानसम् (for °नम्) — [d]) B4 पार्थिवा (for मानवा)

9 [a]) V1 B Dn D5 वै धर्मो, D10 धर्मोय, T2 3 G1 3 4 यो धर्मो, G2 धर्मज्ञो (for वो धर्मो) D4 6 सुस्त्रीप्रत्याहितो धर्मो, D5 स्त्रीप्रत्युपाहितो धर्मो, D7 9 स्त्रीप्रत्ययाहितो धर्मो — [b]) D4 6-8 10 रतिद् (for रति) D1 भोगश् (for भोगाश्) S रतिभो(T2 3 M °भौ) गश्च केवल — [c]) T1 च (for [अ]न्न) V1 B Dn D2 8 10 T2 3 G परिचर्या नमस्कारास् — [d]) M1-3 भवति (for भवन्तु) B6 D10 न (for व)

10 [a]) D6 प्रत्यर्थं (for प्री) V1 B Dn D10 -यात्राया, D1-9 T1 -यात्रा च, T2 3 G M4 यात्राया, M1-3 यात्राश्च (for यात्रा च) — [d]) T1 पश्यति (for पश्यत) M1 3 न बधन (for निबन्धनम्)

11 [a]) V1 [ए]तानि, B1 3-6 Dn D2 G1 3 4 [ए]ता हि (for [ए]ताभि) — [b]) D1 1-9 T1 सर्वान्कामान, T2 3 G2-4 सर्वकर्माणि (for °कार्याणि) — [d]) D1-4 6-9 श्लोकान (for श्लोकम्)

12 [a]) B2 5 स्त्रिया, B4 नार्या, D10 राजन् (for यत्र) B1 (also marg) D1-3 M2 स्त्रिया (for स्त्रिय) T1 किंचिन् (for कश्चिन्) V1 B1 Dn नास्ति

नास्ति यज्ञः स्त्रियः कश्चिन्न श्राद्धं नोपवासकम् ।
धर्मस्तु भर्तृशुश्रूषा तया स्वर्गं जयत्युत ॥ १२
पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ।
पुत्रास्तु स्थविरीभावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ॥ १३
श्रिय एताः स्त्रियो नाम सत्कार्या भूतिमिच्छता ।
लालिता निगृहीता च स्त्री श्रीर्भवति भारत ॥ १४

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि षट्चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

४७

युधिष्ठिर उवाच ।
सर्वशास्त्रविधानज्ञ राजधर्मार्थवित्तम ।
अतीव संशयच्छेत्ता भवान्वै प्रथितः क्षितौ ॥ १
कश्चित्तु संशयो मेऽस्ति तन्मे ब्रूहि पितामह ।
अस्यामापदि कष्टायामन्यं पृच्छाम कं वयम् ॥ २
यथा नरेण कर्तव्यं यश्च धर्मः सनातनः ।
एतत्सर्वं महाबाहो भवान्व्याख्यातुमर्हति ॥ ३
चतस्रो विहिता भार्या ब्राह्मणस्य पितामह ।
ब्राह्मणी क्षत्रिया वैश्या शूद्रा च रतिमिच्छतः ॥ ४
तत्र जातेषु पुत्रेषु सर्वासां कुरुसत्तम ।

यज्ञक्रिया काचिन्, G2 नास्ति यज्ञमय कश्चिन् — b) D4 6 9 [उ]पवासन, M4 सक — c) V1 B5 Dn स्व (for तु) D1-4 6-9 या तु भर्तरि शुश्रूषा — d) D10 तथा; T1 तेन (for तया) B1-2 5 Dn D2 4 7-9 M2 4 जयति, D3 भजति (for जयति)

13 = (var) Manu 9 3, (var) 13 21 19 T1 om 13 — c) D3 T2 3 G M1 3 4 पुत्रस् (for पुत्रास्) D1 5-9 स्थविरे (for °री) V1 B Dn D10 पुत्राश्च स्थाविरे भावे

14 a) B1 D1 3 स्त्रिय एता श्रियो नाम — b) M4 सत्कुर्याद् (for सत्कार्या) — c) V1 B1-3 5 Dn पालिता, D1-3 लाडिता, T2 3 G3 M लालिता (for लालिता) D10 S [अ]नु (for नि) — d) V1 Dn1 n2 T2 3 G1 3 4 श्री स्त्री (by transp)

Colophon — *Parvan name* B1 2 Dn2 D1 3 शांति — *Sub-parvan* V1 B1-4 Dn D1-4 6-10 M दानधर्म — *Adhy name* V1 B1 2 4 5 Dn D2 विवाहधर्म, D4 प्रशसा, D5-9 M4 स्त्रीप्रशसा, T2 कन्यादानप्रकरणे दौहित्रदायनिरूपणे स्त्रीणा स्वातन्त्र्यप्रदर्शन, M1-3 दोष विभाग — *Adhy no* (figures, words or both) V1 B1 46 (as in text), D10 45, T1 M 75, T2 3 G2 4 82, G1 77, G3 76 — *Śloka no* D4 13

47

1 a) D3 सर्वशास्त्रार्थधर्मज्ञ — b) D3 राजन् (for राज) Dn1 n2 राजधर्मविदुत्तम, D4 6-9 S °र्थे धर्मवि(M कृ)त्तम — T1 om 1c-3d — d) D1-3 एव वृत, D4 8 न परम, D5 7-9 न प्रथित (for वै प्र).

2 T1 om 2 (cf v l 1) — a) D1 किंचित्, T3 कच्चित् (for कश्चित्) S (T1 om) [s]स्मार्क (for मेऽस्ति) — b) D1 से मे, D9 त मे, M1 2 4 तत्तश् (for तन्मे) D10 T2 3 G1 3 4 M छिंधि (for ब्रूहि) D4 6-9 महामते (for पितामह) — D1 om (hapl) 2c-4b — c) V1 B2 3 5 Dn D2 8 10 जातेस्मिन्संशये राजन् — d) B3 Dn D2 8 10 नान्यं (for अन्य) V1 B1-3 5 Dn D4 6-9 G1 3 4 पृच्छेम (for पृच्छाम) Dn1 n2 D1-9 क(D4 के, D5 6 किं)चन (for क वयम्)

3 T1 om 3 (cf. v 1 1) D1 om 3 (cf v 1 2) — a) D5 T2 3 G2-4 M1-3 च येन, M4 (*sup lin*) [अ]चलेन (for नरेण) M कर्तव्यो (for °व्य) — b) V1 B Dn D10 G1 धर्ममार्गानुवर्ति(D10 गामि)ना — c) M एव (for एतत्) — d) D4 7 9 अर्हसि (for °ति)

4 D1 om 4ab (cf v 1 2) — a) V1 B [s]मि- (for वि) — b) D4 6-9 महात्मन (for पितामह) — d) D4 शूद्री (for शूद्रा) D2 4 6 7 9 इच्छता (for °त)

5 a) D1-3 अत्र, M तत्तो (for तत्र) — b) B1 4 D1 8-9 T2 नदन (for सत्तम) — c) Some MSS पूर्वेण (for पूर्व्येण) — d) Dn3 D4-9 दायादम् (for धम्)

अमोदनात्पुनः पुंसः प्रजनं न प्रवर्धते ॥ ४
पूज्या लालयितव्याश्च स्त्रियो नित्यं जनाधिप ।
अपूजिताश्च यत्रैताः सर्वास्तत्राफलाः क्रियाः ।
तदैव तत्कुलं नास्ति यदा शोचन्ति जामयः ॥ ५
जामीशप्तानि गेहानि निकृत्तानीव कृत्यया ।
नैव भान्ति न वर्धन्ते श्रिया हीनानि पार्थिव ॥ ६
स्त्रियः पुंसां परिददे मनुर्जिगमिषुर्दिवम् ।
अबलाः स्वल्पकौपीनाः सुहृदः सत्यजिष्णवः ॥ ७
ईर्ष्यवो मानकामाश्च चण्डा असुहृदोऽबुधाः ।
स्त्रियो माननमर्हन्ति ता मानयत मानवाः ॥ ८
स्त्रीप्रत्ययो हि वो धर्मो रतिभोगाश्च केवलाः ।
परिचर्यान्नसंस्कारास्तदायत्ता भवन्तु वः ॥ ९
उत्पादनमपत्यस्य जातस्य परिपालनम् ।
प्रीत्यर्थं लोकयात्रा च पश्यत स्त्रीनिबन्धनम् ॥ १०
संमान्यमानाश्चैताभिः सर्वकार्याण्यवाप्स्यथ ।
विदेहराजदुहिता चात्र श्लोकमगायत ॥ ११

पुस) D6 अप्रमोदनत पुस , D8 असप्रमोदनात्पुंस — ^{d}) V1 B8 Dn D2 8 प्रजनो न, B6 प्रजा नाम, T1 प्रजनं च, T2 3 G वृजिन न (for प्रजन न) Dn3 D7 वर्तते (for वर्धते) D5 प्रजनो नोपवर्धते — After 4, D8 ins 307*

5 D3 6 9 om 5^{a} (cf v l 3) B2 partly damaged D10 reads 5^{ab} twice — ^{a}) D10 (first time) S ग्राह्या (for पूज्या) D1 2 लाडयितव्याश्च, D10 (second time) भूष° (for लाल) — ^{b}) D5 नराधिप (for जना°) T1 बहुकल्याणमीप्सुभि (= 3^{d}) — V1 B Dn D8 ins after 5^{ab} D5 after 5^{cd} D8 after 4

307* स्त्रियो यत्र च पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवता ।
[Cf Manu 3 56^{ab}]

— With 5^{cd}, cf Manu 3 56^{cd} — ^{c}) B1 8 D1–10 तु (for च) — ^{d}) T G तस्य (for तत्र) — ^{e}) T1 यदा, T8 यथा (for तदा) V1 B5 Dn D2 चै(Dn1 वै)- तत् (for [ए]त्र तत्) — ^{f}) S (except M8) यत्र (for यदा)

6 Cf Manu 3 58 — ^{a}) B5 याम, Dn1 यामा, D10 यानि (for जामी) D1 6–9 -शोच्यानि (for -शप्तानि) S कुलानि जामिशप्तानि — ^{b}) B1 विकृतानि, D1 *भिन्नानि (for निकृत्तानि) Dn3 च, D1 7 9 [इ]ह, D8 ह (for [इ]व) D6 तानीहानि निकृत्यया (sic), D6 निमित्तानीति ह कृत्यया (corrupt) — ^{c}) T2 8 G [इ]ह (for [ए]व) — ^{d}) D7 स्त्रिया (for श्रिया)

7 B1 reads 7^{a}–8^{b} after 1 — ^{a}) M1 स्त्रिय (for स्त्रिय) D2 परिदधे, D1–7 9 S ददौ (for ददे) — T1 om 7^{c}–8^{b} — ^{c}) T2 अल्प (for स्वल्प) — ^{d}) D2 सुहृदा, M1 सुभृता (for सुहृद) D1 3 T8 G1 3 4 सुहृद सत्यजिष्णव, D4 6–9 °द सर्व विष्णवा, D5 सुहृदा सर्वजिष्णव, T2 सहृता सति जिष्णव, M2–4 सुभृ(M4 स्वहृ)ता सत्यजिष्णव

8 For the sequence in B4, cf v l 7 T1 om 8^{ab} (cf v l 7) — ^{a}) V1 B1 4 Dn2 D2 G1 ईर्षवो, B5 ईर्ष्या वा, D8 ईर्ष्यंत्यो, T2 ईर्ष्यया, T8 G4 ईर्ष्ययो (for ईर्ष्यवो) D4 6–9 ईर्ष्यालवो मानकामाश्च — ^{b}) D4 6 तथा, D7–9 यथा (for ऽबुधा) V1 B Dn D10 चण्डालमसु(Dn °श्च सु , D10 सु सु)हृदोबुधा , T2 G1 2 4 चंडालसुहृ° — D3 om 8^{cd} — ^{c}) Dn D5–8 तु मानम्, D2 मानसम् (for °नम्) — ^{d}) B4 पार्थिवा (for मानवा)

9 ^{a}) V1 B Dn D5 वै धर्मो, D10 धर्माय, T2 3 G1 3 4 यो धर्मो, G2 धर्मज्ञो (for वो धर्मो) D1 6 सुस्त्रीप्रत्याहितो धर्मो, D5 स्त्रीप्रत्युपाहितो धर्मो, D7 9 स्त्रीप्रत्ययाहितो धर्मो — ^{b}) D4 6–8 10 रतिर् (for रति) D1 भोगाश्च (for भोगाश्च) S रतिभो(T2 3 M °भो) गश्च केवल — ^{c}) T1 च (for [अ]न्न) V1 B Dn D2 7 10 T2 3 G परिचर्या नमस्कारास् — ^{d}) M1–3 भवति (for भवन्तु) B5 D10 न (for व)

10 ^{a}) D6 प्रत्यर्थं (for प्री) V1 B Dn D10 -यात्राया , D1–9 T1 -यात्रा च, T2 3 G M4 यात्राया, M1–3 -यात्राश्च (for यात्रा च) — ^{d}) T1 पश्यति (for पश्यत) M1 3 न वधन (for निबन्धनम्)

11 ^{a}) V1 [ए]तानि, B1 3–5 Dn D2 G1 3 4 [ए]ता हि (for [ए]ताभि) — ^{b}) D1 3–9 T1 सर्वान्कामान, T2 3 G2–4 सर्वकर्माणि (for °कार्याणि) — ^{d}) D1–4 6–9 श्लोकान् (for श्लोकम्)

12 ^{a}) B2 5 स्त्रिया , D4 नाया , D10 राजन (for यत्र) B2 (also marg) D1–3 M2 स्त्रिया (for स्त्रिय) T1 किंचिद् (for कश्चिद्) V1 B1 Dn नास्ति

नास्ति यज्ञः स्त्रियः कश्चिन्न श्राद्धं नोपवासकम् ।
धर्मस्तु भर्तृशुश्रूषा तया स्वर्गं जयत्युत ॥ १२
पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ।
पुत्रास्तु स्थविरीभावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ॥ १३
श्रिय एताः स्त्रियो नाम सत्कार्या भूतिमिच्छता ।
लालिता निगृहीता च स्त्री श्रीर्भवति भारत ॥ १४

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि षट्चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

४७

युधिष्ठिर उवाच ।
सर्वशास्त्रविधानज्ञ राजधर्मार्थवित्तम ।
अतीव संशयच्छेत्ता भवान्वै प्रथितः क्षितौ ॥ १
कश्चित्तु संशयो मेऽस्ति तन्मे ब्रूहि पितामह ।
अस्यामापदि कष्टायामन्यं पृच्छाम कं वयम् ॥ २
यथा नरेण कर्तव्यं यश्च धर्मः सनातनः ।
एतत्सर्वं महाबाहो भवान्व्याख्यातुमर्हति ॥ ३
चतस्रो विहिता भार्या ब्राह्मणस्य पितामह ।
ब्राह्मणी क्षत्रिया वैश्या शूद्रा च रतिमिच्छतः ॥ ४
तत्र जातेषु पुत्रेषु सर्वासां कुरुसत्तम ।

यज्ञक्रिया काचिन्, G2 नास्ति यज्ञमय कश्चिन् — b) D4 6 9 [ऽ]पवासन, M4 सक — c) V1 B6 Dn स्व (for तु) D1-4 6-9 या तु भर्तरि शुश्रूषा — d) D10 तथा, T1 तेन (for तया) B1-3 5 Dn D2 4 7-9 M2 4 जयंति, D5 व्रजति (for जयति)

13 = (var) Manu 9 3, (var) 13 21 19 T1 om 13 — c) D3 T2 3 G M1 3 4 पुत्रस् (for पुत्रास्) D1 6-8 स्थविरे (for री) V1 B Dn D10 पुत्राश्च स्थाविरे भावे

14 a) B1 D1 8 स्त्रिय एता श्रियो नाम — b) M4 सत्कुर्याद् (for सत्कार्या) — c) V1 B1-3 5 Dn पालिता, D1-8 लालिता, T2 3 G2 M लालिता (for लालिता) D10 S [अ]नु (for नि) — d) V1 Dn1 n2 T2 3 G1 3 4 श्री स्त्री (by transp)

Colophon — *Parvan name* B1 2 Dn3 D1 3 शांति — *Sub-parvan* V1 B1-4 Dn D1-3 6-10 M दानधर्म — *Adhy name* V1 B1 2 4 5 Dn D3 विवाहधर्मः D4 प्रशसा, D6-9 M4 स्त्रीप्रशसा, T2 कन्यादानप्रकरणे दौहित्रदायनिरूपणे स्त्रीणा स्वातंत्र्यप्रदर्शनं, M1-3 दोष विभाग — *Adhy no* (figures, words or both) V1 B1 46 (as in text), D10 45, T1 M 75, T2 3 G2 4 82, G1 77, G3 76 — *Śloka no* D4 13

47

1 a) D3 सर्वशास्त्रार्थधर्मज्ञ — b) D3 राजन् (for राज) Dn1 n2 राजधर्मविदुत्तम, D4 6-9 S पे धर्मवि(M °कृ)त्तम — T1 om 1c-3d. — d) D1-3 एव वृत, D4 6 न परम, D5 7-9 न प्रथित (for वै प्र).

2 T1 om 2 (of v 1 1) — a) D1 किंचित्, T2 कच्चित् (for कश्चित्) S (T1 om) [ऽ]स्माकं (for मेऽस्ति) — b) D1 ते मे; D9 तं मे, M1 2 4 तत्रज्ञ (for तन्मे) D10 T2 3 G1 3 4 M ब्रूहि (for ब्रूहि) D4 6-9 महामते (for पितामह) — D1 om (hapl) 2c-4b — c) V1 B2 3 5 Dn D2 3 10 जातेस्मिन्संशये राजन् — d) B3 Dn D2 3 10 नान्यं (for कमन्यं) V1 B1-3 5 Dn D4 6-9 G1 3 4 पृच्छेम (for पृच्छाम) Dn1 n2 D1-9 क(D4 के, D5 6 किं)चन (for कं वयम्)

3 T1 om 3 (cf. v 1 1) D1 om 3 (of v 1 2) — a) D5 T2 3 G2-4 M1-3 च येन, M4 (*sup lin*) [अ]चलेन (for नरेण) M कर्तव्यो (for °व्यं) — b) V1 B Dn D10 G1 धर्ममार्गानुवर्ति(D10 °गामि)ना — c) M एव (for एतत्) — d) D2 7 9 अर्हसि (for ति)

4 D1 om 4ab (of v 1 2) — a) V1 B [ऽ]भि- (for वि) — b) D4 6-9 महात्मन (for पितामह) — d) D4 शूद्री (for शूद्रा) D2 4 6 7 9 इच्छता (for त)

5 a) D1-3 अत्र, M ततो (for तत्र) — b) B1 4 D1 3-9 T2 नदन (for -सत्तम) — c) Some MSS पूर्वेण (for पूर्व्येण) — d) Dn3 D1-9 दायादम् (for °धम्)

आनुपूर्व्येण कस्तेषां पित्र्यं दायाद्यमर्हति ॥ ५
केन वा किं ततो हार्यं पितृवित्तात्पितामह ।
एतदिच्छामि कथितं विभागस्तेषु यः स्मृतः ॥ ६
भीष्म उवाच ।
ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यस्त्रयो वर्णा द्विजातयः ।
एतेषु विहितो धर्मो ब्राह्मणस्य युधिष्ठिर ॥ ७
वैषम्यादथ वा लोभात्कामाद्वापि परंतप ।
ब्राह्मणस्य भवेच्छूद्रा न तु दृष्टान्ततः स्मृता ॥ ८
शूद्रां शयनमारोप्य ब्राह्मणः पीडितो भवेत् ।
प्रायश्चित्तीयते चापि विधिदृष्टेन हेतुना ॥ ९
तत्र जातेष्वपत्येषु द्विगुणं स्याद्युधिष्ठिर ।
अतस्ते नियमं वित्ते संप्रवक्ष्यामि भारत ॥ १०
लक्षण्यो गोवृषो यानं यत्प्रधानतमं भवेत् ।
ब्राह्मण्यास्तद्धरेत्पुत्र एकांशं वै पितुर्धनात् ॥ ११
शेषं तु दशधा कार्यं ब्राह्मणस्वं युधिष्ठिर ।
तत्र तेनैव हर्तव्याश्चत्वारोऽंशाः पितुर्धनात् ॥ १२
क्षत्रियायास्तु यः पुत्रो ब्राह्मणः सोऽप्यसंशयः ।
स तु मातृविशेषेण त्रीनंशान्हर्तुमर्हति ॥ १३
वर्णे तृतीये जातस्तु वैश्यायां ब्राह्मणादपि ।
द्विरंशस्तेन हर्तव्यो ब्राह्मणस्वाद्युधिष्ठिर ॥ १४
शूद्रायां ब्राह्मणाज्जातो नित्यादेयधनः स्मृतः ।
अल्पं वापि प्रदातव्यं शूद्रापुत्राय भारत ॥ १५

---

6 ^{a}) D5 किं (for वा) B2 (marg. as in text) नु भोक्तव्य, S ततो ग्राह्य (for ततो हार्यं) —^{b}) D1 8 पितुर् (for पितृ) G4 कथचन (for पितामह) —^{c}) T2 3 G1 3 4 M4 कथितु (for °त) D8 एतद्वेदितुमिच्छामि —^{d}) T3 तेन (for तेषु) V1 यस्स्मृत, B1 य श्रुत, T2 3 G1. 2 सस्मृत, G3 4 स स्मृत (for य स्मृत)

7 7^{ab} = Manu 10. 4. —^{a}) G4 ब्राह्मणा क्षत्रिया वैश्यास् —^{b}) M4 द्विजादय (for °तय) —^{d}) D9 ब्राह्मणेषु (for °णस्य)

8 ^{d}) D6 ननु (for न तु) B6 न तु दृष्टास्तत स्मृता, T2 3 G ननु (T2 G2 4 न तु) दृष्टा न तु (G1 3 ननु) स्मृता

9 9^{ab} = (var.) Manu 3. 17^{ab}. —^{b}) D10 T1 पतितो, T3 पिंडितो (for पीडितो) V1 B Dn D1-2 5 ब्राह्मणो यात्यधोगतिं —^{c}) B1 तात, D1 3 5 वापि (for चापि) D4 6-9 प्रायश्चित्ती भवेच्चा(D3 द्वा)पि —^{d}) V1 B Dn D1 6 8 T2 3 G कर्मणा (Dn3 णि) (for हेतुना) T1 निकृष्टेनैव हेतुना

10 T1 om. 10^{ab}. —^{b}) D3 T2 3 G द्विगुणस्य, D10 विगुण स्याद् (for द्विगुण स्याद्) — D1 om. (hapl.) 10^{c}–12^{b}. —^{c}) D3 ततस् (for अ) M4 नियत (for °म) D10 तत्र, T2 G1 यत्ते G3 धत्ते (for वित्ते) V1 B Dn D3 आपत्स्यमानत्कथ तु (V1 B1 2 Dn2 त्वा)

11 Cf. Manu 9. 150. D1 om. 11 (cf. v. l. 10). T1 om. 11^{ab}. T2 3 G1-3 om. (hapl.) 11–13. —^{a}) V1 B1 Dn D3 M3 लक्षण्यं (for °ण्यो) D8 10 लक्षण्य गो(D10 °णैर्गो)वृषैर्दान, G4 वक्ष्यति गोवृषादानं —^{b}) D2 4 तद् (for यद्) B5 यत्प्रधानमय भवेत्, D8 तत्प्रधान तु सभव (sic) —^{c}) B1 [उ]द्धरेत् (hypermetric) (for हरेत्) —^{d}) T1 एकाश तु, G4 अर्धेनाश (for एकाश वै)

12 D1 om. 12^{ab} (cf. v. l. 10). T2 3 G1-3 om. 12 (cf. v. l. 11). B4 om. 12^{a}–13^{b}. D4 6 om. (hapl.) 12. —^{b}) D5 नराधिप (for युधिष्ठिर) —^{c}) D8 ते च तेनैव कर्तव्याश्

13 T2 3 G1-3 om. 13 (cf. v. l. 11). B4 om. 13^{ab} (cf. v. l. 12). —^{a}) B5 क्षत्रियाया (for °यास्) —^{b}) D1 4 6-8 10 M [अ]सशय T1 ब्राह्मणो न च सशय, G4 ब्राह्मणस्वादनतर —^{c}) T1 स च, G4 पितृ (for स तु) V1 B Dn D2 4 5 10 मातुर् (for मातृ)

14 T2 3 G1-3 om. 14 (cf. v. l. 11). —^{b}) D1 2 अपि (for अपि) D5 वैश्याया ब्राह्मणस्य तु —^{c}) D1 3 5 द्वाशौ (for द्विरशस्) Dn1 कर्तव्यो (for ह°) D1 द्विरशौ तेन हर्तव्यौ — D1 reads 14^{c}–15^{c} twice. —^{d}) B3 ब्राह्मणस्व, D1 (both times) 5 °णेन; D5 7 8 °णस्य (for °णस्वाद्)

15 For the repetition in D1, cf. v. l. 14. T2 3 G1-3 om. 15 (cf. v. l. 11). —^{a}) D1 (second time) ब्राह्मणे (for °णाज्) —^{b}) B1 नित्यन्देय, B4 प्रीत्या देय, D10 T1 G1 M नित्य देय (for नित्यादेय) —^{c}) B1 T1 G1 M स्वल्प (for अल्प) V1 B1 4 Dn D 10

दशधा प्रविभक्तस्य धनस्यैष भवेत्क्रमः ।
सवर्णासु तु जातानां समान्भागान्प्रकल्पयेत् ॥ १६
अब्राह्मणं तु मन्यन्ते शूद्रापुत्रमनैपुणात् ।
त्रिषु वर्णेषु जातो हि ब्राह्मणाद्ब्राह्मणो भवेत् ॥ १७
स्मृता वर्णाश्च चत्वारः पञ्चमो नाधिगम्यते ।
हरेत्तु दशमं भागं शूद्रापुत्रः पितुर्धनात् ॥ १८
तत्तु दत्तं हरेत्पित्रा नादत्तं हर्तुमर्हति ।
अवश्यं हि धनं देयं शूद्रापुत्राय भारत ॥ १९
आनृशंस्यं परो धर्म इति तस्मै प्रदीयते ।
यत्र तत्र समुत्पन्नो गुणायैवोपकल्पते ॥ २०
यदि वाप्येकपुत्रः स्यादपुत्रो यदि वा भवेत् ।
नाधिकं दशमाद्दद्याच्छूद्रापुत्राय भारत ॥ २१
त्रैवार्षिकाद्यदा भक्तादधिकं स्याद्द्विजस्य तु ।
यजेत तेन द्रव्येण न वृथा साधयेद्धनम् ॥ २२
त्रिसाहस्रपरो दायः स्त्रियो देयो धनस्य वै ।
तच्च भर्त्रा धनं दत्त नादत्त भोक्तुमर्हति ॥ २३
स्त्रीणां तु पतिदायाद्यमुपभोगफलं स्मृतम् ।
नापहारं स्त्रियः कुर्युः पतिवित्तात्कथंचन ॥ २४

च (for वा) D4 (first time) अल्प चापि प्रदातव्य

16 D4 6 7 9 om (hapl) 16–19 M8 om (hapl) 16–21 — a) D1 प्रति , T G विप्र (for प्रवि) G1 वित्तस्य (for भक्तस्य) — b) T2 3 G3 स तस्य (for धनस्य) M2 [ए]व (for [ए]ष) T1 विधि (for भवेत्) — c) D8 च, D5 [अ]नु , S (M8 om) प्र (for तु) — d) D5 सम (for समान्) T1 M4 अंशान् (for भागान्)

17 D4 6 7 9 M8 om 17 (cf v l 16) T1 om 17ab — a) M4 मान्यते (for म) — T2 3 G om (hapl.) 17b–19c — b) D1 3 5 8 अनैपुणे (for °णात्) — c) V1 Dn3 D3 जातेषु (for जातो हि) D10 त्रिव र्णेषु च जातेषु

18 Cf Manu 10 4 D4 6 7 9 M8 om 18 (cf v l 16) T2 3 G om 18 (cf v l 17) — a) V1 B Dn1 n2 D2 5 8 10 च वर्णाश्च (by transp), Dn3 T1 तु (T1 हि) वर्णाश्च — b) D. [अ]भि (for [अ]धि) — With 18cd, cf Manu 9 154 — c) Dn1 n2 D2 3 10 च, Dn3 तद् (for तु)

19 D4 6 7 9 M8 om 19 (cf v l 16) T2 3 G om 19abc (cf v l 17) — a) B1 त च, D2 3 5 स तु, D10 T1 M1 2 4 त तु (for तत्तु) — c) D1 3 5 M1 2 तु, T1 M4 च (for हि)

20 M8 om 20 (cf. v l 16) D1 M1 2 om (hapl) 20–21 — a) Dn1 n2 D9 आनृशस्य (for शस्य) T2 3 पर (for परो) — T2 3 G om (hapl ?) 20cd — c) V1 B3 5 Dn D2 समुत्पन्न (for न्नो) — d) V1 B1–3 -कल्प्यते, B4 कल्पयेत्, Dn1 n2 पद्यते (for कल्पते) T1 गुणायैव प्रकल्प्यते

21 Cf Manu 9 154 M8 om 21 (cf v l 16) D1 M1 2 om 21 (cf v 1 20) — a) V1 B Dn [अ]प्येष स (for वाप्येक) D1 पुत्रस्य (for -पुत्र स्याद्) — c) T1 अन्यच् (for दद्याच्) D8 नाधिकाश समादद्याच, D10 क तु समादद्याच — After 21, T2 3 G ins

308* स्मृत एकश्चतुर्भाग कन्याभागस्तु धर्मत ।
अभ्रातृका समग्रार्हा चार्थस्येत्यपरे विदु ।
[(L 1) G2 एतच् (for एकश्)]

22 Cf Manu 11 7 — a) D10 त्रैवार्षिक्याद् (for °काद्) — cd) D7 यतेत (for यजेत) D4 6–8 M1–4 [आ]सादयेद् (for साध°) T1 यदेतरेण द्रव्येण तद्द्विधा भागयेद्धन

23 T1 om 23 Before 23, T3 ins युधिष्ठिर — a) V1 B1–3 5 Dn त्रिसहस्र , D1 3 त्रिसाहस्र° (for स्र) G1 2 वरो (for -परो) D5 त्रिसाहस्रपरे दाये, T2 त्रिसहस्रावरो दाय , M1–3 त्रिसाहस्रे प(M8 स्रव)रो देय — b) V1 B1 3 5 Dn D1 2 स्त्रियै, B2 damaged , D4 6–9 G1 2 4 स्त्रिया (for स्त्रियो) D1–3 5 तु, D4 6–9 च (for वै) — c) V1 B2 5 Dn भर्त्रा तच्च (by transp), D4 6–9 यच्च भर्त्रा; S (T1 om) तच्च तुर्भा D1 2 भवेद् (for धन) D3 तच्च तेन भवेद्दत्तं, D5 तस्या भर्त्रा भवेद्दत्त — d) V1 B Dn D10 यथार्हं (for नादत्त)

24 a) D5 G1 3 -दायाद्याद् (for °द्यम्) — b) T2 3 G धन (for स्मृतम्) — With 24cd, cf Manu 9 199 — c) M1–3 कार्यं (for कुर्यु) T1 नापहार स्त्रिया कुर्यात् — d) D10 T3 G1 3 4 पितृ (for पति)

25 Cf Manu 9 198 — a) D5 T2 M1 3 स्त्रि

स्त्रियास्तु यद्भवेद्वित्तं पित्रा दत्तं युधिष्ठिर ।
ब्राह्मण्यास्तद्धरेत्कन्या यथा पुत्रस्तथा हि सा ।
सा हि पुत्रसमा राजन्विहिता कुरुनन्दन ॥ २५
एवमेतत्समुद्दिष्टं धर्मेषु भरतर्षभ ।
एतद्धर्ममनुस्मृत्य न वृथा साधयेद्धनम् ॥ २६

युधिष्ठिर उवाच ।

शूद्रायां ब्राह्मणाज्जातो यद्यदेयधनः स्मृतः ।
केन प्रतिविशेषेण दशमोऽप्यस्य दीयते ॥ २७
ब्राह्मण्यां ब्राह्मणाज्जातो ब्राह्मणः स्यान्न संशयः ।
क्षत्रियायां तथैव स्याद्वैश्यायामपि चैव हि ॥ २८
कस्मात्ते विषमं भागं भजेरन्नृपसत्तम ।
यदा सर्वे त्रयो वर्णास्त्वयोक्ता ब्राह्मणा इति ॥ २९

भीष्म उवाच ।

दारा इत्युच्यते लोके नाम्नैकेन परंतप ।
प्रोक्तेन चैकनाम्नायं विशेषः सुमहान्भवेत् ॥ ३०
तिस्रः कृत्वा पुरो भार्याः पश्चाद्विन्देत ब्राह्मणीम् ।
सा ज्येष्ठा सा च पूज्या स्यात्सा च ताभ्यो गरीयसी॥३१
स्नानं प्रसाधनं भर्तुर्दन्तधावनमञ्जनम् ।
हव्यं कव्यं च यच्चान्यद्धर्मयुक्तं भवेद्गृहे ॥ ३२
न तस्यां जातु तिष्ठन्त्यामन्या तत्कर्तुमर्हति ।
ब्राह्मणी त्वेव तत्कुर्याद्ब्राह्मणस्य युधिष्ठिर ॥ ३३
अन्नं पानं च माल्यं च वासांस्याभरणानि च ।
ब्राह्मण्यै तानि देयानि भर्तुः सा हि गरीयसी ॥ ३४
मनुनाभिहितं शास्त्रं यच्चापि कुरुनन्दन ।

यस् B_2 च यद्, D_{1-9} यच्च (for तु यद्) T_1 दत्तं (for वित्तं) —^{b}) T_1 वित्त (for दत्त) —^{c}) $D_{1\ 2\ 5}$ अपुत्रा तद्, D_3 अपुत्रस्य (for ब्राह्मण्यास्तद्) —^{d}) B_1 $D_{3\ 4\ 6}$ [ए]व, S (except T_1) [अ]स्य (for हि) —^{e}) D_8 तस्य (for पुत्र)

26 T_1 om 26 —^{a}) $D_{2\ 5\ 10}$ एव (for एतत्) V_1 B Dn एवमेव समुद्दिष्टो —^{b}) V_1 B_5 Dn धर्मो वै (for धर्मेषु) B_{1-4} D_{10} धर्मो भरतसत्तम, D_6 धर्मेषु कुरुनंदन —^{c}) V_1 B_1 Dn_2 $D_{5\ 8}$ एव, Dn_1 n_3 $D_{9\ 10}$ M एत (for एतद्) —^{d}) $D_{4\ 6-8}$ M [आ]सादयेद् (for साध°)

27 ^{a}) D_4 शूद्राया ब्राह्मणे जाते —^{b}) D_9 यश्च देय (for यद्यदेय) —^{c}) D_{10} S (except T_2) प्रीति- (for प्रति) —^{d}) S हि (for ऽपि) D_{10} दशमोंश प्रदीयते

28 ^{d}) V_1 D_1 ह (for हि)

29 D_4 om 29 —^{a}) V_1 B_{3-5} Dn तु (for ते) D_{5-9} [ऽ]पि सम (for विषम) M_1 भोग (for भाग) —^{b}) T_1 हरेयुर् (for भजेरन्) D_{10} भजते नृपनदन —^{c}) G_4 यथा (for यदा) —^{d}) D_{10} तव (for त्वया)

30 ^{b}) $D_{1\ 2}$ नरोत्तम, $D_{4\ 6-9}$ द्विजोत्तम (for परंतप) —T_1 om 30^{cd} —^{c}) M प्रोक्तेपि (for °न) V_1 B Dn $D_{6\ 8}$ [ए]न (for [ए]क) —^{d}) D_5 तु (for सु) D_8 स विशेषो भवेन्महान्

31 ^{a}) $D_{4\ 6-9}$ कन्या (for कृत्वा) $D_{1-3\ 6\ 7}$ पुरा (for पुरो) T_1 M दारान् (for भार्या) —^{b}) B_1 विंदेत्तु (for विन्देत) —^{c}) Dn_3 सा, D_5 च (for स्याव्) $T_{2\ 3}$ G सा च ज्येष्ठा सा च पूज्या —^{d}) V_1 B_{2-5} Dn $D_{6\ 10}$ भार्या, B_1 om (for ताभ्यो)

32 D_{1-3} om 32 —^{a}) D_{4-9} कर्तु (for भर्तुर्) —^{cd}) D_5 वान्यद्, T_2 चान्य (for चान्यद्) D_6 धर्मे, D_8 कर्म (for धर्म) V_1 B Dn $D_{5\ 10}$ T_2 गृहे भवेत् (by transp) T_1 हव्यकव्य चान्यदेव तस्या युक्त भवेद्ध्रुव —After 32, D_5 reads 34^{cd} for the first time, repeating it in its proper place

33 $D_{4\ 6\ 7\ 9}$ om 33^{a}–34^{b} T_1 om 33^{cd} —^{c}) V_1 B Dn $D_{1\ 2\ 5\ 8\ 10}$ कुर्याद्वा, D_3 तान्कुर्याद् (for तत्कु°)

34 $D_{4\ 6\ 7\ 9}$ om 34^{ab} (cf v l 33) —^{a}) D_3 अन्न- (for अन्नं) M_4 मेध्य (for माल्यं) —D_4 reads 34^{cd} twice D_5 reads 34^{cd} for the first time after 32 —^{c}) M_{1-3} ब्राह्मण्यास् (for °ण्यै) —^{d}) T_1 M_{1-3} भर्त्रे, $T_{2\ 3}$ G M_4 भर्त्रा (for भर्तु) M_1 [अ]ति (for हि)

35 ^{a}) B_5 S वि (for [अ]भि) D_3 राजन्; D_3 यच्च (for शास्त्रं) —^{b}) G_2 वा (for च) —^{c}) V_1 B_1 Dn_3 अत्र, D_3 तत्र, $T_{2\ 3}$ G_2 धात्रा; $G_{2,4}$

तत्राप्येष महाराज दृष्टो धर्मः सनातनः ॥ ३५
अथ चेदन्यथा कुर्याद्यदि कामाद्युधिष्ठिर ।
यथा ब्राह्मणचण्डालः पूर्वदृष्टस्तथैव सः ॥ ३६
ब्राह्मण्याः सदृशः पुत्रः क्षत्रियायाश्च यो भवेत् ।
राजन्विशेषो नास्त्यत्र वर्णयोरुभयोरपि ॥ ३७
न तु जात्या समा लोके ब्राह्मण्याः क्षत्रिया भवेत् ।
ब्राह्मण्याः प्रथमः पुत्रो भूयान्स्याद्राजसत्तम ।
भूयोऽपि भूयसा हार्यं पितृवित्ताद्युधिष्ठिर ॥ ३८
यथा न सदृशी जातु ब्राह्मण्याः क्षत्रिया भवेत् ।
क्षत्रियायास्तथा वैश्या न जातु सदृशी भवेत् ॥ ३९
श्रीश्च राज्यं च कोशश्च क्षत्रियाणां युधिष्ठिर ।
विहितं दृश्यते राजन्सागरान्ता च मेदिनी ॥ ४०
क्षत्रियो हि स्वधर्मेण श्रियं प्राप्नोति भूयसीम् ।
राजा दण्डधरो राजन्रक्षा नान्यत्र क्षत्रियात् ॥ ४१
ब्राह्मणा हि महाभागा देवानामपि देवताः ।
तेषु राजा प्रवर्तेत पूजया विधिपूर्वकम् ॥ ४२
प्रणीतमृषिभिर्ज्ञात्वा धर्मं शाश्वतमव्ययम् ।
लुप्यमानाः स्वधर्मेण क्षत्रियो रक्षति प्रजाः ॥ ४३
दस्युभिर्ह्रियमाणं च धनं दाराश्च सर्वशः ।
सर्वेषामेव वर्णानां त्राता भवति पार्थिवः ॥ ४४
भूयान्स्यात्क्षत्रियापुत्रो वैश्यापुत्रान्न संशयः ।
भूयस्तेनापि हर्तव्यं पितृवित्ताद्युधिष्ठिर ॥ ४५

यत्र (for तत्र)

36 Cf Manu 9 87 — ^{a}) B1 तद् (for चेद्) — ^{b}) S यथाकाम (G2 M °माद्) (for यदि कामाद्) — G1 om (hapl) 36^{c}–38^{f} G3 4 om 36^{c}–38^{b} — ^{c}) B1 om यथा Some MSS -चाण्डाल (for -चण्डाल) — ^{d}) D8 पूर्व (for पूर्व) V1 D4 6 च (for स)

37 G1 3 4 om 37 (cf v l 36) T1 om 37 — ^{a}) T2 ब्राह्मण्या (for ण्या) — ^{b}) T2 क्षत्रियाया (for याश्च) — D10 om (hapl) 37^{c}–38^{b} — ^{c}) V1 Dn यस्तु (for नास्ति)

38 G1 om 38, G3 4 om 38^{ab} (for both, cf v l 36) D10 om 38^{ab} (cf v l 37) — ^{a}) D4–9 च (for तु) — D1 om (hapl) 38^{b} B6 om (hapl) 38^{c}–39^{d} T1 om (hapl) 38^{c}–39^{b} — ^{c}) D1–8 सदृश (for प्रथम) — ^{d}) V1 B1 3 भूय (for भूयान्) — ^{e}) M हि (for ऽपि) D5 भूय स (for भूयसा) S (T1 G1 om) भाव्य (for हार्यं) V1 B (B6 om) Dn D10 भूयो भूयोपि (B1 2 यो हि) महार्यं — ^{f}) D5 वित्त (for वित्ताद्)

39 B6 om 39, T1 om 39^{ab} (for both, cf v l 38) B1 om (hapl) 39^{a}–40^{b} — ^{a}) B3 चासदृशी (for न स) T3 जात, M1–3 जात्या (for जातु) D1–3 7–9 यथा सा स(D7 9 चास)दृशी भार्या D1–6 यथा चास(D5 सा स)दृशी जात्या — ^{c}) T1 वैश्यायास्तु तथा शूद्रा — ^{d}) D4 6–9 राजन, M1–3 जात्या (for जातु)

40 B1 om 40^{ab} (cf v l 39) T1 om 40–41 — ^{a}) D7 स्त्री स्व (for श्रीश्च) T2 3 G1–3 M कोशं, Some MSS कोषश्च (for कोशश्च) — ^{c}) D4 विदित, T2 3 G1–3 विहिता (for °त) D10 राज्य (for राजन्) — ^{d}) Dn2 T3 G2 4 सागराता च मेदिनी

41 T1 om 41 (cf v l 40) — ^{a}) D1 3–9 [ऽ]पि (for हि) — ^{c}) V1 B2–5 Dn1 राज (for राजा)

42 ^{a}) Dn1 D3 T2 महाभाग (for °भागा) — ^{c}) V1 B1 5 Dn D3 4 7–10 राजन् (for राजा) D4 स (for प्र) — ^{d}) D5 पूजयामास पूर्वक (sic)

43 T1 om 43^{c}–44^{b} — ^{c}) B5 लुप्यमान (for माना) D1–3 5 स्वधर्मेण (for स्वध) V1 B1–4 D10 लुप्यमान स्वधर्मेण — ^{d}) V1 B Dn D10 क्षत्रियो ह्येव (Dn1 n2 °प) रक्षति

44 T1 om 44^{ab} (cf v l 43) D9 om. 44^{c}–46^{b} — ^{d}) B1 भूमिप, D1–8 ब्राह्मण, D4 6 7 पार्थिव (for व)

45 D9 om 45 (cf v l 44) — ^{a}) V1 B5 Dn2 भूय (for भूयान्) — ^{c}) G2 भर्तव्य (for हृ°) — After 45, T1 ins

309* वैश्यापुत्रोऽपि भूयांश्च शूद्रापुत्रात्स संशय ।
अथ संजनयत्येव तस्माद्देयधनस्त्वसौ ।

46 D9 om 46^{ab} (cf. v l 44) G2 om the ref — ^{a}) D5 उक्तस्तु (for उक्त) S (except T1) उ(G3

युधिष्ठिर उवाच ।
उक्तं ते विधिवद्राजन्ब्राह्मणस्वे पितामह ।
इतरेषां तु वर्णानां कथं विनियमो भवेत् ॥ ४६
भीष्म उवाच ।
क्षत्रियस्यापि भार्ये द्वे विहिते कुरुनन्दन ।
तृतीया च भवेच्छूद्रा न तु दृष्टान्ततः स्मृता ॥ ४७
एष एव क्रमो हि स्यात्क्षत्रियाणां युधिष्ठिर ।
अष्टधा तु भवेत्कार्यं क्षत्रियस्वं युधिष्ठिर ॥ ४८
क्षत्रियाया हरेत्पुत्रश्चतुरोंऽशान्पितुर्धनात् ।
युद्धावहारिकं यच्च पितुः स्यात्स हरेच्च तत् ॥ ४९
वैश्यापुत्रस्तु भागांस्त्रीन्शूद्रापुत्रस्तथाष्टमम् ।
सोऽपि दत्तं हरेत्पित्रा नादत्तं हर्तुमर्हति ॥ ५०
एकैव हि भवेद्भार्या वैश्यस्य कुरुनन्दन ।
द्वितीया वा भवेच्छूद्रा न तु दृष्टान्ततः स्मृता ॥ ५१
वैश्यस्य वर्तमानस्य वैश्यायां भरतर्षभ ।
शूद्रायां चैव कौन्तेय तयोर्विनियमः स्मृतः ॥ ५२
पञ्चधा तु भवेत्कार्यं वैश्यस्वं भरतर्षभ ।
तयोरपत्ये वक्ष्यामि विभागं च जनाधिप ॥ ५३
वैश्यापुत्रेण हर्तव्याश्चत्वारोंऽशाः पितुर्धनात् ।
पञ्चमस्तु भवेद्भागः शूद्रापुत्राय भारत ॥ ५४
सोऽपि दत्तं हरेत्पित्रा नादत्तं हर्तुमर्हति ।
त्रिभिर्वर्णैस्तथा जातः शूद्रो देयधनो भवेत् ॥ ५५

यु)क्तो विभा(T2 °क्तो हि भा)गो विधिवद् —[b]) V1 B Dn D2 5 8 10 ब्राह्मणस्य (for °णस्वे) —[c]) D1 4 6 7 च (for तु) D3 7 9 सर्वेषा (for वर्णाना) —[d]) V1 B2 5 Dn D2 10 वै, D5 G2–4 तु, D8 च, T1 हि, T2 G1 तु, T3 त (for वि-) B4 M3 कथ विनिमयो भवेत्, D4 6 7 9 कथंचिद्विनियमो भवेत्

47 D8 om the ref —[a]) D4–6 तु (for [अ]पि) D7–9 द्वे भार्ये (by transp) —T1 om 47[cd] —[c]) G1 partly damaged D1 10 M वा, D4–9 तु, T2 3 G या (for च) —[d]) T2 3 G दृष्टा न तु (for दृष्टा न्तत) V1 D6 स्मृता , D7–9 कृता (for स्मृता) D8 न तु दृष्टा न तु स्मृता

48 [a]) M3 एवमेष (for एष एव) — D4 6–9 om (hapl) 48[cd] —[c]) M1–3 धन (for भवेत्) D5 सर्व (for कार्यं) —[d]) D10 क्षत्रियस्य, T2 3 G °याणा, M4 (sup lin) °य वा (for °यस्व) V1 B Dn D10 जनाधिप (for युधिष्ठिर) T1 M4 (inf lin) क्षत्रियाणा धन पुन (T1 हि यत्)

49 [a]) D1 2 क्षत्रियाया (D3 °णा) (for °याया) D3 लभेत्, M4 (sup lin) भवेत् (for हरेत्) —[b]) M4 चतुरशान् (for रोऽशान्) —[c]) D1 2 युद्धाव चारिक, D4 6 °भिकारित (D6 °क), D5 °वतारिक, D7–9 °धिकारिक, T1 M युद्धोपचा(M4 कार)क (for युद्धावहारिक) D10 T2 3 G युक्तोपचा(G3 °हा)रिक यच्च (D10 द्रव्य) —[d]) G2 च (for स) V1 B1 तत , B2–5 Dn D10 T1 तु तत्, D3 धन (for च तत्)

50 [b]) D5 T2 स्व(T2 त)थाष्टकं, D4 तथाष्टम (for °ष्टमम्) —[c]) T2 3 G2 4 वित्त (for दत्त) —[d]) T3 G कर्तुम् (for ह) D4 6–9 इच्छति (for अर्हति)

51 T1 om 51 —[a]) D10 च (for हि) G1 3 M4 (inf lin as in text) कार्या (for भार्या) — D4 om 51[c]–52[b] —[c]) V1 B Dn D5 10 तु, D6 तु, D7–9 T2 3 G या (for वा) —[d]) D6 ननु (for न तु) D5 क्वचित् (for स्मृता) T2 3 G1 3 4 न तु दृष्टा न तु स्मृता

52 D4 om 52[ab] (cf v 1 51) D3 om 52–58 —[c]) T2 3 G M1–3 शूद्रायाश्च (for °यां) V1 B Dn D2 9 10 [अ]पि (for [ए]व) D5 शूद्राया * च कौरव्य —[d]) G1 3 4 विनिमय (for यम) D5 एतयोर्नियम स्मृत , T1 त्रयो विनियमा स्मृता

53 D3 om 53 (cf v 1 52) —[a]) T2 3 G1 3 कार्यो (for कार्यं) —[b]) D1 6 वैश्यस्य (for °स्वं) — T1 om 53[cd] —[c]) M पश्यामि (for वक्ष्यामि) T2 3 G तयोरपीह पश्यामि —[d]) G2 तु (for च)

54 D3 om 54 (cf v 1 52) —[b]) B1 पुनर् (for पितुर्) D6 (before corr) गृहात् (for धनात्) —[c]) V1 B Dn1 n2 D10 स्मृतो, Dn3 हरेद् (for भवेद्) —[d]) B2 3 पुत्रस्य, D पुत्रेण (for पुत्राय) D1 om भारत

55 D3 om 55 (cf v 1 52) —[b]) T2 3 G3 कर्तुम् (for हर्तुम्) —[c]) V1 B Dn D10 M2 सदा, D1 तदा (for तथा)

56 Cf Manu 9 157 D3 om 56 (cf v 1 52)

शूद्रस्य स्यात्सवर्णैव भार्या नान्या कथंचन ।
शूद्रस्य समभागः स्याद्यदि पुत्रशतं भवेत् ॥ ५६
जातानां समवर्णासु पुत्राणामविशेषतः ।
सर्वेषामेव वर्णानां समभागो धने स्मृतः ॥ ५७
ज्येष्ठस्य भागो ज्येष्ठः स्यादेकांशो यः प्रधानतः ।
एष दायविधिः पार्थ पूर्वमुक्तः स्वयंभुवा ॥ ५८
समवर्णासु जातानां विशेषोऽस्त्यपरो नृप ।
विवाहवैशेष्यकृतः पूर्वः पूर्वो विशिष्यते ॥ ५९
हरेज्ज्येष्ठः प्रधानांशमेकं तुल्यासुतेष्वपि ।
मध्यमो मध्यमं चैव कनीयांस्तु कनीयसम् ॥ ६०
एवं जातिषु सर्वासु सवर्णाः श्रेष्ठतां गताः ।
महर्षिरपि चैतद्वै मारीचः काश्यपोऽब्रवीत् ॥ ६१

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

४८

युधिष्ठिर उवाच ।
अर्थाश्रयाद्वा कामाद्वा वर्णानां वाप्यनिश्चयात् ।
अज्ञानाद्वापि वर्णानां जायते वर्णसंकरः ॥ १
तेषामेतेन विधिना जातानां वर्णसंकरे ।
को धर्मः कानि कर्माणि तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ २
भीष्म उवाच ।
चातुर्वर्ण्यस्य कर्माणि चातुर्वर्ण्यं च केवलम् ।
असृजत्स ह यज्ञार्थे पूर्वमेव प्रजापतिः ॥ ३

— ^{c}) $D_{1\ 2\ 8}$ भागा स्युर् (for भाग स्याद्) V_1 B Dn D_{10} समभागाश्च पुत्रा स्युर्, T_2 शूद्रस्यापि महाभाग

57 Cf Manu 9 156 D_8 om 57 (cf v l 52) — ^{a}) V_1 B Dn D_5 वर्णाया, $D_{4\ 6\ 7\ 9}$ वर्णाना (for वर्णासु) D_8 प्रजाताना सवर्णानां, D_{10} प्रजाताया सवर्णाया — ^{d}) D_1 $T_{2\ 3}$ G $M_{1\ 3\ 4}$ समो (for सम) V_1 B Dn_{2} n_3 M_4 धनात्, Dn_1 T_1 भवेत् (for धने)

58 D_8 om 58 (cf v l. 52) G_1 om (hapl) 58^{ab} — ^{b}) Dn_1 n_3 एकोंशो (for एकांशो) — ^{d}) B_2 partly damaged T_3 $G_{1\ 2\ 4}$ उक्त (for उक्त)

59 ^{a}) B_2 damaged, D_5 समवर्णेषु, $T_{2\ 3}$ G_3 सर्ववर्णासु (for सम°) — ^{c}) V_1 B Dn $D_{2\ 8\ 10}$ वैशिष्ट्य, T $G_{1\ 2}$ वैषम्य (for वैशेष्य) — ^{d}) Dn_1 n_2 $D_{1-3\ 5}$ $G_{1,4}$ पूर्वपूर्वो (for पूर्वः पूर्वो)

60 ^{a}) D_{1-9} ज्येष्ठ (for ज्येष्ठ) D_8 प्रधानानाम् (for नाशम्) — T_1 om 60^{bc} — ^{b}) $D_{4\ 6\ 7}$ एव (for एक) V_1 $D_{1\ 5-7}$ तुल्यसुतेषु, Bom ed Cal ed तुल्यासु तेषु (for तुल्यासु°) D_{10} $T_{2\ 3}$ $G_{1\ 3\ 4}$ एकभार्यासुतेष्वपि — ^{c}) $D_{1,3}$ वैक, D_5 चैक, D_{10} चैकं (for चैव) — ^{d}) D_{1-8} कनिष्ठक (for कनीयसम्)

61 ^{b}) T_1 स्व (for स) S (except T_1) ज्येष्ठतां (for श्रे) — ^{c}) $D_{4\ 6-9}$ [ए]वैतन् (for [ए]तद्वै) — ^{d}) Dn_1 मरीच, G_2 मरीचि (for मारीच) Some MSS कश्यपो (for का)

Colophon — *Parvan name* $B_{1\ 2\ 4}$ Dn_3 $D_{1\ 8}$ शांति — *Sub parvan* $B_{1\ 3\ 5}$ Dn $D_{1\ 9\ 10}$ M दान धर्म — *Adhy name* V_1 $B_{1\ 2\ 5}$ Dn_2 n_3 विवाह धर्मे रिक्थविभाग, B_4 विवाहधर्मेषु दायविभाग, Dn_1 रिक्थविभाग, $D_{1\ 2}$ दायाद्य(D_2 दि)विधि, D_8 M दायविधि, D_{4-9} दायविभाग, D_{10} दायभाग, T_2 धर्म शास्त्रनिर्णये भीष्मयुधिष्ठिरसंवादे ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रपुत्र विभागदायप्राप्तिनिरूपण — *Adhy no* (figures, words or both) V_1 47 (as in text), D_5 45, D_{10} 46, T_1 M 76, $T_{2\ 3}$ $G_{2\ 4}$ 83, G_1 78, G_3 67 — *Śloka no* D_4 52

48

1 ^{a}) Dn_3 अर्थाल्लोभाद्, D_{4-9} अथ प्रियाद्, T_1 G अथा(G_2 त्रा)श्रयाद् (for अर्था°) — ^{b}) B_4 Dn_1 n_2 $D_{4,6-9}$ च (for वा) $D_{8\ 9}$ [अ]थ (for [अ]पि) T G [अ]निर्णयात् (for [अ]निश्च)

2 ^{a}) T_1 च केन, $T_{2\ 3}$ G चानेन, M च तेन (for एतेन) — ^{b}) M -संकरात् — ^{c}) B_1 G_4 धर्माणि,

युधिष्ठिर उवाच ।

उक्तं ते विधिवद्राजन्ब्राह्मणस्वे पितामह ।
इतरेषां तु वर्णानां कथं विनियमो भवेत् ॥ ४६

भीष्म उवाच ।

क्षत्रियस्यापि भार्ये द्वे विहिते कुरुनन्दन ।
तृतीया च भवेच्छूद्रा न तु दृष्टान्ततः स्मृता ॥ ४७
एष एव क्रमो हि स्यात्क्षत्रियाणां युधिष्ठिर ।
अष्टधा तु भवेत्कार्यं क्षत्रियस्वं युधिष्ठिर ॥ ४८
क्षत्रियाया हरेत्पुत्रश्चतुरोंऽशान्पितुर्धनात् ।
युद्धावहारिकं यच्च पितुः स्यात्स हरेच्च तत् ॥ ४९
वैश्यापुत्रस्तु भागांस्त्रीन्शूद्रापुत्रस्तथाष्टमम् ।
सोऽपि दत्तं हरेत्पित्रा नादत्तं हर्तुमर्हति ॥ ५०
एकैव हि भवेद्भार्या वैश्यस्य कुरुनन्दन ।
द्वितीया वा भवेच्छूद्रा न तु दृष्टान्ततः स्मृता ॥ ५१
वैश्यस्य वर्तमानस्य वैश्यायां भरतर्षभ ।
शूद्रायां चैव कौन्तेय तयोर्विनियमः स्मृतः ॥ ५२
पञ्चधा तु भवेत्कार्यं वैश्यस्वं भरतर्षभ ।
तयोरपत्ये वक्ष्यामि विभागं च जनाधिप ॥ ५३
वैश्यापुत्रेण हर्तव्याश्चत्वारोंऽशाः पितुर्धनात् ।
पञ्चमस्तु भवेद्भागः शूद्रापुत्राय भारत ॥ ५४
सोऽपि दत्तं हरेत्पित्रा नादत्तं हर्तुमर्हति ।
त्रिभिर्वर्णैस्तथा जातः शूद्रो देयधनो भवेत् ॥ ५५

यु)क्तो विभा(T2 °क्तो हि भा)गो विधिवद् — b) V1 B Dn D2 5 8 10 ब्राह्मणस्य (for °णस्वे) — c) D1 4 6 7 च (for तु) D5 7 9 सर्वेषां (for वर्णानां) — d) V1 B3 5 Dn D2 10 वै, D5 G2–4 तु, D3 च, T1 हि, T2 G1 तु, T3 त (for वि-) B1 M3 कथं विनिमयो भवेत्, D4 6 7 9 कथंचिन्नियमो भवेत्

47 D8 om the ref — a) D1–6 तु (for [अ]पि) D7–9 द्वे भार्ये (by transp) — T1 om 47cd — c) G1 partly damaged D1 10 M वा, D4–9 तु, T2 3 G या (for च) — d) T2 3 G दृष्टा न तु (for दृष्टान्ततः) V1 D6 स्मृता, D7–9 कृता (for स्मृता) D3 न तु दृष्टा न तु स्मृता

48 a) M3 एवमेव (for एष एव) — D4 6–9 om (hapl) 48cd — c) M1–3 धनं (for भवेत्) D5 सर्वं (for कार्यं) — d) D10 क्षत्रियस्य, T2 3 G °याणां, M4 (sup lin) °य वा (for °यस्व) V1 B Dn D10 जनाधिप (for युधिष्ठिर) T1 M4 (inf lin) क्षत्रियाणां धनं पुनः (T1 हि यत्)

49 a) D1 2 क्षत्रियाया (D2 °णा) (for °याया) D3 लभेत्, M4 (sup lin) भवेत् (for हरेत्) — b) M4 चतुरशान् (for °रोऽशान्) — c) D1 3 युद्धावचारिक, D4 6 भिकारित (D5 °क), D7 °वतारिक, D7–9 °धिकारिक, T1 M युद्धोपचा(M4 °कार)क (for युद्धावहारिक) D10 T2 3 G युक्तोपचा(G3 °हा)रिकं यच्च (D10 द्रव्य) — d) G2 च (for स) V1 B1 धनं, B2–5 Dn D10 T1 तु तत्, D3 धनं (for च तत्)

50 b) D3 T3 स्व(T2 त)थाष्टक, D4 तथाष्टम (for °ष्टमम्) — c) T2 3 G2 4 वित्त (for दत्त) — d) T3 G कर्तुम् (for ह°) D4 6–9 इच्छति (for अर्हति)

51 T1 om 51 — a) D10 च (for हि) G1 3 M4 (inf lin as in text) कार्या (for भार्या) — D4 om 51c–52b — c) V1 B Dn D5 10 तु, D6 तु, D7–9 T2 3 G या (for वा) — d) D6 ननु (for न तु) D5 क्वचित् (for स्मृता) T3 3 G1 3 4 न तु दृष्टा न तु स्मृता

52 D4 om 52ab (cf v l 51) D8 om 52–58 — c) T2 3 G M1–3 शूद्रायाश्च (for °या) V1 B Dn D2 9 10 [अ]पि (for [ए]व) D5 शूद्राया * च कौरव्य — d) G1 3 4 विनिमय (for °यम) D5 एतयोर्नियम स्मृत, T1 त्रयो विनियमा स्मृता

53 D8 om 53 (cf v l 52) — a) T2 3 G1 3 कार्यो (for कार्यं) — b) D1 6 वैश्यस्य (for °स्वं) — T1 om 53cd — c) M पश्यामि (for वक्ष्यामि) T2 3 G तयोरपीह पश्यामि — d) G2 तु (for च)

54 D8 om 54 (cf v l 52) — b) B1 पुनर् (for पितुर्) D5 (before corr) गृहात् (for धनात्) — c) V1 B Dn1 n2 D10 स्मृतो, Dn3 हरेद् (for भवेद्) — d) B2 3 पुत्रस्य, D पुत्रेण (for पुत्राय) D1 om भारत

55 D8 om 55 (cf v l 52) — b) T2 3 G1 कर्तुम् (for हर्तुम्) — c) V1 B Dn D10 M3 सदा, D1 तदा (for तथा)

56 Cf Manu 9 157 D8 om 56 (cf v l 52)

शूद्रस्य स्यात्सवर्णैव भार्या नान्या कथंचन ।
शूद्रस्य समभागः स्याद्यदि पुत्रशतं भवेत् ॥ ५६
जातानां समवर्णासु पुत्राणामविशेषतः ।
सर्वेषामेव वर्णानां समभागो धने स्मृतः ॥ ५७
ज्येष्ठस्य भागो ज्येष्ठः स्यादेकांशो यः प्रधानतः ।
एष दायविधिः पार्थ पूर्वमुक्तः स्वयंभुवा ॥ ५८
समवर्णासु जातानां विशेषोऽस्त्यपरो नृप ।
विवाहवैशेष्यकृतः पूर्वः पूर्वो विशिष्यते ॥ ५९
हरेज्ज्येष्ठः प्रधानांशमेकं तुल्यासुतेष्वपि ।
मध्यमो मध्यमं चैव कनीयांस्तु कनीयसम् ॥ ६०
एवं जातिषु सर्वासु सवर्णाः श्रेष्ठतां गताः ।
महर्षिरपि चैतद्वै मारीचः काश्यपोऽब्रवीत् ॥ ६१

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

४८

युधिष्ठिर उवाच ।
अर्थाश्रयाद्वा कामाद्वा वर्णानां वाप्यनिश्चयात् ।
अज्ञानाद्वापि वर्णानां जायते वर्णसंकरः ॥ १
तेषामेतेन विधिना जातानां वर्णसंकरे ।
को धर्मः कानि कर्माणि तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ २
भीष्म उवाच ।
चातुर्वर्ण्यस्य कर्माणि चातुर्वर्ण्यं च केवलम् ।
असृजत्स ह यज्ञार्थे पूर्वमेव प्रजापतिः ॥ ३

— c) D1 3 8 भागा स्युर् (for -भाग स्याद्) V1 B Dn D10 समभागाश्च पुत्रा स्युर्; T2 शूद्रस्यापि महाभाग

57 Cf Manu 9 156 D8 om 57 (cf v l 52) — a) V1 B Dn D5 वर्णाया , D4 6 7 9 वर्णानां (for वर्णासु) D8 प्रजातानां सवर्णानां; D10 प्रजातायां सवर्णायां — d) D1 T2 3 G M1 3 4 समो (for सम) V1 B Dn2 n3 M2 धनात्; Dn1 T1 भवेत् (for धने)

58 D8 om 58 (cf v l 52) G1 om (hapl) 58ab — b) Dn1 n2 एकोंशो (for एकांशो) — d) B2 partly damaged T3 G1 2 4 उक्त (for उक्तः)

59 a) B1 damaged, D5 समवर्णेषु, T2 3 G3 सर्ववर्णासु (for सम°) — c) V1 B Dn D2 3 10 वैशिष्ट्य , T G1 2 वैषम्य (for -वैशेष्य) — d) Dn1 n2 D1-3 5 G1 4 पूर्वपूर्वो (for पूर्वः पूर्वो)

60 a) D1-9 ज्येष्ठ (for ज्येष्ठः) D8 प्रधानानाम् (for °नांशम्) — T1 om 60b2 — b) D4 6 7 एव (for एक) V1 D1 5-7 तुल्यसुतेषु , Bom ed Cal ed तुल्यासु तेषु (for तुल्यासु°) D10 T2 3 G1 2 4 एकभार्यासुतेष्वपि — c) D1 2 चैक, D5 चैकं , D10 चैक (for चैव) — d) D1-8 कनिष्ठकं (for कनीयसम्)

61 b) T1 स्व (for स) S (except T1) ज्येष्ठता (for श्रे) — c) D4 6-9 [ए]वैतद् (for [ए]तद्वै) — d) Dn1 मरीच , G2 मरीचि (for मारीच) Some MSS कश्यपो (for का°)

Colophon — *Parvan name* B1 3 4 Dn3 D1 3 शांति — *Sub parvan* B1 3 5 Dn D1 9 10 M दान धर्म — *Adhy name* V1 B1 2 5 Dn2 n3 विवाहधर्मे रिक्थविभाग , B4 विवाहधर्मेषु दायविभाग , Dn1 रिक्थविभाग ; D1 2 दायाद्य(D2 दि)विधि , D8 M दायविधि , D1-9 दायविभाग , D10 दायभाग ; T2 धर्मशास्त्रनिर्णये भीष्मयुधिष्ठिरसंवादे ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रपुत्रविभागदायप्राप्तिनिरूपण — *Adhy no* (figures, words or both) V1 47 (as in text), D5 45 , D10 46 , T1 M 76 , T2 3 G2 4 83 , G1 78 , G3 67 — *Śloka no* D1 53

48

1 a) Dn2 अर्थाल्लोभाद् , D1-9 अथ प्रियाद् , T1 G अथा(G2 °श्रा)श्रयाद् (for अर्था°) — b) B4 Dn1 n2 D4 5-9 च (for वा) D8 9 [अ]थ (for [अ]पि) T G [अ]निर्णयात् (for [अ]निश्च)

2 a) T1 च केन , T2 3 G चानेन , M च तेन (for एतेन) — b) M संकरात् — c) B1 G4 धर्माणि ,

भार्याश्चतस्रो विप्रस्य द्वयोरात्मास्य जायते ।
आनुपूर्व्याद्द्वयोर्हीनौ मातृजात्यौ प्रसूयतः ॥ ४
परं शवाद्ब्राह्मणस्यैष पुत्रः
शूद्रापुत्रं पारशवं तमाहुः ।
शुश्रूषकः स्वस्य कुलस्य स स्या-
त्स्वं चारित्रं नित्यमथो न जह्यात् ॥ ५
सर्वानुपायानपि संप्रधार्य
समुद्धरेत्स्वस्य कुलस्य तन्तुम् ।
ज्येष्ठो यवीयानपि यो द्विजस्य
शुश्रूषवान्दानपरायणः स्यात् ॥ ६
तिस्रः क्षत्रियसंबन्धाद्द्वयोरात्मास्य जायते ।
हीनवर्णस्तृतीयायां शूद्र उग्र इति स्मृतः ॥ ७
द्वे चापि भार्ये वैश्यस्य द्वयोरात्मास्य जायते ।
शूद्रा शूद्रस्य चाप्येका शूद्रमेव प्रजायते ॥ ८
अतो विशिष्टस्त्वधमो गुरुदारप्रधर्षकः ।
बाह्यं वर्णं जनयति चातुर्वर्ण्यविगर्हितम् ॥ ९
अयाज्यं क्षत्रियो व्रात्यं सूतं स्तोमक्रियापरम् ।
वैश्यो वैदेहकं चापि मौद्गल्यमपवर्जितम् ॥ १०

T1 वर्म्याणि (for कर्माणि)

3 a) D8 4 10 T2 3 G2 चा(T3 च)तुर्वर्णस्य — b) B1 6 T2 G2 चातुर्वर्ण (for °र्ण्यं) — c) V1 B Dn D1-8 10 हि (for ह) D1 8 10 यज्ञार्थं, S (except T1) °र्थैं (for °र्थं) — d) D6 पितामह (for प्रजापति)

4 T1 om 4ab — a) D7 च तिस्रो (for चतस्रो) — b) Dn1 n2 D8 9 प्र (for [अ]स्य) — c) S च द्वौ (for द्वयोर्) — d) D8 10 मातृजातौ, T1 M °जात्या, T2 G °जन्यौ (for °जात्यौ) V1 B1 D3 प्रसूयते (for °यत) D1 मातृजात्या प्रसूयते

5 a) B2 पर शवाद्, D8 परे शवाद्, D7 corrupt, D10 T2 3 G M3 वरॉशभाग् (for पर शवाद्) B1 Dn2 T3 G1 3 4 [ए]व, D1 6-9 [ह्]व, D5 [ह्]ह (for [ए]प) D1-9 शूद्रात् (for पुत्र) T1 M1 2 4 वरॉश-भागब्राह्मणस्वे(M4 श्रे)प पुत्र — b) D7 6-9 तस्मात्पुत्र (D1 6 °त्रे) (for शूद्रापुत्र) D6 तस्मात्पुत्र पारशेप तमाहु — c) B1 सु, T1 स्वस्य (for स्वस्य) — d) V1 B5 Dn D1 स्वचारित्र (Dn2 n3 °त्य), D1 8 6-9 स्व चापि पित्र्य (for स्व चारित्र) D9 दद्यात् (for जह्यात्) D10 स्व चापि चारित्रमथो न जह्यात्

6 a) V1 B3-5 Dn D1-9 अथ (for अपि) — b) V1 B Dn तत्र, D1-9 तत्त्व (for तन्तुम्) — c) T2 श्रेष्ठोथ (for ज्येष्ठो) Dn3 अथ (for अपि) D1-9 च, S स (for यो) M1 द्विज स्यात् (for द्विजस्य) — d) V1 B2 (marg) 3-5 Dn शुश्रूषया, D3 °पको, T1 3 G1-3 M °पिता, T2 G4 °पता (for °पवान्) D1-8 धर्म, D10 वृत्त (for दान)

7 a) D1 6 7 °नयद्वाद — D1-7 ... 11 G1 3 om (hapl) 7c-8b, D6 reads the same twice — c) V1 B1-8 6 हीनवर्णास् D1 9 तृतीयाया D6 (both times) 7 8 हीनवर्णास्तृतीयाया — d) D1 स्मृति V1 B2 5 Dn शूद्रा उग्रा इति स्मृता (Dn °ति), T3 सशूद्र इति सस्मृत

8 For the repetition in D6, cf v 1 7 D1-8 5 10 G1 3 om 8ab (cf v 1 7) — a) Dn1 वा (for च) — b) Dn3 प्र, G4 च (for [अ]स्य) — D10 reads 8cd twice — c) D1-9 शूद्री (for शूद्रा) D10 (second time) वापि, M भार्या (for चापि) D10 (first time) वैश्या शूद्रस्य कन्याया — d) B2 4 Dn3 D1-3 5 8 10 (both times) शूद्र (for शूद्रम्) Dn3 च (for प्र)

9 a) G2 ततो (for अतो) Dn2 D3 [ऽ]पि, D4 6 9 [ऽ]व (for वि) D6 [अ]धनो (for °मो) T G1 3 4 M ततो विशिष्टे त्व(T3 G1 3 °ष्टोप्य, M1-3 °ष्टेप्व)धमो — d) S चातुर्वर्ण्या(T2 G2 °र्णा)द् (for °र्वर्ण्य) D1-3 चातुर्वर्ण्यस्य गर्हित

10 T1 om (hapl) 10 — a) V1 B2 5 Dn3 D5 8 10 विप्राया (D5 °ज, D10 °णा), G3 अयोज्य, M अप्र्याया (for अयाज्य) D1-7 9 क्षत्रिय, T2 °यं (for °यो) B1 3 4 Dn1 n2 विप्राया क्षत्रियो याम (B3 4 °य सूत) — b) B3 D3 मात्यस्तोम, D3 7 9 मात्यस्तोम, D10 S (T1 om) सूत स्तोत्र (G4 °त्र) (for सूत स्तोम) B4 पर, D2 तर (for परम्) B1 ब्राह्मणमक्रियापर, D1 2 मात्यस्तोम क्रियापरं — c) D1 वैश्या, T2 G2 वश्य (for वैश्यो) D3 (3 वैदेहिक T2 3 G1 4 M वा (for च) — d) D1 मौगल्यम, D 3 मौक, D1-3 न हत्यम् (for मौद्गल्यम्) D1 2 3 अपि M उप (for अप)

शूद्रश्चण्डालमत्युग्रं वध्यघ्नं बाह्यवासिनम् ।
ब्राह्मण्यां संप्रजायन्त इत्येते कुलपांसनाः ।
एते मतिमतां श्रेष्ठ वर्णसंकरजाः प्रभो ॥ ११
बन्दी तु जायते वैश्यान्मागधो वाक्यजीवनः ।
शूद्रान्निषादो मत्स्यघ्नः क्षत्रियायां व्यतिक्रमात् ॥ १२
शूद्रादायोगवश्चापि वैश्यायां ग्रामधर्मिणः ।
ब्राह्मणैरप्रतिग्राह्यस्तक्षा स वनजीवनः ॥ १३
एतेऽपि सदृशं वर्णं जनयन्ति स्वयोनिषु ।
मातृजात्यां प्रसूयन्ते प्रवरा हीनयोनिषु ॥ १४

यथा चतुर्षु वर्णेषु द्वयोरात्मास्य जायते ।
आनन्तर्यात्तु जायन्ते तथा बाह्याः प्रधानतः ॥ १५
ते चापि सदृशं वर्णं जनयन्ति स्वयोनिषु ।
परस्परस्य वर्तन्तो जनयन्ति विगर्हितान् ॥ १६
यथा च शूद्रो ब्राह्मण्यां जन्तु बाह्यं प्रसूयते ।
एवं बाह्यतराद्बाह्यश्चातुर्वर्ण्यात्प्रसूयते ॥ १७
प्रतिलोमं तु वर्तन्तो बाह्याद्बाह्यतरं पुनः ।
हीना हीनात्प्रसूयन्ते वर्णाः पञ्चदशैव ते ॥ १८
अगम्यागमनाच्चैव वर्तते वर्णसंकरः ।

---

11 ^{a}) Some MSS चाण्डालम् — ^{b}) D5–9 मत्स्यघ्न (for वध्यघ्न) B5 राज्य (for बाह्य) D4 मत्स्यघ्नं बाह्यवासिन, T1 ब्राह्मण्यां संप्रसूतये — T1 om 11^e–13^d — ^{f}) B1 T2 3 G विभो (for प्रभो)

12 T1 om 12 (cf. v l 11) — ^{a}) D1 2 क्षत्रिया, D3 क्षत्त्रायां, T2 3 G2–4 बदीति (for बन्दी तु) D10 क्षत्रिया जनयेद्वैश्यान् — ^{b}) B1 D1–3 बाह्य- (for वैश्य) M1 -जीवनं, some MSS जीविन D7 मागधा वाक्यजीविन , D10 °ध वाक्यजीवन — D2 om 12^c–15^d G2 om (hapl) 12^c–13^d — ^{c}) T2 निषादान् (for दो) — ^{d}) T2 3 G1 3 क्षत्रियाया (for या)

13 T1 om 13 (cf v l 11) D2 G2 om 13 (cf v l 12) — ^{a}) B1 D5 आयोगवा(D5 ज)शू, B5 आयोगत्र (for वशू) — ^{b}) Some MSS ग्राम्य- (for ग्राम-) D1 8 धार्मिक , S (T1 G2 om) धर्मत (for -धर्मिण) — ^{c}) V1 B1–3 अप्रतिग्राह्यास् — ^{d}) D1 तथा, D8 तदा, T2 3 G1 3 4 M1 3 4 क्षत्ता (for तक्षा) V1 B1 3 4 तक्षाणो बल(B1 4 वन)जीव (B1 3 वि)न ; B2 5 Dn D8 तक्षा स्वधनजीव(B2 वि)न , D1–7 स सधाधर्मजीव(D6 वि)न , D10 क्षत्ता स वन जीविन

14 = (var) Manu 10 27 D2 om 14 (cf. v l 12) — ^{a}) T2 एत हि, G1 3 एते वि (for एतेऽपि) V1 B Dn D10 एतेपि सदृशान्वर्णान् — D8 om (hapl) 14^b–16^c B1 D10 om (hapl) 14^{cd} T2 om (hapl) 14^c–16^b — ^{c}) Dn D5 मातृजात्या (for त्या) D4 6 7 9 मातृजातया प्रजायते — ^{d}) V1 B2–5 Dn अवरा, G2 प्रवणा (for प्रवरा)

15 = (var) Manu 10 28 D2 om 15 (cf v l 12) D8 T2 om 15 (cf v l 14) D1 3 om (hapl) 15^a–16^b T1 om (hapl) 15–16 — ^{a}) G2 तथा च त्रिषु वर्णेषु — ^{c}) V1 B Dn D10 प्र (for तु) D7 9 M3 आनतर्या तु (D7 °र्यात्तु) जायते — ^{d}) G2 वृथा, M1–3 यथा (for तथा)

16 = (var) Manu 10 29 D8 om 16^{abc}, T2 om 16^{ab} (for both, cf v l 14) D1 3 om 16^{ab}, T1 om 16 (for both, cf v l 15) — ^{a}) B1 न, D4 ये (for ते) — ^{b}) B1 स्वयोनित — ^{c}) V1 B Dn D10 दारेषु, D4 6 7 9 [आ]वर्तंतो (D7 °से), T2 3 G1 3 4 वर्तेते (for वर्तन्तो) — ^{d}) V1 विगर्हित, D1 3 च गर्हितान्

17 = (var) Manu 10 30 — ^{a}) V1 B5 T2 3 G1–3 तथा (for यथा) V1 B Dn D5–9 T2 शूद्रोपि (B2 °द्रो हि), D1–3 10 तु (D8 न) शूद्राद्, D4 शूद्रेण (for च शूद्रो) — ^{b}) B4 T G M4 बाह्य जंतु (by transp), D1 2 4–10 जंतुर्वा(D2 तु वा)ह्य D6 प्रजायते (for प्रसू°) — T1 om. (hapl.) 17^{cd} — ^{c}) M बाह्यतर (for तराद्) B1 3 बाह्यं (for बाह्यश्) D1 4–9 एव बाह्याद्बाह्यतरश् (D4 रं, D9 °मश्); D10 T2 एव बाह्यतरो बाह्याच् (T2 °श्च), T3 G °तर चापि — ^{d}) D4–7 9 चातुर्वर्ण्यां, D10 G2 वर्णात्, M3 वर्ण्ये V1 B Dn D5 10 प्रजायते (for प्रसू°)

18 = (var) Manu 10 31 — ^{a}) V1 B Dn8 D1 5 T2 3 G वर्तंते, Dn1 n2 D2 10 वर्धंते (for वर्तन्तो) — ^{b}) D8 वाह्य , T2 3 G बाह्य (for बाह्याद्) V1 D1 2 6 9 बाह्य(D6 9 °ह्य)तरा , B Dn D1 3 M1 बाह्यतरात्, T1 M3 4 तरान् — ^{c}) V1 B1–4 Dn D2 10 हीनाद्धीना (by transp), D4 हीना हीनात्, D6 हीनहीनात्, D7 हीनात्**, T1 2 M3 हीना हीनान्,

भार्याश्चतस्रो विप्रस्य द्वयोरात्मास्य जायते ।
आनुपूर्व्याद्द्वयोर्हीनौ मातृजात्यौ प्रसूयतः ॥ ४

परं शवाद्ब्राह्मणस्यैष पुत्रः
शूद्रापुत्रं पारशवं तमाहुः ।
शुश्रूषकः स्वस्य कुलस्य स स्या-
त्स्वं चारित्रं नित्यमथो न जह्यात् ॥ ५

सर्वानुपायानपि संप्रधार्य
समुद्धरेत्स्वस्य कुलस्य तन्तुम् ।
ज्येष्ठो यवीयानपि यो द्विजस्य
शुश्रूषवान्दानपरायणः स्यात् ॥ ६

तिस्रः क्षत्रियसंबन्धाद्द्वयोरात्मास्य जायते ।
हीनवर्णस्तृतीयायां शूद्र उग्र इति स्मृतः ॥ ७

द्वे चापि भार्ये वैश्यस्य द्वयोरात्मास्य जायते ।
शूद्रा शूद्रस्य चाप्येका शूद्रमेव प्रजायते ॥ ८

अतो विशिष्टस्त्वधमो गुरुदारप्रधर्षकः ।
बाह्यं वर्णं जनयति चातुर्वर्ण्यविगर्हितम् ॥ ९

अयाज्यं क्षत्रियो व्रात्यं सूतं स्तोमक्रियापरम् ।
वैश्यो वैदेहकं चापि मौद्गल्यमपवर्जितम् ॥ १०

T1 धर्म्याणि (for कर्माणि)

3 ^{a}) D8 4 10 T2 8 G3 चा(T8 च)तुर्वर्णस्य — ^{b}) B1 6 T2 G2 चातुर्वर्णं (for °र्ण्यं) — ^{c}) V1 B Dn D1-8 10 हि (for ह) D1 8 10 यज्ञार्थं, S (except T1) °र्थं (for °र्थे) — ^{d}) D5 पितामह (for प्रजापति)

4 T1 om 4^{ab} — ^{a}) D7 च तिस्रो (for चतस्रो) — ^{b}) Dn1 n2 D8 9 प्र (for [अ]स्य) — ^{c}) S च द्वौ (for द्वयोर्) — ^{d}) D3 10 मातृजातौ, T1 M °जात्या, T2 G °जन्यौ (for °जात्यौ) V1 B1 D2 प्रसूयते (for °यत) D1 मातृजात्यां प्रसूयते

5 ^{a}) B2 पर शवाद्, D3 परे शवाद्, D7 corrupt, D10 T7 8 G M8 वरांशभाग् (for पर शवाद्) B4 Dn2 T8 G1 8 4 [ए]व, D4 6-9 [इ]व, D5 [इ]ह (for [ए]ष) D4-9 शूद्रात् (for पुत्र) T1 M1 2 4 वरांश-भागब्राह्मणस्त्वे(M4 °श्रै)ष पुत्र — ^{b}) D4 6-9 तस्मात्पुत्र (D4 6 °त्रे) (for शूद्रापुत्र) D5 तस्मात्पुत्रं पारशेष तमाहु — ^{c}) B1 सु, T1 त्वस्य (for स्वस्य) — ^{d}) V1 B6 Dn D4 स्वचारित्र (Dn2 n3 °त्र्य), D1 3 6-9 स्व चापि पित्र्य (for स्व चारित्र) D2 दद्यात् (for जह्यात्) D10 स्व चापि चारित्रमथो न जह्यात्

6 ^{a}) V1 B3-5 Dn D4-9 अथ (for अपि) — ^{b}) V1 B Dn तत्र, D4-9 तत्त्व (for तन्तुम्) — ^{c}) T2 श्रेष्ठोथ (for ज्येष्ठो) Dn3 अथ (for अपि) D1-9 च, S स (for यो) M1 द्विज स्याच् (for द्विजस्य) — ^{d}) V1 B2 (marg) 3-5 Dn शुश्रूषया, D3 °षको, T1 8 G1-3 M °पिता, T2 G4 °षता (for षवान्) D1-8 धर्म, D10 वृत्त (for दान)

7 ^{a}) D1 6-9 -मवद्वात — D1-7 9 10 G1 3 om (hapl) 7^{c}–8^{b}, D8 reads the same twice — ^{c}) V1 B1-3 5 हीनवर्णास्तु D4 9 तृतीयाया D8 (both times) 7 8 हीनवर्णास्तृतीयाया — ^{d}) D4 स्मृति V1 B2 5 Dn शूद्रा उग्रा इति स्मृता (Dn °ति), T2 अशूद्र इति सस्मृत

8 For the repetition in D8, cf v l 7 D1-3 5 10 G1 3 om 8^{ab} (cf v l 7) — ^{a}) Dn1 वा (for च) — ^{b}) Dn3 प्र, G4 च (for [अ]स्य) — D10 reads 8^{cd} twice — ^{c}) D4-9 शूद्री (for शूद्रा) D10 (second time) वापि, M भार्या (for चापि) D10 (first time) वैश्या शूद्रस्य कन्याया — ^{d}) B3 4 Dn3 D1-3 5 8 10 (both times) शूद्र (for शूद्रम्) Dn3 च (for प्र)

9 ^{a}) G2 ततो (for अतो) Dn2 D3 [ऽ]पि, D5 6 9 [ऽ]व (for वि) D5 [अ]धनो (for °मो) T G1 3 4 M ततो विशिष्टे त्व(T2 G1 3 °ष्टोप्य, M1-3 °ष्टेप्य)धमो — ^{d}) S चातुर्वर्ण्या(T2 G2 °र्णा)द् (for °र्वर्ण्य) D1-3 चातुर्वर्ण्यस्य गर्हितं

10 T1 om (hapl) 10 — ^{a}) V1 B3 5 Dn3 D5 8 10 विप्राया (D5 °जं, D10 °णा), G2 अयोज्य, M अग्र्याया (for अयाज्य) D4-7 9 क्षत्रिय, T2 °य (for यो) B1 3 4 Dn1 n2 विप्राया क्षत्रियो याम्य (B3 4 °य सूत) — ^{b}) B3 D3 व्रात्यस्तोम, D6 7 9 व्रात्यस्तोम, D10 S (T1 om) सूत स्तोत्र (G4 °त्र) (for सूत स्तोम) B5 फल, D8 वर (for परम्) B4 ब्राह्मणमक्रियापर, D1 2 व्रात्यस्तोम क्रियावर — ^{c}) D5 वैश्या, T2 G2 वैश्य (for वैश्यो) D5 G2 वैदेहिकं T2 3 G1 4 M वा (for च) — ^{d}) D1 कौमल्यम्, D2 3 मौक°, D4-9 नकल्यम् (for मौद्गल्यम्) D1 3 9 मपि, M उप (for अप)

शूद्रश्चण्डालमत्युग्रं वध्यघ्नं बाह्यवासिनम् ।
ब्राह्मण्यां संप्रजायन्त इत्येते कुलपांसनाः ।
एते मतिमतां श्रेष्ठ वर्णसंकरजाः प्रभो ॥ ११
बन्दी तु जायते वैश्यान्मागधो वाक्यजीवनः ।
शूद्रान्निषादो मत्स्यघ्नः क्षत्रियायां व्यतिक्रमात् ॥ १२
शूद्रादायोगवश्चापि वैश्यायां ग्रामधर्मिणः ।
ब्राह्मणैरप्रतिग्राह्यस्तक्षा स वनजीवनः ॥ १३
एतेऽपि सदृशं वर्णं जनयन्ति स्वयोनिषु ।
मातृजात्यां प्रसूयन्ते प्रवरा हीनयोनिषु ॥ १४
यथा चतुर्षु वर्णेषु द्वयोरात्मास्य जायते ।
आनन्तर्यात्तु जायन्ते तथा बाह्याः प्रधानतः ॥ १५
ते चापि सदृशं वर्णं जनयन्ति स्वयोनिषु ।
परस्परस्य वर्तन्तो जनयन्ति विगर्हितान् ॥ १६
यथा च शूद्रो ब्राह्मण्यां जन्तुं बाह्यं प्रसूयते ।
एवं बाह्यतराद्बाह्यश्चातुर्वर्ण्यात्प्रसूयते ॥ १७
प्रतिलोमं तु वर्तन्तो बाह्याद्बाह्यतरं पुनः ।
हीना हीनात्प्रसूयन्ते वर्णाः पञ्चदशैव ते ॥ १८
अगम्यागमनाच्चैव वर्तते वर्णसंकरः ।

---

11 a) Some MSS चाण्डालम्. — b) D5-9 मत्स्यघ्न (for वध्यघ्नं). B6 राज्य (for बाह्य). D4 मत्स्यघ्नं बाह्यवासिन. T1 ब्राह्मण्यां सम्प्रसूतये. — T1 om. 11c-13a. — f) B1 T2 3 G विभो (for प्रभो).

12 T1 om. 12 (cf. v. l. 11). — a) D1 2 क्षत्रिया, D3 क्षत्राया. T2 3 G1-4 बदीति (for बन्दी तु). D10 क्षत्रिया जनयेद्वैश्यान्. — b) B1 D1-8 बाह्य- (for वाक्य). M4 जीवनं, some MSS जीविन. D7 मागधा वाक्यजीविन, D10 °ध वाक्यजीवनं. — D2 om. 12c-15d. G3 om. (hapl.) 12c-13a. — c) T2 निषादान् (for °दो). — d) T2 3 G1 3 क्षत्रियाया (for °यां).

13 T1 om. 13 (cf. v. l. 11). D2 G3 om. 13 (cf. v. l. 12). — a) B1 D5 आयोगवा(D5 °ज)श्च, B6 आयोगव (for °वश्च). — b) Some MSS ग्राम्य- (for ग्राम-). D1 8 धार्मिक, S (T1 G3 om.) धर्मेत (for धर्मिण). — c) V1 B1-3 अप्रतिग्राह्यास्. — d) D1 तथा, D3 तदा. T2 3 G1 3 4 M1 3 4 क्षत्ता (for तक्षा). V1 B1 3 4 तक्षाणो बल(B1 4 वन)जीव(B1 3 वि)न, B2 5 Dn D8 तक्षा स्वधनजीव(B2 °वि)न, D4-7 स यथाधर्मजीव(D6 °वि)न, D10 क्षत्ता स वन जीविन.

14 = (var.) Manu 10. 27. D2 om. 14 (cf. v. l. 12). — a) T2 एत हि, G1 3 एते वि (for एतेऽपि). V1 B Dn D10 एतेपि सदृशान्वर्णान्. — D8 om. (hapl.) 14b-16c. B1 D10 om. (hapl.) 14cd. T2 om. (hapl.) 14c-16b. — c) Dn D5 मातृजात्या (for °त्यां). D4 6 7 9 मातृजात्या प्रजायंते. — d) V1 B2-5 Dn श्ववरा, G2 प्रवणा (for प्रवरा).

15 = (var.) Manu 10. 28. D2 om. 15 (cf. v. l. 12). D8 T2 om. 15 (cf. v. l. 14). D1 8 om. (hapl.) 15a-16b. T1 om. (hapl.) 15-16. — a) G3 तथा च त्रिषु वर्णेषु. — c) V1 B Dn D10 प्र (for तु). D7 9 M3 आनतर्यां तु (D7 °र्यास्तु) जायंते. — d) G3 यथा; M1-3 यथा (for तथा).

16 = (var.) Manu 10. 29. D8 om. 16abc, T2 om. 16ab (for both, cf. v. l. 14). D1 8 om. 16ab, T1 om. 16 (for both, cf. v. l. 15). — a) B1 न, D4 ये (for ते). — b) B1 स्वयोनित. — c) V1 B Dn D10 दारेषु; D4 6 7 9 [आ]वर्तंतो (D7 °ते), T2 3 G1 3 4 वर्तंते (for वर्तन्तो). — d) V1 विगर्हित, D1 3 च गर्हितान्.

17 = (var.) Manu 10. 30. — a) V1 B5 T2 3 G1-3 तथा (for यथा). V1 B Dn D5-9 T2 शूद्रोपि (B3 °द्रो हि), D1-3 10 तु (D3 न) शूद्राद्; D4 शूद्रेण (for च शूद्रो). — b) B4 T G M4 बाह्य जतु (by transp.), D1 2 4-10 जतुर्बा(D2 °तु बा)ह्य. D5 प्रजायते (for प्रसू°). — T1 om. (hapl.) 17cd. — c) M बाह्यतर (for °तराद्). B1 3 बाह्य (for बाह्यश्च). D1 4-9 एव बाह्याद्बाह्यतरश्च (D4 °र, D9 °मश्च), D10 T2 एव बाह्यतरो बाह्याच्च (T2 °श्च), T3 G °तर चापि. — d) D4-7 9 चातुर्वर्ण्यां, D10 G2 °वर्णात्, M4 °वर्ण्ये. V1 B Dn D5 10 प्रजायते (for प्रसू°).

18 = (var.) Manu 10. 31. — a) V1 B Dn3 D1 5 T2 3 G वर्तंते, Dn1 n2 D2 10 वर्धंते (for वर्तन्तो). — b) D8 बाह्य, T2 3 G बाह्य (for बाह्याद्). V1 D1 2 6 9 बाह्य(D6 9 °ह्य)तरा, B Dn D6 8 M1 बाह्यतरात्, T1 M3 4 तरान्. — c) V1 B1-4 Dn D2 10 हीनाद्धीना (by transp.), D4 हीना हीनात्, D6 हीनहीनात्, D7 हीनात्**, T1 2 M3 हीना हीनान्,

व्रात्यानामत्र जायन्ते सैरन्ध्रा मागधेषु च ।
प्रसाधनोपचारज्ञमदासं दासजीवनम् ॥ १९
अतश्चायोगवं सूते वागुरावनजीवनम् ।
मैरेयकं च वैदेहः संप्रसूतेऽथ माधुकम् ॥ २०
निषादो मुद्गरं सूते दाशं नावोपजीविनम् ।
मृतपं चापि चण्डालः श्वपाकमतिकुत्सितम् ॥ २१
चतुरो मागधी सूते क्रूरान्मायोपजीविनः ।
मांसस्वादुकरं सूदं सौगन्धमिति संज्ञितम् ॥ २२
वैदेहकाच्च पापिष्ठं क्रूरं भार्योपजीविनम् ।
निषादान्मद्रनाभं च खरयानप्रयायिनम् ॥ २३
चण्डालात्पुल्कसं चापि खराश्वगजभोजिनम् ।
मृतचेलप्रतिच्छन्नं भिन्नभाजनभोजिनम् ॥ २४

G1 damaged, G2 भिन्नाभिन्ना B5 हीनाद्धीना प्रजायंते, D1 3 5 हीनहीना प्रजायते — d) T2 वर्णान् (for वर्णा) V1 B Dn D2 10 तु (for ते) T1 दाशान्नावोपजीविन (cf 21b), G2 पश्चाद्वर्णा दशैव ते

19 T1 om 19 — c) B1 [अ]पि (for [ए]व) D1-3 क्षगम्यगमनाच्चैव — b) B2 5 Dn D2 5 8 G2 जायते, D1 T2 8 G1 8 4 M1-3 वर्धते (for वर्तते) V1 B1 2 4 D10 जायते वर्णसंकरा — With 19c-20b, cf Manu 10 32 — a) D4 6 7 9 व्रातिनाम् (for व्रात्या°) B1 4 5 D10 क्षनु-, G1 8 क्षथ (for क्षत्र) V1 B2 8 Dn D2 वाह्यानामनुजायते, D1 8 पूतना नाम जा° — d) V1 Dn1 n2 D1 10 सैरध्या, B1 2 4 5 Dn3 सैरिंध्रा, D3 5 6 सैरध्या, G3 4 सिलिंध्रा (for सैरन्ध्रा) B3 सैरध्या मागधेन च, T2 8 G1 2 M सिलिं(M1-3 लिलि, M4 सिरिं)ध्रा मागधीषु च — c) D1 2 10 प्रसादनोपचारज्ञम् (D10 °रज्ञो) — f) V1 D1 6 7 जीविन B3 (marg as in text) 8 4 मदिराभ्यासजीविन, D10 मदिरा योगजीविन

20 B2 partly damaged B5 om (hapl) 20ab — a) D3 ततश् (for श्च) D5 [आ]योगवात् (for °व) D1 6 7 9 10 ततश्चायोगवी सूते, T G1 8 4 M क्षत्ता ह्या(T1 ह्य)योगव (G1 M °व) सूते, G2 corrupt — T2 om (hapl) 20b-22a — b) Dn1 n2 D2 -वध (for वन) D7 10 M1 2 -जीविन V1 B1 8 4 Dn3 वागुराय(V1 B1 °व)धजीविनं, T1 3 G क्रूर मायोपजीविन (G1 °वन) — 20cd = (var) Manu 10 33ab T1 om 20cd — c) D1 सैरेयक, T3 G मैत्रे (for मैरे°) D1 6 8 9 नैपादी, D5 T3 G1 3 वैदेह (D5 ही) (for वैदेह) D7 मैरेयिक च नैपादी — d) D2-9 च, D10 [इ]न (for ऽथ) T3 G1-3 माध्य(G2 °स्व)क, G4 मध्वक (for माधुकम्)

21 21ab = (var) Manu 10 34ab T2 om 21 (cf v l 20) T1 reads 21ab after 25ab — a) B2 corrupt V1 B1 4 5 Dn D2 6 10 मद्गुर, D4 6 मगुर, D7-9 मथर (for मुद्गर) T1 निषादो मागधश्चैव — b) N G1 दास (B2 श) V1 Dn1 D1-4 7 8 जीवन. T1 दाशो नावोपजीविन, M4 दाश नाव्युपजीवन — After 21ab, D4-8 read 24ab T1 om (hapl) 21c-24b — c) B1 5 सूतप (for मृतप) D4 6 8 चाडाल, D5 चाडाला, D7 T3 G1 8 चडाल, some MSS चाडाल — d) B2 D10 M4 इति, G2 क्षपि (for अति) V1 B3-5 Dn श्वपाकमिति विश्रुत, D2 श्वपाकमनिवेदित, D4 6-9 मिति सज्ञित (D6 °के), D5 मिति निंदित

22 T2 om 22a (cf v l 20) T1 om 22 (cf. v l 21) — a) D1 8 मागध — b) D10 मासोप- (for मायोप) D3 -जीवन, M4 जीवन V1 B5 क्रूरात्मा पापजीविन (B5 °का), G2 क्रूरा मायोपजीविन, G4 वागुरावनजीविन (cf 20b) — G2 om (hapl ?) 22c-23b — c) V1 B Dn1 n2 D1 4 5 6 मास्म (for मास) V1 B3 D10 Cnp शूद्र, B2 4 सूत्र, B5 Dn1 n2 D5 Cn क्षौद्र, D3 T3 G1 8 4 सूत, D6 corrupt, Cnp सूद (as in text) — d) D1-3 सौगधिर्, T2 धिम् M °ध (for धम्) Dn1 n2 D5 विश्रुत, D4 6 सज्ञक (for संज्ञितम्)

23 T1 om 23 (cf v l 21) G2 om 23ab (cf v l 22) — a) D1-3 वैदेह(D3 हि°)कश्च, D1-9 हिकाच् (D5 7 °का, D3 काश्), T2 8 G1 8 4 हिस्चाच् (for °हकाच्) V1 B3 5 Dn3 D10 पापिष्ठाव्, B1 Dn2 D5 9 °ष्ठा, D1 2 6 °ष्ट (for ष्ठ) — b) Dn1 n2 मायोप (for भार्योप) Dn1 D1 8 M1-4 -जीवन — D1-4 6-9 om 23cd — c) B2 damaged D10 निषादान्मुद्गरास्य च, T1 3 G M4 दमु(G1 दा मु, M4 दान्मु)द्गर चापि, M1-3 दान्मुद्गरश्चापि — d) T2 G1 -प्रदायिन (for प्रया°)

24 With 24a-25b, cf Manu 10 35 T1 om 24ab (cf v l 21) D4-8 read 24ab after 21ab — a) D1 2 7 चडाल, D3 9 चडाल, some MSS चाडालात् V1 पुक्कस, B1 2 4 D1 पुल्कस; Dn1 D2 6

आयोगवीषु जायन्ते हीनवर्णासु ते त्रयः ।
क्षुद्रो वैदेहकादन्ध्रो बहिर्ग्रामप्रतिश्रयः ॥ २५
कारावरो निषाद्यां तु चर्मकारात्प्रजायते ।
चण्डालात्पाण्डुसौपाकस्त्वक्सारव्यवहारवान् ॥ २६
आहिण्डिको निषादेन वैदेह्यां संप्रजायते ।
चण्डालेन तु सौपाको मौद्गल्यसमवृत्तिमान् ॥ २७
निषादी चापि चण्डालात्पुत्रमन्तावसायिनम् ।
श्मशानगोचरं सूते बाह्यैरपि बहिष्कृतम् ॥ २८
इत्येताः संकरे जात्यः पितृमातृव्यतिक्रमात् ।
प्रच्छन्ना वा प्रकाशा वा वेदितव्याः स्वकर्मभिः ॥ २९
चतुर्णामेव वर्णानां धर्मो नान्यस्य विद्यते ।
वर्णानां धर्महीनेषु संज्ञा नास्तीह कस्यचित् ॥ ३०
यदृच्छयोपसंपन्नैर्यज्ञसाधुबहिष्कृतैः ।
बाह्या बाह्यैस्तु जायन्ते यथावृत्ति यथाश्रयम् ॥ ३१

---

⁸ ⁹ T₃ पुक्कस, D₇ पुल्कर (for पुल्कस) D₁ वापि, D₈ क्रूरं (for चापि) — ᵇ) B -वाहिन, T₈ भोजन (for भोजिनम्) — ᶜ) V₁ Dn₁ n₂ D₁₋₁₀ मृतचैल (for चेल) D₄ ₆ ₇ ₉ परिच्छन्नः T₁ G₂ प्रतिच्छन्न, T₂ ₈ G₃ ₄ -परिच्छिन्न, G₁ परिच्छिन्न — ᵈ) B₄ Dn₁ D₁ ₂ T₃ ₈ भोजन T₁ हीनभाजनभोजिन

25 ᵃ) B₂ ₅ Dn₁ D₄ ₅ ₇ अयोगवीषु, T₁ ₈ G₂ आयोगवि(T₁ °वे)षु — ᵇ) V₁ B Dn D₂ ₄ ₆₋₁₀ T₁ हीन- (D₁₀ °ना व)र्णास्तु (B₁ °श्च), T₂ भिन्नवर्णासु (for हीन) D₅ ता स्त्रिय (for ते त्रय) — After 25ᵃᵇ, T₁ reads 21ᵃᵇ 25ᶜ–26ᵇ = (var) Manu 10 36 T₁ om 25ᶜ–27ᵈ — ᶜ) D₇ वैदेहिकाद् B₁ वद्री, D₂ अधो, D₁₀ अय (for अन्ध्रो) Dn₁ D₁ ₄₋₆ क्षुद्रो (D₅ क्रूरो) वैदेह(D₆ हि)कारध्रो; T₂ ₈ G क्षुद्रो वैदेहको दद्रो — ᵈ) B₃ बहिर्याम, D₅ र्ग्राम, T₈ G₂ ₄ र्ग्राह (for र्ग्राम)

26 T₁ om 26 (cf v l 25) — ᵃ) B₁ ₈ कारा वारो, D₁ ₈ करावरो, D₁₀ काराचरो, T₂ ₈ G वनो (for °वरो) D₁₋₉ च (for तु) — ᵇ) Dn D₁₋₈ G₄ M चर्मकार V₁ B Dn D₂ ₄₋₁₀ T₂ ₈ G प्रसूयते (for प्रजा) — 26ᶜ–27ᵇ = (var) Manu 10 37 D₁₀ om (hapl) 26ᶜ–27ᵇ — ᶜ) Some MSS चाण्डालात् B₈ D₆ ₈ M सोपाकस् (for सौ) — ᵈ) D₁₋₈ व्यवहारिण (for °रवान्)

27 T₁ om 27 (cf v l 25) D₁₀ om 27ᵃᵇ (cf v l 26) — ᵃ) V₁ B Dn₁ n₂ D₂ आहिं(B₃ आभिं, Dn' अहिं)डको, D₁ ₆ ₇ ₉ अहिंडिको, T₂ ₃ G₁₋₃ आभिं डिको (G₂ डीपो), G₄ आभंसिको (for आहिण्डिको) — ᵇ) D₁ ₆ ₇ ₉ वैदेह्या (for ह्यां) V₁ B Dn सप्र सूयते, T₂ ₃ G वै (G₂ om वै) प्रसू (for संप्रजा°) — 27ᶜᵈ = (var) Manu 10 38ᵃᵇ — ᶜ) Some MSS चाण्डालेन D₁ ₄ सोपाकौ T₂ ₈ G₁₋₃ चडालात्पाडुसौ (T₂ °सो)पाको — ᵈ) V₁ B Dn च(B₁ ₄ चां)डाल, D₅ निषाद, D₆ ₇ मौद्गल्य (for °ल्य) D₇₋₉ -वृत्तिवान D₁₋₃ सोकाल्य स च वृत्तिमान्, S (T₁ om) मूलव्यसन वृत्ति(G₂ °मूर्ति)मान्

28 = (var) Manu 10 39 — ᵃ) D₆ वा (for च) Some MSS चाण्डालात् — ᵇ) B₁ ₄ D₁₋₉ T₁ अत्यात्र सायिन, Dn₁ n₂ अतेव°, D₃ अनावसायिना — ᶜ) D₄ श्मशाने गोचरे सूते — ᵈ) Some MSS बहि:कृत

29 = (var) Manu 10 40 — ᵃ) B₁ ₄ Dn M₂ इत्येते, B₈ इत्येतत् (for ता) S सकरा V₁ B Dn जाता, D₅ ₆ ग्राल्या, T₈ G₂ M₁₋₈ जात्या (for जात्य) — ᶜ) D₄ प्रकाश (for °शा) — ᵈ) Dn₁ [अ]प्रकाशा वा (for वेदितव्या)

30 ᵃ) T₁ G₄ अपि (for एव) D₃ वर्णानामेकव र्णाना — ᵇ) T G [अ]न्यत्र (for °स्य) — ᶜ) T₁ वर्णेषु (for वर्णाना) T₂ ₈ G वर्णानामपिरुद्धेषु — ᵈ) V₁ B Dn D₁₀ सख्या (for सज्ञा) T₂ ₈ G [अ]र्हेषु (for [अ]स्तीह) D₂ सज्ञा नान्यस्य विद्यते

31 T₁ om (hapl ?) 31–34 — ᵇ) B₈ यज्ञै, D₈ यज्ञे, D₁₀ T₈ G₁₋₃ यत्न, T₂ G₄ यज्ञा (for यज्ञ) D₄ बहिष्कृत — ᶜ) M₂ बाह्य (for बाह्या) B₄ बाह्येषु, Dn₁ D₂ M बाह्यैश्च, D₆ बाह्यास्तु M₁ ₂ ज्ञायते (for जा) D₄ ₅ बाह्यया(D₅ ह्या)ह्यासु जायते, D₇ ₉ बाह्यबाह्यास्तु जा° — ᵈ) V₁ B₄ M₄ यथाश्रम, Dn₁ D₁₋₈ ₁₀ श्रुत (for श्रयम्) D₄ ₆₋₉ यथावृत्त यथाश्रुत

32 T₁ om 32 (cf v l 31) — ᵃ) D₁ चतुष्पथे — For 32ᵃᵇ, D₁₀ S (T₁ om) subst

310* चैत्यद्रुमश्मशानेषु शैलेषूपवनेषु च।

[= Manu 10 50ᵃᵇ D₁₀ M₁ ₂ वनेषु (for शैलेषु)]

— D₁₀ S (T₁ om) cont Dn₁ n₂ D₅ ins after 32ᵃᵇ

311* कार्ष्णायसमलंकार परिगृह्य च नित्यश ।
वसेयुरेते विज्ञैस्तु वर्तयन्त स्वकर्मभि ।

चतुष्पथश्मशानानि शैलांश्चान्यान्वनस्पतीन् ।
युञ्जन्ते चाप्यलंकारांस्तथोपकरणानि च ॥ ३२
गोब्राह्मणार्थे साहाय्यं कुर्वाणा वै न संशयः ।
आनृशंस्यमनुक्रोशः सत्यवाक्यमथ क्षमा ॥ ३३
स्वशरीरैः परित्राणं बाह्यानां सिद्धिकारकम् ।
मनुजव्याघ्र भवति तत्र मे नास्ति संशयः ॥ ३४
यथोपदेशं परिकीर्तितासु
नरः प्रजायेत विचार्य बुद्धिमान् ।
विहीनयोनिर्हि सुतोऽवसादये-
त्तितीर्षमाणं सलिले यथोपलम् ॥ ३५

अविद्वांसमलं लोके विद्वांसमपि वा पुनः ।
नयन्ते ह्युत्पथं नार्यः कामक्रोधवशानुगम् ॥ ३६
स्वभावश्चैव नारीणां नराणामिह दूषणम् ।
इत्यर्थं न प्रसज्जन्ते प्रमदासु विपश्चितः ॥ ३७

युधिष्ठिर उवाच ।

वर्णापेतमविज्ञातं नरं कलुषयोनिजम् ।
आर्यरूपमिवानार्यं कथं विद्यामहे नृप ॥ ३८

भीष्म उवाच ।

योनिसंकलुषे जातं नानाचारसमाहितम् ।
कर्मभिः सज्जनाचीर्णैर्विज्ञेया योनिशुद्धता ॥ ३९

[Line 1 = (var) Manu 10 52^cd — Line 2 = (var) Manu 10 50^cd — (L 2) D10 T2 3 G1 3 4 [ए]तै (for [ए]ने) Dn1 n2 D5 विज्ञाता (for पिश्चैस्तु)]

— ^c) V1 B5 Dn2 D2 युजतो, B2 4 D1 T2 3 G1 3 M1 3 4 युजते, Dn1 n3 D5 युजतो, D4 6-9 युजते, G2 युज्यते, G1 युज्यते (for युञ्जन्ते) V1 B1 3 5 Dn D2 G4 वा (for च) D1-8 [अ]लकार

33 T1 om 33 (cf v l 31) With 33^ab, cf Manu 10 62^ab — ^a) D6 7 9 M4 यो (for गो-) V1 B Dn D3 10 ब्राह्मणाय (D3 10 °र्थं) — ^b) D6 7 कुर्वाणो D8 नैव (for वै न) — ^c) B8 अनृशस्यम् (for आ°) V1 B1 2 5 D4-9 अनुक्रोश, T8 क्रोशा — ^d) V1 B1-3 5 Dn D9 10 तथा, D6 क्षम, T2 अथो (for अथ) B2 क्षमा (for क्षमा) B4 सत्यवाक्य यथाक्रमात्

34 T1 om 34 (cf v l 31) With 34^ab, cf Manu 10 62^cd — ^a) B3 D1-8 अशरीरै, B4 स्वै शरीरै, T2 G सशरीरै Dn1 n2 अपि त्राण (for परित्राण) — ^b) V1 B Dn D1-3 10 कारणं, M4 °का (for कम्) — ^c) V1 B Dn D4-10 भवति (B2 3 इत्यत्र, D4 6-9 भवते) मनुजव्याघ्र (B1 D10 °श्रेष्ठ) — D5 om 34^d–35^c — ^d) T2 3 G सत्य (for तत्र)

35 D5 om. 35 (cf v l 34) — ^b) D3 T G प्रसूयेत (for प्रजा°) — ^c) V1 B1 2 Dn D1 4 6-9 M2 निहीन (for विहीन) — ^d) D5-9 T1 3 G2 [उ]पल V1 B Dn D10 तितीर्षमाण हि यथोपल (Dn1 n2 पलो) जले.

36 = (var) Manu 2 214 D5 om 36^abc (cf v l 34) — ^a) D10 T G1 4 M बलाद्, G2 बल, G3 बले (for अल) — ^c) B2 D3 10 नयति, T2 न नयेद् (for नयन्ते) D1-4 6-9 व्युत्क्रम, G2 [s]प्युत्पथ (for ह्युत्पथ) V1 B1 3-5 Dn नयति ह्यपथ नार्य — ^d) D5 10 G2 वशानुगा, T1 वश गत (for वशानुगम्)

37 = (var) Manu 2 213 T1 om 37^ab — ^a) B1 स्वभावं D1-8 [अ]पि, D5 [अ]त्र, T2 G1 3 [ए]ष (for [ए]व) — ^b) Dn3 इव (for इह) — ^c) B1 इत्येव, B3 अतोर्थं, Dn1 n2 D2 9 10 अत्यर्थं (for इ°) D1 8-9 प्रमार्थति, D10 प्रसज्यते, S प्रवर्तते (for प्रसज्जन्ते)

38 = (var) Manu 10 57 — ^a) D6-8 G1 वर्णोपेतम् B2 5 Dn अविज्ञाय (for °ज्ञात) B3 वर्णापेतम विज्ञाय (sic) — ^b) T2 3 G कल्मष (for कलुष) — D9 om (hapl) 38^c–40^d — ^c) D4 6 7 तुल्य (for आर्य) D5 अनार्यं वा (for इवानार्यं) — ^d) V1 B Dn D3 10 T G वद (for नृप)

39 D9 om 39 (cf v l 38) — ^a) T2 योनिं स्व (for योनिस) D1 2 4 6 M1-8 जातस, D4 7 जाताम्, T1 जाते (for जात) G2 योनिप्यकलुषे जाता — T1 om 39^b — ^b) Dn2 नानाभाव (for °चार) T2 3 G1 3 4 M समाहिते (M तै), G2 समन्वित (for समाहितम्) B2 3 Dn1 n2 नानाभावसमन्वित; D1-3 स्व(D5 8 अ)नाचारसमन्वित (D1-3 7 °त, D4 6 °ते) — ^c) B3 G2 4 सज्जनाकीर्णं, T2 3 G1 3 °चीर्णैः (for °चीर्णैः) — ^d) D4 7 शुद्धित D3 T2 3 G विज्ञेया शुद्धयोनिका (D3 T2 ता)

अनार्यत्वमनाचारः क्रूरत्वं निष्क्रियात्मता ।
पुरुषं व्यञ्जयन्तीह लोके कलुषयोनिजम् ॥ ४०
पित्र्यं वा भजते शीलं मातृजं वा तथोभयम् ।
न कथंचन संकीर्णः प्रकृतिं स्वां नियच्छति ॥ ४१
यथैव सदृशो रूपे मातापित्रोर्हि जायते ।
व्याघ्रश्चित्रैस्तथा योनिं पुरुषः स्वां नियच्छति ॥ ४२
कुलस्रोतसि संछन्ने यस्य स्याद्योनिसंकरः ।
संश्रयत्येव तच्छीलं नरोऽल्पमपि वा बहु ॥ ४३
आर्यरूपसमाचारं चरन्तं कृतके पथि ।
स्ववर्णमन्यवर्णं वा स्वशीलं शास्ति निश्चये ॥ ४४
नानावृत्तेषु भूतेषु नानाकर्मरतेषु च ।
जन्मवृत्तसमं लोके सुश्लिष्टं न विरज्यते ॥ ४५
शरीरमिह सत्त्वेन नरस्य परिकृष्यते ।
ज्येष्ठमध्यावरं सत्त्वं तुल्यसत्त्वं प्रमोदते ॥ ४६
ज्यायांसमपि शीलेन विहीनं नैव पूजयेत् ।
अपि शूद्रं तु सद्वृत्तं धर्मज्ञमभिपूजयेत् ॥ ४७

---

40 = (var) Manu 10 58 D9 om 40 (cf v 1 38) — a) D5 T2 3 M अनाचार — b) D4 7 10 क्रूरत्व निष्क्रियात्मन, T1 2 G °त्व निर्द(T1 चाम्रि) यात्मता — d) D10 नर (for लोके) T3 G कल्मष (for कलुष)

41 = (var) Manu 10 59 — a) D4 6–8 पैत्र्य (for पित्र्य) — b) D4 6–9 मातृकं (for °ज) S [अ]थ च (M वा) (for तथा) — D4 om 41c–42b — c) V1 B5 Dn3 सकीर्णा, D5 M4 °र्णं — d) D6–9 T1 3 G निगच्छति (for निय)

42 D4 om 42ab (cf v 1 41) T1 om (hapl) 42 — a) B3 अथ, B5 Dn1 तथा (for यथा) D1. 3 5 8 9 हि (for [पु]व) D6 लोके (for रूपे) — b) D1 3 T2 3 G प्र (for हि) — c) D1 4–10 व्याघ्रश्चित्रस्, T2 3 G बिंग्रेस् (for श्चित्रैस्) T2 तदा (for तथा) — d) V1 D4 5 पुरुषं (D5 °षे) D4 6 7 8 स (for स्वां) D4–9 T2 3 G M निग(T2 G2 हि ग)च्छति (for निय)

43 With 43, cf Manu 10 60 — a) V1 B1 4 5 Dn कुले (for कुल) S विच्छिन्ने (for सछन्ने) D1–3 5 कुल स्रोत इव छिन्न(D3 च्छ)न्न, D1 6 7 9 कुलगोत्रविवो (D9 वे)छिन्ने (sic), D8 °गोत्रे च सछिन्ने, D10 कुले श्रोत्रियसंछिन्ने — b) D5 तथा (for यस्य) — c) D5 च नर (for तच्छील) T2 सश्रियेत च तच्छीलं — d) T1 तथा (for नरो) V1 B Dn D10 G2 अथ, D8 इव (for अपि) D8 स्वल्प वा यदि वा बहु, D5 स्वयो न्याश्रयजान्गुणान्

44 a) D4 6–9 तुल्य (for आर्य) V1 समाहार (for चार) D1–3 आर्यरूपमनाचार — b) D5 सत्कर्म (for चरन्त) — D4 om 44c–46d — c) V1 B1–4 Dn1 n2 D2 M सुवर्णम्, B5 T1 2 सव°, G सद्द° (for स्वव) — d) D6–8 G2 याति, T2 चाप्ति (for शास्ति) D1–3 5 तादृश (for निश्चये) D10 स्वशील नास्ति तादृश, T1 ऌ नातिवर्तते

45 D4 om 45 (cf v 1 44) D6 om 45a–46b T1 om 45–47 — b) G2 वर्ण (for कर्म) B4 सुतेषु, D1–3 7 9 करेषु (for रतेषु) — T2 reads 45cd twice — c) D5 T2 (first time) G2 जन्मवृत्तं (D5 त्ति) T2 (second time) जन्मवृत्तिसमैर्लोकैर् — d) T2 (second time) विशिष्टैर् (for सुश्लिष्ट) B5 विराजते (for विरज्यते)

46 D4 om 46 (cf v 1 44) D6 om 46ab, T1 om 46 (for both, cf v 1 45) T2 om (hapl) 46ab, D3 repeats the same on marg — b) V1 B3 5 Dn D10 न तस्य (for नरस्य) D5 कल्पते (for कृष्यते) — c) D1 3 5 सर्व (for सत्त्व) — d) D1–3 5–9 -सत्त्वे, D10 T3 G1 3 M सत्त्व (for -सत्त्व)

47 T1 om 47 (cf v 1 45) — b) D1 3 4 6–9 रहित, D5 न हित, M2 निहीन (for वि) — D4 T2 3 G M om (hapl) 47cd, B4 reads it twice — cd) B2 5 Dn च (for तु) V1 B1–3 4 (both times) 5 Dn D10 transp सद्वृत्त and धर्मज्ञम् B1 D2 10 अपि, D6–9 इह (for अभि) D5 -आयते (for पूजयेत्) — After 47, D5 ins

312* आत्मानमात्मनाख्याति कर्मस्वैः कर्मभिर्नरः ।
स्वशीलचारित्रकृतैः कर्मैर्वापि (sic) शुभाशुभैः ।

48 D5 om (hapl) 48ab — b) V1 B1–4 Dn D2 4 6–9 G3 4 सुशील, T1 स्वशक्ति (for स्वशील) V1 B1 4 5 Dn1 n2 D10 कुलै, Dn3 गुणै ; G3 कृत (for -कृतै).

आत्मानमाख्याति हि कर्मभिर्नरः
स्वशीलचारित्रकृतैः शुभाशुभैः ।
प्रनष्टमप्यात्मकुलं तथा नरः
पुनः प्रकाशं कुरुते स्वकर्मभिः ॥ ४८
योनिष्वेतासु सर्वासु संकीर्णास्वितरासु च ।
यत्रात्मानं न जनयेद्बुधस्ताः परिवर्जयेत् ॥ ४९

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि अष्टचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

४९

युधिष्ठिर उवाच ।
ब्रूहि पुत्रान्कुरुश्रेष्ठ वर्णानां त्वं पृथक्पृथक् ।
कीदृश्यां कीदृशाश्चापि पुत्राः कस्य च के च ते ॥ १
विप्रवादाः सुबहुशः श्रूयन्ते पुत्रकारिताः ।
अत्र नो मुह्यतां राजन्संशयं छेत्तुमर्हसि ॥ २
भीष्म उवाच ।
आत्मा पुत्रस्तु विज्ञेयस्तस्यानन्तरजश्च यः ।
नियुक्तजश्च विज्ञेयः सुतः प्रसृतजस्तथा ॥ ३

T2 8 G1 (partly damaged) 2–4 M शुभाशुभ (for °भैः) — c) Some MSS प्रणष्टम्. D9 अथ (for अपि) B1 2 6 Dn [आ]शु (for [आ]त्म) D5 कुले, T1 -कृत (for -कुल) D4 6 यथा, T1 तदा (for तथा) — d) T2 वन (for पुन) B1 S प्रकाशीकुरुते, Dn3 प्रकाम कु° V1 B5 Dn1 n2 D8 स्वकर्मत (for °भिः)

49 a) S योनिस्तु (for योनिषु) — d) V1 B Dn D1–10 M4 ता (for ता)

Colophon — *Parvan name* B1 2 4 Dn8 D1 3 शांति — *Sub-parvan* V1 B1–3 Dn D1–3 8 10 M दानधर्म — *Adhy name* V1 B1 4 5 Dn3 D5 M4 वर्णसंकर, B2 3 वर्णनिर्देश, Dn1 n2 D10 संकर, D1 2 वर्णसंकरनिर्णय, D3 4 6 8 संकरनिश्च(D3 र्ण)य, D7 9 M1–8 वर्णसंकरनिश्चय, T2 धर्मशास्त्रनिर्णये भीष्मयुधिष्ठिरसंवादे संकरजातिनिरूपण — *Adhy no* (figures, words or both) V1 48 (as in text), D5 46, D10 47, T1 M 77, T2 8 G3 4 84, G1 79, G3 78 — After 13 48, D10 ins a passage given in App I (No 7 A)

49

1 T2 G1 om the ref — a) V1 B Dn तात (for पुत्रान्) — c) T1 कीदृशा (for °श्यां) V1 D8 M4 कीदृशश्, G4 °र्श (for °शाश्च) D1 कीदृशा कीदृशांश्चापि — d) D1 पुत्रान् (for पुत्रा) D1–3 6 7 8 कुतश्च (for च के) D5 पुत्र कुत्र कुतश्च ते, T1 पुत्रा पुण्यश्च केवला

2 a) M4 विप्रकारा (for °वादा) D5 तु (for सु) V1 B Dn D2, 4 9–10 G8 4 बहव (for बहुश) — b) T1 M4 -कारणात्, T3 G M1–3 कारिणा (for °ता) T2 श्रूयते बहुकारिणा — c) T1 मे मुह्यतो (for नो मुह्यतां) — d) T8 M1–3 संशयान् (for °य) T1 भेत्तुम् (for छेत्तुम्) D1–4 6–9 छेत्तुमर्हसि संशयं — After 2, B8 reads 6ab followed by 7a for the first time, repeating them in their proper places, and B5 reads 6 for the first time, repeating it in its proper place While D10 S (except M4) ins after 2

313* भीष्म ।

आत्मा पुत्रस्तु विज्ञेय प्रथमो बहुधा परे ।
स्वे क्षेत्रे संस्कृते यस्तु पुत्रमुत्पादयेत्स्वयम् ।
तमौरसं विजानीयात्पुत्रं प्रथमकल्पितम् ।
अग्निं प्रजापतिं चेष्ट्वा वराय प्रतिपादिता ।
पुत्रिका स्याद्दुहितरि संकल्पेनापि वा सुत । [5]
तल्पे जात प्रमीतस्य क्लीबस्य पतितस्य वा ।
स्वधर्मेण नियुक्तो य स पुत्र क्षेत्रज स्मृत ।
माता पिता च दद्याता यमद्भि पुत्रमापदि ।
सदृशं प्रीतिसंयुक्तौ विज्ञेयो दात्रक सुत ।

सदृश तु प्रकुर्याद्य गुणदोषविचक्षणम् । [10]
पुत्र पुत्रगुणैर्युक्त विज्ञेयस्तु स कृत्रिम ।
उत्पद्यते यस्तु गूढ न च ज्ञायेत कस्यचित् ।
स भवेद्गूढजो नाम तस्य स्यात्तस्य तल्पज ।
मातापितृभ्यामुत्सृष्ट तयोरन्यतरेण वा ।
य पुत्र प्रतिगृह्णीयादपविद्ध स उच्यते । [15]
पितृवेश्मनि कन्या तु य पुत्र जनयेद्रह ।
कानीन त वदेन्नाम्ना वोढु कन्यासमुद्भव ।
या गर्भिणी संस्क्रियते ज्ञाताज्ञातापि वा सती ।
वोढु स गर्भो भवति सहोढ इति चोच्यते ।
या पत्या वा परित्यक्ता अथ वा स्वेच्छयापि वा । [20]
उत्पादयेदक्षतायां स पौनर्भव उच्यते ।
मातापितृविहीनो वा सक्तो वा स्यादकारणात् ।
आत्मान स्पर्शयेद्यस्तु स्वयदत्त स उच्यते ।
क्रीणीयाद्यस्त्वपत्यार्थं मातापित्रोर्यमन्तिकात् ।
स सुतस्तस्य सदृश क्रीतो नाम बुधै स्मृत । [25]
द्वादशैते परे प्राहुरेव धर्मस्य पाठका ।

[With 313*, cf Manu 9 166-80 — (L 1) T1 परै (for परे) — (L 2) T1 8 स्व- (for स्वे) T1 चोत्तमे (for सरकृते) D10 स्वक्षेत्रे सरकृतायां तु (for the prior half) D10 शुभ (for स्वयम्) — (L 3) T8 जन्मज, M2 -कल्पिक (for तम्) — (L 4) D10 परस्मै (for वराय) — (L 5) Kumbh ed सवर्णे वा (for त्वपेन) — T1 om (hapl) lines 6-7 — (L 6) T8 G2-4 M2 जात, G1 जानि (for जात) — (L 7) D10 M1 8 नियुक्ते, G2 [अ]पि युक्तो (for नियुक्तो) — (L 8) T2 माता पिता (for माता पिता) G2 [अ]पि (for च) — (L 9) T2 8 G3.4 सदृशीं, G2 Kumbh ed हु (for तु) M2 8 -न्युक्तो (for °क्तौ) T1 G2 M1-3 स (for वि) D10 दत्तक, T1 M1 8 दत्रिम, G2 दात्रिक (for दत्तक) — (L 10) D10 M1-8 विवर्जित (for विचक्षणम्) T1 गुणदोषौ समीक्ष्य तु (for the post half) — (L 11) T1 युक्तो D10 Kumbh ed स तु (by transp) M1-8 स विज्ञेयस्तु कृत्रिम (for the post half) — (L 12) T1 उत्पाद्यते D10 T1 M1-3 गृहे यस्य, Kumbh. ed यस्य गूढ (for यस्तु गूढ) D10 T1 G2 M1-8 कस्य स (for कस्यचित्) — (L 13) T1 न च (for तस्य) Kumbh ed तल्पग (for ज) — (L 14) Kumbh ed उत्सृष्टस् — (L 15) D10 T1 M1 8 य (for य) D10 T1 परि (for प्रति) G2 अपसिद्ध (for °विद्ध) — (L 16) M1-8 या (for य) T1 जनयेत्त इ (for °येद्रह) — (L 17) Kumbh ed त कानीन (by transp) T1 तु (for त) M1-8 विदुर् (for वदेन्) T2 8 M8 वोढु (for वोढु) T1 M1-8 समुद्भव, Kumbh ed द्भवे D10 वोढु कन्या स उच्यते (for the post half) — (L 18) T1 G1 3 4 M8 मस्क्रयते, G2 सहि° (for संस्क्रि°) — (L 19) M1 चोच्यते, Kumbh ed उच्यते (for चो°) — After line 19, Kumbh ed reads lines 24-25 — (L 20) D10 T1 G2 स- (for वा) D10 विधेया, T1 M1-3 विधवा (for अथ वा) D10 य (for the second वा) Kumbh ed विधवा वा स्वकेच्छया (for the post. half) — (L 21) M1-8 अक्षता य (for अक्षतायां) Kumbh ed उत्पादयति पुन र्भुत्वा (hypermetric) (for the prior half) — After line 21, Kumbh ed ins

314* सा चेदक्षतयोनि स्याद्गतप्रत्यागतापि वा ।
पौनर्भवेन भर्त्रा सा पुन संस्कारमर्हति ।
[= Manu 9 176]

— (L 22) Kumbh ed हनो य स्यात् (for विहीनो वा) D10 G2 M1-3 Kumbh ed त्यक्तो (for सक्तो) D10 T1 M1-8 अकारणे (for °णात्) — (L 23) Kumbh ed तु स स्मृत (for स उच्यते) — (L 24) D10 M8 य (for यस्) D10 अथ, G1 8 4 यद् (for यस्) — (L 25) D10 G2 स्वस्य (for तस्य) T1 स त (for नाम) D10 बुधै क्रीत इति स्मृत (for the post half) Kumbh ed स क्रीतक सुतस्तस्य सदृशो-सदृशोपि वा — Kumbh ed om line 26 — (L 26) D10 [प]तान् (for [प]रे) T1 सुतान् (for परे) T2 पाठगा (for का)]

— Kumbh ed cont.

315* य ब्राह्मणस्तु शूद्रायां कामादुत्पादयेत्सुतम् ।
स पारयन्नेव शवस्तस्मात्पारशव स्मृत ।
दास्यां वा दासदास्यां वा य शूद्रस्य सुतो भवेत् ।
सोऽनुज्ञातो हरेदंशमिति धर्मो व्यवस्थित ।
क्षेत्रजादीन्सुतानेतानेकादश यथोदितान् । [5]
पुत्रप्रतिनिधीनाहु क्रियालोपान्मनीषिण ।
भ्रातॄणामेकजातानामेकश्चेत्पुत्रवान्भवेत् ।
सर्वांस्तांस्तेन पुत्रेण पुत्रिणो मनुरब्रवीत् ।
सर्वासामेकपत्नीनामेका चेत्पुत्रिणी भवेत् ।
सर्वास्तास्तेन पुत्रेण प्राह पुत्रवतीर्मनु । [10]
[= Manu 9 178, 179, 180, 182, and 183]

3 B8 om 3^a-4^c with the ref T1 om 3^a-8^b — ^{a}) Dn1 च (for तु) — ^{c}) V1 B6 D2 G2 निरुक्तजश्च, B1 2 4 नियु(B2 रु)क्तजस्तु, D1 6 8 9 नियुक्तश्च स, D8 न युक्तजस्तु, D10 निरुक्तायास्तु (for

पतितस्य च भार्यायां भर्त्रा सुसमवेतया ।
तथा दत्तकृतौ पुत्रावध्यूढश्च तथापरः ॥ ४
षडपध्वंसजाश्चापि कानीनापसदास्तथा ।
इत्येते ते समाख्यातास्तान्विजानीहि भारत ॥ ५

युधिष्ठिर उवाच ।

षडपध्वंसजाः के स्युः के वाप्यपसदास्तथा ।
एतत्सर्वं यथातत्त्वं व्याख्यातुं मे त्वमर्हसि ॥ ६

भीष्म उवाच ।

त्रिषु वर्णेषु ये पुत्रा ब्राह्मणस्य युधिष्ठिर ।
वर्णयोश्च द्वयोः स्यातां यौ राजन्यस्य भारत ॥ ७
एको द्विवर्ण एवाथ तथात्रैवोपलक्षितः ।
षडपध्वंसजास्ते हि तथैवापसदाञ्शृणु ॥ ८
चण्डालो व्रात्यवेनौ च ब्राह्मण्यां क्षत्रियासु च ।
वैश्यायां चैव शूद्रस्य लक्ष्यन्तेऽपसदास्त्रयः ॥ ९
मागधो वामकश्चैव द्वौ वैश्यस्योपलक्षितौ ।
ब्राह्मण्यां क्षत्रियायां च क्षत्रियस्यैक एव तु ॥ १०
ब्राह्मण्यां लक्ष्यते सूत इत्येतेऽपसदाः स्मृताः ।
पुत्ररेतो न शक्यं हि मिथ्या कर्तुं नराधिप ॥ ११

नियुक्तजश्च) —^{d}) B1 D4 6–10 प्रसवजस् ; B2 Dn3 M4 प्रसूत°, G1 3 प्रसुति° (for प्रसूत°) D1–3 सुत प्रसवजश्च य , D5 तत प्रसवजस्तथा

4 B8 om 4^{abc}, T1 om 4 (for both, cf v 1 3) —^{a}) V1 B1 2 4 5 Dn1 n3 तु (for च) B2 damaged, D6–9 या भार्या, M भार्याया (for °या) —^{b}) B2 damaged M3 हर्तु (for भर्त्रा) —^{c}) B1 यथा, G2 तया (for तथा) Dn3 पुत्राद् (for पुत्राव्) T2 3 G1 3 4 M तया (G3 4 M4 °था) दत्त कृत पुत्रो (M3 °त्राव्) — B8 reads 4^d–6^d after the first occurrence of 7^a —^{d}) V1 B Dn D4 अध्योढश्, D1 स्वध्यू°, D2 स्वध्यू°, D3 सुध्यूढश्, D6 7 9 अध्योढश्, D8 भाधो°, S (T1 om) वध्वो (for अध्यू°)

5 For the sequence in B8, cf v 1 4 T1 om 5 (cf. v 1 3) —^{a}) B1 षडपध्वसदाश् ; D8 6–9 षडु पध्वसदाश् —^{c}) V1 B Dn D2 10 वै, D4 6–9 तु (for ते) D5 इत्येते हि मया ख्यातास् —^{d}) D1 8 विजानीत (for °नीहि) D4 6–9 पुत्रक (for भारत)

6 For the sequence in B8, cf v 1 4 T1 om 6 (cf v 1 3) B8 reads 6^{ab} and B5 reads 6 for the first time after 2 —^{a}) D4 6–9 षडु(D4 °ड)पध्वसका के स्यु —^{b}) B4 D6–9 के च, B5 (first time) केन (for के वा) D2 8 6–9 स्मृता (for तथा) —^{c}) D8 om from एतत् up to यौ रा (in 7^d) M यथावृत्तं (for तत्त्व) —^{d}) B8 वै (for मे)

7 For the repetition of 7^a in B8, cf v 1 2 T1 om 7 (of v 1 3) D8 om up to यौ रा (in 7^d) (cf v 1 6) B2 partly damaged —^{a}) G ते (for ये) —^{b}) Dn3 ब्राह्मणेषु (for °णस्य) —^{d}) B8 द्वौ (for यौ) D4 6–9 राजन्यस्य च भारत

8 T1 om 8^{ab} (cf v 1 3) —^{a}) V1 एको हि (hypermetric) (for एको) Dn1 n2 विद्वर्ण (for द्विवर्ण) G3 [स्त्र]त्र (for [त्र]थ) M1–3 एको द्विवर्ण योर्वाथ (sic) —^{b}) D1–3 5 लक्षित, D4 10 T2 G1 3 -लक्षिता G4 तथान्यत्रोपलक्षिता —^{c}) D4 8 [s]त्र, D5 S तु (for हि) D4 6–9 षडुपध्वसका(D4 6 °जा)श्चापि —^{d}) D4 6–9 कानीनापसदाञ्शृणु

9 ^{a}) D7 T3 G च(G2 चा)डालौ, some MSS चांडालो (for चण्डालो) V1 B1–3 5 Dn वैद्यौ च, B4 D10 यौनौ च, D1 6 7 9 धानौ च, M1–3 वर्णौ द्वौ (for वेनौ च) T1 चडाला व्रात्यवर्णाश्च, T2 चडाल वृत्या वर्णौ तु, T3 G चडालौ व्रात्यवर्णौ तु (G3 4 च), M4 चडालव्रात्यवर्णौ द्वौ —^{b}) D1 3 5 T2 3 G1–3 ब्राह्मण्या (D5 °ण्या) क्षत्रियस्य तु, D4 6–9 ण्या क्षत्रियासु(D6 °यास्तु)तौ, T1 G4 M °ण्या क्षत्रियस्त्रिया —^{c}) D6 T2 वैश्यायाश् (for °या) —^{d}) T2 3 G1 3 4 लक्ष्यास्ते (for लक्ष्यन्ते)

10 T1 om 10^a–11^b —^{a}) B1 वामनश्, B4 वासकश्, D1 3 T2 3 G नाम°, D4 10 M राम , D6 मश , D8–9 रोम (for वाम°) —^{c}) T2 ब्राह्मण्या (for °ण्यां) D6 तु (for च) D4 ब्राह्मण्या क्षत्रियाणां तु —^{d}) D4 6 च (for तु)

11 T1 om 11^{ab} (of v 1 10) —^{a}) G2 स्थूल (for सूत) —^{b}) G1 त्रय (for स्मृता) —^{c}) D8 पुत्र (for पुत्र) V1 B Dn D2 10 पुत्रा ह्येते न शक्यन्ते —^{d}) D1–9 परतप, M1–3 युधिष्ठिर (for नराधिप) — After 11, D10 ins an addl colophon [*Sub-parvan* दानधर्म — *Adhy no* 52]

युधिष्ठिर उवाच ।
क्षेत्रजं केचिदेवाहुः सुतं केचित्तु शुक्रजम् ।
तुल्यावेतौ सुतौ कस्य तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १२
भीष्म उवाच ।
रेतजो वा भवेत्पुत्रस्त्यक्तो वा क्षेत्रजो भवेत् ।
अध्यूढः समयं भित्त्वेत्येतदेव निबोध मे ॥ १३
युधिष्ठिर उवाच ।
रेतोजं विद्म वै पुत्रं क्षेत्रजस्यागमः कथम् ।
अध्यूढं विद्म वै पुत्रं हित्वा च समयं कथम् ॥ १४
भीष्म उवाच ।
आत्मजं पुत्रमुत्पाद्य यस्त्यजेत्कारणान्तरे ।
न तत्र कारणं रेतः स क्षेत्रस्वामिनो भवेत् ॥ १५
पुत्रकामो हि पुत्रार्थे यां वृणीते विशां पते ।
तत्र क्षेत्रं प्रमाणं स्यान्न वै तत्रात्मजः सुतः ॥ १६
अन्यत्र क्षेत्रजः पुत्रो लक्ष्यते भरतर्षभ ।
न ह्यात्मा शक्यते हन्तुं दृष्टान्तोपगतो ह्यसौ ॥ १७
कश्चिच्च कृतकः पुत्रः संग्रहादेव लक्ष्यते ।
न तत्र रेतः क्षेत्रं वा प्रमाणं स्याद्युधिष्ठिर ॥ १८
युधिष्ठिर उवाच ।
कीदृशः कृतकः पुत्रः संग्रहादेव लक्ष्यते ।
शुक्रं क्षेत्रं प्रमाणं वा यत्र लक्ष्येत भारत ॥ १९
भीष्म उवाच ।
मातापितृभ्यां संत्यक्तं पथि यं तु प्रलक्षयेत् ।
न चास्य मातापितरौ ज्ञायेते स हि कृत्रिमः ॥ २०

---

12 G4 om (hapl) 12–13　T1 G2 om the ref — a) D1 3 5 शुक्रजं, D4 6 7 9 रेतोज (for क्षेत्रजं) — b) G2 स्मृत (for सुत) B1 D7–9 च (for तु) D1 4 6–9 क्षेत्रजं, D10 S (G4 om) शुक्रज (for शुक्रजम्) D3 क्षेत्रज तु तथा सुतं; D5 तथान्ये क्षेत्रज विदु — T1 om 12c–13b — c) D1 8 G2 तस्य (for कस्य)

13 T1 G4 om 13 (cf v l 12) — a) D1–4 6 7 9 रेतोजो, D10 रेतसो (for रेतजो) — b) T3 M युक्तो, G1 3 पुत्रो (for त्यक्तो) T2 क्षेत्रजो वा भवेत्कथं — c) V1 B Dn D3 10 अ(B5 आ)ध्योढ, D1–3 M अन्यूढ, D4 6 7 9 अन्योढ, D5 अगूढ (for अध्यूढ) T2 3 G1–3 अध्यू(T3 °मू)ढमेव समय — d) D1 3 4 6–9 एव (for एव) T2 3 G1–3 हित्वेत्ये तन्निबोध मे

14 a) V1 B5 Dn1 n2 G2 रेतज (for रेतोजं) D1–3 5 7–9 वेद्मि (for विद्म) B1–4 रेतो(B2 4 °त) जान्विद्म वै पुत्रान्, D4 6 रेतोज वेद्मि पुत्रं स — B5 D4 6 7 9 om (hapl) 14bc　T1 om (hapl) 14cd — c) V1 B (B5 om) Dn2 n3 D8 अध्योढं, D1 3 अन्यूढं, D5 अगूढ (for अध्यूढ) D1–3 5 10 वेद्मि (for विद्म) D3 तं (for वै) T2 अन्यूढमपि हित्वा च, T3 G M अन्यूढ विद्म पुत्र च — d) V1 B Dn D1–10 भित्वा तु (D4 6–9 च, D5 वै), T2 निबोध (for हित्वा च)

15 b) M यद् (for यस्) D1 कारणातर — c) G2 कारणाद् (for ण) — d) Dn1 स्वक्षेत्र, D10 न क्षेत्र (for स क्षेत्र-) D7 ह्यसौ (for भवेत्) T1 स क्षेत्रज उदाहृत

16 a) D2 पुत्रार्थं, T2 3 G M4 पुत्रार्थी — b) T1 M2–4 यद् (for यां) D4 6–9 सुत (D4 युतं) शुभं (for विशां पते) — c) V1 B Dn3 तत्क्षेत्र तु (V1 हि), Dn1 n2 D2 क्षेत्रज तु, G1 damaged (for तत्र क्षेत्र) — d) G1 2 [ए]व (for वै) V1 B1 5 Dn3 D5 स्मृत (for सुत) T2 नैव तत्रैतज स्मृत

17 a) B3 अन्यत, D1–9 त्यक्तस्तु (D5 °श्च), D10 अन्यस्तु, S अन्य स (for अन्यत्र) — b) D6 10 लभते (for लक्ष्यते) — c) D4 6 7 9 लक्ष्यते (for शक्यते) B2 D5 T1 M1 3 4 हर्तुं (for हन्तुं) — d) D6 7 दृष्ट्वा नोपगतो ह्यसौ, S दृष्टांताव(G2 °उ)गतो ह्यसौ

18 a) V1 B3–5 Dn D5 G1 कश्चिद्ध, B2 D10 G2 कश्चिच्च, D1–4 6–9 कश्चित्तु (for कश्चिच्च) — b) T2 संग्रहायेव (for देव) D5 तत्र दैवेन लक्ष्यते — d) D8 कारण, D9 लक्षण (for प्रमाण) D4–9 वा (for स्याद्) Dn यत्र लक्ष्येत भारत

19 T3 om (hapl) 19–21 with the ref — c) D5 G1 शुक्र, D8 T1 2 G2 4 शुक्रं (for शुक्र) — d) B1 नेक्षेत, Dn1 n2 D7 लक्ष्य न, D5 लक्ष्येत्र (for लक्ष्येत)

अस्वामिकस्य स्वामित्वं यस्मिन्संप्रतिलक्षयेत् ।
सवर्णस्तं च पोषेत सवर्णस्तस्य जायते ॥ २१

युधिष्ठिर उवाच ।

कथमस्य प्रयोक्तव्यः संस्कारः कस्य वा कथम् ।
देया कन्या कथं चेति तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ २२

भीष्म उवाच ।

आत्मवत्तस्य कुर्वीत संस्कारं स्वामिवत्तथा ॥ २३
त्यक्तो मातापितृभ्यां यः सवर्णं प्रतिपद्यते ।
तद्गोत्रवर्णतस्तस्य कुर्यात्संस्कारमच्युत ॥ २४
अथ देया तु कन्या स्यात्तद्वर्णेन युधिष्ठिर ।
संस्कर्तुं मातृगोत्रं च मातृवर्णविनिश्चये ॥ २५
कानीनाध्यूढजौ चापि विज्ञेयौ पुत्रकिल्बिषौ ।
तावपि स्वाविव सुतौ संस्कार्याविति निश्चयः ॥ २६
क्षेत्रजो वाप्यपसदो येऽध्यूढास्तेषु चाप्यथ ।
आत्मवद्वै प्रयुञ्जीरन्संस्कारं ब्राह्मणादयः ॥ २७
धर्मशास्त्रेषु वर्णानां निश्चयोऽयं प्रदृश्यते ।
एतत्ते सर्वमाख्यातं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ २८

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि एकोनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

---

20 T8 om 20 (cf v l 19) T1 om 20^{ab} — ^{a}) V1 B Dn D10 यस्त्यक्त, S (T1 8 om) सन्यस्त (for संत्यक्त) — ^{b}) D4 य तु, D10 जात, S (T1 8 om) जतु (for य तु) D8-10 -कल्पयेत् (for लक्ष°) V1 B Dn पथि यस्त प्रकल्पयेत्, D6 पथि यमुपकल्पयेत् — ^{c}) G1 8 4 [अ]पि (for [अ]स्य) D5 नास्य पितरौ ज्ञायेते — ^{d}) V1 B Dn D2 10 ज्ञायेता, D1 G4 M4 ज्ञायते, D4 T2 G1 8 M1 जायते, M2 8 जायेते (for ज्ञा°) V1 G4 हि स (by transp) D5 स हि कृत्रिमक स्मृत

21 T8 om 21 (cf v l 19) — ^{a}) B4 स्वस्वामिकस्य स्वामित्वं, D1-4 6-9 अस्वामिनश्च स्वा°, D5 °निस्वामिकस्य, M °के स्वस्वामित्व — ^{b}) V1 B4 6 सप्रवि (for °ति) Dn2 लक्ष्यते, D1-8 6 पद्यते (for लक्षयेत्) — ^{c}) V1 B2 (marg) 8-5 Dn यो वर्णं पोषयेत्त च, B1 D8 10 यो वर्णस्त च (B1 स्तस्य) पोषे(D10 पुष्ये)त, B2 सवर्णस्य च दोषेण, D1-7 9 सवर्णं स च पोषे(D1 2 5 पुष्णी)त — ^{d}) V1 B2 5 Dn G2 तद्वर्णस्

22 ^{a}) D10 प्रकर्तव्य (for प्रयोक्तव्य) — ^{b}) T1 कश्च (for कस्य) — ^{c}) B2 M वेति, T1 चैव (for चेति)

23 ^{ab}) D10 transp कुर्वीत and संस्कार B5 तदा (for तथा)

24 T1 om 24^{ab} — ^{a}) D1-3 6 च, D8 तु, T2 3 G स (for य) — ^{b}) B1 स्व- (for स) D1-8 5 य सवर्णं प्रपद्यते — ^{c}) T1 M1-8 तमोत्र, T2 8 G1 3 4 ततोस्य, G2 तयो स, M4 अथ तं (for तद्गोत्र) V1 B1-5 Dn3 D10 -वर्णजं, B4 Dn1 n2 -बधुज, B5 बधुता (for वर्णतस्) — ^{d}) T1 M कुर्युस् (for कुर्यात्) B1 सस्तरम् (for संस्कारम्) D1-9 10 T1 अप्युत (for अच्युत) — After 24, V1 B Dn3 D4-7 9 10 ins

316* संस्कृतस्य सतस्तस्य वर्णगोत्र भवत्युत ।

[Dn3 D4-7 9 ततस्, D10 तु यस् (for सतस्)]

25 ^{a}) D1 4 6 7 9 अप्रदेया, D8 आत्मप्रदेया (hypermetric), D5 अतो देया (for अथ देया) T1 सा (for स्यात्) T2 8 G अथ कन्या तु देया स्यात् — ^{b}) V1 B Dn D10 तद्वर्णस्य, D1-9 5 तद्वर्णाया (for °र्णेन) — D5 T1 om 25^{cd} — ^{c}) T2 8 G1 8 4 संस्कृत्य (for संस्कर्तुं) V1 B Dn वर्णं, D10 मूल (for मातृ) D1-3 वर्णं च, S (T1 om) -गोत्रेण (for गोत्र च) — ^{d}) T2 3 G विनिर्णये (for °श्चये)

26 ^{a}) B5 Dn1 n2 D10 वा (for च) B1-4 कानीनाध्योढजौ चा(B2 3 वा)पि, D3 नो न्यूढजश्चापि, D4 6-9 °नान्योढजौ वा(D4 चा)पि, T1 °नश्च सहोढश्च, T2 8 G M नो न्यूढजो (G2, °जा) वापि — ^{b}) T8 G1 3 4 किल्बिषी (for किल्बिषौ) T2 M विज्ञेय पुत्रकिल्बिषी, G2 विज्ञेता पुत्रकिल्बिष (sic)

27 T1 om 27 — ^{a}) D5 संस्कार्यौ (for क्षेत्रजो) B1 [अ]थ (for [अ]पि) D4 6-9 [अ]पसदा — ^{b}) V1 B Dn1 n2 येऽध्योढास्, D1-9 3 योऽध्यूढस्, D4 6 7 9 योन्योढ(D6 ढ)स्, G1 8 ये मूढास् (for येऽध्यू°) D2 तस्य, M4 तेपि (for तेषु) B2 D7 T2 G2 वा (for च) Dn2 [उ]त (for [अ]थ) — T8 G1 3 read

५०

युधिष्ठिर उवाच ।
दर्शने कीदृशः स्नेहः संवासे च पितामह ।
महाभाग्यं गवां चैव तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १
भीष्म उवाच ।
हन्त ते कथयिष्यामि पुरावृत्तं महाद्युते ।
नहुषस्य च संवादं महर्षेश्च्यवनस्य च ॥ २
पुरा महर्षिश्च्यवनो भार्गवो भरतर्षभ ।
उदवासकृतारम्भो बभूव सुमहाव्रतः ॥ ३
निहत्य मानं क्रोधं च प्रहर्षं शोकमेव च ।
वर्षाणि द्वादश मुनिर्जलवासे धृतव्रतः ॥ ४
आदधत्सर्वभूतेषु विस्रम्भं परमं शुभम् ।
जलेचरेषु सत्त्वेषु शीतरश्मिरिव प्रभुः ॥ ५
स्थाणुभूतः शुचिर्भूत्वा दैवतेभ्यः प्रणम्य च ।
गङ्गायमुनयोर्मध्ये जलं संप्रविवेश ह ॥ ६
गङ्गायमुनयोर्वेगं सुभीमं भीमनिःस्वनम् ।
प्रतिजग्राह शिरसा वातवेगसमं जवे ॥ ७
गङ्गा च यमुना चैव सरितश्चानुगास्तयोः ।
प्रदक्षिणमृषिं चक्रुर्न चैनं पर्यपीडयन् ॥ ८

27[cd] twice — [c]) T3 G1 8 (all second time) स्वजन्म मातृदोषेण — [d]) V1 B5 Dn सस्कारान् (for र)

28 [a]) B5 सर्वे (for धर्मं) G1 8 शास्त्रे स (for शास्त्रेषु) — [b]) T2 प्रशस्यते; M2 प्रदर्श्यते (for प्रदृश्यते) — [c]) M एतत्सर्वं समाख्यात — [d]) B4 अर्हसि (for इच्छसि) S किं भूय कथ्यतामिति

Colophon om in D10 — *Parvan name* B1 2 4 Dn8 D1 8 शाति — *Sub-parvan* V1 B1-8 Dn D1-8 8 दानधर्म — *Adhy name* V1 B1 5 Dn विवाहधर्मे ; B2 D1 2 4-9 पुत्रप्रणिधि , B4 पुत्रप्रतिनिधि ; D8 पुत्रनिर्णय , T2 बीजक्षेत्रबलाबलविचार ; G1 बीजक्षेत्र बलाबलविचारनिर्णय — *Adhy no* (figures, words or both) V1 49 (as in text), D5 47; T1 M 78, T2 G2 4 85, T8 G1 80, G8 79 — *Śloka no* D4 28

50

1 G2 om the ref — [a]) D8 दर्शन कीदृश स्नेह — [b]) D4 5 वा (for च) — [c]) B2 M2 8 माहा भाग्यं — [d]) D10 T1 8 G य(T1 G1 4 त)थातथ्यं (for पितामह) V1 B Dn तन्मे व्याख्यातुमर्हसि

2 D10 om the ref B2 partly damaged — [c]) D8 नघुषस्य — [d]) D4 6 राजर्षेश्च (for मह)

3 [b]) D1 2 4-9 भार्गवो भृगुनदन , D10 T2 8 G1 2 4 वो नाम भारत — [c]) D4 6-9 G2 उपवास (for उद) — [d]) V1 B1 5 Dn D7 G2 स (for सु) B4 D2 8 तपा (for व्रत)

4 T1 om 4[ab] — [a]) B (except B1) D4 6 T2 G2 निहन्य (for त्य) D1-9 शोक, D10 T8 G काम (for क्रोध) T2 निहन्यमान काम च — [b]) D1-8 5 7-10 T2 8 G क्रोधम् (for शोकम्) — [d]) D1-6 जलवास , D7-9 वासा (for वासे) G1 कृत (for धृत) T1 जलवासदृढव्रत

5 [a]) D1-2 5 अददात्, D4 6-9 अददत् (for आदधत्) — [b]) D5 विश्राम, D6 corrupt, G2 विस्मय, some MSS विश्रभं (for विस्रम्भ) B4 स्मृत, T1 गत (for शुभम्) — [c]) V1 B Dn D1 2 4 T2 सर्वेषु, D8 शैलेषु (for सत्त्वेषु) D8-9 जलचारेषु सर्वेषु — [d]) T8 G1, 2 4 शीतहाभिर् (for रश्मिर्)

6 [a]) D1 8 स्थाणुभूत (D8 स्था) — [b]) D8 देवताभ्य , G1 8 देवता स (for दैवतेभ्य) — [c]) G4 संगे (for मध्ये) — [d]) D1 (*sup lin*) 2 8 जले D6 T1 G3 4 स (for स) D2 च (for ह)

7 T1 om (hapl) 7 — [a]) G1 8 भेद (for वेग) — [b]) D4 6 7 स (for सु) S (T1 om) सुमहा- (for भीमनि-) — [c]) D10 T2 G सहसा (for शिरसा)

8 [a]) D1-8 5 गंगायमुनयोश्चैव — [b]) V1 B Dn सरांसि च, T2 8 G तथानुगा (for [अ]नुगास्तयो) T1 तथान्या सरितश्च या — [c]) Dn1 प्रदक्षिणाम् (for णम्) — D6 reads 8[d]–9[c] twice — [d]) D7 8 परि पीडयन्, S (except G4) प्रत्य॰ (for पर्य)

9 For the repetition in D6, cf v l, 8, — [a])

अन्तर्जले स सुष्वाप काष्ठभूतो महामुनिः ।
ततश्चोर्ध्वस्थितो धीमानभवद्भरतर्षभ ॥ ९
जलौकसां स सत्त्वानां बभूव प्रियदर्शनः ।
उपाजिघ्रन्त च तदा मत्स्यास्तं हृष्टमानसाः ।
तत्र तस्यासतः कालः समतीतोऽभवन्महान् ॥ १०
ततः कदाचित्समये कस्मिंश्चिन्मत्स्यजीविनः ।
तं देशं समुपाजग्मुर्जालहस्ता महाद्युते ॥ ११
निषादा बहवस्तत्र मत्स्योद्धरणनिश्चिताः ।
व्यायता बलिनः शूराः सलिलेष्वनिवर्तिनः ।
अभ्याययुश्च तं देशं निश्चिता जालकर्मणि ॥ १२
जालं च योजयामासुर्विशेषेण जनाधिप ।
मत्स्योदकं समासाद्य तदा भरतसत्तम ॥ १३
ततस्ते बहुभिर्योगैः कैवर्ता मत्स्यकाङ्क्षिणः ।
गङ्गायमुनयोर्वारि जालैरभ्यकिरंस्ततः ॥ १४
जालं सुविततं तेषां नवसूत्रकृतं तथा ।
विस्तारायामसंपन्नं यत्तत्र सलिले क्षमम् ॥ १५
ततस्ते सुमहच्चैव बलवच्च सुवर्तितम् ।
प्रकीर्य सर्वतः सर्वे जालं चकृषिरे तदा ॥ १६
अभीतरूपाः संहृष्टास्तेऽन्योन्यवशवर्तिनः ।
बबन्धुस्तत्र मत्स्यांश्च तथान्याञ्जलचारिणः ॥ १७
तथा मत्स्यैः परिवृतं च्यवनं भृगुनन्दनम् ।
आकर्षन्त महाराज जालेनाथ यदृच्छया ॥ १८

V1 T1 अन्तर्जले च, B (except B4) Dn D1 4 6 (both times) 7-9 लेषु (for °ले स) — T1 om 9cd — c) B1 damaged D8 अतश्, T2 3 G1 2 4 M पुनश् (for ततश्) Dn8 T2 G4 M [ऊ]र्ध्वं B1 श्रीमान् (for धी°) — d) M4 पुरुषर्षभ (for भरत)

10 a) V1 om, D2 5 8 10 T2 3 G च (for स) T1 जलौकसाना सत्त्वाना — b) T3 [अ]द्भुत (for प्रिय) — c) D10 T2 3 G M4 उप(D10 G2 °पा)जिघ्रति (M4 °त) D4 उपजिघ्रस्तदा तत्र, D5 घ्रस्तदा मत्स्यान्, T1 °घ्रश्च तु तदा — d) V1 B2 (marg) 6 Dn D2 तस्योष्ट, D4 6-9 मत्स्या स (for मत्स्यास्त) M1-8 मानसं (for °सा) D5 स मुनिर्हृष्टमानस — T1 om 10ef — e) D3 4 6-9 सत (for [आ]सत) D5 तस्य तत्र सत काल, D10 S (T1 om) तत्रा(G4 °स्या)पि वसत काल — f) D5 समायातो (for समतीतो)

12 B2 partly damaged for 13ab D9 reads 12b-13b twice — b) V1 B5 Dn D5 निश्चया (for निश्चिता) — T1 om 12cdef — d) V1 B1 5 समरेषु (for सलिलेषु) G2 च वर्तिन, G3 [अ]नु (for [अ]नि) — e) Dn8 D1 अत्याययुश्, D9 (both times) अभ्युपे°, G1 2 4 नाभ्याययुस्, G2 न ह्यत्ययुस् (for अभ्याययुश्) D8 M ते, T3 G तु (for च) D5 अभ्याययुस्तदा ते वै — D5 om 12f-13a

13 For the repetition in D9, cf v l 12 D5 om 13a (cf v l 12) T3 partly damaged for 13ab — a) V1 B5 Dn D2 10 G2 ते (for च) D4 6-9 जलं च शोधयामासुर् — b) V1 B5 Dn D2 10 निःशेषेण (for विशे) D4 6-8 9 (both times) जालहस्ता महीपते, S नवसूत्रकृत (T2 °त्र तु त) दृढ (T1 ध्रुव) — T1 om 13e-16b — c) S (T1 om) मत्स्योद्धरणमाकाङ्क्षु(M काङ्क्ष)स — d) G1 तथा (for तदा)

14 T1 om 14 (cf v l 13) — a) D1 6 7 9 चैव (for योगै) — b) G3 मात्स्य (for मत्स्य) — c) D2 तोय (for वारि) — d) D1-3 जलै साव किरन्ति ह (D1 हि), D4 6 7 9 जलैरवाकिरञ्शुभ, D8 जालैरभ्यकिरञ्शुचि (sic), D10 S (T1 om) जालेना(M °लैर)वकिरन्ति ते

15 T1 om 15 (cf v l 13) — a) D10 T2 G तु (for सु) — b) B1 D4-6 8-10 T3 G तदा, D1 सदा (for तथा) D1 2 नवसूत्रकर तदा, M मत्स्याश्च समुपागमन् — M om 15cd — d) D5-7 9 यत्तत्तद्, D8 यत्र तत् (for यत्तत्र) V1 B Dn [ऽ]क्षिपन् (for क्षमम्)

16 T1 om 16ab (cf v l 13) — b) D1-3 सुविस्तर (for सुवर्तितम्) — D1 om (hapl ?) 16c-17b — c) G1 partly damaged V1 B Dn अवती(V1 B2 °ता)र्य तत सर्वे

17 D4 om 17ab (cf v l 16) T1 om 17ab — a) G2 रूप (for रूपा) — b) V1 B1 5 Dn D9 om ते D6-9 [ऽ]न्योन्य (for न्य) — c) D4 6 बर्भुस् (for बबन्धुस्) D6 बबधुर्बलवन्मत्स्यास्, T1 °धुः सर्वतो मत्स्यास् M4 बलाधःस्वत्र मत्स्यांश्च — d) T1 महाजलविचारिण

18 a) T2 3 G3 4 ततो (for तथा) — c) V1 B

नदीशैवलदिग्धाङ्गं हरिश्मश्रुजटाधरम् ।
लग्नैः शङ्खगणैर्गात्रैः कोष्ठैश्चित्रैरिवावृतम् ॥ १९
तं जालेनोद्धृतं दृष्ट्वा ते तदा वेदपारगम् ।
सर्वे प्राञ्जलयो दाशाः शिरोभिः प्रापतन्भुवि ॥ २०
परिखेदपरित्रासाज्जालस्याकर्षणेन च ।
मत्स्या बभूवुर्व्यापन्नाः स्थलसंकर्षणेन च ॥ २१
स मुनिस्तत्तदा दृष्ट्वा मत्स्यानां कदनं कृतम् ।
बभूव कृपयाविष्टो निःश्वसंश्च पुनः पुनः ॥ २२

निषादा ऊचुः ।

अज्ञानाद्यत्कृतं पापं प्रसादं तत्र नः कुरु ।
करवाम प्रियं किं ते तन्नो ब्रूहि महामुने ॥ २३

भीष्म उवाच ।

इत्युक्तो मत्स्यमध्यस्थश्च्यवनो वाक्यमब्रवीत् ।
यो मेऽद्य परमः कामस्तं शृणुध्वं समाहिताः ॥ २४
प्राणोत्सर्गं विक्रयं वा मत्स्यैर्यास्याम्यहं सह ।
संवासान्नोत्सहे त्यक्तुं सलिलाध्युषितानिमान् ॥ २५
इत्युक्तास्ते निषादास्तु सुभृशं भयकम्पिताः ।
सर्वे विषण्णवदना नहुषाय न्यवेदयन् ॥ २६

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि पञ्चाशत्तमोऽध्याय ॥ ५० ॥

Dn D₂ आ(B₂ ₃ अ)कर्षयन्, G₄ षेतं (for पंन्त) B₆ महाबाहो; D₈ °भाग (for राज)

19 [a]) M त तु (for नदी) — [b]) D₂ ₈ ₅ श्मश्रुं, D₆ ₁ स्मश्रु, D₉ स्मश्रुं (for श्मश्रु) — T₁ om 19[cd] — [c]) B₃ D₈ G₁ ₃ ₄ लग्न (for लग्नै) V₁ B Dn D₁₀ नखैर्गात्रै (D₁₀ °त्रै), D₁₋₈ °कर्णैर्गात्रै, G₄ गणैर्गात्र (for गात्रै) D₅ शखवर्णकचोरैश्च, T₂ ₃ M लग्नशखणकैर्गात्रै — [d]) B₃ (marg) ₄ D₁₀ कोटैश्च, D₁ ₂ कोठैश्च, D₅ गात्रैश्च, T₂ G₁ ₃ कोलैश्च, T₈ M कालैश्च, G₄ लोकैश्च (for कोष्ठैश्च) V₁ B₁₋₃ ₆ कोडैश्चित्रैरिवार्पितं, G₂ कोलैश्चित्रैरिव द्रुत

20 [a]) D₈ [आ]वृत (for [उ]द्धृत) — G₁ ₃ om (hapl) 20[b]–22[a] — [b]) D₄ ₆ transp ते and तदा D₁ ₂ वृद्ध, M₄ देव (for वेद) M₁ पारगा D₈ ते तदा वृद्धतापस, T₁ वेदवेदागपारग — [c]) T₁ पादौ (for दाशा) — [d]) D₃ प्रपतन्, D₄ चा, D₈₋₉ क्ष° (for प्रा) T₁ नृप (for भुवि)

21 G₁ ₃ om 21 (cf v l 20) T₁ om 21 — [a]) D₁₀ T₂ ₃ G₄ वध (for परि) — D₅ T₂ ₃ G₂ ₄ M om (hapl) 21[cd] — [d]) V₁ B Dn D₁₀ स्थलसंस्पर्शनेन च, D₄ °सकर्षणे रता

22 G₁ ₃ om 22[a] (cf v l 20) — [a]) Dn₁ D₅ T₁ तु, D₂ om D₈ च, T₂ G₂ ₄ त (for तत्) B₁ D₁ ₂ ₅ T₁ ₃ G₂ M₁ ₃ ₄ तथा (for तदा) — [b]) D₁ महत् (for कृतम्) — [d]) D₁ ₃ न्यश्वसच्च, D₅ व्यसत्सरत्व, some MSS निश्वसश्च D₁₀ मुहुर्मुहु (for पुन पुन)

23 M₄ om the ref T₂ ₅ G दाशा (for निषादा) — [c]) D₆₋₈ G₂ करवाम (for वाम) T₈ वय (for प्रियं) T₂ G₁ ₃ ₃ करवामो वय कि ते — [d]) D₆₋₉ त्वं, T₈ G₁ ₃ ₄ मे (for नो)

24 V₁ B Dn D₂ ₃ ₈₋₁₀ G₃ ₄ om the ref — [a]) D₂ इत्युक्ते D₄ ₆₋₉ यथैस्तु (D₆ also °श्च) (for मध्यस्थश्च) — T₁ om 24[cd] — [c]) M₁ ₄ परम — B₅ om 24[d]–26[c] — [d]) D₆ T₂ ₃ G₁ ₂ ₄ तथ् (for त) G₂ तच्छृणुध्व समाहित

25 B₅ om 25 (cf v l 24) — [a]) Dn₁ विकर्ष, Dn₂ D₇₋₉ विसर्गं (for विक्रय) — [b]) D₄ T G₄ सदा (for सह) — [c]) Dn₁ T₁ ₃ G₁ ₃ ₄ संवास (for सान्) D₅ मोक्तु, D₈ वक्तु (for त्यक्तुं) — [d]) B₃ Dn सलिले V₁ B (B₆ om) Dn अह, D₅ इह (for इमान्)

26 B₅ om 26[abc] (cf v l 24) — [a]) B (B₅ om) च (for तु) — [c]) V₁ Dn D₄ विवर्ण (for विषण्ण)

Colophon — *Parvan name* B₁ ₂ ₄ Dn₃ D₁ शांति — *Sub-parvan* V₁ B₁₋₄ Dn D₁ ₂ M₁ ₄ दानधर्म — *Adhy name* V₁ B₁, ₂, ₄, ₅ Dn D₄ ₆₋₉

भवतो यदहं ब्रूयां तत्कार्यमविशङ्कया ॥ १७

नहुष उवाच ।

ब्रवीतु भगवान्मूल्यं महर्षेः सदृशं भृगोः ।
परित्रायस्व मामस्माद्विषयं च कुलं च मे ॥ १८

हन्याद्धि भगवान्क्रुद्धस्त्रैलोक्यमपि केवलम् ।
किं पुनर्मां तपोहीनं बाहुवीर्यपरायणम् ॥ १९

अगाधेऽम्भसि मग्नस्य सामात्यस्य सहर्त्विजः ।
प्लवो भव महर्षे त्वं कुरु मूल्यविनिश्चयम् ॥ २०

भीष्म उवाच ।

नहुषस्य वचः श्रुत्वा गविजातः प्रतापवान् ।
उवाच हर्षयन्सर्वानमात्यान्पार्थिवं च तम् ॥ २१

अनर्घेया महाराज द्विजा वर्णमहत्तमाः ।
गावश्च पृथिवीपाल गौर्मूल्यं परिकल्प्यताम् ॥ २२

नहुषस्तु ततः श्रुत्वा महर्षेर्वचनं नृप ।
हर्षेण महता युक्तः सहामात्यपुरोहितः ॥ २३

अभिगम्य भृगोः पुत्रं च्यवनं संशितव्रतम् ।
इदं प्रोवाच नृपते वाचा संतर्पयन्निव ॥ २४

उत्तिष्ठोत्तिष्ठ विप्रर्षे गवा क्रीतोऽसि भार्गव ।
एतन्मूल्यमहं मन्ये तव धर्मभृतां वर ॥ २५

च्यवन उवाच ।

उत्तिष्ठाम्येष राजेन्द्र सम्यक्क्रीतोऽसि तेऽनघ ।
गोभिस्तुल्यं न पश्यामि धनं किंचिदिहाच्युत ॥ २६

D10 क्षिप्रं (for विप्रं)

17 D4 6 om. up to यदह (in 17^{c}) (cf v l 16) T1 om 17^{ab} D5 om (hapl) 17^{bc} — ^{b}) B1 कथंचन (for कुतोऽन्यथा)

18 T2 om the ref — ^{a}) D2 7 10 T2 भगवन् G4 ब्रवीषि भगवन्मूल्य — ^{b}) Dn1 D2 9 महर्षे T1 G4 विभो, T2 3 G1-3 प्रभो (for भृगो) — ^{cd}) Dn2 n3 D2 4 6 9 मामस्मद्विषयं, T1 चास्माक विषय T1 वै (for मे)

19 ^{a}) Dn3 हन्याच्च, D4 6-9 मा हन्याद् (for हन्या द्धि) — T1 om 19^{c}-20^{b} D2 om 19^{cd} — ^{c}) S (T1 om) मानवं (for मां तपो) — ^{d}) B2 partly damaged B4 D8 -पराक्रम (for -परायणम्)

20 T1 om 20^{ab} (cf v l 19) — ^{a}) Bom ed अगाधांभसि — ^{b}) Bom ed सऋत्विज (for सह- र्त्विज) — ^{c}) B1 3 पुरो (for प्लवो) T1 ममाद्य (for महर्षे) — ^{d}) S (except T1) मूल्य(M4 °ल)स्य (for मूल्यवि-) D6 कुरु मूल्य विनिश्चितं

21 D9 om (hapl) 21^{b}-23^{a} — ^{b}) T1 स महर्षि (for गविजात) D1-3 5 महातपा (for प्रतापवान्) — ^{d}) T2 G2 4 सामार्त्यं, G1 3 सामात्यान् (for अमा°) T1 वच (for च तम्) D1-3 5 अमात्यांस्त्र च पार्थिवं — After 21, S ins

318* गविजात ।
ब्राह्मणाना गवां चैव कुलमेक द्विधा कृतम् ।
एकत्र मन्त्रास्तिष्ठन्ति हविरन्यत्र तिष्ठति ।

[T1 om the ref — (L 1) G3 एतद् (for एक)]

22 D9 om 22 (cf v l 21) — ^{a}) D5 अनर्घ्या वै, T1 न निष्क्रेया, T2 अनर्घा गा, T3 °र्घा हि, G °र्घाहा (for °र्घेया) — ^{b}) D4-8 T1 महत्तरा (for °त्तमा) V1 B Dn D10 द्विजा वर्णेषु चोत्तमा, D1-3 द्विजवर्णमहत्तरा — ^{c}) V1 B Dn D10 गावश्च (D10 °स्तु) पुरुषव्याघ्र — ^{d}) T3 M तु प्र (for परि) Dn2 -कल्पतां, D2 4, 6-8 कल्पित (for कल्प्यताम्) T1 गौर्मूल्यं तत्प्रकार्यतां, G गोमूल्य तु प्रकल्प्यतां

23 D9 om 23^{a} (cf v l 21) Before 23, T1 ins श्रीभीष्म — ^{a}) B1 च (for तु) D1-3 T1 वच (for तत) — T1 om 23^{bc} — ^{b}) D1-3 वदतो (for वचनं) B1 D4 6 9 M नृप — ^{d}) V1 D9 सहामात्य (for मात्य-) D4 6 सामात्य सपुरोहित

24 ^{b}) Dn3 सश्रित, some MSS शंसित (for संशित) — ^{c}) B2 3 5 D4 5 9 T1 नृपतिर् (for °ते)

25 Before 25, V1 B Dn D10 ins नहुष उवाच D1-3 5 om 25^{ab} — ^{a}) D4 6-9 भद्र ते (for विप्रर्षे) — ^{b}) B5 [ऽ]पि (for ऽसि)

26 G1 partly damaged D6 M1-3 om the ref — ^{a}) B1 T3 G3 4 [ए]व (for [ए]ष) — ^{b}) D5 ब्रह्म (for सम्यक्) D10 प्रीतो (for क्रीतो)

27 ^{a}) D1 om from श्रवणं up to स्वाहा (in 29^{c})

कीर्तनं श्रवणं दानं दर्शनं चापि पार्थिव ।
गवां प्रशस्यते वीर सर्वपापहरं शिवम् ॥ २७
गावो लक्ष्म्याः सदा मूलं गोषु पाप्मा न विद्यते ।
अन्नमेव सदा गावो देवानां परमं हविः ॥ २८
स्वाहाकारवषट्कारौ गोषु नित्यं प्रतिष्ठितौ ।
गावो यज्ञप्रणेत्र्यो वै तथा यज्ञस्य ता मुखम् ॥ २९
अमृतं ह्यक्षयं दिव्यं क्षरन्ति च वहन्ति च ।
अमृतायतनं चैताः सर्वलोकनमस्कृताः ॥ ३०
तेजसा वपुषा चैव गावो वह्निसमा भुवि ।
गावो हि सुमहत्तेजः प्राणिनां च सुखप्रदाः ॥ ३१
निविष्टं गोकुलं यत्र श्वासं मुञ्चति निर्भयम् ।
विराजयति तं देशं पाप्मानं चापकर्षति ॥ ३२
गावः स्वर्गस्य सोपानं गावः स्वर्गेऽपि पूजिताः ।
गावः कामदुघा देव्यो नान्यत्किंचित्परं स्मृतम् ॥ ३३
इत्येतद्गोषु मे प्रोक्तं माहात्म्यं पार्थिवर्षभ ।
गुणैकदेशवचनं शक्यं पारायणं न तु ॥ ३४

निषादा ऊचुः ।

दर्शनं कथनं चैव सहास्माभिः कृतं मुने ।
सतां सप्तपदं मित्रं प्रसादं नः कुरु प्रभो ॥ ३५
हवींषि सर्वाणि यथा ह्युपभुङ्क्ते हुताशनः ।
एवं त्वमपि धर्मात्मन्पुरुषाग्निः प्रतापवान् ॥ ३६
प्रसादयामहे विद्वन्भवन्तं प्रणता वयम् ।

T1 G4 वापि; T2 3 G1-3 M चापि (for दानं) D8 श्रवणं कीर्तनं ध्यानं —[b]) D9 G3 4 वा (for च) —[c]) S विप्रे (for वीर) —[d]) D2 मथ (for सर्व) B4 T1 शुभ (for शिवम्)

28 D1 om 28 (cf v l 27) —[a]) D8 10 T3 G1 3 4 M4 मूल्य —[b]) D4 6-9 मान (for पाप्मा) —T1 om 28[cd] —[c]) D5 अमृतेन समा गावो

29 D1 om स्वाहा (in 29[a]) (cf v l 27) —[b]) D4 गोभिर् (for गोषु) — D9 reads 29[c]–30[b] twice (without var) —[c]) V1 B Dn गावो यज्ञस्य नेत्र्यो वै, T1 गोभिर्यज्ञ प्रणीतो वै —[d]) T1 गावो, G4 यथा (for तथा) V1 सन्, D1-4 6-9 गौर्, S (except M3) वै (for ता) D5 गावो यज्ञमुखं तथा

30 For the repetition in D9, of v l 29 D1-8 om. 30[ab] —[a]) V1 B Dn D8 10 M3 [ऽ]क्षयं; D5 G1 3 [ऽ]क्षर (for यं) D4 6-8 नित्यं (for दिव्यं) —[b]) V1 D5 7 T1 G1 3 रक्षंति (for क्षरन्ति) —[c]) T2 3 G अमृतस्यायन चैता —[d]) S स्वर्ग (for सर्व)

31 T1 om 31

32 [c]) D1-9 नीराजयति (for विरा) —[d]) V1 B Dn D10 पापं चास्य (for पाप्मानं च) D1 [ऽ]वि; D1 6 वि (for [ऽ]प)

33 D4 om (hapl) 33[ab] —[b]) Dn2 भूषिता (for पूजिता) —[c]) Dn D10 G4 कामदुहो (for °दुघा) T G दिव्या (for देव्यो) —[d]) D1 नान्य, D7 8 नान्य, G3 नान्य (for नान्यत्) T3 श्रुतं (for स्मृतम्) D4 6-9 तान्य किं हि पर स्मृत

34 [a]) T2 [ए]षु (for [ए]तद्) D1-3 T1 ते, D6 तस् (for मे) —[b]) N (except D1 2) माहात्म्यं भरतर्षभ —T1 om 34[cd] —[d]) D1 पारायणे, D8 परायणं.

35 [b]) G3 कथं (for कृतं) D4 मुनौ (for मुने) —[c]) D1 2 सम (for सतां) Dn D2 M1-3 साप्तपद, G4 सप्तपदे V1 B3 4 Dn2 n3 D4 6-10 T G मैत्र (for मित्रं) D8 सख्यं सप्तपदीन तु —[d]) D1-9 G4 transp न and कुरु

36 [b]) D1-4 6 7 भुक्तं (for भुङ्क्ते) —[c]) T2 विप्रर्षे (for धर्मात्मन्) —[d]) G1 3 पुरुषोग्नि

37 [a]) D10 S विप्र (for विद्वन्) —[b]) D1-7 8 भगवंतं नता वय; T2 भवते प्रवणा वयं —[d]) T2 3 G इह (for इयं) D7 तु (for गौ) — After 37, S (except G3 4) and Madras ed ins

319* अत्यन्तापदि शक्तानां परित्राणं हि कुर्वताम् ।
या गतिर्विदिता त्वद्य नरके शरणं भवान् ।

[T1 om line 1 —(L 1) M अकुर्वता (for हि कु°) —(L 2) T1 अगतीनां त्वमस्माक (for the prior half)]

38 T1 om (hapl) 38 (retaining the ref) —[b]) D10 S (T1 om) सुखम् (for मुनेद्)

अनुग्रहार्थमस्माकमियं गौः प्रतिगृह्यताम् ॥ ३७

च्यवन उवाच ।

कृपणस्य च यच्चक्षुर्मुनेराशीविषस्य च ।
नरं समूलं दहति कक्षमग्निरिव ज्वलन् ॥ ३८

प्रतिगृह्णामि वो धेनुं कैवर्ता मुक्तकिल्बिषाः ।
दिवं गच्छत वै क्षिप्रं मत्स्यैर्जालोद्धृतैः सह ॥ ३९

भीष्म उवाच ।

ततस्तस्य प्रसादात्ते महर्षेर्भावितात्मनः ।
निषादास्तेन वाक्येन सह मत्स्यैर्दिवं ययुः ॥ ४०

ततः स राजा नहुषो विस्मितः प्रेक्ष्य धीवरान् ।
आरोहमाणांस्त्रिदिवं मत्स्यांश्च भरतर्षभ ॥ ४१

ततस्तौ गविजश्चैव च्यवनश्च भृगूद्वहः ।
वराभ्यामनुरूपाभ्यां छन्दयामासतुर्नृपम् ॥ ४२

ततो राजा महावीर्यो नहुषः पृथिवीपतिः ।
परमित्यब्रवीत्प्रीतस्तदा भरतसत्तम ॥ ४३

ततो जग्राह धर्मे स स्थितिमिन्द्रनिभो नृपः ।
तथेति चोदितः प्रीतस्तावृषी प्रत्यपूजयत् ॥ ४४

समाप्तदीक्षश्च्यवनस्ततोऽगच्छत्स्वमाश्रमम् ।
गविजश्च महातेजाः स्वमाश्रमपदं ययौ ॥ ४५

निषादाश्च दिवं जग्मुस्ते च मत्स्या जनाधिप ।
नहुषोऽपि वरं लब्ध्वा प्रविवेश पुरं स्वकम् ॥ ४६

एतत्ते कथितं तात यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
दर्शने यादृशः स्नेहः संवासे च युधिष्ठिर ॥ ४७

महाभाग्यं गवां चैव तथा धर्मविनिश्चयम् ।
किं भूयः कथ्यतां वीर किं ते हृदि विवक्षितम् ॥ ४८

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि एकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

39 ^{a}) T2 परि (for प्रति) D1–3 G4 वै, D7 G2 वा (for वो) — ^{b}) D1–9 M1 कलमषा (for किल्बिषा) — ^{d}) T1 जालवृतै (for जालोद्धृतै) V1 B Dn D10 मत्स्यै सह जलोद्भवै (B1–4 D10 °वृतै)

40 T G om the ref — ^{a}) D4 6–9 तदा (for ततस्) V1 B Dn D5 T1 प्रभावात् (for प्रसादात्) — ^{c}) M1–3 तस्य (for तेन) — ^{d}) D1–9 गता (for ययु॰)

41 ^{b}) B1 T2 वीर्यवान् (for धीवरान्) — ^{c}) T1 आरोप्यमाणास् (for आरो॰) M च (for त्रि) — For 41^{cd}, T3 G subst

320* आरोहण निषादाना मत्स्यानां चैव भारत ।

42 ^{a}) T1 नहुषं, G4 विजयश् (for गविजश्) — ^{c}) B2 partly damaged T2 3 G अभि (for अनु-) D4 6 -पूर्वाभ्यां (for रूपाभ्यां) — ^{d}) T1 छदयामास वै नृपं

43 T1 om 43^b-44^a — ^{b}) D2 4 6 पृथिवीपते — ^{c}) B3 4 S (T1 om) वरम्, D5 वरयामि (hypermetric) (for परम्)

44 T1 om 44^a (cf v l 43) D4 6 om 44 — ^{a}) D7–9 S (T1 om.) धर्मेषु (for धर्मे स) — ^{b}) D7–9 सस्थाम्, T1 तुख्यां च (for स्थितिम्) B1 D5 T2 3 G1 2 4 इद्रसमो, D1 2 इद्रनिभो (for इन्द्र॰) V1 D1 M नृप — S om (hapl ?) 44^c–46^b —^{cd}) D1–3 5 7–9 तथेति चोचतु प्रीतौ तावृषी भरतर्षभ (D1 3 °तोत्तम)

45 S om 45 (cf v l 44) — ^{b}) V1 B4 आश्रयं (for आश्रमम्)

46 S om 46^{ab} (cf v l 44) — ^{c}) D4 6 8 9 च (for ऽपि) D5 वरांल्ँ (for वर) — ^{d}) V1 B Dn D2 10 T1 स्वकं पुर (by transp), G2 वरं पुर

47 ^{a}) B1 एव (for एतत्)- D1 2 च (for ते) — ^{b}) T3 सं (for त्वं) B1 यन्मा पृच्छसि भारत — T1 om 47^c–48^b — ^{c}) B1–3 कीदृश (for या॰) — ^{d}) V1 B Dn D2 वा (for च)

48 T1 om 48^{ab} (cf v l 47) — ^{a}) B2 M1 2 माहाभाग्य D6 om from चैव up to मुदा प (in 13 52 19^d) — ^{b}) D1–3 5 निश्चय (for °यम्) — ^{c}) D7 8 transp किं and भूय D6 चैव, S तात (for वीर) D4 भूय किं कथ्यते वीर — ^{d}) D5 हृ च (for

५२

युधिष्ठिर उवाच ।
संशयो मे महाप्राज्ञ सुमहान्सागरोपमः ।
तन्मे शृणु महाबाहो श्रुत्वा चाख्यातुमर्हसि ॥ १
कौतूहलं मे सुमहज्जामदग्न्यं प्रति प्रभो ।
रामं धर्मभृतां श्रेष्ठं तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ २
कथमेष समुत्पन्नो रामः सत्यपराक्रमः ।
कथं ब्रह्मर्षिवंशे च क्षत्रधर्मा व्यजायत ॥ ३
तदस्य संभवं राजन्निखिलेनानुकीर्तय ।
कौशिकाच्च कथं वंशात्क्षत्राद्वै ब्राह्मणोऽभवत् ॥ ४
अहो प्रभावः सुमहानासीद्वै सुमहात्मनोः ।
रामस्य च नरव्याघ्र विश्वामित्रस्य चैव ह ॥ ५
कथं पुत्रानतिक्रम्य तेषां नप्तृष्वथाभवत् ।
एष दोषः सुतान्हित्वा तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ ६
भीष्म उवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
च्यवनस्य च संवादं कुशिकस्य च भारत ॥ ७
एतं दोषं पुरा दृष्ट्वा भार्गवश्च्यवनस्तदा ।
आगामिनं महाबुद्धिः स्ववंशे मुनिपुंगवः ॥ ८

हृदि) — After 48, D8 10 ins

321* त्वयापि गौ प्रदातव्या सालंकारा भवेन्नृप ।

Colophon om in D6 — *Parvan name* B1-4 Dn8 D1 शांति — *Sub parvan* V1 B Dn D1 2 8 10 दानधर्म — *Adhy name* V1 B Dn D10 च्यवनोपाख्यान, D1-5 7-9 M च्यवननहुषसंवाद, T2 धर्मशास्त्रनिर्णये भीष्मयुधिष्ठिरसंवादे गोमाहात्म्यप्रकरणे भार्गवच्यवनोपाख्याने गोब्राह्मणसादृश्यप्रतिपादनं; G1 गोमाहात्म्यप्रकरणे भार्गवच्यवनोपाख्याने गोब्राह्मणसादृश्यप्रकरणं, G8 भार्गवच्यवनोपाख्याने गोब्राह्मणसादृश्यप्रतिपादनं — *Adhy no* (figures, words or both) V1 51 (as in text), D5 46, D10 55, T1 M 80, T2 8 G2 4 87, G1 83, G8 81 — *Śloka no* D4 42

52

1 D6 om up to मुदा प (in 19d) (of v l 13 51 48) — a) G2 हि, M4 om. (for मे) D1-5 8 9 महाराज (for °प्राज्ञ) — T1 om 1cd — c) B Dn1 n3 D1-3 8 M2 स (for तन्) — d) B2 8 Dn D4 5 7-10 T2 G2 व्याख्यातुम् (for चा°)

2 D6 om 2 (cf. v l 1) D10 om (hapl) 2 — b) D7-9 जामदग्निं D9 om प्रति — After 2, S (except T1) and Madras ed ins

323* ब्राह्मे वंशे सुपूर्णानामेतेषां च्यवनादिनाम्।
[Madras ed ब्राह्म- (for ब्राह्मे)]

3 D6 om 3 (cf v l 1) Dn1 D1-3 T1 om (hapl) 3ab — c) V1 B1 2 5 Dn वंशेय, B3 D10 वंशेय, B4 वंशश्च, T1 3 G M वंशे स, T2 वंशस्य (for वंशे च) — d) D1 2 क्षत्रधर्मो V1 B1 5 स्म जायते, G1 3 M4 [अ व्यजायत (for व्यजा)

4 D6 om 4 (cf v l 1) T1 om 4ab — a) D5 स्वामिन् (for राजन्) — b) B1 वर्णय (for -कीर्तय) — c) D1-5 7 यथा; D4 8 9 M4 तथा (for कथं) D9 वंश — d) B1 D5 8 10 क्षात्राद्वै, D2 क्षत्राद्वा (for द्वै) B2 4 6 Dn2 D2 8 10 G2 भवेत् (for ऽभवत्)

5 D6 om. 5 (cf v l 1) — a) D1 स (for सु) — b) V1 B1 4 5 Dn D3-5 7-10 महात्मन (D5 ना) (for त्मनो) T1 आसीदेष महात्मन — d) V1 B (except B1) Dn D2 7-10 T G हि (for ह)

6 D6 om 6 (cf v l 1) T1 om 6a G1 partly damaged — a) T2 M1 3 पौत्रान् (for पुत्रान्) —T1 transp 6b and 6c — b) T2 यथा, T3 G2 3 M तथा, G4 कथं (for तेषां) T1 कथं पौत्रेषु चाभवत् — c) T2 3 G महाप्राज्ञ (for सुतान्हित्वा) — T1 om 6d — d) V1 B1 3 5 Dn D3 9 10 त्व (for मे)

7 D6 om 7 (cf v l 1) — d) G2 4 कौशिकस्य D5 महात्मन (for च भारत)

8 D6 om 8 (cf v l. 1) T1 reads 8ab after 9 — a) D5 एव, D10 एनं, T1 एष (for एत) S तथा (for पुरा) — b) T1 भगवांश्च (for भार्गवश्च).

संचिन्त्य मनसा सर्वं गुणदोषबलाबलम् ।
दग्धुकामः कुलं सर्वं कुशिकानां तपोधनः ॥ ९
च्यवनस्तमनुप्राप्य कुशिकं वाक्यमब्रवीत् ।
वस्तुमिच्छा समुत्पन्ना त्वया सह समानघ ॥ १०

कुशिक उवाच ।

भगवन्सहधर्मोऽयं पण्डितैरिह धार्यते ।
प्रदानकाले कन्यानामुच्यते च सदा बुधैः ॥ ११
यत्तु तावदतिक्रान्तं धर्मद्वारं तपोधन ।
तत्कार्यं प्रकरिष्यामि तदनुज्ञातुमर्हसि ॥ १२

भीष्म उवाच ।

अथासनमुपादाय च्यवनस्य महामुनेः ।
कुशिको भार्यया सार्धमाजगाम यतो मुनिः ॥ १३
प्रगृह्य राजा भृङ्गारं पाद्यमस्मै न्यवेदयत् ।
कारयामास सर्वाश्च क्रियास्तस्य महात्मनः ॥ १४
ततः स राजा च्यवनं मधुपर्कं यथाविधि ।
प्रत्यग्राहयदव्यग्रो महात्मा नियतव्रतः ॥ १५
सत्कृत्य स तथा विप्रमिदं वचनमब्रवीत् ।
भगवन्परवन्तौ स्वो ब्रूहि किं करवावहे ॥ १६
यदि राज्यं यदि धनं यदि गाः संशितव्रत ।
यज्ञदानानि च तथा ब्रूहि सर्वं ददामि ते ॥ १७
इदं गृहमिदं राज्यमिदं धर्मासनं च ते ।
राजा त्वमसि शाध्युर्वीं भृत्योऽहं परवांस्त्वयि ॥ १८

V1 B1 T2 G4 तथा (for सदा) — T1 om 8^cd — ^c) T2 3 G2 4 महाबुद्धि — ^d) V1 B1 4 5 Dn D4 7 9 -सत्तम- (for पुंगव)

9 D6 om 9 (cf v l 1) — ^a) V1 B Dn निश्चित्य (for संचिन्त्य) — ^b) B1 D5 T2 G1 3 गुणदोषं, T1 °दोषौ, G4 गुण दोष (for गुणदोष) — D4 om. (hapl) 9^d–10^a — ^d) D4 7 9 M4 तपोधनं; D5 महामना (for तपोधन) — After 9, T1 reads 8^ab

10 D6 om 10 (cf v l 1) D4 om 10^a (of v l 9) — ^a) V1 B Dn D7–10 T2 समनु, D5 समथ (for तमनु) T1 महर्षि समनुप्राप्य — ^c) B1 रंतुम् (for वस्तुम्)

11 D6 om 11 (cf. v l 1) B4 om (hapl ?) 11^a–13^b — ^a) M3 सर्वं (for सह) — ^b) B1 सह, D2–5 7–9 उप- (for इह) S चर्यते (for धा°) — T1 om 11^c–12^b — ^c) T2 G1 2 कन्यायाम् (for °नाम्) — ^d) D4 तु सदा, T2 3 G सर्वदा (for च सदा)

12 D6 om 12 (cf. v l 1) B4 om 12, T1 om 12^ab (for both, cf v l 11). — ^a) D5 न; D7 च (for तु) D8 -क्रम्य, D4 क्रांते (for -क्रान्तं) — ^b) D10 तपोवनं (for °धन) — ^c) D4 7 यत् (for तत्) T1 किं (for प्र-) — ^d) D1–4 7.9 मानु-, D5 मेनु (for मनु)

13 D6 om 13 (cf v l 1). B1 om 13^ab (cf. v l. 11) D4 7 S om the ref — ^b) B1 3 Dn8 महात्मन (for °मुने) — ^d) D1–5 7–9 T2 3 G महामुनिं (T6 °नि) (for यतो मुनि)

14 D6 om 14 (of v l 1) D3 reads 14^ab twice — ^a) Dn8 प्रसह्य (for प्रगृह्य) — T1 om 14^c–17^d — ^c) D8 वै सर्वा (for सर्वाश्च)

15 D6 om 15 (cf v l 1) T1 om 15 (cf. v l. 14) — ^c) V1 B5 Dn ग्राहयामास चाव्यग्रो, D7 प्रतिजग्राह स्व°, D8 9 प्रतिग्राहयद° — ^d) D7 9 महा स्मानं यतव्रत

16 D6 om 16 (of v l 1) T1 om 16 (cf. v l 14) D9 reads 16–17 twice — ^a) V1 B Dn D10 सत्कृत्य तं, D4 7 8 9 (both times) स सत्कृत्य (for सत्कृत्य स) B2 D5 तदा, D4 यथा (for तथा) — ^b) B2 partly damaged V1 B Dn D10 पुनरथ (for वचनम्) — ^c) B1 D7 9 नौ; D1–8 स्वौ, D4 om, D8 हि (for स्वो) D10 S (T1 om) भगवन्परवंत स्मो — ^d) V1 D3 4 5 10 T2 3 G M1 3 4 करवामहे; B5 °म ते (for °वहे)

17 For the repetition in D9, cf v l 16 D6 om 17 (cf. v l 1) T1 om 17 (cf v l 14) — ^b) Some MSS शंसितव्रत — ^c) B1 4 यज्ञं; D2 3 यज्ञान् (for यज्ञ) T2 3 G तदा (for तथा) — ^d) D4 7 8 9 (both times) यद्यद्, T2 3 G1 3 4 मे किं (for सर्वं) B5 Dn8 D1–3 M1 4 ददानि (for °मि) G2 ब्रूहि किं करवाम ते, M2 3 ब्रूहि सर्वान्ददानि ते

18 D6 om 18 (cf v l. 1) — ^a) G3 दानम् (for राज्यम्) — ^b) D4 7 8 तथा (for च ते) — ^c)

एवमुक्ते ततो वाक्ये च्यवनो भार्गवस्तदा ।
कुशिकं प्रत्युवाचेदं मुदा परमया युतः ॥ १९
न राज्यं कामये राजन्न धनं न च योषितः ।
न च गा न च ते देशान्न यज्ञाञ्श्रूयतामिदम् ॥ २०
नियमं कंचिदारप्स्ये युवयोर्यदि रोचते ।
परिचर्योऽस्मि यत्ताभ्यां युवाभ्यामविशङ्कया ॥ २१
एवमुक्ते तदा तेन दंपती तौ जहर्षतुः ।
प्रत्यब्रूतां च तमृषिमेवमस्त्विति भारत ॥ २२
अथ तं कुशिको हृष्टः प्रावेशयदनुत्तमम् ।
गृहोद्देशं ततस्तत्र दर्शनीयमदर्शयत् ॥ २३
इयं शय्या भगवतो यथाकाममिहोष्यताम् ।
प्रयतिष्यावहे प्रीतिमाहर्तुं ते तपोधन ॥ २४
अथ सूर्योऽतिचक्राम तेषां संवदतां तथा ।
अथर्षिश्चोदयामास पानमन्नं तथैव च ॥ २५
तमपृच्छत्ततो राजा कुशिकः प्रणतस्तदा ।
किमन्नजातमिष्टं ते किमुपस्थापयाम्यहम् ॥ २६
ततः स परया प्रीत्या प्रत्युवाच जनाधिपम् ।
औपपत्तिकमाहारं प्रयच्छस्वेति भारत ॥ २७
तद्वचः पूजयित्वा तु तथेत्याह स पार्थिवः ।
यथोपपन्नं चाहारं तस्मै प्रादाज्जनाधिपः ॥ २८

S अनु (for असि) — d) V1 B योऽह स, Dn1 n2 अह तु (for भृत्योऽह) T G त्वया D6 भूत्यं हि परम तव

19 D6 om up to मुदा प (in 19d) (cf v l 1) Before 19, D1 2 5 M ins भीष्म उवाच — a) D4 7-9 तथा, S (except T1 G1) तदा (for ततो) G2 श्यक्ते (for वाक्ये) D10 एवमुक्तस्ततो वाक्यं — b) D8 तथा, D6 प्रभु (for तदा) — D5 om 19c–13 53 13b — c) T2 G1 2 4 राजानं (for कुशिकं) — d) B2-4 D1-3, 7-9 [अ]न्वित (D9 त), T2 मुदा; T3 G पुन (for युत)

20 D5 om 20 (cf v l 19) — b) T3 G धर्मं (for धन) D1-3 न धनानि न योषित, T2 न च धर्मं न यो — T1 om 20cd — c) D4 10 T2 गा (for गा) B2-5 Dn G1 वै, T2 om (for ते) V1 न च गावश्च वै देशा, B1 न च गां न च देशांश्च — d) V1 B Dn D1 7 यज्ञ (for यज्ञान्) S (T1 om) ज्ञायताम् (for श्रू°)

21 D5 om 21 (cf v l 19) — a) V1 B5 Dn1 n2 D1 6 T1 3 G किंचिद् (for क) D1 आप्स्ये ह (for आरप्स्ये) T2 नियतं किंचिदारप्स्ये — T1 om 21cd — c) B1 तात, D1 2 याभ्यां, D8 द्वाभ्यां (for ताभ्या) D10 S (T1 om) परिचर्योपपन्नाभ्यां — d) D4 6-9 उभाभ्याम् (for युवा°)

22 D5 om 22 (cf v l 19) — a) T2 3 G1 2 [अ]नेन (for तेन) G4 एवमुक्तौ तदानेन — c) Dn3 [ए]तम् (for तम्)

23 D5 om 23 (cf v l 19) T1 om (hapl) 23a–25b — c) V1 B Dn तस्य (for तत्र) — d) D2 3 6-9 M4 शयनीयम् (for दर्श°) D1 शयनीयेन्न चादधात्

24 D5 om 24 (cf v l 19) T1 om 24 (cf. v l 23) D1 om (hapl) 24a–13. 53 32b — a) D7 G1 इद (for इय) — c) V1 B1 D2 T3 G1 3 4 M प्रयतिष्यामहे, D4 6 7 9 मि ते; D8 °ष्यहं (for °वहे). — d) D4 6-9 वै (for ते)

25 D5 om 25 (cf v l 19) T1 om 25ab (cf v l 23) D1 om 25 (cf v l 24) — a) B1 [ऽ]भि, M1 [ऽ]पि (for ऽति-) — b) D4 6-9 T2 3 G तदा (for तथा) — c) T2 छदयामास (for चोद°)

26 D5 om 26 (cf v l 19) D1 om 26 (cf v l 24) — b) B1 T2 M तथा (for तदा) — d) T1 भव (for उप)

27 D5 om 27 (cf v l 19) D1 om 27 (cf v l 24) — a) B1 5 D8 4 6-9 परमया (for स परया) T2 3 G1 3 4 भक्त्या (for प्रीत्या) — b) V1 B Dn D10 नराधिपं (for जना°) — c) T1 सौपपत्तिकम् (for औ)

28 D5 om 28 (cf v l 19) D1 om. 28 (cf. v l 24) T1 om 28ab — a) B2-4 D4 6-10 M [अ]थ; T2 G1-3 [अ]र्थेस्, T3 [अ]च (for तु) G4 तं तथा पूजयित्वार्थं — b) T2 तदा (for तथा) — c) V1 B Dn D10 T1 G1 4 आहार, D2-4 6-9 च तथा (D2 3 दा) (for चाहारं) — d) V1 B1 Dn D2, 7-9 T1 जनाधिप

ततः स भगवान्भुक्त्वा दंपती प्राह धर्मवित् ।
स्वप्तुमिच्छाम्यहं निद्रा बाधते मामिति प्रभो ॥ २९
ततः शय्यागृहं प्राप्य भगवानृषिसत्तमः ।
संविवेश नरेन्द्रस्तु सपत्नीकः स्थितोऽभवत् ॥ ३०
न प्रबोध्योऽस्मि संसुप्त इत्युवाचाथ भार्गवः ।
संवाहितव्यौ पादौ मे जागर्तव्यं च वां निशि ॥ ३१
अविशङ्कश्च कुशिकस्तथेत्याह स धर्मवित् ।
न प्रबोधयतां तं च तौ तदा रजनीक्षये ॥ ३२
यथादेशं महर्षेस्तु शुश्रूषापरमौ तदा ।
बभूवतुर्महाराज प्रयतावथ दंपती ॥ ३३
ततः स भगवान्विप्रः समादिश्य नराधिपम् ।
सुष्वापैकेन पार्श्वेन दिवसानेकविंशतिम् ॥ ३४
स तु राजा निराहारः सभार्यः कुरुनन्दन ।
पर्युपासत तं हृष्टश्च्यवनाराधने रतः ॥ ३५
भार्गवस्तु समुत्तस्थौ स्वयमेव तपोधनः ।
अकिंचिदुक्त्वा तु गृहान्निश्चक्राम महातपाः ॥ ३६
तमन्वगच्छतां तौ तु क्षुधितौ श्रमकर्शितौ ।
भार्यापती मुनिश्रेष्ठो न च ताववलोकयत् ॥ ३७

---

29 D_5 om 29 (cf v l 19) D_1 om 29 (cf v l 24) D_8 om (hapl) 29 — ^{a}) V_1 B Dn D_{10} तत स भुक्त्वा भगवा(Dn_1 °व)न् — D_8 repeats 29^c–30^d after 32^{ab} — ^{d}) $D_{4\,6\,7\,8}$ (both times) $_9$ मां बाधत (by transp) T G इह (for इति)

30 For the repetition in D_8, cf v l 29 D_5 om 30 (cf. v l 19) D_1 om. 30 (cf v l 24) — ^{a}) $D_{2\,8}$ शय्यागत (for °गृहं) — T_1 om 30^c–32^b. — ^{c}) V_1 B (except B_1) Dn D_{10} नरेशस्, G_4 नृपेंद्रस् (for नरेन्द्रस्) — ^{d}) M ततो (for स्थितो)

31 D_5 om 31 (cf v l 19) D_1 om 31 (cf v l 24) T_1 om 31 (cf v l 30) — ^{a}) V_1 om न V_2 प्रबुध्यो, Dn_1 प्रबाध्यो (for प्रबोध्यो) — ^{b}) $D_{2-4\,6-9}$ स (for [अ]थ) — ^{c}) $B_{1\,3}$ समाहितव्यौ, M_4 संपादि° (for संवाहि°) V_1 $B_{2\,4\,5}$ Dn transp पादौ and मे — ^{d}) V_1 B_{1-4} च तेनिशं, D_2 तवानिशं; D_8 च वा निशि, $D_{4\,6-9}$ तथा निशि (for च वां निशि) B_5 Dn जागृतव्य च तेनिशं

32 D_5 om 33 (cf v l 19) D_1 om 32 (cf. v l 24) T_1 om 32^{ab} (cf v l 30) — ^{a}) $B_{2\,3}$ अविशक (for °शङ्कश्) V_1 B_5 Dn तु (for च) $D_{8\,9}$ अविशश्चैव कुशिकस् — ^{b}) V_1 B Dn M [उ]वाह (for [आ]ह स) — After 32^{ab}, D_8 repeats 29^c–30^d D_9 om 32^c–34^b — ^{c}) B_1 D_2 प्राबोधयता B_5 Dn D_{10} तौ (for तं) V_1 B_{2-4} D_8 न प्राबोधयतां तौ च, D_4 corrupt — ^{d}) V_1 $B_{2\,3\,5}$ Dn_1 n_3 D_{10} तं तथा, Dn_2 दंपती (for तौ तदा)

33 D_5 om 33 (cf v l 19) D_1 om 33 (cf v l 24) D_9 om. 33 (cf v l 32) D_8 om 33^a–13 53 32^b — ^{a}) B_1 यथादेशान्, B_4 तयादेशं; D_{6-8} T_3 तदा° (for यथा°) $D_{2\,4\,6\,7}$ तौ, S (except M_2) तच् (for तु) V_1 य च देश महर्षिस्तु — ^{d}) S प्रयतौ च (for °ताव्) G_3 त प्रति (for दंपती)

34 D_5 om 34 (cf v l 19) D_1 om 34 (cf v l 24) D_9 om 34^{ab} (cf v l 32) D_8 om 34 (cf. v l 33) — ^{b}) D_2 स पार्थिव (for नराधिपम्) — ^{c}) $B_{1\,4}$ सुस्वा च (for सुष्वाप) — After 34, T_1 ins

323^* द्वाविंशेन समुत्थाय निश्चक्राम तपोधन ।

35 D_5 om 35 (cf v l 19) D_1 om 35 (cf. v l 24) D_8 om 35 (cf v l 33) — ^{c}) $B_{1\,3}$ $D_{2\,4\,6-8\,10}$ सहृष्टश्, B_4 सतुष्टश् (for त हृष्टश्) S पर्युपास्त सुमहृष्टश् — ^{d}) B_4 तत (for रत)

36 D_5 om 36 (cf v. l 19) D_1 om 36 (cf v l 24) D_8 om 36 (cf v l 33) — ^{a}) M_{1-3} द्वाविंशे (for भार्गवस्) T_1 सुसहृष्ट (for समुत्तस्थौ) $T_{2\,3}$ $G_{1\,3\,4}$ भार्गवस्तत उत्तस्थौ — ^{c}) B_3 D_{10} नकिंचिद् (for अकिं°) B_1 D_2 च, $D_{4\,7\,9}$ [अ]थ (for तु) S नकिंचिदुक्त्वा च (T_3 G_2 चत्वाय) गृहान् — ^{d}) $T_{1\,2}$ G M तपोधन, T_3 महामुनि (for °तपा)

37 D_5 om 37 (cf v l 19) D_1 om 37 (cf v l 24) D_8 om 37 (cf v l 33) — ^{a}) D_2 धावतां (for गच्छतां) V_1 $B_{4\,5}$ Dn तौ च, T_1 तात (for तौ तु) $D_{4\,6-9}$ तं चानुधावतां चोभौ — ^{b}) $D_{4\,6}$ क्षुभितौ (for क्षुधितौ) S पीडितौ, some MSS -कर्षितौ (for कर्शितौ) — ^{c}) B_3 भार्यां पतिं (for भार्यापती) $D_{2\,4\,6-9}$ नरव्याघ्र (for मुनिश्रेष्ठो) — ^{d}) V_1 B Dn D_{7-9} तावेतौ न; D_{10} तावुभौ न (for न च ताव्) D_2 न च तौ स व्यलोकयत्, S न च तावभ्यवारयत्

तयोस्तु प्रेक्षतोरेव भार्गवाणां कुलोद्वहः ।
अन्तर्हितोऽभूद्राजेन्द्र ततो राजापतत्क्षितौ ॥ ३८

स मुहूर्तं समाश्वस्य सह देव्या महाद्युतिः ।
पुनरन्वेषणे यत्नमकरोत्परमं तदा ॥ ३९

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

५३

युधिष्ठिर उवाच ।
तस्मिन्नन्तर्हिते विप्रे राजा किमकरोत्तदा ।
भार्या चास्य महाभागा तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १

भीष्म उवाच ।
अदृष्ट्वा स महीपालस्तमृषिं सह भार्यया ।
परिश्रान्तो निववृते व्रीडितो नष्टचेतनः ॥ २

स प्रविश्य पुरीं दीनो नाभ्यभाषत किंचन ।
तदेव चिन्तयामास च्यवनस्य विचेष्टितम् ॥ ३

अथ शून्येन मनसा प्रविवेश गृहं नृपः ।
ददर्श शयने तस्मिञ्शयानं भृगुनन्दनम् ॥ ४

विस्मितौ तौ तु दृष्ट्वा तं तदाश्चर्यं विचिन्त्य च ।
दर्शनात्तस्य च मुनेर्विश्रान्तौ संबभूवतुः ॥ ५

---

38 D_5 om 38 (cf v l 19) D_1 om 38 (cf v l 24) D_8 om 38 (cf v l 33) — ^{a}) $D_{4\,6-9}$ ततस् (for तयोस्) V_1 पृच्छतोर्, B_1 पश्य (for प्रेक्ष°) — ^{b}) Some MSS भार्गवानां — ^{c}) B_1 अभूदंतर्हितो राजस्

39 D_5 om 39 (cf v l 19) D_1 om 39 (cf v l 24) D_8 om 39 (cf v l 33) — ^{a}) $D_{4\,8\,9}$ मुहूर्ताद् D_2 सुमुहूर्तात्समाविश्य, $D_{6\,7}$ स मुहूर्तात्समाश्वास्य, T_1 G_2 M ततो मुहूर्तमाश्वस्य, $T_{2\,3}$ $G_{1\,3\,4}$ ततो मुहूर्तादाश्वास्य — ^{b}) $D_{2\,4\,6-9}$ M महामति, $T_{2\,3}$ G महा(G_2 om महा)मुने (for द्युति) — ^{d}) D_{7-9} तत (for तदा) T_1 चकार नृपतिस्तदा, $T_{2\,3}$ G M मकरोत्स महीपति

Colophon om in $D_{1\,2\,5}$ — *Parvan name* B_{1-4} Dn_3 शांति — *Sub parvan* V_1 B_{1-4} Dn $D_{2\,4\,9\,10}$ दानधर्म — *Adhy name* V_1 $B_{2\,4}$ Dn_3 $D_{2\,4\,6-10}$ च्यवनकुशिकसंवाद, B_1 च्यवनोपाख्यान, B_5 Dn_1 n_2 कुशिकच्यवनसंवाद, T_2 धर्मशास्त्रनिर्णये गोमाहात्म्यप्रकरणे विश्वामित्रपरशुरामचरित्रे भार्गवच्यवननिद्रा — *Adhy no* (figures, words or both) V_1 52 (as in text), D_{10} 56, T_1 M 81, $T_{2\,3}$ $G_{2\,4}$ 80, G_1 83, G_3 82

53

1 D_5 om 1^a–13^b (cf. v l 13 52 19) D_1 om 1^a–32^b (cf v l 13 52 24) D_8 om 1^a–32^b (cf v l 13 52 33) — ^{c}) B_3 वा (for च) $T_{2\,3}$ G सु- (for [अ]स्य)

2 $D_{1\,3\,5}$ om 2 (cf v l 1) D_2 om (hapl ?) 2–3 — ^{a}) $D_{4\,6\,7}$ अथादृष्ट्वा (for अदृष्ट्वा स) — ^{b}) $D_{8\,10}$ transp. सह and भार्यया — ^{d}) B_3 व्रीलितो, S (except T_1) व्रीळितो (for व्रीडितो)

3 $D_{1\,3\,5}$ om 3 (cf v l 1) D_2 om 3 (cf v l 2) — ^{a}) $D_{4\,6-9}$ प्रविश्य च (for स प्रविश्य) — T_1 om 3^{cd} — ^{c}) T_3 तदेव

4 $D_{1\,3\,5}$ om 4 (cf v l 1) — ^{b}) V_1 B Dn_2 n_3 $D_{6\,9\,10}$ प्रविश्य स्व, Dn_1 प्राविशत्स्व (for प्रविवेश) $D_{2\,10}$ M_4 नृप — ^{c}) B_3 भवने (marg शयने as in text)

5 $D_{1\,3\,5}$ om 5 (cf v l 1) — ^{a}) M transp दृष्ट्वा and तं V_1 B Dn D_{10} विस्मितौ तावृ(Dn समृ)षिं दृष्ट्वा; T G विस्मितस्तु (T_1 तौ तौ) तदा (G_3 था) दृष्ट्वा — ^{b}) $D_{2\,4\,6-9}$ विचिंत्य ह, $T_{2\,3}$ G प्रचिंतयन्, T_3 (*inf lin*) प्रचिंत्य तत् (for विचिन्त्य च) — ^{c}) V_1 B Dn D_{10} तु (B_{1-3} D_{10} च) तदा (for च मुनेर्) S संदर्शनात्तस्य मुनेर् — ^{d}) $D_{2\,4\,6-9}$ संभ्रांतौ (for विश्रान्तौ)

6 $D_{1\,3\,5}$ om 6 (cf. v l 1) T_1 om 6^{ab} — ^{a}) $D_{4\,6-9}$ यथास्थाने Dn च तौ, $T_{2\,3}$ G ततो (for तु

यथास्थानं तु तौ स्थित्वा भूयस्तं संववाहतुः ।
अथापरेण पार्श्वेन सुष्वाप स महामुनिः ॥ ६
तेनैव च स कालेन प्रत्यबुध्यत वीर्यवान् ।
न च तौ चक्रतुः किंचिद्विकारं भयशङ्कितौ ॥ ७
प्रतिबुद्धस्तु स मुनिस्तौ प्रोवाच विशां पते ।
तैलाभ्यङ्गो दीयतां मे स्नास्येऽहमिति भारत ॥ ८
तथेति तौ प्रतिश्रुत्य क्षुधितौ श्रमकर्शितौ ।
शतपाकेन तैलेन महार्हेणोपतस्थतुः ॥ ९
ततः सुखासीनमृषिं वाग्यतौ संववाहतुः ।
न च पर्याप्तमित्याह भार्गवः सुमहातपाः ॥ १०
यदा तौ निर्विकारौ तु लक्षयामास भार्गवः ।
तत उत्थाय सहसा स्नानशालां विवेश ह ।
क्लृप्तमेव तु तत्रासीत्स्नानीयं पार्थिवोचितम् ॥ ११
असत्कृत्य तु तत्सर्वं तत्रैवान्तरधीयत ।
स मुनिः पुनरेवाथ नृपतेः पश्यतस्तदा ।
नासूयां चक्रतुस्तौ च दंपती भरतर्षभ ॥ १२
अथ स्नातः स भगवान्सिंहासनगतः प्रभुः ।
दर्शयामास कुशिकं सभार्यं भृगुनन्दनः ॥ १३
संहृष्टवदनो राजा सभार्यः कुशिको मुनिम् ।
सिद्धमन्नमिति प्रह्वो निर्विकारो न्यवेदयत् ॥ १४
आनीयतामिति मुनिस्तं चोवाच नराधिपम् ।
राजा च समुपाजह्रे तदन्नं सह भार्यया ॥ १५

तौ) B1 दृष्ट्वा, S (T1 om) गत्वा (for स्थित्वा) — ^{b}) T3 G M तत्पादौ (for भूयस्तं) T2 तत्पादौ सम वाहतु — ^{c}) Some MSS पार्श्वेण — ^{d}) S सुष्वाप मुनिसत्तम

7 D1 3 5 om 7 (cf. v l 1) — ^{b}) T1 प्राबुध्यत च वीर्यवान्, T2 M सप्रबुध्यत (M1 2 °ध्याति-, M4 °ध्यापि) वी°, T3 G3 4 सप्राबुध्यत वी° — T1 om 7^{cd} — ^{d}) S (T1 om) विवर (for विकार)

8 D1 3 5 om 8 (cf v l 1) — ^{b}) D8 महा मुनि (for विशां पते) — For 8, S subst

324* अथाह भगवांस्तौ तु प्रतिबुद्धो विशां पते ।
तैलाभ्यङ्गं प्रयच्छेतां स्नातुमिच्छामि पार्थिव ।

[(L 1) T1 तात (for तौ तु) T1 om the post. half and the prior half of line 2 — (L 2) T1 भारत (for पार्थिव)]

9 D1 3 5 om 9 (cf v l 1) T3 partly damaged. — ^{a}) V1 B (except B1) Dn D2 transp तथेति and तौ — ^{b}) Some MSS -कर्षितौ

10 D1 3 5 om 10 (of v l 1) — ^{a}) T3 partly damaged D5 om (hapl) from सुखासीनम् up to भार्गव· (in 10^{d}) — ^{b}) B3 उद्यतौ, T1 पादौ तौ (for वाग्यतौ) B1 वाग्यतौ समवाहतु, D3 T2 G2 °तौ संबभूवतु, T3 G1 3 4 वाह्यतौ संबभूवतु — ^{c}) D3 स (for च) — ^{d}) M1-3 वाग्यत (for भार्गव) T1 स (for सु)

11 D1 3 5 om 11 (of v l 1) T1 om. 11^{ab} — ^{a}) D2 तदा (for यदा) D4 6 तौ (for तु) — ^{b}) B4 भारत (for भार्गव) — ^{d}) S उपागात (for विवेश ह) — ^{e}) D4 6-8 क्षिप्रम्, D10 कृतम्, G3 क्षिप्तम् (for क्लृप्तम्) — ^{f}) D2 4 6-9 पानीयं (for स्ना°) D10 पार्थिवोदितं

12 D1 3 5 om 12 (of v l 1) T1 om 12^{a} — ^{a}) V1 B (except B1) Dn D9 च (for तु) D10 T2 3 G अस्वीकृत्य च तस्स(T2 3 G1 तत· स)र्वं — T1 om 12^{d} — ^{d}) T3 M पार्श्वतस् (for पश्य) — ^{e}) B1 2 D2 S तु (for च)

13 D1 3 om 13, D5 om 13^{ab} (for all, of v l 1) — ^{a}) T2 अत· (for अथ) — T1 om 13^{cd} — ^{d}) V1 B Dn D2 7. 10 G2 सभार्यं कुरुनदन

14 D1 3 om 14 (of v l 1). — ^{a}) D4 6 9 स (for सं) D7 स हृष्ट कुशिको राजा, T1 ददर्श राजा सहृष्ट — ^{b}) B1 D4-6 8 M1 मुने (for मुनिम्) D7 सभार्यश्च वदतो मुने (hypermetric), T1 सहासनगतं मुनिं — ^{c}) V1 B1 4 5 Dn3 (marg) प्राज्ञो (for प्रह्वो)

15 D1 3 om 15 (of v l 1) T1 om 15-18 — ^{b}) V1 तयोवाच, B1 तदो°, D4 6-9 स प्रो, D10 तथो° (for तं चो°) D4 8 S (T1 om) जनाधिप (M1 4 °प) (for नरा°) — ^{c}) V1 B2-5 Dn D2 5-7 10 स राजा (for राजा च) B1 समुपाचक्रे (for °जह्रे) — ^{d}) D10 S (T1 om) तदन्नं भार्यया सह (M4 also

मांसप्रकारान्विविधाञ्शाकानि विविधानि च ।
वेसवारविकारांश्च पानकानि लघूनि च ॥ १६
रसालापूपकांश्चित्रान्मोदकानथ षाडवान् ।
रसान्नानाप्रकारांश्च वन्यं च मुनिभोजनम् ॥ १७
फलानि च विचित्राणि तथा भोज्यानि भूरिशः ।
बदरेङ्गुदकाश्मर्यभल्लातकवटानि च ॥ १८
गृहस्थानां च यद्भोज्यं यच्चापि वनवासिनाम् ।
सर्वमाहारयामास राजा शापभयान्मुनेः ॥ १९
अथ सर्वमुपन्यस्तमग्रतश्च्यवनस्य तत् ।
ततः सर्वं समानीय तच्च शय्यासनं मुनिः ॥ २०
वस्त्रैः शुभैरवच्छाद्य भोजनोपस्करैः सह ।
सर्वमादीपयामास च्यवनो भृगुनन्दनः ॥ २१
न च तौ चक्रतुः कोपं दंपती सुमहाव्रतौ ।
तयोः संप्रेक्षतोरेव पुनरन्तर्हितोऽभवत् ॥ २२
तत्रैव च स राजर्षिस्तस्थौ तां रजनीं तदा ।
सभार्यो वाग्यतः श्रीमान्न च तं कोप आविशत् ॥ २३
नित्यं संस्कृतमन्नं तु विविधं राजवेश्मनि ।
शयनानि च मुख्यानि परिषेकाश्च पुष्कलाः ॥ २४
वस्त्रं च विविधाकारमभवत्समुपार्जितम् ।
न शशाक ततो द्रष्टुमन्तरं च्यवनस्तदा ॥ २५

मुनि)

16 D1 8 om 16 (cf v l 1) T1 om 16 (cf v l 15) — b) D4-9 शाकांश्च विविधान्मुने — Dn1 om (hapl) 16cd — c) B Dn8 D2 वेश(D2 °ष)-वार-, D10 S (T1 om) लेह्यपिष्ट (for वेसवार-) — d) T2 8 G पानान्यपि (for पानकानि) D2 पानकान्यलघून्यपि, D8 वन्य च मुनिभोजन (= 17d)

17 D1, 8 om. 17 (cf. v l 1) T1 om 17 (cf v l 15) G1 partly damaged T2 reads 17ab twice — a) D5 रसाश्चित्रानपूपांश्च, T2 (both times) 8 G1 8 4 M रसान्वै सूपकांश्चित्रान् — b) V1 षाडवान्, B1 8 D10 T2 (both times) 8 G षड्रसान्, B4 लड्डुकान्, B6 षाड्गुणान, Dn1 n8 D5 खाडवान्, Dn8 (marg) D4 6-9 मदकान् (for षाडवान्) — c) D4-9 -विकारांश्च (for प्र) — d) D6 om भोजनम् D8 पानकानि लघूनि च (= 16d)

18 D1 8 om 18 (cf v l 1) T1 om 18 (cf. v l 15) Dn8 om. up to तथा (in 18b) — b) V1 Dn1 n8 D2 10 G2 राज (for तथा) V1 भोग्यानि (for भोज्यानि) — D1 8 om 18c-19b — c) T2 8 G1 2 4 M -काप्मर्य (for काश्मर्य) — d) V1 B Dn D8 10 T2 G1 2 4 फलानि (for वटानि)

19 D1 8 om 19 (cf v l 1) D4, 6 om 19ab (cf. v l. 18) — a) B2 8 यद्भक्ष्यं, S सभोज्य (for यद्भोज्य) — d) V1 B Dn तत (for मुने)

20 D1 8 om 20 (cf. v l 1) T1 om 20ab — c) D4 6-9 सर्वान् (for सर्वं) D5 T1 समानीय (for °नीय) — d) D5 तथा, T1 यच्च (for तच्च)

21 D1 8 om 21 (cf v l 1) — a) T1 8 G1 2 4 M शुक्लैर्, T2 शुभ्रैर् (for शुभैर्) D2 समाच्छाद्य (for अव°)

22 D1 8 om 22 (cf v l 1) — a) V1 B2-5 Dn D8 10 M2 क्रोध, B1 पाप (for कोप) — b) B2 partly damaged D6 तौ (for सु) V1 B (except B1) Dn D10 महामती (for व्रतौ) — c) B1 च पश्यतोर् (for संप्रेक्ष) D2 एव (for एव) D5 तयो प्रतीक्षतोरेक — d) D4 6 तत्रैव (for पुनर्)

23 D1 8 om 23 (cf v l 1) — a) V1 B1 2 4 5 Dn D9 तथा, B3 अथ (for तत्र) D4 om च — b) Dn1 तथा (for तस्थौ) — T1 om 23c-25b — c) B3 धीमान् (for श्री°) — d) D2 ते, T2 [ए]ष; T8 G2 [ए]नं (for त) V1 B Dn2 n8 D10 न च कोपं (B2 8 रोषं) समाविशत्

24 D1 8 om. 24 (cf v l 1) T1 om 24 (cf v l 23) — a) V1 B5 Dn2 n8 D2 4 7-10 नित्य (for नित्य) — b) D2 4 6-9 विधिवद् (for विविधं) — c) D4 7 8 पुण्यानि (for मुख्यानि) — d) D5 निष्कला (for पु) D2 M परिषेकश्च पुष्कल, D10 °षेकाश्च पुष्कलान्

25 D1 8 om 25 (cf v l 1) T1 om 25ab (cf v l. 23) — c) T2 तदा (for ततो) — d) B2 D6 तथा (for तदा)

26 D1 8 om 26 (cf v l 1) — b) D6-9 T1 नृप (for नृपम्) — c) S (except T1 2) मा (for

पुनरेव च विप्रर्षिः प्रोवाच कुशिकं नृपम् ।
सभार्यो मां रथेनाशु वह यत्र ब्रवीम्यहम् ॥ २६
तथेति च प्राह नृपो निर्विशङ्कस्तपोधनम् ।
क्रीडारथोऽस्तु भगवन्नुत सांग्रामिको रथः ॥ २७
इत्युक्तः स मुनिस्तेन राज्ञा हृष्टेन तद्वचः ।
च्यवनः प्रत्युवाचेदं हृष्टः परपुरंजयम् ॥ २८
सज्जीकुरु रथं क्षिप्रं यस्ते सांग्रामिको मतः ।
सायुधः सपताकश्च सशक्तिः कणयष्टिमान् ॥ २९
किङ्किणीशतनिर्घोषो युक्तस्तोमरकल्पनैः ।
गदाखङ्गनिबद्धश्च परमेषुशतान्वितः ॥ ३०
ततः स तं तथेत्युक्त्वा कल्पयित्वा महारथम् ।
भार्यां वामे धुरि तदा चात्मानं दक्षिणे तथा ॥ ३१
त्रिदंष्ट्रं वज्रसूच्यग्रं प्रतोदं तत्र चादधत् ।
सर्वमेतत्ततो दत्त्वा नृपो वाक्यमथाब्रवीत् ॥ ३२
भगवन्क्क रथो यातु ब्रवीतु भृगुनन्दनः ।
यत्र वक्ष्यसि विप्रर्षे तत्र यास्यति ते रथः ॥ ३३
एवमुक्तस्तु भगवान्प्रत्युवाचाथ तं नृपम् ।
इतःप्रभृति यातव्यं पदकं पदकं शनैः ॥ ३४
श्रमो मम यथा न स्यात्तथा मे छन्दचारिणौ ।
सुखं चैवास्मि वोढव्यो जनः सर्वश्च पश्यतु ॥ ३५
नोत्सार्यः पथिकः कश्चित्तेभ्यो दास्याम्यहं वसु ।
ब्राह्मणेभ्यश्च ये कामानर्थयिष्यन्ति मां पथि ॥ ३६

मा) — ^{d}) G वाहयात्र (for वह यत्र)

27 $D_{1\ 8}$ om 27 (cf v 1 1) — ^{c}) V_1 B_{2-4} [ऽ]स्ति (for ऽस्तु) — ^{d}) V_1 अस्ति, $B_{1\ 8}$ न तु, $D_{4\ 6}$ अथ (for उत)

28 $D_{1\ 8}$ om 28 (cf v 1 1) Dn_1 T_1 om (hapl ?) 28^{a}–29^{b} — ^{ab}) T_3 G तु (for स) G_4 ततस्, M ऋषिस् (for मुनिस्) V_1 B (except B_1) Dn_2 n_3 D_{10} transp तेन and राज्ञा — ^{c}) $D_{4\ 6}$ त वच , D_{7-9} न वच (for च्यवन) D_7 [हृ]ष्ट (for [हृ]ष्ट) — ^{d}) T_2 G_{2-4} हृष्ट D_{4-10} M परपुरजय ($D_{7\ 9}$ °य)

29 $D_{1\ 8}$ om 29 (cf v 1 1) Dn_1 T_1 om 29^{ab} (cf v 1 28) B_8 om 29^{ab} — ^{b}) $B_{4\ 5}$ Dn_2 n_3 (marg as in text) D_{4-9} G_2 (before corr as in text) $_4$ रथ (for मत) — ^{c}) D_2 सायुधा सपताकाश्च — ^{d}) B_1 D_2 -शक्तिकण-, $B_{2\ 8}$ -शक्तितूण , D_{4-9} -शक्तिध्वज (for शक्ति कण) V_1 B_5 Dn D_{10} शक्तीकनक(V_1 B_5 °कणप , Dn_3 °कणय)यष्टिमान्, B_4 सशक्तिक सपार्ष्णिमान्, T_1 तमानय नृपोत्तम, T_2 स्वशक्तिकृतयष्टिक , T_3 G सशक्ति कृतयष्टिक

30 $D_{1\ 8}$ om 30 (cf v 1 1) T_1 om 30 — ^{a}) V_1 B_{1-5} Dn $D_{7\ 9}$ स्वन , $T_{2\ 8}$ G कृत (for शत) B_1 किंकिणीजालनिर्घोषैर् — ^{b}) $D_{4\ 5}$ युतस् (for युक्तस्). $B_{1\ 4\ 5}$ Dn_1 n_2 n_3 (marg as in text) तोरण- (for तोमर) D_7 कपनै , S (T_1 om) -कर्पणै (for कल्पनै) V_1 B_3 युक्तस्तोरणकंपनै , $D_{4\ 6\ 8\ 9}$ युतस्तोमरकपनै , D_{10} पुरस्तोमरकर्षणै — ^{c}) V_1 B (except B_1) Dn जाम्बूनद- (for गदाखङ्ग) $D_{4\ 6-9}$ -पिनद्धस्तु (D_6 °श्च) (for निबद्धश्च)

31 $D_{1\ 8}$ om 31 (cf v 1 1) — ^{c}) G_1 partly damaged B_1 $D_{4\ 6}$ तथा (for तदा) — ^{d}) D_2 चात्मान, $D_{5\ 6\ 10}$ G_4 आत्मान $T_{2\ 8}$ G तदा (for तथा)

32 $D_{1\ 8}$ om 32^{ab}(cf v 1 1) — ^{a}) V_1 Dn_1 n_2 $D_{6\ 8\ 10}$ त्रिदण्डं (for °ष्ट्रं) — ^{b}) $D_{6\ 7\ 9}$ [अ]दधात् — T_1 om 32^{cd} — ^{c}) B_4 एव (for एतत्) Dn_2 D_8 तथा (for ततो) — ^{d}) D_5 नृपतिर्वाक्यमब्रवीत्

33 ^{d}) T_1 तथा (for तत्र)

34 ^{a}) B_4 T G स (for तु) — ^{b}) $D_{4\ 6-9}$ प्रत्युवाच नृप तदा

35 T_1 om 35^{ab} — ^{a}) D_5 मम (for मम) — ^{b}) B_5 मे द्वन्द्व , Dn_1 n_2 मच्छंद ; D_4 स्वच्छद- (for मे छन्द-) $D_{1\ 9}$ T_2 M यथा मच्छन्दचारिणा (D_1 T_2 M_1 णा), $D_{8\ 6-10}$ T_3 G तथा स्वच्छन्दचारिण ($D_{8\ 5}$ °णा) — ^{c}) G_2 तैर् (for चैव) V_1 B Dn सुसुख चैव वोढव्यो — ^{d}) D_8 सर्वं प्र , G_4 सर्वत्र (for °श्च) D_6 सर्वजनस्य पश्यत

36 ^{a}) D_7 om पथिक Dn_1 n_2 नोत्सार्या पथिका केचित्, D_6 $T_{1\ 8}$ G °र्यं पथि कश्चिच्च (D_6 °श्चित्ते, G_4 °श्चापि) — ^{b}) V_1 B Dn तेभ्यो दास्ये वसु ह्यहं, S वसु दास्यामि तेऽप्यहं — T_1 om 36^{cd} — ^{c}) S (T_1 om) ब्राह्मणाश्चैव ये कामान् — ^{d}) B_1 अर्चयिष्यति, $D_{7\ 9}$ अर्प (for अर्थ°) D_3 T_3 $G_{1\ 8}$ मा (for मां)

सर्वं दास्याम्यशेषेण धनं रत्नानि चैव हि ।
क्रियतां निखिलेनैतन्मा विचारय पार्थिव ॥ ३७
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राजा भृत्यानथाब्रवीत् ।
यद्यद्ब्रूयान्मुनिस्तत्तत्सर्वं देयमशङ्कितैः ॥ ३८
ततो रत्नान्यनेकानि स्त्रियो युग्यमजाविकम् ।
कृताकृतं च कनकं गजेन्द्राश्चाचलोपमाः ॥ ३९
अन्वगच्छन्त तमृषिं राजामात्याश्च सर्वशः ।
हाहाभूतं च तत्सर्वमासीन्नगरमार्तिमत् ॥ ४०
तौ तीक्ष्णाग्रेण सहसा प्रतोदेन प्रचोदितौ ।
पृष्ठे विद्धौ कटे चैव निर्विकारौ तमूहतुः ॥ ४१
वेपमानौ निराहारौ पञ्चाशद्रात्रकर्शितौ ।
कथंचिदूहतुर्वीरौ दंपती तं रथोत्तमम् ॥ ४२
बहुशो भृशविद्धौ तौ क्षरमाणौ क्षतोद्भवम् ।
ददृशाते महाराज पुष्पिताविव किंशुकौ ॥ ४३
तौ दृष्ट्वा पौरवर्गस्तु भृशं शोकपरायणः ।
अभिशापभयात्त्रस्तो न च किंचिदुवाच ह ॥ ४४
द्वन्द्वशश्चाब्रुवन्सर्वे पश्यध्वं तपसो बलम् ।
क्रुद्धा अपि मुनिश्रेष्ठं वीक्षितुं नैव शक्नुमः ॥ ४५
अहो भगवतो वीर्यं महर्षेर्भावितात्मनः ।
राज्ञश्चापि सभार्यस्य धैर्यं पश्यत यादृशम् ॥ ४६

37 ^a) V1 B2 4 5 Dn D10 सर्वान् (for सर्वं) —^b) G2-4 धन (for धनं) D1 2 M ह (for हि)

38 ^a) D4-9 राजा (for श्रुत्वा) —^b) D4-6 सर्वान्; D7-9 ततो (for राजा) Dn2 n3 तथा (for अथ) T G राजामात्यांस्तथाब्रवीत् — Dn1 om 38^c–39^b —^c) D7 यत्तद् (for यद्यद्) D4-8 तच्च; D9 T1 G2 तत्र (for तत्तत्) —^d) D4-8 अशकया (for अशङ्कितैः)

39 Dn1 om 39^ab (cf. v l 38) —^a) D4 6-9 धन (for ततो) —^b) V1 योग्यम्, B1 मुख्यम् (for युग्यम्)

40 ^a) B4 5 D7 9 अनुगच्छत, D4 6 8 अन्व(D4 ॰नु)गच्छतु D9 om from मृषिं up to वेपमानौ (in 42^a) —^b) D1-8 यानयुग्य (for राजामात्याश्च) D7 om च — T1 om 40^cd —^c) D8 नगरम् (for तत्सर्वम्) —^d) D8 तत्सर्वम् (for नगरम्) V1 B Dn D10 आर्तवत् (for आर्तिमत्)

41 D9 om 41 (cf v l 40) —^a) B1 तौ तु तीक्ष्णाग्रेण तदा —^b) V1 B Dn D4-8 10 प्रतोदितौ (for प्रचो॰) —^c) B1 च तौ चैव, D1 2 M1-8 कटौ चैव; D4-7 च कठे च (for कटे चैव) —^d) Dn2 समूहतु

42 D9 om वेपमानौ (cf v l 40) —^b) B1 D2 4-9 T1 G2 रात्रि (for रात्र) Some MSS कर्षितौ —^c) S धैर्याद् (for वीरौ) —^d) B1 Dn1 D1-5 7-9 T2 तौ, M तद् (for त)

43 T1 om 43 —^a) B1 बहुशोंगेषु (for शो भृश) D8 om, D7 9 तु (for तौ) —^b) V1 B2-5 Dn D1 10 स्रवतौ च (for क्षरमाणौ) B1 स्यदमानक्षतोद्भवौ

44 ^a) D8 च (for तु) —^b) G1 2 4 कोप (for शोक) V1 B Dn समाकुल (for परायण) —^c) B2 8 प्रति, Dn3 T1 अपि, D10 अति (for अभि) B2 5 Dn1 n2 D8 5 T1 8 G1 3 M4 भयत्रस्तो, G4 भयग्रस्तो (for ॰भयात्त्रस्तो) —^d) V1 B1-8 स, B4 D10 S (except T1) त, D1-8 [ए]नं, D4-7 [ए]त्र (for च)

45 ^b) M4 तपतो (for ॰सो) —^d) V1 B Dn D10 [इ]ह (for [ए]व) — V1 B5 ins after 45 B2 8 after 47 B1 after 46^ab

325* ब्राह्मणा एव जायेरन्नान्यो वर्णः कथचन।
ईदृशं रथमारुह्य कोऽन्यो जीवितुमुत्सहेत् ।

[L 1) B8 कदाचन (for कथचन) —(L 2) B2 भवितुम् (for जी॰)]

46 ^a) M1-8 अथो (for अहो) T1 बत महा (for भगवतो) M8 रूप (for वीर्यं) — After 46^ab, B4 ins 325* B4 D2 om 46^c–47^d —^c) B1 D1 3-7 9 T G1 3 4 [अ]स्य (for [अ]पि)

47 B4 D2 om 47 (cf. v l 46) —^a) B1 D7 ह, D8 10 M च, T2 3 G तु (for हि) —^b) B5 Dn2 D7 9 एन, T2 3 G1 3 4 एक (for एतं) G2 [अ]धरधर्मे समूहतु (sic) —^c) V1 B6 D4 5 वा (for च) B8 विकाराद् (for र) B1 M स, B2 यैर्; D3-6 8 हि (for वै) — After 47, B2 8 ins 325*

श्रान्तावपि हि कृच्छ्रेण रथमेतं समूहतुः ।
न चैतयोर्विकारं वै ददर्श भृगुनन्दनः ॥ ४७

भीष्म उवाच ।

ततः स निर्विकारौ तौ दृष्ट्वा भृगुकुलोद्वहः ।
वसु विश्राणयामास यथा वैश्रवणस्तथा ॥ ४८
तत्रापि राजा प्रीतात्मा यथाज्ञप्तमथाकरोत् ।
ततोऽस्य भगवान्प्रीतो बभूव मुनिसत्तमः ॥ ४९
अवतीर्य रथश्रेष्ठाद्दंपती तौ मुमोच ह ।
विमोच्य चैतौ विधिवत्ततो वाक्यमुवाच ह ॥ ५०
स्निग्धगम्भीरया वाचा भार्गवः सुप्रसन्नया ।
ददानि वां वरं श्रेष्ठं तद्ब्रूतामिति भारत ॥ ५१
सुकुमारौ च तौ विद्वान्कराभ्यां मुनिसत्तमः ।
पस्पर्शामृतकल्पाभ्यां स्नेहाद्भरतसत्तम ॥ ५२
अथाब्रवीन्नृपो वाक्यं श्रमो नास्त्यावयोरिह ।
विश्रान्तौ स्वः प्रभावात्ते ध्यानेनैवेति भार्गव ॥ ५३
अथ तौ भगवान्प्राह प्रहृष्टश्च्यवनस्तदा ।
न वृथा व्याहृतं पूर्वं यन्मया तद्भविष्यति ॥ ५४
रमणीयः समुद्देशो गङ्गातीरमिदं शुभम् ।
कंचित्कालं व्रतपरो निवत्स्यामीह पार्थिव ॥ ५५
गम्यतां स्वपुरं पुत्र विश्रान्तः पुनरेष्यसि ।
इहस्थं मां सभार्यस्त्वं द्रष्टासि श्वो नराधिप ॥ ५६
न च मन्युस्त्वया कार्यः श्रेयस्ते समुपस्थितम् ।
यत्काङ्क्षितं हृदिस्थं ते तत्सर्वं संभविष्यति ॥ ५७
इत्येवमुक्तः कुशिकः प्रहृष्टेनान्तरात्मना ।
प्रोवाच मुनिशार्दूलमिदं वचनमर्थवत् ॥ ५८
न मे मन्युर्महाभाग पूतोऽस्मि भगवंस्त्वया ।

---

48 T_1 om 48^a–49^b (with the ref) $D_{1-7\ 9}$ om the ref —^{a}) T_3 $G_{1\ 3}$ तु (for स) V_1 om, Dn $D_{1\ 2\ 6-8}$ M_{1-3} तु (for तौ) D_{10} ततो मुनिर्निर्विकारौ, G_2 निर्विकारौ मुनिस्तौ तु —^{b}) $D_{4\ 7\ 9}$ कुरु- (for भृगु-) B_1 कुलोद्भव, Dn_1 D_8 °द्वह $T_{2\ 3}$ $G_{1\ 3\ 4}$ मुनिर्दृष्ट्वा भृगूद्वह — $D_{4\ 6\ 7\ 9}$ om (hapl) 48^c–50^d —^{c}) Dn_1 बहु (for वसु) —^{d}) T_3 यदा वैश्रवणस्तदा

49 $D_{4\ 6\ 7\ 9}$ om 49, T_1 om 49^{ab} (for all, cf v l 48) —^{a}) $B_{1\ 4}$ D_5 तथा (for तत्र) —^{b}) V_1 Dn यथादिष्टम्, B_5 यथादृष्टम् (for यथाज्ञप्तम्) B_3 तथाकरोत्, $D_{1,2\ 5}$ उपा° (for अथा°) —^{d}) D_5 बभूव भृगुनंदन

50 $D_{4\ 6\ 7\ 9}$ om 50 (cf v l 48) —^{a}) $D_{1-3\ 5}$ रथोपस्थाद्, M_{1-3} रथाच्छ्रेष्ठाद् (for रथश्रे°) — T_1 om (hapl) 50^{cd} —^{c}) V_1 B (except B_5) D_{1-3} विमुच्य (for विमोच्य) D_2 चैनौ, D_5 वैतौ (for चैतौ) T_2 विमोचमानौ विधिवत्

51 ^{a}) D_5 ततो (for स्निग्ध) —^{b}) T_1 समाभाष्य (for भार्गव सु) — T_1 om 51^{cd} —^{c}) B_1 D_{4-10} G_2 ददामि (for °नि) —^{d}) V_1 $B_{2\ 5}$ Dn D_9 T_2 M त ब्रूताम्, B_4 D_2 तद्भूतम् (for तद्ब्रूताम्)

52 ^{a}) V_1 B Dn D_{10} विद्वौ (for विद्वान्) T_1 सुसमालोक्य तौ विद्वौ —^{d}) S स स्नेहाद्भरतर्षभ

53 T_1 om 53^{cd} —^{c}) V_1 $B_{2\ 4\ 5}$ Dn D_6 च (for स्व) —^{d}) $D_{4\ 6-9}$ M_4 [ध्या]वैहि, D_5 चेति, G_4 [ए]वेह (for [ए]वेति) V_1 B Dn D_{10} ऊचतुस्तौ तु भार्गव, $T_{2\ 3}$ G_{1-3} ध्यानेनैवेह भारत

54 ^{a}) D_3 भार्गव (for भगवान्) —^{b}) V_1 G_4 तथा (for तदा) —^{c}) D_{1-3} अवृथा; $D_{4\ 6-8}$ अन्यथा (for न वृथा) M_4 व्याहृत D_6 om from पूर्वं up to व्रत (in 55^c)

55 D_6 om up to व्रत (in 55^c) (cf v l 54) —^{a}) S [ऽ]यमुद्देशो (for समु°) $D_{1\ 2\ 4\ 5\ 7-9}$ रमणीयं व($D_{1\ 2}$ यव)नोद्देशं, D_3 °णीये वनोद्देशे — T_1 om. 55^{bc} —^{b}) $T_{2\ 3}$ G_4 इम (for इदं) —^{c}) V_1 B_4 Dn $D_{1\ 4\ 5\ 7-10}$ $G_{1\ 3}$ किंचित् (for कं°) D_{1-3} व्रतधरो (for °परो) —^{d}) D_3 निवसामि (for °त्स्यामि) M च (for [इ]ह)

56 ^{a}) B_1 स्वं पुर, T_2 स्वगृहं (for स्वपुर) D_{10} T_3 G तत्र, T_1 शीघ्र (for पुत्र) —^{c}) D_2 मा (for मां) —^{d}) D_3 नृपोत्तम (for नराधिप)

57 ^{a}) V_1 वा (for च) —^{b}) S (except T_1) त्वां (for ते) —^{d}) $D_{1\ 2\ 4\ 6-9}$ transp तत् and सर्वं V_1 B_{2-5} Dn D_{10} हि, B_1 ते (for स-)

59 ^{a}) $D_{4\ 10}$ transp मे and मन्युर् —^{b}) V_1 B_{2-5} Dn पूतौ स्वो, B_1 प्रीतौ स्वो, $D_{4\ 6-9}$ पूजितो;

संवृत्तौ यौवनस्थौ स्वो वपुष्मन्तौ बलान्वितौ ॥ ५९
प्रतोदेन व्रणा ये मे सभार्यस्य कृतास्त्वया ।
तान्न पश्यामि गात्रेषु स्वस्थोऽस्मि सह भार्यया ॥ ६०
इमां च देवीं पश्यामि मुने दिव्याप्सरोपमाम् ।
श्रिया परमया युक्तां यथादृष्टां मया पुरा ॥ ६१
तव प्रसादात्संवृत्तमिदं सर्वं महामुने ।
नैतच्चित्रं तु भगवंस्त्वयि सत्यपराक्रम ॥ ६२
इत्युक्तः प्रत्युवाचेदं च्यवनः कुशिकं तदा ।
आगच्छेथाः सभार्यश्च त्वमिहेति नराधिप ॥ ६३
इत्युक्तः समनुज्ञातो राजर्षिरभिवाद्य तम् ।
प्रययौ वपुषा युक्तो नगरं देवराजवत् ॥ ६४
तत एनमुपाजग्मुरमात्याः सपुरोहिताः ।
बलस्था गणिकायुक्ताः सर्वाः प्रकृतयस्तथा ॥ ६५
तैर्वृतः कुशिको राजा श्रिया परमया ज्वलन् ।
प्रविवेश पुरं हृष्टः पूज्यमानोऽथ बन्दिभिः ॥ ६६
ततः प्रविश्य नगरं कृत्वा सर्वाह्णिकक्रियाः ।
भुक्त्वा सभार्यो रजनीमुवास स महीपतिः ॥ ६७
ततस्तु तौ नवमभिवीक्ष्य यौवनं
परस्परं विगतजराविवामरौ ।
ननन्दतुः शयनगतौ वपुर्धरौ
श्रिया युतौ द्विजवरदत्तया तया ॥ ६८
स चाप्यृषिर्भृगुकुलकीर्तिवर्धन-
स्तपोधनो वनमभिराममृद्धिमत् ।
मनीषया बहुविधरत्नभूषितं
ससर्ज यन्नास्ति शतक्रतोरपि ॥ ६९

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

D5 तुष्टोस्मि, D10 प्रीतोस्मि (for पूतोऽस्मि) — c) D1-3 द्वौ; D5 7 T1 च, D8 तु (for स्वो) D4 सप्रवृत्तौ यौवनस्थौ — d) D4 6 7 9 आयुष्मंतौ (for वपु)

60 b) V1 B Dn D5 10 त्वया कृता (by transp), D4 6 कृता मया — D2 om (hapl) 60cd — d) D4, 6-9 स्वस्थोस्मि विगतज्वर

61 b) V1 B Dn D10 वपुषाप्सरसोपमा; D1-3 मुने दिव्याप्सरःसमां — c) B4 Dn1 n2 D2 युक्ता (for युक्तां) — d) D2 transp मया and पुरा V1 B Dn D10 यथा दृष्टा पुरा मया, D1-3 यथा दृष्टा मयैव च, T1 यथा दृष्टं महत्तप; T2 3 G M यथा दृष्ट्वा (M4 कृत्वा) महत्तप

62 T1 om. 62ab — a) D4-9 भवत्प्रसादात्, T2 3 G3 4 त्वत्प्रसा (for तव प्र) V1 B (except B4) Dn1 n2 D1 तव प्रसादसंवृत्तम्, G1 त्वत्प्रसादात्संप्रवृत्तम् — c) B1 हि (for तु) — d) D5 10 T G2-4 पराक्रमे

63 a) V1 B Dn D10 [प्]न (for [इ]द) — b) D1 कश्यप (for कुशिकं) V1 B Dn D10 कुशिक च्यवनस्तदा (B1-3 या) — c) B1 D1-9 त्वम् (for च) — d) D1-9 इहेति मो (D2 ति च), T1 इहैव तु (for त्वमिहेति) B1 इहेति च नराधिप

64 b) D4 S (except T1) च (for तम्) — c) D4 वै प्रिया; D6-9 च प्रिया (for वपुषा) — d) D4 नगरे D5 चैव (for देव)

65 a) D5 पुनर् (for एनम्) D1-4 6-9 तत पुन समाजग्मुर् — T1 om 65cd — c) T2 3 G क्षत्रिया, M गणका (for गणिका) D4 6-9 बलकायस्थगणका; D5 अलकृता सगणिका — d) D8 G4 तदा (for तथा)

66 a) Partial lacuna in D5 D5 संवृत्त (for तैर्वृत) T2 सर्वतो (for कुशिको) D4 6 7 9 राजन् (for राजा) — T1 om 66bc — b) V1 D10 युत (for ज्वलन्) — c) B5 पुरीं (for पुर) — d) D4 6 7 T1 2 स्तूयमानोय (T1 नश्च) बदिभि

67 b) V1 B2 3 5 Dn3 पूर्वाह्णिकी; B1 4 T2 3 G1 3 4 सर्वाह्णिका (B4 °की), Dn1 n2 D10 पौर्वाह्णिकी (for सर्वाह्णिक) D1-3 5 T1 G2 कृतसर्वाह्णिकक्रिय, D4 6-9 कृतपूर्वाह्णिकक्रिय — d) V1 B Dn D10 महाद्यु (B1 म)ति (for महीपति)

68 a) Dn1 ततो (for तु तौ) D5 प्रसमीक्ष्य (for नवमभिवीक्ष्य) — b) T2 परस्परौ V1 B Dn °रुजाव्

५४

भीष्म उवाच ।
ततः स राजा रात्र्यन्ते प्रतिबुद्धो महामनाः ।
कृतपूर्वाह्णिकः प्रायात्सभार्यस्तद्वनं प्रति ॥ १
ततो ददर्श नृपतिः प्रासादं सर्वकाञ्चनम् ।
मणिस्तम्भसहस्राढ्यं गन्धर्वनगरोपमम् ।
तत्र दिव्यानभिप्रायान्ददर्श कुशिकस्तदा ॥ २
पर्वतान्रम्यसानूंश्च नलिनीश्च सपङ्कजाः ।
चित्रशालाश्च विविधास्तोरणानि च भारत ।
शाद्वलोपचितां भूमिं तथा काञ्चनकुट्टिमाम् ॥ ३
सहकारान्प्रफुल्लांश्च केतकोद्दालकान्धवान् ।
अशोकान्मुचुकुन्दांश्च फुल्लांश्चैवातिमुक्तकान् ॥ ४
चम्पकांस्तिलकान्भव्यान्पनसान्वञ्जुलानपि ।
पुष्पितान्कर्णिकारांश्च तत्र तत्र ददर्श ह ॥ ५
श्यामां वारणपुष्पीं च तथाष्टापदिकां लताम् ।

(for जराव्) — ^{c}) T2 3 G1 3 4 सदन (for शयन) — ^{d}) Dn3 [श्र]न्वितौ, D1–3 5–9 वृतौ (for युतौ) Dn1 n2 G2 तदा (for तया)

69 ^{a}) V1 B Dn D5 10 अथ (for स च) — ^{d}) V1 यत्र**, B1–3 5 Dn यत्र पुरि, B4 यत्र भुवि, D5 वै नास्ति (for यत्रास्ति)

Colophon — *Parvan name* B1–4 Dn3 D1 3 शांति — *Sub parvan* V1 B Dn1 n2 D1 2 7 M1 2 4 दानधर्म — *Adhy name* V1 B1 3 4 5 Dn D1–4 6–10 T3 G2 च्यवनकुशिकसंवाद, T2 धर्मनिर्णये कुशिकच्यवनसंवादे च्यवनशुश्रूषायां कुशिकवरप्राप्ति, G1 3 कुशिकच्यवनसंवाद — *Adhy no* (figures, words or both) V1 53 (as in text), D5 50, D10 57, T1 M 82, T2 3 G2 4 89, G3 83 — *Śloka no* D4 66

54

1 ^{b}) D1 प्रवि (for प्रति) D3 जनाधिप, D10 महातपा (for मना) — ^{c}) D1 2 7 9 -पौर्वाह्णि(D3 °ह्णि)क, S -सर्वाह्णि(T2 G2 °ह्णि)क, some MSS -पूर्वाह्णिक (for पूर्वाह्णिक)

2 D5 reads 2–3 after 14^{a} — ^{a}) D5 स तत्रैव मनोरम्यं — ^{b}) B1 तत्र (for सर्व) — ^{f}) T2 G2 4 तथा (for तदा)

3 For the sequence in D, cf. v. l. 2 — ^{a}) V1 Dn1 n2 रूप्यसानूंश्, Dn3 रत्न, D6 रम्यशृंगाश् (for °सानूंश्) — ^{b}) D5 नलिन्यश्, S नलिनीश् (for नलि) D1 6–9 फुल्ल, G4 च सु (for च स) — ^{d}) D1 ह् (for च) — T1 om 3^{ef} — ^{e}) D1–9 शाड्वलोपचिता, T2 3 M शाड्वलोपहिता, G शाड्वला वहिता (for शाद्वलोपचिता) — ^{f}) D6 7 9 कुट्टिमं, G4 मृत्तिका (for -कुट्टिमाम्)

4 D5 om 4^{a}–5^{b} — ^{a}) G4 पुष्पितांश्च (for सहकारान्) T1 च विपुलान् (for प्रफुल्लांश्च) — D1–4 6–9 om (hapl) 4^{bc} — ^{b}) Dn2 वरान्, T1 अपि (for धवान्) V1 केतकोद्दालिकान्धवान्, B4 °द्दालिकान्धवान्, G1 3 °द्दालकालवान्, M4 °ट्टालकान्धवान् — ^{c}) B2 Dn1 n2 सह कुदाश्, T1 पिचुमंदाश्, M मुचुलिं(M2 °लिं)दांश् (for °कुन्दाश्) — ^{d}) T1 मल्लांश् (for फुल्लाश्) B1 [श्च]भि (for [श्च]ति)

5 D5 om 5^{ab} (cf v. l. 4) — ^{a}) D4 6–9 पनसान् (for तिलकान्) B4 D10 शालान्, S सर्जान् (for भव्यान्) — ^{b}) V1 D10 बकुलान् (for वञ्जुलान्) D4 6–9 तिलकानर्जुनानपि, T1 असनार्जुनका°, T2 3 G M असनानर्जुना — ^{c}) B6 पुष्पितान्कर्णिकांश्चैव, D5 श्यामान्सुपुष्पितान्वृक्षांस्

6 T1 om 6–7 — ^{a}) M2 श्यामान् (for श्यामा) M1–3 वारुण- (for वारण-) D6 T3 पुष्पां (for पुष्पीं) V1 B Dn D1–5 श्यामान्वारणपुष्पां(D5 °पुष्या)श्च, D10 श्यामाश्चारुणपुष्पाश्च, T2 G श्यामा चारणपुष्पा च — ^{b}) D4 6 T2 [श्र]ष्टापद(T2 °ति)का, D7–9 [श्र]ष्टपदकां (for [श्र]ष्टापदिकां) V1 B5 Dn तथाष्टपदिका लता, B1–4 D1–3 10 तथाष्टापदिका लता, D5 °कानथ — ^{c}) D1–3 तदाश्लि(D2 3 °श्लि)ष्टा, D4 परिश्लिष्टां, D6 10 T2 3 G क्षिप्ता, D6–9 श्लिष्टा (for क्लृप्ता) M तत्रा श्रम परिक्षिप्त — ^{d}) D5 स ददर्श (by transp)

तत्र तत्र परिक्रम्य ददर्श स महीपतिः ॥ ६
वृक्षान्पद्मोत्पलधरान्सर्वर्तुकुसुमांस्तथा ।
विमानच्छन्दकांश्चापि प्रासादान्पद्मसंनिभान् ॥ ७
शीतलानि च तोयानि क्वचिदुष्णानि भारत ।
आसनानि विचित्राणि शयनप्रवराणि च ॥ ८
पर्यङ्कान्सर्वसौवर्णान्परार्ध्यास्तरणास्तृतान् ।
भक्ष्यभोज्यमनन्तं च तत्र तत्रोपकल्पितम् ॥ ९
वाणीवादांश्छुकांश्चापि शारिकाभृङ्गराजकान् ।
कोकिलाञ्छतपत्रांश्च कोयष्टिमककुक्कुटान् ॥ १०
मयूरान्कुक्कुटांश्चापि पुत्रकाञ्जीवजीवकान् ।
चकोरान्वानरान्हंसान्सारसांश्चक्रसाह्वयान् ॥ ११
समन्ततः प्रणदितान्ददर्श सुमनोहरान् ।
क्वचिदप्सरसां संघान्गन्धर्वाणां च पार्थिव ॥ १२
कान्ताभिरपरांस्तत्र परिष्वक्तान्ददर्श ह ।
न ददर्श च तान्भूयो ददर्श च पुनर्नृपः ॥ १३
गीतध्वनिं सुमधुरं तथैवाध्ययनध्वनिम् ।
हंसान्सुमधुरांश्चापि तत्र शुश्राव पार्थिवः ॥ १४
तं दृष्ट्वात्यद्भुतं राजा मनसाचिन्तयत्तदा ।
स्वप्नोऽयं चित्तविभ्रंश उताहो सत्यमेव नु ॥ १५
अहो सह शरीरेण प्राप्तोऽस्मि परमां गतिम् ।

---

7 T1 om 7 (of v l 6) — a) B om ed रम्यान् (for वृक्षान्) D2 दलान्, D4 7 वरान् (for -धरान्) D5 पद्मोत्पलवराश्चैव — b) D8 अपि (for तथा) — c) V1 B Dn D4 6–10 प्रतिमांश्, D5 -सदृशांश् (for -च्छन्द कांश्) T2 3 G विमान चन्द्रिकाश्चापि — d) V1 B3–5 Dn D10 शैल, B1 अद्रि (for पद्म) D4 6–9 प्रासादान्सर्वकांचनान्

8 a) Some Southern MSS शीतलानि — c) M च (for वि) — d) Dn1 n2 D7 8 शयनं (for °न) S प्रस्तराणि (for -प्रव) B2 (marg as in text) तेषां प्रावरणानि च

9 a) V1 B2 4. 5 Dn D2 रत्न (for सर्व) — b) V1 B1 5 Dn D1–6 G2 परार्ध्यास्तरणावृतान्, T1 णान्वितान्, T2 णानि च — c) Dn2 D4 M1 2 4 भक्ष्यं (for भक्ष्य) — d) B1 कल्पितान् (for °तम्)

10 a) B1 3 4 वीणावादाम् (B1 द), D4–9 वाणीवराम्, D10 तालपादाम्, T1 वारिवाहाम्, T2 3 G पाणिवाहाश्, M पाणिवहाम् (for वाणीवादाम्) V1 B (except B1) Dn D5 चैव, D4 6 वापि (for चापि) — b) D1 4 सारिका, D7–9 सायकान् (D8 का), D10 कपोतान् (for शारिका) B1 राजिकान् (for राज) V1 D5 T2 सारिकान्भृगराजिकान् — T1 om (hapl ?) 10cd — c) Dn1 कोयष्टिमदि, D1–3 जल, T2 3 G °मभि, M4 °मद्द, Madras ed मणि (for मक) V1 B5 Dn2 n3 सकोयष्टिककुकुभान्, B1–4 D10 कोयष्टिवक(B1 चक्र)कुकुभा(B3 °टा)न्, D4–9 ष्टीनथ कुर्कुटान्

11 D4 6–9 (hapl ?) om 11ab — a) D1 कुर्कुजाश्; T1 कुकुराश्; T2 3 G M1–3 कुररांश् (for कुक्कुटांश्) B1 [ए]व (for [अ]पि) D5 मधुरारावककुभान् — b) V1 B Dn D10 दात्यूहाम् (for पुत्रकान्) D3 om (hapl) जीव G2 -जीविकान् D5 पुत्रजीवकजीविकान् — T1 om (hapl ?) 11cd — c) B1 4 वायसान्, D5 जलजान् (for वानरान्) — d) D4 5 चक्रकाह्वयान् (for चक्रसा°) T2 चक्रवाकसमाह्वयान्

12 a) V1 B2 (marg) 4 5 Dn D10 प्रमुदितान्, B1 संमुदि; B2 3 परिवृ, S प्रणदतो (for °दितान्) — D6 om (hapl ?) 12b–13b — b) B1 3 G2 स (for सु) — c) D5 T2 3 G अप्सरस (for रसां) D4 7–9 संघैर् (for संघान्) — d) V1 B1–3 M पार्थिव°, D4 7–9 सर्वश, T1 भारत (for पार्थिव)

13 D3 om 13ab (cf v l 12) — a) T3 G1 3 4 तास्ताभिर्, G2 ह्याता (for कान्ता) V1 परमांस् (for अपरांस्) — b) B1 परियुक्तान् (for ष्वक्तान्) D4 7–9 परस्पर (for ददर्श ह) — T1 om 13cd — c) T2 3 G सदा (for च तान्) D3 तत्र (for भूयो) — d) T3 G पुर (for पुनर्) B4 D4 6–9 पुमं, D1–3 नृप, D5 तदा (for नृप)

14 a) D1–4 G2 स (for सु) D5 गीतध्वनीन्सुमधुरांस् — After 14a, D4 reads 2–3 — b) D3 च (for [ए]व) V1 B4 5 Dn [अ]ध्यापन (for [अ]ध्ययन-) D10 तत्रैवाध्यापनध्वनिं — c) D4 6 G1 स (for सु) B1 हसानां मधुरा वाच, D1–3 5 °ना मधुर चापि, T1 नां च ध्वनिं चापि — d) D4 6 9 तथा, D5 तस (for तत्र) V1 D1 10 पार्थिव (for °व)

15 a) V1 B Dn3 D9 T2 3 G1 4 M3 तद्दृष्ट्वा; D1–3 दृष्ट्वा च (for तं दृष्ट्वा) Dn3 ह्यद्भुत, D5 चाद्भुत

उत्तरान्वा कुरून्पुण्यानथ वाप्यमरावतीम् ॥ १६
किं त्विदं महदाश्चर्यं संपश्यामीत्यचिन्तयत् ।
एवं संचिन्तयन्नेव ददर्श मुनिपुंगवम् ॥ १७
तस्मिन्विमाने सौवर्णे मणिस्तम्भसमाकुले ।
महार्हे शयने दिव्ये शयानं भृगुनन्दनम् ॥ १८
तमभ्ययात्प्रहर्षेण नरेन्द्रः सह भार्यया ।
अन्तर्हितस्ततो भूयश्च्यवनः शयनं च तत् ॥ १९
ततोऽन्यस्मिन्वनोद्देशे पुनरेव ददर्श तम् ।
कौश्यां बृस्यां समासीनं जपमानं महाव्रतम् ।
एवं योगबलाद्विप्रो मोहयामास पार्थिवम् ॥ २०
क्षणेन तद्वनं चैव ते चैवाप्सरसां गणाः ।
गन्धर्वाः पादपाश्चैव सर्वमन्तरधीयत ॥ २१
निःशब्दमभवच्चापि गङ्गाकूलं पुनर्नृप ।
कुशवल्मीकभूयिष्ठं बभूव च यथा पुरा ॥ २२
ततः स राजा कुशिकः सभार्यस्तेन कर्मणा ।
विस्मयं परमं प्राप्तस्तदृष्ट्वा महदद्भुतम् ॥ २३
ततः प्रोवाच कुशिको भार्यां हर्षसमन्वितः ।
पश्य भद्रे यथा भावाश्चित्रा दृष्टाः सुदुर्लभाः ॥ २४
प्रसादाद्भृगुमुख्यस्य किमन्यत्र तपोबलात् ।
तपसा तदवाप्यं हि यन्न शक्यं मनोरथैः ॥ २५
त्रैलोक्यराज्यादपि हि तप एव विशिष्यते ।
तपसा हि सुतप्तेन क्रीडत्येष तपोधनः ॥ २६
अहो प्रभावो ब्रह्मर्षेश्च्यवनस्य महात्मनः ।
इच्छन्नेष तपोवीर्यादन्यांल्लोकान्सृजेदपि ॥ २७

(for [अ]त्यद्भुतं) — ^{b}) B5 G2 चिंतयंस् (for [अ]चिन्तयत्) — B1 om 15^{cd} — ^{c}) D5 त्वमोयं किमु विस्रंभ — ^{d}) D1 8–9 च (for तु)

16 ^{a}) D10 अह (for अहो) — ^{b}) D8 [ऽ]ति (for ऽस्मि)

17 ^{a}) V1 B Dn D4 T2 G3 च, T1 3 G1 M1–8 तु (for तु) D7 परम् (for महद्) — ^{b}) T1 corrupt, T2 3 G M सस्य पश्यामि चिंतयन — D5 om (hapl ?) 17^{c}–19^{d}

18 D5 om 18 (cf v l 17) — ^{c}) T G महार्ह (for °र्हे)

19 D5 om 19 (cf v l 17) — ^{a}) B3 5 अभ्यगात् (for °यात्) D10 प्रकर्षेण (for प्रह°) — ^{d}) S मुनिश्च (for च्यवन) D1–8 गत (for च तत्)

20 ^{a}) G1 [ऽ]न्यञ्च (for ऽन्यस्मिन्) — ^{b}) D9 ह, M4 तत् (for तम्) — ^{c}) V1 B1 3–5 Dn3 D2 बृष्या, D5 (marg) 10 M1 बृश्या, D7 om, G3 8 असा (for बृस्या) — ^{d}) V1 D5 तपमान (for जप) — ^{f}) M1–8 त नृपं (for पार्थिवम्)

21 ^{a}) D3 सर्वं (for चैव) — ^{b}) D1–4 6 7 9 तथा (for ते च) — ^{c}) D1 3 9 M पर्वताश् (for पादपाश्) — ^{d}) G1 partly damaged D1 तत्रैव (for सर्वम्)

22 ^{b}) D8 अनुत्तम (for पुनर्नृप) — ^{c}) D1–3 कुशवल्कलभूयिष्ठो — ^{d}) S (except M2) पुर

23 T1 om (hapl) 23 — ^{a}) D1–8 सभार्य (for स राजा) D8 तत स कुशिको राजा — D6 om 23^{b}–29^{c} — ^{b}) D2 सगणस्, D8 तस्यर्षेस् (for सभार्यस्) — ^{d}) T2 G2 त (for तद्) D2 परम् (for महद्)

24 D6 om 24 (cf v l 23) D4 om 24^{b}–29^{a} — ^{c}) D7 8 महा (for यथा) — ^{d}) D5 चित्रदृष्टा, D7 चित्रा दृष्टा, S दृष्टाश्चित्रा (by transp)

25 D6 om 25 (cf v l 23) D4 om 25 (cf v l 24) — ^{a}) T1 ऋषि (for भृगु) — B3 om (hapl ?) 25^{c}–26^{d} D7–9 om (hapl) 25^{c}–26^{b} — ^{c}) D8 अवाप्तव्य (for °प्यं हि) — B2 om (hapl) 25^{d}–26^{a} — ^{d}) Dn तु (for न)

26 D6 om 26 (cf. v l 23) D4 om 26 (cf v l 24) B3 om 26, D7–9 om 26^{ab}, B2 om 26^{a} (for all, cf v l 25) T1 om 26 — ^{d}) D5 7–9 शक्यो द्रष्टु (for क्रीडत्येष) V1 B (B3 om) Dn1 n2 शक्यो मोक्षस्तपोबलात्

27 D6 om 27 (cf. v l 23) D4 om 27 (cf v l 24) D3 om (hapl ?) 27^{ab} — ^{a}) T1 महा (for अहो) D2 महर्षेश् D7–9 हि महाश्, M1 विप्रर्षेश् (for ब्रह्म) — ^{c}) B- 4 D1–8 T G1 3 4 इच्छन्नेव Dn °न्नेष, G2 °न्नेव (for °न्नेष) — ^{d}) D1–3 5 7–9 लोकानन्यान् (by transp)

ब्राह्मणा एव जायेरन्पुण्यवाग्बुद्धिकर्मणः ।
उत्सहेदिह कर्तुं हि कोऽन्यो वै च्यवनादृते ॥ २८
ब्राह्मण्यं दुर्लभं लोके राज्यं हि सुलभं नरैः ।
ब्राह्मण्यस्य प्रभावाद्धि रथे युक्तौ स्वधुर्यवत् ॥ २९
इत्येवं चिन्तयानः स विदितश्च्यवनस्य वै ।
संप्रेक्ष्योवाच स नृपं क्षिप्रमागम्यतामिति ॥ ३०
इत्युक्तः सहभार्यस्तमभ्यगच्छन्महामुनिम् ।
शिरसा वन्दनीयं तमवन्दत स पार्थिवः ॥ ३१
तस्याशिषः प्रयुज्याथ स मुनिस्तं नराधिपम् ।
निषीदेत्यब्रवीद्धीमान्सान्त्वयन्पुरुषर्षभ ॥ ३२
ततः प्रकृतिमापन्नो भार्गवो नृपते नृपम् ।
उवाच श्लक्ष्णया वाचा तर्पयन्निव भारत ॥ ३३
राजन्सम्यग्जितानीह पञ्च पञ्चसु यत्त्वया ।
मनःषष्ठानीन्द्रियाणि कृच्छ्रान्मुक्तोऽसि तेन वै ॥ ३४
सम्यगाराधितः पुत्र त्वयाहं वदतां वर ।
न हि ते वृजिनं किंचित्सुसूक्ष्ममपि विद्यते ॥ ३५
अनुजानीहि मां राजन्गमिष्यामि यथागतम् ।
प्रीतोऽस्मि तव राजेन्द्र वरश्च प्रतिगृह्यताम् ॥ ३६

कुशिक उवाच ।

अग्निमध्यगतेनेदं भगवन्संनिधौ मया ।
वर्तितं भृगुशार्दूल यन्न दग्धोऽस्मि तद्बहु ॥ ३७
एष एव वरो मुख्यः प्राप्तो मे भृगुनन्दन ।

---

28 D_6 om. 28 (cf v l 23) D_4 om 28 (cf v l 24) T_1 om 28-29 — [b]) V_1 B (except B_6) Dn_3 D_8 -कर्मिण , $T_{2\,3}$ G कर्मणा (for °ण) D_{10} पुण्यास्तान्विद्धि कर्मणा — [c]) V_1 B D_{10} कृत्वैव , $Dn_{1\,n_3}$ कृत्वैव , M_4 कृत्वेद (for कर्तुं हि) $D_{1-8\,7-9}$ उत्सहेत्कर्तुमेव हि , D_5 उत्साह कर्तुमेव हि ; $T_{2\,3}$ G उत्साहमिह कृत्वेदं — [d]) D_{10} [ऽ]पि (for ऽन्यो) — After 28, $B_{1\,4}$ $D_{6\,8\,10}$ $T_{2\,3}$ G M ins

326* ब्राह्मण्यं दुर्लभं लोके तल्लब्ध्वा दुर्लभं तपः ।
सिद्धिस्तत्रापि दुष्प्रापा सिद्धेरपि परा गतिः ।
[$B_{1\,4}$ om, (hapl.) line 1]

29 D_6 om 29^{ab1} (cf v l 23) D_4 om 29^{a} (cf v l 24) T_1 om 29 (cf v l 28) — [b]) D_5 भवेत् (for नरैः) — [c]) D_2 स्व (for प्र) — [d]) $D_{4\,6-9}$ G_2 युक्तोस्मि , D_5 युक्ता स (for युक्तौ स्व) D_{1-8} युक्तौ स्वो धुर्यवद्द्वये

30 [a]) $D_{4\,6\,7\,9}$ $T_{2\,3}$ G M_4 सन् (for स) D_4 इत्येवं चिंतमानस्य — [b]) D_2 T G च्यवनेन (for नस्य) $D_{4\,6-9}$ च (for वै) — [c]) D_6 corrupt, D_{10} त , T_3 $G_{3\,4}$ M_{1-2} स (for स) V_1 B Dn D_{4-10} T_1 G_2 नृपतिं , T_2 वचनं , T_3 $G_{1\,3\,4}$ च्यवन (T_3 न); M च नृपं (for स नृप)

31 [a]) V_1 B Dn $D_{4\,6-10}$ तु (for तम्) — [b]) V_1 B Dn $D_{5\,7\,8\,10}$ सोऽभ्यगच्छन् (for मभ्य) — G_1 om 31^{c}–33^{b} — [c]) D_{4-9} च (for तम्) — [d]) V_1 B Dn $D_{1\,2\,10}$ T_1 च (for स) D_{4-9} वंदयामास पार्थिव

32 G_1 om 32 (cf v l 31) — [a]) $D_{4\,5\,10}$ [आ]शिषं Dn_1 D_5 प्रयुजान , D_{7-9} सम्प्रयुज्याथ (hypermetric) (for प्रयुज्याथ) — [b]) Dn_3 om स $D_{4\,10}$ नराधिप — [d]) Dn_2 $D_{2\,3\,5}$ $T_{2\,3}$ G_{2-4} पुरुषर्षभ (Dn_2 D_2 °भ), $D_{4\,6-8}$ T_1 भरतर्षभ

33 G_1 om 33^{ab} (cf v l 31) — [b]) V_1 B_6 Dn_3 $G_{3\,4}$ नृप (for नृपम्) $B_{1\,4}$ D_{10} भार्गवो नृपतिं पुनः , $B_{2\,3}$ D_{1-3} वो नृपतौ ($B_{2\,3}$ °तिं) नृप

34 [a]) T_2 पूजितानि ; T_3 $G_{1\,3\,4}$ निर्जितानि (for जितानीह) — [b]) V_1 B (except B_4) Dn $D_{3\,4\,6\,8}$ पच स्वय , $D_{1\,2}$ पंचसु तत् , $D_{7\,9}$ पञ्च च यत् (for पञ्चसु यत्)

35 [a]) D_{1-8} तत्र (for पुत्र) — [b]) V_1 B_5 Dn प्र- (for [त्व]हं) — [d]) D_6 सुश्लक्ष्णम् (for सुसूक्ष्मम्) D_5 लक्ष्यते , T G दृश्यते (for विद्यते)

36 [a]) M मा (for मां) — D_5 om 36^{cd} — [d]) B_3 G_1 $M_{1\,3\,4}$ वर (for वरश्च)

37 G_4 om the ref D_3 राजा (for कुशिक) T_1 om 37^{a}–38^{b} (retaining the ref) — [a]) D_7 M_4 मध्ये (for मध्य-) V_1 $B_{3\,4\,5}$ Dn M_{1-3} [इ]व , $B_{1\,3}$ D_{4-10} M_4 [ए]व (for [इ]दं) — [b]) D_5 तव (for मया) V_1 D_4 $T_{2\,3}$ G_2 M_{1-3} भगवत्संनिधौ मया — [c]) T_3 $G_{3\,4}$ M_4 वर्तितु D_{10} मुनि (for भृगु) — [d]) B_1 D_1 तद्वद , B_6 मे बहु (for तद्बहु)

यत्प्रीतोऽसि समाचारात्कुलं पूतं ममानघ ॥ ३८
एष मेऽनुग्रहो विप्र जीविते च प्रयोजनम् ।
एतद्राज्यफलं चैव तपश्चैतत्परं मम ॥ ३९
यदि तु प्रीतिमान्विप्र मयि त्वं भृगुनन्दन ।
अस्ति मे संशयः कश्चित्तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ ४०

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि चतुष्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

५५

च्यवन उवाच ।
वरश्च गृह्यतां मत्तो यश्च ते संशयो हृदि ।
तं च ब्रूहि नरश्रेष्ठ सर्वं संपादयामि ते ॥ १
कुशिक उवाच ।
यदि प्रीतोऽसि भगवंस्ततो मे वद भार्गव ।
कारणं श्रोतुमिच्छामि मद्गृहे वासकारितम् ॥ २
शयनं चैकपार्श्वेन दिवसानेकविंशतिम् ।
अकिंचिदुक्त्वा गमनं बहिश्च मुनिपुंगव ॥ ३
अन्तर्धानमकस्माच्च पुनरेव च दर्शनम् ।
पुनश्च शयनं विप्र दिवसानेकविंशतिम् ॥ ४
तैलाभ्यक्तस्य गमनं भोजनं च गृहे मम ।
समुपानीय विविधं यद्दग्धं जातवेदसा ।
निर्याणं च रथेनाशु सहसा यत्कृतं त्वया ॥ ५
धनानां च विसर्गस्य वनस्यापि च दर्शनम् ।

---

38 T_1 om 38^{ab} (of v l 37) — ^{b}) $D_{4\,6-9}$ संप्राप्तो (for प्राप्तो मे) — ^{c}) V_1 $B_{1\,2\,4\,5}$ Dn D_{10} मया ब्रह्मन्, D_5 समाचार्यं, T_1 समाहारै , $T_{2\,3}$ $G_{1\,3\,4}$ M °चारै (for °चारात्) B_3 प्रीतोसि यन्मया ब्रह्मन्, G_2 यत्प्रीतोथ ममाचारै — ^{d}) V_1 B Dn $D_{4\,6-9}$ कुल त्रा($D_{4\,6\,8\,9}$ पा)त च मेनघ, D_{1-3} कुल प्रीतोस्मि तेनघ

39 ^{a}) G_3 एव (for एष) — ^{b}) T G M_4 [ऽ]पि (for च) — ^{c}) G_2 राजफल D_5 M_4 [ए]तत् (for [ए]व) — ^{d}) D_{10} [ए]व (for [ए]तत्) V_1 फलं (for पर) Dn_1 n_2 तपसश्च फल मम , D_5 तपस्तत्तत्फल मत

40 ^{a}) V_1 B Dn $D_{5\,10}$ T_2 त्व (for तु) — ^{b}) V_1 B Dn D_{10} वै (for त्व) $D_{4\,6-9}$ सत्तम (for -नन्दन) — ^{c}) G_3 अस्मिन् (for अस्ति) D_2 om मे

Colophon — *Parvan name* $B_{1\,2\,4}$ Dn_3 D_1 शांति — *Sub-parvan* V_1 B Dn_1 n_3 $D_{1\,2\,7\,10}$ दानधर्म — *Adhy name* V_1 $B_{1\,2\,4\,5}$ Dn $D_{2-4\,6-9}$ च्यवनकुशिकसवाद D_1 च्यवनभृगुसवाद , D_5 च्यावन , T_2 परशुरामचरित्रे कुशिकच्यवनसवादे च्यवनदर्शन — *Adhy no* (figures, words or both) V_1 54 (as in text), D_4 52 , D_{10} 58 , T_1 M 83 , $T_{2\,3}$ $G_{2\,4}$ 90 , G_1 85 , G_3 84 — *Sloka no* D_4 35

55

1 B_3 om 1 (retaining the ref) — ^{b}) D_5 यत्र (for यश्च) $T_{2\,3}$ $G_{1\,3\,4}$ सो (for से) — ^{c}) $D_{4\,6-9}$ तच्च्, M_4 स्व (for तं) Dn_1 n_2 T_1 प्र , D_{1-3} मे (for च) $D_{1-4\,6-9}$ नरव्याघ्र (for श्रेष्ठ) — ^{d}) Dn_3 D_{10} [अ]ह (for ते)

2 B_3 om , G_2 राजा (for कुशिक) — ^{b}) G_4 तथा (for ततो) — ^{d}) $D_{4\,6}$ मद्गृह (for °हे)

3 ^{a}) D_{10} शयने (for न) D_4 वा (for च) D_5 [ए]व (for [ए]क) — M_1 om (hapl) 3^c–4^d — ^{c}) D_{10} (also as in text) S (M_1 om) न किंचिद् (for आकिं°) D (except Dn) च गृहाद् , G_2 शयन (for गमन) — ^{d}) B_3 -सत्तम (for पुगव)

4 M_1 om 4 (cf v l 3) — ^{b}) D_3 दर्शन पुनरेव च — ^{c}) $D_{1-3\,10}$ शयित (for शयन) $B_{3\,4}$ पुनश्चा परपार्श्वेन

5 ^{a}) B_3 तैलाभ्यगस्य गमन — ^{c}) $D_{1-3\,5}$ यद्दग्ध $D_{4\,6-9}$ तद्दग्ध (for विविध) — ^{d}) $D_{1\,2\,4-9}$ त्रिधि वज्र, D_3 विविध (for यद्दग्ध) D_5 -वेन्मि — ^{f}) V_1 B_5 Dn_3 त्वया कृत (by transp)

6 ^{a}) M हि (for च) Dn_3 $G_{1\,4}$ M_4 विसर्ग च ,

प्रासादानां बहूनां च काञ्चनानां महामुने ॥ ६
मणिविद्रुमपादानां पर्यङ्कानां च दर्शनम् ।
पुनश्चादर्शनं तस्य श्रोतुमिच्छामि कारणम् ॥ ७
अतीव ह्यत्र मुह्यामि चिन्तयानो दिवानिशम् ।
न चैवात्राधिगच्छामि सर्वस्यास्य विनिश्चयम् ।
एतदिच्छामि कार्त्स्न्येन सत्यं श्रोतुं तपोधन ॥ ८

च्यवन उवाच ।

शृणु सर्वमशेषेण यदिदं येन हेतुना ।
न हि शक्यमनाख्यातुमेवं पृष्टेन पार्थिव ॥ ९
पितामहस्य वदतः पुरा देवसमागमे ।
श्रुतवानस्मि यद्राजंस्तन्मे निगदतः शृणु ॥ १०
ब्रह्मक्षत्रविरोधेन भविता कुलसंकरः ।
पौत्रस्ते भविता राजंस्तेजोवीर्यसमन्वितः ॥ ११
ततः स्वकुलरक्षार्थमहं त्वा समुपागमम् ।
चिकीर्षन्कुशिकोच्छेदं संदिधक्षुः कुलं तव ॥ १२
ततोऽहमागम्य पुरा त्वामवोचं महीपते ।
नियमं कंचिदारप्स्ये शुश्रूषा क्रियतामिति ॥ १३
न च ते दुष्कृतं किंचिदहमासादयं गृहे ।
तेन जीवसि राजर्षे न भवेथास्ततोऽन्यथा ॥ १४
एतां बुद्धिं समास्थाय दिवसानेकविंशतिम् ।
सुप्तोऽस्मि यदि मा कश्चिद्बोधयेदिति पार्थिव ॥ १५
यदा त्वया सभार्येण संसुप्तो न प्रबोधितः ।
अहं तदैव ते प्रीतो मनसा राजसत्तम ॥ १६
उत्थाय चास्मि निष्क्रान्तो यदि मां त्वं महीपते ।

D3 °गैस्तु; D1-10 T3 G2 गैश्च (for गैस्य) — b) D1 3 10 धनस्य, D3 T1 G4 जनस्य, T2 3 G1 3 जलस्य (for वनस्य) G2 ज्वलनस्यापि दर्शनं — d) D8 काननानां (for काञ्च) D1-9 महाद्युते (for °मुने)

7 a) Dn2 जावाना, T1 -सोपान (for पादानां) — b) Some MSS पर्यकाणां D5 मचकाना महाद्युते — c) V1 चैव, D5 तत्र (for तस्य)

8 b) V1 B Dn D10 भृगूद्वह, S द्विजर्षभ (for दिवानिशम्) — T1 om 8cd — c) D8-9 [अ]व- (for [अ]धि) — d) D1 [अ]पि, G2 [आ]शु (for [अ]स्य) D5 विनिश्चित (for °श्चयम्) — e) D5 एवम् (for एतद्) — f) D3-9 तवानघ (for तपोधन) D1 2 सर्वं श्रोतु तवा(D1 दा)नघ

9 G2 om the ref — a) T1 अदोष हि (for °षेण) — b) T1 य सदा, T2 तदिद (for य) — c) D3 मयाख्यातुम्, D3 अनाज्ञा (for अनाख्या) D1-3 यदि शक्य समाख्यातुम् — d) D8 मया, D5 एतद् (for एव) D6-9 भारत (for पार्थिव)

10 a) D3 6 7 9 गदत (for व) — c) D3 6 7 9 ते (for यद्)

11 d) V1 D1 3 4 7-9 बलान्वित, G2 M तपो° (for सम)

12 a) D10 ते (for स्व) D9 नाशार्थम् (for रक्षा) V1 B Dn ततस्ते कुलनाशार्थम् — b) D5 त्वामह (for अह त्वा) D1 5 T3 G1-3 समुपागत (for °गमम्) V1 B Dn D10 T2 G4 अह त्वां समुपागत, D4 6-9 अहं त्वां समुपस्थित — c) D8 5 T1 चिकीर्षु (for °र्षन्) D1-8 कौशिकोच्छेदं — d) T1 दिधक्षुश्च (for सदिधक्षु)

13 a) V1 B Dn पुरे, D10 पुर (for पुरा) — c) V1 D4 T2 3 G2 4 किंचिद् T2 3 G आरि(T2 G2 °र)-प्सु° (for आरप्स्ये) D5 नियमे कचिदारप्घे (sic) — d) G1 damaged, G4 इह (for इति)

14 a) V1 B1-3 Dn1 n3 दुष्कर, some MSS दु कृत — c) D1-10 राजेंद्र (for राजर्षे) — d) D4 6-9 असुयेथास् (for न भवेथास्) B1-3 Dn1 n2 n3 (marg) D10 स्वयम्, D1-8 G2 स्वतो (for ततो) V1 B4 5 भवेथास्त्वमतोन्यथा

15 a) B5 Dn D2 M4 एवं (for एता) — c) D1 2 4-7 T2 3 G3 M2 4 मा, G4 वा (for मा)

16 a) B5 यदि, T2 यथा (for यदा) — b) B1 सुप्तोहं, D4 प्रसुप्तो (for स°) D8 वि (for प्र) G2 सुप्तो न प्रतिबोधित — c) Dn3 सोह (for अह) S प्रीतोस्मि (for ते प्रीतो)

17 a) T2 [अ]पि (for [अ]स्मि) Some MSS नि क्रान्तो — b) D1 2 T1 मा (for मा) — c) D1-5 7-9 मूया (for पृच्छे) D1 2 7 9 G4 [पु]न (for [पु]व)

पृच्छेः क्व यास्यसीत्येवं शपेयं त्वामिति प्रभो ॥ १७
अन्तर्हितश्चास्मि पुनः पुनरेव च ते गृहे ।
योगमास्थाय संविष्टो दिवसानेकविंशतिम् ॥ १८
क्षुधितो मामसूयेथाः श्रमाद्वेति नराधिप ।
एतां बुद्धिं समास्थाय कर्शितौ वां मया क्षुधा ॥ १९
न च तेऽभूत्सुसूक्ष्मोऽपि मन्युर्मनसि पार्थिव ।
सभार्यस्य नरश्रेष्ठ तेन ते प्रीतिमानहम् ॥ २०
भोजनं च समानाय्य यत्तदादीपितं मया ।
क्रुध्येथा यदि मात्सर्यादिति तन्मर्षितं च ते ॥ २१
ततोऽहं रथमारुह्य त्वामवोचं नराधिप ।
सभार्यो मां वहस्वेति तच्च त्वं कृतवांस्तथा ॥ २२
अविशङ्को नरपते प्रीतोऽहं चापि तेन ते ।
धनोत्सर्गेऽपि च कृते न त्वां क्रोधः प्रधर्षयत् ॥ २३
ततः प्रीतेन ते राजन्पुनरेतत्कृतं तव ।
सभार्यस्य वनं भूयस्तद्विद्धि मनुजाधिप ॥ २४
प्रीत्यर्थं तव चैतन्मे स्वर्गसंदर्शनं कृतम् ।
यत्ते वनेऽस्मिन्नृपते दृष्टं दिव्यं निदर्शनम् ॥ २५
स्वर्गोद्देशस्त्वया राजन्सशरीरेण पार्थिव ।
मुहूर्तमनुभूतोऽसौ सभार्येण नृपोत्तम ॥ २६
निदर्शनार्थं तपसो धर्मस्य च नराधिप ।

---

18 [a]) V1 B Dn पुनश्चास्मि (by transp), D10 पुनश्चापि — [c]) V1 B1-3 5 Dn D10 ससुप्तो, B4 सहृष्टो (for संविष्टो)

19 [a]) D1-3 मा ह्यसूयेथा, D4, 5 T2 3 G M1-3 नाभ्यसू°, D3 T1 M4 माभ्यसू° (for मामसू°) Dn1 n2 क्षुधितौ मामसूयेथा, D6 7 9 क्षुधितो मा(D8 ना)भ्यसूयेथा — [b]) B4 T2 3 G2-4 चापि, D10 चेति (for वेति) — After 19[ab], the sequence in T1 is 22[c]-23[b], 21, 327*, 22[ab], 23[cd], 25[ab], and 24[ab] T1 om 19[c]-20[d] — [c]) V1 B3-5 Dn एव (for एता) G4 अवस्थाय (for समा°) — [d]) D5 क्षुधितौ, some MSS कर्षितौ (for कर्शितौ) D2 4 5 10 T2 3 G वा (for वां) V1 B4 5 Dn D3 transp मया and क्षुधा

20 T1 om. 20 (cf v 1 19) — [a]) G4 om च T2 3 G न च ते वाप्यसुसूक्ष्मापि

21 For the sequence in T1, cf v 1 19 — [a]) V1 D4 6-9 समासाद्य, D5 T1 2 नीय (for °नाय्य) — [b]) D4 6-9 चेद् (for तदा) — [c]) D4 6-9 क्रुध्यते — [d]) D5 G3 यदि (for इति) Dn D1 3 6 9 च मे, T2 3 G1-3 त्वया (for च ते) — After 21, D10 T G ins

327* रथेन वाहितश्चापि श्रमात्क्रोधोद्भवाय ते ।

[T3 [अ]सि (for [अ]पि) T1 क्रमात् (for श्र°)]

22 For the sequence in T1, cf v 1 19 — [a]) D3 आस्थाय (for आरुह्य) — [c]) D1 om सभार्यो B1 om, T3 G2 3 M मा (for मां) T1 वहेरयुक्तस् (for वहस्वेति) — [d]) M तत्र (for तच्च) T2 G2 तदा (for तथा) T1 तथैव कृतवानपि

23 For the sequence in T1, cf v 1 19 Dn1 om from 23 to the end of this adhy — [a]) T2 3 G1 3 अथाविश, G4 अविशक (for °शङ्को) — [b]) B3 त्वयि, D3 तेन (for चापि). V1 B2 5 Dn2 n3 D1 2 M4 तेन ह, B1 3 D3-9 तेनघ (for तेन ते) — [c]) Dn2 G4 om च — [d]) D4 6 7 9 प्रधर्षयेत्, T2 3 G1 3 4, M1-3 [s]भ्यधर्षयत् (for प्रध) D1-3 T1 M4 न त्वा क्रोधोभ्यव(D3 T1 °ध)र्षयत्

24 For the sequence in T1, cf. v 1 19 Dn1 om 24 (cf v 1 23) — [a]) T1 G3 M तत्र (for तत) D1 2 7 9 मे (for ते) D5 प्रीतेन येन ते राजन् — [b]) D5 6 8 वपुर् (for पुनर्) D3 G2 एव, T G1 3 4 M एव (for एतत्) D4 8 मया, S तत (for तव) — T1 om 24[cd] — [c]) T3 damaged D4 6-9 [ए]व ते, T2 G तदा, M तथा (for वनं) D5 सभार्यधनभूयस्थ (sic) — [d]) D2 उद्धृत (for तद्विद्धि) D4 6-9 प्रसन्नेन जनाधिप

25 For the sequence in T1, cf v 1 19 Dn1 om 25 (cf v 1 23) — [a]) D4 6-9 transp तत्र and च — T1 om 25[cd] D6 om 25[d] — [d]) B1 3 D5 दिव्य, T3 एव (for दिव्यं) G3 सुदर्शनं (for निद°) T2 G2 दृष्टं जीवत्वदर्शनं, G4 दृष्टं दिव्यप्रदर्शनं

26 Dn1 om 26 (cf v 1 23) — [a]) D5 स्वर्गो दृष्टस् (for स्वर्गोद्देशस्) T2 M तदा (for त्वया) — D4 6 om (hapl) 26[b]-27[c] — [b]) D7-9 M स्व (for स) D1-3 सर्वत (for पार्थिव) — [c]) V1 अपि (for अनु) S [s]य (T1 य) (for ऽसौ) — [d]) G4 नृपात्मज (for नृपोत्तम)

27 Dn1 om 27 (cf v 1 23) D4 6 om 27[abc]

तत्र यासीत्स्पृहा राजंस्तच्चापि विदितं मम ॥ २७
ब्राह्मण्यं काङ्क्षसे हि त्वं तपश्च पृथिवीपते ।
अवमन्य नरेन्द्रत्वं देवेन्द्रत्वं च पार्थिव ॥ २८
एवमेतद्यथात्थ त्वं ब्राह्मण्यं तात दुर्लभम् ।
ब्राह्मण्ये सति चर्षित्वमृषित्वे च तपस्विता ॥ २९
भविष्यत्येष ते कामः कुशिकात्कौशिको द्विजः ।
तृतीयं पुरुषं प्राप्य ब्राह्मणत्वं गमिष्यति ॥ ३०
वंशस्ते पार्थिवश्रेष्ठ भृगूणामेव तेजसा ।
पौत्रस्ते भविता विप्र तपस्वी पावकद्युतिः ॥ ३१
यः स देवमनुष्याणां भयमुत्पादयिष्यति ।
त्रयाणां चैव लोकानां सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ३२
वरं गृहाण राजर्षे यस्ते मनसि वर्तते ।
तीर्थयात्रां गमिष्यामि पुरा कालोऽतिवर्तते ॥ ३३

कुशिक उवाच ।

एष एव वरो मेऽद्य यत्त्वं प्रीतो महामुने ।
भवत्वेतद्यथात्थ त्वं तपः पौत्रे ममानघ ।
ब्राह्मण्यं मे कुलस्यास्तु भगवन्नेष मे वरः ॥ ३४
पुनश्चाख्यातुमिच्छामि भगवन्विस्तरेण वै ।
कथमेष्यति विप्रत्वं कुलं मे भृगुनन्दन ।
कश्चासौ भविता बन्धुर्मम कश्चापि संमतः ॥ ३५

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

(cf v l 26) D_5 om (hapl ?) 27 — ^{b}) B_1 om च M_{1-3} धर्मज्ञस्य (for स्य च) T G परंतप (for नराधिप) — ^{c}) T_1 G न (for या) $D_{7\,9}$ तत्रासीद्यद्वृहे राजन् — ^{d}) $B_{1\,3\,4}$ तव, M_{1-3} सा च (for तच्च) M विदिता V_1 $B_{3\,5}$ Dn_2 n_3 D_5 मया, $D_{4\,6-9}$ तव (for मम)

28 Dn_1 om 28 (cf v l 23) D_4 om 28 — ^{a}) D_5 यत् (for हि) — After 28^{a}, T_1 reads 30^{d}–31^{a} for the first time, repeating 30^{d} in its proper place — ^{c}) $T_{2\,3}$ G_{1-3} M_{1-3} अवमत्य (for मन्य) — ^{d}) D_1 देवेंद्रत्वं गमिष्यसि, $T_{2\,3}$ G देवत्वं चापि पार्थिव

29 Dn_1 om 29 (cf v l 23) D_1 om 29–30 — ^{a}) V_1 D_8 एव (for एतद्) S यथातत्त्वं (for त्थ त्वं) — ^{b}) M तत्र (for तात) — ^{c}) Some MSS ब्राह्मणे

30 Dn_1 om 30 (cf v l. 23) D_1 om 30 (cf v l 29) — ^{a}) D_5 S (except T_1 M_4) [ए]व (for [ए]ष) — ^{c}) $D_{4\,6}$ तृतीये, D_5 द्वितीये (for तृतीय) V_1 B_2 (marg) $_{3-5}$ Dn_3 n_3 $D_{3\,5\,6}$ तुभ्य (for प्राप्य) D_2 तृतीयपुरुषे तुभ्यं — T_1 reads 30^{d} for the first time after 28^{a} — ^{d}) $D_{2\,8\,10}$ T_1 (both times) G गमिष्यसि, $D_{8\,9}$ भविष्यति (for गमि)

31 Dn_1 om 31 (cf. v l 23) $D_{4\,6}$ om (hapl) 31^{a}–32^{b} T_1 reads 31^{a} after the first occurrence of of 30^{d} — ^{a}) T_1 वंशस्ते ब्राह्मणश्रेष्ठ — T_1 om 31^{b} — ^{c}) D_5 नप्ता (for पौत्रस्) V_1 $B_{1\,3}$ D_5 $T_{1\,3}$ $G_{1\,2\,4}$ $M_{2\,4}$ विप्रस्, D_{7-9} पुत्र (for विप्र) — ^{d}) B_3 परम- (for पावक)

32 Dn_1 om 32 (cf v l. 23) $D_{4\,6}$ om 32^{ab} (cf v l 31) — ^{a}) D_8 यस्मादेव, G_3 य सदैव (for य स देव) — After 32^{ab}, D_{10} S (except T_1) ins.

328* जमदग्नौ महाभाग तपसा भावितात्मनि ।
स चापि भृगुशार्दूलस्तं वेदं धारयिष्यति ।
[(L 1) T_2 जामदग्ने (for जमदग्नौ)]

— ^{c}) V_1 B Dn_3 n_3 $D_{8\,10}$ एव, G_4 अपि (for चैव) — ^{d}) S भविष्यति (for ब्रवीमि ते)

33 Dn_1 om 33 (cf v l 23) — ^{b}) B_5 Dn_2 D_{8-10} T_1 G_4 यत् (for यस्) — B_3 D_{1-8} om (hapl) 33^{cd} — ^{c}) B_1 करिष्यामि (for गमि) — ^{d}) D_5 पुण्य (for पुरा) Dn_2 [ऽ]भि (for ऽति-).

34 Dn_1 om 34 (cf v l 23) D_6 om the ref — ^{a}) $T_{2\,3}$ $G_{1\,3\,4}$ [ऽ]त्र (for ऽद्य) — ^{b}) V_1 B Dn_3 n_3 $D_{7\,10}$ यस् (for यत्) T_1 यस्त्वं प्रीतो महाद्युते — ^{c}) T_1 एवमस्तु (for भवत्वेतद्) — ^{d}) V_1 B Dn_2 n_3 D_{10} भवेत्पौत्रो, D_{1-8} तस्मिन्पौत्रे, S तथा पौत्रो (for तप पौत्रे) — ^{e}) V_1 Dn_3 मत्कुलस्य, D_{10} कुलमेव (for मे कुलस्य)

35 Dn_1 om 35 (cf v l 23) — ^{a}) D_6 अतश् (for पुनश्) $D_{4\,6-9}$ अतश्च श्रोतुमिच्छामि — ^{b}) V_1

५६

चयवन उवाच ।

अवश्यं कथनीयं मे तवैतन्नरपुंगव ।
यदर्थं त्वाहमुच्छेत्तुं संप्राप्तो मनुजाधिप ॥ १
भृगूणां क्षत्रिया याज्या नित्यमेव जनाधिप ।
ते च भेदं गमिष्यन्ति दैवयुक्तेन हेतुना ॥ २
क्षत्रियाश्च भृगून्सर्वान्वधिष्यन्ति नराधिप ।
आ गर्भादनुकृन्तन्तो दैवदण्डनिपीडिताः ॥ ३
तत उत्पत्स्यतेऽस्माकं कुले गोत्रविवर्धनः ।
और्वो नाम महातेजा ज्वलनार्कसमद्युतिः ॥ ४
स त्रैलोक्यविनाशाय कोपाग्निं जनयिष्यति ।
महीं सपर्वतवनां यः करिष्यति भस्मसात् ॥ ५
कंचित्कालं तु तं वह्निं स एव शमयिष्यति ।
समुद्रे वडवावक्त्रे प्रक्षिप्य मुनिसत्तमः ॥ ६
पुत्रं तस्य महाभागमृचीकं भृगुनन्दनम् ।
साक्षात्कृत्स्नो धनुर्वेदः समुपस्थास्यतेऽनघ ॥ ७
क्षत्रियाणामभावाय दैवयुक्तेन हेतुना ।
स तु तं प्रतिगृह्यैव पुत्रे संक्रामयिष्यति ॥ ८
जमदग्नौ महाभागे तपसा भावितात्मनि ।
स चापि भृगुशार्दूलस्तं वेदं धारयिष्यति ॥ ९
कुलात्तु तव धर्मात्मन्कन्यां सोऽधिगमिष्यति ।

B5 Dn3 T1 मे (for वै) — ^d) D1 5 कुले D7 च (for मे) — ^e) D5 [अ]य, S (except T1 G3 M3) [अ]स्य (for [अ]सौ) — ^f) D1 2 5 मामकश्च (for मम कश्च) V1 [अ]पि सुव्रत, D1–3 6–10 [अ]पि नामत, D5 [अ]पि वा मत, T1 M1–3 पिता मत, T2 G M4 पितामह (sic) (for [अ]पि समत) T3 मम कस्य पिता वर

Colophon om in Dn1 — *Parvan name* B1–4 Dn3 D1–3 शांति — *Sub-parvan* B1 2 4 5 Dn2 n3 D1 2 10 दानधर्म — *Adhy name* V1 B1 2 4 5 Dn2 n3 D1–4 6–10 च्यवनकुशिकसंवाद, D5 च्यावन, T2 परशुरामचरित्रे कुशिकच्यवनसंवादे कुशिकस्य ब्राह्मणपौत्रवर प्राप्ति — *Adhy no* (figures, words or both) V1 55 (as in text), D5 53, D10 59, T1 M 84, T2 3 G2 4 91, G1 86, G3 85 — *Śloka no* D4 33

56

1 ^a) B2 5 D1 3 6 7 अवश्य (for श्य) D1–4 6–9 वै (for मे) — ^b) B1 युक्त ते, D1 2 10 तथैतन्, D3 om (for तवैतन्) — ^c) D5 यदर्थं त्वा ह सजेतु

2 D1 om (hapl) 2^a–3^b D4 6 om (hapl) 2^ab — ^a) D5 10 T3 G भृगूणां क्षत्रियाणां च — ^b) Dn1 n2 B2–4 D7 9 नराधिप (for D7 8 एतज् (for एव) जना). D5 जनिता यो भवेत्सुत — ^c) G3 तेजोभेद (for ते च भेद) S करिष्यति (for गमि°) — ^d) D4 9 G1 3 4 देव (for दैव)

3 D1 om 3^ab (cf v l 2) — ^b) Dn2 D5 जनाधिप (for नरा°) — ^d) Some MSS देव (for दैव) D7 निपातिता (for निपीडिता)

4 ^b) D2 4 10 T G1 2 4 कुल, M मूल (for कुले) — ^c) V1 B Dn D4 5 6–10 ऊर्वो (for और्वो) — ^d) S (except T1) ज्वलितार्क (for ज्वलनार्क)

5 ^a) B2 damaged, B4 त्रैलोक्यस्य (for स त्रैलोक्य-) — D5 om 5^c–6^c

6 D5 om 6^abc (cf v l 5) — ^a) D9 G1 3 4 किंचित् (for कं°) Dn1 n2 वह्निं च (for तं वह्निं) — ^d) D1 6 7 प्रक्षिप्त (for °प्य) D10 पुंगव (for -सत्तम)

7 B3 om 7–8 — ^a) D1–4 6–9 स्वस्य (for तस्य) Dn1 n2 महाराज (for °भागम्) — ^c) T1 -कृतो; T2 3 G स्नेहाद् (for कृत्स्नो) — ^d) B4 D1 2 M1 4 स्थाप्यते (for स्थास्यते)

8 B3 om 8 (cf. v l 7) — ^b) D6 कर्मणा (for हेतुना) — ^d) Dn1 D5 पुत्रं D1 2 5 समागमयिष्यति, D3 T G2 3 सक्रम°

9 ^a) D5 M1–3 महाभाग

10 D9 om (hapl) 10–11 — ^a) D1 7 8 च (for

उद्भावनार्थं भवतो वंशस्य नृपसत्तम ॥ १०
गाधेर्दुहितरं प्राप्य पौत्रीं तव महातपाः ।
ब्राह्मणं क्षत्रधर्माणं राममुत्पादयिष्यति ॥ ११
क्षत्रियं विप्रकर्माणं बृहस्पतिमिवौजसा ।
विश्वामित्रं तव कुले गाधेः पुत्रं सुधार्मिकम् ।
तपसा महता युक्तं प्रदास्यति महाद्युते ॥ १२
स्त्रियौ तु कारणं तत्र परिवर्ते भविष्यतः ।
पितामहनियोगाद्वै नान्यथैतद्भविष्यति ॥ १३
तृतीये पुरुषे तुभ्यं ब्राह्मणत्वमुपैष्यति ।
भविता त्वं च संबन्धी भृगूणा भावितात्मनाम् ॥ १४

भीष्म उवाच ।
कुशिकस्तु मुनेर्वाक्यं च्यवनस्य महात्मनः ।
श्रुत्वा हृष्टोऽभवद्राजा वाक्यं चेदमुवाच ह ।
एवमस्त्विति धर्मात्मा तदा भरतसत्तम ॥ १५
च्यवनस्तु महातेजाः पुनरेव नराधिपम् ।
वरार्थं चोदयामास तमुवाच स पार्थिवः ॥ १६
बाढमेवं ग्रहीष्यामि कामं त्वत्तो महामुने ।
ब्रह्मभूतं कुलं मेऽस्तु धर्मे चास्य मनो भवेत् ॥ १७
एवमुक्तस्तथेत्येवं प्रत्युक्त्वा च्यवनो मुनिः ।
अभ्यनुज्ञाय नृपतिं तीर्थयात्रां ययौ तदा ॥ १८

तु) Dn3 धर्मज्ञ (for धर्मात्मन्) — After 10ab, S ins

329* क्षत्रहन्ता भवेद्विंस्रमिति देव सनातनम् ।
नारायणमुपास्यास्य वरात्तं पुत्रमिच्छति ।

[T1 om line 1 — (L 1) T3 मता (for -हन्ता) T2 हिंस्याद् (for हिंस्रम्) G1 3 4 दैव (for देव) — (L 2) T1 उपास्याप्य (for उपास्यास्य) T1 नरात्त, T2 परार्थं, T3 M वरार्थं (for वरात्त) Madras ed ऋच्छति (for इ)]

— D8 om (hapl.) 10c–11d — c) V1 om from उद्भावनार्थं up to दुहितर (in 11a) B5 उद्भावनार्थो गुणतो, D4 6 8 उद्भवेनाथ भवतो; T2 3 G उत्था(G1 3 त्ता)पनार्थं भ° — d) B Dn D2 10 M2 वंशस्य भरतर्षभ

11 V1 om up to दुहितर (in 11a), D8 9 om 11 (for all, of v l. 10) — b) D1 2 4–8 तव पौत्रीं (by transp), G2 4 पौत्रं तव — c) B1 2 Dn3 D10 -कर्माणं (for -ध°) — d) V1 B Dn D5 10 T2 3 G पुत्रम् (for रामम्)

12 a) D8 T G -धर्माणं (for -क°) — b) D1 6–9 M बृहस्पतिसमौजस — d) T2 गाधि (for गाधे) D1–3 तु, M1 स (for सु) — f) D1–4 6–9 पितामह (D1 हे), D10 महाद्युति, S तपा (for द्युते) D5 प्रसादयति पितामहं

13 a) D1–3 6–9 स्त्रियस् (for स्त्रियौ) D5 शृणु यत्कारणं त्वं हि — b) T2 3 G1 3 4 M परिवृत्तौ (for °वर्ते) D –9 भविष्य(D1–3 5 °ष्य)ति नरा(D5 5 जना)धिप, G2 परिवृत्तौ भविष्यति — d) D1 न वृथा, D6 अन्यथा (for ना) D10 [ए]व (for [ए]तद्)

14 D4 6 om (hapl) 14ab T1 om 14a–15b — b) D8 भविष्यति, D7–10 S (T1 om) उपे° (for उपै°) — c) D6 सर्वार्थी (for संबन्धी)

15 T1 om 15ab (of v l 14) — a) D5 तदा (for मुनेर्) — c) B1 राजन् (for राजा) — d) G4 M1 [ए]वद् (for [इ]दम्) — f) G2 तथा, M1 सदा (for तदा)

16 b) D4 6 7 9 जनाधिप (D4 प), D8 युधिष्ठिर, G4 नराधिप (for पम्) — c) D9 om from चोदयामास up to मुनि (in 18b) D1 6 नोदयामास (for चोद) D5 वरार्थं प्रेरयामास — d) D5 नराधिप, T1 M [अ]थ पार्थिव (for स पा°)

17 D9 om 17 (of v l. 16) — a) D5 वरम् (for बाढम्) D5 S (except T1) एष (for एव) V1 B Dn D10 करिष्यामि (for ग्रही) — b) B5 कामस्त्वत्तो, T G1 3 M कामास्त्वत्तो; G2 त्वत्त कामान् (for कामं त्वत्तो) D8 कर्म त्वत्तो महामते — D4 om 17c–18d — c) D1 2 6–8 G2 ब्रह्मभूय, T G1 3 4 M भूय (for °भूत) — d) D7 दधे (for भवेद्)

18 D9 om 18ab (cf. v l 16) D4 om 18ab (cf. v l 17) — a) D6–8 इत्थम् (for एवम्) D1–3 [इ]त्येव (for °वं) S तथेत्युक्तस्तथेत्येव — c) V1 D7–9 अभ्यनुज्ञाप्य (for °ज्ञाय) — d) B4 T2 तथा (for तदा)

19 a) D1–4 6–9 तात (for सर्वम्) — G1 damaged for 19bcd — b) D1–9 G2 विशेषेण (for भ°)

एतत्ते कथितं सर्वमशेषेण मया नृप ।
भृगूणां कुशिकानां च प्रति संबन्धकारणम् ॥ १९

यथोक्तं मुनिना चापि तथा तद्भवन्नृप ।
जन्म रामस्य च मुनेर्विश्वामित्रस्य चैव ह ॥ २०

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि षट्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

५७

युधिष्ठिर उवाच ।
मुह्यामीव निशम्याद्य चिन्तयानः पुनः पुनः ।
हीनां पार्थिवसंघातैः श्रीमद्भिः पृथिवीमिमाम् ॥ १
प्राप्य राज्यानि शतशो महीं जित्वापि भारत ।
कोटिशः पुरुषान्हत्वा परितप्ये पितामह ॥ २

का नु तासां वरस्त्रीणामवस्थाद्य भविष्यति ।
या हीनाः पतिभिः पुत्रैर्मातुलैर्भ्रातृभिस्तथा ॥ ३
वयं हि तान्गुरून्हत्वा ज्ञातींश्च सुहृदोऽपि च ।
अवाक्शीर्षाः पतिष्यामो नरके नात्र संशयः ॥ ४
शरीरं योक्तुमिच्छामि तपसोग्रेण भारत ।

D8 तव (for नृप) — D4 om (hapl) 19c–20b — d) V1 B Dn अभि, D10 S (G1 damaged) प्रीति (for प्रति) D8 संधान, D5 बंधस्य, D8 संबधि (for संबन्ध)

20 D4 om 20ab (cf. v. l. 19) — a) V1 B Dn D10 ऋषिणा (for मुनिना) — b) B1-3 Dn D1-8 9 10 T1 G1 4 तदा (for तथा) D5 कथित नृपसत्तम, G3 अशेषेणाभवन्नृप — c) D7 तथा (for मुनेर्) — d) V1 B Dn D5 8 10 T G2 4 हि (for ह)

Colophon — *Parvan name* B1 2 4 D1 शांति — *Sub-parvan* V1 B1-4 Dn D1 2 7 9 दानधर्म — *Adhy name* N च्यवनकुशिकसंवाद°, T2 विश्वामित्रपरशुरामोत्पत्तिचरित्रे कुशिकच्यवनसंवादे परशुरामविश्वामित्रवरोत्पत्तिवरप्राप्तौ च्यवनतीर्थयात्राप्रसारण, M ब्रह्मक्षत्रकथन — *Adhy no* (figures, words or both) V1 56 (as in text), D5 53, D10 60, T1 M 85, T2 3 G2 4 92, G1 87, G3 86 — *Śloka no* D1 18

57

1 =(var) 12 33 5 D10 G3 om the ref — a) B1-3 T1 [इ]ह, T2 3 G [इ]ति (for [इ]व) D1 8 9 T2 M4 निशाम्य B2 D5 [अ]य (for [अ]द्य) D5 इदानीं तु विशेषेण — b) D5 चिंतयामि (for °यान) — c) T G सिंहैस्त्वै (T1 °स्तु, T2 °श्च), M सधौघै (for संघातै)

2 =(var) 12 33 6 — a) D5 राज्य च (for राज्यानि) — b) Dn1 n2 D1 2 T1 [अ]थ, D3 4 6-9 च (for [अ]पि) B5 D1 6-9 पार्थिव (for भारत) D5 महीं हित्वा च पार्थिव — c) S तु नरान् (for पुरुषान्) D3 जित्वा (for हत्वा) — M1-3 om (hapl) 2d–4a — d) D1 स नितप्ये (for परि°) D3 पुन पुन (for पितामह)

3 =(var) 12 33 7 M1-3 om 3 (cf. v. l. 2) — a) D5 कावस्था (for नु तासा) — b) V1 B3-5 Dn D10 समवस्था (for अवस्थाद्य) D2 गमिष्यति (for भवि°) D5 भविष्यति पितामह — c) D3 या हीनै, G3 याभिस्ता (for या हीना) D1 पतिवै (for °भि) — d) T2 3 G बंधुभिस् (for भ्रातृ°)

4 =(var) 12 33 11 M1-3 om 4a (cf. v. l. 2) — a) D5 स्वय (for वय) D10 च (for हि). B3 Dn D1-7 9 10 T2 3 G3 4 कुरून् (for गु) B3 ते वय सहितान्हत्वा, M4 वयस्यांश्च गुरून्हत्वा — b) Dn1 n2 [s]पि वा, D1-9 नृप (for ऽपि च) — c) D6-9 अर्वाक् (for अवाक्) — d) D1-9 नरकं (for °के) — After 4, D5 reads 8cd for the first time, repeating it in its proper place

5 =(var) 12 33 12 D om 5–6 — b) D6 7 पार्थिव (for भारत) — T1 om 5cd — c) D6 7 9 उपदिष्टान् (for °ष्टम्) — d) D1 6-8 भवतोर्हं, D10 त्वत्तोह च (for तत्त्वतोऽह)

6 =(var) 12 34 1 D1 om 6 (cf. v. l. 5)

उपदिष्टमिहेच्छामि तत्त्वतोऽहं विशां पते ॥ ५

वैशंपायन उवाच ।

युधिष्ठिरस्य तद्वाक्यं श्रुत्वा भीष्मो महामनाः ।
परीक्ष्य निपुणं बुद्ध्या युधिष्ठिरमभाषत ॥ ६
रहस्यमद्भुतं चैव शृणु वक्ष्यामि यत्त्वयि ।
या गतिः प्राप्यते येन प्रेत्यभावेषु भारत ॥ ७
तपसा प्राप्यते स्वर्गस्तपसा प्राप्यते यशः ।
आयुःप्रकर्षो भोगाश्च लभ्यन्ते तपसा विभो ॥ ८
ज्ञानं विज्ञानमारोग्यं रूपं संपत्तथैव च ।
सौभाग्यं चैव तपसा प्राप्यते भरतर्षभ ॥ ९
धनं प्राप्नोति तपसा मौनं ज्ञानं प्रयच्छति ।
उपभोगांस्तु दानेन ब्रह्मचर्येण जीवितम् ॥ १०
अहिंसायाः फलं रूपं दीक्षाया जन्म वै कुले ।
फलमूलाशिनां राज्यं स्वर्गः पर्णाशिनां भवेत् ॥ ११
पयोभक्षो दिवं याति स्नानेन द्रविणाधिकः ।
गुरुशुश्रूषया विद्या नित्यश्राद्धेन संततिः ॥ १२
गवाढ्यः शाकदीक्षाभिः स्वर्गमाहुस्तृणाशनात् ।
स्त्रियस्त्रिषवणस्नानाद्वायुं पीत्वा क्रतुं लभेत् ॥ १३
नित्यस्नायी भवेद्दक्षः संध्ये तु द्वे जपन्द्विजः ।
मरुं साधयतो राज्यं नाकपृष्ठमनाशके ॥ १४

— ^{b}) D1 2 महातपा, T2 3 G महीपते, M महामति (for °मना) — ^{d}) D1 युधिष्ठिर महामते

7 Before 7, B1 4 D1–10 T3 M1 2 ins भीष्म उवाच — ^{a}) D5 [पु]तच्च (for [पु]व) — ^{b}) D5 T3 पार्थिव; D6 हि त्वयि, T1 यद्वच, T2 G1 2 4 M भारत (for यत्त्वयि) — Before 7^{cd}, T2 ins श्री भीष्म — ^{d}) D1–3 भावेपि, G2 om (for भावेषु) M पार्थिव (for भारत) V1 B Dn D4–10 प्रेत्यभावे विशां पते

8 ^{a}) D10 T2 स्वर्ग (for स्वर्गस्) — D5 reads 8^{cd} for the first time after 4 — ^{c}) D5 (both times) कामार्थं, T1 प्रकर्ष, T3 -कळत्र (for प्रकर्षो) D2 5 (first time) 7 9 भोगाश्, T2 भोगश् (for भोगाश्) — ^{d}) B2 D2 5 (second time) प्राप्यंते; S लभ्यते (for लभ्यन्ते)

9 ^{a}) V1 B (except B4) Dn1 n8 D10 ज्ञान (for ज्ञान) D4 5 ज्ञानमारोग्यरूप च — ^{b}) V1 B5 Dn3 D3 6 9 T M2–4 रूप (for रूप) D6 om संप D5 संपत्तिश्च तथैव च

10 ^{a}) D5 धर्मं (for धन) — ^{b}) V1 B2–5 Dn D1–9 मौनेनाज्ञां, B1 मौने ज्ञान, D1–3 मौने (D1 °नं, D3 °नी) यज्ञ (for मौन ज्ञान) — ^{c}) V1 B5 भोगस्तु, B1 D10 भोगाश्च, B3 4 D5 8 T2 भोगास्तु, D5 -भोगाश्च (for भोगांस्तु) — ^{d}) B3 याचित, M4 दीपित (for जीवितम्)

11 ^{a}) D1. 2 वल, M4 परं (for फलं) D3 10 अहिंसया यल रूप — ^{b}) D1–3 10 G1 दीक्षया, G3 M1–3 दीक्षाया (for °या) D3 श्रीकुले, D10 सत्कुले (for वै कुले) — ^{c}) D10 S मूलाशनाद् (for °शिनां) T2 राजन् (for राज्य) D8 फळमूलाशनाद्राज्य — ^{d}) B1 T3 M1–3 स्वर्ग D3 पर्णाशिनो, S °शनाद् (for °शिनां) D5 स्वर्गोपवासिना भवेत्

12 ^{a}) D3 पयोभक्ष्य, D4 °भक्ष्यो, D5 पक्षभक्षी, M4 पयोभक्तो (for भक्षो) M1–3 पयोभक्षा दि(M3 °क्षादि)व याति — ^{b}) V1 B Dn D5 10 T G दानेन (for स्ना) D7 M1–3 द्रविणाधिका — ^{c}) B2–4 D3 5 7 9 10 T1 विद्यां (for विद्या) — ^{d}) D1 M1–3 नित्य (for नित्य) G4 श्राद्धे च (for श्राद्धेन) B3. 4 D8 10 T1 सततिं (for ति) D8 नित्य शुद्धेन सततिं

13 ^{a}) D5 यवाढ्य, T1 गवाढ्य (for °ढ्य). T2 योग- (for शाक) — ^{b}) V1 B Dn D10 तृणाशिना; D5 8 फलाशनात् (for तृणा) D4 5 7 9 स्वर्गमाहु फलाशनात् — ^{c}) G3 श्रियस् (for स्त्रियस्) D10 त्रिषवणे V1 B Dn D7 9 स्त्रियस्त्रिषवणे (Dn2 D7 9 °णं) स्नात्वा — ^{d}) M3 om वायु B3 (marg) Dn3 कुर्ल (for क्रतुं) Dn3 भवेत् (for लभेत्)

14 T1 om 14 — ^{a}) M नित्योत्थायी (for नित्य स्नायी) T2 3 G दीर्घजीवी (for भवेद्दक्ष) — ^{b}) V1 तु द्विद्, D2 4 6–9 द्वे तु (by transp) S (T1 om) नृप (for द्विज) D5 सध्याद्वयजपाद्विज, D10 द्वे सध्ये तु द्विजोत्तम — ^{c}) D1–3 मेरु, D4 6 मरु, D7–9 मरुत्, D10 T2 3 G1 3 4 मन्त्र (for मरु) Dn2 n3 D8 राजन् (for राज्य) — ^{d}) D1 M4 अनाशने, D5 शाक (for °शके)

15 ^{a}) Dn3 D1 3 S (except M4) स्थंडिलेषु (Dn3 D1 3 °ले तु) शयानाना, D6 केशयशायी च — ^{b})

स्थण्डिले शयमानानां गृहाणि शयनानि च ।
चीरवल्कलवासोभिर्वासांस्याभरणानि च ॥ १५
शय्यासनानि यानानि योगयुक्ते तपोधने ।
अग्निप्रवेशे नियतं ब्रह्मलोको विधीयते ॥ १६
रसानां प्रतिसंहारात्सौभाग्यमिह विन्दति ।
आमिषप्रतिसंहारात्प्रजास्यायुष्मती भवेत् ॥ १७
उदवासं वसेद्यस्तु स नराधिपतिर्भवेत् ।
सत्यवादी नरश्रेष्ठ दैवतैः सह मोदते ॥ १८
कीर्तिर्भवति दानेन तथारोग्यमहिंसया ।
द्विजशुश्रूषया राज्यं द्विजत्वं वापि पुष्कलम् ॥ १९
पानीयस्य प्रदानेन कीर्तिर्भवति शाश्वती ।
अन्नपानप्रदानेन तृप्यते कामभोगतः ॥ २०
सान्त्वदः सर्वभूतानां सर्वशोकैर्विमुच्यते ।
देवशुश्रूषया राज्यं दिव्यं रूपं नियच्छति ॥ २१
दीपालोकप्रदानेन चक्षुष्मान्भवते नरः ।
प्रेक्षणीयप्रदानेन स्मृतिं मेधां च विन्दति ॥ २२
गन्धमाल्यनिवृत्त्या तु कीर्तिर्भवति पुष्कला ।
केशश्मश्रून्धारयतामग्र्या भवति संततिः ॥ २३
उपवासं च दीक्षां च अभिषेकं च पार्थिव ।
कृत्वा द्वादश वर्षाणि वीरस्थानाद्विशिष्यते ॥ २४
दासीदासमलंकारान्क्षेत्राणि च गृहाणि च ।
ब्रह्मदेयां सुतां दत्त्वा प्राप्नोति मनुजर्षभ ॥ २५

D5 गृहे ह्मनशनानि च —^{c}) D5 वासी च (for वासोभिर्)

16 T1 om 16^{ab} —^{a}) B1 D4 M4 दानानि, M2 3 दानेन (for यानानि) M1 शय्यासनादिदानेन —^{b}) D1–9 योगात्मनि, M भो(M2 यो)गयुक्तस् (for योगयुक्ते) —^{d}) D6 G2 ब्रह्मलोक, D8–9 °लोके (for °लोको) V1 B Dn D10 ब्रह्मलोके महीयते

17 ^{a}) D2–9 संहारे, T2 3 G1 3 4 सग्राहात् (for -संहारात्) — M1 3 om (hapl) 17^{bc} —^{b}) D4–9 अभि (for इह) —^{c}) D1–7 9 -सहारे (for °रात्) —^{d}) B4 Dn1 n2 D10 G3 हि, D5 च (for [अ]स्य)

18 ^{a}) D2 तरुवाम, T1 उप° (for उद°) V1 G2 भवेद् (for वसेद्) D4 6 7 9 उद्वासं वासयेद्यस्तु, D5 उदवासाच्च सद्यस्तु, T3 °वासी भवेद्यस्तु —^{c}) Dn2 D1 2 4 6–9 नरश्रेष्ठो (for श्रेष्ठ) D5 सत्यवाक्ये नरश्रेष्ठो

19 ^{a}) B5 कान्तिर् (for कीर्तिर्) — D4 om (hapl) 19^b–20^c T1 om 19^{cd} —^{d}) V1 B Dn1 n2 D5 7–10 G1 2 चापि, T3 वाचि (for वापि)

20 D4 om 20^{abc} (cf v l 19) D2 om (hapl) 20^{bc} —^{b}) D1 3 5 6 8–10 तृप्तिर् (for कीर्तिर्) —^{c}) Dn1 n2 अन्नस्य तु, T2 अन्नाना च (for अन्नपान) B5 अन्नप्रदानदानेन, D10 °पानेन दानेन —^{d}) V1 B Dn तृप्यते, some unused MSS दृश्यते (for तृप्यते) Some unused MSS दिव्य रूपं प्रयच्छति

21 ^{a}) B3 4 शान्तिद, T1 सान्त्वेन, T2 3 G M1–3 सांत्वत (for °द) D5 शान्तिदः, सर्वलोकाना —^{b}) D5 पापै (for -शोकैर्) D4–10 T1 प्र- (for वि) G3 सर्वलोकेषु मुच्यते —^{c}) D2–9 राजन् (for राज्यं) —^{d}) Dn3 दिव्य (for दिव्य) D5 द्वि गच्छति, D6–9 T1 3 G1 M4 निग° (for निय) D4 G2–4 दिव्यरू(G2 दीप्यं रू)प निगच्छति, M1–3 द्विजत्वं वापि पुष्कलं (= 19^d)

22 ^{a}) B4 दीपमाला, D2 3 10 लोके दीप (for दीपालोक) —^{b}) D4 6–9 जायते (for भवते) D5 चक्षुष्माञ्जायते नृप, T2 3 G M °न्बुद्धिमान्भवेत् —^{d}) D5 च गच्छति, D10 प्रयच्छति (for च विन्दति)

23 D4 om 23 —^{a}) Dn1 n2 D10 T G प्रदानेन, D1–3 5 निवृत्त्या च (for °त्त्या तु) Dn3 गंध माल्यानि दत्त्वा च, D6–9 °माल्यानुनिवृत्त्या —^{c}) B1 3–5 Dn2 D3 10 T2 G1 3 4 श्मश्रु, B2 Dn1 D1 2 -श्मश्रुं, D5 G2 श्मश्रू (for श्मश्रून्)

24 ^{a}) D4–7 9 भिक्षां (for दीक्षा) D4 10 वा (for the second च) —^{b}) B3 D1–5 10 T2 3 G1 3 4 M [अ]प्यभिषेक (for अभि) D2 भारत (for पार्थिव) —^{d}) D1–7 9 -यानाद् (for स्थानाद्)

25 ^{a}) D4 7 -यानम् (for दासम्) D1–7 9 G2 अलंकारं (for कारान्) D8 दासीयानमलकार —^{b}) D1 3–9 T2 विविधानि, T3 G च धनानि (for च गृहाणि) —^{c}) M1 3 -देयान्सुतान् (for देया सुता) —^{d}) D2 5 T1 प्राप्नोति भरतर्षभ, D3 ति मनुजाधिप, D4 6–9 °ति परमा गतिं

26 T1 om 26^{ab} —^{b}) D2 त्रिदिवे —^{c}) V1

ऋतुमिश्रोपवासैश्च त्रिदिवं याति भारत ।
लभते च चिरं स्थानं बलिपुष्पप्रदो नरः ॥ २६
सुवर्णशृङ्गैस्तु विभूषितानां
गवां सहस्रस्य नरः प्रदाता ।
प्राप्नोति पुण्यं दिवि देवलोक-
मित्येवमाहुर्मुनिदेवसंघाः ॥ २७
प्रयच्छते यः कपिलां सचैलां
कांस्योपदोहां कनकाग्रशृङ्गीम् ।
तैस्तैर्गुणैः कामदुघास्य भूत्वा
नरं प्रदातारमुपैति सा गौः ॥ २८
यावन्ति लोमानि भवन्ति धेन्वा-
स्तावत्फलं प्राप्नुते गोप्रदाता ।
पुत्रांश्च पौत्रांश्च कुलं च सर्व-
मासप्तमं तारयते परत्र ॥ २९
सदक्षिणां काञ्चनचारुशृङ्गीं
कांस्योपदोहां द्रविणोत्तरीयाम् ।
धेनुं तिलानां ददतो द्विजाय
लोका वसूनां सुलभा भवन्ति ॥ ३०
स्वकर्मभिर्मानव संनिबद्धं
तीव्रान्धकारे नरके पतन्तम् ।
महार्णवे नौरिव वायुयुक्ता
दानं गवां तारयते परत्र ॥ ३१
यो ब्रह्मदेयां तु ददाति कन्यां
भूमिप्रदानं च करोति विप्रे ।
ददाति चान्नं विधिवच्च यश्च
स लोकमाप्नोति पुरंदरस्य ॥ ३२
नैवेशिकं सर्वगुणोपपन्नं
ददाति वै यस्तु नरो द्विजाय ।
स्वाध्यायचारित्रगुणान्विताय
तस्यापि लोकाः कुरुषूत्तरेषु ॥ ३३

B Dn D10 च शिव, D1-3 रुचिरं; D4 च स्थिर, D6 8 च चिर, S तु (T2 च) पर, T3 (before corr) चापर (for च चिर) — d) V1 B Dn फल, D8 बलि (for बलि) D4 प्रदानत (for प्रदो नर)

27 a) Dn3 सु, D1 6-9 च (for तु) D6 om वि V1 B Dn D1-4 10 विराजितानां (for विभूषि°) D5 सुवर्णशृङ्गेण विराजमाना — b) V1 B Dn D10 T2 3 G1 3 4 प्रदानात् (for ता) — d) V1 B Dn D4-9 T1 दिवि (for मुनि) B1 लोका (for संघा)

28 a) V1 सरूपा, B Dn D10 सवत्सा, S सचेलां (for सचैला) — b) D10 G2 कनकाढ्य (for °अ-) — c) G1 partly damaged V1 B1 5 Dn कामदुहा, D6-9 °दुघाश्र (for दुघा) D1-3 [स्]थ, D6-9 च, S तु (for [स्]य)

29 a) G1 damaged Some MSS रोमाणि — b) G1 partly damaged Dn1 तावत्काल (for °त्फल) V1 B1-5 Dn1 n3 D5 प्राप्य स, T1 प्राप्स्यति, T2 प्राप्स्यते, T3 G2-4 प्राप्यते (for प्राप्नुते) B3 4 Dn2 D10 तावत्फ (Dn2 °त्का)ल प्राप्य स गोप्रदानात् — c) D6 8 9 सम ग्र (for च सर्वम्) — After 29, T2 reads 31cd

30 G1 partly damaged — a) D5 धाम (for °चारु) T1 M °शृङ्गा (for शृङ्गीं) — b) T G2-4 वसनोत्तरीयां (for द्रविणो) — c) B1 D6 धेनूस्

31 a) B1 4 D1 5 T1 G2 मानव (for °व) V1 B Dn D3 4 10 निरुद्ध (for निबद्ध) — b) T1 महाध कारे (for तीव्रान्ध°) B1 D8 om नरके — T2 reads 31cd after 29 — c) D1-4 6-9 T G महार्णवान् (for र्णवे) B1 D1-3 5 7 8 M1-3 वातयुक्ता, D4 6 9 वात मुक्ता (for वायुयुक्ता) — d) D5 गोवदन (for दानं गवां)

32 a) B4 D8 च ददाति, D1 2 ददते च, D4-9 तु करोति (for तु ददाति) — b) D4 भूमिप, D6-9 भूप (for विप्रे) — c) D1-3 दान, D4-7 9 द्रव्यं, D8 10 चार्थं, S वित्त (for चान्न) V1 पयश् (for च यश्)

33 a) D4 6-9 नैवेशक ❀ Cn नैवेशिक गृहोपस्कर शय्यादि । ❀ — b) D3 transp वै and यस् D4-9 यश्चैव (for वै यस्तु) D1-3 पुरुषो (for तु नरो) — c) V1 B1 5 Dn1 n2 °चारित्र्य (for °त्र)

34 a) V1 B2-4 Dn D10 गवां तथा चै, D1-4 6-9

स्थण्डिले शयमानानां गृहाणि शयनानि च ।
चीरवल्कलवासोभिर्वासांस्याभरणानि च ॥ १५
शय्यासनानि यानानि योगयुक्ते तपोधने ।
अग्निप्रवेशे नियतं ब्रह्मलोको विधीयते ॥ १६
रसानां प्रतिसंहारात्सौभाग्यमिह विन्दति ।
आमिषप्रतिसंहारात्प्रजास्यायुष्मती भवेत् ॥ १७
उदवासं वसेद्यस्तु स नराधिपतिर्भवेत् ।
सत्यवादी नरश्रेष्ठ दैवतैः सह मोदते ॥ १८
कीर्तिर्भवति दानेन तथारोग्यमहिंसया ।
द्विजशुश्रूषया राज्यं द्विजत्वं वापि पुष्कलम् ॥ १९
पानीयस्य प्रदानेन कीर्तिर्भवति शाश्वती ।
अन्नपानप्रदानेन तृप्यते कामभोगतः ॥ २०
सान्त्वदः सर्वभूतानां सर्वशोकैर्विमुच्यते ।
देवशुश्रूषया राज्यं दिव्यं रूपं नियच्छति ॥ २१
दीपालोकप्रदानेन चक्षुष्मान्भवते नरः ।
प्रेक्षणीयप्रदानेन स्मृतिं मेधां च विन्दति ॥ २२
गन्धमाल्यनिवृत्त्या तु कीर्तिर्भवति पुष्कला ।
केशश्मश्रून्धारयतामग्र्या भवति संततिः ॥ २३
उपवासं च दीक्षां च अभिषेकं च पार्थिव ।
कृत्वा द्वादश वर्षाणि वीरस्थानाद्विशिष्यते ॥ २४
दासीदासमलंकारान्क्षेत्राणि च गृहाणि च ।
ब्रह्मदेयां सुतां दत्त्वा प्राप्नोति मनुजर्षभ ॥ २५

D5 गृहे ध्वनशनानि च — c) D5 वासी च (for -वासोभिर्)

16 T1 om 16^{ab} — a) B1 D4 M4 दानानि, M2 3 दानेन (for यानानि) M1 शय्यासनादिदानेन — b) D1-9 योगात्मनि, M भो(M2 यो)गयुक्तस् (for योगयुक्ते) — d) D5 G2 ब्रह्मलोक, D6-9 °लोके (for °लोको) V1 B Dn D10 ब्रह्मलोके महीयते

17 a) D2-9 संहारे, T2 3 G1 3 4 समाहात् (for -संहारात्) — M1 3 om (hapl) 17^{bc} — b) D4-9 अभि (for इह) — c) D1-7 9 -संहारे (for रात्) — d) B4 Dn1 n2 D10 G3 हि, D6 च (for [अ]स्य)

18 a) D2 तरुवास, T1 उप° (for उद°) V1 G2 भवेद् (for वसेद्) D4 6 7 9 उद्वासं वासयेद्यस्तु, D8 उदवासाच्च सघस्तु, T3 °वासी भवेद्यस्तु — c) Dn2 D1 2 4 6-8 नरश्रेष्ठो (for °श्रेष्ठ) D5 सत्यवाक्ये नरश्रेष्ठो

19 a) B6 कान्तिर् (for कीर्तिर्) — D4 om (hapl) 19^{b}-20^{c} T1 om 19^{cd} — d) V1 B Dn1 n2 D5 7-10 G1 2 चापि, T3 चाचि (for वापि)

20 D4 om 20^{abc} (cf v l 19) D2 om (hapl) 20^{bc} — b) D1 3 5 6 8-10 तृप्तिर् (for कीर्तिर्) — c) Dn1 n2 अन्नस्य तु, T2 अन्नाना च (for अन्नपान) B6 अन्नप्रदानदानेन, D10 °पानेन दानेन — d) V1 B Dn तृप्यते, some unused MSS दृश्यते (for तृप्यते) Some unused MSS दिव्य रूप प्रयच्छति

21 a) B3 4 शान्तिद, T1 सान्त्वेन, T2 3 G M1-3 सांत्वत° (for °द) D5 शान्तिद, सर्वलोकाना — b) D6 पापै (for -शोकैर्) D4-10 T1 प्र (for वि) G3 सर्वलोकेषु मुच्यते — c) D3-9 राजन् (for राज्यं) — d) Dn3 दिव्य (for दिव्य) D5 द्वि गच्छति, D6-9 T1 3 G1 M4 निग° (for निय) D4 G2-4 दिव्यरू (G2 दीप्य रू)प निगच्छति, M1-3 द्विजत्वं वापि पुष्कर्ळ (= 19^{d})

22 a) B4 दीपमाला, D2 3 10 लोके दीप (for दीपालोक) — b) D4 6-9 जायते (for भवते) D5 चक्षुष्माञ्जायते नृप, T2 3 G M °न्बुद्धिमान्भवेत् — d) D6 च गच्छति, D10 प्रयच्छति (for च विन्दति)

23 D4 om 23 — a) Dn1 n2 D10 T G प्रदानेन, D1-3 5 निवृत्त्या च (for °त्त्या तु) Dn3 गंध माल्यानि दत्त्वा च, D6-9 °माल्यानुनिर्वृत्त्या — c) B1 3-5 Dn2 D8 10 T2 G1 3 4 श्मश्रु, B2 Dn1 D1 3 श्मश्रु, D5 G2 श्मश्रू (for श्मश्रून्)

24 a) D1-7 9 भिक्षा (for दीक्षा) D4 10 वा (for the second च) — b) B3 D1-5 10 T2 3 G1 3 4 M [अ]प्यभिषेक (for अभि) D2 भारत (for पार्थिव) — d) D1-7 9 -यानाद् (for स्थानाद्)

25 a) D4 7 -यानम् (for दासम्) D1-7 9 G3 अलंकार (for °कारान्) D8 दासीयानमलंकार — b) D1 3-9 T2 विविधानि, T3 G च धनानि (for च गृहाणि) — c) M1 3 देयान्सुतान् (for देया सुता) — d) D2, 5 T1 प्राप्नोति भरतर्षभ, D3 ति मनुजाधिप, D4 6-9 ति परमा गतिं

26 T1 om 26^{ab} — b) D3 त्रिदिवे — c) V1

ऋतुमिश्चोपवासैश्च त्रिदिवं याति भारत ।
लभते च चिरं स्थानं बलिपुष्पप्रदो नरः ॥ २६

सुवर्णशृङ्गैस्तु विभूषितानां
गवां सहस्रस्य नरः प्रदाता ।
प्राप्नोति पुण्यं दिवि देवलोक-
मित्येवमाहुर्मुनिदेवसंघाः ॥ २७

प्रयच्छते यः कपिलां सचैलां
कांस्योपदोहां कनकाग्रशृङ्गीम् ।
तैस्तैर्गुणैः कामदुघास्य भूत्वा
नरं प्रदातारमुपैति सा गौः ॥ २८

यावन्ति लोमानि भवन्ति धेन्वा-
स्तावत्फलं प्राप्नुते गोप्रदाता ।
पुत्रांश्च पौत्रांश्च कुलं च सर्व-
मासप्तमं तारयते परत्र ॥ २९

सदक्षिणां काञ्चनचारुशृङ्गीं
कांस्योपदोहां द्रविणोत्तरीयाम् ।
धेनुं तिलानां ददतो द्विजाय
लोका वसूनां सुलभा भवन्ति ॥ ३०

स्वकर्मभिर्मानव संनिबद्धं
तीव्रान्धकारे नरके पतन्तम् ।
महार्णवे नौरिव वायुयुक्ता
दानं गवां तारयते परत्र ॥ ३१

यो ब्रह्मदेयां तु ददाति कन्यां
भूमिप्रदानं च करोति विप्रे ।
ददाति चान्नं विधिवच्च यश्च
स लोकमाप्नोति पुरंदरस्य ॥ ३२

नैवेशिकं सर्वगुणोपपन्नं
ददाति वै यस्तु नरो द्विजाय ।
स्वाध्यायचारित्रगुणान्विताय
तस्यापि लोकाः कुरुपुंगवेषु ॥ ३३

धुर्यप्रदानेन गवां तथाश्वै-
　　र्लोकानवाप्नोति नरो वसूनाम् ।
स्वर्गाय चाहुर्हि हिरण्यदानं
　　ततो विशिष्टं कनकप्रदानम् ॥ ३४
छत्रप्रदानेन गृहं वरिष्ठं
　　यानं तथोपानहसंप्रदाने ।
वस्त्रप्रदानेन फलं सुरूपं
　　गन्धप्रदाने सुरभिर्नरः स्यात् ॥ ३५
पुष्पोपगं वाथ फलोपगं वा
　　यः पादपं स्पर्शयते द्विजाय ।
स स्त्रीसमृद्धं बहुरत्नपूर्णं
　　लभत्ययत्नोपगतं गृहं वै ॥ ३६
भक्षान्नपानीयरसप्रदाता
　　सर्वानवाप्नोति रसान्प्रकामम् ।
प्रतिश्रयाच्छादनसंप्रदाता
　　प्राप्नोति तानेव न संशयोऽत्र ॥ ३७
स्रग्धूपगन्धान्यनुलेपनानि
　　स्नानानि माल्यानि च मानवो यः ।
दद्याद्द्विजेभ्यः स भवेदरोग-
　　स्तथाभिरूपश्च नरेन्द्रलोके ॥ ३८
बीजैरशून्यं शयनैरुपेतं
　　दद्याद्गृहं यः पुरुषो द्विजाय ।
पुण्याभिरामं बहुरत्नपूर्णं
　　लभत्यधिष्ठानवरं स राजन् ॥ ३९

तथा गवाश्वैर्, D5 गवा च लोकान्, T1 M गवां तथाश्वे (T1 °श्वाल्लँ) (for गवा तथाश्वैर्) — ^{b}) D5 om नरो वसू D5 सप्राप्यते चैव तथा वसूना — ^{c}) V1 B Dn1, n2 D6 चाहुस्तु, Dn3 D4 वाहुस्तु, D6 7 चाहु स्व- (for चाहुर्हि) D5 दाता (for दानं) D8 10 स्वर्गापवर्गस्तु हिरण्यदान — M4 om (hapl) 34^{d} D8 repeats 34^{d} after 35^{ab} — ^{d}) D5 om (hapl) from विशिष्ट up to गृह (in 35^{a}) D4 वसिष्ट (for विशिष्ट)

35 D5 om up to गृहं (in 35^{a}) (cf v l 34) — ^{a}) D10 फल (for छत्र) D1 8-9 T2 G1 3 4 विशिष्ट (for वरिष्ठ) D2 छत्रप्रदाने तु गृह विशिष्ट — ^{b}) D1-8 [उ]पानहो (for नह) T1 सप्रदानात् (for °दाने) — After 35^{ab}, D8 repeats 34^{d} — ^{c}) T1 प्रदानस्य, M1-8 °ने च (for नेन) V1 B2 8 Dn3 वपु, D8 फळ (for फल) V1 B1 2 4 5 Dn1 n2 D4 5 T1 2 G1 2 स्व (for सु) D7 8 वसुप्रदाने च फल सुरूपं — ^{d}) V1 B Dn D10 प्रदानात् (for ने)

36 ^{a}) D4 M1 2 [अ]पि (for [अ]थ) D2 पुष्पो पयुक्तफलपत्रपूर्णं, D5 10 °गधाढ्यफलोपगध — ^{c}) Bom ed and Kumbh ed सश्रीकमृद्ध (for स स्त्रीस°) — ^{d}) D8 लभेद् (for लभति) D1 2 M1 2 4 -नत, D5 चित (for गत) G2 हय वै, G1 गृहेर्थं (for गृह वै) D1 6-9 लभेत्प्रयत्नोपचित गृहं वै — For 36^{cd}, T1 subst

330* लभेत काम स भवेदरोग-
स्तथा सुरूपश्च नरेन्द्रलोके ।
[Cf 38^{cd}]

37 ^{a}) V1 B2 5 Dn1 n2 D1 3 4 G1-3 भक्ष्यान्न, G4 भिक्षान्न (for भ°). D4 6-9 प्रदानात् (for ता) T1 भक्ष्यान्नपानादिरसप्रदाता — ^{b}) V1 B Dn D8 10 M समाप्नोति (for अवा°) G3 om ति रसान्प्रकामम् D6 om (hapl) from रसान् up to प्राप्नोति (in 37^{d}) D2 प्रदाता (for प्रकामम्) — ^{d}) V1 B Dn D10 तान्येव (for तानेव) D5 प्राप्नोति सर्वांश्च मनोरथांश्च

38 ^{a}) T G M4 सधूप (for स्रग्धूप) V1 Dn2 n3 D8 -गधान् (for -गन्धानि) B2 स्रग्गधधूपाननुलेपनानि, D1 8 स(D8 सु)गधधूपाद्यनु°, D2 सगधलेपान्य, D6 स्रग्भूषणान्येव सुले°, M1-3 सुधूपगधाद्यनु° — ^{b}) D7 om, G3 स्नानीय- (for स्नानानि) M4 [s]पं (for य) — T1 om (hapl ?) 38^{c}-40^{b} — ^{c}) D5 निरोग्य (for अरोगस्) — ^{d}) D2 7 10 [अ]ति-, T2 3 G2-4 M सु-, G1 स (for [अ]भि) D1-8 -कल्प (for -लोके)

39 T1 om 39 (cf v l 38) — ^{a}) M शरणैर् (for शयनैर्) — ^{b}) M4 कृत (for गृह) G2 यत् (for य) D4 5 शयन (for पुरुषो) — D6 om (hapl) 39^{c}-40^{b} — ^{c}) D1-4 6-9 मुख्याभि (for पुण्याभि) T2 3 G1 3 पुण्य (for -पूर्णं) — ^{d}) B1 भवति, D1-4 6-9 T2 लभेद् (for लभति) B1 सुराज्यं, D10 च राज्य (for स राजन्)

सुगन्धचित्रास्तरणोपपन्नं
दद्यान्नरो यः शयनं द्विजाय ।
रूपान्विता पक्षवती मनोज्ञा
भार्यामयत्नोपगतां लभेत्सः ॥ ४०
पितामहस्यानुचरो वीरशायी भवेन्नरः ।
नाधिकं विद्यते तस्मादित्याहुः परमर्षयः ॥ ४१

वैशंपायन उवाच ।
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा प्रीतात्मा कुरुनन्दनः ।
नाश्रमेऽरोचयद्वासं वीरमार्गाभिकाङ्क्षया ॥ ४२
ततो युधिष्ठिरः प्राह पाण्डवान्भरतर्षभ ।
पितामहस्य यद्वाक्यं तद्वो रोचत्विति प्रभुः ॥ ४३
ततस्तु पाण्डवाः सर्वे द्रौपदी च यशस्विनी ।
युधिष्ठिरस्य तद्वाक्यं बाढमित्यभ्यपूजयन् ॥ ४४

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

५८

युधिष्ठिर उवाच ।
यानीमानि बहिर्वेद्यां दानानि परिचक्षते ।
तेभ्यो विशिष्टं किं दानं मतं ते कुरुपुंगव ॥ १
कौतूहलं हि परमं तत्र मे वर्तते प्रभो ।

40 T1 om 40^ab (cf v l 38) D5 om 40^ab (cf v l 39) — ^a) D1-3 सुगंधि (for सुगन्ध) V1 B Dn D9 10 सुगध (B4 D9 10 °धि) चित्रास्तरणोपधान, D4 5-8 सुगंधिचित्राभरणोपपन्न — ^b) B2 partly damaged G3 [ऽ]य (for य) T2 3 G1-3 सदन, M4 शरण (for शयनं) — ^c) B1 सत्यवर्ती, G3 पक्ष्य° (for पक्ष) ※ Cn पक्षवती महाकुलोद्भवाम् । ※ — ^d) B2 (marg) अपत्योपचितां, D1 6 7 अयत्नोपचितां (for गतां) D10 लभेत स, S लभेत (for °त्स)

41 ^a) V1 B5 Dn [अ]नवरो (for [अ]नुचरो) — ^c) G1 partly damaged V1 B4 5 Dn D2 T2 3 G1 3 4 यस्माद् (for त°) — After 41, Dn3 D4 6-9 ins

331* पुस्तकं च तथा गावः कन्या दानं तथैव च ।
ये न दास्यन्ति पुरुषास्तेषां सौख्यं परेण किम् ।

[(L 1) D7 यथा (for तथा) — (L 2) Dn3 कुतो भवेत् (for परेण किम्)]

42 D2 om 42-44 — ^b) V1 D6 7 T2 3 G1-3 नंदन — ^c) Dn3 D1 4 6 8 9 T2 रोचयेद् (for ऽरोच यद्)

43 D2 om 43 (cf v l 42) — ^b) V1 B Dn D10 M4 पुरुषर्षभ (Dn2 M4 °भ); D1 6 G2 4 भरतर्षभ — ^c) G1 damaged D1 7 10 सद् (for यद्) — ^d) G2 हि, M1-3 वै (for वो) G2 प्रभो D1 6 7 9 भ्रातरो विष्णुनेति च (D1 9 वा), D5 11 T2 3 G3 M4 तद्वै (T2 3 G3 द्वो) रोचयति प्रभो (T2 M4 °भु), G1 ** वाचयति प्रभो, G4 अरोचयदिति प्रभु

44 D2 om 44 (cf v l 42) — ^a) T1 च (for तु) D1-9 तत पाडुसुता सर्वे — ^d) D1 5 10 [अ]भि (D10 ति) पूजयन्, T3 [तु]व पू° (for [अ]भ्यपू°)

Colophon — *Parvan name* B1 4 Dn3 D1 शांति — *Sub parvan* V1 B1 3-5 Dn D1 2 5-10 M दानधर्म — *Adhy name* B4 दानमाहात्म्यतपस्यादिवर्णन, D2 यम नियमफलानि, D3 यमफलानि D5 दानप्रशंसा, T2 दान प्रकरणे भीष्मयुधिष्ठिरसंवादे सर्वदानपरिपाककथन — *Adhy no* (figures, words or both) V1 57 (as in text), D5 54, D10 61, T1 M 86, T2 3 G2 4 93, G1 88, G3 87 — After 13 57, V1 B Dn D1-5 8 10 Cal ed Bom ed Kumbh ed read 13 99

58

1 V1 G2 om the ref. — ^a) B3 हि विद्वांसो, T1 बहून्यत्र (for बहिर्वेद्यां) — ^c) M1 3 तु (for किं) — ^d) S मन्यसे (for मत ते) D1 8 9 पुरुषर्षभ, D1-7 भरतर्षभ, T3 कुरुनंदन (for °पुंगव) D1 8 सतत भरतर्षभ

दातारं दत्तमन्वेति यद्दानं तत्प्रचक्ष्व मे ॥ २
भीष्म उवाच ।
अभयं सर्वभूतेभ्यो व्यसने चाप्यनुग्रहम् ।
यच्चाभिलषितं दद्यात्तृषितायाभियाचते ॥ ३
दत्तं मन्येत यद्दत्त्वा तद्दानं श्रेष्ठमुच्यते ।
दत्तं दातारमन्वेति यद्दानं भरतर्षभ ॥ ४
हिरण्यदानं गोदानं पृथिवीदानमेव च ।
एतानि वै पवित्राणि तारयन्त्यपि दुष्कृतम् ॥ ५
एतानि पुरुषव्याघ्र साधुभ्यो देहि नित्यदा ।
दानानि हि नरं पापान्मोक्षयन्ति न संशयः ॥ ६
यद्यदिष्टतमं लोके यच्चास्य दयितं गृहे ।
तत्तद्गुणवते देयं तदेवाक्षयमिच्छता ॥ ७
प्रियाणि लभते लोके प्रियदः प्रियकृत्तथा ।
प्रियो भवति भूतानामिह चैव परत्र च ॥ ८
याचमानममीमानादाशावन्तमकिंचनम् ।
यो नार्चति यथाशक्ति स नृशंसो युधिष्ठिर ॥ ९
अमित्रमपि चेद्दीनं शरणैषिणमागतम् ।
व्यसने योऽनुगृह्णाति स वै पुरुषसत्तमः ॥ १०
कृशाय ह्रीमते तात वृत्तिक्षीणाय सीदते ।
अपहन्यात्क्षुधं यस्तु न तेन पुरुषः समः ॥ ११

2 T1 om 2ab — a) D5 तु (for हि) — b) D2 4 6–8 10 T3 G M अत्र, D5 यत्र, T2 श्रोतुं (for तत्र) D5 T3 G1 3 4 ते (for मे) V1 B Dn विद्यते (for वर्तते) D10 T2 3 G1–3 M विभो (for प्रभो) — D9 om (hapl) 2c–4b Before 2cd, T2 3 G ins भीष्म — c) B3 दातुम्, D7 (sup lin) T2 दानम् (for दत्तम्) — d) D5–7 प्रचक्षते (for °क्ष्व मे) T2 3 G तद्दानं भरतर्षभ

3 D9 om 3 (cf v l 2) T2 3 G om the ref D4 श्रीभगवान् (for भीष्म) — a) D1 2 5 सर्वेभ्यो (for भूतेभ्यो) — b) V1 B5 D8 4 T2 G2–4 वा (for च) V1 B1 2 5 Dn1 n2 D4 6–8 10 T2 3 G [अ]नुग्रह D5 व्यसने चाप्यनुग्रह — c) D9 10 M5 यथाभि (for यच्चाभि) B1 D1 2 लषते, D4 लक्षित (for लषित) — d) D6 द्विजाभ्याय (for तृषिताय) D10 [अ]ति- (for [अ]भि)

4 D9 om 4ab (cf v l 2) T1 M1–3 repeat 4ab after 4 — a) T1 M1–3 (all first time) 4 तृप्त (for दत्त) B1 यद्दान, D4 यं दत्त्वा (for यद्दत्त्वा) D8 दत्तमन्वेति यद्दान, D10 T1 (second time) 2 3 G M1–3 (last three second time) भरणे पुत्रदाराणा — T2 3 G om 4cd — c) D1. 2 चाहारम् (for दाता) — d) B4 D1 3 6 9 तद्, D7 न (for यद्) D10 दानं भरतसत्तम

5 b) B3 पृथ्वीदानमथापि च — d) D1 3 दुष्कृतीन्, D4 दुष्कृत, D5 10 T2 G2 दुष्कृतान्, T3 G1 3 4 दुष्कृतात्, some MSS दुष्कृत

6 a) T2 एतानि वै पवित्राणि (= 5c) — b) B5 सर्वदा, D1–3 5 नित्यश (for °दा) — cd) S एतानि (for दानानि) T1 पराम्, M4 पर (for नर) D5 6–9 ददाति हि नर पापास्स मुच्येत न संशय

7 D4 om (hapl) 7b–8a — b) D2 3 [अ]स्ति, D6–9 [अ]पि (for [अ]स्य)

8 D4 om 8a (cf v l 7) — a) V1 B Dn1 n2 D10 नित्यं (for लोके) — b) D8 प्रियकृत्, D10 न प्रिये (for प्रियद) D1–3 सदा, D6–9 तदा (for तथा) — c) Dn1 भूतानि, D8 लोकानि (for भूतानाम्) — d) D5 G3 [ए]व च (by transp), M3 लोके

9 a) V1 अमीमानो, B1 अभिमानाद्, D4 5 अधीयानम्, T1 अमान च, G2 M अमानाच्च (for अमीमानाद्) T2 3 G1 3 4 याचमानावमानाच्च — b) V1 दानशक्तम्, B Dn D8 10 अनासक्तम् (for आशावन्तम्) — c) D5 [अ]र्चयेद् (for [अ]र्चति) D10 यथाशक्त्या (for °शक्ति)

10 c) D5 व्यसनेभ्यो (for °ने यो) — d) In D7 the portion from रुषसत्तम up to धर्मं स्त्री (in 39ab) is lost on a missing folio G1 3 उत्तम (for स)

11 D7 missing (cf v l 10) D4 6 om (hapl) 11 — a) D3 om, D5 नित्यं (for तात) V1 B3 कृशाय कृशवित्ताय, B1 2 (marg) 3–5 Dn1 n2 °य कृतविद्या (B1 3 4 °ता)य, Dn3 D10 °य हृतवित्ताय — b) Dn3 ग्लानाय, D3 6 3 8 म्लानाय, M4 (inf lin) हीनाय (for क्षीणाय) D1 2 घृतिग्ला(D1 °म्ला) नावमीदति (sic) — c) V1 B Dn1 n2 D5 क्षुधा (for

ह्रिया तु नियतान्साधून्पुत्रदारैश्च कर्शितान् ।
अयाचमानान्कौन्तेय सर्वोपायैर्निमन्त्रय ॥ १२
आशिषं ये न देवेषु न मर्त्येषु च कुर्वते ।
अर्हन्तो नित्यसत्त्वस्था यथालब्धोपजीविनः ॥ १३
आशीविषसमेभ्यश्च तेभ्यो रक्षस्व भारत ।
तान्युक्तैरुपजिज्ञास्य तथा द्विजवरोत्तमान् ॥ १४
कृतैरावसथैर्नित्यं सप्रेष्यैः सपरिच्छदैः ।
निमन्त्रयेथाः कौरव्य सर्वकामसुखावहैः ॥ १५
यदि ते प्रतिगृह्णीयुः श्रद्धापूतं युधिष्ठिर ।
कार्यमित्येव मन्वाना धार्मिकाः पुण्यकर्मिणः ॥ १६
विद्यास्नाता व्रतस्नाता ये व्यपाश्रित्यजीविनः ।
गूढस्वाध्यायतपसो ब्राह्मणाः संशितव्रताः ॥ १७
तेषु शुद्धेषु दान्तेषु स्वदारनिरतेषु च ।
यत्करिष्यसि कल्याणं तत्त्वा लोकेषु धास्यति ॥ १८
यथाग्निहोत्रं सुहुतं सायं प्रातर्द्विजातिना ।
तथा भवति दत्तं वै द्विजेभ्योऽथ कृतात्मना ॥ १९
एष ते विततो यज्ञः श्रद्धापूतः सदक्षिणः ।
विशिष्टः सर्वयज्ञेभ्यो ददतस्तात वर्तताम् ॥ २०

क्षुर्ध) — d) T1 स वै पुरुषसत्तम

12 D7 missing (cf v l 10) G1 partly damaged — a) Dn2 D8 नियमितान् (for तु निय) V1 B Dn1. n3 D10 क्रियानि(V1 श्रिया नि)यमितान्साधून्; T1 समुपेतान्ह्रिया सा — b) G3 तु (for च) D1 2 दर्शनात्, D8 धर्षितान्, some MSS कर्षि (for कर्शि°) — c) B3 कौरव्य (for कौन्तेय) — d) D8 पूर्वोपायैर् (for सर्वो) V1 B D8 10 T2 3 G4 निर्मंत्रयेत्, D2 °त्रिता (for निमन्त्रय)

13 D7 missing (cf v l 10) G1 damaged D6 om 13ab — a) S आशिषो (for षं) T1 मर्त्येषु (for देवेषु) — b) V1 B Dn M4 च मर्त्येषु (by transp), T1 देवेषु च G4 om , M1-3 तु (for च) D8 9 वर्तते (for कुर्वते) — c) B3 अहिंसा , D4 9 अर्हतो, D5 अर्चाया, T1 अनत (for अर्हन्तो) Dn1 n2 -सतुष्टा, T3 सत्त्वस्थान् (for -सत्त्वस्था) D6 अतो नियमसत्त्वस्था — d) Dn1 n3 D2 तथा (for यथा) B1 T2 G3 4 सर्वोप (for लब्धोप)

14 D7 missing (of v l 10) G1 damaged D4 T3 om (hapl) 14a-17b — a) D4 समाश्रैते (for समेभ्यश्च) — b) D1-3 8 9 बिभ्यस्व, D5 युध्यस्व (for रक्षस्व) — T1 om 14c-15d — c) V1 Dn1 Cnp तान्मुक्तैर्, B3 ह्युत्यु , D10 नायु° (for तान्यु) M1-3 -विज्ञाप्य (for जिज्ञास्य) — d) D3 6 यथा (for तथा) D9 तथा वरद्विजोत्तमान्, T3 G M भोगैर्निर्वप रक्ष च

15 =(var) 13 59 12 D7 missing (cf v l 10) D4 T1 2 om 15 (cf. v l 14) — b) B3 पुरुषै (for सप्रेष्यैः). — d) T3 G भूत (for -काम)

16 = (var) 13 59 13 D7 missing (cf v l 10) D4 T2 om 16 (cf v l. 14) — d) D1, 2 6 कर्मण , T1 धर्मिण (for कर्मिण)

17 D7 missing (cf v l 10) D4 T2 om. 17ab (of v l 14) — a) T1 वेदविद्या (for विद्यास्नाता) — b) V1 B1 ह्यपाश्रित (for व्य) D1-2 5 सव्यपाश्रित्य जीविन , D6 8 9 धर्ममपाश्रित्य जी , T1 3 G M1 3 4 धर्ममाश्रित्य जी — c) V1 -निरता (for -तपसो)

18 D7 missing (cf v l 10) — a) Dn1 श्रद्धेषु, D8 9 षु (for शु°) — b) V1 B Dn D10 स्वदारपरितोषिषु — c) D4 5 T2 3 G1-3 करिष्यति (for °सि) — d) Dn3 तत्ते, D1 T1 तत्वां, D4 तत्त्व, D6 8 9 तथा, D10 T2 3 G तत्तद् (for तत्त्वा) V1 B1-2 5 धास्यते, B1 साध्यते, D4-6 8-10 T1 2 G1 2 4 यास्यति (for धा°) Dn1 n2 तत्ते लोके सुधा पते

19 D7 missing (cf v l 10) — a) G4 तथा (for यथा) — b) S विजानता (for द्विजातिना) — D5 om (hapl) 19cd — c) V1 B Dn D10 तथा वृत्त द्विजातिभ्यो — d) S विद्वद्भ्यो (for द्विजेभ्यो) V1 B Dn D10 भवत्यथ (D10 °वेत्यार्थं) यतात्मसु

20 =(var) 13 59 19 D7 missing (cf v l 10) — a) T1 वै, T3 G M4 नो; Madras ed भो (for ते) T2 विदितो (for विततो) D5 येषु ते विहितो यज्ञ — b) B1 2 4 D4 6 9 10 सु (for स) — T1 om 20cd — c) D4 5 8 यज्ञेषु (for भ्यो) — d) D3 5 वर्तते, D4 6 8 9 S (T1 om) वर्धतां (for वर्तताम्)

21 D7 missing (cf v l 10) — a) B3 निवसन्, D1-6 9 निर्वापो, T1 3 G1 M निर्वेदो, G1 damaged (for निवापो) V1 B1 M1 सलिलस्, D10 सुभृशस्,

निवापो दानसदृशस्तादृशेषु युधिष्ठिर ।
निवपन्पूजयंश्चैव तेष्वानृण्यं निगच्छति ॥ २१
य एव नो न कुप्यन्ति न लुभ्यन्ति तृणेष्वपि ।
त एव नः पूज्यतमा ये चान्ये प्रियवादिनः ॥ २२
ये नो न बहु मन्यन्ते न प्रवर्तन्ति चापरे ।
पुत्रवत्परिपाल्यास्ते नमस्तेभ्यस्तथाभयम् ॥ २३
ऋत्विक्पुरोहिताचार्या मृदुब्रह्मधरा हि ते ।
क्षत्रेणापि हि संसृष्टं तेजः शाम्यति वै द्विजे ॥ २४
अस्ति मे बलवानस्मि राजास्मीति युधिष्ठिर ।
ब्राह्मणान्मा स्म पर्यश्नीर्वासोभिरशनेन च ॥ २५
यच्छोभार्थं बलार्थं वा वित्तमस्ति तवानघ ।
तेन ते ब्राह्मणाः पूज्याः स्वधर्ममनुतिष्ठता ॥ २६
नमस्कार्यास्त्वया विप्रा वर्तमाना यथातथम् ।
यथासुखं यथोत्साहं ललन्तु त्वयि पुत्रवत् ॥ २७
को ह्यन्यः सुप्रसादानां सुहृदामल्पतोषिणाम् ।
वृत्तिमर्हत्युपक्षेप्तुं त्वदन्यः कुरुसत्तम ॥ २८
यथा पत्याश्रयो धर्मः स्त्रीणां लोके सनातनः ।
स देवः सा गतिर्नान्या तथास्माकं द्विजातयः ॥ २९

T1 om (for सदृशस्) Dn निवापदानसलिलस् —^{b}) T2 3 G सदृशेषु (for ता°) —^{c}) B1 4 Dn निवसन्, D1, 4–6 8 9 निर्वपन, T G2 4 नि(T1 वि)वदन्, G3 निवेदयन् (hypermetric) (for निवपन्) T2 3 G1 [ए]नं, G4 [ए]नान् (for [ए]व) B3 निवसन्पूजितश्चैव, M निवेदयन्पूजयश्च —^{d}) V1 B Dn D10 नियच्छति, T2 G4 न ग (for निग°)

22 D7 missing (cf v l 10) —^{a}) M1 2 4 एव (for एव) V1 B D3 G2 नैव, D5 मेद (for नो न) D3–6 9 कुप्यते Dn D10 T G1 3 4 य (Dn1 त) एव नैव (T1 च न) कुप्यते (Dn2 °ति) —^{b}) Dn1 T3 G लुपति, D4 5 8 9 लुभ्यते, T2 M4 लुप्यति (for लुभ्यन्ति) —^{c}) V1 य एव न D1 2 तत एव, D8 तत एव से (hypermetric), T2 लोके के न (for त एव न) —^{d}) V1 B Dn D10 [अ]पि (for [अ]न्ये) T2 प्रीति (for प्रिय)

23 D7 missing (cf. v l 10) —^{a}) Dn1 n2 एते (for ये नो) —^{b}) D4 5 10 T1 3 G M याचने, D6 पावने, D3 वा धने (for चापरे) —^{c}) D10 प्रति (for परि) D5 पाल्येत (for पाल्यास्ते) —^{d}) D1–3 तादृशेभ्यस् (for नमस्तेभ्यस्) B1 5 ततो, T2 तदा (for तथा) V1 B2–4 T3 Cnp [उ]भय D4 6 8–10 तादृशेभ्य प्रदा(D10 भ्यस्तु दा)पयेत्, D5 तेभ्यस्तु सर्वदापयेत् (sic) ❀ Cn उभयमिति पाठे तेभ्यस्तुष्टेभ्यो रुष्टेभ्यश्च उभय स्वर्गो नरकश्च भवतीति शेप । ❀

24 D7 missing (cf v l 10) —^{b}) D4 धरो D10 धना (for -धरा) D1–3 मृदुब्रह्मपुरोहिता, S मृदुधर्मपरा हि ये — T1 om 24^{cd} —^{c}) V1 B Dn D2 D3 6 क्षात्रेण, T3 G1 3 4 M4 क्षे (for क्ष°) D2 [अ]पिहित (hypermetric), D4 6 8 9 तद्धि, M1–3 हि न, M4 [अ]पि न (for [अ]पि हि) D3 T3 G सस्पृष्ट (for संसृष्ट) T2 क्षेत्राणा हि न सस्पृष्ट —^{d}) D1–3 5 वै प्रभो, D10 S (T1 om) तेष्वपि (for वै द्विजे) D4 6 9 तेजस्तेषा विभीयते

25 D7 missing (cf. v l 10) —^{a}) S ईश्वरो (for अस्ति मे) —^{b}) D10 [अ]स्मि च, G2 चास्मि (for [अ]स्मीति) —^{c}) B1 M पर्यश्ना, B3 4 °स्था, T3 G पर्यासीर् (for पर्यश्नीर्) D1–6 8–10 ब्राह्मणान्पूजयेथास्त्व, T1 °णाश्चावमन्येथास्, T2 °णान्स्म सपर्याभिर् —^{d}) T2 3 G1 2 (inf lin) 3 4 M वा (for च) D4 5 8 9 वासोभिरशनैर्धनै, D6 भि शयनैर्धनै, T1 तेज शाम्यति तेष्वपि (=24^{d})

26 D7 missing (cf v l 10) T1 om 26 —^{a}) G2 यस्नेहार्थं परार्थं वा —^{b}) D5 यद्वित्तमस्ति तेनघ —^{d}) D6 9 स्वधर्मान् (for °र्मम्)

27 D7 missing (cf v l 10) —^{a}) V1 B Dn D10 तथा, T2 यथा (for त्वया) —^{b}) B5 D10 यथा सुख, D6 8 M1 °तथा (for तथम्) —^{c}) B8 तयो त्साह —^{d}) V1 D5 8–10 T2 3 G M1 रमतु, B1 4 मदतु, D1–3 रडतु, M2 3 सलतु, M4 टालतु (for ललन्तु) B8 om. पुत्रवत्

28 D7 missing (cf v l 10) T1 om 28 —^{a}) V1 B2–4 Dn1 n2 [अ]क्षय, D6 [अ]न्यस्तु (for [अ]न्य सु) Dn3 को ह्यक्षयप्रदानाना (marg प्रसादानां as in text) —^{b}) Dn2 भाषिणा (for तोषिणाम्) —^{c}) M1-3 वृत्तम् (for वृत्तिम) V1 B Dn D6 10 [अ]वक्षेप्तु, D6 [अ]प (for [उ]प)

29 D7 missing up to धर्म स्त्री (in 29^{ab}) (cf v l 10) —^{b}) D1–6 युधिष्ठिर, M4 सनातन (for

यदि नो ब्राह्मणास्तात संत्यजेयुरपूजिताः ।
पश्यन्तो दारुणं कर्म सततं क्षत्रिये स्थितम् ॥ ३०
अवेदानामकीर्तीनामलोकानामयज्वनाम् ।
कोऽस्माकं जीवितेनार्थस्तद्धि नो ब्राह्मणाश्रयम् ॥ ३१
अत्र ते वर्तयिष्यामि यथा धर्मः सनातनः ।
राजन्यो ब्राह्मणं राजन्पुरा परिचचार ह ।
वैश्यो राजन्यमित्येव शूद्रो वैश्यमिति श्रुतिः ॥ ३२
दूराच्छूद्रेणोपचर्यो ब्राह्मणोऽग्निरिव ज्वलन् ।
संस्पृश्य परिचर्यस्तु वैश्येन क्षत्रियेण च ॥ ३३
मृदुभावान्सत्यशीलान्सत्यधर्मानुपालकान् ।
आशीविषानिव क्रुद्धांस्तानुपाचरत द्विजान् ॥ ३४
अपरेषां परेषां च परेभ्यश्चैव ये परे ।
क्षत्रियाणां प्रतपतां तेजसा च बलेन च ।
ब्राह्मणेष्वेव शाम्यन्ति तेजांसि च तपांसि च ॥ ३५
न मे पिता प्रियतरो न त्वं तात तथा प्रियः ।
न मे पितुः पिता राजन्न चात्मा न च जीवितम् ॥३६
त्वत्तश्च मे प्रियतरः पृथिव्यां नास्ति कश्चन ।
त्वत्तोऽपि मे प्रियतरा ब्राह्मणा भरतर्षभ ॥ ३७
ब्रवीमि सत्यमेतच्च यथाहं पाण्डुनन्दन ।
तेन सत्येन गच्छेयं लोकान्यत्र स शंतनुः ॥ ३८
पश्येयं च सतां लोकाञ्छुचीन्ब्रह्मपुरस्कृतान् ।
तत्र मे तात गन्तव्यमह्नाय च चिराय च ॥ ३९

°सन) — ^{c}) V1 B Dn D8 9 10 M4 सदैव (for स देव) D6 8 T1 स, G4 सु (for सा) T1 M1-3 नान्यस्, G3 मान्या (for नान्या) T2 यथैव स्वागत मान्यास्, T3 G1 3 तदेव सुगतिर्ना (T3 त ना)न्या — ^{d}) Dn1 यथा (for तथा) B4 द्विजोत्तम (for द्विजातय)

30 ^{d}) D6 सततं, M1 सतत (for स) B4 ब्राह्मणे, T1 G4 क्षत्रिय (for °ये)

31 ^{a}) V1 B Dn D4-10 अयज्वानाम् (for अकीर्ती) — ^{b}) M अदानानाम् (for अलोका) V1 B Dn3 D4-10 Cnp अकीर्तिना, Dn1 n2 अवर्णे (for अयज्व) — ^{c}) V1 B Dn D8 10 तेषां, D4-7 9 सदा, S तु स्याज् (for ऽस्माकं) — ^{d}) V1 B1 2 5 त विना, B3 4 Dn3 D10 तद्विना, Dn1 n2 त्वां विना (for तद्धि नो) D1 6-9 सिद्धिर्नो (D9 सेवितो) ब्राह्मणाश्रया, T2 तद्धि नो ब्राह्मणश्रया

32 ^{a}) V1 तत्र, B3 अथ (for अत्र) D1-8 वर्ण यिष्यामि (for वर्त) — ^{b}) D3 T1 धर्मं (for धर्मः) S पुरातन (T1 M4 न) (for सनातन) V1 B Dn D10 यथा धर्मं सनातन, D. यथा धर्मा सनातना — ^{c}) V1 B Dn D5 10 ब्राह्मणान् — ^{e}) D10 [पृ]र्वं, M1 [आ]ह (for [पु]र) — ^{f}) B1 S (except G1) स्थिति, D5 श्रुत, D10 श्रुत (for श्रुति)

33 ^{a}) D5 G4 [ट]पचार्यो — ^{c}) V1 B Dn D1 2 4 6-10 T3 सस्पर्श, T1 सस्पृष्ट्वा, G2 M सस्पर्शे (for सस्पृश्य) B4 प्रविचर्यस् (for परि) — ^{d}) D6 7 9 वैश्यो न (for वैश्येन) D3 तु (for च)

34 ^{a}) D10 रतान् (for शीलान्) — ^{b}) V1 B3 धर्मार्थ (for धर्मानु) Dn1 D5 पालनान् (for °कान्) T2 क्षमाशीलानुपालकान, T3 G1 3 4 सत्त्वशीला (G4 °भावा)नुपासकान्, G2 सत्त्वधर्मानुपासनान् — ^{d}) T2 चरितान् (for चरत) G तानुपाचर तान्द्विजान्

35 T1 om 35^{ab} — ^{a}) G3 परेषामपरेषां च — ^{b}) V1 B Dn D5 8 10 [अ]पि (for [ए]व) — ^{c}) T3 damaged T2 G1 3 4 प्रभावं च, G2 प्रताप च (for प्रतपतां) — ^{d}) S (T3 damaged) तेजांसि च तपांसि च (= 35^f) — ^{e}) B1 D10 G3 M1 शाम्यते; T2 3 G1 2 4 सन्यते (for शाम्यन्ति) B3 ब्राह्मणं प्राप्य शाम्यति — ^{f}) D1-3 5 T1 बलानि (for तपांसि) T2 3 G M श्रीरायुर्बलमेव च

36 ^{b}) D2 तु D6 च (for त्वं) D3 भ्राता (for तात) D5 G2 यथा (for तथा) G3 द्विज (for प्रिय)

37 T1 om 37 B1 reads 37^{ab} twice — ^{a}) D6 ततश् (for त्वत्तश्) — ^{c}) T2 G M त्वया (for त्वत्तो) D7 मे, D10 च (for ऽपि) D7 वै (for मे) D10 G4 प्रियतमा (for रा)

38 B3 om (hapl) 38^c-40^b — ^{a}) D5 चो, D10 तु (for च) — ^{d}) V1 B1 4 5 Dn3 स शातनु, B2 Dn1 n2 च शा°, D6 तु श (for स श)

39 B3 om 39 (cf v l 38) — ^{a}) D1-3 च शुभाल्लँ D1 6-9 चेच्छुभाल्लँ, T1 सुकृताल्लँ (for च सतां) — D1-3 om (hapl) 39^b-40^a — ^{b}) G4 कृतान् (for

सोऽहमेतादृशाँल्लोकान्दृष्ट्वा भरतसत्तम ।
यन्मे कृतं ब्राह्मणेषु न तप्ये तेन पार्थिव ॥ ४०

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि अष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

५९

युधिष्ठिर उवाच ।
यौ तु स्यातां चरणेनोपपन्नौ
यौ विद्यया सदृशौ जन्मना च ।
ताभ्यां दानं कतरस्मै विशिष्ट-
मयाचमानाय च याचते च ॥ १
भीष्म उवाच ।
श्रेयो वै याचतः पार्थ दत्तमाहुरयाचते ।
अर्हत्तमो वै धृतिमान्कृपणादधृतात्मनः ॥ २
क्षत्रियो रक्षणधृतिर्ब्राह्मणोऽनर्थनाधृतिः ।
ब्राह्मणो धृतिमान्विद्वान्देवान्प्रीणाति तुष्टिमान् ॥ ३
याच्ञामाहुरनीशस्य अभिहारं च भारत ।
उद्वेजयति याचन्हि सदा भूतानि दस्युवत् ॥ ४
म्रियते याचमानो वै तमनु म्रियते ददत् ।
ददत्संजीवयत्येनमात्मानं च युधिष्ठिर ॥ ५

शुचीन्) D3 पुरसरान् (for -पुरस्कृतान्) — T1 om 39ᶜ–40ᵇ) — ᵈ) B5 शिवाय च, G2 विचारय (for चिराय च)

40 B3 om 40ᵃᵇ (cf v 1 38) D1–3 om 40ᵃ, T1 om 40ᵃᵇ (for all, cf v 1 39) — ᵃᵇ) D1 दृष्ट्वा लोकान् (by transp), D6 7 दृष्ट्वा सदा B4 दृष्ट्वा च भरतर्षभ (for 40ᵇ) — ᵈ) Madras ed कुप्ये (for तप्ये) D2 3 5 तेन तप्ये न पार्थिव, T1 तेन सत्येन पार्थिव

Colophon — *Parvan name* B1 2 4 Dn3 D1 8 शास्ति — *Sub parvan* V1 B Dn D1 2 6–10 M दान धर्म — *Adhy name* Dn8 D1–9 ब्राह्मणप्रशंसा, T2 धर्मशास्त्रनिर्णये दानप्रकरणे सत्पात्रब्राह्मणनिरूपण, T3 G1 2 4 M1–3 ब्राह्मणस्तुति — *Adhy no* (figures, words or both) V1 59, D5 55, D10 63, T1 M 87, T2 3 G2 4 94, G1 3 88, G1 (*sup lin*) 89 — *Śloka no* D1 35

59

1 B1 om (hapl ?) 1 (retaining the ref) — ᵃ) V1 B (B1 om) Dn D6 M4 च (for तु) — ᶜ) B3 तेभ्यो (for ताभ्यां) V1 B (B4 om) Dn D10 T3 G4 कतमस्मै, D5 om, T1 कथमस्मै (for कतरस्मै) T2 ताभ्यां दानं कतमस्मै प्रदेयं — ᵈ) D2 om the first च T3 विशिष्टमानाय च याचनेन

2 B4 युधिष्ठिर (for भीष्म) — ᵇ) V1 B Dn D10 दानम् (for दत्तम्) D1 om from माहु up to तथा (in 13 60 10ᵈ) — D8 om 2ᶜ–3ᵇ — ᶜ) D1 2 5 अर्हत्तरो, T1 G M4 अर्हत्तरो, T2 3 M1–3 अर्हो नरो (for अर्हत्तमो) D5 om वै — ᵈ) D5 कृपणान् D5 हि धृतात्मन, S (except M2) सकृता (for अधृता°)

3 D4 om 3, D3 om 3ᵃᵇ (for both, cf v 1. 2) — ᵃ) B1 ब्राह्मण, T1 corrupt (for रक्षण) D1 2 5 क्षत्रियोपार्जनधृतिर् — ᵇ) Dn3 D6 7 ब्राह्मणोनर्चनाधृति, D1 °णोनाथनाधृति, D5 °णानामनाधृति ; T1 2 G4 °णेनार्थिता धृति, T3 G2 M1–3 °णोनर्थिताधृति, G1 3 °णेन स्थितौ धृति, M4 °णेभ्यर्थनाधृति — ᶜ) T1 द्युतिमान् (for धृति°) — ᵈ) G2 प्रीणातु (for °ति) D1 2 3 G3 पुष्टिमान्, T1 दृष्टि (for तुष्टि°) G4 वेदान्प्रीणाति पुष्टिमान्

4 D4 om 4 (cf. v 1 2) — ᵃ) V1 B2 3 Dn3 (marg) याज्यम्, B2 4 D5 यज्ञम्, Dn1 n2 S याच्यम्, Dn3 याच्यम् (for याच्ञाम्) — ᵇ) D1 2 [क्ष]त्यतिहार, D3 त्यति, D5 क्षतिभार, D6–9 ह्यभिहा(D6 °चा)र, D10 अभिभार, T1 3 G2 4 मतिभार ; T2 G1 3 M1 3 4 मतिहार, M2 अति° (for अभि) ❀ Cn अभिहार तिरस्कारम् । ❀ — ᶜ) V1 B –5 Dn1 D1 G1–3 उद्वे जयति (for °यति) B3 Dn1 n2 G2 (*inf lin* as in text) याचति, B1 याचता, D2 याच्ञा हि, D5 यो हि सदा (hypermetric), D3 corrupt, D1–3 G1 3 याचा हि, T1 याचामि (for याचन्हि)

आनृशंस्यं परो धर्मो याचते यत्प्रदीयते ।
अयाचतः सीदमानान्सर्वोपायैर्निमन्त्रय ॥ ६
यदि वै तादृशा राष्ट्रे वसेयुस्ते द्विजोत्तमाः ।
भस्मच्छन्नानिवाग्नींस्तान्बुध्येथास्त्वं प्रयत्नतः ॥ ७
तपसा दीप्यमानास्ते दहेयुः पृथिवीमपि ।
पूज्या हि ज्ञानविज्ञानतपोयोगसमन्विताः ॥ ८
तेभ्यः पूजां प्रयुञ्जीथा ब्राह्मणेभ्यः परंतप ।
ददद्बहुविधान्दायानुपच्छन्दानयाचताम् ॥ ९
यदग्निहोत्रे सुहुते सायंप्रातर्भवेत्फलम् ।
विद्यावेदव्रतवति तद्दानफलमुच्यते ॥ १०
विद्यावेदव्रतस्नातानव्यपाश्रयजीविनः ।
गूढस्वाध्यायतपसो ब्राह्मणान्संशितव्रतान् ॥ ११
कृतैरावसथैर्हृद्यैः सप्रेष्यैः सपरिच्छदैः ।
निमन्त्रयेथाः कौन्तेय कामैश्चान्यैर्द्विजोत्तमान् ॥ १२
अपि ते प्रतिगृह्णीयुः श्रद्धापूतं युधिष्ठिर ।
कार्यमित्येव मन्वाना धर्मज्ञाः सूक्ष्मदर्शिनः ॥ १३
अपि ते ब्राह्मणा भुक्त्वा गताः सोद्धरणान्गृहान् ।
येषां दाराः प्रतीक्षन्ते पर्जन्यमिव कर्षकाः ॥ १४

— ^{d}) V1 B Dn3 यदा, D2 सर्वे, D5 राजा (for सदा)

5 D4 om 5 (cf. v 1 2) — ^{a}) D1-3 6-9 हि, D5 [s]पि (for वै) — ^{b}) V1 B Dn D10 न जातु, D6-9 M सदनु (for समनु) D6-8 T2 G1 3 ददन् (for ददत्) — After 5^{ab}, V1 reads 8^{cd}, repeating it in its proper place — ^{c}) G4 ददन्स, M1 °रस (for °रस) D1 [ए]वम् (for [ए]नम्)

6 D4 om 6 (cf v 1 2) — ^{a}) M1-3 आनृशस्य — ^{b}) D2 तत्, D8 च, T2 य (for यत्) B4 प्रदीयता (for °ते) — ^{c}) D8 अयाचता, G4 स्वया चात (for अयाचत) D5 अयाचत सीदमान — ^{d}) V1 B1 2 4 5 Dn D8 5 10 निमन्त्रयेत् (D5 यन्)

7 D4 om 7 (cf v 1 2) Dn3 reads 7 after 332* — ^{a}) B1 2 चैतादृशा, D6 वा तादृशे, T G M1 3 4 ते तादृशा (for वै ता) V1 B5 राजन्, B1 4 Dn राष्ट्रान् (for राष्ट्रे) — ^{b}) D3 द्विजर्षभा (for द्विजोत्तमा) T1 वसेयुर्द्विजसत्तमा

8 D4 om 8 (cf v 1 2) V1 reads 8^{ab} for the first time after 5^{ab} — ^{b}) D5 इमां (for अपि) — After 8^{ab}, V1 B Dn2 n3 D8 10 ins

332* अपूज्यमाना कौरव्य पूजार्हास्ते तथाविधा ।

[Dn2 n3 तु (for ते) D8 तपोधन (for तथाविधा)]

— After the above, Dn3 reads 7 — ^{d}) B5 समर्थिता (for न्विता)

9 D4 om 9 (cf v 1 2) T1 om 9 — ^{a}) V1 D1-8 8 9 प्रयुंजीत, T3 G4 थ (for °था) — ^{b}) D3 प्रयत्नत (for परंतप) — ^{c}) G2 corrupt V1 T2 G1 ददन् D10 दोपान्, T2 3 G1 3 4 M1-3 देयान् (for दायान्) — ^{d}) V1 B1 (marg as in text) 3-5 Dn D6 उपा (B3 °प)गच्छन, D5 M उपच्छदन् (for °च्छन्दान्) D6 M2 अयाचते (M2 °त) (for चताम्) D1-8 10 उपछन्नानयाचते (D10 °त), D7-9 उप (D9 पा)यच्छन्नयाचते, T2 3 G2 4 उपच्छद (G1 °दी) यते च तान्

10 D4 om 10 (cf v 1 2) — ^{a}) D9 यदा, D10 यदि (for यद्) B3 होत्रेषु, D6 होत्रेव सु (hypermetric) (for -होत्रे सु) — D3 om (hapl) 10^{cd} — ^{c}) D6-9 वेदविद्या (for विद्यावेद) D1 2 व्रतवते (for °वति) T1 वेदविद्याव्रतवते — ^{d}) D6 7 9 तद्दानात्, T2 G2 4 तद्दान (for तद्दान) D5 फलमानंत्यमुच्यते, T1 M1-3 दान तत्फलमुच्यते

11 D4 om 11 (cf. v 1 2) T1 om (hapl) 11^{ab} — ^{b}) D10 T2 3 G1-3 तद्व्यपाश्रय, M4 अव्यपाश्रित्य (for °श्रय) — ^{d}) D6 ब्राह्मणान्व्रतशासितान्

12 =(var) 13 58 15 D4 om 12 (cf v 1 2) — ^{a}) D5-9 दिव्यै (for हृद्यै) — ^{b}) T2 3 G1 2 4 M सं (for स) — ^{c}) Dn2 n3 D2 3 5 6 T2 3 G2 4 कौरव्य (for कौन्तेय) — ^{d}) G2 काम्यैश् (for कामैश्) D2 अन्यैर्, D5 चाग्र्यैर् (for चान्यैर्) D6 om from द्विजोत्तमान् up to the end of this adhy

13 =(var) 13 58 16 D4 om 13 (cf. v 1. 2) D6 om 13 (cf v 1 12) — ^{a}) D10 चेत् (for ते) — ^{b}) V1 B Dn D7 10 श्रद्धोपेत, G2 श्राद्धपूत (for श्रद्धा) — ^{c}) M4 मन्येथास् (for मन्वाना) — ^{d}) D5 7-9 रूपिण (for दर्शिन) M4 तद्रक्षादानपूजित

14 D4 om 14 (cf v 1 2) D6 om 14 (cf v 1 12) T1 om 14^{ab} — ^{b}) V1 Dn2 D4 G1 2 4 M सोद्धरणा, D7-9 सुमनसो, T2 3 G2 सोद्धारणा (for सोद्धरणान्) — ^{c}) D8 T2 एतान्, T3 एषा (for येषा),

अन्नानि प्रातःसवने नियता ब्रह्मचारिणः ।
ब्राह्मणास्तात भुञ्जानास्त्रेताग्नीन्प्रीणयन्तु ते ॥ १५
माध्यंदिनं ते सवनं ददतस्तात वर्तताम् ।
गा हिरण्यानि वासांसि तेनेन्द्रः प्रीयतां तव ॥ १६
तृतीयं सवनं तत्ते वैश्वदेवं युधिष्ठिर ।
यद्देवेभ्यः पितृभ्यश्च विप्रेभ्यश्च प्रयच्छसि ॥ १७
अहिंसा सर्वभूतेभ्यः संविभागश्च सर्वशः ।
दमस्त्यागो धृतिः सत्यं भवत्ववभृथाय ते ॥ १८
एष ते विततो यज्ञः श्रद्धापूतः सदक्षिणः ।
विशिष्टः सर्वयज्ञेभ्यो नित्यं तात प्रवर्तताम् ॥ १९

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि एकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

६०

युधिष्ठिर उवाच ।
दानं यज्ञक्रिया चेह किंस्वित्प्रेत्य महाफलम् ।
कस्य ज्यायः फलं प्रोक्तं कीदृशेभ्यः कथं कदा ॥ १
एतदिच्छामि विज्ञातुं याथातथ्येन भारत ।

D6 प्रदीयते (for प्रतीक्षन्ते) — d) D5 7 8 सुवृष्टिम् (for पर्जन्यम्) V1 कर्षणा, D2 कार्षका, D8 कार्षिका, D1-6 कर्षुका (for कर्षका)

15 D4 om 15 (cf v 1 2) D6 om 15 (cf v 1 12). — a) T2 अर्चति (for अन्नानि) B4 अन्नानि प्रीता शरणे — d) M4 त्रेताग्निं (for °ग्नीन्) D5 T G4 प्रीणयति ते (T2 also हि), D10 °यत्युत (for °यन्तु ते) V1 B Dn G3 त्रेता(V1 B1 3 4 सेना)ग्निं प्रीणयं स्युत.

16 D4 om 16 (cf v 1 2). D6 om. 16 (cf v. 1 12) — a) V1 B1-3 Dn3 D2 5 मध्यंदिन (for माध्य°) D1-3 5 G2 M1-3 तु, D10 T G1 3 4 च, M4 सव् (for ते) — b) D10 ददंस्तात प्रवर्धता, S ददतस्ते विवर्धतां — c) B1 3 D5 7-10 M गा; B4 Dn T2 5 G2 4 गौर् (for गा)

17 D4 om 17 (cf v 1 2) D6 om 17 (cf v 1 12) — a) T1 G1 2 4 तृतीय V1 B Dn D5 10 ते वै (for तत्ते) — c) Dn1 च पितृभ्यो (by transp) — d) V1 om. च. B1 Dn1 D2 6 7 8 प्रयच्छति (D5 °त) D10 हव्यकव्ये प्रयच्छति

18 D4 om 18 (cf v 1 2) D6 om 18 (cf v 1 12) — b) B1 2 Dn1 भागाश् (for भागश्) B4 पूर्वश, Dn1 n2 D10 भागश (for सर्वश) — d) V1 भर्वति, B4 6 Dn भवति (for °तु) D10 S भवतु दद (T1 M यज)नश्च ते (D10 T8 मे)

19 =(var) 13 58 20 D4 om 19 (cf v 1 2) D6 om 19 (cf v 1 12) D10 om 19ab — a) M4 पितृतो (for विततो) — c) V1 B5 Dn यज्ञानां, D8 -भूतेभ्यो (for -यज्ञेभ्यो) — After 19, T1 ins

333* यत्किंचित्पाण्डर पुष्पं यत्किंचिदनुलेपनम् ।
अलक्ष्मीपरिहाराय नित्यं देयं युधिष्ठिर ।

Colophon om in D1 6. — *Parvan name* B1 2 4 Dn3 D1 8 शांति — *Sub parvan* V1 B Dn D1-2 7 9 10 M1 2 4 दानधर्म — *Adhy name* B4 दान माहात्म्य, D5 ब्राह्मणप्रशंसा, T2 आतिथ्ययज्ञनिर्णय, T8 G2 आतिथ्ययज्ञ — *Adhy no* (figures, words or both) V1 60, D5 56, D10 64, T1 M 88, T2,3 G3 4 95, G1 90, G3 89

विद्वन्जिज्ञासमानाय दानधर्मान्प्रचक्ष्व मे ॥ २
अन्तर्वेद्यां च यद्दत्तं श्रद्धया चानृशंस्यतः ।
किंस्विन्निःश्रेयसं तात तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ३
भीष्म उवाच ।
रौद्रं कर्म क्षत्रियस्य सततं तात वर्तते ।
तस्य वैतानिकं कर्म दानं चैवेह पावनम् ॥ ४
न तु पापकृतां राज्ञां प्रतिगृह्णन्ति साधवः ।
एतस्मात्कारणाद्यज्ञैर्यजेद्राजाप्तदक्षिणैः ॥ ५
अथ चेत्प्रतिगृह्णीयुर्दद्यादहरहर्नृपः ।
श्रद्धामास्थाय परमां पावनं ह्येतदुत्तमम् ॥ ६
ब्राह्मणांस्तर्पयेद्द्रव्यैस्ततो यज्ञे यतव्रतः ।
मैत्रान्साधून्वेदविदः शीलवृत्ततपोन्वितान् ॥ ७
यत्ते तेन करिष्यन्ति कृतं तेन भविष्यति ।
यज्ञान्साधय साधुभ्यः स्वाद्वन्नान्दक्षिणावतः ॥ ८
इष्टं दत्तं च मन्येथा आत्मानं दानकर्मणा ।
पूजयेथा यायजूकांस्तवाप्यंशो भवेद्यथा ॥ ९

---

2 V_1 D_4 om 2 (cf v 1 1) $T_{2\,3}$ G om 2–3 — ^{a}) M [अ]ह श्रोतु (for विज्ञा[तु) — ^{b}) $D_{1\,2\,5\,10}$ T_1 यथा- (for याथा)

3 D_4 om 3 , V_1 om 3^{abc} (for both, cf v 1 1) $T_{2\,3}$ G om 3 (cf v 1 2) — ^{a}) D_{10} अतर्वेद्याश्च (for वेद्यां) $D_{3\,7\,9}$ दान (for दत्त) — ^{b}) M_1 श्रद्धा का (for श्रद्धया) B_1 D_{10} वा (for च) $B_{1\,4}$ $D_{1\,2\,6-9}$ [आ]नृशंसत D_{n3} सयत् (for स्यत) D_5 श्रद्धया राजसत्तम — ^{c}) $D_{3\,7\,9}$ किंचिन् (for किंस्विन्) $B_{1\,2\,5}$ Dn $D_{3\,9\,10}$ नै श्रेयस

4 D_4 om 4 (cf v 1 1) — ^{a}) $D_{1\,2}$ रौद्रं कर्म, D_5 श्रौतं कर्म, $T_{2\,3}$ G_3 M_3 रौद्रकर्म ; G_4 रौद्र धर्म (for रौद्र कर्म) — ^{b}) M_4 सतत (for स) — ^{c}) D_1 यस्य (for तस्य) D_{n3} (marg as in text) स्मार्त (for कर्म) $T_{2\,3}$ G M_4 नास्य वैतानिकफल — ^{d}) D_5 च देह (for चैवेह) D_3 यावन (for पावनम्) S विना दान सुपा(T_1 M न पा)वन

5 D_4 om 5 (cf v 1 1) — ^{a}) T_2 यज्ञो (for राज्ञां) — After 5^a, S ins

335* याजका द्विजसत्तमा ।
धने सत्यप्रदातृणा

[(L 1) $T_{1\,2}$ G_3 याचका, T_3 यजका (for या°) — $G_{3\,4}$ om line 2 — (L 2) T_1 दिने (for धने)]

— ^{b}) $D_{7\,9}$ गृह्णतु — ^{c}) T_1 न चेते प्रतिगृह्णंति, $T_{2\,3}$ G M प्रतिगृह्णंति न तु चेद् — ^{d}) T G_2 यज्ञेषान् (for यजेद्राजा) D_{7-9} सु , D_{10} T_1 स (for [आ]प्त)

6 D_4 om 6 (cf v 1 1) — ^{a}) T_1 यदि (for अथ) V_1 G_4 ते (for चेत्) — ^{b}) D_5 T G_{-1} नृप

7 D_4 om 7 (cf v 1 1) — ^{a}) V_1 B_{2-5} Dn तर्पयन् (for °येद्) D_1 भृत्यैस्, $D_{6\,7}$ यज्ञैस् (for द्रव्यैस्) — D_3 om 7^b — ^{b}) $B_{3\,5}$ तात, D_{n3} तते (for ततो) D_{10} यज्ञैर् (for यज्ञे) $D_{1\,2}$ तैस्तैर्यज्ञै-रुपद्रुत , D_5 S स वै यज्ञोनुपद्रव , D_{6-9} तथा यज्ञैश्च पार्थिव — ^{d}) B_1 शीलवतिं , B_1 वृत्तींस् , $D_{1\,2\,3}$ °वृत्ति (for वृत्त) $D_{n1\,n2}$ तपोर्जितान्, M_2 (*inf lin*) समर्जितान् (for तपोन्वितान्) $M_{1\,3\,4}$ शील-व्रतसमन्वितान् — After 7^d, T_1 reads 15^{ab}, while the sequence in $T_{2\,3}$ G M after 7 is 8^{cd}, 9^{ab}, 8^{cd} (r), 8^{ab} and 9^{cd}

8 For the sequence in $T_{2\,3}$ G M, cf v 1 7 D_4 om 8 (cf v 1 1) T_1 om 8 — ^{a}) D_1 यत्ते ते ह, D_2 यत्वेते ह , D_{10} यत्रैतेन (for यत्ते तेन) T_2 भविष्यति (for करि°) D_{5-9} यस्तु तान्सत्करोतीह — ^{b}) $M_{1\,2}$ (*inf lin*) $_3$ मतं (for कृत) T_{3} $G_{1\,3\,4}$ तत्ते, M तव (for तेन) G_3 करिष्यति (for भवि°) — ^{c}) T_2 G (all first time) सधाय (for साधय) — ^{d}) D_2 स्वादन्नान् ; $T_{2\,3}$ G (all first time) सिद्धाना, M_1 (first time) स्निग्धान्नान्, M_{2-4} (all first time) सिद्धान्नान् (for स्वाद्व°) $T_{2\,3}$ G M (all second time) स्वय च यज पार्थिव

9 For the sequence in $T_{2\,3}$ G M, cf v 1 7 D_4 om 9 (cf. v 1 1) — ^{a}) D_6 इत्थं दत्त, D_{6-9} $T_{2\,3}$ G_{2-4} M इष्टवत (M_4 °सत्र), T_1 इष्टं हुतं (for इष्टं दत्त) — ^{c}) S च या(T_1 $G_{1\,2\,4}$ M_1 य)ज्ञीयांस् (for यायजूकांस्) $D_{1\,2}$ पूजयेथायजूकाश्च — T_2 om 9^d — ^{d}) D_5 $T_{1\,3}$ G तथा, M सत (for यथा) — $T_{1\,3}$ G M_2 ins after 9 T_2 after 9^{abc} $M_{1\,3\,4}$ after the second occurrence of 10^{ab}

336* विद्वत्स्व सप्रदानेन तत्राप्यशोऽस्य पूजया ।
यज्वभ्यश्चाय विद्वद्भ्यो दत्त्वा लोक प्रदापयेत् ।
प्रदद्याज्ज्ञानदातृणां ज्ञानदानांशभाग्भवेत् ।

[(L 1) T_2 G_1 तव, T_3 तदा (for तत्र) T_1

अन्नानि प्रातःसवने नियता ब्रह्मचारिणः ।
ब्राह्मणास्तात भुञ्जानास्त्रेताग्नीन्प्रीणयन्तु ते ॥ १५
माध्यंदिनं ते सवनं ददतस्तात वर्तताम् ।
गा हिरण्यानि वासांसि तेनेन्द्रः प्रीयतां तव ॥ १६
तृतीयं सवनं तत्ते वैश्वदेवं युधिष्ठिर ।
यद्देवेभ्यः पितृभ्यश्च विप्रेभ्यश्च प्रयच्छसि ॥ १७
अहिंसा सर्वभूतेभ्यः संविभागश्च सर्वशः ।
दमस्त्यागो धृतिः सत्यं भवत्ववभृथाय ते ॥ १८
एष ते विततो यज्ञः श्रद्धापूतः सदक्षिणः ।
विशिष्टः सर्वयज्ञेभ्यो नित्यं तात प्रवर्तताम् ॥ १९

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि एकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

६०

युधिष्ठिर उवाच ।
दानं यज्ञक्रिया चेह किंस्वित्प्रेत्य महाफलम् ।
कस्य ज्यायः फलं प्रोक्तं कीदृशेभ्यः कथं कदा ॥ १
एतदिच्छामि विज्ञातुं याथातथ्येन भारत ।

D5 प्रदीयते (for प्रतीक्षन्ते) — d) D5 7 8 सुवृष्टिम् (for पर्जन्यम्) V1 कर्पणा, D2 कार्पका, D8 कार्षिका, D7–9 कर्षुका (for कर्षका)

15 D4 om 15 (cf v l 2) D6 om 15 (cf v l 12). — a) T2 अश्नति (for अन्नानि) B4 अन्नानि प्रीता शरणे — d) M4 त्रेताग्नि (for °ग्नीन्) D6 T G4 प्रीणयति ते (T2 also हि), D10 °यस्तुत (for °यन्तु ते) V1 B Dn G2 त्रेता(V1 B1 3 4 त्रेता)ग्निं प्रीणयस्तुत.

16 D4 om 16 (cf v l 2). D6 om. 16 (cf v l 12) — a) V1 B1–3 Dn1 D2 5 मध्यंदिन (for माध्य°) D1–3 5 G2 M1–3 तु, D10 T G1 3 4 च, M4 तव (for ते) — b) D10 ददंस्तात प्रवर्धतां, S ददतस्ते विवर्धतां — c) B1 3 D5 7–10 M गां, B4 Dn T2 5 G3 4 गौर् (for गा)

17 D4 om 17 (cf v l 2) D6 om 17 (cf v l 12) — a) T1 G1 2 4 तृतीय V1 B Dn D5 10 ते वै (for तत्ते) — c) Dn1 च पितृभ्यो (by transp) — d) V1 om. च. B1 Dn1 D2 6 7 8 प्रयच्छति (D6 °त) D10 हव्यकव्ये प्रयच्छति

18 D4 om 18 (of v l 2) D6 om 18 (cf v l 12) — b) B1 2 Dn1 भागाश्च (for भागश्च) B4 पूर्वश, Dn1 n2 D10 भागश (for सर्वश) — d) V1 भवति, B4 6 Dn भवति (for तु) D10 S भवंतु दद '(T1 M यज)वश्च ते (D10 T6 मे).

19 =(var) 13 58 20 D4 om 19 (cf v l 2) D6 om 19 (cf v l 12) D10 om 19ab — a) M4 वितृतो (for विततो) — c) V1 B6 Dn यज्ञानां, D8 -भूतेभ्यो (for -यज्ञेभ्यो) — After 19, T1 ins

334* यत्किंचित्पाण्डर पुष्प यत्किंचिदनुलेपनम् ।
अलक्ष्मीपरिहाराय नित्य देय युधिष्ठिर ।

Colophon om in D1 6. — *Parvan name* B1.3 4 Dn3 D1 8 शाति — *Sub parvan* V1 B Dn D1–8 7 9 10 M1 3 4 दानधर्म — *Adhy name* B4 दान माहात्म्य, D5 ब्राह्मणप्रशसा, T2 आतिथ्ययज्ञनिर्णय, T8 G2 आतिथ्ययज्ञ — *Adhy no* (figures, words or both) V1 60, D5 56, D10 64, T1 M 88, T2, 3 G2 4 95, G1 90, G3 89

60

1 D4 om up to तथा (in 10d) (of v l 13 59 2) — a) V1 B3–5 Dn G1 यज्ञ, T1 यज्ञ (for यज्ञ) G1–3 [ए]व (for [इ]ह) — b) D8 फलप्रद, D5–8 सुखावहं; D10 महत्फल (for महाफलम्) — T1 om 1cd — c) D8 10 [अ]क्षय (for ज्याय) T2 3 G किं स्याद् (for प्रोक्तं) — V1 om 1d–3c — d) D1–3 कथचन, D5 कथं तदा; T2 फल कदा, T3 कथ तथा (for कथं कदा) — After 1, T2 ins

334* नित्यानुष्ठानयुक्ताश्चेत्प्रतिगृह्णन्ति साधय ।

विद्वद्भिज्ञाममानाय दानधर्मान्प्रचक्ष्व मे ॥ २
अन्तर्वेद्यां च यद्दत्तं श्रद्धया चानृशंस्यतः ।
किंस्विन्निःश्रेयसं तात तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ३
भीष्म उवाच ।
रौद्रं कर्म क्षत्रियस्य सततं तात वर्तते ।
तस्य वैतानिकं कर्म दानं चैवेह पावनम् ॥ ४
न तु पापकृतां राज्ञां प्रतिगृह्णन्ति साधवः ।
एतस्मात्कारणाद्यज्ञैर्यजेद्राजाप्तदक्षिणैः ॥ ५
अथ चेत्प्रतिगृह्णीयुर्दद्यादहरहर्नृपः ।
श्रद्धामास्थाय परमां पावनं ह्येतदुत्तमम् ॥ ६
ब्राह्मणांस्तर्पयेद्द्रव्यैस्ततो यज्ञे यतव्रतः ।
मैत्रान्साधून्वेदविदः शीलवृत्ततपोन्वितान् ॥ ७
यत्ते तेन करिष्यन्ति कृतं तेन भविष्यति ।
यज्ञान्साधय साधुभ्यः स्वाद्वन्नान्दक्षिणावतः ॥ ८
इष्टं दत्तं च मन्येथा आत्मानं दानकर्मणा ।
पूजयेथा यायजूकांस्तवाप्यंशो भवेद्यथा ॥ ९

---

2 V1 D4 om 2 (cf v l 1) T2 3 G om 2–3 — a) M [अ]ह श्रोतुं (for विज्ञा[तु) — b) D1 2 5 10 T1 यथा (for याथा)

3 D4 om 3, V1 om 3abc (for both, cf v l 1) T2 3 G om 3 (cf v l 2) — a) D10 अतर्वेद्याश (for वेद्यां) D3 7 9 दानं (for दत्त) — b) M1 श्रद्धा का (for श्रद्धया) B1 D10 वा (for च) B1 4 D1 3 6–9 [अ]नृशंसत, Dn1 सवत् (for स्यत) D5 श्रद्धया राजसत्तम — c) D8 7 9 किंचिन् (for किंस्विन्) B1 2 5 Dn D8 9 10 नै श्रेयस

4 D4 om 4 (cf v l 1) — a) D1 3 रौद्रे कर्म, D5 श्रौत कर्म, T2 3 G2 M3 रौद्रकर्म, G4 रौद्रं धर्म (for रौद्र कर्म) — b) M4 संततं (for स) — c) D1 यस्य (for तस्य) Dn3 (marg as in text) स्मार्तं (for कर्म) T2 3 G M4 तास्य वैतानिकफल — d) D6 च देह (for चैवेह) D3 यावनं (for पावनम्) S विना दान सुपा(T1 M न पा)वन

5 D4 om 5 (cf v l 1) — a) T2 यज्ञो (for राज्ञां) — After 5a, S ins

335* याजका द्विजसत्तमा ।
धने सत्यप्रदातृणा

[(L 1) T1 2 G3 याचका, T3 यजका (for या°) — G3 4 om line 2 — (L 2) T1 दिने (for धने)]

— b) D7 9 गृह्णंतु — c) T1 न चेवे प्रतिगृह्णति, T2 3 G M प्रतिगृह्णति न तु चेद् — d) T G3 यद्दोषान् (for यजेद्राजा) D1–9 सु, D10 T1 स (for [आ]प्त)

6 D4 om 6 (cf v l 1) — a) T1 यदि (for अथ) V1 G4 ते (for चेत्) — b) D5 T G –1 नृप

7 D4 om 7 (cf v l 1) — a) V1 B2–5 Dn तपयन् (for येद्) D1 नृतैस्, D5 7 यज्ञैस् (for द्रव्यैस्) — D3 om 7b — b) B3 5 तात, Dn3 तते (for ततो) D10 यज्ञैर् (for यज्ञे) D1 2 तैस्तैर्यज्ञे नुपद्रुत, D5 S स वै यज्ञोनुपद्रव, D6–9 तथा यज्ञैश्च पार्थिव — d) B1 शीलवर्तिं, B4 °वृत्तीस्, D1 3 8 °वृत्ति (for वृत्त) Dn1 n2 तपोर्जितान्, M2 (inf lin) समर्जितान् (for तपोन्वितान्) M1 2 4 शील व्रतसमन्वितान् — After 7, T1 reads 15ab, while the sequence in T2 3 G M after 7 is 8cd, 9ab, 8cd (r), 8ab and 9cd

8 For the sequence in T2 3 G M, cf v l 7 D4 om 8 (cf v l 1) T1 om 8 — a) D1 यत्ते ते ह, D2 यस्वेते ह, D10 यत्रैतेन (for यत्ते तेन) T2 भविष्यंति (for करि) D5–9 यस्तु तान्सत्करोतीह — b) M1 2 (inf lin) 3 मत (for कृत) T3 3 G1 3 4 तत्ते; M तव (for तेन) G2 करिष्यति (for भवि°) — c) T2 G (all first time) सधाय (for साधय) — d) D2 स्वादत्तान्, T2 3 G (all first time) सिद्धाना, M1 (first time) स्निग्धान्नान्, M2–4 (all first time) सिद्धान्नान् (for स्वाद्व°) T2 3 G M (all second time) स्वय च यज पार्थिव

9 For the sequence in T2 3 G M, cf v l 7 D4 om 9 (cf v l 1) — a) D5 इत्यर्थं दत्त, D6–9 T2 3 G2–4 M इष्टवत (M4 तत्र), T1 इष्टं हुतं (for इष्टं दत्त) — c) S च या(T1 G1 3 4 M1 य)ज्ञीयास् (for यायजूकांस्) D1 2 पूजयेद्यायजूकांश्च — T2 om 9d — d) D5 T1 3 G तथा, M तत (for यथा) — T1 3 G M2 ins after 9 T2 after 9abc M1 3 4 after the second occurrence of 10ab

336* विद्वद्भ्यः संप्रदानेन तत्राप्यंशोऽस्य पूजया ।
यज्वभ्यश्चाथ विद्वद्भ्यो दत्त्वा लोक प्रदापयेत् ।
प्रदद्याज्ज्ञानदातृणां ज्ञानदानांशभाग्भवेत् ।

[(L 1) T2 G4 तत्र, T3 तन्न (for तत्र) T1

प्रजावतो भरेथाश्च ब्राह्मणान्बहुभारिणः ।
प्रजावांस्तेन भवति यथा जनयिता तथा ॥ १०
यावतो वै साधुधर्मान्सन्तः संवर्तयन्त्युत ।
सर्वे ते चापि भर्तव्या नरा ये बहुभारिणः ॥ ११
समृद्धः संप्रयच्छस्व ब्राह्मणेभ्यो युधिष्ठिर ।
धेनूरनडुहोऽन्नानि च्छत्रं वासांस्युपानहौ ॥ १२
आज्यानि यजमानेभ्यस्तथान्नाद्यानि भारत ।
अश्ववन्ति च यानानि वेश्मानि शयनानि च ॥ १३
एते देया व्युष्टिमन्तो लघूपायाश्च भारत ।
अजुगुप्सांश्च विज्ञाय ब्राह्मणान्वृत्तिकर्शितान् ॥ १४
उपच्छन्नं प्रकाशं वा वृत्त्या तान्प्रतिपादय ।
राजसूयाश्वमेधाभ्यां श्रेयस्तत्क्षत्रियान्प्रति ॥ १५
एवं पापैर्विमुक्तस्त्वं पूतः स्वर्गमवाप्स्यसि ।
स्रंसयित्वा पुनः कोशं यद्राष्ट्रं पालयिष्यसि ॥ १६
ततश्च ब्रह्मभूयस्त्वमवाप्स्यसि धनानि च ।
आत्मनश्च परेषां च वृत्तिं संरक्ष भारत ॥ १७
पुत्रवच्चापि भृत्यान्स्वान्प्रजाश्च परिपालय ।
योगक्षेमश्च ते नित्यं ब्राह्मणेष्वस्तु भारत ॥ १८

[ऽ]स्ति पूजय, M1 4 damaged (for ऽस्य पूजया) — (L 2) T1 M1 3 4 यजद्भ्यश् (for यज्वभ्यश्) T1 नु पालय, M1 3 प्रपालयेत्, M4 प्रचाल° (for प्रदाप°) — (L 3) T1 M1 3 4 प्रददज् (for प्रदद्याज्)]

10 D4 om 10 (cf v 1 1) M1 3 4 read 10^{ab} twice — ^{a}) Dn1 G1 3 प्रजावतो, D1 प्रजावतो, M4 (second time) प्रजापतौ (for °वतो) D1 5 10 स्व (for च) D6-9 प्रजापाला (D9 corr °लो) भवेथाश्च — ^{b}) V1 B Dn1 n3 D8 9 10 -कारिण, T1 हारिण, T2 3 G2 4 M1 3 (last two first time) -भाषिण (for भारिण) D5-8 ब्राह्मणान्ब्रह्मचारिण — After the second occurrence of 10^{ab}, M1 3 4 ins 336* — ^{c}) T2 3 G वयसि (for भवति) T1 प्रजाना तेन भवसि — ^{d}) D10 तव (for तथा)

11 T1 om 11 — ^{a}) B1-3 याचत, D5-8 G M यावंतो (for यावतो) V1 B Dn D10 साधुधर्मान्वै (by transp) — ^{b}) V1 B Dn1 n2 D10 संवर्धयति, D4-9 संतर्प° (for संवर्त°) — ^{c}) V1 B सर्वैस्ते, Dn1. n2 सर्वस्तैश्, D5 (by corr) ते सर्वे (by transp) D5 (before corr) सर्वे चापि न भर्तव्या — ^{d}) D6-9 निराशा (for नरा ये) V1 B Dn D10 -कारिण, D5 भागिन, T2 3 G2 4 भाषिण (for भारिण)

12 ^{a}) B1 3 स मृदु, D10 समृद्धं (for °द्ध) D10 M सन् (for स-) B5 Dn1 n2 प्रयच्छ स्व — ^{c}) D2 8 चापि (for ऽन्नानि) D1 धेनूरनुडुहश्चापि, D4 6-9 अनडुद्धेनुरत्नानि — ^{d}) D1-9 छत्र (for च्छत्र) D1 2 [उ]पानह, G1-3 नह (for °नहौ)

13 ^{a}) Dn3 याज्यानि (for आ°) G1 3 याचमाने भ्यस् (for यज°) T1 देयानि यजमानेन — ^{b}) V1 Dn3 [अ]न्यानि च, B Dn1 n2 [अ]न्नानि च (for [अ]न्नाद्यानि) T1 यानि च (for भारत) M साधना न्यपि भारत

14 ^{a}) D1-4 6-9 दाया (for देया) D8 व्युष्टिमतो, D10 S पुष्टिमन्नयो (T2 °ती, M °क्षिर्) (for व्युष्टिमन्तो) — ^{b}) G1 3 लघूपायाश् — T1 om 14^{cd} — ^{c}) T3 G M अजुगुप्सन्द्वि (G1 3 4 °प्सान्द्वि) जाश्चैवं — ^{d}) B1 विप्र (for वृत्ति-) Some MSS -कर्षितान्

15 T1 reads 15^{ab} after 7 — ^{a}) D8 उपच्छन्नान् — ^{b}) V1 B Dn पालयेत्, D1-3 पादयेस् (for पादय) — T1 om 15^{cd}

16 ^{a}) D7 वियुक्तस् (for विमु°) D5 सु (for स्व) B Dn D10 T1 एव पापैर्विनिर्मुक्तस् — ^{b}) B3 तत (for पूत) B1 4 5 Dn T1 स्व पू (T1 सुपू) त स्वर्गमाप्स्यसि, D10 पूत सन्स्वर्गमाप्स्यसि — B8 om (hapl) 16^{cd} — ^{c}) V1 B1 2 4 5 Dn D4-9 M4 संचयित्वा, T1 वर्जं°, T2 कर्शं° (for स्रंस) D4 कोशे; some MSS कोषं (for कोशं) — ^{d}) D10 राज्यं (for राष्ट्रं)

17 ^{a}) V1 B Dn D5 10 तेन स्व, T1 अतश्च (for ततश्च) D8 ब्रह्मभूतेस्त्व, D6 °यश्च, M4 °य स्त्वम् (for यस्त्वम्) — ^{b}) G4 नराधिप (for धनानि च) — ^{d}) D6 7 वृत्तं (for वृत्तिं) S (except G2) रक्षस्व (for संरक्ष) — After 17, D4 6 ins 337*

18 D4 6 om (hapl) 18 D10 reads 18^{ab} twice — ^{a}) D7-9 भृतकान् (for भृत्यान्स्वान्) D10 (second time) पुत्रवद्भृत्यवद्वापि — ^{b}) D1 पूज्याश् (for प्रजाश्) — ^{c}) B Dn2 D5 10 T1 G1 2 योग (for योग) — After 18, N (D4 6 after 17) ins

337* तदर्थं जीवितं तेऽस्तु मा तेभ्योऽप्रतिपालनम् ।
अनर्थो ब्राह्मणस्यैष यद्वित्तनिचयो महान् ।

अरक्षितारं हर्तारं विलोप्तारमदायकम् । तं स्म राजकलिं हन्युः प्रजाः संभूय निर्घृणम् ॥ १९

श्रिया ह्यभीक्ष्णं संवासो दर्पयेत्संप्रमोहयेत् ।
ब्राह्मणेषु प्रमूढेषु धर्मो विप्रणशेद्ध्रुवम् ।
धर्मप्रणाशे भूतानामभावः स्यान्न संशयः । [5]
यो रक्षिभ्यः संप्रदाय राजा राष्ट्रं विलुम्पति ।
यक्ष्ये राष्ट्राद्धनं तस्मादानयध्वमिति ब्रुवन् ।
यच्चादाय तदाज्ञप्तं भीतं दत्तं सुदारुणम् ।
यजेद्राजा न तं यज्ञं प्रशंसन्त्यस्य साधवः ।
अपीडिताः सुसंवृद्धा ये ददत्यनुकूलतः । [10]
तादृशेनाभ्युपायेन यष्टव्यं नोद्यमाहृतैः ।
यदा परिनिषिच्येत निहितो वै यथाविधि ।
तदा राजा महायज्ञैर्यजेत बहुदक्षिणैः ।
वृद्धबालधनं रक्ष्यमन्धस्य कृपणस्य च ।
न खातपूर्वं कुर्वीत न रुदन्तीधनं हरेत् । [15]
हृतं कृपणवित्तं हि राष्ट्रं हन्ति नृपश्रियम् ।
दद्याच्च महतो भोगान्क्षुद्भयं प्रणुदेत्सताम् ।
येषां स्वादूनि भोज्यानि समवेक्ष्यन्ति बालकाः ।
नाश्नन्ति विधिवत्तानि किं नु पापतरं ततः ।
यदि ते तादृशो राष्ट्रे विद्वान्सीदेत्क्षुधा द्विजः ।[20]
भ्रूणहत्यां च गच्छेथाः कृत्वा पापमिवोत्तमम् ।
धिक्तस्य जीवितं राज्ञो राष्ट्रे यस्यावसीदति ।
द्विजोऽन्यो वा मनुष्योऽपि शिबिराह वचो यथा ।
यस्य स्म विषये राज्ञः स्नातकः सीदति क्षुधा ।
अवृद्धिमेति तद्राष्ट्रं विन्दते सह राजकम् । [25]
क्रोशन्त्यो यस्य वै राष्ट्राद्ध्रियन्ते तरसा स्त्रियः ।
क्रोशतां पतिपुत्राणां मृतोऽसौ न स जीवति ।

[(L 1) D4 जीविते, D6 7 जीवन (for जीवित) D10 कुलवान् (for पालनम्) D1-8 मा चैष्योति प्रसाधन, D4-9 मानर्थं जीवितं हि ते (for the post. half) —(L 2) D1 2 अवश्य (for अनर्थो) D4 6 7 9 तद्धिते D6-9 निश्चयो (for -निचयो) —(L 3) D4 9 ह्यभीक्ष्ण, D6 [अ]त्यभीक्ष्ण (for ह्यभीक्ष्ण) Dn1 संवासो (for संवासो) D5 श्रियाभीक्ष्णं च संवासाद् (for the prior half) V1 दर्पयेत्, D1-3 दर्पत (for दर्पयेत्) D1 6-9 -प्रमोदयेत् (for प्रमोह°) —(L 4) B1 D8 प्रणष्टेषु, Dn3 प्रमत्तेषु, D5 [अ]प्रमूढेषु, D10 [अ]भिभूतेषु (for प्रमूढेषु) D1 धुर्यो (for धर्मो) D1-8 नश्यदय (for विप्रणशेद्) D0 ध्रुव —(L 5) D4 6-9 नात्र (for स्यान्न) D8 अभाव स्यादसंशय (for the post half) —(L 6) D10 विलुम्पति (for °म्पति) —(L 7) B3 रक्षम्, B5 यदि, Dn1 n2 D1 7 9 यक्ष्ये, D4 रक्षेद् (for यक्ष्ये) D5 राजा (for राष्ट्राद्) D1 2 ध्रुव (for ब्रुवन्) —(L 8) D1-8 6-8 तच् (for यच्) D1-9 यदा (for तदा) D1-3 10 यश, D-7 9 राजन्, D8 ब्राह्मन् (for [आ]ज्ञप्त) D1 8-10 भीत-, D2 भीम- (for भीत) —(L 9) D6 चरेद् (for यजेद्) B1 [अ]त्र (for [अ]स्य) —(L 10) D4 6 7 9 (before corr) आपीडिता D4 6-9 सुमबद्धा (for °वृद्धा) B5 D5 यद् (for ये) —(L 11) Bom ed [अ]प्युपायेन (for [अ]भ्यु°) Dn3 D1 2 10 नित्यमाहृतै (for नोद्य) —(L 12) B1 निषेच्येत, D8 -निपवेत, D10 निर्षिच्येत (for निषिच्येत) D4 6 7 9 यज्ञोपरि निषेवेत (for the prior half) V1 नियतो वै, B1-3 D6 निचितार्थैर्, Dn8 निहते वै, D1-8 निहिता-र्थैर्, D4 6 7 9 निहितार्थो, D8 निश्चितार्थो, D10 निश्चितार्थैर् (for निहितो वै) D1-7 9 यथोदधि (for यथा विधि) —(L 13) D4 यजेद्वा (for यजेत) V1 वर (for बहु) D3 -दक्षिण —(L 14) B1 मनुष्य- (for अन्धस्य) —(L 15) B1 निखात, D1 नव तु, D8 न तत्र (for न खात) D3 लोभ, D4 6-9 पूर, D10 भूत (for पूर्व) B1 विंदेत (for कुर्वीत) D1 2 न तदर्थी, D8 न तदते, D9 10 रुदते (D10 तो) न (for न रुदन्ती) —(L 16) V1 B1 2 5 Dn1 D1 10 कृत (for हृत) D1-3 राष्ट्राद् (for राष्ट्र) B1 नृपाश्रय, D1-3 नृपक्रिया, D6 7 नृप श्रिय (for नृपश्रियम्) —(L 17) D1-9 दायान् (for भोगान्) D1-8 भक्षयन् (for क्षुद्भय) — V1 B Dn8 D1-8 om line 19 —(L 19) D5 यत (for तत) —(L 20) D4 तादृशे (for °शो) V1 B5 D1-3 क्षुधान्वित, D4-9 क्षुधा-र्दित (for क्षुधा द्विज) —(L 21) B1 D1-9 भ्रूणहे वा- (D1 ना)वगच्छेथा, B1 D10 भ्रूणहेत्यवगच्छेथा (for the prior half) D4-9 अनुत्तम (for इवो°) —(L 22) B1 transp राज्ञो and राष्ट्रे D5 transp राष्ट्रे and यस्य D2 राष्ट्र (for राष्ट्रे) —(L 23) D1-9 अवृत्त्यातो (for द्विजोऽन्यो वा) B1 मानुषो (for मनुष्यो) —(L 24) V1 om, B1 5 स्व (for स्म) —(L 25) D1-3 8 अवृत्तिम् B1 D1-4 8 9 एव (for एति) D2 राष्ट्रे (for राष्ट्र) B4 (also as above) अरक्षितार तद्राष्ट्र, D5 अनिवृत्तिमेव तद्राष्ट्र (hypermetric) (for the prior half) D1-9 विंदते नृपसत्तम (for the post half) —(L 26) D1-3 वा (for वै) D4-9 राष्ट्राद्धि (for वै राष्ट्राद्) D4 6-9 सहसा (for तरसा) —(L 27) D4 सर्व- (for पति) D2 मृत स, D3 स मृतो (for मृतोऽसौ) B5 Dn1 n2 D5 च (for स)]

19 [a]) D2 partly damaged B1 2 4 D5 10 T2.3 G भर्तार, D1 2 मोक्तार; D1 कर्तारं (for ह°)

अहं वो रक्षितेत्युक्त्वा यो न रक्षति भूमिपः ।
स संहत्य निहन्तव्यः श्वेव सोन्माद आतुरः ॥ २०
पापं कुर्वन्ति यत्किंचित्प्रजा राज्ञा ह्यरक्षिताः ।
चतुर्थं तस्य पापस्य राजा भारत विन्दति ॥ २१
अप्याहुः सर्वमेवेति भूयोऽर्धमिति निश्चयः ।
चतुर्थं मतमस्माकं मनोः श्रुत्वानुशासनम् ॥ २२

शुभं वा यत्प्रकुर्वन्ति प्रजा राज्ञा सुरक्षिताः ।
चतुर्थं तस्य पुण्यस्य राजा चाप्नोति भारत ॥ २३
जीवन्तं त्वानुजीवन्तु प्रजाः सर्वा युधिष्ठिर ।
पर्जन्यमिव भूतानि महाद्रुममिव द्विजाः ॥ २४
कुबेरमिव रक्षांसि शतक्रतुमिवामराः ।
ज्ञातयस्त्वानुजीवन्तु सुहृदश्च परंतप ॥ २५

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

६१

युधिष्ठिर उवाच ।
इदं देयमिदं देयमितीयं श्रुतिचोदना ।
बहुदेयाश्च राजानः किंस्विद्देयमनुत्तमम् ॥ १

भीष्म उवाच ।
अति दानानि सर्वाणि पृथिवीदानमुच्यते ।
अचला ह्यक्षया भूमिर्दोग्ध्री कामाननुत्तमान् ॥ २

— [b]) Dn1 n2 D5 अनायक (for अदा°) — [c]) V1 B Dn त वै, D6 न स्म, G1 3 तस्मै, G4 तत्स्म (for त स्म) T2 3 G M राजन् (for राज) T1 वर (for कलिं) — [d]) V1 B2–5 Dn1 n2 सन्नह्य, B2 (marg) D10 संहृत्य, Dn3 सदह्य (for सभूय) D4 6 7 9 निर्घृणा

20 D8 om 20[a] — [a]) D1 को, T3 G4 वै (for वो) — [c]) M1 संगत्य (for संहत्य) T1 वि-, T2 [अ]व, T3 G [अ]पि (for नि) — [d]) Dn2 D4 6–9 आसुर (for आतुर) T1 चेतसोन्माद आतुर

21 [a]) D4 5 या (for यत्) — [b]) D6–9 राज्ञां (for राज्ञा) D1–3 10 तु, T1 [अ]पि, T2 3 G1–3 M om (for हि) — G1 3 om (hapl) 21[c]–23[b] — [c]) D8 9 भागस्य (for पापस्य) — B5 om (hapl) 21[d]–23[b] — [d]) T2 पाप च, T3 G4 भाग च (for भारत). V1 B1–4 Dn D10 राजा विंदति भारत, D4–9 राजा भागमुपाश्नुते

22 B5 G1 3 om 22 (cf v l 21) — [a]) Dn2 D6 7 अथ; T1 अस्य (for अपि) — [b]) Dn3 चापरे (for निश्चय) — [d]) D4 6–9 अत (for मनो)

23 B5 G1 3 om 23[ab] (cf v l 21) — [a]) V1 B4 Dn यच्च, B3 याश्च (for यत्प्र) — G2 om 23[c]–24[d] — [d]) D2 3 T2 प्राप्नोति, T3 G1 3 4 वा, M [ए]वा (for चा°) D6–9 प्रजा प्राप्नोति भारत

24 G2 om 24 (cf v l 23) T1 om 24[ab] — [a]) D2 4 जीवित (for जीवन्त) D1 त्वामनु- (hypermetric), T2 G4 चानु- (for त्वानु) D5 मत्वा जीवतमाजीवं, D10 राजान चानुजीवति — D4 om (hapl) 24[b]–25[c] — [d]) S (G2 om) -द्रुमम् (for द्रुमम्) V1 B1 प्रजा, Dn D6–9 [अ]ण्डजा, M1 2 (inf lin) 3 4 द्विपा (for द्विजा)

25 D4 om 25[abc] (cf v l 24) — [a]) T2 यक्षाणां (for रक्षांसि) — [b]) G4 [ई]श्वरा (for [अ]मरा) — [c]) T2 च (for त्वा)

Colophon om in D1 3 — *Parvan name* B1–4 Dn3 शान्ति — *Sub parvan* V1 B Dn D2 4 6–10 M दानधर्म — *Adhy name* B1 भूमिदानप्रकटन, D5 राजधर्मानुकीर्तन, T2 धर्मशास्त्रनिर्णये दानयज्ञक्रियाफलकथनं — *Adhy no* (figures, words or both) V1 61, D10 65, T1 M 89, T2 3 G2 4 96, G1 91, G3 90.

61

1 [b]) B1 [इ]व; G3 स (for [इ]य) V1 B1 3 5 Dn श्रुतिरादरात्, D4 5–9 °नोदना (for °चोदना) — [c]) B1 बहुदेवाश्च, B3 देशाश्च (for देयाश्च) — [d]) D5 किं तु, D7 किंचिद् (for किंस्विद्) V1 B Dn D10 दानम् (for देयम्)

2 [b]) D6–9 उत्तम (for उच्यते) — [c]) B1 तु, T

दोग्ध्री वासांसि रत्नानि पशून्व्रीहियवांस्तथा ।
भूमिदः सर्वभूतेषु शाश्वतीरेधते समाः ॥ ३
यावद्भूमेरायुरिह तावद्भूमिद एधते ।
न भूमिदानादस्तीह परं किंचिद्युधिष्ठिर ॥ ४
अप्यल्पं प्रददुः पूर्वं पृथिव्या इति नः श्रुतम् ।
भूमिमेते ददुः सर्वे ये भूमिं भुञ्जते जनाः ॥ ५
स्वकर्मैवोपजीवन्ति नरा इह परत्र च ।
भूमिर्भूतिर्महादेवी दातारं कुरुते प्रियम् ॥ ६
य एतां दक्षिणां दद्यादक्षयां पृथिवीपतिः ।
पुनर्नरत्वं संप्राप्य भवेत्स पृथिवीपतिः ॥ ७
यथा दानं तथा भोग इति धर्मेषु निश्चयः ।
संग्रामे वा तनुं जह्याद्दद्याद्वा पृथिवीमिमाम् ॥ ८
इत्येतां क्षत्रबन्धूनां वदन्ति परमाशिषम् ।
पुनाति दत्ता पृथिवी दातारमिति शुश्रुम ॥ ९
अपि पापसमाचारं ब्रह्मघ्नमपि वानृतम् ।
सैव पापं पावयति सैव पापात्प्रमोचयेत् ॥ १०
अपि पापकृतां राज्ञां प्रतिगृह्णन्ति साधवः ।
पृथिवीं नान्यदिच्छन्ति पावनं जननी यथा ॥ ११
नामास्याः प्रियदत्तेति गुह्यं देव्याः सनातनम् ।
दानं वाप्यथ वा ज्ञानं नाम्नोऽस्याः परमं प्रियम् ।

G3 4 M च (for हि) — d) D1 दोग्धि (for दोग्ध्री) V1 B Dn इह्रो (B1 Dn1 °वो) त्तमान्, D8 अवामुयाद् (for अनुत्तमान्) D2 दोग्धि कामानवस्थितान्

3 a) D1-8 6 7 दोग्धि (for दोग्ध्री) — b) M1 पशु D7 9 व्रीहीन् (for व्रीहि) D10 om यवांस्तथा D1-3 T3 G1 3 4 यव (for यवांस्) — d) T1 मोदते (for एधते)

4 T1 om 4ab. — a) D1 2 इति (for इह) D8 यावद्भूमिर्वायुरपि — c) T2 3 G2 4 इह तु (for अस्तीह)

5 a) T3 अत्यल्प (for अप्यल्प) V1 B Dn D1-10 G1 2 4 सर्वे; T2 3 G3 सर्व (for पूर्वं) — b) T2 3 G1 इव (for इति) D1-3 चि (for न) — c) V1 B Dn D4 5 10 एव (for एते) D1 4 6-9 पूर्वं, D2 3 पूर्वे, M सर्वा (for सर्वे) — d) V1 B Dn D10 भूमिं ते (B1 ये), T3 यो भूमिं, G2 ये भूमेर् (for ये भूमिं) B1 G2 नरा (for जना)

6 a) B4 D5 कर्मणा, Dn1 D1 कर्मैव, S कर्म च (for कर्मैव) D1 6-9 स्वं स्वं कर्मोपजीवति — After 6ab, M reads 8ab — c) D1 भूमिं, D6-9 भूमि (for भूमिर्) S पतिं (T2 G2 °तिर्) (for भूतिर्) — d) D1-8 पतिं (for प्रियम्)

7 a) D1 3 य इमा, D6 एतां च (for य एतां) — b) D1-7 9 पृथिवीं (for अक्षयां) V1 B Dn D8 10 राजसत्तम, S पृथिवीपते (M °ते) (for पति) — D1 6 7 9 om (hapl) 7cd — c) G2 पुरा (for पुनर्) D1, 2 5 च जनन, D3 संजनन, T1 M राजासन, T2 3 G राजावनिं (for नरत्व स) — d) D8 भवेच्च, D1 स भवेत् (by transp)

8 T1 om 8ab M reads 8ab after 6ab — a) T2 3 G2 4 दत्तं (for दान) D2 यथा (for तथा) D3 भोग्य, D1 9 भोगम्, D6 भागम्, T3 भोगा (for भोग) — c) T1 तनू (for तनु) — d) D6-9 ददेद् (for दद्याद्) V1 B Dn D1 10 M2 च (for वा)

9 a) V1 B Dn [ए]तत्, D3 T2 G1 3 4 M1-3 [ए]ता (for [ए]तां) — b) V1 B3 5 Dn D10 परमा श्रिय, B2 D3 T G M1-3 परमाशिष (for शिषम्) — c) B1 पृथिवी दत्ता (by transp) — d) D1-10 T G M1 शुश्रुम

10 b) V1 B1-3 5 Dn D3 5 T1 च (for वा) G1 (inf lin as in text) इव पापकं (for अपि वानृतम्) — T1 om 10cd — c) V1 B Dn D4 प्लावयति, D10 च पचति (for पावयति) — d) B1 D1 प्रमुच्यते, D1-3 5-9 प्रमुचति (for प्रमोचयेत्)

11 c) T1 पृथिव्या (for °वीं) Dn3 D1 6 7 T3 G1 [अ]न्यम् (for [अ]न्यद्) — d) B2 4 T1 पावनी (for °न) S (except M2 4) जगती (for जननी) Dn1 तथा; D10 T1 3 G M यत्त (for यथा) D1-3 पावनं श्रेतदुत्तम — After 11, D4 ins 338*

12 D4 om 12abcd — a) D10 T2 3 G1 पृथु (for प्रिय) — T1 om 12cd — c) D6-9 दत्त (for दानं) D5 च (for वा) V1 B Dn D1 6-9 G1 3 M4 [आ]दानं (for ज्ञानं) — d) D2 6-9 M नाम (for नाम्नो) G1 परम (for °मं) V1 B Dn नामास्या प्रथमं प्रि

तस्मात्प्राप्यैव पृथिवीं दद्याद्विप्राय पार्थिवः ॥ १२
नाभूमिपतिना भूमिरधिष्ठेया कथंचन ।
न वा पात्रेण वा गूहेदन्तर्धानेन वा चरेत् ।
ये चान्ये भूमिमिच्छेयुः कुर्युरेवमसंशयम् ॥ १३
यः साधोर्भूमिमादत्ते न भूमिं विन्दते तु सः ।
भूमिं तु दत्त्वा साधुभ्यो विन्दते भूमिमेव हि ।
प्रेत्येह च स धर्मात्मा संप्राप्नोति महद्यशः ॥ १४
यस्य विप्रानुशासन्ति साधोर्भूमिं सदैव हि ।
न तस्य शत्रवो राजन्प्रशासन्ति वसुंधराम् ॥ १५
यत्किंचित्पुरुषः पापं कुरुते वृत्तिकर्शितः ।
अपि गोचर्ममात्रेण भूमिदानेन पूयते ॥ १६
येऽपि संकीर्णकर्माणो राजानो रौद्रकर्मिणः ।
तेभ्यः पवित्रमाख्येयं भूमिदानमनुत्तमम् ॥ १७
अल्पान्तरमिदं शश्वत्पुराणा मेनिरे जनाः ।

(B1 °मं श्रि , Dn1 n2 °मग्रि)य — After 12[cd], N (D1 after 11) ins

338* य एता विदुषे दद्यात्पृथिवीं पृथिवीपति ।
पृथिव्यामेतदिष्ट स राज्याद्राज्यमितो व्रजेत् ।
पुनश्च जनन प्राप्य राजैव स्यान्न सशय ।

[(L 1) D8 एता य (by transp) D1 8–9 पुरुषो (for विदुषे) D2 om (hapl) पृथिवीं D1–3 पते (for पति) — (L 2) D1 8–9 इष्ट हि, D10 आदिष्ट (for इष्ट स) B2 Dn1 n2 D5 राजा (for राज्याद्) D1 [ऽ]भवेत्, D5 भवेत् (for व्रजेत्) — (L 3) V1 B Dn2 n8 [अ]सौ जाते , D1 8–9 जन्म स- (for जनन) V1 B Dn1 n2 राजवत् (for राजैव)]

— After the above, V1 reads 14[ab], repeating it in its proper place V1 om 12[ef] D9 om (hapl) 12[e]–13[f] — [e]) T8 अस्मात् (for त°). — [f]) B2 5 D2 5 10 G2 4 पार्थिव (for °व)

13 D9 om 13 (cf v l 12) — [a]) D2 5 S भूमि (for [अ]भूमि) V1 भूमिं तु दत्त्वा नाभूमिर् (sic) — [b]) D1 6 7 अधिष्ठित (for °ष्ठेया) — T1 om 13[cd] — [c]) V1 B2 5 Dn8 D10 च (for the first वा) B1 प्राह्या (for गूहेद्) B8 4 न चापात्रे न च गूहे, Dn1 न वापात्रे न वा प्राह्याद् , D1 6–8 नावागमा त्रेणावगूहेद्, D5 corrupt, S (T1 om) न च वस्त्रेण वा गूहेद् — [d]) T8 G1 4 नातर्धानेन (for अन्त) V1 B2 D5 Cnp चाचरेत् (for वा च°) B1 दातव्यानेन वा भवेत्, Dn1 n2 दत्तदानेन चाचरेत्, T2 G3 नातर्धानेन वाचयेत् ❀ Cn भूमिदान दानान्तरवन्न गूहनीय किं तु प्रख्यापयेदेव । ❀ — [e]) D4 [अ]पि (for [अ]न्ये) D6 7 ये चापि ता * चेच्छेयु — [f]) D10 एतत्, T2 8 G4 एव (for एवम्) V1 B Dn D10 T न सशय (for मसं शयम्)

14 V1 reads 14[ab] for the first time after 338*

— [a]) T2 न (for य) B1 साधु- (for साधोर्) D5 om (hapl) from भूमि up to साधो (in 15[b]) G2 आधत्ते (for आदत्ते) — [b]) T1 पुन , T2 8 G2 4 नृप, G1 8 M नृप (for तु स) — [c]) Dn1 n2 D1–4 6–10 M2 दत्त्वा तु (by transp) — [d]) V1 B Dn D10 उत्तमा, T2 8 G M एव च (G2 वा, M ह) (for एव हि) — D4 om (hapl) 14[e]–15[b] — [e]) V1 B Dn D10 M1–3 चेह च, T1 G1 8 M4 चेह स, T8 G4 [इ]ह च स (for [इ]ह च स) — After 14, D10 S ins

339* एकाहारकरीं दत्त्वा षष्टिसाहस्रमूर्ध्वग ।
तावत्प्राहरणे हृत्वा नरक द्विगुणोत्तरम् ।

[(L 1) D10 G2 एकाकार- (for °हार-) D10 सहस्रम् — (L 2) D10 T2 G2 4 पृथ्व्या, M1–3 हर्तुर् (for हृत्वा) T1 तापश्चाहरणे पृथ्व्या (for the prior half) T1 द्विगुणायित (for °णोत्तरम्)]

15 D5 om up to साधो (in 15[b]), D4 om 15[ab] (for both, of v l 14) — [a]) B1 तु शासति; B8 4 D1–3 प्रश°, B5 Dn D10 तु श°, T1 न शा° (for [अ]नुशा°) — [b]) D1 स च (for सदा) B5 M ह (for हि) — [c]) D2 तस्य न (by transp), D5 न तत्र — [d]) V1 B2 4 5 Dn8 प्रशासति; B8 Dn1 n2 D3–5 G4 M8 प्रशसंति (for प्रशा)

16 [a]) B2 partly damaged D1–2 5 9 9 G1 8 कुरुते (for पुरुष) — [b]) D1–3 8 9 G1 8 पुरुषो (for कुरुते) Some MSS कर्षित — [c]) M गोकर्ण (for गोचर्म) — [d]) Dn1 भूमिं दानेन पूजयेत्, T1 नर पापात्प्रमुच्यते — After 16, D10 ins

340* दशहस्तेन वंशेन दशवंशान्समन्तत ।
पञ्चहस्ताधिकं दद्यादेतद्गोचर्म उच्यते ।

17 [a]) B1 तु (for ऽपि) — [b]) D3 om राजानो Dn1 D2 G1–3 -कर्मण — [c]) D9 om माख्येयं T1 पवित्रता याति तेपि

यो यजेदश्वमेधेन दद्याद्वा साधवे महीम् ॥ १८
अपि चेत्सुकृतं कृत्वा शङ्केरन्नपि पण्डिताः ।
अशक्यमेकमेवैतद्भूमिदानमनुत्तमम् ॥ १९
सुवर्णं रजतं वस्त्रं मणिमुक्तावसूनि च ।
सर्वमेतन्महाप्राज्ञ ददाति वसुधां ददत् ॥ २०
तपो यज्ञः श्रुतं शीलमलोभः सत्यसंधता ।
गुरुदैवतपूजा च नातिवर्तन्ति भूमिदम् ॥ २१
भर्तुर्निःश्रेयसे युक्तास्त्यक्तात्मानो रणे हताः ।
ब्रह्मलोकगताः सिद्धा नातिक्रामन्ति भूमिदम् ॥ २२
यथा जनित्री क्षीरेण स्वपुत्रं भरते सदा ।
अनुगृह्णाति दातारं तथा सर्वरसैर्मही ॥ २३
मृत्योर्वै किंकरो दण्डस्तापो वह्नेः सुदारुणः ।
घोराश्च वारुणाः पाशा नोपसर्पन्ति भूमिदम् ॥ २४
पितॄंश्च पितृलोकस्थान्देवलोके च देवताः ।
संतर्पयति शान्तात्मा यो ददाति वसुंधराम् ॥ २५
कृशाय म्रियमाणाय वृत्तिम्लानाय सीदते ।
भूमिं वृत्तिकरीं दत्त्वा सत्री भवति मानवः ॥ २६
यथा धावति गौर्वत्सं क्षीरमभ्युत्सृजन्त्युत ।
एवमेव महाभाग भूमिर्भवति भूमिदम् ॥ २७
हलकृष्टां महीं दत्त्वा सबीजां सफलामपि ।

---

18 V_1 T_2 om (hapl) 18–19 T_1 om 18^{ab} — ^{a}) D_{1-3} स्वल्पांतरम्; $D_{6\ 7\ 9}$ अल्पतरम् (for अल्पान्तरम्) D_5 शाख (for शश्वत्) — ^{b}) B_3 पुनाना, $D_{1\ 4-9}$ G_2 पुराणं (D_4 G_2 °णे) — ^{c}) M यद् (for यो) B Dn_1 n_2 M_2 यजेत (for यजेद्) T_1 यश्चजेयाश्वमेधेन

19 V_1 T_2 om 19 (cf v l 18) — ^{a}) T_3 $G_{1\ 3\ 4}$ M अथ (for अपि) D_{4-9} दुष्कृत (for सुकृतं) D_{1-3} दत्त्वा (for कृत्वा) T_1 तुल्यं वाप्यधिक वेति — ^{b}) D_3 येन (for अपि) $D_{4\ 6\ 7\ 9}$ शंकेरन्नैव पात कास्, T_3 G_2 शंकसे चापि पण्डित — T_1 om 19^{cd} — ^{c}) B_5 $D_{2\ 3\ 10}$ T_3 $G_{3\ 4}$ M_4 एवम् (for एकम्) — ^{d}) D_3 भूहि (for भूमि)

20 ^{a}) $D_{6\ 8\ 9}$ सुवर्ण (for सुवर्णं) T_3 राजतं (for रजत) — ^{b}) G_1 partly damaged D_8 मणिमुक्ता, G_2 मुक्तामणि (for मणिमुक्ता) D_6 मणिमाणिक्यमेव च — ^{c}) V_1 $B_{2\ 4\ 5}$ Dn प्राज्ञो; D_1 प्रज्ञ (for °प्राज्ञ) — ^{d}) $D_{4\ 6\ 8\ 9}$ G_1 ददन् (for ददत्)

21 ^{a}) B_1 D_{10} $T_{2\ 3}$ G M_{1-3} यज्ञा D_4 यो यज्ञशील सततम्, $D_{6\ 7}$ योगो यज्ञश्च सततम्, D_9 यो यज्ञ सततं लोके — ^{b}) $T_{2\ 3}$ G अद्रोह (for अलोभ) — ^{c}) D_{10} $T_{2\ 3}$ G °पूजाश् (for पूजा) — ^{d}) V_1 $B_{1\ 5}$ Dn_1 n_2 $D_{4\ 8}$ पुता (for नाति) $D_{6\ 7}$ $T_{2\ 3}$ $G_{3\ 4}$ क्रामति (for °वर्तन्ति) D_3 भूमिप (for °दम्)

22 D_6 om (hapl) 22 — ^{a}) Dn_1 n_2 भर्तृ, D_4 om (for भर्तुर्) — ^{c}) B_4 लोकं; D_{1-3} लोके $D_{2\ 4\ 6-10}$ संतो (for सिद्धा)

23 $D_{8\ 9}$ om (hapl) 23–24 — ^{a}) V_1 B (B_2 damaged) Dn स्व पुत्र (for क्षीरेण) — ^{b}) V_1 B Dn क्षीरेण, $D_{1\ 2\ 6\ 7\ 10}$ स्व (D_6 त) पुत्रं (for स्वपुत्र) — $G_{1\ 3}$ om 23^{c}–28^{b} — ^{d}) Dn_1 यथा; T_2 तदा (for तथा) T_2 गुणैर् (for रसैर्)

24 D_{6} $G_{1\ 3}$ om 24 (cf v l 23) — ^{a}) V_1 $B_{2\ 4\ 5}$ Dn T_1 M_4 मृत्युर् (for मृत्योर्) D_6 मृत्यै वैवस्वतो दद्यस्, $T_{2\ 3}$ $G_{2\ 4}$ मृत्योर्वं किंकरा दद्यास् (T_2 °ह; G_4 °दयास्) — ^{b}) V_1 B Dn M_4 तमो वह्नि, $D_{6\ 7}$ $T_{2\ 3}$ G_2 M_{1-3} तपो वह्ने (for तापो वह्ने°) D_4 T_2 G_2 सुदारुणे (T_2 °णा) — ^{c}) D_{4-7} वै, D_{10} वा (for च) V_1 B Dn T_2 G_2 दारुणा (for वा°)

25 $G_{1\ 3}$ om 25 (cf v l 23) $T_{2\ 3}$ $G_{2\ 4}$ om (hapl) 25–27 — ^{b}) V_1 B_5 Dn °लोकाश्च, $D_{4\ 6-9}$ °लोकेषु, T_1 लोकस्थ (for लोके च) — ^{c}) D_{2-5} $M_{1\ 3}$ स तर्पयति; $D_{8\ 9}$ सदर्शयति (for संतर्प°)

26 $G_{1\ 3}$ om 26 (cf v l 23) $T_{2\ 3}$ $G_{2\ 4}$ om 26 (cf v l 25) — ^{a}) T_1 M कृशाय हीमते तात — ^{b}) D_{10} वित्तहीनाय सीदते — ^{d}) B_3 सश्रीर्; T_1 देवो (for सत्री)

27 $G_{1\ 3}$ om 27 (cf v l 23) $T_{2\ 3}$ $G_{2\ 4}$ om 27 (cf v l 25) T_1 om 27 — ^{a}) B_5 Dn_2 भवति, M भरति (for धावति) — ^{b}) V_1 B Dn स्रव ($B_{1\ 2}$ सृज)ती वत्सला पय D_{1-9} स्नेहाद्विसृजती पय, D_{10} क्षरती सतत पय, M क्षीरवत्युत्सृजन्पय — ^{c}) $D_{1\ 2}$ महाराज, D_3 वाहो (for °भाग) — ^{d}) $B_{1\ 3\ 4}$ $D_{1\ 2\ 4-10}$ भजति, Dn_2 damaged, M भरति (for भवति)

28 $G_{1\ 3}$ om 28^{ab} (cf v l 23), — ^{a}) V_1

उदीर्णं वापि शरणं तथा भवति कामदः ॥ २८
ब्राह्मणं वृत्तसंपन्नमाहिताग्निं शुचिव्रतम् ।
नरः प्रतिग्राह्य महीं न याति यमसादनम् ॥ २९
यथा चन्द्रमसो वृद्धिरहन्यहनि जायते ।
तथा भूमिकृतं दानं सस्ये सस्ये विवर्धते ॥ ३०
अत्र गाथा भूमिगीताः कीर्तयन्ति पुराविदः ।
याः श्रुत्वा जामदग्न्येन दत्ता भूः काश्यपाय वै ॥ ३१
मामेवादत्त मां दत्त मां दत्त्वा मामवाप्स्यथ ।
अस्मिँल्लोके परे चैव ततश्चाजनने पुनः ॥ ३२
य इमां व्याहृतिं वेद ब्राह्मणो ब्रह्मसंश्रितः ।
श्राद्धस्य हूयमानस्य ब्रह्मभूयं स गच्छति ॥ ३३
कृत्यानामभिशस्तानां दुरिष्टशमनं महत् ।
प्रायश्चित्तमहं कृत्वा पुनात्युभयतो दश ॥ ३४
पुनाति य इदं वेद वेद चाहं तथैव च ।
प्रकृतिः सर्वभूतानां भूमिर्वै शाश्वती मता ॥ ३५
अभिषिच्यैव नृपतिं श्रावयेदिममागमम् ।
यथा श्रुत्वा महीं दद्यान्नादद्यात्साधुतश्च ताम् ॥ ३६
सोऽयं कृत्स्नो ब्राह्मणार्थो राजार्थश्चाप्यसंशयम् ।

B2 6 Dn D5 7–10 फाल, D4 6 फले (for हल) — b) D9 इति (for अपि) — c) T G सोदक (for उदीर्णं) B1 3 4 D10 च (for वा) D1–3 उद्यान शयन वापि, D4–7 9 सोद्यानशरणा वापि (D5 °र्णं), D8 उदीर्णं शरग वापि, M सोदका (M4 °क) वा सशरणा (M4 °णं) — d) Dn D8 यथा (for तथा) D1–3 M1–8 कामभुक् (for कामद)

29 T1 om 29 — a) V1 B1–4 Dn D2 8 वृत्ति- (for वृत्त-) — b) D1–9 यतव्रत (for शुचि°) — d) G4 मदिर (for सादनम्) V1 B Dn न याति परमां पदं, D10 प्रयाति परम पद

30 a) M1 वृत्तिर् (for वृद्धिर्) — G4 om (hapl) 30cd — c) V1 D5 यथा (for तथा) — d) B1 अशेषस्य (for सस्ये सस्ये) D1–3 M [ऽ]भिवर्धते, D10 विदर्धयेत्, G1 8 [ऽ]पि वर्धते (for विव)

31 a) V1 अथ (for अत्र) B2 D1–9 अ(D1 2 य) त्र गाथा भूमिरुक्ता (B2 गीता) — c) D1–7 8 या; G2 यथ (for या) — d) B2 Dn1 n3 D1–3 5–7 8 कश्यपाय (for का)

32 a) D2 M2 3 मादत्त (for मा दत्त) D1–3 मा मा मा दत्त मां दत्त, D10 T1 3 G1 2 4 M1 4 मामेव दत्त (D10 त्ता) मादत्त, T2 मामेव दत्तामादाय — b) D1 T1 M मा (for मां) D3 G1 अवाप्स्यते — d) V1 B Dn3 [आ]जायसे, D1 2 [आ]जरसे, D3 [आ] वासते, D6 T3 G जनने (for [आ]जनने) Dn1 n2 D3 10 T2 तद्दत्त (D3 10 पत्नी) जायते पुन

33 a) Dn3 बहूना (for य इमां) T2 व्याहृतीर्, G3 व्याहृतीं — B6 G2 om (hapl) 33b–35a — b) D6–9 -सज्ञिता, G1 -संश्रुत, M1 3 संज्ञित (for संश्रित) V1 B1–4 Dn D10 ब्राह्मणो वेदमभितो, D4 °णो ब्राह्मसंश्रिता — c) V1 B1–4 Dn D10 M3 4 श्राद्धस्य क्रियमाणस्य — d) D5 ब्राह्मभूमिं, D10 ब्रह्मरूप (for °भूयं) G4 गमिष्यति (for स गच्छति)

34 B5 G2 om 34 (cf v l 33) — a) D6 om. from अभिशस्ता up to पुना (in 35a) V1 B2 4 Dn1 D8 अधि (for अभि) S (G2 om) -शस्तानां (for -शस्ताना) ❀ Cn कृत्यानां मन्त्रमयीना मारणार्थशक्तीनाम्।❀ — b) V1 B Dn D8 10 अरिष्ट (for दु) — T1 om 34cd — c) B8 D10 इदं कृत्वा, Dn1 n2 D1–5 7–9 G1 महीं दत्त्वा (D8 कृत्वा), T2 G3, 4 मही दत्ता, T3 M1 अह दत्ता, M2–4 अह दत्त्वा (for अह कृत्वा) — d) D2 M1 2 पुनामि (for °ति)

35 B5 G2 om 35a (cf v l 33) D6 om पुना (in 35a) (cf v l 34) — a) M पुनामि (for °ति) M4 च (for य) D3 4 T1 G1 5 M1–8 इम (for इद) — b) D6 वाचय (for वेद) V1 B2–5 Dn1 n2 D4 6–10 T2 3 G1 वाद, Dn3 वादस्; D1 G1–3 वाह, D5 वेद (for चाह) B2 T2 3 G M1–3 त, D1 2 हि (for च) T1 भूमिचारित्रदर्शन — d) V1 B Dn D10 वैश्वानरी (for वै शाश्वती) D4 6–8 समा (for मता).

36 a) D2 G8 [इ]व (for [ए]व) — b) Dn D1 2 3 G1 3 इदम्, D6 अमुम् (for इमम्) G2 आगत (for मम्) D1 6 7 9 श्रावयेदनुपागम — c) D1 5 दत्त्वा (for दद्यान्) — d) D6 om (hapl) नादद्या D3 10 स दद्यात् (for नाद) D. दद्याद्दुश्चरितैर्धरां, G3 corrupt

राजा हि धर्मकुशलः प्रथमं भूतिलक्षणम् ॥ ३७
अथ येषामधर्मज्ञो राजा भवति नास्तिकः ।
न ते सुखं प्रबुध्यन्ते न सुखं प्रस्वपन्ति च ॥ ३८
सदा भवन्ति चोद्विग्नास्तस्य दुश्चरितैर्नराः ।
योगक्षेमा हि बहवो राष्ट्रं नास्याविशन्ति तत् ॥ ३९
अथ येषां पुनः प्राज्ञो राजा भवति धार्मिकः ।
सुखं ते प्रतिबुध्यन्ते सुसुखं प्रस्वपन्ति च ॥ ४०
तस्य राज्ञः शुभैरार्यैः कर्मभिर्निर्वृताः प्रजाः ।
योगक्षेमेण वृष्ट्या च विवर्धन्ते स्वकर्मभिः ॥ ४१
स कुलीनः स पुरुषः स बन्धुः स च पुण्यकृत् ।
स दाता स च विक्रान्तो यो ददाति वसुंधराम् ॥ ४२
आदित्या इव दीप्यन्ते तेजसा भुवि मानवाः ।
ददन्ति वसुधां स्फीतां ये वेदविदुषि द्विजे ॥ ४३
यथा बीजानि रोहन्ति प्रकीर्णानि महीतले ।
तथा कामाः प्ररोहन्ति भूमिदानसमार्जिताः ॥ ४४
आदित्यो वरुणो विष्णुर्ब्रह्मा सोमो हुताशनः ।
शूलपाणिश्च भगवान्प्रतिनन्दन्ति भूमिदम् ॥ ४५
भूमौ जायन्ति पुरुषा भूमौ निष्ठां व्रजन्ति च ।
चतुर्विधो हि लोकोऽयं योऽयं भूमिगुणात्मकः ॥ ४६
एषा माता पिता चैव जगतः पृथिवीपते ।
नानया सदृशं भूतं किंचिदस्ति जनाधिप ॥ ४७
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

D10 (first time) S साहं (T1 सोहं, M1-3 सा हि, M4 मही) कृत्स्ना (G2 त्वा) ब्राह्मणार्था (G4 र्थं) — b) D10 (first time) S राजानश् (for °र्धश्) V1 B1 3-5 Dn D4 10 (first time) T G1 2 4 [अ]संशय — T1 om 37cd — c) M3 [अ]पि (for हि) T2 3 G -कुशल — d) D4 6-8 T2 G3 भूमि, T2 G1 3 भूरि (for भूति) B4 -लक्षण

38 D5 om 38 (cf v l 37) — a) V1 B Dn प्रबुध्यति — D8 T2 3 G om (hapl) 38d-40a — d) V1 B1 3 5 Dn1 n2 n3 (also as in text) प्रासुवति (for प्रस्वपन्ति)

39 D5 om 39ab (cf v l 37) D2 T2 3 G om 39 (cf v l 38) D8 om (hapl) 39-40 — a) T1 M1 तथा (for सदा) — b) D4 6 7 9 मर्त्याः, T1 द्विजा (for नरा) — D9 om 39c-40b T1 om 39cd — d) D10 राज्य (for राष्ट्र) D4 7 अन्याविशति, M अभ्यावि° (for नास्यावि) B4 च (for तत्) D1 2 मत्वा राष्ट्र विशति त, D6 महाराष्ट्र विशति तत्

40 D3 T2 3 G om 40abc (cf v l 38) D8 om 40, D9 om 40ab (for both, cf v l 39) — a) D4 6 7 शक्तो (for प्राज्ञो) — T1 om 40cd — c) D4 6 7 9 सुसुख (for सुखं ते) B4 सुसुख प्रतिबुध्यति

41 a) Dn1 यस्य (for तस्य). B3 4 Dn1 n3 राज्यै, B5 राष्ट्रै, D4-9 सर्वै, T2 3 G कार्यै (for आर्यै) — b) V1 B5 Dn नरा (for प्रजा) — T1 om 41cd — c) B2 Dn3 D4-9 वृत्त्या, B4 वृध्या, D10 G1-3 दिष्ट्या (for वृष्ट्या) D2 4-9 [अ]पि, D8 हि, G3 [इ]व (for च) — d) D5 वर्धंतेपि (for विवर्धन्ते)

42 b) G3 om (hapl) स बन्धु D4 ह, D6 7 9 हि (for च) D2 कर्मकृत् (for पुण्य°) — G1 3 om 42c-43b — c) S (G1 3 om) राजा (for दाता)

43 G1 3 om 43ab (cf v l 42) T1 om 43ab — a) S (T1 G1 3 om) आदित्य इव दीप्येत — b) G2 M मानव (for वा) T2 3 G4 तेजसा त्विह मानव — c) B1 D1 10 ददते, B4 S ददाति, D2 ददते, D8 9 ददति (for ददन्ति) D4-9 ह्यवनिं (D6 नीं) (for वसुधा) — d) S (except G1 M1 2) यो (for ये) B3 4 D6-8 T3 विदुषे (for षि)

44 a) B3 partly damaged V1 B3 5 Dn सस्यानि (for बीजानि) — d) V1 B4 Dn3 D7 8 9 समार्जिता

45 a) Dn1 वसवो (for वरुणो) — d) G1 3 अभि (for प्रति) T2 G3 M1 3 नन्दति D6 7 G4 M1 3 भूमिपं (for दम्)

46 a) D8 जायते पुरुषा भूमौ — b) T1 3 G [अ]पि, T2 [उ]त (for च) — c) M यो लोक (for लोकोऽयं) — d) B1 D1 2 S (except G2) सोय (for योऽय) D9 भूमिं भुंक्ते गुणात्मक

47 b) D8 स जगत् (for जगत) D3 स्मृता, T1 तले (for पते) — d) B2 G4 नराधिप (for जना°) — After 47, D10 T2 3 G4 ins

341* सौवर्णा यत्र प्रासादा वसोर्धाराश्च कामदा ।
गन्धर्वाप्सरसो यत्र तत्र गच्छन्ति भूमिदा ।

उदीर्णं वापि शरणं तथा भवति कामदः ॥ २८
ब्राह्मणं वृत्तसंपन्नमाहिताग्निं शुचिव्रतम् ।
नरः प्रतिग्राह्य महीं न याति यमसादनम् ॥ २९
यथा चन्द्रमसो वृद्धिरहन्यहनि जायते ।
तथा भूमिकृतं दानं सस्ये सस्ये विवर्धते ॥ ३०
अत्र गाथा भूमिगीताः कीर्तयन्ति पुराविदः ।
याः श्रुत्वा जामदग्न्येन दत्ता भूः काश्यपाय वै ॥ ३१
मामेवादत्त मां दत्त मां दत्त्वा मामवाप्स्यथ ।
अस्मिँल्लोके परे चैव ततश्चाजनने पुनः ॥ ३२
य इमां व्याहृतिं वेद ब्राह्मणो ब्रह्मसंश्रितः ।
श्राद्धस्य हूयमानस्य ब्रह्मभूयं स गच्छति ॥ ३३
कृत्यानामभिशस्तानां दुरिष्टशमनं महत् ।
प्रायश्चित्तमहं कृत्वा पुनात्युभयतो दश ॥ ३४
पुनाति य इदं वेद वेद चाहं तथैव च ।
प्रकृतिः सर्वभूतानां भूमिर्वै शाश्वती मता ॥ ३५
अभिषिच्यैव नृपतिं श्रावयेदिममागमम् ।
यथा श्रुत्वा महीं दद्यान्नादद्यात्साधुतश्च ताम् ॥ ३६
सोऽयं कृत्स्नो ब्राह्मणार्थो राजार्थश्चाप्यसंशयम् ।

B2 5 Dn D5 7–10 फाल, D4 6 फले (for हल) — b) D6 इति (for अपि) — c) T G सोदक (for उदीर्णं) B1 3 4 D10 च (for वा) D1–3 उद्यान शयन वापि, D4–7 9 सोद्यानशरणा वापि (D5 °र्णां), D8 उदीर्णं शरण वापि, M सोदका (M4 °क) वा सशरणा (M4 °ण) — d) Dn D8 यथा (for तथा) D1–3 M1–3 कामभुक (for कामद)

29 T1 om 29 — a) V1 B1–4 Dn D2 8 वृत्ति- (for वृत्त-) — b) D1–9 यतव्रत (for शुचि°) — d) G4 मंदिर (for सादनम्) V1 B Dn न याति परमां पद, D10 प्रयाति परमं पद

30 a) M1 वृत्तिर् (for वृद्धिर्) — G4 om (hapl) 30cd — c) V1 D5 यथा (for तथा) — d) B1 अशेषस्य (for सस्ये सस्ये) D1–3 M [s]भिवर्धते, D10 विवर्धयेत्, G1 3 [s]पि वर्धते (for विव)

31 a) V1 अथ (for अत्र) B2 D1–6 अ(D1 2 य) त्र गाथा भूमिकृता (B2 °गीता) — c) D1–7 9 या, G2 यच् (for या) — d) B3 Dn1 n3 D1–3 5–7 9 कश्यपाय (for का)

32 a) D2 M2 3 मादत्त (for मा दत्त) D1–3 मा मा मा दत्त मा दत्त, D10 T1 3 G1 2 4 M1 4 मामेव दत्त (D10 त्ता) मादत्त, T2 मामेव दत्तामादाय — b) D1 T1 M मा (for मां) D3 G1 अवाप्स्यते — d) V1 B Dn3 [आ]जायते, D1 2 [आ]जरसे, D8 [आ] वासते, D6 T3 G जनने (for [आ]जनने) Dn1 n2 D2 10 T2 तदत्त (D2 10 पस्वी) जायते पुन

33 a) Dn3 बहूना (for य इमां) T2 व्याहृतीर्, G3 व्याहृतीं — B6 G2 om (hapl) 33b–35a — b) D6–9 सज्जिता, G1 संश्रुत, M1 3 मज्जित (for संश्रित) V1 B1–4 Dn D10 ब्राह्मणो वेदमश्रिता, D4 °णो ब्राह्मसंश्रिता — c) V1 B1–4 Dn D10 M3 4 श्राद्धस्य क्रियमाणस्य — d) D5 ब्राह्मभूमिं, D10 ब्रह्मरूप (for °भूयं) G4 गमिष्यति (for स गच्छति)

34 B5 G2 om 34 (cf v l 33) — a) D6 om from अभिशस्ता up to पुना (in 35a) V1 B2 4 Dn1 D8 अधि (for अभि) S (G2 om) -शस्तानां (for -शस्तानां) ❀ Cn कृत्याना मन्त्रमयीनां मारणार्थशक्तीनाम् ❀ — b) V1 B Dn D8 10 अरिष्ट (for दु°) — T1 om 34cd — c) B3 D10 इदं कृत्वा, Dn1 n2 D1–5 7–9 G1 महीं दत्त्वा (D8 कृत्वा), T2 G3 4 मही दत्ता, T3 M1 अह दत्ता, M2–4 अहं दत्त्वा (for अह कृत्वा) — d) D2 M1 2 पुनामि (for °ति)

35 B5 G2 om 35a (cf v l 33) D6 om पुना (in 35a) (cf v l 34) — a) M पुनामि (for °ति) M1 च (for य) D8 4 T1 G1 5 M1–3 इम (for इद) — b) D6 वाक्य (for वेद) V1 B2–5 Dn1 n3 D4 6–10 T2 3 G4 वाद, Dn3 वादस्, D1 G1–3 वाह, D5 वेदं (for चाह) B2 T2 3 G M1–3 त, D2 3 हि (for च) T1 भूमिचारित्रदर्शन — d) V1 B Dn D10 वैश्वानरी (for वै शाश्वती) D4 6–9 समा (for मता)

36 a) D3 G3 [इ]व (for [ए]व) — b) Dn D1 2 3 G1 3 इदम्, D6 अमुम् (for इमम्) G2 आगत (for मम्) D4 6 7 9 श्रावयेदनुपागम — c) D1 4 दत्त्वा (for दद्यान्) — d) D6 om (hapl) नादद्या D3 10 न दद्यात् (for नाद) D5 दद्याद्भुरितैर्धरा, G3 corrupt

37 D5 om (hapl) 37a–39b D10 reads 37ab twice — a) D10 (second time) ब्राह्मणार्थे (for °र्थो)

राजा हि धर्मकुशलः प्रथमं भूतिलक्षणम् ॥ ३७
अथ येषामधर्मज्ञो राजा भवति नास्तिकः ।
न ते सुखं प्रबुध्यन्ते न सुखं प्रस्वपन्ति च ॥ ३८
सदा भवन्ति चोद्विग्नास्तस्य दुश्चरितैर्नराः ।
योगक्षेमा हि बहवो राष्ट्रं नास्याविशन्ति तत् ॥ ३९
अथ येषां पुनः प्राज्ञो राजा भवति धार्मिकः ।
सुखं ते प्रतिबुध्यन्ते सुसुखं प्रस्वपन्ति च ॥ ४०
तस्य राज्ञः शुभैरार्यैः कर्मभिर्निर्वृताः प्रजाः ।
योगक्षेमेण वृष्ट्या च विवर्धन्ते स्वकर्मभिः ॥ ४१
स कुलीनः स पुरुषः स बन्धुः स च पुण्यकृत् ।
स दाता स च विक्रान्तो यो ददाति वसुंधराम् ॥ ४२
आदित्या इव दीप्यन्ते तेजसा भुवि मानवाः ।
ददन्ति वसुधां स्फीतां ये वेदविदुषि द्विजे ॥ ४३
यथा बीजानि रोहन्ति प्रकीर्णानि महीतले ।
तथा कामाः प्ररोहन्ति भूमिदानसमार्जिताः ॥ ४४
आदित्यो वरुणो विष्णुर्ब्रह्मा सोमो हुताशनः ।
शूलपाणिश्च भगवान्प्रतिनन्दन्ति भूमिदम् ॥ ४५
भूमौ जायन्ति पुरुषा भूमौ निष्ठां व्रजन्ति च ।
चतुर्विधो हि लोकोऽयं योऽयं भूमिगुणात्मकः ॥ ४६
एषा माता पिता चैव जगतः पृथिवीपते ।
नानया सदृशं भूतं किंचिदस्ति जनाधिप ॥ ४७
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

D_{10} (first time) S साह (T_1 सोह, M_{1-3} सा हि, M_4 मही) कृत्स्ना (G_2 त्स्वा) ब्राह्मणार्था (G_4 °र्थं) — ^{b}) D_{10} (first time) S राजानश् (for श्रेष्) V_1 B_{3-5} Dn $D_{4\ 10}$ (first time) T $G_{1\ 2\ 4}$ [अ]सशय — T_1 om 37^{cd} — ^{c}) M_3 [अ]पि (for हि) $T_{2\ 3}$ G -कुशल — ^{d}) D_{6-9} T_1 G_4 भूमि ; T_3 $G_{1\ 3}$ भूरि (for भूति) B_4 लक्षण

38 D_5 om 38 (cf v l 37) — ^{c}) V_1 B Dn प्रबुध्यति — D_3 $T_{2\ 3}$ G om (hapl) 38^d–40^c — ^{d}) V_1 $B_{1\ 2\ 4}$ Dn_1 n_2 n_3 (also as in text) प्राप्नुवन्ति (for प्रस्वपन्ति)

39 D_5 om 39^{ab} (cf v l 37) D_3 $T_{2\ 3}$ G om 39 (cf v l 38) D_8 om (hapl) 39-40 — ^{a}) T_1 M_1 तथा (for सदा) — ^{b}) $D_{6\ 7\ 9}$ मही, T_1 द्विजा (for नरा) — D_9 om 39^c–40^b T_1 om 39^{cd} — ^{d}) D_{10} राज्य (for राष्ट्र) $D_{4\ 7}$ मम्याविशंति ; M अभ्यावि (for नास्यावि) B_4 च (for तत्) $D_{1\ 2}$ मस्या राष्ट्रं विशति त, D_6 महाराष्ट्र विशति तत्

40 D_3 $T_{2\ 3}$ G om 40^{abc} (cf v l 38) D_8 om 40, D_9 om 40^{ab} (for both, cf. v l 39) — ^{a}) $D_{4\ 6\ 7}$ शक्तो (for प्राज्ञो) — T_1 om 40^{cd} — ^{c}) $D_{4\ 6\ 7\ 9}$ सुसुख (for सुखं ते) B_4 सुसुख प्रतिबुध्यति

41 ^{a}) Dn_1 यस्य (for तस्य) $B_{3\ 4}$ Dn_1 n_2 राज्यै, B_5 राष्ट्रे, D_{4-9} सत्रैं, $T_{2\ 3}$ G कार्यैं (for आर्यैं) — ^{b}) V_1 B_5 Dn नरा (for प्रजा) — T_1 om 41^{cd} — ^{c}) B_3 Dn_3 D_{4-8} वृत्त्या, B_4 पृथ्या ; D_{10} G_{1-3} दिष्ट्या (for वृष्ट्या) D $_{4-9}$ [अ]पि, D_3 हि, G_3 [इ]व (for च) — ^{d}) D_5 वर्धंतेपि (for विवर्धन्ते)

42 ^{b}) G_2 om (hapl) स बन्धु D_4 इ, $D_{6\ 7\ 8}$ हि (for च) D_3 कर्मकृत् (for पुण्य°) — $G_{1\ 3}$ om 42^c–43^b — ^{c}) S ($G_{1\ 3}$ om) राजा (for दाता)

43 $G_{1\ 3}$ om 43^{ab} (cf v l 42) T_1 om 43^{ab} — ^{a}) S (T_1 $G_{1\ 3}$ om) आदित्य इव दीप्येत — ^{b}) G_2 M मानव (for °वा) $T_{2\ 3}$ G_4 तेजसा स्विह मानव — ^{c}) B_1 $D_{1\ 10}$ ददते, B_4 S ददाति, D_2 ददते, $D_{3\ 9}$ ददति (for ददन्ति) D_{4-9} ह्यवनिं (D_5 °नीं) (for वसुधा) — ^{d}) S (except G_4 $M_{1\ 2}$) यो (for ये) $B_{3\ 5}$ D_{6-8} T_3 विदुषे (for °षि)

44 ^{a}) B_2 partly damaged V_1 $B_{3\ 5}$ Dn सस्यानि (for बीजानि) — ^{d}) V_1 B_4 Dn_3 $D_{2\ 6\ 7}$ -समार्जिता

45 ^{a}) Dn_1 वसवो (for वरुणो) — ^{d}) $G_{1\ 3}$ अभि (for प्रति) T_2 G_3 $M_{1\ 3}$ नदति $D_{6\ 7}$ G_4 $M_{1\ 3}$ भूमिप (for °दम्)

46 ^{a}) D_3 जायते पुरुषा भूमौ — ^{b}) $T_{1\ 3}$ G [अ]पि ; T_2 [उ]त (for च) — ^{c}) M यो लोक (for लोकोऽय) — ^{d}) B_1 $D_{1\ 2}$ S (except G_2) सोय (for योऽय) D_9 भूमिं भुक्ते गुणात्मक

47 ^{b}) D_6 स जगत् (for जगत) D_8 स्मृता ; T_1 तले (for पते) — ^{d}) B_2 G_4 नराधिप (for जना°) — After 47, D_{10} $T_{2\ 3}$ G_4 ins

341* सौवर्णा यत्र प्रासादा वसोर्धाराश्च कामदा ।
गन्धर्वाप्सरसो यत्र तत्र गच्छन्ति भूमिदा ।

बृहस्पतेश्च संवादमिन्द्रस्य च युधिष्ठिर ॥ ४८
इष्ट्वा क्रतुशतेनाथ महता दक्षिणावता ।
मघवा वाग्विदां श्रेष्ठं पप्रच्छेदं बृहस्पतिम् ॥ ४९
भगवन्केन दानेन स्वर्गतः सुखमेधते ।
यदक्षयं महार्घं च तद्ब्रूहि वदतां वर ॥ ५०
इत्युक्तः स सुरेन्द्रेण ततो देवपुरोहितः ।
बृहस्पतिर्महातेजाः प्रत्युवाच शतक्रतुम् ॥ ५१
सुवर्णदानं गोदानं भूमिदानं च वृत्रहन् ।
ददद्देतान्महाप्राज्ञः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ५२
न भूमिदानाद्देवेन्द्र परं किंचिदिति प्रभो ।
विशिष्टमिति मन्यामि यथा प्राहुर्मनीषिणः ॥ ५३
ये शूरा निहता युद्धे स्वर्याता दानगृद्धिनः ।
सर्वे ते विबुधश्रेष्ठ नातिक्रामन्ति भूमिदम् ॥ ५४
भर्तुर्निःश्रेयसे युक्तास्त्यक्तात्मानो रणे हताः ।
ब्रह्मलोकगताः शूरा नातिक्रामन्ति भूमिदम् ॥ ५५
पञ्च पूर्वादिपुरुषाः षट् च ये वसुधां गताः ।
एकादश ददद्भूमिं परित्रातीह मानवः ॥ ५६
रत्नोपकीर्णां वसुधां यो ददाति पुरंदर ।

48 ^{d}) T1 जनाधिप (for युधिष्ठिर)

49 ^{a}) T1 G1 8 [अ]पि (for [अ]थ) — ^{c}) D1 4 6–10 G2 8 M1–8 मघवान्, T2 8 G4 भगवान (for मघवा) D1-9 वाग्मिना (for वाग्विदा) Dn1 G3 श्रेष्ठ — ^{d}) T1 पप्रच्छ च, G1 8 पर्यपृच्छद् (for पप्रच्छेद)

50 Before 50, some MSS ins इन्द्र and some मघवा — ^{a}) T8 G4 येन (for केन) — ^{b}) T G स्वर्गे वै (for स्वर्गत) — ^{c}) V1 B1–8 5 D1 अक्षय्य D3 6–9 महद्यच्च (for महार्घं च) D5 10 T1 8 G M यदक्षर(G2 °य्य)महार्यं (D0 °र्थं) च — ^{d}) B1 तद्ब्रूह्म, G2 किं ब्रूहि (for तद्ब्रूहि) — After 50, D10 ins an addl colophon [*Sub parvan* दानधर्म — *Adhy name* बृहस्पतींद्रसंवाद — *Adhy no* 66]

51 Before 51, some MSS ins भीष्म — ^{a}) D1 तु (for स) — ^{c}) V1 B Dn D1–8 10 बृहत्तेजा — ^{d}) D4–9 पुरदर (for शतक्रतुम्)

52 Before 52, some MSS ins बृहस्पति — ^{b}) B1 (marg as in text) पृथिवीदानमेव च — After 52^{ab}, D10 S (except T1) ins

342* विद्यादानं च कन्यानां दान पापहर परम् ।

— M om 52^{cd} — ^{c}) V1 B5 Dn1 ददस्तेतान्, B4 Dn2 n8 ते तान्, D1 8 T2 G1 8 ते त, D2 4 T1 8 G3 4 ते तन् D5 ददास्येतन्, D7 9 ददद्देतन्, D10 °स्वेतन् (sic) (for °देतान्) B1 D2 8 5 10 T G1–8 महाप्राज्ञ, D1 °प्रज्ञ (for °प्राज्ञ) B2 एतत्प्रयच्छमानो हि

53 ^{a}) D6–9 राजेंद्र (for देवेन्द्र) — ^{b}) T1 इह (for इति) — ^{c}) D4 5 9 इह (for इति) D4–10 पश्यामि, S मन्येहं (for मन्यामि) — D10 T G ins after 53 M after 55

343* ब्राह्मणार्थे गवार्थे वा राष्ट्रघातेऽथ स्वामिन ।
कुलस्त्रीणा परिभवे मृतास्ते भूमिदे सह ।

[(L 1) M च (for वा) T1 M च (for ऽथ) D10 वा पुन , T8 वात्मन , G4 वाग्मिन (for स्वामिन) T2 राष्ट्रघाते दवाशिना (for the post half) — (L 2) T8 damaged M हता नो (for मृतास्ते) D10 T2 G2 M1 8 समा (for सह)]

54 T8 partly damaged — ^{a}) B1 पुरा (for शूरा) S (T8 damaged) शयिता (for निहता) — ^{b}) B1–4 Dn D10 रण , M दार (for दान) T2 8 -गृध्नत (for गृद्धिन) V1 B5 स्वर्याता रणमूर्धनि (B5 °न) — ^{d}) D1 [अ]भ्यक्रामति, D5 6 [अ]त्याक्रा°, D8 9 [अ]भ्युत्क्रा°

55 D8 om (hapl) 55 — ^{a}) Dn1 D1 7 9 नि-श्रेयसा, D3 °सैर् (for °से) — ^{b}) G4 सत्यात्मानो (for त्यक्ता) — ^{c}) D8 लोके, D10 T2 8 G1 8 4 लोक (for -लोक) Dn1 n2 D1 5 8 युक्ता, D1 मुक्ता (for शूरा) — ^{d}) D8 [अ]त्याक्रामति, D4 [अ]त्युत्क्रा, D9 [अ]भ्युत्क्रा° (for [अ]तिक्रा°) — After 55, M ins 343*

56 ^{a}) V1 B Dn2 n3 D8 9 G2 पूर्वा हि, D1–3 पूर्वे च, D10 पूर्वं हि, T1 पूर्वाश्च (for पूर्वादि) — ^{b}) V1 B1 8 वान्ये, B2 4 Dn3 चान्ये, B5 चास्य, Dn1 n2 अन्ये, D5 9 पूव (for च ये) T2 8 G4 M च स्वधा (T2 °धा), G1 8 च दिव (for वसुधां) D6 पदेव वसुधागता , D7 पदेव वसुधाधिपा , T1 पच ये चोत्तर गता — ^{c}) V1 G1 8 भूमि (for भूमिं) — ^{d}) D5 भूमिद , D9 G1 8 मानव (for °व) T1 प्रतिपाल्यते नर

स मुक्तः सर्वकलुषैः स्वर्गलोके महीयते ॥ ५७
महीं स्फीतां ददद्राजा सर्वकामगुणान्विताम् ।
राजाधिराजो भवति तद्धि दानमनुत्तमम् ॥ ५८
सर्वकामसमायुक्तां काश्यपीं यः प्रयच्छति ।
सर्वभूतानि मन्यन्ते मां ददातीति वासव ॥ ५९
सर्वकामदुघां धेनुं सर्वकामपुरोगमाम् ।
ददाति यः सहस्राक्ष स स्वर्गं याति मानवः ॥ ६०
मधुसर्पिःप्रवाहिन्यः पयोदधिवहास्तथा ।
सरितस्तर्पयन्तीह सुरेन्द्र वसुधाप्रदम् ॥ ६१
भूमिप्रदानान्नृपतिर्मुच्यते राजकिल्बिषात् ।
न हि भूमिप्रदानेन दानमन्यद्विशिष्यते ॥ ६२
ददाति यः समुद्रान्तां पृथिवीं शस्त्रनिर्जिताम् ।
तं जनाः कथयन्तीह यावद्धरति गौरियम् ॥ ६३
पुण्यामृद्धरसां भूमिं यो ददाति पुरंदर ।
न तस्य लोकाः क्षीयन्ते भूमिदानगुणार्जिताः ॥ ६४
सर्वथा पार्थिवेनेह सततं भूतिमिच्छता ।
भूर्देया विधिवच्छक्र पात्रे सुखमभीप्सता ॥ ६५
अपि कृत्वा नरः पापं भूमिं दत्त्वा द्विजातये ।
समुत्सृजति तत्पापं जीर्णां त्वचमिवोरगः ॥ ६६
सागरान्सरितः शैलान्काननानि च सर्वशः ।
सर्वमेतन्नरः शक्र ददाति वसुधां ददत् ॥ ६७
तडागान्युदपानानि स्रोतांसि च सरांसि च ।

57 T8 partly damaged — a) D8 रत्नप्र, T1 रत्नाव (for रत्नोप) — b) M2–4 [s]दाद्भूमिं (for ददाति) D4 वसुधरां (for पुरदर) — c) D10 मुक्तै (for मुक्त) — d) D8 om स्वर्गलोके V1 B4 5 सर्वे, D1 स्वर्गे (for स्वर्ग)

58 a) D6–9 ददन् V1 B Dn D10 T1 राजन् (for राजा) — b) D1–9 समन्विता (for गुणा) — d) B1 तद्विद्धि दानमुत्तम

59 d) T1 मां (for मा) T1 ददाव् (for ददाति) B5 च, D2 5 [इ]व, D4 6–9 [इ]ह (for [इ]ति)

60 D4 om (hapl ?) 60 — a) B1 D10 दुहा (for -दुघा) — b) V1 B Dn D10 गुणान्विता, D1 T8 -पुरोगम (for °गमाम्) — d) V1 B Dn D10 स्वर्गं याति स मानव

61 a) D1–9 प्रदायिन्य, some MSS प्रवाहिण्य (for हिन्य) — d) D1 2 सुरेंद्र वसुधां ददत्

62 Dn1 om 62ab — b) V1 B Dn n3 D1 10 सर्वं, D4 5–7 T1 8 राज्य (for राज) — c) B1 तद् (for हि) B2 D5 प्रदानाद्धि (for नेन) — d) D8 प्रशस्यते (for विशिष्यते)

63 b) D2 T8 G1 शास्त्र, D5 G2 शक्र (for शस्त्र) D8 पृथ्वीं शस्त्रविनिर्जिता — c) D9 G2 सजना (for त जना) Dn3 कथयति स, D1–8 8 9 T1 कथयिष्यति (for यन्तीह) — d) V1 B Dn भवति, T1 तिष्ठति (for धरति) D1–9 यावद्भूमिर्धरिष्यति

64 a) D10 तुल्याम् (for पुण्याम्) V1 B Dn1 n2 मद्धिरसा, Dn3 D1–9 मृदु°, T2 3 G रसभृतां (for ऋद्धरसां) — T2 3 G3 4 om 64c–65d — c) D4 6–9 हीयते (for क्षी) — d) V1 B2 3 5 Dn गुणान्विता (for °र्जिता)

65 T2 3 G2 4 om. 65 (cf v l 64) — a) V1 Dn1 n2 D10 T1 G1 सर्वदा, D8 °त (for °था) — b) B1 (marg as in text) 3 4 D2 5–7 9 10 भूमिम् (for भूतिम्) — T1 om (hapl) 65cd — d) D10 श्रियम् (for सुखम्) Dn1 n2 शमीप्सुना (for °प्सता) — After 65, G1 3 ins

344* स्वनिर्जिता स्वयक्रीता भूता च वार्पयेन्नृप ।

While M ins after 65 G1 3 after 77

345* सुनिर्मिता सुविक्रीता सुभृतां चापि यन्नृप ।

[M4 सुनिर्जितां (for र्मिता) G1 3 सुभृता स्वर्पयेन्नृप (for the post half)]

66 c) D10 यत्; M4 स (for तत्) T1 समुत्सृ जेत्स्वकं पाप

67 a) D1–9 सरित सागरा शैला — b) G2 सागराणि (for काननानि) — c) T2 एव (for एतन्) B1 नर सम्यग्, D1–9 नरश्रेष्ठ (for नर शक्र) — d) D6–8 10 ददन् (for ददत्)

68 B1 D3 9 T8 G4 om (hapl) 68–69 D1 2 om (hapl) 68 — a) G1 3 M तटा(G1 2 °डा)कानि (for तडागानि) T1 2 तटा(T1 °डा)कान्युपपानानि.

स्नेहान्सर्वरसांश्चैव ददाति वसुधां ददत् ॥ ६८
ओषधीः क्षीरसंपन्ना नगान्पुष्पफलान्वितान् ।
काननोपलशैलांश्च ददाति वसुधां ददत् ॥ ६९
अग्निष्टोमप्रभृतिभिरिष्ट्वा च स्वाप्तदक्षिणैः ।
न तत्फलमवाप्नोति भूमिदानाद्यदश्नुते ॥ ७०
दाता दशानुगृह्णाति दश हन्ति तथा क्षिपन् ।
पूर्वदत्तां हरन्भूमिं नरकायोपगच्छति ॥ ७१
न ददाति प्रतिश्रुत्य दत्त्वा वा हरते तु यः ।
स बद्धो वारुणैः पाशैस्तप्यते मृत्युशासनात् ॥ ७२
आहिताग्निं सदायज्ञं कृशभृत्यं प्रियातिथिम् ।
ये भरन्ति द्विजश्रेष्ठं नोपसर्पन्ति ते यमम् ॥ ७३
ब्राह्मणेष्वृणभूतं स्यात्पार्थिवस्य पुरंदर ।
इतरेषां तु वर्णानां तारयेत्कृशदुर्बलान् ॥ ७४
नाच्छिन्द्यात्स्पर्शितां भूमिं परेण त्रिदशाधिप ।
ब्राह्मणाय सुरश्रेष्ठ कृशभृत्याय कश्चन ॥ ७५
अथाश्रु पतितं तेषां दीनानामवसीदताम् ।
ब्राह्मणानां हृते क्षेत्रे हन्यात्त्रिपुरुषं कुलम् ॥ ७६
भूमिपालं च्युतं राष्ट्राद्यस्तु संस्थापयेत्पुनः ।
तस्य वासः सहस्राक्ष नाकपृष्ठे महीयते ॥ ७७
इक्षुभिः संततां भूमिं यवगोधूमसंकुलाम् ।

— b) D4–7 स्नोतांसि सरितोपि च (D5 6 वा) — c) T1 स्नेह, T2 G1 स्नेहात् (for स्नेहान्) — d) D6–7 10 ददन् (for ददत्)

69 B1 D6 9 T3 G4 om 69 (cf v l 68) B4 om (hapl) 69 — a) T1 G3 M4 ओषधीं V1 B2 5 Dn D8 10 वीर्य- (for क्षीर) B8 औषधान्वीर्यसंपन्नान् — b) D4 6 7 समन्वितान् (for फला°) — c) T1 पद्मकोत्पलशैलाश्च, T2 G2 3 M कनकोप(G2 °त्प)लशै° — d) D6–7 10 ददन्

70 b) B1 वा (for च) D10 यज्ञैरिष्ट्वाप्तदक्षिणै — c) T G उपाश्नाति (for अवाप्नोति) — d) D1–3 आप्नुते (for अश्नुते)

71 a) D6 दानाद् (for दाता) D1 8 गृह्णंति — c) T2 G1 पूर्वं (for पूर्व-) D10 हरेद् (for हरन्) — d) M1–8 [ए]व (for [उ]प)

72 b) V1 B6 Dn3 चापि हरेत्, B1 D6 7–10 चाहरते, B2 [अ]पि ह°, B3 T1 च ह°, B4 D4 6 तु ह°, Dn1 n2 [अ]पि च हरेत् (for वा हरते) B4 D3 4 6 च (for तु) — c) D1 2 तौ विद्धौ, D3 नाविद्धौ (for स बद्धो) B1 G2 दारुणै (for वा°) — d) D1 8 तप्येते, D5 नियतो (for तप्यते)

73 T1 om 73–74 — a) B8 आहुताग्निं (for आहि°) D4 आदित्याग्नि महायज्ञ — b) T2 कृशं (for कृश) V1 B Dn D6 8 10 G4 वृत्तिं, D1 -कृत्य, D3 -भूतिं, T3 मृत्यु (for -भृत्य) D4 प्रियातिथि — c) V1 B Dn भजति; D1 2 तरति, T3 G2 हरति (for भरन्ति) D6 द्विज (for द्विज) G1 3 ये हरंति सुरश्रेष्ठ — d) D2 ये, D5 om (for ते) G3 वर्धं (for यमम्) D6 नोपसर्पति तान्यम

74 T1 om. 74 (cf v l 73) — a) V1 B Dn D3 10 ब्राह्मणेष्व(D10 ष्य)नृणीभूत (D8 °त्वा) — b) V1 B Dn D10 पार्थिव स्यात् (for °वस्य) — d) T2 3 G2 3 भृश (for कृश) D2 दुर्लभान् (for -दुर्बलान्) G4 तारयेद्बलदुर्बल

75 D5 om 75 — a) Dn3 M1 नाच्छिद्यात्, D4 9 नोच्छिंद्यात् T3 स्पृशता (for स्पर्शिता) T1 द्विजाग्र स्पर्शिता भूमिर् — T2 om (hapl) 75b–78a — b) T1 नरेण (for प°) — c) V1 B Dn D10 ब्राह्मणस्य, T1 आक्षिप्ता स्यात् (for ब्राह्मणाय) — d) T1 धीमते (for कश्चन) V1 कृशवृत्ते कदाचन

76 T2 om 76 (cf v l 75) — a) V1 B1 Dn1 n2 D10 यथा, B2–5 Dn3 यद्, M8 तथा (for अथ) M4 अथ श्रुत्वा गृहं तेषां (sic) — b) V1 B Dn D2 8 T1 G1 अथ (for अव-) — c) D4 6–9 दत्ते (for क्षेत्रे)

77 T2 om 77 (cf v l 75) M8 om 77 — a) D1–9 राज्याद्, G3 राष्ट्र (for राष्ट्राद्) — b) V1 B5 Dn नर, D1–3 पथि (for पुन) — d) B1 -लोके (for -पृष्ठे) D5 T1 3 G M1 2 4 विधीयते (for मही) — After 77, G1 3 ins 345*, while M1 2 4 ins after 77

346* हृते क्षेत्रे दरिद्राणामश्रुपात सुदारुण ।
इष्टापूर्तं नरस्यास्य हन्यात्त्रिपुरुष कुलम् ।
[cf 76]

78 T2 om 78a (cf v l 75) — a) Dn2 D3 10 संवृता, G1 3 सहिता, M3 4 सतता (for संतता) G4

गोश्ववाहनसंपूर्णां बाहुवीर्यसमार्जिताम् ॥ ७८
निधिगर्भां दददूमिं सर्वरत्नपरिच्छदाम् ।
अक्षयाल्लँभते लोकान्भूमिसत्रं हि तस्य तत् ॥ ७९
विधूय कलुषं सर्वं विरजाः संमतः सताम् ।
लोके महीयते सद्भिर्यो ददाति वसुंधराम् ॥ ८०
यथाप्सु पतितः शक्र तैलबिन्दुर्विसर्पति ।
तथा भूमिकृतं दानं सस्ये सस्ये विसर्पति ॥ ८१
ये रणाग्रे महीपालाः शूराः समितिशोभनाः ।
वध्यन्तेऽभिमुखाः शक्र ब्रह्मलोकं व्रजन्ति ते ॥ ८२
नृत्यगीतपरा नार्यो दिव्यमाल्यविभूषिताः ।
उपतिष्ठन्ति देवेन्द्र सदा भूमिप्रदं दिवि ॥ ८३
मोदते च सुखं स्वर्गे देवगन्धर्वपूजितः ।
यो ददाति महीं सम्यग्विधिनेह द्विजातये ॥ ८४
शतमप्सरसश्चैव दिव्यमाल्यविभूषिताः ।
उपतिष्ठन्ति देवेन्द्र सदा भूमिप्रदं नरम् ॥ ८५
शङ्खं भद्रासनं छत्रं वराश्वा वरवारणाः ।
भूमिप्रदानात्पुष्पाणि हिरण्यनिचयास्तथा ॥ ८६
आज्ञा सदाप्रतिहता जयशब्दो भवत्यथ ।

ऋषिभि सतत भूमिं — ^{b}) V1 B Dn D10 -शालिनीं, D4 5 T G -शाड्वलां, D6 7 -शाद्वलीं, D8 9 -शाद्वलां (for सकुलाम्) — After 78^{ab}, M1–3 ins

347* कदलीवनसाम्राढ्यैं सुपूर्णां स्पर्शयेन्महीम्।

— ^{c}) D6–9 काष्ठ, T1 2 G1–4 गोष्ठ, M गोष्ठैर् (M4 °ष्टै) (for गोश्व) V1 B4 5 Dn D1 5 पूर्णां धा, D10 सकीर्णां (for सपूर्णां) — ^{d}) D8 समर्जितां, D7 समन्विता (for समार्जिताम्) V1 बाहुवीर्याभिपालितां, B Dn D10 यद्विपार्जितां, S यो ददाति वसुधरा — After 78, S ins

348* विमुक्त सर्वपापेभ्य स्वर्गलोके महीयते ।

79 ^{a}) D6–9 ददन् (for ददद्) — ^{c}) M8 अक्ष याल्लँ (for °याल्लँ)

80 T1 om 80 — ^{a}) T2 G2 कल्मष (for कलुषं) — ^{b}) D8 निरजा (for वि°) G1 M8 स (for स) — ^{c}) D6 om from सद्भि up to दान (in 81^{c})

81 D6 om up to दान (in 81^{c}) (cf. v 1 80) — ^{a}) T1 पातित — ^{b}) D6 7–9 स्नेह (for तैल) Dn8 विसर्पते (for °ति) D1–4 स्नेहबिंदु प्रसर्पति — M1 om (hapl) 81^{cd} — ^{d}) G4 सत्रे सत्रे (for सस्ये सस्ये) V1 B5 Dn1 n2 D1–6 8 9 T1 वि(D8 4 प्र)-वर्धते (for विसर्पति)

82 ^{a}) D1–9 ये रणाग्रेषु भूपाला — ^{b}) D. शोभिन (for शोभना) — ^{c}) D1 2 प्र (for ऽभि) D8 शूरा (for शक्र)

83 ^{a}) D4 S (except T1) नृत्त (for नृत्य) D6 6 7 9 धरा (for परा) — ^{b}) D5 विभूषणा (for पिता) — D1 T8 G3 4 M8 om (hapl) 83^{c}–85^{b} — ^{c}) B1 विप्रेंद्र, D10 पुष्पाणि (for देवेन्द्र) — ^{d}) V1 B Dn तथा (for सदा) D1–10 नर (for दिवि) T1 2 G1 8 M1 2 4 ब्रह्मलोके धराप्रद

84 D1 T3 G3 4 M8 om 84 (cf v 1 83) T1 om 84–85 — ^{a}) D8–9 स (for च) — ^{c}) D3 कृत्स्नां (for सम्यग्)

85 D1 T3 G3 4 M8 om 85^{ab} (cf v 1 83) T1 om 85 (cf v 1 84) — ^{a}) D2–10 T2 अप्सरसां — ^{b}) D2–4 6–9 विभूषित D6 दिव्यमालाविभूषितं — ^{c}) V1 D3 6–7 10 तिष्ठति B1 विप्रेंद्र (for देवेन्द्र) — After 85^{c}, N ins

349* ब्रह्मलोके धराप्रदम्।
उपतिष्ठन्ति भूतानि

[(L 1) Cf 83^{d} D8 लोक D4 6–8 प्रदान् (for प्रदम्) — D5 om line 2 — (L 2) V1 B1 5 Dn1 n2 D4 6–8 पुष्पाणि, Dn8 पुण्यानि (for भूतानि)]

— ^{d}) M4 भूमिदान (for सदा भूमि) T2 8 G M दिवि (for नरम्)

86 ^{a}) D1 2 4 6–10 शस्त्रो (for शङ्खं) G2 चित्र (for छत्रं) D8 शस्त्रो वरासन छत्र, D5 सस्थो भ्रमासने छत्र (sic) — ^{b}) Dn1 G2 वराश्व (for °श्वा) B5 Dn1 n2 -वाहन, D2 4 -वारणान् (for °णा) — D4 6 7 9 om (hapl.) 86^{c}–87^{b} — ^{c}) D1–3 5 8 10 दानस्य; S प्रदान (G2 °नि, M न) (for प्रदानात्) — ^{d}) B3 M8 निचयस्, B4 निलयस् (for निचयास्) T2 G2 तदा, G4 सदा (for तथा)

87 D4 6 7 9 om 87^{ab} (cf v 1 86) — ^{b}) T1 [उ]त (for [अ]थ) V1 B Dn D8 10 जयशब्दा व(Dn1 ब्दव, D8 10 ब्दो व)सूनि च, D5 °ब्दा भवंत्यथ

भूमिदानस्य पुष्पाणि फलं स्वर्गः पुरंदर ॥ ८७
हिरण्यपुष्पाश्चौषध्यः कुशकाञ्चनशाड्वलाः ।
अमृतप्रसवां भूमिं प्राप्नोति पुरुषो ददत् ॥ ८८
नास्ति भूमिसमं दानं नास्ति मातृसमो गुरुः ।
नास्ति सत्यसमो धर्मो नास्ति दानसमो निधिः ॥ ८९
एतदाङ्गिरसाच्छ्रुत्वा वासवो वसुधामिमाम् ।
वसुरत्नसमाकीर्णां ददावाङ्गिरसे तदा ॥ ९०
य इमं श्रावयेच्छ्राद्धे भूमिदानस्य संस्तवम् ।
न तस्य रक्षसां भागो नासुराणां भवत्युत ॥ ९१
अक्षयं च भवेद्दत्तं पितृभ्यस्तन्न संशयः ।
तस्माच्छ्राद्धेष्विदं विप्रो भुञ्जतः श्रावयेद्द्विजान् ॥ ९२
इत्येतत्सर्वदानानां श्रेष्ठमुक्तं तवानघ ।
मया भरतशार्दूल किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ ९३

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि एकषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

६२

युधिष्ठिर उवाच ।
कानि दानानि लोकेऽस्मिन्दातुकामो महीपतिः ।
गुणाधिकेभ्यो विप्रेभ्यो दद्याद्भरतसत्तम ॥ १
केन तुष्यन्ति ते सद्यस्तुष्टाः किं प्रदिशन्त्युत ।

— ^{c}) V1 B Dn1 n2 D8 5 10 G2 पुण्यानि, T1 सर्वस्य (for पुष्पाणि) — ^{d}) D5 मूल (for फल) D5 फल-प्रद (for पुरंदर)

88 T1 om 88 — ^{a}) T2 8 G4 पुष्पाणि (for °श्च) — ^{b}) T2 8 G2-4 M बृहत्कांचन (for कुशकाञ्चन-) V1 B Dn D1-3 7-9 -शाद्वला, M1-3 -शाड्वला — ^{c}) D2 -प्रस्नवा, T2 8 G1. 2 4 M -प्रभवा (for प्रसवां) — ^{d}) M1 8 4 आप्नोति (for प्रा°) D5-9 T2 G1 8 ददन् (for ददत्)

89 ^{b}) D1-4 8 9 T1 G4 राज, D5 राज्ञा, D7 T8 -भूमि, T2 मन्त्र- (for मातृ) — ^{c}) D10 सत्यात्परो (for सत्यसमो) G4 मंत्रो (for धर्मो) — ^{d}) M न दानसदृशो निधि

90 Before 90, B1-4 Dn3 T2 3 G1 8 4 ins भीष्म — ^{a}) T2 G1 8 4 आगीरसाच् — ^{b}) D1 2 वसुधाधिप, D8 °धा नृप (for °मिमाम्) — ^{c}) B4 बहु (for वसु) D4 6-9 समायुक्ता (for °कीर्णां) — ^{d}) T2 G1 8 4 [आ]गीरसे

91 ^{a}) V1 B1 8-5 Dn1 n2 D1-10 T1 G1 8 M3 4 य इद, D3 इम न (by transp) — ^{b}) V1 B Dn D10 सभव (for संस्तवम्) — ^{c}) G1 M2 8 भोगो (for भागो) D5 न तस्य क्षीणो भोगस्तु — ^{d}) T1 च विद्यते (for भवत्युत) D5 सुराणां वल्लभो भवेत्

92 ^{a}) D8 T G4 आक्षय्यं — ^{b}) D1 6-9 पितॄणां (for पितृभ्यस्) D10 तु (for तन्) — ^{c}) D5 श्राद्धे तु (for श्राद्धेषु) V1 B1-5 Dn D10 विद्वान्, D1-3 विप्रान् (for विप्रो) — ^{d}) M भुञ्जानान् (for भुञ्जत) D6 7 9 पितॄन् (for द्विजान्)

93 ^{a}) D1 अथ (for सर्व-) G2 -देवानां, M4 -भूताना (for -दानानां) — ^{b}) B4 तदा (for तव) — ^{c}) D5 यथा भारतशार्दूल

Colophon — *Parvan name* B1 2 4 Dn8 D1 2 शांति — *Sub parvan* V1 B Dn D1 2 6-10 M2 8 दानधर्म — *Adhy name* V1 B5 Dn इंद्रबृहस्पतिसंवाद, B1-3 D10 बृहस्पतींद्रसंवाद, B4 भूमिदाने बृहस्पतींद्रसंवाद, D1-8 5-7 T8 G2 4 M भूमिदानप्रशंसा, D4 दानप्रशंसा, D8 9 भूमिप्रशंसा, T2 दानप्रशंसायां बृहस्पतिपुरंदरसंवादे भूदानमाहात्म्यकथन — *Adhy no* (figures, words or both) V1 62, D6 57, D10 67, T1 M 90, T2 8 G2 4 97, G1 96, G8 91 — *Śloka no* D1 92

62

1 ^{c}) D4 पुण्याधिकेभ्यो निप्रेभ्यो

2 ^{b}) V1 B5 Dn transp तुष्टा and किं D8-9 प्रदद(D8 9 °द)ति (for प्रदिशन्ति) V1 B Dn D1-5 10

शंस मे तन्महाबाहो फलं पुण्यकृतं महत् ॥ २
दत्तं किं फलवद्राजन्निह लोके परत्र च ।
भवतः श्रोतुमिच्छामि तन्मे विस्तरतो वद ॥ ३

भीष्म उवाच ।

इममर्थं पुरा पृष्टो नारदो देवदर्शनः ।
यदुक्तवानसौ तन्मे गदतः शृणु भारत ॥ ४

नारद उवाच ।

अन्नमेव प्रशंसन्ति देवाः सर्षिगणाः पुरा ।
लोकतन्त्रं हि यज्ञाश्च सर्वमन्ने प्रतिष्ठितम् ॥ ५
अन्नेन सदृशं दानं न भूतं न भविष्यति ।
तस्मादन्नं विशेषेण दातुमिच्छन्ति मानवाः ॥ ६
अन्नमूर्जस्करं लोके प्राणाश्चान्ने प्रतिष्ठिताः ।
अन्नेन धार्यते सर्वं विश्वं जगदिदं प्रभो ॥ ७
अन्नाद्गृहस्था लोकेऽस्मिन्भिक्षवस्तत एव च ।
अन्नात्प्रभवति प्राणः प्रत्यक्षं नात्र संशयः ॥ ८
कुटुम्बं पीडयित्वापि ब्राह्मणाय महात्मने ।
दातव्यं भिक्षवे चान्नमात्मनो भूतिमिच्छता ॥ ९
ब्राह्मणायाभिरूपाय यो दद्यादन्नमर्थिने ।
निदधाति निधिं श्रेष्ठं पारलौकिकमात्मनः ॥ १०
श्रान्तमध्वनि वर्तन्तं वृद्धमर्हमुपस्थितम् ।
अर्चयेद्भूतिमन्विच्छन्गृहस्थो गृहमागतम् ॥ ११
क्रोधमुत्पतितं हित्वा सुशीलो वीतमत्सरः ।

च (for [उ]त) — M transp 2^{cd} and 3^{ab} — ^{c}) Dn3 (marg as in text) G4 M सर्वमेतन् (for शंस मे तन्) T G1-3 सर्वमेतन्महाराज — ^{d}) M पुण्यतमं (for °कृतं)

3 T1 om 3^{ab} M transp 2^{cd} and 3^{ab} — ^{a}) B3 दत्तं किं फलमाप्नोति — ^{c}) T2 3 G2 4 भगवन् (for भवतः) — ^{d}) D1-3 5 विस्तरशो (for °रतो)

4 ^{a}) B3 इमं सर्वं, B4 इदं सर्वं, D2 इदमर्थं (for इम°) — ^{b}) T1 2 दिव्य (for देव) — ^{c}) V1 B Dn D10 वाक्य (for तन्मे) — ^{d}) T1 G3 M1-3 वदतः (for ग) D3 पार्थिव (for भारत) V1 B Dn D10 तन्मे निगदतः शृणु

5 G2 om the ref 5^{ab} = (var) 14, App I (No 4) line 2154 — ^{b}) D1 ऋषि (for सर्षि) B3 4 D10 T1 तथा, D5 सुरा, G4 तदा, M सदा (for पुरा) V1 B1 2 5 Dn देवा ऋषिगणास्तथा — ^{c}) D3 T1 च (for हि) V1 Dn1 n2 D1-9 सज्ञाश्च (for य)

6 D9 om (hapl) 6-7 6^{ab} = 14, App I (No 4) line 2155 — ^{a}) B1 दत्त (for दान) — ^{d}) B1. 3 4 अर्हन्ति (for इच्छन्ति)

7 D9 om 7 (cf v l 6) 7^{ab} = (var) 14, App I (No 4) line 2156 — ^{a}) Dn3 D4 6-8 ऊर्जेस्वर (for स्करं) — ^{b}) T2 3 प्राणश्चान्ने प्रतिष्ठित — 7^{cd} = (var) 14, App I (No 4) line 2267 — ^{cd}) M1-3 अन्ने स (for अन्नेन) T2 3 G2 4 साध्यते (for धार्यते) D10 G2 transp सर्वं and विश्व D3 इत, (also इति) (for इद) B1 G4 विभो (for प्रभो) D4-8 सर्वं (D4 om सर्वं) मन्ने प्रतिष्ठित (for 7^{d})

8 ^{a}) G1 3 4 गृहस्थो (for °स्था) — ^{b}) M हि (for च) V1 B Dn D10 भिक्षवस्तापसास्तथा (B3 °दा) — 8^{cd} = (var) 14, App I (No 4) line 2268 — ^{c}) V1 B1 3 4 5 Dn D10 अन्नाद्भवति वै प्राणा, T1 अन्नात्प्राण प्रभवति — ^{d}) T1 प्रत्यह (for °क्ष)

9 = (var) 14, App I (No 4) lines 2269-70 — ^{a}) Some MSS कुटुम्ब V1 B Dn D10 तु (for [अ]पि) Bom ed and Kumbh ed कुटुम्बिने सीदते च — ^{d}) G4 गतिम् (for भूतिम्)

10 ^{a}) D5 भूताय (for रूपाय) — ^{b}) Dn3 S (except G4) यद्द (Dn3 T G2 यो द) दाति (for यो दद्याद्) — ^{c}) Dn3 D3 4 6-9 T2 3 G2 4 M4 निधि (for निधिं) — ^{d}) D1 3 T3 परलौकिकम् T2 अन्न न (for आत्मन)

11 = (var) 14, App I (No 4) lines 2271-72 — ^{a}) D5 आर्तम् (for श्रान्तम्) — ^{b}) D2 अर्हम्, D4 6 7 9 गृहम्, G1 3 अतम् (for अर्हम्) T1 गृहस्थो गृहमागतं — ^{c}) T3 भूमिम् (for भूतिम्) B2 इच्छन्वै (for अन्विच्छन्) — D4 om 11^{d}–12^{b} — ^{d}) D1 आगमत् (for °तम्) T1 प्रियातिथिमुपस्थित

12 D4 om 12^{ab} (cf v l 11) T1 om 12 12^{ab} = 14, App I (No 4) line 2273 — ^{a}) T2 भित्त्वा

अन्नदः प्राप्नुते राजन्दिवि चेह च यत्सुखम् ॥ १२
नावमन्येदभिगतं न प्रणुद्यात्कथंचन ।
अपि श्वपाके शुनि वा न दानं विप्रणश्यति ॥ १३
यो दद्यादपरिक्लिष्टमन्नमध्वनि वर्तते ।
श्रान्तायादृष्टपूर्वाय स महद्धर्ममाप्नुयात् ॥ १४
पितॄन्देवानृषीन्विप्रानतिथींश्च जनाधिप ।
यो नरः प्रीणयत्यन्नैस्तस्य पुण्यफलं महत् ॥ १५
कृत्वापि पापकं कर्म यो दद्यादन्नमर्थिने ।
ब्राह्मणाय विशेषेण न स पापेन युज्यते ॥ १६
ब्राह्मणेष्वक्षयं दानमन्नं शूद्रे महाफलम् ।
अन्नदानं च शूद्रे च ब्राह्मणे च विशिष्यते ॥ १७
न पृच्छेद्गोत्रचरणं स्वाध्यायं देशमेव वा ।
भिक्षितो ब्राह्मणेनेह जन्म वान्नं प्रयाचितः ॥ १८
अन्नदस्यान्नवृक्षाश्च सर्वकामफलान्विताः ।
भवन्तीहाथ वामुत्र नृपते नात्र संशयः ॥ १९
आशंसन्ते हि पितरः सुवृष्टिमिव कर्षकाः ।
अस्माकमपि पुत्रो वा पौत्रो वान्नं प्रदास्यति ॥ २०
ब्राह्मणो हि महद्भूतं स्वयं देहीति याचते ।

(for हित्वा) — b) M4 सुशीघ्रो (for °लो) — D4 reads 12cd (repeating 12a) after 350* — c) T2 अन्नत (for °द) G4 राज्य (for राजन्) — d) D4 (first time) यथा, G4 भयात् (for च यत्) T2 विजिते इ महत्सुख

13 b) M4 प्रणुद्येत् (for °द्यात्) B Dn D1 कदाचन (for कथं°) — c) T2 द्युति (for शुनि) D6 7 9 अपि श्वपाकं मुनिं राजन् (hypermetric) — d) Dn8 दत्त (for दान) B1 -प्रशस्यते (for प्रणश्यति) B6 न दानं प्रविनश्यति, T1 8 G M नान्नदानं प्रण(T1 विन)श्यति, T2 नान्नदानं प्रतिष्ठित

14 a) Dn1 n2 आर्ताय (for श्रान्ताय) T2 G2 -रूपाय (for पूर्वाय) — d) D10 M1 2 4 सु (for स) D1-5 7-9 महा; D6 om (for महद्) T2 8 G2 4 स महत्त्वमवाप्नुयात्, G1 8 महद्धर्ममवा°.

15 =(var) 14, App I (No 4) lines 2281-82 — a) T G2 पितॄ (for पितॄन्) D1-9 तथा (for ऋषीन्) — b) D1-9 नराधिप (for जना°) — c) D4 6-9 ये नरा प्रीणयत्यन्नैस्, D5 प्रीणयंत्यन्नैर्लोकांस् (submetric) — d) D4 5 तेषां (for तस्य) D6-9 तेषां पुण्यतमं महत्, M1-3 तस्य पुण्य महत्फलं

16 =(var) 14, App I (No 4) lines 2283-84 — a) D5 तु, G1 [अ]ति (for [अ]पि) Dn8 D1 6-9 T8 पातक (for पापक) Dn1 n2 कृत्वातिपातक कर्म, D10 °पि पाप पुरुषो — d) Dn1 n2 मुह्यते, D10 T1 लिप्यते (for युज्यते) D. न स पापे प्रमुच्यते

17 a) D6 7 ब्राह्मणेपि (for °ष्पु) T2 8 G2 4 [पु]न यद् (for [अ]क्षय). M1-3 दत्तम् (for दानम्) — b) M महत्फल — T1 om 17c-18b — c) V1 B Dn D1-4 M2 हि (for the first च). M4 चेद् (for the second च) — d) D5 ब्राह्मणेषु (for °णे च)

18 T1 om 18ab (cf v 1 17) — a) D5 ग्रामं*, G1 8 -शरणं (for च°) — b) D6-9 व्रतम् (for देशम्) V1 B4 5 Dn D2 5-10 M2 च (for वा) D4 न स्वाध्यायमत तथा —T1 reads 18cd after 21ab — c) D6-9 M1-3 भिक्षता (for भिक्षितो) T8 G [अ]त्र (for [इ]ह) T1 2 भिक्षवे ब्राह्मणे वा (T1 °णाया)त्र. — d) V1 B2 (marg) 4 5 Dn1 n2 n8 (orig) D1 4 9 दद्यादन्न, B1 2 (orig) 8 Dn8 (marg) जन्म चान्नं, D5-8 दद्याच्चान्नं (for जन्म वान्न) D2 प्रयच्छत (for प्रयाचित) D10 दद्याच्चान्न च याचत, T G दद्यादेवाविचारत (T1 °यन्). — After 18, D4 6 7 9 ins

350* आशयाभ्यागत विप्र भोजनार्थमुपस्थितम्।

— After the above, D4 reads 12cd (repeating 12a)

19 T1 om 19 D5 transp 19 and 20 — a) S (T1 om) अन्नदस्यान्नदा वृक्षा — b) V1 B Dn D1 5 10 फलप्रदा (for -फलान्विता) — c) V1 B Dn M1-3 चेह च, D6 चाथ वा; D10 ह्यत्र च, T2 8 G [इ]ह तथा (for [इ]हाथ वा) — d) B6 Dn1 n2 D5 M4 नृपतेर् (for °ते)

20 D5 transp 19 and 20 — a) B1 D8 आशसंति, D5-9 आशास्य(D5 °स)ते (for आशासन्ते) D8 [इ]ह, M1-3 [अ]पि (for हि) — b) T2 8 G4 सद्वृष्टिम् (for सुवृ°) D1 2 कार्षका, D3 कार्षिका, D4 6-9 कर्षुका — c) D4 transp पुत्रो and वा B2 कदास्माक कुले पुत्र — d) D2 6 om (hapl) पौत्रो वा D. प्रयच्छति (for प्रदास्यति)

21 D3 om 21 — b) V1 B1 2 5 Dn2 n3 D5 10 याचति, Dn1 याति च, D6 7 9 याचित (for याचते).

अकामो वा सकामो वा दत्त्वा पुण्यमवाप्नुयात् ॥ २१
ब्राह्मणः सर्वभूतानामतिथिः प्रसृताग्रभुक् ।
विप्रा यमभिगच्छन्ति भिक्षमाणा गृहं सदा ॥ २२
सत्कृताश्च निवर्तन्ते तदतीव प्रवर्धते ।
महाभोगे कुले जन्म प्रेत्य प्राप्नोति भारत ॥ २३
दत्त्वा त्वन्नं नरो लोके तथा स्थानमनुत्तमम् ।
मृष्टमृष्टान्नदायी तु स्वर्गे वसति सत्कृतः ॥ २४
अन्नं प्राणा नराणां हि सर्वमन्ने प्रतिष्ठितम् ।
अन्नदः पशुमान्पुत्री धनवान्भोगवानपि ॥ २५
प्राणवांश्चापि भवति रूपवांश्च तथा नृप ।
अन्नदः प्राणदो लोके सर्वदः प्रोच्यते तु सः ॥ २६
अन्नं हि दत्त्वातिथये ब्राह्मणाय यथाविधि ।
प्रदाता सुखमाप्नोति दैवैश्चाप्यभिपूज्यते ॥ २७
ब्राह्मणो हि महद्भूतं क्षेत्रं चरति पादवत् ।
उप्यते तत्र यद्बीजं तद्धि पुण्यफलं महत् ॥ २८
प्रत्यक्षं प्रीतिजननं भोक्तृदात्रोर्भवत्युत ।
सर्वाण्यन्यानि दानानि परोक्षफलवन्त्युत ॥ २९
अन्नाद्धि प्रसवं विद्धि रतिमन्नाद्धि भारत ।
धर्मार्थावन्नतो विद्धि रोगनाशं तथान्नतः ॥ ३०
अन्नं ह्यमृतमित्याह पुराकल्पे प्रजापतिः ।

— After 21^{ab}, T_1 reads 18^{cd} — ^{a}) $D_{1\,2}$ सर्वे, T_1 M तु स (for वा स)

22 ^{a}) D_9 om from ब्राह्मण up to दत्त्वा त्वन्नं (in 24^{a}) — ^{c}) V_1 B Dn D_8 M_4 यदधि, D_{1-8} समभि ; $D_{4\,10}$ $M_{2\,8}$ यमाधि (for यमाभि-)

23 D_9 om 23 (cf v. l 22) — ^{a}) M चेन् (for च) — ^{b}) D_{1-8} ददतोर्ध्व (for तदतीव) $B_{1\,3\,4}$ D_8 वि (for प्र) B_2 D_5 G_2 -वर्तते (for -वर्धते) — T_1 om 23^{cd} — ^{cd}) V_1 B Dn $D_{1\,2\,4\,7\,8\,10}$ $T_{2\,3}$ G -भागे, $D_{5\,6}$ भोग (for भोगे) V_1 B Dn D_{10} transp जन्म and प्रेत्य V_1 B Dn $D_{4\,5\,10}$ चाप्नोति (for प्रा°) Dn_3 D_{1-3} मानव (for भारत)

24 D_9 om up to त्वन्नं (in 24^{a}) (cf v l 22) — ^{a}) $D_{1\,2}$ हि (for तु) — T_1 om 24^{bc} — ^{b}) Dn_1 यथा, $T_{2\,3}$ G तस्य (for तथा) — ^{c}) Dn_2 n_3 नित्यं, $T_{2\,3}$ G_2 $M_{1\,3\,4}$ स्विष्ट (for मृष्ट) $D_{4\,6\,7\,9}$ च (for तु) V_1 B_5 D_{10} नित्यमिष्टान्नदायी तु, B_{1-4} Dn_1 D_8 नित्य मिष्टान्न ; $G_{1\,3\,4}$ M_2 स्विष्टमिष्टान्न — ^{d}) S भवति (for वसति) B_5 T_1 सत्कृतं

25 ^{a}) D_4 अत्र, D_{10} अन्नात् (for अन्न) — ^{b}) D_8 अन्ने प्राणा प्रतिष्ठिता — T_3 om (hapl) 25^{c}–31^{d} — ^{d}) D_6 पुत्रवान् (for भोग)

26 T_3 om 26 (cf v l 25) T_1 om 26^{ab} — ^{a}) $D_{4\,6-9}$ प्राणवान्सुभगश्चापि — ^{b}) S ($T_{1\,3}$ om) नराधिप (for तथा नृप) — ^{d}) T_2 सर्वत (for द) D_1 M च स, D_5 सुधै, $T_{1\,2}$ G हि स (for तु स)

27 T_3 om 27 (cf v l 25) — ^{a}) B_3 om, Dn_3 तु (for हि) — ^{b}) D_6 विशेषत (for यथा विधि) — ^{c}) T_2 सर्वम् (for सुखम्) — ^{d}) V_1 B Dn D_{10} दैवतैश्चापि पू(Dn_3 °भिपू)ज्यते, D_5 दैवैश्चाद्धाभिपूज्यते

28 T_3 om 28 (cf v l 25) — ^{a}) $M_{1\,3}$ ब्राह्मणा (for °णो) M_4 क्षेत्रं (for भूत) — ^{b}) V_1 B Dn D_{10} क्षेत्रभूत युधिष्ठिर, M_4 इह क्षेत्र च पादवत् — ^{c}) Dn_1 T_1 G_{1-3} यत्र यद्, $D_{4\,6-9}$ यत्र तद्, T_2 यद्धि यद् (for तत्र यद्) — ^{d}) T_2 भवेत् (for महत्) M_{1-3} तद्धि पुण्य महत्फल

29 T_3 om 29 (cf v l 25) T_1 om 29 — ^{a}) $D_{4\,6\,7\,9}$ प्रत्यक्षे (for °क्षं) M_{1-3} जनकं (for °नं). — ^{b}) Dn_1 n_2 भोक्तुर्दातुर् (for भोक्तृदात्रोर्) — $D_{2\,8}$ om (hapl) 29^{cd} D_{10} om 29^{c}–30^{b} — ^{c}) $D_{1\,2\,6\,7\,9}$ [इ]हान्न, G_4 $M_{1\,4}$ [अ]न्नानि (for [अ]न्यानि). — ^{d}) Dn_3 $D_{4\,7-9}$ T_2 G_4 परोक्षे (for °क्ष)

30 T_3 om. 30 (cf v l 25) D_{10} om 30^{ab} (cf v l 29) — ^{a}) T_2 G_2 प्रभव (for प्रसवं) V_1 $B_{2\,4\,5}$ Dn_1 n_3 याति ; $B_{1\,3}$ Dn_2 यांति (for विद्धि) — ^{b}) V_1 B_{2-5} Dn $G_{1\,3\,4}$ रतिर् (for रतिम्) $D_{1-3\,5}$ च पार्थिव ; D_{6-9} च भारत ; M फल पर (for हि भारत). B_1 T_2 G_2 रतिरन्नाद्धि पार्थिव (B_1 जायते), D_4 °रन्नाच्च भारत, T_1 रन्नाद्भवत्यपि — T_1 om 30^{cd} — ^{c}) T_2 G_4 सर्वार्थाव् (sic), G_3 सर्वार्थम् (for धर्मार्थाव्) D_2 ह्यन्नतो (for अ°) — ^{d}) B_1 नाशस् S ($T_{1\,3}$ om.) [आ]त्मन (for [अ]न्नत)

31 T_3 om 31 (cf v l 25) 31^{ab} = (var) 14,

अन्नं भुवं दिवं खं च सर्वमन्ने प्रतिष्ठितम् ॥ ३१
अन्नप्रणाशे भिद्यन्ते शरीरे पञ्च धातवः ।
बलं बलवतोऽपीह प्रणश्यत्यन्नहानितः ॥ ३२
आवाहाश्च विवाहाश्च यज्ञाश्चान्नमृते तथा ।
न वर्तन्ते नरश्रेष्ठ ब्रह्म चात्र प्रलीयते ॥ ३३
अन्नतः सर्वमेतद्धि यत्किंचित्स्थाणु जङ्गमम् ।
त्रिषु लोकेषु धर्मार्थमन्नं देयमतो बुधैः ॥ ३४
अन्नदस्य मनुष्यस्य बलमोजो यशः सुखम् ।
कीर्तिश्च वर्धते शश्वत्त्रिषु लोकेषु पार्थिव ॥ ३५
मेघेष्वम्भः संनिधत्ते प्राणानां पवनः शिवः ।
तच्च मेघगतं वारि शक्रो वर्षति भारत ॥ ३६
आदत्ते च रसं भौममादित्यः स्वगभस्तिभिः ।
वायुरादित्यतस्तांश्च रसान्देवः प्रजापतिः ॥ ३७
तद्यदा मेघतो वारि पतितं भवति क्षितौ ।
तदा वसुमती देवी स्निग्धा भवति भारत ॥ ३८
ततः सस्यानि रोहन्ति येन वर्तयते जगत् ।
मांसमेदोस्थिशुक्राणां प्रादुर्भावस्ततः पुनः ॥ ३९
संभवन्ति ततः शुक्रात्प्राणिनः पृथिवीपते ।
अग्नीषोमौ हि तच्छुक्रं सृजतः पुष्यतश्च ह ॥ ४०
एवमन्नं च सूर्यश्च पवनः शुक्रमेव च ।

App I (No 4) line 2287 — [a]) D3 एव (for इति) D2 [आ]हु (for [आ]ह) — [b]) T2 -काले (for कल्पे) — T1 om 31^{cd} — [c]) D4 8 T2 G2 M1 3 4 दिवं भुव (by transp) — [d]) D1 2 5–9 द्यन्ने (for अन्ने)

32 =(var) 14, App (No 4) lines 2288–89 — [a]) D6 -प्रणाशे हि (hypermetric) (for प्रणाशे) T1 क्षीयते (for भिद्यन्ते) — [c]) D4 अल (for बल)

33 [a]) B3 प्ररोहाश्च, M4 संस्कारा स (for आवाहाश्च) B1 G4 आहाराश्च विहाराश्च — [b]) D8 T1 यज्ञश्च (for यज्ञाश्च) D2 न वा (for तथा) — [c]) V1 B (except B1) Dn D5 10 M2 नि (for न) — T1 om 33^{d}–34^{c} — [d]) B1 3 4 चास्ते, D8 चाने, M चानु (for चात्र) D8 प्रमीयते (for प्रली°) D1 2 4 5 ब्रह्म चानुप्र(D4 °त्र प्र, D5 °षु प्र)मीयते, D6 7 9 ब्रह्म वा न प्र(D9 वात्रै प्र)मीयते, T2 अन्नत्रास प्रहीयते, T3 G ब्रह्म चानुप्रहीयते

34 T1 om 34^{abc} (cf v 1 33) — [a]) D4 अन्न वत, D6–9 T2 3 G1 3 4 अन्नाद् (for °त) T2 3 G2 सत्यम् (for सर्वम्) — [b]) B1 T2 3 G1 3 स्थास्नु, G3 स्थालु (for स्थाणु) — [c]) T2 धर्मात्मा (for °र्थम्) — [d]) T2 3 G2 4 सदा; G3 इतो (for अतो)

35 [b]) V1 B Dn D10 यशांसि च, D6 7 यशोतुल (for यश सुखम्) — [d]) D8 भारत (for पार्थिव)

36 M1–3 transp 36 and 37 — [a]) V1 B Dn मेघेपूर्वं; D5 मेघश्चाम्भ, D10 G4 मेघेषु क, T1 G2 °षूद, T3 °षूदकं (hypermetric), M1–3 पूष, M4 °त्वप (for °ष्वम्भ) Dn3 सविधत्ते T2 मेघेषु उदकं धत्ते, G1 3 °घूदकमादत्ते — [b]) D1–3 T1 प्राणिनां (for प्राणाना) T2 पावन (for प°) V1 B Dn D10 पति (for शिव) D4 6–9 प्राणिना प(D8 9 पा)वनः पति, D5 प्राणाना पावन शिव — [c]) D6 om (hapl) from तच्च up to पति (in 38^{b}) T2 कृत (for गतं)

37 =(var) 14, App I (No 4) lines 2291–92 D6 om 37 (cf v 1 36) M1–3 transp 36 and 37. — [a]) V1 B Dn रसान्भौमान् (for रसं भौमम्) — [b]) D5 आदित्यश्च, T2 3 G4 °त्यस्य, M1 इम स्व (for °त्य स्व-) — T1 om 37^{cd} — [c]) D1 G4 M तं च, D4 5 7 9 सैव, T2 3 G1–3 स्व च (for ताश्च) B2 Dn1 वायुरादित्यतसाश्च, D8 गश्चैव — [d]) S (T1 om) रस Dn1 n2 D5 7 9 प्रवर्षति, D4 प्रकर्षति, D8 च वर्षति (for प्रजापति)

38 =(var) 14, App I (No 4) lines 2293–94 D6 om up to पति (in 38^{b}) (cf v 1 36) — [a]) B1 यद्यदा, T2 3 G2 4 तद्यथा, G1 3 तद्द्यान् (for तद्यदा) — [d]) D5 पार्थिव (for भारत)

39 =(var) 14, App I (No 4) lines 2295–96 — [a]) B1 शस्यानि — [c]) B5 S शुक्लाना (for -शुक्राणा) — B3 om (hapl ?) 39^{d}–40^{c} — [d]) Dn1 भात पुन, D6 7 पुनस्तत (by transp) D5 प्रादुर्भावा परस्तत, D5 र्भावास्ततस्तत

40 B3 om 40^{abc} (cf v 1 39) D5 om 40^{a}–41^{b} — [a]) B5 T G M1 शुक्लात् (for शुक्रात्) — [b]) T1 2 -तले (for -पते) — T1 om 40^{cd} — [c]) G2 अग्निष्टोमो (for अग्नीषोमौ) B5 T2 3 G1 3 4 M1 शुक्लं,

एक एव स्मृतो राशिर्यतो भूतानि जज्ञिरे ॥ ४१
प्राणान्ददाति भूतानां तेजश्च भरतर्षभ ।
गृहमभ्यागतायाशु यो दद्यादन्नमर्थिने ॥ ४२

भीष्म उवाच ।

नारदेनैवमुक्तोऽहमदामन्नं सदा नृप ।
अनसूयुस्त्वमप्यन्नं तस्माद्देहि गतज्वरः ॥ ४३
दत्त्वान्नं विधिवद्राजन्विप्रेभ्यस्त्वमपि प्रभो ।
यथावदनुरूपेभ्यस्ततः स्वर्गमवाप्स्यसि ॥ ४४
अन्नदानां हि ये लोकास्तांस्त्वं शृणु नराधिप ।
भवनानि प्रकाशन्ते दिवि तेषां महात्मनाम् ।
नानासंस्थानरूपाणि नानास्तम्भान्वितानि च ॥ ४५
चन्द्रमण्डलशुभ्राणि किङ्किणीजालवन्ति च ।
तरुणादित्यवर्णानि स्थावराणि चराणि च ॥ ४६
अनेकशतभौमानि सान्तर्जलवनानि च ।
वैडूर्यार्कप्रकाशानि रौप्यरुक्ममयानि च ॥ ४७
सर्वकामफलाश्चापि वृक्षा भवनसंस्थिताः ।
वाप्यो वीथ्यः सभाः कूपा दीर्घिकाश्चैव सर्वशः ॥ ४८
घोषवन्ति च यानानि युक्तान्यथ सहस्रशः ।
भक्ष्यभोज्यमयाः शैला वासांस्याभरणानि च ॥ ४९
क्षीरं स्रवन्त्यः सरितस्तथा चैवान्नपर्वताः ।
प्रासादाः पाण्डुराभ्राभाः शय्याश्च कनकोज्ज्वलाः ।
तानन्नदाः प्रपद्यन्ते तस्मादन्नप्रदो भव ॥ ५०

D4 शुक्रे (for शुक्र) — ^{d}) V1 B Dn सृजत , D10 8 (T1 om) प्रजात (for प्रजन) D1–8 पुण्यतश् (for पुण्य°) D4 6–9 प्रजा° प्रजनयिष्यत (D4 °वि)

41 =(var) 14, App I (No 4) lines 2297–98 D5 om 41^{ab} (of v l 40) — ^{a}) V1 B Dn D10 अन्नाद्धि, D6 7 अन्नं हि (for अन्नं च) T1 पर्जन्य , T8 G4 M4 सूर्यं च (for सूर्यश्च) G1 8 एवमग्निं च सूर्यं च — ^{b}) T1 सूर्यं, T2 8 G शुक्र (for शुक्रम्) — T1 om 41^{cd} — ^{c}) M पृष (for एव) Dn8 स्थितो (for स्मृतो) — ^{d}) V1 B Dn D10 ततो , T2 8 G1–8 तिर्यग् (for यतो)

42 ^{a}) G1 प्राण D6–9 भूतानि, M1–8 रमा (for °नां) — ^{c}) Dn1 n2 [अ]थ (for [आ]शु) — ^{d}) M1–8 ददाति (for दद्याद्)

43 T2 8 G om the ref — ^{b}) D1–8 सतामन्नं, D10 प्रादा ; T1 अन्न दधि, T2 8 G अन्नदान (for अदामन्न) — ^{c}) D5 अतन्द्रितस्, D6–9 अन्न भूयस् (for अनसूयुस्) D4 T8 G4 अनसू(D4 °अभू)यस्त्वमापन्नं — ^{d}) T2 8 G2 4 तत पर (for गतज्वर)

44 ^{b}) V1 B2 Dn1 n2 इति (for अपि) — ^{c}) G2 -भूतेभ्यस् (for रूपे°)

45 ^{a}) D1–4 अन्नदाने, D10 T1 °दानाद् (for °दाना) — ^{b}) D2 8 शृणुष्व (for त्व शृणु) V1 B1–4 Dn D8 10 जनाधिप (for नरा) D1 5 तान्शृणुष्व जनाधिप, D8 7 9 तास्त्व शृणुष्व पार्थिव — 45^{cdef} =(var) 14, App I (No 4) lines 2299–2300 — ^{d}) T2 (*sup lin* as in text) महात्मन — T1 om 45^{ef} — ^{e}) V1 B2 Dn1 तारा (for नाना) D6 10 G1 8 M2 सस्थानि (for न-) B5 Dn2 D5 तारासंस्थानि रूपाणि — ^{f}) D5 -शोभान्वितानि, D10 T2 8 G4 स्तभयु (for -स्तम्भान्वि°) D6 7 9 [अ]पि (for च)

46 =14, App I (No 4) lines 2301–2302 D5 om (hapl) 46^{ab} — ^{a}) Dn3 वक्र-, T8 इन्द्र (for चन्द्र) — T1 om (hapl) 46^{cd} — ^{d}) M चराणि स्थावराणि च

47 47^{ab} =(var) 14, App I (No 4) line 2303 — ^{b}) V1 B Dn -चराणि, D5 धराणि (for वनानि) — D5 om (hapl) 47^{cd} — ^{c}) V1 B Dn1 n2 D8 वैदूर्यार्कं D6–9 -प्रभाभाञ्जि (for प्रकाशानि) — ^{d}) D1–8 6–9 रुक्मरूप्य , D4 T1 G रूप्यरुक्म (for रौप्य°)

48 48–50 =(var) 14, App I (No 4) lines 2304–2310 — ^{a}) D10 कर्म- (for काम) G1 8 फल (for फलाश्) — ^{b}) G4 सन्श्रिता (for सस्थिता) B8 4 वृक्षा भवनमास्थिता — ^{c}) T2 वापी (for वीथ्य) — ^{d}) T G [अ]पि (for [ए]व)

49 D6 om 49 — ^{b}) D10 नियुक्तानि (for युक्तान्यथ) — ^{c}) D5 भक्ष्य भोज्य च पेय च

50 ^{a}) T1 क्षीर (for क्षीरं) V1 B Dn D1–10 T2 स्रवति (for स्रवन्त्य) — ^{b}) Dn3 तथा चैवानुपूर्वश — ^{c}) B D4 T G M1 3 4 पांडराभ्राभा , D2 पांडुरा रम्या , D6 7 °रा शुभ्रा (for °राभ्राभा) — ^{d}) B2 कन्याश् (for शय्याश्) Dn1 n2 D3 शय्याश्च कांचनोज्वला , D2 शातकुम्भाश्च सोज्वला , T8 शय्याश्च कनकोपला — ^{e}) V1 B Dn D10 तानि (for तान्)

एते लोकाः पुण्यकृतामन्नदानां महात्मनाम् । तस्मादन्नं विशेषेण दातव्यं मानवैर्भुवि ॥ ५१

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

६३

युधिष्ठिर उवाच ।
श्रुतं मे भवतो वाक्यमन्नदानस्य यो विधिः ।
नक्षत्रयोगस्येदानीं दानकल्पं ब्रवीहि मे ॥ १
भीष्म उवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
देवक्याश्चैव संवादं देवर्षेर्नारदस्य च ॥ २
द्वारकामनुसंप्राप्तं नारदं देवदर्शनम् ।
पप्रच्छैनं ततः प्रश्नं देवकी धर्मदर्शिनी ॥ ३
तस्याः संपृच्छमानाया देवर्षिर्नारदस्तदा ।
आचष्ट विधिवत्सर्वं यत्तच्छृणु विशां पते ॥ ४
नारद उवाच ।
कृत्तिकासु महाभागे पायसेन ससर्पिषा ।
संतर्प्य ब्राह्मणान्साधूँल्लोकानाप्नोत्यनुत्तमान् ॥ ५
रोहिण्यां प्रथितैर्मांसैर्माषैरन्नेन सर्पिषा ।
पयोऽनुपानं दातव्यमानृण्यार्थं द्विजातये ॥ ६
दोग्ध्रीं दत्त्वा सवत्सां तु नक्षत्रे सोमदैवते ।

---

51 ^{a}) T2 पुण्यकृता (for °कृताम्) — ^{b}) T2 3 अन्नदानं, G1 3 4 °दानान् (for °दाना) D8 नराधिप (for महात्मनाम्) — ^{c}) V1 B6 Dn D2 प्रयत्नेन (for विशेषेण)

Colophon om in D1 3 — *Parvan name* B1 2 4 Dn3 शांति — *Sub-parvan* V1 B Dn D1-7 9 10 M दानधर्म — *Adhy name* B1 अन्नदानविधि, B2 अन्नप्रदानप्रशंसा, B4 Dn3 D5 T2 3 अन्नदानप्रशसा, D6-9 M अन्नप्रशंसा, G3 4 अन्नदानप्रशसन — *Adhy no* (figures, words or both) V1 63, D10 68, T1 89, T2 3 G2 4 98, G1 93, G3 92, M 91 — *Śloka no* D4 52

63

1 ^{a}) D6 om मे — ^{b}) D7 [s]वधि (for विधि) — ^{c}) D3 -योगेपि, D6 7 9 -कल्पस्य (for -योगस्य) — ^{d}) D1 3 निबोध, D8 वदस्व; D4 ब्रवीतु (for °हि)

2 ^{c}) D8 सवादे (for °द) D1 6-8 देवक्या सह सवादं — ^{d}) V1 B Dn D10 M1 महर्षेर् (for देव°)

3 D2 om 3^{ab} — ^{a}) G4 समनु (for अनुसं) — ^{b}) B3 वेददर्शन, M1-3 देवदर्शिन (for °र्शनम्) — ^{c}) V1 B1-3 5 Dn T G2 4 [इ]द, B4 D1 3-10 [इ]मं (for [ए]न) V1 B1 2 Dn वच, D3 4 तव, T G नृप (for तत) — ^{d}) V1 B2-5 Dn D5 10 दर्शन (D6 °नी), B1 D6 -दर्शिनं (for °नी)

4 ^{a}) G1 3 अस्या (for तस्या) T1 त, T2 G तु (for सं-) M तस्या तु पृच्छमानायां — ^{b}) V1 B Dn D10 तत, D4 (also as in text) 6-9 T3 G M1 तथा (for तदा) — ^{d}) Dn1 n2 D3 तच्छृणुष्व (for यत्त च्छृणु) D8-7 नराधिप (for विशां पते) D8 9 यत्त च्छृणु नराधिप

5 ^{b}) D1 2 [ए]व (for स) — D9 om (hapl) 5^{c}-6^{b} — ^{c}) G सर्वाल्ँ (for साधूल्ँ) — ^{d}) T3 G4 प्राप्नोति (for आ°) D1 2 [अ]नुत्तम

6 D9 om 6^{ab} (cf v l 5) — ^{a}) M पार्षतैर् (for प्रथि°) B1-3 D8 मार्गैर्; D5 माषैर् (for मांसैर्) V1 B4 5 Dn D10 रोहिण्या प्रस्रवैर्मार्गैर् — ^{b}) G2 घृतैर् (for माषैर्) M अन्नै स (for अन्नेन) D3 तथा चान्नेन सर्पिषा, T2 3 G1 अन्नेन सह सर्पिषा — ^{c}) V1 B Dn D2 5 8 M2 [s]न्नपानं, D4 6 7 9 [s]न्नदान (for ऽनुपान) — ^{d}) V1 B2-5 Dn D1 3 अनृणार्थं, D2 आनृणार्थं, D3 6 7 9 आ(D8 अ)नुपौर्व्यं (for आनृण्यार्थं)

7 ^{a}) B4 D2 3 च, T3 वै (for तु) — ^{b}) T2 3 सौम (for सोम-) T3 G4 M1 देवते (for दै°) D4 नक्षत्रे सोमदेवतै — ^{c}) D1-3 गच्छेत, D6 गच्छते, T1

गच्छन्ति मानुषाल्लोकात्स्वर्गलोकमनुत्तमम् ॥ ७
आर्द्रायां कृसरं दत्त्वा तैलमिश्रमुपोषितः ।
नरस्तरति दुर्गाणि क्षुरधारांश्च पर्वतान् ॥ ८
अपूपान्पुनर्वसौ दत्त्वा तथैवान्नानि शोभने ।
यशस्वी रूपसंपन्नो बह्वन्ने जायते कुले ॥ ९
पुष्ये तु कनकं दत्त्वा कृतं चाकृतमेव च ।
अनालोकेषु लोकेषु सोमवत्स विराजते ॥ १०
आश्लेषायां तु यो रूप्यमृषभं वा प्रयच्छति ।
स सर्वभयनिर्मुक्तः शात्रवानधितिष्ठति ॥ ११
मघासु तिलपूर्णानि वर्धमानानि मानवः ।
प्रदाय पुत्रपशुमानिह प्रेत्य च मोदते ॥ १२
फल्गुनीपूर्वसमये ब्राह्मणानामुपोषितः ।
भक्षान्फाणितसंयुक्तान्दत्त्वा सौभाग्यमृच्छति ॥ १३
घृतक्षीरसमायुक्तं विधिवत्षष्टिकौदनम् ।
उत्तराविषये दत्त्वा स्वर्गलोके महीयते ॥ १४
यद्यत्प्रदीयते दानमुत्तराविषये नरैः ।
महाफलमनन्तं च भवतीति विनिश्चयः ॥ १५
हस्ते हस्तिरथं दत्त्वा चतुर्युक्तमुपोषितः ।

G1. 3 M1-8 ऊध्यते (for गच्छन्ति) Dn2 D3 8 लोकान् (for लोकात्) T2 3 G2 4 M4 ऊध्यते मानुषाँल्लोकान् — d) D1-5 7-9 स्वर्गवासम् (for लोकम्)

8 a) D5 6 कृसरा; D7 9 कृशरा (for कृसर) M4 दाता (for दत्त्वा) — D10 T2 3 G2 repeat 8bc after 10a — b) V1 B Dn G1 M4 तिल- (for तैल) — D1 3-7 9 repeat 8cd after 16ab — d) D5 (first time) कुरधानांश् (for क्षुरधाराश्) T1 क्षुरसाराश्च पातितान् (s10)

9 a) Hypermetric V1 B Dn3 D4 6-9 पूपान्, Dn1 पुष्ये, D3 सूपान्, D5 एतान् (for अपूपान्) M दद्यात् (for दत्त्वा) D8 पुनर्वसौ तथापूपास् — b) D1-8 तत्र (for तथा) — d) Dn1 T2 3 G1 2 4 बहुक्षो G3 om कुले T1 जायते प्रथिते कुले

10 a) V1 B1-3 5 Dn पुष्येण, B4 पुष्ये च (for पुष्ये तु) — After 10a, D10 T2 3 G2 repeat 8bc — b) V1 B Dn D1 2 4, 8 10 वा (for the first च) D1 2 4 6-9 वा (for the second च) — c) Dn2 पापेषु (for लोकेषु) B1 (marg) स्वप्रकाशेषु लोकेषु; D9 (marg sec m) अभिवरसर्वलोकेषु — d) Dn2 T2 3 G2 4 सु- (for स)

11 a) B2 D5 8 T1 G M4 आश्लेषासु, B3. 4 D1-4 6 7 9 अश्लेषासु (for आश्लेषायां) D8 तथा, D5 च यो (for तु यो) — b) D6-9 वृषभं (for ऋ°) — c) D5 G3 सर्पं (for सर्वं) D4 corrupt, D6-9 स सर्वसुखसंयुक्तं — d) B5 Dn1 n2 समवान् (for शात्र°) D1 6-9 विमानम (D8 नान)धिगच्छति

12 a) D1-3 वारि (for तिल) — After 12ab, D7 ins

351* ताम्राणि तिलपात्राणि त्रिंशत्पलमितानि तु ।

— c) M पुत्री (for पुत्र) — d) D2 om from प्रेत्य up to पुण्यान्ना (in 17b) B1 जायते (for मोदते)

13 D2 om 13 (cf v l 12) D8 om (hapl. ?) 13-14 — a) Some MSS फाल्गुनी (for फ°) — b) T1 G1 3 M ब्राह्मणेभ्य (for णानाम्) T2 3 G2 4 ब्राह्मण समुपोषित — c) Some MSS भक्ष्यान् M1-3 पानीय (for फाणित) G1 3 M1 2 संपृक्तान् (for संयु°) D1 भक्षाहारेण संयुक्तान्, D10 भक्ष फाणित संयुक्त, T1 corrupt, T2 3 पानीयं तक्रसमिश्रं (T3 °युक्तान्), G2 4 फाणितं तक्रसमिश्र — d) V1 B2 Dn D4 अर्छति, B3-5 D6-9 अर्हति, T G2 इच्छति (for ऋ)

14 D2 om 14 (cf. v l 12) D8 om 14 (of v l 13) T1 om 14ab — a) G4 दधि (for घृत) — b) B1 स्वस्तिकौदक, D6 7 9 G3 M4 षष्टिकोदन; T2 3 G1 2 4 M1-3 षाष्टिको° (for षष्टिकौ°) — c) G3 उत्तराषाढयोर्दत्त्वा — d) B1 सर्वे; G4 स्वर्गे (for स्वर्ग)

15 D2 om. 15 (cf v l 12) — c) V1 B Dn D10 तद् (for च) — d) D4 6-9 [इ]द (for [इ]ति) D5 भवतीह विनिश्चित, T G तत्तत्भवति भूरिश; M दत्तं भवति भूरिश

16 D2 om 16 (cf v l 12) — b) T1 चतुर्युजम् (for °र्युक्तम्) — After 16ab, D1 3-7 9 repeat 8cd D1 3-7 9 om 16cd — c) D8 आप्नोति (for प्रा°) T2 3 च पराल्ँ (for परमाल्ँ) — d) T1 पुण्यै, T2 3 G M पुण्यान् (for पुण्य) G1 नाम (for -काम).

प्राप्नोति परमाँल्लोकान्पुण्यकामसमन्वितान् ॥ १६
चित्रायामृषभं दत्त्वा पुण्यान्गन्धांश्च भारत ।
चरत्यप्सरसां लोके रमते नन्दने तथा ॥ १७
स्वातावथ धनं दत्त्वा यदिष्टतममात्मनः ।
प्राप्नोति लोकान्स शुभानिह चैव महद्यशः ॥ १८
विशाखायामनड्वाहं धेनुं दत्त्वा च दुग्धदाम् ।
सप्रासङ्गं च शकटं सधान्यं वस्त्रसंयुतम् ॥ १९
पितृन्देवांश्च प्रीणाति प्रेत्य चानन्त्यमश्नुते ।
न च दुर्गाण्यवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ २०
दत्त्वा यथोक्तं विप्रेभ्यो वृत्तिमिष्टां स विन्दति ।
नरकादींश्च संक्लेशान्नाप्नोतीति विनिश्चयः ॥ २१
अनुराधासु प्रावारं वस्त्रान्तरमुपोषितः ।
दत्त्वा युगशतं चापि नरः स्वर्गे महीयते ॥ २२
कालशाकं तु विप्रेभ्यो दत्त्वा मर्त्यः समूलकम् ।
ज्येष्ठायामृद्धिमिष्टां वै गतिमिष्टां च विन्दति ॥ २३
मूले मूलफलं दत्त्वा ब्राह्मणेभ्यः समाहितः ।
पितृन्प्रीणयते चापि गतिमिष्टां च गच्छति ॥ २४
अथ पूर्वास्वषाढासु दधिपात्राण्युपोषितः ।
कुलवृत्तोपसंपन्ने ब्राह्मणे वेदपारगे ।
प्रदाय जायते प्रेत्य कुले सुबहुगोकुले ॥ २५

17 D2 om up to पुण्यान्ग (in 17^b) (cf v l 12) — ^{a}) V1 B1, 2 4 5 Dn D10 T1 G1 2 M4 वृषभ (for °ऋ°) — D6 om (hapl) 17^b–18^a — ^{b}) B2 Dn1 n2 पुण्य- (for पुण्यान्) B5 शोभने; T1 पुष्कलान् (for भारत) — ^{c}) V1 B Dn D2 5 T3 चरति (for चरति) — ^{d}) V1 B Dn D2 रमते, D5 T G चरते (for रमते) D2 5 7 10 नदते (for °ने)

18 D6 om 18^a (cf v l 17) — ^{a}) V1 B2 4 5 Dn D4 7–10 स्वात्याम् (for स्वाताव्) T3 G2 M अपि (for अथ) D5 स्वातीष्वथ धन दद्याद्, T2 स्वाता-विष्टतमं दत्त्वा — ^{b}) T3 G4 अर्थिन (G4 °ना) (for आत्मन) — ^{c}) D1 2 G4 M1–3 सु, D6 om (for स) — ^{d}) G1 3 लोके (for चैव)

19 B1 om 19^{ab} — ^{b}) D1–3 च सुव्रता (D3 °त), T1 पयस्विनीं, T2 3 G4 सुसमता, G1–3 [अ]थ समता, M3 तु दुग्धदा (for च दु°) — T1 om 19^{cd} — ^{c}) D3 8 10 सोपा (D10 प) सग, M1 3 सप्रसर्ग (for सप्रा) V1 om from शकट up to विन्दति (in 21^b) — ^{d}) D3 सवाद्य (for सधान्य) G3 वसु- (for वस्त्र) B2 3 D1 2 10 -समित (for सयुतम्) T2 3 G1 2 4 सधान्य वसुसत्तम, M सवाद्य वसुसंयु (M4 °मि) त

20 V1 om 20 (cf v l 19) — ^{a}) D5 T1 3 G2 पितृ (for पितृन्) G1 3 च देवान् (by transp) — ^{b}) D5 T2 [अ]नतम्, D9 [अ]क्षय्यम् (for [आ]नन्त्यम्) — T1 om 20^c–21^d — ^{d}) T3 स्वर्गं (for स्वर्ग) Dn2 लोके (for लोक). T2 3 G स (for च)

21 V1 om 21^{ab} (cf v l 19) T1 om 21 (cf v l 20) — ^{a}) T2 3 G M1, 3 4 यथेष्टं (for यथोक्तं) D3 दत्त्वा युगशत चापि — ^{b}) D6–9 गतिम् (for वृत्तिम्) D4 गतिमिष्टा स गच्छति — ^{c}) G1 3 स क्लेशान्; G2 सक्लेश (for शान्) D1–3 नरकाश्चैकविंशान्वै — ^{d}) B1 सु- (for नि) D1–3 न प्राप्नोतीह (D3 ति) निश्चय

22 ^{a}) D1 3 प्रवर, T1 शकट (for प्रावार) — ^{b}) V1 B2 4 5 Dn1 n2 वस्त्रान्न (B4 °स्त्राणा, Dn1 °रान्न) समुपोषित, B3 उष्ट्राश्च समु°, D5 वस्त्राम्बरमु°, T1 M वस्त्रोत्तरमु° — ^{c}) G1 partly damaged T1 युग्य (for युग) D5 साम्र, D6 वापि (for चापि) — ^{d}) T1 स्वर्गलोके (for नर स्वर्गे)

23 ^{a}) D3 T2 3 G2–4 M काळ (for काल) — ^{b}) V1 om दत्त्वा D1–3 T2 3 G2 4 विप्र, T1 चैव (for मर्त्य) B3 दत्त्वानन्य ससूलकान् — ^{c}) D1 3 4 6–9 वृद्धिम्, D3 गतिम् (for ऋद्धिम्) B1 ऋद्धा (for इष्टा) D4 च (for वै) — ^{d}) B2 D4 6–10 स (for च) V1 B1 3–5 Dn D1 4 6–10 गच्छति (for विन्दति)

24 D3 om (hapl) 24 — ^{a}) D6–9 दद्याद् (for दत्त्वा) — ^{c}) B3 G1 3 वा (for च) D1–9 स पितृन्प्रीणयति वै — ^{d}) D3 9 स (for च) B4 D6 7 10 T G विंदति (for गच्छति) D5 स्वर्गलोक च गच्छति

25 ^{a}) D4 6–9 प्रदाय (D4 °दीय) पूर्वाषाढासु — ^{b}) B1 पूर्वाणि (for पात्राणि) — ^{c}) T1 शील- (for कुल) — ^{e}) V1 B5 Dn1 n2 D4 6–10 पुरुषो (for प्रदाय) B1 om जायते — ^{f}) V1 B Dn1 n3 गोधने, Dn2 D10 S शोभने (for -गोकुले)

26 ^{a}) B3 उदमन्थ, D5 ओदनस्तु, D10 दधिमथ; T1 उदपात्र, T2 3 G4 इदमध (G4 ध), G1–3 इद

उदमन्थं ससर्पिष्कं प्रभूतमधुफाणितम् ।
दत्त्वोत्तरास्वषाढासु सर्वकामानवाप्नुयात् ॥ २६
दुग्धं त्वभिजिते योगे दत्त्वा मधुघृताप्लुतम् ।
धर्मनित्यो मनीषिभ्यः स्वर्गलोके महीयते ॥ २७
श्रवणे कम्बलं दत्त्वा वस्त्रान्तरितमेव च ।
श्वेतेन याति यानेन सर्वलोकानसंवृतान् ॥ २८
गोप्रयुक्तं धनिष्ठासु यानं दत्त्वा समाहितः ।
वस्त्ररश्मिधरं सद्यः प्रेत्य राज्यं प्रपद्यते ॥ २९
गन्धाञ्शतभिषग्योगे दत्त्वा सागुरुचन्दनान् ।
प्राप्नोत्यप्सरसां लोकान्प्रेत्य गन्धांश्च शाश्वतान् ॥ ३०
पूर्वभाद्रपदायोगे राजमाषान्प्रदाय तु ।
सर्वभक्षफलोपेतः स वै प्रेत्य सुखी भवेत् ॥ ३१
औरभ्रमुत्तरायोगे यस्तु मांसं प्रयच्छति ।
स पितॄन्प्रीणयति वै प्रेत्य चानन्त्यमश्नुते ॥ ३२
कांस्योपदोहनां धेनुं रेवत्यां यः प्रयच्छति ।
सा प्रेत्य कामानादाय दातारमुपतिष्ठति ॥ ३३
रथमश्वसमायुक्तं दत्त्वाश्विन्यां नरोत्तमः ।
हस्त्यश्वरथसंपन्ने वर्चस्वी जायते कुले ॥ ३४
भरणीषु द्विजातिभ्यस्तिलधेनुं प्रदाय वै ।
गाः सुप्रभूताः प्राप्नोति नरः प्रेत्य यशस्तथा ॥ ३५

मन्थं, M गुळ(M₁ °ण)पिंड (for उदमन्थ) G₁ सु- (for स) — b) B₂ G₄ प्रभूत (for प्रभूत-) D₄ 6-9 मणि (for मधु) B₆ Dn₁ n₂ प्रभूतमधिफाणित, T₁ °पयसा सदा — d) Dn₃ D₅-7 9 T₁ G₄ सर्वान् (for सर्व) D₁-3 उपाश्नुते, D₅ M क्षवाप्नुते, D₈ 9 °श्नुते, T₂ 3 G °प्यते (for °नुयात्)

27 T₁ om. 27 — a) D₁ 3 6-9 च, D₆ वा (for तु) D₂ [अ]भिजिति, D₄ हिते, D₅ जिता, D₁₀ M जितो (for जिते) G₂ लोके (for योगे) — b) D₆ om मधु B₁ 3-5 Dn₁ n₂ D₉ 10 घृतप्लुत (for -घृता) D₇ दत्त्वा घृतमधुप्लुत — c) Dn₃ (marg) मनुष्येभ्य (for मनीषिभ्य)

28 a) G₁ 3 श्रावणे (for श्र°) Some MSS कबलं (for कम्बलं) — b) G₄ partly damaged V₁ B₆ Dn₁ n₂ D₈ वा (for च) — d) Dn₁ D₁ 2 4 6-9 स्वर्गं, G₄ सर्वाल्ँ (for सर्व) D₁₀ समावृतान् (for असवृ) D₃ स्वर्गलोकमसंशयं, D₅ स्वर्गलोक न सशय

29 a) B₁ गोमयुक्तं (for गोप्र°) D₈ M₁-3 धनिष्ठायां, T₂ 3 G श्रविष्ठासु (for धनि°) — c) Dn₁ n₂ D₄ 6-9 राशिधन; D₁-3 रश्मिमय, D₁₀ धन (for °धर) D₅ अर्करश्मिसम सद्यो, S वस्त्ररश्मिसमायुक्त — d) D₅ स्य प्रेत्य (for प्रेत्य राज्य) D₈ उपाश्नुते, T₂ G₄ प्रवर्तते (for प्रपद्यते) T₂ वत्से राज्य प्रवर्तते

30 a) V₁ B Dn₁ n₂ D₁-10 गन्धाञ्शतभिषायोगे — D₈ om (hapl) 30b-31a — b) Dn₂ D₄ 5 7 9 10 सागरु, S चाग(M₁ °गु)रु (for सागुरु) — c) V₁ B₁-3 5 Dn D₃ सवान्, D₂ लोके (for लोकान्) — d) D₈ S शोभनान् (for शाश्वतान्) D₁₀ सदाभिलषिताभूमि

31 D₃ om 31a (cf v l 30) — a) Dn₂ T₁ पूर्वभाद्रपदायोगे, D₁ 3 4 6 7 9 पूर्वभद्र°, T₂ 3 G M पूर्वप्रौष्ट° — D₂ om (hapl) 31b-32a — b) T₁ G₁ 3 अजमांसं, T₂ 3 G₂ 4 छागमांस; M राजन्मास (for °माषान्) B₆ प्रदाय च, D₁ 3 T₁ °य वै, D₅ °पयेत् (for °य तु) — c) D₃ भक्ष्य (for भक्ष) T₂ 3 G -फलोपेत B₃ 4 सर्वभक्ष्य(B₄ °भोग)बलोपेत

32 D₂ om 32a (cf v l 31) — c) D₁-3 5 [पु]च (for वै)

33 a) D₃ कास्योपदोहां धेनु वै, D₄ 6-9 °दोहि (D₇ 9 ह)नीं धेनु — b) T₃ रेवत्या D₆ 7 9 हस्ते य सप्रयच्छति — c) D₁ 2 6 7 T₁ G₄ M₃ 4 स-, D₄ सं (for सा) T₃ प्रीत्या (for प्रेत्य) T₁ आप्नोति (for आदाय) — d) T₂ G₄ गच्छति (for तिष्ठति) T₁ इहापि सुखमेधते

34 b) T₁ [अ]श्विन्यां (for °न्या) V₁ B₂ 4 5 Dn D₂ 5 8-10 T₂ G₂ नरोत्तम — c) D₃ T₂ 3 सपन्नो, G₄ सपूर्णे (for सपन्ने) G₂ हस्त्यश्वरथमापन्नो

35 b) D₆-9 प्रदापयेत्, T₁ ददाति वै, T₃ G₄ प्रदाय च (for °य वै) — c) G₁ 3 स (for सु-) D₄ स्वर्गलोकमवाप्नोति, D₆ 7 स गोलोकमवा°; D₈ 9 गोलोक समवा — d) M₃ प्राप्य (for प्रेत्य) — After 35, Dn₁ reads 13 64 1, repeating it in its proper place

36 Dn₁ D₂ om 36 with the ref — a) T₂ 3 G₄

भीष्म उवाच ।
इत्येष लक्षणोद्देशः प्रोक्तो नक्षत्रयोगतः ।
देवक्या नारदेनेह सा स्नुषाभ्योऽब्रवीदिदम् ॥ ३६

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

६४

भीष्म उवाच ।
सर्वान्कामान्प्रयच्छन्ति ये प्रयच्छन्ति काञ्चनम् ।
इत्येवं भगवानत्रिः पितामहसुतोऽब्रवीत् ॥ १
पवित्रं शुच्यथायुष्यं पितॄणामक्षयं च तत् ।
सुवर्णं मनुजेन्द्रेण हरिश्चन्द्रेण कीर्तितम् ॥ २
पानीयदानं परमं दानानां मनुरब्रवीत् ।
तस्माद्वापीश्च कूपांश्च तडागानि च खानयेत् ॥ ३
अर्धं पापस्य हरति पुरुषस्येह कर्मणः ।
कूपः प्रवृत्तपानीयः सुप्रवृत्तश्च नित्यशः ॥ ४
सर्वं तारयते वंशं यस्य खाते जलाशये ।
गावः पिबन्ति विप्राश्च साधवश्च नराः सदा ॥ ५
निदाघकाले पानीयं यस्य तिष्ठत्यवारितम् ।
स दुर्गं विषमं कृच्छ्रं न कदाचिदवाप्नुते ॥ ६
बृहस्पतेर्भगवतः पूष्णश्चैव भगस्य च ।
अश्विनोश्चैव वह्नेश्च प्रीतिर्भवति सर्पिषा ॥ ७
परमं भेषजं ह्येतद्यज्ञानामेतदुत्तमम् ।

[ए]वं (for [ए]ष) — ^{b}) T2 3 G4 ह्युक्तो (for प्रोक्तो) — ^{d}) D1. 3–9 स्नुषाभ्य सा (by transp), G1 3 सा स्नुषाया V1 इति, D5 इद (for इदम्).

Colophon — *Parvan name* B1 2 4 Dn3 D1–3 शांति — *Sub-parvan* V1 B Dn D1 2 5 10 M दानधर्म — *Adhy name* V1 B1 2 5 Dn D10 नक्षत्रयोगदानः B4 नक्षत्रयोगदानविधि, D1 3 नक्षत्रदान, D2 नक्षत्रदानाब्ब्रदानप्रशंसा, D4–9 नक्षत्रदानफलं, T2 भीष्मयुधिष्ठिरसंवादे दानप्रकरणे कृत्तिकादिनक्षत्रयोगे दानकथन, M नक्षत्रयोगविधि — *Adhy no* (figures, words or both) V1 64, D5 59, D10 69, T1 M 92, T2 3 G2 4 99, G1 94, G3 93 — *Śloka no* Dn2 36

64

1 Dn1 reads 1 for the first time after 13 63 35 G2 om the ref — ^{a}) D1–3 प्राप्नुवंति (for प्रयच्छन्ति) — ^{c}) M2 देव (for अत्रि)

2 ^{a}) V1 B1 2 5 Dn1 D10 अथ च, B3 4 Dn2 n3 अथ वा, D2 धन्यम्, D3 स्वर्ग्यम्, D4 च यथा, D6–9 च तथा (for शुच्यथ) B1 D3 पुण्य (for [आ]युष्य) — ^{b}) D4 महत् (for च तत्) — ^{c}) M1–3 दुर्वर्णं (for सुवर्णं) D10 सुवर्णं मनुजेंद्राणा

3 ^{ab}) D3 transp परमं and दानाना V1 B3 4 5 Dn D10 पानीयं परम दान (for 3^a) — ^{c}) D5 वाप्यश्च V1 B Dn D10 T G तस्मात्कूपांश्च वापीश्च — ^{d}) D1–3 T1 तडाकानि, D10 T2 3 G M तटाकानि (for तडागानि)

4 T1 om 4^{ab} — ^{a}) T2 3 G सर्वं विनाशयेत्पापं — ^{b}) D1 2 4–9 स्व, D3 सु- (for [इ]ह) V1 कर्मिण; G1 3 कर्मणा (for °ण) — ^{c}) D2 पवित्र, D5 प्रभूत, D6 7 9 प्रसृष्ट (for प्रवृत्त-) — ^{d}) D4–9 तु (for च) S सुवृत्त स हि (T1 ह) नित्यश

5 ^{a}) D1 वशे (for वश) S सर्वांस्तारयते वंश्यान्· — ^{b}) T2 अस्य (for यस्य) G1 3 लोके (for खाते) — ^{d}) S [ए]व ये नरा (for नरा सदा)

6 ^{c}) V1 B (except B3) D4 5 10 T2 3 G2 4 सु- (for स) V1 B1 4 5 Dn D1 6–9 M2 कृत्स्न (for कृच्छ्र) — ^{d}) D3 G3 [अ]वाप्नुयात्, T2 °प्यते (for °प्नुते)

7 ^{a}) D4 भगस्यैव (for वत) — ^{b}) Dn3 D5 7 9

रसानामुत्तमं चैतत्फलानां चैतदुत्तमम् ॥ ८
फलकामो यशस्कामः पुष्टिकामश्च नित्यदा ।
घृतं दद्याद्विजातिभ्यः पुरुषः शुचिरात्मवान् ॥ ९
घृतं मासे आश्वयुजि विप्रेभ्यो यः प्रयच्छति ।
तस्मै प्रयच्छतो रूपं प्रीतौ देवाविहाश्विनौ ॥ १०
पायसं सर्पिषा मिश्रं द्विजेभ्यो यः प्रयच्छति ।
गृहं तस्य न रक्षांसि धर्षयन्ति कदाचन ॥ ११
पिपासया न म्रियते सोपच्छन्दश्च दृश्यते ।
न प्राप्नुयाच्च व्यसनं करकान्यः प्रयच्छति ॥ १२
प्रयतो ब्राह्मणाग्रेभ्यः श्रद्धया परया युतः ।
उपस्पर्शनषड्भागं लभते पुरुषः सदा ॥ १३
यः साधनार्थं काष्ठानि ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति ।
प्रतापार्थं च राजेन्द्र वृत्तवद्भ्यः सदा नरः ॥ १४
सिध्यन्त्यर्थाः सदा तस्य कार्याणि विविधानि च ।
उपर्युपरि शत्रूणां वपुषा दीप्यते च सः ॥ १५
भगवांश्चास्य सुप्रीतो वह्निर्भवति नित्यशः ।
न तं त्यजन्ते पशवः संग्रामे च जयत्यपि ॥ १६
पुत्राञ्छ्रियं च लभते यश्छत्रं संप्रयच्छति ।
चक्षुर्व्याधिं न लभते यज्ञभागमथाश्नुते ॥ १७
निदाघकाले वर्षे वा यश्छत्रं संप्रयच्छति ।

पृष्ठश्च, D4 पृष्ठस्य, D5 पूज्यश्च (for पुष्णश्च) — c) T1 पश्चाया (for वह्लेश्च) — d) T1 सर्वदा (for सर्पिषा)

8 b) D1 2 ह्येतद्, D8 चै° (for पु°) T3 उत्तर (for उत्तमम्) T2 यज्ञानामुत्तम विदु — D6 om (hapl) 8^{cd} — c) D1 T G चैव, D5 ह्येतत् (for चै) D9 10 व्रतानामुत्तम चैव — d) D1 4 7-9 G1 3 om च D5 फलानामेवदद्भुतं, T1 नामुत्तम तथा

9 a) B1 2 T2 3 G1 3 4 M बल (for फल) D5 फलकामा यशस्कामा — b) B3 स्वस्ति- (for पुष्टि) D5 -कामाश्च (for कामश्च) S नित्यश (for °दा) — d) T1 G1.3 M सतत (for पुरुष) T2 3 G2 4 सतत शुचिरर्थवत्

10 a) V1 B5 Dn M4 अश्वयुजि; B2 D8 स्वश्वयुजि (D8 °से), B3 D1 2 3 T G M1-3 स्वाश्वयुजि (D1 2 T2 जे), B4 D5 चाश्वयुजि (for आश्व°) B1 घृत मांसेन सयुक्त, D6 7 9 घृतं मासि स्वश्वयुजि — D6 7 om 10^{cd} D9 om (hapl) 10^{c}-11^{b} T1 om (hapl) 10^{c}-12^{d} — d) T2 हितौ (for प्रीतौ) D1-3 5 अथ; D4 तथा (for इह)

11 D9 om 11^{ab}, T1 om 11 (for both, cf. v l. 10) — a) D4 5 युक्त (for मिश्र) — b) G2 ब्राह्मणेभ्य (for द्विजेभ्यो य) — c) D1-9 न तस्य (by transp) D1 3 गृह न तस्य वर्धासु — d) D1-3 धर्षयति (for धर्ष°)

12 T1 om 12 (cf v l 10) B3 om 12^{ab} — a) D. lacuna Dn2 नो (for न) — b) V1 B Dn जायते (for दृश्यते) — c) D1 करकं, D2 नृपतिर् (for व्यसन) — d) D1 3 व्यसन, D2 करक (for °कान्). T2 नरकाश्च प्रपश्यति

13 a) D1-3 प्रददद् (for प्रयतो) D3 9 M1 3 4 ब्राह्मणाग्र्येभ्य ; Bom cd °ग्रे य — b) D4 6 8 9 पुन , T1 युत (for युत) D7 श्रद्धया परमया पुन (hypermetric) — D4 om 13^{cd} D6 7 9 om 13^{c}-14^{b}

14 D6 7 9 om 14^{ab} (cf v l 13) — a) D4 सें-धनार्थं, D10 साधनानि (for °नार्थं) T2 कास्यानि (for काष्ठानि) — T1 om 14^{c}-15^{b} — c) V1 B Dn D8 प्रतापनार्थं राजेन्द्र — d) B3 वृद्धेभ्यश्च, D2 वृत्तिवद्भ्य ; T2 भक्त° (for वृत्त°)

15 T1 om 15^{ab} (cf v l 14) — d) B4 तु स, D2 नर, D10 [s]थ स (for च स) T2 धनुषा दीप्ततेजस

16 a) V1 B2-5 Dn T3 G4 चापि, D5 तस्य (for चास्य) Dn स (for सु) — b) D10 S नित्यदा (for °श) — c) D8 तु (for त) V1 B Dn D5 T1 त्यजति, D1 6-9 जयंति (for त्यजन्ते) — d) D5 सग्रामेषु, S °मे वि (for °मे च) Dn3 [अ]रीन् (for [अ]पि)

17 T1 om 17 — a) D7 T2 3 G4 श्रियश्च, G1 3 M1-3 श्रेयश्च (for श्रिय) — b) D2 च (for सं-) — D4 om (hapl) 17^{c}-18^{b} D6 7 read 17^{cd} after 19^{ab} — c) V1 B Dn न चक्षुर्व्याधिं लभते; D6-9 चक्षुर्व्याधिर्न भवति, D10 न क्षुद्व्याधिं च लभते — d) B1 च विंदति, Dn1 यथाश्नुते; D1-3 5 अवाप्नुते, D6-9 उपाश्नुते, G4 तथा° (for अथा°)

नास्य कश्चिन्मनोदाहः कदाचिदपि जायते ।
कृच्छ्रात्स विषमाच्चैव विप्र मोक्षमवाप्नुते ॥ १८

प्रदानं सर्वदानानां शकटस्य विशिष्यते ।
एवमाह महाभागः शाण्डिल्यो भगवानृषिः ॥ १९

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

६५

युधिष्ठिर उवाच ।
दह्यमानाय विप्राय यः प्रयच्छत्युपानहौ ।
यत्फलं तस्य भवति तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १

भीष्म उवाच ।
उपानहौ प्रयच्छेद्यो ब्राह्मणेभ्यः समाहितः ।
मर्दते कण्टकान्सर्वान्विषमान्निस्तरत्यपि ।

स शत्रूणामुपरि च संतिष्ठति युधिष्ठिर ॥ २
यानं चाश्वतरीयुक्तं तस्य शुभ्रं विशां पते ।
उपतिष्ठति कौन्तेय रूप्यकाञ्चनभूषणम् ।
शकटं दम्यसंयुक्तं दत्तं भवति चैव हि ॥ ३

युधिष्ठिर उवाच ।
यत्फलं तिलदाने च भूमिदाने च कीर्तितम् ।

---

18 D4 om 18[ab] (cf v l 17) — [c]) M4 कस्यचिन् (for [क्ष]स्य कश्चिन्) D4 मदो दाह (for मनोदाह) — [e]) D5 T च (for स) T2 विषम (for °माच्) — [f]) V1 B Dn D10 क्षिप्रं, T2 G2 विप्रो (for विप्र) B1 D4 6-9 T1 अवाप्नुयात् (for °प्नुते) T8 विप्रोन्मेषमवाप्नुते

19 [a]) D10 T2 8 G M1-8 प्रधान (for प्रदान) T1 -कामाना (for दानाना) — [b]) V1 B1 5 Dn M2 विशां पते, T G M1 8 4 विधीयते (for विशिष्यते) — After 19[ab], D6 7 read 17[cd] — [c]) B1 D5 T2 G2 4 -भाग (for भाग) — [d]) M4 मानवान् (for भग°)

Colophon om in D1 8 — *Parvan name* B1 2 4 शांति — *Sub parvan* V1 B Dn D1-10 M दान धर्म — *Adhy name* B4 दानविधि, D5 मिश्रदान वर्णनं, T2 दानप्रकरणे काञ्चनादिसर्वदानफलपरिपाकविशेष-निरूपण — *Adhy no* (figures, words or both) V1 65, D6 60, D10 70, T1 M 93, T2 8 G2 4 100, G1 95, G8 94 — *Sloka no* D4 18

65

1 D9 om the ref. B1 om (hapl) 1-3 — [b]) M1 8 [उ]पानह

2 B1 om 2 (cf v l 1) — [a]) M1-8 उपानह D8 9 प्रयच्छेत (for °द्यो) — [b]) B5 प्रयच्छति, D4 6 समाहित (for °हित) — [c]) D8 मार्गान्स, M4 कर्दमे (for मर्दते) G2 तीक्ष्णान् (for सर्वान्) T1 मर्थ्यंते कटका सर्वे — [d]) M1-8 विषम (for विषमान्) D1 2 सतरति, D3 स तर° (for निस्त°) D4 6-8 विषम (D8 मार्गे वै) विचरन्नपि, D5 विषम च तरत्यपि, D9 corrupt, T G विषम(T8 G8 °मा)भिं तर(T8 G1 °र)-त्यपि — D5 om 2[ef] — [e]) D8 4 वा (for च) — [f]) G2 स (for स)

3 B1 om 3 (cf v l 1) — [b]) D1-9 प्रकाशते, T2 8 G2 4 विराजते (for विशां पते) — T2 8 G4 om 3[cdef] G3 om 3[c]-4[d] — [d]) B4 रूप, Dn1 n2 G1 M2 रौप्य, D1-8 M4 तस्य, D4 6-9 रुक्म, D5 रत्न (for रूप्य-) V1 B2-5 Dn D10 भूषित, T1 G1 8 महित, M1-8 मडन; M4 -कुडल (for भूषणम्) — T1 om 3[ef] — [e]) B3 सर्व, D1 2 तस्य, D8 चैव, G8 द्रढ (for दम्य) — [f]) D8 यस्य (for चैव) B2 D1 4 5 M ह (for हि)

4 G2 om 4 (cf v l 3) — [a]) B1 D1-9 T1 M4 दानेन (for दाने च) — [b]) B1 D1 4 6 7 10 T1 -दानेन (for दाने च) D/ 8 9 भूमिदानेन यत्फल (D5 कीर्त्यते) — [c]) B2-5 Dn D9 10 गोदाने च (Dn3 वा) (for गोप्रदाने) T8 G1 3 4 M4 चान्नदाने (by transp)

गोप्रदानेऽन्नदाने च भूयस्तद्ब्रूहि कौरव ॥ ४

भीष्म उवाच ।

शृणुष्व मम कौन्तेय तिलदानस्य यत्फलम् ।
निशम्य च यथान्यायं प्रयच्छ कुरुसत्तम ॥ ५
पितॄणां प्रथमं भोज्यं तिलाः सृष्टाः स्वयंभुवा ।
तिलदानेन वै तस्मात्पितृपक्षः प्रमोदते ॥ ६
माघमासे तिलान्यस्तु ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति ।
सर्वसत्त्वसमाकीर्णं नरकं स न पश्यति ॥ ७
सर्वकामैः स यजते यस्तिलैर्यजते पितॄन् ।
न चाकामेन दातव्यं तिलश्राद्धं कथंचन ॥ ८
महर्षेः कश्यपस्यैते गात्रेभ्यः प्रसृतास्तिलाः ।
ततो दिव्यं गता भावं प्रदानेषु तिलाः प्रभो ॥ ९
पौष्टिका रूपदाश्चैव तथा पापविनाशनाः ।
तस्मात्सर्वप्रदानेभ्यस्तिलदानं विशिष्यते ॥ १०
आपस्तम्बश्च मेधावी शङ्खश्च लिखितस्तथा ।
महर्षिर्गौतमश्चापि तिलदानैर्दिवं गताः ॥ ११
तिलहोमपरा विप्राः सर्वे संयतमैथुनाः ।
समा गव्येन हविषा प्रवृत्तिषु च संस्थिताः ॥ १२
सर्वेषामेव दानानां तिलदानं परं स्मृतम् ।
अक्षयं सर्वदानानां तिलदानमिहोच्यते ॥ १३
उत्पन्ने च पुरा हव्ये कुशिकर्षिः परंतप ।
तिलैरग्नित्रयं हुत्वा प्राप्तवान्गतिमुत्तमाम् ॥ १४
इति प्रोक्तं कुरुश्रेष्ठ तिलदानमनुत्तमम् ।
विधानं येन विधिना तिलानामिह शस्यते ॥ १५

D_4 गोप्रदानेऽन्नस्य दाने च (hypermetric), D_5 °नान्नदाने च, D_6 प्रदानेऽन्नप्रदानेन, D_7 गोप्रदानान्नदानेन

5 V_1 G_3 om the ref — a) B_1 S शृणु (G_2 om शृणु) त्वमपि (B_1 मिह) कौंतेय — d) $D_{1\ 3}$ T_2 नंदन (for -सत्तम) Dn_3 संप्रयच्छ कुरूत्तम, D_{4-9} कुरुश्च कुरुनंदन

6 a) B_5 Dn_1 D_{10} परम (for प्रथमं) T_1 भोज्यास्, M_1 राज्यं (for भोज्यं) — c) $T_{2\ 3}$ $G_{3\ 4}$ पुण्यं (for तस्मात्) — d) S लोके (for पक्ष)

7 a) B_5 माघे मासि (for माघमासे) — d) B_3 Dn_3 $D_{1-4\ 6-10}$ न स (by transp), T_1 नैव B_4 यास्यति (for पश्यति)

8 T_1 om 8 — a) V_1 $B_{1\ 5}$ Dn_1 n_3 D_{10} सत्रै, B_{2-4} सत्त्वै (for -कामै) V_1 B_5 Dn च (for स) D_5 म्रियते, T_2 M_4 जयति, T_3 G M_{1-3} यजति (for ते) — c) B_4 D_5 $T_{2\ 3}$ $G_{2\ 3}$ M चेत्कामेन, D_4 चाका (for चाका) — d) $T_{2\ 3}$ G M_{1-3} तिलै (for तिल) V_1 B Dn D_{10} कदाचन (for कथं°)

9 a) Some MSS काश्यपस्य — b) Dn_2 D_{1-3} गोत्रेभ्य (for गा) — c) D_3 om ततो D_2 भागं, G_2 स्थूल (for भावं) D_6 om (hapl) from व up to प्रदाने (in 10c) — d) $T_{2\ 3}$ G प्रदानेन (for °नेषु)

10 D_5 om up to प्रदाने (in 10c) (cf. v l 9) T_1 om 10ab — a) B_3 पुष्टिका, D_5 पुष्टिदा (for पौष्टिका) — b) D_4 विनाशिन (for °शना)

11 a) D_{1-3} आपस्तभश्, $T_{2\ 3}$ $G_{1\ 3\ 4}$ $M_{1\ 3\ 4}$ अजस्तब(T_2 म)श् (for आपस्तम्बश्) $D_{4\ 6-9}$ विश्वमेधा (for च मेधावी) — b) $D_{4\ 6-9}$ शंखो लिखित एव च — c) D_5 तात (for चापि) T_2 महर्षेर्गौतमस्यापि

12 a) V_1 B Dn $D_{4\ 6-10}$ रता (for -परा) — b) $D_{1\ 2}$ पर्वं, D_3 सर्वं, T_1 पूर्वे (for सर्वे) D_8 संजित- (for सयत) — c) V_1 $T_{1\ 3}$ $G_{1\ 3\ 4}$ M_{1-3} समं, B_1 $D_{4\ 6-9}$ सह, D_5 सदा (for समा) D_{10} महद्गव्येन हविषा, T_2 सम गव्येन सहिता — d) D_{10} $T_{2\ 3}$ G M विप्रवृत्तिषु सस्थिता ($G_{1\ 3}$ च स्मृता, M च स्थिता), T_1 कृत्वा होम दिव गता

13 a) V_1 $B_{3\ 4}$ Dn_3 अति, B_1 Dn_3 अपि, $B_{2\ 5}$ Dn_1 D_{10} इति, T_1 $G_{1\ 3\ 4}$ अन्य, $T_{2\ 3}$ G_2 अत्र (for एव) — b) V_1 B Dn D_{10} विशिष्यते (for पर स्मृतम्) — c) S (except T_1 G_4) अक्षय्यं — d) $D_{4\ 6-9}$ विशिष्यते (for इहोच्यते)

14 a) V_1 B Dn D_{10} उच्छि(B_3 स्स; B_5 °ष्प)ष्टे तु, T G M_4 उत्सर्गे च (for उत्पन्ने च) $D_{4\ 6-9}$ उंछवृत्ति पुराकल्पे; M_{1-3} उत्सर्गे च पुरा भव्ये — b) V_1 $B_{1\ 3\ 5}$ Dn_1 $D_{1\ 2\ 4\ 6\ 7\ 10}$ T_1 G_{1-3} परतप — d) D_3 उत्तमा गतिं (by transp)

15 D_4 om 15a–16b — c) D_1 M_{1-3} निधानं, T_1 निवापो, $G_{1\ 3}$ निदान (for विधान) $T_{2\ 3}$ $G_{2\ 4}$

अत ऊर्ध्वं निबोधेदं देवानां यष्टुमिच्छताम् ।
समागमं महाराज ब्रह्मणा वै स्वयंभुवा ॥ १६
देवाः समेत्य ब्रह्माणं भूमिभागं यियक्षवः ।
शुभं देशमयाचन्त यजेम इति पार्थिव ॥ १७
देवा ऊचुः ।
भगवंस्त्वं प्रभुर्भूमेः सर्वस्य त्रिदिवस्य च ।
यजेमहि महाभाग यज्ञं भवदनुज्ञया ।
नाननुज्ञातभूमिर्हि यज्ञस्य फलमश्नुते ॥ १८
त्वं हि सर्वस्य जगतः स्थावरस्य चरस्य च ।
प्रभुर्भवसि तस्मात्त्वं समनुज्ञातुमर्हसि ॥ १९
ब्रह्मोवाच ।
ददामि मेदिनीभागं भवद्भ्योऽहं सुरर्षभाः ।
यस्मिन्देशे करिष्यध्वं यज्ञं काश्यपनन्दनाः ॥ २०
देवा ऊचुः ।
भगवन्कृतकामाः स्मो यक्ष्यामस्त्वाप्तदक्षिणैः ।
इमं तु देशं मुनयः पर्युपासन्त नित्यदा ॥ २१
भीष्म उवाच ।
ततोऽगस्त्यश्च कण्वश्च भृगुरत्रिर्वृषाकपिः ।
असितो देवलश्चैव देवयज्ञमुपागमन् ॥ २२
ततो देवा महात्मान ईजिरे यज्ञमच्युत ।
तथा समापयामासुर्यथाकालं सुरर्षभाः ॥ २३
त इष्टयज्ञास्त्रिदशा हिमवत्यचलोत्तमे ।
षष्ठमंशं क्रतोस्तस्य भूमिदानं प्रचक्रिरे ॥ २४
प्रादेशमात्रं भूमेस्तु यो दद्यादनुपस्कृतम् ।

योग (for येन) — d) D1 शुध्यते, D6–9 शिष्यते (for शस्यते) G2 तिलदान प्रशस्यते

16 D4 om 16^{ab} (cf v l 15) — a) G1 3 तत (for अत) T1 महाराज, T2 3 G1 3 4 M1–3 निबोधेम (for °धेद्) — c) D6 सगमं च, Bom ed समागमे (for °म) — d) D6–9 च (for वै)

17 b) V1 B Dn1 n2 D2 10 भूमिभागे — c) D1–3 शुभ, D5 भूम्र (for शुभ) — d) G4 यजेयम् (for °म) Dn3 D6–8 पार्थिवं (for °व)

18 T1 G2 om the ref — a) G2 वेदवस् (for भग°) — b) T G1 3 4 M1 3 4 स्वर्गस्य (for सर्वस्य) — Dn1 om (hapl) 18^{c}–19^{b} — d) D4 6–9 सर्वं, D5 सर्वे (for यज्ञ) — e) D5 तेनानु, Madras ed त्वदनु (for नानु) T2 3 G4 M1–3 तथा(T2 3 °तो) नुज्ञातुमिच्छामो, G2 M4 ततो(M4 तान)नुज्ञातुमिच्छामि

19 Dn1 om 19^{ab} (cf v l 18) — a) D6 om from जगत up to चरस्य (in 19^{b}) T2 लोकस्य (for जगत) — c) D5 यस्मात्त्व, G1 3 नोऽस्माकं (for तस्मात्त्व) D6–9 प्रभुस्त्व भगवस्तस्मात्

20 B3 om 20 (with the ref) — a) V1 B2 4 5 Dn D1 3 T1 G1 3 4 M4 ददानि (for °मि) — b) M1 3 4 वै (for ऽह) T3 चिकीर्षिता (for सुरर्षभा) — c) D3 करिष्यध्वे — d) V1 B2 4 5 Dn D4 10 G4 यज्ञान् (for यज्ञ) Some MSS कश्यप (for का°)

21 M4 om the ref — a) D2 हृत (for कृत) V1 B Dn D10 -कार्या स्म (Dn3 स्मो), S (except T1) -कामास्तु (G2 °मा स्म) (for -कामा स्मो) D5 भगवन्यष्टुकामा स्मो — b) V1 B1 3–5 Dn D10 G2 यक्ष्महे, D1 यक्ष्यामि (for °मस्) D1 2 4 6 7 9 दक्षिण, D3 S (except M4) °णा (for °णै) — c) T2 3 G शुद्ध (for इम) D1–3 च (for तु) — d) V1 B1 3–5 Dn D4 पर्युपासति, D5 10 T1 3 G1 3 M सतु, T3 G2 स्यंतु, G4 °स्यति (for °सन्त)

22 V1 B1–3 5 D (except D2 10) G1 3 M om the ref. D5 om 22^{ab} — b) G2 महा (for वृषा)

23 a) D4 6–9 महाराज, S (except T1) भागा (for °त्मान) — b) D1 3–10 उत्तम, T2 3 G अच्युत (for °त) — c) D4 6–9 तत, T2 कथा (for तथा) — d) D4–9 काम (for कालं) M4 द्विजर्षभा (for सुर°) D1–3 यथाकाम सुदर्शना (D3 °हर्षिता)

24 a) D6 corrupt S ततस्त इष्ट्वा त्रिदशा (G1 3 °शान्) — b) B3 4 हिमवत्यमरोत्तमा — c) D5 तात, T3 अस्य (for तस्य) — d) D10 S (except M4) दातु (for दानं)

25 b) T2 3 G M1 3 अनुपस्कृत (for °स्कृतम्) — c) D1–3. 5 7–9 स सीदति (by transp) G1 3 स सीदति न दुर्गेषु — d) G1 3 स (for च) G4 कृच्छ्राणि (for दुर्गाणि) D4 6–9 [अ]वाप्नुयात् (for °प्नुते)

न सीदति स कृच्छ्रेषु न च दुर्गाण्यवाप्नुते ॥ २५
शीतवातातपसहां गृहभूमिं सुसंस्कृताम् ।
प्रदाय सुरलोकस्थः पुण्यान्तेऽपि न चाल्यते ॥ २६
मुदितो वसते प्राज्ञः शक्रेण सह पार्थिव ।
प्रतिश्रयप्रदाता च सोऽपि स्वर्गे महीयते ॥ २७
अध्यापककुले जातः श्रोत्रियो नियतेन्द्रियः ।
गृहे यस्य वसेत्तुष्टः प्रधानं लोकमश्नुते ॥ २८
तथा गवार्थे शरणं शीतवर्षसहं महत् ।
आसप्तमं तारयति कुलं भरतसत्तम ॥ २९
क्षेत्रभूमिं ददल्लोके पुत्र श्रियमवाप्नुयात् ।
रत्नभूमिं प्रदत्त्वा तु कुलवंशं विवर्धयेत् ॥ ३०
न चोषरां न निर्दग्धां महीं दद्यात्कथंचन ।
न श्मशानपरीतां च न च पापनिषेविताम् ॥ ३१
पारक्ये भूमिदेशे तु पितॄणां निर्वपेत्तु यः ।
तद्भूमिस्वामिपितृभिः श्राद्धकर्म विहन्यते ॥ ३२
तस्मात्क्रीत्वा महीं दद्यात्स्वल्पामपि विचक्षणः ।
पिण्डः पितृभ्यो दत्तो वै तस्यां भवति शाश्वतः ॥ ३३
अटवीपर्वताश्चैव नदीतीर्थानि यानि च ।
सर्वाण्यस्वामिकान्याहुर्न हि तत्र परिग्रहः ॥ ३४
इत्येतद्भूमिदानस्य फलमुक्तं विशां पते ।
अतः परं तु गोदानं कीर्तयिष्यामि तेऽनघ ॥ ३५
गावोऽधिकास्तपस्विभ्यो यस्मात्सर्वेभ्य एव च ।
तस्मान्महेश्वरो देवस्तपस्ताभिः समास्थितः ॥ ३६
ब्रह्मलोके वसन्त्येताः सोमेन सह भारत ।

---

26 ᵇ) $T_{2.3}$ G याग (for गृह) — ᶜ) D_{1-9} लोकेस्य (for लोकस्थ) — ᵈ) D_{10} $T_{2.3}$ G M पुण्योऽ (D10 °ते) हि न चाप्नुते, T_{1} पुण्यस्यांते न चाप्नुते

27 ᵃ) V_{1} B Dn D_{4-10} वसति (for °ते) D_{1-3} राजन्; D_{3} प्राज्ञ (for प्राज्ञः) — ᵇ) Dn_{1} D_{10} $T_{1.2}$ पार्थिव, D_{1-9} नंदने ($D_{2.4.5}$ °ते) (for पार्थिव) — ᶜ) V_{1} B Dn D_{10} प्रदानाच् (for °ता)

28 ᵃ) D_{6-9} अध्यापक (for °क) — ᶜ) Dn_{3} हृष्ट (for तुष्ट) — ᵈ) D_{6-8} आप्नुयात्, D_{9} अश्नुयात् (for °ते)

29 ᵃ) M_{1-3} गवार्थं — ᵇ) D_{5} वर्षे; T_{1} वात- (for -वर्ष) D_{1-3} क्षयं, D_{4-9} -क्षमं (for -सहं) V_{1} $B_{2.3.5}$ Dn दृढं, $B_{1.4}$ D_{10} शुभं (for महत्) T_{2} शीतवातासम महत्, T_{3} °वातसहत महत्, G_{1} °वातसहं महत् — ᶜ) B_{4} तारयते, M धारयति (for ता°)

30 ᵃ) Dn_{1} D_{6-9} $T_{2.3}$ $G_{3.4}$ ददल्लोँ (for ददल्लो) T_{1} क्षेत्रभूमिप्रदाता च — ᵇ) V_{1} B_{5} Dn शुभा, B_{1-4} D_{10} पुत्र, D_{1-9} पुत्रान् (for पुत्र) — T_{1} om 30^{cd} — ᶜ) V_{1} B Dn D_{6-10} M_{1} प्रदद्यात् (for °त्त्वा) — ᵈ) $D_{1.2}$ कुले, D_{6-10} $G_{1.3}$ कुल (for कुल) G_{4} वशान् (for वंशं) V_{1} B Dn D_{4-10} प्र, D_{3} तु (for वि)

31 ᵃ) D_{9} वा (for च) D_{6-9} निर्देश्यां (for निर्दग्धां) Dn_{3} corrupt

32 ᵃ) T_{2} परस्ये (for पारक्ये) $D_{2.3}$ T_{2} च, T_{3} $G_{3.4}$ य, $G_{1.3}$ [ऽ]पि (for तु) — ᵇ) B_{4} नृप, D_{7} हि य, T_{1} बुध (for तु यः) — ᶜ) B_{4} Dn_{1} n_{2} M_{4} भूमिं वा (Dn2 चा)पि (for भूमिस्वामि) — ᵈ) G_{4} नि (for वि-)

33 ᵃ) $T_{2.3}$ G_{4} दत्त्वा (for दद्यात्) — D_{6} om 33^{cd} — ᶜ) $M_{1.3}$ पिंड (for पिण्ड) D_{3} पिंडो दत्त पितृभ्यो वै

34 ᵃ) $B_{1.2}$ D_{10} अटव्य, $D_{1.2}$ °वी, D_{6-9} °वीं (for °वी) — ᵇ) V_{1} B Dn D_{10} नद्यस्, D_{1-9} नदीस् (for नदी)

36 ᵇ) $D_{1.3-9}$ सदा, M तस्मात् (for य°) B_{1} D_{3} तु; $D_{4.6-9}$ हि (for च) — ᶜ) D_{1-9} यस्मान् (for त°) — ᵈ) G_{1} damaged V_{1} B Dn D_{4-9} सहास्थित°; T_{3} $G_{3.4}$ समास्थित (for °स्थित)

37 ᵃ) V_{1} B_{5} Dn ब्राह्मे, B_{3} D_{10} ब्राह्मये (for ब्रह्म) — ᵇ) $T_{2.3}$ G सोमेन भरतर्षभ — T_{1} om 37^{cd} — ᶜ) V_{1} B_{2-5} Dn $G_{1.3}$ M या तां, B_{1} तां यां; D_{10} यास्तां, $T_{2.3}$ $G_{3.4}$ दांता (for भासा) — ᵈ) $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ प्राप्नुवंति (for प्रार्थयन्ति) — After 37, V_{1} B_{2-4} Dn_{3} ins

352* तां प्राप्नुवन्ति गां दत्त्वा विमुक्ताः सर्वकिल्बिषैः ।

आसां ब्रह्मर्षयः सिद्धाः प्रार्थयन्ति परां गतिम् ॥ ३७

पयसा हविषा दध्ना शकृताप्यथ चर्मणा ।
अस्थिभिश्चोपकुर्वन्ति शृङ्गैर्वालैश्च भारत ॥ ३८

नासां शीतातपौ स्यातां सदैताः कर्म कुर्वते ।
न वर्षं विषमं वापि दुःखमासां भवत्युत ॥ ३९

ब्राह्मणैः सहिता यान्ति तस्मात्परतरं पदम् ।
एकं गोब्राह्मणं तस्मात्प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ ४०

रन्तिदेवस्य यज्ञे ताः पशुत्वेनोपकल्पिताः ।
ततश्चर्मण्वती राजन्गोचर्मभ्यः प्रवर्तिता ॥ ४१

पशुत्वाच्च विनिर्मुक्ताः प्रदानायोपकल्पिताः ।
ता इमा विप्रमुख्येभ्यो यो ददाति महीपते ।
निस्तरेदापदं कृच्छ्रां विषमस्थोऽपि पार्थिव ॥ ४२

गवां सहस्रदः प्रेत्य नरकं न प्रपश्यति ।
सर्वत्र विजयं चापि लभते मनुजाधिप ॥ ४३

अमृतं वै गवां क्षीरमित्याह त्रिदशाधिपः ।
तस्माद्ददाति यो धेनुममृतं स प्रयच्छति ॥ ४४

अग्नीनामव्ययं ह्येतद्धौम्यं वेदविदो विदुः ।
तस्माद्ददाति यो धेनुं स हौम्यं संप्रयच्छति ॥ ४५

स्वर्गो वै मूर्तिमानेष वृषभं यो गवां पतिम् ।
विप्रे गुणयुते दद्यात्स वै स्वर्गे महीयते ॥ ४६

---

38 ^{a}) T_1 सर्पिषा (for हविषा) — ^{b}) V_1 B_{3-5} Dn च, D_{1-8} हि (for [अ]पि) — ^{c}) T_1 अभितश् (for अस्थिभिश्) — ^{d}) D_{1-8} गृहैर् (for शृङ्गैर्)

39 ^{b}) T_1 यथा, $T_{2\ 3}$ $G_{1\ 2\ 4}$ M यदा (for सदा) G_3 यदेका कर्म कुर्वती — T_1 om 39^{cd} — ^{c}) B_2 सम, $D_{3\ 4\ 6-10}$ G_1 वर्ष (for वर्षं) Dn_3 $D_{2\ 3\ 5}$ $_{8-10}$ च (for वा) V_1 B_2 (marg) Dn_1 n_2 न वर्षविषयं वापि — ^{d}) B_2 द्रष्टुम्, B_2 (marg) दृष्ट्वा (for दुःखम्) $D_{1-3\ 5}$ भवत्यपि, $D_{4\ 6-9}$ भविष्यति (for भवत्युत)

40 ^{a}) D_6 सह ता (for सहिता) D_{1-3} ब्राह्मणै स समायाति — ^{b}) D_5 परात्, D_{10} यस्मात् (for त) V_1 B Dn M_4 प($B_{2\ 3\ 5}$ Dn_1 n_2 पा)रमकं, D_2 परतम (for °तरं) $D_{4\ 6-9}$ महत्, D_5 पर, D_{10} शुभं (for पदम्)

41 For the incident, cf 12 29 115-116 After 41^{ab}, Dn_1 reads 42^{cd} D_3 om (hapl) 41^{c}–42^{b} — ^{c}) V_1 $B_{4\ 5}$ Dn M_4 अतश् (for ततश्)

42 D_3 om 42^{ab} (cf v l 41) T_1 om 42^{ab} — ^{a}) D_5 तु (for च) M [ए]व (for वि) — ^{b}) $D_{6\ 7}$ [अ]थ (for [उ]प) — Dn_1 reads 42^{ef} after 41^{ab} T_1 om 42^{e}–47^{d} — ^{e}) $D_{4\ 5}$ संतरेद्; $D_{7\ 9}$ स तारयेद् (hypermetric), D_8 तारयेद् (for निस्तरेद्) $D_{1\ 2}$ आपदा $D_{4\ 6\ 7}$ कृत्स्ना, D_5 $G_{1\ 3}$ कृच्छ्राद् (for कृच्छ्रां) — ^{f}) $D_{6\ 7}$ G_{1-3} $M_{1\ 3}$ पार्थिव

43 T_1 om 43 (cf v l 42) — ^{b}) D_3 न स, D_5 च न (for न प्र) V_1 B Dn D_{10} पश्यते (for -पश्यति) D_6 corrupt, $T_{2\ 3}$ G नरकं नैव गच्छति — ^{c}) D_5 om, T_3 G_4 विषय (for विजय) D_5 M वा (for च) — ^{d}) M_{1-3} मनुजाधिप

44 T_1 om 44 (cf v l 42) — ^{a}) D_{1-3} च (for वै) — ^{b}) D_6 $T_{2\ 3}$ $G_{1\ 2\ 4}$ [आ]हुस् (for [आ]ह) B_1 G_3 इत्याहुस्त्रिदशाधिपा — After 44^{ab}, D_2 reads 47^{c}–48^{b} — ^{d}) $D_{6\ 7}$ प्राणान्वै, D_9 महोक्ष (for अमृत) D_{5-9} $T_{2\ 3}$ $G_{2\ 4}$ M_1 स (for स) D_4 सह वासं प्रयच्छति — After 44, $D_{6\ 7}$ read 46^{ab} followed by 47^{cd}, D_6 repeating both in their proper places

45 T_1 om 45 (cf v l 42) — ^{a}) D_3 च (for हि) $T_{2\ 3}$ G M_{1-3} आकुंचित(G_3 $M_{1\ 3}$ आतचित, M_2 आतचन)मपि ह्येतद्, M_4 अर्चिता ह्यव्यय ह्ये° — ^{b}) $D_{6\ 7}$ ब्राह्मय, D_9 ब्राह्म, T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ M_{1-3} हव्य, T_3 भव्य (for हौम्य) — D_{1-3} om (hapl) 45^{c}–47^{b} — ^{c}) T_2 $G_{1\ 3}$ हव्य, T_3 भव्या, G_2 धर्म्यां, G_4 हव्या (for तस्माद्) — ^{d}) $B_{1\ 2}$ स होम्य, B_5 अमृत, $D_{4\ 6\ 7}$ प्राणान्वै, D_5 स होम, D_9 महोक्षं, $T_{2\ 3}$ G_{1-3} M_{1-3} स हव्य (for स हौम्य) B_3 D_4 T_3 स (for स)

46 For the sequence in $D_{6\ 7}$ and the repetition in D_6, cf v l 44 T_1 om 46 (cf v l 42) D_{1-3} om 46 (cf v l 45) — ^{a}) B_5 तव, $T_{2\ 3}$ G M_4 तेषा, M_{1-3} तस्य (for एष) — ^{b}) D_4 $T_{2\ 3}$ G M_4 ऋषभ (for वृ) $T_{2\ 3}$ G M_4 वै (for यो) D_6 M (both times) $_{7-9}$ इत्येव ($D_{3\ 9}$ व) मनुरब्रवीत् — ^{c}) $G_{1\ 3}$ विप्रो (for विप्रे) $T_{2\ 3}$ G M_4 गुणवते (for युते) D_{4-9} विप्राय गुणिने न्याय

प्राणा वै प्राणिनामेते प्रोच्यन्ते भरतर्षभ ।
तस्माद्ददाति यो धेनुं प्राणान्वै स प्रयच्छति ॥ ४७
गावः शरण्या भूतानामिति वेदविदो विदुः ।
तस्माद्ददाति यो धेनुं शरणं संप्रयच्छति ॥ ४८
न वधार्थं प्रदातव्या न कीनाशे न नास्तिके ।
गोजीविने न दातव्या तथा गौः पुरुषर्षभ ॥ ४९
ददाति तादृशानां वै नरो गाः पापकर्मणाम् ।
अक्षयं नरकं यातीत्येवमाहुर्मनीषिणः ॥ ५०
न कृशां पापवत्सां वा वन्ध्यां रोगान्वितां तथा ।
न व्यङ्गां न परिश्रान्तां दद्याद्गां ब्राह्मणाय वै ॥ ५१
दशगोसहस्रदः सम्यक्शक्रेण सह मोदते ।
अक्षयाँल्लभते लोकान्नरः शतसहस्रदः ॥ ५२
इत्येतद्गोप्रदानं च तिलदानं च कीर्तितम् ।
तथा भूमिप्रदानं च शृणुष्वान्ने च भारत ॥ ५३
अन्नदानं प्रधानं हि कौन्तेय परिचक्षते ।
अन्नस्य हि प्रदानेन रन्तिदेवो दिवं गतः ॥ ५४
श्रान्ताय क्षुधितायान्नं यः प्रयच्छति भूमिप ।
स्वायंभुवं महाभागं स पश्यति नराधिप ॥ ५५
न हिरण्यैर्न वासोभिर्नाश्वदानेन भारत ।
प्राप्नुवन्ति नराः श्रेयो यथेहान्नप्रदाः प्रभो ॥ ५६

---

47 For the sequence in D6 7 and the repetition in D6, of v l. 44 T1 om 47 (cf v l. 42) D1-8 om 47ab (cf v l 45) — a) V1 T2 3 G2 4 एता (for एते) — b) D4 या गावो, D5 यद्गावो, D6-9 गावो वै (for प्रोच्यन्ते) — D4 9 om 47cd D2 reads 47c–48b after 44ab — d) V1 B2 5 Dn D3 8 प्राणानेव (Dn3 D8 °व), D5 6 (first time). 10 T2 3 G न्वै स (D6 य), D6 (second time) 7 महोक्ष स (for प्राणान्वै स)

48 For the sequence in D2, of v l. 47 Dn1 om (hapl) 48 — a) B3 D10 T1 2 G1 3 4 M1-8 शरण्य (for °ण्या) — D10 S om 48cd — d) D6 शरण्य (for °णं) B1 2 Dn3 D4 स (for स)

49 a) B3 मरणार्थं, D6 सर्वथा सं , T1 न परार्थं, G1 अवधार्थं (for न व) — c) D8 9 T2 G3 गोजीवने, T1 °वके (for °विने) — d) D6-9 गौश्चैव (for तथा गौः) V1 B Dn D3 10 तथा गौर्भरतर्षभ- — After 49, D10 T2 3 G2 4 ins

353* गोरसाना न विक्रेतुरपञ्चयजनस्य च ।

50 a) V1 B Dn ददस्स (for ददाति) D5 10 S [ए]तादृशाना D10 T G यो (for वै) D1-8 ददस्थे तादृशाना वै — b) V1 B Dn T1 G1 3 गा (for गा) B1 D1 G1-3 M -कर्मिणा (for -कर्मणाम्) — c) Dn3 ददस्स, T G3 M1 3 4 अक्षय्य (for °य) — d) D6-9 एव (for [इ]त्येवम्) V1 B1 2 4. 5 Dn1 n2 D4 10 (also as in text) T1 M महर्षय (for मनीषिण)

51 a) V1 B1 2 4 5 Dn D5 10 नापवत्सा, B3 वा वि°, D4 अप°, T1 न वि , G2 वा स°, M2 वाप (for पाप) — b) B1 नव्या (for वन्ध्या) T2 3 G2 4 क्रोधान्विता (for रोगा) D6 न वध्या रोगिणीं तथा, D10 वध्या रोगसमन्विता — c) B1 व्यग्रां, Dn3 व्यर्गां (for व्यङ्गा) — d) M गां दद्याद् (by transp) D4 6-9 दद्याद्गां ब्राह्मणे सदा

52 T1 om 52ab — a) Hypermetric V1 B Dn हि, D1 2 3 9 नित्य, D10 वै (for सम्यक्) D3 4 6 7 गोसहस्रप्रदो नित्य — b) D6 7 इंद्रेण (for शक्रेण) — c) D4 अक्षय — d) Dn1 n2 D1 3 4. 8 9 T3 G2 4 M4 सहस्रश (for द) T1 गोसहस्रप्रद पुमान्

53 a) S [ए]व (for [ए]तद्) — D5 reads 53bc twice — b) D4 प्र (for च) G2 तिलानां चैव कीर्तित — T1 om 53cd — d) B3 [अ]र्थेषु, B4 [अ]न्नेषु, D1-8 G1 3 M [अ]न्नेपि, D4 6-9 T2 3 G2 4 [अ]न्न च (for [अ]न्ने च) B5 D8 पार्थिव (for भारत) D5 श्रुत ते भरतर्षभ, D10 शृणुष्वान्नमत पर

54 a) V1 B1 (marg as in text) 5 Dn1 n2 D1 2 प्रदान हि, D5 T2 3 G प्रधानं च, T1 प्रदानाना (for प्रधान हि) Dn3 D4 6-9 अन्नदानप्रदान हि — c) Dn3 च (for हि) — d) D8 दिवगति (for दिव गत)

55 a) Dn3 श्रांताय (for श्रान्ताय) — b) B1 भूमिप , D1-7 9 मानव , D8 भारत (for भूमिप) — c) D1-9 T G M1 3 4 स्वयंभुव (for स्वा°) V1 B Dn D10 महस्स्था(B1 D10 हास्था)न, D5 6 महाभाग (for °भाग) — d) D8 G3 स (for स) V1 B Dn D3 10 गच्छति (for पश्यति) V1 D4 8 9 नराधिप , G3 नरोत्तम (for नराधिप)

56 T1 om 56 — a) D5 6 T2 हिरण्येन (for

अन्नं वै परमं द्रव्यमन्नं श्रीश्च परा मता ।
अन्नात्प्राणः प्रभवति तेजो वीर्यं बलं तथा ॥ ५७
सद्भ्यो ददाति यश्चान्नं सदैकाग्रमना नरः ।
न स दुर्गाण्यवाप्नोतीत्येवमाह पराशरः ॥ ५८
अर्चयित्वा यथान्यायं देवेभ्योऽन्नं निवेदयेत् ।
यदन्नो हि नरो राजंस्तदन्नास्तस्य देवताः ॥ ५९
कौमुद्यां शुक्लपक्षे तु योऽन्नदानं करोत्युत ।
स संतरति दुर्गाणि प्रेत्य चानन्त्यमश्नुते ॥ ६०
अभुक्त्वातिथये चान्नं प्रयच्छेद्यः समाहितः ।
स वै ब्रह्मविदां लोकान्प्राप्नुयाद्भरतर्षभ ॥ ६१
सुकृच्छ्रामापदं प्राप्तश्चान्नदः पुरुषस्तरेत् ।
पापं तरति चैवेह दुष्कृतं चापकर्षति ॥ ६२
इत्येतदन्नदानस्य तिलदानस्य चैव ह ।
भूमिदानस्य च फलं गोदानस्य च कीर्तितम् ॥ ६३

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि पञ्चषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

६६

युधिष्ठिर उवाच ।
श्रुतं दानफलं तात यत्त्वया परिकीर्तितम् ।
अन्नं तु ते विशेषेण प्रशस्तमिह भारत ॥ १
पानीयदानं परमं कथं चेह महाफलम् ।

°पर्यैर्न) V1 om the second न — ^{b}) V1 B8 D10 [अ]र्थे-, B1 2 4 5 Dn D8 9 [अ]न्य-, G4 च (for [अ] श्च-) D1 -यानेन (for -दा°) V1 भूमिप (for भारत) — ^{d}) V1 B Dn D10 हि (for [इ]ह)

57 ^{a}) D5 हि (for वै) V1 B Dn D10 प्रथम ; D6 परम (for °म) D4 दिव्यम् , T1 8 G M दैवम् (for द्रव्यम्) T2 अन्नं चैव परं देवम् — ^{b}) V1 वै श्री (for श्रीश्च) D8 प्रकीर्तिता (for परा मता) — ^{c}) D5 अन्नाश्रय (for °त्प्राण) — ^{d}) D2 10 वीर्यं- (for वीर्यं)

58 T1 om 58^{a}–62^{b} — ^{a}) B2–4 Dn1 n2 G1 सद्यो (for सद्भ्यो) — ^{b}) G2 शृणु (for नर) — ^{d}) D6–9 G1 एवम् , T2 8 G3 4 तमेव (for [इ]त्येवम्)

59 T1 om 59 (cf. v l 58) — ^{a}) D1–8 यथा न्याय्यं — 59^{cd} = (var) Rām 2 95 31^{cd} — ^{c}) V1 B Dn D8 10 यदन्ना हि नरा राजस्

60 T1 om 60 (cf v l 58) — ^{a}) V1 B Dn D10 Cn कौ(B1 कु)मुदे , D8 5 G1 8 कौमुद्या , D4 6–9 कार्त्तिक्यां (for कौमुद्यां) G2 पक्षेषु (for पक्षे तु) ❀ Cn कौमुदे कार्त्तिके । ❀ — ^{b}) D7 [अ]ल , G2 य (for [उ]त)

61 T1 om 61 (cf v l 58) — ^{c}) V1 B Dn2 n3 D10 ब्रह्मविदो (for °दां) — ^{d}) B1 D10 आप्नुयाद् (for प्राप्नु°)

62 T1 om 62^{ab} (of v l 58) — ^{a}) B Dn2 D2 6 7 10 G3 4 स कृच्छ्राम् , D1 सुकृत्स्नाम् (for °च्छ्राम्) T2 आपद॰ (for °दं) B5 D6–9 T8 प्राप्य (for प्राप्तश्च) — ^{b}) B1 [अ]न्नत॰ (for °द) D1–9 तथा (for तरेत्) — ^{c}) B2 D10 [ए]व (for [इ]ह). — ^{d}) G1 दुष्कृतिं ; some MSS दुकृतं D1 2 [अ]व , D4 T8 G1 [अ]पि (for [अ]प-)

63 ^{b}) B2 D2 5 8 हि (for ह)

Colophon — *Parvan name :* B1 2 4 D1 शांति — *Sub-parvan* V1 B Dn1 n2 D1 2 4–10 T8 M1–3 दानधर्म — *Adhy name* B2 4 5 दानफलं , D1 8 तिलदानादिकं , D2 तिलदानान्नदानगोदानप्रशंसा ; T2 दान प्रकरणे गोदानतिलदानभूम्यन्नदानप्रकर्षकथनं — *Adhy no* (figures, words or both) V1 66 , D5 61 , D10 71 , T1 M 94 , T2 8 G2 4 101 , G1 96 , G3 95 — *Śloka no* D2 64

66

1 ^{c}) V1 B Dn D10 अन्नदान ; T G M4 अन्न तु यद् , M1–3 अन्न त्वया (for अन्न तु ते) — ^{d}) M4 इति (for इह)

2 ^{a}) V1 B1–5 Dn D10 एवैतत् , D1 2 अपरं (for

इत्येतच्छ्रोतुमिच्छामि विस्तरेण पितामह ॥ २

भीष्म उवाच ।

हन्त ते वर्तयिष्यामि यथावद्भरतर्षभ ।
गदतस्तन्ममाद्येह शृणु सत्यपराक्रम ।
पानीयदानात्प्रभृति सर्वं वक्ष्यामि तेऽनघ ॥ ३
यदन्नं यच्च पानीयं संप्रदायाश्नुते नरः ।
न तस्मात्परमं दानं किंचिदस्तीति मे मतिः ॥ ४
अन्नात्प्राणभृतस्तात प्रवर्तन्ते हि सर्वशः ।
तस्मादन्नं परं लोके सर्वदानेषु कथ्यते ॥ ५
अन्नाद्बलं च तेजश्च प्राणिनां वर्धते सदा ।
अन्नदानमतस्तस्माच्छ्रेष्ठमाह प्रजापतिः ॥ ६
सावित्र्या ह्यपि कौन्तेय श्रुतं ते वचनं शुभम् ।
यतश्चैतद्यथा चैतद्देवसत्रे महामते ॥ ७
अन्ने दत्ते नरेणेह प्राणा दत्ता भवन्त्युत ।
प्राणदानाद्धि परमं न दानमिह विद्यते ॥ ८
श्रुतं हि ते महाबाहो लोमशस्यापि तद्वचः ।
प्राणान्दत्त्वा कपोताय यत्प्राप्तं शिबिना पुरा ॥ ९
तां गतिं लभते दत्त्वा द्विजस्यान्नं विशां पते ।
गतिं विशिष्टां गच्छन्ति प्राणदा इति नः श्रुतम् ॥१०
अन्नं चापि प्रभवति पानीयात्कुरुसत्तम ।
नीरजातेन हि विना न किंचित्संप्रवर्तते ॥ ११
नीरजातश्च भगवान्सोमो ग्रहगणेश्वरः ।

परमं) — b) B1 कथं चैतन्, D2 कथयस्व (for कथ चेह) M महत्फल (for महाफलम्) — D1-3 om (hapl) 2^{c}–3^{f} — c) D4 वेत्तुम् (for श्रोतुम्). — d) T1 कुरूद्वह (for पितामह)

3 D1-3 om 3 (cf v l 2) — a) M3 अहं (for हन्त) V1 D4 T1 G1 3 कथयिष्यामि, D10 कीर्तयि° (for वर्तयि) — T1 om 3^{bc} — b) G2 यथाह (for °वद्) — c) B1 वदतस् (for ग) S [इ]हाद्य (by transp) — T1 om 3^{ef} — e) D5 -दान , M1-3 पान (for दानात्)

4 a) D1 2 चापि (for यच्च) — b) S (except T1) फल (for नर) — c) S (except T1) तस्मात् (for तस्मात्) — d) Dn3 हि (for [इ]ति) V1 B5 Dn D4 M2 मत (for मति)

5 Before 5, D2 ins भीष्म — a) B4 प्राणा , D4 सर्वे (for तात) B3 अन्नात्प्राणभृता प्राणा — b) D10 प्रवर्धंते (for °र्तन्ते) D4 6-9 ह (for हि) D1-3 वर्तयतीह नित्यश — T1 om 5^{c}–6^{b} — c) B1 वर (for पर) — d) B2 5 Dn D10 लोकेषु (for दानेषु)

6 T1 om 6^{ab} (cf v l 5) D1 om (hapl) 6–7 — b) B3 4 D4 M4 वर्तते (for वर्धते) — c) M1-3 अदस् (for अतस्) T1 तात (for तस्मात्) — d) D2 श्रेयश्च (for श्रेष्ठम्)

7 D1 om 7 (cf v l 6) — a) D3 T2 3 G2 4 om , D4-9 G1 2 च (for हि) — b) B4 Dn2 श्रुत मे, S (except M4) श्रूयते (for श्रुत ते) — T1 om 7^{cd} — c) V1 B Dn D2 यतश्च यद्, D8 यथा च तद् (for यतश्चैतद्) V1 B Dn1 n2 D4 5 [ए]व, Dn3 [ए]व (for [ए]तद्) D10 G1 3 M1-3 यच्चै (G1 3 °च्चे) तन्नान्यथा चैतद् ; T2 3 G4 corrupt, G2 यच्चैतन्नान्यथैवैतद् ; M4 यच्चेदमन्यथा चै — d) D3 विशां पते, D5 महीयते, T2 3 G M1-3 महामखे (for °मते) D4 6 7 वेदशास्त्रे महीयते

8 a) D3 T2 3 G2 नरेन्द्रेण, D6 नरेणैव (for °णेह) — b) D6-9 हि (for [उ]त) — c) M4 दानं च (for (for दानाद्धि) — d) B5 वर्तते (for विद्यते)

9 For the incident, cf 3 130–131 — a) Dn2 अत्र (for श्रुत) V1 हि ये, D5 ते हि (by transp), D3 हि मे — b) D3 लोमषस्य V1 हि ; T1 तु ; T2 3 G M च (for [अ]पि) D6 यद् (for तद्) — c) D6 G1 3 प्राण (for प्राणान्) D1-3 कपोतार्थं (for °य) — d) Dn2 प्राप्त यत् (by transp), D5 यदाप्त

10 a) S या (for ता) — b) D1-3 द्विजानां हि, D4-9 द्विजायार्त्रं (for द्विजस्यान्नं) — c) V1 B2-5 Dn D10 तस्माद्, S ततो (for गतिं) — d) T G2 M1-3 तोयदा (for प्राणदा)

11 a) V1 B4 Dn1 n2 D9 वा (for च) — b) B5 पानीयाद्भरतर्षभ

12 b) D1 2 गुण (for ग्रह) T3 G4 य सोमो ग्रहणेश्वर — d) D4 corrupt. V1 B 5 Dn1 n2 सुधा, S (except T1 2) स्वधा (for स्वाहा) D3 [आ]ह, T1 G3 M [अ]थ (for [ए]व) V1 B2 5 Dn3 मतं, B1, 3 4

अमृतं च सुधा चैव स्वाहा चैव वषट् तथा ॥ १२
अन्नौषध्यो महाराज वीरुधश्च जलोद्भवाः ।
यतः प्राणभृतां प्राणाः संभवन्ति विशां पते ॥ १३
देवानाममृतं चान्नं नागानां च सुधा तथा ।
पितॄणां च स्वधा प्रोक्ता पशूनां चापि वीरुधः ॥ १४
अन्नमेव मनुष्याणां प्राणानाहुर्मनीषिणः ।
तच्च सर्वं नरव्याघ्र पानीयात्संप्रवर्तते ॥ १५
तस्मात्पानीयदानाद्वै न परं विद्यते क्वचित् ।
तच्च दद्यान्नरो नित्यं य इच्छेद्भूतिमात्मनः ॥ १६
धन्यं यशस्यमायुष्यं जलदानं विशां पते ।
शत्रूंश्चाप्यधि कौन्तेय सदा तिष्ठति तोयदः ॥ १७
सर्वकामानवाप्नोति कीर्तिं चैवेह शाश्वतीम् ।
प्रेत्य चानन्त्यमाप्नोति पापेभ्यश्च प्रमुच्यते ॥ १८
तोयदो मनुजव्याघ्र स्वर्गं गत्वा महाद्युते ।
अक्षयान्समवाप्नोति लोकानित्यब्रवीन्मनुः ॥ १९

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

स्वधा, Dn1 n2 D10 [अ]मृतं; S सुरा (for वषट्)

13 T G2 read 13^{cd} after 16^{ab}

14 ^{a}) B Dn D8 10 ह्यन्न, D6 7 9 दान (for चान्न) D1 2 देवानां चामृत ह्यन्नं, D5 corrupt — ^{b}) D5 दानवानां (for नागानां च) D1-3 नागाना वसुधा तले — ^{c}) M हि (for च) G2 सुधा (for स्वधा) — ^{d}) D5 चैव, T2 अपि (for चापि)

15 T2 3 G3 4 om 15^{ab} — ^{b}) V1 B4 Dn3 D10 T1 G1 3 M4 अन्नम्, D6 M1-3 प्राणम् (for प्राणान्) D5 प्राहुर्यश्च मनीषिणा — ^{c}) D4 नरश्रेष्ठ (for °व्याघ्र) T2 3 G2 4 पुरा गंधर्वयक्षेपु — ^{d}) G2 पानीयार्थं (for °यात्स)

16 ^{a}) T1 यस्मात् (for त°) D6 प्रदानाद् (hypermetric) (for -दानाद्) — After 16^{ab}, T G2 read 13^{cd} — ^{d}) V1 B Dn D3 5 10 T2 यदि (for य)

17 ^{b}) G2 -दानाद् (for दान) V1 B Dn D8 10 इहोच्यते, D1-9 विशिष्यते (for विशां पते) — ^{c}) D4 6-9 शत्रुस्य (for शत्रूंश्च) B1 Dn3 [अ]प्यति, D8 [अ]भ्यधि, T1 3 G M युधि, T2 इति (for [अ]प्यधि) D5 शक्रं चाप्यति कौंतेय — ^{d}) S जयति (for तिष्ठति)

18 ^{a}) D1-3 सदा; D5-9 T G1 3 4 M1 3 4 सर्वान् (for सर्व) — D6 10 om (hapl) 18^{b}–19^{c} — ^{b}) V1 B Dn1 n2 T1 हि, D5 9 ह (for [इ]ह) — ^{c}) V1 B Dn T G अश्नाति (for आप्नोति) — D4 reads 18^{d}–19^{c} twice

19 For the repetition in D4, cf v l 18 D6 10 om 19^{abc} (cf v l 18) — ^{b}) D1 2 7 9 स्वर्गे (for स्वर्गं) — ^{c}) G4 अक्षय्यान् — ^{d}) D9 T3 मुनि (for मनु)

Colophon — *Parvan name* B1 2 4 Dn3 D1 शाति — *Sub-parvan* V1 B Dn D1 2 6-7 9 10 दानधर्म — *Adhy name* B3 तोयदान, B4 तोयदानफल, D1 2 6 7 9 पानीयदान, D3 पानीयप्रदानं, D5 पानीयदानप्रशसा, T2 धर्मशास्त्रनिर्णये दानप्रकरणे जलदानमाहात्म्यकथनं, T3 M पानीयप्रशसा, G2 पानीयप्रशसन — *Adhy no* (figures, words or both) V1 D9 67, D- 63, D10 72, T1 M 95, T2 3 G2 4 102, G1 97, G3 96 — *Sloka no* Dn- 19, D4 20

६७

युधिष्ठिर उवाच ।

तिलानां कीदृशं दानमथ दीपस्य चैव ह ।
अन्नानां वाससां चैव भूय एव ब्रवीहि मे ॥ १

भीष्म उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
ब्राह्मणस्य च संवादं यमस्य च युधिष्ठिर ॥ २

मध्यदेशे महान्ग्रामो ब्राह्मणानां बभूव ह ।
गङ्गायमुनयोर्मध्ये यामुनस्य गिरेरधः ॥ ३

पर्णशालेति विख्यातो रमणीयो नराधिप ।
विद्वांसस्तत्र भूयिष्ठा ब्राह्मणाश्चावसंस्तदा ॥ ४

अथ प्राह यमः कंचित्पुरुषं कृष्णवाससम् ।
रक्ताक्षमूर्ध्वरोमाणं काकजङ्घाक्षिनासिकम् ॥ ५

गच्छ त्वं ब्राह्मणग्रामं ततो गत्वा तमानय ।
अगस्त्यं गोत्रतश्चापि नामतश्चापि शर्मिणम् ॥ ६

शमे निविष्टं विद्वांसमध्यापकमनादृतम् ।
मा चान्यमानयेथास्त्वं सगोत्रं तस्य पार्श्वतः ॥ ७

स हि तादृग्गुणस्तेन तुल्योऽध्ययनजन्मना ।
अपत्येषु तथा वृत्ते समस्तेनैव धीमता ।
तमानय यथोद्दिष्टं पूजा कार्या हि तस्य मे ॥ ८

स गत्वा प्रतिकूलं तच्चकार यमशासनम् ।
तमाक्रम्यानयामास प्रतिषिद्धो यमेन यः ॥ ९

तस्मै यमः समुत्थाय पूजां कृत्वा च वीर्यवान् ।
प्रोवाच नीयतामेष सोऽन्य आनीयतामिति ॥ १०

एवमुक्ते तु वचने धर्मराजेन स द्विजः ।

67

1 ^{b}) V_1 B Dn_1 n_2 $D_{2\,4\,5\,8\,10}$ हि (for ह) — ^{d}) D_{1-8} [अ]भिधत्स्व (for ब्रवीहि)

2 D_6 om the ref — ^{d}) G_1 धर्मस्य (for यमस्य)

3 ^{a}) D_{1-9} महाग्रामो — ^{d}) D_2 T_8 यमुनस्य (for या) B_5 S गिरेरनु (B_5 थ), D_{1-9} महागिरे (for गिरेरध)

4 ^{c}) D_3 चात्र (for तत्र) B_1 $D_{2\,8}$ T G_2 M भूयिष्ठ (for °ष्ठा) — ^{d}) D_5 तु (for च) V_1 B Dn $D_{4\,6-10}$ $G_{1\,2\,4}$ तथा, T_8 स्थिता (for सदा) T_2 ब्राह्मणाश्चाभवस्तथा

5 ^{a}) $D_{2\,4-9}$ T_2 किंचित्, T_8 $M_{1\,4}$ कश्चित् (for कंचित्) — ^{b}) $D_{1\,2}$ कृत (for कृष्ण-) — ^{d}) $D_{1\,2}$ जघाक्ष (for क्षि)

6 ^{a}) V_1 Dn_8 $D_{1,2\,6\,9}$ गच्छ त, $D_{4\,7\,8}$ गच्छत (for गच्छ त्व) Dn_3 -ग्रामे (for ग्राम) D_5 गच्छ त्व ब्राह्मणग्रामं — ^{b}) D_1 om गत्वा D_1 T_8 $G_{1\,3,4}$ M_4 त्वम् (for तम्) — ^{c}) Some MSS आगस्त्य — ^{d}) G_1 वि (for [अ]पि) B_2 $D_{1\,2\,6-10}$ शर्मिल, D_3 शल्मलिं, D_5 शर्मणा, $G_{1\,8}$ शर्मण (for शर्मिणम्)

7 T_1 om 7^{ab} — ^{b}) V_1 B Dn $D_{4\,5\,7-9}$ T_2 G_2 अनावृत, D_{10} °विलं, T_8 G_4 रसं (for °दृतम्) — ^{c}) D_{5-9} न (for मा) Dn_2 वा (for च) — ^{d}) $D_{1\,2}$ चास्य (for तस्य)

8 ^{a}) D_5 गुणरूपे तथाकृत्या, T_2 स हि तादृग्विधोक्षेण — D_5 om 8^{bc} — ^{b}) G_1 -कर्मणा (for जन्मना) — T_1 om 8^{cd} — ^{c}) D_{1-4} अपत्येन, G_2 अपि तेषु (for अपत्येषु) D_{6-9} अपत्येन तथावृत्तो (D_8 °त्तौ) — ^{d}) $D_{6\,7\,9}$ रागस् (for समस्) D_6 om from मता up to त (in 9^{c}) D_5 सम तेन च धीमता — ^{f}) T_1 च (for हि) V_1 B Dn $D_{4\,5\,7-10}$ वै (for मे)

9 D_6 om त (in 9^{c}) (cf. v 1 8) Before 9, $T_{2\,3}$ G_2 ins भीष्म — ^{a}) T_1 गत्वा च (for स गत्वा) D_4 हि, $D_{5\,7-9}$ च, D_{10} तु (for तच्) — ^{b}) S चकार च य(T_1 सय)मा(G_4 °या)श्रय — ^{d}) D_{4-9} $T_{1\,2}$ G_4 स (for य)

10 ^{a}) $D_{1-4\,6\,7\,9}$ सपुत्राय (for समुत्थाय) — ^{b}) G_3 [अ]थ (for च) — ^{d}) B_1 T_1 अन्य (for सोऽन्य)

11 ^{c}) $D_{4-7\,9}$ राजं स (for राजान) — ^{d}) D_4 स (for वै) — ^{e}) Dn_2 D_1 T_1 श्रेयस् (for शेषस्) — ^{f}) V_1 [अ]च्युत, D_{1-9} [इ]त्युत (for [अ]न्युत)

अमृतं च सुधा चैव स्वाहा चैव वषट् तथा ॥ १२
अन्नौषध्यो महाराज वीरुधश्च जलोद्भवाः ।
यतः प्राणभृतां प्राणाः संभवन्ति विशां पते ॥ १३
देवानाममृतं चान्नं नागानां च सुधा तथा ।
पितॄणां च स्वधा प्रोक्ता पशूनां चापि वीरुधः ॥ १४
अन्नमेव मनुष्याणां प्राणानाहुर्मनीषिणः ।
तच्च सर्वं नरव्याघ्र पानीयात्संप्रवर्तते ॥ १५
तस्मात्पानीयदानाद्वै न परं विद्यते क्वचित् ।
तच्च दद्यान्नरो नित्यं य इच्छेद्भूतिमात्मनः ॥ १६
धन्यं यशस्यमायुष्यं जलदानं विशां पते ।
शत्रूंश्चाप्यधि कौन्तेय सदा तिष्ठति तोयदः ॥ १७
सर्वकामानवाप्नोति कीर्तिं चैवेह शाश्वतीम् ।
प्रेत्य चानन्त्यमाप्नोति पापेभ्यश्च प्रमुच्यते ॥ १८
तोयदो मनुजव्याघ्र स्वर्गं गत्वा महाद्युते ।
अक्षयान्समवाप्नोति लोकानित्यब्रवीन्मनुः ॥ १९

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

स्वधा, Dn_1 n_2 D_{10} [अ]मृत, S सुरा (for वषट्)

13 T G_2 read 13^{cd} after 16^{ab}

14 ^{a}) B Dn D_{8} $_{10}$ ह्यन्नं, D_6 $_7$ $_9$ दानं (for चान्नं) D_1 $_2$ देवाना चामृत ह्यन्नं, D_5 corrupt — ^{b}) D_5 दानवानां (for नागाना च) D_{1-8} नागाना वसुधा तले — ^{c}) M हि (for च) G_2 सुधा (for स्वधा) — ^{d}) D_5 चैव, T_2 अपि (for चापि)

15 T_2 $_3$ G_2 $_4$ om 15^{ab} — ^{b}) V_1 B_4 Dn_3 D_{10} T_1 G_1 $_3$ M_4 अन्नम्, D_6 M_{1-3} प्राणम् (for प्राणान्) D_5 प्राहुर्यच्च मनीषिणां — ^{c}) D_4 नरश्रेष्ठ (for °व्याघ्र) T_2 $_3$ G_2 $_4$ पुरा गंधर्वयक्षेपु — ^{d}) G_3 पानीयार्थं (for °यात्सं)

16 ^{a}) T_1 यस्मात् (for त°) D_6 प्रदानाद् (hyper metric) (for -दानाद्) — After 16^{ab}, T G_2 read 13^{cd} — ^{d}) V_1 B Dn D_8 $_5$ $_{10}$ T_2 यदि (for य)

17 ^{b}) G_2 -दानाद् (for दान) V_1 B Dn D_2 $_{10}$ इहोच्यते, D_{4-9} विशिष्यते (for विशा पते) — ^{c}) D_4 $_{6-9}$ शक्रस्य (for शत्रूंश्च) B_1 Dn_3 [अ]प्यति, D_8 [अ]भ्यधि, T_1 $_3$ G M युधि, T_2 इति (for [अ]प्यधि) D_5 शक्रं चाप्यति कौंतेय — ^{d}) S जयति (for तिष्ठति)

18 ^{a}) D_{1-3} सदा, D_{5-9} T G_1 $_3$ $_4$ M_1 $_3$ $_4$ सर्वान् (for सर्वे) — D_6 $_{10}$ om (hapl) 18^b–19^c — ^{b}) V_1 B Dn_1 n_2 T_1 हि, D_5 $_8$ ह (for [इ]ह) — ^{c}) V_1 B Dn T G अश्नाति (for आप्नोति) — D_4 reads 18^d–19^c twice.

19 For the repetition in D_4, cf v l 18 D_6 $_{10}$ om 19^{abc} (cf v l 18) — ^{b}) D_1 $_2$ $_7$ $_9$ स्वर्गे (for स्वर्गं) — ^{c}) G_4 अक्षय्यान् — ^{d}) D_9 T_3 मुनि (for मनु)

Colophon — *Parvan name* B_1 $_2$ $_4$ Dn_3 D_1 शांति — *Sub-parvan* V_1 B Dn D_1 $_2$ $_{5-7}$ $_9$ $_{10}$ दानधर्म — *Adhy name* B_3 तोयदानं, B_4 तोयदानफल, D_1 $_2$ $_6$ $_7$ $_9$ पानीयदान, D_8 पानीयप्रदानं, D_5 पानीयदानप्रशसा, T_2 धर्मशास्त्रनिर्णये दानप्रकरणे जलदानमाहास्यकथनं, T_3 M पानीयप्रशसा, G_2 पानीयप्रशसन — *Adhy no* (figures, words or both) V_1 D_9 67, D_5 62, D_{10} 72, T_1 M 95, T_2 $_3$ G_2 $_4$ 102, G_1 97, G_3 96 — *Śloka no* Dn_2 19, D_4 20

६७

युधिष्ठिर उवाच ।
तिलानां कीदृशं दानमथ दीपस्य चैव ह ।
अन्नानां वाससां चैव भूय एव ब्रवीहि मे ॥ १

भीष्म उवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
ब्राह्मणस्य च संवादं यमस्य च युधिष्ठिर ॥ २
मध्यदेशे महान्ग्रामो ब्राह्मणानां बभूव ह ।
गङ्गायमुनयोर्मध्ये यामुनस्य गिरेरधः ॥ ३
पर्णशालेति विख्यातो रमणीयो नराधिप ।
विद्वांसस्तत्र भूयिष्ठा ब्राह्मणाश्चावसंस्तदा ॥ ४
अथ प्राह यमः कंचित्पुरुषं कृष्णवाससम् ।
रक्ताक्षमूर्ध्वरोमाणं काकजङ्घाक्षिनासिकम् ॥ ५
गच्छ त्वं ब्राह्मणग्रामं ततो गत्वा तमानय ।
अगस्त्यं गोत्रतश्चापि नामतश्चापि शर्मिणम् ॥ ६
शमे निविष्टं विद्वांसमध्यापकमनादृतम् ।
मा चान्यमानयेथास्त्वं सगोत्रं तस्य पार्श्वतः ॥ ७
स हि तादृग्गुणस्तेन तुल्योऽध्ययनजन्मना ।
अपत्येषु तथा वृत्ते समस्तेनैव धीमता ।
तमानय यथोद्दिष्टं पूजा कार्या हि तस्य मे ॥ ८
स गत्वा प्रतिकूलं तच्चकार यमशासनम् ।
तमाक्रम्यानयामास प्रतिषिद्धो यमेन यः ॥ ९
तस्मै यमः समुत्थाय पूजां कृत्वा च वीर्यवान् ।
प्रोवाच नीयतामेष सोऽन्य आनीयतामिति ॥ १०
एवमुक्ते तु वचने धर्मराजेन स द्विजः ।

67

1 ^{b}) V1 B Dn1 n2 D2 4 5 8 10 हि (for ह) — ^{d}) D1-8 [अ]भिधस्व (for ब्रवीहि)

2 D6 om the ref. — ^{d}) G1 धर्मस्य (for यमस्य)

3 ^{a}) D1-9 महाग्रामो — ^{d}) D3 T3 यमुनस्य (for या) B5 S गिरेरनु (B6 थ), D1-9 महागिरे (for गिरेरध)

4 ^{c}) D2 चात्र (for तत्र) B1 D2 3 T G2 M भूयिष्ठ (for ष्ठा) — ^{d}) D6 तु (for च) V1 B Dn D4 6-10 G1 2 4 तथा; T3 स्थिता (for तदा) T2 माह्मणाश्चामवस्तथा

5 ^{a}) D2 4-9 T2 किंचित्, T3 M1 4 कश्चित् (for कंचित्) — ^{b}) D1 2 कृत (for कृष्ण) — ^{d}) D1 2 जघाक्ष (for °क्षि)

6 ^{a}) V1 Dn3 D1, 2 6 9 गच्छ त, D4 7 8 गच्छत (for गच्छ त्व) Dn1 ग्रामे (for ग्राम) D5 गच्छ त्व ब्राह्मणावासं — ^{b}) D1 om गत्वा D1 T2 G1 3 4 M4 स्वम् (for तम्) — ^{c}) Some MSS आगस्त्यं — ^{d}) G1 वि- (for [अ]पि) B2 D1 2 6-10 शार्मिल, D3 शाल्मलिं, D5 शार्मणा, G1 3 शार्मण (for शर्मिणम्)

7 T1 om 7^{ab} — ^{b}) V1 B Dn D4 5 7-9 T2 G2 अनावृत, D10 °विछ, T3 G4 °रतं (for °दृतम्) — ^{c}) D5-9 न (for मा) Dn3 वा (for च) — ^{d}) D1 2 चास्य (for तस्य)

8 ^{a}) D6 गुणरूपे तथाकृत्या, T2 स हि तादृग्विधोत्रेण — D5 om 8^{bc} — ^{b}) G4 -कर्मणा (for जन्मना) — T1 om 8^{cd} — ^{c}) D1-4 अपत्येन, G2 अपि तेषु (for अपत्येषु) D6-9 अपत्येन तथावृत्तो (D8 त्तौ) — ^{d}) D5 6 7 9 रागस् (for समस्) D6 om from मस्ता up to त (in 9^{c}) D5 सम तेन च धीमता — ^{f}) T1 च (for हि) V1 B Dn D4 5 7-10 वै (for मे)

9 D6 om त (in 9^{c}) (cf. v 1 8) Before 9, T2 3 G2 ins भीष्म — ^{a}) T1 गत्वा च (for स गत्वा) D4 हि, D5 7-9 च, D10 तु (for तच्) — ^{b}) S चकार च य(T1 सय)मा(G1 °या)श्रय — ^{d}) D4-9 T1 2 G4 स (for य)

10 ^{a}) D1-4 6 7 9 सपुत्राय (for समुत्थाय) — ^{b}) G3 [अ]थ (for च) — ^{d}) B1 T1 अन्य (for सोऽन्य)

11 ^{c}) D1-7 9 राजं स (for राजान) — ^{d}) D1 स (for वै) — ^{e}) Dn2 D1 T1 श्रेयस् (for शेषस्) — ^{f}) V1 [अ]च्युत, D1-9 [इ]त्युत (for [अ]च्युत)

उवाच धर्मराजानं निर्विण्णोऽध्ययनेन वै ।
यो मे कालो भवेच्छेषस्तं वसेयमिहाच्युत ॥ ११

यम उवाच ।

नाहं कालस्य विहितं प्राप्नोमीह कथंचन ।
यो हि धर्मं चरति वै तं तु जानामि केवलम् ॥ १२
गच्छ विप्र त्वमद्यैव आलयं स्वं महाद्युते ।
ब्रूहि वा त्वं यथा स्वैरं करवाणि किमित्युत ॥ १३

ब्राह्मण उवाच ।

यत्तत्र कृत्वा सुमहत्पुण्यं स्यात्तद्ब्रवीहि मे ।
सर्वस्य हि प्रमाणं त्वं त्रैलोक्यस्यापि सत्तम ॥ १४

यम उवाच ।

शृणु तत्त्वेन विप्रर्षे प्रदानविधिमुत्तमम् ।
तिलाः परमकं दानं पुण्यं चैवेह शाश्वतम् ॥ १५
तिलाश्च संप्रदातव्या यथाशक्ति द्विजर्षभ ।
नित्यदानात्सर्वकामांस्तिला निर्वर्तयन्त्युत ॥ १६
तिलाञ्श्राद्धे प्रशंसन्ति दानमेतद्ध्यनुत्तमम् ।
तान्प्रयच्छस्व विप्रेभ्यो विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ १७
तिला भक्षयितव्याश्च सदा त्वालभनं च तैः ।
कार्यं सततमिच्छद्भिः श्रेयः सर्वात्मना गृहे ॥ १८
तथापः सर्वदा देयाः पेयाश्चैव न संशयः ।
पुष्करिण्यस्तडागानि कूपांश्चैवात्र खानयेत् ॥ १९
एतत्सुदुर्लभतरमिह लोके द्विजोत्तम ।
आपो नित्यं प्रदेयास्ते पुण्यं ह्येतदनुत्तमम् ॥ २०
प्रपाश्च कार्याः पानार्थं नित्यं ते द्विजसत्तम ।

---

12 [a]) D1-3 विदित (for विहित) — [b]) D8 कदाचन (for कथं) T2 3 G1 3 4 प्रापयामीह क(G4 किं)-चन — [c]) D6 ह (for हि) D2 धर्मे (for धर्मं) S कथयति (for चरति वै)

13 [b]) D8 स्वालय S (except T1) सु (for स्वं) D6 महामते (for °द्युते) — [c]) V1 B Dn D4 6 10 सर्वं, T2 वाक्य (for वा त्व) Dn1 n2 सर्वं (for स्वैरं) — [d]) B1 यथा (for किम्) V1 B Dn D8 9 अच्युत; G2 अच्युत (for इत्युत)

14 D4 6 7 9 om (hapl) 14-16 D10 reads 14[ab] twice — [a]) Dn2 om यत् D5 यत्कृत्वा महत्पुण्य स्यात्, D10 (first time) S शुद्धदान च सुमहत्, D10 (second time) यत्र कृत्वा महत्पुण्य — [b]) T1 त्व (for तद्) D3 ब्रवीमि ते, D10 (both times) G4 °हि न, T3 °षि न (for °हि मे) D5 प्राप्तवास्त्व ब्रवीहि मे — [c]) T1 वा, T3 G2 4 च (for हि) B1 5 प्रमाणस् (for °णं) B5 T2 3 G4 तु, D8 हि, G2 M4 च (for त्वं)

15 D4 6 7 9 om 15 (cf v l 14) — [b]) V1 D3 10 T2 3 G1 2 प्रधान (for प्रदान) G1 3 उत्तरं (for °मम्) — [d]) B5 सत्तम (for शाश्वतम्)

16 D4 6 7 9 om 16 (cf v l 14) — [a]) G2 दीर्घ्याश्च (for तिलाश्च) D8 [प्र]व (for स) — T1 om 16[cd] — [d]) T2 3 G1 3 4 M तिला निर्वा(M1 वा, M4 °र्व)पयत्युत — After 16, D8 ins 354*

17 [a]) D5 तद्धि प्र, S श्राद्धेषु (for श्राद्धे प्र) — [b]) D2 ह्येतद् (for ए°) D2 3 6-7 T G2 4 om हि — [c]) T1 G2 यत्, T2 3 G1 3 4 M1-3 तत् (for तान्) D3 प्रयच्छ च (for °च्छस्व) — V1 B Dn D1-3 5 10 ins after 17 D8 after 16

354* वैशाख्या पौर्णमास्या तु तिलान्दद्याद्द्विजातिषु ।
[B1-4 D1 2 च (for तु) B3 4 तिल दत्त्वा (for तिलान्दद्याद्)]

D8 cont

355* तेषां माघ्यां प्रदानेन सर्वान्कामानवाप्नुयात् ।

18 [a]) D4 तिलान्भक्षयित्वा च (submetric) — [b]) T1 2 G M1-3 दत्त्वा च (for सदा तु) Dn1 n3 D4 10 T1 G1 3 4 M4 [आ]लंभनं, Dn2 [आ]लभते (for °भन) T3 दत्त्वा चातिभवं च तै — [c]) D1 7 सततम् (for स) — [d]) S भवेत् (for गृहे)

19 [a]) D1-3 सर्वथा (for दा) — [b]) B3 4 प्रपाश्च, D10 दीपाश्च, M1-3 देयाश्च (for पे) T G M4 सर्व जातिष्वसशय — [c]) D1-3 S तटा(D1-3 डा)कानि (for तडागानि) — [d]) B1 D1 6 तु, D1-9 तु (for [त्र]) D10 T1 2 G2 4 M खानय (for °येत्)

20 [a]) T G1 3 4 M य(M1 3 त)देतद्दुर्लभमिह (T3 G1 4 °दं); G3 एतत्सुदुर्लभमिदम् — [b]) S (except G2) मम (for इह) D1-9 परत्र च (for द्विजोत्तम) — [c]) D3 तु (for ते)

भुक्तेऽप्यथ प्रदेयं ते पानीयं वै विशेषतः ॥ २१
इत्युक्ते स तदा तेन यमदूतेन वै गृहान् ।
नीतश्चकार च तथा सर्वं तद्यमशासनम् ॥ २२
नीत्वा तं यमदूतोऽपि गृहीत्वा शर्मिणं तदा ।
ययौ स धर्मराजाय न्यवेदयत चापि तम् ॥ २३
तं धर्मराजो धर्मज्ञं पूजयित्वा प्रतापवान् ।
कृत्वा च संविदं तेन विससर्ज यथागतम् ॥ २४
तस्यापि च यमः सर्वमुपदेशं चकार ह ।
प्रत्येत्य च स तत्सर्वं चकारोक्तं यमेन तत् ॥ २५
तथा प्रशंसते दीपान्यमः पितृहितेप्सया ।
तस्माद्दीपप्रदो नित्यं संतारयति वै पितॄन् ॥ २६
दातव्याः सततं दीपास्तस्माद्भरतसत्तम ।
देवानां च पितॄणां च चक्षुष्यास्ते मताः प्रभो ॥ २७
रत्नदानं च सुमहत्पुण्यमुक्तं जनाधिप ।
तानि विक्रीय यजते ब्राह्मणो ह्यभयंकरः ॥ २८
यद्वै ददाति विप्रेभ्यो ब्राह्मणः प्रतिगृह्य वै ।
उभयोः स्यात्तदक्षय्यं दातुरादातुरेव च ॥ २९
यो ददाति स्थितः स्थित्यां तादृशाय प्रतिग्रहम् ।

---

21 [a]) V1 B8. 5 Dn D10 S (except M1-3) दानार्थं (for पा°) D4-9 प्रपा कार्या प्रदानार्थं — [b]) T1 सिध्यंते (for नित्यं ते) — [c]) V1 B2 (marg) भूते स्यश्च; Dn3 भुक्ते ह्यथ, T1 भुक्ते भुक्ते (for भुक्तेऽप्यथ) B प्रदेयं तु; D1-9 प्रदीयेत (for प्रदेयं ते) Dn1 n2 भुक्तेप्यत्र प्रदेयं तु, D10 T2. 3 G4 भुक्ते प्रथमदेय ते, G2 भुक्ते प्रथमपर्यंते — [d]) D5 T G4 तु, G1-3 M च (for वै) — After 21, D10 ins an addl colophon [*Sub-parvan* दानधर्मं —*Adhy no* 73]

22 Before 22, V1 B Dn D8. 10 ins भीष्म D10 repeats 22[ab], T2. 3 G repeat 22 after 356* — [a]) Dn8 D1-9 इत्युक्त· S (T2. 3 G first time) सहसा (for स तदा) G3 (first time) [स]नेन (for तेन) D10 T2. 3 G (all second time) इत्युक्ते धर्मराजेन — [b]) D7. 9 T3 (first time) गृहात्; G1 (second time) गृह (for गृहान्) — [c]) T2 (first time) सहसा; T2. 3 G3 (all second time) · (both times) च (G4 स) तदा (for च तथा) V1 B Dn D10 नीतश्च कारयामास — [d]) D6 स (for तद्)

23 [a]) D1 नीत्वा य, S नयित्वा (for नीत्वा तं) — [b]) B3. 5 D10 शार्मिलं (for शर्मिणं) D1-2 गृहीत्वा शाल्मलिं च तत् (D8 वन), D4-8 त्वा शर्मिलं च तं — [c]) D10 स ययौ (by transp), G3 स ददौ T1 राजस्य (for राजाय) — [d]) D1. 2 तत् (for तम्) Dn2 D8 T G न्यवेदयद्(G2 त)थापि तं

24 [a]) G1. 3 धर्मजोथ (for राजो) D9 T2 धर्मज्ञ Dn2 धर्मराजो हि धर्मज्ञं — [d]) T2 (also as in text) यथासुख (for °गतम्)

25 [b]) D4-9 स (for ह) — [c]) B3. 5 Dn1 T2 प्रत्यैत्य (for प्रत्येत्य) B2. 4. 5 Dn1 n2 T1 च तत, M स च तत् (for च स तत्) — [d]) V1 B3-5 Dn D4. 5 T G M1 यत् (for तत्)

26 [a]) D8 G2 M यथा, T3 तदा (for तथा) T1 प्रशस्यंते तथा दीपा — T1 om (hapl) 26[b]-27[a] — [b]) G2 पुत्र (for पितृ) D8 गृहेप्सया (for -हिते) — After 26[ab], D10 T2. 3 G ins

356* पानीयाभ्यर्थिनं दृष्ट्वा प्रीत्या दद्यात्त्वरान्वित ।
वस्त्रे तन्तुप्रमाणेन दीपे निमिषवत्सरम् ।
गवां लोमप्रमाणेन स्वर्गभोगमुपाश्नुते ।
जले बिन्दुप्रमाणेन तद्वेतान्युपवर्तय ।

[(L 1) T2 पानीयाद्भूषित दृष्ट्वा (for the prior half) G1. 3 दत्त्वा (for दद्यात्) —(L 2) D10 G2 वस्त्र (for वस्त्रे) T2 दीप्ते (for दीपे) —(L 3) Some MSS रोम (for लोम) T2 G2 -लोकम् (for भोगम्) —(L 4) D10 G2 जल- (for जले)]

— After the above, D10 repeats 22[ab], T2. 3 G repeat 23 — [d]) D6 स (for स) D8 पितृणा तार यत्यसौ

27 T1 om 27[a] (of v l 26) — [a]) V1 दातव्यं (for °व्या) — [b]) D8 तस्माद्वै भरतर्षभ — [c]) G3 om the first च V1 B1. 2. 5 Dn D1-3. 10 T1 देव ताना (for देवाना च) — [d]) D4 6-9 महाप्रभा , D10 मता विभो (for मता प्रभो) V1 B Dn2 चक्षुष्य चा (V1 °र्षा चा ; B1. 3. 4 °ष्याश्चा)त्मनो विभो, Dn1 n3 °ष्य चात्मनां विभो

28 [a]) B1 भूष; D8 दाने (for दान) S विधि वत् (for सुमहत्) — [c]) V1 B1. 2. 5 Dn यस्मान् (for तानि) D1. 5 यजनाद् (for °ते) — [d]) V1 B1. 5 Dn

उभयोरक्षयं धर्मं तं मनुः प्राह धर्मवित् ॥ ३०
वाससां तु प्रदानेन स्वदारनिरतो नरः ।
सुवस्त्रश्च सुवेषश्च भवतीत्यनुशुश्रुम ॥ ३१
गावः सुवर्णं च तथा तिलाश्चैवानुवर्णिताः ।
बहुशः पुरुषव्याघ्र वेदप्रामाण्यदर्शनात् ॥ ३२
विवाहांश्चैव कुर्वीत पुत्रानुत्पादयेत च ।
पुत्रलाभो हि कौरव्य सर्वलाभाद्विशिष्यते ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि सप्तषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

६८

युधिष्ठिर उवाच ।
भूय एव कुरुश्रेष्ठ दानानां विधिमुत्तमम् ।
कथयस्व महाप्राज्ञ भूमिदानं विशेषतः ॥ १
पृथिवीं क्षत्रियो दद्याद्ब्राह्मणस्तां स्वकर्मणा ।
विधिवत्प्रतिगृह्णीयान्न त्वन्यो दातुमर्हति ॥ २
सर्ववर्णैस्तु यच्छक्यं प्रदातुं फलकाङ्क्षिभिः ।
वेदे वा यत्समाम्नातं तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ ३
भीष्म उवाच ।
तुल्यनामानि देयानि त्रीणि तुल्यफलानि च ।
सर्वकामफलानीह गावः पृथ्वी सरस्वती ॥ ४

D2 [अ]भयकर T2 3 G2 4 ब्राह्मणेभ्योभयंकर (G2 4 °र)

29 ^{a}) D4–9 S (except G2) तद् (for यद्) B8 om from स्यात्तद (in 29^c) up to वासला (in 31^a)

30 B8 om 30 (cf. v l 29) T1 om 30 — ^{a}) T2 3 G2 4 स्थिर्ति, G1 3 M1 3 स्थित (for स्थित) Dn3 स्थित्या, D10 स्थित्यै (for स्थित्या) — ^{c}) D4–9 अक्षत (for °य) T2 3 G-M4 धर्मो (for धर्मं) — ^{d}) T2 3 G M4 न चैनं, M1–3 नैव न (for त मनु) Dn3 reads from नु प्राह up to भवतीत्य (in 31^d) twice

31 For the repetition in Dn3, of v l 30 B8 om. वाससा (in 31^a) (cf v l 29) — ^{a}) V1 B Dn1 n2 n3 (both times) D10 G4 सं, D5–7 सु, G2 om (for तु) — ^{b}) D4 9 नितरा (for स्वदार) D5–7 नितरा नियतो नर — ^{c}) B3 Dn2 सुवर्णश्च, D4–9 सुरूपश्च (for सुवस्त्रश्च) Some MSS सुवेशश्च (for °षश्च) — ^{d}) Dn3 D5–8 T2 3 G1 3 4 M4 -शुश्रुम

32 ^{a}) D4 6–9 वास (for गाव) T2 तिला (for तथा) — ^{b}) T3 दीपश्च (for तिलाश्च) D1–9 [अ]पि (for [ए]व)

33 ^{a}) S विवाह (for °हाश्च). D1–9 [अ]पि (for [ए]व) — ^{b}) B8 पुत्रानुत्पादयेदिति, B5 Dn1 D1 3 °येति च, D1–9 येत्तत, D10 T2 3 G M1–3 °यीत च

Colophon om in D1–3 — *Parvan name* B1 2 4 Dn3 शाति — *Sub-parvan* V1 B Dn D1–10 M दानधर्म — *Adhy name* T2 धर्मशास्त्रनिर्णये दानप्रकरणे शर्मिब्राह्मणयमदूतसवादे तिलादिदानप्रशसा; M1–3 यमब्राह्मण सवाद — *Adhy no* (figures, words or both) V1 68, D5 63, D10 74, T1 M 96, T2 3 G2 4 103, G1 3 97 — *Śloka no* Dn2 34, D4 31

68

1 S om 1^{ab} — ^{c}) B1 T2 3 G महाभाग, D1–3 5–9 नरव्याघ्र, D4 महाव्याघ्र, D10 भूमिदानम् (for महाप्राज्ञ) — ^{d}) D10 अन्न (for भूमि) D8 G1 3 विशिष्यते (for विशेषत) T G2 4 M भूमिदानाद्विशिष्यते

2 ^{b}) G2 ब्राह्मणेभ्य (for णस्ता) V1 B4 6 Dn D10 ब्राह्मणायेष्टि(D10 °ष्ट)कर्मिणे, B1–3 °णायेष्टिकर्मणे (B3 °णा), T1 ब्राह्मणाना स्वकर्मणा — T1 om 2^{cd} — ^{c}) T2 गृह्णीयुर् (for °यान्)

3 D4 om. (hapl) 3 — ^{a}) B1 Dn3 च (for तु) T1 श्रुत्वा (for शक्य) — ^{b}) D5 दातव्य (for प्रदातु) — ^{c}) T1 यदैव यत्, T2 वेदे यावत् (for वेदे वा यत्) V1 B Dn D1 10 समाख्यात, D3 6 7 9 °म्नायस् (for °म्नात)

4 D1 6 7 9 om 1^c–5^d

यो ब्रूयाच्चापि शिष्याय धर्म्यां ब्राह्मीं सरस्वतीम् ।
पृथिवीगोप्रदानाभ्यां स तुल्यं फलमश्नुते ॥ ५
तथैव गाः प्रशंसन्ति न च देयं ततः परम् ।
संनिकृष्टफलास्ता हि लघ्वर्थाश्च युधिष्ठिर ।
मातरः सर्वभूतानां गावः सर्वसुखप्रदाः ॥ ६
वृद्धिमाकाङ्क्षता नित्यं गावः कार्याः प्रदक्षिणाः ।
मङ्गलायतनं देव्यस्तस्मात्पूज्याः सदैव हि ॥ ७
प्रचोदनं देवकृतं गवां कर्मसु वर्तताम् ।
पूर्वमेवाक्षरं नान्यदभिधेयं कथंचन ॥ ८
प्रचारे वा निपाने वा बुधो नोद्वेजयेत गाः ।
तृषिता ह्यभिवीक्षन्त्यो नरं हन्युः सबान्धवम् ॥ ९
पितृसद्मानि सततं देवतायतनानि च ।
पूयन्ते शकृता यासां पूतं किमधिकं ततः ॥ १०
ग्रासमुष्टिं परगवे दद्यात्संवत्सरं तु यः ।
अकृत्वा स्वयमाहारं व्रतं तत्सार्वकामिकम् ॥ ११
स हि पुत्रान्यशोऽर्थं च श्रियं चाप्यधिगच्छति ।
नाशयत्यशुभं चैव दुःस्वप्नं च व्यपोहति ॥ १२

युधिष्ठिर उवाच ।

देयाः किंलक्षणा गावः काश्चापि परिवर्जयेत् ।
कीदृशाय प्रदातव्या न देयाः कीदृशाय च ॥ १३

भीष्म उवाच ।

असद्वृत्ताय पापाय लुब्धायानृतवादिने ।
हव्यकव्यव्यपेताय न देया गौः कथंचन ॥ १४
भिक्षवे बहुपुत्राय श्रोत्रियायाहिताग्नये ।

---

5 $D_{4\,6\,7\,9}$ om 5 (cf v 1 4) T_1 om 5 — ^{a}) $T_{2\,3}$ $G_{1\,2\,4}$ M_{1-3} प्रब्रवीति, G_3 ब्रवीति स, M_4 समब्रवीच्च (for ब्रूयाच्चापि) — ^{c}) V_1 B_3 $D_{8\,10}$ पृथिवी गोप्रदाभ्यां च — ^{d}) V_1 D_n D_5 तुल्यं स (by transp) D_{1-3} तस्मात्तुल्यफला हि सा

6 ^{a}) D_{n1} यथैव गा D_8 गावश्चैव (for तथैव गा) T_1 तथापि गावो मुख्या वै — ^{b}) V_1 B_{2-5} D_n D_{10} तु (for च) D_4 अत (for तत) — ^{c}) $T_{1\,2}$ चापि; G_2 तामिर् (for ता हि) — ^{d}) D_2 हि (for च)

7 ^{a}) T_3 G_4 सिद्धिम् (for वृ) — ^{b}) G_1 partly damaged D_{4-9} $T_{1\,3}$ G_{2-4} M प्रदक्षिणं (D_9 °णां) (for °क्षिणा) T_2 गवा कार्यं प्रदक्षिण — After 7^{ab}, N ins

357* सताड्या न तु पादेन गवां मध्ये च न व्रजेत्।

[D_{1-3} सचोद्या, D_{5-9} सनोद्या (for सताड्या) $D_{1\,3-9}$ च (for तु) B_1 न गा हन्यात्तु पादेन (for the prior half)]

— ^{c}) D_3 T_1 दिव्य (for देव्यस्) $D_{4\,8-10}$ $T_{2\,3}$ मगल्यायतनं देव्यस् — ^{d}) D_{1-9} ता, S गा (for हि)

8 ^{a}) D_{5-9} प्रनोदनं, $T_{2\,3}$ $G_{2\,4}$ M प्रयोजन (for प्रचोदन) D_{10} T_1 $G_{1\,3}$ प्रयोजन दैवकृत — ^{c}) $D_{1\,2\,4\,6\,7\,9}$ सर्वम् (for पूर्वम्) B_3 D_9 $T_{1\,2}$ G_2 $M_{1\,3}$ एकाक्षर, D_2 एत्राक्षय (for क्षर) V_1 $B_{2\,4\,5}$ D_n $D_{4\,10}$ G_3 च (for न) T_1 पूर्वमेवाक्षरं कामम् — ^{d}) V_1 B D_n D_{10} तत पर (for कथचन)

9 ^{a}) B_5 $D_{n1\,n2}$ $D_{1\,3}$ निवाते (D_1 °पे) वा, D_5 निपानेन, T_3 [अ]तिपाने वा (for निपाने वा) — ^{b}) B_5 corrupt D_{1-3} T_1 नरो (for बुधो) D_8 नोद्वेजयेच्च, D_{10} S (except M_4) जयीत (for °जयेत) — ^{c}) B_4 [अ]पि; D_9 [अ]ति (for [अ]भि) B_3 कुपिता ह्यपि वीक्ष्यतो — ^{d}) B_5 दहु (for हन्यु°)

10 ^{c}) $D_{1\,2}$ $G_{1\,3}$ पूज्यते, T_1 शुध्यते (for पूयन्ते) G_4 तासां (for यासां) — ^{d}) $D_{1\,2}$ T G M_4 किं भूतम्, $D_{4\,8\,9}$ (before corr) भूत किम्, M_{1-3} किं पूतम् (by transp)

11 ^{a}) V_1 B D_n $D_{2\,10}$ G_2 M_4 घास (for ग्रास) D_4 ग्रास मुष्टिं पर गावो — ^{d}) B_1 $D_{1-4\,6-9}$ सद्व्रतं (by transp), D_5 सद्वृत्तं $B_{1\,3\,5}$ $D_{1\,2}$ T_3 सर्वकामिकं

12 T_1 om 12^{ab} — ^{a}) $D_{4\,6-9}$ [ऽ]र्थांश् (for ऽर्थं) $D_{4\,7}$ वा (for च) — ^{b}) $T_{2\,3}$ [अ]थ (for [अ]धि) B_2 तिष्ठति (for -गच्छति) — ^{c}) T_1 सर्वं (for चैव) — ^{d}) V_1 B D_n D_1 $T_{2\,3}$ G M_4 [अ]प्यपोहति (for व्यपो°)

13 ^{b}) D_{4-9} चैव (for चापि) — D_4 om 13^{cd} — ^{d}) D_5 वै (for च)

14 ^{c}) B_3 कव्यहव्य (for हव्यकव्य) — ^{d}) $G_{3\,4}$ गा (for गौ) B_1 D_{10} $G_{1\,3}$ कदाचन (for कथं°)

15 ^{a}) D_1 T_3 $G_{2\,4}$ $M_{1\,3}$ भिक्षते (for °वे) — ^{b}) D_{4-9} सुव्रताय (for श्रोत्रियाय) — ^{c}) B_3 (marg)

दत्त्वा दशगवां दाता लोकानाप्नोत्यनुत्तमान् ॥ १५
यं चैव धर्मं कुरुते तस्य पुण्यफलं च यत् ।
सर्वस्यैवांशभाग्दाता तन्निमित्तं प्रवृत्तयः ॥ १६
यश्चैनमुत्पादयति यश्चैनं त्रायते भयात् ।
यश्चास्य कुरुते वृत्तिं सर्वे ते पितरस्त्रयः ॥ १७
कल्मषं गुरुशुश्रूषा हन्ति मानो महद्यशः ।
अपुत्रतां त्रयः पुत्रा अवृत्तिं दश धेनवः ॥ १८
वेदान्तनिष्ठस्य बहुश्रुतस्य
प्रज्ञानतृप्तस्य जितेन्द्रियस्य ।
शिष्टस्य दान्तस्य यतस्य चैव
भूतेषु नित्यं प्रियवादिनश्च ॥ १९
यः क्षुद्भयाद्वै न विकर्म कुर्या-
न्मृदुर्दान्तश्चातिथेयश्च नित्यम् ।
वृत्तिं विप्रायातिसृजेत तस्मै
यस्तुल्यशीलश्च सपुत्रदारः ॥ २०
शुभे पात्रे ये गुणा गोप्रदाने
तावान्दोषो ब्राह्मणस्वापहारे ।
सर्वावस्थं ब्राह्मणस्वापहारो
दाराश्चैषां दूरतो वर्जनीयाः ॥ २१

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि अष्टषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

[हं]दशाय गा, D1 2 दशगव (for दशगवा) T1 M दत्त्वा बहुगुणा गावो (T1 गा वै), T2 3 G दत्त्वा दशशतं गावो

16 a) Dn1 n2 यश्च, D1-8 येन (for य च) B1 3 4 कुरुते धर्मं (by transp) — b) D5 यस्य (for तस्य) V1 B Dn धर्मं D6 पुण्यं (for पुण्य) D4 तस्य धर्मफलं महत् — T G M4 subst for 16ab D10 ins after 16ab

358* जुहोति यद्भोजयति यद्ददाति गवा रसै ।

— c) D1 2 [अ]स्य, D4-9 [अ]पि (for [ए]व) G4 तात (for दाता) T3 सर्वस्यैना गवां दाता — d) D1-9 प्रवर्तते, S प्रवर्तित (for प्रवृत्तय) — After 16, D1 2 ins

359* अर्थस्य दशभाग्दाता तन्निवृत्तप्रवृत्तये ।

17 M4 om (hapl) 17a — a) V1 B Dn D4-10 T1 G1 उत्पादयते (for यति) — d) D4-9 स्मृता (for त्रय)

18 T1 om 18 — b) T2 3 G1 2 4 M हन्यान् (for हन्ति) D1-8 मान (for मानो) D9 महायश — c) T2 3 G1-3 M1-3 अपुत्रत्व, G4 अवृत्तिर्वं, M4 अपुत्रं ते (for °त्रता) — d) T2 3 G1 2 M1 3 कुवृत्तिं, M4 सुवृत्तिं (for अ)

19 a) D9 प्रदस्य (for श्रुतस्य) — b) T2 3 G -निष्ठस्य, M -वृद्धस्य (for तृप्तस्य) — B6 om 19c-20d — c) T1 श्रेष्ठस्य (for शिष्टस्य) D1 3 9 जितस्य (for य°)

20 B6 om 20 (cf v l 19) — a) G2 यत् (for य) — b) S [अ]तिथियस्य (for [आ]तिथेयश्च) V1 B (B6 om) Dn3 D10 मृदुश्च शा(D10 दां)तोतिथये च नित्य, Dn1 n2 मृदुश्च शांतो ह्यतिथिप्रियश्च — c) M1 वृत्तं, M8 वित्तं (for वृत्तिं) V1 B (B6 om) Dn D8 10 द्विजाय, D1 2 प्रिया यो (for विप्राय) V1 B4 D1-8 [अ]भि (for [अ]ति) — d) D4-9 वै सु (for तुल्य) S दानश् (for -शीलश्)

21 a) D2 आर्ये (for शुभे) D4 6-9 शुभे पात्रे य प्रदाने हि धर्मस् — b) D4-9 T1 M1-3 तावद्दोषो (T1 M1-3 °षा), T2 3 G M4 तावतो दोषा (for तावान्दोषो) Dn2 ब्रह्मस्वापहारे (for ब्राह्मणस्वाप°) — M4 om (hapl) 21c — c) G1 partly damaged D1 3 6 सर्वावस्थो, T2 3 G3 4 °वस्तु (for °वस्थ) — d) B3 वर्जनीयं, D4-9 °येत (for °नीया) — After 21, D2 ins

360* युधिष्ठिर उवाच ।
ब्राह्मणस्वापहारेण कियान्दोषो भवत्युत ।
ब्राह्मस्वमुच्यते किं वा तन्मे ब्रूहि पितामह ।

While D10 S ins after 21

361* विप्रदारे परहृते विप्रस्वनिचये तथा ।

६९

भीष्म उवाच ।

अत्रैव कीर्त्यते सद्भिर्ब्राह्मणस्वाभिमर्शने ।
नृगेण सुमहत्कृच्छ्रं यदवाप्तं कुरूद्वह ॥ १
निविशन्त्यां पुरा पार्थ द्वारवत्यामिति श्रुतिः ।
अदृश्यत महाकूपस्तृणवीरुत्समावृतः ॥ २
प्रयत्नं तत्र कुर्वाणास्तस्मात्कूपाज्जलार्थिनः ।
श्रमेण महता युक्तास्तस्मिंस्तोये सुसंवृते ॥ ३
ददृशुस्ते महाकायं कृकलासमवस्थितम् ।
तस्य चोद्धरणे यत्नमकुर्वंस्ते सहस्रशः ॥ ४
प्रग्रहैश्चर्मपट्टैश्च तं बध्वा पर्वतोपमम् ।
नाशक्नुवन्समुद्धर्तुं ततो जग्मुर्जनार्दनम् ॥ ५
खमावृत्योदपानस्य कृकलासः स्थितो महान् ।
तस्य नास्ति समुद्धर्तेत्यथ कृष्णे न्यवेदयन् ॥ ६
स वासुदेवेन समुद्धृतश्च
पृष्टश्च कामान्निजगाद राजा ।
नृगस्तदात्मानमथो न्यवेदय-

परित्रायन्ति शक्तास्तु नमस्तेभ्यो मृतास्तु वा ।
न पालयन्ति निहता ये तान्वैवस्वतो यम ।
दण्डयन्मर्त्यसंयक्षित्य निरयेभ्यो न मुञ्चति ।
तथा गवां परित्राणे पीडने च शुभाशुभे । [5]
विप्रगोषु विशेषेण रक्षितेषु गृहेषु वा ।

[(L 1) T_1 परिभूते, T_2 अपहृते, $G_{1\,3}$ परि° (for पर) T_1 M_4 महास्वेपहृते च ये, G_{1-3} M_{1-3} तद्धनेपहृते च तु (M_{1-3} ये) (for the post half) —(L 2) T_2 -त्रायतु (for त्रायन्ति) $M_{1\,3}$ [अ]शक्तास् (for शक्तास्) T_1 दिने दिने, $G_{1\,3}$ M_{1-3} मृताश्च ये (for स्तु वा) — After line 2, T_3 ins

362* न मृत स्वर्गमाप्नोति पुत्रपौत्रसमन्वित ।

—G_2 om lines 3-4 —(L 3) T_1 ये चापि, T_2 चेत्तस्य, T_3 $M_{3\,4}$ न हता (for निहता) T_2 दाता (for ये तान्) — T_1 om lines 5-6 —(L 6) $M_{1\,2\,4}$ हृतेषु (for गृहेषु)]

Colophon om in D_{1-3} —*Parvan name* $B_{1\,2\,4}$ D_4 शांति —*Sub-parvan* V_1 B_{1-4} Dn D_{4-10} M_{1-3} दानधर्म —*Adhy name* T_2 गोदानप्रकरणे गोदानपात्र निरूपणं —*Adhy no* (figures, words or both) V_1 69, D_5 64, D_{10} 75, T_1 M 97, $T_{2\,3}$ $G_{2\,4}$ 104, $G_{1\,3}$ 98 —*Śloka no* Dn_2 22, D_4 19

69

1 a) $D_{1\,2}$ [ए]प, T_2 वै (for [ए]व) — b) Some MSS मर्षणे (for मर्शने) D_2 ब्राह्मणस्वाभिमर्षणे — c) V_1 नृपेण, some MSS नृगेन (for नृगेण) — d) D_{10} युधिष्ठिर (for कुरूद्वह)

2 T_1 om 2^{ab} — a) B_3 Dn_1 n_2 $D_{3\,5-7\,9}$ T_3 निर्विश(D_3 °श)त्यां, T_2 निविशत्या (for °शन्त्या) — b) D_2 इति श्रुते, T_3 कुरूद्वह (for इति श्रुति) — c) B_1 $D_{5\,6}$ महान् (for महा) — d) $D_{6\,7}$ वीरुद (for वीरुत्)

3 a) D_{1-9} चापि (for तत्र) T_2 तत्र प्रयत्नं कुर्वाणास् — T_1 om 3^{cd} — d) $D_{3\,4\,7-9}$ कूपे (for तोये) B_5 सुसभूते, Dn_2 °स्कृते, D_2 °वृत (for वृते) $D_{5\,6}$ तस्मिन्कूपे समावृते

4 a) G_1 तं (for ते) G_2 भागा (for -काय) — b) D_{1-8} कृकिलासम् (for कृक°) T_1 उपस्थित (for अव) — c) $T_{2\,3}$ G तत्र (for तस्य) $G_{1\,3}$ [उ]त्तरणे (for [उ]द्ध) — d) D_{10} अकुर्वत, T_2 कुर्वंति स्म (for अकुर्वंस्ते)

5 T_1 om. 5^{ab} — a) B_4 प्रयतैश् (for प्रग्रहैश्) $T_{2\,3}$ $G_{1\,2\,4}$ M चैव (for चर्म) D_2 पटैश्; D_{10} -पाशैश् (for -पट्टैश्) G_2 प्रग्रहैश्च पटैश्चैव — b) T_2 पर्वतोत्तमं (for पमम्)

6 T_1 om 6^{ab} — a) D_{4-9} मुखमावृत्य कूपस्य — b) D_{1-8} कृकिलास (for कृक°) D_9 महत् (for महान्) — c) D_{10} T_2 G_4 समुद्धर्तुम् — d) V_1 B_4 हत, B_1 Dn_3 [इ]त्यत ; $B_{2,3,5}$ Dn_1 n_3 [इ]त्येतत्, $D_{1\,2}$ [इ]त्येव, D_{10} सत, T_1 ह्यन्य, T_2 G_4 इति (for [इ]त्यथ) Dn_1 कृष्णा (for कृष्णे)

7 b) V_1 B Dn D_{10} कार्यं, D_3 राजा, T_1 M_4 काम (for कामान्) T_1 राजन् — c) $D_{4\,6-8}$ नृपस्

त्पुरातनं यज्ञसहस्रयाजिनम् ॥ ७
तथा ब्रुवाणं तु तमाह माधवः
शुभं त्वया कर्म कृतं न पापकम् ।
कथं भवान्दुर्गतिमीदृशीं गतो
नरेन्द्र तद्ब्रूहि किमेतदीदृशम् ॥ ८
शतं सहस्राणि शतं गवां पुनः
पुनः शतान्यष्ट शतायुतानि ।
त्वया पुरा दत्तमितीह शुश्रुम
नृप द्विजेभ्यः क्व नु तद्गतं तव ॥ ९
नृगस्ततोऽब्रवीत्कृष्णं ब्राह्मणस्याग्निहोत्रिणः ।
प्रोषितस्य परिभ्रष्टा गौरेका मम गोधने ॥ १०
गवां सहस्रे संख्याता तदा सा पशुपैर्मम ।
सा ब्राह्मणाय मे दत्ता प्रेत्यार्थमभिकाङ्क्षता ॥ ११
अपश्यत्परिमार्गंश्च तां गां परगृहे द्विजः ।
ममेयमिति चोवाच ब्राह्मणो यस्य साभवत् ॥ १२
तावुभौ समनुप्राप्तौ विवदन्तौ भृशज्वरौ ।
भवान्दाता भवान्हर्तेत्यथ तौ मां तदोचतुः ॥ १३
शतेन शतसंख्येन गवां विनिमयेन वै ।
याचे प्रतिग्रहीतारं स तु मामब्रवीदिदम् ॥ १४
देशकालोपसंपन्ना दोग्ध्री क्षान्तातिवत्सला ।
स्वादुक्षीरप्रदा धन्या मम नित्यं निवेशने ॥ १५
कृशं च भरते या गौर्मम पुत्रमपस्तनम् ।
न सा शक्या मया हातुमित्युक्त्वा स जगाम ह ॥ १६
ततस्तमपरं विप्रं याचे विनिमयेन वै ।

(for नृगस्) D2 4 5 8 ततो, D8 स्वम्, T2 8 G3 M1 3 4 तथा (for तदा) D8 अथ, D1–9 असौ (for अथो) — d) D6 पुरा कृत (for पुरातन)

8 a) T1 स (for तु) T2 तद् (for तम्) — b) T1 श्रुत (for शुभ) B1 D5–9 पातक, G2 पाप (for पापकम्) — c) T2 3 G M1–3 अथो (for कथं) B1 दुष्कृतिम्, G1 दुर्गतम् (for तिम्) D1 3 T2 ईदृशं (for °शीं)

9 a) V1 B Dn D10 गवा शतं (by transp) — b) T2 3 G M1–3 गवा (for पुन) B4 D10 शतायुतानि च, D1–9 दशायुतानि (for शतायुतानि) T1 गवा शतं चाष्टशतायुत तथा — c) D9 पुरो (for पुरा) D4–9 S शुश्रुमो (for °म) — d) T G2–4 M1 3 नृग (for नृप) B1 खलु (for क्व नु) S तथा (T1 दा) गतं (for गतं तव)

10 a) T2 तदा, T3 G तथा (for ततो) — c) D7 प्रेषितस्य (for प्रो) Dn3 प्रेषितस्य यदि भ्रष्टा

11 T1 om 11ab — a) D4 S (T1 om) सहस्र (T2 M4 स्र) (for स्रे) T3 G3 सख्याते (for ता) — b) T3 G2 4 तथा (for तदा) S (T1 om) ते (for सा) — c) D3 दत्ता हि (for मे दत्ता) — d) T2 प्रत्यर्थम् (for प्रेत्या°) V1 Dn3 D10 T1 -काक्षया, G1 -काक्षित, M1 -काक्षित, M3 काक्षत (for ता) D1–9 प्रीत्यर्थमभिगच्छता (D1 त)

12 a) G1 स (for च) — d) D1 2 T2 ब्राह्मणे (for °णो) D1 2 4–7 9 यत्र (for यस्य) D1 M1–3 सा भवेत् (for साभवत्) D8 ब्राह्मणे यत्र सभवात्, D3 °णो यत्र भारत

13 a) S (except G2) मामनु (for समनु) — D1–3 om 13c–15b — d) V1 B2–5 Dn1 n3 D5 अवोचता, B1 अथोचतु, D10 तदाहतु, T3 G2 4 तथोचतु (for तदो°) D4 6–9 इत्युभौ तौ तथो (D1 3 मामवो) चतु

14 D1–3 om 14 (cf v l 13) — a) D10 T G2 4 त (T3 द) तेन (for शतेन) — b) D5 6 च (for वै) — M1 reads 14c–17b twice — c) Some MSS गृहीतार

15 For the repetition in M1, cf v l 14 D1–3 om 15ab (cf v l 13) — a) G3 कालाति (for -कालोप) T2 देशकालोपपन्ना मे — b) B3 कान्ता, B4 5 T3 G2–4 काता, D2 T2 G1 शांता (for क्षान्ता) — c) T1 साधु (for स्वादु)

16 For the repetition in M1, cf v l 14 — a) B1 कृपण, D1–3 भृश च D10 T2 3 G4 धिर्यं च (T3 ह) (for कृश च) G1 M4 हरते (for भरते) V1 B Dn D10 G3 M2 सा (for या) G2 श्रियश्च हरते या गौर — c) T2 सशक्या (for सा शक्या) — d) P1 [अ]पि (for स)

17 For the repetition in M1, cf v l 14 — a) V1 B2–5 Dn1 n3 D10 हि (for वै)

गवां शतसहस्रं वै तत्कृते गृह्यतामिति ॥ १७

ब्राह्मण उवाच ।

न राज्ञां प्रतिगृह्णामि शक्तोऽहं स्वस्य मार्गणे ।
सैव गौर्दीयतां शीघ्रं ममेति मधुसूदन ॥ १८
रुक्ममश्वांश्च ददतो रजतं स्यन्दनांस्तथा ।
न जग्राह ययौ चापि तदा स ब्राह्मणर्षभः ॥ १९
एतस्मिन्नेव काले तु चोदितः कालधर्मणा ।
पितृलोकमहं प्राप्य धर्मराजमुपागमम् ॥ २०
यमस्तु पूजयित्वा मां ततो वचनमब्रवीत् ।
नान्तः संख्यायते राजंस्तव पुण्यस्य कर्मणः ॥ २१
अस्ति चैव कृतं पापमज्ञानात्तदपि त्वया ।
चरस्व पापं पश्चाद्वा पूर्वं वा त्वं यथेच्छसि ॥ २२
रक्षितास्मीति चोक्तं ते प्रतिज्ञा चानृता तव ।
ब्राह्मणस्वस्य चादानं त्रिविधस्ते व्यतिक्रमः ॥ २३
पूर्वं कृच्छ्रं चरिष्येऽहं पश्चाच्छुभमिति प्रभो ।
धर्मराजं ब्रुवन्नेवं पतितोऽस्मि महीतले ॥ २४
अश्रौषं प्रच्युतश्चाहं यमस्योच्चैः प्रभाषतः ।
वासुदेवः समुद्धर्ता भविता ते जनार्दनः ॥ २५
पूर्णे वर्षसहस्रान्ते क्षीणे कर्मणि दुष्कृते ।
प्राप्स्यसे शाश्वताँल्लोकाञ्जितान्स्वेनैव कर्मणा ॥ २६
कूपेऽऽत्मानमधःशीर्षमपश्यं पतितं च ह ।
तिर्यग्योनिमनुप्राप्तं न तु मामजहात्स्मृतिः ॥ २७
त्वया तु तारितोऽस्म्यद्य किमन्यत्र तपोबलात् ।
अनुजानीहि मां कृष्ण गच्छेयं दिवमद्य वै ॥ २८
अनुज्ञातः स कृष्णेन नमस्कृत्य जनार्दनम् ।
विमानं दिव्यमास्थाय ययौ दिवमरिंदम ॥ २९

18 T_1 विप्र (for ब्राह्मण) —[a]) D_1 राजन्, S (except G_2) राज्ञ (for राज्ञां) —[b]) D_5 तस्य (for स्वस्य) —[c]) B_1 राजन्, D_{1-9} मह्य (for शीघ्रं) —[d]) D_{1-8} नान्या (for मम)

19 T_3 om 19^a–22^b —[a]) G_2 शतशो (for ददतो) —[b]) V_1 $B_{1\,2\,4\,5}$ Dn_1 n_2 D_3 T_1 M_4 रजत ; B_1 D_2 G_2 राजत , T_2 G_4 राजतं, $G_{1\,3}$ र(G_3 रा)जतान् (for रजत) Dn_2 D_{4-9} T_2 स्यन्दन —T_1 om 19^{cd} —[c]) D_6 तत्राह (for जग्राह) M_4 वा (for च) —[d]) G_4 [अ]सौ (for स)

20 T_3 om 20 (cf v l 19) —[b]) $D_{4\,6-9}$ नोदित (for चो°) —[c]) T_1 उपागम्य (for अहं प्राप्य) D_7 पितृलोके मुद प्राप्य

21 T_3 om 21 (cf v l. 19) —[a]) $T_{1\,2}$ G तु, M च (for मा) —[b]) B_1 इदं (for ततो)

22 T_3 om 22^{ab} (cf v l 19) —[a]) $B_{1\,3\,4}$ [ए]क (for [ए]व) G_4 पाप्मा (for पापम्) D_{4-9} अस्ति पाप कृत चापि —[b]) D_{6-9} त्वयि (for त्वया) $D_{4\,5}$ अज्ञानाचदपि त्वयि —[c]) Dn_3 भुङ्क्ष्व कृच्छ्र तु पश्चाद्वा —[d]) T_1 च (for वा) S [अ]पि (for त्वं) B_2 (marg as in text) यथेप्सित ; $D_{5\,10}$ °प्ससि (for च्छसि)

23 [b]) D_1 वा (for च) V_1 [अ]नृता भवेत्, T_2 त्वया कृता, T_3 G M कृता त्व($G_{1\,3}$ ता म)या (for [अ]नृता तव) T_1 प्रतिज्ञा तत्त्वया कृता —[d]) V_1 B Dn $D_{1\,3\,10}$ द्विविधस्, $T_{2\,3}$ त्रिविध (for धस्)

24 Before 24, D_{5-10} ins नृग उवाच —[a]) D_4 T_2 पूर्वं (for पूर्वं) S (except G_2) चरित्वा (for °ष्ये) —[b]) D_{10} शुभरतिं (for मिति) B_3 यच्छा श्वतमिति प्रभो —[c]) T $G_{1\,2\,4}$ $M_{1\,3}$ एव (for एव)

25 [a]) V_1 B_{2-5} Dn D_{10} पतितश्च, $D_{6\,7\,9}$ प्रपतश्च (for प्रच्युतश्च) D_8 प्राह (for चाह) D_5 अश्रौष प्रपतस्त्वाह —[b]) $D_{6\,7\,9}$ प्रभावत , D_8 प्रपश्यत (for प्रभाषत)

26 [b]) D_{6-9} क्षीण (for क्षीणे) Some MSS दु कृते

27 [b]) V_1 $B_{2\,5}$ Dn D_{10} $T_{2\,3}$ G_4 M_4 पतितश्च (for °तं) T_1 स्थिति (for च ह) —[d]) V_1 B_{2-5} Dn D_{10} $G_{1\,3\,4}$ च (for तु)

28 [a]) D_{1-8} धारितो, $G_{1\,3}$ [उ]त्तारितो (for तारितो) T_2 सम्यक् (for ऽस्म्यद्य) —[c]) D_8 M_{1-3} मा (for मां)

29 T_3 G_4 om 29^a–32^b Before 29, G_3 ins भीष्म —[c]) Bom ed दिव्यमास्थाय पथान —[d])

ततस्तस्मिन्दिवं प्राप्ते नृगे भरतसत्तम ।
वासुदेव इमं श्लोकं जगाद कुरुनन्दन ॥ ३०
ब्राह्मणस्वं न हर्तव्यं पुरुषेण विजानता ।
ब्राह्मणस्वं हृतं हन्ति नृगं ब्राह्मणगौरिव ॥ ३१

सतां समागमः सद्भिर्नाफलः पार्थ विद्यते ।
विमुक्तं नरकात्पश्य नृगं साधुसमागमात् ॥ ३२
प्रदानं फलवत्तत्र द्रोहस्तत्र तथाफलः ।
अपचारं गवां तस्माद्वर्जयेत युधिष्ठिर ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

७०

युधिष्ठिर उवाच ।
दत्तानां फलसंप्राप्तिं गवां प्रब्रूहि मेऽनघ ।
विस्तरेण महाबाहो न हि तृप्यामि कथ्यताम् ॥ १
भीष्म उवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
ऋषेरुद्दालकेर्वाक्यं नाचिकेतस्य चोभयोः ॥ २

ऋषिरुद्दालकिर्दीक्षामुपगम्य ततः सुतम् ।
त्वं मामुपचरस्वेति नाचिकेतमभाषत ।
समाप्ते नियमे तस्मिन्महर्षिः पुत्रमब्रवीत् ॥ ३
उपस्पर्शनसक्तस्य स्वाध्यायनिरतस्य च ।
इध्मा दर्भाः सुमनसः कलशश्चाभितो जलम् ।
विस्मृतं मे तदादाय नदीतीरादिहाव्रज ॥ ४

D4 T1 M4 अरिंदम

30 T3 G4 om 30 (cf v l 29) — a) V1 B Dn D10 याते (for प्राप्ते) — b) T2 गृहे भारतसत्तम — c) D1-3 5 G2 लोकं (for श्लोक) — d) D1-9 जगाद भरतर्षभ

31 T3 G4 om 31 (cf v l 29) — b) G2 विशेषत (for विजानता) T1 2 G1 3 M क्षत्रियेण विशेषत (T2 °शिष्यते) — c) T2 G1-3 M4 नृपं (for हृत)

32 T3 G4 om 32ab (cf. v l 29) Before 32, D1-3 ins भीष्म — b) T1 सफल, T2 G1 3 नाफलं (for °ल) — d) V1 नृप (for नृग) D2 6 समागमे (for °मात्)

33 b) D4-9 चापि (for तत्र). D6 T3 तथाबल, T1 2 G1 3 M4 °फलं, G4 °बल (for फल) — c) B1 T2 3 G1 4 अपहारं, D1-7 9 अविचारं (for अप°) T1 द्विजास् (for गवां) — d) S (except G1) वर्जयीत (for °येत)

Colophon om in D1 8 — *Parvan name* B1 2 4 शांति — *Sub-parvan* V1 B Dn D4 8-10 दानधर्म — *Adhy name* V1 Dn3 नृगवासुदेवसमागम, B1 D-3 M नृगोपाख्यान, B2 4 5 D10 नृगवासुदेवसंवाद, T3 धर्मशास्त्रनिर्णये दानप्रकरणे गोदानप्रशंसायां ब्रह्मस्वापहरणे नृगोपाख्यान — *Adhy no* V1 70, D5 65, D10 76, T1 M 98, T2 3 G2 4 105, G1 3 99 — *Śloka no* Dn3 D4 33

70

1 a) D6-9 दानानां (for दत्ताना) D5 दानानामिह संप्राप्तिं — c) G1 3 महाभाग (for °बाहो) — d) T2 3 च (for हि) T1 कथ्यत (for °ताम्)

2 For a slightly different version of the story of Naciketas, cf Katha U D6 om the ref. D6 om 2ab (retaining the ref) S om (hapl) 2cd — c) D10 औद्दालकेर् — d) V1 नाचिकेतस्य चोभयो, D1-3 नासिकेतस्य (D2 °तोश्च) चो°

3 a) B3 D10 T1, 3 G3 M1-3 औद्दालकिर् Dn3 धीमान् (for दीक्षाम्) — b) D1-9 उपलभ्य, M1 उपागम्य (for उप°) — d) V1 नाचिकेतम्, D1-3 नासिकेतु(D1 °त)म् D3 T2 उवाच ह (for अभाषत). — e) T2 G4 समाप्त (for °प्ते) M4 नियते (for °मे)

गत्वानवाप्य तत्सर्वं नदीवेगसमाप्लुतम् ।
न पश्यामि तदित्येवं पितरं सोऽब्रवीन्मुनिः ॥ ५
क्षुत्पिपासाश्रमाविष्टो मुनिरुद्दालकिस्तदा ।
यमं पश्येति तं पुत्रमशपत्स महातपाः ॥ ६
तथा स पित्राभिहतो वाग्वज्रेण कृताञ्जलिः ।
प्रसीदेति ब्रुवन्नेव गतसत्त्वोऽपतद्भुवि ॥ ७
नाचिकेतं पिता दृष्ट्वा पतितं दुःखमूर्छितः ।
किं मया कृतमित्युक्त्वा निपपात महीतले ॥ ८
तस्य दुःखपरीतस्य स्वं पुत्रमुपगूहतः ।
व्यतीतं तदहःशेषं सा चोग्रा तत्र शर्वरी ॥ ९
पित्र्येणाश्रुप्रपातेन नाचिकेतः कुरूद्वह ।
प्रास्पन्दच्छयने कौश्ये वृष्ट्या सस्यमिवाप्लुतम् ॥ १०
स पर्यपृच्छत्त पुत्रं श्लाघ्यं प्रत्यागतं पुनः ।
दिव्यैर्गन्धैः समादिग्धं क्षीणस्वप्नमिवोत्थितम् ॥ ११
अपि पुत्र जिता लोकाः शुभास्ते स्वेन कर्मणा ।
दिष्ट्या चासि पुनः प्राप्तो न हि ते मानुषं वपुः ॥१२
प्रत्यक्षदर्शी सर्वस्य पित्रा पृष्टो महात्मना ।
अन्वर्थं तं पितुर्मध्ये महर्षीणां न्यवेदयत् ॥ १३

कुर्वन्भवच्छासनमाशु यातो
ह्यहं विशालां रुचिरप्रभावाम् ।
वैवस्वतीं प्राप्य सभामपश्यं
सहस्रशो योजनहैममभौमाम् ॥ १४

'शश्च) V_{1} B_{3-5} [अ]भिभोजन, B_{1} $_{2}$ Dn_{1} n_{2} [अ]तिभो(Dn_{1} 'भा)जन, D_{4-9} [अ]पि नो जल (for [अ]भितो जलम्) — [e]) B_{1} $_{5}$ Dn_{3} D_{4} ते (for मे) T_{1} एतत्सर्वं समादाय — [f]) B_{5} व्रज, D_{4-9} [आ]नय (for [आ]व्रज)

5 [a]) T_{2} G_{1} $_{3}$ M_{2} $_{3}$ नावाप्य (for [अ]नवाप्य) — [b]) B_{1} परिप्लुतं (for समा°) — [c]) V_{1} Dn_{2} D_{4} T_{2} $_{3}$ G M_{1-3} [ए]व (for [ए]वं) — [d]) D_{4} $_{6-9}$ स्व (for सो) G_{1} वव (for मुनि)

6 [a]) B_{1} D_{3} T_{2} $_{3}$ G_{2} $_{3}$ M_{1} $_{3}$ $_{4}$ समाविष्टो (for श्रमा) — [b]) V_{1} उद्दालकस्, B_{1} $_{5}$ तूद्दालकिस्, D_{10} T G M_{1-3} औ(M_{1-3} त्वौ)द्दालकिस् B_{3} $_{4}$ D_{10} G_{3} तथा, D_{5} तत (for तदा) — [c]) G_{2} धर्मं (for यमं) — [d]) D_{1-4} $_{8}$ $_{9}$ सु (for स) S अशपत्क्रोधमूर्छित

7 [a]) Dn_{2} n_{3} D_{4} $_{6-9}$ [अ]भिहितो, D_{1-3} निहतो (for [अ]भि°) S तथा पित्रा स निहतो — [c]) D_{6} एव (for एव) — [d]) T_{2} शतकृत्वो (for गतसत्त्वो)

8 [a]) V_{1} नाविकेत, D_{1-3} नासिकेत (D_{2} °तु) (for नाचि°) — [b]) D_{6}. $_{10}$ M_{4} मूर्छित

9 [b]) D_{1} T_{1} G_{1} $_{3}$ $_{4}$ स्व (for स्वं) D_{1-3} अव (for उप) V_{1} B Dn D_{10} स्व पुत्रमनुशोचत — [d]) T_{1} आगता शर्वरी तदा, T_{2} $_{3}$ G_{1-3} M_{4} सा चोग्रा शर्वरी तदा (G_{2} था), G_{4} वाचोग्रा शर्वरी तदा, M_{1-3} सा चोर्ध्वा शर्वरी गता

10 [a]) D_{5} पैत्रेण (for पित्र्येण) D_{8} $_{10}$ T G_{2} M [अ]स्र (for [अ]श्रु) D_{1-3} प्रवाहेण (for प्रपातेन) — [b]) D_{1-3} नासिकेतु (D_{1} °त) (for नाचिकेत) — [c]) B_{3} Dn D_{2-9} M_{2} प्रास्यदच् (D_{6} $_{7}$ °दन्), D_{1} प्रास्पर्शच्; T_{1} पस्पद, G_{3} प्रास्फंदच् (for प्रास्पन्दच्) B_{1} T_{1} कौशे, T_{2} कोशे (for कौश्ये) — [d]) D_{5} [उ]त्थित (for [आ]प्लुतम्).

11 D_{4} om (hapl) 11 — [a]) B_{1} S पर्यपृच्छत्तत (B_{1} °च्छ सं) पुत्र — [b]) D_{5} क्षीण, T_{2} साघ्यं (for श्लाघ्यं) G_{2} प्रत्याहृत (for °गत) V_{1} B Dn D_{10} क्षीण पर्यागत पुन, D_{3} श्लाघ्या प्रत्यागति पुन — [c]) S दिव्य (for दिव्यैर्) V_{1} B_{2} T_{1} समायुक्त (for दिग्धं) — [d]) B_{6} सुप्तम् (for स्वप्नम्)

12 [a]) S कृ(G_{4} ग)ता (for जिता) — [c]) Dn_{3} D_{6} $_{9}$ वा (for च) V_{1} [अ]पि (for [अ]सि) — [d]) T_{2} $_{3}$ G_{4} च (for हि) T_{3} पुन (for वपु)

13 [a]) T_{3} पुत्रस्य (for सर्वस्य) — [c]) V_{1} B Dn D_{2} $_{3}$ $_{10}$ स ता यातां, D_{1} $_{3}$ आस्थितानां, D_{4} $_{5}$ अन्वर्थतां; T_{1} आगताना, T_{2} अभ्युत्थाय, T_{3} G M अन्वर्थाना (for °र्थं त)

14 [b]) G_{4} अह; M_{4} ह्ययं (for ह्यहं) D_{10} S (except T_{1}) प्रभासां (for °वाम्) — [d]) V_{1} B_{5} Dn हेममासां (Dn_{1} n_{2} स), B_{1} D_{10} G_{2} M हेमभौसां, D_{1-9} T_{1} हेमभूमिं, G_{4} भौमभूमां (for हैमभौमाम्) ❀ Cn योजनेति लुप्ततृतीयान्तं पदम् । योजनैः सहस्रशः समितामिति शेषः । ❀

15 [b]) V_{1} B Dn D_{3} $_{10}$ दे(D_{10} ए)हीति स हि,

दृष्ट्वैव मामभिमुखमापतन्तं
  गृहं निवेद्यासनमादिदेश ।
वैवस्वतोऽर्घ्यादिभिरर्हणैश्च
  भवत्कृते पूजयामास मां सः ॥ १५
ततस्त्वहं तं शनकैरवोचं
  वृतं सदस्यैरभिपूज्यमानम् ।
प्राप्तोऽस्मि ते विषयं धर्मराज
  लोकानर्हे यान्स्म तान्मे विधत्स्व ॥ १६
यमोऽब्रवीन्मां न मृतोऽसि सौम्य
  यमं पश्येत्याह तु त्वां तपस्वी ।
पिता प्रदीप्ताग्निसमानतेजा
  न तच्छक्यमनृतं विप्र कर्तुम् ॥ १७
दृष्टस्तेऽहं प्रतिगच्छस्व तात
  शोचत्यसौ तव देहस्य कर्ता ।
ददामि किं चापि मनःप्रणीतं
  प्रियातिथे तव कामान्वृणीष्व ॥ १८
तेनैवमुक्तस्तमहं प्रत्यवोचं
  प्राप्तोऽस्मि ते विषयं दुर्निवर्त्यम् ।
इच्छाम्यहं पुण्यकृतां समृद्धा-
  ल्लोकान्द्रष्टुं यदि तेऽहं वरार्हः ॥ १९
यानं समारोप्य तु मां स देवो
  वाहैर्युक्तं सुप्रभं भानुमन्तम् ।
संदर्शयामास तदा स्म लोका-
  न्सर्वांस्तदा पुण्यकृतां द्विजेन्द्र ॥ २०
अपश्यं तत्र वेश्मानि तैजसानि कृतात्मनाम् ।
नानासंस्थानरूपाणि सर्वरत्नमयानि च ॥ २१
चन्द्रमण्डलशुभ्राणि किङ्किणीजालवन्ति च ।
अनेकशतभौमानि सान्तर्जलवनानि च ॥ २२

D1 8 गृह्याग्निवेद्य, D4–7 9 M1 8 गृहाग्नि(M1 8 °ह नि)-वेद्य (for गृहं निवेद्य) — c) B1 D4 6–8 [ऽ]र्घादिभिर् — d) D2 6 मा (for मां)

16 a) D8 शरणम् (for शनकैर्) — b) V1 B6 Dn D2 G1 M2 4 वृत D1 2 इति (for अभि) V1 B1 3 4 5 Dn3 D8 10 पूज्य नम्र, B8 Dn1 n2 D8 -पूज्यमान, D4 6 7 9 T M3 -पूज्यावनम्य, M4 पूज्यावनम्र (for पूज्यमानम्) — c) D7 वै (for ते) T1 प्राप्तोतिथिविषये धर्मराज — d) D10 S अह यामि (for अर्हे यान्स्म) T1 हन्वै, T2 मे तान् (by transp), G1 तन्मे V1 B2–5 Dn लोकानर्हो (B8 Dn2 °र्हे) यानहं तान्विधत्स्व, B1 र्हो हेमभासा विधत्स्व, D4–9 °र्हान्या चतो मे विधत्स्व

17 a) D4 यतो, G4 धर्मो (for यमो) D1 2 M मा (for मा) T1 अमृतो (for न मृतो) V1 सम्यग्, D2 सोम्य (for सौम्य) — b) T2 यन्मा (for यम) V1 B2–5 Dn D3 10 M3 स, D1 ते (for तु) D1 G1 3 M1 2 4 त्वा (for त्वा) T1 तरस्वी (for तपस्वी) — d) T1 अकृत (for अनृतं)

18 a) T1 3 G1 3 तात (for तात) — c) V1 B Dn D1–3 10 G2 ददानि (for °मि) T G1 2 4 M1 प्रतीत, M1–3 -प्रिय ते (for प्रणीत) D4–9 ददामि (D5 °नि) ते मनसि (D4 6 °स) प्रियं वै (D4 हि, D9 ते) — d) V1 B Dn D9 10 प्रियातिथेस् (for थे) D4-10 T2 3 G काम (for कामान्)

19 a) D4–9 तेनैवमुक्तोहमथाब्रुव त — b) B1 दुर्निवर्त्यं, B8 °वृत्त, D4–9 °वार्य; G2 °वेर्यं, M4 °पाव (for °वर्त्यम्) — c) V1 Dn2 T2 G1 3 4 पुण्यकृतान् — d) Dn1 n2 लोकांस्तेह यदि द्रष्टु वरार्हं

20 a) D1 8 मा (for मा) — b) D5 यानैर् (for वाहैर्) D8 प्रसभ (for सुप्रभ) V1 B Dn T2 G1 भानुमत्तम्, D1–3 मध्व, T1 दीप्तिमंत (for भानुमन्तम्) — c) D5–7 9 स (for स) D1–8 सता (for तदा) B1 D1 2 5 10 स, Dn1 D4 6–9 [आ]स्म (for स्म) — d) D3 यमस् (for सर्वांस्) V1 B Dn D3. 4 10 G2 4 तथा, T1 पुण्यान् (for तदा) G1 3 4 -कृतान् D. नरेंद्र (for द्विजेन्द्र)

21 b) S (except T3) तेजसानां (for °मानि) V1 B Dn D10 महात्मना (for कृतात्मनाम्) — c) B1 स्थानानि (for संस्थान) — d) T3 तु (for च)

22 d) B3 4 D4–9 G1 3 चराणि, D1–3 धराणि (for -वनानि)

23 D4 om (hapl) 23a–24b D5 om (hapl) 23

वैडूर्यार्कप्रकाशानि रूप्यरुक्ममयानि च ।
तरुणादित्यवर्णानि स्थावराणि चराणि च ॥ २३
भक्ष्यभोज्यमयाञ्शैलान्वासांसि शयनानि च ।
सर्वकामफलांश्चैव वृक्षान्भवनसंस्थितान् ॥ २४
नद्यो वीथ्यः सभा वापी दीर्घिकाश्चैव सर्वशः ।
घोषवन्ति च यानानि युक्तान्येव सहस्रशः ॥ २५
क्षीरस्रवा वै सरितो गिरींश्च
सर्पिस्तथा विमलं चापि तोयम् ।
वैवस्वतस्यानुमताश्च देशा-
नदृष्टपूर्वान्सुबहूनपश्यम् ॥ २६
सर्वं दृष्ट्वा तदहं धर्मराज-
मवोचं वै प्रभविष्णुं पुराणम् ।
क्षीरस्यैताः सर्पिषश्चैव नद्यः
शश्वत्स्रोताः कस्य भोज्याः प्रदिष्टाः ॥ २७
यमोऽब्रवीद्विद्धि भोज्यास्त्वमेता
ये दातारः साधवो गोरसानाम् ।
अन्ये लोकाः शाश्वता वीतशोकाः
समाकीर्णा गोप्रदाने रतानाम् ॥ २८
न त्वेवासां दानमात्रं प्रशस्तं
पात्रं कालो गोविशेषो विधिश्च ।
ज्ञात्वा देया विप्र गवान्तरं हि
दुःखं ज्ञातुं पावकादित्यभूतम् ॥ २९
स्वाध्यायाढ्यो योऽतिमात्रं तपस्वी
वैतानस्थो ब्राह्मणः पात्रमासाम् ।

— a) Some MSS वैडूर्यार्क- D6 प्रकाशाय (for °शानि) — b) M4 रौप्य (for रूप्य) T3 G1 रूप (for रुक्म)

24 D4 om 24ab (of v l 23) T1 om (hapl) 24ab — a) B1 4 Dn3 D1 7 भक्ष (for भक्ष्य) D5 भैक्ष्यभोज्यमयान्सर्वान् — b) T2 विविधानि (for शयनानि) — d) T2 3 G2 4 निष्ठितान् (for संस्थितान्)

25 T1 om 25 — a) D2 3 नदी (for नद्यो) Dn3 D1-3 वीथी (for वीथ्य) V1 B Dn D1-10 वाप्यो, T3 G1 3 4 M वापीर् (for वापी) — b) D1 om from सर्वश up to धेनु (in 38b) T2 3 G1 नित्यश (for सर्वश) — d) B1 Dn1 n3 मुक्तानि (for यु) V1 om , B Dn D10 [अ]थ (for [ए]व)

26 D1 om 26 (of. v l. 25) — a) M2 3 क्षीरस्रावा (for स्रवा) T1 नदीश् (for गिरींश्) M1 चापि (for च) — b) D1 5 सर्पिषस्तथा, T G M2-4 ससर्पिष्क (T1 °ष) (for सर्पिस्तथा) D1-3 5 8 9 [ए]व (for [अ]पि) — For 26ab, B1 3 D6 7 M1 subst

363* क्षीरस्रवा वै सरितो गिरींश्च सर्पिषा तथा ।
विमल चैव तोय च सर्वं स्वादु तथैव च ।

[(L 1) B1 3 सर्पिषस् (for °र्प) M1 गिरींश्चापि ससर्पिष (for the post half) — B1 3 om line 2 — (L 3) M1 [अ]पि तोय वै (for [ए]व तोय च) M1 दृष्टान्सुबहूनह (for the post half)]

— c) D5 वैवस्वतांश्च (for °तस्य) D3 वैवस्वताश्चाभिमताश्च देशान्, T2 °तानुमताश्च दे — d) D6-9 सर्वान् (for [अ]दृष्ट) B1 पूर्वं, T1 पूर्वांस्तु (for -पूर्वान्)

27 D4 om 27 (cf. v l 25) — a) Dn1 n2 D2 सर्वान् (for सर्वं) D10 तम् (for तद्) — b) T1 M अवोच वै धर्मदेव (T1 °द्र) सहि(M1 वि)ष्णु, T2 3 G °च वै (T3 चैव) सर्वदेव सहिष्णुं — c) D10 [अ]पि (for [ए]व) — d) D1-3 5-9 शश्वद्ग(D5-7 °द्ग)द्दा (for °स्रोता) D10 प्रविष्टा , S प्रवृत्ता (for प्रदिष्टा)

28 D4 om 28 (cf v 1 25) — a) T3 यन्मा, G4 धर्मो (for यमो) B1 S भोज्यास् (T1 °ज्य) B1 3 स्त्वमेतत्, T1 नराणा, T2 3 G M त्वमेतान् (for °ता) — b) B4 प्रदातार , D3 ये धा° (for ये दा) — c) B5 om अन्ये लोका B1 अन्यैर् (for अन्ये) V1 B4 5 Dn1 n3 D3 शाश्वतैर् (for ता) Dn1 वीर्य (for वीत) V1 B1 3 4 5 Dn D1 5-10 शोकै (for -शोका) — d) D5 8 समाकीर्णै (D8 र्णौ)

29 =(var) 13 72 36 D4 om 29 (cf v 1 25) — a) V1 B Dn D10 T1 3 न त्वे(Dn2 नन्वे)वासा (for °वासा) — b) G1 6 प्राप्त (for पात्र) V1 B2 D2 8 गोविशेषा, Dn1 n3 D8 गौर्विशेषो (for गोवि) — c) V1 B Dn D1 3 10 T1 देय (for देया) D8 गावस्तदर्थं (for गवान्तर हि) — d) D5 न हि दुखं (for दुख ज्ञातुं)

कृच्छ्रोत्सृष्टाः पोषणाभ्यागताश्च
द्वारैरेतैर्गोविशेषाः प्रशस्ताः ॥ ३०
तिस्रो रात्रीरद्भिरुपोष्य भूमौ
तृप्ता गावस्तर्पितेभ्यः प्रदेयाः ।
वत्सैः प्रीताः सुप्रजाः सोपचारा-
स्त्र्यहं दत्त्वा गोरसैर्वर्तितव्यम् ॥ ३१

दत्त्वा धेनुं सुव्रतां कांस्यदोहां
कल्याणवत्सामपलायिनीं च ।
यावन्ति लोमानि भवन्ति तस्या-
स्तावद्वर्षाण्यश्नुते स्वर्गलोकम् ॥ ३२
तथानड्वाहं ब्राह्मणाय प्रदाय
दान्तं धुर्यं बलवन्तं युवानम् ।

Tabular Statement of the sequence of stanzas 30–36 in D10 S

D10	T1	T2	T3	G1	G2	G3	G4	M1	M2	M3	M4
30^{ab}	30^{ab}	30^{ab}	30^{ab}	30^{ab}	30^{ab}	30^{ab}	30^{ab}	30^{ab}	30^{ab}	30^{ab}	30^{ab}
34^{ab}	34^{ab}	34^{ab}	34^{ab}	34^{ab}		34^{ab}	34^{ab}	34^{ab}	34^{ab}	34^{ab}	34^{ab}
30^{cd}		30^{cd}	30^{cd}	30^{cd}	30^{cd}	30^{cd}	30^{cd}				30^{cd}
35^{cd}		35^{cd}	35^{cd}	35^{cd}	35^{cd}	35^{cd}	35^{cd}	35^{cd}	35^{cd}	35^{cd}	35^{cd}
								30^{cd}	30^{cd}	30^{cd}	
31–33	31–33	31–33	31–33	31–33	31–33	31–33	31–33	31–33	31–33	31–33	31–33
34^{ab}_{r}											
34^{cd}		34^{cd}	34^{cd}	34^{cd}	34^{cd}	34^{cd}	34^{cd}	34^{cd}	34^{cd}	34^{cd}	34^{cd}
35^{ab}		35^{ab}	35^{ab}	35^{ab}	35^{ab}	35^{ab}	35^{ab}	35^{ab}	35^{cd}	35^{ab}	35^{ab}
35^{cd}_{r}											
36	36	36	36	36	36	36	36	36	36	36	36

30 30^{ab} = (var) 13 72 37^{ab} For the sequence of 30–36 in D10 S, see the Tabular Statement above D4 om 30 (cf v 1 25) — ^{a}) V1 B5 Dn D2 स्वाध्यायवान्, D10 °यस्थो (for °याढ्यो) B1 [s]-त्यति, B8 [s]भि (for ऽति) — ^{b}) D1-3 पापभीरु (for पात्रमासाम्) — 30^{cd} = 13 72 39^{cd} T1 om 30^{cd} — ^{c}) B1 T3 कृच्छ्रोत्कृष्टा (for °त्सृष्टा) D2 पोषणात्यागताश्च, T2 प्रोष्यमाणागताश्च — ^{d}) G1 partly damaged G3 ज्ञेया (for एतैर्)

31 = (var) 13 72 41 For the sequence of 30–36 in D10 S, see the Tabular Statement above D4 om 31 (cf v 1 25) — ^{a}) V1 B Dn D10 रात्र्य (for रात्रीर्) Dn T G M4 स्व(T1 स)त्रिर् (for अद्भिर्) — ^{b}) T1 तद्धितेभ्य (for तर्पि°) — ^{c}) G1 partly damaged D10 वस्त्रै (for वत्सै) D6 7 9 पीनै, D3 पीतै (for प्रीता) D1-3 6-9 सुव्रता (for सुप्रजा) D2 साभिचारास्; T1 M1-3 सोपदोहास् (for °चारास्)

32 = (var) 13 72 42 For the sequence of 30–36 in D10 S, see the Tabular Statement above D4 om 32 (cf v 1 25) — ^{a}) D1-3 6-9 धेनुं दत्त्वा (by transp) S साधु (for कांस्य) — ^{b}) Dn1 मपलायनीं — ^{c}) Some MSS रोमाणि — ^{d}) D6-8 तावत्यब्दानि (D9 °ब्दान्) (for तावद्वर्षाणि) D5-9 T2 3 G2-4 देव (for स्वर्ग)

33 = (var) 13 72 43 For the sequence

कुलानुजीवं वीर्यवन्तं बृहन्तं
　भुङ्क्ते लोकान्संमितान्धेनुदस्य ॥ ३३
गोषु क्षान्तं गोशरण्यं कृतज्ञं
　वृत्तिग्लानं तादृशं पात्रमाहुः ।
वृत्तिग्लाने संभ्रमे वा महार्थे
　कृष्यर्थे वा होमहेतोः प्रसूत्याम् ॥ ३४
गुर्वर्थे वा बालपुष्ट्याभिषङ्गा-
　द्गावो दातुं देशकालोऽविशिष्टः ।
अन्तर्जाताः सुक्रयज्ञानलब्धाः
　प्राणक्रीता निर्जिताश्चौदकाश्च ॥ ३५

नाचिकेत उवाच ।

श्रुत्वा वैवस्वतवचस्तमहं पुनरब्रुवम् ।
अगोमी गोप्रदातॄणां कथं लोकान्निगच्छति ॥ ३६
ततो यमोऽब्रवीद्धीमान्गोप्रदाने परां गतिम् ।
गोप्रदानानुकल्पं तु गामृते सन्ति गोप्रदाः ॥ ३७
अलाभे यो गवां दद्याद्घृतधेनुं यतव्रतः ।

---

of 30-36 in D10 S, see the Tabular Statement on p 390 D1 om 33 (cf v l 25) — a) Dn1 तदा (for तथा) V1 B2 4 5 Dn D2 5 8 आम्रणेस्य (for °णाय) D1 9 om, T1 प्रदद्याद् (for प्रदाय) — b) M1 यांतं (for दान्तं) D1 2 वृद्धं (for धुर्यं) — c) B1 Dn1 n2 कुलानुजीव्य, D1 8 T2 G2 M1-3 कुलाजीव, D5-9 G1 3 4 कुलाजीव्य, T1 महाजव; T3 M4 कुलोपजीव्यं (M4 °व) (for कुलानुजीव) — d) D1 2 10 दश वै; D4 वै दश, G4 समतान् (for समि°)

34 34ab = (var) 13 72 37cd For the sequence of 30-36 in D10 S, see the Tabular Statement on p 390 D4 om 34 (cf v l 25) G2 om 34ab — a) D1-8 स्त्रीषु (for गोषु) — b) T1 वृत्तिं गवां (for वृत्तिग्लान) — 34cd = (var) 13 72 38ab T1 om 34c-35d — c) V1 B Dn वृद्धे (B1 °से) ग्लाने; D4 वृत्त ग्लान, D6 7 9 वृद्धं ग्लान, D10 वृत्तेति ग्लाने, T2 वृत्तिग्लानं (for ग्लाने) B2 D1-8 संभवे (for संभ्रमे) T3 8 G महार्थं (for °र्थे) M सजीवार्थं सभ्रमे वा महार्थं (M4 °र्थे) — d) Dn1 D2 8 9 कृष्यर्थं, Dn3 om, S (T1 om) शांत्यर्थं (for कृष्यर्थे) V1 B1-4 Dn1 n3 हौ (B1 2 4 हो) म्यहेतौ, B5 D1 होम्यहेतो, Dn2 होमहेतौ; D3 वाहहेतो, G1 damaged (for होम°) Dn2 प्रसह्या, D2 5-10 M4 प्रसूता (D10 M4 °तो) (for °त्याम्)

35 35ab = (var) 13 72 38cd For the sequence of 30-36 in D10 S, see the Tabular Statement on p 390 D4 om 35 (cf v l 25) T1 om 35 (cf v l 34) — a) Dn1 n2 D3 गुर्वर्थं (for °र्थे) S (T1 om) गुर्वर्थे (T3 °र्थं) वा यज्ञसमाप्तये वा — b) V1 B Dn D10 गा वै, D3 गा वै (for गावो) G1 3 यज्ञ- (for देश) D5-9 गवा (D5 गा वै) दानं देश कालाविशिष्ट — 35cd = 13 72 39ab — c) V1 Dn1 n2 अतर्याता, Dn3 M2 °र्जाता (for र्जाता) B1 4 सत्क्रय-, Dn1 n3 सक्रय, D6-9 सुक्रिया (for सुक्रय) B3 अंतर्जाता शत्रुजयाज्ञा च लब्धा, D3 मतर्गता सुक्रियाज्ञानलब्धा, D5 °र्जाता सुक्रिया चापि लब्धा, D10 (both times) °र्गता शुक्रयज्ञेन लब्धा — d) D9 निर्गताश् (for निर्जिताश्) Dn1 D10 (second time) चोदकाश्, D1 शौल्कजाश्, D2 6-9 चो (D2 चौ) कजाश्, D3 चैकजाश्; D5 स्वोकजाश् (for चौदकाश्) D10 (first time) T2 3 G1 3 4 M प्राणक्रीता सोदका सोद्दहाश्च, G2 क्रीता सोमोत्पादका सोद्वहाश्च — After 35, D5-9 ins

364* गा वै दद्याद्यायमूसा द्विजेभ्यो
　यो यातुमाकाङ्क्षति देवलोकम् ।

While D10 ins an addl colophon after 35 [*Sub parvan* दानधर्म — *Adhy* no 77]

36 For the sequence of 30-36 in D10 S, see the Tabular Statement on p 390 D4 om 36 (cf v l 25) G1 3 om the ref D1 3 नासिकेत (D3 °तुः) (for नाचिकेत) — b) T1 ग्राह तं (for तमहं) V1 D6 M3 4 अब्रवं (for अब्रुवम्) — c) V1 B Dn3 अगोमान्, Dn1 n2 D8 अभावे, D1 अगावो, T1 M4 अवैमि (for अगोमी) D10 अगोमी गोप्रदाता च — d) B1 3 G1 3 लोकं (for लोकान्) V1 B2 4 5 Dn D2 हि गच्छति, B1 3 D10 निय°, D5 न ग°, T1 अनुत्तमान् (for निगच्छति)

37 D4 om 37 (cf v l 25) — a) V1 B Dn D5 7-10 G3 [ऽ]ब्रवीद्यमो (by transp), T3 [ऽ]यम ब्रवीद् — b) V1 B2 4 5 Dn D2 गोप्रदान (for °दाने) B3 गोप्रदान्परमा गतिं, S गोप्रदाना तदा (T1 2 G2 था) गतिं — c) D1 3 6-9 कल्पार्थं, D2 कल्पार्थे; T1 कूल्यातु, T3 G M1-3 कल्पातु (for कल्पं तु) D5 गोप्रदानेन कल्पार्थं (sic) — d) S संतु (for सन्ति)

कृच्छ्रोत्सृष्टाः पोषणाभ्यागताश्च
द्वारैरेतैर्गोविशेषाः प्रशस्ताः ॥ ३०
तिस्रो रात्रीरद्भिरुपोष्य भूमौ
तृप्ता गावस्तर्पितेभ्यः प्रदेयाः ।
वत्सैः प्रीताः सुप्रजाः सोपचारा-
स्त्र्यहं दत्त्वा गोरसैर्वर्तितव्यम् ॥ ३१

दत्त्वा धेनुं सुव्रतां कांस्यदोहां
कल्याणवत्सामपलायिनीं च ।
यावन्ति लोमानि भवन्ति तस्या-
स्तावद्वर्षाण्यश्नुते स्वर्गलोकम् ॥ ३२
तथानड्वाहं ब्राह्मणाय प्रदाय
दान्तं धुर्यं बलवन्तं युवानम् ।

Tabular Statement of the sequence of stanzas 30–36 in D_{10} S

D_{10}	T_1	T_2	T_3	G_1	G_2	G_3	G_4	M_1	M_2	M_3	M_4
30^{ab}	30^{ab}	30^{ab}	30^{ab}	30^{ab}	30^{ab}	30^{ab}	30^{ab}	30^{ab}	30^{ab}	30^{ab}	30^{ab}
34^{ab}	34^{ab}	34^{ab}	34^{ab}	34^{ab}		34^{ab}	34^{ab}	34^{ab}	34^{ab}	34^{ab}	34^{ab}
30^{cd}		30^{cd}	30^{cd}	30^{cd}	30^{cd}	30^{cd}	30^{cd}				30^{cd}
35^{cd}		35^{cd}	35^{cd}	35^{cd}	35^{cd}	35^{cd}	35^{cd}	35^{cd}	35^{cd}	35^{cd}	35^{cd}
								30^{cd}	30^{cd}	30^{cd}	
31–33	31–33	31–33	31–33	31–33	31–33	31–33	31–33	31–33	31–33	31–33	31–33
$34^{ab}{}_r$											
34^{cd}		34^{cd}	34^{cd}	34^{cd}	34^{cd}	34^{cd}	34^{cd}	34^{cd}	34^{cd}	34^{cd}	34^{cd}
35^{ab}		35^{ab}	35^{ab}	35^{ab}	35^{ab}	35^{ab}	35^{ab}	35^{ab}	35^{cd}	35^{ab}	35^{ab}
$35^{cd}{}_r$											
36	36	36	36	36	36	36	36	36	36	36	36

30 30^{ab} = (var) 13 72 37^{ab} For the sequence of 30–36 in D_{10} S, see the Tabular Statement above D_4 om 30 (cf v 1 25) — ^{a}) V_1 B_5 Dn D_2 स्वाध्यायवान्, D_{10} °यस्थो (for °याढ्यो) B_1 [s]-त्यति, B_3 [s]भि (for ऽति) — ^{b}) D_{1-3} पापभीरु (for पात्रमासाम्) — 30^{cd} = 13 72 39^{cd} T_1 om 30^{cd} — ^{c}) B_1 T_3 कृच्छ्रोत्कृष्टा (for °त्सृष्टा) D_2 पोषणात्यागताश्च, T_2 प्रोष्यमाणागताश्च — ^{d}) G_1 partly damaged G_3 ज्ञेया (for एतैर्)

31 = (var) 13 72 41 For the sequence of 30–36 in D_{10} S, see the Tabular Statement above D_4 om 31 (cf v 1 25) — ^{a}) V_1 B Dn D_{10} राज्य (for रात्रीर्) Dn T G M_4 त्व(T1 स)द्भिर् (for अद्भिर्) — ^{b}) T_1 तद्धितेभ्य (for तर्पि°) — ^{c}) D_{10} वस्त्रै (for वत्सै) $D_{6\ 7\ 9}$ G_1 partly damaged $D_{1-3\ 5-9}$ सुव्रता (for प्रीतै, D_3 पीतै (for प्रीता) $D_{1-3\ 5-9}$ सुव्रता (for सुप्रजा) D_2 साभिचारास्; T_1 M_{1-3} सोपदोहास् (for °चारास्)

32 = (var) 13 72 42 For the sequence of 30–36 in D_{10} S, see the Tabular Statement above D_4 om 32 (cf v 1 25) — ^{a}) $D_{1-3\ 6-9}$ धेनुं दत्त्वा (by transp) S साधु (for कांस्य) — ^{b}) Dn_1 अपलायनीं — ^{c}) Some MSS रोमाणि — ^{d}) D_{1-3} तावत्यब्दानि (D_5 °ब्दान) (for तावद्वर्षाणि) D_{5-9} T_{1} G_{2-4} देव (for स्वर्ग)

33 = (var) 13 72 43 For the sequence

कुलानुजीवं वीर्यवन्तं बृहन्तं
भुङ्क्ते लोकान्संमितान्धेनुदस्य ॥ ३३
गोषु क्षान्तं गोशरण्यं कृतज्ञं
वृत्तिग्लानं तादृशं पात्रमाहुः ।
वृत्तिग्लाने संभ्रमे वा महार्थे
कृष्यर्थे वा होमहेतोः प्रसूत्याम् ॥ ३४
गुर्वर्थे वा बालपुष्ट्याभिषङ्गा-
द्गावो दातुं देशकालोऽविशिष्टः ।
अन्तर्जाताः सुक्रयज्ञानलब्धाः
प्राणक्रीता निर्जिताश्चौदकाश्च ॥ ३५

नाचिकेत उवाच ।

श्रुत्वा वैवस्वतवचस्तमहं पुनरब्रुवम् ।
अगोमी गोप्रदातॄणां कथं लोकान्निगच्छति ॥ ३६
ततो यमोऽब्रवीद्धीमान्गोप्रदाने परां गतिम् ।
गोप्रदानानुकल्पं तु गामृते सन्ति गोप्रदाः ॥ ३७
अलाभे यो गवां दद्याद्घृतधेनुं यतव्रतः ।

---

of 30-36 in D10 S, see the Tabular Statement on p 390 D4 om 33 (cf v 1 25) —a) Dn1 तदा (for तथा) V1 B2 4 5 Dn D2 5 8 ब्राह्मणेभ्य (for °णाय) D1 9 om, T1 प्रदद्याद् (for प्रदाय) —b) M1 यांतं (for दान्त) D1. 2 वृद्धं (for धुर्यं) —c) B4 Dn1 n2 कुलानुजीव्य, D1 8 T2 G2 M1-3 कुलाजीव, D6-9 G1 3 4 कुलाजीव्य, T1 महाजव, T3 M4 कुलोपजीव्यं (M4 °व) (for कुलानुजीव) —d) D1 2 10 दश वै, D8 वै दश, G4 समतान् (for समि°)

34 34ab = (var) 13 72 37cd For the sequence of 30-36 in D10 S, see the Tabular Statement on p 390 D4 om 34 (cf v 1 25) G2 om 34ab —a) D1-8 स्त्रीषु (for गोषु) —b) T1 वृत्तिं गवां (for वृत्तिग्लान) — 34cd = (var) 13 72 38ab T1 om 34c-35d —c) V1 B Dn वृद्धे (B1 ते) ग्लाने, D5 वृत्त स्लान; D6 7 9 वृद्ध स्लान, D10 वृत्ते(ति) ग्लाने; T2 वृत्तिग्लानं (for ग्लाने) B2 D1-8 समवे (for सम्भ्रमे) T2 3 G महार्थं (for °र्थे) M सजीवार्थं संभ्रमे वा महार्थं (M4 °र्थे) —d) Dn1 D2 8 9 कृष्यर्थं, Dn3 om, S (T1 om) शाल्यर्थं (for कृष्यर्थे) V1 B1-4 Dn1 n3 हौ(B1 2 4 हो)म्यहेतौ, B5 D1 होम्यहेतो, Dn3 होमहेतौ, D8 वाहहेतो, G1 damaged (for होम) Dn2 प्रसह्य; D3 5-10 M4 प्रसूता (D10 M4 °ता) (for °त्याम्)

35 35ab = (var) 13 72 38cd For the sequence of 30-36 in D10 S, see the Tabular Statement on p 390 D4 om 35 (cf v 1 25) T1 om 35 (cf. v 1 34) —a) Dn1 n2 D3 गुर्वर्थं (for °र्थे) S (T1 om) गुर्वर्थे (T3 °र्थं) वा यज्ञसमाप्तये वा —b) V1 B Dn D10 गा वै, D3 गा वै (for गावो) G1 3 यज्ञ (for देश) D6-9 गवा (D6 गा वै) दान देश कालाविदिष्ट — 35cd = 13 72 39ab —c) V1 Dn1 n2 अतर्याता, Dn3 M2 ज्ञाता (for °र्जाता) B1 4 सत्क्रय, Dn1 n3 सक्रय, D6-9 सुक्रिया (for सुक्रय) B3 अंतर्जाता शत्रुजयाज्ञा च लब्धा, D8 अतर्गता सुक्रियाज्ञानलुब्धा, D6 °र्जाता सुक्रिया चापि लब्धा, D10 (both times) °र्गता शुक्रयज्ञेन लब्धा —d) D9 निर्गताश्च (for निर्जिताश्च) Dn1 D10 (second time) चोदकाश्च, D1 शौल्कजाश्च, D2 6-9 चो(D2 चौ) कजाश्च; D3 चैकजाश्च; D5 स्वोकजाश्च (for चौदकाश्च) D10 (first time) T2 3 G1 3 4 M प्राणक्रीता सोदका सोद्वहाश्च, G2 क्रीता सोमोत्पादका सोद्वहाश्च — After 35, D5-9 ins

364* गा वै दद्याच्छ्यायभूता द्विजेभ्यो
यो यातुमाकाङ्क्षति देवलोकम्।

While D10 ins an addl colophon after 35 [*Sub parvan* दानधर्म — *Adhy no* 77]

36 For the sequence of 30-36 in D10 S, see the Tabular Statement on p 390 D4 om 36 (cf v 1 25) G1 3 om. the ref D1 8 नासिकेत (D8 °तुर्) (for नाचिकेत) —b) T1 ह्यहं स (for तमह) V1 D5 M3 4 अमर्व (for अब्रुवम्) —c) V1 B Dn3 अगोमान्, Dn1 n2 D8 अभावे, D1 अगावो, T1 M4 सर्वेमि (for अगोमी) D10 अगोमी गोप्रदाता च —d) B1 3 G1 3 लोक (for लोकान्) V1 B2 4 5 Dn D2 हि गच्छति, B1 3 D10 निय°, D5 न ग°, T1 अनुसमान् (for निगच्छति)

37 D4 om 37 (cf v 1 25) —a) V1 B Dn D5 7-10 G3 [ऽ]ब्रवीद्यमो (by transp), T3 [ऽ]यम ब्रवीद् —b) V1 B2 4 5 Dn D2 गोप्रदान (for °दाने) B3 गोप्रदान्परमा गतिः; S गोप्रदानां तदा (T1 2 G1 था) गतिं —c) D1 3 6-9 °कल्पार्थं; D2 °कल्पार्थे, T1 °कल्पात्तु; T3 G M1-3 कल्पात्तु (for कल्प तु)) गोप्रदानेन कल्पयं (sic) —d) S सतु (for सन्ति)

तस्यैता घृतवाहिन्यः क्षरन्ते वत्सला इव ॥ ३८
घृतालाभे च यो दद्यात्तिलधेनुं यतव्रतः ।
स दुर्गात्तारितो धेन्वा क्षीरनद्यां प्रमोदते ॥ ३९
तिलालाभे च यो दद्याज्जलधेनुं यतव्रतः ।
स कामप्रवहां शीतां नदीमेतामुपाश्नुते ॥ ४०
एवमादीनि मे तत्र धर्मराजो न्यदर्शयत् ।
दृष्ट्वा च परमं हर्षमवापमहमच्युत ॥ ४१
निवेदये चापि प्रियं भवत्सु
क्रतुर्महानल्पधनप्रचारः ।
प्राप्तो मया तात स मत्प्रसूतः
प्रपत्स्यते वेदविधिप्रवृत्तः ॥ ४२
शापो ह्ययं भवतोऽनुग्रहाय
प्राप्तो मया यत्र दृष्टो यमो मे ।
दानव्युष्टिं तत्र दृष्ट्वा महार्थां
निःसंदिग्धं दानधर्मांश्चरिष्ये ॥ ४३
इदं च मामब्रवीद्धर्मराजः
पुनः पुनः संप्रहृष्टो द्विजर्षे ।
दानेन तात प्रयतोऽभूः सदैव
विशेषतो गोप्रदानं च कुर्याः ॥ ४४
शुद्धो ह्यर्थो नावमन्यः स्वधर्मा-
त्पात्रे देयं देशकालोपपन्ने ।
तस्माद्गावस्ते नित्यमेव प्रदेया
मा भूच्च ते संशयः कश्चिदत्र ॥ ४५
एताः पुरा अददन्नित्यमेव

---

38 D4 om up to धेनुं (in 38^{b}) (cf v l 25) — b) D2 जल (for घृत) D5 यथाविधि, D6 (also as in text) यथाव्रत, G4 घृतव्रत (for यत°) — B5 om (hapl) 38^{c}–40^{b} G3 reads 38^{c}–39^{b} twice — c) T3 G4 तमिमा (for तस्यैता)

39 For the repetition in G3, cf v l 38 B5 om 39 (cf v l 38) D4 om 39^{ab} — a) Dn1 n2 D7–10 T1 तु, M1–3 [ऽ]पि (for च) D6 घृतलाभ्यनु यो दद्याज् — b) B1 तिलहोम, D6 जलधेनुं (for तिल°) G4 घृतव्रत (for यत°) — c) D1 सु (for स) D10 दुर्गांस् — d) T1 तिलधेन्वा (for क्षीरनद्या) D1–3 प्रमोदति (for °दते)

40 B5 om 40^{ab} (cf v l 38) — a) D4–9 M1–3 तिलाभावे (for °लाभे) B (B5 om) Dn D4–10 T1 तु (for च) — b) T2 3 G क्षीर (for जल) — c) T1 प्रभवा, G2 प्लवगा (for -प्रवहा) D1 2 4 6–9 एतां (for शीतां) D3 सर्वकामवहा वै स, D5 स कामप्रभवामेता — d) D1–9 सम्यग् (for एताम्)

41 a) D3 यत्र (for तत्र) Dn1 n2 D2 10 G2 M4 एवमेतानि मे (Dn2 भो) तत्र — b) V1 B1 [ऽ]भ्यदर्शयत्, B1 2 D10 T1 2 G2 व्यद°, B3 5 ह्यद°, D4 [ऽ]न्वद°, D5–9 न्यवेदयत्, T3 G1 3 4 M2–4 [ऽ]प्यदर्श° (for न्यदर्श°) — T1 om 41^{cd} — c) D5 धर्मम् (for हर्षम्) — d) D1 5 7 अप्युत, D9 M1–3 त्वच्युत (for त)

42 a) D5–7 वा (for च) M1–3 प्रिय वै (for प्रिय) V1 B Dn D8 निवेदये चाह(Dn2 तात)मिम (B1 °द) प्रिय ते — b) B1 बल- (for धन) — c) M2 मन्त्रपूत (for मत्प्रसूत) T2 3 G1 3 4 M1, 3 4 प्राप्तो मया तत्र स मन्त्रपूत — d) Dn1 n2 प्रपश्यते, D1–3 5 8 प्रवर्त्स्यते (for प्रपत्स्यते)

43 a) S [ऽ]पि (for हि) — b) V1 B Dn D10 वै, D6 om, T1 [ऽ]पि (for मे) — c) D10 T 3 G4 दातुर् (for दान) D10 यत्र (for तत्र) B3 Dn महात्मन्, D2 °र्थं, T1 [अ]हमेतां, T3 G1 2 4 महार्हां (for °र्थां) — d) B Dn D2 10 T3 M1 4 निःसंदिग्धान् (D10 °ग्धो) (for °दिग्ध) D1–3 दानधर्मं (for °र्मांश्) D4–9 निःसंदिग्ध (D5 °ग्धो) दानधर्मं करिष्ये

44 b) D6 om पुनः पुनः V1 B Dn D7–10 महर्षे (for द्विजर्षे) D4 पुनः पुनः संप्रहृष्टो महर्षे — c) V1 B4 5 Dn दानेन य, B3 दानेन त्व, D1–3 दाने तथा, D5–7 दानेनात, D8–10 T1 M दाने तात, T2 3 G दाने तावद् (for दानेन तात) B1 2 om प्र D1–9 स्याद् (for ऽभू) Dn1 n2 तदा (for सदा) — d) V1 B4 5 Dn D 6 च कुर्यात्, D1–3 प्रकुर्यात् (D3 °र्या) (for च कुर्या)

45 T1 om 45 — a) D3 मा (for न) M1–3 स्वधर्म्यं (for °र्मात्) D1–7 9 T2 G M4 शुद्(D4 सि)द्धो ह्यर्थो मा(T3 G M4 ना)वमन्यस्व धर्मं — b) T2 3 देया, G2 3 देयो (for देयं) D1–7 9 कालोपपन्न, T2 3 G3 4

शान्तात्मानो दानपथे निविष्टाः ।
तपांस्युग्राण्यप्रतिशङ्कमाना-
स्ते वै दानं प्रददुश्चापि शक्त्या ॥ ४६
काले शक्त्या मत्सरं वर्जयित्वा
शुद्धात्मानः श्रद्धिनः पुण्यशीलाः ।
दत्त्वा तप्त्वा लोकममुं प्रपन्ना
देदीप्यन्ते पुण्यशीलाश्च नाके ॥ ४७
एतद्दानं न्यायलब्धं द्विजेभ्यः
पात्रे दत्तं प्रापणीयं परीक्ष्य ।
काम्याष्टम्यां वर्तितव्यं दशाहं
रसैर्गवां शकृता प्रस्नवैर्वा ॥ ४८
वेदव्रती स्याद्वृषभप्रदाता
वेदावाप्तिर्गोयुगस्य प्रदाने ।
तीर्थावाप्तिर्गोप्रयुक्तप्रदाने
पापोत्सर्गः कपिलायाः प्रदाने ॥ ४९
गामप्येकां कपिलां संप्रदाय
न्यायोपेतां कल्मषाद्विप्रमुच्येत् ।
गवां रसात्परमं नास्ति किंचि-
द्गवां दानं सुमहत्तद्वदन्ति ॥ ५०
गावो लोकान्धारयन्ति क्षरन्त्यो
गावश्चान्नं संजनयन्ति लोके ।
यस्तज्जानन्न गवां हार्दमेति
स वै गन्ता निरयं पापचेताः ॥ ५१
यत्ते दातुं गोसहस्रं शतं वा

°पन्नस्, G1 3 °काल प्रपन्नं — c) T1 M om ते D1-8 तस्मात्राव स्तौमि निरयं प्रदाने, D4-7 9 स्वर्गे स्याता नित्यशो गोप्रदाता

46 a) V1 B Dn D4 8 10 T2 M3 4 °श्चाददन् (T2 °दुर्); D8 °वाददन्, T3 प्रातपन् (for श्चददन्) D4 एत्र T1 एतत्पुरा प्रावदन्नित्यमेव — b) D5 दातात्मानो (for शान्ता°) T1 विधौ (for पथे) — c) V1 B3-5 Dn3 D8 [अ]प्रविशंकमानास्, B1 [अ]विशक, T1 प्रतिशाक°, T2 3 G4 [अ]प्रतिशंस° (for [अ]प्रतिशङ्क°) — d) T G2 पुनर्; G1 3 4 M तेपुर् (for ते वै) Dn1 n2 चैव, D8 चास्म (for चापि)

47 a) V1 Dn1 काले च (for काले) — b) V1 B1 5 Dn D4 श्राद्धिन, D6 om, T1 शुचय ; T2 दीक्षिन, T3 G1 शुचिन ; G2 सुशीला (for श्रद्धिन) B1 पुण्यात्मान श्राद्धिन पुण्यशीला — c) V1 B Dn D5 10 गा (B1 D10 गां) चै; D2 दत्त्वा; D4 6-9 तथा, T3 दृष्ट्वा (for तप्त्वा) B1 5 D4 अनु ; D3 (before corr) इमं (for अमु) T1 प्रसन्ना (for प्रपन्ना) — d) T2 G2 4 ते दीप्यंते (for देदी°) V1 B1-3 5 Dn D10 G2 तु (for च) Dn1 n2 T2 3 G M लोके (for नाके) T1 सदीप्यंते पुण्यकृतश्च लोके

48 T1 om 48 — b) D5 6 दानं, S (T1 om) वित्त (for दत्तं) D4 9 प्रीणनीय (for प्रापणीयं) — c) B1 D1 कामाष्टम्या; T2 G M काम्ये° (for काम्या) T3 काम्येष्टम्या वर्तितव्य यथाह — d) D5 9 नवा (for गवां) V1 B2 3 D1 G2 प्रश्रवैर्, B1 प्रपूरैर्, B5 D8 9 प्रश्रवैर्, Dn3 D2 6 M प्रस्न, D10 T2 3 G1 3 प्रश्रयैर् (for प्रस्नवैर्)

49 a) D1-9 G4 देवव्रती, T2 G2 वेदव्रत (for °व्रती) D4 G1 3 M ऋषभ (for वृ) V1 B Dn D10 देवव्रती स्याद्वृषभप्रदानैर् (D10 °नै) — b) T1 गोत्रिदस्य (for गोयुगस्य) — D1-8 6 om (hapl) 49cd D5 7-9 transp 49c and 49d — c) Dn3 प्रयुक्तस्य, D4 6 7-9 युगस्य प्र (for प्रयुक्तप्र) — d) M1-3 पापोत्सर्गं T2 कपिलायां (for °या)

50 b) V1 B2 4 5 Dn D2 T1 G1 2 कलुषाद् (for कल्म°) D1-9 याति मोक्षं (for विप्रमुच्येत्) — c) B5 वरस्मात् (for रसात्) D8 om from सात्प up to हार्दमेति (in 51c) V1 (also as in text) दानं (for किंचिद्) — d) Dn3 D2 9 प्रदानं, D1 दाने (for दानं) Dn1 सुमहद्; D1-9 सुमहार्थं, T1 3 M °हांत (for °हत्तद्)

51 D8 om up to हार्दमेति (in 51c) (cf v l 50) — a) Dn1 तारयति (for धा) — T1 om 51cd — c) Dn1 n2 T2 3 G2 4 M1 त, Dn3 तु (for तज्) T3 M1-3 भगवन् (for न गवा) — d) D2 नरकं, D6 7 9 निरये (for य)

52 a) V1 B1 2 4 5 Dn यैस्सहस्त, B3 श्रोत्रे दत्त, D8 ये तद्दान, D1-9 यो वै दद्याद्, D10 यस्तु दत्त; T1 तद्वै दातु (for यत्ते दातु) T2 G1 3 4 M1-2 गा (for गो) M3 प्रदातुं (for शत वा) — b) V1

50

तस्यैता घृतवाहिन्यः क्षरन्ते वत्सला इव ॥ ३८
घृतालाभे च यो दद्यात्तिलधेनुं यतव्रतः ।
स दुर्गात्तारितो धेन्वा क्षीरनद्यां प्रमोदते ॥ ३९
तिलालाभे च यो दद्याज्जलधेनुं यतव्रतः ।
स कामप्रवहां शीतां नदीमेतामुपाश्नुते ॥ ४०
एवमादीनि मे तत्र धर्मराजो न्यदर्शयत् ।
दृष्ट्वा च परमं हर्षमवापमहमच्युत ॥ ४१

निवेदये चापि प्रियं भवत्सु
क्रतुर्महानल्पधनप्रचारः ।
प्राप्तो मया तात स मत्प्रसूतः
प्रपत्स्यते वेदविधिप्रवृत्तः ॥ ४२
शापो ह्ययं भवतोऽनुग्रहाय
प्राप्तो मया यत्र दृष्टो यमो मे ।
दानव्युष्टिं तत्र दृष्ट्वा महार्थां
निःसंदिग्धं दानधर्मांश्चरिष्ये ॥ ४३
इदं च मामब्रवीद्धर्मराजः
पुनः पुनः संप्रहृष्टो द्विजर्षे ।
दानेन तात प्रयतोऽभूः सदैव
विशेषतो गोप्रदानं च कुर्याः ॥ ४४
शुद्धो ह्यर्थो नावमन्यः स्वधर्मा-
त्पात्रे देयं देशकालोपपन्ने ।
तस्माद्गावस्ते नित्यमेव प्रदेया
मा भूच्च ते संशयः कश्चिदत्र ॥ ४५
एताः पुरा अददन्नित्यमेव

38 D4 om up to धेनुं (in 38b) (cf v l 25) — b) D2 जल (for घृत) D5 यथाविधि, D6 (also as in text) यथाव्रत, G4 घृतव्रत (for यत°) — B6 om. (hapl) 38c–40b. G8 reads 38c–39b twice — c) T8 G4 तमिमा (for तस्यैता)

39 For the repetition in G8, cf v l 38 B5 om 39 (cf v l 38) D2 om 39ab — a) Dn1 n2 D7–10 T1 तु, M1–8 [ऽ]पि (for च) D6 घृतलाभस्तु यो दद्याज् — b) B1 तिलहोमं, D6 जलधेनुं (for तिल°) G4 धृतव्रत (for यत°) — c) D1 सु (for स) D10 दुर्गास् — d) T1 तिलधेन्वा (for क्षीरनद्या) D1–8 प्रमोदति (for °दते)

40 B5 om 40ab (cf v l 38) — a) D1–9 M1–8 तिलाभावे (for °लाभे) B (B5 om) Dn D1–10 T1 तु (for च) — b) T2 8 G क्षीर (for जल) — c) T1 प्रभवा, G2 प्लवगा (for प्रवहा) D1, 2 4 6–9 पूतां (for शीतां) D3 सर्वकामवहा वै स, D5 स कामप्रभवामेतां — d) D1–9 सम्यग् (for एताम्)

41 a) D8 यत्र (for तत्र) Dn1 n2 D2 10 G2 M4 एवमेतानि मे (Dn2 भो) तत्र — b) V1 B1 [ऽ]न्यदर्शयत्, B1 2 D10 T1 2 G2 न्यद°, B8 6 ऽप्रद°, D4 [ऽ]न्वद°, D5–9 न्यवेदयत्, T8 G1 8 4 M2–4 [ऽ]प्यदर्श° (for न्यदर्श) — T1 om 41cd — c) D5 धर्मम् (for हर्षम्) — d) D1 5 7 अप्युत, D9 M1–3 मच्युत (for °त)

42 a) D5–7 वा (for च) M1–8 प्रिय वै (for प्रिय) V1 B Dn D8 निवेदये चाह (Dn2 तात) मिम (B1 °द) प्रिय ते — b) B1 बल- (for धन) — c) M2 मन्त्रपूत (for मत्प्रसूत) T2 8 G1 8 4 M1 8 4 प्राप्तो मया तत्र स मन्त्रपूत — d) Dn1 n2 प्रपश्यते, D1–8 5 8 प्रवर्त्स्यते (for प्रपत्स्यते)

43 a) S [ऽ]पि (for हि) — b) V1 B Dn D10 वै, D8 om, T1 [ऽ]पि (for मे) — c) D10 T2 3 G4 दातुर् (for दान) D10 यत्र (for तत्र) B8 Dn महात्मन्, D2 °र्थं, T1 [ह्य]हमेतां, T2 G1 2 4 महार्घां (for °र्थां) — d) B Dn D2 10 T8 M1 4 निःसदिग्धान् (D10 °ग्धो) (for °दिग्ध) D1–8 दानधर्मं (for °र्मांश्च) D4–9 निःसदिग्धं (D5 °ग्धो) दानधर्मं करिष्ये

44 b) D6 om पुन पुन V1 B Dn D5–10 महर्षे (for द्विजर्षे) D4 पुन पुन सप्रहृष्टो महर्षे — c) V1 B4 5 Dn दानेन य, B8 दानेन र्वं, D1–8 दाने तथा, D5–7 दानेनात, D8–10 T1 M दाने तात, T2 8 G दाने तावद् (for दानेन तात) B1 2 om प्र D1–9 स्यात् (for ऽभू) Dn1 n8 सदा (for सदा) — d) V1 B4 5 Dn D5 6 च कुर्यात्, D1–8 प्रकुर्यात् (D3 °र्या) (for च कुर्या)

45 T1 om 45 — a) D8 मा (for न) M1–3 स्वधर्म्य (for °र्मात्) D1–7 9 T2 G M4 शु (D4 सि) द्धो ह्यर्थो मा (T2 G M4 ना) वमन्यस्व धर्मं — b) T2 8 दया, G2 4 देयो (for देय) D1–7 9 कालोपपन्न, T2 3 G2 4

शान्तात्मानो दानपथे निविष्टाः ।
तपांस्युग्राण्यप्रतिशङ्कमाना-
स्ते वै दानं प्रददुश्चापि शक्त्या ॥ ४६
काले शक्त्या मत्सरं वर्जयित्वा
शुद्धात्मानः श्रद्धिनः पुण्यशीलाः ।
दत्त्वा तप्त्वा लोकममुं प्रपन्ना
देदीप्यन्ते पुण्यशीलाश्च नाके ॥ ४७
एतद्दानं न्यायलब्धं द्विजेभ्यः
पात्रे दत्तं प्रापणीयं परीक्ष्य ।
काम्याष्टम्यां वर्तितव्यं दशाहं
रसैर्गवां शकृता प्रस्नवैर्वा ॥ ४८
वेदव्रती स्याद्वृषभप्रदाता
वेदावाप्तिर्गोयुगस्य प्रदाने ।
तीर्थावाप्तिर्गोप्रयुक्तप्रदाने
पापोत्सर्गः कपिलायाः प्रदाने ॥ ४९
गामप्येकां कपिलां संप्रदाय
न्यायोपेतां कल्मषाद्विप्रमुच्येत् ।
गवां रसात्परमं नास्ति किंचि-
द्गवां दानं सुमहत्तद्वदन्ति ॥ ५०
गावो लोकान्धारयन्ति क्षरन्त्यो
गावश्चान्नं संजनयन्ति लोके ।
यस्तज्जानन्न गवां हार्दमेति
स वै गन्ता निरयं पापचेताः ॥ ५१
यत्ते दातुं गोसहस्रं शतं वा

°पथस्, G1 3 -काल प्रपन्नं — c) T1 M om ते D1-3 तस्माद्राव स्तौमि नित्यं प्रदाने, D4-7 9 स्वर्गे स्याता नित्यशो गोप्रदाता

46 a) V1 B Dn D4 8 10 T2 M2 4 ह्यददन् (T2 °दुर्), D3 °वाददन्, T3 प्रातपन् (for ह्यददन्) D4 एव T1 एतस्पुरा प्रावदन्नित्यमेव — b) D5 दांतात्मानो (for शान्ता°) T1 विधौ (for पथे) — c) V1 B3-5 Dn3 D8 [अ]प्रविशकमानास्, B1 [अ]विशंक°, T1 प्रविशंक°; T2 3 G4 [अ]प्रतिशंस (for [अ]प्रतिशङ्क°) — d) T G2 पुनर्, G1 3 4 M तेपुर् (for ते वै) Dn1 n2 चैव, D3 चास्म (for चापि)

47 a) V1 Dn1 काले च (for काले) — b) V1 B1 6 Dn D2 श्राद्धिन; D6 om, T1 शुचय; T2 शीलिन, T3 G4 शुचिन; G2 सुशीला (for श्रद्धिन) B1 पुण्यात्मान श्राद्धिन पुण्यशीला — c) V1 B Dn D5 10 गा (B1 D10 गां) वै; D2 दत्त्वा; D4 6-9 तथा, T3 दृष्ट्वा (for तप्त्वा) B1 5 D4 अनु, D3 (before corr) इम (for अमु) T1 प्रसन्ना (for प्रपन्ना) — d) T2 G2 4 ते दीप्यते (for देदी°) V1 B1-3 5 Dn D10 G2 तु (for च) Dn1 n2 T2 3 G M लोके (for नाके) T1 सद्दीप्यंते पुण्यकृतश्च लोके

48 T1 om 48 — b) D5 6 दान, S (T1 om) मित्त (for दत्तं) D4 9 प्रीणनीय (for प्रापणीय) — c) B1 D4 कामाष्टम्यां; T2 G M काम्ये° (for काम्या°) T3 काम्येष्टम्यां वर्तितव्य यथाह — d) D5 9 नवा (for गवा) V1 B 3 D1 G2 प्रश्नवैर्, B1 प्रपूरैर्, B5 D3 9 प्रश्रवैर्, Dn3 D2 6 M प्रस्न, D10 T2 6 G1 3 प्रश्रयैर् (for प्रस्नवैर्)

49 a) D4-8 G4 देवव्रती, T2 G2 वेदव्रत (for °व्रती) D4 G1 3 M ऋषभ (for वृ°) V1 B Dn D10 देवव्रती स्याद्वृषभप्रदानैर् (D10 °ने) — b) T1 गोविंदस्य (for गोयुगस्य) — D1-3 6 om (hapl) 49cd D5 7-9 transp 49c and 49d — c) Dn3 प्रयुक्तस्य, D4 5 7-9 युगस्य प्र- (for प्रयुक्तप्र) — d) M1-3 पापोत्सर्गं T2 कापिलायां (for °या)

50 b) V1 B3 4 6 Dn D3 T1 G1 2 कलुषाद् (for कल्म°) D1-9 याति मोक्षं (for विप्रमुच्येत्) — c) B5 वत्सात् (for रसात्) D8 om from रसात्प up to हार्दमेति (in 51c) V1 (also as in text) दानं (for किंचिद्) — d) Dn3 D2 9 प्रदानं, D1 दाने (for दान) Dn1 सुमहद्; D4-9 सुमहार्थं, T1 3 M °हार्तं (for हत्तद्)

51 D8 om. up to हार्दमेति (in 51c) (cf v l 50) — a) Dn1 तारयति (for धा°) — T1 om 51cd — c) Dn1 n2 T2 3 G3 4 M2 त, Dn3 तु (for तज्) T3 M1-3 भगवन् (for न गवां) — d) D2 नरक, D6 7 9 निरये (for °य)

52 a) V1 B1 3 4 5 Dn यैस्तद्दत्त, B3 श्रोत्रे दत्त, D8 ये ददान, D4-9 यो वै दद्याद्, D10 यस्तु दत्त; T1 सद्धै दातु (for यत्ते दातु) T2 G1 3 4 M1-3 गा (for गो) M2 प्रदातु (for शत वा) — b) V1

शतार्धं वा दश वा साधुवत्साः ।
अप्येकां वा साधवे ब्राह्मणाय
सास्याममुष्मिन्पुण्यतीर्था नदी वै ॥ ५२
प्राप्त्या पुष्ट्या लोकसंरक्षणेन
गावस्तुल्याः सूर्यपादैः पृथिव्याम् ।
शब्दश्चैकः संततिश्चोपभोग-
स्तस्माद्गोदः सूर्य इवाभिभाति ॥ ५३
गुरुं शिष्यो वरयेद्गोप्रदाने
स वै वक्ता नियतं स्वर्गदाता ।
विधिज्ञानां सुमहानेष धर्मो
विधिं ह्याद्यं विधयः संश्रयन्ति ॥ ५४
एतद्दानं न्यायलब्धं द्विजेभ्यः
पात्रे दत्त्वा प्रापयेथाः परीक्ष्य ।
त्वय्याशंसन्त्यमरा मानवाश्च
वयं चापि प्रसृते पुण्यशीलाः ॥ ५५
इत्युक्तोऽहं धर्मराज्ञा महर्षे
धर्मात्मानं शिरसाभिप्रणम्य ।
अनुज्ञातस्तेन वैवस्वतेन
प्रत्यागमं भगवत्पादमूलम् ॥ ५६

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

om, B1 8 Dn D1-8 T8 M1 8 दशार्धं, M2 (also as in text) शत वा (for शतार्धं) V1 B4 5 Dn वत्स, B2 G2 -चत्सां (for वत्सा) T2 शतार्धं वा साधुवत्सा सुवृत्ता — c) V1 B Dn D5 10 वै (for वा) S संप्रदाय (T1 °धार्यं) (for ब्राह्मणाय) — d) B1 5 सा स्याद्यस्मिन्, D2 8 साप्यमुष्मिन्; D10 सा स्यादमु°; T2 G1-8 M यास्यत्यमु° (for सास्यामु°) Dn8 पुण्यशीला (for °तीर्था) D5 नदीं, T2 G1-8 M नदीर् (for नदी) T1 यास्यत्यमुष्मिन्पुण्यफलान्यतीव,. T8 G4 यास्यत्यमुष्मिन्पुण्यतीर्थानतीव (G4 °स्रदीषु)

53 a) Dn2 D1 6 9 प्राप्ता, D5 प्राप्य (for प्राप्त्या) — b) D6 om (hapl.) from पादैः up to सूर्य (in 53d) T8 G2 पदैः (for -पादैः) D1-8 पृथिव्या — c) B2 4 Dn1 n2 D1-8 M2 स(D1 सा)नतिश्, G8 सविनयाश् (for संततिश्) Dn1 n2 D5 T2 8 G चो- (D5 स्वो)पभोगास्, M1 चोपदेशस् (for °भोगस्) — d) B5 गोप्रद (for गोद) V1 B Dn D2 4-10 T1 8 G4 [इ]वभाति (for [इ]भि°)

54 a) D1 गोप्रदाने D-9 गुरु (D5 °रु) शिष्य वा(D5 व्यस्ता)रयेद्गोप्रदाने — b) V1 B Dn D7 10 गता (for वक्ता) V1 B1 Dn8 गोप्रदाता, B2 4 Dn1 n2 D10 स्वर्गमेव, B5 °लोक (for दाता) T2 8 G स वै कर्ता नियत स्वर्गदाने — c) V1 B1 5 D10 M विधिज्ञानं, Dn8 °र्दान, D5-9 T8 G4 °ज्ञानात् (for °ज्ञाना) Dn1 n2 धर्म एष (by transp) T2 विधि ज्ञाता सुमहानिष्टधर्मो — d) V1 B1 2 5 Dn8 विधिं ह्याद्या, B4 T8 G1 2 4 विधिं विद्या, D2 विधिमाद्य, T1 2 G2 विधिं सद्यो (T1 वध्यं), M विधिवद्य (M4 °द्यद्) (for विधिं ह्याद्य) D5 6 विधिवत्, T8 G1 4 विनया (for विधय) V1 B Dn D10 सविशति, D5 स्वाश्रयति, T1 सश्रयते (for °यन्ति)

55 T1 om 55 T2 8 G M om 55ab — a) Dn1 n2 D5 10 इदं (for एतद्) B8 ज्ञान (for दान) — b) D5-9 दत्त्वा पात्रे (by transp) V1 B2 (marg) 4 5 Dn8 प्रयतेथा, B8 प्रपद्येथा (for प्रापयेथा) V1 B2-5 Dn8 द्विजेभ्य (for परीक्ष्य) — c) G1 8 आर्या शंसति (for त्वय्याश°) T2 8 G दानवाश्च (for मा) D5-9 गावश्चाशसते ह्यमरा मानवाश्च — d) D5 om (hapl ?) from प्रसृते up to वैवस्वतेन (in 56c) D1 2 प्रसृता, D3 प्रथिता (for प्रसृते) V1 B Dn D5 10 G2 पुण्यशीले (for °ला)

56 D5 om 56abc (cf v l 55) — a) D1 3 M2 धर्मराज (for °ज्ञा) D10 द्विजर्षे (for महर्षे) V1 B2-5 Dn D2 इत्युक्तोहं धर्मराजं द्विजर्षे, B1 °हं धर्मराजेन विप्र — c) M [s]ह तेन (for तेन) — d) Dn2 D1-2 T1 प्रत्यागतो (for गम) D3 भगवत (for भगवद्)

७१

युधिष्ठिर उवाच ।

उक्तं वै गोप्रदानं ते नाचिकेतमृषिं प्रति ।
माहात्म्यमपि चैवोक्तमुद्देशेन गवां प्रभो ॥ १
नृगेण च यथा दुःखमनुभूतं महात्मना ।
एकापराधादज्ञानात्पितामह महामते ॥ २
द्वारवत्यां यथा चासौ निविशन्त्यां समुद्धृतः ।
मोक्षहेतुरभूत्कृष्णस्तदप्यवधृतं मया ॥ ३
किं त्वस्ति मम संदेहो गवां लोकं प्रति प्रभो ।
तत्त्वतः श्रोतुमिच्छामि गोदा यत्र विशन्त्युत ॥ ४

भीष्म उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
यथापृच्छत्पद्मयोनिमेतदेव शतक्रतुः ॥ ५

शक्र उवाच ।

स्वर्लोकवासिनां लक्ष्मीमभिभूय स्वया त्विषा ।
गोलोकवासिनः पश्ये व्रजतः संशयोऽत्र मे ॥ ६
कीदृशा भगवल्लोका गवां तद्ब्रूहि मेऽनघ ।
यानावसन्ति दातार एतदिच्छामि वेदितुम् ॥ ७
कीदृशाः किंफलाः कःस्वित्परमस्तत्र वै गुणः ।

Colophon — *Parvan name* B1 3 4 Dn8 D1 शांति — *Sub parvan* V1 B1-4 Dn D1 3 4 5 7 9. 10 दानधर्म — *Adhy name* V1 B5 Dn यमवाक्य, D1-9 T3 G2 4 M नाचि(D1-8 °सि)केतो(D2 8 °तू)-पाख्यान, T2 धर्मशास्त्रनिर्णये दानप्रकरणे गोमाहात्म्ये नाचि-केतोपाख्याने नाचिकेतधर्मराजसंवाद — *Adhy no* (figures, words or both) D5 66, D10 78, T1 M1-3 99, T2 8 G2 4 106, G1 3 M4 100 — *Śloka no* Dn2 57, D4 41

71

1 a) V1 B Dn1 n3 D10 T2 M ते (for वै) V1 B Dn1 n3 D5 10 M वै (for ते) Dn2 उक्त वे गोप्रदाने वै — b) V1 नातिकेतम्, B1 नाचिकेतुम्, D1-8 नामिकेत(D3 °तु)म् (for नाचि) — D5-7 om 1cd — d) D4 8 9 प्राति (for प्रभो)

2 a) V1 B Dn D10 T1 महद्दुःखम्, D8 (also as in text) यथा भूतम् (for यथा दुःखम्) — T1 om 2c-3b — d) B2 D1-9 तिर्यग्योनिमवासवान् (B2 °व्य ह), D10 T2 8 G1 नृगस्त्वा दुर्गतिं गत, G2 नृगस्त्वादृशमागत

3 T1 om 3ab (cf. v 1 2) — a) B1 तथा (for यथा) D8 10 वा (for च) — b) V1 B4 निवसत्या, B3 D2-7 9 M1 8 4 निर्विशंत्यो; B5 Dn1 n2 निविशत्यां (for शन्त्या) — c) D4 मोक्षे (for मोक्ष) D1 2 -हेतोर् (for -हेतुर्) T1 कृष्टस् (for कृष्णस्) — d) D4-9 [अ]वगतं (for धृतं)

4 a) D4 5 7 9 त्वत्र, T1 चात्र, T2 8 G M चास्ति (for त्वस्ति) — b) D6 om प्रति — c) D1 2 M1-3 तं त्वत्त; D3 त्वत्तस्त, T1 तत्त्वेन, M4 तरज्ञ (for °त) — d) D1 8 गोप्रदानं, S गोदा (T8 गावो) यस्मिन् (for गोदा यत्र) V1 B Dn D10 वसति (for विशन्ति) D4 6 7 गोदानस्याविशत्युत (D7 क्षित), D9 गोदा यस्याविशत्युत

6 D4 6-9 om the ref D5 शतक्रतुर् (for शक्र) — b) D7 तया (for स्वया) V1 B1 2 5 Dn D4 6-9 T1 G2 [अ]र्चिषा, B3 4 श्रिया (for त्विषा) M4 अनुभूय स्वयार्चिषा — c) D1 2 T1 पश्म, D8 दृष्ट्वा (for पश्ये) D5 गोवासिन पर पश्येद् — d) T1 वदत, T2 8 G2 4 वदतां; G1 8 M1-3 वद तत् (for व्रजत)

7 b) G2 ते (for मे) — T1 om 7cd — c) T8 येन (for यान्) D5 8 10 आविशंति, M8 आवदति (for सन्ति)

8 a) D1 2 6 T8 कीदृश (for °शा) T1 8 किंफल (for किंफला) V1 B Dn D10 T2 8 G M4 किंस्वित्; D1 2 T1 कश्चित्, D4-9 कश्च (for कःस्वित्) M1-3 कीदृशां किं फल कःस्वित् — b) V1 B Dn D10 को (for वै) T2 8 G परमास्तत्र वै गुणा — c) T2 3 G कथ च पुरुषव्याघ्र

9 a) D4 कियत्काले, T1 त्फल, M1-3 °दान (for

कथं च पुरुषास्तत्र गच्छन्ति विगतज्वराः ॥ ८
कियत्कालं प्रदानस्य दाता च फलमश्नुते ।
कथं बहुविधं दानं स्यादल्पमपि वा कथम् ॥ ९
बह्वीनां कीदृशं दानमल्पानां वापि कीदृशम् ।
अदत्त्वा गोप्रदाः सन्ति केन वा तच्च शंस मे ॥ १०
कथं च बहुदाता स्यादल्पदात्रा समः प्रभो ।
अल्पप्रदाता बहुदः कथं च स्यादिहेश्वर ॥ ११
कीदृशी दक्षिणा चैव गोप्रदाने विशिष्यते ।
एतत्तथ्येन भगवन्मम शंसितुमर्हसि ॥ १२

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

७२

ब्रह्मोवाच ।
योऽयं प्रश्नस्त्वया पृष्टो गोप्रदानाधिकारवान् ।
नास्य प्रष्टास्ति लोकेऽस्मिंस्त्वत्तोऽन्यो हि शतक्रतो ॥ १
सन्ति नानाविधा लोका यांस्त्वं शक्र न पश्यसि ।
पश्यामि यानहं लोकानेकपत्न्यश्च याः स्त्रियः ॥ २
कर्मभिश्चापि सुशुभैः सुव्रता ऋषयस्तथा ।
सशरीरा हि तान्यान्ति ब्राह्मणाः शुभवृत्तयः ॥ ३
शरीरन्यासमोक्षेण मनसा निर्मलेन च ।
स्वप्नभूतांश्च ताल्लोकान्पश्यन्तीहापि सुव्रताः ॥ ४
ते तु लोकाः सहस्राक्ष शृणु यादृग्गुणान्विताः ।

°त्कालं) D_{1-8} च (for प्र) B_1 कालं कियतं दानस्य —^{b}) B_1 दाताथ, $D_{1\ 8}$ प्रदाता, T_1 दावा किं (for दाता च) —^{c}) D_{1-8} च बहुल, D_{4-9} बहुफलं (for °विधं) —^{d}) Dn_2 प्रभो, T_1 बहु (for कथम्)

10 Dn_2 om (hapl) 10^{a}–11^{b} D_4 om from मल्पाना up to दात्रा (in 11^{b}) —^{b}) G_8 om वा — T_1 om (hapl ?) 10^{c}–11^{d} —^{d}) $T_{2\ 8}$ G_1 तेन (for केन) S (T_1 om) वै (for वा)

11 Dn_3 om 11^{ab}, D_4 om up to दात्रा (in 11^{b}), T_1 om 11 (for all, cf v l 10) —^{a}) V_1 B Dn_1 n_3 D_{10} M_4 वा (for च) D_{5-8} दानं (for दाता) —^{b}) M अल्पदातृ (for °दात्रा) D_4 T_2 सम (for समः) D_{5-9} अल्पदानं सम प्रभो —^{c}) $T_{2\ 8}$ G प्रदानाद् (for प्रदाता) V_1 अल्पप्रदाता बहुप्रद (hypermetric), D_6 अल्पदाता बहुविद —^{d}) V_1 B_{2-5} Dn D_{10} कथस्त्विद् (for कथं च) B_1 $D_{8\ 6\ 7\ 9}$ $G_{1\ 8}$ [ई]श्वर

12 ^{a}) $D_{5\ 8\ 9}$ $T_{2\ 8}$ G_2 कीदृशा (for °शी) D_{6-7} देव (for चैव) —^{b}) D_8 भविष्यते (for विशि°) —^{c}) $D_{3\ 8\ 5}$ तत्त्वेन (for तथ्येन) T_1 एतद्वै भगवन्सर्वं

Colophon om in D_{4-8} —*Parvan name* $B_{1\ 2\ 4}$ D_1 शान्ति —*Sub-parvan* V_1 B Dn $D_{1-7\ 10}$ M_{1-3} दानधर्मं —*Adhy name* V_1 $B_{2\ 3\ 5}$ Dn $D_{8\ 10}$ गोप्रदानिक ; B_4 गोलोकप्रश्ने मस्लोंब्रसवाद , D_1 गोप्रदानं, D_2 शक्रप्रश्न , T_2 धर्मशास्त्रनिर्णये दानप्रकरणे गोमाहात्म्ये इंद्रब्रह्मसंवाद —*Adhy no* (figures, words or both) V_1 Dn_1 72 , D_{10} 79 , T_1 M 100 , $T_{2\ 8}$ $G_{2\ 4}$ 107 , $G_{1\ 8}$ 101 —*Śloka no* Dn_2 D_4 12

72

1 V_1 B Dn D_{1-10} पितामह (for ब्रह्मा) —^{a}) $D_{4\ 8}$ G_4 योय पृष्टस्त्वया प्रश्नो —^{b}) V_1 B Dn D_{10} गोप्रदानादि($B_{1\ 3\ 4}$ °धि)कारित , T_1 °दानेतिगौरवात् —^{c}) V_1 B Dn $D_{1-3\ 5\ 6\ 8-10}$ [अ]स्ति ; $T_{1\ 2}$ G M_4 [अ]न्य (for [अ]स्य) V_1 B_{2-5} Dn_2 D_{10} [अ]न्य, B_1 D_4 T_1 त्रि-, $D_{1,8}$ हि (for [अ]स्ति)

2 ^{c}) S (except G_2) तान् (for यान्) —^{d}) D_2 योषित , M_{1-3} ता स्त्रिय (for या स्त्रिय)

3 ^{b}) D_{1-9} पुरुषास्, $T_{2\ 3}$ $G_{2\ 4}$ चर्पयस् (for ऋष) D_2 नृप सुव्रतास्तथा (submetric) —^{c}) D_1 स्व (for स) T_1 यास्यति (for तान्यान्ति) D_{10} शरीररहितान्याति —^{d}) V_1 $B_{1-3\ 5}$ Dn उद्दय (for वृत्तय)

4 ^{a}) D_{1-3} शरीराभ्यासमोक्षेण (D_2 °योगेन), T_1 शरीरस्यापि मो° —^{c}) D_{4-9} स्वप्न , D_{10} अग्र (for

न तत्र क्रमते कालो न जरा न च पापकम् ।
तथान्यन्नाशुभं किंचिन्न व्याधिस्तत्र न क्लमः ॥ ५
यद्यच्च गावो मनसा तस्मिन्वाञ्छन्ति वासव ।
तत्सर्वं प्रापयन्ति स्म मम प्रत्यक्षदर्शनात् ।
कामगाः कामचारिण्यः कामात्कामांश्च भुञ्जते ॥ ६
वाप्यः सरांसि सरितो विविधानि वनानि च ।
गृहाणि पर्वताश्चैव यावद्द्रव्यं च किंचन ॥ ७
मनोज्ञं सर्वभूतेभ्यः सर्वं तत्र प्रदृश्यते ।
ईदृशान्विद्धि ताँल्लोकान्नास्ति लोकस्ततोऽधिकः ॥ ८
तत्र सर्वसहाः क्षान्ता वत्सला गुरुवर्तिनः ।
अहंकारैर्विरहिता यान्ति शक्र नरोत्तमाः ॥ ९
यः सर्वमांसानि न भक्षयीत
पुमान्सदा यावदन्ताय युक्तः ।
मातापित्रोरर्चिता सत्ययुक्तः
शुश्रूषिता ब्राह्मणानामनिन्द्यः ॥ १०
अक्रोधनो गोषु तथा द्विजेषु
धर्मे रतो गुरुशुश्रूषकश्च ।
यावज्जीवं सत्यवृत्ते रतश्च
दाने रतो यः क्षमी चापराधे ॥ ११
मृदुर्दान्तो देवपरायणश्च
सर्वातिथिश्चापि तथा दयावान् ।
ईदृग्गुणो मानवः संप्रयाति
लोकं गवां शाश्वतं चाव्ययं च ॥ १२
न पारदारी पश्यति लोकमेनं

स्म) B_4 भवभूतान्शुभाँल्लोकान् — [d]) D_{5-7} सुव्रत

5 [a]) Dn_3 तेन, $D_{6\ 7}$ ते नु (for से तु) V_1 सहस्राणि (for क्ष) — [c]) $D_{4-7\ 9}$ रमते (for क्र°) $T_{3\ 3}$ $G_{3\ 4}$ लोभो (for कालो) $D_{1\ 2}$ शतक्रतुम् (D_8 °तो ग)ते काले — [d]) B Dn D_{5-10} T_1 G_2 पावक ; D_4 पावका ; M_1 पातक (for पापकम्) V_1 न यमो न च पावक — [e]) B_6 यथा, T_1 न च (for तथा) V_1 B Dn D_{10} नास्ति, T_1 वापि, T_3 न न (for [अ]न्यन्न) — [f]) D_4 क्रम (for क्लम)

6 T_1 om 6 — [a]) B_4 च गावो हि, D_8 यदि गावो, $D_{6\ 7\ 9}$ यद्गावो हि (for यच्च गावो) D_8 य यं गावो हि मनसा — [b]) D_1 मानव (for वासव) — [c]) V_1 B Dn D_{10} प्राप्नुवंति (for प्रापयन्ति) D_3 तत्सर्वं प्रापयिष्यंति — [d]) D_8 दर्शिन (for दर्शनात्) $D_{2\ 6-9}$ ममाप्यत्र प्रदर्शन — G_3 om 6[f]-8[a] — [f]) $D_{4\ 6-9}$ काम, $D_{5\ 10}$ $T_{2\ 3}$ $G_{1\ 3\ 4}$ M_{1-3} काम (for कामात्)

7 G_4 om 7 (cf. v l 6) — [a]) D_9 om (hapl ?) सरांसि — [c]) $D_{6\ 7}$ $M_{1\ 3}$ पर्वताश्च — [d]) D_3 corrupt T_1 तत्र तिष्ठति वृत्रहन्

8 G_3 om 8[a] (cf v l 6) T_1 om 8[ab] — [b]) $D_{2\ 3}$ प्रपद्यते (for प्रदृश्यते) S (T_1 om) तद्द(M_{1-3} तद्, M_4 सच)न तत्र दृश्यते — [c]) G_3 कीदृशान् (for ईदृ°) B_1 T_1 त्रिविधाँल्, D_5 च हि ताँल्, D_{6-9} त्रिहिताँल् (for विद्धि ताँल्) V_1 $B_{4\ 5}$ Dn D_{10} ईदृशा-द्विपुलाँल्लोकान् — [d]) V_1 B_{2-5} Dn D_{10} तथाविध, $D_{6\ 7\ 8}$ ततोधिकं

9 [a]) D_{1-3} सर्वे महा-, $D_{4\ 6-9}$ T_1 सर्वसहा (for सर्वसहा) — [d]) T_1 सप्रयाति (for यान्ति शक्र)

10 [a]) $D_{1-3\ 5\ 7}$ भक्षयेत, $D_{4\ 8\ 9}$ °येच्च, D_6 °येत्तु (for °यीत) B_1 सर्वाणि मासानि * भक्षयेद्य — [b]) $D_{6\ 7\ 9}$ मुक्त (for युक्त) V_1 B Dn $D_{8\ 10}$ पुमान्सदा भावितो धर्मयुक्त ; $D_{4\ 5}$ T_3 G °दा यावदतो विर($D_{4\ 5}$ °तोपयु, G_2 °तो विमु)क्त, T_2 °दा वन्ते धर्मयुक्त — [d]) S विशुद्ध (for अनिन्द्य)

11 D_8 om 11 — [a]) D_{4-9} सत्यं नित्य भाषते यस्तु शक्र — [b]) D_1 T_1 नित्यो, $D_{4\ 7-9}$ स्थितो, $D_{5\ 6}$ स्थित्यै, $T_{2\ 3}$ G M युक्तो (for रतो) — [c]) D_{4-9} धर्मवृत्ते; T_3 सत्त्व (for सत्य) — [d]) T_1 शूरो, $T_{2\ 3}$ $G_{1\ 2\ 4}$ युक्तो (for रतो) $D_{6\ 7}$ वा (for च)

12 [a]) B_1 दान्तो मृदुर् (by transp), B_4 सुदुर्दान्तो D_8 वेद (for देव) — [c]) V_1 $B_{1\ 2\ 4\ 5}$ Dn $D_{1-8\ 10}$ तं (for स) S (except G_3) ईदृग्गुणा मानवा संप्रयांति — T_1 om (hapl ?) 12[d]-14[c] — [d]) V_1 om लोक Dn_2 लोके गवां, $D_{1-4\ 6-9}$ गवां लोक (by transp) D_6 (also as in text) $_7$ वा (for the second च)

13 T_1 om 13 (cf v l 12) — [a]) Dn_1 परदारी, $D_{1-4\ 9}$ पारजायी (for दारी) V_1 B_{2-5} Dn

न वै गुरुघ्नो न मृषाप्रलापी ।
सदापवादी ब्राह्मणः शान्तवेदो
दोषैरन्यैर्यश्च युक्तो दुरात्मा ॥ १३
न मित्रध्रुङ्नैकृतिकः कृतघ्नः
शठोऽनृजुर्धर्मविद्वेषकश्च ।
न ब्रह्महा मनसापि प्रपश्ये-
द्गवां लोकं पुण्यकृतां निवासम् ॥ १४
एतत्ते सर्वमाख्यातं नैपुणेन सुरेश्वर ।
गोप्रदानरतानां तु फलं शृणु शतक्रतो ॥ १५
दायाद्यलब्धैरर्थैर्यो गाः क्रीत्वा संप्रयच्छति ।
धर्मार्जितधनक्रीतान्स लोकानश्नुतेऽक्षयान् ॥ १६
यो वै द्यूते धनं जित्वा गाः क्रीत्वा संप्रयच्छति ।
स दिव्यमयुतं शक्र वर्षाणां फलमश्नुते ॥ १७
दायाद्या यस्य वै गावो न्यायपूर्वैरुपार्जिताः ।
प्रदत्तास्ताः प्रदातॄणां संभवन्त्यक्षया ध्रुवाः ॥ १८
प्रतिगृह्य च यो दद्याद्गाः सुशुद्धेन चेतसा ।
तस्यापीहाक्षयाँल्लोकान्ध्रुवान्विद्धि शचीपते ॥ १९
जन्मप्रभृति सत्यं च यो ब्रूयान्नियतेन्द्रियः ।
गुरुद्विजसहः क्षान्तस्तस्य गोभिः समा गतिः ॥ २०
न जातु ब्राह्मणो वाच्यो यदवाच्यं शचीपते ।
मनसा गोषु न द्रुह्येद्गोवृत्तिर्गोनुकम्पकः ॥ २१
सत्ये धर्मे च निरतस्तस्य शक्र फलं शृणु ।

D1 एत, D10 एवं (for पुन) B1 लोक न तं पश्यति पारदारिको — ^{b}) S (T1 om) नापि (for the second न) D4–9 वृथा (for मृषा) V1 B4 5 Dn1 n2 संप्रलापी, D6 प्रलाप, S (T1 om) प्रवादी (for -प्रलापी) — ^{c}) D1–8 सदाप्रवादी (for °पवादी) D4 6–9 चाप्यवेदो, D5 जात°, M4 शातरूपो (for °वेदो) V1 B Dn D10 सदाप्रवादी (B1 °लापी, B4 Dn8 °मादी) ब्राह्मणेष्वात्तवैरो — ^{d}) V1 B Dn D1 4–10 एतैर् (for अन्यैर्) D4–9 चापि (for यश्च)

14 T1 om 14$^{a\text{–}c}$ (cf v l 12) — ^{a}) D5 6 नैष्कृतिक, D7 विक्षतिक G1 8 वैकृतिक (for नैकृ) — ^{b}) B2 damaged D5–9 विद्वेषकर्ता (for °कश्च) — ^{c}) D8 धर्महा (for ब्रह्महा) D8 M1 त्रि (for [अ]पि)

15 ^{b}) V1 B1–3 5 Dn D2 8 10 निपुणेन, B4 D6–8 T1 2 G नैपुण्येन — ^{c}) D4 10 S च (for तु)

16 ^{a}) D4 6–9 दायाद (for °द्य) — ^{b}) G1 3 गा (for गाः) — D3 4 om (hapl) 16^c–17^b — ^{c}) V1 B Dn D2 5–10 धर्मार्जितान्, T2 °र्जन (for र्जित) Dn1 T2 धनै, Dn2 D5 धर्मै (for धन) B2 (marg as in text) 3 4 Dn3 D1 6–9 M4 क्रीता (for क्रीतान्) — ^{d}) V1 B1–3 5 Dn D2 10 आप्नुते (for अश्नुते)

17 D3 4 om 17^{ab} (cf v l 16) T1 om 17–18 — ^{a}) T3 क्रीत्वा (for द्यूते) B1 दत्त्वा, D5–9 लब्ध्वा (for जित्वा) — ^{b}) B1 क्रीत्वा गा (by transp) — ^{c}) T3 corrupt G4 विद्वान् (for दिव्यम्) — ^{d}) G1–3 वर्षाणि (for °णां)

18 T1 om 18 (cf v l 17) — ^{a}) D5 corrupt V1 B1 2 4 5 Dn1 n2 D8 दायाद्याद्, D1–8 °धैर्; D5 6 7 9 आयासाद्, D10 दायाद्यो (for °द्या) Dn3 दायाद्याथा स्य वै गावो — ^{b}) T2 3 G M1–3 न्यायाद (for न्याय) D4–9 -पूर्वम् (for पूर्वैर्) — ^{c}) V1 B2–5 Dn D2 5 10 प्रदद्याद्, T2 3 G °ध्रुस् (for स्तास्) B1 3 (marg as in text) D10 द्विजातीनां (for प्रदातॄणां) — ^{d}) G2 4 ता (for स) Dn1 [अ]पि च (for [अ]क्षया) D10 S (T1 om) ध्रुव (for ध्रुवा)

19 ^{a}) V1 B4 5 Dn D10 तु, D2 [अ]थ (for च) — ^{b}) V1 B2–5 D10 ता; D4 6–9 गां (for गा) V1 B2–4 Dn1 n2 D2 8 G3 4 M4 सशुद्धेन, B5 Dn3 स शु°; D5 शुद्धेन च, D6 7 9 च शुद्धेन, D3 शुद्धेनैव (for सुशुद्धेन) — ^{c}) G2 हि (for [इ]ह) D8 reads from क्षयाल्लँ up to सह (in 20^c) twice — ^{d}) V1 जितान्, D9 10 ध्रुव (for ध्रुवान्) T1 शतक्रतो (for शचीपते)

20 For the repetition in D8, cf v l 19 — ^{b}) S विजितेंद्रिय (for निय°) — ^{c}) D4 5 6 (both times) 7–9 सम, T1 -पर (for सह) — ^{d}) D3 धर्म, T2 3 G M4 गोदै (for गोभि)

21 T1 om 21^{ab} — ^{a}) Dn3 D10 वाच्य (for वाच्यो) S (T1 om) न जातु ब्राह्मणा वाच्या — ^{c}) D10 द्रुह्याद् (for द्रुह्येद्) — ^{d}) T कंपन (for कम्पक) B5 Dn D4 10 गोवृत्तिर्गो (Dn1 n2 °र्यो) नुकम्पक

गोसहस्रेण समिता तस्य धेनुर्भवत्युत ॥ २२
क्षत्रियस्य गुणैरेभिरन्वितस्य फलं शृणु ।
तस्यापि शततुल्या गौर्भवतीति विनिश्चयः ॥ २३
वैश्यस्यैते यदि गुणास्तस्य पञ्चाशतं भवेत् ।
शूद्रस्यापि विनीतस्य चतुर्भागफलं स्मृतम् ॥ २४
एतच्चैवं योऽनुतिष्ठेत युक्तः
सत्येन युक्तो गुरुशुश्रूषया च ।
दान्तः क्षान्तो देवतार्ची प्रशान्तः
शुचिर्बुद्धो धर्मशीलोऽनहंवाक् ॥ २५
महत्फलं प्राप्नुते स द्विजाय
दत्त्वा दोग्ध्रीं विधिनानेन धेनुम् ।
नित्यं दद्यादेकभक्तः सदा च
सत्ये स्थितो गुरुशुश्रूषिता च ॥ २६
वेदाध्यायी गोषु यो भक्तिमांश्च
नित्यं दृष्ट्वा योऽभिनन्देत गाश्च ।
आ जातितो यश्च गवां नमेत
इदं फलं शक्र निबोध तस्य ॥ २७
यत्स्यादिष्ट्वा राजसूये फलं तु
यत्स्यादिष्ट्वा बहुना काञ्चनेन ।
एतत्तुल्यं फलमस्याहुरग्र्यं
सर्वे सन्तस्त्वृषयो ये च सिद्धाः ॥ २८
योऽग्रं भक्तान्किंचिदप्राश्य दद्या-

---

22 ^{b}) B4 M1-3 पुण्य, T1 2 G कर्म-, T3 M4 धर्म (for शक्र) — D5 om (hapl) 22^{c}–23^{b}

23 D5 om 23^{ab} (cf v l 22) — ^{a}) V1 B Dn D10 एतैर् (for एभिर्) T G क्षत्रियस्यापि च गुणैर् — ^{b}) V1 B4 5 Dn1 n2 अपि तुल्य (for अन्वितस्य) — ^{c}) T2 G M1-3 ससार्धं (for तस्यापि) V1 B Dn1 n2 द्विज (for शत) — ^{d}) M1-3 [भ]स्येति (for [इ]ति वि)

24 ^{b}) B4 D3 5 S (except T1 M4) पंचशतं — ^{d}) B1 D1, 3 T2 3 G2-4 चतुर्भाग (for भाग) D6 7 भवेत् (for स्मृतम्)

25 ^{a}) V1 B5 एतच्छोली (B5 ल), Dn D2 3 G3 एतच्चैन, D5 एतद्वैव, G4 यतश्चैवं (for एतच्चैव) D5-7 शक्र (for युक्त) — ^{b}) V1 B2 4 5 Dn D10 सत्ये रतो, D1 2 4 T1 सत्ये युक्तो, D6-9 सत्ये सक्तो, G2 सत्य युक्तो (for सत्येन युक्तो) B1 -शुश्रूषकश्, D4 6-9 °षणे (for षया) — G1 3 om (hapl) 25^{c}–26^{d} D3 repeats 25^{c} after 26 — ^{c}) V1 B Dn दक्ष (for दान्त) Dn1 n2 G4 शांतो, D1 2 3 (both times) विधेयो (for क्षान्तो) V1 B Dn D3 8 देवतार्थी (B5 ताचों, Dn1 n2 तीर्थी), D1-7 9 गुरुदेवतार्चो, D10 T3 G2 4 M1 3 4 देवतार्चि (for तार्ची) T1 क्षांतो दांतो देवतार्चे प्रशांत — ^{d}) D4 6 7 9 om बुद्धो B3 शुचिर्वृत्तो, B4 5 °वृद्धो, T1 बुद्ध शुचिर् (by transp), T2 3 शुचिर्बुद्धो T2 न भावात् (for ऽनहंवाक्)

26 G1 3 om 26 (cf v l 25) T1 om 26 — ^{a}) B5 om फल B1 स प्राप्नुते (by transp), D2 प्राप्यते स D3 द्विजाग्र्यो, D6 7 द्विजोय (for द्विजाय) — ^{b}) D1-4 6-9 दोग्ध्रीं दत्त्वा (by transp) D5 T2 3 तेन (for [आ]नेन) — ^{c}) T2 G2 M4 देव (for एक) D4 6-9 सक्त सदा तु (for -भक्त सदा च) — ^{d}) D4 सत्ये रतो, D5 सत्ये सक्तो, T2 3 G2 4 M1-3 सद्योयुक्तो (for सत्ये स्थितो) D1 3 -शुश्रूषया (for °षिता) Dn2 वा (for च) — After 26, D3 repeats 25^{c}

27 D3 om 27^{a} — ^{a}) B5 Dn1 om, T2 3 G4 च, some unused MSS गो (for यो) B3 तु, G3 चेन् (for च) — ^{b}) D2 दत्त्वा, D10 दृष्ट्वा, T2 3 G2 4 द्रष्टु (for दृष्ट्वा) — ^{c}) D4-9 सदा विनीतो, D10 G1-3 M1-3 आजान(G2 °नी)तो, T1 अवारितो (for आ जातितो) B1 अयाचितो य प्रणमेत्तु गाश्च — ^{d}) B1 पुण्य (for फल) B1 Dn3 D3-5 8 9 तस्य (for शक्र) S भवेत (for निबोध) Dn3 D3-5 8 9 शक्र, T1 तस्मिन् (for तस्य)

28 ^{a}) B3 यस्योत्कृष्ट (for यत्स्यादिष्ट्वा) D1 3 4 6-10 राजसूयं D1-9 च (for तु) — ^{b}) T3 बहुधा (for °ना) — ^{c}) V1 B Dn D1-8 10 M4 अपि (for अस्य) V1 अग्र (for अग्र्यं) — ^{d}) B3 4 तपसा; D8 ऋषयो (for त्वृषयो) G4 वेद (for ये च)

29 ^{a}) V1 D4 T2 3 G योऽग्र्य, D10 योग्यं (for योऽग्र) V1 B Dn D2 5 10 भक्त, T G1 3, 4 M3-4 भक्ताद् (for भक्तान्) Dn3 T1 अप्राप्य (for इय)

द्रोभ्यो नित्यं गोव्रती सत्यवादी ।
शान्तो बुद्धो गोसहस्रस्य पुण्यं
संवत्सरेणाप्नुयात्पुण्यशीलः ॥ २९
य एकं भक्तमश्नीयाद्दद्यादेकं गवां च यत् ।
दश वर्षाण्यनन्तानि गोव्रती गोनुकम्पकः ॥ ३०
एकेनैव च भक्तेन यः क्रीत्वा गां प्रयच्छति ।
यावन्ति तस्य प्रोक्तानि दिवसानि शतक्रतो ।
तावच्छतानां स गवां फलमाप्नोति शाश्वतम् ॥ ३१
ब्राह्मणस्य फलं हीदं क्षत्रियेऽभिहितं शृणु ।
पञ्चवार्षिकमेतत्तु क्षत्रियस्य फलं स्मृतम् ।
ततोऽर्धेन तु वैश्यस्य शूद्रो वैश्यार्धतः स्मृतः ॥ ३२
यश्चात्मविक्रयं कृत्वा गाः क्रीत्वा संप्रयच्छति ।
यावतीः स्पर्शयेद्वा वै तावत्तु फलमश्नुते ।
लोम्नि लोम्नि महाभाग लोकाश्चास्याक्षयाः स्मृताः ॥३३
संग्रामेष्वर्जयित्वा तु यो वै गाः संप्रयच्छति ।
आत्मविक्रयतुल्यास्ताः शाश्वता विद्धि कौशिक ॥३४
अलाभे यो गवां दद्यात्तिलधेनुं यतव्रतः ।
दुर्गात्स तारितो धेन्वा क्षीरनद्यां प्रमोदते ॥ ३५
न त्वेवासां दानमात्रं प्रशस्तं
पात्रं कालो गोविशेषो विधिश्च ।
कालज्ञानं विप्र गवान्तरं हि
दुःखं ज्ञातुं पावकादित्यभूतम् ॥ ३६

— ^{b}) T2 दद्याद्रोभ्यो (for गोभ्यो नित्य) — ^{c}) V1 B Dn D10 [s]लुब्धो, T1 नित्यं, T2 भक्तो (for बुद्धो) — ^{d}) B1 D4–9 धर्म-, B2 Dn1 n2 D2 सत्य (for पुण्य)

30 ^{a}) V1 Dn D6 10 G2 यदेक, D2 8 य एव, D9 T2 य एक, T1 य इद (for य एक) G1 8 भुक्तम् (for भ°) — ^{b}) B1 5 D1–9 य (for यत्) — After 30^{ab}, G1 8 read 31^{cd} repeating it in its proper place — ^{c}) D1–8 पूर्णानि, D4 6 7 9 नित्यानि, D6 सततं, D10 T2 8 G च फल, T1 M सफलं (for [अ]नन्तानि) — ^{d}) B5 Dn8 कल्पक (for कम्पक) D10 S वाजपेयस्य विंदति

31 T1 om 31 — ^{a}) D1 2 [ए]वं (for [ए]व) — ^{b}) D3–9 गा (for य) B4 Dn1. n2 D1 2 गां; D8 य, D1–9 स- (for गां) — G1 8 read 31^{cd} for the first time after 30^{ab} — ^{c}) V1 B2 4 5 D10 रोमाणि (for प्रोक्तानि) B1 8 Dn D8 यावति तस्या रोमाणि — ^{d}) V1 B Dn D8 10 समवति (for दिवसानि) — ^{e}) V1 B2–5 Dn D10 तावत्प्रदानात्, M1 तद्वच्छताना (for ताव) — ^{f}) D3 G4 प्राप्नोति (for आ°) — After 31, D1–3 ins

365* राजसूयाश्वमेधाभ्यां फल प्राप्नोति मानव ।

32 ^{b}) M विहित (for ऽभिहितं) V1 B2–5 Dn D10 T1 क्षत्रियस्य तु वै (T1 फल) शृणु, B1 °स्याधुना शृणु — D4 6–9 T1 om 32^{cd} ; — ^{cd}) T2 -वार्षिकम् (for -वार्षि°) V1 B Dn D6 10 एव (for एतत्) D10 om (hapl.) from तु क्षत्रिय up to ततोऽर्धेन (in 32^e) — ^{e}) D4 वैश्ये च (for वैश्यस्य) T1 स्मृतस्तदर्धेन तु वै — ^{f}) B2 D5–8 शूद्रे (for शूद्रो) B1 शृणु; D1–8 तत, D4–9 तथा (for स्मृत)

33 ^{a}) D2 गत्वा (for कृत्वा) — ^{c}) V1 यावत्स, D4 तावती, D5 T2 8 G यावति, M1 तावती (for यावती) D5 6 स्पर्शते (for °येद्) B1 गास्तु, D1–8 गा स; D4–9 गाव (for गा वै) B2 4 Dn D10 यावत्स्पर्शयेद्वा वै (B4 °द्राव, Dn1 n2 द्वां वै), B3. 5 यावत्सस्पर्शयेद्वा स (B5 °द्वां वै) — ^{d}) V1 B2 4 5 Dn D4–10 स तावत्, B8 M तावत्तत्, T2 8 G तावति (for तावत्तु) — ^{e}) V1 रोम्नि रोम्नि, D6 रोम्णा रोम्णा, some MSS रोम्णि रोम्णि — ^{f}) D2 तस्य (for चास्य)

34 ^{a}) B1 D4–7 9 सग्रामे च (D4 6 वा) (for °मेषु) S (except M1 2) आर्जयित्वा (for अ°) — ^{b}) T2 गाश्च, T8 G गाव (for गा स) — ^{c}) T1 च (for ता) — ^{d}) D1–3 5 शाश्वतीर् (for °ता)

35 ^{a}) B2 5 Dn D9 अभावे (for अलाभे) — ^{c}) V1 B1 दुर्गास्सं, D4 सुदुर्गात्, D6–9 स दुर्गात (by transp), T2 3 G M दुर्गास्म (G1 3 °त्म) — ^{d}) G1 8 नद्या (for नद्या)

36 = (var) 13 70 29 T1 om 36–41 — ^{a}) B1 [ए]तासां (for [ए]वासा) — ^{b}) D1 2 प्राप्ते काले (for पात्र कालो) — ^{c}) D1 कालज्ञाना (for °न) G8 om न्तर हि — ^{d}) D1 8 ज्ञान, M2 दातु (for ज्ञातु) D2 M2 भूमिं (for -भूतम्)

स्वाध्यायाढ्यं शुद्धयोनिं प्रशान्तं
वैतानस्थं पापभीरुं कृतज्ञम् ।
गोषु क्षान्तं नातितीक्ष्णं शरण्यं
वृत्तिग्लानं तादृशं पात्रमाहुः ॥ ३७

वृत्तिग्लाने सीदति चातिमात्रं
कृष्यर्थं वा होमहेतोः प्रसूत्याम् ।
गुर्वर्थं वा बालसंवृद्धये वा
धेनुं दद्याद्देशकाले विशिष्टे ॥ ३८

अन्तर्जाताः सुक्रयज्ञानलब्धाः
प्राणक्रीता निर्जिताश्चौकजाश्च ।
कृच्छ्रोत्सृष्टाः पोषणाभ्यागताश्च
द्वारैरेतैर्गोविशेषाः प्रशस्ताः ॥ ३९

बलान्विताः शीलवयोपपन्नाः
सर्वाः प्रशंसन्ति सुगन्धवत्यः ।
यथा हि गङ्गा सरितां वरिष्ठा
तथार्जुनीनां कपिला वरिष्ठा ॥ ४०

तिस्रो रात्रीस्त्वद्भिरुपोष्य भूमौ
तृप्ता गावस्तर्पितेभ्यः प्रदेयाः ।
वत्सैः पुष्टैः क्षीरपैः सुप्रचारा-
स्त्र्यहं दत्त्वा गोरसैर्वर्तितव्यम् ॥ ४१

दत्त्वा धेनुं सुव्रतां साधुवत्सां
कल्याणवृत्तामपलायिनीं च ।
यावन्ति लोमानि भवन्ति तस्या-
स्तावन्ति वर्षाणि वसत्यमुत्र ॥ ४२

तथानड्वाहं ब्राह्मणायाथ धुर्यं
दत्त्वा युवानं बलिनं विनीतम् ।

---

37 T1 om 37 (cf v l 36) 37ab = (var) 13 70 30ab —a) D4 6-9 सिद्ध (for शुद्ध-) —b) D4 7-9 वैतानार्थं, T2 3 M1 3 °नस्थ (for °नस्थं) V1 B Dn D1-3 10 बहुज्ञं (for कृतज्ञम्) —37cd = (var) 13 70 34ab D4 6 7 9 om 37c —c) B3 कांत (for क्षान्त) V1 [अ]भि (for [अ]ति)

38 T1 om 38 (cf v l 36) 38ab = (var) 13 70 34cd —a) B3 om from ग्लाने up to प्राणक्री (in 39b) D8 ग्लानं (for ग्लाने) D4 6-9 सीदते (for °ति) B4 om चाति T2 3 G1 2 M1-3 वा (for च) —b) D4 6 7 9 कृष्यत्यर्थे ; D5 8 10 कृष्यर्थे वा, G2 तुष्ट्यर्थं वा (for कृष्यर्थं वा) B5 प्रसूते , T3 °त्या (for °त्याम्) V1 B1 2 4 Dn कृष्यर्थे (Dn2 °र्थं) वा होम्यहेतो प्रसूते (B1 °त्यै , B4 °त्यां) —38cd = (var) 13 70 35ab —c) D4 6-9 समृद्धये (for -संवृ) —D4 6 7 9 om 38d —d) D1 देशकालोविशिष्टे , T2 3 G M4 ले (G1 M4 °ला)विसृष्ट ; M1-3 °लो निसृष्ट (for °ले विशिष्टे)

39 T1 om 39 (cf v l 36) B3 om up to प्राणक्री (in 39b) (cf v l 38) 39ab = (var) 13 70 35cd —a) Bom ed अतर्ज्ञाता (for °र्जाता) B2 Dn1 सक्रय-, B5 सत्क्रय , D4-7 9 M2 सु(D6 स)-क्रिया , D8 सक्रिय ; G2 सुकृत (for सुक्रय-) B4 -दानलब्धा (for ज्ञा°) —b) B6 प्राणक्रीतो (for ता) V1 B1-4 Dn प्राणै क्री(B3 om प्राणै क्री)तास्तेजसा यौतकाश्च , D10 प्राणक्रीतास्तेजसा सौदकाश्च , T2 3 G °ता सोदका सोद्वहाश्च , M1-3 °ता सोदका दानलब्धा , M4 °साश्चोजसा चौदकाश्च ❀ Cn यौतका पाणिग्रहणादिकाले श्वशुरादिभ्य प्राप्ता । ❀ —39cd = 13 70 30cd M4 om (hapl) 39c —c) B5 कृच्छ्रात्सृष्टा , G2 कृच्छ्रोच्छिष्टा (for °त्सृष्टा) M1-3 पोषणादागताश्

40 = 13·76 8 T1 om 40 (cf v l 36) —a) D2 वीर्यान्विताश्च (for -वयोपपन्ना) —b) T2 G4 M प्रशस्यंति, T3 प्रपश्यति (for प्रशंसन्ति) —d) Dn1 T2 3 G2 विशिष्टा , D3 प्रशस्ता (for वरिष्ठा) ❀ Cn अर्जुनीना गवाम् । ❀

41 = (var) 13 70 31 T1 om 41 (cf v l 36) —a) B1 D4-9 रात्र्यस् (for रात्रीस्) T2 3 G M1-3 अद्भिर् (for त्व) —c) D1-3 क्षीरपा , D4-9 °दा (for पै) —d) B5 गोवत्सैर् (for गोरसैर्)

42 = (var) 13 70 32 —a) D1 सुवर्तां (for °तां) V1 B Dn D4-10 G2 साधु(V1 B5 कांस्य , B1 चारु)दोहा (for वत्सा) —b) V1 B Dn D4-10 M4 वत्साम् (for वृत्ताम्) —c) Some MSS रोमाणि D1-3 5-9 धेन्वास् , D4 धेन्वोस् (for तस्यास्) —d) V1 B Dn भवंति , T1 3 G M1-4 वसंति ; T2 च सति (for वसति) T1 तत्र (for [अ]मुत्र) D4-9 तावद्वर्षाण्या

द्रोभ्यो नित्यं गोव्रती सत्यवादी ।
शान्तो बुद्धो गोसहस्रस्य पुण्यं
संवत्सरेणाप्नुयात्पुण्यशीलः ॥ २९
य एकं भक्तमश्नीयाद्दद्यादेकं गवां च यत् ।
दश वर्षाण्यनन्तानि गोव्रती गोनुकम्पकः ॥ ३०
एकेनैव च भक्तेन यः क्रीत्वा गां प्रयच्छति ।
यावन्ति तस्य प्रोक्तानि दिवसानि शतक्रतो ।
तावच्छतानां स गवां फलमाप्नोति शाश्वतम् ॥ ३१
ब्राह्मणस्य फलं हीदं क्षत्रियेऽभिहितं शृणु ।
पञ्चवार्षिकमेतत्तु क्षत्रियस्य फलं स्मृतम् ।
ततोऽर्धेन तु वैश्यस्य शूद्रो वैश्यार्धतः स्मृतः ॥ ३२
यश्चात्मविक्रयं कृत्वा गाः क्रीत्वा संप्रयच्छति ।
यावतीः स्पर्शयेद्वा वै तावत्तु फलमश्नुते ।
लोम्नि लोम्नि महाभाग लोकाश्चास्याक्षयाः स्मृताः ॥३३
संग्रामेष्वर्जयित्वा तु यो वै गाः संप्रयच्छति ।
आत्मविक्रयतुल्यास्ताः शाश्वता विद्धि कौशिक ॥३४
अलाभे यो गवां दद्यात्तिलधेनुं यतव्रतः ।
दुर्गात्स तारितो धेन्वा क्षीरनद्यां प्रमोदते ॥ ३५
न त्वेवासां दानमात्रं प्रशस्तं
पात्रं कालो गोविशेषो विधिश्च ।
कालज्ञानं विप्र गवान्तरं हि
दुःखं ज्ञातुं पावकादित्यभूतम् ॥ ३६

— [b]) T1 दद्याद्रोभ्यो (for गोभ्यो नित्य) — [c]) V1 B Dn D10 [ऽ]लुब्धो, T1 नित्यं, T2 भक्तो (for बुद्धो) — [d]) B1 D4–9 धर्म-, B2 Dn1 n2 D2 सत्य (for पुण्य)

30 [a]) V1 Dn D5 10 G2 यदेक , D2.8 य एवं, D9 T2 य एक , T1 य इद (for य एक) G1 8 भुक्तम् (for भ°) — [b]) B1 5 D1–9 य (for यत्) — After 30[ab], G1 8 read 31[cd] repeating it in its proper place — [c]) D1–3 पूर्णानि, D4 6 7 9 नित्यानि, D5 सततं, D10 T2 8 G च फलं, T1 M सफलं (for [अ]नन्तानि) — [d]) B5 Dn8 कल्पक (for कम्पक) D10 S वाजपेयस्य विंदति

31 T1 om 31 — [a]) D1 2 [ए]व (for [ए]व) — [b]) D3–9 गा (for य) B1 Dn1 n2 D1 2 गा ; D8 य , D4–9 स (for गां) — G1 8 read 31[cd] for the first time after 30[ab] — [c]) V1 B2 4 5 D10 रोमाणि (for प्रोक्तानि) B1 3 Dn D8 यावति तस्या रोमाणि — [d]) V1 B Dn D8 10 संभवति (for दिवसानि) — [e]) V1 B2–5 Dn D10 तावत्प्रदानात्, M1 तद्दच्छताना (for ताव) — [f]) D3 G1 प्राप्नोति (for आ) — After 31, D1–3 ins

365* राजसूयाश्वमेधाभ्या फल प्राप्नोति मानव ।

32 [b]) M विहित (for ऽभिहित) V1 B2–5 Dn D10 T1 क्षत्रियस्य तु वै (T1 फल) शृणु, B1 °स्याधुना शृणु — D4 6–9 T1 om 32[cd] , — [cd]) T2 -वार्षिकम् (for वार्षि) V1 B Dn D5 10 एव (for एतत्) D10 om (hapl.) from तु क्षत्रिय up to ततोऽर्धेन (in 32[e]) — [e]) D4 वैश्ये च (for वैश्यस्य) T1 स्मृतस्तदर्धेन तु वै — [f]) B2 D6–8 शूद्रे (for शूद्रो) B1 शृणु, D1–8 तत , D4–9 तथा (for स्मृत)

33 [a]) D2 गत्वा (for कृत्वा) — [c]) V1 यावत्स , D4 तावती , D5 T2 3 G यावति, M1 तावती (for यावती) D5 6 स्पर्शते (for °येद्) B1 गास्तु, D1–3 गा स, D4–9 गाव (for गा वै) B3 4 Dn D10 यावत्स्पर्शयेद्वा वै (B4 °द्राव , Dn1 n8 °द्रां वै), B2 5 यावत्सस्पर्शयेद्वा स (B5 द्रां वै) — [d]) V1 B2 4 5 Dn D4–10 स तावत्, B3 M तावत्तत्, T2 3 G तावंति (for तावत्तु) — [e]) V1 रोम्नि रोम्नि, D6 रोम्णा रोम्णा, some MSS रोम्णि रोम्णि — [f]) D3 तस्य (for चास्य)

34 [a]) B1 D4–7 9 सग्रामे च (D4 6 वा) (for °मेषु) S (except M1 3) आर्जयित्वा (for अ°) — [b]) T2 गाश्च, T3 G गाव (for गा स) — [c]) T1 च (for ता) — [d]) D1–3 5 शाश्वतीर् (for °ता)

35 [a]) B2 5 Dn D9 अभावे (for अलाभे) — [c]) V1 B1 दुर्गात्सं , D4 सुदुर्गात्; D6–9 स दुर्गात् (by transp), T2 3 G M दुर्गाश्च (G1 8 न्य) — [d]) G1 8 -नद्या (for नद्यां)

36 =(var) 13 70 29 T1 om 36–41 — [a]) B1 [ए]वासा (for [ए]वासां) — [b]) D1 3 प्राप्ते काले (for पात्रं कालो) — [c]) D1 कालज्ञानां (for °नं) G3 om न्तरं हि — [d]) D1 3 ज्ञान, M3 ह्रातु (for ज्ञातुं) D3 M2 भूमिं (for -भूतम्)

स्वाध्यायाढ्यं शुद्धयोनिं प्रशान्तं
वैतानस्थं पापभीरुं कृतज्ञम् ।
गोषु क्षान्तं नातितीक्ष्णं शरण्यं
वृत्तिग्लानं तादृशं पात्रमाहुः ॥ ३७
वृत्तिग्लाने सीदति चातिमात्रं
कृष्यर्थं वा होमहेतोः प्रसूत्याम् ।
गुर्वर्थं वा बालसंवृद्धये वा
धेनुं दद्याद्देशकाले विशिष्टे ॥ ३८
अन्तर्जाताः सुक्रयज्ञानलब्धाः
प्राणक्रीता निर्जिताश्चौकजाश्च ।
कृच्छ्रोत्सृष्टाः पोषणाभ्यागताश्च
द्वारैरेतैर्गोविशेषाः प्रशस्ताः ॥ ३९
बलान्विताः शीलवयोपपन्नाः
सर्वाः प्रशंसन्ति सुगन्धवत्यः ।
यथा हि गङ्गा सरितां वरिष्ठा
तथार्जुनीनां कपिला वरिष्ठा ॥ ४०
तिस्रो रात्रीस्त्वद्भिरुपोष्य भूमौ
तृप्ता गावस्तर्पितेभ्यः प्रदेयाः ।
वत्सैः पुष्टैः क्षीरपैः सुप्रचारा-
स्त्र्यहं दत्त्वा गोरसैर्वर्तितव्यम् ॥ ४१
दत्त्वा धेनुं सुव्रतां साधुवत्सां
कल्याणवृत्तामपलायिनीं च ।
यावन्ति लोमानि भवन्ति तस्या-
स्तावन्ति वर्षाणि वसत्यमुत्र ॥ ४२
तथानड्वाहं ब्राह्मणायाथ धुर्यं
दत्त्वा युवानं बलिनं विनीतम् ।

---

37 T1 om 37 (cf v l 36) 37^{ab} = (var) 13 70 30^{ab} — a) D4 6-9 सिद्ध (for शुद्ध) — b) D4 7-9 वैतानार्थं, T2 3 M1 3 °नस्थ (for °नस्थं) V1 B Dn D1-3 10 बहुज्ञं (for कृतज्ञम्) — 37^{cd} = (var) 13 70 34^{ab} D4 6 7 9 om 37^{c} — c) B3 कान्तं (for क्षान्तं) V1 [अ]भि (for [अ]ति)

38 T1 om 38 (cf v l 36) 38^{ab} = (var) 13 70 34^{cd} — a) B3 om from ग्लाने up to प्राणक्री (in 39^{b}) D8 ग्लान (for ग्लाने) D4 6-9 सीदते (for ति) B1 om चाति T2 3 G1 2 M1-3 वा (for च) — b) D4 6 7 9 कृष्यत्यर्थे, D5 8 10 कृष्यर्थे वा, G2 तुष्यर्थं चा (for कृष्यर्थं वा) B5 प्रसूते, T3 °स्या (for स्याम्) V1 B1 2 4 Dn कृष्यर्थे (Dn2 °र्थं) वा होम्यहेतो प्रसूते (B1 °सै, B4 °त्यां) — 38^{cd} = (var) 13 70 35^{ab} — c) D4 6-9 समृद्धये (for -संवृ) — D4 6 7 9 om. 38^{d} — d) D1 देशकालोविशिष्ट, T2 3 G M4 ह्रे (G1 M4 का) विसृष्ट, M1-3 °को निसृष्ट (for ह्रे विशिष्टे)

39 T1 om. 39 (cf v l. 36) B3 om up to प्राणक्री (in 39^{b}) (cf v l 38) 39^{ab} = (var) 13 70 35^{cd} — a) Bom ed अवज्ञाता (for °र्जाता) B2 Dn1 सक्रय; B4 सख्कय, D1-7 9 M2 सु(D4 स)क्रिया, D8 साक्रिय, G2 सुकृत (for सुक्रय-) B4 -दानलब्धा (for -ज्ञा°) — b) B5 प्राणक्रीता (for °ता) V1 B1-4 Dn प्राणै क्री (B3 om प्राणै क्री) तास्तेजसा यौतकाश्च, D10 प्राणक्रीतास्तेजसा सौदकाश्च, T2 3 G वा सोदका सोद्वहाश्च, M1-3 °ता सोदका दानलब्धा, M4 °ताश्चोजसा चौदकाश्च ❀ Cn यौतका पाणिग्रहणादिकाले श्वशुरादिभ्य प्राप्ता । ❀ — 39^{cd} = 13 70 30^{cd} M4 om (hapl) 39^{c} — c) B5 कृच्छ्रात्सृष्टा, G2 कृच्छ्रोच्छिष्टा (for त्सृष्टा) M1-3 पोषणादागताश्च

40 = 13-76 8 T1 om 40 (cf v l 36) — a) D2 वीर्यान्विताश्च (for -वयोपपन्ना) — b) T3 G4 M प्रशस्यंति, T3 प्रपश्यति (for प्रशसन्ति) — d) Dn1 T2 3 G2 विशिष्टा; D2 प्रशस्ता (for वरिष्ठा) ❀ Cn अर्जुनीनां गवाम् । ❀

41 = (var) 13 70 31 T1 om 41 (cf v l 36) — a) B1 D4-9 राज्यस् (for रात्रीस्) T2 3 G M1-3 अद्भिर् (for त्व) — c) D1-3 क्षीरपा, D4-9 °दा (for °पै) — d) B5 गोवत्सैर् (for गोरसैर्)

42 = (var) 13 70 32 — a) D1 सुव्रतीं (for °तां) V1 B Dn D4-10 G2 साधु(V1 B5 कांस्य, B1 चारु)दोहां (for °वत्सां) — b) V1 B Dn D4-10 M4 वत्साम् (for वृत्ताम्) — c) Some MSS रोमाणि D1-3 5-9 धेन्वास्, D4 धेनोस् (for तस्यास्) — d) V1 B Dn भवति, T1 3 G M2-4 वसति; T2 च सति (for वसति) T1 तत्र (for [अ]मुत्र) D4-9 तावद्वर्षाण्या

51

हलस्य वोढारमनन्तवीर्यं
प्राप्नोति लोकान्दशधेनुदस्य ॥ ४३
कान्तारे ब्राह्मणान्गाश्च यः परित्राति कौशिक ।
क्षेमेण च विमुच्येत तस्य पुण्यफलं शृणु ।
अश्वमेधक्रतोस्तुल्यं फलं भवति शाश्वतम् ॥ ४४
मृत्युकाले सहस्राक्ष यां वृत्तिमनुकाङ्क्षते ।
लोकान्बहुविधान्दिव्यान्यद्वास्य हृदि वर्तते ॥ ४५
तत्सर्वं समवाप्नोति कर्मणा तेन मानवः ।
गोभिश्च समनुज्ञातः सर्वत्र स महीयते ॥ ४६
यस्त्वेतेनैव विधिना गां वनेष्वनुगच्छति ।
तृणगोमयपर्णाशी निःस्पृहो नियतः शुचिः ॥ ४७
अकामं तेन वस्तव्यं मुदितेन शतक्रतो ।
मम लोके सुरैः सार्धं लोके यत्रापि चेच्छति ॥ ४८

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि द्वासप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

विशते (D4 °वसते, D5 6 °विशेद्वै) परत्र

43 =(var) 13 70 33 — a) V1 B Dn D10 प्रदाय, T2 3 G [अ]थ युग्म (for [अ]थ धुर्यं) — b) V1 B1, 2 (also as in text) Dn D10 (also as in text) धुर्यं (for दत्त्वा) D8 om बलिन — c) D2 फलस्य, S (except G2) कुलस्य (for ह°) S कर्तारम् (for वोढा°) — d) B5 G4 लोकं (for लोकान्)

44 a) T1 संकटे (for कान्तारे) — T1 om 44cd — c) V1 B1–4 Dn3 विप्रमुच्येरंस्, D4–9 चैव मुच्येरस्, T2 M4 तु विमु(M4 मुवि मु)च्येत, T3 G M1–3 तु वि(M1–3 परि)मुंचेत (for च विमुच्येत) B5 Dn1 n2 D10 क्षणेन विप्रमुच्येरस् (Dn1 °त) — D4–7 9 ins after 44cd D8 after 44

366* कान्तार य प्रपन्नस्तु गा द्विजाय प्रयच्छति।
क्षेमेण प्रतिमुच्येत तमध्वान न सशय ।
यानपात्र समारोहन्यश्च गा संप्रयच्छति।
तीर्त्वा समुद्र क्षेमेण प्रत्यायाति गृह गृही।

[(L 2) D7 om from तमध्वान up to क्षेमेण (in line 4) —(L 3) D5 अश्व गां य प्रयच्छति (for the post half) —(L 4) D8 प्रतियाति (for प्रत्या)]

— f) T3 G4 वहति (for भवति) — D4–7 9 ins after 44 D8 cont after 366*

367* मृत्युकाले सहस्राक्ष यश्च गा सप्रयच्छति ।
मृत्यु सुखं स लभते लोकाश्चाप्नोत्यनुत्तमान् ।
क्षत्रियो यश्च वै कश्चिद्यात्राकाले प्रयच्छति ।
गोभिश्च समनुध्यातो जित्वा शत्रून्महीयते ।
य कश्चित्कर्म यत्किंचित्कर्तुमारभते नृप । [5]
गावो दत्त्वा स तत्सर्वं सुखोपायेन विन्दति ।
य य काम समुद्दिश्य गा द्विजाय प्रयच्छति ।
तस्य संपत्स्यते काम परत्र च शुभां गतिम् ।

[(L 1)=(var) 45ab —(L 2) D5 मृत (for मृत्यु) D5 तु (for स) —(L 4) =(var) 46cd D8 समनुज्ञातो (for °ध्यातो) —(L 5) D4 om कश्चित् —(L 7) D6 गा (for गा) —(L 8) D4 5 गति (for गतिम्)]

45 T1 om 45–48 — b) D4–9 अभि (for अनु) D1–8 यो वृत्तिमभिकाक्षति — c) G1 partly damaged D1–8 रम्यान् (for दिव्यान्) D4–9 लोका बहुविधास्तस्य, T2 3 G2–4 M1–3 लोकान्बहुफलान्विद्याद् — d) B1–4 Dn3 D10 यत्त्व, D6 यदा (for यद्वा)

46 T1 om 46 (cf. v l 45) — a) T2 फलं (for सर्वं) — b) V1 B Dn D10 [ए]तेन, D1 3 4 T2 3 G2–4 [अ]निन (for तेन) — c) B3 (marg as in text) D1 समभि- (for समनु) — d) V1 B3–5 Dn D10 च (for स)

47 T1 om 47 (cf v l 45) — a) D5–7 9 तेन (for [ए]तेन) V1 B Dn D10 कल्पेन, T2 3 G2 4 M1 भावेन (for विधिना) G1 3 M1–3 यस्त्वेकेनैव भावेन — b) Dn3 D5 T2 3 G1 3 4 M1–3 गा (for गां) B1 [अ]थ; D5 [अ]धि (for [अ]नु) D4 6–9 पूर्वोक्तामनु गच्छति — c) D5–9 पर्णाशो, T2 °नि (for °शी) — d) S (T1 om) निस्पृहो (for निःस्पृहो)

48 T1 om 48 (cf v l 45) — a) B3 4 प्रकाम, T2 3 G M1–3 अकामस् (for °म) D2 G1 वस्तव्यं;

७३

इन्द्र उवाच ।

जानन्यो गामपहरेद्विक्रीयाद्वार्थकारणात् ।
एतद्विज्ञातुमिच्छामि का नु तस्य गतिर्भवेत् ॥ १

ब्रह्मोवाच ।

भक्षार्थं विक्रयार्थं वा येऽपहारं हि कुर्वते ।
दानार्थं वा ब्राह्मणाय तत्रेदं श्रूयतां फलम् ॥ २
विक्रयार्थं हि यो हिंस्याद्भक्षयेद्वा निरङ्कुशः ।
घातयानं हि पुरुषं येऽनुमन्येयुरर्थिनः ॥ ३
घातकः खादको वापि तथा यश्चानुमन्यते ।
यावन्ति तस्या लोमानि तावद्वर्षाणि मज्जति ॥ ४
ये दोषा यादृशाश्चैव द्विजयज्ञोपघातके ।
विक्रये चापहारे च ते दोषा वै स्मृताः प्रभो ॥ ५
अपहृत्य तु यो गां वै ब्राह्मणाय प्रयच्छति ।
यावद्दाने फलं तस्यास्तावन्निरयमृच्छति ॥ ६
सुवर्णं दक्षिणामाहुर्गोप्रदाने महाद्युते ।
सुवर्णं परमं ह्युक्तं दक्षिणार्थमसंशयम् ॥ ७

M1 वसत्यो (for °र्यं) D4–9 स कालस्तेन वसत्यो —c) B5 लोकेश्वरे (for लोके सुरे) D10 T2 3 G2–4 मम लोके स वसति —d) D2 3 5 लोकान् (for लोके) D1–3 T2 3 G3 4 वा यत्र (for यत्रापि) B3 वत्स्यति, M1–3 वांछति (for चेच्छति)

Colophon om in D1 3 — *Parvan name* B1 2 4 Dn3 शांति — *Sub parvan* V1 B Dn D5–10 दान धर्म — *Adhy name* V1 B1–3 5 Dn D10 गोलोक प्रश्न°, D4–9 पितामहशक्रसंवाद ; T2 धर्मशास्त्रनिर्णये दान प्रकरणे ब्रह्मेंद्रसंवादे गोमाहात्म्यकथन, M1–3 गोलोकसकीर्तन — *Adhy no* (figures, words or both) V1 D9 73, D5 67, D10 80, T1 M 101, T2 3 G3 4 108, G1, 2 103 — *Śloka no* Dn2 51, D4 68

73

1 M3 om the ref —a) G1 2 अपि (for अप) —b) D1 G2 M1 3 4 विक्रयाद् (for विक्री) V1 B1 5 Dn D2 10 °वार्थं ; B1 2 °वाऽस्म , T2 3 G3 4 अर्थं , M1–3 वास्म (for वार्थं) D4 5 विक्रीणीयाच्च कारणात्; T1 विक्रयार्थमका° —d) B2 कात्र, Dn1 n2 D2 क नु, G3 का तु (for का नु)

2 V1 B Dn D2 10 पितामह (for ब्रह्मा) —a) B2 Dn2 n3 D5 भक्ष्यार्थं; B3 4 T G2, 3 भक्तार्थं; D10 भक्त्यर्थं (for भक्षार्थं) —b) D8 om ये T1 [ऽ]वहारं (for ऽप°) Dn3 D1–4 6–9 प्र (for हि) —c) V1 B2 Dn1 n2 D5 T2 दानार्थं ब्राह्मणार्थाय (B2 T °र्थं वा), B3 4 °र्थं ब्राह्मणेभ्यो वा, D10 °र्थं ब्राह्मणा यत्र —d) T2 3 G4 तदेवं, M1–3 यत्रेदं (for त°) D3 5–8 G4 M4 श्रूयते (for °तां)

3 T1 om 3–4, M1–3 read the same after 6 —a) D1 तु, D3 4 6 7 9 च (for हि) —b) D10 भक्ष्यार्थं (for भक्षयेद्) —c) B1 om , D6–9 तु (for हि) —d) D4–9 योनुमन्येत्सुरर्षभ

4 For the sequence in M1–3, cf. v 1 3 T1 om. 4 (cf. v 1 3) —a) D5 [त्र]थ (for [त्र]पि) —b) V1 यथा, T2 सदा (for तथा) D5 -मोदते (for -मन्यते) —c) Dn1 D1–4 7 10 G1 2 4 M3 4 तस्य (for तस्या) Some MSS रोमाणि

5 b) T1 G1–3 M -घातने (for °के) —c) D6 वा (for the first च) D4 6 7 9 हारे वा, D5 -हारेण (for -हारे च) —d) D1 4–9 विभो, S गवां (for प्रभो)

6 a) Dn1 आहृत्य (submetric) (for अप°) D2 यो गावो, D3 यो वै गां, D7 T1 गा यो वै (for यो गा वै) —b) D1 2 ब्राह्मणेभ्य (for °णाय) —c) G1–3 तावद् (for या°) Dn D1–3 5 6 9 T1 G1 M4 दान- (for दाने) D1–9 तासां (for तस्यास्) —d) D1 2 3 नरकम् (for निरयम्) B1 5 अर्हति, B3–4 अच्छंति; G2 इच्छति (for ऋ°) D2 4 6–9 तावन्नरकमर्च्छति — After 6, M1–3 read 3–4.

7 B1 om (hapl.) 7a–8b D3 om (hapl) 7ab —b) G1 2 महामते (for °द्युते) — D4 repeats 7ab after 9ab —c) V1 B3 D1 (second time) 5–7 9, 10 T2 G4 युक्त (for ह्युक्त) Dn1 n2 सुवर्णं परमित्युक्त —d)

गोप्रदानं तारयते सप्त पूर्वांस्तथा परान् ।
सुवर्णं दक्षिणां दत्त्वा तावद्द्विगुणमुच्यते ॥ ८
सुवर्णं परमं दानं सुवर्णं दक्षिणा परा ।
सुवर्णं पावनं शक्र पावनानां परं स्मृतम् ॥ ९
कुलानां पावनं प्राहुर्जातरूपं शतक्रतो ।
एषा मे दक्षिणा प्रोक्ता समासेन महाद्युते ॥ १०

भीष्म उवाच ।

एतत्पितामहेनोक्तमिन्द्राय भरतर्षभ ।
इन्द्रो दशरथायाह रामायाह पिता तथा ॥ ११
राघवोऽपि प्रियभ्रात्रे लक्ष्मणाय यशस्विने ।
ऋषिभ्यो लक्ष्मणेनोक्तमरण्ये वसता विभो ॥ १२
पारंपर्यागतं चेदमृषयः संशितव्रताः ।
दुर्धरं धारयामासू राजानश्चैव धार्मिकाः ।
उपाध्यायेन गदितं मम चेदं युधिष्ठिर ॥ १३
य इदं ब्राह्मणो नित्यं वदेद्ब्राह्मणसंसदि ।
यज्ञेषु गोप्रदानेषु द्वयोरपि समागमे ॥ १४
तस्य लोकाः किलाक्षय्या दैवतैः सह नित्यदा ।
इति ब्रह्मा स भगवानुवाच परमेश्वरः ॥ १५

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

D4 (first time) T1 3 G4 असंशय (for °यम्)

8 B1 om 8^{ab} (cf v l 7) — a) V1 B3-5 Dn D2 6 7 10 M2-4 गोप्रदानाद्, T2 °दानंस् (for °दानं). T1 तारयति (for °यते) — D4 om (hapl) 8^{cd} — c) Dn3 D8 सुवर्ण (for °र्णं) V1 B Dn कृत्वा (for दत्त्वा) — d) D8 अश्नुते (for उच्यते)

9 After 9^{ab}, D4 repeats 7^{cd} — c) D6 om (hapl) पावन शक्र — d) D1-8 पवित्र वै, T1 दक्षिणाना, T2 3 G M4 परमाणा (for पावनाना) M1-3 पराणा परम स्मृत

10 T1 om 10^{ab} — a) G1 3 M1-3 सुवर्णं (for कुलाना) D10 शक्र (for प्राहुर्) T2 3 G3 4 सुवर्णं प्राहुरेतज्ज्ञा — c) D4 5 7-9 T2 ते, G1 3 वै (for मे)

11 b) B5 सर्वमिन्द्राय भारत — c) D3 [अ]थ (for [आ]ह) — d) B3 T1 रामायाथ, D10 राघवाय (for रामायाह)

12 a) D1 3 [ऽ]पि प्रिये, D3 सुभ्रिये (for ऽपि प्रिय) — b) D1-9 महात्मने (for यशस्विने) — d) Dn1 D1-3 प्रभो, D4-9 [अ]नघ (for विभो) Dn2 अरण्य वसता प्रभो

13 a) B3 D7-9 वा (for च) D8 T G M4 परं परागतं वेदम्; D4 पारंपर्यागते वेदे — c) D1 दुर्धरं (for दुर्धरं) T1 एता वै धारयिष्यति — d) D8 ऋष यश् (for राजानश्) — D9 reads 13^{e}–15^{b} twice — e) D1-3 9 (both times) T1 कथितं (for गदित) — f) D6 मया (for मम) Dn1 वेदं, D5 6 इदं च (by transp)

14 For the repetition in D9, cf v l 13 — b) T1 पठेद् (for वदेद्) D4-8 9 (both times) सन्निधौ (for संसदि) — c) D6-7 दानस्य (for दानेषु)

15 For the repetition in D9, cf v l 13

Colophon om in D1 3 — *Parvan name* B1 3 4 Dn3 शांति — *Sub-parvan* V1 B Dn D2 4 6 7-10 M1-3 दानधर्म — *Adhy name* V1 B1 3 5 Dn3 D10 गोलोकप्रश्न°, D2 गोप्रदानमाहात्म्य, D1-9 पितामहशक्रसंवाद°, T2 धर्मशास्त्रनिर्णये दानप्रकरणे महेंद्रसंवादे गोमाहात्म्यकथन, T3 G3 4 गोप्रदानसमाप्ति — *Adhy no* (figures, words or both) V1 74, D3 68, D10 81, T1 M 102, T3 3 G3 4 109, G1 2 103 — *Śloka no* Dn2 D4 15

७४

युधिष्ठिर उवाच ।

विस्रम्भितोऽहं भवता धर्मान्प्रवदता विभो ।
प्रवक्ष्यामि तु संदेहं तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १
व्रतानां किं फलं प्रोक्तं कीदृशं वा महाद्युते ।
नियमानां फलं किं च स्वधीतस्य च किं फलम् ॥ २
दमस्येह फलं किं च वेदानां धारणे च किम् ।
अध्यापने फलं किं च सर्वमिच्छामि वेदितुम् ॥ ३
अप्रतिग्राहके किं च फलं लोके पितामह ।
तस्य किं च फलं दृष्टं श्रुतं यः संप्रयच्छति ॥ ४
स्वकर्मनिरतानां च शूराणां चापि किं फलम् ।
सत्ये च किं फलं प्रोक्तं ब्रह्मचर्ये च किं फलम् ॥ ५
पितृशुश्रूषणे किं च मातृशुश्रूषणे तथा ।
आचार्यगुरुशुश्रूषास्वनुक्रोशानुकम्पने ॥ ६
एतत्सर्वमशेषेण पितामह यथातथम् ।
वेत्तुमिच्छामि धर्मज्ञ परं कौतूहलं हि मे ॥ ७

भीष्म उवाच ।

यो व्रतं वै यथोद्दिष्टं तथा संप्रतिपद्यते ।
अखण्डं सम्यगारब्धं तस्य लोकाः सनातनाः ॥ ८
नियमानां फलं राजन्प्रत्यक्षमिह दृश्यते ।
नियमानां क्रतूनां च त्वयावाप्तमिदं फलम् ॥ ९

74

1 D_4 om 1^{abc} (with the ref) — ^{a}) B_{8} $_{4}$ विश्वस्तितो ; T_3 विस्रमसो, some MSS विश्रंभितो (for विस्रम्भितो) — ^{b}) T_2 प्रभो (for विभो) — ^{c}) D_{1} $_{8}$ प्रक्ष्यामि कचित्संदेह ; D_2 पृच्छामि किंचित्सं°, D_{5-9} प्रक्ष्यामि यं तु सं — ^{d}) D_{4} $_{6-9}$ तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ; D_5 तन्मे क्षंतुमिहार्हसि

2 ^{a}) G_{1} $_{3}$ प्रदानं (for व्रतानां) — ^{b}) D_{4-9} वै (for वा) V_1 Dn_3 महामते — ^{c}) B_1 चैव ; D_8 T_{2} $_{3}$ G_1 किंचित् ; D_{4} $_{5}$ $_{10}$ किंस्वित् (for किं च) — ^{d}) D_5 अधीतस्य, T_1 स्वाध्यायस्य (for स्वधीतस्य) G_{1} $_{3}$ यत् (for किं)

3 D_8 om. (hapl) $3^{a}–5^{b}$ — ^{a}) D_2 दत्तस्य, D_{5-9} अन्नस्य (for दमस्य) D_{4} $_{6}$ T_2 G_{2} $_{4}$ किंचिद् ; D_{10} किंस्विद् (for किं च) — ^{b}) D_{1} $_{2}$ $_{4-6}$ $_{8}$ $_{9}$ पारणे ; D_7 पारगे (for धारणे) — ^{c}) D_{4} $_{6-9}$ यच्च ; T_{2} $_{3}$ G_{2} $_{4}$ किंचित् (for किं च) D_5 अध्यापनं च तत्सर्वम् — ^{d}) D_5 इच्छामि वेदितु हि तत्

4 D_2 om 4 (cf. v l. 3) — ^{a}) D_{1} $_{8}$ ग्राहकं (for के) T_1 अप्रतिग्रहणे चापि — ^{b}) T_1 किं हि (for लोके) — T_1 om 4^{cd} — ^{c}) D_{4-9} किंचित् (for किं च) D_5 om from दृष्ट up to शुश्रूषणे (in 6^{a}) — ^{d}) V_1 B_{1-3} $_{5}$ Dn D_{10} तु, B_4 च (for स)

5 D_8 om 5^{ab} (cf v l 3) D_5 om. 5 (cf. v l. 4) — ^{a}) D_{4} $_{6-9}$ T_{2} $_{3}$ G_4 स्वधर्म (for स्वकर्म) — ^{b}) D_{1} $_{2}$ [ए]व (for [अ]पि) B_4 किंचन (for किं फलम्) D_{4} $_{6-9}$ वर्णानां चैव किं फलं, T_1 शूद्राणामपि किं फल — M om (hapl) 5^{cd} — ^{c}) B_5 Dn शौचे च, D_{4} $_{6}$ $_{7}$ $_{9}$ सत्त्वेन, G_4 सत्येन (for सत्ये च) V_1 तस्य (for प्रोक्तं) — ^{d}) V_1 Dn_3 ब्रह्मचर्यं च, D_4 T_2 G_{3} $_{4}$ °चर्येण (for °चर्ये च)

6 D_5 om up to शुश्रूषणे (in 6^{a}) (cf v l 4) — ^{a}) T_1 मातृशुश्रूषणे चापि — ^{b}) T_1 पितृ° (for मातृ) D_{1-4} $_{6-9}$ च किं (for तथा) D_5 मातृशुश्रूषणेन च — ^{cd}) T_{2} $_{3}$ G_{2} $_{4}$ शुश्रूषासानु (for °षास्वनु) B_8 क्रोशोर्थकर्मणि (for क्रोशानुकम्पने)

7 ^{a}) M_4 विशेषेण (for अशे°) — T_1 om 7^{bc} — ^{b}) Dn_1 यथा तथा (for यथातथम्) — ^{c}) M_4 वक्तुम् (for वेत्तुम्) D_2 कौरव्य ; T_{2} $_{3}$ G_{2} $_{4}$ धर्मात्मन् (for धर्मज्ञ) — ^{d}) D_{6-9} मम (for हि मे) T_1 वक्तुमर्हसि सुव्रत

8 ^{a}) T_{2} $_{3}$ G_2 गोवृत्तं, G_{1} $_{3}$ M_{1} $_{2}$ गोव्रतं (for यो व्रतं) — ^{b}) D_{4-10} यथा ; T_3 तदा (for तथा) T_2 वर्तते (for पद्यते) — ^{c}) V_1 B Dn D_{4-9} आरम्य (for °ब्ध) — ^{d}) B_1 तथा (for तस्य)

9 G_4 om (hapl) $9^{a}–15^{b}$ — ^{a}) M_4 यमाना तु (for नियमाना) — T_1 om 9^{cd} — ^{c}) D_8 वै (for च)

स्वधीतस्यापि च फलं दृश्यतेऽमुत्र चेह च ।
इहलोकेऽर्थवान्नित्यं ब्रह्मलोके च मोदते ॥ १०
दमस्य तु फलं राजञ्शृणु त्वं विस्तरेण मे ।
दान्ताः सर्वत्र सुखिनो दान्ताः सर्वत्र निर्वृताः ॥ ११
यत्रेच्छागामिनो दान्ताः सर्वशत्रुनिषूदनाः ।
प्रार्थयन्ति च यद्दान्ता लभन्ते तन्न संशयः ॥ १२
युज्यन्ते सर्वकामैर्हि दान्ताः सर्वत्र पाण्डव ।
स्वर्गे तथा प्रमोदन्ते तपसा विक्रमेण च ॥ १३
दानैर्यज्ञैश्च विविधैर्यथा दान्ताः क्षमान्विताः ।
दाता कुप्यति नो दान्तस्तस्माद्दानात्परो दमः ॥ १४
यस्तु दद्यादकुप्यन्हि तस्य लोकाः सनातनाः ।
क्रोधो हन्ति हि यद्दानं तस्माद्दानात्परो दमः ॥ १५
अदृश्यानि महाराज स्थानान्ययुतशो दिवि ।
ऋषीणां सर्वलोकेषु यानीतो यान्ति देवताः ॥ १६
दमेन यानि नृपते गच्छन्ति परमर्षयः ।
कामयाना महत्स्थानं तस्माद्दानात्परो दमः ॥ १७
अध्यापकः परिक्लेशादक्षयं फलमश्नुते ।
विधिवत्पावकं हुत्वा ब्रह्मलोके नराधिप ॥ १८

—d) D1 7 8 10 चासम्, D6 प्रासम् (for [अ]वासम्)

10 G4 om 10 (cf v l 9) —a) B1, 4 D1-8 अधीतस्य (for स्व°) —b) D6 वेह च, M1-8 चैव ह (for चेह च) B8 दृश्यते चेह शर्मणे, D5 प्रत्यक्षमिह दृश्यते —c) V1 B Dn G1 [ऽ]थ वा (for ऽर्थवान्) —d) D4 6-9 पर- (for ब्रह्म-)

11 G4 om 11 (cf. v l 9) —a) D4-9 च (for तु) —b) D5 शृणुष्व (for शृणु त्व) V1 T1 तु, T2 8 G1-8 M1-8 च (for मे) — D8 om (hapl) 11c G2 om 11c-13b

12 G4 om 12 (cf v l 9) G2 om 12 (cf. v l 11) T1 om 12ab —a) T2 विप्रा (for दान्ता) —b) D9 सर्वे (for सर्व) Some MSS निसूदना D2 सर्वत्राप्यरिसूदन —c) D1 8 10 T2 हि (for च) D10 यं तात (for यद्दान्ता) D2 प्रापयतीह यद्दाता, D4-9 यत्प्रार्थयते दांताश्च; T1 8 G1 8 M प्रार्थयते हि यद्दांता —d) D3 [ऽ]त्र (for तन्) S (G2 4 om) असंशयं (for न संशय)

13 G4 om 13 (cf. v l 9) G2 om 13ab (cf v l 11) T2 om 13ab —a) T8 G8 M1 8 4 पूज्यंते (for यु°) —c) V1 B Dn D6 10 यथा (for तथा) D4 6-9 T2 3 G2 M8 [अ]नु (for प्र) — T1 om 13d-14a

14 G4 om 14 (cf. v l 9) T1 om 14a (cf v l 13) —a) D1 मानैर् (for दानैर्) D3 वित्तैर् (for विविधैर्) —b) V1 B Dn D2 8 10 T1 तथा (for यथा) — After 14ab, N ins

368* दानाद्दमो विशिष्टो हि दान किंचिद्द्विजातये ।

[D1-4 6-9 वै (for हि) B2 5 Dn1 n2 दद्द्, D4-9 इति (for दान) B1 दद्याद्, D1 8-10 केचिद् (for किंचिद्) D1-4 6-10 विजानते (for द्विजातये)]

— T1 om 14cd —c) T2 M8 दातास्, T8 दात (for दान्तस्) —d) V1 B Dn D1 10 परं; S (T1 G4 om) वरो (for परो) T2 नर (for दम)

15 G4 om 15ab (cf v l 9) D4 6 7 9 om (hapl) 15 T1 om. 15c-18a M2 om 15c-17d D8 om 15cd —c) D8 ह (for हि) V1 B Dn2 D1 2 10 दत्त, D8 वृत्त (for दानं) —d) V1 B Dn D8 पर, T2 8 G M1 8 4 वरो (for परो) — T2 3 G M1 3 4 ins after 15 T1 after 15ab

369* विद्यादानात्पर नास्ति वेदविद्या महाफला ।

[T1 G1 8 महाबला (for °फला)]

16 T1 M2 om 16 (cf v l 15) T2 8 G M1, 8 4 om (hapl) 16-17 —a) D4-9 अदृश्यत (for °श्यानि) —d) Dn1 D3 ते, D4-9 स (for [इ]तो)

17 T1 M2 om 17 (cf v l 15) T2 8 G M1 3 4 om 17 (cf v l 16) V1 B3 Dn2 om 17ab —a) B4 D10 [ए]तानि, D4-9 तानि (for यानि) —c) Dn2 महास्थानात् (for महत्स्थान) —d) V1 B1 2 4 5 Dn दानात्पर, B3 परतर (for दानात्परो)

18 T1 om 18 (cf v l 15) —b) T4 3 G1 4 अक्षय्य (for °य) —d) D4-7 9 महीयते, T2 3 G M1-8 यथा (T2 गता) नृप (for नराधिप) D3 मर्त्यलोके महीयते

19 D6 om (hapl) 19 —a) D4 5 8 9 च (for हि) —b) D4 5 7 9 न्यायत मे (for °मित्रा)

अधीत्यापि हि यो वेदान्न्यायविद्भ्यः प्रयच्छति ।
गुरुकर्मप्रशंसी च सोऽपि स्वर्गे महीयते ॥ १९
क्षत्रियोऽध्ययने युक्तो यजने दानकर्मणि ।
युद्धे यश्च परित्राता सोऽपि स्वर्गे महीयते ॥ २०
वैश्यः स्वकर्मनिरतः प्रदानाल्लभते महत् ।
शूद्रः स्वकर्मनिरतः स्वर्गं शुश्रूषयार्च्छति ॥ २१
शूरा बहुविधाः प्रोक्तास्तेषामर्थांश्च मे शृणु ।
शूरान्वयानां निर्दिष्टं फलं शूरस्य चैव ह ॥ २२
यज्ञशूरा दमे शूराः सत्यशूरास्तथापरे ।
युद्धशूरास्तथैवोक्ता दानशूराश्च मानवाः ॥ २३
बुद्धिशूरास्तथैवान्ये क्षमाशूरास्तथापरे ।
आर्जवे च तथा शूराः शमे वर्तन्ति मानवाः ॥ २४
तैस्तैस्तु नियमैः शूरा बहवः सन्ति चापरे ।
वेदाध्ययनशूराश्च शूराश्चाध्यापने रताः ॥ २५
गुरुशुश्रूषया शूराः पितृशुश्रूषयापरे ।
मातृशुश्रूषया शूरा भैक्ष्यशूरास्तथापरे ॥ २६
सांख्यशूराश्च बहवो योगशूरास्तथापरे ।
अरण्ये गृहवासे च शूराश्चातिथिपूजने ।
सर्वे यान्ति पराल्लँलोकान्स्वकर्मफलनिर्जितान् ॥ २७
धारणं सर्ववेदानां सर्वतीर्थावगाहनम् ।

— ^{c}) G_2 धर्म (for -कर्म) V_1 $B_{1\,2\,4\,5}$ Dn_1 n_3 -प्रशंसी तु, Dn_2 सा तु, D_1 सा च (for °सी च) T_1 स सर्वकामसंयुक्त — ^{d}) T_1 स्वर्गलोके (for सोऽपि स्वर्गे)

20 D_8 G_2 om (hapl) 20 — ^{c}) D_{4-9} M_{1-3} त्रात (for त्राता) — ^{d}) D_{4-9} स्वर्गे सोपि (by transp)

21 ^{a}) $D_{1\,3}$ स्वकर्मणि (for र्मनि) — $D_{6\,7\,9}$ om (hapl) 21^{bc} — ^{b}) $D_{1\,8}$ फलं (for महत्) — ^{c}) V_1 G_4 स्वधर्म (for स्वकर्म-) — ^{d}) B_6 D_{4-6} [अ]र्हति, S (except M_3) [इ]च्छति (for [ऋ]च्छति) B_2 स्वर्गं शुश्रूषणे विभो

22 T_1 M_3 om (hapl) 22^{ab} — ^{b}) V_1 B Dn $D_{1\,2\,9\,10}$ मर्थांस्तु, D_2 मर्थानि (for मर्थांश्च) D_5 ते (for मे) — ^{c}) B_3 corrupt, D_{4-9} शूरात्मना हि निर्दिष्ट, T_2 °न्विधात्रा निर्दिष्टान् — ^{d}) V_1 B_4 Dn $D_{2\,3,\,4\,8}$ T_2 हि (for ह) — For 22^{cd}, T_1 subst.

370* शूराणा चापि निर्दिष्ट फलं च नियत शृणु ।

23 D_3 om 23^{ab} — ^{a}) T_1 सत्य, T_2 G_4 M_{1-3} यज्ञे (for यज्ञ) V_1 दया; B Dn_3 D_{10} दम, $D_{1\,2\,4-9}$ तप-, $T_{2\,3}$ $G_{2\,4}$ सत्य (for दमे) — ^{b}) T_1 यज्ञ, $T_{2\,3}$ $G_{2\,4}$ दमे, M_1 सत्वे, M_{2-4} सत्ये (for सत्य) D_5 [ए]व हि (for [अ]परे) — D_4 om (hapl) 23^c–26^d $D_{7\,9}$ om (hapl) 23^c–24^b — ^{c}) D_1 T_2 M_{1-3} युद्धे (for युद्ध) D_8 [अ]न्ये (for [उ]क्ता) — ^{d}) $D_{1\,2}$ तथापरे, D_5 च पावना (for च मानवा) — After 23, Dn_1 n_2 $D_{5\,8\,10}$ read 27^{ab}

24 D_4 om 24, $D_{7\,9}$ om 24^{ab} (for all, cf. v l 23) Dn_1 $D_{5\,10}$ om (hapl) 24^{ab} — ^{a}) V_1 Dn_2 वृद्धि (for बुद्धि) — D_2 om (hapl.) 24^c–25^b — ^{c}) $T_{2\,3}$ $G_{2\,4}$ M आर्जवेन (for वे च) — Dn_2 om (hapl) 24^d–26^a D_8 om (hapl) 24^d–25^c T_1 om (hapl) 24^d–25^a — ^{d}) V_1 $B_{1-3\,5}$ D_1 समे; M_{1-3} सम्यग् (for शमे) D_8 $T_{2\,3}$ G M_4 सम(G_3 °मा)वर्तंत मानवा

25 D_4 om 25 (cf v l 23) Dn_2 om 25, D_2 om 25^{ab}, D_8 om 25^{abc}, T_1 om 25^a (for all, cf v l 24) — ^{a}) V_1 B Dn_1 n_3 D_{10} तैस्तैश्च, $D_{5-7\,9}$ एतैश्च (for तैस्तैस्तु) — ^{b}) Dn_3 D_8 वा (for च) — ^{d}) V_1 B Dn_3 D_{10} M_4 [अ]ध्ययने (for [अ]ध्यापने) D_{6-9} $T_{1\,3}$ $G_{1\,3\,4}$ M तथा (for रता) T_2 वेदस्याध्यापने तथा, G_2 शूराश्चापि र* तथा

26 D_4 om 26 (cf. v l 23) Dn_2 om 26^a (cf v. l 24) — ^{a}) T_1 -शुश्रूषणे (for षया) — ^{b}) T_1 मातृशुश्रूषणे तथा — G_3 om (hapl.) 26^{cd} — ^{c}) V_1 B_3 Dn_3 मातु (for मातृ) D_{6-9} राजन् (for शूरा) T_1 पितृशुश्रूषणे शूरा — ^{d}) Some MSS भैक्ष- (for भैक्ष्य)

27 Dn_1 n_2 $D_{5\,8\,10}$ read 27^{ab} after 23 — ^{b}) Dn_2 योगे (for योग) — Dn_3 $D_{3\,5}$ read 27^{cd} twice — ^{c}) $B_{1\,3}$ D_8 (second time) $G_{1\,3}$ अरण्य- (for °ण्ये) D_1 अरण्यगृहवासेषु; D_2 °ण्यगुरुवासे च — ^{d}) D_5 (second time) S भोजने (for -पू°) Dn_3 $D_{3\,5}$ (all first time) त्यागे शूरास्तथापरे — ^{e}) D_6 ते वै (for सर्वे) — D_4 om 27^f — ^{f}) T_1 धर्म (for कर्म) G_{1-3} स्वर्गकर्मविनिर्जितान्

सत्यं च ब्रुवतो नित्यं समं वा स्यान्न वा समम् ॥ २८
अश्वमेधसहस्रं च सत्यं च तुलया धृतम् ।
अश्वमेधसहस्राद्धि सत्यमेव विशिष्यते ॥ २९
सत्येन सूर्यस्तपति सत्येनाग्निः प्रदीप्यते ।
सत्येन मारुतो वाति सर्वं सत्ये प्रतिष्ठितम् ॥ ३०
सत्येन देवान्प्रीणाति पितॄन्वै ब्राह्मणांस्तथा ।
सत्यमाहुः परं धर्मं तस्मात्सत्यं न लङ्घयेत् ॥ ३१
मुनयः सत्यनिरता मुनयः सत्यविक्रमाः ।
मुनयः सत्यशपथास्तस्मात्सत्यं विशिष्यते ।
सत्यवन्तः स्वर्गलोके मोदन्ते भरतर्षभ ॥ ३२
दमः सत्यफलावाप्तिरुक्ता सर्वात्मना मया ।
असंशयं विनीतात्मा सर्वः स्वर्गे महीयते ॥ ३३
ब्रह्मचर्यस्य तु गुणाञ्शृणु मे वसुधाधिप ।
आ जन्ममरणाद्यस्तु ब्रह्मचारी भवेदिह ।
न तस्य किंचिदप्राप्यमिति विद्धि जनाधिप ॥ ३४
बह्व्यः कोट्यस्त्वृषीणां तु ब्रह्मलोके वसन्त्युत ।
सत्ये रतानां सततं दान्तानामूर्ध्वरेतसाम् ॥ ३५
ब्रह्मचर्यं दहेद्राजन्सर्वपापान्युपासितम् ।
ब्राह्मणेन विशेषेण ब्राह्मणो ह्यग्निरुच्यते ॥ ३६
प्रत्यक्षं च तवाप्येतद्ब्राह्मणेषु तपस्विषु ।
बिभेति हि यथा शक्रो ब्रह्मचारिप्रधर्षितः ।
तद्ब्रह्मचर्यस्य फलमृषीणामिह दृश्यते ॥ ३७
मातापित्रोः पूजने यो धर्मस्तमपि मे शृणु ।
शुश्रूषते यः पितरं न चासूयेत्कथंचन ।

---

28 a) D2 8 5–9 G M पारणं (for धा°) B5 D8 -देवानां (for वेदाना) D1 शरण सर्वदेवानां, T2 पारण सर्वतीर्थाना, Madras ed पारणं सर्वदेये च — b) G3 सप्त- (for सर्व) — d) T2 सत्यं (for सम) D1–9 स्याद्वा (by transp)

29 = 1 69 22, 12 (var) 156 26, = (var) Mārkandeya P 8 42, = (var) Rām 2, App I (No 18 lines 15-16), Hitopadeśa IV 129 — d) T2 8 G एकं (for एव) D1–8 [अ]तिरिच्यते (for विशिष्यते)

30 = (var) Viddha-Cān 5 19 — c) Dn1 n2 D4 7–9 सत्येन मरुतो वांति — d) सत्ये सर्वं (by transp)

31 T1 om 31^{ab} — a) D1–8 वेदान् (for देवान्) V1 B Dn D10 सत्येन देवा प्रीयते — b) S (T1 om) च (for वै) V1 B Dn D10 पितरो ब्राह्मणास्तथा — c) V1 B2–5 Dn D2 10 परो धर्मस् (for परं धर्मं) — d) D4–9 सत्यजेत्, S लोपयेत् (for लङ्घ°)

32 T1 om. 32^{ab} — b) D8 -दर्शना (for विक्रमा) — e) B1 S सत्य (for स्वर्ग-) — f) G4 मोदंते पुरुषर्षभ

33 T1 om 33 — a) T2 फलावाप्तिम् (for °वाप्तिर्) — b) V1 B1 2 4 Dn3 उक्त, T3 G उक्त (for उक्ता) — d) B1 D10 सत्यात्, T2 3 G2 4 स च, Bom ed स वै (for सर्वं) D1–9 स्वर्गलोके महीयते

34 a) V1 B Dn D10 च गुण, D5 च गुणान् (for तु गुणान्) — b) V1 B2 4 5 Dn D1 10 स्व (for मे) — c) D2 त (for तु) — d) D3 नर (for इह) — f) V1 om विद्धि V1 B Dn D2 5 10 G2 नराधिप (for जना°)

35 T1 om 35^{ab} — a) D8 G2 ऋषीणां, D4–9 मुनीना (for त्वृषीणा) D2 च (for तु) — b) T2 महीयते (for वसन्त्युत) T3 G M ब्रह्मलोकमितो ग(G1 3 °द्वाग)ता

36 a) D1 सहेद्, D2 महद्, D3 स ते, T1 हरेद् (for दहेद्) — b) V1 उपोषित, B3 उपासतां; D2 सूदति, T1 अशेषत (for उपासितम्) — T1 om 36^{cd} — d) D1 ब्रह्म वै, D8 ब्रह्मैव (for ब्राह्मणो) T2 ब्राह्मणो ह्यपरुध्यते (sic)

37 a) V1 B Dn D8 हि, D2 तु (for च) V1 B Dn D10 T2 3 तथा हि, T1 G तथापि (for तवापि) D5 प्रत्यक्षं तदवाप्येतद् — c) S (except B3) च (for हि) B1 G4 तथा, D1–10 सदा (for यथा) — d) T2 3 G2 4 M1–3 ब्रह्मचर्यं (for °चारि) D4 प्रदर्पित (for -प्रधर्षित) — e) D3 ब्रह्मचर्यस्य च फलम् — f) B4 T2 3 G2 4 M1 2 विद्यते, M3 विद्दते (for दृश्यते)

38 a) D6–9 मातृ (for माता) D4 . पितृ (for -पित्रो) — c) D5 शुश्रूषणे (for षते) D1–9 च (for य) — d) V1 B Dn D1–3 10 कदाचन (for कथं°) — e) D5–9 T1 च (for वा) V1 B Dn D10 मातर भ्रातर वा(V1 चा)पि — f) G1 वा (for च)

मातरं वानहंवादी गुरुमाचार्यमेव च ॥ ३८
तस्य राजन्फलं विद्धि स्वर्लोके स्थानमुत्तमम् ।
न च पश्येत नरकं गुरुशुश्रूपुरात्मवान् ॥ ३९

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

७५

युधिष्ठिर उवाच ।
विधिं गवां परमहं श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ।
येन ताञ्शाश्वताँल्लोकानखिलानश्नुवीमहि ॥ १
भीष्म उवाच ।
न गोदानात्परं किंचिद्विद्यते वसुधाधिप ।
गौर्हि न्यायागता दत्ता सद्यस्तारयते कुलम् ॥ २
सतामर्थे सम्यगुत्पादितो यः
स वै क्लृप्तः सम्यगिष्टः प्रजाभ्यः ।
तस्मात्पूर्वं ह्यादिकाले प्रवृत्तं
गवां दाने शृणु राजन्विधिं मे ॥ ३
पुरा गोषूपनीतासु गोषु संदिग्धदर्शिना ।
मान्धात्रा प्रकृतं प्रश्नं बृहस्पतिरभाषत ॥ ४

---

39 ^{a}) D_{1-3} तस्य शक्र, $D_{4\ 6-9}$ तस्यानंत, D_{5} सद्नंत, T_{1} G_{1-3} M तस्य पार्थ, G_{4} शुश्रूषार्थ (for तस्य राजन्) — ^{b}) $D_{4\ 5\ 8\ 9}$ स्वर्लोक (for के) V_{1} B Dn $D_{6\ 10}$ अर्चित (for उत्तमम्) D_{3} T_{2} स्वर्गस्था (T_{2} °र्गे स्था)नमनुत्तमं — ^{c}) B_{2} $D_{4-6\ 8-10}$ पश्येत्स (for पश्येत) — ^{d}) V_{1} B Dn D_{1} -शुश्रूषया (for पुर्)

Colophon — *Parvan name* $B_{1\ 3\ 4}$ D_{1} शांति — *Sub-parvan* V_{1} B Dn $D_{1\ 2\ 4-10}$ $M_{1\ 3\ 4}$ दानधर्मं — *Adhy name* V_{1} $B_{1-3\ 5}$ Dn_{2} n_{3} D_{10} गोलोकप्रश्ना (D_{10} °श्न), B_{4} गोलोकप्रश्ने यक्षेंद्रसंवाद, Dn_{1} गोलोकप्रशस्तय; D_{1-3} व्रतनियमफलानि; T_{2} धर्मशास्त्रनिर्णये दानप्रकरणे गोमाहात्म्ये सर्वव्रतफलनिरूपण, T_{3} सत्यविधि, M_{1} सत्यप्रशसनं, $M_{2\ 3}$ दमसत्यप्रशसनं — *Adhy no* (figures, words or both) V_{1} D_{3} 75, D_{4} 66, D_{10} 82, T_{1} M 103, $T_{2\ 3}$ $G_{2\ 4}$ 110, $G_{1\ 3}$ 104 — *Śloka no* Dn_{2} 41, D_{4} 37

75

1 D_{4} transp 1 and 2 — ^{a}) G_{1} *partly damaged* V_{1} B Dn D_{10} पर श्रोतुम्, M_{1-3} प्रदानेह (for परमह) — ^{b}) V_{1} B Dn D_{10} इच्छामि नृप तत्त्वत — ^{c}) T_{2} [इ]माश्, T_{3} G_{4} [इ]ह, G_{3} [ए]ताञ् (for ताञ्) D_{13} येन तासा च ताँल्लोकान् — ^{d}) V_{1} $B_{1\ 2\ 5}$ Dn_{3} प्राप्नुयादि(B_{1} Dn_{3} °मि)ह, B_{4} आप्नुयादिह, $D_{6\ 8-10}$ आप्नुयामहि, $G_{1\ 3}$ अश्नुवामहे, G_{4} अनधीमहि (sic) (for अश्नुवी°) B_{3} सुखिनामाप्नुयामिह, Dn_{1} n_{2} अर्थिना प्राप्नुयादिह, D_{5} निखिलान्प्राप्नुयादिह, D_{7} निखिलानाप्नुयाम्यहं

2 D_{4} transp 1 and 2 — ^{a}) T_{2} परम (hypermetric) (for पर) D_{8} नास्ति (for किंचिद्) — ^{c}) D_{8} न्यायार्जिता (for °गता) D_{1} om दत्ता $D_{4\ 6\ 7\ 9}$ हिरण्योपागता दत्ता, D_{5} गौर्हिरण्यं गजा दत्ता — ^{d}) G_{1} damaged D_{1} [s]खिलं (for कुलम्)

3 T_{1} om 3 — ^{a}) Dn_{2} $G_{1\ 3}$ M अर्थं, T_{3} G_{4} मर्थं (for अर्थे) T_{2} G_{2} सतामर्थं सम्यगिस्था(G_{2} °गुक्त्था) दितो य — ^{b}) $D_{1\ 3}$ सर्वं (for स वै) B_{3} क्लृप्ते, G_{2} गुप्त (for क्लृप्त) V_{1} $B_{1\ 2}$ (marg) $_{3-5}$ Dn प्राप्य, D_{10} S (T_{1} om) इज्य (for इष्ट) D_{4-9} स वै क्लृ(D_{4} क्षि)प्त सम्यगीज्यप्रयोगात् — ^{c}) V_{1} B Dn_{1} n_{3} D_{10} -काल (for काले) S (T_{1} om) तस्मात्काल सम्यगिज्याप्रवृत्त — ^{d}) V_{1} B Dn D_{10} $G_{1\ 2}$ गोदानार्थं (D_{10} °र्थे), $G_{3\ 4}$ M गवां दानार्थं (for गवां दाने)

4 ^{a}) M_{3} वि (for [उ]प) D_{4-9} पुराणेष्वभिगीतासु; T_{1} पुरा गोष्ठवितानेन, T_{2} G M_{2} पुरा गोष्ठे निलीनासु, T_{3} $M_{1\ 3}$ पुरा गोष्ठनिपीतासु — ^{b}) T_{1} गोष्ठ-

द्विजातिमभिसत्कृत्य श्वः कालमभिवेद्य च ।
प्रदानार्थे नियुञ्जीत रोहिणीं नियतव्रतः ॥ ५
आह्वानं च प्रयुञ्जीत समङ्गे बहुलेति च ।
प्रविश्य च गवां मध्यमिमां श्रुतिमुदाहरेत् ॥ ६
गौर्मे माता गोवृषभः पिता मे
दिवं शर्म जगती मे प्रतिष्ठा ।
प्रपद्यैवं शर्वरीमुष्य गोषु
मुनिर्वाणीमुत्सृजेद्गोप्रदाने ॥ ७

स तामेकां निशां गोभिः समसख्यः समव्रतः ।
ऐकात्म्यगमनात्सद्यः कल्मषाद्विप्रमुच्यते ॥ ८
उत्सृष्टवृषवत्सा हि प्रदेया सूर्यदर्शने ।
त्रिविधं प्रतिपत्तव्यमर्थवादाशिषः स्तवाः ॥ ९
ऊर्जस्विन्य ऊर्जमेधाश्च यज्ञो
गर्भोऽमृतस्य जगतश्च प्रतिष्ठा ।
क्षितौ *राधःप्रभवः शश्वदेव
प्राजापत्याः सर्वमित्यर्थवादः ॥ १०

(for गोषु) D₃ [श्र]संदिग्ध , D₆ संनिभ- (for सं-दिग्ध-) G₂ दर्शन (for -दर्शिना) D₄ ₆₋₉ गोषु संभिन्नदर्शिन — ᶜ) D₁₋₉ मोषात्तु (for °त्रा) B₂ सु , T₁ च (for प्र).

5 ᵃ) Dn₂ अति (for अभि) D₆ सस्कृत्य (for सत्कृत्य) T G₁₋₃ M₁₋₈ द्विजानामन्त्र्य सत्कृत्य, G₄ द्विजाना मंत्रवत्कृत्य — ᵇ) B₂ स्व (for श्व) D₃ काल्यम् (for कालम्) B₁ उपपद्य , B₃ उपवेद्य, D₁₋₉ उपपाद्य (for अभिवेद्य) D₁ ₈ श्व काल्यमुपवेद्य (D₈ °द्य) च, D₁₀ S प्रोक्त कालमुपोष्य च — ᶜ) B₂ Dn₁ n₂ S गो (for प्र) D₁₀ T₂ ₃ G₂ -दानार्थे V₁ B Dn₁ D₅ ₁₀ T₁ G₄ प्र (for नि) — ᵈ) D₂ रोहिणीर् G₃ च (for नि)

6 T₁ om 6ᵃᵇ — ᵃ) T₂ आह्वानार्थं (for °नं च) — ᵇ) M₁₋₃ सगवे (for समङ्गे) D₁₀ T₂ ₃ G M₄ सगवे बहुलेपि च — ᶜ) D₄ ₆ ₇ ₈ मध्ये (for मध्यम्) T₁ प्रविश्य प्रयतो गोष्टम्

7 ᵃ) D₉ reads from गौर्मे up to गमनात् (in 8ᵈ) twice B₄ om the first मे B₃ transp मे and माता B₃ D₄ ₆₋₈ ₉ (both times) गौर्वृषभ , Dn₁ D₅ T₁ M₂ वृषभ (for गोवृ) — ᵇ) D₅ ₉ (both times) दिव (for दिवं) D₁₀ सर्वं, S (except M₄) गर्भं (for शर्म) D₁₋₈ ₉ (both times) जगतश्च (for °ती मे) — ᶜ) D₁₋₈ प्रपद्यैकां, D₄ °द्येत , D₅₋₈ ₉ (both times) °द्ये ता (for °द्यैवं) G₁ गोष्ठ (for गोषु) — ᵈ) V₁ B D₂ ₅ ₁₀ G₃ M₂ पुनर्, D₄ मृदुर्, D₆₋₈ ₉ (both times) मृदु (for मुनिर्)

8 For the repetition in D₉, cf v 1 7 T₁ om 8-9 — ᵃ) B₃ गतामेका, T₂ G₄ विना°, G₂ सीतामेतां (for स तामेकां) D₁₋₄ ₆₋₈ ₉ (both times) सममामेति वै गोभि — ᵇ) D₁₋₈ ₉ (both times) शील° (for सख्य) B₁ सम गत , T₁ ₂ G M₄ समावृत (for समव्रत) — ᶜ) D₄ ₅ ₈ ₉ (both times) M₄ एकात्म , D₁₀ एकाधि , T₂ एकार्थ (for ऐकात्म्य) G₁ सम्यक् (for सद्य) — ᵈ) B₂ ₄ Dn D₈ ₅ T₂ ₃ G₂ ₄ M₁₋₃ कलुषाद् (for कल्म°).

9 T₁ om 9 (of v 1 8) — ᵃ) B₅ उत्सृज्य (for °ष्ट) ❀ Cn उत्सृष्ट वृषवत्सो यया सार्धं सा उत्सृष्टवृषवत्सेति गौडा । ❀ — ᶜ) V₁ B Dn D₂ ₁₀ Cn त्रिदिवं, D₁ विविधं (for त्रि°) M₁₋₃ पत्तव्या (for °व्यम्) D₁₋₉ त्रिविध प्रतिपत्तव्यश्च, T₂ ₃ G °धा प्रतिपत्तव्या ❀ Cn त्वया दात्रा प्रदेया, त्रिदिवं च प्रतिपत्तव्यं गन्तव्यम् । अर्थवादमन्त्रोक्ता आशिषश्च तव भविष्यन्तीति योज्यम् । ❀ — ᵈ) V₁ B Dn G₃ तव, D₁₋₃ तथा (for स्तवाः) D₄ ₆ ₈ चार्थवादाशिषस्तत ; D₅ ₁ ₀ चार्थवाद शिव स्तव

10 ᵃ) T₂ ₃ G₂ ₄ ऊर्जस्विन्या (for °स्विन्य) B₃ ऊर्जस्वलश्च, D₆₋₉ T₁ ऊर्ध्वमेधाश्च (for ऊर्ज°) B₃ Dn₁ n₂ D₈ ₆ G₁ यज्ञे, D₃ गर्भो, T₂ G₃₋₅ M यज्ञा (for यज्ञो) — ᵇ) D₃ यज्ञो, D₅ गावो (for गर्भो) Dn जगतोस्य, D₁₋₉ T₂ G₄ जगत (for °तश्च) — ᶜ) T₁ रोग्ग कामप्रवह , T₂ ₃ G रोग्ग (T₂ °द) प्रभव , M रोग्ग प्रवह (for *राधःप्रभव) V₁ B Dn D₅ ₁₀ क्षिते रोधप्रवह (B₃ ₄ Dn₁ D₅ ₁₀ ह प्र)वह शाश्वदेव, D₁₋₃ क्षितावृ कर्मप्रवाहा पुण्यभावा (D₂ °वा), D₅ ₆₋₉ क्षितावृकर्म प्रवहा पुण्यभावा — ᵈ) Dn₁ n₂ D₂₋₉ प्राजापत्य (for °पत्या) B₁ सत्यमेव (for सर्वमिति) D₁₀ S प्राजापत्य (D₁₀ °त्य, G₂ ₃ M₂ ₄ °त्या) सर्वमित्यप्रवाद (T₁ °द , T₂ M °दा)

11 ᵃ) D₅₋₉ प्रणुदत, G₂ ₃ प्रणर्दतु (for प्रणु) T₂ G⁴ सूर्यास् (for सौ) — ᵇ) D₁ सौराम्, D₃ तुल्या (for तथा) M₄ °नाय (for या om, D₁ सौरास्,

गावो ममैनः प्रणुदन्तु सौर्या-
स्तथा सौम्याः स्वर्गयानाय सन्तु ।
आम्नाता मे ददतीराश्रयं तु
तथानुक्ताः सन्तु सर्वाशिषो मे ॥ ११
शेषोत्सर्गे कर्मभिर्देहमोक्षे
सरस्वत्यः श्रेयसि संप्रवृत्ताः ।
यूयं नित्यं पुण्यकर्मोपवाह्या
दिशध्वं मे गतिमिष्टां प्रपन्नाः ॥ १२
या वै यूयं सोऽहमद्यैकभावो
युष्मान्दत्त्वा चाहमात्मप्रदाता ।
मनश्च्युता मनएवोपपन्नाः
संधुक्षध्वं सौम्यरूपोग्ररूपाः ॥ १३
एवं तस्याग्रे पूर्वमर्धं वदेत
गवां दाता विधिवत्पूर्वदृष्टम् ।
प्रतिब्रूयाच्छेषमर्धं द्विजातिः
प्रतिगृह्णन्वै गोप्रदाने विधिज्ञः ॥ १४
गां ददानीति वक्तव्यमर्घ्यवस्त्रवसुप्रदः ।
ऊधस्या भरितव्या च वैष्णवीति च चोदयेत् ॥ १५

नाय) T1 संत (for सन्तु) — c) V1 B Dn D10 आत्मानं मे मातृवत्थाश्रयतु, D1-8 आहूतो मे ददतो ह्याश्रयं तु, D4 6-9 य आत्मानं ददतीर्नाश्रय तु; D5 आत्मानं ददतीताश्रयं तु (sic), T1 सर्वान्कामानभित स्वर्गस्थो, T2 3 G2 4 M2 आम्नाता मामनधी(T2 M2 ती)ताश्रयं तु, G1 3 M4 आम्नातानामामनीताश्रयं तु, M1 3 आम्नाता मामनतीता श्रयंतु — d) V1 तथानुयुक्ता, B1 तथा रक्ता, B4 D4-9 तथायुक्ता, D2 3 तथानुरक्ता, T1 युष्माभिरुक्ता, T3 तदानुक्ता (for तथा°) D8 ते (for मे)

12 T1 om. 12ab — a) D10 सर्गे सर्गे; Cn शोषो त्सर्गे (for शेषो) Some unused MSS देहसौख्ये (for °मोक्षे) ❀ Cn शोषोत्सर्गे क्षयरोगोपतापापनये क्षयरोगा दिनिवृत्तौ । ❀ — b) T2 सरस्वत्यां, T3 G2 4 M1 4 °त्या (for °त्य) V1 B Dn D5 श्रेयसे, D6 7 9 °सी (for °सि) D10 दृत्ता (for वृत्ता) — T1 transp 12cd and 13ab — c) G3 ध्रुव (for यूय) V1 B Dn1 सर्वपुण्योप (for पुण्यकर्मोप) D2 वाह्यां, D4-9 T G1 3 4 M -वाहा, G2 वाह (for -वाह्या) Dn1, n2 D10 यूय नित्य सर्वपुण्योपवाह्यां (D10 °ण्यप्रवाहा) — d) D4-9 दिशंतु (for दिशध्वं) V1 B3 4 5 Dn D1 6 7 9 10 T1 प्रसन्ना (for प्रपन्ना) — After 12, D8 reads from संधुक्षध्व (in 13d) up to एव त (in 14a)

13 For the sequence in D8, cf v 1 12 T1 transp 12cd and 13ab — a) B1 3 D4 यो वै यूयं, T1 सौम्यायायं (for या वै यूयं) B1 Dn1 n2 D2 3 अद्यैव, D4 6-9 अप्येक, M4 अन्यैक (for अद्यैक) — b) D2 मत्वा (for दत्वा) B1 सोहम्, D8 7 वाहम्, T2 3 G M1 3 देहम् (for चाहम्) T1 युष्मान्दत्वा श्रेयस सप्रवृत्यै, M4 °त्वा देहधर्मात्मप्रदाता (sic) — c) T2 3 G4 मनश्च्युतो (for °ता) ❀ Cn मनएवोपपन्ना मदीयममतास्पदीभूता । ❀ — d) D1 सर्वा संरक्षध्वं, D2 सर्वाश्रक्षध्वं, D3 संरक्षध्वं (for संधु°) D1 3 सौम्य- (for सौम्य) B4 रूपा स्वरूपा, T2 3 G M1-3 रूपाण्यदेहा (for रूपोग्ररूपा) B8 सर्वा संधुक्षध्व सौम्यरूपा

14 For the sequence in D8, cf. v 1 12 — a) D5 7 9 तस्या (for तस्याग्रे) D4 सर्वम् (for पूर्वम्) D1 10 पूर्वं; D8 एतद् (for अर्धं) S दानस्याग्रे पूर्व- मेतद्वदेत — b) D10 पूर्वमिष्टं, Bom ed पूर्वदृष्ट (for °दृष्टम्) — B5 om 14c-16b — c) G4 M2 3 इति (for प्रति) T1 शेषमस्य, T2 शेषधर्मा, T3 G2 4 चैव धर्मं, G1 शेषधर्मं, G3 देशधर्म्यं; M1-3 चैव धर्म्यं (for शेषमर्धं) — d) T2 G2 प्रदान्वै (for गृह्णन्वै) V1 om गोप्रदाने विधिज्ञ°

15 B5 om 15 (cf. v 1 14) — a) V1 Dn D5 गोप्रदानी, B8 स गोप्रदानी (hypermetric), D6-9 गां ददामि, G4 गवां ददानि (for गां द°) — b) V1 B1 3 4 अर्घवस्त्र, D10 अर्घ्यं गृह्य (for अर्घ्यवस्त्र) D1-3 अर्घ्यं सु(D3 °र्घ्यंसु)व्रावरप्रदं, D4-9 अर्घ(D5 8 °र्घ्य)पात्रे पु- (D8 8 9 °श्रु)रस्कृता; S अर्घ्यमुत्सृज्य सुव्रत (G1 3 °त) — c) D10 T2 3 G4 ऊढव्या, T1 ऊधव्या (for °स्या) D1 भवितव्या (for भरि) V1 B1 3 4 Dn Cn ऊर्ध्वास्या भवितव्या च (B4 वै); B3 उर्जस्विन्यो भवितव्या; D4-9 क्षुधशे चरितशे च, G1 3 M4 ऊढव्या हरितव्या च, G2 ऊढव्या भरितव्याश्च, M1-3 ऊढव्या भरितव्येति ❀ Cnp ऊधस्यां तुभ्य संप्रददे । (also) वत्सधेनुं भवितव्या । ❀ — d) D8 चोदना; D5 7 नोदयेत् (for चो°) D1 2 वैष्णवीमिति चोदना, D4 °वीं च न चोदयेत् ❀ Cnp स्व गृहाणेति चोदना । ❀

16 B5 om 16ab (cf. v 1 14) T1 om. 16, T2

द्विजातिमभिसत्कृत्य श्वः कालमभिवेद्य च ।
प्रदानार्थे नियुञ्जीत रोहिणीं नियतव्रतः ॥ ५
आह्वानं च प्रयुञ्जीत समङ्गे बहुलेति च ।
प्रविश्य च गवां मध्यमिमां श्रुतिमुदाहरेत् ॥ ६
गौर्मे माता गोवृषभः पिता मे
दिवं शर्म जगती मे प्रतिष्ठा ।
प्रपद्यैवं शर्वरीमुष्य गोषु
मुनिर्वाणीमुत्सृजेद्गोप्रदाने ॥ ७
स तामेकां निशां गोभिः समसख्यः समव्रतः ।
ऐकात्म्यगमनात्सद्यः कल्मषाद्विप्रमुच्यते ॥ ८
उत्सृष्टवृषवत्सा हि प्रदेया सूर्यदर्शने ।
त्रिविधं प्रतिपत्तव्यमर्थवादाशिषः स्तवाः ॥ ९
ऊर्जस्विन्य ऊर्जमेधाश्च यज्ञो
गर्भोऽमृतस्य जगतश्च प्रतिष्ठा ।
क्षितौ *राधःप्रभवः शश्वदेव
प्राजापत्याः सर्वमित्यर्थवादः ॥ १०

(for गोषु) D2 [श]सदिग्ध, D5 सनिभ (for सदिग्ध-) G2 दर्शन (for दर्शिना) D1 6-9 गोषु संभिन्नदर्शिन — c) D1-9 माधातु (for °त्रा) B2 सु, T1 च (for प्र)

5 a) Dn2 अति (for अभि) D5 -सस्कृत्य (for सत्कृत्य) T G1-3 M1-8 द्विजानामन्त्र्य सत्कृत्य, G4 द्विजाना मन्त्रवत्कृत्य — b) B2 स्व (for श्व) D2 काल्यम् (for कालम्) B1 उपपद्य, B3 उपवेद्य, D1-9 उपपाद्य (for अभिवेद्य) D1 8 श्व काल्यमुपवेद्य (D8 °इय) च, D10 S प्रोक्त कालमुपोष्य च — c) B2 Dn1 n2 S गो (for प्र) D10 T2 8 G2 -दानार्थं V1 B Dn1 D5 10 T1 G4 प्र (for नि) — d) D2 रोहिणीर् G4 च (for नि)

6 T1 om 6ab — a) T2 आह्वानार्थं (for °न च) — b) M1-8 संगवे (for समङ्गे) D10 T2 8 G M4 सगवे बहुलेपि च — c) D4 5 7 8 मध्ये (for मध्यम्) T1 प्रविश्य प्रयतो गोष्ठम्

7 a) D9 reads from गौर्मे up to गमनात् (in 8c) twice B4 om the first मे B3 transp मे and माता B3 D4 6-8 9 (both times) गौर्वृषभ, Dn1 D6 T1 M2 वृषभ (for गोवृ). — b) D6 9 (both times) दिव (for दिव) D10 सर्वं, S (except M4) गर्भं (for शर्म) D1-8 9 (both times) जगतश्च (for ती मे) — c) D1-8 प्रपद्यैकां, D4 °द्येत, D5-8 9 (both times) °द्ये ता (for द्यैव) G1 गोष्ठ (for गोषु) — d) V1 B D2 5 10 G3 M2 पुनर्, D4 मृदुर्, D6-8 9 (both times) मृदु (for मुनिर्)

8 For the repetition in D9, cf. v l 7 T1 om 8-9 — a) B3 गतामेकां, T2 G4 सिता°, G3 सीतामेकां (for स तामेका) D1-4 6-8 9 (both times) समतामेति वै गोभि — b) D1-8 9 (both times) शील (for सख्य) B1 सम गत, T2 8 G M4 समावृत (for समव्रत) — c) D4 5 8 9 (both times) M4 एकात्म, D10 एकाधि-, T2 एकार्थं (for ऐकात्म्य) G1 सम्यक् (for सद्य) — d) B3 4 Dn D8 6 T2 8 G2 4 M1-8 कलुषाद् (for कल्म°)

9 T1 om 9 (of v l 8) — a) B5 उत्सृज्य (for °ष्ट-) ❀ Cn उत्सृष्ट वृषवत्सो यया सार्धं सा उत्सृष्टवृषवत्सेति गौडा । ❀ — c) V1 B Dn D2 10 Cn त्रिदिव, D1 त्रिविधं (for त्रि°) M1-8 पत्तव्या (for °व्यम्) D1-9 त्रिविध प्रतिपत्तव्यश्, T2 8 G °धा प्रति पत्तव्या ❀ Cn त्वया दात्रा प्रदेया, त्रिदिवं च प्रति पत्तव्य गन्तव्यम् । अर्थवादमन्त्रोक्ता आशिषश्च तव भविष्यन्तीति योज्यम् । ❀ — d) V1 B Dn G8 तव, D1-8 तथा (for स्तवा) D4 5 8 चार्थवादाशिषस्तव; D6 7 9 चार्थवाद शिव स्तव

10 a) T2 8 G2 4 ऊर्जस्विन्या (for °स्विन्य) B3 ऊर्ज स्वलश्, D6-9 T1 ऊर्ध्वमेधाश् (for ऊर्ज°) B3 Dn1 n2 D8 5 G1 यज्ञे, D2 गर्भो, T2 G1-4 M यज्ञा (for यज्ञो) — b) D2 यज्ञो, D5 गावो (for गर्भो) Dn जगतोस्य, D1-9 T2 G4 जगत (for °तश्च) — c) T1 जगतोस्य, T2 8 G रोम्ण (T2 °द) प्रभव, M रोम्ण कामप्रवह, T2 8 G रोम्ण (for *राध प्रभव) V1 B Dn D5 10 क्षिते रोधम प्रवह (B3 4 Dn1 D5 10 ह्र प्र)वह शश्वदेव, D1-8 क्षितावृ क्सप्रवाहा पुण्यभावा (D2 °गा), D4 6-9 क्षिताद्वक्स प्रवहा पुण्यभावा — d) Dn1 n2 D2-9 प्राजापत्य (for °पत्या) B1 सत्यमेव (for सर्वमिति) D10 S प्राजापत्य (D10 °र्थं, G2 8 M2 4 °त्या) सर्वविद्याप्रवाद (T1 °ह, T8 M °दा)

11 a) D6-9 प्रणुर्वंत, G2 3 प्रणर्दतु (for प्रणु°) D1 सौरास्, T2 G3 सूर्यास् (for सौ°) — b) B5 om, D5 तुल्या (for तथा) M4 दानाय (for या

गावो ममैनः प्रणुदन्तु सौर्या-
स्तथा सौम्याः स्वर्गयानाय सन्तु ।
आम्नाता मे *ददतीराश्रयं तु
तथानुक्ताः सन्तु सर्वाशिषो मे ॥ ११
शेषोत्सर्गे कर्मभिर्देहमोक्षे
सरस्वत्यः श्रेयसि संप्रवृत्ताः ।
यूयं नित्यं पुण्यकर्मोपवाह्या
दिशध्वं मे गतिमिष्टां प्रपन्नाः ॥ १२
या वै यूयं सोऽहमद्यैकभावो
युष्मान्दत्त्वा चाहमात्मप्रदाता ।
मनश्च्युता मनएवोपपन्नाः
संधुक्षध्वं सौम्यरूपोग्ररूपाः ॥ १३
एवं तस्याग्रे पूर्वमर्धं वदेत
गवां दाता विधिवत्पूर्वदृष्टम् ।
प्रतिब्रूयाच्छेषमर्धं द्विजातिः
प्रतिगृह्णन्वै गोप्रदाने विधिज्ञः ॥ १४
गां ददानीति वक्तव्यमर्घ्यवस्त्रवसुप्रदः ।
ऊधस्या भरितव्या च वैष्णवीति च चोदयेत् ॥ १५

नाय) T_1 संत (for सन्तु) —^{c}) V_1 B Dn D_{10} आत्मानं मे मातृवन्माश्रयतु, D_{1-3} आहूतो मे वदतो ह्याश्रयं तु, $D_{4\ 6-9}$ य आत्मानं ददतीर्नाश्रय तु, D_5 आत्मान ददतीताश्रय तु (sic), T_1 सर्वान्कामानभित स्त्वत्स्थो ; $T_{2\ 3}$ $G_{3\ 4}$ M_2 आम्नाता मामनधी(T_2 M_2 ती)ताश्रयं तु ; $G_{1\ 3}$ M_4 आम्नातानामामनीताश्रयं तु, $M_{1\ 3}$ आम्नाता मामनतीता श्रयंतु —^{d}) V_1 तथानुयुक्ता ; B_1 तथा रक्ता, B_4 D_{5-9} तथायुक्ता, $D_{2\ 3}$ तथानुरक्ता, T_1 युष्माभिरुक्ता ; T_3 तदानुक्ता (for तथा) D_3 ते (for मे)

12 T_1 om 12^{ab} —^{a}) D_{10} सर्गे सर्गे, Cn शोषोत्सर्गे (for शेषो) Some unused MSS देहसौख्ये (for °मोक्षे) ❁ Cn शोषोत्सर्गे क्षयरोगोपतापापनये क्षयरोगादिनिवृत्तौ । ❁ —^{b}) T_2 सरस्वत्यां ; T_3 $G_{2\ 4}$ $M_{1\ 4}$ °स्या (for °त्य) V_1 B Dn D_5 श्रेयसे, $D_{6\ 7\ 9}$ सी (for °सि) D_{10} दत्ता (for वृत्ता) — T_1 transp 12^{cd} and 13^{ab} —^{c}) G_2 ध्रुव (for यूय) V_1 B Dn_2 सर्वपुण्योप (for पुण्यकर्मोप) D_2 वाह्यां, D_{4-9} T $G_{1\ 3\ 4}$ M -वाहा, G_2 वाह (for -वाह्या) Dn_1 n_2 D_{10} यूय नित्य सर्वपुण्योपवाह्या (D_{10} °ण्यप्रवाहा) —^{d}) D_{4-9} दिशंतु (for दिशध्वं) V_1 $B_{2\ 4\ 5}$ Dn $D_{4\ 6\ 7\ 9\ 10}$ T_1 प्रसन्ना (for प्रपन्ना) — After 12, D_3 reads from सधुक्षध्व (in 13^{d}) up to एव त (in 14^{a})

13 For the sequence in D_3, cf v l 12 T_1 transp 12^{cd} and 13^{ab} —^{a}) $B_{1\ 3}$ D_4 यो वै यूय, T_1 सौम्यायाय (for या वै यूयं) B_1 Dn_1, n_2 $D_{2\ 3}$ अद्यैव, $D_{4\ 6-9}$ अप्येक ; M_4 अन्यैक (for अद्यैक) —^{b}) D_2 मत्वा (for दत्त्वा) B_1 सोहम्, $D_{3\ 7}$ यहम्, $T_{2\ 3}$ G $M_{1\ 3}$ देहम् (for चाहम्) T_1 युष्मान्दत्त्वा श्रेयस सम्प्रवृत्तै ; M_2 °त्वा देहधर्मात्मप्रदाता (sic) —^{c}) $T_{2\ 3}$ G_4 मनश्च्युतो (for °ता) ❁ Cn मनएवोपपन्ना मदीयममतास्पदीभूता । ❁ —^{d}) D_1 सर्वा संरक्षध्व, D_2 सर्वाश्रक्षध्व ; D_3 संरक्षध्व (for संधु°) $D_{1\ 3}$ सोम्य- (for सौम्य) B_4 रूपा स्वरूपा, $T_{2\ 3}$ G M_{1-3} -रूपाग्र्यदेहा (for रूपोग्ररूपा) B_3 सर्वा संधुक्षध्व सौम्यरूपा

14 For the sequence in D_3, cf v l 12 —^{a}) $D_{5\ 7\ 9}$ तस्या (for तस्याग्रे) D_4 सर्वम् (for पूर्वम्) $D_{1\ 10}$ एवं, D_3 एतद् (for अर्धं) S दानस्याग्रे पूर्वमेतद्वदेत —^{b}) D_{10} पूर्वमिष्टं, Bom ed पूर्वदृष्ट (for °दृष्टम्) — B_5 om 14^{c}–16^{b} —^{c}) G_4 $M_{2\ 3}$ इति (for प्रति) T_1 शेषमस्य ; T_2 शेषधर्मा, T_3 $G_{2\ 4}$ चैष धर्मं, G_1 शेषधर्मं ; G_3 देशधर्म्यं, M_{1-3} चैष धर्म्यं (for शेषमर्धं) —^{d}) T_2 G_3 -ग्रहान्वै (for गृह्णन्वै) V_1 om गोप्रदाने विधिज्ञ°

15 B_5 om 15 (cf v l 14) —^{a}) V_1 Dn D_5 गोप्रदानी, B_3 स गोप्रदानी (hypermetric), D_{6-9} गां ददामि ; G_4 गवा ददानि (for गां द°) —^{b}) V_1 $B_{1\ 3\ 4}$ अर्घवस्त्र, D_{10} अर्घ्यं गृह्य (for अर्घ्यवस्त्र) D_{1-3} अर्घ्यं मु(D_2 र्घ्यंमु)द्रावरप्रदं ; D_{4-9} अर्घं($D_{5\ 8}$ र्घ्यं)पात्रे पु- ($D_{6\ 8\ 9}$ °प्पु)रस्कृता ; S अर्घ्यमुत्सृज्य सुव्रत ($G_{1\ 3}$ °त) —^{c}) D_{10} $T_{2\ 3}$ G_4 ऊढव्या, T_1 ऊधव्या (for °स्या) D_1 भवितव्या (for भरि) V_1 $B_{1\ 2\ 4}$ Dn Cn ऊर्ध्वास्या भवितव्या च (B_4 वै), B_3 ऊर्जस्विन्यो भवितव्या ; D_{4-9} सुधस्ते भरितव्ये च, $G_{1\ 3}$ M_4 ऊढव्या हरितव्या च, G_2 ऊढव्या भरितव्याश्च, M_{1-3} ऊढव्या भरितव्येति ❁ Cnp ऊधस्यां तुभ्यं सम्प्रददे । (also) वत्सधेनुं भवितव्या । ❁ —^{d}) D_3 चोदना, $D_{6\ 7}$ नोदयेत् (for चो°) $D_{1\ 2}$ वैष्णवीमिति चोदना, D_4 °वीं च न चोदयेत् ❁ Cnp स्व गृहाणेति चोदना । ❁

16 B_5 om 16^{ab} (cf. v l 14) T_1 om. 16, T_2

नाम संकीर्तयेत्तस्या यथासंख्योत्तरं स वै ।
फलं षड्विंशदष्टौ च सहस्राणि च विंशतिः ॥ १६
एवमेतान्गुणान्वृद्धान्गवादीनां यथाक्रमम् ।
गोप्रदाता समाप्नोति समस्तानष्टमे क्रमे ॥ १७
गोदः शीली निर्भयश्चार्घदाता
न स्याद्दुःखी वसुदाता च कामी ।
ऊधस्योढा भारत यश्च विद्वा-
न्व्याख्यातास्ते वैष्णवाश्चन्द्रलोकाः ॥ १८
गा वै दत्त्वा गोव्रती स्यात्त्रिरात्रं
निशां चैकां संवसेतेह ताभिः ।
काम्याष्टम्यां वर्तितव्यं त्रिरात्रं
रसैर्वा गोः शकृता प्रस्नवैर्वा ॥ १९
वेदव्रती स्यादृषभप्रदाता
वेदावाप्तिर्गोयुगस्य प्रदाने ।
तथा गवां विधिमासाद्य यज्वा
लोकानग्र्यान्विन्दते नाविधिज्ञः ॥ २०
कामान्सर्वान्पार्थिवानेकसंस्था-
न्यो वै दद्यात्कामदुघां च धेनुम् ।
सम्यक्ताः स्युर्हव्यकव्यौघवत्य-
स्तासामुक्ष्णां ज्यायसां संप्रदानम् ॥ २१

om 16ᵃ–17ᵇ — ᵃ) V1 नामानि (for नाम स) D4 6–9 अस्यास् (for तस्या) — ᵇ) D5 तथा (for यथा) D10 च (for स) D1 8 यथासख्य यथोत्तर (D8 °म), D6–9 तथा सख्योत्तर स (D7 च) वै, S (T1 2 om) यथासख्योत्तराय वै — ᶜ) V1 B2 4 5 Dn D5 षट्त्रिंशद् (D5 °शम्), D4 6–9 षड्विंशम् (for °शद्)

17 T2 om 17ᵃᵇ (cf v l 16) — ᵃ) V1 B Dn D8 10 विद्याद्, T1 शुद्ध (for वृद्धान्) — ᵇ) T1 -भावस्तत्र, T3 G4 M1–8 भावनीयं, G1 भावादीना (for ग°) — ᶜ) D10 गोप्रद स, S °दानात् (for °दाता) — ᵈ) M पदे (for क्रमे)

18 ᵃ) B8 S गोदानशीलो (for गोद शीली) B1 Dn8 D10 T1 G M4 चार्घ्यदाता, D1–8 चाम्य°, D7 T8 चान्न°, T2 चास्य दाता, M1 8 चार्हदाता (for चार्घ°) — T1 om 18ᵇᶜ — ᵇ) D1 न स्यात्तदा, D2 8 न स्रोतदो (sic), D10 ताभ्योऽसदो, S (T1 om) तस्याददे (for न स्याद् खी) Dn2 वस्त्र, D10 बहु- (for वसु) V1 B2–5 Dn D5 काम, D6–9 गोमी (for कामी) D4 6–9 तथान्नदो वसुदाता च (D4 °नश्च) गोमी — D9 om 18ᶜ–19ᵈ — ᶜ) B5 om, D1–8 हलस्योढा, T2 ऊढस्यूढा, T8 M ऊढस्योढा (for ऊधस्योढा) B5 G2 भारते (for त) V1 B1–4 Dn D5 उधस्योढा भारते यश्च विद्वान्, D4 6–8 ऊधस्यार्थ्य सेवते यश्च विद्या (D4 °त्तं) — ᵈ) B1 Dn1 व्या(Dn1 वि)ख्यातास्तैर्; B2 5 Dn2 n8 D2–8 वि(B2 Dn8 वा)ख्यातास्ते, B8 व्याख्यातस्य, T1 तस्य प्रोक्ता, T2 8 G M समाख्यातास्ते (for व्याख्यातास्ते) B8 Dn2 चेंद्रलोका, D8 शक्र°, D4 6–8 चात्र लोके, D5 चाद्रलोका, T8 चंद्रलोकान्, M1 चैव लोका (for चन्द्रलोका)

19 D9 om 19 (cf v l 18) — ᵃ) V1 B Dn2 n3 D1 2 10 गा वै, D3–8 T2 8 G M4 गावो (for गा वै) — ᵇ) D8 T2 M1 2 एका, D6 वैका (for चैकां) B8 सवसेदिहीह, B5 Dn2 संवसते ह, Dn1 D2 G4 °सेत ह, D4–8 °सेच्चैव (for °सेतेह) — T1 om 19ᵈ — ᶜ) D4 6 8 कामाष्टम्या, M1–8 काम्ये° (for काम्या°); — ᵈ) B1 corrupt, B8 D1–8 गवा रसै (B8 °सैर्वा); D10 गोरसैर्वा, M1–8 रसैर्गवा (for रसैर्वा गो) B5 D5 10 T2 8 M1 2 4 प्रस्त्रवैर्, D4 8 प्रश्रवैर्, G4 प्रसृतैर्, some MSS प्रभवैर् (for प्रस्न°) G1 8 गवा रसैर्गोश कृष्णस्रवैर्वा, G2 corrupt

20 ᵃ) B Dn D1 2 10 M1 देवव्रती, D9 corrupt (for वेदव्रती) D1 M1–3 ऋषभ (for वृ°) V1 B Dn D1–4 10 M2 -प्रदाने (for °ता) — ᵈ) B5 अप्रान् D4–9 वै विधिज्ञ; D10 T2 8 G M गोवि, T1 [s,सौ वि° (for नावि°)

21 ᵃ) B2 5 Dn8 D1 काम (for कामान्) D10 om पार्थिवान् D10 नाक (for एक). B8 कामं सर्वान्पार्थिवो लोकसस्थान् — ᵇ) B1 8 D10 दुहा, D5 M4 दुग्धा (for -दुघा) T G M4 भूमिं (for धेनुम्) — T1 om 21ᶜᵈ — ᶜ) B1 सम्यक्पृक्ता स्युर्, D2 सम्यक्तासु, T2 G2 °ग्यास्ता स्युर्, T8 corrupt, M सम्यग्या स्युर् (for क्ता स्युर्) S (T1 om) -कव्यं वहंस्यस (for -कव्यौघवत्यस्) — ᵈ) D4 उग्र, D6 om, D7 9 damaged (for उक्ष्णां) D4 6–9 ज्यायस (for °सां) B8 तासामुक्तमक्षय गोप्रदान, S (T1 om) ता उत्सृज्याद (T8 °ज्याप्य)क्षय स

22 ᵃ) B2 5 T2 G वा, D4 6–8 om (for च)

न चाशिष्यायाव्रतायोपकुर्या-
न्नाश्रद्दधानाय न वक्रबुद्धये ।
गुह्यो ह्ययं सर्वलोकस्य धर्मो
नेमं धर्मं यत्र तत्र प्रजल्पेत् ॥ २२
सन्ति लोके श्रद्दधाना मनुष्याः
सन्ति क्षुद्रा राक्षसा मानुषेषु ।
येषां दानं दीयमानं ह्यनिष्टं
नास्तिक्यं चाप्याश्रयन्ते ह्यपुण्याः ॥ २३
बार्हस्पत्यं वाक्यमेतन्निशम्य
ये राजानो गोप्रदानानि कृत्वा ।
लोकान्प्राप्ताः पुण्यशीलाः सुवृत्ता-
स्तान्मे राजन्कीर्त्यमानान्निबोध ॥ २४
उशीनरो विष्वगश्वो नृगश्च
भगीरथो विश्रुतो यौवनाश्वः ।
मान्धाता वै मुचुकुन्दश्च राजा
भूरिद्युम्नो नैषधः सोमकश्च ॥ २५
पुरूरवा भरतश्चक्रवर्ती
यस्यान्वये भारताः सर्व एव ।
तथा वीरो दाशरथिश्च रामो
ये चाप्यन्ये विश्रुताः कीर्तिमन्तः ॥ २६
तथा राजा पृथुकर्मा दिलीपो
दिवं प्राप्तो गोप्रदाने विधिज्ञः ।
यज्ञैर्दानैस्तपसा राजधर्मै-
र्मान्धाताभूद्गोप्रदानैश्च युक्तः ॥ २७
तस्मात्पार्थ त्वमपीमां मयोक्तां
बार्हस्पतीं भारतीं धारयस्व ।

D_{4} $_{6-9}$ नाव्रताय (for अ°) —[b]) B_{3} च क्रुद्धाय, Dn_{3} च कुबुद्धये, T_{1} G_{1} $_{3}$ M_{4} वक्रबुद्धे (for बुद्धये) —[c]) T_{1} [ऽ]यं वै (for ह्यय) —[d]) D_{1-3} नेमान्धर्मान्, D_{5} $_{6}$ $_{8}$ $_{9}$ नैन धर्मं; T_{2} $_{3}$ G_{1-3} M न मांधातर्, G_{4} om (for नेम धर्मं) G_{1} तत्र (for यत्र) D_{10} om तत्र D_{4-9} [उ]प (for प्र) T_{1} न मांधातर्हीयते यत्र तत्र

23 T_{1} om 23 —[a]) D_{4-9} सतीह (for सन्ति) B_{1} लोके च (for लोके) —[b]) V_{1} om, Dn_{3} D_{2} $_{9}$ राक्षस, D_{4} राजस (for राक्षसा) —[c]) B_{1} Dn_{1} n_{2} ए(Dn_{2} ये)षामेतद् (for येषा दान) B_{6} ह्यनित्य; T_{2} ह्यशिष्ट (for ह्यनिष्ट) —[d]) D_{2} om अपि D_{4} $_{6}$ $_{8}$ $_{9}$ चाप्याश्रयते, D_{5} $_{7}$ वा ह्या, S (T_{1} om) ये (M_{4} ते) स (for चाप्याश्र) V_{1} B Dn D_{10} ये नास्तिक्य चा (Dn_{3} वा)श्रयतेऽल्पपु(D_{10} ते ह्यपु)ण्या

24 [b]) B_{2} राजानो ये (by transp), D_{4-9} ते राजानो, T_{1} मांधातासौ, T_{2} $_{3}$ G_{4} राजानो वै V_{1} B Dn D_{2} दत्वा (for कृत्वा) —[c]) V_{1} सुप्रवृत्तास्, B_{1} Dn_{1} n_{2} D_{2} प्रवृत्तास्, D_{4} corrupt (for सुवृत्तास्) T_{1} लोकान्प्राप्ता पुण्यशीलान्सुवृत्तान् —[d]) T_{1} अन्यान्, T_{2} $_{3}$ G_{1-3} स्थाने (for तान्मे) T_{1} राज्ञ (for राजन्) M_{1} $_{3}$ क्रियमाणान् (for कीर्त्य)

25 [a]) T_{1} पृषदश्वो (for विष्वगश्वो) —[b]) G_{1-3} भगीरथो यौवनाश्वो विधिज्ञ —[c]) D_{2} मुचकुंदश्च D_{4-9} [ऽ]थ (for च) B_{4} om राजा —[d]) G_{4} द्युम्नद्युम्नो (for भूरि°)

26 [a]) D_{6} भारतश्च D_{4-9} चापि राजन् (for चक्रवर्ती) —[b]) V_{1} B_{2-5} Dn D_{6} $_{10}$ G_{3} [अ]न्ववाये, T G_{1} $_{2}$ $_{4}$ M [अ]न्वया (for °ये) B_{5} Dn_{1} T_{3} M_{1} भरता; D_{8} भारत (for °ता) — D_{8} om (hapl) 26[cd] —[d]) D_{4} [अ]न्ये च (for [अ]प्यन्ये) D_{1} $_{2}$ कीर्तिता (for विश्रुता)

27 T_{1} G_{2} om 27[ab] —[a]) D_{8} तथा स (for तथा) D_{4-9} पृथुकीर्तिर् (for °कर्मा) D_{10} पृथुश्च (for दिलीपो) —[b]) V_{1} B Dn D_{2} $_{3}$ $_{5}$ प्रदानैर् (for °ने) D_{10} G_{4} दिवं प्राप्ता गोप्रदानैर्वि(G_{4} °ने वि)धिज्ञा —[c]) G_{3} M_{3} होमैस् (for दानैस्) T_{1} चोत्तमेन (for राजधर्मैर्) T_{2} $_{3}$ G_{1} $_{2}$ $_{4}$ M_{1} $_{3}$ यज्ञैर्होमैस्तपसा दानधर्मैर् —[d]) G_{2} $_{4}$ M वै (for [अ]भूद्) B_{3} $_{4}$ G_{2} मुक्त (for युक्त°) T_{1} युक्ता सर्वे गोप्रदाने महांत, T_{2} $_{3}$ मांधाता वै गोप्रदाने च युक्त, G_{1} $_{3}$ महाभागा गोप्रदानैश्च युक्ता

28 [a]) B_{4} T_{3} मयोक्त, D_{4} यथोक्तां (for मयोक्तां) —[b]) S बार्हस्पत्यां (for °तीं) T_{1} धारयश्च (for °यस्व) —[c]) Some MSS द्विजाग्र्येभ्य T_{2} $_{3}$ G प्रयच्छस्व (for संप्रयच्छ) D_{1} $_{2}$ $_{9}$ M_{2} प्रपीतो (for प्रतीतो) V_{1} B Dn D_{2} $_{6}$ द्विजाग्र्येभ्य संप्रयच्छस्व प्रीतो —[d])

द्विजाग्र्येभ्यः संप्रयच्छ प्रतीतो
गाः पुण्या वै प्राप्य राज्यं कुरूणाम् ॥ २८

वैशंपायन उवाच ।

तथा सर्वं कृतवान्धर्मराजो
भीष्मेणोक्तो विधिवद्गोप्रदाने ।
स मान्धातुर्देवदेवोपदिष्टं
सम्यग्धर्मं धारयामास राजा ॥ २९

इति नृप सततं गवां प्रदाने
यवशकलान्सह गोमयैः पिबानः ।
क्षितितलशयनः शिखी यतात्मा
वृष इव राजवृषस्तदा बभूव ॥ ३०

स नृपतिरभवत्सदैव ताभ्यः
प्रयतमना ह्यभिसंस्तुवंश्च गा वै ।
नृपधुरि च न गामयुङ्क्त भूय-
स्तुरगवरैरगमच्च यत्र तत्र ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

D4–7 9 राजा (for राज्यं)

29 a) Dn2 तस्मात्, G2 om (for तथा) D1–3 सम्यक् (for सर्वं) G2 कृत्वा (for कृतवान्) — b) D7 भीष्मोक्त (for भीष्मेणोक्तो) B2 4 D1–2 7 गोप्रदान (for °ने) B1 D4–6 8–10 भीष्मेणोक्तं त्रिधिवद्गो(D4 °स्स)प्रदान — c) B6 om स B8 सर्वं धात्रा (for स मान्धातुर्) M -गुरूप (for देवोप) D10 T G स माधाता दे(D10 °तर्दे)वगुरूपदिष्टं — d) T1 सर्वं, T2 3 G1–3 M4 सत्यं (for सम्यग्)

30 a) D1–3 स (D2 स्म) गो- ; D4–9 गो- (for गवां) T1 M इति नृपतिरवस्थित प्र(T1 °तो गोप्र)दाने, T2 इति स नृपतिवर सुस्थितो गोप्रदाने, T3 G इति नृपतिवर स्थितो गोप्र — b) Dn3 सकणान् (for -शकलान्) D4–9 रसान्सह (for सह) S यवशकलै सह गोमय पिबान (T1 विधाने) — c) D10 स वै, T1 सुखं (for शिखी) — d) D10 तथा (for तदा)

31 D1–3 T1 om 31 — a) V1 B Dn नरपतिर् (for स नृ°) D10 गोभ्य (for ताभ्य) — b) T2 3 G प्रवणमना (for प्रयत°) V1 B Dn D10 सु (for हि) D5–10 -संस्तवंश् (for सस्तुवश्) V1 B1 2 4 5 Dn ता स, B3 तास्तु स, D4–9 गाव ; D10 ता वै; T2 G1–3 भावै°, G4 गा वै (for गा वै) — c) V1 B2 Dn3 D10 M4 नृपतिधुरि च (Dn3 न), T3 3 G न च धुरि नृप (for नृपधुरि च न) M2 भूपस् (for भूयस्) B1 3 5 नृपतिधुरि न गामयु(B3 मु)क्त भूयस्, B4 Dn1 n2 नृपतिधुरि च गामयु(B4 °मु)क्त भूपस्; D4 6 7 9 नृपधुरि च जगाम सयुक्तरूपस्, D5 °धुरि च जगाम युक्तरूपस्; D8 धुरि च जगाम रूपयुक्तस् — d) D4–9 च जगाम, G4 भ्रमरच्च (for अगमच्च) B6 तत्र (for यत्र)

Colophon — *Parvan name* B1–4 Dn3 D1 3 शाति — *Sub-parvan* V1 B D1 2 5–10 दानधर्मं — *Adhy name* V1 B Dn D10 गोप्रदानिकं, D1–3 बार्हस्पत्यगोप्रदानविधि, D4–9 गोप्रदानविधि, T2 धर्मशास्त्रनिर्णये दानप्रकरणे माधातृबृहस्पतिसंवादे गोमाहात्म्यं — *Adhy no* (figures, words or both) V1 76, D4 70, D10 80, T1 M 104, T2 3 G2 4 111, G1 3 105 — *Śloka no* D4 31.

७६

वैशंपायन उवाच ।
ततो युधिष्ठिरो राजा भूयः शांतनवं नृप ।
गोदाने विस्तरं धीमान्पप्रच्छ विनयान्वितः ॥ १
युधिष्ठिर उवाच ।
गोप्रदाने गुणान्सम्यक्पुनः प्रब्रूहि भारत ।
न हि तृप्याम्यहं वीर शृण्वानोऽमृतमीदृशम् ॥ २
इत्युक्तो धर्मराजेन तदा शांतनवो नृप ।
सम्यगाह गुणांस्तस्मै गोप्रदानस्य केवलान् ॥ ३
भीष्म उवाच ।
वत्सलां गुणसंपन्नां तरुणीं वस्त्रसंवृताम् ।
दत्त्वेदृशीं गां विप्राय सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ४
असुर्या नाम ते लोका गां दत्त्वा तत्र गच्छति ।
पीतोदकां जग्धतृणां नष्टदुग्धां निरिन्द्रियाम् ॥ ५
जरोग्रामुपयुक्तार्थां जीर्णां कूपमिवाजलम् ।
दत्त्वा तमः प्रविशति द्विजं क्लेशेन योजयेत् ॥ ६
दुष्टा रुष्टा व्याधिता दुर्बला वा
न दातव्या याश्च मूल्यैरदत्तैः ।
क्लेशैर्विप्रं योऽफलैः संयुनक्ति
तस्यावीर्याश्चाफलाश्चैव लोकाः ॥ ७
बलान्विताः शीलवयोपपन्नाः

76

1 B_6 om 1–2 G_2 om the ref — b) V_1 B_1 ₃,₄ D T_1 $G_{1\,3}$ $M_{1\,2}$ नृप (for नृप) — c) V_1 Dn_1 n_2 $G_{1\,3\,4}$ गोदान D_{1-9} गोप्रदाने वि(D_5 °नवि)र्थि धीमान् (D_1 सम्यक्) — d) $D_{1\,4\,7}$ पप्रच्छ विनयानत

2 B_5 om 2 (cf v 1 1) T_1 om 2 $T_{2\,3}$ G M_4 om the ref — a) V_1 B_{2-4} Dn $D_{6\,10}$ G_3 गोप्रदान T_2 ₂ G_{1-3} $M_{1\,3\,4}$ सर्वान् (for सम्यक्) — b) V_1 B (B_5 om) Dn $D_{3\,10}$ मे (for प्र) — c) $D_{4\,7}$ चोवाच, $D_{6\,8\,9}$ [इ]ति चोवाच (hypermetric) (for [अ]ह वीर) — d) M_4 शृण्वन् (for शृण्वानो) D_{1-9} ऽसम (for ईदृशम्)

3 Before 3, V_1 B Dn D_{1-3} ₆₋₈ ₁₀ ins वैशंपायन उवाच — a) V_1 $B_{1\,2\,4\,5}$ Dn धर्मराजाय (for जेन) — b) D_8 पुन (for तदा) $B_{1\,5}$ Dn $D_{1\,3\,6\,8\,10}$ T_1 नृप (for नृप) — c) V_1 तस्मिन् (for तस्मै) — d) T_1 G_1 केवल (for °लान्)

4 G_4 om the ref — a) Dn_2 वत्सलो — b) D_2 वसु (for वस्त्र) V_1 सवृता, $D_{6\,8}$ -सयुता (for -संवृताम्) B_3 T_1 तरगीं वत्सयुता — c) T_1 M तु (for गां)

5 a) V_1 B Dn_2 $D_{1\,2\,4\,6}$ असूर्या, T G $M_{1\,3\,4}$ अनंशा (for असुर्या) $D_{5\,7}$ ये, D_9 तो (for ते) $D_{5\,9}$ लोकान् (for लोका) — b) Dn_2 गा; $D_{1\,3}$ या, D_2 ता (for गां) Dn_1 n_2 ताश्च, D_8 S यत्र (for तत्र) — 5^{cd} = (var) Katha U 3^{ab} T_1 om 5^c–6^d — c) $D_{5\,7}$ लब्ध, T_2 G त्यक्त (for जग्ध) — d) V_1 B Dn D_{10} नष्टक्षीरां, D_4 नष्टदुग्धा, T_2 G_2 M_{1-3} दुष्टदुग्धां, T_3 $G_{1\,3\,4}$ जुष्टदुग्धां, M_4 दुग्धदुष्टां (for नष्टदुग्धां)

6 T_1 om 6 (cf v 1 5) $D_{5-7\,9}$ om 6^{ab} — a) D_{1-3} जलोग्राम् (sic), S (T_1 om) ज्वरार्ताम् (for जरोग्राम्) B_3 -भुक्तानां, D_2 युक्तार्थं; D_4 भुक्तार्थं (for युक्तार्थां) Dn_1 n_2 जरारोगोपसपन्ना, D_{10} सुरोगामुपभुक्तार्थां — b) D_1 T_3 $M_{1\,2\,4}$ जीर्णं (for जीर्णां) V_1 B Dn $D_{2\,3\,10}$ जीर्णां वापीमिवाजला, D_4 जीर्णकूपमिवाजला — c) S (T_1 om) तमो दत्त्वा (by transp) — d) T_2 कोपेन (for क्लेशेन) $B_{2\,4\,5}$ $D_{1\,7}$ G_1 $M_{1\,2}$ योजयन् (for °येत्) D_4 (also as in text) दुष्टा क्लेशेन योजयन्

7 a) V_1 B Dn D_{10} रुष्टा दुष्टा (by transp), T_1 दुष्टारिष्टा; G_2 दुष्टा दुष्टा $M_{1\,3}$ च (for वा) D_{1-9} T_2 दुष्टा क्लि(T_2 रु)ष्टां व्याधितां दुर्बलां च — b) V_1 B Dn D_2 नो, D_8 om (for न) $D_{1\,3}$ या च, T_2 $G_{2\,4}$ यास्तु, M या स्म (for याश्च) D_{1-9} न वै दद्यात्तादृशीं ब्राह्मणाय, T_1 न दातव्या मा स मूल्यान्य दत्त्वा, T_3 न दातव्या यास्तु मूल्यैर्न दत्ता; $G_{1\,3}$ न दातव्या या तु मूल्यैर्विहीना — c) D_2 [ऽ]फल°, T_1 नर (for ऽफलै) — d) $D_{1\,3-9}$ [अ]पि (for [ए]व)

8 = 13 72 40 T_1 om 8 — a) T_2 बलासीता (for न्विता) $T_{2\,3}$ G $M_{1\,3}$ वीर्योप (for वयोप)

सर्वाः प्रशंसन्ति सुगन्धवत्यः ।
यथा हि गङ्गा सरितां वरिष्ठा
तथार्जुनीनां कपिला वरिष्ठा ॥ ८

युधिष्ठिर उवाच ।

कस्मात्समाने बहुलाप्रदाने
सद्भिः प्रशस्तं कपिलाप्रदानम् ।
विशेषमिच्छामि महानुभाव
श्रोतुं समर्थो हि भवान्प्रवक्तुम् ॥ ९

भीष्म उवाच ।

वृद्धानां ब्रुवतां तात श्रुतं मे यत्प्रभाषसे ।
वक्ष्यामि तदशेषेण रोहिण्यो निर्मिता यथा ॥ १०
प्रजाः सृजेति व्यादिष्टः पूर्वं दक्षः स्वयंभुवा ।
असृजद्वृत्तिमेवाग्रे प्रजानां हितकाम्यया ॥ ११
यथा ह्यमृतमाश्रित्य वर्तयन्ति दिवौकसः ।
तथा वृत्तिं समाश्रित्य वर्तयन्ति प्रजा विभो ॥ १२
अचरेभ्यश्च भूतेभ्यश्चराः श्रेष्ठास्ततो नराः ।
ब्राह्मणाश्च ततः श्रेष्ठास्तेषु यज्ञाः प्रतिष्ठिताः ॥ १३
यज्ञैराप्यायते सोमः स च गोषु प्रतिष्ठितः ।
सर्वे देवाः प्रमोदन्ते पूर्ववृत्तास्ततः प्रजाः ॥ १४
एतान्येव तु भूतानि प्राक्रोशन्वृत्तिकाङ्क्षया ।
वृत्तिदं चान्वपद्यन्त तृषिताः पितृमातृवत् ॥ १५
इतीदं मनसा गत्वा प्रजासर्गार्थमात्मनः ।

— b) V1 B3-5 सर्वं, B1 Dn1 n3 G1 3 सर्वे (for सर्वा) D8-9 T2 3 G1 3 4 प्रशस्यंति (for प्रशसन्ति) — Before 8cd, D4-7 9 10 ins युधिष्ठिर उवाच

9 D4-9 om the ref — a) D4-6 तस्मात् (for क°) D10 प्रमगाद् (for समाने) S कस्मात्साम्ये बहु (M1 3 कपि)लाना प्रदानात् — c) V1 B Dn D4-10 G3 महाप्रभाव, D1 2 M4 °नुभावा — d) V1 B Dn D2 5 T1 [s]स्मि, D4 9 G1 3 [s]सि, D8 [s]स्ति (for हि) T1 भवत्प्रयुक्त (for भवान्प्रवक्तुम्).

10 a) B1 Dn3 वदतां (for ब्रुवतां) S श्रुत्वा (for तात) — b) D1 मे य, D2 श्रेय (for मे यत्) V1 B Dn D8 पुरातनं (for प्रभाषसे) S कपिलानामथोद्भव — c) T2 G4 चापि (for तद्) D4-9 तद्वक्ष्यामि विशेषेण — d) T2 तथा (for यथा)

11 a) M4 गोप (for प्रजा) Dn1 n3 चादिष्ट, T2 व्यादिष्ट (for °ष्ट) T1 गाश्चासृजत्पुरादिष्ट — b) D8 पूर्वे दक्ष, T1 दक्ष पूर्वं (by transp) — c) T2 3 G नासृजद् (for अ°) G1 3 यज्ञम् (for वृत्तिम्)

12 a) B3 तथा (for यथा) D8 आस्थाय (for आश्रित्य) — b) D5-7 वर्तयते — D1 reads 12cd twice — c) D4 यथा, T2 तदा (for तथा) T1 गाव (for वृत्तिं) B5 समासाद्य, D8 स्थाय, T2 3 G M उपाश्रित्य (for समा°) B3 तथा हि वृत्तमाश्रित्य — d) D1 (first time) दिवौकस, D1 (second time) 2 प्रजा प्रभो, D3 द्विजा विभो, D4 6-9 प्रजा इमा, D5 इमा प्रजा, S प्रजा सदा (for प्रजा विभो)

13 a) B3 अमरेभ्यश्च, D1 अजरे° (for अचरे°) D6-9 चरेभ्यश्च (for च भूतेभ्यश्च) — b) D4 तथा (for चरा) Dn1 n3 सदा, T2 तु ते (for ततो) — c) V1 B Dn3 D10 T3 G1-3 तथा (for तत) T3 ब्राह्मणेभ्यश्चरा श्रेष्ठा — d) T2 येषु (for तेषु)

14 B5 D3 om (hapl) 14ab — a) V1 B2-4 Dn D1, 4-9 T1 M2 4 अवाप्यते (for आप्यायते) D2 यज्ञेनावाप्यते सोम — c) V1 B1-4 Dn D2 5 10 ततो देवा, D4 6 7 9 सर्ववेदा, S वाम्यो देवा (for सर्वे देवा) B6 ततो देवा प्रतिष्ठंते — d) V1 B Dn पूर्वं वृत्तिस्, D4 5 पूर्वं वृत्तास्, D8 पूर्वंदत्तास् (for °वृत्तास्) D4-8 तथा, D8 यथा (for तत) D10 S प्रजानां वृत्तिरासु च — After 14, D10 S ins

371* तत प्रजासु सृष्टासु दक्षाद्यै क्षुधिता प्रजा
प्रजापतिमुपाधावन्विनिश्चित्य चतुर्मुखम् ।

[(L 2) T1 om the post half D10 T2 3 G3 4 विचिन्त्य च (for विनिश्चित्य)]

15 T1 om 15a — a) D1 2 4-9 जातानि (for ए°) G4 च (for तु) V1 B Dn प्रजातान्येव भूतानि — b) D10 प्रक्रोशन्, T1 आ° (for प्रा°) — T1 om 15c-16b — c) D10 S (T1 om) मा(G3 अ)न्वपद्यंत

16 T1 om 16ab (of v l 15) — a) D1 S (T1 om) तं (for [इ]दं) — b) T2 M1 प्रजा (for प्रजा) — c) V1 B1 3-5 D10 तु बलवान्; B2 Dn तु भगवान्, D1-8 बलाधारम्, T1 बलादानम्, G1 3 4 बलाधारम् (for °धानम्) — d) G1 3 प्राप तत् (for प्रपिबत्) T1 तत; G3 तथा (for तदा)

प्रजापतिर्बलाधानममृतं प्रापिबत्तदा ॥ १६
स गतस्तस्य तृप्तिं तु गन्धं सुरभिमुद्गिरन् ।
ददर्शोद्गारसंवृत्तां सुरभिं मुखजां सुताम् ॥ १७
सासृजत्सौरभेयीस्तु सुरभिर्लोकमातरः ।
सुवर्णवर्णाः कपिलाः प्रजानां वृत्तिधेनवः ॥ १८
तासाममृतवर्णानां क्षरन्तीनां समन्ततः ।
बभूवामृतजः फेनः स्रवन्तीनामिवोर्मिजः ॥ १९
स वत्समुखविभ्रष्टो भवस्य भुवि तिष्ठतः ।
शिरस्यवाप तत्क्रुद्धः स तदोदैक्षत प्रभुः ।
ललाटप्रभवेनाक्ष्णा रोहिणीः प्रदहन्निव ॥ २०
तत्तेजस्तु ततो रौद्रं कपिला गा विशां पते ।
नानावर्णत्वमनयन्मेघानिव दिवाकरः ॥ २१
यास्तु तस्मादपक्रम्य सोममेवाभिसंश्रिताः ।
यथोत्पन्नाः स्ववर्णस्थास्ता नीता नान्यवर्णताम् ॥ २२
अथ क्रुद्धं महादेवं प्रजापतिरभाषत ।
अमृतेनावसिक्तस्त्वं नोच्छिष्टं विद्यते गवाम् ॥ २३
यथा ह्यमृतमादाय सोमो विष्यन्दते पुनः ।
तथा क्षीरं क्षरन्त्येता रोहिण्योऽमृतसंभवाः ॥ २४
न दुष्यत्यनिलो नाग्निर्न सुवर्णं न चोदधिः ।
नामृतेनामृतं पीतं वत्सपीता न वत्सला ॥ २५

---

17 ᵃ) D10 S शसतस् (for स गतस्) D8 वै तृप्तिं, D8 तृप्त्या तु (for तृप्तिं तु) — ᵇ) S गधात्सुर भिरुत्थिता — After 17ᵃᵇ, D10 S ins

372* मुखजा सासृजद्धातु सुरभिं लोकमातरम् ।
[T2 ससृजे (for सासृजद्) T1 M1 3 सुरभिर्]

— T1 om (hapl) 17ᶜ–18ᵇ — ᶜ) S (T1 om) दर्शनी यरसां वृत्तिं (G3 4 M4 त्ता) — ᵈ) V1 B1 2 6 Dn D2 8 8 10 सुरभीं, G8 M1–8 °भिर् (for °भिं) B5 D1 8 6 T2 सुखजा (for मु) B4 शुभां; D8 om, D4 तथा, D7 तु ता, D9 श्रुतां (for सुताम्) B8 सुरभीं सुमुखीं शुभा

18 T1 om 18ᵃᵇ (cf v l 17) — ᵃ) D5 7–9 सोऽसृजत् (for सा) D1 6–10 T2 8 G M1–8 सौरभेयीं D6 7 स, D8 च, D9 om (for तु) — ᵇ) D1–8 8 सुरभी, D1 6 7 9 10 G2 मीर् (for भिर्) B1 Dn1 n8 D10 मातृका, G4 -मातर (for मातर) V1 B1–8. 5 Dn2 सुरभी लोकमातृका — ᵈ) D3–10 T1 हेतव (D10 °वे) (for धेनव)

19 ᵃ) D1–8 -कल्पाना, S -वृत्तीनां (for वर्णाना) — ᶜ) T2 बभूवामृतज फेन — ᵈ) D1 इह (for इव) D1–4 6–10 T1 M4 [ऊ]र्मय (for [ऊ]र्मिज)

20 ᵇ) M1 विष्ठित (for तिष्ठत) B1 2 (marg as in text) भवमूर्धनि विष्ठित — ᶜ) D6–9 [अ]थापतत् (for [अ]वाप तत्) — ᵈ) V1 B5 Dn8 ततोनैक्षत, B4 5 D3 10 तदावै; Dn1 n2 G2 4 तदैक्षत च, D1–8 तदा वै कृत, T1 corrupt, T2 8 G3 4 तदैक्षत स; M1–8 ततोद्वीक्ष्य तत् (for °दैक्षत) G1 3 तदोदैक्षत स प्रभु — ᵉ) V1 B D10 प्रभवेण (for वेन) — ᶠ) V1 B Dn1 n2 D8 6 रोहिणीं, G2 M °ण्य (for °णी)

21 ᵇ) V1 B2–5 Dn D10 कपिलास्ता, B1 ला ता; D4 5 S °लां गा (for °ला गा)

22 ᵃ) D1 4–9 T2 अतिक्रम्य, D8 अभि, G8 उप° (for अप) — ᵇ) B3 4 D1 संस्थिता (for संश्रिता) — ᶜ) V1 B3 4 D1 8–10 T2 8 G2 4 सु (for स्व) B1 तथोत्पन्ना सुवर्णस्थास्, T1 तदोत्पन्ना सवर्णास्तास् — ᵈ) D10 T G श्वेता, M1–8 श्वासां, M4 श्वतो (for नीता) S -वर्णगा (T1 M4 °का) (for -वर्णताम्) D1–0 ता न नीता विवर्णता

23 ᶜ) D6 om (hapl) from वसिक्त up to नामृतेना (in 25ᶜ) B8 शिष्टस्त्व, T8 सिक्तस्य (for स्त्वं)

24 D6 om 24 (cf v l 23) T1 om 24ᵃᵇ — ᵇ) V1 B Dn विस्यंदते, D5 7 निष्पद्यते, D8 9 निष्यंदते (for विष्यन्दते) — ᶜ) T1 सदा (for तथा) D1–5 8 9 स्रवति (for क्षरन्ति) — ᵈ) V1 B Dn D1 7 समवं (for वा)

25 D6 om up to नामृतेना (in 25ᶜ) (cf v l 23) — ᵃ) T2 G8 4 दूष्यति B8 वह्निर्; D7 नापि (for नाग्निर्) — ᵇ) D10 S घृत दधि (for न चोदधि) — ᶜ) T1 om न — ᵈ) S न वत्सैर्दु (T8 M1–8 °र्दु) ष्यते पय

26 ᵃ) V1 B (except B3) D1 2 भविष्यति, D8 गमि; D1–9 मविष्यैस्यो (D6 °वो), T1 चरिष्यंति, T2 धारयिष्यति (hypermetric), T8 G M धरिष्यंति (for भरि) — ᵇ) D1–8 हविष B3–5 Dn1 D8 6 7 9 प्रस्रवेण, Dn2 n8 D2 8 T2 G1 प्रस्रवेन, D1 प्रस्र (for

इमाल्लोकान्भरिष्यन्ति हविषा प्रस्नवेन च ।
आसामैश्वर्यमश्नीहि सर्वामृतमयं शुभम् ॥ २६
वृषभं च ददौ तस्मै सह ताभिः प्रजापतिः ।
प्रसादयामास मनस्तेन रुद्रस्य भारत ॥ २७
प्रीतश्चापि महादेवश्चकार वृषभं तदा ।
ध्वजं च वाहनं चैव तस्मात्स वृषभध्वजः ॥ २८
ततो देवैर्महादेवस्तदा पशुपतिः कृतः ।
ईश्वरः स गवां मध्ये वृषाङ्क इति चोच्यते ॥ २९
एवमव्यग्रवर्णानां कपिलानां महौजसाम् ।
प्रदाने प्रथमः कल्पः सर्वासामेव कीर्तितः ॥ ३०
लोकज्येष्ठा लोकवृत्तिप्रवृत्ता
रुद्रोपेताः सोमविष्यन्दभूताः ।
सौम्याः पुण्याः कामदाः प्राणदाश्च
गा वै दत्त्वा सर्वकामप्रदः स्यात् ॥ ३१
इमं गवां प्रभवविधानमुत्तमं
पठन्सदा शुचिरतिमङ्गलप्रियः ।
विमुच्यते कलिकलुषेण मानवः
श्रियं सुतान्पशुधनमाप्नुयात्तथा ॥ ३२
हव्यं कव्यं तर्पणं शान्तिकर्म
यानं वासो वृद्धबालस्य पुष्टिम् ।
एतान्सर्वान्गोप्रदाने गुणान्वै
दाता राजन्नाप्नुयाद्वै सदैव ॥ ३३
वैशंपायन उवाच ।
पितामहस्याथ निशम्य वाक्यं

प्रस्न°) D5 7 वा (for च) B1 प्रस्नवेणामृतेन च — T1 om 26^{cd} — ^{c}) S (T1 om) अमृतम् (for ऐश्वर्यम्) V1 B2 4 5 Dn1 n2 इच्छति, B1 8 Dn8 D10 अश्नति; D1-8 अश्नाति (for अश्नीहि) — ^{d}) V1 B Dn D2 10 सर्वेमृत (for सर्वामृत)

27 ^{a}) S (except G2 M4) ऋषभं (for वृ°) — ^{b}) V1 B Dn D10 गोभि (for ताभि) S भगवाल्लोक- (T1 °न्भूत)भावन — ^{c}) S ततस् (G4 °दा) (for मनस्) — ^{d}) S (except G2) रुद्रं च (for रुद्रस्य)

28 D2 om (hapl) 28^{b}-29^{a} — ^{b}) T1 ऋषभ (for वृ) G2 तथा (for तदा) — ^{c}) D8 वृषं (for ध्वज) — ^{d}) D4 च (for स)

29 D2 om 29^{a} (cf v l 28) — ^{a}) T2 8 G तदा (for ततो) T G1 4 M1-8 देवो (for देवैर्) — ^{b}) T2 G4 तथा, M1-8 तस्मात् (for तदा) — ^{c}) S ईश्वर सन्स (T1 महैश्वर्य स) भगवान् — ^{d}) D4 6 8 9 इव (for इति) T G1 8 4 M कीर्त्यते (for चोच्यते) Dn वृषभाक प्रकीर्तित, G2 वृषाकक्षीति कीर्त्यते

30 ^{a}) D1-8 अस्युग्र-, G M4 अव्यग्र (for अव्यग्र) — ^{b}) S विशा पते (for महौजसाम्) — ^{c}) D6 om (hapl) प्रदाने — ^{d}) Dn1 प्रकीर्तित (hypermetric) (for कीर्तित)

31 ^{a}) S -वृत्यै (M4 °त्या) (for वृत्ति-) — ^{b}) S रुद्रोद्भूता (for पेता) Some MSS -विस्यद- (for विष्यन्द) D8 रूपा (for भूता) — ^{c}) D1 M2 सोम्या, T G M4 काम्या (for सौम्या) D4-9 T1 पुण्यदाश् (for प्राण°) — ^{d}) D4-9 गावो (for गा वै) D6-9 -दान (for -काम) T1 -कामाल्लँभेत (for -काम प्रद स्यात्)

32 ^{a}) V1 B Dn8 D8 10 M1-8 इद (for इम) T1 दान (for प्रभव) D5 7 om विधान — ^{b}) D1 T2 8 G पठेत् (for पठन्) V1 B1-3 5 Dn8 D8 10 अभि; Dn1 n2 अपि (for अति) T1 पठेत्सदा शुचितममगलप्रदं — ^{c}) D5 T2 किल (for कलि-) — ^{d}) V1 B D1-8 6 श्रिय, S प्रियान् (for प्रिय) V1 B Dn2 D10 सदा; D3 तदा, T2 8 G M नर (for तथा) Dn1 n8 श्रियं धनं पशुमाप्नुयात्सदा

33 T1 om 33 — ^{a}) M1 गव्य (for हव्य) — ^{b}) D1-9 बालवृद्धस्य V1 B1 2 4 5 Dn2 तुष्टि, B3 Dn1 n8 D2 10 T8 G M तुष्टिं, D1 पुष्टि (for पुष्टिम्) — ^{c}) D8 गवा हि; D4-9 M गुणान्हि; D10 T2 8 G1 8 4 गुणास्तु, G2 गुणाना (for °न्वै) — ^{d}) T2 दानाद् (for दाता) D1 8 प्राप्नुयाद् (for आ) Dn2 सर्वदा (for वै सदा) D1-7 9 दाता राजा प्राप्नुयाद्वै सदैव, D8 राजा दाता प्राप्नुयाद्वै सदैव

34 ^{a}) D5 वचो निशम्य (for निशम्य वाक्यं) — ^{b}) D4 भ्राता (for राजा) — ^{c}) D1-5 T1 सुवर्ण (for सौवर्ण) D5 दोहीस; D7 दोहास, D3 T1 8 G1 8

राजा सह भ्रातृभिराजमीढः ।
सौवर्णकांस्योपदुहास्ततो गाः
पार्थो ददौ ब्राह्मणसत्तमेभ्यः ॥ ३४
तथैव तेभ्योऽभिददौ द्विजेभ्यो
गवां सहस्राणि शतानि चैव ।
यज्ञान्समुद्दिश्य च दक्षिणार्थे
लोकान्विजेतुं परमां च कीर्तिम् ॥ ३५

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

७७

भीष्म उवाच ।

एतस्मिन्नेव काले तु वसिष्ठमृषिसत्तमम् ।
इक्ष्वाकुवंशजो राजा सौदासो ददतां वरः ॥ १
सर्वलोकचरं सिद्धं ब्रह्मकोशं सनातनम् ।
पुरोहितमिदं प्रष्टुमभिवाद्योपचक्रमे ॥ २

सौदास उवाच ।

त्रैलोक्ये भगवन्किंस्वित्पवित्रं कथ्यतेऽनघ ।
यत्कीर्तयन्सदा मर्त्यः प्राप्नुयात्पुण्यमुत्तमम् ॥ ३

भीष्म उवाच ।

तस्मै प्रोवाच वचनं प्रणताय हितं तदा ।

दुघास्; D_{10} दुहस् (for दुहास्) D_{10} तथा (for ततो) V_1 B_{1-3} $_5$ Dn सुवर्णवर्णानदुहस्तथा गा, B_4 सुवर्णवर्णा बहुशस्तदा गा — ^{d}) D_4 om from ददौ *up to* दक्षिणार्थे (in 35^c) D_{1} $_2$ -सत्तमेषु (for °भ्य)

35 D_4 om 35^{abc} (cf v l. 34) T_1 om 35^{ab} — ^{c}) S (except G_4) स (for च) — ^{d}) D_{4-9} सिद्धिं (for कीर्तिम्) T_1 लोकान्विजेतुं परमप्रकृष्टान्, T_2 $_3$ G M °तु परमं च कर्तुं

Colophon — *Parvan name* B_{1-4} D_1 शांति — *Sub-parvan* V_1 B_{1-4} Dn D_{1-3} $_{5-10}$ M_1 दानधर्म — *Adhy name* V_1 B Dn_1 n_2 D_1 $_3$ $_{10}$ गोप्रदानिक°, Dn_3 गोलोकप्रश्न; D_2 गोप्रदानमाहात्म्य, D_{4-9} गवामुत्पत्ति; T_1 कपिलादानमाहात्म्य, M गोप्रभवविधान (M_4 कथन) — *Adhy no* (figures, words or both) V_1 77, D_5 71, D_{10} 84, T_1 M 105, T_2 $_3$ G_2 $_4$ 112, G_1 $_3$ 106 — *Śloka no* Dn_2 36

77

1 G_4 om 1^{ab} (retaining the ref) — ^{a}) D_{5-9} एकस्मिन् (for एत) — ^{b}) Some MSS वशिष्ठम् — For 1^{ab}, T_1 subst,

373* अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
वसिष्ठस्य च संवाद सौदासस्य महात्मन ।

— ^{d}) D_5 सुदासो V_1 B Dn D_{10} T_2 G_1 $_3$ वदतां (for द°)

2 ^{a}) B_1 $_3$ D_2 $_5$ $_6$ $_{8-10}$ -वरं; G_2 -धर (for -चर) G_2 विद्धि (for सिद्धं) — ^{b}) B_1 -घोष; D_{1-9} पुत्र; some MSS -कोपं (for -कोशं) T_1 वसिष्ठ मुनिसत्तमं, T_2 $_3$ G M ब्रह्मकोश(T_2 $_3$ G_2 °लोक)धरं मुनिं — ^{c}) V_1 B Dn D_2 $_5$ अभि, D_{10} इमं (for इदं) D_{10} प्रश्नम्, T_2 $_3$ G वाक्यम् (for प्रष्टुम्) — ^{d}) D_{10} अभिगम्य (for °वाद्य)

3 ^{a}) D_8 परमं (for भगवन्) Dn_1 किंचित् (for किंस्वित्) — For 3^{ab}, T_1 subst

374* लोकत्रये मुनिश्रेष्ठ भगवँल्लोकभावन ।

— ^{c}) D_8 कीर्तयेत् (for °यन्) — ^{d}) D_8 प्राप्नुयात्परमा गतिं

4 T_1 G_2 om the ref — ^{a}) D_1 तस्मात् (for तस्मै) T_2 $_3$ G भगवान् (for वचनं) — ^{b}) G_{1-3} हितं (for हित) B_3 D_{10} सदा, T_2 $_3$ G तथा (for

गवामुपनिषद्विद्वान्नमस्कृत्य गवां शुचिः ॥ ४
गावः सुरभिगन्धिन्यस्तथा गुग्गुलुगन्धिकाः ।
गावः प्रतिष्ठा भूतानां गावः स्वस्त्ययनं महत् ॥ ५
गावो भूतं भविष्यच्च गावः पुष्टिः सनातनी ।
गावो लक्ष्म्यास्तथा मूलं गोषु दत्तं न नश्यति ।
अन्नं हि सततं गावो देवानां परमं हविः ॥ ६
स्वाहाकारवषट्कारौ गोषु नित्यं प्रतिष्ठितौ ।
गावो यज्ञस्य हि फलं गोषु यज्ञाः प्रतिष्ठिताः ॥ ७
सायं प्रातश्च सततं होमकाले महामते ।
गावो ददति वै होम्यमृषिभ्यः पुरुषर्षभ ॥ ८
कानिचिद्यानि दुर्गाणि दुष्कृतानि कृतानि च ।
तरन्ति चैव पाप्मानं धेनुं ये ददति प्रभो ॥ ९
एकां च दशगुर्दद्याद्दश दद्याच्च गोशती ।
शतं सहस्रगुर्दद्यात्सर्वे तुल्यफला हि ते ॥ १०
अनाहिताग्निः शतगुरयज्वा च सहस्रगुः ।
समृद्धो यश्च कीनाशो नार्घ्यमर्हन्ति ते त्रयः ॥ ११
कपिलां ये प्रयच्छन्ति सवत्सां कांस्यदोहनाम् ।
सुव्रतां वस्त्रसंवीतामुभौ लोकौ जयन्ति ते ॥ १२
युवानमिन्द्रियोपेतं शतेन सह यूथपम् ।
गवेन्द्रं ब्राह्मणेन्द्राय भूरिशृङ्गमलंकृतम् ॥ १३
वृषभं ये प्रयच्छन्ति श्रोत्रियाय परंतप ।
ऐश्वर्यं तेऽभिजायन्ते जायमानाः पुनः पुनः ॥ १४

तदा) — ^{c}) T1 धेनूपनिषदं विद्वान्

5 Before 5, T1 ins वसिष्ठ. — ^{b}) B1 D6 9 गुग्गुल-, G1 गुल्गुलु- (for गुग्गुलु) B5 Dn -गंधय, G2 गधिता (for -गन्धिका) V1 B2-4 D10 तथा गुग्गु (V1 °ल्म)लगधय — ^{c}) T2 3 G2 4 लाभाना (for भूताना) — ^{d}) D1 3 4 6-9 तथा (for गाव) D5 प्रणताय हित तदा (= 4^{b})

6 ^{a}) V1 B1-3 5 Dn D2 10 च भव्यं, D1 5 7 T2 भविष्य (for भविष्यच्) V1 om च B4 गावो हव्यं च कव्य च, T1 गावो वै सुमहद्भूत — ^{c}) T3 G4 लक्ष्मी D6 7 ततो, T2 3 G4 सदा (for तथा) — ^{d}) S दान (for दत्त) — ^{e}) Dn1 n2 D2 5 T1 परम (for सततं)

7 ^{b}) D5 S (except M4) नित्यं गोषु (by transp) — ^{c}) B1 D1-4 6-9 च (for हि) — ^{d}) D1 T G M1-3 गोषु यज्ञ प्रतिष्ठित — After 7, V1 B Dn D5 10 ins

375* गावो भविष्यं भूत च गोषु यज्ञा प्रतिष्ठिता ।

[For the prior half, cf 6^{a} Dn3 यज्ञा गोषु (by transp) Post half = 7^{d} B1 2 D10 गोषु सर्वं प्रतिष्ठित (for the post half)]

8 ^{b}) V1 B Dn D2 10 महाद्युते (for °मते) — ^{c}) D5 7 ददति (for ददति) D10 ये चेह, T G M1 3 वै होमम्, some MSS वै हौम्यम् (for वै हो°)

9 ^{a}) V1 B Dn D10 यानि कानि च दुर्गाणि — ^{b}) D4 [अ]पि (for च) — ^{c}) B3 भवन्निश (for तरन्ति) T2 3 G4 ते च (for चैव) V1 पाप्मानो, D5 पापानां (for पाप्मान) — ^{d}) D8 ददते (for ति)

10 D1-9 transp 10^{a} and 10^{c} — ^{a}) D3 7 तु, T1 गा (for च) D5 8 शतगुर् (for दश°) — ^{b}) D1-9 शतगुश्च (D1-8 °स्तु) तथा (D8 °दा) दश — ^{d}) D8 M1 सर्व (for सर्वे) M1 3 -फलानि (for फला हि) T1 सर्वं तुल्यफल हि ते

11 ^{b}) D4-7 9 अयज्ञश (for अयज्वा) D1 2 M4 सहस्रश (for गु) — ^{c}) D6-9 यज्ञ (for यश्च) ❀ Cn कीनाश कर्षक कृपणो वा । ❀ — ^{d}) V1 B Dn D8 10 T1 नार्वम्, D1 3 नर्द्दिम्, D5 7 नार्थम् (for नार्घ्यम्)

12 ^{a}) D8 सवत्सा (for कपिला) — D4 6 7 9 T3 om (hapl) 12^{b}–14^{a} — ^{b}) D8 कपिलां, G3 स्व वत्सा (for स°) — Dn3 om 12^{c}–13^{d} — ^{c}) D5 G3 सुवृत्ता (for सुव्रतां) D1 3 T1 सपत्नाम्, M -सछन्नाम् (for सवीताम्)

13 D4 6 7 9 T3 om 13, Dn3 om 13 (for all, cf. v 1 12) — ^{b}) V1 B1 (marg) 5 Dn1 n3 D5 8 शत (for सह) — ^{c}) D8 नरेन्द्र (for गवेन्द्रं)

14 D4 6 7 9 T3 om 14^{a} (cf v 1 12) — ^{a}) D1 T1 3 G M2-4 ऋषभं (for वृ) — ^{b}) G1 partly damaged T2 3 G2-4 M श्रोत्रियस्य (for °याय)

नाकीर्तयित्वा गाः सुप्यान्नास्मृत्य पुनरुत्पतेत् ।
सायं प्रातर्नमस्येच्च गास्ततः पुष्टिमाप्नुयात् ॥ १५
गवां मूत्रपुरीषस्य नोद्विजेत कदाचन ।
न चासां मांसमश्नीयाद्गवां व्युष्टिं तथाश्नुते ॥ १६
गाश्च संकीर्तयेन्नित्यं नावमन्येत गास्तथा ।
अनिष्टं स्वप्नमालक्ष्य गां नरः संप्रकीर्तयेत् ॥ १७
गोमयेन सदा स्नायाद्गोकरीषे च संविशेत् ।
श्लेष्ममूत्रपुरीषाणि प्रतिघातं च वर्जयेत् ॥ १८
सार्द्रचर्मणि भुञ्जीत निरीक्षन्वारुणीं दिशम् ।
वाग्यतः सर्पिषा भूमौ गवां व्युष्टिं तथाश्नुते ॥ १९
घृतेन जुहुयादग्निं घृतेन स्वस्ति वाचयेत् ।
घृतं दद्याद्घृतं प्राशेद्गवां व्युष्टिं तथाश्नुते ॥ २०
गोमत्या विद्यया धेनुं तिलानामभिमन्त्र्य यः ।
रसरत्नमयीं दद्यान्न स शोचेत्कृताकृते ॥ २१
गावो मामुपतिष्ठन्तु हेमशृङ्गाः पयोमुचः ।
सुरभ्यः सौरभेयाश्च सरितः सागरं यथा ॥ २२
गावः पश्यन्तु मां नित्यं गावः पश्याम्यहं सदा ।
गावोऽस्माकं वयं तासां यतो गावस्ततो वयम् ॥ २३

—^{c}) $D_{8\ 9}$ ऐश्वर्यं (for र्यं) D_7 [ऽ]ति (for ऽभि) D_2 जानसि, D_6 गच्छति (for जायन्ते) V_1 B Dn ऐश्वर्यं तेधिग(V_1 °पि ग)च्छति, D_8 र्यं तेभिगच्छते

15 ^{a}) D_{4-9} गा (for गा) B_3 कुर्याद्, Dn_3 स्वप्याद्, D_{4-9} सुप्येन्, S सम्यङ् (for सुप्यान्) —^{b}) $D_{1\ 3}$ [अ]स्पृश्य (for [अ]स्मृत्य) V_1 $B_{1\ 2\ 4\ 5}$ Dn_1 n_3 D_2 गा नास(V_1 ता नास, B_1 गवा स, B_4 D_3 तामा स)स्मृत्य चोत्पतेत्; B_3 दान सस्पृश्य चो°, Dn_2 corrupt, $D_{5-7\ 9}$ नास्पृश्य पुनरापये(D_5 °रुत्पते, D_7 °रापते, D_9 °रुत्पजे)त्, D_{10} G_2 M नासस्मृत्य तथोत्पतेत्, $T_{1\ 2}$ $G_{1\ 3\ 4}$ नासस्कृत्य (T_2 °स्पृश्य) तथो°, T_3 नालंकृत्य तथा भवेत् —^{c}) $D_{1\ 6-9}$ यो (for च)

16 B_4 D_{10} om 16 Dn_3 om 16^{ab} —^{b}) V_1 B (B_4 om) Dn_1 n_2 G_2 कथञ्चन (for कदा) —^{d}) $T_{2\ 3}$ G $M_{1\ 3\ 4}$ पुष्टिं (for व्युष्टिं) V_1 $B_{1\ 3\ 5}$ Dn गवां पुष्टिं तथामुया(B_1 °था व्रजे)त्

17 ^{a}) D_4 गावश्च (for गाश्च सं) $D_{1-3\ 8}$ G_2 -कीर्तयन् —^{b}) V_1 B_{1-4} Dn $D_{2\ 8\ 10}$ $G_{2\ 4}$ M तास् (for गास्) — B_4 om 17^{cd} D_{1-8} om 17^c–18^b —^{c}) Dn_3 $D_{9\ 10}$ अनिष्ट —^{d}) D_7 T_1 $G_{1\ 3}$ M गा नर, $T_{2\ 3}$ G_4 नरो गा (for गा नर)

18 D_{1-8} om 18^{ab} (cf. v.l 17) —^{a}) $M_{1\ 3\ 4}$ गोमये च (for येन) $D_{6\ 7\ 9}$ [अ]श्नीयाद् (for स्नायाद्) —^{b}) V_1 B_3(marg) $_{3-5}$ Dn करीषे चापि संविशेत्; B_1 (marg) गोकर्षे चापि सं°, D_6 गोपुरीषे च संवसेत्, D_{10} करीषेस्या सुसंविशेत् —^{d}) M_{1-3} प्रतिपातं (for °घातं) S तु (for च)

19 ^{a}) B_4 नार्द्रे, $D_{1\ 3}$ भार्द्रे, D_2 भांड, D_4 om, D_{6-10} सार्द्रे, $T_{2\ 3}$ G M सौम्ये (for सार्द्रे) T_1 सौम्ये चर्मणि युञ्जीत —^{b}) V_1 B Dn D_{10} T_1 G_2 M_4 निरीक्षेद्, D_5 °क्ष्य —^{c}) D_{6-9} सर्पिषो, T_1 सचरेद् (for सर्पिषा) —^{d}) B_5 Dn_1 n_3 $D_{1\ 6\ 7}$ T_3 M पुष्टिं (for व्युष्टिं) Dn_1 n_3 सदा, T_1 तद्, T_3 सदा (for तथा)

20 B_3 $D_{8\ 9}$ om (hapl) 20 B_3 lacuna for 20^a $D_{6\ 7}$ transp 20 and 21 —^{c}) $D_{4\ 5\ 10}$ प्राश्येद्, T_1 प्राश्य (for प्राशेद्) —^{d}) Dn_1 n_2 $M_{1\ 3\ 4}$ पुष्टिं (for व्युष्टिं) Dn_1 सदा (for तथा)

21 $D_{6\ 7}$ transp 20 and 21 —^{a}) $D_{1-7\ 9}$ गवा ममावे यो धेनु —^{b}) Dn_3 मन्त्रयेत् (for मन्त्र्य य) S तिलाना (M_{1-3} कपिलां) योभिमन्त्रयेत् —^{c}) V_1 B Dn D_{10} सर्वं (for रस) S रथं रत्नमय दद्यान् —^{d}) V_1 न स, B_4 न च, $G_{1\ 3}$ तस्य, G_4 स न (by transp), M_3 तत्र D_{10} न शोचेत कृताकृते

22 ^{a}) $D_{2\ 3}$ उपतिष्ठता —^{b}) V_1 B Dn $D_{1\ 4-10}$ हेमशृंग्य, T_1 हैमशृंगा — D_4 om 22^c–23^b —^{c}) $B_{2\ 3\ 5}$ Dn सौरभेय्यश्च —^{d}) B_1 तथा (for यथा)

23 D_4 om 23^{ab} (cf v l 22) —^{a}) B_1 (marg) गाश्च (for गाव) $B_{1\ 3}$ $D_{2\ 10}$ $T_{1\ 2}$ G_4 M पश्याम्यहं (for पश्यन्तु मां) V_1 $B_{2\ 4\ 5}$ Dn G_2 गा वै पश्याम्यहं नित्य —^{b}) D_1 गास्तु, D_3 गाश्च (for गाव) V_1 B Dn $D_{2\ 10}$ T G_4 M पश्यंतु मा, $G_{1\ 3}$ पश्यामि मां (for म्यहं)

24 M_1 om 24 T_2 repeats 24^{ab} after 13 78. 1^{ab} —^{a}) D_2 एव (for पुत्र) V_1 B Dn D_{10} [अ]पि

एवं रात्रौ दिवा चैव समेषु विषमेषु च । महाभयेषु च नरः कीर्तयन्मुच्यते भयात् ॥ २४

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

७८

वसिष्ठ उवाच ।

शतं वर्षसहस्राणां तपस्तप्तं सुदुश्चरम् ।
गोभिः पूर्वविसृष्टाभिर्गच्छेम श्रेष्ठतामिति ॥ १
लोकेऽस्मिन्दक्षिणानां च सर्वासां वयमुत्तमाः ।
भवेम न च लिप्येम दोषेणेति परंतप ॥ २
स एव चेतसा तेन हतो लिप्येत सर्वदा ।
शकृता च पवित्रार्थं कुर्वीरन्देवमानुषाः ॥ ३
तथा सर्वाणि भूतानि स्थावराणि चराणि च ।
प्रदातारश्च गोलोकान्गच्छेयुरिति मानद ॥ ४
ताभ्यो वरं ददौ ब्रह्मा तपसोऽन्ते स्वयं प्रभुः ।
एवं भवत्विति विभुर्लोकांस्तारयतेति च ॥ ५
उत्तस्थुः सिद्धिकामास्ता भूतभव्यस्य मातरः ।
तपसोऽन्ते महाराज गावो लोकपरायणाः ॥ ६
तस्माद्गावो महाभागाः पवित्रं परमुच्यते ।

(for [पु]व) — ^{d}) G2 नर (for भयात्)

Colophon — *Parvan name* B1-4 Dn8 D1 8 शांति — *Sub parvan* V1 B Dn D1-8 6-10 M1-8 दानधर्म — *Adhy name* V1 B Dn2 n8 D10 गोप्रदानिकं; Dn1 गोप्रदान; D1-9 गोमाहात्म्य; T2 दानप्रकरणे गोमाहात्म्ये वसिष्ठनारदसंवाद — *Adhy no* (figures, words or both) V1 78, D6 72, D10 85, T1 M 106, T2 8 G2 4 113, G1 8 107 — *Śloka no* Dn2 23, D1 22

78

1 Some MSS वशिष्ठ — ^{a}) B1 शत (for शतं) G4 शत (for वर्ष) — ^{b}) V1 B1-4 Dn D10 G3 सुदुष्कर, G1 damaged (for सुदुश्चरम्) — After 1^{ab}, T2 repeats 13 77 24^{ab} — ^{c}) V1 B Dn D2 6 9 10 G1 पूर्व (for पूर्व) — ^{d}) B5 D10 M1 8 गच्छेय (for °म) T8 M2 शृंगिताम् (for श्रेष्ठ°) T1 2 G M4 गच्छाम शृंगितामिति (T1 °ता वय)

2 T2 8 G transp 2^{cd} and 3^{ab} — ^{d}) D4 [ञ]पि (for [इ]ति)

3 T1 om 3-6 M4 om 3^{ab} T2 8 G transp 2^{cd} and 3^{ab}. — ^{a}) D1 damaged D2-4 6 8 9 चैनसा (for चेतसा) V1 B Dn D8 (also as in text) 10 अस्मत्पुरीषस्नानेन — ^{b}) D1-8 हंता (for हतो) T1 M1-8 सर्वश (for °दा) V1 B Dn D8 (also as in text) 10 जन पूयेत सर्वदा — ^{c}) D4 परत्रार्थं (for पवि°) D5 शकृतार्थे परत्रार्थं, D6 सत्कृतार्थं च परत्रार्थं (hypermetric), D7-9 सत्कृता च पर° — ^{d}) D1-9 येन (for देव-) D5 T2 मानवा (for मानुषा)

4 T1 om 4 (of v l 3) — ^{a}) V1 B Dn T2 लोकाञ्जो (for गोलोकान्)

5 T1 om 5 (of v l 3) — ^{a}) D1-9 ततो (for ताभ्यो) D10 तस्मात् (for ब्रह्मा) — ^{b}) M1 स्वय भुव (for स्वय प्रभु) — ^{c}) Dn1 प्रभुर् (for विभुर्) — ^{d}) M1 8 धारयत (for तार) D4 प्रभु (for [इ]ति च)

6 T1 om 6 (of v l 3) — ^{a}) D2-4 7 8 T2 8 M सिद्ध (for सिद्धि-) D1 8 च, D1-9 तु (for ता) — After 6^{ab}, V1 B Dn D6 10 ins

376* प्रातर्नमस्यास्ता गावस्तत पुष्टिमवाप्नुयात् ।
[D10 भवाप्नुयु (for °यात्)]

— ^{c}) G2 तपसा से (for °सोऽन्ते)

7 ^{a}) G4 महाभाग — ^{b}) G2 पवित्रा D1 पवित्रं

तथैव सर्वभूतानां गावस्तिष्ठन्ति मूर्धनि ॥ ७
समानवत्सां कपिलां धेनुं दत्त्वा पयस्विनीम् ।
सुव्रतां वस्त्रसंवीतां ब्रह्मलोके महीयते ॥ ८
रोहिणीं तुल्यवत्सां तु धेनुं दत्त्वा पयस्विनीम् ।
सुव्रतां वस्त्रसंवीतां सूर्यलोके महीयते ॥ ९
समानवत्सां शबलां धेनुं दत्त्वा पयस्विनीम् ।
सुव्रतां वस्त्रसंवीतां सोमलोके महीयते ॥ १०
समानवत्सां श्वेतां तु धेनुं दत्त्वा पयस्विनीम् ।
सुव्रतां वस्त्रसंवीतामिन्द्रलोके महीयते ॥ ११
समानवत्सां कृष्णां तु धेनुं दत्त्वा पयस्विनीम् ।
सुव्रतां वस्त्रसंवीतामग्निलोके महीयते ॥ १२
समानवत्सां धूम्रां तु धेनुं दत्त्वा पयस्विनीम् ।
सुव्रतां वस्त्रसंवीतां याम्यलोके महीयते ॥ १३
अपां फेनसवर्णां तु सवत्सां कांस्यदोहनाम् ।
प्रदाय वस्त्रसंवीतां वारुणं लोकमश्नुते ॥ १४
वातरेणुसवर्णां तु सवत्सां कांस्यदोहनाम् ।
प्रदाय वस्त्रसंवीतां वायुलोके महीयते ॥ १५
हिरण्यवर्णां पिङ्गाक्षीं सवत्सां कांस्यदोहनाम् ।

परमश्नुते, T1 °त्रं परम स्मृता — ^{c}) D1 तद् (for तथा) — ^{d}) V1 B Dn D8 10 समतिष्ठत मूर्धनि

8 T1 om (hapl) 8^{c}–12^{b} G1 om (hapl) 8^{c}–9^{b} — ^{c}) Dn1 सुवस्त्रां, T2 सुवृत्तां (for सुव्रतां) D4 6 7 9 सपक्षा (for संवीतां) — D4 6 7 9 om (hapl) 8^{d}–19^{c} — ^{d}) D1 8 इंद्र, G6 स्वर्ग (for ब्रह्म)

9 D4 6 7 9 T1 om 9, G1 om 9^{ab} (for all, cf v 1 8) D1 8 G6 om (hapl) 9 D2 G4 transp 9 and 10 — ^{a}) V1 B1–4 Dn D5 10 लोहितां (for रोहिणीं) B5 समानवत्सां श्वेतां तु — After 9^{ab}, M8 reads 15 M8 om (hapl) 9^{c}–11^{b} — ^{c}) T2 सुवृत्तां (for सुव्रतां) — ^{d}) D8 8 रुद्र; D10 T8 स्वर्ग- (for सूर्य) — After 9, B8 reads 12, repeating it in its proper place

10 D4 6 7 9 T1 om. 10 (cf. v 1 8) M8 om 10 (cf v 1 9) B6 T2 8 om (hapl) 10-11 B8 G1 om (hapl.) 10 M1 om 10^{a}–12^{b} B1 transp 10 and 11 D2 G4 transp 9 and 10 — ^{a}) D8 10 G2 M2 4 श्वेतां तु, D5 कृष्णां तु, D8 कल्माषां; G8 4 धवलां (for शबलां) — D8 om (hapl) 10^{c}–12^{b} — ^{c}) D2 -संपन्नां (for संवीतां) — ^{d}) V1 वायु, Dn1 D10 G2 M2 4 इंद्र, Dn2 अग्नि; G8 स्वर्ग; G4 स्वर्ग (for सोम) — After 10, D10 reads 15

11 D4 6 7 9 T1 om 11 (cf v 1 8) M8 om 11^{ab} (cf v 1 9) B6 D8 T2 8 M1 om 11 (cf v 1 10) B4 D1–8 G2 om (hapl.) 11 B1 transp 10 and 11 Dn G1 read 11 twice — ^{a}) Dn2 (both times) शबलां, G1 (second time) 2 M2 4 धवलां (for श्वेतां तु) — ^{d}) Dn1 अग्नि, D10 सोम, G1 (second time) 2 M4 स्वर्ग, M2 सूर्य (for इन्द्र) — After 11, B1 reads 15

12 D4 6 7 9 om 12, T1 om 12^{ab} (for all, cf. v 1 8) D8 M1 om 12^{ab} (cf v 1 10) B8 reads 12 for the first time after 9 G4 reads 12 twice D2 transp 12 and 13 — ^{a}) Dn2 वर्णां (for -वत्सां) D5 धूम्रां, T2 8 G2 4 (second time) नीलां (for कृष्णां) — D1 om (hapl) 12^{c}–13^{b} — ^{d}) G4 (first time) स्वर्ग (for अग्नि) — After 12, T1 2 G1 2 M1 2 4 read 15, while G4 reads the same after the second occurrence of 12

13 D4 6 7 9 om 13 (cf v 1 8) D1 om 13^{ab} (cf v 1 12) D8 G8 om (hapl) 13 T8 om (hapl) 13–14 D2 transp 12 and 13 D10 transp 13 and 14 — ^{a}) B8 धूम्राभां, D5 नीलां तु, T2 G4 धूम्रीं तु (for धूम्रां तु) — ^{d}) T1 om from -म्यलोके up to मश्नुते (in 14^{d}) V1 B1–8 D8 याम्ये, B4 Dn2 D4 T2 G1 2 4 M1 2 4 यम, D2 इंद्र- (for याम्य)

14 D4 6 7 9 om 14 (cf v 1 8) T1 om up to मश्नुते (in 14^{d}), T8 om 14 (for both, cf v 1. 13), D10 transp 13 and 14 D8 G8 transp 14 and 15 — ^{a}) B5 हिरण्यवर्णां पिंगाक्षीं (= 16^{a}) — D1 2 om (hapl) 14^{c}–16^{b} — ^{d}) B2 5 Dn1 n2 D5 10 माप्नुते, B8 4 Dn8 D8 आप्नुयात् (for मश्नुते) G2 वायुलोके महीयते (= 15^{d})

15 D4 6 7 9 om 15 (cf v 1 8) D1 2 om 15 (cf v 1 14) B1 reads 15 after 11, D10 after 10, T1 2 G1 2 M1 2 4 after 12, G4 after the second

एवं रात्रौ दिवा चैव समेषु विषमेषु च ।
महाभयेषु च नरः कीर्तयन्मुच्यते भयात् ॥ २४

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

७८

वसिष्ठ उवाच ।
शतं वर्षसहस्राणां तपस्तप्तं सुदुश्चरम् ।
गोभिः पूर्वविसृष्टाभिर्गच्छेम श्रेष्ठतामिति ॥ १
लोकेऽस्मिन्दक्षिणानां च सर्वासां वयमुत्तमाः ।
भवेम न च लिप्येम दोषेणेति परंतप ॥ २
स एव चेतसा तेन हतो लिप्येत सर्वदा ।
शकृता च पवित्रार्थं कुर्वीरन्देवमानुषाः ॥ ३
तथा सर्वाणि भूतानि स्थावराणि चराणि च ।
प्रदातारश्च गोलोकान्गच्छेयुरिति मानद ॥ ४
ताभ्यो वरं ददौ ब्रह्मा तपसोऽन्ते स्वयं प्रभुः ।
एवं भवत्विति विभुर्लोकांस्तारयतेति च ॥ ५
उत्तस्थुः सिद्धिकामास्ता भूतभव्यस्य मातरः ।
तपसोऽन्ते महाराज गावो लोकपरायणाः ॥ ६
तस्माद्गावो महाभागाः पवित्रं परमुच्यते ।

(for [ए]व) — [d]) G2 नर· (for भयात्)

Colophon — *Parvan name* B1–4 Dn8 D1 8 शांति — *Sub parvan* V1 B Dn D1–8 6–10 M1–8 दानधर्म — *Adhy name* V1 B Dn2 n8 D10 गोप्रदानिक, Dn1 गोप्रदान, D1–6 गोमाहात्म्य, T2 दानप्रकरणे गोमाहात्म्ये वसिष्ठनारदसंवाद — *Adhy no* (figures, words or both) V1 78, D6 72, D10 85, T1 M 106, T2 8 G2 4 113, G1 8 107. — *Śloka no* Dn2 23, D4 22

78

1 Some MSS वसिष्ठ — [a]) B1 शत (for शतं) G4 शत (for वर्ष) — [b]) V1 B1–4 Dn D10 G3 सुदुष्कर, G1 damaged (for सुदुश्चरम्) — After 1[ab], T2 repeats 13 77 24[ab] — [c]) V1 B Dn D2 5 9 10 G1 पूर्व (for पूर्व) — [d]) B5 D10 M1 8 गच्छेयं (for °म) T8 M3 शृंगिताम् (for श्रेष्ठ°) T1 2 G M4 गच्छाम शृंगितामिति (T1 °तां वयं)

2 T2 8 G transp 2[cd] and 3[ab] — [d]) D4 [अ]पि (for [इ]ति)

3 T1 om 3–6 M4 om 3[ab] T2 3 G transp 2[cd] and 3[ab]. — [a]) D1 damaged D2–4 6 8 9 चैनसा (for चेतसा) V1 B Dn D8 (also as in text) 10 असत्पुरीषस्नानेन — [b]) D1–3 हंता (for हतो) T3 M1–8 सर्वश (for °दा) V1 B Dn D8 (also as in text) 10 जन पूयेत सर्वदा — [c]) D4 परत्रार्थ (for पवि°) D6 शकृतार्थे परत्रार्थे, D8 सत्कृतार्थे च परत्रार्थे (hypermetric), D7–9 सत्कृता च पर° — [d]) D4–6 येन (for देव·) D5 T2 मानवा (for मानुषा)

4 T1 om 4 (cf v l 3) — [c]) V1 B Dn T3 लोकाश्च (for गोलोकान्)

5 T1 om 5 (cf v l 3) — [a]) D1–9 तत्तो (for ताभ्यो) D10 तस्मात् (for ब्रह्मा) — [b]) M4 स्वय भुव· (for स्वय प्रभु) — [c]) Dn1 प्रभुर् (for विभुर्) — [d]) M1 8 धारयत (for तार) D4 प्रभु (for [इ]ति च)

6 T1 om 6 (cf v l 3) — [a]) D3–4 7 8 T2 8 M सिद्ध (for सिद्धि) D1 8 च; D1–9 तु (for ता) — After 6[ab], V1 B Dn D6 10 ins

376* प्रातर्नमस्याश्च गावस्तत· पुष्टिमवाप्नुयात् ।
[D10 भवाप्नुयु (for °यात्)]

— [c]) G2 तपसा ते (for °सोऽन्ते)

7 [a]) G1 महाभाग — [b]) G2 पवित्रा D1 पवित्रं

तथैव सर्वभूतानां गावस्तिष्ठन्ति मूर्धनि ॥ ७
समानवत्सां कपिलां धेनुं दत्त्वा पयस्विनीम् ।
सुव्रतां वस्त्रसंवीतां ब्रह्मलोके महीयते ॥ ८
रोहिणीं तुल्यवत्सां तु धेनुं दत्त्वा पयस्विनीम् ।
सुव्रतां वस्त्रसंवीतां सूर्यलोके महीयते ॥ ९
समानवत्सां शबलां धेनुं दत्त्वा पयस्विनीम् ।
सुव्रतां वस्त्रसंवीतां सोमलोके महीयते ॥ १०
समानवत्सां श्वेतां तु धेनुं दत्त्वा पयस्विनीम् ।
सुव्रतां वस्त्रसंवीतामिन्द्रलोके महीयते ॥ ११
समानवत्सां कृष्णां तु धेनुं दत्त्वा पयस्विनीम् ।
सुव्रतां वस्त्रसंवीतामग्निलोके महीयते ॥ १२
समानवत्सां धूम्रां तु धेनुं दत्त्वा पयस्विनीम् ।
सुव्रतां वस्त्रसंवीतां याम्यलोके महीयते ॥ १३
अपां फेनसवर्णां तु सवत्सां कांस्यदोहनाम् ।
प्रदाय वस्त्रसंवीतां वारुणं लोकमश्नुते ॥ १४
वातरेणुसवर्णां तु सवत्सां कांस्यदोहनाम् ।
प्रदाय वस्त्रसंवीतां वायुलोके महीयते ॥ १५
हिरण्यवर्णां पिङ्गाक्षीं सवत्सां कांस्यदोहनाम् ।

परमश्नुते ; T1 °त्रे परम स्मृता — ^c) D1 सद् (for तथा) — ^d) V1 B Dn D2 10 समतिष्ठत मूर्धनि

8 T1 om (hapl) 8^c–12^b G1 om (hapl) 8^c–9^b — ^c) Dn1 सुवर्णां, T3 सुवृत्ता (for सुव्रता) D4. 6 7 9 सपक्षां (for संवीतां) — D4 6 7 9 om (hapl) 8^d–19^e — ^d) D1 8 इंद्र, G8 स्वर्ग (for ब्रह्म)

9 D4 6 7 9 T1 om 9, G1 om 9^ab (for all, cf v 1 8) D1 8 G8 om (hapl) 9 D3 G4 transp 9 and 10 — ^a) V1 B1–4 Dn D5 10 लोहितां (for रोहिणीं) B5 समानवत्सां श्वेतां तु — After 9^ab, M8 reads 15 M8 om (hapl.) 9^c–11^b — ^c) T2 सुवृत्ता (for सुव्रता) — ^d) D8 8 रुद्र, D10 T8 स्वर्ग- (for सूर्य) — After 9, B8 reads 12, repeating it in its proper place

10 D4 6 7 9 T1 om. 10 (cf. v 1 8) M3 om 10 (cf v 1 9) B6 T2 3 om (hapl) 10–11 B8 G1 om (hapl) 10 M1 om 10^c–12^b B1 transp 10 and 11 D3 G4 transp 9 and 10 — ^a) D8 10 G2 M3 4 श्वेता तु, D5 कृष्णां तु, D8 कल्माषां, G8 4 धवला (for शबला) — D8 om (hapl) 10^c–12^b — ^c) D2 -सपक्षा (for संवीता) — ^d) V1 वायु, Dm D10 G2 M2 4 इन्द्र, Dn2 अग्नि, G8 स्वर्ग ; G4 स्वर्ग (for सोम) — After 10, D10 reads 15

11 D4 6 7 9 T1 om 11 (cf v 1 8) M8 om 11^ab (cf v 1 9) B5 D8 T2 3 M1 om 11 (cf v 1 10) B4 D1–8 G3 om (hapl.) 11 B1 transp 10 and 11 Dn2 G1 read 11 twice — ^a) Dn2 (both times) शबलां, G1 (second time) 3 M3 4 धवलां (for श्वेता तु) — ^d) Dn1 अग्नि, D10 सोम, G1 (second time) 2 M1 स्वर्ग, M2 सूर्य (for इन्द्र) — After 11, B1 reads 15

12 D4 6 7 9 om 12, T1 om 12^ab (for all, cf. v 1 8) D3 M1 om 12^ab (cf v 1 10) B3 reads 12 for the first time after 9 G4 reads 12 twice D2 transp 12 and 13 — ^a) Dn2 वर्णां (for -वत्सां) D5 धूम्रा, T2 3 G3 4 (second time) नीला (for कृष्णां) — D1 om (hapl) 12^c–13^b — ^d) G4 (first time) स्वर्गं (for अग्नि) — After 12, T1 2 G1 2 M1 2 4 read 15, while G4 reads the same after the second occurrence of 12

13 D4 6 7 9 om 13 (cf. v 1 8) D1 om 13^ab (cf v 1 12) D8 G3 om (hapl) 13 T8 om (hapl) 13–14 D2 transp 12 and 13 D10 transp 13 and 14 — ^a) B8 धूम्रामां, D5 नीला तु, T3 G4 धूम्रीं तु (for धूम्रां तु) — ^d) T1 om from म्यलोके up to मश्नुते (in 14^d) V1 B1–8 D8 याम्ये, B4 Dn2 D5 T2 G1 2 4 M1 2 4 यम, D2 इंद्र- (for याम्य)

14 D4, 6 7 9 om 14 (cf v 1 8) T1 om up to मश्नुते (in 14^d), T8 om 14 (for both, cf. v 1. 13) D10 transp 13 and 14 D3 G3 transp 14 and 15 — ^a) B5 हिरण्यवर्णां पिंगाक्षीं (= 16^a) — D1 2 om (hapl) 14^c–16^b — ^d) B2 5 Dn1. n2 D5 10 आप्नुते, B3. 4 Dn3 D8 आप्नुयात् (for अश्नुते) G2 वायुलोके महीयते (= 15^d)

15 D4 6 7 9 om 15 (cf v 1 8) D1 2 om 15 (of v 1 14) B1 reads 15 after 11, D10 after 10, T1 2 G1 2 M1 2 4 after 12, G4 after the second

प्रदाय वस्त्रसंवीतां कौबेरं लोकमश्नुते ॥ १६
पलालधूम्रवर्णां तु सवत्सां कांस्यदोहनाम् ।
प्रदाय वस्त्रसंवीतां पितृलोके महीयते ॥ १७
सवत्सां पीवरीं दत्त्वा शितिकण्ठामलंकृताम् ।
वैश्वदेवमसंबाधं स्थानं श्रेष्ठं प्रपद्यते ॥ १८
समानवत्सां गौरीं तु धेनुं दत्त्वा पयस्विनीम् ।
सुव्रतां वस्त्रसंवीतां वसूनां लोकमश्नुते ॥ १९
पाण्डुकम्बलवर्णां तु सवत्सां कांस्यदोहनाम् ।
प्रदाय वस्त्रसंवीतां साध्यानां लोकमश्नुते ॥ २०
वैराटपृष्ठमुक्षाणं सर्वरत्नैरलंकृतम् ।
प्रदाय मरुतां लोकानजरान्प्रतिपद्यते ॥ २१
वत्सोपपन्नां नीलाङ्गां सर्वरत्नसमन्विताम् ।
गन्धर्वाप्सरसां लोकान्दत्त्वा प्राप्नोति मानवः ॥ २२
शितिकण्ठमनड्वाहं सर्वरत्नैरलंकृतम् ।
दत्त्वा प्रजापतेर्लोकान्विशोकः प्रतिपद्यते ॥ २३
गोप्रदानरतो याति भित्त्वा जलदसंचयान् ।
विमानेनार्कवर्णेन दिवि राजन्विराजता ॥ २४
तं चारुवेषाः सुश्रोण्यः सहस्रं वरयोषितः ।
रमयन्ति नरश्रेष्ठ गोप्रदानरतं नरम् ॥ २५
वीणानां वल्लकीनां च नूपुराणां च शिञ्जितैः ।

---

occurrence of 12, and M3 after 9^{ab} D8 G8 transp 14 and 15 — ^{a}) T2 सुवर्णां (for -स°) — ^{b}) B1 (marg as in text) सवर्णां (for सवत्सां) — ^{d}) G8 यम (for वायु) D6 वायुलोकमवाप्नुते, G3 वारुणं लोकमश्नुते (= 14^{d})

16 D4 6 7 9 om 16 (cf v 1 8) D1 2 om 16^{ab} (cf v 1. 14) D8 om (hapl) 16–19 T1 om 16^{abc} T3 om (hapl) 16–17 — ^{b}) G2 सवत्सां गा पयस्विनीं — D3 om (hapl) 16^{c}–17^{b} — After 16^{c}, D10 reads 17^{d} — ^{d}) V1 B1 कौबेर (for °रं) B4 Dn3 आप्नुयात्, B6 D5 आप्नुते (for अश्नुते)

17 D4 6 7 9 om 17 (cf v 1 8) D8 om 17, D3 om 17^{ab} (for both, cf v 1 16) — ^{a}) B1 2 D1 10 T2 G2 M3 धूम- (for -धूम्र) T1 पलाशवर्णां धेनु वै — ^{b}) T2 दोहनीं — D10 reads 17^{d} after 16^{abc}

18 D4 6 7 9 om 18 (cf v 1 8) D8 om 18 (cf v 1 16) — ^{a}) B3 4 Dn3 M1 2 4 पीवरां — ^{b}) V1 B2 4 Dn1 n3 D5 द्युतिकंठाम् (V1 °ठीम्), B1 3 5 D5 भूतिकंठाम्, D1 शितिकंठीम् (for °कण्ठाम्) — ^{c}) D8 सुसंबाधं (for असं°)

19 D4 6 7 9 om 19^{abc} (cf v 1 8) D8 om 19 (cf v 1 16) — ^{a}) D8 गौरा (for गौरीं) — ^{b}) M1 तपस्विनीं (for पय) — ^{d}) V1 B3 5 Dn आप्नुयात्, B3 4 D5 आप्नुते (for अश्नुते) T1 वसुलोके महीयते

20 ^{a}) V1 B Dn D10 वर्णाभां (for वर्णां तु) — ^{b}) D6 7 9 स(D7 सु)वर्णां (for सवत्सां) — ^{d}) B2 5 Dn1 n2 D6 10 आप्नुते, B4 Dn3 आप्नुयात्, D3 अश्नुयात् (for °ते)

21 T1 om 21 — ^{a}) D1 2 वेणाट, D8 वीणाट (for वैराट) D4–10 आ(D5 अ)टरूपकवर्णां तु; S (T1 om) वैतानस्थित(G1 °ति)मुक्षाणं ❀ Cn वैराट वृद्धं पृष्ठं यस्य । रटति क्रन्दत्यनेनेति राट् क्षतम् । विगतं राटं यस्मात्तद्विराटम् । स्वार्थे तद्धित । ❀ — ^{b}) G1 सर्वैः (for सर्व-) — ^{c}) D6 7 प्रददन् (for प्रदाय) — ^{d}) Dn1 n2 D6 स राजन्, T2 3 G4 आर्जितान्, G2 अजितान् (for अजरान्)

22 D8 om (hapl) 22–23 — ^{a}) D4–9 नीलागीं, G1 3 नीलाभां (for नीलाङ्गां) V1 B Dn वयोपपन्नं ली(B2 4 Dn2 n3 नी)लागं — ^{b}) V1 B Dn D3 -समन्वितं, D4 समावृतां (for समन्विताम्)

23 D8 om 23 (cf v 1 22) — ^{a}) V1 B2 4 5 Dn द्युति, B1 3 भूति, D1 सिद्धि, D4–9 नील (for शिति) — ^{c}) D10 लोक

24 ^{a}) B1 रतिर् (for -रतो) D4–9 गोप्रदाने र(D8 9 °नर)ता यांति — ^{b}) D10 छित्त्वा (for भित्त्वा) D6 7 भित्त्वा चैवार्कमंडलं — D5 om 24^{c}–25^{d} — ^{d}) D4 6–9 खेचरेण (for दिवि राजन्) B2–5 Dn D1–3 10 विराजते (for °ता)

25 D6 om 25 (cf v 1 24) — ^{a}) D3 सु (for °रु) Some MSS वेशा (for वेषा) — ^{b}) B1 D1 सहस्र V1 B2–5 Dn D10 T1 सुर-, D8 G1 3 4 नार (for वर) — ^{c}) B3 5 Dn D1–3 T3 G2 M नरश्रेष्ठं, D10 कुरुश्रेष्ठ (for नर°)

26 ^{a}) D4–7 9 वेणूनां (for वीणानां) — ^{b}) Some

हासैश्च हरिणाक्षीणां प्रसुप्तः प्रतिबोध्यते ॥ २६
यावन्ति लोमानि भवन्ति धेन्वा-
स्तावन्ति वर्षाणि महीयते सः ।
स्वर्गाच्च्युतश्चापि ततो नृलोके
कुले समुत्पत्स्यति गोमिनां सः ॥ २७

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

७९

वसिष्ठ उवाच ।
घृतक्षीरप्रदा गावो घृतयोन्यो घृतोद्भवाः ।
घृतनद्यो घृतावर्तास्ता मे सन्तु सदा गृहे ॥ १
घृतं मे हृदये नित्यं घृतं नाभ्यां प्रतिष्ठितम् ।
घृतं सर्वेषु गात्रेषु घृतं मे मनसि स्थितम् ॥ २
गावो ममाग्रतो नित्यं गावः पृष्ठत एव च ।
गावो मे सर्वतश्चैव गवां मध्ये वसाम्यहम् ॥ ३
इत्याचम्य जपेत्सायं प्रातश्च पुरुषः सदा ।
यदह्ना कुरुते पापं तस्मात्स परिमुच्यते ॥ ४
प्रासादा यत्र सौवर्णा वसोर्धारा च यत्र सा ।

MSS सिंजितै (for शिञ्जितै) — [c]) T1 हारैश्च (for हासैश्च) — [d]) V1 B1-3 5 Dn1 n3 सुप्त स, B4 सुप्त स, Dn1 सुप्त सु ; D4 स सुप्त (for प्रसुप्त) D5 10 T2 प्रतिबुध्यते D1-3 सुप्त प्रतिविबो(D1 बु)ध्यते

27 [a]) Some MSS रोमाणि (for लोमानि) — [b]) G3 रोमाणि (for वर्षाणि) D1-9 तावद्वर्षाण्यश्नुते स्वर्ग (D7 देव)लोकं (D1 के) — [c]) V1 B Dn1 n3 D2 5 10 G1 4 स्वर्गं (for स्वर्गाच्) — [d]) D5 भोगिना (for गोमिना) V2 B1-4 Dn D10 प्रसूयते वै विपुले गृहे (Dn1 कुले) स, B5 प्रसूयते वैरिगृहेनिवास ; S कुले प्रसूतो (T1 °भूते, T2 G1 3 4 M1 सूते) विपुले विशोके (G2 °क)

Colophon — *Parvan name* B1-4 D1 शान्ति — *Sub-parvan* V1 B1-4 Dn D2 3 4-7 9 10 दानधर्म — *Adhy name* V1 B Dn D1-7 9 10 गोप्रदानिक, D1 8 गोप्राश्निक, D2 गोमाहात्म्यं, D8 गोदान ; T2 वसिष्ठसौदाससंवादे गोमाहात्म्यकथन — *Adhy no* (figures, words or both) V1 79, D5 73, D10 85, T1 M 107, T2 3 G3 4 114, G1 3 108 — *Śloka no* Dn2 29, D4 16

79

1 T1 भीष्म, some MSS वशिष्ठ (for वसिष्ठ) — [ab]) D4 om प्रदा गावो घृतयोन्यो D5-9 घृतप्रदा (for घृतोद्भवा) — [c]) Dn2 घृतनर्ता (for °नद्यो) T1 घृतवत्यो घृतास्ता वै — [d]) B5 हि मे (for गृहे) T1 नित्यं मे सन्तु सुव्रता

2 B5 om 2-3 — [a]) D8 वदने ; T2 G1 3 हृदय (for °ये) — [b]) D4-9 तासु (for नाभ्यां) — [c]) D1-9 घृत मे सर्वतश्चैव — D1-3 om (hapl) 2[d]-3[c]

3 B5 om 3, D1-3 om 3[abc] (for all, of v l 2) — [b]) D5 7 गाव पृष्ठस्य रक्षका (D7 °की), D10 गावो मे सन्तु पृष्ठत — [c]) V1 [अ]पि (for [ए]व)

4 [a]) Dn2 [आ]नम्य (for [आ]चम्य) D4 6-9 जपन् (for जपेत्) — [b]) G2 तदा (for सदा) T1 प्रातश्च पुरुषर्षभ — [c]) T1 अह्नि, T2 3 G4 अह (for अह्ना) — [d]) D1 परिवि, T3 G सद्यो वि (for स परि)

5 [ab]) D4 om वर्णा वसो D8 वसु (for वसोर्) M2 धाराश्च (for धारा) T G M1 3 4 वसोर्धाराश्च

गन्धर्वाप्सरसो यत्र तत्र यान्ति सहस्रदाः ॥ ५
नवनीतपङ्काः क्षीरोदा दधिशैवलसंकुलाः ।
वहन्ति यत्र नद्यो वै तत्र यान्ति सहस्रदाः ॥ ६
गवां शतसहस्रं तु यः प्रयच्छेद्यथाविधि ।
परामृद्धिमवाप्याथ स गोलोके महीयते ॥ ७
दश चोभयतः प्रेत्य मातापित्रोः पितामहान् ।
दधाति सुकृताँल्लोकान्पुनाति च कुलं नरः ॥ ८

धेन्वाः प्रमाणेन समप्रमाणां
धेनुं तिलानामपि च प्रदाय ।
पानीयदाता च यमस्य लोके
न यातनां कांचिदुपैति तत्र ॥ ९
पवित्रमग्र्यं जगतः प्रतिष्ठा
दिवौकसां मातरोऽथाप्रमेयाः ।
अन्वालभेद्दक्षिणतो व्रजेच्च
दद्याच्च पात्रे प्रसमीक्ष्य कालम् ॥ १०
धेनुं सवत्सां कपिलां भूरिशृङ्गां
कांस्योपदोहां वसनोत्तरीयाम् ।
प्रदाय तां गाहति दुर्विगाह्यां
याम्यां सभां वीतभयो मनुष्यः ॥ ११

सुरूपा बहुरूपाश्च विश्वरूपाश्च मातरः ।
गावो मामुपतिष्ठन्तामिति नित्यं प्रकीर्तयेत् ॥ १२
नातः पुण्यतरं दानं नातः पुण्यतरं फलम् ।
नातो विशिष्टं लोकेषु भूतं भवितुमर्हति ॥ १३
त्वचा लोम्नाथ शृङ्गैश्च वालैः क्षीरेण मेदसा ।
यज्ञं वहन्ति संभूय किमस्त्यभ्यधिकं ततः ॥ १४
यया सर्वमिदं व्याप्तं जगत्स्थावरजङ्गमम् ।

कामदा (G_3 कर्दमा) — T_1 om (hapl) 5^{cd} — ^{d}) B_1 सहस्रश (for °दा)

6 ^{a}) Hypermetric — ^{b}) $D_{1.2}$ -शेवल, D_8 -शेवाल-, $G_{1.3}$ -शैवाल (for -शैवल) — ^{c}) V_1 B Dn D_2 वै नद्यस् (by transp) — ^{d}) G_3 सहस्रश (for °दा)

7 ^{a}) D_8 शत B_8 सहस्र च, $G_{1.3}$ °स्राणि (for °स्रं तु) — ^{c}) B Dn D_{4-9} T G_4 $M_{3.4}$ वृद्धिम् (for ऋ°). — ^{d}) Dn $D_{1-8.10}$ T_1 स्वर्गे (for स गो)

8 ^{a}) V_1 B_5 Dn पुत्रो (for प्रेत्य) — ^{b}) D_7 om (hapl) पित्रो पिता $D_{4-6.8.9}$ मातामह- (for °पित्रो) — ^{c}) $D_{1.2}$ G_2 ददाति, D_8 स याति, D_{4-9} नयते (for दधाति) M_{1-8} लोके (for लोकान्) T_1 पुनाति ददतो लोके — ^{d}) D_8 कुलत्रय, D_8 कुलं नरान् T_1 दाता चापि महीयते

9 ^{a}) B_1 प्रसादेन, T_1 समानेन (for प्रमाणेन) Dn_2 $D_{2.4.6-9}$ -प्रमाण (for °णा) — ^{b}) D_8 धेन्वा (for धेनुं) D_4 प्रदाता (for °य) — ^{c}) $D_{1.2}$ -दायी च, D_8 दानेन, $T_{2.3}$ G M -चापी स (for दाता च) D_{4-9} पापानि कृत्वा भयमस्य लोके (D_4 काले) — ^{d}) V_1 T_2 $G_{2.4}$ किंचिद् (for कां) — For 9^{cd}, T_1 subst

377* लोकाननन्तान्समवाप्य धीरः
प्रमोदते सुकृती स्वर्गलोके ।

10 T_1 om 10 — ^{a}) B_1 अग्र्या (for अग्र्य) T_2 $G_{1.3}$ प्रतिष्ठा (for °ष्ठा) — ^{c}) $D_{5.7}$ मजेत (for च) — ^{d}) D_4 दत्वा (for दद्याच्च) D_8 काले (for पात्रे)

11 ^{a}) G_4 om कपिला D_{4-9} हेम (for भूरि). V_1 B Dn $D_{5.8.10}$ शृंगीं (for शृङ्गा) — ^{c}) $D_{4.6-9}$ सं, T_3 ता (for तां) T G दुर्विगाह्य (T_2 °ह्या) — ^{d}) T_2 समश्नुते (for याम्यां सभां)

12 = 13 80 31^{ab} — ^{a}) $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ अनु (for बहु) $D_{4.8}$ सुरूपाश्च कुरूपाश्च — ^{b}) D_2 भारत (for मातर) D_4 M_1 विरूपाश्चैव (M_1 °श्च हि) मातरः — ^{c}) T_2 अनु (for उप)

13 ^{a}) D_{4-9} लोके (for दानं) — ^{b}) $D_{5.7}$ कुलं (for फलम्) T_1 नातः पुण्यफलं भवं — ^{c}) D_{4-9} G_4 भूतेषु (for लोकेषु)

14 ^{a}) G_4 च (for [श्च]थ) V_1 B Dn $D_{5.10}$ वा (for च) — ^{b}) B_5 D_1 $T_{2.3}$ मे सदा (for मेदसा) — ^{c}) B_5 बहुभिः, T_3 वहते (for वहन्ति) — ^{d}) T_2 अस्ति ह्यधिकं; G_1 अस्य ह्य (for अस्त्यभ्य) $D_{1.2}$ तप (for ततः)

15 ^{a}) D_{3-6} $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ यथा (for यया) $T_{2.3}$

तां धेनुं शिरसा वन्दे भूतभव्यस्य मातरम् ॥ १५
गुणवचनसमुच्चयैकदेशो
नृवर मयैष गवां प्रकीर्तितस्ते ।
न हि परमिह दानमस्ति गोभ्यो
भवति न चापि परायणं तथान्यत् ॥ १६

भीष्म उवाच ।
परमिदमिति भूमिपो विचिन्त्य
प्रवरमृषेर्वचनं ततो महात्मा ।
व्यसृजत नियतात्मवान्द्विजेभ्यः
सुबहु च गोधनमाप्तवांश्च लोकान् ॥ १७

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि पकोनाशीतितमोऽध्याय. ॥ ७९ ॥

८०

युधिष्ठिर उवाच ।
पवित्राणां पवित्रं यच्छ्रेष्ठं लोके च यद्भवेत् ।
पावनं परमं चैव तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १
भीष्म उवाच ।
गावो महार्थाः पुण्याश्च तारयन्ति च मानवान् ।
धारयन्ति प्रजाश्चेमाः पयसा हविषा तथा ॥ २
न हि पुण्यतमं किंचिद्गोभ्यो भरतसत्तम ।
एताः पवित्राः पुण्याश्च त्रिषु लोकेष्वनुत्तमाः ॥ ३
देवानामुपरिष्टाच्च गावः प्रतिवसन्ति वै ।
दत्त्वा चैता नरपते यान्ति स्वर्गं मनीषिणः ॥ ४

G1–3 प्रासं (for ध्यासं)

16 b) B4 G4 नृपवर (for नृवर) D5 च (for ते) — c) V1 B Dn D5 10 च (for हि) — d) D1–9 तथा (for न च) B4 5 D3 5–7 9 न च, D1 3 8 च न, D4 न वा; T G ततो, M तत्र (for तथा)

17 D1 2 वैशंपायन (for भीष्म) — a) B2 Dn1 n2 D5 T G2 4 M2 वरम् (for परम्) D4 5 om, D6–8 इह (for इति) B5 Dn1 n2 D4–9 M4 भूमिदो (for °पो) — c) B3 विसृजत, D6 9 व्यसृजन् (for °जत) — d) Dn2 D4 8 9 G3 स बहु च, D10 बहुशो (for सुबहु च) B3 D5–9 G3 om., B4 D4 T1 2 (also as in text) G1 2 4 M स, D1 सु, T3 -धन (for च) M4 अत्सुयाघ् (for आप्तवांश्) D4 लोक, D5–9 लोके, D10 कामान् (for लोकान्)

Colophon — *Parvan name* B1 2, 4 Dn3 D1 शांति — *Sub parvan* V1 B Dn D1 2 4–9 दानधर्म — *Adhy name* V1 B1 2 4 5 Dn D4 5 7 10 गोप्रदानिक°, D1 3 गोप्रश्न, D2 गोमाहात्म्य; T2 दानप्रकरणे वसिष्ठसौदाससंवादे गोदानफल, T3 G2 4 M वसिष्ठसौदाससंवाद — *Adhy no* (figures, words or both) V1 80, D5 74, D10 86, T1 M 108, T2 3 G2 4 115, G1 3 109 — *Śloka no* D4 17

80

1 D1 8 om 1 (with the ref.) — a) D2 च, G1 (also as in text) तु (for यच्) — b) V1 B5 Dn शिष्टं (for श्रेष्ठं) D4 T1 लोकेषु, D10 लोकस्य (for लोके च) D7 सर्वदा, M1 सद्भवेत् (for य°) D2 श्रेष्ठं लोके महीयते — c) T1 श्रेयस्करं च परम — After 1, T2 reads 3cd, repeating it in its proper plaoe

2 T1 om 2–5 — a) D8 महार्घ्या (for °र्था) B1 गावो महार्याशुस्पाश — b) G1 कारयंति (for ता°) B1 om च D1 8 मानव — c) D2 [ए]व, D6 om (for [इ]मा) — d) V1 B2–6 Dn D2 हविषा पयसा तथा

3 T1 om 3 (cf v 1 2) — a) D1–8 पुण्यतर (for °तम) — b) D4–9 वेष्या (D4 °दे) भ्यो भरतर्षभ — T2 reads 3cd for the first time after 1 — c) T2 (first time) पूता (for एता) V1 B2–5 Dn D2 एता पुण्या पवित्राश्च — d) V1 B6 Dn T2 (first time) सत्तमा, D1–6 चो° (for [अ]नु°)

4 T1 om 4 (cf. v 1 2) — b) D4 हि (for वै) — c) B1 3 D1 दत्त्वा चैता, D1–9 नैता (D5 नत्वा)

मान्धाता यौवनाश्वश्च ययातिर्नहुषस्तथा ।
गावो ददन्तः सततं सहस्रशतसंमिताः ।
गताः परमकं स्थानं देवैरपि सुदुर्लभम् ॥ ५
अपि चात्र पुरावृत्तं कथयिष्यामि तेऽनघ ॥ ६
ऋषीणामुत्तमं धीमान्कृष्णद्वैपायनं शुकः ।
अभिवाद्याह्निकं कृत्वा शुचिः प्रयतमानसः ।
पितरं परिपप्रच्छ दृष्टलोकपरावरम् ॥ ७
को यज्ञः सर्वयज्ञानां वरिष्ठ उपलक्ष्यते ।
किं च कृत्वा परं स्वर्गं प्राप्नुवन्ति मनीषिणः ॥ ८

केन देवाः पवित्रेण स्वर्गमश्नन्ति वा विभो ।
किं च यज्ञस्य यज्ञत्वं क्व च यज्ञः प्रतिष्ठितः ॥ ९
दानानामुत्तमं किं च किं च सत्रमतः परम् ।
पवित्राणां पवित्रं च यत्तद्ब्रूहि ममानघ ॥ १०
एतच्छ्रुत्वा तु वचनं व्यासः परमधर्मवित् ।
पुत्रायाकथयत्सर्वं तत्त्वेन भरतर्षभ ॥ ११

व्यास उवाच ।

गावः प्रतिष्ठा भूतानां तथा गावः परायणम् ।
गावः पुण्याः पवित्राश्च पावनं धर्म एव च ॥ १२

दत्त्वा (for दत्त्वा चैता) V1 B5 Dn1 n2 D8 तारयते (V1 °ति) (for नरपते)

5 T1 om 5 (of v 1 2) — a) D8 युवनाश्वश्च (for यौव°) — b) M नाहुषश्च B3 तदा (for तथा) — c) V1 B Dn D10 G2 गा वै (for गावो) D1-8 दत्त्वा तु, T2 M4 ददत (for ददन्त) D1-8 गा वै ददुश्च सतत — e) B2 याता (for गता)

6 a) V1 B1 3 4 Dn गीतं, B2 5 D10' गीता (for वृत्तं) — b) D4-9 भारत (for तेऽनघ) — After 6, D2 8 ins

378* सौरभ्य पुण्यकर्माण पावका शुभदर्शना ।
यदर्थं गोशताश्चैव सौरभ्य सुरसत्तम ।
तच्च मे शृणु कात्स्न्येन वदतो ह्यरिसूदन ।
पुरा देवयुगे तात दैत्येन्द्रेषु महात्मसु ।

[(L 1) D8 ऋभिभ्य पावना (for -कर्माण पावका) — (L 2) D8 निर्मिताश्च (for गोश°) and सुरम्य (for सौ°) — (L 3) D8 बल (for ह्यरि-) — (L 4) D8 देवेंद्र सुमहातपा (for the post half)]

7 T1 om 7ab — a) D2 उत्तर, D1-9 °मो (for °म) G1-8 M1 धर्मान् (for धीमान्) T2 8 G4 M1-8 ऋषीणामुत्तमान्धर्मान् — b) G1 कृष्णं D7 द्वीपायनं D1 शुभ (for शुक) — c) V1 B2 5 Dn D8 अभिवाद्याह्निककृत — e) G2 प्रति (for परि) T1 शुक प्रोवाच पितर — f) D4 परायण, T1 for °वरम्)

8 Before 8, T2 ins उवाच — a) [illegible] (for यज्ञाना) — b [illegible] 2 5 Dn [s]भ्युप, D1-9 इह ([illegible] D1-8 (for लक्ष्यते) — T1 om 8cd — c) D1 8 कृत्वा च (by transp) D5 वर (for पर) V1 B2 4 5 Dn D2 5 स्थान (for स्वर्गं)

9 a) B1 4 येन, M1 8 तेन (for केन) — b) D5 इच्छति, G1 8 गच्छति, G2 जयति (for अश्नन्ति) D1 वाभिभो, D2 चाभिभो, D8 चाभित, S वै वि (T2 G2 प्र)भो (for वा विभो) D4 6 7 9 स्वर्गमिच्छति भा(D6 भो)गत, D8 स्वर्गमिच्छंति देवता — T1 om 9c–10b — c) D9 om (hapl) यज्ञस्य — d) D4 किं (for क्व) D2 पितामह (for प्रतिष्ठित)

10 T1 om 10ab (of v 1 9) — a) V1 B Dn D1-8 10 M4 देवानाम् (for दाना°) — b) B2 damaged, B5 Dn D10 इत पर, D4-7 9 पर मतं, D8 परं स्मृत (for अत परम्) — d) D5 एतद् (for यत्तद्) V1 B2 (marg) Dn1 n8 पितर्मम, D2 पितामह, S महामुने (G2 4 °मते) (for ममानघ) Dn2 तद्ब्रूहि पितर मम (sic)

11 Before 11, D4-9 T2 8 G2 4 ins भीष्म — c) B1 D4-9 पुत्राय कथयामास — d) D1 तत्रैव, D2 गो धर्मं (for तत्त्वेन)

12 D1 8 T1 M om the ref — b) B8 परायणा — c) D8 पवित्रं (for °त्राश्च) D4-9 गाव पवित्रा (D5 प्रतिष्ठा) पुण्याश्च — d) D1 -सत्तम (for एव च) V1 B Dn D10 गोधन पावन तथा, D2 पावना शुभदर्शना, D8 पावनाना च पावन, S पावन धर्मतस्तथा

e) D6-9 ह्यशृगा; T2 8 नृ°, G4 वि°
) V1 B2 5 Dn D1 10 T1 M2 4
— D4-7 9 ins after 13ab

पूर्वमासन्नशृङ्गा वै गाव इत्यनुशुश्रुमः ।
शृङ्गार्थे समुपासन्त ताः किल प्रभुमव्ययम् ॥ १३
ततो ब्रह्मा तु गाः प्रायमुपविष्टाः समीक्ष्य ह ।
ईप्सितं प्रददौ ताभ्यो गोभ्यः प्रत्येकशः प्रभुः ॥ १४
तासां शृङ्गाण्यजायन्त यस्या यादृङ्मनोगतम् ।
नानावर्णाः शृङ्गवन्त्यस्ता व्यरोचन्त पुत्रक ॥ १५
ब्रह्मणा वरदत्तास्ता हव्यकव्यप्रदाः शुभाः ।
पुण्याः पवित्राः सुभगा दिव्यसंस्थानलक्षणाः ।
गावस्तेजो महद्दिव्यं गवां दानं प्रशस्यते ॥ १६
ये चैताः संप्रयच्छन्ति साधवो वीतमत्सराः ।
ते वै सुकृतिनः प्रोक्ताः सर्वदानप्रदाश्च ते ।
गवां लोकं तथा पुण्यमाप्नुवन्ति च तेऽनघ ॥ १७
यत्र वृक्षा मधुफला दिव्यपुष्पफलोपगाः ।
पुष्पाणि च सुगन्धीनि दिव्यानि द्विजसत्तम ॥ १८
सर्वा मणिमयी भूमिः सूक्ष्मकाञ्चनवालुका ।
सर्वत्र सुखसंस्पर्शा निष्पङ्का नीरजा शुभा ॥ १९

379* ता किल शृङ्गमाकाङ्क्षन्वर्षातपनिवारणम् ।
गात्रुर्षी च त्वच गुर्वी शीतवातातपासहाम् ।
वस्त्रावरणगोचर्ममविरोध परस्परम् ।
ततो ब्रह्मा ददौ तासां मनसा धारिता पराम् ।

[(L 3) D5 सविरोध (for अविरोध) — D5 om line 4]

— After the above, D8 reads 14[cd] repeating it in its proper place D4 6 7 9 om 13[c]–14[b] — [a]) D8 शृगार्थं, D8 शृगे वै (for शृङ्गार्थे) — [d]) T2 3 G2 कुल (for किल)

14 D4 6 7 9 om 14[ab] (cf v l 13) — [a]) T2 3 G M1-3 सत्रम् (for प्रायम्) — [b]) D10 वै, T1 च (for ह) — D3 reads 14[cd] for the first time after 379* — [c]) D3 (first time) तेभ्यो, S गोभ्यस् (for ताभ्यो) D4 6 7 8 (second time) 9 ईप्सित च प्रप चेत — [d]) D4 6 7 8 (second time) 9 गोषु; T1 2 G M4 तास्य, T3 M1-3 तेभ्य (for गोभ्य) G3 तथा (for प्रभु) — D4 6 7 9 ins after 14 D5 after 16 D3 after the first occurrence of 14[cd]

380* आहूय मनुज प्राह गोषु स्वां तनुमावध ।
आच्छादन चावरणं यूय गृह्णीत मानवा ।
शीतवातातपं येन धारयन्ति प्रजार्थिन ।
सुकुमारत्वच यूयं वस्त्रैराच्छादयिष्यथ ।
एवमस्त्विति ता प्रादास्त्वच स्वां चर्म एव च । [5]

[(L 2) D5 नाच्छादनी — (L 3) D6 7 9 प्रजार्थिनां (for °न) — (L 5) D8 त्वचा (for त्वचं) D6 7 9 वर्म (for चर्म) D4 5 वा (for च)]

15 D4 6 7 9 om 15-16 — [b]) Dn3 D8 M3 यस्य (for यस्या) D10 मनोमतव् (for मनोगतम्) — [c]) V1 B1 2 G3 शृगवत्यस् D2 नानावर्णत्वमापन्नाग् — D2 om (hapl) 15[d]–16[a] — [d]) D8 T2 3 G1 ह्यरोचत (for व्य°)

16 D4 6 7 9 om 16, D2 om 16[a] (for all, cf v l 15) — [a]) D10 दानाच (for दत्तास्ता) — [b]) D1-3 8 वहा (for प्रदा) — [c]) V1 T3 शुभगा, G4 सुशुभा (for सुभगा) — [d]) D10 T2 3 G3 4 संस्कार (for संस्थान-) — T1 om 16[ef] — [f]) B3 च शस्यते; B6 प्रश (for प्रश°) — After 16, D5 ins 380* and D3 ins 379*

17 [a]) Dn2 T2 3 G2 वा (for च) D4-9 तां धेनु ये प्रयच्छति, G4 ये वै तासां प्र — [b]) S (except M4) गत (for वीत) — [c]) D4 6-9 प्रकृतित (for सुकृतिन) — [e]) D3 T1 च ते (for तथा) T2 गवा पुण्य तथा लोकम् — [f]) Dn2 D8 प्राप्नुवंति (for आ°) T1 द्विजोत्तम (for च तेऽनघ) D8 प्राप्नुवाति तथानघ

18 [a]) V1 B Dn3 ये तु, Dn1 ये सु, D10 ये च (for यत्र) M1-3 मधुलिह्वा (for फला) — [b]) B3 D10 फलोपमा, D4 6-9 समन्विता (for फलोपगा) D5 दिव्यवृक्षसमन्विता — For 18[cd], D4-9 subst

381* फलानि च रसाढ्यानि मृदूनि रुचिराणि च ।

19 [b]) V1 B Dn D10 सर्व (for सूक्ष्म) — [c]) B Dn D10 M3 4 सर्वतु (for सर्वत्र) T2 3 G M शुभ (for सुख) B3 4 संपन्ना, T2 सस्पर्श (for र्शा) — [d]) Some MSS निपका (for निष्पङ्का) V1 B Dn D2 3 5-7 M4 नि(B2-5 Dn3 M4 नी)रजा, D4 निरुजा, T1 विरजा; T2 3 G1 2 निरजा, M2 नीरुजा (for नीरजा) V1 B5 Dn D2-8 M4 शुभा (for शुभा)

20 T1 om 20 — [a]) V1 D1 वनाश्र (for वनैश्च) D5 फुल्लैर्, D4-9 चापि (for चैव) — [b]) V1 B1, 2, 5

मान्धाता यौवनाश्वश्च ययातिर्नहुषस्तथा ।
गावो ददन्तः सततं सहस्रशतसंमिताः ।
गताः परमकं स्थानं देवैरपि सुदुर्लभम् ॥ ५
अपि चात्र पुरावृत्तं कथयिष्यामि तेऽनघ ॥ ६
ऋषीणामुत्तमं धीमान्कृष्णद्वैपायनं शुकः ।
अभिवाद्याह्निकं कृत्वा शुचिः प्रयतमानसः ।
पितरं परिपप्रच्छ दृष्टलोकपरावरम् ॥ ७
को यज्ञः सर्वयज्ञानां वरिष्ठ उपलक्ष्यते ।
किं च कृत्वा परं स्वर्गं प्राप्नुवन्ति मनीषिणः ॥ ८
केन देवाः पवित्रेण स्वर्गमश्नन्ति वा विभो ।
किं च यज्ञस्य यज्ञत्वं क्व च यज्ञः प्रतिष्ठितः ॥ ९
दानानामुत्तमं किं च किं च सत्रमतः परम् ।
पवित्राणां पवित्रं च यत्तद्ब्रूहि ममानघ ॥ १०
एतच्छ्रुत्वा तु वचनं व्यासः परमधर्मवित् ।
पुत्रायाकथयत्सर्वं तत्त्वेन भरतर्षभ ॥ ११
व्यास उवाच ।
गावः प्रतिष्ठा भूतानां तथा गावः परायणम् ।
गावः पुण्याः पवित्राश्च पावनं धर्म एव च ॥ १२

दत्त्वा (for दत्त्वा चैता) V1 B6 Dn1 n2 D8 तारयते (V1 °ति) (for नरपते)

5 T1 om 5 (of v 1 2) — a) D8 युवनाश्वश्च (for यौव°) — b) M नाहुषस् B8 तदा (for तथा) — c) V1 B Dn D10 G2 गा वै (for गावो) D4-9 दत्त्वा तु, T2 M4 ददत (for ददन्त) D1-8 गा वै शुश्च सततं — e) B3 याता (for गता)

6 a) V1 B1 3 4 Dn गीतं, B3 5 D10 गीता (for वृत्तं) — b) D4-9 भारत (for तेऽनघ) — After 6, D8 ins.

(for लक्ष्यते) — T1 om 8cd — c) D1 8 कृत्वा च (by transp) D6 वर (for पर) V1 B3 4 6 Dn D2 5 स्थान (for स्वर्गं)

9 a) B1 4 येन, M1 8 तेन (for केन) — b) D6 इच्छति, G1 3 गच्छति, G2 जयति (for अश्नन्ति) D1 वाभिभो, D2 चाभिभो, D8 चाभित, S वै वि (T2 G2 प्र)भो (for वा विभो) D4 6 7 9 स्वर्गमिच्छति भा(D6 भो)गत, D8 स्वर्गमिच्छति देवता — T1 om 9c-10b — c) D9 om (hapl) यज्ञस्य — d) D4 किं (for क्व) D2 पितामह (for प्रतिष्ठित)

10 T1 om 10ab (of v 1 9) — a) V1 B Dn D1-8 10 M1 देवानाम् (for दाना°) — b) B2 damaged, B5 Dn D10 इत पर, D4-7 9 परं मत, D8 परं स्मृत (for मत परम्) — d) D5 एतद् (for यत्तद्) S V1 B3 (marg) Dn1 n8 पितर्मम, D4 पितामह, S महामुने (G2 4 °मते) (for ममानघ) Dn3 तद्ब्रूहि पितरं मम (sic)

11 Before 11, D4-9 T2 8 G2 4 ins भीष्म — c) B1 D4-9 पुत्राय कथयामास — d) D1 तत्रैव, D2 गोधर्मं (for तत्त्वेन)

12 D1. 8 T1 M om the ref — b) B8 परायणा — c) D2 पवित्रं (for °त्राश्च) D4-9 गाव पवित्रा (D5 प्रतिष्ठा) पुण्याश्च — d) D1 -सत्तम (for एव च) V1 B Dn D10 गोधन पावन तथा, D2 पावना शुभदर्शना, D8 पावनानां च पावन, S पावन धर्मतस्तथा

13 a) D8-9 शुश्रूगा, T2 8 तृ°, G1 वि° (for श) — b) V1 B3 5 Dn D1 10 T1 M2 4 -शुश्रुम (for °म) — D4-7 9 ins after 13ab D8 after 16

पूर्वमासन्नशृङ्गा वै गाव इत्यनुशुश्रुमः ।
शृङ्गार्थे समुपासन्त ताः किल प्रभुमव्ययम् ॥ १३
ततो ब्रह्मा तु गाः प्रायमुपविष्टाः समीक्ष्य ह ।
ईप्सितं प्रददौ ताभ्यो गोभ्यः प्रत्येकशः प्रभुः ॥ १४
तासां शृङ्गाण्यजायन्त यस्या यादृङ्मनोगतम् ।
नानावर्णाः शृङ्गवन्त्यस्ता व्यरोचन्त पुत्रक ॥ १५
ब्रह्मणा वरदत्तास्ता हव्यकव्यप्रदाः शुभाः ।
पुण्याः पवित्राः सुभगा दिव्यसंस्थानलक्षणाः ।
गावस्तेजो महद्दिव्यं गवां दानं प्रशस्यते ॥ १६
ये चैताः संप्रयच्छन्ति साधवो वीतमत्सराः ।
ते वै सुकृतिनः प्रोक्ताः सर्वदानप्रदाश्च ते ।
गवां लोकं तथा पुण्यमाप्नुवन्ति च तेऽनघ ॥ १७
यत्र वृक्षा मधुफला दिव्यपुष्पफलोपगाः ।
पुष्पाणि च सुगन्धीनि दिव्यानि द्विजसत्तम ॥ १८
सर्वा मणिमयी भूमिः सूक्ष्मकाञ्चनवालुका ।
सर्वत्र सुखसंस्पर्शा निष्पङ्का नीरजा शुभा ॥ १९

379* ता किल शृङ्गमाकाङ्क्षन्वर्षातपनिवारणम् ।
मानुषीं च त्वच गुर्वीं शीतवातातपासहाम् ।
वस्त्रावरणगोचर्ममविरोध परस्परम् ।
ततो ब्रह्मा ददौ तासा मनसा धारिता पराम् ।

[(L 3) D_5 सविरोध (for अविरोध) — D_5 om line 4]

— After the above, D_8 reads 14^{cd} repeating it in its proper place $D_{1\,6\,7\,9}$ om 13^c–14^b — ^{c}) D_8 शृगार्थं, D_8 शृगे वै (for शृङ्गार्थे) — ^{d}) $T_{2\,3}$ G_2 कुल (for किल)

14 $D_{1,6\,7\,9}$ om 14^{ab} (cf v l 13) — ^{a}) $T_{2\,3}$ G M_{1-3} सत्रम् (for प्रायम्) — ^{b}) D_{10} वै, T_1 च (for ह) — D_5 reads 14^{cd} for the first time after 379* — ^{c}) D_8 (first time) तेभ्यो, S गोभ्यस् (for ताभ्यो) $D_{1\,6\,7\,8}$ (second time) $_9$ ईप्सित च प्रप श्चेत — ^{d}) $D_{1\,6\,7\,8}$ (second time) $_9$ गोषु, $T_{1\,2}$ G M_4 ताभ्य, T_3 M_{1-3} तेभ्य (for गोभ्य) G_5 तथा (for प्रभु) — $D_{1\,6\,7\,9}$ ins after 14 D_5 after 16 D_8 after the first occurrence of 14^{cd}

380* आहूय मनुज प्राह गोषु स्वां तनुमादध ।
आच्छादन चावरणं यूय गृह्णीत मानवा ।
शीतवातातपं येन धारयन्ति प्रजार्थिन ।
सुकुमारत्वच यूयं वस्त्रैराच्छादयिष्यथ ।
एवमस्त्विति ता प्रादात्त्वच स्वां चर्म एव च । [5]

[(L 2) D_5 आच्छादनी — (L 3) $D_{6\,7\,9}$ प्रजार्थिनां (for °न) — (L 5) D_8 त्वचा (for त्वच) $D_{6\,7\,9}$ वर्मं (for चर्म) $D_{1\,5}$ वा (for च)]

15 $D_{1\,6\,7\,9}$ om 15-16 — ^{b}) Dn_3 D_8 M_3 यस (for यस्या) D_{10} मनोभवत् (for मनोगतम्) — ^{c}) V_1 $B_{1\,2}$ G_3 शृगवत्यस् D_2 नानावर्णत्वमापन्नास् — D_2 om (hapl) 15^d–16^a — ^{d}) D_8 $T_{2\,3}$ G_4 ह्यरोचत (for व्य°)

16 $D_{1\,6\,7\,9}$ om 16, D_2 om 16^a (for all, cf v l 15) — ^{a}) D_{10} -दानाच्च (for दत्तास्ता) — ^{b}) $D_{1-3\,8}$ वहा (for -प्रदा) — ^{c}) V_1 T_3 शुभगा, G_4 सुशुभा (for सुभगा) — ^{d}) D_{10} $T_{2\,3}$ $G_{2\,4}$ सस्कार (for संस्थान) — T_1 om 16^{ef} — ^{f}) B_3 च शस्यते, B_5 प्रश (for प्रश°) — After 16, D_5 ins 380* and D_8 ins 379*

17 ^{a}) Dn_2 $T_{2\,3}$ G_2 वा (for च) D_{1-9} ता धेनु ये प्रयच्छति, G_4 ये वै तासा प्र — ^{b}) S (except M_4) गत (for वीत) — ^{c}) $D_{1\,6-9}$ प्रकृतित (for सुकृतिन) — ^{e}) D_3 T_1 च ते (for तथा) T_2 गवा पुण्य तथा लोकम् — ^{f}) Dn_2 D_8 प्राप्नुवति (for आ°) T_1 द्विजोत्तम (for च तेऽनघ) D_8 प्राप्नुवाति तथानघ

18 ^{a}) V_1 B Dn_2 ये तु, Dn_1 ये सु, D_{10} ये च (for यत्र) M_{1-3} मधुलिहा (for फला) — ^{b}) B_3 D_{10} फलोपमा, $D_{1\,6-9}$ -समन्विता (for फलोपगा) D_5 दिव्यवृक्षसमन्विता — For 18^{cd}, D_{1-9} subst

381* फलानि च रसाढ्यानि मृदूनि रुचिराणि च ।

19 ^{b}) V_1 B Dn D_{10} सर्व (for सूक्ष्म) — ^{c}) B Dn D_{10} $M_{2\,4}$ सर्वर्तु (for सर्वत्र) $T_{2\,3}$ G M शुभ (for सुख) $B_{3\,4}$ -सपर्शा, T_2 ससपर्शं (for र्शा) — ^{d}) Some MSS नि पका (for निष्पङ्का) V_1 B Dn $D_{2\,3\,5-7}$ M_4 नि(B_{2-5} Dn_3 M_4 नी)रजा, D_4 निरुजा, T_1 विरजा; $T_{2\,3}$ $G_{1\,2}$ निरजा, M_2 नीरुजा (for नीरजा) V_1 B_5 Dn D_{2-8} M_4 शुभा (for शुभा)

20 T_1 om 20 — ^{a}) V_1 D_1 वनाद्य (for वनैश्च) D_8 फुल्लैर्, D_{1-9} चापि (for चैव) — ^{b}) V_1 $B_{1,\,2\,5}$

रक्तोत्पलवनैश्चैव मणिदण्डैर्हिरण्मयैः ।
तरुणादित्यसंकाशैर्भान्ति तत्र जलाशयाः ॥ २०
महार्हमणिपत्रैश्च काञ्चनप्रभकेसरैः ।
नीलोत्पलविमिश्रैश्च सरोभिर्बहुपङ्कजैः ॥ २१
करवीरवनैः फुल्लैः सहस्रावर्तसंवृतैः ।
संतानकवनैः फुल्लैर्वृक्षैश्च समलंकृताः ॥ २२
निर्मलाभिश्च मुक्ताभिर्मणिभिश्च महाधनैः ।
उद्धूतपुलिनास्तत्र जातरूपैश्च निम्नगाः ॥ २३
सर्वरत्नमयैश्चित्रैरवगाढा नगोत्तमैः ।
जातरूपमयैश्चान्यैर्हुताशनसमप्रभैः ॥ २४
सौवर्णगिरयस्तत्र मणिरत्नशिलोच्चयाः ।
सर्वरत्नमयैर्भान्ति शृङ्गैश्चारुभिरुच्छ्रितैः ॥ २५
नित्यपुष्पफलास्तत्र नगाः पत्ररथाकुलाः ।
दिव्यगन्धरसैः पुष्पैः फलैश्च भरतर्षभ ॥ २६
रमन्ते पुण्यकर्माणस्तत्र नित्यं युधिष्ठिर ।
सर्वकामसमृद्धार्था निःशोका गतमन्यवः ॥ २७
विमानेषु विचित्रेषु रमणीयेषु भारत ।
मोदन्ते पुण्यकर्माणो विहरन्तो यशस्विनः ॥ २८
उपक्रीडन्ति तान्राजञ्शुभाश्चाप्सरसां गणाः ।
एताल्लोकानवाप्नोति गां दत्त्वा वै युधिष्ठिर ॥ २९
यासामधिपतिः पूषा मारुतो बलवान्बली ।
ऐश्वर्ये वरुणो राजा ता मां पान्तु युगंधराः ॥ ३०

-षडैर्; B8 4 -पट्टैर्, Dn D5 M4 खंडैर् (for दण्डैर्) — ^{d}) D8 यत्र (for तत्र)

21 D4-7 9 repeat 21^{ab} after 25^{ab} — ^{a}) D1, 8 -चित्रैश् (for -पत्रैश्) — ^{b}) M1 स्रव, M2 -स्रज, M3 4 स्रज- (for प्रभ) Some MSS केशरै T G कांचनोपमकेसरै — ^{c}) V1 तु (for च) — ^{d}) D6 सरोजैर्, D8 रोमभिर् (sic), T2 3 G M1-3 सरासि (for सरोभिर्)

22 T1 om 22^{ab} — ^{a}) D4-9 पुण्यै, D6 (also) पुष्पै (for फुल्लै) — B5 om (hapl) 22^{bc} — ^{b}) G1-3 सहस्रावृत्त (for °वर्त) — D10 om 22^{cd} — ^{d}) G1-3 पुष्पैश् (for वृक्षैश्) B8 समलंकृतै

23 ^{b}) V1 B Dn D10 प्रभै (for -धनै) — After 23^{ab}, D10 reads 25^{ab} repeating it in its proper place — ^{c}) V1 B Dn D2 4 5 9 10 T1 G2 M4 उन्नूत (for उद्धूत) D1 पवनास् (for -पुलि°) B1 तद्वज् (for सत्र)

24 ^{b}) V1 B Dn D10 द्रुमोत्तमै, D4-9 ऋतु° (for नगो°) — T1 om 24^{cd}

25 D10 reads 25^{ab} for the first time after 23^{ab} — ^{a}) V1 B Dn D2 10 (both times) M1 3 सौवर्णा, D1 3-9 सुवर्ण (for सौ°) — D3 om (hapl) 25^{b}-26^{a} — ^{b}) D4 om मणिरत्न B5 शिलोच्चयान् — After 25^{ab}, D4-7 9 repeat 21^{ab} D4-7 9 om 25^{cd} — ^{c}) T1 नव, T2 3 G4 मणि (for सर्व)

26 D3 om 26^{a} (cf v 1 25) — ^{a}) B8 दिव्य- (for नित्य) D4 5 7 9 -फलैस् (for फलास्) — ^{b}) Dn2 D4 8 9 यत्र (for पत्र-) M4 -रथारुहा (for °कुला) B3 नगा यत्र समाकुला — T1 om 26^{cd} — ^{c}) T2 3 G M1 3 नित्य- (for दिव्य) B3 मयै पुण्यै, D4-9 -वहै पुण्यै (for -रसै पुष्पै) — ^{d}) D8 फलैश्च पुरुषर्षभ, D4-9 पुष्पै फलसमन्वितै; S (T1 om) फलैश्च मुनिसत्तम

27 ^{a}) T2 3 G2 4 रज्यंते (for रमन्ते) — ^{b}) D4-8 महामुने, D9 om, T1 सुखप्रदा, T2 3 G M सुखा (G2 सम)न्विता (for युधिष्ठिर) — ^{c}) B1 समृद्धात्मा; T2 3 G4 °द्धाश्च (for °द्धार्था) — ^{d}) B2 D1 3 विशोका, D6 8 9 निःशोक-, D7 °क (for निःशोका) T1 विशोका गतमत्सरा

28 ^{b}) T2 3 G सत्तम (for भारत) — ^{c}) T2 3 G2-4 मोदत — ^{d}) D1 10 विहरते, S (except M4) °रति (for °रन्तो)

29 T1 om 29 — ^{a}) T2 3 G2 4 M1 3 4 ब्रह्मन् (for राजन्) — ^{c}) S (T1 om) इमाल्ँ (for एताल्ँ) — ^{d}) D8 गा (for गा) D4-9 दत्त्वा गावो युधिष्ठिर, S (T1 om) गां (M गा) दत्त्वा मुनिसत्तम — After 29, D1-3 ins

382* अप्सरोभिश्च सहितो भाति वै गोप्रदो नर ।

30 ^{a}) V1 B Dn D10 येषाम् (for यासाम्) — ^{b}) T1 प्रभु; T2 3 G बले (for बली) D1 6-9 मारुतो बलवद्धकं — After 30^{ab}, D4 6 7, 9 read 36^{a}-41^{b}

सुरूपा बहुरूपाश्च विश्वरूपाश्च मातरः ।
प्राजापत्या इति ब्रह्मञ्जपेन्नित्यं यतव्रतः ॥ ३१
गास्तु शुश्रूषते यश्च समन्वेति च सर्वशः ।
तस्मै तुष्टाः प्रयच्छन्ति वरानपि सुदुर्लभान् ॥ ३२
न द्रुह्येन्मनसा चापि गोषु ता हि सुखप्रदाः ।
अर्चयेत सदा चैव नमस्कारैश्च पूजयेत् ।
दान्तः प्रीतमना नित्यं गवां व्युष्टिं तथाश्नुते ॥ ३३
येन देवाः पवित्रेण भुञ्जते लोकमुत्तमम् ।
यत्पवित्रं पवित्राणां तद्घृतं शिरसा वहेत् ॥ ३४
घृतेन जुहुयादग्निं घृतेन स्वस्ति वाचयेत् ।
घृतं प्राशेद्घृतं दद्याद्गवां व्युष्टिं तथाश्नुते ॥ ३५
त्र्यहमुष्णं पिबेन्मूत्रं त्र्यहमुष्णं पिबेत्पयः ।
गवामुष्णं पयः पीत्वा त्र्यहमुष्णं घृतं पिबेत् ।
त्र्यहमुष्णं घृतं पीत्वा वायुभक्षो भवेत्त्र्यहम् ॥ ३६
निर्हृतैश्च यवैर्गोभिर्मासं प्रसृतयावकः ।
ब्रह्महत्यासमं पापं सर्वमेतेन शुध्यति ॥ ३७

T1 om 30cd D5 repeats 30c–32d after 42 — a) D8 नित्य (for राजा) D4 6 9 ऐश्वर्ये च रणे नित्यं, D5 (second time) ऐश्वर्येण चरा नित्य (sic) — d) V1 B Dn D2 5 (first time) नाममात्र, D3 G2 ता मा पांतु, D4 तां स्वीयां तु (sic), D5 (second time) गास्त्वा पांतु, D6–9 तास्त्वा पांतु (for ता मां पान्तु) T2 3 G1 3 4 M1–3 सुगंधरै (for °रा) D10 ता मा यातु गवा वरा — After 30, D8 reads 36–42

31 For the repetition in D5, of v 1 30 31ab = 79 12ab — a) B3 निरूपा, Dn2 स°, T2 3 G म (for सु°) V1 वर्णं (for बहु) — b) G2 om (hapl) विश्वरूपाश्च — T1 om 31cd — c) V1 B1–3 Dn2 n3 D10 प्राजापत्यम्, B4 Dn1 D5 (both times) प्रजापत्यम्, M4 प्राजापत्य (for °पत्या) B5 प्रजापत्य मपि ब्रह्मन् — d) D3 damaged D1 3 जपन्, D5 (both times) 6 7 9 यजेत् (for जपेत्) D8 9 जित (for यत)

32 For the repetition in D5, cf v 1 30 — a) G2 गां (for गास्) V1 B2–5 Dn D1 3 5 (both times) 10 T1 च (for तु) B1 D10 यो वै, D1 3 यस्तु, D5 (second time) चैव (for यश्च) D2 6–9 गास्तु (D7 श्च) शुश्रूषयेचस्तु, D4 G1 3 गास्तु शुश्रूषवेतश्च (D4 माणस्तु) — b) B1 5 समर्चेति, B3 सम्यग्गिति (for समन्वेति) Dn2 सर्वत (for °शः) — c) B5 तुष्टास्तस्मै (by transp) — d) D5 (both times) अति (for अपि) T2 3 G च (for सु)

33 a) V1 B Dn D2 8 10 T G1 3 4 M4 द्रुह्येत (by transp) B3 4 Dn D1 2 4–7 9 10 T G M4 वा (for च) — b) B1 3 4 तेषा, D2 नित्य; T2 3 G2 4 ता सु, G1 3 ताभि (for ता हि) B1 3 सुखप्रद (for प्रदा) V1 B2 5 Dn D10 M1–3 गोषु नित्य (M1–3 चापि) सुखप्रद, D5 गोषु नित्य यतव्रत — c) D4 अर्चयित्वा, D6 7 9 यीत, D8 °यान (for °येत) D1 3 गा वै, D2 गावो, D4 6 वापि, D7–9 चापि (for चैव) B1 अर्चयेत्सतत चैव — T1 om 33ef — e) D2 दाता (for दान्त) — f) G3 गावस् (for गवां) B1 T2 3 G तुष्टिं B3 M1–3 पुष्टिं (for व्युष्टिं) V1 **श्नुते, D5 समश्नुते (for तथा) — After 33, V1 B Dn D5 read 36

34 G3 om (hapl) 34–35 — b) B3 भुंजते लोकसत्तम — D8 reads 34cd after 35 — c) D1 तस्प विश्र, D10 पवित्र च (for यत्पवित्र) — d) Dn2 यद्धृत, T2 3 G4 तद्धृह, G1 तद्रतं (for तद्धृत) D5 पिबेत् (for वहेत्) D4 6 7 9 यद्रूप मनसा जपेत्

35 G3 om 35 (cf v 1 34) D4 6 7 9 om 35 Dn2 om 35ab — c) D8 प्राश्य, T2 प्राश्येद् (for प्राशेद्) — d) Dn1 n2 T1 M पुष्टिं, D10 T2 3 G1 3 4 तुष्टिं (for व्युष्टिं) — After 35, D8 reads 34cd

36 D1–3 om 36ab V1 B Dn D5 read 36 after 33 D4 6 7 9 read 36a–41b after 30ab, D8 reads 36–42 after 30 Dn2 om (hapl) 36bc — b) D4–9 पय पिबेत् (by transp) — D4–9 T1 om (hapl ?) 36cd — c) B4 Dn2 D1–3 त्र्यहम् (for गवाम्) — B1 (hapl) 36de — e) Dn3 G2 घृतम् (for त्र्यहम्) D2 शीत (for उष्णं) Dn3 त्र्यह; G2 पिबेत् (for घृतं) — f) B1 वायुभक्ष्यो (for °क्षो) D4–9 त्र्यह भवेत् (by transp)

37 For the sequence in D4 6–9, cf v 1 36 D2 T1 om 37ab — a) B3 D10 T2 3 G1 3 4 निर्हृतैश्च, D4–9 निर्ह°, G3 निर्ग°, M4 निर्घृ° (for निर्हृ°) — b) B2–5 D4 मास, D8 मास; D10 T2 3 G M1–3 मासात् (G1 3 M1 3 न्) (for मास) V1 B1 (marg) 5 Dn2

पराभवार्थं दैत्यानां देवैः शौचमिदं कृतम् ।
देवत्वमपि च प्राप्ताः संसिद्धाश्च महाबलाः ॥ ३८
गावः पवित्राः पुण्याश्च पावनं परमं महत् ।
ताश्च दत्त्वा द्विजातिभ्यो नरः स्वर्गमुपाश्नुते ॥ ३९
गवां मध्ये शुचिर्भूत्वा गोमतीं मनसा जपेत् ।
पूताभिरद्भिराचम्य शुचिर्भवति निर्मलः ॥ ४०
अग्निमध्ये गवां मध्ये ब्राह्मणानां च संसदि ।
विद्यावेदव्रतस्नाता ब्राह्मणाः पुण्यकर्मिणः ॥ ४१
अध्यापयेरञ्शिष्यान्वै गोमतीं यज्ञसंमिताम् ।
त्रिरात्रोपोषितः श्रुत्वा गोमतीं लभते वरम् ॥ ४२
पुत्रकामश्च लभते पुत्रं धनमथापि च ।
पतिकामा च भर्तारं सर्वकामांश्च मानवः ।
गावस्तुष्टाः प्रयच्छन्ति सेविता वै न संशयः ॥ ४३
एवमेता महाभागा यज्ञियाः सर्वकामदाः ।
रोहिण्य इति जानीहि नैताभ्यो विद्यते परम् ॥ ४४
इत्युक्तः स महातेजाः शुकः पित्रा महात्मना ।
पूजयामास गा नित्यं तस्मात्त्वमपि पूजय ॥ ४५

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

प्राश्रित-; B2 4 Dn1 n2 D2 प्रश्रित , D1 3 5 प्रसृति- (for प्रसूत) D5-9 -यावकं (for °क) M4 मासा त्प्रभृतयावक — d) B2 4 Dn T3 शुध्यते (for °ति) B1 सर्वमेव व्यपोहति

38 For the sequence in D4 6-9, cf v 1 36 B2 partly damaged — a) V1 B2 5 Dn D5 10 M4 पराभवाच्च (D5 °र्थे) — b) B6 शुभ, T1 हृत (for कृतम्) — T1 om 38cd — c) D1-9 सं (for च) Dn1 n2 D10 ते देवत्वमपि प्राप्ता — d) D1-8 महा फला (for °बला)

39 For the sequence in D4 6-9, cf v 1 36 — a) D2 T2 3 G4 पुण्या पवित्राश्च (by transp), D1-9 पुण्य पवित्र, T1 G1-3 M पुत्र (T1 परं, G1 3 पूना) पवित्राश्च — b) G1 पावक (for नं) — c) गाश्च , D10 T2 3 G अपि (for ताश्च) D7 दत्ता (for दत्त्वा) D8 पवित्रेभ्यो (for द्विजातिभ्यो) — d) V1 D1-7 9 धवाप्नुते (D4 °यात्) (for उपाश्नुते)

40 For the sequence in D4 6-9, cf v 1 36 — b) B5 D1 2 4 6 7 9 गोमतिं (for गोमतीं) D1-8 सतत (for मनसा) — c) B3 पूजाभिर् (for पूता) D5 7 9 चाचम्य (for आ°)

41 For the sequence in D4 6-9, cf. v 1 36 D4 6 7 9 om 41c-42a — c) M1-3 वेदविद्या- (for विद्यावेद) D10 T G M1 3 स्नातान् — d) D10 S (except M3) ब्राह्मणान् B4 5 Dn1 D1 T1 2 G1-3 कर्मण

42 For the sequence in D3, cf v 1 36 D4 6 7 9 om 42 (cf v 1 41) — a) D10 अध्यापयेत , T2 °यति, T3 G1 3 4 °येत, G2 °येच्च (for °येरन्) · B3 शिष्यार्थे, D5 वै शिष्यान् (by transp) D8 अध्या प्याप्यपरे शिष्यान् — b) D1 2 गोमतिं — c) V1 B Dn D5 8 भूत्वा (for श्रुत्वा) T1 त्रिरात्रोपोषणं कृत्वा — d) B1 धनं, D8 फलं, D5 10 T2 3 G2 4 परा, M1-3 पर (for वरम्) D1 2 गोमतिं लभते फलं, T1 यथेष्टं लभते परान् — After 42, D5 repeats 30c-32d

43 B2 partly damaged — a) Dn3 तु (for च) D5 सततं (for लभते) D1-8 पुत्रकामो लभेत्पुत्रान् — b) B1 D1-8 M1-3 पुत्रान् (for पुत्रं) V1 B3-5 Dn D6 8 9 वा (for च) D1-8 धनकामो धनानि च — d) D2 T1 G1 3 मानवा — e) D8 पुष्टिं (for तुष्टा) — f) D1-8 सेवेत्ता (for सेविता) T1 च (for वै)

44 a) B3 4 एभिर्, D10 T3 G4 उक्ते (for एता) T3 G2 महाभाग (for °गा) — b) B1 D1 2 4 यज्ञिका, D5 T2 3 M4 याज्ञिया , D6-9 याज्ञिका , G M1-3 याज्ञीया (for यज्ञिया) — c) T1 जानीथ (for °हि)

45 Before 45, V1 (marg) B2 ins भीष्म V1 reads 45 and the colophon on marg — a) D6 7 9 G1 3 सु (for स) — b) B3 4 महर्षिणा (for महा त्मना) — c) B Dn1 n2 D2 4 8 गां, D10 T1 2 G3 4 M ता, G2 ता (for गा) — d) V1 B3 4 5 Dn3 पूजये (for य)

Colophon — *Parvan name* B1 2 4 Dn1 D1 2

८१

युधिष्ठिर उवाच ।

मया गवां पुरीषं वै श्रिया जुष्टमिति श्रुतम् ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं संशयोऽत्र हि मे महान् ॥ १

भीष्म उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
गोभिर्नृपेह संवादं श्रिया भरतसत्तम ॥ २
श्रीः कृत्वेह वपुः कान्तं गोमध्यं प्रविवेश ह ।
गावोऽथ विस्मितास्तस्या दृष्ट्वा रूपस्य संपदम् ॥ ३

गाव ऊचुः ।

कासि देवि कुतो वा त्वं रूपेणाप्रतिमा भुवि ।
विस्मिताः स्म महाभागे तव रूपस्य संपदा ॥ ४
इच्छामस्त्वां वयं ज्ञातुं का त्वं क्व च गमिष्यसि ।
तत्त्वेन च सुवर्णाभे सर्वमेतद्ब्रवीहि नः ॥ ५

श्रीरुवाच ।

लोककान्तास्मि भद्रं वः श्रीर्नाम्नेह परिश्रुता ।
मया दैत्याः परित्यक्ता विनष्टाः शाश्वतीः समाः ॥ ६
इन्द्रो विवस्वान्सोमश्च विष्णुरापोऽग्निरेव च ।
मयाभिपन्ना ऋध्यन्ते ऋषयो देवतास्तथा ॥ ७
यांश्च द्विषाम्यहं गावस्ते विनश्यन्ति सर्वशः ।
धर्मार्थकामहीनाश्च ते भवन्त्यसुखान्विताः ॥ ८

शांति — *Sub-parvan* B1-4 Dn D1 2 5-7 9 10 M4 दानधर्म — *Adhy name* V1 B1 2 5 Dn गोप्रदानिक, B4 M गोप्रदाने (B4 °दानिके) व्यासशुकसंवाद , D1-8 गोमाहात्म्यं, D4 शुकदेववेदव्याससंवाद , D5-9 शुकव्याससंवाद , T2 श्रीव्यासशुकसंवादे गोमाहात्म्य — *Adhy no* (figures, words or both) D5 75, T1 M 109, T2 3 G2 4 116, G1 3 110 — *Śloka no* Dn2 47, D4 46 — After 13 80, D10 S ins passages given in App I (Nos 9, 9A and 9B)

81

1 V1 reads 1 on marg — [a]) D1-8 गवा मूत्र (for मया गवा) D5 च, D10 T G हि (for वै) — [b]) D4 6-9 श्रीजुष्टमिति वै श्रुतं — [c]) D1 पुतम् (for एतद्) G1 3 कथितु (for [अ]हं श्रोतुं) — [d]) D5 ह्यत्र (by transp) B Dn पितामह, T1 महान्हि मे (for हि मे महान्) D1-3 संशयो हि (D3 मे) पितामह

2 [c]) B1 D4-7 9 तु सह, D8 तु नृप (for नृपेह) — [d]) T1 भारत (for भ)

3 [a]) D1 T1 [ए]व, D2 M3 [इ]व (for [इ]ह) — [b]) V1 B2-4 D1 4-9 गोमध्ये प्र, B5 Dn °ध्येषु (for ध्य प्र) — [cd]) B3 partly damaged B1 तस्माद्, B4 तास (for तस्या) D8-9 दृष्ट्वा तस्या (by transp)

4 [a]) D1 8 [ऽ]सि (for वा) D4-7 9 [अ]सि (for त्वं) — [d]) D6-9 रूपस्य तव संपदा

5 [a]) V1 B Dn D2 3 इच्छाम M2 3 त्वा (for त्वां) — [c]) V1 B Dn वर, D4-9 G2 सुर ; T G1 3 4 M हि सु- (for च सु) D10 सत्त्वेन हि सुवर्णाभे — [d]) B5 D6 G2 मे (for न)

6 G1-3 om the ref — [a]) D10 S (except G4) लोकस्य कांतिर्भद्रं व — [b]) V1 B4 Dn3 D8 नाम्नाह, B1-3 5 Dn1 n2 नामाहं, D10 S (except T1) नामेह (for नाम्नेह) — [c]) D1 मह्या (for मया) — After 6, V1 B (except B2) Dn D1 5 8 T2 ins

383* मयाभिपन्ना देवाश्च मोदन्ते शाश्वती समा ।

7 [b]) D4-9 निधिपोंबुप एव च — [c]) V1 B Dn सिध्यंते; D1 3 वर्धंते, D2 बाध्यते, D10 S दीप्यंते (for ऋध्यन्ते) — [d]) D1-2 मुनयो (for ऋषयो)

8 [a]) V1 B1-4 D10 नाविशामि, D4 च निंदामि, T1 M1-3 च हि(T1 द्वे)ष्यामि (for 'षामि) B5 यद्गो विशाम्यहं गावस् — [b]) D1 2 विरुध्यंति (for विनश्यन्ति) G4 सर्वदा (for श) — T1 om 8[cd] — [c]) D4 6-9 सर्वार्थ (for धर्मार्थ) V1 B Dn D5 धर्मश्चार्थश्च कामश्च, D1-3 ध(D1 क)र्मकामविहीनाश्च — [d]) D4 6-9 [अ]सुखावहा (for 'न्विता) V1 B Dn D5 मया जुष्टा सुखान्विता (D5 वहा)

एवंप्रभावां मां गावो विजानीत सुखप्रदाम् ।
इच्छामि चापि युष्मासु वस्तुं सर्वासु नित्यदा ।
आगता प्रार्थयानाहं श्रीजुष्टा भवतानघाः ॥ ९

गाव ऊचुः ।

अध्रुवां चञ्चलां च त्वां सामान्यां बहुभिः सह ।
न त्वामिच्छाम भद्रं ते गम्यतां यत्र रोचते ॥ १०
वपुष्मन्त्यो वयं सर्वाः किमस्माकं त्वयाद्य वै ।
यत्रेष्टं गम्यतां तत्र कृतकार्या वयं त्वया ॥ ११

श्रीरुवाच ।

किमेतद्वः क्षमं गावो यन्मां नेहाभ्यनन्दथ ।
न मां संप्रति गृह्णीथ कस्माद्वै दुर्लभां सतीम् ॥ १२
सत्यश्च लोकवादोऽयं लोके चरति सुव्रताः ।
स्वयं प्राप्ते परिभवो भवतीति विनिश्चयः ॥ १३
महदुग्रं तपः कृत्वा मां निषेवन्ति मानवाः ।
देवदानवगन्धर्वाः पिशाचोरगराक्षसाः ॥ १४
क्षममेतद्धि वो गावः प्रतिगृह्णीत मामिह ।
नावमन्या ह्यहं सौम्यास्त्रैलोक्ये सचराचरे ॥ १५

गाव ऊचुः ।

नावमन्यामहे देवि न त्वां परिभवामहे ।
अध्रुवा चलचित्तासि ततस्त्वां वर्जयामहे ॥ १६
बहुनात्र किमुक्तेन गम्यतां यत्र वाञ्छसि ।
वपुष्मत्यो वयं सर्वाः किमस्माकं त्वयानघे ॥ १७

श्रीरुवाच ।

अवज्ञाता भविष्यामि सर्वलोकेषु मानदाः ।

---

9 [a]) D4 6–9 एतत्प्रभावा, D5 एतद्भृता वा (for एवंप्रभावा) — [b]) V1 B (except B2) Dn D1 2 4–10 सुखप्रदा — [c]) B1 D10 S इच्छेय (for इच्छामि) D2 युष्माकं (for °सु) — [d]) D5 सर्वदा (for नित्यदा) — T1 om 9[ef] — [e]) V1 B2 5 Dn3 D3 आगत्य (for °ता) B1–3 Dn3 D1 3–5 7–9 M4 प्रार्थना(M4 °नी)याहं (for °यानाहं) Dn1 n2 आगत्य प्रार्थये युष्मान् — [f]) V1 B2 3 5 Dn [अ]थ वै (for [अ]नघा) B4 श्रीयुक्ता भवताथ वै

10 M1 om the ref. — [a]) D10 हि त्व; T1 G हि त्वा (G2 त्वां), M1–3 च त्वा (for च त्वां) V1 B Dn अध्रुवा चपला च त्व, D4–9 °वा चलचित्ता त्व, T2 °वां चपलां हि त्वा, T3 M4 °वा च चलां हि (M4 च) त्वा — [b]) V1 B Dn सामान्या, D4–7 9 न ग (D7 स)ता, D8 संगता, G1 3 M4 सामान्य (M4 °न्याद्), M1–3 समान्यां (for सा) — [c]) D4 5 T2 इच्छामि — [d]) V1 B2 5 Dn3 रस्यते, B1 3 Dn1 n2 D1 2 रस्यसे, D3 मस्यसे (for रोचते)

11 T1 om 11[a]–12[b] — [a]) D2 3 8 T2 3 M1 3 वपुष्मत्यो (for °ष्मन्त्यो) D4–9 शक्ता (for सर्वा) — [c]) B5 Dn D1–3 9 10 T2 यथेष्टं (for यत्रेष्टं)

12 T1 om 12[ab] (cf v l 11) G2 om the ref. — [a]) D1 2 उक्ता मा, D3 उक्तं मा (for व क्षमं) — [b]) M मा (for मां) V1 B1–3. 5 Dn D1–3 M1 [अ]भिनंदथ, D5–7 9 T3 G1. 3 [अ]भ्यनदत (D5 9 °थ) — [c]) D5 7 तन् (for न) D1–3 च मा, M मा स- (for मां सं) V1 B Dn गृह्णीध्व, D3 T1 2 M1–3 °त, G2 गृह्णाति, M4 गृह्णीथा — [d]) D4 6 7 मा (for वै) B3 सतां (for सतीम्)

13 [a]) B3 5 Dn1. n2 D4 10 T2 3 G सत्यं (for सत्यश्च) M1–3 लोके (for लोक) — [b]) D1 2 वदति (for चरति) D3 लोको निंदति सुव्रतं

14 [a]) M1 उग्र D4–9 महेंद्रप्रमुखा देवा — [b]) T2 निषेवेत; T3 निषीदंति (for निषेवन्ति) D3 मा निषेवति मानव, D4–9 ध्रुव मन्यति मानवा

15 [a]) D1 क्षमते तद् (for °मेतद्) D5 10 G2 यो (for वो) V1 B Dn प्रभाव एष मे गाव (B6 Dn1 n2 वो गाव, Dn3 गावश्च) — [b]) Dn3 परि (for प्रति) B1 D3 T2 मामिति, T1 3 माचिर (for मामिह) — [c]) V1 B Dn2 D1 5 M1–3 नावमान्या (for °मन्या) M1–3 [अ]स्मि (for हि) D3 सोम्यास्; M4 सौम्य

16 [b]) D1 3 T2 3 G3 M4 स्वा (for त्वा) — T1 om (hapl) 16[cd] — [c]) V1 (also as in text) S (T1 om) हि, D6–9 च (for [अ]सि) — [d]) D1 3 त्वा (for स्वा) Dn1 n2 वर्जयाम्यह

17 [a]) D1 6 7 च (for [अ]त्र) — [b]) D3 गंतव्यं (for गम्यतां) — B5 reads 17[cd] twice — [c]) B2 5 (first time) Dn1 D2 4–9 T1 M1 वपुष्मत्यो (for °ष्मत्यो)

प्रत्याख्यानेन युष्माभिः प्रसादः क्रियतामिति ॥ १८
महाभागा भवत्यो वै शरण्याः शरणागताम् ।
परित्रायन्तु मां नित्यं भजमानामनिन्दिताम् ।
माननां त्वहमिच्छामि भवत्यः सततं शुभाः ॥ १९
अप्येकाङ्गे तु वो वस्तुमिच्छामि च सुकुत्सिते ।
न वोऽस्ति कुत्सितं किंचिदङ्गेष्वालक्ष्यतेऽनघाः ॥ २०
पुण्याः पवित्राः सुभगा ममादेशं प्रयच्छत ।
वसेयं यत्र चाङ्गेऽहं तन्मे व्याख्यातुमर्हथ ॥ २१

भीष्म उवाच ।

एवमुक्तास्तु ता गावः शुभाः करुणवत्सलाः ।
संमन्त्र्य सहिताः सर्वाः श्रियमूचुर्नराधिप ॥ २२
अवश्यं मानना कार्या तवास्माभिर्यशस्विनि ।
शकृन्मूत्रे निवस नः पुण्यमेतद्धि नः शुभे ॥ २३

श्रीरुवाच ।

दिष्ट्या प्रसादो युष्माभिः कृतो मेऽनुग्रहात्मकः ।
एवं भवतु भद्रं वः पूजितास्मि सुखप्रदाः ॥ २४

भीष्म उवाच ।

एवं कृत्वा तु समयं श्रीर्गोभिः सह भारत ।
पश्यन्तीनां ततस्तासां तत्रैवान्तरधीयत ॥ २५
एतद्गोशकृतः पुत्र माहात्म्यं तेऽनुवर्णितम् ।
माहात्म्यं च गवां भूयः श्रूयतां गदतो मम ॥ २६

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि एकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

---

18 G_2 om the ref. — ^{a}) T_2 अविज्ञाता, M_{1-3} नाव° (for अव°) — B_6 om (hapl) 18^{b}–19^{e} — ^{b}) V_1 B_{1-4} Dn $D_{4\ 10}$ -लोकस्य (for -लोकेषु) S मानवै (for °दा) — ^{c}) V_1 B (B_6 om) Dn D_4 युष्माकं (for भि) S प्रत्याख्यातेति युष्माभि — ^{d}) V_1 B_{1-4} Dn $D_{4\ 10}$ मम (for इति)

19 B_6 om 19^{abcde} (cf. v l 18) — ^{a}) B_1 D_{6-8} G_2 भवत्यो, M_{1-3} महत्यो (for भवत्यो) $T_{2\ 3}$ $G_{1\ 2\ 4}$ हि (for वै) — ^{b}) T_1 M_{1-3} शरण्या शरणगता — ^{c}) $D_{1\ 2\ 4\ 5\ 7-9}$ परित्रायत (for °यन्तु) M_4 मा (for मां) B_1 परित्रायध्वमित्थं मां — ^{d}) $B_{1.3}$ $D_{1\ 2\ 6\ 10}$ अनिंदिता — ^{e}) V_1 B_{1-4} Dn अहम् (for त्व°) D_{4-9} मानं युष्मासु चेच्छामि, D_{10} S मानयित्वाहमि — ^{f}) Dn_1 n शिवा (for शुभा)

20 T_1 om 20^{ab} — ^{a}) B_3 [ऽ]पि वो, D_5 त्वया, D_8 तु यद् (for तु वो) V_1 $B_{1\ 5}$ Dn_3 D_4 अप्येकांगेषु वो वस्तुम्; Dn_1 n_2 गेष्वधो वस्तुम्, D_{10} S (T_1 om) सुप्रीतांगेषु (M_{1-3} स्यांगे च) वो व — ^{b}) D_{10} $T_{2\ 3}$ G M_{1-3} [इ]ह (for च) D_{10} $T_{2\ 3}$ G_4 न (for सु) D_{1-8} M_4 इच्छाम्यहमकुत्सिते (M_4 ता); D_{4-9} इच्छेय (D_4 हं) सुजुगुप्सिते (D_8 स) — ^{c}) D_8 हि, $G_{1\ 3\ 4}$ [ऽ]स्तु (for ऽस्ति)

21 ^{b}) M अवादेश (for ममादेशं) Dn_3 $T_{2,3}$ M_{1-3} प्रयच्छथ (Dn_3 तु) T_1 वस्तुमिच्छामि तत्त्वत, $G_{2\ 3}$ अवादेश प्रयच्छति — T_1 om 21^{cd} — ^{c}) $D_{1\ 7}$ वसेह (for °य), M_{1-3} तत्र (for यत्र) V_1 $B_{1\ 2\ 4\ 5}$ Dn D_{10} $T_{2\ 3}$ G वो देहे, B_3 M_4 वो गेहे, $D_{1\ 2}$ वांगेह, D_8 वो गेह, D_8 चांगे वै (for चाङ्गेऽह) — ^{d}) B_1 अर्हसि, B_5 Dn_3 G_2 °सि, M_4 °त (for °थ)

22 V_1 B Dn D_{4-9} T_1 om the ref — ^{a}) B_1 तथा, $D_{2\ 9}$ ततो (for तु ता) — ^{b}) B_1 कारुण्य- (for करुण) — ^{c}) $T_{2\ 3}$ $G_{1\ 2\ 4}$ M समान्य (for समन्त्र्य) D_8 संहता (for सहिता) T_1 मानयित्वा तत सर्वा

23 ^{a}) G_4 अवश्यं माननं कार्यं — ^{c}) V_1 B Dn $D_{3\ 10}$ निवस त्व, $D_{4\ 5}$ सत, $D_{6\ 9}$ सत, T $G_{1.3\ 4}$ M °सतां (for °स न) — ^{d}) M_4 शुभं (for शुभे)

24 Dn_2 G_3 om the ref — ^{b}) G_2 कृतो मेनुग्रहार्थक — Dn_1 repeats 24^{cd} after 25

25 V_1 B Dn $D_{9\ 10}$ om the ref — ^{c}) D_8 M_1 पश्यतीनां, G_2 प्रख्यातीनां (for पश्यन्तीना) — After 25, Dn_1 repeats 24^{cd}

26 ^{a}) V_1 $B_{2\ 5}$ D_{10} T_1 एव (for एतद्) $D_{3\ 4}$ गोशकृत्तां, $T_{2\ 3}$ G_4 ते शकृत (for गोश°) B_1 एव गोशकृन्मूत्रस्य, $B_{3\ 4}$ एवं गवां शकृन्मूत्र — ^{b}) D_{10} तव, T_2 अनु, M_4 ते च (for तेऽनु) $D_{4\ 6-9}$ -कीर्तित (for -वर्णितम्) — ^{d}) B_3 वदतां (for गदतो)

८२

भीष्म उवाच ।
ये च गाः संप्रयच्छन्ति हुतशिष्टाशिनश्च ये ।
तेषां सत्राणि यज्ञाश्च नित्यमेव युधिष्ठिर ॥ १
ऋते दधिघृतेनेह न यज्ञः संप्रवर्तते ।
तेन यज्ञस्य यज्ञत्वमतोमूलं च लक्ष्यते ॥ २
दानानामपि सर्वेषां गवां दानं प्रशस्यते ।
गावः श्रेष्ठाः पवित्राश्च पावनं ह्येतदुत्तमम् ॥ ३
पुष्ट्यर्थमेताः सेवेत शान्त्यर्थमपि चैव ह ।
पयो दधि घृतं यासां सर्वपापप्रमोचनम् ॥ ४
गावस्तेजः परं प्रोक्तमिह लोके परत्र च ।
न गोभ्यः परमं किंचित्पवित्रं पुरुषर्षभ ॥ ५
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
पितामहस्य संवादमिन्द्रस्य च युधिष्ठिर ॥ ६
पराभूतेषु दैत्येषु शक्रे त्रिभुवनेश्वरे ।
प्रजाः समुदिताः सर्वाः सत्यधर्मपरायणाः ॥ ७
अथर्षयः सगन्धर्वाः किंनरोरगराक्षसाः ।
देवासुरसुपर्णाश्च प्रजानां पतयस्तथा ।
पर्युपासन्त कौरव्य कदाचिद्वै पितामहम् ॥ ८
नारदः पर्वतश्चैव विश्वावसुर्हहाहुहू ।
दिव्यतानेषु गायन्तः पर्युपासन्त तं प्रभुम् ॥ ९

Colophon — *Parvan name* B1. 2. 4 Dn3 D1 शांति — *Sub-parvan* V1 B Dn D1. 2. 5–10 M1. 2 दानधर्म — *Adhy name* V1 B1. 2. 4 Dn D8. 10 श्रीगोसंवाद, B3 श्रीसंवाद, B5 गोप्रदानिके गोश्रीसंवाद, D1–3. 5–7. 9 गोश्रीसंवाद, T2 गोषु श्रीस्थितिकथन — *Adhy no* (figures, words or both) V1 82, D10 88, T1 M 121, T2. 3 G2. 4 129, G1. 3 122 — *Śloka no* Dn2 28

82

1 D4 om 1–27 (with the ref.). G3 M1 om the ref. — [a]) V1 B Dn D10 G4 गा (for गाः). — [b]) T2. 3 G2. 4 हुतशिष्टाशनाश्च ये. — [c]) D3 om., D10 येषा (for तेषां). D6–9 सत्रं च (for सत्राणि). D1–3 तेषां सत्रश्च यज्ञश्च.

2 D4 om 2 (cf. v. l. 1). — [a]) M4 -कृतेन (for घृ°). D1 [इ]व (for [इ]ह). — [c]) D5 तेन यज्ञे हि सततम्. — [d]) D6–9 अतोमूलश्च (for °मूलं). V1 B Dn D10 कथ्यते (for लक्ष्यते).

3 D4 om 3 (cf. v. l. 1). — [a]) T3 देवानाम् (for दाना°). D1 इव, D1 (*sup. lin.*) 2. 3. 5–9 इह (for अपि). — [b]) D1–3. 5–9 विशिष्यते (for प्रशस्यते). — [d]) D3 च (for हि). S पावनं परमं तथा.

4 D4 om 4 (cf. v. l. 1). — [b]) D6–9 इह (for अपि). D2. 6. 8 T1 हि (for ह). — [c]) V1 B Dn1 n3 D2. 3. 5. 10 T1 चासां, Dn2 वासां, T2. 3 G तासां (for यासां). — [d]) Dn2 सर्वं (for सर्व°). D2 प्रनोदन, D6. 8. 9 विमोचनं, G2 -प्रणाशनं (for प्रमोचनम्).

5 D4 om 5 (cf. v. l. 1). T1 om 5[ab]. — [d]) V1 B2–5 Dn D1. 10 T G M1 भरतर्षभ (for पुरुष°).

6 D4 om 6 (cf. v. l. 1).

7 D4 om 7 (cf. v. l. 1). — [b]) V1 B Dn D8. 10 T2. 3 G शक्रस्त्रिभुवनेश्वर. — [c]) B3 समुचिताः, D6–9 प्रमुदिताः (for स°). — [d]) G1 सर्वे (for सत्य°). Dn1 -धर्मात् (for -धर्म°).

8 D4 om 8 (cf. v. l. 1). — [a]) D6–9 च (for स-). — T1 om 8[cd]. — [c]) D1–3. 5–9 देवासुरा (for सुर-). D1 T3 M3 -सुवर्णाश्च (for सुप°). — [e]) Dn3 कौंतेय (for कौरव्य). T2 ऋषय पर्युपासत.

9 D4 om 9 (cf. v. l. 1). — [a]) D2 [अ]पि (for [ए]व). — [b]) T3 G2 corrupt. B3 D6. 9 विश्वावसुर्. (for °वसु). D1 G1. 4 -हहाहुहू (G4 °हु) (for -हहाहुहू). V1 B1. 3–5 Dn2 D5 विश्वावसुर्हाहाहुहू (B1 Dn2 D2 °हू, B4 °हु), Dn1 n3 D1. 6. 10 सुर्हहाहुहू (Dn1 हु). — [c]) G1 partly damaged. B (marg. as in text). 4 तानेन, D6–9 तानानि, D10 T2. 3 G3–4 गानेन; M गानेषु (for तानेषु). D5 दिव्यता नानि गायति. T1 °गान प्रगायत. — [d]) D ते (for तं). D6–9 विभु (for प्रभुम्).

तत्र दिव्यानि पुष्पाणि प्रावहत्पवनस्तथा ।
आजह्रुरृतवश्चापि सुगन्धीनि पृथक्पृथक् ॥ १०
तस्मिन्देवसमावाये सर्वभूतसमागमे ।
दिव्यवादित्रसंघुष्टे दिव्यस्त्रीचारणावृते ।
इन्द्रः पप्रच्छ देवेशमभिवाद्य प्रणम्य च ॥ ११
देवानां भगवन्कस्माल्लोकेशानां पितामह ।
उपरिष्टाद्गवां लोक एतदिच्छामि वेदितुम् ॥ १२
किं तपो ब्रह्मचर्यं वा गोभिः कृतमिहेश्वर ।
देवानामुपरिष्टाद्यद्वसन्त्यरजसः सुखम् ॥ १३
ततः प्रोवाच तं ब्रह्मा शक्रं बलनिषूदनम् ।
अवज्ञातास्त्वया नित्यं गावो बलनिषूदन ॥ १४
तेन त्वमासां माहात्म्यं न वेत्थ शृणु तत्प्रभो ।
गवां प्रभावं परमं माहात्म्यं च सुरर्षभ ॥ १५
यज्ञाङ्गं कथिता गावो यज्ञ एव च वासव ।
एताभिश्चाप्यृते यज्ञो न प्रवर्तेत्कथंचन ॥ १६
धारयन्ति प्रजाश्चैव पयसा हविषा तथा ।
एतासां तनयाश्चापि कृषियोगमुपासते ॥ १७
जनयन्ति च धान्यानि बीजानि विविधानि च ।
ततो यज्ञाः प्रवर्तन्ते हव्यं कव्यं च सर्वशः ॥ १८
पयो दधि घृतं चैव पुण्याश्चैताः सुराधिप ।
वहन्ति विविधान्भारान्क्षुत्तृष्णापरिपीडिताः ॥ १९
मुनींश्च धारयन्तीह प्रजाश्चैवापि कर्मणा ।

10 D4 om 10 (cf v 1 1) D1 om 10[a]–11[d] T1 om 10, — [a]) D2 अत्र (for तत्र) D8 अत्र पुष्पाणि दिव्यानि — [b]) D6–8 प्रवहन्, D10 अवहत् (for प्रा) B1 परमस्, Dn1 पवन (for नस्) B3–5 Dn1 n3 D7 8 10 (after corr) T2 सदा (for तथा) — [c]) B5 D6–9 आजग्मुर् (for ह्रुर्) D6 चैव; D6–9 सर्वे (for चापि) — [d]) Dn1 सगधीनि, D7 सुगधानि

11 D4 om 11 (cf. v 1. 1) D1 om 11[abcd] (cf v 1 10) — [a]) B1 अस्मिन् (for त°) B8 D8 एव (for देव) Dn1 n3 तस्मिन्नेव समादा(Dn3 °धा)य, T1 समवाये तु तस्मिंस्तु — T1 om 11[cd] — [d]) D8 दिव्यस्त्रीचारणायुते, S (T1 om) °च(T2 M °चा)रणान्विते — [f]) D8 ह (for च)

12 D4 om 12 (cf v 1 1) Before 12, M1–8 ins शक्र

13 D4 om 13 (cf v 1 1) T1 om 13[cd] — [c]) D6 च (for यद्) B5 देवानां भगवन्कस्माद् — [d]) D8 [अ]विरज (for [अ]रजस) D5–7 9 वसंत्योविरतं (D8 9 °न) सुख

14 D4 om 14 (of v 1 1) Before 14, T2 8 G4 ins भीष्म· — [a]) T3 तत्र (for तत) V1 B2–5 Dn D10 ब्रह्मा त (by transp) — [b]) Some MSS निपूदनं (for निसू°) — Before 14[c], G4 ins ब्रह्मा — [c]) M1 om from त्वया up to एताभिश्चा (in 16[c]) D5–9 सौम्य (for नित्य) — [d]) Some MSS निपूदन

15 D4 om 15 (cf v 1 1) M4 om 15 (cf v 1 14) — [b]) V1 B2–5 Dn D6–9 T1 G1 वेत्सि, D10 (before corr) वेद (for वेत्थ) V1 B2 4 5 Dn T1 यत् (for तत्) — [d]) D1–3 6–9 सुराधिप

16 D4 om 16 (cf v 1 1) M4 om up to एताभिश्चा (in 16[c]) (of v 1 14) — [a]) D6–9 T2 कथित (for °ता) — [c]) V1 B Dn D5 10 च विना, D3 च कृते, D6–9 ऽप्यधते, G2 चावृते (for चाप्यृते) — [d]) Dn वर्तेत (for प्रवर्तेत्) D8 कदाचन (for कथ°) B1 D10 न कथंचित्प्रवर्तते

17 D4 om 17 (cf v 1 1) — [a]) B1 2 (marg as in text) D10 T G1 3 4 M चता , G2 सर्वा (for (for चैव) — [c]) V1 B1–4 Dn2 n3 D10 तनयैश् (for °याश्)

18 D4 om 18 (of v 1 1) — [b]) T2 3 G4 च धनानि (for विविधानि) — [d]) B1 D8 10 हव्य (for हव्य) D8 नित्यश (for सर्वश)

19 D4 om 19 (cf v 1 1) — [b]) D7–9 नराधिप (for सु°) — T1 om 19[cd] — [c]) D7 9 भावान्, M1–8 भोगान् (for भारान्) T2 8 G हरति विविधान्भोगान्, M4 वहंति विविधान्भोगान् — [d]) B5 क्षुत्तृष्ण्या, Dn3 क्षुत्तृषा (for क्षुत्तृष्णा)

20 D4 om 20 (cf v 1 1) — [a]) Dn1 मनूंश् (for मुनींश्) D8 सारयतीह, D10 धारयते ह (for °तीह) — [b]) D6–9 [आ]त्म , S तु (for [अ]पि) — [c]) D1–3. 7 वासुरा(D7 सना)कूटवाहिन्य , T1 शक

वासवाकूटवाहिन्यः कर्मणा सुकृतेन च ।
उपरिष्टात्ततोऽस्माकं वसन्त्येताः सदैव हि ॥ २०
एतत्ते कारणं शक्र निवासकृतमद्य वै ।
गवां देवोपरिष्टाद्धि समाख्यातं शतक्रतो ॥ २१
एता हि वरदत्ताश्च वरदाश्चैव वासव ।
सौरभ्यः पुण्यकर्मिण्यः पावनाः शुभलक्षणाः ॥ २२
यदर्थं गा गताश्चैव सौरभ्यः सुरसत्तम ।
तच्च मे शृणु कार्त्स्न्येन वदतो बलसूदन ॥ २३
पुरा देवयुगे तात दैत्येन्द्रेषु महात्मसु ।
त्रींल्लोकाननुशासत्सु विष्णौ गर्भत्वमागते ॥ २४
अदित्यास्तप्यमानायास्तपो घोरं सुदुश्चरम् ।
पुत्रार्थममरश्रेष्ठ पादेनैकेन नित्यदा ॥ २५
तां तु दृष्ट्वा महादेवीं तप्यमानां महत्तपः ।
दक्षस्य दुहिता देवी सुरभिर्नाम नामतः ॥ २६
अतप्यत तपो घोरं हृष्टा धर्मपरायणा ।
कैलासशिखरे रम्ये देवगन्धर्वसेविते ॥ २७
व्यतिष्ठदेकपादेन परमं योगमास्थिता ।
दश वर्षसहस्राणि दश वर्षशतानि च ॥ २८
संतप्तास्तपसा तस्या देवाः सर्षिमहोरगाः ।
तत्र गत्वा मया सार्धं पर्युपासन्त तां शुभाम् ॥ २९
अथाहमब्रुवं तत्र देवीं तां तपसान्विताम् ।
किमर्थं तप्यसे देवि तपो घोरमनिन्दिते ॥ ३०

टाना च वाहिन्य — d) B1 यत्कृतेन (for सुकृ°) D5 8 9 वा (for च) — e) T1 उपरिष्टास् D1-8 क्षतो (for ततो) — f) D10 वसते ता (for वसन्त्येता) B2-4 D1 6 9 ह्, D7 तु (for हि)

21 D4 om 21 (cf v 1 1) T1 om. 21 — a) V1 B Dn1 n8 D2 एवं (for एतत्) D1 8 तव, D2 6-9 हि (for ते) D6 7 तत्र (for शक्र) — b) G1 partly damaged T8 G2-4 अत्र (for अद्य) — c) D5 T2 8 G M4 गावो (for गवा) D1 8 चैवोपरिष्टाद् (for दे°) B1 D10 S (T1 om) वै (for हि) — d) T2 8 G M4 समाख्याता

22 D4 om 22 (cf v 1 1) — a) D2 -दक्षाश्च (for दत्ताश्च) D8 हि (for च) T2 G2 एता हि (for वरदाश्चैव — b) V1 B Dn D1 2 6-10 [अ]पि (for [ए]व) T2 G2 वरदत्ताश्च (T2 °त्ता हि वासव, M4 दानैश्च वा° — D1 8 om 22c-24b — c) V1 B Dn D10 सुरभ्य, G1 damaged (for सौरभ्य) B4 om पुण्य D. कर्माणि, D10 -कर्मण्य, T2 G4 कर्मिभ्य, T3 G2 कर्मभ्य (for कर्मिण्य) — d) B5 पावनी M4 कृत (for शुभ)

23 D4 om 23 (cf v 1 1) D1 3 om 23 (cf v 1 22) — b) V1 B2 5 Dn D2 10 T2 3 G M4 सुर(Dn2 °रे)भ्य (for सौरभ्य) — c) T8 यच्च (for तच्च) — d) B1 गदतो (for व°)

24 D4 om 24 (cf v 1 1) D1 3 om 24ab (cf v 1 22) — b) B1 2 4 Dn देवेन्द्रेषु (for दैत्ये°) न्द्रेषु) — c) D6-9 -शास्ता हि (D7 तु); T2 -शासत्सु (for -शासत्सु)

25 D4 om 25 (cf v 1 1) — a) D8 तपमाना यास्. S (except G2) अदित्यां तप्यमानायां

26 D4 om 26 (cf v 1 1) — a) S ता दृष्ट्वा महतीं देवीं (G2 देवीं महतीं) — b) D1 2 6-10 महातप (for महत्तप) — c) T1 महिता (for दु°) — d) V1 B Dn D1 2 सुरभी, G1 damaged (for सुरभिर्)

27 D4 om 27 (cf v 1 1) — a) D6 om (hapl) from घोर up to तपो in (30d) — b) D8 श्रेष्ठा, T1 2 दृष्ट्वा (for हृष्टा) — T1 om 27cd

28 D6 om 28 (cf v 1 27) — a) B5 D1 8-5 7 G2 अ(D5 आ)तिष्ठद् (for व्यति°)

29 D6 om 29 (cf v 1 27) — a) B3 संतुष्टास् (for संतप्तास्) T1 देव्या (for तस्या) — b) B1 T G4 -पुरोगमा (for महोरगा) — T1 om 29cd — c) B4 अत्र (for तत्र) — d) D1 5 8 9 T2 2 G1-3 M प्रत्युपासंत (for पर्यु)

30 D6 om up to तपो (in 30d) (cf v 1 27) — a) T2 यथा (for अथ) M1 8 सम्नर्ग D. तात (for तत्र) — b) D1-3 7-9 तां देवीं (by transp), D. ता धेनु — c) Dn1 corrupt D1 7-9 तप्यते (for °से)

31 b) T1 चैव, T. 2 G1 तव (for [अ]नेन) G1 तपसा शोभसे तव — c) D1 3 प्रीतो (for दाता)

प्रीतस्तेऽहं महाभागे तपसानेन शोभने ।
वरयस्व वरं देवि दातास्मीति पुरंदर ॥ ३१

सुरभ्युवाच ।

वरेण भगवन्मह्यं कृतं लोकपितामह ।
एष एव वरो मेऽद्य यत्प्रीतोऽसि ममानघ ॥ ३२

ब्रह्मोवाच ।

तामेवं ब्रुवतीं देवीं सुरभीं त्रिदशेश्वर ।
प्रत्यब्रुवं यद्देवेन्द्र तन्निबोध शचीपते ॥ ३३
अलोभकाम्यया देवि तपसा च शुभेन ते ।
प्रसन्नोऽहं वरं तस्मादमरत्वं ददानि ते ॥ ३४
त्रयाणामपि लोकानामुपरिष्टान्निवत्स्यसि ।
मत्प्रसादाच्च विख्यातो गोलोकः स भविष्यति ॥ ३५
मानुषेषु च कुर्वाणाः प्रजाः कर्म सुतास्तव ।
निवत्स्यन्ति महाभागे सर्वा दुहितरश्च ते ॥ ३६
मनसा चिन्तिता भोगास्त्वया वै दिव्यमानुषाः ।
यच्च स्वर्गसुखं देवि तत्ते संपत्स्यते शुभे ॥ ३७
तस्या लोकाः सहस्राक्ष सर्वकामसमन्विताः ।
न तत्र क्रमते मृत्युर्न जरा न च पावकः ।
न दैन्यं नाशुभं किंचिद्विद्यते तत्र वासव ॥ ३८
तत्र दिव्यान्यरण्यानि दिव्यानि भवनानि च ।
विमानानि च युक्तानि कामगानि च वासव ॥ ३९
व्रतैश्च विविधैः पुण्यैस्तथा तीर्थानुसेवनात् ।
तपसा महता चैव सुकृतेन च कर्मणा ।
शक्यः समासादयितुं गोलोकः पुष्करेक्षण ॥ ४०

T₂ [इ]ह (for [इ]ति) G₃ वर तव (for पुरदर)

32 T₃ om the ref D₇ सुरभ्य ऊचु — ᵃ) B₃ damaged T₂ ₃ G₄ मेद्य (for मह्यं) — ᵇ) D₈ ₉ भूषयस्व, D₇ यदि चैष (for कृतं लोक) — ᶜ) D₅ मह्य (for मेऽद्य) — ᵈ) D₄₋₀ महामते; G₃ मयानघ (for ममा)

33 ᵇ) Dn₁ n₃ D₂ ₉ S सुरभिं D₄ त्रिदिवेश्वर (for त्रिदशे) — ᶜ) M प्रत्यब्रव (for °ब्रुवं) D₄ ब्रवं देव, D₅ ₇ च देवेश (for यद्देवेन्द्र) D₆ ₈ ₉ प्रत्यब्रवीच्च देवेश — ᵈ) D₅ अनेश्वर (for शचीपते)

34 T₁ om (hapl) 34ᵃᵇ — ᵃ) D₅ अलोभ्य (for अलोभ) T₂ ₃ G₃ कामा मां, G₁ ₂ M₂ ₃ -कामाया; G₄ कामा मा, M₁ ₄ -कामया (for काम्यया) — ᵇ) V₁ B Dn D₂ शुभा(B₄ वरा)मने; D₄ ₅ ₇ शुभेन च (D₄ व), D₆ ₈ ₉ शुभे तव, D₁₀ सुशोभने (for शुभेन ते) S (T₁ om) तपसा शुचिना च ते — ᶜ) T₁ देवि (for तस्माद्) — ᵈ) B₃ damaged, B₄ Dn₁ n₂ D₂ ₄₋₉ T G₃ ₄ ददामि (for °नि) B₅ च (for ते)

35 B₃ partly damaged — ᵇ) D₄₋₉ च वस्त्यसि (D₈ °सि) (for निवत्स्यसि) — ᵈ) B₁ Dn₁ D₁ ₈ T₁ स, B₃ ₄ प्र (for स)

36 ᵃ) B₁ D₈ ₉ ₁₀ T₂ ₃ G₄ मर्त्य(B₁ G₄ म)नुष्येषु, G₁ मलोकेषु (sic) (for मानुषेषु) B₄ om, D₁₋₄ प्र; D₆₋₉ तु (for च) — ᵇ) V₁ B₂ (marg as in text) ₃₋₆ Dn₃ D₄ T₁ शुभास्तव (T₁ °दा), B₁ शुभाशुभ, Dn₁ n₂ शुभ तथा (for सुतास्तव) — ᵈ) B₁ G₂ च ये, D₁ ₈ तथा, D₃ तव (for च ते)

37 ᵇ) T₂ ₃ G₃ ₄ दिव्याश्च (for वै दिव्य) D₁₋₃ ये दिव्या ये च मानुषा — ᶜ) D₁₀ यद्यत् (for यच्च) The portion from °सुखं to the end of the Parvan is lost in D₃ on missing folios V₁ B Dn₂ स्वर्गे, Dn₁ सर्वं (for स्वर्ग) — ᵈ) V₁ B₃ ₆ Dn₂ D₁₀ तत् (for ते) B₅ मया, T₁ [ऽ]नघे (for शुभे) B₁ ₃ ₄ तत्तत्स्यपद्यते शुभे

38 D₃ missing (cf v l 37) — ᵃ) D₆₋₉ तस्य (for तस्या) — ᵇ) M₄ -कर्म (for काम) — ᵈ) T₂ ₃ G₃ ₄ कालो (for जरा) D₁ ₂ पापक, D₄₋₉ पातक (for पावक) — ᵉ) V₁ B₁₋₄ Dn दैव, B₁ ₆ D₁₀ वैरं (for दैन्यं) B₂ वा, Dn₂ च (for न)

39 D₃ missing (cf v l 37) D₁ om (hapl) 39 — ᵃ) D₁₀ रत्नानि (for [अ]रण्यानि) — ᵇ) Dn₁ n₂ [आ]भरणानि (for भवनानि) — D₆ ₉ om 39ᶜᵈ — ᶜ) V₁ B Dn D₈ ₁₀ T₁ सु (for च) — V₁ B Dn D₂ ₄ ₅ ₇ ₁₀ ins. after 39 D₁ after 38

384* ब्रह्मचर्येण तपसा सत्येन च दमेन च ।

40 D₃ missing (cf v l 37) — ᵃ) V₁ B Dn D₁₀ दानैश्च (for व्रतैश्च) — ᵇ) B₁ D₁₀ सीर्थोप (for तीर्थानु) T₁ सथा तीर्थाभिषेवणै — ᶜ) G₁ damaged

वासवाकूटवाहिन्यः कर्मणा सुकृतेन च ।
उपरिष्टात्ततोऽस्माकं वसन्त्येताः सदैव हि ॥ २०
एतत्ते कारणं शक्र निवासकृतमद्य वै ।
गवां देवोपरिष्टाद्धि समाख्यातं शतक्रतो ॥ २१
एता हि वरदत्ताश्च वरदाश्चैव वासव ।
सौरभ्यः पुण्यकर्मिण्यः पावनाः शुभलक्षणाः ॥ २२
यदर्थं गा गताश्चैव सौरभ्यः सुरसत्तम ।
तच्च मे शृणु कार्त्स्न्येन वदतो बलसूदन ॥ २३
पुरा देवयुगे तात दैत्येन्द्रेषु महात्मसु ।
त्रील्ँलोकाननुशासत्सु विष्णौ गर्भत्वमागते ॥ २४
अदित्यास्तप्यमानायास्तपो घोरं सुदुश्चरम् ।
पुत्रार्थममरश्रेष्ठ पादेनैकेन नित्यदा ॥ २५
तां तु दृष्ट्वा महादेवीं तप्यमानां महत्तपः ।
दक्षस्य दुहिता देवी सुरभिर्नाम नामतः ॥ २६
अतप्यत तपो घोरं हृष्टा धर्मपरायणा ।
कैलासशिखरे रम्ये देवगन्धर्वसेविते ॥ २७
व्यतिष्ठदेकपादेन परमं योगमास्थिता ।
दश वर्षसहस्राणि दश वर्षशतानि च ॥ २८
संतप्तास्तपसा तस्या देवाः सर्षिमहोरगाः ।
तत्र गत्वा मया सार्धं पर्युपासन्त तां शुभाम् ॥ २९
अथाहमब्रुवं तत्र देवीं तां तपसान्विताम् ।
किमर्थं तप्यसे देवि तपो घोरमनिन्दिते ॥ ३०

टाना च वाहिन्य — [d]) B1 यत्कृतेन (for सुकृ°) D5 8 9 वा (for च) — [e]) T1 उपरिष्टात् D1-8 अतो (for ततो) — [f]) D10 वसते ता (for वसन्त्येता) B2-4 D1 6 9 ह, D7 तु (for हि)

21 D4 om 21 (cf v l 1) T1 om. 21 — [a]) V1 B Dn1 n8 D2 एव (for एतत्) D1 8 तत्, D2 6-9 हि (for ते) D5 7 तत्र (for शक्र) — [b]) G1 partly damaged T8 G2-4 अत्र (for अद्य) — [c]) D5 T2 8 G M4 गावो (for गवा) D1 8 चैवोपरिष्टाद् (for दे°) B4 D10 S (T1 om) वै (for हि) — [d]) T2 8 G M4 समाख्याता

22 D4 om 22 (cf v l 1) — [a]) D2 -दक्षाश् (for दत्ताश्) D8 हि (for च) T2 G2 एता हि वरदाश्चैव — [b]) V1 B Dn D1 2 5-10 [अ]पि (for [ए]व) T2 G2 वरदत्ताश्च (T2 °त्ता हि वासव, M4 °दानैश्च वा° — D1 8 om 22[c]-24[b] — [c]) V1 B Dn D10 सुरभ्य, G1 damaged (for सौरभ्य) B1 om पुण्य D2 कर्माणि, D10 कर्मण्य, T2 G4 कार्मिस्य, T3 G2 कर्मभ्य (for कर्मिण्य) — [d]) B6 पावनी M4 कृत (for शुभ)

23 D4 om 23 (of v l 1) D1 8 om 23 (cf v l 22) — [b]) V1 B2 5 Dn D2 10 T3 3 G M4 सुर(Dn2 रे)भ्य (for सौरभ्य) — [c]) T8 यच्च (for तच्च) — [d]) B1 गदतो (for व°)

24 D4 om 24 (cf v l 1) D1 8 om 24[ab] (cf v l 22) — [b]) B1 3 4 Dn देवेंद्रेषु (for दैत्ये)
न्द्रेषु) — [c]) D6-9 -शास्ता हि (D7 तु), T2 -शासत्सु (for शासत्सु)

25 D4 om 25 (of v l 1) — [a]) D8 तपमाना यास्. S (except G2) अदित्या तप्यमानायां

26 D4 om 26 (cf v l 1) — [a]) S ता दृष्ट्वा महतीं देवीं (G2 देवीं महतीं) — [b]) D1 2 6-10 महातप (for महत्तप) — [c]) T1 महिता (for दु°) — [d]) V1 B Dn D1 2 सुरभी, G1 damaged (for सुरभिर्)

27 D4 om 27 (of v l 1) — [a]) D8 om (hapl) from घोरं up to तपो in (30[d]) — [b]) D5 श्रेष्ठा, T1 2 दृष्ट्वा (for हृष्टा) — T1 om 27[cd]

28 D8 om 28 (cf v l 27) — [a]) B5 D1 6-8 7 G2 अ(D6 आ)तिष्ठद् (for व्यति°)

29 D8 om 29 (of v l 27) — [a]) B3 संतुष्टास् (for संतप्तास्) T1 देव्या (for तस्या) — [b]) B1 T G1 -पुरोगमा (for महोरगा) — T1 om 29[cd] — [c]) B1 अत्र (for तत्र) — [d]) D4 5 8 9 T2 2 G1-3 M प्रत्युपासत (for पर्यु)

30 D8 om up to तपो (in 30[d]) (cf v l 27) — [a]) T2 यथा (for अथ) M2 3 समय D2 तात (for तत्र) — [b]) D1-2 7-9 ता देवीं (by transp), D5 ता धेनु — [c]) Dn1 corrupt D1 7-9 तप्यते (for से)

31 [b]) T1 चैव, T 2 G1 तव (for [अ]नेन) G1 तपसा शोभने तव — [d]) D1 3 प्रीतो (for दाता)

प्रीतस्तेऽहं महाभागे तपसानेन शोभने ।
वरयस्व वरं देवि दातास्मीति पुरंदर ॥ ३१

सुरभ्युवाच ।

वरेण भगवन्मह्यं कृतं लोकपितामह ।
एष एव वरो मेऽद्य यत्प्रीतोऽसि ममानघ ॥ ३२

ब्रह्मोवाच ।

तामेवं ब्रुवतीं देवीं सुरभीं त्रिदशेश्वर ।
प्रत्यब्रुवं यद्देवेन्द्र तन्निबोध शचीपते ॥ ३३
अलोभकाम्यया देवि तपसा च शुभेन ते ।
प्रसन्नोऽहं वर तस्मादमरत्वं ददानि ते ॥ ३४
त्रयाणामपि लोकानामुपरिष्टान्निवत्स्यसि ।
मत्प्रसादाच्च विख्यातो गोलोकः स भविष्यति ॥ ३५
मानुषेषु च कुर्वाणाः प्रजाः कर्म सुतास्तव ।
निवत्स्यन्ति महाभागे सर्वा दुहितरश्च ते ॥ ३६
मनसा चिन्तिता भोगास्त्वया वै दिव्यमानुषाः ।
यच्च स्वर्गसुखं देवि तत्ते संपत्स्यते शुभे ॥ ३७
तस्या लोकाः सहस्राक्ष सर्वकामसमन्विताः ।
न तत्र क्रमते मृत्युर्न जरा न च पावकः ।
न दैन्यं नाशुभं किंचिद्विद्यते तत्र वासव ॥ ३८
तत्र दिव्यान्यरण्यानि दिव्यानि भवनानि च ।
विमानानि च युक्तानि कामगानि च वासव ॥ ३९
व्रतैश्च विविधैः पुण्यैस्तथा तीर्थानुसेवनात् ।
तपसा महता चैव सुकृतेन च कर्मणा ।
शक्यः समासादयितुं गोलोकः पुष्करेक्षण ॥ ४०

T2 [इ]ह (for [इ]ति) G2 वर तव (for पुरदर)

32 T3 om the ref D7 सुरभ्य ऊचु — a) B2 damaged T2 3 G4 मेद्य (for मह्यं) — b) D6 8 भूषयस्व, D7 यदि चैष (for कृतं लोक) — c) D5 मम (for मेऽद्य) — d) D4-8 महामते, G3 मयानघ (for ममा)

33 b) Dn1 n3 D2 9 S सुरभिं D4 त्रिदिवेश्वर (for त्रिदशे°) — c) M प्रत्यब्रव (for °ब्रुव) D4 यद्यं देव; D6 7 च देवेश (for यद्देवेन्द्र) D8 8 9 प्रत्यब्रवीच्च देवेश — d) D5 जनेश्वर (for शचीपते)

34 T1 om (hapl) 34ab — a) D5 अलोभ्य (for अलोभ) T2 3 G3 कामा मां, G1.3 M2 3 कामाया, G3 -कामा मा, M1 4 -कामया (for काम्यया) — b) V1 B Dn D2 शुभा(B4 वरा)नने, D4 5 7 शुभेन च (D4 स); D6 8 9 शुभे तव, D10 सुशोभने (for शुभेन ते) S (T1 om) तपसा शुचिना च ते — c) T1 देवि (for तस्माद्) — d) B3 damaged, B4 Dn1 n2 D2 4-9 T G2 4 ददामि (for °नि) B5 च (for ते)

35 B3 partly damaged — b) D4-9 च वत्स्यति (D8 °सि) (for निवत्स्यसि) — d) B1 Dn1 D1 8 T1 स, B3 4 प्र (for स)

36 a) B4 D8 9 10 T2 3 G4 मा(B4 G4 म)नुष्येषु; G1 अलोकेषु (sic) (for मानुषेषु) B4 om, D1-4 प्र, D8-9 तु (for च) — b) V1 B2 (marg as in text) 8-6 Dn3 D4 T1 शुभास्तत्र (T1 °दा), B1 शुभाशुभ, Dn1 n2 शुभ तथा (for सुतास्तव) — d) B1 G2 च ये, D1 8 तथा, D2 तव (for च ते)

37 b) T2 3 G2 4 दिव्याश्च (for वै दिव्य-) D1-3 ये दिव्या ये च मानुषा — c) D10 यद्यत् (for यच्च) The portion from °सुख to the end of the Parvan is lost in D3 on missing folios V1 B Dn3 स्वर्गे, Dn1 सर्वं (for स्वर्ग) — d) V1 B° 6 Dn2 D10 तत् (for ते) B5 मया, T1 [s]नघे (for शुभे) B1 3. 4 ततस्तत्पद्यते शुभे

38 D3 missing (cf v l 37) — a) D6-8 तस्य (for तस्या) — b) M4 -कर्म (for काम) — c) T2 3 G2 4 कालो (for जरा) D1 2 पापक, D4-9 पातक (for पावक) — e) V1 B2-4 Dn दैव, B1 5 D10 वैर (for दैन्य) B2 वा, Dn2 च (for न)

39 D3 missing (cf v l 37) D1 om (hapl) 39 — a) D10 रत्नानि (for [अ]रण्यानि) — b) Dn1 n3 [आ]भरणानि (for भवनानि) — D8 9 om 39cd — c) V1 B Dn D8 10 T1 सु (for च) — V1 B Dn D2 4 5 7 10 ins after 39 D1 after 38

384* ब्रह्मचर्येण तपसा सत्येन च दमेन च ।

40 D3 missing (cf v l 37) — a) V1 B Dn D10 दानैश्च (for व्रतैश्च) — b) B1 D10 तीर्थोप (for तीर्थानु) T1 तथा तीर्थाभिषेवणै — c) G1 damaged

एतत्ते सर्वमाख्यातं मया शक्रानुपृच्छते ।
न ते परिभवः कार्यो गवामरिनिषूदन ॥ ४१

भीष्म उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा सहस्राक्षः पूजयामास नित्यदा ।
गाश्चक्रे बहुमानं च तासु नित्यं युधिष्ठिर ॥ ४२
एतत्ते सर्वमाख्यातं पावनं च महाद्युते ।
पवित्रं परमं चापि गवां माहात्म्यमुत्तमम् ।
कीर्तितं पुरुषव्याघ्र सर्वपापविनाशनम् ॥ ४३
य इदं कथयेन्नित्यं ब्राह्मणेभ्यः समाहितः ।
हव्यकव्येषु यज्ञेषु पितृकार्येषु चैव ह ।
सार्वकामिकमक्षय्यं पितॄंस्तस्योपतिष्ठति ॥ ४४
गोषु भक्तश्च लभते यद्यदिच्छति मानवः ।
स्त्रियोऽपि भक्ता या गोषु ताश्च कामानवाप्नुयुः ॥ ४५
पुत्रार्थी लभते पुत्रं कन्या पतिमवाप्नुयात् ।
धनार्थी लभते वित्तं धर्मार्थी धर्ममाप्नुयात् ॥ ४६
विद्यार्थी प्राप्नुयाद्विद्यां सुखार्थी प्राप्नुयात्सुखम् ।
न किंचिद्दुर्लभं चैव गवां भक्तस्य भारत ॥ ४७

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि द्व्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

T1 [ग्र]पि (for [पू]व) —^{f}) M1 गोलोक (for °क)

41 D3 missing (cf v l 37) D5 om (hapl.) 41–42 —^{b}) S [ग्र]भि (for [ग्र]नु-) —^{d}) Some MSS -निपूदन V1 B Dn D10 T1 G1 8 गवामसुर सूदन

42 D3 missing (cf v l 37) D5 om 42 (cf v l 41) G2 om the ref. —^{a}) Dn2 एव (for एतच्) — T1 om 42^{cd} —^{c}) M चक्रे स (M4 च) (for गाश्चक्रे) —^{d}) B1 तासा (for तासु)

43 D3 missing (cf v l 37) —^{a}) T G1 3 M पुण्यम् (for सर्वम्) T1 G1 3 M आख्यान (for °त) — T1 om 43^{bc} —^{b}) D5 महीपते (for महाद्युते) —^{e}) D1 2 4–7 कीर्तन (for कीर्तितं) —^{f}) V1 B2 5 Dn विमोचन, D2 6 7 T1 प्रणाशन (for विना°)

44 D3 missing (cf v l 37) —^{c}) D1–7 8 देवेषु, G1 om (for यज्ञेषु) —^{d}) D6 कार्ये च (for कार्येषु) Dn1 D5 S हि (for ह) —^{e}) V1 D6 8 9 T3 G2 4 M8 सर्वं (for सार्व) —^{f}) V1 B2–5 Dn D2 10 तिष्ठते, S -गच्छति (for -तिष्ठति)

45 D3 missing (cf v l 37) —^{a}) D10 S भक्ति (for भक्तश्च) — T1 om 45^{cd} —^{d}) D1–5 वै (for च) V1 B Dn D1 5 10 कामम् (for कामान्)

46 D3 missing (cf v l 37) —^{a}) D1 2 4 6 7 9 पुत्रार्थिनी लभेत्पुत्रं —^{b}) D6–7 वरम् (for पतिम्) V1 B2 (marg) 5 Dn D10 कन्यार्थी तामवा (D10 तां समा)मुयात्, T1 कन्यार्थी कन्यका लभेत — S (except T1) om (hapl) 46^{cd} —^{c}) T1 धनकामी लभेद्द्रव्य — T1 om 46^d–47^a —^{d}) D1 2 यशोर्थी लभते यश, D1–9 स्वर्गार्थी स्वर्गमाप्नुयात्

47 D3 missing (cf v l 37) T1 om 47^a (cf v l 46) —^{a}) V1 B1 5 Dn D6 10 चाप्नुयाद्, B3 4 D1 2 5 7 लभते (for प्राप्नुयाद्) —^{b}) B1 चाप्नुयात्, D1 2 कामार्थी काममश्नुते, D6 7 सुखार्थी सुखमाप्नुयात् —^{c}) B1 D10 वस्तु, D1 2 लोके (for चैव) —^{d}) G8 भक्तिमान् (for भारत)

Colophon — *Parvan name* B1–4 Dn3 D1 आदि — *Sub parvan* V1 B Dn D1 3 8 10 M दानधर्म — *Adhy name* V1 D1 2 गोप्रश्न, B1–3 5 Dn D10 गोलोकप्रश्न, B4 गोलोकप्रश्ने महेन्द्रसंवादः, D1–5 पिता महेन्द्रसंवादे गोमा(D5 गवां मा)हात्म्य, T3 धर्मशास्त्रगते दानप्रकरणे महेन्द्रसंवादे गोमाहात्म्यकथन, M गोलोकप्रश्ना — *Adhy no* (figures, words or both) V1 83, D10 88, T1 M 123, T2 3 G 1 129, G1 3 123 — *Śloka no* Dn 51, D1 49

८३

युधिष्ठिर उवाच ।

उक्तं पितामहेनेदं गवां दानमनुत्तमम् ।
विशेषेण नरेन्द्राणामिति धर्ममवेक्षताम् ॥ १
राज्यं हि सततं दुःखमाश्रमाश्च सुदुर्विदाः ।
परिवारेण वै दुःखं दुर्धरं चाकृतात्मभिः ।
भूयिष्ठं च नरेन्द्राणां विद्यते न शुभा गतिः ॥ २
पूयन्ते तेऽत्र नियतं प्रयच्छन्तो वसुंधराम् ।
पूर्वं च कथिता धर्मास्त्वया मे कुरुनन्दन ॥ ३
एवमेव गवामुक्तं प्रदानं ते नृगेण ह ।
ऋषिणा नाचिकेतेन पूर्वमेव निदर्शितम् ॥ ४
वेदोपनिषदे चैव सर्वकर्मसु दक्षिणा ।
सर्वक्रतुषु चोद्दिष्टं भूमिर्गावोऽथ काञ्चनम् ॥ ५
तत्र श्रुतिस्तु परमा सुवर्णं दक्षिणेति वै ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं पितामह यथातथम् ॥ ६
किं सुवर्णं कथं जातं कस्मिन्काले किमात्मकम् ।
किं दानं किं फलं चैव कस्माच्च परमुच्यते ॥ ७
कस्माद्दानं सुवर्णस्य पूजयन्ति मनीषिणः ।
कस्माच्च दक्षिणार्थं तद्यज्ञकर्मसु शस्यते ॥ ८

83

☞ This adhy is missing in D8 (cf v l 13 82 37)

1 Before the ref., T2 ins

385* नम सर्वसहाभ्यश्चेत्यभिधाय दिने दिने।
नमस्करोति गोभ्यो य स सुख याति तत्पथम्।

While M1-8 ins before the ref

386* वैशपायन उवाच।
एष श्रुत्वा परं पुण्यं गवां दानमनुत्तमम्।
धर्मराज प्रहृष्टात्मा कौरवं पुनरब्रवीत्।

G1 om the ref — ^{b}) D9 गवां माहात्म्यमुत्तम — D5 reads 1^{cd} twice — ^{c}) D5 (second time) भूयिष्ठं च (for विशेषेण) — ^{d}) V1 B Dn D2 10 M4 इह; T1 इद, G1 नीति (for इति) D1 2 अवेक्षत, D5 (both times) 7 क्ष्यतां

2 T1 om 2^{abcd} — ^{a}) G1 8 partly damaged D5 राज्ये D1 T2 8 G1 M च (for हि) — V1 B Dn om (hapl) 2^{bc} — ^{c}) G3 4 M1 2 4 परिचारेण (for °वारेण) — ^{e}) D1 हि (for च) — ^{f}) D1 7 1 9 नो (for न)

3 ^{a}) V1 B1-2 5 Dn D4 तत्र; D2 10 T3 G1-3 M2-4 ते तु, D6-9 नात्र; T1 तेपि; G4 सन्तु (for तेऽत्र) B1 पूयति तत्र नियतं, T2 °ते सन्तु यद्विसं, M1 °ते ते तु नियता — ^{c}) V1 B Dn सर्वे, D6 पूर्वे (for पूर्वं) — After 3, D5 ins 389*

4 D6 om 4-35 T1 om 4^{ab} — ^{a}) D1 6 7 9 10 राज्ञा चैव यथाप्रा(D6 °दा प्रा, D7 °द्यप्रा)स — ^{b}) Dn2 प्रदानेन; D4 6 9 10 दानाद्दाने, D3 प्रदान तु (for °न ते) D1 2 नृपेण (for नृगेण) — ^{c}) D1 नासिकेतेन (for नाचि°) — ^{d}) B1 निवेदित, D3 10 (by corr) निदर्शन (for °र्शितम्) — For 4^{cd}, D2 subst

387* निदर्शितं पूर्वमेव ऋषिणा नासिकेतुना।

5 D5 om 5 (cf v l 4) — ^{a}) Dn1 n2 T1 वेदोपनिषदश्च, D10 °निषदा — ^{b}) B (except B1) Dn D3 T1 G2 4 दक्षिणा, D1 2 4 T2 3 णा (for णा) — ^{c}) S [उ]द्दिष्टा

6 D5 om 6 (cf v l 4) — ^{a}) T1 2 (for तत्र) D3 स्तुतिस् (for श्रु) T1 — ^{b}) D4 6-8 च (for वै) — ^{c}) D6-9 श्रोतु) — ^{d}) Dn1 यथा तथा (for [illegible]

7 D5 om. 7 (cf v l 4) — ^{c}) V1 D1 2 दैव (for दान) — T1 om 7^d-8^a — lacuna. D1 2 फलम् (for परम्)

8 D5 om 8 (cf. v l 4) T1 om 8^a (cf v — ^{a}) G1 8 तस्माद् (for क°) — ^{c}) V1 B D दक्षिणार्थे V1 B1 च, D4 6-8 तु (for तद्)

9 D5 om 9 (cf v l 4). — ^{a}) B3 श्रेयो (for

कस्माच्च पावनं श्रेष्ठं भूमेर्गोस्यथ काञ्चनम् ।
परमं दक्षिणार्थे च तद्ब्रवीहि पितामह ॥ ९

भीष्म उवाच ।

शृणु राजन्नवहितो बहुकारणविस्तरम् ।
जातरूपसमुत्पत्तिमनुभूतं च यन्मया ॥ १०
पिता मम महातेजाः शंतनुर्निधनं गतः ।
तस्य दित्सुरहं श्राद्धं गङ्गाद्वारमुपागमम् ॥ ११
तत्रागम्य पितुः पुत्र श्राद्धकर्म समारभम् ।
माता मे जाह्नवी चैव साहाय्यमकरोत्तदा ॥ १२
ततोऽग्रतस्तपःसिद्धानुपवेश्य बहूनृषीन् ।
तोयप्रदानात्प्रभृति कार्याण्यहमथारभम् ॥ १३
तत्समाप्य यथोद्दिष्टं पूर्वकर्म समाहितः ।
दातुं निर्वपणं सम्यग्यथावदहमारभम् ॥ १४
ततस्तं दर्भविन्यासं भित्त्वा सुरुचिराङ्गदः ।
प्रलम्बाभरणो बाहुरुदतिष्ठद्विशां पते ॥ १५
तमुत्थितमहं दृष्ट्वा परं विस्मयमागमम् ।
प्रतिग्रहीता साक्षान्मे पितेति भरतर्षभ ॥ १६
ततो मे पुनरेवासीत्संज्ञा संचिन्त्य शास्त्रतः ।
नायं वेदेषु विहितो विधिर्हस्त इति प्रभो ।
पिण्डो देयो नरेणेह ततो मतिरभून्मम ॥ १७
साक्षान्नेह मनुष्यस्य पितरोऽन्तर्हिताः क्वचित् ।
गृह्णन्ति विहितं त्वेवं पिण्डो देयः कुशेष्विति ॥ १८
ततोऽहं तदनादृत्य पितुर्हस्तनिदर्शनम् ।
शास्त्रप्रमाणात्सूक्ष्मं तु विधिं पार्थिव संस्मरन् ॥ १९

श्रेष्ठ) — ^{c}) D4 6-8 दक्षिगार्थं (for °र्थे) — ^{d}) G1 8 lacuna T2 8 G4 मे ब्रूहि (for ब्रवीहि)

10 D5 om 10 (cf v l 4) G1 8 lacuna for the ref — ^{d}) D4 -रूप (for -भूतं) Dn2 तन् (for यन्)

11 D5 om 11 (cf v l 4) — ^{a}) D4 मे सु (for मम) — ^{b}) Some MSS शातनुर् — D6 reads from मुपागमम् (in 11^{d}) up to श्राद्ध (in 12^{b}) twice — ^{d}) G2 गंगापारम् (for °द्वारम्) S उपागत (for °गमम्)

12 For the repetition in D6, cf v l 11 D5 om 12 (cf v l 4) — ^{a}) S (G1 8 damaged) तत्रा हमागम्य (T2 °त्य) पितु — ^{b}) D6 (first time) 7-9 G4 श्राद्धं (for श्राद्ध-) T8 समावह (for °रभम्) — D2 4 6 7 9 om (hapl) 12^{c}-14^{d} G2 reads 12^{cd} after 16 — ^{c}) V1 B1 तत्र , B2-5 Dn D8 10 चात्र (for चैव)

13 D5 om 13 (cf v l 4) D2 4 6 7 9 om 13 (cf v l 12) D1 om (hapl) 13 — ^{a}) S तत्रागतास् (for ततोऽग्रतस्) B4 D10 ततोग्रतपस सिद्धान् — ^{d}) S कार्याण्यथ समारभ

14 D5 om 14 (cf v l 4) D2 4 6 7 9 om 14 (cf v l 12) — ^{a}) D1 8 damaged. T3 तदा (for यथा) — ^{b}) T1 2 G M4 सर्वं , T8 सर्वं (for पूर्व-) B5 समारभ , T1 °हित (for °हित) — T1 om 14^{cd} — ^{c}) D1 8 10 T2 G M निव्र(G1 8 °वा)पनं (for निर्व पण)

15 D5 om 15 (cf v l 4) — ^{a}) D10 सु , T G2 4 स (for त) — ^{b}) T1 8 G1 8 4 हित्वा (for भित्त्वा) B5 T8 G1 4 स (for सु) D10 नीत्वा सुरु चिरागुलि — ^{c}) D6 9 प्रलबावरणो बाहुर् — D6 om from तिष्ठद्विशां (in 15^{d}) up to भरतर्षभ (in 16^{d})

16 D5 om 16 (cf v l 4) D6 om 16 (cf v l 15) G1 om 16–17 — ^{a}) G8 damaged D10 समुत्थितम् , T1 M मुहूर्तं (T1 M4 °र्ते) तम् (for तमुत्थि तम्) T2 8 G2 4 मुहूर्तमपि त (G2 °तं पितर) दृष्ट्वा — ^{b}) B1 T2 8 G2-4 आगत (for मम्) — After 16, G2 reads 12^{cd}

17 D5 om 17 (cf v l 4) G1 om 17 (cf v l 16) — ^{b}) T1 प्रज्ञा (for सज्ञा) T3 सश्रित्य (for सचिन्त्य) — ^{c}) V1 विदितो (for विहितो) — ^{f}) D10 नरस्य (for नरेण)

18 D5 om 17 (cf. v l 4) — ^{a}) T1 देहे , T2 8 G M4 देहं (for नेह) D10 मनुष्येषु (for °ष्यस्य) — ^{b}) V1 B Dn D10 पिंड हि पितर क्वचित् — ^{c}) D1 गृह्णते (for न्ति) M1 3 विविध (for विहित) V1 B2 (marg) 4 Dn2 n3 D8 चैतयं (for त्वेव) — ^{d}) T1 [इ]ह (for [इ]ति)

19 D5 om 19 (cf v l 4) D10 reads 19^{ab}

ततो दर्भेषु तत्सर्वमददं भरतर्षभ ।
शास्त्रमार्गानुसारेण तद्विद्धि मनुजर्षभ ॥ २०
ततः सोऽन्तर्हितो बाहुः पितुर्मम नराधिप ।
ततो मां दर्शयामासुः स्वप्नान्ते पितरस्तदा ॥ २१
प्रीयमाणास्तु मामूचुः प्रीताः स्म भरतर्षभ ।
विज्ञानेन तवानेन यन्न मुह्यसि धर्मतः ॥ २२
त्वया हि कुर्वता शास्त्रं प्रमाणमिह पार्थिव ।
आत्मा धर्मः श्रुतं वेदाः पितरश्च महर्षिभिः ॥ २३
साक्षात्पितामहो ब्रह्मा गुरवोऽथ प्रजापतिः ।
प्रमाणमुपनीता वै स्थितिश्च न विचालिता ॥ २४

तदिदं सम्यगारब्धं त्वयाद्य भरतर्षभ ।
किं तु भूमेर्गवां चार्थे सुवर्णं दीयतामिति ॥ २५
एवं वयं च धर्मश्च सर्वे चास्मत्पितामहाः ।
पाविता वै भविष्यन्ति पावनं परमं हि तत् ॥ २६
दश पूर्वान्दश परांस्तथा संतारयन्ति ते ।
सुवर्णं ये प्रयच्छन्ति एवं मे पितरोऽब्रुवन् ॥ २७
ततोऽहं विस्मितो राजन्प्रतिबुद्धो विशां पते ।
सुवर्णदानेऽकरवं मतिं भरतसत्तम ॥ २८
इतिहासमिमं चापि शृणु राजन्पुरातनम् ।
जामदग्न्यं प्रति विभो धन्यमायुष्यमेव च ॥ २९

---

twice — a) B8 तम् (for तद्) T G2.4 अपाकृत्य (for अनादृत्य) — b) T G3 M पितृ (for पितुर्) — G1 om (hapl.) 19^{c}–20^{b} — c) V1 B Dn D10 प्रामाण्य ; D4 प्रमाण (for णात्) D4.6–9 तं (for तु) T1 G3 M शास्त्रप्रामाण्यसूक्ष्मार्थम्, T2.3 G2.4 प्रमाणसूक्ष्मा(G2 °श्रा)र्थम् — d) V1 B Dn D2.10 पिंडस्य (for पार्थिव) T1 स्मृत्वा पार्थिवसत्तम, T2.3 G2–4 M इम पार्थिव संस्मरे

20 D5 om. 20 (cf v l 4) G1 om 20^{ab} (cf v l 19) — b) G4 मद्दत्तं, M अददां (for अदद) — D2 om 20^{c}–21^{b} T3 om (hapl.) 20^{cd} — d) T1 तदाह (for तद्विद्धि) B1 D1.10 M4 तद्विद्धि भरतर्षभ, T2 °द्धि त्वं युधिष्ठिर

21 D5 om 21 (cf v l. 4) D2 om 21^{ab} (cf v l 20) G1.3 partly damaged — b) B1–4 Dn1 n2 D1.4.6–10 T G2.4 जनाधिप (for नरा) — c) V1 B मे, M4 मा (for मां) — d) S तृप्तास्ते (for स्वप्नान्ते) V1 B2.5 Dn D1.2 तथा (for तदा)

22 D5 om 22 (cf v l 4) — a) D1 T2 M1.2 (orig) 3 च, T1.3 G M2 (sup lin) 4 स्म (for तु) — b) T2 तु (for स्म) — d) B1 यत्नत (for धर्मत)

23 D5 om 23 (cf. v l 4) — a) V1 तु (for हि) — b) D1.4.6–9 इति (for इह) T2.3 G2.4 भारत (for पार्थिव) — c) B3 D1.4 आत्मधर्म°; D6.8.9 आत्मधर्मं (for आत्मा धर्मं) — d) V1 B5 Dn [ऋ]षिभि सह, D8 सहर्षिभि ; T2 महर्षय (for °र्षिभि)

24 D5 om 24 (cf v l 4) — b) D1.4.6.7.9 च (for ऽथ) — c) D1 प्रामाण्यम् — d) D2 om च B5 विचाल्यते, T3 °रिता (for °लिता) Bom ed स्थिताश्च न विचालिता

25 D5 om 25 (cf v l 4) G1.3 partly damaged — b) B1 D8 च, T1 हि (for [अ]द्य) — c) V1 B2 किं च भूमेर्, B3 अतर्भू° (for किं तु भू°) D4.6–9 किं तु भूमिश्च गाश्चैव, T1 अस्मदर्थे त्वया भूमि — d) T1 इह (for इति) D4.6–9 सुवर्णं च प्रदीयता

26 D5 om 26 (cf v l 4) — a) V1 B2.5 Dn D2 च धर्मज्ञ, B1.4 D10 च धर्मज्ञा , D1 सधर्माश्च (for च धर्मश्च) B3 एव च पंच धर्मज्ञा — c) T1 पालिता, T3 प्रापिता (for पाविता) Dn2 याचिता ये भविष्यति — d) Dn1 n2 हि पर (for परम) D1 हित (for हि तत्)

27 D5 om. 27 (cf v l. 4) T1 om. 27 — a) V1 B Dn1 n2 D10 [ए]वान्यांस् (for परास्) S (T1 om) नव पूर्वानथश्चान्यान् — b) D1.2 त्ववश्यास्, D4.6–9 अथ स , S (T1 om) नव स (for तथा स) Dn3 तु (for ते) — d) V1 B Dn3 मा पितरो, Dn1 n2 मपि (for मे पि°) D2.10 S (T1 om) [इ]त्येव मा पि(D2 मपि ; M1–3 मा पि)तरोऽब्रुवन्

28 D5 om 28 (cf. v l 4) — a) B4 असो (for ततो) — c) T1 सुवर्णदानैकपरां — d) V1 B Dn D10 मतिं च भरतर्षभ, T1 मतिं वै कृतवान्पर — After 28, T1 M1–3 ins an addl colophon [*Sub parvan* M1–3 दानधर्म — *Adhy no* T1 M1–3 123]

29 D5 om 29 (cf v l 4) — a) V1 इदं (for

जामदग्न्येन रामेण तीव्ररोषान्वितेन वै ।
त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवी कृता निःक्षत्रिया पुरा ॥ ३०
ततो जित्वा महीं कृत्स्नां रामो राजीवलोचनः ।
आजहार क्रतुं वीरो ब्रह्मक्षत्रेण पूजितम् ॥ ३१
वाजिमेधं महाराज सर्वकामसमन्वितम् ।
पावनं सर्वभूतानां तेजोद्युतिविवर्धनम् ॥ ३२
विपाप्मापि स तेजस्वी तेन क्रतुफलेन वै ।
नैवात्मनोऽथ लघुतां जामदग्न्योऽभ्यगच्छत ॥ ३३
स तु क्रतुवरेणेष्ट्वा महात्मा दक्षिणावता ।
पप्रच्छागमसंपन्नानृषीन्देवांश्च भार्गवः ॥ ३४
पावनं यत्परं नॄणामुग्रे कर्मणि वर्तताम् ।
तदुच्यतां महाभागा इति जातघृणोऽब्रवीत् ।

इम) — ^{b}) V1 विशां पते (for पुरातनम्) — ^{c}) D3 6-9 जा(D8 9 ज)मदग्निं (for °दग्न्य) T1 प्रभो (for विभो)

30 D5 om 30 (cf v l 4) — ^{b}) T1 3 G M च (for वै) T1 तीव्रकोपान्वितेन च

31 D5 om 31 (cf v l 4) — ^{a}) M4 कृत्वा (for जित्वा) — ^{d}) G1 3 पूजित

32 D5 om 32 (cf v l 4) — ^{b}) D6 कर्म (for काम-)

33 D5 om 33 (cf v l 4) — ^{a}) G1 3 विपापो (for °प्मा) B2 4 5 Dn च, D4 स (for [श]पि) D4 तु, D6-9 हि (for स) — ^{b}) V1 om, M4 कर्म (for क्रतु) D1 2 वरेण, T2 3 G3 4 बलेन (for फ°) V1 तु, B (except B2) Dn च (for वै) — ^{c}) D4 6-9 [आ]त्मना (for नो) D4 च, M1 [ऽ]पि (for ऽथ) — ^{d}) V1 B Dn1 n3 D8 9 G4 [ऽ]प्यगच्छत, Dn2 T2 [ऽ]थ गच्छति, D1 [ऽ]प्यमन्यत (for °गच्छत)

34 D5 om 34 (cf v l 4) After 34^{ab}, D10 ins 389* D10 om 34^c–35^d — ^{d}) V1 B1 4 D6 9 भार्गव (sic), S भारत (for भार्गव)

35 D5 om 35 (cf v l 4) D10 om 35 (cf. v l. 34) — ^{a}) T2 3 G परम (for यत्पर) — ^{b}) D4 6 7 9 तत्र (for उग्रे) B3 वर्तते, Dn1 भारत (for वर्ताम्) — ^{c}) D1 G2 तम् (for तद्) B5 T2 महाराज, T1 3 G2-4 °भाग (for °भागा) — ^{d}) G2 lacuna for जात T2 रामो वचो (for जातघृणो) — ^{e}) D4 6 9 [उ]क्त्वा (for [उ]क्त) — ^{f}) V1 B Dn D10 transp ते and तमूचु — For 35^{ef}, S subst

388* प्रत्युवाच ततस्तेषां वसिष्ठो भगवानृषिः ।
[M1-3 वसिष्ठो जामदग्निज (for the post half)]

— V1 B Dn D1 2 4 6-9 ins after 35 D5 after 3 D10 after 31^{ab}

389* राम विप्राः सत्क्रियन्तां वेदप्रामाण्यदर्शनात् ।
भूयश्च विप्रर्षिगणाः प्रष्टव्याः पावनं प्रति ।
ते यद्ब्रूयुर्महाप्राज्ञास्तच्चैव समुदाचर ।
ततो वसिष्ठं देवर्षिमगस्त्यमथ कश्यपम् ।
तमेवार्थं महातेजाः पप्रच्छ भृगुनन्दन । [5]
जाता मतिर्मे विप्रेन्द्राः कथं पूयेयमित्युत ।
केन वा कर्मयोगेन प्रदानेनेह केन वा ।
यदि वोऽनुग्रहकृता बुद्धिर्मां प्रति सत्तमाः ।
प्रब्रूत पावनं किं मे भवेदिति तपोधनाः ।
ऋषय ऊचुः ।
गाश्च वित्तं च भूमिं च दत्त्वेह भृगुनन्दन । [10]
पापकृन्मुच्यते मर्त्य इति भार्गव शुश्रुम ।
अन्यद्दानं तु विप्रर्षे श्रूयतां पावनं महत् ।
दिव्यमत्यद्भुताकारमपत्यं जातवेदसः ।
दग्ध्वा लोकान्पुरा वीर्यात्संभूतमिह शुश्रुम ।
सुवर्णमिति विख्यातं तद्ददत्सिद्धिमेष्यसि । [15]
ततोऽब्रवीद्वसिष्ठस्तु भगवान्संशितव्रतः ।
शृणु राम यथोत्पन्नं सुवर्णमनलप्रभम् ।
यत्फलं चास्य विहितं दाने परमिहोच्यते ।
सुवर्णं येन यस्माच्च यथा च गुणवत्तरम् ।
तन्निबोध महाबाहो सर्वं निगदतो मम । [20]
अग्नीषोमात्मकमिदं सुवर्णं विद्धि निश्चये ।
अजोऽग्निर्वरुणो मेषः सूर्योऽश्व इति दर्शनम् ।
कुञ्जराश्च स्मृता नागा महिषाश्चासुरा इति ।
कुक्कुटाश्च वराहाश्च राक्षसा भृगुनन्दन ।
इडा गावः पयः सोमो भूमिरित्येव च श्रुतिः । [25]
जगत्सर्वं विनिर्मथ्य तेजोराशिः समुत्थितः ।
सुवर्णमेभ्यो विप्रर्षे रत्नं परममुत्तमम् ।
एतस्मात्कारणाद्देवा गन्धर्वोरगराक्षसाः ।
मनुष्याश्च पिशाचाश्च प्रयता धारयन्ति तत् ।
मुकुटैरङ्गदयुतैरलंकारैः पृथग्विधैः । [30]
सुवर्णविकृतैस्तत्र विराजन्ते भृगूत्तम ।

इत्युक्ता वेदशास्त्रज्ञास्ते तमूचुर्महर्षयः ॥ ३५
वसिष्ठ उवाच ।
देवतास्ते प्रयच्छन्ति सुवर्णं ये ददत्युत ।
अग्निर्हि देवताः सर्वाः सुवर्णं च तदात्मकम् ॥ ३६
तस्मात्सुवर्णं ददता दत्ताः सर्वाश्च देवताः ।
भवन्ति पुरुषव्याघ्र न ह्यतः परमं विदुः ॥ ३७
भूय एव च माहात्म्यं सुवर्णस्य निबोध मे ।
गदतो मम विप्रर्षे सर्वशस्त्रभृतां वर ॥ ३८
मया श्रुतमिदं पूर्वं पुराणे भृगुनन्दन ।
प्रजापतेः कथयतो मनोः स्वायंभुवस्य वै ॥ ३९

तस्मात्सर्वपवित्रेभ्य पवित्र परम स्मृतम् ।
भूमेर्गोभ्योऽथ रत्नेभ्यस्तद्विद्धि भरतर्षभ ।
पृथिवीं गाश्च दत्त्वेह यच्चान्यदपि किंचन ।
विशिष्यते सुवर्णस्य दान परमक विभो ।　　[35]
अक्षय पावनं चैव सुवर्णममरद्युते ।
प्रयच्छ द्विजमुख्येभ्य पावन ह्येतदुत्तमम् ।
सुवर्णमेव सर्वासु दक्षिणासु विधीयते ।
सुवर्णं ये प्रयच्छन्ति सर्वदास्ते भवन्त्युत ।

[D5 om lines 1-19 —(L 3) D1 ऊचुर् (for ब्रुयुर्) Dn3 महाप्रज्ञास् D10 [ए]व (for [ए]व) —(L 4) D7 वरिष्ठ, some MSS वशिष्ठ (for वसिष्ठ) D4 6-8 विप्रर्षिम् (for देव°) Some MSS काश्यप —(L 6) D6 om from विप्रेन्द्रा up to बुद्धिर्मा (in line 8) V1 पूजेयम्, D8 9 पूयेहम (for यम्) D1 पूयेयमिति मो कथ (for the post half) —(L 8) D1 वा (for वो) —(L 9) Dn3 प्रब्रून, D4 6-9 तद्ब्रून, D10 ब्रूम तत् (for प्रब्रून) —(L 10) V1 B Dn D10 गाश्च (B3 4 गां च) भूमिं च वित्त च (for the prior half) —(L 11) V1 B Dn D10 पूयते (for मुच्यते) D1 2 विप्र (for मर्त्य) Dn3 D2 शुश्रुम D1 इति शुश्रुम भार्गव, D4 6-8 इत्येव-मनुशुश्रुम (for the post half) —(L 12) D4 6-9 अन्न (for अन्यद्) —(L 13) D4 -वेदस B1 अव्यय जातवेदस (for the post half) —(L 14) Dn3 जग्ध्वा (for दग्ध्वा) D7 सभूतिम् D1 इति (for इह) Dn3 D6-9 शुश्रुम —(L 15) D6 व्याख्यात (for वि) D2 यद् (for तद्) B1 8 दत्त्वा (for ददत्) D1 शुचिम्, D8 शुभम् (for सिद्धिम्) —(L 16) Some MSS वशिष्ठस् D4 6-9 शसितव्रत —(L 17) B1 5 अमर , D1 * 4 6-9 अतुल (for अनल) — D10 om line 18 —(L 18) D1 [अ]सि नियमे (for [अ]स्य विहित) V1 B Dn D2 फल दास्यति ते यत्तु (for the prior half) —(L 19) V1 B Dn D2 10 यस्य (for येन) Bom ed गुणवत्तम (for त्तरम्) —(L 20) D6 च गदतो (for निग) —(L 21) B3 निश्चयात् (for ये) —(L 22) Dn1 n2 तेजो, D6 अनो (for मनो) D6 लोक. (for मेय) D6 2 निदर्शन (hypermetric) (for ऽर्थ) —(L 23) Bom ed भृगा (for भृगुना) D1 6-9 सुरा (for [अ]सुरा) — D10 om line 24 —(L 24) D6 8 कुर्कुटाश् (for कुष्°) D1 मराम (for नन्दन) —(L 25) D10 इला (for इडा) D6 7 9 भूरिर् (for भूमिर्) D4 वै, D10 न (for च) Dn1 n2 D5 स्मृति (for श्रुति) —(L 26) B2 5 5 Dn1 n* च, Dn3 सु (for वि) —(L 27) V1 B1 3 रत्न परमनुत्तम —(L 28) D1 देव (for देवा). —(L 29) D2 4 6-9 मानुषाश् (for मनुष्याश्) B1 सयता (for प्र°) Dn2 च, D1 10 त (for तत्) —(L 30) D1 सुरैर् (for सुतैर्) —(L 31) D1-9 विकृताश् (for तैस्) V1 विराजति B1 D1 भृगूद्वह, D2 4-7 9 कुरूद्वह (for भृगूत्तम) —(L 32) D6 om परम —(L 33) V1 B Dn D6 8-10 मनुजर्षभ (for भरत°) —(L 34) B3 गा (for गाश्) —(L 35) D6 परमिक D1 6 7 प्रभो (for विभो) D9 दान परममुत्तम (for the post half) —(L 36) D8 अक्षय्य D2 6 7 9 पावन (for °न) B5 सुवर्ण परमद्य ते (for the post half) — D1 5 om (hapl) lines 37-38 —(L 37) B1 om द्विज]

36 N (D2 missing) om the ref — [a]) D1 देव साम्य ; G3 °तार्थे (for °तास्ते) — [b]) V1 B Dn3 D10 M ये सुवर्ण (by transp), D6 सुवर्णं च, T1 °र्णमिह (hypermetric) Dn1 n2 ये सुवर्ण ददत्यथ — After 36[ab], D5 reads 38

37 [a]) D3 6-9 ददतो, T1 °र्ता (for °ता) — [b]) V1 B Dn1 n2 D2 T1 M सर्वा स्म, D10 स्यु सर्वे (for सर्वाश्च) — [c]) D1 वदति (for भवन्ति)

38 D5 reads 38 after 36[ab] G1 partly damaged — [a]) D1-9 T1 2 तु (for च) — [b]) D1 2 ह, D4-9 वै (for मे) — [c]) D1 G1 वदतो (for ग) — [d]) V1 D10 T G1-8 M1 शास्त्र (for शस्त्र) D1 6 7 सर्वशास्त्रविदां वर, D5 8 9 °शास्त्रविशारद

39 [a]) B1 D1 2 M1-8 सर्वं (for पूर्वं) — [b]) V1 om पुराणे — D4 6 7 9 om (hapl) 39[c]-41[b] — [c]) D2 भगवतो (for कथयतो) — [d]) V1 B Dn D5 8

शूलपाणेर्भगवतो रुद्रस्य च महात्मनः ।
गिरौ हिमवति श्रेष्ठे तदा भृगुकुलोद्वह ॥ ४०
देव्या विवाहे निर्वृत्ते रुद्राण्या भृगुनन्दन ।
समागमे भगवतो देव्या सह महात्मनः ।
ततः सर्वे समुद्विग्ना भगवन्तमुपागमन् ॥ ४१
ते महादेवमासीनं देवीं च वरदामुमाम् ।
प्रसाद्य शिरसा सर्वे रुद्रमूचुर्भृगूद्वह ॥ ४२
अयं समागमो देव देव्या सह तवानघ ।
तपस्विनस्तपस्विन्या तेजस्विन्यातितेजसः ।
अमोघतेजास्त्वं देव देवी चेयमुमा तथा ॥ ४३
अपत्यं युवयोर्देव बलवद्भविता प्रभो ।
तन्नूनं त्रिषु लोकेषु न किंचिच्छेषयिष्यति ॥ ४४
तदेभ्यः प्रणतेभ्यस्त्वं देवेभ्यः पृथुलोचन ।
वरं प्रयच्छ लोकेश त्रैलोक्यहितकाम्यया ।
अपत्यार्थं निगृह्णीष्व तेजो ज्वलितमुत्तमम् ॥ ४५
इति तेषां कथयतां भगवान्गोवृषध्वजः ।
एवमस्त्विति देवांस्तान्विप्रर्षे प्रत्यभाषत ॥ ४६
इत्युक्त्वा चोर्ध्वमनयत्तद्रेतो वृषवाहनः ।

यथान्याय तु तस्य (B1 °न्न) वै

40 D4 6 7 9 om 40 (cf v l 39) — b) S [अ]पि (for च) Dn2 देव्या सह महात्मन, D1 2 रुद्रस्य परमा(D2 च परा)त्मन — d) T2 3 G4 तदा भृगुकुलोत्तम

41 D4 6 7 9 om 41ab (cf v l 39) — a) D3 9 समागमो वै (hypermetric), S (except G2) समागमो (for °मे) — c) D1 2 4-9 देवा (for तत) — f) V1 B Dn D10 देवा रुद्रम् (for भगवन्तम्) S अथा गमन् (for उपा°)

42 a) D10 सहासीन महादेव — b) M परमाम् (for वरदाम्) D4 देवीं च वरमुत्तमा — c) S सगण (for शिरसा) — d) T1 आहु (for ऊचुर्) D4-9 भृगूत्तम, S सुरेश्वर (T3 G4 °रा) (for भृगूद्वह)

43 a) B om ed देवो (for देव) — T1 om 43cd — c) V1 D7 तपस्विन्यास् (for °न्या) — d) T2 3 G1 3 4 तेजसा (for °स) — e) D1 2 -रेतास् (for तेजास्) — f) T3 तदा (for तथा)

44 a) G1 om अपत्य T1 अवश्यं युवयोर्भूतं — b) D5 भवति (for भविता) Dn1 n2 D2 10 विभो (for प्रभो) Dn3 बलवद्भुवि जायते — c) D1 जात (for नून)

45 a) T2 3 G2 4 तु (for त्व) — b) Dn3 -लोचन, D6-7 °ने (for न) — c) D1, 4-9 देवेश (for लोकेश) — e) D5 अपत्यार्थे निगृह्णीय — After 45e, N (D3 missing) ins

390* तेज परमक विभो।
त्रैलोक्यसारौ हि युवा लोक सतापयिष्यथ।
तदपत्य हि युवयोर्देवानभिभवेद्ध्रुवम् ।
न हि ते पृथिवी देवी न च द्यौर्न दिव प्रभो।
वीर्यं धारयितुं शक्ता समस्ता इति नो मति ।[5]
तेज प्रभावान्निर्दग्धं न स्यात्सर्वमिदं जगत्।
तस्मात्प्रसादं भगवन्कर्तुमर्हसि न प्रभो।
न देव्या संभवेत्पुत्रो भवत सुरसत्तम।
धैर्यादेव निगृह्णीष्व

[D1 reads lines 1–2 twice — (L 1) B1 परम (submetric) (for परमक) — (L 2) D1 6-9 सार तु (for सारौ हि) D2 लोकान् (for लोक) V1 B1 3 D5 लोक सतारयिष्यत (V1 °थ), D1 (first time) लोकान्स हितकाम्यया (for the post half) — (L 3) Dn लोकान् (for देवान्) — (L 4) D7 om देवी V1 B (except B2) Dn D10 विभो (for प्रभो) — (L 5) V1 B3 5 Dn D2 वेद (for वीर्यं) D4-9 समेता (for समस्ता) B5 मे (for नो) B1 इति नो निश्चिता मति (for the post half) — (L 6) V1 B Dn D2 10 -प्रभाव- (for वान्) V1 B Dn D2 तस्माद्, D10 यस्माद् (for न स्याद्) — (L 8) V1 B2-5 Dn D2 10 देव्यां (for देव्या) — (L 9) B1 D6 7 देव (for एव)]

— f) S ज्वलनम् (for ज्वलितम्) D1 अद्भुत (for उत्तमम्)

46 a) D2 इति देवीं कथयतो — b) Dn1 n2 D2 T2 3 G वृषभ (for गोवृष) — c) D1 तान्देवान् (by transp)

47 S om 47a-49b — b) B (except B1) Dn1 n2 D5 रेतो वृषभवाहन — d) Dn2 D6 वा (for च)

ऊर्ध्वरेताः समभवत्ततःप्रभृति चापि सः ॥ ४७
रुद्राणी तु ततः क्रुद्धा प्रजोच्छेदे तथा कृते ।
देवानथाब्रवीत्तत्र स्त्रीभावात्परुषं वचः ॥ ४८
यस्मादपत्यकामो वै भर्ता मे विनिवर्तितः ।
तस्मात्सर्वे सुरा यूयमनपत्या भविष्यथ ॥ ४९
प्रजोच्छेदो मम कृतो यस्माद्युष्माभिरद्य वै ।
तस्मात्प्रजा वः खगमाः सर्वेषां न भविष्यति ॥ ५०
पावकस्तु न तत्रासीच्छापकाले भृगूद्वह ।
देवा देव्यास्तथा शापादनपत्यास्तदाभवन् ॥ ५१
रुद्रस्तु तेजोऽप्रतिमं धारयामास तत्तदा ।
प्रस्कन्नं तु ततस्तस्मात्किंचित्तत्रापतद्भुवि ॥ ५२
तत्पपात तदा चाग्नौ ववृधे चाद्भुतोपमम् ।
तेजस्तेजसि संपृक्तमेकयोनित्वमागतम् ॥ ५३
एतस्मिन्नेव काले तु देवाः शक्रपुरोगमाः ।
असुरस्तारको नाम तेन संतापिता भृशम् ॥ ५४
आदित्या वसवो रुद्रा मरुतोऽथाश्विनावपि ।
साध्याश्च सर्वे संत्रस्ता दैतेयस्य पराक्रमात् ॥ ५५
स्थानानि देवतानां हि विमानानि पुराणि च ।
ऋषीणामाश्रमाश्चैव बभूवुरसुरैर्हृताः ॥ ५६
ते दीनमनसः सर्वे देवाश्च ऋषयश्च ह ।
प्रजग्मुः शरणं देवं ब्रह्माणमजरं प्रभुम् ॥ ५७

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि त्र्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

---

48 S om 48 (cf v l 47) — ^{a}) V1 B2 D5 10 [इ]ति (for तु) — ^{b}) D2 6–9 प्रजाच्छेदे V1 B Dn D10 तदा (for तथा) — ^{c}) D4 6 8 9 देवी तथा, D5 7 देवांस्तथा (for देवानथ) — ^{d}) D4–9 रुषाति (for स्त्रीभावात्)

49 S om 49^{ab} (cf v l 47) — ^{b}) D1 वारित (for °वर्तित) — D4 om (hapl) 49^{c}–50^{b} Before 49^{cd}, T G M4 ins उमा; M1–3 देवी T1 transp 49^{cd} and 50^{ab} — ^{c}) D5–9 [ऽ]पि वै (for सुरा) — T2 om (hapl) 49^{d}–51^{c}

50 D4 om 50^{ab}, T2 om 50 (for both, cf v l 49) T1 transp 49^{cd} and 50^{ab} — ^{a}) D2 5–9 T3 G प्रजाच्छेदो — ^{b}) V1 अस्य; G4 अत्र (for अद्य) — T1 om 50^{cd}

51 T2 om 51^{abc} (cf v l 49) — ^{c}) T3 देव्यस् (for देव्यास्) D1 T3 G1–3 M तत (for तथा) T1 देवदेव्य स्म तच्छापाद् — ^{d}) B Dn D10 ततो, D8 T1 3 G2 4 तथा (for तदा)

52 ^{a}) G1 देवो (for तेजो) — ^{b}) G2 साधयामास (for धार) V1 B Dn D2 10 वै (for तत्) — ^{c}) D5 T G2 4 M1–3 प्रस्कन्नात्, G3 M4 प्रस्कदात् (for प्रस्कन्नं)

53 ^{a}) D1 2 9 T1 उत्पपात (for तत्प) B3 वह्नौ (for चाग्नौ) V1 B1 2 4 5 Dn उत्पपात तदा वह्नौ, D10 तस्य पात तदा वह्नौ — ^{b}) D1 [अ]द्भुत महत्, D10 G1 3 °तोपम (for °तोपमम्) — ^{c}) D4–9 ततस् (for तेजस्) V1 B (except B1) Dn M1–3 संयुक्तम्, G3 संवृत्तम् (for संपृक्तम्) — ^{d}) V1 B Dn D10 आत्म (for एक)

54 After 54, M1–3 ins the colophon

55 Before 55, M1–3 ins वसिष्ठ उवाच — ^{b}) T1 मरुतश्च, T3 मरुताम् (for °तोऽथ) D1 तथा (for अपि)

56 ^{a}) D1 2 9 दैवतानां D6 च (for हि) — ^{b}) D4 6–9 च भारत; G2 च योषितां (for पुराणि च) — ^{c}) V1 B2 4 5 Dn D2 5–7 10 T2 चाश्रमाश् (for आ) T2 [अ]पि (for [ए]व) — ^{d}) B3 D6–10 हृता, D2 T1 G1 3 4 वृता (for हृता)

57 ^{b}) B4 देवता (for देवाश्च) D2 सह (for च ह) V1 B1 3 5 D10 देवताश्चर्षयश्च ह (B5 मे), B2 Dn देवता ऋषयश्च ये, D1 देवा सर्षिगणास्तथा — ^{c}) B2 आजग्मु (for प्र°) D4–9 देवा (for देव) — ^{d}) D2 अमर, D9 अपरं, T2 अरज (for अजर) V1 B1 Dn1 n2 विभु (for प्रभुम्) T1 ब्रह्माणमजमक्षयं — After 57, T1 ins

391* वरेण्य वरदं देव स्तोतुमारेभिरे प्रभुम् ।

Colophon ins in M1–3 after 54 — *Parvan name* B1 2 4 शांति — *Sub-parvan* V1 B Dn D1, 2 4 6,

८४

देवा ऊचुः ।
असुरस्तारको नाम त्वया दत्तवरः प्रभो ।
सुरानृषींश्च क्लिश्नाति वधस्तस्य विधीयताम् ॥ १
तस्माद्भयं समुत्पन्नमस्माकं वै पितामह ।
परित्रायस्व नो देव न ह्यन्या गतिरस्ति नः ॥ २
ब्रह्मोवाच ।
समोऽहं सर्वभूतानामधर्मं नेह रोचये ।
हन्यतां तारकः क्षिप्रं सुरर्षिगणबाधकः ॥ ३
वेदा धर्माश्च नोत्सादं गच्छेयुः सुरसत्तमाः ।
विहितं पूर्वमेवात्र मया वै व्येतु वो ज्वरः ॥ ४
देवा ऊचुः ।
वरदानाद्भगवतो दैतेयो बलगर्वितः ।
देवैर्न शक्यते हन्तुं स कथं प्रशमं व्रजेत् ॥ ५
स हि नैव स्म देवानां नासुराणां न रक्षसाम् ।
वध्यः स्यामिति जग्राह वरं त्वत्तः पितामह ॥ ६
देवाश्च शप्ता रुद्राण्या प्रजोच्छेदे पुरा कृते ।
न भविष्यति वोऽपत्यमिति सर्वजगत्पते ॥ ७
ब्रह्मोवाच ।
हुताशनो न तत्रासीच्छापकाले सुरोत्तमाः ।
स उत्पादयितापत्यं वधार्थं त्रिदशद्विषाम् ॥ ८
तद्वै सर्वानतिक्रम्य देवदानवराक्षसान् ।
मानुषानथ गन्धर्वान्नागानथ च पक्षिणः ॥ ९
अस्त्रेणामोघपातेन शक्त्या तं घातयिष्यति ।
यतो वो भयमुत्पन्नं ये चान्ये सुरशत्रवः ॥ १०

8–10 दानधर्म, D1 (*inf lin*) मोक्षधर्म — *Adhy name* V1 B Dn D1 2 4 6–10 सुवर्णोत्पत्ति, D5 स्वर्णोत्पत्तिप्रकरण, T2 दानप्रकरणे सुवर्णदानमाहात्म्ये तारकासुरवध — *Adhy no* (figures, words or both) V1 84, D10 89, T1 G1 3 M1–8 124, T3 8 G2 4 130, M4 123 — *Sloka no* D4 78, D8 82

84

☞ This adhy is missing in D8 (cf v 1 13 82 37)

1 [b]) D8 प्रभु (for प्रभो) D1 स तु दत्तवरस्त्वया

2 T1 om 2

3 [b]) D2 न हि, D10 नैव, S त न (for नेह) D1 न धर्ममिह रोचये — [c]) D1 शीघ्र (for क्षिप्र) — [d]) D5 7 पितृ (for गण) V1 B1 2 4 5 Dn बाधिता, B5 -वारित, D6 8 बाधक (for क)

4 T1 om 4[ab] — [a]) V1 T2 देवा (for वेदा) V1 B Dn D1 5 7 8 10 [उ]च्छेद (for [उ]त्साद) — [c]) T2 विदित (for विहित) — [d]) D5 ते (for वो) S भय (for ज्वर)

5 [a]) T2 वरप्रदानाद्भवतो — [b]) B4 D10 दर्पित (for गर्वित) D2 दैतेयो बलवत्तर — [c]) D8 दैवेन (for देवैर्न)

6 [a]) D1 2 [इ]व (for [ए]व) — [b]) D1–0 असुराणां (for ना°) G2 च (for the second न)

7 [b]) D5 गर्भच्छेदे, D6 7 प्रजा° (for प्रजो°) T1 ह्यनपत्या भवत्विति — T1 om (hapl) 7[cd] — [c]) D5 च (for वो). — [d]) B1 8 G2 4 M4 सर्व, Dn1 n2 सर्वे (for सर्व)

8 [b]) B5 विशेषत, D1 द्विजोत्तमा (for सुरो) — [c]) D2 नित्य; D8 सत्य, T1 पुत्रं (for [अ]पत्य) — [d]) V1 B1 2 5 Dn D2 5 8 वधाय, B4 धर्मार्थं (for वधार्थं)

9 T1 om 9 — [a]) D5 सदा (for तद्वै) T2 3 G2 4 देवान्, M4 सर्वाणि (for सर्वान्) — [c]) M मनुष्यान् (for मानुषान्) D1–9 मानुषोरगगन्धर्वान् (D7 °र्व) — [d]) T2 3 G4 अपि (for अथ)

10 [a]) D10 शस्त्रेण (for अ°) B3 corrupt — D2 om (hapl) 10[c]–12[d] — [c]) D4 यतो, D5 यस्माद्,

सनातनो हि संकल्पः काम इत्यभिधीयते ।
रुद्रस्य तेजः प्रस्कन्नमग्नौ निपतितं च तत् ॥ ११
तच्चेजोऽग्निर्महद्भूतं द्वितीयमिव पावकम् ।
वधार्थं देवशत्रूणां गङ्गायां जनयिष्यति ॥ १२
स तु नावाप तं शापं नष्टः स हुतभुक्तदा ।
तस्माद्वो भयहृद्देवाः समुत्पत्स्यति पावकिः ॥ १३
अन्विष्यतां वै ज्वलनस्तथा चाद्य नियुज्यताम् ।
तारकस्य वधोपायः कथितो वै मयानघाः ॥ १४
न हि तेजस्विनां शापास्तेजःसु प्रभवन्ति वै ।
बलान्यतिबलं प्राप्य नबलानि भवन्ति वै ॥ १५
हन्यादवध्यान्वरदानपि चैव तपस्विनः ।
संकल्पाभिरुचिः कामः सनातनतमोऽनलः ॥ १६
जगत्पतिरनिर्देश्यः सर्वगः सर्वभावनः ।
हृच्छयः सर्वभूतानां ज्येष्ठो रुद्रादपि प्रभुः ॥ १७
अन्विष्यतां स तु क्षिप्रं तेजोराशिर्हुताशनः ।
स वो मनोगतं कामं देवः संपादयिष्यति ॥ १८
एतद्वाक्यमुपश्रुत्य ततो देवा महात्मनः ।
जग्मुः संसिद्धसंकल्पाः पर्येषन्तो विभावसुम् ॥ १९
ततस्त्रैलोक्यमृषयो व्यचिन्वन्त सुरैः सह ।
काङ्क्षन्तो दर्शनं वह्नेः सर्वे तद्गतमानसाः ॥ २०
परेण तपसा युक्ताः श्रीमन्तो लोकविश्रुताः ।
लोकानन्वचरन्सिद्धाः सर्व एव भृगूद्वह ।
नष्टमात्मनि संलीनं नाधिजग्मुर्हुताशनम् ॥ २१
ततः संजातसंत्रासानग्नेर्दर्शनलालसान् ।

D7 तस्माद्, T1 ततो (for यतो) D1 वा; D8 9 च (for वो) —d) D4–9 सत्तमा (for शत्रव)

11 D2 om 11 (cf v l 10) —c) Dn3 T2 3 रेत (for तेज·) —d) T2 3 G4 च (for नि) B1 Dn1 n3 T1 G1 3 यत् (for तत्)

12 D2 om. 12 (cf v l. 10) —b) Dn1 n3 इति, D1 इह (for इव) —c) D5–9 सुर (for देव) D4 वधाय सुरशत्रूणां

13 a) G4 [अ]वाप्तवान् (for [अ]वाप तं) —b) D4–9 ह्यमाया (for नष्ट· स) —c) B2 D10 भयकृद्; T1 3 G M नुद्; Madras ed न भय (for भयहृद्) T2 तस्माच्च वोभयं देवा —d) B4 D6 8 T3 पावक

14 a) D1 च (for वै) T G1 3 4 अन्वीक्ष्य तं वै ज्वलनं, G2 M2 3 अन्विष्य त वै ज्वलनं; M4 अन्वीक्षित वै ज्वलन —b) D4–9 तथा चैव, D10 समासाद्य, T3 तदा चाद्य D1 तथा चैव नियोज्यतां — T1 om 14cd —d) B3 D4–8 T2, 3 G1 M वो (for वै)

15 a) T1 स (for न) T1 श्रेष्ठ (for शापास्) — T1 om 15b–16a —b) S (T1 om) तेजस (for तेज सु) D2 वा; D4 च (for वै) D5 तेजस्विषु भवंति हि — D5 9 om (hapl) 15cd —c) D2 बलम्; D4 T2 बलान् (for बलानि) D7 om बल —d) V1 B Dn D3 10 दुर्बलानि, M4 न बलानि (for नबलानि) D1 हि (for वै)

16 T1 om 16abc (cf. v 1 15) G1 partly damaged —a) T2 3 G अपरान्, M1 2 (sup lin as in text) अरतान् (for वरदान्) —b) T2 [पु]तव (for [पु]व) D2 तरस्विन —c) T2 G1–3 संकल्पोभि; T3 M ल्पो हि (for ॰ल्पाभि) T2 काल॰ (for काम॰) —d) D1 सुदु सह, D2 सर्वश्रेष्ठ (for सनातन) S (except T1) ॰समो (for तमो) V1 B1 2 4, 5 Dn [ऽ]भवन् (for ऽनल॰)

17 c) D4–9 हृदय (for हृच्छय) —d) D4–9 प्रभो (for प्रभु॰)

18 a) T1 अन्वीक्ष्यतां (for अन्विष्यतां) D4 6 8 9 तु स (by transp), S तत —c) D1 कामं मनोगत काम॰, D2 सर्वान्मनोगत कामान् —d) D1 सर्वं, D3 स वै (for देव)

19 Before 19, T2 3 G2 ins वसिष्ठ —a) V1 D6 G3 उपाश्रित्य (for उपश्रुत्य) —c) D4–9 जग्मु संकल्पससिद्धा —d) D4 प्रार्थयंतो, T2 3 G4 पर्यटंतो (for पर्येषन्तो) T1 अन्वीक्षंतो हुताशन

20 b) D1 T2 3 G विचिन्वंत॰ D4–9 [अ]मरै (for सुरै)

21 T1 om 21abcd —c) V1 B4 5 Dn1 n3 D1, 5 अनुचरन्, T3 अव॰ (for अन्व॰) —d) Dn1 एवं (for एव) V1 B (except B5) Dn D10 भृगूत्तम (for ॰द्वह) —f) D2 4 6–9 [अ]भि (for [अ]धि)

22 a) B5 प्र; D4–10 S (except M1 2) तान् (for

जलेचरः क्लान्तमनास्तेजसाग्नेः प्रदीपितः ।
उवाच देवान्मण्डूको रसातलतलोत्थितः ॥ २२
रसातलतले देवा वसत्यग्निरिति प्रभो ।
संतापादिह संप्राप्तः पावकप्रभवादहम् ॥ २३
स संसुप्तो जले देवा भगवान्हव्यवाहनः ।
अपः संसृज्य तेजोभिस्तेन संतापिता वयम् ॥ २४
तस्य दर्शनमिष्टं वो यदि देवा विभावसोः ।
तत्रैनमभिगच्छध्वं कार्यं वो यदि वह्निना ॥ २५
गम्यतां साधयिष्यामो वयं ह्यग्निभयात्सुराः ।
एतावदुक्त्वा मण्डूकस्त्वरितो जलमाविशत् ॥ २६
हुताशनस्तु बुबुधे मण्डूकस्याथ पैशुनम् ।
शशाप स तमासाद्य न रसान्वेत्स्यसीति वै ॥ २७

तं स संयुज्य शापेन मण्डूकं पावको ययौ ।
अन्यत्र वासाय विभुर्न च देवानदर्शयत् ॥ २८
देवास्त्वनुग्रहं चक्रुर्मण्डूकानां भृगूद्वह ।
यत्तच्छृणु महाबाहो गदतो मम सर्वशः ॥ २९

देवा ऊचुः ।

अग्निशापादजिह्वापि रसज्ञानबहिष्कृताः ।
सरस्वतीं बहुविधां यूयमुच्चारयिष्यथ ॥ ३०
बिलवासगतांश्चैव निरादानानचेतसः ।
गतासूनपि वः शुष्कान्भूमिः संधारयिष्यति ।
तमोगतायामपि च निशायां विचरिष्यथ ॥ ३१
इत्युक्त्वा तांस्ततो देवाः पुनरेव महीमिमाम् ।
परीयुर्ज्वलनस्यार्थे न चाविन्दन्हुताशनम् ॥ ३२

(for सं-) D4-8 -संतापान् (for -संप्रासान्) — [b]) Bom ed अग्नि (for अग्नेर्) — T1 om 22[cd] — [e]) D1 प्रकाशित, D4 10 M8 प्रदीपन (for °पित) — [f]) D7 om (hapl.) तल D5 -गतोत्थित (for तलो°)

23 [b]) D6 om (hapl.) from वसत्य up to न्हव्यवा (in 24[b]) T2 (sup lin as in text) 8 G इह (for इति). D1 5 7. 9 S प्रभु

24 D6 om up to न्हव्यवा (in 24[b]) (cf v l. 23) — [a]) G8 देवो (for देवा) D1 2 स संतप्तो जले देवो — T1 om 24[cd] — [c]) V1 संत्यज्य, D6 9 संसृत्य; M4 सयुज्य (for संसृज्य) — [d]) T2 8 G2 M4 ते च; G1 तेज- (for तेन)

25 [b]) D10 चापि (for देवा) — [c]) Dn2 D5 T2 8 G2 4 [ए]वम् (for [ए]नम्) V1 B (except B1) Dn D5 10 अधि- (for अभि-) M8 गच्छ त्वं (for गच्छध्वं) — [d]) T2 8 G2 4 कार्यं वो वह्निना यदि

26 T1 om 26[ab] — [a]) D4 गच्छतां, T2 G1 8 मृग्यतां (for गम्यतां) G4 मृग्यतां साधयिष्यामि — [b]) D1 अग्नि (for ह्यग्नि) S (T1 om) पुरा (for सुरा) — [cd]) D1 transp मण्डूकस् and त्वरितो G2 त्वरित (for °तो)

27 [a]) D1 च (for तु) T1 दुर्बुद्धेर् (for बुबुधे) — [b]) V1 B Dn D10 च, D1 तु, M8 [अ]पि (for [अ]थ) — [c]) D1 स शशाप (by transp.) D4-9 तमय (for स तम्) T2 8 G शशाप तं समासाद्य

28 [a]) V1 B Dn D10 त वै, D1 स स, D2 त स, T2 8 G2 4 स सं (by transp.) B1 संसृज्य, D1 2 4-9 संयोज्य (for सयुज्य) — [b]) V1 B Dn D10 त्वरितो (B1-8 D10 °सं) (for पावको) — [d]) V1 B Dn D10 [अ]स्मानम् (for देवान्)

29 [b]) V1 B2 8 Dn D10 G8 भृगूत्तम (for °द्वह) — [c]) D1 2 4 5 7-9 यं तं, G2 तत्तथ् (for यत्तच्) — [d]) D5 सर्वत (for °श)

30 T1 om the ref — [a]) G1-8 M हि (for [अ]पि) — [b]) T1 विवर्जिता (for बहिष्कृता) — [d]) D6 9 यूयमुच्चारयिष्यथ; G4 यूय सचारयिष्यथ

31 [a]) D4 विलवास, T8 M जलवास (for बिल°) — [b]) D1 [अ]पि, T2 8 G2 4 [अ]थ (for [ए]व) — V1 B Dn D2 10 निराहारान्, T1 निद्रादानान्, T2 निरानदान् (for °दानान्) S विचेतस (for अचे°) — [c]) V1 B Dn D6 10 स (for व) — [d]) V1 Dn भूमि संतारयिष्यति — After 31[cd], D4 ins 393* D4 om (hapl.) 31[c]-41[b] T1 om 31[ef] — [e]) D10 G2 4 तत्तो (for तमो) V1 B Dn D2 5 तमोघनायामपि वै (D5 च) — [f]) B2 (marg. as in text) S (T1 om) D1 सं (for वि) Dn1 निशायासुश्चरिष्यथ प्र;

32 D4 om 32 (cf v l 31) — [a]) D6 तु ततो, D6 8 9 T G1 2 4 M तं तथा, D7 से ततो; G2 [अं]-

अथ तान्द्विरदः कश्चित्सुरेन्द्रद्विरदोपमः ।
अश्वत्थस्थोऽग्निरित्येवं प्राह देवान्भृगूद्वह ॥ ३३
शशाप ज्वलनः सर्वान्द्विरदान्क्रोधमूर्छितः ।
प्रतीपा भवतां जिह्वा भवित्रीति भृगूद्वह ॥ ३४
इत्युक्त्वा निःसृतोऽश्वत्थादग्निर्वारणसूचितः ।
प्रविवेश शमीगर्भमथ वह्निः सुषुप्सया ॥ ३५
अनुग्रहं तु नागानां यं चक्रुः शृणु तं प्रभो ।
देवा भृगुकुलश्रेष्ठ प्रीताः सत्यपराक्रमाः ॥ ३६

देवा ऊचुः ।

प्रतीपया जिह्वयापि सर्वाहारान्करिष्यथ ।
वाचं चोच्चारयिष्यध्वमुच्चैरव्यञ्जिताक्षरम् ।
इत्युक्त्वा पुनरेवाग्निमनुसस्रुर्दिवौकसः ॥ ३७
अश्वत्थान्निःसृतश्चाग्निः शमीगर्भगतस्तदा ।
शुकेन ख्यापितो विप्र तं देवाः समुपाद्रवन् ॥ ३८
शशाप शुकमग्निस्तु वाग्विहीनो भविष्यसि ।
जिह्वां चावर्तयामास तस्यापि हुतभुक्तदा ॥ ३९
दृष्ट्वा तु ज्वलनं देवाः शुकमूचुर्दयान्विताः ।
भविता न त्वमत्यन्तं शकुने नष्टवागिति ॥ ४०
आवृत्तजिह्वस्य सतो वाक्यं कान्तं भविष्यति ।
बालस्येव प्रवृद्धस्य कलमव्यक्तमद्भुतम् ॥ ४१

तद्देशे (for तांस्तत्तो)

33 D4 om 33 (cf v l 31) — a) T1 M [आ]ह (for तान्) — c) D5 S [दृ]व (for [द्वि]व) — d) V1 B Dn D1 2 10 आह (for प्राह) D6-8 भृगूत्तम (for द्वह)

34 D4 om. 34 (cf v l 31) — a) D10 द्विरदान् (for ज्वलन) — b) D10 ज्वलन (for द्विरदान्) — D1 om. 34cd — c) D6-9 द्विगुणा: T1 प्रतीपं (for °पा) — d) V1 T2 3 G M भवति; T1 भवतु (for भवित्री) D5-9 भविता भृगुनंदन

35 D4 om 35 (cf v l 31) — a) D6-9 निर्गतो (for नि:सृतो) — D8 om 35cd — d) D1 अग्नि (for वह्नि:) B4 सुगुप्सया (for सुषु°) — D5 6 9 ins after 35 D8 after 35ab

392* विवेश कीचकानन्त प्रविशन्नेव सुविस ।
कश्यापं चित्तलैर्वंशैस्तांस्त्यक्त्वा प्राविशच्छमीम् ।
[(L 2) D5 वशास् (for वशैस्)]

36 D4 om 36 (cf. v l 31) — a) S च (for तु) — b) D1 ये; T1 म; T2 3 G यच् (for यं) T1 G4 शृणु तस्, M3 शृणुत (for शृणु तं) — c) G2 कुले (for -कुल) — d) V1 B Dn D1 2 प्रीत्या (for प्रीता) B2 (marg as in text) 5 D1 6-9 पराक्रम (for °मा)

37 D4 mo 37 (cf v l 31) T1 M4 om the ref — a) T1 चापि (hypermetric) (for [अ]पि) — b) V1 B Dn D10 सर्वाहारं D6, 8 9 भरिष्यथ, D7 चरि°, T G4 M4 हरि°; G1 3 विने° (for करि°) G2 गुर्वाहारान्भविष्यथ (sic) — c) D1 कर्त, T2 G1 3 वाचश्, G4 वचश् (for वाच) Dn3 वा, D1 न (for च) — d) T3 damaged V1 B Dn उच्चैरव्यंजिता क्षरा, T2 G °क्षरा

38 D4 om 38 (cf v l 31) — a) V1 [ऽ]ग्नि स; D1 2 6-9 वह्नि (for चाग्नि) — b) B1 om (hapl) गर्भ D6 7 9 शमीगर्भे, T2 3 M1-3 °गर्भे (for °गर्भ) Dn1 तथा (for तदा) Dn2 n3 शमीगर्भमुपाविशत् — c) B1 वह्निस्; Dn3 G2 विप्रस् (for विप्र) — d) B1 त देवा समुपागमन्

39 D4 om 39 (cf v l 31) — c) V1 B Dn D10 om च — d) V1 B Dn D5 10 तथा (for तदा)

40 D4 om 40 (cf. v l 31) T1 om 40cd — a) G1 भवतां (for भविता) — d) V1 B Dn3 D10 शुक हे; Dn1 n2 शुकरवे (for शकुने)

41 D4 om. 41ab (cf. v l 31) T3 partly damaged — a) D6-9 प्रवृत्त, G1 आवर्त (for आवृत्त-) D10 T1 च ते (for सतो) — b) D1 कांतं वाक्यं (by transp) — D7-9 ins after 41ab D4 after 31cd

393* क्रियमाणा च से वाणी भविष्यति नरैर्भुवि ।

— c) B1 S (T3 damaged) प्रवृत्तस्य, D1 2 [अ]प्रवृद्धस्य; D4-9 [अ]प्रवु° (for प्रवृ) — d) D1 वाक्यम् (for कलम्)

42 a) T3 तु (for तं) T G4 M शमीगर्भ — b) D5 मागस्य (for आलक्ष्य) — c) Dn3 देवतायतनं चक्रु;

इत्युक्त्वा तं शमीगर्भे वह्निमालक्ष्य देवताः ।
तदेवायतनं चक्रुः पुण्यं सर्वक्रियास्वपि ॥ ४२
ततःप्रभृति चाप्यग्निः शमीगर्भेषु दृश्यते ।
उत्पादने तथोपायमनुजग्मुश्च मानवाः ॥ ४३
आपो रसातले यास्तु संसृष्टाश्चित्रभानुना ।
ताः पर्वतप्रस्रवणैरूष्मां मुञ्चन्ति भार्गव ।
पावकेनाधिशयता संतप्तास्तस्य तेजसा ॥ ४४
ततोऽग्निर्देवता दृष्ट्वा बभूव व्यथितस्तदा ।
किमागमनमित्येवं तानपृच्छत पावकः ॥ ४५
तमूचुर्विबुधाः सर्वे ते चैव परमर्षयः ।
त्वां नियोक्ष्यामहे कार्ये तद्भवान्कर्तुमर्हति ।
कृते च तस्मिन्भविता तवापि सुमहान्गुणः ॥ ४६

अग्निरुवाच ।

ब्रूत यद्भवतां कार्यं सर्वं कर्तास्मि तत्सुराः ।
भवतां हि नियोज्योऽहं मा वोऽत्रास्तु विचारणा ॥ ४७

देवा ऊचुः ।

असुरस्तारको नाम ब्रह्मणो वरदर्पितः ।
अस्मान्प्रबाधते वीर्याद्वधस्तस्य विधीयताम् ॥ ४८
इमान्देवगणांस्तात प्रजापतिगणांस्तथा ।
ऋषींश्चापि महाभागान्परित्रायस्व पावक ॥ ४९
अपत्यं तेजसा युक्तं प्रवीरं जनय प्रभो ।
यद्भयं नोऽसुरात्तस्मान्नाशयेद्धव्यवाहन ॥ ५०
शप्तानां नो महादेव्या नान्यदस्ति परायणम् ।
अन्यत्र भवतो वीर्यं तस्मात्त्रायस्व नस्ततः ॥ ५१

D10 त देवायतन चक्रु — d) T2 3 G2 4 सत्यं (for सर्वं) D1 [इ]ह, T1 G1 [इ]ति (for [अ]पि)

43 a) S तदा (for तत) — b) D1 गर्भे प्र (for -गर्भेषु) — T1 om 43cd — c) Dn3 D1 तथापायम्, D2 ततो°, D4-9 तदो° (for तथो°) — d) V1 B Dn2 n3 D10 अधि-, Dn1 D3 अभि-; D4-9 उप (for अनु-) S (T1 om) मानुषा (for मानवा)

44 G1 partly damaged — b) B3 4 D2 4-9 संक्लिष्टास्, Dn1 n2 G2 सस्पृ° (for संसृ°) — c) T2 तै (for ता) S सर्वत (for पर्वत) Some MSS प्रश्रवणैर् (for प्रस्र°) — d) D1 4-9 उष्ण (for ऊष्मा). D1 2 4-7 G2-4 मुचति V1 B1 3 5 Dn3 T2 ऊष्मा मुचति भार्गव — T1 om 44ef — e) D4 [अ]पि वसता, D5-9 [अ]भिवसता, D10 T2 3 G [अ]धिशयिता (G1 4 °ता), M [अ]तिशयिता — f) D1 om (hapl) from सतप्ता up to तान (in 45d) M1-3 सयुक्तास् (for संतप्तास्) D4-9 स्वेन (for तस्य)

45 D1 om up to तान (in 45d) (cf v l 44) — a) V1 B Dn D5 10 G2 अथ, T2 3 G1 3 M तथा, G4 तदा (for ततो) — b) V1 D3 G1 (inf lin as in text) 4 तथा (for तदा) — G1 damaged for 45cd — c) D5-8 M1 2 4 [ए]व, T G2 4 [ए]तद् (for [ए]व) — d) D4 6-9 T2 3 G2-4 M अपृच्छत (for °त) D5 स तान्पप्रच्छ पावक; T1 अपृच्छत्स च पा°

46 c) T2 सर्वे (for कार्ये) D4-9 त्वा नियुंजामहे कार्ये — d) B1 D3 वक्तुम् (for कर्तुम्) Dn1 D5 8 G2 अर्हसि (for °ति) D1 तत्तावत्कर्तुमर्हसि — e) D1 हि, T1 [ऽ]पि (for च) T1 2 G1 3 M4 भवता (for भविता) — f) V1 सुमहा (for सुमहान्) — After 46, D10 ins an addl colophon [*Sub-parvan* दान धर्म — *Adhy name* सुवर्णोत्पत्ति — *Adhy no* 90]

47 T1 G1 partly damaged — b) V1 B Dn D10 तु; D10 कर्तास्मि तदह सुरा — c) V1 B Dn D10 S (T3 damaged) वि (for हि) V1 B Dn D5 10 [ऽ]स्मि, D4 6-9 [ऽ]थ (for ऽह) — d) T2 G3 4 न मे (for मा वो) D10 T2 G2 4 M [अ]स्ति (for [अ]स्तु)

48 b) T2 ब्रह्मणो (for °णो)

49 c) V1 B Dn D10 G3 महाभाग (for °गान्). — D6 om (hapl) from पावक (in 49d) up to त्रायस्व (in 51d)

50 D6 om 50 (cf v l 49) — a) D1 तैजसं (for तेजसा) — c) D4 5 7-9 अस्मान् (for नः) — d) V1 Dn1 D4 5 हव्यवाहन

51 D6 om up to त्रायस्व (in 51d) (cf. v l 49) — a) G1 3 महादेवान् (for °देव्या) — D1 om 51b-53a

इत्युक्तः स तथेत्युक्त्वा भगवान्हव्यकव्यभुक् ।
जगामाथ दुराधर्षो गङ्गां भागीरथीं प्रति ॥ ५२
तया चाप्यभवन्मिश्रो गर्भश्चास्याभवत्तदा ।
ववृधे स तदा गर्भः कक्षे कृष्णगतिर्यथा ॥ ५३
तेजसा तस्य गर्भस्य गङ्गा विह्वलचेतना ।
संतापमगमत्तीव्रं सा सोढुं न शशाक ह ॥ ५४
आहिते ज्वलनेनाथ गर्भे तेजःसमन्विते ।
गङ्गायामसुरः कश्चिद्भैरवं नादमुत्सृजत् ॥ ५५
अबुद्धापतितेनाथ नादेन विपुलेन सा ।
वित्रस्तोद्भ्रान्तनयना गङ्गा विप्लुतलोचना ।
विसंज्ञा नाशकद्गर्भं संधारयितुमात्मना ॥ ५६
सा तु तेजःपरीताङ्गी कम्पमाना च जाह्नवी ।
उवाच वचनं विप्र तदा गर्भबलोद्धता ।
न ते शक्तास्मि भगवंस्तेजसोऽस्य विधारणे ॥ ५७
विमूढास्मि कृतानेन तथास्वास्थ्यं कृतं परम् ।
विह्वला चास्मि भगवंस्तेजो नष्टं च मेऽनघ ॥ ५८
धारणे नास्य शक्ताहं गर्भस्य तपतां वर ।
उत्स्रक्ष्येऽहमिमं दुःखान्न तु कामात्कथंचन ॥ ५९
न चेतसोऽस्ति संस्पर्शो मम देव विभावसो ।
आपदर्थे हि संबन्धः सुसूक्ष्मोऽपि महाद्युते ॥ ६०

T1 om 51cd — c) V1 B Dn8 D10 वीर्यात्, D4 5 7–9 S (T1 om, T3 damaged) वीर (for वीर्यं) — d) V1 B Dn D10 न प्रभो, M3 (inf lin) पावक (for नस्तत°)

52 D1 om 52a (cf v l 51) — b) D4 6 (hapl) om कव्य V1 B Dn D10 T1 हव्यवाहन, D1 कव्यहव्य भुक्, D5 हव्यभुक्तदा (for °कव्यभुक्) — c) D10 दुराधर्षां

53 a) Dn3 T3 G4 तथा; T3 तदा (for तया) Dn2 वा (for च) D5 [अ]थ, T G M4 [अ]स्य (for [अ]पि) T1 तेन (for मिश्रो) — b) V1 B Dn D10 गर्भं चास्यादधे तदा, M1–3 गर्भं चाप्यदधात्पुन — c) T2 G3 तथा (for तदा) G2 गर्भे — d) D1 कक्ष्ये

54 a) D4 10 यस्य (for तस्य) V1 B3 4 5 Dn D1 2 6 देवस्य (for गर्भस्य) — b) D4 7 T2 3 G -लोचना (for -चेतना) — c) D6 8 9 अकरोत् (for अगमत्) — d) Dn1 om सा D1 संसोढुं, D2 सोढुं सा (by transp), D4–9 पर्योढुं, S (G1 damaged) प्रवोढुं

55 a) V1 ज्वलितेन (for ज्वलनेन) — d) V1 B Dn D2 10 आनदत्, D1 T1 M4 उन्नदत् (for उत्सृजत्)

56 a) V1 B1–4 Dn D2 5 10 M4 Cv अबुद्धि(D5 °द्ध)पतितेनाथ; B5 G1 2 अबुद्धा प°; D1 अबुद्धोत्प°; T1 °द्धापतिता तेन ⊛ Cv अबुद्धिपतितेन अकस्मादुत्पतेन। ⊛ — G1 damaged for 56cd — c) T3 G2–4 वित्रस्ता (for वित्रस्ता) M भ्रांत (for [उ]द्भ्रान्त) B1 विसंभोद्भ्रांतनयना, T1 सत्रस्ता भ्रांत° — d) V1 B Dn D10 विप्लु(Dn1 °सु)त, D2 विह्वल-, M1–3 विपुल (for विप्लुत) D1 T1 चेतना (for लोचना) — f) V1 B1–4 Dn D10 वोढु(D10 धर्तु)मात्मानमेव च, B1 D4–9 सधार्यात्मानमेव च

57 T1 om 57ab — b) D1 2 10 [इ]व, D5 तु (for च) V1 B Dn कंपयतीव जाह्नवी — c) N (except D1, D8 missing) ज्वलन (for वचन) T1 तत्र (for विप्र) — d) B4 तथा (for तदा) V1 B3 बलोद्भृता, D2 बलायुता, D7–9 बलाद्भुता (for बलोद्धता) S तदा बाला हुताशनं — T3 om (hapl) 57e–61b — e) V1 D2 ते न (by transp) D4–9 [ऽ]स्मि शक्ता (by transp) Dn1 n2 ˏतेनाशक्तास्मि भगवन्

58 T3 om 58 (cf v l 57) — a) G1 damaged T1 2 G3 4 M2 3 तेन (for [अ]नेन) — T1 om 58bc — b) D1 परोकृतं (sic) (for कृतं परम्) V1 B1 2 4 5 Dn D5 10 न मे स्वास्थ्यं यथा पुरा, B3 नाहमासं यथा पुरा, D2 सदास्वास्थ्यं परं कृतं, S (T1 3 om) यथास्वस्थं पु (M2 3 [sup lin.] °स्मिन्पु)रा कृत — c) G3 4 सुविह्वला (for विह्वला च) — D6 8 9 read 58d–59c twice — d) N (except D1, D6 8 9 [all both times], D8 missing) चेतो (for तेजो) T1 हि (for च)

59 For the repetition in D6 8 9, cf v l 58 T3 om 59 (cf. v l 57) T1 om 59ab — a) T2 च (for न) G4 [अं]ग (for [अ]हं) — c) D1 उत्प्रेक्ष्ये; D8 (second time) उत्सृज्ये (for उत्स्रक्ष्ये) T1 M अहं, G महद् (for इमं) G2 दुःखं

यदत्र गुणसंपन्नमितरं वा हुताशन ।
त्वय्येव तदहं मन्ये धर्माधर्मौ च केवलौ ॥ ६१
तामुवाच ततो वह्निर्धार्यतां धार्यतामयम् ।
गर्भो मत्तेजसा युक्तो महागुणफलोदयः ॥ ६२
शक्ता ह्यसि महीं कृत्स्नां वोढुं धारयितुं तथा ।
न हि ते किंचिदप्राप्यं मद्रेतोधारणादृते ॥ ६३
सा वह्निना वार्यमाणा देवैश्चापि सरिद्वरा ।
समुत्ससर्ज तं गर्भं मेरौ गिरिवरे तदा ॥ ६४
समर्था धारणे चापि रुद्रतेजःप्रधर्षिता ।
नाशकत्तं तदा गर्भं संधारयितुमोजसा ॥ ६५
सा समुत्सृज्य तं दुःखाद्दीप्तवैश्वानरप्रभम् ।
दर्शयामास चाग्निस्तां तदा गङ्गां भृगूद्वह ।
पप्रच्छ सरितां श्रेष्ठां कच्चिद्गर्भः सुखोदयः ॥ ६६
कीदृग्वर्णोऽपि वा देवि कीदृग्रूपश्च दृश्यते ।
तेजसा केन वा युक्तः सर्वमेतद्ब्रवीहि मे ॥ ६७

गङ्गोवाच ।

जातरूपः स गर्भो वै तेजसा त्वमिवानल ।
सुवर्णो विमलो दीप्तः पर्वतं चावभासयत् ॥ ६८
पद्मोत्पलविमिश्राणां ह्रदानामिव शीतलः ।
गन्धोऽस्य स कदम्बानां तुल्यो वै तपतां वर ॥ ६९

---

60 T3 om 60 (cf v l 57) T1 om 60–61 G1 damaged —^{a}) V1 B Dn तेजसो (Dn1 n3 °सा), D4–9 रेतसो (for चेतसो) D5 [ऽ]पि (for ऽस्ति) —^{c}) D1 2 [ऽ]भि, T2 G न (for हि) M आप दर्थस्य सबंध —^{d}) D8 महामते (for °द्युते)

61 T3 om 61^{ab} (cf v l 57) T1 om 61 (cf v l 60) M1 om 61–62 —^{b}) V1 B Dn D1 2 M2 3 इतरद् (for °रं) —^{d}) D10 G4 केवल

62 M1 om 62 (cf v l 61) G1 partly damaged —^{b}) V1 B Dn D10 इति (for अयम्) —^{d}) D4–9 महाफलगुणोदय — The sequence in T1 after 62 is 63^{ab}, 72^e–73^d, 64, 66^a–68^b, 70^{ab}, 68^{cd}, 70^{cdef}, 72^{abcd}, 75^a–78^b, 81^{cd}, 80^{cd}, 74, colophon The sequence in T2 3 G M2–4 after 62 and that in M1 after 60 is 72^{cd}, 63, 72^e–73^d, 64^a–72^b, 75^a–78^b, 81^{cd}, 78^c–81^b, 74, colophon

63 For the sequence in S, cf v l. 62 —^{a}) T2 G1 3 शक्त्या T1 [अ]सीमा (for ह्यसि) —^{b}) T1 पालयितु, G4 तार° (for धार) — T1 om 63^{cd} —^{c}) T2 अप्राप्तम् (for अप्राप्य) —^{d}) V1 B Dn T2 G2 अन्यतो, T3 G4 अस्त्यतो, M अस्तीतो (for मद्रेतो) D4 6–9 भवेत् (for ऋते) D5 मद्रेतोद्धरणा-न्नवेत्, G3 अभितो धारणामृते

64 For the sequence in S, cf. v l 62 G1 partly damaged —^{a}) V1 धार्यमाणा (for वार्य°) —^{b}) V1 B (except B1) Dn D2 4–9 om च —^{d}) T1 तथा (for तदा)

65 For the sequence in S (T1 om), cf v l. 62 T1 om. 65 —^{a}) Dn2 D7 10 T3 G1 3 4 वा (for च) —^{c}) T2 तथा (for तदा)

66 For the sequence in S, cf v l 62 G1 partly damaged —^{a}) T3 G3 4 तमुत्सृज्य (for समु°) Dn2 G3 तद् (for स) —^{b}) Dn1 n2 D1–9 दीप्तं, T2 सूर्य (for दीप्त) —^{c}) B1 D10 T G3 4 [अ]ग्निं त (T1 तु), D1 2 G1 3 [अ]ग्निस्त (for [अ]ग्निस्तां) —^{d}) D1 2 गत्वा, D4–9 [आ]गत्य, T G4 M गगा (for गङ्गा) —^{e}) T1 [अ]ग्नि स ता (for सरिता)

67 For the sequence in S, cf. v l 62 —^{a}) S (except G3) कीदृग्गुणो (for °ग्वर्णो) —^{b}) T2 G3 4 कीदृग्रूपं (for °ग्रूपश्च) —^{c}) G3 [अ]नेन (for केन) —^{d}) D1 सत्यम् (for सर्वम्) D10 चैतद् (for एतद्) B4 न (for मे)

68 For the sequence in S, cf. v l 62 G1 partly damaged —^{a}) G1 गर्भ (for रूप) —^{b}) V1 B2–5 Dn [अ]नघ (for [अ]नल) — D5 repeats 68^c after 69^{ab} —^{c}) T1 देव (for दीप्त) —^{d}) D5 T2 G3 4 M [अ]वभासयन्, D10 [ए]व भासयेद् (for [अ]वभासयत्) T1 पर्वत सप्रभासते

69 For the sequence in S (T1 om), cf. v l 62 T1 om 69 —^{a}) T2 3 G3 4 विचित्राणां (for -विमिश्राणा) —^{b}) B4 अति (for इव) — After 69^{ab}, D5 repeats 68^c

70 For the sequence in S, cf v l 62 —^{a}) T1

तेजसा तस्य गर्भस्य भास्करस्येव रश्मिभिः ।
यद्द्रव्यं परिसंसृष्टं पृथिव्यां पर्वतेषु वा ।
तत्सर्वं काञ्चनीभूतं समन्तात्प्रत्यदृश्यत ॥ ७०
पर्यधावत शैलांश्च नदीः प्रस्रवणानि च ।
व्यदीपयत्तेजसा च त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ ७१
एवंरूपः स भगवान्पुत्रस्ते हव्यवाहन ।
सूर्यवैश्वानरसमः कान्त्या सोम इवापरः ।
एवमुक्त्वा तु सा देवी तत्रैवान्तरधीयत ॥ ७२
पावकश्चापि तेजस्वी कृत्वा कार्यं दिवौकसाम् ।
जगामेष्टं ततो देशं तदा भार्गवनन्दन ॥ ७३
एतैः कर्मगुणैर्लोके नामाग्नेः परिगीयते ।
हिरण्यरेता इति वै ऋषिभिर्विबुधैस्तथा ।
पृथिवी च तदा देवी ख्याता वसुमतीति वै ॥ ७४
स तु गर्भो महातेजा गाङ्गेयः पावकोद्भवः ।
दिव्यं शरवणं प्राप्य ववृधेऽद्भुतदर्शनः ॥ ७५
ददृशुः कृत्तिकास्तं तु बालार्कसदृशद्युतिम् ।
जातस्नेहाश्च तं बालं पुपुषुः स्तन्यविस्रवैः ॥ ७६
ततः स कार्त्तिकेयत्वमवाप परमद्युतिः ।
स्कन्नत्वात्स्कन्दतां चापि गुहावासाद्गुहोऽभवत् ॥ ७७
एवं सुवर्णमुत्पन्नमपत्यं जातवेदसः ।
तत्र जाम्बूनदं श्रेष्ठं देवानामपि भूषणम् ॥ ७८
ततःप्रभृति चाप्येतज्जातरूपमुदाहृतम् ।
यत्सुवर्णं स भगवानग्निरीशः प्रजापतिः ॥ ७९
पवित्राणां पवित्रं हि कनकं द्विजसत्तम ।

तद्धि; T8 पर (for परि) D1 2 4, 6–9 सस्पृष्टं (for °संसृष्टं) —^{d}) G1 damaged D10 पृथिव्या V1 B Dn D5 10 G3 4 च (for वा) —^{e}) D1 transp तत् and सर्वं —^{f}) D4 पर्यदृश्यत (for प्रत्य°) T1 तेजसा तस्य दृश्यते

71 For the sequence in S (T1 om), cf v 1 62 D4 T1 om 71 —^{a}) B1 पर्यधावरस, D5 S (except G2, T1 om) °धावद्धि (for धावत) —^{b}) D6 G8 नदीं; D10 नद्य, T2 3 G4 M नदी (for नदी) —^{c}) V1 B Dn D5 व्यादीपयस् (for व्यदीपयत्)

72 For the sequence in S, cf v 1 62 —^{a}) D5 7 समभवत्, D6 8 9 स भगवन् (for स भगवान्) — T1 om 72^{cd}

73 For the sequence in S, cf. v. 1 62 —^{c}) S तदा (for ततो) —^{d}) T G3 ततो (for तदा) D10 वै भृगु (for भार्गव)

74 For the sequence in S, cf v 1 62 —^{a}) S (except G4) एतेन कर्मणा लोके —^{b}) D6 8 9 नाम्नाग्नि, S (except G1) ततोग्नि (for नामाग्नेः) —^{d}) T2 3 G3 4 तदा (for तथा) —^{f}) D1 तदा; D2 तथा (for [इ]ति वै) — After 74, S ins the colophon

75 For the sequence in S, cf v 1. 62 Before 75, S (except G1) ins वसिष्ठ. —^{a}) D4 6–9 जातो (for गर्भो) —^{b}) D4–9 गांगेय पावकात्मज

76 For the sequence in S, cf. v 1 62 —^{a}) D5 om (hapl) from त्तिकास्त up to तत स का (in 77^a) S तूर्णं (for तं तु) Dn2 कृत्तिकास्तं समासाद्य —^{c}) V1 B2 3 5 Dn पुत्रं वै ताश्च, D10 पुत्रस्नेहाद् (for जातस्नेहाश्च) S तु (for च) D1 2 4 5 7–9 सौहार्दात् (for तं बालं) B4 पुत्रं * चैव तं बाल —^{d}) B8 स्तन्यसं; D4 5 7–9 स परि (for स्तन्यवि)

77 For the sequence in S, cf v 1 62 D5 om up to तत स का (in 77^a) (cf v 1 76) —^{a}) S transp तत and स — 77^{cd} = (var) 13 86 14^{cd} —^{c}) B1 प्राप्तो (for चापि) —^{d}) M4 गुहावासो गुहोऽभव

78 For the sequence in S, cf. v 1. 62 —^{b}) T2 वेदसं (for °वेदस) — T1 om. 78^c–80^b —^{e}) T2 3 G1–3 M ततो (for तत्र) —^{d}) V1 अभि (for अपि)

79 For the sequence in S (T1 om), cf v 1 62 T1 om 79 (cf v 1. 78) After 79^{ab}, V1 B Dn D10 read 81 T3 om (hapl) 79^c–80^d —^{c}) D4 10 च, D8 9 om (for स) — After 79, D2, 5 ins the colophon

80 For the sequence in S (T1 3 om), cf. v. 1 62. T1 om 80^{ab} (cf. v 1 78) T3 om 80 (cf v 1 79) D1 2 om 80 —^{a}) D4–9 च (for हि) — D3 om (hapl ?) 80^b–81^c —^{b}) Bom ed °सत्तमा —^{c}) D4 [प]तज् (for [प]व) —^{d}) B5 अरिंदम (for उदाहृतम्). — After 80, D4 10 ins the colophon

अग्नीषोमात्मकं चैव जातरूपमुदाहृतम् ॥ ८०
रत्नानामुत्तमं रत्नं भूषणानां तथोत्तमम् ।
पवित्रं च पवित्राणां मङ्गलानां च मङ्गलम् ॥ ८१

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

८५

वसिष्ठ उवाच ।
अपि चेदं पुरा राम श्रुतं मे ब्रह्मदर्शनम् ।
पितामहस्य यद्वृत्तं ब्रह्मणः परमात्मनः ॥ १
देवस्य महतस्तात वारुणीं बिभ्रतस्तनुम् ।
ऐश्वर्ये वारुणे राम रुद्रस्येशस्य वै प्रभो ॥ २
आजग्मुर्मुनयः सर्वे देवाश्चाग्निपुरोगमाः ।
यज्ञाङ्गानि च सर्वाणि वषट्कारश्च मूर्तिमान् ॥ ३
मूर्तिमन्ति च सामानि यजूंषि च सहस्रशः ।
ऋग्वेदश्चागमत्तत्र पदक्रमविभूषितः ॥ ४
लक्षणानि स्वराः स्तोभा निरुक्तं स्वरभक्तयः ।
ओंकारश्चावसन्नेत्रे निग्रहप्रग्रहौ तथा ॥ ५
वेदाश्च सोपनिषदो विद्या सावित्र्यथापि च ।
भूतं भव्यं भविष्यच्च दधार भगवाञ्शिवः ।
जुहुवात्मन्यथात्मानं स्वयमेव तदा प्रभो ॥ ६

81 For the sequence in S, cf v l 62 D5 om. 81abc (cf v l 80) D9 om 81 V1 B Dn D10 read 81 after 79ab B2 partly damaged — b) D1 2 4 6-8 अथोत्तम. Bom ed तथैव च (for तथोत्तमम्) — c) D2 4 8 पवित्राणा पवित्रं च — d) D5 8 तु (for च)

Colophon om in V1 B Dn D2 5 ins it after 79, D4.10 after 80, S after 74 — *Parvan name* D1 शांति — *Sub parvan* D1 2 5 T2 M1-8 दानधर्म — *Adhy name* D1 2 10 T8 G2 4 M सुवर्णोत्पत्ति, D4 सुवर्णोत्पत्ति कुमारोत्पत्ति; D5 कुमारोत्पत्ति, D6 7 सुवर्णोत्पत्ति कुमारस्योत्पत्ति; D8 सुवर्णकुमारोत्पत्ति; D9 सुवर्णस्योत्पत्ति कुमारोत्पत्ति, T2 सुवर्णोत्पत्तौ कुमारसंभव — *Adhy no* (figures, words or both) D10 90, T1 G1 8 M1-8 125, T2 8 G4 131, M4 124

85

☞ This adhy is missing in D8 (cf v l 13 82 37)

1 Some MSS वशिष्ठ (for वसिष्ठ) — a) D2 4 6, 7 9 नाम (for राम) — b) D1 2 धर्म (for ब्रह्म) M2 (*sup lin* as in text) Cv सत्तम (for दर्शनम्) D1 6-9 श्रुत मे धर्मवित्तम — d) M2 (*sup lin* as in text) Cv परमेष्ठिन (for °मात्मन)

2 c) T2 3 G1 8 4 वाय; G2 चाय (for राम) — d) V1 विभो, D2 M1-8 प्रभो (for प्रभो) B5 रुद्रेशस्य च वै प्रभो

3 b) D5 [ई]द्र- (for [अ]ग्नि) — d) V1 कीर्तिमान् (for मू°)

4 a) D10 om च — c) T2 8 G1 ऋग्वेदोथर्ववेदश्च, G2 °दो यजुर्वेदश्च — d) D1 विभूषण (for °षित) — For 4, T1 subst

394* ऋग्वेदश्चागमत्तत्र सामानि च यजूंषि च।

5 T1 om 5ab — a) T8 G M अक्षराणि (for लक्षणानि) V1 B (except B5) Dn1 सुरा (for स्वरा) B4 Dn1 स्तोमा (for स्तोभा) — b) S (T1 om) निरुक्ता G2 सर्व- (for स्वर) B3-5 Dn8 D10 पंक्तय; D6 7 -लक्षणं (for भक्तय) V1 B1 2 Dn1 n2 D2 8 निरुक्त सुरपक्तय — c) D1 corrupt V1 B1 5 Dn1, n2 D3 10 [अ]वसन्नोग्र; B1 °सत्त्र, D6 9 °साने तु (for °सन्नेत्रे) D4 5 7 ओंकारोथावसाने च (D4 तु); S °श्च्छदसा नेत्रं (T2 °ता) — T1 om 5d-6a — d) D1 3 -प्रग्रहम् (for °हौ) D6-9 निग्रह प्रग्रहस्तथा

6 T1 om 6a (cf v l 5) — a) D1 6-9 T2 G M1 4 [उ]पनिषदा — b) D1 विद्या D1 6-9 विद्या सावित्रीरेव च — T1 om 6cdef — c) D1 om भव्यं V1 B Dn D3 10 भविष्य (for °ष्यच्) — d) S (T1 om) शिरसा (for भगवान्) — D5 7 om 6ef

देवपत्न्यश्च कन्याश्च देवानां चैव मातरः ।
आजग्मुः सहितास्तत्र तदा भृगुकुलोद्वह ॥ ७
यज्ञं पशुपतेः प्रीता वरुणस्य महात्मनः ।
स्वयंभुवस्तु ता दृष्ट्वा रेतः समपतद्भुवि ॥ ८
तस्य शुक्रस्य निष्पन्दात्पांसून्संगृह्य भूमितः ।
प्रास्यत्पूषा कराभ्यां वै तस्मिन्नेव हुताशने ॥ ९
ततस्तस्मिन्संप्रवृत्ते सत्रे ज्वलितपावके ।
ब्रह्मणो जुह्वतस्तत्र प्रादुर्भावो बभूव ह ॥ १०
स्कन्नमात्रं च तच्छुक्रं स्रुवेण प्रतिगृह्य सः ।
आज्यवन्मन्त्रवच्चापि सोऽजुहोद्भृगुनन्दन ॥ ११
ततः संजनयामास भूतग्रामं स वीर्यवान् ।
ततस्तु तेजसस्तस्माज्जज्ञे लोकेषु तैजसम् ॥ १२
तमसस्तामसा भावा व्यापि सत्त्वं तथोभयम् ।
सगुणस्तेजसो नित्यं तमस्याकाशमेव च ॥ १३

— D4 8 9 read 6^ef after 10 — ^e) G1 partly damaged D1 2 जुहोति, D9 जुह्वंश्च (for जुह्वच) V1 B Dn D5 8 10 सजु(D10 स जु)हावात्मनात्मानं, D4 G2 जुहुवुश्चात्मना ; T2 G3 4 जुहुया(T2 °व)च्चात्मना° — ^f) T G चैव (for एव) D1 तथा (for तदा) D4 8 9 प्रभु (for प्रभो) M स्वय चैव तथा (M4 सदा) प्रभु — After 6, N (except D3 7, D8 missing) ins

395* यज्ञं च शोभयामास बहुरूपं पिनाकधृक् ।
द्यौर्नभ पृथिवी ख च तथा चैवैष भूपति ।
सर्वविद्येश्वर श्रीमानेष चापि विभावसु ।
एष ब्रह्मा शिवो रुद्रो वरुणोऽग्नि प्रजापति ।
कीर्त्यते भगवान्देव सर्वभूतपति शिव । [5]
तस्य यज्ञ पशुपतेस्तप क्रतव एव च ।
दीक्षा दीप्तव्रता देवी दिशश्च सदिगीश्वरा ।

[(L 1) D4 बहुरूप (for प) D8 9 पिनाकधृत D1 बहुरूप° पिनाकभृत् (for the post half) — (L 2) D4 8 9 भूमिप (for भूपति) — (L 3) Dn1 वापि, D5 धाता (for चापि) — After line 3, D4 8 9 ins

396* दृष्ट्वा देवी तु तत्स्कन्न रेत शूलाग्रधारिण ।

— D4 8 9 om lines 4–7 — (L 4) D3 एव (for एष) Dn8 देवो (for रुद्रो) — (L 6) D10 कुर्वत (for क्रतव) — (L 7) D3 दिशश्च प्रदिशेश्वरा (for the post. half)]

7 ^a) D4–9 देवकन्या देवपत्न्यो — ^b) T G देवतानां च मातर — T1 transp 7^cd and 8^ab — ^d) T1 कांत्या चाप्रतिमौजस

8 T1 transp 7^cd and 8^ab — ^c) D4 सुता; D5 G2 सुता, D6–9 T2 3 G3 4 M4 तु तां (for तु ता)

9 T1 om 9 — ^a) D10 S (T1 om) शुक्रस्य (for शुक्रस्य) V1 B1 3–5 निस्पदात्; B2 Dn D4 5 8 10 निस्पंदान् (B2 Dn2 D8 10 त्), D1 विस्यंद; D2 निष्पदान्, D7 9 निस्यदान्, T2 3 M निष्यदात् (for (for निष्पन्दात्) — ^b) D4–9 सर्वान्, some MSS पांशून् (for पांसून्) — ^c) D1 प्रास पूषा, D4–7 9 प्राप्य चैतत्, D10 प्राश्य पूषा, T2 3 G1 3 M3 प्रास्य न्पूषा, M1 2 4 प्रास्यत्पूष्ण (for त्पूषा) D3 स, D10 च (for वै) — ^d) D3 भूतग्राम स वीर्यवान् (= 12^b)

10 ^a) D4–9 यतस् (for ततस्) — T1 om 10^cd — ^c) Dn1 D4 5 T3 ब्रह्मणे B1 यज्ञतस् (for जुह्व°) D4 त्वत्र, T3 G1 तस्य (for तत्र) — ^d) ⊛ Cv प्रादुर्भाव वीर्यस्य प्रादुर्भाव । ⊛ — After 10, D4 8 9 read 6^ef.

11 ^a) D4 6–9 G3 तु (for च) B5 S शुक्रं, D4, 6–9 स्कन्नं (for शुक्र) — ^b) T2 स्रवणे (for स्रुवेण) V1 B Dn D1 2 5 8 10 G2 परि (for प्रति) — ^c) V1 B Dn D1 2 10 मन्त्रतश् (for मन्त्रवच्) D5–9 वा (for च) — ^d) B1 S सोऽजुहद्, D1 जुहाव (for सोऽजुहोद्)

12 D8 reads 12 twice — ^a) V1 B Dn2 n8 D10 तु, Dn1 D3 T2 M4 स, D4 5 6 (both times) 7–9 च (for स) — ^b) V1 B (except B1) Dn2 n8 D2 5 10 च; Dn1 om (for स) — T1 om 12^c–14^b — ^c) V1 B Dn D2 10 तस्य तत् (for ततस्तु) — ^d) T2 लोकस्य (for लोकेषु) D4 तेजसा (for तैजसम्)

13 T1 om 13 (cf v 1 12) — ^a) S (T1 om.) तमसस्तामसो भावो — ^b) D1 2 व्याप्य सर्वं, D4 6–9 व्यापिनश्च (for व्यापि सत्त्व) G2 M2 4 तमोभयात्; G4 M1 2 (inf lin) 3 ततो(G4 मो)भवत् (for तथोभयम्) T2 व्यापि सत्यं ततो भयात्; G1, 3 व्याप्य सत्त्व तमो भयात् — ^c) V1 B (except B1) Dn नित्यस् (for नित्य) — ^d) V1 B Dn D1 10 तस्य च, D4–9 तमश्च (for तमसि) S (except T3, T1 om) [आ]काश (for शम्) G2 ह (for च)

14 T1 om 14^ab (of v 1 12) — ^a) Dn D1

सर्वभूतेष्वथ तथा सत्त्वं तेजस्तथा तमः ।
शुक्रे हुतेऽग्नौ तस्मिंस्तु प्रादुरासंस्त्रयः प्रभो ॥ १४
पुरुषा वपुषा युक्ता युक्ताः प्रसवजैर्गुणैः ।
भृगित्येव भृगुः पूर्वमङ्गारेभ्योऽङ्गिराभवत् ॥ १५
अङ्गारसंश्रयाच्चैव कविरित्यपरोऽभवत् ।
सह ज्वालाभिरुत्पन्नो भृगुस्तस्माद्भृगुः स्मृतः ॥ १६
मरीचिभ्यो मरीचिस्तु मारीचः कश्यपो ह्यभूत् ।
अङ्गारेभ्योऽङ्गिरास्तात वालखिल्याः शिलोच्चयात् ।
अत्रैवात्रेति च विभो जातमत्रिं वदन्त्यपि ॥ १७

तथा भस्मव्यपोहेभ्यो ब्रह्मर्षिगणसंमिताः ।
वैखानसाः समुत्पन्नास्तपःश्रुतगुणेप्सवः ।
अश्रुतोऽस्य समुत्पन्नावश्विनौ रूपसंमतौ ॥ १८
शेषाः प्रजानां पतयः स्रोतोभ्यस्तस्य जज्ञिरे ।
ऋषयो लोमकूपेभ्यः स्वेदाच्छन्दो मलात्मकम् ॥ १९
एतस्मात्कारणादाहुरग्निं सर्वास्तु देवताः ।
ऋषयः श्रुतसंपन्ना वेदप्रामाण्यदर्शनात् ॥ २०
यानि दारूणि ते मासा निर्यासाः पक्षसंज्ञिताः ।
अहोरात्रा मुहूर्तास्तु पित्तं ज्योतिश्च वारुणम् ॥ २१

च, S (T1 om) [अ]पि (for [अ]थ) D4 (also as in text) 6–10 तदा (for तथा) — b) D4–9 सर्वं (for (for सत्त्व) V1 B तथोपम, Dn D8 तथोत्तम, D5 तथा मन (for तथा तम) S (T1 om) ससत्त्व ते(T3 G3 4 °स्वस्ते)जसस्तम — c) B6 S (except G1) शुक्रे (for शुक्रे) D1 [s]स्मिन्नग्नौ (for ऽग्नौ तस्मिंस्) — d) D6 तत (for त्रय)

15 a) D4–9 चैव (for युक्ता) — b) D10 T2 3 G M प्रवरजैर् (for प्रसवजैर्) T1 ज्वलनार्कानिलप्रभा — T1 om 15c–16b — c) S (T1 om) भर्जनाद्भृगुरित्येवम् — d) S (T1 om) अगाराद् (for अङ्गारेभ्यो) B1 [अं]गिरो (for ऽङ्गिरा) D1 तु स (for [अ]भवत्)

16 T1 om 16ab (of v l 15) T2 3 G M om (hapl) 16ab Dn2 reads 16ab twice — a) Dn2 (second time) om अङ्गार D1 -सश्रयश् (for °याच्) — b) D6 om from त्यपरो up to अत्रैवात्रेति (in 17e) D5 नाम (for इति) — c) D1 स हि (for सह) T2 3 G यजत्रभिर् (for ज्वालाभिर्)

17 D6 om up to अत्रैवात्रेति (in 17e) (cf v l 16) — a) D2 मरीचिभिर् (for °चिभ्यो) — b) Some MSS काश्यपो D1 2 4 5 7–9 [s]भवद् (for ह्यभूत्) T1 अगारादगिरा ह्यभूत् — T1 om 17cdef — d) V1 B1 3 4 D7 8 वालिखिल्या V1 B2 5 Dn D4 5 8 10 कुशोच्चयात्, T3 G1 3 4 M शरोच्चयात् (for शिलो°) T2 G2 वालखिल्य शरोच्चयात् — e) B3 तत्र (for the first अत्र) D1 2 [अ]त्रीति च; D10 [अ]त्रेरिति, G1 3 4 M1–3 [अ]त्रि च हि (for [अ]त्रेति च) T2 3 G2 अत्रैवात्रि (T3 °त्रिं) च हि विभो, M4 अत्रिरत्रिश्च हि विभो — f) B1 4 5 D4–9 M4 जातमात्रं; T2 3 G2 4 °मेव, G1 3 M1–3 °मेव (for मत्रिं) D1 [उ]त (for [अ]पि) Dn2 जातमैत्रीं वदत्यपि

18 a) D4–7 9 तस्माद् (for तथा) D1 2 3 व्यपोहेभ्यो (for °हेभ्यो) S तथाग्नेस्तस्य भस्मभ्यो — b) D4 6 7 महर्षि (for ब्रह्मर्षि) D5 -गुण (for -गण) B1 4 Dn D1 2 10 T1 3 M1–3 समता, B5 सेविता (for समिता) — c) T1 वैश्वानरा, G2 वैखानसाद् (for °नसा) — T1 G4 om (hapl) 18de — d) V1 om तप B1 त्रय श्रुत, D2 तप श्रुत्वा, G1 तथा श्रुति, M तदा श्रुत (for तप श्रुत) D6–8 -गणेप्सव, D10 -गुणै सह (for गुणेप्सव) T2 3 G2 तथा (T2 °दा) भूतगणेप्सव — D4 T3 om 18e — e) D1 5 6 8 वै, T3 G1–3 M च (for ऽस्य) — T2 reads 18f twice — f) V1 D5–10 T2 (second time) M4 समितौ (for समतौ)

19 c) Some MSS रोम — d) Dn1 n2 बलान्मन; D4–9 बलात्मका, D10 T2 3 G M बलान्मख (for मलात्मकम्) D1 2 स्वेदाच्छंदा मलात्मका, T1 वालखिल्याश्च वालत

20 a) D4–9 प्राहुर् (for आहुर्) — b) Dn D1 2 5 6 T2 3 G M3 अग्नि (for अग्निं) D1 2 4–9 T1 M स्म, T2 3 G हि (for तु) — c) D4 6–9 श्रुति (for श्रुत)

21 T1 om 21abc — ab) D1 2 रोमाणि (for दारूणि) D6 8 9 वै (for ते) Bom ed transp ते मासा and निर्यासा B1 यानि रूपाणि तासा तु (for 21a) D1 6–9 G2 पक्षि (for पक्ष) — c) T3 G2 अहोरात्र V1 B Dn D1 4 10 T2 3 G च (for तु) — d) V1 B1 4 D1 6–9 पित्त्य, T2 3 G M2, 3 पीत; M1 4 पीत (for पित्तं) D4–9 M1–3 तु (for च) B3 4 Dn1 n2 D1 2 दारुण (for वारुणम्) T1 ज्योतिश्च वारुणं पीत

रौद्रं लोहितमित्याहुर्लोहितात्कनकं स्मृतम् ।
तन्मैत्रमिति विज्ञेयं धूमाच्च वसवः स्मृताः ॥ २२
अर्चिषो याश्च ते रुद्रास्तथादित्या महाप्रभाः ।
उद्दिष्टास्ते तथाङ्गारा ये धिष्ण्येषु दिवि स्थिताः ॥ २३
आदिनाथश्च लोकस्य तत्परं ब्रह्म तद्ध्रुवम् ।
सर्वकामदमित्याहुस्तत्र हव्यमुदावहत् ॥ २४
ततोऽब्रवीन्महादेवो वरुणः परमात्मकः ।
मम सत्रमिदं दिव्यमहं गृहपतिस्त्विह ॥ २५
त्रीणि पूर्वाण्यपत्यानि मम तानि न संशयः ।
इति जानीत खगमा मम यज्ञफलं हि तत् ॥ २६

अग्निरुवाच ।

मदङ्गेभ्यः प्रसूतानि मदाश्रयकृतानि च ।
ममैव तान्यपत्यानि वरुणो ह्यवशात्मकः ॥ २७
अथाब्रवील्लोकगुरुर्ब्रह्मा लोकपितामहः ।
ममैव तान्यपत्यानि मम शुक्रं हुतं हि तत् ॥ २८
अहं वक्ता च मन्त्रस्य होता शुक्रस्य चैव ह ।
यस्य बीजं फलं तस्य शुक्रं चेत्कारणं मतम् ॥ २९
ततोऽब्रुवन्देवगणाः पितामहमुपेत्य वै ।
कृताञ्जलिपुटाः सर्वे शिरोभिरभिवन्द्य च ॥ ३०
वयं च भगवन्सर्वे जगच्च सचराचरम् ।
तवैव प्रसवाः सर्वे तस्मादग्निर्विभावसुः ।
वरुणश्चेश्वरो देवो लभतां काममीप्सितम् ॥ ३१
निसर्गाद्वरुणश्चापि ब्रह्मणो यादसां पतिः ।
जग्राह वै भृगुं पूर्वमपत्यं सूर्यवर्चसम् ॥ ३२

22 [a]) M4 रोहितम् (for लो°) — [b]) T3 लोहित (for °तात्) — T1 om 22[a] D4 reads 22[cd] twice — [d]) T2 धूम (for धूमाच्) D1 2 पवन (for वसव) D4 (both times) धूमश्च पावन स्मृतं, D5-9 धूमश्च पावन (D8 पशाव) स्मृत

23 [a]) T1 तु (for च) T3 G1 3 4 M रौद्रास्, G2 रौद्र (for रुद्रास्) — T1 om 23[c]-24[d] — [c]) D10 T2 3 G2 4 उद्दीप्तास् (for उद्दिष्टास्) G M स्वथा गारा (M1-3 °राद्) (for तथाङ्गारा) — [d]) B3 सस्थिता (hypermetric), D4 6 7, 9 स्मृता (for स्थिता)

24 T1 om 24 (cf v l 23) — [a]) V1 B Dn D5 10 आदिकर्ता, D2 अधिनाथश्; D4 6 9 आदिर्नाथश्, T3 G M1-3 अग्निर्नाथश्; M4 आधिर्नाथश् (for आदिना°) — [b]) G1 3 पर सद् (by transp) D4-7 9 तद्धन (for तद्ध्रुवम्) — [c]) M1-3 कामद (for °दम्) — [d]) T2 3 G1 3 4 M4 उपावहन् (M4 °त्); G2 उपालभन् (for उदावहत्) V1 B Dn D10 तद्वहस्यमुवाच ह, D6 तत्र हव्यवह प्रभु

25 [b]) B5 Dn1 n2 D2 वरुण प(D2 पा)वनात्मक; D1 4-6 °ण पावकात्मज (D1 °क), M4 °ण पवनात्मज — [c]) D8 क्षिप्रम् (for दिव्यम्) — [d]) D6 7 अर्को (for अह) T2 सत्र (for गृह)

26 [a]) D1, 2 4-9 दिव्यानि (for पूर्वाणि) — [b]) T1 मम जातान्यसशय — [d]) D1, 4 सत्र (for यज्ञ) V1 महत् (for हि तत्) D5-9 मम सत्रफलं महत्

27 B5 om (hapl) 27-28 (with the ref) — [a]) D4 मदगेषु (for °भ्य) — [b]) D10 मदाश्रय (for मदाश्रय-) T2 3 G2 4 तु (for च) — D4 6 7 9 S om (hapl) 27[c]-28[b] — [c]) D1 वैतानि, D8 चैतानि (for [मु]व तानि) — [d]) D8 मम तानि न सशय

28 D1 6 7 9 S om 28[ab] (cf v l 27) — [c]) D4-6 8 9 T2 3 G2 4 चैतानि, D7 G3 वैतानि (for [मु]व तानि) — [d]) T1 मयि (for मम) S शुक्र (for शुक्रं) D4 6-9 पुरा हुत, D5 हि तद्ध्रुव, T3 3 G हित हि तत् (for हुत हि तत्)

29 Before 29, S ins ईश्वर — [a]) D10 G1 कर्ता (for वक्ता) Dn2 D9 हि, D4 om (for च) D8 सत्रस्य (for मन्त्रस्य) V1 B Dn1 n3 अहं कर्ता च (Dn1 n3 हि) सत्रस्य — [b]) D10 om (hapl) from शुक्रस्य up to तस्य (in 29[c]) S (except G2) शुक्रस्य (for शुक्रस्य) V1 D1 2 हि (for ह) D8 सत्र-होताशु चैव हि (810) — [c]) V1 om फलं — [d]) B1 Dn3 स्मृत (for मतम्) S शुक्र च करणं मत

30 [d]) B1 3 T1 अभिनंद्य, B4 प्रतिनद्य, D1 2 4-10 अभिवाद्य (for °वन्द्य) G1 3 M ह (for च)

31 [a]) D5 हि (for च) — D6-9 om (hapl) 31[bc] — [c]) Dn3 तत्र (for तव) D10 प्रसवं S सवै(T2 M4 वै)व प्रस(T °भ)वैं सर्वं — [f]) T2 3 G

ईश्वरोऽङ्गिरसं चाग्नेरपत्यार्थेऽभ्यकल्पयत् ।
पितामहस्त्वपत्यं वै कविं जग्राह तत्त्ववित् ॥ ३३
तदा स वारुणः ख्यातो भृगुः प्रसवकर्मकृत् ।
आग्नेयस्त्वङ्गिराः श्रीमान्कविर्ब्राह्मो महायशाः ।
भार्गवाङ्गिरसौ लोके लोकसंतानलक्षणौ ॥ ३४
एते विप्रवराः सर्वे प्रजानां पतयस्त्रयः ।
सर्वं संतानमेतेषामिदमित्युपधारय ॥ ३५
भृगोस्तु पुत्रास्तत्रासन्सप्त तुल्या भृगोर्गुणैः ।
च्यवनो वज्रशीर्षश्च शुचिरौर्वस्तथैव च ॥ ३६
शुक्रो वरेण्यश्च विभुः सवनश्चेति सप्त ते ।
भार्गवा वारुणाः सर्वे येषां वंशे भवानपि ॥ ३७
अष्टौ चाङ्गिरसः पुत्रा वारुणास्तेऽप्युदाहृताः ।
बृहस्पतिरुतथ्यश्च वयस्यः शान्तिरेव च ॥ ३८
घोरो विरूपः संवर्तः सुधन्वा चाष्टमः स्मृतः ।
एतेऽष्टावग्निजाः सर्वे ज्ञाननिष्ठा निरामयाः ॥ ३९
ब्राह्मणस्य कवेः पुत्रा वारुणास्तेऽप्युदाहृताः ।
अष्टौ प्रसवजैर्युक्ता गुणैर्ब्रह्मविदः शुभाः ॥ ४०
कविः काव्यश्च विष्णुश्च बुद्धिमानुशनास्तथा ।
भृगुश्च विरजाश्चैव काशी चोग्रश्च धर्मवित् ॥ ४१
अष्टौ कविसुता ह्येते सर्वमेभिर्जगत्ततम् ।

वहतां (for लभता)

32 ^{a}) D1 2 निशम्य, M4 विसर्गाद् (for नि°) V1 B Dn D8 10 ब्रह्मणश् (for वरुणश्) T1 [आ]सीद् (for [अ]पि) — ^{b}) V1 B Dn D8 10 वरुणो (for ब्रह्मणो)

33 ^{a}) B1 [अ]ग्निम्, D1 4–7 9 S [अ]ग्निर् (for [अ]ग्नेर्). — ^{b}) D1–9 ऽयकल्पयत्, T G ह्यक° (for ऽभ्यक°) V1 B Dn D10 अपत्यार्थमकल्पयत् — ^{d}) D1–9 तत्त्वत (for °वित्)

34 ^{a}) D6–9 दारुण (D8 °णि), T1 8 G M वारुणि (for °ण) — ^{b}) T1 -कर्मत (for °कृत्) — ^{d}) Dn1 D6 7 9 ब्राह्मयो, D1 T2 ब्रह्मा (for ब्राह्मो) — M1–8 transp 34^{ef} and 35^{ab} — ^{f}) T G2 4 M -लक्षणा (M4 °णान्), G1 8 -कारणा (for -लक्षणौ)

35 M1–8 transp 34^{ef} and 35^{ab} — ^{a}) V1 B1 4 Dn1 n2 D1–10 हि प्रसवा, D2 हि प्रवरा, G3 4 विप्रसवा (for °वरा) B2 5 6 (marg) Dn3 एते हि प्रसवा स(B3 स्व)र्गे — ^{c}) V1 B Dn2 n3 सर्वे (for सर्वं) D2 एताद्धि, D1 6 8 9 इत्येषाम् (for एतेषाम्) D1 सर्वं सतानभूत वै — ^{d}) D1 2 तेषाम् (for इदम्) T2 [अ]व (for [उ]प)

36 ^{a}) V1 B Dn D1 10 सप्त (for तत्र) — ^{b}) V1 B Dn D10 सर्वे (for सप्त) — ^{d}) D3–9 ऊर्वस (for औौर्वस)

37 ^{b}) Dn3 सवलश्, T2 3 G च्यवनश् (for स°) M [ए]व (for [इ]ति) D1–9 सप्तम (for सप्त ते) — ^{c}) D5 चैव (for सर्वे) — ^{d}) D1 4–9 इति (for अपि)

38 ^{a}) S om च D5 7 सर्वे (for पुत्रा) — ^{b}) D1–9 आ(D5 ह्या)ग्नेयास् (for वारुणास्) T1 महामुने; T2 3 G M4 [ऽ]प्यवारुणा (for ऽप्युदाहृता) D1 आग्ने यास्ते ह्युदाहृता — M8 om (hapl) 38^{c}–40^{b} — ^{c}) Dn3 मारुतश्, D6 उचथ्यश् (for उतथ्यश्) — ^{d}) V1 B Dn D2 4–10 पयस्य (for व°)

39 M8 om 39 (of v l 38) — ^{a}) D1 6–9 पौरो (for घोरो) D10 [ऽ]धि- (for वि) — ^{b}) B1 सुधन्वश् — T1 om 39^{cd} — ^{c}) S (T1 M8 om) एतेषाम् (for एतेऽष्टाव्) B5 (marg as in text) ब्रह्मजा; Dn1 n3 वह्निजा (for अग्निजा) V1 B2–4 Dn2 एते चाष्टौ वह्निजा सर्वे (hypermetric) — ^{d}) D5 परायणा (for निरामया) S (T1 M8 om) पावकिश्चांगिरा प्र(G °रा वि)भु

40 M8 om 40^{ab} (of v l 38) — ^{a}) V1 B Dn D1 2 10 ब्रह्मणस्तु (D1 2 °श्च), T2 3 G ब्राह्मणाश्च (for °णस्य) — ^{b}) G4 [अ]त्रारिता (for [उ]दाहृता) D1–9 ब्राह्मणास्ते प्रकीर्तिता — ^{c}) S प्रसवैर्द् (for °जैर्) — ^{d}) T2 G4 गुणे (for गुणैर्)

41 ^{a}) D1 6–9 कवे (for कवि) V1 B2–4 Dn D1 घृष्णुश्, B1 D10 घृष्टश्, D1 वृष्णुश् (for विष्णुश्) — ^{b}) Some MSS उशना (for °नास्) — ^{c}) D1 om (hapl ?) श्च विरजा B1 D10 विरजश्, D1 2 विरजस्; S वरुणश् (for विरजाश्) — ^{d}) D1 काशश्चोग्रश्, T G काश्यपोग्र(G3 °श्य)स्, M काशि(M4 °शी)पो (for काशी चो°)

प्रजापतय एते हि प्रजानां यैरिमाः प्रजाः ॥ ४२
एवमङ्गिरसश्चैव कवेश्च प्रसवान्वयैः ।
भृगोश्च भृगुशार्दूल वंशजैः सततं जगत् ॥ ४३
वरुणश्चादितो विप्र जग्राह प्रभुरीश्वरः ।
कविं तात भृगुं चैव तस्मात्तौ वारुणौ स्मृतौ ॥ ४४
जग्राहाङ्गिरसं देवः शिखी तस्माद्धुताशनः ।
तस्मादङ्गिरसो ज्ञेयाः सर्व एव तदन्वयाः ॥ ४५
ब्रह्मा पितामहः पूर्वं देवताभिः प्रसादितः ।
इमे नः संतरिष्यन्ति प्रजाभिर्जगदीश्वराः ॥ ४६
सर्वे प्रजानां पतयः सर्वे चातितपस्विनः ।
त्वत्प्रसादादिमं लोकं तारयिष्यन्ति शाश्वतम् ॥ ४७
तथैव वंशकर्तारस्तव तेजोविवर्धनाः ।
भवेयुर्वेदविदुषः सर्वे वाक्पतयस्तथा ॥ ४८
देवपक्षधराः सौम्याः प्राजापत्या महर्षयः ।
आप्नुवन्ति तपश्चैव ब्रह्मचर्यं परं तथा ॥ ४९
सर्वे हि वयमेते च तवैव प्रसवः प्रभो ।
देवानां ब्राह्मणानां च त्वं हि कर्ता पितामह ॥ ५०
मरीचिमादितः कृत्वा सर्वे चैवाथ भार्गवाः ।
अपत्यानीति संप्रेक्ष्य क्षमयाम पितामह ॥ ५१
ते त्वनेनैव रूपेण प्रजनिष्यन्ति वै प्रजाः ।

---

42 ^{a}) D1 सर्वे (for अष्टौ) — ^{b}) T1 2 G1 3 M एतत्, T3 G2 एव, G4 एव (for एभिर्) D4 5 जग त्कर्तृ, T1 M °ग्र्य, T2 G1 3 सत (for °ततम्) — ^{c}) D4–9 इत्येते (for एते हि) — ^{d}) D4–9 प्रजाता (for °नां) V1 B Dn प्रजाता वै (Dn1 n2 भागे) रिह प्रजा

43 ^{a}) T2 3 G आंगिरसश् — ^{b}) D4 रुचेश् (for कवेश्) B1 प्रसवात्मजै, T1 M °न्वये, T2 3 G प्रभवा न्वये (for प्रसवान्वयै) D5 कचोग्रश्चैव धर्मवित् (cf 41^d) — ^{d}) Dn1 T3 M2 3 संवत (for स)

44 ^{a}) B5 D4–8 चोदितो (for चा°) D4 10 M विप्रो, T1 G4 विप्रैर् (for विप्र) T2 3 G1 3 वारुण श्चादितो विप्रो — ^{b}) V1 प्रभुम्, B1 4 Dn3 D1 4–10 विभुर्, G1 3 भृगुर् (for प्रभुर्) — ^{c}) B1 D1 कविस् (for कविं) Dn1 n2 चापि (for तात) B1 D1 भृगुश् (for भृगु) V1 B Dn चापि, D10 वापि (for चैव).

45 ^{a}) B1 एवम् (for जग्राह) D4–9 G4 देवं (for देव) — ^{b}) T2 3 G1 3 4 M1–3 यस्माद् (for त°) T3 G4 हुताशन — D2 om. (hapl ?) 45^c–47^b — ^{c}) B1 Dn1. n2 D10 [आ]गिरसा, some MSS [आ]गिरसो — ^{d}) D4 6 8 9 तदन्वयात्; S हुताशना (for तदन्वया)

46 D2 om 46 (cf v l 45) T1 om 46^{cd} — ^{c}) D10 च (for न) V1 संभरिष्यंति (for सत) D4–9 इमे तु (D6 7 9 तु) सम्प्रतिष्ठंतु, S (T1 om) इमे सजनयिष्यति — ^{d}) D8 प्रजाभ्यो; T2 G2 4 प्रजा हि; M1–3 प्रभाभिर् (for प्रजा) V1 D4–7 9 जगदीश्वर; B1–4 Dn D10 G3 4 सीश्वरा (for °दीश्वरा)

47 D2 om 47^{ab} (cf v l 45) M1–3 om 47^{ab} — ^{b}) B5 Dn2 D8 9 T2 3 G M1 [अ]पि (for [अ]ति) — ^{c}) S (except T1) त्वत्प्रभावाद् (for °सादाद्) — ^{d}) S धारयिष्यंति (for तार) Dn1 n2 साम्प्रत; D4 शाश्वता (for °तम्)

48 ^{a}) D6 7 9 M1–3 तव (for तथा) — ^{b}) B5 सुर (for तव) — ^{c}) B1 D1 4–9 विद्वांस (for -विदुष) — ^{d}) V1 B Dn च कृतिनस्; D3 वा कव यस् (for वाक्पत) D10 S सर्वासां (T1 °र्वेषां) पतय स्तथा

49 D4 om (hapl) 49 — ^{a}) V1 T2 3 G वेद- (for देव) B1 2 (marg) 5 Dn D10 पक्षचरा; D5–9 -यक्षोगणा (for पक्षधरा) M2 3 सौम्य T1 देवपक्षचरा सौम्य — ^{c}) B1 3 Dn1 D5–10 प्राप्नुवंति (D10 °नु) D8 श्रेष्ठ (for चैव) — ^{d}) D5–9 ब्रह्मचर्या (D6 प्राजा पत्या) मृत तथा — For 49^{cd}, S subst

397* अनन्तं ब्रह्म सत्यं च तपश्च परमं भुवि।

50 T1 om 50^{ab} — ^{a}) D5–9 एते वै, S (T1 om) एतावत् (for एते च) — ^{b}) V1 B1–4 Dn3 D1 2 3 प्रसवा (for °व) M1 विभो D4–7 9 अन्ये च प्रसवा (D5 7 °वं) प्रभो (D4. 7 भो), T2 G1–3 तवै (G2 °थै) व प्रसवा विभो; T3 G4 M1–3 °व प्रभवा विभो — ^{c}) S (except T1 G4) वेदानां (for देवानां) — ^{d}) S च (for हि)

51 T1 om 51–52 G3 om (hapl) 51 — ^{a}) Dn1 n2 D5 मरीचम्; S (T1 G3 om) मारीचम् (for मरीचिम्) — ^{b}) S (T1 G3 om) सर्वे ते भगवं (T2 3 G2, 4

ईश्वरोऽङ्गिरसं चाग्नेरपत्यार्थेऽभ्यकल्पयत् ।
पितामहस्त्वपत्यं वै कविं जग्राह तत्त्ववित् ॥ ३३
तदा स वारुणः ख्यातो भृगुः प्रसवकर्मकृत् ।
आग्नेयस्त्वङ्गिराः श्रीमान्कविर्ब्राह्मो महायशाः ।
भार्गवाङ्गिरसौ लोके लोकसंतानलक्षणौ ॥ ३४
एते विप्रवराः सर्वे प्रजानां पतयस्त्रयः ।
सर्वं संतानमेतेषामिदमित्युपधारय ॥ ३५
भृगोस्तु पुत्रास्तत्रासन्सप्त तुल्या भृगोर्गुणैः ।
च्यवनो वज्रशीर्षश्च शुचिरौर्वस्तथैव च ॥ ३६
शुक्रो वरेण्यश्च विभुः सवनश्चेति सप्त ते ।
भार्गवा वारुणाः सर्वे येषां वंशे भवानपि ॥ ३७
अष्टौ चाङ्गिरसः पुत्रा वारुणास्तेऽप्युदाहृताः ।
बृहस्पतिरुतथ्यश्च वयस्यः शान्तिरेव च ॥ ३८
घोरो विरूपः संवर्तः सुधन्वा चाष्टमः स्मृतः ।
एतेऽष्टावग्निजाः सर्वे ज्ञाननिष्ठा निरामयाः ॥ ३९
ब्राह्मणस्य कवेः पुत्रा वारुणास्तेऽप्युदाहृताः ।
अष्टौ प्रसवजैर्युक्ता गुणैर्ब्रह्मविदः शुभाः ॥ ४०
कविः काव्यश्च विष्णुश्च बुद्धिमानुशनास्तथा ।
भृगुश्च विरजाश्चैव काशी चोग्रश्च धर्मवित् ॥ ४१
अष्टौ कविसुता ह्येते सर्वमेभिर्जगत्ततम् ।

वहता (for लभतां)

32 ^{a}) D1 2 निशम्य, M3 विसर्गाद् (for नि°) V1 B Dn D8 10 ब्रह्मणश् (for वरुणश्) T1 [आ]सीद् (for [अ]पि) — ^{b}) V1 B Dn D8 10 वरुणो (for ब्रह्मणो)

33 ^{a}) B1 [अ]ग्निम्, D1 4–7 9 S [अ]ग्निर् (for [अ]ग्नेर्) — ^{b}) D1–9 व्यकल्पयत्, T G ह्यक° (for ऽभ्यक°) V1 B Dn D10 अपत्यार्थमकल्पयत् — ^{d}) D1–9 तत्त्वत (for °वित्)

34 ^{a}) D6–9 दारुण (D8 °णि), T1 8 G M वारुणि (for °ण) — ^{b}) T1 -कर्मत (for °कृत्) — ^{d}) Dn3 D6 7 9 ब्राह्मयो ; D1 T2 ब्रह्मा (for ब्राह्मो) — M1–8 transp 34^{ef} and 35^{ab} — ^{f}) T G2 4 M -लक्षणा (M4 °णान्), G1 8 कारणा (for -लक्षणौ)

35 M1–8 transp 34^{ef} and 35^{ab} — ^{a}) V1 B1 4 Dn1 n2 D1–10 हि प्रसवा , D2 हि प्रवरा , G3 4 विप्रसवा (for °वरा) B2 8 5 (marg) Dn3 एते हि प्रसवा स(B8 स्व)र्गे — ^{c}) V1 B Dn2 n3 सर्वे (for सर्वं) D3 एताद्धि, D1 5 8 9 इत्येषाम् (for एतेषाम्) D1 सर्वं संतानभूत वै — ^{d}) D1. 2 तेषाम् (for इदम्) T2 [अ]व (for [उ]प)

36 ^{a}) V1 B Dn D1 10 सप्त (for तत्र) — ^{b}) V1 B Dn D10 सर्वे (for सप्त) — ^{d}) D6–9 ऊर्वस (for और्वस)

37 ^{b}) Dn2 सबलश्, T2 8 G च्यवनश् (for स°) M [ए]व (for [इ]ति) D1–9 सप्तम (for सप्त ते) — ^{c}) D5 चैव (for सर्वे) — ^{d}) D2 4–9 इति (for अपि)

38 ^{a}) S om च D5 7 सर्वे (for पुत्रा) — ^{b}) D1–9 आ(D5 ह्या)ग्नेयास् (for वारुणास्) T1 महामुने; T2 8 G M3 [ऽ]प्यवारुणा (for ऽप्युदाहृता) D1 आग्नेयास्ते ह्युदाहृता — M8 om (hapl.) 38^c–40^b — ^{c}) Dn2 मारुतश्, D5 उचथ्यश् (for उतथ्यश्) — ^{d}) V1 B Dn D2 4–10 पयस्य (for व°)

39 M8 om 39 (cf v l 38) — ^{a}) D4 6–9 पौरो (for घोरो) D10 [ऽ]धि- (for वि) — ^{b}) B1 सुधन्वश् — T1 om 39^{cd} — ^{c}) S (T1 M8 om) एतेषाम् (for एतेऽष्टाव्) B5 (marg as in text) ब्रह्मजा, Dn1 n8 वह्निजा (for अग्निजा) V1 B2–4 Dn2 एते चाष्टौ वह्निजा सर्वे (hypermetric) — ^{d}) D5 परायणा (for निरामया) S (T1 M8 om) पावकिश्चाङ्गिरा प्र(G °रा वि)भु

40 M8 om 40^{ab} (cf v l 38) — ^{a}) V1 B Dn D1 2 10 ब्रह्मणस्तु (D1 2 °श्च); T2 8 G ब्राह्मणाश्च (for °णस्य) — ^{b}) G1 [अ]वारिता (for [उ]दाहृता) D4–9 ब्राह्मणास्ते प्रकीर्तिता — ^{c}) S प्रसवनैर् (for जैर्) — ^{d}) T2 G1 गुणे (for गुणैर्)

41 ^{a}) D4 6–9 कवे (for कवि) V1 B2–4 Dn D1 घृष्णुश्, B1 D10 घृष्टश्, D2 वृष्णुश् (for विष्णुश्) — ^{b}) Some MSS उशना (for °नास्) — ^{c}) D4 om (hapl ?) श्च विरजा B1 D10 विरजश्, D1 2 विरतश्; S वरुणश् (for विरजाश्) — ^{d}) D1 कादाश्चोग्रश्; T G काश्यपोग्र(G8 °श्य)श्, M काशि(M4 °शी)पो (for काशी चो°)

प्रजापतय एते हि प्रजानां यैरिमाः प्रजाः ॥ ४२
एवमङ्गिरसश्चैव कवेश्च प्रसवान्वयैः ।
भृगोश्च भृगुशार्दूल वंशजैः सततं जगत् ॥ ४३
वरुणश्चादितो विप्र जग्राह प्रभुरीश्वरः ।
कविं तात भृगुं चैव तस्मात्तौ वारुणौ स्मृतौ ॥ ४४
जग्राहाङ्गिरसं देवः शिखी तस्माद्धुताशनः ।
तस्मादङ्गिरसो ज्ञेयाः सर्व एव तदन्वयाः ॥ ४५
ब्रह्मा पितामहः पूर्वं देवताभिः प्रसादितः ।
इमे नः संतरिष्यन्ति प्रजाभिर्जगदीश्वराः ॥ ४६
सर्वे प्रजानां पतयः सर्वे चातितपस्विनः ।
त्वत्प्रसादादिमं लोकं तारयिष्यन्ति शाश्वतम् ॥ ४७
तथैव वंशकर्तारस्तव तेजोविवर्धनाः ।
भवेयुर्वेदविदुषः सर्वे वाक्पतयस्तथा ॥ ४८
देवपक्षधराः सौम्याः प्राजापत्या महर्षयः ।
आप्नुवन्ति तपश्चैव ब्रह्मचर्यं परं तथा ॥ ४९
सर्वे हि वयमेते च तवैव प्रसवः प्रभो ।
देवानां ब्राह्मणानां च त्वं हि कर्ता पितामह ॥ ५०
मरीचिमादितः कृत्वा सर्वे चैवाथ भार्गवाः ।
अपत्यानीति संप्रेक्ष्य क्षमयाम पितामह ॥ ५१
ते त्वनेनैव रूपेण प्रजनिष्यन्ति वै प्रजाः ।

---

42 ^{a}) D1 सर्वे (for अष्टौ) — ^{b}) T1 2 G1 3 M एतज्, T3 G2 एष; G4 एव (for एभिर्) D4 5 जगत्कृत, T1 M °श्रयं, T2 G1 3 सत (for °त्ततम्) — ^{c}) D4-9 इत्येते (for एते हि) — ^{d}) D4-9 प्रजाता (for °नां) V1 B Dn प्रजाता ये (Dn1 n2 °भागे) रिह प्रजा

43 ^{a}) T2 3 G आंगिरसश् — ^{b}) D4 रुचेश् (for कवेश्) B1 प्रसवात्मजैः, T1 M °न्वये, T2 3 G प्रभवान्वये (for प्रसवान्वयैः) D5 कचोप्रश्चैव धर्मवित् (cf 41^d) — ^{d}) Dn1 T3 M2 3 सततं (for स°)

44 ^{a}) B5 D4-8 चोदितो (for °श्चा) D4 10 M विभो, T1 G4 विभैर् (for विप्र) T2 3 G1 3 वारुण आदितो विप्रो — ^{b}) V1 प्रभुम्; B1 4 Dn3 D1 4-10 विभुर्; G1, 3 भृगुर् (for प्रभुर्) — ^{c}) B1 D1 कविस् (for कविं) Dn1 n2 चापि (for तात) B1 D1 भृगुश् (for भृगुं) V1 B Dn चापि; D10 वापि (for चैव)

45 ^{a}) B1 एवम् (for जग्राह) D4-9 G4 देवं (for देव) — ^{b}) T2 3 G1 3 4 M1-3 यस्माद् (for त°) T3 G4 हुताशन — D2 om (hapl ?) 45^c–47^b — ^{c}) B4 Dn1 n2 D10 [आं]गिरसा, some MSS [आ]गिरसो — ^{d}) D4, 6 8 9 तदन्वयात्; S हुताशना (for तदन्वया)

46 D2 om 46 (cf. v l 45) T1 om 46^{cd} — ^{a}) D10 च (for न) V1 समरिष्यंति (for सत) D4-9 इमे तु (D6 7 9 तु) सम्प्रतिष्ठंतु; S (T1 om) इमे संजनयिष्यति — ^{d}) D8 प्रजाभ्यो, T2 G2 4 प्रजा हि, M1-3 प्रभाभिर् (for प्रजा) V1 D4-7 9 जगदीश्वर; B1-4 Dn D10 G3 4 °शीश्वरा (for °दीश्वरा)

47 D2 om 47^{ab} (cf v l 45) M1-3 om 47^{ab} — ^{b}) B5 Dn2 D8 9 T2 3 G M4 [स]पि (for [स]ति) — ^{c}) S (except T1) त्वत्प्रभावाद् (for °सादाद्) — ^{d}) S धारयिष्यंति (for तार) Dn1 n2 साम्प्रत, D4 शाश्वता (for तम्)

48 ^{a}) D6 7 9 M1-3 तव (for तथा) — ^{b}) B5 सुर (for तव) — ^{c}) B1 D1 4-9 विद्वांस (for विदुष) — ^{d}) V1 B Dn च कृतिनस्, D8 वा कवयस् (for वाक्पत°) D10 S सर्वासां (T4 °र्वेषां) पतयस्तथा

49 D4 om (hapl) 49 — ^{a}) V1 T2 3 G वेद (for देव) B1 2 (marg) 5 Dn D10 पक्षचरा, D6-9 यक्षोगणा (for पक्षधरा) M2 3 सौम्य T1 देवपक्षचरा सौम्य — ^{c}) B1 3 Dn1 D5-10 प्राप्नुवति (D10 °तु) D8 श्रेष्ठ (for चैव) — ^{d}) D5-9 ब्रह्मचर्या (D5 प्राजापत्या) मृत तथा — For 49^{cd}, S subst

397* अनन्त ब्रह्म सत्यं च तपश्च परम भुवि।

50 T1 om 50^{ab} — ^{a}) D5-9 एते वै, S (T1 om) एतावत् (for एते च) — ^{b}) V1 B1-4 Dn3 D1 2 3 प्रसवा (for °व) M4 विभो D4-7 9 अन्ये च प्रसवा (D6 7 °वं) प्रभो (D4, 7 °भो); T2 G1-3 तवै (G3 °वै) व प्रसवा विभो, T3 G4 M1-3 °च प्रभवा विभो — ^{c}) S (except T1 G4) वेदानां (for देवानां) — ^{d}) S च (for हि)

51 T1 om 51–52 G2 om. (hapl) 51 — ^{a}) Dn1 n2 D5 मरीचम्; S (T1 G3 om) मारीचम् (for मरीचिम्) — ^{b}) S (T1 G3 om) सर्वे ते भगवं (T2 3 G2, 4

स्थापयिष्यन्ति चात्मानं युगादिनिधने तथा ॥ ५२
एवमेतत्पुरा वृत्तं तस्य यज्ञे महात्मनः ।
देवश्रेष्ठस्य लोकादौ वारुणीं बिभ्रतस्तनुम् ॥ ५३
अग्निर्ब्रह्मा पशुपतिः शर्वो रुद्रः प्रजापतिः ।
अग्नेरपत्यमेतद्वै सुवर्णमिति धारणा ॥ ५४
अग्न्यभावे च कुर्वन्ति वह्निस्थानेषु काञ्चनम् ।
जामदग्न्य प्रमाणज्ञा वेदश्रुतिनिदर्शनात् ॥ ५५
कुशस्तम्बे जुहोत्यग्निं सुवर्णं तत्र संस्थितम् ।
हुते प्रीतिकरीमृद्धिं भगवांस्तत्र मन्यते ॥ ५६
तस्मादग्निपराः सर्वा देवता इति शुश्रुम ।
ब्रह्मणो हि प्रसूतोऽग्निरग्नेरपि च काञ्चनम् ॥ ५७
तस्माद्ये वै प्रयच्छन्ति सुवर्णं धर्मदर्शिनः ।
देवतास्ते प्रयच्छन्ति समस्ता इति नः श्रुतम् ॥ ५८
तस्य चातमसो लोका गच्छतः परमां गतिम् ।

M1 8 °वत)स्तव — c) T2 तु (for [ह्]ति) — d) V1 D7 क्षमयामि, Dn2 मया स प्र (for क्षमयाम) D4–10 पितामहं

52 T1 om 52 (cf v l 51) — a) Dn1 न स्वेतेन, T2 3 G M1–8 अथ स्वेन, M4 न च तेन (for ते स्वनेन) — b) D5–9 जनयिष्यति (for प्रजनि°) M4 ते (for वै) S (T1 om) प्रभो (for प्रजा) — c) S (T1 om) चा(G1 8 वा)त्यर्थ (for चात्मान) — d) D1 4 9 -निधनस्, D5–8 °नास् (for °ने) S (T1 om) युगांत- (G8 °दि)निधना प्रजा — After 52, N (D8 missing) ins

398* इत्युक्त स तदा तैस्तु ब्रह्मा लोकपितामह ।
सथेत्येवाब्रवीत्प्रीतस्तेऽपि जग्मुर्यथागतम् ।

[(L 2) D10 [ए]वेति (by transp) V1 B8 Dn8 D1 प्रीतास् (for प्रीतस्)]

53 b) S तस्मिन् (for तस्य) — B5 om 53c–55b — c) D4 6 8 9 लोकेषु, D7 लोके तु, D10 लोकानां (for °दौ)

54 B5 om 54 (cf v l 53) T8 partly damaged — a) V1 पशुपतिश्च (hypermetric) — b) D1 शुक्रो (for शर्वो) — c) V1 B1 3 Dn3 अद्वैधं, B4 मतव्य, D4–9 बोद्धव्य, D10 T1 2 G एते हि, M1–8 इत्येव, M4 एवेह (for एतद्वै) — B4 om (hapl) 54d–56a — d) D4–9 धारणात्, T G धारय (for °णा)

55 B5 om 55ab (cf v l 53) B4 om 55 (cf v l 54) — a) D1 2 4–9 तु (for च) V1 B1–3 Dn D6 10 कुरुते (for कुर्वन्ति) — b) T1 8 G1 3 4 M ग्नग्नि ;- T2 [इ]त्यग्नि, G2 अग्नि- (for वह्नि) D1 5 स्थाने तु (for स्थानेषु) — T1 om 55cd — c) D1 2 4–9 -प्रभावज्ञा (D4 ज्ञो, D8 ज्ञु) (for प्रमाणज्ञा) V1 B (B1 om) Dn1 जामदग्न्य प्रमाण(V1 °भाव)ज्ञो — d) T2 G8 M देव (for वेद) T2 3 G -निदर्शना

56 B4 om 56a (cf v l 54) — a) D1 कुशस्तभे (for °स्तम्बे) — b) V1 B Dn D10 सुवर्णे (V1 °र्णं) तत्र च स्थि(B4 D10 सस्थि)ते — After 56ab, N (D8 missing) ins

399* वल्मीकस्य वपायां च कर्णे वाजस्य दक्षिणे ।
शकटोर्व्यां परस्याप्सु ब्राह्मणस्य करेऽपि वा ।

[(L 2) Dn8 तथा, D4–9 [ऽ]पि च (for ऽपि वा)]

— T1 om 56cd — c) D7 हुत- (for हुते) D1 om from करीमृद्धिं up to ब्रह्मणो हि (in 57c) B1 -करा वृद्धिं, D4 6 8 9 करामृद्धिं, S (T1 om) गुणा° (for -करी°)

57 D1 om up to ब्रह्मणो हि (in 57c) (cf. v l. 56) — a) M1 2 अस्मिन् (for तस्माद्) V1 B8 Dn D10 सर्वे (for सर्वा) D2 तस्मादग्नि पुरा सर्वा, D4 तद स्माग्नि प्रजा सर्वे, D5–9 तस्मादग्नि प्रजा सर्वे (D5 °र्वा) — b) S न श्रुत (G °ति)-(for शुश्रुम) D4–9 देवताश्चेति (D5 7 °श्चापि) शुश्रुम — c) D5 ब्रह्महोत्र-, D7 °होत्राद् S °णश्च (for °णो हि) Dn8 प्रभूतो (for प्रसूतो) — d) D5 7 आपश्च (for अपि)

58 T8 partly damaged — a) S (T8 damaged) देवा (for ये वै) — D4 om (hapl) 58bc — b) D6 8 9 दर्शन, S (T8 damaged) दर्शनात् — After 58ab, S (except M4) ins

400* सुवर्णं ये प्रयच्छन्ति नरा शुद्धेन चेतसा ।

— c) T8 G M1 8 ता (for ते) — d) T8 G1 2 M1 8 श्रुति (for श्रुतम्)

59 T1 om 59ab — a) B1 वा तपसा, D1 10 वातमसो (for चात) B3 लोको (for लोका) B4 T2 G M तस्य वा तपसा (B4 G2 4 [illegible])

स्वर्लोके राजराज्येन सोऽभिषिच्येत भार्गव ॥ ५९
आदित्योदयने प्राप्ते विधिमन्त्रपुरस्कृतम् ।
ददाति काञ्चनं यो वै दुःस्वप्नं प्रतिहन्ति सः ॥ ६०
ददात्युदितमात्रे यस्तस्य पाप्मा विधूयते ।
मध्याह्ने ददतो रुक्मं हन्ति पापमनागतम् ॥ ६१
ददाति पश्चिमां संध्यां यः सुवर्णं धृतव्रतः ।
ब्रह्मवाय्वग्निसोमानां सालोक्यमुपयाति सः ॥ ६२
सेन्द्रेषु चैव लोकेषु प्रतिष्ठां प्राप्नुते शुभाम् ।
इह लोके यशः प्राप्य शान्तपाप्मा प्रमोदते ॥ ६३
ततः संपद्यतेऽन्येषु लोकेष्वप्रतिमः सदा ।
अनावृतगतिश्चैव कामचारी भवत्युत ॥ ६४
न च क्षरति तेभ्यः स शश्वच्चैवाप्नुते महत् ।
सुवर्णमक्षयं दत्त्वा लोकानाप्नोति पुष्कलान् ॥ ६५
यस्तु संजनयित्वाग्निमादित्योदयनं प्रति ।
दद्याद्वै व्रतमुद्दिश्य सर्वान्कामान्समश्नुते ॥ ६६
अग्निरित्येव तत्प्राहुः प्रदानं वै सुखावहम् ।

T3 तस्य वाससो लोकान्, D6 8 9 तस्य वा त (D8 °स्या दानं) समालोक्य, Madras ed तस्य वा तपसो लोके — b) D6–9 गच्छाम (D7 °म) (for गच्छत) M2 3 गच्छत परमा गतिं — c) D8 स्वर्लोकं; D10 स्वर्गलोके (hypermetric), T1 राजा चेद्, M2 3 सौराज्ये (for स्वर्लोके) D1 त्रैलोक्यराज्यराज्ये च, T2 3 G M1 4 सौराज्ये राजराज्ये च — d) D10 [s]भिर्षिचेत (for °षिच्येत) S सोभिषिच्यत्यनेकशः; Madras ed °पिच्यो ह्यनेकश

60 T1 om 60ab — a) D6 7 9 om, D8 राजन् (for प्राप्ते) V1 B Dn D1 2 5 10 आदित्योदयसप्राप्ते (D1 2 °सौ) — c) S कनकं (for काञ्चन) — d) T1 G1 2 M दुःस्वप्नं त (G1 मर्त्त्यं) न बाधते, T2 3 G4 °स्नं तं निबोध मे (310)

61 T3 damaged — a) M [उ]दय- (for [उ]दित) T1 ददात्युदयकाले च — b) T1 न विद्यते, G1–3 M2 3 [अ]वधू°; M4 च धू° (for विधू) — c) S (T3 damaged) मध्याह्ने सर्वमेवास्य — d) T2 G हृति पाप्मा ममागतं

62 b) V1 B Dn D1 10 यत (for धृत) — c) D4 6–9 -कल्पानां (for सोमानां) — d) S (except T1) -यास्यति (for याति स)

63 T1 om 63ab — a) D1 देव (for चैव) — b) V1 B Dn D10 विंदते, D5 7 S (T1 om) प्राप्नुयाच्च (for प्राप्नुते) D8 प्रतिष्ठा प्राप्यते शुभा — c) D1, 2 चास्य; S (except T1) चैव (for प्राप्य) — d) D1 2 प्रद्यातात्मा, D4 6–9 शातात्मा स (D7 स-), D5 शातात्मा सु (for शान्तपाप्मा) V1 B Dn D10 च (for प्र)

64 T1 om. 64a–65b — a) D4 6–9 तेषु (for ऽन्येषु) S (T1 om) द्रुत स वि(M1 2 सवि)द्यतेन्येषु — b) M1–3 स च (for सदा) T2 3 G लोकेषु प्रतिमेषु (T3 °मस्य, G4 °मस्तु) च, M4 °षु प्रतिम स च — c) Dn1 अनावर्तं, D2 °धृत, T2 °कृत; G1 °भूत (for °वृत) D4 6 7 9 गतश्च (for गतिश्च) S (T1 om) नित्य (for चैव) — d) V1 B5 Dn कामचारो, M4 °कारी (for °चारी)

65 T1 om 65ab (of v l 64) — a) D1 8 M4 रक्षति (by metathesis) (for क्षरति) V1 B Dn D5 10 च (for स) — b) V1 B Dn D10 G2 यशश्च (for शश्वच्च) T3 G1 3 4 M [उ]पाश्नुते, T2 damaged (for [ए]वाप्नुते) D1 फल (for महत्) D4–9 स चैव प्राप्नुयान्म(D4 °ते म)हत् — B4 D8 om 65c–66d — c) V1 om, D4 कृत्वा (for दत्त्वा) — d) V1 B1 3. 5 Dn D1 3 10 चाप्नोति (for आ°) D4 6 7 9 [अ]नुत्तमान् (for पुष्कलान्)

66 B4 D8 om 66 (of v l 65) — a) S सज्वा (T1 ज्व)लयित्वा (for संजन°) — c) D1 2 दैवतम्, G3 वै भूतम् (for वै व्रतम्) — d) V1 B (B4 om) Dn D1 2 सर्वं (for सर्वान्) S अवाप्नुयात् (for समश्नुते) D10 सर्वकामानवाप्नुते

67 T1 om 67 — a) V1 B Dn D10 अग्निम् (for अग्निर्) D10 G1 3 तं (for तत्) — b) T2 3 G प्रजानां (for प्रदान) B5 T2 3 G1 2 4 च (for वै) M प्रजानां तु सुखावह — c) B1 2 4 6 Dn D2 5 10 सप्रक्ष; S (T1 om) सप्रक्ष (for सपर्क्ष) — d) V1 B1 D4 6 8 9 श्रुतं, D5 7 श्रुति (for स्मृतम्) S (T1 om) प्रवर्तक इति स्मृत — After 67, N (D8 missing) ins

401* एषा सुवर्णस्योत्पत्तिः कथिता ते मयानघ ।
कार्तिकेयस्य च विभो तद्विद्धि भृगुनन्दन ।
कार्तिकेयस्तु संवृद्धः कालेन महता सदा ।

यथेष्टगुणसंपन्नं प्रवर्तकमिति स्मृतम् ॥ ६७
भीष्म उवाच ।
इत्युक्तः स वसिष्ठेन जामदग्न्यः प्रतापवान् ।
ददौ सुवर्णं विप्रेभ्यो व्यमुच्यत च किल्बिषात् ॥ ६८
एतत्ते सर्वमाख्यातं सुवर्णस्य महीपते ।
प्रदानस्य फलं चैव जन्म चाग्र्यमनुत्तमम् ॥ ६९
तस्मात्त्वमपि विप्रेभ्यः प्रयच्छ कनकं बहु ।
ददत्सुवर्णं नृपते किल्बिषाद्विप्रमोक्ष्यसि ॥ ७०

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि पञ्चाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

८६

युधिष्ठिर उवाच ।
उक्ताः पितामहेनेह सुवर्णस्य विधानतः ।
विस्तरेण प्रदानस्य ये गुणाः श्रुतिलक्षणाः ॥ १
यत्तु कारणमुत्पत्तेः सुवर्णस्येह कीर्तितम् ।
स कथं तारकः प्राप्तो निधनं तद्ब्रवीहि मे ॥ २
उक्तः स देवतानां हि अवध्य इति पार्थिव ।

देवै सेनापतित्वेन वृत सेन्द्रैर्भृगूद्वह ।
जघान तारकं चापि दैत्यमन्यांस्तथासुरान् । [5]
त्रिदशेन्द्राज्ञया ब्रह्मल्लोकानां हितकाम्यया ।
सुवर्णदाने च मया कथितास्ते गुणा विभो ।
तस्मात्सुवर्णं विप्रेभ्य प्रयच्छ ददता वर ।

[D4 6–9 om (hapl) line 2 —(L 2) D5 तद्विद्धि भरतर्षभ (for the post half) —(L 3) D5 सु (for तु) —(L 4) D1 2 पतित्वे च (for °त्वेन) D4 6–9 घृन (for वृत) —(L 5) V1 B Dn3 D10 दैत्यान् (for दैत्यम्) —(L 7) D4 6 7 8 (also as above) 9 °दानेन (for °दाने च) D1 2 तथा (for मया) D1 प्रभो, D1–9 [अ]नघ (for विभो) D2 कथितस्ते गुणोनघ (for the post half) —(L 8) D7 10 वदतां (for द°)]

68 Dn3 T G om the ref —a) Some MSS वशिष्ठेन —d) D4 प्रमुच्यत, D6–9 क्ष° (for व्य) D4 6–9 स (for च)

69 b) D1 2 विशां पते (for महीपते) D4–9 सुवर्ण (D7 °र्णं) च विशां पते —c) D4 प्रजातस्य (for प्रदानस्य) —d) V1 B Dn D10 जन्म चास्य युधिष्ठिर, D2 जन्म चैवाग्र्यमुत्तमम

70 c) V1 तत्तत्, D5 ददन् (for ददत्) —d) D1 2 -मोक्ष्यसे, D6 युज्यते, D6–9 मुच्यते (D3 °सि) (for मोक्ष्यसि) D4 किल्बिषात्सुप्रमुच्यते — For 68–70, S subst

402* एवमेतन्महाराज सुवर्णस्य महात्मन ।
जन्म ते कथितं पुण्यं प्रदान च युधिष्ठिर ।
इति राममुवाचेदं वसिष्ठ श्रेष्ठवागृषि ।
सुवर्णदाने माहात्म्यं तत्कुरुष्व युधिष्ठिर ।

[(L 3) M श्रेष्ठभाग् (for °वाग्)]

Colophon — *Parvan name* B1 2 4 D1 शांति *Sub-parvan* V1 B Dn D1 2 4–10 दानधर्म — *Adhy. name* V1 B1–3 5 D1 2 4–10 सुवर्णोत्पत्ति, B4 कार्त्तिकजन्मनि तारकवधे सुवर्णोत्पत्ति; T2 परशुरामवसिष्ठसंवादे सुवर्णदानमाहात्म्य — *Adhy no* (figures, words or both) V1 85 (as in text), D10 92, T1 G1 3 M1–3 126, T2 3 G2 4 132, M4 125 — *Śloka no* D1 178, Dn2 168

86

☞ This adhy is missing in D3 (cf v 1 13 82 37)

1 Dn1 om the ref —a) D4–9 उक्त (for उक्ता) D1 2 S [इ]मे, D4 [इ]द (for [इ]ह) — B4 om (hapl) 1b–2a —c) S प्रदानेषु (for °नस्य) —d) Dn3 शुभ (for श्रुति)

2 B4 om. 2a (cf. v 1 1) —a) D1 सत् (for

न च तस्येह ते मृत्युर्विस्तरेण प्रकीर्तितः ॥ ३
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं त्वत्तः कुरुकुलोद्वह ।
कार्त्स्न्येन तारकवधं परं कौतूहलं हि मे ॥ ४

भीष्म उवाच ।

विपन्नकृत्या राजेन्द्र देवता ऋषयस्तथा ।
कृत्तिकाश्चोदयामासुरपत्यभरणाय वै ॥ ५
न देवतानां काचिद्धि समर्था जातवेदसः ।
एकापि शक्ता तं गर्भं संधारयितुमोजसा ॥ ६
षण्णां तासां ततः प्रीतः पावको गर्भधारणात् ।
स्वेन तेजोविसर्गेण वीर्येण परमेण च ॥ ७
तास्तु षट्कृत्तिका गर्भं पुपुषुर्जातवेदसः ।
षट्सु वर्त्मसु तेजोऽग्नेः सकलं निहितं प्रभो ॥ ८
ततस्ता वर्धमानस्य कुमारस्य महात्मनः ।
तेजसाभिपरीताङ्ग्यो न क्वचिच्छर्म लेभिरे ॥ ९
ततस्तेजःपरीताङ्ग्यः सर्वाः काल उपस्थिते ।
समं गर्भं सुषुविरे कृत्तिकास्ता नरर्षभ ॥ १०
ततस्तं षडधिष्ठानं गर्भमेकत्वमागतम् ।
पृथिवी प्रतिजग्राह कान्तीपुरसमीपतः ॥ ११
स गर्भो दिव्यसंस्थानो दीप्तिमान्पावकप्रभः ।
दिव्यं शरवणं प्राप्य ववृधे प्रियदर्शनः ॥ १२
ददृशुः कृत्तिकास्तं तु बालं वह्निसमद्युतिम् ।
जातस्नेहाश्च सौहार्दात्पुपुषुः स्तन्यविस्रवैः ॥ १३

यत्) —^{b}) V_{1} $B_{1-3\ 5}$ Dn $D_{2\ 10}$ प्र (for [इ]ह) $D_{6\ 7}$ कीर्तनं (for कीर्तितम्) —^{d}) G_{4} प्र (for तद्) T_{1} ब्रवीतु (for °हि)

3 T_{3} partly damaged. —^{a}) Dn_{2} उक्तं (for उक्त) V_{1} च (for स) B D_{10} दैवतानां (for दे) Dn_{1} n_{3} D_{2} उक्तं स दैवतानां हि —^{b}) $D_{1\ 4-9}$ न वध्य (for अवध्य) —T_{1} om 3^{cd} —^{c}) G_{2} हि (for [इ]ह) V_{1} B Dn $D_{2\ 5\ 8\ 10}$ कथं तस्याभवन्मृत्युर् —^{d}) V_{1} B_{2-5} Dn $D_{5\ 8\ 10}$ प्रकीर्तय; B_{1} निवेदय; T_{3} $G_{1.3}$ प्रकीर्तित (for °त)

4 ^{ab}) D_{2} तस्वं श्रोतुं (for श्रोतुं त्वत्त) —D_{1} om 4^{cd} —^{c}) S तारकस्यैव तु वधं

5 D_{5} om the ref

6 ^{a}) D_{5} कश्चिद् (for काश्चिद्) B_{4} देवतानां न काचिद्धि —^{b}) T_{2} वेदसं (for वेदस) —^{c}) B_{1} $D_{6\ 7\ 9}$ सद्गर्भं (for तं गर्भं) V_{1} B_{2-5} Dn $D_{5\ 8\ 10}$ G एता हि श(D10 °तास्त्वश)क्तास्तं गर्भं

7 T_{1} om 7 T_{3} partly damaged M_{1-3} transp 7 and 8 —^{a}) T_{2} G प्रीतिं (for प्रीत) —^{b}) $D_{1.2}$ पावको गर्भमादधत् —^{d}) S (T_{1} om) तु (for च)

8 M_{1-3} transp 7 and 8 —^{a}) $D_{2\ 6-9}$ तं (for तु) T_{3} शफिला (for कृत्तिका) —^{b}) D_{4} वेदसं (for °स) —^{c}) B_{1} धर्मेषु, D_{4-9} कर्मसु (for वर्त्मसु) T_{2} G तस्यङ्गेषु तेजोग्ने —^{d}) D_{5} विहितं; T_{1} स° (for नि°) D_{1} विभो (for प्रभो) $D_{4\ 6-9}$ स ताभिर्निहितो विभो ($D_{4\ 7}$ भोः)

9 ^{b}) T_{1} [अ]तितेजसा (for महात्मन) —^{c}) V_{1} वि, $B_{2\ 3}$ च, Dn_{3} [अ]ति; T_{3} G_{3} [अ]पि (for [अ]भि) T_{1} दुःसहेन परीताङ्ग्यो —G_{2} om 9^{d}–11^{a} —^{d}) $D_{4-7\ 9}$ न क्वचिल्लेभिरे श्रमं (D_{5} सुखं)

10 G_{2} om 10 (of v l 9) —^{b}) B_{5} सर्वं (for सर्वा) —^{c}) $T_{1\ 2}$ $G_{1\ 3\ 4}$ M_{1-3} स्वयं; T_{3} M_{4} यं य (for सम) B_{1} गर्भान् (for गर्भं) —^{d}) V_{1} B Dn D_{4-10} सं (for ता) T_{1} नराधिप (for नरर्षभ).

11 G_{2} om 11^{abc} (of v l 9) T_{3} partly damaged —^{a}) Dn_{2} ततस्तं च अधिष्ठान —^{b}) T_{1} M_{1-3} जातम् (for गर्भम्) —^{c}) V_{1} $D_{1.5}$ T_{1} परि (for प्रति) —^{d}) V_{1} B Dn कार्तस्वर, $D_{4\ 5}$ कांतापुर-, D_{10} T_{2} G कृत्तिकाना, T_{1} कांचि पुर, T_{3} damaged, M_{1-3} कार्तीपुर (for कान्तीपुर)

12 ^{a}) S दिव्यो (for गर्भो) T_{2} $G_{1\ 3\ 4}$ संस्थाने (for °नो) —^{c}) D_{1} शरवनं (for °वण) —^{d}) M_{1-3} दिव्य (for प्रिय)

13 T_{1} om 13 —^{a}) Dn_{2} ददर्शु (for ददृशु°) D_{6} om (hapl.) from त्तिकास्तं up to अभवत्का (in 14^{a}) B_{1} तत्र, M तास्तु (for तं तु) —^{b}) V_{1} B Dn $D_{2\ 10}$ अर्क (for वह्नि) $D_{4\ 5\ 7-9}$ प्रभं (for द्युतिम्) —^{c}) V_{1} $B_{1.3\ 5}$ Dn_{2} $D_{2\ 8}$ $G_{1\ 3\ 4}$ M_{4} स्नेहाश्च; M_{1-3} °स्तु (for °श्च) —^{d}) $D_{4\ 8\ 9}$ सिषिचुः; D_{6} कृत्तिका, D_{7} आत्मीयै (for पुपुषु°) B_{1} स्तन (for स्तन्य)

14 D_{3} om अभवत्का (in 14^{a}) (of v l 13) —^{a}) V_{1} B_{2-5} Dn_{3} $D_{5\ 10}$ तु; B_{1} $D_{4\ 6\ 8\ 9}$ च (for

अभवत्कार्त्तिकेयः स त्रैलोक्ये सचराचरे ।
स्कन्नत्वात्स्कन्दतां चाप गुहावासाद्गुहोऽभवत् ॥ १४
ततो देवास्त्रयस्त्रिंशद्दिशश्च सदिगीश्वराः ।
रुद्रो धाता च विष्णुश्च यज्ञः पूषार्यमा भगः ॥ १५
अंशो मित्रश्च साध्याश्च वसवो वासवोऽश्विनौ ।
आपो वायुर्नभश्चन्द्रो नक्षत्राणि ग्रहा रविः ॥ १६
पृथग्भूतानि चान्यानि यानि देवार्पणानि वै ।
आजग्मुस्तत्र तं द्रष्टुं कुमारं ज्वलनात्मजम् ।
ऋषयस्तुष्टुवुश्चैव गन्धर्वाश्च जगुस्तथा ॥ १७
षडाननं कुमारं तं द्विषडक्षं द्विजप्रियम् ।
पीनांसं द्वादशभुजं पावकादित्यवर्चसम् ॥ १८
शयानं शरगुल्मस्थं दृष्ट्वा देवाः सहर्षिभिः ।
लेभिरे परमं हर्षं मेनिरे चासुरं हतम् ॥ १९
ततो देवाः प्रियाण्यस्य सर्व एव समाचरन् ।
क्रीडतः क्रीडनीयानि ददुः पक्षिगणांश्च ह ॥ २०
सुपर्णोऽस्य ददौ पत्रं मयूरं चित्रबर्हिणम् ।
राक्षसाश्च ददुस्तस्मै वराहमहिषावुभौ ॥ २१
कुक्कुटं चाग्निसंकाशं प्रददौ वरुणः स्वयम् ।
चन्द्रमाः प्रददौ मेषमादित्यो रुचिरां प्रभाम् ॥ २२
गवां माता च गा देवी ददौ शतसहस्रशः ।
छागमग्निर्गुणोपेतमिला पुष्पफलं बहु ॥ २३
सुधन्वा शकटं चैव रथं चामितकूबरम् ।
वरुणो वारुणान्दिव्यान्भुजंगान्प्रददौ शुभान् ।
सिंहान्सुरेन्द्रो व्याघ्रांश्च द्वीपिनोऽन्यांश्च दंष्ट्रिणः ॥२४

स) — 14^cd = (var) 13 84 77^cd — ^c) B2 4 Dn D2 5 10 प्राप्तो ; T1 यातो, T2 G M चापि (for चाप) V1 B1 3 5 स्कंदत्वात्स्कंदता प्राप्तो, T3 स्कन्नत्वात्स्कंद इत्येव

15 T3 partly damaged — ^b) S (T3 damaged) ऋषयश्च महेश्वरा (T2 G ह्येश्वर ; G2 [also] 'हर्षय) — ^c) T1 2 G M2 3 तत्र (for रुद्रो) — ^d) B2 5 Dn1 n2 यम (for यज्ञ) D5 यम पूषार्यमा रवि

16 ^a) D1 वरुणो, D2 त्वष्टा च (for साध्याश्च) — ^b) V1 B Dn D2 5 10 वासवो वसवोश्विनौ — T1 om 16^cd — ^c) T2 3 M1-3 भवश्च, G1 3 4 भुवश्च, G2 भुवं (for नभश्च) — ^d) M4 ग्रहो (for ग्रहा) T2 G1-3 M दिव, T3 G4 दिश (for रवि)

17 ^b) D1 2 च (for वै) T G M1 2 (also as in text) 4 यानि देवगणानि वै — ^c) V1 B1 3 4 ते द्रुत, B2 5 Dn D2 3 तेद्भुतं, D4 तत्र स (for तत्र त) — ^d) D1 2 4 5 T1 G M कुमार ज्वलनात्मकं — ^e) D1 2 6-9 [ए]न (for [ए]व) — ^f) D4 6 8 9 वि (for च) B1-3 5 Dn3 D5 8 सदा (for तथा)

18 ^a) V1 B2-5 Dn तु, G1 M4 तद् (for तं) — ^b) D4-9 द्वादशाक्षं (for द्विषडक्षं) — ^c) D4 पीनाग (for 'सं) — ^d) G1 3 -तेजसं (for -वर्चसम्)

19 D5 om 19 T1 om 19^ab — ^a) B4 -तल्पस्थं, T2 3 G1-3 M4 -गुल्माभ ; M1-3 -गुल्मार्त (for -गुल्मस्थं) G4 शयान शतचन्द्राभं — Dn3 om 19^c-20^d — ^c) T1 दृष्ट्वा त लेभिरे हर्षं

20 Dn3 om 20 (of v l 19) — ^b) V1 B Dn1 n2 D10 समाहरन् (for 'चरन्) — ^d) B3 -गणा न्यपि, Dn1 n2 D1 2 6-9 गणाश्च ह, D5 गणास्तथा

21 ^a) D1 5 सुवर्णो (for सुपर्णो) B Dn D2 5 10 T1 G1-3 पुत्र, D4, 6-9 चैव (for पत्र) V1 सुवर्णोस्य ददौ पुत्रं — ^b) D7 om from मयूर up to वराह (in 21^d) T2 मयूरश्च (for 'र) D4 -बर्हण, some MSS बर्हण — ^c) M1-3 राक्षसश्च ददौ तस्मै

22 ^a) D6 8 9 कुर्कुट (for कुक्कुट) — ^b) B1 ददौ च (for प्रददौ) Dn1 n2 अरुण (for व') B2 स्वज ; B4 सुतं (for स्वयम्) V1 वरुण प्राददत्स्वज ; B3 5 Dn3 प्रददावरुण स्रज — ^d) G1 रुचिर (for 'रा)

23 T1 om 23^ab — ^a) T2 प्रभां, T3 M उमा ; G प्रभा (for च गा) — ^d) D1 2 4-9 इडा ; T2 3 G2-4 M इला (for इला) D10 T3 पुष्प (for पुष्प)

24 ^a) D1 सुवर्ण (for सुधन्वा) — ^b) D1 2 वाक्चित्र, D5 वा चित्र, D6-9 T G M1 2 4 चामित — T1 om 24^cd — ^c) D4-9 वरुणो (for चामित) वारुणीं दिव्यां — ^d) V1 B Dn D10 स गजान्प्रददौ शुभान्, D1 2 4-9 प्रददौ भुजगान्शुभान — ^f) T G1 4 द्वीपान्, G1 द्विपान्, M1-3 द्वीपीन् (for द्वीपिनो) V1 B Dn D10 M4 द्विपानन्यांश्च पक्षिण

श्वापदांश्च बहून्घोरांश्छत्राणि विविधानि च ।
राक्षसासुरसंघाश्च येऽनुजग्मुस्तमीश्वरम् ॥ २५
वर्धमानं तु तं दृष्ट्वा प्रार्थयामास तारकः ।
उपायैर्बहुभिर्हन्तुं नाशकच्चापि तं विभुम् ॥ २६
सेनापत्येन तं देवाः पूजयित्वा गुहालयम् ।
शशंसुर्विप्रकारं तं तस्मै तारककारितम् ॥ २७
स विवृद्धो महावीर्यो देवसेनापतिः प्रभुः ।
जघानामोघया शक्त्या दानवं तारकं गुहः ॥ २८
तेन तस्मिन्कुमारेण क्रीडता निहतेऽसुरे ।
सुरेन्द्रः स्थापितो राज्ये देवानां पुनरीश्वरः ॥ २९
स सेनापतिरेवाथ बभौ स्कन्दः प्रतापवान् ।
ईशो गोप्ता च देवानां प्रियकृच्छंकरस्य च ॥ ३०
हिरण्यमूर्तिर्भगवानेष एव च पावकिः ।
सदा कुमारो देवानां सेनापत्यमवाप्तवान् ॥ ३१
तस्मात्सुवर्णं मङ्गल्यं रत्नमक्षय्यमुत्तमम् ।
सहजं कार्त्तिकेयस्य वह्नेस्तेजः परं मतम् ॥ ३२
एवं रामाय कौरव्य वसिष्ठोऽकथयत्पुरा ।
तस्मात्सुवर्णदानाय प्रयतस्व नराधिप ॥ ३३
रामः सुवर्णं दत्त्वा हि विमुक्तः सर्वकिल्बिषैः ।
त्रिविष्टपे महत्स्थानमवापासुलभं नरैः ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि षडशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

25 Dn2 reads 25 twice — ^{a}) Dn2 (first time) पौरांश् (for घोरांश्) — ^{b}) D1 5 8–10 T2 3 M शस्त्राणि (for छत्राणि) — D6 om 25^{cd} — ^{c}) D4 T3 G2 ये (for च) — ^{d}) V1 B2–5 Dn1 n2 (both times) n3 D3 10 अनु, D8 T1 2 G ये न, T3 न च (for येऽनु) T3 G4 तद् (for तम्) — After 25, D1 6–8 ins

403* तस्मै प्रददुरग्र्याणि वाहनानि धनानि च ।

26 T1 om. 26^{ab} — ^{a}) S (T1 om.) वर्धमानवधो पार्थ — ^{d}) D1 2 4–7 9 नृप; D8 शृणु (for विभुम्)

27 ^{a}) B1–4 Dn1 n2 T1 सैनापत्येन D1 4 8–10 से (for तं) V1 D2 सैनापत्ये सम (D2 रत) देवा — ^{b}) S [अ]न्वपालयन् (for गुहालयम्) — ^{c}) D8 G4 तत् (for तं)

28 ^{a}) M4 सं (for स) D6 8 9 च वृद्धो, T1 समिद्धो; T2 G3 4 प्रवृद्धो (for वि°) — ^{b}) B1 M विभु (for प्रभु°) D5 देवसेन प्रजापति — ^{d}) D4 6–9 दानवास् (for त) D2 प्रति (for गुह)

29 ^{a}) T G M4 स तत् (for तस्मिन्) — ^{b}) D6–9 क्रीडता निहतोसुर° — ^{c}) D1 सुरेश्वर स्थितो राज्ये — ^{d}) D1–9 प्रभुर्, T2 G2 4 पतिर् (for पुनर्) D1 2 देवानां परमेश्वर°

30 ^{a}) D1–9 स च सेनापतिर्वीरो — ^{b}) T2 3 G M4 ददौ (for बभौ) — T1 om 30^c–31^b — ^{c}) D4 6 7 9 वसोर् (for ईशो)

31 T1 om 31^{ab} (of v l 30) — ^{b}) T2 3 G तेषाम्, M एषाम् (for एष) D7 एव (for एव) B1 पावक (for °कि) — ^{c}) D6 भगवान् (for देवानां) D1 2 4 6–9 सनत्कुमारो भगवान् — ^{d}) Some MSS सैनापत्यम्

32 ^{a}) D6 मांगल्यं — ^{b}) T2 M3 अक्षयम् — ^{d}) B1 वह्नि (for वह्नेस्) D9 स्मृत, M2 3 महत् (for मतम्)

33 Before 33, T1 3 ins भीष्म — ^{a}) Some MSS वशिष्ठो — T1 transp 33^{cd} and 34^{ab} — ^{d}) B4 Dn1 D1 2 10 T1 2 G जनाधिप; T3 युधिष्ठिर (for नराधिप)

34 T1 transp 33^{cd} and 34^{ab} — ^{b}) G4 -किल्बिषात् — T1 om 34^{cd} — ^{c}) B2 partly damaged B1 D6 8 9 T2 3 G2–4 M4 महास्थानम्

Colophon — *Parvan name* B1 2 4 Dn2 D1 शांति — *Sub parvan* V1 B Dn D1 (*sup lin*) 2 8 10 M1–3 दानधर्म; D1 मोक्षधर्म — *Adhy name* V1 B1–3 5 Dn D10 सुवर्णदान; B4 तारकवधे सुवर्णदानं; D1 2 तारको पाख्यान; D4 T3 G4 M तारकवध°, D5–7 9 सुवर्णोत्प-

८७

युधिष्ठिर उवाच ।
चातुर्वर्ण्यस्य धर्मात्मन्धर्मः प्रोक्तस्त्वयानघ ।
तथैव मे श्राद्धविधिं कृत्स्नं प्रब्रूहि पार्थिव ॥ १
वैशंपायन उवाच ।
युधिष्ठिरेणैवमुक्तो भीष्मः शांतनवस्तदा ।
इमं श्राद्धविधिं कृत्स्नं प्रवक्तुमुपचक्रमे ॥ २
भीष्म उवाच ।
शृणुष्वावहितो राजञ्श्राद्धकल्पमिमं शुभम् ।
धन्यं यशस्यं पुत्रीयं पितृयज्ञं परंतप ॥ ३
देवासुरमनुष्याणां गन्धर्वोरगरक्षसाम् ।
पिशाचकिंनराणां च पूज्या वै पितरः सदा ॥ ४
पितॄन्पूज्यादितः पश्चाद्देवान्संतर्पयन्ति वै ।
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन पुरुषः पूजयेत्सदा ॥ ५
अन्वाहार्यं महाराज पितॄणां श्राद्धमुच्यते ।
तच्चामिषेण विधिना विधिः प्रथमकल्पितः ॥ ६
सर्वेष्वहःसु प्रीयन्ते कृतैः श्राद्धैः पितामहाः ।
प्रवक्ष्यामि तु ते सर्वांस्तिथ्यां तिथ्यां गुणागुणान् ॥ ७
येष्वहःसु कृतैः श्राद्धैर्यत्फलं प्राप्यतेऽनघ ।

त्रिस्तारकवध , D8 सुवर्णोत्पत्ति कुमारोत्पत्ति , T2 सुवर्णकुमारसंभवे परशुरामवसिष्ठसंवादे तारकासुरवध — *Adhy no* (figures, words or both) V1 86 (as in text), Dn1 84, D10 93, T1 M4 126, T2 3 G1 4 133, G1 3 M1–3 127 — *Śloka no* Dn1 n2 D4 35

87

☞ This adhy is missing in D8 (cf v l 13 82 37)

1 ^{a}) G4 चातुर्वर्णस्य (for °र्ण्यस्य) V1 महात्मन्; B3 वै धर्मान्, D1–9 धर्मो वै (for धर्मात्मन्) T3 चातुर्वर्ण्यस्य माहात्म्यं — ^{b}) D1 2 T3 धर्मा प्रोक्तास्, D4–6 8 9 यथा प्रोक्तस् (for धर्मः प्रो°) V1 B1–2 5 Dn D10 धर्मा प्रोक्ता यथा त्वया, B4 धर्मा प्रोक्तास्त्वया विभो, D7 यथा प्रोक्तस्त्वया तथा — ^{c}) D1 तम् (for तथा) — ^{d}) M भारत (for पार्थिव)

2 T1 om 2 (with the ref) — ^{b}) B4 D6 (also as in text) T2 G M तथा (for तदा) T3 भीष्मोथ जनमेजय — ^{c}) D1 इदं (for इमं) — ^{d}) V1 B2–5 Dn वक्तुं समुपचक्रमे

3 ^{b}) V1 B Dn D10 -कर्मविधिं; T3 -कल्पमिदं (for °मिमं) — ^{c}) D2 पुण्यं च (for पुत्रीयं) — ^{d}) D1 2 पितृयज्ञप्रवर्तकं (D2 °नं)

4 T1 om 4^{bc} — ^{d}) B1 G1 तथा; D5 T2 G2 M1 4 तदा (for सदा)

5 ^{a}) T2 3 G M तत (for [आ]दित) T1 पूजयित्वा पितॄन्पश्चाद् ❀ Cn आदित अमावास्यायाम्, पश्चात्प्रतिपदि । यद्वा । खण्डदर्शे पूर्वार्धे इष्टिः, पश्चात्पितृयज्ञः । ❀ — ^{b}) V1 B Dn D2 5 10 देवतास् (for देवान्सं) T2 G -तर्पयीत, T3 M °येत (for °यन्ति) T1 देवान्स तर्पयेत्सदा — T1 om 5^{c}–6^{d} — ^{c}) V1 B Dn D1–9 G1 3 M4 तान्सर्वं, T3 सतर्प्य, M1–3 सर्वान्प्र (for सर्वप्र) — ^{d}) T2 G2 4 पितॄन् (for सदा)

6 T1 om 6 (cf v l 5) D1 6 7 9 om 6^{ab} — ^{a}) ❀ Cn अन्वाहार्यं पश्चात्कर्तव्यमपि यस्मादेवम्, तस्मात्प्रथमकल्पित सामान्यविधि अमावास्याया यदहश्चन्द्रमसं न पश्यति तदहरपराह्णे पिण्डपितृयज्ञ कुरुते इति विशेषविधिना बाध्यते इति अन्वाहार्यत्वमपि पितृयज्ञस्य भवतीत्यर्थ । ❀ — D6 om 6^{cd} — ^{c}) D1 6–9 चार्षेणेह (for चामिषेण) V1 B Dn तस्माद्विशेषविधिना — ^{d}) D1 2 विधि प्राथम कल्पिक

7 ^{b}) V1 B Dn D10 कृते श्राद्धे (for कृतैः श्राद्धैः) — After 7^{ab}, D10 S (except T2) ins

404* पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धं कुर्यान्मासानुमासिकम् ।
पितृयज्ञं तु निर्वर्त्य विप्रश्चन्द्रक्षयेऽग्निमान् ।
पिण्डानां मासिकं श्राद्धमन्वाहार्यं विदुर्बुधाः ।
तदामिषेण कुर्वीत प्रथमं प्राञ्जलिः शुचिः ।

[T1 om lines 2–3 — (L 3) T3 च (for तु)]

— T1 om 7^{cd} — ^{c}) V1 Dn2 D1–9 च (for तु) D1, 2 4–6 तत्सर्वं (for ते सर्वांस्) — ^{d}) V1 B1 4 5 Dn D10 तिथ्यातिथ्य (for तिथ्यां तिथ्यां) D1 2 गुणात्मकान्, D1 7–9 °गुण, T2 3 G M दिने गुणान्, T3

तत्सर्वं कीर्तयिष्यामि यथावत्तन्निबोध मे ॥ ८
पितॄनर्च्य प्रतिपदि प्राप्नुयात्स्वगृहे स्त्रियः ।
अभिरूपप्रजायिन्यो दर्शनीया बहुप्रजाः ॥ ९
स्त्रियो द्वितीयां जायन्ते तृतीयायां तु वन्दिनः ।
चतुर्थ्यां क्षुद्रपशवो भवन्ति बहवो गृहे ॥ १०
पञ्चम्यां बहवः पुत्रा जायन्ते कुर्वतां नृप ।
कुर्वाणास्तु नराः षष्ठ्यां भवन्ति द्युतिभागिनः ॥ ११
कृषिभागी भवेच्छ्राद्धं कुर्वाणः सप्तमीं नृप ।
अष्टम्यां तु प्रकुर्वाणो वाणिज्ये लाभमाप्नुयात् ॥ १२
नवम्यां कुर्वतः श्राद्धं भवत्येकशफं बहु ।
विवर्धन्ते तु दशमीं गावः श्राद्धानि कुर्वतः ॥ १३
कुप्यभागी भवेन्मर्त्यः कुर्वन्नेकादशीं नृप ।
ब्रह्मवर्चस्विनः पुत्रा जायन्ते तस्य वेश्मनि ॥ १४
द्वादश्यामीहमानस्य नित्यमेव प्रदृश्यते ।
रजतं बहु चित्रं च सुवर्णं च मनोरमम् ॥ १५
ज्ञातीनां तु भवेच्छ्रेष्ठः कुर्वञ्श्राद्धं त्रयोदशीम् ।
अवश्यं तु युवानोऽस्य प्रमीयन्ते नरा गृहे ॥ १६
युद्धभागी भवेन्मर्त्यः श्राद्धं कुर्वंश्चतुर्दशीम् ।
अमावास्यां तु निवपन्सर्वान्कामानवाप्नुयात् ॥ १७
कृष्णपक्षे दशम्यादौ वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ।
श्राद्धकर्मणि तिथ्यः स्युः प्रशस्ता न तथेतराः ॥ १८
यथा चैवापरः पक्षः पूर्वपक्षाद्विशिष्यते ।
तथा श्राद्धस्य पूर्वाह्णादपराह्णो विशिष्यते ॥ १९

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

(also) दिने दिने (for गुणागुणान्) B8 D6 तिथ्यातिथ्य गुणान्वितान् (D6 °गुणं)

8 ^{a}) D10 यथा (for येषु) — ^{b}) S महत् (for ऽनघ) D1. 2 यत्फलं प्राप्नुते नृप — ^{d}) D1 यथावृत्तं, T G M4 फलवत्तन्, M1-8 ब्रुवतस्तन् (for यथावत्तन्)

9 ^{a}) S (except T1) अर्चन् (for अर्च्य) — ^{b}) Dn1 n2 सुगृहे — ^{c}) D2 अति ; M1 अनु- (for अभि-) T1 8 M4 -प्रदायिन्यो, T2 G -प्रदर्शिन्यो (for -प्रजायिन्यो) B1 D4 6-9 अभिरूपा प्रजावं(D7 °व)त्यो — ^{d}) D10 प्रजावती (for बहुप्रजा)

10 D1 om 10 — ^{b}) Dn1 n2 D6 10 वाजिन, D4. 6-9 धर्मिण (for वन्दिन) T8 तृतीया यांति वंदिन — ^{d}) T1 बहुशो (for बहवो)

11 ^{b}) Dn2 D1. 4-9 G1 कुर्वतो (for °तां) — ^{d}) S (except G2) द्यूत- (for द्युति)

12 B4 om. 12^{bc} — ^{b}) D5 सदा; D6-9 सदा (for नृप) — ^{c}) D8 M अष्टमीं (for °म्यां) T2 8 G कुर्वाणस्त्वष्टमीं पुष्टिं

13 ^{a}) T8 कुर्वतां (for °त-) — ^{b}) V1 B1 T8 फलं (for शफं) D6-9 भवत्येकशफा बहु; T1 भवेदेव फलं बहु — ^{c}) B4 च दशमीं, D4-9 दशम्या तु — ^{d}) Bom. ed श्राद्धान्वि (for नि)

14 ^{a}) D6 8 9 कुप्यलाभी, D10 T1 2 G1 2 4 M2 8 रूप्यभागी (for कुप्य°) — T1 om 14^{cd} — ^{c}) D8 चैव (for पुत्रा) — ^{d}) V1 तत्र, D6 9 चास्य, D7 चास्य, S (T1 om) चारम- (for तस्य) D8 पुत्रा वै चास्य वेश्मनि

15 ^{a}) D10 द्वादशीम् (for °श्याम्) — ^{b}) M1-8 एव (for एव) D8 प्रशस्यते, T8 प्रकाश्यते (for प्रदृ°) — ^{c}) G2 4 राजत (for र°) B2 5 Dn1 n2 D1 4 10 S वित्त (for चित्र) — ^{d}) D1 T1 मनोहर (for °रमम्)

16 ^{a}) B2 4 D4 6-8 T2 8 G1 2 4 च (for तु) — ^{b}) T2 G2 4 श्राद्ध कुर्वंस् (by transp) — D1 3 T1 om 16^{cd} — ^{d}) V1 प्रलीयंते (for प्रमी°) D8 नराधिप (for नरा गृहे)

17 ^{a}) D8 9 श्राद्धभागी, T1 युद्धजेता (for °भागी) — ^{b}) V1 B1-3 5 Dn D10 T1 कुर्वञ्श्राद्ध (by transp) B4 कुर्वञ्श्राद्धं त्रयोदशीं — For 17^{ab}, D1. 2 subst.

405* चतुर्दशीं प्रकुर्वाण सुखभागी भवेन्नर ।

— ^{c}) V1 D1 अमावस्या (for वास्या) V1 B2 Dn8 D6 निर्वपन्, Dn1 n2 M4 निर्वापात्, T8 (also as in text) नियर्स (for निवपन्) — ^{d}) V1 B2-5 Dn D2 M4 सर्व (for सर्वान्) D10 समाप्नुयात् (for अवा°)

18 = (var) Manu. 3 276 — ^{a}) G2 4 M4

८८

युधिष्ठिर उवाच ।
किंस्विद्दत्तं पितृभ्यो वै भवत्यक्षयमीश्वर ।
किं हविश्चिररात्राय किमानन्त्याय कल्पते ॥ १
भीष्म उवाच ।
हवींषि श्राद्धकल्पे तु यानि श्राद्धविदो विदुः ।
तानि मे शृणु काम्यानि फलं चैषां युधिष्ठिर ॥ २
तिलैर्व्रीहियवैर्माषैरद्भिर्मूलफलैस्तथा ।
दत्तेन मासं प्रीयन्ते श्राद्धेन पितरो नृप ॥ ३
वर्धमानतिलं श्राद्धमक्षयं मनुरब्रवीत् ।
सर्वेष्वेव तु भोज्येषु तिलाः प्राधान्यतः स्मृताः ॥ ४
द्वौ मासौ तु भवेत्तृप्तिर्मत्स्यैः पितृगणस्य ह ।
त्रीन्मासानाविकेनाहुश्चातुर्मास्यं शशेन तु ॥ ५
आजेन मासान्प्रीयन्ते पञ्चैव पितरो नृप ।
वाराहेण तु षण्मासान्सप्त वै शाकुनेन तु ॥ ६
मासानष्टौ पार्षतेन रौरवेण नवैव तु ।
गवयस्य तु मांसेन तृप्तिः स्याद्दशमासिकी ॥ ७
मासानेकादश प्रीतिः पितॄणां माहिषेण तु ।
गव्येन दत्ते श्राद्धे तु संवत्सरमिहोच्यते ॥ ८

पक्ष (for पक्षे) — ^{c}) V1 B Dn D8–10 G2 तु (for स्यु)

19 = Manu 3 278 — ^{a}) B8 T2 G2 4 तथा (for यथा) — D4 om (hapl) 19^{cd} — ^{c}) D6–9 यथा (for तथा)

Colophon — *Parvan name* B1 2 4 Dn8 D1 शांति — *Sub-parvan* N (except B2, D8 missing) M1–8 दानधर्म — *Adhy name* V1 B Dn D1 2 4 10 M8 श्राद्धकल्प ; T2 8 G2 श्राद्धविधि ; M1 2 श्राद्धतिथिकल्पन — *Adhy no* (figures, words or both) V1 87 (as in text), Dn1 85, T1 M4 127, T2 8 G2 4 134, G1, 8 M1–8 128 — *Śloka no* Dn2 19, D4 18

88

☞ This adhy is missing in D8 (of v 1 13 82 37) M1 2 transp 13 88 and 13 89

1 ^{a}) D6 7 9 किंचिद् (for किंस्विद्) T8 तात (for दत्तं) — ^{b}) D5 भवते (for °ति) D7 8 [अ]क्षयम् (for °यम्) — ^{c}) D10 S किंस्विद्बहुफलं चो(T8 G8 M8 प्रो)क्त — ^{d}) D1 6 8 9 अनत्याय B5 D5 कल्प्यते.

2 T1 om 2 (retaining the ref) — ^{a}) D1 -काले तु ; D5–9 कल्पेषु (for -कल्पे तु) S (T1 om) ब्रवीमि श्राद्धकल्पे वै (G4 °कार्याणि) — ^{b}) D10 कार्याणि, S (T1 om) वक्ष्यामि (for काम्यानि) — ^{d}) V1 B Dn D1 10 चैव ; D6 8 चैषा (for चैषां)

3 ^{a}) B4 5 D1 मांसैर् (for माषैर्) — ^{b}) T2 8 G1 2 4 मूलै (for मूल) D1 -फलेन च (for फलैस्तथा) — ^{d}) D9 विधिवत्, D10 श्राद्धे च (for श्राद्धेन) D4–8 विधिवत्पितरो नृणां.

4 ^{a}) D9 10 वर्धमानं (for °मान) B1 D1 6–8 -तिलश्राद्धम्, S -फलं चैवम् (for तिलं श्राद्धम्) B8 D4 वर्धमानं तिलश्राद्धम्, D5 °नं तिलै श्राद्धम् — ^{b}) D7 G4 अक्षय्य (for °यं) D6 मुनिर् (for मनुर्) — ^{c}) D5 च (for तु) — ^{d}) D1 तिल. प्राधान्यत स्मृत

5 ^{b}) B4 च ; S (except T8) तु (for ह) — ^{c}) D1 2 [ए]व (for [आ]हुश्च) T8 त्रिमासानाधिकेनाहुश्च — ^{d}) D5–7 T1 चतुर्मास्य, D9 T2 चातुर्मासं (for °र्मास्य). D1 च (for तु) V1 B2–5 Dn D10 च(D10 चा)तुर्मासं शशेन ह

6 S om (hapl) 6^{a}–8^{b} — ^{a}) B2 5 D4–6 10 अजेन (for आ°) D1–9 मासं (for मासान्) — ^{c}) V1 वराहेण D1 [ए]व (for तु) — ^{d}) B4 5 Dn1 शाकुलेन (for °नेन) D5 7 च (for तु)

7 S om 7 (cf v 1 6) — ^{b}) V1 B Dn D10 प्रभो (for [ए]व तु) — ^{d}) D5 7 -वार्षिकी (for मासिकी). D1 2 तृप्तिर्मासान्दशैव तु, D6 9 तृप्ति स्याद्वादशवार्षिकी (hypermetric)

8 S om 8^{ab} (cf v 1 6) D2 om 8^{ab} D6 7 repeat 8^{ab} after 9 — ^{a}) Dn D9 मांसेन (for मासान्) — D4 om 8^{c}–9^{d} — ^{c}) T2 द्विपेन (for ग°) D2 श्राद्धे वै, D6 (both times) श्राद्धेषु (for

यथा गव्यं तथा युक्तं पायसं सर्पिषा सह ।
वाध्रीणसस्य मांसेन तृप्तिर्द्वादशवार्षिकी ॥ ९
आनन्त्याय भवेद्दत्तं खड्गमांसं पितृक्षये ।
कालशाकं च लौहं चाप्यानन्त्यं छाग उच्यते ॥ १०
गाथाश्चाप्यत्र गायन्ति पितृगीता युधिष्ठिर ।
सनत्कुमारो भगवान्पुरा मय्यभ्यभाषत ॥ ११
अपि नः स कुले जायाद्यो नो दद्यात्त्रयोदशीम् ।
मघासु सर्पिषा युक्तं पायसं दक्षिणायने ॥ १२
आजेन वापि लौहेन मघास्वेव यतव्रतः ।
हस्तिच्छायासु विधिवत्कर्णव्यजनवीजितम् ॥ १३
एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् ।
यत्रासौ प्रथितो लोकेष्वक्षय्यकरणो वटः ॥ १४
आपो मूलं फलं मांसमन्नं वापि पितृक्षये ।
यत्किंचिन्मधुसंमिश्रं तदानन्त्याय कल्पते ॥ १५

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि अष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

श्राद्धे तु)

9 D_4 om 9 (cf v 1 8) T_1 om 9^{ab} — ^{a}) B_2 Dn_8 क्षुक्त (for युक्त) — ^{c}) $D_{5\ 8\ 9}$ T_3 वाध्री- (T_3 °ध्रा)णस्य तु (D_5 च) मासेन, T_1 G_1 M_{1-3} वार्ध्री णसस्य मां, T_2 G_{2-4} M_4 Cv वाध्राणसस्य मा° ❀ Cn वाध्रीणस· वध्र्या स्थूलनासिको महोक्ष । पक्षिविशेष अजविशेष· श्चेत्यन्ये । Cv वाध्राणसस्य वन्यमहिषस्य । यद्यपि महिष· वाध्राणसशब्दौ पर्यायवाच्यौ तथापि एकत्र ग्राम्यमहिष, अप रत्र वन्यमहिषो ग्राह्य । ❀ — After 9, $D_{6\ 7}$ repeat 8^{ab}

10 ^{a}) B_8 Dn_2 n_8 D_2 अनन्त्याय (for आ°) — ^{b}) V_1 B_{1-4} Dn_8 D_{10} खड्गि- (for खड्ग) — ^{c}) B_{3-6} Dn_8 $D_{2\ 6,\ 9\ 10}$ लोहं; T_1 खड्ग, G_1 रौहं, Cn लौह (as in text) D_4 काकं शाकं च लौहैश्च, D_8 $T_{2\ 3}$ G_{2-4} M काळशाक च रौ(D_8 लौ, $T_{2\ 3}$ रो)हं च ❀ Cn लौह काञ्चनवृक्षजं पुष्पादिशाकम् । ❀ — ^{d}) D_{6-10} T_3 om. अपि M_4 [अ]नंतह्य (for [आ]नन्त्यं) D_1 अप्यानन्त्या- योपकल्पते (hypermetric), D_4 अनंतं छागमुच्यते

11 ^{d}) D_1 पुराणेषु; $D_{3\ 6-9}$ पुरा माम्; D_{10} T_3 G पुराणाय; $T_{1\ 3}$ M_4 पुरा या, M_3 पुरा याम् (for पुरा मयि) D_2 पुरा वै प्रत्यभाषत; D_5 पुरा माममभ्युपागत; $M_{1,\ 2}$ पुरा या मय्यभाषत

12 12^{ab} = Manu. 3 274^{ab} — ^{a}) B_6 Dn_1 n_8 $D_{2\ 7\ 9}$ T_3 $G_{1\ 2\ 4}$ स्वकुले, D_8 सत्कुले (for स कुले) $D_{1\ 5}$ जातो (for जायाद्) — ^{b}) D_8 वा (for नो) — ^{c}) $Dn_1,\ n_2$ सर्पि सं (for सर्पिषा)

13 ^{a}) V_1 B Dn_2 n_3 $D_{3\ 5\ 9\ 10}$ अजेन; S (except M_4) आज्येन (for आजेन) $B_{2\ 3}$ D_{10} T_3 G चापि, D_{4-8} वाय (for वापि) V_1 B_{2-4} $D_{4\ 6\ 8\ 10}$ M_4 लोहेन; T_1 $G_{1\ 3\ 4}$ रौहेन, T_2 रोहेण, T_3 M_{1-3} रौहेण, G_2 रोहेन (for लौ°) — ^{b}) S [ए]व (for [ए]व) $D_{8\ 9}$ जितव्रत (for यत°) — ^{c}) $D_{3\ 6-9}$ च्छायां च, D_4 च्छायाया, T_1 -च्छाया तु (for -च्छायासु) ❀ Cv हस्तिच्छायासु हस्तवत्परितो लम्बमाना शिफा यस्य स हस्ती वटवृक्ष, तस्य छायासु । ❀

14 ^{b}) V_1 B_1 [अ]प्येको (by transp.) — After 14^{ab}, B_5 T_1 ins

406* यजेद्वा अश्वमेधेन नील वा वृषमुत्सृजेत् ।

[T_1 यजेत वाश्वमेध वा (for the prior half)]

— ^{cd}) B_6 यदा (for यत्र) B_8 प्रार्थितो (for प्रथितो) B_8 T_3 लोके, D_3 लोके तु, $D_{5\ 6}$ लोके हि (for लोकेषु)

15 ^{a}) T_2 $G_{2\ 4}$ घृतं (for फलं) — ^{b}) D_{4-9} पर्णं (for अन्न) V_1 $B_{3\ 4}$ $D_{1\ 7\ 10}$ च (for वा) — ^{c}) T G M_4 मधुना (for मधुसं) M_{1-3} यत्किंचिन्मधुना युक्तं — ^{d}) T_3 अनंत्याय (for आ°) B_5 D_6 कल्प्यते (for कल्पते)

Colophon — *Parvan name:* B_{1-4} Dn_2 D_1 शांति — *Sub-parvan* V_1 B Dn $D_{1\ 2\ 10}$ M_{1-3} दानधर्म — *Adhy name* V_1 B Dn $D_{4\ 5\ 10}$ श्राद्धकल्प, $D_{1\ 2}$ श्राद्धविधि; D_{6-9} श्राद्धकल्पे हविर्नाम; T_2 श्राद्धयोग्यवस्तु निरूपण, M_{1-3} श्राद्धकल्पे भोज्यद्रव्यविभाग — *Adhy no* (figures, words or both) V_1 88 (as in text), Dn_1 86, D_{10} 95, T_1 M_4 128, $T_{2\ 3}$ $G_{2\ 4}$ 135, $G_{1\ 3}$ 129, M_{1-3} 130 — *Śloka no* Dn_1 n_2 15

८९

भीष्म उवाच ।

यमस्तु यानि श्राद्धानि प्रोवाच शशबिन्दवे ।
तानि मे शृणु काम्यानि नक्षत्रेषु पृथक्पृथक् ॥ १
श्राद्धं यः कृत्तिकायोगे कुर्वीत सततं नरः ।
अग्नीनाधाय सापत्यो यजेत विगतज्वरः ॥ २
अपत्यकामो रोहिण्यामोजस्कामो मृगोत्तमे ।
क्रूरकर्मा ददच्छ्राद्धमार्द्रायां मानवो भवेत् ॥ ३
कृषिभागी भवेन्मर्त्यः कुर्वञ्श्राद्धं पुनर्वसौ ।
पुष्टिकामोऽथ पुष्येण श्राद्धमीहेत मानवः ॥ ४
आश्लेषायां ददच्छ्राद्धं वीरान्पुत्रान्प्रजायते ।
ज्ञातीनां तु भवेच्छ्रेष्ठो मघासु श्राद्धमावपन् ॥ ५
फल्गुनीषु ददच्छ्राद्धं सुभगः श्राद्धदो भवेत् ।
अपत्यभागुत्तरासु हस्तेन फलभाग्भवेत् ॥ ६
चित्रायां तु ददच्छ्राद्धं लभेद्रूपवतः सुतान् ।
स्वातियोगे पितॄनर्च्य वाणिज्यमुपजीवति ॥ ७
बहुपुत्रो विशाखासु पित्र्यमीहन्भवेन्नरः ।
अनुराधासु कुर्वाणो राजचक्रं प्रवर्तयेत् ॥ ८
आधिपत्यं व्रजेन्मर्त्यो ज्येष्ठायामपवर्जयन् ।

89

☞ This adhy is missing in D8 (cf v l 13 82 37) M1 2 transp 13 88 and 13 89

1 D1 om the ref — ^{b}) D1 6–9 शशि (for शश) — ^{c}) T1 स्व (for मे) — ^{d}) T2 नक्षत्राणि (for °त्रेषु)

2 ^{c}) T1 विधिवद् (for सापत्यो) — ^{d}) D1 भवते स, D2 स भवति (for यजेत वि)

3 ^{b}) V1 B2 3 5 Dn D4 तेजस्कामो, T1 मोक्षकामो (for ओजस्कामो) — T1 om 3^{cd} — ^{c}) T8 चरन् (for ददच्) — M4 om (hapl) 3^{d}–6^{a} — ^{d}) G1 3 मानदो (for °वो)

4 M4 om 4 (cf v l 3) — ^{a}) D1 6 7 धनकामो (for कृषिभागी) T8 श्राद्धं (for मर्त्यः) — ^{b}) T8 मर्त्यं कर्म (for कुर्वञ्श्राद्धं) — ^{c}) G2 4 तु (for ऽथ) — ^{d}) D1 कुर्वीत (for ईहेत)

5 M4 om 5 (cf v l 3) — ^{a}) D3 5 G1 3 4 M1–3 आश्लेषासु; D6 7 अश्लेषासु; D8 9 T1 आश्लेषा तु, T2 °षास्तु, T3 °षादौ, some MSS अश्लेषाया (for आ°) — M8 om (hapl) 5^{b}–7^{a} — ^{b}) B3 वरान्पुत्रान्, Dn1, n2 धीरान्पुत्रान्, D4–9 वीरपु(D5 °र पु)त्र (for वीरान्पुत्रान्) T1 च विंदति (for प्रजायते) — ^{c}) D5 7 M1 च (for तु) — ^{d}) D2 मघाया (for °सु) B1 T1 आचरन्, D5 आचरेत्, G1 आप्नुयात् (for आवपन्)

6 M4 om 6^{a} (cf v l 3) M8 om. 6 (cf v l 5) — ^{a}) V1 B Dn2 D4–6 8–10 G3 फाल्गुनीषु (for फ°) — D6 7 9 om (hapl) 6^{b}–7^{a} — ^{b}) T1 सुभगो जायते नर — ^{c}) S (M8 om) अपत्यवान् (for °भाग्) — ^{d}) S (M8 om) हस्तेषु (for °न)

7 M8 om 7^{a} (cf v l 5) D6 7 9 om. 7^{a} (cf. v l 6) — ^{b}) D8 पुमान् (for सुतान्) — For 6^{c}–7^{b} D1 2 subst

407* फल्गुनीषु ददच्छ्राद्धं लभेद्रूपवतः सुतान् ।
उत्तरासु ददच्छ्राद्धं रूपवानभिजायते ।
हस्ते चैव ददच्छ्राद्धं सुखमत्यन्तमश्नुते ।
चित्रासु च ददच्छ्राद्धं नानाफलमवाप्नुयात् ।

— ^{c}) B4 D5 G1 3 M1 2 स्वाती (for स्वाति-) V1 मर्त्यो, D1 T M3 अर्चन् (for अर्च्य) — ^{d}) D1 सौराज्यम् (for वाणि°) D8 -तिष्ठति (for जीवति)

8 ^{b}) V1 B Dn D5–10 पुत्रमीहन्; T1 पितॄनर्चन्, T2 G M4 पितॄनिह (for पित्र्यमीहन्) T3 पितॄनर्चन्भवेत्सदा; M1–3 पितॄनिह यज(M1 °जे)न्नर — Dn2 om 8^{c}–9^{d} — ^{d}) T1 राजचक्रप्रवर्तक

9 Dn2 om 9 (cf v l 8) — ^{a}) D1 T2 G2–4 लभेन्, D5 T3 भवेन् (for व्रजेन्) G1 आधिपत्ये लभेन्मर्त्यो — ^{b}) B1 D10 अपि (B1 marg तु) निर्वपन्; B3 अभिनिर्वपन्, D4–9 अर्चयन्पितॄन्; T1 G3 अपवर्तयन्, T2. 3 G1 2 4 M उपवर्त° (for अपवर्ज°) — T1 om 9^{cd} — ^{c}) B3 वर (for -कुल) — ^{d}) D4–9

नरः कुरुकुलश्रेष्ठ श्रद्धादमपुरःसरः ॥ ९
मूले त्वारोग्यमर्च्छेत यशोऽषाढास्वनुत्तमम् ।
उत्तरासु त्वषाढासु वीतशोकश्चरेन्महीम् ॥ १०
श्राद्धं त्वभिजिता कुर्वन्विद्यां श्रेष्ठामवाप्नुयात् ।
श्रवणे तु ददच्छ्राद्धं प्रेत्य गच्छेत्परां गतिम् ॥ ११
राज्यभागी धनिष्ठायां प्राप्नुयान्नापदं नरः ।
नक्षत्रे वारुणे कुर्वन्भिषक्सिद्धिमवाप्नुयात् ॥ १२
पूर्वप्रोष्ठपदाः कुर्वन्बहु विन्देदजाविकम् ।
उत्तरास्वथ कुर्वाणो विन्दते गाः सहस्रशः ॥ १३
बहुरूप्यकृतं वित्तं विन्दते रेवतीं श्रितः ।
अश्वांश्चाश्वयुजे वेत्ति भरणीष्वायुरुत्तमम् ॥ १४
इमं श्राद्धविधिं श्रुत्वा शशबिन्दुस्तथाकरोत् ।
अक्लेशेनाजयच्चापि महीं सोऽनुशशास ह ॥ १५

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि एकोननवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥

श्राद्धदान (D9 °ने), T2 3 G श्राद्ध दम, Bom ed श्रद्धो दम (for श्रद्धादम) D5 G1 पुरसरं (for पुरःसर)

10 a) B3 अर्हेत; Dn1 D4 7 T1 3 G4 M ऋच्छेत, D1 2 10 इच्छति; T2 G1-3 इच्छेत (for अर्च्छेत) — b) Dn3 om from त्तमम् up to वीत (in 10d) B Dn1 n2 D3 10 G2 चोत्तम (for [अ]नु°) V1 पूर्वाषाढासु चोत्तम, T1 तथाषाढास्वजाविकं — c) B1 उत्तरासूत्तराषाढा (sic), D1 उत्तरास्वथ षाढासु; D4-9 उत्तराप्यनुषा — d) T1 भवेन्नर (for चरेन्महीम्)

11 T1 om 11ab — a) D1 2 त्व(D2 त्वा)भिजितं; D4-9 चाभिजिते; T2 3 G2 3 M त्वभिजितौ (for °जिता) — b) Bom ed भिषक्सिद्धिम् (for विद्यां श्रेष्ठाम्) D4, 6 9 भवाप्नुयान् (for प्नुयात्) — M4 om (hapl) 11c-12d — c) B4 श्रवणेन, Dn1 n2 D10 णेषु; D1 2 4-9 °णे च (for °णे तु) M1-3 श्रवणेन तु लोकेषु — d) V1 Dn1 n2 सुसद्गतिं, B3 5 सुसंगतिं, Dn3 समाहुतिं; Bom. ed स सद्गतिं (for परां गतिम्) M1-3 माप्नुयात्परमां गतिं

12 M4 om. 12 (cf v 1 11) — a) V1 D5 राजभा (D5 °भो)गी (for राज्यभागी) D4 6 7 9 श्रविष्ठाया (for धनि) M1-3 राज्यभोगी धनिष्ठासु — b) V1 B2-5 Dn D5 10 भवेत नियत नर, B1 नियतं स भवेन्नर; D4 6-9 भविता निवपन्नर; M1-3 प्राप्नुयाद्विपुल धन — c) D4 यो नर (for वारुणे) — d) D6 8 9 शुद्धिम् (for सिद्धिम्) — For 11c-12d, T G subst.

408* श्रवणे श्रुतिसंपत्तिर्धनिष्ठासु धनं भवेत् ।
तथा शतभिषग्योगे व्याधिमोक्षो बलं तथा ।

[T2 om. line 1 — (L 1) T2 G2 4 -सपत्ति (for °त्तिर्) T2 G2 4 लभेत् (for भवेत्) — (L 2) T2 3 G2 4 -मोक्ष (for मोक्षो) G2 फलं (for बल)]

13 a) B2 D7 प्रौष्ठपदा; B3 T2 G M1-3 प्रोष्ठपदां, T1 °पदे (for °पदा) D1 T3 M4 पूर्वां प्रोष्ठपदा कुर्वन्. — b) D8 G3 4 अजाविकान् (for °कम्) V1 B Dn D2 10 बहून्विंदत्यजाविकान् (D10 °क) — c) V1 B Dn D2 6 8-10 प्र; D4 5 7 च (for [अ]थ)

14 a) V1 B Dn D2 4-9 M4 -कुप्य; G4 रूप (for -रूप्य-) D5 चैव, T2 श्राद्ध (for वित्त) — b) D1 2 10 श्रयन्, D4 6 7 9 शिव, D5 ददत्, D8 शिव; T2 G2 4 प्रिय, G1 3 श्रिय (for श्रित) — c) D6 9 अश्वे युजे; D7 अश्वयुजे (for चाश्व°) V1 B1 2 5 Dn D2 10 अश्विनीष्वश्वान्विंदेत; B3 अश्वे युजेश्वान्विंदेत, B4 अश्विनीष्वायुर्विंदेत; D5 8 अश्वानश्वयुजे विंदन् (D8 °देद्)

15 a) D1 T2 कृत्वा (for श्रुत्वा) — b) D4 6 7 9 T3 G1 शशि (for शश) T2 सदा (for तथा) — c) D1 G4 M1-3 [अ]यजच्च; D4 6-9 यजद्ध (for [अ]जयच्च) — d) D10 अनु- (for सोऽनु) V1 B1-3 Dn2 D1 10 च (for ह)

Colophon — *Parvan name* B1 2 4 Dn3 D1 शांति — *Sub-parvan* B Dn D2 5 10 M1-3 दानधर्म- — *Adhy name* V1 B1. 5 Dn D10 श्राद्धकल्प, B4 T2 नक्षत्रश्राद्धविधि, D1. 2 नक्षत्रयोग, D4 नक्षत्रनाम; D5 नक्षत्रश्राद्धफलकथनं; D6 8 9 नक्षत्रश्राद्धं; D7 श्राद्धनक्षत्र; M1-3 काश्यपश्राद्धविधान, M4 काम्यश्राद्धविधि — *Adhy no* (figures, words or both) V1 89 (as in text), Dn1 87, D10 96, T1 2 M 129, T3 G2 4 136, G1 3 130 — *Śloka no* Dn1, n2 D4 15

८९

भीष्म उवाच ।
यमस्तु यानि श्राद्धानि प्रोवाच शशबिन्दवे ।
तानि मे शृणु काम्यानि नक्षत्रेषु पृथक्पृथक् ॥ १
श्राद्धं यः कृत्तिकायोगे कुर्वीत सततं नरः ।
अग्नीनाधाय सापत्यो यजेत विगतज्वरः ॥ २
अपत्यकामो रोहिण्यामोजस्कामो मृगोत्तमे ।
क्रूरकर्मा ददच्छ्राद्धमार्द्रायां मानवो भवेत् ॥ ३
कृषिभागी भवेन्मर्त्यः कुर्वञ्श्राद्धं पुनर्वसौ ।
पुष्टिकामोऽथ पुष्येण श्राद्धमीहेत मानवः ॥ ४
आश्लेषायां ददच्छ्राद्धं वीरान्पुत्रान्प्रजायते ।
ज्ञातीनां तु भवेच्छ्रेष्ठो मघासु श्राद्धमावपन् ॥ ५
फल्गुनीषु ददच्छ्राद्धं सुभगः श्राद्धदो भवेत् ।
अपत्यभागुत्तरासु हस्तेन फलभाग्भवेत् ॥ ६
चित्रायां तु ददच्छ्राद्धं लभेद्रूपवतः सुतान् ।
स्वातियोगे पितॄनर्च्य वाणिज्यमुपजीवति ॥ ७
बहुपुत्रो विशाखासु पित्र्यमीहन्भवेन्नरः ।
अनुराधासु कुर्वाणो राजचक्रं प्रवर्तयेत् ॥ ८
आधिपत्यं व्रजेन्मर्त्यो ज्येष्ठायामपवर्जयन् ।

89

☞ This adhy is missing in D8 (cf v l 13 82 37) M1, 2 transp 13 88 and 13 89

1 D1 om the ref —b) D1 6-9 शशि (for शश) —c) T1 त्वं (for मे) —d) T2 नक्षत्राणि (for °त्रेषु)

2 c) T1 विधिवद् (for सापत्यो) —d) D1 भवते स, D2 स भवति (for यजेत वि)

3 b) V1 B2 3 5 Dn D4 तेजस्कामो, T1 मोक्षकामो (for ओजस्कामो) — T1 om 3cd —c) T3 चरन् (for ददत्) — M4 om (hapl) 3d-6a —d) G1 3 मानदो (for °वो)

4 M4 om 4 (of v l 3) —a) D1 6 7 धनकामो (for कृषिभागी) T3 श्राद्धं (for मर्त्य) —b) T3 मर्त्य कर्म (for कुर्वञ्श्राद्ध) —c) G3 4 तु (for ऽथ) —d) D1 कुर्वीत (for ईहेत)

5 M4 om 5 (of v l 3) —a) D4 5 G1 3 4 M1-3 आश्लेषासु, D6 7 अश्लेषासु, D8 9 T1 आश्लेषा तु, T2 °षास्तु, T3 °षादौ, some MSS अश्लेषाया (for आ°) — M8 om (hapl) 5b-7a —b) B3 वरान्पुत्रान्, Dn1 n2 धीरान्पुत्रान्, D4-9 वीरपु(D5 °र पु)त्र (for वीरान्पुत्रान्) T1 च विंदति (for प्रजायते) —c) D5 7 M1 च (for तु) —d) D1 मघायां (for °सु) B1 T1 आचरन्; D5 आचरेत्; G1 आप्नुयात् (for आवपन्)

6 M4 om 6a (of v l 3) M8 om 6 (of v l 5) —a) V1 B Dn2 D4-6 8-10 G3 फाल्गुनीषु (for फ°) — D6 7 9 om (hapl) 6b-7a —b) T1 सुभगो जायते नर —c) S (M8 om) अपत्यवान् (for °भाग्) —d) S (M8 om) हस्तेषु (for °न)

7 M8 om 7a (cf v l 5) D6 7 9 om 7a (cf v l 6) —b) D8 पुमान् (for सुतान्) —For 6a-7b D1, 2 subst

407* फल्गुनीषु ददच्छ्राद्धं लभेद्रूपवतः सुतान् ।
उत्तरासु ददच्छ्राद्धं रूपवानभिजायते ।
हस्ते चैव ददच्छ्राद्धं सुखमत्यन्तमश्नुते ।
चित्रासु च ददच्छ्राद्धं नानाफलमवाप्नुयात् ।

—c) B4 D5 G1 3 M1 2 स्वाती (for स्वाति-) V1 मर्त्यो, D1 T M2 अर्चन् (for अर्च्य) —d) D7 सौराज्यम् (for वाणि°) D8 तिष्ठति (for जीवति)

8 b) V1 B Dn D5-10 पुत्रमीहन्, T1 पितॄनर्चन्, T2 G M4 पितॄनिह (for पित्र्यमीहन्) T3 पितॄनर्चन्म वेरसदा, M1-3 पितॄनिह यज(M1 °जे)न्नर — Dn2 om 8c-9d —d) T1 राजचक्रप्रवर्तक

9 Dn2 om 9 (of v l 8) —a) D1 T2 G1-4 लभेन्, D5 T3 भवेन् (for व्रजेन्) G1 आधिपत्ये लभेन्मर्त्यो —b) B1 D10 अपि (B1 marg तु) निर्वपन्; B4 अभिनिर्वपन्, D1-9 अर्चयन्पितॄन्; T1 G3 अपवर्तयन्, T2 3 G1 2 4 M उपवर्त° (for अपवर्ज) — T1 om 9cd —c) B3 वर (for कुल) —d) D1-9

नरः कुरुकुलश्रेष्ठ श्रद्धादमपुरःसरः ॥ ९
मूले त्वारोग्यमृच्छेत यशोऽषाढास्वनुत्तमम् ।
उत्तरासु त्वषाढासु वीतशोकश्चरेन्महीम् ॥ १०
श्राद्धं त्वभिजिता कुर्वन्विद्यां श्रेष्ठामवाप्नुयात् ।
श्रवणे तु ददच्छ्राद्धं प्रेत्य गच्छेत्परां गतिम् ॥ ११
राज्यभागी धनिष्ठायां प्राप्नुयान्नापदं नरः ।
नक्षत्रे वारुणे कुर्वन्भिषक्सिद्धिमवाप्नुयात् ॥ १२
पूर्वप्रोष्ठपदाः कुर्वन्बहु विन्देदजाविकम् ।
उत्तरास्वथ कुर्वाणो विन्दते गाः सहस्रशः ॥ १३
बहुरूप्यकृतं वित्तं विन्दते रेवतीं श्रितः ।
अश्वांश्चाश्वयुजे वेत्ति भरणीष्वायुरुत्तमम् ॥ १४
इमं श्राद्धविधिं श्रुत्वा शशबिन्दुस्तथाकरोत् ।
अक्लेशेनाजयच्चापि महीं सोऽनुशशास ह ॥ १५

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि एकोनवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥

श्राद्धदान (D9 °ने), T2 8 G श्राद्धं दम°, Bom ed ऋक्षो दम (for श्रद्धादम) D5 G4 पुरसरं (for पुरःसर)

10 a) B8 अर्हेत; Dn1 D4 7 T1 8 G4 M ऋच्छेत, D1 2 10 इच्छति; T2 G1-3 इच्छेत (for मृच्छेत) — b) Dn3 om. from त्तमम् up to वीत (in 10d) B Dn1 n2 D2 10 G2 चोत्तम (for [स्व]नु°) V1 पूर्वाषाढासु चोत्तम, T1 तथाषाढास्त्वजाविकं — c) B1 उत्तरासूत्तराषाढा (s10), D1 उत्तरास्वथ षाढासु, D4-9 उत्तरास्वनुषा° — d) T1 भवेन्नर (for चरेन्महीम्)

11 T1 om. 11ab — a) D1 2 त्व(D2 त्वा)भिजितं; D4-9 चाभिजिते; T2 8 G2 8 M त्वभिजितौ (for °जिता) — b) Bom ed भिषक्सिद्धिम् (for विद्यां श्रेष्ठाम्) D4.6 9 अथाप्तवान् (for °प्नुयात्) — M4 om. (hapl) 11c-12d — c) B4 श्रवणेन, Dn1 n8 D10 णेषु; D1 2 4-9 णे च (for °णे तु) M1-3 श्रवणेन तु लोकेषु — d) V1 Dn1 n3 सुसद्गतिं, B2 5 सुसंगतिं, Dn2 समाहुतिं; Bom. ed स सद्गतिं (for परां गतिम्) M1-3 प्राप्नुयात्परमां गतिं

12 M4 om. 12 (cf v l. 11) — a) V1 D5 राजभा (D5 °भो)गी (for राज्यभागी) D4 6 7 9 अविष्ठायां (for धनि) M1-3 राज्यभोग धनिष्ठासु — b) V1 B3-5 Dn D5 10 भवेत नियतं नर, B1 नियतं स भवेन्नर; D4 6-9 भविता निधपश्वर; M1-3 प्राप्नुयाद्विपुलं धनं — c) D4 यो नर (for वारुणे) — d) D6 8 9 शुद्धिम् (for सिद्धिम्) — For 11c-12d, T G subst.

408* श्रवणे श्रुतिसंपत्तिर्धनिष्ठासु धनं भवेत् ।
तथा शतभिषग्योगे व्याधिमोक्षो बलं तथा ।

[T2 om. line 1 — (L 1) T2 G2 4 संपत्ति (for °त्ति) T2 G2 4 लभेत् (for भवेत्) — (L 2) T2 8 G2 4 -मोक्ष (for मोक्षो) G2 फलं (for बल)]

13 a) B2 D7 प्रौष्ठपदा, B3 T2 G M1-3 -प्रोष्ठपदां, T1 °पदे (for °पदा) D1 T3 M4 पूर्वां प्रोष्ठपदा कुर्वन् — b) D8 G3 4 अजाविकान् (for °कम्) V1 B Dn D2 10 बहून्विन्दत्यजाविकान् (D9 °क) — c) V1 B Dn D2 6 8-10 प्र; D4 5 7 च (for [स्व]थ)

14 a) V1 B Dn D2 4-9 M4 -कुप्य, G4 -रूप- (for -रूप्य-) D5 चैत्र, T2 श्राद्ध (for वित्त) — b) D1 2 10 श्रयन्; D4 6 7 9 शिव, D5 ददत्, D8 शिवं, T2 G2 4 प्रिय, G1.3 श्रिय (for श्रित) — c) D6 9 अश्वे युजे, D7 अश्वयुजे (for चाश्व°) V1 B1 2 5 Dn D2 10 अश्विनीष्वश्वान्विंदेत; B3 अश्वे युजेश्वान्विंदेत, B4 अश्विनीष्वायुर्विंदेत; D5 8 अश्वानश्वयुजे विंदन् (D5 °देद्)

15 a) D1 T2 कृत्वा (for श्रुत्वा) — b) D4 6 7 9 T3 G4 शशि (for शश) T2 तदा (for तथा) — c) D1 G4 M1-3 [स्र]यजच्च; D4 6-9 यजंश्च (for [स्र]जयच्च) — d) D10 अनु- (for सोऽनु) V1 B3-5 Dn2 D1 10 च (for ह)

Colophon — *Parvan name* B1 2 4 Dn3 D1 शांति — *Sub-parvan* B Dn D2 5 10 M1-3 दानधर्म- — *Adhy name* V1 B1 5 Dn D10 श्राद्धकल्प; B2 T2 नक्षत्रश्राद्धविधि, D1 2 नक्षत्रयोग, D4 नक्षत्रनाम; D5 नक्षत्रश्राद्धफलकथनं, D6 8 9 नक्षत्रश्राद्धं, D7 श्राद्ध नक्षत्र, M1-3 काश्यपश्राद्धविधान; M4 काम्यश्राद्धविधि — *Adhy no* (figures, words or both) V1 89 (as in text), Dn1 87, D10 96, T1 2 M 129, T2 G2 4 136, G1.3 130 — *Śloka no* Dn1 n2 D4 15

९०

युधिष्ठिर उवाच ।
कीदृशेभ्यः प्रदातव्यं भवेच्छ्राद्धं पितामह ।
द्विजेभ्यः कुरुशार्दूल तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ १
भीष्म उवाच ।
ब्राह्मणान्न परीक्षेत क्षत्रियो दानधर्मवित् ।
दैवे कर्मणि पित्र्ये तु न्याय्यमाहुः परीक्षणम् ॥ २
देवताः पूजयन्तीह दैवेनैवेह तेजसा ।
उपेत्य तस्माद्देवेभ्यः सर्वेभ्यो दापयेन्नरः ॥ ३
श्राद्धे त्वथ महाराज परीक्षेद्ब्राह्मणान्बुधः ।
कुलशीलवयोरूपैर्विद्ययाभिजनेन च ॥ ४
एषामन्ये पङ्क्तिदूषास्तथान्ये पङ्क्तिपावनाः ।
अपाङ्क्तेयास्तु ये राजन्कीर्तयिष्यामि ताञ्शृणु ॥ ५
कितवो भ्रूणहा यक्ष्मी पशुपालो निराकृतिः ।
ग्रामप्रेष्यो वार्धुषिको गायनः सर्वविक्रयी ॥ ६
अगारदाही गरदः कुण्डाशी सोमविक्रयी ।
सामुद्रिको राजभृत्यस्तैलिकः कूटकारकः ॥ ७
पित्रा विवदमानश्च यस्य चोपपतिर्गृहे ।
अभिशस्तस्तथा स्तेनः शिल्पं यश्चोपजीवति ॥ ८
पर्वकारश्च सूची च मित्रध्रुक्पारदारिकः ।
अव्रतानामुपाध्यायः काण्डपृष्ठस्तथैव च ॥ ९

90

☞ This adhy is missing in D8 (cf v. 1 13 82 37)

1 a) G8 कीदृशे स (for °शेभ्य) — c) G8 द्विजे स (for द्विजेभ्य)

2 Cf Manu 3 149 — a) D8 परीक्ष्येत (for °क्षेत) — c) V1 दैव- (for दैवे) V1 पैत्रे (for पित्र्ये) D4–9 T1 M3 8 च (for तु) — d) Dn1 D1 3 7 G1 4 M1 4 न्यायम्, D6 9 त्याज्यम् (for न्याय्यम्) T1 8 न्यायमाहुर्मनीषिण

3 T1 om. 3^{ab} — a) S (T1 om) पाव(G2 °ल)-यंति (for पूज°) — b) D1 हि, M तु (for [इ]ह) — c) T2 8 G तस्मिन् (for तस्माद्) D1 4–9 उपहृत्य तु देवेभ्य, T1 दैवकर्माणि दे°

4 b) G1 परीक्ष्येद् (for °क्षेद्) S मिथ (for बुध) — d) Dn3 ह, D8 वै (for च)

5 a) V1 B Dn तेषामन्ये, D1 येषां मध्ये (for एषामन्ये) B4 -दुष्टास्, D4 6 7 9 हतास्, D10 G -दूष्यास् (for -दूषास्) T1 ये चाप्यन्ये पंक्तिदूष्यास्; T8 येषामन्ये पंक्तिदूष्यास् — c) B1 च (for तु) T2 ते (for ये) M अपाक्तेयांस्तु वै राजन् — d) D2 तेनघ (for ताञ्शृणु) D6 कीर्तनीयास्तु ताञ्शृणु, G2 corrupt

6 b) D1 परिवेत्ता (for पशुपालो) T8 महाकृति (for निरा°) — d) S गायक (for °न) D4 5 विक्रय (for -विक्रयी)

7 = (var) Manu 3 158 D10 T1 G1 om (hapl) 7^{ab} — a) B8 D6–9 आगार-, Dn3 G1 अगार (for अगार) — c) D1 2 सामुद्रको (for °द्रिको) V1 Dn3 D1 5 6 8 9 -भृतस्, B1 भटस्, B2–4 D10 -दूतस् (for भृत्यस्) T1 समुद्रगो राजभृतस्, T2 नाना मुद्रो राजभृतस्, T8 G M सामुद्रो राजभृतकस् — d) V1 B1 5 D8 M -कारिक, T1 -शारिक, T2 8 G -दारिक (for -कारक)

8 8^{a} = Manu 3 159^{a} G2 om (hapl) 8^{a}–9^{b} — a) B1 तु (for च) T G4 M4 पित्रा वि(T1 पुत्रान्वि)भजमानश्च — b) = Manu. 3 155^{d} D6 9 वा (for च) — c) B1 अभिशस्तस्, Dn3 °शस्यस् (for °शस्तस्) D4–9 स्तेयी (for स्तेन)

9 G2 om 9^{ab} (cf v 1 8) D4 om (hapl) 9–10 — a) D1 शरकारश्च, M3 8 चर्म (for पर्व°) T1 8 G1 3 M4 पर्वदारश्च मूली च, T2 G4 कर्मकारश्च मूली च — b) G1 पर (for पार-) B2 (marg) D2 6 7 9 -जायिक; T8 दारक (for दारिक) D1 पितृघ्न पारजायिक — d) V1 ह (for च)

10 D4 om 10 (cf v 1 9) — a) V1 B Dn D8 10 च य (by transp) D1 परिक्रमेद्; T8 परा

अभिर्यश्च परिक्रामेद्यः शुना दष्ट एव च ।
परिवित्तिश्च यश्च स्याद्दुश्चर्मा गुरुतल्पगः ।
कुशीलवो देवलको नक्षत्रैर्यश्च जीवति ॥ १०
एतानिह विजानीयादपाङ्क्तेयान्द्विजाधमान् ।
शूद्राणामुपदेशं च ये कुर्वन्त्यल्पचेतसः ॥ ११
षष्टिं काणः शतं षण्ढः श्वित्री यावत्प्रपश्यति ।
पङ्क्त्यां समुपविष्टायां तावद्दूषयते नृप ॥ १२
यद्वेष्टितशिरा भुङ्क्ते यद्भुङ्क्ते दक्षिणामुखः ।
सोपानत्कश्च यद्भुङ्क्ते सर्वं विद्यात्तदासुरम् ॥ १३
असूयता च यद्दत्तं यच्च श्रद्धाविवर्जितम् ।
सर्वं तदसुरेन्द्राय ब्रह्मा भागमकल्पयत् ॥ १४
श्वानश्च पङ्क्तिदूषाश्च नावेक्षेरन्कथंचन ।
तस्मात्परिवृते दद्यात्तिलांश्चान्ववकीरयेत् ॥ १५
तिलादाने च क्रव्यादा ये च क्रोधवशा गणाः ।

क्रमेद्, M4 पराक्रामेद् (for परि) — ^{b}) Dn2 D8 T3 M1 दष्ट (for दष्ट) — ^{c}) D10 T3 G M4 वित्तश्च (for वित्तिश्च) D1 [ऽ]पि, M4 तु (for the second च) — ^{d}) S यश्च स्याद् (for दुश्चर्मा) V1 -तल्पक, D10 °वित् (for °ग) — ^{e}) D8 9 T2 कुशीलको (for °लवो) — ^{f}) = Manu 3. 162^{b} D10 वर्धनैर्यश्च, G1 3 यो नक्षत्रैश् (by transp.) — After 10, V1 B Dn D5 8 10 ins.:

409* ईदृशैर्ब्राह्मणैर्मुक्तमपाङ्क्तेयैर्युधिष्ठिर ।
रक्षांसि गच्छते हव्यमित्याहुर्ब्रह्मवादिनः ।
श्राद्धं भुक्त्वा त्वधीयीत वृषलीतल्पगश्च यः ।
पुरीषे तस्य तं मासं पितरस्तस्य शेरते ।
सोमविक्रयिणे विष्ठा भिषजे पूयशोणितम् । [5]
नष्टं देवलके दत्तमप्रतिष्ठं च वार्धुषे ।
यत्तु वाणिजके दत्तं नेह नामुत्र तद्भवेत् ।
भस्मनीव हुतं हव्यं तथा पौनर्भवे द्विजे ।
ये तु धर्मव्यपेतेषु चारित्रापगतेषु च ।
हव्यं कव्यं प्रयच्छन्ति तेषां तत्प्रेत्य नश्यति । [10]
ज्ञानपूर्वं तु ये तेभ्यः प्रयच्छन्त्यल्पबुद्धयः ।
पुरीषं भुञ्जते तस्य पितरः प्रेत्य निश्चयः ।

[For lines 1–2, cf. Manu 3. 170. — (L. 2) D8 मुक्तम् (for हव्यम्). — For lines 3–4, cf. Manu. 3. 250. — (L. 3) Dn1 त्वधीयेत, D8 च कृत्वा च (for त्वधीयीत). — (L. 4) Dn1 ते मासं, D5 पण्मास (for तं मासं). D8 चैव (for the second तस्य). D8 पितरो वै वसत्युत (for the post. half). — Lines 5–6 = (var.) Manu 3. 180. — (L. 6) V1 B1–3 D10 तु (for च). D10 वार्धुषौ (for षे). — Lines 7–8 = Manu. 3. 181. — (L. 7) B1 [अ]मुत्र च (for नामुत्र). — (L. 9) Dn2 चारित्राय मतेषु च (for the post. half). — (L. 11) D5 यत् (for ये).]

11 11^{ab} = (var.) Manu. 3. 167^{ab}. T3 partly damaged for 11^{ab}. — ^{a}) V1 B1 5 Dn D10 इमान्; B2–4 धीमान् (for इह). T1 द्विजातीस्त्व (for विजानीयाद्). — ^{b}) T1 विजानीहि (for अपाङ्क्तेयान्). D4 द्विजोत्तमान् (for द्विजाध°). — ^{c}) D4 शूद्रस्य (for शूद्राणाम्). — ^{d}) Dn3 -चेतना, T2 G -तेजस (for -चेतस).

12 For 12^{ab}, cf. Manu 3. 177^{ab}. — ^{a}) T2 G1 3 4 कुष्ठी (for षष्टिं). D8 वर्षं (for काण). V1 B5 Dn3 (marg.) षन्ढ, B1 2 Dn3 रुढ; B4 D2 4 खज, D1 व्यग, T2 3 G1 2 M बंदी, G4 वादी (for षण्ढ). D10 शतं बदी कुष्ठिकाण, T1 G3 कुष्ठी काण शठ पशु (G3 बंदी). — ^{c}) B1 D1 पंक्त्या समुपविष्टायाम्.

13 = (var.) Manu 3. 238. — ^{a}) T1 यो (for यद्). — ^{b}) D4 6–9 T1 यो भुंक्ते, T2 3 भुंक्ते यद् (by transp.). — ^{c}) D4–8 10 च यो भुंक्ते, T1 2 G M [ऽ]श्नाति, T3 यदश्नाति (for च यद्भुङ्क्ते).

14 D4 5 8 repeat 14^{ab} and D6 7 9 read the same after 15. — ^{a}) T2 असूयया (for यता). D2 4 (first time) भुंक्ते, D5 (both times) 6 7 8 (first time) 9 भुक्तं (for दत्तं). D1 असूयतश्च यद्भुक्तं.

15 ^{a}) T3 damaged. G1 3 -दुष्याश् (for दूषाश्). D10 श्वानं च पक्तिदूष्यांश्च. — ^{b}) T1 चक्षेरन् (for [अ]वेक्षे). B4 D1 4 6–8 कदाचन (for कथं). D10 नावेक्षेत कदाचन. — T1 om. 15^{c}–16^{d}. — ^{c}) V1 B2 (marg. as in text) 5 Dn M3 परिसृते; B1 T2 3 °श्रुते, G1 3 4 °श्रिते (for वृते). — ^{d}) B1 [पु]वाव, B4 [ए]व वि; G4 [अ]प्यन्व (for [अ]न्वव). D4 6 9 तिलांश्चैवाश्च कारयेत्, D5 तिलान्पङ्क्तिषु धार°, D7 corrupt. — D4 5 8 repeat 14^{ab} and D6 7 9 read the same after 15.

16 T1 om. 16 (cf. v. l. 15). D4, 6–9 om. 16^{ab},

९०

युधिष्ठिर उवाच ।
कीदृशेभ्यः प्रदातव्यं भवेच्छ्राद्धं पितामह ।
द्विजेभ्यः कुरुशार्दूल तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ १
भीष्म उवाच ।
ब्राह्मणान्न परीक्षेत क्षत्रियो दानधर्मवित् ।
दैवे कर्मणि पित्र्ये तु न्याय्यमाहुः परीक्षणम् ॥ २
देवताः पूजयन्तीह दैवेनैवेह तेजसा ।
उपेत्य तस्माद्देवेभ्यः सर्वेभ्यो दापयेन्नरः ॥ ३
श्राद्धे त्वथ महाराज परीक्षेद्ब्राह्मणान्बुधः ।
कुलशीलवयोरूपैर्विद्ययाभिजनेन च ॥ ४
एषामन्ये पङ्क्तिदूषास्तथान्ये पङ्क्तिपावनाः ।
अपाङ्क्तेयास्तु ये राजन्कीर्तयिष्यामि ताञ्शृणु ॥ ५
कितवो भ्रूणहा यक्ष्मी पशुपालो निराकृतिः ।
ग्रामप्रेष्यो वार्धुषिको गायनः सर्वविक्रयी ॥ ६
अगारदाही गरदः कुण्डाशी सोमविक्रयी ।
सामुद्रिको राजभृत्यस्तैलिकः कूटकारकः ॥ ७
पित्रा विवदमानश्च यस्य चोपपतिर्गृहे ।
अभिशस्तस्तथा स्तेनः शिल्पं यश्चोपजीवति ॥ ८
पर्वकारश्च सूची च मित्रध्रुक्पारदारिकः ।
अव्रतानामुपाध्यायः काण्डपृष्ठस्तथैव च ॥ ९

90

☞ This adhy is missing in D8 (of v. l 13 82. 37)

1 a) G8 कीदृशे स्म (for °शेभ्य) — c) G8 द्विजे स्म (for द्विजेभ्य)

2 Cf Manu 3 149 — a) D8 परीक्ष्येत (for °क्षेत) — c) V1 दैव- (for दैवे) V1 पैत्रे (for पित्र्ये) D1-9 T1 M2 8 च (for तु) — d) Dn1 D1 2 7 G1 2 M1 4 न्यायम्, D6 9 स्याज्यम् (for न्याय्यम्). T1. 8 न्यायमाहुर्मनीषिण

3 T1 om. 3ab — a) S (T1 om) पाव(G2 °छ)-यंति (for पूज°) — b) D1 हि, M तु (for [इ]ह) — c) T2 8 G तस्मिन् (for तस्माद्) D1 4-9 उपहृत्य तु देवेभ्य, T1 दैवकर्माणि दे°

4 b) G1 परीक्ष्येद् (for °क्षेद्) S मिय (for बुध) — d) Dn8 तु, D8 वै (for च)

5 a) V1 B Dn तेषामन्ये, D1 येषा मध्ये (for एषामन्ये) B1 -दुष्टास्, D1 6 7 9 हतास्, D10 G -दूष्यास् (for दूषास्) T1 ये चाप्यन्ये पक्तिदूष्यास्, T8 येषामन्ये पक्तिदूष्यास् — c) B1 च (for तु) T2 ते (for ये) M अपाकेयास्तु वै राजन् — d) D1 तेनध (for ताञ्शृणु) D5 कीर्तनीयास्तु वाञ्शृणु, G2 corrupt

6 b) D1 परिवेत्ता (for पशुपालो) T8 महाकृति (for निरा°) — d) S गायक (for °न) D1 5 विक्रय (for -विक्रयी)

7 = (var) Manu 3 158 D10 T1 G1 om (hapl) 7ab — a) B8 D6-9 आगार-, Dn1 G2 अगार (for अगार) — c) D1 2 सामुद्रको (for °द्रिको) V1 Dn2 D1 5 6 8 9 भृतस्; B1 भटस्; B2-4 D10 -दूतस् (for भृत्यस्) T1 समुद्रगो राजभृतस्, T2 नाना मुद्रो राजभृतस्; T8 G M सामुद्रो राजभृतकस् — d) V1 B4 5 D8 M -कारिक, T1 -शारिक, T2 8 G -दारिक (for -कारक)

8 8a = Manu 3 159a G2 om (hapl) 8a-9b — a) B1 तु (for च) T G1 M1 पित्रा वि(T1 पुत्रान्वि)भजमानश्च — b) = Manu. 3 155d D6 9 वा (for च) — c) B1 अभिशसस्; Dn1 °शस्तस् (for °शस्तस्) D1-9 स्तेयी (for स्तेन)

9 G1 om 9ab (cf v l 8) D1 om (hapl) 9-10 — a) D1 शरकारश्च, M2 8 चर्म° (for पर्व°) T1 8 G1 8 M4 पर्वदारश्च मूली च, T2 G1 कर्मकारश्च मूली च — b) G1 पर (for पार) B2 (marg) D1 6 7 9 -जायिक, T8 दारक (for दारिक) D1 पितृघ्न पारजायिक — d) V1 तु (for च)

10 D1 om 10 (cf v l. 9) — a) V1 B Dn D1 10 च य (by transp) D1 परिक्रमेद्; T1 परा

अभिर्यश्च परिक्रामेद्यः शुना दष्ट एव च ।
परिवित्तिश्च यश्च स्याद्दुश्चर्मा गुरुतल्पगः ।
कुशीलवो देवलको नक्षत्रैर्यश्च जीवति ॥ १०
एतानिह विजानीयादपाङ्क्तेयान्द्विजाधमान् ।
शूद्राणामुपदेशं च ये कुर्वन्त्यल्पचेतसः ॥ ११
षष्टिं काणः शतं षण्ढः श्वित्री यावत्प्रपश्यति ।
पङ्क्त्यां समुपविष्टायां तावद्दूषयते नृप ॥ १२

यद्वेष्टितशिरा भुङ्क्ते यद्भुङ्क्ते दक्षिणामुखः ।
सोपानत्कश्च यद्भुङ्क्ते सर्वं विद्यात्तदासुरम् ॥ १३
असूयता च यद्दत्तं यच्च श्रद्धाविवर्जितम् ।
सर्वं तदसुरेन्द्राय ब्रह्मा भागमकल्पयत् ॥ १४
श्वानश्च पङ्क्तिदूषाश्च नावेक्षेरन्कथंचन ।
तस्मात्परिवृते दद्यात्तिलांश्चान्ववकीरयेत् ॥ १५
तिलादाने च क्रव्यादा ये च क्रोधवशा गणाः ।

क्रमेद्, M1 पराक्रामेद् (for परि°) —^{b}) Dn2 D8 T2 M1 दृष्ट (for दष्ट) —^{c}) D10 T3 G M1 -वित्तश्च (for वित्तिश्च) D1 [ऽ]पि, M1 तु (for the second च) —^{d}) S यश्च स्याद् (for दुश्चर्मा) V1 तल्पक, D10 °विद् (for °ग) —^{e}) D8 9 T2 कुशीलको (for °लवो) —^{f}) = Manu 3 162^b D10 वर्धनैर्यश्च, G1 3 यो नक्षत्रैश्च (by transp) — After 10, V1 B Dn D6 8 10 ins

409* ईदृशैर्ब्राह्मणैर्मुक्तमपाङ्क्तेयैर्युधिष्ठिर ।
रक्षांसि गच्छते हव्यमित्याहुर्ब्रह्मवादिनः ।
श्राद्धं भुक्त्वा त्वधीयीत वृषलीतल्पगश्च यः ।
पुरीषे तस्य ते मासं पितरस्तस्य शेरते ।
सोमविक्रयिणे विष्ठा भिषजे पूयशोणितम् । [5]
नष्टं देवलके दत्तमप्रतिष्ठं च वार्धुषे ।
यत्तु वाणिजके दत्तं नेह नामुत्र तद्भवेत् ।
भस्मनीव हुतं हव्यं तथा पौनर्भवे द्विजे ।
ये तु धर्मव्यपेतेषु चारित्रापगतेषु च ।
हव्यं कव्यं प्रयच्छन्ति तेषां तत्प्रेत्य नश्यति । [10]
ज्ञानपूर्वं तु ये तेभ्य प्रयच्छन्त्यल्पबुद्धयः ।
पुरीषं भुञ्जते तस्य पितरः प्रेत्य निश्चयः ।

[For lines 1–2, cf Manu 3 170 — (L 2) D8 मुक्तम् (for हव्यम्) — For lines 3–4, cf Manu 3 250 — (L 3) Dn3 त्वधीयेत, D8 च कृत्वा न (for त्वधीयीत) — (L 4) Dn1 ते मास, D8 पञ्चास (for ते मासं) D8 चैव (for the second तस्य) D8 पितरो वै वसंत्युत (for the post half) — Lines 5–6 = (var) Manu 3 180 — (L 6) V1 B1–3 D10 तु (for च) D10 वार्धुषौ (for °षे) — Lines 7–8 = Manu 3 181 — (L 7) B1 [अ]मुत्र च (for नामुत्र) — (L 9) Dn3 चारित्राय मतेषु च (for the post. half) — (L 11) D8 यद् (for ये)]

11 11^{ab} = (var) Manu. 3 167^{ab} T3 partly damaged for 11^{ab} —^{a}) V1 B1 5 Dn D10 इमान्; B2–4 धीमान् (for इह) T1 द्विजातीस्थ (for विजानी याद्) —^{b}) T1 विजानीहि (for अपाङ्क्तेयान्). D1 द्विजोत्तमान् (for द्विजाध) —^{c}) D4 शूद्रस्य (for शूद्राणाम्) —^{d}) Dn3 चेतना, T2 G -तेजस (for -चेतस)

12 For 12^{ab}, cf. Manu 3 177^{ab} —^{a}) T3 G1 2 4 कुष्ठी (for षष्टिं) D8 षर्ष (for काण) V1 B5 Dn3 (marg) षड, B1 2 Dn1 रुद्र; B4 D2 4 खंज; D1 व्यग, T2 3 G1 3 M षंढी; G4 वादी (for षण्ढ) D10 शत षंदी कुष्ठिकाण, T1 G2 कुष्ठी काण शठ पशु (G2 षंढी) —^{c}) B1 D1 पंक्त्या समुप विष्टायास्

13 = (var) Manu 3 238 —^{a}) T1 यो (for यद्) —^{b}) D1 6–9 T1 यो भुक्ते; T2 3 भुंक्ते यद् (by transp) —^{c}) D1–8 10 च यो भुंक्ते; T1 3 G M [ऽ]श्नाति; T2 यदश्नाति (for च यद्भुङ्क्ते)

14 D1 5 8 repeat 14^{ab} and D6 7 9 read the same after 15 —^{a}) T3 असूयया (for °यता) D2 4 (first time) भुंक्ते; D8 (both times) 6 7 8 (first time) 9 भुक्त (for दत्त) D1 असूयतश्च यद्भुक्तं

15 ^{a}) T2 damaged G1 3 -पुण्याश्च (for दूषाश्च). D10 श्वानं च पक्तिदूष्यांश्च —^{b}) T1 चक्षेरन् (for [अ]वेक्षे°) B4 D1 4 6–8 कदाचन (for कथं) D10 नावेक्षेत कदाचन — T1 om 15^c–16^d —^{c}) V1 B2 (marg as in text). 5 Dn M3 परिसृते, B1 T2 3 °श्रुते; G1 3 4 °श्रिते (for °वृते). —^{d}) B1 [पु]नाव; B4 [प्]य धि; G4 [अ]प्यन्व (for [अ]न्वव) D1 6 9 तिर्यग्क्षेतांश्च कारयेत्, D8 तिलान्पक्तिषु धार°; D7 corrupt — D1 5 8 repeat 14^{ab} and D6 7, 9 read the same after 15

16 T1 om. 16 (cf v l. 15) D1, 6–9 om 16^{ab}.

यातुधानाः पिशाचाश्च विप्रलुम्पन्ति तद्धविः ॥ १६
यावद्ध्यपङ्क्त्यः पङ्क्त्यां वै भुञ्जानाननुपश्यति ।
तावत्फलाद्भ्रंशयति दातारं तस्य बालिशम् ॥ १७
इमे तु भरतश्रेष्ठ विज्ञेयाः पङ्क्तिपावनाः ।
ये त्वतस्तान्प्रवक्ष्यामि परीक्षस्वेह तान्द्विजान् ॥ १८
वेदविद्याव्रतस्नाता ब्राह्मणाः सर्व एव हि ।
पाङ्क्तेयान्यांस्तु वक्ष्यामि ज्ञेयास्ते पङ्क्तिपावनाः ॥ १९
त्रिणाचिकेतः पञ्चाग्निस्त्रिसुपर्णः षडङ्गवित् ।
ब्रह्मदेयानुसंतानश्छन्दोगो ज्येष्ठसामगः ॥ २०
मातापित्रोर्यश्च वश्यः श्रोत्रियो दशपूरुषः ।
ऋतुकालाभिगामी च धर्मपत्नीषु यः सदा ।
वेदविद्याव्रतस्नातो विप्रः पङ्क्तिं पुनात्युत ॥ २१
अथर्वशिरसोऽध्येता ब्रह्मचारी यतव्रतः ।
सत्यवादी धर्मशीलः स्वकर्मनिरतश्च यः ॥ २२
ये च पुण्येषु तीर्थेषु अभिषेककृतश्रमाः ।
मखेषु च समन्त्रेषु भवन्त्यवभृथाप्लुताः ॥ २३
अक्रोधना अचपलाः क्षान्ता दान्ता जितेन्द्रियाः ।
सर्वभूतहिता ये च श्राद्धेष्वेतान्निमन्त्रयेत् ।

— a) D2 तिलदानेन दायादा, S (T1 om) तिलदाने प्यदायादा — b) D2 -वशानुगा, G3 damaged (for वशा गणा) — For 16ab, V1 B Dn D5 10 subst

410* तिलैर्विरहितं श्राद्धं कृतं क्रोधवशेन च।
[B2 यत् (for च)]

— G2 om 16cd — d) S (T1 G2 om) न (for वि-) D1 2 तद्विधिं (for तद्धवि)

17 = (var) Manu 3 176 — a) D1 6–8 T1 G1 2 [अ]पांक्त्य (for [अ]पङ्क्त्य) V1 B Dn D10 अपाक्त्यो (B1 D10 °क्त्या) यावत पक्त्या, D2 G3 4 यावद्ध्यपाक्त्य पाक्त्यान्वै (G3 पक्त्या वै, G4 पक्त्यान्वै), D4 यावद्ध्यपांक्त्यान्पंक्तौ वै, D9 यावद्ध्यपाक्त्यान्वै भुक्तान्- — b) D4 -तुष्यति (for -पश्यति) S समासीन प्रपश्यति — c) T1 फल (for फलाद्) T1 3 नाशयति (for भ्रंश°) — d) D1 वानिश, D4–9 S (except T2 G3 4) बालिश (for °शम्)

18 T3 G3 damaged — a) B1 तद्, D2 om., T2 G4 च (for तु) — b) D1 विज्ञेय पक्तिपावक — B1 D10 om (hapl) 18c–19d — c) D3 तत्त्वतस्तान्, T1 हेतूस्तेषा, T2 G1 3 4 हेतुतस्तान्, M हेतुभिस्तान् (for ये त्वत°)

19 B1 D10 om 19 (cf v 1 18) S om (hapl) 19a–21d — a) V1 B (B1 om) Dn D5 विद्यावेद (for वेदविद्या-) D4 -व्रती (for -व्रत) — After 19ab, B1 Dn1 n2 D3 8 ins

411* सदाचारपराश्चैव विज्ञेया सर्वपावना।
[B1 om the post. half D3 पक्ति (for सर्व)]

— D5 om (hapl) 19cd — c) V1 B (B1 om) Dn तु प्र (for यास्तु)

20 = (var) Manu 3 185 S om 20 (cf v 1 19) — b) D1 त्रिसौपर्ण (for त्रिसु°) — c) B1 [अ]ग्न (for [अ]नु) — d) D6–8 छांदोगो D1 छंदोगा ज्येष्ठसामगा ❀ Cn त्रिणाचिकेत त्रिणाचिकेताख्यमन्त्राध्येता। पञ्च गार्हपत्यादय आवसथ्याग्न्ता अग्नयो यस्य। त्रिसुपर्णं चतुष्कपर्दा युवति सुपेशा इति बह्वृचानां मन्त्रत्रयम् वा ब्रह्म मेतु मामित्यादि तैत्तिरीयप्रसिद्ध वा। ब्रह्म वेद परविद्या वा तदेव देयं येषा तेषामनुसतान परपरायामुत्पन्न स्वयं च ब्रह्मविदध्यापको वा। ❀

21 S om 21abcd (cf v 1 19) — a) D1 2 यस्य वंश्या (for यश्च वश्य) D4–9 मातापितृभ्या ये वश्या — b) B1 4 श्रोत्रिया पुरुषा दश, D1 2 6–9 श्रो(D1 2 क्ष)त्रिया दशपूरुषा, D4 corrupt — c) D1 विद्यावेद (for वेदविद्या) — f) D6 7 च (for [उ]त)

22 G1 partly damaged. — c) D1 7–9 S (G3 damaged) दान (for धर्म) — d) Dn1 स (for य)

23 a) D6 T3 येषु (for ये च) — b) D6–9 अ[D5 ह्य]भिषिक्ता; T2 G2 ह्यभिषेक (for अ°) D1 अभिषिक्ता कृताश्रया — c) B1 [ए]व सर्वेषु, D2 4 7–9 ससत्रेषु, D6 ससत्त्वेषु, D10 T2 3 G M सहस्रेषु; T1 [अ]प्यनेकेषु (for समन्त्रेषु) — d) B1 D10 मवस्य वभृयप्लुवा, B2–5 Dn1 n2 D1 6 7 G M1–3 °भृयस्तु (Dn2 °स्तु)ता

24 T2 partly damaged G3 partly damaged for 24ab — d) S (T2 damaged) निमन्त्रय (for °येत्)

25 G3 partly damaged D2 3 7 M1–3 om (hapl) 25ab — a) V1 B2 3 5 Dn D5 महाभागा (Dn2 °ग)

एतेषु दत्तमक्षय्यमेते वै पङ्क्तिपावनाः ॥ २४
इमे परे महाराज विज्ञेयाः पङ्क्तिपावनाः ।
यतयो मोक्षधर्मज्ञा योगाः सुचरितव्रताः ॥ २५
ये चेतिहासं प्रयताः श्रावयन्ति द्विजोत्तमान् ।
ये च भाष्यविदः केचिद्ये च व्याकरणे रताः ॥ २६
अधीयते पुराणं ये धर्मशास्त्राण्यथापि च ।
अधीत्य च यथान्यायं विधिवत्तस्य कारिणः ॥ २७
उपपन्नो गुरुकुले सत्यवादी सहस्रदः ।
अग्र्यः सर्वेषु वेदेषु सर्वप्रवचनेषु च ॥ २८
यावदेते प्रपश्यन्ति पङ्क्त्यास्तावत्पुनन्त्युत ।
ततो हि पावनात्पङ्क्त्याः पङ्क्तिपावन उच्यते ॥ २९
क्रोशादर्धतृतीयात्तु पावयेदेक एव हि ।
ब्रह्मदेयानुसंतान इति ब्रह्मविदो विदुः ॥ ३०
अनृत्विगनुपाध्यायः स चेदग्रासनं व्रजेत् ।
ऋत्विग्भिरननुज्ञातः पङ्क्त्या हरति दुष्कृतम् ॥ ३१
अथ चेद्वेदवित्सर्वैः पङ्क्तिदोषैर्विवर्जितः ।
न च स्यात्पतितो राजन्पङ्क्तिपावन एव सः ॥ ३२
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन परीक्ष्यामन्त्रयेद्द्विजान् ।

— ᵈ) B₄ D₁ योग्या सु , S योगिनश्च (for योगा सु) D₄–₉ योगेषु निरतव्रता — After 25, S ins

412* पञ्चरात्रविदो मुख्यास्तथा भागवता परे ।
वैखानसा कुलश्रेष्ठा वैदिकाचारचारिण ।

[(L 1) T₁ G₃ ₄ पांच- (for पञ्च) — T₁, ₃ M om line 2 — (L 2) T₂ कुरु (for कुल)]

26 ᵃ) D₁ नियता (for प्र°) D₂ ₄–₉ ये चेतिहास निपुणा (D₂ °रता) — ᵇ) B₁ M द्विजोत्तमा (for °मान्) — ᶜ) T₁ विप्रा (for केचिद्)

27 T₃ partly damaged — ᵃ) B₄ ₅ Dn₂ D₄–₆ ₈ ₉ T₂ G₃ M अधीयते; D₁₀ याना (for °यते) D₅ G₄ वै (for ये) T₁ पठंति ये पुराणानि — ᵇ) G₃ partly damaged B₄ D₂ ₄–₉ G₁ वा (for च) — T₁ om 27ᶜᵈ — ᶜ) D₄–₉ अधीयं (D₆ ₈ °य)ते (for °त्य च) — ᵈ) D₄–₉ स्वानि कर्माणि कुर्वते

28 ᵇ) D₂ T₂ ₃ G₃ M₄ सहस्रश ; D₄–₉ यतव्रत (for सहस्रद) — 28ᶜᵈ = Manu 3 184ᵃᵇ — ᶜ) V₁ B Dn D₁₀ अग्र्या (for अग्र्य) T₃ देवेषु (for वेदेषु)

29 ᵃ) D₁ एव प्र , M₁ एते तु (for एते प्र) — ᵇ) B₄ G₄ M₁–₃ पंक्ति, D₄ ₇–₉ पंक्त्यां; T₂ ₃ M₄ पंक्तीस् (for पङ्क्त्यास्) T₂ च (for [उ]त) G₁ ₃ तावत्पंक्ति पुनात्युत — ᶜ) T₂ ₃ G₁ ₂ ₄ [s]पि, M [s]ति (for हि) B₁ D₄ पावना ; D₁₀ पवनात् (for पाव) T₃ पंक्ति (for पङ्क्त्या) D₅–₉ य(D₅ त)तो हि पावना पंक्त्यां (D₈ °क्त्या), T₁ ततोपि पावन पंक्त्या — ᵈ) D₃ ₈ -पावनम् (for °न)

30 D₅ om 30ᵃ-31ᵇ — ᵃ) D₂ तृतीय (for °यात्) Dn₁ n₂ च (for तु) D₁ ₁₀ क्रोशादर्धं तृतीय तु — G₂ damaged for 30ᵃᵇ — ᵇ) T₁ प्रापयेद्; T₂ प्रार्थ° (for पाव°) D₁ T₂ ₃ G च, D₄ ₆–₉ तु (for हि) — B₄ om 30ᶜ-31ᵈ — ᶜ) B₂ (marg) -देयात्म- (for -देयानु) — ᵈ) D₈ धर्म (for ब्रह्म)

31 B₄ om 31, D₅ om 31ᵃᵇ (for both, cf v l 30) T₁ om 31-32 — ᵃ) D₄ ₆ ₇ ₉ ऋत्विग्द्विज उपाध्याय — ᵇ) T₂ G₁ ₃ ₄ अग्र्यासन; T₃ damaged B₁ भजेत् (for प्र°) — T₃ partly damaged — ᶜ) Dn₁ n₂ अभ्यनु ; Cn अननु- (as in text) D₄–₉ ऋत्विजान्समनुज्ञात ❀ Cn अननुज्ञात इति पाठे अभिमान वशादननुज्ञात इति ज्ञेयम् । ❀ — ᵈ) D₄ ₁₀ T₂ पंक्त्यां (for पङ्क्त्या) T₃ M पंक्त्यां हरति दुष्कृतिं

32 T₁ om 32 (cf v l 31) — ᵃ) B₄ Dn₃ अथर्व (for अथ चेद्) B₅ सर्व , D₁ तात (for सर्वै) — ᵇ) V₁ पांक्त्य (for पङ्क्ति) D₁₀ न (for वि) — For 32ᵃᵇ, D₄–₉ subst

413* अथर्ववेदवित्सर्वं पङ्क्तिदोषे व्यपानुदेत् ।
वेदशास्त्रविद विप्रं सर्वदोषैर्विवर्जितम् ।

— [L 1] D₆ अथ वेदविच्च तत्सर्वं, D₈ अथर्वविच्च तत्सर्वं (for the prior half) D₅ पंक्त्या (for पङ्क्ति-) —(L 2) D₆ ₈ पात्र (for विप्र)]

— ᶜ) G₂ damaged M₁ स (for न) D₄–₇ ₉ वा (for च) T₂ G₁ ₃ M पतितो; G₄ फलतो (for पतितो)

33 ᶜ) V₁ B₃ ₅ Dn अन्यान्, B₄ यांस्तान् (for दान्तान्) — ᵈ) Dn₃ सहस्रदान् (for बहुश्रुतान्)

34 34ᵃᵇ = Manu 3 139ᵃᵇ — ᵃ) T₁ यस्तु (for

स्वकर्मनिरतान्दान्तान्कुले जातान्बहुश्रुतान् ॥ ३३
यस्य मित्रप्रधानानि श्राद्धानि च हवींषि च ।
न प्रीणाति पितॄन्देवान्स्वर्गं च न स गच्छति ॥ ३४
यश्च श्राद्धे कुरुते संगतानि
न देवयानेन पथा स याति ।
स वै मुक्तः पिप्पलं बन्धनाद्वा
स्वर्गाल्लोकाच्च्यवते श्राद्धमित्रः ॥ ३५
तस्मान्मित्रं श्राद्धकृन्नाद्रियेत
दद्यान्मित्रेभ्यः संग्रहार्थं धनानि ।
यं मन्यते नैव शत्रुं न मित्रं
तं मध्यस्थं भोजयेद्धव्यकव्ये ॥ ३६
यथोषरे बीजमुप्तं न रोहे-
न चास्योप्ता प्राप्नुयाद्बीजभागम् ।
एवं श्राद्धं भुक्तमनर्हमाणै-
र्न चेह नामुत्र फलं ददाति ॥ ३७
ब्राह्मणो ह्यनधीयानस्तृणाग्निरिव शाम्यति ।
तस्मै श्राद्धं न दातव्यं न हि भस्मनि हूयते ॥ ३८
संभोजनी नाम पिशाचदक्षिणा
सा नैव देवान्न पितॄनुपैति ।
इहैव सा भ्राम्यति क्षीणपुण्या
शालान्तरे गौरिव नष्टवत्सा ॥ ३९
यथाग्नौ शान्ते घृतमाजुहोति
तन्नैव देवान्न पितॄनुपैति ।
तथा दत्तं नर्तने गायने च

यस्य) —[b]) T1 दद्याच्छ्राद्धानि मानव —[c]) Dn1 प्रीणंति (for प्रीणाति) T1 मुनीन् (for पितॄन्) —[d]) D1 2 न च स्वर्गं, D5 स्वर्गं स च (for स्वर्गं च न) T1 2 G1 M पश्यति (for गच्छति) B6 D4 7 स्वर्गं च स न गच्छति, T3 G3 4 स्वर्गं च स न (T3 न च) पश्यति

35 For 35, cf Manu 3 140 —[a]) B3 य श्राद्धे, D1 6-9 यस्तु श्राद्धे, T1 3 य श्राद्धकाले; M1 3 य श्राद्धेन (for यश्च श्राद्धे) —[b]) G1 पथेन (for पथा स) —[c]) G2 partly damaged T1 न चैव (for स वै) D10 M1 2 (*sup lin*) 3 4 बधनादिव, T M3 °नाद्धि (T2 °दि), G3 3 °नाच्च, G4 °नानि (for °नाद्वा)

36 For 36, cf Manu 3 138 —[a]) V1 B2-5 मैत्र (for मित्रं) S श्राद्धतो नाददीत (for °कृन्नाद्रियेत) —[b]) D1-7 9 मित्रे, D8 मित्रं (for मित्रेभ्य) —[c]) V1 B D1 5 7 8 10 T2 G1 2 4 यन् (for यं) S मित्र न शत्रुं —[d]) T1 G4 M4 न, T2 स (for त) Dn3 हव्यकव्य, D1 G1 3 °कव्यै (for °कव्ये)

37 For 37, cf Manu 3 142 —[b]) V1 B2 3 5 Dn D10 [ना]वसा, T1 M [न]स्योत, G2 °प्तान् (for °प्ता) D6 S बीजभाव (for °भागम्) —D6 7 9 om 37[c]-38[b] —[d]) T1 2 G1 2 3 च (for न) B1 विदध्यात् (for ददाति)

38 = (var) Manu 3 168 D5 7 9 om 38[ab] —[a]) T (cf v l 37) T3 G2 partly damaged —[a]) T G1 3 4 M4 [s]पि (for हि) —[d]) G4 च (for हि) — After 38, D4 reads 40[a] repeating it in its proper place

39 For 39, cf Manu 3 141 D4 om 39[a] —[a]) D1 2 यक्षा, D5 10 S Cv -भिक्षा, D6-9 दक्षिणास् (for °णा) ॐ Cv सहभोजनयोग्येषु दत्ता संभोजनी । मित्रश्राद्धमिति यावत् । ॐ —[b]) B1 या नैव; D1 2 या वै न, D4 तेनैव, D6-9 तानेव, D10 यान्येव; T2 तद्वैव (for सा नैव) D6 9 च (for न) — G2 partly damaged —[c]) D1 2 4-9 भ्रमती (D5 °ति); T1 भवति, T2 3 G1 3 4 चरति, M च्यवति (for भ्राम्यति) V1 B Dn D10 हीन (for क्षीण)

40 D4 reads 40[a] for the first time after 38 S om 40[ab] —[a]) D6-9 घृतमग्नौ (for घृतम्) D1 2 10 यथा प्रशाते ज्वलने जुहोति, D4 (both times) यथा प्रशाते घृतमग्नौ जु° —[b]) D4 तेन (for तन्न) —[c]) D1 6-8 यथा (for तथा) B1 चोक्त; G1 दानं (for दत्तं) Dn3 नर्तन, Dn3 G1 °के; D9 वर्तते (for नर्तने) T1 2 G1-3 तथा दत्तं (G2 दानं) नर्तके गायके च — D10 om (hapl) 40[d]-41[a] —[d]) V1 B Dn चानृते (for °चे) D4 6-9 यां चानृचे दक्षिणा वै प्रयुक्ता; D5 या चान्वेति दक्षिणा वै प्रयुक्ता, T1 M4 यथा चोक्ता (M4 °क्त) दक्षिणा सा (M4 चा) तृणोति, T2 G M1-3 यथानृचे दक्षिणा चा (T2 °णा वा; G1 °णे चा) तृणोति; T3 यथानृचे दक्षिणे या च नेति ॐ Cn भातृणोति प्रयच्छति । भाद इति सुपठम् । ॐ

यां चानृचे दक्षिणामावृणोति ॥ ४०
उभौ हिनस्ति न भुनक्ति चैषा
या चानृचे दक्षिणा दीयते वै ।
आघातनी गर्हितैषा पतन्ती
तेषां प्रेतान्पातयेद्देवयानात् ॥ ४१
ऋषीणां समयं नित्यं ये चरन्ति युधिष्ठिर ।
निश्चिताः सर्वधर्मज्ञास्तान्देवा ब्राह्मणान्विदुः ॥ ४२
स्वाध्यायनिष्ठा ऋषयो ज्ञाननिष्ठास्तथैव च ।
तपोनिष्ठाश्च बोद्धव्याः कर्मनिष्ठाश्च भारत ॥ ४३
कव्यानि ज्ञाननिष्ठेभ्यः प्रतिष्ठाप्यानि भारत ।
तत्र ये ब्राह्मणाः केचिन्न निन्दति हि ते वराः ॥ ४४
ये तु निन्दन्ति जल्पेषु न ताञ्श्राद्धेषु भोजयेत् ।
ब्राह्मणा निन्दिता राजन्हन्युस्त्रिपुरुषं कुलम् ॥ ४५
वैखानसानां वचनमृषीणां श्रूयते नृप ।
दूरादेव परीक्षेत ब्राह्मणान्वेदपारगान् ।
प्रियान्वा यदि वा द्वेष्यांस्तेषु तच्छ्राद्धमावपेत् ॥ ४६
यः सहस्रं सहस्राणां भोजयेदनृचां नरः ।
एकस्तान्मन्त्रवित्प्रीतः सर्वानर्हति भारत ॥ ४७

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥

---

41 D10 om 41^a (cf v 1 40) T1 om 41^a G2 partly damaged for 41^{ab} — ^{a}) B1 सतो (for उभौ) G3 om from हिन up to ऋषी (in 42^a) T2 3 [ए]षां (for [ए]षा) —T1 transp 41^b and 41^c — ^{b}) V1 B2–5 Dn D2 4 8 या चानृते, D10 T1 न चानृते; T2 3 G1 M येनानृ(T3 नृ)चे, G4 यैरानृते (for या चानृचे) D1–9 च (for वै) B1 या चानृते दीयते दक्षिणा वै — ^{c}) Dn1 n2 D2 आघातिनी (for °तनी) G2 गृहमेषां (for गर्हितैषा) D1–9 अप्राप्यती गर्भमेषां पतंती; D10 आपावनी गर्हितव्या प°; T1 आघायनी गर्हणीया न शुद्धा, T2 G1 2 M अ(T2 G1 आ)-घावि(M1. 8 °य)नी गृहमेषा पतती; T3 G4 अघावि(G4 °साधि)नी गृहमेषां प° — T1 om 41^d — ^{d}) T2 G4 प्रेत, M4 पापान् (for प्रेतान्) T3 M4 पावयेद् (for पात)

42 G3 om ऋषी (in 42^a) (cf. v 1 41) T3 partly damaged — ^{a}) V1 B2–5 Dn D2 4 5 G2 समये, B1 यान् (for य) — ^{b}) S रक्षंति (for चरन्ति) —D9 om 42^c–44^b G2 damaged for 42^{cd} — ^{c}) D6 8 धर्मशास् (for धर्मज्ञास्) T1 2 निश्चिता न्सर्वधर्मज्ञास् — ^{d}) V1 D1 7 10 तान्देवान्, D5 तान्देव; T1 तादृशो, T3 M तादृशान् (for तान्देवा) T2 G1 3. 4 तादृशा ब्राह्मणा विदु°

43 For 43, cf Manu 3 134 D9 om 43 (cf v 1 42) — ^{a}) M3 -निष्ठा (for निष्ठा) T1 2 M ऋषयो (for ऋ°) — D1 6–8 T1 om 43^{cd} — ^{d}) D1 तथापरे (for च भारत)

44 44^{ab} = (var) Manu 3 135^{ab} D9 om 44^{ab} (cf v 1 42) G2 partly damaged — ^{b}) D4–8 प्रतिष्ठेयानि; T1 प्रदेयानीह, T3 प्रतिपाद्यानि (for °ष्ठाप्यानि) —T1 om 44^{cd} G1 damaged — ^{c}) M1–8 [अ]पि, M4 ते (for ये) V1 B2–5 Dn D1 2 6 10 T3 G1 ब्राह्मणान् (for °णा) — ^{d}) D5–9 तु (for हि) V1 रता, Dn1 नरा (for वरा) T2 G न च निंदति तत्परा; T3 न च निंदति ते वरा, M न निंदति तु ये परान्

45 ^{a}) D1 वि (for तु) T1 ब्राह्मणान्ये तु निंदति — ^{b}) B1 ताञ्श्राद्धेषु न भोजयेत् — ^{c}) T2 G2 4 निर्जिता (for निन्दिता) — ^{d}) T2 हतास् (for हन्युस्) V1 B Dn D10 त्रै (for त्रि) G2 4 हतास्त्रिपुरुष कुल (hypermetric)

46 G2 damaged for 46^{ab} — ^{b}) D1 4–9 [s]नघ (for नृप) —46^{cd} = (var) Manu 3 130^{ab} — ^{d}) D4–9 ब्राह्मण वेदपारग — D10 reads 46^{ef} twice — ^{e}) D2 प्रिया, D4–9 प्रिय (for प्रियान्) D5–9 द्वेष्ये (for द्वेष्यास्) V1 B Dn D1 प्रियो (D1 °या) वा यदि वा द्वेष्य(D1 °ष्या)स् — ^{f}) V1 B Dn1 n2 तेषां (for तेषु) V1 B Dn3 D4 8 न; Dn1 D5 तु; D2 च (for तच्) D1–9 10 (second time) G1 3 आचरेत् (for आवपेत्) Dn2 तेषां तु श्राद्धमाचरेत्, D1 तेषु श्राद्धमवापयेत (sic)

47 = (var.) Manu. 3 131 G2 partly damaged — ^{b}) Dn D9 अनृतान्, D10 T2 G1 3 4 °चो; T1 2 अन्वह (for अनृचा) — ^{c}) D6 8 पूत (for प्रीत) T1 G (G2 damaged) एक(T1 °स)स्मिन्मन्त्रविरपूत

९१

युधिष्ठिर उवाच ।
केन संकल्पितं श्राद्धं कस्मिन्काले किमात्मकम् ।
भृग्वङ्गिरसके काले मुनिना कतरेण वा ॥ १
कानि श्राद्धेषु वर्ज्यानि तथा मूलफलानि च ।
धान्यजातिश्च का वर्ज्या तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ २
भीष्म उवाच ।
यथा श्राद्धं संप्रवृत्तं यस्मिन्काले यदात्मकम् ।
येन संकल्पितं चैव तन्मे शृणु जनाधिप ॥ ३
स्वायंभुवोऽत्रिः कौरव्य परमर्षिः प्रतापवान् ।
तस्य वंशे महाराज दत्तात्रेय इति स्मृतः ॥ ४
दत्तात्रेयस्य पुत्रोऽभून्निमिर्नाम तपोधनः ।
निमेश्चाप्यभवत्पुत्रः श्रीमान्नाम श्रिया वृतः ॥ ५
पूर्णे वर्षसहस्रान्ते स कृत्वा दुष्करं तपः ।
कालधर्मपरीतात्मा निधनं समुपागतः ॥ ६
निमिस्तु कृत्वा शौचानि विधिदृष्टेन कर्मणा ।
संतापमगमत्तीव्रं पुत्रशोकपरायणः ॥ ७
अथ कृत्वोपहार्याणि चतुर्दश्यां महामतिः ।
तमेव गणयञ्शोकं विरात्रे प्रत्यबुध्यत ॥ ८

— d) D5 10 सर्वम् (for सर्वान्).

Colophon om in D1 — *Parvan name* B1 2 4 5 Dn3 द्याति — *Sub-parvan* V1 B1-4 Dn D2 5-7 9 10 M1 दानधर्म — *Adhy name* V1 B1-4 Dn D10 श्राद्धकल्प , D2 श्राद्धविधि , D4-9 ब्राह्मणपरीक्षा , T2 श्राद्धपात्रविधि , T3 G2 4 पात्रविधि — *Adhy no* (figures, words or both) V1 90 (as in text), Dn1 88 , D10 97 , T1 M4 130 , T2 3 G3 4 137 , G1 3 M1 131 , M2 3 132 — *Śloka no* Dn1 56 , Dn2 55 , D4 46

91

☞ This adhy is missing in D3 (of v l 13 82 37)

1 After 1^ab, T2 3 G M1 2 4 read 3^cd M3 om (hapl) 1^c–3^b T1 2 G3 4 M4 om 1^cd — c) V1 B2-5 Dn1 D2 10 T3 भृग्वगिरसिके काले ; D4 6-9 भृग्वश्यंगिरसे काले , D5 भृग्वगिरसिकाले तु , M1 2 कुले च भृग्वगिरसे — d) D1 2 वै (for वा)

2 M3 om. 2 (of v l 1) — a) V1 B Dn श्राद्धानि , M1 2 श्राद्धे च (for श्राद्धेषु) — T1 om (hapl) 2^bc — b) V1 B Dn D2 10 कानि , T3 यथा (for तथा) D1 2 G1 3 M1 2 4 वै (for च) — c) D6 8 9 -जाति(D5 °ती)पु , G2 M1 4 -जात्यश्च (for -जातिश्च) D4 वर्ज्यास् V1 B Dn D1 2 10 T3 धान्य- जात्यश्च का वर्ज्यास्

3 M3 om 3^ab (of v l 1) T1 om 3 T2 3 G M1 2 4 om 3^ab — a) D6 संप्रवृद्धं (for °वृत्तं). — b) D2 तस्मिन् (for यस्मिन्) Bom ed सदात्मकं (for य°) — T2 3 G M read 3^cd after 1^ab — c) T3 M4 केन (for येन) T2 [स]पि (for [ए]व). — d) T2 3 G1 3 M1 2 4 ब्रूहि (for शृणु) V1 B1 4 Dn D2 6 8 जनाधिप (for नरा°) G2 4 M3 तन्मे ब्रूहि पितामह

4 a) T2 G3 [s]त्र , T3 वै (for ऽत्रि) T1 परम (for कौरव्य) — b) T1 कौरव्य परमार्थवित् — d) B1 D5-9 श्रुत (for स्मृत)

5 b) Dn2 निमीनां सु- (for निमिर्नाम) — c) D4, 5 7-9 [ए]व (for [अ]पि) — d) D2 [अ]न्वित ; D6 सुत (for वृत)

6 b) B1 दुश्चर , D3 दुष्कृतं , T2 पुष्कल (for दुष्कर) — c) S (except T1) निपातात्मा (for -परी°)

7 a) G2 partly damaged D1 4-9 शौचादि , T G2 4 M श्राद्धानि (for शौचानि) G1 3 निमिस्तु दृष्ट्वा श्राद्धानि — d) D1-9 परिप्लुत (for -परायण)

8 a) T1 [अ]व (for [उ]प) T2 3 G2-4 -कार्याणि (for -हार्याणि) — c) D1-7 9 अर्थं (for शोकं) — d) B2-5 D10 T1 त्रिरात्रे (T2 त्रै); D5 8 9 विराव (for विरात्रे) B1 त्रिरात्रे प्रत्यबोधत , D1 त्रिरात्रे प्रतिबुध्यते , D2 विरात्रे प्रतिबुध्य च

तस्यासीत्प्रतिबुद्धस्य शोकेन पिहितात्मनः ।
मनः संहृत्य विषये बुद्धिर्विस्तरगामिनी ॥ ९

ततः संचिन्तयामास श्राद्धकल्पं समाहितः ।
यानि तस्यैव भोज्यानि मूलानि च फलानि च ॥ १०

उक्तानि यानि चान्यानि यानि चेष्टानि तस्य ह ।
तानि सर्वाणि मनसा विनिश्चित्य तपोधनः ॥ ११

अमावास्यां महाप्राज्ञ विप्रानानाय्य पूजितान् ।
दक्षिणावर्तिकाः सर्वा बृसीः स्वयमथाकरोत् ॥ १२

सप्त विप्रांस्ततो भोज्ये युगपत्समुपानयत् ।
ऋते च लवणं भोज्यं श्यामाकान्नं ददौ प्रभुः ॥ १३

दक्षिणाग्रास्ततो दर्भा विष्टरेषु निवेशिताः ।
पादयोश्चैव विप्राणां ये त्वन्नमुपभुञ्जते ॥ १४

कृत्वा च दक्षिणाग्रान्वै दर्भान्सुप्रयतः शुचिः ।
प्रददौ श्रीमते पिण्डं नामगोत्रमुदाहरन् ॥ १५

तत्कृत्वा स मुनिश्रेष्ठो धर्मसंकरमात्मनः ।
पश्चात्तापेन महता तप्यमानोऽभ्यचिन्तयत् ॥ १६

अकृतं मुनिभिः पूर्वं किं मयैतदनुष्ठितम् ।
कथं नु शापेन न मां दहेयुर्ब्राह्मणा इति ॥ १७

ततः संचिन्तयामास वंशकर्तारमात्मनः ।
ध्यातमात्रस्तथा चात्रिराजगाम तपोधनः ॥ १८

अथात्रिस्तं तथा दृष्ट्वा पुत्रशोकेन कर्शितम् ।
भृशमाश्वासयामास वाग्भिरिष्टाभिरव्ययः ॥ १९

---

9 T_1 om 9 —^{b}) V_1 B Dn D $_{10}$ शोकेन व्यथितात्मनः, G_4 °न विहतात्मन —^{c}) B_4 प्रकृष्य (for संहृत्य) D_{4-9} पुन सहृष्टमनसो —^{d}) V_1 B Dn $D_{2\,10}$ T_2 G विस्तार

10 ^{a}) Dn_2 $D_{4\,6\,7\,9}$ G_4 स (for सं) —^{c}) T_1 [उ]प (for [पु]व) $D_{6\,9}$ भोग्यानि (for भोज्यानि) — D_4 om (hapl) 10^d–11^a —^{d}) Dn_8 घृतानि (for मूलानि)

11 D_4 om 11^a (cf v l 10) T_1 om 11^{ab} —^{a}) D_{6-7} भक्ष्यानि, D_8 भक्तानि (for उ) Dn_1 n_3 G_1 M चाश्नानि, D_{10} धान्यानि, G_3 damaged (for चान्यानि) $D_{1\,2\,9}$ भुक्ता(D_9 भक्ष्या)नि यानि चाश्नानि —^{b}) D_1 T_8 वै, D_9 च, T_2 $G_{2\,4}$ हि (for ह) —^{c}) T_1 तपसा (for मनसा) —^{d}) T_1 निश्चित्य स (for विनिश्चित्य)

12 ^{a}) D_1 अमावस्यां V_1 B Dn $D_{2\,4\,10}$ -प्राज्ञो; T_2 $G_{1\,3\,4}$ M_{1-8} राज (for प्राज्ञ) —^{b}) B_2 (marg as in text) $_8$ भारत, D_{6-9} पूज्य तान् (for पूजितान्) —^{c}) B_8 $D_{1\,2}$ -वृत्तिका; $T_{2\,8}$ $G_{1\,8}$ M वर्तका, G_2 damaged (for -वर्तिका) D_{4-9} दक्षिणाश्चैतिकान्सर्वान् —^{d}) V_1 B Dn_2 n_3 D_2 वृषी; $D_{4\,6-9}$ ऋषि (for बृसी)

13 T_1 om 13 —^{a}) G_2 partly damaged D_1 ततो भुक्त्वा, G_2 M_{1-8} तस्य भोज्यान् (for ततो भोज्ये) $T_{2\,3}$ $G_{1\,3\,4}$ सप्त ($T_{2\,3}$ तस्य) विप्रास्तस्य भोज्या —^{b}) $M_{1\,2}$ (inf lin) $_8$ समुपागमत् —^{d}) D_{10} श्यामाकान्न (for कान्न)

14 ^{b}) D_9 om from निवेशिता up to श्रेष्ठो (in 16^a). — T_1 om 14^{cd} —^{d}) D_4 भोजयते, G_4 भुज्यते (for भुञ्जते)

15 D_9 om 15 (cf v l 14) —^{a}) D_3 T_8 तु (for च) —^{b}) Dn_1 n_3 D_2 T_1 स, Dn_8 G_2 स; D_{4-8} तु (for सु) —^{c}) B_1 $D_{4\,6-8\,10}$ श्रीमत (for °ते) $T_{2\,8}$ पिंडान् (for पिण्ड) V_1 $B_{2\,4\,5}$ Dn D_5 प्रददौ श्रीमत पिंडान् — After 15, T_1 ins 414*

16 D_9 om 16^a (cf v l 14) T_1 om 16^a–18^b —^{a}) D_1 नरश्रेष्ठ (for मुनिश्रेष्ठो) $D_{4\,6-8}$ स तु कृत्वा नृप($D_{4\,6}$ नर)श्रेष्ठ —^{b}) T_2 ध्यान (for धर्म) — $T_{3\,8}$ G M ins after 16^{ab} T_1 after 15

414* बुद्ध्वात्रिं मनसा दध्यौ भगवन्त समाहित ।

[T_1 अग्निं च, G_3 बुध्वात्रिर्, M_4 बुद्ध्यात्रिं (for बुद्ध्वात्रिं) G_8 M_1 समागत (for °हित)]

— $T_{3\,8}$ G M om (hapl) 16^c–18^b —^{d}) V_1 $D_{1\,2,\,4-7\,9}$ ब्यचिंतयत्; Dn_2 विशां पते (for ऽभ्यचिन्तयत्).

17 S om 17 (cf v l 16) —^{a}) D_1 पूर्वैः (for पूर्वं) —^{b}) V_1 B Dn $D_{4,\,5\,8\,10}$ [इ]दम् (for [षु]तद्) — $D_{4\,6\,7\,9}$ om 17^{cd} —^{c}) B_1 D_1 पापेन (for शा) D_5 नु, D_8 च (for न)

18 S om. 18^{ab} (cf v l 16) —^{a}) Dn $D_{4\,7-9}$ स (for सं) —^{b}) D_1 देह (for वंश-) —^{c}) B_1 ध्यातमात्रं, D_9 °मात्रे $D_{4\,8}$ M तदा (for तथा) Dn_2 वा (for च) D_6 ध्यातमात्र तदा चात्रिर्

19 B_4 om (hapl) 19^a–20^b —^{a}) V_1 B_5 तथा,

निमे संकल्पितस्तेऽयं पितृयज्ञस्तपोधनः ।
मा ते भूद्धीः पूर्वदृष्टो धर्मोऽयं ब्रह्मणा स्वयम् ॥ २०
सोऽयं स्वयंभुविहितो धर्मः संकल्पितस्त्वया ।
ऋते स्वयंभुवः कोऽन्यः श्राद्धेयं विधिमाहरेत् ॥ २१
आख्यास्यामि च ते भूयः श्राद्धेयं विधिमुत्तमम् ।
स्वयंभुविहितं पुत्र तत्कुरुष्व निबोध मे ॥ २२
कृत्वाग्निकरणं पूर्वं मन्त्रपूर्वं तपोधन ।
ततोऽर्यम्णे च सोमाय वरुणाय च नित्यशः ॥ २३
विश्वेदेवाश्च ये नित्यं पितृभिः सह गोचराः ।
तेभ्यः संकल्पिता भागाः स्वयमेव स्वयंभुवा ॥ २४
स्तोतव्या चेह पृथिवी निवापस्येह धारिणी ।
वैष्णवी काश्यपी चेति तथैवेहाक्षयेति च ॥ २५
उदकानयने चैव स्तोतव्यो वरुणो विभुः ।
ततोऽग्निश्चैव सोमश्च आप्याय्याविह तेऽनघ ॥ २६
देवास्तु पितरो नाम निर्मिता वै स्वयंभुवा ।
ऊष्मपाः सुमहाभागास्तेषां भागाः प्रकल्पिताः ॥ २७
ते श्राद्धेनार्च्यमाना वै विमुच्यन्ते ह किल्बिषात् ।
सप्तकः पितृवंशस्तु पूर्वदृष्टः स्वयंभुवा ॥ २८

Dn2 अथो (for अथ) D4–8 T2 तदा (for तथा) — [b]) Some MSS कर्षित — [c]) D1 पुत्रम् (for भृशम्)

20 B4 om 20[ab] (of v l 19) — [a]) D10 त्वेष (for तेऽयं) — [c]) T1 M4 मतोभूरपूर्वदृष्टोत्र, T2 3 G मतो मे (T2 तत्रार्य) पूर्वदृष्टोत्र, M1–3 म(M1 त)तो मे पूर्वदृष्टोभूद्

21 [a]) G1 3 यो, G2 damaged (for सो) Dn3 D1 2 स्वयभू, D4–8 स्वत्र च (for स्वयंभु-) — [b]) D1 धर्मात् (for धर्म) T2 य (for सं) — [c]) T2 G3 M4 स्वायंभुवं (M4 °व), T3 G1 4 स्वयभुव T2 यो (for को) — [d]) S श्राद्धे सं- (for श्राद्धेयं) D1 2 आरभेद्; D4–9 आचरेत् (for आहृ°)

22 [a]) B1, 2 D10 G3 अथाख्यास्यामि (hypermetric), M3 आख्यास्याम D6 9 om च V1 B4 Dn3 ते पुत्र, T2 भूयश्च (for ते भूय) B5 Dn1 n2 D5 अथाख्यास्यामि ते पुत्र — [b]) T1 3 श्राद्धीय, M1 श्राद्धे स (for श्राद्धेय) — [c]) Dn3 D1 स्वयभू — [d]) D1 स्व (for तत्) T1 3 G M च (for मे) D4–9 त कु(D4 तत्कु)रुष्व नराधिप

23 [a]) V1 B Dn D5 10 [अ]ग्नौकरण, T1 3 M [अ]ग्निशरणं, T2 G1–3 शरवणं (for [अ]ग्निकरण) — [b]) D1 G2 4 मन्त्रपूत (for °वं) — [c]) T1 अतो T2 G1 3 4 तत्र (for ततो) V1 B Dn D2 4 5 10 [ऽ]ग्नयेय, D6 7 corrupt (for र्यम्णे च)

24 [a]) D1 6–9 तु (for च) — [c]) T G1 2 4 M4 तेभ्य संकल्पितो भाग

25 [a]) S [ए]व (for [इ]ह) — [b]) D4–7 9 धर्म- स्योत्तरचारिणी, S लोकस्यैव च धा° — [c]) D1–9 [ए]व (for [इ]ति) — [d]) D5 [अ]पि (for [इ]ति)

26 [a]) The portion from उदकानयने up to सप्त (in 13 94 3[d]) is lost in G2 on missing folios S (G2 missing) उदगायतने चैव — [b]) D1 2 प्रभु, D4–9 पुन (for विभु) — [d]) D4–7 9 आप्याय्याथ (D5 अथाज्येन) हुतेन च, D8 °य्यास्त्वद्धुतेन च, T1 अर्चनीयावुभावपि, T2 3 G1 M आराध्याविह तेन च (T2 G1 वा); G3 4 आराध्या (G4 °ध्यौ) विहितेन वा

27 G2 missing (cf v l 26) T1 reads 27[ab] after 28 — [b]) V1 B Dn D5 10 ये, D1 6–9 ते (for वै) — After 27[ab], D1–7 9 ins an addl colophon [*Sub-parvan* D1 6 9 दानधर्म — *Adhy name* D1 5 7 श्राद्धकल्प] — Before 27[cd], D1–7 9 ins भीष्म उवाच — [c]) V1 B Dn D2 उष्ण(B1 °ष्म)पा ये, D8 उष्णपा सु (for ऊष्मपा सु) T2 भागास्तेषां महाभाग, Cv उष्णपास्तु महाभाग — [d]) T2 सर्वेषा तु (for तेषा भागा) V1 B Dn D10 तेषा भाग प्रकल्पित — D1 6–9 ins after 27 D5 after 28[ab]

415* सोमपाश्च हविष्मन्तस्तथा बर्हिषदा अपि ।
[D5 7 तथा बर्हिषदोपि च (for the post half)]

28 G2 missing (cf v l 26) D1 6–9 om 28[ab] — [a]) S (G2 missing) ते श्राद्धैरर्च्यमाना हि — [b]) D10 [ऽ]पि, T2 G1 3 4 M1–3 हि, M4 तु (for ह) D1 2 विमुचतीह किल्बिषात्, T1 मोचयति च कि — After 28[ab], D5 ins 415* — [c]) S (G2 missing) सप्त(T2 स्वस्ति)का पितृवशा(G1 °श्या)श्च — [d]) D1 T1 M1, 2 4 पूर्वं दृष्टा (D1 °ट), D3 6 T2 3 G1 2 4 पूर्वं दृष्टा, M3 पूर्वं सृष्टा (for पूर्वदृष्ट) — After 28,

विश्वे चाग्निमुखा देवाः संख्याताः पूर्वमेव ते ।
तेषां नामानि वक्ष्यामि भागार्हाणां महात्मनाम् ॥२९
सहः कृतिर्विपाप्मा च पुण्यकृत्पावनस्तथा ।
ग्राम्निः क्षेमः समूहश्च दिव्यसानुस्तथैव च ॥ ३०
विवस्वान्वीर्यवान्ह्रीमान्कीर्तिमान्कृत एव च ।
विपूर्वः सोमपूर्वश्च सूर्यश्रीश्चेति नामतः ॥ ३१
सोमपः सूर्यसावित्रो दत्तात्मा पुष्करीयकः ।
उष्णीनाभो नभोदश्च विश्वायुर्दीप्तिरेव च ॥ ३२
चमूहरः सुवेषश्च व्योमारिः शंकरो भवः ।
ईशः कर्ता कृतिर्दक्षो भुवनो दिव्यकर्मकृत् ॥ ३३
गणितः पञ्चवीर्यश्च आदित्यो रश्मिमांस्तथा ।
सप्तकृत्सोमवर्चाश्च विश्वकृत्कविरेव च ॥ ३४
अनुगोप्ता सुगोप्ता च नप्ता चेश्वर एव च ।
जितात्मा मुनिवीर्यश्च दीप्तलोमा भयंकरः ॥ ३५
अतिकर्मा प्रतीतश्च प्रदाता चांशुमांस्तथा ।
शैलाभः परमक्रोधी धीरोष्णी भूपतिस्तथा ॥ ३६

T2 reads 27^{ab}

29 G2 missing (cf v l 26) — ^{b}) D4-9 पितरस्तु (for पूर्वमेव) B6 च (for ते)

30 G2 missing (cf v l 26) — ^{a}) V1 B Dn D10 बल घृतिर्, D4 सह कृत्वा, D5-8 सहकृतिर्, D9 corrupt, M स्वाहाकृतिर् (for सह कृ°) — ^{c}) V1 B1-3 5 Dn D10 पाणिक्षेमी (Dn1 n2 मा), D1 2 ग्राध्नि क्षेम, D4 ग्राम क्षेम, D5-9 ग्रामि क्षेम; T1 ग्राम्यो क्षेम, T2 G1 3 4 ग्राम्योक्षेम्य, M1-3 ग्राम्नि क्षेप्य, M4 ग्रामोक्षेप्य (for ग्राम्नि क्षेम) V1 G1 समीहश् (for समूहश्) B4 पार्णिक्षेमी समूहश्च, T2 ग्राम्याक्षेत्र सुहुश्चैव — ^{d}) B1 (marg as in text) -शातस्, D4 6 7 9 मानुस्, S (G2 missing) धातुस् (for सानुस्)

31 G2 missing (cf v l 26) — ^{a}) D4 6 7 9 मीमान्, D8 T G1 4 M श्रीमान् (for ह्रीमान्) — ^{b}) V1 B2-4 Dn कृतव, B1 5 D2 कृत्य, D4-9 कृत्तिर्; M धृत (for कृत) — After 31^{ab}, V1 B Dn D5 10 T1 read 35^{c}-37^{b}, D5 repeating the same in its proper place — ^{c}) D1 2 विदपूर्व, D4 5 विधूय, D6-9 वियूय (for विपूर्व) V1 B2-5 Dn D10 विद्युद्वर्चा सोमवर्चा; B1 विद्युत्पूर्वा सोमपूर्वा — ^{d}) D6 तु (for च)

32 G2 missing (cf v l 26) — ^{a}) S (G2 missing) सोम सूर्यश्च (M °स्तु) सावित्रो — ^{b}) S (G2 missing) दांतात्मा (for दत्तात्मा) V1 B Dn D1 2 10 दत्तात्मा पुण्डरीयक — ^{c}) B1 T1 2 G1 3 4 उष्णनाभो, D1, 2 उष्णीलाभो, D6-8 M1-3 उष्णिनाभो, T2 उष्णनामा, M4 कृष्णनाभो (for उष्णीनाभो) — ^{d}) T2 G3 3 नप्ताजश्वर एव च, G4 नहुश्च रण एव च

33 G2 missing (cf v l 26) — ^{a}) D4-9 चमूपार; T2 G3 4 शत्रुद्रुह, T3 समूहक; G1 मित्रद्रुह (for चमूहर) V1 B Dn सुरे (Dn3 °वे) शश् (for सुवेषश्) D1 2 10 समूहन सुवे (D10 °रे) शश्च — ^{b}) D4-7 9 T1 व्योमादि (for °रि) M1 3 हरि, M2 4 हर· (for भव) — ^{c}) D1 4-9 धाता (for दक्षो) — ^{d}) V1 भवनो (for भु°) T3 M2-4 विश्व (for दिव्य) T1 2 G1 3 4 M1 भवनो विश्वकर्मकृत्

34 G2 missing (cf v l. 26) — ^{a}) B3 Dn3 गलित, B6 गलव, D4 5 मणिमय, D6-9 मणिम· (for गणित) — ^{b}) D1, 2 प्राचेता (for आदित्यो). V1 B2-5 Dn D10 रश्मिवांस् (for °मांस्) D4-9 प्राचीन्यो (D6 °शो, D7 °ज्ञो) रजितस्तथा — ^{c}) S (G2 missing) सोमप (T3 °पू) र्वश् (for °वर्चाश्) — ^{d}) T2 G4 विश्वक (for °कृत्)

35 G2 missing (cf v l 26) D4 om. (hapl) 35^{ab} — ^{a}) Dn3 D6 9 अत्र, D5 7 8 अज (for अनु) — ^{b}) D2 नप्ता ईश्वर, T2 G4 निरजाश्वर; T3 नप्तजश्वर; G1 3 नरजश्वर, M नप्ताजश्वर (for नप्ता चेश्वर) — After 35^{ab}, T1 ins

416* अजो मरीचिरित्येव विश्वेदेवा सनातना ।

— V1 B Dn D5 10 T1 read 35^{c}-37^{b} after 31^{ab}, D5 repeating the same here — ^{c}) B1 देवश् (for वीर्यश्) — D1 om (hapl) 35^{d}-36^{a} — ^{d}) D4 5 (second time) 6 8 दीप्तिरोमा, some MSS दीप्तरोमा (for °लोमा) Dn3 T3 G1 3 4 M प्रभा (Dn3 °भं) कर (for भयंकर·)

36 For the sequence in V1 B Dn D5 10 T1 and the repetition in D5, cf. v l 35 G2 missing (cf v l 26) D1 om 36^{a} (cf v l 35) — ^{a}) V1 B Dn D5 (first time) 10 अनु, T1 अभि, G1 3 4 अनि- (for अति) B5 प्रभीतश्, D5 (second time) प्रतीतिश् (for °तश्) — G4 om 36^{bc} — ^{b}) D6 7 9 प्रस्तुवाश्; D8 प्रस्तवाश् (for प्रदाता) V1 B1-4 Dn2 n3

निमे संकल्पितस्तेऽयं पितृयज्ञस्तपोधनः ।
मा ते भूद्धीः पूर्वदृष्टो धर्मोऽयं ब्रह्मणा स्वयम् ॥ २०
सोऽयं स्वयंभुविहितो धर्मः संकल्पितस्त्वया ।
ऋते स्वयंभुवः कोऽन्यः श्राद्धेयं विधिमाहरेत् ॥ २१
आख्यास्यामि च ते भूयः श्राद्धेयं विधिमुत्तमम् ।
स्वयंभुविहितं पुत्र तत्कुरुष्व निबोध मे ॥ २२
कृत्वाग्निकरणं पूर्वं मन्त्रपूर्वं तपोधन ।
ततोऽर्यम्णे च सोमाय वरुणाय च नित्यशः ॥ २३
विश्वेदेवाश्च ये नित्यं पितृभिः सह गोचराः ।
तेभ्यः संकल्पिता भागाः स्वयमेव स्वयंभुवा ॥ २४
स्तोतव्या चेह पृथिवी निवापस्येह धारिणी ।
वैष्णवी काश्यपी चेति तथैवेहाक्षयेति च ॥ २५
उदकानयने चैव स्तोतव्यो वरुणो विभुः ।
ततोऽग्निश्चैव सोमश्च आप्याय्याविह तेऽनघ ॥ २६
देवास्तु पितरो नाम निर्मिता वै स्वयंभुवा ।
ऊष्मपाः सुमहाभागास्तेषां भागाः प्रकल्पिताः ॥ २७
ते श्राद्धेनार्च्यमाना वै विमुच्यन्ते ह किल्बिषात् ।
सप्तकः पितृवंशस्तु पूर्वदृष्टः स्वयंभुवा ॥ २८

Dn2 अथो (for अथ) D4–8 T2 तदा (for तथा) — b) Some MSS कर्षित — c) D1 पुत्रम् (for भृशम्)

20 B4 om 20ab (of v l 19) — a) D10 त्वेष (for तेऽयं) — c) T1 M4 मतोमूत्पूर्वदृष्टोत्र, T3 8 G मतो मे (T3 तन्नार्य) पूर्वदृष्टोत्र, M1–3 म(M1 त)तो मे पूर्वदृष्टोभूद्

21 a) G1 3 यो, G2 damaged (for सो) Dn3 D1 2 स्वयभू-, D4–8 स्वयं च (for स्वयंभु) — b) D1 धर्मात् (for धर्म) T2 य (for स) — c) T2 G3 M4 स्वायंभुवं (M4 °व), T3 G1 4 स्वयभुव T2 यो (for को) — d) S श्राद्धे सं- (for श्राद्धेयं) D1 2 आरभेत्, D4–9 आचरेत् (for आह°)

22 a) B1 2 D10 G2 अथाख्यास्यामि (hypermetric), M3 आख्यास्याम D6 9 om च V1 B4 Dn3 ते पुत्र, T2 भूयश्च (for ते भूय) B6 Dn1 n2 D5 अथाख्यास्यामि ते पुत्र — b) T1 3 श्राद्धीयं, M1 श्राद्धे स (for श्राद्धेयं) — c) Dn3 D1 स्वयंभू — d) D1 त्व (for तत्) T1 3 G M च (for मे) D4–8 त कु(D4 तत्कु)रुष्व नराधिप

23 a) V1 B Dn D5 10 [अ]ग्नौकरण, T1 3 M [अ]ग्निशरण, T2 G1–3 शरवणं (for [अ]ग्निकरणं) — b) D1 G2 4 मन्त्रपूत (for °र्वं) — c) T1 अतो, T2 G1 3 4 तत्र (for ततो) V1 B Dn D2 4 5 10 [S]र्यमेथ, D6 7 corrupt (for र्यम्णे च)

24 a) D1 6–9 तु (for च) — c) T G1 2 4 M4 तेभ्य सकल्पितो भाग

25 a) S [ए]व (for [इ]ह) — b) D4–7 9 धर्म स्योत्तरचारिणी, S लोकस्यैव च धा° — c) D4–9 [ए]व (for [इ]ति) — d) D5 [अ]पि (for [इ]ति)

26 a) The portion from उदकानयने up to सप्त (in 13 94 3d) is lost in G2 on missing folios S (G2 missing) उदगायतने चैव — b) D1 2 प्रभु, D4–9 पुन (for विभु) — d) D4–7 9 आप्याययाथ (D6 अथाज्येन) हुतेन च, D8 °य्यास्तद्धतेन च, T1 अर्चनीयावुभावपि; T2 3 G1 M आराध्याविह तेन च (T2 G1 वा), G3 4 आराध्या (G4 °ध्यौ) विहितेन वा

27 G2 missing (cf v l 26) T3 reads 27ab after 28 — b) V1 B Dn D5 10 ये, D1 6–9 ते (for वै) — After 27ab, D4–7 9 ins an addl colophon [*Sub-parvan* D5 6 8 दानधर्म — *Adhy name* D4 5 7 श्राद्धकल्प] — Before 27cd, D4–7 9 ins भीष्म उवाच — c) V1 B Dn D5 उष्ण(B1 °ष्म)पा ये; D8 उष्णपा सु (for ऊष्मपा सु) T3 भागास्तेषां महाभाग, Cv उष्णपास्तु महाभाग — d) T3 सर्वेषा तु (for तेषा भागा) V1 B Dn D10 तेषा भाग प्रकल्पित — D4 6–9 ins after 27 D5 after 28ab

415* सोमपाश्च हविष्मन्तस्तथा बर्हिषदा अपि ।
[D5 7 तथा बर्हिषदोपि च (for the post half)]

28 G2 missing (cf v l 26) D4 6–9 om 28ab — a) S (G2 missing) ते श्राद्धैरर्च्यमाना हि — b) D10 [S]पि, T2 G1 3 4 M1–3 हि; M4 तु (for ह) D1 2 विमुचतीह किल्बिषात्, T1 मोचयति च कि — After 28ab, D5 ins 415* — c) S (G2 missing) सप्त(T2 स्वस्ति)का पितृवशा(G4 °ह्या)श्च — d) D1 T1 M1 2 4 पूर्व दृष्टा (D1 °ष्ट), D5 6 T3 G1 3 4 पूर्वं दृष्टा, M3 पूर्वं सृष्टा (for पूर्वदृष्ट) — After 28,

विश्वे चाग्निमुखा देवाः संख्याताः पूर्वमेव ते ।
तेषां नामानि वक्ष्यामि भागार्हाणां महात्मनाम् ॥ २९
सहः कृतिर्विपाप्मा च पुण्यकृत्पावनस्तथा ।
ग्राम्निः क्षेमः समूहश्च दिव्यसानुस्तथैव च ॥ ३०
विवस्वान्वीर्यवान्ह्रीमान्कीर्तिमान्कृत एव च ।
विपूर्वः सोमपूर्वश्च सूर्यश्रीश्चेति नामतः ॥ ३१
सोमपः सूर्यसावित्रो दत्तात्मा पुण्डरीयकः ।
उष्णीनाभो नभोदश्च विश्वायुर्दीप्तिरेव च ॥ ३२

चमूहरः सुवेषश्च व्योमारिः शंकरो भवः ।
ईशः कर्ता कृतिर्दक्षो भुवनो दिव्यकर्मकृत् ॥ ३३
गणितः पञ्चवीर्यश्च आदित्यो रश्मिमांस्तथा ।
सप्तकृत्सोमवर्चाश्च विश्वकृत्कविरेव च ॥ ३४
अनुगोप्ता सुगोप्ता च नप्ता चेश्वर एव च ।
जितात्मा मुनिवीर्यश्च दीप्तलोमा भयंकरः ॥ ३५
अतिकर्मा प्रतीतश्च प्रदाता चांशुमांस्तथा ।
शैलाभः परमक्रोधी धीरोष्णी भूपतिस्तथा ॥ ३६

T2 reads 27^{ab}

29 G2 missing (cf v l. 26) — ^{b}) D4-9 पितरस्तु (for पूर्वमेव) B6 च (for ते)

30 G2 missing (cf v l 26) — ^{a}) V1 B Dn D10 चक्र क्षतिर्, D4 सह कृत्वा, D5-8 सहकृतिर्, D9 corrupt, M स्वाहाकृतिर् (for सह कृ°) — ^{c}) V1 B1-3 5 Dn D10 पार्ष्णिक्षेमी (Dn1 n2 °मा); D1 2 ग्रामिध क्षेम ; D4 ग्राम क्षेम , D5-9 ग्रामि क्षेम , T1 ग्राम्यो क्षेम , T3 G1 3 4 ग्राम्योक्षेम्य , M1-3 ग्राम्नि क्षेम्य ; M4 ग्रामोक्षेम्य (for ग्राम्नि क्षेम) V1 G1 समीहश्च (for समूहश्च) B4 पार्ष्णिक्षेमी समूहश्च; T2 ग्राम्याक्षेत्र सुहुश्चैव — ^{d}) B1 (marg as in text) -शातस्; D4 6 7 9 भानुस्, S (G2 missing) धातुस् (for सानुस्)

31 G2 missing (cf v l 26) — ^{a}) D4 6 7 9 भीमान्, D8 T G1 4 M श्रीमान् (for ह्रीमान्) — ^{b}) V1 B2-4 Dn कृतव, B1 5 D2 कृत्य; D4-9 कृतिर्, M धृत (for कृत) — After 31^{ab}, V1 B Dn D5 10 T1 read 35^{c}-37^{b}, D5 repeating the same in its proper place — ^{c}) D1 2 विदपूर्वं , D4 5 विभूय , D6-9 वियूय (for विपूर्वं) V1 B2-5 Dn D10 विद्युद्वर्चा सोमवर्चा , B1 विद्युत्पूर्वा सोमपूर्वा — ^{d}) D6 तु (for च)

32 G2 missing (cf v l. 26) — ^{a}) S (G2 missing) सोम॰ सूर्यश्च (M स्तु) सावित्रो — ^{b}) S (G2 missing) दांतात्मा (for दत्तात्मा) V1 B Dn D1 2 10 दत्तात्मा पुंडरीयक — ^{c}) B4 T1 2 G1 3 4 उष्णनाभो, D1 2 उष्णीलाभो, D6-8 M1-3 उष्णिनाभो, T3 उष्णनामा, M4 कृष्णनाभो (for उष्णीनाभो) — ^{d}) T2 G1 3 नप्ताजश्वर एव च; G4 नप्तुश्च रण एव च

33 G2 missing (cf v l 26) — ^{a}) D4-9 चमूपार ; T2 G3 4 शत्रुद्रुह , T3 समूहक ; G1 मित्रद्रुह (for चमूहर) V1 B Dn सुरे(Dn3 °वे)शश्च (for सुवेषश्च) D1 2 10 समूहन सुवे(D10 °रे)शश्च — ^{b}) D4-7 9 T1 व्योमादि (for °रि) M1 3 हरि ; M2 4 हर (for भव॰) — ^{c}) D1 4-9 धाता (for दक्षो) — ^{d}) V1 भवनो (for भु) T3 M2-4 विश्व (for दिव्य) T1 2 G1 3 4 M1 भवनो विश्वकर्मकृत्

34 G2 missing (cf v l 26) — ^{a}) B3 Dn3 गलित , B5 गलत्र , D4 5 मणिभ्य , D6-9 मणिभ॰ (for गणित) — ^{b}) D1 2 प्राचेता (for आदित्यो). V1 B2-5 Dn D10 रश्मिवास् (for °मांस्) D4-9 प्राचीन्यो (D5 °शो; D7 °ज्ञो) रजितस्तथा — ^{c}) S (G2 missing) सोमप(T3 °प्)वेश्च (for °वर्चाश्च) — ^{d}) T3 G4 विश्वक (for °कृत्)

35 G2 missing (cf v l 26) D4 om (hapl) 35^{ab} — ^{a}) Dn3 D6 9 क्षत्र, D5 7 8 अक्ष (for अनु) — ^{b}) D2 नप्ता ईश्वर, T2 G4 निरजाश्वर, T3 सप्तजश्वर, G1 3 नरजश्वर, M नप्ताजश्वर (for नप्ता चेश्वर) — After 35^{ab}, T1 ins

416* अजो मरीचिरित्येव विश्वेदेवा सनातना ।

— V1 B Dn D5 10 T1 read 35^{c}-37^{b} after 31^{ab}, D5 repeating the same here — ^{c}) B1 देवश्च (for °वीर्यश्च) — D1 om (hapl) 35^{d}-36^{a} — ^{d}) D4 5 (second time) 6 8 दीप्तिरोमा, some MSS दीप्तरोमा (for °लोमा) Dn3 T3 G1 3 4 M प्रभा(Dn3 °भं)कर (for भयंकर)

36 For the sequence in V1 B Dn D5 10 T1 and the repetition in D5, cf v 1 35 G2 missing (cf v 1 26) D1 om 36^{a} (cf v 1 35) — ^{a}) V1 B Dn D5 (first time) 10 अनु॰; T1 अभि , G1 3 4 अनि- (for अति) B5 प्रभीतश्च, D5 ( ) प्रतीतिश्च (for °तश्च) — G4 om 36^{bc} प्रश्नुवांश्च; D3 प्रस्तवांश्च (for प्रदाता)

स्रजी वज्री वरी चैव विश्वेदेवाः सनातनाः ।
कीर्तितास्ते महाभागाः कालस्य गतिगोचराः ॥ ३७
अश्राद्धेयानि धान्यानि कोद्रवाः पुलकास्तथा ।
हिङ्गु द्रव्येषु शाकेषु पलाण्डुं लशुनं तथा ॥ ३८
पलाण्डुः सौभञ्जनकस्तथा गृञ्जनकादयः ।
कूष्माण्डजात्यलाबु च कृष्णं लवणमेव च ॥ ३९
ग्राम्यं वाराहमांसं च यच्चैवाप्रोक्षितं भवेत् ।
कृष्णाजाजी विडश्चैव शीतपाकी तथैव च ।
अङ्कुराद्यास्तथा वर्ज्या इह शृङ्गाटकानि च ॥ ४०
वर्जयेल्लवणं सर्वं तथा जम्बूफलानि च ।
अवक्षुतावरुदितं तथा श्राद्धेषु वर्जयेत् ॥ ४१
निवापे हव्यकव्ये वा गर्हितं च श्वदर्शनम् ।
पितरश्चैव देवाश्च नाभिनन्दन्ति तद्धविः ॥ ४२
चण्डालश्वपचौ वर्ज्यौ निवापे समुपस्थिते ॥
काषायवासी कुष्ठी वा पतितो ब्रह्महापि वा ॥ ४३
संकीर्णयोनिर्विप्रश्च संबन्धी पतितश्च यः ।

D6 (first time) 10 [अ]थ, Dn1 [अ]पि (for च) D5 (second time) प्रश्नुमाश्रायुमास्तथा, T2 8 G1 8 प्रदाताशुमति॰ —[c]) D4, 6–9 शिलाभ, D5 (second time) शिलाद (for शैलाभ) —[d]) D2 5 (second time) T2 3 G1 4 M धारोष्णि (for धी॰)

37 For the sequence in V1 B Dn D6 10 and the repetition in D5, cf v l 35 G2 missing (cf v l 26) —[a]) V1 B2 8 Dn D5 (first time) T1 स्रजो वज्री, B4 अजो वज्री, B5 व्रजो वज्री, D6 7 9 मुंडी वजी, D8 मुंडी चढी, T2 8 G1 8 4 स्र(T8 स्व)जी मंजी, M स्रजी मुजी (for स्रजी वज्री) B1 अजो वज्री चरी चैव, D1 2 स्रजी वजी (D2 वज्री) करी चैव, D4 मुंजी वची च चिरी च, D5 (second time) मुद्री चची चरी चैव

38 G2 missing (cf v l 26) D1 reads 38 on marg —[b]) Dn2 कोद्रव (for ॰वा) D4 6 8 9 कुल स्थास्, G1 पुल्कलास् (for पुलकास्) D5 7 कोद्रवा सकुलत्थका — T1 om (hapl) 38[cd] —[d]) D1 पालका, D2 पुलका, D5 5 7 नालक, D6 9 माषक, D8 कूष्माड, D10 T2 8 G1 8 4 M2 (inf lin) मूलानां, M काळान्न (for पलाण्डुं)

39 G2 missing (cf v l 26) —[a]) V1 B1 2 4 5 Dn Bom ed शो(B1 4 सो, Bom ed सौ)भाजन कोविदारस्, B8 D4 4–10 प(D8 पा)लाडुमौ(B8 ॰लांडु शो, D10 ॰लाडुशो)भांजनकौ (B8 D10 ॰कस्), T1 पलाडुर्लशुन हिंगु, M पल्हुमौभजनकास् —[c]) D5 किष्किंदु (for कूष्माण्ड) Dn3 कूष्माडजायलाबू च, D1 2 6 निष्किंडजात्यलाबू च, D4 7 9 किष्किंदजा(D4 ॰दुका)न्यलाबु च, D8 कलिंडजान्यलाबु च, D10 T G1 कूष्माडकान्यलाबूनि (D10 ॰बु च), G1 8 M कुमाडकान्यलाबूनि

40 G2 missing (cf v l 26) —[a]) V1 B Dn D4 5 7 10 ग्राम्य (for ग्राम्य) D1 2 6 8 T2 8 वराह (for वा॰) —[b]) D5 7 तथा (for यच्च) D4 6–8 10 T8 M3 [अ]प्रोषित, T2 प्रोक्षित (for [अ]प्रो॰) —[c]) B1 Dn8 विडग च, B2 8 Dn2 D7–9 विड चैव (for विड श्चैव) D10 G1 8 4 M4 कृष्णा(M4 ॰ष्ण)जाजीरक चैव, T1 2 कृष्णाकाजीरक चैव, T8 कृष्ण वा जीरकं चैव, M1–3 कृष्णाजाजालिकश्चैव —[d]) D1 2 श्वेतपाकी, T1 शीतलाशी (for ॰पाकी) — T1 om (hapl) 40[e]–41[b] —[e]) T2 G1 8 4 कुकुमाद्यास्, T8 M अकुरा स्युस् (for ॰राद्यास्) —[f]) D4 8 इमां, G1 8 त्र्यम (for इह) B8 इह शृगाटकादिषु, D5–7 9 इमा (D5 ॰ह) शृगाटि(D5 ॰रि) कानि च, G4 इम शृगातकानि च

41 G2 missing (cf v l 26) T1 om 41[ab] (cf v l 40) —[c]) B2 damaged Dn2 D1 6–9 T8 G4 अवक्षत्तावरुदित, D5 T1 M अवक्षुत च रु॰ —[d]) V1 B (except B1) Dn श्राद्धे च (for श्राद्धेषु)

42 G2 missing (cf v l 26) —[a]) D4–9 कन्यानां T1 G1 8 M कव्ये च, G4 om (for कव्ये वा) —[b]) V1 om च V1 B1 8 Dn1 सुदर्शन, Dn2 प्रदर्शन (for श्व॰) ❀ Cn सुदर्शन शाकविशेष । ❀ —[c]) V1 B Dn D2 4 6–10 हि (for [ए]व) G8 वेदाश (for देवाश्च) —[d]) D4–9 त विधि (for तद्धवि)

43 G2 missing (cf v l 26) —[a]) Some MSS चांडाल D5 M8 चडाळ(M3 ॰ल)श्वपचो वर्ज्यौ —[b]) D1 निवापे पर्युपस्थिते —[c]) V1 B Dn काषायवासा, G4 कषायवासी D –9 च (for वा) T1 कापायवासा कुष्ठी च —[d]) D1 2 8–9 भ्रूणहा (for ब्रह्महा)

44 G2 missing (cf v l 26) —[a]) D1 2 स य, D4 5 7 च ह, D5 9 T2 M तथा (for च य) T1 सकरो निकृतिस्तथा, T2 G1 2 4 संबधप्रि(T2 ॰त्रि) तस्तथा —[e]) B2 partly damaged D1 4 [illegible]

वर्जनीया बुधैरेते निवापे समुपस्थिते ॥ ४४
इत्येवमुक्त्वा भगवान्स्ववंशजमृर्षि पुरा ।
पितामहसभां दिव्यां जगामात्रिस्तपोधनः ॥ ४५

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि एकनवतितमोऽध्यायः ॥ ९१ ॥

९२

भीष्म उवाच ।
तथा विधौ प्रवृत्ते तु सर्व एव महर्षयः ।
पितृयज्ञानकुर्वन्त विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ १
ऋषयो धर्मनित्यास्तु कृत्वा निवपनान्युत ।
तर्पणं चाप्यकुर्वन्त तीर्थाम्भोभिर्यतव्रताः ॥ २
निवापैर्दीयमानैश्च चातुर्वर्ण्येन भारत ।
तर्पिताः पितरो देवास्ते नान्नं जरयन्ति वै ॥ ३
अजीर्णेनाभिहन्यन्ते ते देवाः पितृभिः सह ।
सोममेवाभ्यपद्यन्त निवापान्नाभिपीडिताः ॥ ४
तेऽब्रुवन्सोममासाद्य पितरोऽजीर्णपीडिताः ।
निवापान्नेन पीड्यामः श्रेयो नोऽत्र विधीयताम् ॥ ५
तान्सोमः प्रत्युवाचाथ श्रेयश्चेदीप्सितं सुराः ।
स्वयंभूसदनं यात स वः श्रेयो विधास्यति ॥ ६
ते सोमवचनाद्देवाः पितृभिः सह भारत ।

(for एते) —d) D1 2 6-8 निवापे पर्युपस्थिते

45 G2 missing (cf v l 26) G4 om 45a —b) T2 G1 3 M ऋषि (for ऋर्षि) T1 तदा (for पुरा) Dn D10 स्ववंश्य (Dn2 °श) समृर्षि पुरा; G4 स ववर्जे ऋषि पुरा

Colophon missing in G2 —*Parvan name* B1 3 4 Dn3 शांति —*Sub-parvan* V1 B Dn D1 2 6. 8 10 M1-3 दानधर्म —*Adhy name* V1 B Dn D4 5 10 श्राद्धकल्प°, D1 2 विश्वे(D1 श्व)देवोत्पत्ति, T2 श्रीमन्निमिमात्रिसंवादे श्राद्धे वर्ज्यावर्ज्यक्रमविधि, M1-3 श्राद्धकल्पे अत्रिमत —*Adhy no* (figures, words or both) V1 91 (as in text), Dn1 89; D10 98, T1 M4 131, T2 3 G4 138, G1 3 M1 132, M2 3 133 —*Śloka no* Dn2 45, D4 18

92

☞ This adhy is missing in D2 (cf. v l 13 82 37) It is also missing in G2 (cf. v l 13 91 26)

1 a) V1 B Dn तथा निमौ, D1 2 निमौ तथा (for तथा विधौ) —b) Dn2 देवा (for एव) —c) D1 2 अकुर्वंस्ते (for °र्वन्त) V1 B Dn पितृयज्ञ (Dn2 °पक्ष) सु कुर्वंति —d) D4-9 शास्त्र (for विधि)

2 a) B1 निष्ठाश्च, B6 D1 2 4-8 -नित्याश्च, D9 निरता (for नित्यास्तु) —b) B1 निर्वपनानि (for निवप°) D4-7 9 कृत्यानि निगमानि च, D8 कृत्वा निर्वपनानि च —c) D9 [अ]कुर्वन्वै (for °कुर्वन्त) —d) T G1'3 4 M4 तीर्थामसि (for तीर्थाम्भोभिर्)

3 b) V1 T3 चातुर्वर्णेन —d) V1 B2 (marg as in text) 5 Dn1 n3 तत्रान्नं; D6 तच्चान्नं, D10 T3 G1 3 4 नेहान्नं, T1 सहान्नं, M1-3 देहेन, M4 देहान्नं (for ते नान्नं) D4-9 हि (for वै)

4 a) V1 B3 4 5 Dn D3 अजीर्णैस्तु (for °र्णेन) D6-9 [अ]भ्यहन्यत, T1 [अ]पि हन्यस्य, T2 [अ]पि हन्येन, T3 [अ]पि हन्यंत, G1 3 4 [अ]पि हतन्य, M [अ]भिहन्यंतस् —b) Dn2 देवाश्च, T3 देवता (for ते देवा) —c) B5 [अ]भ्यवर्तंत; S (G2 missing) [अ]भ्यपद्य (G4 °ह्यं)त (for [अ]भ्यपद्यन्त) —d) V1 B Dn तदा श्राद्धाभिपीडिता; D5 निवापान्नवि°; T1 अजीर्णेनाति°; T2 3 G1 3 M4 तेना(T3 ते चा)ज्याज्ञाभिपूजिता; G4 तेनाज्याज्यादिपूरिता, M1-3 तेनाध्मातेन पीडिता

5 D6 om (hapl) 5ab —a) G4 एवाद्य (for आसाद्य) —T1 om. 5bc —c) V1 G4 पीड्याम (for म) —d) B4 सं; D4 [ऽ]द्य (for ऽत्र). D1 5-9 विधीयते (for °ताम्)

6 a) D4-9 [इ]द (for [अ]थ) —b) D4, 6-9 निश्चितं (for ईप्सितं) T1 तु च, T2 3 G4 M परं;

स्रजी वज्री वरी चैव विश्वेदेवाः सनातनाः ।
कीर्तितास्ते महाभागाः कालस्य गतिगोचराः ॥ ३७
अश्राद्धेयानि धान्यानि कोद्रवाः पुलकास्तथा ।
हिङ्गु द्रव्येषु शाकेषु पलाण्डुं लशुनं तथा ॥ ३८
पलाण्डुः सौभञ्जनकस्तथा गृञ्जनकादयः ।
कूष्माण्डजात्यलाबुं च कृष्णं लवणमेव च ॥ ३९
ग्राम्यं वाराहमांसं च यच्चैवाप्रोक्षितं भवेत् ।
कृष्णाजाजी विडश्चैव शीतपाकी तथैव च ।
अङ्कुराद्यास्तथा वर्ज्या इह शृङ्गाटकानि च ॥ ४०
वर्जयेल्लवणं सर्वं तथा जम्बूफलानि च ।
अवक्षुतावरुदितं तथा श्राद्धेषु वर्जयेत् ॥ ४१
निवापे हव्यकव्ये वा गर्हितं च श्वदर्शनम् ।
पितरश्चैव देवाश्च नाभिनन्दन्ति तद्धविः ॥ ४२
चण्डालश्वपचौ वर्ज्यौ निवापे समुपस्थिते ॥
काषायवासी कुष्ठी वा पतितो ब्रह्महापि वा ॥ ४३
संकीर्णयोनिर्विप्रश्च संबन्धी पतितश्च यः ।

D5 (first time) 10 [अ]थ, Dn1 [अ]पि (for च) D5 (second time) प्रश्नुर्मांश्चायुमास्तथा, T2 3 G1 3 प्रदाताशुमति° — c) D4 6–9 शिलाभ , D5 (second time) शिलाद (for शैलाभ) — d) D2 5 (second time) T2 3 G1 4 M धारोष्णी (for धी°)

37 For the sequence in V1 B Dn D5 10 and the repetition in D5, cf v 1 35 G2 missing (cf v 1 26) — a) V1 B2 3 Dn D5 (first time) T1 स्रजो वज्री, B4 भजो वज्री, B5 व्रजो वज्री, D3 7 9 मुडी वंजी, D8 मुंडी चक्री, T2 3 G1 3 4 सु(T3 स्व)जी मंजी, M स्रजी मुजी (for स्रजी वज्री) B1 भजो वज्री चरी चैव, D1 2 सृजी वजी (D2 वज्री) करी चैव, D4 मुंजी वंची च चिरी च, D5 (second time) मुद्री चची चरी चैव

38 G2 missing (cf v 1 26) D1 reads 38 on marg — b) Dn2 कोद्रव (for °वा) D4 6 8 9 कुलत्थास्; G1 पुष्कलास् (for पुलकास्) D5 7 कोद्रवा सकुलत्थका — T1 om (hapl) 38cd — d) D1 पालका, D2 पुलका; D4 5 7 नालकं, D6 9 माषकं, D8 कूश्मांडं, D10 T2 3 G1 3 4 M2 (inf lin) मूलाना, M कालाक्ष (for पलाण्डुं)

39 G2 missing (cf v 1 26) — a) V1 B1 2 4 5 Dn Bom ed शो(B1 4 सो ; Bom ed सौ)भांजन कोविदारस्, B3 D2 4–10 प(D3 पा)लाडुसौ(B3 °लाडु शो , D10 °लाडुशो)भांजनकौ (B3 D10 °कस्), T1 पलाडुर्लशुन हिंगु, M पल्डुसौभंजनकास् — c) D5 किष्किंतु (for कूष्माण्ड) Dn3 कूश्माडजाद्यलाबू च, D1 2 6 निष्किंडजात्यलाबू च, D4 7 9 किष्किंडजा(D4 °डुका)न्यलाबुं च, D3 कलिंडजान्यलाबु च, D10 T G4 कूष्माडकान्यलाबूनि (D10 °बुं च), G1 3 M कुभाडकान्यलावूनि

40 G2 missing (of v 1 26) — a) V1 B Dn D4 5 7 10 ग्राम्य (for ग्राम्यं) D1 2 6 8 T2 3 वराह (for वा°) — b) D5 7 तथा (for यच्च) D4 6–8 10 T3 M3 [अ]प्रोषित, T2 प्रोक्षित (for [अ]प्रो°) — c) B1 Dn3 विडग च, B3 3 Dn2 D7–9 विडं चैव (for विड श्चैव) D10 G1 3 4 M4 कृष्णा(M4 °ष्णा)जाजीरक चैव; T1 2 कृष्णाकाजीरक चैव, T3 कृष्णं वा जीरक चैव; M1–3 कृष्णाजाजलिकश्चैव — d) D1 2 श्वेतपाकी, T1 शीतलाशी (for °पाकी) — T1 om (hapl) 40e–41b — e) T2 G1 3 4 कुकुमाद्यास्; T3 M अकुरा स्युस् (for °राद्यास्) — f) D4 8 इमां, G1 3 क्रम (for इह) B3 इह शृगाटकादिषु, D5–7 9 इमा (D5 °ह) शृगाटि(D5 रि) कानि च, G4 इम शृगातकानि च

41 G2 missing (cf v 1. 26) T1 om 41ab (cf v 1 40) — c) B2 damaged Dn2 D1 6–9 T3 G1 अवक्षत्तावरुदितं, D5 T1 M अवक्षुतं च रु° — d) V1 B (except B1) Dn श्राद्धे च (for श्राद्धेषु)

42 G2 missing (cf v 1 26) — a) D1–9 °कव्याना; T1 G1 3 M कव्ये च, G4 om (for °कव्ये वा) — b) V1 om च V1 B1 3 Dn1 सुदर्शनं; Dn2 प्रदर्शन (for श्व°) ❀ Cn सुदर्शन शाकाविशेष । ❀ — c) V1 B Dn D2 4 6–10 हि (for [ए]व) G3 वेदाश् (for देवाश्) — d) D1–9 त विधिं (for तद्धवि)

43 G2 missing (cf v 1 26) — a) Some MSS चांडाल- D3 M3 चडाळ(M3 ल)श्वपचो वर्ज्यो — b) D1 निवापे पर्युपस्थिते — c) V1 B Dn कापायवासा, G4 कषायवासी D5–9 च (for वा) T1 कापायवासा कुष्ठी च — d) D1 2 6–9 भ्रूणहा (for ब्रह्महा)

44 G2 missing (cf v 1 26) — a) D1 2 स य, D4 5 7 च इ, D3 9 T3 M तथा (for च य) T1 संकरो निकृतिस्तथा, T2 G1 3 4 सयधपति(T2 °लि) तस्तथा — c) B3 partly damaged. D4 5 पुतैर्

वर्जनीया बुधैरेते निवापे समुपस्थिते ॥ ४४
इत्येवमुक्त्वा भगवान्स्ववंशजमृषिं पुरा ।
पितामहसभां दिव्यां जगामात्रिस्तपोधनः ॥ ४५

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि एकनवतितमोऽध्यायः ॥ ९१ ॥

९२

भीष्म उवाच ।
तथा विधौ प्रवृत्ते तु सर्व एव महर्षयः ।
पितृयज्ञानकुर्वन्त विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ १
ऋषयो धर्मनित्यास्तु कृत्वा निवपनान्युत ।
तर्पणं चाप्यकुर्वन्त तीर्थाम्भोभिर्यतव्रताः ॥ २
निवापैर्दीयमानैश्च चातुर्वर्ण्येन भारत ।
तर्पिताः पितरो देवास्ते नान्नं जरयन्ति वै ॥ ३
अजीर्णेनाभिहन्यन्ते ते देवाः पितृभिः सह ।
सोममेवाभ्यपद्यन्त निवापान्नाभिपीडिताः ॥ ४
तेऽब्रुवन्सोममासाद्य पितरोऽजीर्णपीडिताः ।
निवापान्नेन पीड्यामः श्रेयो नोऽत्र विधीयताम् ॥ ५
तान्सोमः प्रत्युवाचाथ श्रेयश्चेदीप्सितं सुराः ।
स्वयंभूसदनं यात स वः श्रेयो विधास्यति ॥ ६
ते सोमवचनाद्देवाः पितृभिः सह भारत ।

(for एते) — d) D1. 2 6-9 निवापे पर्युपस्थिते

45 G2 missing (cf v l 26) G4 om 45a — b) T2 G1 3 M ऋषि (for ऋषिं) T1 सदा (for पुरा) Dn D10 स्ववश्यं (Dn2 श) तमृषिं पुरा, G4 स ववर्जं ऋषि पुरा

Colophon missing in G2 — *Parvan name* B1 3 4 Dn3 शांति — *Sub parvan* V1 B Dn D1 2 6 8 10 M1-3 दानधर्म — *Adhy name* V1 B Dn D4 8 10 श्राद्धकल्प ; D1 2 विधे (D1 °ध)देवोत्पत्ति , T2 श्रीमन्निमिमत्रिसवादे श्राद्धे वर्ज्यावर्ज्यक्रमविधि , M1-3 श्राद्धकल्पे अत्रिमत — *Adhy no* (figures, words or both) V1 91 (as in text), Dn1 89; D10 98, T1 M4 131, T2 3 G4 138, G1 3 M1 132, M2 3 133 — *Śloka no* Dn2 45; D4 18

92

☞ This adhy is missing in D3 (cf. v l 13 82 37) It is also missing in G2 (cf. v l 13 91 26)

1 a) V1 B Dn तथा निमौ, D1 2 निमौ तथा (for तथा विधौ) — b) Dn3 देवा (for एव) — c) D1 2 अकुर्वंस्ते (for °र्वन्त) V1 B Dn पितृयज्ञ (Dn2 °यज्ञं) तु कुर्वंति — d) D4-9 शास्त्र (for विधि)

2 a) B1 -निष्ठाश्च, B6 D1 2 4-8 -नित्याश्च, D9 निरता (for नित्यास्तु) — b) B1 निर्वपनानि (for निवप°) D1-2 9 कृत्यानि निगमानि च, D8 हृत्वा निर्वपनानि च — c) D2 [अ]कुर्वन्वै (for °कुर्वन्त) — d) T G1 3 4 M4 तीर्थाम्भसि (for तीर्थाम्भोभिर्)

3 b) V1 T3 चातुर्वर्णेन — d) V1 B2 (marg as in text) 5 Dn1 n3 तत्रान्नं; D5 तच्चान्नं, D10 T3 G1 3 4 नेहान्नं, T1 सहान्नं, M1-3 देहेन, M4 देहान्नं (for ते नान्नं) D4-9 हि (for वै)

4 a) V1 B2 3 5 Dn D2 अजीर्णैस्तु (for °र्णेन) D6-9 [अ]भ्यहन्यत, T1 [अ]पि हव्यस्य, T2 [अ]पि हव्येन; T3 [अ]पि हन्यंत, G1 3 4 [अ]पि हतव्य, M [अ]भिहन्यंतस् — b) Dn3 देवाश्च, T3 देवता (for ते देवा) — c) B5 [अ]भ्यवर्तंत; S (G2 missing) [अ]न्वपद्यं (G4 द्यं)त (for [अ]भ्यपद्यन्त) — d) V1 B Dn सदा ह्यन्नाभिपीडिता, D5 निवापान्ननि; T1 अजीर्णेनाति, T2 3 G1 3 M4 तेना (T3 ते चा)ज्यान्नाभिपूजिता, G4 तेनान्नाज्यादिपूरिता, M1-3 तेनाध्मातेन पीडिता

5 D5 om (hapl) 5ab — a) G4 प्रवाद्य (for आसाद्य) — T1 om. 5bc — c) V1 G4 पीड्याम (for °मः) — d) B1 स, D4 [ऽ]त्र (for ऽत्र). D1 5-9 विधीयते (for °ताम्)

6 a) D4-9 [इ]द (for [अ]थ) — b) D4 6-9 निश्चितं (for ईप्सितं) T1 तु व; T2 3 G4 M परं,

मेरुशृङ्गे समासीनं पितामहमुपागमन् ॥ ७

पितर ऊचुः ।

निवापान्नेन भगवन्भृशं पीड्यामहे वयम् ।
प्रसादं कुरु नो देव श्रेयो नः संविधीयताम् ॥ ८

इति तेषां वचः श्रुत्वा स्वयंभूरिदमब्रवीत् ।
एष मे पार्श्वतो वह्निर्युष्मच्छ्रेयो विधास्यति ॥ ९

अग्निरुवाच ।

सहितास्तात भोक्ष्यामो निवापे समुपस्थिते ।
जरयिष्यथ चाप्यन्नं मया सार्धं न संशयः ॥ १०

एतच्छ्रुत्वा तु पितरस्ततस्ते विज्वराभवन् ।
एतस्मात्कारणाच्चाग्नेः प्राक्तनं दीयते नृप ॥ ११

निवप्ते चाग्निपूर्वे वै निवापे पुरुषर्षभ ।
न ब्रह्मराक्षसास्तं वै निवापं धर्षयन्त्युत ।
रक्षांसि चापवर्तन्ते स्थिते देवे विभावसौ ॥ १२

पूर्वं पिण्डं पितुर्दद्यात्ततो दद्यात्पितामहे ।
प्रपितामहाय च तत एष श्राद्धविधिः स्मृतः ॥ १३

ब्रूयाच्छ्राद्धे च सावित्रीं पिण्डे पिण्डे समाहितः ।
सोमायेति च वक्तव्यं तथा पितृमतेति च ॥ १४

रजस्वला च या नारी व्यङ्गिता कर्णयोश्च या ।
निवापे नोपतिष्ठेत संग्राह्या नान्यवंशजाः ॥ १५

जलं प्रतरमाणश्च कीर्तयेत पितामहान् ।
नदीमासाद्य कुर्वीत पितॄणां पिण्डतर्पणम् ॥ १६

पूर्वं स्ववंशजानां तु कृत्वाद्भिस्तर्पणं पुनः ।
सुहृत्संबन्धिवर्गाणां ततो दद्याज्जलाञ्जलिम् ॥ १७

G1 8 वरं (for सुरा) — [c]) D6 9 स्वय तु, D8 S (except T1, G2 missing) स्वयंभु (for °भू-) — [d]) G8 सर्व- (for स च) B5 Dn1 n2 D1 2 4 6 8–10 [ऽ]भि (for वि)

7 [a]) T1 राजन् (for देवा) — T1 om 7^{cd}

8 D1 2 देवपितर (for पितर) — [b]) D5 7 पीडा महे (for पीड्या°). — [c]) B2 8 देवेश, B6 G4 मे देव (for नो देव)

9 T1 om 9^{ab}. — [a]) D2 तेषां तद्वचनं श्रुत्वा — [b]) D8 10 T2 8 G8 4 स्वयंभुर् — Before 9^{cd}, T1 ins ब्रह्मा — [c]) T2 पश्यतो (for पार्श्वतो) — [d]) T1 G4 युष्मान् (for युष्मच्) Dn D1 2 4 6 8–10 G1 [ऽ]भिधास्यति, M1 विधीयते (for विधास्यति)

10 [a]) D1 G1 तत्र, T2 8 G8 4 M1 तस्य (for तात) T1 सखायस्तस्य भोक्ष्यामो — [c]) D4–9 जरिष्यति तथा चान्नं

11 [a]) T8 [अ]पि (for तु) — [b]) D2 बभु (for [अ]भवन्) — [c]) D1 2 चापि, D6 तात, S (except G1, G2 missing) अग्ने (for चाग्ने) — [d]) V1 B Dn D6 प्राक्तावद्, D10 S (G2 missing) प्राग्भावो for प्राक्तन)

12 T1 om 12^{abcd} — [ab]) B2 (marg) 4 D10 निरुप्ते च; D1. 2 न्युप्ते चैव, S (T1 om, G2 missing) निवापे च (for निवप्ते च) Dn8 om. चाग्निपूर्वे वै नि Dn1 D5–9 G1 8 4 पूर्वं (for पूर्वे) T2 8 G8 4 निवृत्ते, M निर्वृत्ते (for निवापे) D1 2 G1 निवापे (G1 °वृत्ते) भरतर्षभ (for 12^{b}) — [c]) D4–9 चैव (for त वै) — [e]) T1 न प्र, T8 नाभि (for चाप) B1 वर्तंति (for -वर्तन्ते) T2 G1 8 4 M रक्षांसि नाभिवर्धते — [f]) V1 B Dn D10 हुताशने (for विभावसौ)

13 [a]) B8 5 Dn8 D8 पूर्वंपिंड; S (G2 missing) तत पूर्वं (for पूर्वं पिण्डं) — [b]) T2 G1 8 4 पश्चाद् (for ततो) — [c]) Hypermetric B1–4 om च D8 तथा (for तत) — [d]) T1 एव, T2 8 G1 8 4 M तावच् (for एष)

14 [a]) B1 श्राद्धेषु (for श्राद्धे च) — [d]) V1 B1 2 4 Dn2 D1 4 9 10 T8 मतेपि (for मतेति)

15 [b]) D1, 2 5–9 तथा; M2 च सा (for च या) — [c]) D1 2 4–9 तिष्ठेरन्, T8 M1 -तिष्ठंते (for -तिष्ठेत) — [d]) D6 7 9 नान्य (for नान्य) V1 B1–5 Dn D1–6 8–10 -वंशजा B1 संग्राह्या नाप्यवशजा, S (G2 missing) न ग्रा(T2 गृ)ह्याश्चाप्य(T1 °ह्याश्चान्य, G1 8 4 °ह्या नाप्य)वंशजा

16 T1 om 16 — [a]) B8 जलं प्रभवमानश्च — [b]) D6 7 कीर्तयेत्प्र (for °येत) — [c]) D8 कुर्वंति (for कुर्वीत) — [d]) S (except G4, G2 missing) पितृ (for पिण्ड)

17 [a]) D1–9 च (for तु) D1 2 पूर्वं स्ववंशजातौ (D2 °ता)ना — [b]) T2 तर्पयेत् (for तर्पणं) — D5

कल्माषगोयुगेनाथ युक्तेन तरतो जलम् ।
पितरोऽभिलषन्ते वै नावं चाप्यधिरोहतः ।
सदा नावि जलं तज्ज्ञाः प्रयच्छन्ति समाहिताः ॥१८
मासार्धे कृष्णपक्षस्य कुर्यान्निर्वपनानि वै ।
पुष्टिरायुस्तथा वीर्यं श्रीश्चैव पितृवर्तिनः ॥ १९
पितामहः पुलस्त्यश्च वसिष्ठः पुलहस्तथा ।
अङ्गिराश्च क्रतुश्चैव कश्यपश्च महानृषिः ।
एते कुरुकुलश्रेष्ठ महायोगेश्वराः स्मृताः ॥ २०
एते च पितरो राजन्नेष श्राद्धविधिः परः ।
प्रेतास्तु पिण्डसंबन्धान्मुच्यन्ते तेन कर्मणा ॥ २१
इत्येषा पुरुषश्रेष्ठ श्राद्धोत्पत्तिर्यथागमम् ।
ख्यापिता पूर्वनिर्दिष्टा दानं वक्ष्याम्यतः परम् ॥ २२

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि द्विनवतितमोऽध्यायः ॥ ९२ ॥

९३

युधिष्ठिर उवाच ।

द्विजातयो व्रतोपेता हविस्ते यदि भुञ्जते ।
अन्नं ब्राह्मणकामाय कथमेतत्पितामह ॥ १

भीष्म उवाच ।

अवेदोक्तव्रताश्चैव भुञ्जानाः कार्यकारिणः ।
वेदोक्तेषु तु भुञ्जाना व्रतलुप्ता युधिष्ठिर ॥ २

T 2 om 17c–18b

18 D6 7 9 om 18ab (cf v 1 17) T1 om 18a–19b — a) Some unused MSS कल्याण (for कल्माष) — b) G1 युक्तेन तरतोंजलिं — c) T3 पितरोभिलषेत्येव — d) T2 G1 [अ]व, M3 [अ]ति (for [अ]धि) D8 9 नावं चैवाप्यरोहत ; G3 corrupt — G3 om. 18e–20b — e) T2 G4 तदा (for सदा) T2 G1 4 M नदी (for नावि) T3 तत्र (for तज्ज्ञा)

19 T1 om 19ab (cf. v 1 18) — a) D1–7 9 -पक्षे तु (for -पक्षस्य) — b) V1 B Dn D4 5 10 कुर्याच्चिवेपणानि वै (D5 च) — c) D1 2 3 T1 [आ]रोग्यं (for वीर्यं) D1–7 9 युधिष्ठिर तथा (D6 7 °रायुरा)-रोग्यं — d) D6 om पितृ V1 B Dn D10 भक्तित ; D4 तर्पणं ; M4 -चर्जितं (for वर्तिन)

20 b) Some MSS वशिष्ठ D1 2 4–9 क्रतु (for तथा) — c) D1 2 4–9 भृगुश्च (for क्रतुश्च) — d) Some MSS काश्यपश्च (for क) — f) D1 2 -योगी श्वरा G4 महायोगेश्वरेश्वरा

21 b) B1 D6 M3 (also as in text) स्मृत, T1 3 पुरा, G1 3 परं (for पर) D10 एष श्राद्धपरो विधि — T1 om 21cd — c) D4 च (for तु) G4 पितृ (for पिण्ड) D1–9 प्रेताश्च पिंडसधानान् — d) V1 B1 3 [s]नेन, D1.2 4 5 9 स्वेन (for तेन)

22 a) D1 व्याघ्र (for श्रेष्ठ) S (G2 missing) इति ते पुरुषव्याघ्र — b) D1 6 7 9 यथा मम, S (G2 missing) यथाक्रम (for °गमम्) — c) V1 B Dn D10 व्याख्याता, G3 प्रख्याता (for ख्यापिता) — d) S (except T1, G2 missing) किं ते (for दानं) D10 तत्पर (for [अ]त परम्)

Colophon — *Parvan name* B1 3 4 D1 शांति — *Sub parvan* V1 B Dn D1 2 4–10 M दानधर्म — *Adhy name* V1 B Dn D1 2 4–10 श्राद्धकल्प ; T2 धर्मशास्त्रनिर्णये भीष्मयुधिष्ठिरसवादे श्राद्धविधिकालवर्ज्यावर्ज्य-भक्ष्याभक्ष्यविनिर्णय, M1–3 श्राद्धप्रशंसन — *Adhy no* (figures, words or both) V1 92 (as in text), Dn1 90, D10 99, T1 M4 132, T2 3 G4 139, G1, 3 M1 133 M2 3 134 — *Śloka no* Dn1 D4 23

93

☞ This adhy is missing in D3 (cf v 1 13 82 37) It is also missing in G2 (cf v 1. 13 91 26)

1 = (var) 12 214 1 D1 om the ref — a) D5 द्विजास्तपो (for °तयो) B1 om पेता — c) T1 हविर् (for अन्नं) D5–7 9 काम्याय (for -कामाय) ❁ Cn दशाहादौ व्रतोपेता ब्राह्मणा ब्राह्मणकामाय यजमान स्वार्थं यदि भुञ्जते, तत्कथम् ? स्वस्य व्रतलोपो वा गरीयान्, उत ब्राह्मणस्य कामभङ्गो वा इति प्रश्नार्थः । ❁

2 = (var) 12 214 2 — a) T1 स्ववेदोक्त- (for

युधिष्ठिर उवाच ।

यदिदं तप इत्याहुरुपवासं पृथग्जनाः ।
तपः स्यादेतदिह वै तपोऽन्यद्वापि किं भवेत् ॥ ३

भीष्म उवाच ।

मासार्धमासौ नोपवसेद्यत्तपो मन्यते जनः ।
आत्मतन्त्रोपघाती यो न तपस्वी न धर्मवित् ॥ ४
त्यागस्यापि च संपत्तिः शिष्यते तप उत्तमम् ।
सदोपवासी च भवेद्ब्रह्मचारी तथैव च ॥ ५
मुनिश्च स्यात्सदा विप्रो देवांश्चैव सदा यजेत् ।
कुटुम्बिको धर्मकामः सदास्वप्नश्च भारत ॥ ६
अमृताशी सदा च स्यात्पवित्री च सदा भवेत् ।
ऋतवादी सदा च स्यान्नियतश्च सदा भवेत् ॥ ७
विघसाशी सदा च स्यात्सदा चैवातिथिप्रियः ।
अमांसाशी सदा च स्यात्पवित्री च सदा भवेत् ॥ ८

क॰) M1-3 -व्रतोपेते (for व्रतांश्चैव) — ^{b}) D4 6-9 कारणात्; T2 G3 4 M4 कारणै (for कारिण) V1 B Dn D5 10 भुंजाना कामकारणे (D5 °णात्, D10 °णै), M1-3 °ना कामचारिण — ^{c}) V1 प्र, B1 D4-9 च, M हि (for तु) T1 G1 3 4 वेदोक्तेऽपि हि (T1 °क्तैनैव) भुंजाना, T2 °क्वतभुंजानां — ^{d}) Dn1 n2 D6 9 व्रता लुप्ता, D10 T2 G4 व्रतालुब्धा, T1 किमु तत्र, T3 व्रत युक्ता (for °लुप्ता) D1 2 भवति ते (for युधिष्ठिर) M1-3 व्रतयुक्ता भवति हि ❀ Cn वेदोक्त यागाङ्गभूत व्रतं तेन रहिता कामकारणे इच्छया हेतुना भुञ्जाना भोजन कुर्वन्तु नाम । ये तु व्रतोपेता भुञ्जते, ते लुप्तव्रता भवन्ति ।❀

3 = (var) 12 214 3 M4 om the ref —^{a}) Dn1 D4 6 7 8 य (for यद्) — ^{c}) D9 om तप स्यादे V1 B Dn [ए]वेह, D10 [इ]ति वै (for [इ]ह वै) — ^{d}) D5 7 चापि वा, D6 8 9 वापि वै, T3 चापि किं (for वापि किं) T1 किंचन (for किं भवेत्)

4 = (var) 12 214 $4^{ab,d}$ T1 om 4 — ^{a}) Hypermetric V1 B Dn D4-10 T3 M1-3 मासार्धमा (D5 9 °र्धं मा)सोपवासाद् (B1-4 D8 10 °सी) — ^{b}) D4 7 9 10 तत्तपो, T2 यं तपो, M1 तपो वै (for यत्तपो) — D7 om. 4^{cd} — ^{c}) T3 मंत्रोप (for तन्त्रोप) D4-6 8 9 -घाताय, T2 G4 M4 घाती स, G1 3 घाती च, M1-3 घात स (for घाती यो) — ^{d}) M1 3 न तपस्त· स्तता मत

5 = (var) 12 214 4^{e}-5^{b} — ^{a}) V1 B Dn D10 T1 G1 4 transp अपि and च D1 2 4-9 संप्राप्ति (for सपत्ति) — ^{b}) D1 9 शिष्यात्तत्, T1 उच्यते (for शिष्यते) — ^{c}) V1 सोपवासी (submetric), D7 तदोपवासी (for सदो°) D8 भवति (for च भवेद्) D6 9 तदोपवासी भवति — ^{d}) T1 ब्रह्मचर्येति वा पुन

6 = (var) 12 214 5^{c}-6^{b} Before 6, T1 ins भीष्म — ^{a}) D4 6-9 मुनिष्ठ, T1 मुनिर्यं (for मुनिश्च) T3 [ए]व (for स्यात्) D9 T2 तदा (for सदा) — ^{b}) D5 वेदाश् (for देवाश्) T2 जयेत् (for यजेत्) V1 B Dn D10 वेदांश्चैव सदा जपे(Dn2 °ये)त् — ^{c}) T2 3 G1 3 4 कुटुम्बिको M3 3 कुटुंबिको धर्मपर — ^{d}) T2 सुसश्, Cn [अ]स्वसश्(as in text) V1 B Dn1 n2 D10 मानव (for भारत) Dn3 सदातपश्च मानव ❀ Cn अस्वम धर्मे जागरूक । ❀ — After 6, D3 G1 read 8^{cd}

7 7^{ab} = (var) 12 214 6^{cd} G4 om (hapl) 7^{a}-8^{b} T1 transp 7 and 8 — ^{a}) V1 B Dn D5 10 T1 अमासाशी (for अमृताशी) D4 6 7 9 स (for च) D1 2 read — D10 om (hapl) 7^{b}-8^{a} T1 om 7^{b} 7^{b} after 8^{abc} D5 reads 7^{bc} twice — ^{b}) D4 सावित्रीं (for पवित्री) V1 B Dn पवित्रं (Dn3 °त्रे) च सदा पठे(B4 चरे)त्, D1. 2 5 (both times) 6-9 सावित्रीं च सदा जपेत् — D1 2 om 7^{c} — ^{c}) Dn2 ऋतवासी (for °वादी) D5 (both times) 6-9 सत्यवादी सदा स (D5 [second time] om स) स्यान् — T2 om (hapl) 7^{d}-8^{a} T3 om 7^{d}-11^{c}

8 8^{ab} = 12 214 7^{cd} D10 T2 om 8^{a}, T3 om 8, G4 om. 8^{ab} (for all, cf v 1 7) D1 om (hapl) 8 D9 om (hapl) 8^{abc} T1 transp 7 and 8 T1 transp 8^{ab} and 8^{cd} — ^{a}) Dn1 n3 कथं (for सदा) — D6 7 om (hapl) 8^{bc} D3 transp 8^{b} and 8^{d} — ^{b}) D1 2 -व्रत (for प्रिय) — D3 G1 read 8^{cd} after 6, M3 3 repeat the same after 9 — ^{c}) V1 B Dn D5 10 T1 G1 3 4 अमृताशी (for अमांसाशी) — After 8^{abc}, D1 2 read 7^{b} and om 8^{d}

9 = (var) 12 214 8 T2 om 9 (cf v 1 7) G1 M1 om 9 T1 om 9^{a} T1 om 9^{cd} — ^{c}) D5 स, M3 4 तु (for च) — ^{d}) G3 partly damaged G4 M3 4 तथा (for कथं) D1 2 6 7 9 M4 -व्रत (for प्रिय) D4 पवित्री च सदा भवेत् — After 9, M3 3 repeat 8^{cd}

युधिष्ठिर उवाच ।
कथं सदोपवासी स्याद्ब्रह्मचारी च पार्थिव ।
विघसाशी कथं च स्यात्कथं चैवातिथिप्रियः ॥ ९
भीष्म उवाच ।
अन्तरा सायमाशं च प्रातराशं तथैव च ।
सदोपवासी भवति यो न भुङ्क्तेऽन्तरा पुनः ॥ १०
भार्यां गच्छन्ब्रह्मचारी सदा भवति चैव ह ।
ऋतवादी सदा च स्याद्दानशीलश्च मानवः ॥ ११
अभक्षयन्वृथा मांसममांसाशी भवत्युत ।
दानं ददत्पवित्री स्यादस्वप्नश्च दिवास्वपन् ॥ १२
भृत्यातिथिषु यो भुङ्क्ते भुक्तवत्सु नरः सदा ।
अमृतं केवलं भुङ्क्ते इति विद्धि युधिष्ठिर ॥ १३
अभुक्तवत्सु नाश्नाति ब्राह्मणेषु तु यो नरः ।
अभोजनेन तेनास्य जितः स्वर्गो भवत्युत ॥ १४
देवेभ्यश्च पितृभ्यश्च भृत्येभ्योऽतिथिभिः सह ।
अवशिष्टानि यो भुङ्क्ते तमाहुर्विघसाशिनम् ॥ १५
तेषां लोका ह्यपर्यन्ताः सदने ब्रह्मणः स्मृताः ।
उपस्थिता ह्यप्सरोभिर्गन्धर्वैश्च जनाधिप ॥ १६
देवतातिथिभिः सार्धं पितृभिश्चोपभुञ्जते ।
रमन्ते पुत्रपौत्रैश्च तेषां गतिरनुत्तमा ॥ १७

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि त्रिनवतितमोऽध्यायः ॥ ९३ ॥

10 = (var) 12 214 9 T8 om 10 (cf v l 7) T1 om the ref D3 om 10ab — a) D10 T2 G4 M2 8 सायमाशश् D4 6 7 9 प्रातराश (D4 6 °शी) च साय च, D5 प्रातराशतसाय च (sic) — b) T2 G4 प्रातराशश् V1 B Dn D2 10 च यो नर (for तथैव च) — d) M कदाचन (for ऽन्तरा पुन·) — For 10cd, T1 subst

417* यो न भुङ्क्ते स भवति उपवासी सदा द्विज ।

11 = (var) 12 214 10 T8 om. 11abc (cf. v l 7) — a) D2 गच्छेद् (for गच्छन्) T1 ऋतौ यस्तु (for ब्रह्मचारी) — b) V1 B1 4 5 Dn D6, 8 10 ऋतौ (for सदा) D2 4 हि (for ह) B2 8 ऋतौ भवति भारत, T1 ब्रह्मचारी भवेन्नर, T2 G1 4 M सदा चैव भवेन्नर — T1 om 11cd — c) T2 G1 8 4 [ए]व (for च) — d) M मौन (for दान) V1 B Dn D6 10 G3 सु (for च)

12 = (var) 12 214 11 — a) B4 न भक्षयन् (for अभ°) — b) D6 7 9 न मासाशी (for अमां) T1 भवेन्नृप (for भवत्युत) — c) D5 6 8 T3 G3 ददन् (for ददत्)

13 = (var) 12 214 12 — a) G4 भक्त्यातिथिषु (for भृत्याति) — b) D1 सुधी नर·, D2 4–9 G1 सदा नर (by transp) — c) T G1 4 M सकल (for केवलं) B1 D1 10 T8 भुक्तम् (for भुङ्क्ते) Dn3 अमृता करण भुंक्ते — d) D7 एव (for इति)

14 = (var) 12 214 13 — a) D4–7 9 भुक्त वत्सु च योऽश्नाति — b) D4–9 जनाधिप (for तु यो नर·) — c) T8 स्याज्, M4 [अ]र्थं (for [अ]स्य)

15 = (var) 12 214 14 — b) D1 2 पितृभ्यो, D10 T1 G1 8 4 भूतेभ्यो (for भृत्येभ्यो) V1 B Dn संश्रितेभ्यस्तथैव च

16 = (var) 12 214 15 — a) T1 एषा (for तेषां) D1, 2 4–9 सुपर्याप्ता (for ह्यपर्यन्ता) — T1 om 16cd — c) V1 B Dn D10 [अ]प्सरसो; T8 °राभिर् (for °रोभिर्) — d) B1 D1 2 5 7 T8 नराधिप (for जना°)

17 = (var) 12 214 16 — a) T8 partly damaged. D10 सर्वं (for सार्धं) — c) T2 लभंते (for रमन्ते) V1 B Dn D10 -पौत्रेण (for -पौत्रैश्च)

Colophon om in V1 B Dn — *Parvan name* D1 शांति — *Sub-parvan* D1 2 6–9 M1–8 दानधर्म — *Adhy name* D1 2 8 धर्मनिश्चय, D1 6 7 9 धर्म-

युधिष्ठिर उवाच ।
यदिदं तप इत्याहुरुपवासं पृथग्जनाः ।
तपः स्यादेतदिह वै तपोऽन्यद्वापि किं भवेत् ॥ ३
भीष्म उवाच ।
मासार्धमासौ नोपवसेद्यत्तपो मन्यते जनः ।
आत्मतन्त्रोपघाती यो न तपस्वी न धर्मवित् ॥ ४
त्यागस्यापि च संपत्तिः शिष्यते तप उत्तमम् ।
सदोपवासी च भवेद्ब्रह्मचारी तथैव च ॥ ५
मुनिश्च स्यात्सदा विप्रो देवांश्चैव सदा यजेत् ।
कुटुम्बिको धर्मकामः सदास्वप्नश्च भारत ॥ ६
अमृताशी सदा च स्यात्पवित्री च सदा भवेत् ।
ऋतवादी सदा च स्यान्नियतश्च सदा भवेत् ॥ ७
विघसाशी सदा च स्यात्सदा चैवातिथिप्रियः ।
अमांसाशी सदा च स्यात्पवित्री च सदा भवेत् ॥ ८

श°) M1-8 -व्रतोपेते (for व्रताश्चैव) —^{b}) D4 6-9 कारणात्, T2 G3 4 M4 कारणै (for कारिण) V1 B Dn D5 10 भुंजाना कामकारणे (D5 °णात्, D10 °णै), M1-3 °ना कामचारिण —^{c}) V1 प्र, B1 D4-9 च, M हि (for तु) T1 G1 3 4 वेदोक्तेपि हि (T1 °क्तेनैव) भुंजाना, T2 °क्तवतभुजाना —^{d}) Dn1 n2 D8 9 व्रता लुप्ता, D10 T2 G4 व्रतालुब्धा, T1 किमु तत्र, T3 व्रत युक्ता (for °लुप्ता) D1 2 भवंति ते (for युधिष्ठिर) M1-8 व्रतयुक्ता भवति हि ❀ Cn वेदोक्त यागाङ्गभूतं व्रतं तेन रहिता कामकारणे इच्छया हेतुना भुञ्जाना भोजन कुर्वन्तु नाम । ये तु व्रतोपेता भुञ्जते, ते लुप्तव्रता भवन्ति ।❀

3 = (var) 12 214 3 M4 om the ref —^{a}) Dn1 D4 6 7 9 य (for यद्) —^{c}) D9 om तप स्यादे V1 B Dn [ए]विह, D10 [इ]ति वै (for [इ]ह वै) —^{d}) D5 7 चापि वा, D6 8 9 वापि वै, T3 चापि किं (for वापि किं) T1 किंचन (for किं भवेत्)

4 = (var) 12 214 4$^{ab.d}$ T1 om 4 —^{a}) Hypermetric V1 B Dn D4-10 T3 M1-8 मासार्धमा (D6 9 °र्धं मा)सोपवासाद् (B1-4 D8 10 °सी) —^{b}) D4 7 9 10 तत्तपो; T2 यं तपो, M1 तपो वै (for यत्तपो) — D7 om. 4^{cd} —^{c}) T3 मन्त्रोप (for तन्त्रोप) D4-6 8 9 -घाताय; T2 G4 M4 घाती स, G1 3 घाती च, M1-8 -घात स (for घाती यो) —^{d}) M1 8 न तपस्त्वसता मत

5 = (var) 12 214 4^e-5^b —^{a}) V1 B Dn D10 T1 G1 4 transp अपि and च D1 2 4-9 संप्राप्ति (for संपत्ति) —^{b}) D1 9 शिष्यात्तत्, T1 उच्यते (for शिष्यते) —^{c}) V1 सोपवासी (submetric), D7 तदोपवासी (for सदो°) D8 भवति (for च भवेद्) D6 9 तदोपवासी भवति —^{d}) T1 ब्रह्मचर्येति वा पुन

6 = (var) 12 214 5^c-6^b Before 6, T1 ins भीष्म —^{a}) D1 6-9 मुनिष्ठ, T1 मुनिर्यं (for मुनिश्च) T3 [ए]व (for स्यात्) D9 T2 तदा (for सदा) —^{b}) D6 वेदाश् (for देवाश्) T2 जयेत् (for यजेत्) V1 B Dn D10 वेदाश्चैव सदा जपे(Dn2 ये)त् —^{c}) T2 3 G1 3 4 कुडुंबिको M2 3 कुडुंबिको धर्मपर —^{d}) T2 सुसश्, Cn [अ]स्वप्नश् (as in text) V1 B Dn1 n2 D10 मानव (for भारत) Dn3 सदातपश्च मानव ❀ Cn अस्वप्न धर्मे जागरूक । ❀ — After 6, D8 G1 read 8^{cd}

7 7^{ab} = (var) 12 214 6^{cd} G4 om (hapl) 7^a-8^b T1 transp 7 and 8 —^{a}) V1 B Dn D5 10 T1 अमासाशी (for अमृताशी) D1 6 7 9 स (for च) — D10 om (hapl) 7^b-8^a T1 om 7^b D1 2 read 7^b after 8^{abc} D5 reads 7^{bc} twice —^{b}) D4 सावित्रीं (for पवित्री) V1 B Dn पवित्र (Dn3 त्रे) च सदा पठे(B4 चरे)त्, D1 2 5 (both times) 6-9 सावित्रीं च सदा जपेत् — D1 2 om 7^c —^{c}) Dn2 ऋतवासी (for °वादी) D5 (both times) 6-9 सत्यवादी सदा स (D5 [second time] om स) स्यान् — T2 om (hapl.) 7^d-8^a T3 om. 7^d-11^c

8 8^{ab} = 12 214 7^{cd} D10 T2 om 8^a, T3 om 8, G4 om 8^{ab} (for all, cf v 1 7) D4 om (hapl) 8 D9 om (hapl) 8^{abc} T1 transp 7 and 8 T1 transp 8^{ab} and 8^{cd} —^{a}) Dn1 n3 कर्य (for सदा) — D6 7 om (hapl) 8^{b}? D8 transp 8^b and 8^d —^{b}) D1 2 व्रत (for प्रिय) — D8 G1 read 8^{cd} after 6, M2 3 repeat the same after 9 —^{c}) V1 B Dn D5 10 T1 G1 3 4 अमृताशी (for अमांसाशी). — After 8^{abc}, D1 2 read 7^b and om 8^d

9 = (var) 12 214 8 T3 om 9 (cf v 1 7) G1 M1 om 9 T1 om 9^a T1 om 9^{cd} —^{c}) D3 स, M3 4 तु (for च) —^{d}) G3 partly damaged G4 M3 4 तथा (for कथं) D1 2 6 7 9 M1 -व्रत (for प्रिय) D4 पवित्री च सदा भवेत् — After 9, M2 3 repeat 8^{cd}

युधिष्ठिर उवाच ।

कथं सदोपवासी स्याद्ब्रह्मचारी च पार्थिव ।
विघसाशी कथं च स्यात्कथं चैवातिथिप्रियः ॥ ९

भीष्म उवाच ।

अन्तरा सायमाशं च प्रातराशं तथैव च ।
सदोपवासी भवति यो न भुङ्क्तेऽन्तरा पुनः ॥ १०
भार्यां गच्छन्ब्रह्मचारी सदा भवति चैव ह ।
ऋतवादी सदा च स्याद्दानशीलश्च मानवः ॥ ११
अभक्षयन्वृथा मांसममांसाशी भवत्युत ।
दानं ददत्पवित्री स्यादस्वप्नश्च दिवास्वपन् ॥ १२
भृत्यातिथिषु यो भुङ्क्ते भुक्तवत्सु नरः सदा ।
अमृतं केवलं भुङ्क्ते इति विद्धि युधिष्ठिर ॥ १३
अभुक्तवत्सु नाश्नाति ब्राह्मणेषु तु यो नरः ।
अभोजनेन तेनास्य जितः स्वर्गो भवत्युत ॥ १४
देवेभ्यश्च पितृभ्यश्च भृत्येभ्योऽतिथिभिः सह ।
अवशिष्टानि यो भुङ्क्ते तमाहुर्विघसाशिनम् ॥ १५
तेषां लोका ह्यपर्यन्ताः सदने ब्रह्मणः स्मृताः ।
उपस्थिता ह्यप्सरोभिर्गन्धर्वैश्च जनाधिप ॥ १६
देवतातिथिभिः सार्धं पितृभिश्चोपभुञ्जते ।
रमन्ते पुत्रपौत्रैश्च तेषां गतिरनुत्तमा ॥ १७

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि त्रिनवतितमोऽध्यायः ॥ ९३ ॥

10 = (var) 12 214 9 T_8 om 10 (cf v l 7) T_1 om the ref D_1 om 10^{ab} — ^{a}) D_{10} T_2 G_4 $M_{2\ 8}$ सायमाशश्च $D_{4\ 6\ 7\ 9}$ प्रातराश ($D_{4\ 6}$ °शी) च साय च; D_5 अंतराशतसायं च (sic) — ^{b}) T_2 G_4 प्रातराशश्च V_1 B Dn $D_{2\ 10}$ च यो नरः (for तथैव च) — ^{d}) M कदाचन (for ऽन्तरा पुनः) — For 10^{cd}, T_1 subst

417* यो न भुङ्क्ते स भवति उपवासी सदा द्विज ।

11 = (var) 12 214 10 T_8 om 11^{abc} (cf. v l 7) — ^{a}) D_2 गच्छेद् (for गच्छन्) T_1 ऋतौ यस्तु (for ब्रह्मचारी) — ^{b}) V_1 $B_{1\ 4\ 5}$ Dn $D_{5.\ 8\ 10}$ ऋतौ (for सदा) $D_{2\ 4}$ हि (for ह) $B_{3\ 8}$ ऋतौ भवति भारत; T_1 ब्रह्मचारी भवेन्नर, T_2 $G_{1\ 4}$ M सदा चैव भवेन्नर — T_1 om 11^{cd} — ^{c}) T_2 $G_{3\ 8\ 4}$ [ए]व (for च) — ^{d}) M मौन (for दान) V_1 B Dn $D_{6\ 10}$ G_8 तु (for च)

12 = (var) 12 214 11 — ^{a}) B_4 न भक्षयन् (for अभ) — ^{b}) $D_{6\ 7\ 9}$ न मांसाशी (for ममां°) T_1 भवेन्नृप (for भवत्युत) — ^{c}) $D_{5\ 6\ 8}$ T_8 G_8 ददन् (for ददत्)

13 = (var) 12 214 12 — ^{a}) G_4 भक्त्यातिथिषु (for भृत्याति°) — ^{b}) D_1 सुधी नर, $D_{2\ 4-9}$ G_4 सदा नर (by transp) — ^{c}) T $G_{1\ 4}$ M सकल (for केवल) B_1 $D_{1\ 10}$ T_8 भुक्तम् (for भुङ्क्ते) Dn_8 अमृता करण भुंक्ते — ^{d}) D_7 एवं (for इति)

14 = (var) 12 214 13 — ^{a}) $D_{4-7\ 9}$ भुक्त वत्सु च योश्नाति — ^{b}) D_{4-9} जनाधिप (for तु यो नर) — ^{c}) T_8 स्याज्, M_4 [अ]थं (for [अ]स्य)

15 = (var) 12 214 14 — ^{b}) $D_{3\ 2}$ पितृभ्यो, D_{10} T_1 $G_{1\ 8\ 4}$ भूतेभ्यो (for भृत्येभ्यो) V_1 B Dn संश्रितेभ्यस्तथैव च

16 = (var) 12 214 15 — ^{a}) T_1 एषां (for तेषां) $D_{1,\ 3\ 4-9}$ सुपर्याप्ता (for ह्यपर्यन्ता) — T_1 om 16^{cd} — ^{c}) V_1 B Dn D_{10} [अ]प्सरसो; T_8 °राभिर् (for °रोभिर्) — ^{d}) B_1 $D_{1\ 2\ 5\ 7}$ T_8 नराधिप (for जना°)

17 = (var) 12 214 16 — ^{a}) T_8 partly damaged D_{10} सर्वं (for सार्धं) — ^{c}) T_2 रमंते (for रमन्ते) V_1 B Dn D_{10} -पौत्रेण (for -पौत्रैश्च)

Colophon om in V_1 B Dn — *Parvan name* D_1 शान्ति — *Sub-parvan* $D_{1\ 2\ 6-9}$ M_{1-8} दानधर्म — *Adhy name* $D_{1\ 2\ 8}$ धर्मनिश्चय; $D_{4\ 6\ 7\ 9}$ धर्म

९४

युधिष्ठिर उवाच ।
ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छन्ति दानानि विविधानि च ।
दातृप्रतिग्रहीत्रोर्वा को विशेषः पितामह ॥ १

भीष्म उवाच ।
साधोर्यः प्रतिगृह्णीयात्तथैवासाधुतो द्विजः ।
गुणवत्यल्पदोषः स्यान्निर्गुणे तु निमज्जति ॥ २
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
वृषादर्भेश्च संवादं सप्तर्षीणां च भारत ॥ ३
कश्यपोऽत्रिर्वसिष्ठश्च भरद्वाजोऽथ गौतमः ।
विश्वामित्रो जमदग्निः साध्वी चैवाप्यरुन्धती ॥ ४
सर्वेषामथ तेषां तु गण्डाभूत्कर्मकारिका ।
शूद्रः पशुसखश्चैव भर्ता चास्या बभूव ह ॥ ५
ते वै सर्वे तपस्यन्तः पुरा चेरुर्महीमिमाम् ।
समाधिनोपशिक्षन्तो ब्रह्मलोकं सनातनम् ॥ ६
अथाभवदनावृष्टिर्महती कुरुनन्दन ।
कृच्छ्रप्राणोऽभवद्यत्र लोकोऽयं वै क्षुधान्वितः ॥ ७
कस्मिंश्चिच्च पुरा यज्ञे याज्येन शिबिसूनुना ।
दक्षिणार्थेऽथ ऋत्विग्भ्यो दत्तः पुत्रो निजः किल ॥ ८

विनिश्चय, D5 धर्माधर्मनिश्चय, T2 गृहस्थधर्मनिरूपणं, M1-8 व्रतप्रशंसन — *Adhy no* (figures, words or both) D10 100, T1 M4 133, T2 3 G4 140, G1 3 M1 134, M2 3 135 — *Śloka no* D4 16, D8 17

94

☞ This adhy is missing in D8 (cf v l 13 82 37)

1 G2 missing up to सप्त (in 3ᵈ) (cf v l 13 91 26) — ᵇ) D1 2 [उ]त (for च) — ᶜ) V1 B Dn D1 2 T1 हि (for वा) D1-9 M1-8 दातु प्रतिग्रहीतुर्वा

2 G3 missing (cf v l 1) — ᵃ) T1 साधुभ्य, G1 3 4 साधोर्यद् (for साधोर्य) D5 9 यत्र वि (for य प्रति) D1 -गृह्णाति (for गृह्णीयात्) — ᵇ) T1 न च (for तथा) D1 च य, D10 जन (for द्विज) — ᵈ) D1 2 निर्गुणे हि, T1 3 °णेषु (for °णे तु)

3 G2 missing up to सप्त (in 3ᵈ) (cf v l 1) T3 partly damaged — ᵃ) D1 वृषादर्भेश्, T1 G1 °दर्वेश्, T3 वृषदर्वेश्, G3 4 वृषादर्पेश् (for दर्भेश्) — ᵈ) T G3 4 सुव्रत (for भारत)

4 ᵃ) Some MSS काश्यपो D2 [s]थ (for ऽत्रिर्) Some MSS वशिष्ठश् — ᵇ) Dn1 n3 D1 6 7 9 G2 3 M3 भारद्वाजो, T1 विश्वामित्रो — ᶜ) Dn3 D1 G2 4 जामदग्नि (G2 °ग्न्य) (for जम°) T1 जमदग्निर्भरद्वाज — For 4, T3 subst

418* काश्यपोऽत्रिर्भरद्वाजो विश्वामित्रोऽथ गौतम ।
जमदग्निर्वसिष्ठश्च साध्वी चैवाप्यरुन्धती ।

5 M1-8 transp. 5 and 6 — ᵃ) D4-10 T1 पूर्व (for अथ) — ᵇ) G3 चण्डा (for गण्डा) D1 G3 -कारका (for -कारिका) T G1. 3 4 M चं (M1-3 ग)-ड्याभूत्परिचारिका — ᵈ) D1 3 4 6-9 भर्ता तस्या; D5 S तस्या भर्ता (for भर्ता चास्या)

6 M1-8 transp 5 and 6 — ᵃ) V1 B Dn D10 M1-3 च (for वै) — T3 partly damaged for 6ᶜᵈ — ᶜ) D10 जिगीषंतो, T1 2 G M प्रतीक्षंतो (for [उ]पशि°) D4-9 समाधित° परिप्राप्तुं

7 ᵃ) D1 2 T2 G1 2 4 तथा (for अथ) — ᶜ) M1-8 तुच्छ (for कृच्छ्र) D1-9 प्राप्तो (for प्राणो) D10 S (except T1) तत्र (for यत्र) — ᵈ) D1 4-9 क्षुधार्दित (for °न्वित) D3 लोकोय बहुधार्मिक

8 ᵃ) T1 चै, T2 G1-3 य, M1-3 स्व, M4 स (for च) — ᵇ) V1 B Dn D3 10 M4 शैब्येन (for याज्येन) — ᶜ) D10 स, S (except G3) च (for ऽथ) D1 2 दक्षिणार्थेन ऋत्विग्भ्यो, D4-9 °र्थं स ऋत्विग्भ्यो — ᵈ) V1 B Dn D10 पुरा, T1 M [s]निल, T2 G2 [s]नळ, T3 [s]नघ, G1 3 [s]नल, G4 [s]निळ (for निज)

9 ᵃ) V1 B3 4 5 Dn1 n2 D10 T1 अस्मिन्, B1 T2 क° (for त°) D4-9 T2 G तु; T1 च (for ऽथ)

तस्मिन्कालेऽथ सोऽल्पायुर्दिष्टान्तमगमत्प्रभो ।
ते तं क्षुधाभिसंतप्ताः परिवार्योपतस्थिरे ॥ ९
याज्यात्मजमथो दृष्ट्वा गतासुमृषिसत्तमाः ।
अपचन्त तदा स्थाल्यां क्षुधार्ताः किल भारत ॥ १०
निराद्ये मर्त्यलोकेऽस्मिन्नात्मानं ते परीप्सवः ।
कृच्छ्रामापेदिरे वृत्तिमन्नहेतोस्तपस्विनः ॥ ११
अटमानोऽथ तान्मार्गे पचमानान्महीपतिः ।
राजा शैब्यो वृषादर्भिः क्लिश्यमानान्ददर्श ह ॥ १२

वृषादर्भिरुवाच ।

प्रतिग्रहस्तारयति पुष्टिर्वै प्रतिगृह्णताम् ।
मयि यद्विद्यते वित्तं तच्छृणुध्वं तपोधनाः ॥ १३
प्रियो हि मे ब्राह्मणो याचमानो
दद्यामहं वोऽश्वतरीसहस्रम् ।
एकैकशः सवृषाः संप्रसूताः
सर्वेषां वै शीघ्रगाः श्वेतलोमाः ॥ १४
कुलंभराननडुहः शतंशता-
न्धुर्याञ्शुभान्सर्वशोऽहं ददानि ।
पृथ्वीवाहान्पीवरांश्चैव तात्र-
दग्र्या गृष्ट्यो धेनवः सुव्रताश्च ॥ १५
वरान्ग्रामान्व्रीहियवं रसांश्च

— ᵇ) V1 B Dn D3 5 8 प्रभु, D10 तदा, G4 किल (for प्रभो) D6 7 9 दिष्टांतमगमत्प्रभु — ᶜ) D1 7-9 तु (for त) D1 2 -सत्रस्ता (for सतप्ता)

10 T3 partly damaged — ᵃ) T1 अतो (for मथो) ❀ Cv याज्यात्मजमित्यत्र याज्याख्यऋषेर्दक्षिणार्थं दत्तत्वाद्दत्तपुत्रम् । ❀ — ᵇ) T2 मुनि (for ऋषि-) — ᶜ) T1 G1 8 तत (for तदा) — ᵈ) T1 क्षुधार्ता मुनिसत्तमा

11 ᵃ) V1 B1 4 5 D8 निरन्ने, Dn1 निराघे, D1-7 9 निराज्ये; D10 नजीव्ये, T1 अनिस्ये; T2 3 G M नाजीव्ये; Cv निरद्ये (for निराद्ये) D4 मृति (for मर्त्य) ❀ Cv निरद्ये अदनयोग्यान्नरहिते । ❀ — ᵈ) D1 2 आद्य; D4 6 7 9 आज्य (for अन्न)

12 ᵃ) D1 2 4 T1 G2 4 तन्मार्गे (for ता) — ᵇ) T8 पचमानो (for °मानान्) — ᶜ) D4 श्रेष्ठो (for शैब्यो) T1 3 G1 2 4 वृषादर्वि, G8 °दर्प्य (for °दर्भि) — ᵈ) T1 उवाच (for ददर्श) V1 च (for ह) — After 12, T8 ins

419* प्रतिग्रहनिमित्तं वै प्रत्युवाच स तान्नृप ।

13 T G2 4 वृषादर्विर् (for दर्भिर्) T8 transp 13ᵃᵇ and 13ᶜᵈ T3 damaged for 13ᵃᵇ — ᵃ) G4 स्तारयति (for तार°) — ᵇ) B1 गृष्टिर्, D2 T2 पुष्टिं (for पुष्टिर्) V1 B Dn D3 10 T1 G1 2 -गृह्णतां, D8 9 गृह्णत (for °ताम्) — After 13ᵃᵇ, T8 ins

420* तस्माद्ददामि वो वित्तं तद्गृह्णीध्वं तपोधना ।

— ᶜ) D1 तद् (for यद्) T1 3 M1-8 मया यद्दीयते वित्तं (T8 वृत्तिं) — ᵈ) Dn D1 6 T2 तद्गृणुध्वं, T1 प्रतीच्छध्वं (for तच्छृणुध्वं) B1 द्विजोत्तमा (for तपोधना)

14 ᵃ) D1 प्रिय (for प्रियो) G1 om हि Dn D2 याच्यमानो (for याच) T1 8 प्रिया हि मे ब्राह्मणा याचमाना — ᵇ) D8 S (except G8) ददाम्यह (for दद्यामह) — After 14ᵃᵇ, D10 T G ins

421* धेनूनां ददाम्ययुत समग्रम् ।
[T2 8 धेनूर्ददाम्ययुत वै (T8 तशत) समग्र]

— ᶜ) D1 T8 M स (for स) — ᵈ) Dn8 D1-9 व (for वै) Some MSS श्वेतरोमा T1 अश्वास्तथा शीघ्रान्वै सुपुष्पान्, T2 8 G1 8 4 अश्वास्तथा शीघ्रगाञ्श्वेतरूपा(T8 रोमा)न्, M1-8 सर्वेषा च शतगा श्वेतरूपा, M4 तेषां सर्वे शीघ्रगा श्वेतरूपा — After 14, D10 T2 8 G1 8 4 ins

422* मनोजवान्प्रददाम्यर्बुदानि ।
[D10 प्रददानि (for दामि)]

15 T1 om 15ᵃᵇᶜ G2 om (hapl 1) 15ᵃᵇ — ᵃ) B1 D10 T8 M -शात, T2 G1 8 4 च (for -शतान्) — ᵇ) V1 B Dn D2 श्वेतान् (for शुभान्) D1 4-8 शतशो (for सर्वशो) Dn1 n2 D1-9 S (T1 G2 om) ददामि (for नि) D10 धुर्याञ्श्वेतान्प्रददान्यर्बुदानि — ᶜ) V1 B Dn Bom ed प्र(Dn1 n2 पृ, Bom ed प) ष्ठौहीनां पीवराणा च तावद्, D10 T2 G ह(G1 8 स)ष्टो वाहान्पीवराणां च तावद्; M प्रष्टाश्ववाहां (M2 [*inf lin*] ष्ठौहीणा) पीवरा(M8 °री)णा च ता° ❀ Cv प्रष्ठौहीनां बाल्य एव गर्भिणीनाम् । ❀ — ᵈ) D10 G1, 8 M2 गृष्टीर्, T1 हृष्टा; T2 3 G2 4 M1, 8 गृष्टिर्, M4 पुष्ट्यो (for गृष्ट्यो) B2 सुप्रसूता (for सुव्रताश्च) D1 2 अग्र्या पृथिव्या धेनव सुव्रता या

रत्नं चान्यद्दुर्लभं किं ददानि ।
मा स्मामक्ष्ये भावमेवं कुरुध्वं
पुष्ट्यर्थं वै किं प्रयच्छाम्यहं वः ॥ १६

ऋषय ऊचुः ।

राजन्प्रतिग्रहो राज्ञो मध्वास्वादो विषोपमः ।
तज्जानमानः कस्मात्त्वं कुरुषे नः प्रलोभनम् ॥ १७
क्षत्रं हि दैवतमिव ब्राह्मणं समुपाश्रितम् ।
अमलो ह्येष तपसा प्रीतः प्रीणाति देवताः ॥ १८
अह्नापीह तपो जातु ब्राह्मणस्योपजायते ।
तद्दाव इव निर्दह्यात्प्राप्तो राजप्रतिग्रहः ॥ १९
कुशलं सह दानेन राजन्नस्तु सदा तव ।
अर्थिभ्यो दीयतां सर्वमित्युक्त्वा ते ततो ययुः ॥ २०
अपक्वमेव तन्मांसमभूत्तेषां च धीमताम् ।
अथ हित्वा ययुः सर्वे वनमाहारकाङ्क्षिणः ॥ २१
ततः प्रचोदिता राज्ञा वनं गत्वास्य मन्त्रिणः ।
प्रचीयोदुम्बराणि स्म दानं दातुं प्रचक्रमुः ॥ २२
उदुम्बराण्यथान्यानि हेमगर्भाण्युपाहरन् ।
भृत्यास्तेषां ततस्तानि प्रग्राहितुमुपाद्रवन् ॥ २३

---

16 a) T1 पुर, T8 पुरान्, M4 पर (for वरान्) V1 B Dn रस यवाश्, S -यवान्रसा(T1 °था)श्च (for -यव रसाश्च) — b) Dn2 [अ]न्य; D4 [अ]त्र (for [अ]न्यद्) D1 सुलभ (for दुर्लभं) G3 यद् (for किं) Dn2 D2 4-9 T G M4 ददामि (for °नि) — c) V1 B Dn1 n3 D3 10 मास्मिन्, Dn3 नास्मिन्, D1 2 मा मा, D4 मा वो, D5 मा वा, D6 7 9 मा च (for मा स्म) B1 D5 [अ]भक्षे, D10 °क्षं, T8 G [अ]भोज्ये (for [अ]भक्ष्ये) D1 2 4 6 8 एत; D5 7 10 एन (for एव) — d) V1 B Dn D10 व (for वै) D2 किमु, D7 क प्र- (for किं प्र) V1 B Dn D4, 6 8-10 अहं वै, D5 7 चान्यत्, G1 3 अहं वा (for अहं व·)

17 M4 om the ref —a) V1 B Dn D1-10 T1 3 G3-4 राज्ञां (for राज्ञो) —b) T1 विषोल्बण (for °पम) —c) T1 3 तं (for तज्) B5 D2 T3 G1 जायमान (G1 °नान्), Dn2 जात°, D5 जानासि न, G3 4 जानमानान् (for °मान) —d) B1 त्रि (for न) — After 17, D10 T G ins

423* दशसूनासमश्चक्री दशचक्रिसमो ध्वजी ।
दशध्वजिसमा वेश्या दशवेश्यासमो नृप ।
दशसूनासहस्राणि यो वाहयति सौनिक ।
तेन तुल्यो भवेद्राजा घोरस्तस्य प्रतिग्रह ।

[Cf Manu 4 85-86 T1 3 om lines 3-4 —(L 3) T2 सौनिके (for सौनिक)]

18 Before 18, M1-3 ins नृपादाभै (M3 °र्वि) T1 om 18^{ab} —a) V1 B Dn1 n2 D1 4 5 7-9 M3 क्षेत्रं, G1 क्षम (for क्षत्र) V1 B Dn D3 10 इह; D2 इद; T3 G1 3 इति (for इव) — Dn3 om (hapl) 18^{b}-19^{a} —b) V1 B1 2 4 Dn1 n3 D10 ब्राह्मणान् (for °ण) B3 ब्राह्मणानामुपाश्रित, B5 °णान्समुपाश्रितान्, D4 °ण समुपस्थित —c) T2 कश्मलो ह्येष तपसां —d) T1 सर्वा (for प्रीत)

19 Before 19, M1-3 ins ऋषय Dn3 om 19^{a} (cf. v l 18) D5 reads 19^{ab} twice —a) B1 T G M3 ये ह (for [अ]पीह) D1 2 रुजा (for तपो) M1 3 अह्ना शतैस्तपो यत्तु — For 19^{ab}, D5 5 (second time) 6-10 subst

424* यद्धोमि सुबहुभि सचितं परम तप ।

—c) Dn3 D1 10 G1 3 इति (for इव) —d) G3 राज्य, M1 4 राजन् (for राज-)

20 a) T1 जातेन (for दानेन) —b) G1 om सदा —c) T2 3 G दिश्यतां (for दीयतां) B1 दानम् (for सर्वम्) —d) V1 B Dn D1 2 [अ]न्येन ते; D10 T2 G M4 तेन्यतो (for ते ततो)

21 a) T1 अभक्ष्यम् (for अपक्वम्) —b) V1 B Dn D10 महात्मना (for च धीमताम्)

22 a) D5 प्रणोदिता (for प्रचो) D1 6 7 9 तत प्रनोदिता राजन् —b) D1 2 आगम्य (for गत्वास्य) —c) D2 प्रदेय, D4 7 प्रदाय, D8 9 प्रादाय; D10 आदाय (for प्रचीय) V1 B1 [ठ]दुंबराणि G1 corrupt —d) D2 दान दत्त, G3 तानादातु (for दान दातु) D4-7 9 प्रचक्रिरे (for °क्रमु) V1 B Dn D3 10 दातुं तेषां प्रचक्रिरे

23 S om 23^{ab} —a) B1 उदुंबराणि D1 2 च (for [अ]थ) D4-9 [ए]तानि (for [अ]न्यानि) —d) D1 ते गृहीत्वापि; D5-9 ते गृहीत्वा हि

गुरुणीति विदित्वाथ न ग्राह्याण्यत्रिरब्रवीत् ।
न स्म हे मूढविज्ञाना न स्म हे मन्दबुद्धयः ।
हैमानीमानि जानीमः प्रतिबुद्धाः स्म जागृमः ॥ २४
इह ह्येतदुपादत्तं प्रेत्य स्यात्कटुकोदयम् ।
अप्रतिग्राह्यमेवैतत्प्रेत्य चेह सुखेप्सुना ॥ २५

वसिष्ठ उवाच ।

शतेन निष्कं गणितं सहस्रेण च संमितम् ।
यथा बहु प्रतीच्छन्हि पापिष्ठां लभते गतिम् ॥ २६

कश्यप उवाच ।

यत्पृथिव्यां व्रीहियवं हिरण्यं पशवः स्त्रियः ।
सर्वं तन्नालमेकस्य तस्माद्विद्वाञ्शमं व्रजेत् ॥ २७

भरद्वाज उवाच ।

उत्पन्नस्य रुरोः शृङ्गं वर्धमानस्य वर्धते ।
प्रार्थना पुरुषस्येव तस्य मात्रा न विद्यते ॥ २८

गौतम उवाच ।

न तल्लोके द्रव्यमस्ति यल्लोकं प्रतिपूरयेत् ।
समुद्रकल्पः पुरुषो न कदाचन पूर्यते ॥ २९

विश्वामित्र उवाच ।

कामं कामयमानस्य यदा कामः समृध्यते ।
अथैनमपरः कामस्तृष्णा विध्यति बाणवत् ॥ ३०

(for प्रग्राहितुम्) $D_{1\ 2}$ ग्रहीतु समुपाद्रवन्; D_5 प्रग्राहयितुमाद्रवन् — For 23'^{cd}, D_{10} S subst

425* दृष्ट्वा फलानि मुनयस्ते ग्रहीतुमुपाद्रवन् ।
[D_{10} प्र (for ते)]

24 ^{a}) D_8 च (for [इ]ति) $D_{0\ 8\ 9}$ च (for [अ]थ) — ^{b}) G_4 गृह्याणि (for ग्रा) D_{1-9} न ग्राह्याणीति चाब्रुवन् — Before 24^{cd}, D_{1-9} ins ऋषय ऊचु — ^{c}) T_1 नास्म वै, $G_{1\ 3.4}$ नास्म हे (for न स्म हे) V_1 B Dn D_{1-9} मद; M_4 om (for मूढ) D_{10} G_2 नास्म हे मंदवि(D_{10} धी)ज्ञाना — ^{d}) $T_{2\ 3}$ M मानुष (for हे मन्द) T_1 G नास्म मानुषबुद्धय — ^{e}) B_1 Dn_3 $D_{1\ 6\ 9\ 10}$ हेमानि M जानीम (for म) T_1 हेमानीमानि जानि स्व (sic) — ^{f}) $D_{6.8\ 9}$ च (for स्म) V_1 B_{2-5} Dn $D_{8\ 10}$ M जागृम (for °म°)

25 ^{a}) D_1 उपात्तं हि, D_{5-8} त्तं तु; T G M_4 °वृत्तं (for दत्त) — ^{c}) $D_{6\ 9}$ ग्राह्यम् (for -ग्राह्यम्) S एतद्धि (for एवैतत्) — ^{d}) $B_{2\ 3}$ Dn_1 n_2 D_{10} transp च and इह $D_{1\ 6\ 8\ 9}$ सुखार्थिना (for सुखेप्सुना) V_1 $B_{1.5}$ प्रेत्येह च सुखेप्सया (V_1 प्सित); B_1 $D_{1\ 2}$ प्रेत्येह च सुखार्थिनां (B_1 °ना); $D_{5\ 7}$ प्रेत्य चैव सुखार्थिना

26 Some MSS वशिष्ठ (for वसिष्ठ) — ^{a}) Dn_1 $D_{3\ 5\ 8}$ निष्क (for निष्कं) D_{10} T_3 गुणित (for ग) T_1 शतेन गुणितं निष्कं, T_2 G न निष्कगुणितं, M_{1-3} °न निष्कागणित — ^{c}) $T_{1\ 3}$ तथा (for यथा) $D_{2\ 4\ 7-9}$ T_2 G_3 प्रतीच्छति, D_5 च्छन्वै, D_8 क्षंति, M_1 प्रयच्छेद्धि, $M_{2\ 3}$ प्रतीच्छेद्धि, M_4 प्रयच्छामि (for प्रतीच्छन्हि) V_1 B Dn D_{10} तथा बहु प्रतीच्छन्वै — ^{d}) V_1 B Dn D_{3-10} पतते (for लभते)

27 = (var) 1 693*, lines 8-9, = (var) 1 840*, lines 3-4 Cf Visnu P 4 10 10 Some MSS काश्यप (for क) — ^{a}) D_6 corrupt Dn_3 om यत् G_4 यवौ (for यव) — ^{c}) G_1 न (for तन्) T_1 नालमेकस्य पर्याप्तम् — ^{d}) T_1 इति मत्वा (for तस्माद्विद्वान्) V_1 शुभ (for शम) V_1 B Dn D_{10} चरेत्; T_2 $G_{2\ 4}$ M लभेत् (for व्रजेत्)

28 ^{c}) V_1 B_5 (marg as in text) $T_{1\ 3}$ G [इ]ह, D_{6-9} [ए]वं (for [इ]व) — ^{d}) V_1 Dn_3 M_4 कस्य; $D_{8\ 9}$ $M_{1\ 3}$ तस्या (for तस्य) B_5 कस्य मात्रा विमुच्यते

29 ^{b}) S लोभ (for लोक) — D_9 om (hapl) 29^c-30^d

30 D_9 om 30 (cf. v 1 29) G_3 om the ref — ^{b}) S (except T_3) यथा (for यदा) V_1 $D_{1\ 2}$ समृध्यति; D_{4-8} प्रसिध्यति (D_4 °ते) (for समृध्यते) — ^{c}) V_1 परम, D_4 अपरं, G_2 अवर (for अपर) — ^{d}) Dn_3 तृष्णीं, D_1 तूर्णं, D_5 तृणां, D_{6-8} तृष्णां, T G_{1-3} M स्विष्टो (for तृष्णा) G_4 स्विष्टा बाणेन विध्यति — After 30, T G ins

426* अत्रि ।
न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ।
हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्धते ।
[= 1 693*, lines 6-7, 1 840*, lines 1-2, Manu 2 94, Visnu P 4 10 9 T_3 om. the ref — (L 1) T_3 काम (for कामः) T_2 राजा तु कामाकामानाम् (for the prior half) — (L 2) G_4 भूयसेव (for भूय एव) G_2 हि (for [अ]भि)]

31 D_4 om (hapl.) 31-32 — ^{a}) D_8 प्रतिग्राह

जमदग्निरुवाच ।

प्रतिग्रहे संयमो वै तपो धारयते ध्रुवम् ।
तद्धनं ब्राह्मणस्येह लुभ्यमानस्य विस्रवेत् ॥ ३१

अरुन्धत्युवाच ।

धर्मार्थं संचयो यो वै द्रव्याणां पक्षसंमतः ।
तपःसंचय एवेह विशिष्टो द्रव्यसंचयात् ॥ ३२

गण्डोवाच ।

उग्रादितो भयाद्यस्माद्बिभ्यतीमे ममेश्वराः ।
बलीयांसो दुर्बलवद्बिभेम्यहमतः परम् ॥ ३३

पशुसख उवाच ।

यद्वै धर्मे परं नास्ति ब्राह्मणास्तद्धनं विदुः ।
विनयार्थं सुविद्वांसमुपासेयं यथातथम् ॥ ३४

ऋषय ऊचुः ।

कुशलं सह दानाय तस्मै यस्य प्रजा इमाः ।
फलान्युपधियुक्तानि य एवं नः प्रयच्छसि ॥ ३५

भीष्म उवाच ।

इत्युक्त्वा हेमगर्भाणि हित्वा तानि फलानि ते ।
ऋषयो जग्मुरन्यत्र सर्व एव धृतव्रताः ॥ ३६

(for °ग्रहे) V1 B1 3 4 मे (for वै) T1 प्रतिग्रहोसंयमो वै, T2 °हे समर्थोपि —c) D5 यद् (for तद्) M तद्धन्धन ब्राह्मणस्य —d) B2 विस्तरेत्, B5 D6 8 9 विश्रवेत् (for विस्र°)

32 D4 om 32 (cf v l 31) —a) Dn2 D9 T2 G3 4 M धर्मार्थं (for °र्थं) —b) D10 अभि (for पक्ष) D5 -समित (for समत) D1 द्रव्याणां पक्षि संमित, T1 3 G1 3 M4 °णा क्षयसज्ञित, T2 G2 4 °णां क्षयसज्ञ(G4 °ज्ञि)क, M1 2 (*inf lin*) 3 °णां क्षयसंस्थित, M2 °णा चैव सशय ❀ Cn पक्षसमत पाक्षिकत्वेन मत । ❀ —d) V1 धर्म- (for द्रव्य) D8 सचय

33 D3 गंगा, T G M4 चंडा (for गण्डा) —a) D10 द्रव्याद् (for उग्राद्) D4 6 7 9 उद्धाद्यो नो भवेत्त स्माद्, D5 उत आद्यो नो भवेत —b) B5 D1 T3 बिभ्यति Dn2 [इ]व (for [इ]मे) V1 Dn2 T1 2 G1 3 4 M4 महेश्वरा, B1 D4 ममेश्वरात्, D8 नरेश्वरा (for महे°) —c) B1 D10 S बलीयसो (for °यांसो) —d) T3 ततोतीव बिभेम्यह

34 After the ref, T3 ins

427* यथा चरन्ति विद्वांसस्तथा धर्मपरायणा ।
तदेव विदुषा कार्यमात्मनो हितमिच्छता ।

— T3 om (hapl) 34–35 —a) D4 6–9 यदि, D10 यो वै (for यद्वै) B1 धर्मं, Dn3 D5 S (T3 om) धर्मात् (for धर्मे) D10 परो, G4 वर (for पर) —b) D1 G2 3 M4 तादश (G4 °शा), D2 T1 M1–3 तद्त, D1–7 9 तदिद, D10 तमृत (for तद्धन) B4 5 सद्धन ब्राह्मणा विदु, T2 Gn3 तादश ब्राह्मणा विदु —c) B4 Dn3 D1 2 विनयात्मसु विद्वासम्, D4–10 विपमापरसु विद्वांस (D9 °सम्), S (T3 om) विनयात्सातु विद्वांस (G3 4 °सम्) —d) D1 2 उपासेह, M1–3 तानुपासे; M4 त उपायं (for उपासेयं) T1 च तानह (for यथातथम्)

35 T3 om 35 (cf v l 34) T1 om 35 — After the ref, Dn2 D10 ins

428* यस्य स्याद्बिभवोत्कण्ठा तृष्णा यस्याधिका भवेत् ।
विनयात्स समृद्धार्थान्समुपासीत यत्नत ।

— D9 reads 35a–36b twice —a) V1 B Dn D10 दानेन (for दानाय) —b) D1 2 तस्मै यो वै इमा प्रजा; D4–8 9 (both times) तस्मै या(D7 स्मिन्या)ज्याय न सदा — For 35ab, T2 G M subst

429* कश्मलाधमदानाय प्रतियत्ना प्रजाधमा ।

[G1 3 प्रतियत्न (for °यत्ना) M1–3 प्रतियत्न प्रजाधम, M4 यस्मै या वै प्रजा इमा (for the post half)]

—c) G1 बलानि (for फ°) D6 G2 [उ]पाधि, D10 [उ]पप्र-, M4 [उ]परि- (for [उ]पधि) —d) T2 G यत्र व (T2 य) सं-, M य एव स (for य एव न)

36 For the repetition in D9, cf v l 35 B4 M1–3 om (hapl) 36b–37a —b) V1 B1–4 Dn D10 T1 3 वै, D2 5 च, D4 तु (for ते) —d) T G इव (for एव) — After 36, T1 2 G ins

430* अथ ते मन्त्रिण सर्वे राजानमिदमब्रुवन् ।

37 B5 M1–3 om 37a (cf v l 36) T1 om the ref —a) B1 2 Dn1 n2 D5 T2 3 G उपार्धं (for

मन्त्रिणः ऊचुः ।

उपधिं शङ्कमानास्ते हित्वेमानि फलानि वै ।
ततोऽन्येनैव गच्छन्ति विदितं तेऽस्तु पार्थिव ॥ ३७

इत्युक्तः स तु भृत्यैस्तैर्वृषादर्भिश्चुकोप ह ।
तेषां संप्रतिकर्तुं च सर्वेषामगमद्गृहम् ॥ ३८

स गत्वाहवनीयेऽग्नौ तीव्रं नियममास्थितः ।
जुहाव संस्कृतां मन्त्रैरेकैकामाहुतिं नृपः ॥ ३९

तस्मादग्नेः समुत्तस्थौ कृत्या लोकभयंकरी ।
तस्या नाम वृषादर्भिर्यातुधानीत्यथाकरोत् ॥ ४०

सा कृत्या कालरात्रीव कृताञ्जलिरुपस्थिता ।
वृषादर्भिं नरपतिं किं करोमीति चाब्रवीत् ॥ ४१

वृषादर्भिरुवाच ।

ऋषीणां गच्छ सप्तानामरुन्धत्यास्तथैव च ।
दासीभर्तुश्च दास्याश्च मनसा नाम धारय ॥ ४२

ज्ञात्वा नामानि चैतेषां सर्वानेतान्विनाशय ।
विनष्टेषु यथा स्वैरं गच्छ यत्रेप्सितं तव ॥ ४३

सा तथेति प्रतिश्रुत्य यातुधानी स्वरूपिणी ।
जगाम तद्वनं यत्र विचेरुस्ते महर्षयः ॥ ४४

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि चतुर्नवतितमोऽध्यायः ॥ ९४ ॥

उपधिं) B1 D1 10 T G M4 तु (for ते) — b) V1 B Dn D4 5 10 G2 तानि (for [इ]मानि) D1 2 तु; D5 च, D6–9 T1 ते (for वै) — c) D1 2 तानि (for ततो) T2 [ऽ]प्यत्र (for ऽन्येन)

38 a) D1 om , D2 हि (for तु) T G तु, M च (for तैर्) — b) B1 वृषादर्पिश्, T1 3 G1 2 4 °दर्विश्, G3 °दर्पश् (for °दर्भिश्) — c) V1 B Dn D6 10 वै; D1 2 स; T1 च (for स) T2 -कर्ता (for कर्तुं) T1 वै, G3 om (for च) — d) D 2 8 गृहान् (for गृहम्)

39 a) V1 B Dn D2 10 T3 G4 संस्कृतैर्, D1 5 T2 M °तं (for °ता) — d) B1 Dn2 D4 5 7 T G M4 नृप (for नृपः)

40 a) T2 अग्नी (for अग्ने) — b) D4 कृत्या लोके भयंकर — c) G1 3 4 तस्मान् (for तस्या) D2 वृषादर्भी; T G1 4 °दर्विर्, G2 °दर्वी (for दर्भिर्) — d) D2 तथा (for [इ]त्यथ)

41 a) Dn2 D6–3 T1 च (for [इ]व) — c) B2 3 Dn2 M1 3 वृषादर्भिर्, T1 3 G3 4 °दर्विं, G1 °दर्वीं; G3 दर्पि (for °दर्भिं)

42 T3 3 G2 4 वृषादर्विर्, M4 om (for वृषादर्भिर्) — d) D1 corrupt D2 नाशय (for धारय)

43 a) V1 B Dn D10 चैवेषां; G वैतेषां (for चैतेषां) — b) D1 5–7 9 T1 एव (for एतान्) T3 विशातय (for विनाशय) D2 सर्वाणां च न सशय , D3 8 सर्वानेव विनाशयेत् — c) B5 Dn T2 तथा (for यथा) D4 6–9 विनष्टपुरुषा स्वैरं — d) M4 सथा (for तव)

44 a) M1 [प्]व (for [इ]ति) — b) T1 भयंकरी (for स्वरूपिणी)

Colophon om in V1 B Dn — *Parvan name* D1 शांति — *Sub parvan* D1 2 10 T2 M1–3 दानधर्म — *Adhy name* D1 2 5–9 वृषादर्भिसप्तर्षिसंवाद , D4 वृषादर्भिमहर्षिसंवाद ; T3 G2 सप्तर्षिसंवाद — *Adhy no* (figures, words or both) D10 101, T1 M4 134, T2 M2 3 136, T3 G2 3 141, G1 4 M1 135 — *Śloka no* Dn1 61, Dn2 62, D4 43

९५

भीष्म उवाच ।

अथात्रिप्रमुखा राजन्वने तस्मिन्महर्षयः ।
व्यचरन्भक्षयन्तो वै मूलानि च फलानि च ॥ १
अथापश्यन्सुपीनांसपाणिपादमुखोदरम् ।
परिव्रजन्तं स्थूलाङ्गं परिव्राजं शुनःसखम् ॥ २
अरुन्धती तु तं दृष्ट्वा सर्वाङ्गोपचितं शुभा ।
भवितारो भवन्तो वै नैवमित्यब्रवीदृषीन् ॥ ३

वासिष्ठ उवाच ।

नैतस्येह यथास्माकमग्निहोत्रमनिर्हुतम् ।
सायं प्रातश्च होतव्यं तेन पीवाञ्शुनःसखः ॥ ४

अत्रिरुवाच ।

नैतस्येह यथास्माकं क्षुधा वीर्यं समाहतम् ।
कृच्छ्राधीतं प्रनष्टं च तेन पीवाञ्शुनःसखः ॥ ५

विश्वामित्र उवाच ।

नैतस्येह यथास्माकं शश्वच्छास्त्रं जरद्गवः ।
अलसः क्षुत्परो मूर्खस्तेन पीवाञ्शुनःसखः ॥ ६

जमदग्निरुवाच ।

नैतस्येह यथास्माकं भक्तमिन्धनमेव च ।
संचिन्त्य वार्षिकं किंचित्तेन पीवाञ्शुनःसखः ॥ ७

कश्यप उवाच ।

नैतस्येह यथास्माकं चत्वारश्च सहोदराः ।

95

☞ This adhy is missing in D_8 (cf v l 13 82 37)

1 ^{c}) $D_{1\ 2}$ विचेरुर् (for व्यचरन्) — B_1 T_3 om (hapl) 1^d–3^c

2 B_1 T_3 om 2 (cf. v l 1) — ^{a}) Dn_3 $D_{4\ 10}$ सुपीनासं, $D_{1,\ 2}$ मुनीना स ; $D_{6-7\ 9}$ सुपीवास (for °नास-) — ^{b}) $T_{1\ 2}$ G M_4 -शिरोमुख (for मुखोदरम्) — ^{c}) D_{10} T_1 M_3 पथि (for परि) — ^{d}) V_1 B_{2-5} Dn D_8 शुना सह (for शुन सखम्)

3 B_1 T_3 om 3^{abc} (cf. v l 1) — ^{a}) Dn_3 ततो (for तु त) — ^{b}) V_1 B_{2-5} Dn $D_{3\ 4\ 8-10}$ शुभ (for शुभा) — ^{d}) $D_{1\ 2}$ सा (for न)

4 Some MSS वशिष्ठ (for वसिष्ठ) Dn_3 om (hapl) 4–5 D_9 om 4^a–5^b D_{10} om (hapl) 4 — ^{a}) M_4 [प्]त्र (for [ह्]ह) — ^{b}) D_{4-8} अनाहुत (for अनिर्हुतम्) — ^{c}) S (except G_4) तु (for च) — ^{d}) V_1 B Dn_1 n_3 शुना सह (for शुन सख)

5 Dn_3 om 5, D_9 om 5^{ab} (for both, cf v l 4) $D_{4\ 8}$ T_3 om (hapl) 5 G_4 om (hapl) 5–6 — ^{b}) V_1 समाहित (for °हतम्) B_1 क्षुधा वा वीर्य माहृतं, $D_{1\ 2\ 5-7}$ क्षुधा बाधिर्यमागतं; S (T_3 G_4 om) क्षुधया वीर्यमाहृत — ^{c}) D_{10} कृच्छ्रपात , T_1 कृच्छ्राद्धुत; T_2 °द्धित, G_3 °धित, M_1 °धिक (for °धीत) D_2 वा (for च) — ^{d}) V_1 B Dn_1 n_3 D_9 शुना सह (for शुन सख)

6 G_4 om 6 (cf v l 5) M_{1-3} om (hapl) 6–9 (retaining the ref) D_4 om the ref M_4 जमदग्निर् (for विश्वामित्र) Dn_3 D_{10} read 6 twice — ^{b}) M_4 गतो ज्वर (for जरद्गव) D –9 शश्वच्छास्त्रातिग मन, D_{10} (second time) शश्वच्छास्त्रविचारण, T_1 होतृशास्त्रगतो ज्वर, $T_{2\ 3}$ $G_{1\ 3}$ शश्वच्छास्त्रकृतो ज्वर (T_3 तोत्पय), G_2 शश्वचास्त्रकृतो ज्वर — ^{c}) T_2 मूढस् (for मूर्खस्) — ^{d}) V_1 B Dn_1 n_2 (both times) n_3 D_4 शुना सह (for शुन सख)

7 M_{1-3} om 7 (cf v l 6) D_4 om (hapl) 7. G_2 om (hapl) 7–9 (retaining the ref) $G_{1\ 3}$ om the ref — ^{a}) B_5 यथावत्त्व (for यथास्माकं) — ^{c}) D_{10} साचित (for संचिन्त्य) $D_{1\ 2\ 6-9}$ संचित ($D_{1\ 2}$ °स्य) वार्षिकं सर्वं — ^{d}) V_1 B Dn शुना सह (for शुन-सख)

देहि देहीति भिक्षन्ति तेन पीवाञ्शुनःसख ॥ ८

भरद्वाज उवाच ।

नैतस्येह यथास्माकं ब्रह्मबन्धोरचेतसः ।
शोको भार्यापवादेन तेन पीवाञ्शुनःसख ॥ ९

गौतम उवाच ।

नैतस्येह यथास्माकं त्रिकौशेयं हि राङ्कवम् ।
एकैकं वै त्रिवार्षीयं तेन पीवाञ्शुनःसख ॥ १०

भीष्म उवाच ।

अथ दृष्ट्वा परिव्राट् स तान्महर्षीञ्शुनःसख ।
अभिगम्य यथान्यायं पाणिस्पर्शमथाचरत् ॥ ११
परिचर्यां वने तां तु क्षुत्प्रतीघातकारिकाम् ।
अन्योन्येन निवेद्याथ प्रातिष्ठन्त सहैव ते ॥ १२
एकनिश्चयकार्याश्च व्यचरन्त वनानि ते ।
आददानाः समुद्धृत्य मूलानि च फलानि च ॥ १३
कदाचिद्विचरन्तस्ते वृक्षैरविरलैर्वृताम् ।
शुचिवारिप्रसन्नोदां ददृशुः पद्मिनीं शुभाम् ॥ १४
बालादित्यवपुःप्रख्यैः पुष्करैरुपशोभिताम् ।
वैडूर्यवर्णसदृशैः पद्मपत्रैरथावृताम् ॥ १५
नानाविधैश्च विहगैर्जलप्रकरसेविभिः ।
एकद्वारामनादेयां सूपतीर्थामकर्दमाम् ॥ १६
वृषादर्भिप्रयुक्ता तु कृत्या विकृतदर्शना ।
यातुधानीति विख्याता पद्मिनीं तामरक्षत ॥ १७

---

8 M1–3 om 8 (cf. v 1 6) G2 om 8 (cf v 1 7) T1 2 G1 3 4 M4 om (hapl) 8–9 T3 om (hapl) 8–10 D4 अत्रिर्, D10 काश्यप — c) D1 2 याचंते; D1–10 याचति (for भिक्षन्ति) — d) V1 B Dn शुना सह (for शुन सख)

9 M1–3 om 9 (cf v 1 6) G2 om 9 (cf. v 1 7) T G1 3 4 M4 om 9 (cf v 1 8) B5 D8 transp 9 and 10 D1–8 गौतम (for भरद्वाज) — b) D1 ब्रह्म (for ब्रह्म) — c) D1 2 भार्या (for शोको) — d) V1 B Dn D4 शुना सह (for शुन सख)

10 T3 om 10 (cf v 1 8) D4 om (hapl.) 10 T1 G2 M1–3 om the ref. B5 D8 transp 9 and 10 — b) B1 3 4 त्रि(B1 वि)कौषेयं, M2 (inf lin) Cv त्रिकालोन्यं (for त्रिकौशेयं) B3 5 Dn D10 च, M1 2 (inf lin as in text) 3 त्रि (for हि) — c) D2 M वा, D5 हि (for वै) V1 B2–5 Dn1 n3 D1 2 10 M2 त्रिवर्षीयं; B1 त्रिवार्षेय; T2 G1 3 4 °र्षिक; M2 (inf lin) Cv त्रिधर्मीयं (for त्रिवार्षीयं) T1 त्रिवा षिकमथैकैक — d) V1 B Dn शुना सह (for शुन सख)

11 a) D1 परिव्राड्वा (for परिव्राट् स) — b) T1 ऋषीन् (submetric) (for महर्षीन्) V1 B Dn शुना सह (for शुन सख) — c) S अभिवाद्य (for गम्य) — d) D1 2 4–9 अथाकरोत्, G2 अथाचरत (for अथाचरत्)

12 a) Dn3 परिचर्यं (for °चर्यां) V1 B4 D5 तांस (for तां) D10 S (except M4) परिच(T1 °चा, T3 °वा)र्यं वने तांस्तु (M1–3 त तु) — b) B5 कारिणा, D1 6 8 °कारितं, D2 °कर्तृका, D4 5 7 9 कारिता, D10 तान् (for काम्) S क्षुत्प्रतीकारकाक्षिण — d) Dn3 D5–9 सम च (for सहैव) M1–3 प्रातिष्ठन्सह तेन वै

13 T1 om 13 — a) D5–9 °कार्यार्था (for कार्याश्च) — b) D1 2 4–7 9 च (for ते) — D5 om 13cd. — d) D6 om (hapl) फलानि

14 a) T2 च (for वे) — c) D1 2 4 भूरि, D6–10 भूमि, T1 G1–3 M पूर, T2 पूर्ण, T3 G4 °पूत (for वारि) — d) D9 om (hapl) from पद्मिनीं up to महर्षय (in 18b)

15 D9 om 15 (cf v 1 14) — b) G3 om पुष्करै D10 अपि; T3 अति (for उप) — T1 om (hapl) 15cd — c) Some MSS वैडूर्य D1 2 4–8 °हरितै, T2 G रुचिरै, M4 रचितै (for सदृशै) — d) M4 यथा (for अथ).

16 D9 om 16 (cf. v 1 14) G4 om 16a–17b — a) D1 2 4–8 खगमैर् (for विहगैर्) — b) D4 6 8 प्राकार, T1 2 G1–3 M प्रवर (for °प्रकर) D5 °सेविता (for °भि°) D7 जलप्राकारसेविता, T3 °जंतुभिरावृतां — c) V1 एकाहाराम् (for एकद्वाराम्)

17 D9 om 17 (cf v 1 14) G4 om 17ab (cf v 1. 16) — a) T G1–3 वृषादर्वि (for °दर्भि) B1 °प्रमुक्ता; Dn2 °प्रपन्ना (for °प्रयुक्ता) — b) Dn2

शुनःसखसहायास्तु बिसार्थं ते महर्षयः ।
पद्मिनीमभिजग्मुस्ते सर्वे कृत्याभिरक्षिताम् ॥ १८
ततस्ते यातुधानीं तां दृष्ट्वा विकृतदर्शनाम् ।
स्थितां कमलिनीतीरे कृत्यामूचुर्महर्षयः ॥ १९
एका तिष्ठसि का नु त्वं कस्यार्थे किं प्रयोजनम् ।
पद्मिनीतीरमाश्रित्य ब्रूहि त्वं किं चिकीर्षसि ॥ २०

यातुधान्युवाच ।

यास्मि सास्म्यनुयोगो मे न कर्तव्यः कथंचन ।
आरक्षिणीं मां पद्मिन्या वित्त सर्वे तपोधनाः ॥ २१

ऋषय ऊचुः ।

सर्व एव क्षुधार्ताः स्म न चान्यत्किंचिदस्ति नः ।
भवत्याः संमते सर्वे गृह्णीमहि बिसान्युत ॥ २२

यातुधान्युवाच ।

समयेन बिसानीतो गृह्णीध्वं कामकारतः ।
एकैको नाम मे प्रोक्त्वा ततो गृह्णीत माचिरम् ॥ २३

भीष्म उवाच ।

विज्ञाय यातुधानीं तां कृत्यामृषिवधैषिणीम् ।
अत्रिः क्षुधापरीतात्मा ततो वचनमब्रवीत् ॥ २४
अरात्रिरत्रेः सा रात्रिर्यां नाधीते त्रिरद्य वै ।
अरात्रिरत्रिरित्येव नाम मे विद्धि शोभने ॥ २५

यातुधान्युवाच ।

यथोदाहृतमेतत्ते मयि नाम महामुने ।
दुर्धार्यमेतन्मनसा गच्छावतर पद्मिनीम् ॥ २६

वसिष्ठ उवाच ।

वसिष्ठोऽस्मि वरिष्ठोऽस्मि वसे वासं गृहेष्वपि ।

कन्या (for कृत्या) Dn8 वैकृत-, D6–8 विकृति- (for °त) D4 -दर्शनी — V1 om (hapl) 17c–19b

18 D9 om 18ab (cf v l 14) V1 om 18 (cf v l 17) — a) B Dn D10 पशुसख (for शुन सख) D1, 2 M1–8 ते, D6–8 च (for तु) — b) D1 2 4–8 तु (for ते) — D4 om (hapl) 18c–19d — c) D1 2 5 7–9 ता (for ते)

19 V1 om 19ab (cf v l 17) D4 om 19 (cf v l 18) — b) B D10 कृत्या (for दृष्ट्वा) D6 8 विकृति (for °त)

20 Before 20, T2 3 G2 ins ऋषय — a) T1 2 G M कथं, T3 अथ (for एका) V1 B Dn च त्वं, D4 T3 [स]सि त्व, D10 त्व च (for नु त्व) — c) T1 3 आसाद्य (for आश्रित्य) — d) B1 D1 transp त्व and किं

21 a) G का (for सा) T1 याद्दमस्म्यनुयोगेन — c) B1 आरक्षणीं, B5 अवेक्षिणीं, T2 G1 3 4 आरक्षका ; G2 आरक्षिकां (for °क्षिणीं) Dn3 D10 पद्मिन्या M1–8 आरक्षणीं मा पद्मिन्या, M4 पूरणी मा च पद्मिन्या (sic) आरक्षणीं मा पद्मिन्या,

22 a) D1 2 स्मो (for स्म) — b) D1 2 नास्त्य, D10 नावाप्य (for न चान्यत्) M न चाद्य किंचिदस्ति ह — c) T G1 2 4 M1 समता (for °ते) Dn1 M2–4 भवत्या समता (Dn1 °त) सर्वे — d) V1 B Dn D10 गृह्णीयाम, D4–9 °मेह (for °महि)

23 M4 om the ref — a) T1 सर्व एव (for समयेन) T3 [अ]त (for [इ]तो) — b) T2 G1 3 4 -कामत (for कारत) — c) D4 6 7 T1 3 एकैक (for °को) T2 नाम च, M4 नामत (for नाम मे) M1–3 एकैक नामत प्रोक्त्वा

24 T2 om the ref — a) B2 G1 damaged V1 यातुधानि D1 2 4–9 तु (for ता) — b) B6 corrupt

25 Before 25, all MSS (except D4 M4, D5 missing) ins अत्रिरुवाच — a) B1 Dn1 n3 T2 अत्रि, D7 8 T3 G3 अत्रे, M4 आत्रे (for अत्रे) T1 अरा त्रिरवते रात्रिर्, G1 °त्रिरात्रि सात्रिर् — b) T1 यं (for यां) M1–3 अत्र (for अद्य) — c) D10 आरात्रिर् (for अ°) D4 6–8 T3 G2 आत्रिर् (for अत्रिर्) B4 M1 2 एव G3 अरात्ररात्रिरित्येव

26 a) T1 तव (for यथा) T3 नामनैरुक्तमेतत्ते — After 26a, T2 reads 28bc, it reads 26b? after 32a — b) D1–7 9 मम, T2 G1 त्वया, G1 2 मया (for मयि) V1 B (except B3) Dn D10 महाद्युते (for मुने) — c) D1 दुर्धार्यम् D? 9 damaged, D7 विद्धि स्वम् (for दुर्धार्यम्)

27 D4 om 27a–30b D 7 9 om (hapl) 27–30 T2 om 27a–28a Some MSS वसिष्ठ — a) Some

वरिष्ठत्वाच्च वासाच्च वसिष्ठ इति विद्धि माम् ॥ २७
यातुधान्युवाच ।
नामनैरुक्तमेतत्ते दुःखव्याभाषिताक्षरम् ।
नैतद्धारयितुं शक्यं गच्छावतर पद्मिनीम् ॥ २८
कश्यप उवाच ।
कुलं कुलं च कुपपः कुपयः कश्यपो द्विजः ।
काश्यः काशनिकाशत्वादेतन्मे नाम धारय ॥ २९
यातुधान्युवाच ।
यथोदाहृतमेतत्ते मयि नाम महामुने ।
दुर्धार्यमेतन्मनसा गच्छावतर पद्मिनीम् ॥ ३०
भरद्वाज उवाच ।
भरे सुतान्भरे शिष्यान्भरे देवान्भरे द्विजान् ।
भरे भार्यामनव्याजो भरद्वाजोऽस्मि शोभने ॥ ३१
यातुधान्युवाच ।
नामनैरुक्तमेतत्ते दुःखव्याभाषिताक्षरम् ।
नैतद्धारयितुं शक्यं गच्छावतर पद्मिनीम् ॥ ३२
गौतम उवाच ।
गोदमो दमगोऽधूमो दमो दुर्दर्शनश्च ते ।

MSS वशिष्ठो (for वसिष्ठो) T8 G M वरिष्ठोस्मि वसिष्ठोस्मि — b) Dn1 T8 वसे वास , D1 2 वने वास (D2 स), T1 वनवासे (for वसे वास) — c) V1 B2 4 Dn D6 10 T1 8 G2 M1 वसिष्ठत्वाच्, B5 वशि ; Cb v वरि° (as in text) M1-8 गृहे वासाद् (for च वासाच्च) D3 वशिष्ठाद्वनवासाच्च — d) B8 D8 वशिष्ठ

28 D1 6 7 9 om. 28, T2 om 28a (for all, cf v l 27) — a) B6 नामकैरुक्तमेतत्ते (sic) — T2 reads 28bc after 26a — b) D5 मयि नाम महामुने — D5 om 28cd T2 om (hapl) 28d–30d

29 D1 6 7 9 om. 29 (cf v l 27) T2 om 29 (cf. v l 28) Some MSS काश्यप (for क) — a) M2 कुलात् (for the first कुल) V1 B6 कुलप , B2 (marg) Dn1 कुवम , Dn2 D5 8 कुपय , Dn8 कुलय ; D1 2 कुचम , D10 G1 2 4 कुशल , T1 कुशल , M कुशप ; Cv कुरम ; Cb कुरस ; Cnp कुपपी (also कुपपि) (for कुपप) G3 कुलं च कुल च कुशल (hypermetric), M2 (inf lin) Cv कुलात्कुलं च गच्छामि ※ Ca b कुलमत्रिकुलं तच्च कुत्सितं च करोति तपोभिर्द्विजो ब्राह्मण, स च कुरस कश्यप एव। कथम्। निरुक्तसामर्थ्यात्। रकारउकारनाशात् अकारागम । तथा वसयोन्ययोरागम (?) कुरम । कश्यप । इयमन्तर्गर्भिणी कथा। पूर्वं वराहकल्पे स्वर्भानुना सूर्ये गिलिते सति अत्रि सूर्यकर्म चकार । तेन चात्रिश्रेष्ठानि गोत्राण्यभवन् । ततस्तत्स्पर्धया कश्यपोऽपि वर्षसहस्रमुदवासमवसत्। तत्प्रभावाच्च विष्ण्वादयस्तत्पुत्रत्वमवापु । तत प्रभृत्यत्रिकुलं कुत्सितं करोति । Cn कुपप इत्यकारान्तपाठ प्रामादिक । Cv कुलादेवकुलात् कुल दैत्यनागसर्पादिकुलम्। अत कुलपालकत्वात्काश्यप इत्यर्थ । ※ — b) V1 D5 om , B1-4 कुपप ; Dn1 कुवम ; T1 कुशप , T8 कुशय , M1 2 (inf lin) 8 कुलप (for कुपय) Some MSS काश्यपो B5 काश्यपो द्विजसत्तम — c) B1 काश्य काश्यनिकाशत्वाद्, T1 कुलप कादिपो य स्याद्, T8 काश्यप कादिपान्दाश्यद्, G काश्यप कादा (G4 श्य)नीकाश , M काश (M4 °श्यं) काशनिकाशश्च — d) M1-8 [ह्]त्येतन् (for एतन्)

30 D1 om 30ab, D6 7 9 om 30 (for all, of v l 27) T2 om 30 (of v l 28) — a) T1 यद् (for यथा) — b) B1 Dn1 n2 D5 महाद्युते (for °मुने) — c) Dn8 अधार्यम्; D1 2 दुर्वार्यम् (for दुर्धार्यम्)

31 B5 om 31 Some MSS भारद्वाज — a) D1 2 T1 8 M4 प्रेष्यान्, G पोष्यान्; M1-8 पौत्रान् (for शिष्यान्) ※ Cn अशिष्यान् शासितुमयोग्यानपि राक्षसान् शत्रूंश्च वशे कृत्य करुणया पालयामि। तथा असुतान् अपुत्रानुदासीनानपि दीनानदीनान्पालयामि । ※ — c) B1 भरे भृत्यान्, B2 (marg , orig as in text) D6 7 भरे द्वाजो (B2 °ज); D1 2 अथाव्याजो ; D4 9 भरद्वाजो, D6 भरे गाश्च, D10 T2 G अहं व्याजाद्, M1-8 अह वाजो ; Cap Cnp अनव्याजो (as in text) ※ Cn भरे द्वाजम्, द्वाजमिति च्छेदे तु द्वाभ्या जातं संकरजमित्यर्थ । Cnp अनव्याजो अनव्या अजा माया तयैव जातोऽस्मि लोकहितार्थं, न तु कर्मणेत्यर्थ । ※

32 B6 transp 32 and 33 — a) D5 नैरुक्तं नाम चैतत्ते — After 32a, T2 reads 26bc T2 om 32bc — b) B6 मयि नाम महामुने, D5 दुःखमाभाषिताक्षर, T2 दुःखव्यापादि — c) T1 [ए]व (for [ए]तद्) M2 वारयितु (for धार°)

33 Dn2 om (hapl) 33–38 M1 4 om (hapl) 33–34 B2 transp 32 and 33 D5 10 read 33ab

विद्धि मां गौतमं कृत्ये यातुधानि निबोध मे ॥ ३३

यातुधान्युवाच ।

यथोदाहृतमेतत्ते मयि नाम महामुने ।
नैतद्धारयितुं शक्यं गच्छावतर पद्मिनीम् ॥ ३४

विश्वामित्र उवाच ।

विश्वेदेवाश्च मे मित्रं मित्रमस्मि गवां तथा ।
विश्वामित्रमिति ख्यातं यातुधानि निबोध मे ॥ ३५

यातुधान्युवाच ।

नामनैरुक्तमेतत्ते दुःखव्याभाषिताक्षरम् ।
नैतद्धारयितुं शक्यं गच्छावतर पद्मिनीम् ॥ ३६

जमदग्निरुवाच ।

जाजमद्यजजा नाम मृजा माह जिजायिषे ।
जमदग्निरिति ख्यातमतो मां विद्धि शोभने ॥ ३७

---

twice V1 om the ref — a) T2 G गौतमो (for गोदमो) Bom ed दमतो (for °गो) D2 दुर्मागो दुर्भगो धूमो, D6 (first time) गोभिस्तमोहमध्वस्तं, T1 गौतमो रमणो धूमो, Madras ed गौतमो मम गोधूमो — b) D6 om, D10 (first time) G धूमो (for दमो) T2 गोधुर्धनश्च (for दुर्दर्शनश्च) D1 2 गवा संदर्शनोपि च, D4 5 (first time) 6–9 10 (second time) दमोसदर्शनस्य मे, D5 (second time) जातमात्रस्य देहत, T1 गोधूमो दुर्दमश्च ते, T3 दमारो दुर्दमश्च ते, Bom. ed दमस्ते समदर्शनात्, Ca दमस्ते समदर्शन — For 33ab, V1 B Dn1 n3 Cnp subst

431* गोभिस्तमो मम ध्वस्तं जातमात्रस्य देहत ।

[❀ Cn देहत्तो मातुर्देहाज्जातमात्रस्य अकृततपसोऽपि मम सूर्यतुल्यस्य गोभी रश्मिभिस्तमोऽन्धकार ध्वस्तम् । अतोऽहं गाव अतमा तमोविरोधिनो यस्य स इति व्युत्पत्त्या गौतमोऽस्मि । ❀]

— c) B1 om, D1 2 4 T1 गोतम (for गौ°) T3 गौतम विद्धि मा कृत्ये — d) V1 B1 2 (orig) 3 4 Dn1 n3 D2 T1 निबोध मा, B2 (marg) D4–10 शुचिस्मिते (for निबोध मे)

34 Dn2 M1 4 om 34 (cf v 1 33) B5 om 34 B4 reads 34 after 37 — a) D5 अथ (for यथा) — b) B1 2 महाद्युते (for °मुने) D4–9 T2 दुःखव्या(D5 °मा)भाषिताक्षर

35 Dn2 om 35 (cf v 1 33) B4 om 35 T1 om (hapl) 35–36 — a) D4 6–9 नित्य (for मित्र) — b) D1–3 मैत्रम् (for मित्रम्) D6–8 अस्ति (for अस्मि) — c) S (T1 om) विश्वामित्र (for °मित्रम्) — d) V1 B1–3 5 Dn1 n3 D2 10 मा (for मे) D4–9 अतो मे विद्धि शोभने

36 Dn2 om 36 (cf v 1 33) T1 om 36 (cf v 1 35) — b) Dn3 मयि नाम महामुने, D5 दुःखमाम्

37 Dn2 om 37 (cf v 1 33) D6 7 9 om 37 D8 om the ref — a) V1 B1–3 Dn3 जाजमद्यजजा नाय, B4 5 D6 8 °मद्यजया नाम, Dn1 °मद्यजजानेह, D4 °मद्यतता नाम, D10 T G जजामाद्यज(D10 T1 3 G2 °माद्य ज)जामा(T1 °मे)य, M1–3 Cv जजामा(Cv जाजम)द्यजनायाग्नेः, M4 जजामाद्य जजायिष्म !, Cnp जाजमद्यजजा नाम (as in text) — M4 om 37b — b) M1–3 Cv जि(M2 ज)हानीह (for मृजा माह) V1 जिजीयिषे, B1 जजायिषु, B4 5 Cnp जिजायिषि (B5 °नि), D5 जजायसि, Cv जिजायिषे (as in text) B3 3 Dn1 n3 D8 जिजाहीह जिजायिषि, D1 व्रजाम्यह जितामिषि, D10 जजामाह जजायुर्षी, T1 जजामैतज्जजायुषि, T2 जजामाह जजायिषी, T3 G जजामाह जजायुषि (T3 °ष) ❀ M3 (marg) Cv. यत अह अग्नेर्यजनाय पूजनाय ज स्वगृहे जात दधि आ समन्ताज्जात अरणीरूप दारु च मथ्नामीति जाजमद्। एव च अग्निमुद्दिश्य ज गृहे जात ज अरण्ये जात वा मथ्नामीति जमदग्नि । एव सति अग्निमदिति वक्तव्यम् । जमदग्निरिति कथम् । सत्यम् । निरुक्तत्वादग्निपदस्य उपरिनिपात । तथा अग्नेर्यजनाय जिह्वानि दिने दिने जात पाप प्राणायामादिना त्यजामि । अत्रापि अग्निमुद्दिश्य ज पापपुरुष मथ्नातीति जमदग्नि । पूर्ववदग्निपदस्य उपरिनिपात । तथाग्नेर्यजनाय इह लोके जिजायिषे जनितुमिच्छामि । अनेनाप्यग्निमुद्दिश्य ज जन्म मत् मनुत इति जमदग्नि । मनु अवबोधन इति धातो कर्तरि औणादिके उप्रत्यये कृते मदिति निष्पत्तिर्भवति । अत्रापि पूर्ववदग्निपदस्योपरिनिपात । Cn भूयो भूयोऽतिशयेन जमन्ति युगपदनेकेषु यज्ञादिष्वनेकवार पुन पुनर्भक्षयन्ति हवींषि ते जाजमन्तो देवा । जमु भक्षणे यङ्लुकि शत्रन्तस्य रूपम् । इज्यन्ते देवता अस्मिन्निति यजोऽग्नि । तेषा जान आविर्भावस्तस्मिन् जिजायिषि जातोऽस्मि । जनेर्यङ्न्तात्मनि लुङ्यात्मनेपदे उत्तमपुरुषैकवचनम् आर्षोऽड्भावश्च । इहलोके अतो मा जिजाहि जानीहि । अतो योगात् मा जमदग्निरिति नामतो विद्धि । जाजमदित्यग्राद्यपदे प्रथमाक्षरलोपे द्वितीयस्याग्निवे जमदग्निरिति सिद्धम् । जिजाहीत्यपि आधारो यङ्लुकि जादेशो मध्यमैकवचनम् । ततो जाजमन्तोऽग्निश्चाग्निन् मन्तीति जमदग्निमान ।

यातुधान्युवाच ।

यथोदाहृतमेतत्ते मयि नाम महामुने ।
नैतद्धारयितुं शक्यं गच्छावतर पद्मिनीम् ॥ ३८

अरुन्धत्युवाच ।

धरां धरित्रीं वसुधां भर्तुस्तिष्ठाम्यनन्तरम् ।
मनोऽनुरुन्धती भर्तुरिति मां विद्ध्यरुन्धतीम् ॥ ३९

यातुधान्युवाच ।

नामनैरुक्तमेतत्ते दुःखव्याभापिताक्षरम् ।
नैतद्धारयितुं शक्यं गच्छावतर पद्मिनीम् ॥ ४०

गण्डोवाच ।

गण्डं गण्डं गतवती गण्डगण्डेति संज्ञिता ।
गण्डगण्डेव गण्डेति विद्धि मानलसंभवे ॥ ४१

यातुधान्युवाच ।

नामनैरुक्तमेतत्ते दुःखव्याभापिताक्षरम् ।
नैतद्धारयितुं शक्यं गच्छावतर पद्मिनीम् ॥ ४२

पशुसख उवाच ।

सखा सखे यः सख्येयः पशूनां च सखा सदा ।
गौणं पशुसखेत्येवं विद्धि मामग्निसंभवे ॥ ४३

यातुधान्युवाच ।

नामनैरुक्तमेतत्ते दुःखव्याभापिताक्षरम् ।
नैतद्धारयितुं शक्यं गच्छावतर पद्मिनीम् ॥ ४४

सतो मतुब्लोपेन जमदग्निरिति पदम् । एतेनापि स्वस्याधर्षणी यत्वमुक्तम् । ❀ —^{cd}) D_{n1} D_4 T_3 ख्यातस्ततो (for °मतो) — After 37, B_4 reads 34

38 D_{n2} om 38 (cf v l 33) $D_{6,7,9}$ om 38 (cf. v l 37) B_4 om 38 M_4 om the ref. —^{b}) T_2 $G_{2,4}$ मया (for मयि) D_1 महाद्युते (for °मुने) D_4 दु खव्याभाषिताक्षरं

39 ^{a}) $D_{1,2}$ भर्ता; D_5 अधरां (hypermetric), T_1 हर; T_2 $G_{2,4}$ M_2 (sup lin) $_4$ सारं (for धरां). T_3 $G_{1,3}$ साय (T_3 °रं) धरित्री वसुधाम् ❀ M_2 (marg) Cv धरां धरित्रीमित्यत्र धर्ता धरित्रीं भर्तारं विना अरूम् अरोचमानाम् । ❀ —^{b}) D_5 [अ]संशय (for [अ]नन्तरम्) T_1 नो चेन्द्रर्तुरनतरं, $T_{2,3}$ G M_{1-3} इ(T_3 M_{1-3} ने)च्छे भर्तुरनंतरं; M_4 इच्छेन्मर्तुरनंतरं — D_1 om 39^c-40^d —^{c}) V_1 B_{1-3} D_{4-9} T_3 M_4 मनो न रुं(D_{4-9} निरु)धती (M_4 र्धी) भर्तुर्, B_5 मनो मे रुंधती भर्तुर्; T_2 मिथिमारुंधती भर्तुर्; M_{1-3} मनो नारुंधती भर्तुर्

40 D_1 om 40 (cf v l 39) —^{a}) D_{n2} मे (for ते)

41 $B_{1,5}$ om. (hapl) 41–42 D_9 om 41 D_{10} reads 41 twice $D_{1,4,7}$ om. the ref D_{10} (first time) T G चंडा (for गण्डा) —^{a}) B_3 partly damaged Cvp गंडवती (for गत) $D_{5,7}$ गजगजेति श्रुवती, D_{10} (first time) T G चंड (T_1 °डा) गतवती चडा, $M_{1,3}$ (orig) $_4$ गंड गतवती गंडा; M_2 (suf lin) गड गंडवती गडा —^{b}) M गंडा (for गण्ड) $D_{5,7}$ गंजगंजेति संज्ञिता; D_{10} (first time) $T_{2,3}$ G चंडाचंडेति सं°, T_1 प्रचडा चडसं° —^{c}) D_4 $M_{1,2}$ (sup lin) $_{3,4}$ [इ]ति; D_6 च (for [इ]व) D_5 गंजगजेति गजेति, D_7 गजगजे च गडेति, D_{10} (first time) T G चंडा चंडेति चंडेति (T_1 विख्याता) — For 41, V_1 B_{2-4} D_n $D_{8,10}$ (second time) subst ·

432* वक्त्रैकदेशो गण्डेति धातुमेत प्रचक्षते।
तेनोन्नतेन गण्डेति विद्धि मानलसंभवे।

[(L 1) D_{n2} -देयो (for -देशे) D_8 गडे तु (for (for गण्डेति) — (L 2) D_{10} मामग्नि (for मानल)]

42 $B_{1,5}$ om 42 (cf v l 41)

43 $D_{2,9,10}$ om (hapl) 43–44 D_5 om the ref. $D_{4,6}$ शुन सख (for पशुसख) —^{a}) T G_4 transp सखा and सखे G_2 सखायं; G_3 सखायौ (for सखे य) D_4 सेक्षेय (sic), D_7 T_1 संख्येय (for स°). V_1 B D_n पशून्रक्षा(B_3 [marg] D_{n1} n_3 °न्रजा; B_{3-5} °न्रक्ष्या)मि इच्छाहं; D_8 पशून्क्षामान्हि इच्छाह; G_1 सखे सखायौ सख्येय; M_{1-3} सहे सखाय सख्येय, M_4 सखे सखायं सख्येय —^{b}) D_{n1} सदा सखा (by transp), T G M_4 तथा सखा, M_{1-3} सखा तथा D_6 य पशूनां सदा** —^{c}) $T_{1,2}$ G M गौण्या (for गौणं). D_1 T_2 G M [ए]व (for [ए]वं) T_3 तथा गौण्या पशुसखं. —^{d}) $D_{1,4,6,8}$ मानल (for मामग्नि)

44 $D_{2,9,10}$ om. 44 (cf v l 43)

45 D_5 om 45 D_2 पशुसख (for शुन सख) —^{a}) T_1 मया (for यथा) —^{c}) D_{6-9} शुन सखं; $T_{2,3}$ G M शुनां सदा (G_4 °स) (for शुन सख) V_1

विद्धि मां गौतमं कृत्ये यातुधानि निबोध मे ॥ ३३

यातुधान्युवाच ।

यथोदाहृतमेतत्ते मयि नाम महामुने ।
नैतद्धारयितुं शक्यं गच्छावतर पद्मिनीम् ॥ ३४

विश्वामित्र उवाच ।

विश्वेदेवाश्च मे मित्रं मित्रमस्मि गवां तथा ।
विश्वामित्रमिति ख्यातं यातुधानि निबोध मे ॥ ३५

यातुधान्युवाच ।

नामनैरुक्तमेतत्ते दुःखव्याभाषिताक्षरम् ।
नैतद्धारयितुं शक्यं गच्छावतर पद्मिनीम् ॥ ३६

जमदग्निरुवाच ।

जाजमद्यजजा नाम मृजा माह जिजायिषे ।
जमदग्निरिति ख्यातमतो मां विद्धि शोभने ॥ ३७

---

twice V1 om the ref — a) T2 G गौतमो (for गोदमो) Bom ed दमतो (for °गो) D2 दुर्मागो दुर्भगो धूमो, D6 (first time) गोभिस्तमोऽहमध्वस्तं; T1 गौतमो रमणो धूमो; Madras ed गौतमो मम गोधूमो — b) D6 om, D10 (first time) G धूमो (for दमो) T2 गोधुर्धनश्च (for दुर्दर्शनश्च) D1 2 गवा सदर्शनोपि च, D4 5 (first time) 6–9 10 (second time) दमोसदर्शनस्य मे, D6 (second time) जातमात्रस्य देहत, T1 गोधूमो दुर्दमश्च ते, T3 दमारो दुर्दमश्च ते, Bom ed दमस्ते समदर्शनात्, Ca दमस्ते समदर्शन — For 33ab, V1 B Dn1 n3 Cnp subst

431* गोभिस्तमो मम ध्वस्तं जातमात्रस्य देहत ।

[❀ Cn देहतो मातुर्देहाज्जातमात्रस्य अकृततपसोऽपि मम सूर्यतुल्यस्य गोभी रश्मिभिस्तमोऽन्धकार ध्वस्तम् । अतोऽह गाव अतमा तमोविरोधिनो यस्य स इति व्युत्पत्त्या गौतमोऽस्मि । ❀]

— c) B1 om, D1 2 4 T1 गोतम (for गौ°) T3 गौतम विद्धि मा कृत्ये — d) V1 B1 2 (orig) 3 4 Dn1 n3 D2 T1 निबोध मा; B2 (marg) D4–10 शुचिस्मिते (for निबोध मे)

34 Dn2 M1 4 om 34 (cf v l 33) B5 om 34 B4 reads 34 after 37 — a) D5 अथ (for यथा) — b) B1 2 महाद्युते (for °मुने) D4–9 T2 दुःखव्या(D5 °मा)भाषिताक्षरं

35 Dn2 om 35 (cf v l 33) B4 om 35 T1 om (hapl) 35–36 — a) D1 6–9 नित्य (for मित्र) — b) D4–8 मैत्रम् (for मित्रम्) D5–8 अस्ति (for अस्मि) — c) S (T1 om) विश्वामित्र (for °मित्रम्) — d) V1 B1–3 5 Dn1 n3 D2 10 मा (for मे) D4–9 अतो मे विद्धि शोभने

36 Dn2 om 36 (cf v l 33) T1 om 36 (cf v l 35) — b) Dn3 मयि नाम महामुने, D5 दुःखमाभाषिताक्षर

37 Dn2 om 37 (cf v l 33) D6 7 9 om 37. D8 om the ref — a) V1 B1–3 Dn3 जाजमद्यजजा नाय, B4 5 D6 8 °मद्यजया नाम, Dn1 °मद्यजजानेह, D4 °मद्यतता नाम, D10 T G जजामाद्यज(D10 T1 3 G2 °माद्यं ज)जामा(T1 °मे)यं, M1–3 Cv जजामा(Cv जाजम)द्यजनायाम्रेर्, M4 जजामाद्य जजायिष्म!, Cnp जाजमद्यजजा नाम (as in text) — M4 om 37b — b) M1–3 Cv जि(M3 ज)हानीह (for मृजा माह) V1 जिजीयिषि, B1 जजायिषु, B4 5 Cnp जिजायिषि (B5 °नि), D6 जजायसि, Cv जिजायिषे (as in text) B2 3 Dn1 n3 D8 जिजाहीह जिजायिषि, D4 व्रजाम्यहं जितामिषि, D10 जजामाह जजायुर्षी, T1 जजामैतज्जजायुषि, T3 जजामाह जजायिषी, T3 G जजामाहं जजायुषि (T3 °ष) ❀ M4 (marg) Cv: यत अह अग्नेर्यजनाय पूजनाय ज स्वगृहे जातं दधि आ समन्ताज्जात अरणीरूप दारु च मथ्नानीति जाजमत् । एव च अग्निमुद्दिश्य ज गृहे जात ज अरण्ये जातं वा मथ्ना नीति जमदग्नि । एव सति अग्निमदिति वक्तव्यम् । जमदग्निरिति कथम् । सत्यम् । निरुक्तत्वादग्निपदस्य उपरिनिपात । तथा अग्नेर्यजनाय जिहानि दिने दिने जात पाप प्राणायामादिना त्यजामि । अत्रापि अग्निमुद्दिश्य ज पापपुरुष मथ्नातीति जमदग्नि । पूर्ववदग्निपदस्य उपरिनिपात । तथाग्नेर्यजनाय इह लोके जिजायिषे जनितुमिच्छामि । अनेनाप्यग्निमुद्दिश्य ज जन्म मत् मनुत इति जमदग्नि । मनु अवबोधन इति धातो कर्तरि औणादिके उप्रत्यये कृते मदिति निष्पत्तिर्भवति । अत्रापि पूर्ववदग्निपदस्योपरिनिपात । Cn भूयो भूयोऽतिशयेन जमन्ति युगपदनेकेषु यज्ञादिष्वनेकवार पुन पुनर्भक्षयन्ति हवींषि ते जाजमन्तो देवा । जमु भक्षणे यङ्लुकि शत्रन्तस्य रूपम् । इज्यन्ते देवता अस्मिन्निति यजोऽग्नि । तेषा जान आविर्भावस्तस्मिन् जिजायिषि जातोऽस्मि । जनेर्यङन्तात्मनि लुङात्मनेपदे उत्तमपुरुषैकवचनम् आर्षोऽडभावश्च । इहलोके अतो मां जिजाहि जानीहि । अतो योगात् मा जमदग्निरिति नामतो विद्धि । जाजमदित्यत्राद्यपदे प्रथमाक्षरलोपे द्वितीयस्याग्निरिवे जमदग्निरिति सिद्धम् । जिनाहीत्यपि ज्ञाधातोर्यङ्लुकि जादेशे मध्यमैकवचनम् । ततो जाजमन्तोऽग्निश्चास्मिन् सन्तीति जमदग्निमान् ।

यातुधान्युवाच ।

यथोदाहृतमेतत्ते मयि नाम महामुने ।
नैतद्धारयितुं शक्यं गच्छावतर पद्मिनीम् ॥ ३८

अरुन्धत्युवाच ।

धरां धरित्रीं वसुधां भर्तुस्तिष्ठाम्यनन्तरम् ।
मनोऽनुरुन्धती भर्तुरिति मां विद्ध्यरुन्धतीम् ॥ ३९

यातुधान्युवाच ।

नामनैरुक्तमेतत्ते दुःखव्याभापिताक्षरम् ।
नैतद्धारयितुं शक्यं गच्छावतर पद्मिनीम् ॥ ४०

गण्डोवाच ।

गण्डं गण्डं गतवती गण्डगण्डेति संज्ञिता ।
गण्डगण्डेव गण्डेति विद्धि मानलसंभवे ॥ ४१

यातुधान्युवाच ।

नामनैरुक्तमेतत्ते दुःखव्याभापिताक्षरम् ।
नैतद्धारयितुं शक्यं गच्छावतर पद्मिनीम् ॥ ४२

पशुसख उवाच ।

सखा सखे यः सख्येयः पशूनां च सखा सदा ।
गौणं पशुसखेत्येवं विद्धि मामग्निसंभवे ॥ ४३

यातुधान्युवाच ।

नामनैरुक्तमेतत्ते दुःखव्याभापिताक्षरम् ।
नैतद्धारयितुं शक्यं गच्छावतर पद्मिनीम् ॥ ४४

ततो मतुव्लोपेन जमदग्निरिति पदम् । एतेनापि स्वस्याधर्षणी यत्त्वमुक्तम् । ꙮ — cd) Dn1 D4 T8 ख्यातस्ततो (for °मतो) — After 37, B1 reads 34

38 Dn2 om 38 (cf v 1 33) D6 7 9 om 38 (cf. v 1 37) B4 om 38 M4 om the ref. — b) T2 G2 4 मया (for मयि) D1 महाद्युते (for °मुने) D4 दुःखव्याभाषिताक्षर

39 a) D1 2 धनां, D6 अधरां (hypermetric), T1 हरां; T2 G2 4 M2 (sup lin) 4 सारं (for धरां) T3 G1 3 साय (T8 र) धरित्री वसुधाम् ꙮ M2 (marg) Cv धरां धरित्रीमित्यत्र धर्षां धरित्रीं भर्तारं विना अरुम् अरोचमानाम् । ꙮ — b) D5 [अ]संशयं (for [अ]नन्तरम्) T1 नो चेभर्तुरनतर, T2 3 G M1-3 इ(T8 M1-3 ने)च्छे भर्तुरनंतरं; M4 इच्छेभर्तुरनतरं — D1 om 39c-40d — c) V1 B1-3 D4-9 T3 M4 मनो न रुं(D4-9 निरु)धती (M4 °तीं) भर्तुर्, B5 मनो मे रुंधती भर्तुर्, T2 मितिमारुंधती भर्तुर; M1-3 मनो नारुधती भर्तुर्

40 D1 om 40 (of v 1. 39) — a) Dn2 मे (for ते)

41 B1. 5 om (hapl) 41-42 D9 om 41 D10 reads 41 twice D1 4 7 om. the ref D10 (first time) T G चंडा (for गण्डा) — a) B3 partly damaged Cvp गंडवती (for गत°) D5 7 गजगजेति धुवती; D10 (first time) T G चंड (T1 °डा) गतवती चडा; M1 2 (orig) 4 गड गतवती गंडा; M2 (inf lin) गडं गंडवती गडा — b) M गडा (for गण्ड) D5 7 गंजगंजेति संज्ञिता, D10 (first time) T2 3 G चंडाचंडेति सं°; T1 प्रचडा चंडमं° — c) D4 M1 2 (sup lin) 3 4 [इ]ति; D6 च (for [इ]व) D5 गजगजेति गजेति, D7 गजगजे च गडेति, D10 (first time) T G चंडा चंडेति चडेति (T1 विख्याता) — For 41, V1 B2-4 Dn D8 10 (second time) subst

432* वक्त्रैकदेशे गण्डेति धातुमेत प्रचक्षते ।
तेनोन्नतेन गण्डेति विद्धि मानलसंभवे ।

[(L 1) Dn2 -देयो (for -देशे) D8 गडे नु (for (for गण्डेति) — (L 2) D10 मामग्नि (for मानल-)]

42 B1 5 om 42 (of v 1 41)

43 D2 9 10 om (hapl) 43-44 D5 om the ref. D4 6 शुन सख (for पशुसख) — a) T G4 transp सखा and सखे G2 सखार्यं; G8 सखायौ (for सखे य-) D4 सेक्षेय (s10), D7 T1 संख्येय (for स°). V1 B Dn पशून्रक्षा(B2 [marg] Dn1 ns °न्रंजा, B2-3 न्रक्ष्या)मि दृष्ट्वाई, D8 पशून्क्षामान्हि दृष्ट्वाइ; G1 सखे सखायौ सख्येय ; M1-3 सहे सखाय सख्येय , M4 सखे सखार्यं सख्येयं — b) Dn1 सदा सखा (by transp), T G M4 तथा सखा, M1-3 सखा तथा D6 य पशूनां सदा** — c) T1 2 G M गौण्या (for गौणं) D1 T2 G M [ए]व (for [ए]वं) T3 तथा गौण्या पशुसखं. — d) D1 4 6 8 मानल (for मामग्नि)

44 D2 9 10 om 44 (of v 1 43)

45 D5 om 45 D2 पशुसख (for शुन सख) — a) T1 मया (for यथा) — c) D6-9 शुन सखं; T2, 3 G M शुनां सदा (G4 °ख) (for शुन सख) V1

विद्धि मां गौतमं कृत्ये यातुधानि निबोध मे ॥ ३३

यातुधान्युवाच ।

यथोदाहृतमेतत्ते मयि नाम महामुने ।
नैतद्धारयितुं शक्यं गच्छावतर पद्मिनीम् ॥ ३४

विश्वामित्र उवाच ।

विश्वेदेवाश्च मे मित्रं मित्रमस्मि गवां तथा ।
विश्वामित्रमिति ख्यातं यातुधानि निबोध मे ॥ ३५

यातुधान्युवाच ।

नामनैरुक्तमेतत्ते दुःखव्याभाषिताक्षरम् ।
नैतद्धारयितुं शक्यं गच्छावतर पद्मिनीम् ॥ ३६

जमदग्निरुवाच ।

जाजमद्यजजा नाम मृजा माह जिजायिषे ।
जमदग्निरिति ख्यातमतो मां विद्धि शोभने ॥ ३७

---

twice V1 om the ref — a) T2 G गौतमो (for गोदमो) Bom ed दमतो (for °गो) D2 दुर्भगो दुर्भगो धूमो, D5 (first time) गोभिस्तस्तोदमध्वस्तं, T1 गौतमो रमणो धूमो; Madras ed गौतमो मम गोधूमो — b) D6 om, D10 (first time) G धूमो (for दमो) T2 गोधुर्धनश्च (for दुर्दर्शनश्च) D1 2 गवा सदर्शनोपि च, D1 5 (first time) 6–9 10 (second time) दमोसदर्शनस्य मे, D5 (second time) जातमात्रस्य देहत, T1 गोधूमो दुर्दमश्च ते, T3 दमारो दुर्दमश्च ते, Bom ed दमस्ते समदर्शनात्, Ca दमस्ते समदर्शन — For 33ab, V1 B Dn1 n8 Cnp subst

431* गोभिस्तमो मम ध्वस्तं जातमात्रस्य देहत ।

[❀ Cn देहतो मातुर्देहाज्जातमात्रस्य अकृततपसोऽपि मम सूर्यतुल्यस्य गोभी रश्मिभिस्तमोऽन्धकार ध्वस्तम्। अतोऽहं गाव अतमा तमोविरोधिनो यस्य स इति व्युत्पत्त्या गौतमोऽस्मि। ❀]

— c) B1 om., D1 2 4 T1 गोतम (for गौ°) T3 गौतमं विद्धि मां कृत्ये — d) V1 B1 2 (orig) 3 4 Dn1 n8 D2 T1 निबोध मा, B2 (marg) D1–10 शुचिस्मिते (for निबोध मे)

34 Dn2 M1 4 om. 34 (cf v l 33) B5 om 34 B4 reads 34 after 37 — a) D5 अय (for यथा) — b) B1 2 महाद्युते (for °मुने) D4–9 T2 दुःखव्या(D5 °मा)भाषिताक्षरं

35 Dn2 om 35 (cf v l 33) B4 om 35 T1 om (hapl) 35–36 — a) D1 6–9 नित्यं (for मित्र) — b) D4–8 मैत्रम् (for मित्रम्) D6–8 अस्ति (for अस्मि) — c) S (T1 om.) विश्वामित्र (for °मित्रम्) — d) V1 B1–3 5 Dn1 n8 D2 10 मां (for मे) D4–9 अतो मे विद्धि शोभने

36 Dn2 om 36 (cf v l 33) T1 om 36 (cf. v l 35) — b) Dn8 मयि नाम महामुने; D6 दुःखमाभाषिताक्षरं

37 Dn2 om 37 (cf v l 33) D6 7 9 om 37 D8 om the ref — a) V1 B1–3 Dn8 जाजमद्यजजा नाय, B4 5 D6 8 °मद्यजया नाम, Dn1 °मद्यजजानेह, D4 °मद्यतता नाम, D10 T G जजामाद्यज(D10 T1 3 G2 °माद्य ज)जामा(T1 °मे) यं, M1–3 Cv जजामा(Cv जाजम)धजनायाग्रेर्, M4 जजामाद्य जजायिष्म !, Cnp जाजमद्यजजा नाम (as in text) — M4 om 37b — b) M1–3 Cv जि(M2 ज)हानीह (for मृजा माह) V1 जिजीयिषि, B1 जजायिषु, B4 5 Cnp जिजायिषि (B5 °नि), D5 जजायसि, Cv जिजायिषे (as in text) B2 3 Dn1, n8 D8 जिजाहीह जिजायिषि, D4 व्रजाम्यहं जितामिषि; D10 जजामाह जजायुर्षी, T1 जज।मैतज्जजायुषि, T2 जजामाह जजायिषी, T3 G जजामाह जजायुषि (T3 °ष) ❀ M2 (marg) Cv.. यत अहं अग्नेर्यजनाय पूजनाय ज स्वगृहे जातं दधि आ समन्ताज्जात अरणीरूप दारु च मथ्नानीति जाजमद्। एव च अग्निमुद्दिश्य जं गृहे जातं जं अरण्ये जात वा मथ्नानीति जमदग्नि । एव सति अग्निमदिति वक्तव्यम्। जमदग्निरिति कथम्। सत्यम्। निरुक्तत्वादग्निपदस्य उपरिनिपात । तथा अग्नेर्यजनाय जिहानि दिने दिने जात पाप प्राणायामादिना त्यजामि। अत्रापि अग्निमुद्दिश्य जं पापपुरुष मथ्नातीति जमदग्नि । पूर्ववदग्निपदस्य उपरिनिपात । तथाग्नेर्यजनाय इह लोके जिजायिषे जनितुमिच्छामि। अनेनाप्यग्निमुद्दिश्य ज जन्म मद् मनुत इति जमदग्नि । मनु अवबोधन इति धातो कर्तरि औणादिके उप्रत्यये कृते मदिति निष्पत्तिर्भवति । अत्रापि पूर्ववदग्निपदस्योपरिनिपात । Cn भूयो भूयोऽतिशयेन जमन्ति युगपदनेकेषु यज्ञादिष्वनेकवार पुन पुनर्भक्षयन्ति हवींषि वै जाजमन्तो देवा । जमु भक्षणे यङ्लुकि शत्रन्तस्य रूपम् । इज्यन्ते देवता अस्मिन्निति यजोऽग्नि । तेषां जान आविर्भावस्तस्मिन् जिजायिषि जातोऽस्मि । जनेर्यङन्तात्सनि लुङ्यात्मनेपदे उत्तमपुरुषैकवचनम् आर्षोऽडभावश्च। इहलोके अतो मा जिजाहि जानीहि । अतो योगात् मा जमदग्निरिति नामतो विद्धि । जाजमदित्यत्राद्यपदे प्रथमाक्षरलोपे द्वितीयस्याग्नित्वे जमदग्निरिति सिद्धम् । जिजाहीत्यपि ज्ञाधातोर्यङ्लुकि जादेशे मध्यमैकवचनम् । ततो जाजमन्तोऽग्निश्चास्मिन् सन्तीति जमदग्निमान्।

यातुधान्युवाच ।

यथोदाहृतमेतत्ते मयि नाम महामुने ।
नैतद्धारयितुं शक्यं गच्छावतर पद्मिनीम् ॥ ३८

अरुन्धत्युवाच ।

धरां धरित्रीं वसुधां भर्तुस्तिष्ठाम्यनन्तरम् ।
मनोऽनुरुन्धती भर्तुरिति मां विद्ध्यरुन्धतीम् ॥ ३९

यातुधान्युवाच ।

नामनैरुक्तमेतत्ते दुःखव्याभापिताक्षरम् ।
नैतद्धारयितुं शक्यं गच्छावतर पद्मिनीम् ॥ ४०

गण्डोवाच ।

गण्डं गण्डं गतवती गण्डगण्डेति संज्ञिता ।
गण्डगण्डेव गण्डेति विद्धि मानलसंभवे ॥ ४१

यातुधान्युवाच ।

नामनैरुक्तमेतत्ते दुःखव्याभापिताक्षरम् ।
नैतद्धारयितुं शक्यं गच्छावतर पद्मिनीम् ॥ ४२

पशुसख उवाच ।

सखा सखे यः सख्येयः पशूनां च सखा सदा ।
गौणं पशुसखेत्येवं विद्धि मामग्निसंभवे ॥ ४३

यातुधान्युवाच ।

नामनैरुक्तमेतत्ते दुःखव्याभापिताक्षरम् ।
नैतद्धारयितुं शक्यं गच्छावतर पद्मिनीम् ॥ ४४

ततो मतुव्लोपेन जमदग्निरिति पदम् । एतेनापि स्वस्याधर्षणी यत्वमुक्तम् । ꙮ — ᶜᵈ) Dn1 D4 T3 क्यातस्ततो (for °मतो) — After 37, B4 reads 34

38 Dn3 om 38 (cf v 1 33) D6 7 9 om 38 (cf. v l. 37). B4 om 38 M4 om. the ref — ᵇ) T2 G3 4 मया (for मयि) D1 महाश्रुते (for °मुने) D4 दु खव्याभापिताक्षर

39 ᵃ) D1 2 अनो, D5 अधरां (hypermetric), T1 हरं, T2 G3 4 M2 (*sup lin*) 4 सार (for धरां) T3 G1 3 साय (T3 र) धरित्री वसुधाम् ꙮ M3 (marg) Cv धरां धरित्रीमित्यत्र धर्त्रीं धरित्रीं भर्तारं विना अरुम् अरोचमानाम् । ꙮ — ᵇ) D5 [अ]संशयं (for [अ]नन्तरम्) T1 नो चेद्भर्तुरनतरं; T2. 3 G M1-3 ह्(T3 M1-3 ने)च्छे भर्तुरनतरं, M4 इच्छेद्भर्तुरनतर — D1 om 39ᶜ-40ᵈ — ᶜ) V1 B1-3 D4-9 T3 M4 मनो न सं(D4-9 निरु)धती (M4 °सीं) भर्तुर्; B5 मनो मे रुधती भर्तुर्; T2 मितिमारुंधसी भर्तुर्, M1-3 मनो नारुधती भर्तुर्

40 D1 om 40 (cf v l. 39) — ᵃ) Dn2 मे (for ते)

41 B1. 5 om. (hapl) 41-42 D9 om 41 D10 reads 41 twice D1 4 7 om. the ref D10 (first time) T G चंडा (for गण्डा) — ᵃ) B2 partly damaged Cvp गंडवती (for गत) D5 7 गजगजेति ब्रुवती, D10 (first time) T G चड (T1 °डा) गतवती चडा; M1. 2 (orig) 4 गंडं गवधती गंडा, M3 (*inf lin*) गंडं गंड वती गडा — ᵇ) M गंडा (for गण्ड) D5 7 गजगं जेति संज्ञिता, D10 (first time) T2 3 G चंडाचंडेति सं°, T1 प्रचडा चंडस° — ᶜ) D4 M1 2 (*sup lin*) 3 4 [इ]ति; D6 च (for [इ]व) D5 गंजगजेति गंजेति; D7 गजगजे च गडेति, D10 (first time) T G चंडा चडेति चंडेति (T1 विख्याता) — For 41, V1 B2-4 Dn D8 10 (second time) subst.

432* सर्वैकदेशे गण्डेति धातुमेतं प्रचक्षते ।
तेनोन्नतेन गण्डेति विद्धि मानलसंभवे ।

[(L 1) Dn3 -देयो (for -देशे) D8 गडे तु (for (for गण्डेति) — (L 2) D10 मामाभि (for मानल)]

42 B1 5 om 42 (of v 1 41)

43 D2 9 10 om (hapl) 43-44 D5 om the ref D4. 6 शुन सख (for पशुसख) — ᵃ) T G1 transp सखा and सखे G3 सखार्यं; G6 सखायौ (for सखे य°) D4 सेक्षेय (s10), D7 T1 संख्येय (for स°). V1 B Dn पशून्रक्षा(B1 [marg] Dn1 ns °न्रजा , B3-5 °न्रक्ष्या)मि हृष्टार्थं, D8 पशून्क्षामान्हि हृष्टाह, G1 सखे सखायौ सख्येय; M1-3 सहे सखाय सख्येय, M4 सखे सखार्यं सख्येयं — ᵇ) Dn1 सदा सखा (by transp), T G M4 सथा सखा; M1-3 सखा सथा D6 य° पशूनां सदा** — ᶜ) T1 2 G M गौण्या (for गौणं) D1 T2 G M [ए]व (for [पु]व) T3 सथा गौण्या पशुसखं. — ᵈ) D1 4 6 8 मानल (for मामग्नि)

44 D2 9 10 om 44 (of v 1 43)

45 D5 om 45 D2 पशुसख (for शुन सख) — ᵃ) T1 मया (for यथा) — ᶜ) D8-9 शुन सखं; T2. 3 G M शुनां सदा (G1 °खं) (for शुन सख) V1

शुनःसख उवाच ।

एभिरुक्तं यथा नाम नाहं वक्तुमिहोत्सहे ।
शुनःसखसखायं मां यातुधान्युपधारय ॥ ४५

यातुधान्युवाच ।

नाम तेऽव्यक्तमुक्तं वै वाक्यं संदिग्धया गिरा ।
तस्मात्सकृदिदानीं त्वं ब्रूहि यन्नाम ते द्विज ॥ ४६

शुनःसख उवाच ।

सकृदुक्तं मया नाम न गृहीतं यदा त्वया ।
तस्मात्त्रिदण्डाभिहता गच्छ भस्मेति माचिरम् ॥ ४७

भीष्म उवाच ।

सा ब्रह्मदण्डकल्पेन तेन मूर्ध्नि हता तदा ।
कृत्या पपात मेदिन्यां भस्मसाच्च जगाम ह ॥ ४८

शुनःसखश्च हत्वा तां यातुधानीं महाबलाम् ।
भुवि त्रिदण्डं विष्टभ्य शाद्वले समुपाविशत् ॥ ४९

ततस्ते मुनयः सर्वे पुष्कराणि बिसानि च ।
यथाकाममुपादाय समुत्तस्थुर्मुदान्विताः ॥ ५०

श्रमेण महता युक्तास्ते बिसानि कलापशः ।
तीरे निक्षिप्य पद्मिन्यास्तर्पणं चक्रुरम्भसा ॥ ५१

अथोत्थाय जलात्तस्मात्सर्वे ते वै समागमन् ।
नापश्यंश्चापि ते तानि बिसानि पुरुषर्षभ ॥ ५२

ऋषय ऊचुः ।

केन क्षुधाभिभूतानामस्माकं पापकर्मणा ।
नृशंसेनापनीतानि बिसान्याहारकाङ्क्षिणाम् ॥ ५३

ते शङ्कमानास्त्वन्योन्यं पप्रच्छुर्द्विजसत्तमाः ।
त ऊचुः शपथं सर्वे कुर्म इत्यरिकर्शन ॥ ५४

त उक्त्वा बाढमित्येव सर्व एव शुनःसखम् ।

सहायं (for सखाय) T_1 शुनां सखाय मामत्र — ^{d}) T_3 [अ]व (for [उ]प)

46 ^{a}) S न व्यक्तम् (for तेऽव्य°) $D_{1\ 2}$ उदितं (for उक्त वै) V_1 B Dn D_{10} नामनैरुक्तमेतत्ते — ^{b}) $D_{1\ 2\ 4-7\ 9}$ वाप्य (for वाक्यं) — ^{c}) Bom ed पुनर् (for सकृद्) D_2 तु (for त्व)

47 ^{a}) V_1 त्वया (for मया) — ^{b}) V_1 B Dn D_{10} त्वया यदि, D_5 T G M_4 यदि त्वया (for यदा त्वया) M_{1-3} गृहीत यदि न त्वया — ^{c}) D_{4-8} तस्मा त्रिदण्ड(D_7 °ण्डि)निहता — ^{d}) $D_{1\ 4-9}$ transp गच्छ and भस्म

48 V_1 B Dn D_{10} om the ref — ^{b}) Dn_2 D_7 om (hapl) तेन $D_{5-7\ 9}$ [आ]हता (for हता) — ^{d}) Bom ed भस्म सा (for भस्मसाच्) M_{1-3} बभूव (for जगाम) T_2 (also as in text) सा (for ह)

49 ^{a}) V_1 B Dn शुन सखा (for शुन सखश्) $D_{1\ 2}$ [ऽ]थ ता हत्वा (for च हत्वा तां) D_{4-9} शुन सखा च ता हत्वा, D_{10} °सखा च दग्ध्वा ता — ^{b}) D_1 बलात् (for बलाम्) — ^{d}) Some MSS शाड्वले

50 For a narrative on abjuration similar to the one in stanzas 50–86, cf 13 96, *Jātaka* 488, and *Jātakamālā* 19 — ^{a}) D_{4-8} तत्र (for ततस्)

51 ^{a}) V_1 B Dn T_1 M कृत्वा (for युक्तास्) — ^{d}) Dn_3 अजसा, D_4 T_2 $G_{2\ 4}$ अंभसो (for °सा)

52 ^{a}) B_5 यथोत्थाय, $T_{1\ 3}$ अथोत्तीर्य, T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ तथोत्थाय (for अथो) — ^{b}) T_1 एते, T_3 चैते, G_3 M_4 वै ते (by transp) V_1 B Dn सर्वे ते समुपागमन्, D_{10} सर्व एवमुपा° — ^{d}) G_1 partly damaged T $G_{3\ 4}$ M_4 बिसानि भरतर्षभ

53 ^{a}) T_2 G_4 तेन (for केन) V_1 B Dn D_{10} के- (B_5 ते)न क्षुधा परीतानाम् — ^{b}) T_3 कृत (for पाप) $G_{1\ 3\ 4}$ कर्मिणा (for -कर्मणा) — D_2 om (hapl ?) 53^{cd}

54 Before 53, S ins भीष्म — ^{a}) $D_{6\ 9}$ वि (for ते) D_2 च (for तु) — ^{c}) V_1 B Dn_1 n_2 Cn समय (for शपथं) T_3 सर्वं (for सर्वे) ❀ Cn समयं शपथम् । अत्र शपथव्याजेन निषिद्धान्युच्यन्ते । ❀ — ^{d}) B_5 -कर्षण, D_{10} कर्षणा ; M_4 -कर्शिन ; some MSS -कर्षण (for कर्शन) $D_{4\ 7}$ कुर्म इत्यभि(D_7 °नु)दर्शित, $D_{5\ 8\ 9}$ कुर्म इत्यनुदर्शन

55 ^{a}) Dn_1 n_2 तद्, D_2 तत्र, M_4 तम् (for त) — ^{b}) V_1 B_{2-5} Dn $D_{2\ 4\ 5\ 10}$ [ए]व (for [ए]व) — ^{b}) V_1 B Dn D_{10} तदा सम (for शुन सखम्) — ^{c}) $G_{1\ 3}$ सं (for सु) T_1 स्नाता (for श्रान्ता) — ^{d}) D_{4-9} सर्व एव (for शपथाय)

क्षुधार्ताः सुपरिश्रान्ताः शपथायोपचक्रमुः ॥ ५५

अत्रिरुवाच ।

स गां स्पृशतु पादेन सूर्यं च प्रतिमेहतु ।
अनध्यायेष्वधीयीत बिसस्तैन्यं करोति यः ॥ ५६

वसिष्ठ उवाच ।

अनध्यायपरो लोके शुनः स परिकर्षतु ।
परिव्राट्कामवृत्तोऽस्तु बिसस्तैन्यं करोति यः ॥ ५७
शरणागतं हन्तु मित्रं स्वसुतां चोपजीवतु ।
अर्थान्काङ्क्षतु कीनाशाद्बिसस्तैन्यं करोति यः ॥ ५८

कश्यप उवाच ।

सर्वत्र सर्वं पणतु न्यासलोपं करोतु च ।
कूटसाक्षित्वमभ्येतु बिसस्तैन्यं करोति यः ॥ ५९
वृथामांसं समश्नातु वृथादानं करोतु च ।
यातु स्त्रियं दिवा चैव बिसस्तैन्यं करोति यः ॥ ६०

भरद्वाज उवाच ।

नृशंसस्त्यक्तधर्मास्तु स्त्रीषु ज्ञातिषु गोषु च ।
ब्राह्मणं चापि जयतां बिसस्तैन्यं करोति यः ॥ ६१
उपाध्यायमधः कृत्वा ऋचोऽध्येतु यजूंषि च ।
जुहोतु च स कक्षाग्नौ बिसस्तैन्यं करोति यः ॥ ६२

जमदग्निरुवाच ।

पुरीषमुत्सृजत्वप्सु हन्तु गां चापि दोहिनीम् ।

---

56 Cf 13 96 32 —^{a}) D_1 गवां, M_1 अगं (for स गा) D_7 स्पर्शतु (for स्पृशतु) —^{b}) D_4 सूर्ये च, D_5 स सत्यं (for सूर्यं च) D_2 प्रति सूर्यं च मेहतु —^{d}) M_4 करोतु

57 Cf 13 96 17 Some MSS वशिष्ठ (for वसिष्ठ) —^{a}) M_{1-3} अस्वाध्याय (for अन) $B_{4\ 5}$ -करो (for -परो) Bom ed अनध्याये पठेल्लोके. —^{b}) D_{5-9} M_{1-8} सं, T_1 च (for स) —^{c}) $D_{6\ 8\ 9}$ मानयुक्तो, D_7 मानवृत्तो; T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ कामवृत्तिस्; G_3 कर्मवृत्तिस् (for कामवृत्तो) $D_{1\ 3}$ T_2 G तु; T_1 स्याद् (for ऽस्तु)

58 Before 58, G_2 ins काश्यप V_1 om (hapl) 58–60 $D_{1\ 4}$ om (hapl) 58 T_2 om (hapl) 58-59 —^{a}) Hypermetric D_2 हति (for हन्तु) $B_{3\ 5}$ शश्वत्; $B_{5\ 4}$ Dn_1 n_2 D_3 स वै, Dn_3 सख (for मित्रं) B_1 शरणागत स ईस्वमित्रं —^{b}) Dn_3 स्वमित्रं, D_{10} स्वा सुता, G_2 स सुतां (for स्वसुतां) B_1 ** चैवोपजीवतु —T_1 om 58^{cd} —^{c}) $D_{6\ 7\ 9\ 10}$ आशां (for अर्थान्) G_1 कीनाशे (for शाद्) T_3 G_{2-4} M आशा कांक्ष(M_{1-3} करो)तु कीनाशे

59 =(var) 13 96 18 V_1 T_2 om 59 (cf. v l 58) G_2 reads 59^a–61^b after 63 G_4 reads 59–60 after 67 G_2 om the ref Some MSS काश्यप (for क) —^{a}) B_3 Dn_1 n_2 लपतु (for पणतु) $D_{1\ 2}$ एव सर्वत्र पणतु, D_4 सर्वत्र स तु गृह्णातु; D_{5-7} सर्वं सर्वत्र गृह्णातु, $D_{6\ 8\ 9}$ सर्वं सर्वं प्रगृह्णातु —^{b}) T_1 $G_{3\ 4}$ M_{1-3} न्यासे लोभं, G_1 न्यासक्षोभ; M_4 °लोभं (for °लोप) T_3 न्यासे लोभ करोति च —^{c}) T_3 G_2 अप्येतु (for अभ्येतु)

60 Cf 13 96 24 For the sequence in $G_{2\ 4}$, cf v l 59 V_1 om 60 (cf v l 58) M_{1-8} om (hapl) 60 T_2 reads 60 after the ref of 61 D_{10} transp 60^{ab} and 60^{cd} —^{a}) D_7 समश्नाति (for °श्नातु) B Dn D_{10} $T_{1\ 3}$ M_4 वृथामासाशनश्चास्तु, T_2 G वृथामांसानि चाश्नातु —^{b}) $D_{1\ 3}$ वृथा दारान्, $D_{5\ 7}$ वृथा दारा (for वृथादान) T_3 अपात्रके; G_2 करोति च (for °तु च) $D_{4\ 6\ 8\ 9}$ वृथा दारा (D_4 °रा) करोति य —^{c}) T_2 कूटसाक्षित्वमभ्येतु (= 59^c)

61 =(var) 13 96 29 For the sequence in G_2, cf v l 59 $D_{4\ 6\ 9}$ om (hapl) 61 D_7 om (hapl) 61 (retaining thr ref) D_{10} om (hapl) 61–62 G_4 om (hapl) 61–63 (retaining the ref) D_8 om the ref Some MSS भारद्वाज After the ref, T_2 reads 60 —^{a}) B_1 $T_{1\ 3}$ M धर्मोस्तु; T_2 कामोस्तु, G_1 धर्मास्मा (for धर्मास्तु) —^{c}) $D_{1\ 3}$ [अ]भि (for [अ]पि) $T_{1\ 2}$ G_{1-3} M_4 जहतु (for जयतां) T_3 ब्राह्मण निंदतु सदा; M_{1-3} ब्राह्मण्यं चापि जहतु

62 D_{10} G_4 om 62 (cf v l 61) T_1 om (hapl) 62 —^{b}) D_8 [अ]ज्ञात्वा (for ऋचो) —^{c}) $D_{4\ 6\ 7}$ M_3 सम, D_5 न स, D_9 वा स (for च स) T_3 $G_{1\ 3}$ M_{1-3} कक्षेग्नौ (for कक्षाग्नौ) T_2 जुहोति च स कक्षेग्नौ ❀ Cn कक्षाग्नौ, तत्र हि हुत भस्मीभावमप्राप्य होतुर्दोषकरमित्याशय । ❀

अनृतौ मैथुनं यातु बिसस्तैन्यं करोति यः ॥ ६३
द्वेष्यो भार्योपजीवी स्याद्दूरबन्धुश्च वैरवान् ।
अन्योन्यस्यातिथिश्चास्तु बिसस्तैन्यं करोति यः ॥ ६४

गौतम उवाच ।

अधीत्य वेदांस्त्यजतु त्रीनग्नीनपविध्यतु ।
विक्रीणातु तथा सोमं बिसस्तैन्यं करोति यः ॥ ६५
उदपानप्लवे ग्रामे ब्राह्मणो वृषलीपतिः ।
तस्य सालोक्यतां यातु बिसस्तैन्यं करोति यः ॥ ६६

विश्वामित्र उवाच ।

जीवतो वै गुरून्भृत्यान्भरन्त्वस्य परे जनाः ।
अगतिर्बहुपुत्रः स्याद्बिसस्तैन्यं करोति यः ॥ ६७
अशुचिर्ब्रह्मकूटोऽस्तु ऋद्ध्या चैवाप्यहंकृतः ।
कर्षको मत्सरी चास्तु बिसस्तैन्यं करोति यः ॥ ६८
वर्षान्करोतु भृतको राज्ञश्चास्तु पुरोहितः ।
अयाज्यस्य भवेदृत्विग्बिसस्तैन्यं करोति यः ॥ ६९

अरुन्धत्युवाच ।

नित्यं परिवदेच्छ्वश्रूं भर्तुर्भवतु दुर्मनाः ।
एका स्वादु समश्नातु बिसस्तैन्यं करोति या ॥ ७०
ज्ञातीनां गृहमध्यस्था सक्तूनत्तु दिनक्षये ।
अभाग्यावीरसूरस्तु बिसस्तैन्यं करोति या ॥ ७१

---

63 G4 om 63 (cf v l 61) T2 om (hapl) 63 — a) Dn3 उत्सृजेद्, T3 °जति (for °जतु) — b) V1 B Dn D10 [ए]व दुह्यतु, D4 7 [अ]प्यदुह्यतीं, D5 [ए]व दुह्यतीं, D6 8 9 [अ]प्यद्गु (D8 °दु) ह्यता, M [अ]पि दुह्यतीं Madras ed p [अ]पि दुस्तनीं (for [अ]पि दोहिनीम्) — After 63, G3 reads 59a–61b

64 D4 6–8 om (hapl) 64–66 T1 om (hapl) 64 — a) D10 द्विजो, T2 3 G2–4 M4 द्वेष्य (for द्वेष्यो) D1 2 द्वेष्यनार्युपजीवी स्याद् — b) Dn3 क्रूर (for दूर) B1 वैरिवान्, D1 वीर्ये° (for वैर°) — c) D1 2 भवतु (hypermetric), S (T1 om) सोऽस्तु (for चास्तु)

65 D4,6–9 om 65 (cf v l 64) — a) T1 वेदं (for वेदांस्) — c) Dn3 तथा मांसं; D1 2 च सोमं च (for तथा सोम)

66 =(var) 13 96 23 D4 6–9 om 66 (cf v l 64) D2 om (hapl.) 66 67 — a) B1 -पुर, Dn3 पुरे (for प्लवे) T2 G M1–3 उदपानोदके ग्रा(G1 3 M2 3 °कग्रा)मे ✿ Cn उदपानप्लवे एककूपैकजीवने । ✿ — b) Dn2 ब्राह्मणं (for ब्राह्मणो) — D1 repeats 66cd after 67 — For 66, T1 subst

433* उदपाने श्लेष्ममूत्रे चोत्सृजेद्वृषलीपति ।
यातु पापीयसां लोकं बिसस्तैन्य करोति य ।

67 D2 om 67 (cf v l 66) D7 om the ref. — a) D1 [s]भिगुणान्, D1–9 [s]पि सतो; M1–3 स गुणान् (for वै गुरून्) Dn2 भक्त्या (for भृत्यान्) T1 2 G M4 विगुणा[न्बि]भृयाज्ञत्या(G2 °न्मर्त्या)न्, T3 विभृयाद्विगुणान्भृत्यान् — b) B1 G3 भरति, T3 हरंतु (for भरन्तु) D1–7 9 T2 3 G M4 [अ]परे (for परे) T1 त्यक्त्वा साधून्पृथग्जनान् — B5 om 67cd D7 om (hapl) 67c–70b — c) D10 अगुश्च, S दरिद्रो (for अगतिर्) T3 G1 3 4 तु, M च (for स्याद्) — After 67, G4 reads 59–60, and D1 repeats 66cd

68 D7 om 68 (cf v l 67) D1 om 68ab D4 6 9 G4 om (hapl) 68–69 — a) = 13 96 20a T1 अशुचिर्ब्रह्मचारी स्यान् — b) S (except T1, G4 om) मिथ्या (for ऋद्ध्या) — 68c = 13 96 19c

69 =(var) 13 96 33 D7 om 69 (cf. v l 67) D4 6 9 G4 om. 69 (cf v l 68) D10 om (hapl) 69 T1 om 69a Before 69, T2 ins जम दग्नि — a) V1 B2–5 Dn3 D8 वर्षा; B1 व्याज, T2 G1–3 M4 हर्षं (for वर्षान्) Dn1 n2 D5 वर्षाचरोऽस्तु भृतको; T3 हर्षं करोति भृतको, M1–3 परुष करोतु भृतके (hypermetric) — T1 transp 69b and 69c — b) B4 राज्ञां (for राज्ञश्) T1 चापि, T2 स्यात्स (for चास्तु) — c) T1 अयाज्ययाजी च भवेद् — T1 om 69d — After 69, D5 reads 73, repeating it in its proper place

70 =(var) 13 96 36 D7 om 70ab (cf v l 67) T3 om (hapl) 70 — a) Dn1 n2 D10 G2 M4 भवेच् (for वदेच्) B3 ब्रह्मा, B5 शुभ्र; D2 श्वद्रं; T1 श्वश्वा (for श्वश्रूं) D6 नित्य परिभवेच्चैव — b) D4 6 9 भर्ता (for भर्तुर्) — For 70ab, M1–3 subst

गण्डोवाच ।

अनृतं भाषतु सदा साधुभिश्च विरुध्यतु ।
ददातु कन्यां शुल्केन बिसस्तैन्यं करोति या ॥ ७२

साधयित्वा स्वयं प्राशेद्दास्ये जीवतु चैव ह ।
विकर्मणा प्रमीयेत बिसस्तैन्यं करोति या ॥ ७३

पशुसख उवाच ।

दास्य एव प्रजायेत सोऽप्रसूतिरकिंचनः ।
दैवतेष्वनमस्कारो बिसस्तैन्यं करोति यः ॥ ७४

शुनःसख उवाच ।

अध्वर्यवे दुहितरं ददातु
च्छन्दोगे वा चरितब्रह्मचर्ये ।
आथर्वणं वेदमधीत्य विप्रः
स्नायीत यो वै हरते बिसानि ॥ ७५

ऋषय ऊचुः ।

इष्टमेतद्द्विजातीनां योऽयं ते शपथः कृतः ।
त्वया कृतं बिसस्तैन्यं सर्वेषां नः शुनःसख ॥ ७६

शुनःसख उवाच ।

न्यस्तमाद्यमपश्यद्भिर्यदुक्तं कृतकर्मभिः ।
सत्यमेतन्न मिथ्यैतद्बिसस्तैन्यं कृतं मया ॥ ७७

मया ह्यन्तर्हितानीह बिसानीमानि पश्यत ।

434* अश्वा विवाद वदतु भर्तृहीना च जीवतु ।
—^{c}) $D_{8, 9}$ एक (for एका) Dn $D_{2, 7}$ समाश्नातु (for सम॰) $D_{4, 6}$ एक स्वादु समश्नाति (D_6 तु), D_{10} एका सा स्वादुमश्नातु, S (T_3 om) एका स्वादूनि चाश्नातु —^{d}) V_1 $B_{4, 5}$ Dn_2 $D_{5, 7, 10}$ T_2 $G_{2, 3}$ य, D_4 om (for या)

71 D_4 T_1 om (hapl) 71 Before 71, D_7 ins गौतम —^{a}) D_{10} चैव (for गृह-) D_{7-9} मध्यस्थ (for ॰स्था) M_{1-3} ग्रव्यनाशरता चास्तु —^{b}) D_{10} corrupt, S (T_1 om) सक्तुना भुवि ($G_{1, 3}$ ॰नामपि) भक्षणे —^{c}) V_1 $B_{1, 2, 4, 5}$ Dn $D_{2, 8}$ Cn अभोग्या; B_3 असार्या (for अभाग्या) D_{10} अभाग्या वीरहीनात्तु ❀ Cn अभोग्या योनिदूषिता । ❀ —^{d}) B_5 $D_{5, 7, 10}$ $T_{2, 3}$ $G_{2, 3}$ M_4 य (for या)

72 = (var) 13. 96. 31 $T_{2, 3}$ G चण्डा (for गण्डा) —^{a}) V_1 सत (for सदा) —^{b}) V_1 B Dn $D_{2, 10}$ बधुभिश्च (V_1 स्तु) (for साधु॰) —^{c}) $D_{1, 2, 4, 6-9}$ कन्यां ददातु शुल्केन —^{d}) B_5 $D_{4, 7, 10}$ T_2 G_2 M_{1-3} य (for या)

73 D_4 reads 73 twice, D_5 reads the same for the first time after 69 —^{a}) $D_{1, 2}$ षिस (for स्वय) $B_{1, 3}$ प्राश्येद् (for प्राशेद्) —^{b}) Dn D_9 जीर्येतु (for जीवतु) $D_{1, 2, 6, 10}$ चैव सा (D_6 हि), D_8 सर्वदा (for चैव ह) V_1 B_{2-5} दास्ये जीर्येतु चैव सा (B_5 स), T_2 G दास्ये ($G_{1, 3}$ स्यै) दिश्येत्तथैव सा, M_{1-3} दासे दद्याद्यथापुर, M_4 दास्ये दीर्येत्तथैव सा —^{c}) M_{1-3} विक(M_1 तस्क)र्माण्यसमीक्षेत —^{d}) V_1 B_5 D_4 (both times) $_{7, 10}$ $T_{2, 3}$ $G_{2, 3}$ $M_{2, 3}$ य (for या)

74 D_4 T_2 om (hapl) 74 D_{10} om (hapl) 74 (retaining the ref) —^{a}) V_1 B D_5 दास (for दास्य) M_{1-3} प्रजनयेत् (for प्रजायेत) Dn_{1} n_2 दास एव प्रजायेताम्, $D_{1, 2}$ दास एव स जायेत, T_3 G M_4 दास्यभाव (G_2 ॰वे) प्रजनयेत् —^{b}) V_1 B_{2-4} सप्रसूतिर्, Dn_1 अप्रसूतिर्, Dn_3 स प्रसूतेर् (for सोऽप्रसूतिर्) $D_{1, 2, 6, 8, 9}$ M_4 अकिंचन B_1 सा प्रसूतिरकिंचना, Dn_2 अस्वप्रसूरकिंचन, D_5 corrupt

75 = (var) 13. 96. 42 D_{10} om (hapl) the ref —^{a}) $B_{2, 4}$ $D_{5, 10}$ G_2 वा ददातु (for ददातु) —^{b}) Dn_3 T_2 च्छंदोगो; T_3 च्छांदोग्ये (for च्छन्दोगे) D_{5-9} [अ]प्याचरित (for चरित) —^{c}) $B_{1, 2, 4}$ अ(B_2 आ)थर्वाण, $D_{1, 2}$ आ(D_2 अ)थर्वणे, $D_{4-8, 10}$ अथर्वण (for आथर्वण), S अथर्ववेदं समधीत्य विप्र —^{d}) $D_{1, 2, 4}$ M_{1-3} स्नायेत, $D_{6, 7}$ om (for स्नायीत) V_1 B Dn D_{10} वा यो; $D_{4, 6, 7, 9}$ वै यो (by transp), D_8 वा वै, M_4 योप

76 ^{c}) S इव (for बिस) —^{d}) Dn_2 $D_{1, 7}$ T_3 M_{1-3} शुन सख, D_8 M_4 ॰सखा, $G_{1, 3}$ सखे (for ॰सख)

77 M om the ref —^{a}) S अन्नमेतद् (for न्यस्तमाद्यम्) V_1 B Dn_3 न पश्यद्भिर् (for अप॰) Dn_1 n_2 D_5 न्यस्तमद्यं न पश्यद्भिर्, $D_{4, 6-9}$ न्य($D_{6, 7, 9}$ व्य)स्तपापमनद्यन्य —^{b}) $D_{1, 2, 4, 6-9}$ शुभ, T_2 G कृत्य (for कृत-) — T_1 om 77^{cd} —^{c}) T_3 श्रोतुं (for एतन्)

78 ^{a}) $D_{1, 2, 4, 5, 7-9}$ च, D_{10} [अ]पि (for हि) T_2 अतर्हितानि सर्वाणि, G_1 M_4 मयाप्यतर्हितानीह, $G_{2, 4}$ मयांतर्हितानि सर्वाणि (hypermetric) —^{b}) $B_{4, 5}$ पश्यतु, Dn_2 T_3 त; D_{4-9} ॰तां (for ॰त)

परीक्षार्थं भगवतां कृतमेतन्मयानघाः ।
रक्षणार्थं च सर्वेषां भवतामहमागतः ॥ ७८
यातुधानी ह्यतिक्रुद्धा कृत्यैषा वो वधैषिणी ।
वृषादर्भिप्रयुक्तैषा निहता मे तपोधनाः ॥ ७९
दुष्टा हिंस्यादियं पापा युष्मान्प्रत्यग्निसंभवा ।
तस्मादस्म्यागतो विप्रा वासवं मां निबोधत ॥ ८०
अलोभादक्षया लोकाः प्राप्ता वः सार्वकामिकाः ।
उत्तिष्ठध्वमितः क्षिप्रं तानवाप्नुत वै द्विजाः ॥ ८१

भीष्म उवाच ।

ततो महर्षयः प्रीतास्तथेत्युक्त्वा पुरंदरम् ।
सहैव त्रिदशेन्द्रेण सर्वे जग्मुस्त्रिविष्टपम् ॥ ८२
एवमेते महात्मानो भोगैर्बहुविधैरपि ।
क्षुधा परमया युक्ताश्छन्द्यमाना महात्मभिः ।
नैव लोभं तदा चक्रुस्ततः स्वर्गमवाप्नुवन् ॥ ८३
तस्मात्सर्वास्ववस्थासु नरो लोभं विवर्जयेत् ।
एष धर्मः परो राजन्नलोभ इति विश्रुतः ॥ ८४
इदं नरः सच्चरितं समवायेषु कीर्तयेत् ।
सुखभागी च भवति न च दुर्गाण्यवाप्नुते ॥ ८५
प्रीयन्ते पितरश्चास्य ऋषयो देवतास्तथा ।
यशोधर्मार्थभागी च भवति प्रेत्य मानवः ॥ ८६

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि पञ्चनवतितमोऽध्यायः ॥ ९५ ॥

— T_1 om 78de — ^{d}) V_1 $B_{2\,4\,5}$ Dn D_{10} एव (for एतन्) — ^{e}) D_{10} S (except G_3, T_1 om) हि (for च) — ^{f}) T_3 M_4 ह्यहम् (for अहम्) T_1 सर्वेषा ह्यहमागत

79 ^{a}) $D_{1\,2}$ M_{1-3} [अ]भि, T G M_4 [अ]पि (for [अ]ति) V_1 B Dn D_{10} क्रूरा (for क्रुद्धा) — ^{b}) D_7 वा, D_8 वै (for वो) — ^{c}) D_4 वृषादर्भे ; D_6 वृषदर्भि, T G वृषादर्वि (for °दर्भि).

80 ^{a}) V_1 B हिंस्रा, T $G_{1\,3\,4}$ हि स्याद् (for हिंस्याद्) — ^{b}) T_3 प्रत्यक्ष, M_{1-3} इत्यग्नि (for प्रत्यग्नि-) — ^{c}) $D_{4\,8\,9}$ S अभ्यागतं (G_2 °ता, M_4 °तो), $D_{6\,7}$ अस्म्यागत (for गतो) — ^{d}) $D_{1\,2}$ सं (for मा)

81 ^{b}) V_1 $B_{1-3\,5}$ Dn_3 D_8 वै सार्वं, $Dn_{1,\,n2}$ D_{10} वै सर्वं, $D_{1\,2\,4\,7\,9}$ $G_{2\,4}$ M_4 व सर्व (for व सार्व) B_4 प्राप्ता वै सर्वकालिका, T_3 प्राप्ता व सर्वकामदा — ^{c}) V_1 $D_{4\,6-10}$ इति, M_1 अत, M_4 इह (for इत) — ^{d}) V_1 आप्राप्नुत (for अवा°)

83 ^{b}) $D_{5\,7}$ भावैर्, $D_{6\,8}$ भागैर् (for भोगैर्) — ^{c}) D_2 T G M_4 क्षुधया परया युक्ताश् — ^{d}) $D_{1\,2\,4\,6-9}$ महर्षय (for महात्मभि) — ^{e}) D_{10} लोभात् (for लोभं) D_{10} T_3 तथा, G_4 ततश् (for तदा) — ^{f}) T_3 M_{1-3} तथा (for तत) $D_{2\,10}$ अवाप्नुयु, D_8 M_4 °प्नुयात् (for °प्नुवन्)

84 ^{b}) D_2 नरो लोक विसर्जयेत् — D_{10} transp 84^{cd} and 85^{ab} — ^{d}) V_1 B Dn $D_{1\,10}$ तस्माल्लोभं विवर्जयेत्, S ब्राह्मणस्य (T_1 °णानां) प्रकीर्तित

85 D_{10} transp 84^{cd} and 85^{ab} — ^{a}) Dn_3 D_{4-9} $T_{1\,2}$ G M_4 सुचरितं, D_{10} सच्चरित (for °रितं) — ^{b}) V_1 $B_{2\,4\,5}$ Dn_2 $D_{1\,2}$ कीर्तयन् (for °येत्) — ^{c}) V_1 B_2 Dn सर्थ (for सुख) D_1 स (for च) — ^{d}) B_1 दुःखानि (for दुर्गाणि)

86 ^{a}) B_{1-3} $D_{1\,2}$ T_1 तस्य (for चास्य) — ^{b}) S (except M_4) देवता ऋषयस्तथा (G_2 °दा)

Colophon — *Parvan name* . B_{1-4} Dn_3 D_1 शांति — *Sub-parvan* N (except B_4, D_3 missing) M_{1-3} दानधर्म — *Adhy name* N (D_3 missing) बिसस्तैन्य, T_2 प्रतिग्रहे प्रतिषेध , T_3 G_2 सप्तर्षिसंवाद — *Adhy no* (figures, words or both) D_{10} 102 , T_1 M_4 135 , $T_{2\,3}$ $G_{2\,4}$ 142 , $G_{1\,3}$ M_1 136 , $M_{2\,3}$ 137 — *Śloka no* Dn_1 149 , Dn_2 148 , D_4 169

९६

भीष्म उवाच ।

अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
यद्वृत्तं तीर्थयात्रायां शपथं प्रति तच्छृणु ॥ १

पुष्करार्थे कृतं स्तैन्यं पुरा भरतसत्तम ।
राजर्षिभिर्महाराज तथैव च द्विजर्षिभिः ॥ २

ऋषयः समेताः पश्चिमे वै प्रभासे
　समागता मन्त्रममन्त्रयन्त ।
चराम सर्वे पृथिवीं पुण्यतीर्थां
　तन्नः कार्यं हन्त गच्छाम सर्वे ॥ ३

शुक्रोऽङ्गिराश्चैव कविश्च विद्वां-
　स्तथागस्त्यो नारदपर्वतौ च ।
भृगुर्वसिष्ठः कश्यपो गौतमश्च
　विश्वामित्रो जमदग्निश्च राजन् ॥ ४

ऋषिस्तथा गालवोऽथाष्टकश्च
　भरद्वाजोऽरुन्धती वालखिल्याः ।
शिबिर्दिलीपो नहुषोऽम्बरीषो
　राजा ययातिर्धुन्धुमारोऽथ पूरुः ॥ ५

जग्मुः पुरस्कृत्य महानुभावं
　शतक्रतुं वृत्रहणं नरेन्द्र ।
तीर्थानि सर्वाणि परिक्रमन्तो
　माघ्यां ययुः कौशिकीं पुण्यतीर्थाम् ॥ ६

सर्वेषु तीर्थेष्वथ धूतपापा
　जग्मुस्ततो ब्रह्मसरः सुपुण्यम् ।
देवस्य तीर्थे जलमग्निकल्पा
　विगाह्य ते भुक्तबिसप्रसूनाः ॥ ७

केचिद्बिसान्यखनंस्तत्र राज-

96

☞ This adhy is missing in D_8 (cf v l 13 82 37)　For a narrative on abjuration, cf 13 95 50-86, *Jātaka* 488 and *Jātakamālā* 19

1 a) $D_{4\ 5\ 8\ 9}$ S [अ]पि (for [ए]व)

2 a) B_1 पुष्करात्तु ; $D_{2\ 4-9}$ रार्थे (for °रार्थं)　S कृते स्तैन्ये (for कृतं स्तैन्य)　— c) $D_{1\ 2}$ महर्षिभिर् (for राज)　— d) D_{8-9} चैव (by transp)　B_6 D_2 महर्षिभि ,　D_1 महात्मभि (for द्विजर्षिभि)　T_1 तथैव द्विजसत्तमै

3 a) $D_{4\ 6-9}$ ऋषीश्वरा पश्चिमेऽब्धौ प्रभासे ;　T G M_{1-3} पुरा प्रभासे ऋषय समागता (T_1 समग्रा),　M_4 ऋषय समागतास्ते प्रभासे　— b) D_4 om from समागता up to चराम (in 3c)　T_1 $G_{1\ 2}$ M समेता वै ,　T_2 G_3 समेत्य वै (for समागता)　G_4 समेता वै मन्त्र मन्त्रयस　— c) V_1 B Dn D_{10} सर्वां ;　D_9 सार्धं (for सर्वे)　— d) T_1 तत (for तन्न)　V_1 B Dn काम (for कार्यं)

4 b) V_1 B Dn $D_{2\ 10}$ ह्यगस्त्यो (for [अ])　T G M_4 नारद पर्वतश्　— c) Some MSS वसिष्ठ and काश्यपो

5 a) D_{7-9} पैलवो (for गा°)　— b) G_4 भारद्वाजो　Some MSS वालिखिल्या　— c) V_1 om ,　B_1 [ऽ]थ राजा ,　D_7 चांबरीषो (for ऽम्ब°)　— d) B_1 तथा (for राजा)

6 a) $G_{1\ 3\ 4}$ महानुभावा ;　M °प्रभाव (for °नुभावं)　— b) V_1 B Dn $D_{6\ 10}$ नरेंद्रा ,　T_1 नरेंद्र ,　T_2 $G_{1\ 3\ 4}$ M सुरेंद्र (for नरेन्द्र)　— c) D_1 सर्वाणि तीर्थानि (by transp)　V_1 B Dn $D_{8\ 10}$ क्रमतो (for -क्र°)　— d) S ता प्रत्युदी(T_1 M पे)युः (for माघ्यां ययु)　D_2 पुण्य तीर्थे

7 a) Dn_3 om सर्वेषु　$D_{4\ 6-9}$ तीर्थेषु सर्वेषु (by transp)　V_1 B Dn $D_{5\ 10}$ [अ]व ;　T G M_4 वि (for [अ]थ)　$D_{1\ 2}$ पूतपापा ,　D_7 धौत° (for धूत)　— b) D_9 सुराणां (for सुपुण्यम्)　— c) T_3 कल्पे (for तीर्थे)　T G M_4 ज्वलिताग्नि (for जलमग्नि)　— d) Dn_2 भुवि (for भुक्त)　D_{6-8} M_4 प्रसूता ,　M_{1-3} °नं (for °ना)　T_1 विगाह्य ते भोजनार्थं व्यचिन्वन्

8 a) $D_{1\ 2}$ बिसान् (for बिसानि)　— b) T_1 केचिन्

न्नन्ये मृणालान्यखनंस्तत्र विप्राः ।
अथापश्यन्पुष्करं ते ह्रियन्तं
ह्रदादगस्त्येन समुद्धृतं वै ॥ ८
तानाह सर्वानृषिमुख्यानगस्त्यः
केनादत्तं पुष्करं मे सुजातम् ।
युष्मान्शङ्के दीयतां पुष्करं मे
न वै भवन्तो हर्तुमर्हन्ति पद्मम् ॥ ९
शृणोमि कालो हिंसते धर्मवीर्यं
सेयं प्राप्ता वर्धते धर्मपीडा ।
पुराधर्मो वर्धते नेह याव-
त्तावद्गच्छामि परलोकं चिराय ॥ १०
पुरा वेदान्ब्राह्मणा ग्राममध्ये
घुष्टस्वरा वृषलान्श्रावयन्ति ।
पुरा राजा व्यवहारानधर्म्या-
न्पश्यत्यहं परलोकं व्रजामि ॥ ११
पुरावरान्प्रत्यवरान्गरीयसो
यावन्नरा नावमंस्यन्ति सर्वे ।
तमोत्तरं यावदिदं न वर्तते
तावद्व्रजामि परलोकं चिराय ॥ १२
पुरा प्रपश्यामि परेण मर्त्या-
न्बलीयसा दुर्बलान्भुज्यमानान् ।
तस्माद्यास्यामि परलोकं चिराय
न ह्युत्सहे द्रष्टुमीदृङ्नृलोके ॥ १३
तमाहुरार्ता ऋषयो महर्षिं
न ते वयं पुष्करं चोरयामः ।
मिथ्याभिषङ्गो भवता न कार्यः

(for अन्ये) D1 2 6-8 मृणालान् (for °लानि) S (except T3) [अ]खनत (for नस्तत्र) D10 अन्ये मूलानि खनतश्च विप्रा — c) T1 तथा (for अथ) B5 ते हरत, D1 2 हार्यमाणं, D1-9 ते महात, T3 G4 तैर्ह्रियंत — d) D3 अथ, T2 सदा हि, G1 3 यदा, G2 4 तदा (for ह्रदाद्) V1 B2 3 5 Dn D10 तत्, B1 त, B4 D5 यत् (for वै) T3 ह्रदैर्ह्यगस्त्यो बिससमुद्धृत वै

9 b) D5-10 [आ]हृतं, T2 G [आ]हृतं वै, T3 [अ]त्र दत्तं (for [आ]दत्तं) G2 वै (for मे) T2 om from सुजातम् up to पुष्कर (in 9c) — c) T1 युष्मद्भागो (for युष्मान्शङ्के) Dn D3 4-9 पुष्करं दीयता (by transp) T3 युष्मद्भाग पुष्कर दीयता मे

10 a) T1 न वै, T2 G1 3 4 शृणोति (for °मि) D1 2 काले D1 2 4-7 9 हास्यते (for हिंसते) — b) D4-9 G2 [ऽ]य प्राप्तो (for [इ]य प्राप्ता) T G1 2 4 M4 वर्तते (for वर्धते) V1 B Dn D10 सोय प्राप्तो वर्तते धर्मपीडा — c) V1 B Dn D10 G1 वर्तते, D5 विवर्तते (for वर्धते) B1 नैव यावत्, D1 2 वै न या°, D4 6-9 वै मुनींद्रास्; T2 G1 नेह तावद्, G4 नैव तावद् (for नेह यावत्) — d) T2 G यावद् (for ता) V1 B Dn D10 गच्छाम सुर, D1 2 4 6-8 व्रजामि पर, D9 व्रजाम सुर (for गच्छामि पर) D5 तावद्गच्छामि सुरलोक विचार्य

11 a) V1 om, T2 देवान् (for वेदान्) G4 ब्राह्मण (for °णा) — b) B2 (marg as in text) D1 घुष्टस्वरा, D7 T2 G घुष्टस्वरान्, T3 भ्रष्टस्वरान्; M1-3 घुष्टस्वरं, M4 नष्टस्वरान् (for घुष्टस्वरा) — c) V1 B3 4 5 Dn D5 व्यवहारेण धर्मान्, B1 8 D10 °हारे राजधर्मान्, D4 °हारोन्यधर्मान्, D6-8 हारो न धर्म्या (D8 °र्मा)न्; D9 T G °हारानधर्मान् (for °हारानधर्म्यान्) — d) D5 पश्येत्तावद्, D6-9 पश्येत, T2 पश्यामि (for पश्यति) M4 [अ]य (for [अ]ह)

12 a) S (except G2) पुरा (M4 रो) राजा (for पुरावरान्) — b) D1 2 4-7 9 मन्यति (for -मस्यन्ति) S मस्यत्यथैनमनुयास्यति (T1 नुयाति) सर्वे — c) D1 2 तमोमय, T1 पापोत्तरं, T2 G धर्मो° (for तमो°) T2 वा यद् (for यावद्)

13 a) B1 om पुरा — b) B3 गुह्यमानान्, Dn3 दुह्य, T1 तुद्य (for भुज्य°) — c) M तावद् (for तस्माद्) M4 यास्ये (for यास्यामि) — d) Dn1 n2 इह, T2 G2 M1-3 ह्र्दं (for ईदृङ्) V1 B Dn D10 जीवलोक (for नृलोके)

14 Before 14, D4 5 8 ins भीष्म उवाच — a) D10 ते (for आर्ता) B1 4 D10 S महर्षे — b) B1 3 मो (for ते) T2 याचयाम (for चोर°) — c) D2 मिथ्या भिशस्तो, D7 नुपंगो (for भिषङ्गो) S मिथ्याभिशस्ता भवता न (T3 नात्र) कार्या — d) V1 B Dn D4 10

शपाम तीक्ष्णाञ्शपथान्महर्षे ॥ १४

ते निश्चितास्तत्र महर्षयस्तु
संमन्यन्तो धर्ममेवं नरेन्द्र ।
ततोऽशपञ्शपथान्पर्ययेण
सहैव ते पार्थिव पुत्रपौत्रैः ॥ १५

भृगुरुवाच ।

प्रत्याक्रोशेदिहाक्रुष्टस्ताडितः प्रतिताडयेत् ।
खादेच्च पृष्ठमांसानि यस्ते हरति पुष्करम् ॥ १६

वसिष्ठ उवाच ।

अस्वाध्यायपरो लोके श्वानं च परिकर्षतु ।
पुरे च भिक्षुर्भवतु यस्ते हरति पुष्करम् ॥ १७

कश्यप उवाच ।

सर्वत्र सर्वं पणतु न्यासे लोभं करोतु च ।
कूटसाक्षित्वमभ्येतु यस्ते हरति पुष्करम् ॥ १८

गौतम उवाच ।

जीवत्वहंकृतो बुद्ध्या विपणत्वधमेन सः ।
कर्षको मत्सरी चास्तु यस्ते हरति पुष्करम् ॥ १९

अङ्गिरा उवाच ।

अशुचिर्ब्रह्मकूटोऽस्तु श्वानं च परिकर्षतु ।
ब्रह्महा निकृतिश्चास्तु यस्ते हरति पुष्करम् ॥ २०

धुन्धुमार उवाच ।

अकृतज्ञोऽस्तु मित्राणां शूद्रायां तु प्रजायतु ।
एकः संपन्नमश्नातु यस्ते हरति पुष्करम् ॥ २१

पूरुरुवाच ।

चिकित्सायां प्रचरतु भार्यया चैव पुष्यतु ।
श्वशुरात्तस्य वृत्तिः स्याद्यस्ते हरति पुष्करम् ॥ २२

तीक्ष्णै शपथैर् (for तीक्ष्णाञ्शपथान्)

15 T1 om 15 — b) T2 3 G समानयतो ; M1-8 संमंत्रयतो (for समन्यन्तो) D2 एते, D4 6 7 एन, D5 9 एतं (for एवं) T2 G नरेंद्रा V1 B Dn D8 10 सपर्यतो धर्ममेन (B1 °व, Dn D10 त) नरेंद्र (Dn1 n2 °द्रा) — c) V1 B Dn D10 [ऽ]शपंत, S (T1 om) [ऽ]कुर्वन् (for ऽशपन्) — d) D1 10 S (except T3, T1 om) तै (for ते)

16 a) D1 2 4-9 उपाक्रुष्टस् (for इहा°) — c) ❁ Cn पृष्ठमांसानि पृष्ठवाह्यानां हयवृषभोष्ट्रादीनां मांसानि । ❁

17 T3 गौतम ; some MSS वशिष्ठ (for वसिष्ठ) — a) V1 D4-9 अनध्याय (for अस्वा°) — b) D1 2 स (for च) B1 3 -कर्षयेत्, Dn1 -कर्षते (for °तु) — c) D4 6-9 T2 भवति (for तु) — d) M4 हरतु (for ति) — After 17, G4 reads 20

18 = (var) 13 95 59 Some MSS काश्यप — a) D4-9 ददतु, T3 अश्नातु, G2 प्रणश्यतु (hypermetric) (for पणतु) D1 2 सर्वं सर्वत्र पणतु — b) B4 D1 2 न्यासलोभ (B1 °प), D5 8 10 T3 न्यासे लोप ; D9 न्यासैर्लोभ (for न्यासे लोभ) — c) G अभ्येतु (for अभ्येतु) — d) M4 हरतु

19 M1 3 om (hapl) 19-20 T3 वसिष्ठ (for गौतम) — b) D1 2 विवदतु, D4 5 विपणाति (for विपणतु) V1 B Dn विषमेण स (Dn1 °णास)मेन स, D10 विफलत्व समेतु स, S (M1 3 om) कृपणत्व (G2 विषमेण) समेतु स (T1 च) — c) = 13 95 68c. D1 1 T3 वा (for च)

20 M1 3 om 20 (cf v l 19) M4 om (hapl) 20-21 G4 reads 20 after 17 B5 पूरुर् (for अङ्गिरा) — 20a = 13 95 68a — b) T2 G M2 मान (for श्वान) — c) V1 B2 4 T1 [ब्र]निष्कृतिश्, D10 T3 °कृतश् (for °कृतिश्) D4-7 वा (for च) — After 20, G2 reads 23

21 M4 om 21 (cf v l 20) — a) B4 Dn G1 3 तु (for ऽस्तु) B5 अकृतिज्ञस्तु मित्राणां — b) B1 D10 T3 शूद्राणा (for या) V1 B2 4 5 Dn T3 च (for तु) G4 प्रजायतां (for °तु) D4-9 शूद्र वा (D8 9 चा)पि प्रयाचतु, T1 2 G1-3 शूद्रायां (T2 °णां) च प्रजायता

22 B1 D5 10 S पुरूरवा (for पूरुर्) — a) T1 जारिकायां, T2 G चोरकार्यं, T3 चौरिकां (submetric), M चौरिकायां (for चिकित्सायां) — b) D1 2 भार्यायां (for भार्यया) B1 जीवतु (for पुष्यतु) D4-9 भार्यां चैवोपजीवतु, S भार्यां वा (T3 स्वा) चैव तु(T1 2 दू)-ष्यतु — After 22, G1 3 read 26 and T2 reads 25

दिलीप उवाच ।
उदपानप्लवे ग्रामे ब्राह्मणो वृषलीपतिः ।
तस्य लोकान्स व्रजतु यस्ते हरति पुष्करम् ॥ २३
शुक्र उवाच ।
पृष्ठमांसं समश्नातु दिवा गच्छतु मैथुनम् ।
प्रेष्यो भवतु राज्ञश्च यस्ते हरति पुष्करम् ॥ २४
जमदग्निरुवाच ।
अनध्यायेष्वधीयीत मित्रं श्राद्धे च भोजयेत् ।
श्राद्धे शूद्रस्य चाश्नीयाद्यस्ते हरति पुष्करम् ॥ २५
शिबिरुवाच ।
अनाहिताग्निर्म्रियतां यज्ञे विघ्नं करोतु च ।
तपस्विभिर्विरुध्येत यस्ते हरति पुष्करम् ॥ २६
ययातिरुवाच ।
अनृतौ जटी व्रतिन्यां वै भार्यायां संप्रजायतु ।
निराकरोतु वेदांश्च यस्ते हरति पुष्करम् ॥ २७
नहुष उवाच ।
अतिथिं गृहस्थो नुदतु कामवृत्तोऽस्तु दीक्षितः ।
विद्यां प्रयच्छतु भृतो यस्ते हरति पुष्करम् ॥ २८
अम्बरीष उवाच ।
नृशंसस्त्यक्तधर्मोऽस्तु स्त्रीषु ज्ञातिषु गोषु च ।
ब्राह्मणं चापि जहतु यस्ते हरति पुष्करम् ॥ २९

---

23 = (var) 13 95 66 D10 T1 om (hapl) 23 G2 reads 23 after 20 and T* after 29 G1 8 नहुष (for दिलीप) — a) B1 3 5 पुरे (for प्लुवे) D1-9 एककूपोदके ग्रामे; G2 उदपानोदके नैको — c) B8 यस्य (for तस्य) T2 G2 4 व्रजतु स (by transp) D1-9 तस्य सालोक्यता यातु, G1 8 स तस्य लोकान्व्रजतु — After 23, the sequence in D5 is 26-28, 24, 31, 32, 37, 25, 29, 30, 33, 34, 36, 35, 38, colophon

24 Cf. 13 95 60 For the sequence in D5, cf v l 23 D1 8 read 24-25 and D4 6 7 9 read 24 after 28 T8 om (hapl) 24 — a) V1 B Dn D10 वृथा (for पृष्ठ) D8 वृथामास स चाश्नातु, T1 8 G पृष्टमा(T1 वृथामा)सानि चाश्नातु — b) S (T8 om) यतिर् (for दिवा) — c) B8 5 D7 तु (for च)

25 For the sequence in D5, cf v l 23, and for that in D1 8, cf v l 24 D6 7 9 om (hapl) 25 T2 reads 25 after 22 — a) = 13 95 56c D5 T8 M [अ]धीयेत (for यीत) — b) G2 4 मित्रान् (for मित्र) B1 T2 G1 M श्राद्धेषु (for श्राद्धे च) — c) D5 शूद्र तथा (for शूद्रस्य च)

26 For the sequence in D, cf v l 23 D2 om (hapl) 26-28 T2 om (hapl) 26 G1 8 read 26 after 22 — a) B1 म्रियेत्तु, T1 8 G M4 म्रियतु (for °ता) — b) Dn8 D4 S (T2 om) यज्ञ (for यज्ञे) D5 य (for च) — c) V1 B Dn1 n2 D10 विरुध्येच्च (for °ध्येत)

27 For the sequence in D5, cf v l 23 D1 om 27 (cf v l 26) T1 om (hapl) 27 G transp 27 and 28 T8 भरद्वाज (for ययातिर्) — a) Hypermetric D6 9 om, D7 तु (for वै). V1 B Dn अनृतौ व्रती जटी च, D4 °तौर्जटिल तस्य, D5 तौ तु व्रती जटी, D3 तौ जटी व्रती चास्तु, D10 °तौ तु व्रतिन्या च, G1 °तौ च व्रतीनां वै (s10), Bom ed °तौ च व्रती चैव — b) V1 B2 4 5 Dn1 n2 D6 7 G4 M2 4 स प्रजायतु, B1 8 D1 8 T2 संप्रजायते (B1 D1 °ता), G1 8 संप्रगच्छतु (for सम्प्रजायतु) — c) D4-7 9 तु (for च) D8 निराकारी तु वेदांस्तु

28 For the sequence in D5, cf v l. 23 D2 om 28 (cf v l 26) G transp 27 and 28 T1 om the ref — a) Hypermetric D10 अतिथीन् (for °थिं) D7 निंदतु (for नुदतु) V1 B Dn D5 8 Cn अतिथिर्गृहसंस्थो (D5 स्थ)स्तु, T8 G4 गृहस्थोतिथिं च नुदतु ❁ Cn अतिथि यति गृहसस्थो गृहवासी । ❁ — b) V1 B D10 वृत्तिस्तु (B5 श्च), Dn D5 -वृत्तस्तु (for वृत्तोऽस्तु) — c) M वेद (for विद्यां) D5-7 10 भृतौ, M4 हृतो (for भृतो) — d) M4 हरतु — After 28, D1 8 read 24-25 and D4 6 7 9 read 24

29 = (var) 13 95 61 For the sequence in D5, cf v l 23 D4 6 7 9 om (hapl) 29-30 — a) V1 B2 8 Dn2 D1 2 G2 धर्मास्तु, G1 3 4 -कर्मास्तु (for धर्मोऽस्तु) — b) T8 विप्रेषु (for ज्ञातिषु) B2 8 स्त्रीषु गोषु च ज्ञातिषु — c) V1 B Dn D5 8 10

नारद उवाच ।

गूढोऽज्ञानी वहिः शास्त्रं पठतां विस्वरं पदम् ।
गरीयसोऽवजानातु यस्ते हरति पुष्करम् ॥ ३०

नाभाग उवाच ।

अनृतं भाषतु सदा सद्भिश्चैव विरुध्यतु ।
शुल्केन कन्यां ददतु यस्ते हरति पुष्करम् ॥ ३१

कविरुवाच ।

पदा स गां ताडयतु सूर्यं च प्रति मेहतु ।
शरणागतं च त्यजतु यस्ते हरति पुष्करम् ॥ ३२

विश्वामित्र उवाच ।

करोतु भृतकोऽवर्षां राज्ञश्चास्तु पुरोहितः ।
ऋत्विगस्तु ह्ययाज्यस्य यस्ते हरति पुष्करम् ॥ ३३

पर्वत उवाच ।

ग्रामे चाधिकृतः सोऽस्तु खरयानेन गच्छतु ।
शुनः कर्षतु वृत्त्यर्थे यस्ते हरति पुष्करम् ॥ ३४

भरद्वाज उवाच ।

सर्वपापसमादानं नृशंसे चानृते च यत् ।
तत्तस्यास्तु सदा पापं यस्ते हरति पुष्करम् ॥ ३५

अष्टक उवाच ।

स राजास्त्वकृतप्रज्ञः कामवृत्तिश्च पापकृत् ।
अधर्मेणानुशास्तूर्वीं यस्ते हरति पुष्करम् ॥ ३६

निर्हंतु ब्राह्मण चा(V_1 °णार्था , D_8 णांश्चा)पि, D_1 ब्राह्मणं चाभिजयतु, D_2 णे चाभिजायेत — After 29, T_2 reads 23

30 For the sequence in D_5, cf v l 23 $D_{6\ 7\ 9}$ om 30 (cf v l 29) — ^{a}) V_1 B Dn D_8 गूढज्ञानी, D_{10} गूढज्ञानी, $T_{2\ 3}$ G M_4 गूढो ज्ञातु (sic) (for गूढोऽज्ञानी) D_5 गूढज्ञानी बहि श्राद्धे, T_1 मूढज्ञातिबहिष्ठोस्तु, M_{1-3} विद्योत्कर्षाव(M_3 प)हो ज्ञाते — ^{b}) T_1 पठता बाह्यशास्त्रक — ^{c}) $D_{1\ 2}$ [ऽ]प (for ऽव) — ^{d}) G_4 हरतु

31 = (var) 13 95 72 For the sequence in D_5, cf v l 23 $D_{1\ 4-7\ 9}$ गालव, $T_{1\ 2}$ G गाधिर्, T_3 विश्वामित्र, M गाधिर् (for नाभाग) — ^{b}) $D_{1\ 2\ 4-9}$ साधुभिश्च (for सद्भिश्चैव) — ^{c}) $D_{1\ 2}$ ददता (for तु) B_1 D_4 ददातु कन्या (D_4 पुत्र) शुल्केन, Dn_1 n_2 शुल्केन तु दद्त्कन्यां, D_5 ददातु वै न शुल्केन; D_{6-9} ददातु शुल्के कन्या तु

32 For the sequence in D_5, cf v l 23 D_{10} transp 32 and 33 V_1 भरद्वाज (for कविर्) 32^{ab} = (var) 13 95 56^{ab} — ^{a}) V_1 B Dn पद्भ्यां (for पदा) D_2 तु (for स) T_1 G_3 M_4 प(M_4 स)दा च (T_1 तु) गां स्पृशतु च (G_2 स), $T_{2\ 3}$ पदा च गा सस्पृ (T_3 तु स्पृ)शतु; $G_{1\ 2}$ पदा गवां स्पृशन्सूर्यं, M_{1-3} पदा द्विजान्गाश्च हतु — ^{b}) $G_{1\ 3}$ चन्द्रं (for सूर्यं) — ^{c}) Hypermetric D_4 शरण गत V_1 B Dn D_5 स (for च) D_{10} शरणागतास्तु त्यजतु — After 32, D_{4-9} read 37

33 = (var) 13 95 69 For the sequence in D_5, cf. v l 23 S om (hapl) 33–35 Dn_1 om (hapl) 33 D_{10} transp 32 and 33 — ^{a}) B_1 D_{10} व्याज, Dn_3 विद्या, $D_{1-7\ 9}$ धर्पं, D_8 [ऽ]चर्यां (for ऽवर्षां) ❀ Cn अवर्षां वृष्टिनिबन्धरम् । ❀ — ^{b}) Dn_3 वा (for च) — ^{c}) D_2 [अ]यज्ञस्य (for [अ]याज्यस्य)

34 For the sequence in D_5, cf v l 23 S om 34 (cf v l 33) — ^{a}) Dn_2 D_9 वा (for च) D_4 गत (for -कृत) D_5 [ऽ]पि (for ऽस्तु) — ^{c}) $D_{2\ 10}$ वृत्त्यर्थं — ^{d}) D_{10} हरतु

35 For the sequence in D_5, cf v l 23 S om 35 (cf v l 33) D_1 reads 35 after 37 $D_{4\ 6-9}$ transp 35 and 36 — ^{a}) B_4 -समाधान, $D_{1\ 2}$ °चारो, D_{4-9} °दाने (for °दानं) — ^{b}) $D_{1\ 2}$ [ऽ]थानृत; D 7 चानृते (for चा°) — ^{c}) D_5 यस्; D_{6-9} यत् (for तत्)

36 For the sequence in D_5, cf v l 23 Dn_1 om (hapl) 36 $D_{4\ 6-9}$ transp 35 and 36 — ^{a}) V_1 प्रकृत (for [अ]स्त्वकृत) — ^{b}) V_1 वृत्तिस्तु, $D_{1\ 4-9}$ वृत्तश्च, $T_{2\ 3}$ G $M_{1\ 2\ 4}$ -वृत्तोय (for वृत्तिश्च) T_1 कामवृत्तो निरकुश ; M_3 °त्तोथ वासकृत् — ^{c}) B_5 Dn_2 n_3 D_2 [अ]भि (for [अ]नु) D_5 $G_{2\ 4}$ -शास्तोर्वीं, $D_{6\ 7\ 9}$ -शास्तोर्व्यां (for -शास्तूर्वीं)
— After 36, T_3 ins

435*

शुक ।

व्ययोनौ द्विजातिस्तु रेतो मुञ्चतु कामत ।
सन्यासी मैथुन गच्छेद्यस्ते हरति पुष्करम् ।

गालव उवाच ।
पापिष्ठेभ्यस्त्वनर्घार्हः स नरोऽस्तु स्वपापकृत् ।
दत्त्वा दानं कीर्तयतु यस्ते हरति पुष्करम् ॥ ३७

अरुन्धत्युवाच ।
श्वश्र्वापवादं वदतु भर्तुर्भवतु दुर्मनाः ।
एका स्वादु समश्नातु या ते हरति पुष्करम् ॥ ३८

वालखिल्या ऊचुः ।
एकपादेन वृत्त्यर्थं ग्रामद्वारे स तिष्ठतु ।
धर्मज्ञस्त्यक्तधर्मोऽस्तु यस्ते हरति पुष्करम् ॥ ३९

पशुसख उवाच ।
अग्निहोत्रमनादृत्य सुखं स्वपतु स द्विजः ।
परिव्राड्कामवृत्तोऽस्तु यस्ते हरति पुष्करम् ॥ ४०

सुरभ्युवाच ।
बाल्वजेन निदानेन कांस्यं भवतु दोहनम् ।
दुह्येत परवत्सेन या ते हरति पुष्करम् ॥ ४१

भीष्म उवाच ।
ततस्तु तैः शपथैः शप्यमानै-
र्नानाविधैर्बहुभिः कौरवेन्द्र ।
सहस्राक्षो देवराट् संप्रहृष्टः
समीक्ष्य तं कोपनं विप्रमुख्यम् ॥ ४२
अथाब्रवीन्मघवा प्रत्ययं स्वं
समाभाष्य तमृषिं जातरोषम् ।
ब्रह्मर्षिदेवर्षिनृपर्षिमध्ये
यत्तन्निबोधेह ममाद्य राजन् ॥ ४३

यम ।
औपासनविहीनस्तु देवब्राह्मणनिन्दक ।
देवसत्राधिकार्यस्तु यस्ते हरति पुष्करम् ।

37 For the sequence in D_6, cf v 1 23 S om (hapl) 37 D_{1-9} read 37 after 32 $D_{1\ 5\ 8\ 9}$ ग(D_6 गा)वय (for गालव) — ^{a}) V_1 B Dn_1 हि (for तु) $D_{1\ 2}$ [अ]नर्घ्यार्ह (for °र्घार्ह) — ^{b}) $D_{1\ 5}$ $_{8\ 9}$ च (for स्व) — ^{c}) D_1 कीर्तयेत्त D_2 °यता (for °यतु) — ^{d}) D_4 हरतु — After 37, D_1 reads 35

38 = (var) 13 95 70 For the sequence in D_6, cf v 1 23 G_4 om (hapl) 38 — ^{a}) $D_{5-7\ 9}$ स्वस्य, T_1 मृषा (for श्वश्र्वा) $G_{1\ 8}$ विवादं (for [अ]-प°) ❀ Cn श्वश्र्वा अपवादमिति च्छेद । ❀ — ^{c}) $D_{2\ 6-9}$ एक (for एका) — ^{d}) V_1 $D_{1\ 2\ 4\ 6-10}$ $T_{1\ 8}$ G_3 यस् (for या) — After 38, T_1 ins

436* शुनक ।
वासुदेव परित्यज्य सोऽन्य देवमुपासतु ।

While T_3 ins after 38

437* भरद्वाज ।
सदा वसतु सन्यासी ग्रामे वा नगरेऽपि वा ।
बन्धुभि सह वासोऽस्तु यस्ते हरति पुष्करम् ।

39 Dn_1 $D_{1\ 2}$ T_1 om (hapl) 39 G_4 transp 39 and 40 (om the ref of 39) Some MSS वालिखिल्या (for वाल°) — ^{b}) T_2 G M [स]व , T_3 तु (for स) — ^{c}) V_1 $D_{1\ 6-9}$ धर्मस्तु, B (except B_1) Dn_3 -धर्मास्तु, G_2 -कर्मास्तु (for -धर्मोऽस्तु).

40 D_4 om (hapl) 40–41 $D_{6\ 7\ 9}$ om (hapl.) 40 G_4 transp 39 and 40 (om the ref of 39) T_1 om the ref V_1 B Dn_1 n_2 $D_{5\ 10}$ M_2 (*sup lin.*) शुन सख, Dn_3 शुन शेप (for पशुसख) — ^{a}) T_1 परित्यज्य (for अनादृत्य) — ^{b}) D_2 स्वपिति, G_4 स्वपितु (for स्वपतु) T_1 च (for स) V_1 B_{1-3} Dn_3 स सुखं स्वपितु द्विज , $B_{4\ 5}$ Dn_1 n_2 $D_{5\ 8}$ स सुखं स्वपतु (D_8 °ति) द्विज

41 D_4 om 41 (of v 1 40) S om (hapl) 41 D_2 सरस्वत्युवाच, D_6 सुरभ्य ऊचु (for सुरभ्युवाच) — ^{a}) B_5 बाहुजेन, Dn_1 n_2 वालजेन, D_5 विल्व , D_{8-9} बल्व° (for बाल्व) $D_{1\ 2}$ बाल्यजेन निबद्धा तु — ^{b}) $D_{1\ 2}$ कास्य इच्छन्नदोहनं (810) — ^{c}) $D_{1\ 5,\ 9}$ दुह्येष, D_2 दुहेच (for दुह्येत) — ^{d}) V_1 $B_{1\ 2}$ D_{5-10} यस् (for या).

42 ^{a}) D_2 तैस् (for तु) G_3 शपमानैर् (for शप्य°) — ^{c}) D_6 स प्रहृष्ट , T_1 अब्रवीच, $T_{2\ 3}$ G M_4 संप्रहृष्यन् (for °हृष्ट) — T_1 om 42^d–43^c — ^{d}) G_1 तु (for त)

43 T_1 om 43^{abc} (of v 1 42) — ^{a}) Some MSS मघवान् T_2 स्वयं, T_3 नृप ; G स्वं स्वयं (for

शक्र उवाच ।
अध्वर्यवे दुहितरं ददातु
च्छन्दोगे वा चरितब्रह्मचर्ये ।
आथर्वणं वेदमधीत्य विप्रः
स्नायेत यः पुष्करमाददाति ॥ ४४
सर्वान्वेदानधीयीत पुण्यशीलोऽस्तु धार्मिकः ।
ब्रह्मणः सदनं यातु यस्ते हरति पुष्करम् ॥ ४५
अगस्त्य उवाच ।
आशीर्वादस्त्वया प्रोक्तः शपथो बलसूदन ।
दीयतां पुष्करं मह्यमेष धर्मः सनातनः ॥ ४६
इन्द्र उवाच ।
न मया भगवँल्लोभाद्धृतं पुष्करमद्य वै ।
धर्मं तु श्रोतुकामेन हृतं न क्रोद्धुमर्हसि ॥ ४७
धर्मः श्रुतः समुत्कर्षो धर्मसेतुरनामयः ।
आर्षो वै शाश्वतो नित्यमव्ययोऽयं मया श्रुतः ॥ ४८
तदिदं गृह्यतां विद्वन्पुष्करं मुनिसत्तम ।
अतिक्रमं मे भगवन्क्षन्तुमर्हस्यनिन्दित ॥ ४९
इत्युक्तः स महेन्द्रेण तपस्वी कोपनो भृशम् ।
जग्राह पुष्करं धीमान्प्रसन्नश्चाभवन्मुनिः ॥ ५०
प्रययुस्ते ततो भूयस्तीर्थानि वनगोचराः ।
पुण्यतीर्थेषु च तथा गात्राण्याप्लावयन्ति ते ॥ ५१
आख्यानं य इदं युक्तः पठेत्पर्वणि पर्वणि ।
न मूर्खं जनयेत्पुत्रं न भवेच्च निराकृतिः ॥ ५२
न तमापत्स्पृशेत्काचिन्न ज्वरो न रुजश्च ह ।

स्वं) — ^{b}) T2 G1 2 M समालभ्य (for °भाष्य) — ^{c}) D1 om (hapl) देवर्षि B1 om , S (T1 om , G1 damaged) -राजर्षि (for नृपर्षि) — ^{d}) V1 B3-4 Dn1 यस्तं, B1 तु यन्, Dn2 यं स ; Dn3 यस्ते , T2 G2 यस्तन्, G1 3 4 यस्तं, M2 (sup lin) यं तन् (for यत्तन्) T1 समीक्ष्य, T2 3 G M समेत्य (for समाप्य)

44 = (var) 13 95 75 S शतक्रतुर् (for शक्र) — ^{c}) B1 3 M4 अथर्वाणं, D1 4 आथर्वणे ; some MSS अथर्वणं (for आथ°) T1 अथर्ववेदं समधीत्य विप्र — ^{d}) D1 8 10 T G M4 स्नायीत (for स्नायेत) T1 3 G1 4 M4 यस्ते (for य) D10 आददीत (for दाति) M1-3 स्नायीत यस्ते पुष्करमाददीत

45 ^{a}) G3 परान् (for सर्वान्) D4 अधीयेत (for °यीत) — ^{b}) Dn1 -लोकस्तु, D1 2 -शीलस्तु (for शीलोऽस्तु) — After 45, T1 ins

438* वासुदेव जगद्योनिं सर्वाधारमनामकम् ।
पराणां परमं यातु यस्ते हरति पुष्करम् ।

46 ^{a}) D4 ह्येष (for प्रोक्त) — ^{c}) V1 पुष्करं दीयतां मह्यम्

47 ^{a}) T1 मया तु (for न मया) — ^{b}) G1-3 अत्र (for अद्य) — ^{c}) V1 B Dn धर्मांस् (for धर्मं) — ^{d}) B1 5 D1 4 5 T3 G2 4 अर्हति

48 ^{a}) V1 B2-5 Dn D10 T1 धर्मश्रुति ; B1 धर्मं श्रुति , D1 2 धर्मं श्रुति , D4 5 M धर्मं श्रुत , D8 T3 G3 4 धर्मश्रुत (for धर्मं श्रुत) — ^{b}) D1 T1 G1 3 4 धर्मं , D6 धर्मे (for धर्मं) — ^{c}) D1 2 नित्यो (for नित्यम्) — ^{d}) D1 2 ह्यव्ययो (for अ°) T1 वै (for ऽय) G3 अव्ययो यन्मया श्रुत

49 ^{a}) D4 यद् (for तद्) B1 नित्यं (for विद्वन्). — ^{b}) V1 B1 5 Dn D5 10 द्विज (for मुनि) — ^{c}) Dn2 अतिक्रमे D1 2 तु, D5 ते (for मे) — ^{d}) V1 Dn2 D2 6-8 M4 [अ]निंदित , D10 [अ]तद्रित , T1 [अ]रिंदम (for [अ]निन्दित) — After 49, T1 ins

439* त्वया लोकहितार्थाय पीतो वै लवणाम्बुधि ।
विन्ध्यो निवारितो येन वातापिश्च निपूदित ।
नहुष सर्पतां नीतो भवता यद्द्विजोत्तम ।
जिज्ञासमानेन मया कृत तत्क्षन्तुमर्हसि ।

50 ^{a}) T2 [ऽ]थ (for स) — ^{b}) D6-8 तेजस्वी (for तपस्वी) — ^{d}) D5 नृप, S पुन (for मुनि).

51 ^{c}) D2 च सदा, D4 सर्वेषु, D6 8 ते वै(D8 चै)-व (for च तथा) V1 B Dn D5 7 10 पुण्येषु तीर्थेषु तथा (D5 7 च ते), D9 पुण्येषु तीर्थेषु ते चैव (hypermetric) — ^{d}) V1 B1 4 [आ]प्लावयंत (for °यन्ति) B1. 3 5 D5-7 9 [ऽ]त ; D8 च (for ते) D4 गात्राण्याप्लावयस्तथा — For 51^{cd}, T1 subst

440* पुण्यतीर्थेषु गात्राणि प्लावयामासुरञ्जसा ।

52 ^{a}) M3 आख्यातं (for °न) G M1 यद् (for य) T2 3 G युक्त — T1 om 52^{cd}

विरजाः श्रेयसा युक्तः प्रेत्य स्वर्गमवाप्नुयात् ॥ ५३
यश्च शास्त्रमनुध्यायेदृषिभिः परिपालितम् ।
स गच्छेद्ब्रह्मणो लोकमव्ययं च नरोत्तम ॥ ५४

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि षण्णवतितमोऽध्यायः ॥ ९६ ॥

९७

युधिष्ठिर उवाच ।
यदिदं श्राद्धधर्मेषु दीयते भरतर्षभ ।
छत्रं चोपानहौ चैव केनैतत्संप्रवर्तितम् ।
कथं चैतत्समुत्पन्नं किमर्थं च प्रदीयते ॥ १
न केवलं श्राद्धधर्मे पुण्यकेष्वपि दीयते ।
एतद्विस्तरतो राजञ्श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ २

भीष्म उवाच ।
शृणु राजन्नवहितश्छत्रोपानहविस्तरम् ।
यथैतत्प्रथितं लोके येन चैतत्प्रवर्तितम् ॥ ३
यथा चाक्षय्यतां प्राप्तं पुण्यतां च यथा गतम् ।
सर्वमेतदशेषेण प्रवक्ष्यामि जनाधिप ॥ ४
इतिहासं पुरावृत्तमिमं शृणु नराधिप ।

---

53 ^{a}) D2 चापि, T G M4 जातु (for काचिन्) D1-10 न च (D7 स) पाप स्पृशेत्किंचिन्, M1-3 न तम संस्पृशेज्जातु — ^{b}) T1 वा (for न) S [अ]प्यर्हद्कृति (for रुजश्च ह) V1 B Dn विज्वरो (B1 निर्धनो; B3 निर्जनो) न ज्वरावह, D5 न जरा न रुजश्च वै, D10 निर्जनो नाम यस्तु स — ^{c}) T1 महता (for विरजा) — ^{d}) D1 2 4-9 T1 प्रेत्य स्वर्गतिमाप्नुयात्, T2 3 G प्रेत्य सद्गतिमा°

54 D2 om 54^{ab} — ^{a}) T1 [अ]ध्यायम् (for शास्त्रम्) B Dn अधीयीत (for अनुध्यायेद्) — ^{b}) T1 -वारित (for -पालितम्) — ^{d}) D1 2 6 7 9 अक्षय, D5 8 अक्षय्य (for अव्ययं) D2 4 10 नरोत्तम T1 अव्यय नृपसत्तम

Colophon — *Parvan name* B1-4 शांति — *Sub-parvan* V1 B Dn D1 2 4 6 9 10 दानधर्म — *Adhy name* V1 B4 5 Dn शपथविधि ; B1 शपथाध्याय , B3 इन्द्र ***; D1 2 4-10 M1-3 पुष्करस्तैन्य, T2 3 G3 4 पुष्करस्तेयशपथ — *Adhy no* (figures, words or both) D10 103, T1 M1 4 136, T2 3 G2 4 143, G1 3 137, M2 3 138 — *Śloka no* Dn1 53, D4 49.

97

☞ This adhy is missing in D3 (cf v 1 13 82 37)

1 ^{a}) D6 कल्पेषु; Bom ed and Cal ed -कृत्येषु (for धर्मेषु) — ^{b}) G M4 दीयते पुरुषर्षभ — S om. (hapl ?) 1^{cd} D5 om (hapl ?) 1^d-3^c — ^{d}) B5 D1 प्रकीर्तित (for -प्रव°) — ^{e}) S (except M4) छत्रं (for कथं) G2 वा (for च) — ^{f}) D1 S कथं चैतद् (for किमर्थं च) V1 B Dn D2 10 [ए]व (for प्र-)

2 D5 om 2 (cf v l 1) D10 T1 om (hapl.) 2^{ab} — ^{a}) D6 7 9 -धर्मेषु (hypermetric), Bom ed. -कृत्ये (for धर्मे) D8 S (T1 om.) केवलं श्राद्धधर्मेषु — T3 om 2^{bc} — ^{b}) B4 5 दृश्यते (for दीयते) T2 G1 3 4 M पुण्य केष्व(M1-3 तद्)भिधीयते; G2 पुण्य केष्वभिधीयते ❁ Cn पुण्यकेषु क्षीणां व्रतोत्सवेषु । ❁ — After 2^{ab}, V1 B Dn D1. 2 6 8 10 ins

441* बहुष्वपि निमित्तेषु पुण्यमाश्रित्य दीयते ।

— V1 B2-5 Dn3 om 2^{cd} — ^{c}) D1 2 विस्तरशो (for °रतो) Dn1 n2 ब्रह्मन् (for राजन्) — G2 om 2^d-3^a — ^{d}) T3 भारत (for तत्त्वत)

3 D5 om 3^{abc} (cf. v l 1) G2 om 3^a (cf v l 2) B5 om the ref — ^{a}) Dn2 अवहितं (for °हितश्) — ^{b}) D1 2 4 6-8 छत्रोपानहमुत्तम — ^{c}) D10 तथा (for यथा) — ^{d}) V1 B Dn D2 10 यथा, D5 केन (for येन) T2 G2 4 M4 [ए]व (for [ए]तत्) D1 प्रकीर्तित (for प्रव°) G1 3 येन चैव प्रकीर्तित

4 T1 om 4 — ^{a}) G1 3 तथा (for यथा) G2 4 चक्षुष्यता (for चाक्षय्यतां) — ^{b}) D1 2 तथा (for यथा) — ^{d}) V1 B1 5 Dn नराधिप (for जना°)

जमदग्नेश्च संवादं सूर्यस्य च महात्मनः ॥ ५
पुरा स भगवान्साक्षाद्धनुषाक्रीडत प्रभो ।
संधाय संधाय शरांश्चिक्षेप किल भार्गवः ॥ ६
तान्क्षिप्तान्रेणुका सर्वांस्तस्येषून्दीप्ततेजसः ।
आनाय्य सा तदा तस्मै प्रादादसकृदच्युत ॥ ७
अथ तेन स शब्देन ज्यातलस्य शरस्य च ।
प्रहृष्टः संप्रचिक्षेप सा च प्रत्याजहार तान् ॥ ८
ततो मध्याह्नमारूढे ज्येष्ठामूले दिवाकरे ।
स सायकान्द्विजो विद्ध्वा रेणुकामिदमब्रवीत् ॥ ९
गच्छानय विशालाक्षि शरानेतान्धनुश्च्युतान् ।
यावदेतान्पुनः सुभ्रु क्षिपामीति जनाधिप ॥ १०
सा गच्छत्यन्तरा छायां वृक्षमाश्रित्य भामिनी ।
तस्थौ तस्या हि संतप्तं शिरः पादौ तथैव च ॥ ११
स्थिता सा तु मुहूर्तं वै भर्तुः शापभयाच्छुभा ।
ययावानयितुं भूयः सायकानसितेक्षणा ।
प्रत्याजगाम च शरांस्तानादाय यशस्विनी ॥ १२
सा प्रस्विन्ना सुचार्वङ्गी पद्भ्यां दुःखं नियच्छती ।
उपाजगाम भर्तारं भयाद्भर्तुः प्रवेपती ॥ १३
स तामृषिस्ततः क्रुद्धो वाक्यमाह शुभाननाम् ।
रेणुके किं चिरेण त्वमागतेति पुनः पुनः ॥ १४

रेणुकोवाच ।

शिरस्तावत्प्रदीप्तं मे पादौ चैव तपोधन ।
सूर्यतेजोनिरुद्धाहं वृक्षच्छायामुपाश्रिता ॥ १५
एतस्मात्कारणाद्ब्रह्मंश्चिरमेतत्कृतं मया ।

---

5 $B_{1.3.5}$ D_{n1} D_2 om (hapl) 5^{ab} — ^{b}) B_4 T_2 G इदं, D_1 पुण्य (for इमं) $B_{2.4}$ D_{n3} T_3 जनाधिप (for नरा°) — ^{c}) S तु (for च)

6 ^{b}) D_{4-9} M_4 क्रीडते; T G क्रीडति (for [अ]क्रीडत) B_1 $D_{4.5.8.9}$ प्रभु (for प्रभो) — ^{c}) T_3 शरं (for शरांश्च) — ^{d}) T_2 G त्वथ (for किल)

7 ^{a}) V_1 साध्वी (for सर्वांस्) — ^{b}) D_5 अस्य (for तस्य) — ^{c}) V_1 B D_n $D_{5.10}$ T_1 आनीय (for आनाय्य) — ^{d}) $D_{4.8.9}$ अप्युत (for अच्युत) D_8 corrupt, T_2 G प्राद्दरसकृदच्युत

8 ^{a}) $D_{1.2.5-9}$ T_1 च (for स) — ^{b}) V_1 B D_n ज्यायाश्चैव (for ज्यातलस्य) — ^{c}) M_{1-3} स (for सं) — ^{d}) D_{4-9} प्रतिजहार (for प्रत्या°)

9 ^{a}) D_{n3} $D_{1.2.4-8}$ ततो मध्याह्नसमये — ^{b}) T_1 ज्येष्ठे मासि, $T_{3.3}$ G M ज्येष्ठामूल (for °मूले) ❀ C_n ज्येष्ठामूले दक्षिणावर्ते भ्रममाणे भचक्रे ज्येष्ठानां समसूत्रे पतित रोहिणीनक्षत्र तदेव ज्येष्ठानां मूलम् । यथाश्रुतार्थग्रहणं तु न। ज्येष्ठामूलस्थेऽर्के हेमन्ते शिर पाददाहस्यानवसरात् । ❀ — T_1 om 9^{cd} — ^{c}) M_{1-3} सधाय (for सायकान्) V_1 B D_n D_{10} मुक्त्वा (for विद्ध्वा)

10 ^{c}) $T_{1.3}$ M सुख, T_2 $G_{2.4}$ सुखात्, $G_{1.3}$ शरान् (for पुन)

11 ^{a}) V_1 B D_n D_{10} गच्छती, $D_{1.2}$ [अ]गच्छद् (for गच्छति), $D_{5-7.9}$ सा गच्छंत्येव सुच्छाया, D_8 सा गच्छम नगच्छाया, T_1 सागच्छद्दलसाच्छाया — ^{b}) $D_{1.6-9}$ वार्क्षीम्, M_{1-3} वृक्षस्य (for वृक्षम्) V_1 B D_n भाविनी (for भामिनी) — ^{c}) T_1 ततस् (for तस्थौ). T G M_4 [अ]मि- (for हि) — ^{d}) T_3 च भारत (for तथैव च)

12 ^{a}) $D_{1.4.6-9}$ M_3 स्थित्वा (for स्थिता) M_4 च (for तु) S तु (for वै) — ^{b}) $D_{5.7}$ तथा, T_1 तदा (for शुभा) — ^{c}) $D_{1.2}$ यथा धारयितु भूय — ^{d}) T_3 $G_{3.4}$ आयतेक्षणा (for असि)

13 ^{a}) V_1 $B_{2.3}$ D_{n2} वै खिन्ना, $B_{1.4.5}$ D_{n1} D_{n3} D_3 वै स्विन्ना, $D_{2.5.7}$ प्रसन्ना; D_{10} प्रस्थिता (for प्रस्विन्ना) D_{4-9} तु (for सु) S सा हि प्रस्विन्नसर्वांगी — ^{b}) T_2 दुःखान् (for दुःखं) $D_{4.6.7.9}$ G_2 निगच्छती, T_1 $G_{1.3.4}$ निगच्छति, T_3 न गच्छति (for नियच्छती) $D_{1.2.10}$ पद्भ्या दुःखेन गच्छती, M_{1-3} पद्भ्यां दुःखाश्रि गच्छति (M_3 °ती) — ^{c}) D_2 समाजगाम भर्तारं — ^{d}) $D_{6.8}$ तथा (for भयाद्) T_2 $G_{2.4}$ प्रवेपिनी (for °पती)

14 ^{a}) V_1 B D_n D_{10} तदा (for तत) — ^{c}) M_{1-3} रेणुका (for °के)

15 G_3 om the ref — ^{a}) $D_{1.2}$ ताप, $G_{1.3}$ तप्तं, M_{1-3} तात (for तावत्) T_2 $G_{2.4}$ शिरस्तप्त प्रदीप्तौ मे — ^{d}) V_1 B_{2-5} D_{n1} D_{n2} D_2 समाश्रिता (for उपा) B_1 D_{n3} D_1 वृक्षच्छायासमाश्रिता, D_4 corrupt

एतज्ज्ञात्वा मम विभो मा क्रुधस्त्वं तपोधन ॥ १६
जमदग्निरुवाच ।
अथैनं दीप्तकिरणं रेणुके तव दुःखदम् ।
शरैर्निपातयिष्यामि सूर्यमस्त्राग्नितेजसा ॥ १७
भीष्म उवाच ।
स विस्फार्य धनुर्दिव्यं गृहीत्वा च बहूञ्शरान् ।
अतिष्ठत्सूर्यमभितो यतो याति ततोमुखः ॥ १८
अथ तं प्रहरिष्यन्तं सूर्योऽभ्येत्य वचोऽब्रवीत् ।
द्विजरूपेण कौन्तेय किं ते सूर्योऽपराध्यते ॥ १९
आदत्ते रश्मिभिः सूर्यो दिवि विद्वंस्ततस्ततः ।
रसं स तं वै वर्षासु प्रवर्षति दिवाकरः ॥ २०
ततोऽन्नं जायते विप्र मनुष्याणां सुखावहम् ।
अन्नं प्राणा इति यथा वेदेषु परिपठ्यते ॥ २१
अथाभ्रेषु निगूढश्च रश्मिभिः परिवारितः ।
सप्त द्वीपानिमान्ब्रह्मन्वर्षेणाभिप्रवर्षति ॥ २२
ततस्तदौषधीनां च वीरुधां पत्रपुष्पजम् ।
सर्वं वर्षाभिनिर्वृत्तमन्नं संभवति प्रभो ॥ २३
जातकर्माणि सर्वाणि व्रतोपनयनानि च ।
गोदानानि विवाहाश्च तथा यज्ञसमृद्धयः ॥ २४
सत्राणि दानानि तथा संयोगा वित्तसंचयाः ।
अन्नतः संप्रवर्तन्ते यथा त्वं वेत्थ भार्गव ॥ २५
रमणीयानि यावन्ति यावदारम्भकाणि च ।
सर्वमन्नात्प्रभवति विदितं कीर्तयामि ते ॥ २६
सर्वं हि वेत्थ विप्र त्वं यदेतत्कीर्तितं मया ।
प्रसादये त्वा विप्रर्षे किं ते सूर्यो निपात्यते ॥ २७

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि सप्तनवतितमोऽध्यायः ॥ ९७ ॥

16 ^{b}) V1 B Dn D2 10 चिराय (for चिरम्) D1 4–9 मया कृत (by transp) —^{c}) V1 B4 5 Dn D9 10 G1 8 श्रुत्वा (for ज्ञात्वा)

17 ^{a}) D4 5 T1 अथ (for अद्य) —^{c}) M1–8 शरै निर्वापयिष्यामि

18 ^{a}) Some MSS विष्फार्य (for विस्फार्य) D2 घोर (for दिव्यं) —^{b}) D2 सु (for च) V1 B Dn1 n8 D4–10 शरान्बहून् (by transp), G2 शराञ्शुभान् —^{d}) D1 2 ततो मुहु, D4–9 तमोपह (for ततोमुख)

19 ^{a}) V1 B Dn D10 अथ तं प्रेक्ष्य संनद्ध —^{b}) V1 ततो, B6 Dn1 n2 तथा (for वचो) —^{d}) B1 8 D4–9 T2 G [ऽ]पराध्यति, D1, 2 M °ध्रुते (for °ध्यते)

20 ^{b}) B Dn D5 8 10 तिष्ठस् (for विद्वस्) —^{c}) Dn1 हस वै, D2 रस वै, D4–9 तमेव, D10 त चैव (for स तं वै) S रसान्हि दिव्यान्वर्षासु (T8 °णि)

21 ^{c}) D2 तदा, T G M4 तथा (for यथा)

22 ^{a}) B1 D5 यथा, B2 8 T1 8 G M तथा (for अथ) D4 6 8 निगूढेषु (for °ढश्च) —^{c}) T1 द्वीपार्णवान् (for निमान्) —^{d}) T1 [ए]व (for [अ]भि-) D2 वर्षणेनाभिवर्षति

23 ^{a}) G1 8 तत्र, G4 तथा (for तदा) Some MSS [ओ]षधिना (for [औ]°) D4–7 9 तु (for च) —^{b}) T1 2 G पुष्प(G2 °ष्पि)कं (for °जम्) V1 B Dn D8 10 M वीरुधा पुष्पपत्रज —^{c}) D8–9 वर्षासु; T8 भवति (for वर्षाभि-) —^{d}) T1 8 भवति च (for संभवति)

24 ^{a}) G2 -कर्मादि (for °णि) — D1 om (hapl) 24^{c}–26^{b} —^{d}) T2 तदा, T8 तपो (for तथा)

25 D1 om 25 (cf v l 24) —^{a}) B2 (marg as in text) 8 Dn D10 शास्त्राणि, D2 सर्वाणि (for सत्राणि) D5 यथा, T2 तदा (for तथा) B1 सर्वाणि यज्ञानि यथा —^{b}) D4 6 7 9 सयोगो (for °गा) D6 8 सयोगो वित्तसंचय —^{c}) T1 G4 अनता (for अन्नत·) —^{d}) G1 8 4 यदा; M4 तथा (for यथा) B1 स्व वेद, T2 G3, 4 M तद्वेत्थ, T8 तत्वेन, G1 तद्विद्धि (for त्व वेत्थ) D4–7 9 भारत (for भार्गव)

26 D1 om 26^{ab} (cf v l 24) —^{b}) M1–3 यावति, M4 तावद् (for या°) V1 B Dn1 n8 D2 10 T1 G1 आरम्भिकाणि (for °म्भकाणि)

27 ^{a}) B1 वेद, Dn3 विप्र (for वेत्थ) Dn3 वेत्थ

९८

युधिष्ठिर उवाच ।

एवं तदा प्रयाचन्तं भास्करं मुनिसत्तमः ।
जमदग्निर्महातेजाः किं कार्यं प्रत्यपद्यत ॥ १

भीष्म उवाच ।

तथा प्रयाचमानस्य मुनिरग्निसमप्रभः ।
जमदग्निः शमं नैव जगाम कुरुनन्दन ॥ २

ततः सूर्यो मधुरया वाचा तमिदमब्रवीत् ।
कृताञ्जलिर्विप्ररूपी प्रणम्येदं विशां पते ॥ ३

चलं निमित्तं विप्रर्षे सदा सूर्यस्य गच्छतः ।
कथं चलं वेत्स्यसि त्वं सदा यान्तं दिवाकरम् ॥ ४

जमदग्निरुवाच ।

स्थिरं वापि चलं वापि जाने त्वां ज्ञानचक्षुषा ।
अवश्यं विनयाधानं कार्यमद्य मया तव ॥ ५

अपराह्णे निमेषार्धं तिष्ठसि त्वं दिवाकर ।
तत्र वेत्स्यामि सूर्य त्वां न मेऽत्रास्ति विचारणा ॥ ६

सूर्य उवाच ।

असंशयं मां विप्रर्षे वेत्स्यसे धन्विनां वर ।
अपकारिणं तु मां विद्धि भगवञ्शरणागतम् ॥ ७

स्व, T_1 $G_{1,3}$ M वै विप्र (for विप्र स्वं) $T_{2,3}$ $G_{2,4}$ सर्वान्हि (T_2 °णि) वेत्थ वै विप्र —^{b}) S (except T_1) कथितं (for कीर्तित) —^{c}) V_1 B Dn $D_{2,10}$ स्वा (for त्वा) D_{4-9} प्रसादयित्वा विप्रर्षे —^{d}) V_1 B Dn D_4 किं ते सूर्यं निपात्य वै, $D_{1,2}$ T_1 किं ते सूर्यो पराध्यते (T_1 °ति), $D_{5,9}$ स किं तवा(D_9 ते चा)पराध्यति

Colophon — *Parvan name* B_{1-4} Dn_3 D_1 शांति —*Sub-parvan* V_1 B Dn_1 n_2 $D_{1,2,8,10}$ M_{1-3} दानधर्मे — *Adhy name* V_1 B Dn $D_{1,2,4-10}$ छत्रोपानहोत्पत्ति ; T_2 छत्रोपानहप्रशंसायां जमदग्निसूर्यसंवाद — *Adhy no* (figures, words or both) V_1 95, Dn_1 93, D_{10} 104, T_1 M_4 137, $T_{2,3}$ $G_{2,4}$ 144, $G_{1,3}$ M_2 138, $M_{1,3}$ 139 —*Śloka no* Dn_3 28, D_4 26

98

☞ This adhy is missing in D_3 (cf. v l. 13 82 37)

1 ^{a}) $T_{1,2}$ G तथा (for तदा) $B_{2,3}$ प्रयाचति (for °चन्तं) V_1 $B_{1,4,5}$ Dn D_{10} एवं प्रयाचति तदा —^{b}) V_1 B Dn भास्करे (for °रं) —^{d}) Dn_3 सूर्ये (for कार्यं)

2 ^{a}) V_1 B_{2-5} Dn स तथा (for तथा प्र) D_{10} तथा प्रयाच्यमान स —^{b}) $G_{2,4}$ M_4 अग्ने (for अग्नि) B_1 सम प्रभु, D_5 समप्रभ (for °प्रभ)

3 ^{d}) V_1 B_{2-5} Dn $D_{2,8,10}$ [ए]न, $B_{1,2}$ (marg) [ए]व (for [इ]द)

4 ^{a}) D_{10} काले (for चलं) T_2 $G_{1,3,4}$ M_4 ब्रह्मर्षे (for विप्रर्षे) $T_{1,3}$ जगन्निमित्तं विप्र(T_3 ब्रह्म)र्षे —^{b}) M_2 तथा (for सदा) T_1 तदा सूर्योभिगच्छति, T_3 सदा सूर्योपि गच्छति —^{c}) $D_{1,2}$ सखे (for चलं) B_1 T_2 G_1 भेत्स्यसि (for वे°) D_1 T_2 $G_{2,4}$ M_4 तं (for त्वं) D_{4-9} कथ वेत्स्यसि विप्र त्व, T_1 कथ च त्वं विध्यसि तं —^{d}) T_2 यदा (for सदा)

5 ^{a}) B_1 T_3 स्थित, D_5 चिरं (for स्थिर) V_1 $B_{2,4,5}$ Dn D_{5-9} M_{1-3} च (for the first वा) V_1 $B_{2,4,5}$ Dn_1 n_3 D_{5-9} M_{1-3} च (for the second वा) —^{b}) D_6 $T_{2,3}$ M त्वा (for त्वां) — T_1 om 5^{cd} —^{d}) T_3 यथा तव ; $G_{1,3}$ तवानघ (for मया तव)

6 ^{a}) V_1 B Dn D_5 मध्याह्ने वै (for अपराह्णे) D_{10} मध्याह्ने वै निमेषार्धे —^{b}) $B_{1,2}$ तिष्ठसे —^{c}) $B_{1,2}$ (marg) Dn_1 n_3 T_2 G_1 भेत्स्यामि, T_1 विध्यामि (for वेत्स्यामि) Dn_2 T_3 त्वा (for त्वां) —^{d}) T_2 G [S]स्त्यत्र (by transp)

7 ^{a}) V_1 D_1 M_{1-3} मा, T_1 M_4 मे (for मां) $T_{2,3}$ G M ब्रह्मर्षे (for विप्रर्षे) —^{b}) B_1 T_2 भेत्स्यसे, T_1 विध्यसे (for वेत्स्यसे) —^{c}) Hypermetric D_9 अकारणं, T_2 अपकारी (for °कारिण) V_1 B Dn मा (for तु मा) D_4 विद्वन् (for विद्धि) D_5 अनपकारिणं विद्धि —^{d}) Dn भगवन्दारणार्थिन

भीष्म उवाच ।

ततः प्रहस्य भगवाञ्जमदग्निरुवाच तम् ।
न भीः सूर्य त्वया कार्या प्रणिपातगतो ह्यसि ॥ ८
ब्राह्मणेष्वार्जवं यच्च स्थैर्यं च धरणीतले ।
सौम्यतां चैव सोमस्य गाम्भीर्यं वरुणस्य च ॥ ९
दीप्तिमग्नेः प्रभां मेरोः प्रतापं तपनस्य च ।
एतान्यतिक्रमेद्यो वै स हन्याच्छरणागतम् ॥ १०
भवेत्स गुरुतल्पी च ब्रह्महा च तथा भवेत् ।
सुरापानं च कुर्यात्स यो हन्याच्छरणागतम् ॥ ११
एतस्य त्वपनीतस्य समाधिं तात चिन्तय ।
यथा सुखगमः पन्था भवेत्त्वद्रश्मितापितः ॥ १२

भीष्म उवाच ।

एतावदुक्त्वा स तदा तूष्णीमासीद्भृगूद्वहः ।
अथ सूर्यो ददौ तस्मै छत्रोपानहमाशु वै ॥ १३

सूर्य उवाच ।

महर्षे शिरसस्त्राणं छत्रं मद्रश्मिवारणम् ।
प्रतिगृह्णीष्व पद्भ्यां च त्राणार्थं चर्मपादुके ॥ १४
अद्यप्रभृति चैवैतल्लोके संप्रचरिष्यति ।
पुण्यदानेषु सर्वेषु परमक्षय्यमेव च ॥ १५

भीष्म उवाच ।

उपानच्छत्रमेतद्वै सूर्येणेह प्रवर्तितम् ।
पुण्यमेतदभिख्यातं त्रिषु लोकेषु भारत ॥ १६
तस्मात्प्रयच्छ विप्रेभ्यश्छत्रोपानहमुत्तमम् ।
धर्मस्ते सुमहान्भावी न मेऽत्रास्ति विचारणा ॥ १७
छत्रं हि भरतश्रेष्ठ यः प्रदद्याद्द्विजातये ।
शुभ्रं शतशलाकं वै स प्रेत्य सुखमेधते ॥ १८

---

8 G1 8 om the ref — d) B2 8 D4 T G1 8 4 M4 प्रणिपात (for °पात)

9 a) D1 2 ब्राह्मणस्य (for °णेषु) S [आ]पि यज्ज्ञान (for [आ]र्जवं यच्च) — b) S धैर्यं (for स्थैर्यं) T1 8 धरे (for -तले) — d) D1 2 4 6–9 सागरस्य, G1 8 वरुणाय (for °णस्य)

10 b) D6–9 तापं तं (for प्रताप) T2 G धनदस्य (for तपनस्य) B1 तु (for च) — c) D1 2 -क्रमे तासौ, D5 -क्रमेद्यस्तु, D7 तरन्विप्र (for -क्रमेद्यो वै) — d) D1 2 यो (for स)

11 D1 2 10 T1 om (hapl) 11 V1 om 11ab — a) Dn8 तावत्स, D4 6–9 T8 स भवेद् (by transp) T8 तल्पश्च (for तल्पी) — b) D8 ब्रह्महत्या (for °हा च) B Dn स वै (for तथा) — c) V1 B Dn स कुर्याच्च, D4 तथा कुर्याद्, D5 स वै कुर्याद्, D6–9 M1–8 च य कुर्याद् (for च कुर्यात्स) — d) M1–8 स (for यो)

12 T1 transp 12ab and 12cd — a) G1 8 एकस्य (for एतस्य) — b) T1 M4 अनु, T2 8 G M1–8 त्वतु (for तात) — c) D1 2 सुगमक, D5 T8 G1 2 M4 सुखागम, T2 सुखंगम (for सुखगम) — d) V1 B Dn D5 -भावित (for -तापित)

13 a) V1 B Dn3 स तूष्णीम्, S (except T1) भगवान् (for स तदा) — b) D6 आस्ते (for आसीद्) Dn1, n3 D5 10 T2 G भृगूत्तम (for °द्वह) V1 B Dn8 आसीच्च भृगुसत्तम (B1 8–5 °नंदन) — c) V1 B Dn D6 10 [s]ददत्, S [s]ददात् (for ददौ)

14 a) D7 महर्षे शिरसि त्राण, T2 8 G °र्षे सशिरस्त्राण — b) D1 om छत्र G तद्रश्मि (for म) M4 छत्र कुद्रश्मिवारणं — d) D1 2 8 त्राणं त्व (for त्राणार्थं) T1 वर (for चर्म) D8 7 9 त्राण त्व चर्मपादुक

15 D4 om 15 — a) Dn1 n2 D5 10 [इ]ह (for [ए]तल्ल) — b) D1 2 6 7 9 लोकेषु (for लोके स). T8 लोके सप्रभविष्यति, G1, 8 लोके सपरिविष्यते — G1 reads 15cd after '19 — c) B2 8 सर्वत्र (for सर्वेषु) V1 B2 (marg) 4 5 Dn D1 2 5–9 पुण्यकेषु च सर्वेषु, T8 पुण्यं दान च स° — d) T8 अक्षयम् (for °य्यम्) T1 परमं चाक्षय विभो

16 G1 om 16–18 — a) V1 B Dn D5, 10 छत्रो पानहमेतत्तु, S (G1 om.) उपानहौ च छत्र च — b) V1 B Dn D5 10 [ए]तद् (for [इ]ह) T G2–4 सूर्येणैव प्रकीर्तितं, M1 2 (sup lin) 8 4 णैतत्प्रकी — T1 om 16cd — c) D6–8 अभि(D8 °ति)ख्यात (for °ख्यातं)

17 G1 om 17 (cf. v 1 16) — a) V1 B Dn D5 10 विप्रेषु (for °भ्यश्च) — c) B3 Dn1 D1 2 4 तेषु, D6 7 9 ते तु, D8 तेस्तु (for ते सु) D. भाति (for

स शक्रलोके वसति पूज्यमानो द्विजातिभिः ।
अप्सरोभिश्च सततं देवैश्च भरतर्षभ ॥ १९
दह्यमानाय विप्राय यः प्रयच्छत्युपानहौ ।
स्नातकाय महाबाहो संशिताय द्विजातये ॥ २०
सोऽपि लोकानवाप्नोति दैवतैरभिपूजितान् ।
गोलोके स मुदा युक्तो वसति प्रेत्य भारत ॥ २१
एतत्ते भरतश्रेष्ठ मया कार्त्स्न्येन कीर्तितम् ।
छत्रोपानहदानस्य फलं भरतसत्तम ॥ २२

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि अष्टनवतितमोऽध्यायः ॥ ९८ ॥

९९

युधिष्ठिर उवाच ।
आरामाणां तडागानां यत्फलं कुरुनन्दन ।
तदहं श्रोतुमिच्छामि त्वत्तोऽद्य भरतर्षभ ॥ १
भीष्म उवाच ।
सुप्रदर्शा वनवती चित्रधातुविभूषिता ।
उपेता सर्वबीजैश्च श्रेष्ठा भूमिरिहोच्यते ॥ २

भावी) —^{d}) T1 3 G3 M3 4 तत्र (for मेऽत्र)

18 G1 om 18 (cf v l 16) —^{a}) T1 यो (for हि) D1 3 4 6-9 छत्र हि पुरुषव्याघ्र ; T2 छत्र हि परम श्रेष्ठ —^{b}) T1 सं (for य) D1 2 T2 प्रयच्छेद् (for प्रदद्याद्) —^{c}) D1 शुभ, D4 छत्र (for शुभ्र) T3 च (for वै) —^{d}) D2 अश्नुते (for एधते)

19 ^{b}) T1 सुरर्षिभि (for द्विजातिभि) —T1 om 19^{cd} — After 19, G1 reads 15^{cd}

20 ^{b}) D1 प्रयच्छेद् (for च्छति) — For 20^{ab}, S subst

442* उपानहौ च यो दद्याच्छ्लक्ष्णौ स्नेहसमन्वितौ ।

[T1 M श्लक्ष्णस्नेहसमन्विते (for the post half)]

—^{c}) T3 महाभाग (for °बाहो) —^{d}) T1 सुप्रीताय (for संशि°) T2 M द्विजाय वै (for °तये) G3 4 संश्रिताय द्विजाय वै

21 ^{b}) Some MSS देवतैर् B1 D4 8 9 अपि (for अभि) T G1, 3 4 M -पूजित , G2 शोभित (for -पूजितान्) D1, 2 शाश्वतान्भरतर्षभ — D4 T1 om 21^{cd} —^{c}) V1 om स B1 3 D1 गोलोके च, S (T1 om) °केषु (for °के स) Dn3 D2 6-8 गोलोके च सदा युक्तो

22 D1 om 22^{ab} —^{c}) D2 T1 2 G M1-3 -धर्मस्य (for दानस्य) —^{d}) D1 2 फल वे परिकीर्तित — After 22, D2 ins

443* मया भारतशार्दूल किं भूय श्रोतुमिच्छसि ।

Colophon — *Parvan name* B1-4 Dn3 शाति — *Sub parvan* V1 B Dn D2 6-10 दानधर्म, D5 दानखंड — *Adhy name* V1 B5 D10 छत्रोपानहप्रशंसा, B1 2 4 Dn D5 G2 छत्रोपानहदानप्रशसा, D1 2 T3 G4 छत्रोपानहदान, D4 6-9 छत्रोपानहोत्पत्ति , T2 G3 जमदग्निसूर्यसवादे छत्रोपानहदानप्रशसा (G3 °सन), G1 जमदग्निसूर्यसंवाद — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 94, D10 105, T1 M4 138, T2 3 G2 4 145, G1 3 M1 139, M2 3 140 — *Śloka no* Dn3 22 — After 98, D10 S ins passages given in App I (Nos 10 and 10A)

99

☞ This adhy is missing in D3 (cf v l 13 82 37) It is omitted in G2 V1 B Dn D1 2 8 10 T1 M1-3 read this adhy after 13 57

1 ^{a}) D1 damaged D2 S (G2 om) सत्कृतानां (T3 M °स्करणा) तटाकाना —^{b}) V1 B1-3 5 Dn D2 8 10 T1 2 G1 3 4 M4 पुगव (for -नन्दन) —^{d}) D5 त्वत्तो भरतसत्तम

2 D1-7 9 om 2-3 —^{a}) B1 अप्रदर्शा, D10 सुप्रदेशा (for दर्शा) V1 B Dn D8 बलवती (for वन) S (G2 om) सुप्रदर्शो धनपतिश्च —^{b}) V1 B Dn चित्रा (for चित्र) T G1 3 4 M2 4 -विभूषित

तस्याः क्षेत्रविशेषं च तडागानां निवेशनम् ।
औदकानि च सर्वाणि प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ॥ ३
तडागानां च वक्ष्यामि कृतानां चापि ये गुणाः ।
त्रिषु लोकेषु सर्वत्र पूजितो यस्तडागवान् ॥ ४
अथ वा मित्रसदनं मैत्रं मित्रविवर्धनम् ।
कीर्तिसंजननं श्रेष्ठं तडागानां निवेशनम् ॥ ५
धर्मस्यार्थस्य कामस्य फलमाहुर्मनीषिणः ।
तडागं सुकृतं देशे क्षेत्रमेव महाश्रयम् ॥ ६
चतुर्विधानां भूतानां तडागमुपलक्षयेत् ।
तडागानि च सर्वाणि दिशन्ति श्रियमुत्तमाम् ॥ ७

देवा मनुष्या गन्धर्वाः पितरोरगराक्षसाः ।
स्थावराणि च भूतानि संश्रयन्ति जलाशयम् ॥ ८
तस्मात्तांस्ते प्रवक्ष्यामि तडागे ये गुणाः स्मृताः ।
या च तत्र फलावाप्तिर्ऋषिभिः समुदाहृता ॥ ९
वर्षमात्रे तडागे तु सलिलं यस्य तिष्ठति ।
अग्निहोत्रफलं तस्य फलमाहुर्मनीषिणः ॥ १०
शरत्काले तु सलिलं तडागे यस्य तिष्ठति ।
गोसहस्रस्य स प्रेत्य लभते फलमुत्तमम् ॥ ११
हेमन्तकाले सलिलं तडागे यस्य तिष्ठति ।
स वै बहुसुवर्णस्य यज्ञस्य लभते फलम् ॥ १२

D_8 विचित्रा धातुभूषिता, $M_{1\ 3}$ चित्रधातुर्विभूषित — T $G_{1\ 3\ 4}$ M om 2^{c}–4^{b} — ^{c}) V_1 B Dn -भूतैश्च् (for बीजैश्च्) $B_{1.\ 3\ 4}$ $D_{8\ 10}$ तु, B_2 (marg as in text) या (for च) — ^{d}) B_2 वास (for श्रेष्ठा).

3 $D_{1-7\ 9}$ T $G_{1.\ 3\ 4}$ M om. 3 (cf v l 2) — ^{a}) V_1 B Dn_1 D_1 -विशेषश्च्, Dn_2 n_3 °षाश्च् (for °षं) D_2 सस्यक्षेत्रविशेषाश्च — ^{b}) V_1 B Dn $D_{1\ 2}$ च अधनं (for निवेशनम्)

4 T $G_{1\ 3\ 4}$ M om 4^{ab} (cf v l 2) — ^{a}) D_{10} तटाकाना (for तडागाना) — ^{b}) $D_{1\ 2\ 4-7\ 9}$ कृताना ये गुणा स्मृता — ^{d}) V_1 B Dn $D_{8\ 10}$ पूजनीयस् (for पूजितो यस्) T G_1 M तटाकवान्

5 ^{a}) T $G_{1\ 3\ 4}$ M_4 इह चामुत्र सदनं (T_1 फलद), M_{1-3} मातृणा नदन पौत्रं — ^{b}) M_{1-3} सर्वं पितृ, M_4 पौत्र सर्व (for मैत्र मित्र) Madras ed पुत्रीय वित्त वर्धन — ^{d}) D_2 तडाकाना D_5 S (G_2 om) तटाकानां

6 T_1 om 6^{cd} — ^{c}) Dn_3 $D_{6\ 7\ 9\ 10}$ तडाग, D_2 तडाक, D_5 S (T_1 G_2 om) तटाकं $D_{1\ 10}$ सुकृते (for °त) D_6 लोके (for देशे) — ^{d}) Dn_1 n_2 एक (for एव) B_1 गृहाश्रम, B_5 महाश्रमं (for °श्रयम्) S (T_1 G_2 om) क्षेत्रे दे(G_4 M °त्रदे)शसमाश्रय

7 D_8 om (hapl) 7–13 — ^{b}) $D_{4\ 5\ 7\ 9}$ तडागानि, S (G_2 om) तटाकम् $D_{1\ 2}$ तडागान्युपकल्पयेत् — $D_{8\ 10}$ om 7^{cd} — ^{c}) S (G_2 om) तटाकानि $D_{4\ 5\ 7\ 9}$ तुष्टानि तानि सर्वाणि — ^{d}) $T_{1\ 2}$ G_4 दिशंते

8 D_6 om 8 (cf v l 7) — ^{a}) Dn $D_{5\ 8}$ M_{3-4} मनुष्य (for °ष्या) B_1 पितरो (for गन्धर्वा) M_1 देवमानुषगंधर्वा — ^{b}) B_1 गधर्वोरगराक्षसा, B_8 T_1 पितरो यक्ष°, $D_{1\ 7\ 10}$ पितरो नाग°, T_2 G_4 पतगोरग° — ^{d}) $D_{2\ 4\ 8\ 10}$ T_3 जलाश्रयं (for °शयम्)

9 D_6 om 9 (cf v l 7) — ^{a}) $D_{4\ 7\ 9}$ ते सं, D_5 तस्स, T_1 तान्स (for तांस्ते) — ^{b}) Dn_3 तडागेषु, T G_1 M तटाके ये (for तडागे ये). — ^{c}) B_3 $D_{4\ 5}$ यावत् (for या च) T_3 $G_{1\ 3\ 4}$ फलप्राप्तिर्. — ^{d}) $D_{1\ 2}$ ऋषिभि सप्रकीर्तिता.

10 D_6 om 10 (cf v l 7) — ^{a}) V_1 $B_{1\ 4\ 5}$ Dn $D_{4\ 5\ 7\ 9}$ M_2 वर्षाकाले, B_2 $D_{1\ 2}$ वर्षारात्रे; B_3 वर्षामात्रे; T_3 वर्षरात्रे, $M_{1\ 3\ 4}$ °काले (for °मात्रे). Some MSS तटाके T_1 वर्षरात्रे तटाकेषु — ^{b}) D_9 $T_{2\ 3}$ $G_{1.\ 3\ 4}$ यत्र (for यस्य) — $D_{5\ 7}$ transp 10^{cd} and 11^{ab} — ^{c}) V_1 Dn_3 समं (for फल) — $G_{1\ 3}$ om (hapl) 10^{d}–15^{c} — ^{d}) $D_{1\ 2}$ [इ]त्येवम्; $D_{4\ 5\ 7\ 9}$ एवम्, D_8 समम् (for फलम्) T_1 महर्षय (for मनीषिण) T_2 $G_{2\ 4}$ फल वै ऋषयोब्रुवन्

11 D_6 om 11 (cf v l 7) $G_{1\ 3}$ om 11 (cf v l 10) $T_{1\ 3}$ om 11–14 T_2 G_4 M om (hapl ?) 11–12 $D_{5\ 7}$ transp 10^{cd} and 11^{ab} — ^{a}) $D_{4\ 5\ 7\ 9}$ च (for तु) — B_3 om (hapl) 11^{c}–12^{b}

12 D_6 om 12 (cf v l 7) $G_{1\ 3}$ om 12 (cf v l 10) T G_4 M om 12, B_3 om 12^{ab} (for all, cf v l 11) — ^{d}) $D_{1\ 2}$ यज्ञस्य फलभाग्भवेत्

13 D_6 om 13 (cf v l 7) $G_{1\ 3}$ om 13 (cf v l 10) $T_{1\ 3}$ om 13 (cf v l 11) — ^{a}) D_1 om वै V_1 $B_{1\ 4}$ D_{10} शिशिरे (for शै°) D_2 T_2 G_4

यस्य वै शैशिरे काले तडागे सलिलं भवेत् ।
अग्निष्टोमस्य यज्ञस्य फलमाहुर्मनीषिणः ॥ १३
तडागं सुकृतं यस्य वसन्ते तु महाश्रयम् ।
अतिरात्रस्य यज्ञस्य फलं स समुपाश्नुते ॥ १४
निदाघकाले पानीयं तडागे यस्य तिष्ठति ।
वाजपेयसमं तस्य फलं वै मुनयो विदुः ॥ १५
स कुलं तारयेत्सर्वं यस्य खाते जलाशये ।
गावः पिबन्ति पानीयं साधवश्च नराः सदा ॥ १६
तडागे यस्य गावस्तु पिबन्ति तृषिता जलम् ।
मृगपक्षिमनुष्याश्च सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥ १७
यत्पिबन्ति जलं तत्र स्नायन्ते विश्रमन्ति च ।
तडागदस्य तत्सर्वं प्रेत्यानन्त्याय कल्पते ॥ १८
दुर्लभं सलिलं तात विशेषेण परत्र वै ।
पानीयस्य प्रदानेन प्रीतिर्भवति शाश्वती ॥ १९
तिलान्ददत पानीयं दीपान्ददत जाग्रत ।
ज्ञातिभिः सह मोदध्वमेतत्प्रेतेषु दुर्लभम् ॥ २०
सर्वदानैर्गुरुतरं सर्वदानैर्विशिष्यते ।
पानीयं नरशार्दूल तस्माद्दातव्यमेव हि ॥ २१
एवमेतत्तडागेषु कीर्तितं फलमुत्तमम् ।
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि वृक्षाणामपि रोपणे ॥ २२

M यस्य शैशिरकाले तु, D6 7 काले च यस्य शिशिरे, D9 यस्य शिशिरे काले च —^{b}) D2 तडाके, some MSS तटाके —^{c}) V1 B Dn D8 10 तस्याग्निष्टोम यज्ञस्य —^{d}) M4 महर्षय (for मनीषिण) D8 फल च समुपाश्नुते

14 G1 3 om 14 (cf v l 10) T1 3 om 14 (cf. v l 11) T2 G4 M om 14 —^{a}) D9 lacuna D4 6 7 छोके (for यस्य) —^{b}) D8 10 च (for तु) D4 6 7 9 क्षेत्रमेव महाश्रय —D1 2 6 subst for 14^{ab} D4 6 7 9 ins after 14^{ab}

444* वसन्तकाले पानीय तडागे यस्य तिष्ठति ।
[D1. 2 सलिल (for पानीय) D2 तडाके]

—D2 om. (hapl.) 14^{c}–15^{b} —^{d}) D4 6 9 स फल (by transp), D8 10 फल च

15 G1 3 om 15^{abc} (cf v l 11) D2 om 15^{ab} (cf v l 14) D4 om 15 —^{a}) T G4 M सलिल (for पानीयं) —^{b}) Some MSS तटाके —^{c}) B Dn D8 10 वाजिमेध, D6 अग्निहोत्र, D7 9 अश्वमेध (for वाजपेय) B1 Dn D2 9 T G4 फल तस्य (for ॰सम तस्य) V1 वाजिमेधसहस्रस्य —^{d}) D1 2 ऋषयो (for मुनयो) D5–7 9 स फल समुपाश्नुते; S (G2 om) फल वै (M1–3 वा) ऋषयोऽब्रुवन्

16 ^{a}) T3 G3 वंशं (for सर्वं) T1. 2 G1 4 M स कल तारयेद्वंश —^{b}) D5 जलाश्रये (for शये) —^{c}) V1 B Dn D8 10 सलिल (for पानीय) —^{d}) D2 स नर (for च नरा) T1 सकला मृगपक्षिण

17 G1 om 17 G4 om 17^{ab} —^{b}) Some MSS तटाके —^{b}) D9 (marg sec m) पानीय प्रपिबन्त्युत —^{c}) D9 (marg sec m) पशवश्च, M1 पशुपक्षि (for मृग॰)

18 ^{a}) D4–7 9 G1 3 ये (for यत्) D8 10 पयस् (for जल) T2 तस्य (for तत्र) —^{b}) D1 2 स्नाति विश्रमयति च —^{c}) B3 4 Dn2 D2 तडागे त (Dn2 D2 य) स्य तत्सर्वं, D5 तडागस्य च य, S (G2 om) तटाककर्तुस्त —^{d}) B5 कल्प्यते, D10 कल्पयेत् (for कल्पते)

19 ^{a}) D9 तस्य (for तात) —^{b}) B1 D6 परत्र च, T2 परतप (for परत्र वै) —^{d}) D1 2 5 T1 3 M4 तृप्तिर्, T2 सिद्धिर्, M1–3 कीर्तिर् (for प्रीतिर्)

20 ^{a}) V1 तिलं (for तिलान्) G4 ददाति (for ददत) T2 G1 3 तिल ददाति पानीयं —^{b}) D1 दीपं (for दीपान्) D8 कामत (for जाग्रत) S (G2 om) दीपमन्न प्रतिश्रयं (T2 ॰य) —^{c}) S (G2 om) बान्धवै (for ज्ञातिभि) —^{d}) V1 B1–5 Dn D6–8 10 प्रेत्य सु (for प्रेतेषु)

21 ^{a}) D10 सर्वदाने D9 (marg sec m) सर्वदानेषु यत्पुण्य —^{b}) G1 partly damaged D9 (marg sec m) जल (for सर्वं) —^{d}) Dn3 om. from मेव हि up to जातय (in 23^{b}) D1 ह, D4 T1 च (for हि)

22 Dn3 om 22 (cf v l. 21) —^{a}) D3 4–7 9 एव (for एतत्) V1 B2–5 Dn1 n2 तडागस्य, S (G2 om) तटाकेषु (for तडागेषु) —After 22^{ab}, T2 ins

445* एकाहमपि कौन्तेय भूमिस्थमुदक कुरु ।
कुल तारयते जन्म सप्त सप्त च सप्त च ।

स्थावराणां च भूतानां जातयः षट् प्रकीर्तिताः ।
वृक्षगुल्मलतावल्ल्यस्त्वक्सारास्तृणजातयः ॥ २३
एता जात्यस्तु वृक्षाणां तेषां रोपे गुणास्त्विमे ।
कीर्तिश्च मानुषे लोके प्रेत्य चैव फलं शुभम् ॥ २४
लभते नाम लोके च पितृभिश्च च महीयते ।
देवलोकगतस्यापि नाम तस्य न नश्यति ॥ २५
अतीतानागते चोभे पितृवंशं च भारत ।
तारयेद्वृक्षरोपी च तस्माद्वृक्षान्प्ररोपयेत् ॥ २६
तस्य पुत्रा भवन्त्येते पादपा नात्र संशयः ।
परलोकगतः स्वर्गं लोकांश्चाप्नोति सोऽव्ययान् ॥ २७
पुष्पैः सुरगणान्वृक्षाः फलैश्चापि तथा पितॄन् ।
छायया चातिथींस्तात पूजयन्ति महीरुहाः ॥ २८
किंनरोरगरक्षांसि देवगन्धर्वमानवाः ।
तथा ऋषिगणाश्चैव संश्रयन्ति महीरुहान् ॥ २९
पुष्पिताः फलवन्तश्च तर्पयन्तीह मानवान् ।
वृक्षदं पुत्रवद्वृक्षास्तारयन्ति परत्र च ॥ ३०

— d) Dn1 n2 D5 अव , D1 परि- (for अपि) Dn1. n2 रोपण D2 वृक्षाणा यत्फल भवेत्

23 Dn3 om up to जातय (in 23b) (cf v l 21) — a) T G3 M तु (for च) D5 स्थावराणा चराणा च — d) S (G2 om) त्वक्सार (for °रास्) D1 2 -वीरुध (for जातय) — After 23, M1-3 ins 446*

24 T2 om 24ab — a) G1 partly damaged D1 2 षड्विधाना च वृक्षाणां — b) D1 2 चापि, T3 G1 3 4 रोप- (for रोपे) — T3 G1 3 4 M4 ins after 24ab T1 after 24 M1-3 after 23

446* पनसाम्रादयो वृक्षा गुल्मा मन्दारपूर्वका ।
नागिका मरिचा वल्ल्यो मालतीत्यादिका लता ।
वेणुक्रमुकत्वक्सारा सस्यानि तृणजातय ।

[(L 2) T1 नालिका , T3 नागका , M4 दाशिका (for नागिका) T1 M3 माधवी (for मालती) — (L 3) T1 कदलीवेणुपूगाश्च (for the prior half) T1 त्वक्सारास् (for सस्यानि)]

T1 cont

447* सस्यानि रोपणादेषा तृप्तिर्भवति शाश्वती ।

— d) D1 partly damaged D1 [इ]ह (for [ए]व) D4-7 9 फल स्मृत , T2 3 M शुभ फलं (by transp) D3 प्रेत्य चेह च फलं लभेत्

25 a) D1 damaged V1 D3 10 नाकलोके , D2 G1 3 4 M1-3 नाकपृष्ठे (D2 ष्ठ) (for नाम लोके) D6 8 लभते मानवो लोके, T1 लभ्यते मानुषे लोके; T2 लभते नाकपृष्ठेषु , T3 M4 लभ्यते नाकपृष्ठे च — b) D2 पितृ- स्यश (for °भिश) D4-7 9 स (for च) — c) B1-3 5 Dn D4-7 10 देवलोके (for क-)

26 D1 partly damaged D2 om 26b-27a D10 repeats 26b after 27c — b) D6 7 9 वशे च; T1 M1-3 वशस्य, T2 3 G1 3. 4 M4 -वशाश्च (for वंश च) — After 26ab, B2 5 ins

448* शतावराञ्शतपरान्मातापितृपितामहान् ।

[B5 ऋतुपरान् (for शत°) B5 परान्मातृ- (for माता पितृ)]

— After 26, V1 B2 ins

449* रोपयित्वा तु यो वृक्षान्काले शुश्रूषते नगान् ।

27 D3 om 27abc (cf v l 26) D1 damaged — a) S (except G1, G2 om) [ए]व (for [ए]ते) — c) B3 4 चापि, T1 2 G3 4 M स्वर्गे (for स्वर्गं) T3 परलोके गत स्वर्गे — D10 repeats 27c after the repetition of 26b — d) D2 आप्नोति (for चा°) D4 चाव्ययान्, D5 सोक्ष°, D6 7 9 चाक्ष° (for सोऽव्य°)

28 ab) B2 (marg) Dn3 नित्यं (for वृक्षा) D1 2 पुष्पै सुरभिभिश्चैव पत्रैश्चैव (D2 °श्चापि) फलैस्तथा — c) V1 B Dn1 n3 D10 शाखया (for छायया) V1 B5 Dn D1 9 [अ]तिथिं (for °थींस्) — d) B Dn D1 5-7 9 10 महीरुह (for °रुहा) — For 28cd, T1 subst.

450* पूजयन्ति क्षितिरुहाश्छायया ह्यतिथीन्सदा ।

29 a) T1 मर्त्याश्च (for रक्षासि) — b) B1 मानुषा , T1 राक्षसा , T2 दानवा (for मानवा) — c) Dn3 [अ]प्यृषि , D4 6 9 ह्यर्षि (for ऋषि) — d) T G1 M सश्रयते

30 c) D4 6 7 9 वृक्षप , S (G2 om) वृक्षदान् (for °द) G1 पितृवद् (for पुत्र°) D5 वृक्षा पचसु पुत्रा हि — d) V1 B2-4 Dn D4 6 9 तु , D5 त, G1 damaged (for च)

तस्मात्तडागे वृक्षा वै रोप्याः श्रेयोर्थिना सदा ।
पुत्रवत्परिपाल्याश्च पुत्रास्ते धर्मतः स्मृताः ॥ ३१
तडागकृद्वृक्षरोपी इष्टयज्ञश्च यो द्विजः ।
एते स्वर्गे महीयन्ते ये चान्ये सत्यवादिनः ॥ ३२
तस्मात्तडागं कुर्वीत आरामांश्चैव रोपयेत् ।
यजेच्च विविधैर्यज्ञैः सत्यं च सततं वदेत् ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि एकोनशततमोऽध्यायः ॥ ९९ ॥

१००

युधिष्ठिर उवाच ।
गार्हस्थ्यं धर्ममखिलं प्रब्रूहि भरतर्षभ ।
ऋद्धिमाप्नोति किं कृत्वा मनुष्य इह पार्थिव ॥ १
भीष्म उवाच ।
अत्र ते वर्तयिष्यामि पुरावृत्तं जनाधिप ।
वासुदेवस्य संवादं पृथिव्याश्चैव भारत ॥ २
संस्तूय पृथिवीं देवीं वासुदेवः प्रतापवान् ।
पप्रच्छ भरतश्रेष्ठ यदेतत्पृच्छसेऽद्य माम् ॥ ३
वासुदेव उवाच ।
गार्हस्थ्यं धर्ममाश्रित्य मया वा मद्विधेन वा ।

---

31 $G_{1\ 3}$ om (hapl.) 31–32 — [a]) Some MSS तटाके V_1 तु वृक्षा, Dn_1 n_2 सद्वृक्षा (for वृक्षा वै) $B_{1\ 2\ 5}$ Dn_3 तस्मात्तडागेषु वृक्षा, B_3 गतीरेषु, B_4 तस्मा द्वृक्षास्तडागेषु, $D_{8\ 10}$ वृक्षास्तस्मात्तडागेषु — D_4 om 31[cd] — [c]) D_{10} प्रति (for परि) S (G_{1-3} om) रक्ष्याश्च (for -पाल्याश्च) D_5 वै (for च) — [d]) B_5 सुतास्ते; T_1 पुत्रार्थे (for स्ते)

32 $G_{1\ 3}$ om 32 (cf v l 31) — [a]) D_9 om (hapl) from तडाग up to तस्मा (in 33[a]) V_1 B_5 D_2 तडागवद्; some MSS तटाककृद् $D_{4\ 5\ 7\ 9}$ तडागे वृक्षरोपी च — [b]) M नर (for द्विज) $D_{5\ 7}$ इष्टि यज्ञकरो द्विज — [c]) Dn सर्वे (for स्वर्गे)

33 D_9 om तस्मा (in 33[a]) (cf v l 32) — [a]) G_1 partly damaged B_3 D_2 तडागान्; some MSS तटाक (for तडाग) — [b]) T_1 स्वारामांश्च (for आ°) S (G_2 om.) [अ]पि (for [ए]व) D_1 तरूंश्चैव च रोपयेत् — [c]) $D_{2\ 5}$ यजेत (for °च्च) T_2 विधि वद् (for विविधैर्) — [d]) $T_{2\ 3}$ $G_{1,3\ 4}$ M विधिवद् (for सततं)

Colophon — *Parvan name* $B_{1\ 2\ 4}$ Dn_3 D_1 शांति — *Sub-parvan* V_1 B_{3-5} Dn $D_{1\ 2\ 4\ 5\ 8\ 10}$ M_{1-3} दानधर्म — *Adhy name* V_1 $B_{2\ 4\ 5}$ Dn आरामतडागवर्णन, B_1 तडागारामवर्णन; $D_{1,2\ 5-7\ 9}$ आरामतटाकीय, D_8 आरामतडागारोपणं, D_{10} तटाक वर्णन, T_2 तटाकवृक्षकर्तृधर्मकथनं — *Adhy no* (figures, words or both) V_1 D_2 58, D_{10} 62, T_1 140, $T_{2\ 3}$ G_4 154, $G_{1\ 3}$ M_1 148, $M_{2\ 3}$ 149, M_4 147 — *Śloka no* D_4 30

100

☞ This adhy is missing in D_8 (cf v l 13 82 37)

1 [a]) $M_{1\ 3}$ गार्हस्थ्य $D_{1\ 2}$ गार्हस्थ्य नाम यदिद — [b]) D_{6-9} प्रब्रूहि पुरुषर्षभ — [c]) T_2 $G_{1,3\ 4}$ M_4 वृद्धिम् (for ऋ°) $D_{1,2}$ किं कृत्वा सुखमाप्नोति — [d]) D_{10} इति (for इह) $D_{2\ 5}$ भारत (for पार्थिव)

2 [a]) V_1 एतत् (for अत्र) T_3 [ए]व (for ते) D_2 G_4 अत्र ते वर्णयिष्यामि — [b]) T_1 वृत्तावृत्त (for (for पुरा) $D_{1\ 2}$ नराधिप, G_4 च भारत (for जना धिप)

3 [a]) Dn_3 D_2 संभूय, G_1 damaged (for संस्तूय) T_2 संस्तूयमान पृथिवीं — [b]) $D_{6\ 9}$ प्रभाववान् (for प्रताप) — [d]) $G_{1\ 3}$ यथा (for यद्) D_4 यथा; D_6 [ऽ]द्य मा (for ऽद्य माम्) V_1 B Dn $D_{5\ 9\ 10}$ मां त्वं यत्पृच्छसेद्य वै (B_5 मे, D_9 मां); T_3 यत्त्व पृच्छसि सौम्य मां

4 T G M_4 श्रीभगवान् (for वासुदेव) — [a]) B_1

किमवश्यं धरे कार्यं किं वा कृत्वा सुखी भवेत् ॥ ४
पृथिव्युवाच ।
ऋषयः पितरो देवा मनुष्याश्चैव माधव ।
इज्याश्चैवार्चनीयाश्च यथा चैवं निबोध मे ॥ ५
सदा यज्ञेन देवांश्च आतिथ्येन च मानवान् ।
छन्दतश्च यथानित्यमर्हान्युञ्जीत नित्यशः ।
तेन ह्यृषिगणाः प्रीता भवन्ति मधुसूदन ॥ ६
नित्यमग्निं परिचरेदभुक्त्वा बलिकर्म च ।
कुर्यात्तथैव देवा वै प्रीयन्ते मधुसूदन ॥ ७
कुर्यादहरहः श्राद्धमन्नाद्येनोदकेन वा ।
पयोमूलफलैर्वापि पितॄणां प्रीतिमाहरन् ॥ ८
सिद्धान्नाद्वैश्वदेवं वै कुर्यादग्नौ यथाविधि ।
अग्नीषोमं वैश्वदेवं धान्वन्तर्यमनन्तरम् ॥ ९
प्रजानां पतये चैव पृथग्घोमो विधीयते ।
तथैव चानुपूर्व्येण बलिकर्म प्रयोजयेत् ॥ १०
दक्षिणायां यमायेह प्रतीच्यां वरुणाय च ।
सोमाय चाप्युदीच्यां वै वास्तुमध्ये द्विजातये ॥ ११
धन्वन्तरेः प्रागुदीच्यां प्राच्यां शक्राय माधव ।
मनोर्वै इति च प्राहुर्बलिं द्वारे गृहस्य वै ।
मरुद्भ्यो देवताभ्यश्च बलिमन्तर्गृहे हरेत् ॥ १२

आसाद्य, D8 आस्थाय (for आश्रित्य) — c) D1 6–9 T1 M4 भवेत् (for धरे) T1 किं वा (for कार्यं) — d) G1 partly damaged V1 B Dn D10 कृत, D5 कथं (for सुखी) T2 3 G2–4 किं कृत्वा वा सुखं (T3 स सुखी, G3 वा कृत) भवेत्

5 D6 7 भीष्म, D8 9 पृथ्वी, T2 G भूमिर् (for पृथिवी) — b) T2 G2 4 [ऋ]षि (for [ए]व) — c) T1 2 G1 3 4 M पूज्याश् (for इ°) T3 पूज्या गृहस्थाश्रमिणा — d) B4 5 तथा (for यथा) B2 4. 5 Dn1 n3 D9 10 चैव, D1 2 7 -वृत्तं, D4 च तन्, T1 G1 3 4 चैतन्, T2 3 G2 M वै तन् (for चैव) D6 8 यथावत्तन्निबोध मे

6 a) T1 यथा (for सदा) V1 B Dn D1 2 4–9 देवा स्युर् (for देवांश्च) — D6 om 6bcde — b) D1 2 4 7–9 मानुषा, M1–3 मानुषान् (for मानवान्) V1 B Dn D5 10 सदातिथ्येन मानुषा — G1 damaged for 6cd — c) D8 छदोभ्यश् (for छन्दतश्) B1 यथान्यायम्, D1 2 यथाकृत्यम् (for °नित्यम्) D4 7 9 छंदोभ्यश्च यथाकृत्यम्, S छंदतस्त(T1 तर्पयेत्त)र्पणेनापि (T3 °णेनैव, G4 णे वापि) — d) M4 पितॄन् (for अर्हान्) B2 3 5 Dn D7 9 भुजीत (for युञ्जीत) T1 पितॄन्भुजीत वै तव, T2 3 G2–4 M1–3 पितॄन्युजति नित्यश — e) B1 D8 9 ऋषि, D2 त्वर्षि, T3 वार्षि (for ह्यृषि) D7 प्रीतास्तेन ऋषिगणा — f) S ब्रह्मचर्येण चा(M वा)-नघ

7 D4 om (hapl) 7 — a) D3 9 चरेद्विप्रो, D7 चरेत्प्राज्ञ (for परिचरेद्) — b) D2 त तु वै, T3 दत्वा च, G2 हुत्वा च (for अभुक्त्वा) — c) D1 2 [इ]ह, D6–9 [इ]ति (for [ए]व) T2 G1 3 4 देवान्, G3 वेदान् (for देवा) — T1 om 7d–10a — d) T2 G प्रिय मे (for प्रीयन्ते)

8 =(var) Manu 3 82 T1 om 8 (cf v l 7) — b) V1 B4. 5 Dn D5 T3 च (for वा). B1 अन्ना चैरुदकेन च — d) B1 3 आवहन्, D1 2 4 6 8 9 आहरेत्, D7 S (T1 om) आवहेत् (for आहरन्)

9 T1 om 9 (cf. v l 7) For 9ab, cf Manu 3 84ab — a) D1 2 सिद्धाश्च, D4 सिद्धेन्नै, D6 सिद्धान्नो; D7 °न्ने (for °न्नाद्) S (T1 om) सि(T2 शु)द्धस्य वैश्वदेवस्य (M1–3 °व च) — c) G1 damaged D1 5 अग्नीषोमौ, T3 M4 अग्निष्टोमं (for अग्नीषोम) — d) B5 D5 M धन्वतर्यम्, D4 T3 धा(T3 ध)न्वतरम् (for धान्वन्तर्यम्) B1 ब्रह्मा *समनतरं, T2 G धन्वतर्यं च यद्धवि

10 T1 om 10a (cf v l 7) — b) V1 सोमो, D4 6–9 एव (for होमो) — c) D2 वा (for च) V1 Dn2 D5–9 G3 [अ]नुपूर्वेण (for [आ]नुपूर्व्येण) — d) G4 M3 प्रचोदयेत्

11 a) D7 दक्षिणस्या; T3 °णाशा (for °णाया) V1 B Dn D2 5 10 [इ]ति, T1 [इ]द, G1 damaged (for [इ]ह) — d) V1 B Dn D5 प्रजापते, D1 2 ध्रुवाय च (for द्विजातये)

12 a) T1 धन्वतर्यै, M °तरये (hypermetric) (for धन्वन्तरे) — T3 om 12bc — b) D3 प्राच्यं — c) G1 partly damaged D3 मानुषेभ्य (hypermetric), T1 2 G M4 मरुन्दय (for मनर्वै) V1 B Dn D5 10

तथैव विश्वेदेवेभ्यो बलिमाकाशतो हरेत् ।
निशाचरेभ्यो भूतेभ्यो बलिं नक्तं तथा हरेत् ॥ १३
एवं कृत्वा बलिं सम्यग्दद्याद्भिक्षां द्विजातये ।
अलाभे ब्राह्मणस्याग्नावग्रमुत्क्षिप्य निक्षिपेत् ॥ १४
यदा श्राद्धं पितृभ्यश्च दातुमिच्छेत मानवः ।
तदा पश्चात्प्रकुर्वीत निवृत्ते श्राद्धकर्मणि ॥ १५
पितॄन्संतर्पयित्वा तु बलिं कुर्याद्विधानतः ।
वैश्वदेवं ततः कुर्यात्पश्चाद्ब्राह्मणवाचनम् ॥ १६
ततोऽन्नेनावशेषेण भोजयेदतिथीनपि ।
अर्चापूर्वं महाराज ततः प्रीणाति मानुषान् ॥ १७
अनित्यं हि स्थितो यस्मात्तस्मादतिथिरुच्यते ॥ १८
आचार्यस्य पितुश्चैव सख्युराप्तस्य चातिथेः ।
इदमस्ति गृहे मह्यमिति नित्यं निवेदयेत् ॥ १९
ते यद्वदेयुस्तत्कुर्यादिति धर्मो विधीयते ।
गृहस्थः पुरुषः कृष्ण शिष्टाशी च सदा भवेत् ॥ २०
राजर्त्विजं स्नातकं च गुरुं श्वशुरमेव च ।
अर्चयेन्मधुपर्केण परिसंवत्सरोषितान् ॥ २१
श्वभ्यश्च श्वपचेभ्यश्च वयोभ्यश्चावपेद्भुवि ।
वैश्वदेवं हि नामैतत्सायंप्रातर्विधीयते ॥ २२
एतांस्तु धर्मान्गार्हस्थान्यः कुर्यादनसूयकः ।

M1-8 म(D10 मा)नुष्येभ्य इति प्राहुर् —d) D8 10 T2 8 G3.4 बलिर् (for बलिं) V1 B Dn D5 10 द्वारि, G1 damaged (for द्वारे) D8 T3 च (for वै) —e) V1 B Dn2 n3 D5-7 10 दै(D6 7 दे)वतेभ्यश् (for देवताभ्यश्) Dn1 महद्भ्यो देवतेभ्यश्च —f) D4 6-9 अत्र गृहे, G1 अंतर्गृहं (for °र्गृहे)

13 Cf. Manu 3 90 Dn1 om (hapl.) 13ab —a) Some MSS विश्वदेवेभ्यो —D5 om (hapl ?) 13c-14d —d) T3 चरेत् (for हरेत्)

14 D5 om 14 (cf v l 13) T2 reads 14ab twice —a) B1 ज्ञात्वा, D1 4 6 8 9 उक्त्वा, D7 T3 दत्त्वा (for कृत्वा) T2 (second time) यतीश्वराय च तथा —b) T3 भिक्षां दद्याद् (by transp) D2 द्विजाय वै, D7 च भिक्षवे (for द्विजातये) T2 (second time) G3.4 वद्याद्भिक्षा(G4 क्षु)द्वयं तथा (T2 दा) —d) V1 B Dn D7 10 T3 उद्धृत्य (for उत्क्षिप्य) T1 अन्नमुत्क्षिप्य विक्षिपेत्, T2 G अग्रमन्नं समुत्क्षिपेत्

15 a) D4 सदा; T1 यथा (for यदा) V1 B Dn D5 10 [5]पि, D2 6 7 9 तु (for च) —b) D1 दातुमिच्छेच्च माधव —c) D6 corrupt T1 तथा (for तदा) D4-9 बलिं (for पश्चात्) —d) Dn3 T2 3 M निर्वृत्ते (for निवृत्ते)

16 a) B1 च (for तु) —b) D1 स्वा, T3 दद्याद् (for कुर्याद्) B5 विचक्षण (for विधानत) —c) D4 7 9 तथा (for तत) —d) T2 G भोजन (for -वाचनम्) D6 ब्राह्मणानां च वाचन, T1 तस्माद्ब्राह्मणवाचक

17 a) T1 अतो (for ततो) V1 B4.6 Dn1.n3 वि (for [अ]व) —b) M3 पूजयेद् (for भो°) —c) V1 B3-6 अर्घ्यं, Dn3 T1 G3 अर्घ्यं, T2 3 G1 2 4 अर्घ्यं (for अर्चा) V1 पूज्य (for पूर्वं) M अर्घ्यपूर्वं महाबाहो —d) T1 प्रीणातु V1 B Dn D10 मानवान् (for मानुषान्)

18 = Manu 3 102cd —a) G1 3 स्थितिर् (for स्थितो)

19 G3 om 19c-21b —c) T3 इदमस्मिन्गृहे द्रव्यम्

20 G3 om 20 (cf v l. 19) —b) D7 व्यवस्थित (for विधीयते) —c) T1 गृहस्थे पुरुषे कृष्ण —d) B3 om from सदा up to वैश्वदेव (in 22c) B1 तथा; D5 सदा, D6 8 यदा (for सदा)

21 Cf Manu 3 119 G3 om. 21ab (cf v l 19) B3 om 21 (cf v l 20) D4 6-9 om 21ab —a) T1 राजर्त्विजान्; T3 M2-4 र्त्विजौ (for °र्त्विजं) ऋत्विज स्नातक चैव —b) T3 गुरूश्च

22 B3 om up to वैश्वदेव (in 22c) —b) G वपेद् (for [आ]वपेद्) T1 —22cd = Manu 3 121cd D1 2 om [ए]व (for [ए]तत्)

23 a) B2 6 धर्मांस्तु (by transp), च (T1 हि) धर्मान् T G M3 गार्हस्थ्ये, °स्थ्यान् (for स्थान्) —b) D4 6-9 य —c) T1 M1 4 इह ऋद्धिं (for स इहर्द्धिं) (for परां) V1 B Dn D2 5 स [illegible] 6-9 इहर्द्धिं स वरान्प्राप्य, T3 इहर्द्धिं पुरुष प्राप्य. B3-5 Dn3 प्रेत्य लोके, T1 2 G3 4 M स्वर्गलोके; ब्रह्मलोके, G1.3 प्रेत्य स्वर्गे (for प्रेत्य नाके)

स इहर्द्धिं परां प्राप्य प्रेत्य नाके महीयते ॥ २३

भीष्म उवाच ।

इति भूमेर्वचः श्रुत्वा वासुदेवः प्रतापवान् ।
तथा चकार सततं त्वमप्येवं समाचर ॥ २४

एवं गृहस्थधर्मं त्वं चेतयानो नराधिप ।
इहलोके यशः प्राप्य प्रेत्य स्वर्गमवाप्स्यसि ॥ २५

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि शततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥

१०१

युधिष्ठिर उवाच ।

आलोकदानं नामैतत्कीदृशं भरतर्षभ ।
कथमेतत्समुत्पन्नं फलं चात्र ब्रवीहि मे ॥ १

भीष्म उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
मनोः प्रजापतेर्वादं सुवर्णस्य च भारत ॥ २

तपस्वी कश्चिदभवत्सुवर्णो नाम नामतः ।
वर्णतो हेमवर्णः स सुवर्ण इति पप्रथे ॥ ३

कुलशीलगुणोपेतः स्वाध्याये च परं गतः ।
बहून्स्ववंशप्रभवान्समतीतः स्वकैर्गुणैः ॥ ४

स कदाचिन्मनुं विप्रो ददर्शोपससर्प च ।
कुशलप्रश्नमन्योन्यं तौ च तत्र प्रचक्रतुः ॥ ५

---

24 D4 8 9 om the ref — c) D7 स सर्वं (for सततं) — d) B3 D6 [ए]तत् (for [ए]व) D3 10 सदाचर (for समाचर)

25 a) V1 B1 5 Dn D1 6 7 10 T2 8 G2 एतद्; B2 T1 M एतं (for एव) G2 धर्मस् (for धर्मं) B3 T3 च, Dn2 तु (for त्व) D5 एतद्गृहस्थधर्मे तु, G1 8 एतद्गार्हस्थ्यधर्मं त्व — b) B4 D5 चेष्टमानो, D4 6–9 T3 चिंतयानो (for चेत°) B3 D10 T2 M4 जनाधिप (for नरा°) V1 B1. 2 5 Dn चेष्टमानो जनाधिप, T1 G चिंतयानो जनाधिप

Colophon — *Parvan name* B1–4 Dn3 D1 शांति — *Sub-parvan* V1 B Dn D1 2 5–10 M1–3 दानधर्म — *Adhy name* V1 बलिदानधर्म, B1 Dn3 बलिदानविधि°, B2 4, 5 Dn1 n2 D5 10 बलिप्रदानविधि, D1 6–9 बलिप्रदानिक, D2 गृहस्थबलिप्रदानक, D4 बलिप्रदान, T2 गार्हस्थ्यधर्मे सदाचारबलिकर्मणि वासुदेवभूमिसवाद, T3 G2 सदाचारे बलिकर्मणि वासुदेवभूमिसवाद, G1 गृहस्थधर्मलक्षणं, G3 गार्हस्थ्यधर्मलक्षण — *Adhy no* (figures, words or both) V1 97, Dn1 95, D10 106, T1 M4 148, T2 3 G2 4 155, G1 3 M1 149, M2 3 150 — *Śloka no* Dn2 26, D4 24

101

☞ This adhy is missing in D3 (cf v l 13 82 37)

1 G2 om the ref — c) M च तत् (for एतत्) — d) V1 B4 T2 वात्र, B2 5 Dn1 n2 D5 वा तद् (for चात्र) D1 2 प्रचक्ष्व (for ब्रवीहि)

2 c) T2 पूर्वं (for वादं)

3 D4–7 9 om (hapl ?) 3ab, — b) V1 B1 4 5 Dn D8 10 भारत (for नामत) — c) D1 2 G4 -वर्णश्च; T1 -वर्णेन (for -वर्ण स) B1 सुवर्णतो हेमवर्ण° — d) T1 3 M त विदु, T2 G1 3 विश्रुत°, G2 4 च श्रुत (for पप्रथे) B1 स सुवर्णेति पप्रथे

4 T1 om 4 — a) G गुण- (for कुल) — b) S (T1 om) परमं (for च पर) — c) B1 स वंश, B2 Dn1 n2 D1 2 सुवंश; D6 7 9 च वंश, G2 स देश (for स्ववंश) G4 बहून्स देशप्रवरान् — d) D4 6–9 समतीत्य (for °तीत)

5 b) D6 7 9 ह (for च) T1 ददर्शावसदस्थित° — c) G2 om कुशल — d) V1 B Dn D1 2 5 10 [उ]भौ तत्र, D4 6–9 [उ]भौ संप्र (for च तत्र)

ततस्तौ सिद्धसंकल्पौ मेरौ काञ्चनपर्वते ।
रमणीये शिलापृष्ठे सहितौ संन्यषीदताम् ॥ ६
तत्र तौ कथयामास्तां कथा नानाविधाश्रयाः ।
ब्रह्मर्षिदेवदैत्यानां पुराणानां महात्मनाम् ॥ ७
सुवर्णस्त्वब्रवीद्वाक्यं मनुं स्वायंभुवं प्रभुम् ।
हितार्थं सर्वभूतानां प्रश्नं मे वक्तुमर्हसि ॥ ८
सुमनोभिर्यदिज्यन्ते दैवतानि प्रजेश्वर ।
किमेतत्कथमुत्पन्नं फलयोगं च शंस मे ॥ ९

मनुरुवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
शुक्रस्य च बलेश्चैव संवादं वै समागमे ॥ १०
बलेर्वैरोचनस्येह त्रैलोक्यमनुशासतः ।
समीपमाजगामाशु शुक्रो भृगुकुलोद्वहः ॥ ११
तमर्घ्यादिभिरभ्यर्च्य भार्गवं सोऽसुराधिपः ।
निषसादासने पश्चाद्विधिवद्भूरिदक्षिणः ॥ १२
कथेयमभवत्तत्र या त्वया परिकीर्तिता ।
सुमनोधूपदीपानां संप्रदाने फलं प्रति ॥ १३
ततः पप्रच्छ दैत्येन्द्रः कवीन्द्रं प्रश्नमुत्तमम् ।
सुमनोधूपदीपानां किं फलं ब्रह्मवित्तम ।
प्रदानस्य द्विजश्रेष्ठ तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ १४

शुक्र उवाच ।

तपः पूर्वं समुत्पन्नं धर्मस्तस्मादनन्तरम् ।
एतस्मिन्नन्तरे चैव वीरुदोषध्य एव च ॥ १५
सोमस्यात्मा च बहुधा संभूतः पृथिवीतले ।
अमृतं च विषं चैव याश्चान्यास्तुल्यजातयः ॥ १६
अमृतं मनसः प्रीतिं सद्यः पुष्टिं ददाति च ।

6 T1 om 6 — a) T2 G4 तत्रस्थौ (for ततस्तौ) Dn1, n2 D5 सत्य (for सिद्ध) — b) G2 मेरु- (for मेरौ) — c) D6 8 9 रमणीय (for °ये) M सदा जुष्टे (for शिलापृष्ठे) T2 3 G देवर्षिभि सदा जुष्टे

7 a) D9 ततस् (for तत्र) V1 B2-5 Dn3 तत्र तौ कथयन्नास्तां (s10), Dn1 n2 D5 6 10 T1 तत्र तौ कथयतौ स्तां (D5 ता, T1 च), D8 ततस्तौ कथयामास (s10) — b) T2 3 G कथां नानाविधाश्रयां — c) B3 D8 ब्रह्म र्षेर् (for °र्षि) S ब्रह्मदेवर्षिदैत्याना

8 b) Dn1 n2 D5 10 प्रति; D4 G1 3 प्रभु (for प्रभुम्) — c) Dn3 हितार्थे (for °र्थं) — d) G1 3 अर्हति (for °सि)

9 a) D5 यजंते च (for यदिज्यन्ते) — b) D1 2 सुरेश्वर (for प्रजे°) — For 9^{ab}, T G M4 subst

451* सुमनोगन्धधूपाद्यैरिज्यन्ते दैवतानि च ।

[T3 धूपदीपाद्यैर् (for गन्धधू) T1 3 M4 यत् (for च)]

— c) T2 G फलम् (for कथम्) — d) V1 B5 Dn1 n2 D4-7 9. 10 T G फल (for फल)

10 d) D4. 6-9 संवादे T1 च (for वै) V1 B2 4 5 Dn1 n2 D5. 10 महात्मनो (B5 °न), B1. 3 सदा तथा (for समागमे) Dn2 सवादे वै महात्मन

11 d) D8 10 -कुलोद्भव (for °द्वह)

12 a) D4 अर्चादिभिर्, D3 8 9 अर्घा° (for अर्घ्या°)

13 b) V1 B Dn D5 10 T M4 त्वया या (by transp), G त्वया च — c) Dn3 D1 6 7 9 सुमनो दीपधूपानां — d) D1 6-8 संप्रदान (for °ने) G1 3 यदि (for प्रति)

14 b) D6 ऋषिम् (for प्रश्नम्) D8 कवींद्रमृषिसत्तम — Before 14^{cd}, some MSS ins बलिरुवाच Dn3 repeats 14^{cdef} after the ref of 15 — c) B4 Dn3 (both times) D1 2 सुमनोदीपधूपानां, D4 6-9 °नो बलिधूपानां — d) T3 ब्रह्मसत्तम — f) T1 यथावद् (for तद्भवान्) B3 5 D1 2 5 10 G2 अर्हसि (for °ति)

15 T1 om 15^{a}–16^{b} (with the ref) After the ref., Dn3 repeats 14^{cdef} D10 T2 3 G M ins after the ref.

452* अग्नीषोमादिसृष्टौ तु विष्णो सर्वात्मन प्रभो ।

[G1 3 M1 4 अग्निष्टोमादिसृष्टौ तु (for the prior half)]

— b) D10 स्यात्तद् (for तस्माद्) — d) V1 B1 D4 6 7 9 T2 G1 2 4 M1-3 वीरुदौषध्य एव च

16 T1 om 16^{ab} (cf v l 15) — a) D1 2 4 6-9 बहुविध, T3 [अ]थ बहुधा (for च ब°) — b) D4 6-9 सतत (for संभूत) T2 3 पते (for तले) — c)

मनो ग्लपयते तीव्रं विषं गन्धेन सर्वशः ॥ १७
अमृतं मङ्गलं विद्धि महद्विषममङ्गलम् ।
ओषध्यो ह्यमृतं सर्वं विषं तेजोऽग्निसंभवम् ॥ १८
मनो ह्लादयते यस्माच्छ्रियं चापि दधाति ह ।
तस्मात्सुमनसः प्रोक्ता नरैः सुकृतकर्मभिः ॥ १९
देवताभ्यः सुमनसो यो ददाति नरः शुचिः ।
तस्मात्सुमनसः प्रोक्ता यस्मात्तुष्यन्ति देवताः ॥ २०
यं यमुद्दिश्य दीयेरन्देवं सुमनसः प्रभो ।
मङ्गलार्थं स तेनास्य प्रीतो भवति दैत्यप ॥ २१
ज्ञेयास्तूग्राश्च सौम्याश्च तेजस्विन्यश्च ताः पृथक् ।
ओषध्यो बहुवीर्याश्च बहुरूपास्तथैव च ॥ २२
यज्ञियानां च वृक्षाणामयज्ञियान्निबोध मे ।
आसुराणि च माल्यानि दैवतेभ्यो हितानि च ॥ २३
राक्षसानां सुराणा च यक्षाणां च तथा प्रियाः ।
पितॄणां मानुषाणां च कान्तायास्त्वनुपूर्वशः ॥ २४
वन्या ग्राम्याश्चेह तथा कृष्टोप्ताः पर्वताश्रयाः ।

Dn2 तु (for च) Dn2 [अ]न्ये (for [ए]व) — d) V1 B Dn D5 10 ये चान्ये (for याश्चान्यास्) T1 तुल्य मेव व्यजायत

17 b) T1 8 M4 रक्षा (for सद्य) B1 5 Dn2 D5 10 तुष्टिं, Dn1 तृप्तिं (for पुष्टिं) D1 दधाति (for ददाति) V1 B2–4 Dn3 सद्यस्तुष्टिं दधाति च, T2 G रक्षा पुष्टि तथैव च — c) Dn2 ह्लादयते, D1 7 T2 G ग्लाप°, D6 8 9 लोप° (for ग्लप°) M4 सर्वं (for तीव्रं) T1 मनो ह्लाप यते चैव, M1–3 मनो ग्लापयते सर्वं — d) T1 भारत (for सर्वश)

18 a) B3 ओषध्याम् (for °ध्यो हि) Dn1 n2 D1 2 4–10 सर्वा (for सर्वं) — d) T3 M तोयाग्नि (for तेजोऽग्नि-)

19 T1 om 19ab — a) B4 5 तस्माच् (for य°) — b) B1 5 D2 5 ददाति (for दधाति) V1 B Dn D10 च, D5 [अ]पि (for ह) D4 6–9 श्रिय च विदधाति वै — For 19ab, S (T1 om) subst

453* अमृत मनो ह्लादयति श्रिय चैव ददाति ह ।
[Hypermetric M1–8 ह्लादयते M4 श्रियश् (for श्रिय) T8 च, G4 हि (for ह)]

— D4 om (hapl) 19c–20b — c) T1 जाता (for प्रोक्ता) — d) T1 प्रोक्ता (for नरै)

20 D4 om 20ab (cf. v 1 19) — a) G1 partly damaged T G2–4 M दैवतेभ्य (for देवताभ्य) — b) D1 दधाति (for ददाति) B5 सदा (for नर) — For 20cd, V1 B Dn D5 8 10 subst

454* तस्य तुष्यन्ति वै देवास्तुष्टा पुष्टिं ददत्यपि ।
[B1 ददाति च (for ददत्यपि)]

While, T G M4 subst for 20cd

455* तस्मै सुमनसो देवास्तस्मात्सुमनस स्मृता ।
[M4 तस्मात् (for तस्मै)]

21 a) B1 T1 8 G समुद्दिश्य (for यमु°) D4 6–9 दीयते (for दीयेरन्) — b) G1 8 देवान् (for देवं). D6 7 प्रभु (for प्रभो) — D5 om 21c–22b — c) V1 Dn3 [अ]ति, B1–5 D10 [अ]स्य, S [ए]व (for [अ]स्य) — d) D4 6–9 दैत्यहा, T1 सर्वदा, T2 8 G M वै नृप (for दैत्यप)

22 D5 om 22ab (cf v. 1 21) T1 om 22 — a) D6–9 त्वउग्राश्, G3 सूग्राश् (for तू°) — b) B1 T2 8 G1 2 4 M च या, D1 2 4 6–9 तथा, G3 [ऽ]थ या (for च ता) — c) D1 2 बहुरूपाश्, D6–9 वृक्षगुल्माश् (for बहुवीर्याश्) V1 B Dn D5 10 हि (for च) D4 औषध्यो वृक्षगुल्माश्च — d) B3 D1 2 वीर्यास् (for रूपास्)

23 D4 om (hapl) 23 — a) D5 S (except T1) याज्ञीयाना (for यज्ञि°) — b) Dn1 D2 5 [अ]यज्ञीयान् (for ज्ञियान्) D6–9 न य(D7 न या-, D9 अय)ज्ञिय विधौ च ये, D10 S याज्ञीया (D10 याज्ञिका, T1 यज्ञिया) कुसुमोषया — T8 om (hapl ?) 23c–25b B5 repeats 23d–24a after 28e — d) B8 दैवतानि (for दैवतेभ्यो) B5 (second time) T1 वै (for च)

24 For the repetition in B5, cf v 1 23 T8 om 24 (cf v 1 23) — a) T1 च यक्षाणाम् (for सुराणां च) V1 B1–4 5 (both times) Dn8 D5 8 रक्षसामसुराणा च, Dn1 n2 D1 2 4 6 7 9 रक्षसामुरगाणा च — b) D7–10 यथा (for तथा) D5 तथा प्रियकराणि च, T1 असुराणा प्रियाणि वै — c) M1 मातॄणा (for पि°) V1 B Dn D5 10 मनुष्याणां पितॄणा च — d) G3 4 [आ]नु- (for [अ]नु)

25 [illegible] v 1 23) — a) T1 2 G1–3